

अ त रंग प रि च य.

प्रस्तुत विभागांत 'आ'ची पृष्ठे १७७ ते ३८८, आणि 'इ'ची १ ते २३६ आले आहेत- 'इ' या विभागांत पुरी झालेली आहे. विषयांचे वर्गीकरण असे:-

आफ्रिका-आळघार

हिंदुस्थान-

इतिहास वेदि क-भारव्यकें, आविश्कित, आशौच. भाश्रम, आश्वलायन, आह्वनीय, आह्राव, आहितामि, पौ रा णि क-आयु, आर्यक, आर्यपिण, आस्तीक. बी द-आर्यश्रर. जे न-आर्यरक्षित, आशापर. सु सु ल मा नी-आर्माळ हि दु-आहवमळ म रा टे-आषदारखाना, आवाजी कृष्ण शेळकर, आवाजी विश्वनाथ प्रभु, आवाजी सोनदेव. इ ति हा स सा हि रय-आर्यहिंदू. जा ती ति हा स-आयटन, आराध्यमाझण, आरे, आर्य, आर्यन, आर्यपत्तर, आलकरी, आहोम.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल-मं व ई इ ला छा, महाराष्ट्र-आंधेगांव, आळंदी. गुजरात-आंधरण, आमली-यार, आमारा, आमोद, आयोषण, आरास, आलमपूर. कर्नाटक-आरविषिडी, आताळ, आर्लेकरी, आर्लेथर, आसुंदी, व ऱ्हा ड-आमला, आसेगांव. म प्य प्रां त, हिंदी-आमगांव, आमला, आरंग, आलबाका. मराठी-आंधगांव, आरमोरी, आर्वी, आळेवाही. म द्रा स-आरणी, आर्कोनम, आसंगांव, आलवार तिकनगरी, आळूर, आस्का. म्हे सू र संस्थान-आर्वलगूड, आसकिरे, आसंदी. ई द्रा-बा द संस्थान-आमूर, आळंद, वं गा ल-आरामबाग, आलवखान. आ सा म-आसाम. म द्रा दे श-आराकान, आम्हा. प्रा ची न हिं दु त्या न-आनीर, आर्यावर्त, आलुप.

आशिया हिंदुस्थानेतर-ऐ ति हा सि क-आम्बास, आबास मिर्झा, आम्बासीद, आयोधा. प्रा दे शि क-आय-कोनियम, आयबेरिआ, आयोनिया. आरल, आराटाट, आरुडीपसमूह, आर्मेनिया, ऑक्लिन्-टॅकडी, आशिया, आशियामायनर, आस्काबाद, आलोनि.

यूरोप, ऐ ति हा सि क-आम्बासीद, आयोनियन लोक, आरेंज घराणें, आलफ्रेड दि म्रेट, आलम्हा, फरनेन्डो, आस्टेड कंपनी. च रि त्रे-आर्यहिंदू, आलबटे. प्रा दे-

शि क इतिहास-भूगोल-आयर्लेड, आयर्लेड आयोनियन बेटें, आरास, आरेंज, आर्केजल, आह्रे, आर्मेटोरिच, आलंड-बेटें, आलसेस-लोरेन. आसस, ऑस्टरलीस्त, आस्टिया, आस्टेड, आस्ट्राखान, ऑस्ट्रिया, आस्ट्रिया हंगेरी, ऑस्कोन, प्रा ची न यूरोप-आर्लिथस, आर्लिथिस, आर्लिथिआ, आलिस.

आफ्रिका-आफ्रिका, आम्बरमन, आयबूरी फोर्ट, आरेंज नदी, आरेंज प्रोस्टेट.

अमेरिका-आलालुपला.

आस्ट्रेलेशिया-आस्ट्रेलिया, आस्ट्रेलेशिया.

वाङ्मयेतिहास-सं स्कु त-आरव्यकें, आर्यक, आर्य-दक्षित. जे न-आसटते लगू-आयला भास्कर.ता मी ल-आळवार. का र ची-आम्बास पिन अर्ली शिस्तानी, आरल-आर्यहिंदू, ऑस्टिन जेन. इ टा लि य न-आरिओस्टो ग्री क-आरिस्टोफेनीज.

शास्त्रें

वैद्यक-आय, आयतिहार, आमांश, आयोहीन, आरोग्यविज्ञानशास्त्र, आर्यवैद्यक, आर्सेनिक, आवाळू, च रि त्रे-आम्बास अष्टी.

यनस्पति-आर्बई, आषा, आरारुट, आर्नेका, आलिहू, आलें, आबळी.

रसायन-आमोनिया, आगोहीन, आर्सेनिक.

पदार्थविज्ञान, च रि त्रे-आयटन.

तत्त्वज्ञान-आयोनियन तत्त्वज्ञान. आरिस्टोटल ज्योतिष-आर्यभट.

मानववंशशास्त्र-आर्य, आर्यन.

यंत्रशास्त्र-आवण.

युद्धशास्त्र-आरमार.

संसारमंडणशास्त्र-आरसा, आसन.

कायदा, च रि त्रे-आस्टिन ऑन.

आषा-आवतीआषा.

संप्रदाय-आर्यसमाज.

इ-इक्ष्वाकु.

हिंदुस्थान—

इतिहास वै दि क—इडा (इला), इंद. पौ रा णि क—
इडा, इंद, इमजित, इमृगुम्न, इन्द्राणी, इंदोतःशोनक, इष्म-
निव्द, इमबाह, इरावती, इरावान, इलावृत्त, इन्वेल, इक्ष्वाकु
भैन—इंद्रभूति. मु छु ल मा नी इ ति हा स—इक्ष्वाकुराज.
इमाहिम वृत्तबाहा, इमाहिमबाहा, इमादशाही. म रा टे बाा ही—
इनाम, इमाहिमखान गारदी, इधुर फांकबा. ई प्र णी अ म-
दा नी—इंघे सर एलिजा. इ ति हा स हा दि ल्य—इम्न-
बतूता, इस्सिग.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—मु ब ई इ ला खा,
महाराष्ट्र—इगतपुरी, इचलकरंजी, इचभिडे, इदापूर, इंदमिरी
किल्ला, इस्लामपूर. गुजराथ—इतवाड, इशियागधाला कनो-
टक—इंगलगुंडी, इंगलेश्वर, इंदी, इलकल. व न्हा ड—इत-
खेड. म प्य प्रा त—हिंदी, इटारसी, इटावा, इन्दोरी, इष-
नदी, मराठी—इंगर म द्रा स—इच्छापुरम्, इंजाराम, इडे-
पुरम्, इंद्रावती नदी, इरकद, इरिनालकुद. म्हे सू र—इकरी.
म प्य हिं दु स्था न—इच्छावर, ईदर, इछागड सं गु ण
प्रा त—इगलास, इटा, इटावा, इतिमादपूर, इस्लामनगर
पं जा ब—ईदरपत, इरावती, इसाखेल का इपी र—इस्ला-
माबाद, वं गा ल—इंग्लिशबाजार, इच्छामती, इलामबाजार.
आ सा म—ईफाल. ब्र ह्म दे वा—ईदाव, ईदावगवी, इन्खान,
इरावती नदी, इरावती विभाग. प्रा ची न हिं दु स्था न—
ईदकील, इंदप्रस्थ, इलावृत्त. जा ती—ईसवार, इलावा, ईप
लोक, ईदैनन, इरालिग, इरुल, इलयतु, इलवन. :

आशिया—प्रा दे शि क भू गो ल व इ ति हा स—
इडूमिया, इंबोचान, इराक, इराण, इरेक, इईटस्क, इलाम,

इत्यालिक, इस्पहान. इतिहास—इटो, इस्सिग. प्रा ची न
दे व ता—इदरा.

यूरोप—भू गो ल—इंग्लंड, इटरलकन, इटली, इर-
व्हनेस, इन्वहररी, इमोनदा, इलीरिया, इम्हंगोराद. पौ रा
णि क प्य कां—इछास, छं त—इम्न इक्षम.

आफ्रिका—इथिओपिया, इरिट्रिया, इरमालिया. प्रा ची न
दे व ता—इस्सिग.

अमेरिका—भू गो लि क—इलेकोर, इडाही, इंडि-
याना, इलिनाय, इ ति हा स—ईडियन लोक, ईडियन रिम-
व्हेशन. च रि त्रें—इंगरसाल.

वाङ्मयतिहास—भै न—इंदनदिन. ते लं गी—इले-
भरोपाप्यय. अ र थी—इदिछी. य हु दी—इम्न
गेंबिरोल. आं ग्ल—इमजी वाक्य, इलिभट अ मे रि-
क न—इंगरसाल, इमसंन. इ टा लि य न—इटालियन
काहमय.

शास्त्र—

धैचक—इन्फस्नुएंजा, इसबा. च रि त्रें—इम्न तुकैल
वनस्पति—ईसावणी, इसमगोल.

रसायन—इथिल, इथिल अक्कल, इथिल क्षार, इंदिन
पदार्थविज्ञान—इंदधनुष्य.

तत्त्वज्ञान—इम्न गेंबिरोल. इन्न तुकैल, इलियाटिक पंथ.
काश्दा—इन्विल कायदेपद्धति, इनाम.

इतिहास—इतिहासशास्त्र.

भूगोल—इदिछी, इम्न बतूता.

धार्मिक संमदाय—इबादी पंथ, इब्लिस्, इमाम,
इसादल राष्ट्रधर्म

लिपि—इ.

या विभागांत आयलैंड व आस्ट्रेलेशिया आणि इंग्लंड
इटली हे नकाशे दिले आहेत.

मले जात असत प्रोव्हेंसलच्या युद्धवाल्यांचेहि अधिकार
त ३ स ३७ सालीं वादग्रहा कॅलिंगुला यानें मुमेदाराचे
द्विस्वात्येचे अधिकार पाहून त आपल्या प्रातर्निर्वाला
इपिरियल एग्रेटला) दिले व त्यामुळे प्रोव्हेंसलचा सत्ता
पर कमा झाली

डायॉनिसियन यानें रामन आफ्रिकेतील राज्यांचो पुनर्प
ना कऱ्हा त्याचे काथज, हाइमेमेट, मिट्रा, ट्रिपोलिस, सटिफ,
रचेव अम सहा भाग केले व त्यांवर एक एक अधिकारी
मला पुटे मूर व व्हॅडॉल यांच्याशी युद्ध झाल्यामुळे राज्य
परभारान पुन केरवदल झाला व राज्याचे कार्येन विशा
गभम, ट्रिपोलिसना, न्युमिडिआ व मेरेटानिया असे सहा
भाग पडले गेल यावेळेस मुलूची व युद्धां खातीं वेगळीं
रसून त्यावर वेगळ्याले स्वतंत्र अधिकारी होते या काळात
आपलेत्या बुर्गोचे अवशेष अद्याप आहेत ३ स ६९७
पार्सी अरब लोक इमिकिया प्रातात घुसून त्यानीं ता मुलूख
लवकावा व ६९७ मध्ये कार्येजिह पेतले

रोमन आफ्रिकेंत तीन तऱ्हेचे लोक होत मूळचे बर्बर
पक, पूर्वीच कार्येजियन लोक व वसाहतवाले रोमन लोक
नरलोकामध्ये पुष्कळ जाती होत्या या एकोणवाळीस
त्या अर्से टॉलेमी म्हणतो

या लोकांच्या देवताची नाव मुडीलप्रमाण आहेत —
अर्मेनियस, लिलियस, गिल्लहा, सिनिकेर मारिस्टमन व गर्शल,
युनिसिआ, कॉन्स्टेंटाईन व उत्तर आफ्रिका यांमध्ये बर्बर
पकांनीं थडगां पुष्कळ आहेत “कुमेर एर मिया” हे
डॅग फार प्रसिद्ध झाले आहे

रोमन सत्त्या आरभीं मसूद्रकिनाऱ्यावरील शहरांतील
हुतेक लोक जुन्या कार्येजियन लोकांचे वंशज होते यावेळची
चलित भाषा “युनिक” होती व तिचे अध्ययन
पश्चिम विश्वापना करावे लागत असे महात्वा हातकापर्यंत
अर्थजियन लोक हीच भाषा बोलत असत रामन लोकांनीं
देश घेतल्यापासून या देशाच्या सरहद्दीस रोमन लोकांचे
जण मिळाले आगस्टमच्या वेळेस कार्येज हे
जघानीं टिकाण असून तथें पुष्कळ रोमन
लोकांनीं वसाहत केली प्रेचानीं अल्जेरिया व ट्युनिसिया
प्रात घेतल्यापासून रोमन आफ्रिकेंत ऐतिहासिक सगो
न व पुरातन वस्तुसंग्रहण झपाट्यान चालल आहे या
तात रोमच्या व विश्वाशिमच्या लाकांचे अवशेष पुष्कळ
हेत देवळे, कबरी, कमानां, पुतळे शिलालेख इत्यादि
अशे या प्रातात आढळलेले आहेत, व कांदा खणून काढ
ले आहेत अल्जेरिया व ट्युनिसिया प्रांतांतील अजय
न्यांत हे अवशेष आहेत अल्जेरिया प्रातापेक्षा ट्युनिसिया
प्रात पुन अवशेष फार आहेत यापुढील १९१० पर्यंतचा
अफ्रिकेचा इतिहास चवथ्या विभागात दिला आहे

१९१० त १९२१ पर्यंतच्या काळांत आफ्रिकेतील
देशाची बरीच पुनर्विभागणा झाली बऱ्याच

अज्ञात प्रदेशांचें भौगोलिक संशोधन झालें, आणि दळण-
वळणाचीं साधनें वाढलीं त्यामुळे पुष्कळ टिकाणच्या सामा-
जिक व आर्थिक स्थितींत बराच फेरवदल झाला सदरहु
हकीकत (१) संशोधन, (२) दळणवळणाचीं साधनें, व
(३) इतिहास या तीन सदराखालीं देऊं

संशोधन — साहारा वाळवंट हा प्रदेश १९१० सालीं हि
सर्वांत अधिक अज्ञात होता साहाराच्या पाश्चिम भागाचें
संशोधन १९०४ पासून प्रेंच अधिकाऱ्यांनीं चालविले होतें
१९२१ पर्यंत बरीच माहिती उपलब्ध झाली पाश्चिम साहा-
राचा मध्यभाग हा साधारण उंचवट्याचा प्रदेश असून त्यांत
वस्ती होण्यास योग्य अशीं कांहीं ठिकाणें आहेत पण हल्लीं
तेथे वस्ती नाहीं मात्र दक्षिण मोरॉकोमधलें कांहीं टोळ्या
सुटाळट करण्याकरिता हा प्रदेश ओलांडून मॉरॅटोनियाच्या
व मध्य नागारच्या प्रदेशात जातात तसेंच पश्चिम साहारा
मध्ये प्राचीन मानववस्तीचें अवशेष बरेच सापडले आहेत
ही मानववस्ती इस्लामधर्मपूर्वकालीन होती एवढेंच या अव-
शेषावरून अनुमान निघतें त्याशिवाय अधिक माहिती
मिळत नाहीं लिबीयन वाळवंटावरून दळ्यूस जे हार्डिंग
किंग यानें देश साधनावरून बरीच माहिती जमविली आहे
१९२१ जनिवारीमध्ये मिसस रोसिटा फोर्बेस नावाच्या
इंग्रज स्त्रीन सारनैका येथून निघून कुत्रापरीत प्रवास केला व
तेथून तीं नया मार्गांनीं आराबूपल, परत आली अपर
नाइल, दक्षिण जुबालेंड, मध्य आफ्रिकेचा पूर्वभाग, कांगो
डेंबडी, वगैरे प्रदेशांचें संशोधन १९११-१४ पर्यंतच्या
काळात झाले विशेषत नागतिक युद्धाच्या वेळीं जबर
म्हणून आफ्रिकेच्या जणकटिबपातील प्रदेशाची पाहणी
अशेत विमानाच्या मदतीनें, करण्यात आली १९२० मध्ये
डॉ पी चार्ल्स मिचलॅन केली खारटूम नजीकच्या प्रदे-
शाची पाहणी भुस्तरशास्त्रदृष्ट्या महत्वाची आहे या प्रदेशांत
अनप ज्वालामुखी पर्वत असल्याने त्यानें प्रसिद्ध केलें आहे
मिचलॅन संशोधन हेच आवाशमार्गानि केलेले पहिलें महत्वाच
संशोधन होय

दळणवळणाचीं साधनें — आगगाडी व आगबोट या
दोहांच्या साहाय्यानें मिळून आफ्रिका ओलांडून जातें येईल
अशी व्यवस्था १९१५ मध्ये झाली ह्या अटलटिक-हिंदी
महासागरमार्गाचा काही भाग कांगो नदीतून आहे व नौका
नयनास अवश्यक अशा भागीं रेल्वे बांधून हा मार्ग पुरा कर-
ण्यात आला आहे डेरासालामपासून टांगानिकासरोव-
राच्या पूर्व किनाऱ्यावरील किगोमापर्यंतची अर्मेन रेल्वे
१९१४ मध्ये झाली होती, व नंतर या सरोवराच्या
पाश्चिम किनाऱ्यावरील आल्बर्टव्हिलेपासून काफालो पर्यंत
(अपरकांगो) रेल्वे १९१५ मार्चमध्ये तयार होऊन हा
मार्ग पूर्ण तयार झाला दक्षिण आफ्रिकेंत पूर्व पाश्चिम नागारा
दुसरा पूर्ण रेल्वेमार्ग १९१० सालीच तयार झाला या
रेल्वेनें बार्बोसचे हा डेलगोआबेला बोबसा गेल्य आहे दक्षिण

आफ्रिकेत पूर्वपश्चिम जाण्यात आणखी एक पूर्ण रेल्वेमार्ग तयार होत आहे, त्यापैकी फक्त ६०० मैल रस्ता तयार होणे असून त्याला आरंभ १९२१ मध्येच झाला

आफ्रिका दक्षिणेत्तर ओलांडण्याकरिता केप ते कायरो या मार्गाची जी योजना केलेली आहे त्यासंबंधात १९१०-२१ च्या काळात फार अल्प प्रगती झाली. या मार्गावरचा युकांना पर्यंतचा (अपरकांगो) रेल्वेस्ता १९१८ मध्ये पुरा होऊन त्यामुळे केपपासून उत्तरेस २५९८ मैल रेल्वेने जाण्याची सोय झाली; आणि रेल्वे व टांगणिका शरोवर व कांगो नदी यातील आगबोट्यांच्या योगाने केपपासून कायरोपर्यंत प्रवास करण्याची सोय बहुतेक पुरी झाली आहे. फक्त मध्य-तरे ३०० मैल प्रवास पायी करावा लागतो

साहारा वाळवंट सर्वथ ओलांडून जाण्याकरिता आरब्ये-रिया व नायगेरिया हे देश एकमेकांला जोडणाऱ्या रेल्वे-रस्त्याची पाहणी १९१२-१३ सालांचे झाली असून या मार्गात बाधकामाला मोठ्यासा अडचणी नाहींत हे ठरले आहे. या मार्गापैकी वितकपासून टुंगुटपर्यंतची रेल्वे १९१४ मध्ये सुरू झाली व्हिडि ते बेल्फापर्यंतचा रेल्वेमार्गहि तयार झाला आहे.

ब्रिटिश वेस्ट आफ्रिकेत रेल्वेस्ता बांधण्याचे काम १९१०-२० च्या दरम्यान बरेच झाले नायगर नदीवर जेम्बा येथे पूल लाव्याने लॅंगोसपासून कॅनोपर्यंत (७०४ मैल) रेल्वेने जाण्याची सोय १९१४ मध्येच झाली हारकोट बंदरापासून उदी येथील कोबशाच्या प्रदेशातून लॅंगो-कॅनो रेल्वेवरील कडगा-पर्यंतहि रेल्वे मार्ग पुरा झाला आहे. याशिवाय फ्रेंचांनी आपल्या इर्दीत ररेचे बांधण्याचे काम बरेच केले आहे.

सार्वत्राचे बांधकाम बऱ्याच ठिकाणी झाले असून विन-तारी संदेश पाठविण्याची सोय जागजागी करण्यात येत आहे. शिवाय जागतिक युद्धाच्या वेळी आकाशमार्गेने दळणवळण बरेच वाढून युरोपासून आशियाकडे व केपकडे (दक्षिण आफ्रिका) जाण्याच्या मार्गावरील कायरो हे महत्त्वाचे ठाणे बनले आहे. १९१९ मध्ये ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी कायरोपासून केपटाऊनपर्यंत जाण्याचा आकाशमार्ग आखला व जागजागी विमाने जाण्याची स्थाने (एअरोड्रोम) २४ ठिकाणी बांधली. हा आकाशमार्ग ५२०६ मैल लांबचा आहे. कायरो ते केपपर्यंतचा जमिनीवरील मार्ग त्या मानाने अधिक लाय म्हणजे ६८२३ मैल आहे. आफ्रिकाखंड ओलांडून जाण्याचा पहिला प्रयत्न (१९२० फेब्रुवारी) डॉ. चार्ल्स मिबेल याने केला; पण अर्ध्या वाटेत त्याचे विमान मोडले, पण पुढे १९२० च्या मार्चमध्ये कर्नल रीनेव्हल्ड व मेजर सर ब्रॅड योर्नी कायरो ते केपपर्यंतचा प्रवास ७२ तास ४० मिनिटात करून पूर्ण यश मिळविले. याच सुमारास अल्बेर्ट-यानून निधून नायगर नदीवरील गाबोपर्यंत फ्रेंच वैमानिक मेजर विट्टेमानने प्रवास केला. १९२१ मध्ये कांगो नदी-

स्टॅनसेपूलापासून स्टॅनलेव्हिलेपर्यंत १००० मैल अंतर

आकाशयानाने जाण्याची कायमची सोय केली आहे.

इति हा स—जुन्या संस्कृतीचे युरोपीयमन (वि. ८.) वर्णन करतांना स्थूल इतिहास दिला आहे आणि बराचसा राजकीय इतिहास प्रत्येक प्रदेशावरील लेखांत येईल. १९१० ते १९२१ या काळात आफ्रिकेत पुष्कळ घडामोडी झाल्या आहेत, त्यांचे कारण जागतिक युद्ध हे आहे. १९१० मध्ये केपकालनी, नानाळ, ट्रान्स-व्हाल व ओरेंज फ्री स्टेट यांचे एक राज्य बनवून त्याला युनियन ऑफ साऊथ आफ्रिका असे नांव देण्यात आले व युनियन सरकारला इंग्लंडने संपूर्ण स्वायत्त्याचे हक्क दिले. १९११ मध्ये फ्रेंच इक्विटोरियल आफ्रिकेचा बराचसा भाग कामेरूनच्या जर्मन प्रोटेक्टोरेटला जोडण्यात आला आणि मोबदला म्हणून मारोकौच्या मोठ्या भागावर फ्रेंच प्रोटेक्टो-रेट जर्मनीने मान्य केले. १९१२ मध्ये इटालीने ट्रिपोली व बेगासी (सिरिनेका) यापैकी तुर्कस्तानचा बराचसा मुख्य आपल्या राज्यास जोडला व त्याला लीबिया असे नांव दिले याच साली युनेटिड स्टेट्सने लायबीरियावर आपली आर्थिक सत्ता स्थापली १९१४ मध्ये इंग्रिस हे ब्रिटिश प्रोटेक्टोरेट असल्याचे जाहीर करण्यात आले. पुढे १९१९ जूनमध्ये जर्मनीने समुद्रावलीकडील भागावर जेथे जेथे स्वतःची प्रोटेक्टोरेट राज्ये होती ती सर्व व्हर्सेल्लच्या तहाने दोस्त राष्ट्रांच्या स्वाधीन केली. सायोगाने जर्मन साऊथ वेस्ट आफ्रिकेवर दक्षिण आफ्रिकेच्या युनियन सरकारची मॅडेंडरी सत्ता चाळू होऊन त्या भागाला इष्टी साऊथ वेस्ट प्रोटेक्टोरेट असे नांव आहे. टांगोलेड (हा १९१४ आगस्टमध्ये ब्रिटिश व फ्रेंच दोन्ही सैन्यांनी मिळून जिंकला) विभागाचा जाऊन त्यावर ब्रिटिश व फ्रेंच यांची कामेरूनच्या बहुतेक भागावर फ्रेंचाची व लहानशा भागावर ब्रिटिशांची, जर्मन ईस्ट आफ्रिकेवर (हर्त्सचे नांव टांगानिका डेरिदरी) ब्रिटिशांची, याप्रमाणे सत्ता त्याच तहाने प्रस्थापित झाली आहे. जर्मन ईस्ट आफ्रिका, ब्रिटिश व बेल्जियन या दोन सैन्यांनी मिळून जिकल्यामुळे त्यांपैकी काही भाग बेल्जियन कांगोला जोडण्यात आला आहे. ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका १९२० पर्यंत प्रोटेक्टोरेट होती, ती त्या साली ब्रिटिशांच्या पूर्ण मालकीची होऊन तिला कॅनिया वसाहत असे नांव देण्यात आले आहे. अशा शैलीने जागतिक युद्धामुळे मोठाले फेरफार झाले आहेत. अफ्रिका खंडाची आजची वर्तणी झाली आहे ती येणेप्रमाणे:—

देश	चौरस मैल.	देश	चौरसमैल
फ्रें. ब्रिटन	४३६४०००	बेल्जम	९३००००
फ्रान्स	४२०००००	लायबेरिया	४००००
पोर्तुगाल	७८८००	आर्जीसिनिया	
इटाली	९५००००	(स्वतंत्र)	३५००००
स्पेन	१४००००		

१९१४ मध्ये जर्मनीच्या ताब्यात आफ्रिकेतील १०३०००० चौरस मैल व तुर्कस्तानच्या ताब्यात ४००००० चौरस मैल

प्रदेश होता, तो आज सर्व स्याच्या हातून गेली आहे. तुर्क-स्तानच्या हातून उत्तर आफ्रिकेतील सर्व मुख्य जाणार, हे भविष्य पुष्कळ दिवस दिसत होते. कारण या मुख्यधार तुर्कस्तानची जी पांच शतके सत्ता होती तीमुळे बहुतेक दुष्परिणामच झाले होते, सध्या या तुर्कस्तानच्या हानीबद्दल वार्डंट वाटण्याचे कारण नाही

जर्मनीच्या आफ्रिकेतील साम्राज्यास सुरुवात १८८४ पासून झाली व ते साम्राज्य संपादनेने वाढले. जागतिक युद्धापूर्वीच्या दहा वर्षांतहि आफ्रिकेत साम्राज्याची वृद्धि करणे हा जर्मन सरकारच्या धोरणाचा एक प्रमुख विषय होता. आफ्रिकेच्या भूमध्य समुद्रकिनाऱ्याचा भाग मिळविणे व मोरोक्कोच्या अटलांटिक किनाऱ्यावर एखादे तरी बंदर मिळविणे ही जर्मनीची इच्छा होती. त्यामुळे जर्मनीचा फ्रान्स व इटली या दोन्ही राष्ट्राशी विरोध आला व या दोन्ही बाबतीत जर्मनीच्या विरुद्ध निकाल १९११ मध्ये लागला. इटालीने तुर्कस्थानाशी युद्ध करून ट्रिपोली व सारेनैका प्रांत जिंकून घेतले, त्यामुळे जर्मनीची निराशा झाली आणि मोरोक्कोकडील बंदराकरिता फ्रेंचाबरोबर चालू असलेल्या वाटाघाटीत बरा येण्याचे विन्हा दिसेना म्हणून फ्रेंच इक्विटोरियल आफ्रिकेचा बराच भाग फ्रान्सने जर्मनीला द्यावा असे बोलले जर्मनीने लावले इतकेच नव्हे तर मध्य आफ्रिकेचा बराचसा भाग ताब्यात घेऊन कामेरूनचा जर्मन साऊथवेस्ट आफ्रिकेचा व जर्मन ईस्टआफ्रिकेचा संबंध जोडावा आणि या आफ्रिकेच्या भागात उत्पन्न होणारा सर्व कच्चा माल स्वतःस मिळावा असा प्रयत्न जर्मन सरकार करीत होते. केवळ आर्थिक सत्ता जर्मनीने घेण्यास ब्रिटिश मुत्सदी विरुद्ध नव्हते. १८९८ मध्ये पोर्तुगीज वेस्ट आफ्रिका (अंगोला) व पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिका (मोझाम्बिक) या भागांवर आर्थिक सत्तेची विभागणी जर्मनी व इंग्लंड यांनी करार करून ठरविली होती व तसलाच करार १९११ मध्ये करून पोर्तुगालच्या साम्राज्यसत्तेस हरकत न येईल, अशा शर्तीने दोघांनी सदरहू पोर्तुगीजांच्या दोन प्रदेशांवरील आर्थिक सत्ता आपसात विभागून घेण्याचे पुन्हा ठरले मात्र १९१३ आगस्टमध्ये या करारावर सही करण्यापूर्वी हे करार प्रसिद्ध करावे म्हणजे पोर्तुगाल सरकारला संशय राहणार नाही, अशा प्रकारची अट ब्रिटिश परराष्ट्रमंत्री सर एडवर्ड ग्रे याने घातली. या अटीला जर्मनीची संमति मिळून करारावर सद्या होण्यापूर्वीच १९१४ मध्ये जागतिक युद्ध सुरू झाले.

या १९१०-१४ च्या काळात फ्रेंच व जर्मन सरकारने आफ्रिकेतील आपापल्या प्रदेशात रेल्वे वेगळे बांधून बरीच प्रगति केली. इंग्लंडनेहि इथिओपिया व उत्तर बसाहती यात भौतिक सुधारणा बरीच केली, पण ख्याबरोबरच इथिओपियन स्वराज्याचे हक्क मिळविण्याची चळवळ सुरू झाली होती. याच काळात जर्मनीने दक्षिणेमध्ये बोवर (डच) पुढाऱ्याशी आणि उत्तर आफ्रिकेत देश्य लोकांशी ईमन व

फ्रेंच यांच्याविरुद्ध स्नेहसंबंध जोडले होते, असे जागतिक युद्ध सारल्यानंतर उघडकीस आले.

पण युद्ध सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिशांच्या गसुदारील वर्चस्वामुळे जर्मनीला आपल्या बसाहतींनी मदत करणे अशक्य झाले म्हणून डोगोलेड व कागो या प्रदेशांनी युद्धात सामील न होता तटस्थ राहिले, अशी सूचना जर्मन सरकारने फ्रेंच व ब्रिटिश यांना केली बेल्जियन काँग्रेसने तटस्थ राहावे, अशी बेल्जमची इच्छा असल्यामुळे एम डेव्हिप्रॉन या बेल्जियन परराष्ट्रमंत्र्याने फ्रेंच व ब्रिटिश सरकारास तटस्थ राहणार की नाही, ते जाहीर करण्याबद्दल विचारले; पण आगस्ट सारीख ६ च्या मूमासाला ब्रिटिश व फ्रेंच यांनी आफ्रिकेतील जर्मन मुलुखावर हल्ला करण्यास सुरुवात करून तटस्थ न राहण्याबद्दलचा निकाल जाहीर केला तेव्हा जर्मनीने तटस्थपणा राहावा म्हणून अमेरिकन सरकारमाफत प्रयत्न करून पाहिशा, परंतु तेव्हाहि फ्रेंच व ब्रिटिश यांनी तटस्थ राहण्याचे नकारले. यामुळे लवकरच अबिसोनिया व स्पॅनिश प्रोटेक्टोरेट यांच्याखेरीज आफ्रिकेतील सर्व भाग जागतिक युद्धात सामील झाले या सामन्यात सर्व जर्मन बसाहती काधीन करू, अशी खात्री फ्रान्स व इंग्लंड यांना प्रथमपासूनच वाटत होती कारण इटली लडाईत पडण्यापूर्वी १९१५ एप्रिल २६ रोजी लंडन येथे फ्रान्स, रशिया, ब्रिटन व इटाली यांच्यामध्ये करार झाला त्यात जर्मन बसाहती जिंकून घेतल्यास इटालीला इरिट्रिया, सोमालीलँड व लिबिया बरेच मुलुखात सवलती देण्याचे कबूल केले होते जागतिक युद्ध संपल्यावर इटालीने बरीच अधिक मागणी केली; पण ती अमान्य होऊन इटालीला ट्युनिशियात काही रेल्वेविषयक व व्यापारविषयक हक्क मिळाले. मार बूपचा मजल प्रदेशहि इटालीला मिळाला, शिवाय इटालियन सोमालीलँड-नजीक ज्युबुदावरीनजीकचा पश्चिम भाग, ज्यात उत्तम कापूस पिकतो तो व किसमायु बंदर ही इटालीला मिळाली.

१९१९-२१ या काळात आफ्रिकेतल्या मोठ्या राजकीय गोष्टी म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेत डच राष्ट्रीयपक्षाची स्वतंत्र होण्याची चळवळ व इथिओपिया स्वराज्यप्राप्तिस्तव चळवळ. याकरिता 'दक्षिण आफ्रिका' व 'इथिओपिया' पदा

याखेरीज आणखी एक महत्त्वाचा प्रश्न दक्षिण व पूर्व 'केन्या' या लेखात येईल पण यापेक्षाहि अधिक आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या दर्जासंबंधाने, याचे काही विवेचन विभाग पडिले (पृ २६६) यात केले आहे व दक्षिणआफ्रिका महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नीमी लोकात उत्पन्न झालेली स्वजातीबद्दलची जागृती. शिक्षण व ख्रिस्तीधर्म यांचा प्रसार, आफ्रिकेतील कारसाम्यात पुष्कळ नीमीना मिळालेल्या नोकऱ्या व जागतिक युद्धामुळे मिळालेले भडे, या सर्वांचा परिणाम नीमी लोकात एकजातीयत्वाची भावना पार पाडून गोऱ्या बसाहत्यांच्याविरुद्ध सुरू झालेली चळवळ हा होय, पण नीमी लोकांच्या राष्ट्रीय भावनेला काय स्वरूप देणार हे अद्याप निश्चित करून नाही

आम (१९२४ च्या जानेवारीत) आम्सिकची एकद्वार रासकीय परिस्थिती यावयाची म्हटल्यास असे सांगता येईल, की सर्व आफ्रिका युरोपीय राष्ट्रांच्या ताब्यात आहे, आणि याचा अपवाद म्हणजे तर दास्यमुक्त निग्रोचे अमेरिकेच्या दक्षिणेकडे स्थापन झालेले अफ्रीकन लोकसत्ताकाराष्ट्र "लायबेरिया" (पहा) व ख्रिस्ती राष्ट्र "आयरीशिया" ही होत. म्हणजे जुनी आफ्रिका गेली व ख्रिस्ती व युरोपीय सत्ते-खात्माची आफ्रिका उरली आहे या खळात तुकस्थानचें आगोवाही नाही लायबेरियाखेरीज सर्व आफ्रिका प्रत्यक्ष युरोपीय सत्तेखाली किंवा युरोपीय सरसत्ताखाली असलेल्या आफ्रिकन राजांच्या सत्ताखाली आहे. सध्याच्या आफ्रिकेची वाटणी योग्यमाने दाखविता येईल.

सुत तत्र आमि का — (१) लायबेरिया, क्षेत्र ४०००० चौरस मैल आणि लोकसंख्या पंधरा लाख वीस लाख (२) आबिसिनिया (पहा) लोकसंख्या व क्षेत्रफळ अनिश्चित आहे

ब्रिटिश सत्ता का उद — १८ लक्ष ७२ हजारवर क्षेत्र फळ आणि लोकसंख्या साडेचार कोट (इंग्लिश सारज) इंग्लिश, क्षेत्रफळ तीन लक्ष पन्नास हजार. लोकसंख्या एक कोटी सत्तावीस लक्ष इंग्लिश अजून मित्रपक्षा ताबडीतून सुटला नाही असे धरले तर ब्रिटिश साम्राज्याच्या ताब्यात आफ्रिकेतील ४२ लक्ष मैलांवर अमीन व पायथेसहा काटलोक आहेत या प्रदेशातील प्रत्येक भागावर स्वतःने सेल आहेत ते म्हणजे प्रत्येक अलगावी गावे मान येथे देतो " आलेम्बान बेट, " सेंट हेलेना " बेट, " नार्वेगिया, " " कामेरून, " " मोल्ड कोस्ट " (सरासिल सत्तापासह), " टोगो कोस्ट, " " सिरेरालियोन " आणि सरक्षित सध्याचे, " गॅपिया " आणि नामव राज्या, " मारिशस " व तदाश्रयी भूमि " सेचेलस, " " सोमालीलंड, " " केनिया " वसाहत आणि सरक्षित सध्याचे, " टांगानिका, " " युगांडा सध्याचे, " नायार (" नायार ") आणि " येबा, " " न्यासाकोड, " " युनिवर्स ऑफ सलज्य आफ्रिका " " साऊथ वेस्ट आफ्रिका, " " बोडेसिया, " स्वाडोल्ड, " " बासु डोल्ड, " आगो इंग्लिशान " सुवर्ण " प्रत्युत हान कोसातील सेलविषय उलटया विरामविन्हाची अंकित केले आहेत

मा न्स द्या ता च्या ती ल मु ल ख — " अल्जीरिया " लोकसंख्या ५८ लक्षांवर (सन्स १९२१) क्षेत्र २२२१८० मैच इक्वेटोरियल आफ्रिका ऊर्ध्व " मैच कागो " क्षेत्र फळ ९८२००४५ व लोकसंख्या कदाचित (१९१५ मील) नव्वद लाख

" कामेरून, " क्षेत्रफळ १६४४८९

" मरिटाइम " क्षेत्र ३ लक्ष २८ हजार, लोकसंख्या सव्व १९१७) ३५ लक्ष ४५ हजार

' फोटेज " आणि " मोमोरा " बेटे क्षेत्र ७९० चौ मील लोकसंख्या १ लक्ष

" रेवुनिया " क्षेत्र २५० चौरस मैल व लोकसंख्या १ लक्ष ७२ हजार

" ग्रॅन सोमालीलंड " क्षेत्र १७१० ली (१९२१ सल्ला अंदाज) ६५ हजार

मॅच वेस्ट आफ्रिका ' आणि सहारा क्षेत्र १८ लक्ष लोकसंख्या एक कोटी यावीस लक्ष चौपायाशी हजार.

दक्षिण " क्षेत्रफळ ७० हजार चौरस मैल आणि लोकसंख्या एकवीस लक्ष

" मोरोको " मैच ग्रॅन क्षेत्रफळ दोन लक्ष बीस हजार मैल लोकसंख्या ५४ लक्ष

एन व च्या ता च्या ती ल मु ल ख — मोराकोचा वाडी भाग तेवढा स्पेनकड आहे क्षेत्रफळ ११ हजार मैल व लोकसंख्या स्पानिशोत व दावीर मिशन ५ लक्ष

पो तु ता ल च्या ता च्या ती ल मु ल ख — यात कॅप बेटे बेटे " " गिनी, " " प्रिन्सिपी, " " सेंट थामस बेटे " " अयोला, " व " मासायिक " हे प्रदेश वेगवेगळे एकद्वार क्षेत्रफळ १ लक्ष सत्तावीस हजार चौरस मैल व लोकसंख्या ७० लक्ष २४ हजार आहे

इ ट ली च्या ता च्या ता ल मु ल ख — " इरिट्रिया " क्षेत्रफळ ४५८०० लोकसंख्या चार लक्ष इटालीयन " सोमालीलंड " क्षेत्रफळ १ लक्ष ४० हजार लोकसंख्या साडेसात लक्ष " निपाळिया " व " सादरे नैत्रा " क्षेत्रफळ चार लक्ष सहा हजार चौ मै व लोकसंख्या सुमारे दहा लाख.

वे ल ज म च्या ता च्या ती ल मु ल ख — कागो क्षेत्रफळ नव लक्ष दहा हजार चौरस मैल व लोकसंख्या सुमारे एक कोटी दहा लक्ष

आफ्रिका — अफगाणिस्तान पहा

आयव — हरमन्याच्या झाडापासून एक प्रकारचे जं अमल तयार होत त्यास आयव म्हणतात ती काढण्याची कृती पुढे पंगव केल्याप्रमाणे आहे. — हरमन्याच्या डोंबास फुलवता येतो, तेव्हा पदादेख होतात आजून (पाचर स्वच्छ वस पस रावे म्हणजे सकाळचे दस स्यावर पडून ते भिजून भाते, ते भिजलेसे वस सुटते त्यानंतर काढून घ्यावे व हातांनी पाणी पिळून शिथिल मरून देवावे त्या पाण्यास आयव म्हणतात ती भातशय आवडत असते ती जोडी घेतलां तर जडदागि प्रदेश होऊन मोडीशी वगैरे अपचनावे विकार नाहीसे होतात हिंदुस्थानच्या ज्या कामास उपयोगी पडते त्या ठिकाणी देशी भाषेची योजना करता येईल (शिवाय " हरमरा " पहा)

आयर् — हे एक वेगळ्याचा भात आहे हिची नाव अँटिन-कॅनॅडेलिया इन्सिफोमिस, इ सोडोवीन अथवा सो-दरलुक, पॅटगोनियनचीन, सिबो, न्यक्सवर्क, मेसुव, मसगसिम, सेम, मुफेद-सेम, जिहोन व सावड वगैरे आहेत

याची विशेष क्षमता नेलेली सोई आढळत नाही. पण सर्व हिंदुस्थानात, हिमालयापासून शिलोन व सयामपर्यंत साधारणतः बागे, रोपांच्या काठवर अथवा झोपट्याच्या छप्पावर उष्टींग पडते. पाण्या रोपाची भाजी करतात व बिया विशेषरूपाने आमटीत घालतात. हिंदुस्थानातील युरो-पिअन लोक कोनक्या व साधारण वाढलेल्या शेताच्या फ्रेंच-चीनगाराला उपयोग करतात. ज्याचा पाच जाती असून पांढऱ्या, अर्धे, रंग मर्बोत उत्तम गाली मात. फ्रेंचुर व सुबई इत्यादीत याची भागात यावील पक्षे दाणे खातात. मुसलमान लोकांना ह्या शेता, विशेषतः पांढऱ्या फार आवडत असून ते त्या माखाबरोबर शिजवून खातात. आवडीच्या तांगे रानटी जाती आहेत त्याची जावे — कॅनॅडेलिया थिरेगो (क्यसिम, कलसिम) ही बेल हिंदुस्थानात विपुल असून किच्ये सयकाच्या मते यापासूनच सागवडीत अन-लक्या बेलची उत्पत्ति झाली. ह्या बेल विपारी आहे असे म्हणतात. कॅनॅडेलिया लिमिआडा ह्या समुद्रकाठच्या वाद्वर पसरणारा बेल आहे । व्हॅडस कम्युलिपल प्रीव्हडम]

अ. यमांगवे, जमीन दार (मिहऱा भंडारा.) — याय नदीच्या आसपासचा प्रदेश या जमीनदारीत येतो. आंध्रगंध हें बंगाल नामपूर रेल्वेचे एका स्टेशन आहे. प्रदेशा सुरीक असून सपाट आहे. याचे क्षेत्रफळ ७९ चौरस मैल व रीती ३८ आहे. इ. स. १७९६ साली कामठ्याच्या विमणा पाटलाच्या पुतण्या सोना पाटील कुणबी याने मराठ्यांनी ही जमीनदारी क्षताम ।दली - स. १८१८ साली कामठा जमीनदारीप्रमाणे, ही जमीन-दारी जप्त करण्यात आली नाही. इ. स. १८१९ साली सोना मरण पावला त्यास सतीत नव्हनी. तेव्हा ही जमीन-दारी त्याचा पुत्राचा बोलु उर्फ ताण्याबाबु यानकडे आली परंतु हाहि इ. स. १८३८साली काही सतान नमोतातच वारला. हा मरण पावण्यापूर्वी याने भाऊपुत्र पराण्यातील विमणा नावाचा एक पुत्र दत्तक घेतला होता परंतु विमणा हा नामठा पराण्यातील नसनाकाराणाने जमीन दारीची बराच असनेष पसरला ह्याने तेव्हा नामठा पराण्याचा भूखुपप जो बोलु त्याच्या नंतराने आपल्या तात्यात मर्न जमीनदारी घेतली होती. पुढे तो दत्तक सरकारने कायदेशीर ठरविला परंतु विमणाहि स्वबरेच मरण पावला म्हणून ताण्याबाबुचा विषय राजाभूद् हिने एक दत्तक घेतला सोन हल्लीच्या जमीनदार असून त्याचे नाव माधव-राव आहे. कामठाच्या पराण्यातील भूखुपपामुन ह्या पावला आहे. या जमीनदारील पार व न जाले होते परंतु माधवराव वयात आल्यावर त्याने आप-या जमीनदारीची व्यवस्था-नाल्या प्रसारे ठेवली व हल्ली ती प्रभुमुक्त झाला असून त्याने आपल्या जमीनदारीचा सुधारणाहि पुष्कळ केली आहे

२. य. १९०१ मध्ये एकंदर लोकसंख्या २०७७५ होती. सुमारे ९००० एकर जमीन दोन पिके होणारी आहे (इ. स. १९०१-७). या जमीनदारीत एकंदर ९०० तलाव आहेत. टाकोडी १०००० रुपये ठरविली असून तिचे प्रमाण जमीनदाराच्या एकंदर उत्पन्नाशी ठोकला ३० आहे. फुकी-मेडा व नि मापळा-टोंगरगाव या आंध्रगंध जमीनदाराच्या हाताखालील दुष्प्रथम जमीनदारी होय. फुकी-मेडा जमीनदाराकडून आंध्रगंधच्या जमीनदारीस हल्ली कांहीं उत्पन्न मिळत नाही व सावळी डोंगरगाव ही मालगुमारी इस्टेट आहे येथील पाणी खांरे असून ह्या वाईट आहे. या जमीनदारीत मोठे जंगल आहे

आंध्रगंध — तहगिल — तिरोरा, मिहऱा भंडारा. हे बंगाल नामपूर रेल्वेचे स्टेशन आहे. स्टेशनापासून हे लेवंगवा एक मैल लांब असून आंध्रगंध जमीनदारांचे मुख्य ठिकाण आहे. क्षेत्रफळ ३००० एकर लोकसंख्या सुमारे ९००० (१९०१ सालची) जवळच असलेल्या पदमपूर येथे काही दगडी इमारतीचे अवशेष आहेत परंतु त्या कोणी व केव्हा बांधण्या हे समजत नाही येथे गुराचा बाजार बराच मोठा भरतो. उत्तमगड आणि भंडारा जिल्ह्यातील अक्षय व रोडकी गुरे येथे विकण्याकरिता येतात व ती वामटी गैदील खाटीक विक्री घेतात या बाजाराचे उत्पन्न येथील जमीनदारात वरेंच आहे. दर रुपयामागे १ पैसा याप्रमाणे तो वसूल करता व साधारणपणे दर बाजारल्या वेळी ख्यास २०० रुपये मिळतात इ. स. १९०४ साली या ठिकाणी एकंदर २४००० गुरे विकली गेली येथे एक छानदार तळ असून त्याची दुरुस्ती इ. स. १९०० च्या दुष्काळात १५००० रुपये खर्च करून सरकारने केली आहे येथे एक प्राथमिक शाळा पोस्टि ठाणे, पोस्ट ऑफिस वगैरे असून एक डाक बंगला आहे जमीनदार ऑ. मेमिस्ट्रेट आहे. (भंडारा मिहऱा में १९०८; य. प्र. में १८७०)

आंध्रगंध, परगणा — ह्या मूल तहसीलीतील ईशान्य दिशेकडील परगणा होय ही मूल चांदा जिल्ह्यातील तहसील आहे. हिचे व हिच्या अंकिन असलेल्या जमीन-दारांचे क्षेत्रफळ अदाजी १२०० चौरस मैल आहे. आंधरी जमीनदारांचे क्षेत्रफळ याच्या बाहेरचे आहे या जमीन-दारीत ६७ गाव असून ४ जमीनदारा आहेत. बंनगणेच्या आसपासतील प्रदेश सोडून बाकी सर्व भाग पहाडी आहे. पाटील जमीन माल किंवा रेतड असून जगत्याने व्यापिली आहे ह्या प्रदेशे बंनगणेच्या शाखांनी विभागलेला आहे यापैकी विशेष महत्त्वाच्या शाखा म्हटल्या म्हणजे कामेन, मोटपुडी व ककर ह्या आहेत. तांदूळ, जवळचे उत्पन्न, तसर रोसांग ही या जमीनदारीत उत्पन्न होतात. शिवाय या ठिकाणी मिठाच्या व्यापारीही मोठ्या प्रमाणात आहे. मुख्यत्वे तेलगू मापा प्रचलित आहे, वंजु उत्तरेय मराठीहि आढळून येते. गवंज तेलगू लोक व्यापारी आहेत. शेतकऱ्यांपैकी

कुणबी कापीवार व सोनतेली हे प्रमुखत्वाने आढळतात. मुख्य गावे मरीचरोली व चासुर्ली ही आहेत. मारकंडी येथे सुंदर व पुरातन देवालय आहेत.

सांवगांव—हे गाव चादा जिल्ह्यात आहे. एका वेळेस हे परगण्याचे मुख्य स्थान होते परंतु हल्ली ते ओसाड होऊन त्या ठिकाणी घनदाट जंगल वाढले आहे. येथे एक प्रशास्त्रे-वाचे व एक महाकालीचे देवालय आहे आणि दोन तळींहि आहेत. (म. प्रा. गे. १८७०; चांदा जिल्हा गे. १९०९).

आंबदारखाना—अठरा कारखान्यांपैकी एक. आंबदार खान्याला शिवाजीच्या वेळेस पानीयशाळा असे नाव होते. ('अठरा कारखाने' पहा.) सातारच्या छत्रपतींच्या-खाजगी खात्याकडील शके १७४१ मधील नियम इतिहास संग्रहात (पु. ६, अं ७-९) प्रसिद्ध झाले आहेत त्यावरून पुढील माहिती घेतली आहे.

१ कारखान्याकडील कामे करावयाचीः—

१ पाणी स्नानाचे देत असवे

१ विडे खाशी व खर्ची बाधीत जावे

१ फणी व वजरी कारखान्यात असावी

१ दार, घुरे व गजरे सरकारास कचेरीस बागेपैकी किंवा खरेदीपैकी येतील, त्याची तक्के देवघरातून कचेरीस येतील. नंतर निटणीस यांनी कचेरीस वाटावी

१ सरकारचे अभ्यंगझात व्हावयाचे त्यास अत्तर व तेल वमेली, अंगास लावावयास उटणी सामान देवघरातून आणून तयार करून घावे महालात नहाण होईल ते दिवशी सामान शिल्लक राहील, ते हुजरे व आंबदार यांनी घ्यावे बाहेर नहाण जहाले म्हणजे आंबदार व म्हाजी यांनी घ्यावे सदरहू कामावर हुशार रहावे

(१) कारखाने मजकूरचे कामगारिचे इरादे आहेत ते चालतच आहेत, परंतु सरकारचे मनात असे कामगत वाचव दिसेल, त्यास कामगिरीस धाडतील तो कारखानेचलू इरादा नव्हे. सरकार मेहेरवान व त्याचे शाहणुणावर

(१) कायदे सरकारातून चालवावाचे.

(१) आंबदार याने सोवळ्यांनी सरकारास ज्ञान घालाव याचे, सबब नैसावयास धोर शिरस्त्राभन्वये पावत आल्या-प्रमाणे पावत जाईल.

(१) नैवेद्य गोकुळअष्टमीचा एक व गणपति उत्साहात एक व नवरात्रात एक येणेप्रमाणे पावत आहे म्हणोन कलम त्याप्रमाणे पावत जाईल.

(१) खानोदकांत गोने, दसरा व दिपवाळी व वर्षप्रति-पदा व लग्नसुहृत् जहाजे म्हणजे नहाणाचे समयी जे येते ते निमित्त हवालदार व निमित्त आंबदार व आडेकरी त्याप्रमाणे घेत जावे

(१) दसरियास कारखान्याचा नैवेद्य हवलदार याचा म्हणोन कलम. त्याप्रमाणे चालेल

(१) दर पौर्णिमेस दरमाहाची सुवालीण व नवरात्रात

पातळ सनगे व शिमगा पौर्णिमेस पातळ सनगे चालत आल्याप्रमाणे चालेल.

(१) लग्नकार्य जहाले म्हणजे नवऱ्याची व नवरीची सणगे हळदीची असतील ती हवलदार यांकडे चालत आहेत कलम. त्यास चालत आल्याप्रमाणे चालतील.

(१) कागवलीचा नैवेद्य आदपक्षात पावत आल्याप्रमाणे पावेल.

(१) आदपक्षात पितराचे पळदणीचे धोर पावत आल्याप्रमाणे पावेल.

(१) दसरियाबद्दल बकरे सालाबादीप्रमाणे पावेल

(१) गोकुळअष्टमीबद्दल कारकून व हवलदार यास छोणी पावत जाईल, व निशाण व विडे पावतील

(१) लग्नातील वन्यास ताच्या असतो, तो हवलदार याचा म्हणोन कलम लिहिले आहे. त्यास लग्नकार्य जहा-न्यास शिरस्त्र्याप्रमाणे पावेल व दिपवाळीबद्दल तेल अर्गजा विडे पावताल

(१) दसरा, दिपवाळी व वर्षप्रतिपदेस व दिपवाळीस नजर करीत आल्याप्रमाणे करीत जावी.

(१) वर्षप्रतिपदेस निंब व विडे पावतील

(१) जे जे कायदे आहेत त्यास भाडी व सरपेस कारखान्याकडे रहातील नवे करून दिल्यावर जुने सरकारात गुजरावे.

(१) हवालदार यास टोपी सकलादि व आंबदार यास मेणकापड शिरस्त्र्याभन्वये चालविले जाईल.

(१) दसऱ्याचे सरकारातून किंवा आणखी कोणाकडून शेलापागेटी आल्यास ज्याचे स्थानी घ्यावे इनाम आल्यास निमित्त हवलदार व कारकून व निमित्त आंबदार व आडेकरी यांनी शिरस्त्रा असेल तसे घाटून घ्यावे.

आंबरण—नवागारच्या खवा घराण्याचे मुख्य ठिकाण (काठेवाड) लोकसंख्या ३१९८ (१८८१) हे प्राचीन शहर असून दावलसाहा नावाच्या पोंराची समाधि अस-ल्याने प्रसिद्धीला आले आहे. दावलसाहा अंबरणाचा फौज-दार होता. त्याने आसपासच्या रजपुतांचा पादाव करण्याचा उपयोग केव्हा आरंभिला तेव्हा त्याला रजपुतांनी १५०९ त ठार मारले मरणानंतर साधुपुरुष म्हणून त्याची र्याति झाली. येथे पुष्कळ यात्रेकरू त्याच्या समाधीच्या दर्शनास जमतात. (मु. गे. पु. ८. १८८४)

आंथा—हे फळ हिंदुस्थानातील पत्रांपैकी एक उत्कृष्ट फळ आहे; इतकेच नाही, तर हे फळ म्हणजे असे कमल आमचे 'राष्ट्रीय पुष्प' आहे त्याप्रमाणेच आमचे 'राष्ट्रीय फळ' असे म्हटले असता चालेल. आमचे कधी देखील इतर साडापेक्षा आम्रवृक्षासच अधिक मान देतात. कविश्रेष्ठ कालिदासास हा वृक्ष फारच प्रिय होता त्याच्या काव्यनाटकातून वसंतऋतूच्या वर्णनाबरोबरच वसंतागमन-सूचक जी आम्रमंथरी तिचा उल्लेख आल्याशिवाय रहात नाही

कामदेवाच्या पंचबाणांपैकी आध्रमंजरी हा एक प्रमुख बाण अमून कामदेवा (मदना) चा सत्ता वर्सतकट्टु हाच कोणी एक योद्धा आध्रमंजरीचा तोंक्ष बाण हाती घेऊन कामी जनांची अंत करणे विद्ध करण्याकरितां आलेला आहे अशा अर्थाचे बहारीचे नृगाणिक वर्णन कालिदासाने आपल्या 'ऋतुसंहार' काव्यातील वसंतवर्णनांत केलेले आहे.

आपल्या भारतीय पूर्वजानांचे वेवळ आव्याला इतके महत्त्व दिले आहे असे नसून बौद्ध, महम्मदीय व हिस्ती परदेशांमोर्हि, हिंदुस्थानातील आंब्याचे कौतुकच केले आहे, असे इतिहासावरून दिसून येते. बुद्धार्माय प्रवार्थी 'काश्यायन' आणि 'संगयन' यांनी लिहिलेल्या आपल्या प्रवासवर्णनांत असे सांगितले आहे की, 'आध्रमारिकेने' गौतमबुद्धास विभ्रातिकरितां किंवा तपधर्मेकरिता एक आध्रवन नगर केले होते. मुसलमान सोळाव्या, तुर्का कवी अमीर खुसरो याने (महमद तपस्खाच्या अमदानीत १३२५ ते १३५५), फारशी कवितेत सुंदर वर्णन केलेले आहे, तिचा माराश असाः—

आध्र वैदवर्मीच निभूषण ।

भेट हिंद फळातिष्ठ हे फळ ॥

मधुर अण्य फळे जरि पड ।

मधुर आध्र जरी न परिपड ॥

मुसलमान लोकांसहि आंब्याचे फळ किती प्रिय होते त्याचे प्रत्यक्ष उदाहरण म्हणजे दरभंगयाजवळ गोंगल बादशाहा अकबर (१५५९ ते १६०५ इस्वी सन) यांना लाविलेली 'लाखबाग' होय ह्या लाखबागेन एक लक्ष आंब्याची झाडे लाविलेली होती असे म्हणतात अकबर-शाहीनंतर सुमारे तीन शतकानंतर त्यापैकी काही झाडे सुस्थितीत असल्याचे इंग्रज फलसंवर्धक चार्ल्स मेरीज यास आढळले (पोपेनो. पृ. ७९). युरोपीयन लेखकांमहि आंब्याची फार स्तुति केलेली आहे लेडी ग्रॅसी या नावाच्या स्त्रीने आंब्याला " फळाचाराज " (' किंग ऑफ फ्रुट्स ') असे म्हटले आहे. सफरचंद (अपल), नेक्टराइन पीच (सप्ताई), एप्रिकोट (अरदाळ) वगैरे फळांपेक्षाहि आंबे श्रेष्ठ आहेत असे प्रायः (इ स १९०३) म्हटले आहे (पोपेनो. पृ. ७९ पहा) हॉमिल्टन हा तर त्याच्या पुढे जाऊन असे म्हणतो (इ स. १७२७) की, " गोव्याचा आंबा जगातील इतर आंब्याच्या मानाने सर्वांत मोठा व सर्वांत ज्यास्त रुचकर समजला तर जातोच, पण मी आजखी असेहि म्हणतो की, हा आंबा इतर सर्व फळांपेक्षा (शरीरास) अधिक हितकर आणि अधिक रुचकर असतो. " (बुरलसन् पोपेनो. पृ. ८० पहा). या वाक्यांत काही अंती अतिशयोक्तीचा दोष आहे असे मानणे तरी, आंबा हे फळ ह्या लेखकास किती आवडले हे स्पष्ट दिसून येते. हिंदुस्थानचा जगतातील इतर देशांनी व्यापाराच्या व इतर कारणांमुळे गेल्या काही शतकांपासून सर्व

थेकें लागल्यामुळे येथील काही उत्तम आंब्याच्या जातीचा प्रसार सर्व भ्रमभर-जेथे जेथे हवामान वगैरे परिस्थिति आंब्याच्या लागवडीस अनुकूल आहे तेथे तेथे-होळ लागला आहे, आणि यांचे कारण म्हणजे (उत्तम जातीच्या) आंब्याचा नैसर्गिक चांगुलपणाच होय. अमेरिकन फलसंवर्धनशास्त्रज्ञ बुलसन् पोपेनो म्हणतोः— " आंब्याची मिश्रण व समंग रुचि, त्याचा काही विशिष्ट प्रकारचा मोहक रंग आणि काही जातींवरील रंगाच्या सुंदर छटा, इत्यादि आंब्याच्या गुणांमुळे ह्या फळाला अमेरिकेच्या बाजारातील अत्यंत स्वादिष्ट व मोहक समजल्या जाणाऱ्या फळाचे स्थान मिळालेले आहे " (बुलसन् पोपेनोचे पुस्तक पान ८० पहा).

वनस्पति शास्त्रातील लॅटिन भाषेतील नाव 'मँगिफेरा इंडिका' असे आहे यापैकी मँगिफेरा या नावावरून 'ओनिस' चा म्हणजे एका विशिष्ट वृक्षसमुच्चयाच्या सर्व माधारण नावाचा बोध होतो आणि याच वृक्षसमुच्चयापैकी 'इंडिका' ह्या शब्दाने 'मँगिफेरा' हे विशिष्ट शब्द (म्हणजे 'आंबा') दर्शविले जाते, म्हणून वनस्पतिवर्गीकरणशास्त्रज्ञा 'इंडिका' हे 'स्पोजिज' ने नाव घाले

निर नि राखभा भा पाम भी ल आंब्याची नावे—संस्कृत आध्र, चूत, सहकार, रसाल, अतिसौरभ इ. इंग्रजी-मँगो हिंदी-आम, आव बगाली-आम, आम गुजराती-आंबे सिंधी-आव, आसु. उर्दू-आम. आसामी-आम, पारियम्. मराठी-रसरपाग. सिंगली-आव. फारशी-आव, अंबा मधी-दुर्गे तामील-माकाय, मम्मारुम, मागाय वानडी-माबु, मविनहन्नु. तेलगू-मत्माडिचिट्टू. मलयाळम्-मावा. यावद्दीर्घी-पलम्. आरबी-मापझाक मराठी-आंबा

वरील नावांची तुलना केली असता सर्व युरोपियन भाषांतील आंब्याच्या नावात 'माग' असा प्रकारचा भाग प्रत्येक नावाच्या आरंभी दिसून येतो. त्याचप्रमाणे, चिनी, मलयाळी, व तामील, ह्याहि भाषांतील शब्दांच्या आरंभी हाच अक्षर दिसतात त्याचप्रमाणे हिंदी, गुजराती, सिंधी, उरीय, सिंगली, फारशी या भाषांतील शब्दांच्या आरंभी 'आम' किंवा 'आव' अशी अक्षरे दिसतात; व हे शब्द संस्कृत 'आध्र', ह्या शब्दापासून झालेले असावेत, हे उघड आहे. 'मँगो' ह्या इंग्रजी शब्दाची व्युत्पत्ति देताना यूल व यर्नेल हे लेखक अंगे म्हणतात की, 'माकाय' किंवा 'मा-गाय' ह्या तामील शब्दावरून पोर्तुगीज लोकांनी, ते पश्चिम हिंदुस्थानात आल्यानंतर, 'मागा' असा शब्द प्रचारात आणिला (पोपेनो पृ. ८८ पहा.) त्याचप्रमाणे हे नाव 'बास्को दि गामा जेव्हा प्रथम हिंदुस्थानात आला तेव्हा कालिकतला प्रचलित असलेल्या तामील भाषेतील 'मांगाय' या शब्दाच्या आधाराने प्रचारात आले असावे, असा तर्क आहे असेच श्री. पुढे यांचेहि म्हणणे आहे. स्कीट या लेखकाच्या मतें हे नांव

मलाया द्वीपकल्पात प्रचलित असलेल्या 'मैगा' किंवा 'मागा' ह्या नावावरून आलेले असावे

आध्याच्या इतिहास.—वनस्पतिशास्त्रातील 'मॅगिकेरा इंडिका' ह्या आध्याच्या नावापैकी 'इंडिका' (म्हणजे 'हिंदुस्थानातील') ह्या शब्दावरून या फळाचे मूलस्थान हिंदुस्थान देश असावे असा वनस्पतिशास्त्रज्ञांचा अभिप्राय बरेच होना. हवामान व इतर अनुकूल अशी परिस्थिति मिळाल्याबरोबर आध्याचे झाड, एखाद्या विवक्षित नवीन ठिकाणी दुसऱ्या ठिकाणहून आले असले तरी, ह्या चामली मानवत्वामुळे चामले वाढू लागते, व मनुष्याची नजर त्याकडे न गेल्यास त्याला एखाद्या रानात आपोआप निसर्गक्रमाने वाटन रहाणाऱ्या मंगली झाडाचे स्वरूप प्राप्त होते त्यामुळे आध्याच्या झाडाचे मूलस्थान कोणते हे नवी मागणे थिकट आहे तरी पण आध्याची लागवड हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळापासून होत असल्याचा पुष्कळ पुरावा मापडता. त्या बाबतीत ऐतिहासिक दृष्ट्या पुष्कळ मॅगोपन द्योण बरर आहे आभमितीस जो काही पुरावा उपलब्ध आहे व नस प्रचलित आहेत ती वाचकापुढे मागीत आहे। (फर्ग्युस ऑफ ब्रिटिश इंडिया) सर जोसेफ ड्यूरर त्याच्या मते आध्याच्या झाडाचे मूलस्थान म्हणजे हिन्दुस्थानातील खालील प्रदेश हे होय—(१) कुमाऊन ते भूतान याच्यामधील हिमालयीन प्रदेश (२) यहार प्रान्तातील नयाच्या थळ्या (३) खसियाचे डोंगर (४) ब्रह्मदेश (५) अयोध्या, (६) खानदेश व त्याच्या पश्चिम डोंर व दक्षिणेकडील प्रदेश.

हायट्रिक ग्रॅविस हा आपल्या भारताय वक्षारवीर (" इंडियन ट्रीज ") ग्रंथात म्हणतो की, ब्रह्मदेश, पश्चिम पाट, खसियाच्या डोंगरटेकच्या, सिद्धिम आणि मातपुटा पर्वतांची दरीखोरी, या प्रदेशातून आध्याच्या झाडाची आरंभापासूनच उत्पत्ति होत आलेली आहे

आल्फॉन्स डी कॅडोल ह्याच्या मते, आध्याचे मूलस्थान फक्त हिंदुस्थानपुरते संकुचित नसून एकदूर आसिया गडाच दक्षिण भाग एवढे असावे सुद्धसून पोपेनोचे मत कॅडोलच्या मताप्रमाणेच जवळ जवळ आहे तो म्हणतो की, हिंदुस्थान, आसाम, ब्रह्मदेश, मलाया द्वीपकल्प वगैरे पूर्व आशियातील प्रदेश हेच आध्याचे मूलस्थान असले पाहिजे. (पोपेनोचे पुस्तक पृ ८६) बरील सर्व शास्त्रज्ञांची मते पाहिली असता आध्याच्या मूलस्थानच्या टापूत हिंदुस्थान देश सर्वान्याच मते येतो मतभेद कायतो एवढ्याच बाबतीत आहे की, मूलस्थानाची वक्ष हिंदुस्थानापुरतीच संकुचित समजावयाची किंवा ह्या कसेत ब्रह्मदेश, मलाया द्वीपकल्प वगैरे प्रदेशाचा अंतर्भाव करायच्या ते कसेहि असले तरी, आध्याची लागवड हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळापासून होत अशी असावी असे दिसते थोडे पु परांपरे

—आम्हा हा उपदिपकालापासून माहीत आहे.

याचा उल्लेख ब्रह्मदेशाच्या कोपनिपदामध्ये पुढीलप्रमाणे आला आहे

स यत्रायमाणमानं न्येति जरया वोपततापाडणिमानं निग न्थति तयसाऽऽ स्र वा पिपल वोदुवर वा वंधनात् प्रमुन्यते एवमेवायं पुस्त एवोऽऽट्टोभ्य चंप्रमुन्य पुन प्रतिन्याय प्रतियोन्यादकति प्राणार्थे व ॥ ३६ ॥ अध्याय ४ ब्राह्मण ३ 'अर्थः—उयाप्रमाणे आम्रफल, उंबर अथवा पिपलाचे फळ हे (रस वाळव्यामुळे) आपल्या टेंटापासून गळत पडते त्याप्रमाणे मनुष्याचा देह वृद्धपणामुळे किंवा व्याधी मुळे वृक्ष होतो किंवा नाहीसा होतो

याचा काळ इसवी सनापूर्वी एक हजार वर्ष आहे असे समजतात. त्याकाळी फळ देखाला रमान थिकटविल्ल हात अक्षी रूपना होती " (इ पु परांपर्युत पञ्चावाम) पृ ४०)

माकती सीतच्या शोधार्थ लवत गला असता, त्याला तथे एव 'आनकानन' (बाबराई) आढळले, अमा उद्देर रामायणा मापडता महाभारतातहि आध्यासर्षी एक उल्लेख आढळता उदाहरणार्थ रा बिन्यामणराव विनायक वंश आपल्या महामारताच्या उपसह गन म्हणतात, 'मोठ-मोठाल्या झाडांच्या बागा करण्याची त्यावेळी विनोप प्रवृत्ति होती आणि सुम्यत आध्याची झाडे अशा यामातून लावीत असत आध्याची झाड थोड्या वर्षात म्हणजे पाच वर्षात फळ कसे देतील या विषयीची कला त्यावेळेन माहीत होती असे दिसत चतुारामो तथाभ्रमः पववर्ष फलोपग '। असे द्रोणपर्वत एके ठिकाणी उदाहरण घेतले आहे 'फळम आलेली पाच वर्षांची आद्याची घाग जशी भ्रम ररावी' या उपमेवरून हाही लागत असलेल्या लहान लहान कलमी आध्याच्या बागाची रूपना आपल्यामगोर उभी रहाने "

अभिपुराणात 'मत्स्योदेन जतिन आम्नाया मेरु इष्टते' (अभिपुराण, वृक्षायुर्वेद प्रकरण आनदभ्रमाने प्रसिद्ध केलेल्या आयुर्तीत 'वसत्याभसा वृ सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिन असा, व 'याम्यतस्त्वाम्र ' असा उल्लेख सापडतात) आध्याच्या झाडाना थडसर मासळोचे पाणी दाव असे म्हटलेले आहे.

पिस्ती शकाच्या अगोदर सुमारे चार हजार वर्षे किंवा मध्याच्या काळाच्या अगोदर सुमारे चार हजार वर्षे इतक्या प्राचीन काळापासून मनुष्य प्राणी ज्या फळझाडाची लागवड करीत आला आहे त्यापैकीच आधा हेही फळ असावे असे अल्फॉन्स डी कॅडोल याने आपले मत प्रदर्शित केले आहे (पोपेनो पृ ८४)

अमरभिह याने लिहिलेल्या अमरकोशात आध्याचा उल्लेख आलेला असून 'चूत' 'रसाल' 'महकार', 'अतिसीरम', अने प्रतिशब्द त्याने दिलेले आहेत.

रयासंबंधी पूर्वी एकदा सांगितलेच आहे. त्याचप्रमाणे 'पाहीभान' व संयमन या बौद्धधर्मीय प्रवादाच्या हवीक-
तीत गीतमधुळा आग्रदरोने एव आग्रवन अर्पण केल्याचा उल्लेख आलेलाच आहे.

कविकुलगुरु कालिदासाच्या कुमारसंभव, दार्जुतल, इत्यादि काव्यनाटकांतील श्लोकांत आग्रमंजरीचे महारीचे वर्णन रीक्षतश वाचकास परिचित आहे.

अक्षराने दरभंगा येथे एक रक्ष आंब्याची झाडे लाविली असून रयापेकी काही अद्याप जिवंत आहेत असे म्हणतात पंजाबांतील वरर शहरी एव आग्रपुत्र होता, त्याचे आये भगपाण बादशाहांच्या येळी कायून येथे पाठवित असत. मुंबई, मागगांव येथील उत्तम आये शाहजहान बादशाहा-
करितां जात असत अलीगढ, अमृतसर, मुरादाबाद, कल-
कत्ता, अग्रेसर, आसाम, भोगळ, स्वाह्दर, राभपुताना उत्तरसरकार, बंगळूर, सेरम बगेरे ठिकाणी आंब्यांची चांगली झाडे होत आहेत. एकंदरीत आंब्याची लागवड हिंदुस्थानांत कोठे नाही असा भाग सापडणे कठीण त्याच-
प्रमाणे अमेरिकेंत फ्लोरिडा, मारिल, बगेरे भाग आणि पयूबा, पोर्तोरिको, कॅनरी, मदिरा, फिलिपाईन बगेरे येथे, ऑस्ट्रेलिया, आफ्रिका विलोन बगेरे उष्ण प्रदेशांत आंब्याची लागवड बरीच होत आहे

मुंबई इलाह्यांत सिंध प्रांतात, काही ठिकाणी काटेवाडात लुनागड, नामनगर येथे आंब्याची झाडे चांगली होत आहेत गुजराथेत व खानदेशात रायबळ आये पुच्छ ठिकाणी आहेत. नासिक, पुणे, सातारा या जिल्ह्यांत मोठमोठ्या लुम्बा राया दरीस पडतात. घेळगाव, धारवाड ह्या जिल्ह्या-
तहि आंब्याची लागवड बरीच आहे. कारवार, गोवा, रत्ना-
गिरी, ठाणे या जिल्ह्यांतील हायुव पायरीचे आये पार प्रसिद्ध आहेत. मुरत जिल्ह्याच्या दक्षिण भागांत कलमी आंब्याची लागवड अलीकडे पार होऊं लागली आहे. एकंदरीत मुंबई इलाह्यांत किंवा महाराष्ट्रांत आंब्याची झाडे चांगली होत नाहीत असा ठाण नाहीच म्हटलें तरी चालेल

आये कोणकोणत्या ठिकाणी होतात, याचे विवरण वर केलेच आहे. त्यावरून आंब्यास हिंदुस्थानांतील कोणतेंही हवामान चालतें असे म्हटलें तरी चालेल. पंजाब, सिंध बगेरे प्रांतांत भयंकर उन्हाळा व अतिशय थंडी पडते अशा ठिकाणी आये होत आहेत, तसेच सिंध व खानदेशांतील अतिशय रक्ष हवा आणि गोवा व कोकण येथील समुद्र-
काठची दमट हवा या दोन्ही आंब्याला मान्यतात यावरून हवेच्या दृष्टीने आंब्याचें झाड फारसे खोदकर नाही असे म्हणण्यास हरकत नाही. तरी पण समुद्रकाठच्या गरम व दमट हवेत वाढलेली झाडे फार कोरप्या हवेत किंवा थंडीचा कडका पडतो असा ठिकाणी लावला असता ती चांगली होत नाहीत. उदाहरणार्थ, मुंबईतील आंब्याची कलमे नाग-
पूर प्रांतात लावली असता त्याच्याने तसे ठिकाण धरपत

नाहीं, ती खवखव मरतात; पण नागपूर प्रांतांतच झाडे तयार केली तर ती थंडीच्या कडप्याला पारशी जुमानित नाहीत, असा अनुभव आहे. यावरून आंब्याच्या भंगी नैसर्गिक परिस्थितीला अनुसरून आपल्या भंगीत योग्य ते फेरफार करण्याची शक्ति आहे असे दिसून येतें. निर-
निराळ्या हवामानांत वाढण्याची शक्ति जरी आंब्याच्या भंगात आहे तरी समुद्रकाठची गरम दमट हवा आंब्याला उत्तम मान्यते असे दिसतें गोवा, रत्नागिरी, ठाणे बगेरे समुद्रकिनार्यावरील प्रदेशांतील आये फार उत्तम म्हणून सर्व हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहेत सिंध, खानदेश यांसारख्या अतिशय रक्ष हवेच्या प्रदेशांत आंब्याची झाडे चांगली झाडी व त्यांस फळहि पयापेकी आलें तरी गोवा, कोकण-
कडील आंब्याची सर खाना केव्हाहि येत नाही तसेच दमट हवेच्या प्रदेशांत झाडांना पळ लवकर येत व त्याचा मोसमही पार लवकर सुरू होतो तसा तो रक्ष हवेच्या प्रदेशांत होत नाही.

आंब्याच्या जाती अनेक आहेत त्यांचे वर्गीकरण कर-
ण्याच्या भागवटीत फारसे कोणी पडलें नाही, व ज्यांनी ते करण्याचा प्रयत्न केला खाना त्यामध्यें म्हणण्यासारखें यशहि आलें नाही याचे कारण असे आहे की, आंब्याचे प्रकार अनेक असल्यामुळे ते सर्व एके ठिकाणी मिळवून त्याची प्रत लावणे जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. एखादी जात पेऊन तिला एक शाखीय नांव दिलें तरी ती जात कायमची आहे अगर तिच्या कोया दमत पाडून त्याच्या पासून झालेल्या झाडांना मूळच्याप्रमाणे आये येतील असे काही खात्रीने म्हणता येणार नाही. कारण आंब्याच्या फुलांत गर्भधारणेसाठी त्याच जातीचा पराग लागतो असे नाही. दुसऱ्या जवळच्या जातीचा पराग पडून त्यानेंही गर्भधारणा होण्याचा संभव असतो. तेव्हा कोयीपासून झालेल्या झाडांला फळे मादीप्रमाणे किंवा नराप्रमाणे किंवा त्याहूनहि अगदी भिन्न येण्याचा संभव आहे. पाय-
रीच्या कोया लावून त्यापासून झाडे होऊन त्यांस नळ बघीनें पहिल्यानेच फळे आली, ती मूळच्या पायरीसारखी मुळीच नव्हती असे आढळून आलें आहे शिवाय कोयीपासून केलेल्या झाडांना फळ येण्याला आठ नळ बघे लागतात. यासुद्धे एकादी जात विख्यातुपिण्या सारखीच येत किंवा नाही हे समजण्याला फार वेळ लागून त्रास पडतो. तसेच झाडांचा आकार, उंची, फळांचा आकार रंग, चव बगेरे घडविलेले आंब्याचे वर्गीकरण करण्याचा अल्पसा प्रयत्न अमेरिकेंत झाला आहे, परंतु तो वितपत ग्राह्य होईल यापदल शंका आहे. नावावरून जाती ठर-
विणे अत्यंत चुकीचें आहे कारण एकाच जातीच्या आंब्याला निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळी नावे असल्यामुळे फार थोड्या होतो उदाहरणार्थ महाराष्ट्रांतल पायरी व बंगळूरकडलें रणपुरी या दोन्ही एकच आहेत महाराष्ट्रांत

अच्येचे तीन प्रकार मानले आहेत, ते रायवळ, इरसाल व कलमी. कोठेही कोय पडून दैववशात वाढलेल्या झाडाना रायवळ म्हणतात. याचें फळ चागलें असलें किंवा नसेल. सुसाम चांगल्या जातीचे आबे पाहून त्याच्यापासून काळजीपूर्वक झाडें केलां असल्यास त्या झाडाना इरसाल म्हणतात. याचें फळ बहुधा चांगल्यापैकी असतें. आ दोन्ही जातींचीं झाडें फार मोठीं होतात. नां झाडें कलम बांधून केललां असतात त्यास कलमी म्हणतात; त्याचीं फळे उत्तम प्रकारचीं असतात व झाडें बहुधा दुसऱ्या दोन जातींपेक्षा काळजीपूर्वक जतन केलेलें असून तीं रायवळ व इरसाल झाडांपेक्षा लहान असतात. याच्या फळाना नेहमी भाव चांगला येतो. हें वर्षाकरण सामान्य माणसाला उपयोगी असलें तरी तें शास्त्रीयदृष्ट्या बरोबर नाहीं. कारण एखाद्या रायवळ आंबा उत्तमपैकी असल्यास त्याचीं कलमीं करून त्याचीं आणखी पैदास करण्यास हरकत नाहीं अर्थात् त्याचीं कलमीं उत्तम येतल्यावर कलमाचीं फळे व रायवळ आंब्याचीं फळे यात मुळीच फरक असणार नाहीं. पण दोहोंचीं फळे सारखीं न असता एकाच रायवळ व दुसऱ्याला कलमी म्हणणें हें शास्त्रीयदृष्ट्या अगदीं गैर होय. आंब्याच्या कोयांत एक किंवा अनेक अंकुर असतात. अनेक अंकुर असल्यास कोयातून एकाहून जास्त मोठे बाहेर पडतात. कधीकधी सरत मोठे देखील बाहेर येतात. अशा प्रकारच्या जाती फिलिपाईन बेटें, फ्लोरिडा, मेक्सिको, वेस्टइंडीज वगैरे देशात सापडतात व त्या नेहमी बिया-प्रमाणेच उतरतात. हिंदुस्थानातील सर्व जाती एकाच-राच्या आहेत. त्या नेहमीच मूळ झाडाप्रमाणें उतरतात असें नाहीं. हिंदुस्थानातील काहीं प्रसिद्ध जातींचीं नांवें खाली दिली आहेत.

बं गा ल क डी ल जा ती.—फजली, गोशाळमोग, वृष्णावर्ती, वृंदावनी, खरगुल्या जगरा, महानजपसंत.

म दा स, म्हे सूर क डी ल जा ती.—पिटर, गोवा, अमोरकोण, दिलपसंत, नीलम्, नाजूकपसंत, चितूर भुं-रसा, रसपूरी.

मो ग्या क डी ल जा ती.—काळा व गोल अफूस, मांक्राद, फर्नादिन, माल्लेश, मुसाराद, विशप, मलगोवा

मुं ब ई इ ला ह्या ती ल जा ती.—खाफूस, पायरी, कावसर्जपटेल, बनडोड, पायपोला, बोरसा, रुस, घाटली, देशा बाळ्यामाव, करेमाव, सावण्या, पावशा, काळा इशाब, खुंर, गोप्टी कलकसियो

ज मी न.—आंब्याला जमीन असुन एक प्रकारचीच पाहिजे असें नाहीं परंतु रायवळ व कलमी आंब्याची बोपासना थोडी निराळी केल्यास बरी असें आम्हांस घाटतें. रायवळ झाडे बऱ्याच विकसवट जमीनीत देखील चांगली होतात. मात्र त्यास वाढण्यास थोडा जास्त वेळ लागतो एवढी थोड खरी. ज्या माझ-

वर सहसा एकही झाड उगवत नाहीं किंवा प्रखर उन्हा-पासून व वाऱ्यापासून संरक्षण होण्याचा संभव नाहीं अशा ठिकाणी देखील युक्तीने व मेहनतीने रायवळ आंब्याचीं झाडें चांगलीं होतात. अशा माळावर मोठमोठ्या तालीं घालून तालींच्या खालच्या बाजूला जमीन बागली खोल असते, पाण्याचा पुरवठा भरपूर व पुष्कळ दिवस मिळतो, व जोराच्या वाऱ्यापासून आडोसा मिळतो अशा ठिकाणी सुसत्या आंब्याच्या कोया टाकून दिल्यानेहि उत्तम प्रकारचीं झाडें झाडेलीं दृष्टीस पडतात. ताली बांधून शेतकी-साठी तयार केलेली जमीन झाडाच्या वसव्यामुळे काही अंशी फुकट जाईल अशी शंका येण्याचे काहीं कारण नाहीं. कारण त्यांचीं सावली बाधावर व बाधांच्या आसपास पडत असल्यामुळे थोके दुष्ण्याचा फारसा संभव नाहीं. आंब्याला नदीकाठची माळाची, मळ व भुसभुसीत जमीन चांगली लागते. पण नदीकाठीं झाडें फार वेळ वायात उडून राहणार नाहींत अशा ठिकाणी तीं लावावीत. देशी-वर किंवा समुद्रकिनार्यापासून झाडें दूर लावावयाचीं जाग्यास जमीन तीन फूट खोल असून खालीं सुसम असावा निदान जमीनातून निचरा चांगला होत असावा. कोंक-णातील तांबळ्या जमीनीत झाडें फार चांगलीं होतात. त्या ठिकाणी जमीन फारशी खोल नसते परंतु येथील दगड फार कठीण असल्यामुळे मुळाना दगडाच्या फटीतून सुस-ण्यास मुळीच अवचण पडत नाहीं. रत्नागिरी, गोवा, बाणकोट वगैरे ठिकाणी बोंगराच्या उतारावर आंब्याचीं झाडें चांगलीं होतात. धारवाड जिल्ह्यातील तांबळ्या जमीनीतहि आंब्याचीं झाडें फार चांगलीं होतात. या जमीनीत चुन्याचा अंश फार कमी असून त्या फार हलक्या असतात. रत्नागिरी, धारवाड वगैरे जिल्ह्यातील तांबळ्या जमीनीं फारशा सपाट नसल्यामुळे झाडें लावण्यापूर्वी नाग-रणी करणे फारसे शक्य नसतें. अशा ठिकाणी फक्त खडे खणून झाडें लावतात. त्रिजापूर, सोलापूर, खानदेश, अह-मदनगर, गुजराथ, सिंध वगैरे रक्ष हवेच्या प्रदेशात झाडें लावावयाचीं असल्यास त्याचें वाऱ्यापासून संरक्षण कर-ण्याची तजवीज अगोदर झाली पाहिजे. विशेषतः निंधाच्या एक दोन राय पश्चिम व दक्षिण बाजूला खडून त्याच्या आश्रयाला पुढे व उत्तर बाजूनीं झाडें लावावीत; म्हणजे तीं उन्हाचे व कडत वाऱ्यानें करपून जात नाहींत. तसेंच अशा रक्ष प्रदेशात शक्य असल्यास जरा सखल ठिकाणीं झाडें लावल्यास तीं चांगलीं होतात.

खानदेश, सोलापूर, विजापूर वगैरे उष्ण प्रदेशात आंब्याचीं झाडें लावावयाचीं असल्यास तीं वर सांगितलेल्या पद्धतीपेक्षा बरा निराळ्या पद्धतीने लावलीं असता तीं चांगलीं व खबरकर होण्याचा विशेष संभव आहे. ही पद्धत इराक (मेसोपोटेमिया) या देशांत मोक्षकाच्या बागेत विशेष प्रचलित आहे. त्या देशात जून, जुलै व आगस्ट

या महिन्यांत प्रचुर उन्हाळा असून त्यावेळी उष्णतेचे मान १००-११५° फा. पर्यंत चढते. म्हणून या ऋतूत मोसं-
 व्याच्या सहान झाडांचे संरक्षण होण्यासाठी त्याची अगोदर
 दोन तीन वर्षांपासून तपवीच करतात. पहिल्याने खजु-
 रीची झाडे लावतात. नंतर जरदाळू, अलुमुद्यार वगैरे
 त्या देशांनाल प्रचुर झून सहन करणारी झाडे लावतात. ही
 सुमारे तीन वर्षांची होऊन त्यांची चांगली सावली पडू
 लागली म्हणजे त्याच्या जवळच व त्यांच्या आध्याने
 मोसंम्याची झाडे लावतात. आणखी दोन तीन वर्षेपर्यंत
 जरदाळूला चांगले पोक येते व वर खर्च निघून गेतो. या
 अवधीत मोसंम्याची झाडे मोठी होतात व ती दुसऱ्या
 झाडाच्या आध्यावाघून प्रचुर उत्पत्ती सहन करण्यास
 समर्थ होतात, व पुढे जरदाळूची वगैरे झाडे काढून टाक-
 तात. फक्त खजुरीची झाडे मात्र काढीत नाहीत. कारण
 खजूर हे अरब लोकांचे महात्वाचे अन्न आहे व त्यापासून
 त्यांना उत्पन्नहि चांगले मिळते. परंतु खजुरीपासून मोसंम्यांना
 कायदा किंवा अडचण होते असे नाही. असो. अशीच
 पद्धत खानदेश, सोलापूर, अहमदनगर वगैरे जिल्ह्यात
 थोडा फेरफार करून अमलात आणली तर त्या प्रांतातहि
 चांगल्यापिकां आल्याची कलमे होण्यास हरकत नाही असे
 वाटते. ज्या ठिकाणी आंब्याची झाडे लावावयाची
 असतील त्या ठिकाणी रोहिणी किंवा मृगशश्र्वाच्या
 शुभारास रागेष्टी किंवा शुभराश्याची ह्या आर्तीच्या वेळी
 लावाव्या व मोदेच दिवसांनी तीस फुटाच्या अंतराने
 आंब्याची कलमे लावावी. केळीला सत व पाणी मिळत
 असल्यामुळे कलमाना गिराळे पाणी देण्याचे कारण नाही.
 केळी सात आठ वर्षेपर्यंत सहज टिकतात इतक्या अवधीत
 आंब्याची झाडे मोठी होऊन ती केळीपेक्षा उंच होतील व
 ती उष्ण व चड हवा सोसण्यास समर्थ होतील. खानदेशा-
 तील बलराई केळी दीड वर्षांनी काढून टाकतात हे सारे,
 परंतु येवढ्या अवधीत देखील कलमाना चांगली सावली
 मिळाल्यास ती चांगली झाल्याशिवाय रहाणार नाहीत.

आता शयजळ व हरसाल झाडे कोणा लावूनच कराव-
 याची असल्यामुळे त्यांच्या मुळ्या जिकडे चांगला वाव
 मिळेल तिकडे जातात, यामुळे जिकण जमीनीतसुद्धा आंब्याची
 झाडे होण्यास अडचण पडत नाही. जमिनीत लावलेल्या
 झाडांवर आम्हावरच कलमे बांधणे चांगले; कारण अर्धाच
 झाडे उत्तम होतात. परंतु अशा रीतीने झाडे करणे पुष्क-
 ळांम शक्य नसल्यामुळे त्यांना आयती कलमे जिकट जेऊन
 ती लावावी लागतात. ही झाडे बरेच दिवस कुठ्यात अस-
 त्यामुळे त्यांच्या मुळ्यांची वाढ बशी व्हावी तशी झालेली
 नसते. यामुळे कलमी झाडे जिकणमार्तीत लावू नयेत.
 कलमी झाडांसाठी जमीन चांगल्या प्रकारची व उत्तम निच-
 व्याची असावी. सर्व जमीन पहिल्याने दोन तीन वेळा
 नांगरून व कुळवून त्याची व झाडे लावण्यासाठी तीन फूट

लाव रुंद खावे लावावे, यापेक्षा ते लहान असून नयेत ते
 तीन फूट खोल व चार फूट रुंद असे खणल्यास उत्तम.
 खाण्यात दहा पांढ हाडांचे पीठ किंवा ते मिळत नसल्यास
 नुसती हाडे तळाशी पाळून थोडसे म्हणजे ५ टोपल्या होण-
 रत, नदीकाठची किंवा खड्यातीलच वरची माती ही सर्व
 एकत्र करून त्याने मे महिन्यात खरे भरावे पाऊस
 येताचा असल्यास पावसाळ्याच्या आरंभी व फार असल्यास
 थावणात पावसाचा भर कमी झाल्यावर झाडे लावावी.
 बरेच वेळा झाडे फार खोल लावली जातात. परंतु ही
 चुक आहे. कारण त्याच्या मुळ्या आधीच कुठ्यात बोंदून
 गेल्यामुळे व पुढेहि ती खोल लागली गेल्यामुळे
 त्यांना वाढण्याला चांगला वाव मिळत नाही.
 वारा फार असल्यास झाडे लावल्याबरोबर जवळ काठी
 रोवून तिचा झाडाला आधार द्यावा झाडे लावल्यानंतर
 कोणते तरी पोतपीच घ्यावे बरेच रत लागणारा भाजी-
 पाला, कोथी, नोरकोल, मिरच्या, वागी, घडाटे वगैरे पिके
 घ्यावी उन्हाळ्यात पाणी पुरेसे नसल्यास फक्त पावसाळ्यात
 तच योग्य ती पिके घ्यावी. थारवाडकडील तांबळ्या
 जमीनीत वागी, घडाटे, गवार वगैरे पिके घेतात
 थोडी काळसर जमीन असल्यास गुदमूग, वाटणा, पेढा
 वगैरे पिके घेतात कोवणात शक्य असले तेथे भात लाव-
 ण्याची बहिवाट आहे. परंतु अशा ठिकाणाची झाडे बहुधा
 चांगली होत नाहीत. कारण पावसाळ्यात पाणी फार
 सार्वते व उन्हाळ्यात जमीन फार घट होते. शुभराशेत
 पिचडी लावण्याची बहिवाट आहे झाडे मोठी झाल्यावर
 पिचडी लागली होते व तिच्यापासून आंब्याच्या झाडाना
 मुळीच त्रास होत नाही

झाडे लावल्यानंतर त्याच्याखाली कोणत्याहि प्रकारच तण
 वाई देऊ नये. जमीन संपून मधून नांगरून व कुळवून
 निर्मळ व मऊ अशी ठेवावी झाडे पाच वर्षांची होईपर्यंत
 त्यांना जमीनीच्या समुद्राप्रमाणे वार ते दहा दिवसांनी
 पाणी द्यावे; अमे केल्याने झाडे लवकर वाढतात; त्यांना
 चवथ्या व पाचव्या वर्षी देखील फळ उत्तम येते; पण यापेक्षा
 निगा चांगली ठेविली नाही तर झाडे लवकर वाढत नाहीत,
 ती रुजी राहतात व त्यांना फळहि चांगले व थारपूर
 येत नाही. कलमी आंब्याच्या कोट्या खालपासूनच
 पुढील असल्यामुळे त्या मोठ्या झाल्यावर शाश्वतपणे
 नांगरणी करणे वगैरे शक्य नसते, त्यामुळे पुढे उत्पन्न कमी
 येऊ लागते. यासाठी पाच फूट उंचीपर्यंत प्रथमपासून
 झाडाच्या खालच्या रीत्या कापून टाकाव्या हे चांगले.
 झाडे मोठी झाल्यावर हे काम फारच जड जाते. लहान
 असतानाच फाट्या कापल्या म्हणजे वरचे झाड आपोआपच
 सरळ होत जाते. फाटी कापावयाची ती अगदी लहान
 असलेली आंबाबरोबरच कापावी पाऊस येताचा असल्यास
 झाडांच्या आकारमानाप्रमाणे दोन ते सहा टोपल्या शेणसत

न पाव तें देहा पोट हाडाचा मुकटी असे खव वर्षास पाव साळ्याच्या आरभी यावे, पण पाऊस फार असल्यास तें भावणभोरेर याव खत झाडाच्या पुष्पाशीच न टाकता सर्व झाडावाडी पसरून टाकून जमीन नागरून किंवा खणून टाकवी हावें मोठी धाडी म्हणजे त्यानें खत देश्याची वट्टिवाट नाही, परंतु खत दिल्याशि पीक जास्त येऊन तें वर्षास नेण्याचा समज आहे आल्याना वर्षास फळ येत नाही हे वर्षास महेश्वर आहे पण वास्तविक पाहता फळ एक वर्षाआडहि यावेलें न येता तें तीन वर्षांनीं एकदा चागलें येतें वर्षास खत दिल्यास फळ दरसाल नेण्याला हरकत दिसत नाही ज्वाहरेर, बाळाहावादकडे मोठ्या झाडांना नेहमी पाणी देण्याची वट्टिवाट आहे पण बगाल व सुर्वे इलाका या प्रांतात नाही पाऊस यावस्थापासून तो मोहोर येऊन कैरी धरपर्यंत झाडांना पाणी देऊ नये पण कैरी धरण्यापासून फळाची पूर्णे वाढ होईपर्यंत पाणी यावे अशी पुढेकड लोकांची समजूत आहे परंतु यासब्यां जे प्रयोग झाले आहेत त्यावरून पाणी देण्यापासून कायदा काढीच झालेला दिसून आला न हा दुसरी काही कळताहें व आशा याच्या लागवडीमध्ये एक फेरक भरता आहे की, इतर झाडांना बहुतेक वषर पाणी यावे लागतें, आल्याना पाच वर्षांनंतर पाणी यावे लागत नाही यासुद्धे आल्याची लागवड ही इतर झाडांच्या लागवडीपेक्षा सोपी व कमी दमदमीची असते नेहमी पाणी दिल्यानें तो विशेष नाहीसा होऊन शिवाय पाणी देण्याचा खर्च मात्र निष्कारण वाढेल तसेंच फळ नेण्यासाठी फायाची व सुळ्याची छाटणी करण्यापासुनहि काही कायदा किंवा उपपद्य झालेला नाही झाडांना मीठ देण्याची वट्टिवाट कोंकणांत व इतर काही ठिकाणी आहे मीठ वर्षास किंवा दोन वर्षांनीं एकदा दोन ते चार पौड झाडाच्या पुष्पाशी आल्या नसनात (भावण भोरेर) देतात मिठाच्या योगानें झाडांना बाळवी लागव नाही, त्याच्यायोगानें घाताची वाढ न होता फुले भरतात अशी घामान्य समजूत आहे परंतु ज्या बगावत मीठ केव्हाच दिलेंलें नसतें अशा बागातून आल्यानें उत्पन्न झालेले आहेत यावरून मिटाचा उपयोग झाडांना बागला होत असेलच असें वाटत नाही

कोंकणांत आल्याच्या झाडांना मीठ देतात हे ऐकून देशावरिहि काही लोकांनीं आल्याना मीठ दिलें, तें किता व केव्हा घावयाचें हे ठाकूर नसण्यासुद्धे मीठ फारच घातलें गेलें व लगेच दोन दिवसाच्या आता हावें मरू लागली, यासाठी मीठ मुळीच न दिलेंलें पुरवले पण तें जास्त मात्र विरबुल होता कामा नये

कोंकणांत झाडाच्या पुष्पाशी गढने करण्याची वट्टिवाट आहे झाडांच्या पुष्पाशी मातांचे दोग पाळून त्यावरून हातपाणी देतात हातपाणी किती दिलें तरी तें फार बेताचेंच शिवाय तें दिवाच्या टकल्यावर पुष्पाशीच पडत

असल्यासुद्धे मुळाना मुळीच मिळत नाही यासाठी झाडांच्या विस्तारप्रमाणें बागडासारखें आळें करून त्यात पाणी यावे म्हणजे तें मुळाना पोचून त्याचा उपयोग झाडांना होईल तसेंच वाढे उपळ जमिनीवर व फार उपट्यावर लाविली असल्यास गढ्याचा उपयोग होतो पण जमीन खोल आहे व वात्यापासून फारशी भीति नाही अशा ठिकाणी गढ्याचा उपयोग होत नाही व्रतित ठिकाणी आल्याच्या खोडांना मुळ्या फुटतात व त्या सपाटीवरवीर येतात

किरलेक ठिकाणी आल्याना फळ सहसा येत नाही किंवा आले तर तें फार थोडें येतें याची कारणे अनेक आहेत त्यापैकी मुख्य खाली दिली आहेत कळमी झाडाचा पांच वर्षेपर्यंत फळ येत नाही मोहोर आल्यास तो घरत नाही, गळून पडतो चार वर्षेपर्यंत कळमाना मोहोर आल्यास तो खडून टाकावा फळ धरण्यास झाडे खुटी राहतात पण यासुद्धे फळ न धरल्यास झाडाची मरणागत आगली झाली नाही असें सध्याचे झाडे खुटी राहिली अगर जमान नि सत्त असला तर झाडाची विशेष काळजी घ्यावयास पाहिजे व खत, पाणी वगैरे जे काही कमी असल त्याकडे लक्ष दिलें पाहिजे. झाडांना मोहोर भरपूर येतो पण फळ घरत नाही याचे कारण बहुधा ढग हें असतें ढग, पाऊस, धुकें वगैरे पडण्याच्या वेळीं एक प्रकारच्या अलिप्त वर्गातील वनस्पतीपासून रोग होतो याचे नांव ओइडियम किंसे फोडूच असे आहे हा रोग झाला म्हणजे मोहोरावर एक प्रकारचा भुरा दिसतो जोड्याच दिवसात तोचल भाग काळा होऊन सर्व मोहोर सुकून जातो ज्या वेळीं धुकें, पाऊस, दब, ढग वगैरे फार येत त त्या वेळीं या रोगाचा नेर फार होतो, म्हणून फळ घरत नाही यावर उपाय मोहोर बाहेर पडण्यावरवीर कोठेंसिध्दण झिपडावें व फळ धरल्यावर पुन्हा एकदा तेच सिध्दण झिपडावें झाडें फार मोठी असल्यास सिध्दण मारणें फारसे शक्य नसतें, झटें लहान असतानाच सिध्दण मारणें योग्य आसतें

तील फुटाखालील कळाम फार कठिण अगर खडकाळ असल्याचेहि फुले न घरता गळून पडतील याला उपाय नाही अशा जमीनीत झाडें लावणें हो चूक आहे जमीन नागरानें नागरून वर्षास भरपूर खत घालून व पावसाळ्यात तागाचे वगैरे विषड घालून जमिनीचा पोत सुधारल्यानें फळ धरण्याचा शरार समज आहे

तु व तु दे कि दे—या किट्याच्या एकदर तीन जाती आहेत, त्यांची नावे—(१) इडियोसीरस क्लायपिआलिस्, (२) इडियोसीरस अंटीपेन्सोनाय व (३) इडियोसीरस इन्डोथेसार्सस मोहोर आल्यावर हे किटें मोहोरावर असून स्वाताल रस शोषून येतात, व त्यासुद्धे मोहोर हवकर सुकून जातो, व फळ घरत नाही. या किट्याची उत्पत्ति

वर्षातून एकदर तीन वेळा होते जून व आयटोबर महिन्यात आल्यावर जो नवी फूट होते तिच्यावर याची वाढ होते, व त्यांतल रस हे किडे होतून पेंतात, नंतर व्हिंघवर व जानेवारी महिन्यात मोहोर आरपावर त्यावर त्यांची भ्रमर्षादित वाढ होते, व त्यामुळे नुकसान फार होते अंत्यांपासून किट्याची पूर्ण वाढ झाल्यावर मोहोर येईपर्यंत किडा तसाच राहातो या जातीच्या किट्यावर उपाय करतात तो असा — किट्यांना परा फुटण्यापूर्वी हे पण्ड उल्या मारु नच इकडून तिकडे आत असतात अशा वेळी व विरोधत मोहोर येण्याच्या सुमारास किडाबाईल रोजीनसोप (राळ-मिश्रित माशाच्या तेलाचा सावण) हा ११ १०० या प्रमाणात पाण्यात मिसळून ते मिश्रण झाडांवर पिचकारांनी मारावे पधरा फूट रवरी नवी पंपाला लावून २० फूट उंचीच्या झाडावर हें औषध सहज मारता येते. दोन मास्यें एका दिवसात (आठ तागात) १९ ते २० झाडावर हें औषध सहज मारतात १०-१५ वर्षांच्या झाडाला सुमारे अदणव (१० तोळे) औषध एका शिंपडणीला पुरे होतें किडे पुष्कळ दिवसांपर्यंत अडी घालीत असल्यामुळे एका शिंपडणीने काम भागत नव्हां, म्हणून आठ दिवसाच्या अंतरांनी सहा वेळांसुद्धा औषध मारतें त्यांत २२ झाडाला सहा शिंपडण्यांना १-२-० सावणाचा व ०-६-० मजुरीचा खर्च येतो एकेका कलमी झाडाचे उपम निदान पाच रुपये भरलें तर त्यातील हा दीड रुपयाचा सर्व वडा बाळून साडेतीन रुपयाचे उपम तरी वाचविता येतें असें कोंकण प्रांतातील प्रयोगां वरून दिसून येतें

जुलाची रचना काही जातींमध्ये भिन्न प्रकारची असल्यामुळे काहीत मादी फुलें फार कमी असतात त्यामुळे भरपूर फळ येत नाहीं उदाहरणार्थ, कावसजी पटेल जातीमध्ये शेकडा ८९ ते ९९ फुलें नर असतात, पायरी व आकूसमध्ये शेकडा ४५ ते ५५ फुलें नर असतात या मुळे कावसजी पटेल जातीला आकूस व पायरीपेसा फळ कमी येतें

खडक, दलदलीची जागा, जवळपास माडासारखी दाट झाडे वगैरे कारणांमुळेहि फळ लागेल येत नाहीं

रो ३ — आल्याचा मोठा वायु म्हटला म्हणजे मिरुड या नांवाचा किडा होय. या किट्यामुळे आल्याचा नितका नाश होऊन अहि तेवडा दुसऱ्या कलानेहि होत नाहीं या किट्याची मादी परसातीच्या सुमारास एकेक अडे झाडाच्या सालीत घालते अख्यांतून किडा बाहेर पडल्यावर तो आतलें लावूड खात असतो याचा मळदा फार दाडगा असल्यामुळे त्याला कठिण व जून लावूड पोसतून सगल्याला मुर्खित प्रदास पडत नाहींत हा किडा ज्या ठिकाणी लावूड पोखरीत असतो त्या ठिकाणची बाहेरची साल ताजी खाईली अगर कुतडलेली

दिसते, व खाली लांकडाचा खोस पडलेला असतो यामुळे तो कोठे आहे हें सोपून काढण्यास पारस कठिण पडत नाहीं याची पूर्ण वाढ झाल्यावर तो बाहेरचे तोंड बंद करून परेच दिवस आतमध्ये विभ्राति घेतो नगर त्याच्यापासून पखाचा मिळत तगार होतो ह्या किट्यापुढे केवढेहि मोठे झाड असलें तरी तें सर्व बाजूने पोखरल्यामुळे जादबदी होऊन गयोर तें मरतें हा किडा सार्वत्रिक असून फार भयंकर आहे

उपाय — झाडाला मिळत लागला आहे असा संशय आल्यास सर्व झाड तपासून पहावे. विशेषत हें काम लुळे तें सप्टेंबर महिन्यात करावें कारण हाच हंगाम सालीमधून लांकडात गण्याचा होय ज्या ठिकाणी साल ताजी खाईली दिसेल किंवा काठीने ठोकली असतां खडब खालेल त्या ठिकाणी सोपून पाहिल्यास किडा साप-डेल, तो काढून मारून टाकावा केव्हा केव्हा किट्याची भोंकें सापतात पण किडा सापडत नाहीं अशा ठिकाणी आईल तितकी बारीक सडई घालून किडा निघाल्यास काढावा, नाहीं तर सडईला कापताचा बोळा बांधून तो झोरोफाम व किशोरीत ह्यामध्ये बुडवून तो भोंकांत टावून घावा व बाहेरचे भोंक निघालानें पळें बंद करावे याच्या वासाने किडा गुदमरून मरेल. ही औषधें न मिळाल्यास पेट्रोल वापरवे, परंतु यानें जसें चांगलें काम झाल्यास पाहिजे तसें होत नाहीं किडा काढल्यावर त्यानें केलेले सवे वोगदे, भोंकें वगैरे साफ करावी बाहेरची साल पोखरली असल्यास व तिच्या आत पाच असल्यास ती सर्व काढून टाकावी आणि सर्व ठिकाणी डाबर लावून टाकावे घाण काढते वेळी काही तरी हत्यार पापरावे, कारण त्यामध्ये कदाचित् विचू वगैरे असल्यास ती नगरी मारण्याची भीति असते झाडामध्ये एकच किडा सापडतो असें नाहीं, कदा केव्हा एका झाडात चार पाच किडे सुद्धा सापडतात आल्याच्या फळामध्ये कमी कधी आल्या पडतात याचें कारण असें आहे की, मादी माशी पाडास लागलेल्या फळाच्या सालीला भोक पाहून त्यांत अडी घालते अडी घाल्याच दिवसात फुटून आल्या बाहेर पडून त्या आतला गर खातात त्यांची पूर्ण वाढ झाली म्हणजे त्या बाहेर येऊन जमिनीत कोस घालतात सात आठ दिवसांनी त्यातून माशी बाहेर पडते व पुन्हा दुसऱ्या फळांत अडी घालते यास उपाय झाडाखाली भेचडे लावे पडलेले असतील तेवढे सर्व वेळून नदीत फेकून द्यावे, अगर खोल खड्यात पुरवून टाकावे

मात्यावर वाढणुळे फार होतात ती वर्षास कापून काढवी पाहिजेत

दी त्या — सादी मोडल्यामुळे अगर वेडीवाकडी गाडे-त्यामुळे मागे राहिलेल्या फाडीचा सुडात बाळून व कुजून जातो ही कुजण्याची किडा पुढे सोडामध्येहि तशीच वाहू

रहाते यासुद्धे खोड पोळळ होऊन ते व्याप्याने केव्हा मोडेल याचा नेम नसतो यासाठी अशा झाडांच्या मोडलेल्या फोडीचा सुट्या पडिल्याने अगाबरोबर कापून टाकावा आतील बाजू चांगली शाबूत असल्यास तावर जांवर लावून टाकावे पण ती कुजली असल्यास जेवडा कुजलेला भाग असेल तेवढा सर्व नीट उकळून काढावा नंतर एक भाग मोरपूद समर भाग पाण्यात मिसळून त्या पाण्याचा एक हात डोलीच्या आतून सर्व वाजून घावा व उपेय एक डाव राचा हात घावा म्हणजे रोगाचे सर्व बीज मरून जाईल नंतर नदीतील बारीक वाळू स्वच्छ धुवून घेऊन तति थोडे सिमीट मिळवून (प्रमाण ३ १) त्यात थोडे पाणी घालावे व त्या मिश्रणाने सर्व डोली भरून काढावी डोली मोठी असल्यास मध्ये विटा वगैरे घातल्या तरी हरकत नाही डोली भरत आली म्हणजे बरचा थर नुसत्या मिश्रणवेल्या सिमिटाचा व आगदी बरचा दर्शनी थर फक्त सिमिटाचा घावा. बरचा दर्शनी थर काँबेले लाकूड झाडून जाईल पण अंतर साठीचा वाढणारा भाग सुळीस झाडून बाजार नाही अशा वेताने बरावा सत्तेच सिमिटाच्या ओंवातलची छत्रं छाळ किंवात रुधारी, जमेल तर वाजलेली साल कापून काढून भिबत माग सिमिटाबरोबर येईल असे करावे, व तोंडाशी सलीला डाबर लावावे सिमिटावर अले सरट थोडे दिवस बाधून ठेवले असता त्याला मेगा पडणार नाहीत अशा रीतीने झाडाची काळजी घेतल्यास त्या ठिकाणी झाड मोठ्ठ्याचा सुळीस सभव नसतो व झाडाचे आयुष्यदि वाढते

[सदभ्रम—ग्री ह पु परोक्षे ('फळझाडाचा बाग') व वा रा गाढ्याळ ('आमसवर्धन') यांनी आपापल्या पुस्तकाच्या शेवटी आम्हावरचे उपलब्ध व महत्वाचे वाढमय जोडले आहे रा. परोक्षे यांनी शेवटी व शेवटकरी मासि कीर्तिल बरेचसे आपापारा पेतले आहे गाढगीळ वाच्या आमसवर्धी आंगल वाढमय प्रदीपिकेतील वुडो—मंगो इटस फल्वर नंद व्हाईटींग, आणि प्रयोधवददे—ए ट्रीटा इन आल मंगो हे दोन प्रयोग महत्वाचे आहेत]

आवाजी रुग्ण शैल्युक्त—पेशवाईतील एक सरदार घातारा मित्यात कोरेगाव तालुक्यात कल्याण म्हणून एक गांव आहे तेथचा हा कुलकर्णी हा घरचा पार दख्खी होता परंतु मोठा हुजार कारकून होता बतनदाराच्या सवयीप्रमाणे दाल घेतात हा तख्त पुष्कळ दिवस घरी होता, परंतु शेवटी कटारून घाने पर सोडले आणि पुण्यास गेला तेथे पुष्कळ राटपटी करून घाने पक्षात कारखानेची बागा मिळविली घाने अक्षर फार उत्तम हाते व लिहि पेशवी घाली इतकी उत्तुट होती की, जेव्हा जेव्हा हा आपले मित्राण पळून नाना पदनिघातमोर जाई तेव्हा तेव्हा ते पाहून नाना पार सतुट होते पुढे नानांनी आपल्या पावणी कारखाने येवढीच त्याची जेमणूक होती तेव्हा तर

नानांचा त्यावर फारच मर्जी बसला पुढे खुद्द नानांनी आपला कागदपत्राचा रुमालही नानांनी त्याच्या ताब्यात ठेविला नानाची की अति विश्वासू माणसे होती त्यांत आवा शैल्युक्त (शैल्युक्त) व गोविंदराव पिंगळे हे मुख्य होते नानांच्या कृपेने पुढे त्याला गुजरायचा सुभेदार मिळाली होती

बाजीरावास पेशवाईची वळे आणि नास आवा शैल्युक्त सातात्यास गेल होते त्यास या कामी ३४८१ रुपये खर्च लागला (३ बाजीराव—रोजनिशी पा १९). दुसरा बाजीराव गादीवर आल्यानंतर त्याने आपल्या दहा वर्षांच्या भावाला (चिमाजीबाप्पाला) गुजरायचा सुभेदार करून आवा शैल्युक्तास दुय्यम सुभेदार नेमिले पण नाना फडगिसाला शिवाय केवढे टाकिले तेव्हा आवाचीहि ताच वाट केली दहा लाख रुपये देण्याच्या कबुलीवर त्याची सुटका झाली तेव्हा तो सुभेदाराच्या कामावर रुजू झाला शैल्युक्त नानांच्या पक्षाचा असल्याने बाजीरावाने गोविंदराव गायकवाडाला त्याच्या विरुद्ध उठाविले शिवाची १० लाख खडणी आभारा निवडीने घाबयाची होती तेव्हा त्याने गुजरायत मोठा जुद्धम करून जादा वसूल केला व काही गायकवाडी गावापासूनहि कर जमा केला तेव्हा गोविंदराव व आवा शैल्युक्त यामध्ये लढा सुरू झाला. गायकवाडाने इम्रजाना वरा करून घेऊन आवा शैल्युक्ताला कैद केला व अमदाबद तालुक्यातील पेशव्यांची ठाणी आपल्या ताब्यात घेतली. तेव्हा पुढे दरबारने तडजोड करून आवा शैल्युक्तास हुजूरकडे पाहून वेण्यास गायकवाडास लिहिले (३ बाजीराव—रोजनिशी पा ७८) शैल्युक्त कधी वारला हे कळत नाही, पण इ स १८१३-१४ त तो हयात होता, कारण त्या साली त्याला इतर सरदाराबरोबर निशाणास किनराप दिल्याचा उल्लेख रोजनिशीत सापडतो (३ बाजीराव रो पा २७७) पुण्यास शैल्युक्ताचा थोळ प्रसिद्ध आहे [भारतवर्ष पु २, अ ५ ३ बाजीराव रोजनिशी ग्रॅटडक पु गें पु १, भा १ ऐ ले स]

आवाजी विश्वनाथ प्रभु—आवाजीचा जन्म स १८३१ त झाला बाजी पासळकराबरोबर नेहमी राहून तो राज्याचे काम करीत असे त्याची हुजारी पाहून शिवाजीने त्यास स १८४९ त आपल्या सरदारांत दाखल केले, तेव्हापासून किल्ले वगैरे काबीज करण्यांत व शिवाजीच्या इतर मोहिमांत आवाजी प्रभु नेहमी हुजर असे आवाजी काबीज करितांना मोरे बघूने सून आल्यावर त्यांची फौज शिवाजीच्या फौजेवर चालून आली, तेव्हा शिवाजीचा मोठ होता, असें दिसू लागलीच, आवाजी पुढे झाला आणि सगळ्या मांवेले लोकांस परत फिरवून आवाजीने त्याने मोरे याच्या फौजेशी लढाई केली आणि जय मिळविला तेव्हा जयवी दस्तगत झाली पुढे पासोटा किल्ला काबीज करण्यांतहि आवाजीने बहुत पराक्रम केला रोहिदा किल्ला घेण्याचा शिवाजीचा विचार झाला, तेव्हा आवाजीने पकीराण्या येथाने गुप्तपणे

किष्णपावर जाऊन तेथील सर्व माहिती आणली. हिरदस मावळचा यादल देशमुख व जावळीचा यात्री प्रभु हे दोघे किष्णपावर बंदोबस्तास होते. एके दिवशी राष्ट्री शिवाजी आपली मावळी फौज बरोबर घेऊन तयास शिंदी लावून वर चढला. प्रथम शिवाजी वर चढला, त्यानंतर आबाजी प्रभु व मग इतर लोक वर चढले. तेव्हा किष्णघाटांत लोक जागे होऊन हातपाईची लढाई झाली. एकमेकास ओळखता यावे म्हणून आबाजीने एक गवताची गंधी पेटवून दिली. तो स्वतः मोठ्या शौर्याने लढला. पुष्कळ जलमा लागल्या तरी त्याने माघार घेतली नाही. बादल देसमुख घायाळ होऊन पळला, तरी पुढे यात्री प्रभु लढे लागला. तेव्हा आबाजीने त्यास 'असे एकमेकांनी आपसात लढून निरर्थक मरून जाणे योग्य नाही,' असे सांगून शिवाजीच्या पक्षास वळविले. सगळे शिवाजीने बाजी प्रभूस नोकरीत घेऊन सरदारी दिली.

आबाजी प्रभूने शिवाजीची नोकरी एवनिष्ठपणे बजाविली. शिवाजी बारल्यानंतर संभाजीने पुष्कळ सरदारांची बतने खालसा केली, तेव्हा हे मावळे सरदार फार ह्यालशील झाले. त्या प्रसंगी आबाजी प्रभूने लोकास दोलदल्यास देऊन औरंगजेबाच्या फौजेपुढे प्रातावे संरक्षण केले. संभाजीचा हृदयद्रावक शेवट ऐकून आबाजीस आतिशय स्वेद आला, अग्नि सेनापति खंडेराव गोमाजी पागसंबळ याच्या हाताखाली राहून, आणि 'शिवाजीमहाराजाचा लोभ व राजाराम महाराजाची आज्ञा, तसेच स्वराज्याचा अभिमान ही विचारात आणून, जिवाची पर्वा न बाळगता, मोगल फौजेशी लढण्याचा म्याने क्रम चालविला. या त्याच्या पराक्रमाबद्दल राजारामाने सेनापतीच्या सांगण्यावरून त्यास नवीन इनामे करून दिली. रामचंद्रपतीने मोगलांच्या हातातून दाभोजप्रात परत मिळविण्याकरिता शंकराजी नारायण गाडेकर यास व आबाजी विद्यनाथास पाठविले. आबाजीचा पराक्रम पाहून शंकराजीने संतोष प्रगट केला. औरंगजेबाच्या फौजेने सन १६९४ त होरणा उर्फ प्रचंडगढ किष्णघाट वेढा घातला असता आबाजीने त्या किष्णघाटे संरक्षण मोठ्या मडुमकीने केले. मोगलांशी लढून किष्णघातून निघून जात असता सन १६९४ त हा शूर वीर धारातीर्थी पतन पावला. आबाजीच्या मुल्या जनांशी यागकडे त्याचे वतन चालू होते. [मराठी विसावत, प्रथमार्ध पृ. २६९-२६२]

आबाजी सोनदेव—दादाजी कोंढेदेवाप्रमाणे राधाजीच्या पदरी असलेल्या सोनोपंत दर्बाराचा हा मुलगा. हा दादाजी कोंढेदेवाच्या तालमात तयार झालेला होता. याचा भाऊ निळो सोनदेव याला १६४७ त शिवाजीने अमात्य केले. इ. स. १६४८ त आबाजीने कल्याणवर अचानक हल्ला करून तेथील मुघा अहमद नांबाच्या सुभेदारास कैद केले, व कल्याण आणि कल्याणच्या आसपासचे सर्व क्षिेत्र हस्तगत करून घेतले. तेव्हा शिवाजीने स्व होऊन याची फार प्रशंसा केली व त्यास त्याने जिकलेल्या मुलुखाचा सुभे-

नेमिले. मुघा अहमदास पकडल्यावेळी आबाजीने त्याची सुंदर सुवर्ण हस्तगत केली होती. पण शिवाजीने तिला सन्मानपूर्वक परत पाठविले.

रायरो (रायगड) ला राजधानीचे स्वरूप आणण्याकरिता सरकारी कामकाजासाठी अवश्य त्या इमारती वगैरे बांधण्याचे काम इ. स. १६६२ त याच्याच देखरेखीखाली सुरू होऊन १६६४ मध्ये ते संपविण्यांत आले.

इ. स. १६६६ त ज्या तीन गृहस्थाकडे राज्याचा कुल अखत्यार देऊन शिवाजी अवंगजेबाच्या दरबारी दिल्लीस गेला त्यांत आबाजी सोनदेव होता. १६७० त मोरोपंत पिंगळे याजबरोबर आबाजी माहुली किष्ण व कल्याण प्रांत सर करून आला. राजारामाने १६९२ मध्ये आबाजीस रायगड घेण्यास पाठीवल्याचा उल्लेख रा. पं. त सांपडतो (८. ४३.)

आबाजीस माधवराव व मेघाश्यामराव हे दोन मुलगे होते. माधवरावाचा वंश भोरास व मेघाश्यामरावाचा कोल्हापुरास आहे. आबाजीच्या वंशजाकडे हद्दी मोठी महागरी नाही. पुष्कळशी इनामी बाबदेकराकडे गेली आहे. [डफचा मराठ्यांचा इतिहास. मराठी विसावत, किकेड-पारसनसकृत मराठ्यांचा इतिहास. केड्सकर-छत्रपति शिवाजी महाराज. समासद विरचित शिव-छत्रपतींचे चरित्र, राजवाडे खंड ८ वा. बाबदेकर घराण्याचा इतिहास. महाराष्ट्र-मंडळाची बखर]

आवेगांच (१) (जिल्हा पुणे):—खेडच्या धायव्येस सुमारे २० मैलावर घोडनदीच्या वामतीरावर हे एक लहान नसे खेडे आहे. लोकसंख्या (स. १८८१) ८७७. याच्या पश्चिमेस एक मैलावर घोडनदीचे पात्र अर्दे होऊन ती स्वच्छतातून वाहता आहे. आठवण्याचा बाजार दर बुधवारी भरतो.

इ. स. १६७३ मध्ये प्रायर नावाचा ईप्रज प्रधासी जुन्नरला जात असताना त्यास वाटेत आवेगाव लागले. त्यावेळी जुन्नरीचे मोगलांची एक घोडेस्वारांची तुकडी येऊन गेली असल्यामुळे त्यास एका सुसुलमान फकीराशिवाय गावांत कोणी आढळले नाही. सर्व लोक पळून गेले होते (सं. गं. पु. १८, भा ३. १८८५)

(२) (जिल्हा पुणे):—खेड्याच्या नैर्ऋत्येस १२ मैलावर हे जुन्न्या पनवेल-पुणे रस्त्यावर एक लहान गाव आहे. लोकसंख्या [स. १८८१] ६५३ पावसाळ्या खेरीत येथे दर बुधवारी आठवण्याचा बाजार भरतो. पूर्वी हा गाव महालाचे मुख्य ठिकाण होते. [सं. गं. पु. १८. भा. ३. १८८५]

(३) [नाशिक जिल्हा. १]:—हे गाव दिंडोरीच्या पश्चिमेस १३ मैलावर आहे. लोकसंख्या [१८८१] ५८२. येथे एक महादेवाचे हेमादपती देवालय असून त्यावर फार उत्तम नक्षीकाम केलेले आहे [सं. गं. पु. १६. १८८३].

आब्बादाद.—पश्चिमकडील खोशकत न्हास पावल्या-
वर स्पेनमध्ये आब्बादाद हें सुसलमानी घराणें इ. स.
१०२३ त उदयास आलें. या घराण्याचा मूळ पुरुष अबदुल
कासीम महंमद हा होय. हा अरब जातीचा होता. यानें
वर्बर लोकांशी झगडून आपल्या सत्तेचा पाया घातला.
१०४२ मध्ये हा मरण पावला. याचा मुलगा आब्बाद
हा कवि व रंगेल म्हणून प्रसिद्ध होता. त्याच्या कारकीर्दीत
समोवतालच्या लोकांशी व बर्बर राजांशी एकसारखें युद्ध
चालू होतें. त्यामुळे मुसलमानी यत्न कमी झाले व खिष्यन
राष्ट्रें बळावली. हा इ. स. १०६९ त मरण पावला. याच्या-
मागून याचा मुलगा महंमद अबदुल कासीम हा गादीवर
आला. हा बापासारखाच ऐशे व दुर्भ्यसनी होता. दोषेहि
कमी व कर्मांनी आश्रय देणारे होते. कासीमच्या नेह्या केंद्रा-
ईला जिस्ती राजा मोठा बलिष्ठ होऊन त्यानें कासीमला
खंढणी देण्यास लाविलें. पण पुन्हा विद्रुष्ट येऊन युद्ध सुरू
झालें. पुष्कळ हिकमती लढविल्यानंतर कासीमला शरण
जावें लागलें. त्याची प्रजाहि त्याच्या अधर्माचरणामुळे त्याचें
बरो चिंतांत नव्हती. १०९३ मध्ये त्याची राजधानी सेहिले
अल्मोरेंडाईटनीं जिंकून घेतली. अबदुल कासीम १०९५
मध्ये तुर्गात मरण पावला, व आब्बादाद घराणें नष्ट झालें.
(एजि पु. १.)

आब्बास.—अबदुल मुतालिबचा पुत्र व महंमद पैगं-
बरचा जुलता. प्रथम हा आपल्या पुतण्याच्या महत्त्वाकांक्षी
विचारांविषय होता, पण बदरच्या लढाईत पराभव पावल्या-
वर त्यानें महंमदाचा धर्म स्वीकारला व मुसलमान बनल्या-
मुळे त्याचा जो उत्कर्ष झाला त्याबद्दल त्यानें ईश्वराचे
फार फार आभार मानिले. हुनैनच्या लढाईत यानें महंमदा-
ला अतिशय मदत केली व त्याचा जीव वाचविला. आब्बास
२१ फेब्रुवारी ६५३ त वारला. यापुढें १०० चाद्वर्षांनी
(इ. स. ७५० त) अबुल आब्बास नावाच्या याच्या एका
वंशजांनें बगदाद येथें आब्बासी खलिफाचे राज्य स्थापिलें.
तें ५१४ चाद्वर्षे ह्यात होतें. या घराण्यात अल्मसुद
(स. ७५४-७७५) हारून-अल-रशीद (स. ७८६-८०९)
मागून (८१३-८३३) वधेरें थोर राजे होऊन गेले.
(ज्ञानकोश-बुद्धोत्तर जग आब्बासी घराणें पृ. ३५३ पहा.)
आब्बासचें यत्न मदिना येथें आहे.

आब्बास(१) प हि ला, (१५५७-१६२९)—इराणचा
राजा. हा १५८६ साली इराणच्या गादीवर बसला. ह्याचें
बहुतेक सर्व आयुष्य तातेंच व तुर्क लोकांशी लढण्यात गेलें.
यानें प्रथमच इस्फाहान ही इराणची राजधानी केली. यानें
ईम्रानच्या मदतीनें १६२२ त ओर्मस बेट पोर्तुगीजांपासून
जिंकून घेतलें. बंदर-आब्बासी हें शहर त्याचें स्मारक होय.
मरणसमयी याच्या राज्याचा विस्तार तैमिज नदीपासून तो
सिंधुनद्यापर्यंत होता. यानें मोठ्या भव्य इमारती बांधल्या
व व्यापार व राज्यकारभारांत पुष्कळ सुधारणा केल्या. हा

पक्षा शिष्यांप्रणी होता. जिस्ती लोकाना हा आदरानें वागवी
“दि श्रेत” हें उपपद याच्या नावापुढे योजण्यात येतें.

आब्बास प हि ला (१८१३-१८५४)—इजिप्तचा
एक फाशा. हा चाल्दें राजघराण्याचा संस्थापक जो महंमद
अल्ली त्याचा नातु होय. हा इ. स. १८४८ त इजिप्तच्या तत्का-
वर बसला. आपल्या आजानें ज्या कांही वन्यावाह्य संधा-
रणा सुरू केल्या. त्या आब्बासनें शक्य तितक्या बंद केल्या.
उदाहरणार्थ, व्यापारी मत्के रद्द केले, कारखाने व शाळा बंद
केल्या व सैन्य कमी केलें. हा स्वभावानें चिडखोर व अति
मितमापी होता. याची भेट दुसऱ्याना विशेषतः परकी
व्यापाऱ्यांना होत नसे. यानें केरोपासून अलेक्झांड्रियापर्यंत
आगगाडी सुरू करण्याला मोठ्या भिन्नतवरानें परवानगी
दिली. १८५४ साली याच्या गुलामांनी याचा खून केला.

आब्बास दुसरा (१८७४)—इजिप्तचा एक खेदिव हा
महंमद अल्लीच्या पणतवाचा मुलगा. १८९२ मध्ये इजिप्तच्या
तत्कावर हा बसला. यानें यूरोपात प्रवास केला. याला प्रेन्च
ईम्रान, जर्मन या मापाचे बरेच ज्ञान होतें. यानें पौरण प्रथम
पहिल्या आब्बास प्रमाणे सुधारणेच्या विरुद्ध होतें. पण नंतर
यानें ब्रिटिश सरकारच्या सहायानें न्याय, शक्ती, कर, या
बाबींत पुष्कळ सुधारणा केल्या. तथापि ब्रिटिश सरकारला
हा अराजक म्हणून भीती वाटत होती. १९१४ साली जेव्हा
इजिप्त ब्रिटनच्या आधिपत्याखाली आलें तेव्हा आब्बासला
पदच्युत करण्यात येऊन, महंमद अल्लीच्या दुसऱ्या एका
वंशजाला इजिप्तचा सुलतान बनविलें.

आबास अल्ली—श्रीरोभास्टर (सरधुष्ट्र)च्या धर्माप्रमाणे
वागणारा हा एक इराणी मग असून, वैद्यक होता. बगदाद-
च्या खलिफाच्या विनंतीवरून इ. स. ९८० मध्ये त्यानें
“राजप्रथ” या अर्थाचें नांव असलेलें एक पुस्तक लिहिलें;
व तें खलिफाला अर्पण केलें. अँटिऑकच्या स्टीफननें
११२७ त लॅटिनमध्ये याचें आपातर केलें. (बोल-ओ.
बायो. डिव्जनीरी.)

आब्बास चिन-अल्ली शिखानी.—इ. स. १५३९ त
हुमायुनास पदच्युत करून दिल्लीच्या तत्कावर बसलेला जो
शेरशाहा अफगाण, त्याचें चरित्र ज्यात गोविलें असा एक
इतिहास आब्बासनें लिहून तो अकबर बादशहास अर्पण
केला. या ग्रंथाचें नांव सुद्ध-इ-अकबर-शाही असें होतें.
याच्या पहिल्या भागाचें उद्देत भाषांतर मझहर अल्लीखाननें
लॉर्ड कॉर्नवॉलीसच्या कारकीर्दीत केलें व त्याला तारीख-इ-
शेरशाहा ” असें नांव दिलें. (बोलचा कोश).

आब्बास मिर्झा—(सुमारें १७८३-१८३३)—इरा-
णचा एक राजपुत्र. याची आई राजघराण्यातील असल्या-
मुळे हा आपल्या बापाच्या म्हणजे शहा फेय अल्लीच्या
मागून इराणच्या गादीवर बसणार म्हणून ठरलें होतें. यानें
आपल्याकडे शाहानें दिलेल्या एका सुभ्याची व सैन्याची
व्यवस्था यूरोपीयन घर्तावर ठेविली होती. याची मदत

लियनच्या घेळी इंग्लंड व फ्रान्स या दोघानाहि आसियांत एकमेकांच्या सत्तेस आळा घालण्याकरता पाडिजे होती. याने नेपोलियनचा पक्ष घेतला; पण त्याकडून त्यास फारशी मदत मिळाली नाहीं, त्यामुळे रशियाबरोबर जें यानें युद्ध केलें त्यांत त्याचा पराभव झाला. खोरासान प्राताचा बंदोबस्त करीत अमता याला मृत्यु आला (१८३३) याची रहाणी साधी होती. याला वाकमयाची आवड असे. याचा वडील मुलगा फोर्ब्रान्झच्या मागून इराणाच्या गादीवर बसला (१८३४) [ए. प्रि. पृ. १]

आन्वासीद.—मुमुलमानी साम्राज्यातील दोन मोठ्या घराण्यांपैकी दुसऱ्या म्हणजे बगदादच्या घराण्यातील खलीफाना सामान्यतः हे नांव दिलें जातें. आपण पैगंबराचा वडील घुलना आन्वास (इ. स. ५६६-६५२) याचे देशान अस्त्यानें इम्रमदाच्या गादीवर उमईद बसापेक्षा जीपला हक्क जास्त आहे असें अन्वासी खलीफा मानात. उमईद घराण्याच्या दुसऱ्या अमदानीत आन्वासी घराण्यातील पुरुषानी त्यावेळच्या राज्यकर्त्यांचा लोकांत पाणउतारा करून त्यांची पत नाहींशी व्हावी म्हणून घरांच खटपट केली. दुसऱ्या मखानच्या कारकीर्दीत या दोन घराण्यातील विद्रुष्ट अगदीं विकोपास जाऊन त्याचा शेवट आन्वासच्या बघ्या पिढीतील पुरुष इब्राहिम इमाम याच्या बंडात झाला. खोरासान प्रातातें इब्राहिमा मदत दिली, पण त्याचा पराभव होऊन तो बंदिवासात मरण पावला. याचा भाऊ अबुल-आन्वास यानें हा झगडा कायम ठेवून शेवटी उमईद घराण्याचा पाडाव केला (इ. स. ७५०) व आपण पत्नीक झाला.

या मवीत घराण्याच्या अमदानीत चैन व कलाकौशल्य बरेच वाढून त्याबरोबर देशात अशांतताहि वाढली दुसरा खलीफ मनसूर याने आपली राजधानी बगदादला नेली व आलीया मायनर पादाक्रान्त केला. हरून अलरशिद (७८५-८०९) आणि माहून (८१३-८३३) यांची अमदानी पराक्रांतेची उत्कर्षाची म्हणता येईल, पण एकंदर साम्राज्य खालावलेलें दिसत होतें. आफ्रिका आणि खोरासान जेथे स्वतंत्र राज्ये स्थापन झाली. आणि बायब्येकडे ग्रीक लोक सरसावले होते. आन्वासी घराण्याचा शेवट मोकतासीम यानें (८३३-८४२) स्वसंरक्षणार्थ पदरें देवलेल्या तुर्का गुलामाकडून झाला त्या गुलामाची सत्ता एकसारखी वाढत चालली होती; शेवटी ती इतकी बळिष्ठ झाली की, आन्वासी खलीफ केवळ बाहुली धनवून या तुर्कांच्या हस्ते राज्यकारभार चालवीत होते. या घराण्यातील शेवटचा खलीफा मोटावकील (तिसरा) झाला पहिल्या सलीमन कैद करून कान्स्टांटिनोपलला नेलें तेव्हां हे पराणें बुडालें. शिवाय “खलीफा व इस्लामचा प्रसार” हे युद्धोत्तर जग (शानकोश विभाग ४ था) यांतील प्रकरण पहा

आभीर—या देशाचा उल्लेख महाभारतामध्ये (समा-पर्व अ. ३२) व बृहत्संहितेमध्ये दक्षिणतील एक देश म्हणून झाला आहे. (१८ १४), मत्स्यपुराणामध्ये आंध्र राज्यांतलें सात आभीर राजे होऊन गेले असा उल्लेख आहे. वायुपुराणामध्ये आभीर राजांची संख्या दहा दिली आहे. परंतु या दोनहि पुराणांत त्यांची नावे दिली नाहींत. विष्णुपुराणांत सात आभीर राजे होऊन गेले असें म्हटलें आहे. (४. २४). त्याच पुराणांत आभीर हा देश अपरांत सौराष्ट्र या देशाबरोबर प्राथमेकडील देशांत दाखविला आहे. (२. ३, १६) या ठिकाणी शुराभीराः असें जें मूळ पद आहे त्याचा अर्थ वित्सननें सुकीनें शूर व भीर अशी दोन स्वतंत्र राष्ट्रें असा केला आहे. वायुपुराणात यांनी ६७ वर्षे राज्य केलें असें म्हटलें आहे. भागवत पुराणामध्ये शूर व आभीर याचा उल्लेख आहे (सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्जुनमालवाः १२. १, ३६) भागवतात ७ भावसूक्त्य राजे होऊन गेले असें म्हटलें आहे तें बहुतकरून आभीरां-बद्दलच असावें, टीकाकार ‘हे अवभृति नगरचे राजे होते झणून त्यास भावभूय असें म्हटलें आहे’ असें स्पष्टीकरण देतो (वित्सन-विष्णुपुराण पु ४ पृ २०५ टीप १८६८). महाभारतामध्ये शल्य पर्वांत शूद्र आणि आभीर यांचा सामासिक उल्लेख केला आहे (शल्य २११९) हरिवंशामध्ये (कलकत्ता प्रतीत) मद्राभीराः असा उल्लेख आढळतो (हरि. १२, ८३७).

आभीरांच्या स्वाभ्या आंध्रानंतरच्या काळात बायब्येकडून झाल्या. व गुप्त काळात ते पूर्वे राणपुताना व माळवा या भागांत वस्ती करून होते. आंध्र राजा मादरीपुत्र सिरसेन किंवा शकसेन (इ. स १८०) यांच्या नावा-शिवाय इतर यासंबंधी अथवा यानंतरच्या आंध्र राजांचा उल्लेख नाहीं. खेचोत आढळत नाहीं. यावरून यक्षभी (इ. १५०) याच्या मागून कोंकण, दक्षिण व गुजराथ या भागांत आंध्र सत्तेचा न्हास झाला असावा असें दिसतें. आंध्रारच्या मागून ही सत्ता आभीरांच्या हातीं गेली असावी असें दिसतें. यक्ष गुजराथच्या इतिहासात (पृ. ८८ लंडन. १८३५) आभीरांचा प्रदेश तापीपासून देवगड पर्यंत पसरला होता व त्याचे बर्वे अथवा मराठा (तापीपासून वसई पर्यंत), विराट (वसईपासून बाणकोट पर्यंत) व किरात (बाणकोटपासून देवगडपर्यंत) असे विभाग होते असें म्हणतो डॉ. भाडारकरानी विराट, किरात आणि कोंकण हे विभाग सामान्यतः प्रभु, प्राप्पण, व शेणवी यांच्या प्रदेशाशी जुळतात असें म्हटलें आहे (कोंकणचा इतिहास प्रस्तावना पृ. १० सुं. मं. पु. १ भा. २) ।। डॉ. लेमोनें सिंधच्या उत्तर भागात अवि-रिया नांवाच्या प्रदेशाचा उल्लेख केला आहे. पेरिप्लस मध्येहि या राष्ट्राचा थर आणि पारकर या ठुमारास निर्देश केला आहे. (मॅकडिन्डल ११३) यावरून दक्षिणेंत येण्यापूर्वी उत्तर-सिंध हें आभीरांचें निवासस्थान होतें व तेथून ते

सिधमभूत खाली उतरून पुढे जलमार्गाने कोंकणांत व नंतर नाशीकडे आले असावे. नाशिक लेणे १० लेख १५ यातील आभीर राजा दमरी व शिवदत्त आमोर यांचा पुत्र ईश्वरसेन (याचे नाव डॉ. भांडारकर जे बी. बी. आर एम. पु. ७ नं. १५ वरून वीरसेन आभीर असें देतात) हा आत्माची प्रज्ञा बळकावणाऱ्यांपैकी एक असावा. या लेखाची अक्षरे रुद्रदामनच्या गिरनारच्या लेखातील (इ स १५०) अक्षराशी समकालीन दिसतात आभीरांची सत्ता नाशिक व खानेदेश या भागात होती, तर अपरांत म्हणजे कोंकण क्षत्रियांच्या अमलाखाली होते. क्षत्रपानी कन्हाड भागात जो अंमल बसविला तो बहुधा विपद्दत वरून कुमारलो घाटाने येऊन बसविला असावा. आभीर हे क्षत्रपांच्या दरबारांहि नोकर असल्याचे आढळून येते पहिल्या रुद्रसिंह क्षत्रपाच्या वारकीदौत (इ स. १८१) आभीर रूद्रभूति सेनापतीचा जेष्ठेण आला असून रुद्रभूतीचा बापहि सेनापतीच्याच पदावर होता पुढे ५० वर्षांनी आभीर ईश्वरदत्ताने विजयसेन क्षत्रपाचे (इ स २३८-२४९) राज्य मिळून गुजराथ, काठेवाड व दक्षिणचा बाहो माग आपल्या राज्यात समाविष्ट केला असें दितते ईश्वरदत्त आपल्या देवांत स्वतःच्या कारकीर्दीचे वर्ष देत असल्यामुळे याचा काळ खालीपूर्वक ठरविला येत नाही. तथापि ईश्वरदत्ताची जी मागी सापडतात त्याची पडण बगैरे विजयसेनाचा नाण्यासारखी दिसते, यावरून तो विजयसेनाचा समकालीन असावा व तो पूर्वीच्या क्षत्रपाप्रमाणे आपल्या बापाचे नाव देत नाही यावरून तो पूर्वीच्या क्षत्रपाहून भिन्न असावा असा तर्क करण्यांत आला आहे. नाशिक लेखातील ईश्वरसेनाच्या बापाच्या नावाप्रमाणे (शिवदत्त) याच्या नावाच्या शेवटी दत्त असे पद असल्यामुळे हा ईश्वरसेनाप्रमाणेच आभीर असावा व तो स्वतःच महाक्षत्रप धगवून नवीन शक सुरू करतो, यावरून तो मागील क्षत्रपाचा पाडाव करून राजा झाला असला पाहिजे असे प्रतिपादण्यात येते. तथापि याच्याकडे सत्ता फार दिवस राहिली नाही पुढे दोनच वर्षांनी (सुमारे इ स २५१) महाक्षत्रप दामाजधरी याने क्षत्रपाचा गेलेला मुलूख पुन्हा काबीज केला

समुद्रगुप्ताच्या (३००, ३९५) अलाहाबाद येथील स्तंभावरील लेखात त्याने आभीर राष्ट्रास पादाक्रांत केल्याचा व खंदणा घेतल्याचा उल्लेख आहे.

सिल्लराज जयसिंह याच्या दोहद येथील एका शिलालेखांत त्याने मुराष्ट्र व मालवा या देशाच्या राजास बंदीत ठाकल्याचा उल्लेख आहे हा मुराष्ट्राचा राजा जुनागड येथे राजधानी असलेला अहीर अथवा चूमसमा राष्ट्राचा राजा असावा. प्रबोधनानामाणि या रम्यात सिद्ध राजाने स्वतः जाताने स्वारी करून मुराष्ट्राचा अहीर राजा नोचन दिवा नूचनी याम जिंकले असे म्हटले आहे या स्वारीत

त्याने प्रथम वर्षमानपूर अथवा वडवान येथे येऊन नंतर नोचनवर स्वारी करून त्यास मारिले.

आभीरांची चूडासमा नावाची एक शाखा होती (चूडासमा पहा).

आबे येथील एका शिलालेखात (आकि. सव्हे. वेस्ट इंडिया पु. २ पृ. ८५.) सिधण याच्या एका मुदल गोत्री खोलेश्वर नावाच्या शूर माझण सेनापतीने गुजराथवर स्वारी करून तेथील राजाचा गर्व हरण केला, मालवाची सत्ता विरहून टाकली व आभीरांचा वंश नष्ट केला असें वर्णन आहे

अ ही र राजे—अर्वाचीन कोशात गोडबोले यानी याव-हल खालील माहिती दिलेली आहे व यास आधार दिवू. त्यानचा हस्तलिखित इतिहास दिला आहे.

मित्रशाळ वंशातील शेवटचा राजा विक्रमपाळ यास अहीरनामक त्याच्या वंशिराने मारिले व तो (अहीर) गादीकड बसला हे राजे एकंदर ८ झाले, नावे व त्याची कारकीर्द येणेप्रमाणे—

राजाचे नाव	वर्षे	राजाचे नाव	वर्षे
१ अहीर राजा	२४	५ मूळचंद्र	२
२ विक्रम अहीर	३३	६ रूपचंद्र	१४
३ मुलुखचंद्र	०	७ मल्लराजचंद्र	१२
४ विक्रमचंद्र	१२	८ सूरचंद्र	२६

येणेप्रमाणे या वंशातील आठ राजांनी मिळून १२५ वर्षे राज्य केले विक्रमपाळास मरले, त्या वेळेस युधिष्ठिर शक २९१८ वर्षे गत झाला होता अहीर वंशाच्या कारकीर्दीची व युधिष्ठिर शकाची समाप्ति बरोबर होऊन पुढे विक्रम संवत् सुरू झाला (अ. को.)

आमगाव—(मध्यप्रांत) रायगड संस्थानच्या सरहद्दीवरील खेडे. क्षेत्रफळ १३५३ एकर. लोकसंख्या १६७८. येथे एक शाळा व आठवड्याचा बाजार भरत असतो. बाजारात धान्य, लाख, शेतकीची अवजारे व वेळूच्या टोपल्या यांचा फार खप असतो. (छातिसगड पय. स्टेट. गॅ.)

आमडरमन—(आफ्रिका) आगेलो-इग्वियायन मुदान-मधील, नाईलच्या पश्चिम तीरावरील एक शहर. अ. १५° २८' व पू. रे. ३२° २९'. १९१७ साली येथे ८४,०३३ लोकसंख्या होती, प्राथमिक शिक्षणाची व औद्योगिक शिक्षणाची एक व काही इतर अशा शिक्षण संस्था येथे आहेत कासारपाचा व पाथरमटाच्या कामासंबंधी औद्योगिक शिक्षण शाळेत दिले जाते. शहराची लायी पाच मेल व रुंदी दोन मेल आहे. येथील घरे म्हणजे बहुतेक मातीची घाच्याची आहेत. काही विटांनी बांधलेली घरेही आहेत. शहराच्या मध्यभागी माहदीच्या यदग्याचे अवशेष असून मागच्या बाजूस त्याचे रहाते घर आहे. हस्तितंत शाहामृगाची पिसे, व चिंक या मुख्य व्यापारविषयक

वस्तु होत उद्याचा व घुरांचा बाजार येथे भरतो प्राथमिक व औद्योगिक शिक्षणाच्या सरकारी शाळा आहेत १८८४ साली माहदौने हे शहर आपला राजधानी बनविले माहदौनगरच्या खलिफानी येथेच युरोपियन कैदी ठाविले होते १८९८ साली किचनरच्या सैन्याने खलीफाचा परामब केला त्यावेळी हे शहर नूतन मुदान नरकाच्या ताब्यांत गेले (ए प्रि २०)

आमला(१)—उमरावती जिल्हा चारूर तालुका परे २४० लोकसंख्या २४३८. शिवरात्रीस येथे मोठी जत्रा भरते. साधारण २००० लोक येतात येथे एक विश्वेश्वराचे (महादेव) देवालय असून त्याची व्यवस्था पंचामार्फत चालते देवस्थानाकरता निराळ्या काढून ठेवलेल्या शेताच्या उरफांतून पाण्या सचंच चालते (अमरावती मे १९११)

(२)—हे गाव बैतुल जिल्ह्यात आहे हे भितळा माध्याच्या व्यापाराचे मुख्य स्थान असून येथे हा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालतो या ठिकाणी पुरातन धडगो असून ती गाई राजाची आहेत असे लोक समजतात (म प्र म १८७०)

आमलीया—(मुबई इलाहा.) मकोडाठाली एक छोटे सध्याच वायकडाठामध्ये मागम नदाच्या तीरी ३३ चेडी मिळून हा गहागीर बनला आहे हात मागवडीचे क्षेत्र फळ (१८८० साली) १७९५८ एकर व लोकसंख्या १०६६१ होती वार्षिक उत्पन्न २१००० रुपये असे आमलीयाचे ठाकूर चवथा वर्गातील सध्यानिच आहेत. ते खातकोळी जातीचे हिंदू आहेत अजमीरच्या बन्धान रजपुतांचे आपण पक्षम आहेत असे ते मानतात. अवरमजरे बादशहाच्या अमदानीत आमलीयाची जहागीर त्यांना मिळाली असे म्हणतात. इस्त्री हे गाव दशावतार खडणी (घोसदाणा) पंचवितत

राजधानी—आमलीया हा उ अ २३°१३' व पू रे ७३°५' १४७४ लोकवस्तीचा गांव अहमदाबादच्या इस्लामेस ३४ मैलावर आहे (इ स १९०१) येथे एक शहराचे देऊळ, एक मशीद व जुन्या गावाचे अवशेष आहेत (मु मे ५, इ मे ५)

आमातिसार—ज्यामध्ये मलमागाचा अधोभाग दपित होऊन त्यान दाह व ज्वर होतात असा हा एक याषीचा रोग आहे उष्ण प्रतिपत्तातील देश तेथील हवा मान या रोगास अनुकूल असल्याने या रोगाचे आदिस्थान होत, व या रोगामुळे या व इतर देशात होणारी मृत्युसंख्या थोडी पोलंढी नसते पूर्वी या रोगाच्या या-या कारणाची चागलीशी माहिती नव्हती फक्त लक्षणे व काही उपचार ठाऊक होते पण अलीकडे या रोगाविषयी महत्वाचे नवे शोध लागून नवीन उपचारादि प्रचारात आले आहेत ते असे—या रोगाचे दोन भेद त्याच्या कारणपरते आहेत. एक 'प्रतिजंतुजन्य' व दुसरा 'उद्भिजंतुजन्य' आहे

प्राणिजंतुस आमाचा असे नांव आहे उद्भिजंतुमध्ये दोन जाती आहेत व त्यांपैकी एकाना शाप शिगा या जपा नी शापज्ञाने लाविल्या, व दुसऱ्याचा शोध ह्यूम्नर याने केलिबाइन येथेत लाविला प्रथम या दोन्ही उद्भिजंतुमध्ये काहीच फरक नाही असा वाटले होते, पण भणिक शोधामुळे त्याचे गुणधर्म काही वाढतात-विशेषत विषोसनाच्या बाबतीत-अणुद मित्र असण्याचे आढळून आले एकाचे विष द्रवरूप असते दुसऱ्याचे ससे नसते दुसरा जमदार असा की ज्या एका उद्भिज प्रकारच्या जंतुसुळे आमातिसार होतो त्या रोग्याच्या रणाच्या लक्षांत त्याच प्रकारच जंतु मिश्र केले असता ते एकमेकांक आकारिले जाऊन सडम होतात पण दुसऱ्या प्रकारचे जंतु मिश्र केले असता असे होत नाही

रोग लक्षण—वरचेवर पाटात कळ, मुरडा होऊन आव पडणे ही मुख्य लक्षणे होत ही दान्ही भेदात कमी अणर आस्ती प्रमाणात कधी असतात तर कधी असतातहि यासाठी सूक्ष्मदर्शक यंत्रांचे रोगकारक जंतु उद्भिज आहे किंवा प्रणिज (आमाचा) आहे हे ठरविता येत ज्या रोग्यात सर्व लक्षणे जमन रीतीने पाहण्यास सापडतात त्याच आमातिसार होण्याच्या अगोदर बरे न बाटून भूक नाहीशा होणे, थोडा अतिसार व त्या बराबर जरा पीडात दुखणे ही पूर्वचिन्हे होतात हाच अतिसार पुढे जास्त काढून एकामामून एक अमे रेच होऊ लागतात या प्रमाणे दिवसालून फार वेळा शीवास होत मजोसमन होणार आहे असा माग व इच्छा मदा रोग्यास होऊ लागून आपामून ज्ञान होतो प्रथम वेदमीप्रमाणे पण जरा पातळ असा मज पडतो पण पुढे त्याचे स्वरूप पार बदलते प्रथम बरेच शीवास होत असते ते थोडेथोडे होऊ लागून त्यात विकट आम पडू लागतो त्यानंतर थोडा रक्तमिश्रित असा आम पडून कधीतार निवळ रक्कड पडते या रक्ताचोवर आत ज्वालीक कुजलेल्या अतस्थवेचा जळमटे व व्यापासून पू, लस इत्यादि दाहजन्यसाव ही मिश्रित असतात मज्जास एक विशिष्ट प्रकारची अमस दुर्गंधि असते प्रथम रोग्याच्या शरीर प्रकृतीत फारसा फरक होत नाही पण रोगाचे वाढते मान झाल्यावर ज्वर व दाहामुळे रोग्यास बरेचवेर कोरडे पडून त्या सध्यात व लक्षणीय थोडे व उन्हाळी लागल्याप्रमाणे दुखून होते रोग्याची शक्ति एवढम फारच कमी होते ती इतकी की इतर फारच थोड्या रोगात अशा स्थिती होत असेल यापुढे रोग्यास वदाचित भाराम पडतो पण जर तो न पडला तर मान खुलू येतान येणेप्रमाणे मज्जात रक्तास होऊन अणर वरील मुरडा-ज्वरे इतर लक्षणांच धम सडून न झा यामुळे रोगाच्या आरामामून एक ते तीन आठवल्याच्या आत राणी भरतो मरणाग अगोदर मज्जास मनस्वी दुर्गंधि वजून तो आपोअप रोग्यास नकळत शुद्धराता बाहेर पडतो

उ तार प ण्य ची ल क्ष णे.—रोगाची परमस्थिति शब्दावर पोटात होणारा मुरडा थाबतो व निवळ रक्त व भाव पडत होतो ते स्वरूप हृष्ट हृष्ट बदलत जाऊन पित्तसर खरा मळ पडण्यास आरंभ होतो व चौचासहि कमी वेळां जावे लागते. शक्तिपातामुळे आलेली नलानि कमी होऊ लागते. पण बायली शक्ति येण्यास फार दिवस लागतात काही रोगी तर पूर्ण धरे न होऊन त्याचा आजार संप्रहणीवर जातो. ह्या संप्रहणीमुळे हि रोग्यास आतंक्रेश होऊन बहुधा अल्पवयात व अकाली मृत्यू येतो.

रोगाचे चार रंग व रंगे होणारे पविणाम.—शरीरात उदरामध्ये मोठा नळ (आतडे) असतो, त्याच्या खालील भागात अन्न पाचक, रसोत्पादक काही पिंड व ग्रंथी असतात. या रोगाचे विप या उपयोगी ग्रंथीवर व पिंडावर दाहकिया मुरू करिते. रोग सौम्य असताना हे पिंड-दाहामुळे थाल मळक होऊन त्यातून रक्त, पृथक्स ह्री निष्पादली असतात ती शोचावाटे पडून जातात. पण रोगाचे उग्र स्वरूप असल्यास आतःस्थानी केसलखचा प्रणारोपण होऊन त्या त्या ठिकाणी कुजते, त्याचा कम असा असतो की प्रथम विविक्किपिंडामध्ये (मोठ्या आतःस्थानीतील) व त्याच्या सोबताली हे प्रण हुळे लागून त्यातून स्राव होतो. प्रथम लहान असणारे हे प्रण मोठे होऊन एकमेकात मिसळून मोठा प्रण तयार होऊन आतःस्थानाचा बराच भाग नासतो रोग जर थाबला तर हे प्रणहि बरे होण्याचा संभव असतो. पण कधी कधी ते बरे न होऊन केस्यावरणा-खालील आतःस्थानी आवरणे प्रणित होऊन संप्रहणी रोगाच्या रूपाने रोग सुरूच असतो. कथितकाळी हे प्रण आतःस्थानास ओंफ पडेपर्यंत खोल जाऊन आंत्रावरणादाह अगर पक्षादी घमनी पोहोचून उदरातर्गत रक्तस्राव यासारखे प्राणपातक भय व अतिष्ठ उपपन्न करतात. जरी हे प्रण बरे झाले तरी ते मोठे असल्यामुळे ते आवडून लहान होतांना आतःस्थानी पांक्कलीहि मळ पुढे जाण्यास प्रतिबंध होईल इतकी संकेचित करतात व या कारणानेहि पुढे रोगी दगावण्याचा संभव असतो. या रोगाचा अयंकर दुष्परिणाम म्हणजे यकृत विद्रधि हा होय. हे एकच व भले मोठे गळे होते असा साधारण समज आहे. पण असे बारीक अनेक विद्रधि त्याच हांदियात (यकृत) होत असावेत असे वाटते. परंतु त्याच्या लहान आकारामुळे बाह्य लक्षणे दिसून येत नाहीत असे विद्वान शोधकांचे मत आहे.

उ प चार.—कोटल्याहि ठिकाणी हा रोग तुरळक असा नेहमीचाच होऊन बसल्यास अगर त्याची साथ आल्यास प्रतिबंधक उपाय योग्यत्याने त्याच्या प्रसारास पुष्कळ आळा बसतो उन्हात दिवून नंतर एकदम सर्द जमेल जाणे, हिरवी कच्चा व आयट फळे खाणे, खाण्यापिण्यात अतिरेक करणे या सर्व गोष्टी बघे करून आपण जे खातो अगर पितो त्या भिन्सांची स्वच्छता कितपत आहे याकडे

बारीक लक्ष असावे पिण्याचे पाणी उकळून घ्यावे. असले रोगी घरी अगर रुग्णालयात उपचारासाठी असल्यास अंतर्ग औपचारा उपयोग शक्य न्या ठिकाणी नेहमी काढा व त्याचा उपयोग रोग्यास बांवार होणारे मलेरिजमन त्याची मिश्र करून मग ते ठाकून देण्याच्या कार्या करीत असावे. काही रोगी सौम्य प्रकारच्या आजाराने पडाडलेले असतात; किंवा अजीर्ण होऊन अमातिसार होण्यास निमित्त घडलेले असते. रोग्यास मर्दानाशक व घाम आणणारे एखादे औषध देणे प्रशस्त होय व शिवाय प्रथम योडेसे एरंडेलीत ४-५ थेंप अफूचा अर्क मिश्र करून तो रोग्यास दिल्याने रोगाचे आधिकारण जी आतःस्थानीतील अजीर्ण नव्य घाण ती निघून जाते. दुसरा याहुन यरा उपाय म्हणजे सोडियम सल्फेट हा रेंचक क्षार असतो तो १ ग्राम प्रमाणात पाण्यात विरघळवून दिवसातून चार ते सहा वेळे खावा या बरोबरच पोटांमध्ये 'इपिक्याकुआन्हा' या औषधाच्या पुडीच्या गोळ्या करून त्या देणे प्रशस्त होय. अत्यवस्थ रोग्याना उतार पडत नसल्यास काढाखार, टॅना-लबीन या सारख्या औषधांचे अल्प प्रमाणात पाण्यात केलेले स्तंभक मिश्रण घेऊन त्याचा बास्ति देतात. पण रोग्याच्या शुद्धास हा सहन होणे अवघडच असते कारण ते फार नाजूक व अशक्त झालेले असते

अंतुर्ग अमातिसारात (शिगार्जंतु) रोगमारक लस टोचून उच्चम उपयोग हीही व ती लस रोगप्रतिबंधकहि आहे म्हणून कोणी ती देवीच्या तोडग्याप्रमाणे साधीत आपणास रोग होऊ नये म्हणून अगोदरच टोचून पेतात रोग झाला असता रोग्यास गरम कपडे घालून व आंघरूण पाघरून गरम कपड्यांचे योजून ऊब राहील अशी व्यवस्था ठेवावी. खाण्यास व पिण्यास फक्त पातळ पदार्थ द्यावेत व तेहि गरम करून द्यावेत. थंड पदार्थ प्याल्याने आतःस्थानील मळ पुढे ढकलण्याची लाट अगर शक्ति उपपन्न होऊन शोचास लागते. प्राणवैजुग्य रोग्यामध्ये जर सांगितलेल्या इपिक्याकुआन्हा याचे सत्व (एमेटीन हायड्रोक्लोराइड) हे अर्धा ते एक ग्रॅम एकदा अगर दोनदा पिककारीने टोचून घालावे. अगर इपिक्याकुआन्हाच्या गोळ्या देण्याचे अगोदर अफूच्या अर्काचे १५-२० थेंप दिल्याने रोग्यास ओकारी येत नाही. कारण या औषधाने ती येण्याचा संभव फार असतो. रोग्याने अफदी निजूनच असावे व पुढ घेतल्यानंतर बराचवेळ खाण्यापिण्यास काही देऊ नये. बहुधा ओकारी अशी कश्चित होते तुरवे उमरचे येतात व योडा बर्फाचा तुरका तोडात धरल्याने ते थांबतात गोळ्या फक्त आतःस्थानात विरघळतील असे केराटीनचे पुढ देऊन गोळ्या करितात त्यामुळे ही ओकारीची भीति व त्रास टळतो. रॉस ह्या डॉक्टरांचे मत असे आहे की, या पुडीच्या गोळ्या घेणे व एमेटीन टोचून घेणे हे दोन्ही उपाय बरोबर व एकदम अमलात आणल्याने, आतःस्थानात व एकरं प्रकृतीत एकदम

चांगला शाराम पडतो या हलाजानी मुरडा लागलीच कमी होतो. आणि कमी होऊन लागून मळ थापून शोवास होऊन लागते. शोव व रफ ही कमी होतात असें झाले म्हणजे ही औषधें देण्याचें बंद करून अणू, सडूची भुकटी, विसमय शार इत्यादि मॉय्य अवयवक उपचार करून रोगशमन करावें

हे रोगी घरे झाले तरी याच्या मळामध्ये प्राणिकजंतु असतात म्हणून हे रोगी विपूषिका व विपमज्वरात वर्णन केल्या प्रमाणें रोगप्रसारास कार मदत करितात. या सार्थी अशा रोग्यांना दहावारा दिवस एमेडोन विषमय आपोडाईड हे औषध ५ ग्रॅन प्रमाणांत दिवसातून तीन वेळा घ्यावें संपूर्ण झालेले रोगी या वरील पोटातील औषधार्थी व गुदद्वारांत मालण्याची वरील अन्य औषधें घेऊन घरे होतात नंतर त्यास लोहमाश्रित द्राक्षीचें औषध घ्यावें आमोदिसारा देण्याची आरुर्बेदातील माहिती 'अतिसार' व अमोश या लेखान आलेली आहे

आमाप—(मुंघरे), कच्छप्रात भुजच्या पश्चिमेस ४८ मैलवर असलेले डिकाण गतनीचा भमीर कारा कासम १४ व्या शतकात पश्चिम हिंदुस्थानातून प्रवास करीत असताना कच्छच्या सामा रजपुतांनी त्याला मारिले. या भमीराच्या नावानें येथे बघातील पहिण्या सोमवारी येथे मोठी जत्रा भरते व ती पाच दिवस चालते तांदूळ, खजूर, रंगित कापड, पैल, उंड, आणि मेवाविषयक याचा काहीसा व्यापार चालतो. (मु. सं. ५. १८८०)

आमोद—माधवनिदानकारानी अतिसाराच्या प्रकरणात "प्रवाहिका" नावाचा रोग वर्णिला आहे यामधानी अष्टांग हृदयात हा निराशा रोग मानिला नाही तर आमा-विमारातच या प्रागहिका रोगाचा अंतर्भाव केल्या आहे माधवनिदानकारानी अतिसार व प्रवाहिका यामध्ये भेद सांगितला आहे तो असा—अतिसारात नानाप्रकारच्या धातूंचा स्त्राव होत असतो व प्रवाहिकेत फक्त पुष्कळ कुंयून कफच (किंवा कफासारखा गुळगुळीत पदार्थ) पडतो ("अतिसारे ज्ञानाविषयधत्ता द्रवणं, प्रवाहिका-यांतु कफमात्र सरणं") प्रवाहिका हें नांव प्रवहण (कुपणं) या संस्कृत शब्दावरून पडलें आहे.

या रोगांत रोग्यास पुष्कळ दुखावें लागते व थोडा कफ मळाबरोबर पडतो. जड, स्निग्ध वर्णारे कफ वाढविणारे पदार्थ पुष्कळ असल्यामुळे मनुष्यास कफसमय, (पोटात विकट पदार्थ) झाला असता यातु वाहून तो कफ बाहेर पाडतो त्या वेळी प्रवाहिका होते यासच आमोश असें म्हणतात. ('आमोदिसार' व 'अतिसार' पहा)

वि कि रमा—यात बहतकरून वायू राव कोर, असतो म्हणून या विकारात मुरडा व कुंयून शोषाला होणें ही मुख्य लक्षणे असतात. यावर अंतर्पाळ तैलाचा उपयोग

करणें दितावह होय. दशमुखाच्या काव्याने अगर कपोरा, बडिओप व फोड, यानी तयार केलेला काव्यांत तूप अगर तेल घालून त्याचा वस्ति दिव्याने मुरडा व शोव दोन्ही दि लवकर थांबतात

प्रवाहिकेत रफ असेच तर रफातिसारावर सांगितलेली औषधें अगर त्यात तयार केलेलें तूप निराम्रसिती असेल तर घ्यावें. सामसिपतीत उपास करणें, अल्पसे रेंवक देणें इत्यादि अतिसार चिकित्सा करवी.

या रोगांत किंवा अतिसारात दखील वेगाचा (मळ-पूराचा) अवरोध करूं नये

या विकारात कुंयून कुंयून गुद बाहेर येत. त्यास तेल लावून किंचित शोहून तें मळ झाले म्हणजे हळूहळू आत ढकळावें आणि त्यावर मध्यमार्गी भोक पाडलेल्या चामच्याचा गोळ्यासारखा बंद बाधावा. पंचमूळाचा (मोठ्या) काढा, उंदराचें मांस, दुध, रास्ना, एरंड, वगैरे वातनाशक औषधें यांचा काढा करून त्यात तयार केलेले तेल गुदत्रंगावर लावावें व विषयासहि घ्यावें. अतिसारातील पच्योषध या रोगातहि पाळावें.

आमोद—पोळाल्या शतकात मुसलमानी राज्यामध्ये मदीनी व कर्षी कर्षी वर यावच्या गांव, लोकांस इत्यादी देण्यात येत असत या इशारदार लोकांपासून वसूल गोळा करण्याकरिता नेमलेल्या सरकारी नौकरास आमोद ही मंजा होती. यावच्या वेदीवस्त्याचे व लहान लहान दिवाणी कज्याचा निकाल देण्याचें ही कामें हाच करीत असे

आमोद, ता लु का—(सुबई इलाखा.) मडोच जिल्ह्याच्या ईशान्येकडील तालुका. उ. अ. २१° ५१' ते २१° ३' व पू. रे ७२° ४१' ते ७१° ४' क्षेत्रफळ १७६ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) ३१९११ आमोद शहर व ५१ लोकीं या तालुक्यात आहेत. एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) सुमारे ३ लाख रुपये. पापूर नदीच्या आसपास थोडे जंगल आहे. या तालुक्यात काळी कापडयोग्य मदीन आहे. पण पाणीपुरवठ्याची उंचाई आहे. येथे मुख्य पीक कापसाचें आहे.

इ ति हा स—१७५७ साली आमोद महाल मुघोनी मोसले याजकडे होता (रा. सं. १. ७९, १५१) नारायणराव पेशव्याच्या पुनर्नंतर शोषोबादासांसंबंधी जे ईमज-मराठे युद्ध झाले त्यात आपटण्यास तहाप्रमाणें आमोद वगैरे मडोच मोबतालचा तीन लाखाचा मुलख ईमजकडे राहू याचा असे ठरले. (१७७६) शोषोबादादाच्या एका पत्रात हाच उल्लेख आहे (रा. सं. १२. १५४. १८.) या १७०१ मार्गशीर्ष वद्य १० रोजी योर्दिद मोपाळने यादानी नईज नामा यास लिहिलेल्या पत्रांत 'यंदराव पवार यांचे पारपत्य होऊन पेट-स्त्रद व आमोद येथील ठाणी सरकारची वसविली आमो-देस सरंगाम आपले कडील आहे' अशा मुजूर आहे (रा. सं. १०. २४५. १७६). पण पुढील साली ईमर्षानी तें परत

घेतले. सालवारच्या तहानवर पुन्हा हा तालुका मराठ्यांक देच आला. १८०३ मध्ये ईंग्रजांनी अडोच जेव्हा शिवापासून मिळून घेतले तेव्हा आमोदच्या मस्थानिकापासून खंडणीहि घेण्यास त्यांनी सुरवात केली. १८१७ त झालेल्या पुण्याच्या तहाप्रमाणे जेजुरी, आमोद व देहेज अडोचला जोडण्यात आली.

शहर—आमोद तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उ. अ. २२° ०' पू. रे. ७२° ५३' अडोच शहराचे उत्तरेस २८ मैलावर हा ८३५५ लोकवस्ती (इ. स. १९०१) चा गाव आहे. इ. स. १७८७ पासून येथे म्युनिस्पाॅलिटी आहे. तिचे उत्पन्न इ. स. १९०३—४ साली ६०४६ रुपये होते. गावात ३ शाळा व एक दवाखाना आहे पाऊस सरासरी ३६ इंच पडतो पूर्वी या गावाला तट होता व ईशान्येच्या कोपण्याला एक व्हिळा होता व त्या भोंवती जुन्या मशीरी होसा या ठिकाणी व्यापार येथेला असून तो मुख्यतः कापसाचा आहे. चाकू, वस्त्रे यासारखी हत्यारे करणारे कारागीर आहेत [इ. स. ५ सु. नं. २.]

आमोनिया—अमनवायु इंग्रजी नाव आमोनिया असे आहे. (नऊ, अष्टमाराक १७०१, दाब्ब ८ ५) नत्र व उजम याचा संयोग होऊन जे संयुक्त पदार्थ बनतात त्यापैकी अमन हा कार महत्त्वाचा आहे.

अमनचे क्षार कार पुरातन कालापासून माहीत आहेत. नवसागर या रूपात “अमन” १३ व्या शतकातकि किमयागार (अल्केमिस्टस्) लोकास माहीत होता. १५ व्या शतकात बाकिन ग्रेट्टेन्डन याने नवसागरावर अल्क (अल्कलीज)ची क्रिया केली असता “अमन” वायु तयार होतो हे दाखविले. पुढे बैकार्डी प्रिंग व खूर यांचे उद्देघातन करून ओ कॅब्रित क्षार तयार होत असे त्यावर उद्दहामळा (हायड्रोक्लोरिक)ची क्रिया करून निर्गुण नवसागर तयार करू लागले त्यावेळी “अमन” यास “सिरिट्स ऑफ हार्ट्मान” असे नाव पडले. इ. स. १७०४ साली प्रीस्टले याने प्रथम “अमन” हा वायुरूपात काढला. त्याने त्यास “अल्कलीज वायु” (अल्कालाइन एअर) असे नाव दिले इ. स. १७०७ साली शीली याने अमनचे पृथक्करण करून त्यात “नत्र” जे अस्तित्व असल्याचे सिद्ध केले इ. स. १७८५ च्या सुमारास बॅप्लेट याने अमनची घटना निश्चित केली.

अस्तित्व—अमन हा कर्बित रूपात अल्पांश मानाने वातावरणात आढळतो. ननयुक्त प्राणिज व वनस्पतिज पदार्थांची कोषक्रिया (युट्रिफिकेशन) होऊन हा तयार होतो. अमनचे क्षार पावसाच्या पाण्यात थोड्या प्रमाणात सापडतात. तसेच ज्वालामुखी पर्वताच्या प्रदेशात अमोनि हरिद (अमोनियम क्लोराइड) व अमोनि गंधकित (अमोनियम सल्फेट) हे क्षार सापडतात. “बनानो”

नावाची जी पदार्थाची विष्टा असते तीत अमोनि द्वि कर्बिताचे (अमोनियम बाय कार्बोनेटचे), स्फटिक सापडतात. अमन क्षार सर्व सुपीक जमिनीत, समुद्राच्या पाण्यात व बहुतेक वनस्पती व प्राणी यांच्या रसात असतात. तसेच मृनामधेहि “अमन” याचे अस्तित्व असते. म्हणून त्यास कधी कधी “मृनवायु” असेहि म्हणतात. नवसागर हा अमनक्षार प्रथम कुमारच्या अर्थात आढळतो. म्हणून यास “चूल्का लवण” असे नाव प्राचीन भार्येवांना रसरसवसुचपात दिले होते. पाश्चात्य (दक्षिण) देशात “अमन” हे नाव पडण्याचे कारण असे आहे की अमन जूपिटर (बृहस्पति) च्या देवालयानजळ अरब लोक हा क्षार उड्याच्या लिडीपासून काढीत असत. दमडो कोळशात नत्रचे प्रमाण सामान्यतः शेंकडा दोन प्रमाणात असल्याने त्याच्या उद्देघातनापासून जे पदार्थ तयार होतात त्यात अमनचे क्षार नेहमी असतात.

उत्पादन (प्रिपेरेशन)—नत्रवायु व उजमवायु यांच्या मिश्रणावर मद्विस्तुत्कृष्टिगाची क्रिया केली म्हणजे त्याचा संयोग होऊन “अमन” वायु तयार होतो परंतु हे संयोगीकरण फारच अपूर्ण होतें प्राणिज व वनस्पतिज पदार्थांचे निर्मल उद्देघातन केले म्हणजे “अमन” वायु तयार होतो. नत्रसाल्म (नायट्रस ऑक्साइड) व नत्राथिरे (नायट्राइड) यांचे नवजात (नॅस्ट) उजम वायूच्या योगाने संयोजाकरण (रिडक्शन) केले म्हणजे “अमन” तयार होतो. तसेच कोणत्याहि आमोनि क्षारावर अल्क उत्प्राणिदा (अल्कालाइन हायड्रॉक्साइड) ची क्रिया विरल्लेव्या लुन्याची क्रिया करून त्याने पृथक्करण केले म्हणजे अमन वायु तयार होतो. या कामी मुख्य “अमोनिहरिद” (अमोनियम क्लोराइड) हा क्षार वापरतात यात रासायनिक क्रिया प्रतिक्रिया होतात त्या खाली दाखविल्या आहेतः—

अमोनिहरिद खटप्राणिद खटहरिद पाणी अमन (वायु)
२नज. इ + ख (प्रउ) = खइ + २उ.प्र + २नउ.
याशिवाय मम नत्रिदा (मोनेशियम नायट्राइड)वर पाण्याची क्रिया करून त्याचे पृथक्करण केले म्हणजे हा वायु तयार करतात जसेः—

ममनत्रिद पाणी ममउत्प्राणिद अमन
मन. + ६उ.प्र = ३म (प्रउ) + २नउ.
धर्म—अमन हा वर्णहीन वायु असून त्यास विशिष्ट प्रकारचा तिखट वास असतो. व त्याचे लाल लिटमस कागदावर फार तीव्र अल्ककार्य होते. अमन वायूने विशिष्ट गुणत्व ०.५८९ असल्याने तो हवेपेक्षा वरच हलका आहे. १०° श उष्णमानावर वातावरणाच्या ६१ पट दाबा (भारावर) खाली किंवा ४०° श उष्णमानावर अमन वायूचा द्रव (रस=लिक्विड) होतो हा अमनरस वर्णहीन असून त्याचे वि. गु. ०.६३६२ असते. त्याचा उच्च

यनाक (बॅयलिंग पाइड) ३३ ७° श अमून—७७°
श उष्णमानावर घन होतो घन अमूनचे पांढरे शुभ्र
स्फटिक असतात. अमूनवायु पाण्यात अतिविद्राव्य असतो
शून्य ०° श उष्णमानाच्या पाण्याच्या १ आकारमानांत
अमूनवायूचे ११४८ आकारमान विद्रुत होतात यास
अमूनद्रव (अॅक्वा आमोनिया) असे म्हणतात १५° श
उष्णमानाच्या पाण्याच्या १ आकार मानांत अमूनवायूचे
७८३ आकारमान विद्रुत होतात

पाण्यात विद्रुत झालेला सर्व अमून वायु उत्क
घन (बॅयलिंग) करून पाण्यातून काढता येतो उद्विज्ज
रंगावर अमून वायूचा कार्ब तीव्र पण अस्थिर (द्रुतस्रट)
क्रिया घडते, व या धर्मावरून अमूनवायूम कधी कधी
वाष्पभावी (ओइलाइल) अल्क असे म्हणतात अमून
ज्वलन क्रियेला पोषक (सपोर्टर) नाही तो हवेत जळत
नाही परंतु प्राणवायूमध्ये सोतावडतोच पेटतो त्यावेळी त्याचा
ज्वाला क्रिस्ट पिचलसर व हिरवट असते अमूनच्या ज्वलन
क्रियेत पाणी उत्पन्न होऊन नत्रवायु खाली दाखविल्याप्र
माणे पृथग्भूत होतो —

अमूनवायु प्राण नत्र पाणी
४ न उ. + ३ प्र. = २ न. + ६ उ. प्र

अमूनवायूचा पाण्यात केलेला द्रव हा व्यापारी दृष्ट्या
फार महत्त्वाचा पदार्थ आहे हा द्रव तयार करण्याकरिता
दोन तोंडाच्या बाटळीत पाणी घालून तीत अमूनवायु
घालतात, या द्रवाचा कस (स्टॅम्प) वि गु वरून
काढता येतो द्रवात ज्या मानाने अमून व यूजे प्रमाण अधिक
असते त्या मानाने द्रवाचे विशिष्ट गुरुत्व कमी असते

असा समज आहे की अमून वायु व पाणा याचा
संयोग होऊन आमोनि उज्जित (आमोनियम हायड्रेट)
तयार होतो तो पाण्यात निव्रत होऊन राहतो असे —

अमून पाणी आमोनियम
नउ. + उ. प्र = नउ. प्रउ

विशिष्ट गुरुत्वावरून द्रवात अमूनवायु किंवा आमोनि
उज्जिताचे प्रमाण ठीकी आहे ते काढता येते उदाहर-
णार्थ १४° श उष्णमान द्रवाचे विशिष्ट गुरुत्व ८८४८ असले
तर वजनाने १०० भार द्रवात ३६ भार अमूनवायु असतो,
वि गु १२५१ असले तर शेंकडा बॉस भार, व वि गु
१५९३ असले तर त्यांत शेंकडा १० भार अमूनवायूचे
प्रमाण असते

का री ने शी त ता न न क य त्र — अमूनवायूचा रस
सहज होण्यासारखा असल्याने त्याचा फायदा शीतताजनक
यंत्र तयार करण्याकडे करण्यात आला आहे हे यंत्र
प्रान्स देशातील पारिसचा मॉशुअर कारि याने सनदखात्यांत
नोंदविणे आहे (पेटन्टेड) यात एक मऊम लोखंडी तापक
(वॉयलर) असतो त्यात अमूनवायूचा संपूक द्रव (कान्से-
न्ट्रेड) भरलेला असतो हा तापक उष्ण केला म्हणजे अमून

वायु तयार होतो हा अमूनवायु थंड पाण्यात ठेवलेल्या
एका लोखंडी ग्राहकात येतो व तत्तन्य भाराने अमून
वायूचा रस होतो तापक विस्तारवाकून काढला व पाण्यात
थंड केला म्हणजे हा अमूनरस तापवडतोच वाष्परूप होऊन
ग्राहकातून परत तापकात येतो व त्यामुळे इतकी शीतता
उत्पन्न होते की ग्राहकातील पोकळ भागात मद्याच्या
अर्की (स्प्रिटर) आंफ वाहा (त एक पाण्याचे भांडे
असते त्यातील पाणी एकदम गोंठून बर्फ होते.

या यंत्राेक्षा मोठे व अखंड काम देणारे (कन्टिन्युअस)
यंत्रही याच तत्त्वावर कारीने तयार करून नोंदविले आहे
(पेटन्टेड) या यंत्राच्या योगाने विस्तीर्ण प्रदेश (लाई
स्पेस) शीत करण्याकरिता यात मिठवणी (मिठाचा द्रव)
भरतात हा मिठाचा द्रव पाण्याचा जो हिम बिंदु (फ्रीझिंग
पॉइंट) असतो त्या बिंदूपासून थंड केला तरी थिजत
नाही व हा थंड केलेला मिठाचा द्रव जो प्रदेश थंड
करण्याचा असेल त्या भागातील नळ्यामधून फिरवितात व
परत पुन थंड करण्याकरिता शीतताजनक यंत्रात परत
आणतात

अमून वायूच्या अर्गी पुष्कळ पदार्थांशी संयोग होण्याचा
धर्म आहे हा धर्म मुख्यत्वे घातूचे हरभपिदाशी संयोग
होण्यात फार दिसून येतो उदाहरणार्थ खटहरिद (कॅल्
शिशम झोराइड) व अमून याचा संयोग होऊन
नह, ८ न उ. या प्रकारच्या घटनेचा संयुक्त पदार्थ तयार
होता, यामुळे अमूनवायु निर्जल करण्याकरिता खट
हरिदा (कॅल्शिशम झोराइड) चा उपयोग करता येत
नाही रशतहरिद (मिल्हर झोराइड) व अमून याचे
दोन संयुक्त पदार्थ होतात १५° श उष्णमानाखाली
एकाची घटना रह ३ नउ. अशी असते व २०° श उष्ण
मानावर दुसऱ्याची घटना २२ह ३ नउ. अशी असते ह
पदार्थ उष्ण केले असता त्यातून अमूनवायु पृथग्भूत होतो
व घातूचा हरिद भाग राहतो इ स १८२३ मध्ये फॅरॅडे
याने प्रथम अमूनवायु रसरूप केला तो याच रजतहरिद
अमून संयुक्त पदार्थाच्या योगाने केला रसरूप
अमूनवायु कृत्रिम रीतीने पाण्याचा बर्फ तयार
करण्याकडे उपयोगात आणतात हे वर सांगि
तलेच आहे रसरूप अमूनवायूमध्ये पालाश व सिंधु धातु
विद्रुत होऊन गर्द निळा (ब्ल्यू) द्रव तयार होतो रक्ती
णमानावर अमूनवायूचे घटक पृथग्भूत होतात, त्याचप्रमाणे
अमूनवायूवर विद्युत्फुड्झिणाची क्रिया केली म्हणजेही त्याचे
घटक पृथग्भूत होतात अमूनमध्ये हरभवायूचा प्रवाह सोडला
असता तो पेट घेतो व नत्रवायु आणि उदराम्ल तयार होतात
आणि अमूनचा अतिरेक (एक्सेस) नसला तर भातिशय
स्फोटक नम्रहरिद नह ३ पदार्थ तयार होतो अद
व अमून याचा संयोग होऊन नउ. नउ. या घटनेचा
संयुक्त पदार्थ तयार होतो अमूनमधील उज्ज्या स्थानी धातु

आदिष्ट होतात. उदाहरणार्थ, मम धातु अम्लवायूत वळतो व मम नम्रिद (मॅग्नेशियम नायट्राइड) म्यु न० तयार होतो. उष्ण केलेल्या सिंधु अथवा पालाश घातवरून अम्ल-वायूचा प्रवाह नेला असता धुनउ, सिंधु अमिद (सोडामाइड) व पानउ, पालाशमिद (पोट्यासमाइड) हे पदार्थ अनुक्रमे तयार होतात.

अम्लच्या सर्व मुख्य धर्मांत अम्ल अम्लाशी साक्षात् संयोग पावून क्षार होतात हा होय. अम्लाच्या संयोगानें अति तीव्र अम्लें सुद्धा निर्गुण होतात व चांगले सुबद्ध स्फटिकाकार असे अति महत्त्वाचे क्षार तयार होतात. त्यास अमोनि (अमोनियम) क्षार म्हणतात. उदाहरणार्थ उद-ह्राम्ल व अम्लवायु याचा संयोग होऊन अमोनिह्रिद तयार होतो. या अमोनिक्षारा (अमोनियम सॉल्टम) ची घटना खाली दिलेल्या समीकरणावरून ध्यानात येईल.

अम्ल उद-ह्राम्ल अमोनिह्रिद सिंधुह्रिद (नवसागर)

नउ. + उद = नउ.ह ... .. थुह

अम्ल नम्राम्ल अमोनिनम्रिद सिंधुनम्रिद

नउ. + उनप्र. = नउ.नप्र. ... .. धुनप्र.

अम्ल शेषकाम्ल अमोनिशेषकित सिंधुशेषकित

नउ. + उ.गप्र. = (नउ.)_२ गप्र. ... .. धु. गप्र.

वैध्या रक्षान्यांत तुलनेकरिता सिंधुक्षार दिले आहेत, त्यावरून सिंधु धातु, व नउ. हे अनुरूप त्यान व्यापतात असे दिसून येईल. हा नउ. शेष तरशेषक पदार्थांतून निष्कासित करून दुसऱ्या पदार्थांत पृथग्भूत न होता मिश्रित करता येतो.

नउ. हा शेष संयुक्त मूलका (रॅडिकल) चें उत्तम व आद्यमौल्यदक उदाहरण आहे. या संघाची क्रिया मूलतत्वा-प्रमाणेंच होते व हे पदार्थ इतके आहेत की, या संघास अमोनि (अमोनियम) हे नांव देण्यात आले आहे; परंतु हा संघ पृथक् करून निराळा काढता येत नाही, याचें कारण त्याचें तात्काळ पृथक्करण होऊन अम्ल व उज्ज हे निर-निराळे होतात. अमोनिह्रिदा (नवसागरा) ची घटना नउ. ह अशी लिहतात. निर्जल अम्लवायूचा संयोग निर्जल अम्लाशी होत नाही. त्याचा संयोग होण्यास पाण्याच्या सानिध्याची आवश्यकता असते. अम्लवायु पाण्यात विद्रुत झाला म्हणजे नम्रचे मूल्यत्व (व्हॅलेंट) तीनच्या ऐवजी पाच होते व अमोनि उच्चित (अमोनियम हायड्रेट) तयार होतो असे:-

न— { उ + उ + उ = न { उ
उ + उ + उ = न { उ
उ + उ + उ = न { उ

या अमोनि उच्चिताची घटना सिंधु उच्चिताच्या धुप्रउ प्रुनशी तुल्य आहे पुष्कळ बाबतीत अमोनि उच्चिताची

रासायनिक क्रिया सिंधु उच्चित क्रिया पालाश उच्चित यासार-खीच असते. उदाहरणार्थ, या सर्व पदार्थांच्या रासायनिक क्रियेने लोहह्रिदा (फेरिक क्लोराइड) च्या द्रवपासून लो (प्रउ), या घटनेचाच निपात (प्रेसिपिटेट) उत्पन्न होतो.

सैद्ध्य रसायनशास्त्रांत संयोगीकरण (सिन्थिसिस) कर-ण्याच्या कामी अम्ल हा अति व्यापक क्रियाकारक (री एजंट) आहे. उच्चिल आदिदावर (भाल्लिक आयोजाइड्स) अम्लची प्रतिक्रिया होऊन अमिने (अमाइन्स) होतात. इथ क्षारावर (ईस्टर्स) क्रिया होऊन अम्ल अमिदे (अमा-इड्स) तयार होतात, चरबी वर्गीतील अम्लाच्या ह्रिदावर क्रिया घडली म्हणजे अमिद अम्लें तयार होतात तुल्य कर्वनम्र इथ क्षारा (इसो सायनिक ईस्टर्स) पासून उच्चिक (आल्किल) मीत्रकें (यूरिआज) आणि संपर्पतला (मोहो-रॉचे तेल = मरटर्ब रॉइल) पासून नाधिक (थिओ) मीत्रकें होतात प्राथोजिदाचाहि (आल्डिहाइड्स ! अम्लुशी साक्षात् संयोग होतो

अम्ल वायूची घटना—अम्लवायूची घटना निश्चित करण्याकरिता अंशक्रित (प्रॅसेटेड) नळीमध्ये पारदावर अम्लवायु भोजून त्याचा व त्यांत विद्युत्सृष्टिने (विद्येच्या ठिगम्या) एकामागून एक अशी अनेक सोडावात म्हणजे अम्लवायूचे पृथग्भवन होऊन नम्र व उज्ज वायु हे वेगळे होतात आणि आर्भा पेतलेल्या अम्लवायूचें जितकें आकार-मान असतें, त्याच्या दुगुट आकारमान याचें असतें. अम्ल-वायूचे अम्लधर्म (अल्कालिनिटि) उग्र बास (पॅगन्सी) व त्याचप्रमाणे त्याचा द्रावकधर्म हे सर्व नाहासि होतात.

वायुघटनामापकानें अम्लवायूचे घटक खाली सांगितल्या-प्रमाणें निश्चित करता येतात. वायुघटनामापक यंत्रात १०० अंश अम्लवायु भरावा. त्यांत विद्येच्या ठिगम्या सोडून त्याचें पूर्ण पृथक्करण झाले म्हणजे त्याचें आकारमान २०० अंश होईल. यात १०० अंश प्राणवायु घालून त्या ३०० अंश प्रमाणावर जर पुनः विद्येच्या ठिगम्याची क्रिया केली, तर हे ३०० अंश वायूचें मिश्रण कमी कमी होत जाऊन शेवटी फक्त ७५ अंश वायु राहिल व २२५ अंश वायुमिश्रण अदृश्य झालेलें आढळेल. अदृश्य झालेल्या २२५ अंशांपैकी दोन तृतीयांश म्हणजे १५० अंश उज्ज वायु व बाकी ७५ अंश प्राणवायु असला पाहिजे हे उघड आहे; पण प्राणवायु १०० अंश घातला होता, त्यातून ७५ अंश खर्ची पडलेला प्राण वशा जाता २५ अंश प्राण शिल्लक राहतो. तो विद्युत्क्रिया केल्या नंतर शिल्लक राहिलेल्या ७५ अंशातून वशा करता बाकी ५० अंश वायु वायुघटनामापकात शिल्लक राहतो हा नम्रवायु होय. यावरून आकारमान वाढून २०० अंश झालेल्या वायूत १५० अंश उज्ज व ५० नम्रवायु असतो म्हणजे नम्रवायूचें एक आकारमान उज्ज वायूच्या तीन आकारमानांशी संयोग पावून दोन आकारमान अम्ल-वायु तयार होतो व त्याची घटना नउ. अशी लिहतात.

अमनवायु उज्ज वायुचें अस्तित्व दाखविण्याची दुसरी रीत अशी आहे की, आरक्षोण नळीतून अमनवायूचा प्रवाह नेला असता तो पृथग्भूत होऊन जेव्हा वायु निघतात तेव्हा त्या नळीच्या तोंडाशी जर बत्ती लाविली तर वेगळा झालेला उज्ज पेटणे आणि जळून त्याचें पाणी होतें. आरक्षोण ताम्र प्राणिदावरून (क्वथ्रिझ आक्साइड) अमनवायु पृथग्भूत करून निघालेला मिथ्र वायूचा प्रवाह नेला, तर त्या मिथ्रगतीतील उज्ज प्राणिदांनील प्राणवायूशी संयोग पावून पाणी होतें व बाकी राहिलेला नम्रवायु वायुपत्रांत (गॅस जार) धरून त्याची परीक्षा करावी.

उ ज म्रि न आ गि उ त्रा गि ल अमिन—नम्र आणि उज्ज यांचा संयुक्त पदार्थ अम्र नउ, हा एकच आम्रपर्यंत माहोत होता. परंतु अलीकडे नम्र व उज्ज यांचे अमनाशियाय दुसरे संयुक्त पदार्थ असल्याचें आढळून आलें आहे. नम्रैकी उम्रिन किंवा द्विअमिद नउ, उम्रि आणि उत्रागिळ अमिन नउ, प्रउ या दोहोंचा गुक्ताय शोध लागला आहे. उम्रिन किंवा द्विअमिद यास ईप्रमी नांव द्याव्हासाइन किंवा चाअमाइड आणि उत्रागिळ अमिन यास ईप्रमी नांव द्याव्हा. इअमिद अमाइन अर्दी नावे आहेत. या दोहोंचिहि अमनशी वायुधर्म आहे. उम्रिन हा स्थिर वायु आतून त्यास विशिष्ट तिष्ठत असा वास असतो. तो पाण्यात पुष्कळ विद्रव्य असतो. त्याच्या अंगी रमत व ताम्रक्षारास धाववस्थेस आणण्याचा धर्म आहे. याचा एक उम्रित नउ, उ, प्र या सारणीचा तयार होतो. नम्रांम्लचें धंग (टिन) च्या योगानें मोक्षहरण (रिड्यूसन) केलें म्हणजे हा उम्रित तयार होतो; यापासून क्षार तयार होतात त्याच्या अंगी उम्रिन-प्रमाणे धातुक्षारास धाववस्थेस आणण्याचा धर्म असतो व हे क्षार अमनच्या क्षाराशी सदृश असतात. उम्रितांम्ल किंवा म्रिनम्रांम्ल उनु, (हायड्रोजनोइड किंवा ट्राय अक्षोइड ऑक्साइड) हे कॅटियस यानें इ. स. १८९० मध्ये शोधून काढलें. हे अम्र वायुरूप असून अति भयंकर स्फोटक आहे.

अ मो नी (अ मो नि य म) संयुक्त मूलक—ज्या एका परमाणुम किंवा परमाणुसमुदायास संयुक्त पदार्थाच्या अणूचा गुण्य परमाणुसदृश पटक असे मानिता येतें. त्यास मूलक अशी संज्ञा देतात. मूलक एकाकी किंवा संयुक्त असतात. मूलद्रव्याचे परमाणू हे एकाकी मूलक होत. दोन किंवा अधिक परमाणूंचे म्हणजे एकाकी मूलकाचे संघ पृथग्भवन न पावतां एका पदार्थास सोडून दुसऱ्या पदार्थांत मूलद्रव्याच्या परमाणुप्रमाणें जाऊ शकतात त्यास संयुक्तमूलक म्हणतात. याचें उल्लेख उदाहरण अमोनि नउ, (आमोनियम) हें आहे.

अमनवायूचा अम्लशी साक्षात् संयोग होऊन जे अमोनि क्षार तयार होतात त्याचें सिंधु व पालाश याच्या क्षाराशी पुष्कळ साधर्म्य आहे. या विलक्षण साधर्म्याची उपपत्ति लावण्याकरितां यॅनेनियस यानें इ. स. १८१९ मध्ये गंधीरच्या

उपपत्तीवर आपली कल्पना घमघून असें प्रतिपादन केलें की, हे क्षार अमोनि नउ, (आमोनियम) या संयुक्त मूलकाचे क्षार आहेत. कारण या मूलकाचें कार्य एवढेंच वातु सिंधु व पालाश याप्रमाणें घडतें. हा संयुक्त मूलक नउ, अस-पूक (वॅनसेर्युटेड) आहे हा असंयुक्त स्थितीत असल्यास त्याची घटना सारणी उ, $\equiv$ न-न $\equiv$ उ किंवा द्वित-अधु नउ, अशी असली पाहिजे. वील यानें सिंधु धातूच्या सामिण्यात अमनवायूम घनीकृत केलें तेव्हा एक तेजदार नील (ब्लू) व धातुसदृश रस झाला. यास त्यानें सिंधु-अमोनि (सोडामोनियम) असें नाव दिलें व त्याची सारणी नउ, धु, अशी दिली याचो क्रिया अमोनि हरिदावर (अमोनियम क्लोराइड) केल्यावर तत्पेक्षा नील रस तयार झाला; हा त्याच्या मते अमंयुक्त स्थितीत अगलेला संयुक्त मूलक नउ, हा होय. शिवाय पारदात कोळसा १ सिंधुधातु मिश्र करून तें मिश्रण नवसागराच्या (अमोनिहरिदाच्या) संपृक्त द्रवत टेंवले तर तें आकारमानानें अतिशय फुगते यास अमोनिमेल (आमोनियम अयॅल्यम) असें म्हणतात.

अ म न हे क्षार—अमनपासून जे क्षार होतात त्यांस अमोनिक्षार असें म्हणतात. हे क्षार तयार करण्याकरिता अमोनिहरिद किंवा अमोनि क्षार लवक्यांत मिश्र करून तें मिश्रण उष्ण करून जो अमनवायु उत्पन्न होतो तो योग्यतेच्या अम्ल्यात घालून त्याशी संयुक्त करतात. किंवा जेथें दगडी कोळशापासून धाराच्या दिव्याकरिता धूर तयार करण्याचे कार-याने आहेत तेथे अमनयुक्त द्रव तयार होतो त्या द्रवत चुन-कळी मिसळून त्यापासून अमनवायु तयार करून तो अम्लानें विभूण करतात व तो द्रव भाटवितात म्हणजे स्फोटकी-भवन होऊन हे क्षार तयार होतात. हे क्षार अर्थात उपयोगी असतात याकरिता त्यांचे वणें राली दिलें आहे.

न व स ग र—अमोनिहरिद-नउ, इ, अणुभाराक ५३.५. यास ईप्रमी नांव अमोनियम क्लोराइड व सेंक आमोनियाक असें दिलें आहे आर्थरवैयनात यास सिलिका क्षार हें नांव आहे.

नवसागर पूर्वी मिसर देशातून येत असे. तेथें डेट, पोटे, भेंड्या वगैरेचा वाजलेला मळ घेऊन रवतून ऊर्ध्वपात-नानें हा अर्कवत छाळीत असत; परंतु हल्लीं दगडी कोळसाच्या पुराच्या कारखान्यात जो अमनयुक्त द्रव मिळतो त्यास अमन द्रव (अमोनियाकल लिक्) म्हणतात; या द्रवात अमोनि कर्षित (कार्बोनेट ऑफ आमोनिया) आणि उज्ज अमोनि संघर्षित (हायड्रो सल्फाइड ऑफ आमोनिया) हे क्षार अस-तात; या द्रवात पुष्कळचें उतु-हराम्ल घातलें म्हणजे सदर कर्षित व संघर्षित या क्षाराचें पृथग्भवन होऊन कर्षाम्ल आणि उज्ज संघर्षित वायु निघतात. हे वायु सदर द्रव उकळतांना उडून जातात व बाकी शेष द्रव भाटवून कोरडा करतात. नंतर हा कोरडा झालेला क्षार उष्ण करून त्यांत जी डांबरी पदार्थाची भेघळ असते तिचे पृथग्भवन करून

तोस पालवितात. वेगडी कोलंडी मेपडंबरी पात्रात घादून उष्णतेच्या योगाने उडवून त्याचे फूल धरितात. ही कोलंडी पात्रे विक्रीस मातीने आतून मढविलेली असतात व त्यांवरील देस शिराच्या पत्राचा असतो. या देव्यांत नवसागराचा वाफ धिजून फूल जमते. हाच बाजारी नवसागर होय.

इ. स. १८ व्या शतकांत युरोपमध्ये नवसागर मोठ्या प्रमाणावर करण्याचा कारखाना लंडन येथील रसायनशास्त्र गुडविन याने काढला होता. याकरिता ही समुद्राच्या पाण्यापासून मोठ तयार करून घेतल्यावर जो मासे रोपदेव राहोती (मंदरीलकर) त्या दशाचा उपयोग करीत असे. या दशात पुष्कळ दिवसांचे शिके मूत्र घादून त्यापासून नवसागर तयार करीत असे.

अर्थ :—नवसागर घासट व तंतुपय असून त्याची पूढ खबर होत नाही याची पूढ करणे हास्यात जाय; दाट द्व वारंवार खडबड आटवावा लागतो हा क्षार पाण्यात घालून विरघळतो. वजनाने अडीचशे थंड पाण्यात व वजनांशतमान उकळत्या पाण्यात हा क्षार विरघळतो. नवसागराचा दाट द्व उष्ण भाष्यात सनकाय आई पावा, म्हणजे हाश्यासारखे किंवा पिताघारखे काषा असलेले काषट व अष्टपैलू एकत्र पडतात, परंतु मूत्रामध्ये असलेले किंवा मूत्रात विरघळविलेला द्व आटविला तर त्यापासून चट्टकोण घनरूप देऊ पडतात. नवसागर पाण्यात विरघळत आगता पाण्याचे उष्णमान उतरते म्हणून शीतताजनक मिथणाकडे नवसागराचा उपयोग करितात. याला देवात तीक्ष्म व चारट होच असते नवसागर उष्ण केला असता न वितळता व पुष्परभूत न होता काष्ठ रूपाने उडून जातो व ती वाफ धिजून फूल बनते.

शिमे, कोलंड, जल आणि एकट (अम्युनिन) या धातूने क्षार नवसागरासंबंधित उष्ण केले तर त्याचे पुष्परभवन होऊन ते क्षार अगदी उडून जाताने. तसेच विशेक धातूने प्राणिद (आक्साइड) नवसागराच्या दशात घादून उर्व उष्ण मानावर उष्ण केले तर अम्युनिन धिजून जाऊन त्या धातूने हरिद रंग येतात. व्यपहरात आक्सास अर्द्ध करणास व धातूच्या मोठ कामास नवसागराचा उपयोग होतो कारण हा क्षार धातूच्या प्राणिदातून धातूस वेगळे काढतो टिका त्याचे वितळणारे हरिद घनवितो रसायन सोडून यापासून अम्युनिन तयार करितात, व परीक्षा करण्यास ही वापरतात. अम्युनिनच्या घन रंगाच्या काष्ठो-सहि याचा उपयोग होतो.

अम्युनिन व क्षार ग.—शिटिज कार्माकोपियामध्ये ओपधी कामासाठी जो नवसागर वापरतात तो पांढरा सुप्र एकटिरूप निर्गंध शुद्धी असतो क्षार चारटसर होच असतो. ही नवसागराची पूढ वजनाने तीन पट थंड पाण्यात व १०० ममाणाच्या ५० पट अर्द्धरसांत (आक्सेलेल)

विरघळते नवसागर अलकालिनी वरीवर वापरता येत नाही. नवसागराचे औषधात देण्याचे प्रमाण ५ ते २० ग्रॅम असते. दुसरे जे अमोनोक्लोर आहोत त्यांच्यापेक्षा अमोनो-इरिदाचा औषधी उपयोग व कावे ही अगदी भिन्न आहेत. इंदुवार व म्यासेच्छासार याचा फारच अल्प परिणाम होतो. परंतु स्फुल्लस्वनेवर याचा विशेष परिणाम होतो. कारण या क्षाराचे अपसरण मुख्यत्वे फुफ्फुसातून होते. त्या स्थळी लघुश्वासनलिकेत साठलेला अंतरोश्मर्न या क्षाराच्या योगाने मोकळा होऊन सुटतो. या क्षाराचे असे फायदे होत असल्याने लघुश्वासनलिकादाह (ब्राक्योटिस) लघु-श्वासनलिका दाहयुक्त फुफ्फुसदाह (न्युमोनिया) या रोगावर या क्षाराचा अतिशय उपयोग होतो. हा क्षार क्षिप्र हार्क-रेंट (ग्लायसरीन) व ज्येष्ठमध यांत किंवा त्याच्या मिथणात क्षाराची अरवि उष्णविष्याकरिता घाभा. किंवा सुपारीशदक (अंटीमायनर) थंडाने रजे रूपात याचा उपयोग करावा. कोलामध्ये अमोनोहरिद हा वायुरुजाने मरून त्याचा खासोच्छवास कुशट लघुश्वासनलिका दाहाच्या रोगात घेण्या-विषयी प्रसंगा काढ्यात येते. नवसागराच्या अंगा अम्युनिन याच्या बोझ्यात कोही बिघाड करण्यासारखा क्षोभजनक नवी घर्म आहे तरी कोळ्यातलं स्फोरोपादक त्याचा व्यापा. रहान व शिथिल स्त्राया असतील तर या क्षाराने ती स्थिति सुधारते, अगले गटराजलातील व कोठपांतील मधम प्रतीच्या स्फुल्ल स्वेला मूत्र वेऊन झालेले अम्युनिन वरी विकारावर याचा उपयोग यशस्वी होतो. अम्युनिन-वायुले पांदाजनक अमिमास झाले असता जेवणापुढी अर्धा-ताम या क्षाराचे दहा ग्रॅम देतात. कोटा व यकृत दास उत्तमत करण्याचा घर्म याच्या अंगा आहे त्याच प्रमाणे याच्या अंगी थोड्यास मृत्रलपणा असून हा रवेदेवादाक आहे. ममातेनुष्या कोही विकारावर हा क्षार तर दृष्टकून पुणकारक समजतात.

आयोपच हाकरिता नवसागराच्या दशात तितके सोरमीठ (पालाशमिश्रित) मिश्रण काढले असता ते उत्तम शीतक घावन म्हणजे जलस धुण्याचे औषध होतं. आवाळू-गळू हवेरे निचरण्याकरिताही याचा उपयोग करितात.

अमोनो इरिद—नेट्रल अमोनोइरिद यास इ. ना. आमोनियम मीयाइड असे आहे. अम्युनिन रतंम (मीमिन) ची किंवा केला म्हणजे हा क्षार तयार होतो. याचे वर्गीहीन समप्रार्थकाराचे (डिस्म) स्फोटक होतात. यास चारट होच असते. हे उष्ण केले असता नवसागराप्रमाणे उडून फूल धरतात हा क्षार पाण्यात सहज विद्राव्य आहे. इतके उष्ण झाल्यास काढा रवेचा परिणाम घडून हलके हलके द्याम पीतपणे प्राप्त होतो व त्याच्या अंगी अम्ल घर्म येतो. या क्षाराचा प्रकाशलेखनाचा (फोटोमाफी) कार्मा फार उपयोग होतो.

अ मो नि अ दि द—नउ, द (अमोनियम आयोडाइड) उद्
अदाम्ल (हायड्र आयोडिक ॲसिड) व अमन यांच्या मंयोगाने
हा क्षार तयार होतो. हा पाण्यात मद्धन विद्राव्य असून त्याचे
घन स्फटिक वर्णहीन अमतात. हा क्षार अल्कहोलातींद्र विद्राव्य
आहे. आर्द्र हवेत उघडा राहिल्यास हा हलके हलके पृथग्भूत
होऊन पिचळण होतो हा पोतवर्ण पृथग्भूत झालेल्या अद
(आयोडाइन) मुळे येतो. याकरिता हा क्षार शंभारांत व अमदो
कोरल्या भांगेत ठेवावा कारण नुसरया प्रकाशाने सुद्धा याचे
पृथक्करण सुरू होतें. अमोनि स्तैमप्रमाणें या क्षाराचाहि
उपयोग प्रकाशलेखनकलेत करतात.

अ मो नि इ वि द—नउ, ड (अमोनियमभोराइड) अमन
वायूच्या योगे उद् अदाम्ल (हायड्रॉफ्लुओरिक ॲसिड)
निगुण केलें म्हणजे हा क्षार तयार होतो. याचे लहान चतुरस्र
स्फटिक असतात यास सौव्य त्वाट घेचे असते हा क्षार
पाण्यात अति विद्राव्य आहे. सिकिन (सिलिकेट) क्षाराशी
युक्त करून हा क्षार उष्ण केला असता सिकिनाचे पृथक्करण
होतें.

अ मो नि हरि त—नउ, ह प्र, (अमोनियमक्लोरेट)
हदाम्ल उद् प्र, (क्लोरिक ॲसिड) हें अमन, किंवा अमोनि
कथित याच्या योगाने निगुण केलें म्हणजे हा क्षार तयार
होतो. किंवा स्तैम, छात आणि खड यांच्या हरिताच्या
द्रवात अमोनि कथिनाचा द्रव घालून हे धातू निपात केलें
म्हणजे द्रवात हा क्षार रहातो. याचे लहान सुचिकाकार
स्फटिक होतात, हे पाण्यात सुलभ विद्राव्य असतात हे
स्फटिक १०२° श उष्णमानावर उष्ण केले असता पृथग्भूत
होतात आणि नत्र, हर, व प्राण हे अर्धयुक्त होऊन निघूं
लागतात. हा क्षार सजल अल्कहोलाच्या सौम्य द्रवात
विद्राव्य आहे परंतु तीव्र अल्कहोलात आविद्राव्य आहे

अ मो नि न त्रि त—नऊ, न प्र, (आमोनियम नायट्रेट)
नत्राम्ल हें अमन, किंवा अमोनि कथित यांनी निगुण करून
किंवा पालाश नत्रित (पोव्वाशियम नायट्रेट) व अमोनि
गंधकित (अमोनियम सल्फेट) यांचे द्वित पृथक्करण करून
हा क्षार तयार करतात. याचे निरनिराळ्या उष्णमानावर
निरनिराळ्या आकाराचे स्फटिक तयार होतात. द्रवाचे उष्ण-
मान ३५° श ८३° श. व १२५° श. वर निरनिराळ्या
आकाराचे स्फटिक होतात. द्रव चावकाश आहे दिला नर
चतुर्भुज काढ्या बनतात. उकळत असताना आटविला तर
तंतुमय गोळा होतो. यास तिक्ष्ण सारट व कडबट घेचे
असते; हा क्षार काहीसा अर्द्रताशोषक आहे. हा क्षार
पाण्यात विरघळत अमता पाण्याचे उष्णतामान आतिशय
उत्तरते व ते १५° श पर्यंतहि नेता येतें. या धर्मांमुळे
या क्षाराचा उपयोग शीतताजनक मिश्रण तयार करण्याकडे
करितात. हा क्षार अमोवर टाकला असता वितळतो, तड-
तडतो व पेटतो, याची ज्योत निळण रंगची असते. मंद
उष्णतेवर हा क्षार वितळतो २१०° श वर याचे पृथक्करण होते

व पाणी व हास्यकारक वायु हे उत्पन्न होतात हे खालील
समीकरणावरून दिगून येईल:—

अमोनिनत्रित = पाणी + हास्यकारकवायु
नउ, न प्र, = उ, प्र + न, प्र

हास्यकारक वायूत गूल असलेला काडी धरली असता ती
हवेनेल्या पेक्षा आस्त तेजस्वी ज्योतीने जळू लागते. हा वायु
श्यामाशरारवर हुंगला तर मनुष्याच्या शरीरावर एक चमरझारीक
प्रकारचा मादक परिणाम घडतो आणि त्यास आवेश येऊन
तो फार हर्षू लागतो म्हणून यास हास्यकारक वायु असें
म्हणतात या वायूचा शोष १९ व्या शतकात वेल्स याने
लावून त्याचा हा आर्द्र धर्म शोधून काढला. यामुळे शस्त्र-
क्रियेन वरीक क्रमति झाली. पूर्ण वेगुद्धि येण्यास ४-५
मयालभर हा वायु लागतो. इ स. १८८३ मध्ये बर्सेलट
याने दाखविलें की अमोनिनत्रित एकदम सपाट्याने उष्ण
केलें तर खाली दाखविल्याप्रमाणे पृथक्करण होऊन मोठा
स्फोट होतो:—

अमोनिनत्रित = पाणी + नत्र + प्राण
नउ, न प्र, = उ, प्र + न, प्र + प्र

अ मो नि न त्रा यित—नउ, न प्र, (अमोनियम नाय-
ट्राइड) अमन वायूवर ओंपण (ओक्सीन) किंवा उच्चपरि-
प्राणित (हायड्रोजन पेरॉक्साइड) यानी प्राणिली किया
केली म्हणजे हा क्षार तयार होतो. या शीतिने किंवा उष्ण
क्रातिनच्या सान्वित्यात हवेच्या योगाने खाली दाखविल्या-
प्रमाणे अमनची प्राणिली किया केली तरी त्याचे या अमोनि
नत्रायितात पूर्णपणे रूपांतर होत नाही—

अमन + प्राण = अमोनिनत्रायित + पाणी
नउ, + प्र, = नउ, न प्र, + उ, प्र

भार, (बेरियम), किंवा सीस (लेड) नत्रायिताच्या
द्रवात अमोनि गंधकित (सल्फेट) चा द्रव घालावा किंवा
रजत नत्रायिताच्या द्रवात अमोनि हरिदावा द्रव घालावा
जो साका येईल तो बाळून येणारे गळण (क्लेट) न उक-
ळता अति मंद उष्णतेवर किंवा शोषक पात्रात आटवावे
म्हणजे अमोनि नत्रायिताचे वर्णहीन स्फटिक बनतात. हे
पाण्यात अतिशय विरघळतात

अमोनि नत्रायिताचे उष्णतेने सहज पृथक्करण होऊन
नत्रशयु उत्पन्न होतो करिता नत्रवायु तयार करण्याकरिता
या क्षाराचा उपयोग करतात—

अमोनिनत्रायित = नत्र + पाणी
नउ, न प्र, = न, प्र + उ, प्र

ही पृथक्करणाची किया द्रव उकळला तरीहि होते. यामुळे
पालाश नत्रायित (पोव्वाशियम नायट्राइड) आणि अमोनि
हरिद यांच्या द्रवांचे मिश्रण नत्रवायु तयार करण्याकरिता
उपयोगात आणतात.

या क्षाराचे आस्तित्व पात्राच्या पाण्यात व उच्चवायु
वातावरणात जाळून तयार केलेल्या पाण्यात आढळून
येतें.

अमोनिस्फुरित—(अमोनियम फास्फेट) अमन वायुवा दाट द्रव व स्फुराम्न हे मिश्र केले म्हणजे वैधिक (नॉर्मल) अमोनि स्फुरिताची स्फटिकरूप पूड तयार होते. वैधिक अमोनि स्फुरिताची सारणी (नउ,)_३ स्फुरप्र, अशी आहे. अम्ल स्फुरित (नउ,)_३ उस्फुरप्र, च्या द्रवात प्रमाणाधिकपणे अमनद्रव मिळविला म्हणजेही हा वैधिक अमोनि स्फुरित तयार होतो हा क्षार पाण्यात विद्रव्य आहे हा द्रव उकडवून असता अमन निघून जातो आणि अमनस्फुरित नउ, उ, स्फुरप्र, क्षार तयार होतो

द्विअमोनियमस्फुरित (डायअमोनियम हायड्रोजन फास्फेट) (नउ,)_२ उस्फुरप्र, हा क्षार स्फुराम्लाच्या द्रवात प्रमाणाधिकपणे अमन घालून तो द्रव भाटविला म्हणजे तयार होतो याचे पारदर्शक मोठे चतुरल (क्लॅरिफिक प्रिन्स) स्फटिक होतात हे उष्ण केले असता वितळतात व पुनश्च मूत होतात वेप राहतो तो मितस्फुराम्लाचा (मेडा फॉस्फोरिक अॅसिड) उस्फुरप्र, चा राहतो अमोनि द्विउजव स्फुरित नउ, उ, स्फुरप्र, (अमोनियम डायहायड्रोजन फास्फेट) हा क्षार अमनच्या द्रवात स्फुराम्लाचा द्रव पूर्ण अम्ल होईपर्यंत मिश्रविला म्हणून तयार होतो याचे चतुरल (क्लॅरिफिक प्रिन्स) स्फटिक असतात.

उ अ सि पु अ मो नि स्फुरि त.—उधुनउ, स्फुरप्र, उ, प्र या क्षारास इतर गो मध्ये हायड्रोजन, सोडियम, अमोनियम फॉस्फेट किंवा मायक्रोकोस्मिक साइट असे म्हणतात

उम मिपुस्फुरित (हायड्रोजन सोडियम फास्फेट) याच्या उष्ण ६ भाग दाट द्रवात १ भाग नवसागराचा दाट द्रव मिळविला म्हणजे हा क्षार तयार होतो यात किंवा प्रतिक्रिया होतात त्या चाली दाखविल्या आहेतः—

उममिपुस्फुरित + नवसागर = उमसि अमोनिफु + सिपु द. पु, उस्फुरप्र, + नउ, द = उधुनउ, स्फुरप्र, + धुद

याचे आरपारदर्शक मोठमोठे स्फटिक तयार होतात हे स्फटिक पाण्यात विद्रव्य असतात. ते उष्ण केले असता खांची लाही होते रजो, धातूवर खास राखधरा उकळी येते व शेवटी त्याची आरपारदर्शक कान बनते. या काचेची सारणी धुस्फुरप्र, असते. ती अशीः—

उमसि अमोनिस्फु = अमन, पाणी, सिधुमितासु (फॉव) उधुनउ, स्फुरप्र, = नउ, उ, प्र + धुस्फुरप्र,

ही मिपुमि स्फुरिताची काच हिचा मुद्रयत्वे फुलनळीच्या यमोनी धातूपादरीक्षा करण्यास उपयोग होतो या काचेच्या भागो देणाराचा (बोरॅस) प्रमाणे बहुतक घालूचे प्राणिद विरपयेरुशाचा घन आहे, हे घालूचे प्राणिद व ही मिपुमि स्फुरिताची काच मिळून ती वाच होते तीस प रेच्या प्रचाराप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारचे रंग येतात दासुळे नातिपरीक्षा (कालिस्टेटिफ अनालिमिष) करण्या- करिता या क्षाराचा फार उपयोग होतो.

हा क्षार मनुष्याच्या पुनश्चमूत हालेल्या शिळ्या मूत्रात व ग्वानो नावाच्या पक्षीच्या मळात सापडतो ऐतिहासिक दृष्ट्या या क्षाराचा विशेष महत्त्व आहे मारण याच क्षाराचा उपयोग ब्रॅड याने स्फुर (फास्फोरस) तयार करण्याकरिता प्रथम केला होता.

अमोनि गंध किं त—(नउ,)_३ ग्रप्र, (अमोनियम-सल्फेट) गंध गंधकाम्लाच्या द्रवात अन्न द्रव किंवा अमोनि कर्मिताचा द्रव निर्गुण होईपर्यंत घालावा म्हणजे हा क्षार तयार होतो मोठ्या प्रमाणावर हा क्षार दगडी कोळशाच्या घुराच्या कारखान्यात व प्राणिम कोळसे तयार करण्याच्या कारखान्यात जे अन्न द्रव मिश्रतात त्यात चुनकळी घालतात, नंतर खास उष्ण करून त्यातून अन्न अन्नवायु निघतो तो जळामिश्रित गंधकाम्लात सोडून धोई खावा तो द्रव भाटविला म्हणजे अमोनि गंधकिताचे स्फटिक वेगळे होतात ते पुनः पाण्यात विरवून स्फटिकीभवनाने छुद करून घ्यावे

धर्म—याचे स्फटिक चपट्या काढासारखे असतात ते पालासगंधकितासारखे आकाराने असतात. हा क्षार त्याच्या दुष्पट वननाच्या धंद व त्याच्या इनक्यातच उकळत्या पाण्यात विरपळतो. याच्या द्रवात फार वाईट रसि असेते उष्ण केला असता हा सखटतो व नंतर विनळतो. याचा द्रव उकळला असता अन्न वायु निघून जाऊन वेप क्षार अम्ल गंधकित होतो अमोनि गंधकित अन्नकडलात अविविद्रव्य आहे.

हा क्षार मोठ्या प्रमाणावर यताकरिता तयार करतात. खतांशिवाय या क्षाराचा दुसरा उपयोग बरे एकाएकी न जळवी आणि जळवी तरी उजाळा उत्पन्न व्हाऊ नये म्हणून खास लावण्यात करतात याशिवाय अन्नेचे दुमरे क्षार तयार करण्यासाठी याचा उपयोग करतात

अमोनि गंध कि द—(नउ,)_३ प्र, (अमोनियम सल्फाईड) एका भाट्यात अमन वायु मीठ व वर्षे यांच्या मिश्रणाचे थंड करून त्याच्या अर्ध आकारमानातून का उज्जगंधकिद वायु त्यात मिळविला म्हणजे हा क्षार वर्णहीन स्फटिकरूपात तयार होतो. परंतु हा पदार्थ फार अस्थिर असल्याने साधारण उष्ण मानावर छुदा हवेच्या संसर्गात त्याचे पुनश्चरण होऊन अमनवायु छुदा पडतो त्याचे रूपांतर अमोनि उर्दगंधकिदात (अमोनियम हायड्रो सल्फाईड) नउ, उग होते उज्जगंधकिद वायु व अमनवायु शांत करून समाकारमानात एकत्र केलें किंवा अमनचा अन्नकडलात (आरुनो हाल) द्रव करून त्यात उज्जगंधकित वायूचे शोषण केले म्हणजे अमोनि उर्दगंधकिदाचे वर्णहीन स्फटिक तयार होतात हे स्फटिक सूचिकाकार असून अतिशय वाष्पमावी (व्हायलाइल) असतात. याचे तापवतोच अन्नवायु व उज्ज- गंधकिद यांत पुनश्चरण होते

अमोनिया दाट द्रवांत ०° श उष्ण मानावर उश्मगंधकिंद वायु शोषला जाईल तितका पातला म्हणजे वर्णहीन द्रव नउ. उग वे स्फटिक निराळे होतात हवेच्या संसर्गात हा द्रव लवकरच पिंबळा होतो कारण र्थांत (नउ.)_१ गझ या घटनेचे अनेक अमोनि बहुगंधकिंद (अमोनियम पॉलिस्फरहाइड्रम) तयार होतात. सरते दोघट्टी रथा द्रवांत गंधकाचा निपात होऊन द्रव वर्णहीन होतो व गोपिक्रि (घियो) गंधकिंन, गंधकायित (सल्फरड) आणि अमोनीचा गंधकित (अमोनियम सल्फेट) हे द्वार तयार होतात ताज्या तयार केलेल्या अमोनि उदगंधकिंद्याच्या वर्णहीन द्रवांत अम्ल मिळविले तर द्रव स्वच्छ राहूतो व र्थानून उश्म गंधकिंद निघतो तो असाः—

अमोनि उदगंधकिंद उद-ह्याम्ल नवसागर उश्म-अमो.हरि. -गंधकिंद

नउ.उग + उद = नउ.इ + उ,
परंतु द्रव जर पीतवर्ग आर्षण झालेला असेल तर रथासारखा गंधकाचा निरात (अम्ल मिळविण्यावर) येतो, कारण बहुगंधकिंदाचे पृथक्करण होते. या बहुगंधकिंदीयार्का बहुतकडून अमोनिद्विगंधकिंद (नउ.)_१ग, हा एक अस-लाच पाहिजे.

बायलेखा बाययुफ द्रव या नावाचा जो अपत्यासाचा पीतद्रव मिळतो रथाचे मुख घटक अमोनि बहुगंधकिंदच अमोनन. हा द्रव पुन, गंधक व नवसागर एकत्र करून रथा मिश्रणाचे ऊर्ध्वगतन करून तयार करतात. या द्रवातून नेहमी बहुगंधकिंदाचे पिंबळे स्फटिक निपात झालेले दिसतात. अमोनिद्विगंधकिंदाच्या द्रवांत गंधक विरविळा म्हणजे नारंगी, पिंबळ्या वर्णाचे यगुरस (प्रिलॅटिक) स्फटिक तयार होतात. हे स्फटिक अमोनि पंथ गंधकिंद (अमोनियम पेन्टा सल्फहाइड) (नउ.)_१ग, या द्वाराचे असतात.

आमुनि कथित—(नउ.)_१ कप्र, (अमोनियम-कायोनैट) कयाम्त्र वायु (कॅथानिक ऑक्सिड गॅस) आणि अमन वायु एकत्र मिश्र केले म्हणजे अमनवायूची दोन मापे, कयाम्त्र यादृश एका मागशी संयोग पावून अमोनिरचित हा पांढरा पदार्थ बनतो. परंतु या रीतीने हा द्वार मोठ्या प्रमाणावर तयार करीत नाहींत. हा द्वार मोठ्या प्रमाणावर तयार करण्याकरिता अमोनि गंधकतीन रथाच्या दुपट खट्टी पृष्ठ मिश्र करून त्याच्या मिश्रणाचे खोखेधाच्या किंवा मृत्तितेच्या मेचईबरी(ए लाईरिटाई)मध्ये ऊर्ध्वगतन करतात. अमोनि गंधकतीच्या ऐवजी अमोनिहरिदाचाहि उपयोग करतात. हा मेचईबरी एका मोठ्या कोखडी नळ्या जोडलेली असते, व हा नळ एका शिवाच्या प्राहकाच्या जोडलेला असतो या प्राहकांन अमोनि कथित मूळरुपांन जमतो. शुद्ध करण्यासाठी माचे पुनः लोखंडी पात्रात ऊर्ध्वपातन करून ह्यावरील शिवाच्या शुमटांत-दे-रात रथाचे फूड भरविले

लागत. खट्टी पृष्ठ म्हणजे स्फटिकित माचे रासायनिक कार्य अमोनि गंधकतीवर झाले म्हणजे वास्तविक वैधिक (नामेल) अमोनिकथित (नउ.)_१कप्र, हा द्वार तयार झाला पाहिजे व तो तयार होताना रथाचे अम्ल अमोनि-कथितत पुढाळप्रमाणे रूपांतर होते

अमोनिकथित
कप्र(प्र नउ.)_१(प्रनउ.)_१... } = { अम्ल अमोनिकथित
... (नउ.)_१ कप्र, } { कप्र(प्रनउ.)_१ (प्रउ)...
... (नउ.)_१ कप्र, } { ... (नउ.)_१ कप्र, }

रथाचप्रमाणे रथाच वेडी अमोनिकथीत (अमोनियम काथेतत) यामय्येहि अमोनिकथिताचे रूपांतर होते ते असेः—

अमोनिकथित अमोनिकथीत पाणी
कप्र(प्रनउ.)_१(प्रनउ.)_१ = कप्र(प्रनउ.)_१(नउ.)_१ + उ,प्र
याजारी अमोनिकथित असतो तो बहुतकडून अम्ल अमोनिकथिताचे २ अणु व अमोनिकथीतताचा एक अणु या प्रमाणांत मिश्रित असतो. ह्यावर तीव्र अम्लकूल पातला असतो रथांत अमोनिकथीत विद्रुत होतो व अम्ल अमोनिकथित अभिद्रुत खोपळात राहूतो.

अमोनिकथिताच ह्या लागती म्हणजे रथास अमनवा वास येतो व हलके हलके रथाचे अमन अमोनिकथितांत नउ.उकप्र, रूपांतर होते. याजारी कथितावर दोहेंसे पाणी पातले तर अम्ल अमोनिकथित अभिद्रुत स्थितांत राहून अमोनिकथीतताचे रूपांतर वैधिक अमोनिकथितांत होते व तो पाण्यांत विद्रुत होतो. हे रूपांतर खाली दाखविले आहेः—

अमोनिकथीत पाणी अमोनिकथित
कप्र(प्रनउ.)_१(नउ.)_१ + उ,प्र = (नउ.)_१कप्र,
याजारी कथितात तीव्र अमन द्रव पातला असतो अमोनि-कथिताचे (नउ.)_१ कप्र, स्फटिक होतात. या स्फटिकात पाण्याचा १ अणु असतो. हे हवेत विघळतात (डिलेकेंसेड), रथातून अमन नउ, निघतो व रथाचे रूपांतर खाली दाख-विण्याप्रमाणे द्विधवितात (अम्लकथितात) होतेः—

अमोनिकथित अमन अमोनि द्विकथित
(नउ.)_१कप्र, = नउ, + नउ.उकप्र,

याजारी हुंणवाच्या क्षार (स्मेलिंग साल्ट) असतो खांस कथी कथी सांधकांत (सेट्टी कायोनैट) असेहि म्हणतात. याचे तापेपणी पारदर्शक रेणामय घडे असतात. यास शुद्ध अमनवायूसारखा उश्म व क्षणक्षणीत राध येतो व याच्या अंभी तीव्र अम्लकथमहि असतात. कारण रथातून अमोनिकथित एकसारखा उद्भूत जात असतो. यामुळे कांही वेळ याचे स्फटिक उपदे ठेविले असता अपारदर्शक होऊन रथजर अमोनिद्विकथिताचा शुद्ध जमतो. याजारी हुंणवाच्या द्वारात बहुतेक नवसागर आणि पाताशकथित माच्या चूर्णाचे मिश्रण असते. याचे एकनेकांवर रसायनकाचे पदून उठणारा कथित तयार होतो, म्हणून क्षणीतून वास कमी येऊं लागला म्हणजे हलविण्याने अगर कांही घालून

द्वन्द्वस्थानें अथवा पाष्पाया यथ द्वास्वयानें पुनः नाव वास
नैत्र लग्नो. अस्वहृत्वां केलेला या साराचा जो द्व
अथतो त्याच पाष्पाभावी क्षार (सुख द्वास्वयानें) द्वन्द्वतात व
शेणी कर्म वेष्टुद्ध साला अमता त्याच क्षुपायी आशय्याकारिता
देतात.

हनुमन्नामस्मृतौ व शौचस्य कामां यावा फार उपयोग
होतौ, यासिवाय रोदाशले व मिठईशले हलन्ना
संजसारण्या शेव्या, बिदेहटं, पाव वगैरे वरणाकडे
या क्षाराचा उपयोग करतात

राशिवाय अम्नचे दुसरे द्वार तयार करण्याकारता माना उपयोग करतात ज्या अम्नचे द्वार पाईवेल ते अम्न स्वतः टाकिले म्हणजे ते द्वार तयार होतात. अमोनि- क्विटांत तयार झालेले अमोनिअम तयार होतो. जवारीक (सायट्रिक ॲसिड) घालले म्हणजे अमोनि क्विटा होई, दुर्वाक (असेटिक ॲसिड) मिश्रित म्हणजे अमोनिद्वार्य होतं.

अमो नि द्वि क र्बित—ननु उडयू (अमोनिबय बाय-
कार्गोड) अरुळ अमोनि कर्बित अमोनि द्विकर्बित किंवा
वय अमोनि कर्बित हा द्वार अमोनावे जे संयुक्त
पदार्थ कोडित त्या सर्वोत अतिशय दिपर आहे.
बाबरी अमोनिर्कृत धांप्याहा उडळया पाण्यात विरवला
म्हणजे थंड हाव्यावर हा द्वार एकटिकीभवनाने वेगळा
होतो अमोनिर्कृतपापा द्वारोत कळोस्त वायूचा प्रवाह
सोडला म्हणजे अरुळ अमोनि कर्बित तयार होतो. या
द्वाराचे एकटिक पालाया द्विकर्बितवाच; द्वारासारखे असतात.
हा द्वार मंथर्हान असून निर्गुण असतो १५ हा उग-
मानाच्या साडे पाच पड पाण्यात हा द्वार निरपचरो या-
वरून विरपळयावे याचे प्रमाण कमी दिसून येईल
अमोनिर्कृतताचा पाण्यात वेगळो द्रव हवेत उडका
वेगळा किंवा उगण वेगळा तर त्यातून कर्बोस्त अमंयुक्त
होऊन निघते व हव कर्बोकीय होतो. अमोनावे जे हुमर
कर्बित आदित रमर्बिद द्रव उडळवे असतो त्यातून अमन-
वायु व कर्बोस्त अमंयुक्त होऊन निघू लागतात.

अन्तर्भूतनिर्वासने महत्त्व औद्योगिकदृष्ट्या अतिशय
आहे, कारण मिटापासून मिथु कर्बत (शक्तिय संग्रह)
करण्याच्या कामी हाच शर मुख्य अर्थकारी आहे, हे
आतील समीक्षणाविरुद्ध दिग्गम वेदल.

मोक्षसिंधुः) अस्त व्योमनि कविः. अयोनिह. सिंधु दि.
पुद + नर, उकप्र, = नर, इ + पुदकप्र,
सिंधु द्विविध भास्त्र इदमे सिंधु कवितं होतः.

या कामी अमोनि द्विर्चित प्रयत्न बाबरीत जाहोव.
मिठाव्या दशांत अश्रवावु संयुक्त करून त्यांत कर्षाव्यावा
प्रवाह सोडतात म्हणजे अश्रवे अमोनिर्चित व नैव अस्त
अमोनि कर्षितांत कोणता होतो ते अश्वे.--

अत्र पाणी कर्मद्विप्राणिद भामोनेकावित
 (१) १ नव, + उ, प्र + क, + (नव), क, प्र
 भामोनेकावित कर्मद्विप्राणिद पाणी अम्ल भामोनेकावित
 (२) (नव) क, प्र + क, प्र = उ, प्र + १ नव, उ, क, प्र
 अमोनेने कवित धातृचक्षु क्षापासी संयोगपापुन द्विस्तार
 ववतात.

अ मो नि कर्वा मित - (अनोपियम कार्बोरेट) अम्लवायु
न कर्वाम्लवायु हे दोन्ही पूर्ण निर्मल स्थितात एकत्र
मिश्रकडे म्हणजे अमोनि कर्वामित हा पांढरा पत्र सात
तयार होतो हा पाण्यात सहज विद्राव्य आहे परंतु
या दशात काही वेळ गेल्या किंवा हवा लापली म्हणजे
अमोनि कर्वामिताचे कणसर अमोनि कर्वाितात होतं.
अमोनि कर्वामिताचा ताना दम करून त्यात खट हुरिदावा
दई घालता तस साक्षा (निपात) येत नाहीं. परंतु काही
वेळ गेल्या किंवा रसात उष्णता लापली म्हणजे खट कर्वा-
ताचा निपात येऊ लागतो

धर्मोनि कर्षामित एका नदीत पावून शेन्ही तोंडे बंद करून ११०° वा उष्य माताश्वकी उष्य कैली तर ह्याच धर्मोनि कर्षित आणि सौत्रफ (युरिया) असे रसातल होते असे:—

अमोघनिर्वाणित अमोघिकर्षित मीत्रक
 (न_१उ_१क_१म_१उ_१) + (न_२उ_२)_१म_२ + कप्रउ_१न_१
 इदं अभिधानात् (कार्त्तिके अंसिद्ध) उक्तप्र नउ, हे
 अथवा अमंयुक्त स्थितिं तादृश निराक्षे करध्यात आते
 नाही परंतु या अमलावे साम्य कदांमलाही कितो आहे
 हे त्याच्या स्वरुपाच्या सुलनेवरून दिसून येईल.

पञ्चमल कर्मअभिमानल
 कर्मप्रउप्रउ कर्मप्रउ नउ
 अयानिअभिमानितोसिवाय दुतर कर्ममित तयतर करणे
 असेल तर निरनिआया अनाया (येठ) न्या दाट द्रवत
 अयन अनुपुन करुन एवान कर्मान्नाया प्रसाद चालाया व
 नंतर अस्मदल यलन कर्मानिताया निपात कराया.

कषांमिवाहं भद्राह नत्र वायु तयार करण्वाच्या ह्याने
अतिशय आह्ने त्यावर सिधु उत्पत्तिद (सीडियम
हायड्रॉक्साइड) भावे सिधु आधि स्तंभायित (सोडियम
हायपो ब्रोमाइट) याच्या मिश्रणाची क्रिया केली म्हणजे नत्र
वायु निघतो असे:-

सिधु कर्णनित   सिधु भावे स्तंभायित   सिधुभाणिद
२ (सिधुननु यथ) +   ३ यथयत   ४ ३ यथयत

मिष्टान्नं मिष्टान्मिद पागो नम्र

२३ कृष्णधृति + धृष्ट + ३३.५ + ५
 सिधु कर्माभिलाषा द्वाते सिधु अभिप्रासित (सोद्विग्न
 हास्योद्गोद) न सिधु अभि उन्मादिद याचे मिथय
 मिथ्येबले तर नत्र बापु निपन नाहीं स्तुतिदावा द्र
 मिथ्येतितात्र नत्र बापु निधु हास्यो यावरून अति मांस्य

द्रवांत स्तंभिदाच्या अस्तित्वाची परीक्षा तयार करण्याकरिता ही रासायनिक क्रिया थार्यंत महत्वाची आहे. या कामी लागणारा सिंधु कर्षाभिताचा द्रव तयार करण्याकरिता सिंधु उत्प्राणिदाच्या दाट द्रवांत आमोनि कर्षाभित विरवावे व तो द्रव तीम गंधकाम्लावर १ किंवा २ दिवस कांचेच्या हंडी-खाली ठेवावा.

अमोनिया किंवा अमोनियाचा परीक्षा:- आमोनिचे धार रंगहीन असतात. त्यांची पुष्कळ आरक्षणीयतेने उद्भूत जातात व त्यांचे फूल धरता येते. परंतु टंकात्मक (कोरेसिक अॅसिड) किंवा स्फुराम्ब (फास्फोरिक अॅसिड) प्रमाणे स्थिर अम्लाचे आमोनिधार असल्यास ते पृथग्भूत न होता त्यातून अमोन व पाणी उद्भूत जातात. अमोनचे अस्तित्व पदार्थांत आहे किंवा नाही हे खाली दिलेल्या परीक्षावरून ओळखावे:-

(१) एका परीक्षा नळीत थोडामा आमोनि धाराचा द्रव घेऊन त्यात दाहक पालाश (कोस्टिक पोप्याश) किंवा सुना याचा द्रव घालून नळीत उष्णता लावावी. म्हणजे अमोनचा तिप्त वास येईल. तावडा लिटमसाचा कागद ओलसर करून नळीच्या तोंडाशी धरिला तर निळा होईल, हळदीचा ओलसर कागद लाल होईल उद्-हराम्लाभयें कावेचा दांडा घुबवून नळीच्या तोंडाशी धरला तर ते अम्ल व अमोनवायु यांचा संयोग होऊन नवसागराचा पादरा धूर निघेल.

(२) पदार्थ पाण्यांत अविद्राव्य असल्यास त्यात चुन-कळीची वृद्ध व दाहक सिंधु (किंवा पालाश) मिसळून बरीलप्रमाणे परीक्षा करावी.

(३) आमोनि धाराच्या द्रवात अमोन सिंधु द्राक्षित (अॅसिड सोडियम टायट्रेट) चा द्रव घातला तर अमोन आमोनि द्राक्षित (अॅसिड अमोनियम टायट्रेट) बनऊ. कडू, प. चा पादरा निपात होईल, मात्र द्रव अगदी दाट असावा. हा निपात अम्लात तसेच पाण्यात विद्राव्य असल्याने अतिपातळ द्रवात किंवा अमृत्युक्त द्रवात येणार नाही. द्रव अति दाट असल्यामुळे हा निपात पृथग्भूत येत नाही. द्रव हलविला असता किंवा टपविला असता निपात लवकर होतो. ही परीक्षा कधी कधी वागली लागू पडते परंतु पुष्कळ प्रसंगी लागू पडत नाही.

(४) ज्ञातिन हरिदा (झातिनम झेराद) चा द्रव आमोनि धाराच्या दाट द्रवात घातला म्हणजे पिबळ स्फोटक रूप आमोनि ज्ञातिन हरिद (न. उ.) लाह, सांका घसेल. हा सांका अलकहलात अविद्राव्य असतो पण पाण्यांत विद्राव्य असतो यामुळे पातळ द्रवांत सांका येत नाही.

(५) ज्या द्रवात अमोन धार फार सूक्ष्म प्रमाणाने असतो व वास घेऊन किंवा दुसऱ्या रीतीने सहसा परीक्षा

होत नाही त्या द्रवाची परीक्षा नेसनरच्या द्रवाने करावी नेसनरचा द्रव व त्याने परीक्षा करण्याची रीत अर्थात:-

१५ भाग पालाश आदिद (पोप्याशिवाय आयोडाइड) व १३ भाग पारदहरिद (मरक्युरिक झेराइड) हे ८०० भाग पाण्यात घालून पाणी उकळो. सर्व धार विरघळल्यावर पाणी थंड होऊ पावे. हा द्रव पूर्ण थंड झाल्यावर त्यात पारदहरिदाचा दाट द्रव थेंब थेंब घालावा. यामुळे जो सांका येतो तो ढवळला असता विरघळत नाही इतका सांका येईपर्यंत हा पारदहरिदाचा द्रव अजून मिळवावा. नंतर त्यात १६० भाग दाहक पालाश (पोटॅशियम हायड्रेट), १००० भाग पाण्यात विरघळवून मिसळावा. दाहक पालाशच्या ऐवजी दाहक सिंधु घालणे झाल्यास तो १२० भाग घालावा. उचित सर्व विरघळल्यावर त्यात थोडेसे पारदहरिदाचे थेंब घालून एकोकडे ठेवावा. सांका घाली वसल्यावर वर जो रवच्छ द्रव येईल त्यास किंचित पिबळसर झाक असावी. द्रव जर रंगहीन असेल तर त्यात पारदहरिदाच्या द्रवाचे आणखी १-२ थेंब घालावे. हा द्रव उपयोगात आणण्यापूर्वी परेच दिवस आधी केलेला असावा.

ज्या द्रवात अमोनचा सूक्ष्म अंश असेल त्या द्रवात हा बरीलप्रमाणे तयार केलेला नेसनरचा द्रव १५ थेंब घातला म्हणजे द्रवात तबुस, उदी रंग येतो. जरी परीक्ष्य द्रवात अमोनचा $\frac{1}{1000000}$ अंश असला तरी द्रवात ताबुस रंग

येतो. नळी पाडल्या कागदाच्या आड धरिली म्हणजे रंग रपट दिवतो. ही परीक्षा करणे ती ज्या खोलीतील हवेत अमोन किंवा आमोनिधाराचा अंशही नाही अशा खोलीत करावी. कारण ही परीक्षा इतकी सूक्ष्म आहे की हवेत अमोनचे अगदी थोडे प्रमाण असले तरी त्याची परीक्षा द्रवात येईल.

आमोनिधारातील अमोनचे प्रमाण काढण्याकरिता परीक्ष्य आमोनिधाराचे सिंधु किंवा पालाश उत्-प्राणिदाच्या योगाने ऊर्ध्व पातन करावे. निघून आलेल्या अमोनचे शोषण प्रमाण (स्टेन्डर्ड) गंधकाम्लाच्या द्रवात करावे. याकरिता गंधकाम्लाचा थोडे (नार्मल) द्रव मोजून घ्यावा अमोनचे शोषण झाल्यावर आतिरिक्त (एक्सेस) अम्लाचे प्रमाण वैधिक (नॉर्मल) सिंधुकर्षिताच्या द्रवाने आकारमान (व्हाल्युमेट्रिक) परीक्षेने काढावे.

किंवा अमोनवायूचे शोषण उद्-हराम्लाच्या द्रवात करून ज्ञातिन हरिदाच्या योगाने निपात करावा. हा निपात आमोनि ज्ञातिन हरिदाचा (न. उ.) लाह, असून त्यात शेंकडा ८.११ नउ, असतो. या निपाताचे वजन केले म्हणजे परीक्ष्य पदार्थातील अमोन नउ. चे प्रमाण निपते.

आयकोनियम(कोनिया)—आयकोनियम हे आशिया प्रायवर मगोल आयकोनियम विभागातील मुख्य शहर. आयकोनियम विभागातील क्षेत्रफळ ३९४१० चौ मैल व लोकसंख्या १०,१९,००० आहे. हे शहर एका सुशिक मैदानात, विविधिमन पर्वताच्या पश्चिमेस ६ मैलावर आहे. कोन्तीवाडी मधील पाटबंधाऱ्याची येथे फार उत्तरी आहे कारण पाण्याचा अतिशय तुटवडा भासतो.

आयकोनियम हे मूळचे फ्रिजियन शहर होते इ. स. पूर्वी १९५ त गॅलेशियन देशाला जेवलेल्या आयकोनियम या छोटेखानी राज्याचे मुख्य शहर होते इ. स. पूर्वी २५ पासून इ. स. २९५ पर्यंत याचा गॅलेशियन या रोमन प्रांतात समावेश होत असे यानंतर विसिंधिया व लायकोनिया या प्रांतात हे गेले ६६० नंतर तीन शतके पर्यंत आयकोनियमला आर्यांनी फार उपद्रव दिला इ. स. २३५ त फ्लिस्ती संप्रदायाच्या आद्य सभापैर्या एक सभा येथे माली होती. जेव्हापासून तीन वेळ ह्या शहरां आला होता असे म्हणतात.

सेल्जुक्नी १०७२-७४ च्या सुमारास हे शहर जिंकिले, तेथूनपासून याची अतिशय भयंकराट झाली. नंतर चक्रवर्तींनी ही आपली राजधानी केली व जगातील अतिशय छत्र शहर म्हणून आयकोनियम मोठ्या प्रसिद्धीस आले सुलतानांचे राजवाडे, मालादारीन कैद्याद्वी मशीद, मेन्हेले-ही दूरवेलाचे पवित्री शिरे प्रेक्षणीय इमारती सगळी सुद्धा अवशेषरूपांत दिसतात.

या शहरांमधील दोन मैल लांबीचा तट होता व त्यावर पुष्टतः पोटकाम केलेले होते व काही ठिकाणी कोरीव काम केलेले संगमरवरी दगड मधून मधून पसविलेले होते त्यामुळे हा तट चारच प्रेक्षणीय दिने; परंतु याचे विस्तृत वर्णन कोणत्याही प्रवाश्यांनी केलेले आढळत नाही.

सेल्जुक्नानंतर उस्मानली अवधारी थोट्येदन, शहराची सत्ता घेऊ लागली. तेव्हा कोनियाचा तट होत गेला परंतु १८९५ त आनटोलियन रेल्वे वाट्टळ झाल्यामुळे आयकोनियमची पुन्हा भरभराट झाली आयकोनियम विभागात चारव्या कॅरिदवाद्याने विभागाचा पन्थाची चांगली सोय केली. व इतर पुष्टतः सुधारणा पद्धत आणल्या (१९०३)

आयकोनियम येथे सध्या सतराव्या तपार होतात येथील बाळकट्या सुमारे ५०,००० आहे. येथील मुख्य पीक अड्डे होय येथे पाण्याच्या छाणी आहेत व इतरही चांगले पिकतात शहरात ओटोमन बँकची शाखा व काही विशिष्टता आहेत.

आयर्लंड—मध्युप्रांताच्यातील ज्ञात. आत्तासांगील या प्रांतीची लोडवेल्या (१९११) ४१४ आहे १९०१ चली ओ यानेमुमारी छा-ी हति आत्तासांगील सारे ८५ आयर्लंड कोटले गेले आहेत. तेथी बरेचसे लोक ज्ञान या

मोठ्या जगांत गेले असले पाहिजेत हे उघड दिशत ज्ञान राज्यतांतील एका पोटजगातीचे हे लोक असून राजधराण्यातील ज्ञानज्ञानांत कायणाच्या खोमना भरणे या लोकांमून केला जात आहे. हे लोक पीढ धर्माचे आहेत [खाने-मुमारी (१९०१ व १९११) रिपोर्ट.]

आयर्लंड, विलिअम एडवर्ड्स—या इंग्लिश शास्त्रज्ञाचा जन्म तारीख १४ सप्टेंबर १८४७ रोर्बा लंडन येथे झाला. लंडनच्या विश्वविद्यालयात त्याचे शिक्षण झाले व सन १८६८ साली त्याची बघाल प्रांतात तारारवावर नेमणूक झाली. पुढे १८७३ साली त्याला व्हिक्टोरिया (जपान) च्या एंजिनिअर कॉलेजात पदार्थविज्ञान आणि तारारवावर या विषयाचे प्रोफेसर नेमण्यात आले येथून सन १८७९ साली लंडन येथे त्याने निरतिशब्द विद्यालयात प्रोफेसराचे काम केले.

पदार्थविज्ञानशास्त्र व तदतंत विद्युत्शास्त्र यातील विवेक विषयावर त्याने उत्तम लेख लिहिले आहेत. दिव्यमापक क्षेत्रविद्युती शोध करण्याचे काम करताना प्रोफेसर ज्ञान पॅरा याच्यायरोवर याने बरेच परिश्रम घेतले आहेत याचा मृग्यु तारीख ८ नोव्हेंबर १९०८ रोर्बा लंडन येथे झाला.

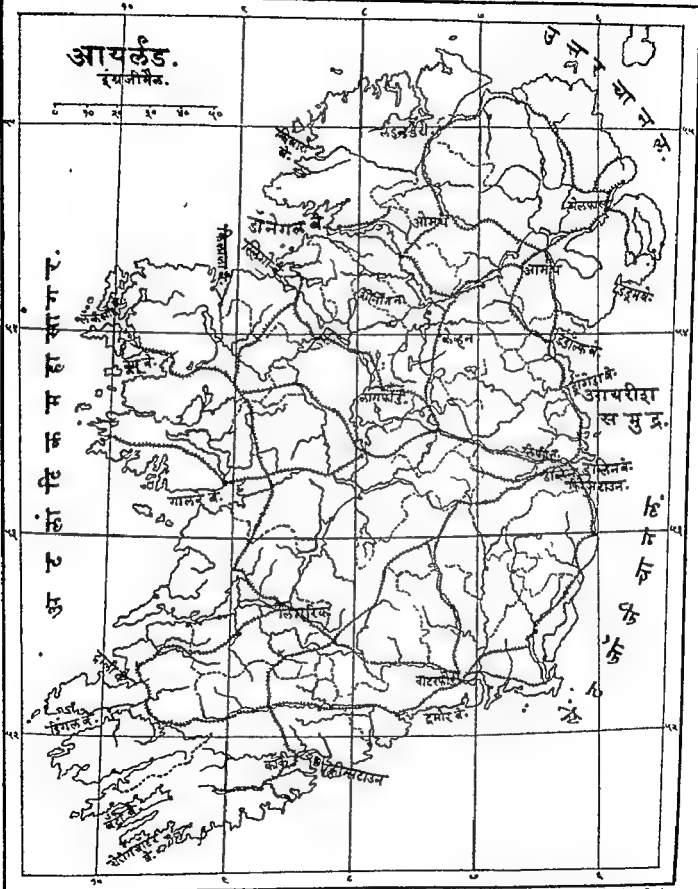
याची यादची भिसेस हर्षा आयर्लंड हिने राष्ट्रीय शोध लावण्यात आपल्या नवण्यास बरीच मदत केली व स्वतः विवेक्या कमानीविषयी काही शोध लावले आहेत तिला १९०६ साली एक रॉयल मेडल (पदक) देण्यात आले.

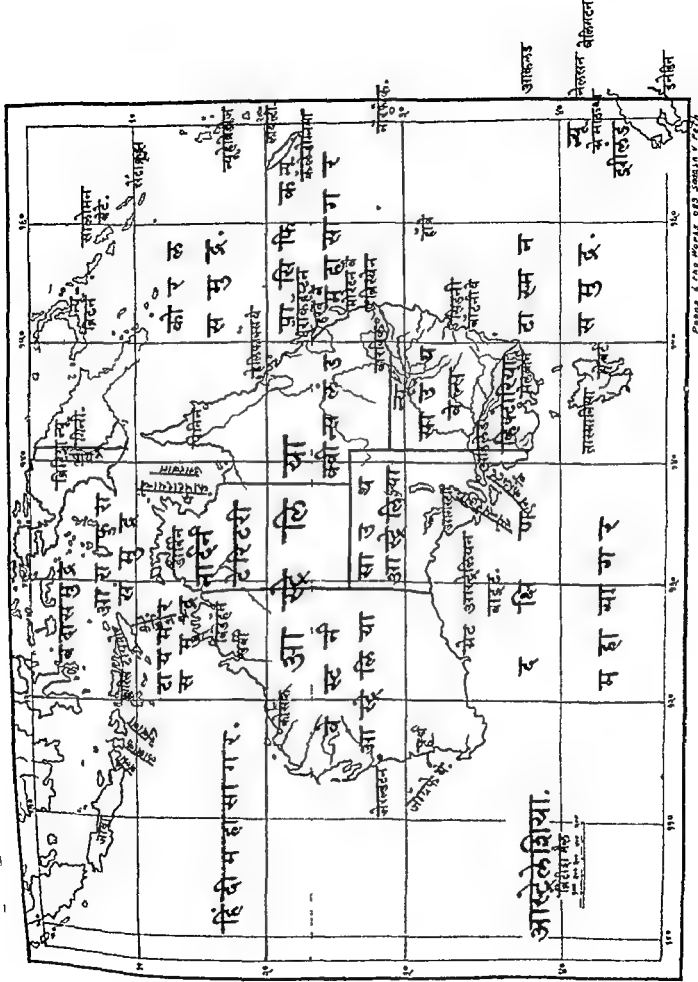
आयर्लैंड—हे पेट मेट्रिटनच्या पश्चिमेस असून, मेट्रिटन व आयर्लैंड या ना मिळून सुनायट्रेड क्रिप्टम् असलेल्यात आयर्लैंड ५१ २६' ते ५५ २९' उत्तर अक्षांसांमध्ये आणि ५ २५ ते १० ३०' पश्चिम रेखांशांमध्ये आहे. ह्याच्या समोरील ब्रिटिश महासागर असून उत्तरेस मॉर्थ चॅनल, पूर्वेस आयर्िश सट्ट आणि दक्षिणेस ब्रिटिश चॅनल आहे या वेदांची जास्तीनजास्त लांबी ३०२ मैल आणि रुंदी १७४ मैल असून एकंदर क्षेत्रफळ ३२५३१ चौरस मैल आहे. आयर्लैंडचे अल्स्टर, लीनस्टर, मन्स्टर व कॉर्नोव हे चार प्रांत असून त्यात एकंदर ३२ परगणे (काउंटी) आहेत आयर्लैंडत ३००० कुडां हून अधिक उंचीचा पर्वत कोचितव आढळतो. रॉडल-डच्या उत्तार भागाप्रमाणे मोठा उंच डोंगराळ प्रदेश आयर्लैंडत कोव्हि नाही. त्यामुळे परेक लोक व सुधारणा यांच्यापासून दूर स्थोकांना घडून जाऊन सुरक्षित राहण्यापासून याचप्रमाणे येथे नाही आयर्लैंडत मोनॅनी, बिन्ली, स्पेरिन्ग, डेरिबीघ, जॉच मिडाऊन, कॉमेरेग बगेरे पर्वत, रॉन्जी मिर्जी, बॉयंग, रेगन, वॅन, एन, टॉनॉन, रॉ, ब्लॅक बॉटर बगेरे नद्या, आणि सरोवरे

आयरलैंड. इंग्रजीमें.

0 10 20 30 40 50

उ
उ
र
ह
क
म
ह
स
ग
र.

आस्ट्रेलेशिया.

हिंदी में

हिंदी महासागर.

आस्ट्रेलिया

आस्ट्रेलिया

आस्ट्रेलिया

आस्ट्रेलिया

आस्ट्रेलिया

आस्ट्रेलिया

आफगानिस्तान

नेपाल

भारत

म्यांमार

Page 1 of 100

अमंथ्य आहेत. र्पोत एनेल, ओवेल, शेनॉन, मेलव्हिन, कोन, मास्क, वॉरिंग, किलॉन या सरोवरांच्या आसपासचे सृष्टिमौंदर्य फार अप्रतिम आहे. आयर्लंडचे हवा व पाऊस यांचे मान मेट्रोप्रेटनच्या मानाने मध्यम प्रकारचे आहे. स्कॉटलंडच्या उत्तर भागाइतका जास्त किंवा मेट्रोप्रेटनमधील कित्येक भागातल्या इतका अथदी कमी पाऊस आयर्लंडात कोठेच पडत नाही. जानेवारी महिन्यातदे आयरलंडच्या कोणत्याही भागात उष्णतामान ४०° अंशाच्या खाली जात नाही, व जुलै महिन्यात जास्तीत जास्त उष्णतामान ६२° असते. आयरलंडच्या भोंवतालचा समुद्र बराच उथळ आहे. गॅटलोर्टिक महासागराच्या वाज्जला २५ मैलपर्यंत १०० पुढ्याहून अधिक खोली नाही आणि आयरिसा समुद्र तर इतकाही खोल नाही. भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या आयर्लंड बेट हे यूरोपखंडाचाच एक भाग आहे. व त्यामुळे यूरोपखंडाच्या भूमात जे भूस्तर-विषयक फरपडल झालेले आहेत तेच फरक आयर्लंडच्या भूमीतही झाले आहेत.

लोक संख्या.—आयरलंडातील लोकसंख्या १८४१ साली ८१९६५९७ होती ती एकनारखी कमी होत आली आहे याचे कारण परदेशगमन हे होय. १८४६ साली पडलेल्या भयंकर दुष्काळापासून हे परदेशगमन सुरू झाले आहे, आणि १८५१-१९०५ पर्यंत ४०२८५८९ लोक आयर्लंड सोडून गेले. यापैकी वरचेस लोक युनायटेड-स्टेट्समध्ये गेले आहेत. धंदेवारीच्या दृष्टीने पाहता १९०१ साली दौकडा ५५ लोक निवद्योगी, ८८६०६२ लोक शेतकरी आणि ६३५४१३ लोक उद्योगधंदा करणारे होते.

या देशात औरससंततीच्या मानाने अनौरस संततीचे प्रमाण फार अल्प असते. १९०५ साली २७१०; १९१९ त २९०६ व १९२० साली ३३०३ अनौरस मुले जन्मली.

१९११ साली ४३,९०,२१९ लोकसंख्या होती ती १९२० साली ४४७०००० झाली. म्हणजे आता लोकसंख्या वाढत आहे १९२० साली जन्म, मृत्यु, विवाह व परदेश गमन यांचे आकडे अनुक्रमे:-५९५३६; ६६५३८; २८८२६; १५५३१ आहेत.

द ल ण व ल ण.—आयरलंडमध्ये एकंदर सुमारे ६०००० मैल सार्वजनिक रस्ते आहेत. १८३१ मध्ये पास झालेल्या पार्लमेंटच्या कायद्याने आयर्लंडात पहिली रेल्वे बांधण्यास परवानगी मिळाली. डब्लिन ते किंग पर्यंतचा ६ मैल रेल्वेरेस्ता तयार झाला. आयर्लंडात रेल्वेरेस्त्यांची वाट फार सारकाच झाली १८४५ साली फक्त ६५ मैल, व १८५५ साली फक्त १००० मैल कायतो रेल्वेरेस्ता झाला होता. १९१७ सालअखेर आयरिश रेल्वेमध्ये ३९६७८००० पोंड भादवल गुंतले होते, व उत्पन्न ६,३२०००० पोंड झाले.

१९०५साली आयर्लंडमधील कालव्याची लांबी ८४८मैल होती व १९१८ च्या जानेवारी ३०५ मैलाचा पाणरस्ता कॅनाल कंट्रोल्-कमिटीचे अधिकारात होता. १९१९ त ६४६६६८ टन वहनशक्तीची जहाजे आयर्लंडमधील वेल्-फास्ट, कॉर्क व डब्लिन या बंदरात आली व २३६५२१ टनाची बाहेर गेली

शेत की.—आयरलंडातील जमीन निसर्गतःच सुपीक व लागवडीस सोईची अशी आहे. अनेक नद्यांच्या काठचा प्रदेश सपाट व उत्तम पिकास योग्य असा आहे. तथापि आयर्लंडच्या राजकीय इतिहासाचा शेतकीच्या रितीवर फार परिणाम झाला आहे. देश लोकांच्या जमिनी खालसा करणे व त्या वसाहतवाद्यांना देणे. रोमन कॅथोलिकविरुद्ध मनाईचे कायदे करणे, जमीनदारांचे परकी देशात राहणे, वगैरेमुळे आयरिश शेतकीची हद्दीकत समाधानकारक नाही. परंतु विसाव्या शतकात शेतकी खाते य सहकारी व्यवस्थां यामुळे सुधारणा सुरू झाली आहे. आयर्लंडात बटाटे, गहू, ओटस, कीटो, कीटो ही मुख्य पिके आहेत १९२१ साली दर एकरी धान्य, कंद, गवत यांचे उत्पन्न किती येत होते ते पाहिल्यास असे दिसून येईल की, गहू ३३.८; बाळी ३२.६; ओट ३६;८ सुसल, व बटाटे ४.५ टन, गारें १४.५ टन व गवत १.३७ टन. शेतकी खात्याने शेतकीच्या शिक्षणाची कॉलेजे काढून कृषिशालास पदवीधर निर्माण कर-ण्याची, व त्याच्याकडून देशभर शेतकऱ्यास शेतकीचे प्रयोग करून दाखविण्याची व्यवस्था केली. तसेच घोडे, गुरे, डुकरे याच्या बाढीला उत्तेजन दिले १९१७ मध्ये आयर-लंडात ५१७६९२ घोडे, २४७४६ खेबरे व जेनेट जातीचे घोडे, २२८६२८ गाढवे, ४९०७५६६ शेळ्यांमध्ये, १४७५७२ डुकरे, २६८८५३ बकरी व २२२४१५२ कोंबडांबद्दकें याची निपज झाली.

उद्योग धंदे व व्यापार—किनाऱ्यालगत व मोठ्या समुद्रात मासे मारणे हा आयर्लंडातला एक मोठा महत्त्वाचा धंदा आहे. या एका धंद्यात १९०५ साली ६१९० जहाजे व २४२८८ माणसे गुंतली होती १९२१ साली ४१११०६ पोंड किंमतीचे मासे आयर्लंडात पकडून आणले होते. उलट पक्षी खनिज पदार्थ आयर्लंडात फार थोड्या प्रमाणात साप-डतात. कोळसा, लोखंड, रूपांचे पातू व स्लेट, ग्रॅनाईट वगैरे जातीच्या दगडाच्या जाती आहेत. पण सर्व खाणी मिळून १९०५ साली फक्त ६००० माणसे कामावर होती. लोकर व ताग याच्यापासून कापड तयार करण्याचा धंदा येथे फार पूर्वीपासून चालू असून लोकराचे कापड उत्तम होत असे. १७ व्या शतकात आयर्लंडमधील लोकराचे कापड इंग्लंडात इतके रांगू लागले की, ब्रिटिश पार्लमेंटने त्याच्या आया-तीस कायद्याने बंदी केली. यामुळे हा धंदा पुढून अनेक लोक दारिद्र्याने मरण पावले तागाच्या वाढत्या धंद्यालाहि इंग्लंडचे मधूनमधून अडथळा घातला. कापसाच्या

कापडाचा धंदा येथे १७७७ मध्ये प्रथम सुरू झाला व तो १८२२ पर्यंत बराच वाढला. परंतु लॅक्झायर वगैरे ठिकाणी विणकामाच्या धंद्याची वाढ झाल्यापासून आयर्लंडात हा धंदा बहुतेक बुडाला १९२० साली आयात २०३७१००००० पोंड व निर्यात २०४७२५००० पोंड होती.

धर्म — आयर्लंडात एकंदर लोकसंख्येपैकी शेंकडा ७५ रोमन कॅथोलिक, ११ प्रॅटिस्टंट, १० प्रेस्बिटेरियन, व बाकीचे मॅथॉडिस्ट वगैरे पंथाचे लोक आहेत.

शिष्टाण — आयर्लंडात साक्षर लोकांचे प्रमाण १८९१ पासून एकसारखे वाढत आहे ही गोष्ट पुढील प्रमाणावरून दिसते १९०१ साली शेंकडा ७९ लिहितावाचता येणारे, शेंकडा ७ फक्त वाचता येणारे व निरक्षर फक्त शेंकडा १४ होते.

आयर्लंडातील इंग्लिश युनिव्हर्सिटी फार जुनी म्हणजे १५९१ पासूनची आहे. १८८२ पासून रॉयल युनिव्हर्सिटी ऑफ आयर्लंड ही युनिव्हर्सिटी अस्तित्वात आली, पुढे १९०८ मधील आयरिश युनिव्हर्सिटीज अँक्टने रॉयल युनिव्हर्सिटीच्या ऐवजी इंग्लिश नॅशनल युनिव्हर्सिटी ऑफ आयर्लंड, आणि बेलफास्ट येथे कॉम्ब युनिव्हर्सिटी अशा दोन युनिव्हर्सिटीच्या स्थापन झाल्या. निरनिराळ्या धर्म-पंथाची आपापली निरनिराळी कॉलेजे चालविली आहेत. १८९२ पासून प्राथमिक शिक्षण, ६ ते १४ वर्षांच्या मुला-मुलीकरिता सक्तीचे व विविध परिस्थितीत मोक्त करण्यात आले आहे. १९१७ साली प्राथमिक शिक्षणाच्या ८०६० शाळा होत्या व शिक्षक तयार करणाऱ्या शाळा ७ होत्या. त्याशिवाय ५ रेफर्मेटरी शाळा, व ६८ पॅडे शिक्षणाच्या शाळा १९१० साली होत्या, रॉयल कॉलेज ऑफ सायन्स (इंग्लिश), मेट्रोपॉलिटन स्कूल ऑफ आर्ट, आयरिश ट्रेनिंग स्कूल ऑफ डोमेस्टिक एकानमी, किलार्न स्कूल ऑफ हाऊस वार्डरी या पॅडेक्षिणाच्या मोठ्या शाळा आहेत.

दुय्यम शिक्षणमाठी एक बोर्ड असून, त्याला पार्लमेटाचीहि पंथाच्या बाबतीत मदत होते हे बोर्ड दरसाल परीक्षा घेण्याची व्यवस्था करते. व शाळांना या परीक्षांच्या निकालावरून ग्रेट देते. या बोर्डाचेही दुय्यम शिक्षण देण्याकरीता शासकीय संस्थाहि आहेत.

इतिहास, प्राचीनः— पूर्वप्राण (पॅलिओलिथिक) युगात आयर्लंडात मानव वस्ती होती किंवा नाही याबद्दल अद्याप निर्णयत पुराव मिळाला नाही. क्रि. पू. ६०० क्रि. पू. ५०० च्या सुमारास केल्टिक भाषा बोलणाऱ्या गॅल्लेस नावाच्या लोकांनी आयर्लंडात प्रवेश केला अल्स्टर लॅन्डर, कॉन्ॉट, पूर्वे मन्स्टर व पश्चिम मन्स्टर असे आयर्लंडचे पांच प्रांत याच लोकांनी पाडले असवे. क्रि. पू. ३००-१५० च्या दरम्यान ब्रेन्निग व इतर प्रायोगिक क्रांतीच्या ठळ्यांनी आयर्लंडात येऊन गॅल्लेस लोकांवर वर्चस्व स्थापिले. इस्कॉटलंडमधील विकट्टा जातीच्या

लोकांनी आयर्लंडचा काही भाग जिंकून तेथे कायमची वस्ती केली. टॉलेमीने या वेळांतील १६ जातींच्या लोकांची नावे दिली असून त्यापैकी कित्येक आजच्या नावाशी जुळतात. जुन्या दंतकथात आयर्लंडचा इतिहास अगदी थेट भाषा जलप्रलयापर्यंत नेऊन मिळविलेला आढळतो. 'नोहा'ची पुतणी 'तु' भाषा दानान ' ही प्रथम आयर्लंडच्या किनाऱ्यावर उतरली व तेथून त्या देशातील मनुष्यवस्तीस सुरुवात झाली. त्यापूर्वी अमानुष कोडे, राक्षस, मांत्रिक व जादुगार यांचीच कायती या ओसाड वेडावर वस्ती होती असे या कथामधून वर्णिले आहे.

मरठि लोकात नसा शिवाजी तसेच आयरिश लोकांत कॉर्मॅक व मयन नावाचे सुप्रसिद्ध वीर होऊन गेले. हिंदु-स्थानात असे पाहताच कुल तसेच आयर्लंडात ऑनिल नावाचे वॉरकुल प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रातील रायगडाप्रमाणे तेथेहि 'तारागड' नावाचे ऐतिहासिक दृष्ट्या अभिमानाचे असे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. येथे स्वदेशी राजाचे राज्यारोहणसमर्थक घाटाने होत. सहाय्या शतकापासून माय या तारागडचे ठाणे कायमचे उडले.

रोमन लोकांचा आयर्लंडमध्ये फारसा प्रवेश झाला नव्हता, पण त्यांच्याकडून पिछिहाट पावलेल्या गॅल, केल्ट, पिक्ट, स्कॉट, वगैरे अनेक जातीचे लोक आध्याय आयर्लंडात येऊन राहिले व काळातराने याच देशास स्वदेश मानू लागले. आयर्लंडातील लोक अधिक सुधारलेले व लढाऊ असल्याने त्यांनी इंग्लंडवर मधूनमधून स्वाभ्याहि केल्या. विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, आयर्लंड हे इतके लहान बेट असूनहि परकीय राजांच्या अमलाखाली आर्पव्येत तेथे एकछत्री असे राज्य कोणाचेच झाले नाही.

धर्म या प्रश्नाचे विषयक माहिती. — ज्या सांगानामक धर्मप्रचारक आयर्लंडातील प्राचीन धार्मिक समजुतीची माहिती मिळते त्यात हिस्ती भिक्षु लोकांनी स्वैर फेरफार केलेले आहेत. तथापि प्राचीन आयरिश लोक, निःशर्मापसक होते व त्यांचा भूतपिशाच व वनदेवता यावर विश्वास होता इतकी माहिती त्यावरून मिळावयास हरकत नाही. तेथे ईर्इ नावाचा एक पुरोहितवर्ग होता व तो मोठा मांत्रिक असून भूतमविध्य जाणीत असे अशी माहिती आयरिश वाङ्मयातून मिळते.

कुमारे पाचव्या शतकात आयर्लंडात हिस्ती धर्माचा प्रवेश होण्यास सुरुवात झाली. पॅलेडिअस, पॅट्रिक, कोलंबा वगैरे अनेक हिस्ती साधू व धर्मोपदेशक आयर्लंडात होऊन गेले. सेट पॅट्रिक हा एक विख्यात सिद्ध पुरुष होता. आयरिश राजा नियत याने मरणधर स्वारी केली तेव्हा 'थोलोन' शहरात पॅट्रिक (पॅट्रिशियस) या नांवाचा एक मुलगा आयरिश विषयाच्या हाती लागला. तो वयाच्या बाविसाव्या वर्षीपर्यंत आयर्लंडातच गुलामगिरीत होता. पुढे तेथून वळून आऊन हिस्ती धर्मप्रचारक बनला व पुनः इ. स. ४४५

साली आयर्लंडांत येऊन तेथील इड्ड लोकांस चमरकार दाखवून अखेरीस नियाल राजाचा मुलगा लिओदर यास त्यानें ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. पुढे थोड्याच काळात सर्वथ आयर्लंडभर ख्रिस्ती धर्माचा विलक्षण प्रसार होऊन आसपासच्या राष्ट्रांत देखील तेथून धर्मोपदेशक पाठाव-
ण्याचें काम सुरू झालें तथापि आयर्लंडात प्रत्यक्ष पोपचा अम्मल पुढें बरीच काळपर्यंत चडला नाही व स्थानिक धर्मगुरूंनीं एक प्रकारचें स्थानिक स्वराज्यच भोगलें.

आठव्या व नवव्या शतकात आयरीश लोकांच्या धार्मिक चरित्रास अत्यंत उज्ज्वल स्वरूप प्राप्त झालें होतें. भरत-
खंडातील ऋषीप्रमाणेंच ख्रिस्ती धर्मगुरूंनीं प्राचीन काळी व मध्ययुगांत धर्माचें रक्षण व विघेचा पुरस्कार उत्साहपूर्वक केला. 'डरो' व 'आरमा' येथील विश्वविद्यालयाची कीर्ति दिगांत पसरली. रानटी युरोपियन लोकानीं आपल्या मातृवलांनं आयरिश लोकांवर जय मिळविला होता खरा; परंतु धर्म, गुहारणा व विद्या याच्या बलांनं श्रित आयरिश लोकांनीं आपल्या बेलावर उलट जय मिळवून त्यांना आपले दास बनविलें, दुर्दैवानें ही स्थिति फार दिवस टिकली नाही.

इ. स. ७९५-११५२ पर्यंतचा इतिहास —डेन्स म्हणजे नॉर्थमेन अथवा उत्तरेकडील लाक यानीं ७९५ मध्ये आयर्लंडवर पहिली स्वारी केली या वेळीं आयर्लंडातील लहान लहान राज्यांत परस्परांत यादवी सुरू होती डेन्स लोकांनीं आयर्लंडांत उतरून ख्रिस्ती धर्ममंडळावर सत्ता चालवून गालपोळ, लुटालुट, छळ व भ्रष्टाकार याची कमाल करून सोडली. यामुळे आयरिश लोकांनीं आपसातील यादवी थांबवून या बाह्य संकटास तोंड देण्याची तयारी केली. तीनदा डेन्स लोकांनीं उचल केली व तितक्या वेळा आयरिश लोकांनीं त्यांचा पराभव करून त्यांना धुडकावून लाविलें परंतु अंतःकलहरूपी दुष्ट पिशाच्चांनं पछाडलेल्या आयरिश लोकांनीं पुनः पुनः आपसांत यादवी सुरू केल्यानें त्यांचें सर्व वैभव व सुख याचा लोप झाला आणि कोणाहि नवीन शत्रूस या यादवीचा फायदा घेता येऊ लागला. अशा स्थितीत बाराव्या शतकात इंग्लंडचा व आयर्लंडचा संबंध बडला व आन आठवें वर्षपर्यंत आयर्लंडनें वाटेल तें केलें तरी त्यास तो तोडता आला नाही.

इ. स. ११५२-११७१ च्या काळात प्रवेश —बाराव्या शतकाच्या प्रारंभी आयर्लंडात अल्स्टर, लीन्स्टर, मन्स्टर व कॉनॉट अशा चार निरनिराळीं राज्ये असून त्या सर्वांत अल्स्टरची गादी मुख्य होती. त्याचें आपापसांत कलह होत असत. लीन्स्टर संस्थानचा दगलबाग व दुष्ट राजा मॅकडर्मोट मॅकमरो यानें इ. स. ११५३ सालीं रोसार्क नावाच्या सरदाराची ह्मी पळवून नेल्यामुळे त्यास आयर्लंड सोडावें लागलें. मॅकमरो हा भटकत भटकत मदत माग-
ण्यासाठीं इंग्लंडचा राजा दुसरा हेनरी याजकडे आला. या

संधीचा फायदा घेऊन हेनरीनें कुलफरमान काढून लोकाम-
अस कळविलें की, को कोणी बरोबर फौज घेऊन आयर्लंड-
वर स्वारी करून मॅकमरोचें साहाय्य करील, त्यावर दर-
बारची कृपा होऊन त्यास सरदाराची देशात येईल. या
फरमानास अनुसरून अनेक महत्वाकांक्षी ईमज तरण आय-
र्लंडवर चाल करून गेले याच सुमारास पापी मॅकमरोचा
अंतर्द्वि झाला होता, परंतु रोसार्कचा गादीवर बसलेल्या चौथ्या
हॉड्ग्यन नावाच्या ईमज पोपनें विशेष आग्रह केल्यामुळे
स्वतः हेनरीहि अखेर मोठी फौज घेऊन आयर्लंडात उतरला
व त्यानें तेथें आपलें स्वामित्व स्थापिलें. हेनरीचा हा दिग्वि-
जय नावाचाच होता. तो परत स्वदेशास निघून जाताच
रुड डब्लिन शहर व त्याच्या आसपासचा थोडासा मुलूख
याखेरीज कशाचवरहि ईमजाचें खरें स्वामित्व राहिलें नाही.
वाहेरील सर्व देशांत स्वदेशी राजाचा अंमल पुढें पुष्कळ वर्षे-
पर्यंत चालत होता. अल्स्टरच्या राजानें तर बरेच दिवस-
पर्यंत आपलें स्वामित्व इतर राजांवर पूर्वीप्रमाणेंच चालविलें.

आयरिश लोक व्यक्तिसाः इमानी आहेत, परंतु ज्याचे
निकट खातें त्या व्यक्तीला अगर फार तर त्या घराण्याला
त्याचें इमान व त्याची तरबारी वाढिलेली असते. ते पिढ्या-
नुपिढ्या एकाच घराण्याचे बंदे गुलाम होऊन राहिलेले आठ-
ळतात यामुळे ज्यांना एखाद्या घराण्याचें बंधन नाही,
असे शेकडों लढाऊ आयरिश लोक हिंदुस्थानातल्याप्रमाणेंच
फक्त पैसे दिले असता स्वकीयांशिंहि लढावयास मिळत
असत व आमचर्यत ईमजाचा मायर्लंडावरील अम्मल
पुष्कळ अशा प्रकारच्या आयरिश शिपायांच्याच तर-
बारीवर राखला गेला आहे.

दुसऱ्या हेनरीनें मीथ हा मुमारे आठ लक्ष एकर जहा-
गीर ह्या ह्मी लेसो यास दिली व ती त्यानें बाराजामी पद्धतीनें
आपल्या हाताखालील लोकांस वांटून दिली तेव्हापासून
न्यूगेट, ट्रीरेल, नॅगल, क्रॅमिंग बयैरे जमीनदारांचीं घराणीं
इतिहासात प्रसिद्ध झालीं. तिसऱ्या हेनरीच्या कारकीर्दी-
पासून आयरिश लोकांविरुद्ध जुलमी कायदे होण्यात सुरुवात
झाली व ते पुढें पहिला, दुसरा व तिसरा एडवर्ड यांच्या
कारकीर्दीत वाढतच गेले १३३६ मध्ये किल्केनी येथें भर-
लेल्या पार्लमेंटात कोणत्याहि आयरिश गोष्टीचा ईमजानीं
अगिकार केल्यास त्यांना फौजीची शिक्षा घावी असा प्रति-
बंध घालणारा कायदा करण्यांत आला, यामुळे अतिद्वेष
अभ्यंकर माजला व चवथ्या, पाचव्या व सहाव्या हेनरीच्या
कारकीर्दीत आयरिश लोकांनीं ईमज वसाहतवाल्यांना अत्यंत
त्रास दिला व त्यांना आयर्लंडात राहणे अशक्य करून
टाकलें या वेळच्या सर जॉन डॅलबोर्ट ह्या व्हाइसरॉयाची
कारकीर्द विशेष महत्वाची झाली. हा अत्यंत दुष्ट होता, असें
अल्स्टरच्या बख्शफारानीं नमूद करून ठेविलें आहे.

इंग्लंडच्या नियंत्रणासाठीं आयरिश पार्लमेंट
मॅटची स्थापना —आयर्लंडातील ईमज वसाहतवाल्यांनीं

तेराव्या शतकातच आपले स्वतंत्र पार्लमेंट स्थापिले होते. रोमनच्या युद्धाच्या वेळी इंग्लंडात माजलेल्या बरेल्याच्या वेळेपासून आयर्लंड लोकांनी इंग्लंडमध्ये पराभूत झालेल्या पक्षास भाग्य देण्याचे मन सुरू करून इंग्लंडचा सूड उग- विण्यास सुरुवात केली. अमल्या वृत्त्यास आळा पडवा म्हणून इंग्रज मुघेश्वर सर एडवर्ड पॅडिनिंग याने “ पॅडिनिंग ऑक्ट ” नावाचा कायदा करून पार्लमेंटचा अधिकार मंजूरित आणिला, तथापि त्यामुळे वसाहतवाल्यांच्या व्यावहारिक स्वतंत्र्यास फारसा धोका आला नाही.

आयर्लंडचा इतिहास हा स — आठवा हेनरी याच्या कारकीर्दीत (१५०१-१५४०) मात्र फिरून पार्लमेंटने आयर्लंडातील पोपच्या अधिकाराचा व रोमन कैथोलिक पक्षाचा उच्छेद व त्याच्या टिकाणी प्रॉटेस्टंट पक्षाची स्थापना करण्याचा प्रयत्न करून त्याने आयर्लंड जमीनी प्रॉटेस्टंट वसाहतवाल्यांना दिल्या, राजेशवाण्यांना आपल्याकडे बळवून घेतले व अमीर उमरावना इंग्रजी चालीरीतीचा स्वाकार काढण्यास लागले.

यावेळी रोमन कैथोलिक लोकांचा अनाम्यित छळ झाला, पण प्रॉटेस्टंट मताचा फारसा प्रसार झाला नाही. मेरी राणीच्या कारकीर्दीत रोमन कैथोलिक मतास पुन्हा तेजी आली. पण इतिहासविद्या वेळी ती पुनः माघळली.

एलिझाबेथ राणी — हिच्या कारकीर्दीत (इ. स. १५५८) इंग्लंड व युरोपातील इतर कित्येक राष्ट्रे यांची युद्धे संपली. ती बहुतेक धर्ममूलक असल्यामुळे इंग्लंडच्या रोमनकैथोलिक शत्रूंना आयर्लंड लोक फणाबुध्दी असे वाद लागले. फ्रान्स, स्पेन व इंग्लंड यांचे लक्षा आयर्लंडकडे लागल्यामुळे अर्थात् इंग्लंडच्या प्रधानमन्त्र्यास आयर्लंडची काळजी पडली. हा इ. स. १५९९ या काळ म्हणजे आयर्लंडच्या स्वातंत्र्य युद्धाचा प्रारंभ काळ होय. आयर्लंडास स्वदेश मानून लागलेल्या जिरालिन नावाच्या एका इंग्रज सरदारानेच १५७९ च्या सुमारास मन्स्टर प्रांतात या बंडाचा नेटो उभारला. पण उत्तरेकडील आयर्लंड राजवाण्यांनी त्यास मदत केली नाही. इतिहासविद्या या चालत्या म्हणून नावाजलेल्या राणीच्या कारकीर्दीत या स्वातंत्र्ययुद्धात जितकी निरपराधी आयर्लंड प्रजा प्राणास मुक्ती तितकी दुष्ट व क्रूर मानल्या गेलेल्या मेरी राणीच्या कारकीर्दीतही मुक्ती नव्हती. शिवाय राजश्रीहाच्या आरोपावरून मन्स्टर प्रांतातील कैथोलिक लोकांची जमीन जमी पाच लक्ष एकर जमीन जप्त करून प्रॉटेस्टंट सरदारांस व शिपायांस बाळून देण्यास येऊन या दिव्य हत्याराने कळस चढविण्यात आला. यानंतर १५९८ त दुसरे बंड झाले. पण त्याचा मोठ्ठा शोषण होऊन जमीनी मज्जाच्या ऐवजी या क्षेत्रास कडबऱ्यांनी इंग्रजी पदव्या मिळाल्या.

पहिला व दुसरा पक्ष — जेम्सच्या कारकीर्दीत आयर्लंड लोकांचा छळ झाला नाही. त्याचि निरपराधी

राष्ट्रीयत्व व स्वातंत्र्यप्रेम नष्ट करण्याच्या कामी तरवारीपेक्षा राक्षसकाराच्या लेखणीचा उपयोग किती अधिक होईल असे, हे आयर्लंड लोकांस कळून आले जे कित्येक पाणीदार आयर्लंड मांडलीक ज्ञातदायक व राजश्रीही असे वाटत होते त्याचा दमलबाजीने वध करण्यात आला. ओनील व ओलेनिल यास पदव्या देऊन त्यांच्या जमीनी प्रथम राखण्यात आल्या होत्या परंतु त्यानवर फिरून पुनः वडाचा आरोप लादून राजश्रीही मुन्शेगार म्हणून त्याच्या नावाची द्वाही फिरविल्यामुळे त्यांना देशत्याग करावा लागला. आयर्लंडात इंग्रजांनी कायमचा वसाहत स्थापन करीत घडघोर लोकावर दाब राहणे शक्य नाही अशी सल्ला लार्ड बेकनने दिल्यामुळे त्या गोष्टीचा जोराने उपक्रम झाला. जेम्सच्या कारकीर्दीत अरस्टर प्रांतात वसाहत करण्यात आली होती तशी त्याचा मुलगा चार्ल्स याच्या कारकीर्दीत (१६२५-१६४९) कॉर्नोड प्रांतात एक वसाहत झाली. राजश्री हाची सवय या वेळी न मिळाल्यामुळे (इ. स. १६३५) न्यायमनसुष्याचा काम करून या वसाहतीसाठी लागणाऱ्या जमीनी लुबाडण्यात आल्या. पण १६४९ मध्ये आयर्लंड लोकांनी हत्यार उपसले. ओनीलच्या वीरवंशापैकी सर फेनीस ओनील याने त्याचा पुढाकार घेतला व आपल्या जमीनी परत मिळविल्या. याला पोपिष बंड असे इंग्रजांनी नाव दिले, परंतु हे धर्माकरिता बंड नसून नाहक जमीनी खालसा करणारावर आयर्लंड लोकांनी घेतलेला हा सूड होता. आयर्लंड रहिवास्यांच्या जमीनी त्यास परत मिळाल्या ही न्यायाचीच गोष्ट झाली; पण पहिले बंड, जप्ती, दुसरे बंड व ते मोडताना अमलात आणिलेले कडक उपाय या सर्व व्यवहारांत उभयपक्षांकून बरीच अनिष्टता कुरपे पडली.

आयर्लंडचा इतिहास — आयर्लंडात इंग्रज वसाहतवाल्यांनी जे पार्लमेंट स्थापिले त्याची वाढ इंग्लंडच्या पार्लमेंट प्रमाणेच बहुतेक होत गेली. प्रथम, उद्योगातील शिष्ट व व्यावसायिक भरवीत. पुढे १२९५ मध्ये भरलेल्या पार्लमेंटमध्ये कॉमन्स (मध्यमवर्ग) लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून सरदार (नाइट) लोक व बोलावले गेले होते. या सालच्या पार्लमेंटने केलेले काही कायदे अद्याप आहूत. १३१० पासून बॅरिस म्हणजे ग्रामप्रतिनिधींना सामील करण्यात आले. १३९६ मध्ये क्लिफो येथे भरलेल्या पार्लमेंटला पुढील प्रतिनिधी जमले होते. परंतु त्याची निवड बरी केली गेली होती त्याबद्दल माहिती उपलब्ध नाही. शिथी सविस्तर माहिती नसू नये तरी आज मिळते अशी सर्वात पूर्वीची बँटक १३०४ मधील होय या पार्लमेंटच्या कामना समेत निरनिराळ्या काळंडी व शहर मिळून एकंदर तीस सभासद होते. पुढे उरलेल्या साराना व काळंडींनी प्रतिनिधी वाढविण्याचा अधिकार देण्यात आला, व मध्यगुणाच्या शहरांत (इ. स. १५००) ही

मेल्या साठाच्या वर फारशी गेली नव्हती. याच काळातील आयरीश लाडोच्या संभेत शुद्ध (एरोरेल) लाडोच्या मिश्रक (विशप व ओबट) लाडोची संख्या अधिक असे पण आठव्या हेनरीच्या वेळी, या मिश्रक लाडोना मापण करण्याचा किंवा मत देण्याचाहि अधिकार असू नये, असे कायमचे ठरविण्यात आले इतिहासवेत्त्यांच्या कारकीर्दीत १५५९ मध्ये भरलेल्या पार्लमेंटच्या बैठकीला कनिष्ठ (कामन्स) संभेत ७६ समासद हजर होते, ही संख्या १५८९ मध्ये १२२ इतकी वाढली. १६१३ मध्ये पहिल्या जेम्सने सर्व खेळ्यांना प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार दिल्यामुळे कामन्स संभेच्या प्रतिनिधींची संख्या २३२ झाली, व त्यामुळे त्या संभेत ऑग्लिकन पक्षाचे बहुमत होऊन जेम्सला स्वतःचे घोर पार पाडण्यास सुलभ झाले १६३९ मध्ये कामन्स संभेचे सभासद २७४ होते, व ही संख्या १६८८ च्या राज्यकर्तांच्या वेळी वाढून ३०० झाली. ती संशुद्ध पार्लमेंट (३ स १८००) होईपर्यंत कायम होती

आयरीश लोकांचा छळ—इंग्लंडमधील राज्यकर्तां यत्नाची करून कामवेळ इ स ११४८ त आयर्लंड कडे वळला. त्याने हार्वेडा, ग्रेक्सफोर्ड वगैरे टिकाणी आयरीश लोकांनी छुशाल कत्तल करविली ह्यारो लोकांस गुलाम करून अमेरिकेस पाठविले, व ह्यारो लोक आपण होऊन देशत्याग करून फ्रान्स, स्पेन व अमेरिका या देशांत जाऊन परकी राजाच्या पदवी नेकरी धरून राहिले. दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दीत (१६६०—८५) आयर्लंडचे दिव्य घोडे बहुत शाततेचे गेले तिसरा बुल्न्यम हा महाना होता म्हणतात, पण इंग्लिश प्रेस्टिस्ट लोकांच्या मदतीने तो राजा झाला असल्यामुळे त्याला आपली मदतदिवेकपुढि गुंडाळून ठेविता येत असे. लिमरिक शहराचे नाव उच्चारताच अजूनहि आयरीश लोकांस ईश्रानाची केल्या विश्वासघाताची आठवण होते, व ते जळफळे लागताच बुल्न्यमच्या हातून सुमार दहा लक्ष एकर जमिनीचा बेवारा झाला बुड जाणाऱ्या एका मानसपुत्राला शाने आयर्लंडात नवी नाणी पाडण्याची सनद दिली. या सनदेप्रमाणे सुमार दहा लक्ष रुपयांचे हाफ पेन्स व फार्दिंग पाडवण्याचे होते. व या सर्व व्यवहारात उरणाऱ्या चार लक्ष रुपये नफा, बुड आणि डचेस ऑफ फेडाल नावाची बुल्न्यम राजाची एक रखेरी या उभयपक्षांनी मिळून बाँटून घ्यावयाचा होता । या सर्व दुर्बर्तनावर डॉन रिफ्ट याने आपल्या “ ड्रेपियरची पत्रे ” नामक उद्घट लेखात कडक टीका केली व यामुळे तो कपटाचा मोधळ उवढकींग येऊन वेळीच धाडला.

ईश्रानां हिंदुस्थानांत पमेठळ मुळावे केला नाहीं यामुळे आयर्लंडातील धर्मछळाची रूपना हिंदुस्थानातील लोकाना येणे छटिण आहे या सर्व छळांतील मुख्य हेतु हा होता

जी, हरएक उपायानी आयरीश रोमनकॅथोलिक लोकांचा पाडव होऊन त्यांना आपाप आपाप कोणताच उरो नये, व सर्व बाजूंनी गाऊन जाऊन त्यांनी प्रेस्टिस्ट धर्म स्वीकारावा या छानने त्यांच्या विरुद्ध वेळीवेळी “ पब्लि लॉज ” सारखे हास्यास्पद, अन्यायाचे व पक्षपाताचे कायदे करण्यात आले. या कायद्याच्या योगाने रोमनकॅथोलिक लोकाना संपात मिळविणे अगर तिचा संप्रहू करणे अशक्य झाले, रोमन कॅथोलिक बापाच्या प्रेस्टिस्ट मुलास त्यावर जेपम माळमेतवर बापाविरुद्ध वाटेल तसा ताचा चालविण्यास सहाय मिळू लागले, व धर्मान्तर करण्याच्या सवयवर बायकोस भरपूर पोटागी मागता येऊ लागली व मिळू लागली. रोमनकॅथोलिक पक्षकाराचा न्याय प्रेस्टिस्ट लोकांहूनच केला जाई ।

रोमनकॅथोलिक लोकाना या कायद्यामुळे दुसऱ्याकडून भिलकत मिळविण्याची आशाच नव्हती. परंतु स्वतः कायमदार अगर राजगार करून दह मिळविणे हेहि मुष्किलीचें झाले होते. सर्व सरकारी खात्यांतून त्यास ‘ मनाब ’ होता. खासगी रीतीने कुटुंबात रोमनकॅथोलिक शिक्षक ठेवणे गुन्हा मानला जाई. परदेशात जाऊनहि रोमन कॅथोलिक लोकांना शिक्षण घेता येत नसे अगर त्यासाठी पैसे फाडविता येत नसत शब्द बाळगण्याची परवानगी धर्ममतावर अवलंबून असून त्यासाठी रोमनकॅथोलिकांच्या घराची बाटेल वेगळा अभिधान्यानी झडती घेता येत असे.

आयरीश होतकरी व व्यापारी यांचा छळ—या छळात व्यापारविषयक आपलपोटपणाची भर पडली, व या हुंदरी छळामुळे अठराव्या शतकात आयरीश लोकांच्या दुष्टितीचा कटोलेट झाला देशातील दोन त्रिरीची वर्गीत कॅथोलिक, रोकडः नव्वद आणि प्रेस्टिस्ट रोकडः दहा होते परंतु या नव्वदांच्या हातात लागवडीच्या एकदर जमीनीपैकी फक्त एकदशात नवीन असून इतर दहाव्या हाती बाकीची नजदनास होती अर्थात् पहिल्या वर्गास ती पुरत नये व दुसऱ्यास तिचे वाय करावे हे सुचत नसे. पिकाच्या जमीनीत बटाटे व ताग यांचे तेबडे पीक लागले पिके. पण बटाटापावर रोम पडल्यास दुष्काळ पडत असे. तागाचे कापड परदेशात पाठविण्यास प्रतिबंध करण्यात आला. आपाश लोकांनी पुरे पाळली तेव्हा पुराच्या व्यापारास प्रतिबंध करण्यात आला, व मेल्या पाळल्या तर लॉरान्या व्यापारान १६९९ साली पार्लमेंटने आळा घातला. आयरीश नहानावर बहिष्कार घातलेला असून निर्गत व आयात दोन्ही व्यापारास इंग्लंडकडून अडथळा करण्यात येत असल्यामुळे केवळ कायदा मोडून देवेली केन्साशियाचा आयरीश लोकांस परदेशांनी परस्पर लडा कोणताच व्यवहार करता येईनासा झाला. आयरीश राष्ट्रांने इंग्लंडच्या मनीप्रमाणे बागून त्याचे

कबडोचिह्न नुकसान न होईल अशा रीतीने आपला व्यवहार ठेविला पाहिजे अशी कायद्याने सक्ती करण्यात आली होती. अशा रीतीने तात्पुरत्या व्यापारी कायदाकडे नजर देऊन ईमज मुत्सयानी आयर्लंडच्या व्यापारीत हात पातला. ब्रिटिश पार्लमेंटने केलेले व्यापार विषयक कायदे आयर्लंड पार्लमेंटमध्ये मंजूर होणे भाग होतें यासाठी तेथे करण्यास आयर्लंड पार्लमेंटला हुकूम सुटले. लॉन्ड्रीच्या कापडावरील नकात मंजूर केल्यास आपण तागाच्या व कापसाच्या व्यापारास मदत करूं व उत्तेजन देऊ असे याप्रसंगी मध्याचे बोटहि नेहमीप्रमाणे लावण्यांत आले होते व या सर्व कारवाईस आयर्लंड पार्लमेंट बळी पडले व त्याने लॉन्ड्रीवरील नकातीचा कायदा पास केला, पण दिलेल्या वचनाप्रमाणे वागणे बाजूस राहून उलट इंग्लंड व स्कॉटलंड येथील ताय व कापूस यांच्या कापडाचा व्यापार करणाऱ्या लॉन्ड्री पेशाची मदत देऊन व पुढे आयर्लंडास बाधक होईल अशा रीतीने परदेशी कापडावर नकात बसवून इंग्लंडने आयर्लंडचा उपकार केवला.

आयर्लंडच्या जमीनीत भौतिक संपत्ति व मूल्यवान इथें बेवडी होती तेवढ्याचा कायदा जर आयर्लंड लोकांस अबाधितपणे पेटा आला असता तर त्यांची स्थिति साधारणतः बन्ध्यापिकी राहिली असती. व्यापाराच्या सोयीचा समुद्रकिनारा असून इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका वगैरे देश कायदे दूर नसल्यामुळे या लहानशा देशातील व्यापार पुरून उरण्यात काय वाच सद्बन मिळाला असता. परंतु सुमारे १६६१ पासून इंग्लिश मारवाण्याची करही नजर आयर्लंडवर फिरली व तीस पत्तास वर्षांत कायद्यावर कायदे करून व अन्यायाच्या आवृत्त्यावर भावून काढून ब्रिटिश पार्लमेंटने आयर्लंडच्या व्यापाराचा दिवसादवळचा सांगून घेऊन घून केला। एकट्या लॉन्ड्रीच्या भेदावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या पन्नासहजार कुटुंबांची वाताहात झाली. आयर्लंड पार्लमेंट सभेने १७०३-५ साली सर्वांनुमते टराब मंजूर करून लॉन्ड्री असे आहोत केले की लोकांनी फक्त स्वदेशात तयार झालेली वस्त्रे व इतर देशी माल वापरावा. परकी मालावर बहिष्कार घालण्यासंबंधी आयर्लंड पार्लमेंट सभासदांनी १७०७ मध्ये उपग्रह पणे ठापवाही घेतल्या. याच सुमारास डीन स्विफ्ट याने देशाच्या स्वायत्तत्वा स्थितिच अनुसरून तंत्र व सण-सणीत असे सेश प्रसिद्ध केले. आयर्लंडांत बहिष्काराचा उपदेश स्वानेच प्रथम आरंभिला. १७२८ त कोरिडोन नौबाराचा सेशकाने असे लिहून ठेविले आहे की, 'आयर्लंड सोळाव्या दारिद्र्याचा शरीरकर कट्य झाला. त्याच्या परांत व उकीरण्यात परक दिसून येत नाही, व आपल्या गुराचे रक्त व शेतातील झाडपत्ता यांवर त्यांचा उदरनिर्वाह करतामी। अठराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास दारिद्र्य,

दुष्काळ व तापाच्या भयंकर सांधा या आपत्तींनी आयर्लंडची सुमारे चार लक्ष प्रजा मृत्युमुखी पडली. आपलपुढेपणामुळे कॅथोलिक लोकांवरोबर प्रॉटेस्टंट लोकहि ईमजाना शत्रुसारखे वाटू लागले. एकंदरीत या सुधारलेल्या म्हणविणाऱ्या राज-कपटीच्या अमलाखाली अठराव्या शतकाच्या मध्यमार्गी आयर्लंड लोकांस जी होन दशा प्राप्त झाली तशी दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रास केव्हाहि आलेली इतिहासात आढळून येत नाही.

आ य र श पार्लमेंटला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले.—या छत्रामुळे देशत्याग करून बाहेर पडलेल्या लोकांनी परदेशात शिपाईमित्री व सुसध्देमित्री यांत नावलौकिक मिळवून त्यांनी स्वदेशाचे सुख उज्वल केले व देशातील चळवळीस प्रवृत्त सहाय्य वरून घोर दिला. तिसऱ्या मार्ज राजाच्या कारकीर्दीत फ्रान्स व अमेरिका या देशात असंतुष्ट आयर्लंड कॅथोलिक लोकांनी पेरलेल्या विप्लवाच्या फळे इंग्लंडास चाखावी लागली. अमेरिकेमध्ये ईमजी अमलाच्या विरुद्ध बंड होऊन अमेरिकन लोकांनी पूर्ण स्वतंत्र असे स्वराज्य स्थापले (इ स १७७६). त्या प्रसंगी आयर्लंड लोकांनी त्यांना यथाशक्ति हातभार लाविला होता. तसेच फ्रान्समध्ये राज्यकांति झाली त्या वेळी नेपोलियनच्या सैन्यात शुष्क आयर्लंड लोकांनी नोकऱ्या भरल्या. या दोन्ही चळवळींचा परिणाम आयर्लंडवर झाला.

यावेळी परचक येऊन आयर्लंड हातचे अप्याची इंग्लंडास फार भोति वाटू लागली व आयर्लंडातील प्रॉटेस्टंट लोकांत सैन्याची पयथे उभारल्याखेरीज तस्यतर नाही असे पाहून तसे करण्यास अधिकाऱ्यास हुकूम सोडण्यात आले. या संर्भाचा कायदा घेऊन आयर्लंड प्रॉटेस्टंटाना पन्नास हजार लढाऊ लष्कर जमाविले. याचा परिणाम उलट असा झाला की आयर्लंड प्रॉटेस्टंट लोकांस आत्मविश्वास वाटू लागला व स्वतंत्र होण्याची इच्छा त्यास उत्पन्न झाली. या सुमारास आयर्लंड पार्लमेंटचे नेते चार्ल्समॉट, मॅटन, फ्रुड वगैरे होते. त्यांनी स्वयंसेनिकाचा कायदा घेऊन आयर्लंड स्वातंत्र्याचा झक नेटाने पुढे मादला व अमेरिकेचे उदाहरण घेऊन्यापुढे तांने असल्यामुळे इंग्लंडास तो मान्य करणे भाग पडले. अशा प्रकारे १७८२ साली आयर्लंड पार्लमेंट स्वतंत्र झाले.

स्वतंत्र पार्लमेंटचा यशस्वी कारभार.—सन १७८२ साली आयर्लंड पार्लमेंट सभेस स्वातंत्र्य मिळण्याच्या पूर्वीचा संधिकाल व ते मिळल्यानंतरची पहिली पाच दहा वर्षे आयर्लंडचा यशासुद्धि चोहोकोडे वाजत होता. कंबळ क्षणभर टिकणारी अशी ही चकम होती परंतु तिने पाहणाराचे कोळे दिपवून टाकले होते यांत शंका नाही. देशामध्ये विद्या, कला, उदारमत, बंधुप्रेम, धैर्य, धारम, व बहुदल या सगळीं प्रद एकममयावच्छेद करून व उघांने आल्यापारचे भाषात होते. मॅटन, फ्रुड,

हाचिन्मन्, पॅनसन्ची वगैरे नांव घेण्यासारखे सुखही या वेळी आयरिश पार्लमेंटमध्ये होते. खात्री पार्लमेंटचे स्वातंत्र्य मिळताच व्यापारास प्रतिबंध करणाऱ्या कायद्यावर गदा आणली. तसेच आयरिश मतांचे प्राबल्य व आयर्लंडच्या पैशावर चरणाऱ्या इंग्रजांच्या खुराकावर हल्ला या गोष्टी इंग्रजांना आवडणें शक्य नव्हतें. यामुळे आयर्लंडात रक्षपाताची वेळ सवकरच आली. इंग्रजी पार्लमेंटचा ताबा आयर्लंडवर विनाकारण राहणें होच यासर्व कटकटीचे मूळ होतें. तें उच्चेदून टाकण्यासाठी वल्फटोन या नावाच्या तरुण, तरतरीत, व धाडशी देशभक्तानें 'युनायटेड आयरिशमेन' या नांवाची संस्था काढून तिच्या शाखा अमेरिका व फ्रान्स यांमध्ये स्थापन अखेर १७९८ साली फ्रेंच लोकांची मदत घेऊन बंड केलें. त्या रेंढाचा वेळीच मोड झाला परंतु या संघीचा फायदा घेऊन पुद्दल्यम पिट या इंग्लंडच्या मुख्य प्रधानानें आयरिश पार्लमेंटातील लोकांस पदव्या व पैसा याची बपास्थित करित करून आयरिश पार्लमेंट मोडून तें इंग्रजी पार्लमेंटम जोडून घेण्याचा ठराव पास करून घेतला, व इ. स. १८०० साली आयरिश स्वातंत्र्य पुन्हा नष्ट झालें.

पार्लमेंटच्या एकीकरणाचे परिणाम.— एकेतिहासाच्या द्वातकाच्या पहिल्या तीस वर्षांत रोमनकैथोलिक लोकांना प्रोटेस्टंट लोकांशी समान हक्क मिळवून देण्याची एक मोठी चळवळ हॅनियल ओकानेल या आयरिश देशभक्ताच्या परिश्रमामुळे यशस्वी झाली. तसेच जर्मन वाटणीच्या बाबतींतल अन्वयादि भोव्याकार स्वरूपात दूर झाला. पण यादून अधिक महत्वाची चळवळ म्हणजे होमरूल संघर्षाची होय.

होमरूलची चळवळ:—आयरिश पार्लमेंट इंग्रजी पार्लमेंटास मिळाल्यामुळे राजकीय, आर्थिक, व्यापार-विषयक वगैरे सर्व प्रकारचा फायदा इंग्लंडाचाच झाला; आयर्लंडचा झाला नाही असे समजून अत्यामुळे ओकानेलने सुरू केलेल्या 'रिपॉल' च्या चळवळीचा बरीच लोकप्रियता आली. परंतु १८४४ मध्ये ओकानेल यास व राष्ट्रीय पक्षाच्या इतर लोकांस तुरुंगांत आणें लागले; इतकेंच नव्हे तर धोरणात थोडासा फरक करणाच त्यांची लोकप्रियताहि नाहिशी झाली. परंतु हांच चळवळ पुढें १८७४ साली होमरूल या नांवानें प्रसिद्ध झाली. प्रथम लंडन व नंतर 'नॅशनल लीग' या संस्था अस्तित्वात आल्या व आयर्लंडभर बहिष्काराचे बंड माजून सर्व सत्ता लंडनीच्या चालकाच्या हाती कियेक वर्षे राहिली. ब्रिटिश पार्लमेंटातील आयरिश समासदानां अडबडुकीची गुपकिली मिळाल्यामुळे त्यांना तिचा उत्तम उपयोग करून ब्रिटिश पार्लमेंटास इतकें सत्तावून सोडले की आयर्लंडचा स्वतंत्र पार्लमेंट दिलेले पुरवले पण हा दास नको, अने इंग्रज लोकांस वाटें लागले. या होमरूल चळवळीचे

सर्व धेय प्रसिद्ध आयरिश पुढारी पार्लमेंट यास आहे.

आयरिश पार्लमेंट सभा ब्रिटिश पार्लमेंटास जोडल्या पासून ५० वर्षांत कर्मधर्मसंयोगानें आयर्लंडची लोकसंख्या ५० लक्षापासून ८५ लक्षापर्यंत वाढली. परंतु १८४४-४५ पासून पुन्हा दुष्काळामुळे त्या लोकसंख्येचा बेमुमार संहार होऊं लागला, व शेवटी आयर्लंडांत लोकवस्ती शिल्लक तरी राहते की नाही अशी शंका येऊं लागली. अर्थातच अशा आपत्तीमुळे लोकांची मनें अस्त-तुष्ट होऊन या आपत्तीस मूळ कारण ब्रिटिश सरकार असें त्यांस वाटें लागले. दुसरे असें की कॅथोलिक लोकांना धर्मस्वातंत्र्य देण्याबद्दलचे वचन दिल्याप्रमाणे कृति घडवून आणण्यास तीस वर्षे लागली. यामुळे ब्रिटिश मत्संस्थांच्या वचनावरचा आयरिश लोकांचा भरपसा उडाला. यामुळे पुन्हा १८४८ पासून १८५८ पर्यंत आयर्लंडमध्ये किर-बोळ बंडे झाली. १८५८ पासून पुढील तीस पचतीस वर्षांत सिनफिन पक्षाच्या लोकांनी बरीच गडबड उडविली होती. फिनियन लोकांच्या चळवळीचा मोड झाल्यानंतर आयरिश लोक बहिष्कारादि स्वावलंबनाच्या मार्गास लागले व पार्लमेंटाचा शिष्य रेडमंड यानें ब्रिटिश पार्लमेंटात संभर आयरिश समासदाच्या मदतीनें भाडून होमरूल मिळविण्याची खटपट सुरू ठेविली.

१८३१ मध्ये राष्ट्रीय शिक्षणपद्धति सुरू झाली, पण आयर्लंडची आर्थिक स्थिति वित्तगनक होती. दुष्काळ, परदेशगमन, आणि नवीन झालेला अनायपोषण विषयक कायदा (पुअर लॉ) यांच्यायोगानें उपासमारीचा प्रथम बराचसा सुटला. परंतु राष्ट्र राजनिष्ठ बन्नें दाखलें नाही. १८४८ मधील युरोपभर उठलेल्या राज्यक्रात्याच्या लाटेबरोबर आयर्लंडातहि बंड झाले, पण तें मोडण्यांत आलें. अमेरिकेतील आपसातले युद्ध (अमेरिकन सिव्हिल-वार) संपल्यानंतर मोकले झालेले बरेचसे आयरिश लढव्ये लोक आयर्लंडात परत आले. जॉन ओमहोनीनें अमेरिकेंत एक युक्त मंडळ स्थापलें. त्याला 'फिनियन ब्रदरहुड', असें नांव होतें. या फिनियन लोकांनीं स्वतंत्र आयरिश पार्लमेंट स्थापण्याचीच चळवळ चालविली. ब्रिटिश पार्लमेंटात आयरिश पक्षाचा पुढारी आयर्लंड बट हा १८७९ मध्ये मरण पावल्यावर पार्लमेंट हा त्या पक्षाचा पुढारी बनला.

लंडन लीग:—१८६० साली 'डोलीम' जेन्ट नावाचा जमिनीबाधद एक कायदा पार्लमेंटनें पास केला. त्यातील मुख्य तत्त्व असें होतें की, दौतकरी हा गुप्तता खंडकरी मानण्यास येऊन त्याजकडून जमीनदारानें खंड किती प्यावा, त्यास कसे वागवावे, अगर खंडचिडी रद्द कशी करावी, याविषयी उभयतामये जो करार असेल त्याचाच अंमल करण्यात यावा.

परंतु या कायद्याने आयरिश शेतकऱ्यास मदत न होता हा विरोध अधिकाधिकच वाढू लागला. कुळास वाटेल तेव्हा काढण्याचा हक्क जमीनदारास भ्रमण्यामुळे कुळाने जमीन दुस्त करण्याकरिता केलेला मेहेनत व खर्चलेले पैसे फुकट जातात व आयत्या बिळात जागोवाने शिरावे याप्रमाणे जमीनदार एका कुळाचे ठिकाण हस्तगत करून आपल्यास अधिक नफा मिळेल अशा रीतीने दुस्त्यास तें लावी. या स्थितीचा कडेलोट होऊन १८७० साली पार्लमेंटला नवोन कायदा करावा लागला. या कायद्याने असे ठरले की, कूळ जेव्हा ठरलेली रांडाची रक्कम देणार नाही, व केवळ या कारणाकरिता जमीनदार त्याला ठिकाणातून काढून लावील, तेव्हाच मात्र त्यास जमीनदाराने नुकसानीची भरपाई करून घ्यावयाचे कारण नाही. परंतु खंड न देण्याखेरीज इतर कोणतीही एखादी शर्त कुळाने मोडली अगर करार पाळला नाही, व या कारणाकरिता जर त्यास जमीनीतून वाढिले तर मग त्यास जमीनदाराने नुकसानीची भरपाई करून दिली पाहिजे असेंहि ठरले. परंतु एवढ्यानेहि आगेना कारण आयर्लंडात हिंदुस्थानाप्रमाणे दुष्काळ गिऱ पडतो. व दुष्काळ पडला म्हणजे अर्थातच कुळास रांडाची रक्कम देता येत नाही अतिवृष्टि किंवा अनवृष्टि होऊन पीक कुडास तार त्यात कुळास काय शोप ! व दुष्काळ पडला असता कुळाने खावे काय व जमीनदाराला काय काय ! अर्थात खंड वेळी न दिल्यामुळे कुळास नुकसान भळून न देता काढता यावे असेंहि १८७० च्या कायद्यात नें कलम होते तें शेतकरीवर्गास फार बांधू लागले. १८७१ च्या सुमारास धान्याच्या भावास अतिशय मंदी आली आणि दुष्काळची पोंढाहि फार झाली. तेव्हा पूर्वी १८६० साली जमीन अस्वस्थता मागली होती, तशीच किरून एकवार मागली. यामुळे शेतकरीबाबद राजकीय चळवळ सुरू झाली. या सली आगस्ट महिन्यामध्ये मायकेल व्हिक्ट याने 'लॅंड लीग' नांवाच्या संस्थेची स्थापना केली व लवकरच पारनेल हा या संस्थेचा अध्यक्ष झाला. देशातील जमीनदाराने बंड मोडले पाहिजे हे लॅंड लीगचे मुख्य तत्व होते. व पूर्वी फीनियन चळवळीत सामील असलेले लोक शर्ती घेऊन व्हिक्ट व पारनेल यांनी सर्व आयर्लंडभर या संस्थेच्या धार्या पसरव्या. अमेरिकेलाहि या कामास चार लक्ष इतरांची कुमक मिळाली. व दहशद लॅंड लीगचे काम इतके फैलावले की, शेतकऱ्यांच्या दुःखाखेरीज दुष्टे कोणी काही कोलेनासे झाले.

या य कॉ ट उ र् क ष दि ष्टा २.—१८८० साली पार्लमेंतने एनिय येथील आपल्या म्याग्यानेत असे संशितले की, जमीनदाराने एका कुळास काढून टाकल्यास ती जमीन दुस्त्या कोणाहि कुळाने लागवडीस घेऊ नये; येतल्यास त्याला इतरांनी महाराष्ट्याप्रमाणे बाजरा टाद्यास नेया येथील शर्त असे नाण्याचे पट्टन बागकोट नावाच्या बहिःकाटदाराने

कुळ्यांनी ठरवून दिल्याप्रमाणे खंड घेण्याचे नाकारले; तेव्हा या अपराधाकरिता त्याला बागुला टाकण्याचे म्हणजे बहिःकाट करण्याचे ठरले, व त्याच्या नावावरूनच या कृत्याला 'बागकोट' असा शब्द रूढ झाला, नोकरीना त्याची नोकरी सोडण्यास भाग पाडण्यात आले, त्यामुळे पिकाचे राखण झाले नाही, शिवाय त्याला पत्रे तारा बगैरे मिळू नयेत असा अडचळाहि करण्यात आला. तेव्हा अल्स्टर परगण्यातील ऑरिजेन पक्षापैकी पत्रास इममानी ५०० तैमिकाच्या मदतीने त्याच्या पिकाची नाट व्यवस्था लावली, तथापि बहिःकाटाने अख अनेकांविरुद्ध वापरण्यात येऊ लागले तेव्हा या चळवळीचे पुढारी म्हणून पार्ले व पार्लमेंटचे भाणखी चार समासद व लॅंड लीगचे प्रमुख अधिकारी यांच्यावर कोन्स बेच कोर्टांपुढे खटला भरण्यात आला; पण ज्यूरर लोकात एकमत न झाल्यामुळे आरोपी निर्दोषी ठरून सुटले. यामुळे बहिःकाटच्या चळवळीस फार उत्तेजन मिळून आयर्लंडात दोन वर्षे शोर्टिंगझाही मानली. १८८५ मध्ये दि टाईम्स या पत्रात या चळवळीचे असे वर्णन केले आहे की, "बहिष्कार पालणे म्हणजे राजनिष्ठ प्रमाननाम अन्नपाणी मिळू देऊ नये, त्याचा उद्योगधंद्या सुडबावा, त्याच्या निराळ गुराना बाजारात गिःकाईक मिळू नये, सोडाराने बोडाना नाशबंदी करू नये, सुताराने गाडी दुस्त करू नये, मित्रांनी भेट घेऊ नये, त्याच्या मुलाची हुयी करावी," इत्यादि, या बेकायदेशीर प्रकाराना आळा पालण्याकरिता पार्लमेंटात "कोअर्शनबिल" (दड-पशांदाचा कायदा) पुढे आले, तेव्हा पार्लमेंटची सभा एकदा सारखी २२ ताम व भाणखी एकदा सारखी ४१ तास चालत्यावर तो कायदा पास करण्यात आला. पण त्यावेळी आयरिश समासदांनी इतकी बेमिस्त वर्तणूक केली की, पार्ले व त्याचे ३५ माथीदार याना काही काळ पार्लमेंटमधून बढतर्फे करण्यात आले पुढे लवकरच पार्लमेंटने आयर्लंडविरुद्ध आर्म्स अँक्ट (हत्याराचा कायदा) दि पास केला. तथापि त्यास न जुमानता आयर्लंडात दंगेधोबे अमेरिकेतील लोकांच्या मदतीने पुष्कळ झाले; व त्यात अंग असल्याच्या मंशयावरून पुष्कळजना तुरुंगात टाकण्यात आले. पण त्यानेहि अत्याचार बंद न पडता वाटत गेले. पुढे गॅट्टरस्टनने धोरण बदलून आयरिश पक्षाची सलोसा केला आणि पार्ले, डिलन व जी वेली या पार्लमेंटच्या सभासदाना कैदेनून मुक्त केले. या तडजोडीला किलमेनहेमचा तह म्हणतात. येवढ्यानेहि अत्याचार थांबले नाहीत. फोनिशम पार्क येथे गर दिवसा दोन वगिष्ठ अधिकाऱ्यांचे खून झाले, व त्यासंघाच्या चौकशीत सर्व सरकारी अधिकाऱ्यांचे खून करण्यासंबंधाचा एक गुप्त कट उघडकीस झाला. १८८१ च्या पहिल्या सप्तमादीत २५१७ अत्याचार झाले. जुलैमध्ये कायदास प्रव्हेंशन अँक्ट (गुन्हेप्रतिबंधक कायदा) पास झाला; आणि

दुसऱ्या सहामाहीत अत्याचाराची संख्या ८३६; १८८३ साली ८३४ व १८८४ साली ७४४ साली बंद पडलेल्या लॅंड लीगच्या ऐवजी नॅशनल लीग (राष्ट्रीयसंघ) स्थापन झाला, व अत्याचारांची परंपरा चालू राहिली व त्यांत डायना-मार्डच्या स्फोटानी बराच विघ्न केला. इ. स. १८८३ च्या डिसेंबर ११ तारखेस पार्लेलला त्याच्या अनुयायांनी ३७००० पींड रफम नगर केली आणि अत्याचारांचे व बहिष्कारांचे सत्र चालूच राहिले

आयरिश होमरूल बिल. — ग्लॅडस्टन आयर्लंडला होमरूल देण्याच्या मताचा बसला होता इ. स. १८८५ मध्ये पार्लमेंटच्या निवडणुकींत ३३१ लिबरल, २४१ कांन्सर्व्हेटिव्ह व ८६ होमरूलर निवडून आल्यामुळे १८८६ मध्ये लिबरल पक्ष अधिकारारूढ होऊन ग्लॅडस्टन मुख्य प्रधान झाला, व एप्रिल महिन्यात गव्हर्नमेंट आफ आयर्लंड (होमरूल) बिल पार्लमेंटपुढे मांडण्यात आले पण दुसऱ्या वाचनाच्या वेळी लिबरल पक्षापक्षांचे बॉन माइट वगैरे ९३ सभासदांनी विरुद्ध मत दिल्यामुळे बिल ३० मतांनी नापास झाले त्यामुळे पुन्हा निवडणूक होऊन लिबरल यूनियनिस्ट पक्षाचे ७४ सभासद निवडून आले, व त्यांच्या सङ्कारित्वांमुळे काझॅटिव्ह पक्षाच्या हाती अधिकारसूत्रे गेली पुन्हा अत्याचार व मरकारी धरपकड चालू झाली १८८८ च्या जुलैमध्ये कमिशनमार्फन, दि टाइम्स पत्राने पार्लेल व त्याचा पक्ष यांच्याविरुद्ध केलेल्या काही आरोपांची चौकशी करण्यात येऊन त्यात तो निर्दोषी ठरला शिवाय पार्लेलने साबलेल्या फिर्यादीत ड्राइम्स पत्राला मोठी रक्कम मरून सडणोड करावी लागली तथापि एका घटरफोटच्या छटाव्यामुळे पार्लेलच्या लोकप्रियतेस धोका झाला, आणि ग्लॅडस्टनने लिबरल पक्षाचे पुढारीपण स्वीकारण्यास पार्लेलने आयरिश पक्षाच्या पुढारीपणावर राजीनामा द्यावा अशी अट घातली त्यामुळे पार्लेलच्या अनुयाय्यत मतभेद माजले, व स्वतःचे त्यान कायम ठेवण्याची पार्लेलची खटपट चालू असताना धर्मातिशयाने त्यातच त्याचा १८९१ ऑक्टोबर ३१ रोजी अंत झाला सन १८९३ च्या निवडणुकींत ग्लॅडस्टन पक्षाने नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या मदतीने आपले मताधिक्य केले, व अधिकारसूत्रे हाती घेतली १८९३ मध्ये दुसरे होमरूल बिल पार्लमेंट पुढे आले. यावेळी तीन वाचने मिळून कामन्स सभेला व्यायशी राष्ट्रीय वादविवादात खर्चाच्या लागण्या व अखेर ते अवघ्या ३४ मतांनी पास झाले, पण हाडोच्या सभेने २४९ विरुद्ध ३० इतक्या प्रचंड गटमताने नापास केले

सन १८९५ अखेर नव्या निवडणुकी होऊन यूनियनिस्ट पक्ष अधिकारावर आला १८९६ मध्ये नवा लॅंड ॲक्ट पास झाला. १८९४ मध्ये नेमलेल्या कमिशनने १८९६ मध्ये रिपोर्ट प्रसिद्ध केला व आयर्लंडवर कराचा बोझ अधिक आहे असे मत दिले. १८९८ मध्ये लोकल गव्हर्नमेंट ॲक्ट

पास झाला रोमन कॅथोलिक युनियनिस्टी स्थापण्याचे सर आर्थर बाल्फोरचे प्रयत्न मान निष्फळ झाले १८९९ मध्ये ॲप्रिलचरल ॲंड टेमिनकल इन्स्ट्रुक्शन ॲक्ट (शेतकी व कला यांचे शिक्षण देण्याबाबत कायदा) पास झाला १९०० च्या एप्रिलमध्ये विक्टोरिया महा राणीने आयर्लंडला भेट दिली पूर्वी १८६९ मध्ये महाराणीने पतीसह आयर्लंडला भेट दिली होती तसेच १८८५ त युवराजाने, १८८७ मध्ये प्रिंस आल्बर्ट व्हिक्टोर व प्रिंस ऑग यानी, १८९७ मध्ये यॉर्कचा ड्यूक व डचेस यानी याप्रमाणे राजकुंवियानी आयर्लंडला भेटी दिल्या होत्या

१९०० मध्ये डिलन, रेडमंड, वगैरे आयरिश युवाव्यानी आपसातील मतभेद बाजूस ठेऊन एकी करून होमरूलच्या चळवळीकरिता अभिरिक्त जाऊन पैसे आणले पण १९०२ मध्ये लॉर्ड रोझवरीने स्वतः होमरूल चळवळीच्या विरुद्ध असल्याचे जाहीर केले १९०२ मध्ये बॉर्डमॅन्चा लंड परचस ॲक्ट (जमीनदारापासून कुळांनी जमीनी विकत घेण्यासंबंधाचा कायदा) पास झाला किंमतीपेढी शेकडा १२ रक्कम पार्लमेंटने मजूर केलेल्या फंडातून जमीन विकणारास द्यावी असे ठरले याच सुमारास आयर्लंडच्या अतर्गत खर्चाची व्यवस्था पाहण्याकरिता निम्मे सरकार नियुक्त व निम्मे लोकनियुक्त मशा सभासदांचे कौन्सिल नेमाचे अशी एक योजना पुढे आली ती डेव्हल्यूशन पॉलिसी या नावाने प्रसिद्ध आहे तथापि तिला पाठबळ न मिळाल्यामुळे ती मार्गे पडली

१९०५ मध्ये बाल्फोरने राजीनामा दिल्यामुळे सर हेनरी कॅम्पबेल-बॅनरमन मुख्य प्रधान आणि लॉर्ड आवर्डीन लॉर्ड लेफ्टनंट व जेम्स ग्रान्ज ब्रीफ सेक्रेटरी झाला पण १९०६ च्या निवडणुकीत यूनियनिस्ट पक्ष पराभूत होऊन लिबरल पक्ष प्रचंड बहुमताने अधिकारावर आला १९०६ ते १९१० पर्यंत होमरूलची चळवळ साधारण चालू होती मध्यतरी एक आयरिश कौन्सिल स्थापण्याची योजना पुढे आली ती आयरिश राष्ट्रीय पक्षाने नापसत ठारविली १९१० च्या निवडणुकीत लिबरल व यूनियनिस्ट पक्ष समबल झाले त्यामुळे रेडमंडच्या आयरिश नॅशनॅलिस्ट पक्षास स्वतःचा कार्यभाग साधण्याची पुन्हा संधि आली

वेत रची चळवळ — या सालापासून आयर्लंडच्या इतिहासासाला पुन्हा निराळी दिशा लागली. मार्गल वर्षांत असा अनुभव आला होता की, लोकांच्या आर्थिक अडचणी दूर करण्यात येऊन लागताच राजकीय चळवळ भेदातून लागते उदाहरणार्थ, १९०३ साली पास झालेल्या बॉर्डमॅन् परचस ॲक्टचा फायदा घेऊन १९०३ १९०९ या सालात २१७००० शेतकऱ्यांनी जमीनदारांपासून जमिनी विकत घेतल्या, व त्यामुळे इतक्या शेतकरी लोकांची आर्थिक स्थिति सुधारून ते सुटाने राहू लागले

परतु १९०९ नंतर स्टॉकचा भाव उत्तरव्यामुळे जमीनदार लोक पूर्वाच्या अजीप्रमाणे जमिनी विकण्यास कवृळ होईनात, त्यामुळे पुन्हा उरलेल्या शेतकरी वर्गात असतोय उत्पन्न झाला दुसरा एक असतुष्ट वर्ग उत्पन्न झाला, तो शेतावरील मजुरांचा अशा मजुरांची, पूर्वाच्या खुशालचंद जमीनदारांनी या अमदावीन शेतकामांत चांगली मजुरी मिळत असल्यामुळे, चांगली स्थिति होता पण आता प्रत्यक्ष शेतकरीवर्गाचे जमिनी विकत घेऊन घरगुती शेती करण्यास आरंभ केल्यामुळे मजुरीचे दर उतरले व मजुरांना भरपूर काम मिळनासे झाले शिवाय अशा वेकाने मजूर वर्गाला आणितिक युद्ध सुरू होतच परदेशगनांचा मार्गहि बंद झाला अशा शीताने उपर्युक्त हे दोन वर्ग असतुष्ट होऊन राजकीय चळवळीला गेल्या दहा वर्षांत अधिक जोर आला या राष्ट्रीय चळवळीला म्हणजे आयरिश होमरूलच्या चळवळीला जोर १९१० च्या सुमारास येण्यास आणखी एक कारण असे झाले की, ब्रिटिश पार्लमेंटच्या निवडणुकीत युनियनस्ट व लिबरल हे दोन पक्ष समबल झाल्यामुळे जोर रेटमेंटच्या नेतृत्वाखाली आयरिश नॅशनॅलिस्ट पक्षाचा पाठिंबा मिळविण्याकरिता होमरूलचा थडाबलला प्रश्न लिबरल पक्षाने पुन्हा हाती घेतला होमरूलच्या प्रश्नाच्या या युद्धजोशीबरोबर आयर्लंडातील पक्षभेदांनी पुन्हा जोराने येऊं पर काढले अल्स्टरमधील प्रॉटेस्टंटपक्षाी ऑरिजमन नांवाच्या लोकांचा पक्ष हा इतर आयर्लंडातील सर्व कॅथॉलिकपक्षा लोकांच्या विरुद्ध होता अल्स्टरखेरीजच्या आयर्लंडात आयरिश नॅशनॅलिस्टपक्ष, आयरिश मजूरपक्ष व सिनिफिन (आम्ही स्वतः) हा निमंत्र स्वातंत्र्यवादी पक्ष, असे तीन उपपक्ष होते

सिनिफिन—येत्या दहावारा वर्षांत सिनिफिन पक्षाने पार जोराची चळवळ केली ह्या पक्षाच्या कार्यक्रमात आयर्लंडची सामाजिक व औद्योगिक उन्नति करणे हेहि उद्देश होते, व स्वतंत्र आयरिश रिपब्लिक स्थापणे हे प्रिये त्यांनी जाहीरपणे घोषित केले होते यातून त्यांनी त्यात य निवडणावयाचे अर्थाने १९१० पर्यंत हा पक्ष प्रतिकादात होता पण त्याचा पुढारा आर्थर ग्रिफिथ याने पुरस्ठत केलेला मार्ग म्हणजे मम्यार लोकांना आर्द्रिआच्या हजेरीवरील भक्तेविरुद्ध यशस्वी शीताने ह्मिकारला मार्ग शाकमण्यासधर्मी या पक्षाचे वेत सुरू झाले होन आयरिश नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या गृहकारितेच्या भोरणाची विरुद्धता बळन भिनविनपक्षाने लवकरच देशातील बहुमत स्वपक्षाकडे ओढून घेतला हा पक्ष आयरिशभावा, आयरिशवाचन्य बंगारे सर्व राष्ट्रीय गोष्टींना उदात्तन देणाऱ्या भाषा बोलत असे

आयरिश नॅशनॅलिस्ट पक्ष—यांत आशायन व रेटमेंट पक्ष अशी दुपट्टी होती, त्यांचा गाझाट्यातून स्वराज्य मिळविणे हे हा पक्षाचे प्रयत्न होते हा प्रयत्न पुन्हा जोराने आण

ण्याकरिता रेटमेंटने अमेरिकेत व्याख्याने देऊन २००००० डॉलर फंड गोळा करून आणला पण या होमरूलच्या चळवळीला युनियनस्ट पक्ष उर्फ अल्स्टर प्रॉटेस्टंट पक्ष सर एडवर्ड कार्मेकच्या नेतृत्वाखाली विरोध करीत होता १९१२ मध्ये ब्रिटिश मुख्य प्रधान आर्थर ग्रिफिथ याने होमरूल विल पार्लमेंटमध्ये आणले व त्याबरोबर युनियनस्ट पक्षाने त्याला विरोध करण्याची अधिक जोराची तयारी सुरू केली अल्स्टर तर सहाय्य प्रतिकार करता यावा म्हणून या पक्षाने स्वय-सेवकांची पथके—सुमार १००००० सैन्य—उभारून त्यावर जनरल सर जॉर्ज रिचर्डसन यास मुख्य कमांडरिडि नेमिले इंग्लंडच्या राजाची आम्ही पूर्ण राजनिष्ठा आम्ही व वेळ पडल्यास या सर्व सैन्यानिशी इंग्लंडच्या शास्त्री सल्ल्यास तयार आहो, असेंहि या पक्षाने जाहीर केले

या अल्स्टरवाल्यांच्या चळवळीचा सिनिफिन पक्षाने निराळ्याच तऱ्हेने फायदा घेतला निमंत्र स्वातंत्र्याकरिता स्वयसेवक सैन्य उभारावे, व स्पष्ट चिन्ह दिसत असलेल्या इंग्लंड व जर्मनी यांच्यामधील भावी युद्धाची साधे साधून स्वतंत्र व्हावे, अशा प्रकारचा उपदेश या पक्षाने 'आयरिश फ्रीडम'च्या स्वपक्षांय पत्रातून सुरू केला, व राष्ट्रीय सेवक सैन्य जमविण्यास सुरवात केली आयर्लंडातून तीन पक्षांच्या या त्रिविध वागणुकीमुळे होमरूल बिलाची विरुद्धता कमी लावावा, याबद्दल ब्रिटिश सरकारासहि मोठा प्रश्न पडला तबोब म्हणून अल्स्टरला स्वतंत्र पार्लमेंट घ्यावे असे सुचविण्यात आले परंतु आयर्लंडचे असे दोन नुकडे पाहणे आयरिश राष्ट्रीय पक्षाला कबूल नव्हते आणि या तबोबोडच्या सुचनेविरुद्ध आणि अल्स्टरच्या सध्दरी तयारी विरुद्ध रेटमेंटने टीकेचा भडिमार केला त्यापि अल्स्टरपक्ष व आयरिश राष्ट्रीयपक्ष या दोघांनी स्वयसेवक सैन्याची तयारी सुरू ठेवली, बोरून हत्यारे मिळविण्याचा उद्योग चालविला, व त्यामुळे सरकारी पोलिसांच्या स्वय-सेवक सैन्याशी बचित झटापटी होऊ लागल्या इतक्यात १९१४ आगस्ट ४ रोजी जर्मनीबरोबर युद्ध पुकारण्यात आले त्याचा अत्यंत आश्चर्यकारक परिणाम असा झाला की, सर्व आयर्लंड प्रेट्रिडनला मदत करण्यास एकदम तयार झाले, आणि जर्मनीविरुद्ध लढण्याचे नॅशनॅलिस्ट पक्षाकडे रेटमेंटने आश्वासन दिले, पार्लमेंट कॅव्हाअन्वये आपोआप होमरूल बिलाचा कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले पण त्या कायद्याची अंमलबजावणी युद्ध संपेपर्यंत तहवूच टवण्याचे व त्या वेळी अल्स्टरबद्दल निराळी योजना पर पक्षाचे आश्वासन सरकारमार्फत मुख्य प्रधान आर्थरग्रिफिथने दवर्धून आले सुद्धाभावा फायदा घेऊन आर्थरग्रिथने होमरूल बिलाला कायद्याचे स्वरूप दिले, त्या गोष्टीचा मोनर सॉ व अल्स्टरचा पुढारी सर एडवर्ड कार्मेक यानी निषेध केला, त्यापि ब्रिटिश गाझाट्याकरीती जर्मनीविरुद्ध लढण्याचा उपदेश काढूननेहि आपल्या अनुभावास कष्टा, सिनिफिन

पुढान्यानीं माय रेडमंडचे धोरण बाबुल ठेवून सैन्यभरतीच्या (रिक्रूटिंग) कार्यास विरोध करण्याचा बेत केला. आणि 'आयरिश ग्वाल्डियर्स' नावाचे स्वतःचे स्वतंत्र पथक उभारले; पण त्यांनी लोकांचा पाठिंबा फारसा मिळाला नाही. एलट १९१४ ते १९१५ अखेरपर्यंत प्रत्येक कौंटातील पोलीसचे रिपोर्ट असे होते की, युद्धादरम्यान आयर्लंडातील पक्षात क्रांति पडली असून ते आपसातील मतभेद पार विसरून गेले आहेत" अलस्टरस्वयंसेवकांच्या ८५००० संघर्षपैकी २०००० सैन्यात दाखल झाले, आणि नॅशनल ग्वाल्डियराच्या १७८६४ पैकी १०००० फक्त दाखल झाले. तात्पर्य, पुढान्याच्या उपदेशाने हि सैन्यभरतीत यश संपादनकारक झाले नाही. त्याची कारणे अनेक होती. इंग्लंड लष्करी अधिकाऱ्यांचा रेडमंडच्या नॅशनल ग्वाल्डियरवर पूर्ण विश्वास नसल्यामुळे त्या सर्वांना चांगले लष्करी शिक्षण देणे योग्यतेचे वाटत होते. 'शिवाय सिनफिन पक्ष आयर्लंड ग्वाल्डियराची संख्या वाढवून सैन्यभरतीला व सफाईच्या लष्करी नोकरीला विरोध करीत होता; 'इंग्लंडचे संकट ही आयर्लंडची संधि' असा उपदेश या पक्षाने चालविला होता. याला भिजूनच ब्रिटिश पार्लमेंटने मिलिटरी सर्व्हिस ॲक्ट मधून आयर्लंडला वगळले. शिवाय युद्धकालीन धान्याचे भाव फार वाढून मोठा नफा होऊन लागल्यामुळे आयर्लंडातील सुखवस्तु जमीनदार घराण्यातील तशी लढाईतील दुःखकष्ट सोसण्यास पुढे येईनात अशी अनेक प्रकारचे प्रतिकूल परिस्थिती असल्यामुळे, झाली सैन्यभरती झाली तीच अधिक झाली असे म्हणणे प्राप्त झाले.

सिनफिन पक्षाचे ईस्टर मधील बंड. — १९१५-१६ साली सिनफिन पक्षाने आपल्या वृत्तपत्रामार्फत इंग्लंडविषयक राजद्रोह पसरविण्याची, आणि आयर्लंड ग्वाल्डियर वाढविण्याची व त्यांना गुप्तपणे हत्यारे पुरवून लढाईचे शिक्षण देण्याची चळवळ चालविली होती. या पक्षाच्या वाढत्या बळाबद्दल आयर्लंडातील पोलीस खाते ब्रिटिश सरकारला मधूनमधून सूचना देत होते. "डिफेंस ऑफ दि रेल्म" ॲक्टाने हत्यारे व स्फोटकद्रव्ये जप्त करण्याचा अधिकार पोलीसला देण्यात आला. तेव्हा हत्यारे काढून घेण्याच्या सरकारच्या प्रयत्नास सशस्त्र विरोध करण्यात येईल, असे सिनफिन पुढान्यांनी जाहीरनामे काढले. १९१६ ईस्टरमध्ये जर्मन सरकारच्या मदतीने बंड उभारण्याचा बेत सिनफिनपक्षाने केला होता, त्याला हत्यारे काढून घेण्यासंबंधीच्या सरकारी हुकुमांमुळे चांगले कारण मिळाले, आणि ईस्टरच्या सोमवारी डब्लिनमध्ये आयर्लंड ग्वाल्डियर व सिटिसन आर्मी (नागरिक सैन्य) यांनी बंड करून किला, कोर्टे, पोस्टआफिस, चौगैरे ठिकाणे हस्तगत केली व 'आयरिश रिपब्लिकचे तारपुरते सरकार (प्रोव्हिजनल गव्हर्नमेंट)' स्थापल्याचा जाहीरनामा हि काढला.

ही बातमी कळताच शहरातील गुंड लोकांना हि बाहेर पडून अनेक ठिकाणी जाळपोळ व लुटालुट केली. परंतु एक दोन दिवसांत जनरल सर जॉन मेक्लवेल याने सरकारी सैन्याकडून शहरातील रस्त्यातून बंडखोरांवर मारा करवून सर्वोत्तम शरण घेण्यास भाग पाडले. याच वेळी डब्लिन, वेक्सफर्ड, गॅलवे व लॉय या चार कौंटीमध्ये हि बंड उभारले गेले होते, पण ते हि थोडक्या प्रयासाने मोडून टाकण्यात आले. नंतर प्रमुख सिनफिन व बंडांत सामील झालेले इतर लोक मिळून ३४३० पुरुष व ७९ स्त्रिया पकडण्यात आल्या; व लष्करी कोर्टांमार्फत चौकशी करून आपैकी १५ इसमाना फाशी, ७५ इसमाना जन्मठेप ते तीन वर्षेपर्यंत निरनिराळ्या मुदतीची पीनल सर्व्हिट्यूट शिक्षा, आणि २३ जणास दोन वर्षे ते सहा महिनेपर्यंतची सजमजुरीची शिक्षा याप्रमाणे शिक्षा देण्यात आल्या.

काही बंडखोरास फाशी दिल्यामुळे आयर्लंड जनतेची सहानुभूति बंडखोर पक्षास आपक मिळाली. पुन्हा भाग भडकून नवे म्हणून मुख्य प्रधान आर्किथ याने स्वतः आयर्लंडला १९१६ च्या मेमध्ये भेट देऊन सर्व पक्षाच्या पुढान्याच्या भेटी घेतल्या व आयर्लंडला कोणते सरकार्याचे हक्क दावयाचे त्याची याटायाट केली. युद्धकालीन इसमाना हि समक्ष भेट दिली. शिवाय परत आल्यावर लाईव्ह जागला आयर्लंड पुढान्याशी तडबोडीचे बोलणे करण्याच्या कामावर नेमल्याचे आर्किथने पार्लमेंटात जाहीर केले. यामुळे ब्रिटिश सरकार पूर्ण नमले अशी सर्वे गिनफिन पक्षाची व इतरांची समजूत होऊन एका आठवड्याच्या सशस्त्र लढाया मोठाच विजय मिळाला असे सर्व जणभर जाहीर झाले. तथापि होमरूलमधून अलस्टरला वगळण्याची सूचना कायम असल्यामुळे व ती दक्षिण आयर्लंडला नापसंद असल्यामुळे या तडबोडीचे प्रयत्न निष्फळ ठरले. रेडमंडने आयर्लंडच्या विभागणीस संमति दिल्याचे कळल्यावर लोकांवरचे त्याचे वजन मात्र कमी झाले. आयर्लंडात लष्करी कायदा चालू होता, तो काढून टाकावा अशी सूचना रेडमंडने पार्लमेंटमध्ये आणली; तेव्हा जनरल मेक्लवेलला आयर्लंडातून परत बोलावण्यात आले. पण त्यानंतर सिनफिन पक्षाची चळवळ अधिक बळावली.

१९१७ हे साल ब्रिटिश सरकारला आयर्लंडात फार काळजीचे गेले. एका हाताने सवलती व दुसऱ्या हाताने दडपशाही असे धोरण सरकारने चालू ठेवल्यामुळे पुढे १९२०-२१ सालात अत्यंत अनिष्ट परिस्थिती उत्पन्न झाली. युनियेटेड स्टेट्स सरकार दोस्त्याच्या बतौने जागतिक युद्धात पडल्यामुळे सिनफिन पक्षाच्या चळवळीस थका बसला. तथापि तहपरिषदेत आयर्लंडचा स्वतंत्र प्रतिनिधि ध्यावा अशी खटपट, आणि निःशस्त्र प्रतिकार व अधिकाऱ्यांवर बहिष्कार या दोन साधनांनी ब्रिटिश सरकारचा आयर्लंडातील राज्यकारभार अशक्य करण्याची चळवळ त्या पक्षाने चालू

टेलिग्राफ, सर्फाची सफरी नोकरी, सुदृढवांकरिता करवाढ, धान्यावरील बंदोबस्त (नियंत्रण) वगैरे गोष्टींचे भेसूर भिन्न रंगवून आयरिश जनतेचे मन ब्रिटिश सरकारविरुद्ध कलुषित करण्याचा कार्यक्रम त्या पक्षाने चालू ठेविला. शिवाय सिन-फिन पक्षाला हत्यारे, दासगोळा व इतर मदत करण्याचा जर्मनांचा दुसरा एक कट वाढू होता. पार्लमेंटद्वारे होमरूल मिळविण्याची खटपट करणाऱ्या नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे दोषाविष्करण व नालस्ती करण्याचा सिनफिनपक्षीय वृत्तपत्राचा उपयोग सारखा चालूच होता नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या आमहान्यामुळे सरकारने १०० बंदखोर बिनशर्त बंधमुक्त केले, पण सरकारच जर्मनांचा उपयुक्त कट उपडकीस आला तेव्हा सिनफिन पक्षाचे २८ चळवळे इसम सरकारने हद्दवार केले. तेव्हा आयर्लंडला स्वराज्य द्यावे असा ठराव पुन्हा पार्लमेंटपुढे आला व आदिवासींच्या जागी आलेले मुख्य प्रधान साइड जॉन्स यांनी असे उत्तर दिले की कोणाबरोबर जबरदस्ती न करता जो भाग होमरूल पार्लमेंट स्थापण्यास तयार असेल त्यास तो हक्क देण्यास सरकार तयार आहे. पण या विभागणीच्या सूचनेला रेडमंडपूरस्कृत नॅशनॅलिस्ट पक्षाने पुन्हा निषेधपूर्वक नाकबळी दाखविली सिनफिनबारांनी स्वतःचा पक्ष सर्व राष्ट्रभर फैलावण्याचे प्रयत्न केले

१६ मे १९१७ रोजी मुख्य प्रधानाने रेडमंडच्या संमतीने सर्व पक्षांच्या मिळून आयरिश प्रतिनिधींची कन्व्हेंशन भरविण्याचे ठरविले, आणि सर्वोच्च दिलसफाई होऊन एकी व्हावी म्हणून १९१६ सालच्या बंडातील सर्व कैदी बिनशर्त सोडून दिले. सिनफिन पक्षाच्या फ्रॅंकेट नामक उपाध्यायाने सिनफिनपक्ष कन्व्हेंशनपासून आलिप्त राहिल असे जाहीर केले आणि बंधमुक्त पुढाऱ्यांनी स्वपक्षघटपटना अधिक चांगली करण्याचे काम जोराने सुरू केले. उलटपक्षां ट्रिनिटी कॉलेजच्या हॉलमध्ये कन्व्हेंशनच्या बैठकी १७ जुलै १९१७ पासून सुरू होऊन ५ एप्रिल १९१८ रोजी एक योजना यद्दुमतात पाव शाली. आयर्लंडमध्ये स्वतंत्र पार्लमेंट स्थापन व तद्द, नैय्य व आरमार, परराष्ट्रीय संबंध वगैरे बाबी वगळून बाकी सर्व राज्यकारभार त्या पार्लमेंटच्या हाती द्यावा, वगैरे सूचना तीत होव्या.

ही व्हेट रे ला वे पुढा री व ण.—पण याच काळात कन्व्हेंशनपासून आलिप्त राहिलेली सिनफिन पक्षाचे पुढारी आयर्लंडभर व्याप्यताचे दोर काढून स्वायत्ततेच्या मार्गाने आयर्लंड स्वतंत्र बनविण्याचा उपदेश सामान्य जनसमाजाला करित होते. १९१६ च्या बंडातील एक पुढारी एडवर्ड डी व्हेलेरा याने लोकांवरील आपले वजन लापट्याने वाढविले, व स्वयंसेवक गन्याच्या मदतीने ठिकठिकाणच्या पोलीसावर हल्ला करून ' ईशभावा फायदा अस्त्राय करण्याची ' आपली मराठ प्रतिकाराची मोहिम सुरू केली; आणि त्या बरोबरच पार्लमेंटमधील आयरिश प्रतिनिधींच्या गाथा व आयर्लंडातील स्थानिक स्वराज्याच्या संस्थानीय भागा स्पर्शाय प्रतिनिधी-

कडून निवडणुकीमध्ये कार्वाज करण्याचे धोरणही सुरू केले. तेव्हा सरकारने निवडण्यासाठीच पुन्हा १४ प्रमुख सिनफिन पक्षकेले. त्यांनी तुरंगात अन्नत्यागाचा मार्ग अवलंबिला आणि त्यामुळे थोमस डॅश नावाचा एक पुढारी मरण पावला. त्याच्या प्रेतयात्रेला डब्लिनमध्ये प्रचंड गर्दी जमली, व सिनफिन पक्षाने या प्रकरणाचा फायदा सरकारविरुद्ध लोकमत खडळविण्यास चांगला करून घेतला त्यामुळे सरकारने पेचांत येऊन अन्नत्यागी कैद्यांना मुक्त करावे व ते बरे झाले म्हणजे त्यांना पुन्हा कैद करावे, असे ' मानर-उंदीर—न्यायाचे धोरण सुरू केले. या पारखेड्यामुळे सरकारची आयर्लंडवरील सत्ता अगदीच संपुष्टात आल्यासारखी मासू लागली. इ.स. १९१७ आक्टोबरमध्ये सिनफिनपक्षाने स्वतःची कन्व्हेंशन भरवून स्वतंत्र आयरिश रिपब्लिकची राज्यघटना ठरविली; ही व्हेलेराला प्रेसिडेंट, आर्थर ग्रिफथ व फादर मायकेल ओ, क्लुमेगन यांना व्हाइस प्रेसिडेंट नेमून प्रधानमंडळी ठराविले. आयरिश व्हालंटियराची परिपदाही भरविण्यात आली त्यात डि व्हेलेराने, पाच लक्ष स्वयंसेवक सैन्य जमवून स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत कधीही स्वस्थ बसणार नाही, असे आपण वळे; आणि सरकारने या दोन्ही परिपदा मनाई न करता भुंई दिल्या.

सिनफिन चळवळ बंद पाडव्याचे सरकारी प्रयत्न.—आयर्लंडचा बारभार सरकारच्या आडोष्यावाटेर जात आहे अर्थात स्पष्ट चिन्हें दिवू लागली. अशा घुमारास आयर्लंडचा पार्लमेंटातील प्रसिद्ध पुढारी रेडमंड ६ मार्च १९१८ रोजी मरण पावला व त्याबरोबर आयर्लंडचा प्रथम योग्य तडजोडीने मिष्टविषयाची तैवटची आदा नष्ट झाली. लवकरच लॅंड डेव्ह जॉन्सने सक्तीच्या लष्करी नोकरीची मर्यादा पन्नास वर्षांच्या वयापर्यंत वाढविण्याचा व ते सर्व नियम आयर्लंडलाही लागू करण्याचा ठराव ब्रिटिश पार्लमेंटात पास वरून घेतला. जॉन डिलन याच्या नेतृत्वाखाली आयरिश नॅशनॅलिस्टपक्षाने या ठरावाला विरोध करून सिनफिनपक्षाशी सहकार्य करण्याचे ठरविले आणि उभय पक्षांच्या पुढाऱ्यांनी सक्तीच्या लष्करी नोकरीविरुद्ध लोकमत तयार करण्याकरिता व्याख्याने व जाहीरपत्रके यांची मोहीम आरंभिली. ब्रिटिश सरकारला स्वसत्तेच्या रक्षणाचे कडक उपाय योजण्याशिवाय गर्वितर जव्हते म्हणून पुढीचे अधिकारी बदलून त्याच्या जागी नवे अधिकारी सरकारने नेमले; त्यात विशेष महत्वाची नेमणूक व्हायकौंट फ्रिचला लॅंड लेफ्टनंट र्फ आयर्लंडचा व्हाईसरॉय करणे (मार्च १९१८) ही होय. या लष्करीबाण्याच्या व्हाईसरॉयने प्रथम मागी व्हाइसरॉयाची राहण्याची दुरवारी व भयकबाज पद्धती एकदम बंद वरून सामागी राहण्याबागाण्यांत खुदा लष्करी शिस्त सुरू केली. या नव्या प्रकारच्या अधिकारी वर्गाने आपले धोरण अवलगत आणण्यास उशीर लावला नाही. त्याच महिन्यांत प्रथम डी व्हेलेरा व नंतर ग्रिफथ, फ्रॅंकेट, जॉन

मिलरॉय, ह्युटं मेसोम वगैरे सिनफिन पुढाऱ्यानां पकडून इंग्लंडमध्ये हद्दपार करण्यांत आले. या कृत्याचा नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे पुढारी डिलन, हेली, ओशायन, डॅव्हिडन वगैरेनीं आपाप वेळा व सर्गाच्या कायद्याचाहि निषेध चालू ठेवला. लॅंड लेफ्टनंट फ्रॅंचने सत्तीचा कायदा एकदम अमलांत न आणतां लोकानीं स्वतःपुढीने लष्करांत दाखल व्हावे, नाहीं तर सत्ती करण्यांत येईल असा जाहीरनामा काढिला. लडाईंवर जाणाऱ्यानां कमांनीं बक्षीस मिळवील, असेंहि आश्वासन दिलें; तरी पण नोव्हेंबरपर्यंत लष्करा नोकरांस योग्य अशा १५०००० इतमांपैकी फक्त ११२०१ इतमच सैन्यात दाखल झाले.

सि न फिन र मिटिश पार्लमेंट. — याच सुमारास नागतिक बुद्ध बंद होऊन मिटिश पार्लमेंटची नवी निवडणूक होण्याचे ठरले. या वेळीं आयर्लंडात नॅशनॅलिस्ट पक्षाविरुद्ध सिनफिनपक्षानें आपले उमेदवार सर्वत्र उभे केले आणि पार्लमेंटांतलें एकंदर १०५ जागांपैकी ७३ भागा काबीज केल्या. नंतर आपल्या पक्षास आयरिश रिपब्लिकन पक्ष असें नांव देऊन डब्लिन मॅन्शन हाऊसमध्ये डेल एरॉन (असेंल्ली ऑफ आयर्लंड) या कायदेमंडळीची बैठक घेऊन त्याच्या अध्यक्षनेह्याला सुरु केली. आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा वाचून घेऊन, मिफिय व डी व्हेलरा या तिघांना स्वतंत्र आयर्लंडात तहपरिपक्व प्रतिनिधी नेमले आणि आयरिश रिपब्लिकन प्रेसिडेंट डी व्हेलरा यास निवडून त्यांचे प्रधानमंडळ नेमले. या सर्व गोष्टी मिटिश सरकारनें मनाई न करतां का चालू दिल्या, असा प्रश्न येथें उद्भवतो. त्याचे उत्तर असें आहे की, जेथे प्रत्यक्ष अत्याचार घडत नाहींत, त्या बाबतीत अडवण्या करावयाचा वाई असे धोरण सरकारनें स्वीकारलें होतें. सिनफिन पक्षाकडून जेथे जेथे दंगे, मारामाऱ्या खल झाले तेथे तेथे 'डिफेन्स ऑफ दि रेलम अँक्ट' (राज्यसंरक्षणकानून) व "क्रिमिनल लॉ अँड प्रोसीजर अँक्ट" या दोन कायद्यांच्या आधारे बंदोबस्त व शिक्षा करण्यात येत अमल. शिवाय योग्य कारण व समय साधून सिनफिन पुढाऱ्यांना सरकारनें हद्दपार केले होतेंच. हिंदुस्थानांत गांधीच्या अमहकारितेच्या चळवळीच्या वेळीं सरकारनें हेंच धोरण स्वीकारलें होतें. अनेक मिटिश पार्लमेंटमधल्या जागा अडवल्यानंतर सिनफिनपक्षानें पार्लमेंटवर बहिष्कार घालून तेथे हजर न राहण्याचे ठरविले. इतर पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं आपली होमरूलची उर्फ बसाहतीच्या स्वाऱ्याची मागणी चालू ठेविली.

सि न फिन व तहपरिपक्व. — डेल एरॉनचे महत्त्व अमेरिकेच्या मदतीमुळे अधिकच वाढलें. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व प्रेसिडेंट विल्सनने जाहीर केले, आणि इतर राष्ट्रांनी ते मान्य केले, तेव्हा सिनफिनपक्षानें तहपरिपक्व स्वतःच्या प्रतिनिधींना प्रवेश मिळावा, अशी खटपट अमेरिकेमार्फत जोराने सुरु केली; पण अखेर अमेरिकन प्रतिनिधींनीं आय-

र्लंडचे प्रतिनिधी घेण्याची तहपरिपक्व विनंति करण्याचें नाकारले. यूरोपात पाऊल ठेवल्यावर प्रेसिडेंट विल्सनला स्वतःचे स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व मर्यादिनपणेंच लागू केले पाहिजे, ही गोष्ट लवकरच कळून आली. तहपरिपक्वनें निराशा केली तेव्हां सिनफिनपक्षानें अमेरिकेची सहाय्युत्ति मिळविण्याची जोरानें खटपट चालविली. डी व्हेलरा आपल्या दोन मित्रांसह लिंकन युईगातून पळून आयर्लंडांत आला होता व नंतर लवकरच इतर कैदीहि सोडण्यांत आले. डी व्हेलरानें अमेरिकेंत जाऊन तेथील सेनेटच्या परराष्ट्रीय कमीटीची आयर्लंडचे स्वातंत्र्य मान्य करून आपरिश रिपब्लिकला अमेरिकेनें कडे घावे, या गोष्टीला मान्यता मिळविली.

सि न फिन पक्षाची अत्याचाराची मोहीम. — तहपरिपक्वनें निराशा करताच सिनफिनपक्ष आपल्या अत्याचाराच्या मोहिमेकडे जोरानें वळला. सरकारी पोलीस व लष्कर आणि सरकारपक्षीय इतर इसम ठार करून आयर्लंडमध्ये सरकारी अमलच चालू द्यावयाचा नाहीं, असा या मोहिमेचा उद्देश होता. १९१९ सालीं विशेषतः १९२० सालीं या पक्षानें ही मोहीम इतकी यशस्वी केली की, त्या वेळची परिस्थिति म्हणजे सुप्रसिद्ध फ्रेंच राज्यांतीच्या वेळच्या "रेन ऑफ टेरर" ची पुनरावृत्ति होय. १९१९ सालीं अत्याचाराबरोबरच बहिष्काराची मोहीमहि या पक्षाने हिं पेतली. सिनफिनपक्षीय एका खासघातानें असा ठारच केला की, संपाच्या समासदानां पोलीस जवळ बोलूं नये व कोणताहि संबंध देवूं नये, फार काय पण चर्चमध्ये पोलीसमधील इतम असेल त्या बाकावरमुद्धा बसूं नये. याशिवाय सिनफिनपक्षानें असेंहि जाहीर केले की, पोलिसास किंवा त्याच्या कुटुंबीयास कोणाहि व्यापाऱ्यानें किंवा शेतकऱ्यानें रोजच्या घरचेचे पदार्थ विकू नयेत. या एकंदर धोरणानुसार पोलीसावर व भेदिकावर सिनफिनवाल्यांनीं हल्ले सुरु केले. त्याच्या प्रतिकारार्थे लॅंड फ्रॅंचने डेल एरॉन सभा बेंकायदेशीर जसण्याचें ठरविलें आणि सिनफिनपक्षाची मुख्य ठिकाणे लष्कर पाठवून हस्तगत करविली आणि इत्यारे व राजद्रोहा बाध्यम झाले. सिनफिनपक्षाची कित्येक वृत्तपत्रे बंद पाडिली, तरी अत्याचार चालूच राहिले. अत्याचार झाले की, सरकारची धरजकड व कैद, कैद झाली कीं अमत्याग आणि अमत्यागापुढे चाडलाय म्हणून पुनः बंधमुक्तता, असा कार्यक्रम एकसारखा चालू झाला. पुढे सरकारनें अमत्याग केल्या तरीहि बंधमुक्तता होणार नाहीं असें जाहीर केले. उलटपक्षी तडबोटीचा प्रयत्न म्हणून लाईड जॉर्जेने १९२० मध्ये होमरून बिल पुन्हा पार्लमेंटपुढे माढून अस्टर करिता एक पार्लमेंट व बाकीच्या आयर्लंडकरिता एक, अशी दोन पार्लमेंटें स्थापण्याची सूचना आणली पण पूर्वाप्रमाणेंच सिनफिन व नॅशनॅलिस्ट या दोन्ही पक्षानीं आयरिश राष्ट्राची अशी विभागणी आमन्य केली.

हा तत्त्वज्ञानाचा प्रत्यक्ष अभ्यास सल्लावर सिव्हीकन पक्षाचे अत्याचार वाढत आऊन परराष्ट्रपक्षाचे पोहोचले. अत्याचाराचा विरोध करणारे, अत्याचार करणाऱ्या नातवां सरकारला देणारे, आणि प्रत्यक्ष सरकाराची नोकरी करणारे अशा तिन्ही प्रकारच्या सोळाव्या देशांही ठरवून ठरविले. अशा देशांच्या फक्त सिव्हीकनवाल्यांनी आपल्याने आपल्यात आले होते, ती संख्या १९२० साली वाढून १०६ ठार व २५१ जखमी इतकी झाली. याच अत्याचाराच्या मोहिमेला काँक शहराचा मेयर, डिमॉक्रेट शहराचा मेयर, बरीरे व्हिक्टोर मोटे इत्यादी बळी पडले. या १९२० सालीच सिव्हीकन पक्षांनी स्थानिक सरकाराच्या सत्तेच्या म्हणजे स्वयंशासनाच्या या वेळापत्राचे स्वपक्षाचे प्रतिनिधी निवडून आणून हस्तगत केल्या, व त्यामुळे या पक्षाचे डेल एरीनने होउवेले डुकुस पाह्ये लागल्या. शिवाय सरकारी खाजिने, पोस्ट ऑफिस व पेट्रोलच्या उद्देग सरकाराचे सत्ते सिव्हीकनवाल्यांनी हस्तगत केला, तसेच या पक्षांनी स्वतःची सिव्हीकन भाषा कोडे लागू लागी त्यापली. अशा रीतीने या पक्षांनी बहुतेक भायर्लंडवर स्वसत्ता प्रस्थापित केली. या वेळी या पक्षाचे म्हणजे भायर्लंड रिपब्लिकन-सेन्स होत राहिले.

सरकारी प्रत्यक्ष कार (रेझिडन्स)—इतकी स्थिति सत्तावर सरकारला एकदात शाखाचा अवलंब करण्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही. १९२० जुलैमध्ये ६०००० सरकारी सेन्स असून त्यावर सर रेझिडन्स मेन्सोरीला मुख्य अधिकारी नेमण्यात आले. शिवाय १५०० भाषा पोलीस वेदोपस्थापित दिले. या सरकारी सेन्सने सिव्हीकन पक्षाच्या टाण्यावर श्ले सुरू केले. त्यावेळी सरकारी शिपायांनी लुनास लून पाहिले लागले. अर्थात या पोलीसपक्षा व लष्कराच्या क्रियांचा सिव्हीकनवाल्यांनी मोठा गवगवा केला. पण सिव्हीकनवाल्यांचे अत्याचार बंद पाहण्यास दुसरी उपाय न उरल्यामुळे हाच मार्ग वाळू ठेवणे सरकारला प्राप्त होतें.

१९२० चा ग व्हा र मे ट ऑ फ आ य लंड ड थं कट—भायर्लंडमध्ये अशा प्रकारे १ मुद्रा वाढ असतो २२ डिसेंबर १९२० रोजी प्रिंटिंग पार्लमेंटने लॉड वॉर्नने उपयुक्त होमरुट विल पाठ केले, व त्या योगे भायर्लंडात दोन पृथक् पार्लमेंट स्थापनवाचे ठरले. एप्रिल १९२१ मध्ये या पक्षा पार्लमेंटच्या निवडणुकीसंबंधी सरकारने डुकुस मिनिटिन पक्षांनी या निवडणुकीत भाग घेण्याचे

ठरवून दक्षिण भायर्लंडच्या पार्लमेंटातील १२८ जागा पैकी १२४ जागा काबीज केल्या, कारण या पक्षाच्या अत्याचाराचा जनतेला इतका घाव बसला होता की, प्रत्येक पक्षाचे कौणी उमेदवारच निवडणुकीत उभे राहिले नाहीत. उत्तर भायर्लंडच्या म्हणजे अल्स्टरच्या पार्लमेंटची निवडणूक होऊन त्यात ५२ जागांपैकी युनियनिस्ट पक्षाचे ४० उमेदवार निवडून आले आणि सिव्हीकन पक्षाचे डी व्हॅलेरा, भायर् शिफ, मायकेल कालिन्स वगैरे ६ उमेदवार यशस्वी झाले. तेव्हा अर्थात अल्स्टर पार्लमेंटात बहुमतवाल्या युनियनिस्ट पक्षांनी भायर्लंड प्रधान मंत्री नेमून सर जेम्स जेग यास मुख्य प्रधान नेमिले; आणि पार्लमेंटचा प्रारंभ सप्टेंबर २२ जून रोजी वेलफास्ट येथे सुरू पाचवे मार्ग रोजसोडून यानी स्वतः हजर राहून साजरा केला २८ जून रोजी दक्षिण भायर्लंडचे पार्लमेंटही भरविण्यात आले पण सिव्हीकनपक्षांचे प्रतिनिधींनी तैर हजर राहून या पार्लमेंटवर बहिष्कार वातल्यामुळे कमिशन संभमर्थे (जोहोर हाउस) फक्त वारच सभासद हजर होते. या पूर्वीच म्हणजे २४ जून रोजी सेंट्रल मार्जने येथे शिष्टनी की व्हॅलेरा व जेम्स जेग या दांपत्या तडनोडीचा आणखी प्रयत्न करण्याकरिता लंडन येथे बोलाविले व शिफ, मेकनील वगैरे चार प्रमुख सिव्हीकन पुढाऱ्यांना बंधमुक्त केले. की व्हॅलेराने हे मिश्रण मान्य केले. तडनोडीचे बोलणे त्यात बाधाकरणाला म्हणजे म्हणत सरकारपक्ष व निव्हीकनपक्ष या उभयपक्षांनी आपसात वाळू असलेले मुद्दे तद्दक्ष केल्याचेही जाहीर केले.

की व्हॅलेराने प्रेसिडेंट या नात्याने व नागरिकास उद्देशून शांतता राखण्यावरून की जाहीरनामा काढला त्याने तो दुसरी वेळात सापडला; तो असा की, त्याच्या जाहीरनामानात न जुमानता अत्याचार चालूच राहिले तर सिव्हीकन सरकारला राष्ट्र मानित नाही असे सिद्ध झाले असते; उलट पक्षा जाहीरनाम्याप्रमाणे शांतता राखण्यास प्रस्थापित झाले तर पूर्वीच्या अत्याचारांना सिव्हीकन सरकारच नवाबदार आहे असे ठरले असते, आणि जाहीरनामा शिवायकार अत्याचार खरोखरच बंद झाले. शिवाय की व्हॅलेराने या संघर्षात असा कायदा पतला की, युनियनवेस्टेडस, ग्रान्थ, नॉर्वे, डेन्मार्क या देशात बरेच संदेश पाठवून भायर्लंडच्या स्वातंत्र्याच्या मार्गातील त्याचा पाठिंबा मिळविण्याची खटपट केली. शिवाय मागील वर्षे बरेच वर्षांत ब्रिटिश सरकारच्या सैन्याकडून जे प्रत्येकवार वारण्यात आले त्याचे मदत मित्र जगापुढे मांडण्यात आले.

अ व र ची त ड नी ड व आ म रि च की स्टेट वी एपा व ना.—१२ जुलै १९२१ रोजी की व्हॅलेरा आपले महाराष्ट्रीय प्रिन्सिपल, स्टॅक, वॉटन, व चार्ल्स यांच्यासह लंडनला गेला व ता. १४ रोजी त्याची सोडबर्नमोरोवर पडिली मुलाखत झाली. अल्स्टर पार्लमेंटचे नेत व इतर

चौथे यांचीहि लॉर्ड जॉर्जबरोवर स्वतंत्र मुलाखत झाली. पुढे डी व्हॅलेराबरोवर अनेकदा बोलणें होऊन २० जुलै रोजी लॉर्ड जॉर्जने सरकारच्या सूचनाचा लेखी मसुदा त्याच्या हातीं दिला त्यांत वसाहतीच्या दर्जाचे पूर्ण स्वायत्त (डोमिनियम स्टेटम) देण्याचे कबूल पेलें होतें मात्र आयर्लंडनें ब्रिटिश साम्राज्यातच राहिलें पाहिजे ही मुख्य अंत त्यांत होती. २२ जुलै रोजी डी व्हॅलेराने डब्लिनला परत येऊन ब्रिटिश सरकारच्या सूचनाचा विचार करण्याकरिता १६ आगस्टला डेल एरीनची सभा बोलावली, पण त्यापूर्वीच वसाहतीचे स्वायत्त अमान्य असून पूर्ण स्वतंत्र होण्याचा हक्क पाहिजे असें त्यानें लॉर्ड जॉर्जला कळविलें व दोघामध्ये पुन्हा उत्तरेप्रत्युत्तरे झाली. त्यानें (लॉर्ड जॉर्जनें) पूर्ण स्वातंत्र्य हक्क कधीहि कबूल केला जाणार नाही असें डी व्हॅलेराला पुन्हा पुन्हा बजावले. जनरल स्मटसनहि डोमिनियम स्टेटस मान्य करण्याचा सल्ला रिपब्लिकननें पुढाऱ्यास दिला. ठरल्याप्रमाणे डेल एरीनची सभा भरली. तिच्या काही गुप्त बैठकीहि झाल्या. त्या सभेपुढे डी व्हॅलेराने स्वयं-निर्णयाचे तत्त्व व पूर्ण स्वातंत्र्य यांचे महत्त्व पुनः पुनः प्रतिपादिलें. ता. १४ सप्टेंबर रोजी डेल एरीनच्या संमतीनें "डी व्हॅलेराने ब्रिटिश प्रधानाला पत्र धाडून कळविलें की, स्वतंत्र राष्ट्र या नात्यानें आपले प्रतिनिधी ब्रिटिश प्रधानमंडळाशी बोलणें करण्यास तयार आहेत. उलट लॉर्ड जॉर्जनें, अशा अटीवर तडजोडीची बैठक होणें शक्य नाही असें कळविलें पण इतर प्रधानाच्या सल्लावरून लॉर्ड जॉर्जनें डी व्हॅलेराला तडजोडीला येण्याविषयी पुनः निर्मग्न धाडले, व तें डी व्हॅलेराने मान्यहि केले. या बैठकीला सिन फिन पक्षाचे शिफिथ, कोलिन्स, वार्टन व इफी हे प्रतिनिधी आणि वाईल्डस हा मुख्य सेक्रेटरी म्हणून हजर राहिले. पुढे डी व्हॅलेरा गेला नाही. ही बैठक आक्टोबर ता. ११ पासून सुरू झाली, त्यांत ब्रिटिश सरकारतर्फे लॉर्ड जॉर्ज, चेरलेन, बर्कनहेड, चॉर्जेल, इव्हन्स, हेवर्ट व ग्रीनवुड हे सभासद होते अनेक दिवस बोलणें चालून शेवटी ६ डिसेंबर १९२१ रोजी उभयपक्षाच्या सल्लागारिणी पुढील कलमाचा तह ठरून आयरिश फ्रीस्टेट स्थापण्याचे ठरले.

आयरिश फ्रीस्टेटच्या तहाची कलमे.—या तहाची एकंदर कलमे अठरा असून त्यांना एक पुस्तीहि जोडली आहे. त्यातील मुख्य कलमे येणप्रमाणे —

कलम १ले—आयर्लंडचा सनदशीर दर्जा ब्रिटिश साम्राज्य या नावाने झाले असलेल्या राष्ट्राच्या समुदायातील डोमिनियन ऑफ कानडा, कॉमनवेल्थ ऑफ आस्ट्रेलिया, डोमिनियन ऑफ न्यू झीलंड व युनियन ऑफ साऊथ आफ्रिका यांच्यासारखा राहिल, आणि आयरिश फ्रीस्टेटला शासता, मुख्यवस्था व मुराज्य चालविण्याकरिता कायदे करण्याचा हक्क असून तेथील प्रधान तेथील फ्रीस्टेटला गबाबदार

राहिल, आणि आयर्लंड आयरिश फ्रीस्टेट या नावाने संघोषिलें जाईल

कलम २ रे—पुढील कलमांत नमूद केलेल्या व्यवस्थेखेरीज इतर सर्व बाबतींत आयरिश फ्रीस्टेट आणि साम्राज्य सरकार व फ्रीस्टेट यांच्यामधील संबंध डोमिनियन ऑफ कानडाप्रमाणे राहतील, तसेंच ईंग्लंडचा राजा किंवा राजाचा आयर्लंडातील प्रतिनिधि यांचा आयरिश फ्रीस्टेटशी कानडाबरोबरच्या संबंधाप्रमाणे राहिल.

कलम ३ रे—ब्रिटिश राजाचा आयर्लंडमधील प्रतिनिधि कानडाचा गव्हर्नर-जनरल नेमला जातो त्याचप्रमाणे नेमला जाईल

कलम ४ ये—आयरिश फ्रीस्टेटच्या सभासदांनी शपथ घ्यावयाची ती पुढील प्रकारची असेल — "मी...कायद्यानें प्रस्थापित झालेल्या आयरिश फ्रीस्टेटच्या राजघटनेशी प्रभावमाने व एकनिष्ठतेन राहण्याची ईश्वरसमूह शपथ घेतो; तसेंच हिज मॅजस्ट्री पचम जॉर्ज राबेसाहेब व त्यांचे कायदेशीर वारस व सवसेसर यांच्याशी, आयर्लंडचे फ्रीस्टेटाशी समान नागरिकत्वाचे असलेले नाते व ब्रिटिश कॉमन वेल्थ ऑफ नेशन्स या नावाच्या अनेक राष्ट्रांच्या समुदायातर्फे एक घटक असलेले नाते याजमुळे, राजनिष्ठ राहोन "

यानंतर ५ वे कलम युनायटेड किंग्डमच्या राष्ट्रीय कर्माची फेड व युदाविषयक पेन्शन यांसंबंधी व लष्करी हिंसा आयरिश फ्रीस्टेटने पत्करण्यासंबंधी, ६ वे कलम आयर्लंडच्या किनाऱ्याच्या संरक्षणासंबंधी, ७ वे कलम ब्रिटिश साम्राज्याच्या सैन्याला आयर्लंडने बदरे व इतर बाबतींत पावयाच्या सवलतीविषयी; ८ वे कलम आयर्लंडच्या युद्धसंहितासंबंधीच्या मर्यादेविषयी; ९ वे कलम फ्रीस्टेटन व आयर्लंड यांच्या बोटींना एकमेकांच्या बंदरात शक्ती वगैरे कर भरून जाण्या येण्यास मोकळीक देण्याविषयी, १० वे कलम आयर्लंडात पूर्वी सरकारी नोकरी करीत असलेल्यांना नोकरीतून कमी करताना योग्य तो मोबदला देण्याविषयी, ११ ते १६ ही कलमे अन्वयर फ्रीस्टेट व ब्रिटिश फ्रीस्टेट यामधील परस्पर संबंधाविषयी आहेत.

कलम १७ वे—सरदर तहाच्या कलमाअन्वये आयरिश फ्रीस्टेटने फ्रीस्टेट व सरकार प्रस्थापित होईपर्यंत मध्य-तरीच्या काळांत १९२० च्या गव्हर्नमेंट ऑफ आयर्लंड अंशप्रमाणे फ्रीस्टेटच्या निवडणुकी ताबडतोब करण्यात येतील व त्या फ्रीस्टेटच्या हाती राज्यकारभार देण्यात येईल ही तात्पुरती व्यवस्था एक वर्षानंतर अमलात राहणार नाही

कलम १८ वे—हा करार ब्रिटिश फ्रीस्टेट व दक्षिण आयर्लंडची कामन्स सभा यांच्यापुढे संमतीकरिता ताबडतोब मांडण्यात येईल, आणि त्यांनी मान्य केल्यास खाली कायद्याने मान्यता देण्यात येईल.

आयर्लंडची फ्री स्टेट च्या राज्यकारभारास सु-
रवात.—तद्दामावर उभय पक्षांच्या सदां झाल्याचे
जाहीर होताच सर्वत्रा जावि झाली पदव्याप्रमाणे वाटू
लागले. जगातील सर्व भागातून लॉर्ड जॉर्जला अभिनेदपर
संदेश आले ब्रिटिश पार्लमेंटची सभा ताबडतोब भरवून
१६ डिसेंबर रोजी तद्दाला संमति देण्यात आली पण
माघी ८ दिसेंबरलाच डी व्हॅलेराने तद्दाम्याला स्वतःचा
विरोध असल्याचे जाहीर करून आयर्लंड राष्ट्राने किंवा डेल
ऐरिनने मान्यता देऊ नये असे निमित्तित्वक काढले
१४ डिसेंबर रोजी डेल ऐरिनची बैठक सुरू झाली, व
एकंदर वादविवाद ७ जानेवारी १९२२ पर्यंत चालला
त्यांत दोनच पक्ष होते एक प्रिफिकयचा व दुसरा डी व्हॅले-
राचा, आणि अखेर सत्ते घेता ६४ विरुद्ध ५७ मते पडून
घोष्याचा बहुमताने तद्दाला पास करण्यात आला.
आयर्लंड राष्ट्रीयपक्षाच्या लोकानांदि तद्दाम्याला संमति
दर्शविली. डी व्हॅलेराचा पक्ष पुरातून झाल्यामुळे त्याने
प्रेसिडेंटच्या नांवाचा राजीनामा दिला १० जानेवारी रोजी
डेल ऐरिनची सभा भरून प्रिफिकयचा त्याच्या पक्षाने
प्रेसिडेंट नेमिले नंतर १९२० च्या कायद्याप्रमाणे आयर्लंड
सदने पार्लमेंट भरविण्यात येऊन प्रधानमंडळ बनविण्यात
आले, व त्याच्या हाती आयर्लंडची फ्री स्टेटच्या राज्यकार-
भाराची सर्वे सुत्रे लॉर्ड फिट्सलिनने १६ जानेवारी रोजी
दिली. याप्रमाणे १८०० मध्ये बनलेले संयुक्त पार्लमेंट
नष्ट होऊन आयर्लंडचे स्वतंत्र पार्लमेंट स्वदेशाचा राज्य-
कारभार १९२२ पासून पाहू लागले.

डी व्हॅलेरा च्या रिपब्लिकन पक्षाचा निरोध—
माघ १९२२ पासून रिपब्लिकन पक्षाच्या सैन्याने फ्री
स्टेटबरोबर युद्ध सुरू केले. डी व्हॅलेराच्या अनुयायांनी
एप्रिलमध्ये बरेच खून केले. अल्स्टरने फ्रीस्टेटच्या सर-
कारास मदत करून बरेच सिनफिनवाले कैद केले. तरी युद्ध
चालू राहून आगष्टमध्ये फ्रीस्टेट सरकारचा कमांडर माय-
केल कॉलिन्स ठार मारला गेला. आक्टोबरमध्ये रिपब्लि-
कन सैन्याने आपण आयर्लंडचे सत्ताधीश असल्याचे जाहीर
करून डी व्हॅलेरास प्रेसिडेंट नेमले व डेल ऐरिनच्या स्वतंत्र
बैठकी होऊ लागल्या. ७ डिसेंबर १९२२ रोजी जार्ज
यादवादांनी आयर्लंड फ्रीस्टेट स्थापन केल्याचा स्वतःच्या
सहीचा जाहीरनामा काढला आणि टिमोथी हॅले यास
फ्रीस्टेटचा पहिला गव्हर्नर जनरल नेमिले. अल्स्टर फ्रीस्टेट
पासून निराळे असल्यामुळे तेथे निराळा गव्हर्नर नेमण्यात
आला. जानेवारी १९२३ मध्ये ब्रिटिश सैन्य आयर्लंड-
मधून काढून नेण्यात आले यावेळी फ्रीस्टेटजवळ सुमारे
शेस हजार सैन्य होते फ्रीस्टेट सरकारने रिपब्लिकन पक्षा-
विरुद्ध कडक धोरण स्वीकारले व ६३ संघघोर्तना कार्या-
दिले एप्रिलपर्यंत आणखी बरेच रिपब्लिकन पुढे कैद
—ने. मे मध्ये डी व्हॅलेराने स्वपक्षास लढाई बंद

देण्यास सांगितले. आगस्टमध्ये डी व्हॅलेराला फ्रीस्टेट-
च्या सैनिकांनी कैद केले. सप्टेंबरमध्ये फ्रीस्टेटपार्लमें-
टच्या नव्या निवडणुकी झाल्या त्यांत सरकार पक्षाचे ६३,
रिपब्लिकन ४४, इंडिपेंडंट १६, मजूरपक्षाचे १५ व ग्रेटबरी
पक्षाचे १५ याप्रमाणे प्रतिनिधी निवडून आले.

इ.स. १९२४ च्या प्रारंभी आयर्लंड हे शांततासम्व
दिसत होते; पण मार्चमध्ये आयर्लंडचे राष्ट्रीय सैन्य मोठ्या
प्रमाणावर कमी करण्यात येऊ लागल्यामुळे सुमारे १००
अधिकाऱ्यांच्या नाक्या गेल्या आणि त्यामुळे बंडाळी उप-
स्थित झाली फ्रीस्टेटच्या लष्करात बंडाळी उपस्थित होऊन
त्यांनी दारुमोळा हस्तगत केला व नंतर उद्यम व संरक्षण
यांच्या सैन्याने राजीनामा दिला. २१-३-२४ रोजी फ्रीस्टेट
सैन्याने इंग्रजी सैन्यावर हल्ला केला या बंडाळ्याची नबाब-
दारी आयर्लंड सरकारने कबूल केली नाही एवच नवीन
सरकार सर्व लोकांच्या आदरास भजून पात्र होऊ नाही

[संदर्भ ग्रंथ—प्राचीन आयर्लंडसंबंधी माहिती “दि
आनल्स ऑफ दि ग्रेट मास्टर्स डोनोव्हनकृत (१८५१) या
ग्रंथात सावरले त्यात कथासुत्र सेल्टिक कालापासून १६१६
पर्यंत ओढीत आणले आहे. सोळाव्या शतकासंबंधी सुटय
इतिहास साहित्य “ब्रिटिश स्टेट पेपर्स” हे होय. या
कालापासून क्यार्ल्स ऑफ आयर्लंड स्टेट पेपर्स आणि
पुढे पार्लमेंटरी रिपोर्ट हे साहित्य बहुमोल आहे आय-
र्लंडचे इतिहास म्हणविणारे अनेक ग्रंथप्रसिद्ध आहेत, त्यातच
फ्राऊडचा इतिहास आहे. हा ग्रंथ कायदा पूर्णपणे नालायक
अशा मनुष्याने लिहिला आहे इतिहाससंशोधनशास्त्रात
नालायक इतिहासकार कधी पाण व चुका करतो, हे स्पष्ट
करण्यास फ्राऊडचा इतिहास फारच उपयोगी आहे ईंग्लंड-
मध्ये “आयर्लंड रेव्हिस्टर” ही माळा उपयोगी आहे.
आयर्लंडवर साहित्य फार असल्याने त्यावरचे ग्रंथ कोणत्याहि
लायब्ररीचा क्वाटलप पाहिल्यास पदावशास मिळतील.]

आयर्लंडचा वार्शिंग्टन (१८४३-१८५९)—हा अमे-
रिकन लेखक न्यूयॉर्क येथे ता. ३ एप्रिल सन १८०३ इ.
रोजी जन्मला सामान्य शिक्षण आटोपल्यावर त्याने काय-
द्याच्या अभ्यासास सुरुवात केली, पण प्रकृतीच्या अस्वा-
स्थ्यामुळे त्याला आपले शिक्षण मध्येच सोडून युरोपमध्ये
जावे लागले युरोपमधून परत आल्यावर त्याने कायद्याचा
अभ्यास पूर्ण केला, पण या यद्याची त्यास गोदी नसल्यामुळे
त्याने वाक्यव्यवसाय सुरू केला. वार्शिंग्टनचा वाप चार-
त्यावर त्याने केवळ मांडवली भागीदार या नात्याने वापच्या
दुकानाशी संबंध ठेवला व सर्व बहिवात भावाच्या स्वाधीन
केली. पण लवकरच दुकान दम्याईस आले व शेवटी दिवाळे
निघाले त्यामुळे या वार्शिंग्टनवर आपल्या लेखणीच्या मद-
तीने उदरनिर्वाह करण्याची पाळी आली.

त्याने ईंग्लंडमध्ये जाण्याचे ठरविले. ईंग्लंडमध्ये गेल्यावर
त्याचा अनेक प्रसिद्ध लेखकारी परिचय झाला, तेथे अस-
ताना त्याने पुष्कळ पुस्तके प्रसिद्ध केली. इ. स. १८३३

माली तो अमेरिकेम परत आला तेव्हा त्याची सर्वत्र प्रगति झाली होती इतर राष्ट्रांतल वारंवार सेवकाच्या बरोबरीचा मान मिळवून राष्ट्रांचे नांव राखल्याबद्दल त्याचा सर्वत्र मन्मान होऊ लागला. अमेरिकेत आल्यावरहि त्याचा वाढत्या व्यवसाय चालूच होता. ता २८ नोव्हेंबर १८५९ रोजी एकाएकी हृदयक्रिया बंद होऊन तो मरण पावला. तो आमरण अविवाहित होता.

अमेरिकन वाढत्यास तो जरी ललामभूत झाला असला तरी त्याची लेखनशैली अमेरिकन नाही. परंतु त्याचा विनोद विनोद प्रकाश आहे. त्याच्या भाषेत प्रसाद प्रमुखपणे दिसून येतो. मालमार्गुंडी, निफर चौकई हिस्टरी, ट्रेस ऑफ ए टूथर, दि अन्धारा, रिप व्हॅन बिकल, लाइफ ऑफ जॉन वाशिंग्टन, बगरे स्थाची मुख्य पुस्तकें आहेत. (एमि.)

आयव्हिंग सर हेनरी (१८३८-१९०५)-हा इंग्रज नट सीमरसेट शायर (इंग्लंड) मधील केनटन-मन्ड-व्हिले येथे ६ फेब्रुवारी १८३८ मध्ये जन्मला. ह्याचे मूळचे नाव जॉन मॅगिडन हे होते. काही वर्षे शाळेत शिक्षण घेतल्यावर त्याने काही दिवस व्यापारी कारकुनी केली पण ती सोडून देऊन त्याने नटाचा धंदा पत्करला. १५८६ मध्ये इंग्लंडावर त्याने प्रथम जे काम केले ते ' रिच्यु ' या नावाच्या नाटकात गेल्टॉन ड्यूक ऑलिव्न्स या पात्राचे होय. पुढील दहा वर्षांत त्याने अनेक नाटककंपन्यात मिळून सुमारे पाचशे निरनिळ्या पात्रांची कामे केली व नाट्य-कलेचा श्रमपूर्वक अभ्यास केला; व त्यामुळे त्याची प्रसिद्धि बरीच झाली. त्याने हॅमलेट, अथेले, मॅकबेथ, मर्चंट ऑफ व्हेंसिस या खेळात महत्त्वाची कामे केली. त्या खेळात बेटमन, एलनटरी या नटी काम करीत. लॉसेयम थिएटरात ठेविलेली पोशाख, धनधान्य बगरे संघर्षाची व्यवस्था अगदीं मनुष्यदार असे. शेषसंपत्तीची बहुतेक नाटके, गटचे फास्ट, बगरे पुष्कळ नाटके तो करीत असे. तो १३ ऑक्टोबर १९०५ मध्ये मरण पावला. तेव्हा त्याला वेस्टमिन्सटर येथे पुरले जाण्याचा मान मिळाला. त्याला सरदार (नाईटहुड) हा किताबहि मिळाला होता; शिवाय डब्लिन, कॅमिज व ग्लासगो या विश्वविद्यालयांना त्याला बहुमानाच्या पदव्या दिल्या होत्या. त्याला दोन मुलगे होते. त्यापैकी एकाला बकालीच्या भेदाचे व दुसऱ्याला परराष्ट्रीय बकालीच्या कामाचे शिक्षण देण्यात आले होते. पण ते दोघेहि पुढे नटाचाच धंदा करू लागले. (ए. मि.)

आयव्हिंग विल्यम-हे बंगाल प्रांतात नोकरीवर असून त्यांना फारशीचा आवड व हिंदी लोकविषयी सहानुभूति विशेष होती. त्यांना फारशी कागद जमविण्याचा नाद असून, उत्तर मोगलशाहीचे अनेक कागद व बखरी त्यांनी जमविल्या. औरंगजेबाच्या पुढचा म्हणजे स. १७०७ पासून १८०३ त मोगल बादशाही मुघली संपूर्णतया संपतवार

इतिहास अखिल कागदाच्या आधारें लिहिण्याचा आयव्हिंग याचा सक्कल होता. संशोधनाचे काम करण्यात ते निष्णात असून वृद्धवैतन घेऊन स्वदेशी गेव्हावर त्यांनी हा उद्योग जोराने सुरू केला. प्रो. जनुनाथ सरकारास औरंगजेबाचे क गद इंडिया ऑफिस लायमरीतून तेच पुरवित असत. १७१२ ते २१ पर्यंतच्या दहा वर्षांच्या कारकीर्दीचा इतिहास लिहिण्यावर ते मरण पावले, आणि त्याचे संकल्पित काम अर्धेच राहिले. १७१२-२१ च्या या मोगल कारभारामध्यमाची कारकीर्द असे नाव असून आयव्हिंगचे लेख ' औरंगजेब नाईट ' सारखे चटकदार झाले आहेत आयव्हिंगचे हे लेख आधियाटिक सोसायटीच्या जर्नलात (१८९९-१९०८) वेळोवेळी प्रसिद्ध झाले आहेत (मराठी रि मध्यवि.)

आयव्हा मास्कर-हा तेलंगणातील कवि चौदाव्या शतकात प्रसिद्ध होता. ह्याने लहानपणी तेलगू भाषेचा साधारण अभ्यास करून नंतर तो व्याकरणशास्त्र शिकला. मोठेपणी तो तेलगू भाषेत काव्यरचना करू लागला. ह्याने केतुमतन नामक ग्रंथाचे तेलगूत खोबळ भाषांतर केले. ह्या ग्रंथाची दोन प्रकरणे आहेत. त्यात युगवत्पादिकाल, परिवर्तन, ऋतुपर्याय, परमन्य, मेघगजना, विपुलता आणि सृष्टीतल पर्वत, नद्या, देश इत्यादि नानाविध पदार्थ तसेच जलप्रलयादि इतर अनेक विषय ह्याचे विवेचन केले आहे. दंतकथेवरून असे कळते की, हा कवि पुष्कळ वर्षे बालून अतिशय वृद्धावस्थेत मरण पावला [अर्वाचीन कोश. कविचरित्र. परशो-तेलगू वाङ्मय]

आयव्हरी कोस्ट-पश्चिम आफ्रिकेतील एक मैद वसाहत. हिच्या दक्षिणेस गिनीचे आखात, पश्चिमेस लायबेरिया व फ्रँच गिनी, उत्तरेस अवर सेनियालची वसाहत व नायगर व पूर्वेस गोल्ड कोस्ट आहे. या वसाहतीचे क्षेत्रफळ १११० सार्सी सुमारे १,२५,००० चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे १५,२९,२५१ होती; पैकी आफ्रिकन जातीचे नसलेले अने, ७१६ लोक काय ते होते व ते सर्व यूरोपियनच होते, या सार्सी कोस्टमधील आयात ५,१२,६२५ पीड व निर्यात ४,२८,६४६ पीड होती. व्यापार व लोकवस्ती याच्या दृष्टीने प्रमुख शण्डी आणारी टिकाणे म्हणजे ग्रँड बसाम, बेसिनी, ग्रँडलही, मास्सन्ट्रा, टबी आणि अंतर्देशात अविनीन. बीआर्क अवांदघो, डियोको, टिआसाली, बॉडूक व होगो होत मुख्य राजधानीचे शहर बिगरव्हिले हे आहे. किनाऱ्यावरील आगात निम्रो जातीचे लोक राहतात; आतील भागातहि निम्रो लोक राहतात; पण त्याच्यांत हॅमिटिक अथवा बर्बर रजाची भेसळ फार आहे. यंथारा नावाची सेत-करी जात सर्वथ वसाहतमर पसरली आहे. ही जात मूळच्या माडियो वंशाचीच एक शाखा असली असा तर्क आहे. येथील अरण्यात मनुष्यमक्षक जाती राहतात.

एतद्देशीय लोक मका, केडी, लिबे, कपाशी बगरे जिन. साची लागवड करतात. कापड विणने, चिनीमातीची माडी

करण व लॉसेट गाळणे वगैरे धरातटि ते वाक्यगार आहेत-
रबर, महोगनी व तांबाची झाडे येथील जंगलात फार
होतात व भाव वस्तू बाहेर देणां व्यापारार्थ जातात. आग-
माळा, काळेवे, आगबोटी व तारार्यं इत्यादि साधनांनी
दळणवळण चालते. जेजिबीन ते मीसाकेपर्यंत १९७ मैलाचा
रेल्वेस्ता बांधला आहे. १९१६ सालच्या असेरीस २,४२
मैल तारापत्र व १४२ मैल टेलिकोन व पाच मैल सबमरीन
तारा पातल्या होया.

फ्रेंच वेस्ट आफ्रिकेचा मो गव्हर्नर जनरल सोच मुख्यतः
वसाहतीच्या राज्यकारभाराची देखरेख देवतो. स्थानिक
राज्यभ्यवस्था लेफ्टनंट गव्हर्नर पाहतो त्याच्या मदती-
करिता म्हणून पिनसरकारी पण सरकारनियुक्त सभासदांचे
एक मंडळ आहे.

आयसिंग्लास कोस्ट पंधराव्या शतकाचे अस्तरीस पोर्तुगीजनांनी
शोधून काढले. १७००-१७०४ या सुमारास असायनी
येथे फ्रेंचांनी एक ठाणे बांधले व १७००-१७०७ पर्यंत फ्रेंच-
ब्रामान येथे त्याची एक बगर होती. १८४२ त बोआ-
बीयोमा या फ्रेंच दशाधिकार्याने एतरेराय सरदारापासून
असादमी व फ्रेंचब्रामान ह्या शहरे व त्याच्याजवळील मुख्य
ग्रामस्थकीरता मिळविला. तेव्हापासून ग्रामस्था ह्या किनाऱ्या-
वर बागलाच जम बसला १८८७ व १८८९ याच्या दर-
म्यान कॅप्टन बिगर या फ्रेंच गृहस्थाने बौटुर व कॉग
देशच्या महाराष्ट्रात तह करून त्यांचा देश फ्रेंच संरक्षणा-
साठी घेतला. १८८९ च्या इंग्लंड व फ्रान्समधील कराराने
बौटुरसहित जामानजवळील मुख्य फ्रेंचाचा होय, अशी
हमजानी कबुली दिली. १८९३ त आयसिंग्लास कोस्टची
स्वतंत्र वसाहत बनविण्यात आली व कॅप्टन बिगला तिच्या-
वर गव्हर्नर नेमण्यात आले. वसाहतीची पहिली मर्यादा,
१८९३ च्या फ्रेंचो-ब्रायकोरेअन कराराने ठरविण्यात आली
पूर्व मर्यादा १८९३ व १८९५ आयसो-फ्रेंच कराराने ठरवून
दिली व उत्तर मर्यादा १८९९ मध्ये ठरविण्यात आली
(ए. मि. म्हा. १५, पा. १८-१००)

आयसिंग्लास—हा राज्य हुमेनग्लास ह्या मूळ वृक्ष
कांद्यापासून निघालेला असावा असा त्रिलोकाचा समज
आहे इटनेन गावाच्या पोटातील वायूच्या पिशव्यापासून
बसला हा एक चिकट पदार्थ आहे. दुसऱ्याह दिवसेक
नंतर मातीच्या मासापासून हा पदार्थ तयार होऊ शकतो.
परंतु त्या सर्व मासात इटनेन माशांचे आयसिंग्लासच
उत्तम दर्जाचे आगे मानले जाते. बाजारात ३५ भारतींचा
माल मुद्राविक्रयन रशीम पडतो.

इशमन, प्रातिलिप्य, आणि पानागमधील मासांच्या
पोटासून वाहणारे कांदे ती चांगली स्वच्छ घुन
काढतात व नंतर ती बाजारात हा पदार्थ बाजारा-
व्यवार्थाने पुसक प्रकार वाढून. मधे, बोर नोवाची दाख
आणि पदार्थ काढी मदी काढून त्यांचे वाददोक

व शुद्ध करण्याकडे या पदार्थाचा उपयोग करतात. सायरी
मिसेटिनमधून हा गुण नसून तो फक्त आयसिंग्लास मध्येच
बांदळतो. दारू गाळणारे लोक बहुतेक हलकाच पदार्थ
वापरतात. कोणी पीनागचा सरस वापरतो, कोणी रशि
यातील वापरतो. हा पदार्थ खाण्याच्या पदार्थात व विशेष-
करून मिठाईत व मुरवे वगैरे मध्ये घालतात गोदाबरोबर
मिश्रण करून रेशमी कपड्यास लावल्याने कपड्यास जात
चकती येते. ज्येष्ठमदाच्या शिऱ्याच्या काढ्या, काजळांत
घोटल्यास उत्तम काळ रंग तयार होतो वितळलेल्या
सरसात थोडे असेटिक ॲसिड व गुलाबी अत्तर मिसळल्यास
उत्तम सिमेंट होतो. मर्याक २ भाग घेऊन त्यात आय-
सिंग्लास मिश्रण केल्यास एक पक्के सिमेंट तयार होतो. ते
फुटलेल्या काचेच्या किंवा चिनीमातीच्या भाज्याची दुरुस्ती
करण्यास फार उपयोगी पडते (ए. मि.)

आयसौरिया—आशिया मायनरच्या अंतः प्रदेशातील
एक जिल्हा. आयसौरानिया व आयसौरा पेलिआ ह्या दोन
शहरे प्रसिद्ध होती रोमन लोक सिलिशिया द्राकिना
हा आयसौरिआचा भाग होता असे समजत असत. कॅले
कॅनस खोऱ्याच्या दक्षिण भागातील शहरे आयसौरियन
डेकापोलिस नावांनी प्रसिद्ध होती. तिसऱ्या शतकात
राज्यकारभाराच्या सोईसाठी सिलिशिया वेगळा करण्यात
आला. त्याला प्रथम आयसौरिया लायकोनिया व नंतर
आयसौरिया नाव मिळाले पुढे पिरिडिया व आयको-
नियम एकत्र करण्यात आले व आयसौरियात पॅम्फिलियाचा
समावेश झाला. आयसौरिया पेलियाला पार्थिकासने वेढा
दिला होता. आयसौरियन लोक रोमविरोध गेल्या-
मुळे सॅन्डिलियसने सर्व आयसौरिया जिंकिली. तिच्या
शतकात ट्रेबेलियानस नावाच्या बॅन्डोर बादशहास
येथे आश्रय मिळाला. ४ व्या शतकात येथील लोकानां
आसपासच्या प्रदेशात बरीच धामधूम केली, जस्टी
नियनने या लोकांना बरेच ताज्यावर आणले. सेल्युकांनी
तो देश जिंकल्यामुळे आयसौरिया देश तुर्कमन व युरक
यांच्या हाती आला. आघावि देखील येथे येवढाशाही
आहे.

या अग्रसिद्ध लोकांमधून झेनो व तिसरा लिओ हे दोन
वायव्यगटार्ह बादशहा उत्पन्न झाले. आयसौरिया पोलिआ
येथील अवरोप, तेथील सुंदर जागा, तटबंदी व कबरी
यामुळे प्रेक्षणीय आहेत. (ए. मि.)

आयसॅलंड—हे उत्तर अटलांटिक महासागरातील एक
मोठे बेट असून ते डेन्मार्कच्या मालकीचे आहे. ते उ. अ.
६३° १२' व ६६° ३३' आणि पूर्व रे. १३° २२' व
२४° ३५' यांच्यामध्ये आहे. या बेटाची लांबी २९८
मेज व रुंदी १९४ मेज आहे. आयसॅलंडच्या प्रदेशात उंच
गपागपा उक्ते पठाराचा असून तेथील दोंगर ज्वाल-
मुखी, श्वास्तिक (१५५) यादीचे आहेत. पठार प्रदेशाच्या

मानां सखल प्रदेश फार कमी म्हणजे फक्त एक-चवदाश आहे या सखल प्रदेशातच कायती वस्ती आहे. पटा-राचा प्रदेश ओसाड असून ज्वालामुखी रसा (लाव्हा) च्या प्रवाहानी व हिमनद्यानी (ग्लेशियर) आच्छादित आहे. वेडाचा वायव्येकडील भाग पृथक असून मध्यंतरी सवाचार मेल सैदीची संयोगांमूमि आहे किनाऱ्यातच त्याचा प्रदेशात गवत उगवते त्यामुळे तेथे मेंढ्या पाळून लोक राहतात. त्याचि वहुतेक लोक उदरनिर्वाह मागे मारून त्यावर करतात. येथील ५१७० चौरस मैल प्रदेश बर्फाने व हिमनद्यानी आच्छादिलेला आहे. त्याचें कारण हवा संद, पाऊस मुष्कळ आणि उन्हाळ्यातहि उष्णता फार कमी हे आहे. आयस्लंड बेट उजालामुखीनी सवोत अधिक व्याप्त अशा प्रदेशांपैकी एक आहे तेथे १०७ ज्वालामुखी आढळून असून त्यांना लहान मोठी हशरां मुखे आहेत. ज्या प्रदेशात ज्वालामुखीवरत विशेष आहेत, तेथेच भूकंपहि वारंवार होतात. हे बेट बरेच उत्तरेकडे आहे तरी तेथील हवा सौम्य आहे, फार थंड नाही. येथे उष्णतेचें वार्षिक सरासरी मान ३०° २' फा. आहे. वार्षिक पर्जन्यवृष्टि दक्षिण व पूर्वे किनाऱ्यालगत ४९.४ इंच असते.

लो क व स्ति—येथील लोकसंख्या १८९० साली ७९१७ व १९०१ साली ७८४८९ होती, एवढर १९ व्या शतकात लोकसंख्या २७००० वाढली. शिवाय १८७२ पासून १९०० पर्यंतच्या कालात १५६०० लोक अमेरिकेक राहाविषाय गेले, व त्यातील बहुतेक मॅनिटोवा प्रांतात राहिले आहेत. आयस्लंडातील सर्वांत मोठें शहर रेकजाविक. त्याचा लोकसंख्या ६७०० आहे. हेंच राजधानीचें शहर असून येथे गव्हर्नर जनरल व विधायक राहते. आल्थिंग (कायदे मंडळ) चो सभा येथे भरते, आणि या वेडानील प्रमुख सार्वजनिक संस्था म्हणजे शाळा, लायब्ररी वगैरे येथे आहेत. याशिवाय वायव्येस ईसाक जोरोर (बस्ती १०००), उत्तरेस आऊरेयरी (१०००) व पूर्वेस मेयर्ससक जोरोर (८००) ही मोठाली गावे आहेत. येथील लोकांचा गुरें व विशेषतः मेंढ्या पाळणें हा मुख्य धंदा आहे पण मासे मारण्याच्या धंद्यास अलीकडे संपादयानें महत्त्व येत खाल्ले आहे. १८५१ च्या सुमारास १४८० टन मासे बाहेर जात असत. ते १८९९ च्या सुमारास ११३३९ टन मासे व ६८०७९ बॅरल तेल बाहेर जाऊं लागले तसेंच अलीकडे गुरांची संख्या कमी होऊन मेंढ्याची वाढत आहे येथे धान्य पिकत नाही, तें सर्व बाहेरून आणाचें लागतें बागांस्त करण्याची सुवात शाली असून बगटे व दर्निप माछे उत्पन्न काढतात. शिवाय शेतकरी उत्तेजन मिळावें म्हणून येथें चार शेतकी शाळा, एक जलधनी मोसायटी, व प्रत्येक मिल्ह्यात एकेक शेतकरीसंबंधी ८-सो-सिपशन स्थापण्यात आली आहे तसेंच रेकजाविक येथे

नाविकविधेची शाळा, व कांहीं मरीन इन्शुरन्स (जहाजाचा विमा उतरणाऱ्या) सोसायट्या आहेत १४ व्या शतकापर्यंत येथील व्यापार देश लोफ व नॉर्ममेन यांच्या ताब्यांत होता नंतर १५ व्या शतकात इंग्लिशाच्या, १६ व्यात जर्मनांच्या, व पुढे डॅनिश सरकारच्या व लोकांच्या हाती होता १८५४ पासून सर्व राष्ट्रांम व्यापाराची मोकळीक मिळाली, पण १८७४ पासून पुन्हा येथील देश सरकारच्या हाती व्यापाराची सर्व सत्ता गेली आहे. १८९९ च्या सुमारास आयात वॉड ३५२००० आणि निरगत ३४०००० वॉड होती, १९०२ साली आयात ५९६१९३ वॉड व निरगत ५११०८३ वॉड किंमतीची झाली येथून मेंढ्या, घोडे, पारलेल मांस लोंकर, कासडी, मासाचे तेल, व लोकरांचे कपडे बाहेर जातात बाहेरून येणारा माल धान्ये, कापी, साखर, दासू तडाख, धान्ये मिश्रम, लाकूड, दगडीकोळसा इत्यादि आहेत येथे दळणवळणाची आधुनिक साधने आगगाडी वगैरे अद्यापि नाहीत, सहकाहि पारशा नाहीत बहुतेक प्रवास घोड्यावरून करावा लागतो

धर्मांन येथील लोक ल्यूथरचे अनुयायी प्रादेष्टट आहेत. मुधारलेली घरे, स्वच्छता, व डॉक्टर लोकांच्या संख्येची वाढ यांमुळे लोकांचे आरोग्य बरेंच सुधारलें असून गृह्युचें विविधत म्हान मुलांच्या मूळूचें प्रमाण बरेंच कमी झालें आहे येथे शिक्षणप्रसार बराच आहे, पण प्राथमिक शिक्षणाच्या सरकारी शाळा फारशा नसून लहान मुलांना घरीच शिक्षण दिलें जातें, व त्यावर देखरेख ठेवणे घर्मांशिक्षकांचें काम असतें लोकाना वाचनाचा नाद फार आहे येथे अठराहून अधिक धर्तमानपत्रें व बरीच मासिके आहेत रेकजाविक येथील प्रेससंप्रदाह ४०००० हून अधिक प्रघ आहेत, शिवाय तेथे वाढवयविषयक व पुराणवस्तुसोधनविषयक विद्वानांच्या संस्था आहेत.

राज्य फार भार—१८७४ साली येथे स्वतंत्र राज्य-घटना प्रस्थापित झाली आल्थिंग नांवाचे कायदेमंडळ स्थापन करून त्यातील ३६ अभासदांपैकी ३० एडवारी मतानें (हाऊसहोउस संप्रदा) निवडलेले, व ६ डेन्मार्कच्या राजानें निवडलेले असले असे ठरले आल्थिंगच्या वरिष्ठ व कनिष्ठ अशा दोन सभा असून वरिष्ठ सभेत उपयुक्त सरकारनिष्ठ ६ व ३० लोकप्रतिनिधीनी आपल्यापैकीच निवडलेले ६ मिळून १२ सभासद असतात व कनिष्ठ सभेत उरलेले २४ असतात डेन्मार्कचा राज्य गव्हर्नर जनरलची नेमणूक करतो आल्थिंगचा बजेटवर पूर्ण ताबा असतो, व तें दोन वर्षीने एवढम पास करण्यात येतें. त्यातील जमा व खर्चाबद्दल रक्कम अजमास ७०००० वॉड असते

इति हा स—स्वॅडिनेहियन लोकांनी आयस्लंड ६ स. ८५०-ज्येष्ठन काढण्यावर तेथे आयस्लंड, नावें वगैरे देशातील लोकांनी यसाहत मुरु केली व पचास वर्षांत ४००० परें तेथे

नांदू लागली. सन १००० च्या सुमारास खिस्ती संप्रदायाचा प्रसार मुरू झाला. प्रथम ४०० वर्षे येथील राज्यकारभार कॉमनवेल्थ पद्धतीचा होता; पण आपसातील भाडणे वाढत गेल्यामुळे तेथील लोकांवर डेन्मार्कच्या राजाने १२८० पासून आपली सत्ता स्थापली. त्यानंतर २५० वर्षांत महत्त्वाची गोंड कांही झाली नाही. पुढे ल्यूरच्या प्रोटेस्टंटपंथी चळवळीने येथील लोकांत थोडीशी जागृति केली अठराव्या शतकात येथे, दुष्काळ, मेल्याचा रोग व ज्वालामुखीचे स्फोट या भयंकर आपाती त्याच्यावर आल्या, व याच शतकांत युरोपातील सुधारणाविषयक व क्रांतिकारक कल्पना या येथील लोकांत पसरू लागल्या. या वेळी मॅमस स्ट्रीफन्सन नावाच्या देशभक्त वकीलाने लोकांत ज्ञानप्रसार करण्याचे बरेच कार्य केले. तेथे वृत्तपत्रे व मासिके निर्भूत झाली. शुल्पा व्यापाराचे तत्त्व स्वीकारले जाऊन सर्व देशाशी संबंध येऊ लागला. तेव्हा लोकांना राजकीय हक्काकरिता चळवळ केली व १८०४मध्ये आयस्लंडला होमरूल देण्यात आले.

वा इम य.—येथील देशाचे वाढत्यात काय्य, गावा, इतिहास, वजरी, चरित्रे वगैरे प्रकार आहेत राजकीय व धार्मिक परिस्थितीतील फेरबदलाचा काय्यप्रभावर परिणाम होत गेला सागा हा आयस्लंडच्या वाढत्यातला विशेष प्रकार आहे. सागा प्रभात झाले पुरुषांची चरित्रे असून ती तोंडाने म्हणता येतील अशा विशिष्ट भाषापद्धतीने लिहिलेली आहेत. या सागा लिखनधर्मप्रधानतेच्या (१००२) शासतेच्या काळात लिहिल्या गेल्या, व त्यात नावे व डेन्मार्क येथील प्रसिद्ध राजाच्या व आमस्लंडात प्रथम आलेल्या वराण्यातील पुरुषाच्या शौर्याच्या गोष्टी बर्णिल्या आहेत [एत्रि]. फोर्व्स्, आयस्लंड; बेरिंग गोश्ड—आयस्लंड इटस लीन्स बॅंड सागाच इ० असणे शक्य आहे.

आयान (अँडिपोसर)—हा एक मेणासारखा पदार्थ. यृत प्राण्याची शरीरे ओलसर हवेंत पुष्कळ दिवस राहिली म्हणजे अस्फीरोरोज मास, ज्ञायु वगैरे पदार्थांचे रूपांतर होऊन तयार होतो. त्याच ए. एक फौरफोय यानी ' अँडिपोसर ' असे नाव दिले. या आयानाचे धर्म चरबी व मेण या दोहोसारखे असतात. इ. म. १७८६-८७ साली पॅरीस येथील अनाथ लोकांची स्मशानभूमी दुसरीकडे नेण्यात आली, त्या वेळी आयानच्या राशीच्या राशी रावांच्या पेट्यातून आढळल्या. या पेट्या बगदी जवळ जवळ डेन्मेल्या होत्या. सर्व शरीरांचे—अस्फीरोरोज—पुष्करण होऊन आयानात रूपांतर झाले होते. ही हाडे अति तिसळ झालेली होती. रासायनिक दृष्टीने आयान हा पदार्थ बसाम्लाचे (कॅटी अँडिपुच) मिश्रण आहे. यात स्निग्ध शर्करा (ग्लिसरीन) अर्धाबाज नमते हे ह्मणता डेन्मेल्यास आहे. आयानचे फेनीकरण (सेपानिफिकेशन) दाहक पालाशाने केले असता थोडामा अइन (अमोनिया) (शेकडा १) निघतो आणि तामाम्ल (पामिटिक अँसिड),

मॅजरांम्ल (मारगारिक अँसिड) आणि प्राणमंजराम्ल (ऑक्सि-मारगारिक अँसिड) यांचे पालाशेसार तयार होतात. यात जो अविवक्ष्य पदार्थ राहतो. त्यात मास, ज्ञायु इत्यादि पदार्थांतील चुना वगैरे असतो. आयान हा पदार्थ बलक-युक्त (आल्बुमिनस) पदार्थांपासून न बनता शरीरातील अनेक प्रकारच्या वसा (वरच्या) एकत्र होऊन व त्याचे पुष्करण होऊन झालेला असतो. आयानाचे घटक मुख्यत्वे करून राट आणि पालाश तालिते (पामिटेट्स) हे असतात.

आयावेज—(काटेवाड) काटेवाडमधील उंडसर व या मार्गातील एक स्वतंत्र खंडणी देणारे लहान संस्थान हे पालिठाणच्या नैर्ऋत्येस दहा मैलावर आहे आयावेज तालुकाही असून त्यात आयावेज व विरपुर ही दोन खंडी आहेत आयावेज फार जुने खेडे असून तेथे खोदियार मातेच्या देवळाचा अवशेष दाखवितात. (मुं गं. पु ८ १८८४)

आयु—(१) (सोमवंशी) गुरुखा राजास उर्वशी-पासून झालेल्या साहा पुत्रातील ज्येष्ठ पुत्र. यास नहुष, क्षत्र-बुद्ध, रत्न, रंभ आणि अनेकां असे पाच पुत्र होते (महा-भारत १. ७५; ३. १७५; वगैरे).

(२) (सो वं.) ऋतुपुत्र कोष्टा, त्याच्या वंशातील पुद्गेष्ट राजाचा पुत्र, याचा पुत्र सावत राजा.

(३) वैवस्वत मन्वंतरातील प्रकपुत्र कतु ऋषि, याचे हे नामांतर आहे.

(४) दहा भागिरस देवातील एक.

(५) एक प्रसिद्ध मंडूकाचा राजा. (महाभा. ३. ११२.)

(६) कृष्णास रोहिणीपासून झालेला पुत्र. हा महारथी होता (भागवत स्कंध १० अ. ६१) प्रा को

आयुर्वेद—आयर्वेदक पहा.

आयेपा—अयेपा ही अयुषकरची कन्या आणि महेमद पैगंबराचा अत्यंत लाडकी बायको होती. ही त्याची तिसरी बायको असून तीच एक कायती पैगंबराच्या वायकात लग्नाच्या वेळी कुमारीका होती. लग्नात तिचे वय केवळ ७ वर्षांचे होते. तिच्या कौमार्त्यामुळे तिचा पाप भ्रूपुल्ला याला अयुषकर म्हणजे कुमारीचा पिता असे नाव पडले असे कोणी म्हणतात. मरस्वीने उल्लेखिलेला एक अरबी प्रियकार म्हणतो की, अयुषकर आपली लहान मुलगी महं-मदाळा देण्याविरुद्ध होता; पण आपल्याला ईश्वराने तशी आज्ञा केली आहे असा महंमदाने वहाणा केला. तेव्हा अयुषकरने खजुराची टोपली देऊन तिला महंमदाकडे पाठविले. ती कुमारी महंमदाला एकटी दिसताच त्याने उल्लेखपणाने तिच्या वहाला हात घातला; तेव्हा ती रागाने पहात म्हणाली, " लोक तुला विश्वासू म्हणून नावाजतात पण तुझे माझ्याशी चारलेले हे वर्तन पाहतां तू बेदमान आहेस असे दिसते. " पण ही गोष्ट कोणी तरी महंमदाविरुद्ध उठविलेली दिधते. महंमद पैगंबर

निवृत्त असेतोपर्यंत त्याच्यावर तिथि फार वजन होते. महंमदने अप्रत्यक्ष रीतीने तिला सुधारण्याकरिताच कुराणात वायकाचावर खरमरीत टीका व पैगंबराच्या प्रियांनी कसे वागावे याविषयी प्रकटीकरणे दिली आहेत. ईश्वराने तिला जारकमोच्या आरोपापासून दोषमुक्त करण्याकरिता जे एक प्रकटीकरण (सूरतुलर अ. २४) पाठीपले त्या योगाने तिच्या चरित्राला लाभलेला वडाग पुढून निपाला इतकेच नव्हे तर तिची कीर्ति सर्वत्र पसरली. मरवेबेळी महंमद आयेपच्या घरी येऊन तिच्या बाहुपाशात त्याने प्रण मोडला इतकी महंमदाची तिच्यावर प्रीति होती.

महंमदाच्या मृत्यूनंतर आयेपने अहलीला गादीवर येऊन देण्याविषयी कसून विरोध केला व त्याबरोबर अनेक लढाया केल्या. ती महत्वाकांक्षी व उद्धट होती तरी तिच्या विषयी लोकांत आदर असे ती हार्ती लागली असताहि अहलीने तिला न दुपविता सोडून दिले. तिला मुमुलमान लोक पैगंबरी व धर्मनिष्ठाची माता (उम्म-हानुल-मोमिनीन) असे संयोगीत. ती इ. स. ६७८ मध्ये ६७ वर्षांची होऊन वारली.

हिच्या मृत्युविषयी अशी एक अदयायिका मागतात की, पहिल्या मुआवियाने तिला खालील रीतीने जपातून नांदीशी केली. थोडकशी एकनिष्ठपणे वागण्याचे तिने मोठ्या उद्दामपणाने नाकारल्यावर मुआवियाने एके दिवशी तिला मेजनानीला घरी बोलाविले, व तिच्या वस्त्राच्या आगे-खाली एक खोल खड्डा खणून त्यावर खालचे काही न दिसेल अशी पाने फुले पसरून देऊन त्या जमिनीवर खुर्ची ठेवून ती आल्यावर त्या ठिकाणी तिला बसण्याविषयी विनंति करण्यात आली या युक्तीने ती खड्ड्यात पडली तेव्हा त्या खड्ड्याचे तोंड खुला, दगड वगैरेनी बंद करून टाकण्यात आले. ही मोठ खरी मानण्याला विश्वसनीय पुरावा सापडत नाही. [मिटरनिका, बोल थोरिएटल बायोग्राफिकल डिमनरी].

आयोडीन (अद)—हर (होरिन), स्तम्भ (ग्रोमाईन) याच्या ज्ञातोपेकी हे द्रव्य आहे. याचा रंग जागळा असतो. याचा अणुमाराक १२६.९ आहे. पाण्यात सापडणाऱ्या काही झाडांची राख करून त्या राखेपासून हे द्रव्य काढतात. हे निमिळ स्थितीत सापडत नाही याची सिध्द (सोडियम) व पालाश (पोटॅशियम) या धातूंची झालेली अदिदे(आयो-डाईड) फार सापडतात. समुद्रात नितके झाड खोल घासेल तितके त्या झाडात जास्त अद सापडते.

ग्रहम ही झाडे गाळून त्याची राख करितात त्यात सिध्दुर्वामित मिसळून ती उकळतात, नंतर ते पाणी गाळून त्यात रजस हर निकाल घालतात. ते पुनः गाळून त्यात सिध्दाद घालतात. नंतर ते पाणी तापवितात म्हणजे सिध्दुर्वामित, हरिद व गंधाकिते खाली बसतात व वर जे

पाणी राहते त्यात गंधकिताम्ल घालतात म्हणजे उज्ज्वलाम्ल (हायड्रोसोडिक अॅसिड) तयार होतो. नंतर त्यातून ऊर्ध्व-पातन क्रियेने अद निघते.

बिली देशात निघणाऱ्या सिध्दुनात्रितामध्ये, घोडा भाग सिध्दादित (सोडियम आयोडाईड)चा असतो म्हणून सिध्दु-नत्रित काढून घेतल्यानंतर जे पाणी राहते त्यांत सिध्दु अर्ध गंधकाद (सोडियम वायसरफाईट) घालून ठेवतात म्हणजे अद बाहेर पडते

२२८अ३+५ स३अ३ = ३२३अ३+२२अ३+३अ३+२२अ३+२२अ३

अद हा किंचित काळमर करव्या रंगाचा असतो. व दिसण्यात काहीसा मकाईसारखा दिसतो. याचे वि गु ४९ आहे हा ११४ अंशावर विलंबतो व १८४ वर उकळतो. याला वाईट वास येतो परंतु तो स्तम्भा (ग्रोमाईन) इतका तीव्र नसतो. हे पाण्यात विरघळत नाही परंतु सिध्दु व पालाश याच्या अदिदामध्ये मद्यसार, ईश्वर, कर्बअर्धगंध-किदात व झोरोकार्ममध्ये विरघळते. हे इतर पदार्थांशी लवकर संयोग पावत नाही, पिष्ट पाण्यात काळवून त्यात अदाचा एकसहस्रांश घेऊन घालता असतो त्या पाण्यात निळा रंग येतो.

हा उज्ज्वलायुशी लवकर संयोग पावत नाही. परंतु काळी छाटिनम तापवून उज्ज वायू व अद याचा संयोग घडवून आणता येतो. त्यापासून उज्ज अदाम्ल तयार होते.

अदाचा हरवायुशी संयोग होतो व अदहरिद बनते. अदाचे प्राणिहृद बनतात.

उ प यो ग—कीवीन, सॅटोनीन इत्यादि जी पाश्चात्य औषधे त्याच्या अंगच्या विशेष गुणामुळे अतिशय प्रचारात आली आहेत त्यांपैकीच आयोडीन हे एक महत्त्वाचे औषध होय. ह्याचा बहुधा विन्याप्रमाणे बांधो-पचाराच्या कामांत उपयोग करतात. ह्याच्या अंगी विन्या-प्रमाणे स्फोटकर धर्म आहे, परंतु विन्याइतका तो तीव्र नाही. आयोडीनला 'विन्याचे तेल' असे अहानी लोक म्हणतात. परंतु विन्याचा व त्याचा काही संयोग नाही. आयोडीनची मुख्य निरनिराळी तीन औषधे इश्वरी दुकानातून आयती तयार मिळतात. ती आयोडीनचा अर्क (टिक्वर अॅक आयोडीन), आयोडीनचा लेप (क्लीन-मेट ऑफ आयोडीन) व आयोडीनचे मलम (ऑइन्ट-मेट ऑफ आयोडीन) ही होत.

आयोडीनच्या अंगी अंतुनाशक [डिस्इन्फेक्टंट], पु न होळें देण्याचे (अँटिसेप्टिक) व दुर्गंधनाशक (डीओड-रायझर) धर्म आहेत. रोग्याच्या जबळ नुगत एक विन-हाकण्याच्या पात्रात थोडे आयोडीन ठेविल्याने त्याच्या दुर्गंध व अंतुनाशक गुणाचा उपयोग होतो, कारण ते उद्द न गाणारे असल्यामुळे चोहकडे तेव्हाय पसरते

अने कारणस्तव स्वचेवर त्याचा उपयोग करितात मुख्यत्वेकरून लिनिमेंट आयोडीनचा आतील दरद कमी होण्यासाठी, वर फोड यावे म्हणून किंवा त्या जागची त्वचा अंमळ लाल व्हावी. एवढ्यासाठी ररि- तात, लिनिमेंटचा लेप स्वचेवर लावित्याने प्रथम ती जागा गरम होऊन नंतर तेथे गुणगुण किंवा आगहि होऊ लागते. केव्हा केव्हा आग अगदी असहा होणे लिनि मेंटच्या लेपापासून स्वचेच्या आगाचाच फक्त सौम्य दाह होऊन तिचा फोडा भातो परंतु लिनिमेंट फार कडक असल्यास दाह स्वचेच्या खालच्या पदरास पोचून पलि स्तरासारखा फोड येतो त्यामुळे कायमचा डाग रहा- ण्याचा संभव असतो, सबब फोड येईल, असा लेप न लावणे बरे. त्वचेला लिनिमेंटच्या लेपाचे दोन हात सोस- तात, परंतु पूर्वी तोच लेप लावून किंवा दुसऱ्या बाही- कारणांने त्वचा हुळहुळी झाली असल्यास फक्त एकच हलका हात सोसतो. लिनिमेंटच्या लेपापासून फार आग झाले लगण्यास ती जागा स्फिरिट ऑफ वाईन, जिन, ग्लिस्की किंवा कोलनवॉटर यांनी धुवावी किंवा छादी पेक्षा आयोडाईड ऑफ पोटॅशियम हा इप्रभा क्षार धोडा धेंडपाच्यात विद्रुत करून त्याने ती जागा हलकेच धुवावी. ब वर पोटॅश लावावे म्हणजे आग नाहीशी होते. निसा किंवा चवथ्या दिवशी लेप लाविलेला जागी किंवा सभो- वर्ती त्यास छद्द पुरळ येतो, तो पुढे आयोआप, कमीहि होतो.

पुष्पकुसवारणाच्या आर्गे दाहात (कार्निफ प्युरसी) पुष्पकुसवारणात साचलेले पाणी सौपून नाहीसे होण्या- साठी लिनिमेंटचा लेप छातीवर लावितात. बहुत दिव- साच्या क्षयरोगात जन्म्या खाली छातीवर लिनिमेंटचा लेप लावल्यास दुसऱ्या अवलेला खोकला कमी होऊन पुष्पकुसाच्या नळ्यातील क्रिया त्यात पडलेल्या खोलगदातील कफाचा त्याबद्दि कमी होतो. छातीत सदी जळून बरेच दिवस खोकला येत असल्यास छातीच्या मागच्या व पुढच्या अंगास लिनिमेंटचा लेप लावित्यास खोकला सौम्य होऊन कफ कमी पडतो. छातीच्या स्नायूमध्ये कोठेहि दुर्गंधगंधास लिनिमेंटचा लेप लावित्याने उपयोग होतो. पण अशा विकारात राहणे पोटॅश लावणे बरे, कारण भरूर पडल्यास पुन्हा त्याचा उपयोग करिता येतो. परंतु राहण्या पोटॅशाने आ ठणव्या नाहीसा होतो तो लिनिमें- टच्या सेवाने रहातो. आर्गे आमवातात गुंथलेल्या नाच्या भोवती लिनिमेंट आयोडीन लावावे. साध्यामधील स्नेह- नथेतीचा दाह झाला असतानाहि ह्या उपायानेच चांगला गुण येतो. पालेस्तराप्रमाणे लिनिमेंट आयोडीनने ठणकू राहून साध्यत सचय पावलेस पाणी कमी होते, पलि- स्तराप्रमाणे पुष्पज्वा स्वपासून प्रथम काही दिवस गाथा गाढा खात्यासारखा होतो, पण ह्यास भिषकाचे प्रयोगन

नाही कारण, ह्यानंतरच आयोडीनचा स्वरा गुण येऊ लागतो. माराश, साध्याची सूख अधिक होणे हे लक्षण आयोडीनच्या लेपापासून खास उपयोग झाला ह्याचे सूचक होय. बंठमण्याच्या खालील मथीचा दाह (ब्रॉको- सील) झाला असता स्वचेवर लिनिमेंटचा लेप लावितात, गाढ कमा होईपर्यंत सोसेल त्याप्रमाणे लेप लावीत जावा, पण बहुधा आठवड्यातून एकापेक्षा अधिक वेळ लेप स्वचेस सोसत नाही. तोंडावर होणाऱ्या एक प्रकारच्या दुष्ट व्रणात [स्युप्रा] टिक्वर किंवा लिनिमेंट व्रणाच्या काठावर व सभोवती लावावे. ह्या उपायाने तो प्रथ पृष्- ण्याचे बंद होतो. आयोडीनच्या मलमाचा उपयोग पुष्कळ विकारात होतो. फार थडीने पायाव होणाऱ्या विखल्यात (चिलब्लेन्स) हे मलम त्वचा विरण्याच्या अगोदर लावि- त्यास पुष्कळ उपयोग होतो. छातीत कोठे दाह नसून स्नायू ठणकू लागल्यास मलमाचा उपयोग करावा.

लिनिमेंट, टिक्वर व ऑईटमेंट या तिर्पाचा साररया विकारात उपयोग करण्यास हरकत नाही, परंतु जेथे तीव्र अंमळाचो आवश्यकता असेल म्हणजे विरफोटक परिणामाची आवश्यकता असेल तेथे लिनिमेंटचाच उपयोग करावा. दाह होऊन पुष्कळ दिवस गाढी राहिल्या असल्यास त्या विरघळण्या- साठी लावत आयोडीनचा उपयोग करितात. परंतु ह्या उद्देशाने गडमाळच्या गाढीवर आयोडीनचा उपयोग केल्यास डाह वाढून त्यात पू होण्याचा संभव असतो. सबब गडमाळच्या गाढीवर आयोडीनचा उपयोग आवश्यकता करावा.

आयोडीनचे अग्नी क्षुद्रिध धर्म असल्यामुळे खवळ्यावर त्याचा मलमाचा उपयोग करावा.

पावरे [इरिस्पिरेलस] या विकारात टिक्वर आयोडीन दाह आहलेल्या व सभोवतालच्या स्वचेवर लावित्याने तो पसरत नाही.

ज्या ठिकाणी दाह झाला असेल त्याच्या सभोवताली पुरळ येण्यापुरते लिनिमेंट लावले असता दाह कमी होतो. बंद, विशधि, व्याज्युळी इत्यादिकांच्या सभोवतालच्या स्वचेवर लिनिमेंट लाविले असता दाह कमी होऊन त्याचे पुढे पाळक पडत नाही.

अदकोशात पाणी झाले असता ते प्रथम काढून आयो डीनचा अर्क पिचकारीने घातला. अथवा सौपासून घोंडा दाह उत्पन्न होऊन पाणी साचणाऱ्या पिशवीची दोन्ही अंगे एकमेकास चिडहून तांत पुन्हा पाण्याचा सचय होऊ शकत नाही. मोठमोठ्या विद्रुधीत झालेला प काढतयावर आी आयोडीनचा अर्क घातल्यास पुष्कळ उपयाम होतो.

पुष्कळ दिवसाच्या क्षयरोगात फार त्रासदायक खोकला असून कधी पुष्कळ पडतो तेव्हा रोज सकाळी

व सार्यकाळी आयोडीनची वाक घेतल्याने कफ पटण्याचे बंद होऊन खोऱ्याहि कमी होतो; महापासून दहा वर्षांच्या वयाच्या मुलांना गोवर येऊन गेल्यावर किंवा तो आला नसतानाहि मरा सदा लागल्याबरोबर पमा पसून मोठा त्रासदायक खोऱ्या येतो, त्यामुळे छातीत रुंद रुंद आवाज होतो व हा विचार लवकरच मरा न होऊन पुनः पुन्हा उलटतो त्यातहि आयोडीनच्या वाकपासून उपयोग होतो; तसेच पदमर्षामध्येहि आयोडीनची वाक दिवसातून पुष्कळ वेळा ओढल्याने बराच फायदा होतो; नाक किंवा डोळ्याचे आतील कोपरे खासणे. व डोळ्यातून किंवा नाकातून पाणी गळणे आणि अतिशय कपाळ दुखणे ह्या विकारांने पाहिजे त्या मनुष्यास बघेच्यावर्ये मधून मधून त्रास होतो, तो विकारहि आयोडीनची वाक घेतल्याने जातो.

आयोडीनची वाक घेण्याची अगदी सोपी व साधी रीत म्हणजे निमुळ्या तोंडाचे सुमारे दोराचे भाडे घेऊन आघणाच्या पाण्याने तें भाडे आतून धुवावे व तें चागले तापवावे; नंतर त्यामध्ये सुमारे निम्मापर्यंत आघणाचे पाणी घालून त्यास २०-३० घेव आयोडीनच्या अर्काचे टाकीव; मग रोम्यास आपले तोंड माझ्याच्या तोंडावर धरण्यास सांगून आयोडीन मिश्रित वाक ओढण्यास सांगारे; वाक बाया जाऊ नये म्हणून भाडे व रोम्याचे डोळे रुमालाने झाकावे. ह्याप्रमाणे वाक सुमारे पाच मिनिटपर्यंत रोज सकाळी व सार्यकाळी घ्यावी. केव्हा केव्हा आयोडीनच्या पुष्कळ प्रमाणा-मुळे घशात व छातीत काही वेळ दुखल्यामारसे वाटते. केव्हा डोळे येतात, नाकातून पाणी गळते व कीकहि दुपट.

पुष्कळ दिवसाच्या पिनसामध्ये मिठाच्या पाण्यात थोडा आयोडीनचा अर्क घालून त्या मिश्रणाने नाक घुतले असता चांगला उपयोग होतो.

आयोडीनचा अर्क लाविल्याने दातावरचे कीट निघते; हिरव्या सुरडतून दात अधिक उपटें पडू लागल्यामुळे त्यांस कीट लागण्याचा जेव्हा संभव असतो तेव्हा हिरव्याम आयोडीनचा अर्क लाविल्याने त्या सुरकुतण्याचे बंद होतें व ह्यासाठी दाताजवळच्या हिरव्याच्या भागावर. आयोडीनचा अर्क घेऊन पावबोर पाण्यात राकावा व त्या मिश्रणाने मुळ्या कराव्या म्हणजे पाण्यापासून लाळ गळून लागल्यास ती कमी होते; तोंडातील गर्माच्या अथवा साध्या घरास मुद्दा आयोडीनचा अर्क लावावा.

काहील प्रमाणात आयोडीनचा पोटात उपयोग केल्यास कोटपाच्या नाजूक त्वेचेचा दाह होऊन पोटात दुखू लागते व वांति, जुनाव होऊन पुष्कळदा अर्धत क्षकिपात होतो व मरणहि येते. म्हणून, आयोडीन पोटात द्यावयाचे असल्यास जेवल्यानंतर लागलाव घावे म्हणजे त्या रिपतीत कोट्याच्या नाजूक त्वेसहचेंचें अन्नामुळे आपोआपच रक्षण होतें.

हिवजरात कोयनेलच्या ऐवजी आयोडीन पोटात दिल्याने जर येण्याचे बंद होतें, इतकेंच नव्हे, पण ज्या रोग्यानी कोयनेलपासून गुण येत नाहीं त्याचा जर आयोडीनपासून राहतो असा अनुभव आहे. पोटात आयोडीनचा अर्क बारा घेरापासून पंधरा घेवापर्यंत द्यावा. (मिपग्विलास पृ. ९)

आयोडीन तत्त्वज्ञान—इंद्रियज्ञान जडविश्वाच्या जडप्रकृति, गति व शक्ति यांनीं खुलासा करणाऱ्या आयोडीन तत्त्ववेद्यांच्या मतात हे (आयोडीन स्कूल ऑफ फिलासाफी) नाव आहे. इ. स. पू. ५ व्या व ६ व्या शतकातील पुष्कळसे तत्त्ववेत्ते या पंथाचे होते. हे बहुतेक आयोडीनात जन्मलेले असून त्यावर स्थानिक परिस्थितीचा प्रभाव पूर्णपणे बसलेला असल्यामुळे त्यांच्या मतावरून आपणास आयोडीन शुद्धिमतत्वे व तिच्या विकासाचे चांगले ज्ञान होतें. यासंबंधी ही गोष्ट विशेष लक्षात घेण्यायोगी आहे की, या मताचा पि. पू. सहाव्या शतकात उदय प्रत्यक्ष प्रोसमये न होता इजिप्शन समुद्राच्या पूर्व तीरावराल्ल बसाहतात झाला. या तत्त्ववेत्ता आदिम ऐक्याप्रमाणे ध्येय व पद्धति या बाबतीतहि ऐक्य दिसून येतें. या संघांनीं इद्रियज्ञान जडविश्वाचा खुलासा करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनीं जडप्रकृति, चळनक्रिया, व शक्ति यांच्या योगाने जगातील सर्व चमत्कार घडतात असे प्रतिपादन केले. त्यात व इलियाडिक व पायथेगोरियन या पंथांमध्ये या बाबतीत मतभेद होता. पायथेगोरियन तत्त्ववेत्ते पृथक् निरपेक्षपणे विचार करीत आणि ज्ञान व अस्तित्व यांचे आध्यात्मिक दृष्ट्या स्पष्टीकरण करीत.

हिरॉफिटसपर्यंतचे प्राचीन तत्त्ववेत्ते सर्व गोष्टींच्या आदिकारणाचा—जडप्रकृतीचा—शोध करण्यात गहन गेले होते. हिरॉफिटसने “ सार्वत्रिक गतीचे ” तत्त्व हे आदिकारण म्हणून पुढे आणिले, व सर्व गोष्टींचा खुलासा “ शक्तिचलन व गतिमानशक्ति ” यांनी केला. त्याने प्रेरक शक्ती कशी होती. इद्रियज्ञान जग सध्या दिसते तें कसे झाले हे प्रश्न विचारिले. थलीससे या पंथात फार महत्त्व आहे. यामेंच प्रथम विविध चमत्काराच्या मार्गोल अमर्याद एक तत्त्व शोधण्यास सुरवात केली. “ जल ” हे तें एक तत्त्व आहे असे तो म्हणे. यानंतर अनॉक्सिमंडरने हवा व अग्नि यामधील आणि पृथ्वी व जल यामधील एक जड तत्त्व, व त्याचे अनंतत्व प्रतिपादन केले. हे अनंततत्त्व भूतकाळी, आज व पुढेहि एकरूपच असणार. तें निर्विकल्प आहे असे त्याचे मत होतें. ह्याचा शिष्य अनाक्सिमॅन्डस यानें या आस्त्यतिके जडवादाविरुद्ध बंड केले. त्याने “ हवा ” हेच एक तत्त्व आहे असे प्रतिपादन केले. वाटीची क्रिया कोणत्या दोन मार्गांनी होतें हे त्याने दाखविले उष्णता व नंदा यांनी विरलीकरण व ह्मीभवन होतें; यानंतर “ हवा ” ही ज्ञानवाने देवता आहे असे म्हणण्यात आले. अस्तित्वा-

संस्था विविध मते व जव जीव वाद यातील हा दुष्वा आहे. " करक " ही अनुभवातील मुख्य गोष्ट असून "बहुत्वाचा" केवळ भौतिक गुलाचा वरणे शक्य नाही. " बहुत " हे इंदियाचे व "एक" हे विचाराने असते. अस्तित्वाचा गुलाचा परिवर्तनानेच होता. हिरोक्लिडसने अस्तित्व व नास्तित्व याच्या परस्पर अस्वयक संबंधावर विशेष भर दिला त्याने आधोनिधन तत्त्वज्ञान अत्युच्चपादास पाह्यावेळें. पण विषय व विषयी याचा संबंध यास समजला होता असे म्हणता येत नाही. इंदियज्ञानात अमलेल्या सर्वगामी सुसंगततेने आकलन म्हणजेच मानवी ज्ञान होय. इंदिये विश्वसनाय नसतात कारण विविधता एका ईश्वराचे संघर्षात नाशित असते असे म्हणण्याऐवजी तो स्वतःच मिथित असते असे ते म्हणतात. यामुळे सार्वत्रिक ईश्वरी बुद्धीस मानवी वैयक्तिक बुद्धि अर्धित असते हे मत प्रमुख असलेले "नोति" मत सुरू झाले. नित्य ईश्वरासमोर वैयक्तिक क्षणभंगुरत्व फुलू करूयास नाकारणे म्हणजे नैतिक कर्मावस्था होय. येथे अमरत्वाचे तत्त्व आढळते. प्राचीन युरोपीय विचार व शुद्ध संश्रदायानील मूल तत्त्व यांचे भाष्य आध्यात्म्याच्या या अस्तित्व व नास्तित्व प्रभात तसेच व्यक्ति व ईश्वर याच्या संघर्षात दिगते. येथपर्यंत या तत्त्ववेत्ताच्या विचारांछेतात प्रामुद्य होता. सर्व विचारी पुढप थलीसच्या माग ने आत प अस्तित्व प्रश्न अनुभवाच्या वाजून साडविण्याचा प्रयत्न करीत. पण हिरोक्लिडसने अगदी नरीन विचार सुरू केला. परमेनिडस व अनेक यानी " दृग्भातून शक्यच येते " असे म्हणून या प्रभास न्यायशास्त्रीय अनुभवपूर्वाचेवारात टाकिले. यागनरच्या आधोनिधनानी सार्वसमूह पद्धति स्वीकारली. अस्तित्व व नास्तित्व आणि सार्वत्रिक स्थिति स्थापकता व केवळ सातत्य याचा संबंध थापिला या विरोधी कलाच्या परीक्षाणात मिश्र मिश्र मते पुढे आली. आन-विश्वगौरसने सर्व गोष्टी आदिनाप सून अव्यस्थित स्वहता. अस्तित्वात असून त्या अनंतकणात सर्व गोष्टीची पिने अवतात व एकाचरण य मिश्र तत्त्वसमाहार याच्या योगाने एकतापीय तत्त्वे एका ठिकाणी येतात. "नोभाव" -मन-हा या सर्व क्रिया परिलो; पण तो अवगतीत नाही. फक्त विरल आहे एवढेच. त्याने एका स्थणात गती उत्पन्न केला व ती सर्वत्र पसरली. ही सार्वत्रिक गति चालू आहे व अनेककालपर्यंत चालू राहणार या गतनिच सर्व वस्तु तयार केल्या. हा द्वैतवाद अर्धभावदाच्या बाराच पुढे गेला होता मध्ये व अरिस्टाटलच्या टीकावरून सोळाव्या मतापे महत्त्व घरेच होते असे दिसते पण या मतास श्रम्य फार मोठेपणा देणेदि योग्य नाही. " नोभाव " ही आधिमिक शाक्ति कथावा सर्व शास्त्रमानदेव्या नाही. तो मगदागदि नव्हे. इतर सर्व वादविस्तून पुढी निराळी वाटने गीम सर्व विस्वाची चलनशाक्ति समजून उदा शब्दाने पुढापय व कार्यकृतत्व याचा बोध होतो तो शब्द कोवमान्य

करवून आनगिज्ञगौरमने युरोपीय तत्त्वज्ञानात नूतन चैतन्य आणिले. आधोनिधनाने सर्व गोष्टीत एक तत्त्व असेल असे प्रतिपादन केले. व हिरोक्लिडसच्या बहुतत्त्ववादाविरुद्ध मत दिले. हे एक तत्त्व म्हणजे सार्वत्रिक एकतापीयणा ह्या होय ह्या अनंत व सुदिनत आहे. व या स्वी-नेच निसर्गातील व्यवस्थित धटना झाली. असे तो म्हणे मिसेटस आलेखने आधोनिधन तत्त्वज्ञानात नोतिशास्त्राची भर घातली व पूर्वाची मते संघटित केली. न्याय व अन्याय हे नैसर्गिक नसून वायदेभोर आहेत असे त्याचे मत आहे. दिवो " जल " हे सर्वोच्च मूळ आहे अस म्हणतो.

[संदर्भ ग्रंथ—नेलरकृत ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा इतिहास. वनट—अर्ली ग्रीक फिलॉसॉफी (१८९२) केसरवैवस—दि फर्स्ट फिलॉसॉफर्स ऑफ ग्रीस (१८९४). प्रोट-हिस्टरी ऑफ ग्रीस, प्रकरण ८ चे. विटेलवैवस—हिस्टरी ऑफ एन्शंट फिलॉसॉफी (१८९९) वेग—दि ग्रीक फिलॉसॉफी (१८८३) आणि दि फिलॉसॉफी ऑफ ग्रीस (१८९८) गोपेश—ग्रीक थिक्स (ईंग्रजी भाषांतर पु १, १९०१), ए. मि. ए. रि. ए. आधोनिधन येते.—वॉप्ले सेफालोनिया, हाच मान्डा गौरा, इयाका, सीयरा व पॅक्सी या प्राक बेटाच्या नमुदायाला हे नाव आहे. या वेदाची राजकीयदृष्ट्या एधी आधुनिक काळात झाला, व ते रस्तप्र राज्य म्हणून फक्त मातव वर्षे (१८००—१८०७) होते. इ. स. ८९० च्या सुमारास लीओ नामच तत्त्ववेत्त्याने या वेदाचा एक प्राप्त बनविला; व त्या वेळी तो पूर्व रोमन साम्राज्याच्या सत्ते-खाली होता. तथापि ही सर्व बटे एका सत्तेखाली टिकून राहू शकली नाहीत, कारण कॉप्ले, सेफालोनिया, हान्ड, वगैरे वेदे पुष्करणी कधी मीबानी, कधी व्हेनेशियन रिपब्लिकने, कधी तुर्कीनी मिबून आपल्या ताब्यात घेतली होती. अठपन्ना शतकात या बहुतेक वेदावर व्हेनोशियन लोकांची सत्ता होती. त्यांनी प्रमुख दृश्य धराण्यानी पदव्या, नोकऱ्या वगैरे देऊन आपल्याला पूर्ण अनुकूल करून घेतले आणि त्याच्याशी विवाहसंबंधही केले. १७९७ मध्ये व्हेने-शियन रिपब्लिक नेपोलियनने नष्ट करून हा वेदे फ्रान्सला भोवली. परंतु पुन्हा स्वकचच पदाभोट होऊन १८०० मध्ये फॉल वादराहाने याचे स्वतंत्र रिपब्लिक बनविले तो सात वर्षे टिकले व १८०७ मधील टिलसिडच्या तहाने पुन्हा हा वेदे फ्रेंच साम्राज्याचा भाग बनला. नेपोलियनचा पादराव फ्रान्सवर १८१५ मधील पॅरिसच्या तहाने हा वेदे मिट-नच्या संरक्षणघटतेखाली पूर्णपणे गेली.

मि टि टा प्रो टे फट रे ट.—पॅरिसच्या तहातील फलमे वरांचे अनिविधार्थक अघल्यामुळे त्याचा सक्षय तितका आपल्या कायद्याच्या दृष्टीने लार्थ लावून ग्रेट ब्रिटनने आपली सत्ता या वेदावर सक्षय तितकी अधिक बसविली, ज्याने तहात या वेदाने " पूर्ण पृथक् व स्वतंत्र राज्य " असे ठर-विले असूनहि ईंगमानी रयावर आपली पूर्ण सत्ता बसविली,

व सर थॉमस मेटलंड यास तेथे हाय कमिशनर नेमिले. राज्यकारगर पाहण्याकरिता देश सरकार स्थापन करावे, असें तद्वात करून होते, त्यांची अमलबजावणी म्हणून इंग्लंडांनी तेथे महा सभागदाचे सेनेट व चाळीस सभागदाचे कायदेमंडळ (असेंब्ली) स्थापन केले. परंतु राजकारभाराची सत्ता हाय कमिशनरच्या हाती ठेविली कारण तो वाटेत त्या गोष्टीस (व्हेटो सारख्या अधिकाराने) अडथळा करू शकत असे, आणि वाटेत तो गोष्ट (मॅजिस्ट्रेशनसारख्या अधिकाराने) अमलात आणू शकत असे. सदका बांधणे, प्रत्यक्ष कर नाहीसे करणे, चचेच्या जमीनी लागवडीस लावणे, न्यायनिवाड्याचे काम निःपक्षपातपणाने करणे, व शाळा स्थापणे, वगैरे लोकव्यवयोगी कामे सर थॉमसनने केली. तथापि त्याने जी अनियंत्रित सत्ता चालविली तीमुळे लोक विद्वान गेले. १८९३ मध्ये त्याच्या मागील जनरल सर फ्रेडरिक अडाम हाय कमिशनर नेमला गेला. त्याच्या वेळी कॅप्टन वेटाची नवी तडबंदी व इतर महत्वाची सावंगणीक काम करण्यांत आली. पुढे सर हावर्ड कपलस १८९५-१९०१ यावेळी बरीच अनियंत्रित सत्ता गाजवल्यामुळे लोकपक्षाचा अधिक शोभ झाला त्या वेळी श्रीहीस मुन्ट्रेसिडी (ग्यु १८६१) या लोकांचा पुढारी होता. १८८८ मध्ये युरोपात राज्यक्रांतीचा लाट उमळली त्या वेळी तत्कालीन हाय कमिशनर (लॉर्ड सेटन १८४३-४९) याने कित्येक महत्वाच्या सुधारणा केल्या. तथापि हा वेट प्रीसला जोडली जाई असे म्हणणारा जो पक्ष होता तो उत्तरीतर अधिक पळावत गेला. मधून मधून दंगलीचे बरेच होऊ लागले पण ते लष्कराच्या मदतीने मोडण्यात आले. पार्लमेंटने वेट प्रीसला जोडली असा ठराव पास केला. १८५९ मध्ये सुप्रसिद्ध इंग्रज सुराई रलंडस्टन ह्यान हा चा वेटाचा हाय कमिशनर झाला. तेव्हा लोकांची स्वतःची इच्छा सफळ होण्याची विशेष संघि आली. पण थोडक्याच दिवसात रलंडस्टनच्या आगी सर हेनरी स्टोवर्षची नेमणूक झाली, तेव्हा ब्रिटिश सरकार व देवध कायदेमंडळ (असेंब्ली) यांच्यामध्ये झगडा चालू झाला. हाय कमिशनर राज्यघटनेच्या निधमाचे आणि पॅरिस तह्यातील कलमांचे उल्लंघन करित आहे असा निवेधपर ठराव असेंब्लीने केला. पुढे १८६२ मध्ये प्रीसमध्ये राज्यक्रांती होऊन इंग्लंडच्या सध्याने ग्लुक्सबर्गोचा फ्रिन्स विल्यम जॉर्ज हा प्रीसचा राजा झाला, तेव्हा ही वेट काही अटीवर प्रीसला जोडण्याचे इंग्लंडने ठरविले; पण त्यापैकी एक अट असेंब्लीला मान्य नव्हती, त्यामुळे तो प्रश्न पुन्हा भिन्न पटला. पण लवकरच इतर राष्ट्रांनी ब्रिटिशांची या वेटावरील संरक्षणसत्ता रद्द स्थापने ठरविले. त्यामुळे १८६४ मे ३१ रोजी ब्रिटिश सरकारने आपला हाय कमिशनर व सैन्य तेथून काढून परत केले. या असेंब्ली

व सरकार यांच्यामधील झगड्यांत असेंब्ली दोनवेळी तहकूष (मोरेगेशन) ठेवण्यांत आली होती

याप्रमाणे ही वेट प्रीसच्या ताब्यांत ठेवल्यावर तेथे विशेष महत्वाची काही गोष्ट झाली नाही, उलट त्यांची गरभराट अनेक कारणांमुळे काहीशी कमीच झाली आहे.

[संदर्भ ग्रंथ—कॅप्टन—फोरेइयर्स इन दि आयो. आय. लंडन, हाच एक प्रसिद्ध इंग्रजी ग्रंथ या वेटाविषयी माहिती देतो. इतर जे काही वाढव्य उपलब्ध आहे ते जर्मन-ग्रंथ वगैरे भाषातून आहे. ब्रिटानिकामध्ये यावर लेख आहे]

आयोनियन लोक—हेलेनी जातीच्या लोकांपैकी ही एक प्रमुख पोटभात आहे. ऐतिहासिक काळात अँटिका युरोपाचा काही भाग, आशियामध्यमरच्या पश्चिम किनाऱ्याचा काही भाग, पेलोपोनीसचा ईशान्यभाग वगैरे प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांनी आयोनियन असे म्हणत. सातव्या व आठव्या शतकातील हिम वाह्यमात हे नाव आढळते. प्राचीन ग्रीक इतिहासकार हिरोडोटस याने या लोकांबद्दलचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. 'आयोन' नावाच्या पुरुषाचे हे वंशज असून मूळ पेलोपोनीसच्या ईशान्य भागात हे रहात होते. एकियन लोकांनी त्यांना तेथून हाकून लावल्यावर ते आटिकात राहू लागले. ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकात आयोनियन लोकांचा पूर्वीचा लौकिक कमी होत चालला होता; याचे कारण त्यांचा शातताप्रिय, वैनी व नम्रता स्वभाव, आणि आयोनियन राज्यांपैकी प्रमुख गणले जाणारे जे अर्धेन्सचे राज्य त्यांचा न्दास व नाश होत. हे आयोनियन लोक मूळने युरोपीय की एशियादिक बाबद्दल अलीकडील इतिहाससंशोधकात अद्यावधि मतभद आहे. आयोनियन संस्कृति व कला यांना एका बाजूने जुन्हा एजियन (मिनोन) संस्कृतीपासून व दुसऱ्या बाजूने हिटाइट संस्कृतीच्या मार्फत प्राच्य (विशेषतः अफुरियन) संस्कृतीपासून उत्पन्न मिळाले. आयोनियन ग्रीकांचा इतिहास प्रीसच्या इतिहासात अंतर्भूत झालेला आहे.

प्राचीन भारतीय वाह्यमात उल्लेखिलेले यवन आयोनियनच होते की काय याचा निश्चय झालेला नाही. कारण मराठेकाहीतील फिरेपी या शब्दाप्रमाणे परकीयांना यवन हा शब्द योजित. सर विल्यम हंटने यवन म्हणजेच आयोनियन असे घटक त्यांचा फार प्राचीन काळापासून हिडुस्थानाची कसा संबंध आला हे दाखविले आहे ('गोरिस्ता'). पाणिनी सूत्रांमध्ये यवनलिपीचा निर्देश सापडतो. या ग्रीकांचा भारतीयवासी निकट संबंध अलेक्झांडरच्या स्वारीपासून आलेला दिसतो. आयोनिक कलेचा अवशेष जला-लाबाद (ओसीडिंग्स. ए. एस्. बी. १८७९. पा. २०९, प्लेट ११) व मथुरा (मथुरा तिसरी आवृत्ति, पा. १७१) येथे सापडतो. [ए. वि. स्मिथ—अर्ली हिस्ट्री ऑफ इंडिया, वृध—मध्ययुगीन भारत, महाभारत—उपसंहार, इ.]

आयोनिथा—आशियामायनरच्या पश्चिम किनाऱ्याच्या एशियन समुद्राजवळ असलेल्या एका भागाचे हे प्राचीन नाव आहे त्याच्या पूर्वेत लीडिया देश आहे या भागात व लगतच्या वेदांत आयोनिज वसातले ग्रीक लोक राहिले होते यूनान युद्धांतर १४० वर्षांनी या भागात वसाहत झाली, बशी दत्तकथा आहे या लहानशा भागातील निरनिराळ्या शहरात निरनिराळ्या लोकांनी वसाहत केली होतीसं दिखते कारण हिरोडोटस या प्राचीन इतिहासकाराच्या काळांहि निरनिराळ्या शहरातले लोक निरनिराळ्या भाषा बोलत असत असे त्याच्या इतिहासात म्हंटले आहे आयोनियात बारा प्रसिद्ध शहरे असून त्याचा एक सध बसलेला होता, व एकोनौ क्षण म्हणून एका पन-आयोनिज (सर्व आयोनि-याच्या) समासमात सधाने सर्व घटक भाग घेत असत त्यापि या सधाला धार्मिक स्वकूप होते, राजकीय नव्हते, कारण प्रत्येक शहराचा राज्यकारभार स्वतंत्रपणे चालत असे आयोनिथा हा भूप्रदेश फार लहान असून त्याची लांबी अर्धवी १० मैल व रुंदी २० ते ३० मैल आहे. शिवाय यापेकी बराच भाग डॉगरानी व्यापला आहे मात्र येथील हवा विशेष चांगली असून जमीन सुपीक आहे त्यामुळे येथे सर्व प्रकारची फळे विपुल होतात येथील अक्षर व मनुका (बाळगली दहें) यूरोपातील बहुतेक बाजारात असतात येथील शहरांपेकी मिलेटस हे शहर प्राचीन फाली फार प्रसिद्ध होते व हल्ली स्मनी हे शहर फार प्रसिद्ध आहे.

इ ति हा स —आयोनिथासध्याची शात असलेली पाहिली ऐतिहासिक गोष्ट म्हणजे मिस्रपूर्वे सातव्या शतकाच्या मध्यास सिमॅदी लोकांनी (धीयिया पहा) केलेली स्वारी हाय लीडियाचे राजेही बरेचबरा स्वा-या करित असत आणि कोसस व लीडियन राजाच्या वेडी (दि. पू ५६०-५४५) आयोनिथातील बरीच शहरे लीडियच्या अमलाखाली गेली पण इराणच्या सायरस राजाने ती जिंकून इराणच्या अमला-खाली घेतली दि पू ५०० च्या सुमारास या शहरांनी इराणविषय बड केले व ते मोडण्यात आले पण दि पू ४७१ मधील मीकेलच्या लढाईत प्रिकानी आयोनिथन लोकांच्या मदतीने इराणी लोकांचा पराभव केल्यावर आयो-निथा पुन स्वतंत्र झाला, पण ती अखेरीसने स्थापलेल्या केलियन सध्याचा अफित होता दि पू ३८० पासून पुन इराणची सत्ता येथे स्थापित झाली दि पू ३३४ मध्ये अले घझीवर दि प्रेटने आयोनिथा जिंकून घेतल्यापासून मॅसिडो-नियन राजांचा अमल तेथे सुरू झाला, व नंतर रोमन अम-लाखाली हा देश मला

आयोनिथाने जगावर मोठे उपकार केले आहेत, ते फसे फा, आयोनिथाने अनेक विद्वान व शास्त्रज्ञ लोक जन्मास पातल, तसेच चित्रकला उत्तम प्रकारे बुद्धिगत केली येथू पुढे पाचव्या शतकांत अथेन्स येथे या कलेच्या बांदील

उत्तेजन मिळून ती उत्कृष्ट दर्जेस पोहोचली आयोनिथन चित्रकला ख्रिस्तपूर्व ८ व्या, ७ व्या व ६ व्या शतकांत भर भगदीत होती (प्रक कला पहा) आयोनिथन प्रासेद पुढ्यात समोस येथील थिओडोरस व न्होकस, चिओसचा ग्लोकस, मेलास, मिसिआडीस, आर्चर्मन, सुपासस व अथे निस, आणि सॅमिथियाचा मॅथीजीन, हे प्रमुख होते

[सुदर्मप्रम—आशियामायनरवरील प्रयातून या भागाची माहिती सापडेल शिवाय न्यू कोर्टे—आयोनिथन ऑटिकिटीज (१८११) वॅडल—आयोनिथन ऑटिकिटीज (१७६९ पासून पुढे) मुरे वगैरेंनी प्रसिद्ध केलेला ग्रीक पाषाण शिल्पाचा इतिहास दोगावे—आयोनिथा अँड दि ईस्ट (१९०९) ए वि]

आररा—हे गांव रायपूर जिल्ह्यात असून महानदीपासून ४ मैल दूर आहे हे बंताल नामपूर रेल्वेवरच्या रायपूर स्टेशनपासून २२ मैलावर आहे रायपूरपासून येथे आग्याला टागे, मोटारी मिळतात येथील लोकसंख्या (१९११ मध्ये) ५८२० पाऊस सरासरी ५० इंच येथील तहशीलदाराचे कोर्ट इ च १८६३ च्या सुमारास उद्भूत रायपुरला गेले त्या दिवसापासून या गावाला उत्तरती कड्या आली येथे व्यापारी लोक पुष्कळ असून चातूच्या माध्याचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालतो. इयहय बशी राजाचे हे स्थान असल्यामुळे या ठिकाणी मंदिरकडीस आलेली देवालये व तळी बराच आहेत येथे एक जैनमंदिर असून ते फार प्राचीन काळचे आहे या गावाच्या उत्तर दिशेला खणले असता पुरातन घराचे पाये सापडतात यावरून पुर्व काळी हे गांव हल्लीपेक्षा फार मोठे असले पाहिजे या गावाच्या सधोबतीचा मोठ्या आकाराचा आहेत याच्यात बराचदा राहतात या ठिकाणी इ च १८७० च्या सुमारास नागव जकातदार राहत असे. यात्रेकरु लोक जगन्नाथास जाताना बागेश्वरच्या मंदिरास येऊन भेट देतात (म द्रा ब्या १८७० व १९०८)

आरणी, पो ट नि भा ग—(पद्मास इत्यास्ता) अर्काट हा उत्तर अर्काट जिल्ह्याचा पोटविभाग असून ह्यात आरणीचा अधिनदारी तहशील, व भाऊर आणि वादिवाहा हे तालुके आहेत

त हूणी ल—उत्तर अर्काट जिल्ह्याच्या दक्षिणभागी जमीनदारी तहशील नावाने प्रसिद्ध असलेला सवीत लहान तालुका क्षेत्रफळ १८४ चौ मैल व लोकसंख्या १९११ मध्ये १०८९४५ व १९०१ मध्ये ९६५४२ इतकी होती ठाण्याचे गाव आरणी सरकारास द्यायच्या वेदकक्ष फडासह २१००० रुपये असतो

श हूर—उत्तर अर्काट जिल्ह्यात हे शहर असून तेथे लेप्युटि कलेक्टर व इतर अंमलदारांच्या कचेऱ्या आहेत. मुख्य महत्वाची इमारत किल्ल्याची असून तिचा बहुतेक भाग अवघी मोडबळ्यास आला आहे तास वर्षांपूर्वी

आरणी हे एक मोठे लष्करी ठाणे होते. पश्चिम बाजूच्या तटावळ दोन जुनी युरोपियनांची स्मराने आहेत. कदाचित् त्याच्या मैदानाच्या एका बाजूने एक द्रष्टव्युद्धाचा स्मारक स्तंभ आहे. वायव्येच्या कोपऱ्यांत एक जुने सुंदर देवालय असून ते वेलेर किल्ल्याने स्मरण करून देत असते. रेशीम व कापूस यांच्या विणकामाचा मोठा धंदा या शहरांत चालतो.

इति हा म.—प्रसिद्ध कवि आनंदतनय आरणीचाच होता (आनंदतनय पदा). कर्नाटक शिक्क्यावेळी राहाणाने आरणी प्रांत वेदोभास्कर या ब्राह्मण सरदाराला जहागीर म्हणून दिला होता. कांहीं ठिकाणी राहणीस वकट्टव दिव्य-बद्दल विजापूरच्या बादशहाने वेदोभास्कराला हा दिला असा उल्लेख आढळतो (उदा. महाराष्ट्र सारस्वत-आनंदतनय, पदा). शिवाजीने कर्नाटकावर हजारी केले तेव्हा ब्यंकोशीस आरणीसह इतर कांहीं प्रांत आपल्या बाट्याचे देण्यास लिहिले. ब्यंकोशीसो लागते जे करार केले त्यांत 'आरणी प्रांत वेदोभास्कर व त्याचे आठ मुलगे बांगकडे चालवावा, त्यांस कोणतेही प्रहारची तोंडास लावू नये' असे एक कलम पातले होते (मराठी रियासत, पुरांधे). हा वेदोभास्कर शिवाजीस मिळाल्याबद्दल ब्यंकोशी त्याचा पुढे सूड घेईल अशा भीषणाने हे कलम सुषाम पातलेने दिसवें. इ. स. १५८० मध्ये हैदराबादीने आरणीचा किल्ला घेतला (रा. राज. २०. २५९). अफांड इंग्रजांच्या ताब्यांत आरण्यावेळी आरणीहि साहजिकच त्यांच्या कडे गेली. [इ. मं. ६. भावे-महाराष्ट्र सारस्वत अजगांवकर-महाराष्ट्र कविवरिण (आनंदतनय) मराठी रियासत. प्रीटप्ल इत्यादि]

आरण्यक—या वाङ्मयास ज्ञानकोश दुसऱ्या विभागातील आरण्यक व उपनिषदे हे सातवें प्रकरण सविस्तर विवेचनास दिलें आहे. आरण्यकीय विचारांची मादणी तेथे सोदाहरण दिलीच आहे. निरनिराळ्या वेदावरील निरनिराळी आरण्यकं तेथे मुंडीलप्रमाणे मांडली आहेत.

अथर्ववेद
यजुर्वेद शुक्ल

अथर्ववेद शुक्ल
यजुर्वेद शुक्ल

यजुर्वेद शुक्ल
यजुर्वेद शुक्ल

यजुर्वेद शुक्ल
यजुर्वेद शुक्ल

यजुर्वेद शुक्ल
यजुर्वेद शुक्ल

यजुर्वेद शुक्ल
यजुर्वेद शुक्ल

यजुर्वेद शुक्ल
यजुर्वेद शुक्ल

तसहस्र गृहभूषे की आज निरप्यकमौत मोडली, अशी कमें आरण्यकान (ते. आ. २. ११) मांडली आहेत. यांत उच्चारविषयक नियम आहेतच (ते. आ. २. १) याचार्थी शिक्षाविषयाने पूर्वस्वरूप या वाङ्मयात दृग्गोचर होतें. व्युत्पत्त्यासंबंधाने तर प्राधान्यातच मजकूर पुष्कळ असल्यामुळे यांत आला असल्यास नवल नाही. वेदांगीत अंतर्भूत न होणारे परंतु उत्तरकालीन वाङ्मयाशी संबंध असलेलेही कांहीं विषय यांत आहेतच. उदाहरणार्थ शकुनविषयक विचारहि यात (ते. आ. ३. २, ४) प्रदर्शित केले आहेत

आरण्यक हे ग्रंथ प्राचीन वैदिक वाङ्मयापैकी असून कालदृष्ट्या ते वेदांतर्गत ब्राह्मणग्रंथ रचनेनंतर व उपनिषदग्रंथपूर्वी तयार झाले असावेत. धीतविर्वाचा जो भाग ब्राह्मण ग्रंथांत स्पष्ट करण्यांत आला नसेल तो या ग्रंथांत स्पष्ट केला असल्यामुळे आरण्यकाना ब्राह्मण ग्रंथांच्याच भाग समजतात, पण वास्तविक त्यांतील विषयावरून पाहता त्यांचे उपनिषद् ग्रंथांशी अधिक साम्य आहे, व उपनिषदे ही आरण्यक ग्रंथांचा भाग म्हणून मानली जातात. अर्थातच आरण्यक हे धृतिग्रंथ आहेत, दृष्टाग्रंथ नव्हेत. आरण्यक या शब्दाची व्युत्पत्ति दोन प्रकारे करतात. एक अर्थ असा की, अरण्यामध्ये राहणाऱ्या ऋषींनी जिंहिहेले ग्रंथ; किंवा दुसरा अर्थ अरण्यामध्ये राहून लापल्यावर म्हणजे वातप्रस्थामधील लोकांनी वाचा-वयाचाच ग्रंथ. सायणाचार्यांनी तैत्तिरीय आरण्यकावरील भाष्यत ही दुसरी व्युत्पत्ति दिली आहे. तथापि तिसरीही एक स्पष्टीकरण शक्य आहे ते असे—यज्ञसंस्थेमध्ये दृष्ट होणारी प्रवर्ग संस्था यज्ञाशिवायहि होत असे पण पण ती घरी व करितां गायत्रादेर, विदोर्गेकरून अरण्यात व्हावी असा परिपाठ असे. त्या प्रवर्गसंस्थेचे विवेचन ब्राह्मणाऐवजी आरण्यक वाङ्मयात ३ सते. आरण्यात म्हणजे गावाबाहेर होणाऱ्या विधांचा ग्रंथ आरण्यक होय. प्रत्येक शाखेचे एक आरण्यक मानिले जात असे, आणि आरण्यकांतील विषयाची पूर्तता करणारे व पुरवणी म्हणून अधिक माहिती देणारे एकेक उपनिषद असे.

ब्राह्मणे व आरण्यके यांचा वैदिक धर्मातील आधम व्यवस्थेशिर्षी संबंध जोडता येण्यासाठी आहे; तो असा की, वैदिकधर्मा गृहस्थाधर्मा आपली धार्मिक कर्तव्ये व विधी ज्या ग्रंथाधारे करतात ते ब्राह्मण ग्रंथ; आणि नंतर तिसऱ्या म्हणजे वानप्रस्थ आधमातील म्हणजे आरण्यकांत राहणारे ज्या ग्रंथांचे अध्ययन करतात ते आरण्यक ग्रंथ होत अशीही मादणी करता येईल. आरुण्य उपनिषदात असे सांगितले आहे की "संन्यासांगे (कुटिचर) वेदमग्रांवे (संहिता व ब्राह्मण) पठण करू नये, तर याबद्दलचा विचार करीत राहणें व वेद ग्रंथांपैकी आरण्यक व उपनिषदे यांचे पठण करावे." याबद्दलच्याने आपण या स्मृतीत असे सांगितले

आहे की, ज्याला योग साधवाच्या भोले खात्रे आरम्यक ग्रंथाचे ज्ञान करून घ्यावे.”

‘‘ अने दी व आ र म्य के — अनेदाचे ऐतरेय नायक आरम्यक आहे. त्यात पाच आरम्यकें असून त्यांपैकी शेवटच्या दोन आरम्यकांचे कर्ते आश्वलायन व शौनक आहेत असे मानतात. त्यांची रचना ब्राह्मण ग्रंथाशी बरेच साम्य दर्शविते यातील दुसऱ्या आरम्यकाचे ४-९ अध्याय हेच ऐतरेय उपनिषद होय ऐतरेयाच्या पहिल्या आरम्यकात ‘ गवाम-चना ’ ताल शेवटच्या दिवशी महाप्रत नावाच्या विधीत १ काही, दुपारी व संध्याकाळी करावयाच्या कृष्णाचे विवेचन केले आहे दुसऱ्या आरम्यकाच्या पहिल्या तीन अध्यायात ‘ उष्य ’ (बोललेले) बन्ध याचा सांख्यिक अर्थ प्रतिपादिला आहे. तिसऱ्या आरम्यकात उपनिषदातील पद्धतीने, मूलाक्षरांचे व त्याच्या संयोगाचे विवेचन केले आहे.

ऐतरेय आरम्यक केव्हा किडिले गेले तेव्हा ऋग्वेद छंदितेतील सूक्ते निश्चित होती इतकंच नव्हे तर ज्या स्वरूपात ती आज आपणास उपलब्ध आहेत त्याच स्वरूपात ती त्या काळी होती. हे ऐतरेय आरम्यकावरून दिसून येईल कारण त्या मध्यात (१, १) अष्टकमणिकाग्रंथामध्ये ऋग्वेदाच्या मंत्रांची जी नावे दिलेली आहेत तीच आहेत व त्याचा अष्टकग्रंथ गसाच दिल्या आहे एवढेच नव्हे तर तादृशी काही काळ ती नावे वागली प्रचारात असली पाहिजेत. कारण आरम्यकाच्या बऱ्यांचे (याची) व्युत्पत्ति फारच स्वभाविकरिते सांगितलेली आहे. व आपल्या कित्येक अवा-स्तविक कल्पनांच्या मर्यादांना त्याचा आधार दिलेला आहे. प्रथम तो क्षत्रिजांची अथवा पहिल्या मंडळाच्या सूक्त-कारांची नावे सांगतो नंतर २ व्या पासून ९ व्या पर्यंत शैब्यार्या सूक्तकारांचे माध्यम असे एकच समाज नाव असावे असे तो म्हणतो, आणि शेवटच्या दहाव्या मंड-ळाच्या सूक्तकारांची छंदसूक्त व महासूक्त अशी नावे तो वेगळे मध्याम मंडळाची व छंद असलेली नावे पुढीलप्रमाणे सविस्तर दिलेली आहेत — (१ रे) एतमद, (१ रे) विश्वामित्र, (२ रे) वामदेव, (५ वे) अग्नि, (६ वे) भारद्वाज, (७ वे) वसिष्ठ, (८ वे) प्रथम आणि (९ वे) यादवरातीय. शिवाय आरम्यकात ऋग्वेद, यजुर्वेद आणि सामवेद या वेदांचा नावे दिलेली आहेत.

चौथे नावाच्या २ व्या व्युत्पत्ती आरम्यकात दिल्या आहेत त्या ब्राह्मण प्रथम दिलेल्या सारख्या व्युत्पत्तींशी अधिक दृढावशी दिसत नाहीत परंतु आरम्यक ग्रंथामध्ये व्युत्पत्ति विषयक दुसरे कादां विवरण आहे तेच कोणत्याही ब्राह्मण ग्रंथा-मध्ये दमिमतच आढळते. या आरम्यक ग्रंथात इतस्तत्-दिष्ट्या रहान रहान एतदीवरणात निरुक्त ग्रंथाचे आप-सांगपरूप आढळते

केव्हा या आरम्यक ग्रंथाची रचना झाली त्या काळी वेदातील सूक्तांचा व्याकरणदृष्ट्या अभ्यास वागला करीत असत. व त्यात येवज सामिदिक पाठितय नमून मोठी विद्वत्ताही असे, अस स्पष्ट दिसते यात ऋग्वेदातील दहा मंत्रांची नावे दिलेली आहेत इतकंच नव्हे तर मंड-ळाचे विभाग जो सूक्ते, ऋचा, अर्चनी, पाद, अक्षर हेच दिलेले आहेत. कित्येकदा सूक्तांची अक्षरे व त्याचे प्रकारही मोठून दिलेले आहेत, त्याच्या सक्षुभ्या आकल्याचा काही विविष्ट गूढ अर्थ आहे असे मानिले आहे एका भागात (२, २, २) वर्णांतिल प्रकार व्यंजनं, घोष (स्वर) व लघ्यन् (उष्म वणं वा, प, स,) याविषयी विवेचन केले आहे

अनेदाची चौथीतीची बायांची दुसरी शाखा आहे व त्या शाखेचे चौपटकी आरम्यक स्वतंत्र आहे या आरम्यकात एकदर पंधरा अध्याय असून त्यातील काही अध्याय ० व ऐतरेय आरम्यकातले अध्याय सारखेच आहेत चौथीतीकी आरम्यकाचे ३-६ अध्याय म्हणजेच चौथीतीकी उपनिषद होय

अ जु ने दी व आ र म्य के — यजुर्वेदाच्या वृणयजुर्वेद व शुक्लजुर्वेद या शाखा आहेत. यांपैकी वृणयजुर्वेदाचे तैत्तिरीय आरम्यक या नावाचे आरम्यक आहे या तैत्तिरीय आरम्यकात दहा प्रपाठक आहेत, त्यांपैकी ७-९ प्रपाठक म्हणजेच तैत्तिरीय उपनिषद होय दहावा प्रपाठक हे महा-नारायणीय उपनिषद होय, व त्यातील आत्मा व विषय ह्या दोन्हीपैकी ते उत्तर काळात रचलेले असले असे स्पष्ट दिसते कुहूदारवद ही शुक्लशाखाच्या शतपथब्राह्मण या ग्रंथातील शेवटच्या भागाला संज्ञा आहे

आरम्यक हे ब्राह्मण काळातले अथवा अर्थात शेवटी निर्माण झालेले ग्रंथ आहेत. अग्नि त्याद्यापिका काहींचे कर्ते शौन-काच्या काळातील असून कित्येक त्याच्याही बलीकडच्या काळातील आहेत, असे संभवसुद्धाच प्रतिपादन केले आहे

आरमार १ इतिहास.—हा शब्द पौर्तुगीज लोकांच्या आरम्याचा अन्धापासून आला असावा. याचा अर्थ लडाऊ जहाजाचा समुद्राव आणि राष्ट्रातील लडाऊ तागचे तो यापरीत ही शोध मोठ्या राष्ट्राचीच आहे असे नाही तर नगरराष्ट्रे व राष्ट्रांवरुषी राष्ट्रे ही हेछील आरमार बळगीत आणे त्याच्या आरमाराचा विराद्वि वाच प्रकारचा होता. लडाऊ जहाज म्हणून स्वतंत्र नमु-न्याची अडाने बचविणे व त्यावर लढण्याकरिता म्हणून स्वतंत्र लडाऊ दसम सिखबुध तयार करून ठेवणे ही व्यवस्था नंतर आसलात येक लागली वारच्या शतकापूर्वी नॉर्समेन, व्हॅजिन्गन, मच, इतरा, वगैरे लोकांचा आरमार शूझरंसापासून बशीं बुधारात गेला याचा इतिहास आपणास सादोत आहे वण या वाताच्या पुर्वी शेवटो केंचा हजोरे बघे अक्षय्यसमुद्राच्या किनाऱ्यावरून प्रवासी राष्ट्रांस

स्वतःची आरमारें बनविलीं होती व तीं मट्टी होऊन गेलीं, आरगोनोंदूस आणि मुल्लिसेस यांच्या पाहती कृत्वासंबंधानें उया दंतकथामुक्त व काव्यमय गोष्टी आहेत त्यात नोंस लोकांनी पश्चिम युरोपांत घुमवूळ घालण्यापूर्वीच्या दोन हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या ग्वायकिंगच्या युगाची माहिती पहावयास सापडते. उत्तर युरोपांत राहून बोहो-कडे हे घडावांनं छुट्यावूट करीत ऐतिहासिक काळाच्या पूर्वकाळातही लोकांनीं जहरी आसल्यामुळे लढाईच्या कामास योग्य अशीं स्वतंत्र प्रकारचीं जहानें बनविलीं होती पुष्कळ गति देता यावी म्हणून बापलेलीं जहाजे आणि पुष्कळ माल नेता यावा म्हणून बांधलेलीं वाटोळीं जहाजे, अशीं दोन प्रकारचीं जहाजे अत्यंत प्राचीन काळापासून होती अशा नमुन्याच्या जहाजांचे थंय मीक लोक कॉरिथियन लोकांना देतात परंतु प्राचीन हेलॅनिक लोकांना किनिथियन स्टेकाकडून हे नमुने ज्ञात झाले होते तथापि या प्राचीन काळाच्या हेलॅनिक चिंत्ना प्रकितर आरमाराबद्दल माहिती इतकी अल्प आहे की, आरमार(संबंधीचा इतिहास देण्यास अथोनियन लोकांपासूनच आरम केला पाहिजे

अ धी नि अ न आ र मा र —अथोनिअन आरमार चागलें सुधारलेंलें होतें. प्राजागी लोकांकडून जहाजाचा भरपूर पुरवठा होत नसल्यामुळे अथोनिअन सरकारानें स्वतःची लडाऊ जहाजे ठेवण्यास सुरुवात केली. क्रि पू ४८३ मध्ये पर्सियन लोकांच्या स्वाराचें सफट उद्रवताच अथेन्सनें लावट लडाऊ जहाजाची संख्या पन्नासबळून शीमरावर नेली व त्याचा खर्च मोरोनिया येथील खाणीच्या फायद्यातून भागविला. पर्सियन स्वारीच्या भारामुळख सर्व मीक संस्थानांनीं एक संघ बनवून आपलें एक संयुक्त आरमार तयार केलें. या संघाचें मुख्य ठिकाण डेलॉस येथे होतें अथेन्सचें आरमार सर्वोद्भूत अधिक चांगले असल्यामुळे सदरद्व संघात घबरेल्ये अथेन्सकडे होतें. या संयुक्त आरमाराच्या खर्चाकरिता प्रत्येक मीक संस्थानाकडून ठराविक रक्कम मिळत असे. पर्सियन युद्धाच्यावेळीं जहाजांची संख्या १०० होती ती क्रि पू ५ व्या शतकाच्या अखेरीस ३०० पर्यंत वाढली, व पुढील काळात ती ३५० झाली. प्राचीन काळात कायमचा पगारी नोकर वर्ग रोमन साम्राज्याच्या वेळेपर्यंत अस्तित्वात नव्हता त्यामुळे अथेन्समध्ये अंडमिडॅरेस्टी म्हणजे स्वतंत्र आरमार घातें नव्हतें. शाततेच्या काळात ही लडाऊ जहाजे निवाऱ्याच्या आगी नीट ठेवोत असत युद्धाच्यावेळीं स्ट्रॅटोस नावाचा अधिकारी आरमारावर सुरक्षा नेमांत असत, व त्याच्यावर देखरेख करण्याकरिता सरकारी तपासनीस अगत. वरही दोरखडे, खलाशाचा, पगार बंदरेचा खर्च सरकार करीत असे. शिवाय देशाभिमाना किंवा महत्वाकांक्षी श्रीमंत अथोनिअन इगम स्वतःच्या खर्चानें लडाऊ जहाजे तयार करून देत असत, परंतु अशा देशभयानां पुरेसें मोठे आरमार

तयार होणे शक्य नसल्यामुळे अथेन्सच्या सरकारला स्वतःचें आरमार ठेवणें भाग पडे स्पेननें ईंग्लंडवर पाठविलेल्या आरमेडाच्या वेळीं असाच अनुभव आल्यामुळे ईंग्लंडनें स्वतंत्र सरकारी आरमार करणाचें ठरविलें सोळाव्या व सतराव्या शतकात इंग्लिश आरमारामध्ये खलाशासंबंधीची जशी व्यवस्था होती तशीच बहूनेक अथेन्सच्या आरमारातही होती जहाजावर एक कप्तान, सुकान्वाला, इतर दुसरे अधिकारी, वरही मारणारे खलाशा व लढणारे शिपाई अशीं माणसे असत. प्राचीन लडाऊ जहाज गॅलीच्या (बर्फाच्या तीन तीन रागा असलेलें जहाज) नमुन्याचें असल्यामुळे पद्धेवाऱ्यांची संख्या फार लागत असे अशा शीमर जहाजामध्ये एकंदर वीस हजार लोक असत म्हणजे ही संख्या ट्राफल्गर येथे लढलेल्या ब्रिटिश आरमारावरील संघवेष्टे अधिक होती, तरीहि असले मीक आरमार मोठे म्हणून गणलें जात नसे, कारण रोमन व कार्थेजियन लोकांची आरमारें त्याहूनहि मोठी म्हणजे शेंकडों जहाजे व १५०००० लोक इतक्या मिळून बनलेलीं असत.

सोळाव्या शतकाच्या शेवटीं जहाजाच्या रुद्द बाजूकून तांका डगण्याची पद्धत आणि जहाजाना शिडे लावण्याची पद्धत उपयोगात येईपर्यंतच्या पूर्वीच्या काळातील आरमारें अथोनिअन पद्धतीचींच असत अलेक्झांडर जेतरच्या कार्थेज, रोम, बायझंटियस बादशाहा इटालीतील लोक-सत्ताक राज, अरब लोक आणि बॅरॉनॉनचें लडाऊ आरमार ही गॅली जातीच्या जहाजांचीच असत त्यामुळे स्थोली व्यवस्था सर्वत्र सारसीच असे तथापि रोमच्या आरमारासंबंधी एक विशेष गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी होती ती ही की, प्रजेच्या निज साधनघाटी आरमाराचा उपयोग होत असे ही विशेष गोष्ट प्राचीन रोमच्या आरमारातून कॉन्स्टंटिनोपल उर्फ बायझांडन आरमारात व तेथून पुढें अर्वाचीन इटलीच्या आरमारात परंपरेनें बाळ राहिली होती

रोम—प्राचीन रोमची व्यापारी शहर या नात्यानें बडा-ओल इट्रुस्कन लोक, मीक बसाहोती, व कार्थेजिअन लोक याच्याबरोबर बाळ होती. रोम आपल्या आरमाराची काळजी किती घेत असे ही गोष्ट क्रि पू ३११ मध्ये रोमनें आरमारी कामीगतर नेयलें होतें यावरून दिसते. पहिल्या प्यूनिक युद्धामध्ये रोमला मोठे आरमार तयार कराचें लागलें कार्थेजची सत्ता नष्ट झाल्यानंतर रोमला यलाज्य प्रतिस्पर्धा कोणी उरला नव्हता, पण क्रि पू. पहिल्या शतकात चांचे लोकांचा उपद्रव फार झाल्यामुळे रोमला पुन्हा आपल्या आरमाराकडे लक्ष द्यावें लागलें रोमन साम्राज्याकडील समुद्रावर व जमिनीवर सातता राखण्याकरिता बादशहानां आरमार ठेवाचें लागे. त्यावेळीं मुख्य दोन आरमारें असत शिवाय न्हाइन, डॅन्यूष व युमेरीस या नद्यामध्ये

रोमच्या लढाऊ जहाजांचे काफिले असत, व प्रत्येक ठिकाणी लढण्याकरिता सैनिक ठेवलेले असत.

या य स टा इ न —कॉन्स्टांटिनने बायझंटिनमच्या नागी नवे रोम शहर वसाविले तेव्हापासून पूर्वे साम्राज्याचे स्वतंत्र आरमार अस्तित्वात आले, त्याचा इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. परंतु व्हॅलेंट लोकांचे राज्य (३२८-५३४) होतें तोंपर्यंत पूर्वरोमन साम्राज्याच्या बादशहाना आरमार ठेवणे भाग असे, पण त्यानंतर आरमाराकडे त्याचे दुर्लक्ष झाले पण पुढे सातव्या शतकाच्या अखेरीस सुसुलमानी मत्ता उदयास आल्यानंतर स्वतःच्या किनाऱ्याचे रक्षण करण्याकरिता बादशहाना आरमार ठेवावे लागले पूर्वेकडील खलिफांचे देश जिंकण्याकरिता आरमार ठेवले होते त्याच प्रमाणे काँस्टॅन्टिनोपल अमीरानी व खलिफानी ठेवले होते. बायझंटिन आरमार मॅसिडोनियन घराण्यातील प्रबल राजाच्या वेळी (८१७-१०५९) सर्वांत उत्तम स्थितीत होते या आरमाराचे बादशाहो आरमार आणि प्राक्तिक काफिले असे दोन भाग होते या बायझंटिन आरमाराची विशेष मोठ ही बी, अलॉकडच्या पद्धतीप्रमाणे त्यात तोफा डगणारे खळाशी आणि तोफखान्यावरील स्वतंत्र अधिकारी असत पुढे बाराव्या शतकात जेव्हा तुर्कीच्या स्वायामुळे पूर्वे साम्राज्य मोडकडीस आले त्यावेळी बायझंटिन आरमार कमकुवत झाले आणि बादशहाना व्हिजिशियन लोकांच्या आरमारी मदतीवर अवलंबून रहावे लागले.

म व्य यु गा ती ल आ र मा र —इटालीतील भूमध्युगीन लोकसत्ताक संस्थाने आणि भूमध्यसमुद्राच्या किनाऱ्यावरील राजसत्ताक संस्थाने याची आरमारें जेथेथेच्या पद्धतीवरच असत. या आरमारातील दर्यावर्दी लोक (विषेपत. जिनीआ येथील दर्यावर्दी लोक) पथिम युरोपातील राजाच्या नोकरीत राहत असत गॅलीशियातील डॉन्सिअॅगोचा पहिला आर्विशिष्य बॅगो गेल मरेज याने बाराव्या शतकात व्हिगो येथे एक गोदी व जहाजांचा काफिला बांधण्याकरिता जिनीवा लोक कामावर ठेविले होते. इंग्लंडचा राजा तिसरा एडवर्ड यानेहि जिनीवा लोकच ठेविले होते. आणि फ्रेंच राजांकरिता रुआ येथे गोदी बांधण्याच्या कामावर जिनीवा लोकच होते. या लोकांनी भूमध्य समुद्राकडील आरमारी वलेच्या ज्ञानाचा आधुनिक किनाऱ्यावरील राष्ट्रांत प्रसार केला. भूमध्यसमुद्रातील आरमाराचा दोवटला मोठा प्रभाव इतिहासातील लेपेंटोच्या लढाईत (१५७१) दिसला. तेव्हापासून आरमाराचे मुख्य कार्यक्षेत्र महासागर ह्मणले.

अर्वाचीन काळातील मोडमोटा आरमाराची माहिती देशवार देणे अधिक सोईचे आहे.

ग्रि टि श आ र मा र. —अर्वाचीन जगातील आरमारांत प्रेट्रिटिनचे आरमार सर्वश्रेष्ठ आहे कारण त्याचा इतिहास सर्वांत अधिक मोठ्या काळाचा व सतत सुधारणेचा आहे

नवव्या शतकात नॉर्स लोकांनी केलेल्या स्वाभ्यामुळे इंग्लिश लोकांचे स्वसंरक्षणार्थ आरमार तयार करण्याकडे प्रथम लक्ष गेले. यावेळी त्याच्या प्रयत्नाला थोडेसेच यश आले आणि नॉर्स लोकांनी इंग्लंडच्या पूर्वे किनाऱ्यावर वसाहती केल्याच तरीपण राष्ट्रीय आरमाराची व्यवस्था तेव्हापासून अमलात आली प्रत्येक परगण्याने आरमाराकरिता जहाजे पुरवावी असे ठरले आल्फ्रेड व तदुत्तर राजे यांचेहि स्वतःची लढाऊ जहाजे होती, व त्यांचा राजे सरकारी खजिन्यातून चालत असे. पुढे ही निरनिराळ्या परगण्यांनी जहाजे पुरविण्याची पद्धत नारमन लोकांच्या स्वारीपूर्वीच बहुतेक नष्ट झाली होती पुढे ११ व्या शतकात आरमार उभारण्याचा नवीनच मार्ग आस्तित्वात आला किनाऱ्यावरील शहराना दिलेल्या विशिष्ट सवलतीचा मोबदला म्हणून त्यांनी आरमार उभारण्यास मदत करावी असे ठरले नॉर्मन लोकांनी इंग्लंड जिंकल्यानंतर या पद्धतीत फारसा फरक झाला नाही. १२ व्या शतकातील बॅनेग्गिन घराण्यातील राजानी आपले लष्करी सामर्थ्य तीन बाधनांनी बाढविले. एक सरनामी आरमार, दुसरे राष्ट्रीय स्वयसेवक आरमार, व तिसरे पयारी आरमार. सरनामी आरमारात डोव्हर, सॅडविच, रॉमने, व किनाऱ्यावरील इतर शहरे यांनी नमविलेल्या लढाऊ जहाजांचा अंतर्भाव होत असे. तिसऱ्या हेनरीच्या कारकीर्दीत (१२१६-१२७२) त्यांनी ५७ जहाजे व ११९७ लोक दर्याल पंधरा दिवस लढाईच्या कामाकरिता यावे असे ठरले होते या पंधरा दिवसाचा खर्च उपयुक्त शहराना करावा याे त्यातून अधिक दिवसाचा खर्च रानाला सोडावा लागे. सदरहू किंग्जोर्टेस रॉड्ज (पाच बंदरांचा काफिला) हाच पुढील रॉयल नेव्ही (सरकारी आरमार) चा पाया होय; परंतु हे सरनामी पद्धतीचे आरमार पुढील राष्ट्रीय आरमारातून निराळे असे. मदरहू बंदरी आरमार १३ व्या शतकात बरीच प्रसिद्धी पावून पुढे लवकरच हतयल झाले या आरमाराचा कल आपल्याच इतर इंग्लिश बंदरात चाचिगिरी करण्याचा असे. १३व्या १२९७ मध्ये यामेथ येथील वांत जहाजे पहिल्या एडवर्ड राजाच्या (१२७२-१३०७) डोक्या-देपत जाळले होती राष्ट्रीय स्वयसेवक आरमार, वरील आरमारापेक्षा अधिक काळ टिकले किनाऱ्यावरील शहरे आणि परगणे यांच्यावरील राज्याच्या संरक्षणार्थ जहाजे व सैनिक पुरविण्याची जबाबदारी १७ व्या शतकापर्यंत अमलात होती आणि भ्रमलव्यवधानाची पद्धत बहुतेक सारखीच होती. जॉन राजाच्या कारकीर्दीत (१३९९-१२१६) उच्चैःच्या मार्फत प्रत्येक बंदरातील जहाजांची संख्या, आकार व प्रकार या गोष्टींची नोंद करण्यात येत असे जेव्हा राजाला या जहाजांची जरूर लागे, तेव्हा त्यावर लढाऊ भाषासे व सामुग्री भरण्यात येत असे, आणि राजा हुकूम करील त्या ठिकाणी एकत्र जमण्याची जबाबदारी त्यावर

असे; परंतु जहाजांची अशी जमनाजमय करण्यात सरकारी नौकरांनी लाचलुचपत व जुद्धम जबरदस्ती करण्यास फार वाव मिळत असल्यामुळे त्यासंबंधीच्या मोठ्या तक्रारी तिसऱ्या एडवर्डच्या (१३२७-१३७७) कारकीर्दीपासून पार्लमेंटपुढे येऊ लागल्या. अर्थात्तून काळातील सरकारी भारमाराचे खरे मूळ मध्ययुगातील राजांनी ठेविलेल्या जहाजांत आणि पगारी खलाशांत आहे. जॉन राजाच्या कारकीर्दीतच सरकारी भारमाराची माहिती मिळते. १२०५ मध्ये त्या राजाजवळ ५० गॅल्ली जहाजे तिरतिरळ्या बंदरात ठेविलेली होती. या जहाजावर रूढ राजाची मालकी व हुकमत असल्यामुळे राजा ती दुसऱ्यांना भाड्याने देत असे आणि पुढे पांचव्या हेनरीची (१४१३-२२) जहाजे राजाच्या कर्मकेशीकरिता विकण्यात आली होती. या जहाजावर राजाने नेमलेले लोक अधिकारी असत. अशा रीतीने अलीकडील सरकारी भारमाराचा मूळ उगम हाच आहे. कॅप्टन व अॅडमिरल हे भारमारावरील अधिकार्याचे याचक शब्दहि तितकेच जुने आहेत. १३६० मध्ये नेमला गेलेला सर जॉन ब्यूचाप हा ईंग्लंडचा १ ला अॅडमिरल होय. कायमचा लॉर्ड अॅडमिरल नेमण्याची पद्धत सन १४०६ पासून सुरू झाली. मात्र गॅल्लोपद्धतीच्या जहाजाऐवजी शिडाची जहाजे ईंग्लिश लोक विशेषतः उपयोगात आणू लागले. दिव्याच्या व निशाणाच्या साहाय्याने संदेश पाठविण्या (सिग्नल देण्या) संबंधीचे नियमहि त्या वेळी उपयोगात होते. सरजामी राष्ट्रीय आणि सरकारी जहाजे मिळून घनलेले हे मध्ययुगातील ईंग्रजी भारमार समूपासून ईंग्लंडचे रक्षण करण्यास चांगले समर्थ असे. १२१३ मध्ये ईंग्लंडवर स्वारी करणाऱ्या किल्कि ऑगस्टन या फ्रेंच राजाच्या भारमाराचा केलेला नाश, १२१७ मध्ये यूटेस्ट ड मॅरचा केलेला पराभव, १३४० स्टुइश येथे फ्रेंच भारमारावर मिळविलेला जय आणि १३५० मध्ये बिचेरसी नजीक स्पॅनियर्ड लोकांचा पराभव हे ईंग्लंडचे त्या काळातील मोठेले भारमारी विजय होत. जॉन राजाचे समुद्रावर वर्चस्व होतं. असे म्हणण्यास भरपूर पुरावा नाही; पण तिसऱ्या एडवर्ड राजाचे होते यांत शंका नाही.

ट्यूडर घराण्यातील राजांच्या कारकीर्दीत (१४८५-१६०३) ईंग्रजी भारमाराची वाढ सतत चालू होती. सातव्या हेनरीला भारमारी युद्धाचा प्रसंग आला नाही, तरी त्याने काही लढाऊ जहाजे बांधली. आठव्या हेनरीने (१५०९-१५४७) भारमाराकडे पुष्कळ लक्ष पुरविले. इटालियन कारागिरांच्या मदतीने जहाजे बांधण्याच्या पद्धतीत सुधारणा करून सर्वेला लुबाडून मिळविलेला घराबसा पैसा या कामी खर्च केला. १५१६ च्या मुमारास त्याने स्वतंत्र भारमारी ऑफिस स्थापन केले. त्याने अस्तित्वात आणलेले नेव्ही बोर्ड १८३२ पर्यंत भारमाराची मुख्य व्यवस्था पहात असे. या १६ व्या शतकात इतर देशांतल्याप्रमाणे नौकानयनाच्या व नौकायंत्र-

नाच्या बाबतीत पुष्कळ सुधारणा झाल्या. एलिझाबेथच्या कारकीर्दीत (१५५८-१६०३) ईंग्लंडच्या भारमारात ५५३४ खलाशी, ८०४ मोलदाज आणि २००८ लढाऊ शिपाई होते. ८ व्या हेनरीच्या वेळी ५३ जहाजे असून त्यांचे वजन ११,२६८ टन होते व त्यावर २३७ पितळी तोफा आणि १८४८ लोखंडी तोफा होत्या. एलिझाबेथच्या भारमारात ४२ जहाजेच होती; पण त्यांची भारबहुलशक्ति १७०५५ टन होती म्हणजे जहाजे बरीच मोठी होती. याच कारकीर्दीत १५८२ मध्ये अधिकाऱ्याचे पगार दर्जानुरूप चढत्या प्रमाणात ठरविण्यात आले आणि आगारी व जखमी झालेल्या खलाशांच्या मदतीकरिता फंड जुळविण्यात आला.

स्ट्यूअर्थ घराण्याच्या वेळी (१६०३-१६८८) ईंग्लंडच्या भारमाराला खरे राष्ट्रीय स्वरूप आले व त्याचा खर्च पार्लमेंटने मंजूर केलेल्या पैशातून होऊ लागला. पहिल्या जेम्स राजाने (१६०३-१६२५) जहाजे बांधण्यामध्ये पुष्कळ लक्ष पातले; पण बकिंगहॅमची लॉर्ड अॅडमिरलच्या जागी नेमणूक झाल्यापासून भारमारी व्यवस्थेत पैशाची अफरातफर सुरू होऊन भारमारी व्यवस्थेत फार गोंधळ माजला. त्याबद्दल ओरड झाल्यावर भारमाराचा कारभार काही कमिशनराच्या हाती देण्यात आला व त्यांनी १६२४ पर्यंत त्यात बरीच सुधारणा केली. त्या वेळी फक्त ३० जहाजेच होती. पुढे १ व्या चार्लसच्या कारकीर्दीत (१६२५-१६४९) खलाशांना पगार १५ शिलिंग, कॅप्टनला पगार जहाजाच्या आकाराच्या मानाने ४ पौ. ६ शि. ८ पेन्स ते १४ पौंड., लेफ्टनंटला पगार २ पौंड १६ शिलिंग ते ३ पौंड १० शिलिंग; सुकाणू मास्तरला पगार २ पौंड ६ शिलिंग ८ पेन्स ते ४ पौंड १३ शिलिंग ९ पेन्स. याप्रमाणे दरमहा मिळत असे. १७ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास जहाजाचा आकार आणि मजबूत बांधणी या बाबतीत सुधारणा होऊन रार्थे घराब वाढला आणि मिटिश व्यापार वाढल्यामुळे त्याच्या संरक्षणार्थ ४०-५० लढाऊ जहाजे अपुरी पडू लागली. १६४१ मध्ये २२४११ टन वजनशक्तीची ४२ जहाजेच होती. ती सध्या सन १६६० मध्ये ५७४६३ वजनशक्तीची १५४ जहाजे इतकी वाढली आणि एवढ्या मोठ्या भारमाराचा खर्च राजाच्या केवळ खाशेली उत्पन्नातून चालणे शक्य नसल्यामुळे भारमागवरील सर्व सत्ता पार्लमेंटच्या हाती गेली. कारण पार्लमेंटने मंजूर केलेल्या रकमेतून सर्व खर्च होऊ लागला. १६५२-५३ मधील डचयुद्ध हे स्वयंसेवक भारमाराने केलेले शेवटले युद्ध होय. त्यानंतर लवकरच भारमारी व्यवस्थेच्या नियमांचा स्वतंत्र समग्रित कायदा (कोड) करण्यात आला. दुसरा चार्लस (१६६०-१६८५) गादीवर आला, तेव्हापासून मिटिश भारमाराच्या इतिहासातील आधुनिक काळाचा सुरवात होते.

चांगले अधिकारी तयार करण्याच्या उद्देशाने चांगल्या घराण्यातील मुलांना प्रत्यक्ष जहाजावर ठेवून आरमारी शिक्षण देण्याचा उपक्रम करण्यात आला. तेव्हापासून ज्ञान व लेफ्टनंट या जगावर नियंत्रक सर्व नेमण्यात येऊन त्यावेळी राणीच्या कारकीर्दीत (१७२-१७४) आरमारी तज्ज्ञ होण्याचे शिक्षण आणि कायमची पगारी नोकरी या दोन्ही महत्त्वाच्या गोष्टी सुरळीत पुरू झाल्या. पण त्या पूर्वीच व्यापारी जहाजाच्या संरक्षणाकरिता ब्रिटिश लढाऊ जहाजे दूरदुर्गच्या ठिकाणी पाठवण्यात येऊन लागली होती. लढाऊ जहाजाचा असा एक ताफा मुंबईवर, एक दंडियरकडे, व एक वेस्ट इंडीजमध्ये पाठविण्यात आला. १६७३ पर्यंत जेम्स डब्ल्यू ऑफ यार्क, (भावी दुसरा जेम्स) हा लॉर्ड हाय कमिशनरच्या जागी होता, व त्याचे चांगले नाम केले पुढे तो स्वतः राजा झाल्यावर (१६८५-८८) त्याने आरमाराची व्यवस्था चांगली ठेविली. त्यावेळी ब्रिटिश आरमारात एंडर १०१८१२ ठेवून शफीचा १७३ जहाजे, ४२००३ जहाजांवरील नौकर, आणि ६९३० तोफा होत्या १६८८ च्या राज्यक्रांतीने आरमाराच्या विकासास पूर्ण बाव दिला. तेव्हापासून सर्व सत्ता पार्लमेंटच्या हातां आली. लॉर्ड हाय कमिशनरच्या ऐवजी पार्लमेंटची कमिटी आरमाराची सर्व व्यवस्था पाहू लागली. या वेळी घुसू झालेली व्यवस्था १८३१ पर्यंत बहुतेक अशीच राहिली कायम होती. तिचे थोडक्यात स्वरूप पुढील प्रमाणे होते.

आरमारातील शिस्तसंबंधाने १६६० चा आरमारी शिस्तीचा कायदा (जेव्ही डिस्टिन्क्शन बॅकट - २ च्या चार्ल्स सबा १३ वा कायदा) झालेला होता. त्यानंतर काही दुष्टतां कारणे कायदे झाले व अखेर सर्वाने एकीकरण करून १७४९ मध्ये २ च्या चार्ल्सचा २२ वा कायदा करण्यात आला. या कायद्यान्वये, धनू समोर असता जो योग्य प्रकारे लढाई देणार नाही त्याला घ्यायची शिक्षा हो एकच शिक्षा ठेवण्यात आली. याच काळ कायद्यान्वये अॅडमिरल ब्रिगला धावी देण्यात आले. पुढे १७८० मध्ये या नियमांत दुष्टता होऊन सदरू शुद्धीबद्दल हलकी शिक्षा देण्याचाही एकदा कोर्टाला अधिकार देण्यात आला.

आरमारासंबंधी सर्व व्यवस्था आरमार खात्याच्या हातात देण्यात आली. स्थापना तेव्ही बोर्ड (आरमार मंडळ) वहायदालिंग बोर्ड (असुर विचारणे), बोर्ड ऑफ ट्रिपोट, (वाहातुळ मंडळ), पेओफीस (पगार मंडळ) चीफ ऑफ हर्ट ऑफीस (आमारी व असण्याची व्यवस्था पाहणारे) व इतर किलेक ऑफीसे असत या सर्वांच्या वर निशाणदार (क्रेग ऑफीसर) असत, त्याचे वर्ग वेगवेगळ्याः—सुप्री नाविक द्याचा दर्जाधिकारी (अॅडमिरल), दुय्यम व पिउडीचा असे तीन वर्ग असून त्याचे पुन्हा ताबड्या नियमने,

पाडन्या विज्ञानाचे व निष्ठा निज्ञानाचे असे एकाचाला एक हुद्दे होते

व्हाइस, रेड अग्नि व्हाइसमॅज्जिन असे १७ व्या शतकातल्या आरमाराचे तीन भाग होते. पण वर सांगितलेले नऊ निज्ञानदार (क्रेग ऑफीसर) पुढे आरमार वाढण्यावर पुरेसे होईनात. कॅप्टन, कमंडर व लेफ्टनंट या ऑफीसरातून कालाधिकारानुसार (ग्रेजिडेशन) निज्ञानदार नेमण्यात येत असत ऑस्ट्रेयन वारमा युद्धाच्या वेळी १७४७ पासून या नोकरी संपादनी बढती टाकिले चव-स्थेप्रमाणे होऊ लागली. ५ वर्षे समुद्रावर नोकरी केली आढे अशा कोणाही माणसास लेफ्टनंटची जागा मिळू लागली. फ्लेनाना आपल्या हाताखाली नौकर ठेवण्याचा अधिकार असण्यामुळे लोकांचे मांडर (हान्डी वृक) टेंपुन पैसे खाण्याचे किंत्तू मुन्हे हांक लागले. अशा मुन्हाला बढतीपेढे विधा होणे, पण त्याचा समत नोंदता होत नसे बरोबर बायका नेण्याची मनाई असे पण त्याचाहि समत नोंद होत नसे. युद्ध बंद होताच आरमार कमी करण्याचा क्रम लावेळी असल्यामुळे युद्धाच्या सुरवातीस पुरेसे ऑफीसर नसत त्यामुळे बायलावेळी अत्यंत माहिती असलेल्या पण अशिक्षित अशा लोकांस अधिकाराच्या जागी नेमणे भाग पडत असे. १८ व्या शतकात आरमारामध्ये औपचार्याने देण्याची कोयडी लागली नसे. खल्यासामध्ये भरती काही सुपीने व काही मने बेघरे बळवून होत असे. पण एवज्याने पुरेसा भरती न झाल्यास राबकथे व इतर मुन्हे आर केयातून भरती करण्यात येत असे. सत्ताधिकार युद्धाच्या आरंभा अस्तित्वात आलेली पॅन्डमॉरिक कोसायडी आरमारी नौकरांकरिता मुलांना शिक्षण देण्याचे काम करीत असे. प्रेच रज्यक्रांतीच्या वेळच्या आपाप पेपांसेमन बरीकराच्या युद्धात पराभवास खल्याहाची भरती करण्याबद्दल सांगण्यात आले, त्यावेळी पुर्तुगातील रिगकोमपुन किंवा बर्क हाजसमधील लोकांतून माणसं नौकरांत दाखल करण्यात आली. आरमारी नौकरांतील शिस्त कडक असल्यामुळे आणि वगार अवघ असल्यामुळे आपसुपांने लीक आरमारी नौकरांत शिस्त नसत. आणि प्रत्यक्ष शिस्तेले पुन्हासे लोक नौकरी सोडून जात असत. जहाजावर शिस्त राखण्याकरिता फटक्याची शिक्षा देण्यात येत असे. आणि या वास्तवात बॅप्टनकडून पुन्हा बंदी सुलभी वर्तन होत असे, यामुळे जहाजावर बरेचवेळ बंदे होत असत, अशा प्रकारचे लोते बंद १७९७ मध्ये झाले. रिपबेड, दों नौर, झीमथ, आयलॅंडचा दक्षिणभाय व केप ऑफ गुडहोप इतक्या ठिकाणाच्या आरमारातील लोकांना एकापाठोपाठ बंद केले. ते मोठ्याकारिता लोकांच्या योग्य सांगण्या बद्दल करण्यात आल्या व तेव्हापासून आरमारातील सुधारणाचा जो उपक्रम झाला त्यायोगाने एकेकाळी अगदी अग्रिम

साठन अमलेली भारमारी नोकरी चांगली लोकप्रिय झाली १८०२ साली एक आणि १८०६ साली दुमरे कमिशन पार्लमेंटने नेमले व त्यांच्या सूचनांनुसार बऱ्याच सुधारणा करण्यांत आल्या १८३२ मध्ये बल प्रेच्या प्रधानकीच्या काळात सर मेम्स प्रॅडम याने भारमारी व्यवस्थेत मोठी सुधारणा घडवून आणली. ती ही की, आढमिरल्लो आणि नेव्हो ऑफिस ही दोन्ही एकर करून त्यांनी पांच वेगवेगळीं खाती करून तसे एकसूत्री कारभार यत्नविषयात आण. या मदतवाच्या सुधारणेपासून ब्रिटिश भारमाराख्या इतिहासातील आधुनिक काळास सुरुवात होते. अनेक राणीच्या वेळेपासून नेपोलियनच्या पाडावापासूनच्या काळांत म्हणजे सन १७१४ पासून सन १८१६ पर्यंत शंभर वर्षांत जहाजाची संख्या २४७ बसून ७७६ वर गेली व बहन्दाफीची वाढ एक लक्ष मदुसष्ट हजारपासून सात लक्ष चौदास हजारपर्यंत झाली. भारमार खालातील नोकरीची संख्या लढाई चालू नमताना घारापासून आठरा हजारपर्यंत असे व लढाईच्या सालात पाऊण लाखपासून साखावर जात असे. ती १८१२ साली एक लक्ष चव्वेचाळीस हजार होती.

फ्रेंच भारमार.—फ्रेंच राजांचे स्वतःचे भारमार तयार होण्यापूर्वी त्यांना मोटमोठ्या साहसिकांच्या ताब्यात असलेला समुद्रकिनारा स्वतःच्या ताब्यात देण्याकरिता लढाय करायला लागल्या. फिलीप ऑगस्टस (११८०—१२२३) ने इंग्लंडच्या राजा किंग जॉन याची नॉर्मंडी आणि पॅरेस या प्रांतातील सत्ता नष्ट करून तो प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला. समुद्रकिनारा ताब्यात घेण्याचे हे कार्य १२ व्या लुईच्या कारकीर्दीपर्यंत (१४९८—१५१५) पुरे झाले नव्हते. पण त्यापूर्वीच फ्रेंच राजांनी स्वतःचे भारमार तयार केले होते. फ्रान्सच्या विशिष्ट भौगोलिक रचनेमुळे फ्रेंच राजांना एक इंग्लिश खांदीमध्ये आणि दुसरे दक्षिणेन भूमध्यसमुद्रामध्ये अशी दोन भारमार नेहमी देवाची लागत अमत्त. जद्दरीप्रमाणे दोन्ही भारमार एकत्र कराची लागत पण तसे करणे प्रासावे व घोष्याचे असे इंग्लिश राजांप्रमाणे मध्ययुगीन फ्रेंच राजांचे भारमारहि जमीनदारांची जहाजे, राष्ट्रीय—म्हणजे सामान्य—लोकांची जहाजे आणि खुद्द राजांची जहाजे मिळून बनलेले असे. पण फ्रेंच राजांनी जमीनदारांकडून व व्यापार्यांकडून जहाजांची मदत नीटशी होत नसे, त्यामुळे फ्रेंच राजांना स्वतःच्या जहाजावरच सुरक्षितः मिस्त देवाची लागत अगे. व भारमारी नोकरी हि स्वराज्यात भरपूर न मिळाल्यामुळे त्रिजोशा व अॅरॅगॉन येथून लोक आणावे लागत. १२४९ मध्ये म्हणजे पहिल्या क्रुसेडच्यावेळी प्रथम फ्रेंच सरकारी भारमार तयार करण्यांत आले. त्यावेळचे अॅडमिरल व जहाजे बांधणारे लोक त्रिजोर्ड होते. हे भारमार गॅल्लो खातांच्या जहाजांचे होते, माथ त्यांत वारणाच्या मदतीला शिडोई असत. ४ या फिलिप (१२८५—१२१४) याने इंग्लिश खांदीमध्ये भार-

मार ठेविले. परंतु फ्रेंच राजांचे आपल्या भारमाराकडे सतत लक्ष नसे. त्रिजोर्ड मोठाली सुद्धे चालू असत, त्यावेळी भारमाराची व्यवस्था होत असे. १ ला फ्रान्सिस (१५१५—१५४७) याने भारमार चांगल्या स्थितीत ठेविले होते पण तेव्हापासून १७ व्या शतकापर्यंत फ्रेंच भारमार बहुतेक खालावले होते.

१३ व्या लुईचा सुप्रसिद्ध प्रधान रिचेल्सु याने पुन्हा फ्रेंच भारमार तयार केले. पण त्याच्या मरणानंतर तेहि मृतवस्थेत गेले. पुढे १४ व्या लुईने (१६४३—१७०५) पुन्हा चांगले व मोठे भारमार तयार केले. कोरबेट व लिओम यांनी लागू अधिकाऱ्यांच्या सहायाने भारमारी कायदेशर्म्य तयार केला. त्यातील कायदे मध्यंतरी झालेल्या दुरुस्त्यासह १६८९ पासून फ्रेंच राज्यकातीच्या काळापर्यंत अमलात होते. या कोडाअन्वये किनाऱ्यावरील आणि नदीकाठच्या रहिवाशांना भारमारी नोकरीत सक्तीने घेण्यात येत असे. भारमारी खात्यातील अधिकाऱ्यांचे मुलकी आणि लष्करी असे दोन वर्ग केले होते. लष्करी अधिकाऱ्यांत दीर्घाधिकारी (अॅडमिरल) हा मुख्य असे परंतु या जाग्यावर बहुधा राजपुत्राची नेमणूक होत असे आणि ते हुसता पगार घेत, पण समुद्रावर नोकरीला कधीच जात नसत. त्याच्या हाताखाली दुय्यम (व्हाइस) अॅडमिरल, पिछाडी (रीयर) चा अॅडमिरल, पोस्ट, कॅप्टन, कमांडर, व मेजर असे एकाखालोखाल अधिकारी असत.

फ्रेंच भारमाराची कागदीपत्री व्यवस्था नीट होती, पण वास्तविक स्थिति वाईट होती. सक्तीच्या नोकरीसंबंधाचा नियम लोकांना अगदी नापसंद होता. शिवाय खलाशांना पगार व खाणेपिणे नोट मिळत नसे व निवद्याप्रमाणे वेतनही मिळत नसे. यामुळे एकल लोक नोकरीतून पळून जात. शिवाय मुलकी आणि लष्करी अधिकाऱ्यांत पैससह असे. १५ वा लुई (१७१५—१७७४) व १६ वा लुई (१७७४—१७९२) यांच्या कारकीर्दीत बरील स्थितीच चालू होती. पण फ्रेंच राज्यकातीच्या वेळी पूर्वीची सर्व व्यवस्था बदलून नवीन व्यवस्था करण्यात आली. परंतु इंग्लंडच्या बलाबळ भारमारामुळे फ्रेंच भारमार बलिष्ठ बनविण्याचे प्रयत्न व्यर्थ गेले. फ्रेंच भारमारातील जहाजांची संख्या १४ व्या लुईच्या कारकीर्दीत सवासे होती ती सत्तावार्धिक युद्धांत पन्नासावर आली व फ्रेंच राज्यकातीच्या वेळी म्हणजे १७९३ मध्ये अडीचसे होती.

स्पॅनिश भारमार—स्पॅनिश भारमाराचा सुसंगत इतिहास उपलब्ध नाही. सामान्यतः असे म्हणता येईल की, स्पॅनिश सरकारी भारमार असे नव्हतेच. ते प्रथम थोड्या घराण्यातील राजांनी १७०० नंतर फ्रेंच नमुन्यावर तयार केले. तथापि त्यापूर्वीहि स्पॅनिश द्वीपकल्पाचे राजे इतर मध्ययुगीन राष्ट्रांप्रमाणे काही खाजगी, काही सरकारी जहाजे जमा करून बरुर पडेले तेव्हा भारमार उभारीत

असत. स्पेनिश आरमार गेली जातीच्या जहाजांचे असे. १४ व्या व १५ व्या शतकातील ईंग्लंड व फ्रांस यांमधील झालेल्या युद्धात मान्यता प्राप्त झालेले स्पेनिश आरमार लढत असे. अमेरिकेचा शोध लागल्यानंतर स्पेनच्या राजानी आपले आरमार पलाय्य करून घेतले लढा पुरविले तथापि त्यावेळची स्पेनिश जहाजे लढाईपेक्षा व्यापाराच्या दृष्टीनेच तयार केलेली असत. स्पेनिश राचे स्वतःच्या खर्चांनी जहाजे बांधवीत नसत, तर इतरांची जहाजे करारांनी आपल्या नौकरीत घेत असत व त्याचा उपयोग प्रत्यक्ष लढाई करण्याकरिता नसून वाहतुकीपुरता करीत असत. जहाजावर जहाज चालवणारा एक कॅप्टन आणि शिपायांवरील एक कॅप्टन असे दोन अधिकारी असत. शिपाई बंदुका झाडण्याचे किंवा झाल्या जहाजावर चढून आले, तरखारीनी लढाईचे काम करीत. जहाज चालवण्यास किंवा तोफा चालवण्यास ते मदत करीत नसत. या दुहेरी पद्धतीमुळे स्पेनिश आरमारात सुव्यवस्था व सामर्थ्य फारसे नसे. ईंग्लंडने स्पेनिश आरमेडाचा पराभव केल्यावर सुधारणा करण्याचे काही प्रयत्न करण्यात आले. पण त्याचा फारसा उपयोग न होता १७ व्या शतकात स्पेनिश आरमार बहुतेक नामशेष झाले. १७०० मध्ये बोर्नो घराण्याची कारकीर्द ह्म शास्त्रानंतर स्पेनिश आरमार फ्रेंच नमुन्यावर पुनः तयार करण्यात आले. १७१७ मध्ये डॉन जोस पेद्रिनी याने आरमारी कायदेशेप्रसंग (कोड) फ्रेंच कोडाच्या नमुन्यावर तयार केला. त्याच्याच आधारावर पुढे १७४८ मध्ये सुधारून मोडे कोड तयार करण्यात आले. ही नवी व्यवस्था झाल्यावर काही स्पेनिश अधिकार्यांनी आरमारी लढायात जय मिळवून चांगली कीर्ति संपादन केली पण पुढे पैशाच्या तुटवड्यामुळे आणि स्पेनिश राजानी आरमाराकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे स्पेनिश आरमार बलाय्य बनले नाही. इतकेच नव्हे तर पेनिनसुलर युद्धाच्या वेळी (१८०८-१८१२) ते आरमारही लुप्त झाले. व नंतर फ्रेंचाच्या अडचणीमुळे स्पेनला रद्दपणे मोठे आरमार बनविता आले नाही. स्पेनिश आरमारातील जहाजांची संख्या १७३७ साली लहानमोठी मिळून ५६ होती ती १७७८ साली केवळ मोठ्या जहाजांची संख्या ६२ आढळते.

ब व आ र मार.—जव आरमाराचा उदय १६ व्या शतकात स्पेनवरील झालेल्या मोठ्या सामन्याच्या वेळी झाला. नेदरलँडमधील लोक प्राचीन काळापासून दर्यावर्दी-पणात तरबेज असत. मध्ययुगीन राजानी समुद्रावरील लढायांत या लोकांनी चांगली मदत केली होती. १३९७ मध्ये ऑंदमिरल्टी ऑफीस स्थापन झाले. स्पेनवरील झालेल्या युद्धात खाजगी लोकांनाच समुद्रावरील लढायांत माग येतला. १५९७ मध्ये नेदरलँडमधील राजांचा संघ (कॉन्फेडरेशन) बनल्यानंतर संयुक्त सरकारचे आरमार अडल्याची गरज भासू लागली, तेव्हा स्टेट्स जनरल

नावाच्या मुख्य समेते रिपब्लिकच्या आरमाराच्या व्यवस्थे- करिता नियम तयार केले. ते इसवी सन १७५५ पर्यंत अमलीत होते, त्याप्रमाणे पाच ऑंदमिरल्टी बोर्ड स्थापन करण्यात आली. ती बंदरात फौजमुली करून आपापल्या फांटिकांचा खर्च चालवीत. युद्धाच्या वेळचा जादा खर्च प्रत्येक बोर्ड आपल्या प्राताकडून घेत असे. जव आरमारांत खलाशाच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था अतिशय उत्तम असे. अथ पुरविण्याचे काम कंत्राटांनी देत असत व त्यावर कत्त- नाची चांगली देखरेख असे; त्यामुळे जव खलाशी संतुष्ट व निरोगी असत. तसेच जहाजावरील ऑंदमिरल्ट हे अधिकारी आपल्या कामात चांगले दुपार असत त्यामुळे जव आरमार नेहमी मोठे बलाय्य असे. वर सांगितलेली व्यवस्था १७५५ पर्यंत चालू होती, पण फ्रेंच राज्यक्रांतिकारकांच्या सैन्याला विजय मिळून बरेडिह्याचे लोकसत्ताक राज्य (रिपब्लिक) स्थापन झाले व त्यानंतर लवकरच ती सर्व देश नेपोलियनच्या ताब्यात गेली आणि जव आरमार फ्रेंच आरमारात सामील करण्यात आले. नेपोलियनच्या पराभवानंतर पुनः स्वतंत्र जव आरमार तयार करण्यात आले.

यु ना य डे डे इ डे स च आ र मा र.—अमेरिकेने स्वातंत्र्य जाहीर केल्यानंतर लवकरच अमेरिकेचे आरमार अस्तित्वात आले. १७७५ च्या आक्टोबरमध्ये कॉंग्रेसने दोन राष्ट्रीय विलखती जहाजे (क्रुझर) बांधण्याचे ठरविले आणि आरमाराच्या व्यवस्थेकरिता एक मतीत कामिती नेमिली. प्रथम कॉंग्रेसने कायतीच जहाजे विकत घेतली व जे आरमार बनवले त्यात २४ तोफा असणारी दोन जहाजे; १०-१२ तोफा असणारी जहाजे ६; ८ तोफा असणारी २, दहा तोफा असणारी तीन, आणि ४ तोफांचे एक इतकी संख्या होती. सन १७७६ पासून ऑंदमिरल्ट, जहाइस- ऑंदमिरल्ट, रीयर ऑंदमिरल्ट व कोमोडोर असे चार अधि- कारी नेमण्यांत आले. स्वातंत्र्ययुद्धाचे वेळी वा आरमाराने काही चांगल्या लढाया केल्या व शत्रुपक्षाकडील लहानमोठी ८०० जहाजे कैद केली. पुढे १७९४ मध्ये ९ प्रिमिड जहाजे बांधविली. १७९८ मध्ये स्वतंत्र आरमार खाते स्थापण्यात आले. १८४५ मध्ये अँनापोलिस येथे एक उत्तम नेव्हलअॅकेडमी (आरमारी शिक्षण संस्था) स्थाप- न्यात आली आणि १८८४ पासून फोर्टर्स हार्बर येथे आरमारी अधिकाऱ्यांच्या शिक्षणाकरिता वॉर कॉलेज चालू करण्यात आले आहे.

इ ति हा र्वा तो छ आ र मार ा चा स म तो छ प णा.— वर सांगितलेल्या पांच देशांच्या आरमाराकडे विशेष लक्ष देण्याचे कारण असे की, ब्रिटिश, जव व फ्रेंच ही आरमारे प्रमुख आरून इतरांनी नमुना घेऊन उपयोगी पडली आहेत. स्पेनिश आरमाराचा बरील तीन आरमाराशी निकट संबंध आलेला आहे आणि अमेरिकन आरमार हे युरोपवासी जगातील पहिलेच आरमार होय. बरील पांच

देशाच्या आरमाराखेरीज इतर देशांची आरमारें आहेत त्यांनी पूर्वी महत्वाची कामगिरी केली आहे, व हल्ली करीत आहेत. फार काय पण ज्या ज्या देशांला समुद्र किनारा आहे त्या प्रत्येक देशाची स्वतःचे आरमार अशांचे अशी इच्छा आहे. पोपसारख्या पारमिक उपाधिगिरीने युद्धां खऱ्याच सडाऊ जहाजे ठेविली होती व तीं कित्येक शतके भूमध्यसमुद्रातील आरमारी उल्लाखांत माग येथ असत तुर्कस्तानच्या सुलतानांनी आपले आरमार ठेविले होते व त्याचा दक्षिण युरोपला एकेकाळी धाक वाटत असे उलटपक्षी हॉलंडनेबिंदुस्थानच्या आरमाराप्रमाणे काही देशांची आरमारें स्वदेशाच्या किनाऱ्याच्या बाहेर कधीच पराक्रम करू शकली नाहीत. टस्कनीच्या व नेपल्सच्या राजांचेही लहानसे आरमार असल्याची उदाहरणे आहेत.

रशिया—रशियाचे आरमार बरेच मोठे व महत्वाचे आहे पीटर दीमेट (१६८९-१७२५) याने हे आरमार प्रथम तयार केले पण त्याची व्यवस्था बहुधा परकी तज्ज्ञाच्या हातात असे. दुसऱ्या कैसरीनच्या काळादरमिता (१७६२-१७९६) वन १७७० मध्ये रशियाच्या आरमारावर मुख्य अधिकारी ऑलॉफ हा केवळ नांवाला होता पण खरी सत्ता परकी ऑन एलफिन्टन व सॅम्युअल प्रेग यांच्या हाती होती व त्यांनी युकोविच जय मिळविले पण पुढे बलिष्ठ शत्रूची गोठ पडली त्यावेळी म्हणजे उदाहरणार्थ क्रिमियन युद्धाच्या वेळी हे आरमार स्वतःच्या बदलातच राहिले किंवा पुढे जपानाबरोबरच्या युद्धात (१९०५) त्याच्या मोठेपणाच्या मानाने त्यात खरे सामर्थ्य नाही असे सिद्ध झाले

दक्षिण अमेरिकेतील रिपब्लिक राज्याची अनेक लहान लहान आरमारें आहेत.

इ ट ली, ज मे नी, ज पा न व आ स्ट्रिया—१९ व्या शतकात इटली, जर्मनी व जपान यांची तीन नवी आरमारें उदयास आली. पण तीं मिटिश व फ्रेंच यांच्याच नमुन्याप्रमाणे आहेत. आस्ट्रियानेही आपले आरमार तयार केले ते चांगले पण फारच लहान होते.

आ र मा री स म र्थ्या चे म ह च्यः—अर्थाचीन जगातील आरमाराच्या परस्परांशी असलेल्या संबंधाकडे पाहिले तर असे दिसून येते की, १५ व्या शतकातील मौगोलिक शोधांमुळे आरमारी सामर्थ्य दारुवाण्याचे ठिकाण महासागर हे बनले वास्को-द-गामा व कोलंबस यांनी महासागरावर सफरी करण्याचा मार्ग युरोपास्य बाटर्जानां मोकळा करून दिस्यावर अशा सफरी करणारांना पुष्कळ खलाशांना मोग्या सफरीला पुरेल इतका अन्न-पाण्याचा भरपूर साठा करता येईल अशी जहाजे बापरणे माग पडले भूमध्यसमुद्रांत सफरी करण्याच्या लोकांची तशी तयारी नव्हती अटलांटिक महासागराच्या किनारावर असलेल्या देशांनी या बाबतीत अधिक योग्य होती

त्यामुळे दूरदूरच्या सफरी करण्यास पोर्तुगाल व स्पेन हे देश प्रमुख बनले नौकायनविद्या व वाडवत इटालीपासून मिळवून त्याचा फायदा मात्र या दोन देशांतील लोकांनी घेतला. पण या दोन्ही देशांना विविध राजकीय परिस्थितीमुळे पुढारीपणा स्वतःकडे कायम राखता आला नाही. इंग्लंड, फ्रान्स व हॉलंड ही राष्ट्रे स्पेन व पोर्तुगालला मार्गे टाकून पुढे सरसावली १७ व्या शतकात फ्रेंच राज्याच्या इष्ट्यामुळे कमकुवत बनलेल्या हॉलंड देशाच्या आरमारावर इंग्लंडने सरशी केली, त्यामुळे अखेर १८ व्या शतकात ग्रेटब्रिटन व फ्रान्स या दोन देशांमध्ये समुद्रावरील वर्चस्वाबद्दल मोठा सामना होऊन १८१५ मध्ये नेपोलियनच्या पराभवानंतर इंग्लंडचे वर्चस्व समुद्रावर स्थापन झाले या घुराळाच्या काळात ग्रेटब्रिटनला महात्वाचा फायदा असा झाला की, इंग्लंडचा प्रमुख शत्रू ग्रे फ्रान्स त्याचे लष्करी सामर्थ्य युरोपखंडातील देशावर वर्चस्व स्थापन करण्यात गुंतले होते. त्यामुळे आरमाराकडे दुर्लक्ष करून जर्मनीवर लढणाऱ्या सैन्याकडेच मोठा खर्च फ्रान्सला करावा लागला.

युरोपातील सर्व सामनेवाली राष्ट्रे पचासून होऊन ग्रेटब्रिटनचे समुद्रावर गे वर्चस्व प्रस्थापित झाले ते बरीच वर्षे विनहरकट टिकले तथापि १९ व्या शतकात फ्रान्सचा राजा लुई विलेफ्रान्स याने आणि रशियाचा बादशहा पॅट्रिक निकोलस याने (१८२५-१८५५) स्वतःचे मोठे आरमार बनविण्याचा प्रयत्न केला फ्रान्स आणि रशिया एकत्र होऊन इंग्लंडच्या आरमाराला मोठा धोका आणणार अशी भीति १८३८ मध्ये उत्पन्न झाली या सालच्या आरमारी सामर्थ्याचे कोटक घाली दिले आहे

देश	मोठी जहाजे	फ्रिगेट	सडाऊ आगबोटी
ग्रेटब्रिटन	९०	९३	१२
फ्रान्स	४९	६०	३७
रशिया	५०	२५	८
युनायटेडस्टेट्स	१५	३५	१६

१८३८ च्या सुमाराचे संकट टळले आणि पुढे क्रिमियन युद्धाच्या वेळी रशियाच्या आरमाराचा बराच नाश होऊन त्या आरमाराचा कमकुवतपणा सिद्ध झाला. तथापि फ्रान्स, रशिया व ग्रेटब्रिटन यांच्यामधील आरमारी चुरस बाध राहिली १८५९ मध्ये लरोर हे पहिले लोखंडी जहाज समुद्रावर अचतरत्यापासून समुद्रावरील वर्चस्वाकरिता नव्याच प्रकारची शस्त्रे घुस झाली याने सुमारास अमेरिका व आशिया यामधील काही राष्ट्रांनी मोठाली आरमारें तयार केली

अ ली क डी ल चुर स—१८७१ पासून मोठाली आरमारें बांधण्यास सुरवात झाली. या सुमारास राजकीय दडप्यां संयुक्त बनलेले इटाली देश व जर्मनसाम्राज्य या दोघांनी

स्वतःचें मोठें आरमार उभारण्याचा उपक्रम सुरू केला १८९० पासून युनायटेडस्टेट्सने आरमाराची वाढ संपा-
द्व्याने सुरू केली व जपाननेहि त्याच सुपारास मोठे आर-
मार बनविण्यास सुरुवात केली. त्यावर तोड म्हणून
फ्रान्स, रशिया व ग्रेटब्रिटन यानी आरमाराची वाढ
संपाद्व्याने चालविली

ई इंग्लंड वि रु द्दि रा प्र सं घः—फ्रान्स व रशिया
याच्या हिताहिताचे धागे असे एकत्र गुंते होते की, त्या
दोघाचा संध वनणार हें उघड दिसत होतें १८७०—७१
च्या युद्धानंतर फ्रान्सने स्वतःचें लडाऊ सामर्थ्य वाढ
विताना आरमाराची वाढहि सुरू केली. व त्याबरोबरच रशियाने
बळकट जहाजे बांधण्यास आरंभ केला. १८८५ मध्ये ब्रिटिश
आरमार वाढविण्यासंबंधानें जोराची मागणी सुरू झाली.
१८८८ मध्ये सर डब्ल्यू डेविल, सर व्हेसे हॅमिल्टन आणि
सर आर. रिचर्ड्स ह्या तीन जेडमिरलांचो कमिटी ब्रिटिश
आरमारासंबंधानें रिपोर्ट करण्याकरिता नेमण्यात आली.
त्यांनी असे मत दिलें की, कोणत्याहि दोन राष्ट्रांच्या संयुक्त
आरमारापेक्षा बलिष्ठ असे ब्रिटिश आरमार शक्य तितक्या
लवकर करण्यात यावें हें मत राष्ट्रम मान्य होऊन लॉर्ड
जॉर्ज हॅमिल्टन आरमार खात्याचा मुख्य अधिकारी (कर्ट
लॉर्ड ऑफ जेडमिरल्टी) याचा आरमारी संरक्षण कायदा
(नेव्हल डिफेन्स बिल) पास होऊन ३१८००० टन
वजन शक्तीची ७० जहाजे, ३१५०००० पौंड खर्च करून
५१ वर्षांत बांधण्याचे ठरविलें इंग्लंडबरोबर फ्रान्स व
रशिया यांमधील जुरस १९०४ पर्यंत वाढ होती. पण
त्या साली रशियाचा जपानने पराभव केल्यामुळे या
जुरसमधून तें गळलें. या दोन पक्षांच्या आरमारी
आकड्यांचे कोष्टक पुढें दिलें आहे व त्यातील टनचे आकडे
अजमावाने असून हजाराचे आहेत.

स १८८९

स. १८९४

स. १९०४

इंग्लंड ३२ (२६२ टन) ४९ (४४२ टन) ६७ (८९५ टन)
फ्रान्स २२१ (१५९ टन) ३५ (२७९ टन) ५७ (६३५ टन)
रशिया

याप्रमाणे वरील दोन पक्षांत जुरस वाढ थसता दुसरीं
राष्ट्रे स्पर्धाज्ञात शिरत होती. त्यात इटली हा पहिला
नवा सामनेवाला होय. संयुक्त बनल्यानंतर इटलीने
आरमाराकडे बराच खर्च करण्याचे ठरविलें तथापि
फ्रान्ससारख्या दुष्टम राष्ट्रांची बरोबरी करणे शक्य नाहीं हें
जाणून इटलीने संरपेने घोडी पण फार मोठाली व मोठाल्या
तोफा नेणारी लडाऊ जहाजे बांधण्याचे ठरविलें १९०३
साली इटलीमजळ २२६६३० टन वजनशक्तीची १८ लडाऊ
जहाजे होती.

ज म नी.—जर्मन आरमाराचा इतिहास दूरदर्शपणा,
हिशीरीपणा व सुसंगतपणा या गुणांचा दर्शक आहे प्रशियाचे

जें लहानसें आरमार असे त्याला १८७१ मध्ये प्रथम
साम्राज्याच्या आरमाराचें स्वरूप आलें. १८५३ पर्यंत युद्ध-
खात्यावर तें सर्वेस्वी अवलंबून होतें सर्व घोडी प्रथम कीट
योजना करून ठरवावयाच्या व त्या योजनेतहि परिस्थित्य-
सुरूप फेरबदल करवावयाचे अशी जर्मन सरकारची पद्धत
असे. १८६७ मध्ये जर्मन सरकारने १६ लोखंडी व ५०
लहान जहाजे बांधण्याची योजना केली १८८२ मध्ये
एकंदर शंभर जहाजे तयार करण्याची योजना ठरली
१९०० मध्ये एका मोठ्या योजनेस दुसऱ्या युद्धम
बादशहानें राष्ट्रवर्दग या लोकसभेची संमति मिळविली.
या योजनेप्रमाणें १९१७ साली ३८ लडाऊ व त्याच
प्रमाणात क्रुझर आणि लहान जहाजे मिळून मोठें आरमार
तयार करण्याचे ठरलें व ती योजना अवलंबत येऊ लागून
१९०९ मध्ये नवे जर्मन आरमार समुद्रावरील ब्रिटिशच्या
वर्चस्वाला मोठा धक्का आणणार अशी किन्हे दिसू लागली.

यु ना य टे ड स्टेट्स —अमेरिकन अंतस्थ युद्धानंतरहि
(१८६२—६६) युनायटेडस्टेट्सचें आरमाराकडे कारसे
लक्ष नव्हतें १८८१ मध्ये आरमाराच्या गरजासंबंधीना
सह्य देण्याकरिता एक बोर्ड नेमण्यात आलें. त्या बोर्डने
१८९० मध्ये जसा सल्ला दिला की, १०० जहाजांचे आरमार
तयार करावे व त्याची २० लडाऊ जहाजे पहिल्या प्रतीची
असावीत. १८९८ मध्ये स्टेनबरोबरच्या युद्धामुळे अमेरिकेचे
आरमाराकडे चांगलें लक्ष वेधलें. १८८९ मध्ये युनायटेड
स्टेट्समजळ आधुनिक पद्धतीचे लडाऊ जहाज एकाह नव्हतें.
१८९९ मध्ये अशी चार पाच जहाजे बांधलेली व बांधव-
याची मिळून जहाजे २७ होती व त्याची वजनशक्ती ३५३२९०
टन होती. १८९० साली आरमाराकडे खर्च ५९१९८५०
पौंड झाला व तो १९०३ मध्ये १६३५५३८० पौंड इतका
वाढला.

ज पा न.—आरमारी स्पर्धा क्षेत्रात जपान सर्वांच्या
शेवटी शिरलें. जपानच्या मोठ्या आरमाराला आरंभ
१८९५ मध्ये झाला, पण जपान हें वेढ असल्यामुळे
दर्याबंदीपणाचा गुण जपानी लोकांच्या अर्थात
बराच मुरलेला होता तो या नव्या स्पर्धेच्या काळात
चांगला निदर्शनस आला १८९६ मध्ये जपानच्या
आरमाराकडे जगाचे लक्ष वेधले. कारण त्यासाली जपानने
बार अत्यंत वायव्य अशा लडाऊ जहाजानी युक्त असें मोठें
आरमार तयार करण्याचे ठरविलें इंग्लंडबरोबर दोस्त
डेवून तिचा आपले आरमार बलिष्ठ बनविण्याच्या कामी
जपानने चांगला उपयोग करून घेतला, आणि १९०४ मध्ये
रशियाबरोबरच्या युद्धात आपले आरमारी सामर्थ्य समुद्रावर
जय मिळवून सिद्ध केले.

१९१० च्या सुमाराची आरमारी परिस्थितिः—नेपोलि-
यनबरोबरच्या युद्धाच्या शेवटी समुद्रावर ग्रेटब्रिटनचे जें
वर्चस्व स्थान झालें होतें तें १९ व्या शतकाच्या उत्तरा-

भागात बगातील अनेक देशाच्या भारमार्च्या वाढीमुळे एवढ्या भागात हा फरक कसा प्रकारचा होता हे लक्षात घेण्याकरिता १८३८ व १९१० या दोन सालातील भारमारी आकडे खाली दिले आहेत:—

सन १८३८					
१ फा	१	१	१	१	१
मोठाली जहाजे	१०	४९	५०	०	१५
सन १९०३					
सडाऊ जहाजे	६७	३९	१८	२७	१८

सन १९१० मध्ये बांधलेली जहाजे									
गॅल शिप	५६	१७	७	३३	१०	३०	१४		
आर्म्ड स्टीमर	०	८	०	७	०	१०	०		
आर्म्ड क्रुझर	३८	२०	४	९	८	१५	१२		
ग्रीटस्ट्रिम	१८	५	७	०	०	३	२		
"	२३५	९	२	२३	३	१६	११		
"	३१६	८	०	१२	११	०	१		
अनप्रोटे क्रुझर	२	०	०	१०	०	५	६		
स्काउट्स	८	०	०	०	०	३	०		
टॉर्पेडो ब्रेस्टर	२३	१०	६	१	५	०	२		
टी बी टिल्टोयर्स	१५०	६०	१७	८५	११	३५	५७		
टॉर्पेडो बोट्स	११६	७४३	६३	८२	१६	३७	६९		
सबमरीन्स	१३	५६	३०	८	७	१८	९		

बाधाबघाची जहाजे

गॅल शिप	९	६	८	८	२	४	३
आर्म्ड क्रुझर	३	२	२	३	२	०	१
ग्रीटस्ट्रिम	२	०	०	०	०	०	३
अनप्रोटे क्रुझर	२	०	०	०	०	०	०
टी बी टिल्टोयर्स	३७	१७	०	१२	२	१५	२
सबमरीन्स	११	२३	अनिश्चित	३	०	१०	३

आ र मा रा ची घ ट ना—भारमारे सर्व राष्ट्रांची आहेत. सर्वांनी मिळिताने भारमारे मोठे आहे तेव्हा अत्यंत विभूत अशा भारमाराची मांडणी याबघाची म्हणजे मिटिषा भारमाराची घटना घडना घडनाच, मिटिषा भारमाराच्या अर्थ आर्थी यांनी सर्वांकरून पुढीलप्रमाणे आहे फ्रेंच—आफिसर, कमोडोर, कॅप्टन, स्टाफ—कॅप्टन, कमांडर, स्टाफ—कमांडर, रेफ्टनट, मॅजिस्ट्रेटिंग रेफ्टनट, सब—लेफ्टनट, चीफ गनर्स, चीफ बोटस्वन, चीफ कार्पेंटर, गबर, बोटस्वने, कार्पेंटर (सुनार), मिडिलमैन, नेव्हलकॅप्टन, फ्रेंच आर्थिपराचे तीन पोटरांग अगतात रिअर—कॅप्टनमिल, व्हाइस—कॅप्टनमिल, व्हाइसमिल

हुकमत राहो असलेल्या सर्व फ्रेंच आफिसरांचे स्वतःच्या ताण्यानील जहाजे उच्च स्थितीत ठेऊन त्यावरील लानांनी लडाईची वरवर चालीम दऊन म्हाबाघा,

शिव व स्वच्छता राखणे याची जबाबदारी असते भारमारात चोकरावर असूनही पल्लव हाती हुकमत नसलेल्या फ्रेंच आफिसरांचे वतंथ हे की जहाजावरील नाविक शिव व हुकम वेळच्यावेळी पाळतात किंवा नाही, अन्वामुमदी व पाणी यांचा साठा बरोबर आहे काय व नाविकाच्या आंतराचा चोथ काळजी घेण्यात येते की नाही, तसेच जहाजे समुद्रात कामगिरीवर असता आस्पावित स्थळी राहतात की नाही, लडाई चालू असता स्वतः गरील कामगिरी बरोबर व बाबतात की नाही वगैरे गोष्टींवर देखरेख ठेवणे, आणि लडाई संपल्याबरोबर तिचा कमांडर—इन—चीफकडे रिपोर्ट करणे, व लडाई चालू असता कोणी कॅप्टन अयोग्य वर्तन करित असल्यास किंवा लडाईची टाळाटाळा करित असल्यास त्याच्या जागी दुसरा हुकम नेमणे, वगैरे काम करणे सदरहु रिपोर्टवरून लडाईतील माणवाविषयी शिकारस किंवा निषेध करण्याचे काम कमांडर—इन—चीफ करतो एखादा फ्रेंच—आफिसर लडाईत मारला गेलावर त्याची सर्व यामे लडाई संपेवेत तो निवतच आहे अशा प्रमाणे चालू ठेवल्याची असता मात्र त्याच्या मृत्यूची किंवा काम करण्यास असमर्थ झाल्याची बातमी लघव तितक्या लघकर कमांडर—इन—चीफला देणे जरूर असते

कसावाचे काम हे की, कमांडर—इन—चीफचे स्व हुकम त्याच्या मार्फत सुटतात व जहाजाच्या कामासबघी सर्व कामदपन त्याच्या मार्फत कमांडर—इन—चीफकडे जातात तसेच काफिरासबघाचा दैनिक लडाई ठेवणे व तो भारमारे त्याच्याकडे पाठवणे हे त्याचे काम असते एखाद्या लडाई जहाजाचा कप्तान नेमला गेला की, तो लघेच अन्नसामुग्री तोफा दाहगोळा वगैरे लडाऊ सामान त्या त्या त्याच्याकडे नेतो व दुग्धम आधिकारी खुलाशी, कारागीर, कोळसेवाले, भागवाले व इतर नोकर जहाजावर भरतो शिवाय हिशेब्युके इनेगि-बुके, पयारबुके वगैरे कामदपन त्याच्याच ताब्यात असतात जहाजाबरोबर शिव, हुकम, वज्रधारणा, स्वच्छता, आरोग्य वगैरे बाबतींतील त्याच्या कर्तव्यासबघीच्या नियमांनी छापल पुस्तक त्याच्या अवल दिलेले असते आणि इतरांच्या माहिती करिता जरूर ते नियम जहाजावर जाहोर ठेकार्णी लघि लेले असतात, व ते गर्व आफिसर व नोकर बाघ्या देसत माहितीमालून एकदा तरी वाचले आव अशा व्यवस्था तो करतो शिवाय जहाजावरील चडनवा योग्य मान राखून दर रचिकारी सर्व लोक प्रार्थनेला हुनर राहतात. हे पहाण्याचे कामही त्याचेंच असते कमिशन किंवा वॉरंट आफिसर रारीम इतरांना अपराधाबद्दल धाम्य शिक्षा योग्य सुलासा करून चाबाप तापानंतर करण्याची त्याला अधिकार असतो

सहान जहागावर कमीकर हाच मुख्य अधिकारी असतो, व मोठ्या जहागावर कॅप्टनच्या मदतीस तोच असतो. आणि सेप्टेन्ट अनेक असून ते पावोझीयेने जहागावरील सर्व कामजागावर देतोस कारणांचे काम करताना व जम बास्त काही साल्यास त्याची बरी कॅप्टनला देतात.

जहागावरील मुकाफा आकासर कॅप्टनच्या हुकूमप्रमाणे जहाग चालू करणे, घळावेण, बांधवेणे बगिरे दमि करणे, मसेच मार्गात सागणारी बंदरे व इतर खाणावुणा बगिरे गोष्टीची नोंद ठेवितो, आकिसरासेधपाची बर दिलेली व्यवस्था निरनिराळ्या देशाच्या आरमारात बहुतेक सर्वत्र सारखीच वासते.

ब्रिटिश आरमारी खाते:— ब्रिटिश घेटांचे संरक्षण करणारे आरमार हे एकच खरे साधन आहे. हा गेट ७९६ मध्ये मरण पावलेल्या ओफा राज्याच्या वेडेप.सुन इंग्लिश लोक जणून आहेत. तेव्हासमूहच्या इंग्लंडच्या इतिहासात पुनः पुन्हा हाच अनुभव आला आहे आणि पार्लेमेंटनेहि ही गोष्ट जाणून असल्यावरचा वेळी आहे. आरमाराने ब्रिटिश घेटाचे रक्षण होऊ असल्यामुळे जमिनीवर लष्णारी ब्रिटिश कोन दूरदूरच्या देशात जाऊन लढावा करणांस मोठ्या मिळू शकते. ब्रिटिश साम्राज्यातील दूरदूरच्या देशांचे रक्षणदे याच आरमाराकडून होत असल्यामुळे ब्रिटनचे आरमारी खाते हे एक अर्थत महत्वाचे खाते होऊन बनले आहे. ब्रिटिश आरमाराची व्यवस्था वाढणारे जे अॅडमिरल्टी बोर्ड आहे त्याचे काम असे असते की, सरकारी धोरणास अनुसरून आरमाराची व्यवस्था ठेवणे व ते वाढविणे; आरमारावर योग्य शिपुण मिळालेल्या नौकरांची व अधिकार्यांची भरती करणे; जगातील निरनिराळ्या मार्गात ते विभागून ठेवणे आणि त्यावरील मार्गते व सामग्री लढाईच्या कामाला नेहमी तयार व लायक ठेवणे. हे एकंदर काम असाठव्य व गुंतागुंतीचे असल्यामुळे ब्रिटिश अॅडमिरल्टी बोर्डाची रचनाहि अगदी विशेष प्रकारची आहे. या खात्याचा मुख्य खंड हाच अॅडमिरल्टी हा असतो. बोर्डातील समसादीया या खंड अॅडमिरल्टी व परापर एकमेकांस प्रत्यक्ष व सतत संबंध येत असतो. शिवाय आरमारातील मुख्य मुख्य अधिकार्यांचा या बोर्डाशी सतत संबंध आला पाहिजे, म्हणून त्या सगळी शक्य तितक्या लढाईत राहिले पाहिजे, आणि सर्वोनी आठवण्यातून निदान दोनदा तरी आरमारी ऑफिसात बसले पाहिजे असा नियम पाहिल्या केसच्या काळापासून गुरू झाला, तो अद्याप चालू आहे. शिवाय अन्वयगरीया प्रदेसी एखाद्या जहागावर आरमारातील दोन खंड अधिकारी व एक सेप्टेरी यांचे बोर्ड बनून त्यांत निवडीच्या प्रभावा तय्यार नेवेच ताबडतोब निलाल लाडावा अर्थाहि व्यवस्था चालूच आहे.

इति हा सः—आरमारी खात्याच्या इतिहासाला ८ व्या हेनरीच्या कारकीर्दीपासून सुरुवात होते. त्या कारकीर्दीपासून आरमारातील मुलकी कामासंधाची व्यवस्था नेहमी बरीच होती आणि आरमारी सुद्धाच्या प्रत्यक्ष कामकाजासंधाचे व्यवस्था अॅडमिरल्टी ऑफिसकडे होते. पण हा विभागलेली व्यवस्था गारोक्षीची आहे असे ठरवून सर जेम्स मॅडेमने १८२२ मध्ये खांत सुधारणा पद्धत आणली व तेव्हापासून अॅडमिरल्टी बोर्ड व नेहमी बोर्ड ही दोन्ही एकत्र करण्यात आली. त्या बोर्डात हल्ली एक बरिष्ठ अधिकारी, चार आरमारी अधिकारी व एक मुलकी अधिकारी इतके गमासद असून त्यांच्यावर संयुक्त जबाबदारी असते. बोर्डाची ही रचना उत्कृष्ट व परंत असल्याचे आगपरीत पुष्कळ मुसघानी कबूल केले आहे. मर्यादती १८६८-१८७१ मध्ये वेल्डरटनच्या प्रधानाधिकार्या बॅली मिटर वाइडमस हे बरिष्ठ अधिकारी असतांना वरील व्यवस्थेत फरक करून बरिष्ठ अधिकारी एकट्याच्या जबाबदारीवर पुष्कळशा गोष्टी करू लागला त्यावेळी एक कॅप्टन नावाचे जहाग आरमाराखाळाकडून लायकीचा दाखला मिळून समुदावर गेलावर नालायक ठरले. व त्यावेळी जहागदारी एकट्या वाइडमसवर पडली. त्यावेळी असे ठरले की, बरिष्ठ अधिकारी आरमारातील जग्न नसल्यामुळे इतर तग्न अधिकार्यांचा सत्ता त्याने घेणे जरूर आहे व सर्व गोष्टींची जबाबदारी सर्व अधिकार्यांमध्य संयुक्त असावी असा निहाल साल्यावर १८७१ पासून सर्व व्यवस्था पूर्ववत् चालू झाली.

हल्ली अॅडमिरल्टी बोर्ड, फर्स्टलॉर्ड (बरिष्ठ अधिकारी), दोन आरमारी लॉर्ड (अधिकारी), एक अॅडमिरल वेल्डम लॉर्ड (जहाग अधिकारी), एक जुनिअर वेल्डम लॉर्ड (दुय्यम अधिकारी) व एक मिडिल लॉर्ड (मुलकी अधिकारी) इतक्यांचे बनलेले असते व त्याच्या मदतीला एक कायनेटिशल सेक्रेटरी (सुत्रपुढार) व एक परमनेट सेक्रेटरी (कायमविदगीव) असे दोन सेक्रेटरी असतात. या सगळ्यांची कामे अगदी हाटपणे ठरवून दिलेली आहेत. बरिष्ठ अधिकार्यांमार्फत प्रधानमंडळाचे धोरण आरमारी अधिकार्यांनी कळविले जाते. बरिष्ठ अधिकारी हाच आरमार खात्याचा पार्लेमेंटातील प्रतिनिधि होय. बोर्डाचे बाकीचे सभासद केवळ सहा देशांचे काम करितात. पण त्यांचा सहा अमान्य झाल्यास विरोध नमूद करून ठेवणे किंवा रागीनामा देणे याशिवाय दुसरा त्याच खात्या हाती नसतो. बरिष्ठ आरमारी अधिकारी याच्यावर आरमारातील मार्गारिती योग्य मानसे निवडण्याची जबाबदारी असते शिवाय जहागे बांधण्या करिता योग्य प्रकारचे सामान मिळविण्याच्या कामांनाहि त्याचा गैबध येतो. दुसरा आरमारी लॉर्ड हा पाहिल्या आरमारी लॉर्डला मदतीनस असतो. जहाग आरमारी अधिकार्याकडे आरमारासंबंधीच्या मुलकी खात्याची व्यव-

असते आणि आत्मारुकरिता गोष्टा व इमारती यांची पाहणी व देखरेख करण्याचे काम त्याच्याकडे असते. नवी जहाजे बांधण्याचे कामही त्याच्याच देखरेखीखाली होई.

नव्या आरमारी अधिकाऱ्यास अग्रगण्याचा पुरवठा, औषधे देण्याची व्यवस्था, व दवाखाने, फौजशाखा पुरवठा योरे कामे करावी लागतात. मुलकी अधिकाऱ्याकडे आरमारी खात्याकरिता मर्मांनी विकत घेणे, इमारती बांधणे, मुलकी खात्यातील लोकांच्या नेमणुका करणे, योरे कामे असतात. कायमजिहाजस सेक्रेटरीकडे जमाखर्चाचे काम, अंदाजपत्रक करण्याचे काम, योरे पैशासंबंधाची सर्व कामे असतात. कायम बिटिंगिषाच्या मार्फत योर्बि सभासद आणि आरमारी खात्यातील कामासंबंधाची पूर्वापरवरा व तिष्ठत कायम ठेवण्याचे अर्थत मजबूतीचे काम या सेक्रेटरीकडे असते.

ब्रिटिश आरमाराचे सामर्थ्य दोन गोष्टीवर अवलंबून आहे. पहिली गोष्ट ब्रिटिश प्रधानमंडळाचे परराष्ट्रीय पालन आणि दुसरी गोष्ट आरमारी खात्याकरिता मिळणारा पैसा. आरमाराकडे किती खर्च करणे आवश्यक आहे ते बरिष्ठ अधिकाऱ्यापुढे मांडणे हे बोर्डातील इतर अधिकाऱ्यांचे कर्तव्य असते. खर्चाचा विचार करिताना हातोथे तलेकी कामे पुरी करणे व नवी कामे चालू करणे या दोन्ही मोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात. जहाजे कोणत्या प्रकारची व कशा नमुन्याची बांधावी हे ठरविण्याचे कामही बोर्डाकडे असते. आरमारी खात्याच्या एकंदर कामांपैकी हे एक अत्यंत महत्वाचे अंग आहे. आरमारी खात्याच्या जमाखर्चाचा हिशोब ठेवण्याकरिता अकाउंटेंट जनरलस रिपोर्टिंग (हिशोबी खाते) नावाचे स्वतंत्र खाते असते.

आ र मा रा ची छु ल वा जु ल व. — जहाजावरील माणसे व सामानसुमान लडाईकरिता नेहमी तयार ठेवणे हे एक महत्वाचे काम असते. आकरिता जहाजांना मधून मधून लडाईची तालीम घ्यावी लागते. अद्यापचे दोन प्रकार असतात. एक लडाईकरिता कायम राखून ठेविलेली अंदाजे व दुसरा फक्त युद्धाच्या वेळी लडाईकरिता घेऊन इतरवेळी इतर कामांसाठी वाढव्याची जहाजे. या दुसऱ्या प्रकारच्या जहाजांवर लडाईच्या वेळी एकदम आरमारी खात्यातील माणसे नेमल्यास त्यांना जहाजातील यांत्रिक भागाची नोंद माहिती नसल्यामुळे बरेच अपघात घडतात असा अनुभव आला. म्हणून १९०४ पासून अशी सुधारणा करण्यात आली की, अशा प्रत्येक जहाजावर ३ खलाशी आरमार खात्यापैकी ठेवावयाचे, व ती जहाजे लडाईची तालीम देण्याकरिता मधून मधून न्यावयाची.

ब्रिटिशनखेरील रशिया, जर्मनी, फ्रान्स, इटली योरे देखातील आरमार खात्याच्या व्यवस्थेसंबंधाने विशेष सांगण्यासारखे काही नाही.

१९१० नंतरच्या ब्रिटिश आरमार खात्याच्या इतिहासांत बागातिक युद्धाची १९१४-१८ ही वर्षे फार मह-

त्वाची आहेत; कारण त्या वेळी या खात्यातील नोकरांची संख्या आणि कामकाज फार वाढले व कामाच्या पद्धतीची उत्तरे ठरून गेली. प्रत्यक्ष लडाईचे काम व साधन-सामुग्री पुरविण्याचे काम ही दोन कामे अगदी पृथक्पणे वाढून दिली पाहिजेत, या तत्वाची अंमल बजावणी लॉर्ड हार्डेनने ब्रिटिश सेन्यात बरोबर केली होती, व त्याप्रमाणे आरमारात सामील हांणे जरूर होत. आणखी एक महत्वाचा दोष असा होता की, लडाऊ लोकांवरचा (बोर रटाफ) मुख्य अधिकारी आरमारी बोर्डाचा समावृद्ध नसे. आरमारी बोर्डाची रचना पुढील प्रमाणे होती.

बोर्ड ऑफ अडमिरल्टी	{	पहिला दर्याधिकारी (युद्धाची तयारी)
		दुसरा दर्याधिकारी (आरमारात मनुष्य भरती)
		तिसरा दर्याधिकारी (अग्रसामुग्री)
		चौथा दर्याधिकारी (बाह्यक व फौदी)
		मुलकी अधिकारी (दिवाणी कामे)
कायम बिटिंगिष. मुमुनदार.		

या पद्धतीतले दोष डावनेल्सच्या खात्याच्या वेळी चांगले नजरेस आले. एखाद्या महत्वाच्या आरमारी खात्याच्या वेळी युद्धरचना (स्ट्रॅटेजी) बरी करावी ते अगळ निमित्त ठरविण्यास स्वतंत्र साधन नव्हते. अडमिरल्टी बोर्डापुढे येणाऱ्या सूचनांवर योग्य तयारी घेऊन अभिप्राय द्यावा हाका येवना-तही साधन नसे. बागातिक युद्धाच्या वेळी ह्या अडचणी भाई साधण्यावर एकेक सुधारणा होऊ लागली. १९१६ च्या डिसेंबरमध्ये अडमिरल सर जॉनच्या बेलिकी अडमिरल्टी बोर्डात शिरले. वर त्याने प्रथम अँटि-सबमरीन डिव्हिजन (पाणपुडी प्रतिकारक विभाग) स्थापन केला. १९१७ च्या मे मध्ये बोर रटाफचे आरमारी नोकरांचे असे नाव बदलवून आले; आणि आरमारी नोकरवर्गोचा मुख्य व अँटिस्टेट (मदतनास) चीफ असे दोन नवे हुद्दे निर्माण करून या अधिकाऱ्यांना अँटिस्टेट बोर्डाचे सभासद बनविण्यात आले. या योगाने आरमारी नोकरवर्गावरील अधिकाऱ्यांना बोर्डात प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व प्राप्त झाले. शिवाय एक कॅप्टेनल व एक नायब (पहिला दर्याधिकारी) या दोन नव्या जागांवर इतम नेमण्यात आले. १९१७ लायडोवरमध्ये आणखी एक महत्वाची सुधारणा करण्यात आली, ती अशी की, ऑपरेशन्स कमिटी व गेन्टेनन्स कमिटी अशा दोन कामिटी व त्या दोन्ही कामिटींचा चेअरमन

असे. सुधारून वाढलेले अॅडमिरल्टी बोर्ड व या दोन कमिटी यांची रचना पुढील कोष्टकावरून समजेल:—

बोर्ड ऑफ अॅडमिरल्टी

कायम चिटणीस.	वरिष्ठ अधिकारी.	हालचाल कमिटी.	गोपासना कमिटी.	पहिला दर्याधिकारी.
				आरमारी नोकरवर्गाचा.
				नायब मुख्य.
				आरमारी नोकरवर्गाचा.
				सदतर्गसि मुख्य
				पाचवा दर्याधिकारी
				नायब १ ला दर्याधि.
				नायब पहिला दर्याधिकारी
				पार्लमेंटरी व जमाखचा
				चिटणीस
				दुसरा दर्याधिकारी
				तिसरा दर्याधिकारी
				चौथा दर्याधिकारी
				मुलकी अधिकारी
				कंट्रोलर.

जागतिक युद्धाच्या वेळी प्रत्यक्ष अनुभवामुळे वाढ होत जाऊन १९२१ साली आरमारी नोकरवर्गाच्या खात्याची रचना कायम ठरली ती येथेप्रमाणे:—

पहिला दर्या- धिकारी व आर- मारी नोकर- वर्गाचा मुख्य	आरमारी नोकराचा मदत- नीस. मुख्य	यांत्रिक खाते
		आकाशपान खाते
नोकर नोंदारे व चिटणीस ऑफीस.	आरमारी नोकराचा नायब मुख्य	तोफखाना
		टॉपिको विभाग.
		वातमी खाते
		हालचाल
		योजना खाते
		स्थानिक संरक्षण
		व्यापार
		युद्ध शिक्षक व नोकर
		वर्गाची कामे

जागतिक युद्धातल्या अनुभवाने आरमारीत किती वाढ झाली त्याची कल्पना पुढील कोष्टकावरून येईल.—

१९१४-१९१८ ब्रिटिश आरमारातील नोकडे वर्ग			
आरमारी नोकरवर्ग	१९१४	१९१८	
हालचाली	७	२४	
वातमी	१६	१४० ४५	
			(विनपगारी)
सैन्याचे एकत्रीकरण	४	मेडेन्स खात्यात	
व्यापार	...	३७	
पाणयुद्धी- प्रतिकारक पाणमुख निवारक	स्थानिक संरक्षण खात्यात अनामोव	...	४०
			७

आरमारी नोकरवर्ग	१९१४	१९१८
निक्षेपे (आतां सिमल डिपॉझिट)	...	२८
योजना	...	११
व्यापार विषयक सुधारणा (सुल)	...	३९
युद्ध शिक्षण व नोकरवर्गांचीकामे	...	६
स्थानिक संरक्षणविभाग (युद्धोत्तर)	...	नाही
तोफखाना	...	४
पाणतीर विभाग (युद्धोत्तर)	...	नाही
एकूण	२७	३३६
चिटणीसी		०
चिटणीस	४५	८० (२ विनपगारी)
मुख्य लेखन नियंता	...	१९
प्रसिद्धी खाते	...	२५
अंकडे खाते	...	१२
एकूण	४५	१३६
कामदार मंडळ		
एकत्रीकरण	...	१७
सैन्यभरती	...	१०
रॉयल मरीन ऑफीस	१०	१५
पगार खालाचा मुख्य	...	४
युद्ध शिक्षणाचा अधिकारी	...	१
शारीरिक शिक्षण सेल	...	३
आरमारी शिक्षण	५	५
आरमाराचा धर्मोपदेशक	५	५
आपघोपचाराचा मुख्य अधिकारी	१०	१६
एकूण	२७	६८
यांत्रिक विभाग		
समुद्राचे नकाशे करणारे	३५	५८
नौकायन	३	६
आरमारी बांधकाम	६८	९४
आरमाराचा मुख्य इंजिनियर	२७	४८
इलेक्ट्रिकल एंजिनियरिंग	...	३२
आरमारी धर्मोपदेशक खाते	५३ (व टॉपिको)	२४५
पाणतीर पाणयुद्ध	...	११७
आरमारी साहित्य	१०	६०
होकायंत्र खाते	३	३७
गोद्या व नौकाबंधन	...	५०
खाद्यक महाने विनियमि	...	१९

यांत्रिक विभाग	१९१४	१९१८
कुमककारी जहाजे	...	४६
आरमार निर्मिति		
आरमारी पुरवठा (हर्षा		
आर्मावेड साहाय्य)	...	४९
आकाशयान निर्मिति	...	५७
जमाखर्च विभाग	...	२१
किनारी वाहतुक विभाग	...	८६
सामान्य व्यापारी जहा-		
जाचे बांधकाम	...	१६५
आरमारातील मजूरवर्ग		
खाते	...	१४६
मटीरियल्स व प्रायोरिटी	...	१०६
संशोधन व प्रयोग	...	६७
कामे	१०३	२२९
एकूण	३०८	१८१८
पुरवठा		
म्टोअर्स	३६	१७
अन्नपुरवठा	१९	३०
वाहतुक साधने	११ ११६ (४ दिवसगारी)	
एकूण	८६	२५३
जमाखर्च		
अक्वार्डेंट अनरल	११० २९७ (१ दिवसगारी)	
कॅप्टाई व खरेदी	४६	११२
मीनविष हॉस्पिटल	७	७
एकूण	१६३	४६६
आटाया		
आरमारी नोकर	२७	३३६
जिउटिंगरी	४५	१३६
कामदारमंडळ	२७	६९
यांत्रिक } ओपासना	३०२	१८१८
पुरवठा }	८६	१४३
जमाखर्च खाते	१६३	४६६
सर्चीची एकूण	६५०	२०१८
तीन प्रमुख राष्ट्रांच्या आरमाराची १९२१ साली अस-		
लेली व १९२४ साली असणारी स्थिति पुढीलप्रमाणे:—		
या दोन सालांत ग्रेटब्रिटनची लढाऊ जहाजे ३२; तयार		
व कामचलाऊ सभमरीन्स अनुक्रमे ९२ व ८ आणि लढाऊ		
तोका २८४; तसेंच युनायटेड स्टेट्स्ची लढाऊ जहाजे अनु-		
क्रमे १७ व १३; तयार व कामचलाऊ सभमरीन्स अनुक्रमे		
३९		

१७ व १३; लढाऊ तोका १८८ व १४०; व जपानची लढाऊ जहाजे अनुक्रमे ११ व १७; तयार व कामचलाऊ सभमरीन्स अनुक्रमे २४ व १५ आणि लढाऊ तोका अनुक्रमे १०८ व १६४ होत्या;

बरील आकड्यावरून युनायटेड स्टेट्स् आपले आरमार साध्याने वाढवीत असून आरमारी सामर्थ्यांत पहिला नंबर मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे असे दिसते.

आ र मा री न्श य प ळ ति—आरमारासंबंधीच्या मुल्लो पाषाणीतील न्यायनिवाडा देण्याकरिता पूर्वी इंग्लंडात ठिकठिकाणी अॅडमिरलाची कोर्टे असत व त्या सर्वांवर अॅडमिरॅल्टी हायकोर्टे होते. स्कॉटलंडमध्ये व आयर्लंडमध्ये एक हायकोर्टे होते. पण स्कॉटलंडमध्ये पुढे १८३० च्या अॅक्टाने ही कामे सेशनकोर्टे व शेरिफाच्या कोर्टाकडे देण्यात आली, व इंग्लंडमध्ये १८३५ पासून स्थानिक म्हाइस अॅडमिरॅल्टी कोर्टे बंद करण्यात आली. आणि १८७३ व १८७५ च्या जुजिडिक्चर अॅक्टाने पूर्वी अॅडमिरॅल्टी हायकोर्टे हे इंग्लंडच्या हायकोर्टे ऑफ असिटचा एक भाग बनविण्यांत आले. इंग्लंडातील या सुधारणेनुसार इंग्लंडच्या पहिल्या, मॅथ्युडा ब्रिटिश कोलंबिया, केपभांग गुडहोप, सॉलोम, मिद्राल्टर, हांगकांग, जमेका, मॉरिशस, न्यूझीलंड, दक्षिण आफ्रिकेच्या, एडन बॉरे वसाहतीतील व्हडल-अॅडमिरॅल्टी कोर्टेही बंद करण्यांत आली. हिंदुस्थानात कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथे व्हडल-अॅडमिरॅल्टी कोर्टे होती ती १८६१ च्या इंडिया हायकोर्टेस अॅक्टाने बंद करून ते काम हायकोर्टाकडे देण्यांत आले. तुर्कस्तान, चीन व जपान येथे अजूनही कॉन्सल कोर्टाकडे आरमारासंबंधीच्या बाबतीतील न्याय करण्याचे काम दिलेले आहे. इंग्लंडातील कोर्टी कोर्टाकडे हे काम असते, व खांबरील आपले हायकोर्टाच्या अॅडमिरॅल्टी डिस्ट्रिक्टमध्ये चालतात.

पो ज द री रा ट से.—दुसऱ्याच्या पाठीवरील कोणत्याही समुद्रात असलेल्या ब्रिटिश जहाजावर घडलेल्या गुन्ह्याची चौकशी ब्रिटिश आरमारी कोर्टेच करून होते. तसेंच परकी राज्याच्या इश्टी म्हाणजे परकी किनाऱ्यापासून तीन मैलांच्या आत असल्याहि ब्रिटिश जहाजावर घडलेल्या गुन्ह्याची चौकशी ब्रिटिश कोर्टे करतात. परंतु परकी जहाजावर मोठ्या समुद्रात घडलेल्या गुन्ह्याची चौकशी या कोर्टांना करता येत नाही. पण युनायटेड किंग्डमच्या इश्टीतील म्हाणजे ब्रिटिश किनाऱ्यापासून तीन मैलांच्या आत असलेल्या परकी जहाजावरील गुन्हे ब्रिटिश कोर्टी चौकशीस घेता येतात की नाही यावरून बराच काल संघर्ष होता; आणि तसे करता येत नाही असे बऱ्याच इंग्रज न्यायाधीशांचे मत होते. पण १८७८ मधील टोरटोरियल बोर्डर्स जुजिस्टिक्शन अॅक्टाने यास टाळे की, ब्रिटिश जहाजावरील गुन्हे म्हाणजे ब्रिटिश किनाऱ्यावरील ओहोटीच्या

मर्मोद्यामून एक लीग (तीन मैल) च्या अर्ध अमरेल्या परकी जहाजावर चढलेल्या गुन्दांची चौकशी, गुन्दीगार विद्रोह प्रजाजन असणा किंवा परकी इमम असला तरी विद्रोह भारमारी कोर्टांनी करण्याचा अधिकार आहे.

धाचे लोकांच्या गुन्दांची चौकशी करण्याचा अधिकार अॅडमिरल्टी कोर्टांनी असे; मग त्या धाचे लोकांचे निशाण कोणत्याही राष्ट्राचे असो व त्यांनी गुन्दा कोठेही केलेला असो पण अलीकडे सेंट्रल क्रिमिनल कोर्टे व सामान्य असाईस कोर्टे यांनी हे काम दिले आहे.

समुद्रावर लुटीत सांपडलेल्या मालामगंधां राखले अॅडमिरल्टी कोर्टे चालवीत असत. त्यासंबंधीच्या सुटण्यात न्याय कसा द्यावा त्यासंबंधीचे नियमहि प्रिन्सीपल कौन्सिल पासून देत असे. अलीकडे हायकोर्ट ऑफ नॉटिसच्या अॅडमिरल्टी डिक्टेशनकडे हे काम असते १८५४ पासून असे ठरविण्यात आले आहे की, विद्रोह साम्राज्यातील ज्या कोर्टांनी असले खटले चालविण्याचा अधिकार पूर्वी देऊन ठेवला असले त्याची प्रॉटेक्शन व दुसरा कोणताही देश यांच्यामध्ये युद्ध सुरू झाल्याचे जाहीर झाल्यापासून प्रत्यक्ष असले प्रमाणाशी करारी लेव्हल प्रॉटेक्ट अॅडमिरल्टी हायकोर्टांकरिता व व्हाईस अॅडमिरल्टी-प्रॉटेक्ट कोर्टांकरिता केलेल्या नियमांनी याबाबतीत राखले कसे चालवावे व न्याय कसा द्यावा यासंबंधीचे नियम पळून दिले आहेत.

युनायटेड स्टेट्स, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, चीन, तुर्कस्तान, जपान, बरेच देशांनी भारमारी न्याय निवाड्यासंबंधी स्वतंत्र व्यवस्था केली आहे.

धै न्य र व ना व डा व पे चः— या खालातील प्रगति समुद्रावरील युद्ध करण्याची पद्धति जहाजांचे सामर्थ्य व त्यावरील युद्धोपयोगी साधने यांच्यावर अवलंबून असते. प्राचीन काळ म मध्ययुग म्हणजे इ. स. च्या १६ व्या शतकापर्यंत भारमारी युद्धात हत्यारे पापटीत असत, ती येणे प्रमाणे— जहाजाची नावेंदहवी निमूळची मजबूत धोक (रॅम), खलाशांच्या तलवारी; भट्टदुवापण, शस्त्रांच्या जहाजात बंद घटनांच्या वस्तू टाकण्याची साधने, प्रकाश शस्त्रे आणि वॉच वरण्याची साधने, इत्यादि. प्राचीन काळातील साधनाकडे पाहता असे दिसते की, १४ व्या शतकात तांकावा उपक्रम होईपर्यंतच्या पूर्वीच्या काळात लांबून शस्त्रे मारा करण्याची साधने कारच अरण व कमकुवत होती. त्यामुळे भारमारी लढाई, जहाजे व सैन्य जखम करत मिळूनच होत असे. अशा युद्धात वर सामिललेल्या जहाजांच्या नाडीवर आणि शस्त्रांच्या जहाजावर चढून आपल्याच्या कौशल्यावर मोठी निष्ठ ठरते. नाडीचा उपयोग वस्तूंनी चालणाऱ्या जहाजांनाच करता येत असे. शिष्टांच्या जहाजांना बारा अनुभूत नमस्त्यात त्यांचा उपयोग करणे दाय्य नसे. या प्रमाणे प्राचीन काळाच्या भार-

मारी युद्धाकडे दंडादेशांचे स्वरूप असल्यामुळे तडाऊ जहाजांमध्ये दोन सोई असणे अवश्य असे. पहिली सोय ही की जहाज हलके व लहान म्हणजे खले ज्ञानी संपादनाचे वस्तू-वि-१ व वळविता येईल असे पाहजे आणि दुसरी सोय ही की, जहाजामध्ये पुष्कळ खलाशां मागण्याची सोय पाहिजे; म्हणजे वाटही मारण्यास व शस्त्रांच्या जहाजावर चढून लढाई करण्यास सापडावे, प्राचीन काळातील व मध्ययुगातून जहाजांना शिडे असत पण त्याचा उपयोग मोठाले अंतर तोडण्याच्या आणि लढेकरतवाना विसावा देण्याच्या कामी करीत असत. प्रसिद्ध लढाई चालू असता किंसे गुंडाळून ठेवित अशी विधाने ति. पु. ५ व्या शतकात अपनियन अॅडमिरल फार्मिओ याच्या वेळी होती, व तत्पश्चात् इ. स. च्या १० व्या शतकात नॉर्स राजा ऑरिफ डिग्हेसन याच्यावेळी आणि पुढे इ. स. ५०९ मध्ये ख्रिती व तुर्की भारमार लेपंटो येथे लढले तेव्हाहि कायम होती मध्ययुग समुद्रावरीलकडे महासाम्राज्य सफरी करण्यास लाघ, अर्ध आणि इतर अशी १२० फूट लाय आणि २० फूट रूंद असलेली गॅली जहाजे नालायक होती.

प्राचीन काळातील व मध्ययुगातील या प्रकारच्या मध्यम आकाराच्या आणि माणसांनी भरलेल्या जहाजांनी समुद्रात लाघ लाघ सफरी करणे किंवा शस्त्रांच्या बंदाला पुष्कळ दिवस वेदा घालणे शक्य नसे. कारण पुष्कळ माणसांना पुष्कळ दिवस पुरेल इतकी अन्नधान्याची सामग्री अशा जहाजावर राहात नसे. त्यामुळे त्या काळातील भारमाराला अन्नपाण्याचा पुरवठा व्हावा म्हणून किनाऱ्याजवळ राहणे भाग पडत असे. शस्त्रांच्या बंदारावर हलक करणे क्षान्यास बंदरा-शेजारी किनाऱ्यावर प्रथम टाणे घसविणे भाग पडत असे. तसेच टक्कर देणे व शस्त्रांच्या जहाजावर चढणे या गोष्टी खलाशांच्या व लढेकरत्यांच्या वामातील वातुंधीवर विरुद्ध अण्वेवून असत. अथोनिदन खलाशी या बाबतीत फार कुशल असल्यामुळे ते टक्करावर विशेष भर देत असत तथापि त्यांनी उभय जहाजाना सारखीच हलक होण्याचा संभव असतो. त्यामुळे प्राचीन काळातील टक्कर हे भारमारी लढाईतले प्रमुख भाग मानले जात नसे. या प्रकारची ही प्राचीनाची भारमारी लढाईचे पद्धत थायान्शियम म्हणजे पूर्वे रोमन साम्राज्याच्या मार्गस्थ मध्ययुगातील इटलीमधील लोकरताक राज्यास व पश्चिम युरोपातील देशास अश्वत झाली.

१४ व्या शतकात जहाजा र तोफखाना ठेवण्यास सुरुवात झाली परंतु तोफामध्ये दाहक भरून त्या लढाईच्यास प्रादेक वेळी पार वेळ लागत असे त्यामुळे लढाजे एकमेकांशी भडकण्यावरच तोफचा मारा करीत; व त्याच्या लढायांने शस्त्रांच्या जहाजावर चढून आपल्या सैनिकास मदत होत असे

मध्ययुगात किनाचा उपयोग गति देण्याच्या कामी विशेष होऊ लागल्यापासून टक्कर मागे पडली, पण हाताहातीच्या

लडाईची पद्धति चालू राहिली. स्पॅनिश आरमार याच पद्धतीने सडय असे पण तोकांचा उपयोग अधिकधिक ठोक लागला तेव्हा प्रत्येक जहाजावरून तोकांचा मारा नोंट करतो याचा म्हणून जहाजे एकाच्या पाठमागे एक अशा ठेवण्याची पद्धति स्वीकारावी लागली. १६५२-५३ मध्ये इंग्लंड व डच लोकशाही यांच्या दरम्यानचे युद्ध झाल्यावर आरमारी लढाईच्या सूचनांचे एक कोड तयार करण्यात आले; ते १७ व्या व १८ व्या शतकातील आरमारी लढायांतील काव-पेवांनी, व त्यापेवंपागे नंतर अनेकाने लिहिलेल्या पुस्तकांनी आधारभूत झाले.

या कोडात असा एक नियम होता की, जहाजाचा अनुक्रम लडाईच्या प्रारंभी जसा असेल तसाच अखेरपर्यंत कायम रहावा. हा नियम योग्य नव्हता; कारण त्यामुळे, सध्याच्या जहाजात पेंटागन मानेला असला तरी त्याचा फायदा घेता येऊ नसे. म्हणून १८ व्या शतकातील इंग्लिश व फ्रेंच आरमारांमधून लढाया अर्निमित्त स्वछाच्या झाल्या, एकादे इंग्रजांचे जहाज मरा नादुरा व मद्रासि झाले की त्याच्या बरोबरीने गति देवणे इतर जहाजांनी जाग पडे; व त्यामुळे सध्याच्या जहाजांस दूर पळून जाण्यास अवसर सापडे.

इंग्रजी आरमारातील जहाजे अधिक चांगली असून बुद्धीमान नावावरून निश्चिंत विषय मिळविता व आला नाही, या प्रश्नाकडे मिएडर क्राई (१७८२-१८१२) नावाच्या एका स्कॉटिश गृहस्थाचे लक्ष वेधले, व त्याने यापेवंपा अनेक निबंध लिहून आरमारी अधिकाऱ्यांना दिले व नंतर ते पुस्तकाने प्रसिद्ध केले गेले त्या वेळची आरमारी लडाईची एंडर वळति असमाधानकारक व सडोव आहे असे अनेक इंग्रज व फ्रेंच आरमारी अधिकाऱ्यांना वाद झाले. व प्रत्यक्ष लडाईत सुचतील तसे फेरफार एकमेक करू लागले. १७८२ मध्ये डॉमिनिकाच्या लडाईने इंग्रज अधिकाऱ्यांना रॉडने याने फ्रेंच आरमारात उदात्तल्या घोट्याळणाचा फायदा घेण्याकरिता आपल्या जहाजांना रांगमेंडून सध्याच्या आरमारात शिरण्याचा हुकूम केला, व त्यामुळे त्याला सध्या जहाजे हलगत करता आली. या एकाच अनुकूल अनुभवाने पूर्वीचा कडक नियम रद्द ठरविण्यात आला, पुढे नेपोलियनच्या वेळी सेंट व्हिन्सेंट, कैप्टन व ट्रॅकलगर या जिन्ह लढायात या नव्या पद्धतीचा इंग्रजांनी पूर्ण उपयोग केला.

आधुनिक काळः—१८१५ ते १९०४ (स्वीडनपानीयुद्ध) पर्यंतच्या काळात मोठे आरमारी युद्ध मुळीच झाले नाही. पण या काळात जहाजे चालविण्याची साधने, लडाईची साधने आणि जहाजे वापरण्याचे सामान या तीहीमध्ये मोठी क्रांति घडून आली १९ व्या शतकाच्या दुसऱ्या चतुर्थांशत लडाऊ जहाजे वाफेने चालू लागली. क्रिभियन युद्धाच्या वेळेपासून बोटीवर मोठासा तोका देण्यास

सुखात झाली. आणि जहाजे लोखंडाची करण्यात येऊ लागली. तोफतून पडलेल्या गोळ्यांनी आगी लागण्याची फार भीति असल्यामुळे, लडाऊ जहाजे लाकडाची पांघोने असण्यात आले. सर्वेस्वी लोखंडाची जहाजे वापरण्याचा उपक्रम प्रथम इंग्लंडने केला. १९ व्या शतकात टॉप-हॉर्ची म्हणजे चावण्या सुवर्णाची युक्ति निरवस्थायी असून आणि सध्याची बोटी अस्तित्वात आरमारापासून आरमारी बुद्धाला अवरोध निराकरी करून प्राप्त झाले वाफेची जहाजे झाल्यापासून गति फार वाढली पण दुर्दैवाचा सारंगीत पुढे इतका कडेला साजविण्याकरिता जहाजाची फार जागा अडू लागली. त्यामुळे ज्या राज्याला दुर्दैवाचा देशात कोळसा मिळण्याची ठाणी नसतील त्याला जगाच्या लावण्या आणीत आले आरमार नेणे अशक्य होते. परंतु हा अवघड बरोबर कोळशाच्या बोटी घेऊन व तटस्थ राष्ट्रापासून कोळसा घेऊन दूर वरता येते असे १९०५ मध्ये जर्मनीतानी युद्धाच्या वेळी सिद्ध झाले. याच युद्धात असे दिसून आले की, अलीकडील अनेक नव्या बोटांनी युद्ध आरमारी लढाईच्या पद्धतीत फारसा फरक झाला नाही. टॉप-हॉर्ची बोटींनी मात्र दोन महत्वाचे फरक घडवून आणले ते हे की, पूर्वप्रमाणे जहाजाची जहाजाला टकरा (रॅमिंग) देणे किंवा दोन्ही आरमारातील जहाजांनी अवघडचव घेऊन हातपाईची लडाई करणे या गोष्टी बहुतेक अशक्य झाल्या आहेत. इतकेच नव्हे तर टॉप-हॉर्ची आरमारी युद्धातील मुद्दा साधन होय, असे मानसमणील शास्त्रज्ञ काही काळ म्हणू लागले होते. प्रत्यक्ष अनुभवाने टॉप-हॉर्चीचा उपयोग करण्यात दोन चार अवघडणी दिसून आल्या टॉप-हॉर्चीचा उपयोग दोन इतर मार्गांनीही होऊ शकत नाही, इतकेच नव्हे तर तिला पाण्याचा अडथळा विरोध होत असल्यामुळे तिची गति मंद व मार्ग अनिश्चित बनतो व त्यामुळे सध्याच्या जहाजांनी टॉप-हॉर्चीचा मारा सुकविता येतो राष्ट्राच्या वेळीही टॉप-हॉर्चीचा हलकावर सनेल-इत्यादी साहाय्याने चांगली नजर देवता येते. या अनेक कारणांमुळे रूमे-जपानी युद्धात युद्धा टॉप-हॉर्चीचा उपयोग दुटयम प्रतीचा ठरला, शिवाय मार्गात वळू नये युद्धात देऊन सध्याच्या जहाजांचा मार्ग इतिहास करणारा प्रयोग अमेरिकनानी सॅसॅपेने डॉन्गुवा येथे, व लोखंडांनी पोर्ट आर्थर येथे केला. पण तोही ठरला नाही. एकंदरीने सध्या जहाजांतील हाच पूर्वप्रमाणे आगेंड आरमारी लडाईचा साधन असल्याचे दखे झडे. प्रायेश वेळी नोंट मारा करता वळू लडाऊ एक ठेरमेश जहाज वळते. मात्र किंवा स्वतः पळू जहाजा, किंवा शोध काढीत जहाजा बोटी वळते कत नव्हे, किंवा जहाजा

मलता याचें म्हणून प्रत्येक दोन जहाजांमध्ये अंतर निदान ८०० यादें असावें लागतें. अशा हिशोब केल्यास बारा बोटींची एक ओळ सहा मैल पसरून राहिल. आरमारातील बोटींची गती ही एक झट्टेची याच असते, कारण त्या बोटीने झट्ट्या एका निश्चित भागावर एक-दम अनेक जहाजांवरून तोंकाचा मारा करणें वाज्य होते, परंतु सर्वोत्तम झड्ड्याची गेष्ट तोंकाच्या गोळ्यांनींल वसव हो होय. या सर्व वायनांत अेष्ठ असलेल्या आरमारांतहि आध्यात्मिक कर्मकृतत्वाच्या स्थानाक दोमतीन प्रसुप्त जहाजें नाहूदस्त केल्याने येतो. कारण इतर जहाजांना लढाईतें सिमल दाखविण्या अँडमिरलला आपले जहाज सर्वांच्या पुढें ठाणें प्राप्त असतें; पण त्यायोगानें झट्ट्या मान्यात ते सांपडण्याचा फार संभव असतो. यामुळे प्रत्यक्ष लढाईच्या वेळीं अभ्यासां राहून हुष्टम देशाचें काम बहुतेक असाध्य असल्याने, नेलसन प्रमाणें, लढाईच्या अँडमिरलानाहि आधींच एकदा लढाईसंबंधानें सुष्टय हुष्टम देऊन नंतरची बहुतेक जबाबदारी व्यक्तिः केंद्रनाच्या अंयावर टाकणें आण असतें.

१९१० च्या सुमारास प्रथम फ्रेंचानीं सराईरीन म्हणजे पाषाणाळून आणाम्या घेटी उपयोगात आणल्या एकाचा उपयोग कियतत होती हो पोष्ट पुढें जागतिक युद्धात निर्दोषाच आली.

हिं युद्धा ना ती ल जि वि हा आ र मा र.—या रँयल इंडियन मरीनचा इतिहास १९१२ मागडनका मने जातो. त्या वेळीं सुरतेस बहार घालून यमलेल्या ईस्ट इंडिया कंपनीस आपला क्वापार हव किंवा पोर्तुगीज प्रतिस्पर्धीपासून व तसेच चाण्यापासून सुरक्षित राह्या म्हणून सशस्त्र जहाजें घाटगण्याची अवश्यकता घाटय. त्यावेळेपासून हिंदुस्थानातील ईममसरकारने निरनिराळ्या नावांखालीं आरमार बाळगले आहें या आरमाराच्या कोणत्या काळीं कोणती नावे होती हें पुढें दिले आहेः—

ऑन. ई. ई. कंपनीस मरीन	१९१२—१९६६
बीने मरीन	१९६६—१९३०
इंडियन नेव्ही मरीन	१९३०—१९६३
बीने मरीन	१९६३—१९७७
एच्. एम्. इंडियन मरीन	१९७७—१९९२
रॉयल इंडियन मरीन	१९९२—१९२४

हे आरमार सुरवातीपासून षड्वेक नेहमीं मुंबईलाच बोलून असे. १९६६ त मुंबई कंपनीच्या हातीं आल्या. पासून १९७० सालापर्यंत ईंग्ली आरमार मुंबई सरकारच्या देखरेखाखालीं असे. त्या वेळेपासून हिंदुस्थान सरकारच्या आधिपत्याखालीं साम्राज्य आरमारांत याचा अंतर्भाव करण्यात आला. तथापि आरमारे मुंबई देव मुखय आरमारी ठामे म्हणून कायम राहिले आहे. या आरमाराची

गेल्या महायुद्धापर्यंतची कामगिरी अशीः—१९१२ते१७१७—हिंदुस्थानचा पश्चिमीकरणा ताब्यांत येण्याकरितां हव, पोर्तुगीज व इतर चाचे योद्ध्याशीं संगत चाललेली युद्धे. १७४४—फ्रान्सशी युद्ध, बँडनगर व इंडियन नॉर्वेच फ्रेंच जहाज कायम केले. १७५६—पेरियाचा विजयार केले. १७७४—मराठ्यांशी युद्ध. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत फ्रेंच आणि डच यांशी युद्ध, पॉन्डिचरी, त्रिकोमली, माफनापट्टन, कोलंबो इत्यादि ठिकाणें घेतली. १८०१—नर राऊट ऑपरार्की याच्या नेतृत्वाखालीं इंग्लिशर मोहीम १८०३—फ्रान्सशी युद्ध १८१०—मॉरिशसचा पाडाव करून पोर्टलुई घट्टरातील फ्रेंच जहाज ताब्यांत घेतले. १९ व्या शतकाच्या आरंभी इराणी आरातानांल बीबाकी चाण्याचें बंड मोडले. १८११—तारा घेतला १८१३—ताम्याच्या झुलतानावर मोहीम. १८१७—१८ मराठ्यांशी युद्ध सुर्वणदुर्गातील विजय घेतला. १८३९—इराणीआरातानांल वाघ्याचें निर्मूलन करण्याकरितां मोहीम. १८९०—मोचा घेतला. १८९१—वेरी—झ—यनी भरबावर मोहीम १८९४ ते २९—पहिल दमयुद्ध १८९७—२री व सोमाली किनारा याचा बँडमारा. १८२५—वाचा बेनी यनचा पराभव. १८३८—अफगाणिस्तानावर मोहीम. फराची व एडन घेतले. १८८०—४२—चीनमध्ये युद्ध. १८४३ सिंधमधील युद्ध; मियानीची लढाई. हैद्राबाद घेतले १८४५ते४६—न्यूमीलंडमधील माथीरी युद्ध. १८४८—४९—पंजाबमधील लढाई, सुलताना बेदा. १८५२—इसरे ब्रह्मी युद्ध, रंगून, मार्तांडान, बेमीन, प्रोग आणि वेतु किं. घेतले. १८५५—इराणशी युद्ध. युगायद, सुदामेरा आणि अह्मद घेतले. १८५६—५७ चीनमध्ये युद्ध १७५७—५९—शिप्याचें बंड. १८५९—बेयट बेट घेतले. १८६०—चीनशी युद्ध. १८७१—अबिसिनियन युद्ध. १८८२—इंग्लिशर मोहीम. १८८५—यूनः इंग्लिशर मोहीम. १८८५—तिरें—ब्रह्मी युद्ध. १८८९—चीन—लशाई मोहीम. १८९९—स्वाकिन मोहीम. १८९७—पूर्व आफ्रिकेवर मोहीम. १८९९—१९०२ दक्षिण आफ्रिकेची युद्ध. १९००—०१—चीनमधील पॉक्सर बंड. १९०२—०४—सोमालीलंडवर मोहीम.

गेल्या महायुद्धात रॉयल इंडियन मरीनने बरीच महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याचें संरक्षण, युद्धबाहुमीची वाहतूक, इराणचें आखात आणि गुबेरा कॅनल यांनून सांकेत्या लढाईत भाग घेणें, लढाक अहामें पुष्टत करून पाठविणें वगैरे कामें या आरमारीखात्याने केलेलीं आहेत व त्याचकरून पार्लमेंटकडून त्याचा गौरवहि झालेला आहे.

मरीनचें काम यादृष्ट्यासाठीं एक कायरेक्टर, एक डेप्युटी कायरेक्टर, एक कॅप्टन सुपरिन्टेन्ड व इतर कमांडर, लेफ्टनंट, इंडियन, गोलंडर हे अधिकारी असतात. कायरेक्टर

हा हिंदुस्थान सरकारला सर्व भारमारी कामांसाठी सहाय्य देतो. तो मुंबई मध्येच कोठ्यामध्ये राहतो.

दि ई स्ट ई डी ज रेखा हू न.—हा रेखल नेमटोवा लडाऊ जहाजाचा फाकिला १९०३ पासून हिंदी समुद्रात ठेविलेला असतो. या काकियाच्या खर्चाबद्दल बादशाही सरकारला खंडणी द्यावी लागते. १८९६-९७ सालापासून ईस्ट इंडिया कंपनीमधील कोही जहाजांच्या तरतुदीसह दरवाज १,००,००० पौंड घ्यावे लागतले. या जहाजांनी हिंदुस्थान सरकारच्या समतोलविषय एक निश्चित मर्यादा ओलांडावयाची नसते [इंडियन ईशर बुक].

भा र तो व भा र मा र —युक्तीरूपाने प्रपात नीकांच्या निरनिराळ्या जाती व नांवे दिलेली आढळतात. त्यांत युद्धनीका अथवा त्या प्रकारच्या उपयोगाचा येण्याची नोंक म्हणजे "सर्वे मंदिरा" व "अग्रमंदिरा" याच दिसतात. "सर्वे मंदिरा" नौका राजाचा राजेता, जेथे वगैरे नेण्याच्या सोयीच्या असतात, व "अग्रमंदिरा" जहाजांच्या उपयोगी पडणाऱ्या असतात. याच प्रकारच्या नीकेतून तुफाने आपला पुत्र मृत्यु पाव एका इश्या झालेला राहण्याच्या काळीज पाठीने असावे; या मोहिमेचा काय तेंपट झाला हे ज्ञातदान (१ ११६, ३-५) घालेले आहे. युद्धासु- निराह निराहने तयार करून ठेविलेल्या अशाच नौकेतून पाडव, भागव्या नागाचे रचलेल्या मृदातून पडून गेले अशी मंडानांसाठी वया आहे. रामायणात अयोध्या- काळात, जेथे राम राम केतवतुवक शत्रुचा मार्ग अडवि- ण्यासाठी बघावेले होते असे वर्णन घेतलेल्या पांचवी नावा अग्रमंदिराच होया. तसेच अशाच नावाच्या साहाय्याने वनवासीयांनी शुभ विरोध केलावे काळिदास वर्णन करतो.

वाग्हीरी अर्थात वगैरे प्राचीन लेखातून जी नौकांची विषे काढण्यात आले ती आहेत त्यावरून प्राचीन भारतीय आरमार- राबद्दल कल्पना करता येते. या नौकात अग्रमंदिरा व मध्य- मंदिरा या जाती आढळतात. विद्यमान छिंदवाडपासून पाच ठेविल्यावेळी या ठिकाणी काढलेला देखावा पाहून प्रेक्षणीय आहे. आजमिती वसुधुदच्या देवळात असे नौकाची विषे मांडले आहे ती पाहिल्यास त्या काळाच्या नौका कशा प्रकार- रच्या होत्या ते आढळून येते. दिवसीयकाच्या पूर्वशत- कात भारतीयांनी जावामध्ये वगैरेही केल्यावेळेचे ते देखावे आहेत (ज्ञानकोश प्रकाशन संघ, विभाग १, यातील २१२ पानासमोरील विषे पाहा) या चित्रातून काही नौकांनी शिडे उभारलेली आहेत, काही युद्ध आहेत, काही नावल्या जात आहेत, काहीतील लोक मासे धरण्याची करमणूक करीत आहे, वगैरे निरनिराळी दृश्ये पाहण्यात मिळतात. यातील नौका एकाच जातीच्या नसून, त्यात कधी अधिक सोयी, लहान मोठेपणा, एक किंवा अधिक शिडे अशासारखे निम प्रकार आहेत. यातून जलधर्मवि या नौकाचा एक अधिकारी असे.

यावरील नाण्यावरील नौकाविषे, उदाहरणार्थ इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात तिसऱ्या शतकातील आंध्र नाण्य- वरील मोठ्या आकाराची दुसऱ्याची अहाजे, किंवा कुंदवार व पडव नाण्यांच्या मागील बाजूवरील मोठ्यांच्या आकाराची दुसऱ्याची मोठी अहाजे यावरून त्या त्या काळाच्या आरमाराची कल्पना करिता येते.

फ्लोरेडकाच्यासुद्धा इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापर्यंत हिंदुस्थानच्या, पिरमिसायन, ज्यु, अमुरी लोक, ग्रीक, इगिप्- तमधील लोक व रोमन लोक यांच्याशी अपेक्षेच्या आधारी मध्येच अनेक उल्लेख ठिकठिकाणी आढळतात. अर्थात वेवढ्या मोठ्या आकाराच्या सरासरी लडाऊ आरमाराचे सख देवाचे लगत असले पाहिजे. मौर्यांच्या अमदानांत (इ. स. पू. ३२९-१८५) तर यावरून स्पष्टच पुरावा आहे. या बाली साहेब्या अलेक्झांडरच्या हिंदुस्थानावरील मोहिमांचा इतिहास इंडियन, पटमिअससारख्या ग्रीक ग्रंथकारांनी लिहून ठेविलेला आहे. त्यांनी सैन्य वाहून नेण्यात अलंभना- डल्या दिवशी २००० देवा अहाजे असले असे म्हटले आहे. जहाजे बांधण्याचा एक वर्ग असून तो सरकारी नौकेत असे असे मेरोपिथनासने लिहिले आहे मिहलंडी- पाच्या वर्णनात इतिहास म्हटले आहे की, हिंदुस्थान व लंका यांमधील समुद्रात चालणारी विविध जहाजे यांमधील असत; व या जुन्या जहाजांची वर्णमाला साधारणपणे ५५ टक्के असे. सम्राट वेदगुप्ताच्या युद्धांसाठी लढा सैन्य- द्यांची एक आरमारी मंडळ असून त्याचे अस्त्राव व सुसज्जता विशेष प्रकारची असल्याबद्दल ललत साक्षीलायक माहिती त्याच काळाच्या कौटिलीय अर्थशास्त्र नामक ग्रंथात सापडते मिळते. आरमारसाधनाच्या बरिष्ठाला नावाभ्यु- असे नाव असे. सर्व प्रकारच्या नावावर देखरेख, वेदना- यरीत करवसुली, ही कामे त्याच्याकडे असत. तसेच वेदगुप्तांची नियमांची अंमल बजावणी त्याचकडेच असे.

यानंतरच्या दोन तीन शतकांत हिंदुस्थानाचे रोमची व्यापारी व राजकीय दळणवळण होते असे उल्लेख आहेत.

या वेळच्या तात्वीक वाहण्यांत इंडियन हिंदुस्थानातील काही वेदगुप्ताविषयी विशेषतः अशी माहिती मिळते. यांत विशेष लक्षात देवगुप्तासारखी गोष्ट म्हणजे या चील राज्या- तील वेदगुप्तातून जुना व विद्या यांनी बांधलेली दीपछेई असत, कोल आरमारानी घेतालेचा उपसागर व हिंदी महासागर पाठ्या पाऊन येणा, व द्वावतीच्या सुलागवळीत प्रवेश, मलाची दीपछेई वगैरे आपल्या कक्षेत आणिले होते.

पुर्वकालीन वेदगुप्तांची वळवळीतील विशेष महत्त्वाची व जाग्रीतनाची गोष्ट म्हणजे भारतीयांनी जावा बेटात केलेल्या वसाहती होत. या वसाहती वाहवळीला येताना प्रथम कलिंग देशांत निघाली. तेथून इ. स. ५५ त हिंदीची एक मोठी

तोडी मिथून जावत उतरली व तेथील रहिवासींची गुपारणा करून तेथे त्यांनी आपला घर मुक्त केला. दर्यावरील चळवळीत भाग घेणारा दुसरा मोठा वर्ग बंगाली लोकांचा. त्यांनी लिस्ती वाड्याच्या पहिल्या शतकात घर्मे, युद्धकला व दर्शकशास्त्र यांत मोठी कौशिल्य मिळविली होती हे लोक बौद्ध मंत्रपारारुहिरा व व्याघ्राकरिता चीन, जपान व कोरियापर्यंत गेले होते. इथी सनाच्या सहाव्या शतकात हे हिंदुस्थान-चीनमधील दळपटवळण फार वाढले होते. या सुमारास शिख, कच्छ व गुजराथ या राज्यांमधील आठ लंक समुद्रावर नियंत्रण करणार होते. त्यांची चांचेगिरी नाहोशी करणाऱ्या प्रथम चाण्डा कुळातील गुजराती सातव्या व आठव्या शतकात केला; परंतु पुढे हे गुर्वर लोकच आप्त तापदायक नाच बनले.

सातव्या ते अकराव्या शतकापर्यंतच्या काळात हिंदुस्थानचा चीन व जपानशी संबंध अधिकच बळग प्राप्त होता. पातून चीनपर्यंतचा किनारा भारतीय वसहर्ती व बंदरांनी गमनयुक्त होता विशेषतः चोल राजांची सत्ता समुद्रावर फार वाढली होती. त्यांनी बलिष्ठ आरमार बांधून बंगाल, बहार, ओरिसा व गुजराथ हे प्रांत आपण सीलोन व इतर बेट हस्तगत केले व चीनला यक्रीलांनी पाठविल्या वाराच्या धोक्यापासून प्रथम सुगुप्तमानोया व नंतर लक्ष्मण योगीय लिस्ती लोकांचा भारतीय-दर्शकदली लोकांची संपंध येऊनही इतर देशांचा व्यापार लक्ष्मण योगीयांनी हस्तगत केला. अकराव्या शतकात मुलतान महमदने आठ लोकांवर हजारी केले व त्यांचा मोठा नाश केला. या लढाईत मुलतानाकडे १४०० व आठकाडे ४००० बलिष्ठ अशा होते. असे तत्कालीन अकबरीत वर्णन आहे. १३व्या शतकातील महमदानी आरमारी मोहम्मद इब्नने पिशा-सुरीन बल्लन (१२९९-८९)ने बंगालचा सुभेदार तुमिल-खान यावर केलेली होय. १४ व्या शतकात मुलतान फिरोझचा व तैमूर यांना करावी लागलेली जलयुद्धे व जलप्रवास यांचे उत्तम आवळतात. पोर्तुगीजांच्या आगमनापर्यंत अहमदशाहचे मुलतान समुद्रावर सर्वोच्च भारी होते. गुजराथच्या आरमाराने अनेकदा पोर्तुगीजांचा चांगला पराभव केलेला आहे.

मोगल काळ.—याषांचे दोन जलयुद्धे केलेली आठका-तात, एक भगानदीवर व दुसरे प्रोमा नदीवर. अकराव्या शतकातील आरमाराची कशी व्यवस्था होती हे ऐनी अकबरीवरून चांगले समजते, आरमारीसाले अगदी स्वतंत्र असून त्याकडे नौकावहन व त्याची व्यवस्था, नया राखणे व त्यावरील बहातुकीकडे लक्ष पुरविले, करवसुली वगैरे कामे असत. या खात्याच्या मुख्याला 'मोरबंदरी' अशी संज्ञा असे. बंगालचे आरमार सुप्रसिद्ध आहे त्याचा माहिती तोडरवल्हाच्या 'ओसिल गुमर सुम्मा' या अमाबदीच्या प्रभावकून मिळत. बंगालप्रमाणे छिंद हिंद या वेळी नौका-

नयनांचे एक प्रमुक्त बंदर असे. बादशाही आरमाराप्रमाणे काही हिंदु अमीनदार-चोहल लहान आरमारे असत थोड्या अश्विपति केदाराम यांचे राजा मानमिह व आराकानचा राजा योना नीलपुत्राद्वारे जमर कण्याविषयी उत्तम आठका-नी. धर्माप्रमाणे यल (बंदरी) व अशि चोडका (सोमो-द्वीप) ही हिंदी चळवळीची बंदर असत.

अकराव्या शतकात बादशाही आरमार फारसे खालावले नाही. कारण मग-चांचाशी रचला टकरावी लागी या वेळी बुचबेहदच आरमार फार बल्लष्ठ असे व ते पुष्टदा व दश ही आरमागलाहि मारी होई श्रीरंगनेय या वेळी मीर जुला हा ना इराक असे त्याच्या मृत्यूनंतर बंगाली आरमार खालावले. तथापि शाहिस्तेखान सुभदार हात्या-नेतर पुष्टा जहाजे बांधून बादशाही आरमार सुवगत कर-ण्यात आले. १५व्या व्यापाऱ्यावर जहाजपट्टी घमविली होती. गोवर्धकपट्ट्याच्या बादशाहाजबद्ध व्यापारी आरमार असे. सुरेतम अमणच्या बादशाही आरमाराचे अधिपत्य अशि-च्याच्या सिद्धे होते. या काळातील मराठ्यांचे व प्रिंटे-शाचे आरमार यावर स्वतंत्र माहिती दिलेली आहे.

मोगल सत्ता खालावल्यावर भारतीय नौकानयनाला ब्रिटि-शानी चांगले प्रोत्साहन दिले. ब्रिटिश आमदानीत सुबह् आरमागला विशेष मदत होते व ते उदयास आणण्याचे श्रेय लोकी नावाच्या नौकाशिल्पर जराव्याकडे आहे. या जराव्याची मराठीत सविस्तर माहिती इतिहाससंग्रहात आली आहे (पु ४, ४-५; ५. अ. १-३); ती व इतर 'नौका-नयन' या सदराखाली येई. १८९३ त आरमार बाध-ण्याने काम हिंदुस्थानापाहेर होऊ लागून भारतीय आरमार कायमचे सुशविषात आले

[याधार ग्रंथ—राधासुप्त मुकर्जी-ए हिस्टरी ऑफ इंडियन शिपिंग जॉन पिप्स—वेपर्स रिसेटिंग इंडियन कोस्टिंग इन् इंडिया लो—दि हिस्टरी ऑफ इंडियन नेवरी, लाकू वेरा—वेस्टर्न ऑरिजिन ऑफ वायनीन सिद्धांतज्ञान. सुकिततरावर कोटिलोय अर्थशास्त्र वेद संहिता व पुराणे रघु-वश, शाकुंतल; रत्नावले; दशकुमारचरित वगैरे काव्ये]

मराठ्यांचे आरमार—मराठेशाहीत आरमाराची चायशी योषावना होत असून ते अर्थत बलिष्ठ होते हे आता बहुतेकांना विदितच आहे. मराठ्यांच्या आरमाराचा इति-हास आग्ने, पुष्पा, सावतवाडीकर वगैरे घराण्याखाली येणार असल्याने या ठिकाणी फार प्रोटक असा इतिहास घेतला आहे तथापि त्यावरून या युद्धाची नीटशी कल्पना येण्यास व जिद्दास वाटण्यास अडचण येणार नाही.

इ. स. १६९१ मध्ये छत्रपति शिवाजी महाराज यांनी मराठ्यांच्या आरमाराची प्रथम स्थापना केली. इथी लोकांचा पाण्यातील विज्ञान जो जैजिहा तो जिकून येण्याकरिता या आरमाराची आवश्यक्ता मराठ्यांस उत्पन्न झाली, व त्यांनी त्यावेळी ते उभारले असे दिसून येते. त्यांनी

प्रथम गुराबा, तराडी, गजधने, शिराडे, पगार, मचवे अशी निरनिराळ्या प्रकारची मलमलाने तयार झाली. नंतर शिराडी महाराजांनी कोकण वर चाल करून वाडीकडून साव-
ताईची तानाची सावत व रामदंडीची यांम आरण्या आर
मारावर अधिकारी नेमने. इ. स. १६६४ मध्ये सिधुदुर्ग
मंत्रिणा बांधला व कुलाबा, मुचमुच व विजयदुर्ग हे विडे
सुधरून तेथे महाभै बांधण्यास सुरुवात केली. इ. स.
१६६५ मध्ये शिवाजीने कारवारपर्यंत कोकण किनारा
आरण्या आरमाराच्या " जोरावर भिक्कन येनला. या वेळी
शिवाजीच्या आरमारात फिगेटन " म्हणजे ३० पासून
१५० टन वजनाची व एक डोलकडोची जहाजे ८५
होती. तीन डोलकड्यांची मोठाली जहाजे तीन होती.
ज्यांनंतर १६७३ मध्ये मोठी लढाऊ गलबते ५७ झाली व
इ. स. १६७५ मध्ये ती ८६ पर्यंत वाढली. त्याप्रमाणे
शिवाजीचे आरमार वाढत गेले. त्या आरमारावर शिवाजीचे
मुख्य अधिपती इम्रानखान, दोलतखान, दर्याखान, मयनाक भंडारी वगैरे होते. त्यांनी आरमाराचे काम उत्तम
प्रकारे करून मराठ्यांचे नाव दर्यायुद्धामध्ये गांमवून सोडिले.
या साली खांदी बेदावर शिवाजीचे आरमार चालून गेले.
त्याच्या आरमाराचा मुख्य हेतु कोकण किनारा परराष्ट्रपातून
रक्षण करण्याचा असे. आरमाराच्या सोयीसाठी त्याने १३
जमिने बांधिले. कोणत्याही राजकीय आरमारास मराठ्यांचे
या वेळेचे आरमार भारी होते, असे इम्रान इतिहासकारांनाही
कमूल केले आहे. शिवाजी महाराजांच्या मगून संभाजीने
आरण्या आरमाराविशीं अंतिमवावर स्वादी केली वण त्यात
त्यास यश आले नाही राजमाराच्या कारकीर्दीत तिथीची सुमर
हा मराठ्यांच्या आरमाराचा अधिपति झाला. त्याच्या
हाताखाली कांदोभी आंगरे हा दर्यावर्दी युद्धामध्ये पुरावृत्त
सरदार पुढे प्रसिद्धीत आला. राजारामाने त्यास 'सरखेल'
हे पद देऊन मराठ्यांच्या आरमाराचे मुख्य आधिपत्य
सांगितले. कांदोभी आंगर्याने मराठ्यांच्या आरमाराची
अतिशय सुधारणा केली व इम्रान, फिरोजी, फराखान आदि
करून सारे परराष्ट्रीय लोकांस आरमाराच्या जोराने नतिजा
देऊन मराठ्यांची रूपा रुद्रस फार वाढविली. आपल्या
आरमारात त्यावेळी ३०० टन वजन वाहण्यातवर्दी मोठी
जहाजे असून त्यावर १६ पासून ३० पर्यंत लढाऊ तोफा
होत्या. मोठ्या गुराबा १०, व लहान गलबते ५० इतके
कांदोभीचे आरमार होते. या आरमाराच्या जोरावर त्याने
परराष्ट्रीय जहाजांम हिड्ड्यानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर मुंबई
पासून कालिक्तापर्यंत अगदी किाई दिले नाही. भूमध्य
समुद्रातील 'अन्तेरपेन्स' नामक चांद्याचे नांव ऐकताच
उपाग्रम जे तिफंडाल जहाजांचा धरकाव होतो, त्याप्रमाणे
आपघातने नांव ऐकताच इकडली जहाजांचा धरकाव होत
असे अने लो नावाच्या इतिहासकारांनी म्हटले आहे.
कांदोभी आंगर्याच्या आरमाराची माहिती फार मनोरंजक

आहे. त्याचा व इम्रान अन्तेरपेन्स जो पदम्यवहार झाला
होता, त्यावरून कांदोभी आंगरे किती धूर्त व बतुर होता हे
चांगले दिसून येते [कांदोभी आंगरे पदम्यवहार]. कांदोभीच्या मागून
त्याचे पुत्र संभाजी, मानाजी व दुसऱ्याची याच्या कारकीर्दीत
आंगर्याच्या आरमाराला उत्तरी कळा लागली. या वर्षामध्ये
आपापसात मोठेपणे झाली त्यामुळे परकीयांस या मोठ-
णाचा फायदा पडून पश्चिम किनाऱ्यावर कंप्रप्रवेश करण्यास
संधि मिळाली. कांदोभीचा मुलगा संभाजी त्याने ४०० टन
वजनवाळीची जहाजे केली. आपल्या खंधीर आरमाराच्या
जोरावर त्याने सारे युरोपियन राष्ट्रांस अगदी बेरीस बांधिले,
परंतु त्याच्या युद्धकलाहामुळे मराठ्यांच्या आरमाराचा नाश
झाला. संभाजीच्या मागून दुसऱ्यांनी हा विजयदुर्गाच्या आर-
माराचा अधिपति झाला. त्याने इम्रानाची जहाजे पंधाव
केली व त्यास मनस्वी प्रास दिला. त्याप्रमाणे ती पेशव्या-
सोडि जुमाननीसा झाला. तेव्हा पेशवे व इम्रान एक होऊन
त्यांनी विजयदुर्गावर चाल करून तुळजाच्या आरमाराचा
फड्या पाडिला. इ. स. १७५६ मध्ये 'वेरियाची लढाई'
म्हणून इतिहासात ती लढाई प्रसिद्ध आहे तीच ही होय.
त्या वेळी तुळजा आंगर्यावर ७४ तोफांचे एक मोठे बाळ,
२० पासून ३० तोफांच्या ८ गुराबा आणि लहानमोठी साठ
गलबते एवढे मोठे आरमार होते. हिंदीमहासागरातील
तोन्ही युरोपियन राष्ट्रास पराक्रमाच्या कामात आंगरे यांनी
खाली पहावयास लाविले असे सुद्धे इम्रान इतिहासकार बरबड
लिहिता. परंतु सुद्धे पेशवेच निरुद्ध झाल्यामुळे त्याच्या आर-
माराचा फार नाश झाला [' आंगरे ' पहा].

इ. स. १७५६ मध्ये आंगर्याची आरमारी सत्ता नांदोभी
केलावर पेशव्यांनी विजयदुर्गे देथे १४ तांचे आरमार उभा-
रले. त्या आरमारावर आंगरे व धुळप नामक एक २० शूर
दर्यावर्दी सरदार सुदय नेमिला होता. इ. स. १७६५त आंगरे
दर्यावर्दी धुळप यास जी पुढील प्रमाणे सनद दिली आहे तीत
(थोरले माधवराव पेशवे यांची रोजनिशी) ' सुभा आरमार
येथील बंदोबस्त एक हाती जरूर जहाला पाडिजे. सरदारीचा
बंदोबस्त तुम्हाकडे आहे. परंतु कारमाराचा बंदोबस्त एक
हाती नाही. दर्यामध्ये दोषीकरांनी बदनजर; तेव्हा गहाळ
माणूस दूर होऊन चांगल्या माणसांची अगनेड होऊन
मिलशिला शिलेपोत असावा. आरमार अजरे जहाले आहे,
त्याची मरामत झालून जहाली पाडिजे, " इत्यादि मजपूर
आहे. यावरून पेशव्यांचे आरमाराकडे शिरी रुक्ष
होते हे दिसून देईल. आंगरेदर्या धुळपाने इ. स. १७६४
पासून इ. स. १७६४ पर्यंत म्हणजे सुमारे तिसर्या मरा-
ठ्यांच्या आरमाराच्या रोजापतीचे काम केले त्याच्या ताघ्यात
लढाऊ सुमारे ५० मोठी जहाजे असून त्यावर दोनतीन
हजार सैन्य व तीनशे पर्यंत तोफा होत्या. त्या लढाऊ
जहाजांमध्ये जी जी प्रमुख जहाजे होती त्यांची नावे अशीः—
नारायणपाल, महादेवपाल, दत्तप्रसाद, आनंदप्रसाद, शिन्-

प्रसाद, गणेशप्रसाद, गंगाप्रसाद, दयादीलत, समसेरबंग, फतेरंग इत्यादि होती. त्या प्रत्येक गृहामावर ३००-४०० पर्यंत हसत म्हणजे सदाकं लोक होते मारामणपानावर २८ तोफा व चार घोडे असत. त्या आपसाच्या खोलीचा कर्जे दोघ दोन लाख रुपये पर्यंत होता. आरमार सभ्या-कडे एक स्वतंत्र महाल कोटून दिलेला असे. त्या आरमाराचे सेनापति आनंदराव घुळप व त्याचे बंधू हरयाचो घुळप यांचोचो घुळप वगैरे गुर घुळप मळकी ह्यांनी दयांदुखाम ये पार वाढवा मिळविली व आपला दरावा समुद्रावर उगवू प्रकारचा ठेविला. ह्या घुळपाप्रमाणेच विचारे, सुर्वे, कुपेसकर, गाव-कर इत्यादि आरमारी सरदारानी फार क्षीर्ष गाभिलेले. आनंदराव घुळपाच्या शौर्याची हकीकत माटवकरचा इति-हासात विशेष आहे. इ. स. १६८२ आनंदराव घुळपाचे आरमार व प्रथम आरमार यांमध्ये लढाई होऊन प्रथम आर-माराचा हार झालो लागलो [आनंदराव घुळप पहा]

मराठ्यांच्या आरमाराची व्यवस्था व कुरुदगातील परकीय गृहामावरील व म्हापारी गृहामावरील कौलावण, मोहोर-गावळ, बलवा, नन्वर, मिठाई, शिवाळ व पेंदाई वगैरे अनेक खास लक्षात घेण्या योग्य आहेत. त्याचा अभ्यास स्वतंत्रच झाला पाहिजे.

मराठ्यांचे आरमार असतात कोटण एडीवर आपला अंमल बसविण्याची इश्रमना घाली झाली आहे. मराठ्यांचे आरमार ह्या वैद्यका शिपतीप्रमाणे उत्तमशिपतीप्रत पोहो-चले असून मराठ्यांचे राष्ट्र दयावर्षी पुढात निष्ठात होते व त्या इष्टाने त्यांच्यामध्ये काही उणीव नव्हती

[आरमोरी—मराठे व इश्रम. पेशव्यांच्या राजनिष्ठा. भा. इ. स. म. बार्थिक अहवाल. (सर्के १८२३) च्या अहवालात घुळप याच्या आरमाराची माहिती आहे.] आरमोरीची हकीकत इतिहाससमूह पु. १ व मराठी विज्ञानत, सभ्यविभाग २ यात सापडेल. पारसतीत—मराठ्यांचे आरमार. वेसरी ता. १ फेब्रुवारी १९०६ मॉटवकर, सुं. ये—कुटाचा न बर्जित.

आरमोरी—हो गाव वादा जिझ्यात असून वनयोगच्या उत्तरे सांदार वाघापासून ८० मैल दूर देशीय दिसेल आहे. हे वैरागड परगण्यातील गाव असून व्यापाराच्या दृष्टीने वादा जिझ्यात याचा तिसरा नंबर लागतो. या गावी आहे व बारीक कापड, देशी गट्या व तसर रेशीम हे पदार्थ बनतात येथील व्यापारात विशेष प्रमाणातून पूर्वकडील बंगाली भागातून जंगलचे पदार्थ, गुरे व सोळाळ येऊन ते पश्चिमकडील देशाच्या जिनसाच्या मोहदसातले जाते. याचा माहेर गावाचा व्यापार म्हणजे म्हणजे बहाद, वर्षा नागपूर, भंडारा, छत्तिसगड, परतार व पूर्व किनारा यांच्याशी आहे वासाळ्यात येथील व्यापार नौकेच्या शोमाने व वैजोगेतून चालतो. इ. स. १८७०-७१ सुमारास येथे मालावर महसूल (बॉयट्राम) पेटला झाले असे. इ. स. १८६६-६७

साली याचे दरम २००० रुपये झाले. या ठिकाणी पोली-सर्वे ठाणे, मुलामुलीची शाळा व सुंदर वातावरण ही आहेत. (म. प्रा. ये. १८७०).

आरळ—हे पश्चिम आशियातील एक सरोवर असून उत्तर अक्षांश ४३°३०' ते ४६°५१' व पूर्व रेखांश ५८°१३' ते ६१°५६' यांचे दरम्यान आहे. या सरोवराचे क्षेत्र-फळ २६२३३ चौरस मैल असून जगातील मध्य सरोवरात हे चौथे आहे. पाण्याची खोली सरासरी ५० फूट असते. समुद्रसपाटीपासून हे सरोवर सरासरी ११० फूट उंचीवर आहे.

च. तु. सी. मा.—उत्तरेकडे रशियामधील विरतीची माळराने दक्षिणेकडे खिबामधील गझाला प्रदेशात पूर्वेकडे कासकिल-कम अथवा ताथे वाळवंट; पश्चिमेकडे कासपथन समुद्रा-पासून सरोवरात वेगळे करणारे उदर-उदरे कळकळ पठार. ओक्सस अथवा कुरुदगा व कुरुदगासु अथवा सरदरिया अशा दोन मोठ्या नद्या या सरोवरास मिळतात. या नद्यासुळे सरोवरात बराचसा साल वाहून येतो. सरोवराचा दक्षिण किनारा बहुतेक असण्या मुळाने (बेरेंडा) व्यापला गेला असून त्यासुळे ८० मैल लांब व २० म. रुंद असा एक मोठा दरदनीचा प्रदेश निर्माण झाला आहे. पुणेगिनाच्या वर बरेच लहान लहान येथेच समूह आहेत. का.—आरळ हे सर्वात मोठे थेट आहे सद्गोदत कोसाच्या का. वर बहाल असल्यामुळे व सरोवरात कोटोहि आसण्याचे ठिकाण नस-ह्यामुळे नौकावयाच्या दृष्टीने हे फार भोवत्याचे आहे. प्राचीन काळी या सरोवराचे क्षेत्र बरेच विस्तृत असावे. दिव-सातुदिवस ते लुप्तपिष्ट होऊ लागले आहे. व्यापप्रमाणे प्राचीनकाळी सरोवराच्या पाण्याची पातळी अधोपिष्टा बरीच उंच होती व उदर-उदर पटाराच्याद्वारे सरोवर व्यापयन समुद्राशी जोडले गेले असा काहीसा समज आहे. व हा समज बराचसा खरा असावा. कारण, सरोवराच्या पूर्व-मेढ असलेल्या का.—कम वाळवंटात प्राचीन काळीन पाण्याचे अस्तित्व खुबविश्या निरिष्ट प्रकारच्या शिपा सध्या सापडतात. वारा—कम वाळवंट सध्याच्या सरोवराच्या सपाटीपासून ७० मैल उंचीवर आहे. यावरून सरोवराची सपाटी, पूर्वी बरीच उंच असावी हे निर्विवाद आहे. सरो-वराच्या किनाऱ्यावर गावे वगैरेही नाहीत. एथेच गावे म्हणजे सर बरोवरील पूर्वेकडे ५० मैलावर पझाला हे गाव व अमुच्या मुळप्रवासातील चेमझई व बंमझ ही दोन गावे ही होत. पाण्याच्या समुद्राच्या व्यापारतत्वा खारटपणा नाहीं; क्षाराद्याचे प्रमाण फक्त शे १.०५ आहे याचे विपुल सापड-तात व त्याची निर्मल तुर्कताज, मर्च व रशिया या देशांपर्यंत आहे [एनर]

आरसा—आदर्श व काच हे दोन्हीही शब्द संस्कृत भाषेत फार प्राचीन काळापासून रूढ अस्मयामुळे आरसा शब्दावर करण्याची वृत्ति भारतीय शोधक

पुरातन काळी माहिती असली असें घाटलें. परंतु कांचेचे आरसे केव्हांपासून प्रचारांत आले या संबंधी विश्वसनीय ऐतिहासिक माहिती सांपडत नाहीं.

एट्रस्कन, ग्रीस व रोमन लोकहि प्राचीन काळीं धातूंचेच आरसे वापरत, जिनॉन सिडॉन येथें कांचेचे आरसे तयार करीत असल्याचा उल्लेख केला आहे. (नॅच. हिस्टरी ३६. ६६. ११३). पण या आरसांचा फारसा प्रचार नसावा. होमरला आरसाविषयी काही माहिती नव्हती असें दिसतें.

ग्रीक वगैरेनी इजिप्शियनपासूनच आरसांची कला उचलली. युरोपमध्ये सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून कांचेचे आरसे प्रचारांत येऊं लागले. या पूर्वी म्हणजे भारा ते पंधराव्या शतकाच्या दरम्यान धातूचे केलेले शिशात टेंबण्यासारखे लहान आरसे वापरण्यांत येत असत. चांदी, पोलॅड किंवा द्राक्ष (तांबे व कथील दाना मिश्र धातू) या धातूंचा तुकडा झाडण असेलत्या तपकडीत किंवा दाढा असलेल्या लाकडाच्या चौकटीत घट्ट बसवून त्याचा आरसा-प्रमाणें उपयोग करीत असत. त्यावेळच्या ख्रियाच्या पोसा-यात अशा तऱ्हेचा दाढा लावलेला आरसा ही एक सोमेची वस्तू म्हणून गणली जात असे. ती आरसा कंथर-पटपात लडकानून देत असत. प्राचीनकाळीं आरसा हीं इनको अमोलेक चीन समजत थो, ६२५ सालामध्ये वधवा पोप पानिकेस यॉन नार्द्रीआची राणी एथेलबर्गा हिला पोपचा आरसा नजराणा म्हणून पाठविला होता असा उल्लेख आढळतो.

सोळाव्या शतकाच्या आरंभी जर्मनीमध्ये कांचेचे लहान घात्र गोल आरसे तयार करीत असत व त्यांना 'घुस आय' असे ज्ञात. व्यापारी धोरणानुर कचेचे आरसे तयार करण्याची कला प्रथम व्हॅनेस शहरात निघाली. म्यूरानो गावच्या दोगच रहिवाश्यांना आरसे करण्याची कला माहीत होती म्हणून वीस वर्षेपर्यंत त्यांच्यारोडून इतर कोणीहि आरसे बनवूं नयेत असा १५०७ मध्ये निर्बंध घातला होता. व्हॅनेस-मध्येहि आरसे तयार करणारांनी १५६४ साली विशेष सवलती मिळाल्या होत्या. व त्या योगानें कांचेचे आरसे मागे पडले. फ्रेंच डिनिस्टर कोलमेर ह्याच्या संघर्षां चौदाव्या चौकटीत बसविलेला ४६ इंच लाय व २६ इंच रुंद आरसा होता. त्याची निमत कोलमेरच्या निधनानंतर रुपये ४००० वर झाली.

आपल्या देशातील आरसांची कला परदेशी जाऊं नये म्हणून व्हॅनेस येथील अधिकारी फार दक्ष असत एखादा कारागीर दुसऱ्या देशांत जाऊन आरसे करूं लागला तर त्याच्या घरच्या मंडळीस कैदेत टाकीत व इतकें करूनहि तो कारागीर परत नच आला तर त्याच्यावर मारकरी घालवयासहि कमी करीत नसत.

हिंदुस्थानांत प्रथम आरसांचा प्रचार कधीपासून सुरू झाला तें नको सांगतां येत नाहीं. कौपीतकी उपनिषदांत, ('एष भाद्रो पुष्पस्तमेवाहमुपासे'—आरसांतल्या पुर-पाची मां उपसना करीत ४, ११) आदर्श असा उल्लेख आलेला आढळतो. गिस्ती शकाच्या प्रारंभी उत्तर हिंदुस्थानात धातूचे आरसे असत असा मिलिंदपन्हावरून (अ. १, ६०) तर्क होतो. त्यापुढील वाढण्यांत तर आरसांचा उल्लेख जागजागी सांपडतो.

गणानात मादूचे आरसे म्हणून असतात. त्यांच्या पाठीवर विजें, नक्षी वगैरे काढिली असते. त्यांच्यावर मूर्त्यकिरण पडलें की, त्याच्या मागील बाजूचें प्रतिबिंब समोर वळतें. याचें कारण त्यांच्या पडण्यांत दिसून येतें. गायटन आणि पेरी यानी या प्रकारच्या आरसांचा इतिहास कारागिरी वगैरे सविस्तर विवेचिला आहेत. (प्रोसि. रॉयल, सो. १८७८, पृ. २८.)

वाचेच्या मागे एखाद्या चरुचकोत धातूचें पूट दिलें म्हणजे त्या कांचेत प्रकाशाचें परावर्तन करण्याचा घर्म उत्पन्न होतो. असा आरसा करण्याच्या पुष्कळ कृती आहेत त्यांपैकी काहीं महत्त्वाच्या येथें दिल्या आहेत. तसेंच खाक-रिता इतर सामान कोणतें लागतें त्याचेहि वर्णन केले आहे.

प्रकार पहिला.—आरसा उभा आकाराचा करणें बरेल त्या आकाराची एक चिनी मातीची तबकडी घ्यावी व तीत ती काच पुसून स्पष्ट करून ठेवावी (हें काम एका खोलीत तांबडा दिवा लावून करावें) व सोवर पुढील मिश्रणापैकी नं. १ चें मिश्रण एकदम टाकावें व नंतर नं. २, ३ चें मिश्रण मिसळून टाकावें म्हणजे ५ मिनिटांत त्यावर दुप्दाचा मुलामा चढेल व अति उत्तम आरसा तयार होईल. नंतर त्यावर दोदराचा रंग पातळ करून सावकाश बोहोवळे सारखा लाववा व वाळवावा म्हणजे आरसा तयार झाला.

नं. १ चें मिश्रण:—सिल्व्हर नैट्रेट १ औंस व पाणी १३ पॉट ह्याचा द्रव करून निळ्या रंगाच्या घाटछांत भरून ही घाटली नेहमी अंधारात ठेवावी.

नं. २ चें मिश्रण:—कोब ऑक् टार्टर २० औंस, पाणी १० औंस.

नं. ३ चें मिश्रण:—लिक्विड अमोनिया १० औंस, पाणी ५ पॉट.

या तिन्ही मिश्रणांचे—प्रमाण नं. १ चें मिश्रण २० माग नं. २ चें ५ माग व नं. ३ चें ५ माग.

सूचना:—नं. १ चें मिश्रण ओतणें तें त्यांत चांगली कांच पुढेल इतलें असावें व तें मोजून घालावें व त्या मानानें वाकींचीं दोन्ही मिश्रणें एकमेकांत मिसळून त्या कांचेवर ओतार्वी.

प्रकार २ रा.—काच तयार झाल्यावर एक सपाट शिला किंवा तपां घेऊन त्यावर भिनसलीचा कागद पसरावा आणि सडूची पुवणी करवयांत बाधून ती पोतली त्या

कागदाच्या चोफेर पमरेल अशा शटकाची, नंतर त्यावर दुमरा पातळ कागद अंथरून त्यावर कल्हद्दया पाटरा वरून काचेम पुरेल शतका ठेवून त्यावर चोफेर पारा सोताया. मग ज्या काचेवर पारा चढवायचा असेल ती काच धुवून पुसून स्वच्छ करावी, आणि त्यावर ठेवावी मग डाव्या हाताचे वजन सारखे वसेल असा भार ठेवून दाव्या म्हाणजे त्या वटावर पारा अधिक अंथरल्यास तो चोहोकोडून बाहेर पडेल. नंतर त्यास धका न लागता उजव्या हाताचा दाब देऊन काहीसा पार टाकावा. म्हाणजे काचेस पारा लागून एकठाई होई. नंतर जरूर वाटल्यास हुलकेत वजन ह्या काचेवर ठेवून काही उशीराने काचेच्या पाठीस धका न लावता ती काढून घ्यावी म्हाणजे चवकटीत बसविण्याची काच तयार झाली

प्र. का. ३ रा.—कधील ६ ओस, विस्मय २१ ओस, शिसे १० ओस. ही सर्व एकत्र वितळवून त्यात थोडा पारा घालावा म्हाणजे काही वेळाने ते मिश्रण धातूसारखे घट्ट बनते. नंतर ज्या काचेला कल्हद्द करणे असेल तो काच स्वच्छ करून त्या काचेच्या एका बाजूस धातूची आपण कल्हद्द करतो त्याप्रमाणे कल्हद्द केली असता आरसा बनतो.

प्र. का. ४ भा.—शुद्ध शिसे १ ओस व कधील १३ ओस, या दोहीचा एका पात्रात आधीवर रस करून त्यात १ ओस विस्मय मिश्र करावे. नंतर साली उतरून त्यात १० ओस पारा मिसळवा. हे मिश्रण काचेवर लाविले असता चांदी प्रमाणे चवकाी काचेवर दिसेल

प्र. ५—झाटिनस झोराइड वापरून फ्रान्समध्ये आरसे करतात आरसा करिता काच शुद्ध करायची रीत.—वांछ जिऱ्याची मुकटी १० भाग, कोळसा ५ भाग, लूह १० भाग, झाडर आफ पारिस २० भाग व अन्नक ५ भाग ह्या गवांची पूढ करून पाण्यात कोलून फडक्याने काचेवर चोळावी व शेवटी कापसाने सर्व काच पुमारी म्हाणजे अगदी स्वच्छ होते चांदी चढविण्यासाठी जे मिश्रण तयार करावयाचे त्यास वाफेच्या पाण्याची आवश्यकता असते. विहिरीचे किंवा तलावाचे पाणी कितीही गोड व स्वच्छ असले, तरी ते चालत नाही. पावसाचे धरलेले पाणी उपयोगात येते ते न मिळाल्यास कापरीटलच्या सहाय्याने शुद्ध पाणी तयार करावे.

[संदर्भ ग्रंथ.—विषयकलाशतक, उद्यम मासिक (जून-जुलै १९१९) रिमथ-डिक्शनरी ऑफ ऑक ऑड रोमन ऑरिजिनेशन, ए. रि.ए. मि. विस्मय-मॅनमॅन्ड कस्टम्स ऑफ दि एन्शंट इमिग्रेशन. गाईड टु मेडिटरेनियन रुम, ब्रिटिश म्युझियम १९०७]

आरासिचिडी—(शुबई इलाखा.) बिजापूर जिल्ह्याच्या हुन्नमुंद तालुक्यातील एक खोटे. १५° ५३' उत्तर अक्षांश व ७६° ०' पूर्व रेखांश.

सहाय्या विक्रीद्वारे (इ. स. १०७६-११२६) बसविजेचे बिजमपूर नांवाची चालुक्यांची राजधानी याच

ठिकाणी होती. या राजाच्या कारकीर्दीत चालुक्यांची सत्ता बळसास पोचली होती. या राजाने गोवा, व उत्तरेकडे नर्मदा व कोंकणपर्यंत आपले राज्य पसरविले होते. किती काळ विक्रमपूर राजधानीचे गाव होते हे सांगणे जरी कठीण आहे तरी कल्हद्दानी हे राज्य बळकावल्यावरहि (इ. स. ११५१) या गावाचे महत्त्व कमी झाले नव्हते. येथे दोन पडकी जैनाची देवळे असून जुन्या कानडी लिपीत दोन शिलालेख आहेत.

हल्ली येथे वस्ती नाही; जवारी, गट्टे, हरभरा, कापूस ही पिके होतात (ई. स. ५, रॉ. मॅ. २३) (अण्णादेवी पहा)

आराकान, विभाग—या विभागामा आराकान हे नाव या देगाचे मूळचे नाव जे “ रात्राईग ” त्यावरून पडले आहे. ‘मग’ ग्रंथकार या नावाची गिरगिराळ्या प्रकारच्या व्युत्पत्ति सांगतात, ह्या सर्वांत “ रक्क ” नावाच्या एका नरमासभक्षक राक्षसाच्या नावावरून बहुतेकदा हे नाव पडले असावे हे जास्त संभावनीय वाटते. विषयवृत्त्याच्या उत्तरेस उत्तर अक्षांश १७°१५' ते २२°३०' व ९२°११' ते ९४°५२' पूर्व रेखांश एवढ्या भागावर या प्रांताची व्याप्ति आहे

सीमाः—उत्तरेस ‘नाक नदी व चितागाव आणि हा प्रांत याच्यामध्ये असलेली एक पर्वताची रांग आहे. पुर्वेस ‘योम’ पर्वत असून ह्या योगाने झालेलापासून हा प्रांत तोडला जातो. दक्षिणेस याच प्रांताचे एक मिसळते टोंक आले आहे त्याच ‘पेंगोडा’ भूशिर म्हाणतात, आणि पश्चिमेस बंगालचा उपसागर; येणेप्रमाणे या प्रांताच्या सीमा आहेत. या प्रांताची जास्ततः जास्त रुंदी म्हाणजे उत्तरभागाची होय व ती सुमारे ९० मैल आहे. पण एकंदर प्रदेशाची सरासरी रुंदी सुमारे ५० पासून ६० मैल येईल. एकंदर क्षेत्रफळ अजमासे १६५०० चौरय मैल आहे. साधारणपणे, प्रदेश डोंगराळ आहे तथापि ससुद्रकिनारा व डोंगर यामध्ये पुष्कळ सपाट भाग आहे, पण तो बहुतेकदा दलदलीचा आहे. नद्या व ओढे या प्रांतात चोरीकडे आहेत. ‘रामरी’ व ‘चेडुया’ ही दोन बेटे मुख्य प्रदेशापेक्षा अधिक उंचीवर वसलेली आहेत, त्यामुळे पावसाळ्यातहि सपाटभाग पुरामुळे बुडले तरी या बेटास क्वचितच उपसर्ग पोहोचतो.

‘योम’ पर्वताच्या रांपेस जिकडे तिकडे फाटे फुटले आहेत व त्यामुळे या प्रांताचा पश्चिमभाग म्हाणजे उंच पर्वत व खोल दऱ्या यांचे बनलेले एक जाळे होय असे वाटते. आराकानच्या अगदी उत्तरेस ‘योम’ पर्वताचे सर्वोच्च शिखर समुद्रसपाटीपासून सुमारे ५००० फूट (अगर् अधिकच) येईल. येथेपासून ‘पेंगोडा’ भूशिरापर्यंत या पर्वताची उंची एकसारखी कमी होत गेली आहे. ती इतकी कमी, पेंगोडा टोकाजवळ तर ती सुमारे १०००२०० फूट भरेल मुख्य मुख्य पर्वतरांग उत्तर-दक्षिण अशा गेलेल्या आहेत व पर्वतावर शाटी बरीच आहे. तरी सुद्धा ते ‘बऱ्या’ व इतर रांगी लोकांच्या डोळ्यास न

जमीन नागरण्यास व लहान लहान रेवडी वमविण्यास हे उपयोगी पडतात.

अन्याव्याप्तून ते सॅन्डव्हेपर्यंत समुद्रकिनारा घेतांनी भरून गेला आहे; यांपैकी काही मोठी असून तेथे वस्ती आहे व काही लहान आहेत तथापि एकंदर प्रदेशाला शोभा आण- सात. अक्षयाध गिर्यांतील 'मयु' 'कोलाटन' व 'लेमरु' या नपातून ३०-४० मैलपर्यंत २००-३०० टाची नद्यां जळ शकतात. या मोठ्या नद्या शीतून दिल्या तर 'टलक' 'इंग' व 'सॅन्डवे' या नद्यांतूनहि होण्या जाऊ शकतात. लहान लहान ओढे तर विपुल आहेत व त्यामुळे दळणवळ- णाचा मार्ग सुलभ झाला आहे.

जमीनः—मसुदासतची जमीन रेंताड आहे; किनारा व होंगराळ प्रदेश नामचील सपाट भूभाग यातील माती काळी आहे. सगळ्यात सुपीक असलेल्या जमीनीत सपाटून पीक येते तर बरीच जमीन थारी आहे व नाग- रवेली असूनहि त्याच्या निम्यानेहि पीक हातां लागत नाही.

सनिभः—भूगर्भाशास्त्रज्ञांच्या त्याची पहाणी अजूनपर्यंत केली आहेसं दिसत नाही. भूगर्भात जो खडक अमता त्या- खडकापैकी (शास्त्रातील क्रमाप्रमाणे ज्याला पहिला थर म्हणता येईल) पहिल्या थरासगतचा खडक स्लेट, असावा असें दिसते. लहान टेंकण्यावर पुच्छ टिकाणी सॅन्डस्टोन सापडतो व किनाऱ्यावर पुष्कळ जागी पॉबलॉ आढळून येतात. 'रामरी' बेटाच्या उत्तर टोंकाजवळ लॉप्लंड सापडते व दक्षिण टोंकाजवळ जुनमडी आढळते. कोळसाहि जागो- जाग शोधून काढण्यात आला आहे. आणि आराकान पर्वताच्या पोटी भाणखोहि खनिज संपत्ति सापडेल, असें वाटते, माघ ही शेवट काढण्यास लेथील रहिवाशांपेक्षा अधिक हुशार लोक पाहिजेत.

वनस्पतीः—या प्रांतातील वनस्पतींचे निराक्षण करून वर्गीकरण अजून केले नाही. पर्वतावर सागाची झाडे व इतरांतीस उपयोगी पडणारे इतर लावूडहि सापडते, ऐव- ढेच की जेथे त्याचा उपयोग आहे तेथे वाहून नेण्याचे मात्र साधन पाहिजे. जाहळू दून, प्रंग इत्यादि झाडे आराकानात सुलभ आहेत. त्याप्रमाणे मावू, रतनवेत, आंषा, पेरू, संत्रे वगैरे फळझाडे तशांच इतर फुलझाडेहि आढळण्यात येतात.

प्राणीः—हत्ती, वाघ, चित्ता निरनिराळे हरिण, रानडु- कर इत्यादि वन्यपशु सुरपत्तेकरून जंगलातून व पर्वतावर पाहण्यात येतात; तसेच रानरेडा, रानमाजर, जंगली कुत्रा, व निरनिराळ्या जातीचे वानरहि आढळून येतात. शेजारच्या देशात दिसून येणारे अनेक पक्षीहि आराकानांत दिसण्यात येतात. नाग वगैरे जातीचे माच व इतर जातीचे किडे हेहि येथे आहेतच. उष्णकटिबंधातील समुद्रात व नद्यात मापडणारे मत्त तऱ्हेचे मासे येथे सुलभ आहेत. माज जवळ २०० तऱ्हेच्या माशांची 'मग'

लोकांनी मोखदाद केली आहे; तथापि भेतवणीयांना दूध तील अशा फारच थोड्या जाती आहेत.

लोकः—'मग' हे येथील जुने रहिवासी होत. या लोकांची लोकसंख्या (१९२१) ९०२२४६ होती. या लोकास 'मग' हें नाव कसे पडले या विषयी एकाहि आराकानी मनुष्यास माहिती नाही; तें बहुतकरून परदेशी लोकांनी ठेवलेलें नांव असावें. येथील लोक आपणास ' रकांन्ध ' म्हणजे 'आरा- कान पुत्र ' म्हणवून घेतात. म्योनमा वंशाची ती एक शाखा असावी; सध्याचे ब्रह्मी लोक याच शाखेचे आहेत. या वंशा- तील सर्व शाखाविषयीच्या दंतकथांची उत्पत्ति ' अमदी उत्त- रेकटील ' प्रदेशातून झाली असावी. भापातरणी, चेहेरी- पट्टीत दिसून येणारी मंगोलियन झाक वगैरे गोष्टीवरून या दंतकथास अधिक बळकटी येते; व त्यावरून मंगोलियन वंशापातून या लोकांची उत्पत्ति आहे हें उघड होतें. सध्याच्या रहिवाशांनी येथे प्रथम वसाहत केल्या केली याविषयी माहिती मिळव्याम काही साधन नाही. पूर्वीच्या दरबारी दस्तारात ह्या देशाचा इतिहास फार जुन्या काळापर्यंत नेऊन भिडविला आहे. पण त्यांत सत्याचा अंश फारच थोडा असल्यामुळे त्यावर विरंबूत राहता येत नाही. अशी एक दंतकथा सांगतात की, इ. स. पूर्वी ६ व्या शतकात युद्धाचा शेवटला अवतार गौतम या देशात आला होता; व त्याच्या सन्मानार्थ म्हणून त्यावेळच्या राजानें, महापुर्णीचे सुप्रसिद्ध देवालय (आराकान शहराच्या उत्तरेज २० मैला- वर अजूनहि या देवालाचा अवशिष्ट भाग दिसतो) बांधिले व त्याची एक पितळेची मूर्तीहि ओतविली (कोणी म्हण- तात की ह्या राजाच्या कारकीर्दीत ' नाट ' लोकानी ती बनविली) ' महासुनी ' चे देवालय फार पुरातन आहे यावरून मूर्तीच वाद नाही, व मूर्तीहि त्याच काळची आहे हेहि खरें दिसते. परंतु २४०० वर्षांपूर्वी आराकानमध्ये युद्ध- धर्म फैलावला होता, अगर त्याकाळी घडलेल्या गोष्टींची विश्वरानीय माहिती अजून उपलब्ध आहे असे मानण्यास फारच थोडी जागा आहे.

खाली दिलेल्या 'मग' लोकांच्या श्रोतक इतिहासाचा बराचसा भाग आतामने नव-कमिशनर चार्लस बेंटन, याच्या लेखावरून घेतला आहे (ह्या लेख एशियाटिक रिस- रेंस या ग्रंथाच्या १६ व्या पुस्तकात आला आहे).

इतिहासपट्टावर नमूद केलेला पाहिला मग राजा पुष्कळ वर्षे राज्य करून इ. स. ७०१ मध्ये वारला. तेव्हापासून इ. स. १७८४ मध्ये ह्या देश ब्रह्मी लोकांनी मिळून घेईपर्यंत १२० राजे तत्तावर बसले. इ. स. ११५८ ते ११६८ व्या दरम्यान आवा, सयाम व बंगाल व चीनचा काही भाग येवढे देश आराकानच्या अंमलाखाली ओढले गेले असे ' बादशाहो दस्तार 'वरून दिसते पण यांत सयाम व बंगालविषयी अतिशयोक्ती असावी. बंगालपैकी सुद्धा वितगाव व टिपरा हेच फक्त आराकानच्या ताब्यात होते.

वारणा शतकाच्या अखेरीस चीन, आवा व सयाम यातील 'मग' लोकांच्या तात्काळीन प्रदेश त्यांच्या हातातून गेले असावेत असे दिसते इ स १४०० (हि १०) यापूर्वी भारताकानचा त्या मगसडलून हा वणालमध्ये पडून गेला व तेथील राजाच्या मदतीने पुन्हा बाहेर वसला व बंगालचा मावलि काला असा संकेत माबेल वकने देला आहे इ स १४३० सध्याच्या भारताकान शहरां राजधानी वसविली गेली राजधानीभोवती १ मैल लांबीचा समभूत तट बांधला होता इ स १४३० च्या सुमारास चितमाव व डिपरा हे परगणे स्वतंत्र झाले यानंतर राज्यांत अत कलह सुरू होऊन बाही 'मग' सरदारांनी 'भावा' देशाच्या राजाशी बोलणे सुरू करून स्वतःचा देश त्या राजाच्या ताब्यांत देण्याचा पाट घेतला त्यात यश मिळून त्याप्रमाणे 'भावा' च्या राजाने स्वारी करून ११८४ साली हा देश पादाक्रांत कला एवढेच नव्हे तर भारताकानच्या राजास सुसामानसासह पकडून, रत्नमाळा, खजिना व गीतमायी प्रख्यात पितळी मूर्ती ही सर्व आवा येथे नेली यानंतर हा देश मल्लदेशाच्या अमलाखाली होता, मधून मधून 'मग' लोक परकीयास हाकून लावण्याचे प्रयत्न करीतच असत सरते शैवर्ती १०२५ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने हा देश आपल्या ताब्यात घेतला व येथे 'मग' लोकांचा इतिहास संपला

आवा देशाच्या अमलाखाली हा देश असताना बरेचसे मल्ल लोक या देशात आले असायत तेथील मुख्यमान हे बर्मांनी गुज्याचे पश्चिम असावेत आवा व बर्मांशीरति या पूर्व नात्याप्रमाणेच आहेत तथापि 'देश तसा पप' या या म्हणुप्रमाणे त्यांनी पंचालांत घडून केला आहे जस्त मोलमजुरी मिळविण्याच्या उद्देशाने बरेच लोक भारताकानात गेल्या काही वर्षांत गेले आहेत, व बर लिहिलेल्या ५००० बंगाली लोकांत या लोकांचा अंश आहे दिर्घीच्या तस्तार व वसण्याचे प्रयत्न करितायुक्त ज्योतिषा आवाकानच्या इतरांचा आग्रह करावा लागला असा एका सुमुद्रमान राजपुत्राबरोबर आलेल्या लोकांचे वक्तव्य सुमारे १००० वर आहेत व या सर्वोचा नश्या सुप्रसन्न रामरी येतात आहे हे आलेले लोक राजपुत्राचे रक्षक म्हणून आले होते व त्यांचे मुख्य आशुष म्हणजे म्हणजे तीरक्षमता होय, व त्यांचेच खास 'कमठास' म्हणजे धडुधारी म्हणत व अजूनहि हेच नाव त्यांच्या वंशजास चालू आहे भावा व पोपाक ही 'मग' लोकांपासून यांनी उचलली आहेत व बाही जणांनी कोळपर्महि स्वीकारला आहे

अगलात किंवा दरी खोऱ्यातून गडप झाले-या सैन्याच्या अवशेषात मागाचे 'क' ल' लोक वंशज आहेत असे सांगतात योम पर्वताच्या आसमतात यांचे वास्तव्य आहे भोवपाथी फारच मोठे ब्रिटिशांच्या अमलाखाली येतात ज्योतिषा बसांपासून यांची उत्पत्ति आहे हे उघड आहे

व 'मग' लोकांच्याहि आधीच यांच्या पूर्वजानां आपले मूलस्थान सोडले असावे

'सुमत्र' हेहि बोंगरी लोक आहेत, व उत्तर भागांतच त्यांचे वास्तव्य आहे सर्वांतताळच्या संस्कृतीचा त्यांच्यावर कोहीन परिणाम झालेला नाही व अजूनहि ते अतिशय रानटी आहेत टिपरा प्राचानून खाणलेल्या लोकांचे हे वंशज असून आपणीस 'निपुर' म्हणवितात ब्रह्मी भाषेहून यांची भाषा अगदा भिन्न आहे 'बेमी' हीहि बोंगरीवर राहणारे लोक आहेत हे बरेचसे 'मग' लोकांसमोर दिसतात यांच्या उत्पत्तीविषयी काहीच माहिती नाही तथापि मग, ब्रह्मी यांही लोकांच्या वंशापासूनच हे निघाले असावेत

करेन लोक — ब्रह्मदेशात बोहोळी व सरलेल्या करेन जातीपेक्षांचे हे आहेत टोक्यानी मोजता येण्यायोग्य शिंदू व मणीपुरी लोक भारताकानमध्ये आहेत, चिनी, शान वगैरेहि त्यांच्या प्रमाणात आढळून येतात

राज्याच्या भरभराटीच्या दिवसात एवढर लोकांसय विता होती हे समजण्यास मार्ग नाही वग सध्याच्या तेव्हा लोकांसय जास्त होती हे दाखविणाऱ्या टाणासुणा जागोजग, विविधत 'अवयाघ' परगण्यात दिसतात, नुसत्या दगाडानीच बांधल्या प्रख्यात महासुनी देवात याचा मोडका लोडका बाग, पूर्वीच्या मोठ्या जहराचे अव बाप उदाहणार्थ तलाव, मोडकी लोडकी (पंगोडा) देवळे, जुन्या राजधानीचा विस्तीर्ण विरहदी तट ही सर्व त्या काळच्या भरभराटीची साक्ष देतात निदान उपायकी, मिटिशाच्या ताब्यात हा देश आला त्यावेळेपेक्षा पूर्वी अधिक भरभराट होती हे खास मिटिशाच्या ताब्यात हा देश आला त्यावेळचा खोकरह्या कळ एक साक्ष होती असे म्हणतात

सर्व 'मग' लोक, ब्रह्मी व मुख्यमान यांपेक्षा आहेत. या सर्वांचा मुख्य पदा सती होय, हवामानावरून तपाचे ३ ऋतू वृत्तिपदा येतात — पावसाळा, हिवाळा व उन्हाळा मध्य सुमारास पाऊस सुरू हातो व एक महिनाभर मधून मधून व वेताचा पडतो जून जुलै (विक्रम संवत्) मध्ये पावसाची मत्त थार लागते. आषाढ सप्तबरमध्ये पाऊस बसतो, आक्टोबरमध्ये पाऊस फारच थोडा व तोहि वारीक सिमाक्षिप दरहाल पर्वत्यांचे मान सुमारे २०० इंच आहे पावसाळ्यात उष्णतामान सुमारे ८० अंश असते तोव्हे- वरचा दुसरा पश्चिमवर्षा डिसेंबर, जानेवारी, फेब्रुवारी पाहिले काही दिवस-या दिवसांत विषयत सवायसय्या फार हवा थंड असते, तेव्हा काही वेळा तर वारा ५०° च्याही खाली जातो. फेब्रुवारीच्या प्रारंभापासून उन्हाळ्यात सुरुवात होते य अहि यापर्यंत उष्णतामान सारस वाहत जाते वारा १५° च्या अंशी वरही रहातुनहि अधिक असावर घटतो याच वेळी साडे व सप्तसती मरानवाय

वैकृतात (याची पावनी पळव्यामुळे) व त्यामुळे सर्व प्रदेश ओसाड व रूढ मायतो.

उत्पत्तामानाचे परील आंकडे रामरी येतातील वेतले आहेत, पण देशाच्या आतील मागात हे मान अर्थात अभिप्रेत येईल

शारोय. —उत्पत्तामानात बदल एकदम व वारंवार होतात, शिवाय भंगवार वध प्रारंभणहि पातळ व येतावाताचे, ऊन वारा, पाऊस यामध्ये काम करावे लागणे, राहण्याची आगा केमतेमच, कुपयकारक व अडाप खाण्याची धवय. या सर्व गोष्टीमुळे लोकंच्या आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होतो. मुदतीचे व यिन मुदतीचे ताप, डोहेची वाढ, देवी, व अगदी अलीकडे पाटा या रोगांचा फैलाव बराच शाला आहे.

भारतकानातील सर्व जमीन ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मालकीची होती त्यावेळी ठराविक रकम भरून केतक्यास घाटेल तेवढी जमीन दर कुठल्याही आठ ते बारा रुपये याप्रमाणे रकम मिळून असे भाताच्या जमीनाचे तीन वर्षे कलिये होते. सध्या जमीन सरदारच्या मालकीची समजली जाते. एक माणूस दोन रेव्याच्या साडाच्याने एक 'डुन' जमीन सहज नागरतो. नागराच्या रेव्याचाच उपयोग होतो. पैलवि आहेत पण त्याचा गाडी ओढण्याकडे उपयोग होतो. मग लोकांची शेताची आजूने अतिशय शोधडभोजन, रानटी व कमालीची स्वस्त आहेत. एसादी चेटगाडी, नागर, कोयता, घुस, कुदक, खोरे एवढ्याच कायती शेताची आजूने होते

शेती. —मुख्य पिक म्हणजे भाताचे होय; व त्याचे एक शीक दरसाल काढण्यात येते. पाऊस पडून जमीन सुपसुशीत होताच जमीनीचे तुकडे पाडून शेताकरी दोन तीन वेळा ती नागरतो व नंतर जूनच्या दुसऱ्या पंधरव्यात पेरणी होते. भात ओसादे वाढून लवकरच कापण्यात येतो. कापणी व मळणी संपल्यानंतर भात परदेशी रवाना होतो. पुढेच भारताकानात सोदळ किती पिळतो त्याचा बडी ओढका माहृत नाही तथापि एकदा अज्याब परमण्यांतूनच दररोज सुमारे अकरा, लक्ष पन्नास हजार रुपयांचा तांदळ परदेशी रवाना होतो, यावरून बरीच कल्पना येईल.

भाताच्या हंगामानंतर, तमाळ्या हंगाम सुरू होतो, व त्याकरिता नदीनाले मालगतची आगा पध्दत केली जाते. नोव्हेंबरमध्ये ही पेरून एप्रिल मेच्या सुमारास शेताची कापणी करतात. तमाळ्याचे दरसाल उत्पन्न किती आहे हे माहित नसेल तथापि प्रत्येकजण विडी ओढकारा असल्यामुळे देशातल्या देशांतच बराच खप होत असता. शिवाय परंपरावीहि विविधपतः कलकत्यास बरीच तमाळू रवाना होते.

अंभाळीचीहि उत्पन्न होते. पण तिचा खप फक्त देशातल्या देशांतच वाळी विणणे, दोरदंड (गडबटास लागणारे) जेव्हाकडे होतो. लागवड नोव्हेंबरमध्ये होऊन मार्चमध्ये काढणी होते.

शिवाय लहान लहान जमीनीतून केस, नीळ, कापूस, मिरा, आले, हळद, वगैरेचे उत्पन्न काढतात. चेड्या देय भारा-हट बराच पिळतो. गडू फारच थोडा पिळतो. वागाइतीकडे लोकांचे फारच लक्ष नाही. लोक कदाच व उपयोगी नसल्यामुळे फारशी फळकट्याक उत्पन्न होत नाही. पावसासुद्धे काय होईल तेवढ्याच. भापळ, फांक्या, संत्री, घटाटे, कांदे, वगैरे मुख्य माशीपाला होय. सर्वच भांग, पेर, केळी, पपई, नारळ इत्यादि फळाकडेहि 'मम' लोक लक्ष देतात.

शेतीमधेची बरीच अनास्था दिसून येते. कौतल्य, उपयोग यांचा तर अभावच आहे रातावा बराच अभाव असून त्याचा जमीनीकडे कवितव उपयोग करण्यात येतो; व जमीनीचा मगदूर वाढविण्यास येथील लोक फारी धम करीत नाहीत त्यामुळे बरीच जमीन पडून आहे. भारताकानचा सुमारे २५ श भागहि पिकांची जमीन या सदराखाली येत नाही बराच प्रदेश खोराळ आहे; तथापि पडून असलेली जमीन पुष्टळ आहे.

व्यापार: —येथील व्यापार अज्याब पंदरातून होतो. मद्रासच्या किनाऱ्याहून बरीच जहाजे येतात भारताकानातील व्यापाराची विशेषतः तांदुळाच्या व्यापाराची मुख्य पेठ व बंदर वेव्हारहि अज्याबच हे आहे

तांदुळानगर मिठाचा नेवर लागेल, रामरी व बघौक किपू येथे मोठाही मिठागरे आहेत ८२००००० पौंड इतका मिठाचा वार्षिक खप आहे व याच्या दुपट तिपट मोठ वितणाबळ रवाना होत, बघौक किपू याच बंदरात मोठ भरतात.

तांदुळ व साठ याच्याशीवाय इतर जहाजांची बहातूक भारताकान देशात नाही. होज्या व मचवे यामधून या देशाचा बंगालशी बराच मोठा व्यापार चालतो व ब्रह्मदेशाशी मुख्यत्वेकरून लुछीच्या मार्गाने चालतो होडीबाले दरसाल चडुया एक फेरी करतात. ब्रह्मदेशाशी होणारा व्यापार नेलाच्या पाटीवर योग्या टाकून योम पर्वताच्या शिडीच्या मार्गाने चालतो, यापेक्षा मुख्य शिड 'एंग' ही होय

हा व्यापार मुख्यतः ब्रह्मी व शान लोक याच्या हाती आहे. देशाच्या इतर भागावाहि परदेशाशी थोडा बहुत व्यापार चालतो.

या देशातील रहिवाशांच्या मालकीची अशी मुख्यतः जहाजे नाहीत व ती व्यापारीयोगी जवळ जवळ नाहीतच देशातल्या देशात अज्याब, एंग, कशीय किपू व रामरी येथे यामध्ये व्यापारी दळगवळण बरेच आहे. सैकोवे येताचासुद्धा यांतच समावेश केला जातो, पण त्यांच्याशी होणारा व्यापार फारच थोडा. लहान लहान दुवानदार १० रु. अथर त्याहूनहि कमी भाडबळावर धंदा सुरू करतात दोन दोन तीन तीन हजार रुपयांची रकम व्यापारात गुंतविणारे व्यापारी फारच थोडे. व साधारणपणे एसाद्या

व्यापाय्याजवळ ५० रु. किमतीच्यावर माल साठविलेला नसतो. मोठमोठ्या शहरातून मच्छीबाजार व भाजीपाला बाजार आहेत. या देशाचा असावा त्यापेक्षा किती तरी व्यापार कमी आहे. भांडस व कांद्याचे हे गुण येथील लोकांच्या अंगी आल्यास व्यापार बराच फैलावेल.

‘मग’ व ब्रम्ही लोक बुद्धधर्मी आहेत, व ते गौतमाच्या मूर्तीची व स्तूपाची पूजा करतात. अस्त्येय, अहिंसा, परलोकागमन न करणे, असत्यभाषण, मादक पदार्थांचे सेवन न करणे या आज्ञा सर्व गौतमीपासकानी पाळल्या पाहिजेत, पण त्या पाळल्या जातात तेव्हा खऱ्या धर्मोपदेशक व मोक्षप्राप्तीची (निर्वाण) इच्छा करणारे यास त्याणखी धार्मिक बंधने पाळावी लागतात बुद्धधर्मविषयी माहिती इतरत्र पुष्कळ आलीच आहे. प्रत्येक महिन्यात पूजेचे म्हणून चार दिवस पाळवयाचे असतात. पण ते पाळणारे फारच थोडे, इतर धार्मिक विधींचीही तीच वाढ गौतमाप्रतिपक्षे पैसा पळवण्यात ‘मग’ लोक बरेच चितू आहेत जुनी देवळे, स्तूप मूर्ती मोडकळीस येत चालल्या आहेत, तथापि दुसऱ्या कोणी करीत नाही यास दोन कारणे सांगण्यात येतात. पहिले, मूर्तिपूजेस राजाभय नाही, न दुसरे हे की पूर्वाच्या काळी पैसा सुरक्षित ठेवावयास साधन नसल्यामुळे लोक देवळे वगैरे गोष्टीकडे पैसा खर्च करीत या देशात बुद्धधर्माचा न्हास होण्याची ही दोन कारणे आहेत. पण बुद्धधर्मावरील लोकांचा विश्वास उडत चालला हेहि तिघारे कारण असले. निरिनिरीकडे पंध व संप्रदाय वाढतच आहेत, व थोड्याच काळात बुद्धधर्माचे बरेचसे नष्ट होईल अशी विनंद्द हंगेवर होळ लागली आहेत, असे पिचारी लोक म्हणतात. ब्रम्ही लोकांपेक्षा ‘मग’ लोक जास्त शस्त्राणी व धर्मभोळे आहेत. आजार, रोगराई यातून सोडव्यास औपधापेक्षा मंत्रतंत्र, जाडुटोणा यावर लोकांचा अधिक विश्वास आहे. या सर्व लक्षणांवरून आराकानात बुद्धधर्माचा न्हास होत आहे हे उघड आहे सुमारे ६०० पुगी किरा उपाध्याय या देशात आहेत. त्यांना राहण्यास जागा व खावयास शिधासामग्री वगैरे सर्व खर्च लोकांकून होतो. श्रेतसंस्कार व इतर धार्मिक विधी आरुविणे व आपापच्या मठातील मुलास लिहावाचावयास शिकविणे पुंगी लोकच करतात त्यांचे, कनक व काता याचा या पुंगींनी त्याग केला आहे, असे समजतात, व लोक याना श्तेक पूज्य समजतात की, दीक्षा घेऊन भगवा कफनी पातटयावर प्रत्यक्ष स्वतःच्या मुलासहि आईबाप वंदन करतात. भगवा कफनी टाकून देऊन गृहस्थाश्रमात याना पुन वेव्हादि नेता येत व अशा माणसास इतर माणसाप्रमाणेच चांगवितान.

इतरत्र अगलेल्या मुसलमानांप्रमाणेच आराकानातील मुसलमानहि महमदी धर्माचे अनुयायी आहेत, पण त्यांच्या वर्तनात तितका कडबेपणा दिसून येत नाही. त्यांचा धर्म भय दुराण. हा फक्त भारती भाषेतच आहे. तो कोणत्याहि

यमजत नाही व फारच थोड्यानी वाचता येतो. ‘अल’ या नावाच्या पळीकडे घमंतातार्ची ओळखच त्यांना नाही व भोंवतालेल्या मुनिपूजकांच्या चऱ्याच समजुती व चालांरिति त्यांच्यापैकी पुष्कळानी उचलल्या आहेत कित्येकानी तर स्वधर्म सोडून बुद्धधर्माचाच अंगिकार केला आहे. मशिदी कोठे कोठे दिसून येतात, मुसलमानी सण पाळण्यात येतात. सर्वध देशात सुमारे १०० घमंतिकारी (काजी) असावेत. असे असले तरी मुसलमानी धर्माने आपले ठाणे येथे दिले आहे असे म्हणता येत नाही. पुष्कळ काजी ऐहिक गोष्टीतच गुरफटून गेलेले दिसतात.

धर्मविषयक समजुती व आचार या बाबतीत कीन व करेण यामध्ये भेद नाहीच म्हटले तरी चालेल. जरा, मरण, आधि, व्याधि या सर्वपासून अलिप्त व ज्यापासून सर्वांची उत्पत्ति आहे, असे एक स्वयंभू ब्रह्म जगात आहे, अशी त्याची समजूत आहे, पण त्याविषयी याच्या कल्पना अर्ध वट व अनिश्चित आहेत त्या ब्रह्माची पूजा ते करतात असे दिसत नाही. नादाना वळी देण्याची त्यांच्यात खाल आहे व सर्व मित्रमंडळीसमवेत बळी देणारा वळी दिलेल्या पशूचा प्रसाद भक्षण करतो ज्ञान लोक कुत्र्याचा वळी देनात व तो खातात यात त्याची अशी समजूत आहे की, या योगाने आपल्या पूर्वजान्या वेळी जागे स्वचेवर लिहिलेले पवित्र ग्रंथ कुत्र्यानी खाले होते. ते कुत्र्यातील धर्मज्ञान आपल्या अंगी येते भविष्यकाळच्या स्थितीच्या- उया काळी सज्जन व दुर्जन स्थितीत भेद राहिल-अशा काळाच्या त्याच्या कल्पना फारच अंधुक आहेत.

दुंगलू लोकांच्या धर्मोविषयी माहिती उपलब्ध नाही, तथापि त्यांचा धर्म भगवा रामादी स्थितीचा असावा.

केमी व कीन लोक यांच्या धर्मकल्पना व समजुती यामध्ये बरेच साम्य आहे. फरक इतकाच की, परमब्रह्माच्या केमी लोकांच्या कल्पना अधिक अस्पष्ट आहेत. हेहि नाटाची व पूजा करतात व पर्वतावर नाटाचे वास्तव्य असून व.शरीर-प्रकृति, जीवित आणि शेतातील पीक यावर या नाटाची दृष्टि असते असे हे लोक समजतात न या देवतास सतुष्ट करण्याकरिता ते रेडे, लुकर, अगर कोंबडी याचा-विशेषतः पेरणी व पीर काटण्याच्या वेळी बळी देतात. एखादा केमी आजारी पडला तर ज्या नाट्याच्या वक्र दृष्टीन तो आजारी पडला त्या नाट्याच्या नावांन जंगलात एक कोंबडे सोडून देतात. पाप-पुण्याचा द्वाडा देऊन पुढे काय मिळेल याविषयी त्यांच्या कल्पना अनिश्चित आहेत. तथापि पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास आहे मृताचे शव जाल्ल्यावर मृतच्या वासना तृप्त करण्याची त्यांची तऱ्हा विशेष आहे. मृताकरिता दहनभूमीजवळ एक चांगलेसे घरकुल बांधतात व त्यात मृताच्या मामानाचा काही गांप ठेवतात. उदाहरणार्थ, आंबीकुडी मासे घरण्याची आज्ञी, चिलीम वगैरे वगैरे. थोडे तांदूळ व यदक, कोंबड्या (मृताना खावयास वरिता म्हणून) हादि

देवितात. ब्रह्मदेशांतील करेन जातीचा व भाराकानांतील करेन जातीचा धर्म एकच आहे.

शि क्ष ण.—ब्रह्मी लोकांना भाराकान पेनल्यावर खानी 'मग' लोकांस इतकें इतकल कफन टाकले की, ब्रह्मी लोकांपेक्षा तरतरीतपणा व चांक्रमबुद्धि या पाषांती 'मग' लोक फारच मागे आहेत. साक्षरनेचें प्रमाण ब्रह्मदेशापेक्षा या देशात फारच कमी आहे. ब्रह्मदेशात प्रत्येक १० माण-मात १ माणमाना वाचता येत तर या देशात निम्यापेक्षादि कमी लोकांना वाचता येतें. दोन्ही देशातील छियांना वाचावयास येत नाही. 'मग' लोकांच्या छियात तर हजारात एक वाचणारी असें सुद्धा प्रमाण पडत नाही. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अहमदांनी शिक्षणप्रसार अधिक होत गेला तथापि बडोळ माण्ये मुलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करतात. अन्त्याव परगण्यातील १८४१ सालच्या १३६००० लोकांमध्ये फक्त ३७८ शिक्षक व १८०७ विद्यार्थी होते. हीच स्थिति इतर परगण्यांची. बोंगरी लोकाना इतकी लिपी नाही व ब्रह्मी लिपीहि त्यास वाचता येत नाही, यामुळे ते गाढ अज्ञानाधकारात आहेत. ज्यांना ब्रह्मी वाचता येतें त्यांची स्थिति अधिक चांगली आहे असें नाही. कारण खरे ज्ञान ज्यात साठविलें आहे अशा पुस्तकें त्यास मिळतच नाही; गांमत, नाट बगैरेच्या काल्पनिक व अद्भूत गोष्टी याच काय त्या त्यास वाचावयात मिळतात. ब्रह्मी लोकांच्या रत्नप्रेमप्रमाणें विद्वान् म्हणजे ज्याला तास तास पाली पाठ म्हणतां येत तो. त्याचा अर्थ तर ५००० त एकाला तरी ममजन असेल कीं नाहीं कोणस ठाऊक।

आपल्या उद्योतिःशास्त्रात व भूगोलात चण्याच चुका व भ्रमभाष्य गोष्टी आहेत असे आता कुठे काही काही विद्वानांच्या ध्यानात येऊ लागले आहे. पण चार मोठ्या वेदां-भोंवतीं सूर्य फिरतो व फिरता फिरता तो म्दोममो परंताच्या मागे जाता त्यामुळे रात्र होते; तारका या नभःपटलावर पतविलेल्या टिकल्या आहेत व चार लाख मैल लांबीचा घेर असलेल्या दक्षिणकडील मोठ्या वेदावर आपण राह्तां; बगैरे गोष्टी त्याच्या ज्या प्रंथात सांगितलेल्या आहे. त्यांवर सामान्य जनसमूहाचा पूर्ण विश्वास आहे. मनुष्याच्या निरनिराळ्या मनोवृत्ती व त्याचे व्यापार या विषयां सुद्धं देखील ज्ञान असणारे कित्येक अध्यात्मवादी आहेत. कित्येक अतिसूक्ष्म धर्माधर्म विचारक (मीमांसक) आहेत व आमकें कळ केलें असतां आमकें पाप लागेल असे ते अनुक रीतीनें सांगतात. पुष्कळ मग लोकाना वादविवाद करण्याची आवड आहे पण गृहीत धरलेल्या गोष्टी यरीवर आहेत कीं नाहीं ते न समजता ते एकदम अनुमान काढतात, व स्वतःच्या कोटिकमातील दोष दारावून दिला तरी पुनः तेच तेच चर्चितचर्चेन करीत बसतात. तथापि काही खरोखरच हुद्दार आहेत व पुष्कळ वेळां त्यांचा कोटिकम विनतोड असतो व दुष्टाच्या

विचारसरणीतील दोषहि ते चटकन दाखवितात. देशांत पुस्तकें साधारणपणें बरीच आहेत व काही माणसें आपणास अतिशय विद्वान् म्हणवितात व लोकहि त्यास तसें समजतात. असें अरी आहे तथापि एवढर देशात चोहोकड अज्ञानाचें गात्राज्य पसरलें आहे.

गृ ह चि त्र—'मग' लोकांना गृहसांख्याची कल्पना नाहींच म्हटलें तरी चालेल. बहुतेकजण आईबाप अगदीं अपरवयांत मुलांचीं लग्ने ठरवितात. तथापि विधुर अगर वयात आलेलें तद्वन स्वतः मुलगी पसंत करतात. व मग आईबापाचा सल्ला विचारतात, 'मग' अगर ब्रह्मी लोकांत नवऱ्या मुलान नवरीच्या आईबापास हुंडा घावा लागतो व आपणत्या ऐपतीप्रमाणें वधूस कपडेलतें व दागिने मारी देणगी द्यावी लागते. लग्नाच्या आधीच्या सर्व गोष्टी ठरल्यावर लग्नाचा एक दिवस नेमतात व त्या दिवशी नवरीच्या पाषाच्या घरा सर्व अग्नष्ट व मित्र यास मेजवानी देतात. त्यावेळीं नवरा नवरी. एका ताटात जेवतात व या गोष्टीच्या योगानें ती नवराबायकां झाली असें समजतात. लग्नानंतर थोड्याच दिवसात कडाव्याचे भाडणतें सुरू होतात; अशी पुष्कळ उदाहरणें भाराकानात पडतात. संतापाच्या भरात नवऱ्यानें बायकोचे नेस घडून फरफरी ओढणें, व छाया तुक्या माणें; व बायकोनें हि उलट टाकून बोलणें बगैरे प्रकार सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. यामुळे काडीमोहून देण्याचे प्रसंग बारांवार पडतात, व त्यास फारशी अडचण पडत नाही. काडी मोहून देणें दोन्ही पक्षास संमत असल्यास गाव सभेपुढें आपापले हेतू दोघांनीं बळवावे लागतात. नंतर माल शिक्करीची निमंत्रेतिम वाटणी करतात व मग विभक्त होतात पुष्कळ वेळा राग ओसरल्यावर तांच वधूवर पुनः एकत्र होतात. नवऱ्याच्या मनात बायकोस सोडविशीं धाव-याची असल्यास नवऱ्यानें सर्व मालमत्ता बायकोस दिली पाहिजे व त्यास तिच्या कर्जाचा बोजा अंगावर घेऊन फक्त भंगवरील कपट्याविशीं घर सोडावें लागतें. बायकोच्या मनानुन नवऱ्यास सोडविशीं धाव्याची असल्यास तिला प्राभाषिकाच्यासमक्ष नवऱ्यास २५ रुपये द्यावे लागतात; नवरा बहुतेक ते पेतो. फारच शाले तर त्यानें दिलेले दागिने व आईबापास दिलेला हुंडा ती परत करते. इतकें झाल्यावर विद्याच्या एका पानाचे ती दोन तुकडे करते व त्यांपैकी एक आपण खाते व दुसरा नवऱ्यास खावयास देते म्हणजे घटस्फोचा विधि संपला. या सर्व उदाहरणांत गुलाच्या वाटण्या लिंगावरून करतात मुलगे बापाला देतात व मुली आईत देतात. मुलें आईबापाप्रमाणेंच दुर्गुणी निप-तात. हातीं सापटेल त्यानें बाप त्यांना मुलास बेदम मारतो, व त्यातून सुटका घरातील कोणीतरी किंवा शेजारीपाजरी करतात. नाही तर बापाचा राग आईपर्यंत मुलगा कोठें तरी पडून मारतो.

एका माणसाचे पुढळ बायका करणे हे कायदेशीर व मानमान्यतेचे लक्षण समजले जात असले तरी पुढळ हंग करण्याची चाल आराकानात फारशी प्रचलित नाही. एका पेशी अधिक बायकांची पोटे भरण्याची ताकद नवऱ्यात असले तर असे प्रकार आदि तऱ्यापेशी पुढळ घडतील.

आईबाप, मुलंशाळे तसेच लग्न झालेली अंगर न झालेली सर्व बाणधे एकरा राहतात. तीन तीन पिढ्यातील माणसे एक कुटुंब करून राहतात. पण पुढळ वेळा भाडण तंटे होत असल्यामुळे सुखासमाधानाने राहणारी अशी मोठी कुटुंबे निदान आराकानात तरी फारच थोडी आहेत.

या प्रांतातील सर्व धरे बाबुची आहेत व त्यावर पानाची छपर आहेत. जेवणपान करण्यास एक मोठी खोली, लहानसे स्वयंपाकघर, निगावयाकरिता १।२ खोल्या व धान्य भंगरे सामान ठेवण्यास एक कोठी इतक्या खोल्या बहुधा प्रत्येक घरास असतात. प्रत्येक घराची सरासरी किंमत सुमारे ३०-४० रु. असते. पुढळ घरे गलिच्छ आहेत; तथापि लोकांच्या अंगवस्त्रांची बदल्यामुळे तशातूनच लोक समाधानाने राहतात. लग्नबाय बंगरे समारंभाच्या वेळी पालण्याच्या पोशाखास सुमारे ३ ते ४ रु. खर्च येतो व नेहमीच्या साव्या पोशाखास सुमारे १।२ रु. पडतात. बायकांच्या कपड्यासहि तितकाच खर्च लागतो. मुले ६ ते ७ वर्षांची होईपर्यंत कपडेच घालित नाहीत. कपडे पांगरले असतात. आईबाप व लाल चार मुले येथल्या कुटुंबाचा जेवणपानाचा खर्च सुमारे ३।४ रुपयात भागतो. बऱ्या स्थितीतील माणसाच्या घरातील इतर सामानसुमान, चीजवस्त यांची किंमत सु. ५ ते ६ रु. होईल. अर्थातच काही जणाना वर सांगितल्यापेक्षा आस्त खर्च येतो तर काहीना कमीही येतो.

नदी अंगर समुद्र याप्रवळ राहणाऱ्या लोकांमजळ एखादी १२ ते १५ रुपये किंमतीची होई असते. १५० ते २०० रु. किंमतीच्या मोठमोठ्या होव्या मालकीच्या असणारेही थोडे लोक आहेत. खातून ते कलकत्ता, रंगून वगैरे ठिकाणी व्यापारास जातात. बहुधा २ ते ४ रेंडे अंगर बेल प्रत्येक दोतकल्याच्या मालकांचे आहेत. पुढळजण भाळ्याने घेऊनही काम करतात. ज्या ठिकाणी परदेशच्या लोकांची वस्ती आहे अशा ठिकाणी कज गाई बाळगतात व त्यांचे दूध परकीय देशाच्या लोकांस विकतात. काहीजण बकरा बाळगतात, पण पुढळ घराबाबती कोरण्या बंदकीही आढळून येतात. ती परकीय लोकांच्याच उपयोगी पडतात. कारण सुद्धममि लोक दिसा करीत नाहीत.

वर सांगितलेल्या मिनसांशिवाय आराकानातील लोक-बळ इतर मालमत्ता बहुधा नसतेच. सर्व लोक दारिद्र्याच्या नावाने ओरडतात; व त्यांच्या ओरडण्यात पुढळ तय्य आहे. तथापि पुढळ माणसे गळ्यात हण्याची माल, हातति रण्याची कडी, पायात साळब्या बंगरे दागिने मुलांच्या अंगार पाळतात, व मुले १-१२ वर्षांची होताच त्यांचे काव

टोचण्याच्या समारंभाचे वेळी एक मली मोठी मेजवानी देतात व त्या वेळी नाच, गाणे वगैरे करितात. याशिवाय लग्नकार्याच्या वेळी अंगर भगवी कफनी धारण करण्याचे वेळी मुलाकरिता बराच खर्च येतो. इतर प्रसंगांही मेजवान्या देतात व ऐपत असले ते नाटके, नृत्यास वगैरे करितात. पैसा खर्च करतात. गीत रंगभूमीवर कफ निमें दाखवितात; संभाषण म्हणजे पडद्याभाहून माणसे बोलतात. असल्या प्रकारांनी लोक मनोरंजन करतात व बर्धा कर्षा ते पाहण्यात रात्रीच्या रात्री घालवितात. प्रेत पुरण्यासाठी (साधारणपणे जाळण्याचीच चाल प्रचारात आहे.) याही पैसे वाटून देवतात. त्याचा उपयोग कचरस्थान सुकोभित करणे, देवतात्रेच्या वेळी दास वाजविणे. उपाध्यायास दावे लागणारे सामान, व मरणानंतर थोड्या दिवसांनी होणारी मेजवानी वगैरे गोष्टी कडे करतात. वारणाना थोडोशो हट्टेड काही जण ठेवतात पण पुढळजना तशी ऐपतच नसते. सर्वसाधारणपणे आराकानातील लोक जरी गरीब आहेत तरी साधारणपणे त्यांच्या पद्धतीप्रमाणे राहण्यासाठी त्यांना जड जात नाही, पुढळ्यांची स्थिती दरवर्षी सुधारतच आहे.

आराकान शक-हद्दीच्या मध्य भागाचा आरंभ पाल; त्या शकाची स्थापना थेंग राज्याने केली असे म्हणतात; हा मानाम, नेपा, छावो वगैरे भागांत चालणारा हाच जुलूम शकदाम शक दिवसो (शानकोट प्रस्तावना) इ. विज्ञानेतिहास पा. १००).

आराकान थो मा-महादेवाच्या पश्चिम बाजूला जे डोंगर आहेत त्यात हे डोंगर अगदी दक्षिणेकडे असून पूर्वे बंगाल आणि आसाम व मध्य देशाच्या दरम्यान आहेत. थोमा डोंगर फार उंच नाहीत. सर्वोत्तम उंच शिखर ५००० फुटांच्या आतच आहे. यात बंगल पुढळ आहे पण सांगवान मुळीच नाही. थोमा डोंगरात शिन लोकांची वस्ती आहे. या डोंगरात दोन खिंडी प्रमुख आहेत. पैकी एकांतून वयाकपू जिल्ह्यातील आनपासून शिन्वू जिल्ह्यातील न्गोपला रस्ता जातो व दुसरीतून खादोवे जिल्ह्यातील डोंगरपट्टेन प्रेम जिल्ह्यातील पडंगोण रस्ता जातो.

आराकान शिन्वू- (उत्तर डोंगर घाटी) हा आराकान भागापैकी अगदी उत्तरेकडील जिल्हा असून पूर्वे बंगालच्या चित्तगाण मधील डोंगराला प्रदेश व शिन पर्वत यांमध्ये वसलेला आहे. उ. अ. २०° ४०' आणि २२° ३०' व प. रे. ९२° ३५' आणि ९३° ४५'. क्षेत्रफळ १५०० चौरस मैल (प्रत्यक्ष अमलापाला नसलेला प्रदेश घणवून) आहे.

सीमा:- उत्तरेस छाराई पर्वत; पूर्वेस शिन डोंगर; पश्चिमेस चित्तगाणमधील डोंगराला प्रदेश व अक्रियाव जिल्हा. दक्षिणेतील वयाकपू जिल्हा. यातील प्रदेश डोंगर असून काही ठिकाणी डोंगर ३००० पासून ३५०० फुट उंच व काही ठिकाणी तर ४५०० फुट उंच (समुद्रसपाटीपासून आहेत) बनवी सुदूर परतु कंटाळवाणे आहे. कळद

व जेन्नी या मुख्य नद्या असून त्यास पुष्कळ नद्या मिळतात. या जिल्ह्यातील भूगर्भाचा अद्यापि योग्य अभ्यास झालेला नाही, वनस्पतीच्या अभ्यासासंबंधानेहि तीच स्थिति आहे.

वन्य प्राणी—हत्ती, गेंडे, गवा, घाय, अस्वल, डुकर इत्यादि.

हवा अति रोगट आहे. शंगल खोऱ्यात हिवातापाची साथ बहुतेक नेहमी असते. मार्च, एप्रिल, मे व जून हे महिने फार वाईट जातात. हिवाळ्यात येथील हवा साधारण बरी असते. पावसाची वार्षिक सरासरी सुमारे १२० ते १३० इंचपर्यंत आहे. कधी कधी वादळापासून उपद्रव होतो. व परण्याकंपाचे धके देखील कचित् घडतात. या भागात पूर आलेला ऐकिलात नाही.

इतिहास—यातील होंगराळ प्रदेश पूर्वी अक्याव जिह्यात मोडत असे. येथील वन्य जाती आपसात नेहमी भांडत असत व खालच्या जास्त सुधारलेल्या भागास याच्या पासून प्राप्त होऊ लागला. इ. स. १८६५ साली अक्यावपासून या भागास वेगळे करून त्यावर एक स्वतंत्र अधिकारी नेमला. इ. स. १८६८ साली या वन्य जातींना व्यापार करण्यास उत्तेजन यावे म्हणून अक्यावच्या उत्तरेस सुमारे ६८ मैलावर म्याकटाग येथे बाजार भरण्याची व्यवस्था केली. त्यामुळे वन्य जाती अक्यावमधून व्यापाऱ्याशी देवघेव करू लागल्यामुळे त्याच्यापासून प्राप्त पुष्कळच कमी होऊ लागला आहे.

इ.स. १९११ च्या जानेवारीत या जिल्ह्यात फक्त ३८ खेडी होती. पळेढा हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असून तेथील लोकसंख्या (१९०१) फक्त ४८९ आहे. येथील लोक वन्य धर्म आचरितात.

इ. स. १९०३-४ साली फक्त १७ चौरस मैल अभिगीत लागवड होती. गुरे, मेंढरे यांच्या अवशारी येथे आहेत. येथे गुरचरण पुष्कळ आहे. संरक्षित असे जंगल या प्रदेशात नाही. येथे कापड व टोपल्या निष्पन्न व मडवी करणे हेच धंदे आहेत. येथील बहुतेक व्यापार अक्यावशी आहे. येथून कापूस, तंबाखू व तीळ वाहेर जातात. या प्रांतात खडीचे रस्ते नाहीत. अक्याव व पळेढा याचे दरम्यान दर आठवड्यास दोनदा एक छोटी बोट फरी चालते.

या जिल्ह्याचे विभाग किंवा टाऊन शिष्ट नाहीत. या प्रांतात मुन्हे फारसे होत नाहीत. इ. स. १९०३-४ साली या जिल्ह्याचे एकंदर उत्पन्न १२००० रुपये होते.

[संदर्भ ग्रंथ—इ. गे. ह्यूजेस—दिल ट्रकट ऑफ आराकान (१८८१), हे—आराकान, पास्ट-प्रसेंट-फ्यूचर; ए. डि; अ. ओ. सी. जर्नल पु १]

आराध्य ग्रंथ—तैलंग जातीतील एवा शाखेचे ब्राह्मण. निशाम हेंदरापदेवडे व मद्रास इत्युपांत यांचा

मोठा मरणा आहे. यांच्या वेष्टाचा प्रकार अग्रा आहे की, याच्या गळ्यात यज्ञोपवीत तर असतेंच व त्याशिवाय लिगाईत लोकांप्रमाणे लिगाहृति प्रतिमाहि असते. हे आपणांस स्मार्त म्हणवितात व भस्म, द्वादश धारण करितात. लिगाईत धर्माचा स्थापक जो बसव तो याच जातीचा ब्राह्मण होता. या जातीत कित्येक वैष्णवहि असतात. ते गळ्यात लिग बांधीत नाहीत. आराध्य ब्राह्मणात पूर्वी त्रिमुळादिकांच्या तत्समुद्रा घेण्याची चाल होती. परंतु ती हल्ली बंद आहे. वीरशैवाचे पंचाचार्य मूलतः याच ब्राह्मणातील असावेत असे मत भाडारकरांनी आपल्या शैव आणि वैष्णव संप्रदायांच्या इतिहासांत (मंडूत) लिहिले आहे.

आराध्य आपआपसातच लग्न करितात; कधी कधी उत्तर सरफारातील एका विशेष निथोगी पोटजातीतील मुलीशी लग्न घावितात. यावरून असे दिसते की, ते आराध्य-पंथात येण्यापूर्वी निथोगी असावेत. ' आर्वेल्लु निथोगी'शी बेटो व्यवहार करीत नाहीत. वीरशैवाप्रमाणे ते मृताना वसलेल्या स्थितीत पुरतात. इतर ब्राह्मणातल्या प्रमाणे जाळीत नाहीत. दहा दिवस सुतक पाळितात, आणि एकोद्दिष्ट वगैरे पितृधार्ढ्य करितात. ते सावधविरक धार्ढ्य करीत नाहीत; आराधना करितात. आराधनेमध्ये अपसव्य, दर्भ वगैरे लागत नाही; तसेच होम, पिंड, तिलागळीहि लागत नाही. विधवांचे मुडन करीत नाहीत. पाळपुरी सोमनाथ (१४ वे शतक) हा तेलुगु कवि आराध्य ब्राह्मण होता. यानें "बसव पुराण" आणि "पठिताराधचारित्र चरिते आहे." तसेच, पिंडुपथी सोमनाथ आणि वसवव वि (१६ वे शतक) हे दोघे भाऊ मोठे ग्रंथकार दृक्कन गेले. (अ. गे. काश्मिर् अँड द्रुक्कन ऑफ सदर्न इंडिया)

आरामवाग (१) (बंगाल इलाखा) जिल्ह्याचा पश्चिमकडील विभाग २२°३६' ते २३°३' उ. अ. व ८०°३०' ते ८०°५९' पू. रे. क्षेत्रफळ ४०६ चौरस मैल. अगदी सखल प्रदेशात हा विभाग वसला असल्याकारणानें या जिल्ह्यात अति रोगट म्हणून हा विभाग समजला जातो. पुरातने पिकांचे मुळभानेहि वारंवार होते. लोकसंख्या (१९११) ३,१६,७५९ या विभागात एक गाव व ६१५ खेडी आहेत. श्यामवाजार, छावाकुल आणि बाकी ही याभागाची गावे आहेत. आरामवागच्या पश्चिमेस आठ मैलावर भीतरगढ नावाचे गढ मादारागपेकी पर्वत भाग आहेत. पंधराव्या व सोळाव्या शतकात या भागात फार लढाया झालेल्या आहेत.

(२) (बंगाल इलाखा) हुगळी जिल्ह्यातील या विभागाचे मुख्य ठिकाण, हे द्वारक्षेत्र नदीकडी आहे. २२°५३' उ. अ. व ८०°००' पू. रे. लोकसंख्या ८२८१ (इ. स. १९०१). आरामवागला जग्याकारितात पुष्कळ मार्ग आहेत एक तर हीरा-आमता नैलवेगच्या चंभारंग स्टेशनानवर उतरून तेथून १४ मैल पाळतून किंवा नैलगाडीतून जातात; पण

पावनाच्यात या एन. रेवडेने ही याहून कोट्याला जाऊन तेथून तामबोटीने राणीरुक्म व त्या ठिकाणाहून बोटीने आरामबागेम पोचलात. वरदानह्महि आरामबागेम जातात. पाऊस सरासरी ५८ इंच पडतो इ. स. १८८६ साली येथे म्युनिगपलिट्री स्थापन झाली इ. स. १९०३ ४ साली तिचे उत्पन्न ३००० रुपये व मन्वे ६४०० रुपये होता (इ. स. १ नोवेंबर १९२६)

आराराट (१ वे ट) — ममुद्रसपाटीपासून १०००० फूट उंचीवर असलेल्या आर्मेनिया पठाराच्या मर्यात उब शिखराला हे नाव दिले आहे. आराराट पर्वताचा मासिकम हा मुख्य भाग "आरास" न्या मध्यच्या सुलुगाच्या उत्तरेक व पूर्वेक २५०० ते १००० फूट उंचीवर पसरलेल्या असून त्याच्या आग्नेय दिशेस वायव्येक "बे" पठार आहे. पर्वत ओळीच्या मुदय भागावर ८८०० उंचीवर दोन मोठे शिखर आहेत. या दोन दोन शिखरांमध्ये अंतर खालेला आहे. त्यांपैकी उंच शिखराला "मोठा आराराट" व दुसऱ्याला "लहान आराराट" असे म्हणतात "मोठा आराराट" "धुमटाकार" व "लहान आराराट" "शेकाकार" आहे. पर्वताच्या मध्या पर्वतीला जमीन सुपीक आहे त्याची व वर्षाची पट्टी मान नापीक आहे दोन्हीही पर्वत ज्वालामुखी-द्रव खडकांनी व्याप्त असून विशेषत. "अन्डेसाइट व प्रायरी-वडीन अन्डेसाइट" या जाती अडळतात पर्वतावर कोठेही ज्वालामुखीचे तोंड आढळून येत नाही स्थलासक्तता ऐतिहासिक दाखला नाही. इ. स. १८४० साली "आरवरी" नावाचे खोटे धरणीकंपामुळे नसा पायले असे म्हणतात. परंतु त्या बाबतीत मिश्रित सांगता येणार नाही. [एम्.]

आराराट — आराराट हे दोन जातीचे आहे एर जात हिंदुस्थानात पैदा होते. तीस वरडमा, अंगुति, फीलिया ही नावे आहेत. नुसरी वेष्ट इंडीस व अमेरिकेतील उष्ण प्रदेशात होत असलेली. पहिल्या जातीमधल्या माहिती प्रथम दिली आहे

या साडाला तिखुर, तिकार, तंकिर, तवीकर, अराट्ट-ने. गट्टे, अराट्ट-किंशु, कुवा इत्यादि नावे आहेत मंश्चतात तवक्षीर हे नाव आहे

बेलाच्या रोगराल प्रदेशा, मुंबई व मद्रास यांच दरम्यान असणाऱ्या प्रदेशात व हिमालयाच्या वायव्येकडील प्रदेशात ही शाई होतात. ही शाई विशेषकरून मध्यप्रांतात व त्यातल्या न्यात गोदावरी न्हिऱ्यातील उत्तरेकडील प्रदेशात निघेल होतात रायपूर व मलबार येथे याच्या मुद्राचा मोठा व्यापार आहे. कोरान व द्रावणकीर येथे याच्या रानटी जातीच्या मुद्रापासून आराराट काढतात.

मद्रास प्रांतात याची पिले काढून ती बर्पाकूच्या शेवटी लावितात अनेकांगत याची कापणी करितात. या पिकाळा उन्हाळ्यात मधून मधून पाणी शोषे लागते. याचे कद खणून काढावे लागतात मद्रासमधील सैदपेट येथील मरकार

शेतातील प्रयोगावरून एरा एकरामागे ३९८४ पोंड पंड रिवा २९३ पाड मत्त निघते असे ममजते पीठ कृत्तिना पंद म्हाळ घुन वरील मानी काढून टाकतात, आणि त्या नंतर ते काढे कुटून त्याचा वस्त्र रचितात व ते वस्त्र वेड पाण्यात कुमकून घुतात येणेकरून पाणी दुवा-गारमे होत ते पाडरे पाणी चालणीतून मोठारया आल्यात गाळून ठेवतात व तसेच काही वेळ ठेवल्यान नळ्याशी पाडरा मास वमतो रील निवळ पाणी ओतून टाकतात व त्यात पुन्हा पाणी घालून कुमकूनतात व मेष गट्ट देनात वरील पाणी ओतून टाकल्यान गाली राहिले या गाळा वग्यार वमरून वळीरितात वाढन तयार जाला म्हणजे तय तवक्षीर होय तव रील फारच पाडरे व तवक्षीरत असत व ते वाटा वरून दाबले असता कुरकुर असा आनाम निघतो १० शेर ताजा सादा रिवा गट्ट घेतले असता त्या पासून फारतर ८१० शेर तवक्षीर निघते वम्बूडा येतातील तवक्षीर अष्ट समजले जाते तवक्षीर हलके व सडण पन्नाशे असतामुळे मुद्रात व आमारी माणगाम देतात

अमेरिकेतील मूळरहिवाचा लकाग वाणापासून रिवा दुम-या शब्दापासून जन्म झाली असता या साडाचा चोक लावीत म्हणून या मुद्रास आराराट अशी मत्ता प्राप्त झाली आहे

उष्णतेपासून तोंडास चेटे पडल्यास तवक्षील लावून खाल भाळेत याची पितावर सजकील तुपात घालून खावे मुलाची दाखी वाढण्यास — दुधात घालून शिजवून पातळ लापशी तयार करावी व तीन थोडी खाडीसारार घालून पाजावी रक्तप्रदारावर, तवक्षीर, राळ, व गेट याच कृष्ण तुपाशी खावे असे म्हणतात

आराराटचे साड साबारपणे हळदीसारखे दिसते ५ण पाणाचा रंग माय थोडा जास्त हिरवा गार, काळ्या हाकीवर असतो याला हळदगारया नमीनीत पाटरीं मुळे येता त्यातून सत्त वाडितात हे पीक मध्यम काळ्या जमीनीत चांगले पोतेत जमीन चांगली तयार करून दर एकरा पुमार १०१५ गाड्या शेणखत धावे व शेतात दोड फूट अंतराने सन्या पाड्या व नंतर १०×१० असे बांध करावे जमीन सपाट असल्याम आरं व लाव पाकीच्या पाड्या, मरीन नळ इंच अंतराने मुद्राचे तुकडे करून लागण मे महिन्यात करावी या पिकाळा दोन चार खुरपण्या याच्या लागतात. पाणी आठ दहा दिवसांनी देत जावे पीक नळ दहा महिन्यांनी म्हणजे डिसेंबर जानेवारीत काढण्यास तयार होतो, पिकाची निगा राखण्यास उत्पन्न बरे जेते. मडगाय (पानदेश जिल्हा) येथे सरकारी शेतात १८८८-८९ साली दर एअरी ६७५० पोंड मुद्राचे उत्पन्न येऊन त्याच ९०० पाड मत्त निघाले, अने प्रगुद्ध झाले आहे

आरास्टची अरोस्ट चम्बूडा ही एक अगदी निराळी आत असून तिचे मूलस्थान धर्मरिषीतील उष्ण प्रदेश व वेस्ट इंडिज येथे आहे त्याच जातीची लागवड हिंदुस्थानातही होते. हिंद. आरास्टापेक्षा हे अगदी उत्तम दर्जाचे व अस्मल समजले जाते

ला ग व ड—२ फूट अंतरावर २ किंवा ३ इंच खोलाचे गड घेतात व या खड्यात भें मढिऱ्यात आरास्टची मुळे लावून वर जाती टावून ती झाडून टाकतात झाडाची रोपे तयार झाल्यावर बटाट्याच्या पिकाप्रमाणेच या झाडास गट्टे किंवा बांदे येतात. त्यापासून आरास्ट तयार करता येत. या पिकास चांगली खताळ जमीन लागत असून पाण्याचा पुरवठा लागतो, परंतु पीक लागून काढण्याच्या पूर्वी एव महिना दोन राहिले पाणी देण्याचे बंद ठेवावे कटक, नदीबांद या जिरड्यात पुढील पाऊ होत. वरील झाडाची पाने गडून पळव्याम लागली म्हणजे जमिनीचे खाली गट्टे तयार झाले अस समजावे दर एकदा सहापासून सात टन गट्टे निघतात कधी बारा टनपर्यंत पोंक निघते.

व्यापार.—आरास्टचा व्यापार हिंदुस्थानात बराच भाडा आहे कधी कधी उत्तर हिंदुस्थानात आरास्टात मंत्र्याच्या किंवा इतर मंत्र्यांनी भेसळ करतात त्यामुळे निर्गळ आरास्ट मिळणे जग मुस्लिमांचे झाले आहे [मोठा कृत पदार्थवर्णन]

आरास्ट (१)—हे उत्तर प्रान्तातील पास लीकले विभागाचे मुख्य शहर आहे आर्मीन्सच्या उत्तर-इशान्येस आर्मीन्स लिंक नोर्दन रेल्वेवर २८ मैलावर हे शहर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०६) २०७२८ होती. स्केप व किशन या नद्यांच्या संगम, वर हे शहर वसले आहे. येथे विशपचा एक बाडा व चित्रकलेचे व सोदीव कामाचे प्राचीन अवशेषाचे वस्तुसंग्रहालय तसेच उत्तम भ्रंशसंग्रहालयही आहेत.

आरास्ट हे विशप व ग्रिफिट यांचे राहण्याचे ठिकाण असून येथे वनिष्ठ प्रतीची न्यायकचरी, व्यापारी न्यायकचरी, पब्लिकसभा (चेंबर ऑफ कामर्स), ग्रामसंस्था पॅब्लिक शाळा, चाम्यूनचे विद्यालय, शिक्षकशाळा, लॅक्डी ईरिजिनियरिंग शाळा, वॉरेर रास्ता व्याहट शिवाय येथे तेल काढण्याचे व काढ रगविण्याचे वारखाने, दारूच्या भट्ट्या व लोमडी सामान तयार करण्याचे कारखाने आहेत येथे गळियाच्या व खाण्याच्या धान्याचा मोठा बाजार भरतो. स्केप नदीपासून शहरापर्यंत एक वाहवा मोदल्यामुळे येथील व्यापाराम फार मदत झाली आहे

इतिहास.—क्रिस्ता शकापूर्वी भारास हे अद्रघटस प्रदेशाचे मुख्य शहर होते. त्यामुळेच आरास्ट हे नाव पडले रोमन असलात या शहरास पोर्टे महान असे होते. या येथल्या रोमन असलाची काही चिन्हे अजून दिसतात १०० मध्ये व्हॅन्गल लोकानी हे शहर उध्वस्त केले, व

थोडे घटत पुनः बांधले गेल्यावर त प्रजाकडे आले. सेट व्हेडास्ट (५६० ई) याने येथे क्रिस्तीधर्माचा प्रचार केला व हे स च्या ५०० सुमारास येथे विशपची गादी स्थापन केली. मध्यंतच्या कॅम्ब्राय येथे विशपची गादी नेली होती. परंतु ११०० च्या सुमारास पुन येथे आली. ८६३ मध्ये वाग्टवान (१ ला) फ्रॅंझचा काउंट यास हे मिळाले तेव्हा ते आर्टोस प्रांताचे मुख्य शहर होते. पुढे ८८० मध्ये नार्मन लोकांनी या शहरावर सूड उगविला. ११८० च्या सुमारास या शहरास चाम्यूनचा हब मिळाला पुढे हे शहर फ्रेंचांनी बळकावले परंतु १४९३ च्या सेनलिस्च्या तशात हे जर्मन राजा १ ला मॅक्सिमिलियन यास मिळाले. १६४० मध्ये फ्रेंचांनी हे शहर पुन. घेतल्यानंतर १६५९ च्या गिरिनिजच्या तहान्वये त्याच्याकडे राहिले. येथे बरेच तह झाले १४९४ मध्ये आर्मेनियस व बर्गोनीतील लोकात येथे तह झाला १४३५ मध्ये दार्लेड व बर्गोनीची दोस्त राष्ट्रे व फ्रेंच यांमध्ये तह करण्याकरिता एक काँग्रेस भरला होती. आग्ल प्रतीनिधींनी माघार घेतल्यानंतर २० सप्टेंबर मध्ये फ्रेंच व बर्गोनी मध्ये तह झाला. १६८२ मध्ये व्हर्डी (११ वा) याने फ्रॅंझमधील गहराशी व सध्यानाशी तह केला.

(२) उत्तर अक्षांस २९° २९' व पूर्व रेखांस ७२ ३' या मध्ये मुख्य इलाख्यात खेडा जिल्ह्यात हे एक मैदान आहे. हे थान्द व माई नद्यांच्या तुवेळच्यात असून, अर्वाचीन काळा या समरामणावर तीन युद्धे झाली. इ. स. १७२३ मधील पहिल्या युद्धात मोगल बादशहाचा भुरगेचा सुभेदार रसुलमखली याचा निशाम उलमुळ याच्या सरदारान पिलाजी बायकवाडाच्या मदतीने पराभवं करून त्यास ठार मारिले इ. स. १७७५ च्या फेब्रुवारी महिन्यात येथील दुसऱ्या युद्धात रघुनाथराव पंढारे याचा वारमाईच्या वाजुने फतेसिंग बायकवाडाने युद्धात पराभव केला तिसरे युद्ध लवकरच दोनचार महिन्यांनी झाले त्यात इंग्लिशांच्या नेत्याने कनेल कर्टिंगच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी निकराची लढाई करून त्याचा पराभव केला. (इ. स. १९०८)

आरिओस्टो.—हा इटालीयन कवि इ. स. १४७४ मध्ये लावेन्तील रेगो गावी जन्मला. लहानपणाची काही वर्षे बापाच्या आज्ञेवरून कायद्याचा अभ्यास करून त्याने गेल्यानंतर स्वतःच्या आवडीप्रमाणे त्यान मेमोरिओ डिस्पेलेटो या गुरूबळ लॅटिन ग्रंथाचा अभ्यास करता आला. पण पुढे त्याचा गुरूच फ्रांसला गेल्यामुळे आक आपेचा त्याचा अभ्यास सध्या राहिला नऊ आवडत्या काव्येवरून भार गिरावर पडला असता याच सुमारास त्यान काही नाटक व कविता लिहिली. त्या पैकी काही वाचर्यामुळे काटिनल इगोलियो डि एस्ट या गद्यस्थाने लक्ष खेळवून देऊन, त्याने त्यास आग्रह

दिला. परंतु तेथे त्यास पौरस मिळाले नाही, व पुढे १५१८ त तो कॉर्बिनेल ईंगरीस जावयास निघाला तेव्हा आरिओस्टोने त्याचा आश्रय सोडून दिला. त्यानंतर त्याच कॉर्बिनेलचा भाऊ बयूक ऑफ फेरस नांवाचा होता. त्याचा आश्रय त्याच मिळाला परंतु यावेळी रोम येथील वाचनाचे काम बयूकामुळे त्याच मृत्यू झाल्याने याचा प्रिय व मित्राचा हत्या आपल्या हाताखालील एका भोतावर गळनेर घालून बयूकने त्याची नेमणूक केली येथील काम तीन वर्षे उत्तमप्रकारे करून त्याने आपले राहिलेले अशुभ फेरस येथे नाटके लिहिण्यास व त्याचे प्रयोग, थिएटर याची सुवादास करण्यास घालविले तो इ. स. १५३३ मध्ये सयाच्या विकाराने मृत्यु पावला. आरिओस्टोचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ 'आर्लोडो फ्युरोसी', हा असून त्यातील असामान्य सौंदर्यास ३५६ क्रिस्ते अद्भुत सम्युक्त कवितांचे इतलेला तीन वातकेपडेस विसरून पडले होते असे सांगतात की गळनेरच्या नोकरीवर अगतता काही दरोडेखोरांनी त्यावर छापा घालला होता परंतु हा आपला कैदी बरोल आर्लोडो द्युरोसी प्रथाचा कर्ता होय असे समजताच त्यांनी त्यास मुक्त करून उलट त्याची क्षमा मागितली.

[संदर्भ प्रदा-इ गार्डिनर.-आरिओस्टो, दि प्रिन्स ऑफ कॉमे पोटव]

अरिस्टाटल (प्रि. ५. १८४-३३२)—हा महान ग्रीक तत्वज्ञानाच्या वेष्टे जन्मत. हायोगिशास्त्रे त्याचे अत्यंत प्रिय दिले आहे आरिस्टाटलच्या वाषाचे नाव निरंजनाक्रम आणि अर्द्ध फाएस्टिम होते. आरिस्टाटलच्या आयुष्याचे चार भाग वडतात अठराव्या वर्षापर्यंत आर्द्रावाचे साक्षिमात्राल लहानपण, सारलित, उदा. वर्षापर्यंत अर्धेनस येथील ग्रेडेजवळ शिक्षण, पन्नासाव्या वर्षापर्यंत ग्रीक जगातील प्रवास, आणि त्रिसाष्टाव्या मृत्युपर्यंत वर्षापर्यंत काथरिअस येथील स्वतःचे तत्वज्ञानाचे शिकवण. तथापि त्याच्या अरिस्टाटी सविशर व सांख्यिक्यक माहिती नाही. त्याचा बाप आरिस्टोनिअस येथील राजवैद्य असण्यामुळे येथील दरबारात आरिस्टाटलचे जन्म वाढत्यात मदत झाली, आणि त्याच्या शास्त्र व प्राक्तीशास्त्र यांचे त्याचा ओढा पडला. त्रिशास्त्रावर त्याचा विश्वास बसला, व अर्धेनसमध्ये त्याने वैद्यकीचा प्रथम प्रदाहि केला तसेच आपल्या आयुष्यातील दुपण्या भागात ग्रेडेजवळ शिक्षण घेत असता त्रिशास्त्र व अध्यात्मशास्त्र व नीतिशास्त्र याचा तुलनात्मक अभ्यास त्याला करता आला. तो स्वतः कृत्रकळ पाठ्यगणना, गुणमाही व स्वतंत्रपणे विचार करणाऱ्या विद्यार्थी होता. ग्रेडेज्वे हि त्या शिष्या-विद्यार्थी विद्युत चांगले मात होत, शिवाय त्याचे गमकाळीन मुनोपसस व बालिपस हे ज्योतिषशास्त्र आणि इतिहासीय व वैमर्षिणीय हे वर्ये याच्यामुळे त्याच्या ज्ञानात भर पडली असा झोकोबरीवर त्याचा विरोधित उत्पन्न होई. त्यामुळे

त्याला आपले स्वतंत्र व्यवसाय करावे लागत. अशा रीतीने ग्रेडेचा शिष्य म्हणून असतावाच त्याचे स्वतःचे विद्यार्थी असत, स्वतःची स्वतंत्र पुस्तके, विशेषतः संपाद असत, व त्याचे स्वतःचे विशिष्ट तत्वज्ञान म्हणूनहि असे.

अशा तऱ्हेने कालपण्यात उत्तम वर्ये लागलेल्या, व तद्गुण गणात उत्तम शिक्षण मिळालेल्या आरिस्टाटलला ग्रेडेच्या मृत्यूनंतर त्याने केलेल्या प्रवासांमुळे अधिकच फायदा झाला. ग्रेडेच्या मरणानंतर त्याच्या विद्यालयाचे (अकॅडमी) पालक वर त्याने आपल्या पुनर्वाकडे दिव्यामुळ आरिस्टाटल हा आपला मित्र हर्मीअस याच्या दरबारी गेला व तेथे त्याने त्याच्या पिबिआस नावाच्या बहिणाशी विवाह केला हर्मीअसच्या मृत्यूनंतर ३४३-३४२ मध्ये मेसेडोनच्या फिलिपने आपला तैरा वर्षाचा मुलगा अलेक्झांडर याला शिक्षक म्हणून आरिस्टाटलला मंत्र केलिले आरिस्टाटलने आपल्या शिष्याकरता राजसत्ता व वसाहती गाविण्यावर लेख लिहिले. अलेक्झांडरला आरिस्टाटलचेवर्षा दत्तका आदर असे की, त्याने काढलेली होमरची आवृत्ति तो उद्यापली घेऊन निश्चत असे.

तथापि पुढे कॅलिस्टोनेस नावाच्या अरिस्टाटलकरा एका अज्ञातपरी अलेक्झांडरला राज त्याच्या मरणानंतर आरिस्टाटलकडे बळला. तरी त्याच घुमारास उपस्थित झालेल्या हिंदुस्थानावरील मोहिमेच्या गडबडीत आरिस्टाटल कडे बद्ध दण्यास त्यास कावेलेच नाही. आरिस्टाटल उत्तम शिक्षक होता, व अलेक्झांडर लायक विद्यार्थी होता, त्या गोष्टी खऱ्या; या बाबतीत वग्याच लेखनांनी अतिशयोक्तीने वर्णन केले आहे. कारण ३४० मध्येच फिलिप बाबसांदिअसचे स्वारीवर गेल्यामुळे अलेक्झांडरला राज्यकारभार चालवावा लागला आणि आरिस्टाटलला आपल्या शिष्याचा जन्मपदी राहावयास गेला, यामुळे गुहाशिष्याची तादातुट झाली असावी. बावळून आरिस्टाटलने आठ वर्षे प्रायश्च शिक्षकाचे काम केले, हे हायोगिशास्त्रे म्हणणे लुकीचे दिसते. शिवाय याच वेळी आरिस्टाटलचे इतर दुसरे शिष्य होते आणि त्याचा लेखनव्यवसायहि चालू होता. यांचे इतके मान सरे रीती, श्तामि हे ३४८ मध्ये उचलत केले. आरिस्टाटलच्या शिष्यास मान देऊन शहर पुढील धर्मविषयाचे, आणि त्या शहराच्या या तत्त्ववेत्त्याला प्राण्याचे इतिहास या विषयावरील संशोधनाच्या कामी मदत केल्याचे श्रेय मात्र मसेडोनच्या राजांकडे आहे.

येवढी आरिस्टाटल आपल्या आयुष्याच्या चकण्या भागात, अलेक्झांडर राज्यावर आस्थानंतर अर्धेनसला येऊन तेथे एक विद्यालय काढून राहिला, व त्यात स्वतः व्याख्याने देत असे. शिवाय त्याचे ग्रंथ-लेखनाचे कामहि चालू होते. ग्रेडेप्रभावे आरिस्टाटलचे ग्रंथ केवळ संपादक व मागाहून शिष्यांनी लिहिलेले असे नाहीत. अर्धेनस मध्ये असता आरिस्टाटल एका वेळीच विद्यार्थी, याचक

व्याख्याता, लेखक व प्रबंधमाहक होता. त्याची म्हुणतो त्याप्रमाणे, अरिस्टोटलनेच प्रथम पुस्तकसंग्रह करण्याचा संघोष केला व इतिहासा राजाना सायबरी बनविण्याचा साग्र दिला.

इ. पू. ३६२ मधील मॅदिनिआच्या सदाईनेतर ग्रीसमध्ये मार्गेल्या पोटाळा स्थाने पाहिला होता, व पुढे विचालय काढण्यांत, अर्थन्सवर अलंकारांचीच सत्ता स्थापित झाली अमरुयामुळे, त्याची मदत त्याला झाली होती. शिवाय अर्थन्समधील लोकशाहीचा अन्वय्य करवसुली, स्पर्ता येथील लोकमतेचा म्हास, व एकंदर ग्रीक जगांतलं जुलमी व स्वाधी सत्ता या गोष्टी पाहून सर्व ग्रीक संस्थानातील राज्यपद्धति सरकारहितदृष्ट अतएव त्याच होत असा त्याचा स्थाने निषेध सुरू केला, आणि प्रत्येक सरकार, भग ते लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचे अशी किंवा शिष्टवत्ताक पद्धतिचे अशी, किंवा एकसत्ताक पद्धतीचे अशी-प्रत्येक सरकार सार्वभौमिक हितदृष्ट असले पाहिजे; व एकंदरीत एकसत्ताक पद्धतीच बरी आणि अलंकारांकर सारत्या राजाची साम्राज्यसत्ता सर्वत्र स्थापन व्हावी, अशी मते तो प्रतिपादन करू लागला. अर्थात् त्यामुळे त्याचे विचालय निमित्तप्रवणे चालले होते. परंतु इ. पू. ३२३ मध्ये अलेक्झांडर एकाएकी मरण पावला, आणि अर्थन्सने आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापन करण्याचा प्रयत्न सुरू केला, तेव्हां मात्र आरिस्टोटलचा जीव धोक्यात आला आणि जुन्या हर्मिअसचा उपमर्द केव्हाच्या गुन्हाचा आरोप अरिस्टोटलवर देण्यात आला, तेव्हां साक्षात्संबरील प्रत्येक लज्जा व केऊन तो युवैद्भात चालिलेला अऊन राहिला व तेथेच (इ. पू. ३२२ मध्ये मरण पावला. त्याने आपल्या मालमतेचे ग्रायुग्न करून ठेविले होते. अशी ही आरिस्टोटलच्या चरित्राची अल्प माहिती आहे. यावरून त्याचे आयुष्य बदलित रीति व दर्जा मिळाल्यामुळे धीमतीत येणे आणि उद्योग व तत्त्वज्ञान यामुळे सुखात येले असे दिसते.

आरिस्टोटलच्या तत्त्वज्ञानाचे विस्तृत विवेचन विज्ञानेतिहास पू. २५१ ते ५३ मध्ये आलेलेच आहे. त्याच्या प्रचार निरीक्षण केल्यास त्याच्या व्यापक अवलोकन शक्तीविषयी मोठा अमकार साठतो. ' लोकजीवने संवाद ' या प्रभावी भाषाशैली तर अत्यंत मनोरम आहे. ग्रेयो व आरिस्टोटल या दोघांमिद्धि स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले व विचारधर्माचा व्याख्यान दिले. पण ग्रेयोने ग्रंथ उपलब्ध असून व्याख्यान छत झाले आहे, तर आरिस्टोटलची व्याख्याने उपलब्ध आहेत पण ग्रंथ नष्ट झालेले आहेत. अगदी अलीकडे इतिहासमध्य सापडलेल्या त्याचा ग्रंथ म्हुणजे अर्थन्सच्या राज्यपद्धतीवरील निबंध होय. या निबंधाची भाषा सोपी व सरळ असून, मनांत आख्यास ती किती सुंदर लिहिले हे त्यावरून निदर्शनास येते. [नीलि, समाजशास्त्र, चारमशास्त्र माहिच्छशास्त्र पहा.]

शुद्धिज्ञान व प्राणिशास्त्र यांवरील आरिस्टोटलच्या ग्रंथाचा जेष्ठ पूर्वी विज्ञानेतिहासांत (शा. को. या ५ प. २५१) आलाच आहे.

[संदर्भ-ग्रंथ.—मोट-अरिस्टोटल; वेल्लेसले-साइफ आफ आरिस्टोटल; कोप-देडोटिक; डॉ. हेनरी मॅक्सन—निकोमॅशियन एथिक्स; सुवर—पोएटिक्स, हिक्स—डिऑनिया, सन्डे—अर्थेनियन कान्स्ट्रुयुशन, जेव-हेटारिक; इ. फाईबेल-निकोमॅशियन एथिक्स; इ. पोस्ट-पोस्टॅरिआ ऑनॅलिटिक्स, व पोएफास्टिक एलॅबी यांचे भाषांतर; आर. वॉमेल-पॉलिटिक्स; ए. ग्रॅट-निकोमॅशियन एथिक्स; इ. वॉलेस-डिऑनिया; बी. जेवेट-पॉलिटिक्स; न्युमन-पॉलिटिक्स; डॉ. ओमेल-डि पॅट्रस ऑनॅमाकियन व भाषांतर-जे ए. ए. ए. मोट-नोट्स ऑन दि निकोमॅशियन एथिक्स; आर. ग्रुट-हिस्टरी ऑफ अरिस्टोटलियन रायडिग्न, प्रो जे ग्रुट-निकोमॅशियन एथिक्स; इन्चु डी रॉस-मेट्याफिक्स व भाषांतर; आय. बी. वाटर-निकोमॅशियन एथिक्स व पोएटिक्स.]

आरिस्टोफेनिस (१)—(जि. पू. ४४८-३८०) हा अर्थन्स येथील प्रसिद्ध नाटककार व कवि असून त्याचा जन्म इ. स. पू. ४४८ च्या सुमारास झाला असावा कारण दि. पू. ४२७ मध्ये त्याचे ' भोगलयाळ ' नावाचे नाटक प्रसिद्ध झाले त्यावेळी तो लहान मुलगाच होता असे म्हंटले आहे. त्याचा बाप फिलिक्स हा एमिना येथील कमीनदार होता. आरिस्टोफेनिस यास तीन मुलगे असून तेहि त्याच्या चार-चार कवी होते. पहिला फिलिप हा ३७६ पासून प्रसिद्धीस आला आरारोम यांचे आपल्या बापाची ' कोकलस ' व ' एथो-लासिकन ' ही दोन नाटके प्रसिद्ध केली व त्या नंतर ३७५ पासून स्वतःने ग्रंथ प्रकाशीत करू लागला. व शिष्टा निको स्ट्रेटन हा न्यू कोमेडीचा कर्ता म्हणून प्रसिद्धीस आला.

आरिस्टोफेनीनने एकंदर ५४ नाटके लिहिली. त्यांपैकी अ बघी अकरा शिष्टक आहेत. या अकरात आयन्सचे १९ वर्षांचे अवधोदा चित्र कुललेवेन रेखाटण्यांत आले आहे. ही अकरा नाटके अनुक्रमे पाव, चार व दोन अर्धी तीन काळविभागांत विभागण्यांत येतात. पहिला भागातील नाटकांत स्थाने राखकचे विषयवार औपरोपिक निह्न रूप हात उगवून नेतसा आहे. औपरोपिक लिहिले हाच या कवीचा विशेष होय असे म्हटल्यास गैर होणार नाही. दुसऱ्या विभागातील नाटकांत थोडी मुग्यता व सावधपणा याची छटा दिसून येते. ' दि नाइट्स ' ' दि प्लाउड्स ' ' दि पॉय ' ही पहिल्याची उदाहरणे असून ' दि बॅट्स ' ' दि लिक्सट्राय ' ' दि फ्रॉग ' ही दुसऱ्याची उदाहरणे आहेत तिसऱ्या विभागातील नाटके ही विभेयत. ' मिडल कॅमिडी ' या वर्गात येतात.

आरिस्टोफेनिस याची कवित्वशक्ति वितीदि मोठी असली तरी त्याच्या नाटकावरून तो निरर्थक होत असे दिसून येते. पश्चिम सदायोग्या वेळवे

त्याचे ज्येष्ठ होते. अश्विनिदन सांप्राज्य ज्यामुळे मित्रराष्ट्रांना तापदायक व ग्रीसला न्यायापाक झाले ते धोरण त्यांना आवडले नाही, लोकमन्यौतील पुलमीपणाचा व मगदळपणाचा तो तिरस्कार करतो शिस्तकात्या नव्या करवनेस तो टांग व नष्टपणा समजतो त्याने केलेली टोका विधायक स्वरूपाची नवत्यामुळे गयनसल तो नवे काही शिकवू शकला नाही तो करी ना नात्याने अमरावाहे गृष्टिमादये-उर्णनपर कोणतीही धाक कविता याच्या कविताची बरोबरी करू शकत नाही तसेच धलीहडल करत फक्त शेक्सपीअरच फायतो कल्पनेच्या विविधतेत त्याची बरोबरी करता

[मंद भ्रम प्रथ—एच गूलर स्टबिज—आरिस्टोफेनिस उड बाय हिस्टोरिची कॅप्टन, ए. कॅप्ट—आरिस्टोफेनिस गणतन्त्रिय वॉमिटी अॅप्टिन, ए थि]

(२)—हा एक ग्रीक टोकाकार व व्याकरणकार बाय अँडाइन येथील राहणारा होता याचा जन्म प्रिस्ता शकापूर्वी सुमारे २५० या वर्षी झाला चालवयातच तो अलेक्झांड्रिया येथे गेला, व तेथे ह्योरीडोटस व कॅलिमॅकस यांच्यास भेट द्या शिकला वयाच्या साठव्या वर्षी तेथील अजयवाग्याच्या अथसप्रह्लादाच्या मुख्य अधिकाऱ्यावर त्याची नेमणूक झाली वर्षांच्या काव्याच्या अभ्यासाकडे याचा विशेष कल होता निक्षेप हांमराचा त्याने चांगला अभ्यास केला होता शीतपर्ववसाची, अर्लेदपर्ववसाची व भागनासक कविताया संग्रह करून त्याने हेसिअड नावाचा ग्रंथ संपादित केला होता तसच हेडोट्या भंडाराची ग्रंथीमध्ये विभागणी केली, व आरिस्टोटलच्या ' प्राण्यांचे स्वभाव ' या ग्रंथाची साक्षम आवृत्ति काढली आरिस्टोटलिनिस व इतर नाटककार यांच्या नाटकांवरील त्याची टोका अद्याप रागून ठेवण्यात आली आहे अथेन्सच्या पारयोपिता, म्हुंग वॉगें-यर त्याने ग्रंथ लिहिला आहे ग्रीक वाङ्मयाच्या इतिहासावरहि त्याची टोका आहे माछदेसीय व क्षपरीषित शब्द व वाक्य चारांचा संग्रह करून त्याने बोताकारांचे कार्य केले ईश्वर-करण या नात्याने त्याने एक शास्त्रीय विद्यापीठ स्थापन केले व साक्ष्या 'अंगलजी' ते शब्दाच्या त्रित्येक रूपांचे पद्धतशीर विवरण केले लेखनातील स्पर्धाकरणामुळे थिहें त्याने तयार केले अलेक्झांड्रियन ' पॅनन ' त्याच्याच कल्पनेवरून निघाला [मंद भ्रम प्रथ—नॉक—आरिस्टोफेनिस मायझटी मॅनेटिडी मॅममेटा (१८४८)]

ग्राम होपसमुह—हा रच दॅप्ट इदीजपर्वी आम्यो यसा रेशिन्नीतील एक होपसमुह आहे गिनीच्या भेत्तरा किनाऱ्यापासून याचा अगदी अवज्या माग ७० मैल आहे येथील बेट वारी मोठी (दीपन फायर, भेत्तर व त्रोन) नाग ज्ञाना भेत्तर (मोठा प्रवेश) म्हणतात १ वाडी एडान एडिन या गावात नरा गावाचा भेगा पदन अवज्या ८० एडान एडान बेटे मुख्य गावापासून १०० मैल दक्षिणे आहेत या गावाचे एडर भेग

फळ ३२४८ चौरस मैल असून लाकूडत्या समोर २२०० आहे पूर्व किनाऱ्यावर प्रवाळाचे सागर आहेत येथे वरचे अंगल असून यात देवदार, तालवृक्ष नेने वगैरे झाडे आहेत येथील रहिवासी पाणुशन वसाचे परंतु मिश्र रक्षाचे आहेत याचे उली-एना व सली-ताय अम दान सध असून यात वैमनस्य असत येथील घरे फार विचित्र तऱ्हेची आहेत प्रत्येक घराम एना खोलीतभावता दुसरा वसा दोन खोऱ्या अमतात या खोऱ्याचा चाली गनडा आहेत यथीन राजावर हथ लोकांची देम देग असते येथे काही लोक प्रिस्ता आहेत व काही मुसल मान आहेत परंतु घडनेक थक कोणत्या । रमांचे नाहीत पथिमेकडाल एना बेटावरच डोयो हे शहर त्याने मुख्य स्थान आहे पथिमेकडाल पावसाचा वाऱ्याच्या दिवसान प्रत्येक वर्षी काही व्यापार जोड येथे यऊन राहतात हे लोक मोत्याच्या शिपा रसवाच्या पाटा, वगैरे या बेटावर मापडगाच्या वस्तूचा व्यापार करतात [ए थि]

आरे—आर्य शब्दापासून ह नाव बनले आहे दक्षिण कॅनिडामध्य या आरे लोकाना आयलंडी म्हणतात व तेलगु प्रदेशात मराठी शेतकऱ्यांना 'आरे कापू' असे नाव आहे दक्षिण कॅनिडा येथील व अमैतपुर येथे या जातीने बरेच लोक आहेत, व हेच आरे लोक होत. खर आरे लोक मराठी जातीचे शेतकरी असून ते गज्यात जागे घडतात, माहणाकडून धार्मिक संस्कार बरातात, व शृंगरी भडाच्या अधिपतीला मानतात मुलीची लग्न करत प्राप्त होण्यापूर्वी किंवा नंतर ररितात, विधवाविवाह वाच्यात अशास्त्र मानितात आर्यमावदल नवऱ्याला बायकांशी घटस्फोट करता येतो, पण बायकोस सने करिता येत नाही, मत्तानन करणाची मुभा आहे, पण मद्यप्राशन अज्ञात नसू आहे दक्षिण कॅनिडा मधील आरे मराठी विधा फोडणी भाषा बोलतात पण कासारभांड ताऱ्यात ते जमनी बोलतात.

दक्षिण कॅनिडा गिलगोतीन मराठी बोलणारे आरे यतद किंवा आर्यवर म्हणजे बापाकडून मुलाकडे चारसाचा कायदा पाळतात मरार चालविण्यासाठी ते शिवजी श्रावण भांगितात रमिधीतील एक मजेदार प्रकार म्हणजे, नवरा मुद्दामे रणधेन्नाकडे जाण्याचा आग्र पाळून आपल धत्रिय व स्वतः करिता आरे व वर पक्षा व आगे गानात या गावीची दक्ता अमनोस (दुर्गा) होय हिच्या पूजकरीता इतर मराठा जातीप्रमाणे गोडल पुजारी नेमतात (थर्नन-फास्ट १८५८ जडम ऑफ मंदन डॅन्ड्या)

ऑरेंज, शहर—ग्राम्या या गावाय गावामाल एड होड १२००००० एका अरेड इममेच मुग्र शहर अॅडिन्नीच्या उत्तरे १८ मैलांवर टिगिंगामुन मागीं म्हुग भागाचा राने वर हे शाह गथात लक म्हुग १००००० गाळा शहराची १००००० १००००० दोन ते तीनच्या वास्तोवापासून

कारानामा सिद्धिदा येता. रिस्त्र, विद्वाह्यर, स्ट्रेटमॉडर व रेट ह्या नया प्हालनरीय सिद्धतात.

कार, एवा, विट्का, स्फूर्त व स्टीयरिंग यातीने शब्दक येथे सापडतात.

येथील ह्या समशीतोष्ण असून आरोग्यकारक आहे. साधारण उष्णतामान हिवाळ्यात ४९.० व बाबरीच्या दिवसांत ६६° असते. पाऊस १८ इंचापासून ३० इंचपर्यंत पडतो. येथे काटेरी गुलाबाची, बालुज, येर, कोरफड, व इमारतीच्या लाकडाची झाडे होतात. थिरोष्ट वन्यमाकड व गू ही येथील विविध जनावरे आहेत.

धुमन, हॅडिन्सॉन्स, पारोलेग, काबुये, डच, झुल इतके भातीने लोक निरनिराळ्या काळी येऊन वसाहत करून राहिले आहेत १९११ साली येथील लोकसंख्या ५९८१७४ होती.

या प्रांतात २ रेल्वे आहेत एकीने हा प्रांत केप व ट्रान्सवालशी जोडला आहे व दुसरीने नातालशी, मोझम्बिक आहे शेतकी हा मुख्य पंदा असून मीलीन (पिड) या प्रधानपाण्याचा विभाग गहू, ओट वटाटे, ओपले, स्याबू व अब या निरनिराळ्या येथे होतात.

जनावरे पाळणे हा एक येथील पंदा आहे. सर्वसाधारण नवावराविषय येथील लोक डुकर व वाहाय्य पाळतात. १९०७ साली येथे जमीनपाण्याने निषादक अडक नेमले होते.

आमर्सेफोटेन व कॉफोफॉन्टेन येथे मुख्य हिम्याच्या छाणी आहेत अमर्सेफोटेन व फ्लाड्डस डेल येथे कोळशाच्या छाणी आहेत. सोने, अगुद सोडख व पेन्ड्रिलिअम या प्रांतात सापडते. शिवाय विठाच्या बक्या आणि सारणवे व विटाचे कारयाने येथे आहेत. हिरे, गहू, कोळसा, लोखर, गुरे व अदी हा येथील निर्यात माल आहे. सुती कापड, कपाव-लेस कापडे, साखर, कॉफी, चहा व लाकडी सामान हा येथील आयात माल होय. १९०७ पासून १० वर्षे ही स्वयंपाशित वसाहत होती. आता दक्षिण आफ्रिकेच्या पुनियनचा हा भाग आहे. इली धूमिअन वॉलमेटात येथून १६ वरिष्ठतमासद (सीनेटर) व १७ असेम्ब्लेने सभासद नातात सहा सदने वस्ती असणाऱ्या प्रत्येक रजिवावाला मत देण्याचा अधिकार आहे. प्रांताचा एक मुख्य अधिकारी असतो. त्याला शाह्याय कन्याकरिता शक्तिव कौन्सिलने निवडून दिलेल्हा व सभासदांची कमिटी असते. प्रांतिक कौन्सिलत १५ सभासद लोकनियुक्त असतात त्या कौन्सिलची मुदत तीन वर्षे असते.

रोमान वच कायदा येथे प्रचारीत आहे. न्यायलया खोली करिता या प्रांताचे २४ भाग पाडले आहेत प्रत्येक भागामा एक मॅजिस्ट्रेट असतो. १९०९ साली या प्रांताचा वगूड ८२०००० पीड असून खर्च ८१९००० पीड होता.

येथील लोक विस्ती धर्मवि असून र्थात प्रॉटेस्टंट, वॅथोलिक, वेरिलिअन व अँग्लिकन हे भेद आहेत. काही यहुदी आहेत. नास्तिक किंवा संघयवादीहि काही आहेत

शेकडा ३० कोडाना विहिना वायता येते. शाळा सर-वारच्या ताब्यात असून शिक्षण इंग्रजीतून दिले जात असे. १९०९ पासून ऐतिहासिक व आर्थिक शिक्षण टच भाषेत दिले जाते प्रत्येक विस्वात शाळा तपासणीकरिता ९ सभासदांचे मंडळ असते.

१९०८ च्या स्कूल अॅक्ट प्रमाणे या प्रांताचे अनेक शाळा-वार विरदे पाडले आहेत. प्रत्येक सारवारी शाळा पाठकानी निवडलेल्या शाळा कमिटीच्या देखरेखेखाली असतात प्रत्येक विन्दाचे सरकार व गूड कमेटी यांनी निवडलेले एक शाळा थोडे असते. १९१७ साली या प्रांतात ७३१ सार्वजनिक व १३७ खासगी शाळा असून त्यातून एकेकर ३६९३८ वर विद्यार्थी शिक्षत होते. ६ व्या उत्तपयंत वाळेत जाणे पत्नीचे असते सर्व विद्यार्थ्यांना इंग्लिश व डच भाषा शिवविण्यात येते. इंग्लिश कॉलेजातून दरवर्षी ८०-९० शिक्षक तयार होतात. १९१२ साली स्थापन झालेली विविधकला शाळा निरनिराळ्या कला व पंढे जाणवे शिस्तक तयार करिते. विनकामाच्या शाळावर ज्योगवर्दे खात्य पी देखरेख असते. १९०७ मध्ये मुलाकरिता सरकारी पंढेक्षिशाणी शाळा ज्योएमफॉन्टी येथे उघडण्यात आली. सर्व मोठास्थ शहरा-तून दुय्यम शिक्षणाच्या शाळा आहेत.

६ ति हा स.—१८ व्या शतकाच्या अखेरीस युरो-पियन लोक या प्रदेशात आले. त्यावेळी त्यात येथे ६८० आतोपेकी बेचुभाना व हॅटिन्सॉन्ड लोक वस्ती करून राहिलेले आढळले. यानंतर १८२९ साली वच व १८३१ साली झुल व १८३६ साली ड्रेक लोकांनी या प्रदेशात वस्ती केली. बोअर लोकांनी मोसाडिकेटस या छुट्ट राजाचा पराभव करून बोअर प्रजासत्ताक राज्य स्थापिले व पायंद रेटिफ यास मध्दनेर व सनापति निवडले परंतु काही दिव-सांनी आपापसांत विलुप्त वाढल्यामुळे रेटिफ वगैरे सडली ड्रेकन्सवर्य नदी ओगटून नेटलमप्ये गेली. उरलेल्या लोकांत आपसात येवूनसय वाडू होवेंच. या सुमारास मोसेस या बेचुभाना राजाने निरनिराळ्या टोळ्या एकत्र करून बेचुये राज्य स्थापन केले. मोसेस बेचुभानाने आणि अॅडामबॉक (तिसरा) योने ह स. १८४३ मध्ये ब्रिटिशाशी संरक्षणचा हाद केला. याचा परिणाम असा झाला की ज्या प्रदेशात बोअर वसवरी होते त्या प्रदेशा-वर देख लोकांचे आधिपत्य मान्य करण्यात आले ह गोर लोकांचे आग्रहने नव्हो. बोअर दिवाणीत जिझ्यातल मंत्रा लोकांत लडा छेपला तेव्हा मंत्रा लोकांनी ब्रिटिशांच्या मदतीने हाटे कॉपवॉस येथे बोअर लोकांचा पराभव करून ते स्वतः ब्रिटिशांचे आधिपत झाले. यावेळी स्थापन मॅफोन्टन हे राजधानीचे शहर बनून तेथे

ब्रिटिश रेसिडेंट एच. डॉ. वॉर्डन राष्ट्र लागला. मेजर वॉर्डनने सुद्धनर्ग घेतल्यामुळे येथील बरेच पोअर ट्रान्सव्हॉल या प्रदेशात गेले सर हॅरी स्मिथने १८४८ मध्ये ऑरेंज आणि व्हॉल नयामधील मुख्य ब्रिटिश राज्यास जोडला. ही व्यवस्था हाणून पाडण्याकरिता प्रमासत्ताक पक्षांने पुष्कळ प्रयत्न केले परंतु शेवटी त्याचा धुमदाटस येथे पराभव झाला. येथे सरकारनियुक्त कायदेमंडळ नेमण्यात आले, हायकोर्टाची स्थापना झाली व सर्व व्यवस्था लागली. येथील सरकारास ' ऑरेंज रिव्हर सॉव्हरिग्नटी ' (ऑरेंज आधिपत्ता) असे नाव मिळाले. १८४९ साली मोशेशाची राज्यमर्यादा संकुचित झाल्यामुळे तो १८५२ साली प्रमासत्ताक पक्षास मिळाला. यामुळे काही बखेडा होऊन अखेरीस १८५२ साली सेंट नदीवर झालेल्या करार नाम्याने ट्रान्सव्हॉल स्वतंत्र झाले. तरी ऑरेंज आधिपत्ता अबाधित राहिली. सर ऑर्थर रसेल झाक व सार्ज प्रे (वसाहतीचे स्टेट सेक्रेटरी) याच्या मते साम्राज्यसत्ता येथे नसावी असे होते. १८५४ साली सर आर्थर रसेल झाकेंड प्रांताला स्वतंत्र केल्यामुळे पोअर लोकांनी प्रमासत्ताक राज्य सुरू केले. अडॅमकॅमकॉक (ग्रीक्वा) ने आपले साम्राज्याचे हक्क फ्रीस्टेटला दिकून स्वतः पूर्वे ग्रीक्वालंडला गेला. या वेळेपासून याला ऑरेंजफ्रीस्टेट हें नाव पडले. कायदे करण्याची सत्ता व्हॉलरस्राड नावाच्या मंडळाकडे असे. कार्यकारी सत्ता प्रेसिडेंटच्या हातात असून त्याच्या मदतीला कार्यकारी मंडळ असे. प्रेसिडेंटची मुदत १ वर्षांनी असे. हॉफमन व बोशोफ हे येथील पहिले प्रेसिडेंट होते. पॉल, कूगर व मारथीनस प्रिओरीअस यांनी ह्या प्रांतावर स्वाभ्या केल्यामुळे बोशोफने त्याचा पाडाव केला. ह्या प्रांताचा समावेश केपकॉलनीमध्ये व्हावा ही इच्छा घाडची सूचना असे प्रे साहेबास पसंत होती तरी ब्रिटिश सरकारास समत नसल्यामुळे ती अमलात आली नाही. वॉर्डन लाइन पलीकडचा देश आमचा आहे असें बघुटी व अर लोकांचे म्हणणे असल्यामुळे त्याच्यात गुंफलेला लन. ३० वर्षंपर्यंत चाळू होता. इतक्या अवधीत बोशोफ, प्रिओरीअस व सर हेनरी मॅड हे तीन प्रेसिडेंट होऊन गेले यांत यमुटी लोकांचा पराभव होऊन १८६९ सालच्या अलीवाल नोंधच्या तहान्वये बाधुटींचा प्रांत (बॅमुटोलॅंड) ब्रिटिश राज्यास जोडला गेला व ऑरेंज नदीच्या उत्तरेकडील व कॅलीडोनच्या पश्चिमेकडील मुख्य पोअर लोकाना मिळाला.

व्हॉल आणि ऑरेंज नयामधील किंबल येथील हिऱ्याच्या खाणीच्या प्रदेशाबद्दल निकोलर वाटरमोअर व फ्रीस्टेटमध्ये तंटा उपस्थित झाला. वास्तविक पाहता वाटर मोअरचा प्रत्यक्ष ठामल येथे मुळांच नव्हता परंतु त्याने पूर्वी ब्रिटिश-चांदी केलेल्या तहामुळे तो हक्क सांगू लागला व थेंडाम फॉन्गवद्धन तो प्रदेश विकत घेतल्यामुळे फ्रीस्टेटचा

हक्क तेथे उत्पन्न झाला. वाटरमोअरने ह्या सर्व प्रदेशा व्हिक्टोरिया राष्ट्रास याचा अर्ध सुचविले. शेवटी ब्रिटिश सरकारने फ्रीस्टेटला ९०००० पौंड देऊन या प्रदेशावरील हक्क विकत घेतला व त्याला ग्रीक्वालंड व्हेट हें नांव दिले. आतापर्यंत झालेल्या युद्धामुळे राजिनीयात तूट पडली म्हणून चलनी नोंटा येथे सुरू झाल्या पण त्यांची किंमत कमी झाली होती ती यामुळे मूळपदावर आली. १८९९ च्या पोअर युद्धापर्यंत पोअर व ब्रिटिश सरकारास सह्य होते. १८८० साली फ्रीस्टेटमधील काही पोअर लोक ब्रिटिश-विरुद्ध उठलेल्या ट्रान्सव्हॉलच्या लोकांस आजून मिळाले. या वेळेपावेतो प्रांताची आर्थिक स्थिति सुधारली. प्रेसिडेंट रेटसनने फ्रीस्टेट व ट्रान्सव्हॉलचे एकीकरण केले प्रेसिडेंट स्टीयनच्या कारकीर्दीत महत्वाचे असे काहीच झाले नाही. रेट्स, स्टीन व बोरकग हेगन हे तीन आम्निफेन्डर बॉड या संस्थेचे उपादक असून दक्षिण आफ्रिकेला स्वतंत्र करणे हे त्यांचे ध्येय होते.

ब्रिटिश लोक १९०० साली कॅन्टोएम ब्लोनला आल्यावर त्यांनी सापडलेल्या संस्थानच्या कागदपत्रावरून असे दिसते की, १८८७ साली येथे दोन गुप्त सभा झाल्या असल्यात. या सभेतील ठराव कूगरला मुळांच पसंत नसण्याचे कारण इतकेंच की, एकाद ब्रिटिश व्यापार सुरू झाला म्हणजे तो नास केल्याशिवाय रहाणार नाही अशी त्यांची पक्की समजूत होती. याकरिता ट्रान्सव्हॉल व फ्रीस्टेट यांचे एकत्र जोडावयाचे पण केपपासून व ब्रिटिशसंघापासून वेगळे ठेवावयाचे असे त्यांचे धोरण होते. मॅड, डॅक्टर लीडस आणि कूगर यांचा या बाबतीत कडाव्याचा वादविवाद होऊन शेवटी मॅडने फ्रीस्टेटचा विघातक धोरणापासून बचाव केला. मॅडच्या मरणानंतर फ्रीस्टेट या धोरणाला बळी पडले. १८९७ पासून झालेले कायद्यातील फेरफार जरी कूगरच्या कटक धोरणाच्या विरुद्ध होते तरी ट्रान्सव्हॉल व फ्रीस्टेट वरील धोरणाच्या जबरदस्त सापडल्यामुळे त्यांनी सोडवणे अशक्य होते. प्रेसिडेंट स्टीयनने बाल्फोर्ड मिलनर व कूगर यांच्यामध्ये समेट करण्याचा प्रयत्न केला पण त्याचा फायदा झाला नाही.

यानंतर लवकरच पोअर युद्ध सुरू झाले (ट्रान्सव्हॉल पहा). अर्थात फ्रीस्टेटला ट्रान्सव्हॉलबरोबर युद्धात पडाय लागले. या युद्धात १९०० साली ब्रिटिशांनी ब्लोएम फौटन घेऊन फ्रीस्टेट आपल्या राज्यास जोडले व त्यास ऑरेंज रिव्हर कॉलनी असे नाव दिले. सर अल्फ्रेड मिलनर ह्या येथील गव्हर्नर व सर एच. जे. शूड अडाम्स ह्या लेफ्टनंट गव्हर्नर नेमला गेला एक सरकारनियुक्त कायदेमंडळ स्थापन केले. ब्रिटिशांनी येथे रेल्वे सुरू केल्या व शिक्षण खात्यातहि पुष्कळ सुधारणा केल्या. युद्धामुळे लोकांची खात्यबलेली स्थिति सुधारण्याकरिता त्यांनी ४०००००० पौंड खर्च केले. परंतु स्वातंत्र्य मिळविण्याकरिता पुन्हा

सुरु झाली १९०४ मध्ये मॅडफर्ट येथील सभेत स्वराज्याचा ठारा पास करण्यात आला, संस्थानात व सम्राज्यात बीअर हितसंबंध दड करणे व बीअर वसूलनाचा प्रसार करणे हा येथील ऑरेंजि युनी व हेट्जॉलक चळवळीचा उद्देश होता. अश्राहम फिशर, डीवेट आणि स्ट्रीअर हे द्या चळवळीत प्रमुख होते. लढाई चालू असता बीअर कोठाच्या वतीने भाडण्याकरिता फिशर युरोपात गेला होता.

ज. बा. व. दा. र. राज्य पद्धति.—डिसेंबर १९०५ मध्ये सर हेन्री कॅबेल सॅनरमन हा प्राइम मिनिस्टर झाल्यामुळे इंग्लंडचे घोरण भारत उदार झाले व या कॉलनीला स्वराज्य देण्याचा विचार सुरु झाला. कॉलनीमध्ये काही ठिकाणे मत असे होते, की पार्लमेंटप्रमाणे बहुमनवारयापक्षाकडे सत्ता न देवता एक प्रतिनिधि मंडळ असावे व या प्रतिनिधि मंडळाने निवडलेले तीन व सरकारनियुक्त तीन असे वहा कार्यकारी मंडळाचे समासद असावे परंतु अखेरीस पार्लमेंटरी पद्धतीचे स्वराज्य १ जुलै १९०७ रोजी कागद तयार होऊन जाहीर करण्यात आले. व त्याप्रमाणे निवडणूक होऊन कारभार सुरु झाला. यावेळी सांपत्तिक स्थिति चांगली होती. फिशर मुख्य प्रधान झाला. डच भाषेत शिष्टण देण्याचा ठराव पास झाला. रेल्वे, जकाती वगैरे संस्थानाशी येणाऱ्या इतर संबंधाच्या प्रश्नांसंबंधी ठराव झाले. १९१० मध्ये मॅरीटेड दक्षिण आफ्रिका संघात (युनियन ऑफ साउथ आफ्रिका) सामील झाले. फिशर व हॅट्जोण हे संघाच्या मॅनिमंडळाचे समासद झाले व रायस बॉटम हा संघाचा एक प्रांत म्हणून मॅरीटेडचा पहिला व्यवस्थापिकाही झाला.

[संदर्भ मय एमि. स्टेट्समन्स ईअर बुक. कॅन-आफ्रिका दि घोअर रदेन. दि स्टॅटिस्टिकल ईयरबुक व इतर सरकारी पत्रके. जॉनसन—ऑरेंजिया (१९०६, यात भौगोलिक माहिती चांगली आहे). मिटिश, केप आणि ऑरेंज मॅरीटेडच्या पार्लमेंटरी दस्तानून या प्रांताचा इतिहास सापडेल. दक्षिण आफ्रिकेवरील संदर्भमहि पहावे.]

भारोग्यविज्ञान शास्त्र—रोगाचा अभाव म्हणजे आरोग्य हे सर्वांचे विभूत आहेच. सर्व दुःखाचे आधिकारण रोग होत व ते कसे उत्पन्न होतात व ते कसे टाळावे हे ज्ञात समितले आहे त्या शास्त्रात हे नाव आहे असा एक हलाक झाला असून अमुकना याची व्यवस्थित माटणी पायात्य. लोकांनी आपापल्या प्रगात केला आहे प्राचीनकाळी आपणांमध्ये आरोग्यविज्ञानाची माणवी फारच उत्तम प्रकारची होती, तीमुळे तीम धर्मज्ञासहते महत्त्व देऊन आरोग्यसुख आचारविचारांनी धर्ममर्यादा स्थान मिळल्याचे दिसते. तथापि ते आरोग्य नियम आपल्या अली-वरील रहानीय धोडेबुल विररीत असे वाटतील या शास्त्राचा अनेक इतर शास्त्रांची वया संषेप देतो व हे शास्त्र

किती महत्वाचे व विस्तृत आहे हे पुढील स्थूलवर्णनावरून ध्यानात येईल, ते असे—जेथेकरून मानवी शरीराची वाढ पूर्णपणे होईल व त्याची झीज कोणकोणत्या उपायांनी थांबविता येईल, तसेच शरीर, मन व जीवित ही वत्साहपूर्ण व ओमदार कशी होतील व अकालमृत्यु मोकामध्ये टाळता येऊन मानवी जीवित्याची आयुर्मर्यादा कशी लावविता येईल या मुख्य उद्देशाव अनुलभून जी जी साधने व शास्त्रे मानवी शरीराचे शारीरिक व मानसिक आरोग्यवर्धन करतील त्या त्या सर्व साधनोपायाचा व शास्त्राचा संबंध या आरोग्यशास्त्राशी येतो हे सहाजिकच आहे या शास्त्राचे महत्त्व वळून स्थावील गुणप्रहणपात्रता अंगां असण्यासाठी विज्ञानाचा पदार्थविज्ञानशास्त्र, रसायनशास्त्र भूगर्भशास्त्र शिष्टशास्त्र, वास्तुविद्याशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, वातमेघमतिशास्त्र, सांघर्षिक रोगनियमनशास्त्र, अनुशास्त्र, आकडेशास्त्र या व असल्या इतर शास्त्राशी अल्प परिचय असावा लागतो; अगर असेही म्हणण्यास हरकत नाही की या शास्त्राचे परिशीलन केल्याने आपोआप बहुभुतता वाचकाच्या अंगां येऊन वरील नानाविध शास्त्राची व्यावहारिक उपयुक्तता रानां वळून येते. व्यक्तिमात्राच्या आरोग्याचा विचार फक्त कर्तव्य असल्यास आपण जे अन्न खातो व पाणी पितो अगर इतर खाद्यपेयाचे सेवन करितो त्याने मुख्य प्रकार व गुणधर्मोप यासंबंधी ज्ञान व माहिती या शास्त्रात आढळते. तसेच सूत, लोकर, रेशीम यापासून केलेल्या वस्त्रांचे गुणदोष, फायदे तोटे निरनिराळ्या वयाच्या मनुष्यांनी शारीरिक धम किती करावे व तेव्हा आहारविहार कसा असावा, व्यायाम शोष, विभ्राति करमणूक मैसुन यासंबंधी कोणते नियम लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत हे सर्व आपणास या शास्त्राच्या साद्याने अवगत होते. हितकारक व आरोग्यवर्धक संवयी कोणत्या व घातूक संवयी कोणत्या व का तसेच मद्य, तेंपारु, अजूनगाज इत्यादि व्यसनापासून होणारे परे वाईट परिणाम कोणते, शारीरिक स्वच्छता कशी राखावी, शिरोदक्कनान, चष्मोदक्कनान, बाष्पादि स्नान यांचे प्रकार व फायदे याचाही समावेश या शास्त्रात होतो. या व्यक्तिः आरोग्यविचारारेजी संबंध येते. नाव अगर यांच्या आरोग्याचा विचार कर्तव्य आहे. रयात वातमेघमतिशास्त्र (यातच हवामानाच्या परीक्षणाचा समावेश होतो) व जेथे एखादे पर अगर अनेक परे वापायवाची अस्थील तेथील भूमीचे आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीने परीक्षण, परे एकमेकांपासून किती अंतरापर्यंत अलग असावीत, त्यातील ओल, मारठा वसा टाळवा व घालवावा; उजेड, हवा व पाणी सुचलकपणे कशी करात आणावी, सोप्या, गळारे व पायखाने याची आपले देशानुसृत बांधणी व निकास कोणत्या रीतीने करावा व त्यामंथणी सर्वांनी एकच प्रकार चाय नसल्यास अल्प व अधिक गरजेचे प्रकार कोणते याचे ज्ञान या शास्त्रात आहे. निरनिराळ्या जातीतील वयाचे वृद्ध अगर पुरजे यासंबंधी

स्मशानभूमीमध्ये कोणते नियम घालून देणे आवश्यक आहे; तसेच निरनिराळे साथे व साथीचे रोग स्तूपराखे व कालपरखे गावांत आले असता त्याची माहिती करून देण्या-सारखी व रोगप्रतिबंधक उपचारांची माहिती व साथीने लोकाना सहजी उपलब्ध माहितीपत्रकांच्या योगाने करून देणे हाही या शाखाचा उद्देश असतो. पथ्यकारक पदार्थ व कुपथ्यकारक पदार्थ एरवी व रुग्णावस्थेत कोणते आहेत, अशाचे मुद्रय प्रकार कोणते, त्यात व तूप लोणी दूध यात भेसळ होण्याचे हलकशीपणाचे आणि लयाडीचे प्रकार कोणते व ते कसे ओळखावेत हे या शाखेने कळते याचा पाण्याचा पुरवठा कसा असावा, वर्षभर पाणी शुद्ध कसे राखावे, पाणी फिट्टरच्या साध्याने शहरासाठी व व्यक्तिःकसे गाळून घ्यावे याचे व पाणी तापविण्याचे भ्रम व जळण याचविषयांच्या उपायांचे चिंतन व कथन या शाखात केलेले असते. सर्व शहरातील मेला व गटारातील गाळ याची वासलात करीत लावा घ्याची, र्थातील दुर्गंधी कशी नाहोशी करावी व ती पासून साधल्यास थोडेसे उत्पन्नाह्मि काढणे शक्य वेव्हा व कसे असते याची माहिती यात सांगितलेली असते. हे उत्पन्न खर्चे वगैरे रूपाने मिळते हे सामान्यास नकोच. निरनिराळ्या साथींचे व इतर रोगांचे अतू सूक्ष्मदर्शक यंत्रांसाहो तपासून अनुक्रमे साय अगर रोग आला आहे किंवा नाही याबद्दल अनुशास्त्राच्या आधारे अभिप्राय देणे हाही याच शाखाच्या कार्येतील विषय होय. असे हे परभ उपयुक्त शाखे आपणा-सर्वांच्या प्राणधारणेस आवश्यक आमुतीह्मि र्थाच, गणित, भूगोल, इतिहास, भाषा व शास्त्रे यांचे प्रमाण आवश्यक-अभ्यास केला जात नाही ही एक मोठी आपत्तीच होय

आर्कलंगूड—(म्हैसूर) हेसन जिह्यातील एक तालुका. हा उ. अ. १२° ३१' आणि १२° ५०' दामध्ये व पू. रे. ७५° ५६' आणि ७६° १२' दामध्ये वसलेला आहे. क्षेत्र-फळ २६१ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ८१६६३. पाऊस सुमारे ३२ इंच पडतो. मद्रास आणि बदनमराठा रेल्वेची म्हैसूर-आर्कलंगूड फाट्यावर होलेनरसोपुर म्हणून अे स्टेशन आहे त्यापासून आर्कलंगूड १४ मैल दूर आहे या तालुक्यांत आर्कलंगूड(तालुक्याचे मुख्य ठिकाण, वस्ती सुमारे पांच हजार), कोननूर आणि बसवापट्टय अशी तीन शहरे व ३०० खेडी आहेत. अमीन महम्मूद १९०३-४ साली १२५० ४० रुपये होता. हेमावतीनदी याच्या उत्तर सरहद्दीवर बहते तर कावेरी दक्षिण भागातून जाते. पाटबंधान्यावर होणारे ताडु-ळाचे उत्पन्न वरेंच असून निश्चित राहते. वासाचेहि पिक चांगले कायदेशीर असते तसेच दक्षिणभागी नारळ व गुपारी व मध्यभागांत तेंपरा पिकते. तालुक्याचा कुंम सर-हद्दीपर्यंतचा पश्चिमभाग डोंगराळ व ळगली आहे. [इ. ग. अर्नोल्ड गाईड]

आर्कलंगूड—हे रक्षिमांतील आर्कलंगूड प्रांतातील मुख्य शहर आहे. हे दिना नदीच्या मुखाजवळ वसलेले

आहे सन १९१३ मध्ये येथील लोकसंख्या ४३६०० होती. १७ व्या शतकाच्या सुमारास नॉर्स लोक येथे व्यापारा-फरिता आले होते, परंतु नवे शहर १५५३ पासूनच आहे. या नंतर द्विगाच्या खालच्या भागाच्या काठावर इंग्लिजानी वखार बांधली व १५८४ मध्ये किडा बांधण्यात आला, व त्याच्या-भोवती शहर वसले पुष्कळ दिवसपर्यंत आर्कलंगूड हे रशि-याचे (१५९८-१६०५) एकटें बंदर होते. वॉरिस मोहु-नोड नावाच्या धारने येथील व्यापार खुला केला. पिटर दि मेयने सेंटपीटर्सबर्ग राजधानी येथ्यावर (१७०६) हे शहर व्यापाराम अयोग्य ठरविले गेले १७६२ मध्ये या शहराला सेंटपीटर्सबर्गप्रमाणेच सवलती देण्यात आल्या. तेव्हापासून हे भरभराटीस आले येथे तागाचे कापड, कातल्याचा माल, चटया, चरबी व दाख तयार होते येथून इमारतींचे छाहूड, गळिताची धान्ये, ओट, रुनिक, डाबर व कातडे या मालाची निर्यात होते मध्य रशियाशी आर्कलंगूड कालवे, नद्या व आगगाडीचा रस्ता यानी जोडलेले आहे. येथे सर्वोत लहान दिवस म्हणजे ३ तास १२ मिनिटाचा असतो व सर्वोत मोठा दिवस २१ तास ४८ मिनिटाचा असतो [ए रि]

आर्कलंगूड—(मद्रासोत्तर अर्कांड जिल्हा) बालाजोपेट तालुक्यातील एक शहर उ. अ. १३°५' व पू. रे. ७९°४०' साऊथ इंडियन व मद्रास सरदरी मराठा या रेल्वेचे हे जंक्शन स्टेशन असल्यामुळे फार महत्त्वास बढले आहे साऊथ इंडियन रेल्वेच्या चिंगलपट आर्कलंगूड फाटपावरचे हे शेवटचे (किंवा आर्भीचे) स्टेशन आहे प्राचीन देवळाविषयी प्रसिद्ध असलेले काजीवरम शहर येथून १७ मैल लांब आहे लोकसंख्या (१९११) ६८९६ होती. यापैकी बहुतेक रेल्वेनोकर आहेत पाऊसमान सरासरी ३८ इंच असते. दरवर्षी मे महिन्यात श्री देवराज स्वामींच्या देवळात मोठा उत्सव होतो गावात बरीच छत्रे व खाणावळी आहेत. [इ. ग. स. म गाईड अर्नोल्ड गाईड.]

आर्कलंगूड—(फ्रान्स) 'पास-डी-वॅले' च्या विभागांत अस-लेले उत्तर फ्रान्सातील एक शहर आहे कॅलेपासून हे शहर आगगाडीने १०१ मैल असून पाट बांधून वॅलेशी जोड-ण्यात आले आहे. येथील लोकसंख्या १९०६ साली १२६९ होती. १५०० साली 'इंग्लंड'चा आठवा हेनरी व फ्रान्स देशा-तील पहिला फ्रान्सिस, हे दोघे येथून अगदी जवळच वेलिंग-ह्यू या ठिकाणी एकमेकास अगदी भिन्नत्वाच्या जास्याने भेटले होते. तेथील त्या वेळच्या समारंभात जो याद केला होता त्यावरून या स्थानाचे नाव 'जोन्याच्या काप-डाचे शेत' हे अजून इतिहासात प्रचलित आहे. या शहरात गुरांचा व्यापार फार चालतो

आर्ताल—(सुंदर इलाखा) धारवाड जिल्हा. बंकापुरच्या बायब्येस नळ मैलांवर आहे येथे काही देवळे व शिलालेख आहेत [मुं गे धारवाड]

आर्मेनिया—(आर्मेनिया) हे अमेरिकेंत सांपडणारे झाड याचे अनेक भेद आहेत. यांपैकी दोन प्रकारची झाडे औषधी-पयोगी आहेत. याच्या फुलांचा आकार सेंडवारळा असतो व फूल गेंदे असून २-२॥ इंच रुंद असते. रंग पिवळसर नारिंगी असतो. याची बारीक फळे पिंगट असून सेंड्यावर केंसाप्रमाणे तंतू असतात. यापैकी आर्मेनिया मॅन्टाना या झाडाचे मूळ चिबूट, बारीक व काळसर पिंगट रंगाचे सुमारे २ इंच लांब असते. त्यालाच साखळ आणखी सुद्धे फुटतात. यापासूनच एक औषधी तेल निघते, व आर्मेनियन नावाचा एक राजासारखा पदार्थ निघतो. याचा ' औषधी अर्क ' तयार करतात, व याचा लचक भरणे अगर शरीराचा कोणताहि भाग ठेवणे यास फार दिवसांपासून उपयोग करीत आले आहेत. व याचा गुणहि बागला येतो आर्मेनियन हा पदार्थ पिवळा व चकचकीत असून त्याची चव तुरट असते. या झाडाची लागवड उत्तर आशियात व इंग्लंडातहि केली जाते. व हे दरवर्षी उगवणारे झाड आहे. याची फुले गोमि-वंत अर्धव्यामुळे वागेतूनहि हौसेखातर याची लागवड करतात.

आर्मेनिया—(आर्मेनियन, आर्मेनियन) (मद्रास,) नेलोर जिल्हा; गुड्डर तालुक्यातील एक गांव. बंगालच्या उपमाग-राच्या किनाऱ्यावर हे उ. अ. १३° ५९' व पू. ८०° १०' यांत वसले आहे. मोनपालेम, दुगगुल्लुगुल्लु अशी शेजारच्या गांवावरून याला नावे पडली आहेत. सदरने मराठा केशवेच्यो गुड्डर स्टेशनपासून हे २६ मैल दूर आहे. १९२५ त रेल्वेमार्ग किनाऱ्यावर ज्याच्या मदतीने ईश्रमानी प्रथम वसाहत केली त्या आरमुग मुदलिपार गृहस्थाचे नांव या गावाला दिले गेले असेहि कोणी म्हणतात. मोनपालेम गावी बरे दीपगृह बांधले आहे त्याचा १४ मैलावरून दिसणारा उमेद आर्मेनियाजवळील उषल भागाची जहाजांना आठवण देतो. आर्मेनिया दीपगृहाच्या उत्तरेस सात मैलावर दुगगुल्लुगुल्लु नांवाचे गांव आहे. पूर्वी हेच आर्मेनियाचे बंदर असे, तेव्हा एकाच नांव दुगगुल्लु साहायिक वापरले जाई. येथून जवळच ईस्टइंडिया कंपनीने बांधलेल्या किडपाचे अवरोध दिसतात. [ई. गं.]

आर्मुर् तालुका—(हेराराबाद) मध्यम निक्षेपाभावात जिल्हा. क्षेत्र. फळ १८९; चौम मैल लो. सं. (१९११) १५४५. या तालुक्यात आर्मुर् व बालशेरा ही दोन शहरे, व १८४ शेती आहेत. १९०१ साली जमीन महसूल सुमारे साठेतीन ला. होता. गड्याच्या पाण्यावर तांदूळ बराच विकतो. मध्यभाग होंगराळ लागून उत्तरभागातून गोदवरी वहाते. शहर—आर्मुर् तालुक्याने मुख्य ठिकाण. उत्तर अ. १८° ४८' व पू. रे ७८° १९' हे निक्षेपाभावाच्या ईशान्येने १९ मैलावर वसले आहे. लोकसंख्या ७५१० म्युनिसिपॅलिटी, जाळा, दवागाना, पोत व सादरी येथे आहेत. रेडमी कापड

व साळा येथे मोठ्या प्रमाणावर तयार होतात [ई. गं.]

आर्मेनिरिस—(फ्रान्स) मॅन्डच्या विभागातील एक शहर. येथून दनकई जवळ आहे. लोकसंख्या १९०६ साली २५४०८ होती. येथील मुख्य इमारत म्हणजे जुन्या काळची ' हॉटेल दी व्हिले ' ही होय. येथे मुलामुलीकरिता सामाजिक विद्यालय बांधले आहे. चेम्पर ऑफ कामर्स वगैरे मध्यवर्ती व्यापारी संस्था आहेत या शहरात कापसाचे सूत काढण्याचे व वपडे करण्याचे काम होते व ससेच वापडाम निरनिराळे रंग चढविण्याचे काम होते. याशिवाय येथे इतर लहानसहान धंदेहि आहेत. मध्ययुगांत लोकरा कापडाच्या व्यापारावर येथील लोकरांची भिस्त असे

आर्मेनिया—हा प्रांत कारेचम पर्वत आणि काळा समुद्र ह्यांच्या दक्षिणेस आहे. हा प्रांत इराण, रशिया, आणि तुर्कस्तान ह्यांच्यामध्ये असून तिन्ही राष्ट्रे याची हिरसेदार आहेत. हा बॉंगरसप्रांटाचा प्रदेश असून ह्याची उंची सुमारे ६००० फूट आहे. सर्वांत उंच शिखर १७००० फूट.

पर्वत.—आराराट, अलगुनदग आरासच्या उत्तरेस, विलुदग अर्धरुपच्या दक्षिणेस, नटा—युम्रेतोस, ताथप्रीस, आरास चरकस, केलिकत, इर्मक. सरोबरे—व्हॅन, उर्मिया, सेव्हॅन आणि चालिहर. यातावरण.—उंच भागावर थंडी अतिशय असून उष्णता कमी असते. इतर ठिकाणी साधारण. उष्ण.—तांदूळ आणि किंचित प्रमाणावर कापूस, दाहें. प्राणी.—चोरा, खेचर, बकरी इत्यादि.

लोक संख्या—२९००००० आर्मेनिया लोक आणि इतर जातींचे पुष्कळ लोक यात आहेत. आर्मेनियाच्या होंगराळ प्रदेशामुळे तेथील लोकांत बराच फरक झाला आहे आणि त्याबरोबर इतिहासातहि फरक दिसोपत्तीस येतो. मध्यवर्ती सत्ता जर नार्मद अभेल तर तेथील लोक अशा संधीच्या कायदा येथ्यास कधीहि कुचरार्द करीत नाहींत. ताबडतोब ते लहान लहान स्वतंत्र राज्ये स्थापन करतात. ' काट्यम ' मनुष्यावरील बंदराना इराणच्या वाजून ह्याच प्रातातून मार्ग गेलेले आहेत.

आर्मेनियामध्ये मूळ रहिवासी कोण होते हे सांगता येत नाहीं. आशियामधून आये लोक ज्या वेळी पूर्व आणि पश्चिम ह्या दोन्ही दिशाकडे वळले त्यावेळी पश्चिमेकडे जे संघ वळला त्याचा मुक्काम ह्या ठिकाणी झाला असावा असे वाटते. पेरु हे आर्य लोक अरय आणि सेरुज स्वस्थ मुळे कान्स्टांटिनोपल आणि गॉलेसिया ह्या बाजूला आले नंतर तामेर आणि मोगल लोकांनी स्वारी केली. म्हणू आर्मेनियन लोक मध्ये निरनिराळ्या जाती एकवटले आहेत असे वाटते. त्यांच्या चालीरीती, भाषा, आगका येथे द्यावी देण इत्यादि विषयी निचार केला असता नि निराळ्या जातीचे वळण लागले असावे असे दिसते. टॉर परांतच्या सिटीत राहणारे शेनकरी, उंच, देराणे, इ

आणि चपल आहेत. आर्मेनिया आणि आसियामाग्यन येथील शेतकरी संस्था, ओषधधोष, दुग्ध, गरुडनाकाचे आहेत. सहारा राहणारे लोक इराणी लोकांच्या बळग्यावर गेले आहेत. हे मोठे कुशल कारागीर असून यांचे व्यापारी धोरणही उत्तम आहे. उच्च प्रतीचे लोक सध्या असून सुशिक्षित आहेत.

साधारणतः आर्मेनियन लोक हुशार, उद्योगी, सट्टा दाताने व जुन्या चालीरीतचे मोठे आहेत, परंतु मोठ्यात, त्यांची इत्यादि अवगुणहि यांच्यात पूर्ण आहेत.

इति हा स.-यांत प्रथम बिरेनियन सभे होऊन गेले. नंतर हे परागे मिश्रतार सभ्यांनी उल्लेख पाडले. क्रिस्तापूर्वी ४०० वर्षांच्या सुमारास आर्यन (मेडो पर्सियन) जाती आर्मेनियांत आल्या. ३३१ च्या सुमारास अलेक्झांडर तर्फे आर्मेनियावर इरागचे गव्हर्नर येत असत. परंतु रोमच्या मदतीने मोठा आणि सहान आर्मेनियाच्या गव्हर्नर हे स्वतंत्र झाले. नंतर काही कारणांमुळे क्रिस्तापूर्व ६६ वर्षे आर्मेनिया रोमच्या कक्षेत आला. त्याचा परिणाम असा झाला की, रोम आणि पार्थिया ह्या राष्ट्रांचा संबंध येऊ लागला. कारण रागकीय दृष्ट्या आर्मेनिया जरी रोमचा बांधला होता तरी तेथील सामाजिक संघटना पार्थियासारखी होती. त्यामुळे पूर्व आणि पश्चिम भागाचा आर्मेनिया ह्या रणक्षेत्र पनळा. परंतु इ. स. ३८७ मध्ये इराण आणि रोम ह्यामध्ये आर्मेनियाची विभागणी होऊन तात्पुरते युद्ध थांबले. इराणकडे जो भाग आला होता तेथे आर्मेनियन आणि इराणी लोक राज्यव्यवस्थाकरिता इ. स. ४२८ मध्ये पाटविण्यात आले, आणि त्यांना मसबन ही पदवी देण्यात आली. विभागणी होण्यापूर्वी आर्मेनियांत क्रिस्ता धर्माचा प्रसार झाला होता. इ. स. ४१७ मध्ये म्हणजे आर्मेनियाच्या विभागणीनंतर, बायबलचे आर्मेनियन भाषेमध्ये भाषांतर झाल्यामुळे रोम आणि इराणमधील आर्मेनियन लोक एक होऊ लागले. म्हणून मसबन हे क्रिस्तागुयाच्या छळ करू लागले व इराणी धर्माची दीक्षा देण्याला सुरुवात झाली. ह्या वेगदशाहीत काही नवीन स्वतंत्र राष्ट्रे उदयास आली. परंतु ६३६ मध्ये आर्मेनिया खलिफाकडे येऊन त्यावर मरय आणि आर्मेनियन गव्हर्नर सुकर केले. परंतु एका गव्हर्नरला मोतमिद खलिफाने ८८५ त राजा केले. नंतर दुसऱ्या एका खलिफाने ९०८ मध्ये व्हॅन येथील गव्हर्नरला राज्याभिषेक केला. अशा पदामोडी झाल्या तरी ११५७ पर्यंत खेल्नुक राज्याचा आर्मेनिया हा भाग होता. नंतर मरय, कुर्द आणि सल्जुक असे तीन तुकडे झाले. शेवटी १२३५ मध्ये मोंगल स्वारीत हे तुकडे नामशेष झाले. तैगूरलगाच्या स्वारीच्या वेळी आर्मेनियन लोकांची संरक्षणकरिता पळून जाऊन धर्मांतर केले. त्याच्या निधनानंतर तुर्कीमन पराजयातला राजांनी ४४१ मध्ये पुनवत शांतता आणली.

पहिला सलीम (१५१४) ह्याने इराणवर स्वारी केली, त्या वेळी ओसमानअली तुर्कांच्या हाती सर्व आर्मेनिया आला. त्याची व्यवस्था पाहण्याकरिता इंदिस नांवाचा एक कुर्द अधिकाारी नेमण्यात आला. त्याने देशांत शांततेचा प्रसार केला परंतु कुर्द लोकांचे महत्त्व फार वाढले. नंतर इराणी लोकांनी १५७९ आणि १६०४ ह्या वर्षी आर्मेनियावर स्वारी केली. दुसऱ्या स्वारीत बरेचसे आर्मेनियन लोक इसाहान येथे नेण्यात आले १६३९ च्या तहान्वये एरिष्टान ह्या प्रांत इराणला मिळाला. ह्या प्रांत १८२८ त रशियाकडे गेला. १८२८-२९ च्या तुर्को-रशियन युद्धामुळे रशियाची तरतूद अर्पासपर्यंत आली, आणि पुच्छमे तुर्कस्तानकडील आर्मेनियन लोक रशियांत गेले. नंतर १८७७-७८ च्या युद्धात बाद्रूम, अर्दहन आणि कार्म हे प्रांत रशियाला मिळाले. १८३४ मध्ये तुर्क लोकांच्या स्वतंत्र सत्तेला बराच आळा घालण्यात आला. त्याचप्रमाणे १८४३ आणि १८८० ह्या सालातील बॅंग मोहन टाकण्यात आली.

तुर्कस्तानमध्ये जे आर्मेनियन लोक होते त्यात बहुतेक रोमन कॅथोलिक पंथचे होते. त्यांचा कारभार त्यांच्यापैकी एका धर्मशिष्याच्याकडे सोपविलेला असे. १८४६ मध्ये तेथे प्रोटेस्टंट धर्माचा प्रसार झाला.

इ. स. १८७६ मध्ये अब्दुल हमीद ह्या नेह्या तुर्कस्तानच्या गादीवर आला तेव्हापासून येथील आर्मेनियन लोकांची स्थिति बरीच सुधारली. आणि निरनिराळे जे यूरोपीय राष्ट्रेमध्ये तह झाले त्यात आर्मेनियन लोकांचा प्रश्न पुढे येऊन त्यांना बरेचसे हक्क मिळत गेले. ह्यांत ईंग्लंडने बरीच कळकळ दाखविली आहे.

१८०१ मध्ये उयावेळी रशियाला आर्मेनिया प्राप्त मिळाला. त्यावेळपासून रशियाने आर्मेनियन लोकांना बरीच स्वतंत्रता दिली. सर्व आर्मेनियन लोकांचे मिळून एक स्वतंत्र राज्यच करावयाचे असा येत होता, परंतु १८८१ त दुसरा अलेक्झांडर मारला गेल्यामुळे मनु पालटला, आणि आर्मेनियन लोकांवर करला अंमल सुरू झाला. ह्यामुळे रशियन हद्दीतील आर्मेनियन लोक तुर्कस्तान व इतर आर्मेनियन लोकांवर कट करू लागले. परंतु रशियाने ह्याचे बरेच लक्षणीत करून १९०० मध्ये पुर्ब्याच्या कोणत्याही भागातील आर्मेनियन लोक आपल्या संरक्षणाखाली आणवे अशी योजना केली.

ग्रीकोरियन आर्मेनियन लोकांचा आर्मेनिया व सिलिशिया हे जोडून याची व्यवस्था लिथन लोकांनी पहावी असा उद्देश होता. परंतु बर्लिनच्या तहामुळे हा उद्देश सिद्धीत गेला नाही. त्याचप्रमाणे यूरोपीय उच्च दर्जाच्या राष्ट्रांच्या निष्काळजीपणामुळे त्यांना ज्या सुधारणा पाहिजे होत्या त्यादि झाल्या नाहीत, म्हणून आर्मेनियन लोकांपैकी शिट मंडळींनी एक वेगळी संस्था स्थापन केली आणि सर्वत्र होत असलेल्या त्यांच्या अपेक्षांचे मुद्दामुळे तुर्कस्ताना-

तोल हालथेपेडाचें प्रदर्शन सर्वे जगापुढें मांडलें. परंतु ह्यांना कोणीकडूनहि साहाय्य मिळविण्याचा संभव नाहीं असें दिसून आल्यावर स्वतःच मिळई तिकडे धांवधूम करण्याचा सपाटा चालविला. आणि क्रमाक्रमानें सर्वत्र कत्तल सुरू झाली. बरील सुधारणा व्हावी अशी इच्छा इंग्लंडची देखील होती. परंतु ही सर्वच बळबळ तुर्कस्तानच्या मुलतानानें बंद पाडून १९०८ मध्ये पूर्ववत झाली झाली.

अर्मेनिया तोल लोकांची लमरीत.—या लोकांत लामाच्या दिशीं रात्रीं बहु आपल्या इष्टमित्र परिवारासह मोठ्या समारंभाचें वरपुढें येते. तेथें आल्यावर तिच्या झियांनीं गजबजलेल्या एका खोलींत नेऊन पावतात. दुसऱ्या खोलींत वर आणि पुरुष मंडळी बसलेली असते. बहु आल्यानंतर वरपुढीं मेजबानीचा थाट उडतो. ह्यानंतर बराशिवाय इतर सर्वे मंडळी बधूत भेदून तिचें अभिनंदन करतात. पण ती काहीं उलट उत्तरानें ह्याचे आभार मानित नाहीं. कारण तिनें तसें केले तर ती असम्य अथवा छद्म आहे असें समजले जातें. अभिनंदन करून मंडळी निघून गेली, म्हणजे वरपुढ्याच्या झिया बधूला शर्यापुद्दात दाखल करतात. तेथें ती आपला गुरजा काढून घेतें; वर तेथें येतो आणि बधूतराचें प्रथम दर्शन होते. लागलीच बधू आपली कर्तव्यदक्षता दर्शविण्यासाठीं मर्याचा एकपेला भरून ती बरास देते; व नंतर आपणहि म्हाण करिते. पुढें तीं नवविवाहित स्त्रीपुरुषे ऐपभारामात निमग्न होतात. त्याच्या शर्यापुद्दातबीकच्या दालनात गाणारे गुणिजन बसलेले असतात. ते बराचो सूचना होताच संगीत सुरू करतात. अर्थात हें गायन वृंगारपरिष्ठित असून तें कामदेवाच्या सम्मानार्थ, व त्या नवदेवलाच्या उत्तेजनार्थ गायिले जाते ! (" लमविधि व सोहळे ")

आर्मेनियन लोकांचें स्वतःचें पारमार्थिक वाङ्मय होते, परंतु तें ख्रिस्ती उपदेशकांनीं इ. स. च्या ४ व्या व ५ व्या शतकात पार जादून टाकलें. तें इतकें की, स्पर्षिकां कोर्टे १०-१२ ओळी खोरेन येथील मॅक्सियन लिहिंलेल्या आर्मेनियाच्या इतिहासांत आढळतात.

या लोकांमध्ये दिस्ता वाङ्मयाचा प्रवेश प्रथम इ. स. च्या ४ व्या शतकात झाला. याचवेळीं प्रथम मेसोप यामें आर्मेनियन वर्णमाला सोपूस काढली. ही वर्णमाला बहुधा प्राचीन असून मेसोपयें फक्त त्या वर्णांत स्वर घातले असावे. परंतु ग्रीक धर्मोपदेशक व राजा पाकटा यिओझोगिअस यांची समजून काढण्याकरितां ही वर्णमाला ईश्वर-दत्त होय असा पुकार करण्यांत आला.

ही वर्णमाला तयार झाल्याबरोबर एकदम सिरिफॉक व ग्रीक या भाषांतील ग्रंथांच्या मापतरांचा सपाटा सुरू झाला. या मापतरकारांनीं, एडेसा, अर्थेन्स, कॉन्स्टेन्टिनोपल, अँटेझाडि, अँटेझाक, पॅसारेपा, इपेरे, इत्यादि स्थानां

थर्यांनीं तेथील सर्वे ग्रीक व मीरिथॅक लिखाणें आर्मेनियन भाषेंत आणण्याचें काम सुरू केले.

या वाङ्मयामध्ये, वैद्यकीय, फलउद्योतिपविषयक, पंचांग-विषयक, मायाशास्त्रविषयक, कोश इतरे ग्रंथ आहेत. हे बहुतेक धर्मयुद्धाच्या काळात लिहिंलेले आहेत. यांच्या ग्रंथनातील मंत्र इ. स. पांचव्या शतकाच्या पूर्वीचे नाहींत. हे प्रथम फार थोडे होते परंतु १२ व्या शतकात एरोमच्ये नेरसस व त्याच्या समकालीन लेखकांनीं भर घातली. बहुतेक आर्मेनियन कवितेमध्ये शब्दालंकार फार दिसून येतात. यांत यमकाचा प्रचार इ. उ ८ व्या शतकाच्या सुमारास पडला इ. स. १५ व्या शतकाच्या सुमारास काहीं लैंगिक ग्रंथकार निघाले. यांच्या ग्रंथांमध्ये पारमार्थिक ग्रंथापेक्षा व मंत्रापेक्षा जास्त माहिती आढळून येते. इ. स. १३ व्या शतकाच्या सुमारास बहुतेक सर्वे पारमार्थिक ग्रंथ कविताबद्ध करण्याकडे प्रवृत्ति होती. बहुतेक आर्मेनियन वाङ्मय पारमार्थिकच होतें त्यांत महाकाव्य व अद्भुत काव्यें दिसून येत नाहींत परंतु देशरील आर्मेनिया देशामध्ये तीं दिसतात. हीं काव्यें बरीं उपदेशकास योग्य नसून ती इराणी वाङ्मयाचा संपर्क दर्शवितात, यांत काहीं प्रचलित धर्मोपदेश पासंख ग्रंथाहि आहेत. खात मेस्तेर व मनी यांचे ग्रंथ आढळतात. परंतु या ग्रंथावर धर्मोपदेशकांचा फार कटाक्ष असे. त्यामुळे हे ग्रंथ बहुतेक दुर्मिळ आहेत. उपन्यासांची कला प्रथम १६ व्या शतकात या वाङ्मयाच्या दृष्टीनं उपयोगात आली. हल्लीं सर्वे जगभर आर्मेनियन ग्रंथ छापून निघतात.

या वाङ्मयातील हस्तलिखितांवाहि फार मोठा संप्रद ठिकठिकाणीं आहे.

१९०४ ते १९११ हीं वर्षे आर्मेनियाच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाची आहेत. १९०८ मध्ये तुर्कस्तानांत विन रफपाती राज्यकांति झाली. त्यावेळीं आटोमन साम्राज्यातील जातिवैभवंसर्वे नष्ट झाल्यासारखीं झालीं, पार्लमेंटवा राज्या-का-भार सुरू झाला. त्याला आर्मेनियन लोक व त्यांचे पुढारी दोघांनींहि पूर्ण संमति दर्शविली. तद्न तुर्क पक्षा-कडून आर्मेनियन लोकांचे हेतु सफल होतील अशी आशा वाटे लावली, परंतु हा प्रभ लवकरच दूर झाला. १९०९ मध्ये आदाना येथें काहीं मारामारी व कत्तल झाली, पण तो दंगा नव्या तुर्का सरकारच्या सैन्यानें ताबडतोब बंद पाडला. पण शिपायावर कोणी आर्मेनियन लोकांनीं गोळ्या झाडल्या व त्यामुळे सैन्य व लोक याच्या झटापटी सुरू झाल्या. या दंग्याचा वणवा गावोगाव पसरून २०००० पर्यंत लोक ठार झाले या दंग्याचें कारण बाहेर आले नाहीं. पण त्याला थापून तुर्क अधिकाऱ्यांची फूस होती असें म्हणणेत पुढें कनिशन मॉफेत चौकशी झाली, कोहीं आर्मेनियनानां लुकासानभरपार देण्यांत आली. तरी पण तद्न तुर्क पक्षाच्या अधिकाऱ्यांसंबंधी संशय वाढतच गेला.

उक्तरीति नें शिशियाच्या आर्मेनियन लोकानां हि सुद्धां वंशानें वंशानें वंशानें केलें आहे. राज्यकाते झाल्यापासून सुसुलमानाविद्द चीड आणणारे मूर्धपणाचे वर्तन त्यांनी चालविले, तसेच आर्मेनिया स्वतंत्र राष्ट्र आहे असा पुकार करून आडानता येथे मर रस्त्यात सुसुलमानांचा उपमर्द करून त्यांना मारहाणहि केली. शिराय आर्मेनियातील सिल्व्याची लोकसंख्या वाढत होती व सुसुलमानांची कमी होत होती, या गोष्टीचाहि सुसुलमानांच्या मनावर परिणाम झाला, पुढे तदन तुर्कीची मत्ता हट्ट होऊन युनिय। व प्रोमिस कमिटीच्या हाती सत्ता गातांच आर्मेनियन लोकाना समानतेने यागाविण्याचे धोरण बसवून त्यांचे पार्लमेंटातील प्रतिनिधी कमी करण्यात आले. आणि आर्मेनियन लोक तुर्क साम्राज्यातले एक दुष्ट प्रमाण होत अशी नावना फेलावण्यात आली

• तुर्की युद्धे (१८९१ ते १९११) — १९११ ते १९ तले इस्लामीतरीबचे युद्ध व १९१२-१३ मधील बाश्कन युद्ध या वेळी आर्मेनियन लोकांच्या स्थितीत काही फेरबदल झाला नाही. बाश्कन युद्धाचे वेळी आर्मेनियन लोकांवर बेनियात नोकरी करण्याचा बोझ मान विशेष पडला, व त्यांना निरोप घेताची व अवपड कांभे सगळ्यात आली. तथापि तुर्की कमांडर-इन-चीफ नासिमपाशा यांचे आर्मेनियन शिपायांना रागनिष्ठपणे व पैश्याने आपली कर्तव्ये केली अशीच शिफारस केली. बाश्कन युद्ध संपल्यावर आर्मेनियनाना आद्येभन पार्लमेंटात अधिक प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क मिळाला, आणि आर्मेनियन लोकांवरोबरच्या आद्येभन अभिवाच्याचे वृत्तावर देखरेख ठेवण्याकरिता दोन युरोपीय इन्स्पेक्टर नेमण्याचे ठरले.

जागतिक युद्ध — १९१४ नोवंबर मध्ये तदन तुर्की सरकारने जर्मनीला मिळून भेटमिशन, रशिया, फ्रान्स व सविह्या यांच्याविद्द युद्ध पुकारले. या युद्धाचा कायदा घेऊन तुर्की साम्राज्यातून सिल्वी लोकांचा काटा काढून टाकावा असा तदन तुर्कपक्षाचा विचार होता. आशिया-मार्गानरमधील ख्रिस्ती लोक, अद्येभन, ग्रीक आणि आर्मेनियन इतके लोक तुर्कीच्या कोळ्यात सरत होते त्यांचा नायनाट करण्याचे दोन उपाय ठरविले एक कत्तल व दुसरा हद्दारी. हे धोरण अवदुल हमीद याचे जुनेच असून ते तलतपाशा व एनव्हरपाशा यांनी अधिक मोठ्या प्रमाणात अमलात आणण्याचे ठरविले. मंसापोटमिया व पूर्वशिरिया यात मंसापोटमिया व पूर्वशिरिया यांचा कत्तल व हद्दारी करणाऱ्या पाटावण्याचे ठरले व दुसऱ्या प्रांतातले आर्मेनियन लोक कत्तली करून नष्ट करण्याचे विचार हद्दार करण्याचे ठरले. जागतिक युद्धात तुर्कस्तान सामील झाल्यावर लवकरच हे दुष्कातिकर धोरण सुरू झाले दोस्ताना साहाय्य करण्याचे गुप्त कट बाळ आहत असे चोटेच

आरोप पुष्कळवार देवून सरमकट सर्व आद्येभन आर्मेनियन लोकांनी हत्यारे काढून घेण्यात आली आणि कत्तलीस सहकार्य झाली. पिटलिम, मुश, सिव्हास, खारपुट, ड्रेबिझोड या ठिकाणी कत्तली फार मोठ्या प्रमाणात झाल्या. लोकांचे मोठाले जमाव कत्तल करण्यात आले. काहीना काळ्या समुद्र व नद्या यांत बुडवून मारण्यात आले, काही घरानां आणि लावून जाळण्यात आली तात्पर्य जो उपाय सोयीचा वाटेल तो जोखून आर्मेनियनांचा नाश करण्याचे कसाईधाम सुरू झाले. आर्मेनियन मुनीना तुर्कीच्या जनान-खान्यात कोवण्यात आले हे सर्व आर्मेनियन लोकांनी निमृटपणे सोसले असे नाही. त्यांनाहि मापलेल ते शस्त्र घेऊन तुर्का मारेकऱ्यांचे वायव तितके मुद्दे पाडले.

मंसापोटमिया व शिरियात हद्दून दिलेल्या लोकांनाहि धडगत लागली नाही, कारण त्यांच्यापैकी पुष्कळसे वाटेत उपासमारीने, रोगाने, धर्मानां वगैरे मरण पावले व त्यामुळे ही वसाहतीची योजना म्हणजे आर्मेनियनानां परलोकी पाठविण्याचे साधन ठरले. याप्रमाणे लाखो लोक मृतसुखी पडले या एकंदर धोरणाला १९१४ पासून सातआठ लाख वडी पडले असा अंदाज आहे. या कत्तलीच्या भीतीने पुष्कळ लोक रशियात शिरले व तेथे रशियन सरकारने खाना आश्रय दिला पण त्यांना लेण्यात दाखल करून लडाईवर पाठविले, त्यामुळे युद्धात पुष्कळसे मेले. त्यांचा हिशोब राहता आर्मेनियन जातीच्या एकंदर पद्धसंख्येपैकी एकदपदाश लोक युद्धात मेले असाव.

रशियाचे धोरण — शारशाहोतल रशियाच्या तुर्क-स्तानावरशिरच्या धोरणाचा आर्मेनियन लोकांशी बराच संबंध आहे. कॉन्स्टांटीनोपल ताब्यात घेऊन काळ्या समुद्रातून भूदध्यसमुद्रात शिरण्याचा मार्ग दृष्टगत करावा असा रशियाचा प्रयत्न गेल्या दोनशे वर्षांचा आहे पण या कामाी अलीकडे चाळीस वर्षे पूर्ण निराशा झाल्यापासून ट्रान्स काकेसियाच्या बाजूने समुद्र गाठण्याचे धोरण धराने लागले आहे व तुर्की साम्राज्यातला त्या बाजूचा सुखल हस्तगत होईपर्यंत तुर्कीवरोवर आर्मेनियनांचे अंतर्गत भावण चालू राहावे अशीच रशियाची इच्छा होती युद्ध सुरू झाल्यावर दोस्ताना वडावेल्ले घेण्याचे ठरवितोच रशियाने कॉन्स्टांटीनोपल व ती सामुद्रपुत्री युद्धोत्तरकाळी स्वतःस मिळावी अशी मागणी केली आणि पाश्चिम युरोपस्य दोस्तरांशी ती कवूल्हि केली. अशा रीतीने युद्ध विषयक हालचालींच्या दृष्टीने जगांताल एक अत्यंत महत्त्वाचे ठिकाण व त्यावरोवर आर्मेनिया देश कायद्याचा रशियन सत्तेखाली जाणार असे भविष्य दिव् लागले १९१४ नवेंबरमध्ये रशियाने तुर्क-स्तानावर चाल केली, त्यांत तुर्कीचा पराभव होऊन यहुतेक सैन्य नाश पावले. हे यश आर्मेनियन लोकांच्या कितुरी-मुळे व गुप्त मदतीमुळे रशियाला मिळाले, असे तुर्कींनी ठरवून आर्मेनियन लोकांच्या कत्तली त्यांनी

सुरू केल्या; त्याचा इतका गवगवा झाला की, त्याबद्दल तुर्की मंत्र्यांनी व्यक्तिशः जबाबदार धरले जाईल असे ब्रिटिश व फ्रेंच सरकारने १९१५ मध्ये जाहीर केले एवढे खरे. रशिया युद्धात सामील झाला त्या वेळी एकलक्ष पंधरा हजार आर्मेनियन लोक रशियन सैन्यात होते; शिवाय जादा सैन्य रशियाने उभारले लात आशिया मायनरमधून पळून येलेले आर्मेनियन बरेच होते. आणि त्यांना ट्रान्सकाकेशियाकडोस सर्व रस्त्याची व डोंगरी वाटाची माहिती असल्यामुळे तसेच ते लोक तुर्कीबरोबर सूड बुद्धीने लढल्यामुळे तुर्कीविरुद्ध रशियास जय मिळण्यास पुष्कळच मदत झाली. १९१६ फेब्रुवारीमध्ये आटोमन साम्राज्यामधील अशरुम हें महत्त्वाचें ठाणें रशियाने घेतलें व लवकरच आशियामायनरपैकी आर्मेनियन लोकवस्तीचा बराचसा सुळख हस्तगत केला. पण लवकरच रशियाची अंतस्थ स्थिति फार विलडली. १९१७ मार्च मध्ये राज्यकांति होऊन भार पदपद झाला व रिपब्लिक स्थापन होऊन लेनिन व ट्रान्स्की माथ्या हातात गवें सत्ता गेली. या अंतस्थ घडामोडींमुळे बुद्ध्या बगलेल्या रशियाबरोबर जर्मनीने १९१८ मार्चमध्ये ब्रेस्ट लिटोव्हस्क येथे तह केला. तो ठरवतुक पडाला बराच फायद्याचा झाला. कारण त्याने १८७७-७८ मधील रुडोव्हिचा युद्धापूर्वीची सुर्वेस्तान व रशियामधील सरहद्द कायम केली. आर्बेदन, फार्स व बाद्रम प्रांत तुर्कींना परत मिळाले. म्हणजे, रशियन आर्मेनियापैकी भाग तुर्कींना मिळाला. या तहामुळे रशियाच्या मदतीने स्वतंत्र होण्याची आर्मेनियनांची आशा नष्ट झाली, इतकेंच नव्हे तर तुर्कीच्या दाढेजाला ते अधिकच सापडले, आणि स्वताची अकल, एकी व स्वाभिराग या शिवाय झाला दुसरा कोणी वाटा उरला नाही. १९१७ सप्टेंबरमध्ये ट्रान्सकाकेशियातील लोकांनी आर्मेनिया, अर्मेजोन व जॉर्जिया यांचे मिळून एक संयुक्त लोकसत्ताक राज्य (फेडरल रिपब्लिक) स्थापन केले होते, पण आपसांतील दुर्दामुळे ते लवकरच मोडले, आणि १९१८ एप्रिलमध्ये प्रत्येकाने आपले स्वतंत्र रिपब्लिक स्थापले.

ए रि व्हा न चें आ र्मे नि य न रि प ब्लि क.—या प्रमाणे आर्मेनियाचे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाले खरे, पण ते सर्व बाजूंनी शत्रूंनी घेरलेले होते व त्याला मदत करणाऱ्या मित्रांचा तेंपपर्यंत शिरकाव होणें कठिण होतें. या रिपब्लिकचा बहुतेक प्रदेश डोंगराळ असून खुराक अर्जान फार थोडी असल्यामुळे लोकांच्या निवांहाची सोय नव्हती. अशा स्थितीत या स्वतंत्र झालेल्या सुलखात तुर्की आर्मेनियातले चार लक्ष लोक पळून येऊन राहिले. त्यामुळे लोकाना असाचाव नव्हे तर जळण व युद्ध सामुग्री याचा तुटवडा पडूं लागला. व त्याशिवाय अंतर्गत झुंज इतर अचपणी अनेक होत्या. एरिब्रान म्हणजे आशियातला होय. तेथून बाहेर जाण्यास रेल्वे रस्ता

जॉर्जियामधून बाद्रमपर्यंत एकच अपून सहकाहि एकच (जॉर्जिया मधून) आहे. आणि बाद्रम तर या वेळी तुर्कीच्या हातां होतें. सेनारी एका अंगाला तुर्कस्तान व दुसऱ्या अंगाला राश्या हे बलाज्ज शत्रू असून राज्यकारभार पदाण्यास आर्मेनियाबळ अनुभवलेले पुढारी नव्हते. अशा परिस्थितीत १९१८ जुलैमध्ये ब्रिटिशानां आर्मेनियाना मदत करण्याच्या हेतूने बाकु शहर घेतलें, पण लवकरच तुर्कींनी ब्रिटिश फौजेला तेथून हुसकून लाविलें. आक्टोबरमध्ये सुझिस येथे दोस्तांचा तुर्कीबरोबर तह झाला, व त्याने आर्मेनियनांस मदत करण्याचा ब्रिटिशाना मार्ग भोकळा झाला. तथापि जॉर्जिया व एरिब्रान यांचा सरहद्दीबद्दल तंसा व लढाया चालूच होत्या.

पॅ रिस त ह प रि प द.—ही परिपद आर्मेनियाचा प्रश्न सोडवील अशी आशा उत्पन्न झाली. एरिब्रानच्या व तुर्कस्थानातल्या आर्मेनियनांनी एकत्र होऊन एक स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचें ठरविले. त्याचे बकील पॅरिसच्या तह परिपदेत हुजर राहून त्यांनी आपला प्रश्न परिपदेपुढें मांडला. वंश, भाषा, धर्म व पूर्वोत्तिहास या सर्व दृष्टीने आर्मेनियन लोकांचें स्वतंत्र राष्ट्र बनविणें जरूर होतें. पण आशियामायनरमधील बोगत्याहि भागांत कसलीपूर्वीहि शिरव्यापेक्षा सुललमानांचोच बस्ती अधिक असल्यामुळे स्ववेनिर्णयाचे तत्त्व लावल्यास बहुसंख्याक लोक तुर्की साम्राज्यांत राहण्यासच तयार होते. शिवाय आर्मेनिया स्वतंत्र केल्यास तो तारकाल लष्करी व सांपात्तिक दृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभा राहण्यास समर्थ नव्हता. म्हणून आर्मेनियाचें मॅडेल एकाद्या राष्ट्राला द्यावें अशी सूचना पुढें आली. अमेरिका अगदी प्रत्यक्ष असल्यामुळे त्या राष्ट्राकड मॅडेल मिळावे हें आर्मेनियनाना परत होतें; पण खुन्या जगाच्या अंतस्थ भागागडीत पडण्याचें टाळावें म्हणून अमेरिकन सेनेटने तें मॅडेल घेण्याचे नाकारलें, आणि थेट मिशन फ्रान्स किंवा इटाली हां जबाबदारी व तुर्कीबरोबरचें आटन पाकरण्यास तयार होईनात. त्यामुळे सेनेटसच्या तहाने आर्मेनिया स्वतंत्र राष्ट्र होण्याचे ठरले, तरी तुर्कीच्या ताब्यातून प्रांत सोडविण्याचें काम कोणी करावें हा प्रश्न पडला. प्रेसिडेंट विल्सनने अर्बिष्ट्रेटर या नात्यान तुर्कस्तान व आर्मेनिया यांच्यामधील सरहद्दी उत्तम शैतीने ठरविल्या. पण त्याप्रमाणें अम्मलबजावणेंचें काम करण्यास लागणारे लष्करी साधन्ये तहफरीपद किंवा राष्ट्रीय सेनेची कोणजबळच नव्हतें. उलट तुर्कस्तानात तरण तुर्क पक्षानें आटोमन साम्राज्यातून फुटून कोणताहि भाग जाळें न देण्याची तयारी केली. सलतपाशा, एनव्हरपाशा, केमल-पाशा वगैरे तहज तुर्क पक्षाच्या पुढाऱ्यांनी अंगोरा येथें राज्यसत्ता स्थापन करून लष्करच सर्व तुर्कस्तानावर त्यांनी आपला अम्मल बसविला. ही नूनन सत्ता नष्ट करण्याचें सामर्थ्य कास्टाटिनोपल येथील सरकारांत नव्हतें.

पोन्त राण्याचा नवे युद्ध तुर्कीबरोबर सुरू करण्याची तयारी नव्हती. उलट पक्षा तुर्कींनी बॉसपोल्स रशियान्या मदतीने तदपरिपक्वेने निर्णय घेऊन लढण्याची तयारी केला. प्रोसने मात्र स्वतःचाच प्रवेश नाक नये जाकरिता नर्स नॅशनॅलिस्ट पक्षाबरोबर १९२० मध्ये युद्ध सुरू केले या युद्धात स्वतःचा कायदा होईल या भावेने एरिन्हान रिपब्लिकने प्राचाच्या मदतीला आपले सैन्य तयार केले पण स्वतःचा सरहद्द भागावल्यापलीकडे दुसरा मदत एरिन्हानहून प्रोसला होऊ शकली नाही. १९२१ फेब्रुवारी मध्ये दोस्तांची मदत किंवा इच्छा नसतानाहि प्रोसानी तुर्कीवर अधिक जोराची चाल करून अगोराहि हस्तगत केले पण तुर्क नॅशनॅलिस्टांच्या सैन्याने लवकरच प्रोसाला मागे हटविले. पण प्रोसानी १९२१ च्या उन्हाळ्यात पुन्हा जोराने चाल करण्याची तयारी केली.

बोस्पोरिह का चौकोने सिवाय रश्या री. — दुसऱ्या याजुला बोस्पोरिहकानी १९२० एप्रिलमध्ये बाकु शहर काबीज केले व अखेरजन्मे रिपब्लिक मोडून तेथे सोव्हिएट सरकार स्थापित या कार्यत तुर्क नॅशनॅलिस्टांची मदत बोस्पोरिहकाला मिळाली, आणि एरिन्हान व आर्मेनिया स्वतंत्रताला आपून रशिया व तुर्कस्तान यांच्यामध्ये दळगावण्याचे मार्ग प्रस्थापित करण्याचा उभयपक्षांचा विचार ठरला. पण एरिन्हानमधील आर्मेनियनानी या मोठीला विरोध केला, तेव्हा मास्को सरकारने दोस्तांचा तह करण्याचे बोलणे सुरू केले, पण तहाच्या अटी आर्मेनियनानी मान्य होण्यासारख्या नव्हत्या कारण एरिन्हान मधून रेल्वेने सैन्याची वाहतूक करण्याचा एरिन्हानच्या परराष्ट्रीय धोरणावर नियंत्रण ठेवण्याचा वगैरे हक्क मास्को सोव्हिएटने मागितले ते एरिन्हानने नाकारले व सायबरोवर एका बाजून रशियाने व दुसऱ्या बाजूने तुर्कींनी एरिन्हानवर ह्या चढविला. जातीयवादाविषयक एकत्र होडवणार असल्यामुळे त्याने युद्धाची तयारी केला, पण एरिन्हानच्या वतीने प्रत्यक्ष युद्धात उडा टाकली नाही. एरिन्हानच्या काँजेने काही काळ बचाव केला पण अखेर एरिन्हान शहर तुर्कीच्या हाती गेल तेथे सोव्हिएट रिपब्लिक स्थापन झाले कांस व आर्दहान प्रांत रशियान्या समवेत तुर्कींनी घेतले पक्ष करावाच येथे आर्मेनियनानी स्वतः सत्ता अल्प प्रमाणात अस्तित्वात होती एरिन्हानच्या मुसलमान तुर्कींनी पुन्हा कत्तली सुरू केल्या, ओस्ला कांस, अलेक्झांड्रोपोल व नंतर युद् एरिन्हान शहरात १९१५-१६ सालाप्रमाणे मोठ्याच कत्तली झाल्या. १९२१ मध्ये जेव्हा बंद विठवले तेव्हा प्रेतांच्या राश्यांच्या राशी जिकडे तिकडे दिवू लागल्या.

१९२० मध्ये मॅचाच्या; लाब्यात असलेल्या मिलिसिया तुर्क नॅशनॅलिस्टांच्या सैन्याने मॅचाचा पराभव करून घेतला. तेथे मॅचाच्या संरक्षणाच्या भावेने पुष्कळ आर्मेनियन

आधीच गेले होते, त्यांनी आता पुन्हा कत्तलीची भीति उत्पन्न झाली परंतु दोस्त राष्ट्रांनी सुसुलमानेतरांचे संरक्षण करण्याबद्दल तुर्कींनी बचावल्यामुळे कत्तलींना काहीसा आळा बसला मॅचाची हे तुर्क नॅशनॅलिस्टबरोबर १९२१ मध्ये तह ठरवून मिलिसियाहून सैन्य काढून नेण्याचे न्यूव केले प त्याबद्दल मोबदला म्हणून 'आशियायामा' नगरमध्ये महात्माच्या आर्थिक सरलती मिळाल्या पण त्या तहाचा अंगोराच्या नॅशनल असॅम्ब्लीने अखेरची समिती देण्याचे नाकारले.

[स द भ प्र प — विशय—जर्नाल दू पर्सिया ऑड इरिस्तान (लंडन १८९१) व्हिग—उर्की ऑड दि आर्मेनियन ऑरिएण्टीय, लेपिअम—आर्मेनिया ऑड यूरोप टोझर—टर्किश आर्मेनिया ऑड इस्टर्न एशिया मायनर. लिच आर्मेनिया, ए. वि, ए रि ए, फॅशन—आर्मेनिया विटल—आर्मेनिया ऑड इटल सौरा कामिच—हिस्टरी ऑफ आर्मेनिया, मेय—आर्मेनियन्म दन इडिया इ]

आर्य—या शब्दासंबंधाने सत्य मागण्यापेक्षा गैरसमज दूर करणे हेच एक महत्वाचे काम आहे आर्य हा शब्द विशिष्ट मानवशाखाचाच नाही वेदांतील "आर्य" किंवा "आर्य" शब्द विशिष्ट बऱ्याच बोधक नाहीत तथापि जेव्हा यूरोपीयात सरहद्द भाषेचा आणि तुलनात्मक भाषा शास्त्राचा अभ्यास होऊ लागला आणि प्राचीन भारतीय आणि प्राचीन यूरोपीय यांचे एकवशासमत्वाचे नाते पाध्याव्यास दिवू लागले तेव्हा या संघे मोठ्या मानवशाखेला पडेल असा कोणता तरी शब्द योग्यला पाहिले असे वाटून सरहद्द वाढमयात दिवून येणारा "आर्य" शब्द निवडला गेला आणि त्याचे "आर्यन्" असे रूपांतर होऊन तो शब्द विशिष्टमानववंशवाचक किंवा भाषामववाचक अर्थाने योग्यला गेला त्या वेळेस पाध्याव्यास असे वाटले की, संस्कृत पदस भाषा बोळणारे लोक आपणास आर्य म्हणवीत असावेत व आर्य शब्द जिह्मे तिरहे त्यास दृष्टीस पडू लागला पुढे विशिष्ट मानववंश आपल्या वंशास आर्य म्हणवीत असे हो करणा दिवकर त्यास अडचणी दिवू लागल्या तरी आर्यन् शब्द त्यागिला गेला नाही "आर्यन्" शब्दाचे भाषांतर जेव्हा हिंदुत्वा नातील देशी भाषात लोक करू लागले तेव्हा "आर्य" शब्द वापरण्यात येऊ लागला आणि संस्कृतमध्ये जेव्हा जेव्हा आर्य शब्द पाडले तेव्हा त्याचा महावंशवाचक अर्थ होऊ लागला आणि त्यामुळे अथेचीन युशिशित वाक्यात घोंटाळा होऊ लागला गाढे आणि यासुळे "आर्य" आणि आर्यन् या शब्दांचे रूपांतरच वाच्य ठरवण्याचा प्रयत्न ज्ञानकोशात होत गाढे हो केतकर यानी आख्या नातिमेदाच्या इमप्रो इतिहासा (१९०९ इयका) मध्ये वाचनबंधाने भेद ठेवण्याचा प्रयत्न करण्याकडे लक्ष आढले आहे (आर्यन पहा)

आर्य (जात) —आर्य हो एक जात आहे असे १९११ च्या यानेमुपाराण्या वेळेस प्रथमच आढळून आले.

समानाचे काही कडे अनुयायी जे-असुक जन्मावरून जाती वनतात असे मानित नाहीत-त्यांनी खानेसुमारीच्या वेळेस आपण कोणत्या जातीत जन्मलो ते न देता आपली जात व पंथ आर्य आहे असे सांगितले [पंचम्य सेन्सस रिपोर्ट १९११]

आर्यक—(१) कद्रुपुत्र, एक नाग. याची कन्या मारीपा, अथवा भोजा यदुकुलोत्पन्न शूर राजाची स्त्री, तिच्या टाखा शरास, पृथा नामक कन्या झाली होती. तिला पुढे कुंति नाव पडले. (कुंतिभोग श. पहा) पृथा ही, आर्यकाची पौत्री असल्यामुळे, तिच्या भीमसेन नामक पुत्रास, दुर्योधनादिक शत्रुबंधूनी, विपमुक्त अन्न चारून, प्रमाण कोटीतीर्थांत बुडविले असता, त्यास नदीतील नागानी दंड केल्यामुळे त्याचे विष उतरले, परंतु त्यांनी त्यास माराचे अशा बुद्धीने दंड केला होता. नंतर हा सावध झाल्य असता, पुनः ते दंड बराब-यास येतात, असे त्याने पाहून तो त्यास मारुं छायला. हे वर्तमान आर्यकास कित्येक नागानी कळविल्यावरून, तो स्वतः तेंथे आला आणि पाहता तो, तो भीम आहे असे त्याने ओळखिले. नंतर त्यास पाताळात नेऊन थपेच्छ अमृतपान करविले, आणि 'दहा सहस्र नागांचे तुला बळ असो,' असा अक्षीबोध देऊन, त्यास इतिनापुरासर्माप पोहोचते केले. (भार. भादि. अ. १२८).

(२) धर्मसावर्णि मन्वेतरात होणाऱ्या विष्णु अवताराचा पिता.

आर्यक (घनश्याम)—हा महादेव व काही यांच्या पासून झालेला मुलगा असून तुकोबी नावाच्या मराठी राजाचा प्रधान होता. याने राजेशेखर कवीचा वळेज आपल्या प्रयात केलेला आहे. याने कुमारविजय नांवाचे पंचांकी नाटक लिहिले. त्यात तारकासुराव. कुमाराने मिळविलेल्या जयाचे वर्णन केलेले आहे. तसेच याने डमरुक, मदन-संजीवन, नवग्रह चरित नावाचे तीन अंकी नाटक, प्रचंड राहुदय नावाचे अन्वोष्कपर नाटक अशी नाटके लिहिली.

आर्येदीक्षित—हा कवि जातीचा इविड स्मार्त प्राणण होता. हा शके १९०० मध्ये अग्रहार गावी होता. याची मान्यता लोकात चांगली होती. याने अलंकारशास्त्र व अध्या-रमविद्या या दोहोंवर मिळून एकंदर ८४ ग्रंथ लिहिले. आपल्या वयाच्या ९० व्या वर्षी इविड देवतील विलम्रम गावी हा मरण पावला. ग्यारेटसाहेबानी याचे नाव आपल्या कोणात आर्यदिक्षित असे चुकून लिहिलेले आहे. अंमिजट-सुचीत याचे नाव आढळत नाही. [गॅरेट—कोश. अ. को.]

आर्यन्—याविषयावर प्रस्तावनाखंडात गो मजकूर आला आहे त्याचे थोडक्यात सिंहावलोकन करणे अवश्य आहे. विषयप्रतिपादनसौकर्याय या विषयाचे अनेक पोटविभाग केले पाहिजेत. आर्य न मान व र्वं दा शास्त्र—यात आर्यन् हा मापादृष्टया समुच्चय आहे त्याप्रमाणे रचदृष्टया एक समुच्चय होत। किंवा प्रत्यक्ष याविषयी चर्चा करणे, शरीरमापनशास्त्र-

दृष्ट्या काही बंधलक्षणे निश्चित करता येतात किंवा नाही हे पाहणे इत्यादि गोष्टी यामध्ये येतात. आर्य न लोकांचा इतिहास.—(१) यात आर्यन् भाषासंघ व राष्ट्रसमुच्चय (२) मूलग्रहकालीन आणि पशुभारतीय कालीन इतिहास, (३) पशुभारतीय कालीन इतिहास, (४) भारतीय इति-हास आर्यन्संघाति, इत्यादि विषय येतात.

अनेक भाषाशास्त्रज्ञानी आर्यन् हा शब्द अनेक अर्थानी वापरल्यामुळे बराच घोटाळा उत्पन्न झाला आहे मॅक्समुलरने हा शब्द ' इंडो-जर्मन याचा रामानार्थक म्हणून वापरला आहे. व इंडो-जर्मन, भाषा बोलणारे जे लोक आहेत ते आर्यन् लोक होत या शब्दाला मापाशास्त्राच्या दृष्टीनेच महत्त्व आहे मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीने नाही असे त्याने स्पष्ट जाहीर केले होते सर्व आर्यन् भाषा बोलणारांचा रंग व त्यांचे रक्त हे एकच आहे असे त्याने केव्हाहि ध्वनित केले नाही पण हे स्पष्टीकरणहि समाधानकारक नाही ह्याची एखाद्या लोकांमध्ये ज्या लोकांचे शोह्येने प्राबल्य असेल त्याचीच भाषा बहुधा धरित रहाते त्याचप्रमाणे कवटीची त्यांनी व केशवतुपटला इत्यादि मानववंशशास्त्रातील लुणाच्या दृष्टीने या शब्दाला काही अर्थ नाही असे त्याने बजाविले होते मॅक्समुलरच्या प्रयोगांच्या लोकप्रियतेमुळे हा शब्द विविध मनुष्यसमूह या अर्था बराच रुढ झालेला आहे.

आर्य शब्दाच्या अतिप्राचीन उपयोगावरून हा शब्द बंकिद्वय व इराण येथे व भारतवर्षात राष्ट्रीय अर्थाने वापरत असत असे विधान काही प्रेयकार करतात ते आम्हास मान्य नाही. इरा म्हणजे पृथ्वी या शब्दापासून आर्य याची व्युत्पत्ति मॅक्समुलरने साविली आहे ती मात्र निश्चित मानता येत नाही 'भर' धातूपासून आर्य शब्द निघाला असेल परंतु अशा रूपाचे अनेक धातू आहेत, व त्यांचे अनेक अर्थ आहेत त्यांची कोणत्या अर्थाच्या धातूपासून आर्य शब्द निघाला हे निश्चित सांगता येत नाही. पिस्कटे याने आर्य शब्दाच्या एरिन् (आयलंड) शी संबंध लाविला तोही चुकीचा आहे. अरियोव्हिस्टस इत्यादि शब्दामध्ये जो 'अरियो' हा भाग आहे त्याचे व आर्यशब्दाचे मूळ एकच असण्याचा बराच संभव आहे. हा 'अरियो' शब्दभाग केलेटिक व जर्मनिक दोन्ही भाषात सापडतो. आर्मिनिश, आर्मोनी या शब्दांचा व आर्य शब्दाचा संबंध आहे किंवा नाही हे सांगता येत नाही. संस्कृतमध्येहि आर्य व अर्य असे दोन शब्द आहेत. पुष्कळ ऋग्वेदातील कृचात अर्य हे अरि शब्दाचे घटीचे रूप आहे. अर्य आणि आर्य या शब्दांचे सर्व उतार घेऊन त्यांचे पृथक्करण तिसऱ्या विभागात केलेच आले. व 'अरि'चा " धार्मिक, फार्य करणारा " असा अर्थ काही लेखकारनी केला आहे. परंतु याच शब्दाचे 'लोमी' 'शत्रु' 'देवावर विश्वास न ठेवणारा' असे अनेक अर्थ होतात, त्यावरून ग्रीक 'एरिस' कलह या शब्दाशी अर्यः याचा संबंध नाट्ये सयुक्तिक दिसते. ऋग्वेदांत आर्य शब्द

राष्ट्रीय आर्यने युक्त नाही तर त्रैवर्णिकांपैकी 'वैश्य' शेतकरी या अर्थी त्याचा प्रयोग केलेला आहे. अथर्ववेदात शूद्राशी विरोध दाखविण्याकरिता वैश्य या अर्थाने आर्य शब्दाचा प्रयोग सांपडतो. [४-२०-३, १९-६२-१] अवेस्तामध्ये ऐर्य शब्द नाम व विशेषण अशा दोन्ही रूपात सापडतो; परंतु त्याच्या मूळाविषयी काही पत्ता नाही ऐर्यान असे एक रूपहि अवेस्तात सापडते. संस्कृत अर्यमन् व ईद ऐर्यमन या दोहोंचा मूळ शब्द व 'आर्य' शब्दाचा मूळ भात एकच असावेत याचा संस्कृत व सेंदममध्ये 'मित्र' 'मित्रास मित्र' असा अर्थ आहे, परंतु सेंदमध्ये फक्त उपाध्यायवर्गास हा शब्द लावतात. संस्कृतमध्ये दास किंवा दस्यू याच्या विरोधाने आर्य हा शब्द वापरला जातो; परंतु एसादे वेळी "विषादामधील पर्तीचा प्रतिनिधि या अर्थी व कधी कधी 'देव' या अर्थी प्रयोग केलेला आहे. ऋग्वेदात अर्यमन् हा देवता मित्र व वरुण या देवतांशी युक्त अशी जमने; परंतु सेंदमध्ये ऐर्यमनविषयी गायामध्ये काही विशेष माहिती सांपडत नाही एकंदर आर्य शब्दाच्या उत्पत्ती-विषयी स्पष्ट असे काहीच विधान करता येत नाही, परंतु हा शब्द काही तरी उच्च अशा अर्थाने इंडो-जर्मन लोकांच्या पूर्वशाखेचे लोक आपणा स्वतःला लावीत असत. हल्ली आर्य शब्द दोन्ही ग.खाना लाविताना व त्यात इराणी आर्यांसून विशिष्ट दादाविश्याकरिता हिंदुस्थानी आर्यन वंशाच्या लोकांस इंडो आर्यन असे म्हणण्याचा विद्वान् लोकांचा प्रपात आहे त्याचप्रमाणे इविड लोकांपासून भेद दाखविण्याकरिता आर्योइंडियन असे म्हणतात. आर्यन लोकांनी इराणात बसावत केली तिचे क्रमवार वर्णन उपलब्ध नाही. कारण इराणी लोकात आपण दुसरीकडून आले अशी केव्हाही दंतकथा अस्तित्वात नव्हती. हिंदुलोकांनाही अशा तःदेची दंतकथा नाही. तथापि ते हिंदुस्थानात दुसरीकडून आले हे स्पष्टच आहे, व ते हिंदुकुश पर्वताच्या मार्गाने आले असले पाहिजेत अशी समजूत आहे. इसवी शका पूर्वी १००० च्या सुमारास ते सिंधुनदीच्या तीरावर बसावत कळून दाखत होते. व या कालाच्या पूर्वी मुक्तचेच इंडो-आर्यन लोकांचे इंडो-इराणी लोकांपासून पृथक् भुवन झालेले होते अशी मते व्यक्त केली गेली पण त्यास काहीच महत्त्व देता येत नाही. प्रो. हॉपकिन्स याच्या मताने ऋग्वेदाची रचना अंबालाच्या अवळच्या प्रदेशात झाली पाच नद्यांच्या पश्चिमेकडे या वेळी आर्यन लोक असले पाहिजेत. कारण जलावरून "उवा चांगले मार्ग पाडत व प्रकाशित येते" असे उपेचे वर्णन आहे.

आर्यन भाषा.— दुसऱ्या इंडो-यूरोपियन भाषात व इंडो-आर्यन भाषात चार मोठे फरक दिसून येतात, व त्यामुळे इंडो-आर्यन भाषा गोळखण्याय मदत होते (१) ऋक् व दीर्घ अ व ऋक् व दीर्घ ए व ओ यांचा योजा (२) दृक्

ए च्या जागी इंडो-आर्यन भाषात इ चा उपयोग होतो. असे सं. पिता, प्रीत पेंतेर (३) इ, व उ नें व कांही व्यंज-यानंतरच्या स च्या जागी य होतो. ४ च्या स्वराने नामांचे पंथीच्या बहुवचनाच्या अंती 'नाम' असा प्रत्यय लागतो. हा नाम 'न' अंती आहे अशा नामाच्या पंथीच्या सादयाने बनविलेला असतो. संस्कृत व इराणी ईद अवेस्ता यो-मथेही ४ स्पष्ट भेद दिसून येतात. (१) घ, ध, म यांच्या ऐवजी अवेस्तात ग, द, ब हे वापरतात व या दोहो-मधील फरक स्पष्ट दाखविला जात नाही. (२) मूळ आर्य ख य, फ याच्या जागी ईदवेस्तात हकाररहित क, त, प असे येतात (३) संस्कृत स हा स्वरापूर्वी ईदवेस्तात शब्दांच्या आरंभी 'ह' होतो, कधी कधी शब्दांचे मथेहि फरक दिसून येतो

वैदिक भाषेत नुसते उच्चारणाचे फरक करून अवे-स्तातील वाक्येच्यावाक्ये बनविता येतात यावरून इराणी शाखा व वेदभाषा शोलाण्याची शाखा ह्या नुक्ताच्या विभक्त झाल्या होत्या हे निश्चित आहे.

प्राचीन इराणी भाषेत नाहीत असे पुष्कळ स्वराचे भेद सेंदमध्ये दिसून येतात व ते संस्कृतातील स्वरापेक्षा भिन्न असतात संस्कृत आध्याऐवजी सेंदमध्ये ऐ सापडतो. हे फरक सोडून दिले तर संस्कृत व सेंदवेस्ता यामध्ये विलक्षण साम्य आहे 'एक' शब्द मात्र अवेस्तात 'एब' असा होतो व हा फरक आपाशाखाच्या इष्टीने विविध आहे. संस्कृत व इराणी या दोहोहूनही भिन्न परंतु प्राचीन आर्यन भाषांपासून निघालेल्या अशा अनेक भाषा काफरिस्तान, चित्रळ व त्याजवळचा प्रदेश येथे प्रचलित आहेत असे डॉ० मिअरसन या विद्वानांचे मत आहे त्यास तो पैशाच भाषा म्हणतो. आणि अशा माघात तो काश्मिरी घालतो.

पूर्वेकडील आर्यन् भाषा इतर इंडोयूरोपियन भाषेहून कशा भिन्न झाल्या तो इतिहास आपणास अवगत नाही इंडो-यूरोपियन भाषांचा व प्राचीन चित्रलिपीत लिहिलेल्या काही अज्ञात भाषांचा संबंध ओडण्याचा काही विद्वानांनी प्रयत्न केला आहे परंतु त्यात फारसे यश आले नाही. जर्मन पंडितांनी बोगेंझ म्युर्य या ठिकाणी खोदून जे नवीन शोध लावले आहेत त्यावरून असे दिसते की हिटाइटोचा राजा व मिटनीचा राजा या दोहोमध्ये जे तह झाले त्यात भिन्न वर्णन व ईद ही नात्रे सापडल्या कारणाने आर्य भाषा व या तद्वाच्या भाषा यात काही तरी संबंध आहे. संस्कृतशी संबद्ध अशी विशेष नामे त्यात आहेत. हे तह इग्वी सनापूर्वी १४ व्या शतकात नोंदले आहेत. तुर्कस्थानांत जर्मन पंडितांनी आपली काही शोध चाल-विले आहेत. ते पुरे झाल्यानंतर या प्रश्नाचा काही तरी उलगडा होण्याची पुष्कळ आशा आहे. १९०० सालपर्यंत फक्त तोकरीश या भाषेची काही माहिती मिळालेली आहे

व ह्या भाषेचे इंडोयूरोपीयन भाषावादी बरेच साम्य आहे एवढे सिद्ध झालेले आहे.

या तोंकाशी भाषेचा आर्यभाषावादी काही सर्वत्र नाही. असे आतापर्यंतच्या शोधावरून दिसते, परंतु आणखी पुढील शोध केव्हाशिकाय निश्चित असे काहीच प्रतिपादन करणं येणार नाही. (सोडझगंवारिक दर वॉलन आकादमी जुलै १९०८ वहा).

आर्यन मानववंशशास्त्र यावर परिश्रम पुढील शाला आहे तथापि ह्या परिश्रमाचे निश्चयात्मक फल आम्हाच्या हट्टीने फारच थोडे झाले आहे. आर्यन भाषा कोणत्या हे निश्चित करता येण्यासोगे आहे आणि ह्या भाषांच्या सुटपि सासा भारतीय, इराणी, यवनी इटालिक, केल्टिक, स्लाव्होनेक, लॅटिन भाषा मागनिर्देश मागे (विभाग पृष्ठ २४) फेळाव आहे आणि ह्यातल्या त्यात भारतीय भाषांमधला मोठ्याच्या भाषांचे विवेचन पहिल्या विभागाच्या तिसऱ्या प्रकरणात केले असून त्यात वेदभाषा, संस्कृत, प्राकृत उर्फ अपभ्रंश भाषा, पाली, गाथाभाषा, अर्धमागधी, जैनमहाभाषा, महाभाषा, शौरसेनी, मागधी पेशाची अपभ्रंश, सिंधी, गुजराती, पंजाबी, पश्चिम हिंदी, गढवाल, कुमाऊनी, काश्मिरी, नेपाळी, मराठी, बिहारी, बंगाली, आसामी, उडिया, सिंधली, मालदिवी, एक बवैरेंची माहिती दिलीच आहे यापैकी अर्ध-मागधी, सिंधली, एक व मालदिवी यांचे सविस्तर विवेचन केले आहे अर्धमागधीवर, सातव्या विभागात स्वतंत्र लेख आहे व सिंधली, एक व मालदिवी यावर पहिल्या विभागाच्या नवव्या प्रकरणात सविस्तर विवेचन झाले आहे. युरोपातील जिर्मानच्या भाषा याही आर्यन भाषांच्या भारतीय शाखेतीलच पोटभाषा होत ही गोष्ट सविस्तर व्याख्यान व शब्दसंग्रह देऊन [पहिल्या विभागाच्या आठव्या प्रकरणात] स्पष्ट केली आहे याशिवाय अनेक भाषावर व भाषासंश्लेषावर स्वतंत्र लेख पुढे येतीलच विशिष्ट आर्यन भाषा कोलणाऱ्या लोकांपैकी अमुक लोक खरे आर्यन रक्ताचे आहेत आणि अमुक नाहीत अशा प्रकारचे विवेचन पुढील लेखातून आटोळते आणि ते विवेचन अत्यंत असमाधानकारक असल्यामुळे आणि अनेक प्रसंगां तें पूर्वमहर्षीय असल्यामुळे ह्याचा गोपवारा कोठेच दिला नाही. निश्चितपणे आर्यन शारीरिक स्वरूप कोणते याविषयी समानाकारक काही सामना येत नाही. मूलगृहकातील, पशुभारतीय आणि प्राचीन युरोपीय या संस्कृतींचे विवेचन तिसऱ्या विभागाच्या उत्तर भागात तीन स्वतंत्र प्रकरणे देऊन केले आहे यात मुग्य आचारभूत साहित्य शब्दसंग्रह असल्यामुळे शब्दसंग्रहातील सादरचे जितक्या व्यापक तऱ्हेने मांडला येतील, तितक्या व्यापकपणाने मांडली आहेत प्राचीन आर्यन लोकांच्या इतिहासातील अत्यंत गूढ भाग म्हणजे आर्यअसुरसंबंध हा होय या संशोधनाची आजची स्थिती अत्यंत असमाधानकारक

असल्यामुळे निरनिराळ्या पंडितांची मते आतील परस्पर-संगति न पहाता टिळी आहेत.

आर्यन लोकांचा भारतीय इतिहास यावयाचा म्हणजे हिंदुस्थानचा वरावसा इतिहास देणे होय त्यास येथे अवकाश नाही, तथापि वेदकालीन आर्यन इतिहासासंबंधाने कांही माहिती येथे देणे जरूर आहे वेदकालीन आर्यन लोकांसंबंधाने अनेक प्रचलित मते ज्ञानकोशाच्या पुढच्या विभागात खोडून काढली आहेत ज्ञानकोशात ह्यापुढे केलेली आर्य आणि आर्यन यासंबंधाने मते येणंप्रमाणे —

(१) ऋग्वेद हा आर्यन लोकांचे देशात प्रथम आगमन दर्शवित नाही. ऋग्वेद फक्त भरताच्या हिंदुस्थानावर स्वारीचे वाडमय आहे आणि या स्वारीपूर्वी आर्यन लोकांची वसाहत हिंदुस्थानात निदान एक हजार वर्षे तरी असावी. (२) आर्य आणि दास हा यमनविषयक वैशिष्ट्य न्यास आहे, यातिविषयक आणि नाही (३) आर्य आणि दास यांचे मासुच्छयिक युद्ध वेदात नाही (४)

“ दास ” ही रूपना हिंदुस्थानीय नाही तर ती पूर्वभारतीय आहे आणि त्यामुळे आर्यन वंशाने हिंदुस्थान जिंकून देव जेकास “ दास ” यनाबेले, हे वैदिक पुराव्याने सिद्ध होत नाही (५) वर्षे या शब्दाचा अर्थ वातुर्वर्षातील एक अवयव असा अर्थाने वेदात नाही तर यमनमूलक वर्ग असा अर्थ वेदात असाच आणि वर्ग हा शब्द पूर्वभारतीय असाच आणि वर्ग याचा अर्थाने प्राचीन अर्थ संप्रदाय असा अमठा पाहिजे

आर्यपत्तर — पल्लवप्राताकडील एक दर्यावर्दी जात हे लोक बलन लोकामाखे मासे धरणारे आणि नावाडी आहेत, परंतु बलन हे फक्त खाडीमध्ये मासे धरतात आणि आर्यन हे समुद्रात बुद्धा मासे धरतात म्हणून त्यांना बदल आर्यन म्हणतात याची कोचीनमधील लेकपेच्या (१९११) ४०६६ आहे. हिंदूतील थेट वर्णांच्या लोकांपासून ३२ कुटाच्या आत हे जर आले, तर ते थेट वर्णांतील लोक ह्याचा विटाळ मानतात तरी आर्यन आणि यमन हे इतर लोकांच्या हट्टीने एकसारखे आहेत, तरी त्यांचे आपसात शेटोव्यवहार किंवा बेटोव्यवहार होत नाही, ते वृद्धीने किंवा सुतकांचे ११ दिवस पावतात. आर्यन व बलन या जातींचे लोक उपाध्यायांचे काम करतात.

आर्यपत्तर — हे पूर्व निनाच्यावरून मल्बारमध्ये प्रथम आलेल्या ब्राह्मणांचे वंशज आहेत असे मानण्यात येते १९११ साली ब्राह्मणवैरोमध्ये यांची थोडीशी घरेच कायती करण-पली नावाच्या नाट्टम्यात होती, परंतु यांची काही वस्ती मद्रास व तिसरेथ्री निवड्यात आहे. या जातीतील पुढल्या विवाह पोती जातीतील स्त्रियाशी होतो; परंतु मुली आर्य-पत्तर घरव्याप्तिक देण्यात येतात हे चरी मल्बाडी भाषाच बोळतात आचारविचारात मल्याळ ब्राह्मणाहून ते मुळाव भिन्न नाहीत. लक्ष्म्याचेथी मुलीला तोमिळ तऱ्हेची वर्से

नेसविण्यात येतात. जातीसंबंधी वाचनित आर्यव्युत्तर हे नेवुदी वैदिकामय प्रमाण मानतात. [येन्स १९११]

आर्यभट (पहिला)—भारतीय ज्योतिःशास्त्रज्ञांमध्ये पहिला आर्यभट होय याचा आर्यभटीय नामक प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. उपलब्ध असलेल्या पौरव ज्योतिष ग्रंथात याच्याहून प्राचीन दुसरा नाही. त्याच्या ग्रंथात आर्यसिद्धांत म्हणतात, य तं नां यथार्थ आहे. आर्यभट या नावाचा दुसरा एक ज्योतिषी होऊन गेला आर्यसिद्धांताचे दोन भाग आहेत पहिला दशगणितिक व दुसरा आर्याष्टाशत. आर्यसिद्धांत ग्रंथावर टीका सूर्ययज्ञान या नावाच्या एका ज्योतिषाने नेलेली आहे. सन १८७५ साली डॉ. केर्न याने आर्यसिद्धांत टीकेसहित हॉलंड देशात लेडेन येथे छापून काढला. तोंपर्यंत युरोपात आर्यसिद्धांताची फारशी माहिती नव्हती साप्रत आर्यसिद्धांत ग्रंथ फारसा कोणता माझीत नाही. महाराष्ट्र देशात कोट्टे कृष्ण जुन्या जोशाकडे आर्यसिद्धांताची प्रत संग्रही असलेली असे दिसत नाही आर्यपक्ष साप्रत प्रचारात आहे व त्याचे अभिमानी पुष्कळ आहेत, परंतु आर्यसिद्धांत मूलावरून जाणवारे थोडे. आर्यभटाने थोडक्यात सध्या दाखविण्या- कर्तित जी परिभाषा योग्यली ती पूर्वी दुनच्या कोणत्याहि ग्रंथात आढळत नाही यावरून ही मूळ रूपना आर्यभटाची असली पाहिजे. या पद्धतीने काम फार थोडक्यात होते.

आर्यभटाची युगपद्धति इतर सिद्धांताहून थोडीशी भिन्न आहे मनुजी युगे आर्यभट ७२ म्हणतात इतर ७१ म्हणतात महायुग त्याचे आणि इतराचे सारखेच आहे आर्यभटाचा जन्म शके ३९८ या वर्षी झालेला असून वसतिस्थान कुसुमपूर होतें. हे वेगळ्यातील पाटणा होय असे समजतात परंतु वेगळ्यात आर्यसिद्धांत मुळाच चालत नाही यावरून आर्यभटाचे कुसुम पूर हे कदाचित् दक्षिणेत असेल. पृथ्वी प्रत्यक्ष आपल्याभोवती फिरते म्हणजे तिला दैनंदिन गति आहे असे मानणारा ज्योतिषी हिंदुस्थानात एक आर्यभटच झाला. पण पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते असे त्याचे मत होतें असे दिसत नाही. आर्यभटानी आपला ग्रंथ जरी फार संक्षिप्त लिहिला आहे तरी त्यात जे विषय गोवले आहेत, ते असे आहेत की, त्याचे वर्णन स्पष्ट व विशद केले आहे. आर्यभटाचा एकदा वरण-ग्रंथ असावा पण तो साप्रत उपलब्ध नाही याची ज्योतिष-शास्त्रातील कामगिरी विज्ञानेतिहासात विस्तृत (पृ ३०३ व पुढे) दिली आहे.

ज्योतिष सिद्धांतकाराचा योग्यता पाहण्याचे मुख्य साधन त्याचे ग्रंथावरून येणारा दृश्यप्रत्यय होय. आणि यातचपाहून पाहता आर्यभटाची योग्यता मोठी आहे. धीपण व विष्णुचंद्र यानी आर्यभटान्याच ग्रंथातून स्पष्टीकरण, मंदोच्चें वगैरे घेतली आहेत. बुद्धसंहिताटीकेत उत्तरांन आर्यभटीयौनील पुष्कळ आचार्ये अवतरण केले आहे. व स्वतंत्ररच्यदा वचनाच ग्रंथात त्याची वचने आढळतात एव या नावाचा तो एक ज्योतिषी होऊन गेला तो आर्यभटाचा अनुयायी होता आर्यभटाचे

सिद्धांत दक्षिण हिंदुस्थान व मलबार प्रांतांत विशेष मान्य आहेत. वेगळी व महाराष्ट्रात जे ज्योतिष ग्रंथ आहेत त्यांत आर्यसिद्धांताची वचने आढळत नाहीत.

अवृक्षल हसन याच्या ग्रंथांतल्या ग्रहभगणसंख्या येथे नील दिव्या आहेत त्यातल्या बहुतेक पहिल्या आर्यभटाच्या ग्रंथाची मिळतात, काही मिळत नाहीत त्या लेखकप्रमादादिकांमुळे मिळत नसल्या. येथुनी यांमपाशी आर्यभटीय ग्रंथाचा काही तरी भाग व त्याचे अरशी भाषांतर होतें. हे भाषांतर खेलेफ मनसूर याच्या कारकोदीत झाले असावे. [दक्षिणवृत्त भा. ज्योतिष शास्त्र]

आर्यभट (दुसरा)—याचा काल शके ८७५ च्या सुमारास असावा आर्य सिद्धांत या नावाचा याचाहि एक ग्रंथ आहे. त्या ग्रंथाचे १८ अध्याय असून त्यात सुमारें ६५५ आर्या आहेत पहिल्या १३ अध्यायात करणग्रंथातील निरनिराळ्या अभिप्रायांत असाणाऱ्या सर्व गोष्टी आहेत. नवदांड्या अध्यायात गोल ग्रंथची विचार व ग्रंथ साहीत पंधराव्या पाटीगणित आहे. आत भास्कराचार्याच्या लीलावतीतील बहुतेक विषय आहेत १६ व्यात भुवनवेश आहे. १७ व्यात प्रहमध्यगतीची उपपत्ति व १८ व्यात ब्रह्मगणिन मुख्यतः कृटक गणित आहे. [दक्षिणवृत्त भा. ज्योतिष शास्त्र]

आर्यसिद्धांत—वि. म ११३६ (इ. स. १०८०) या वर्षी आर्यसिद्धांताचा जन्म झाला याने वि. सं ११६९ साली जनाच्या अंचलगच्छ पयाची स्थापना केली

आर्यवैद्यक—वेद ज्याप्रमाणे अनादि मानतात त्याचप्रमाणे आर्यवैद्यकहि अनादि समजण्यात येते ऋग्वेद-यजुर्वेद संहितातून ईश्वरालाच आय व उत्पत्ति वैद्य म्हटले आहे अधिनीकुमारानी ज्यवनभर्गवाला तादण्य दिले, दक्षाचे तोंडलेले डोळे पुन. चिकटवून दिले, इंद्राला थोडक्याचे शिक्ष लाविले, पूषाला नवीन दात व भगदेवाला नवीन डोळे दिले, इत्यादि अनेक वैद्यकात गजल्या जाणाऱ्या गोष्टी घडून आल्याची त्या वेदातून वर्णने आढळतात. अथर्ववेदात तर पुष्कळच वैद्यका. विषय आले आहेत. मंत्र, तांत्रिक व जादूटोणा, तसेच अरुंधती, अपामार्ग, पृथिवीवर्गी वगैरे औषधी वनस्पति रोगनिवारणार्थ उपयोगिताविषयां त्या वेदात सामिलले आहे अथर्ववेद हाच आय आयुर्वेद म्हटल्यास हरकत नाही. आयुर्वेदाला या वेदाचे उपाग समजण्यात येते, तर त्याला ऋग्वेदाचा उपवेदहि म्हटले आहे.

आयुर्वेदाचे शास्त्र, शास्त्रज्ञ, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारव्यय, अश्वतंत्र व वागीकरण अनेक छोट्या भाग पाडले आहेत आयुर्वेदावर चरक, सुश्रुत, भागभट, धन्वंतरी, माधव, भावविध वगैरे पांडितांनी लिहिलेले ग्रंथ सुप्रसिद्ध असून अतिशय प्रमाणभूत मानिले जातात आर्यवैद्यकाचा यथिस्तर इतिहास विज्ञानेतिहास (ज्ञानकोश-प्रस्तावनाव्यव

(विभाग ५) यामधील ९ व्या प्रकरणात सांपडेल. या ठिकाणी थोडे तत्विक विवेचन दिले आहे.

प्राचीन भारतीय प्रथम रोग हे राक्षसांनी आणलेले म्हणून समजूत त्यावर मंत्रतंत्राचा इलाज करीत हे अथर्ववेदातील औषधीमंत्रावरून दिसून येईल. चरकसुध्रतादि शास्त्रीय ग्रंथातून सुद्धा भूताने पछाडल्यामुळे मनोदोषित येत अशा तऱ्हेचे उल्लेख आहेत. पुत्रजन्माची कल्पना भारतीयात जेव्हा शिरली तेव्हा रोग का होतात, याची नवीन उपपत्ति देण्यात येऊ लागली ती म्हणजे पूर्वजन्मीचा पापे, या जन्मी रोग, ज्येष्ठे प्रवृत्ती आणिताने हो होय. या कर्मविपाकाच्या सिद्धांतप्रमाणे या जन्मी ब्रह्महत्या करणारास पुढील जन्मी क्षय होईल, दाहत्याचे दात फाळे पडतील, अन्नचोरास अग्निमाद्य येईल वगैरे या पूर्वजन्मीच्या पापांबद्दल प्रायश्चित्तेहि देण्यात येतात.

यापुढील जास्त सयुक्त व प्रौढ सिद्धांत म्हणजे जंतूंचा. ढोके, कान, डोळे, आतडी इत्यादीकांची दुखणी जंतुजन्य असतात आधुनिक सूक्ष्मजंतुशास्त्राचे बीज या सिद्धांतात सापडेल.

प्राचीन काळी रोगावर उपाय म्हणून जादूदोषे करीत. पुष्कळदा रोगांवरील उपाय होमिओपाथी किंवा ह्योपाथी तत्वाप्रमाणे असत उदाहरणार्थ, काबीज झालेल्या रोग्याचा पिचळा रंग ज्या ठिकाणी तो असले तेथे—म्हणजे पीत सूर्य किंवा पीत पक्षी—पाठवून देण्याचा प्रयत्न करीत. वरुणने पाठविलेला जलोदर रोग घालविण्याकरिता रोग्याच्या डोक्यावर दर्भीनी पाणी शिंपडीत पाडरे कुठ जाण्याकरिता काळी वनस्पति लावीत. पुष्कळदा रोगावर आप व अग्नि हे रामबाण समजत. [वैद्यक (वैदिक) पहा.]

आर्यवैद्यकाचा दुसरा काळ म्हणजे जीवक कोमारभचा (कुमारभूषा) पासूनचा जीवक हा सुद्धा समकालीन असून नावाप्रमाणे बालरोगवैद्य होता. बौद्धकालीन वैद्यक चांगले नावाजलेले असून चाबेर हस्तलिखितात त्यावर एक बुद्धकालीन ग्रंथ आहे बौद्ध राजांनी दण्डालये, दवाखाने वगैरे रोगनिवारणसंस्था काढलेल्या परिचित आहेतच. या पुढील काळ चरक, सुध्रतादिकांचा होय. या काळातील ग्रंथांचा बौद्धग्रंथांशी विरोध नसे. सुध्रत, वाग्भटादीन भारतीय शास्त्रज्ञांच्या आधुनिक युरोपीय शास्त्रक्रियापद्धतीची जननी होय हे युरोपीय पंडितानाहि कबूल आहे. भारतीय वैद्यक वैद्यकग्रंथ यांना परदेशी मागणी असे. तथापि शास्त्रविकास झाला तरी पूर्वीच्या कोणत्याहि कल्पना सुटल्या नव्हत्या. निचूसापावर मंत्र, देवीगोवराकरिता शीतलादेवीची पूजा, भूतबाघेवर उपाय, सटवीची पूजा या गोष्टी असतच व अद्यापिहि आहेतच. चरककालानंतर टीकोपटीका नाडीपरीक्षा व रसायन वगैरे शास्त्राखेरीज शास्त्रीय उपपत्तीत मुळीच भर पडली नाही म्हटले तरी चालेल व त्यामुळे हे वैद्यक सध्या मागसलेले असून सुशिक्षितकडून आज त्याचा गौरव होत नाही आर्य

वैद्यकातील प्रत्येक रोगावरील निदान-चिकित्सा—त्या त्या रोगावरील लेखात येईल तेव्हा येथे जास्त विवेचन केले नाही.

[वा ख य—च्युमकीळ—अथर्ववेद. जैली—मेडिसिन. वाईन—कॅमेरी ऑन दि हिंदु सिस्टिम ऑफ मेडिसिन. कलाढ—अल्टिन्डिसेस झोबेररिचुअल, गॅमस्टर्डम १९००. विटरनिझफेक—मेडिसिन इन एन्शंट इंडिया (' नेचर ' ७ जुलै १८९८) सर भगवतसिंहजी—ए शॉर्ट हिस्टरी ऑफ आर्यन मेडिकल सायन्स, लंडन १८९६ पी. जी. रॉय—हिस्टरी ऑफ हिंदु केमिस्ट्री जैली—डिसेज अँड मेडिसिन (ए रि. ए पु. ४) दत्त—आर्यन सिव्हिलिझेशन विशांतेतिहास इत्यादि]

आर्यशूर—शूर किंवा आर्यशूर हा बराच प्रसिद्ध कवि असून हा बरी बराच उत्तरकालीन दिसतो तरी बहुधा अथर्वोपाया संप्रदायातील असावा याच्या जातकमालेची भाषा व रचनापद्धति अगदी सूत्रालंकाराच्या पद्धतीसारखीच आहे. परंतु " जातकमाला " हे वास्तविक एका समूहाचे नाव आहे. कित्येक कवींनी जातकमाला लिहिल्या आहेत, म्हणजे स्थानी निवडक जातकें खुर्वादार गद्यपद्यात्मक भाषेत पुन्हा लिहून काढिली आहेत आर्यशूरानेहि नवीन गोष्टी लिहिण्याची तसदी घेतली नाही. त्याने जुन्याच गोष्टी सुंदर खुर्वादार भाषेत पुन्हा कथन केलेल्या आहेत. यातलं गद्य व पद्य काव्यदृष्ट्या उत्कृष्ट व शुद्ध असून त्यात कृत्रिमते-पेशा खुर्वादारपणा अधिक दिसून येतो. उपायप्रमाणे धर्मोपदेश वरितेवेळी भिक्षुना प्रवचनाच्या उपयोगासाठी जातकाची योजना झालेली आहे. त्याचप्रमाणे धर्मप्रचारकासाठी जातक मालेची योजना झालेली असावी. तथापि हा कवि बहुधा राजदरबारां धर्मोपदेशाचे काम करीत असल्यामुळे संस्कृत काव्य उद्याना पूर्णपणे समजत असे अशा द्रव्याच्या मंडळीत धर्मोपदेश करित असलेल्या भिक्षुकडेच फक्त या कवींचे लक्ष होतें. जातकमाला या ग्रंथात चौथीय जातकें असून ती चरियापिटकातील पत्तीस जातकप्रमाणेच, बौधिसत्त्वाच्या पारमितांचे ज्ञान करून देण्यासाठी लिहिलेली आहेत. बहुतेक सर्व कथानकें जातक ग्रंथामध्ये आलेली असून, बारा कथानकें चरियापिटकात आलेली आहेत पालिजातकसमुच्चयात ज्या थोड्या गोष्टी मोडून दिलेल्या आहेत त्यांपैकी, एक ' क्षुधापीडित व्याघ्री आपल्या पित्रांना खाऊन टाकण्याच्या वेतात आहे. असे पहाताच दिला अन्न पुरविण्यासाठी बौधिसत्त्वाने स्वतः आपल्या प्राण दिला ' ही पहिली गोष्ट आहे हो लाक्षागिक गोष्ट येथे थोडक्यात देतो.

' पूर्वे जन्मो गुरुर्न मर्वे प्राण्यावर अत्युत्कट व निःस्वार्थी प्रेम दाखवून सर्व प्राण्याच्या जीवितामध्ये तो स्वतः गहन गेठा होता म्हणून सुद्धगुरूवर आपण अतिशय प्रेम केले पाहिजे ' नंतर, उदाहरणार्थ, गुरुच्या पुर्वे जन्मातील एक खालील मन्त्रमुक्त कृत्य मागितलेले आहे ज्याने आपल्या

कुराममुद्रांते व सदगुणाने आपल्या सुरुचे समाधान वेले, जो सदगुणनिर्माणामध्ये पारंगत होता व जो तीन रत्नांची पूजा करीत असे त्या माझ्या पूज्य गुरूने त्या अद्भुत कृत्यांची तारीफ केलेली आहे. आपल्या विलक्षण वचन-प्रमाणे, देणगी देऊन, प्रेमयुक्त मायणकरून, मदत करून व सहजस्फूर्तीच्या योगाने व प्रेमाच्या योगाने उत्पन्न झालेली अशी इतर दयायुक्त निर्दोष कृत्ये करून त्या वेळीं बोधिसत्त्वाने (जो इही गुरू आहे) सर्व जगतावर उपपन्न केले, अतिशय विद्वान्, कर्तव्यनिष्ठ, मदत्तारावद्दल प्रसिद्ध असलेल्या ब्राह्मण कुटुंबात त्याने जन्म घेतला. ” तो मोठा ब्राह्म्यावर त्याने सर्व कलामध्ये व शास्त्रामध्ये मोठे प्राविण्य मिळविले. त्याला मोठी संपत्ति मिळून मानमरातबहि मिळाले. परंतु संसारामध्ये आनंद न मानता लवकरच त्याने एकातबाव पत्करिला. अरण्यामध्ये तो धर्मपरायण यति होऊन राहिला. एके दिवशी एका शिष्याला यशोवर घेऊन तो टेकड्यावर हिंडत असता निःशेकरणे दुष्ट पिण्यासाठी जवळ आलेल्या आपल्या पितास धुपापादित अशी एक तहण व्याघ्री एका गुहेमध्ये खाऊन टाकण्याच्या घेतात आहे असे त्याच्या दृष्टीस पडले.

‘ उद्याप्रमाणे धरणीकंपाच्या वेळी नगराजहि कंपाग्रमान होतो, त्याप्रमाणे स्वतः शूर असूनहि आपल्या शेजाराच्या प्राण्याच्या दुःखाबद्दल कळवळा येऊन बोधिसत्त्वालाहि तो प्रकार पाहून भीति वाटली.

स्वानवर मोठे संकट आले असता दयाळु लोक धिम्मेपणाने बागतात, परंतु दुसऱ्यावर लहानसे संकट आले असताहि ते कंथित होऊन नातात हे आश्चर्यकारक आहे. ”

नंतर केवळ एकात पाहिले या निमित्ताने त्याने आपल्या शिष्यास सास आणण्यासाठी पाठविले; कारण, त्या वाघाच्या पिताचा ओव वाचविण्यासाठी व व्याघ्राच्या अक्षयस्थानी पडण्यासाठी त्या कळवावरून उडी टाकण्याचा त्याने अंगेदरच निधय केला होता. आपला देह दुष्ट्याला अर्पण करण्याशिवाय या निरर्थक नश्वर देहाचा दुसरा काही एक उपयोग नाही, हे जाणून त्याने हा निधय केला होता. शिवाय असे केल्याने जगात सत्कृत्य करू इच्छिणाऱ्यास प्रोत्साहन मिळेल, स्वार्थसाधू लोकांची मानखंडना होईल, सत्कर्म करणाऱ्यास स्वर्गाचा मार्ग दाखविल्यासारखे होईल, व आपल्या स्वतःला तारकाल उत्कृष्ट आत्मप्रबोधन होईल; असे त्यास वाटत होते; त्याला याशिवाय काही एक नको होते

“ मद्भक्ताक्षेसाठी, कीर्तिसाठी स्वर्गातील सुखासाठी, साधर्म्यास मिळविण्यासाठी किंवा मला निरंतर सुख मिळ्यादी यासाठीहि मी हे कृत्य करीत नसून फक्त माझ्या शेजाऱ्याच्या कल्याणासाठी मी हे करित आहे अशी वस्तु-विधिति असल्यामुळे, जगांतील सर्व दुःखाचा परिहार करण्याचे व ज्याप्रमाणे सूर्य नेहमी प्रकाश देऊन अंधकार

नाहीसा करितो त्याप्रमाणे उदार करण्याचे माझ्या नशीबी असो ”

असे म्हणून त्याने गुहेत उडी टाकिली. त्या आवाजाच्या योगाने व्याघ्रीचे लक्ष तिकडे जाऊन तिने आपल्या पितास सोडून दिले, व बोधिसत्त्वाला खाऊन टाकण्यासाठी तिने त्याच्यावर दृष्ट पडतली; तो शिष्य परत आल्यावर त्याच्या दृष्टीस नेह्या हा देखावा पडला तेव्हा त्याला अत्यंत कळवळा येऊन त्याने त्या महात्म्याची ज्यांत स्तुती आहे असे काही श्लोक म्हटले शिष्यक राहिलेल्या अर्थावर, पुण्याला, रत्ने व वृक्ष व चन्दन टाकून, मनुष्ये व देव यांनी त्याची वाहवा केली. दुसऱ्या कित्येक कथानका-मध्येहि बोधिसत्त्वाच्या अमर्याद दयाळूपणाचे वर्णन केले आहे.

त्यावेळीं हिंदुस्थानात विशेष लोकप्रिय व बऱ्याच प्रचलित असलेल्या ग्रंथांपैकी एक अशी इतिहासाने जातकमालेची स्तुती केली आहे. अर्जुनाच्या लेण्यातील चित्रामध्ये, जातक मार्तेतील कथासंबंधी चित्रे असून समर्पण लेखामध्ये आर्य शूराने केलेल श्लोक आहेत. प्राचीन लिपिविद्येप्रमाणे, हे खोदीव लेख इसवी सनाच्या सहाव्या शतकातील असावेत. ज्याअर्धी आर्यशूराच्या दुसऱ्या एका ग्रंथाचे इ. स. ३४३ त चिनी भाषेत भाषांतर झाले होते त्याअर्धी हा कनि बहुधा इसवी सनाच्या चौथ्या शतकात होऊन गेला असावा.

[संदर्भ वाङ्मय—निदर्निष्ठ—हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर (बौद्धाळ). जातकमाला—हा सखोभो. सारी-जमर्थे प्रो. कर्नेचे प्रसिद्ध केले आहे. द्विषे स्वैरने भाषांतर केले आहे. (लंडन, १८९५).]

आर्यसमाज, संस्था १ क—आर्यसमाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती हे काठेबाबातील मोरवी संस्थाना-तल्या एका खेड्यात १८२४ साली जन्मले. त्यांनी आपल्या हयातीत आपले मूळ नाव किंवा जन्मस्थान कधीहि कोणास सांगितले नाही; व याचे कारण, अंगेकारलेला धर्मकार्योत नातेवाईक येऊन अडथळा करतील किंवा मरणो-त्तर समाजाचा आधिपति म्हणून कोणी आपला नातेवाईक वारसा हक सांगू लागेल, असे स्वामी सांगत असत. तथापि १८८३ मध्ये स्वामी परलोकावाधी ब्राह्म्यावर त्यांचे खरे नाव मूलशंकर अंबाशंकर असल्याचे माहीत झाले. स्वामींचे वडील अंबाशंकर हे ब्राह्मण जातीचे शैवपंथी सुखवस्तु शहस्थ अभूत त्याचा थंदा पेढीवाल्याचा होता. मूलशंकर उर्फ स्वामी दयानंदसरस्वती यांच्या आयुष्याचे तीन विभाग पडतात पहिला. पूर्व वय (१८२४—१८४५), दुसरा प्रवास व अध्ययन (१८४५—१८६३), तिसरा सार्वजनिक कार्ये (१८६३—१८८३). आयुष्यातील पहिल्या दोन विभागांची माहिती स्वामींनी स्वतः लिहून ठेवलेल्या आत्मचरित्रावरून चांगली मिळते.

आर्यसमाजाच्या या संस्थापकांच्या धर्मबुद्धीनेचंयाने त्याच्या पूर्वे वयात तीन महत्त्वाच्या गोष्टी दिसून येतात. पहिली चवदाव्या वर्षीय मूर्तिपूजेविषयक केलेले बंद. त्याचे कारण शैव संप्रदायांनुसार एका शिवरात्र्याच्या दिवशी उपासण करून राजा शिवालायात यजन पूजन व जाग्रण करीत असता त्यानी शिवाच्या मूर्तीवर एक उंदीर इकडे तिकडे वागडताना व नैवेद्य खाताना पाहिला दुसरा गोष्ट संसारत्याग करून मोक्ष मिळवण्याचा त्याने केलेला निश्चय, याचे कारण वशिष्ठीच्या मृत्यूमुळे त्याला झालेले अपरंपार दुःख. तिसरी गोष्ट एकदिवसाच्या वर्षी त्यानी केलेला गृहत्याग. याचे कारण त्याच्या आईबापांनी जुळवून आणलेला विवाह टाळण्याची त्याची इच्छा. साप्रमाणे मूर्तिपूजेविषयक बंद, मोक्ष मिळवण्याचा निश्चय, आणि संसारत्याग या तीन गोष्टीनी स्वामींच्या भावी आयुष्याचा पाया घातला गेला या पूर्वे इतिहासाबद्दल कोणत्या तोंडा येण्याचे कारण नाही. कारण स्वामीचे मूर्तिपूजेविषयक मन अखेरपर्यंत कायम होते, आणि मूर्तिपूजेविषयक सळसळ स्वामींनी इतिहास पाहो, इत्यादि प्रमुख क्षेत्रां केली. संसारबाधलेल्या त्याच्या विरकीचूद्धि कोणास संशय येण्याचे कारण नाही. कारण स्वामींनी एकरा मे घर सोडले ते आप्तेष्टांचे दर्शन घेण्यास सर्व हयातत एकदाहि ते गृहाकडे गेले नव्हते.

घर सोडल्यानंतर अठरा वर्षे स्वामींनी संन्याशी होऊन प्रवास करण्यात व निरनिराळ्या गुरुपासून ज्ञान संपादण्यात घालविली, त्यात प्रथमपासूनच त्याच्या मनावर वैदिकधर्माचा फार परिणाम झाला व व्यापकत आत्मा आणि परमात्मा एकच असल्याबद्दल त्याची खात्री पडली. शब्द-वर्चाभ्रमाची दीक्षा देऊन त्याचे नाव गुरुचैतन्य असे ठेवण्यात आले. पुढे चवथ्या संन्यासाभ्रमाची दीक्षा देऊन त्याला दयानंद सरस्वती हे नाव देण्यात आले. तथापि पुढे लवकरच स्वामी वेदातमार्ग सोडून योगमार्गाकडे वळले, आणि त्यानंतर त्यानीच्य करिपावर अखेरचा धार्मिक परिणाम मधुरा येथे रहाणाऱ्या स्वामी विरजानंद सरस्वती नांवाच्या एका अंध वैदिक विद्वानाचा झाला. हा वैदिक अलीकडील संस्कृत शास्त्रमग्याना पक्षा द्वेष्टा होता त्याने वेद शिखरविषयास आरंभ करणाऱ्यांनी सर्व अलीकडील संस्कृत ग्रंथ घेऊन देण्यास सांगितले व दयानंदांनी तसे केल्यावर त्यानी वेद शिकवले. वेदाध्ययन पुरे झाल्यावर त्या अंध गुरूने "आता जगांत दिवून मनुष्य जातीला आपल्या ज्ञानाचा उपदेश वर" अशी आशीर्वादात्मक आज्ञा केली. येथे दयानंदांच्या आयुष्याचा दुसरा माग संपतो.

स्वामींच्या धार्मिक मताचा इतिहास थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहे. प्रथम पौर्वाणिक धर्मातील मताचा, नंतर तत्त्वज्ञानात्मक धर्मातील मताचा, आणि अखेर वैदिक धर्मातील मताचा याचा स्वरूप मनावर पडला.

स्वामी शैवपंथ सोडून वेदातमार्ग बनले, व शेवटी सांख्य योगाला नेवटपर्यंत चिरंतून राहिले. सर्व वेदधर्माचा अर्थ सांख्ययोगावर लावला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. आयुष्याची शेवटली योग वर्षे स्वामींनी सांख्यिक ज्ञानात घालविली. या काळात धर्मोपदेश करीत सर्व हिंदुस्थानभर ते फिरले, पुण्यामुंबईपासून कलकत्त्यापर्यंत व उत्तरेम लाहोरपर्यंत मोठमोठे पंडित, मोठवी व मिशनरी यांच्या घरोघर त्यांनी वादविवाद केले. प्रथम चार वर्षे स्वतंत्रप्रातिपादन केल्यावर अधिक ध्यानमग्न वरण्याकरिता व चारित्र्य उत्तम बनविण्याकरिता ते संकेच्छा कार्या जाऊन राहिले या अल्पकालीन एकांतवासात असताना स्वामी प्रत्यक्ष भेटून आलेल्या एका युरोपीय मिशनर्याने त्यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे लिहून टाकिले आहेः—

"सायकली नदीच्या काळवंटात पाण्याच्या काठाजवळ बसलेल्या एका फकीराची भेट मी घेतली. त्याच्या विद्वत्तेबद्दल व पवित्राचरणाबद्दल मी अगोदर जागर घेतून पुष्कळ काळ्या सोडून ऐकले होते त्या ठिकाणी तो फकीर एका गवताच्या आगगावर बसलेला होता. त्याचे शरीर नीमासारखे भडम व माहज्ज अहून चेहरा पाण्यादार होता तो बहुतेक नम्रप्राय स्थितीत होता. मी जवळ गेल्याबरोबर त्याने अत्यंत संभाषणसुखाने केली. संसाराचा पूर्ण त्याग करून परमेश्वरचित्तात तो काल घालवत असे. झालेल्या संभाषणाबद्दल गदगद फकीराचे मन सुसंस्कृत आणि बुद्धि प्राचीन वैदिक ज्ञानात रवेन असल्याचे दिसून आले. तो संस्कृतमध्ये बोलत होता त्यामुळे आमचे संभाषण एका दुभाष्या मार्फत झाले."

सुमारे अडीच वर्षांनी स्वामी दयानंद एकांतवासा सोडून पुन्हा सांख्यिक वादविवाद करीत फिरू लागले. हिंदूंचे प्रसिद्ध क्षेत्र काशी वगैरे ठिकाणी ते सुद्धा वेदामध्ये मूर्तिपूजा अर्धे काय या विषयावर व्याख्याने देत असत. मूर्तिपूजेविषयक त्यांनी फार जोराची मोहीम सुरू केली, व त्या कामां आपला दृढनिश्चय तसेच स्वतःचे मोठे पंडित आणि अमास्यय वदनुत्त स्वामी सर्व केले.

सुमारे येथे १८७५ एप्रिल १० रोजी स्वामी दयानंदांनी आपला आर्यसमाज स्थापन केला १८७७ मध्ये दिवा येथे झालेल्या शब्दा दरबाराच्या वेळी हजर राहून स्वामींनी पंथावादीत कोही सुप्रसिद्ध गृहस्थांच्या गाठी घेतल्या. तेव्हा पंथावादी येण्याबद्दल त्यांना आश्चर्य झाले. ते मान्य करून स्वामी त्या प्रांतात गेले ती त्यांनी पंथावादी पद्धतीच भेट होती. त्याच्या मध्येने पुढे जेथे विजय मिळविले ते खेज हेंच होय. १८८८ ते १८८९ या काळात आर्यसमाज आणि मिठांसीकलकत्ता सोमापटी यांच्या दरम्यान मोठा चमत्कारिक संबंध आला; पण पुढे दोघ परस्पराबद्दल नाखुद झाले; कारण देशाच्या प्रत्यक्ष स्वरूपाबद्दल त्यांच्यामध्ये मोठा मतभेद उत्पन्न झाला. याशिवाय स्वामी दयानंदांचा

जन्मनामाचे देवेंद्रनाथ टाकूर आणि केदारचंद्रसेन, थिऑफॉर्फिलस गोसायटोचे मॅडम ब्लॅन्हाटस्की आणि कर्नेल आल्फोर्ट, प्रार्थनासमाजाचे भोळानाथ सारामाई, सुधारक मुसुलमानी पंथाचे सर सय्यद अहमद, आणि ख्रिस्ती पंथाचे डॉ. टी. जे. स्कॉट आणि रेव्ह. जे. प्रे. इत्यादि निरनिराळ्या संप्रदायांच्या पुढाऱ्यांनी सर्वच आला. स्वामी दयानंदांनी प्रार्थनासमाज, ब्रह्मसमाज व आर्यसमाज सर्व एक करवें अशी सूचना त्या त्या समाजाच्या पुढाऱ्यांनी केली होती; पण ती कोणासच मान्य झाली नाही.

१८८२-१८८३ मध्ये त्यांनी रायपुताल्याला भेट दिली आणि तिथे ते अनेक संस्थापिकांचे स्नेही व सहाय्यार बनले. जोधपूरच्या महाराजांची घटकेली वर्तमानबद्दल स्वामींनी चांगली कानडघाटणी केली असे सांगतात. या नंतर लवकरच स्वामी भाजारी पडले. त्यांना अन्नामधून विष्णुयोग केला गेला असे कोणी म्हणतात. ते काही असले तरी हे मात्र खरे की, त्याच दुखण्यात स्वामींचा वाढत झाला. १८८३ ऑक्टोबर ३० रोजी आगमोर येथे स्वामी वयाच्या एकूणमाठाऱ्या वर्षी परलोकवासी झाले.

स्वामी दयानंदांची प्रकृति कारच चांगली, वेदवा अन्य आणि मन हळनिधर्मी होते. गृहीतपूजांबरोबरच्या वादविवादाने महामूर्ख हें विशेषण त्यांच्या तोंडून फार येत असे. त्यांचे संस्कृत ग्रंथांतील पांडित्य, सम्यसूचकता आणि आत्म विश्वास यांच्या पुढाऱ्याला योग्य अशीच होती.

मु. प्य त लें.—प्रत्येक आर्यधर्मीयाने पालावयाची मुख्य दहा तत्वे पुढील प्रमाणे आहेत:—

(१) सर्व धर्माय ज्ञानाचा उगम व सर्व वर्तूच आदि-कारण परमेश्वर आहे.

(२) ईश्वर सत् चित् व अर्नदस्वरूपी आहे. तो अनादि, अनंत, निराकार, निष्कलंक, सर्वशक्तिमान्, सर्व-साक्षी, परमस्वायी, व परमदयाळू, सर्व ज्ञानाचा निर्माता, शास्ता, व पालक आहे. पूजा अथवा उपासना ही त्याचीच करानी.

(३) वेद हे त्याचे निष्कास आहेत; व सर्व धर्माय ज्ञानाचा उगम वेदातच असल्यामुळे वेदांचे अध्ययन करणे व करविणे हे प्रत्येक आर्यांचे आवश्यक व पवित्र कर्तव्य आहे.

(४) प्रत्येक आर्याने सत्याचे प्रवृत्त करण्यास व अस-त्याचा त्याग करण्यास तयार असले पाहिजे.

(५) व्यवहारातील प्रत्येक कृत्त घर्माळा—सदाचा-राता—घरून असले पाहिजे. म्हणजे ते करणे हें नीतिमा-याला धरून आहे की नाही, याचा पूर्ण विचार करून ते केले पाहिजे.

(६) आधिभौतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक वगैरे प्रत्येक बाबतीत सुधारणा करून मनुष्यजातीचे सर्वोत्तीर्ण कल्याण साधणे हाच आर्यसमाजाचा मुख्य उद्देश आहे.

(७) सर्वोत्ती प्रेमाने व न्यायाने वागणे हे प्रत्येक आर्यांचे कर्तव्य आहे.

(८) अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानाचा सार्वत्रिक प्रसार झालाच पाहिजे.

(९) केवळ स्वतःच्या कल्याणाने कोणीहि संतुष्ट राहू नये; तर दुसऱ्याच्या कल्याणांतच आपले कल्याण आहे अशी सदोदित भावना ठेवावी.

(१०) सार्वजनिक हिताहिताचा प्रश्न येथे उद्भवेल तेथे कोणाहि व्यक्तीने आपल्या विशिष्ट मताचा अगर विचा-राचा आपद धरू नये. पण ज्या गोष्टी केवळ सामाजिक व वैयक्तिक हिताहिताच्या असतील त्यांत प्रत्येक व्यक्तीस वाटले तसे वागण्याची पूर्ण मोकळीक असवी, [वि. ज्ञान. वि. पु. ४८ पृष्ठ ३५५].

आर्यसमाजाच्या तत्वांपैकी परमेश्वराचे अस्तित्व व स्वरूप आणि वैदिक ग्रंथांतील सिद्धांत यासंबंधाची पहिली तीन तत्वे धार्मिक व अंत्यत महत्त्वाची आहेत. व काही तत्वे केवळ नीतिविषयक नियम आहेत. यावरून असे दिसून येईल की आर्यसमाजाची धर्मसूत्रे आगदी चौकक्यात आहेत. वरील दहा तत्वे शब्दांच्या कमवात फरकाने अनेक ठाकणी प्रसिद्ध झालेली आहेत. विशिष्ट शब्दाबद्दल या धर्म पंथाचा मुळीच आपद नवतो.

आर्यसमाजाच्या मुख्य तत्वांचा विचार करण्यापूर्वी त्याच्या संस्थापकाच्या मनात मुख्य उद्देश काय होता हे लक्षांत घेतले पाहिजे. तो उद्देश म्हणजे हिंदुस्थानची धार्मिक, राजकीय आणि शास्त्रीय बाबतीत उन्नति करणे हा होय. देशांत पसरलेली अनेक धर्ममते पाहून या संस्थापकाचे मन प्रथम योग्यच गेले. या धर्मपंथापैकी मुसलमानी आणि ख्रिस्ती हे धर्मपंथ पथिकेकडून आलेले आहेत. एतदे-हाय तो हिंदु धर्म तो अनेक मतांचे कडबोळे असून त्यात संकराचायोंच्या अद्वैतसिद्धांतापासून संप्रभुतातील प्राप्य व अश्लील धार्मिक विधींचा अंतर्भाव होत असतो. आणि हिंदू धर्मातील त्या सर्व पंथांना सामान्य असलेला नातिभेदहि आहे. अशा धार्मिक परिस्थितीचा व लावेकच्या राजकीय परिस्थितीचा संप्रदायस्वरूपावर मरिणास झाला आहे.

त्यावेळी सर्व हिंदुस्थानावर विदिगांचा मुख्यस्थित राज्य-कारभार चालू झालेला होता; आणि रेवे, तारायेंत्र, कारवे, आगवेटी, इत्यादि अनेक प्रकारची साधने पाश्चात्यांच्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रगतीची साक्ष देत होती. अशा वि तित स्वामी दयानंदांनी नेह्दा सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला, तेव्हा हिंदुस्थानची भूतकालीन स्थितीच नव्हे तर वर्तमान-कालीन स्थितीहि उत्तम अवलोकन करावयास सांपडली, आणि वेद, उपनिषदे, सूत्रे आणि रामायणमहाभारतादि काव्ये यांच्या अभ्यासाबरोबर ईश्वरी आपेतील नव्या नव्या शास्त्रीय शोधांचे प्रप व इतर अनेक पाश्चात्य विचारानी

मरलेले मंत्र याचावयव मिळाले. अशा ज्ञानाभेदानंतर हिंदू धर्माच्या सुधारणेचा प्रश्न स्वाभिच्या पुढे उभा राहिला. ही सुधारणा जुन्या आणि नव्याचा पौरस्त्य आणि पाश्चात्य विचारांचा मिलाफ करून त्यात हिंदू लोकांची बौद्धिक आणि आध्यात्मिक परंपरा कायम राहिल व त्या परोबराच इतर राष्ट्रांनी ज्ञानाच्या क्षेत्रात मिळवलेल्या निष्सायबद्ध योग्य आदायुद्धे राहिल अशा तःहेची धर्मांत सुधारणा स्वाभिच्या फाहिले होती. नव्या सुधारलेल्या धर्मपंथाचा तत्वे सर्व नवाला मान्य होतील अशी करण्याचा स्वाभिचा हेतु होता. हा उद्देश साधण्यास अपौरुषेय उर्फ ईश्वरप्रणीत असे जे वेद, त्या मंत्रातील तत्वावर आपला धर्मपंथ उभारावा असे स्वाभिनी ठरविले.

दयानंदसरस्वती आणि मार्टिन लूथर यांच्यामध्ये अनेक बाबतीत साम्य आहे. ज्याप्रमाणे मार्टिन लूथर युरोपमध्ये ग्रीक, लॅटीन विद्याचे पुनरुज्जीवन झाल्यावर जन्मास आला, त्याप्रमाणे दयानंदहि हिंदुस्थानात विद्याच्या अलोकडे झालेल्या पुनरुज्जीवनानंतर जन्मास आले. दोघानाहि जुन्या नव्यामधला झगडा स्पष्ट भासू लागला. दोघेहि आगपल्या परीने नवमतत्वा पुरस्कार वरू लागले. लूथरने पापविमोचन पत्रावर (इंडुमन्थेस) हल्ला केला; दयानंदांनी मूर्तिपूजेवर हल्ला केला. लूथरने रोम येथील पोपच्या संप्रदायाविरुद्ध बंड करून प्रलक्ष बायबल मंत्राला सर्वस्वी प्रमाण मानण्यास पुढ्यात केले, त्याप्रमाणे स्वाभि दयानंदांनीहि स्मृतिप्रणीत प्राज्ञाणे धर्माला विरोध करून जुन्या अर्थत प्राचीन अशा वैदिक मंत्राच्या आधारावर नवा पंथ काढला. लूथरचा मंत्र " जुन्या मूळ बायबल मंत्राप्रमाणे चाला " असा होता आणि स्वाभि दयानंदांचा मंत्र जुन्या मूळ वेदमंत्राप्रमाणे चाला ' असा होता. ही दुसऱ्या चरित्रनिपयक मान्य करता येत नाही स्वाभि सग्याची असल्यामुळे राजा भव मिळविण्यासाठी लूथर जशी लढपट्टीची करी तशी स्वाभिचा करायो लागला नाही. शिवाय दुर्बल समुच्चयास दलवान करणे हा स्वाभिचा हेतु होता, लूथरचा नव्हेता, हा फरकहि लक्षात ठेवला पाहिजे.

स्वाभि दयानंद वेदमंत्राधर्मीय एकंदर सिद्धांत पुढील प्रमाणे मांडीत असत. वेद त्या शब्दाचा अर्थ ' ज्ञान ' असा आहे. वेदमंत्रातील ज्ञान ईश्वरप्रणीत असल्यामुळे अरपेत शुद्ध आणि परिपूर्ण आहे. असा त्या ईश्वरी ज्ञानाने भरलेल्या मंत्रात सर्व तात्प्राची मूलतत्वे प्रथित केलेला आहेत. जगातील एकंदर तत्वे ईश्वराने दोन मार्गांनी व्यक्त केले आहेत. (१) चार वेदांच्या द्वारे. हे वेद प्रथम आग्नि, वायू, सूर्य आणि भावना या चार स्त्रीय कौट्याधि वर्णपूर्वी, अगदुपत्तीच्या आरंभी, निवडिले; आणि (२) प्रत्यक्ष पृथी उत्पन्न करून तिच्या द्वारे या मूर्तीच्या उत्पत्ति स्थिति-कथांची तत्वे वेदांत प्रथित केलेली आहेत. वेदांतील तत्वे आणि मूर्तीतील तत्वे यांच्यासह आत्यंतिक साम्य आहे.

एकांतील तत्वे दुसऱ्यांतील तत्वांशी संतोतत जुळतात. स्वाभि दयानंद म्हणतः— " वेदांतील तत्वे स्वयंसिद्ध आहेत. याबद्दल हाका देव्याम विलकूल जागा नाही. कारण या ईश्वरप्रणीत मंत्रांतील तत्वेच सग्यावारच्या मूर्तीत सर्वत्र व्यक्त झालेली आहेत. "

या ठिकाणी वेद हा शब्द द्वयर्था वापरला आहे हे नीट लक्षात घेतले पाहिजे. एक अर्थ असा की, ईश्वरप्रणीत ज्ञान, म्हणजे सर्वज्ञ अशा ईश्वराचे ज्ञान आणि वेद म्हणजे जुन्या संस्कृत भाषेतील चार वेदमंत्र. हे दोन अर्थ अगदी निरनिराळे आहेत. पहिल्या अर्थावरून कोणी हाका देणार नाही; परंतु संस्कृत भाषेतले चार वेद मंत्र हेच सर्व ईश्वरप्रणीत ज्ञान असा जो स्वामी अर्थ करितात तो माय मान्य होण्यासारखा नाही; परंतु स्वामी माय वेदात सर्व ईश्वरप्रणीत ज्ञान आहे म्हणजेच अर्थात वेद-मंत्रात सर्व शास्त्रीय तत्वे सांगितलेली आहेत असे मानोत असत. अशी भ्रम्य वनल्यावर प्राचीन, अर्वाचीन, अगदी अलंकडोल प्रत्येक शास्त्रीय शोध निदान गौरवपूर्ण तरी वेदमंत्रात सांगितलेला असला पाहिजे असा निर्णय स्वाभिनी ठरविला. अर्थात अलंकडे पाश्चात्य देशात ने नवे शास्त्रीय शोध लागले आहेत ते सर्व पौरस्त्य देशा-तील आमच्या पूर्वज ऋषींच्या ज्ञानचक्षूंस अवगत झालेले होते. तारपर्यंत, ज्ञानचक्षूंनी सर्व गोष्टी आच्छन्न करण्याची दिव्य देणगी ईश्वराने पौरस्त्य देशातील आमच्या पूर्वजांना दिली होती, तर सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष करून दाखविण्याची देणगी त्याच परमेश्वराने आधुनिक पाश्चात्य लोकांना दिली आहे. सर्व शास्त्रीय शोधांचा कार्यक्रम पौरस्त्यांनी पाळून दिला आहे; आणि तो अमळात आणण्याचे काम पाश्चात्यांनी केले आहे. याप्रमाणे स्वाभि दयानंदांनी पौरस्त्यांना योग्य ते श्रेय दिले असून पाश्चात्यांनाहि योग्य ते श्रेय त्यांच्या पदरात टाकले आहे. आणि स्वाभि दयानंद म्हणत असत की, वेदांमध्ये सांगितलेली तत्वे प्रत्यक्ष आमलात आणून दाखविण्यात पाश्चात्य लोक एक प्रकारे नकळत वैदिक धर्माचा अवलंब करीत आहे.

सर्व शास्त्रीय ज्ञान वेदमंत्रात साठवलेले आहे हेच तत्त्व उपर्युक्त करून स्वाभिनी अग्रे प्रतिपादन केले की अलंकडोल सर्व धर्मांचा मूळ उगम व प्रेरणा या वैदिक मंत्रांतूनच झाली आहे वेद हे मूळ मनुष्य जगातील दिलेले ईश्वरी ज्ञान होय. आणि म्हणून पारमार्थिक ज्ञानाचा मूळ उगम तेथे आहे. हे तत्त्व कित्येक लिस्तीलोक मानतात त्या ' आद्यप्रकटाकरणाच्या ' तत्त्वामारसेध आहे.

वैदिक मंत्राधर्माचा अर्थ समाधाने पुढे मांडलेला सिद्धांत येथे प्रमाणे आहे— (१) वेद ईश्वरप्रणीत आहेत कारण, त्यांतील ज्ञानाचा पृथीतील गोष्टांशी पूर्ण मेळ असतो. (२) वेद हा एकदाच मंत्र कायतो ईश्वरप्रणीत

आहे. कारण, दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथांतील ज्ञानाचा हत्का मेळ घुटांतील गोष्टांशी पडत नाही. (३) म्हणून वेद ग्रंथ हे अखिल मानव जातीच्या साप्तायिकज्ञानाचा आगि पार-मार्थिक विचाराचा उगम होत. या मूलापारमुत. सत्ता-नुसार टांगवलेली आर्यसमाजाची दोन महान् कर्तव्ये आहेत ती अशीः—हिंदुस्थानला परत वैदिक मार्गावर नेणे; आणि सर्व जगाला वैदिक धर्म शिकवणे.

यावरून हे स्पष्ट होते की, स्वामी दयानंदाचा मत फार व्यापक होती. ते मोठाली उदात्त स्वप्न पहात होते. सर्व भोक्त्या भविक समजुनी सोडून दिलेल्या, शास्त्रीय ज्ञानाची सर्व फळे वाहता असलेल्या, एकेश्वरी अस-लेल्या, एकेश्वरी मताचा पुरस्कार करणाऱ्या, स्वयंशासित असलेल्या ज्ञानाचा आणि जगातील सर्व शास्त्रीय ज्ञानाचे आणि धर्माचे आद्य उगमस्थान म्हणून मान पावलेल्या अशा हिंदुस्थानाचा रम्य देखावा त्याच्या दृष्टीला दिसत होता.

आर्यसमाजाच्या संस्थापकाच्या मनधर्मुपुढील हें भावी हिंदुस्थानचे उज्वल चित्र खरोखरच फार रमणीय आणि उद्दीपक आहे. परंतु ही उज्वल स्थिति प्राप्त करून घेण्याचे साधन कोणते ? तर बर सांगितल्याप्रमाणे मार्ग वेदाकडे धांव घेणे, आणि त्या प्राचीन वेदाचा अर्थ पिढीमाद संस्कृतज्ञ सांगतील तो नव्हे किंवा चिक-रसक पुढीचे पाठ्याय पंडित सांगतील तोही नव्हे, तर आर्यसमाज. पंडित सांगतील तो मान्य करून त्याप्रमाणे वागणे, हे होय. तात्पर्य, आर्यसमाजाचे धार्मिक आधार ग्रंथ दिशावयाला वेद असले तरी वास्तविक या ग्रंथात आर्यसमाजी विद्वानांच्या बघण्यांतून ज्या गोष्टा दिसतील त्या आधार होत, आणि हे विद्वान अर्थ करून ज्या गोष्टी सांगतात त्या आर्यसमाजाबाहेर कोणाहि पौरुष्य किंवा पाठ्याय संस्कृतज्ञाला मान्य होत नाहीत, कारण हे पंडित एकाच वैदिक शब्दाचे व वाक्याचे आपल्या लहरी प्रमाणे वाटेल तसे चमत्कारिक व निरानेराळे अर्थ लावतात. अगदी अलंकरील काळात लागलेले सर्व शास्त्रीय शोध वेदात सांगितलेले आहेत असें हे विद्वान म्हणतात, या गोष्टीवरून त्यांच्या अर्थ लावण्याच्या करामतीची कोणासहि सहज कल्पना येईल. स्वामी दयानंदांनी वेदांचा जो अर्थ लावलेला आहे त्यात दोन विशेष आहेत: वैदिक कालातील कृतार्थ न घेता केवळ व्युत्पत्तिरूप्या नियणारा अर्थ घेणे, आणि काळ, पुरुष, विभक्ति व अर्थ या सर्व बाबतीत वैदिक रूपे अगदी अनियमित होती असे मानणे. या विधानाच्या प्रतीतीकरीता स्वामी दयानंदाजी ऋग्वेदावरील टीका केली. या संघर्षाने मंत्र-सुद्धा साहब म्हणतात:—दयानंदांनी अगदी अवाक्य असा वैदिक ज्ञानाचा अर्थ लावून त्या ग्रंथात अलंकरील शास्त्रीय शोधासुद्धा सर्व ज्ञान भरलेले आहे अशा स्वतःची व आपल्या

अनुयायांची समजूत करून घेतली आहे. वाक्याची संज्ञे, धाग-गाळ्या, आगवांटी सर्व कांही गोष्टी निदान चीजरूपाने तरी वेदकालीन ऋषींना माहोत होत्या. वेद म्हणजेच जर ज्ञान, तर वेदात नाही अशी गोष्ट टासू शकेल तरी कशी ? असे स्वामींचे म्हणणे आहे ! ! " धाडक्यात सांगायलाचें म्हणजे स्वामींनी लावलेला अर्थ हा सर्व केवळ स्वतःच्या एका सिद्धा-ताला घरून होता, आणि तो सिद्धांत वेदांत एकेश्वरी मत प्रतिपादिले असून 'सर्व शास्त्रांची मूलभूत तऱ्हे त्यांत आहेत' हा होय. ही गोष्ट होमरच्या इलियड किंवा महाभिलेच्या एनि-यड काव्यांत शुद्ध एकेश्वरीमत व सर्व शास्त्रीय शोध दिलेले आढळतात असे म्हणण्यासारखीच हास्यास्पद आहे. वेद ईश्वरप्रणीत असून त्यात फक्त सृष्टिव्यापारासंबंधाची तऱ्हे व नियम असल्यामुळे त्यात ऐतिहासिक स्वयं किंवा व्यक्ती यांचा विलक्षण उल्लेख नाही असाहि आर्यसमाजी पंडि-ताचा आप्त आहे (आर्यपत्रिका-लाहोर १९ मार्चोवर १९०१). एवंच आर्यसमाजाची सर्व तऱ्हे वेदाच्या अशा-स्त्रीय व पूर्वग्रहदूषित अर्थावर उभारलेली आहेत असे डॉ. मिस्टरने आपले मत व्यक्त केले आहे.

दुसऱ्या पक्षाी, अनेक स्मृतिग्रंथ मिळून व्यावहारिक हिंदु धर्माचे जे बहुविध स्वरूप दिसते ते सोडून देऊन मूळ वैदिक ग्रंथ आधारभूत मानण्यात स्वामी दयानंदांनी विशेष हुपारी दाखविली यात शंका नाही. प्राचीन ग्रंथाचे अर्थ लावताना उपयोगात येत असलेली अलंकरील ऐतिहासिक व चिकित्सक पद्धति माहीत असूनहि स्वामींनी वेदांतील शब्दांचे हास्या-स्पद अर्थ लावले ही त्यांची बुद्धिपुःसर केलेली चूक नव्हे. ती विशिष्ट मनःप्रवृत्तीचा परिणाम आहे. अशीच धाडक्याच्या गोष्टीसंबंधीच्या लीलांचा अर्थ लावण्यातहि दिसून येते.

यासंबंधाने एक भारतीय लेखक विविधज्ञानविस्तारात लिहितो:—

वेद हे प्रत्यक्ष ईश्वराचे शब्द—ते मंत्ररूप्या ऋषींनी आप-त्याला दिले आहेत. धर्माचे व आचाराचे, सर्व रहस्य वेदांत आहे वेदात नाही असे काहीच नाही अशी त्यांची निष्ठा होती. पण ही धर्माची गंगाजळी एकाच वागाच्या हातात असावी ही गोष्ट मात्र त्यांना गैर वाटते. ईश्वर व माणूस यामध्ये तिसऱ्या कोणाहि मध्यस्थानी गरज नाही. प्रत्येक व्यक्तीला मग तो जन्मतः कोणत्याहि जातीचा असो—वेदा-ध्ययन करून तद्द्वारा ईश्वराची आराधना करण्याचा हक्क आहे. वेदाचा अर्थ करण्याची वाटेल त्याला मुभा आहे. वेदाचा शास्त्रोक्त पद्धतीने अर्थयुक्त अभ्यास करण्याचा प्रथात मोडल्यापासूनच आर्यधर्माच्या अवनतीम सुचवात आली. आजकाल आपले आचार वेदोक्त व शुद्ध अशा विधानां नियमित नसून अनेक मतांची व वेदगळ समजु-तांची त्यात भर पडली आहे. या वेदगळ समजुतीचे उच्चा-टन करण्याचा खरा मार्ग म्हटला म्हणजे वेदांचे सार्वत्रिक व सार्व अध्ययन हाच एक होय, असे स्वामींनी प्रतिपादीन.

वेदाची आतांपर्यंतची सर्व भाष्ये व टीका या अगदी कुचक्रामाच्या व टाकाऊ होत असें स्वामींचे मत होते. मही-धरानें तर जाणूनवुनून खोडमाळपणानें वेदाचा भलभलता अर्थ केला आहे, व सायनाचार्यींनीं असा प्रकार जरी केला नसला तरी सत्कालीन धर्ममतांची व रुढीची त्याच्या मना-वर पुढीं आप बसल्यामुळे त्यांचे भाष्यहि दोषपूर्ण व आमक असेंच वळलें आहे, असें ते म्हणत वेदाचा अर्थ लावण्याचे कांहीं ठळक नियम आहेत. त्या नियमान्वये अर्थ केला तरच तो बरोबर उतरेल, नाही तर कदापि नाही; व हे नियम माहीत नसल्यामुळे पूर्वीचे टीकाकार वदकले असा स्वामींचा कोटिक्रम होता. या नियमांपैकी एक प्रमुख नियम प्रख्यात निरुक्तकार यास्काचार्यींनीं असा दिला आहे कीं वेदातील सर्व शब्द योगिक म्हणजे व्युत्पत्तिसेद्ध अर्थांनीं जोडलेले असतात. अर्थात् मूळ धातु, व त्यांना उपसर्ग वगैरे लागून जे केरफार झाले अन्तांत त्यांच्या अर्थांला धरूनच वेदाचा अर्थ केला पाहिजे असें झां. प्रख्यात व्याकरणकार पंतजील यांचेहि मत असें असल्याचें सांगतात. पाश्चात्य पंडित मोक्षमुल्लर यांनींहि वेदाच्या काहीं भागापुरतें हे तत्व मान्य केलें आहे. ते म्हणतात कीं, " वेदातील बहुतेक शब्द आपल्या भाव-थाला धोडेबहुत तरी चिकटून असतात. एखाद्या पूर्णावस्थेस पोचलेल्या माघेप्रमाणे वेदातील भाषा टणक बनलेली नसून ती कार लजबीक आहे. त्यातील विशेषनामे सुद्धा साथे असतात. "

बरील तस्याचा शब्दशः उपयोग करून स्वामी दयानं-दानां आपलें आपातर केलें आहे. त्यामुळे कित्येक सामान्य शब्दांचे दयानंदानां दिलेले अर्थ फारच नवीन-काहीं तरी विशिष्टपणाने-वाटण्यासारखे आहेत, उदाहरणार्थ, "देवता" या शब्दाचा अर्थ " वेदप्रमाणार्थ ज्या ज्या पदार्थांच्या गुण-धर्मांचे विवेचन केलेले असेल ते पदार्थ " असा त्यांनीं केलेला आहे, व हे पदार्थ म्हणजे काल, दिक्, शक्ति, आत्मा, कर्म वगैरे होत, असेंहि त्याच्या एका शिष्यानें [पंडित मुकु-दत्त] ठराविलें आहे.

अशा तऱ्हेच्या कित्येक प्रकाराबद्दल पाश्चात्य एतद्देशीय पंडितानीं स्वामी दयानंदावर खूब कडक टीका केली आहे; व ती बऱ्याच ठिकाणीं यथार्थ आहे. (वि. पु. ४८ पृ. ३९८) वेदप्रमाणधर्मांचे आर्यसमाजाचीं मते येथवर सांगितलीं. आता तत्त्वज्ञानासंबंधानें पाहता साहज्यमत स्थानीं मान्य केले आहे. या पंथात प्रकृति आणि पुरुष म्हणजे " जडद्रव्य आणि ' आत्मा ' अशा दोन पृथक् पृथक् मानतात. देव, आत्मा आणि जडद्रव्य ह्या तिघांना स्वतंत्र अस्तित्व असतें. ही तिन्ही सनातन आहेत. मोक्ष मिळविले हेच प्रत्येक व्यक्तीचे ध्येय असून ते प्रत्येकाने स्वप्रयत्नाने मिळविले पाहिजे असे आर्यसमाजाचें मत आहे. मोक्षाची पूर्ण तयारी करतां यावी म्हणून पुनर्जन्माची योजना केली आहे. कर्म कोणासाठीं सुटत नाही, कर्म आणि पुनर्जन्म यांची व्यवस्था

करणारा तोच ईश्वर होय, ईश्वर ह्या पृथ्वीवरील नियंत्रित राज्यकारभार करणाऱ्या राजासारखा आहे. म्हणजे ईश्वरा-च्या हातींहि अनियंत्रित सत्ता नसते, तर त्याची सत्ता आत्मा आणि जडद्रव्य यांच्या सनातन अस्तित्वामुळे मर्या-दित झालेली असते.

धार्मिक समजुती आणि शास्त्रीय सिद्धांत याच्यामध्ये युगायुग असलेला विरोध नाहीसा करण्याचा आर्यसमाजानें प्रयत्न केला आहे. वेदप्रणीत ज्ञान आणि सृष्टीचे नियम या मध्ये पूर्ण एकवाक्यता असून अद्भुत चमत्कार असा विश्वास कोणताच नाही असे आर्यसमाज सांगतो

नैतिक दृष्ट्या पाहता आर्यसमाजाचे एक तत्त्व फारच आक्षेपाह्न आहे. हें तत्त्व नियोगासंबंधानें होय. नियोग म्हणजे प्राचीनकाळचे " देवराज सुतोसती "चे तत्त्व नसून अधिक ईश्वर साजुपसंबंधाचेंच तत्त्व होय. सत्यार्थप्रकाशात पुढील वाक्य आहे; " एका पुरुषानें (एका मातून एक) अक्रा श्रियाशी संबंध केला आणि त्याचप्रमाणें एका जीन नियोग-पद्धतीने अक्रा पुरुषाशी संबंध केला तरी त्यास हरकत नाही. " नियोगासंबंधाने स्वामी दयानंदानें सांगितलेले नियम पुढील प्रमाणे आहेतः—

" आर्यसमाज प्रतिपत्नी जिवंत असलेल्यांना त्याचप्रमाणें विधुर व विधवा यांना, खालील नियमानुसार नियोग संबंध करण्यास परवानगी देत आहेः—

१ जेव्हा पति किंवा पत्नी रोग किंवा इतर काही कारणा-मुळे प्रमोह्यादमस्त असमर्थ असेल.

२ जेव्हा पति काही धार्मिक कारणाकरिता किंवा अध्य-यनाकरिता किंवा इत्यादिनाकरता कांहीं ठराविक काळ घर सोडून गेलेला असेल,

३ जेव्हा पति किंवा पत्नी प्राप्तदायक किंवा कटुभाषण करणारी असतील,

४ जेव्हा पत्नी वध्या असेल किंवा विवाह झाल्यानंतर आठ वर्षांत मूल झाले नसेल,

५ जेव्हा झालेली सर्व मुले अस्वायुषी असतील,

६ जेव्हा पत्नीला सर्व मुलीच झाल्या असतील,

७ जर पत्नी गर्भवती किंवा सतत आजारी असेल किंवा नवरा आजारी असेल, आणि दोघांपैकीं दुसऱ्यास भर ज्वानी असून आपला काम आवरणें शक्य नसेल, तर अशा प्रसंगी नियोगसंबंध करावा. अशा प्रकारचीं नियोगाचीं मोकळीक देण्याची दोन कारणी सामान्यात येतात;

(१) वैरा चालव्याकरिता पुढ पंतति निर्माण करणें, आणि (२) कामविकार आजवर झाल्यास त्याच्या उपश-माचा नीतिप्रज्ञात मार्ग मोकळा करून व्यभिचार, जारकर्म इत्यादि अनाचार बंद करणे. सत्यार्थप्रकाश म्हणतोः— " विवा-हाप्रमाणे नियोगहि सार्वजनिक विधिपूर्वक आचरावा. " या सर्व वर्णनावरून असें दिसून येईल कीं, स्वामी दयानंदांची औपुरुष संबंधविषयक मते हेटोप्रमाणेच चमत्कारिक होती-

निदान या बाबतीत तरी दोघेहि प्रत्यक्ष अनुभवशून्य असे केवळ तत्त्वज्ञानाबरोबर वादवपारे होते. असे डॉ. प्रिन्स्वल्ड म्हणतो. आता येथे हेहि नमूद करून ठेवणे जरूर आहे की, आर्य समाजाच्या अनुयायांना ही वरील नियोगपद्धति अमलात आणण्याचें भाडस झालें नाहीं आर्य-पत्रिकेचे (२० मध्ये १९०२) तपादक म्हणतात “ या उच्च तन्त्रेच्या नियोगपद्धतीचा अवलंब करणारे एकहि उदाहरण अद्यापि झालेलें नाहीं, हे कळू करण्यास आम्हास फार दुःख वाटतें.”

याखेरीज आर्यसमाजाचीं मते म्हटलीं म्हणजे आर्यसमाज कदा एकेखरावादी आहे; पण काहीं पदपात अगर छियात ईश्वराचा अंश इतराहून अधिक असतो, असाहि त्याची समजूत आहे. स्तुति, प्रार्थना, उपासना, आचार व विचार हाच सर्वेश्वराच्या आराधनेचा खरा मार्ग होय असे दयानंदांनीं मत आहे.

कर्म व पुनर्जन्म या दोहोंवर आर्यसमाजाची पक्की निष्ठा आहे. प्रत्येक ज्ञात्रीचें—मग तें घरें असो अगर वाईट असो—फळ कर्मास भोगावें लागतें मग तें तत्काल लागो अगर लक्षावधी वर्षांनीं भोगावें लागो हें तत्त्व मान्य केले म्हणजे आत्म्याचें अमरत्व व पुनर्जन्महि भोगावेंच येतात. धाद-पक्षाच्या स्वरूपाची पितृपूजा मान स्वामी दयानंदां मान्य नव्हती.

प्रत्येक आर्य समाजानें पुढें दिलेले पचमहायज्ञ दररोज केले पाहिजेत अशी समाजाची आज्ञा आहे.

(१) नवग्रहयज्ञः—यात संध्या व स्वाध्याय याचा समावेश होतो. स्वाध्याय म्हणजे निव्वळ नियमानें वेदांपैकीं काहीं भाग वाचणे अथवा म्हणणे.

(२) देवयज्ञः—होम करून अर्घांत आहुती देणे. कोणत्याहि विधीस या प्रकारच्या होमाची जणू असतेच. आर्यसमाजांवात या होमाचें महत्त्व फार आहे.

(३) पितृयज्ञः—याचा अर्थ दयानंदांनीं यडिलाची आज्ञा घ्यावें व त्याची सेवा करणें असा केला आहे.

(४) अतिथि (भुक्ष्य) यज्ञः—एखाद्या विद्वान व निराश्रित अतिथीला अथवा भग्याशाळा भोजन देणे, द्रव्याचारी ७ संन्याशी याचें पोषण करणें हें गृहस्थाचें कर्तव्यच आहे अशी आर्यावर्तीत प्राचीन कालापासून समजूत आहे तीस अनुसरूनच वरील नियम आहे

(५) वलि (वैश्वदेव) यज्ञः—भोजनापूर्वीं अंध, पणु, बगैरे अनायास अगर पशुपक्ष्यास घोटेबहुत अन्न देणे.

हिंदूंचे सोळा संस्कारहि आर्यसमाजीयाना मान्य आहेत. मात्र त्यांचे वेदकाठीन साधे स्वरूप कायम ठेवून मागाहून त्यात अनेक अंगें शिरलीं तीं अजिबात बगळलीं आहेत. मूर्तिपूजेविषयी आर्यांचा कटाक्ष असल्यामुळे संस्कारातील

जो भाग मूर्तिपूजेसारखा वाटला तो त्यांनीं कमी केला आहे. या सर्व संस्काराविषयीची माहिती दयानंदांनीं तयार केलेल्या संस्कारविधी नामक ग्रंथात दिलेली आहे.

आर्यसमाजाचें ध्येय पुढील सर्वमान्य तत्वावर बसविलें आहे. (१) परमेश्वर हा सर्व जगाचा प्रेमळ पिता आहे व सर्व माणसें ही त्याचीं मुलें असल्यामुळे त्यांनीं बंधुभावानें वागणें हें त्याचें कर्तव्य आहे. (२) छी व पुरुष या उभयताचा सामाजिक दर्जा सारसाच आहे. (३) व्यक्तीव्यक्तींचे व राष्ट्रांराष्ट्रांचे परस्पराशीं वर्तन अत्यंत शुद्ध व न्याय्य असलें पाहिजे. कोणाहि एका व्यक्तीला त्याच्या गुणांनीं व कर्मांनीं अे हक्क मिळाले असतील तेवढे खेरीज बरून निष्कारण इतराहून श्रेष्ठता मानूं नये (४) भूतदया व औदार्य हीं प्रत्येकानें बाळगिली पाहिजेत. स्वामी दयानंदांनीं आपलीं धार्मिक मते लोकांत पसरवून हिंदुस्थानची आणि जगाची सुधारण करण्याकरिता एक स्वतंत्र संस्था स्थापून तिला ‘ आर्यसमाज ’ असें नांव दिलें आर्य हा शब्द हिंदुस्थानात अति प्राचीन काळापासून फार चांगल्या अर्थानें वापरण्यात आला आहे. यामुळे हें नांव धारण करण्याचेंच एक प्रकारचा धर्माभिमान, देशाभिमान, व समाजाभिमान जागृत करण्याचा स्वामींचा उद्देश होता

इ ति हा स.—स्वामी दयानंद सूर्य (१८८३) पावल्यानंतर या समाजासंबंधीचा एक महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे त्याच्या दोन शाखा झाल्या. त्याचीं कारणें दोन आहेत एक अग्रामध्ये मांसाचा समावेश करण्यासंबंधानें मतभेद व दुसरें उच्च शिक्षणासंबंधानें पाठ्यावयाचें धोरण पहिल्या फरकामुळे एका शाखेला मांसाहारी व दुसऱ्या शाखेला शाकाहारी अशीं नांवें पडलीं व दुसऱ्या मतभेदावरून एका शाखेला कॉलेज पक्ष, व दुसऱ्या शाखेला महात्मा पक्ष किंवा पुराणमतवादी पक्ष अशीं नांवें पडलीं या वादासंबंधीं खालील तज्ज्ञांनीं निघालीं असावी असें एके ठिकाणीं (विविध ज्ञान विस्तार पु ४८ पृ. ३९९) म्हटलें आहे. ‘ धर्मप्रवर्धनाच्या दृष्टीनें दयानंदांचीं मते सर्वांस मान्य आहेत असें ममनादयाचें पण नियमदशकाच्या पालनापलीकडे व्यक्तिस्वातंत्र्याला हरकत घ्यावयाची नाहीं, अशा अर्थाची ही तज्ज्ञांनीं आहे. उदारमतवादी पक्षाचें लाहोर येथे ‘ दयानंद आँगोवेंदिक ’ नावाचें कॉलेज आहे. त्यात आधुनिक पद्धतीचे सन्यास चांगल्या प्रकारचें शिक्षण देण्यात येतें. जलउपशीं महात्मा पक्षाची हरिद्वार ‘ गुरुकुल ’ नावाची शिक्षणमंस्था असून तेथे प्राचीन शिक्षण-विषयक ध्येयासुसार शिक्षण देण्यात येतें.

ष ट ना आ णि व्य व स्या—आर्यसमाजाच्या स्थानिक, प्रांतिक आणि अखिल भारतीय अशा तीन सभा आहेत. स्थानिक समाजाचे सभामंड पुढील अटीवर होता जे

स मा स द हो त्या न्या अ दो—(१) दर सांगित-
लेल्या दहा तत्वावर पूर्ण धर्मा ठेवणे व
स्वामी दयानंदानी वेदांचा अर्थ सावण्याकरिता ठरव-
लेल्या नियमावर विश्वास ठेवणे (२) समाजाच्या सर्वांकरीता
आपल्या उपमाचा एक क्षाता वरणी म्हणून—दरमहा विवा
दरसाल—देणे. (३) सभला नियमितपणे हजर राहणे.
(४) चांगली वर्तणूक ठेवणे. समासद होण्यास वय
निदान १८ असावे लागते. हिंदू दिन जातोपैकी इसमास
समाजात प्रविष्ट करतांना कोणताहि विशेष विधि नसतो
परंतु निस्सी हिवा सुसलमानां इसमास एक प्रकारचा मुद्रि
करणावा विधि करावा लागतो स्थानिक समाजाचे सामसद
दोन प्रकारचे असतात. (१) उमेदवार समासद, याने
मताधिकार नसतो. (२) कायम समासद, याना मताधिकार
असतो. उमेदवारीचा काळ १ वर्षाचा असतो. शिवाय सहा-
सुभूति बाळगणाऱ्या इसमाचा म्हणून एक स्वतंत्र वर्ग असतो
स्थानिक समाजाचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, निदेशक, खजिनदार,
राखनालयाचा व्यवस्थापक इतके अधिकारी असतात, व ते
कायमच्या समासदांनी निवडलेले असतात. ही सब अधिकार-
्याची नावे धार्मिक स्वरूपाची नाहींत ही गोष्ट ध्यानात घेव्या-
खारी आहे. प्रांतिक समा ही स्थानिक समाजाचे निवडून
दिलेल्या समानदावा बनलेली असते. प्रत्येक स्थानिक समा-
जाचा ५० समासदांस एक मासप्रमाण प्रतिनिधी पाठविण्याचा
हक असतो; आर्यसमाजाचा काश्मिर मासप्रमाण चारतो.

पडतकी.—उपमाचा क्षातास फांप्या रुमानें न देणा
च्यास अगर दुर्बलन करणाऱ्या समासदास तामुरते विवा
काममेचे बळतर्त करणाऱ्या अधिकार समाजास आहे.

ई श रो पा स ना—आर्यसमाजाची धार्मिक उपा-
सना आठवण्यातून एकदा दर रविवारी सद्याची करण्यात
येत. या उपासनेला बराच म्हणजे १-४ तास वेळ लागतो.
उपासनच्या आगे व्यासपीठासव वैदिक अभिषेक वेदि
असते. उपासनेला आरंभ अर्जाला द्विषेक करण्यासमून
होतो. स्वायंती मंत्र म्हणतात. नंतर स्वामी दयानंदानी
केलेली प्राप्तीपत्र पत्रे म्हणण्यात येतात. संप्रत्येरी प्रवचन
होते. आणि अमेर आर्यसमाजातील ताराचा उच्चर करून
उपासना संपादित. उपासनेला लागते सादित्य आर्जित
अर्पण वरासमाच्या हविर्दश्यास्यतिरिण इतर लगेदी सत्ये
अर्पण, धर्मोपाधाय चिवा पुरोहित म्हणून बोली स्वतंत्र
भार्मिकीकार नसतो. उपासनेतील प्रवचनादि मुख्य काम
समयक समासद २, शिवायने करतात.

१। यं प द ति.—आर्यसमाजाची काम करण्याची
पद्धति हिंदुस्थानातील भित्तनी सोसायट्याच्या अनुषाचा
आहे. आपल्या मताचा उपदेश करण्याकरिता व समासद
मिश्रित्यकरिता आर्यजनिक उपदेशावर बलायान, शिक्षण,
बर्तार पत्रके, वर्तमानपत्र यांचा उपयोग करतात. उपदेशक
दोन प्रकारचे असतात, बोलारी आणि पणारी. पहिल्या

प्रकाराने वकील, शिक्षक, डॉक्टर, असे जे जे धंद्यातले
विद्वान इतके असतात. या आर्यसमाजाची उदारमतवादी
उर्ण सुसंस्कृत शारा शिक्षण प्रसंगाकडे विशेष लक्ष देते
आणि मद्रासांकरा केवळ उपदेशात्मक कार्यावर विशेष
भर देते. या प्रत्येक शाखेची अनेक हायस्कुले, अनाथ-
गृहे, वृत्तपत्रे, आणि मासिके आहेत.

आ क डे वि प य क मा हि तीः—आर्यसमाजाचे १९०१
साली १२००० समासद होते. हल्ली ते लायापेक्षा अधिक
आहेत. समासदांची घोषका १८ संख्या देता व संयुक्त
प्रांतात आहे शिवाय मद्रास, ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका
दर्यादूर दूर डिगणी याच्या दाला आहेत. लाहोर हे
या समाजाचे मुख्य ठिकाण आहे. तथापि अममीर येथे
स्वामीचे देहावसान झाल्यामुळे व तेथे वैदिक शास्त्रांना
असल्यामुळे स्वाठिवाणालाई बरेच महत्त्व आहे अस्तुत्य-
वर्णाची उपासत करण्याचे काम या समाजाचे पंच केले
आहे. निस्सी व सुसलमान इतके आपल्या समाजात
आहून वेगवेगळे काम आर्यसमाजाचे केले आहे. प्राचीन
काळाचा आठवण्यासमून पुन्हा अमलात आणण्याचा समा-
जाचा प्रयत्न चालू असून पुनर्विवाहास उत्तेजन आणि
वालविवाहास बंदी करण्याचे काम समाज करीत असतो.
तत्पर्य आर्यसमाजाचे मुख्य काम सामाजिक सुधारणा
होय. सध्या स्वामी धर्मानंद हे मुखियवळखीने पुरस्कर्ते
असून हे कार्य ते मोठ्या जोमाने चालवीत आहेत.

काम गि री—आर्यसमाजाची सर्वोत्तम म्हणण्याची सामाजिक
कामगिरी म्हणजे याने चालविलेली मुद्रीची वळख होय.
मुद्रि या शब्दाचा धारार्थ मुद्र करणे, पवित्र करणे, प्राय-
धित देणे असा आहे. आर्यसमाजाचे तो शब्द याहून
व्यापक अर्थाने वापरतात तो असाः—(१) हिंदुधर्माबाध
असा लोकाना हिंदुधर्माची दीक्षा देऊन आर्यसमाजात
सामील करून घेणे; (२) मूळ हिंदू असून परधर्माचा
स्वीकार केलेल्या पण किंहुन स्वधर्मात प्रवेश करून घेऊं
ह्मिण्यावासा पावन करून घेणे आणि (३) कामगिरी
आणि अस्तुत्य मानव्या माणसा आताना शिक्षण देऊन
त्याचा उच्चार करणे व त्याची आपल्या बरोबरीत आणविणे.
या तिन्ही गोष्टींचा मुद्रिकरणात अंतर्भाव होतो. पण या
कार्यापेक्षाहि आर्यसमाजाचे आपल्या मासगलेल्या कंधेचा
उच्चार करण्याकरिता जी अटपट केली व त्यात अे यश
मिळविले आहे ते अपूर्व होय. त्या उच्चारण्याची दोन
अंगे आहेत. (१) ज्या जातीची मजोपवीत धारण कर-
ण्याचा अधिकार नसून त्या नीच मानण्या जात असतील
त्यांना तो अधिकार देऊन त्यांचे द्विजत्व मान्य करा-
वयाचे व (२) ज्या जातीच्या हिस्सेक जतने जरपुढ
मानव्या जात असतील त्यांना शिक्षण बरे देऊन त्यांची
नैतिक व धार्मिक उपासत करण्याची व गोवडी त्यांना
आपल्या बरोबरीत आणून पोचवण्याचे हे काम आर्य-

शकटे हेतु आहे मानवधर्मशास्त्र (२. २०.) पूर्व व पश्चिम मनुष्यांपर्यंत पसरलेल्या हिमालय व विंध्य पर्वत यांच्या मधील देशाची भाषासंस्कृताने मर्यादा दिली आहे. रामायणात (कण्ठकांड मंत्र ३९) अशाच तऱ्हेचा मन्त्र आहे. परंतु उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थान यांच्या मधील स्पष्ट विभागणी राजासोबत कधीने दिली आहे. हा कवि बालरामायणाच्या महात्म्या अंकांत (वा. शि. भाष्ये यांचे राजासोबत त्यांचे चरित्र व लेख वा. २१ पदा) "विंध्य पर्वतान् उत्तम पावून त्यांच्या दक्षिणे लगन बाह्याच्या नर्मदा (नर्मदा) नदीला भाषांकरने व दक्षिणापप यांच्या मधील मर्यादा (विभागणी देख) म्हणतो "

आलिंकद्वी—(सुबंभे) इलाहाबाद, भारताचे मिथ्या. कोरच्या उत्तरेस पांच मैलांपर्यंत एक लहानसे भूदळ येथे लुक्का कानडी जिगीमोल तीन शिलालेख आहेत (सु. मं. २२)

आलिंकद्वी—(सुबंभे) भारताचे मिथ्या हानगलच्या ईशान्येस पांच मैलावर हे लहानसे खोऱ्यासारखे येथील कंद्ये-भराण्या देवळात तीन शिलालेख आहेत एक सुतांच्या दक्षिणेकडील सांभावर (इ. स. १०७९), दुसरा (१०८८), देवळाच्या मगारकमानावर, आणि तिसरा शिलालेख सुत देवळाच्या दरवाजातमोर अखलेच्या सांभावर आहे. याचा काळ सुवादि आहे. [सु. मं. २२]

आर्मी, त ह शील—या नावाची वर्षी मिथ्यात एक महलीस आहे. इ. स. १९१९ च्या शिरमण प्रिमागे या महलीस जिगीमोलच्या १९०५९५ होती इथी या महलीसने हेतु ८९० मील व बाळीचे उत्पन्न १९८००० रुपये आहे या महलीसनी कापूस फार होतो व गुरेहि भागली पिका होतात. पूर्वेकडील भाग वाढाही असून पश्चिमेकडील नदीच्या किनाऱ्यावरील भाग फार सुपीक आहे. येथे १९० पीरग मेन नंगल अन्ना बाकीची २० मीन लागवडीस आणलेली आहे [म. प्रा. ग्या. १८७० व १९०८ पृष्ठ ७ व १३१]

इ. स. १९०३-०४ मध्ये २७००० रुपये होते. हे शहर भरभराटीत असून या ठिकाणी कापसाचा मोठा व्यापार आहे. या ठिकाणी सरकी काडण्याचे कारखाने ७ असून कापसाचे गळे कापण्याचे कारखाने आहेत. येथे आठवण्यास गुराचा बाजार भरतो या शहरात इंग्रजी शाळा, दवाखाना, पुस्तकालय व उत्तम धर्मशाळा ही आहेत. [म. प्रा. ग्या. १८७० व १९०८ पृ. ९-७ ३३२-३३३.]

आर्ध्रियेण—(१) याचा सुविष्टासो संवाद झाल होता (भार. वन. ७० १५९) तो अशा—पूर्वी वृत्तयुगात आर्ध्रियेण नामक द्विजोत्तम गुरुपुत्रां राहून नित्य अभ्यसनात तत्पर राह्ये वेद श्रवणत झाले नाहीत तरी अभ्ये पाहून तो धर्मही वेतामून गेला व त्याने मोठी तपश्चर्या केली. तिच्या योगाने त्यास वेदाचे उत्कृष्ट ज्ञान झाले मग त्या ऋषि-उत्तमाने मिथुद्वीप तीर्थांला तीन वर दिले. "महानदीच्या त्या तीर्थात आजपावून पुढे जो मनुष्य स्थान करील त्यास अभ्येधाचे महाफल प्राप्त होईल " या पुढे येथे सर्पादंष्ट्राची बाधा होणार नाही आणि "या ठिकाणी अन्न छाळात पुष्कळ मोठे फळ मिळेल " (महाभारत दृश्यपर्व अ. ४०)

आर्ध्रियेण—(२) याचा आश्रम हिमालयावर नरनारायणप्रामादयामास होता (भार. वन. ७० १५९. याचा पिता ऋध्रियेण होता

आर्मीकंदे, ता लुका—(हैतुर), हयन मिथ्यातील उत्तरे वटका ताळुका. उ. अ. ११°५' ते ११°३३' व पू. रे. ७९°२' ते ७९° २९' यांमध्ये हा पसरला आहे क्षेत्रफळ ४८९ चौ. मै. लो. यं ८६२५९. आर्मीकंदे, बाणावर व हारनहरी ही तीन शहरे व ३५४ खोटी या ताळुक्यात आहेत. १९०३-०४ सालचा जमीन महसूल १६२००० होता. याचा पृष्ठभाग फार चटउताराचा आहे. पश्चिमेत होमराची रांग आहे, उत्तरेस हिरेकलगुऱ्याचे खोबर आहेत; त्यावर माळे कल शिपतीचे देवालय आहे. दक्षिणेकडे बऱ्याच अमृत महाल पराई जमीनी आहेत व हाडाडिकाची गुलाबी चांगली निवड होते. नाचणी मंत्र प्र विवते तर पश्चिम भागात दक्षिण भागी विंदयन. भिरच्यानी चांगली लागवड दर्शय पडते. देभून बाहेर बेगलोरे व बमारी बाजारात उत्तम गोबरे रवाना होते.

शहर—खैरोर रेल्वे व मद्रास गदने मराठा रेल्वे यांचे जंक्शन आहे. लो. गे. (१९११) ३६८५०. शहराबाहेर उत्तरेकडे बाही सुनाट देवळे आहेत. देभून जवळच जोगावर विष्णूचे देवलय आहे, त्याला वेवकी दर्जा व मन्ना पट्टन यांचे स्थाने म्हणून हारनहरी ही जोगाची मन्ना देवून ७ मैलावर आहे. [इं. मं. आर्मीकंदे मरुत वगैरे]

आर्मीनिक—(नाम. व भा. ३५) ह रागासमिह मूलक प्रथीन से कनी संघर्षावना वनन मरुत होते

ज्यात आर्सेनिक सांपडतें अशा खनिज पदार्थांचा उपयोग किमयागार लोक तांच्यावर पोढरा रंग चढविण्याकरितां करीत असत. आर्सेनिकमध्यें धातुसारखा एखादा पदार्थ आहे ही गोष्ट प्रथम आलबर्टस मेमस यानें पुढें मांडली.

आर्सेनिक शुद्ध स्वरूपांत कित्येक ठिकाणीं सांपडतें; परंतु विशेषतः तें इतर धातूशां व गंधकाशां संयोगीस्थितांत (मिश्र गंधकिदाच्या स्वरूपांत) आढळतें. खनिज आर्सेनिकाचा रंग पृष्ठभागावर जमलेल्या गंधामुळें, अंधुक करडा असतो पण तें कापल्यास आंत कपलासारखा पोढरा चकचकीत रंग दिसूं लागतो.

आर्सेनिकयुक्त सोखंड किंवा आर्सेनिकल पायराइटी या पदार्थांमध्ये आर्सेनिक असतें. बाष्परात विकलें जाणारें आर्सेनिक, नैसर्गिक किंवा आर्सेनिकल पायराइटीपासून तयार केलेलें असतें. नैसर्गिक आर्सेनिकबरोबर कमशास्त मानानें दुसऱ्या धातु असतात. आर्सेनिकल पायराइटीपासून तयार करण्याकरिता तें मातीच्या ऊर्ध्वपातन यंत्रात घालून हवेचा संसर्ग न लागू देता तापवितात; व ह्यामुळें बाष्पीभूत आर्सेनिक ग्राहकात जातें व यंत्रात सोड गंधकिद वरतें. पुढें भाजणी शुद्धीकरण करण्याकरिता, त्यात कोळसा मिळवून त्याचें बाष्पीकरण करितात किंवा त्यात थोडेंसे अद (आयोडिन) मिश्रवून तापवितात.

तालस प्राणिदायें (आर्सेनियस ऑक्साइड) कर्षांनं संस्करण केलें असताहि तें मिळतें. गंधकिदापासून विद्युच्छक्तीनेहि आर्सेनिक तयार होऊं लागलें आहे.

आर्सेनिकचा रंग पोलादासारखा करडा असून त्याला धातुविशिष्ट चकाकी असते. बाष्पीकरणानंतर सावकाश पूर्ण घनीभूत होताना त्याचे अंज (ऑटिमनी) व भौम (टेस्युरिम) सारखे समभुज विषमपनाकृति (च्ढाबोदेझ) स्फटिक बनतात; तें फार टिप्पळ असतें. त्याचें विशिष्ट गुरुत्व ५.३९५ ते ५.९५९ असतें. १००° श. उष्णतामानावर तें उडून जातें व मंद रक्षोणतेपर्यंत तापवित्वास त्याची उत्कर वाफ होते. त्याचा रसाक ४४६° श. व ४५७° श. याच्यामध्ये आहे. आर्सेनिकचा वाफेचा रंग सोन्यामारखा पिवळट असून त्याला लसणीसारखा वास येतो.

आर्सेनिकची वाफ कांचेच्या नळीत उज्जसारख्या एखाद्या उदासीन वार्युत घनीभूत केल्यास पिठळ आर्सेनिक मिळतें. प्राणाच्या प्रवाहांत तापवित्वास आर्सेनिक जळू लागून त्याचें त्रिप्राणिद बनतें. त्याच्या ज्योतीचा रंग लव्हेंडरच्या पानासारखा किकट निळसर किंवा जांभळा असतो. तीव्र नश्ट्राभ्याबरोबर तें तापाविलें असतां त्याचें लवकर प्राणिदीकरण होऊन तालाम्ल (आर्सेनिक ॲसिड) बनतें, व तीव्र गंधकाम्ळाबरोबर तापवित्वास आर्सेनिक त्रिप्राणिद तयार होतें. पातळ

नश्ट्राभ्याच्या योगानें फक्त तालाम्ल (आर्सेनियस ॲसिड) मिळतें. ह्याच्या वातावरणांत आर्सेनिक जळल्यानंतर त्रिह्रिद तापवित्वांनंतर तें ओमीन व गंधर यांशीहि संयोग पावने; व अस्काबरोबर वितळविलें असतां तालित (अर्सेनइट्स) तयार होतात.

आर्सेनिक व त्याचे द्रव्य संयुक्त पदार्थ अत्यंत विपारी असल्यामुळें, आर्सेनिक सोडून काढण्याच्या कृती फार महत्त्वाच्या आहेत.

(१) आर्सेनिक व त्याचे संयुक्त पदार्थ राहत्याच्या घरी-क्षेन सामान्यतः सोडून काढितां येतात. उदहराम्लानें अम्लीकृत अशा तालस (आर्सेनियस) च्या संयुक्त पदार्थांच्या द्रावणात ताच्याचा स्वच्छ पत्रा टाकित्यास त्यावर करव्या रंगाचा थर बसतो. तो पत्रा फोरडा काचेच्या नळीत तापविला असता नळीच्या थंड भागावर आर्सेनिकचा पाडच्या रंगाचा रवेदार थर जमतो. हाच प्रयोग केला असता अंजचा (ऑटिमनी) रवेदार थर बसत नाहीं.

(२) झिट्मनची परीक्षा—तालस (आर्सेनियस) संयुक्त पदार्थांच्या द्रावणांत शुद्ध पालशउप्राणिदायें (पोश्या-शियम हायड्रेट) द्रावण मिसळून त्यात शुद्ध जस्ताचा किंवा अल्पुमिगमचा पत्रा टाकून तें तापवितात. रजत नशितानें (सिल्व्हर नायट्रेड) मिश्रविलेला कागद नळीच्या तोंडावर घरल्यानंतर, द्रावणात आर्सेनिक असेल तर तो कागद काळा होतो. हाच प्रयोग अंज (ऑटिमनी) वर केला असतां काहीं एक प्रतिक्रिया होत नाहीं.

(३) मार्शची परीक्षा—ह्या परीक्षेत तालस (आर्सेनियस) संयुक्त पदार्थांच्या द्रावणात शुद्ध उदहराम्ल मिळवून तें मिश्रण शुद्ध व गंधकाम्ल याच्या मिश्रणापासून उच्च तयार केल्याच्या उपकरणांत ठेवतात. नंतर शिशाच्या शिरकितानें तुडविलेला कागद व सोडालाईम ठेवलेल्या नळीतून व नंतर एका अर्ध नळीतून हा तयार झालेला तालिडूत (असेन्युरेटेड हायड्रोजन उच्च) नेऊन शेवटी पेटवितात; व उधांतीत ज्ञातित (झिटिमन) चा किंवा चिनां भासोचा थंड तुकडा घरतात. आर्सेनिकमुळें ह्या तुकड्यावर काळा दाग पडतो. अंज (ऑटिमनी) च्या योगानें मिळणारा थर सिंधुउपहरिताच्या (सोडियम हायड्रोहोराइडच्या) द्रावणात लवकर द्रवतो. प्रथम आर्सेनिकचा पदार्थ न ठेवतां उसता उच्च जाळून पहावा. कारण उच्च तयार करण्याकरिता घेतलेल्या पदार्थांत आर्सेनिक असण्याचा संभव असतो. त्याच प्रमाणें नश्ट्राभ्या वास्तित्वामुळे हा प्रयोग नीट होत नाहीं ही गोष्ट लक्षात ठेवणें जरूर आहे.

ओ व धि वि ज्ञा न. (फॉर्कोलॉजी).—ताल (आर्सेनिक) व त्याच्या संयुक्त पदार्थांपैकी तालस अम्ल (आर्सेनियस ॲसिड) (डोस ६-१२ ग्रॅन.) व त्यापासून केलेलें तालसि (आर्सेनिकेलिस-फाउलरचें द्रावण) हे पदार्थ फार उपयोगांत येतात. गोवळ्या कातडीवर साविलें असतां

तालसमूह (आसैनिकस अंशिक) फार दाह करतें पोटात घेण्याचें प्रमाण अर्धत सूत्र नसल्यास, आसैनिकचे सर्व पदार्थ पोटातील आतज्यावर फारच ह्योमकारक परिणाम करितात. ते शोष्या प्रमाणात दिल्यास उत्तेजक असून जठरातील रस वाहण्याला मदत करितें. त्याचे रक्तात शोषण ताबडतोब होतें. काही प्रकारच्या रक्तक्षयात याच्या योगाने रक्तगोलकांची संख्या (रेडकॉर्प्यूसल्स) व रक्त द्रव्याचे (होमोस्लेबीन) प्रमाण वाढते. हे औषध काही काळपर्यंत घेतल्यास रोग्यामध्ये दिवस येणारा फरक कसा होतो हे नोंद करून नाहीं. ते मुख्यतः मूत्रा-मधून व काही प्रमाणात, पोषणनीलेंतून घाम, लाळ, दुध अशु, केस वगैरेतून निघून जाते पण थोडेसे यकृत आणि मूत्रपिंड यामध्येहि साठविले जाते.

मे प म प्र क र ण — (थेरॅप्युटिक्स) शरीरावरील रोगात बाडीचा नाश करण्याकरिता अंगाची बंध तालस अम्लाचे मलय किंवा द्रावण लावत असत. त्या योगाने तेथील कातडी नऊन जाऊन वाढ लवकर कमी होई. परंतु पुष्कळ वेळा आसैनिक आत शोषले जाऊन रोग्याच्या अंगात निनल्याने अपाय पडलेले आहेत. अमिआपावर याचा उपयोग होतो. परंतु काही रोग्यांना हे औषध चढून होत नसल्यामुळे, प्रथम अर्धत सूत्र प्रमाणात पेऊन नंतर हळू हळू ते प्रमाण वाढवायें लागते. सामान्यपणे माव्या माणसापेक्षा मुलास ते अधिक लागवते. अनशेपीटी हे केन्हाच देता कामा नये; नेहमी पोटावर नेवणांतर याचें. काही प्रकारच्या रक्तक्षया-वर लोहापेक्षा याचाच जास्त उपयोग होतो. हीच (मेलेरिआ) तापानंतर होणारी मज्जातुष्ण्या किंवा रक्तक्षय, संश्रिवागामुळे होणारा दाह, पडकी (कॉलरा), दमा व पडसे या रोगावर याचा चांगला उपयोग होतो. शलवेष्टिका, खरून वगैरे रसप्रोगानाहि यापामून फायदा होतो. पण फार दिवसपर्यंत उपयोग केल्यास पुन्हा मग होण्याची भीति असते. कधी कधी काही लोक आसैनिक लागण्याची संकल्प करितात. त्याने वजन, दाखी व तोंडाची रची वाढते असे म्हणतात. याचें कारण त्याच्या अंगात ऑर्टोपॅक्सिन नावाचें द्रव्य तयार होत असवें

वि प वि ज्ञान — आसैनिक विषाचा सामान्य उपयोग तालम अम्ल किंवा पाडरें आसैनिक या स्वरासात केला जातो. ते पितासारखे पाटरे अम्लयामुळे पुष्कळ वेळा चुकनें पातळ परिणाम घडून येतात. शिवाय खाला रंग किंवा चर नसण्यामुळे (विषप्रयोग करण्याकरिता) ते आतषरोवर मिसळून सहज देता येतें. पाल्पा (पोटेरा) किंवा सिधु (सोडा) यांची मिसळून त्याचें माथा मारण्याच्या काम-दाला लावण्याकरिता ह्ज्वन तयार करितात हे काम पाण्यात बुडविले असता तीस द्रावण मिळतें. या गोष्टीचाहि कधी कधी दुष्टाये करण्याकडे उपयोग केला जातो. लास्रतालिता (फोर आसैनाइट-शीला-हिवा रंग) चा उपयोग भित्तीच्या

कामांना किंवा कापडाला रंग देण्याकडे केला जात असे, व त्यापासून विषप्रयोग झालेले आहेत. घातुरूप आसैनिक बहुधा विपारी नाहीं, परंतु पोषणनीलेंतून जाणाऱ्या त्याचें प्राणिकीकरण होते व नंतर विषप्रयोगाने परिणाम दगोचर होऊं लागतात.

रिक्माया पोटी तीस द्रावण पोटात गेल्यास त्याचे परि-णाम जलद म्हणजे १० मिनिटें किंवा त्यापेक्षाहि कमी वेळात दगोचर होऊं लागतात; पण तेच औषध घनरूपात व पोटात भरल्यानंतर घेतल्यास ते १२ तासांनंतर किंवा त्यापेक्षा जास्त वेळाने दिसतात. परंतु सामान्यपणे छे सुदत अर्धतालापासून एक तासपर्यंत असते. प्रथम पसा वसल्यासारखे वाढून नंतर भडका होऊं लागतो. लवकरच पनावर वाय्या होतात, व काही वेळाने जुलाब होतात. त्याचा रंग प्रथम मळसारखा असतो. परंतु पुढे तो आताच्या पेजेसारखा होऊन रक्कि पडू लागते. रोग्याला अतिशय तहान लागते पण तो तहान नागविता येत नाहीं. कारण प्यालेले पाणी पोटात न रहाता पडून जातें, रोगी गळून जातो, त्याचा नेहरा झुकतो व कातडे ओलसर बनिले होतें. नाडी मंद व अनियमित चालते आणि श्वासोच्छ्वास करण्याला कष्ट पडतात. पोटातील दुःख काममच असतें व त्याच्या थोडोळा हातापायात गोळे येऊं लागतात. केव्हा केव्हा मरणाच्या अगोदर बेझादि येते परंतु सामान्यपणे शेषवर्षात झुडि कायम रहाते. ही चिन्हें पडकी (कॉलरा) च्या चिन्हासारखाच आहेत, परंतु संशय असल्यास मलादि उत्सर्गाची म्हणजे सप्तमला (सेकीशंस) ची परीक्षा करून तो फेडून घेण्यास हरकत नाहीं. कचित् प्रसंगी सर्व. विप मज्जा तंतुत एवचरल्यामुळे पोटातील आतज्यावर त्याचे परिणाम फारच त्वन किंवा सुद्धीव दिसत नाहींत. यावरील उप-चार म्हणजे, रवराच्या जळीने पोटा धुवून चाफ करायें, व वातिकारक औषधादि पावें, शय्य अस्थायी लोह उज्जिताचा चाका पाण्यातून घावा तो मिळेपर्यंत मम (मेग्निशिया), एरंडेल, किंवा ऑलिव्ह तेल याचें. किंवा यापेक्षा काहीहि व मिळाल्यास त्याने तितकें थंड पाणी देत जावें. रोग्याची उरानी दार करण्याकरिता अंगावर गरम कपडे घाळून ऊन पाण्याच्या चाटण्यांनी कोकावें, व दाक, इम (ईयर) किंवा, फलिन (द्रुकल्याच्या बियांचा अर्क = रिड्रुनाइन) हे पदार्थ टांचून अंगात घालावें. एकूचा सत्वाश (मॉर्फिया) अंगात टांचून पातल्याने दुःख हलकें होतें.

कधी कधी पोटाच्या प्रमाणात पुष्कळ काळापर्यंत आसैनिक शरीरास कोपले जातें. त्याची पहिली चिन्हें म्हणजे जठरांत घोडा बिघाळ होणे, तोंडाची रुची जाणे, जैन नसणे, व नंतर पोटाच्या, पाण्याचा दाह व अंगावर फोड येणे ही होत. परंतु पुढे मागे शानेदियात बिघाळ होऊन, चडर येणे, सुंग्या येणे, व रश्मिहान्हाणे हे बिचार होऊन परिदरय मज्जातुष्पाद होतो पुढे विश्रुत मज्जा फार नाजूक वगून

अमोघपक्षय होती. शेवटी कातण्यावर रंग येण्याचा संभव असतो. परंतु होण्याची क्रिया फार सावकाश चालते, व-
गुलु आल्यास तो हृदयाची क्रिया थांबल्यामुळे येतो.

शीघ्रपरिणामी (अक्यूट) विपत्ति गुरु आल्यानंतर, पोटा
अतिशय कुणवलेले असते, व कृष्णसरंचेचा रंग, काळसर
तांबड्या रंगापासून चकचकीत हिचुळी रंगपर्यंत निरनिराळ्या
असते; व ती सुकुललेली असते. बहुधा आतल्या बाजूस
रक्तस्राव होतो पण रक्त बाहेर काढितच येते. पोषणनळ्याच्या
बांधीच्या भागातील सूज कमी असते. शरीराच्या बहुतेक
सर्व भागांत आर्सेनिक सांठवते पण यकृत आणि मूत्रपिंड
यांत ते सर्वांत जास्त प्रमाणांत साठविले जाते. आर्सेनिकाने
विषप्रयोग झालेला असल्यास आर्सेनिक दोषधून काढण्या-
करिता शक्य असल्यास रोग्याच्या लघवीचे पृथक्करण करून
“राइनोची” किंवा “मार्शची” परीक्षा करितात.

बहिष्कृतान्त्या बाजारांत तीन तऱ्हेचे आर्सेनिक विकते.
(१) सफेत घोल, (२) हरताळ व (३) मनशील.
सफेत घोल म्हणजेच तालसाम्ल (आर्सेनियस ऑक्साइड)
होय. हरताळा (ऑक्सीड) चे दोन प्रकार आहेत. त्यापैकी
एक दुसऱ्यापेक्षा जास्त विपारी असतो. विपारी हरताळावर
चकाकणारे खडले असतात. हरताळ हा रंग, लालेच्या
काट्या, व रोजणी इत्यादि वास्तू तयार करण्याकडे उपयो-
गांत आणतात. मनशील, (तालसमर्थक-रिअलगर)
कुमाऊनमधील मुनसिआटी, चित्रळ, उत्तर प्रदेश व
युनान यातून येते.

हरताळ स्वात व काशागरमधून पेशावर येथे होतील
मधून कंदाहार येथे हरताळ जातो. प्रसिद्ध व चीन देशा-
मधूनहि तिन्ही तऱ्हेचे आर्सेनिक येते. १८९७-१९०३ च्या
दरम्यान आर्सेनिकची वार्षिक सरासरी निरगत ३३४ टुन्स
व आयात २३४६ टुन्स होती १९०६-७ साली याची
निरगत १०६ टुन्स, असून त्याची किंमत २२३३६ रु. व आयात
१९२९ टुन्स, असून तिची किंमत ४४१९६ रु. होती. पंजाब
मध्ये माणसाना विष घालून मारण्याकडे सफेत घोललाचा
उपयोग फार करितात. १९०४ च्या पूर्वी विषप्रयोगातील
तेकडा ५० गुरु आर्सेनिकचे असत. १९०४ साली याबद्दल
कायदा झाल्यापासून या गोष्टीला काहीसा आळा बसला
आहे.

[वं द र्श प्र थ—अनलिस्ट. १९००, २६; १९०२,
२७. (थोर्) जर्नल ऑफ दि केमिकल सोसायटी, १९०३,
८३. जर्नल ऑफ सोसायटी ऑफ केमिकल इंडस्ट्री, १९०२
२१. मेटेन्डॉर्फ—अनलोन. बॅट. विटानिवा. शिओ. सर्व्ह
ऑफ इंडिया ३२. पंजाब अँड्युएल रिपोर्ट १९०२. सर्व्ही
थेरीफ (ग्रेफेअरचे भाषांतर) मिपाभिलास पु. १२, यात
आर्सेनिकविषयी पुष्कळ मराठीत माहिती आहे.]

आलकरी, व स्तीः—खानदेश, अहमदनगर व नाशिक
यांतील आलकरीना धावणी व गोलासारे असेंहि म्हणतात.

यांची संख्या १९०१ साली ३१३ (१४२ पुढे व १७१
पायडा) भरली. हे मुख्यतः खानदेशात शाळकृतात शिवाय
अहमदनगर, नाशिक, व सातारा जिल्ह्यांतूनहि कांही थोडे
लोक वस्ती करून राहिले आहेत. या जातीसंबंधी पानेसुमारीचे
आकडे घरोघर नसतील, कारण यातील पुष्कळसे रजपुतात
गणिले जाण्याचा संभव आहे, काही आलकरी म्हणवून घेण्या-
पेक्षा या जातीला रजपुत म्हणून घेणे जास्त आवडते. आपण
रजपूत असून, सुसलमानांनी पितांढ घेतल्यावर छळ सुकवि-
ण्याकरितां दक्षिणेत आलो, असे हे आपणासंबंधी सांगतात.
यांच्यातील रजपूत जातीचे अवशेष म्हणजे फक्त
लक्ष्मदेवात उमातावयाचा माणसस्तंभ (माणसाचा खांब)
होय. तथापि गुजराथेतील केडवा व आग्रा कुणव्यात लक्षां-
तहि “माणेकस्तंभ” उभारण्याची चाल आहे. चितोडची
भवानी अद्याप याची कुलदेवता आहे. दक्षिणेत
वर्तत असल्यावर पोटासाठी या लोकानी आळेर्याच्या झाडा-
पासून तांबडा रंग तयार करण्याचे काम हाती घेतले; व त्याच्या
धेद्यावरून रयाना आलकरी हे नाव मिळाले असे ते मानतात.
या जातीत एक जैन वर्ग आहे, तो मांसाहार, विधवाविवाह
व घटस्फोट स्वाग्र्य मानतो. या जैन पोटासाठीवरून धावणी
या शैलीची उपपत्ति लागते; वारण एखाद्या जातीतील जैन-
वर्गाला धावण असे म्हणतात. गोलासारे हे नाव गलियार
(गुप्तधंदीतील नोळ—रंगान्याची जात) या जातिनामावरून
पडले असावे.

या जातीत खारोबाव आणि मिथोव नावाच्या
पोटाजाती आहेत अशी एक माहिती मिळते.
दुसऱ्या एका माहितीवरून पाहता वृद्धवासी, माला-
वंगारी आणि ज्याकळोड अशा तीन पोटाजाती
आलकऱ्यात आहेत; पण तिसरी आणखी एक
माहिती म्हणजे, आलकरी व लोधी आलकरी हे दोन
वर्ग असून त्यांच्यात रोडिवेढीव्यवहार होत नाही. गोत्रा-
वारही बहिर्बिवाही कुले पुढील होत. भंडारी, गरोडे, हाटी-
डिया, कुरोडे, निगोडे, पचकोर, पाचरतन, परिधे, पवठ्ये
रायंदोर, शिवाडिया, तिरोल आणि तेलव. एकाच कुळात व
चारपाच पिढ्यातील नातलगतात लग्न होत नाहीत. या
जातीतल्या मनुष्याला आतेबहिणीत मावसबहिणीशी
किंवा मांसेबहिणीशी लग्न करता येत नाही. धावणीच्या
बहिणीशी तिच्या हयातीत किंवा ती मेल्यावर लग्न करिता
येते. दोघा भावांनी दोघी बहिणीशी लग्न करण्यास मुभा
आहे. अनेक धावणी करण्याची मोकळीक आहे.

यालविवाह व त्याचप्रमाणे प्रौढविवाह होतात. काही
जणांसून अशी माहिती मिळते की, लक्षापूर्वी एखाद्या
मुलीवरून वर व्यभिचार पडला तर त्याकडे
दुर्लक्ष करण्यात येते; पण ती गरोदर राहिली तर मात्र तिला
बहिष्कृत करण्यात येते. तिचा जार वर त्याच जातीतील
असला तर स्थला दंड करतात, किंवा शांतीला जेवण

पालक्यास लायितात. या संप्रपातला दुसरीकडून मिळणारी एक माहिती अशी की, सम्रातांचे किंवा उच्चवर्गात मनुष्यांशी जारकर्म करणारी मुली आपल्या कुंसाची एक बट कापून, एखादे व्रत आचरून आणि दंड देऊन किंवा क्षातिभोजन घालून जातीत राहू शकते. नीच जातीतील मनुष्यांशी जारकर्म करणाऱ्या मुली बहिष्कृत केल्या जातात.

मुलाचा बाप लग्नाची मागणी घालतो. त्याला दोनशे रुपयेपर्यंत हुंडा देऊन मुलीच्या बापाचा हात ओला करवा लागतो. ब्राह्मण ज्योतिषी लग्नसुहृत् ठरविणे काहीच म्हणणे याच्यात जातीतील वडील माणसे लग्न मंत्कार घालतात, तर दुसऱ्या काळाचे असे म्हणणे पडते की, संवितर्ग (ब्राह्मण शिष्य) लग्न घालवितो. लग्नातील शुभ संस्कार येथेप्रमाणेः—

(१) सगाई, सयजवडा किंवा साखरपुडा—लग्नपूर्वी थोडे दिवस हा वाढनिधय होतो. मुलाचा बाप इष्टभ्रासह मुलीच्या बापाच्या घरी जाऊन, मुलीला एक साखरपुडा व रुपया देतो. त्याचप्रमाणे मुलीचा बाप मुलाला रुपया व साखरपुडा नम्र करितो दोन्ही घरी गोंड जेवण होते, व हा समारंभ उरकतो.

(२) मा ग णी, कि वा कू कु ला व गे. —यात मुलाचा बाप मुलीला दागिने व वस्त्रे देतो. तसेच मुलीच्या बापाकडून मुलाला आहेर होतो; व दोन्ही घरी मेजवानी घेतात.

(३) ते ल हू हू ही या म मा र भ—पहिल्याने मुलाला तेलहळद लावून मग मुलीला लावतात. सुवासिनी पानाने बोक्यावर तेल शिंपून, नंतर वर अक्षता टाकतात मग अंगाला हळद लावण्यात येते.

(४) ल म म उ प घ ल गे—लग्नपूर्वी चार पाच दिवस अगोदर नवरीच्या दाराशी एक मांडव उभारतात, आणि त्यात एक आल्याचा वासा पुरून तो हळदीने माखतात. या खावाला माणकस्तेम म्हणतात. लग्नातील सर्व विधी या खावाशी होतात.

(५) धी मां त पु ज न—गाढाच्या अमेवर मुलीच्या बापाने, नवरदेवाचे स्वागत करायलाचें असते.

(६) इ ल व त—मुलीकडून मुलाच्या घरी फराळाचे भिन्नसं नेण्यात येऊन ते त्याच्या आईला घाटतात.

(७) भा त भ र गे—मुलगा मुलीच्या गावा आल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी, त्याला मामा त्याला व त्याच्या नातेवाईकांना आहेर करतो, नंतर मेजवानी होऊन मुलघडील भेळही भांगेत राहावयास जातात. तसेच एक दोन दिवस राहिल्यावर, मुलीचा बाप आहेर येऊन येतो व वरपडाला गिरवीत गावात येऊन जातो.

(८) ल तन—नवरासुखला लग्नमंडपासजवळ आल्यावर बोक्यावर पाण्याच्या पावरी पेंतलेच्या पाच सुवासिनी त्याला छामोवता. तो प्रत्येक पावरीत एकेच चांदीने नाणे

टाकितो, व मांडवाच्या दाराशी बांधलेल्या आंब्याच्या तोरणवार काठीने प्रहार करितो. नंतर माणकस्तेमाची पूजा होते; नवरातनरी एकमेकांचे गळ्यात हार घालितात व पाचवेळा माणकस्तेमाभोवती प्रदक्षिणा घालितात; या प्रदक्षिणेच्या कुर्याला 'चवरीभवरी' म्हणतात.

कोहीलज असे सणतात की, गाल्याचे चार जू चौकोनाकृती माडून त्यात वाळू भरतात. या वाळूवर होम होतो व नवरातनरी होमाच्या अर्माळा पाच प्रदक्षिणा घालितात.

लग्न मंडपकारक केव्हा होते यावरून निरनिराळी मत आढळून येतात. नवरातनरीने एकमेकांच्या गळ्यात हार घालणे, मांडवाच्या दाराशी बांधिलेल्या तोरणवार प्रहार करणे, चवरीभवरी, व होमाभोवती प्रदक्षिणा घालणे, या चार गोष्टींपैकीं अमुक एक गोष्ट झाली असता लग्न कायदेशीर झाले असे मानणारे चार पक्ष आहेत.

विधवांना पुनर्निवाह करण्याची मौकीही आहे. कुमारी म्हणून उपाचयाशी तिला लग्न करिता आले असत अशा कोणाहि माणसाशी विधवेने लग्न करावे. वर्षाच्या कीर्णखादि महिन्यात अमावास्या सोडून एखाद्या काळोखी रात्री विधवाविवाहाचा समारंभ करिता येतो. विवाहेच्छु विधवा व तिचा भावी पति पाटावर बोगरी शेजारी बसतात, विधवाला मळबट भरण्यात येऊन त्या दोघांच्या वस्त्रांना गाढ होतात, म्हणजे त्या दोघांचे लग्न झाले. जर प्रथमबराला विधवेशी लग्न लावावयाचे झाले तर प्रथम त्याचे आंगठोशी लग्न लावतात.

बायकोशी पटल चालले तर, किंवा तिची वर्तणूक बाईट असली तर नवत्याने तिला सोडविशी घावी. विधवाविवाहाच्या पद्धतीने सोडविशी मिळालेल्या बायकोला पुन्हा लग्न कर्ता येते. असे म्हणतात की, ज्याला अशा बाईशी लग्न करावयाचे असेल त्याला तिच्या पहिल्या नवत्याकडे काही इकम पांचवाणे लागते. एखाद्या बाईने स्वजातीवाशी किंवा उच्च जातीवाशी व्यभिचार केला तर दंड देऊन किंवा झोताला एक जेवण घालून तिला आपल्या जातीत राहता येत अर नाच जातीतील मनुष्याशी हे कर्म केले तर मात्र ती जातीशून्य होते. हो यात हिंदुवारसाचा कायदा पाळतो.

बालकरी शैव आहेत. काही बारकरी व रामदासी पंथाचे आहेत असे म्हणतात. चितोडची भवानी त्याची कुलदेवता आहे. मंगळवारी भवानीला बकरी व पक्षी अर्पण करून उपासक जातात. शिवाय, चैत्र व भाषण महिन्यातील सोडवार खेरीज करून सर्व वारी भवानी व खडोबा यांना बळी अर्पण करतात. हे लोक सर्व हिंदूगण पाळितात, व हिंदूंच्या सर्व यात्रेच्या ठिकाणी जातात. माघ महिन्याच्या अष्टमी किंवा नवमीला 'चक्रपूजा' नावाचा सण असतो. त्या दिवशी सोळा प्रकारच्या धान्याचे एक वर्तळ करून त्यात एव पिठाचा दिवा ठेविला, याजवळ मयमांगला नेवेष्ट ठेविलात या पूजेच्या वेळी अन्य जातीतील माणसाने

हमर राह्याची परवानगी नगते ज्यांना लडाईत जिंजा आर्किमिक रीतीने मृत्यु आला असेल अशी माणसाच्या नावाने "वरी" स्थापून, रथाची दयाप्रमाणे पुन्हा करितात. आणि संपादना व इतर समारंभाच्या वेळी त्यांनी मिर- वीत नेतान. जेव्हा एखादी रोगाची साथ उद्भवते तेव्हा तिच्या अधिपत्याी म्हणून मानलेल्या देवतेची बळी भयना पावले बळी देऊन आराधना करण्यात येते, व काही ठिकाणी सापीने पण्डलेस्या पाशामोवती तप किंवा दारू भोगण्यात येते. सुश्रुतमान साधुंमार्गे हे लोक भक्ताना, या जातीचे आचार्य म्हणजे गोवासी होत. शंकरा- चाप्रीनांदि धर्मपुत्र मानण्यात येत.

विवाहित मृतांना अग्नि देण्यात येतो अविवाहित मृत, देखी, कोड, फॉलरा व संपदेश मामुळे मृत पावलेली माणसे आग्नि ज्याचे आरळ करे नाही अशी मृत मुले उत्तरेकडे वळी करून पुरण्यात येतात. मैत्र्याच्या तिगव्या दिवशी हावे व राख गरून ती पाण्यात टाकतात ज्यांना अनु- कूलता अंभल ते तीर्थांच्या टिकाणी अर्घ्य ठेऊन तेथे पवि- त्रोदकान मोहून देतात अक्षराच्या किंवा तैराच्या दिवशी झालेला भोजन घालनात धाडसंस्कार करितात. आर्किमिक मृत्यु आला असतो मृताच्या स्मरणार्थ वीराची स्थापना करितात.

या जातीचा मूळ उद्योग आल (मॉररहा सिट्रिकोलेपा) सादाच्या मुद्रापामुन तांबडा रंग तयार करण्याचा अने. पण हृदिम रंग अस्तिप्यात आक्षापामुन हा पद पडला व भवेचम आलही रेतचरी व मजूर बनले. हादी रगतवारी पदनीम जमीनी करितात काही थोडे सरवारी नोछीत आहेत. हे लोक बळी, पेय्या, पावले, हरिण व मांस खातात व दाऊ पितान. [पा. गे एनोम. सव्हे ८९]

आर्लंड वेट—बोर्नियाच्या आग्नाच्या मुखादी स्वीडन वामून १५ मैल व फिनलंडासून १५ मैल अंतरावर जो एक द्वीपसमूह आहे त्यान आर्लंड वेटे असे नाव आहे. हा द्वीपसमूह फिनलंडच्या एका प्रांताचा भाग असून र्यातील ३०० मैपाईकी फक्त ८० पेठावर वस्ती आहे व बाकीची खडकळ आहेत. हा वेटे पूर्वी स्वीडनच्या मालकीची होती. व १७१४ मध्ये रशियाच्या पांडर दि प्रेटच्या आरमारास स्वीडनच्या आरमारावर येथेच नव मिळाला. १८०९ मध्ये ती रशियास जोडली गेली. त्याचे पूर्वदर क्षेत्रफळ १४२६ चौ. किलोमीटर असून लोडसप्या १९००० आहे. र्यातील बहु- तेक वस्ती आलंड पेठावर असून तेथील मेरिद्वेज नांवाच्या शहराची लोकसंख्या ११७१ आहे. लोक स्वीडिश जातीने असून वस्ती यालादी आहेत पेठारीड प्रदक्ष वाळुनामय असून जमीनी उधळ व हवा कडक आहे. तदीदि रॉच, फर, रसे व बर्च यांनी नेम उत्पत्ति होते. राय व बाली जातीचे घान्य, जवय व भाभीपाला विपुल तयार होती गुरांची गोसासना मोठ्या प्रमाणावर असून दही, डोणी, कातडी व खाई मास

याचा व्यापार चालतो. येथे अनेक यागली वंदरे असून तेथील समुद्र धोडा काळ गोटत अजव्यामुळे त्याने रशियास एके काळी बरेच महत्त्व होते.

हा स्टॉकहोम बंदर व बोर्नियाचे आरगत याच्या वाटे- वर अवस्थामुळे, जेव्हा रशियाला हा वेटे जोडली गेली त्या वेळी जुनते स्वीडनचेच नव्हे तर प्रेट विटनचंदि नुस्सान होळ लागले, म्हणून १८५४ मध्ये किमीअन युद्धात बोर्नी प्रेच रीम्याने बोर्नगडची तटबंदी उघास्त करून टाकली, व १८५९ तिल हॅरंड, फ्रांग व रशिया याच्या ' आर्लंड कन्व्हन्शन ' नावाच्या तहान, आर्लंड पेठात तटबंदी कर नये व तेथे लष्करी अथवा आरमारी ठाणे ठेवू नये असे ठरविण्यात आले, व १८५९ च्या फॅरिसच्या तहान तेच कायम झाले यानंतर १९०९-१०-८ मध्ये या प्रश्नावर याचा वाद उपस्थित झाला होता व रशियाना जरी १८५९ चा ठराव लागूनाही घाटत होता तरी त्याच्याने स्पष्ट व कायदे- धोरणांने हा प्रश्न स्वायत्ती पुढे आणण्याचे पाडस झाले नाही.

१९१५ साली रशियाने जेव्हा तटबंदी बरण्याचे काम सुरू केले तेव्हा स्वीडनला काही वर्षांपासून वाढत असलेली प्राप्ती सरी ठरली १९१७ च्या रशियन राज्यक्रांतीमुळे तर आर्लंडस कोणते स्वायत्त वाकरावयाचे हा प्रश्न उपस्थित झाला पुढील वर्षी आलंडचेनी स्वीडनच्या राजाकडे आणला स्वीडनमध्ये समारंभ बरण्याविषयी अने केला तेव्हा स्वीडनच्या राजाने स्वतंत्र हालक्या फिनलंडची वाटाघाट करून हक्क बोरी आशा दाखविली व बोर्नोविकाविषय काही लडरी मदतहि पाडविली त्याच साली फिनलंड व जर्मनी यांमध्ये झालेल्या तहान आलंडला तटबंदी करू नये असे ठरले तथापि स्वीडनशी निगडित होण्याच्या आर्लंडसच्या इच्छेविरुद्ध फिनलंड सरकार असून, आर्लंड हा फिनलंडचा एक स्वतंत्र प्रांत करण्याचे स्थानी आसिय दाखून, आर्लंडच्या स्वराज्य देण्याविही १९२० साली ठराव केला. पण यापूर्वीच आलंडचे रशियाच्या सत्तेच्या लष्करी नोकरीला कंटाळले होते, स्थानी स्वधर्निर्णयाच्या तत्वावर भर देऊन पुनापेटेड स्टेट्स, प्रेट विटन बंदरे राष्ट्राकडे सत्कारीअने पाडविला १९१९ साली आपले म्हणजे फॅरिसमधील बरिष्ठ कॅप्टिना पुढ मांडले, तटपरिपदेने त्याचा अने केटाळला तेव्हा राष्ट्र- सत्ताकडे स्थानी धाव घेतली आलंडचा प्रश्न खात्री अस्- स्थानी राष्ट्रसंघाच्या कंठात येत नाही असे फिनलंड मोराभोराने प्रतिपादित राहिले उलट आलंडसोनी आपण स्वीडनशी करे एक रूप आहो, फिनलंड चाणवशी करे विसहस आहे या त हेची नेकीयत राष्ट्रसंघाना घादर केली, त्यान स्वधर्निर्णया- वर विशेष जोर दिला होता. १९२१ च्या जून महिन्यात राष्ट्रसंघाने असा निष्कार दिला की, आलंड येथे फिनलंड कडे राहणी वण हट्टरीहट्ट्या स्थाना स्वतंत्र ठेवावे व राज्यकारभाराच्या यावरीत स्थानी पूर्ण स्वायत्तता द्यावी.

[आधार प्रय—हॉ. व्हर्नर सोडरबर्गचा नॅशनल रिव्यू एप्रिल १९०८ मधील लेख. हॅन्डबुक—हिट्लरिक्क लेखन कॉरिन् ऑफिस नं. ४८ (आलेख आयलंड्स) 'दि आलेख लेखन थॅन्क दि राइट्स ऑफ ' फिनलंड (१९२०) ' यात फिनिस वाचूचें म्हणून केले. ए. थि.]

आलवासा—याच नाराच्या जमीनदारीचे हें गाव व मुलूख स्थान होय. ही जमीनदारी उत्तर मोदावरी मिश्रित आहे. हे गाव मोदावरीच्या काठां अमूच हम्मगुडमपासून ४० मैल उत्तरेम आहे. जमीनदारीचा नांव व या ठिकाणचा मुलूख अधिकारी अमून तो याच ठिकाणी राहतो या ठिकाणी वयल्याच पहाडावर मोडकळीस आलेली जेणी आहेत. [म. प्र. १५ पृ २]

आलमपूर—एक संस्थान (कोटावाड). लोकसंख्या ५१८ (१८८१) याच्या दक्षिणेस पोहोचले जेव्हा व उत्तरेस वार मैलावर गिगला स्टेशन आहे (सु. नं.)

आलवपाय—(पुर्वेपाय आणि आताम) टाकण्या विभागातील याच्या नामक खेडेगावी हत्यरी इतर्पाणिचे दिवशी भरत असलेल्या मोठ्या जेव्हा हे गाव आहे. इ. स. २६१८ व पू. रे. ८८२१. जेव्हा देवास (गुणास) कोट्या भाताचा नैवेद्य वाचवितात म्हणून हे गाव पडले आहे. जेव्हा सुमारे १५ दिवस असून सुमारे ८५०० लोक त्याशीस्पर्धे येथे जमतात. त्यावेळीं सुरयस गुणाचा वाजार भरतो (इ. स. ५-१९०८)

आलवार तिमनरी—(मद्रास इलाखा) तिनवेळी जिह्वा धीनेडुत्तु ताळुक्कातील एक गाव. तिनवेळी गावाच्या आग्नेयास २१ मैलावर ताम्रवर्णी नदीच्या दक्षिण तीरावर आहे. इ. स. ८३७ पू. रे. ७७५७. लोकसंख्या (१९११) ८८२०. वेणारंपाणील तम्मालवार नामक घाघुवी ही जन्मभूमि आहे. त्याचे एक मोठे देऊळ बायले असून ती ज्या झाडाखाली घ्यानाम घसत असे ते झाड देखील अद्यापि दगडवितत. वार्षिक जत्रा केंद्रभाषी व ये महिनांत भरते. त्याजिक तेथे घडेते पंचायतीने मोडले जातात. (इ. स.)

आलसेस-लारेन-जर्मनिक मुद्दानंतर या नांवाचा प्रांत आता आर्जन्ता नाहीं. फ्रॉको-जर्मन मुद्दानंतर १८७१ मध्ये आर्जन्ताने हा प्रांत फ्रान्सेस तीन डिपार्टमेंट (जिरेह) वास-जिरेह, हीर्द-जिरेह, व मायनेह हे एकाच करून बनविला व जर्मन साम्राज्यास जोडला. पण येथील लोक जाताने फ्रेंच असल्यामुळे जर्मनिक मुद्दानंतर फ्रान्सेस हे जिह्मे आपल्या राज्यांत सामील केले त्यावेळीं तेथील लोकांना आर्जन्तिय आनंद झाला पण ४०-५० वर्षांच्या जर्मन आत्म्यामुळे येथील लोक त्यांचा बोलीभाषीत फार बदलल्या असल्यामुळे फ्रेंच कायद्यांचा आत्मल येथे पुन्हा सुरू वरताना फ्रेंच सरकार वतार वाचपगिरीने एका नव्याल आर्जन्तियच्या गाळेन कारभार चालवीत आहे. त्याला मदत करण्याकरिता

पगतीस सभासदांचे एक सभागार मंडळ स्थापण्यात आले आहे

हा प्रांत फार सुपीक आहे येथे गहू, राय, पाली, ओट, बटाटे व गुमर-थोट ही पिके होतात खनिज संपत्तीहि येथे विपुल आहे. विजेपत्त; लोखंड व कोळसा येथे फार सापडतो जर्मनीने १९१३ साली लोखंड २११३१६७९ टन आणि कोळसा ३७५२६९ टन काढला. तेव्हापासून मात्र ही क्षेत्री पानिज इतें कमी कमी प्रमाणात सापडत असून १९१९ साली लोखंड ७१३७२०६ टन आणि कोळसा २३१०५८९ टन सापडला या शिवाय तेल, पोटॅश वगैरे पदार्थांही सापडतात

१९१९ मध्ये येथे स्ट्रॉसबर्ग युनिव्हर्सिटी स्थापण्यात आली व हल्लीं सर्व शिक्षण फ्रेंच भाषेमध्ये दिले जातें

आलाजुपला—हा मध्य अमेरिकेतील कोस्टा-रिकेतील एक प्रांत व त्या प्रांताची राजधानी हैर्नॅसकोस्टि-नेटल रेवेवर आहे लोकसंख्या (१९०४) ४८६० हे वृद्ध पंजास ज्वालामुखीच्या दक्षिण पायथ्याशी वसलेले आहे. साह्याच्या मध्यमार्गी पंचरस धातूच्या कार्मार्गे सुशोभित केलेला चौकान आहे. आलाजुपला कोस्टा-रिकाच्या सागरेच्या व्यापाराचे केंद्र असून कोफाच्या व्यापाराचेहि मुख्य ठिकाण आहे या प्रांतात गोष्टीस इंडियनाच्या प्रदेशाचा समावेश होतो. वॅटिनास. वेथिआ, मारागो व सॅनरमान ही शहरे, व वॅटिनासचे उत्तरेस असलेल्या बॅनवाकेट येथील कोट्याच्या साणी व्याप प्रांतात आहेत.

आर्थिक—हे एक ग्रीस मधील प्राचीन शहर असून खोबन आलागावे मध्यवारी सुपीक मैदानात वसले आहे. प्रेसीभन खोबाची बोटोईभनस म्हणून एक फोडनात होती तिचे ताव्यात आर्थिक हे इ. स. पूर्वी ४७९ पर्यंत होतें, त्या वर्षी इराणचा सेनापति आर्दाब्रस याने येथील लोकांचा संहार करून हे शहर चालसित प्रांताच्या ग्रीक खोबाच्या स्वाधीन केले इ. स. पूर्वी ४३२ या वर्षीपासून या शहराचे महत्त्व फार वाढलें. हे पूर्वी केलॅशन संपात केवळ कमासद या नात्याने सामील होते परंतु पुढे ते चालसीडिन संपाचे नावक या नात्याने यावेळ लागले. इ. स. पूर्वी ३८२ या वर्षी इराणने आर्थिकसवर स्वाधी केली तेव्हा त्याला हा मध्य कोवळ भाग पडले मेसिओनचा फिलिफ व अथेस या मध्ये ज्या वेळीं युद्ध उपस्थित झाले त्या वेळीं आर्थिकसचे इथम फिलिफच्या बलीने लवले पण पुढे लगेच त्याने अथेससो सह केण्यामुळे इ. स. पूर्वी ३४८ त फिलिफने ते धुष्टेस मिळविले याप्रमाणे आर्थिकसचा मोठ होण्याचे कारण आर्थिक संपातील सभासदांचा समि सभासद हे होय कोहीच्या मते संपुष्कना ही उत्तम होती तर विरयेक स्वनेत्रपतेचे अभिमाना होते. अशा प्रकारे मतभेद मानून मेसटी फिलिफच्या हत्यापुढे आर्थिकसला हार सावी लागली. [संदर्भग्रंथ—इ. ए. प्रीमन-हिट्लरि ऑफ फेडरस

गव्हर्नमेंट प्र. १; ए. एच्. मे. प्राविज—टॅक्नुक थॉक प्रॉ. क. कॉन्स्ट्रक्शन्स हिरटरी]

ऑलिंपसः—ग्रीस मधील अनेक पर्वतांचे हे नाव आहे. या नांवाचा अतिशय विख्यात पर्वत म्हात्ला म्हाग्रेस येथेला व मॅसिडोनिया याचे सीमेवरील होय. या पर्वताच्या सर्वात उंच शिखराचा उंची १०,००० फूट आहे, व ते वर्षांनूत बहुतेक नेहमी हिमान्यादित भरले. बारकेडिआचे नैर्ऋत्येस असलेल्या लायक्रेअस पर्वताच्या दिग्गाराला देखील ऑलिंपस असे म्हणतात या पर्वताच्या शिखरावर देव रहात असत असे ईजिप्टमधेर वर्णन आले आहे.

ऑलिंपिआ—हे ग्रीसमधील एक शहर असून लफाली-असच्या उत्तर तोंडास व अर्गोलीन विस्त्रोमच्या पूर्वेस ११ मैलावर आहे. याच्या पश्चिमेस क्लाडिअम, दक्षिणेस आल-फीअस, उत्तरेस लहान टॅक्य्याची रांग व पूर्वेस प्राचीन प्रसिद्ध क्रीडागण आहे. येथील नैसर्गिक सौंदर्य पारच बहारीचे आहे.

ऑलिंपिआ शहराचा इतिहास धार्मिक व राजकीय या दोन्ही दृष्टींनी महत्त्वाचा आहे. या ठिकाणी ओ मीडोसव राजा फरण्यात येत असे हयाविषयी निरनिराळ्या प्रचारण्या द. कथा आस्तित्वात आहेत, त्यातील काहीबद्दल पाहता हा उगम हेरोदोस यांनी सुरू केला. या ठिकाणी हिरा या देवतेचे एक देवालय होते. या उत्पन्न प्रसंगी या देवतेच्या अंगाने घालण्याकरिता सोळा बायका मिळून एक आंगरखा तयार करीत असत. यावेळे, उज्या मार्गे, दाडपट्टा घुस्ती, घोडादौड, इत्यादि प्रकारचे खेळ खेळले जात व बी कोणी जय मिळविलेला त्याला बक्षिस दिले जाईल.

या मीडोसराचा उद्देग मन आणून शरीर ही सारणी कमावली पाहिजेत, ही भीक बहणना जगसाहोर करणे हा होय. इ. स. नंतर ३९३ या वर्षीपासून हा मीडोसव बंद पडला. इ. स. नंतर पाचव्या शतकात या शहराच्या न्हावाला सुदृढात आली. इ. स. नंतर ४७६ या वर्षी इससचा पुतळ्या कॉन्स्टांटिनोपलला नेण्यात येऊन त्याचीच मध्यस्थानी देण्यात आला. इसम देऊळ या पूर्वीच गोंय लोकांनी किंवा तिथून धर्मवेद्यांनी जमीनदेस्त करून टाकिले होते; परंतु इ. स. नंतर ६ वे शतकातील घरणीकंपानी तर ते पूर्वेस खेळविले

जर्मन गोधर्मांनी येथील जागा सोडून काढून प्राचीन इतिहास उपलब्ध करून देविला आहे. इसवी भूति जया ठिकाणी असे ह्या जागेच्या ओयतालील प्रदेशास आल्टीस असे म्हणत या आल्टिसचे बायव्य कोपन्याला एक मात भूमी सांपडली आहे व याहोला याजूम समागूह आहे. आंतील मागात ह्म, व हीरा, यांची देशालये असून पुष्कळ प्रकारची यक्षभावे आहेत. गेळाचे सार्वराष्ट्रीय समने युरोपात आता होतात त्यास “ऑलिंपिक” असेच नांव दिले आहे. या खेळांत हिदुस्थान माग पवेल.

ऑलिम्पिड—या शाळाचा उद्देग बायपलात पुष्कळ वेळां आला असून ह्यांचे मूलस्थान ग्रीसिया देशासचें असें वाटतें. पश्चिम आशियातील उच्च प्रदेशांत ऑलिम्पिडचे तेल फार उप-युक्त वाटण्यामुळे रानटी लोकांतहि ते प्रसिद्धि पावले, इत-केच नव्हे तर ऑलिम्पिड हे शाळ धातता व सदृष्ट्या यांचे खोतक बनले. प्राचीन जलप्रलयातून परमेश्वराने तारलेल्या मोठ्ठालाहि प्रथम ऑलिम्पिड शाळाचीच जादी दिसली अने बायबलात सांगितले आहे. त्यामुळे जलप्रलयोत्तर शांततेचे चिन्ह ठरलेले हे शाळ पुढेहि दिसता जगाने शांततेचे निदर्शक मानण्याचा परिपाट पाटला. इलियड काव्यावरून पाहता होनरच्या काळामध्येहि ऑलिम्पिड तेल धर्मताच्या नैनीचा पदार्थ गवले जात असे. प्राचीन ग्रीसमध्ये या शाळाची लाग-वड इतकी वाढली होती की, तिजवर फायद्याने नियंत्रण घालणे सोलनला माग पडले. म्रीकापासून रोमन साम्रा-ज्यात व त्यामुळे आधुनिक युरोपात या शाळाचा फैलाव झाला.

या शाळास लॅटिनमध्ये ऑलिंपा युरोपिआ किंवा युरोपातील तैलोत्पादक वृक्ष असे नांव आहे. या शाळाच्या काळाच्या तैलाचा युरोपमध्ये फार मोठा व्यापार होतो कारण पश्चिमात्य देशात याचा व्यापकाडे व औपधात उप-योग होतो ह्या शाळाच्या सुमारे ३० जाती आहेत. व बहुतेक भूमध्य समुद्राचे काळापासून तो दक्षिणआफ्रिका व म्यूझीअंडपर्वत या शाळाची व्याप्ति आहे. ही शाळे जगलात आढळतात. अंगली शाळे फार उंच वाढत नाहीत त्यांच्या वाढास काडे असतात. पाने लायट असून बरच्या बाजूने बरच्या रंगाची व अणकुचोदार असतात. व कोबलेपणी पानाचे खालचा रंग शिडुरका असतो. फुले लहान पाटेरे रंगाची असून अंगली शाळाचे फळहि लहानच असते. फ्रान्स, इटाली, स्पेन, इत्यादि देशांत याची लागवड करण्याकडे लोकांचे बरेच लक्ष लागले आहे. ह्या शाळाची वाढ फार भेदगतीने होते. परंतु वाडीस कारसा प्रतिबंध न झाल्यास व ह्यापाण्याची शत्रुकूल परिस्थिती असल्यास कधी कधी ही शाळे फार उंच होऊन याचा घेराई फार मोठा होतो की कां होल याने एक झाड पाहिले ह्याचा घेर २३ फूट होता व ते झाड सुमारे ७०० वर्षांचे असोवें असा ह्याचा अजमास आहे. म्हात्लामध्येहि काही शाळे फार पुरातन काळाचे आढळतात. अफगाणिस्तानामध्ये सुद्धा ही शाळे सांपडतात. ग्रीसमधून आशियामध्ये या शाळाचा फैलाव झाला.

प्राचीन काळापासून युरोपखंडातील लोकांस ते माहीत होते असे दिसते.

आपल्या हिदुस्थान देशात ऑलिम्पिड शाळाची एक जात पंदा होते तिचे नांव योगिलया कॉम्पेडार हे झाड सरळ वाढते व फांशहि बाकच्या तिकट्या जात नाहीत व या शाळाचा विस्तारहि बराच होतो ह्याच्या पानाचा रंग हिरवट

असून पानांचे पाठीचा रंग पाड्याक असतो ही हावे ज्या ठिकाणी ६०° पासून ९०° पर्यंत उष्णता असते अशाच प्रदेशात तेतात फळे पिकल्यावर गोळा करून त्यांचे तेल काढतात. तेल काढण्यास फार आयास पडत नाही. पिकलेली फळे आणून ती एकावर एका रचून टेविली म्हणजे त्याच्या एकमेकाच्या आराने तेल तळाशी जमते. या रीतीने निघालेल्या तेलास फार स्वाद असतो याप्रमाणे एकदा तेल निघाले तरी फळात पुष्कळ तेल शिल्लक असतेच. ते काढण्याकरिता एका मोठ्या परातीत पहिली फळे टेवून त्यावर मोठा थोरला दगड दडवण टेवितात त्याच्या योगाने फळातील बहुतेक तेल निघून येते हे तेलहि पहिल्या तेलासारखेच स्वादिष्ट असते नंतर ती फळे एका पोत्यात भरून त्यावर आघणाने पाणी ओततात, आणि त्यावर पुनः दगडाचे दडवण टेवून तेल काढतात हे तेल पहिल्या व दुसऱ्या खेपच्या तेलासारखे स्वच्छ नसते त्याचा रंग पिवळट असून त्यात थोडी हिरवटपणाची झाक मारते फळाच्या चोथ्यात अद्यापि तेलाचा अंश शिल्लक असतोच तो काढण्याकरिता हा चोथा पुनः कुटून एका आड्यात चालला उडवतात, व तेल दाबून काढतात.

हे तेल फार गुणकारी असून त्याचा लोण्यासारखा किंवा मलईसारखा खाण्याकडे व स्वयंपाकात उपयोग करतात. त्याचा विष्पातून आळ्याकडेही उपयोग होऊ शकतो पर-
गुती कामांकरिता हे तेल चिनीच्या किंवा काचेच्या बरणात भरून टेवितात व बाहेर पाडवावाचें असल्यास लाकडी पिंपीत भरून पाडवितात १०० शेर फळापासून १० शेर तेल निघते असा अनुमान आहे.

ऑलिव्हस टेकडी-ऑलिव्हस टेकडी शब्दाचा आरंभ हो एक लहान टेकडी असून अहमदनगरा पूर्वेस टेंपलगाऊ-
च्या समीर आहे. मध्याचे गाव जैबलएत-तुर आहे. या ठिकाणीचे निरनिराळे असे चार भाग आहेत अगदी दक्षिण टोकाकडच्या भागास दत्तकथेवरून 'पापगरी' असे नाव आहे. त्याच ठिकाणी मालोमनची प्रतिमापूजा होत असे. उत्तर सिवराळा (सुर्कने) तरा आरिष्टेट म्हणतात. त्याच्या समीरकडच्या टेकडीला 'सोपस' नाव देतील सुर्वेचे आहे नव्या करारात ह्या नावाच्या उल्लेख आला आहे. या टेकडीवर विस्ताराने मृदु बगीरे विषयावर उपदेश केला बान्दन्टा-
ईनेने गेले एक 'सदेहस्वगीरीदणमंदिर' बांधिले होते त्याच्या ईसात नवी असून मुसलमानांच्या ताब्यात आहे. टेकडीच्या थोड्या सालच्या बाजूस प्रत्ययाच्या कपरी आहेत. सालक उमरचे नाव असलेले एक प्रांथनामंदीर 'भगवतीदणमंदिरा' जवळ पूर्वी होते. १९०० मध्ये जर्मन गणराज्याने आध्यात्माली गात्रेव रुंसाटी एक मठ स्थापन करणेत आला

ऑलिव्हस-विशेषाच्या प्रांतातील सुरोपस वरील एक ह्या कडार व्हापी या गांवाच्या जवळ असून पाणसिखच्या

दक्षिणेला तीन मैलावर आहे. दोन गुदापूर्वी ग्रीक आरमार येथूनच निघाले असे म्हणतात. याच ठिकाणी आरटेमिचे देवालय होते

आलूप-आलूप, आलूप किंवा आलूक बनवासाच्या ईशान्येस असलेल्या इ स न्या सदाच्या सातव्या शतका-
तील एक जुने राज्य (जी ओव्ही डुनेल. एन्शेट हिस्टरी ऑफ दि टेकन) वदामी जवळील महाकूट येथील अंकित लेखात ही माहाराज यांनी आपल्या अली हिस्टरी ऑफ दि टेकन पुस्तकात (इ स १८८४) मलबार किनाऱ्यावरील अलू पे नावाच्या गावाचा वरील नावाशी संबंध दिसतो असे सुचविले होते, व ही सुधारनेहि आलूप हे समुद्र किनाऱ्यावरीलच गाव आहे असे म्हटले होते (ई अ पु ५, पु ३२० टीप) परंतु या विधानास मला काही आधार दिसत नाही असा यावर झीटने शेरा मारला आहे (यों. गॅ व्हॉ १, भाग २, पृ ३०९)

वदामी जवळील महाकूट येथील स्तंभलेखावरून (ई अ पु. १९ पृ ७) हा देश कीर्तिवर्मा चालुक्याने इ स ५६५-५९० मिळाला होता असे वळते पुढे ऐहोळच्या अंकित लेखात दुसऱ्या पुलिकेशीने आलूपाना पादाक्रांत केल्याचा उल्लेख आहे (ए ई पु ६ पृ ४) ही गोष्ट ९०८९ सुमारास पडली विनयादिरायाच्या इ स. ५९२ सालच्या शीघ्र दानपत्रात त्याने आलूप राजा गुणसागर याच्या महाराजा चित्रबाह नामक पुत्राच्या विनंतीवरून एदेवोळे विल्यातील सालीव्हेगे प्राम बक्षीस दिल्याचे म्हटले आहे (ई. अ. पु १९, पृ १५२). त्याच राजाच्या इ. स ६९४ सालच्या हरिहर येथील दानपत्रात आलूप हे पश्चिम-
चालुक्याचे बंदापररागत चाकर म्हटले असून एका आलूव गरदाराच्या विनंतीवरून विनयादिरायाने एदेवोळ विल्यातील विदु-बागापास गाव बक्षीस दिला असे सांगितले (ई अ. पु ७ पृ ३०३) पण पुढे गोव्याच्या फादंबाच्या लेखात जयकेशीने इ स. १०५१-५३च्या सुमारास आलूपाना जिंकून घेतले असे म्हटले आहे, त्यावरून ते पश्चिम चालुक्यांच्या शत्रुपक्षात सामील झाले असे दिसते (शें. ए. सो. यों. व्ह. जे अनल पु. ९ पृ २२२) या आलूपाचा विष्णूनाच्या चिकमाकडे वरितासहि उल्लेख आला आहे झीटने आलूप हे नदी कोण आहेत कळत नाही असे म्हटले आहे (यों गॅ.) परंतु आलूप व महाकूटाच्या स्तंभलेखातील आलूक हे एकच अगत्यास आलूक हे शोपाने एक नाव असल्यामुळे ही गप लोकांची एक पोट मात अर्तु दाखेल असे तो सुचविता ते पनवाशीच्या ईशान्येस असलेल्या एदेवोळ विल्याचे (कदाचित् इतर लेखातील एदेनादरपति) सामन्ताधिपति होते असे विनयादिरायाच्या दानपत्रातील भाषेवरून दिसते.

आलू-महाराष्ट्र वदामी मिसळाना पूर्वेकडाले तालुका उ. अ. १०°२' ते १०°४४' व पू. ७६°५०' ते ७७°३६'

शेथरुळ ५८२ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १००५८१. एकंदर शेती ८४, मोठा गांव एकही नाही. जमीनमहसूल ४४१००० (द. म. १९०३-४.) मुख्य पिके ज्वारी, कापूस होत.

आले (संठ)—या शाखात भेष्टतमचे आर्द्रक, द्रुम, जॉत मिमर, गुजराथीत आंदु, हिंदीत आर्द्रक, आदा इत्यादि नावे आहेत. वाळविण्यावर सुंठी, सुंठ येथे नावे त्यास प्राप्त होतात. हे शाखेच्या रानटी स्थितीत आढळत नाही; यामुळे याचे मूलगृह निश्चित करणे कठीण आहे. परंतु ते आग्नेय आशियाच्या उष्ण प्रदेशातील असावे. येथूनच हे वेस्ट इंडीजमध्ये व आश्रित गेलें. सध्या बहुतेक उष्ण देशांत याची लागवड करतात. हिंदुस्थान व चीन या देशांत कृषिके शतके आश्याची लागवड होत आहे. कम्प्युनिझम हा केंद्रादि आस्थासिवाय अर्थात नसत. श्रोत्र व रोमान ग्रंथकार या शाखाच्या ओपची गुणाची माहिती देतात. त्यांच्याचप्रमाणे अरबी लेखकांच्या पुस्तकांतहि ती माहिती सांपडते. मार्कोपोलो (१३ शतक) याला आल्याची व सुंठीची माहिती असून मलबारमध्ये कोईलम (आधुनिक किलॉन) येथे चांगली सुंठ होते, असे तो म्हणतो. ही जाण मध्ययुगांतल्य व्यापाऱ्यांना ' कोलबिनो अथवा कॉल्विनीन ' या नावाने माहंत होती. नंतर हिला ' कॉलवार्डन ' सुंठ म्हणत. त्या वेळी बेलेडी, कॉल्विनो व मंदिना ह्या तीन जाती प्रसिद्ध होत्या. पहिली हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या निस्थान होत असे. दुसरी किलॉन येथे, व तिसरी ' मक्का ' येथे उत्पन्न होत असे. ' बट्टी ' हा ' देशी ' वाट्याचा प्रतिशब्द असून कमी दर्जाच्या सुंठीला लावीत अशाचेत असे वाटतें. रजिदुईन लिहिता की, गुजराथच्या ' बेलेडी ' सुंठ येत असे. पंधराव्या शतकांत हिंदुस्थानात आलेल्या प्रचामी निकोलो कॉडी म्हणतो की, पश्चिम किनाऱ्यावर असलेल्या पेंडागुरिआ शहराच्या आसपास ' बेलेडी, जेकेली व नेलो या नावाची सुंठ होत असे. सोळाव्या शतकाच्या आरंभी कालिकतहून सुंठीची निरगत होई, असे माथोना म्हणतो. याच गोष्टीला माथोना ही ओटी व लिथॉटेन याची पुढी मिळते. डी म्हणतो की, मोंगलाच्या राज्यांत 'सुंठ' सर्वत्र होत असे (१९५५) मॅक्सेलो लिहिता की, सुंठ गुजराथमध्ये विपुल होत असे. मोंगलाच्या राज्यांत सुंठ होणे असे टॅल्हर्न अथवा पुस्तकावरून कळते. वरील आधारारूपून मध्ययुगांत सुंठीची हिंदुस्थानांत चांगलीच माहिती असून तिचा व्यापार चांगला चालत असे असे सिद्ध होते.

छा ग व द.—या शाखाची लागवड हिंदुस्थानांतल्य सर्व उष्ण व सार्दे अशा प्रदेशांत होते. त्याचप्रमाणे दिमाळमाच्या ४ ते ५ हजार फूट उंचीच्या प्रदेशांत सुद्धा त्याची लागवड होते. या पिकाला जास्त परिश्रम व काळजी द्यावी लागते. जमीन चांगली असून ती विशेष सुधमुर्घात अथवा कठिण

नसावी. चाणी नियमित लागते, खत चांगले घ्यावे लागते व तण नेहमी परंतु काळजीपूर्वक काढावे लागते.

या पिकाची प्रातःकार धोड क्वात माहिती, बंगाल—या प्रांतात पुष्कळ ठिकाणी हे पिक होते; परंतु त्याची माहिती मिळत नाही. रंगपूरमध्ये पाहिले पिक तागटचे असून दुसरा नंबर सुंठ व तंबाखूचा लागतो. रॉय म्हणतो की, रेंताड लागण जमोन या पिकाला चांगली असते. काचू नावाच्या कडव्याच्या नंतर आले पेरतात. १५ फेब्रुवारी पासून १५ एप्रिलपर्यंत जमोन चारवार नांगरतात. त्यानंतर ती सारसी कडून शेतात पाण्याचा दाब काढतात. पहिल्या नांगरण्याच्या वेळी एकरास १०० मणाप्रमाणे कुळलेले शेणपात देतात. आदल्या वर्षाच्या पिकातून राखून ठेविलेले आल्याचे थोडे वापयात लावितात. शेतातील गवत चारवार काढावे लागते. आक्टोबर ते मार्चच्या दरम्यान तुकडे राखून काढतात. दर एकरी ४० ते ६० मण खराबरी उत्पन्न होते.

संयुक्त प्रांत—कुमाऊजच्या उष्ण खोऱ्यात आल्याची लागवड झाली होती. एप्रिल महिन्यात आल्याचे तुकडे लावितात. सध्या शेतात रांपाच्या फाया पसरतात व त्यावर याच अथवा लांडकाच्या काव्या ठेवितात. फेब्रुवारी महिन्यात आले खणून गोळा करतात.

पंजाब—दिमाळयाच्या उष्ण खोऱ्यात आल्याची लागवड करतात. पेरण्याच्या कण्यांना गार्डेचे शेण लावून त्याच्या राखी करतात. येथेही शेतात पाने पसरतात. त्यावर राताचा धर मात्र देतात. गानेबारीत आले खणून बाहेर काढतात. एक महिना ते दुसऱ्या ठिकाणी ठेविल्यानंतर एक दिवस त्यास ऊन देतात. एक पिचा कथिनीत ८ मण आले पेरतात व ३२ मण आले उत्पन्न होते.

मद्रास—प्रसिद्ध मलबारी सुंठ कालिकतच्या दक्षिणेस असलेल्या सेरनाड जिल्ह्यात होते. अर्ध्या मेमध्ये सुंठीची लागवड करतात. पिक नोवेंबरमध्ये तयार होते. येथे राखे खणून त्यात खत घालतात. नंतर त्यांत आल्याचे तुकडे लावतात. त्यावर पानांचा धर ठेवितात.

मुंबई इलाखाः—येथे हे पिक गणाईतोपेकी आहे. त्यास कसदार व निचऱ्याची जमीन लागते. आले हे मूळ असून त्याला कोथ फुटून त्याचे दाढे एक दोन हात उंच होऊन त्याला पास्या येतात. जमीन चांगली कच्चावकेली असल्यास केळवे माहिम (ठाणे जिल्हा) कडे आले कमरेष्ठकें उच वाडते. मुंबई इलाख्यांत गुजराथीत, बहमदाबाद, खेडा, सुरत, नवसारी प्रांतांत, कोकणांत ठाणे जिल्ह्यात व मध्यमाग्यापेकी सातारा जिल्ह्यात आल्याची लागवड येथीच आहे. मुंबई इलाख्यात या पिकासाठी सरासरीने दरवर्षी २००० एकर क्षेत्र असते. हिंदुस्थानांतल्य सुंठीची निरगत सरासरीने किती होते त्याचा तपशील येणेप्रमाणेः—

इ. स.	उन.	किंमत रुपये
१९१३-१४	१२१४,०००	१८४०,०००
१९१४-१५	७१२९,०००	१३१०,०००

आले रेंताड, लापण, गोराडू व ठाणे जिल्ह्यातील शिरण्या जमनीत चांगले होते. सातारा जिल्ह्यात तारळे खोऱ्यात याची बरीच लागवड होते. मद्रास इल्ल्यात एरनाड भागात याची विशेष लागवड होते. तेथे हे पीक पावसावरच येतात या पिकाचा फेर पालट इतर वागाईत पिकाशी करितात उत्तर गुजराथेत वाण्यात गोवारी दाखतात व वाण्याच्या कडेला गोराडू लावितात. दर एकरा सुमारे ३०-४० गाछ्यापावेतो फुजलेले शेंणखत घालतात. जमीन नागरन वळवून अगदी मुतमुतीत करितात. बारा फूट लांब व नहा फूट रुंद असे बांधे करितात. ठाणे जिल्ह्यात फार करून शेंणखत न देता सुमारे तीन वेळा (जुलई, आगस्ट, सप्टेंबर) बरपत देतात; ते एरंडीचे असते पड एकरा ३००० पौडपर्यंत लागते आर्याची लागवड मे महिन्यात करितात. त्याचे फळे चार अगर पाच इंच अंतराने ओळीने लावून दोन ओळीत नऊ इंच अंतर ठेवितात. दर एकरा १५०० ते २००० पौड मिळणें लागते. लागण झाल्यावर दर चार दिवसांनी किंवा ६-१० दिवसांनी जमीनीच्या मग-बुराप्रमाणे पीक तयार होईपर्यंत पाणी घावें लागते. सरतेशेवटी एक महिना पाणी तोडून आले खणून बाडितात. हे पीक बरेचवेर खणून स्वच्छ ठेवावे लागते सुमारे तीन ते पाच खुपण्या घाल्या लागतात.

गुजराथेत काही ठिकाणी आले व हळद मिसळून लावितात. हळद ब.पाण्याच्या बरेच्यावर व भात आले लावितात. त्याचप्रमाणे गुजराथेत आल्याच्या वाण्यात ताग अगर गोवारी फेकितात. पुढे एक महिन्यानंतर दरमहा याच्या फादा मोडून थोडथोड्या ब.पाण्यात दाखितात. त्याचे कुलून पत होते, पीक आठ महिन्यांनी तयार होते. तथापि एक होण्यास बारा महिने लागतात विद्यासाठी गडे सावलीत हवा येवले अशा ठिकाणी चांगले यदोवस्ताने ठेवावे. आले कानेवारीत खणतात. व ते व्यापाऱ्याला विकतात, किंवा त्याची छंद तयार करितात. दर एकरा सरासरी उत्पन्न १२००० ते १५००० पौड येते.

व्या पार — छुंटीचा हिंदुस्थानांत अंतर्गत व्यापार यराच चालतो. १९०६-०७ साली नवीतून व रेल्वेच्या मार्गाने ८६,२११ हॅट्टेडवेट छुंटीचा व्यापार झाला त्यापैकी सर्वोत्त वास्त निर्गत पूर्व बंगाल व आसाम प्रशासून झाली मुंबई बंदर. पंजाब, मद्रास व संयुक्तप्रान्त येथील निर्गत त्याच्या खालोखाल होती इ.स १९०५-०६ साली किनाऱ्याने ३,२९,१६० रु किंमतीची २६,३४,०२० पौड छुंठ हिंदुस्थानातील इतर ठिकाणी गेली यापैकी बरीच छुंठ मुंबईत झाली परदेशात होत असलेला निर्गतचे आकडे १९०५-०६साली निर्गत पौड ८९,६९,१७४, वाकिमत ८१२,५२,७४० आयात

पौड १,०८९,५१५ व किंमत रु १, ३५,८७६ इतकी होती छुंटीचे गिन्हाईक म्हणजे संयुक्त राज्य (१,५६५,०२० पौड), एडन (१,५१७,६९६ पौ.) संयुक्त संस्थाने, भरवस्तान, सिलोन, व अरबी हे देश होते. हिंदुस्थानात छुंटीची आयात मुख्यतः जपान व चीन देशातून होते.

छुंठ तयार करण्याची कृति.— शेतातून आले काढून आणण्यावर कोंवळी व जून कुडी वेगवेगळी करावी. कोंवळी कुडी विरून टाकावी, व जून कुड्यापैकी पुढील सालापुरते बी राखून ठेवून बाकीच्या आल्याची छुंठ करावी

(१) आले खणल्यावर एक दिवस शेतात पडें घावे व दुसऱ्या दिवशी कुड्याना चिबटलेली माती हळूच हाताने काढावी व कुडी पाण्यात भिजत घालावी. भिजत घातरयाने साल लवकर सुटते कुडी हाताने धुवावी. त्याच्याबरोबर साल शिंपीने, खापरने अथवा चाळ्याच्या बोथट पातीने छुरहून काढावी पुनः कुडी पाण्यात धुवावी व चार दिवसपर्यंत उन्हात वाहरयाने छुंटीस पादरा रंग पटतो मुबळेकी छुंठ गोळा करून हाताने चोळ्यावी. चोळण्याच्या वेळी फणे न मोडताळ अशाबद्दल खबरदारी घ्यावी. पुनः तीन ते चार दिवस उन्हात वाळवावी व गोळा करून हाताने चोळ्यावी. आणखी एक वेळ दोनपासून तीन तासपर्यंत छुंठ पाण्यात भिजत घालून बाहेर काढावी, व साफ वाळेपर्यंत उन्हात पसरावी. वाळवल्यानंतर छुंठ बरी नेऊन खबरती पोत्यावर घालावी. त्या घासण्याने पूर्वी काही साल राहिली असल्यास ती निघून जाऊन छुंठ तयार होईल. सदर छुंठ छरण्याच्या कृतीस पद्धतामगें सुमारे एक रुपया खर्च येतो.

(२) एक मोठे लाडकी तेलाचे बंगरे रिकामे झालेले पाप घ्यावे. त्यात निम्मे आले व निम्मे पाणी घालावे, व त्यात एक वस्त्रासारखा लाकडाचा दांडा घालून ते सारखे तास दांड तास दबळावे. इतक्या अवकाशात पिंपात सारयतर-माणीदोन तीन वेळा घालावे पाणी घालून ताजे आले हवळत्यामुळे बरील माती व सारहि निघते. नंतर हे आले बाहेर काढून जमीनवर पसरावे. (निम्मे पाप भरले म्हणजे त्यात मुंबईचे दहा मण म्हणजे २८० पौड आले राहते) व तितक्या आल्याची छुंठ बनवावयाची आहे असे समजून पुढील प्रमाणे दिली आहेत १. नंतर दुसरे पाप घ्यावे व त्यात निम्मे पाणी घालाव व त्यात भाजलेल्या चुन्याच्या कड्या ७ पौड घालाव्या व ते मिथण दबळारें. सुमारे अर्ध्या तासाचे त्यात जमीनीवर पसरलेले आले टाकावे व दांड्याने १५-२० मिनिटे दबळावे मग हे आले बाहेर काढून सावलीत ३-४ तास पसरून ठेवावे. नंतर एक कटई (गुज्यासाठी उपयोग करतात तीहि चालेल) घ्यावी व त्यात अर्धा पाप पाणी घालावे व त्यात १५ पौड चुन्याची बडी टाकावी व खारि ७ छ रावाचा पाण्यास आण

येतांच पनरलेले आले हात टाकावे प ते २-२॥ तास दि नयावे पाणा आटत येतांच खालील जाळ कमी करावा, प आतील आले बाहेर काढून जमिनीवर मावोत पसरवो नंतर दुसरे दिवशी पुनः पिवात निम्मं पाणी घालून त्यात ५५ पैड कळीचा चुना घालावा (कळीच्या चुन्याऐवजी २ पैड मिरचीचा पुडि घालतात) व त्यात आले घालून १५-२० मिनिट ठवळावे मग बाहेर काढून गावलीत बाजवाय बाळविताना दिवशीतून निदान दोन वेळ शाक्याची खालची भाज वर व वरची पाजु खाली घाली पाहिजे. उन्हाळ्याच्या दिवसात सावळीत सुट वाळव्यास ५५० दिवस लागतात. पण तावलीत बाळविण्याचे काम शाखावे आल्यामुळे प्रथम २ दिवस (उन्हाळ्यात) व ३ दिवस (हिवाळ्यात) साव लीत सुट ठेवून मग चांगले ऊन्हा घावे ते उत्तम वाळले की, सुट तयार झाली. दहा मण आल्याची सुट ५-५॥ मण होईल. जास्त करणे असल्यास बरील जिन्याची प्रमाणे योग्य प्रमाणांनी वाडवावीत

मुं टी वे उ प यो ग —निरतिराळा व्याधीच्या निवार नाथे आथे व पुताची बंधनी आरवाचा व मुटोचा उपयोग फार प्राचीन सळापासून होत आहे. इसवी पद्धतीतहि मुटोची योजना केली जाते. काही येथे पदार्थ व मत्ते तयार करण्यातहि मुटोचा उपयोग करतात. मुटोचे तेल निघते हेहि औषधी कामाकडे लावतात आले हे पात्र, माफ, आम्रिदीपक, मोडास रीच देणारे व घटाम हितकर आहे आले पा व—आल्याचा रंग काढून त्यात तितकेच पाणी घालावे नंतर साखर घालून पात्र बरावा; व त्यात केशर, बेलची, जायफळ, जायपत्री, व सर्व हों घालून तो मळा देवावा हा खास, काम, आग्नीषोष व अचिच यावर हितकर आहे अज्ञानीदिवार फार हितकर आहे अज्ञानीवर अज्ञानाच्या रसात निवृत्त व संधव हों घालून ते मिश्रण प्राशन करावे म्हणजे अज्ञान दूर होऊन अग्नि प्रदीप्त होतो. अं मि मा घा वर—आल्याचा व निथाचा रस सम- भाग घेऊन त्यात तितकेच संधर मिश्र वरून भोगनाच्या पूर्वी प्राशन करावे म्हणजे अग्नि मय दूर होते भोगनारंभी हे तिन्ही पदार्थ मग्न घेले असता अग्नि प्रदीप्त होऊन मिष्टा, वंड व हृदय यांची शुद्धि होते. अ मपि सावर सुठ, आवळकडी व खडीसाखर बारीक घडून च मला छल करून सवाळी एक गोळी त्यानी आमसप्रहणीवर सुठ थंड पाण्यात गंधाप्रमाणे उगळून तितकेच तूप, आणे मूळ किंवा खडी- सागर घालून शिमडून पाटण तयार करावे व योडे योडे पाटवावे तसेच भेत प्रदर, अर्घ्यशिशि पक्षपात, दंडशुल इत्यादि अनेक निशारावर मुटोचा उपयोग होतो अशा- प्रकारचे आर्याचे उपयोग देशी वैद्य करतात.

[वाट. पदे. फार्माकोप्रॉफिशा इंडिका दत्त—मटोरीया मेडिका. रा. व. ग. के. केळकर—प्रस्तुत कोशाकरिता लेख]

आलेवारी—हे चादा शिरांतील एक लहानसे खेडे गांव आहे. या ठिकाणी एक सुंदर तलाव असून त्यापासून दोताला पाणी घेतल जाते हे गाव प्रभूपुरापासून ४० मैल नैऋत्य दिशेस आहे (मध्य रया)

आल्फ्रेड दि ग्रेट—(८४८-९००) इंग्लंडचा आल्फ्रेड दि ग्रेट हा एथलुल्फ राजाचा चौथा पुत्र हा पेटन येथे इ स ८४८ त जन्मला. पांच वर्षांचा अस- तांना त्याला रोम येथे पाठविण्यात आले, त्या वेळी चौथ्या ख्रिश्चोने त्याला रामा असे कवूळ केले असे म्हणतात परंतु त्याम राज्यप्राप्ती होईल असे त्यावेळी शोणासहि वाटले नाही, कारण त्याला तीन बहील भाऊ होते त्याचा पिता ८५८ त मरण पावला एथलराड व एथलवर्ट या त्याच्या भावांच्या छोट्या कारनादीत आल्फ्रेडने काही एक चवचळ केली नाही, परंतु त्याचा निपरा भाऊ एथिलवर्ट हा जेव्हा गादीवर बसला (८६६) तेव्हापासून हा मार्चनिक कामात पडू लागला व डेन्स लोकांपासून इंग्लंडची मुफता करण्याचे काम त्याने हाती घेतले ८६८ त दोषा भावांनी डेन्स लोकांपासून मॉर्सिभा प्रांताचा स्वयं करण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो निष्फळ झाला इ स ८७१ मालास आल्फ्रेडच्या लढायाचे वर्षेअसे म्हणतात, कारण त्याने रश बर्फी मऊ लढाया केल्या लवकरच एथिलवर्ट मरण पावल्यामुळे सर्व सत्ता व मचावदारी आल्फ्रेड- कडे आली डेन्स लोकांनी इंग्लंडचा पुन. एक दोन ठिकाणी पराभव कला इ स ८७३ मध्ये एक्सटर येथे आल्फ्रेडने डेन्स लोकांचा पराभव केला परंतु पुढे लवकरच त्याला अंधत्वने येथे पडून जाय लागल पुढे त्याने लढाईची मोठी तयारी करून एडिंडन येथे त्याचा पूर्ण पराभव केला डॅनिश राजा त्याला मरण घेला व त्याने व इतर २९ सरदारांनी चासिस्मा घेतला वेडमोरच्या लढाया योषाने कैदेम, मॉर्सिभा येथे प्रातातून डॅनिशाची हकालपट्टी घाली व अशा प्रकारे मूर्तिपूजक इंग्लंडमधील लोकांपासून पश्चिम युरोप व सरशुन झाले ८८४-८८५ त डेन्स लोकांनी पुन बंड केले ते आल्फ्रेडने मेडून डांबिले परंतु ८९३-८९३ त डॅनिश लोकांनी पुनः एकदा इंग्लंडावर मोठी स्वारी केली परंतु आल्फ्रेडचा पुत्र एडवर्ड याने त्याचा पराभव केला. आपला निभाव त्यात नाही असे पाहून डॅनिश लोकांनी इंग्लंडचा नाद सोडून इंग्लंड आल्फ्रेड हा मोठा सुखी होता, त्याने आपल्या लष्करात चांगल्या मुद्या रणा केला म्हणूनच डॅनिश लोकांवर त्याला जय मिळाला त्याने आपले अरमार यादविले त्याने व्यवसायाचाचो उत्तम व्यवस्था केली फौजाचा पालनकर्तो असे त्याला नाव मिळाले आहे त्याने हिंदुस्थानात हिंदुस्थानात म्हणजे कोठे तरी दारु होते एवढ्याच अर्थाने प्राचीन इम्रम या शब्दाचा उपयोग करीत आसावेत

आयर्लंड व इतर देशातील मठाकडे त्यांचे देणग्या पाठविल्या असे म्हणतात. आयर्लंड देशावर त्यांचे प्रेम होतें. त्याने काही मठ स्थापिले व परदेशातून काही धर्मोपदेशकांनी आपल्या देशात आणविले परंतु या कामी त्यास यांचे तसे यश आले नाही; दरबारात त्याने एक शाळा काढिली. व युरोपखंडातून विद्वान शिक्षक आणवून त्याची तैय्य नेमणूक केली. क्लर्क व इतर लोक याच्या उपयोगामाठी त्याने कित्येक ग्रंथांची भाषांतरे करविली; त्याने स्वतः बरीच भाषांतरे केली आहेत त्याने कित्येक स्वतंत्र ग्रंथहि लिहिले " आपले ज्ञान वाढविण्याचा जो मनुष्य प्रयत्न करीत नाही तो मूर्ख व हूनभावी असला पाहिजे " असे त्याने एका ग्रंथात म्हटलें आहे. तो इ. स. १०० त मरण पावला. त्याच्या तोंडाचा दुसरा इंग्रिश राजा झाला नाही व ग्रेट ही पदवी त्याच्या शिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि शोभत नाही असे ईंग्रज लोक म्हणतात.

[संदर्भ ग्रंथ—डुमर—लाइफ ऑफ टाईम्स ऑफ आल्फ्रेड दि ग्रेट (हॅरिडन प्रेस १९०२), आल्फ्रेड ऑकर संपादित—आल्फ्रेड दि ग्रेट चॅप्टर्स ऑन हिज लाइफ ऑफ टाईम्स बाय स्ट्रिब्लस ऑयर्स (१८९९); अल्—दि आल्फ्रेड चॅल (हॅरिडन प्रेस १९०१); दि लीगल कोड ऑफ आल्फ्रेड दि ग्रेट (एस एच टर्क. हास्ले १८९३)]

आल्बर्ट—(१८१९—१८९९) फ्रान्सिस आल्बर्ट ऑगस्टस आल्बर्ट हर्मन्युअल्स, ग्विक्टोरिया राणीचा पति. हा वंशसत्ताच्या राजघराण्याच्या ज्येष्ठ शाखेपैकी असून, सॅक्सकोबर्ग गोथाच्या अधिपतीचा दुसरा मुलगा होय. याचे शिक्षण प्रथमतः क्लारें-शुटस याच्या देखरेखीखाली झाले व नंतर तो बॅन येथील विश्वविद्यालयात प्रविष्ट झाला. बॅन येथील विद्यापीठात अभ्यास करीत असताना, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, व सृष्टिज्ञान या विषयांचा त्याने व्याख्या अभ्यास केला. संगीत व चित्रकला याबाबत त्याला नाद असल्यामुळे, त्याहि विषयांचे ज्ञान त्याने संपादन केले. मर्दानी जेळात व विशेषतः ' कॅमिस्मच्या ' कलेंत तो प्रवीण होता. इंग्लंडची राणी ग्विक्टोरिया ही याच्या भातेंची मुलगी. आल्बर्टचा या ग्विक्टोरियाशी विवाह व्हावे. अशी आल्बर्टचा चुलता जो बेलजमचा राजा पट्रिक विंशोपाळ याची इच्छा होती. यामुळे त्याने, आल्बर्ट व त्याचा बाप व आल्बर्टचा थोरला भाऊ, अर्नेस्ट या तिघांनी, इंग्लंडमध्ये पाठवून दिले. ग्विक्टोरिया ही त्यावेळी राजकन्या होती, व ती कॅमिस्मटन येथील राजवाड्यात रहात असे, आल्बर्ट वगैरे मंडळी ही अर्थातच, ग्विक्टोरियाच्या राजवाड्यातच रहाण्यास आली. या ठिकाणी असताना, ग्विक्टोरिया व आल्बर्ट यांचे परस्परीतर प्रेम चढले. आल्बर्ट हा फार देवळा व पुज्यभावी असल्याने ग्विक्टोरियाची त्याच्यावर फार भाक्ती मंडली. इंग्लंडचा राजा चवथा बुद्धिमय यास

ही गोष्ट पसंत नव्हती, पण ग्विक्टोरियाच्या इच्छेपुढे त्यांचे काही चालेना पुढे काही दिवसानंतर, आल्बर्ट हा पुन्हा आपल्या गावी परत आला. लवकरच बुद्धिमय राजा वारल्यामुळे, ग्विक्टोरिया ही इंग्लंडच्या राज्यावर बसली; व काही दिवसांनी आल्बर्ट व ग्विक्टोरिया यांचा विवाह घडून आला,

आपला पति या नात्याने, इंग्लंडच्या राजकारणातील महत्त्वाच्या प्रभासंबंधी, ग्विक्टोरिया ही आल्बर्टचा सल्ला घेत असे व तोहि आपल्या मताप्रमाणे योग्य तो सल्ला देत असे, पण ही गोष्ट, इंग्लंडमधील वजनदार लोकांना आवडत नसे त्यामुळे ते याचा मनातून द्वेष करीत असत पण तिकडे लक्ष्य न देता, आल्बर्ट हा इंग्लंडची सार्वत्रिक सुधारणा जेणेकरून घडून येईल, त्या गोष्टी, करण्यास मागे पुढे पहात नसे. इ. १८५९ साली त्याने, निरनिराळ्या कलांचे प्रदर्शन भराविले. व आतिशय खटपट करून त्याने ते यशस्वी रीतीने पार पाडले हे प्रदर्शन, भरविल्याने इंग्लंडचे नुकसान होईल असे पुष्कळानी उद्गार काढले तर, हे प्रदर्शन हॉज्म ऑफ कॉमन्स आणि हॉज्म ऑफ लॉर्ड्स यांच्या संमतीशिवाय हाइड्रॉकॅमपे भरविताच येत नाही असाहि एका साक्षीने आक्षेप घेतला, पण या आक्षेपाची पर्वा न करता, ग्विक्टोरिया राणीच्या हास्ते हे प्रदर्शन उघडण्यात आले या प्रदर्शनाचे निवड उत्तम खर्च पणा जाता, दीड लाख पौंड झाले व ते दक्षिण कॅमिस्मटनच्या म्यूसियमकरता देण्यात आले. तो विद्यासंपन्न असून उदारमतवादी होता. शास्त्रीय शोध लावण्याकरिता स्थापन झालेल्या संस्थाना तो वेददीप्ति सदाह हाताने मदत करीत असे. १८५९ साली आयरलंड येथे शास्त्रीय शोध लावण्याकरिता स्थापन झालेल्या ब्रिटिश असोसिएशनची वार्षिक सभा भरली. त्या सभेचे अध्यक्षस्थान, आल्बर्ट यास देण्यात आले होते. त्यासमयी त्याने जे भाषण केले त विचार परिपूर्ण व मार्मिक असे होते. आपल्या खासगी जमीनीची व्यवस्था पहाणे, तीत शक्य ती सुधारणा करणे, आपल्या मुलाच्या शिक्षणाची उत्तम व्यवस्था करणे यां मध्ये वाकतात तो स्वतः मन घालीत असे. इंग्लंडच्या बुद्धिमय राजांच्या, तोहि दिलेल्या कॉन्व्हल परगण्याची त्याने नमुनेदार व्यवस्था लावून दिली, व त्यामुळे त्या परगण्यातील भाडेपट्टीचे उत्पन्न ११००० पौंडापासून ते ५०००० पौंडापर्यंत वाढले. बुद्धिमय येथे असलेले त्याचे शेत, अगदी नमुनेदार म्हणून प्रसिद्ध असे.

त्याने ज्या निरनिराळ्या सुधारणा घडवून आणल्या त्यामुळे, त्याच्या संबंधीचे लोकांचे जे पूर्वग्रह झाले होते ते नाहीसे होत चालले. लोकांचा त्याच्यावर विश्वास जडू लागला. १८४० मध्ये, ब्रिज येथील विश्वविद्यालयाचा त्याला कुलपति (चॅन्सेलर) निवडण्यात आले

सन १८५० मध्ये, 'प्रिन्स कान्सॉर्ट' हो पदवी त्याला देण्यात आली, त्यामुळे, परापूर्वीय राजकारणातहि त्याला भाग घेता येऊ लागला.

१८६१ मध्ये सार्वराष्ट्रीय औद्योगिक प्रदर्शन भरवण्याचे ठरले होते त्या वाबतीत, याने पुढाकार घेतला होता, यानिमित्त तो फार धम करीत असे. त्यामुळे, तो आगारा पडला व शेवटी त्यातच त्याचा अंत झाला. त्याच्या आकीर्णक मृत्यूमुळे, व्हिक्टोरिया राणीला, तसेच इंग्लंडमधोले लोकाना अत्यंत दुःख झाले. फ्रायमोर येथे त्याच्या अस्थी पुरण्यात येऊन, त्या ठिकाणी एक सुंदर कबरस्थान बांधण्यात आले. तसेच आल्बर्ट हॉल, आल्बर्ट मेमोरियल इत्यादि त्याच्या श्रीस्थं लंडनमध्ये व इतरत्रहि स्मारके करण्यात आली.

[संदर्भ ग्रंथः—जनरल प्रे—अलडिंज ऑफ प्रिन्स कान्सॉर्ट १८९७; थिओडोर मार्टिन—लार्डे ऑव्फ लेटर्स ऑफ प्रिन्स कान्सॉर्ट, (पहिला भाग १८७४, दुसरा भाग १८८०) लेटर्स ऑफ व्हिक्टोरिया १९०७]

माल्टा फॉर्नेन्डो आल्बर्ट डी टोलेरा-ड्युक (१५०८-१५८३)—हा एक स्पॅनिश शिपाई असून याचा स्वेनमधील एका नामांकित घराण्यात जन्म झाला. याच्या आज्ञाने याला लष्करी शास्त्र व राजनीति शिकविली याने लहानपणीच पेंडुहीयाच्या लढाईत पराक्रम गाजविला. पाचव्या चालतने याला सैन्यातील एका अधिकारी नेमले. यानंतर याने दोन तीन लढाया जिंकल्या. पुढे याला इटालीतील बादशाही फौजेचा सेनापति नेमले यानंतर दुसरा फिलिप यादवार आप्यावर त्याने १५६७ त पालेडी लोकांचे निर्भूलन करण्याकरिता याची १०००० फौजेनेशी नेदर्लंड देशात रवानगी केली. तेथे गेल्यावर याने पाम्बडी व अराजक लोकामा विरुद्ध देण्याकरिता न्यायमंदीर स्थापिले हे न्यायमंदीर दक्षिणपिठ (कोर्ट ऑफ लंड) या नगराने प्रसिद्ध आहे, यानंतर याने खमिना मरून काढण्याकरिता तेथील सर्व विकीवर दोकडा पाच ५ टप्पे कर घेतविला. अशाप्रकारे लांकूड करून याने आपली स्वाभिनिष्ठा व्यक्त केली. पण इतकेंहि करून जेव्हा लोकांनी आल्बर्टाच्या लष्करी मागण्यास न जुमानता आपला विरोध चायम ठेवून बादशाही फौजेस जेरेंस आणले, तेव्हा कंटाळून जाऊन हा स्वदेशी गरत जाण्यास तयार झाला. "मी येथे (नेदर्लंडात) १८००० लोक फार्शी दिले" असे तो मोठ्या गर्वाने म्हणत असे. पुढे काही दिवसांनी बादशाहाने याला त्याच्या मुलाच्या अपराधावरून कैदेत ठेविले यानंतर याला पोर्च्युगल देशावर स्वारी करण्यास पाठविले हा १५८३ च्या जानेवारी महिन्यात आपल्या वयाच्या ७४ व्या वर्षी मरण पावला.

आचण-शाकीच्या योगाने काम करून घेण्याची सर्वांत सोपी रीत म्हणजे शाकीचे गोले-घातात रुपांतर करणे ही

हीय गोलेगति उत्पन्न करून तिच्या योगाने काम करून घेण्याम जी साधनें लागतात त्यान अगदी पहिल्याने दोन येतात. या दोहोंची नेहमी जोडी असते. यंत्रामध्ये अशा भाज्या काही ठरलेल्या आहेत. त्या योग्य ठिकाणी सांगण्यात येतीलच, परंतु आचण व लाट ही एक ठरलेली जोडी आहे. जेथे आचण तेथे लाट असलीच पाहिजे व जेथे लाट आहे तेथे आचण असलेच पाहिजे (लाट पडा) शाकि संज्ञाहनामध्ये या जोडीपैकी एक भाग स्थिर असतो व दुसरा फिरत असतो. रद्दाटामध्ये असलेली लांबडी लाट (मधील दाढा) फिरतो तर बाजूच्या खापातील लांबडी आचणे स्थिर असतात. याच्या उलट बेलगाडीचा आस स्थिर असतो तर चाकाच्या आतील लांबडी आचण चाका सुद्धा फिरत असते. गिरणीत किंवा आगबोटीवर मोटमोठ्या लाटा फिरत राहून शाकि वाहून नेतात व आचणे स्थिर असतात मोटारगाच्याच्या मागच्या चाकाची आचणे स्थिर असतात व लाटा फिरत असतात तर पुढच्या चाकाच्या लाटा (आस) स्थिर असतात व आचणे फिरत असतात. आगगाडीची चाके लाटाना घट बनविलेली असतात. ती फिरतात व आचणे स्थिर असतात

यंत्रामध्ये आचणे फार लागतात आचणाचा उपयोग पर्याधाने झालेली झीज काढून टाकणे हा होय. एखाद्या यंत्राच्या सांगाड्यात ४।५ लाटा फिरत असल्या तर (प्रत्येक लाटेला निदान दोन आचणे जरूर असतात.) एकंदर १० आचणे शाली. ही आचणे शिजल्यावर काढून नवीन बसविली म्हणजे पुन्हा सांगाडा नव्यासारख्या झाला. सांगाड्याच्या किमतीच्या मानाने आचणे बदलण्यास किंमत पुढळ बसते पडते.

आचणामध्ये पुष्कळ प्रकार आहेत यंत्रशास्त्रात व धातु शास्त्रात असजम शोध लागत गेले तसतशा आचणामध्ये सुधारणा होत गेल्या.

अगदी पहिल्या प्रथम जी आचणे तयार झाली त्याच जातीची आचणे आजकालच्या यांत्रिक प्रगतीच्या काळातहि वापरण्यात येत आहेत. कोंकणात पाणी काढण्यासाठी रद्दाटमांडी व वापरतात. यात लाट (शॉफ्टिंग) व आचणे (बेअरिंग) लाकडाचीच असतात. रद्दाट्याच्या मधील आचणे लाकूड(कनेकड) ते लाट व हे लाकूड ज्या ठोकल्यावर टंकलेले असते ती " आचणे ". या प्रकारची लाकडी आचणे व लाट वापरण्याने रद्दाट फिरता होतो. पण फिरताना " घर्षण " फार होत असत व या घर्षणाच्या योगाने करंरेरे असा आवाज एकसारखा निघत असतो. चाल, रेवदेडा, व नागाव इ. गावी बांगला " शिषणे " चालू असताना सर्व गावभर हा आवाज धुमत असतो.

आचणात पुढे सुधारणा होत गेल्या. लांकडाच्या जागी लोखंड, बीड, पितळ, गनमेटल, व्हाईटमेटल इ धातु

वापरण्यात येऊं लागले (राटा मात्र एकाच घातुच्या म्हणजे निम-गोळादी राहण्या) आज प्रत्येक कामाला योग्य अशी आवण तयार मिळतात.

आवणाच्या जाती—स्थितविरुद्ध—आडवी उभी; घातुवरून—लोखंडी, पितळी, मिश्रधातुची; रचनेवरून—घाणी फिरला तेलाची बेघळ, दाबघरगारी (ग्रॅट वेअरिंग), फिरण्याची (रोलर वेअरिंग), गोळ्याची (बाल वेअरिंग), वंगणावरून—तेलाची, चर्बी-घांसची, कोरडी इत्यादि जाती आहेत.

आवणाची रचना—अगदी साधे आवण (आडवे) दोन तुकड्यांचे असते खालच्या तुकड्यास बैठक म्हणतात. वरच्यास टोपी म्हणतात. खालची बैठक एवढी बसण्यासाठी धोलट पालता येतील अशी १ किंवा ४ भोळे असतात. सशोच टोपी पडली बसाची म्हणून बैठकीस आणखी १ किंवा ४ धोलट बसविलेले असतात. अशा साध्या आवणात आतील बाजूस पितळची अस्तरे बसविलेली असतात ही अस्तरे शिजली म्हणजे काढून नवीन बसविता येतात.

साध्या आवणात बरचेबर तेल घालावे लागते, किंवा वंगणापात्रात तेल भरून ते थेंब थेंबगळेल अशा वेताने टोपांचे लागते यात पडलेले तेल कुठर काढून म्हणून तेलाची काट-कसर करणेसाठी फिरला तेलाची आवण तयार केली आहेत.

फिरला तेलाची आवण—ही चारच्या मापाच्या साध्या आवणापेक्षा आकाराने मोठी असतात, याची बैठक पोळक असून निघात तेल देण्यास जागा द्याते.

लाटेभोवती एक साखळी किंवा बांगडी टेबलेली असते ती फिरते, व आपल्या बरोबर तेल उचलून घेऊन लाटेच्या बरक्या बाजूस आणून सोडते वर आलेले तेल पुढेवारीपास मुळे पुन्हा आपोआप खालच्या पोळक जागेत जाते. या जातीच्या आवणाला एकदा तेल भरून टेबले म्हणजे पुन्हा बघेवर त्याचकडे पाहावे लागते नाही, व तेल कमी लागते.

चर्बी किंवा ग्रीसची आवण—ज्या ठिकाणी तेलाचे हाग पडणे अनिष्ट असते किंवा तेल टिकण्यासारखे नसते तेथे ही वापरतात.

कोरडी आवण—आम्रपर्यंत अशी समजूत होती की आवणें तेलाचे किंवा चर्बीने मापलेली ओली असलीच पाहिजेत, परंतु आता कोरडी आवण निघली आहेत. यात तेल किंवा चर्बी नगते प्रकाश्ट किंवा त्या सारखा दुसरा पदार्थ असतो. या पदार्थाचे वंगणाचे काम होतें.

गोळ्याची व गडगड्याची आवण—मोटरगळ्या व अद्याव इतर यंत्रात जी आवणें वापरतात, ती गिरणीतील आवणापेक्षा निराळी असतात. याच्या रचना पुष्कळ प्रकारच्या आहेत. याचा उपयोग केश्याने चर्पक कमी होतें यामुळे कलमथे गोळ्यांची आवणें असतात.

उभी आवणें—वही ठिकाणी लाट उभी असते दळण्याच्या यंत्रात काही यंत्रे अशा प्रकारची असतात. कातील लाट उभी असते व तिच्या पुढाशी एक उखळी सारखे आवण बसविलेले असते. हे उभे आवण उभ्या लाटेचा ओर व चक्कन घुडावर पडत असल्यामुळे बूड शिजते म्हणून त्यात एक वाटीसारखा भाग बसवितात. शिजल्यावर हा काढून टाकून दुसरा बसवितात. काही आवणात एक गोळी बसविलेली असते या गोळ्यावर लाटेचे टोंक येऊन घसतें. फिरताना गोळी फिरल्यामुळे या आवणात चर्पक कमी होतें [लेखक—दि. य. फाटक]

आवंतीभाषा—अहिस्वदर्पणकार वगैरे प्रयकाराने आवंती ही धूर्तोंची भाषा होती असे म्हटले आहे. व्याकरणकारांनी आवंती वगैरे ज्या काही प्राकृत भाषांचा उल्लेख केलेला आहे त्याच्याबद्दल माहिती मिळण्याची आशा बेतावीच आहे. पृथ्वीधराने म्हटल्याप्रमाणे मृच्छकटिकांतील वीरक आणि चंदनक हे दोघे रक्षकाधिकारी अवंतितनूरीतील भाषा बोलतात, आणि त्यासंबंधने तो एवढेंच सांगतो की, ११ भाषेत न, १२ हे दर्श येतात, आणि तिच्यात म्हणूनच वाक्ये १९६४ च्यागली आहेत “ तथा शौरसेन्यवतिव-प्राच्यः । एतासु दैत्यसकरताः । तत्रावतिता रेफवती लोको-क्तिबहुला ” पृथ्वी त्याने उतारा दिला आहे भरत. असा १७, ४८, भरत १७, ५१ अथवा साहित्यदर्पण ह्यावरून अवंतिभा ही भाषा धूर्तांच्या तोंडी आहे, आणि धूर्त म्हणजे चांगल्या रेखणारे अथवा चतुर्कार असा जामेनेने (इन्टिड्यूशनस लिम्बाए प्राकृतिके पा. ३९) अर्थ दिला आहे लखेन (पा. ११७-४१९) वरील चार-चारतब असे म्हणतो की, माधुराच्या तोंडी असलेली भाषा आवंती होय. पण हे म्हणजे सुफीचे आहे, कमराखर ५ ९९ याच्याप्रमाणे सार्वदेयाने आवंतीचा भाषाः यात समावेश केला आहे, आणि पुढे तो म्हणतो की, आवंतीभाषा म्हणजे महाराष्ट्री आणि शौरसेनी यांचे मिश्रण आहे. पुढील एकाच वाक्यात हे मिश्रण पाहा-वयास यापडते आवंती स्यात् माहाराष्ट्री शौरसेन्यास्तु संकरात् ॥ अन्वयोः संकराद् आवंतीभाषा सिद्धा स्यात् । संकरेणोत्पन्नः वक्त्रे येद्वयः । उभौ प्रामाण्ये असे म्हटले आहेः होइ = भाषा, वेचडि = प्रथते, शौरसेनि = दर्शयति. हे वर्णन रक्षकाधिकारी याच्या तोंडच्या मतेसां जुळणारे आहे. एका पद्यात (१९. १९. १७) एतद् तेसारी शैराणी पुढील शब्दप्रयोग आलेले आहेत. शौरसेनी, अचछ-ध. माहाराष्ट्री असेण, वचर्द. (१९. २४ २५). शौ आलच्छध व माहा सुरिअम्, जतोद्, करेज्मा, पडवर्द, (१००. ४) शौरसेनिः (१००. १२) माहाराष्ट्री जह) माच्या शेगारी शौरसेनी खुदिरोः (१००. १९; १०१. ७; १०५. ९) वचर्द, माहाराष्ट्रीचे मिश्रण वचर्द (१९. १७. व शौरसेनी वचर्दः सधेच वचर्द (१००. १९), कडिअदि

(१०३, १५) व (१०३, १६ साधित्वाहः) दुसरे शुद्ध माहाराष्ट्री रूप आहे. व पहिले माहाराष्ट्री कथिते व शौर सेनी वधीअदि यांचे मिथरूप आहे; आणि याप्रमाणे गद्यात व पद्यात पुष्कळ उदाहरणे आहेत. या पुराण्यावरून प्रची- धराने केलेले विधान बरोबर आहे असे दिसले अर्वांति म्हणजे माळवा महाराष्ट्राचेगारी आहे त्यामुळे माळवीत आज मराठी संपादनच भिरकी आहे परंतु चंदनकासंघाने बोलावयाचे म्हणजे असे कां, त्याचे स्वतःचे वाङ्मय त्याच्या विरुद्ध जात आहे (१०३, ५) व अमु दसिखणता अगस्त भासिगो " म्लेच्छजातीनामभेददेशभाषाभिज्ञा यथेष्टम् मंत्र- यामः म्हणजे आद्री दाक्षिणात्य अष्टाष्ट बोलतो, पुष्कळ झळळ जातीच्या देशांतील भाषा आम्हास माहीत असल्याकारणा- मुळे आमच्या इच्छेय येईल त्याप्रमाणे आद्री बोलतो—य- प्रमाणे येदनकाने स्वतःच स्वतःस दक्षिणदेशीय (दाक्षिण- प्रुय) असे झटले आहे; व हीच गोष्ट त्याच्या तोंडाच्या उद्गारावरून (१०३, १५) दर्शविली जाते. ते उद्गार असे. कनककलह एवमोअमु करोमि "कर्णोटातील (कर्नाटकातील) पद्धतीप्रमाणे मी भाषणाला सुरवात करीन" या व कर्णाटकात तो आर्यन्ती भाषा बोलणारा असावा हे म्हणजे अगदी असेमबनीय आहे; उलट असे गृहीत धरले पाहिजे; कां, त्याची भाषा दाक्षिणात्य असली पाहिजे. व ती भाषा सात भाषांपैकी एक आहे असे भरताने म्हटले (१० ४८) आहे; आणि तो (१०, ५२ साहित्य. १० १०३, ५ वात म्हटल्या प्रमाणे) त्या नाटकातील व्याध व रक्षका पिढारी यांच्या तोंडी आहे. माहिष्ट्याने ती भाषा बमरह- रिक आहे, तिची विशिष्ट लक्षणे अशी बघावी नाहीत असे झणून ती विचारात घेतलेच नाही (लक्षणाकरणात). सेंसिन (वा. ४१४-४१६) झणतो की, मृच्छटिकातील एक नायब विलरपा हस्तकाराच्या तोंडी दाक्षिणात्य ही भाषा आहे; आणि या भाषेचा शाकुन्तलातील रक्षकाभि- कारी याच्या तोंडी असलेल्या भाषेची संबंध असल्याचे दाखविण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे तथापि दोन्हीहि तोंडी चुक आहेत. हस्तकाराच्या तोंडीची भाषा टकी आहे. आणि रक्षकापिढाराच्या तोंडी असलेली भाषा ही सामान्य शौरसेनी भाषेहून सुळीच निराळी नाही आणि असेच बेंगालीक याच्या पूर्वीच निर्दुर्लभास आलेले आहे. बेंगालमधील काही हस्तप्रतिलेखन या अर्थी " ह 'व' ये- युक्त सर्वे अक्षरांचे द्विव होते असे दिसले त्यावरून त्या भाषेत दाक्षिणात्य भाषेतील विशेष धर्म दिसून येतात असे मला पूर्वी वाटत होते असे विशेष म्हणतो परंतु आता असे आढळून आले आहे की, हा द्वित्वाचा प्रकार मागची भाषे- तील हस्तलेखातहि आढळतो; तेव्हा ही गोष्ट एखाद्या विशिष्ट भाषेचे विशिष्ट लक्षण आहे असे सुळीच म्हणता येत नाही, तर हा केवळ एक लेखनपद्धतीतील विशिष्ट प्रकार आहे एव- टेच टरविता येण्यासारखे आहे की, दाक्षिणात्या या भाषेचे

शौरकाच्या तोंडी असलेल्या आर्यन्ती भाषेची फार निकट साम्य असले पाहिजे; परंतु त्या दोन्ही भाषांचे शौरसेनी भाषेची साम्य असावे. आणि शौरसेनी भाषांतील पद्धतीच्या विरुद्ध असे भाषांचे मिथणहि आर्यन्ती भाषेत झालेले आढ- ळते; त्याची उदा० अम्हेबुल वभम, रं=ही, आणि विशेष चमत्कारिक प्रकार म्हणजे " त्य 'बुल ' त ' असा फरक दाक्षिणात्य भाषेत त्याप्रमाणे होत असतो. दसिखंति असे रूप शौरसेनी भाषेत झालेले मृच्छकटिकात आढळते. या भाषेची फारशी माहिती आढळत नाही.

आर्यळी, ना वें.—संस्कृतमध्ये आमउकी. इमजीत एम्बलीक मायरोबॅलन. मराठीत आवळा, आवळकडी. हिंदीत आमल, अमरी इत्यादि नावे आहेत. यांची पाने शमीच्या पाना सारखी असतात. व फळ साधारण सुपारीच्या आका- राचे असते. आवळ्याच्या दोन जाती आहेत एक रान- आवळा व दुसरा पांढरा आवळा. यांचे हृण्यथावळा व रायसावळा असे म्हणतात. हे साध साधारण उंचीचे असून हिंदुस्थान व ब्रह्मदेश येथे सर्वत्र आढळते. ४००० फूट उंचीवर गुळा मुख्यत्वेकरून दक्ष अंगकात ही झाडे होतात.

या झाडापासून टिक निघतो. याची फळे, साल, व पाने यांचा उपयोग रंगविने व कांतीची कमापने याच्याकडे कर- तात फळ्या अथवा हिरव्या आवळ्याच्या बाळकेल्या पिरात दो. ३५ व्यानिक अम्ल असते. परंतु विकटैक्या आवळ्यात त्याच्या फारच थोडा अंश असतो. कांतीची कमा- बण्यात या झाडाची पाने सर्वात बागळी आहेत असे बंगाल- प्रांतातील चामार समजतात. पानांत दो. १८ टॅनिक्मल असते. प्राणशोरमर्थे साल कातडी कमावण्याकडे लावि- तात. फळ फळापासून काळवट करडी रंग निघतो. काळा रंग होण्यासाठी आवळ्याच्या फळात लोहाचे धार किंवा दुसऱ्या धाडाच्या साठी मिसळतात. आवळ्याची साल व पाने मिळून फळासाखाच रंग निघतो. आवळा, हिरवा, जाभूळ व पेव या झाडांच्या सालीपासून धिबसागर तिसऱ्याच्या जोडांत निभावांमध्ये काळा रंग तयार करतात.

हा व इतर जातीच्या धावळ्यांच्या ताऱ्या रसाचा उप- योग थेंब व दाहोपशामक सरबत म्हणून करतात. चय येण्यासाठी त्याचा रस शिरक्यात घाततात. विकलेली फळे हस्तमूक व रेषक म्हणून वापरतात. आवळे साठीत व स्यांची कोणची तयार करतात. काही टिकाणी उकडून व त्याच्या पिराचा रंथा करून त्याची भाजी तयार करतात.

आवळीच्या लाकडाचे बागले बांधे होतात. त्याचप्रमाणे याचा शेतकीची आकळे, व इमारती सामान करण्याकडे उपयोग होतो. पाण्यात हे लोडू टिकाळ असल्यामुळे विहिरीच्या काठी याचा उपयोग करतात.

आवळा स्वमासः हृण, कचिकारक, मूत्रघ, पित्त शामक आणि किंचित सारक आहे. आमपचन कर-

प्रवाहादि याच्या अंगां मोठा धर्म आहे. त्याच्या अंगां अम-
लेल्या कापापरसानें तो कफदोष कमी करतो. मधुर रसानें
पित्त कमी होतें. आणि आम्ल रसाच्या योगावें वातदोषावें
संयमन होतें.

आवळ्याची विशेष प्रसिद्धि पित्तशामक म्हणून आहे.
आम्लपित्ताच्या विकारात आवळ्याचा उपयोग फार करतात
नेत्राभिर्धंद, अनंतवास, अम्यतोवात ह्या विकारात आव-
ळ्याचें चूर्ण अगर काढा यांत सुवर्णमाक्षिक मिश्रकरून दिले
असता उत्तम उपयोग होतो. उपदंशामुळे स्वरभेद शास्त्रास
आवळ्याचा उपयोग करावा. क्षयाच्या अवदी प्रथमावस्थेत
व शब्दतपणानेतर होणाऱ्या क्षयात याचा उपयोग होतो.
आवळा, दालचिनी, जिरे, व खडीसाखर याचा काढा कस-
ल्याहि पित्तविकारावर उत्तम उपयोगी पडता. पित्तजन्य
अतिसार, मूत्रकृत्र व तब प्रकारचे मेह यावर आवळ्याचा
चांगला उपयोग होतो. शंखिताच्या विकारात आवळा हें
उत्तमपैकी एक औषध आहे. रसायन म्हणजे शाक्तवर्धक
म्हणूनहि आवळ्याचा उपयोग करण्याचा प्रघात आहे. जरा
न येण्यास आपळकटी पाण्यात घाटून अंगास
लावून नंतर काही वेळानें स्नान करावें याप्रमाणें निष्कम
देवत्यास बाधक्य येणार नाही व केवाहि पाडरे होणार
नाहींत असें आर्यवैद्यकात सांगितलें आहे. याप्रमाणें
आवळकाठीचे निरनिराळे उपयोग आहेत.

मुई आ वळां.—हिची पाने लाजळ्या पानासारखी
बारीक असतात. व उंची बीत दोन बीत असते. पावसाळ्यात
ही झाडे उगवतात. या झाडाच्या डाहळीस नाचण्याएवढी
बारीक पळे येतात. त्याचा रंग हिरवा असतो. याला
संस्कृतात भूम्यालकी म्हणतात. जगमला, सदाहस्तुरमनी,
तिरुरी, किश, कामनेलां ह्यादि याचो दुसरो नांवें आहेत.
ही लहान वनस्पती पंजापणातून पूर्वेस आसामपर्यंत व
दक्षिणेस प्रावणकोट, मलाक्का व सिकोनपर्यंत हिंदुरूपानातील
सर्व उष्ण भागांत आढळते. ३०० फूट उंचीवर सुद्धा ही
वनस्पती सापडते. मूत्रवर्धक म्हणून या वनस्पतीचा फार
उपयोग होतो. व देशी वंशकातहि ही वनस्पती फार
वापरतात. वदाहरणार्थ प्रदरावरः—मुईआवळीचे ३, ४
तांदुळाच्या धुवणात घाटून रस काढावा व त्यात तूप घालून
तीन दिवस घ्यावें म्हणजे दुःसाध्य प्रदरही बरा होतो.

आ वळे छः—आवळ्याचा साधारण मोसम कार्तिक,
मार्गशीर्ष मासाच्या सुमारास असतो. त्यावेळीं आवळे
आणून त्याचा रस काढावा.

र म फा ट थ्या चा प्र का रः—आवळे आणून त्यातील
आठोळी बाहेर काढावी व फक्त आवळ्याचा मगज घेऊन
लाकडी अगर दगडी उसळीत अगर दगडी खलमल्यांत
घटून रस काढावा. लोखंडी बत्ता अगर खल याचा उपयोग
करूनये कारण लोखंडाने स्वर्णानें रस बाळग्या रंगाचा
उत्प्रेष आवळेल तयार करणें असल्यास ह्यासाठी

पुढील प्रत्येक त्रिसप्त १ छटाकप्रमाणेंः—गवळा, कचोरा, कपूर-
काचरी, मेंदी, वाळा, पाचपाला, दवणा, मरवा, ब्रह्मी,
नागरमोचा, मावची, गुलाबकळी, जटामाशी. अर्धो
छटाक नसला; पुढील प्रत्येक त्रिसप्त १ छटाक कनक्याऊद
दालचिनी, नागकेशर. एक १ तोळा लवंगफूल, पुढील
प्रत्येक त्रिसप्त १ छटाकः—बादिभाणा, जायफळ, वेलगोडे
(इलायची) इत्यादि घ्यावे.

वरील मासाल्याच्या वजनाच्या चौपट ताज्या आवळ्याचा
रस किंवा तो न मिळाल्यास आवळकटीचा काढा घेऊन त्यात
५ खेर पाणी घालून पाणी आठपर्यंत १-२ दिवस भाज्यात
तसेंच झाकून ठेवावे. सर्व मिश्रणाच्या दुप्पट आकाराचें तरी
भाडे असावें कारण पुढील कृति सर्व विस्तारवावरीत
करण्याची असून तेलात मिश्रित झालेलें पाणी जाळण्याची
असल्यामुळे भाडे मोठे घेणें जरूर आहे. याप्रमाणें भाडे
घेतल्यावर म्याच्यावर बसेल असें दुसरे पखादे भाडे ठेवून
त्याभाविती फटकें गुंडाळी व त्यावर मातीचें लिपण घावें.
नंतर मैदानात उपट्या बागेवर चूल माडून त्या चुलीवर हें
भाडे ठेवावे व मंद जाळ लावावा. तसेंच बरच्या भाज्यात
थोडेंसे म्हणजे अजमासें दहा तोळे थंड पाणी ओतावे म्हणजे
ह्या वरील मासाल्यातील पाण्यास आधण पुढील. अशी
अजमासें ४५ आधणें काढावी. म्हणजे खालच्या भाज्यातील
आवळ्याचा रस गळून आत पिवळट हिरवट रंगाचें उत्तम
तेल शिक्क राहिल. नंतर तें भाडे उतरून ठेवावें व सुमारे
चोवीस तासानी थंड झाल्यावर असें आढळून येईल की,
अजमास १०-२५ तोळे तेल पूर्वापेक्षा कमी निघालें आहे.
सुगंध गात येण्याकरता सुगंधी अर्क एक तोळ्यापर्यंत
टाकावा. याटल्या बंद करतेंवेळी १ तोळा कापराची मुकुटी
टाकावी म्हणजे तेल लोकर खवट होणार नाही. याटल्या
भरल्यानंतर घड बुच बसवून वर मेण अगर लाव लावावी.

यत्न कृतीने आवळ्याच्या रसाचे ऐवजी काशीरस, नागर-
मोचा, या त्रिसप्त तेलात याटल्या असतां माझी तेल, नागर-
तेल धरीरे तेल तयार करता येतील.

[सं दर्भ प्र थ.—पदे. घाट. फामोको. इंडिको, ३ याबर-
मेमार्थ (लेडन-एरिक्नचे भाषांतर) डंकन-मोनोपेस,
डॉइन अँड हार्डिंग इन् आसाम. हूपर-अभि. लंज. १९०२,
नं १. भिफॉविलस पु. ३० अं. २-३. दूत मे १९२१]

आवाळू (अर्जुन) नि दा न-धारीराच्या कोणत्याहि आणी
दोप मास व रफ दुष्ट करून दुखावा फार नसलेला, मोठा
अतिशय खोल, लोकर वाढणारा व न पिकणारा, वाटोळा व
स्थिर असा जो मासाचा उंचवटा उत्पन्न करितात ह्यास
अर्जुन किंवा आवाळू असे म्हणतात. वाताने, पित्ताने, कफाने,
रक्ताने, मासाने व मेदने होणारा हाविकार ६ प्रकारचा आहे.
याची व शरीरावर होणाऱ्या गाठीची लक्षणे सारखीच आहेत.
दोप दुष्ट होऊन रफ व शिरा दोस संकुचित करून व
मांस गोळा करून मांसकुर वाढलेला मांसाचा गोळा

जपम करतात व त्यांतून रक्त वाटाय हाऊ लागतो व रक्तामुळे फार रक्त गाते हा रक्तशोषामुळे झालेला भाव. लूचा विकार असल्या होतो, कारण रक्त फार गेले म्हणजे रक्तक्षयचे जे पाडू इत्यादि रोग ते रोग होऊन प्राणहानी होते. मांसल मनुष्याच्या अंगावर सुक्ष्मप्रहार किंवा इतर मोठे आपात झाले असता मांस दुष्ट होते त्यात टणका जपतो. त्याचा रंग बदलत नाही ते दगडासारखे पडू असे ते हे मांसासुंद होय. हे घरे होत नाही

रक्तमन्य व मांसमन्य जी असाध्य असुंदे सामितली त्या शिवाय थोडीच असुंदे साध्य आहेत तथापि त्यातदि काही असाध्य आहेत ती येणेप्रमाणे.—ज्या असुंदवून त्या फार साद्या आहे किंवा जे हृदय, वस्ती, इत्यादि गर्भावर झाले असे अथवा एखाद्या शोतसात झाले आहे, ते असुंदे घरे होत नाही केव्हा केव्हा पूर्वी झालेल्या आवाजवर दुसरे आवाज येते त्यास अभ्यसुंद व जे मोठेने म्हणजे एकास एक चिटवून दोन उंचवटे येतात त्यास द्विसुंद म्हणतात, हे असाध्य आहे. ज्याभिरुभावासुंदे व रक्त अगुणे येद याचे आधिपत्य असल्यामुळे ही आवाळे पिवत नाहीत.

वि कि रसा.—आवाळूची निजिरा अर्धचिक्तेप्रमाणेच करावी, कारण रंध्री व आवाळू त्याची दोष व दुष्य ही वारलीच आहेत.

वातासुंदावर दुध, गुण. व तेल यात तयार केलेली पाटये बांधून शेकावे. निगले रक्त नाहीचे, रक्त वरनेवर वाडून पोडिसे बांधून शेकावे. वातप्र औषध पोटात व्याधी.

पित्तासुंदावर विरेचन प्यावे, व पोडिसे फार उष्ण नाहीत अशी बाधाची व ती घटमुक्त असावी उंबर, साग, यांची पाने मधात वाडून असुंदावर लेप करावा

कफासुंदावर प्रथम ओवारीचे औषध देऊन विरेचन प्यावे नंतर ते वाडून वाटावे व काएतवार प्रमाप्रमाणे चिबिरसा करावी. याप्रमाणेच रक्त सुंद व मेरुसुंद यावर निरीक्षा करावी.

• ज्वरसार, वावरीने, व गयक याचे बारीक सूर्य करून सरळ्या रक्तात खलून आवाळूवर लेप घ्यावा, त्याने ते नाश पावते असे राममांडीत लिहिले आहे

घोर मधाच्या घाला कोजीत वाटावा, त्यात मोठे फळून आवाळूवर लेप दिला असता काही दिवसांनी त्याचा नाश होतो.

निवडुंगाच्या गीराने आपाळू शेकले असता नाश पावते. हळद, सोम, पनगाचे लाकूड, गुण, परोसा, मनगोळ, गोधा मधात लेप करावा म्हणजे मेरुसुंद घरे होते चर्करासुंदावरही हेच उपाय करावेत, कोणतेहि अर्जुद फार मोठे झाले आगि ते गर्भावर नसलेतर हायाने कापून काळजे हाच सुक्य उपाय आहे.

दुधाचे पदार्थ, अनुपमास, पिंडास, जड पदार्थ मोठे पदार्थ, व अभिषेदी पदार्थ वावाला झालेल्या मनुष्याने वर्म करावे

आविहित.—महताचे नामांतर (ऐ. मा. ८.११ वा मा. १३ ५, ४, ५.) हा दिष्टकुलसप्त सवर्गमौम राजा होता. हा कौम्यने इश्या तोडीचा, यशसील, धर्मावर भ्रष्ट ठेवणारा, धैर्यशाली व जितेंद्रिय असा तेजाचे सूर्यासारखा, क्षमेने पूज्यसारखा, सुद्धीने वृद्धपतीसमान आणि धैर्याने हिमालयासारखा होता असे वर्णन आहे. कर्म, वाणी, दम व प्रशम याच्या योगाने त्या राजाने प्रजा संतुष्ट ठेविली होती. त्याने राभर अभ्येक्ष यश याचासंग केले, व स्वता विद्वान् वृद्धपतीने त्याचे यामन केले (महाभारत भाष्यधैर्यक पर्व अ-४)

आवृद्धा—महाराष्ट्राची दुसरी राजधानी जुन्या शहराचा अवशेष भाग मितंगी (दोंकावरी) व इरावती या नद्यांच्या संगमावर आहे. मितंगी व इरावती यांच्यामध्ये तयार केलेल्या कालव्याच्या योगाने बनलेल्या एका त्रिकोणाकृति वेढावर ईशान्य दोंकाचा, हे गाव बसलेले होते यावल्या बाहेरच्या व आतल्या मितंगीसोबती खंदक आहेत रात्रवाट्याच्या भागापैकी पक्क एक वेढाचा कळमुळीत सुटम दिवक उरला आहे दोन्ही मितंगी मात्र कदापि वाहल्या मजबूत आहेत, त्यावरून हे शहर भरभराटीच्या वेळी बस असले, याची थोडी-बहुन बरतना होते या दोन मितंगीमधील प्रदेशात हत्ते, घरे, व पूर्वीचा देवलयच्या वेढाचे वृक्षाद्यादित दोम दिशतात हा सुटम व मितंगीच्या आतील प्रदेश करव पाहण्यासारखा आहे निवेची फार जुनी व मोठी अशी-अभंभय झाडे, इह्रियासार दवटाने आवळादिनी जमीन, पुष्कळशी रुहान रुहान झाडे, अर्धशेद दिसणारी गवती पत्राची घरे, अक्षम मितंगी व मोडलेली देशलेय, बगैरेच्या योगाने आपण जुन्या रात्रवाट्याचे आषा पहात नतून एखाडे उषवन पहात आहो की काम असा अस होतो प्राचीन येणू येथील पराणे मोठेकळीत अ.व.नंतर. यादोमिश्रया ह्या राजाने ११६४ मध्ये ह्या शहराची स्थापना केली चवदाव्या व पंधराव्या शतकात आण्हाचे राजे तलेगाच्या प्रदेशावर स्वारी करण्यात हिचा पेवूच्या कोकाच्या हडपाचा प्रतिकार कर-ण्यात गुंतलेले असत. त्या अवधीत पुष्कळ वेळा घाल राजांनी आण्हा येथे राज्य केले. वीनचे सेम्यहि या गावा-जवळ एकदा उतरले होते. १६ व्या शतकात दोंगू पराणे बलिष्ठ होऊन १५५४ त देविन राजाने मदी राजधानीला वेढा दिला. इ. स. १६३६ पर्यंत आण्हाच्या राजांनी सत्ता घालवत नेडी, परंदू त्या रयी, पेण व हडगाच्या मज्जदेशाचा बहुतेक माग त्यांच्या ताब्यात

आला. अठराव्या शतकच्या मध्यात पेरूच्या लोकानी बंद करून वस्ती सत्ता झुगारून दिली. इ स १७५२ त तलेग संन्यासने आम्हा काबीज करून जाऊन टाकिले. थोड्याच दिवसात अलंगपया याने तलेग लोकांचा पराभव केला; व तेथे येथे राजधानी नेली परंतु १७६६ मध्ये त्याचा मुलगा सिनय्युयाने याने आम्हा येथे नवा राजवाडा बांधून राजधानी पुन्हा येथे आणिली. मध्यंतरी राजधानीची जागा तेथे येथे होती नंतर थोड्या वर्षांनी बोटवापया याने अमरपूर हे नवीन शहर वसवून १७८३ त राजधानी तिकडे नेली, परंतु त्याच्या नातवाने (बम्बदेव) ती फिरून आम्हा येथे १८२२ त आणली. ब्रह्मदेशाशी ईम्रजाचे पाहिले खुद झाले त्या वेळी ईम्रजाचा खोप आम्हावर होता सरतेशेवटी बम्बदेवाचा मुलगा यरबदा याने आम्हा येथील राजधानी कायमची सोडून अमरपूर येथे नेली. ब्रिटिश राज्यात सामील करण्यावर काही काळ मिश्रणाचे हे मुद्दय ठिकाण होतें परंतु लवकरच त्याचा अंतर्भाव सोगा श्रितात केला आम्हा आणि अमरपुर ही आता एकत्र जोडली आहेत (अमरपुर पहा)

आशाधर—व्याघ्रवाल कुळातील, संरक्षणाचा मुलगा आशाधर हा वि. सं. १२९२-१३००या सुमारास उदयास आला. तो ममाक्षलाचा रहिवासी होता, पण त्याचे राज्य मुसलमानांनी बिडून घेतल्यानंतर तो मालव प्रांतात जाऊन राहिला व तेथे त्याने जैन धर्मतत्त्वाचा अभ्यास केला, आणि त्याने (वि. सं. १२९२ साली) 'त्रिपटिगृहीति' व (वि. सं. १३०० साली) 'अव्यक्तमुदचंद्रिका' असे दोन ग्रंथ लिहिले यापैकी 'अव्यक्तमुदचंद्रिका' हा ग्रंथ म्हणजे, त्याने परमार देवपालाचा मुलगा जैतुमिदेव याच्या कारकीर्दीत स्वतः लिहिलेला 'धर्माश्रुत' नावाच्या काव्या-परील टीका होय. १।।ने 'जिनयज्ञरूप' आणि पुष्कळ इतर ग्रंथ लिहिले आहेत.

[संदर्भ ग्रंथः—मेबल डफ-इंडियन कॉन्कॉर्डींग. अफ्रिक कोशात धरेव आशाधर नावाचे ग्रंथकार सापडतात. कोणता ग्रंथ नवी कोणत्या आशाधराचा हे कोशकाराला देखील अज्ञातवाता आले नाही]

आशिया—हे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील चार मुख्य खंडांपैकी एका खंडाचे नाव असून त्यात, ज्याला जुने वय म्हणतात, त्यापैकी ईशान्येकडील प्रदेशाचा समावेश होतो; व याच जुन्या जगाच्या वायव्येकडील प्रदेशाला युरोप व नैर्ऋत्येकडील प्रदेशाला आफ्रिका खंड म्हणतात.

आशिया या शब्दाची व्युत्पत्ति फार संशयित आहे प्राचीन ग्रीक भूगोलवेत्ते एकंदर जगाचे आशिया व युरोप असे दोनच भाग (अमेरिका खंड रूफ नवे जग त्या वेळी अज्ञात होते) मानीत असत लिबिया (अफ्रिकेचे ग्रीक नाव) याचा आशियाच समावेश करीत असत. हिरोडोटसने मात्र

लीबिया हे युरोप व आशिया याहून वेगळे असे स्वतंत्र खंड मानले आहे पण युरोप व आशिया ही नावे कटून आली याबद्दलचे कांही त्यालाहि उक्त, लले नाही तथापि त्याचा उलगाडा असा दिसतो की, युरोप हे नाव अखिरियन किंवा हिंदू भाषेतील मूल शब्दापासून निघालेले असून त्या मूल शब्दाचा अर्थ पश्चिम किंवा मावळणारा सूर्य असा आहे; आणि आशिया हे नाव त्याच भाषेतील पूर्वे किंवा उगवणारा सूर्य असा अर्थाच्या शब्दापासून निघालेले आहे. आशिया या शब्दाने सूचित होणारा भूभाग प्रथम बराच अल्प व अनिश्चित स्वरूपाचा होता; व हल्लीहि आशिया खंडाची मर्यादा नैसर्गिक किंवा भौगोलिक परिस्थितीच्या भेदभावाच्या आधारावर ठरविलेली नाही.

स्व रूप व वर्णन.—आशियाच्या उत्तरेस आर्क्टिक महासागर असून आशियाचा उत्तर किनारा ७०° ते ७५° उत्तर अक्षांशाचे दरम्यान म्हणजे धातकटिबन्धात आहे त्या किनाऱ्याचे सर्वांत अधिक उत्तरेकडे गेलेंलें टोंक चेस्वुस्किन भूशिर हे आहे व त ७८° उत्तर अक्षांशात आहे. आशियाचा दक्षिण किनारा फारच अनियमित असून अरबस्तान, हिंदुस्थान व कापोडिया या द्वीपकल्पांची टोंके १०° उत्तर अक्षांशपर्यंत खाली उतरली आहेत, आणि मलाया द्वीपकल्पाचे दक्षिण टाक तर भूमध्यरेषेपासून फक्त दीड अंशाच्या अंतरावर आहे. पश्चिमेकडे आशियाचे सर्वोत्तम पुढे गेलेंलें टोंक म्हणजे भूमध्यसमुद्रातील केप बाबा या नावाचे भूशिर होय. ते २६° पूर्व रेखांशावर आहे येथून आशियाची पश्चिम सरहद्द ताबक्या समुद्राच्या काठाने खाली अरबस्तानाच्या दक्षिणेस बाबेल-माडेबच्या आखातापर्यंत जाते, आणि हीच पश्चिम सरहद्द वरती काळा समुद्र, कांकेशस पर्वत व उरल पर्वत या मार्गांनी आर्क्टिक महासागरापर्यंत पोहोचते. आशियाचे सर्वांत पूर्वेकडील टोंक 'ईस्ट केप' १५०° पूर्वेरेखांशावर बेहेरिंग सामुद्र-धुनीच्या सोडाशी आहे. तेथून आशियाची पूर्व सरहद्द उत्तर पॅसिफिक महासागर, चीनचा समुद्र, पीत समुद्र, टोंगकिंगचे व स्यामचे आखात यांना लागलेली आहे.

वे टे—आशियाच्या पूर्वेला व आग्नेयाला बरीच महत्त्वाची बेटे आहेत. त्यापैकी कुबुराईल बेटे, जपानी बेटे, लुजु, फोर्मोसा व फिलिपाईन बेटे ही आशिया खंडापासून अगदी दूर व पृथक् आहेत बॉर्नो व मेसिबिस बेटाच्या पश्चिमेकडील भूभागात प्राणी व वनस्पती आशिया खंडातल्यासारखेच आहेत, पण त्या बेटाच्या पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील भागात आस्ट्रेलियातील जातींचे प्राणी व वनस्पती आढळतात. हा नैसर्गिक परिस्थितीतील फरक विद्युदात स्पृष्टशास्त्रज्ञ ए. आर. वॉलेस याने प्रथम निदर्शनास आणून दिला, म्हणून या सरहद्दीला वॉलेसची रेषा असे म्हणण्याचा प्रघात आहे.

भू पृष्ठ वर्णन.—आशिया खंडाचा विस्तार फार मोठा असल्यामुळे त्याचा आकार कशासारखा आहे हे सांगणे

कठिण आहे. आशिया खंडाच्या एकदर भूपृष्ठभागाचे तीन विभाग पडतात, पैकी उत्तरेकडील भूभाग हा साधारणपणे समुद्रसपाटीपासून ५००० फूटाहून कमी उंचीचा असून यातील बहुतेक नद्या उगरवाहिनी आहेत व त्या भूमध्यसमुद्र आर्क्टिक समुद्र, किंवा कास्पियन समुद्र यांना मिळतात. दुसरा मध्यवर्ती भूभाग खोलगट असून त्याची उंची २००० फूटाहून अधिक कोठेहि नाही. तिसरा म्हणजे दक्षिणेकडील विभाग. यात काही डोंगरसपाटीचे प्रदेश फार उंच म्हणजे समुद्र-सपाटीपेक्षा १५००० ते १६००० इतार फूट उंच आहेत, तर उलट अरबस्तान, हिंदुस्थान, सयान व चीन यांतील काही प्रदेश फार सखल आहेत.

सरो व रें.—आशिया खंडात सरोवरे असल्यात आहेत. व आकाराचे वास्तविक त्याच्यात विविधता फार आहे. बँकल व बालकश ही समुद्रप्राय मोठी सरोवरे आहेत. कित्येक सरोवरे समुद्रसपाटीपासून फार उंचीवर आहेत; उदाहरणार्थ विक्टोरिया सरोवर १३४०० फूट उंचीवर असून बहुधा सर्वांत अधिक उंचीवरचे सरोवर तेंच असावे. ही सरोवरे म्हणजे प्राचीन हिमयुगाचे अवशेष होत.

राजकीय विभाग—पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे समुद्रा-मुळे ज्याप्रमाणे निरनिराळे विभाग पडतात त्याप्रमाणे मोठाले डोंगर व पर्वत यांमुळेहि विभाग पडतात, व अशा निरनिराळ्या विभागातील लोकांची सामाजिक व राजकीय परिस्थिति पुष्कळच भिन्नभिन्न स्वरूपाची असते असे आढळून येते. तसेच समुद्रसपाटीवरील सखल प्रदेशात व डोंगरसपाटीवरच्या उंच प्रदेशात हवापाण्याच्या दृष्टीने वे फरक असतात त्यामुळेहि त्या त्या ठिकाणच्या लोकांच्या शारीरिक व सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीत फरक आढळतो. आशियाखंडात अशा तऱ्हेची भिन्नता फार आढळते. आशियाखंडाचे राजकीय विभाग पटण्याचे सर्वात प्रमुख कारण हिमालय पर्वत हे होय. हा पर्वत सुमारे दोन हजार मैल लांब आणि शंभर ते पाचशे मैल रुंद असून त्याची बहुतेक शिखरे चीन इतार फूट उंच, व कित्येक रयाहूनहि अधिक उंच आहेत. पृथ्वीवर सर्वांत उंच शिखरे या पर्वताचीच आहेत. या अत्यंत उंच भितीप्रमाणे पसरलेल्या हिमालय पर्वतामुळे वारे व पाण्याची वाफ अलीकडून पर्यायेंत वाहून जाण्यास मोठा अडथळा होतो. अशा या मध्यवर्ती पर्वतामुळे आशियाखंडाचे जे विभाग पडतात ते येणे प्रमाणे—

तिबेट—तिबेट देश म्हणजे हिमालय पर्वतावरचा अर्थान उंच डोंगरसपाटीचा प्रदेश होय. हा सर्व देश बराच उंचसखल असून त्यात मोठमोठाले डोंगरांहे आहेत. तसेच या देशात अनेक सरोवरे आहेत, व अनेक नद्या या देशात उगम पावतात. यातील डोंगर व पर्वत निरंतर हिमाने आच्छादित असतात. येथील हवा अत्यंत थंड असते, पण येथे पाऊसहि फार कमी पडतो, त्यामुळे हा

देश बहुतेक ओसाड मुख्य असून फार गरीबीच्या स्थितीत आहे. येथे शाहजुद्धे फार विरल आढळतात. मोठाळी उंच झाडे तर बहुतेक कोठेहि नाहींत राखल दऱ्यांच्या प्रदेशातील लोक घरे करून राहतात. व शतकांवर निर्वाह करतात, व उंच डोंगरसपाटीवरील लोक मेंढपाळाचा धंदा करतात.

चीन देश—चीन बेट तिबेट व उत्तर पॅसिफिक महासागर यांच्यामध्ये वसलेला आहे. तो उत्तर अक्षांश ४०° ते २०° याच्यामध्ये यात मधून मधून साधारण उंचीचे पर्वत आहेत, आणि पश्चिम सरहद्दीवर मात्र मोठाले पर्वत आहेत. या सर्व देशात पाण्याची विपुलता व चांगली सुपीक जमीन असल्यामुळे सर्वत्र लोकवस्ती चांगली दाट आहे. झाडे व जंगळेहि आहेत आणि हवा दक्षिण युरोपांतल्यासारखी उन्हाळ्यात बरीच उष्ण व हिवाळ्यात बरीच थंड असते.

इंडोचिन.—या देशातहि उंच पर्वत असून त्याच्या रागा कीचीन चीन व मलाया द्व्विकल्पापर्यंत पसरल्या आहेत, आणि त्या रागामधून मेकांग, मेनाम, साल्वान, व इरावती या मोठाल्या नद्या वाहतात. यातील पोटविभाग पाणी विपुल असलेले, सुपीक व दाट वस्तीचे आहेत. येथील हवा बहुतेक पूर्वे बंगालच्या हवेसारखी आहे.

हिंदुस्थान.—तिबेटच्या डोंगरसपाटीपासून खाली हिंदी. महासागरापर्यंत हा देश पसरलेला आहे हिंदुस्थानचा २५° उत्तर अक्षांशापासून खाली दक्षिणेकडील भागाहि डोंगरसपाटीचाच आहे व त्याची उंची कित्येक ठिकाणी समुद्रसपाटीपासून आठ हजार फूटाहून अधिक आहे. पूर्वकडे गंगा व यमुने या नद्यांमधील प्रदेशापासून पश्चिमेकडे सिंधू नदीपर्यंत व हिमालय पर्वताच्या पादपथांला लागून उत्तर हिंदुस्थानचा मोठा सपाट सुखल पसरलेला आहे त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे पाच लक्ष चौरस मैल असून हा सर्व प्रदेश फारच सुपीक, दाट वस्तीचा व सुधारणेमध्ये प्राचीन हिंदुस्थानच्या इतर भागापेक्षा अधिक प्रगत आहे. येथील जमीन इतकी उत्तम आहे की, या सुमारे दोन हजार मैल अंतराच्या प्रदेशात एक बारीक खाडी सावरणे कठिण आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील तिन्ही मोठाल्या नद्या—सिंधू, गंगा व यमुने—तिबेटातील उंच प्रदेशातून निघतात. हिंदुस्थानची लोकसंख्या पुष्कळ आहे, आणि कित्येक गिऱ्हे जगातील अत्यंत दाट वस्तीच्या भागांपैकी आहेत सर्व प्रदेश जंगले नष्ट होऊन मोकळ्या झालेला आहे, व मोठाली अरण्ये फक्त पर्वतांच्या बाजूवर आहेत, पर्वत्य अरवत विपुल पडतो. हिंदुस्थानातील हवापाणी असे आहे की, लोकाना फारमे थम करावे न लागता निर्वाहाला लागणारे सर्व पदार्थ मिळू शकतात. पण पुष्कळ ठिकाणी हवा फार उष्ण व कोरडी असल्यामुळे गरवाळ करणे वाढत नाहीत. बहुतेक लोक शेती व व्यापारधंदा करून पोट भरतात.

सिलोन.—येथील राज्यकारभार स्वतंत्र असून तथे बांधपमां लोकांची वस्ती विशेष आहे. मॉलोवातील सर्वात उंच पर्व-

७०० मीलच्या दरम्यान असले कास्पियन आणि आरल समुद्रांमध्य मधील उष्णतामान १००० पर्यंत असते आणि नीचतम उष्णता मान २०° किंवा त्याहूनही कमी असते. दक्षिण आशियात सर्वांत अधिक उष्णतामान ११०° किंवा ११२° याहून अधिक कधीच असते. उत्तर हिंदुस्थानांत ३०° अक्षांशावर उष्णतामान ३२ पेशा खात्री केली जाते. कलकत्त्यास ४०° पर्यंत मद्रासेस ६५° पर्यंत आणि मुंबईस ६०° पर्यंत उष्णतामान उतरते. सिमापूर व चेन्नईच्या येथील उष्णतामान ७०° साली केली जाते. एतन्वे उष्णतामान कमीत कमी ७०° पर्यंत आणि जास्तीत जास्त १००° पर्यंत असते.

बरील ओकल्यावरून आशियाखंडातील उष्णतामानाची साधारण कल्पना येते. आशियाखंडाच्या उत्तर भागात हिवाळा बराच काळ टिकणारा व फार कडक असतो. ३५° उत्तर अक्षांशाच्या उत्तरेकडील प्रदेशात कमीत कमी उष्णतामान पुष्कळदा शून्यास अगदी आशियाखंडात उन्हाळा बहुतेक सर्वत्र कडक असतो, पण उत्तर आशियात तो थोडा काळ टिकतो, व तेथील उष्णता दक्षिण आशियानेकडे जायला येता येथी कमी असते. आशियाच्या दक्षिण व पूर्व भागात समुद्राच्या सान्निध्यामुळे उन्हाळा कमी भासतो. आशियाच्या मध्यभागातील अफगाणिस्तान व द्राण या देशांतील डोंगराटाटीच्या प्रदेशात हिवाळा फार कडक असतो. आणि पाऊस कमी आणि प्रदेश नापिक असल्यामुळे उन्हाळ्यात उष्णता अधिक वाढते. आशियाखंडापैकी उष्णकटिबंधात असले या प्रदेशात उन्हाळ्यातील वाढत जाणाऱ्या उष्णतामानावर उन्हाळ्यात मधून मधून होणाऱ्या पर्जन्यवृष्टीचा सुधारणा होत असल्यामुळे उन्हाळ्यातले उष्णतामान न आश्चर्य कोटला जात नाही.

या सा व र णा चा दा य आ णि वा रे — उन्हाळ्यात उष्णता पुष्कळ वाढून हवा विरळ होऊन दर बर पन्नासामुळे वातावरणाचा दाब कमी होतो. उन्हाळ्यात हिवाळ्यामध्ये हवा थंड होऊन एकर असते व त्यामुळे वातावरणाचा दाब वाढतो. आशियाखंडातील बहुतेक भागात उन्हाळ्यामध्ये हवामानच यंत्रावरचा दाब कमी झालेला आढळतो आणि हिवाळ्यात वाढतो हा प्रत्युपासनाप्रमाणे उष्ण व थंड होणाऱ्या हवेचा परिणाम आहे.

जुमानाप्रमाणे वातावरणाच्या दाबात होणाऱ्या फेरफट्यामुळे नियतकालिक वारे उत्पन्न होत असतात. हे नियतकालिक वारे वाहण्याची दिशा एकच असून अनेक स्थानिक कारणांमुळे ती दिशा निरनिराळी असते. उदाहरणार्थ आरबी समुद्र, बंगालचा उपसागर, चिनी समुद्र वगैरे ठिकाणांच्या वाऱ्याच्या दिशा निरनिराळ्या असतात.

आशियाखंडातील उष्ण कटिबंधातल्या समुद्रात दुसरा एक महत्त्वाचा सृष्टिवनकारक प्रवायास सापडतो. तो नमस्कार म्हणजे वाऱ्याचे मोठे उर्फ चक्रात होय. असे

चक्रान हिंदी महासागर आणि चिनी समुद्र यावर उन्हाळ्याच्या महिन्यात फार वेळा उद्भवतात.

प ज न्य वृ ष्ठी — हिंदी महासागरावरून जी तापलेली हवा हिंदुस्थान, मद्रास व म्याम या देशांकडे वाहत येते तिच्याबरोबर पाण्याचे झालेली वाफही बरीच वाहून येते आणि त्यामुळे या प्रदेशात पर्जन्यवृष्टी बरीच होते. हिंदुस्थानातील सगळी पर्यंत आणि मलाया द्वीपकल्पातील पश्चिम किनारा या ठिकाणी पुष्कळ पाऊस पडण्याचे कारण वर सांगितल्याप्रमाणे आहे. कलकत्त्याच्या ईशान्येस खासी नांवाच्या पर्वतावर जगातील कोणत्याही ठिकाणापेक्षा अधिक (दरवर्षी ६०० इंच हून अधिक) पाऊस पडतो. उत्तर आशियात व्होल्गा नदी आणि मांजुरियातील लेना नदी यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशात आणि उत्तर चानांत १५—२५ इंच पाऊस पडतो. टिफ्लिस येथे २२ इंच पडतो. कास्पियन समुद्रावर ७ किंवा ८ इंच, आरल समुद्रावर ५ किंवा ६ इंच पडतो. पूर्व चेन्नईच्या १५ ते २० इंच; चीनातील पेरिंग येथे २३ इंच; पण कॅनन येथे ७८ इंच पाऊस पडतो. जाव्हा येथील बटेव्हिया येथे ७८ इंच, आणि सिमापूर येथे १०० इंच पाऊस पडतो. मद्रासाच्या किनऱ्यावर कोठे कोठे २०० इंच पर्यंत पाऊस पडतो खासी डोंगरात ४५०० फूट उंचीवर १० वर्षांची पावसाचा सरासरी ५५० हून अधिक आहे. यथे एका महिन्यात १५० पाऊस पडल्याची नोंद आहे. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर ७५ ते १०० इंचपर्यंत पाऊस पडतो. पण पूर्व किनाऱ्यावर कोठेही ५० इंचाहून अधिक पडत नाही. मिलांनमध्ये ६० ते ८० इंच पाऊस पडतो.

अफगाणिस्तान, द्राण, आशियामायनर व सीरिया यांमध्ये समुद्र पर्जन्यवृष्टी हिवाळा आणि वर्षातमून या काळात होत आशियातील इतर सर्व भागात पाऊस मे व जूनवर या महिन्यांच्या दरम्यान पडतो.

मा न व र ष — आशियाखंड व आसपासची बेटे मिळून मानवजातीच्या मंगोलियन, कॉकेशियन, ऑस्ट्रॅलॉइड (द्राविडी वगैरे) व निमो या चारही प्रमुख वंशांची वस्ती येथे आढळते. अधिक क्षेत्रफळ मंगोलियन वंशाच्या लोकानों व्यापिले आहे. या वंशाच्या लोकांचा वर्ण पिगट, डोळे व फुड काळे, नाक चपटी आणि डोळे तिरक्स असतात. त्यांच्या शरीराचा बापा डेंगाण असून शरीरावर व चेहऱ्यावर केस थोडे असतात या वंशाच्या लोकांनी वस्ती उत्तर आशिया, तिबेट, चीन, इंडो-मलाया द्वीपकल्प व बेटे इतक्या ठिकाणी आहे, पण पाप्पुआ व इतर पूर्वेकडील बेटात नाही. हा मानववंश फार पुरातन काळापासून या भागात राहात आहे आणि उत्तर आशियाच्या ज्या ज्या भागात हा वंश आहे त्या सर्व ठिकाणी हा बहुतेक सारखा आहे. याच वंशाच्या पोटाच्या

सर्व अमेरिका संघात पसरलेल्या सापडतात, ही या मानव वंशाबद्दल एक विशेष महत्त्वाची गोष्ट आहे.

उत्तर आशियातील मोंगोलियन लोक बहुतेक भटके शिकारी, व मेढ्या मुठेंदोर पाडणारे आहेत. याच्यापैकी सर्वांत मागासलेले पण सर्वांत अधिक ज्ञातसाधिय लोक शेबेरियातील होत याच्या दक्षिणेकडे राहणारे याच वंशातले लोक मॉन्गु व मोंगल या नावाचे असून मोंगल व तुर्क यांना तातोंर म्हणतात, व त्यांनाच प्राचीन काळी सिथियन (शक) हे नाव असे अशा किरयेकांची समजून आहे हे लोक ४० ते ५० अक्षांश दरम्यानच्या प्रदेशात राहतात. तुर्क लोक मुसलमान असून ते अफगाणिस्तान, इराण, काश्मिर समुद्राकडील भाग यात राहतात व ते पर्शियन लिपी वापरतात. यातु व मोंगल हे लोक बौद्धधर्मी असून ते प्राचीन सीरियेक लिपीपासून निघालेली लिपी वापरतात. मॉन्गु लोकांवर चिनी संस्कृतीचा पगडा बसत आहे. तुर्क व मोंगल या लोकांच्या स्वास्त्यानी जगाच्या इतिहासात मोठाले परिणाम पडवून आणले आहेत.

मोंगोलिया व हिंदुस्थान यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशात मोंगल व चिनी जातीचे लोक राहतात. त्याची भाषा बहुतेक एकाचबवी असून लिपी हिंदुस्थानातील लिपीपासून निघालेल्या आहेत, आणि धर्म बौद्ध आहे. हे लोक म्हणजे तिबेटी, ब्रह्मी व सयामी हे होत. तिबेटातील मोंगल जातीचा हिंदुस्थानातील भिन्न, कोझ या कोगरी जातीशी संबंध आहे असे कित्येकांचे मत आहे. आर्यन् लोकप्रमाणे मोंगोलियन लोकहि हिंदुस्थानात सिरले होते, त्यांनी संपूर्णच्या नोमार्ड लोकांना हुसकावून लाविले, व मोंगोलियन लोकांना तदनंतर आलेल्या आर्यन लोकांनी डोंगरानात पळवून लाविले अंदाजाने, निकोबार येथील देव्य लोक त्या निमार्ड लोकांचेच वंशज असावेत.

मलाया द्वीपकल्प व बेटे यात राहणारे इद्राचे मलायी लोकहि मूल मोंगोलियन वंशातले असून त्यांच्यावर इवापाणी व समुद्रसाधिय यांचा फार परिणाम झाला आहे. त्यांच्यावर प्रथम भारतीय संस्कृतीचा परिणाम होऊन ते बरेच सुधारले व पुढे इस्लामी धर्म व संस्कृति गुफ्फळानी स्वीकारली.

आर्यनः—प्राचीन मरुस्थन भागेपासून निघालेल्या किंवा तिबेटाशी संबंध असलेल्या भागा बाल्कानच्या अनेक जातींच्या लोकांना आर्यन् हे नाव असून अर्थात् हे लोक वाशियानील समशाखाच्या प्रदेशात भूमध्यसमुद्रापासून आशिया माइनर, इराण, अफगाणिस्तान, व हिंदुस्थान या प्रदेशात पसरलेले आहेत प्राचीन असुरियन आपोरी सरदा अग्रेच्या इद्रया अरबी नगरे भाषा बाल्कान लोक मेसोटिक वंशातले आहेत, व ते इराण, सीरिया, अरबस्तान, व उत्तर आफ्रिका या प्रदेशात आहेत. या लोकांपैकी काहीकाहींच्या

भाषा परस्पर फार भिन्न आहेत तरी हे सर्व लोक एकाच सेमेटिक वंशातले आहेत

हिंदुस्थानातील आर्यन् लोक हे आशियातील इतर सर्व ठिकाणच्या आर्यन् वंशी लोकांपेक्षा अधिक सुधारलेले आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. आर्यन् वंशातले निर्रेळ लोक उत्तर व वायव्य हिंदुस्थानात आहेत, आणि मध्य व दक्षिण भागात आर्यन् आस्ट्रलॉईड वंशाच्या मिश्रणाने बनलेले लोक आहेत असे पाहिल्य कित्येक संशोधक करतात. मद्रास व दक्षिण हिंदुस्थानातील लोक द्राविडोत्पन्न भाषा बोलतात, आणि इतर सर्व हिंदुस्थानातले लोक संस्कृतोत्पन्न भाषा बोलतात. हिंदुस्थानात बहुतेक लोक हिंदुधर्मी आहेत, पण सात कोटी मुसलमान असून ते बहुतेक सर्व भागात आहेत. हिंदुस्थानाबाहेर पश्चिम आशियात सर्वत्र मुसलमान लोक आहेत. फक्त आशियामाइनर व सीरिया यातील काही भागात ख्रिस्ती लोकांचे संख्याधिक्य आहे. हिंदुस्थानातील सिंधी व उर्दू याखेरीज सर्व लिपी क्रांतीकडून उजवाकडे लिहितात. आणि इराण, अरबस्तान व तुर्कस्तान यातील लिपी उजवाकडून डावीकडे लिहितात

ऑस्ट्रलॉईडः—या वंशातील लोकांचे केस काळे व सामान्यतः मऊ, बोके व शरीर काळे, नाक रुंद व चपटें, ओठ जादे, ओबळचोपड आणि नखे जड असतात. हिंदुस्थानातील द्राविड लोक मूळ या वंशातले आहेत असे एक मत आहे. अरबस्तान व इजिप्तमध्येहि या जातीचे लोक आहेत असे वाटते.

निमार्डः—या वंशातील काही लोकांच्या लहान बापायवरून याला नेमिप्रो असेहि नाव पडले आहे. या लोकांचे दक्षिण आफ्रिकेतील नोमो लोकांशी फार साम्य आहे. त्यांचा वर्ण विशेष प्रकाचा काळा, कम लोंकरी-सारखे भरच, नाक रुंद व चपटी, व ओठ पुढे आलेले असतात. या वंशातले लोक अंदाजाने बेटे, पायुआ व त्यांच्या आसपासची काही बेटे या प्रदेशात आहेत. हे नेमिप्रो लोक खरे नोमो लोक व ऑस्ट्रलॉईड वंशी लोक यांच्या मिश्रणापासूनचे असवेत.

उ प द्या खा—सिथ या नावाने प्राचीन काळी ज्ञात असलेले व इज्जी ताजिक नावाने संबोधिले जाणारे लोक आर्यन् वंशातले आहेत, कारण त्यांच्या भाषेत संस्कृत भाषेपासून निघालेले शब्द सापडतात. हे लोक मध्य आशियातील कोगराळ भागात आणि इराण, अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान बगैरे देशात आहेत. या लोकांना तुर्कांनी पादाक्रांत केले, तथापि त्यांचे बौद्धिक गुणाधिक्य कायम आहे. उद्बेग व सिराओ या जाती मोंगोलियन वंशातील आहेत. सिराओ व कियचाक हे एकच असून यांची भाषा तुर्की व धर्म इस्लामी आहे. कालमुष नावाचे लोक धर्माने बौद्ध पण वंशाने मोंगोलियन आहेत. हे प्रथम सुमारियातून

निघून सामवेद्यात ब्दोलया नदीच्या काठी बसले व नंतर १८ व्या शतकात चिनी सत्तेखालील कुलशा प्रातात येऊन राहिले. तुर्कोमन ही तुर्की लोकांपैवी सर्वांत शुद्ध जात आहे. मध्यआशियातील तुर्कोमन व युरोपातील ट्युर्यो-निक वया योच्यात आचारपरेपरासादय असल्यामुळे त्यांचा परस्पर वादिक संघर्ष असला पाहिजे असे मानववंशशास्त्रज्ञांचे मत आहे. तुर्कोमन व रजपूत यांच्यात शरीराचा आरफवर्ण या बाबतीत साम्य आढळून आल्यापासून तुर्कोमन ही जात मोंगोलियन नसून कॉकेशियन (आर्यन) आहे असे मानववंशशास्त्रज्ञांच्या ठरत चालले आहे. तुर्क व मोंगोल या दोघानाहि प्राचीन काळी 'सिय' हे नांव होते, व दिगंज वावरने स्थापलेल्या तुर्की राजपरण्याला मोंगल असे नाव पडले. आणि मोंगोल व मोंगल यांच्यातील परक दाखविता येत नाही. दुराणी अफगाण हे बने इलायल शाहूत हे म्हणणे अलीकडील संशोधनांत कमजोर झालेले नाही.

इतिहास.—आशिया मंडाची हल्ली ओ पश्चिम सरहद्द मानतात ती तितकीची संयुक्तिक नाही कारण उरल पर्वताच्या पूर्वेम व पश्चिमेम राहणारे लोक निरनिराळ्या मानव वंशातले नाहीत. प्राचीन ग्रीक व नंतरच्या तुर्क सत्तेच्या काळात आशियामायनरचा संबंध आशियापेक्षा युरोपबरोबरच अधिक असलेला आढळतो या सरहद्दीवरील देशा-संबंधी मयातम्य ऐतिहासिक ज्ञान होण्याम जॅलेस्टाईन व आशियामायनर आणि झूमप्पसमुद्रकाठे इतर देश यांचा साकारवाचक विचार करावयास पाहिजे. 'आशियाटिक' व 'पौरस्त्य' हे शब्द मास्कूति स्थितीच्या मूळक अर्थांने वापरण्याची चूक कित्येक लोक करतात. वास्तविक रशियातील व आशियातील लोक यात बरेच साम्य आहे; आणि आशियांतल्याच पण तुर्कस्तान, चीन, व हिंदुस्थान येथील लोकांत फारच महत्त्वाचे फरक आहेत एकंदरीने पाहता आशियातील लोक आफ्रिकेतील व अमेरिकेतील मूळच्या देय रहिवाशांपेक्षा पुष्कळच अधिक सुधारलेले आहेत. पण पश्चिम युरोपमध्ये अधिभूतितिक सुधारणें जी विदेश प्रगति झाली आहे तितकी आशियातील कोणत्याहि देशात झालेली नाही. मानसिक गुणांच्या दृष्टीने पाहताहि आशिया व युरोप यात साम्य नाही, कारण युरोपमध्ये स्वायत्तता व स्वातंत्र्य या भावना जितक्या प्रगत झालेल्या आढळतात तितक्या आशियांत नाहीत आशियातील प्रत्येक इसम कुटुंबाचा, राज्याचा, किंवा धर्मसंप्रदायाचा घटक अतएव बद्ध व परावलंबी मानला जातो. व्यक्तीला स्वतःचे निराळे हक्क व निराळे भवितव्य आहे असे समजत नसत. त्यामुळे राजकारणांत अनियंत्रित सुलतानां अमलाचाली नमणारे, धर्माचे बाबतीत सदा दैववादी बनलेले, व या दोन्ही बाबतीत पुराणपरंपरेला सदा चिकटून राहणारे असेच लोक फार आहेत आशिया-

तील देशांची कालदृष्ट्या ऐतिहासिक परंपरा युरोपातल्यापेक्षा फार दीर्घकाळीन असली तरी आशियाटिक देशांच्या इतिहासांत नव्या नव्या गोष्टी व उलाढाली, किंवा नव्या नव्या कर्तव्यगारांचे इतिहासप्रसिद्ध पुरुष फारसे आढळत नाहीत सर्व कालातील राजकीय घडामोडी व ऐतिहासिक व्यक्तींचे पराक्रम बहुतेक एका माच्याचेच अस्तंतात

धर्म व संस्कृती.—आशियातील धर्म या बाबीकडे विशेष लक्ष वेधले जाते जगातील सर्व प्रमुख धर्म व संप्रदाय वैदिक अथवा हिंदु धर्म, बौद्ध धर्म, ख्रिस्ती धर्म व महंमदी संप्रदाय आणि दुय्यम प्रांतीचे धर्म म्हणजे यहूदी, पारशी, आणि ताशो संप्रदाय (चिनी तत्त्वज्ञाना लावसे यांचे प्रसूत केलेला) हे सर्व मूळ आशियांत उत्पन्न झाले आहेत. युरोपमधील कोणत्याहि मानववंशी लोकांमध्ये मूर्तिपूजेच्या पलीकडे धर्म या विषयाची वाढ झाली नव्हती. प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञान बरेच प्रगट झालेले दृष्टीस पडते, परंतु त्याला विशिष्ट धर्माचे स्वरूप नव्हते. उलटपक्षी ख्रिस्तीसंप्रदाय जरी मूळ आशियांत उत्पन्न झाला तरी त्याची पुढील सर्व वाढ युरोपखंडांत झाली पुर्वेच्या बागूला आशियामायनरच्या पलीकडे ख्रिस्ती संप्रदायाचा फारसा प्रसार झाला नाही. आधुनिक काळात ख्रिस्ती मिशनर्यांनी मध्य आशिया, चीन, आणि हिंदुस्थान यांमध्ये ख्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला आणि लोक त्याचे म्हणणे शांत रीतीने ऐकून घेतात, परंतु प्रत्यक्ष संप्रदायाचा स्वीकार फारसे कोणी करीत नाहीत. तात्पर्य आशियाखंडात ख्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार बौद्ध धर्म आणि मुसलमानी संप्रदाय यांच्या प्रसाराच्या मानाने फार अल्प झाला आहे. बौद्ध धर्माचा प्रसार आशियातील पूर्वेकडील देशांत म्हणजे चीन, जपान, तिबेट इत्यादि देशांत फार झाला, तसा तो हिंदुस्थानच्या पश्चिमेकडील देशांत झाला नाही महंमदी संप्रदाय युरोपियन लोकांना मुळीच मानवत नाही असे युरोपियन लेखक म्हणतात व त्याचे कारण असे देतात की युरोपातील तुर्कस्तानावर मुसलमानी अंमल चालू असताहि तेथील युरोपियन लोकांनी महंमदी संप्रदायाचा स्वीकार हिंदुस्थानांत हिंदु लोकांनी जितका केला त्या मानाने फारच कमी प्रमाणात केला पण याचे कारण महंमदी संप्रदायाने ख्रिस्ती लोकांस दाखविलेले औदार्य व हिंदुस्थानांत हिंदूंचा केलेला छळ हे होय निरनिराळ्या धर्मांच्या प्रसाराच्या या हकीकतीवरूनहि आशियाखंड आणि युरोपखंड यांतील लोकांच्या मनःस्थितीत असलेले मोठे अंतर स्पष्ट दिसून येते या फरकाचे स्पष्टीकरण करतांना मानव बहूकणे शक्य आहे. पूर्वे व पश्चिम संस्कृतींतील फरक या देशांतील लोकांच्या विशिष्ट मानसिक वैशिष्ट्यांमुळे झाला असे म्हणणे चुकीचे होईल जे प्रथम पश्चिमांत होते ते नंतर ते युरोपांत गेले आणि जे युरोपात आज आहे ते हिंदुस्थानांत होणार हे लक्षांत ठेऊनच इतिहासाकडे पाहिले पाहिजे.

यूरोपावर्षी आशियांत फार लुम्बा काळापासुनच लेख दाखतात. अर्थात मानवजातीच्या सुधारणेचे व संस्कृतीचे क्रमटिकाण आशियाचिच आहे असे मानले जाणे स्वाभाविक आहे. तथापि ही संस्कृति मूळ हिंदुस्थानांतच उत्पन्न झाली असे म्हणता येत नाही. हिंदुस्थानातील आर्येन लोक पश्चिमेकडूनच आले. राज्यकारभारपद्धति आणि राजकीय संस्था या प्राचीन युरोप आणि प्राचीन आशिया यांत एकाच प्रकारच्या आढळतात. प्रथम लहान लहान बर्मानदार व त्याच्या ताब्यातील कुळे अर्थात शासनपद्धति मूळ होऊन पुढे त्याची वाढ रानसत्ताक पद्धतीत (बॉनर) झाली पण नंतर युरोपमध्ये प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांत लोकसत्ताक राज्यपद्धति (पॉपुलर गव्हर्नमेंट) आस्तित्वात येऊन तिने अनिवारित राज्यसत्ताक रूप घेऊन आगिने. ग्रीस व रोम यांच्या संस्कृति जेव्हा अतिराष्ट्रीय होऊ लागल्या तेव्हा साम्राज्यसत्त्याच अवश्य झाली. पण आशियात या प्रकारचा विकास न होता अविधित राजसत्ताक पद्धतीच वाढ पाहिली, आणि ती साम्राज्यसत्तेत विकास पावली त्यामुळे आशियात राज्यसत्ता पाचा अर्धे राजघराण्यांची अदलाबदल मेळवाच होती. प्राचीन भारतात लोकराज्ये होती तर अरब-स्ताकांत बगैरे तर काही लोक अध्यापदिक सहान येऊन करून प्राथमिक रानटी अवस्थेत रहात आलेले आढळतात.

आशियाखंडापुरता विचार करता असे दिसून येते की, स्थानांतर करून घुसण्या देशात गेल्यावर लोकांची किंवा धार्मिक मतांची आणि संस्थांची प्रगति फार जोरान होते. उदाहरणार्थ, मूळ पौरुष्य अशा क्रियेक सुधारणाविषयक करणाऱ्या ग्रीस देशात गेल्यावर तेथे स्त्रांची फार प्रगति झाली. तसेच बौद्धधर्म मूळ हिंदुस्थानात उत्पन्न झाला, परंतु स्त्रांची व.व हिंदुस्थानावर्षी बगैरे इतर देशातच अधिक झाली.

आशिया ती लो दे या च्या इतिहासाची सामान्य रूपरेखा:—आशियाच्या दक्षिणेकडील देशात म्हणजे सीलेन, मलाया द्वीपकल्प व चीन येथे काही लोक अर्धवट रानटी स्थितीतच आढळतात. त्यांचे भाषाकुलियातील लोकांचा काही शब्दांत साम्य आहे. हा परंपरसंबंध ऐतिहासिक दृष्ट्या सत्य दिसल्याने तो फार प्राचीन काळाचा म्हणजे आशियाचा दक्षिण भाग आणि आस्ट्रेलियाखंड यांना जोडणारे सुमंग प्राचीनकाळी जेव्हा अस्तित्वात होते त्या वेळचा असल्या पाहिजे. आशियाच्या उत्तर भागातहि क्रियेक टिकाणी मूळचे देश लोक आहेत. उदाहरणार्थ जुकची जातीचे लोक व जपानातील ऐतु जातीचे लोक. या लोकांचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध नाही. या खेरीज बाकीच्या देशातील लोक मूळ माहेरून आलेले आहेत. चीनमधील लोक पश्चिमेकडून आले. हिंदु व इराणी लोक वायव्येकडून आले. प मध्ये आणि समशीतो लोक उत्तरेकडून आले. मोंगोली लोक व तर्क लोक हे मूळ मध्यआशियातले निरा इतर कोणत्या

देशातले हे नवी सममत नाही. परंतु ते लोक आपला मध्य-आशिया देश सोडून इतर दारुद्रया देशांत गेले ही गोष्ट इतिहासग्रंथीक आहे.

बारंबार मन व्यक्त केले जाते की, आशियातील पाषिंतेजिना व आसुरा हे दोनच देश फार प्राचीन आहेत. याकांच्या देशांचे ऐतिहासिक महत्त्व क्रिस्तपूर्व १५०० नंतरचे आहे कारण या सुमारास चिनी लोक मूळ होअणगो नदीचा प्रदेश व्यापून राहिले व आर्य लोक वायव्येकडून हिंदुस्थानात फिरले. या दोनांचेहि देश लोकांचा मोठे सामने झाले. वाषि-लोनी संस्कृतीचा परिणाम आशियात दारुवर पसरला असावा असे दिसते. कारण वाषिलोनीया व चीन यांच्यामध्ये संबंध होता ही गोष्ट आता साध रणपणे मान्य झाली आहे. तसेच हिंदुस्थानातील क्रिप मूळ क्रिपटिक क्रिपपंथातील असून तिचा हिंदुस्थानात प्रवेश इराणच्या आघातातून हिंदुस्थानांशी बाळू अतडेहवा व्यापारविषयक संबंधामाफत झाला. सरदर मने पितपत लोकांचे आहेत हे आशियातील प्राचीन राष्ट्रांचा व संस्कृतीचा इतिहास ज्ञानकोशाच्या तिसऱ्या व चवथ्या भागात व लीपिचा विकास पाचव्या विभागात दिला आहे स्वायकून दिसून येईल.

अर्थाकडे युरोपियन लोकांनी आशियातील काही देश जिंकले. तसेच वेधोचा इतिहास बळगता रा.पु.व.च्या दोन हजार वर्षांत चीन, हिंदुस्थान, मुसलमानां देश याणि मध्य आशिया यातील लोकांचे एकमेकांवर आघात प्रसारात चालू होते. यांकां पदहत्या तिघांची एक एक पुयक संस्कृति होती. मध्य आशियातील लोकांची मात्र पोगतीहि विशिष्ट संस्कृति नव्हती. परंतु आशियातील राजकीय परिस्थिती आणि निरक्षराळे सामर्थ्यमान यामध्ये मध्य आशियातील लोकांच्या कुरिभगुंज के पश्चात उत्तरापलती शाक्या.

(अ) चीनने पूर्वआशियाचा सर्व भाग व गपान देश येथील संस्कृतीची वळण लाविले आहे. मलाया द्वीपकल्पात गपान चिनी संस्कृतीचा पारला परिणाम झाला नाही. चिनी संस्कृतीचा प्ररुक्ष परिणाम जोरिचा. गपान आणि आगाम या देशावर झाला असून मंगोलिया, तिबेट, स्याम, कांबोडिया, व मध्यदेश येथे भारतीय हिंदु संस्कृति आणि चिनी संस्कृति यांचे संयुक्त परिणाम झाले आहेत. व त्यांति भारतीय संस्कृतीचे परिणाम अधिक बलवत्तर आहेत. जपानेतरीज उपर्युक्त सर्व देश चीनचे काही काळ तरी गांढलोक होते. जेथे चिनी संस्कृतीचे परिणाम पूर्णपणे झाले तेथे कनपुष्टिभ-सत्ता संप्रदाय, चिनी कला व चिनी लेखनपद्धति या तिन्ही गोष्टी आढळतात. क्रिस्तो शकानंतर चीनातील बौद्धधर्महि उपर्युक्त देशात पसरला.

(आ) भारतीय संस्कृति, म्हणजे श्रीत व पौराणधर्म आणि बौद्धधर्म यांच्यामुळे उत्पन्न झालेले मित्र संस्कृति असा अर्थ पतला पाहिजे. ही हिंदु संस्कृति ईजिप्तीन, मलाया द्वीपकल्पाचा पराचला गम, तिबेट आणि मंगोलिया या देशांत पसरली.

विषय चीन आणि जपान या देशावरहि तिचे परिणाम बौद्धधर्मापासून झाले बौद्धधर्माच्या प्रसाराचा परिणाम केवळ आध्यात्मिक स्वरूपाचा नाही; तो सांस्कृतिक स्वरूपाचा आहे. कारण बौद्धधर्मावरून त्या देशात हिंदू कला आणि हिंदू वाङ्मय व कलेक येऊं हिंदू लिपी यांचाहि प्रसार झाला आहे. अलेक्झांडरच्या स्वारीनेतर हिंदू कलेवर ग्रीक कलेचा परिणाम होऊन त्या मिश्र स्वरूपात ती उपर्युक्त देशात पसरली. हिंदुस्थानातील लिपी तिबेट, कांबोज उर्फ कांबोडिया, जाव्हा व कोरिया या देशात पसरली हिंदू संस्कृतीचा फैलाव उपर्युक्त देशात केव्हा कसा व किती प्रमाणात झाला त्याचा इतिहास ज्ञानकोशाच्या पहिल्या विभागात खरिस्तरपणे दिला आहे.

(६) मुसलमानी किंवा इस्लामी संप्रदाय हा (परिणामकारकतेच्या दृष्टीने पाहता) जगातील धर्मविज्ञा सत्रोत बलवान होय. या संप्रदायाचा परिणाम पश्चिम आशियातील सर्व देशावर, उत्तर आफ्रिकेवर, स्पेन देशावर आणि युरोपातील देशावर आणि हिंदुस्थानावर झाला आहे. तरकारीच्या मोरावर धर्मप्रसार करणें हे तत्त्व मुसलमानी संप्रदायास मान्य असल्यामुळे बुद्धप्रिय नातीना हा धर्म आबळला आहे आणि या धर्मांत राजकीय आणि धार्मिक सत्ता एकाच व्यक्तीच्या हातात असल्यामुळे मुसलमानी संस्कृतीच्या प्रसाराला फार मदत झाली आहे. शिवाय राजकीय दृष्ट्या मुसलमानी प्रजेचा राजकीय दर्जा इतर धर्मांच्या प्रजानापेक्षा अधिक मानला जात असल्यामुळे मुसलमानी राजाचा अम्मल असलेल्या देशात मुसलमानांना मुसलमाने तशावर राज्य करणारी विशिष्ट जात असं स्वरूप प्राप्त झालेले आढळते. हिंदुस्थानात मोगल बादशहांच्या नेह्या अशी स्थिति होती आणि तुर्कस्थानात अशीच स्थिति आज आहे. सात्रत मुसलमानी संप्रदायाचे बरेचसे तुर्कस्थान, इराण, आफगणिस्तान आणि अरबस्तान इत्यादी देशात आहे. हिंदुस्थानात उत्तर व मध्य भागात मुसलमानी संप्रदायाचे बरेच प्राचस्य आहे; पण दक्षिणेकडील भागात ते बरेच कमी आहे. हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडील देशात या मुसलमानी संस्कृतीने तत्पूर्वी प्रसार पावलेल्या हिंदू संस्कृतीस बरेच प्रहण लाविले व अशा रीतीने ही मुसलमानी संस्कृति फिलिफाइन येतापर्यंत पसरली. जपान आणि ईंडो-चीन या देशात मात्र मुसलमानी संस्कृतीचा प्रसार झाला नाही. खूद चीनमध्ये मुसलमानी लोकांची संख्या बरीच आहे; परंतु मुसलमानी संस्कृतीचा चीनची संस्कृतीवर कधीच परिणाम झाला नाही, उलटपक्षी चीनतील मुसलमान लोक धर्मेतर बापतीन चीनी संस्कृतीचेच अनुयायी आहेत. तात्पर्य मुसलमानी संस्कृतीच्या प्रसाराला यशस्वी रीतीन प्रतिकार करणारा चीन हा आशिया खंडातील एकटाच देश होय.

बौद्धधर्मापेक्षाहि मुसलमानी संप्रदायाने मुसलमानी संस्कृति आणि मुसलमानी कलाकौशल्य याचा प्रसार उत्तर

देशांत अधिक केला आहे. ज्या ज्या देशांत मुसलमानी संप्रदायाचा प्रसार झाला, तेथे तेथे अरबी लिपी आणि शब्दसंग्रह ही लोकव्यवहारात रुढ झालेली आढळतात. हिंदुस्थानातील हिंदी आणि हिंदुस्थानी भाषा हे द्वैत मुसलमानी संस्कृतीच्या परिणामाचे एक ठळक उदाहरण आहे.

(६) मध्य आशियातील लोकांनी आशिया खंडाच्या इतिहासात जी महत्त्वाची कामगिरी केली आहे, तिचे यथातथ्य स्वरूप मदरें लोकांच्या संस्कृतीला विशिष्ट नांव नसल्यामुळे बरोबर लक्षात येत नाही. भाषांच्या दृष्टीने पाहता या मध्य आशियातील लोकांचे तुर्क, मंगोल, हूण इत्यादि अनेक विभाग पडतात; परंतु हे निरनिराळ्या भाषा बोलणारे लोक एकाच राजसत्तेखाली असलेले अनेक ठिकाणी आढळतात व दूर दूर स्वान्या करून जाणाऱ्या सैन्यामध्येहि निरनिराळ्या भाषा बोलणारे लोक खाद्यान्न खादा लावून सहतांना दिसतात. ख्रिस्ती शकारमानंतर लवकरच मध्य आशियातील ह्या लोकांनी दूर दूर स्वान्या करण्यास आरंभ केला. या लोकांच्या अशा स्वान्या मुख्य सत्ता असून त्याशिवाय बारीकसारीक स्वान्या अनेक आहेत त्यांच्या सुटप सत्ता स्वान्या येणेंप्रमाणे:—(१) अफ्गार, हूण व बल्गर या लोकांनी युरोपवर केलेल्या आरंभीच्या स्वान्या. (२) मंगोल लोकांनी रशियावर केलेली स्वारी व तेथे बसविलेला ताश्वुरता अम्मल. (३) तेमूरलंगाने केलेल्या स्वान्या. (४) तुर्क लोकांनी आशियामध्यवर आणि पूर्वे युरोप यावर स्वारी करून बसविलेला अम्मल. (५) मोगल लोकांनी हिंदुस्थानवर केलेली स्वारी आणि बसविलेला राजकीय अम्मल. (६) कुबलाखानाच्या नेतृत्वाखाली मंगोल लोकांनी चीनवर स्थापिलेली राजकीय सत्ता. (७) नंतर माचू लोकांनी चीनवर स्थापन केलेला राजकीय अम्मल. याशिवाय मध्य आशियातील लोकांनी हिंदुस्थान, चीन आणि इराण या देशावर अनेक लहान लहान स्वान्या केल्या.

या मध्य आशियातील लोकांच्या अंगी बुद्धप्रियता व बुद्धकौशल्य विशेष आढळते यात शंका नाही. तथापि त्या मानाने राज्यकारभार, कलाकौशल्य किंवा वाङ्मय या बौद्धिक क्षेत्रात ते फार मागलेले असल्याचे दिसते. या विधानाकडे एकच अपवाद आहे, तो हिंदुस्थानातील अरुबरादि मोगल बादशहांचा. उपर्युक्त स्वान्याखेरीज मध्य आशियातील लोकांची महत्त्वाची कामगिरी म्हटली म्हणजे निरनिराळ्या देशातील धर्मांचा व संस्कृतींचा दुरुदुरु देशात फैलाव करणे ही होय. अशा रीतीने मुसलमानी संप्रदायाचा व संस्कृतीचा हिंदुस्थानमध्ये आणि युरोपमध्ये प्रसार करण्यास हेच लोक कारणीभूत झाले. तसेच चीन देश आणि पाश्चात्य देश यांच्यामध्ये परस्पर संबंध मध्य आशियातील लोकांमुळेच तारू राहिला.

वा बि लो नि या आ णि बा सु रि चा.—वर सांगितलेल्या मध्य आशियातील लोकांच्या स्वान्या ह्या आशिया खंडाच्या

इतिहासातील अलीकडच्या काळातच्या सुएय मोठी होत, पण फार प्राचीन काळात राबकीय घडामोडी आणि वैज्ञानिक प्रगति यांचे केंद्रस्थान बाबिलोनिया व अशुरिया हे देश होते. हीं दोन प्राचीन राज्ये ख्रिस्तपूर्व ७ व्या शतकात नष्ट होऊन त्यांच्या जागी इराणचे साम्राज्य उदयास आले या साम्राज्याची राजकीय सत्ता अनेकवार सकोन विकास पावत पावत इ. स. च्या सातव्या शतकापर्यंत चालू होती त्यानंतर पश्चिम आशियातील इतर देशांबरोबर इराणबरोबर सुसुलमानांनी अममल सुरू झाला आणि पूर्वीच्या इराणो साम्राज्याची स्मृति पूर्णपणे नष्ट झाली.

बाबिलोनिया आणि अशुरिया यांच्या प्राचीन इतिहासासंबंधाचे साक्ष्य अलीकडे पुष्कळ उपलब्ध झाले आहे तथापि अद्याप या देशाच्या इतिहासाचे स्वरूप बरेच वादग्रस्त आहे नैर्ऋत्य आशियाच्या प्राचीन इतिहासात मेसोपोटमिया हा अत्यंत महत्त्वाचा मान्यता प्राप्त होता प्राचीन इतिहासात त्याच्या आपेला व इतर अनेक गोष्टींना मोठे महत्त्व आहे नगानील मुख्य संप्रदायांपैकी दिल्ली आणि सुसुलमानांनी धर्म हे दोन व त्याच प्रमाणे बहुश्री हे या सेमिटिक जातीच्या लोकतत्त्व उत्पन्न झाले. आधुनिक काळत या सेमिटिक मानववंशातील लोकांनी राज्यस्थापन मोठाले विजय मिळविले नाहीत परंतु प्राचीन काळी एकदा बाबिलोनिया व अशुरिया येथील सेमिटिक लोकांची राज्ये होती आणि तीं संस्कृति, पुराण आणि प्रगति यांची नैर्ऋत्याने होती ही प्राचीन संस्कृति सुमेरो-अकेडियन लोकांनी प्रादुर्गत केली असे दिसते. हे सुमेरो अकेडियन लोक तुर्क व दून यांच्या पूर्वजांचेच नातेवाईक असल्यास, एखाद्या संस्कृतीच्या वाहकांचे स्थानांतर घालायचा त्या संस्कृतीची वाढ वित्ती कोराने होते. यांचे हे एक उदाहरण आहे. आशिया नामानरमध्ये राहणाऱ्या हिटायट व अलेक्झान्डियन या प्राचीन अनाथ जातींसंबंधाने माहिती फारच कमी मिळते. एक उपपत्ति अशी आहे की, भूमध्यसमुद्राच्या किनाऱ्यावर आर्यन नव्हे व सेमिटिक नव्हे अशा एका निराळ्याच जातीचे लोक मूळारानी रहात होते.

अत्यंत प्राचीन सुमेरियन लेख लि. पू ४००० वर्षांपूर्वीचे असावेत असे दिसते. या काळानंतर लवकरच बाबिलोनियावर मेसोपोटमिया लोकांनी स्वारी केली व ते लोक राज्यकर्ते बनले बाबिलोन हे शहर लि. पू. २२८५ च्या सुमारास खमुराबी राजाची राजधानी म्हणून प्रसिद्धीस आले अशुरियाचे राष्ट्र हे बाबिलोनियाचीच एक शाखा असून त्या देशात दुसऱ्या सहस्रकापूर्वी वसाहत झाली होती अशुरियन लोक बाबिलोन लोकांची भाषा वापरात परंतु अशुरियन लोकांचे धर्मोपदेश्य व धर्म यात स्वतःचे निराळे वैशिष्ट्य होते. लि. पू ९ व्या व आठव्या शतकात अशुरियाची सत्ता फार बलिष्ठ बनली व तिने बाबिलोनियाबरोबर सार्वभौमत्व स्थापिले. परंतु या अशुरियन सत्तेचा मोडोफारियन उत्पने लि. पू ६०६

मध्ये नाश केला. आणि नंतर लि. पू ५५५ मध्ये इराणचा राजा सायरस (कुरुष) याने बाबिलोन शहराचे पेटले अशुरियाचे राष्ट्र सुल्यत. लक्ष्मीसामर्थ्यप्रधान असल्यामुळे त्या राष्ट्राची राजधानी निवेष्टे हे शहर पळव्याबरोबर सर्व राष्ट्र नष्ट झाले. परंतु बाबिलोनियाचे राष्ट्र इराणने जिंकून वेतम्यानंतरही अनेक शतके बाबिलोनी धर्म आणि संस्कृति याचा परिणाम शेजारच्या राष्ट्रावर होत होता.

चीन — साप्रत अस्तित्वात असलेल्या राज्यांपैकी चीनचे राज्य हे सर्वांत जुने आहे. तथापि या राज्याविषयी विश्वसनीय ऐतिहासिक माहिती लि. पू. १००० वर्षांच्या फारशी पूर्वीची मिळत नाही. प्राचीन चीनी संस्कृति व बाबिलोन संस्कृति यांचा एकमेकांशी काहीसा संबंध होता हा गोष्ट हल्ली मान्य झालेली आहे. परंतु हा संबंध कसा प्रकारचा होता हे निश्चित ठरले नाही इतके मात्र स्पष्ट आहे की, चीनी लोक मूळ पश्चिम-कडून येऊन होआंगहो नदीच्या प्रदेशात लि. पू. ३००० वर्षांच्या सुमारास वस्ती करून राहिले. चीनच्या आद्य ऐतिहासिक काळात चीन देश हा सरागामी पद्धतीच्या संस्थानाचा एक संप होता लि. पू. २२०० च्या सुमारास त्तिन अमरा त्तिन (यापासूनच चीन हे नाव पडले आहे) हे संस्थान बलिष्ठ होऊन त्याने सर्व चीनवर आपले साम्राज्य स्थापिले चीनचा यानंतरचा इतिहास तातंर जातीच्या अनेक टोळ्यांतील आपसातील युद्धाच्या हवीकटींनी भरला आहे. या काळात चीनच्या साम्राज्याला बरेवाईट दिवस अनेकदा आले, त्यात दोन वेळा चीनचे साम्राज्य आशिया खंडात फार बलाढ्य बनल्याचे आढळते, ते एकदा ह्वान घराण्याच्या वेळी (लि. पू. २०० ते इ. स. २२० च्या दरम्यान) आणि दुसऱ्यादा तथंय घराण्याच्या वेळी (इ. स. ११८-१०९) तथंय घराण्याच्या साम्राज्याचा विस्तार मध्य आशियाच्या पलीकडे उत्तर हिंदुस्थानापर्यंत पसरला होता. परंतु हेच साम्राज्य नंतर किटन लोकांच्या हस्त्यानी विखळित केले गेले. पुढे सुंग घराण्याने (१६०-११२७) पुन्हा फक्त चीन देशाचे सुस्पष्टीत राज्य बनविले. १३ व्या शतकात मंगोल लोक बलिष्ठ बनले आणि त्यांचा पुढारी कुबलाईखान याने चीन देश जिंकला. यानंतर सुमारे एक शतक चीनवर मंगोल घराण्याचे राज्य होते, यानंतर पुन्हा मिंग नावाच्या देश चिनी घराण्याने चीनवर आपली सत्ता स्थापिली हे घराणे सुमारे ३०० वर्षे राज्य करीत होते. याच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थान, सिक्को आणि पूर्व आफ्रिका या देशावर स्वाभ्या करण्यात आल्या. १७४४ मध्ये उत्तरेकडील माचू लोकांनी चीनवर हजे करून मिंग घराण्याची सत्ता नष्ट केली व तब्दीपासून माचू घराण्याने आपली साम्राज्यसत्ता चीनवर स्थापन केली. ते माचू घराणे २०व्या शतकात राज्यक्रांति होऊन म्हणजे ब्राह्मण स्थापन होऊन नष्ट झाले.

अलीकडे युरोपियन लोकांशी संबंध येईपर्यंत चिनी लोकांचा संबंध नेहमी बलिष्ठ सारहोता लोकांशी असे या

मागसलेल्या परंतु दणकट युद्धप्रिय लोकांनी किरयेक वेळा चीन देश जिंकून घेतला. परंतु चिनी संस्कृतीचा परिणाम मागसलेल्या जित जातीवर व त्याचप्रमाणे मागसलेल्या पण जेव्हा जातीवरहि झालेला आहे. चिनी राष्ट्रांमध्ये पुराणप्रियता आणि परक्याबद्दल द्वेष फार भरलेला आहे चीनचे राष्ट्र विनम्रवृत्ततेवर, विन लक्ष्मी याण्याचे आणि धर्मांधाण्याचे वर्चस्व नसलेले असे आहे. सरकारी नोकरीतल्या मोठमोठ्या जगा उमेदवारांची परीक्षा घेऊन लायकीप्रमाणे देण्यात येतात. बादशाह हा सर्व राज्याचा व त्याचप्रमाणे धर्माचा मुख्य मानण्यात येत असे.

चिनी वाढत्यात सर्वांत प्रसिद्ध नांव कॉन्फ्यूशियस (क्रि. पू. ५५१-४७९) यांचे आहे. त्याने परंपरागत चालत आलेल्या कल्पना व मते आपल्या ग्रंथातून सुव्यवस्थितपणे पुढे मांडिली; स्वतःचे नवीन असे काहीच लिहिले नाही. तथापि पुर्वे आशियातील देशात कॉन्फ्यूशियसच्या ग्रंथाचा फार परिणाम झालेला आहे. तो शांतता आणि भूतदया यांचा अर्थयत बोरदार पुरस्कर्ता होता. कॉन्फ्यूशियसची मते म्हणजे धर्मवैय नसून विचारांचा तो एक विशिष्ट पैय आहे. व म्हणूनच बौद्ध धर्माशी विरोध न येता तो टिकू शकला. चीनमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रवेश क्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकात झाला. व तेव्हापासून चिनी लोकांच्या धार्मिक समजुतींना मुख्यतः बौद्धधर्मा वळण लागले आहे. चिनी लोक स्वभावतः धार्मिक वृत्तिचे नाहीत. धर्मनिरपेक्ष हो राजदशासन संस्थेची एक बाखा आहे असे युरोपीय लोकांप्रमाणे चिनी लोकांचे मत आहे.

ज पान — येथे पूर्वी ऐन जातीचे लोक रहात होते. नंतर प्रागैतिहास काळातच कोरियन लोकांच्या जातीच्या लोकांनी जपानवर स्वारी केली. जपानमध्ये याचे निक्षेपस्थ ऐतिहासिक माहिती इ. स. च्या ६ व्या शतकापासून मिळते. या शतकात जपानमध्ये चिनी संस्कृति आणि बौद्ध धर्म याचा प्रवेश झाला. प्रथम जपानमध्ये अनियंत्रित राज्यसत्ता सुरू होती. परंतु सातव्या शतकापासूनच जपानच्या राजकारणात विशिष्ट परिस्थिती निर्माण झाली. ही विशिष्ट गोष्ट म्हणजे राजसत्तालाहि प्रहण लावणारी अशी किरयेक घराणी उदयास आली. अशा घराण्यापैकी फुजिबरा घराण्याबद्दल तसेच तद्दर आणि मिनमोटो घराण्यातील स्वयंबद्दल इतिहासात उल्लेख आहे. मिनमोटो हे घराणे सधई स्थित विजयी होऊन इ. स. ११९२ पासून जपानमध्ये द्विराजकपद्धति सुरू झाली. आणि जपानी बादशाहा अथवा मिक्डो हा केवळ नामधारी राधा वनून राज्यकारभाराची सर्व सत्ता शोगून नांवाच्या वंशपरंपरागत राजधान्या लष्करी अधिकाऱ्याच्या हाती गेली. ऐतिहासिक काळात जपानवर कोण्याहि परक्या लोकांनी स्वारी केली नाही. फक्त एकदा कुवलाई खानाने जपान देश जिंकण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो हल्ला यशस्वी रीतीने परत फिरविण्यात

आला. यानंतर मुख्य राजकीय सत्ता शोगुनाच्या आधिक्य नांवाच्या घराण्याच्या हाती गेली. व ती दोनशे वर्षे त्याच्या हाती राहिली. या काळात आधिक्य शोगुनांनी कलाकौशल्याला मोठा आश्रय दिला. १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जपानमध्ये काही काळ अस्वस्थता व वेगवेगळी मानकी. याच सुमारास पातुगोज लोकांनी जपानात प्रवेश केला या धामधुमांतून अनेक साहसी पुरुष उदयास आले त्यापैकी हिंदोशीही हा एक होय. त्याने कोरिया देश जिंकला आणि चीनवरहि स्वारी करण्याचा बेत केला. परंतु इतक्यांत तो मरण पावल्यामुळे सदरहू बेत रद्द झाला. हिंदोशी-नंतर आयियसूहा पुरुष सत्ताधीश बनला. त्याने जपानच्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितीला जे वळण लाविले ते पुढे सुमारे तीनशे वर्षे (१६०३-१८६८) पर्यंत कायम होते हे वळण म्हणजे जपानला इतर देशांच्या संपर्कापासून अद्विष्ट व अलग ठेवण्याचे धोरण होय. जपानने कोणत्याहि परदेशावर स्वारी करावयाची नाही, क्रिस्ती धर्माचा जपानमध्ये प्रचार होऊं घ्यावयाचा नाही, तसेच कोणाहि परकी लोकाना जपानांत येऊं घ्यावयाचे नाही असे तीन नियम अखंड कडक रीतीने अमलात आणले गेले. फक्त उच्च लोकांना अगदी मर्यादित प्रमाणावर जपानबरोबर व्यापार करण्याची परवानगी देण्यात आली होती. अशी स्थिती सुमारे तीनशे वर्षे वाढू राहिल्यानंतर १८५४-१८५९ याच्या दरम्यान प्रथम युनायटेडस्टेट्सने व नंतर इतर क्रिस्ती राष्ट्रांनी जपानबरोबर व्यापार करण्याचा आपला हक्क जपान सरकारला मान्य करावयास लावला. ही व्यापाराची मोकळीक शाल्यामुळे नव्या नव्या कल्पनांचा व मतांचा जो मोठा लोंढा जपानमध्ये शिरला त्यामुळे जपानमध्ये आपसात यादवी युद्ध होऊन त्यामध्ये शोगुनाची सत्ता अतंगत झाली आणि मिक्डोच्या हातात पूर्ववत सर्व अधिकार आले. युरोपियन लोकांशी यशस्वी गतीने सामना देण्याकरिता सुधारलेल्या सर्व पाश्चात्य साधनांचा उपयोग करण्याशिवाय गत्यंतर नाही हा मोठे जपानी लोकांनी ओळखली आणि पाश्चात्यांच्या आधिभौतिक सुधारणा आंगीकारण्यास मोठे विचारपूर्वक सुचवात केली. त्याच प्रमाणे राजकीय बाबतीत लोकनियंत्रित राज्यकारभार पद्धतीचाहि त्यांनी आरंभ केला. अशा रीतीने जपानी लोकांनी राष्ट्रसुधारणेच्या बाबतीत अल्पकाळात जे यश मिळविले त्यास जगाच्या इतिहासात दुसरे उदाहरण नाही. जपानी राष्ट्रांने १८५५ मध्ये चिनी लोकांचा युद्धांत पराभव केला आणि नंतर दहा वर्षांनी रशियन लोकांचा पराभव केला. या अजून पराक्रमामुळे पाश्चात्य राष्ट्रांनी जपानबरोबर तद्द करून जपानी राष्ट्रांचा समान दर्जा मान्य केला. आणि जपानमध्ये थसलेल्या परकी लोकांना जपानी कायदांचा लागू करण्यासंबंधाचा, कोणत्याहि स्थितीत राष्ट्राला न मिळलेला हक्क दिला.

जपानचा अकरमात झालेला प्रगति ही १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट होय. कारण जपानच्या या उदाहरणाने आशियातील राष्ट्रे स्वतःची पाश्चात्यांच्या धर्तावर सुधारणा करून घेऊन त्यांच्याशी टक्कर देऊ शकतात ही गोष्ट सिद्ध झाली. तथापि जपानचा इतिहास आशियातील इतर देशांच्या इतिहासासहून फारच निराळ्या असल्यामुळे जपानला अशा तऱ्हेने आध्यकारक प्रगति घडवून आणता आली. जपानचे राष्ट्र चीन व हिंदुस्थान या राष्ट्रांची एन उभेद उलटून भार्यपयंत नमालाहि आले नव्हते. तसेंच जपान देश आशिया खंडापासून अलग असल्यामुळे आशियातील इतर देशांनी राजकीय लोकान्या स्वाभ्यामुळे जो प्राप्त सोसाचा लागला व देशाचे जे नामर्थ स्वर्चा घालवे लागले, तशा प्रकारचा प्राप्त व व्यय जपानला मुळीच करावा लागला नाही. जपानला मुसलमानी लोकांच्या स्वाभ्याचा उपद्रव पोंचला नाही. तसेच अगदी अलीकडील काळात युरोपीय लोकांनी आशियाखंडातील विर्येक देशात व्यापाराच्या निमित्ताने शिरून जो धुमाकूळ घातला, तशा प्रकारची सबड जपानने परकी लोकांना आपल्या देशात दिली नाही. घोड्याच्या शतकापासून एकीणिस्त्याच्या शतकापर्यंत कोणाहि परकीयाबरोबर युद्धप्रसंग न उद्भवल्यामुळे जपानचे शारीरिक व आर्थिक बळ कायम राहिले इतकेच नव्हे तर पुढील ५० वर्षांत ते संपादनाचे बुद्धिगत झाले. जपानची राजकीय प्रगति याप्रमाणे अभिनंदनपर असली तरी धर्म, वाङ्मय किंवा तत्त्वज्ञान या कोणत्याहि क्षेत्रात जपानने स्वतः नावाजण्यासारखी काहीहि कामगिरी केलेली नाही. आशियाच्या बौद्धिक प्रगतीवर जपानचा यत्किंचितहि परिणाम झालेला नाही. उलटपक्षी चीन आणि हिंदुस्थान यांची मोठ अगदी निराळी आहे. जपानला स्वतःचा धर्म, तत्त्वज्ञान, वाङ्मय, संस्कृति वगैरे काही नसल्यामुळे जपानने दुसऱ्या देशातील लोकांच्या कल्पना अगम्य ग्रहण करून आत्मसात् केल्या ही गोष्ट सरलच झाली यात आश्चर्य करण्यासारखे काही नाही. परंतु या परिस्थितीमुळे जपानला कोणखती तऱ्हेचा कमीपणा येतो असे समजण्याचे कारण नाही.

को री या — कोरियाने धर्मसंप्रदाय व संस्कृति चीनपासून घेतली व जपानला दिली. तथापि कोरियाची भाषा व काही अंशी चालीरीती भिन्न आहेत. कोरियामें हिंदुस्थानासून आलेली एक लिपि व त्याचप्रमाणे चिनी लिपीहि चालू आहे. १९ व्या शतकात जपानी लोकांनी कोरिया थोडा काळ आपल्या ताब्यात घेतला होता. नंतर १८९४ मध्ये कोरियाने चीनबरोबर साम्राज्यसत्ता शुंजारून देण्याकरिता युद्ध केले व १८९५ मध्ये आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले, अलीकडे १९०८ पासून कोरिया जपानच्या नियंत्रणाखाली गेला आहे.

हिंदुस्थान. — हिंदुस्थानातील लोकांचे स्थूलमानाने तीन वर्ग पडतात. पहिला वर्ग फोळी, संताळ इत्यादि अत्यंत अर्धसंस्कृत देश जातो. दुसरा वर्ग सामान्य ज्ञानही इत्यादि द्राविड लोकांचा. हे हिंदुस्थानावर उत्तरेकडून स्वारी करून येणारे सर्वोत्तम अगोदरचे लोक असावे या लोकांची काही थोड्या मर्यादपर्यंत विस्तार पावलेला अशी स्वतःची संस्कृति आहे "कोलेरीयन" लोक व द्राविड लोक हे दोघेहि एकाच शारीरिक वळणाचे आहेत असे अगदी अलीकडील तज्ज्ञांचे मत पडले आहे ऐतिहासिकरीत्या या मताच्या खरेपोटपणबद्दलच निर्णय कसाहि झाला तरी इतके मात्र निश्चित आहे की या दोन जातींच्या लोकांच्या भाषा निरासराळ्या आहेत. तसेच संस्कृति दृष्ट्या दोघांचा दगाहि भिन्न आहे. प्रागैतिहासिक काळात हे लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरले होते परंतु पुढे केव्हा अधिक घुसटून अशा आर्थन लोकांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केली आणि नंतर मंगोलियन लोकांनी उत्तर हिंदुस्थानावर हल्ले केले तेव्हा हे द्राविड लोक मध्य हिंदुस्थान व दक्षिण हिंदुस्थान या भागात राहणे खाली घुसले. ही गोष्ट केव्हा घडली याबद्दलचा पुरावा अद्याप उपलब्ध नाही तथापि या गोष्टीचा थोड्यात्याताळ साक्षवत्त्वावर मोठा परिणाम झालेला आहे कारण आजचे बेगाली लोक मंगोली व द्राविड मिश्रणापासूनचे आहेत अशा समज आहे आर्थन लोक हिंदुस्थानात पसरल्यावर उत्तरेस बसायला सुरुवात झालेले होते. तेथून ते हिंदुस्थानात शिरले. अशी अटकळ आहे. या आर्थन लोकांचे मूलवसतिस्थान कोणते याबद्दल विद्वानात मतभेद आहे. एक मत असे की, हे आर्थन लोक प्रथम दक्षिण राशीयात किंवा आसियामायनमध्ये रहात होते. तेथून त्यांचा पंक्ती एकभाग पूर्वच्या बाजूला पसरला. व पुढे त्यांच्या दोन शाखा होऊन एक शाखा इराणात राहिली व दुसरी हिंदुस्थानात शिरली. या आर्थन लोकांनी हिंदुस्थानात दोन निगनिराळ्या वेळी प्रवेश केला असावा असे दिसते. या दोन वेळच्या आर्थन लोकांमध्ये हिंदुस्थानमध्ये मोठे युद्ध झाले, व तेच महाभारतात वर्णिलेले युद्ध होय, असे सर चार्लस एन्. डी. एलिसट (निटानिकी)चे म्हणणे आहे. हे आत्मच्या मते बाष्कळ आहे कारण दत्त आर्थन लोकांच्या चरित्रकथांचे व रातीभातीचे जे वर्णन आहे, त्यावरून हे लोक त्यावेळी परिभ्रमणवृत्तीचे असावे असे दिसते, व या आर्थन लोकांतील शासनसंस्था लोकनि-यंत्रित पद्धतीच्या काही अंशी होती, असेहि दिसत. राजसत्ता होतीच पण पुढे राजसत्तेवर बरिष्ठ ब्राह्मण वर्गाचे महत्त्व व सम्राज्यवरील वजन फार प्राचीन काळापासून आतापर्यंत होणे तसेच चालू आहे. हिंदू समाजात जातिभेद दृढमूल झाल्यामुळे हे महत्त्व कायम टिकण्यास बरीच मदत झाली आहे. ब्राह्मणी धर्मस्वाला मर्यादतरा बौद्ध धर्माच्या उदयामुळे मोठा धक्का बसला. पुरातन ब्राह्मणी धर्म आणि नवीन उत्पन्न झालेला बौद्ध धर्म

यामधील शगडा अनेक शतके चालून त्यामधून आधुनिक काळातील हिंदू धर्म व संहति तयार झाली आहे. बौद्ध धर्माची महत्त्वाची तत्वे अखेर हिंदू धर्मात अंतर्भूत झाली. आणि बौद्ध धर्म हिंदुस्थानातून अज्ञातता नाहोता होऊन पूर्वे आशियातील देशात पसरला.

ख्रि. पू. ३२६ मध्ये अलेग्झांडराने पंजाबवर स्वारी केली. या स्वारीचा तात्कालिक परिणाम फार अल्प होता, पण या स्वारीमुळे नंतर मध्य आशियात अनेक पर्शुमीक राज्ये स्थापन झाली, त्याच्या साम्रिध्यामुळे हिंदुस्थानातील कला-कीर्तय आणि विद्या व शास्त्रे यांच्यावर फार परिणाम झाला. साम्राज्यसत्तेची कल्पनाहि हिंदूंच्या मनावर उपर्युक्त पर्शुमीकांच्या साम्रिध्यामुळे ठसली, कारण आशियातील इतर देशांपेक्षा हिंदुस्थानात साम्राज्याची कल्पना मागाहून उद्भूत झालेली दिसते, असेहि सद्देह देसकाचे म्हणणे आहे. हिंदुस्थानातील पहिले साम्राज्य मौर्यांचे होय हे साम्राज्य अशोकाने वेळी (ख्रि. पू. २६४-२३४) अत्यंत विस्तार पावलेले होते, कारण थोडक्याच अंमल अकगणित्यना पासून मद्रासपर्यंत चालू होता. अशोक स्वतः कदा बौद्धधर्मी होता. व त्याने प्रचारकामार्फन धर्मप्रसार करण्याचे पहिले उदाहरण घालून दिले बौद्धधर्माचा प्रसार करण्याकरिता त्याने सर्व हिंदुस्थानभर व सिलोनात प्रचारक पाठविले असे. हिंदुसाम्राज्ये कधीच चिरकाल टिकली नाहीत त्याप्रमाणे मौर्यांचे साम्राज्यहि अशोकाच्या मृत्यूनंतर ५० वर्षांनी नष्ट झाले.

या नंतरच्या काळात (ख्रि. पू. १५०-इ. स. ३००) हिंदुस्थानावर उत्तरच्या बाजूने काही अशी पांथियन जातीच्या व काही अशी तुर्काजातीच्या लोकांच्या टोळ्यांनी स्वाभ केल्या. या स्वाभ्य करणाऱ्या लोकांमध्ये कुशान जातीचे लोक मोठी प्रसिद्धि पावले व त्यांच्यापैकी कनिष्क नावाच्या रामाने उत्तरहिंदुस्थान व काश्मीर यावर आपले राज्य स्थापिले हे कुशान लोक बौद्धधर्मी बनले होते आणि बौद्धधर्मापैकी महायान पथ खुद्द गौतममुखाची तत्वे आणि कुशान लोकां-तील प्रीति व पश्चिम व पश्चिम यांच्या संप्रभुत्वाने त्यावर मांटा आसावा हिंदुधर्मातील धर्मपंथहि पुष्कळ अंशी या कुशान लोकांपासून घेतलेल्या गोष्टींनी भरलेल्या आहे. कुशानांचे राष्ट्र नष्ट होऊन तेथे पुनः नावाच्या देश साम्राज्यांनी आपला अंमल बसविला पुनः साम्राज्य सत्तेनेहि काही काळ आपला अंमल बहुतेक सर्व हिंदुस्थानभर बसविला, परंतु पाचव्या शतकात नव्या हूण लोकांनी उत्तरेकडून हिंदुस्थानावर स्वाभ्य केल्यामुळे हे साम्राज्य खालास गेले ६ व्या शतकात मालव नावाच्या राजघराण्याने हिंदु-गंस्कृतीला आश्रय दिला. पुढे इ.स. ६०६-६४६ पर्यंत हर्ष नावाच्या सम्राटाने उज्ज्वल प्रकाराने साम्राज्य केले. त्याची राजधानी कनौज येथे होती. या काळात बौद्ध धर्माचा न्हास होऊन हिंदुधर्म आणि

संस्कृत बाह्य यांचे पुनरुज्जीवन झाले हर्षानंतर हिंदु-स्थानात कोणीहि बलाढ्य साम्राट उत्पन्न झाला नाही आणि सर्व देशभर लहान लहान राज्ये परस्परांपरोपर स्पर्धा कर-णारी आणि ऐक्यविधातक अशी चालू राहिल्यामुळे पुढे सुसुलमानांनी स्वाभ्याचा हिंदुस्थानवर जो मोठा लोढा आला त्याला यशस्वी रातीने कोणीच तोंड देऊ शकले नाही. इ. स. ७१२ मध्ये सुसुलमानांनी अरबांनी सिंध देश जिंउन घेतला आणि पुढे ११ व्या शतकाच्या अखेराच्या सुमारास सर्व उत्तर हिंदुस्थान सुसुलमानांच्या हाती गेला यापुढील सुसुलमानधर्मी लोकांच्या अमलाचे दोन कालविभाग पडतात एक विभाग (१२००-१५२६) तुर्का लोकांच्या अमलाचा व दुसरा मोगल बादशहांच्या अंमलाचा. पहिल्या कालविभागात तुर्का व इराणी अशा मिश्र जातीची अनेक राजघराणी झाली. परंतु त्यांपैकी कोणीहि सुघंघटित साम्राज्य हिंदुस्थानभर स्थापू शकले नाही सुसुलमान राजांच्या राजधानीच्या आसपास सुसुलमानांनी धर्म क्षपाळ्याने पसरला पण राजपुताना आणि विजयानगर (म्हैसूर) येथील राज्यात हिंदुधर्म आणि हिंदुसंहति कायम टिकून राहिली

१५२६ मध्ये हिंदुस्थानवर मोगल लोकांचा अंमल सुरू झाला त्यांनी आपला राजधानी दिल्ली येथे स्थापिली या मोगल बादशहाना दक्षिणहिंदुस्थान पूर्णपणे कधीहि जिंकता आला नाही तथापि हिंदुस्थानच्या बऱ्याचद्या भागावर सुमारे २ शतके यांचे साम्राज्य चालू होते या मोगल बादशहांपैकी अकबर आणि शाहजहान यांची कारकीर्द फार उज्ज्वल झाली १७०७ नंतर मोगल साम्रा-ज्यास उतरती चढा लागली. प्रातोप्रातोच्या मोगल सुभेदारांनी स्वतंत्र राज्ये स्थापिली आणि मध्यहिंदुस्थान व दक्षिणहिंदुस्थानमध्ये मराठ्यांची सत्ता फार पडावली. तिने मोगल बादशहाला पूर्ण प्रहण लावून आपली सत्ता बहुतेक हिंदुस्थानावर बसविली मध्यतरी नादिरशहाने दिल्लीवर स्वारी केली व अहमदशहा अमदालीने हिंदुस्थानावर स्वाभ्य केल्या याच सुमारास मुघल, मराठा व बंगाल-मदे मेल व इंग्लिश यांची सत्ता वाढत चालूनी होती. त्या एकरद बरोट्यात फौजेस ओव धरून राहिलेले मोगल साम्राज्य अखेर १८५७ च्या बंडानंतर नष्ट झाले

हिंदुस्थानात सुसुलमानांनी लोकांचा अंमल सुरू होईपर्यंत हिंदुस्थानचा इतिहास राजकीय घडामोडींपेक्षा बौद्धिक क्षेत्रातील प्रगतीने व भौतिकपथक निरनिराळ्या मतमततारा-नांच विशेष भरलेला आहे हिंदुस्थानातील निरनिराळे प्रात व्यापून राहिल्या आहेत हिंदु समाजांमध्ये जो काही एकराष्ट्रीयत्वाची भावना जागृत होती, तिचे कारण वरिष्ठ ब्राह्मण जातीचे आसिल हिंदू समाजावर अगदी खालच्या थरापर्यंत खलत चालू असलेले बगन हे होय खुद्द राजाः नाहि मान दुष्यम दर्जाचा असे राजांचा अधिकार क्षेत्रापुरता चाले. सर्व हिंदू राष्ट्राचे नेते व प्रतिनि

प्रकारचा मान व दर्जा त्यांना केव्हाहि नव्हता. सापर्थ्य हिंदुस्थानावर राज्य करणारे राजे व सम्राट यांच्यापेक्षा जास्त होती. हिंदु धर्म, वादमय, आणि कलाकौशल्य यांचा परिणाम हिंदुस्थानावर फार अधिक झाला आहे. इतकेच काय वण इराणपासून जपानपर्यंत आशियाखंडाच्या सर्व भागावर हिंदु संस्कृतीचा परिणाम कमालाने प्रमाणात झाला असल्याचे दिसून येते.

इ. रा. ७.—इराणी लोक, आणि त्यांच्याच ओढीने पुष्कळ वेळा उल्लेखिले जाणारे मीड लोक, हे मूळ शुद्ध आर्यकुलोत्पले असावेत असे दिसते. कारण इराणी लोकांची मूळ भाषा आणि धर्म यांचे हिंदु लोकांच्या वेदांतील मापेशी आणि धर्माशी बरेच साम्य आहे. त्यामुळे इराणी लोकांचे पूर्वज आणि हिंदु लोकांचे पूर्वज हे पूर्वी एकेकाळी मध्यआशिया-मध्ये एकत्र राहून असावे असे वाटते. इराणी लोकांच्या प्राचीन धर्माला पुढे झरझुरीने सुधारून नवे स्वरूप दिले. झरझुरी हा ऐतिहासिक पुरुष होता व तो ख्रि. पू. ७ व्या शतकाच्या सुमारास होऊन गेला असे मानण्यास हरकत नाही. ख्रि. पू. ६ व्या शतकापासून इराणी लोकांचे साम्राज्य, जे त्यावेळी मीडियन साम्राज्य म्हणून प्रसिद्ध होते ते आस-पासची राज्ये नष्ट करून बरेच वाढले. या इराणच्या साम्राज्याने बाबीलोनियाचे दोस्त असलेले मिनोहे येथील असुरियन लोकांचे राज्य नष्ट केले आणि नंतर अर्ध्या शतकांनी सायरस नावाच्या इराणी बादशहाने बाबिलोन शहराचे हस्तगत केले, सायरसने स्थापन केलेले सुप्रसिद्ध ऑक्मिनेन्डी राजघराणे मेडियन जातीचे होते. तथापि मीडियन लोक म्हणजे इराणी लोकांचाच एक शाखा होता, स्वतंत्र मानव जात नव्हती. ऑक्मिनेन्डी राजघराण्याची सत्ता अगदी शिखरास पोहोचली त्यावेळी ऑक्सस नदी-पासून पूर्वेस सिंधुनदीपर्यंत, पश्चिमेस प्रेस प्रातापर्यंत व दक्षिणेस ईजिप्तपर्यंत इतक्या विस्तृत प्रदेशावर पसरली होती. तथापि हे अफाट साम्राज्यहि ग्रीक लोकांच्या हल्ल्यापुढे टिकाव धरू शकले नाही. प्रथम डरायस व फारसर्मीन या इराणच्या बादशहांनी ग्रीक देशा जिंकून घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याचे हल्ले ग्रीक लोकांनी परत फिरविले, इतकेच नव्हे तर अलेक्झांडर दि ग्रेटने इराणचा बादशहा तिसरा डरायस याला ख्रि. पू. ३२९ मध्ये युद्धा-मध्ये जिंकले तथापि सेल्युसिड नावाच्या राज्यघराण्यास सत्तेखाली इराणी साम्राज्याचा पराजय भाग कायम राहिला. सेल्युसिड राजे हेलेनी उर्फ ग्रीक संस्कृ-तीचे होते. त्यांनी ग्रीक विद्याचा पूर्वेजवळ देशात प्रसार करण्याचे महत्वाचे कार्य केले. लवकरच मॅगिस्ट्रा देश एका ईजिप्तीक राजसत्तेखाली स्वतंत्र झाला. या राज्यति मीक, इराणी, २५५ आशियाटिक व हिंदु इतक्या संस्कृतींचे एकत्र मिश्रण होऊन त्याचा परिणाम हिंदुधर्म वना कौशल्य, आणि हिंदुस्थानच्यामार्फत पूर्व आशियातील

देश यांच्यावर झाला. याच काळाच्या सुमारास (ख्रि. पू. २५० इ. स. २२७) खोरासन व आसपासचे प्रांत यामध्ये आर्सेसिडी लोकांचे पार्थियन साम्राज्य उदयास आले. हे पार्थियन लोक मूळ तुराणियन जातीचे दिसतात, पण पुढे त्यांनी इराणी लोकांच्या पुष्कळ जातीरीती उचलल्या, या पार्थियन सत्तेने रोमन लोकांच्या हल्ल्यांना यशस्वी रीतीने तोंड दिले. आणि एके काळी या पार्थियन साम्राज्याची सत्ता हिंदुस्थानपासून सीरिया देशापर्यंत पसरली होती. पुढे हे साम्राज्य सस्सनिड नावाच्या इराणी राजघराण्याने शुद्धीम मिळविले या सस्सनिड इराणी राजघराण्याने चार शतके राज्य केले. झरझुरी संश्रदाय राजधर्म म्हणून मान्य केला व पुढे रोमन साम्राज्याबरोबर यशस्वी रीतीने सामना देऊन आपली सत्ता कायम राखिली परंतु ७ व्या शतकात त्याचा हेरोझियसने पराभव केला आणि पुढे लवकरच मुसलमानी लोकांच्या हल्ल्यामुळे हे इराणी साम्राज्य धुळीस मिळाले आणि प्राचीन इराणी संस्कृतीहि नामशेष झाली. मुसलमानी विजयातीलच्या बहुतेक काळात इराणमध्ये अरब-नातीन अशी अनेक राजघराणी होऊन गेली, व देशात बहुतेक अव्यवस्था होती. अब्बासिदाहा (१५८५-१६२८) या मुसलमान राजाच्या वेळी इराणला एकी व राज्यवैभव काही अंती लाभले.

पुढे अफगाण लोकांनी त्याच्या केल्यामुळे अव्यवस्था व अव्यवस्था उत्पन्न झाली. इजिप्ते इराणचे राजघराणे तुर्कमेन वंशातले असून ते १७८९ पासून चालू आहे. तुर्क-तांचे जवळ जवळ पूर्ण लोकसत्ता स्थापन झाली आहे. इराणी लोकांची कलाकौशल्य, वादमय आणि धर्म या सर्वंगांची काम-गिरी अमर्शनीय रावाळ नाही. परंतु ती संक्षिप्त स्वरूपाची आहे. इराण देश भौगोलिक दृष्ट्या ज्या ठिकाणी वसलेला आहे त्यामुळे इराणचे साम्राज्य आसपासच्या देशावर पसरले व आशियामध्यनर बाबिलोन व हिंदुस्थान या देशातील कला-कौशल्य आणि करपना याचा परस्पर विनिमय करण्याचे कार्य इराणने केले. उदाहरणार्थ ग्रीक शिल्पकला इरा-णच्या द्वारे हिंदुस्थानात शिरली आणि मिट्टा देवतेची उधा-सना इराणच्या द्वारेच पश्चिम युरोपात गेली. इराणचे चांदमयहि संक्षिप्त स्वरूपाचे असल्यामुळे त्याचहल्ल्यात आयड इजिप्ती पौरत्वा देशापेक्षाहि युरोपात अधिक आहे. उत्तरपक्षी इराण व ग्रीस यांच्यामधील युद्धास एक प्रकारे आशिया व यूरोप यांच्यामधील झगट्याचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. वास्तविक दोन्हीहि राष्ट्र मूळ आर्य-वंशी असताहि युद्धमान पक्षाना त्यावेळी त्यांची जाणीव नव्हती

य हू दी लो.क.—इराणला उर्फ यहुदी लोक हे मूळचे अरब लोकांप्रमाणेच मध्यम जातीचे होते मुख्यवर्षित शासनपद्धतीची आवड व धर्मविषयक विचारात विशेष प्रकारची सुलभता या दोन्ही गोष्टींचा अरबांप्रमाणे यहुदी लोकांतहि अभाव होता तथापि यांच्या अंगी अनेक

नावाजण्यासारखे गुण आहेत त्या गुणांपैकी परक्या राष्ट्रांत, परक्या समाजांत पूर्णपणे एकजीव होऊन न जाता किंवा राजकीयदृष्ट्या विशेष पक्षभाष न मानवितां वास्तव्य करून राहण्याचा एक विशेष गुण त्याच्या अर्था आहे. या लोकांच्या प्राचीन दंतकथामात इतिहासावरून असे दिसते की, ते प्राचीन काळी आपला मूळ देश सोडून इभिसच्या सरहद्दीवरील प्रांतांत वसाहत करून काही शतके तेथे राहिले. ही गोष्ट ख्रि. पू. १३०० च्या सुमारास घडली. त्यानंतर आणखी थोडे उत्तरेकडे सरून त्यांनी तेथे आपले एक लहानसे राज्य स्थापिले. हे राज्य सालोमेन नामक राजाच्या वेळी थोडा काळ चांगले सुवर्षटित बनले. परंतु पुढे अंतर्गत कलहामुळे व अशुराया आणि बाबिलोन यांच्या हद्दपारामुळे म्हायुध्दी लागले. ख्रि. पू. ७२० मध्ये बाल्मेनेसर याने इस्रायल अथवा उत्तरेकडेचे राज्य नष्ट केले, आणि त्यावेळच्या पद्धतीत अशुराकून तेथील बहुतेक लोकाम् हद्दपार केले. तथापि त्याचे बँसम ह्मणजे तेथे असलेल्या गिरनिराळ्या जातीच्या लोकांमध्ये मिश्रलेले असण्याचा संभव आहे. तथापि हल्ली ज्या लोकांना ज्यू म्हणून म्हणतात त्यांचे शारीरिक बळण इस्रायल लोकांपेक्षा भिन्न आहे. ख्रि. पू. ५८८ मध्ये नेबुवाड नेसर याने ज्यू लोकांना कैद करून नेले परंतु इराणी लोकांनी बाबिलोनिया जिंकल्यावर ज्यू लोकांची मुक्ता होऊन ते पॅलेस्टाइनला ५३८ मध्ये परत आले. या बंदिवासाच्या काळात ज्यू लोकांची मते आणि सामाजिक नैर्घ्या यांमध्ये बराच फेरबदल झाला. बाबिलोन हे बराच काळ ज्यू लोकांचे केंद्रस्थान होते, आणि तेथून ज्यू लोक अनेक देशांत गेले वरून शलेम येथे ज्यू लोकांचे पुन्हा स्थापन झालेले राज्य सुमारे ६ शतके टिकले या काळात त्यांचे राज्य अंशतः स्वतंत्र व अंशतः इराणी, इभिसियन, सीरियन व रोमन अमलाखाली होते. या काळात स्वतःचे राष्ट्रीय आचारविचार कायम राखण्याकरिता ज्यू लोकांना त्यांच्या वरील साम्राज्यसरकारशी अनेक झगडे करावे लागले. या झगड्यात अखेर इ. स. ७० मध्ये टायटसने ज्यू लोकांचे देवालय नष्ट केले आणि पुढे लवकरच ज्यू लोकांचा देश उध्वस्त करून टाकिला. या आपत्तीच्या काळात पुढेहोते ज्यूलोक ईजिप्तमध्ये टॉलेमी राजाच्या अमलाखाली जाऊन राहिले आणि त्यांनी अलेक्झांड्रियन शासकालांमध्ये नाव घेण्यासारखी भर घातली ईभिसलेसी सीरिया, आशियामध्यनर, ग्रीस व इटाली या देशांतहि ज्यूलोक जाऊन राहिले व त्यांनी तेथे ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या कार्यात मदत केली. ज्यूलोक जेथे जेथे जात तेथे तेथे अभियंता होत. तथापि परकीयांचा छळ सोंसूनहि ज्यूलोक हळू हळू युरोपातील बहुतेक देशांत पसरले. १५श्या शतकात स्पेनमधून त्यांची हद्दालपेक्षा करण्यात आली तेव्हा ते पुर्तुगीज प्रदेशांत गेले. हल्ली युरोपमधील पुर्तुगळ देशांतच ज्यूलोकांची वस्ती अधिक आढळते. ज्यूलोक आशियाटिक लोकांची गुण्यानीविधाने राहते वस्तुतः, त्या

मानने युरोपांत त्यांना नासच भोगावा लागतो. तथापि नवखाची गोष्ट ही की, ज्यू लोक आशियात राहण्यापेक्षा युरोपात राहणेच अधिक पसंत करितात.

अ र ष लो कः—अरब लोकांमध्ये इस्लामी धर्माचा उदय होण्यापूर्वीचा या लोकांचा इतिहास बहुतेक उपलब्ध नाही. तथापि अरब या नावाचा उल्लेख ख्रि. पू. ९ व्या शतकापासून आलेकडच्या काळात भोवतालच्या राष्ट्रांच्या इतिहासात आढळतो. या लोकांत काही लहान लहान राज्ये होती, तथापि बहुतेक हे लोक टोळ्या टोळ्या करून भागपण्या पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखालीच रहात असत. अरब लोकांचा बाबिलोनियन व ज्यू लोकांशी संबंध अहदयाचे भाषाविषयक व मानववंशशास्त्रविषयक पुराव्यावरून दिसते. पूर्वी एका काळी आधीसीनिया देशात जाऊन राहिलेल्या सेमाइट लोकांची भाषा व लिपि यांचे दक्षिण अरबस्तानातील भाषा व लिपि यांच्याशी साम्य असल्याचे आढळते. यावरून हे सेमाइट लोक मूळ अरबस्तानातून आशिकेंत गेले असता असे दिसते. आरंभीच्या मुसलमानां वाह्मयाकून अरबस्तानात इराणी, ख्रिस्ती आणि ज्यू लोकांशील कल्पना गिरल्या होत्या असे दिसते

मुसलमानां धर्माचा उदय होताच या अरब लोकांना एकदम मोठी स्फूर्ति झाल्याचे दिसते कारण मईमद पैगंबरावतारच्या चार दान शतकात हे लोक तरकारीन शात असलेल्या सर्व जगावर आपले राजकीय व वैश्वव्य नगरे तर आपला नवा धर्म व आपली संस्कृति यांचा अंमल बसवतात की काय असा धाक उरतच झाला. त्यांनी पुर्वेकडे हिंदुस्थान व मध्यआशिया यांवर स्वाभ्या करून विजय मिळविले. त्याचप्रमाणे पश्चिमेकडे स्पेन व मोरोक्को हे देश पादाकात केले. दमास्कस येथील उमईद खलिफाच्या वेळी आणि बगदादच्या अब्बासी खलिफाच्या वेळी आणि हिंदुस्थानपर्यंतच्या पश्चिमआशियात ही मुसलमानी सत्ताच सर्वेष्ट होती. तथापि विरकालीन विकाजपणा येण्याकरिता लागणारा सुस्थितपणा व सुसंघटितपणा या मुसलमानी सत्तेमध्ये नष्टता झाल्यामुळे मुसलमानी साम्राज्याचे तुकडे पडून त्यापैकी काही स्वतंत्र झाले, व याकीचे तुर्क लोकांनी आपल्यात सामील केले. स्पेनमध्ये अरब लोकांची सत्ता होती त्यावेळी त्यांच्यामध्ये परधर्म खडिण्णुत आणि सुसंस्कृतपणा बराच दिसून आला. ही अरबीची सत्ता १५ व्या शतकामध्ये चार्ल्स मार्टेल याने नष्ट केली.

अरबीच्या राजकीय संज्ञेचा पात झाला तोहि अगदी पुरा झाला. खलिफ हे बरी अरबी होते तरी त्यांचे वसतिस्थान अरबस्तानापाहोर असे आणि एरिफांची सत्ता नष्ट झाल्यावर तर अरबस्तान पुन्हा मुसलमानी धर्मीच्या उदयाच्या पूर्वाच्या स्थितीत जाऊन पडला अशापहि पूर्वाच्या पाटोवरील असेत कमी शत अशा देशांमधीच

अरबस्तान एक आहे त्याचा इतर जगाशी राजकीय संबंध फार थोडा आहे याप्रमाणे राजकीय दृष्ट्या अरबस्तान अगदी मृत स्थितीत असला तरी अरबी धर्म आणि अरबी वाङ्मय याचा प्रभाव पश्चिमेकडील अर्ध्या आशियात तसेच उत्तराफ्रिकेत आणि काही अंशी पूर्व युरोपात पूर्ववत् कायम आहे

सिलोन—भौगोलिक दृष्ट्या सिलोनचा हिंदुस्थानाशी निकट संबंध असला तरी सिलोनचा इतिहास भिन्न स्वरूपाचा आहे. दत्तकथात्मक परंपरगत माहितीवरून असे दिसते की ख्रिस्तपूर्व ६ व्या शतकात गंगेच्या काठी रहात असलेल्या आर्यन भाषा बोलणाऱ्या लोकांनी सिलोनवर स्वारी केली पुढे अशोकाच्या कारकीर्दीत बौद्ध धर्माचा प्रवेश सिलोनमध्ये झाला व येथूनच त्या धर्माचा परिणाम ब्रह्मदेश व स्याम या देशावर झाला असल्यामुळे बौद्ध धर्मी संस्कृतीचे एक केंद्रस्थान या नात्याने सिलोनला बरेच महत्त्व आहे मध्ययुगीन काळात सिलोनचा इतिहास देश राजे आणि वरचेवर स्वाभ्या वराणारे तामिळ लोक यांच्यामधील सामन्यांनी भरलेला आहे १२ व्या शतकात एक बलाढ्य देश राजघराणे सिलोनवर राज्य करीत होते परंतु पुढे १४०८ मध्ये या बेटावर चिनी लोकांनी हल्ला केला आणि पुढे १५०५ पासून अनेक युरोपीयन लोकांच्या हल्ल्यांमुळे व भाडण लढ्यांमुळे सिलोनाने सर्व अस्वस्थता माजली ही अस्वस्थता काही अंशी प्रथम पोर्तुगीज लोकांनी व नंतर डच लोकांनी नाहोशी केली. १७५६ मध्ये जेव्हा लोकांना इंग्रज लोकांना हाडून दिले व तेव्हापासून हे बेट इंग्रजांच्या अंमलाखाली आहे.

इंडो चीन—ब्रह्मदेश, स्याम, कांबोडिया, आनाम वगैरे भागांना मिळून हे नाव आहे व ते सार्थक आहे कारण भौगोलिक दृष्ट्या, त्याचप्रमाणे संस्कृतिदृष्ट्याही हा देश हिंदुस्थान आणि चीन यांच्यामध्ये आहे हिंदु संस्कृतीचा परिणाम कांबोडियापर्यंतच्या भागात अधिक आहे कारण येथे हिंदुस्थानातील लिपि प्रचारात आहे आणि सिंहलोस्वरूपाचा बौद्ध धर्म चालू आहे. आनाम आणि योंकिय, या भागात चिनी लिपि आणि पुष्कळ चिनी स्वरूपाच्या संस्था लोकांत रूढ आहेत. या देशातील लोक अनेक निरनिराळ्या मानव वंशातले आहेत तसेच तेथे अगदी मागासलेल्या रानटी जातीही आहेत या देशातील निरनिराळ्या देशांची मजिस्तर माहिती ज्ञानकोशाच्या पहिल्या विभागात दिली आहे

मलायी लोक—या जातीचे लोक बऱ्याच भागात पसरले आहेत परंतु ते एका शासनसंस्थेखाली नाहीत आणि या लोकांच्या विभागणीसंबंधाने मानववशा-वर्णन शास्त्रालाही अरुण बोटच आहे या जातीचे लोक मलाया द्वीपकल्प, जावा, सुमात्रा, बोर्नियो, फिलिपाईन बेटे व -आणामची इतर बेटे तसेच मादगास्कर बेट या सर्ष

ठिकाणी आढळतात शिवाय दक्षिण समुद्रातील न्यूझीलंड, हवाई वगैरे बहुतेक बेटांतील लोक प्रत्यक्ष मलायी भाषा नाहीं तरी मलायी भाषेचा ज्याच्यावर मोठा परिणाम झाला आहे अशा भाषा बोलतात यावरून मलायी लोक मूळदेवासी नसून समुद्रावरच नेहमी भटकणारे असून असे वाटते अगदी अलीकडील उपपत्ति अशी आहे की, या भागातील सर्व भाषांचा मिळून एक समुच्चय असून त्यात मुंडा, मोनमेर, मलायी, पॉलिनेशियन व मायकोनेशियन इत्यादी भाषांचा समावेश होतो व हा भाषासमुच्चय मूळ पश्चिम आशियामधून या भागांत पसरला मलाया द्वीपकल्पाच्या इतिहासात तीन कालविभाग पडतात पहिल्या कालविभागात हा सर्व प्रदेश अर्धवट रानटी लोकांनी व्यापलेला होता दुसऱ्या कालविभागात मलाया द्वीपकल्पर, जावा, सुमात्रा व इतर बेटे यात हिंदुसंस्कृतीचा प्रसार झाला हल्ली या भागांत जे हिंदुपद्धतीचे अवशेष सापडतात तसेच तिकडील भाषेत हिंदुस्थानातील भाषेतले पुष्कळसे शब्द आढळतात आणि हिंदु चालीरिती आढळतात त्यावरून एका काळी या भागांत हिंदुसंस्कृतीचा फार मोठा परिणाम झाला असे स्पष्ट दिसते यानंतरच्या तिसऱ्या विभागात मलाया द्वीपकल्प व मलायी बेटे यांमध्ये हिंदुसंस्कृति दडपून जाऊन मुसलमानी धर्म स्थापन झाला हल्ली मलाया द्वीपकल्पात अरबी लिपी प्रचारात आहे परंतु जावा, सुमात्रा वगैरे बेटात हिंदुस्थानातील लिपी चालू आहे

तिबेट—या बाजूला असलेल्या डॉग्राड देशातील संस्कृति काही विशेष प्रकारची आहे मुसलमानी धर्माच्या तत्वांवरून ही संस्कृति पूर्णपणे अलिप्त रहिल्ली आहे आणि तिबेट जरी चीनच्या साम्राज्यसत्तेखाली आहे तरी चिनी संस्कृतीचा प्रत्यक्ष परिणाम तिबेटवर फार झालेला नाही या देशातली सर्वात अधिक लक्षात भरणारी गोष्ट म्हणजे तेथील धर्म ही हीय यांना लामा धर्म असे म्हणतात ते उत्तर कालीन हिंदी बौद्ध धर्माचे एक अवकृष्ट स्वरूप आहे वेगवेगळ्या व तदुत्तर सत्ताधीश यांच्या वृत्तेमुळे येथील लामाना राजकीय सत्ताही प्राप्त झाली असून हल्ली येथील राजास युरोपातील पोप सारखे स्वरूप आहे.

मंगोल लोक—मंगोल लोकांची संस्कृति आहे ती चिनी आणि हिंदुसंस्कृति यांचे मिश्रण आहे हिंदुसंस्कृतीचा परिणाम मंगोल लोकांवर तिबेट मार्फत झाला. तेथे प्रथमार्धाच्या नेगोडोरियन मिशनऱ्यांनी आणलेली सीरिअक लिपी हल्ली प्रचारात आहे

वाल्ड य, कला व साहित्य—आशियाखंडातील देशां-वर्गी प्रत्येक देशाला स्वतःचे वाङ्मय आहे काही देशांचे वाङ्मय देश नसून परकी प्रयाचे विशेषत धार्मिक प्रयाचे भाषांतर केलेले प्रय किंवा मूलच कायम टिकलेले

ग्रंथ यांचे पन्तेलेले आहे. उदाहरणार्थ ईशोचीन तिबेट मेगोलिया, कोरिया, व माचूरिया इतक्या देशांचे वादमय मुरयतः चिनी चिंया हिंदू आहे. आशियातील मुरय स्वतंत्र वादमये चिनी, संस्कृत, पारसी, अरबी व इराणी ही आहेत. जपानी लोकांनी महात्वाचे असे थोडे प्रय लिहिले आहेत आणि हे प्रय लौकिक विषयांवरील आहेत. प्राचीन चिनी ग्रंथ फार मोठ्या योग्यतेचे आहेत व त्यांचा परिणामही पुष्कळ झालेला आहे. हिंदुस्थानातील सार्वजन वादमय फार अफट आहे आणि या संश्रुत ग्रंथांची मंदाग्री होऊन चीन, जपान व जावा या देशांत गेली आहेत. संस्कृत वादमयांचे मुरय विषय धर्म व वाग्य हे असून इतर अनेक विषयावर प्रथम हेतु पण इतिहास ग्रंथ कारसे नाहीत. आपूर्तिक कार्यात हिंदुस्थानातील विरतिरक्षणा भाषात मोठाले वादमय तयार झाले आहे पुरातन वन्य हा वादमयाचाच एक भाग आहे, परंतु त्याचा इतिहास स्वतंत्र आहे. कारण वाली वादमय हिंदुस्थानातून नष्ट होऊन ते सिलोनमध्ये गुप्तिते टिकले गेले आहे. आणि तेथून त्याचा प्रसार मद्रास व सयाम यामध्ये झाला आहे. उदाहरण संकादाचे या त झालेले आपावर हे प्रथम आशियात जयमोत्तम ग्रंथांपैकी आहेत. सारे मुसलमानी ग्रंथांचे वादमय पुष्कळ अंशी अरबी वादम्यातील ग्रंथाच्या रूपात तयार झाले आहे, या वादम्यात गद्यमय व पद्यमय असे पुष्कळ मोठमोठे ग्रंथ आहेत. इराणी वादमय मूळ अरबी वादमयाचे स्वरूपात असून त्याचा परिणाम आशियातील हिंदुस्थानी व मुस्लीमंत सर्व मयलमानी वादमयावर पुष्कळ झाला आहे.

ओरक देहें में ट- (सयसकालांल ज्ञान करार) हा
मथ पक्षिम आकियात निर्माण सावैरा आहे. पण त्या
खेतील आदिसाकाल वाय्याया युरोवर हालेला परिणाम
फारच कष्ट आहे. दुसऱ्या कालांत हुर सरावर प्रक
आणि रसायनिक आपदर बोदीय आपात कोरली
तरीहि दुरोपीय शेवतीं दुस्री किंवा तारपी वस्तय
हवींकरमाके मुलीच वल दाखयला नही असे
मिदनिवावार म्हणतात. पण वायाचशा अरवी प्राप्तीय
प्रधाका आपातार उठिन वगैरे आपातुन झाली आहेत
ध श्यामोक्तच प्रीक संशुतीचे पुनरुज्जीवन झाले

आशियाधीत वहाकौशर्याचे, मुख्य तीन प्रकार आहेत चिनी हिंदू व मुसलमानांनी. चिनी कलाकौशल्यात स्वतंत्र स्वतःच्या अशा बऱ्याच गोष्टी आहेत. शिल्पकला चिनीत फारच कमदगची आहे. परंतु विग्रहला, चिनी मातांनी गोष्टी बरण्याची कला आणि काव्यमिना (एन-मेल) या विदेश कौशर्याच्या कलात चिनी लोकोनी प्राकौण्य संग्रहित आहे. आपली कलाकौशर्याला चिनी कला कौशल्यापासूनच फर दृष्टी मिळालेला असून पुढे जपानी लोकांनी स्वतःच्या स्वतंत्र गोष्टींचा त्यात पुष्कळ भर

धातली आहे. चिनी व जपानी या दोन्ही कलाकौशल्या-
वर हिंदुकलकौशल्याचा याद्विपरिमाणो बराच परिणाम
शाला आहे. हिंदुकौशल्य दक्षिण हिंदुस्थानाशीचय करून
निर्मळ हिंदूने नमुन ते देश व भोको इराणी यांचे मिश्रण
आहे. चिनी आणि हिंदु कौशल्य यामध्ये मुख्य भेद
असा आहे की, हिंदु लोकांची युद्धयत्ता मिश्रकलेपक्षां
शिवायकला आणि खेदकला यांत अधिक प्रगत झालेली
दिशते मुख्यमानी कलाकौशल्य पृथ्वळ अंशी शिल्प-
कलेत दिसून येते, आणि त्याचा परिणाम बहुतेक सर्व
युद्धमानी देशांर शाला आहे. मुकुलमानी कलाकौश-
ल्यत आर्या अंग असा आहे. पण यायहीद्विधमची भर
कार आहे.

આ શિગસંધાને દુસરી મહત્ત્વાચી ગોટ અઘી
 આહે વી, કલપોશાય આણિ વાઘવય યા દોન્દી
 વાઘસંતિ અર્વાંચન આશિયાતી લામગિરી પ્રાચીન
 કાઢાતેલ લામગિરીયા માતાને વાર લમી દર્શાવી આહે,
 પણ યુગોપાત યાઘ્યા અગદો હલટ રિપતિ આહે, મ્હજા
 પ્રાચીન લામગિરી અધિક થેટ પ્રતીતી આહે.

शास्त्रासंघटनेचा पाहता बचिलेनियम लोकांनी कार
प्राचीन काळात यजोतिषशास्त्रात यतीन प्रगति केली होती.
आणि यजोतिष शास्त्राचे ज्ञान तेथून सर्व आधिराज्य पर
रले असावे असे वाटते. व्याकरणशास्त्र आणि छंदशास्त्र
या शास्त्रात हिंदुधर्माचे निहित शतकापूर्वीच विविध शास्त्रे
पर व शास्त्राधारयाने प्रगति केली असेल असे दिसते. गणित-
शास्त्रात चिनी, हिंदू आणि अरब या तिघांनीच प्रगति केलेली
आहे. वण द्योतक शास्त्रातही गूढ पद्धतीच प्रत्यक्ष अक्षरी-
बन केली जाऊ शकण्याची शक्ती आशियाईकडून युरोपच्या
मानाचे गांभ्य कथनच मत्स्यपुराणात दिसते आहे. दोन
तीन शतकापूर्वी युरोपकडूनच निरपेक्ष कवळ कवळ याच्या
उत्पत्ती होती. इतक्याच प्रमाणावृत्ती या शास्त्राचे प्रथम अक्षरी
बचिनी मागे पुढेच आयेत.

आशिवाचा इतर खंडावर परिणाम-पश्चिम
आशियन लोकांचा परिणाम मुख्यतः युरोप खंडावर झाला
आहे. व ते इथोपिया आहे. पार्श्व प्रदेशादिक गोधाच्या
बाबतीत युरोपियन लोक जिनी लोकाने प्रभावी झाले. तरी
चीन देश फार दूर असल्यामुळे चीनचा प्रत्यक्ष परिणाम
युरोपवर बऱ्याच मर्यादा आहे. हिंदुस्थानचा परिणाम
पश्चिमेकडील देशांपेक्षा पूर्वेकडील देशावर मुख्यतः झाला
आहे. अजिंक्यपेठाला जितो धर्म आणि बौद्धधर्म यांत
कित्येक साम्य रचले आहेत. पण ते साम्य फक्त काक-
तालांचे नव्याच असले असो याचा त्यांच्या पाहितांचा आग्रह
आहे. तसेच आयकानीन प्रोस लवधान व नेतरच्या
अत्येकाद्वियन कल्पना यामधेहि पार्श्व सारखेपणा दिसतो.
तथापि हिंदुस्थानचा चीनवर जसा प्रत्यक्ष

आहे तसा स्पष्ट परिणाम यूरोपीय देशावर झाला अन्-
व्याचे दिमत नाही.

पश्चिम आशियातील संस्कृतीचा यूरोपखंड किती ऋणि
आहे हे आज नक्की सांगता येत नाही. फ्रीट बेट आणि
बाबिलोनिया येथे प्राचीन गोष्टीसंबंधाचे बरेच संशोधन झाले
आहे तरी ईजिप्त व बाबिलोनिया याचा फ्रीट बेटातील संस्कृ-
तीशी कशा प्रकारचा संबंध होता, त्याबद्दल तज्ज्ञांनी अद्याप
स्पष्ट निष्काट दिलेला नाही. इजिप्शियन संस्कृतीचा इजिप्शन
बेटातील लोकांवर परिणाम झाला होता हे निश्चित आहे
आणि ग्रीक लेखनपद्धति आणि कालगणनापद्धति मूळ बाबि-
लोनियातून घेतली होती असे जे किरयेकाचे म्हणणे आहे ते
योग्य पुराव्याने अद्याप खोटे ठरलेले नाही.

ऐतिहासिक काळात आशिया खंडाने यूरोप व अनेक
स्वाभ्या करून वस्त्व स्थापण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु
त्यापैकी बहुतेक स्वाभ्या यूरोपने मार्गे परतविण्या, अशा
प्रयत्नांमध्ये इराणी लोकांनी प्रसिद्धावर केलेली युद्धे, इराणी
व पार्थियन लोकांनी रोमन साम्राज्यावर केलेले हल्ले
याचा समावेश होतो. त्यानंतरच्या काळात आचार
लोक हूण, बुल्गार, व त्यांच्यानंतर मंगोल व
तुर्क यांनी रोमन साम्राज्यावर हल्ले केले आणि
त रोमन साम्राज्याला परतविता आले नाहीत.
मुसलमानांनी यूरोपात दोनदा पाय रोवला, एकदा अर-
बानी स्पेनमध्ये आणि दुसऱ्यादा तुर्कांनी कांस्टांटीनोपल
येथे. आरंभीच्या काळात आशियाटिक लोकांनी यूरोपवर
ज्या स्वाभ्या केल्या त्यामधील सैनिक दरदूर देशाचे असल्या-
मुळे ते लवकरच स्वदेशा परत जात असत. यूरोपात कायम
बस्ती करून झोपित कोणी राहिल्यास त्याचा मूळ आशिया-
तील देशाशी संबंध कायम रहात नसे. अरबानी स्पेनमध्ये
मान काही काळ कायमचे ठाणे दिले होते तुर्कांनी पूर्वे
यूरोप कायमचा व्यापला आहे तथापि आशियाटिक विद्या-
फलाचे यूरोपात कायमचे बीजारोपण त्यांना करता आले
नाही.

सामान्यपणे पाहता यूरोपने ऐतिहासिक काळात आशि-
याटिक संस्था आणि आचारविचार याचा पूर्ण तिटकारा दाख
विला आहे, अगदी अलीकडे शोपेनहार भारूचे कित्येक पौरस्त्य
वाढ्याचे अभ्यासी यांच्या धंद्यांनी आशियाटिक तत्त्वज्ञानाबद्दल
यूरोपीय सोमंत काही आवड उत्पन्न केले आहे

आशियाचा आभिकेवर बराच परिणाम झाला आहे
किरयेक तज्ज्ञांचे अने मत आहे की, इजिप्शियन संस्कृति
बाबिलोनियातून आलेली आहे कार्येज आणि फिनिशिया
यामधील संबंध अधिक निश्चित स्वरूपाचा आहे आणि
प्राचीन अबिसोनियाचे राज्य दक्षिण अरबस्तानातील सेमा
इट लोकांनी स्थापिले हेहि निश्चित आहे. मुसलमानांनी धर्म
उत्पत्त्या देण्यापूर्वी अरब लोकांचा प्रवाह पूर्व आफ्रिकेमध्ये
प्रस्था चालू होता व त्यांनी त्या किनाऱ्यावर अनेक गाहरे वस-

विली आहेत. उत्तर आफ्रिकेचा इजिप्तपासून मोरोकोपर्यंतचा
सर्व भाग मुसलमानांनी बनला आहे. तसेच टिबेटपासून चाड
सरोवर व बर्दे येथपर्यंत मुसलमानांनी संस्कृतीचा सामान्यपणे
बराच परिणाम झाला आहे. ११ व्या शतकाच्या दुसऱ्या व
तिसऱ्या चतुर्थकात अरब लोकांनी क्षासिबार ते मध्य आफ्रि
केतील सरोवरापर्यंतच्या मुलखातील लोक पकडून मुलाम
करण्याचा व्यापार बराच चालविला होता. हल्ली हा व्यापार
पूर्ण बंद पडला आहे. यूरोपीय संस्कृति अमेरिकेत शिर-
ण्यापूर्वीच्या काळात अमेरिकेतील देश संस्कृतीशी आशि-
याचा कितपत संबंध होता हे अद्याप नक्की ठरले नाही.
तथापि मेसिको आणि मध्य अमेरिका येथील अर्ध सुसंस्कृत
लोक मूळ आशियामधून वेहेरिंग सामुद्रयुनीच्या मार्गाने
तिकडे जाऊन राहिले. या उपपत्तीला पुष्टि देणारा बराच
पुरावा आढळतो पेरूमधील संस्कृति ही पूर्णपणे देश आहे
असे काही तज्ज्ञांचे म्हणणे आहे. परंतु केवळा भाषा मध्य
व उत्तर आशियातील चिकट्या भाषाहून भिन्न नाही

यूरोपचा आशिया वर झालेला परिणाम.—
आशियावर यूरोपचा परिणाम विशेषतः दोन कालविभागात
मोठा झाला आहे प्रथम, अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतरच्या
काळात आणि नंतर अलीकडे सोळाव्या शतकानंतरच्या
काळात, अलेक्झांडरच्या स्वारीमुळे आशियात अनेक पद्ध
ग्रीक राज्ये स्थापन झाली. या राज्यांनी आपापल्या मुलखात
हेलेनी संस्कृतीचा पगडा बसविला, इतकंच नव्हे तर हिंदु-
स्थान आणि काही अंशी चीन येथील धर्म आणि कलाशौ-
लस्य यावरहि परिणाम पडून आणिला. यानंतरहि बराच
दीर्घ काळपर्यंत आशियाटिक लोकांनी केलेल्या स्वाभ्यास
तोंड देण्यात पूर्वे यूरोप गुल्ला होता. त्यामुळे पौरस्त्य
देशावर यूरोपीय संस्कृतीचा प्रसार करण्याची सवड यूरोपला
मिळाली नाही. तथापि क्रमेडस नामक धर्मयुद्धामुळे आशि-
याचा आणि यूरोपचा बराच संबंध आला. पूर्वे यूरोप आणि
पश्चिम आशिया एवढ्या आगापुरतच विचार करता अद्याप-
पर्यंत आशियाटिक कल्पनांचाच पश्चिम यूरोपवर पगडा
घडलेला आहे. कारण त्या भागात मुसलमानांनी धर्माचे वर्चस्व
आहे, आणि यूरोपीय संस्कृतीला तेथे अगदी कमी मान
आहे. परंतु गेल्या महायुद्धापासून ही स्थिति पालटून लागली
आहे. आणि आशिया खंड आणि यूरोपखंड यांचा सामा-
न्यपणे विचार करता अलीकडे दळणवळणाची साधने वाड-
ल्यापासून मध्य आशिया आणि पूर्वे आशिया यावर यूरोपीय
संस्कृतीचा परिणाम सारखा वाढत्या प्रमाणावर चालू आहे.

१६ व्या शतकात पोर्तुगीज लोकांनी केप ऑफ गुडहो-
पच्या मार्गाने हिंदुस्थानला जाण्याचा जलमार्ग शोधून काढ-
ल्यापासून सवे मनु एकदम बदलला आहे. तेव्हापासून
आरमारी दृष्ट्या प्रबळ असलेल्या राष्ट्रांनी पौरस्त्य देश
जिंकून घेण्याचा प्रयत्न सुरू केला. हे प्रयत्न मुख्यतः हिंदु-
स्थान आणि आशियातील अगदी पूर्वेकडील भाग यात

सफल झाले आहेत. आशियातील हिंदुस्थानच्या पश्चिमेकडील देश आरमारी हॉम करण्यास कमी सोईचे असल्यामुळे ते बरेच सुछित राहिले आहेत. गेल्या महायुद्धानंतर या सर्व सुमुलमानी देशांतहि हात शिरकविण्याचा दोस्त राष्ट्रांनी उपक्रम केला आहे. तथापि एकंदरीने पाहता युरोपने आशियावर जी सत्ता स्थापली आहे ती समुद्रावरील दळ-वळणाचे मार्ग सुधारण्यानंतरची आहे. तरी पण युरोपने आशियातील देश मोठमोठ्या सैन्ये नेऊन जिंकले नाहीत. तर प्रथम व्यापाराकरिता शिरकाव करून हळूहळू प्रदेश आपल्या भंमलाखाली आणला आहे. आशियातील देश जिंकण्याकरिता ज्या युरोपीय राष्ट्रांची स्वर्धा चालू होती त्यांचे यशापयशा त्या त्या राष्ट्राचा युरोपातील युद्धांत मिळालेल्या यशापयशावर अवलंबून असे. प्रथम पोर्तुगीज लोक आशियाला आले, व त्यांनी १६ व्या शतकात पूर्व आफ्रिका, हिंदुस्थान व चीन यांच्या किनाऱ्यावरील मुख्य कावीज करून बरेचसे साम्राज्य वाढविले. पुढे डच लोक आशियाकडे पळले, व त्यांनी पोर्तुगीज लोकावर सरशी केली. तथापि दक्षिण आशियाचा मुख्य जिंकण्याकरिता मुग्य झगडा फ्रान्स व इंग्लंड या देशांमध्ये १७००-१७८३ च्या दरम्यान झाला. या दोन्ही देशांनी हिंदुस्थानात प्रथम व्यापारी कंपन्यांच्या रूपाने प्रवेश केला. आणि नंतर मोगल साम्राज्याला पडता काळ येऊन हिंदुस्थानात अस्वस्थता उत्पन्न झाल्यावर तिचा फायदा घेऊन या कंपन्यांनी स्वसंरक्षणाकरिता लष्कर वेवण्यास सुरुवात केली. पुढे देश राजांच्या आपापसांतील भाडणात लुटारी मदत करण्याची या कंपन्यांनी सुरुवात केली. या खटाटोपात अखेर इंग्लंड यशस्वी झाले, आणि त्यांचे कारण फ्रान्सपेक्षा इंग्लंडचे आरमारी सामर्थ्य अधिक ठरत जाऊन इंग्लंडची समुद्रावर सत्ता प्रस्थापित झाली हे होय. नेपोलियनबरोबरच्या युद्धानंतर पोर्तुगालच्या ताब्यात फक्त मकाऊ, दीव, दमण आणि गोवा; हॉलंडच्या ताब्यात जावा, सुमात्रा व इतर काही भेडे; फ्रान्सच्या ताब्यात हिंदुस्थानातील पोंदेचेरी, चंद्रनगर वगैरे फिरकोळ दोन चार ठिकाणे राहिली; आणि इंग्लंड पूर्णपणे भविष्यची होऊन गेल्या हॉकँग, सिंगापूर, सिलोन आणि हिंदुस्थान इतका सुख मिळाला. ईस्ट इंडिया कंपनीने वॉनर हेस्टिंग्स वगैरे अधिकाऱ्यांच्या मार्फत हिंदुस्थान देश जिंकण्याच्या कामात चांगले यश मिळविले. १८०९ मध्ये व्यापार करण्याचा हक्क ईस्ट इंडिया कंपनीखेरीज इतरांनाही देण्यात आला. आणि ईस्ट इंडिया कंपनीने आपली राजकीय सत्ता वाढविण्याचे काम विशेष जोराने केले. पुढे १८५७ मध्ये येथे झाल्यानंतर हिंदुस्थानावरील कंपनीचा भंमल नष्ट करून राज्यकारभाराचा सर्व अधिकार ब्रिटिश पार्लमेंट व बादशहा यांनी आपल्या हातां घेतला आतां गवर्नर राज्यपद्धति अलीकडे सुरू होत आहे. १९ व्या शतकात युरोपीय लोकानी आशिया-

तील कित्येक स्थळे हस्तगत केली आहेत, उदाहरणार्थ, इंडोचीन (फ्रान्स), ब्रह्मदेश व वे-ह्वे-वे (सिडन) आणि क्रिओ-ची (जर्मनी, सध्या जपान) पण ही स्थळे निराळ्या सत्तेने हस्तगत करण्यात आली. १७ व्या व १८ व्या शतकांतील देश जिंकण्याचे काम व्यापारी कंपन्यांमार्फत पुढील कार्याची पूर्ण गणीव नसलेल्या स्थितीत केले; याच्या उलट वर उल्लेखिलेली स्थळे १९ व्या शतकात त्या त्या राष्ट्रांच्या प्रधान मंडळाने शुद्धपुःसर प्रयत्न करून मिळविली आहेत. जणू काय १९ व्या शतकात युरोपात अशी समजूत होती की, सर्व आशिया खंड युरोपीय राष्ट्रांनी जिंकून घेण्याकरिता असून त्यात ज्याला जितका चापेल तितका त्याने हात मारून घ्यावा.

रशियाने मात्र आशियाचा भाग निराळ्या रीतीने म्हणजे जर्मनीवरील मार्गाने जिंकला आहे आणि हे काम रशियाला फारसे अवघडही गेले नाही, कारण रशियाने जिंकलेल्या प्रदेशात अर्धवट रानटी स्थितीतले लोकच राहतात असल्यामुळे सौरिया व मध्य आशिया जिंकण्यास रशियाला फार अडचणी आल्या नाहीत. तुर्कस्तान जिंकण्याचा एकदा रशियाने प्रयत्न केला पण युरोपीय राष्ट्रांतील मत्सरांमुळे तेथे त्या तुर्कांचा बचाव झाला. त्यानंतर कान्टाटिनीपल व इराण जिंकण्याचा रशियाने प्रयत्न केलाच नाही, आणि अगदी पूर्वेकडे जपानशी संबंध येताच रशियाचा तेथे पराभव झाला.

एकंदरीने अलक्ष्मांडरच्या स्वारीचा आशियावर परिणाम किती झाला हे समजे अवघड आहे, तसेच आधुनिक पाश्चात्य सुधारणेचा पौरस्त्य देशावर किती परिणाम झाला आहे, हेहि त्याज नवी ठरविणे कठिण आहे आजकाल आशियाच्या बहुतेक भागात रेल्वे झाल्या आहेत. तसेच हिंदुस्थानासारख्या काही देशात पूर्वाच्या काळातील राजकीय अस्वस्थता व थंडाळी नाहीशी होऊन बरीच शांतता प्रस्थापित झाली आहे. तथापि अशा बाबतसुधारणा होणे सोपे आहे, पण आशियाजिक लोकाना युरोपबरोबर स्वर्धा करणे तितके सोपे काम नाही. अपाने अनेक व्यावहारिक गोष्टीत युरोपीय पद्धति स्वीकारली असली तरी जपानने युरोपीय सामाजिक कल्पना तितक्या आमसात केल्या नाहीत

भूत र.-आशिया खंडाचे भूस्तराखण्डाच्या तीन भाग करतात दक्षिणेकडील भागात सौरिया, अरबस्तान व हिंदुस्थान या देशातील खडक येतात. यात खालचा थर फार जुन्या खडकाचा असून तो थर जागजागी दुमडलेला आहे, व त्यावर मेसोझोईक व ट्राशियरी काळातील खडक आहेत. ते क्षितिभासी समातार आहेत, व कोठेहि दुमडले गेलेले नाहीत परंतु काही ठिकाणी स्पाच्यात स्तरच्युति झालेली आढळते. या भागाच्या उत्तरेस जो पट्टा आहे त्यातील खडक मेसोझोईक व ट्राशियरी पैकी असले तरी ते दुमडलेले आहेत व त्याच्यामुळेच मध्य आशियातील पर्वतांच्या शिखरा तयार झालेल्या आहेत. हिमालयासारखे पर्वत याच पट्ट्यात

आहेत. हा सर्व पट्टा दुमडलेल्या खडकाचा भाग असला तरी दोन दुमडीतून त्या दुमडलेला असा वराच भाग आढळतो. अगदी उत्तरेकडील पट्ट्यात ग्रायवॅरिया, मोगोलिया, उत्तरचीन वगैरे देश येतात. या देशातून कॅस्पियन फाळ्यातील खडक फारसे दुमडले गेलेले नाहीत व पट्ट्यातील काही पर्वत खडक दुमडल्यामुळे झाले आहेत, परंतु बहुतेक जे पर्वत झाले आहेत त्याचे मुख्य कारण असे आहे की वरचे टिकाणी स्तरच्युती झाल्यामुळे काही भाग खोल दडपला गेला व बाकी वर मिश्रक राहिलेला भाग पर्वतासारखा उंच राहिला. वर मागितल्या तीन भागांवरील आशया संडाचा जो चर्चा, अग अ हे देशात पूर्ण विनाशकारीरित वेढे येतात पर्वत उलथून हांथ्याची ओं कारणे सांगितली आहेत त्याच कारणामुळे सद्दात ही वेढे झालेली आहेत

आशियाखंडातील पर्वतात हिमालय पर्वतच सर्वोत्तम महत्त्वाचा आहे. त्याचप्रायधाने जी काही माहिती आतापर्यंत उपलब्ध झाली आहे त्यावरून अस दिसते की, मध्य आशियातील खडक उत्तरेकडून फार मोठ्याने दक्षिणेकडे बाजून टकलले गेले परंतु दक्षिणेकडे हिंदुस्थानातील अक्षय खडकाचा भाग असल्याने हे मधले खडक १२ टक्के उबलेले गेले व त्याच्या उघा दुपट्या झाल्या त्या योगाने हिमालय पर्वताच्या रागा झाला आशिया खंडातील उत्तर भाग त व दक्षिण भागात केवळ व न दुमडले जाणारे खडक आहेत. परंतु मध्य भागातील खडक इतरांच्या मानाने सभिक असल्याने दुमडले गेले. ज्या टिकाणी दुमडलेला खडकापासून पर्वत झाले आहेत त्या टिकाणी पूर्वी समुद्र होता. या समुद्रात झालेले खडक उत्तर व दक्षिणेकडील खडकांच्या मानाने लवचिक होते म्हणून पृथ्वीच्या आघ्राणाच्या योगाने ते दुमडले गेले. कॅस्पियन व त्यापूर्वीच्या फाळवी आशिया खंडाची पारची पार्श्वीलायक माहिती मिळत नाही. परंतु असे दिसते की त्या काळी बऱ्याच भ.गावर समुद्र अथावा पॅलिओझोइक फाळ्यापासून नेतर उत्तर व पूर्व भाग समुद्र खाली नव्हता असे खालीने सांगता येईल त्याचप्रमाणे हिंदुस्थान द्वीपकल्प वाराने शिथिल झालानंतर समुद्राखाली गेले नाही अद्यावदह मिश्र पुरावा आहे. गुएनने उत्तरेकडील भागास आगारा खंड व हिंदुस्थानाच्या भागाला गोलपानलॅण्ड अशी नावे दिली आहेत व या दोहोंमध्ये ओ समुद्र होता त्याला टेथिस असे नाव दिलेले आहे अ शिथिलखंडाचा पश्चिमेकडील वराचला भाग अरबस्तान, इराण, बलुचिस्तान व अफगाणिस्तान हे सर्व भाग क्रिश्चियन काळात समुद्रने व्यापले होते. आर्कटिक महासागरापासून दक्षिण चिनापर्यंत कार्वा-निकरम फाळ्यानंतर सद्दातील अस्मभूत पदार्थ सापडत नाही. तेथे गोष्टा पाण्यातील अस्मभूत पदार्थ मात्र सापडतात. या वरूनच येथे कार्वा-निकरम या घनदर समुद्र नव्हता असे म्हणता येते. त्याचप्रमाणे गोलपानलॅण्ड हिंदुस्थान

द्वीपकल्पात सुद्धा समुद्रातील अस्मभूत पदार्थ सापडत नवल्यानेच गोलपान कळनवर हा भाग समुद्राखाली नव्हता असे सजमण्यास काहीच हरतत नाही.

वर सांगितलेल्या आगारा व गोलपान यामधील समुद्रात क्रिश्चियन काळापासून जमीन वर येऊ लागून हाडचा थोम हवार फूट उचाचा हिमालय पर्वत तयार झालेला आहे क्रिश्चियन काळात दक्षिण हिंदुस्थानातील द्वीप नांवाचा अग्नि-मय खडक झाला पूर्वीच्या ज्वालामुखीच्या पुष्पा आशियात व सायबेरियात आहेत परंतु सर्व उगालामुखी थंड झाल्यावर फार काळ झाला आहे हाड पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील वटात ज्वालामुखीचा प्रभाव अजून दृश्य पडतो.

व न स्प ति आ णि प्रा णी—उत्तर आशियात खांप-जगाच्या वनस्पती व प्राणी हे यूरोपाच्या त्याच प्रकारची ह्या असलेल्या प्रदेशातील वनस्पती व प्राणी यांच्यासारखे असतात तसेच दक्षिण यूराप आणि आशियाखंडातील आशियामायानर, उत्तर इराण, अफगाणिस्तान वगैरे प्रदेशातील प्राणी व वनस्पती या सारख्या प्रकारच्या आहेत अर-वस्तान, दक्षिण इराण, बलुचिस्तान आणि सिंध या उष्ण अ णि कोरट्या हवेच्या प्रदेशातील वनस्पती व प्राणी आशियेतील तसाच प्रकारच्या हवेच्या प्रदेशातील वनस्पती व प्राणी यांच्यासारखे आहेत हिंदुस्थान, ईंडोचीन व द्वीप-कल्प, दक्षिण चीन आणि मलाया द्वीपकल्पाचा पश्चिमभाग यानाल वनस्पती व प्राणी सारख्या प्रकारचे आहेत मध्य आशिया, तुर्कस्तान, मोगोलिया आणि पश्चिम मासुरिया हा प्रदेश घट्टतेक परम्यहून असून तेथे दिवाळा अर्थात वडक आणि उन्हाळा फार मोठा असतो, त्यामुळे येथील प्राणी व वनस्पती अगदी मिराळ्या प्रकारच्या असतात उत्तर चीन आणि जपान याच पुष्कळ सारख्या जातींच्या वनस्पती व प्राणी आहेत. उत्तर आशिया व उत्तर यूरोप जातींच वनस्पतींच्या सुटप जाती सारख्या आहेत, पौढमाणीत मान काही काही फेर आहेत. उरलच्या पूर्वेकडील प्रदेशात ओर व योग्याही प्रकारचे हीड झट्ट होत नाही हे लक्षात घेण्यासारखे आहे देवदार, म न, भूत ही कोणत्या प्रदेशातील मुलूच झाडे होत आणि काळुन लवकर व हिरव ही झाडे सराळ प्रदेशात होतात आशियातील वनस्पती व प्राणी यांचे अधिक विवेचन प्राणी व वनस्पतिशास्त्रात पहा.

[संदर्भ ग्रंथ—कॉन—आशिया, आशिया (दि ऑक्स फोर्ड सॅट्रॅ ऑफ दि मिटिश एम्पायर भाग २) हवॅटसन आणि होवार्थ प्रत १९१४; हर्बर्ट—सम ईथर्स व्हॅटल्ट इन आम्प्रा ऑफ आशिया, बेर्ली-एनस्ट हिस्ट्री ऑफ आशिया (दोन भाग); अलस्टन-व्हार्ड मॅन्स बर्क इन आशिया ऑन्ड आम्प्रा; कॉम्पे-अलाउंट ऑफ दि रशियन डिस्क-व्हरी इन आशिया आणि अमेरिका; टाउनसेंट—आशिया आणि यूराप, डॉ. बेल्-अफगाणिस्तान ऑन्ड दि अफगाण्ट (जून १८८०); फॅटन मिळ—दि रिव्हर ऑफ गोस्वन

सेन्ट (लंडन १८८०); सर भास्केल—सेन्ट जॉर्ज इन आशिया; सॅम्युअल पॉल—युद्धादि कॅप्टन ऑफ दि वेस्टर्न वर्ल्ड (पोर्टन १८८५); वाल्टर डेव्ही—ट्रेडिंग इन नादेंन अरेबिया (केंब्रीज १८८९); हेन्री लेन्सेडल स्टु मेट्रल आशिया (लंडन १८८७); आर्चबाल्ड फलरहैन—रिपोट ऑन रेवे कनेक्शन, विन्चीन वर्मा अंड च्यायना (लंडन १८८७); मेमोर सीपट—नादेंन आग्नाथितान (एडिंबरो १८८८); पॅटन येग हर्बर्ट—दी हार्ट ऑफ ए कॅन्टॉन (लंडन १८९३), थाणि ए र्ना प्र सॅन्टिया (लाडो १८८८), पार वॉन ड्रेटर—प्र ड्रॉइट ऑफ आशिया—भाषांतर पिटमन क्लॉ (लंडन १८९१); वॉल मार्वेल—ट्रेड रुट्स इन आशिया (१८९०); रॉबर्ट दि सेन्ट ऑफ दि लाभा (लंडन १८९१); मॅक्मिलन—दि सर्वेय युग ऑफ दि ईस्ट (ऑक्सफोर्ड १८९०-१८९४); एच. एफ. व्हानकॉर्डे—मॉर्गेंसली ऑफ इंडिया बमो अंड सोलेन (लंडन १८९०), तसेच गाइड टू दि एक्स्पेडिशन बेदर ऑफ इंडिया; लॉर्ड कॅमोरा—दि पार्थीप (लंडन १८९३); लॉर्ड कॅमोरा—वर्षावां गाइड दि पार्थीप कथन (लंडन १८९३); रविश्या अंड दि ऑरेंजो रविश्या कथन (लंडन १८८९); प्रॅक्टीकल ऑफ दि कर ईस्ट (लंडन १८९४); हेडन—मेट्रल आशिया अंड तिबेट (१९०३); वॉरिंग्टन रिमथ—गेदाम (स्ट्रॉन्ग ६ प्रोसीडींग—आर. जी. सोसायटी १८९५); हॉलडिन्—दि एस्ट अंड मिडल इंडिया (इ. ७ वॉन आर ऑ एस्ट १८९९); इंडियन व्हॅरिअल (लंडन १९०१); ऑक्सफोर्ड हिस्ट्री ऑफ इंडिया (१९०४); सर जी रॉबर्टसन—दि कॅप्टीव ऑफ दि हिंदूस्त (लंडन १८९६); सर ह्यू हॉटर—हिस्ट्री ऑफ इंडिया (लंडन १८९८); व्हॅल्टन वी सी—वेस्टर्न तिबेट (इ. ९ वॉन रा. ज. सोसायटी) तसेच, इन तिबेट अंड वादनीय तुरुंगान (लंडन १९०१) ए लिटल—दि पार ईस्ट (ऑक्सफोर्ड १९०५); आर. क्वेड—इन रॉफ्ट आशिया (लंडन १९००); महन—दि प्रॉन्स ऑफ आशिया. हॉट्टर—दि पर्स ऑफ आशिया. ऑक्सफोर्ड गाइड टू ईस्टर्न आशिया भाग ४ अर्नोल्ड—लाइट ऑफ आशिया (१८८९); गेल्ट—वॉल्ट ऑफ आशिया.]

आशिया मायनर—आशिया खंडाच्या अगदी पश्चिम टोंकासु असाधारान्तर्गत जो एक द्वीपकल्प आहे त्याचे हे नांव आहे. मर्यादा—उत्तरेत काला समुद्र. पश्चिमेत इजिप्शन समुद्र. दक्षिणेस भूप्रदेशसमुद्र. पूर्वेस सुमॅट्रा नदी. लांबी ७२० मैल; रुंदी ४२० मैल. पर्वत—दक्षिणेस टॉरस व दुमरा भेंडी टारस; नद्याः—बोभास, हरिज, हलिय, संग-रियस, निजारेस, या काळ्या रंगुदाय मिळतात. रिक्कास, व मॅकेस्टय, या पार्मोराच्या समुद्रास मिळतात. हर्गस, व मिसेन्जर, या इजिप्शन समुद्रास मिळतात. सिडन, थाणि

गेरेनीया, या भूप्रदेशसमुद्रास मिळतात. सरोवरेः—दुमगेउल, बन्दागेउल, आर्मनसगेउल, हा खान्या पाण्याची व बोथामगेउल व एगिदिगेउल हा गोद्या पाण्याची सरोवरे आहेत.

भुत्तर—आशिया मायनरचे मध्य पटार निरनिराळ्या खनिज द्रव्यांच्या खाणीं युक्त असून, त्या ठिकाणी तृतीय युगातील, विक्रममाहीचे व चुन्याचे अग्नेय सापडतात. या मध्य पटाराचे वती डोंगराच्या रोगाच रोगा पसरल्या आहेत. समुद्रकिनार्याच्या समोवतीहि तृतीय युगातील अग्रेसर सापडतात. टॉरस पर्वताच्या आग्नेयास ज्वालामुखी पर्वतांची ओळ असून, खोतून इझी ज्वालामुखी निघत जाहते. पण तुर्किय युगच्या वेळेस ते ज्वालामुखी असले असं दिसते. मध्य पटाराच्या दक्षिणेस टॉरस व अर्नडी टॉरस पर्वतांची रांग पसरली आहे. अर्नडीटॉरस पर्वतास पुष्कळ ठिकाणी, पुष्कळ कोळ्या करता येण्यास द्रव्यांचे प्रस्तरभूत अवशेष सापडतात. टॉरसमध्ये चुन्याच्या दगडाच्या खाणी आहेत.

हवा पाणी—डोंगर सपाटीवरील हवा हिवाळ्यात अतिशय थंड आणि उन्हाळ्यात अति उष्ण असते. उत्तर हिमाव्याधेचे थंडी अतिशय असते. पूर्व भागातील हवा समशीतोष्ण असते. दक्षिणेकडे उन्हाळा बळक असून हिवाळा साधारण असतो. पश्चिम दिग्मन्थावरील हवा शीतल असते.

उद्योग—आशिया मायनरमध्ये खनिज पदार्थ अतिशय आहेत तराटी, अजमन, तारुस, असबाद, कुम, कोळसा तांबे, टाकणवार, कुर्द, खडू कण्याची माती, सुवर्ण, सोने, सिसे, लुपकीय लोह, मंगळ, पारा, निकल, मंधव, चादी, मंधक, जस्त वगैरे.

हा हें, म न एप ति.—पार्थिव पुद्ग, देवदारः छोडर नावाचे पुष्प वाळुषीची झाडे, दिवरा, अंजीर, आलिवूड, जेस्टन नळाची झाडे, नारिये, निंबुद्र, दक्षे तकवंद चेरी नावाची झाडे, ईलिवू, ऊस, समरमलीओ, गाई, खाद्यपान्ये, कापूस, जेष्टमथ, कणू, त.इड, केशर, साल्मिथ्री, तंबाखू, रोशिम, पिचळ्या वगैरे, वगैरे.

प्राणी—कूर पशु—अश्व, डुकर, हरण, गेंडोळा, कोल्हा, निरा, लाढगा, रानटी मेंढ्रा वगैरे. पाळीव जनावरे—व्हाडी, डेंड, खेबरा, मेंढ्या, घोडा, बैल.

पक्षी—रिलायती वगैरे, माळटोक, गडूड हंस, पातिल प्राऊन, पाणघोळी, कृकपक्षी, करकचा, रागई.

उद्योग धंदे—उत्तरेच्या, रण, कापूस, तंबाखू आणि रेशमी कापड, साखर दारू आणि कमावलेले कातडे.

निर्माणे—पाण्ये, कापूस, सरबो, कळकळावळ (वाळलेली) औषधे, फळे, मायकळ, मका, सुपागे, आलिवूड तेल, अणू, तांदूळ, तेल, शिलापुत्र, इमारती लाकूड, तंबाखू, वाहनटयूसोय लाकूड, पिचळ्या वगैरे, मरी, सरंग्या, सुत, रेसमाचेपेसले, बाजवं, कमावलेले कातडे, रेशमी,

कॅलेंडर, मेणबत्ती. लोंकर, जळवा, पाळीव अनावरे, खनिज द्रव्ये इत्यादि

आ या त मा ल.—युद्ध, कापड, सुती माल, चिनी मातीचा भांडी. काचेचे सामान, फीत, दोरा, सुसा, सुताच्या गुठ्या, लोखंडी सामान, तागाचा कपडा, काळाच्या पेटणा, पेट्रोल, मीठ, साखर, लोकरीचा माल.

दळण वळसा घेणे.—पक्षे ररेत घोडे आहेत. लोहमार्ग—(१) हैदराबादापासून अंगोरापर्यंत (२) मुद्रानिया ते ब्रुसा. (३) एस्केडेर ते बलगलीपर्यंत (४) स्मर्ना ते आफियम करहिसारपर्यंत (५) स्मर्ना ते दिनदोरपर्यंत (६) मर्सिना ते अदनापर्यंत ह्याशिवाय इतर रेल्वे आहेत

मा न व जा ती—ह्या देशातील मूळ लोक बोंग होते ह्याचा पत्ता मुळीच लागत नाही कारण ह्या देशावर पूर्व आणि पश्चिम ह्या बाजूंनी स्वाभ्या होत होते. यावेळी जित लोक पळून जात असत किंवा जेल्यामध्ये मिसळून जात. या खेरीज याच्या मूळ बशाचे ज्ञान न होण्याचे कारण म्हणजे निरनिराळ्या जातींचे आणि धर्माचे लोक तेथे येऊन रहात असत प्रथम ग्रीक, नंतर ख्रिस्ती मुसलमान, नंतर मेड-पाल बगैरे येऊन गेले साधारणतः येथील लोक वस्तीचे तीन भाग करिता येतील ते मुसलमान, ख्रिस्ती, आणि यहुदी हे होत त्यापैकी मुसलमानासंबंधी फोटक खालीलप्रमाणे आहे.

मुसलमानः—कॅपडोशिया—अनाथ, गॅलेशिया—मॅलिक; पश्चिम किनाऱ्याव्य भाग कोरियन व लॅसियन, काळ्या समुद्राच्या किनाऱ्यावरील—बिप्रिया पॅप्टेसोनिया व पॉटस यातील आलेल्या जाती अंगोरा, सिबस-कुर्दःबोधास वेनोच्या पूर्व-नक्षिणवर्षा उर्फ सिया पंधाने तुर्कःसामलेशिवाय सफाट प्रदेश-नोहेरिस, अंगोरा व अदना तुर्कोमन; अँन्टीऑरस-अवशर, अंगोरा आणि ब्रुसा, तातर, कोनिया युएक, एंदिन-खेपी व तहतनी.

वरील सर्व जाती मुसलमाना असून वर दिलेल्या जिल्ह्यात किंवा ठिकाणी रहात असतात. शिवाय इतर भटकणाऱ्या जाती पुष्कळ आहेत.

ख्रिस्तीः—स्मर्ना आणि पॅम्फिलिया यात बरेचसे ग्रीक लोक आहेत. या देशातील काही ग्रीक लोक पूर्वी तेथे आले आणि काही बायझन्टाइन राज्याचे रहिवासी म्हणून ग्रीक बनले. पश्चिम किनाऱ्याच्या बाजूला रोमन माया आणि दक्षिण किनाऱ्यावर तुर्की माया प्रचारात आहेत. स्मर्नाबळ बऱ्याच ग्रीक वसाहती आहेत तसेच मोठमोठ्या शहरात आर्मेनियन वस्ती आहे.

यहुदी लोकः—स्मर्ना,—होडस, ब्रुसा, वॉल्परस आणि इतर पश्चिमेकडील शहरे यात आढळतात. जिप्सी लोकहि बरेच आहेत.

इ ति हा म—पूर्वी हिटाइट अथवा श्वेत सिरियन लोक आणि इतर अनाथ जाती बोयस केड आणि आस्थासचा

प्रदेश येथे रहात असत. याचे वंशज हल्ली देखील कॅपाडो-शियाच्या खेव्यापाज्यात दिसतात. ख्रिस्त पूर्व ११ किंवा १२ व्या शतकापूर्वी आर्यन लोक यावयास लागले त्यावेळी त्यांनी प्रथम फिलिजिया येथे राज्य स्थापन केले अशी माहिती दगडां यनोरे, क्रेडे आणि ग्रीक दंतकथा यावरून कळते. नंतर १ व्या किंवा ८ व्या शतकात सिमेशी लोकार्ना अर्मेनिया-मधून स्वारी करून आर्यन लोकांचा मोड केला. त्यानंतर लिडीयाचे राज्य उदयाग आले परंतु हे राज्य सिमेशी लोकांच्या दुसऱ्या स्वारीने लयाय गेले. या लुटारू लोकांना अस्याटोस याने हाकून लाविले ख्रिस्त—(पूर्व ६१७) या राजाने बराच राज्यविस्तार केला परंतु हा सर्व प्रात पुढे इराणच्या हाती लागला (ख्रि. पू ५४६). इराणच्या सत्तेखाली लिडीयाचे राज्याच्या बंदोबस्ताकरिता चार भाग झाले, आणि ग्रीक वस्तीचा भाग ग्रीक लोकांकडे, आणि इतर वस्तीचा भाग त्या त्या वस्तीच्या चोबाकडे सोंपविण्यात आला होता परंतु सायरस याने इराणवर स्वारी केली त्यावेळी तेथील ग्रीक रहिवासी सायरसला मिळाले (ख्रि पू ४०२) नंतर त्याच्या पुढील शतकात (ख्रि पू ३३४) अलेक्झान्डरने आशियामायनर-वर स्वारी केली (अलेक्झान्डर पडा). अलेक्झान्डरच्या निधनानंतर सेल्यूकम ह्याच्याकडे सर्व आशियामायनर आला, परंतु ह्या राजा दुर्बल असल्यामुळे देशाचे निरनिराळे भाग स्वतंत्र झाले. ख्रि. पू. २७८-२७७ च्या सुमारास मॅलिक जातींनी पण्य आशियामायनर येथे राज्य स्थापिले. आणि सर्व स्वतंत्र भाग आपल्या साम्राज्याखाली आणले. परंतु ख्रि. पू १८९ मध्ये मॅनलिसस याने या जातींचा पराभव केल्यामुळे सर्व देश पर्गामम याच्या स्वाभि-त्वाखाली आला.

आशियामायनर मधील बरेचदेशाहीचा फायदा घेऊन रोमन लोकार्ना पॅम्पे याच्या नेतृत्वाखाली हा देश जिंकून बरीच वर्षे राज्य केले आणि साम्राज्य काळात सर्व आशि-यामायनरभर ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला.

बरीच वर्षे शांततेचा उपभोग घेतल्यामुळे तेथील लोकांमध्ये पूर्वाचे शौर्य राहिले नाही. त्यामुळे इ. स. ६१६ ते ६२६ मध्ये इराणी सैन्याला कोठेहि अडथळा झाला नाही. त्याच्या मागून अरबलोक आले परंतु १० व्या शतकात अरब लोकार्ना सेल्यूक तुर्क लोकार्ना हाकून लाविले. १२४३ पर्यंत सर्व प्रात मोंगोल लोकांच्या हाती आला, आणि तेथील मुसलमान परतंत्र बनले ही परतंत्रता पक्क औपचारिकच होती. कारण १२०७ मध्ये रुमचा सुलतान बारलवानंतर त्याच्या प्रातातील तुर्कोमन सुभेदारांना मोंगल लोकांना पालवून दिले. परंतु त्या सुभेदारामध्येच कलह उपास्थित होऊन शेवटी ब्रुसाच्या ओस्मान्नी तुर्कांनी सर्व सत्ता बळका-विली इ. म. १४०० मध्ये सर्व आशियामायनर सुलतान ब्यासिद पहिला याच्या सत्तेखाली हाते, परंतु १४०२ मध्ये

तेमूरलागने त्याम केंद्र केले. तेमूर वारल्यानंतर ओस्मान्ली तुर्कांचे वयंत्वं पूर्ववत् स्थापले जाऊन दुसरा महमद (१४५१-१४८१) याने करमानिया आणि त्रिबिंदोन्ड हे प्रांत आपल्या राज्यास जोडले. यानंतर आशियामयनरचा इतिहास म्हणजे तुर्का साम्राज्याचा इतिहास होय. पण यातहि एक मुख्य महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे (१८३२-३३) इस्तिच्या इम्राहिम पाशाची स्वारी होय. वरील मोगलाच्या स्वारीमुळे आशियामयनरमध्ये क्रिस्ती धर्म व इतर ज्या काही पाश्चात्य सुधारणा झाल्या होत्या त्याचा समूळ उध्वेद झाला. इहो रेल्वे वगैरे बांधणे चालले आहे. पाश्चात्य सुधारणेचा ओराने प्रवेश होत आहे. आशिया संकुचित अर्थाने एशियनच्या पूर्वेस १९०८ साली झालेल्या तुर्का राज्यक्रांतीमुळे व पुढील साली झालेल्या आर्मेनियनांच्या कत्तलीमुळे, आशिया मायनरच्या राजकीय परिस्थितीत मोठमोठ्या घडामोडी सुरू झाल्या. १९११-१३ च्या इटालीतुर्का व बाकन युद्धात आशिया मायनरच्या किनाऱ्यावरील बेटे आटोमन साम्राज्याच्या हातातून निघडली. १९१४-२१ च्या महायुद्धात युद्ध साम्राज्यच संयुष्टात येऊन त्याचे बहुतेक आशिया मायनरमध्ये राज्य करणारे " आनाटोलिया " असे तुर्का संस्थान बनले. आनाटोलियाच्या तुर्का राष्ट्रीय सरकारने सेव्ह्रेसच्या तह्याच्या अंमलबजावणीला सशस्त्र विरोध केला. अलकडे सत्ताकेंद्र " अंगोरा " झाले. ' अंगोरा ' मेसापोटामिया, आर्मेनिया वगैरे वरील स्वतंत्र लेख पहा.]

[संदर्भ ग्रंथ—बाब्ले—राष्ट्रक आशियामयनर अँड अर्मेनिया; बॅन्डलर-ट्यूह्लस इन आशियामयनर व प्रोस; मसेरा एक्सकर्व्हेशन इन आशिया मायनर; चाइन्स-ऑन फूट ऑफस आशिया मायनर; आइन्सवर्थ—ट्यूह्लस ऑन्ड ग्रीकस इन आशियामयनर; एडिन्ब्यू ईरा इन आशिया मेन्-हेन्ड्युक ऑशिया मायनर; रसेस—सिटीज अँड विसा-प्रिक्स ऑफ प्रीजिया (१८९५); इंग्लिश ऑफ टर्की (१९०८); स्क्वर्ट—करमेनिया (१८१७); स्टॅट ऑन्ड कोस—ट्यूह्लस इन जॉर्जिया (१८४७) डेन्डोस—लाइफ इन आशियाटिक टर्की (१८७९)]

वाशांच—कोणाहि मनुष्य मृत झाला असता त्याच्या आसित्वांनी काही दिवस इतर जनांचा असृश्य रहावयाचे त्यास आशांच असे म्हणतात. यालाच दुसरा शब्द असाहि शब्द आहे आणि वरील अर्थाने सूतक हाच शब्द वैदिक वाङ्मयात आढळतो, आशीच आढळत नाही. ऐतरेय ब्राह्मणत (७.७) सूतकाचा उल्लेख आहे. शिवाय सूत्रप्रभात सूतक शब्द आढळतो. सत्याप्राद गृह्यसूत्रांत औपसन्न होम प्रसंगा सूतकाचा उल्लेख आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रात (४.४) मृताच्या आसित्वांनी तीन, दहा अथवा बारा दिवस व्रतस्थ रहावे असे सांगितले आहे. सूत्रकारांचे आशीच मानण्यास

आरंभ झाला असल्याचे वरील उल्लेखावरून दिसते. पुढे स्मृतिप्रभात मृताच्या आसित्वांपैकी कोणी किती दिवस आशीच पाळावे यासंबंधी जास्त नियमन केलेले आढळते.

आशौच्यामध्ये जननाशीच व मृताशीच असे दोन भेद आहेत. त्यांचे विवेचन स्मृतिप्रभात जास्त व्यापकपणे विवेचिते आहे. आज समाजात धर्मसिंधु, निर्णयसिंधु वगैरे ग्रंथापारं कार्य मागवितात.

ज न ना शौ च—या आशांचात अशुचि याने दुसऱ्यास स्पर्श केला असता विटाळ नाही मात्र आशीच असेल. त्यास कर्माचा अधिकार नाही. जननाशीच गर्भस्रावापासून असते व ते गर्भधारणा झाल्यापासून मासपर्यंत मातेला (तिसऱ्या महिन्यापासून पुढे) अधिकधिक दिवस जास्त असते. उदा० पहिल्या तीन महिन्यास तीन दिवस, चवथ्यात चार याप्रमाणे सात महिन्यापर्यंत अधिक. सातव्या महिन्यात प्रसूति होईल तर पूर्ण दहा दिवस जननाशीच असते. यात स्पर्शाचा विटाळ नाही. मातेस मात्र गर्भस्राव-जन्म व प्रसूति आशीचात अस्पृश्यत्व असते गर्भस्रावजन्म आशांचात पित्यास व सपिंडास (मुख्यपुरुषापासून सात पिढ्यातील लोकांस) गुप्तते स्थान. पूर्ण जननात दहा दिवस अशुचित्व असते. मातेला जननाशीचाच अशुचित्व दहा दिवस असून पुढे मासपर्यंत कर्माचा अधिकार नसतो. हे पुढील अशुचित्व बालक मुलगा असेल तर कमी अमृत.

मृ ता शौ च.—प्रसूतीच्या पूर्वी गर्भात बालक मृत झाल्यास जननाशीच व नालच्छेदनापूर्वी बालक मृत झाल्यास पिता व सपिंडास तीन दिवस जननाशीच; नालच्छेदनानंतर दहा दिवसाच्या आत बालक मृत झाल्यास दहा दिवस जननाशीच, मृताशीच नाही. मृताशीचात पुत्रापेक्षा कन्या मृत झाल्यास आशीच कमी असते. पुत्राचे नाकमर-पापासून दंतोद्गमापर्यंत व त्यानंतर चूडाकृद व उपनयन होईपर्यंत कालपर्यंत अधिकाधिक (१ ते ३ दिवसपर्यंत) आशीच असते. आशौचामध्ये ज्याचा जितका संबंध असेल त्याप्रमाणे आशीच कमीजास्त असते. कन्यापरगोत्री झाल्यानंतर तिला आशीच कमी असते. लग्न झालेली वहीण मावाच्या घरी मृत झाल्यास भावास तीन दिवस आशीच व ती आपल्या अश्वरुहो मृत झाल्यास एक दिवस आशीच. आशीच आसृष्येपाशिवाय उपरहितसंबंधाचेहि मानितात. उदा० उपकार करणारा सासरा अथवा सासू मृत झाल्यास जावयास तीन दिवस व ती उपकारी नसतील तर एक दिवस. दत्तक झालेल्यास पूर्वगृहीत्याचे दत्तकमेध्यांतील लोकांपेक्षा आशीच कमी.

गृहस्थिष्वाचेहि परस्परगत जितका कमजास्त अध्ययन संबंध असेल त्या भावाने कमजास्त आशीच असते. सख्ते भाव असून त्यांचे परस्पर सह्य नसेल तर आशीच कमी असते. उपनयन होऊन समावर्तन न झालेल्यास माता व पिता याशिवाय इतरांचे आशीच नाही; कारण तो भ्रंश

असतो. मानाजितराच्या आशीर्वादा मात्र स्थाने यास्य (सोबळया प्रमाणे) रहावे लागते.

आज्ञेष्टाशिवाय शिववाहुक यांनाहि रात्री शिव वाहिले असल्यास सुषांदिपार्यंत व दिवसा "वाहिले असल्यास नक्षत्र दर्शनापर्यंत अशुचिच असते

धर्मसिंधु वगैरे ग्रंथात क्षत्रियादि इतर तीन वर्णांनाहि आशीर्वा सांगितले आहे. मात्र त्याचें प्रमाण ब्राह्मणापेक्षा जास्त आहे.

आशीर्वादासंबंधी सविस्तर विवेचन धर्मसिंधु, निर्णय सिंधु इत्यादि ग्रंथातून आढळते.

आश्रम— "आश्रम" हा शब्द धर्म—देह शिवविषे या संस्कृत धातूपासून झालेला असून त्याचे (१) तप कर-याची भाषा किंवा (२) तप वगैरे कर्ण्याची क्रिया, असे अर्थ आहेत परंतु यापेक्षा मूळचा अर्थ कोणता हे ठराविणें कठिण आहे. यापेक्षा दुसऱ्या अर्थाची झालेली परिणति लक्षात घेतां प्राचीन भारतीयांच्या आयुष्यक्रमावर पुष्कळ प्रकाश पडतो.

ऋग्वेदांतील आर्यांची वस्ती पंचायमये हल्ली असतांना वर्णाश्रमाचा काही प्रश्न नव्हता, व अगदी मागाहूनच्या ऋग्वेदसुद्धात (ऋ १०-१०) म्हणजे पुरण-सुद्धात चार समाज विभागाचा उल्लेख आहे, परंतु त्या चार समा-जविभागास वर्ण ही संज्ञा प्राप्त झाली नव्हती व आश्रम-संज्ञाहि दिसत नाही. चतुर्वर्ण संस्थेची जसजशी परिणति होत गेली तसतशी प्रत्येक वर्णाची कर्तव्ये उरत जाऊन ब्राह्मणवर्णानें अध्ययन, अध्यापन इत्यादि कामे स्वतःचदे घेतली, व हलके हलके प्रत्येक त्रैवर्णिक मुलानें वाढीं वर्ण गुरुगृही अध्ययन केलेंच पाहिजे असा नियम बनून गेला. अगदी प्रथम प्रत्यक्ष वाच्य इतलें मुळचें कार्य भागवीत असे, परंतु पुढे प्रत्येक पित्याला आपल्या मुलास सर्व प्रका-रचें शिक्षण इतलें देता येणें शक्य नव्हते. या दिसाचें धर्माचा विकास होण्यास धौतस्मार्त सप्तधर्मांचे अध्ययन काठिण, आणि अध्ययनोत्तर फरिदनाच्या धंद्यात वेश्या प्रकाशची प्राप्ति ही कारणे झाली असावी. व ह्यामुळेच पुष्कळ विद्यार्थी विद्यार्जनाकरितां दूरदूर प्रवास करित (वृहदार-ण्यक उप ३ ३, १) त्याच प्रमाणे मोठे प्रासिद्ध आचार्य मागमागीं शिष्यांस अध्यापन करीत फिरत असत (कौपी-तकी प्रा. ४. १)

अर्थात सर्व त्रैवर्णिकांनी सारख्या तऱ्हेचें शिक्षण मिळत नसे. ह्या मिळणाऱ्या शिक्षणाबद्दल शिष्यास यज्ञाभितोळ किंवा पाहेर देतांतील कामे करावीं लागत. व अध्यापनाचें शक्यतां काहीतरी दक्षिण गुरूस यावी लागे. गुरुगृही काम करून फारल्या वेळीत वेदअध्ययन करण्याची चाल असे. अशा रीतीने अध्यायनसमाप्तिनंतर सर्वच लोक गुरुस्थ होऊ नसत तर काही नैष्ठिक प्रश्नवर्षे धारण करून गुरुगृही काम वास करीत. किंवा काही

अध्ययन समाप्त झाल्यावर वनात जाऊन खडतर शृंग-काद्राश्रमादि जनें करण्यात आपला काळ घालवीत, व काहीना अशा प्रकारचा आयुष्यक्रम देखील त्यास्य वाढून, ते सर्वसंग त्यास करून परिमजक होत व भिक्षुवृत्तीवर जीवितयात्रा संपवोत असत. चतुर्धाश्रमसंस्थेची व्यवस्था ह्यानंतर उपनिषत्कालात धटनास्थितति असून धर्मसूत्र कालात व मागाहूनच्या स्मृतिकालात पूर्णपणे अमलात आलेली दिसते. अमलत आली याचा अर्थ तशी धर्म-शास्त्रात मादणी करणात आली एवढाच समजावयाचा, सर्व लोक चारहि आश्रम पाळीत असें नव्हे तर सुशिक्षित वर्गा-पैकी काही वर्ग पाळीत असावा कारण धर्मसूत्रे व स्मृति या प्रजात प्रत्येक मुलानें (१) ब्रह्मचर्य, (२) गार्हपत्य, (३) वानप्रस्थ व (४) संन्यास, ह्या चार आश्रमातून क्रमाक्रमानें गेलें पाहिजे असे नियम घालून दिलेले दिसतात.

अखिल मानव जातीच्या इतिहासात ह्या चतुर्धा-श्रम संस्थेची इतकी उदर करपना कोणतीच नाही असे पाल कासेन म्हणतो (एरिए-आश्रम) उपनिषत्काळी आश्रम-संस्थाची कसबरी वाळ होत गेली ह्याचा इतिहास पाहण्या-सारखा आहे. छांदोग्य उप ० ८-१५ याप्रमाणे ब्रह्मचारी व गृहस्थ याचच उल्लेख झाला असून ह्याच्या भिन्न भिन्न कर्तव्यांचे फल एकच मोक्ष प्राप्ति सांगितले आहे. छा. उ. २-२३-१ "त्रयो धर्मस्त्वेषा यथोऽध्ययनं दानमेति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासो तृतीयोऽयंतमात्मानमाचार्योऽस्त्रासद्दस्यसर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्म संस्थोऽष्टादशमेति" ह्या सुप्रसिद्ध उल्लेखात एका बाजूस तीन प्रकारची कर्तव्येही व दुसऱ्या बाजूस ब्रह्म मनुष्य ह्याना कशा प्रकारची भिन्न भिन्न फले मिळतात ह्याबद्दल वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे बृह० उप० ४-४-२१ ह्या टिप्पणी (१) वेदअध्ययन, (२) दान दान वगैरे व (३) तप अशा तीन प्रकारची कर्तव्ये करणारे लोक यांना मिळणाऱ्या फळ हून आत्मज्ञानी मनुष्याला निरा-ल्लेख फल मिळतें असें वर्णन आहे आहे.

वरील उल्लेखवरून असें दिसून येतें की, उपनिषत्काली, चतुर्धाश्रम व्यवस्थेचा विकास होत होता. प्रथम ब्रह्मचर्य व गृहस्थ असे दोनच आश्रम झाले आत, परंतु पुढे ह्यातूनच तीन आश्रम म्हणजे ब्रह्मचर्य, गार्हपत्य व वानप्रस्थ असे निघाले, व ह्या सर्वां फळांकरितां लोकांची योग्यता माननी जात झाली त्यास "अत्यश्रमो" अशी संज्ञा ये. उ. ६-२१ व वैवस्वत उ २४ यात दिली आहे.

पुढे काळांतरानें आत्मज्ञानाची थोरशी वरील तिन्ही आश्रमापेक्षा जास्त मानल्याचा परिणाम असा झाला की, एक नवीन संन्यासाश्रमच बनविण्यात आला, व अशा रीतीन वसवार अशी चतुर्धाश्रम संस्था पूर्ण झाली तरी देखील काही काळपर्यंत वानप्रस्थ व संन्यासाश्रम ह्या सगळे संपूर्ण वेद वेदला नव्हता परंतु यानंतर झालेल्या माग हूनच्या

‘जावाल’ वगैरे उपनिषदात नाहि आश्रमांचे उद्देश व वर्णने आउज्जान

(१) ब्रह्मचरिण—उपनिषदांत काही उद्देशावरून असें दिसून येतें की, ब्रह्मचर्याश्रम स्वीकारण्याची रुढि हलके हलके बनत चालली होती, परंतु तो काही अपाय घमशास्त्राचें नियम शाखा नव्हता छांदोग्य उपनिषदांत श्वेतकेतुप्रमाणे विनयावाशी विद्यार्जन करणेहि शक्य होते परंतु कधी कधी त्याच मनुष्याचें दुस्साधुत्वादि स्वीकार करावा लागे, प्रथम हातांत सविषा घेऊन “जोमि अह भवत” (वृ ८.२.७) अने शब्द उच्चारून शिष्य गुरूकडे येई, व नंतर गुरू त्याला त्याच्या मन्मासद्वल व कुलगीत वगैरेबद्दल माहिती विचारी हा ब्रह्मचर्याश्रमाचा काल १२ वर्षे व प्रसंगविशेषी कमीभास्त वर्षे असे छ उ ६.१.२ मध्ये श्वेतकेतुने आपल्या वयाच्या १२ व्या वर्षी गुरूगृही जाऊन १२ वर्षे अध्ययन केल्याचा उल्लेख आहे गुरूगृहीच्या शिष्याचें अतवारा हा सत्ता अने काहीना अशा प्रकारची आयुष्यक्रमणा करण इतके मानवे की, ते पुढे सर्व जन्मभर गुरूगृहीच वास्त करीत असत शिष्याचें अध्ययन समाप्त झाल्यावर गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यापूर्वी गृह त्याच पुढीलप्रमाणे उपदेश करी—सत्य वद । धर्मचर । स्वाध्यायान्मा प्रमद । आचार्याथ प्रिय धनमाहृत्य प्रजातत्तं मा भ्यचच्छेत्सी । इत्यादि (ते उ १.११) त्याचप्रमाण माता, पिता, आचार्य, अतिथि यांचा सन्मान राखणें, आपलें आरोग्य-धन वगैरे सभालणें, आपल्यापेक्षा भ्रष्ट दर्जाच्या लोकांचा आदर राखणें वगैरे गोष्टीबद्दल उपदेश करण्यात येत असे

(२) गार्हस्थ्य—छा उ ८.१५ यातील उल्लेखावरून काही शिष्य गुरूगृही अध्ययन संपल्यावर गृहस्थाश्रमी होऊन दुसऱ्या शिष्यांना विद्या शिकविण्याचें काम आयुष्यभर करीत असलेले दिसतात, व अशा लोकाना ब्रह्मप्रार्थनेचें फल सांगितले आहे, परंतु छात्या उलट छ उ ७.१० सारख्या उल्लेखात केवळ यज्ञ दान करणाऱ्या लोकांस चंद्रलोकांचें फळ व पुनश्च त्या जगात प्रवेश सांगितला आहे गृहस्थाचा मुख्य आवश्यक धर्म म्हणजे कुलसंस्थापना करून प्रजोत्पत्ति करणें हा सांगितला आहे काही उल्लेखांत प्रजोत्पत्तीमुळे पितरांचें ऋण फिटतें, असें वर्णन आहे, व मू उपनिषदाच्या शेवटी मनुष्याने काही विशिष्ट गुणांनी युक्त पुत्र किंवा कन्या उत्पन्न करतांना कशा प्रकारचा आहार करावा वगैरे नियम सांगितले आहेत ह्या वेळी बहुपत्नीकत्वाची चाल प्रचारात असावी व याज्ञवल्क्याच्या दोन बायकांचा तर स्पष्ट उल्लेख वृ उ ४.४.५ मध्ये आहे

(३) वा न प्र स्थ—हा व सन्यासाश्रम यामधील भेद मागाहून पडला प्रथम वानप्रस्थ स्थिति ही गार्हस्थ्यप्रमाणेच एका ‘धर्मस्थ’ म्हणजे कर्तव्यकर्माचा माग होय, असें

मानण्यात येत असे, परंतु काही कालानें गृहस्थाची कर्तव्य-कर्म यथामाग समाप्त झाल्यावर वृद्धापकाळी वानप्रस्थ व्हावयाचें अशी चाल पडली वृद्धाश्रमकोपनिषदात याज्ञवल्क्याने आपल्या मार्गी व मैत्रेयी या दोन बायकांत द्रव्याची वाटणी करून गृहस्थाश्रमाचा त्याग केल्याचें उल्लेख आहे ता आत्मस्वरूपाचें ज्ञान प्राप्त करून नवैतकीविषयित अशी परिमार्शक वृत्ति धारण करण्याकरिता होय ह्या ठिकाणी वानप्रस्थ व परिमार्शक असे निराळे भेद असल्याचें दिसत नाहीं

(४) सन्यासिन् (परिमार्शक-मिथु) सन्यास, ह्याचा मूळ अर्थ सब प्रकारच्या भाग्युत्थाचा त्याग करणें असा होता, परंतु कालांतरानें हा सन्यासाश्रम शेवटचा आश्रम झाला ह्या शेवटच्या सन्यासाश्रमाचा विकास फारच बाध्यकारक आहे कारण आत्मज्ञानानें प्राप्त होणारी स्थिति म्हणजेच सन्यास अशी जी मूलभूत कल्पना ती जाऊन पुढे आत्मज्ञानाचें तें एक आवश्यक साधनच होऊन बसलें विशेषत मागाहून तयार झालेल्या ब्रह्म, सन्यास, आरुण्य, कठप्रति, परमहंस, जावाल, आश्रम इत्यादि उपनिषदात आपणाय ह्या सन्यासाश्रमाचें नियम, त्याचें आचरण वगैरे यथास्थित विवेचन आढळतें शक्याचार्थाना प्रस्थापित केलेल्या अहिंसातील आचारमार्गाचा ह्या सन्यास मार्गावर बराच परिणाम झाला आहे

ह्या मार्गाहूनच्या उपनिषदात सन्यासाचे अनेक प्रकार वर्णन केले आहेत उदाहरणार्थ सन्यासोपनिषदात कुटी-यक, बट्टक, हंस, परमहंस, तुरीयातीत व अवधूत असे सन्यासाचे सहा प्रकार सांगितले आहेत, व ह्या प्रत्येकाचे आचारभेदहि सांगितले आहेत

[सदर्थ ग्रंथ—उपनिषदे धर्मसूत्रे, मनुस्मृति, महाभारत, अ सा आसन—मिरटिक्स, असटिक्स, अँड सेंटस ऑफ इंडिया, लंडन १९०२, ससेंच याच प्रकाशने कस्टस, कस्टस अँड सुपरस्टिशन ऑफ इंडिया लंडन १९०८, डावसन—फिलासफी ऑफ दि उपनिषद्स् (इंग्लिश-भाषांतर) १९०६ एडिबरो]

आभ्युत्थान—एक ऋषि व त्याच्या नावावरून पद ८०० ऋग्वेदाची शाखा शुद्धयजुर्वेदाच्या आरण्याकत उल्लेखित ह्या जनक राजाचा होता जो अश्वल त्याच्याशी आभ्युत्थान नावाचा सवध कदाचित् अमृ शकेल शिवाय आभ्युत्थानातील ‘अयन’ हा प्रत्यय अभिवेदायन, आलवायन, ऐतशायन, औदुचायन, कदवायन, कात्यायन, लाळायन वगैरेतील अयनप्रमाणे शाखावाचक असून तो आपल्याला उत्तरकालाकडे नेतो असें मानण्यास हरकत नाहीं कसेहि असले तरी एवढे खरे की अशा सत्तेची बनलेली नावे ब्राह्मणवाङ्मयात द्रष्टीत येत असून, ती पुढील काळाची दौतक आहेत याला दुसरा पुरावा आश्वलायन मृतांतच सांपडतो त्यात आग्नेला आश्रमथ ऋषि नवीन

कल्पकार म्हणून पाणिनिभाष्यकार धरितात तेव्हा जर आश्वलायनाचे आधाराला घेतलेले कर्मांचे अर्वाचीन मानण्यात येत होते तर आश्वलायन स्वतः त्यापेक्षा अर्वाचीन असला पाहिजे असे ठरते. आश्वलायनाने उल्लेखिलेला दुसरा एक आचार्य जो तौत्त्विक त्याला पाणिनीने प्राच्य म्हणजे पूर्वी-कडला राहणारा असे म्हटले आहे (२.४.६१)

कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणीवरील आध्यामध्ये पट्युगुहियाय म्हणतो की, शौनकाचा शिष्य आश्वलायन याने गुरूपासून सर्व विद्या शिकून एक सूत्र राविले ते शौनकाला पसंत पडून त्याने आपले सूत्र काढून टाकिले. तेव्हापासून आश्वलायनसूत्र हे ऋग्वेदसुत्र म्हणून प्रसिद्धीस आले. आश्वलायनाने तीन ग्रंथ लिहिले. एक चारा अध्यायांचे श्रौतसूत्र, चार अध्यायांचे गृह्यसूत्र व (ऐतरेयारण्याकालीन) चवथे आरण्यक. आश्वलायनाचे कल्पसूत्र शाकल व वाचस्पत्य या दोन हि शाखाकडिता असून इतर साहित्यातील ऋचाचा हि त्यात कोठे कोठे उल्लेख आढळतो. उदा० श्रौतसूत्र ६.१२) ऋग्वेदसंहितेच्या प्रस्तावनेत सायण म्हणतो की, शाकलसंहितेन येणाऱ्या ऋचाचा विनियोग आश्वलायन आपल्या सूत्रात देतो. आणि ते खरे आहे.

श्रौ त सू त्र.—या प्रमाण यज्ञातील होता नामक कृत्विजाने करावयाच्या होत्रकर्मांचे विवेचन आहे व यात ऋग्वेदातील बहुतेक ऋचांचा होत्रकर्मकडे कसकसा उपयोग करावयाचा हेहि सांगितले आहे. ऋग्वेदावरील होत्रविषय प्रतिपादन करणारे सूत्रापूर्वीचे ग्रंथ म्हणजे शाखायन व ऐतरेय ही ब्राह्मणे होत. परंतु त्यापुढील शाखायन व आश्वलायन ह्या दोनहि त्या शाखांचे सूत्रे त्या त्या ब्राह्मण प्रमाणाची कोठे कोठे विरोधी आहेत. याबद्दल ज्ञानकोश विभाग दोनमध्ये परिशिष्टात उल्लेख आहे. आश्वलायनशाखी लोक आपल्या शाखेचे ब्राह्मण ऐतरेय समजतात. परंतु ते ब्राह्मण व आश्वलायन सूत्र यांतीही काही ठिकाणी विरोध आढळ.

आश्वलायनापुढे संहिता कोणत्या स्वरूपात होत्या यावर त्याच्या ग्रंथावलीकनाने प्रकाश पडतो. त्यास साहित्य प्रतीक होत. जी ऋचा संहितेत परिचित आहे तिचे आश्वलायन प्रतीक देतो आणि जी अपरिचित ती संबंध ऋचा मांडतो, तर प्रतीकाच्या परिष्ठापनवरून पहाता आश्वलायन शाकलसंहिता जशीच्या तशीच त्याच्या पुढे होती. ऐतरेयब्राह्मणकारांपुढे मात्र आज जशी आहे तशी नव्हती.

आश्वलायन श्रौतसूत्राचे चार अध्याय असून त्याचे सहा सहा अध्यायांचे दोन भाग (पद) मानतात. पहिल्या भागात दर्शपूर्णमास, अग्न्याधान, पुनराधान, आभयण, निरनिराळ्या काम्येष्टी, चातुर्मास्ये, पशु, सोत्रामणी, अभिशेगादि सप्त सोमसंस्था यांचे होत्र दिले आहे. व दुसऱ्या भागात यज्ञाचे होत्र देऊन शेवटी गोत्रप्रवराचा संग्रह केला आहे. होत्याच्या वर्मांशिवाय होत्रक गणातील मैत्रावरुण, वरुण, रुद्रादीत्यांचे होत्र व ब्रह्मा नामक कृत्विजांचे प्रायश्चित्तादि

कर्म यात दिले आहे. या सूत्रात मुख्य विषय होत्र हा आहे तरी कोठे कोठे अथर्व कर्मांचाहि संग्रह आहे. उदाहरण—अग्निहोत्र होम. यज्ञिवाय यज्ञमानाने प्रयासाम अतिवेळी करावयाचे कर्म, कर्मवैपुण्याबद्दल निरनिराळी प्रायश्चिते, अहिताग्नीने आचारावयाचे धर्म याचाहि संग्रह कृत्विगृहिकांनी आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रातील विषयां संबंधी विवेचन ज्ञानकोश विभाग दोन (वेदविद्या) यातील परिशिष्टात आले आहे.

आसड (११२२)—भिद्रमाल (मारवाड प्रांतातील, भोनमाल) कुळातील राजकुल याचा मुलगा. याने “ विवेक भंगरी ” या नावाचा (जैन) ग्रंथ व कालिदासाच्या मेघ दूतावर एक टीका लिहिली. [आग्नेयट यादो. माबेल कॅनॉनॉलॉजी ऑफ इंडिया.]

आसंदी—(संस्थान म्हेंसूर), भिद्रा कडूर, तालुका कडूर उअ ११° ४२' व पूर. ७६° ६' हे अजमपूर स्टेशनपासून ५ मैलावर आहे. प्राचीनकाळी, गंग व होयसळ राज्यांच्या अमदानीत हे राजधानीचे ठिकाण होते, आठव्या शतकात येथे श्रीगुप्ताचा मुलगा विजयादत्त व बाराव्या आणि तेराव्या शतकात गंग घराणे राज्य करीत होते. कडूरच्या शिलालेखात (काल अदमास ११८०) आसंदिनादच्या सुभेदाराचा अंतकाळ वर्णिल आहे. [इ. गं. कृष्णस्वामी अयंगर एन्डोड इंडिया]

आसन्न—वसण्याची वस्तु किंवा प्रकार. उदाहरणार्थः—उर्ची, कंवल, तप्त, हत्ती, घोडा इत्यादि. छांपुरय संयोगाच्या प्रकारासहि आसने असे म्हणतात [“कामशास्त्र” पहा] त्याच प्रकारची योगासनेहि आहेत. [“योग” पहा] मुद्राकाळी जो तळ देतात, त्याला आसन्नच म्हणतात. जमाखर्चात खुलम रीतीने प्रकरणाचे ज्ञान व्हावे म्हणून जी सदर घडणी लिहिलीत, तिच्यातील प्रत्येक सदरास आसन्न म्हणतात. कंवलसन, कुशासन, मृगासन आणि ध्याप्रासन ही नित्य उपयोगाची आसने पूर्वीपासून परिचित आहेत. कंवलसन म्हणजे पाटरी ऊर्णा वरून ज्ञानसंघेच्या वेळी वमावयास घेतात ते. कुशासन अथवा दर्भसन म्हणजे दर्भ विणून जे आसन्न करतात ते हे सध्या अनुष्ठानाचे वेळेस वसण्यास घेतात. मृगासन म्हणजे (कृष्णांजन) ज्ञानसंघेच्या वेळेस किंवा मोक्षसाधनार्थ जे अनुष्ठान करतात त्या वेळेस मृगचर्मावर वसतात. हे आसन्न तयार करणे क्षात्र्यास प्रथमतः मृगाचे चार पायांच्या खुऱ्या व दोन शिमें चर्मास कायम रहातील, अशा रीतीने चर्म काढून त्यास स्वच्छ पायाने धुवून जमिनावर खुऱ्या मारून ताणाचे आणि हळद व तूप लावून सुकवावे. नंतर हे चर्म अडून, तरबड, घामूल, आवळी इत्यादि वृक्षांचे सालाच्या काळ्यात सुटवून काही वेळ राहू यावे नंतर बाहेर काढून सुकण्यावर त्यास तुपाची किंवा तेलची मवारी देऊन काही दिवस ठेवावे म्हणजे तयार होतं, ह्या रगाच्या योगाने आसनास दुर्गंध न येता मृद

राहते. व्याघ्रासन हे मारण, मारण, उचाटन इत्यादि कर्मांचे अनुष्ठान करण्याचे वेळी उपयोगांत आणले जात असे व्याघ्राच्या चारही पायांची नखे चमास कायम ठेवून चर्म काढावे आणि गुंठासनाप्रमाणे रंगवून तयार करावे. या व्याघ्रासनाम कडासनाह् म्हणतात.

बसण्याची पद्धत या दृष्टीने आसन याचा अर्थ पेंता नित्य परिचित आसने म्हणजे वीरासन, कुकुटासन, पद्मासन सिंहासन ही होत वीरामन म्हणजे वीराचे आसन. उभे पाऊल जमिनीवर ठेवून हाव्या पायाची बोटे व गुठ्या जमिनीवर ठेवून त्यावर सर्व शरीर तोंडाचे आणि छाती पुढे काढून केवळ शिर्यांच्या आविर्भावा दाराविणे. कुकुटासन याचा अर्थ कुकुटासारखे आसन. दोनही पावले जमिनीवर ठेवून गुठ्ये उभे करावे आणि सर्व शरीराचा तोंड पायावर ठेवून उकडिचे बसावे यास कुकुटासन म्हणतात. असे आसन भोजन करतेंसमयी असावे अशी शास्त्रज्ञा आहे. भोजनसमयी असे बसले असता मिन भोजन होते म्हणून किंवा पाठ नसली म्हणून हा नियम पातला असया.

पद्मासन म्हणजे कमलाकार बसणे. प्रथम डावे पाऊल उजव्या मांडीवर ठेवून उभे पाऊल हाव्या मांडीवर ठेवावे ते असे की, डावे पायाच्या पोटीवर उभे पायाची पोटी येईल, अशा रीतीने मांडी घालून बसणे, त्याला पद्मासन असे म्हणतात सिंहासन (सिंहासारखे बसणे) सुरमाच्या करून दोनही बाजूम दोनही तळहात ठेवून बसणे. हे आसन योगासनांतील आहे (विद्याकल्पतरु) पा. गो. बाळ समाधिभाष्य आसस—(आधुनिक बेहराम), हे द्रोभाडचे प्राचीन ग्रीक शहर अड्रिपिटयन आसातावर आहे. त्याच्या समोरच सेसर्वेस आहे. या लेमर्वेसमधील एका शहरातून—मेथिन्मातून—इ.स. पूर्वी १००० ९०० या सुमारास आससचे संस्थापक झाले असावे. जवळपास ५० मैलात आसस हेच व्यापारी बंदर आहे. निर्गत व्यापाराचे केंद्र असे. हे शहर कर्माकमाने छोडियन, इराणी, परगासमवे रागे, व ओटोमन तुर्क यांच्या हाती गेले. इराणी युद्धापासून इ. स. ३५० पर्यंत आसस हे थोडे बहुत स्वतंत्र होते. इ. स. पूर्वी ३४८ ते ३४५ च्या सुमारास अरिस्टाटल हा तीन वर्षेपर्यंत हरमियस बरोबर आसस येथे राहिला. बेहराम या तुर्की नावा खाली आसम अधापी दक्षिण द्रोभाडचे व्यापारी बंदर आहे. (विद्यानिका)

आसाम, (हिंदुस्थानातील एक प्रात) मर्यादा —हा प्रात बंगालच्या ईशान्य सरहद्दीला लागलेला असून हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवरील प्रातांपैकी एक आहे. उ. अ. २२° १९' ते २८° १६', व प. रे. ८९° ४२' ते ९७° १२' या मध्ये हा प्रात वसलेला आहे. त्याच्या उत्तरेस हिमालय पर्वताचा पूर्वभाग, ईशान्येस मित्रमी नावाच्या टेकड्या; पूर्वेस ब्रह्मदेशाची सरहद्द; दक्षिणेस चीन टेकड्या, चिन्यागांचा डोंग राळ प्रदेश व टिपरा नांवाचे संस्थान आणि पश्चिमेस

टिपरा, मैमनसिंग व रंगपूर हे बंगाल मधील जिल्हे, कुचबिहारचे संस्थान व जलपैगुरी जिल्हा हे आहेत. मणिपूर संस्थानासुद्धा या प्रांताचे क्षेत्रफळ ६१८२ चौ. मैल आहे

आसाम हे नाव 'असम' ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाले असावे असे म्हणतात. ज्यांना ह्या आहोम लोक असे म्हणतात व ज्यांचे एके काळी नांव शान असे होते त्या लोकांनी आसाम किंवा आसाम हे स्वतःचे नांव या प्रांतास दिले असावे असे कोही लोकांचे मत आहे आसामी भाषेत 'स' बद्दल 'ह' येतो, व त्याप्रमाणे 'आहोम' या शब्दात तो झालेला आहे, परंतु 'आसाम' या शब्दात तो विशेष कारण नमती तसाच कायम राहिला आहे. वरील व्युत्पत्ति स्वीकारणे जर्रा धाड्याचे आहे.

स्वा भा वि क व र्ण न — ह्या प्रांताचे स्वाभाविक तीन भाग आहेत. सुरमा अथवा बराक नदीचे खोरे, ब्रह्मपुत्रा नदीचे खोरे किंवा आसाम खुद्द आणि मधला डोंगराळ प्रदेश. मणिपूरचे संस्थान काचाराच्या पूर्वेस आहे. व दक्षिणेस छसाई नावाचे लोक रहात असलेल्या टेकड्या आहेत. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या खोऱ्यात पाटाच्या पाण्यावर भाताची लागवड केलेली आहे युरोपियन लोकांनी चहाचीही लागवड पुष्कळ ठिकाणी केली आहे

या प्रांतात पूर्वपश्चिम एक डोंगराची रांग गेली असून नाफेर हे तिचे पश्चिम टोंक ४६०० फूट उंच आहे. पूर्वेकडील बहुतेक भाग ह्यापेक्षा उंच असून शिलांग हे सर्वांत उंच शिखर ६४५० फूट उंच आहे

सुरमा व ब्रह्मपुत्रा या दोनही नद्यांच्या खोऱ्यात दलदलीची जागा फार असून, सिलहटचा पश्चिम भाग पावसाळ्यात बहुतेक पाण्याने आच्छादित असतो मणिपूर संस्थानात लोकट्याक नावाचे एक सरोवर आहे. ब्रह्मपुत्रा व सुवनसिरी ह्या नद्यांच्या योगाने झालेले माजुली हे पेट ४८५ चौरस मैल आहे.

आसामच्या डोंगरात गारगोटी, चुनखंडी व मंगूर वगैरे खनिज पदार्थ सापडतात. येथील खोऱ्यात जंगल पुष्कळ असून, खजूर, बाभू, केळी, बगेरची झाडे आहेत. येथील मुख्य रानटी पशु म्हणजे म्हणजे हत्ती, गेंडे, बाघ, चित्ते, अस्वले, रानटी कुत्रे, हरणे, रेंडे आणि गवे हे होत. मुबलक पाणी, मोठमोठी जंगले आणि डोंगराच्या रागा या सर्वांमुळे येथील हवा थंड असून सर्द आहे मार्च व मे यांच्या दरम्यान येथे पुष्कळ पाऊस पडतो. हिवाळा व पावसाळा असे दोनच ऋतू येथे आहेत. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंत हवा थंड असते. शिलांगच्या पठारावर उष्णतामान ८० ° पेक्षा कधीही वाढून नसते व हिवाळ्यात तर रात्री लहान तळ्यांचे पाणी गोठते

आसामात पाऊस पुष्कळ पडतो पण तो सर्व ठिकाणी सारखा पडत नाही. जेरांगुमी येथे पाऊस ४

पडतो पण १८६१ मध्ये १०५ इंच पाऊस पडला. त्यापैकी ५०३ इंच जून आणि जुलै या दोन महिन्यात पडला होता. कामरूप, नौगांव व दरंग या मिल्खात वार्षिक पाऊस ७१ ते ७७ इंच पडतो व कापिलीच्या दक्षिण लॅंडा येथे ४३ इंचा-पेक्षाही कमी पडतो. पाण्याच्या वमतरतेपेक्षा पाणी जास्त आहत्यामुळे येथील लोकांचे पार सुकमान होतं १८८१ साली नयांना एवढे प्रचंड पूर आले व त्यामुळे इतकी नासाडी झाली की सरकारने प्रयत्न केले असताही दुष्काळात सुमारे एक तृतीयांश लोक परग पारले ह्या पुरा-मुळेच सुकुलमान लोकाना ह्या प्रांतावर स्वाभ्या करिताना पार अडथळे येत असत ज्या थोड्या ठिकाणी प्रवृत्त्या नदींचे पात्र खोल असल्यामुळे पाणी काटावर जाऊ शकत नाही. अशी ठिकाणे सोडून गादीच्या भागात काटावरचा बराच मोठा प्रदेश पावसाळ्यामध्ये शेतहोला निरुपयोगी असतो.

आसाममध्ये धरणीकंप वारंवार होतात इ स १६०७ मध्ये एक टेठडी कुदरु गडप झाली. १८३७ मध्ये म्या कोंश याने असे लिहून ठेविले आहे, की सुमारे १० वर्षांपूर्वी गोलपाज्यामबळील एक मधेय गाव नाहीशा होऊन त्या ठिकाणी पाण्याचे एक लहानने तळें तयार झाले धरणीकंपाचा सर्वांत मोठा धडा १८९७ साली जूनच्या १२व्या तारखेस बसला शिलगामचे स्थान जमीनदोस्त झाले, व बायकासुलाम पावसाळ्याने किरकडे दिवस तैतू राहुल्या किंवा सोपड्या यामध्ये काढावे लागले. मोहूर्तीआणि मिल हट येथील बहुतेक सर्व दगडी इमारती मोडून गेल्या; १५४३ लोक मरण पावले रस्ते व पूल यांची नावाडी झाली, व ३७ लक्ष रुपये खर्चूनही सरकारला सर्व काम पूर्ववत करता आली नाहीत.

इ ति हा स.—सुरमा नदीच्या खोऱ्यात बाही द्रविड वंशाचे लोक आहेत; पण आसामचे बरेच रहिवासी पाषाण चीन मधून आलेल्या मंगोलियन वंशाचे आहेत. आसामचा उल्लेख पुराणात आढळतो, व महाभारत आलेली काही ठिकाणे आसामात आहेत गाहतीमवळ कामाह्य वा गावी अशेलेले शक्तीचे देवालय पुष्कळ दिवसांपासून प्रसिद्ध आहे. कालिकापुराण व योगीनितंत्र या पुस्तकात दानव व असुर ही पदवी धारण करणाऱ्या राजांची नावे दिली आहेत. यापैकी नरक हा प्रख्यात होता. त्याने 'प्राप जयेंतिप पुर' म्हणजे हल्लीचे मोहूर्ती हें गाव स्थापन केलें तो श्रीकृष्णाने मारला गेला. त्याचा मुलगा अगदत्त हा दुर्गोपनाथा धनुष्याची हाता.त्याने चीन व किरातांचे गैन्य आपविले होते. अर्जुनाने त्याचा पराभव करून वृक्षेनावर त्यास मारिले. रघुवंशात कामरूपचा उल्लेख आलेला आहे (४, ८३-८४; ७ १) रघुपानास कामरूपाच्या राजाने हत्ती दिले त्यावरून प्राचीन काळी हा प्रांत हत्तीविदर्भा प्रसिद्ध गेला असे दिसते.

चिनी प्रवाशी ह्युएनसांग हा इ. स. ६४० मध्ये हिंदु-स्थानांत आल्यापासून विश्वसनीय इतिहास मिळण्यास प्रारंभ होतो त्यावेळी मगदत्ताचा वंशज कुमार भास्करवर्मा हा राजा राज्य करीत होता. पुढे दोन शतकेपेथत हें ब्राह्मणी राज्य चालू होते (मध्ययुगीन भारत १). ह्युएनसांग गेल्यानंतर हा देश मूळच्या राहिवशांच्या हातात गेला त्यांनी हिंदुधर्म स्वीकारला होता. प्रलंब नावाच्या पुरुषाने त्या सर्वांचा नाश करून आपले राज्य स्थापन केलें त्याचे वंशज शिवोपासक होते हाशेश्वर ही त्यांची राजधानी होती, पण ते स्वतःच प्रामुख्योत्तिपपुरचे राजे म्हणवून घेत. अकराव्या शतकाच्या आरंभी त्याच्या मागून सुदूर घराणे गादीवर आले. त्यापैकी तिमरा राजा रुतपाल याने 'पृथ्वी देवालयानी व आकाश यज्ञातील धुराने आच्छादन टाकिले' असा उल्लेख आहे ताच्याच्या खाणीपासून खाला पुष्कळ संपत्ति मिळाली; त्याने जयस्तीर्भ बांधिले व नवी राजधानी स्थापन केली, त्याच्या मागून सेन व पाल ही घराणी होऊन गेली.

पंधराव्या शतकात खेन नावाचे घराणे आसामचा खालचा भाग व बंगाल जवळचा भाग यावर राज्य करीत होते. त्यांच्यापैकी तिमरा जो नीलावर याचा हुसेन शहा नामक बंगालच्या मुसलमान राजाने १४९८ पराभव करून त्याची राजधानी कामतपूर ही घेतली.

पुढे विमलसिंहाने कोचचे राज्य स्थापिले. त्याचा मुलगा नरनारायण याने आपले राज्य बरेच वाढविले मानार गावचा परदार इमाच्यान याने त्याचा पराभव केला. पुढे त्याचा मुलगा लक्ष्मीनारायण हा गादीवर आला. पूर्वेकडील रघु राजाचा मुलगा परिक्षित याशी त्याचे वैर वृद्धवयसामुळे त्याने मुसलमान राजांची मदत मागितली परिक्षित राजाने काही वेळ ठिकाव धरला, पण मुसलमानांनी खाला कैद करून दिलेले नेले. त्याचा माऊ बळिनारायण हा आहोम राजा प्रतापसिंग याकडे पळून गेला प्रतापसिंगाने मुसलमानाचा पराभव करून त्यास गादीवर बसविले पण इ. स. १६३७ त मुसलमानांनी पुन्हा खाला करून खाला ठार मारिले व आहोम लोकांना कामरूपाच्या बाहेर धाडविले पुढे त्यांच्यामध्ये तह होऊन बरनाबो ही दोघामधील दर ठरली.

इ. स. १६५८ त बहादुराण आझारी पडला, व गादी मधेपागे बखेडे घुसू शाले त्या वेळी कोंचराजा प्राणनारायण याने मुसलमानांनी गत्ता झुगारून दिली. आहोमराजा जय-वर्धमिंग याने प्राणनाथाला मंगोशच्या पलीकडे धाडवून मधेय ब्रह्मपुत्रा थोरें आपल्या ताऱ्यात घेतले

बंगालमधील बरोटे शांत झाल्यावर, डाक्याचा मुर्गदार, मीर सुमल, याने मोठ्या गैन्यासह आहोम लोकांवर चाल करून त्याने राजधानीचे शहर सगोत्र गांठेल, पण पाव-याला कोराचा घुसू शाच्यामुळे त्याचे व त्याच्या गैन्याचे पार हात आले; व बंगालही तह करून त्याला हाक्यात

परत जावे लागले. आहोम लोकांनी गेल्या मुख्य लवकरच परत मिळविला आहोम लोकांत पुढे अंतःकलह उद्भवले. त्याचा फायदा घेऊन मुसलमानांनी गोहती कायदा केले. पण इ. स. १६८१ त गदाधरसिंगाने त्याचा पराभव करून त्यांना कायमचे घालवून दिले.

गदाधरसिंगानेच रुद्रसिंग यादीवर बसला युमुलमानाच्या स्वारीची भीति न उरल्यामुळे त्याने आपले राज्य गाढविष्णास घुमतात केली काचरी लोकांपासून त्याने नौगागाचा दक्षिण भाग घेतला काचरच्या मैदानातील प्रदेशावर वस्ती करण्याचा राजाचा विचार होता, परंतु पावसाळ्यात रोगरोंड्यामुळे त्याच्या सैन्याचे फार तुकड्यांत झाल्यामुळे त्याला तो विचार रद्दित करावा लागला मध्यतरी काचरच्या राजाने अँटियापूरच्या रामसिंगाची मदत मागितली होती. पण आहोम लोक परतल्यामुळे त्याची मदत घेण्याची शक्यता नसत आनंद्यकना चांगली नाही; म्हणून रामसिंगाने विश्रामपाताने त्याचा देश काबीज केला व त्यालाहि पकडले तांत्रध्वजाने आहोम राजाला मदत करण्याबद्दल विनंती केली, त्याचर रुद्रसिंगाने, सैन्याची एक तुकडी काचरकडून व दुसरी अँटिया टेक्जापसून, अशा दोन तुकड्या अँटिया पूर्वर पाठविल्या व रामसिंगाचा पराभव केला.

रामसिंगाच्या राज्यात आहोम लोकांचा धर्म बंद होऊन हिंदु धर्म प्रचारात आला. त्याचा मुलगा विजयसिंग हा शाक होता त्याच्या बायकोने एका वैष्णवधर्मी शूद्र महंताच्या कपाळाला दुर्गादेवीची बळी दिलेल्या एका पशूचे रक्त फासून त्याचा अपमान केला प्रजेनेहि राजाचे अनुकरण करून हिंदुधर्माची स्वीकारला पण यामुळे राज्यातील स्वाभिमानादि गुण कमी होऊन अंतःकलह सुरू झाले, व त्याची सत्ता कमी होऊन लागली ते वैष्णवांचा उदय करून त्यामुळे शेवटी १७८६ म मोआरिया जातीने बंड उभारून आहोम राजा गौरीनाथ याचा पराभव केला व त्यास पकडून लाविले.

गौरीनाथाने इंग्रजांची मदत मागितल्यावरून, लॉर्ड कॉर्नोवॉलीस याने इ. स. १७९० त कॅप्टन वेल्स यास त्याच्या मदतीकरिता पाठविले. कॅप्टन वेल्स याने गौरीनाथाच्या सर्व शत्रूंचा पराभव करून राज्यामध्ये सुखवस्था आणली, व तो तेथेच १७९४ पर्यंत राहिला, पण सर जॉन डोअर याने त्याला परत पोलाविस्यामुळे राज्यात पुन्हा वसलेले मुक्त झाले.

इ. स. १८१० त ब्रह्मकांत राजा यादीवर होता. गोहतीच्या सुभेदारावर त्याची इतरांनी हल्ल्यामुळे तो सुभेदार बंगाल्यात इंग्रजांची मदत मागण्याकरिता पकडून गेला पण इंग्रजांची मदत न मिळाल्यामुळे त्याने ब्रह्म राजाची मदत मागितली ब्रह्म राजाने त्याला मदत करून पुन्हा यादीवर बसविले पण त्याचे सैन्य परत जाताच त्या सुभेदाराचा खून झाला, व ब्रह्मकांताला पदच्युत करण्यात आले ब्रह्म

लोकांनी पुन्हा येऊन ब्रह्मकांताला यादीवर बसविले, पण या वेळी परतच जाता त्यांनी आसामांत कायमचे ठाणे दिले.

आहोम सत्ता याप्रमाणे कमी होत गेल्यामुळे त्याचा काचरी राजावरील दाब कमी झाला, पण त्यांनी मणिपुरी लोक बरेच शत्रू उभारून झाले इ. स. १८२४ त ब्रह्म लोकांनी काचरी व अँटिया यावर स्वारी केल्यामुळे, इंग्रजांनी ३००० सैन्य काचर लोकांच्या मदतीस पाठविले पावसाळ्यात ब्रिटिशांना गोहतीपर्यंत हल्ले लागले, पण पावसाळ्या संपल्यावर त्यांनी बडोई करून ब्रह्म लोकांम घातावाहेर हुसकून लाविले.

सन १८२९ सालच्या यादवाचे येथीत तहान्दारी ब्रह्म लोकांनी आसाम प्रांत ईस्टइंडिया कंपनीस दिला त्या प्रांताचा राज्यकारभार पहाण्याकरिता, रंगपूरचा कमिशनर स्कॉट यास नेमण्यात आले मोआमारी लोकांना त्याचा मुख्य बोर सेनापति याच्या हाताचाली स्वतंत्र ठेवण्यात आले सादिया-खोबा येथील याने आहोम राजाने राज्य घेतले होते, ते त्याच्याकडेच ठेवून त्याला कंपनी सरकारचा मांडलिक ठेवण्यात आले व याकांचा पश्चिमपूरचा प्रदेश पुरंदरीपणाकडे देण्यात आला पण ही व्यवस्था फार दिवस टिकली नाही. पुरंदरचा राज्यकारभार नीट पहाता येईना म्हणून त्याच राज्य १८३८ त खालसा करण्यात आले सादिया खोबा येथील यास त्याच्या जागेवरून दूर करून, खामती सरदाराकडे सर्व अंत्यव्यवस्था सोंपविण्यात आली, पण त्यांनी शिवदीवर हल करून कर्नल व्हाइट यास मारिले म्हणून त्यांना नदोच्या पलीकडे हल्ला करून त्यांची सत्ता मोडली गेली सन १८४१ त बोर सेनापति मरण पावला, व त्याच्या मुलाला इंग्रजांच्या अटी मान्य न झाल्यामुळे त्याचे राज्यहि खालसा झाले.

काचरमध्ये मूळच्या राजाला कंपनीने पुन्हा यादीवर बसविले, पण त्याला राज्याचा बराच भाग पुझाराम नावाच्या बंडखोराने घाता लागला त्या राजाचा १८३० मध्ये खून झाला, व त्याला कोणी वारस नसल्यामुळे त्याचे राज्य कंपनीच्या मुलुखाला जोडले गेले इ. स. १८५० त तुळ्यरामच्या झरणावेतल त्याचे राज्य त्याच्या मुलाला चलाविले गेले, म्हणून तेथे कितीतरी अपत्या टाक्यात घेतले, अँटियाच्या राज्यात ब्रिटिश प्रजाप्रजाचे काही देवीला बळी दिल्यामुळे तेथील राजाने काहून उभारण्यात आले ब्रिटिश प्रजाप्रजाचे संरक्षण करण्याकरिता नागा डोंगर टक्कळ घेण्यात आले गारो डोंगर १८६१ त, व लुगाई डोंगर १८६० त, इंग्रजांनी आपल्या राज्यास जोडले.

गाढावेल्या तहान्दारी, ब्रह्म राजाने गंभीरीमंगला मणिपूरच्या यादीवर पुन्हा बसविले ब्रिटिशसंरक्षक त्याच्या राज्यांत विशेष कारणाशिवाय दबावठेवळ करीत नसे. परंतु सन १८९० त तेथील लोकांनी राजाविरोध बंद

ब्रिटिशांनी त्या राजवंशातला दुसरा राजा गादीवर बसवून तेथें आपला पोलिटिकल एजंट ठेविला.

आसामात पुराणवस्तूंचे अवशेष फारसे नाहीत. सिलहट येथील शहाजालच्या घट्टरावावर बांधलेली मशीद अद्याप चांगल्या स्थितीत आहे.

गोहती जवळचें कामाट्या देवीचें देवालय व हाजी येथील ह्यप्रिय महादेवाचें देवालय ह्या प्रख्यात आहेत. शिवसागर-मध्ये पुष्कळ देवालये असून बहुतेक तळ्याच्या काठावर आहेत. सर्वांत मोठें तळें ११४ एकराचें आहे गरगांव जवळ, नाझीर या आहोम राजधानीचे अवशेष आहेत बरे-लीच्या खिडीत भालुकार्या येथें जुन्या फिड्याचे अवशेष आहेत, त्यावरून देशी राजांनी आपलें राज्य हिमालयापर्यंत वाढविलें होतें असे दिसतें. तेराव्या शतकात अरिमात राजानें कामरूपमध्ये बांधलेला वैदरगड फिडा, त्याच्या मुलानें नीगागमध्ये बांधलेला फिडा, त्याचप्रमाणें प्रतापगड येथील मातीची गढावना कामें ह्या महत्त्वाची आहेत.

औ र ग जे व का ली न आ सा मी लो क.—अलम-गौरनाम्हांत याचे वर्णन पुढीलप्रमाणें आढळतें आसामी लोकांच्या आलीरीती मामान्यकरून गोंयठळ आहेत त्यांच्यात धार्मिक बंधने नाहीत ते पूर्ण चैनी आहेत ते सर्व प्रकारचें मांस खातात, परंतु ते नरमास भक्षक नाहीत त्यांना तुपाचा वास देखील आवडत नाही त्यांच्यात पकदा-पद्धति नाही. बहुपत्नीत्व कायदेशीर आहे असें मानिलें जातें. व्यापार व विनियम यांच्या योगानें सियाचे सौदे सर्व माघारण आहेत. पुरुष मिमा, डोंक व दाढी यांचे केंस साफ काढून टाकितात.

आसामाची प्रात प्रात बापा बगालच्या आपेहून भिन्न आहे. स्तार्थूची शास्त्रे, उडटपणा, सौर्ध, पोटपणा हे गुण आसामी लोकांना प्रातल्याबरोबर आढळून येतात. त्यांच्या काहीं संवयी जंगल प्राण्यांच्या संवयींशी सदृश आहेत ते लडाऊ, कसून काम करणारे, धूर्त, व तंटेखोर आहेत. सहानुभूति, खरेपणा, मायाळूपणा, लजा व सभ्यता (दाक्षिण्य) हे गुण त्यांच्या स्वभावात नाहीत. तराचें मुंडांम, कमरेभोंवतीं एक कपडा, व खाद्यावरील एक कपडा एवढाच त्यांचा पोशाख असतो. ते जोडे धाळीत नाहींत. करणाचे दावजे व देवळें याखेरीज सुतार काम कोठेहि आढळून येत नाही. घरे लाकूट, बाबू व गवत यांची नेहमी करितात. अधिपति व उमराव वर्ग पालखीत जातात व वरच्या दर्जाचे डोलीत जातात. घोडे, सेंट व गाढव मुळीच भाडवून येत नाहीत. पोण्याची खाना फार भीति वाटते.

आसामच्या दोन प्राचीन राष्ट्रजाती (१) आसामी व (२) कुलानी ह्या आहेत. दुसऱ्या जातीला मन्माने होतात. पंतु क्षात्रेज, काटफणा व शारीरिक सहनशीलता ह्या गोष्टी पद्धित्या जातीचे लोक अधिपतीच्या बाब्याचें रक्षण करितात त्यांनीं शास्त्रे.—तरवार, डाल, बंडू, गजुवबाण,

माला, व चाबुच्या काट्या ह्या आहेत. बंदुका व रामचंगी (मोठ्या बंदुका) किल्ल्यावर व नावांवर चढवितात.

अधिपती व मोठे अधिकारी यांना जमनीखालच्या कमानीत पुरतात व त्यांच्याबरोबर सर्व जकरीच्या वस्तू—सचेतन व अचेतन देखील—पुरत्या जातात. नंतर त्या कमानीचें तोंड तुळ्या व लांकडाच्या फळ्यांनी पक्कें (छिद्र राहून न देतां) बंद करून टाकितात तेथें पुरलेल्या वस्तूंचा उपयोग मृताचा आत्मा घेतो असा या लोकात समज आहे.

ब्रह्मपुत्रमुळें पडलेल्या दोन भागांपैकी दक्षिणमोल जास्त दुर्गम असल्यामुळे अधिपतीची राजधानी तेथें असते. उत्तर मोल्यतले लोक सुहट, बाब्याचे निरोगी व गौरवर्णाचे आहेत.

करगाव येथें रामवाडा आहे प्रत्येक घराजवळ एक जगीचा व लगतच एक शेत आहे. म्हणून हें शहर बरेच विस्तृत झालें आहे. विध्यची पांजे फक्त बाजारात येतात. राजवाद्याभोंवतीं उंच केलेला वडुळाकार पायरस्ता आहे. अधिपतीच्या मिरवणुकीच्या प्रसंगी पदचम व ह्वाज ह्यांवर गायन करितात हल्लीच्या अधिपतीचें नांव जयध्वजसिंग आहे. " [ई. अ. पु. ६ मध्ये बाबू रामप्रसाद यानी उदय-पूर दरबाराचे कवि कविराज रयामलदास यांच्या प्रबंधाचा अनुवाद केलेला आहे].

लो क सं ख्या.—मणिपूर संस्थानासुद्धा आसामाची लोकसंख्या १९२१मध्ये पाऊण कोटीवर म्हणजे ७६०६२३० होती. बहुतेक लोक खेळात रदातात. सिलहट, गोहती, डिब्रुगड, सिलचर, बारपेटा आणि शिलोंग ह्यां माठीं गावें होत. शिलोंग हें राजधानीचें ठिकाण आहे. मणिपूरची राजधानी ईंक्ल आहे.

या प्राताची पहिली खानेसुमारी १८७२ न झाली. तेव्हा लोकसंख्या ४१,५०,७६९ होती. यामध्ये मणिपूरची व सुशाई बोंगरवस्तीची लोकसंख्या भरली नव्हती. १८९७ त रोमराई फार झाली. काही ठिकाणी काळा आजार पुरू होता त्यामुळे ह्या प्राताची लोकसंख्या स. ९५ ते ३० कमी झाली होती. पण चढाच्या मळ्यावर काम करण्याकरिता दुसऱ्या प्रातातून मजर लोक आणिल्यामुळे लोकसंख्या पुनः वाढली.

पुरुषापेक्षा स्त्रियांची संख्या कमी असल्याचें प्रत्येक खाने-सुमारांत दिसून आलें आहे. बाहेरून आणलेल्या मजर लोकांत पुरुषच जास्त असतात हे काहीं अंशी याचें कारण आहे.

आ सा मा ती ल का ह्यो लो का च्या ल म री ती —आसाम प्रातातील काहीं लोकांत बघावरपक्षांनी एकमेकांस पानगुपारी दिली म्हणजे लमविधि आडोपती. कियेक जातीत उमयपक्षांची एक लटकरी लढाई होऊन तांत वर-पक्षाची ठरीव गरची होते. नंतर वरपक्षाकडून बघाच्या

बापाची संभावना होऊन लग्नसमारंभ संपतो. सैताळ पर-
गण्यांतील लोकांत सोळा वर्षांच्या आतील मुलांची आणि
पंधरा वर्षांच्या आतील मुलींची लग्ने करीत नाहात वयांत
आलेली मुले व मुली एकमेकांत निःशोकपणे मिगळतात व
रम्यांस आपल्या इच्छेसुद्धा आपापसांत जम्याचे सोबती व
सोबतीणी पसंत करून पेथ्यांचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. तथापि
आर्थापा अपवा पालक यांनी मुलांना नवरी पाहून देणे, हे
अधिक चांगले, असे समजतात. वरपक्षाकडून वधूच्या
पित्यास अथवा पालकास मुलीबद्दल पाच रुपये देण्यांत
येतात. वराने वधूच्या कपाळाी खेंदूर लावून वधूवर एका
पात्रात जेवली म्हणजे लग्नविधि संपला. (असोनी " लग्न-
विधि व सोहाळे "))

सुरमा नदीचे खोरे व गोलपाळा येथील हिंदू व मुसल-
मान लोकांत बालविवाह प्रचलित आहे; पण खुद्द आसामात
ब्राह्मण व गणक या जातींशिवाय इतर जातीत मुल्यचा विवाह
तो वयांत येईपर्यंत करीत नाहोत. लग्न होण्यापूर्वी आवर्द
आपल्या सासऱ्याच्या घरी काम करण्याकरिता रहातो. या
अवधीत त्याला आपल्या भावी परीक्षाी संबंध देवण्यासहि
मुभा असते. लग्नापूर्वी गरीदर रहाणे हे इकडे लज्जास्पद
मानित नाहोत; परंतु बापाच्या घरी प्रसूत होऊन तिला
खिरीत मूल होता कामा नये, म्हणून सातत्या मरिण्यांत गर्भ-
पात करवितात. पुढ्याच्या विवाहाची वयोमर्यादा त्यांना
द्याव्या लागणाऱ्या मुलीच्या किंमतीवर अवलंबून असते.
खात्री आतांत क्षुद्रक कारणावरून काही मोडून देता येते.
एकापेक्षा जास्त कामका एकाचवेळी करण्याचा प्रघात येथे
नाही.

आसामातील हें. ४८ लोक बंगाली भाषा बोलतात व शे.
२१ लोक आसामी बोलतात. दुसऱ्या म्हात्त्याच्या भाषा
म्हटल्या म्हणजे बोडी, खासी, नागा, गारो, मणिपुरी वगैरे
होत. हिंदुस्थानी, मुंडारी, उरिया ह्या भाषाहि बोलतात.

आसामी वाङ्मय—व्यावरणदृष्ट्या आसामी भाषेचा
बिहारी भाषेशी फार निकट संबंध आहे. तितका तिचा बंगाली
भाषेशी संबंध नाही. आसामी भाषा ही अगदी स्वतंत्र भाषा
आहे. इ. स. १८००त आसामचे वाङ्मय बंगालच्या वाङ्मया-
पेक्षा जास्त विस्तृत व विविध प्रकारचे होते. (आसाम—इंग्रजी
पुस्तक अमेरिकन वाणिज्य मिशन प्रेस, १८५५) रामसरस्वती व
थी. होंकर (शंकर) यांनी आसामी भाषेत महाभारत व
रामायण यांचे भाषांतर केलेले आहे. श्रीभागवत व भग-
वद्गीता ह्यांचेहि भाषांतर झालेले आहे धर्म, वैद्यक, इति-
हास, नाटक व दुसऱ्या विषयावरील संस्कृत ग्रंथांची केवळ
आसामी भाषेत भाषांतरे झाली आहेत असेच नव्हे तर प्रत्यक्ष
भूत स्वतंत्र ऐतिहासिक ग्रंथरचना देखील त्या भाषेत झालेली
आहे. त्या ग्रंथसमूहाला युरोपी असे म्हणतात व हिन्दी
भाषाच्या तेराव्या शकापासून हा ग्रंथसमूह संपन्न होत आहे.

इतिहास.—इतिहासाशिवाय वाङ्मयाच्या दुसऱ्या
कोणत्याहि शाखेत आसामी लोकांचे यत्न जास्त फलदायक
झाले नाहीं. इतिहास हा शिक्षणाचा एक आवश्यक भाग
आहे असे ह्या लोकांचे मत आहे. इतिहास विषयाची माहिती
आसामी लोकांस आराकानी व ब्रह्मी लोकांप्रमाणेच होती.

वैद्यकशास्त्र.—वैद्यशास्त्राचे ज्ञान प्रत्येक व्यक्तीला आव-
श्यक आहे, असे मत आसाम्यांमुळे वैद्यशास्त्रावरील ग्रंथांचा
भरणा फार मोठा आहे.

नाटकः—होंकर, भाषण वगैरेंनी महाभारत, रामायण
व भागवत यांतील कथावर लिहिलेली नाटक फार
लोकप्रिय आहेत.

गणित.—यकुलकेंड यांनी पद्यात्मक ग्रंथ लिहिला व
लोलावतीचे भाषांतर केले.

कोशः—अदुर्गमचा कोश प्रसिद्ध आहे. याशिवाय शिक्षण
विषयक व द्वाितीधर्मशास्त्रविषयक पुष्कळ पुस्तके झाली
आहेत. मद्राी युद्धामध्ये व मद्रकर्मकात पुष्कळ ऐतिहासिक ग्रंथ
नास पावले. तथापि शिक्षक असलेल्या ग्रंथावरून ठरते की,
आसामी ही एक केवळ प्रातभाषा नसून स्वतंत्र भाषा आहे
व त्या भाषेतले वाङ्मय अगदी स्वतंत्र आहे (इ.अ. ५५).

येथील मूळचे रहिवासी इंडोचिनी जातीच्या वंशाचे होते. स्वा-
बेळी आसामच्या क्षेत्रात पश्चिमेकडील हिंदुलोक येऊन राहिले
होते. नंतर बोडोवंशातले सुटिया, दंडाचे मासक झाले व
मागून आहोम झाले. हे मूळचे ज्ञान जाताने असून तेराव्या
शतकात पोब राज्यतून निघाले आणि त्यांनी सर्व आसाम
वाबीर केला व देशभर पसरले. इ.स. १५ व्या शकापासून काम
करण्याकरिता बाहेरून पुष्कळ मजूर लोक आसाम्यांमुळे लोक-
संख्येत त्यांचे प्रमाण बरेच आढे. निरनिराळ्या वंशांच्या

म्हणतात, ते आपल्या शिष्यवर्गासह मठामध्ये रहातात. धार्मिक व सामाजिक बाबतीत याचा अधिकार मोठा असतो. ते बहुतकरून ब्राह्मणपैकी असतात; पण लहान मठामध्ये कलित किंवा कायस्थ गोसावीही लागू शकतो. गोसावी व त्याचे शिष्य याचा योगक्षेम चालण्यावरिता सरकारातून खाना मोफत घ्याव्याची जमीन दिलेली असते. व विष्केक वेळी अशी जमीन हजारो एकरहि असू शकते. शंकरदेव या कायस्थाने काढलेला महापुरप ह्या हिल्सवाचा एक पंथ आसामाच्या खोऱ्यात आहे. त्याचे अनुयायी कृष्णभक्त असून ते जातिभेद फारसा पाळीत नाहीत. हिंदूपैवी एक-पंचमास शाक आहेत. कामरूपमध्ये कामाख्या देवीचे देवालय हे फार प्रसिद्ध आहे. शेवाची संख्या या मानाने कमी आहे. आसामात शाक्तप्रदाय इतर ठिकाणापेक्षा अधिक जोरात आहे.

लोकमंड्येत सुसुलमानाचे प्रमाण शेकडा २५ आहे. शेकडा १५ लोक अद्याप मुतालेतावर विश्वास ठेवून त्याचीच आराधना करितात. पण ह्यापैकी बरेच लोक आता हिंदू किंवा ख्रिस्तीधर्म स्विकारून लागले आहेत. आसामातील बहुतेक लोकांचा धंदा जेवकी हा असून ते घरे बांधणे, शेतकरीची अवजारे करणे, कपडे शिवणे वगैरे कामे स्वतःच करतात. शेतकरीचे काम छत्रप्यात बायकाहि पुष्कळ मदत करतात. येथील लोकांचे मुख्य अन्न तांदूळ हे होय. मासाहारीहि पुष्कळ लोक आहे. प्रतिष्ठित ब्राह्मणबुद्धा मासाहार करतात. साधारण गावातील घरे रुंदाने असून हवावीर नसतात. दिडाची घरे क्वचित् दिसतात.

हिंदूलोक आपली प्रेत जाळतात व सुसलमान पुरतात; काही जातीमध्ये धर्मित लोकांची प्रेत किम्वेक महिनेपर्यंत राखून ठेवण्याची चाल आहे. अद्यावेळी ती कुत्रे नयेत म्हणून काही लोक प्रेतांच्या अंगाला बरबाबा केलेला एक पदार्थ लावतात. त्यामुळे कातडे कटिण होते. नंतर प्रेताला सजवून भात वगैरे पदार्थां हि त्याच्या घशात घालितात.

हिंदूच्या इतर उत्तरवाशिवाय सर्पांची देवी विशोरी हिचा उत्सव होतो. फिलहटमध्ये कार्तिक उत्सव व आसाम मध्ये माघव्यूह व वैशाखव्यूह हे उत्सव होतात. माघव्यूह हा उत्सव डिसेंबरच्या शेवटी पिके निघाल्यानंतर असतो वैशाखव्यूह हा वर्षारंभी असून एक आठवड्यावर चालतो.

ब्राह्मणांच्या नांवापुढे शर्मा, वैशांच्या पुढे गुप्त व इतर जातीच्या नांवापुढे दास हे शब्द लावतात. राय, चौधरी, मुजुमदार, गोसाईन, फुकन, बारभा ही नावे आसामखोऱ्यात प्रचारात आहेत.

नेत की—तोन बाजूनी डोंगर असलेली नद्यातील वाहून आलेल्या गाळामुळे झालेली दोन मैदाने आसामामध्ये आहेत. एक आसाम खोऱ्यात आहे, व दुसरे सुप्रभा नदीच्या खोऱ्यात आहे.

यापैकी पहिल्यात पाऊस जास्त पडतो व दुसऱ्यात कमी पडतो. पहिल्यातील जमिनीपेक्षा दुसऱ्यात वाळूचे प्रमाण कमी असल्यामुळे तेथील जमीन जास्त सुपीक आहे. दोन्ही ठिकाणी निरनिराळ्या प्रकारचे भाताचे पीक होते. डोंगराळ प्रदेशात, भात, मिरच्या, कापूस, बाजरी, नाचणी इत्यादि धान्ये, व भोंगळे व दुसरा भाजीपाला होतो; पण एकाच जमिनीत एकसारखे तीन किंवा चार वर्षांपेक्षा जास्त पीक घेता येत नाही. नंतर कमीत कमी चार वर्षे जमीन भोस ठेवावी लागते

ब्रह्मपुत्रा नदीच्या खोऱ्यात भात, कडधान्य, चहा, ऊंस, रसपु, मोहरी वगैरे पिके होतात. मोलपाडा जिल्ह्यात गहू व ताग पिकतो सिलहटमध्ये ताग व जवस होतो. तंबाखू केळी, विछ्याची पाने, मिर्च, वगैरे बागाडती जिनसहि होतात.

मजूर लोक पुरेसे नसल्यामुळे शेती वाढण्यास फार अडथळा होतो. पावसाळ्यात ह्या काम करण्यास उरत्याहकारांनी नसल्यामुळे, शेतकरी लोक स्वतःच्या निव्वंदास लागेल इतक्याच जमिनीची लागवड करतात कर्मचाऱ्यांपेक्षा लोकांत फारसा नाही; व मारवाळावासाय दुसरा धर्मित लोकांचा वर्षाहि येथे नाही.

चारा सुबलक असूनहि गुरेदोरे चांगली मजबूत नाहीत. याचे कारण पैशांशेचे नियम पाळण्यात येत नाहीत, त्याचेकडून काम फार घेतले जाते व त्याची काळजी मुळीच घेतली जात नाही.

सरकारने बापलेले काळेचे आसामात मुळीच नाहीत. पण हिमालयाच्या पयथ्याशी आसामखोऱ्यात रहाणाऱ्या काचरी व जेव लोकांनी पुष्कळ काळेचे तयार केले आहेत. दुसऱ्याहि भागात काळेचे आहेत, पण बहुतकरून सर्व भागात पाऊस चांगला पडत असल्यामुळे, पाण्याची कमतरती पडून पिकांचे नुकसान होत नाही. नद्यांच्या पुरामुळे मात्र त्याचे नुकसान होण्याचा संभव असतो. यासाठी आहोम राजाच्या वेळी लोक विपारीस धरण्याची चाल असता, ब्रह्मपुत्रा व तिला मिळणाऱ्या नद्यांना बंधारे घातले होते. सिक्कामर जिल्ह्यात आहोम राजाच्या राजधानीच्या आसपास हे बंधारे पुष्कळच आहेत. त्यामुळे ह्या प्रदेशाचे पुरापासून संरक्षण होते. ब्रिटिश सरकारानेहि हे बंधारे दुस्त ठेवण्याकरिता पुष्कळ पैसा खर्च केला आहे.

नेत की खा त्याच्या १९१२-१३ सालच्या का-
मा रा चो अ ह वा ल—जोरहाट, करिमगंज व अपर शिलांग या तान ठिकाणी सरकारची प्रयोगक्षेत्रे आहेत. जोरहाट येथे जुना व लाकडाची राख याविषयी प्रयोग करून अनुमाने काढण्यात आली आहेत. तसेच तेथील प्रयोगात संसाध्या निरनिराळ्या जातींची परीक्षा, निवड, व रासायनिक खते व संपत्त्या योग्य जातीचा प्रसार इत्यादि गोष्टीचा समावेश होतो. १९१९ मध्ये आसामात ३८७ पतपेक्षा होत्या.

म जु री, घा रा, व पा र ण.—बहुतेक ठिकाणी रयत-
वारी पद्धत चालू आहे. गोळपाण्याचा बराच भाग व
सिलहटचे दाट वस्तीचे प्रदेश यांमध्ये बंगलप्रमाणे
कायमधाण्याची पद्धत सुरू आहे. काचरमर्षाल
वहिवारी पद्धत, व कामरूपमधील सवलतीच्या कराने
दिलेल्या मोठाच्या इस्टेटा, यांमुळे तेथे वातकार लोकांचा
नवीन वर्ग उत्पन्न होत आहे. पण ओसाह अग्रीम अद्याप
पुष्कळ असल्यामुळे, जमीनदारांना शेतकऱ्यापासून फार
कायदा मिळत नाही. सिलहटमध्ये भाताच्या शेताला एकरां
१२ रुपये ते १२ आणे लागतात; पण साधारण दर
एकरां तीन रुपये असतो. भाताच्या शेतावर एकरां
कर सिलहटमध्ये १२ रुपये ते १२ आण. गोळपाडा
६ रु. ते १२ आ., आसाम सुदू ६ रु., काचर ७ रुपये ४
आ. ते ४ रु. ८ आणे असे आहेत. जमीनदार कर्मा
कधी रोख पैशाबद्दल उत्पन्नाचा काही भाग भाड्या-
दाखल घेतात. सुद्ध आसामात उत्पन्न अर्धे अर्धे
वाटतात. जमीनदार अर्धे री व अर्धा कर देतो, व शेतकरी
जमिनीची मशागत करून पीक तयार करतो.

आसाम प्रांतात मजूर वर्गाचा फार हुतबडा आहे.
कामकरी लोकाना रोजची मजुरी सहा आणे मिळते.
हा व पुढील दर पुढापुढीचे आहेत. शेतावर काम
करण्याकरिता बहुतेकजण मजूर लावीत नाही. पण लाविल्या म
धाना रोजची ४ किंवा ५ आणे मजुरी किंवा धान्य देतात.
रेल्वे, रस्ते, व चहाचे मळे यावर काम करण्याकरिता बाहे-
रून मजूर आणवे लागतात. चहाच्या मळ्यात पुढे मजूर
राखा दरमहा रु. ४ ते ५ व बायकांना रु. ३ ते ४ देतात.

आसामात धारण एकसारखी नसत आहे. सन १९०० साली
साठ्याचा भाव १ रु. स १५ शेर होता. त्याच्या पुढीच्या
सहा वर्षांत हा भाव सरासरी १ रु. स. ३३ शेर होता. उत्पन्न
व दखनवळणाची साधने वाढली असता धान्याचा भाव
स्वस्त होत नाही. याचे कारण बाहेरून येणाऱ्या
लोकांची संख्या वाढत आहे हे होय. साधारण
शेतकरी लोक घरी तयार केलेले कपडेच वापरतात.
पुरुषांना कपड्यांना वार्षिक खर्च ५ रु. व बायकांना १०
रु. येतो. २ किंवा ३ मनुष्य असलेल्या कारकुनाच्या कुटुंब-
चाचा दरमहा अन्नखर्च १० रु. येतो. पराकरिता लागणारे
बहुतेक सामान फुकट मिळते; पण विकतच घ्यावयाचे अस-
ल्यास एका घराला सुमारे २५ रु. लागतात.

आ सा म ले व र दू का य री क मिटीः—या कमिटीने
ऑक्टोबर १९२२ मध्ये एक रिपोर्ट प्रसिद्ध केला असून
त्यांत १९२१ मध्ये मजूर निघून गेल्यानेतरच्या चहाच्या
मळ्याच्या अवस्थेचे वर्णन केलेले आहे. मजुरीचा प्रश्न व मजूर
मिल्लिण्याची पद्धत याबद्दल कमिटीने विचार केला आहे.

म जु री.—काही बाबी वगळून त्यांनी असा निवाळ दिला
आहे की, मजुरी व इतर अनेक सवलती मिळून साधारणपणे

पुरेसा पैसा होतो. आसामसरकारची अशी समजूत आहे
की, मळेवाल्यांनी महागाईच्या पूर्वाच्या सुबत्तेच्या वर्षांचा
उपयोग करून घेऊन त्याच वेळी मजुराचे पगार वाढविले
अगते तर हा प्रसंग टाळता आला असता (१) मिल्हापोट
कमिटींनी पगाराचे किमान मान ठरवीत व एखाद्या कार-
खान्याने ते आम्हान्य बेरगास ती गोष्ट असोसिएशनाने
कळविण्यात यावी अशी कमिटीची सूचना आहे व ती
आसामसरकारने मान्य केली आहे.

म जूर मिळ विषयाची प द ति.—आसामसरकारला
सध्याचा रिकुटमेंटाचा कायदा (ऑक्ट १३ सन १८५९)
उपयुक्त झाला असे वाटते. पण कमिटीच्या रिपोर्टांत त्याचा
दुर्प्रयोग करण्यात आल्याची उदाहरणे आहेत. म्हणून
कायदा मागे घ्यावा अशी बरील कमिटीकडून बरी झाली.

जंगले—जंगले पुष्कळ आहेत. राखलेली व छली असे
त्यांचे दोन प्रकार आहेत; १९१९ मध्ये पाहिल्या प्रकारची
५४९५ एकर, व दुसऱ्या प्रकारची १६३०९ एकर होती.
गोळपाण्यातल जंगले महत्त्वाची आहेत. इतर जंग-
लांतहि सालविवाय, तितासपा, जाळू किंवा अजहार,
नाहोर, राम, गोमारी, खैर, शिसू, आणि गुनसराई ही
शाखे होतात. झाडे तोडण्याकरिता सरकारचा परवाना
घ्यावा लागतो. निवडलेली झाडे वर्षांभौ तोडून त्याच्या
खोडाचे ६ ते ७ फूट लांबीचे तुकडे करितात; व ते लोटीत
नदीकाठी नेऊन ठेवितात व पावसाळा संपण्याच्या सुमा-
रास नदीतून वहात नेतात. लाकूड पुष्कळ असल्यास या
कामाकरिता हत्तींचा उपयोग करतात. विक्रीकरिता नेलेल्या
लाकडावर सरकारी कर घालून ठेला जातो. सरकारास
अरणाच्या लोकाना, हलक्याप्रतीने लाकूड छुल्या जंगलातून
फुकट नेण्याची सुवा असते. सरकारी जंगल हत्तेने विपुल
आहे की लोकाना भाड्याने प्रसंग सहसा येत नाहीत.
अशा जंगलातून ज्या गुरांचे दूध विकले जात नाही, ती गुरे
विकण्याकरिता नसतात अशाना त्या जंगलात फुकट चारवा
येते. प्रत्येक मिळ्याकरिता एक जंगल अधिकारी असतो, तो
ट्रेपुटी कमिशनरच्या ह्या.खाली काम करतो. जंगलात
वणवा घेई नये म्हणून फार काळजी घेण्यात येते.
कळक, बेत, गवत, लास व रबर ही जंगलात होतात.
जंगलात अमा केलेल्या रबरावर कर घेतला जातो. या
करापासून १९०१ साली १३००० रु. उत्पन्न झाले. लाखेचा
व्यापार मुख्यत्वेकरून कामरूप, खासी, जेटिया, व गारोचे
दोंगर यांमध्ये चालतो. लाखेच्या किंमतीची वाढ कितीच
प्रकारच्या झाडांवर होते. त्या किंमतींमोर्वाती पारदर्शक
व तात्पूस किंवा नारिंगी रंगाचा चिकट पदार्थ तयार होतो.
हा पदार्थ सरडन वाढतात व विकतात.

ख नि ज स प ति, व खा णी.—दुयर्चा कोळसा, सुत-
खडी व पेट्रोलियम येथेच आसामातील महत्त्वाचे खनिज
पदार्थ होत. कोळसाच्या मुख्य खाणी लखिमपूर व शिव-

सागर या जिल्ह्यांच्या दक्षिणेस ११० मैलपर्यंत पसरलेल्या आहेत. येथील कोळसा कठिण असून वजनदार असतो. ह्या खाणीकरिता १९०३ त ३५०००० पौंड मोठवेल रजन झाले व २३९००० टन कोळसा निघाला.

याशिवाय शिवसागरच्या दक्षिणेस व गारो, खासी, आणि जेटिया ह्या डोंगराळ सुलुखात थोडावहुत कोळसा सांपडतो. खासी व जेटियाचा डोंगराळ सुलुख येथे चुनखडी पुष्कळ सांपडते. इतर ठिकाणीहि काही खाणी आहेत. बहुतेक खाणी देशी लोकांनी चालविलेल्या आहेत.

पेट्रोलियमचा कारखाना फक्त लखिमपूरमध्ये माकूम येथे बांध आहे. १८९३ त, तेथे, पेट्रोलियम शुद्ध करण्याकरिता एक प्रयोगशाळा तयार करण्यात आली. इ. स. १८९९ त आसाम ऑइल कंपनी निघून तिने डिगबोई येथे एक मोठी शुद्धीकरणशाळा (रिफायनरी) सुरू केली. एकंदर ४२ विहिरी खोदल्या होत्या. त्यांची खोली ६०९ पासून १८३३ फूट पर्यंत असते. उत्तम विहिरीतून दरमहा ५९०० गॅलन तेल निघते. तेल अशुद्ध असून त्यात मेण, नफ्या व राकेल हे पदार्थ सापडतात. तेल देशातच विकले जाते, पण मेण मात्र इंग्लंडास रवाना होते. लोखंड कारच घोट्या प्रमाणात सापडते, आसाम खोऱ्यात आहोम राजांच्या वेळी सोने काढीत असत. झॉटिअम ही धातू हिचिच नदीच्या वाहून चारबली होती. कोरंडम व कोओलिन हे पदार्थांदि सापडतात. लखिमपूर येथील कोळशाच्या खाणी व तेलाच्या विहिरी दहाहून अधिक वर्षे उघे आहेत. नागा टेकळ्यामध्ये बोर जन येथे एक नवीन कोळशाची खाण सुरू करण्यात आली आहे. याचिच शाचीने चालणारे (चहाच्या बागा धरून) तेथे एकंदर ६११ कारखाने आहेत. कारखाने ऑइल एंजिनवर चालतात. आसामामध्ये अद्याप कारखान्याकरिता निमेचा सार्वजनिक पुरवठा नाही. पण शिलाय येथे निघालेली ह्यामझोइलेक्ट्रिक कंपनी लपकरच विजेची वाकि व प्रकाश पुरवू लागेल.

क ला कौ द स्य व का र खा ने.—चहाच्या सळ्या-शिवाय दुसरे महत्वाचे कारखाने आसामात कारचे आहेत. विशिष्ट धंद्या करणारे कारागीरहि आसामात नाहीत. के काही कारखाने आहेत, त्यांपैकी सुन्नाच्या मट्या, रेशमी व सुती कापड मोहरीचे तेल, होडगी, गळबते, चहाच्या पेट्या, माढीची भांडी वगैरेचे महत्वाचे आहेत. सुद्ध आसामात, भरोपरी कापड काढण्याचे हातगाम आहेत. परी लागणारे कापड घरच्या बायबा काढतात. विणता येणे हा सुतीच्या शिझणाचा एक भाग समजला जातो. आसाम खोऱ्यात, रेशमी काढून त्याचे कापड तयार करतात. पाट, मुगा, व एरी अशा किड्याच्या तीन मृती आहेत. पहिल्याचे राना तुतीच्या झाडाची पाने आहे, दुसऱ्याचे सम किंवा चाप झाडाची पाने व तिसऱ्याचे एरंडीच्या

— ११ पाने, आहेत. पाट किड्याचे रेशमी पांढरे असून

उंची असते. व एरी किड्याचे ठिकाळ असते. बारपेटा येथे जरतारी काम व जोरहाट येथे गिलिताचे काम होते. सिलहट येथे मिसलचा कारखाना आहे, आणि गोलपारा येथे ज्युट दावण्याचे प्रेस आहेत.

व्या पार व धं दे.—आहोम राजांच्या कारकीर्दीत व्यापार फारसा चालत नव्हें. कारण लोकांना स्वतःचा देश सोडण्याची व दुसऱ्या देशात जाण्याची बंदी होती. वर्षातून एक वेळ उंटाचा ताडा सोने, कस्तुरी, आगर, मिथ्ये व रेशीम वगैरे जिन्नस बरोबर घेऊन गोहतीस जात असे, व तेथून मोठ, कोरा, मंधक वगैरे जिन्नस घेऊन येई.

हल्ली आसामचा व्यापार बंगाल प्राताशी, आणि पूर्व व उत्तर सरहद्दविरुद्ध टोक्याबरोबर चालतो. कच्चा माल देशातून बाहेर पाठविला जातो व पक्का माल देशात आणिला जातो. कापसाचे कापड व सूत, ताडूळ, मोठ, साखर, केरोसीन तेल, द्रिदक धान्य, तंबाखू व धातूचे सामान हे मुख्य आयात जिन्नस होत. चहा, भात, गळिताची धान्ये, दगडी कोळसा, चुना, इमारती लाकूड ताग, काख कातडी व रबर हे मुख्य निर्यात जिन्नस होत.

गोळघाटा, बारपेटा, तेझपूर, नौगाम, गोळाघाट, बोरदार, डिब्रुगढ, आणि सारिदा ह्या आसाम खोऱ्यात, व ह्वी-मंग, अममीरमंग, सुनाममंग, छाटक, बारागमंग, सिलहट व सिलचर ह्या सुरमा खोऱ्यात, व्यापाराची ठिकाणे आहेत. १९१९ साली आयात १८६६१६५८ रुपयाची व निर्यात १६०२३०२३० रुपयाची होती.

आसामच्या उत्तरेस कुलग खोऱ्यात एक तलाव बांधण्याची योजना तयार करण्यात आली आहे. दोन हजार फुटाचा धबधबा या योजनासुद्धे तयार होऊन १० हजार अश्वशक्ती उत्पन्न होईल. हा प्रदेश दूर आढरानात असला तरी आसाम-मद्रादेशच्या नव्या आसलेल्या रस्त्यास नवीक आहे.

व्यापारी दृष्टीने आसामाचे मुख्य धोक चहा हें होय. ह्या झाडाचा प्रथम शोध रोबर्ट ह्यूस याने इ. स. १८२१ मध्ये लाविला. इ. स. १८३४ मध्ये लॉर्ड विल्यम बेटिक या गव्हर्नर जनरलने या झाडासंबंधी विशेष माहिती मिळवून त्याची लागवड जागत करण्याकरिता एक कमिटी नेमिली; व नवीनमधून चहाचे बी व चहाच्या लागवडीची माहिती असलेले हुयार लोक आणविले. इ. स. १८३५ मध्ये सरकारने प्रयोगशाळा एक चहाचा मळा लखिमपूर येथे तयार केला; व १८३८ मध्ये चहाच्या ५२ पेट्या इंग्लंडात पाठविल्या. हा प्रयोग यशस्वी झाल्यावर सरकारने आपला कारखाना "आसाम टी कंपनी"च्या स्वाधीन केला. पुढे इ. स. १८५४ त दरंग व बामरूप येथे चहाचे मळे सुरू झाले. काचरमध्येहि चहाची झाडे आढळून आली. इंग्लंडमधील लोकांनी आपले मोठवेल या देशात घातले व ह्या व्यापार हक्क हक्क वादत चालण्या

इ. स. १९१८ त आसाममध्ये चहाचे ८१४ टन होते. व ४०५९९१ एकर भूमीनेत चहाची लागवड केली होती. व तीवर १०८४९५७ माणसे कामावर होती. चहाचे उत्पन्न दर एकरी सुमारे ५११ मण होते व खर्च अंदाजे ४५० रु. येतो.

आसामातील लोकांना मजुरी करण्याची आवडकता नसल्यामुळे तेथे मजुरांचा फार तुटवडा आहे. प्रवासाच्या दगदगीमुळे, व तेथील हवा सर्व असह्यामुळे याद्वारे नम्र पुरेसे येऊ शकत नाहीत. मजुरांचे व मळे वाह्याचे संबंध ठरविण्याकरिता कायदे केलेले आहेत. त्याच्या योगाने ठरलेली मुदत संपेपर्यंत मजुरांना काम सोडता येत नाही. यामुळे मजुरांवर जुलूमही होतो.

चहाचे मळे विशेषतः शिवसागर, सिलहट, छल्लिफूर व काचर या मिह्यांत आहेत. लागवडीची पद्धत थोडक्यांत अशी आहेः—नीट तयार केलेल्या जंगेत धीं पेरून रोंप सुमारे १ फूटभर सात्त्यावर, तीं देधून काढून चार किंवा पांच फूट अंतराने लावतात. हाई चंढी मोठी सात्त्यावर रंगीचे रोडे घुडतात; त्या योगाने नवीन फूट येऊन फोडा वाढतात. रानटी झाड ५० फुटांपर्यंत वाई शकते; पण अशा रीतीने बरेचदा होड छाडीत गेले असता ४ किंवा ५ फुटांपेक्षा झाड उंच वाढत नाही. झाड तीन वर्षांचे सात्त्यानेतर प्रत्येक कोवळ्या कोवाची (शेव्याची) तीन चार पांच व कधी हां तोडून वेतात; अशा रीतीने प्रत्येक मोसमांत अशीं तोड दहा शारा वेळा होते. नंतर तीं पाने चहागुहांत नेऊन सुकण्याकरिता पसरून ठेवतात, मग बांगली चालण्याकरिता, त्यांना इतर द्रव पदार्थ काढून टाकण्याकरिता, व त्यांना एक प्रकारचे वळण देण्याकरिता फिरवता यंत्रामध्ये चालितात. त्यांतून काढिल्यावर ती धंद जंगेत ठेवितात. मग पुन्हा एकदा यांत्रिक सहाय्याने त्यांना बांगली आंच देऊन, गरम असतांच पेटवतातून भरतात.

दळण व लळणाची साधने.—तेतकी व चहाची लागवड यांखेरीज इतर धंद्यांची येथे आवाळ होण्याचे कारण म्हणजे भांडवल व दळणवळणाची साधने यांचा अभाव हे होय. मारो टॅक्सावरील उत्तम कोळसा आगगाडीपर्यंत पाठविणे कठिण असते. उत्तर आसामातील कोळसाने प्रदेश फारच उतारणीचे आहेत. सावनाह गवत व बाजू कागदाच्या जपयोगी पडण्यासारखे आहेत, परंतु दळणवळण व वाहतूक यांची बाण आहे, तथापि एक कागदाची कंपनी अलीकडे निघाली आहे.

रेल्वेः—आसाम बंगाल रेल्वे ही आसामातील मुख्य रेल्वे होय. तिचा एक फाटा ब्रितागांगपासून सिलचरपर्यंत जातो व दुसरा आसाम खोऱ्याच्या दक्षिणेस मोहतीपासून तिमसुकिया ह्या हिंदू सादिया रेल्वेच्या स्टेशनपर्यंत जातो. हे दोन्ही फांटे उत्तर काचर टॅक्साभूज थाणाच्या काळ्याने

जोडले गेले आहेत. ह्या रेल्वेचे काम १८९१ त सुरू होऊन इ. स. १९०३ त संपले. ह्या रेल्वेच्या रुळांमधील अंतर ३ फूट ३ इंच आहे व एकंदर ह्या प्रांतातील रेल्वेची लांबी ५०१ मैल आहे.

हिमालय बंदरापासून मॉरेटिअपर्यंत जाणारा, केवळ ७८ मैल लांबीचा लहानसा आगगाडीचा फांटा, व्यापाराच्या दृष्टीने बराच महत्त्वाचा आहे. चहाच्या मळ्याच्या सोईसाठी शिवसागर मिह्यांत काकिळा मुलापासून मरियारी व तिताबारपर्यंत एक फाटा येलेला आहे. इस्टर्न बंगाल स्टेट रेल्वेचा १५ मैल फाटा आसाममध्ये आहे. हा जुझीपर्यंत गेला आहे. या गावाजवळ गलाकलंगपासून मोहतीपर्यंत फाटा करण्याचे काम चालू आहे. यामुळे ब्रह्मपुत्राखोऱ्याचे पूर्व टोंक व ज्या ठिकाणाहून मजूर लोक आणतात अशा हिंदुस्थानचा दाट परतीचा भाग यामध्ये दळणवळण सोपे होईल.

इ. स. १९०३ पर्यंत या प्रांतात रेल्वेची एकंदर लांबी ७१५ होती परंतु १९१० मैल सरकारच्या मालकीची आहे.

रस्ते व नवकाः—दळणवळणाकरिता मद्या पुष्कळ असल्यामुळे हिंदुस्थानातील इतर भागाप्रमाणे येथे खडकांची जरूरी तितकी भासत नाही. त्यामुळे ब्रह्मपुत्रा खोऱ्यात १८९५ पर्यंत मोठी नवक नव्हती. ब्रह्मपुत्रा खोऱ्यात ही नवक, नदीच्या दक्षिण तीरास असून ती पूर्वेस सादियापासून जुनीपर्यंत जाते. तेथून गोळपाडा व उत्तर बंगालच्या रसायाळडे जाण्याकरिता लहान आगगाडी आहे. मोहतीपासून शिलोंगपर्यंत पक्की सडक आहे. तेथून बेरापुंथी, देहरीपाट, कपाणिगंज या गावांजवळ काचरला रस्ता जातो. काचरपासून मणिपूरपर्यंत पोडे पायवाट आहे; तेथून कोहिमा दिमापूर, आणि गोलाचा टावरून ब्रह्मपुत्रा नदीपर्यंत जाणारा गाडीरस्ता आहे. दुसरी पोडी सडक ब्रह्मपुत्रानदीच्या उत्तर तीरावरून जाते, पण तिथडे दळणवळण फारसे नाही. सुरमा खोऱ्यात दोन सडक आहेत. सिलहटहून फ्रॅंचगंज व कुर्लीरा स्टेशनपर्यंत जाणारी एक, व दुसरी सिंघाहून ईलाकंडी खोऱ्याकडे जाणारी.

नद्याः—आसाम खोऱ्यात बहुतेक व्यापार ब्रह्मपुत्रा नदीतून होतो. सुरमा खोऱ्यात प्रवाहाचे एक जालेच पसरले आहे. दोन्ही खोऱ्यात व्यापारी कंपन्यांनी पुष्कळ बागबोटी चालू केल्या आहेत. या बोटीतून सागण्याची व मालाची ने आण होते. थंडीच्या दिवसात धुक्यामुळे व धी कधी बोटींना अडथळा होतो. काही ठिकाणी लाकडांचे लहान होउगाई चालतात.

इ. स. १९०६ पूर्वी येथे सरकारी व लोकबोटींनी वाढ किलेली अशा दोन प्रकारच्या पोस्ट कचेऱ्या चालू

पण आतां सर्व पोस्ट कचेऱ्या सरकारने आपल्या ताब्यांत घेतल्या आहेत.

राज्य कार भा र.—हा प्रांत गव्हर्नरच्या ताब्यात आहे. पूर्वी यावर चीफ कमिशनर असे यांत एकंदर १२ मिष्ठे आहेत. प्रत्येक मिष्ठेवर एक डेप्युटी कमिशनर असतो. त्याच्याकडे सारा वसूल करणे, न्याय देणे, शांतता राखणे वगैरे सर्व कामे असतात. आसाम सोन्यातील सहा जिल्ह्यांचा एक भाग करून त्यावर कमिशनर नेमिला असतो. व बाकीचा भाग खुद्द गव्हर्नरच्या हाताखाली आहे. एकंदर जिल्ह्याचे २७ लहान भाग केंद्र आहेत. या लहान भागावर बहुतेकचन यूरोपियन मैजिस्ट्रेट नेमिलेले असतात व ते दे, कमिशनरच्या हाताखाली कामे करतात. मीजा हा आसामातील सर्वोत्तम लहान विभाग होय. मौजेदार हा सारा वसूल करणारा अधिकारी होय मध्यंतरी या मीजाबद्दल लढाई करून त्यावर तसशिलदार नेमिले होते. पण लोकांना मीजदारी पद्धत आवडत असल्याकारणाने पुन्हा तोच पद्धत सुरू करण्याचे सरकारने ठरविले. लहान गावांत पूर्वी पंचायती पद्धत चालू होती होंगराल गावांत पाटील हा मुख्य असतो. त्याला लहान लहान फौजदारी व दिवाणी दाम्याचा निकाल लावण्याचा अधिकार असतो.

गव्हर्नरच्या हाताखाली पोलीस, तुरुंग, रेजिस्ट्रेशन, अधकारी, 'पब्लिक वर्कर्स', (सडका, इमारती वगैरे लोकोपयोगी काम करणारे यात) शिक्षण, जंगल व वैद्यक वगैरे खाती आहेत. पोस्ट खातें व तार खातें हें मात्र गव्हर्नरच्या हाताखाली नाहीत.

कायदे का नू व न्याय खातें.—हिंदुस्थान सरकारच्या कायदे करणाऱ्या मंडळीने पास केलेले कायदे आतां मात चालतात. हिंदुस्थानातील इतर प्रांतात पास झालेला कायदाहि हिंदुस्थान सरकारच्या परवानगीने येथे सुरू करिता येतो. १९१९ च्या इंडियन ऑक्टोन्मध्ये आसामाला कायदेमंडळ मिळाले आहे. त्यात ५३ सभासद असतात.

न्याय व अंमलबजावणी खातें याची फारकत वेगळी नाही. मैजिस्ट्रेट, डिस्ट्रिक्ट मैजिस्ट्रेट किंवा डेप्युटी कमिशनर याच्याकडेच न्याय देण्याने काम आहे. प्रत्येक सोन्यात एक रोशनस जज आहे. त्याच्या निकालावर क्लकसा हायकोर्टाकडे अपील करता येत. शे. ८४ दिवाणी मुकदमे, रु. १०० पेक्षा कमी रकमेचे असतात, व बहुतेक लोक आपले देणे कबूल करून किर्पादी थापमात मिटवितात.

करांचे उतपत्ती.—आहोम राजाच्या वेळी सोड्या वपावरील प्रत्येक पुरपाकडून रुप्तीने मजुरी घेव्यात येत असे. अशा मजुरास "पाइर" म्हणत. तीन निवा आर पाइरच्या टोळीला "गोट" म्हणत. प्रत्येक गोंटा-टीस एक सगुप्य सरकारी कामावर असे व उरलेले लोक

त्याच्या उदरनिर्वाहाची तरतूद करीत. शंभर गोंटांवर "शैत्र्य" नांवाचा अधिकारी असे व दहा शैत्र्यांवरील मुरपास "हमारी" असे म्हणत. अशा रीतीने मजूर लोकांचा पुरवठा झाल्यामुळे, त्या राजानां मोठमोठी सार्वजनिक कामे करिता आली; तीं कामे अद्यापहि दिसून येतात. राज्याला लागणारे जिनस देतकरी, कोष्टी, तेली, कोळी व दुसरे कारागीर याकडून मिळत असत. त्याचप्रमाणे राजांच्या कामगारांनाहि लागणाऱ्या वस्तू लोकांकडून मोफत मिळत असत च्यात आलेल्या सर्व पुण्यास जरूर पडेल त्यावेळी लष्करात सामील व्हावे लागत असे. या सर्व कारणांमुळे त्यावेळी रयतेवर निराळे कर लादण्याची जरूर नव्हती, इ. स. १८७१ त ज्यावेळी आसाम हा बंगालचा एक भाग होता, त्यावेळी कर घेण्याची पद्धत प्रथम सुरू झाली. वाढता खर्च भागविण्याकरिता १८७८ मध्ये, त्या पद्धतीत सुधारणा केल्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी म्हणून म्हणजे, अवकारी खातें, जमीन महसूल, रजिस्टर खातें, न्यायखातें, शिक्षण खातें व तिकिट विक्री त्या होत. इ. स. १८८२ च्या करारात अवकारी खातें, रजिस्टर खातें, व तिकिट विक्री यातील उत्पन्न व खर्च हिंदुस्थान सरकार व प्रांतिक सरकार यांच्यामध्ये वाटलें गेले. त्यावेळी प्रांताचे एकंदर वार्षिक उत्पन्न ४४७७००० रु व खर्च ४३६८००० रु. होता. पण तो करार बदलून इ. स. १८८७, १८९२, व १८९७ या साली निरनिराळे करार होत गेले. त्यांत या प्रांताच्या वाऱ्यास पुरेसा पैसा येईनासा झाला. शिवाय इ. स. १८९७ च्या धरणीकंपामुळे, ४० किंवा ५० लक्षांचे नुकसान झालें. म्हणून १९०४ साली पुन्हा नवा करार झाला व त्या अन्वये जमिनीचा सारा, तिकिट विक्री, अवकारी खातें, जंगलखातें, व रजिस्टर खातें यांचे अर्धे उत्पन्न आसाम प्रांतास मिळतें, व अर्धा खर्च आसामला करावा लागतो. इतर खात्यानाहि खर्च त्यालाच करावा लागतो. हिंदुस्थान सरकारकडून दरसाल १२ लाख रुपयेची देणगी आसामास मिळते.

जमीन महसूल वधारे.—प्रांताच्या निरनिराळ्या भागांत जमीन वडिवाटीच्या भिन्न पद्धती चालू आहेत. खुद्द आसामात मुकदम जमीन पद्धत आहे. शेताकरी सरकारकडून एका किंवा दहा वर्षांच्या कराराने जमीन घेतात. योग्य वेळी सरकारी कामगारास सूचना देऊन जमीन वेड्याहि सोडिता देत. शेताची पाहणी करण्याकरिता कातुंगी नांवाचे अधिकारी नेमिलेले आहेत; व त्यांच्यावर मध-डेप्युटी कॅलेक्टर असतात.

आहोम राजांच्या वेळी पाइर लोकांना २५ एकर जमीन मोफत असे. त्यापेक्षा जास्त जमीन असल्यास, दर एकरास १३ आणे प्रमाणे वर द्यावा लागत असे; त्याच-प्रमाणे १ रु. कोरिपटी द्यावी लागे. चौधरी लोक वर देण्याने मर्जे घेत व प्रत्येक नोंगरापाठीमागे दोन रु. वसूल

करीत. पण त्यांच्यावर कोणाचा दाब नसल्यामुळे ते रु. ७ पर्यंतहि वसूल करण्यास कमी करीत नसत.

मिडिश राज्य सुरू जाहल्यावर विगारीची पद्धत बंद झाली. पण डोईपट्टी ३ रु झाली; जमिनीच्या चांगले वाईटपणाप्रमाणे तिचे तीन प्रकार ठरवून रयाप्रमाणे कर आकारण्यांत आले. आहोम राजांच्या वेळी लोकांना मिळालेल्या मुक्कळ जमिनीस अर्धे किंवा पूर्ण कर माफ आहेत.

चहाच्या मळ्यांच्या योगाने आसामची मुक्कळ वाढ झाली आहे. जमिनीची लागवड वाढण्याकरिता ३ जमिनीचे कर कायमचे माफ करण्यांत आले होते. उरलेल्या जमिनीवर जमिनीच्या मानाने पाच ते बीस वर्षेपर्यंत कर माफ असत; ते पुढे हळूहळू वाढविण्यांत आले, हल्ली जमीन देण्याचे नियम येणेप्रमाणे आहेत. प्रथम दर एकरी एक रुपयाप्रमाणे जमीन ३० वर्षांच्या कराराने देतात. पहिली दोन वर्षे कर माफ असतो. मग कर हळूहळू वाढत अकराव्या वर्षी एकरी आठ आणे व एकविसाव्या वर्षी १ रुपया होतो. डोंगराळ भागात, वर जमिनीवर वसूल न करिता प्रत्येक घरापाठीमागे, २ किंवा ३ रुपयेप्रमाणे आकारितात.

गावांतील एखाद्या वगनदार गृहस्थाला कर वसूल करण्याचा मुक्ता देण्याची पूर्वी बहिष्काट असे. हल्ली सरकारने या कामाकरिता पगारी कामगार नेमिले आहेत. परंतु ही पद्धत समाधानकारक नसल्यामुळे, पुन्हा मूळची पद्धत सुरू करण्याचे सरकारने ठराविले आहे.

किरीकळ उत्पन्न:—इ. स. १९१८-१९ मध्ये, अकूबरील रुपये ३३९५२२, दाखरील रुपये १६८०७९७, व गाजापासून ७॥ अक्ष रुपये, उत्पन्न झाले. सरकारी नोकर व चहाच्या मळ्याचे व्यवस्थापक यांच्याशिवाय प्राप्तीवरील वर देणारे लोक कासे माहीत.

लोकलबोर्ड व म्युनिसिपालिट्या:—इसवी सन १९११ त एकंदर १९ लोकलबोर्ड होती; व त्यात ७७ सरकारी नोकर, ४५ सरकारने नेमलेले, व २०८ लोकांनी निवडलेले होते. एका बांडाचा अध्यक्ष लोकांनी निवडलेला विनमरकारी इसम होता. रस्ते, डांकबंगले, दबाखाने, खेळातील आरोग्य वगैरेची व्यवस्था पाहण्याचे काम लोकलबोर्डकडे असते. प्राथमिक शिक्षणहि त्याच्याच हातांत आहे; शिक्षणखात्याची त्यावर देखरेख मात्र असते.

कर, घोट्टीचे उत्पन्न, वगैरे पासून एकंदर उत्पन्न २२२३७९४ होते, व खर्च २१२३३९९ झाला होता. पांचवी रुपयापेक्षा ज्यास्त खर्चाच्या सर्व कामांना पब्लिक वर्कस् खात्याची संमति घ्यावी लागते. त्यांनी केलेली मोठी कामे, दिसाई नदीवरील मूळ गौरीपूर शहरची सडक, सिलहट—मुक्तापुर घाट हा रस्ता, व गुनामगंगपाला रस्ता, ही होत.

आसामांत १९१९ साली १५ म्युनिसिपालिट्या व आठ पंचायती होत्या, त्यांपैकी तिघांनी स्वतःच अध्यक्ष नियमण्याचा हक्क मिळाला होता. प्रत्येकीची लोकसंख्या सरासरी सहा सात हजार आहे. मुख्य ठिकाणी डेपुटी कमिशनर किंवा सब डिव्हिजनल ऑफिसर हा तिचा अध्यक्ष असतो. उपाध्यक्ष हा बहुतरुण विनमरकारी सभासद असतो. करापासून दर माणशी सरासरी २-१२-११ रु. उत्पन्न येते. मोठ्या गावांना सरकारी मदत मिळते. त्यामुळे, तेथे माणशी उत्पन्न दुप्पट पडते.

पब्लिक वर्कस् खाते:—यावर एक मुख्य इंजिनीयर असून त्याच्या हाताखाली दुसरे बारा कामगार आहेत. सरकारी इमारती व दुसरी मोठी सार्वजनिक कामे या खात्याकडून केली जातात. या खात्याने कृष्णाई, मित्रा व डिग्रा या नद्यांवर पूल बांधले आहेत व निरनिराळे रस्ते तयार केले आहेत.

लष्कर:—डिब्रू गंज, कोहामा, मणिपूर, सादिया व शिलोंग ही लष्करी ठाणी आहेत. १९०३ मध्ये आसामात एकंदर सैन्य २२२७ होते; पैकी ५८ मिडिश होते. सिल. चर, डिब्रूगंज, लुमडिंग व शिलोंग येथे स्वयंसेवकांची पथके आहेत.

पोलीस व तुरुंग:—लष्करीपोलीस, गावपोलीस व चौकीदार असे पोलीस विभागाचे प्रकार आहेत. सन १९१९ मध्ये लष्करी पोनिचाची संख्या ३६३३ होती. मोठे ७ व लहान १७ असे एकंदर २४ तुरुंग आहेत. सिलहट, तेजपुर, गोहती व डिब्रूगंज येथील तुरुंग मोठे आहेत. आमांश, अतिसार, ताप व कधी कधी पटकी यांच्या योगाने तुरुंगातील मृत्युसंख्या बरीच वाढते. वेताचे काम, कापड विणणे ताडुळ सडणे, मोहराचे तेल काढणे व बागेचे काम करणे, ही कामे कैद्यांकडून करून घेतात.

शिक्षण:—देशी राजाच्या अमदानीत शिक्षण फार मापासलेले होते. इ. स. १८३८ त नांगाम जिल्ह्यात फक्त ३० व शिक्लेले इसम होते असे म्हणतात इ. १८५६ पर्यंत सिलहट व गोहती येथे इंग्रजी शाळा, व आिहाच्या ठिकाणी प्राथमिक शिक्षणाच्या सरकारी शाळा सुरू झाल्या होत्या. सर जार्ज कॅवेल साहेबांच्या योजनेप्रमाणे स्थानिक संस्थांना मदत मिळू लागल्यापासून शाळांची संख्या वाढू लागली. इ. स. १९१९ मध्ये ४९५० शिक्षणसंस्था होत्या व त्यात २२४७५५ विद्यार्थी शिकत होते. दोन दुय्यम प्रतीची कॉलेजे आहेत; एक राजा गिरीशचंद्र राय यांनी सिलहट येथे स्थापिलेले, व गोहती येथील सरकारी कॉटन कॉलेज; ही कॉलेजे, फसकता विध-विद्यालयास जोडलेली आहेत. एक कायदा शिकविणारे कॉलेज आहे. दुय्यम शिक्षण देण्याकरिता २७८ शाळा होत्या. शिक्षण इंग्रजीतून दिले जाते. शाळेत आण्यायोग्य मुलांपैकी शेकड टोन दुय्यम शिक्षण घेत होती. प्राथमिक

शाळा १९२४ होत्या. प्राथमिक शिक्षणाचे दोन प्रकार आहेत. वरिष्ठ व कनिष्ठ. वरच्या वर्गात सेंकडा पांच पेक्षांहि कमी विद्यार्थी आहेत. या प्रकारच्या शाळा हळू हळू कमी होत आहेत. खालच्या वर्गात, लिहिणे, वाचणे, शुद्ध लेखन, अंकगणित व आसामचे भूगर्भन शिकवितात. या शाळा लोकलक्षणे किंवा प्युनिपिपलिया यांच्या ताब्यात असतात. शिक्षक तयार करण्याच्या ११ संस्था होत्या. डाका येथे एक इंजिनियरिंग शाळा आहे.

शिक्षण वाढत असून मुलींच्या शाळा दीडपेक्षा आहेत. शाळेत आयुष्योपयोग मुलींच्या संस्थेसाठी शिकण्याच्या मुलींच्या संस्थेचे प्रमाण एक हजारस पंधरा असं आहे. मुसलमान लोक शिक्षणाच्या बाबतीत फार मागसलेले आहेत. दर हजारी सरासरी ३० मनुष्यास लिहिता वाचता येतं, असे इ. स. १९११ च्या खानसुमारीत दिसून आले. अरबी व फारसी भाषा शिकविणाऱ्या ४ खाजगी शाळा आहेत. कुराण-शिक्षणाच्या शाळा १०५ आहेत. इ. स. १९१९ त आसामात एक इंग्रजी, एक आंग्ल-देशी व ९ देशी वर्तमानपत्रे व ९ नियनकलिके होती. कळ ३२ पुस्तके प्रसिद्ध झाली; त्यातील बारा शैक्षणिक होती. जेरी-व्हार्ट-मॅट्रिकल स्कूल या वैद्यपालेनियस विशेष मोठी अशी वैद्यकीय संस्था आसामात नाही. दवाखान्याची संख्या १२५ आहे. डिब्रुगड, दुर्ग, तेजपूर आणि जीपण येथील दवाखाने सर्वात मोठे आहेत. इ. स. १८९९ पासून पोस्टात कोयनेल विकण्यास ठेविले जाते.

आसामच्या सपाट प्रदेशाच्या दोन विभागात लोकसंख्या ७० ह्य़ा असून त्यात ३६ हायस्कूल व ३३८६ प्राथमिक शाळा आहेत, व जवळच्या बंगाल प्रांताच्या स्थितापेक्षा ही स्थिति बरीच मागसलेली आहे.

ऑगस्ट १९११ मध्ये नुराव्हेद कॉलेज स्थापन्यात आले. व आसामसाठी स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी असावी असा सूचना आल्या. जून १९२३ मध्ये गव्हर्नर व शिक्षणमंत्री यांनी प्राथमिक शिक्षणाविषयी ठराव करून घेतला. मासुरतेचे प्रमाण सेंकडा ६. २ इतकं आहे. सध्याच्या शिक्षणासाठी कायदे कसे असावेत याबद्दल चर्चा झाली. आसाममध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या राबि युवईच्या निम्मा स्ट्रॅजने दर विद्यार्थ्यास नऊ रुपये इतका येतो याप्रमाणे दरसाल एकूण तेरा लाख रुपये येवडा राचाचा अंदाज आहे.

यु. व्हे.—पोलिग्रहास्याच्या रिपोर्टप्रमाणे १९२१ हे वर्ष धामधुमीचे गेले. त्याची मुख्य कारणे, (१) न्ह्याच्या मज्यातील खडबड, (२) आसाम बंगाल रेल्वेवरील लावलेला धप, व (३) असहकारितेच्या बळबळीचा परिणाम होत होता.

बे गा ल शी जो ड जी —आसाममध्ये गुपाराण कायद्याने तयार करण्यात आलेला वरिष्ठ अधिकारी बर्मा कमी १८८८ इतर होण्यासाठी आसाम बंगालशी जोडण्यात

याबा असा खलिता आसामच्या पुढाऱ्यांनी १९२२ च्या डिसेंबरात ईचकेप कमिटीकडे पाठविला. यामुळे एप्रिल २३ लक्षांची बचत होण्यासारखी असून बंगालास मुलख वेगळाच ठेवून सुखता आसामचा सपाट प्रदेश बंगालशी जोडण्यास बंगालसरकारच्या उत्पदात ४५५५ लक्षांची भर पडते व बंगालास मुलख वेगळा करण्यामुळे २२ लक्षांची बचत होते, व या सटीने आसाम युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्यास लागणाऱ्या भाडवलाचा प्रमाहि आपोआप सुटेल, असे दाखविण्यात आले आहे.

आ सा म म धी ल नि र नि रा ज्य वै ६०८ व ध म प धा चे संस्था व क—उद्याच्या भाकिमार्गाने आसामातलं प्राचीन तांत्रिक-शाकपेय बहुतेक जाहीना केला व धन्य लोकांना गोव्या व आवडत्या धर्माची माहिती करून दिली, त्या यशस्वी धर्मपेयाचा थोडा इतिहास घ्यानात घेतला पाहिजे.

शंकरदेव.—बाराव्या शतकाच्या आरंभी किंवा त्या सुमारास आसामच्या एका भागावर गौरेश्वर राज्य करीत होता. त्याची कारकीर्द प्रजेच्या फार सुखाबद्द गेली, याचे कारण त्याचा मंत्री महेंद्र याची मोठी धोरणी दृष्टि व युद्धि-प्रभाव हे होय. पण त्यामुळे महेंद्राला राजदरबारी शत्रु उत्पन्न होऊन त्याचा नाश करण्याचे खात्री बनत आगिले. महेंद्राच्या मुलाचे राजाच्या अंतःपुरात जाणे येते असे. या गोष्टीचा अर्थ वाईट करून त्याची ही गोष्ट राजाच्या कानावर घातली, व राजाने महेंद्राच्या मुलाला मारून व त्याचे मांस निजवून महेंद्राला नकळत जेऊ घातले. महेंद्राला आपल्या विरुद्ध राजाशत्रुता सर्व लोक आहेत असे आढळून आल्यावर तो तें राज्य सोडून कैबेजपूरच्या धर्मेश्वर राजाकडे गेला. बंगालच्या पाल घराण्याच्या स्वातंत्र्य धर्मेश्वराने राज्य स्थापिले होते. महेंद्राच्या बाबतीत धर्मेश्वर व गौरेश्वर यांच्यात लढाया सुरू झाल्या. शेवटी सह होऊन गौरेश्वर महेंद्राला मागत असतांहि धर्मेश्वराने त्याला पाठीशी घालून त्याऐवजी सात प्राद्रप व सात कायस्थ आसामच्या राजाकडे पाठवून दिले. हिंदूधर्मीत श्रेष्ठ वर्णांचे लोक जे आसामात शिरले ते हेच होत. शंकराचा पूर्वज चंडिवर व माधवाचा पूर्वज प्रदागिरी हे दोघे कायस्थ गौरेश्वराकडे पाठवि-लेल्या लोकांमध्ये होते. गौरेश्वराने या लोकांना जमिनी बंधरे देऊन त्यांची बांगली घवदास्त ठेविली होती, तरी चंडिवर व प्रदागिरी यांनी आसामात राहणे न आवडून ते आपल्या मायदेशाला चोडून पळत आले. धर्मेश्वराने चंडि-बराला बंदिवान करून पुन्हा परत गौरेश्वराकडे पाठविले. व तोच तो आपल्या पाठिमाच्या मोरावर मुटका करून पेंडपर्मत बंदित राहिला. राजाने त्याला बारा घरावरचा भुयन केले. शिकार त्याला नोंगोपमधील बोंदात जम-खील आश्रितपुनर्हि हे प्राचीन स्थान जहापोर दिले. चंडि-बराला राज्यपर व सुवेयर असे दोन पुत्र होते. सुवेबराचा

पुत्र कुशुमगिरि व त्याचा महापुरुषीय पंथाचा संस्थापक शंकरदेव होय.

शंकरदेव हल्लीच्या बोरद्वारच्या लगत असलेल्या आलि-
पुखरी गावी इ. स. १४४९ त जन्मला. तो भुवन वंशांतल्या
कायस्थ होता. महेंद्रकुंडलि त्याचा गुरू. बालपणीच त्याची
धर्मावर प्रीति दिसून आली. तो रहात होता तेथील लोक
देव व शास्त्र अशा दोन पंथांचे होते. पूर्वापासुमच शक्-
राला मूर्तिपूजेचा शिटकारा असून वेद व वेदांत शिकण्या-
कडे व धर्माचे शुद्ध स्वरूप दोधून काढण्याकडे त्याचे लक्ष
घेले. काही दिवस तो अरवस्थ मनस्थितीत असता जग-
न्नाथमिश्र याच्याकडून त्याला भागवताची पोथी मिळाली.
तेव्हा त्याने लगेच देशी आपंत भाषांतर करण्याला सुरुवात
केली. हे भाषांतर म्हणजेच त्याची शार्ङ्ग असून त्याच्या
आधारावर एकेश्वरी पंथाचा उद्देश करण्या ला त्याने सुरुवात
केली.

बंगालमधून यात्रा करून आल्यावर त्याने आलिकतिगार्ह
हत्याशी लग्न केले. एक मुलगी झाल्यावर ही मारली, तेव्हा
त्याने पुन्हा लग्न करून बोरद्वार येथे आपले विस्थापन केले.
त्याच्या दुसऱ्या बायकोचे नांव कालिंदी असे होते. बोरद्वार
येथे तो बारा वर्षे राहिला. या वेळी वैतन्य हा बंगालमध्ये
बैष्णव संप्रदायाचा प्रसार करीत होता. त्याला भेटण्यासाठी
पुढे दोन निरनिराळ्या पंथांचे संस्थापक झालेले हरिदेव व
शमोदरदेव यांच्या बरोबर तो वैतन्याला जाऊन भेटला.
त्यानंतर ते तिथेच उत्तराआसामला परत आले. येथून पुढे
शंकराने उपज उपज भागवतातील वैष्णव पंथाचा प्रचार
करण्याला आरंभ केला.

त्यावेळी आहोम घराण्याचा चुहमंग राजा राज्य करित
होता. मूर्तिपूजेविषयक शंकराने बालविलेली मोहीम पाहून
झाझगामध्ये राबण्याशी सन्नाय उपपन्न झाले. प्रजेत खडबड
उडवून सोडण्याच्या आरोपावरून त्याला पकडण्यात आले,
पण त्याच्यावर आरोप बाबीत होईना. या झुमारास काचरी
महा याच्या आसामावर एकसारख्या रवान्या चालल्या
होत्या. तेव्हा शंकर आणखी उत्तरेकडे रहायचास गेला पण
तेथे आहोम राजाकडून त्याचा छळ होऊ लागला. तेव्हा बार-
पेटला तो जाऊन राहिला. तेथून तो पटंगीसाच्या आसम-
तात असलेल्या कुमारकाची गावी गेला. पण तेथे बाराव
जातीच्या लोकापासून धार्मिक बाबतीत उपसर्ग होऊ लाग-
ल्यामुळे तो पटंगीसी येथे गेला.

यापेठ येथे भागवत धर्माचा तो उपदेश करू लागला त्याचा
अनुयायी माधव याने त्याला धर्मप्रचारांत फार मदत केली
व त्या ठिकाणी कसल्याहि प्रकारचा अडथळा न आल्या-
मुळे बरेच लोक त्याच्याकडे वळले. लवकरच त्याची कीर्ति
पसरून कुचबिहारच्या राजाने त्याला पाचारण केले तो
बारवार कुचबिहारला जात येत असे. इ. स. १५६८ मध्ये
कटकट नांवाच्या कुचबिहारमधील एका गावी त्याला

मरण आले. त्याने आपल्या मागे आपल्या धर्मपीठावर
माधवाला नेमिले होते शंकराला रामानंद, हरिवरण व कम-
ललोचन असे तीन पुत्र होते. त्याच्या गुरुमूर्त रत्याचे भक्त
शंकराला विष्णूचा अवतार मानू लागले. शंकर नवधर्म-
संस्थापक नसून त्याला भागवत धर्माचा एक आसामातील
प्रसारक म्हणता येईल.

महापुरुषीय लोक.—हे शंकर आणि माधव यांना
कृष्णचे अवतार मानितात. याच्या मते केवळ सत्कृत्यांचे
मुक्ती मिळते. राक्त्यांच्या अभावा ईश्वरनाम संकीर्तनाने
ती मिळू शकते. उपासनेतील मुख्य गोष्टी म्हणजे कीर्तन
आणि गुरुकडून घेतलेला मंत्र जपणे या होत. जातिद्वेष हा
शंकर व माधव यांच्या उपदेशाविरुद्ध असल्यामुळे तो
कोणी मनात बाळगण्याचा नाही. पण ललट हल्ली तो महा-
पुरुषीयात फार पोकाळलेला दिसतो. एक भगतबग जाती
मुळांच पाळीत नाही. त्यांना कौलियभगत म्हणतात. हे
मद्यचारी, जोगी हातात पतका घेऊन हिंदात. महापु-
रुषीय लोक तेव्हास कोटी देव मानीत नाहीत व
त्याची पूजाहि करीत नाहीत. ते अरण्यपर्वते मास खातात
प्राण्यांना सुशाने किंवा तलवारीने कंठस्थान घालून न
मारता, काठीने बुदलून मारतात. ते देवी दाबून घेण्याच्या
विरुद्ध असतात. थोका विटाळ झाला किंवा विटाळ्याचा भास
झाला तरी ते झुडू होण्याकरिता रानात करितात. काही
आरिया लोकाप्रमाणे हजामत करितात तर काही शैबी
ठोवतात. कपाळाच्या तिसक व आगातोडावर बैष्णव-
प्रमाणे मेष फासतात. प्रत्येक माहिपुरुषीय शास्त्रागारात
कृष्णमूर्ति असते. ती अज्ञानी लोकांना ईश्वराची रूपरुप
आपण देण्याकरिता असते असे सुशिक्षित लोक सांगतात.
या एका गोष्टीखेरीज मूर्तिपूजेचे दुसरे विव्ह वाच्यता आढ-
ळत नाही कौलीय साधू तर मूर्तीकडे आदराने पाहताहि
नाहीत. मुख्य शार्ङ्ग म्हणजे शंकराचे कीर्तन आणि दशम
व माधवाचे नामघोष आणि रत्नावली हे ग्रंथ होत. कीर्तन
आणि नामघोष हे ग्रंथ निरनिराळ्या हिंदू शास्त्रमयावरून
रचलेले असून दशम किंवा दशमरुंध आणि रत्नावली हे
भागवतावरून तयार केलेले आहेत. महापुरुषीय दामोदरी
यांच्या बरोबर रोटीव्यवहार करीत नाहीत.

माधवदेवः—माधवाचा पूर्वज आसामच्या राजाला
ओलोस दिलेला सात कायस्थांपैकी एक होता. हा मद्य-
गिरी (वर उल्लेखिलेला माधवाचा पूर्वज) आसामातून
पळून येऊन बंगालमधील बाडुका गावी राहिला. माधवाचा
बाप गोविंदगिरि याला पहिल्या बायकोपासून दामोदर
गोमस्त नांवाचा पुत्र झाला, तो कनैजपूरच्या राजाचा मुल-
मदार होता. त्याच्यावर राजाची अवकृपा होऊन पिता-
पुत्रांना आसामची वाट धरावी लागली. गोविंदगिरी
बोरद्वारला येऊन शंकरदेवाला भेटला. तेथे शंकरदेवाने
त्याचे सारापिधार्ह दृष्ट्याशी लग्न करून दिले. माधव हा मा

लक्ष्मणसंबंधापासून शलेला मुलगा होय. हा शंकरदेव बारपेटला जाऊन धर्मप्रचारक म्हणून पुढे येण्याचा पूर्वीचा होय. गोविंदगिरिाला जुहमेग राजपासून बराच द्यास पोहोचला. तो अशाच कष्टमय स्थितीत असता माधवाचा जन्म झाला.

बालपणाच माधवाच्या आर्गा भावी मोठेपणाची चिन्हे दिसू लागली. बाविसाव्या वर्षीचा होईपर्यंत तो नौगाय येथे होता. नंतर गोविंदगिरि त्याला घागरा येथे घेऊन गेला व तेथे तो जाऊन राहिला. पुढे तो माधवाचे लक्ष करण्यासाठी आपला बडील मुलगा दामोदर राहत होता त्या बाजूक गावी माधवासह गेला तेथे माधव शास्त्राध्ययन करू लागला. लवकरच गोविंदगिरि बाळूक येथे वारला, व माधव उत्तर आस्तामात आपल्या आईकडे परत गेला. वाढत त्याला शंकरदेवाचा एका चमत्कारिक प्रसंगी उपदेश मिळून तो त्याचा कष्टा भक्त बनला. पुढे माधव आणि शंकर बारपेटला निघाले. शंकर पटबौशी येथे राहिला व माधव त्या गावच्या बाटेवर असलेल्या गनकजुनी येथे स्थायिक झाला. या गावी राहत असता शंकरदेवाने शेषटप्प्या वेळी कुबबिहाराला जाण्यापूर्वी आपला पारमिक अधिकार माधवाच्या हवाली केला. शंकराच्या मृत्यूनंतर माधव बारपेटच्या उत्तरेस दोन मैल असणाऱ्या सुंदरीय गावी जाऊन १४ वर्षे राहिला. मरण्यापूर्वी शास्त्रगुरी (गान्दी) वर मथुरादास आढा याची स्थापना केली. तो वेण्णाल्यातील भेल गावी मारला.

माधव आभरण मङ्गचारी होता. तो शंकरापेक्षा जास्त दृष्टार व वादविवादपट होता. त्याने सामान्य जनांना पटव्याकरिता आपल्या प्रपंचायातील आचार करा शिथिल केले. शंकरदेव स्वतः माहात्म्य करीत नसल्याने आपल्या अनुयायांना तो करू नये, म्हणून त्याची इच्छा असे. पण बारपेटातील लोक तो चारल, कोम व इतर हलक्या जाताने लोक असल्याने त्यांना हा प्रतिबंध आवडत नसे. व ह्मन्नावर सक्ती करण्यास ते आपल्यातून कुठून जातील असे पाहून माधवाने आपल्या मुदला माहात्म्याची बंधी काढून देण्याचा राजा दिला तेव्हा शंकराने ते मान्य केले. अशा कारणाने माधव हा शंकरापेक्षा जास्त लोकप्रिय झाला. त्याला महापुरुष असे संबोधण्यात येऊ लागले. शंकराचे कीर्तन लोक सात दिवस करतात तर माधवाचे दहा दिवस व मथुरादास याच्या कीर्तन पाच दिवस चालते. शंकराने अपुरे टाकलेले धर्मप्रसाराचे काम माधवाने पुरे केले. त्याने बरीच छात्रे (शास्त्रगृहे किंवा पठे) स्थापिली.

दामोदर.—हा योद्धारचम पक्ष असलेल्या भक्तगळामधील नरक गावी जन्मला. याच्या पिताची नाव गदानंद असे होते. त्याचे संप्रदाय दामोदरीय असे म्हणून वरील नारात तसे दामोदर हा शंकराचा अनुयायी होता

हे सास. दामोदर ब्राह्मण असून त्याला कलावी महाचार्याने शिक्षण दिले होते.

उत्तर आस्तामात असतानाच दामोदर शंकराचा शिष्य बनला. नंतर शंकर पटबौशीला गेला. तेव्हा हाहि त्याच्या मागेमागे तेथे गेला. पटबौशी येथे दामोदराचे एक " शाळ " (मठ) आहे. शिवाय तेथे एका पटव्या निदाच्या देवळात दामोदराचे पाऊल वळलेला दगड दाखवितात. बारपेटकडे जात असता वाढत दामोदर हयथीव मूर्ताने दर्शन घेण्याकरिता थांबला असे सांगतात.

शंकराच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अनुयायांत फूट पडली. त्याला कारण असे झाले की, माधवाने बारपेटहून दामोदराला शंकराच्या आद्याकरिता येण्याविषयी पटबौशी येथे बोलावणे पाठविले. शंकर हा शूद्र असल्यामुळे दामोदराची आई शुशिला हिने, बारपेटला न जाता आदाला लागणारी शिष्यासामुग्री मात्र घाडून घाबी असे आपल्या मुलाला सांगितले व दामोदरनेहि त्याप्रमाणे केले. तेव्हा माधवाला राग येऊन त्याने तो शिष्यासामुग्री परत पाठविला व दामोदराला महापुरुषीय संप्रदायातून काढून टाकिले. त्यावेळी पाहून माधवाचा एक पंथ व दामोदराचा एक पंथ असे दोन पंथ निघाले.

वास्तविक दामोदर शंकराचा कष्ट अनुयायी नव्हताच. बाहेरून महापुरुषीय पंथाची तत्वे तो आचरीत असलेले दिसला तरी, मनात पुराणधर्मधर्मा दिसून येई. उदाहरणार्थः—कर्मठ हिंदुप्रमाणे तो वपसाळ ओढीत बसे. ब्राह्मण आणि शूद्र यांच्यात भेद मानी. त्याच्या संप्रदायनियमावर पौराणिक सत्ताची छाया पडलेली दिसून येई. महापुरुषीयार्थी मूर्तकडे दृष्टी कुठ्या फिरवावयाची नसे तरी दामोदरीय दुर्गामुनेत भाग घेन.

दामोदर १२ वर्षांचा होऊन वारला. पटबौशी हे त्याचे आवडते वारिस्थान होते. तो त्याला निजधाम म्हणे. त्याच्या मागून भेटव घे हा पटबौशीच्या पोठावर आरुढ झाला. सध्या त्याचे वंशज दामोदरीय पटबौशीवाल्या (भटा)ने अधिकारी आहेत.

दामोदराला एक पुत्रपत्नी होता पण त्याने आपल्या पुत्र-त्याच्या अधिकाऱ्यात वादभी न मिळविता पडसुरा (दक्षिण बामरप) येथे स्वतंत्र शास्त्र स्थापन केले.

विद्वत्ता व धार्मिक चळवळ या बाबतीत दामोदर शंकर आणि माधव यांच्याहून कमी दर्जा होता यात शंका नाही. त्याचा पंथ म्हणजे शंकरसंप्रदायावरून कमीअधिक तयार केलेला आहे.

दामोदरीय लोक कृष्णमूर्तिला भजतात, व दामोदराला कृष्णापतार मानतात. दृष्टाचे धार्मिक वर्चस्व त्यांना कबूल नसल्याने ते शंकर व माधव यांना धर्मगुरु म्हणून अभिवादन करीत नाहीत. हेहि ईश्वरनामस्मरणसंकीर्तन करितात. वर दाखविलेल्याप्रमाणे पौराणिक अद्वैतरीय यांच्यात

य महापुरुषीयादि पंथांत फारसा भेद नाही. मुख्य भेद म्हणजे हे काहोस मूर्तिपूजक असून देवळात जाण्याची यांत पद्धती आहे. दामोदरीय शातिभेद मानतात. त्यांना गुरु व पीठाधिकारी ब्राह्मणच पाहिजे असतात. त्यापेयाच्या बाबतीत ते फारसे सोपळे नाहीत. बकरि, कडुनर, वट्टे इत्यादिकांचे गोसहि ते खातात. देवी काढून घेण्यास याची हरूत नसते. महापुरुषीयाद्वने न्यान किंवा शुद्धिरक्षणार याकडे हे लक्ष देत नाहीत. महापुरुषी-याकडे हे जेवनात सारास याऱ्यातील भेद सामाजिक स्वरूपाचा आहे.

हरिदेवः—अनुयायांच्या संप्रदायाच्या मानाने याचा दर्जा दामोदराच्या माली लागतो. याच्या पित्याचे नाव अजानाय व मातेचे नाव पारिजाती असे होते हा शशेवर (खलिमपुर) मधील नारायणपुर गावी जन्मला शंकर व दामोदर यांचे समकालीन असून त्याच्याबरोबर हा बंगाल मध्ये नेतऱ्याला भेटण्यास गेला होता.

हरिदेव फारसा प्रस्थात नव्हता. तथापि त्याने बरीच पीठे स्थापिली आहेत. असे सांगतात की प्रारंभी शंकर, हरिदेव व दामोदर या तिघांनी मिळून मनरोचे साख (पीठ) स्थापिले, व पुढे शंकराने हरिदेवाला तेथील गादिवर बसविले. मनरो शब्दाचा अर्थ "मान" असा असून या साखाला हे नाव पडण्याचे कारण शंकरने हरिदेवाला मान देऊन या पीठावर स्थापिले हे होय.

ज्या कारणाकरिता शंकराने उत्तर आसाम सोडले. त्याच कारणांमुळे हरिदेवहि तो प्रदेश सोडून निघाला. कामरुपात त्याचे मुख्य पीठ बारपेटमधील बहरी गावचे होय. या पीठा-वरील मुख्यपदे अक्षिकारी, हरिदेवाचा पश्चिमे व आग्ने-को जगन्नाथ त्याचे वंशज आहेत.

हरिदेवाचे अनुयायीः—दामोदरीयांप्रमाणेच याचे मते असतात. शंकराचा धर्मग्रंथ हा या पंथाचा प्रमाण-भूत धर्मग्रंथ होय. हे हरिदेवाला कृष्णवतार मानितात तरी शंकराचा अवमान करीत नाहीत. शुद्धिकरणाचे विधी पाळतात, व भक्तसेवा स्वीकारतात. यज्ञमानाकडून कसल्याहि वस्तूचा आचार्यानी स्वीकार बरावयाचा नाही हे महापुरुषीयांचे तत्त्व हरिदेवाचे अनुयायी घान्यावर बसवितात. हरिदेव बरी माधव व शंकर यांना विशेष मान देत असे तरी त्याच्या पंथातील लोक हल्ली दामोदरीयांच्या वळणावर गेले आहेत.

गोपालदेवः—हा पुरुष फारसा प्रसिद्ध नाही. प्रथम हा माधव देवाने जैमलेल्या नऊ आठही (धर्म प्रचारका) पैकी एक होता, पण पुढे माधवाला हा मूर्तिपूजक बरे असा प्रेमाय आप्त्यावरून त्याने याला आपल्या पंथातून बाहेर काढले. तेव्हापासून गोपालाने आपला पंथ स्थापून, परमर व कलजर या बारपेट जिल्ह्याच्या भवानीपुर मोह्यातील गांवी साधे (मठ) निर्माण केला. त्याच्या बारा शिष्यांनी

याग 'सह बरजनिने' स्थापिली. गोपाल नातीने द्वादश होता. दामोदरीय पंथाने या पंथातील अनुयायांच्या मनांत ब्राह्मणी धर्माच्या कल्पना भरविल्यामुळे गोपालाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मठातील ब्राह्मणी भक्त दामोदरीय पंथाला मिळाले.

गोपालदेवाचे अनुयायीः—याच्यात व महापुरुषीयांत निरुक्त साम्य आहे. शंकर व माधव यांनी बाळग दिलेले सर्व नियम हे पाळतात. सापेक्षा जास्त असा गोपालाचा बार्पिक उत्सव मात्र करितात हरिदेव पंथातील लोकांप्रमाणे हेहि भक्तसेवा स्वीकारतात. याच्यामधील साधू जटा वाटाविलात [घोप-ए मीक रकेच ऑफ दि रिजिजिअस विलीफ ऑफ दि असामीज फौल.]

आसाम खोरे. —ब्रह्मपुत्रा खोऱ्यातील, पूर्व बंगाल व आसामचा भाग. याच्या उत्तरेस हिमालय व दक्षिणेस आसामराज आहे. लोकसंख्या १९२१ साली ३९९१६८२. क्षेत्र फळ २४६०५ चौरस मैल होते. आसाम खोऱ्यातील बहुतेक प्रदेश समथीय आहे. मोठी गावेः—गोहती व डिब्रुगढ. व्यापाराची ठिकाणेः—गोलपाडा, बारपेटा, गोहती, तेसपुर व डिब्रुगढ. आसाम खोऱ्यात मुख्य व्यापार वहावा चालतो. कामरूपमध्ये कामाट्या व हाजी आणि लोन्वाच्या पूर्व टोकास ब्रह्मकुंड ह्या यात्रेची ठिकाणे आहेत शिवसागर व नाशेरा ही आहोम राजाच्या राजधानीची गावे होती.

आसाम राज. —आसाम बंगालची राज प्रहसुत्रा व सुरमा खोऱ्याच्या मध्ये आहे. या बंगालची उंची साधारणपणे ३००० ते ६००० फुटांपर्यंत आहे, परंतु त्याला टेऊडत मापणे येथे यात्र तो १०००० फूट आहे. त्याची टेऊडतात शिमांग घिसर सवोत उच्च (६४५० फूट) आहे. नारो, खासी व लखिमपूरच्या दक्षिणेकडील टेऊडतात दगडी कोळसा सापडतो.

[संदर्भ ग्रंथ—रिपोर्ट ऑन दि प्रोसेस ऑफ हिस्टोरिकल रिसर्च इन आसाम (शिलॉण १८९७), या ग्रंथात आसाम-वरील वाढव सापडेल. पी. एन्. बोस याच्या निर्भो. सर्व्हे ऑफ इंडियामधील टोपा. सर चार्ल्स लायल-आसाम. आसाम अॅडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट, १८८२-८३ व पुढील सालचे. मोनोम्राफ ऑन दि कोटन प्रेजिन्स ऑफ आसाम. (कलकत्ता १८९७) प्रिन्सिपल हेड्स ऑफ दि हिस्टरी ऑफ इंडोइस्ट्रियस ऑफ दि ब्रह्म डिब्रुगढ (कलकत्ता १८६८) मोफाट निलसः—रिपोर्ट ऑन दि प्रोब्लिन्स ऑफ आसाम (कलकत्ता १८५४). रॉबिन्सन-ए डिस्ट्रिक्ट अकाऊंट ऑफ आसाम (कलकत्ता १८४१). मॅककॉन्-टोपोमॅट्री ऑफ आसाम (कलकत्ता १८३७). कर्नल बार्टन-दि एन्ट्रॉन्स ऑफ बंगाल सेन्सन रिपोर्ट ऑफ आसाम १८८१-१९११. जे. ए. एस्. बंगाल पु. ४१ व ६२. गेट-ए हिस्टरी ऑफ आसाम (कलकत्ता १९०६). आसाम डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर्स पु. १.८. मन्मथनाथ घोस-ए मीक रकेच ऑफ दि रिजिजिअस विलीफ ऑफ

दि आसामीज पीपल, (कलकत्ता १८९६) ई. गे. ए मि ए. रि. ए वगैरे]

आसुंदी—(मुबई इलाखा) धारवाड जिल्हा. राणी-वेन्नूरच्या पश्चिमेस पाच मैलावर असलेले एक खेडे. या खेड्याच्या वेडीवाडेर कालिभराचे देऊळ आहे. त्यात इ. स. १११२ व ११४३ या सालचे शिलालेख असून तिसरा शिलालेख अतिशय पुसट आहे (ई. गे. धारवाड जिल्हा).

आलेगाव—हे गाव उमरावती-इल्लिचूरच्या रस्त्यावर असून उमरावतीपासून आठरा मैलावर आहे या ठिकाणी पूर्वी नदीवर एक चांगला पूल आहे. हा गाव साधारणपणे उमरावती आणि इल्लिचूरच्या दरम्यान असल्यामुळे व रायमान पाटील याच्या खटपटीने येथे एक डाकबंगला व इन्स्पेक्टरबंगला या दोन सार्वजनिक इमारती झाल्या आहेत. पोलिस ठाणे, सराई, सबरजिट्टेशनचे ऑफिस, शाळा, चावडी, कोंडवाडा वगैरे येथे आहेत (उमरावती जिल्हा गे. १९११).

आस्का—(मद्रास). गंजम जिल्हा. आस्का हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. १९२१ मध्ये लोकसंख्या ४४९१ होती. येथे साखरेचा व दाह्याचा असे दोन कारखाने आहेत. पैकी साखरेच्या कारखान्यात गुळ्यापासून साखर न करता एकदम केंसापासूनच तयार करतात यामुळे साखरेचे उत्पन्न सन्वापट होते. १९०३ साली या कारखान्यात १,७१,००० रुपये किंमतीचा साखर तयार झाली होती. जिल्ह्याचा मुनसफ येथे असतो. गावात एक डाकजमिनी व एक छत्र आहे (ई. गे.)

आस्कायाद—(मध्यआशिया) ट्रांसकॅस्पियन या प्रांताच्या राजधानीचे हे शहर आहे. हे कॅस्पोव्होडस्कच्या आग्नेय दिशेस आगगाडीने ३४५ मैल व समरकंदपासून ५९४ मैल दूर आहे. हे कोपेटडाग पर्वताच्या उत्तरपायऱ्याशी बसले आहे व या ठिकाणी एक सार्वजनिक ग्रंथ-संग्रहालयही आहे. लोकसंख्या १८८१ साली २५०० होती ती १८९७ साली १९,४२८ झाली बहुतेक लोक बाबी पंथाचे आहेत (ए. रि.)

ऑस्टरलीड्स—(आशिया) हे शहर ऑस्ट्रेलियातील मोरे-व्हिया प्रांतात आहे. ह्याची लोकसंख्या ३१४५ असून येथील बहुतेक लोक शिक आहेत. येथे कॉनिटस राईटमॅग राजपुत्राचा एक भव्य राजवाडा व एक सुंदर ख्रिस्ती देवालय आहे. ह्या शहरी पहिल्या नेपोलियनने ऑस्ट्रियनाचा व रशियनाचा ता २ डिसेंबर १८०५ रोजी पराभव केला. ही लढाई नेपोलियनच्या युद्धनैपुण्याचे ऊज्ज्वल उदाहरण होय. ह्या लढाईत फ्रेंच सेनेपची सुमारे २० लाख गमावले व दोस्त राष्ट्रांच्या ८२५७०० लोकांपैकी १२२०० नैजिक मेले व जाया झाले. [ए. मि.]

ऑस्टिन जेन (१७९०—१८५९)—हा कायदे-शास्त्रातील लेखक ईंग्लंडमध्ये सफोड परगण्यात झालेला.

मिल येथे १७९० मध्ये जन्मला. गाने सोळाव्या वर्षी मैत्र्यात नोकरी धरली; पण पांच वर्षांनी ती सोडून लंडन येथे कायद्याचा अभ्यास केला. १८१८ मध्ये याला वकिलीची सनद मिळाली. याचा मेरेमी बेन्थम, जेम्स मिल व जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्याशी निकट संबंध होता. वकीलीच्या धंद्याकडे त्याचे विशेष लक्ष नव्हते इ. स. १८२६ मध्ये लंडन युनिव्हर्सिटीने याला कायदेशास्त्राचा (ज्युरिस प्रुडन्स) प्रोफेसर नेमले, पण चार वर्षांनंतर पुरेसे विद्यार्थी मिळत नाहीसे झाल्यामुळे त्याला राजीनामा द्यावा लागला. हा किमिनल लॉ कमिशनचा सभासद होता. याचे विशेष लक्ष लेखनाकडे होते त्याने 'राज्यसत्ता' (वॉल्फरिन्ट्री) याबद्दलचे प्रतिपादिलेले तत्त्व विशेष प्रसिद्ध आहे. 'प्रॉविन्स ऑफ ज्युरिस प्रुडन्स डिटारमिंड ' (कायदेशास्त्राच्या मर्यादाविषय) हा त्याचा ग्रंथ १८३२ मध्ये प्रसिद्ध झाला. कायदेशास्त्रावरील त्याच्या व्याख्यानांचे पुस्तक त्याच्या पश्चात त्याच्या पत्नीने प्रसिद्ध केले. ऑस्टिनचे पुस्तक मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या फास्ट एलएल. बीच्या परीक्षेला बरीच वर्षे नेमले होते. ऑस्टिन हा उपयुक्तावादाचा (युटिलिटेरियेनझमचा) वहाता होता. पुष्कळांचे पुष्कळ गुरू (ग्रेट्ट गूड ऑफ ग्रेट्ट नंबर) ही कसोटी त्याने कायदेशास्त्रास प्राप्त केली होती. धर्मशास्त्र, नांतिनियम व कायदे र्वक राज्यसत्तेचे नियम यांचे क्षेत्र शास्त्रीय पृथक्करण पद्धतीने निश्चित करण्याचा प्रयत्न त्याने केला आहे

[मं द र्भ ग्रंथ —जे. एम. मिल—डिसेन्स ऑड डिस्कन्स पुरतक ३ ' लेक्चर्स ऑन ज्युरिस्पुडन्स ' च्या प्रस्तावनेतील चारित्र. त्रियनिका]

आस्टिन जेन—(१७७५—१८१७)—ही एक सुप्रसिद्ध इंग्रजी कादंबरीकर्त्री असून तिचा जन्म बॅंथिनस्टोक नवकील स्ट्रिटव्हटन उपाध्यायगृहात झाला. तिचा बाप एक पाद्री होता. त्याने तिला सामान्य मुलांच्यापेक्षा अधिक चांगले शिक्षण दिले होते. लेखन व्यवसायास तिने लवकरच सुरुवात केली. तिच्या आयुष्यक्रमांत विशेष गोष्टी काहीच घडल्या नसून फक्त एक प्रेमसंगणाच्या आपत्तीखेरीज तिचे सर्व आयुष्य सुखात व शांततेत गेले हाटस् परगण्यातील चॉटन गावी तिच्या बहुतेक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. १८१७ मध्ये क्षयरोगाच्या भावनेची हाका आत्त्यामुळे भे मदिन्यात योग्य वैयकीय मदतीसाठी ती विचेस्टर येथे गेली परंतु रोगाची वाढ फार झपाट्याने होऊन अवघ्या दोन महिन्यांत ती तेथे मृत्यु पावली.

तिने एकंदर सहा कादंबऱ्या लिहिल्या त्यांपैकी ' सेन्स ऑन्स सोन्सीथिलीटी ', ' प्राईड अँड प्रेजुडिस ', ' मॅन्-रफोल्डपार्क ' व ' एमा ' या चार कादंबऱ्या तिच्या हयातीत प्रसिद्ध झाल्या होत्या. ' नार्थर अँड ' व ' पर्वेशन ' या तिच्या मृत्यूनंतर लवकरच प्रसिद्ध करण्यात आल्या. या तिच्या कादंबऱ्यांपैकी ' प्राईड अँड प्रेजुडिस ' ही कादंबरी

संबंधत आहे. तथापि ती सर्वोत्कृष्ट आहे असे नाही. तिची लिहिण्याची धाटणी अस्वस्थित व स्पष्ट असून व्यापारिक व वस्तुस्थितीचे यथातथ्य दर्शन या गुणांनी ती सर्वमान्य झाली आहे. प्रथमपासूनच तिच्या काढण्याची लोकप्रिय होण्या; तरी तिच्या शुध्दीची योग्य फारच नंतरच्या काळांत झाली. प्राचीनी स्वभावचित्रे विनोदतः रोमच्या व्यवहारांत व नाजुक प्रबंधी होणारे ब्रिजांच्या मनोभूमिकेचे सूक्ष्म फरक दाखविण्यात तिचे कीर्तन वाढा-
ण्यासारखे आहे. मध्यम व उच्च वर्गीतील अगदी सामान्य प्रतीच्या प्राचीन्या वैशिष्ट्याचा व स्वभावाचा परिपोष तिने सुंदर शैलीने केला आहे. तरी स्वतःच्या स्वभावाची छटा त्यात कोठेहि दिसू दिली नाही. कथित ज्ञानां जाता याव-
कांच्या खोल भावनांनी ती रसभर करते, व जे जे तिला शिक्कावयाचे असतात त्यावरून एक शब्दादि न बोलता ते क्वचन ही कादंबरीतील त्या त्या प्रसंगेवर सोपविते. सर या. स्कॉटने तिची फारच हजुती केली आहे. तसेच वेकाले, कोलेरिज, साउदे, विटने स्मिथ यांनीहि तिची बरीच वाढवा केली आहे.

[संक्षेप. — जेनच्या पुतण्याने १८७० त तिचे प्रमाणभूत मानण्यात येणारे चरित्र प्रसिद्ध केले. लॉर्ड प्रोव्हेन्सने तिची पत्रे प्रसिद्ध केली (१८८४) याशिवाय एच. एफ. माल्डन (१८८९), गोलडविन स्मिथ (१८९०), पोर्लोक, काम्पटन हिल (१९०१), मिटन (१९०५); इत्यादि मंडळींनी जेन व तिचा परिचार या संबंधी प्रचलना केली आहे.]

ऑस्ट्रिया-इटलीमधील ऑट्टिम प्रांतातील बंदर व जुने शहर. हे शहर डायनर नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर वसलेले होते. हे ऑस्ट्रियनसिड रस्त्याने रोमच्या नैर्ऋत्य दिशेस १४ मैलाच्या अंतरावर आहे. रोम लोकांची अगदी पहिली वसाहत या शहरां झाली होती असे म्हणतात. प्राचीन काळी या शहराला बंदर म्हणून वागते म्हणू आले होते. साम्राज्याच्या काळांत या शहराची राज्यव्यवस्था फार झुरळीत चालत असावी असे इाही शिलालेखांवरून समजते. येथील प्राचीन लोकांची मुख्य देवता म्हणून " आग्निदेवता " होती. त्यानंतर येथील लोक इषिस, मिनेला इत्यादि देवतांचे उपासक झाले.

येथील परमेश्वरकावियणी चवथ्या शतकाच्या पूर्वीची काही माहिती उपलब्ध नाही. चवथ्या शतकापासून आग्निदेवता-पर्यंत येथील विशावणी यादी चालू आहे.

प्राचीन काळी, द्रोत्रन लोकानी " पेट्रन्तेले " हे बंदर उप-
जीतोपर्यंत, ऑस्ट्रियाचे बंदर सर्वांत उत्तम ठरले होते दि.
पू. २६७ त दुष्काळ पडल्यामुळे परदेशाचा माल याच बंदरातून येत होता; व त्यामुळे याला चांगले महसूल आले होते. परंतु ऑस्ट्रिया बंदरांत वैज्य दिशेचे बरे बडो-
टागल्यामुळे, त्याचप्रमाणे डायनर नदीचा माल यादू लाग-

ल्यामुळे, ऑस्ट्रिया शहरास हजर बंदरांची गरज भाई
लगतो व इ. स. ४६ साली " नेरो पोर्टेस ऑगुस्टी " व १०३ साली इाईने " कोथा ट्रायाना " ही बंदरे उघडली गेली.

पुढे मध्य काळांत " ऑस्ट्रिया " या बंदरास पुन्हा उर्जितावस्था प्राप्त झाली; व गिडली आनी डेला रिव्हरे याने ऑस्ट्रिया येथे " फ्रांसिस्को पीटेली " नांवाचा तट-
बंदी केलेला दुर्ग बांधिला. १५५७ पर्यंत येथील हवा चांगली होती, परंतु या काळां टायगर नदीला पूर येऊन तिचे पात्र पश्चिमेकडेच हटले व तेव्हा पासून पूर्वीच्या प्राचीनी जागा हमट व द्या रोगत झाली. मेव्हा १८ व्या शतकांत ऑस्ट्रिया शहर वसलेल्या ठिकाणी राखण्यात आले तेव्हा काही घडणी व छावणी करिता बांधलेली बंदे सांपडली. तसेच एक अन्य न्यायमंदिर, त्याच्या नैर्ऋत्य दिशेस एक देऊळ, व कांही वखारी इत्यादि इमारतींचा घोष लागला. या सर्व इमारतींत विद्यविशिष्ट दगदांनी कामे केलेली आढळतात. याच्या आग्नेय दिशेस काही देवळे व आरण्ये आहेत.

सन १८७५ साली ऑस्ट्रिया येथे एक नवी वसाहत केली गेली असून येथील दसगुलीची जागा थोड्या काळाने राहण्यायोग्य कारणात आली. रोमपासून आस्ट्रिया पर्यंत एक विद्युत टागगाडीहि नेली आहे. [निदानिका]

ऑस्ट्रेड—(बेल्जम). पश्चिम हॅन्डर्स प्रांतातील एक शहर. लोकसंख्या १९११ साली ४१,००१ होती. बेल्जम-
मधील हे समुद्रावरील हवा राण्याने उत्तम ठिकाण असून महत्त्वाच्या रेलीने दुसरे बंदर आहे. मध्ययुगात याच्याभोवती वृक्षतट तट बांधलेला असून त्याला अनेकदा द्वे पडले होते. सन १८९५ मध्ये तटबंदी अशोवात नाहोवी झाली व तेव्हापासून हे एक नवीन शहर म्हणून प्रसिद्ध झाले. समुद्राकडे तोंड करून बांधलेले एक उत्तम नृत्यएव व राजाचा बेगला ही प्रमुख ठिकाणे या शहरात असून त्याच्या मागील भागस एक उत्तम बाग व सवेंतोर्न मैदान आहे. १९०० साली बंदर दोन मैल मागे हटविण्याचा मोठा यत्न झाला. इाही गोष्टीचुन भोठम,ठारी कक्षांने राहू द्यावतात. श्रुसेस, कोलीन व बॉलिन या शहरांनी येथून येथे आग-
गाडीने जाता येते. शिवाय या ठिकाणाहून बरेचसे आग-
गाडीचे फाटे निःसर्वावहून व हॅन्डर्समधील शहरांकडे गेले आहेत.

ऑस्ट्रेड कंपनी— उच्च, इंजिनस आणि मेच ईस्ट इंडिया कंपनी याचा उत्कर्ष पाहून ऑस्ट्रेडमधील व्यापा-
ऱ्याना व जहाजाच्या मालकांना ईंडोनेश्या भागला प्रत्यक्ष व्यापारी संबंध घडवून आणण्याची इच्छा झाली. त्याप्रमाणे इ. स. १७१७ मध्ये एक सामाजी कंपनी निघून काही अक्षांने पुर्वेकडे पाठविण्यात आली आतिस्त्रावा बादशहा सहावा चार्लस यांनी याच-या प्रसंग या नवीन कार्यात

कंपनीचा मदत करण्याविषयी उत्तेजन दिले, पण स्वतःचा माग एखादा परवाना किंवा पेटंटचीच पत्र दिले नाही काही दिवस बरीच बंपनोला. थोडेंफार यश आले पण शेजाराला राष्ट्राच्या मत्सरांमुळे ती खालावू लागली इंग्लिशानी मादा गास्कर जवळ एक ऑस्ट्रेड जहाज व बचांनी आम्ब्रिजेच्या किनाऱ्याजवळ दुसरे एक मोल्सवान मालाने भरलेले जहाज काबीज केले तथापि या गुप्तसानीमुळे ऑस्ट्रेडराचा घोर खचला नाही त्यांनी १७२२ मध्ये वादशहाकडून मोठ्या भिन्नतवारीने पेटंटचीच पत्रे मिळविली या पत्राच्या द्वारे ऑस्ट्रेड कंपनीला तास वर्षेपर्यंत ईस्ट आणि वेस्ट इंडीज व आफ्रिकेचे किनाऱ्या यादी व्यापार करण्याचा हक्क प्राप्त झाला तेव्हापासून कंपनीची इतकी चलती झाली की, १७२३ च्या ऑगस्टमध्ये कंपनीच्या शेअरचा भाग १२ ते १५ टक्के जडला कॉरोमाचल किनाऱ्यावर बसेलम येथे एक व गंगा नदीवर बकाबाजार येथे दुसरी, अशा दोन बखारी कंपनीने स्थापित्या आरंभी कंपनीला भाषी उत्कृष्ट पौनी मोठीच आशा वाटत होती व सधे यांथे त्यावेळच्या स्थितिवृत्तून सहाजिकहि होते पण एच आणि इंग्लिश यांचे बँर व मारसुरुद्धि ही आक्षेपी आली १६४८ साली वेस्ट कॉलियाचा जो तह झाला त्यासागाने स्पेनच्या राजाने दक्षिण नेदरलँड मधील लोकार्ना स्पेनच्या बसाहतीशी व्यापार करण्याचा प्रतिबंध केला हाता तेव्हा युट्रेख्टच्या तहाने (१७१३) दक्षिण नेदरलँड आस्ट्रियाकडे गेला तरी हा प्रतिबंध नाहीसा होत नाही असे उच्च व्यापारी प्रतिपादू लागले तथापि स्पॅनिश सरकारने थोडेसे भाडवडे तैतल्या नंतर आस्ट्रियाशी एक व्यापारी तह केला, आणि ऑस्ट्रेड कंपनीला साम्यता दिली पण याला उत्तर म्हणून इंग्लंड ' युनायटेड प्रॉविन्स ' आणि रशिया यांनी १७२५ त हेरेनहौसेन येथे आपला एक संरक्षकसव स्थापन केला हा बोराचा विरोध पाहून व्हिएन्ना दरबारने पडते घाबारे ठरविले १७२७ त झालेल्या पॅरिस येथील तहान्मये वादशहाने कंपनीचा परवाना सात वर्षे तहकूब केला व यावद्दल वादशहाला बक्षीस म्हणून इतर राजांनी त्याच्या प्रंगमैतिक संकशन' (वारसपत्रका) ला उचलून धरण्यान वचूळ केले अशा रीतीने परवाना तहकूब झाल्यानंतर कंपनी काही दिवस जीव धरून राहिली होती पण शेवटी लयाला गेली १८१५ मध्ये हॉलंडची त्याचा संयोग हाईपर्यंत अस्तित्पन्न नेदरलँडसा हाडीअर्दी दर्याव्यापार करण्याचा अर्जावात मनाई होती

आस्ट्रेलियन—एक रजियन प्रात हा आग्नेय रशियात आहे याच्या उत्तरेस समरा प्रात व साराटोव्ह प्रात, पश्चिमेस साराटोव्ह प्रात, दक्षिणेस स्टव्होपोल व टेरेंक, पूर्वेस कास्पियन समुद्र व उरलप्रात आहेत यांचे क्षेत्रफळ ९१०४२ चौरस मैल आहे व लोकसंख्या १११५ मध्ये १४२७५०० होती. येथील हवा फार उष्ण आहे

शहर—आस्ट्रेलियन प्रातातील मुख्य शहर हॅन्डेलगा नदीच्या डाव्या तीरावर असून कास्पियन समुद्रापासून ५० मैल आहे वाकूच्या पेट्रोलियमच्या धंध्याचे वाढीपासून व ट्रॅन्स कास्पियन रेल्वे सुरू झाल्यापासून आस्ट्रेलियन हॅन्डेलगाचे महत्त्वाचे ठिकाण झाले येथून मासे, साखर, धातूची भांडी, कापसाचे व लोकराचे कापड वगैरे माल परदेशी जाती धान्य, कापूस, फळे व इमारतीचे लाकूड, हा माल या देशात येतो आस्ट्रेलियन हॅन्डेलगास्पियन समुद्रावरील मुख्य बंदर असून कास्पियन समुद्रावराल रशियाच्या आरमाराचे मुख्य ठिकाण आहे या शहराभोवती झालाचे मळ आहेत. पूर्व आस्ट्रेलियन हॅन्डेलगा सध्यानाची राजधानी होती व ते हॅन्डेलगा शहराचे उत्तरेस सात मैलावर होते १२९५ मध्ये मंगोल राजा तैमूर दि मेघ याने या शहराचा नाश केलावर हॅन्डेलगाचे शहर वसले १५५४ मध्ये रशियाच्या चवथ्या इन्हा- नने तातेंवर लोकार्ना हाकून दिले १५६९ त या शहराला तुर्क लोकार्ना बसा दिला, परंतु त्याची रशियाने मोठी कत्तल करून, नाश केला. १६७० मध्ये स्टॅका रॅजॉन नावाच्या बडोरोनेने हॅन्डेलगा पुढील शतकाच्या आरंभी पिटर दि मेघ याने जे अनेक बांधण्याची गोष्टी येथे बांधली व हॅन्डेलगा शहराच्या लढाईकरिता मुख्य ठिकाण करण्यात आले नंतर त्याच शतकात एतत्तुल्या बेंथेराइनने याला व्यापार विषयक सवलती दिल्या १७०२, १७१८ व १७६७ या साली याचे आगीने धरंच नुकसान झाले व १७१९ मध्ये इराणी लोकार्ना हॅन्डेलगा लुटले १८३० मध्ये पटकाच्या रोगाने येथील लोकसंख्या कमी झाली सन १९१३ मध्ये येथील लोकसंख्या १६३८०० होती [अ मि]

ऑस्ट्रिया—हा एक मध्ययूरोपातील देश आहे याच्या मर्यादा—पूर्वेस रशिया आणि रुमानिया, दक्षिणेस इगोरी, ऑट्रियाटिक समुद्र, आणि इटली, पश्चिमेस स्वित्झरलंड, लिचटेनस्टीन आणि जर्मन साम्राज्य, (बव्हेरियाचा भाग) उत्तरेस जर्मन साम्राज्य (सॅक्सनी आणि प्रशियाचा भाग) रशियाचे क्षेत्रफळ ११५५३३ चौरस मैल आहे. भूगोलदृष्ट्या हा देश एक भाई.

समुद्र किनारा—बहुतेक सरहद्दावर जमीन आहे फक्त सरासरी एकदशास सरहद्दाला समुद्रकिनारा आहे पश्चिमेस ट्रिस्टचे आखात आणि पूर्वेस फ्यूम किंवा कारनेरोचे आखात आहे व या दोन्ही आखाताच्या मध्ये इरिट्रिया हॅन्डेलगा आहे कारनेरो आखातात कारनेरो नेट आहेत. ट्रिस्ट, कपोजिट्रिया, पिरानो, पॅरेन्शो, रेन्डिगो ही मुख्य बंदरे आहेत डाबमेशियाच्या विनाम्यावर द्वारा, बटारो, आणि रयुगा हे जवसावर आहेत व येथेची एक राग आहे

पर्वत—हा देश स्वित्झरलंडप्रमाणेच आतिशय डोंगराळ आहे आणि याचा सरासरी चारपचमास भाग समुद्रसपाटी पासून सहाशे फुटावर आहे येथील पर्वतांच्या तान रागा

आहेत.आल्प्स पर्वत,कारपेथियन पर्वत, आणि बोहेमियन-मोरिहियन पर्वत.

नद्या.—येथील मुख्य नद्या डान्युब, नीस्टर, व्हिस्चुला, गॉडर, एल्ब, व्हाइन, आणि एडोस किंवा एंस्च ह्या आहेत. या सर्व नद्यांची मुखे आणि डान्युब नदीचा उगमहि बाहेरील प्रदेशात आहेत. पमाळच्या दरीतून डान्युब नदी आस्ट्रियात शिरते. येथे तिला इत नदी मिळते. ही पुढे हूनवर्गपर्यंत आत्मन पर्वतामधून वहात जाते किन्तु आणि व्हिएन्नाया दोबो-मधील भागात या नदीच्या तीरावरील देगावा फारच रमणीय आहे. ही नदी आस्ट्रियात शिरागाना ८९८ फूट आणि येथून बाहेर पडताना ४०० फूट समुद्रसपाटीचे पर आहे. या नदीचा आस्ट्रियातील प्रवाह १३४ मैल लांब आहे व हिचेपासून ५०३७७ चौरस मैल जमिनीला पाण्याचा पुरवठा होतो. ही काळ्या समुद्राला जाऊन मिळते. नीस्टर या नदीचा उगम पूर्वेजमिनीभामध्ये कार्पेथियन पर्वतात होतो व ही देखील काळ्या समुद्राला जाऊन मिळते. हिचा आस्ट्रियातील प्रवाह ३७० मैल आहे, त्यापैकी ३०० मैल नौकायवगाय योग्य असा आहे. १२००० चौ. मैल क्षेत्रफळ अस हिचेपासून पाण्याचा प्रवाह होतो. व्हिस्चुला आणि गॉडर या दोन्ही नद्या बाह्यीक समुद्रात जाऊन मिळतात. व्हिस्चुला नदीचा उगम मोरिहियनमध्ये होतो. हिचा प्रवाह २४० मैल आहे. व ही १५५०० चौ. मैल जमिनीस पाण्याचा पुरवठा करिते. गॉडर नदीचा उगम देखील मोरिहियनमध्ये होतो. हिचा येथील प्रवाह ५५ मैल लांब आहे. एल्ब नदी उत्तर समुद्रास मिळते. हिचा उगम रिसेम्बेर्गचे येथे होतो. हिचा येथील प्रवाह १८९ मैल आहे, त्यापैकी सरासरी ६५ मैल नौका-यवगाय योग्य असा आहे ११००० चौ. मैल जमिनीला ही नदी पाणी पुरवते. व्हाइन नदीचा आस्ट्रियामध्ये सारा २५ मैलांचाच प्रवाह आहे. एडोस नदी अँड्रिआटिक समुद्राला मिळते. टिरोल पर्वतात हिचा उगम होतो. हिचा येथील प्रवाह १३८ मैल आहे व ही ४२९६ चौ. मैल जमिनीस पाण्याचा पुरवठा करिते. येथे मोठाली सरोवरे मुळीच नाहीत.

पातळ खनिज पदार्थ येथे सरे.—सर्व युरोपात आस्ट्रियामध्ये सर्वात जास्त आणि महत्वाचे असे खनिज पदार्थांचे सरे आहेत व हे सर्व बहुतेक बोहेमियनमध्ये आहेत. यापैकी मुख्य म्हणजे म्हणजे अरुहजल, (अरुहलाइन), अलुमिना-जल (अरुहलाइन ऑसिडयुलेटेड बोटर्स), कोहलजल, बटु-जल (बिटर बोटर्स), क्षारजल (साल्झन बोटर्स), लव-जल (आयथोलाइन बोटर्स) आणि उष्णजल(थर्मल बोटर्स) ही होत.

भूस्तरक्षणन —आस्ट्रियाची जमिन संपाती विपुल आहे. आस्ट्रियातील फार प्राचीन काळचे खडक हे अनेक पातळींनी युक्त असो आहेत.अथर्वज व प्रायजस येथील रॉयमि-थित शिस्तच्या मार्गांचे अवशेष सांपडतात तसेच स्ट्रीया व

मुर्बोव्हिया येथे कच्च्या लोखंडाच्या खाणी आहेत. कार्नि-ओला येथे पाण्याच्या खाणी असून, तृतीय युगातील जंगलामुष्टी पर्वताच्या खडकांत, सोने व चांदीच्या कचऱ्या खाणी बाळगून येतात. सामनेशिया व बोहेमियामध्ये पुरकळ बोकशाच्या खाणी आहेत. गॅलीशिया येथे प्रातात मिठाच्या खाणी असल्यात असे तेथे सापडणाऱ्या क्षाराच्या अवशेषा-वरून अनुमान काढता येते.

हवा मा न.—हवामान निरनिराळ्या प्रकारचे आहे. वारण हा देश फार अफाट असून लहान मोठ्या उंचीच्या खोपरांनी व्यापलेला आहे. हवामानाप्रमाणे याचे तीन भाग करता येतील. (१) उत्तरअक्षांश ४६° पर्यंत सर्वात दक्षिण भाग पनरलेला आहे. येथे सर्व ऋतूतील हवा सौम्य आणि उन्हाळ्या पाच महिनेपर्यंत असतो. (२) उत्तरअक्षांश ४६° आणि ४९° यांमध्ये मध्यभाग पनरलेला आहे. येथे हिवाळा मोठा आणि जास्त कडक असतो आणि उन्हाळ्या हिास्त कडक असतो. (३) उत्तरभाग उत्तर अक्षांश ४९° अंशाच्या उत्तरेकडील भागात पनरलेला आहे या भागात हिवाळा जास्त असतो. साधारणपणे दरवर्षी आस्ट्रियातील उष्ण-तेथे मान दक्षिण भागात सरासरी ५९° आणि उत्तर भागात ४८° पर्यंत असते. व्हिएन्नामध्ये सर्वात जास्त उष्णतेचे मान ९४° आणि सर्वात कमी २° असते. पश्चिमेकडील प्रदेशांविषय उत्तरेकडील प्रदेशात पाऊस जास्त पडतो. दक्षिण प्रदेशात वर्षतऋतूत, आणि शरदऋतूत आणि उत्तर आणि मध्य प्रदेशात उन्हाळ्यात पाऊस पडतो दक्षिण आल्प्स टागूव आणि समुद्रकिनाऱ्यावर वादळे नेहमी होतात.

वि मा व.—याचे १७ विभाग आहेत. या विभागानां 'लॅंड' किंवा 'क्रीन लॅंड' असे म्हणतात यापैकी तीन म्हणजे बोहेमिया, गॅलीशिया आणि लोथेरिया आणि बाल्-मोनित्रा राज्ये होती. खेअर आणि अपर आस्ट्रिया यांचे अपरबर्ग असत आणि सार्वभूम, स्टिरिया, कारिन्थिया, कारिन्थोटे, सिलेनिया आणि मुर्बोव्हिया यावर कडूच असत. मोर्समोर्झास्का आणि टिरोल क्रीडच्या ताब्यात होते. दोन मोरिव्हिया आणि इस्ट्रिया ही सामनेव्हच्या ताब्यात असत. व्होरायबर्ग याला फक्त लॅंड असेच म्हणत. आणि व्हिएन्ना हे शहर क्रीन लॅंड समजले जाई.

लोक संख्या.—१९१० साली ३१ डिसेंबरच्या खाने-सुमाराप्रमाणे आस्ट्रियाची लोकसंख्या २,८५,७९,९२४ होती. म्हणजे प्रत्येक चौरस मैलाला २४७ माणसे पडतात. या देशात कायद्याने विवाहपद्धत व झालेल्या छीपुछीपासून झालेल्या मुलाची संख्या फार आहे. तसेच मुलाची मृत्युसंख्याही फार आहे.

वेष्टा —मानववंशशास्त्रदृष्ट्या येथे निरनिराळ्या वंशाचे लोक आहेत. युरोपातील निरनिराळ्या वंशांपैकी सॅल्टिन, टयूरेनिक आणि स्लाव्होविक या तीन मुख्य येथे आढळतात. स्लेव्होविक लोकांची

आहे व हे संस्थेने इतर वंशाच्या लोकांपेक्षा मास्त आहेत. जर्मन लोकांची संख्याहि बरीच असल्यामुळे त्याचा येथे फार मोठा राष्ट्रांत आहोत. सरकारी कामकाजात व पुस्तके छापण्यासाठी जर्मन भाषेचा उपयोग करतात. येथील राज्यकारभारात यांचे वर्चस्व होत व येथील राज्याची व्यापना व भरभराट करण्याच्या कामी यांचे विशेष श्रम होते. लॅटिन वंशात इटालियन, स्लाव्हि आणि रुमानियन लोक येतात.

जे. ती.—पुर्वीपासून शेती ही येथील लोकांची मोठी उत्पन्नाची बाब आहे. १९०० साली एकंदर लोकसंख्या ३९,००,००० एकर जमिनीचे क्षेत्रफळ ७४,१०,००० एकर होते. त्यापैकी शेकडा ९४.२ एकर जमिनीतून उत्पन्न होते. ९४.२ एकर जमिनीपैकी ०.४ एकर जमिनीत तळी आहेत व त्यातून माशांचे उत्पन्न होते. उत्पन्नाच्या बाबींच्या जमिनीपैकी शेकडा ३७.६ एकर लागवडीत आणण्याच्या उपयोगी पडेल अशी आहे ३४.६ एकर जंगल, २५.२ एकर कुएरे, १.३ एकर बगीचे, ०.९ एकर द्राक्षांचे मळे आणि ०.४ एकर तळी वगैरे. मुख्य पीक म्हणजे गहू, राय, जव, ओट, मका, बटाटे, साखरेचे बीट, मग्नर यांचे आहे. गहू आणि मका यांचे पीक पुरेसे होत नाही म्हणून यांची बाहेरून आयात व्हावी लागते. जव आणि ओट यांचे पीक बाहेर पाठविण्यातून होते.

श्री ग. ल.—उत्पन्नाचे जमिनीपैकी ३ वर जमीन जंगलाने व्यापली आहे. जंगलात शेकडा ८५ साडे उंच आणि इमारती लाकडाची आहेत. विशेषकरून ओक, पाईन, बीच, ऑश, एल्म आणि अशाच प्रकारची झाडे आहेत व यांचे बरेच उत्पन्न होते. येथे उत्तम प्रकारचे आणि शुष्क घोडे होतात.

ख नि ज द्र व्ये.—या बाबतीत युरोपातील पहिल्या प्रतीच्या देशात या देशाची गणना केन्ही जाते. हॅटीनम घोडून सर्व प्रकारच्या उपयुक्त धातू येथे सापडतात. सोने, चांदी तसेच लोखंड, तांबे, शिसे आणि कथील ही अतिशय आहेत. (पिट ब्लेस आणि ब्रौनकोल) कोळशाच्या खाणीतून चरचे थर आहेत. जस्त, अँटिमनी, सोमल, (आर्सेनिक) कोबाल्ट, निकल, मँगनीज, विसमय कोसिभम, युरेनिभम, टेल्युरिभम, गंधक, ग्रॅफाइट आणि असफाल्ट ही योग्या प्रमाणात सापडतात. याशिवाय संगमरवरी दगड, पर्व शाकारण्याच्या पाट्या, ज्विस्म, चिनी माती, मडक्याची माती आणि ज्वाहीर याच्याहि खाणी आहेत. १८२५ साली कोळशाचे उत्पन्न अजमासे १५०००० टन होते आणि १९०० साली ३२५०००० टन झाले.

घे. दे.—१९ साव्या शतकाच्या शेवटच्या सरासरी २५ वर्षांत येथे धंद्याची आणि कारखान्याची बरीच वाढ झाली; परंतु या वाडीचा प्रचार सर्व देशभर झाला नव्हता. निर-
- निराख्या धंद्यांनी उपयोगी पडणाऱ्या श्रमका उदाहरणार्थ,

काळसा, कच्चा माल वगैरे येथे विपुल असल्यामुळे त्यांची लवकर व मोठ्याने वाढ होण्याला येथील परिस्थिती अगदी अनुकूल आहे. कापड विणणे, शुद्ध धातु तयार करणे मद्यकं काढणे, चामडी, कागद आणि साखर तयार करणे कांचकाम, चिनीमातीचे काम आणि कुंभारकाम, रासायनिक द्रव्ये करणे आणि गायनवादनाला लागणारी वाद्ये शास्त्रीय रीत्या तयार करणे हे सर्व येथील मुख्य धंदे आहेत.

कापूस, लोकर, रेशम आणि निरनिराळ्या प्रकारच्या तागाच्या सुताचे कापड करण्याचे कारखाने बहुतेक सर्व बोहेमिया, मोरेव्हिया, सिलेसिया आणि खालील आस्ट्रिया या ठिकाणी आहेत. १९०२ साली २१८३७ कारखाने होते व त्यांत एकंदर काम करणारे लोक ३३७५१४ होते.

शुद्ध लोखंड तयार करून त्याचे निरनिराळे सामान तयार करण्याचे कारखाने बोहेमिया, मोरेव्हिया, सिलेसिया, अप्पर आणि लोअर आस्ट्रिया, स्टिरिया, कारिन्थिया या ठिकाणी आहेत याशिवाय निरनिराळ्या धातूंचे सामान तयार करण्याचे कारखाने निरनिराळ्या ठिकाणी आहेत. येथे काचेचे कारखाने फार लुने असून ते सर्व बोहेमियामध्ये आहेत.

बहुतेक व्यापार आगगाडीने व देशातील नद्यावर चालतो. १९०० साली परदेशाशिवाय चालणाऱ्या व्यापारात गुंतलेल्या व आस्ट्री-हंगेरीच्या निशाणाखाली चालणाऱ्या जहाजांची एकंदर वहनशक्ति १४४८७६४ टन होती आणि परदेशी निशाणाखाली चालणाऱ्या लोकांची २६६५५१ टन होती.

राज्यकारभार.—येथील राजाची सत्ता नियंत्रित किंवा पार्लमेंटच्या साहाय्याने चालणारी असे व येथील राजा सम्राट होता. हंस्बर्ग-लोअ्रेन घराण्यातील जेष्ठ पुत्राकडे गादी वंशपरंपरेने जात असे पण पुत्र नसल्यास वारसा-मुलीकडे जात असे. राजा रोमन कॅथोलिक चर्चचा असला पाहिजे असा नियम होता. आस्ट्रियाचा सम्राट हा हंगेरी-आचा देखील राजा होता. राजा आणि काही सामान्य राज्यकारभार सोडून आस्ट्रिया हंगेरीपासून अगदी स्वतंत्र होता. राजा सर्व सेनेचा वरिष्ठ सेनागण्यक असे. त्याला उमरावी वगैरे देण्याचा आणि शुद्देगाराना क्षमा करण्याचा अधिकार असे. कार्यकारी सत्ता सर्वस्वी त्याचेचकडे असे. परंतु कायदेकानून करण्याची सत्ता लोकसभा (रिचसाट) आणि राजा यांचे मध्ये वाटलेली असे. सर्व न्याय त्याचेच नावाखाली दिला जाई. कार्यकारी सत्ता चालविण्याचे काम राजाने मंत्रिमंडळावर सोपवून दिलेले असे. या मंडळापैकी एक मंडळाचा अध्यक्ष असे दिवाणी काम करण्यासाठी निरनिराळ्या प्रांतात सुभेदार (गव्हर्नर) नेमलेले असत. स्थानिक कारभार चालविण्यासाठी प्रति-निधिक संस्था अगस्त. कायदे करण्याची सत्ता रिचसाट कडे सोपविलेली असे. रिचसाटचे वरिष्ठसभा (हरेनहॉम) आणि कनिष्ठसभा (अॅक्सीओर्नॅटोने हॉस) असे दोन

भाग होते. समासदाना वेतन आणि जाण्यावेब्याचा खर्च मिळे. प्रत्येक बिल कायदा होण्यापूर्वी दोन्ही सभेतून पसार होऊन त्याला राजाची संमति मिळायची लागे. रॉचपाट सभा दरवर्षी राजाने बोलाविलीच पाहिजे असा नियम होता.

धर्मः—कायद्याने मान्य केलेल्या सर्व धर्मपंथांना प्रार्थनास्वातंत्र्य, कारभाराची देखरेख, व मालमत्तेची देखरेख, हे सर्व हक्क मिळाले होते. राजा हा रोमन कॅथोलिक पंथाचा असल्याच पाहिजे अर्था व्हिवाट असल्यामुळे या पंथाचा धर्म राजधर्म झाला होता. राक्षपराणे या पंथाचे अनुयायी असे तरी वेव्हा जेव्हा पोपने आपलेकडे फागील हक्क घेण्याचा पाट पातला तेव्हा तेव्हा त्याला या घराण्याने मोठा पातलेला आह. चर्चच्या मालमत्तेवर कर घसविणे, विशपची नेमणूक करणे, आणि पोपने स्वतःचा हुकूम जाहीर करण्यासाठी राजाची परवानगी घेणे हे हक्क राजाने आपल्याकडे ठेविले होते.

शिक्षण—प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळाची पद्धत येथे मराठा घेरेसाचे वेळेपासून चालत आलेली आहे. हल्लीची शिक्षणपद्धति मे १४, सन १८९९ सालच्या शिक्षणाच्या कायद्यान्वये सुरू करण्यात आली होती. या कायद्याने सरकारने वर्षेच्या अधिकारामधील शाळांचा कारभार काढून आपले स्वाधीन करून घेतला व प्रत्येक जाती करिता प्राथमिक शाळा बांधून ती चालविण्याची जबाबदारी घेतली. ६ व्या वर्षीपासून बवदाव्या वर्षीपर्यंत (चाहूर्ठ ठिकाणी बाराव्या वर्षीपर्यंत) सर्वांनी शाळेत गेलेच पाहिजे. अशी सक्ती होती. धार्मिक शिक्षण देण्याचे काम गावातील उपाध्यायकडे असे. व मोठ्या शाळांमधून मुद्दाम एखाद्या माणसाचेच नेमणूक केलेली असे. खासगी शाळा काढण्याचीहि कोठ्यांना परवानगी होती. शिक्षण (१) प्राथमिक (२) माध्यमिक (जिम्नासिया) (३) उच्च (युनिव्हर्सिटि व कॉलेज), (४) औद्योगिक (टेक्निकल), (५) खनिशास्त्र (माइनिंग), (६) पशुवैद्यक व (७) विशिष्ट अशा निरनिराळ्या संस्थांत दिले जाते. माध्यमिक शिक्षणाच्या शाळा १९१५-१६ मध्ये ५२४ होत्या व प्राथमिक शाळा १९१३ मध्ये २३२४७ होत्या. १९१६-१७ साली आठ युनिव्हर्सिट्या असून साक्षरत्व येथे एक नवीन निघणार होती. औद्योगिक शाळा १९१५-१६ मध्ये ६ ठिकाणी होत्या.

न्याय—न्याय देण्यासाठी ९६३ कौंटी कोर्टे, ७४ प्रांतिक आणि जिल्हा कोर्टे, ९ वरिष्ठदुर्गांची प्रांतिक कोर्टे, व्हिएन्नामधील सर्वांत वरिष्ठ कोर्ट आणि कॅसेशन कोर्ट, इतकी काटे होती. कार्यकारी खाती आणि न्यायखाती अगदी एकमेकांपासून स्वतंत्र होती. याशिवाय इतर विशिष्ट प्रकारच्या विषयावर न्याय देणारी कोर्टे होती (उ. व्यापार लष्कर वगैरे). व्हिएन्नामध्ये आणखी एक राजाचे कोर्ट

होवें (साप्रायज कोर्ट). येथे न्यायाधिवांमधील मतभेद असलेले खटले येत.

जमा खर्च—१९१३ साली जमा ३१३७८८१ हजार क्रीन व खर्च ३१३७२०३ हजार क्रीन (२४ क्रीन म्हणजे १ पॉइंट) होता व १९१८—१९ साली उत्पन्न ४८५४७८९ हजार क्रीन व खर्च २४३२१४० हजार क्रीन होता. प्रत्यक्ष कर, अप्रत्यक्ष कर, नकात, पोस्ट आणि टेलिग्राफ, रेल्वे, जंगलांवरील आणि खाणींवरील कर व फायदा या उत्पन्नाच्या सुट्टय बाबी होत्या. १९१८ मध्ये ऑस्ट्रियाचे नादा कर्मे ५ खर्च ४ अब्ज क्रीन होते. व त्याचे वार्षिक व्याज २ अब्ज क्रीन होते.

आगगा ट्या—देशातील दळणवळणासाठी आगगा ट्या आहेत. १८५४ साली सेम्मेरिंग आगगाडीचा बांधलेला रस्ता हा युरोपात डोंगरावरील आगगाडीचा पहिलाच रस्ता होय. १८२४ साली येथे पहिला रस्ता बांधण्यात आला व रयावरून पहिल्याने घोड्याची ट्रेमगाडी चालविण्यात आली. वर्षांची आगगाडी १८३७ पासून सुरू करण्यात आली. १९०५ साली येथे आगगाडीच्या रस्त्यांची एकंदर लांबी १२९९० मैल होती.

[संदर्भ ग्रंथ—टॅन्गुल—ऑस्ट्रिया; गिहटमन—ऑस्ट्रिया (१६ टोरी ऑफ नेशन्स); वाइल्ड—ऑस्ट्रिया इटस लिटरेरी सायंटिफिक अँड मेडिकल इन्स्टिट्यूशन्स, बेकर—ऑस्ट्रिया, हर पीपल अँड देअर होम लेटस; गयड—ऑइने ऑस्ट्रिया. हर रेशल अँड सोशल प्रॉब्लम्स; स्टेटसमन्स इयर बुक]

ऑस्ट्रिया हंगरी—या नावाचा देश महायुद्धापूर्वी मध्ययुरोपात होता. महायुद्धानंतर हा एक देश न राहता आता त्यात निरनिराळी राष्ट्रे जिमिण झाली आहेत, याच्या मर्यादा—पूर्वेस रशिया आणि उमानिया; दक्षिणेस हमानिया, सर्व्हिया, बुर्खेशान, आणि मॉन्टेनिग्रो; पश्चिमेस, ऑट्टोमॅनिक समुद्र, इटली, रिपब्लिकन, लिचटेनश्टीन आणि जर्मन साम्राज्य; उत्तरेस, डॅनमंड साम्राज्य आणि रशिया असा होता. युरोपच्या एकंदर क्षेत्रफळापैकी ऑस्ट्रिया हंगरीने सुमारे १६वा हिस्सा व्यापलेला होता. १९०५ साली २३१९७७ चौ. मैल क्षेत्रफळ होते. ऑस्ट्रिया आणि हंगरी ही दोन्ही स्वतंत्र राज्ये एकाच राजाच्या छत्राखाली होती. १९०१ साली येथील लोकसंख्या ४५४०५२६७ होती. योस्तिना आणि हर्मोगिहना येथील राज्यकारभार वर्लिनच्या १८७८ सालच्या तह्याप्रमाणे ऑस्ट्रिया हंगरीच्या हाती ठेवला होता. व हे दोन्ही १९०९ साली ऑस्ट्रिया हंगरीला जोडण्यात आले होते.

राज्यकारभार—ऑस्ट्रिया आणि हंगरी हे दोन्ही देश अगदी स्वतंत्र आहेत, फक्त त्यांचा राजा आणि काही बाबतत राज्यकारभार एक होता. परराष्ट्रीय राज्यकारभार, सेन्य

आणि जमाखर्च या तिन्ही गोष्टीत दोन्ही देशांचा कारभार एक होता.

एकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या सामान्य कारभाराचा लागणारा खर्च आस्ट्रिया आणि हंगेरी या दोहोंमध्ये वाटला जात असे. या खर्चापैकी कोणी किती करावयाचा हे अगोदरच काही वर्षांपर्यंत ठरविण्यात येत असे त्याप्रमाणे १८९७ पासून १९०७ जुलैपर्यंत दशभरापैकी आस्ट्रियाने ६६ नू वा हिस्सा आणि हंगेरियाने ३३ नू वा हिस्सा द्यावयाचा असे ठरविण्यात आले होते. १९०७ पासून पुढे हंगेरीने ३६.४ वा हिस्सा द्यावा असे ठरविण्यात आले. या खर्चाला समतल देण्याचा अधिकार दोन्ही राष्ट्रांनी निवडलेल्या काही लोकांच्या समेकडे असे.

लष्कर—या दोन्ही ठिकाणी लष्करीपद्धत एकसारखीच होती. या देशांचे एक सामायिक सैन्य असून प्रत्येकाचे या-क्षिवाय निरनिराळे सैन्य असे. सामान्य फौज सामायिक असे. तिच्यावर एक संयुक्त प्रधान नेमलेला असे व प्रत्येकाच्या निरनिराळ्या सैन्यावर निरनिराळा प्रधान असे. लष्करी खात्याच्या देखरेखासाठी या एकलुप्तरीज्यपद्धतीचे १६ लष्करी भाग केले होते आणि १०८ भागही निराळे भाग केले होते (१०५ फौजे करिता आणि तीन आरमारा करिता).

तटबंदीची ठिकाणे—मुल्य तटबंदीची ठिकाणे कॅको आणि सेनिसल गॅलेशिआमध्ये, कोमरोन पेट्रव्हारक, ओअरक, डेमेस्व्हार; धरतिवो, मोरटर आणि मिलेकबोझिआ हॅसेगोविना प्रांतात; बॅल्बिआडिक समुद्र किनाऱ्यावरील पोला हे आरमारी बंदर; त्याचप्रमाणे ड्रीस्ट, झर आणि कझरो हा होता.

व्यापार—त्याप्रमाणे आस्ट्रिया आणि हंगेरी यांचा काही बाबतीत राज्यकारभार एक असे तसा त्यांच्या व्यापारातही काही कारभार एकच असे. उदाहरणार्थ व्यापार विषयक जकाती वगैरे बाबी, उपपन्नावरील कर, चलन, आस्ट्रोहंगेरियन पेढी व उत दोहोचे हितसंबंध निगडित आहेत अशा रेल्वे वगैरे.

आ या ती बा नु ख्य मा ल—हा म्हणजे वापूस आणि कापसाचा माल; लोकर आणि लोकराच्या माल; रेशम आणि रेशमी माल; कॉफी, तंबाखू आणि घातू हा होता.

नि र्ग ती चा मा ल.—लाकूड, साखर, गुरे, काच आणि वाचसामान, लोखंड आणि लोखंडासामान, अर्डी, कडधान्य, वस्त्रसामग्री, भपकेदार माल, मातीचे कुंभारकाम आणि चामड्याचे सामान.

या दोन्ही राष्ट्रांची एक ' आस्ट्रोहंगेरियन बँक ' आहे हिची १८१६ मध्ये स्थापना झाली व तिलाच फक्त बँक मोठा काढण्याचा अधिकार असे.

इतिहास—हॅब्सबर्ग या घराण्यातील राजे इसवी धन १८०४ पासून आस्ट्रियाचे बादशहा झाले. त्या

साली होली रोमन बादशाहांपैकी शेवटचा बादशहा फ्रांसिस याने आपल्याला आस्ट्रियाचा बादशहा असे म्हणवून घेतले. परंतु 'आस्ट्रियाचे बादशहा' ही पदवी फक्त नांवाचीच होती. कारण, हॅब्सबर्ग घराण्याचा इतर लहान लहान राज्यांशी फारसा संबंध झालाच नाही. व त्यांनी 'बादशहा' हा किताबही घवूळ केला नाही; व त्या बादशहाची सत्ताही फार नव्हती; ते फक्त नामधारी बादशहा होते.

डॅन्यूब नदीच्या तीरावळ एक लहानसा प्रदेश आहे, तेच आस्ट्रियाचे उगमस्थान होय. या प्रदेशानेच फ्रँक लोकांच्या राज्याचे स्वाव्ह लोकांपासून रक्षण केले. याच प्रदेशाला ऑस्ट्रिच (आस्ट्रिया) म्हणजे पूर्वेकडचे राज्य असे म्हणत. याच प्रदेशाची हळू हळू वाढ होऊन आस्ट्रिया हंगेरीचे साम्राज्य बनले. बेथनबर्ग घराण्याने या प्रदेशाची बरीच वाढ करून त्याला चळवळी आणिही व नंतर हॅब्सबर्ग घराण्याने आपापसाच्या प्रदेशावरही आपला ताबा बसविला. परंतु आस्ट्रियाच्या या प्रगतीने युरोपमध्ये आस्ट्रियाच विरोध म्हणून मिळाले नाही स्वाव्ह लोकाना जर्मनीत न येऊ देण्याच्या कामी आस्ट्रियाचा उपयोग झाला. ऑस्ट्रियामध्ये टपूटन व स्वाव या लोकांच्या नेहमी स्वाभ्या होत. याचमुळे आस्ट्रियाच्या इतिहासाचे युरोपमध्ये महत्त्व आहे.

हल्ली ज्याला 'आस्ट्रिया' असे म्हणतात, तेथे ख्रिस्ती शकापूर्वी तौरिस्की व्हिवा नोरिसा या जातीचे लोक रहात असत; इ. स. पूर्वी रोमन लोकांना याना जिंकले. डॅन्यूब नदीच्या उत्तरेकडे, मारकोमनी वयादि जातीचे लोक रहात असत; व हेही रोमन लोकांशी नेहमी भाडत असत. ख्रिस्ती धर्माचा थोडाबहुत प्रसार येथे झाला, परंतु रोमन बादशाहाच्या दोहोव्यामुळे, रानटी लोकांनी आस्ट्रियास बराच त्रास दिला; व हून लोकांनी तर बरेच हल्ले केले. इ. स. ५९० च्या सुमारास येथे स्लेव्हॉनिक लोक रहात होते. या लोकांचा अह्दार लोकांच्या राज्यामध्ये समावेश होत असे. या अह्दार लोकांचा इ. स. ८०५ त फ्रान्स होऊन यांचा देश फ्रँक लोकांच्या साम्राज्याखाली आला.

ओटो दि ग्रेट हा आस्ट्रियाचा खरा संस्थापक होय. इ. स. ९०६ त दुसऱ्या ओटोने बेथनबर्ग घराण्यातील, लिओपोल्ड यास आस्ट्रियाचे राज्य दिले. लिओपोल्ड व त्याचे वंशज यांनी १२४६ पर्यंत राज्य करून आस्ट्रियाची स्थिति बरीच सुधारली. यावेळी व्हिएन्ना हे राजधानीचे ठिकाण होते. याच साली, जर्मनीत शांतता रहावी या हेतूने पहिल्या फ्रीडरिकने, आस्ट्रिया देश हा एक स्वतंत्र दयक नेमून त्याच्या स्थापन केला व त्याला महात्वाचे हक्क दिले. बादशहाने बोलाविले असता त्याच्या भेटीस जाणे व सैन्य पाठविणे या गोष्टी त्या कपुकला कराव्या लागत. दयक लिओपोल्डने (दुसरा) लोई ऑफ कार्निओला हे नांव

घारण केलें. १२४६ त बेबनवर्ग पराण्याचा होवट झाला. त्यावेळीं आस्ट्रियाची मर्यादा वाटलेली असून, एकंदर स्थितीहि समाधानकारक होती. इयकू लिओपोल्ड (दुसरा) यानें ११९४ पासून १२३० पर्यंत राज्य केलें; याच्यावेळीं आस्ट्रियाची फार भरघोस झाली; तो व त्याचे वंशज यांनी बहुतेक स्वतंत्रपणें राज्य केलें; बादशहानें तिफडे विशेष सत्ता दिलें नाहीं.

बेबनवर्ग पराणें यहुया बादशहाशीं एकनिष्ठपणानें वागत असं. दुसऱ्या लिओपोल्डचें बादशहाशीं वैमनस्य होतें; परंतु लनश्वरच त्यांचा समेट झाला; परंतु इयकू प्रेझ्बुर्क (दुसरा) यानें व बादशहाचें विगुष्ट येऊन बादशहानें इयकूला बहिष्कृत केलें व १२३६ त आस्ट्रियावर स्वारी करून पूर्णपणें तो देश आपल्या ताब्यात आणिला. पण थोड्याच काळानंतर इयकूने आपला देश पुन्हा मिळविला; पुढें १२४६ त त्याचा मृत होऊन बेबनवर्ग पराण्याचा होवट झाला ।

आस्ट्रिया या देशाचे नांव.—आस्ट्रिया व स्टीरिया याद्वयच्या बादशहाच्या नांवानें बादशहा व पोप यांमध्यें लढा झाला; शेवटीं थोडेमिद्याचा राजपुत्र, आंताकर याम इयकू नेमण्यात आले; यानें आपल्या राज्याची व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेविली; व राज्यविरतारहि गगन केला; जर्मनीची मार्या मिळविण्याची त्याला महत्वाकांक्षा होती. परंतु इ. स. १२७३ त हब्सबर्ग हा जर्मनीचा राजा झाला; त्याचे आंताकरशीं वैर पडून, लढाई झाली; त्यात आंताकरचा पराभव झाल्यामुळे, त्याला आस्ट्रियातून घालवून देण्यात आले; व आस्ट्रियाचा फारभार रुडोल्फच्या मुलाकडे आला. आस्ट्रियाच्या इयकूपैर्वी चौथा इयकू रुडोल्फ हा आंतर्गत प्रसिद्ध आहे. त्यानें विष्ट्रिया देश १२६५ त एक विश्वविद्यालय काढिलें; आस्ट्रिया स्वतंत्र व्हावा अशी त्याची इच्छा होती; त्यानें आपलो राज्यमर्यादा बरोच वाढविली; तो मेल्यानंतर त्याच्या लिओपोल्ड व आल्बर्ट या मावानीं तो देश वांटून घेतला. पुढें रुडोल्फच्या वंशजपैर्वी, पाचवा आल्बर्ट हा १४३८ त जर्मनीचा राजा झाला, व त्याच पुढे हंगेरी व थोडे-मिद्या हीं राज्येहि मिळालीं; परंतु त्याच्या मरणानंतर त्याच्या सर्व राज्यांत अव्यवस्था झाली व दुर्दैवर्ष पराणें भगदाई मोडकळीस आले. परंतु पहिल्या मॅक्सिमिलियन बादशहानें आस्ट्रियाचा सर्व मुख्य आपल्या ताब्यात आणिला. त्यानें आस्ट्रियांत उत्तम प्रचाराची व्यवस्था केली व यूरोपीय मध्ययुगाच्या शेवटीं आस्ट्रियाच्या बरान विस्तार झाला; परंतु त्या मानानें त्याची अंत स्थिति चांगली नव्हती. मॅक्सिमिलियननें एकीकरणानें काम केलें होतें, त्यात आणखी दोन गोष्टींची गरज पडली. (१) यूरोपच्या आग्नेय दिशेकडे तुर्कांची होत अग्रगंती प्रगति व (२) व्हाइन नदीवरील हर्षवर्ष पराण्याच्या देवाचा नाश. पहिल्या

गोष्टीमुळे निरनिराळे देश स्वमेरक्षणासाठी एकत्र झाले व दुसरीमुळे हर्षवर्षापूर्वकडे आपला विस्तार करण्याचा विचार करूं लागले. मॅक्सिमिलियननें तें स्पेनच्या चार्ल्स बादशहाकडे आस्ट्रियाचा फारभार आला; त्यानें आपला भाऊ फर्डिनेंड यास आस्ट्रिया, थोडेमिद्या व हंगेरी हे देश दिले, परंतु १५२६ ते १६९९ पर्यंत हंगेरीचा बहुतेक भाग तुर्कांकडे होता. पांचव्या चार्ल्स बादशहाला तुर्कांपासून हंगेरीची मुक्ता करिता आली नाहीं, त्याचा भाऊ फर्डिनेंड (१५५६-१५६४) यानें अर्काचीन हर्षवर्षाआस्ट्रियन साम्राज्याची स्थापना केली. दुसऱ्या मॅक्सिमिलियनचे वेळीं राज्यात शांतता होती. तुर्क लोकांचे वर्चस्व कायम होतें. दुसऱ्या रुडोल्फच्या वेळीं शिकडे तिवडे अव्यवस्था व देशभोषे वाढू होते. इ. स. १६०९ त मॅक्सिमिलियन याच्या हातीं मुरा फारभार देण्यात आला; परंतु त्याच्या हातून नीट व्यवस्था झाली नाहीं व थोडेमिद्या स्वतंत्र झाला.

दुसऱ्या फर्डिनेंडनें प्रोटेस्टंट पंथ मोडून टाकण्याचा प्रयत्न केला; हा १६१८ त थोडेमिद्याचा राजा झाल्यावर थोडे-मिद्यात जेसुइट लोकांचा अंमल बसविण्याचा यानें निश्चय केला; व यामुळेच “ तीस वर्षांच्या युद्धास ” सुरुवात झाली (१६१८). फर्डिनेंडच्या अंमलाखाली इ. स. १६३० पर्यंत आस्ट्रियाची भरघोस झाली, परंतु त्या साली आस्ट्रियास उतरती कळा लागली. इ. स. १६३५ त त्या युद्धात फ्रान्स सगोस झाल्यामुळे त्या युद्धाचे धार्मिक स्वरूप जाऊन त्यास राजकीय स्वरूप प्राप्त झालें. या युद्धाने आस्ट्रियाचे फार नुकसान झालें. “ होष्टी रोमन ” साम्राज्याचे अनेक विभाग झाले; हर्षवर्ष पराण्यातील राजे साम्राज्याचे हिताहित न पाहतां फक्त आस्ट्रियाकडेच लक्ष पुरवूं लागले. लिओपोल्डनें (१६५०-१७०५) एकंदर राज्यकारभाराचे धोरण निश्चित केलें. याच्या कारकीर्दीत तुर्कांचा पुरा मोड होऊन पूर्वकडे आस्ट्रियाचा अंमल कायम झाला. लिओपोल्डनें शिक्षणास बरोच उत्तेजन दिलें, व विश्वविद्यालये स्थापन केली. लिओपोल्ड (१७०५ मध्ये मारला. नंतर जोसेफ झाला (१७०५-१९) जोसेफनें तराशा राजा सहागा चालेत होय. जोसेफच्या कारकीर्दीत “ स्थाविचारासाठी ” सवाई (पहा) सुरू झाली ती युद्धेकडच्या सद्दानें संपली.

युद्धेकडहाने (१७१४) युरोप पराण्याकडे स्पेन राहिला. व स्पेनिस नेदरलँड, सार्वभौमता व नेपल्स हे देश आस्ट्रियास मिळाले. अठराव्या शतकाच्या आरंभी आस्ट्रियाची सत्ता बरीच वाढली. व एकंदर परिस्थिती समाधानकारक दिसत होती; तरी पण सुरळीतपणें राज्य चालविण्याच्या बाबतीत पुष्कळ अडचणी होत्या. या सर्व अडचणींना तोंड देऊन राज्यशकट चालविणें म्हणजे सोपें काम नव्हें व त्याला, चांगल्या अनुभवी व बुद्धिमान मुत्सद्यांची आवश्यकता असते. परंतु चार्ल्स (सहावा) (१७११-१७४०) याच्या शेगो मुत्सद्यापणा नसल्यामुळे तो चारल्याबरोबर, सर्व राष्ट्रीय आस्ट्रियाबद्दल लोभ मुत्सदा.

तुर्क लोकाबरोबर चालेल्या युद्ध वराचे छागळे (१७३८-३९) व त्यात त्याचा पराभव झाल्यामुळे आस्ट्रियाची स्थिति फारच शोचनीय झाली

अशा स्थितीत हि चार्ल्सच्या मरणानंतर त्याची मुलगी मरिया थेरिसा हिने मोठ्या घैर्याने व दड दिव्याने शत्रूशी टक्कर देऊन आस्ट्रियाचा बचाव केला, परंतु प्रशियाने आस्ट्रियापासून सायबेरिया प्रांत घेतला मरिया थेरिसाने आस्ट्रियाचे प्रथमतः एकाकरण केले हिच्या वेळी जर्मन भाषा सर्व सरकारी खात्यात वापरण्यात येऊ लागली हिच्या कारकीर्दीत अनेक सामाजिक व धार्मिक सुधारणा घडून आल्या शिक्षणपद्धतीत अनेक फेरबदल करण्यात आले व विश्वविद्यालयात नवीन विषय ठेवण्यात आले

यानंतर झालेला दुसरा जोसेफ हा रुठेचा अनुयायी होता, तो फातिवादी होता, उपाध्याय वगोळा त्याने पूर्णपणे आपल्या अमलाखाली आणून, रोमशी झालेला सर्व सबंध तोडून टाकिला लोकांस सक्तीने लष्करात दाखल करण्याची पद्धत त्यानं सुरू केली यामुळे लोकांची मने धुवधुव झाली व जिंकू न शिकू शकले बडे होऊ लागले वन्हेरिया प्रांत मिळविण्यासाठी त्याने खटपट चालू केली, परंतु त्यात हि त्यास यश आले नाही तो १७९० त मरण पावला

लिओपोल्ड (दुसरा) हा योग्य मनुष्य होता त्याने राज्यात सुव्यवस्था केली १७९१ तुर्क लोकाबरोबर तह होऊन शिकडे तिकडे शांतता झाली

नेपोलियनने जर्मनीत ढवळाढवळ केल्यामुळे आस्ट्रिया व जर्मन सध्याने यामध्ये बरीच फाति घडून आली. इ. स. १८०४ त फ्रान्सिस (दुसरा) याने आस्ट्रियाचा वादशहा हो पदवा धारण केली परंतु दोन वर्षांनी त्याचा पराभव झाल्यामुळे, व्हेनिस व टिरोल हे प्रांत आस्ट्रियाच्या ताब्यातून गेले जर्मनीचे अनेक विभाग होऊन फ्रान्सिसने वादशहा हो पदवा सोडून दिली व होला रोमन साम्राज्याचा शैवट झाला (१८०६) व्हिएन्नाच्या सभाने आस्ट्रियाचा बराच पाणउतारा झाला (१८०९) परंतु रशियन स्वारीत नेपोलियन यास अपयश आल्यामुळे आस्ट्रियाने आपली हानि भरून काढिली व नेपोलियनचा सूड उगविला

नेपोलियनचा पाडाव करण्यात आस्ट्रियाने बराच भाग घेतल्यामुळे, नेपोलियनने नाहीशी केलेली युरोपची फाति समता कायम ठेवण्यासाठी, व्हिएन्ना येथेच महापरिषद भरविण्यात आली (१८१४)

दुसऱ्या फ्रान्सिस नंतर आस्ट्रियाचा राज्यकारभार मेटर्निक याच्या हातात आला तो मोठा महत्वाकांक्षी होता सधस्थितीत एकदम फेरबदल करून लोकांची मने धुवधुव न करिता फक्त आवश्यक अशा सुधारणा दड्ड दड्ड केल्या जाच्या हे त्याच मूल्या तत्त्व होतें मेटर्निकचा कारभार एकदरीत यशस्वी झाला व्हिएन्ना परिषदेनंतर १५ वर्षेभ्यांत युरोपात शांतताभंग झाला नाही, व १८३०

सालातील पॅरिसच्या राज्याक्रान्तीचा हि ओस्ट्रियावर कांही एक परिणाम झाला नाही त्या नंतर गादीवर झालेला फर्डिनंड (पहिला) हा लोकप्रिय होता, परंतु तो राज्यकारभार करण्यास नालायक असल्यामुळे, एक प्रतिनिधिमंडळ नेमण्यात आले, परंतु त्या मंडळातील आपापसातील कलहामुळे राज्यकारभारात बराच गोंधळ माजून राहिला, व लोकामध्ये असंतोष पसरला गॅलिशियामध्ये शेतकरी लोकांनी बंड केले, कारण त्यांना सरजमी पद्धत नको होती ही त्यांची मागणी कबूल केली गेली, परंतु तेवढ्याने त्यांचे समाधान न होता राज्यपद्धतीत पूर्ण बदल झाल्याशिवाय आपली दुखे कमी होणार नाहीत, असे त्यास वाटून, राज्याक्रान्ति करण्यासाठी त्यांनी बंड केले राष्ट्रीय पक्षाचे लोक व हे शेतकरी एकत्र झाल्यामुळे आस्ट्रियामध्ये क्रान्ति घडून आली मंत्रिमंडळाच्या सभागृहासमोर्बती बंडखोर लोक जमून तेथे त्यांनी दगा केला मध्यम वर्गाचे लोक हि बंडबारास सामील झाले अशा प्रकारे बंडास राज्यक्रान्तीचे स्वरूप आले. या बंडखोरांच्या कृत्याने मिळून मेटर्निक हरल्ले मध्ये पळून गेला मेटर्निकच्या पाडावाबरोबर, मध्ययुरोपात सर्वत्र खळबळ उडून गेली हंगेरी स्वतंत्र झाला बोहेमियामध्ये हि नवीन राज्यपद्धति सुरू झाली मोठा वादविवाद होऊन ता ३१ आगष्ट १८४८ रोजी सरजमी पद्धतीचा व नोकरीचा कायदा रद्द करण्यात आला राज्य क्रान्तीचा हाच काय तो टिकाऊ परिणाम झाला व अशा प्रकारे शेतकरी लोकांची इच्छा परिपूर्ण झाली

स्लाव्ह लोक व साम्राज्यातील पुराणमतवादी (कॉन्सर्वेटिव्ह) लोक याचा जेलादिव्ह हा पुढारी झाला इलीरियन पक्षाचे आपण आहोत असे त्याने दर्शविले व हंगेरियाशी असलेले दळणवळण बंद करून टाकिले, परंतु व्हिएन्ना येथील बंडखोरांविरुद्ध मैजरीची मदत येईल असे सरबारास वाटत असल्यामुळे सेनापति जेलाकिच याच्या कृत्याचा त्याने निषेध करून राजद्रोहाच्या आरोपावरून त्यास सेनापतीच्या पदावरून काढून टाकण्यात आले त्याचा अंतस्थ हेतू वाईट नव्हता, तो राजभिष्ट होता यामुळे पुन लवकरच त्यास त्याची पूर्वीची जागा देण्यात आला लवकरच आस्ट्रिया व हंगेरी हे देश निरनिराळे झाले, जेलाकिच हा हंगेरीवर स्वारी करण्यासाठी निघाला

इकडे व्हिएन्ना येथे पुन अस्वस्थता झाली आमूलाग्र सुधारणापक्षाचे (रॅडिकल) सरकारास व स्लाव्ह लोकांशी विद्रुष्ट पळले ज्याचे आस्ट्रियावर प्रेम असेल व ज्याला स्वातंत्र्य पाहिजे असेल त्याने वादशहाला येउन मिळवें असे फर्डिनंड वादशहाने बाहिर केले विन्डिसग्रॅटस यास सेनापति नेमण्यात आले, व लवकरच त्याने व्हिएन्ना आपल्या हस्तगत करून घेतले

डिसेंबर १८४८ त फर्डिनंडने राजीनामा दिल्यामुळे, फ्रान्सिस जारज हा वादशहा झाला साम्राज्यातील सर्व

देश व सर्व लोक पुन एका छत्राखाली आणण्याचें जोसेफने ठरविलें, बडवाल्याचा पुतारी व्हिंसेन्स स्वामीन माल्याबरोबर, हंगेरीयातील बड मोडलें व मर्मनीत आस्ट्रियाचें बंधन स्थापण्यास संधि सादरली.

इसवी सन १८५१ त आस्ट्रियामध्ये पुन. शातता झाली. इसवी सन १८६३ त प्रान्तिस् जोसेफने फ्रॅंकोर्ट येथें सर्व राजानां सोलाविलें होतें, तेव्हां ल्हान ल्हान सध्यानांत आस्ट्रियाचें वर्चस्व दिसून आलें, परंतु प्रशिया सामील झाल्या शिवाय सर्व ल्हान ल्हान सध्यानांत एकी होणें शक्य नाहीं हेहि त्यावेळीं दृष्टोत्पत्तीस आलें. शेरिंग होल्डेन प्रभाष्या योगानें आस्ट्रिया व प्रशिया यामध्ये उघडपणें येमनस्य उत्पन्न होऊन १८६६ त आस्ट्रियाचा पाडाव झाला.

प्रागच्या तहानें आस्ट्रियाचा जर्मनीशीं असलला संबंध नाहींसा झाला आपण स्वतंत्र असावें असें हंगेरियन लोकांसहि बाह्य लागले, व त्यांनीं बंड केलें. आस्ट्रियाचा व आपला काही एक संबंध नाहीं असें हंगेरियन लोकांस वाटलें. हंगेरीमध्ये निराळें पार्लमेंट व माश्रिमंडळ असावें, बादल्यान हंगेरीमध्ये फक्त राजा या नात्यानें राज्य करावें, प्रत्येक दशाचें जमावदाखातें निराळें असावें, वगैरे गोष्टी निश्चित झाल्या. दोन्ही पार्लमेंटमधून निवडलेल्या साठ प्रतिनिधींना दोन्ही देशांतील सामान्य प्रधान जबाबदार असावत, व दोन्ही देशांतील सामान्य कामें या प्रतिनिधींवर सौंपविण्यांत यावीं असाहि ठराव झाला.

आस्ट्रिया व प्रान्स यांचे सत्य होतें इ. स. १८७२ त रशिया व आस्ट्रिया यांचेहि सद्य झाल्यामुळे, सर्वत्र शातता झाली. पण लवकरच घातकनमध्ये चडवळ सुरू झाली, बोस निशा व हर्झगोविना या ठिकाणीं झालेल्या बड्या आस्ट्रियावर परिणाम झाला. त्या ठिकाणचे अनेक लोक आस्ट्रियामध्ये येऊन राहू लागले. तुर्कस्तानांतील ख्रिस्ती लोकांच्या हालभोगाकडे दुर्लक्ष करणें आस्ट्रियाला शक्य नव्हतें, परंतु हंगेरियन लोक तुर्कांच्या बाजूचें असल्यामुळे ख्रिस्ती लोकांना प्रत्यक्ष मदत करणे त्याला शक्य नव्हतें. रशियाचाहि तुर्कांना मदत होती, रशियाचें वर्चस्व बाह्य देणें हेहि आस्ट्रियाला धांप्याचें होतें. जर्मनीच्या मध्यस्थीमुळे तुर्कस्तान व आस्ट्रिया यामध्ये काही काल पयंत चलोखा राहिला, परंतु हे सद्य फार वेळ टिकलें नाहीं. प्रेट्रिटन या मोठ्यांत पडल्यामुळे, आस्ट्रियाचा बराच प्रास कमी झाला. बर्लिन परिषदेंत असें ठरलें कीं, बोसनिशा व हर्झगोविना हे प्रांत तुर्कांक न ठविता, किंवा रशियाकडे जाऊ न देतां आस्ट्रियानें आपल्या ताब्यांत घ्यावे.

इटालीमध्ये 'इरेडेंटिस्ट' या नांवाचा एक पक्ष होता त्याचें असें म्हणणें होतें कीं आस्ट्रियाच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांतांचेहि ज्या प्रांतांत इतालियन भाषा चालते ते प्रांत

इटाली ओडण्यांत यावें, या कारणांमुळे तय वरीच चळवळ झाली, परंतु लवकरच ही चळवळ बंद पडली.

इ. स. १८७१ त आस्ट्रिया व जर्मनी यांमध्ये सत्याच्या तह होऊन त्यात असें ठरलें कीं एकमेकांनी एकमेकांना मदत करावा. या वेळेपासून विशेष महत्त्वाचा देश न जाळगता शातता राखणें हे आस्ट्रिया हंगेरीचें धोरण होतें. वाळूकन स्टेटमध्ये व्यापार करून आपलें वर्चस्व राखणें, व रमानिया, सर्बिया, बल्गेरिया वगैरे देशांशी व्यापारासंबंधी तह करणें हे आस्ट्रिया हंगेरीच्या वेळेचे उद्देश होत.

एकंदर युरोपमध्ये शांतता नसल्यामुळे व इतर दशाना आपलें लष्करी सामर्थ्य वाढविल्यामुळे, आस्ट्रियालाहि आपलें सैन्य वाढविणें आवश्यक झालें. इ. स. १८६८ त आस्ट्रिया व हंगेरी या दोन्ही देशात सफोबे लष्करी शिक्षण सुरू करण्यात आलें, व प्रत्येक मनुष्यानें लष्करात नौबरी केली पाहिजे असें ठरविण्यात आलें. इ. स. १९०३ त आस्ट्रिया हंगेरीनें जर्मनी, इटाली, येरुनम व रिव्हर्सलंड या देशांशी व्यापारासंबंधाचे तह केले. अशा प्रकारे १९०३ पयंत व्यापार सुरक्षितपणें चालला. या व्यवस्थेमुळे आस्ट्रियाची सांपत्तिक स्थिति सुधारली.

१९०३ त १९०७ हा काल आस्ट्रिया हंगेरीच्या इतिहासात महत्त्वाचा आहे. सदोवा येथें प्रशियानें इ. स. १८६६ त केल्या आस्ट्रियाचा पराभव, १८६७ त स्थापन झालेली दोन निराळीं राज्यें व १८७१ त नवीन जर्मन साम्राज्याची स्थापना या सव गाथांमुळे, आस्ट्रिया हंगेरीच्या खऱ्या इतिहासाला प्रारंभ झाला, परंतु १९०३ त १९०६ पयंतच्या अडचणा व सर्वानां मत दग्याचा अधिकार असला पाहिजे या तत्वाचा असार, या दान गोष्टीमुळे, आस्ट्रिया व हंगेरी यामध्ये व्हिंसेन्स राज्यपद्धती वरील विश्वास उडाला व आस्ट्रिया हंगेरीच्या राज्येचें वर्चस्व स्वरूप टिकाऊ आहे किंवा नाहीं हा प्रश्न उपस्थित झाला. एकाचिन्साच्या शतकाच्या शब्दांनी आस्ट्रिया व हंगेरी या दोन्ही देशांत मोठे आणवाणाच प्रसंग आले. आस्ट्रियाचा कारभार प्रधानमंडळाकडे असून, ते प्रधान नांवाला पार्लमेंटला जबाबदार होतें, परंतु वस्तुतः फक्त बादशहालाच आषाबदार हात अशा प्रकारे एकाचिन्साच्या शतकाच्या आरंभी आस्ट्रियाचा राज्यव्यवस्था फारशी समाधानकारक नव्हती, परंतु हंगेरीचा व्यवस्था इतकी वाईट नव्हती इ. स. १८९९ त प्रधानमंडळाची स्थापना झाली, परंतु उदारमतवादा पक्षाचें पुतारीपण कायम राहिलें. इ. स. १९०२ त हंगेरीचा मुख्य प्रधान झाले मान आस्ट्रियन प्रधान कोरबरा याच्याशी व्यापारासंबंधाचा तह केला, व या तहाच्या तत्वावरून, आस्ट्रिया हंगेरीनें जर्मनी, इटली वगैरे राष्ट्रांशी व्यापारासंबंधाचा तह केला. आस्ट्रिया व हंगेरी यांमधील हा तह फार महत्त्वाचा आहे, या तहाच्या योगानें

आस्ट्रिया हंगेरीचे वैमनस्य नाहोसे होऊन, त्याठिकाणी शांतता होईल असे लोकांस वाटले; परंतु ही आशा पुढे निष्फळ झाली.

इ. स. १९०५ त आस्ट्रिया हंगेरीने जर्मनी व इटली या देशांशी व्यापारासंबंधाचे तह केले या तहामुळे साप-
त्तिक अवघणीपासून हंगेरीचा बचाव झाला व आस्ट्रियाशी असलेल्या सहकारित्वापासून हंगेरीला आपला कायदा करून घेता आला.

आस्ट्रिया व हंगेरी यामध्ये एकमेकांविरुद्धी पुष्कळ दिवस-
पर्यंत अंतोप माजून राहिली होता. अखेरीस इ. स. १९०७ मध्ये त्याचा सलोल्याचा तह झाला. आस्ट्रियाचा व हंगेरीचा संघर्ष तुटल्यास, व्यापाराच्या दृष्टीने हंगेरीचे फार नुकसान होईल व आस्ट्रियामध्येही महाराष्ट्र होऊन, तेथील कारखान्यांचे नुकसान होईल असे आढळून आल्यामुळे त्या दोन राष्ट्रांमध्ये १९०७ साली व्यापारासंबंधाचा व राज्य-
व्यवस्थेसंबंधाचा एक नवीन वारार होऊन दोन्ही देशात शांतता झाली.

इ. स. १८६७ पासून आस्ट्रिया तील शासन सं-
स्थेचा इतिहास—हॅब्सबर्ग घराण्याच्या ताब्यातील प्रदेशांपैकी १८६७ व्या काराराप्रमाणे ज्या प्रदेशाचा समावेश हंगेरीच्या राज्याच्या ताब्यातील प्रदेशात झाला नाही, त्या प्रदेशाला आस्ट्रिया हें नाव आहे. हंगेरी वेगळा झाल्यामुळे आस्ट्रियाची राज्यपद्धति ठरावीक भाग पडले. यासाठी अनेक प्रयोग करून पाहण्यात आले. इ. स. १८६१ व्या फेब्रु-
वारीत राज्यकारभाराचे नवीन नियम करण्यात आले. त्या नियमांप्रमाणे पार्लमेंटची योजना झाली, बऱ्या लोकांची सभा (हाऊस ऑफ लॉर्ड्स), राजघराण्यातील पुरय, काही पगारी लोक, काही पिढीमाद लोक व काही प्रतिनिधी इतक्या लोकांचा समावेश पार्लमेंटमध्ये होत असे. मंत्रिमंडळाकडून प्रतिनिधींची निवड होत असे; हे मंत्रिमंडळ सदा वर्षांनी निवडले जात असे; परंतु ही पद्धति फार वेळ टिकली नाही, कारण भिन्न भिन्न देशातील लोकाना भिन्न भिन्न निय-
मांची आवश्यक असते. जी पद्धति लोभार आस्ट्रियाला समत होती, ती गॅलिशिया व बोहेमिया यांना पसंत पडली नाही. इ. स. १८६५ त फेब्रुवारी १८६१ ची राज्य-
पद्धति नाहोशी झाली; फक्त मंत्रिमंडळ कायम राहिले. हंगेरीशी कारारनामा करण्यासाठी इ. स. १८६७ साली समार्दक पार्लमेंट धोलाविणे आवश्यक झाले.

स्वतंत्र व संयुक्तशासनपद्धतिपक्षीय लोकाना हिदलराज्य-
पद्धति पसंत नसल्यामुळे जर्मन लोकांचे आधिक्य असलेल्या पार्लमेंटने राज्यकारभाराचे नियम ठरवावे, असे हंगेरियन लोकांचे मत होते. वेल्फेडी या संयुक्तराज्यपद्धतीच्या पुर-
स्कर्त्यांनी १८६७ त, १८६१ ची राज्यपद्धति मोडून मंत्रि-
मंडळाची निवडणूक करण्याचे ठरविले. या मंत्रिमंडळाने पार्लमेंटचे सभासद निवडावयाचे घासून त्या सभासदांकडे

हंगेरीच्या प्रश्नाचा विचार करण्याचे काम होते; परंतु जर्मन व उदारमतवाद्यांनी असे सांगितले की, १८६१ सालातील राज्यपद्धति अद्यापि अस्तित्वात असल्यामुळे पार्लमेंटने फक्त आवश्यक फेरबदल करावे; हंगेरीशी तह करू नये, असे संयुक्तशासनपद्धतिवाद्यांना वाटत अस-
ल्यामुळे अशा परिस्थितीत निवडलेले पार्लमेंट हंगेरीशी तह करण्याचे नाकारील असे वेल्फेडीला वाटले; परंतु साम्राज्याला धोका येईल, असे व्युत्पत्ती वाटल्यामुळे त्याला या मानगडीत पडणे लागले. १८६१ सालातील निय-
मांप्रमाणे पार्लमेंटच्या सभासदांची निवडणूक कर-
ण्याचे व्युत्पत्ती ठरविले; परंतु संयुक्तशासनवाद्यांना हे निवडणूक पसंत नव्हती, यामुळे निवडणुकांत त्यांनी काही एक भाग घेतला नाही व ते पार्लमेंटमध्ये गेले नाहीत; परंतु व्युत्पत्ती इतर अनेक लोकांचा पाठिंबा असल्यामुळे त्यांचे कार्य सिद्धीत गेले. गॅलिशियाच्या पोल लोकांशी तह करून व्युत्पत्तीने त्यांना आपल्या बाजूला वळविले.

गॅलिशियाला स्वतंत्र प्रधान देण्याचे त्याने ठरविले, गॅलि-
शियासाठी एक निराळे मंडळ स्थापण्याचे ठरवून जर्मनच्या-
ऐवजी पोलिश भाषेचा प्रसार करण्याचे ठरले या अटीवर गॅलिशियाच्या पोल लोकांनी व्हिएन्ना येथे जाऊन हंगेरीशी तह करण्याबद्दल मत देण्याचे कबूल केले.

पार्लमेंटची बैठक भरल्यावर हंगेरीशी केलेला तह मंजूर करण्यात आला. नंतर कित्येक महत्त्वाचे कायदे करण्यात आले, त्या कायद्यांच्या योगाने पार्लमेंटची सत्ता प्रस्थापित करण्यात आली; इतर देशांप्रमाणेच लोकाना देण्यात येणाऱ्या हुक्माचा व सबलतीचा विचार करण्यात आला. पोल लोकांच्या बचनानुसार संयुक्तशासनपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यास सबलती मिळाल्या. आस्ट्रियामध्ये राज्यनियमन कर-
णाऱ्या संकेतून प्रतिनिधींची निवडणूक होत नसून प्रत्येक देशातील प्रतिनिधीकडून ती निवडणूक होत असे; परंतु हंगेरीमध्ये राज्यनियमन करणाऱ्या संकेतूनच ही निवडणूक होत असे. या भेदांमुळे हंगेरीपेक्षा आस्ट्रिया दुर्बल होता. इतके झाल्यानंतर व्युत्पत्तीने मुख्य प्रधानपदाचा राजीनामा दिला. नंतर बरगर व त्याच्या प्रधानमंडळाची नेमणूक झाली. या प्रधानमंडळाने सर्वेच्या अंमलापासून आस्ट्रियाची सुटका केली. १८५५ साली पोपशी झालेल्या ट्रावाच्या योगाने धर्मविषयक सर्वसत्ता सर्वेकडे सोपविण्याची होती, परंतु नवीन प्रधानमंडळाने इ. स. १८६८ त सर्वेचे सर्वस्व नाहोसे केले.

या युगारात बोहेमियन लोकांमध्ये आपापसांत कलह चालू होत. त्यांच्यामधील एका तटस्थपक्षाना उमरावबर्गाचे प्रमुख पसंत नव्हते, प्रत्येकाला मताधिकार असावा, अशी त्याची इच्छा होती, मंत्रिमंडळात आपला समावेश व्हावा व राज-
कीय सुधारणा करण्याचे कामी जर्मन लोकाना जाऊन लापण मिळ्याचे अशी त्याची इच्छा होती. बोहेमियन लोकांचे

आणखी दोन पदा आपापसात भासत होते या परिस्थिती मुळे उदारमतवादाचे बंधन झाले असते परंतु सरकारने फेडरलिस्ट व क्रूरिकल या पक्षाच्या लोकानी मदत मागितल्यामुळे जर्मन उदारमतवादाचा सत्ता नष्ट झाली. १८७३ सालातील व्यापारी कातीचाहि त्याच्यावर बराच परिणाम झाला.

काउंट टाफी या नांवाच्या प्रधानाने इ स १८७८ त बाहेमियन लोकांनी सलोला केला व त्यांनी व्हिएना येथे पार्लमेंटांत हजर राहण्याचे कबूल केले सर्व पक्षांतील मतांच्या मदतीने राज्यकारभार करण्याने टाफी याने ठरविले त्याने सर्व पक्षातील लोकांच्या प्रतिनिधींचा मंत्रिमंडळात समावेश केला तो कोणत्याहि विशिष्ट पक्षाचा नव्हता ठरव नियमाप्रमाणे त्याने राज्यकारभार केला बावविषयादोषादक असे कायदे त्याने विरोधित केले नाहीत स्नेहविद्याच्या कारखान्यांतील व गॅलिशिया येथील तेलाच्या खाणींतील मजुरांचा स्थिति फार वाईट होती त्यांना फार वेळ काम करावे लागे, तेथील एकदर परिस्थिति आरोग्याला हानिकारक असून अपघाताविषय काही एक तरतूद केलेली नव्हती. इ स १८८३ मध्ये, कारखाने, खाणी वगैरे ठिकाणची पहाणी करण्यात यावी असा कायदा करण्यात आला, नंतर इ स १८८४ व १८८५ त पास झालेल्या कायद्याच्या योगाने, कामाच्या वेळा बरी करण्यात आल्या, रिवारी सुटी देण्याबद्दल ठराव करण्यात आला व श्रिया व मुले यांनी कितो तास काम करावयाचे तेंहि ठरविण्यात आले प्रत्येकाने आपल्या आयुष्याचा विमा उतरलाच पाहिजे असा कायदा इ स १८८७-१८८८ त करण्यात आला. सरकारने रेल्वे आपल्या ताब्यात घ्याव्या असे ठरविण्यात आले या सुधारणांमुळे व आयात मालावरील बसविलेल्या नवीन करांमुळे, इ स १८८९ त आस्ट्रियाची सांपत्तिक स्थिति बरीच सुधारली.

दुसऱ्या ओघकऱ्या वेळेपासून जर्मन ही सरकारी भाषा झालेली होती सैन्यात, कचेऱ्यात वगैरे तीव भाषा चालत असून, कायदेहि त्याच भाषेत लिहिलेले होते, यांमुळे जर्मन भाषा फार महत्त्वाची झाली होती, फक्त इटालीमध्ये इटालियन भाषा चालत असे, परंतु इ स १८९९ त सर्व गॅलिशियात पोलिश भाषेचा प्रसार करण्यात आला, व त्या वेळेपासून जर्मन भाषा नाहींशी होऊ लागली इ स १८८० त असा ठराव झाला की, ज्या भाषेत एखादे प्रकरण निकालासाठी सरकारात आले असेल त्याच भाषेत त्याचा निकाल सांगण्यात यावा, चेक (बोहेमियन) भाषेचे महत्त्व वाढविणे हा या ठरावाचा उद्देश होता चेक भाषा शिकविण्यासाठी कित्येक शाळा स्थापन करण्यात आल्या, १८८२ त प्रागच्या विश्वविद्यालयातहि त्या भाषेचा शिरकाव घ्याव्यामुळे, जर्मन लोकांचे जुने विश्वविद्यालय भट्ट झाले असे जर्मन सोदना वाटते आपल्या भाषेचे बंधन

राज्यत्याचा त्यांनी पुष्कळ प्रयत्न केला, पण त्यांना त्यांना यश आले नाही प्रागला जर्मन युनिव्हर्सिटी स्वतंत्र आहे

समुष्ण प्रधानमंडळ १८९५ त मोठ्यावर गॅलिशियाचा प्रसिद्ध गव्हर्नर बेदनी यास मुख्य प्रधान नेमण्यात आले, हे मंडळ कोणत्याहि विशिष्ट पक्षाचे नव्हते हंगेरीशी तडबोड करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश होता

मत देण्याचा अधिकार अगदी चौक्या लोकांना असल्यामुळे, आस्ट्रियातील समाजसत्तावादाचा राजकीय वास्तविक फारसा प्रवेश झाला नाही परंतु इ स १८८७ पासून त्यांना चामले दिवस येऊ लागले, सर्व लोकांना मताधिकार असावा अशा ते मागणी करू लागले, से मॉहिन्याच्या पहिल्या सारखेच आस्ट्रियामध्ये मजूरपक्षाचा मोठा उत्सव करण्यात येत असतो

इ स १८९७ त बेदनीने अर्धे प्रसिद्ध केले की, एखादे प्रकरण ज्या भाषेत सरकारात आले असेल त्याच भाषेत त्याचा निकाल सांगितला जावा सरकारी कचेऱ्यातून चेक (बोहेमियन) भाषा सुरू करणे हा या कायद्याचा उद्देश होता, चेक भाषेतून परिक्षा दित्याशिवाय कोणालाहि सरकारी नोकरीत १९०३ च्या नंतर घेऊ नये असेहि प्रसिद्ध करण्यात आले, परंतु जर्मन लोकांनी या कायद्याचा जोरात निषेध करून तो कायदा रद्द होण्यापर्यंत स्वरूप घ्यावयाचे नाही असे ठरविले, यामुळ जिके तिष्ठे बघाळी बाळ सली बेदनीने आपल्या कायद्या राखीनामा दिला. नंतर नवीन प्रधानाने जर्मनांची समजूत करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यात त्याला यश आले नाही, यामुळे त्यानेहि राजीनामा दिला नंतर याने हा प्रधान झाल्यावर त्याने बोहमियात लष्करी कायदा अमलात आणिला काउंट हेरी याने भाषेबद्दल कायदा रद्द करून त्या मिटविण्याचा प्रयत्न केला, जर्मनांनी इच्छा सफल झाली, परंतु चेक लोक त्यामुळे असंतुष्ट झाले अखेरीस चेक व जर्मन या दोन्ही लोकांचा उपात हितसंबंध आहे अशी सार्वजनिक कामे करून त्या लोकांचा जो बंधान कोर्ट या प्रधानाने समेट करण्याचे ठरविले परंतु या योगानेहि हे माटण मिटले नाही

इ स १९०५ त समाजसत्तावादी व मजूरपक्षाच्या लोकांनी सर्वोच्च आस्ट्रियात मताधिकार असावा अशाबद्दल बळबळ चालू केली, चोचारा बचाविका अधिक बचाव्या व एक बचपणेंत तेथे राहिलेल्या मनुष्यास मताधिकार असावा अशा अर्थाचे सुधारणापत्रक त्यांनी प्रसिद्ध केले परंतु कर्दा लोक या ठरावाविरोध होते, परंतु प्रसिद्ध प्रधान, बॅरन चेक याने कित्येक सुधान्याच्या राठी घेऊन मोठ्या चार्नुयाने हे सुधारणापत्रक १९०६ त पास करून घेतले

वरिष्ठ समने एका मनुष्याला अनेक मते असावी अशी सटपट केली, परंतु त्या वर्षी सारत्यावर १९०७ त त्या सुधारणापत्रकाचे कायद्यामध्ये रूपांतर झाले. या झालेल्या निवडणुकात लोखंडतावादाची म

सर्वांकडून निवडल्या गेलेल्या कायदेमंडळाचे काम एक वर्षपर्यंत सुरळीत चालले. परंतु एक वर्षानंतर बोस्निया, व हर्झेगोविना हे प्रांत खालसा करण्याबद्दल गो प्रश्न निघाला त्या योगाने इतर अंतर्गत कारभारात मोठा व्यत्यय आला.

आस्ट्रियन साम्राज्य (१९०८-१९१८).—आस्ट्रियाचे सरकारी कागदपत्रान नाव 'राईशराठमध्य प्रतिनिधी पाठ-विणारी राज्ये व प्रदेश' असे होते, परंतु लोकामध्ये देशाभिमान जागृत होण्यास हे नाव फारसे इष्ट नव्हते महायुद्धाच्या वेळी या देशाचे स्वतंत्र नाव बाहेर करणे बादशहास भाग पडले व त्यावेळी त्याचे ' आस्ट्रियन साम्राज्य ' असे नामाभिधान निश्चित झाले. आसन्नकरण असता एखादा मनुष्य माप्तिस्मा घेतो त्याप्रमाणे हे झाले अनेक स्वतंत्र लोकांच्या आपसुपणांचे हे राज्य अस्तित्वात आल्यामुळे त्या सर्व लोकांचे पूर्वेकडाले राहिली जातीपासून संरक्षण करणे हे या साम्राज्याचे मुख्य कर्तव्य होते हे काम साम्राज्याने उत्तम रीतीने केले, परंतु या सर्व राष्ट्रांचा एकजीव करून त्यांचे एक मोठे राष्ट्र बनविणे त्यास साधले नाही. त्यामुळे हे साम्राज्य शेवटपर्यंत विस्फोटित राहिले. सराया तेरीसा व दुसरा बोसफ यानी एकराष्ट्र करण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो विफल होऊन घटक राष्ट्रे ही अधिकच तुटक झाली नंतर जर्मन लोकांनी सर्व राष्ट्रांस आपले स्वाभिव्यक्त करवावयास सांगण्याचा प्रयत्न केला पण तोही फसला. त्यानंतर सर्बोस सारखेच महत्त्व देऊन प्रत्येक राष्ट्रास स्थानिक स्वातंत्र्य देऊन हा प्रश्न सोडविला. परंतु यामुळे राष्ट्रीय भावनास हतका उत आला की, देशात एक आवश्यक असे जे शासनिक्य असते तेहि शिथिल झाले. ही राष्ट्र म्हणजे जर्मन, पोल, रुमीनियन, दक्षिणस्लॅव ही होत. १९०७ मध्ये मताचा अधिकार प्रत्येक मनुष्यास दिल्याने सार्वत्रिक हिलाचा विचार जास्त होऊन संकुचित राष्ट्रीय भावना मागे पडली अशी सर्बोस आशा वाटली या पार्लमेंटात एवढेर सभासद ५१६ असून त्यांची वाटणी अशी होती, २२१ स्लॅव्ह, ११७ जर्मन, ८७ सोशल डेमोक्रेट, परंतु काही वेळाने हे डेमोक्रेट भावनांनी प्रेरित होऊन त्यांचे अनेक समूह झाले. हे पार्लमेंट फारच थोडे काम करीत असे बसेट ताने किंवा सहा महिन्यापुरतेच प्रतिनिधी पास करीत. त्यामुळे विशेष हक्काचा उपयोग करून राज्यकारभार चालवावा लागे. सरकार व ' हाऊस ऑफ डेप्युटीज ' मध्ये नेहमी विरोध असे. विशेष हक्काचा उपयोग केल्यानंतर त्याबद्दल पुन्हा पार्लमेंट अथवा राईशराथची संमति घ्यावी लागे, परंतु १९१७ पर्यंत पार्लमेंटने ही संमति कधीहि नाकारली नाही. पार्लमेंटातील एका समूहाने एकसारखे अवयवपुकीचे कार्य करण्याची पद्धति आस्ट्रियात अगदी पूर्णतेला मेळी व याबद्दल त्या देशाची रया वेळी प्रसिद्ध झाली होती. पूर्वाचे काम करण्याचे नियम नवीन पार्लमेंटात उपयोगी पडताना. म्हणून १९०९ मध्ये

नवीन नियम केले पण त्यावेळी काम भागेना, म्हणून १९१७ मध्ये आणखी कडक असे नियम केले या नियमानुसार सरकारी काम अगोदर येण्याची व्यवस्था झाली. पार्लमेंटात प्रथम जर्मन भाषा बोलण्याचा प्रघात असे. परंतु पुढे स्लॅव्ह भाषेतहि पुष्कळ डेप्युटी बोलू लागले व १९१७ मध्ये कोणत्याहि भाषेत भाषण असले तरी ते अंशतः उतरून घ्यावे असा ठराव पार्लमेंटात पास झाला. बोहेमियात स्थानिक पार्लमेंटात जर्मन लोकांच्या अवयवपुकीमुळे कायदा पडले त्यामुळे १९१३ साली एक कमिशन नेमले त्यात जर्मन व चेक या दोन्ही राष्ट्रातील प्रतिनिधी नेमले चेक लोकांच्या मतें हे कमिशन बेकार्यदेशीर होते परंतु कोर्टांनी हे कमिशन कायदेशीर ठरविले व ते प्रजासत्ताक राज्य होईपर्यंत तसेच चालले स्थानिक पार्लमेंट असल्यामुळे सर्व साम्राज्यास सामान्य अशा हक्काचा व हितसंबंधाचाच मुख्य पार्लमेंटास विचार करावा लागे शिवाय प्रत्येक स्थानिक पार्लमेंट आपापल्या प्रश्नांचा विचार करी. याशिवाय प्रत्येक शाहरात व तालुक्यात पूर्ण स्थानिक स्वराज्य असे मुख्य साम्राज्यसरकारचे ७ मंत्री असत या मंत्र्यांचा व स्थानिक पार्लमेंटातील मंत्र्यांचा प्रात कोणता व कार्यक्षेत्र कोणते याचा पोटोळा होऊन पुष्कळ वेळा कलह उत्पन्न होत. ईंग्लंडातील अनेक अधिकाऱ्यांच्या क्षेत्रांचे जे गौडबंगाल आदि तसेच आस्ट्रियात होते. १९११ मध्ये बर्नार्ड या प्रधानमंत्र्याने राज्यकारभारात सुधारणा करण्यासाठी एक कमिशन नेमले, पण त्याचा फारसा फायदा झाला नाही. शिक्षणात सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हा मूळधार असून मुलांची जी मातृभाषा असेल ती शिक्षण देण्याचा नियम असे. सरकारो शाळाशिवाय खाजगी शाळा असत व खाजगी शाळात सुद्धे शिकत असत. शाळा बांधण्याचे काम प्रत्येक तालुक्याचे किंवा शाहराचे असे व साम्राज्यसरकार फक्त इन्स्पेक्टर नेमते असे. १९१३ साली २४७१३ शाळा होत्या. आस्ट्रियापेक्षा हंगेरीत शिक्षणाकडे ७ पट खर्च करीत असात. या शिक्षणामुळे अशिक्षित वर्ग अगदी कमी झाला. १८९० त शेकड्या २८ अशिक्षित होते ते १९१० त शेकड्या १९ अशिक्षित राहिले. प्रथम फक्त जर्मन, चेक व पोल राष्ट्रांकरिताच विश्वविद्यालये होती परंतु पुढे इतर राष्ट्रांच्या लोकांची मागणी सुरू झाली परंतु महायुद्धामुळे या मागणी प्रमाणे करण्याचे राहून गेले.

इतिहास.—१९०७ पासून प्रजासत्ताक राज्य होईपर्यंत एवढेर जर्मनमंडळें झाली या सर्वांत सरकारी अधिकारी होते ईंग्लंडातील कॅबिनेट पद्धतीप्रमाणे बहुमताच्या पक्षाचे यात प्राधान्य नव्हते. त्यामुळे बहुमत मिळावयास सरकारी मंत्रिमंडळास खटपट करावी लागे. आपल्या मंत्रिमंडळात चेक पोल व जर्मन या राष्ट्रांच्या कोणतीही प्रतिनिधी येण्याची मुख्य मंत्री व्यवस्था करी. परंतु बहुतेक मंत्री निःपक्षपाती राहण्याचा प्रयत्न करीत.

बेनर्न मंडळ (१९०६-१९०८) :—१९०७ च्या पार्लमेंटात सर्व राष्ट्रांचे हक्क संभाळण्याचे व याच्या सरहद्दी कायम ठेवण्याचे वादग्रहाने आभ्यागन दिले, व इतर सर्व महत्त्वाच्या आधुनिक सुधारणा अमलात आणण्याविषयी वचन दिले. त्याचप्रमाणे पार्लमेंटात वापरणाऱ्या भाषेसंबंधाने बेकने एकमत घडवून आणले. परंतु यानंतर काही अनिष्ट प्रकार घडल्यामुळे बेकला राजीनामा द्यावा लागला.

बीनार्न मंडळ (१९०८-१९११) :—या मंडळात सर्व सरकारी अधिकारी होते. बीनार्नचा उद्देश सर्व राष्ट्रांचा स्नेह संपादन करण्याचा होता. जर्मन लोकांची अशी तयार होती की बोहेमियात जर्मन लोकांची संख्या $\frac{1}{2}$ असून त्यांनी सरकारी नोकरीत होऊन दहासुद्धा जागा मिळत नाहींत म्हणून मंत्रिमंडळाशी जर्मन लोकांनी सहकारिता करण्याची हा प्रश्न जर्मन लोकांच्या इच्छेप्रमाणे सुटला पाहिजे अशी त्यांची भर घातली. शिवाय प्राग येथे जे पार्लमेंट होते त्यात जर्मन व चेक हे निराळे असले अशी त्यांची इच्छा होती. या मागण्यामुळे चेक लोकांस अतिशय राग आला व त्यांनी जर्मन लोकांवर अत्याचार सुरू केले. यानंतर तालुक्याची व जिल्ह्याची राष्ट्रांप्रमाणे रचना करून जर्मन जिल्हे व चेक जिल्हे अलग करण्याकरिता मुख्य पार्लमेंटात बिल आणले, परंतु त्यास चेक लोकांनी विरोध केल्यानंतर पार्लमेंट बरखास्त झाले इटालियन विद्यार्थ्यांनी आपले स्वतंत्र विश्वविद्यालय स्थापण्याकरिता व्हिएन्ना येथे दंगे केले परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही. व्हिएन्नात जर्मन भाषेशिवाय इतर भाषा असल्या व जर्मन जिल्ह्यात सुद्धा आपल्या भाषेचा प्रवेश व्हावा अशी चेक लोकांची इच्छा होती. परंतु लोकांनी वाविधद कायदे पास केले व बोहेमियाच्या बाहेर जे फ लोकांची प्रातिष्ठा घालून न देण्याचा निषेध जाहीर केला. इतर काही कारणांनी पोल लोकांचीहि मदत बीनार्न यास न मिळाल्यामुळे त्याने राजीनामा दिला. एकंदर या मंडळाच्या कारकीर्दीत कोणताहि प्रश्न उत्तम रीतीने न सुटता सारखी शुमशकी वाळू राहिली.

गौशमंडळ (जून १९११ ते ऑक्टो. १९११) :—चेक व जर्मन लोकांसम्ये समेत करण्याचा या मंत्रिमंडळाने प्रयत्न केला, परंतु चेक लोकांनी व्हिएन्नात एक शाळा नियमा-विधद उघडली व ती म्युनिसिपल अधिकाऱ्यांनी बंद करी यावर एक चेक बायकांचे निषेधप्रदर्शक मंडळ त्यांनी पार्लमेंटात नेले. यामुळे व्हिएन्नातील लोकमत शुध्द होऊन चेक लोकांस मार देण्यापर्यंत प्रसंग आला यावर कडक संमेलन घडवून मंत्रिमंडळाने हे दंगे मोडून गुन्हेगारांस घातन केले चेक लोकांनी आपल्या राष्ट्राचे दोन सत्री नेमण्या-विषयी व इतर अनेक अधिकारी व कौन्सिलर चक असले अशाविषयी आपद् भरल्यामुळे गौशन राजीनामा दिला.

स्टूर्ग मंडळ (१९११-१९१६) :—याने सर्व राष्ट्रांचे मंत्री आपल्या मंडळात सामील केले. चेक व जर्मन लोकां-

तील बऱ्हा काडून टाकले व कालव्यावर पुष्कळ खर्च करून पोल लोकांनी राजी ठेवावे असा त्याचा उद्देश होता. वैयक्तिक विवाह मरणाशिवाय रद्द होऊ शकत नाही, असा कायदा असल्याने लक्षावांचे घटस्फोट केलेल्या बायकांस पुन्हा विवाह करिता येईना. ही आपत्ति दूर करण्याकरिता कायदा बदलण्याविषयी लोकांनी जोराची चळवळ केली, परंतु कायदा न बदलता मंत्रिमंडळाने फक्त काही व्यक्तींना सवलती दिल्या याच मंडळाच्या अमदानीत महापुढ सुरू झाले त्यावे-लेस सर्व राष्ट्रांची सरकारीविषयी चांगली भावना होती, कारण आपले साम्राज्य फोडण्याचा वादेरून प्रयत्न चालला आहे हे पाहून सर्व ऑस्ट्रियातील लोकांस ते रक्षण करण्याविषयी अभिमान उत्पन्न झाला सैन्य जमा करण्यात व नावे नौद-विषयांत कोणीहि अडथळा केला नाही. विशेषतः प्रागम्ये चेक लोकांनी जर्मन लोकांविषयी विलक्षण सहानुभूति दाख-विली व जर्मन कैसराचा जयजयकार केला. त्याचप्रमाणे पोल लोकांनीहि साम्राज्याविषयी राजनिष्ठा व्यक्त केली व सरकारास मदत करण्याचे वचन दिले तसेच रुग्णिनियम व रुग्णिनियम लोकांनीहि साम्राज्याविषयी अभिमान व्यक्त केला मगून मधून काही इटालियन व स्लाव व्यक्तिका शत्रू-कडील आपल्या बायबाशी खलवते करीत परंतु ही उदाह-रणे अपवादक होती या वेळेस पार्लमेंटची संमति घेण्याचा स्टूर्गने प्रयत्न केला नाही त्यामुळे सर्व अधिभार सैन्यातील लोकांच्या हाती गेल, त्यांना जे जे लोक सशस्त्र घेण्यासारखे वाटले त्यांना त्यांनी कैद केले व अशा रीतीने अदाधुर्दी सुरू झाली या सगळ्या अवधीत मुख्य मंत्र्याने दुबळी व स्पष्टपणे सर्वांस कळून आले १९१६ त पुन्हा राईशटा भ-विषयाविषयी स्टूर्गने खटपट चालविली होती, इतक्यात डॉ. ओडर या सोशिएलिस्टाने स्टूर्ग यास गोळी घालून ठार मारिले.

कोर्बे मंत्रिमंडळ — (१९१६ ऑक्टोबर पासून डिसेंबर) स्टूर्गच्या मरणावेळी पार्लमेंट भरविण्याचा उद्देश सफल झाला नाही व कोर्बे याने दोन माहिने पार्लमेंट शिवायच कारभार चालविला याच सुमारास फ्रांत्स जोसेफ बादशहा मरण पावला. त्याच्या मुलास स्टूर्गने पहिला चार्लस या बादशहास कोर्बेने राज्यघटना पाळण्याची शपथ घेण्यास लाविले त्यामुळे त्याचा कोर्बे यावर रोष झाला १९१६ च्या डिसेंबर महि-न्यात चार्लस बादशहाने कोर्बे यास काढून टाकिले.

क्लॅम-माटिनीस मंडळ — (१९१६-१९१७) या मुख्य मंत्र्याने मिश्रमंडळ बनविले प्रेसिडेंट वुर्ह्सन याच्या-कडून स्वधीनगण्य संघंधाने जो खलिता आला त्याला क्रोशियन प्रतिनिधींनी असे उत्तर दिले की, हॅन्सबर्गच्या घराण्या-खालीच फोट लोकांची उत्पत्ति होत असल्यामुळे लोकां स्वतंत्र होण्याची इच्छा नाही चेक व रुग्णिनियम लोकांनीहि आप-णास स्वयंनिर्णय नको व-च जाहीर केले जर्मन लोकांनी राज्यघटना पुन्हा बदलण्याविषयी मागणी केली व स्लाव

लोकानां कोणतीही अट न घालता पार्लमेंट बोलाविण्या-
विषयी आप्रह धरला. नंतर मे ३१ ला पार्लमेंट भरले,
परंतु स्वाग्रह-चेक व जर्मन यांच्यात कलह होऊन काहीच
करता येईना. असे झाल्याने निराश होऊन हॅम-मार्टिनासने
राजीनामा दिला.

सीडलर मंडळः—(१९१७-१९१८) सीडलरने राज्यघट-
नेचा प्रश्न घाजूस ठेवून राज्यकारभार बाळू ठेवण्यापुरतें
मंडळ नेमले; परंतु १९१७ च्या आगष्टमध्ये हा प्रश्न हातीं
घेणे त्यास भाग पडले. परंतु काहीच निश्चित न होता पार्ल-
मेंट मे महिन्यात (१९१८) तहसूब करावे लागले. मध्य-
तरी गिरनिराळी राष्ट्रे आपापले हक्क इतराचा विचार न करता
पुढे चले लागली. चेक लोकानी जून ५ ला आपले स्वतंत्र
राज्य करण्याकरिता एक वसेटी नेमली. इंग्लंड सीडलरला
राजीनामा देणे भाग पडले

हुसारेक मंडळः—(जुलै १९१८ पासून आक्टोबर
१९१८). इंग्लंडने जेव्हा चेको-स्लोव्हेकिया स्वतंत्र आहे
असे सरकारी रीतीने कबूल केले तेव्हा हुसारेकने
असे जाहीर केले की, आस्ट्रियन साम्राज्य अद्यापि
अस्तित्वात आहे व त्याचा नाश करणे हे अगिष्ट
आहे असे त्याने युरोपातील राष्ट्रांस बजाविले. आक्टोबर
महिन्यात हुसारेकने चेक, पोल व स्लोव्हेक या लोकांस पूर्ण
स्थानिक स्वातंत्र्य देण्याचे कबूल केले, परंतु ही राष्ट्रे आता
अगदी अलग होण्याविषयी प्रयत्न करू लागली. यानंतर बाद-
शाहने सॅमास्क यास मंत्रिमंडळ बनविण्यास सांगितले.

सॅमास्क मंडळ (आक्टोबर २७ ते आक्टोबर ३१)ः—
हा अखेरचा प्रयत्न होता. बादशाहास असे वाटले की सर्व
इतर राष्ट्रांची सैद्द होणे शक्य असल्यास पहावे; नाही
तर फक्त जर्मन आस्ट्रियाचे राज्य निराळे करून आपण
त्यावर राज्य करावे. ही गोष्ट शेवटी साध्य झाली नाही.
कारण लोकानां प्रजासत्ताक राज्य स्थापण्याचे ठरविले.
परंतु सॅमास्क याच्या प्रयत्न मुळे रक्तपात न होता हे कार्य
घडून आले, याबद्दल त्याची स्तुति केली पाहिजे.

आर्थिक परिस्थितिः—युद्धाच्या पूर्वी एकंदर राज-
काय स्थिति समाधानकारक नसल्यामुळे आस्ट्रियाने सैन्यावर
जास्त खर्च करण्यास सुरवात केली. त्यामुळे कर्ज काढावे
लागले, व इतर देशात पैशाची टंचाई असल्यामुळे लोका-
ंच्या बँकेतील रकमावर फार ताण पडला. १९०७ पासून
१९१३ पर्यंत व्यापाराची अशी स्थिति होती की, निर्यात
मालापेक्षा आयात माल जास्त होता. निम्म्या लोकांचा शेत-
कीवर निर्वाह असे. गहू, सातू, मका, साखर यांचे उत्पादन
फार मोठ्या प्रमाणावर असे. पोलसा व लोखंड ही अति
विपुल होती. १९१० पासून १९१४ पर्यंत महागाई वाढत गेली.
१९१४ त युद्ध सुरू झाल्यावर पौडण्याचा दिवसात व्यापार
अगदीच शिथिल झाला. पूर्वी उत्पन्न झालेला माल खपेनासा
धन्या, व निर्यात व्यापार फार कमी झाल्यामुळे पुष्कळ

लोक बेकार झाले. सरकारने लोकांस काम देण्याची विशेष
फिकीर केली नाही. काही वेळांने लढाईची सामग्री उत्पन्न
करण्याकरिता मजुरांची भर लावली. त्यावेळेस पुष्कळ
मजुरास पुन्हा काम मिळाले, परंतु याच सुमारास इंग्लंड व
फ्रान्स यांनी आस्ट्रियात कोणताही माल येऊ न देण्याची
व्यवस्था केल्यामुळे लढाईच्या सामग्रीस लागणारा कच्चा
मालही मिळेनासा झाला आस्ट्रियाची स्थिति जर्मनोपेक्षा
वाईट झाली, कारण पूर्वीपासून आस्ट्रियात जर्मनोपेक्षा कच्चा
माल कमी होता. त्याचप्रमाणे आस्ट्रिया व हंगेरी यामधील
कलहामुळे जकात ठेवण्याच्या बाबतीत दोघांचे एकमत होत
नसे. हंगेरीत अन्नाचा पुरवठा जास्त असल्यामुळे हंगेरीवर
आस्ट्रिया अवलंबून असे. आस्ट्रियात येणारा बहुतेक
माल जर्मन रेंदरातून येत असे, त्यामुळे तो व्यवस्थित
येण्याकरिता जर्मनसरकारशी आस्ट्रियास तह घडवा
लायला. माल विकत येण्याकरिता जर्मनाने व आस्ट्रियाने
बोर्ड नेमली व त्याच्या द्वारे तटस्थ देशात माल विकत
घेऊन आणण्याची व्यवस्था केली, परंतु १९१५ त ही
व्यवस्था बंद करावी लागली. पुढे याच बोर्डाचा कोणता
किती माल याचा याचे नियंत्रण करण्याचे काम दिले. या
कामाची देखरेख सरकारने आपल्याकडे ठेवली. अन्नाच्या
नियंत्रणाकरिता इंग्लंडातील 'फूड बंट्रोलर'च्या धर्तीवर
आणखी एक निराळे कामिशन नेमले. हे कामिशन किमती
ठरवात असे व अमुक पद्धतीची राटी असावी व अमुक
कुटुंबास अमुक रोठ्या द्याव्या, इत्यादि गोष्टीवर त्याचा
पूर्ण ताबा असे. वर्गमीची लागवड करण्यासंबंधानेही
सक्ती करण्यात आली व ठराविक किमती-
पेक्षा धान्याची जास्त किंमत व्याव्यापी नाही
असा निर्बंध करण्यात आला. इतके करूनही काही
वस्तूंचा पुरवठा कमी पडला तो पडलाच. महायुद्धाने शेवटी
आस्ट्रियात काही महत्वाच्या वस्तूंचा पूर्ण अभाव होता.
या सर्व कारणांमुळे सामान्य जनतेत व मजुरांमध्ये युद्धाच्या
विरुद्ध भावना उत्पन्न झाल्या व त्याच्या चळवळी थांबविता
थांबविता सरकारास पुरेसे झाले. महायुद्धात आस्ट्रो-हंगेरियन
बँकने नोटाचे बैसे देण्याचे बंद केले व सोन्याचा सर्व सोडा
महत्वाच्या कामाकरिता राखून ठेविला. महायुद्धाचे पूर्वी
नुकताच आस्ट्रियामध्ये पैशाचा तोटा पडून बँकांची स्थिति
अगदी संकटाची होती. नोटाची संख्या अमर्याद वाढली.
१९१४ मध्ये ५१३ कोटी क्रोनच्या नोटा होत्या त्या १९१८
मध्ये ३५५८ कोटी क्रोन झाल्या. त्यामुळे किमती वाढून
क्रोनची हुंडणावळीत किंमतही कमी झाली. एक अमेरिकन
डॅलर १९१४ मध्ये ५ क्रोन बरोबर होता तो १९१८ त
१६ क्रोनबरोबर झाला सरकारी जमा व खर्च दोन्हीही
पुढात चालले युद्धाकरिता सरकारने आम्ही-हंगेरियन बँकेक-
डून १९१९ पर्यंत २५०८ कोटी क्रोन कर्ज काढले याशिवाय
इतर मार्गांनी बँकेने सरकारला उसन्या रकमा दिल्याच

हेत्या. याशिवाय ट्रेसरी विलाच्या रूपाने सरकारने लोकांपासून १९० कोटि कोनन इतकें कर्ज काढले, व वॉरलो-न्याया रूपाने सरकारने ३५०६ कोटि कोनन कर्ज काढलें. १९१६ मध्ये नवीन कर यत्निविण्यात आले.

क ला व वा ध यः—मॅन्सिफ जोसेफ यादशाहाच्या वेळने सर्व उत्तम कलाभिदा १८९० च्या पूर्वांच मरण पावले आस्ट्रियन साम्राज्याविषयी अभिप्राज हे त्याच्या कलेने ह्मन होणे. ही परंपरा १८९० मध्ये परमावधीस जाऊन रक्षानंतर अचनत होळें सांगली. या कलाभिदांपैकी काही आस्ट्रियन साम्राज्यात राहिले व काही इतर देशात गेले. व्हिएन्नातील या लोकांचा अभंगी गस्टव्ह व्हिद हा असून, तो चित्रकार होता. जोसेफ हॉफमन हा उत्तम शिल्पकार होता. महायुद्धानंतरच्या कारागिरातील प्रमुख ओस्कर कोकोस्का हा होता.

१९१६ मध्ये मारी इझनवाझ ही प्रसिद्ध ग्रंथकर्त्री मरण पावली. १९१८ मध्ये पीटर रोवीजर हा मरण पावला. हे जुन्या पारंपरे भोकी होते. याच्या मरणांतर अगदी आधुनिक प्रवृत्तीच्या वाङ्मयाचे लेखक पुढे आले. या पिढीवर हब्सन झोरा, मॅटरलिक, बीस्टएफूस्की, टॉलस्टॉय, शॉ व स्ट्राइबर्ग यांचे फार वजन पडलें होतें. यांपैकी प्रमुख ग्रंथकार व नाटककार फॉल शॉनहर हा होता याच्याच तोडीचा नाटककार इमीटर हा होता, परंतु याची विचाराची दिशा भिन्न होती. वांग्म्याभ्ये लिहिण्यात केव्हेल व रिस्क हे अभंगी होते. फ्रांझ वर्षेल हा आधुनिक कथा-मध्य अतिशय बुद्धिवादी होता. कादंबरीकारात गूडनमून, गुंजर, मेसिदा, बरनेथ हॅडेल, बॅसलमन, कोल्बनहॉयर हे प्रमुख होते. महायुद्धाच्या समाप्तीपर्यंत गिदपाताळ मुख्य नाटकग्रंथांची पॅरिसमधील कॉमेदी या नाटकग्रंथाची बरोबरी करण्याची महत्वाकांक्षा होती व ती यन्त्याच अर्थाने सफल झाली होती. नोमिस्टर, कॅज व गिरार्ड हे आस्ट्रियातील प्रमुख नट होते.

इ ति हा स वा ड म य.—१९१० पासून १९२० पर्यंत विओन्नर व्हॉन सिकल याच्या नेतृत्वाखाली अनेक इतिहासकारींनी आपले शोध जगापुढे आणले. यांपैकी किकर, मूलवाधर, ऑस्टनपॉल, हाइमन रेवलिश हे प्रमुख होते. फ्रॅन्जियर याने लिहिलेले नेपोलियनचे चरित्र सर्व देशात प्रसिद्ध झाले. नवीन परंपरेपैकी प्रसिद्ध इतिहासकार युवर, बर्गर, नॉअर हे होते. ईव-म्युय व कॅलर यानी वासन-संस्थेच्या इतिहासात अतिशय परिश्रम केले. मूखर्ग याने 'अर्थशास्त्राचा इतिहास' या क्षेत्रात प्राबोध्य मिळविले. जोसेफ रिब्लोच याने आस्ट्रियन साम्राज्याच्या राजकीय घोरणाचा १८४८-१८६१ पर्यंतचा इतिहास लिहिला आहे तो काराच अग्रतिम आहे.

प र रा ह्ये य राजकीय घोरण—(१९०८-१९१८) जर्मन साम्राज्य व संयुक्त इटलीचे राज्य स्थापन झाल्यापासून

आस्ट्रियन साम्राज्यात पश्चिमकडे जर्मन प्रदेश मिळणे अशक्य झाले व पूर्वेकडे साम्राज्य वाढविल्यास रशियाचा विरोध अगदी इटलून होणार या कारणाने जर्मनी व इंग्लंड यांच्याशी लेह ठेवणे अशक्यतास भग पडले. रुमोजपानी युद्धानंतर रशियाने पूर्वकडील आपली महत्वाकांक्षा सोडून देऊन पुन्हा कॉन्स्टांटीनोपल व दादांनेल्सकडे आपला मोर्चा वळवला. मध्योत्तरी इंग्लंड, फ्रान्स याचा व जर्मनीचा अनेक बाबतीत मतभेद झाल्यामुळे इंग्लंड फ्रान्स, व रशिया यांनी १९०८ मध्ये आपघोत स्नेह केला. तुर्कस्तानात क्रांति झाल्यानंतर योसनिया व हर्जेगोव्हिना, ही दोन भागच्या राज्यात सामील करण्याचा आस्ट्रियाने निश्चय केला. परंतु दादांनेल्स रशियाने आपल्या ताब्यात घेतल्यास त्यास आस्ट्रियाने प्रतिबंध करू नये असे रशियाचे धोरण दिसले. हे धोरण आस्ट्रियाने कबूल केले परंतु दादांनेल्स घेतल्यास कॉन्स्टांटीनोपल रशियाने घेऊ नये असे आस्ट्रियाचे म्हणणे होते.

सेप्टेंबरमध्ये हे म्हणणे रशियाने कबूल केले. त्यानंतर लगेच आस्ट्रियाने योसनिया व हर्जेगोव्हिना ही मिळकत केली. हे वर्तमान कळताच इंग्लंड व फ्रान्समध्ये खळबळ उडाली व सर्व राष्ट्रांच्या संमतीशिवाय असे करता येणार नाही असे इंग्लंडने जाहीर केले. सर्बियानेही याविषय तक्रार करून लडाईची तयारी केली. तुर्कस्तान, इटली व बल्गेरिया हे सर्व आस्ट्रियाच्या विरुद्ध उठले परंतु आस्ट्रियाने हे देश च सोडण्याचा निश्चय जाहीर केला. रशियाने आपली युद्ध कारण्याची तयारी नाही असे पाहून माघार घेतली व तुर्कस्तानने काही रक्कम घेऊन आस्ट्रियाच्या कुर्यास संमति दिली व हे करण्यास इंग्लंडने सल्ला दिला. सरते शेवटी मार्च महिन्यात इंग्लंड व रशिया या दोहोनी सरकारी रीतीने आस्ट्रियास संमतीदर्शक खलिता पाठविले. परंतु यंहिवा संमति देण्यात कबूल होईना. अलेरीस रशियाच्या मध्यस्थीने सर्बियाने आपली संमति दिली व आस्ट्रियाशी मित्रत्वाने रहाण्याचे कबूल केले. परंतु यामुळे रशिया व आस्ट्रिया यांमध्ये नेहमीचा विरोध स्थापित झाला. याच सुमारास बल्गेरिया व इटली हे रशियास अनुकूल झाले. आस्ट्रियाने इटलीशी विरोध न करिता त्यास ट्रिपोलीमध्ये वाटले तें करण्यास परवानगी दिली. परंतु याचा मोबदला म्हणून इटलीने आस्ट्रियाच्या बाल्कनमधील घोरणाच्या आद येऊ नये असा करार झाला. १९१२ मार्चमध्ये सर्बिया व बल्गेरिया यांनी 'बाल्कन लीग' स्थापित करून आस्ट्रियाच्या बाल्कनमधील घोरणास विरोध करण्याचा निश्चय केला व या लीगमध्ये ग्रीस सामील झाला. या लीगशी सामना करण्याकरिता तुर्कस्तानने इटलीशी सौतेनचा तह करून आपले हात मोकळे केले. ऑक्टोबर महिन्यात बाल्कन युद्ध सुरू झाले. या युद्धात सर्बिया, ग्रीस, व बल्गेरिया यांचा सय झाल्यामुळे आस्ट्रि-

हिसंभरमध्ये आस्ट्रियानें पुन्हा इटलीशीं बोलणे सुरू केलें व १९१५ च्या मार्चमध्ये आस्ट्रियाचा काही प्रदेश देण्याचेहि कबूल केलें. इटलीनें अधिकाधिक प्रदेश मागण्यास सुरवात केली. दक्षिण टायरोल ट्रीस्ट आस्ट्रियाईक मधील बहुतेक बेटे व व्हॅलोना हीं सर्व ताबडतोब इटलीस यावीं असें इटलीचें म्हणणें होतें. हें आस्ट्रियानें कबूल केलें नाहीं व अर्घ्यतरी ईंग्लंड व फ्रान्स यांनीं इटलीस याही-पेक्षां जास्त कबूल देण्यानें मेच्या २० तारखेस इटलीनें आस्ट्रियाच्या विषयें युद्ध पुकारलें. रूमानिया हा अद्यापि तटस्थ होता, सुलईनंतर आस्ट्रिया व जर्मनी यांची सरशी होतें असें पाहून बल्गेरियानें आस्ट्रियाशी तह केला. या नह्याअन्वये गॅस्ट्रियातील 'मॅसिडोनिया' हा प्रदेश बल्गेरियास मिळ्याचा असें ठरलें व तुर्कस्ताननें मारिस्ता नवीनच बल्गेरियासें मागितल्यास प्रदेस त्याला. देण्याचें कबूल वेलें. या तह्यापसून जर्मनीचा तुर्कस्तानपयेंत मार्ग खुला झाला, व १९१५ चें शेवटीं व यॉर्झस मॉन्टेनेग्रो हें आस्ट्रि-

याच्या ताब्यात आले. पोलंड देशाशि जर्मनी व आस्ट्रिया यांच्या ताब्यात आला. परंतु त्याची व्यवस्था काय करावयाची याविषयी जर्मनी व आस्ट्रिया यांचे एकमत होईना. परंतु युद्धनंतर पोलंड देशांतय कडून त्यावर कोणी तरी सामाने पालमटण्यास मदतनें राज्य करवें असें ठरले. मध्यंतरी रमानिया हा ईंग्लंड व फ्रान्स यांच्या बाजूस गेला होता. असें करण्यात आस्ट्रियाचा पुढील प्रदेश आपल्यास मिळेल अशी त्याला उमेद होती. १९१५ डिसेंबरमध्ये दोन नृत्यांवाला रमानिया आस्ट्रियाच्या ताब्यांत आला रमानिया युद्धांत गिरल्यामुळे पुढेस्तानच्या मनांत एथीच्या तह्याच्या अटीविषयी संशय उत्पन्न झाला. त्यामुळे जर्मनी व आस्ट्रियांनै स्वतंत्र तह व करण्याविषयी पुन्हा करार फेल. परकीय बाजूचे हक्क संभाळण्याकरिता परकीय कोट्टे, तुर्कस्तानात होती ती काढून टाकण्याचे कबूल केले. ममुदावर इंग्लंड व फ्रान्सचे बंदर असल्याकारणाने जर्मनी व आस्ट्रियात शाल येण्याचे बंद होऊन उपासमार होण्याचा प्रसंग आला त्यामुळे इतके काय मिळवहि आस्ट्रियास युद्धाचा कंटाळा आला व स्थाने तहाचे कोलणे हाटपशाशी सुरू वयाचे असें जर्मनीस सुचविले. त्याप्रमाणे वादविवाद होऊन जर्मनीनें असें करण्यास संमति दिली. १९१६ च्या डिसेंबर १२ तारखेन जर्मनीच्या पक्षांने आपल्या अटी कायसमोर मांडल्या. त्यांत आस्ट्रियाचे साम्राज्य पूर्ववत रहाव, रमानियाची सरहद्द आस्ट्रियास अनुकूल अशी ठरवावी, सॅन्ट्रियाला काही भाग आस्ट्रियात याचा व इटलीचा काही भाग इटलीनें मोडवा व अन्येनिवाडार आस्ट्रियाचे स्वतंत्र अशांचे असा आस्ट्रियाच्या सत्ते सामग्या होव्या. परंतु तहाचें कोलणें इंग्लंड व फ्रान्स यास कबूल नव्हतें; व त्यांनीं युद्धांतलें तुकड्यानीची भरपाई सामंतत्वापेक्षा जर्मनीनें युद्ध चालू ठेवण्याचा संकल्प केला.

शिवाय सयमरांडिन बोडीच्या सहाय्यानें सन्तुची जहाजे लुडीवियाची वरुणा जर्मनीच्या सनसत आली व असा रीतीनें वसुम नेर करून अखेरीस आपला पूर्ण गज होईल असें जर्मनीस निश्चित वाटले. याप्रमाणे १९१७ मध्ये खरीखरीच पडून वेऊन विजयवी खरीखरीच असेन प्रशास माल घालणार असें दिवुं लागले. परंतु या वाण-पुण्या बोटीचे प्रयोग अंधविश्वासेल संस्थानावर शास्त्रासुक्त त्यानीं जर्मनीविरुद्ध प्रसिद्धांमध्ये व आस्ट्रियाविरुद्ध डिसेंबर-मध्ये युद्ध पुकारले या वेळेस आस्ट्रियाना कायदेशा चालंग वाने अनेकेच्या सहाविषयी प्रत्यल केला व फ्रान्सचा प्रेसिडेन्ट वातारे यासी बोलाणे सुरू केले. परंतु आस्ट्रियाचा प्रदेश इटलीस देण्यास आस्ट्रिया तयार नसल्यामुळे विशेष प्रगति होईना. १९१७ मार्चमध्ये जर्मनी व आस्ट्रिया यांनी आपल्या सामग्यासंधर्भांने एक कार्यक्रम (ऑपरेशन) तयार केला. यात जर्मनीनें पोलंड व बाल्कनिया ध्यानी व बॅल-सेव लॉरेन प्रांथच्या दावा असे ठरविले. परंतु इटलीनें

लंडनच्या तह्याप्रमाणे आपल्यास प्रदेश मिळाल्यानिना आपण तह करणार नाही असे जाहीर येस्यामुळे इंग्लंड व फ्रान्स यांना स्वतंत्र रीतीनें काही करता येईना. यानंतर १९१७ मे मध्ये जर्मनी व आस्ट्रिया यांनी एक निराळा कार्यक्रम तयार केला. यांत रमानियावर आस्ट्रियाचे पंचव्व असे, जर्मनीनें पोलंडवर गाती चालवावी व बॅलसेव लॉरेन प्रांथला देऊं नये असे ठरविले. तथापि इंग्लंड व फ्रान्स तहास कबूल झाले नाहीत. त्यांनीं लंडन नेटानें युद्धाप्रामांी समविषयाची तयारी चालविली. शिवाय जर्मनी व आस्ट्रिया हीं अचर्यां हतकष्ट झाली आहेत व कदाचित त्या देशात राज्यकालि होईल अशी माहिती संयुक्त राष्ट्रास लागेली होती व अमेरिकन लोकानी मदत आपणास सारखी मिळेल अशी त्यांनी खात्री होती. मध्यंतरी रमानियात राज्यकालि होऊन रमानिया इंग्लंडच्या १५ तारखेस युद्धाची सहकुपी करून तह्यासंधर्भांचे चालणे सुरू केले. रमानियाचे धापणे दुर्बल होतें वी. कोणाचा प्रदेश कोणी घेऊं नये, लडाईचा खर्च कोणी कोणास देऊं नये, हे इंग्लंड व फ्रान्स यांनी नकारले. मध्यंतरी यूकेन प्रांतानें स्वतंत्र लोकमतारु राज्य स्थापन करून समतपझाशी स्वतंत्र तह केला. या तहान्वये कोणता सहाय प्राप्त आस्ट्रियास युकेनच्या राज्यास दावा लागला व पूर्व बॅलकनियास स्वातंत्र्य याचे लागलें वंतर जर्मनी व आस्ट्रिया यांनी रमानिया सिल्ल अनेक लडायात रमानिया सैन्याचा पराभव केला वंतर १९१८ याचें ३ तारखेस वेस्ट विट्रोसकचा तह जर्मनी, आस्ट्रिया व युसच्या बाजूस रमानिया यांमध्ये, होऊन रमानिया कायद्याचा युद्धांतून हटला या तह्याप्रमाणें पोलंड देश स्वतंत्र झाला परंतु जर्मनी व आस्ट्रिया यांमध्ये पूर्वीचा विरोध कायम होता पोलंडचा बाराव्या भाग जर्मनीत सामील व्हावा असें जर्मनीचे म्हणणे होतें. आस्ट्रियाचे असे म्हणणे होते कीं रमानिक स्वराज्य देऊन पोलंड हा आस्ट्रियन साम्राज्याचा एक भाग राहिला पाहिजे रमानियांत तह केलावंतर रमानियासहित करणे भाग पडले. या तह्याप्रमाणे कारपेथियन सरहद्द आस्ट्रियास अनुकूल अशी मिथ्याली व काही आर्थिक सवलती मिळाल्या यांपेक्षा अधिक फायदा झाला नाही. हे पूर्ववैरुद्ध रूप मिळाले तरीहि सैन्यानील लोक भाग्यां अडून गेले असल्यामुळे धावता प्रस्थापित होणें आस्ट्रियाच्या दृष्टीने फार भावश्यक होतें. जर्मन व रमानिया लोकांसिवाल इतर लोक साम्राज्याचे विचार व्यक्त करू लागले यामुळे प्रेसिडेन्ट बुद्धसन विचार व्यक्त करू लागले यामुळे प्रेसिडेन्ट बुद्धसन याच्या बीदा दावाचा स्वीकार करण्यास आस्ट्रिया तयार झाली तथापि तहाचे लक्षण काही दिवसेना. जर्मनीची दृष्ट्या युद्ध सुरू ठेवण्याची होती. या कारणाकरिता आस्ट्रियाच्या बाबतजने जर्मनबाबतसाह व त्याचे मतापरी यास संयुक्त ठेवण्याकरिता पुन्हा एक तह केला. आस्ट्रियांनें इटलीवर आपली एक स्कारी बेली पुण तोंत

आले नाही. आस्ट्रियात जर्मन व मग्यार या लोकांविषय इतर लोक उघड उघड राज्य उलथून पाहण्याच्या गोष्टी चोख लागले. या सुमारास जर्मनतिहि लोकांचा इच्छा तहाविषयी अतिशय अनुकुल झाली होती. आस्ट्रियाने पुन्हा प्रेझिडेंट बुइलसनच्या मार्फत आपल्याचे बोलणे लाविले परंतु त्याने चौदा तत्वांचा पादा पाचला. मध्यंतरी वल्गेरियन सैन्याने तहदुर्षा मागून शस्त्रे घाली ठेवली व तेथील राजा फर्डिनेंड याने राज्य सोडून दिले. १९१८ आक्टोबरात तुर्कस्ताननेहि तहकुबीचा तह मागितला व जर्मनी व आस्ट्रिया याचा संबंध मोडून दिला.

प्रे. बुइलसनच्या सत्ताच्या आधारें स्लाव्ह श्रेक व इतर सर्व लोक आस्ट्रियन सरकारजवळ स्वातंत्र्य मागू लागले. तेव्हा निराशा होऊन जर्मनी व आस्ट्रिया या दोघांनी प्रे. बुइलसन यास तहकुबीविषयी विनंति केली तिचे उत्तर येण्यापूर्वीच आस्ट्रियन बादशहाने आपल्या राज्यातील सर्व राष्ट्रास स्वतंत्र राज्ये स्थापण्याची संमति दिली. परंतु यात स्लाव्ह लोकांचा समावेश केला नाही. परंतु प्रे. बुइलसन याचे उत्तर आल्यानंतर असे स्पष्ट दिसले की सेको-स्लोव्हेकिया हे स्वतंत्र राष्ट्र मानल्याशिवाय तह होणे शक्य नाही. निरनि-राख्या टिकाणी स्वतंत्र पार्लमेंटें भरून आस्ट्रियन साम्रा-ज्याचे तुकडे झाले. व या पार्लमेंटांनी आपापले राष्ट्रीय सैन्य परत बोलाविले. निदान स्वतःस राजा नेमून हे सर्व देश संयुक्तसंघपद्धतीने एकत्र राहतील अशी चालस बादशहाला उमेद होती. आक्टोबरच्या शेवटी हंगेरीयात राज्यक्रांति झाली. यामुळे इटलीशी युद्धतहकुबीचा तह करावा लागला. या तहान्वये आस्ट्रियाचा बराच प्रदेश इट-लीस द्यावा लागला. या तहाने आस्ट्रियाच्या पूर्ण नशा झाला. १९१८ नोव्हेंबर ११ तारखेस चार्ल्स बादशहाने आपले राज्य सोडून दिले. त्याच्या दुसऱ्या राष्ट्रीय भेकळीने लोक सत्ताक राज्य जाहीर केले.

आस्ट्रियन लोक-सत्ताक राज्याचे क्षेत्रफळ ३२४९१ चौरस मैल आहे. म्हणजे अवळ अवळ आयर्लंडच्या आकाराचे आहे लोकवस्ती इंग्लंडच्या एक पंचमास आहे. १९१६ त ४९०२ प्राथमिक शिक्ष-णाच्या सरकारी शाळा होत्या व त्यात ८ लक्षां विद्यार्थी होते. १ शिक्षविद्यालये आहेत. शेंकडा ४० मजुरी घेतली-वर निर्माद करतात. मुख्य पिके गव, ओट, सातू, वटाटे, मका, कडधान्य व ताग ही आहेत. कापसाचे व लोहरीचे कापड, तागाचे कापड, रेशमी कापड, रासायनिक द्रव्ये घट, हातमोजे, कांच याचे कारखाने महत्वाचे आहेत.

साम्राज्यातील रीसरायचे २१ ऑक्टोबर १९१८ ला जे समासद होते त्यावेळी जर्मन समासदांनी आपले नवीन पार्लमेंट स्थापले, त्यात बहुमताने लोकसत्ताक पद्धतीची पटना पांग झाली. या तात्पुरत्या नॅशनल असेंब्लीने प्रथम सर्व हक्क आपल्या ताब्यात घेतले व इंग्लंडमधील कॅबिनेट

टच्यासारखे एक असेंब्लीच्या सभासदांमधून निवडणूक करून कौन्सिल ऑफ स्टेट नेमले. या कौन्सिलला सर्व भेकळ-वजावणीचे हक्क दिले. या पार्लमेंटशिवाय स्थानिक प्रांतांचा निराळी पार्लमेंटें दिली व एंर्दर राज्यघटना युनायटेडस्टेट्स (अमेरिका) च्या धर्तीवर (फेडरल) बनविली. कौन्सिल ऑफ स्टेटला काणत्याहि कायद्याला इनकार करण्याचा हक्क दिला असेंब्लीचे अध्यक्ष तीन असत व हे तीन मुख्य पक्षांनी निवडलेले असत. हे आळीपाळीने अध्यक्षतेचे काम करीत कौन्सिल ऑफ स्टेट अध्यक्ष काम करण्याकरिता एक कॅबि-नेट नेमात असे. या कॅबिनेटमध्ये मंत्र्यांची व्यक्तिः जबाबदारी असे. प्रांतिक पार्लमेंटें अगदी स्वतंत्र असत. परंतु त्या सर्वांच्यावर एक प्रांतिक सरकार असे व त्यात सर्व स्थानिक पार्लमेंटांतून निवडलेले सभासद असत, हे प्रांतिक सरकार मुख्य पार्लमेंटला कनिष्ठ असून मुख्य पार्लमेंट त्याला हुकूम करू शके. या नॅशनल असेंब्लीचे काम एक नवीन राज्यघटना करण्याकरिता दुसरी सुट्या असेंब्ली नेमण्याचे होते ही असेंब्ली एंर्द-र देशात निवडणुकी होऊन भस्तिवात आणण्या-करिता नॅशनल असेंब्लीने एक कायदा पास केला. त्या अन्वये १७० सभासद निवडले गेले व नवीन कागिरेपू-अंत असेंब्ली तयार झाली १९१९ मार्चला. तिचे काम चुरू झाले, तिने पूर्वाच्या तात्पुरत्या घटनेत पुष्कळ फरक केले प्रथम प्रांतिक सरकारावरचा व प्रांतिक पार्लमेंटावरचा ताबा मध्यवर्ती सरकारने जास्त विस्तृत व कडक केला. कौन्सिल ऑफ स्टेट हे नांव काढून टाकून कॅबिनेटच्या हातात भेकळ-वजावणीचे काम दिले. परराष्ट्रीय समकारण व तह करणे, परराष्ट्रात बळील सेमने इत्यादि अधिकार असेंब्लीच्या अज-धाम दिले सेंट जर्मेनच्या तहामुळे हे आवश्यक फेरबदल करावे लागले ते असेंब्लीने केले. सगळ्यात महत्वाचे असे-ब्लीचे काम राज्यघटनेम फेडरल तत्वावर स्थिर व चिरस्थायी करण्याचे होते. प्रथम मध्यवर्ती सरकार व स्थानिक सरकारी याच्या वक्षा निराळ्या केल्या. काही महत्वाच्या गोष्टी फक्त मध्यवर्ती सरकारकडेच ठेवल्या व अगदी स्थानिक गोष्टी व त्यांविषयी कायदे करण्याचा हक्क स्थानिक पार्लमेंटांना दिला. मध्यवर्ती मत्तेचे कायदे करण्याचे काम नॅशनल कौन्सिल व फेडरल कौन्सिल ही दोन्ही करीत. फेडरल कौन्सिलमध्ये प्रांति प्रतिनिधी प्रांतांतील लोकसंख्येच्या प्रमाणाने नव्हते. नॅशनल कौन्सिलची रचना पूर्वाच्या नॅशनल असेंब्लीप्रमाणेच होती. फेडरल कौन्सिलला कायदा नापास करतो येतो पुन्हा तोच कायदा पास झाल्यास तो तहकूब करतो येत नसे. सरकारचे भेकळवजावणी करण्याचे काम फेडरल सग्नॅन्सेट 'कडे मध्यवर्ती असे. हे अगदी इंग्लंडातील कॅबि-नेटप्रमाणे होते. पूर्वाच्या तात्पुरत्या राज्यघटनेत अध्यक्षतेचे हक्क होते ते आता फेडरल अध्यक्षते दिले. हा अध्यक्ष नॅशनल कौन्सिल व फेडरल कौन्सिल यांच्या एक बैठकीमध्ये

मार्गानी मिहून निराववाचा अग्रे प्रांतिक सरकारमध्येहि मजबूती सरकारची अमलमालवाची अधिकारवाची मेडले होती ती प्रांतीत अमलमालवाची करीत व बाहेरी वास्तवत प्रांतिक अमलमालवाची अधिकारी राखवती सरकारच्या तर्फे अमलमालवाची करीत प्रांतिक सरकारचे व त्याने अधिकारी यांनी वेळापदेशीर नवीन कंप्यास एका विविष्ट कोर्टापुरे त्याच कराचारा लागे या बाबतीचे नाव ' वॉन्स्टियुमल कोर्ट ' असे होते

नवीन राज्यपुढे चलनाचा प्रश्नहि महत्वाचा होता पुर्वीच्या आस्ट्रिया-हंगेरियन वॉन्स्टियाच्या नोटा नवीन राज्यांत प्रचलित होत्या त्यावर पुन्हा एक सरकारी छाप मारून त्या नोटा क यदेशीर केल्या या शिवाय इ र राज्यांत गेल्याच व दुसऱ्या कोणत्याहि पुर्वीच्या नोटा येना-यदेशीर आहेत असे ठरविले गेले कमी अवस्थेत सर्व पुर्वी नोटा काढून काढण्याचे नवीन सरकारने ठरविले १९२० मध्ये एकेदर नोटा १९१९ च्या सीमपट होत्या त्यामुळे हुंड्यावडीचा भ व त्याची जाऊन कोवमनी किमान इतर देशांतील नाण्याच्या प्रमाणाने कमी झाली पररा-ष्ट्रीय हुंड्यावडीचा धंदा काही दिवस सरकारने आपल्या ताब्यात ठेवला लक्षांत्या मुक्तताभरवादेचा ऑस्ट्रियन प्रमाणपत्र राज्यघर मोठा योगापड वा व तो पुर्वी परराष्ट्रांत त्यांच्या चलनात वावा लागे त्यामुळे वषेटमध्ये फार तूट मेळू लागली. ही तूट भरून काढण्याकरिता सरकारने इतर देशांत पुढील कर्ज घ्यावे व इतकेहि करून जी तूट राहो ती नोटा काढून भरून काढवी लागली

इतिहास — १९१८ ऑक्टोबर मध्ये ऑस्ट्रिया गाम्प्य नामशेष झाले असे कळल्यावरोंवर ऑस्ट्रिया-तील जर्मन लोहानी स्वतंत्र होण्याचा निश्चय केला. त्याचे बरेचवे छेय ' रेसल डेमोक्रेट ' पक्षाच्या गाम्पदास दिले ' फाहिन नवीन राज्यात जियन सोशिशालिस्ट, जर्मन नॅश-नल पक्ष, व स्पेशल डेमोक्रेट या तीन पक्षांनी राज्यकारमा-राची जबाबदारी शिरावर घेतली पैरी शेवटचा पक्ष मजुरांची मेलम अगत्यामुळे त्याच्या हातांत सर्व सत्ता गेली स्वयमि-यणाच्या तत्वाच्या आधारे युगो-स्लोव्हेनिया, इटली, बोहे-मिया या राज्यांनी मूळच्या ऑस्ट्रियाचा पुष्कळ प्रदेश आपल्या राज्यात सामील केला पहिल्या वॉन्स्टियु-मल असेल्लित १७० पैकी ७२ जावा स्पेशल डेमोक्रेट पक्षाने काबीज केत्या त्यामुळे सर्व राज्याचे सेफेदारी या पक्षातील नेमले गेले या पक्षाच्या आग्रहामुळे पुर्वीचे राज्यघराणे असे-ल्लेने काढून समरालाची हीक्षा नष्ट करून टाकली दुसऱ्या व अराजकता यांमुळे प्रांतीत मजी तो फार गिरी गदा स्थिति होऊ लागली व ती राज्यव्यवस्था गुप्तितो वर भागव्याम बाधक होऊ लागली न्युदासेष्ट व म्हुनिव येथे सोशिएल पद्धतीचा राज्ये लोहानी स्थापली १९१९

जूनमध्ये विद्दप्रात वषाळी गाम्पली होत बहुतेक भाग कम्प्यु-गिस्ट लोहानी होता सेट जर्मनोच्या तहामुळे १० लक्ष जर्मन लोच आस्ट्रियाच्या वधीन राज्यातून गळले जर्मनी व ऑस्ट्रिया या दोघांचे एक राज्य होऊ नये अशी एक तहानी अट होती यामुळे आपल्या राजकारणाक ००००० झाला अग्रे पाहून ऑस्ट्रियाचा क्वील वीमेर गाने राजीनामा दिला १७ ऑक्टोबरला असेल्लेने तह पास केला विसंवर महिन्यान डॉ रैनने वरिस येथे तहोच्या पक्षक गामीमध्याने व ऑस्ट्रियातील हासअपेक्षासवधाने रिहून तहोच्या कांदी अटी नौम्य करून घेतल्या परंतु सर्व राज्याची जमिने ऑस्ट्रियन सेन्स मोहून टाकण्याकरिता विद्दप्रात कम्प्यामुळे ऑस्ट्रियाचे स्वातंत्र्य अद्याप नावा-नेच होतें. रैनने नंतर जवळच्या राज्याशी स्नेह करण्याचा प्रयत्न केला हंगेरीशी घेह होणे जास्त कठिण झाले तेथे सोशिएल पद्धति चालेनाशी होऊन पोटाळा झाला होता. युद्धाच्या वेळेपासून हंगेरियाचे हातून झाले कारण तहात ऑस्ट्रियाला हंगेरियाचा पश्चिम भाग मिळाला होता या व इतर कारणांनी हंगेरीसारखा नवीन ऑस्ट्रियन राज्यविद्द पारवाई कर्क लागला

राज सुमारास जियन सोशिशालिस्ट व सोशल डेमोक्रेट गाम्पमध्ये कलह होऊ लागले त्यामुळे रैनर याने राजीनामा दिला व दुसरी निवडणूक होऊन डॉ अलेक्सि-अप्युल झाला नवीन असेल्लेने जियन सोशिशालिस्टचे बहुमत होते व सोशल डेमोक्रेट पक्ष खाली गेला यानंतर ऑस्ट्रियाची स्थिति जास्त बार्ड होत गेली. अमेरिकेत व इतर देशांमध्ये फ्रान्स यांमध्ये एकमत व ब्रांल्यामुळे ऑस्ट्रि-यात मदत करण्याची त्याची इच्छा सकल झाली नाही. १९२१ मार्चमध्ये अग्रे टरले की, ऑस्ट्रियाच्या पुनरुज्जी वनाचे कार्य ' राष्ट्रमथा ' बरे चाचे एप्रिलमध्ये टापोरो व इतर प्रांतीची जर्मन लोचसत्ताक राज्यांत सामील होण्याचे ठरविले हो पातक चळवळ बांधविणे कठिण झाले पणु मे महिन्यात सर्व पक्षांनी सरकारास मदत करण्याचे ठरविले व राष्ट्रसंघाने आर्थिक उभतीचा प्रश्न सोडविण्याचे आपल्या ताब्यात घेतले

ऑस्ट्रियन साम्राज्य नष्ट झाल्यावर सगळ्यात महत्वाचा प्रश्न अद्याप होता. नवीन राज्यात उत्पन्न होणारे धान्य खाण्यास पुरेसे नव्हते त्याचप्रमाणे कोनसाहि पुरेसा नसल्यामुळे कारखान्याची स्थिति फार बार्ड झाली प्रथम दोन वर्षे कथा मागळी पुरेसा नव्हता

या सर्व आपत्तीचा प्रतिकार करण्याकरिता अवश्यक वसे कायदे नवीन प्रशासत्ताक राज्याने पास केले. विशेषत वेकार लोकांना काम व मिळाल्यास निव्वहाकरिता आवश्यक अशी आर्थिक मदत देण्याची सरकारने व्यवस्था केली शिवाय प्रत्येक कारखान्यात पुर्वीच्या मजुराच्या एक ९०-शेक मजूर ठेवण्यास कायद्याने भाग पडले १९२०-मे

नंतर आर्थिक स्थिति सुधारत चालली व १९२० च्या शेवटी मेकार स्लोव्नी संघा १९०० पर्यंत खाली गेली. सोव्हिएत हेमोन्टेचे प्राबल्य जोपर्यंत होते तोपर्यंत त्यांनी समाज-सत्तावादाचा पुरस्कार करून खाजगी कारखाने व धंदे सर-कारच्या ताब्यात देण्याविषयी अनेक कायदे पास केले या सर्व कायद्यांचा हलके हलके परिणाम होऊन १९२१ च्या सुरुवातीस एकंदर आर्थिक स्थिति लवकरच पूर्ववत होईल अशी उमेद वाटू लागली. व्हिएन्ना शहर हे थोडक्याच वर्षांत युरोपातील ध्यापाराचे एक मुख्य केंद्र होईल यात संशय नाही.

१९११ ते १९२३ मधील हंगेरीची स्थिति — जागतिक युद्धानंतरच्या तद्दानी युरोपलंड (पश्चिम हंगेरीचा एक हिस्सा) आस्ट्रियाला देण्यात आला ह्या निष्ठावर आस्ट्रिया व हंगेरी दोघेही हक्क सागत होते, व ती आस्ट्रियाला मिळाव्यानंतर परत मिळव्याकरिता हंगेरीत प्रयत्न सुरू झाले. १९२१ आद्यमध्ये कर्नेल हेन्झा नावाच्या धाडसी इसमाच्या नेतृत्वाखाली हा मुख्य आस्ट्रियाच्या ताब्यात न जाऊ देव्याकरिता प्रयत्न करण्यात आला. दोस्ता राष्ट्रांचे निकाल अमान्य करण्याचे हें धाडस पाहून दोस्तांच्या मिशनला मोठे आश्चर्य वाटले १९२१ सप्टेंबरमध्ये हंगेरीच्या २५०० सैन्यांनी आस्ट्रियात शिरून आस्ट्रियन नेहा-ल गाईचा पराभव केला. या बंडातीलुळे पश्च्युत हेन्झ-बर्ग पराभवाला पुन्हा राज्यप्राप्तीचा प्रयत्न करण्यास स्वतः मिळाली, आणि १९२१ अक्टोबरमध्ये मार्श बार्बसाहा कार्ल याने गिवरसेझमधील वसतिस्थानाहून निघून निमा-नामधून युनॅलंडचे मुख्य शहर ओफेनबर्ग येथे श्रयेश केला. तेथे बादशाह्याच्या मदतीला एक बागली फौज सज्ज होती. पण १९२० मध्ये असा कायदा पास झाला होता की, हेन्झबर्ग पराभवातील कोणाही इसमाला आस्ट्रिया किंवा हंगेरीच्या राज्यावर हक्क सारू पावयाचा नाही. कार्ल बाद-शाहा तेथून प्युडापेस्टला गेला व तेथे कार्लपक्षीयांची हंगे-रियन सरकारच्या सैन्याशी लढाई होऊन त्यात कार्लला पकडण्यात आले. १९२१ नवंबरमध्ये कार्ल व माजी बाद-शाहीन मिठा यांना हद्दपार करून मदीरा बेटात ठेवण्यात आले. तेथे कार्ल १९२२ एप्रिलमध्ये मरण पावला. या बंडामुळे इंग्लंडाने हीऊन अमेरिकेकडून मोठ्या सुदतीच्या कर्जाक रक्कम मिळव्यात अडथळा माग्न उत्पन्न झाला. यानंतरहि राजपक्षीयांचे बट वाढच होते, व त्यांनी कार्लच्या मरणांनंतर त्याचा पुत्र ओटी याला राजा मान्य केले. परंतु शेतदरी वर्गाचा बल लोकसत्ताक राज्यपद्धतीकडे अधिकाधिक वळत होता, आणि १९२२ मध्ये त्या निवड-पक्षीयांचे राजपक्षीयांचा पूर्ण पराभव झाला. व्हिएन्ना येथील सरकारची गोंदरांची फाळी असलेली संघदा वमी करावी असा राजसंघाने ठुक्क केला. हंगेरीला २५०० लक्ष गो-पाचे वाऊन कर देऊन ते आयात निर्यातीवरील बळात,

तथाच व मीठ याच्या परवान्याचे उत्पन्न व साखरेवरील कर, या उत्पन्नातून फेडून घ्यावी अशी योजना राजसंघाने १९२३ नवंबरमध्ये तयार केली. या काळात द्वंद्वयुद्धाची प्रवृत्ति हंगेरीत इतकी वाढली की, त्याविरोध सरकारला जादा उपाय योजावे लागले तसेच सार्वत्रिक द्वारिद्यामुळे पुरेल्या प्रेतांवरील अभिस चोरणे, अशा प्रकारचे किडस-वाणे गुन्हेही होऊ लागले.

आस्ट्रियाची सापत्तिक व सामाजिक स्थिति (१९११-२३) :— १९२१ सप्टेंबरमध्ये आस्ट्रियातील राह-णीचा खर्च १९१४ मधील राहणीपेक्षा ९८ पटीने वाढला होता किंमती फार वाढल्यामुळे १९२१ डिसेंबरमध्ये व्हिएन्ना येथे मोठे वैढ झाले, याच साली आस्ट्रियाने अमा कायदा केला की, आस्ट्रियातील सर्व रहिवाशांनी परकी बँकनोटा, बिले, व परकीयांना दिलेले कर्ज यात गुंतावि लेला सर्व पैसा आस्ट्रियन सरकारच्या बँडमधून घालावा. १९२२ फेब्रुवारीमध्ये ५००० लक्ष क्राऊन बँको—स्लोव्हाकि-याने आस्ट्रियाला बीस वर्षांत परत फेडीच्या कराराने दिले. शिवाय १५०० लक्ष सोन्याचे क्राऊन इतके कर्ज आस्ट्रियाला मिळाले ही राजसंघाची सूचना आस्ट्रियन पार्लमेंटने मान्य केली आस्ट्रियातील या सापत्तिर दुःस्थि-तीचा एक परिणाम असा झाला की, एका बाजूला बँको—स्लोव्हाकिया, युगोस्लाव्हिया, रुमानिया व पोलंड आणि दुसऱ्या बाजूला इटाली यांच्यामध्ये परस्परविद्दल मतार उत्पन्न झाला. आस्ट्रियाच्या हलाखीचा कायदा घेऊन तेथे याधिक किंवा राजकीय सत्ता प्रतिपक्ष प्रस्थापित करील अशी भीती परस्परांना वाटू लागली. १९२३ मध्ये आस्ट्रियाची सापत्तिक स्थिति काहीशी सुधारली वित्तनमध्ये मिळालेल्या कर्जांमुळे सरकारला येणारी तूट निम्म्यावर आली. त्याच साली आस्ट्रियात कामिस्ट चळवळीच्या धर्तीवर उपकमि-लेली समाजसत्ता वाढाला विरोधी व राजमत्ताक पद्धतीला अनुकूल अशी चळवळ बरीच बळावली.

[संदर्भ ग्रंथ.—बुल्ग्यन कोफ्से—हिस्टरी ऑफ दि, हॉक्स ऑफ ऑस्ट्रिया १९१८—१७९२ (लंडन १८७३); बॅक्स—हिस्टरी ऑफ दि हॉक्स ऑफ ऑस्ट्रिया; वेहेस—मेमो-यर्स ऑफ दि कोर्ट, ऑस्ट्रोकोसी बंड दिशिमसी ऑफ ऑस्ट्रिया; मिटन—ऑस्ट्रिया हंगेरी; मोशिफ्स—सिक्रेट हिस्टरी ऑफ दि ऑस्ट्रियन गव्हर्मेंट; वर्मस—ऑस्ट्रो हंगेरी-यन एम्पायर, पोलिटिकल स्केच सिन्स (१८६६); जॅन इमिलशमन—ऑस्ट्रो हंगेरियन एम्पायर व्हॅर दि पॉलिसी ऑफ दॅट ब्यूट पोलिटिकल स्केच १८६६—१८७० (लंडन १८७०); डेगर—हिस्टरी ऑफ हंगेरी; स्कोटस व्हियेटर—दि फ्यूचर ऑफ ऑस्ट्रिया हंगेरी (लंडन १९०७) इन्व्यू एच ग्टाइन्य—ऑस्ट्रिया इन १८४८—४९ (न्यूयॉर्क १८५२)].

ऑस्ट्रेलिया—दक्षिण गोलार्धात आस्ट्रेलिया हे एकच खंड आहे. याची सर्वांत उत्तम भाग पूर्वार्धामे २४° मेल व सर्वांत मास्त रुंदी दक्षिणेस १९°१ मेल आहे. यासामानिमा बेट धरून कॉमनवेल्थचे क्षेत्र १९२१ म २९७४५८ चौरस मेल भरले. प्रागतिक बुद्धांतवर अर्थन न्यू गिनी व इतर अर्धेन टाणी यां आस्ट्रेलियाच्या नियंत्रणाखाली आली त्याने क्षेत्रफळ यात भेत नाही. या बांधाचा विशेष हा आहे की यात एकहि विषत ज्वालामुखी पर्वत नाही, अंतःप्रदेशाशी दळणवळणास उपयोगी होईल अशी एकहि नाल्य नदी नाही व यात एकहि हिमच्छादित पर्वत नाही आस्ट्रेलिया हे अगतीस सर्वांत मोठे बेट व सर्वांत लहान खंड आहे.

म यां दा.—याच्या पूर्वेत पश्चिमिक महासागर, दक्षिणेस दक्षिण महासागर व बांधाची सामुद्रयुग्मी, पश्चिमेस हिंदी महासागर व उत्तरेस दायगर समुद्र आराकुप समुद्र व टॉरस सामुद्रयुग्मी आहे.

पर्यंत.—पूर्व किनाऱ्यावर एक पर्वताची रांग आहे व या रांगेतील खर्बत उंच शिखर बॉर्गोस हे ६५०८ फूट उंच असून ते ब्रिस्बोरीशामध्ये आहे. या रांगेतील दुसरे उंच शिखर मॉन्ट फेदर टॉप, मॉन्ट कॉबेरास ही आहेत. आस्ट्रेलियातील सर्वांत उंच शिखर मॉन्ट कॉबेरास ७३२८ फूट व मॉन्ट टाऊनसेड ७२९० फूट ही होत.

नद्या.—विस्तृतपणे पाश्चिमांत महासागराला निकषांरी बर्फेडिन नदी आहे. फिशरॉय व मिस्सिपेन ह्या विस्तृत जल संध्या दुसऱ्या नद्या आहेत. न्यू साऊथ वेल्समध्ये सर्वांत मोठी नदी "हंटर" ही आहे आस्ट्रेलियातील सर्वांत मोठी नदी "मरे" या नावाची आहे. आस्ट्रेलियाच्या नैऋत्य कोपण्यात स्वान नद्याची नदी आहे. याशिवाय डेली, अँडीलड, रोपर वगैरे नद्या आहेत. अगतीस सर्वांत लाय नद्यात आस्ट्रेलियातील कार्मि नदीची गणना होते आस्ट्रेलियातील बहुतेक नद्यांचे प्रवाह पावसाच्या पाण्यावर धावलेले असतात.

सुरी व रें—आस्ट्रेलियात टॉरेन्स खोऱ्यावर सर्वांत मोठे आहे. उत्तरेस ते आर व पश्चिमेस केन्सर ही खोऱ्या आहेत.

पाऊस व हवा मान—आस्ट्रेलियाच्या एकपंचमांश भागात सधम वर्षात सरासरी १० इंच पाऊस पडतो. बाकीच्या भागात चांगला पाऊस पडतो असे म्हणण्यास जादां दूरकत नादां कोठे कोठे तर बायक पावमाने मान सुमारे ७० इंच आहे.

उत्तर गोलार्धात आस्ट्रेलिया हवयाच अंतरावर असलेल्या भागापेक्षा आस्ट्रेलियाची हवा कमी उष्ण आहे दक्षिण गोलार्धात जलद सहिष्णीत थंडी असते व आस्ट्रेलियात तेथ्हा अर्ध्या भागात उष्णता ४५° पासून ६३° पर्यंत असते व दुसऱ्या अर्ध्या भागात ६०° पासून ८०° पर्यंत

असते दिवस भर सहिष्णीत अर्ध्या भागात उष्णतामान ६०° पासून ९५° पर्यंत व दुसऱ्या अर्ध्यात ६४° च्या खाली असते.

लोक व संख्या—आस्ट्रेलियातील लोक मुख्यतः ब्रिटिश अथवा इंग्लिश आहेत ६० स १९०१ च्या खानेसुमारीच्या वेळी येथे ४८२४८ मूलेचे रहिवासी होते. ६ स १९०६ त एकंदर लोकसंख्या सुमारे ४१,२०,००० होती यात उत्तरेकडील प्रदेश (नॉर्थन टेरिटरी) व संयुक्त प्रदेश (क्विन्सलॅन्ड टेरिटरी) यांची लोकसंख्या निम्बविली असता एकंदर ४४,८०,९६५ होती यातून मूळ रहिवासीची संख्या सोडलेली आहे १९१६ साली लोकसंख्या अंदाजी ४९,८०,९६५ असावी ह्या या देशात परदेशातून फार थोडे लोक येतात व येथे जनसंख्येचे प्रमाण मृत्युसंख्येपेक्षा जास्त आहे

आस्ट्रेलियाच्या गंध्या समाजात बरीच चोपे लोकसंख्येची वाढ होत नव्हती. त्याची कारणे ठरविण्याकरिता १९०३ मध्ये 'वर्थ रेट रॉयल कमिशन' नेमण्यात आले कमिशनचा दुसरे कोणतेहि कारण आढळले नाही, फक्त कुटुंबाच्या मुख्यव्यवस्थेत कमीपण न यावा म्हणून कुटुंबाची वाढ कृत्रिम उपायाना खुदावितात असे कमिशनचे मत पडले या कमिशनच्या अग्रसूचनां एके ठिकाणी सांगितले की, गर्भनाशक हत्यारे विपारप्रमाणे घोरघर आहेत. कमिशन नेमल्यामुळे लोकांचे वा प्रभावक सल्ले वेधले व लोकसंख्या वाढली पाहिजे असे सार्वत्रिक मत बनले त्याचा परिणाम होऊन १९०६—१० या मालात दरसाल हजारो १५ १२ वाढ झाल्याची आढळून आले पुढे बुद्धकाळत थोडक्या कमी प्रमाणात पण वाढ चालूच राहिली १९११ साली आस्ट्रेलियाची लोकसंख्या ४४,५५,००० होती, ती १९२१ साली ५४,१९,७०२ अशी येथील बहुतेक लोक म्हणजे दरसाल १० ५४ ब्रिटिश आहेत

देश विभाग—आस्ट्रेलियाचे पाच राजकीय विभाग आहेत व याशिवाय टास्मेनिया बेट मिळून आस्ट्रेलियाचे लोकसंख्या राज्य होते न्यू साऊथ वेल्स विक्टोरिया, क्विन्सलँड, दक्षिण आस्ट्रेलिया व पश्चिम आस्ट्रेलिया हे पाच राजकीय विभाग आहेत याबरोबर नॉर्थन टेरिटरी व क्विन्सलँड टेरिटरी हे दोन विभाग आहेत.

सरकार—एनोमिस्ताच्या शतकापर्यंत संरक्षणाच्या बाबतीत आस्ट्रेलिया इंग्लंडवर अवलंबून होते आस्ट्रेलियाच्या संरक्षणाची सर्व जबाबदारी मिशनने संभाळावी व ह्याबद्दल फक्त पैसाची मदत आस्ट्रेलिया सरकारने द्यावी, असे मोरगन सरकारच्या स्वापनेनंतरही १९०७ पर्यंत चालू होते, पण ह्युजेसन प्रधान-पासून सर्वांचे लष्करी शिक्षण व स्वराज्याचे सैन्य असावे असा पुष्कार चालविला होता १९०९ पासून १९१८ पर्यंत देश रक्षक उभाण्याबद्दलचे अनेक कायदे झाले बारा

वर्षापासून सध्याच्यापर्यंत हळूहळू सर्व लष्करी शिक्षण प्रत्येकाचे पुरे व्हावे, अशी योजना हल्ली अमलात आहे. आस्ट्रेलियाने स्वतःच्या स्वतंत्र आरमाराचाहि उपक्रम केला आहेच.

द्राव्हालच्या युद्धाकरिता ऑस्ट्रेलियाने काही सैन्य पाठविले व तेव्हा त्या लोकांत लष्करी वारे शिरले त्यामुळे आस्ट्रेलियाचे रक्षण आस्ट्रेलियानेच केले पाहिजे ही भावना लोकांत जागृत झाली. इ. स. १९१७ मध्ये येथे एकंदर खंडे सैन्य ३९३३, नागरिकसैन्य ८३,७९३, रायफल क्लब १०१,७३४ व उमेदवार (सैनियरकॅडेट) ८९,७४३ व काही किरकोळ आफिसरांची संख्या मिळून एकंदर सैन्य २८१,९४२ होतें. १९०९ मध्ये सक्तीच्या लष्करी शिक्षणाचा प्रश्न उपस्थित झाला व १९१५ पर्यंत निरनिराळे कायदे पास करण्यात आले. सध्या १३ ते १८ वयापर्यंत उमेदवारी (कॅडेट जुनियर व सिनियर), पुढे दोन वर्षे नागरिक सैन्यात उमेदवारी (रीफ्रूट), मंतर सहा वर्षे नोकरी याप्रमाणे वयाची २६ वर्षे पुरी होईपर्यंत लष्करी शिक्षण घ्यावें लागतें, व पुढे एखाद्या रायफल क्लबचे सभासद असवें लागतें. पण यात प्रत्यक्ष शिक्षण सुमारे दरवर्षांत सोळा दिवस पडतें.

आरमारः—१९०३ च्या तहाप्रमाणे काही वार्षिक खंडणी घेऊन आस्ट्रेलियाला आरमार देण्याचे ब्रिटनने कबूल केले व त्याप्रमाणे १९०८ पर्यंत ब्रिटिश आरमार आस्ट्रेलियन समुद्रात होतें. इ. स. १९०८-०९ मध्ये आस्ट्रेलियाचे स्वतःचे मालकीचे आरमार असावे असा प्रश्न उपस्थित झाला. त्याप्रमाणे १९११ मध्ये रॉयल ऑस्ट्रेलियन नौदल तैनाती स्थापना झाली. यात एक लडाकू बिल्खली अहाज, तेथे साधी लडाकू अहाजे, सहा विनाशिका व २ पाणघुण्या भसाव्या असं ठरले. या आरमारावर कात-तेच्या वेळी लोकसत्तेचा ताबा रहावयाचा व युद्धकालात तें मिटनेचे सत्तेखाली रहावयाचे व पुर्व आरमाराचा तिसरा भाग म्हणून चिनी व ईस्ट इंडिया कुवडीवरोबर त्याने एका व्यापक हक्काखाली काम करावें असं ठरले. याप्र ह आरमार लोकसत्तेच्या परवानगीशिवाय आस्ट्रेलियन किनाऱ्यापासून हलवावयाचे नाहीं. गेल्या महायुद्धात या आरमारातील ऑस्ट्रेलिया या लडाकू बहामने जर्मन आरमारावर विरुद्ध व सिनेने या हलक्या अहाजाने एमडन बुडवून चांगली कामगिरी केली. १९१५ मध्ये आस्ट्रेलियन आरमारावर एकंदर ९२४३ लोक होते.

मिगपूरच्या आरमारी टाण्याच्या योजनेला इ. स. १९१३ जुलैमध्ये आस्ट्रेलियाची सममति जाहीर झाली. ही गोष्ट आस्ट्रेलियाचा अशीतच पडत होती. कारण धरंस्वाकरिता जपानपेक्षा ब्रिटिश आरमारावर अवलंबून राहणे त्यांच्या भावनांना परिप्रेक्ष्य होतें. मजूर मंत्री मेक्लाने मिगपूरची योजना सरदख बेन्ड व जपानने

याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला या गोष्टीने मात्र आस्ट्रेलियाला फारसा आनंद झाला नसेल.

परराष्ट्रीय धोरण.—ब्रिटिशांचे धोरण हेच सर्व ब्रिटिश साम्राज्याचें धोरण म्हणून जाहीर होण्यापूर्वी त्याला वसाहतीकडून संमति मिळविला पाहिजे असा आग्रह आस्ट्रेलियाने धरला होता. तसेंच साम्राज्याचें व्यापारी धोरण 'अशास तसे' या तत्वाचे असावे असे आस्ट्रेलियाचें म्हणणें आहे. आस्ट्रेलियाने वसाविलेल्या जबर बंदरी जकार्ताविरुद्ध ब्रिटनने तक्रार केली, कारण या जकाती युद्धपूर्व जकार्तापेक्षा १४८ टक्क्यांनी वाढला होत्या जर्मनीमधून येणाऱ्या मालावर या जकातीमुळे बरेच नियंत्रण पडलें. १९२३ च्या आगष्ट, सप्टेंबर महिन्यात पॅन-पॅसिफिक (पासिफिक महासागरातील सर्व देशांची) काँग्रेस सौडने येथे भरली होती तिला मोठाले सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ व राजकारणी पुरुष हजर होते. त्यात चीन व जपान येथील प्रतिनिधीहि होते. जपानच्या प्रतिनिधीमंडळ्यात पुष्कळ उमराव व शास्त्रज्ञ होते त्याचा हेतू जपान व आस्ट्रेलिया यांच्यामध्ये मैत्री व व्यापार वाढवावा हा होता. १९२३ सप्टेंबरमधील भूकंपाच्या अनर्थीच्या वेळी जपानला न्यू झीलंड वेल्स सरकारने १०००० पौंड रोख व ५०००० पौंड किंमतीची अन्नसामुग्री पाठवून मदत केली. आस्ट्रेलियानी वरची लोकर विपत घेणारे गिन्हाईरक या नात्यान जपानचें महत्त्व अधिकाधिक वाढत आहे.

शिक्षण.—आस्ट्रेलियात एकंदर १२००० शाळा आहेत. प्रत्येक संस्थानात शाळेत जाण्याला योग्य अशा मुलांना शिक्षण मोफत व सक्तीचें आहे. शाळेत जाण्याचें वय निरनिराळ्या संस्थानातील कायद्याने निरनिराळे ठरविलेले आहे. याविषयी माहिती प्रत्येक प्रांताच्या वर्णनात दिली आहे.

या देशातील मुदय भंदा गुरेढोरे पाळण्याचा आहे. जगातील एकंदर मेंढराच्या सुमारे ३ मेंढरे आस्ट्रेलियात आहेत, व सन १९१६-१७ साली ५४ कोटी ७७ लक्ष पौंड म्हणून साडेतीन कोटी पौंड किंमतीची लोकरांची पैदास झाली. १९१९ मध्ये मेंढ्या ८४० लक्ष होईल. मेंढ्याप्रमाणे गुरे व पांडेहि मेंढ्या प्रमाणात पावतात. कारण याच साली १३० लक्ष गुरे व २५ लक्ष घोडे आस्ट्रेलियात होते. वरील धंद्याच्या खाळाखाल येथे शेतीचा भंदा चालतो व १९ लक्ष एकर जमीन लागवडीखाली आहे. येथे गहू, मका, ओट, बटाटे, ऊंस, द्राक्षे वगैरे होतात. फापसाचें उत्पन्नहि दाढयें आहे. याशिवाय इमारतीचें लांकूड व मत्से परदेशात जातात.

पाणुभा बेटाची जमीन लागवडीत चांगली आहे, पण तेथे पाणुभन कोक पार आहेत. किमी बेटाप्रमाणे येथे हिंदुस्थानातील मजूर आपण लागवड करावी, अशी सुचना पुढे आली होती, पण आस्ट्रेलियन सरकारने पाणुभन

करिताम ते क्षेत्र राष्ट्र टेक्साचे ठरविले. १९१८ मध्ये पापुशन लोकावर माणशी एक पौंड कर बसविला, त्याचा जेव्हा लोकांनी उद्योग करून पैसा मिळवावा व कराचे उत्पन्न त्या लोकांच्या हिताच्या मोठी करण्यात सर्वां कराचे द्याच होता, त्यामुळे या लोकांची प्रगति शेतकी व इतर उद्योगधंदे करण्याकडे वाढत चालली आहे.

शेत कोला पाणी पुरवठा — आस्ट्रेलियन हायड्रो-लॉमिक सर्व्हिस (पाणीराते) मधील मुख्य अधिकाऱ्याने आस्ट्रेलियाच्या वाळवंट म्हणून गणलेल्या प्रदेशात अमिनी-साली मोठा जलसंचय झोपून काढले आहेत. त्यापैकी उत्तर भागातील एक गड प्रान्स देशाच्या आकारा-हूनही मोठा आहे. अशा रीतीने जलसंचयाच्या मॅडाच्या विहिरी तयार करून व त्याचे पाट काढून हवी ओसाड असलेली बरीचशी जमीन चांगली सुगंध बनविता येईल.

जंगल व मच्छामार यापासून ७०००००० पौंड उत्पन्न होते. आस्ट्रेलियात जमातील सर्व देशांपेक्षा आस्त साने निपते. इ. स. १९०५ मध्ये जगात निघालेल्या सोन्याचा पाव हिस्सा आस्ट्रेलियात निघाला. अलीकडे सोने अगदीच कमी सापडते. माशियाय आस्ट्रेलियात बाही तांबे, वथील व लोखंड ही पवित्र द्रव्ये सापडतात. १९१७ साली सोने ६१ रुब्र पौंड, रूबे ५५ रुब्र, तांबे ४८ रुब्र, व वथील १० रुब्र पौंड किमी ठावे निघाले. १९१७ पर्यंत एंडर सोन्याची पैदास ५८ कोटी ४१ रुब्र पौंड किमीतीची झाली. तेथून निघत होणाऱ्या मालान लोकर, गहू, पीट, लोणी, मांस, तांबे हे मुख्य निर्रस असून आयात मालात कापड, औषधे, यंत्रे, हत्यारे, तेल, चहा, मद्य हे निर्रस आहेत. बहुतेक व्यापार इंग्लंड व ब्रिटिश साम्राज्यातील भागाशी चालतो. जेमन बरेधच्या आयात व निर्रत मालाने आकडे येथेप्रमाणे.—

सन	आयात पौंड	निर्रत पौंड
१९११	९६,९६८,०००	७९,४८९,०००
१९१३	७९,७४९,०००	७८,५७३,०००
१९१९-२०	९८,६०७,०००	१४८,५६५,०००

दलबळणाच्या साधनात पुष्कळ वाढ झाली आहे. सन १९०९ साली १०१२३ मील रेलवेरेस्ता होता, तो १९१९ मध्ये २५६५७ मील झाला. येथील बहुतेक रेल्वे सरकारच्या मालकीच्या आहेत. व्यापारी नद्यांमिह सरकारी मालकीने टेक्साच्या पद्धति बेमनवेष्ट सरकारने लोकराची आहे; पण १९१६ साली बंदरी व्यापारच फक्त देशी बोटी वरीत असत शिवाय खाजगी नाविक कंपन्यामिह होत्या व त्यावर सरकारने नियंत्रण घेणेच असे. परदेशी व्यापार परकी बोटीच्या साच्यात असल्यामुळे आर्थिक युद्ध सुरू होताच परदेशावरील वरच्या व्यापारास अडथळा होऊ लागला, म्हणून त्या वेळचा मुख्य प्रधान झूमस याने १५ बोटी विकत घेतल्या, शिवाय आस्ट्रेलियात स्वतः सरकारने यांटी बाधण्यास सुरवात केली.

त्यापैकी १९२१ मध्ये सहा नव्या बोटी तयार होऊन चालू माल्या. १९१७त शिपिंग बोर्ड स्थापन करण्यात आले तयापि सरकारी मालकी व सरकारी बडक नियंत्रण ही धोरणे फायदेशीर होत नाहीत, असा अनुभव येत आहे व त्यामुळे त्यात बदल करण्यात येईल असे वाटते.

सरक्षक व्यापार पद्धतीचा आस्ट्रेलियातील उद्योगधंद्यावर परिणाम — मुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी संयुक्त सरकारची स्थापना होऊन सरक्षकपद्धति सुरू झाली, त्याचा परिणाम वच्चा माल उत्पन्न करणारा वरिड झाला आहे. लॅटरीचा व्यापार पूर्वीच चालला आहे, पण गहू पिडविणारे व मासोत्पादनाना धंदा करणारे याचा तीव्र क्षाम आहे. शेतकीच्या धंद्याला समाजसत्ताकपद्धतीचे (जर्मनीची मालकी व शेतकीधंद्याचे धर्म याची स्मृत्य विमगणी) स्वरूप देण्याचा पहिला निश्चित उपक्रम डॉन्स-लंडममध्ये वरण्यात आला. गहूचा व्यापार सरकारमार्फत करता येवा म्हणून सर्व गहू सक्तीने गोळा करावा, अशी सूचना डॉन्सलंडच्या शेतकीमंडळाने (कॅमिडल्वर बोर्डने) केली. कापूस पिडविण्यासंबंधाने गासाच उपाय डॉन्सलंडमध्ये योग्य आहे आणि दर पौंड कापसास साडे पाच पेन्स या गावाने सर्व कापूस तीन वर्षेपर्यंत खरेदी करण्याची हमी सरकार घेणार आहे. तयाबद्दल पीक चांगल्या स्थितीत आहे; पण फलसंबंधन व फलधरक्षण (कॅमिंग) ही भरभराटीत नाहीत. वर सांगितलेल्या उत्पन्नाच्या बाबती मी होऊन त्याऐवजी कारखाने वाटत आहेत व त्यामुळे लोकवस्ती खेळातून वमी होऊन बाह्यरात गर्दी होत आहे.

‘ ईंधनियल प्रेरण ’ म्हणजे वास्तुतः सरक्षकपद्धतीच होय. ट्रेड युनियन्स व मजूरपक्ष यांनी सरक्षकपद्धति मान्य केली आहे, पण या बाबतीत आस्ट्रेलियातील मजूरपक्ष व इंग्लंडातील मजूरपक्ष यांच्यामध्ये पूर्ण मतभेद आहे. मजूराना आपापल्या मूळ गावी परत पाठविण्याच्या योग्यतेमुळे आस्ट्रेलियाच्या सरकारने कर्न बॅरेंच वाढले. पारण वसाहतवाद्यांनी अगाऊ पैसे द्यावे लागले व सार्वजनिक इमारती वगैरेवर पैसे द्यावे लागले. रेल्वे करण्यातही बराच तोडा झाला. कारण जमिनीचे मालक स्वतः जमिनीचा उपयोग वरीत नसत दिवा उघ्याना उपयोग करतच आहे, त्यानाहि योग्य मोबदला घेऊन दत्त नसत. सरकारने जमिनी विकत घेणे हितावह होईल की नाही याबद्दल मतभेद आहे. ५००० पौंड किमीतीपर्यंतच्या सर्व जमिनीच्या किमीतीवर संयुक्त सरकारला कर बसविण्याचा अधिकार असल्यामुळे एक पौंडावर २ पेन्स इतका जमिनीयात कर बसविण्याचा विचार चालू आहे.

राज्यघटना व हायकोर्ट — संस्थानी सरकार (स्टेट गव्हर्नमेंट) व वरिष्ठ सरकार (फेडरल गव्हर्नमेंट) यांनी एक्मेकाच्या सक्तीने मसोदातितमण करून नये म्हणून राज्यघटनेच्या नियमानुसार कारभार

चालला आहे की नाही, हे ठरविण्याचा अधिकार आस्ट्रेलियाच्या हायकोर्टाला देण्यांत आलेला आहे. संस्थानी सरकार व वॉश सरकार यांनी केलेले कायदे राज्यघटनेच्या नियमानुसार नमस्कार ते रद्द ठरविण्याचा अधिकार या कोर्टास आहे, व तदनुसार कित्येक कायदे या कोर्टाने रद्द (अन्ना भ्रष्टाचार) ठरविले, त्यामुळे मजूरमंडिमंडळाने राज्यघटना दुरुस्त करण्याचा प्रयत्नही केला; पण तो फसला. १९०६ साली आस्ट्रेलियन पार्लमेंटने पास केलेला नकादोचा कायदा 'एक्साइज ऑफ्ट' गैरकायदा (इन्व्हॉलिट) असल्याचे ठरविले. संयुक्त व्यापारी पंच कायदा (फेडरल इंडस्ट्रियल ऑर्गनायझेशन ऑफ्ट), व्यापारी चिन्ह (ट्रेड मार्क ऑफ्ट) वगैरे कायदातलाहि काही काही भाग हायकोर्टाने रद्द ठरविला. राज्यघटनेच्या निषेधाभावातच आस्ट्रेलियन हायकोर्ट हेच घेवटचे अपीलकोडे समजले जाते. इतर खटल्यांच्या बाबतीत मात्र हे हायकोर्ट व ईंग्लंडातील प्रिवी कौन्सिल यांपैकी कोठेही शेवटचे अपील करता येते. मजूरपक्षांना समाजसत्तावाचाच्या तत्त्वानुसार कायदे करू न देण्यास आस्ट्रेलियाच्या मूलभूत राज्यघटनेच्या कायद्याची कार मरत होते. ब्रिटिश साम्राज्यातील इतर सर्व ठिकाणच्या राज्यघटनेपेक्षा आस्ट्रेलियाची राज्यघटना अत्यंत पुराणमतानुयायी (कांस-व्हॅटिक्न) असल्याचे प्रत्ययास आले आहे.

लोकसत्तेच्या उल्लंघनाच्या बाबी संस्थानाच्या बाबतीतून भिन्न आहेत. करापासून प्रत्येक रहिवाशापाठोमागे आठ पैड सतरा शिलिंग नऊ पेंस इतके उत्पन्न आहे.

बोस्ट्रेलिया तोल मूल्ये हो क—१९११मध्ये मूल रहिवाशांची संख्या अंदाजी पाऊन सास पासून साक्षार्पयत आसावी. ऑस्ट्रेलियामध्ये तीन प्रकारचे भाषासमूह अस्तित्वात आहेतः—(१) उत्तरेकडील भाषासमूह, (२) पुराणभाषासमूह, व (३) नवभाषासमूह. उत्तरेकडील भाषासमूह हा उत्तर ऑस्ट्रेलियात प्रचलित आहे. पुराणभाषासमूहाच्या प्रकार व्हिक्टोरिया प्रांतात आढळून येतो व बाकीच्या सर्व ऑस्ट्रेलियाच्या भागात नवभाषासमूहाचा प्रकार असण्याने दिवून येते. या तीन भाषासमूहाच्या भाषा, ऑस्ट्रेलियातील जनसमूहाचे बगळण निदानांनी बोल आहे व ते टोकळ मानाने बरोबरहि आहे. हे देव्यान्तर; त्या त्या जातिसमूहाचे आपापविचार कोणत्या प्रकारचे आहेत ते पहाणे जरूर आहे.

धर्म—ऑस्ट्रेलियातील निरनिराळ्या जाती, निरनिराळ्या देवाची उपासना करतात. ऑस्ट्रेलियाच्या आग्नेय भागातील जातींचा देव मीराम हा होय. हा सृष्टी जगाचा स्वामी असून तो त्रिकलापधित, सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान आहे. ऊर्मी या जातीची समजूत आहे प्रत्येक धर्म स्थापना प्रयोग या देवाची प्रार्थना करण्याची बहिवाट

आहे. मध्य ऑस्ट्रेलियातील जातींचा प्रमुख देव आस्टेरीरा हा आहे. व बोरी जातीचा शुरा नामक देव आहे देवाप्रमाणेच मुष्टदेगाण नावाच्या एका सैतानाचाहि त्याच्यामध्ये कल्पना आहे. हा मुष्टदेगाय, लोकना पापकर्माकडे वळविणारा आहे अशी त्याच्यासंबंधाची आख्यायिका आहे. आस्ट्रेलियात ख्रिस्तीतत्वाचा पूर्ण अभाव दिसून येतो.

ल म री ति, विविधम विवाह आणि राक्षसविवाह पद्धतिः—एकाद्या तहण व शूर पुण्यास को मिळविण्याची इच्छा झाली, म्हणजे तो बहुतकरून कोणा अन्य तहण पुण्यास आपला वहीण अधवा एखादी मातेवाईक तहणी देतो, व तिच्या मोठेपत्त्यात त्यापासून स्वतःला बायको मिळविता. परंतु, अशा रीतीने विविधम करण्याला आपल्या मातेवाईकात अप्रम जातीमध्ये कोणी अविवाहित तहणी नसेल, तर तो अन्य जातीच्या वसतीमध्ये फिरून त्याच्यातील एखादी कुमारीला पाहून देखितो, व तिला घडून नेण्याकरिता तिच्या पाळावीर असतो. तिला समाचे मागणे घालण्याचा त्याचा प्रकार अगदी साधा—घोषट मार्गाचा—परंतु काम फत्ते करण्यास असतो. तो असा को, तो मनुष्य अंधि साधून आपल्या प्रिय तहणीला बडग्याचा असा एक तडाखा देतो की, त्यासरशी तो एकदम बेसाम्भव होते। नंतर चपळाई करून तो तिला तसल्या स्थितीत एखाद्या एकांत स्थळी ओढून नेतो आणि तेथे ती कारी वेळाने हुंदीर आनी म्हणजे तो तिला बोड्या होळीने घरी घेऊन येतो. अथवा—कुमारीकावर चाल करून त्यांना आपल्या बायका करून आणण्याच्या कामी, कधी कधी दोघे मर्द बदादुर एकमत करून असतात। ते शोध्य स्थितीने आपल्या येथ्याचा सुगाना कोजासहि लागू देत नाहीत; आणि लपून छपून आपल्या इष्ट तहणीच्या हास-वालांवर घारकी नजर देखितात. ज्या कुमारीकास घडून न्यावयाचे त्याच्यासंबंधी जरूर असलेली सर्व माहिती मिळाली, म्हणजे ते आपला दाब साधण्यासाठी एखाद्या काळोसाच्या चुकानाच्या रात्रीची वाट पहात असतात. तिचा योग आला म्हणजे ते उघडे बोटके होऊन व्हातात कण सांब लाब आले घेतात, आणि शांतासुखांतून दषकत दषकत वसाहतीमध्ये जाऊन आपल्या आवडत्या तहणीच्या घरापुढे येऊन धरकतात. तेथे आगनामध्ये आगटया जळत ठेऊन त्याच्या आसपास ह्यानी पाहिजे असलेल्या कुमारीका निजलेल्या असतात. मग हे चकार हृष्यदिन काढता हृष्यहृष्य इतके पुढे सरकतात की, तेथून प्रत्येकास आपापली इष्ट मद्यी रपट ओळखिता येते. नंतर त्या दोघांतून एकजण आपला भास पुढे करून त्याचे बाबदार टोक त्या तहणीच्या दाट आणि भाव्याने हणण्याचे वेळामध्ये घालतो, व हातातील माला वाटोळा फिडविता. त्यामुळे अर्धोत्तच तिचे काही बेंस मास्याच्या टोकास सपेटले जातात. नंतर तो एका हिंसव्या सरशी तिला घडून जागी करितो. ती आपले बाळे उघडून

पहाते, इतक्यांत हा चमत्कारी करून दुसरे एक तीक्ष्ण शस्त्र तिच्या कंठास लावितो ? अर्थात् दोन्ही कडून अशा रीतीने पेचात आल्यावर तिला आपले डोळेहि लावितो येत राहतात आणि ओरडताहि येत नाही कारण, आरोळी मारली, किंवा सुटून पडून जाण्याचा यत्किंचितहि प्रयत्न केला, तर आपणाला तराळा यमसदनी आवे लागेल, हे ती पूर्णपणे जाणून असते. मग ती दहाणपणा करून मुकाट्याने उठते व आपले हुरण करू शिष्टगाराच्या स्वाधीन होते. नंतर ते तिला दूर अंतरावर नेऊन एका झाडाशी बांधून ठाबितात आणि पुन्हा वस्तीत जाऊन त्या प्रमाणे दुसऱ्या कुमारीलाहि पकडून आणतात अशा रीतीने उभयतांचे इष्ट हेतू सिद्ध होत, म्हणजे ते मोठ्या तांतडीने आपल्या छिया घेऊन घरी जातात, तेथे सर्वोत्कृष्ट स्थिती वाढवा होते, व ह्या मनुष्यांच्या कृत्याबद्दल त्यांचे मोठे मानपान होतात. कधी कधी अशा प्रकारे छी-हुरण करणारे बरील प्रकारचे शत्रुत्व लढवित असता, आपसाचे लोक जागे होऊन एक-दम मलबला करतात, व यांचे कार्य किसकटते. मग ते त्या धादळात सहज निघून जातात पण पुढे केव्हांना केव्हांती आपला मनोरम पूर्ण केल्यावाचून रहात राहतात प्रसंगबशात एखादा प्रसिद्ध हिंमतवद्धार आपली वधू अशा रीतीने मिळवून पलायन करीत असता त्याचा आणि वधू पक्षातील लोकांचा सामनाहि होतो. पण तो न डगमगता, आणि आपल्यासाठी आपल्या इष्टमित्रास लटण्याची लढाई न देता प्रतिपक्षाच्या माग्याचे आपात सहन करण्याची छाती दाखवितो. असे दिव्य केले म्हणजे त्या अवान मदीं आपली कुत्रा-नायको नीतीने मिळविली, व अपरापाचा प्रतिकार केला असे समजून उभयपक्षांत सलोखा होतो, व नंतर सर्व मिळून एक मेमबानी शोधतात, म्हणजे झाले. या विवाहास 'राक्षस विवाह' म्हणता येईल [अलोन लग्नाविधी व सोहळे]

मृतांचे संस्कार.—दक्षिण आस्ट्रेलिया, न्यू साउथ वेल्स, विक्टोरिया इत्यादि प्रदेशांत मृतांना पुरण्याची चाल आहे पण उत्तर आस्ट्रेलियात, व क्विन्सलंड प्रदेशांत मृताना पुरण्याची अथवा गिणाडासमोर ठाऊन देण्याची अगर जाळण्याचीहि बहिष्कार आहे. मृताच्या आत्मा हा धनुष्याच्या धडग्यांत रहातो अशी दक्षिण आस्ट्रेलियनांची समजूत आहे तर उत्तरकडील जाती, आत्मा हा मृताच्या शरीराबरोबर व अस्थीबरोबरच असतो व अस्थीची व्यवस्था शास्त्रानुसर, मग तो आपल्या स्वतःच्या निवासस्थानाकडे जातो असे मानितात. विक्टोरिया व न्यू साउथ वेल्सच्या दक्षिणेंतील जातींमध्ये, मृत माणसाच्या दफन स्थानावर मृतांच्या आत्मांनी शोषडी बांधून सुतक धंपितो रहाण्याची पद्धत आहे.

पुनर्जन्म.—पोर्ट लिंकनजवळील प्रदेशांत मृताच्या आत्मा हा एका वेदात आऊन रहातो असे मानतात अर्धे

लेडच्या टापूत मृताचा आत्मा हा दिवसा, शाळागुढ्यांत रहातो व रात्री येव्हा, पांढऱ्या वगैरे चाण्याकरितां बाहेर पडतो अशी समजूत आहे. मूहूर्त जातीची अशी कल्पना आहे की मृताचा आत्मा हा मृत मनुष्याच्या मृत भासांच्या जवळ रहाण्यासाठी ऊर्ध्वऋषी पर्वतावर आतो पुनर्जन्माची कल्पना सर्व आस्ट्रेलियन जातींत सारखी रूढ होती असे स्पेन्सर व शिलेन यांचे मत आहे पण यासंबंधी विद्वानांत अद्यापि मतभेद आहे.

मृतां संधी कल्पना.—काही जातींत पूर्वजांच्या देवळांची पुजा करण्याची पद्धत आहे. मृतांच्या अंगी, रुपान उत्पन्न करण्याची व पाऊस पाडण्याची शक्ती असते अशी आस्ट्रेलियनांची समजूत आहे. मनुष्याच्या दफनस्थानावर निमणें हे मांत्रिक होण्याचे एक साधन आहे, अशी विविध कल्पना या लोकांत आढळून येते. मृत मनुष्य श्वेतवर्णीयांच्या बशीत पुन्हा उत्पन्न होतात अशा एक कल्पना बरीच रूढ असल्याचे दिसते.

आत्मा.—आरण्यासंबंधीच्या आस्ट्रेलियातील लोकांच्या काय कल्पना होत्या हे निश्चित सांगता येत नाही. मुहूर्त लोकांत तीन आत्मत्वे मानलेली दिवतात ता (१) बोबी-मरणाच्यावेळीं नाहींसा होणारा प्राण, (२) बोबी-स्वप्न सृष्टीवर ताबा चालविणारे तत्व व (३) मुलविल-आमासाचे तत्व ही होत. काही जाती दोनच आत्मत्वे मानतात तर काही जाती आत्मा म्हणजे प्राणवायु आहे असे समजतात.

चेटूक.—मध्यभाषियात पुरुष व छिया या दोघांनाही चेटकाचा भेदा करता येतो. अनुल जातींत चेटकाचा भेदा करण्यापूर्वी, दीक्षा घ्यावी लागते. आमेराकडील जातींत वैद्य हा चेटकून असतो. ही विद्या परंपरागत आहे असे किरियेक जाती मानतात. दाह अगर मादक पेशे चेटक्याने पिता कामा नये कारण त्यामुळे चेटकी विद्याचा प्रभाव नाहीता होतो अशी आस्ट्रेलियन चेटक्यांची कल्पना आहे. चेटक्यांचे एक विशिष्ट प्राणिदेवक आहे त्या प्राण्याचे मांस या चेटक्यांनी खाता कामा नये, अशी मुहूर्त जातींची समजूत आहे. एखाद्याचे चेटक करायचाच असल्यास त्या व्यक्तीकडे बोट दाखविण अगर केस फेकणे इत्यादि गोष्टी रूढ आहेत. डेरी जातींत पाऊस पाडण्याचे कामहि चेटक्याकडे असते.

देवकपुत्रा.—नागुसल प्राण्याची पुजा फक्त चेटक्यातच आटवून येते. आमय आस्ट्रेलियांत, पुक्क प्रकारची प्राणिदेवके मानलेली दिसतात. आमय दिसे कडील लोकांत केवळ प्राणिदेवके आहेत, तर दक्षिण व मध्यआस्ट्रेलियात, प्राणिदेवकाप्रमाणेच वनस्पतिदेवके आहेत पण ती मोठी आहेत. अर्धदा जातीत या दोहोंतील प्रमाण सारखे आहे तर उत्तर आस्ट्रेलिया व न्यू ग्वायनामध्ये

वनस्पतैर्देवकाचाच भरणा साधिक आहे. सिग्दिवक्काचा प्रसार दक्षिण आस्ट्रेलिया, विन्डहोरेखा, न्यू साउथवेल्स या भागात आढळून येतो.

प्रथम दीक्षा विधि.—काही आस्ट्रेलियन जातींत झुंजा करण्याची वंदिनात आहे; तर काही जातींत दत्त च्छेदनाची पद्धत आढळते काही जातींत प्रथमदीक्षा विधींचा वेळी, मुलांनीं खर द्रव्युद्ध करून दाखविण्याचा चाल आहे या विरोधतेवरच, आस्ट्रेलियन जातींत अन्नाग्रंथीचे कडक निर्वय पातलेले आढळतात बैलडुरकी नावाचा, एक खेळ असून त्याचा या प्रथम दोहाविधीच्या वेळी संबंध येतो झुंजा शान्यानेतर मुल एका झाडांत बाळून बैलडुरकी बाळविण्याची चाल आहे अर्थात् अर्थात् आढळते. ईश्वराचा आवाज म्हणजे मेवगर्जना असून त्या आवाजाचा निदर्शक हा बैलडुरकी आवाज आहे असें उत्तर व मध्य आस्ट्रेलियातील लोक मानतात. या खेळाच्या आस्ट्रेलियात एक विशिष्ट प्रकारचे धार्मिक स्वरूप प्राप्त झालेले आहे.

इतिहास —आस्ट्रेलियाचा इतिहास म्हणजे तेथील यूरोपीयाचाच इतिहास होय कारण तेथील देश लोकांचा इतिहास समजून घेण्यास आपणास आज काही साधन नाही.

यूरोपीयाचा इतिहास म्हणजे तेथील निरनिराळ्या वसाहतींची स्थापना व पाठ हाच होय. जगातील राजकीय घडामोडींवर अद्यापपर्यंत आस्ट्रेलियातील वसाहतींनीं काहीच परिणाम घडवून आणला नाही व आम्हांदि त्यांचे सामर्थ्य इतके वाढले नाही. त्यांची संस्कृतीहि मातृदेसाप्रमाणेच असल्यामुळे तीतिहि काही वैशिष्ट्य नाही. आस्ट्रेलियातील सर्व संस्थानांत न्यू साउथवेल्स सर्वांत जुने आहे. येथे इ. स. १७७८ व पहिल्याने " कुक " नावाचा वक्ता आला. इ. स. १८०३ मध्ये टॅस्मानिया येथे वसाहत झाली व १८२५ मध्ये येथे निराळें सरकार स्थापन झाले. सोपयंत न्यू साउथवेल्समध्ये गुन्हेगारांची वसाहत होती. १८५१ मध्ये विन्डहोरेखा संस्थान आस्तित्वात आले. इ. स. १८२७ व १८२९ याच्या दरम्यान पश्चिम आस्ट्रेलियाचे संस्थान आस्तित्वात आले इ. स. १८३५ पासून १८३७ पर्यंत दक्षिण आस्ट्रेलिया संस्थान आस्तित्वात आले. आस्ट्रेलियात इ. स. १८५१ मध्ये सोन्याच्या गाणी वापरल्या.

१७८८ पासून सिडने येथे ब्रिटिश गव्हर्नर आनिवेष्टित राज्यकारभार करीत होता. हळू हळू वसाहतींचे हद्दींचे न्यू साउथ वेल्स हे संस्थान झाले १८५९ त पूर्वाच्या न्यू साउथ वेल्सचे दोन भाग झाले व त्यांपैकी एकाला विन्डहोरेख म्हणतात.

१८६० मध्ये पाच संस्थानांना अबाददार राज्यपद्धति मिळाली व त्यांना आपला राज्यकारभार दुसऱ्याच्या मध्ये

स्थोतिराय पहाण्याची परवानगी मिळाली. तथापि पश्चिम आस्ट्रेलिया १८९० पर्यंत या स्थितीस पोहोचला नाही. अबाददार राज्यपद्धति सुरू झाल्यावर २० वर्षांच्या अवधीत सर्व महत्त्वाच्या प्रश्नांचा निराळा लढावा.

आस्ट्रेलियातील संस्थानांच्या प्राचीन इतिहासात शेतीची संबंधांचे कायदे महत्त्वाचे आहेत. या कायद्यांचा उद्देश लोक ची वसाहत कायमची करायची हा होता.

आस्ट्रेलियाच्या इतिहासातील दुसरा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे यूरोपातील लोकांमिवाय इतर लोकांना आस्ट्रेलियात येण्यास बंदी हा होय. नवीन देश आस्ट्रेलियाच्या नवीन असल्यामुळे निवीन मजूर सोन्याच्या खाणींवर जाऊ लागले. निवीन लोक वाम करण्यास मजबूत असून त्यांना खाण्यापिण्यास खर्च थोडा लागत असे, म्हणून साहजिकच ते लोक पुष्कळ पैसा कमवीत असत. त्यामुळे यूरोपातील लोकांच्या हाड्यात ते सलत असत या प्रश्नासंबंधाने प्रत्येक संस्थानात घराब वाद झाला. इ. स. १८८८ मध्ये सर्व संस्थानांतील प्रतिनिधींची सिडने येथे सभा झाली व तीत असे ठरले की या लोकांना येऊ देण्यास पूर्ण प्रतिबंध करणे दास्त नाही, तर येणाऱ्यांची संख्या अशा तऱ्हेने नियंत्रित करावी की त्यांना समाजात महत्त्व येऊ नये. या ठरावाप्रमाणे सर्व संस्थानांनी कायदे केले व ते लोकसत्तेच्या कायद्यापर्यंत राखेच चालू होते. प्रतिबंध केलेले लोक कच्चा खनिजच सजून खात ब्रिटिश प्रजा व जपानी लोकांहि येत होते. सत्ताउप सरकार प्रत्यक्ष प्रतिबंध करणाऱ्या कोणत्याहि कायद्याला संमति देईना म्हणून अग्रयज्ञ उपायाची योजना करावी लागली व असा कायदा करण्यात आला की विविष्ट भाषांपैकी कोणत्याहि एका भाषेत उद्गारा लोकसत्तेच्या अधिकाराने सांगितलेले ५० शब्द लिहिता येणार नाहीत, त्याला आस्ट्रेलियात येण्यास प्रतिबंध असावा, व या भाषा अर्थात सर्व यूरोपीयन होत्या.

आस्ट्रेलियाच्या प्राचीन इतिहासातील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे १८९३ ताल वेड्याचे दिवाळें होय. व याचा परिणाम निरापत्तः कोन्ग्रेस, न्यू साउथ वेल्स, विन्डहोरेखा या संस्थानांस आणला. इ. स. १९०२ मध्ये आस्ट्रेलियात आपर्ण पडले, त्यामुळे वेड्या व दोरे अन्नाचाचून मेला.

१८५२ मध्ये न्यू साउथ वेल्सच्या शासनसंस्थेच्या घटनेवरिता नेमिलेल्या सभेने असे ठरविले केले होते की " आस्ट्रेलियातील वसाहतींची आपसातील प्रश्नांचा निराळ करणाऱ्यांना एक सर्व वसाहतीच्या प्रतिनिधींची सभा असणे जरूर आहे. " अस्तित्वा सभेची जरूरी ज्या प्रश्नामुळे यासलो ते प्रश्न म्हणजे— (१) वसाहतीतील परस्परताती व्यापार, (२) दोन भाषांमात वसाहतीतून जाणाऱ्या खडका, काळी व आतगाडीचे रस्ते, (३) किनाऱ्यांवरील दीपगृहे, (४) वसाहतीतील परस्परतातील शकेची

ने भाग व (५) वसाहतींतील परस्परांतील सोन्यासंबंधाचे कायदे, हे होत.

या विधानानंतर गरीब एकीकरणाचा प्रश्न अगोवात धाड्यावर बसविला गेला नाही, तरी प्रत्यक्ष सूरवात यन्त्राच काळाने झाली. मध्यंतरी साम्राज्य प्रतिनिधिसभेने संयुक्तसभेला परवानगी देण्याचा कायदा पास केला. या संयुक्तसभेत ज्या वसाहतीत वाटले तिला सभासद पाठविता येत असत. ही सभा फक्त य.दिविवाद करणारी होती. हिला कायदे करण्याचा अधिकार नव्हता. परंतु लवकरच सात बरा हत्तीपैकी न्यू साउथ वेल्स व न्यूझीलंड या वसाहतींनी या सभेनेून आपले अंग काढून घेतले. या सभेच्या आठ बैठकी झाल्या, त्यातील शेवटची १८९९ त झाली.

इसवी सन १८८९ मध्ये मेलबोर्न येथे सान वसाहतीच्या प्रतिनिधींची सभा झाली. या सभेने राजनिष्ठा दर्शून फाही ठराव पास केले. त्यात असे प्रतिपादण्यात आले की आस्ट्रेलियातील वसाहतींच्या एकीकरणाची जरूर आहे. या एकीकरणाची तत्वे सर्वांना न्याय्य असावी. इ. स. १८९१ मध्ये सिडने येथे एक राष्ट्रीय सभा भरली व तिला प्रत्येक वसाहतीने आपले प्रतिनिधी पाठविले. या सभेचा अध्यक्ष सर हेनरी पार्कस् हा होता. या सभेने पुढील प्रमाणे ठराव पास केले.—(१) संयुक्त सरकारास दिलेले अधिकार व हक्क या ध्येतिरिक्त अस्तित्वात असलेले वसाहतीचे हक्क व अधिकार अग्राह्य राहतील. (२) कोणत्याही संस्थानात र्था संस्थानच्या कायदे करण्याच्या सभेच्या व संयुक्त प्रतिनिधिसभेच्या संमतीशिवाय फरक करता येऊ नये. (३) संयुक्त वसाहतींतील परस्परांतील व्यापार पूर्णपणे आनिश्चित असावा. (४) संयुक्त सरकार व प्रतिनिधिसभा यांकडे आयात व निर्यात मालावर कर बसविण्याचा हक्क असावा. (५) संरक्षणाकरिता असलेल्या बारमारी व लष्करी पळयतीवर एकमुखी सजा असावी. (६) संयुक्ताच्या हिताकरिता आवश्यक रचनेत प्रत्येक संस्थानाला फरक करता येण्याकरिता संयुक्तसभेने सोय करावी.

* मानेच्या ३१ तारखेस सर साम्युअल प्रिफ्रिथ याने “ इन्स्टिट्यूशन बिल ” चा मसुदा पुढे आणला व त्याला एप्रिलमध्ये प्रतिनिधिसभेने अनुमति दिली व सभा बरपास्त झाली. हे बिल लोकांच्या उत्साहाच्या अभावामुळे मार्गे पडले. पुढां इ. स. १८९५ मध्ये या नव्वळीला सुरुवात झाली व न्यूझीलंडशिवाय सर्व संस्थानाच्या प्रधानांची सभा भरून असे ठरविण्यात आले की, प्रत्येक संस्थानाच्या प्रतिनिधिसभेने एकीकरणाच्या प्रश्नाचा खल करणाऱ्या सभेत १० प्रतिनिधी वाडविण्याचा ठराव करावा की हांच्या अनुमती करिता संयुक्त रचनेचा मसुदा तयार करणें हा या सभेचा उद्देश होता. पश्चिम आस्ट्रेलियात या सभेस पाठविलेले प्रतिनिधी पार्लमेंटने निवडले व इतर संस्थानाचे प्रतिनिधी

लोकानां निवडले. ही सभा बॅरोलेड येथे १८९७ त भरली. निरनिराळ्या प्रतिनिधिसभाच्या विचाराकरिता एक विलावा मसुदा तयार करून ही सभा तामुरती परत्वास्त झाली. पुन्हा सप्टेंबरमध्ये ही सभा भरली व तीत संयुक्त होणाऱ्या अशा वसाहतींच्या प्रतिनिधिसभांनी केलेल्या मूचनावर वादविवाद झाला व १८९८ च्या मार्चे महिन्यात लोकाना सादर करण्यात येणारा मसुदा तयार झाला.

हा मसुदा व्हिक्टोरिया, टास्मानिया व दक्षिण आस्ट्रेलिया या ठिकाणी मान्य करण्यात आला. परंतु न्यू साउथ वेल्स मधील लोक बहुमताने याला संमति देईनात व पश्चिम आस्ट्रेलियात तर या मसुद्यावर मतेंच घेण्यात आली नाहीत कारण न्यू साउथ वेल्स उगा संयुक्त घटनेत नाही तीत व जेण्याचा त्याचा निधय होता.

इ. स. १८९९ च्या अखेरास मेलबोर्न येथे सर्व प्रधानांची सभा भरली व तीत डॉन्सेलडचाहि प्रधान आला होता. या सभेन समेट झाला व तीत न्यू साउथ वेल्सच्या कांदां मागण्या कबूल केल्या, व एक मसुदा तयार करण्यात आला. तो लोकांमुळे अनुमतीकरिता मावला असतो व्हिक्टोरिया, साउथ आस्ट्रेलिया व टास्मानिया येथे मान्य झाला. परंतु व्हिक्टोरिया व न्यू साउथ वेल्स येथे त्याला विरोध झाला तथापि तेथेहि तो बहुमताने मान्य झाला. न्यू साउथ वेल्सची अनुमति मिळताच पश्चिम आस्ट्रेलियानेहि आपली अनुमति दिली.

नंतर हा सर्वानुमते पास झालेला मसुदा साम्राज्यप्रतिनिधि सभेच्या साम्राज्याच्या कायद्याचे रूप या विलावा देण्याकरिता पाठविण्यात आला.

आस्ट्रेलियातील प्रतिनिधींना मान्य केलेले फेरफार करून हा मसुदाचा जुलईच्या ९ तारखेला कायद्याचे रूप प्राप्त झाले. या कायद्यान्वये असे जाहीर करण्यात आले की, १९०१ च्या जानेवारीपासून पुढे न्यू साउथ वेल्स, व्हिक्टोरिया, दक्षिण आस्ट्रेलिया हे एका संयुक्त लोकमतेंत मोडले जातील. या लोकसत्तेला “ आस्ट्रेलियाची लोकसत्ता ” असे नाव देण्यात आले.

या कायद्यान्वये संयुक्त प्रतिनिधिसभेला कायदे करण्याचा हक्क दिला. या सभेत राजा, महा (सुए) वभा (सेनेट) व प्रतिनिधिसभा (हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह) असे भाग आहेत. गव्हर्नर जनरल हा या सभेत राजाचे काम कातो. प्रत्येक संस्थानचे महासभेमध्ये सारखे समाधद असून त्याची संख्या प्रत्येकी ६ पेक्षा कमी नसे. महासभेच्या सभासदांची सुद्ध ६ बंधे असे; प्रतिनिधिसभेत प्रत्येक संस्थानाने लोकसंख्येच्या मानाने निवडलेले प्रतिनिधी असत. परंतु कोणत्याही संस्थानचे प्रतिनिधी ५ पेक्षा कमी नसत. पहिल्या प्रतिनिधिसभेत ७५ प्रतिनिधी निवडावयाचे होते. महासभेच्या निवडणुकांकरिता गव्हर्नर जनरलने हुकूम काढावयाचा असतो महासभेने आपला अध्यक्ष निवडावा.

व प्रतिनिधिसभेने आपला वक्ता (स्पीकर) निवडावा. प्रत्येकांत $\frac{1}{2}$ संख्येचा गण (कोरम) असतो. प्रत्येक सभेच्या सभासदास रामनिष्ठिची क्षप्य प्यावी लागते. प्रत्येकाला वार्षिक ४०० पौंड मिळतात. या सभेचे कायदे करण्याचे क्षेत्र कार विस्तृत आहे. यात व्यापार, जहाजे चालविणे आगगाढ्या, डाक, तारा, कर घसविणे, कर्ज काढणे, संरक्षण, विवाद, घटस्फोट, परदेशगमन या सर्व बाबी येतात. कार्यकारी सत्ता गव्हर्नर व त्याने नेमिलेले कार्यकारी सभासद यांचे हाती आहे. गव्हर्नर जनरलचा अधिकार आरमार व लष्कर यांवर चांगला. व हाच संयुक्त प्रधान व न्यायाधीश नेमतो. प्रधान पार्लमेंटचा सभासद असतो.

पहिली पार्लमेंट १९०१ मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या हस्ते उघडण्यात आली. लाईन्सिलियथो हा पहिला गव्हर्नर जनरल झाला व मि. (नेतर सर) एडमंड बार्टन हा पहिला प्रधान झाला.

आस्ट्रेलियातील मजुराची मजुरी हळू हळू वाढता वाढता साधारण मजुराची एक दिवसाची मजुरी ८ शि. झाली. इ. स. १८९० मध्ये मजुरी कमी झाली त्यामुळे आस्ट्रेलियातील मजुरांनी नंग केला. मजूर लोकांच्या संघामुळे त्या संघात मजुरांस जय मिळाला.

या संघामुळे आस्ट्रेलियातील लोकानी अमेरिकेत पारावे नावाची वसाहत स्थापिली. या संघामुळेच प्रत्येक व्यक्तीला एक मत देण्याचा हक्क असावा हे तत्त्व अस्तित्वात आले.

इ. स. १९०८ पर्यंत असे गृहीत धरले जात होते की लोकसत्तया खनिजदारांने दरवर्षी राहिलेली शिल्लक संस्थांनाच्या स्वाधीन करावी. पण स. १९०८ मध्ये असा कायदा पास करण्यात आला की शिल्लक राहिलेली हक्क लोकांस देण्या रकमेत भर घालण्यास उपयोगात आणण्यास हरकत नाही.

१९१० ने तर वा इ ति हा स.—१९१० च्या निवडणुकीत मजूरपक्ष अधिकारारुढ होऊन किशोर हा मुख्य प्रधान झाला. पण मजूरपक्षाला आपले धोरण तडीस नेण्याकरिता लोकसत्तया (कामनवेल्थच्या) राज्यघटनेच्या निममांत पुढील दुरुस्ती करणे प्रारंभ होते. (१) कामनवेल्थ पार्लमेंटला व्यापाराबाबत कायदे करण्याचा पूर्ण अधिकार, (२) व्यापारी कंपन्यांवर पूर्ण सत्ता, (३) मजुरीचे दर आणि मालक व मजूर यांच्यामधील तेंटे यासंबंधी अधिकार, (४) सर्व प्रकारचे रंग व व्यापारी मत्ते (मोनोपोली) यांवर सत्ता. या दुरुस्तीच्या प्रस्तावर प्रत्यक्ष लोकांकडून मत (रेफरेंडम) घेण्यात आला, तेव्हा २५०००० इतक्या बहुमताने दुरुस्तीची सूचना नापास झाली. तथापि मजूर मंत्रिमंडळाने पारलमं तसाच चालविला. गाझास्यसंस्थांच्या इष्टीने हे मंत्रिमंडळ मदत करणार नाही, अशी संज्ञा होती, पण कितारचे लोकच्या लष्करी शिक्षणास संमति देऊन ते अमलात आणले व पंधरा आरमार तयार

करण्याचे ठरवून १९१३ मध्ये 'आस्ट्रेलिया', 'मेलबोर्न' व 'सिडने' अशा तीन क्लबानी आरमाराचा उद्भव केला. १९१३ च्या निवडणुकीत मजूरपक्षाला बहुमत मिळाले नाही, पण १९१४ साली नागतिकयुद्ध सुरू झाल्यावर पुन्हा झालेल्या निवडणुकीत मजूरपक्ष अधिकांरावर आला. त्यावेळी सर्व पक्षांचे मिळून 'राष्ट्रीय' प्रधानमंडळ बनविण्याविषयी सूचना होती, पण ती नापास होऊन किशोरने चवथ्यादा मजूरपक्षाचेच मंत्रिमंडळ बनविले. पण लष्कराच किशोर लंडन येथे आस्ट्रेलियन हाय कमिशनरच्या जागी गेला व ह्यूजेस मुख्य प्रधान झाला.

नागतिक युद्धाच्या वेळी आस्ट्रेलियातील आयरिश लोकानी आयर्लंडांतल्या प्रमाणेच सप्ताह्या लष्करी नोकरीस विरोध करून बिल पास होऊ दिले नाही. तथापि आपसुपुर्वातच ३२,९६८२ लोक लष्करांत शिरले, व ईंग्लिश, गॅलिपोली, फ्रान्स वगैरे ठिकाणी लढले; आणि २८८००००० पौंड आस्ट्रेलियाने युद्धाकरिता खर्च केले. सर्व युद्धकाळात ह्यूजेस हाच प्रधानपदावर कायम होता, व पुढेही १९२१ पर्यंत कायम राहिला. त्याला युद्धाबाबत घराब काळ लंडनमध्ये व नेतर तहधरिपदेकरिता पॅरिसमध्ये रहावे लागले. जर्मनीकडून सर्व युद्धखर्च प्यावा या मताचा तो अचक्ष्यामुळे विस्मन व लॉर्ड गॉर्ग यांना त्याने जोराचा विरोध वेळोवेळी केला.

१९२१ ते १९२३ मधील म ह त्या च्या गोष्टी.— नॅशनॅलिस्ट पक्ष (राष्ट्रीय), कोआलिशन्सिस्ट (संमिश्र) पक्ष, मजूरपक्ष, व (शेतीपक्ष) कॅटोपाटी असे चार रागदीय पक्ष आस्ट्रेलियात आहेत, पैकी राष्ट्रीय पक्ष संख्येच्या इष्टीने सर्वात बलवान असून मजूरपक्षाह बराच बलवान आहे. ह्यूजेस हा राष्ट्रीय पक्षाचा पुढारी आहे. राष्ट्रीय पक्ष व कॅटोपाटी यांचे संमिश्र प्रधानमंडळ १९२१ फेब्रुवारीमध्ये बनविण्यात आले. परदेशगमनासंबंधीच्या आस्ट्रेलियाच्या धोरणावर तेथील मजूरपक्षाच्या मताचा परिणाम होत असतो व या धोरणावर आस्ट्रेलियाची मित्रता साम्राज्याच्या परराष्ट्रीय धोरणाबाबत वृत्ति अवलंबून असते. मजूरपक्षाने मजुरीचे दर कार वाढविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे व त्याकरिता आयात निर्धेत जकाती पुष्कळ वाढवून घेतल्या आहेत. वस्तूच्या किमतीही त्यामुळे कार वाढल्या आहेत. तरीही उद्योगधंदे विशेष वेळा चांगले चालत नाहीत, कारण मजुरीचे दर मजूर लोक कार मागततात. परकी मजूर आणण्यास हे दर बरेच हलके होतील पण आस्ट्रेलियन मजूरपक्ष परकी मजुरांच्या आगमनाला विरोध करणारा आहे. आशियातील लोकांच्या आगमनावर नियंत्रण घालण्यात आले आहे; इतकेच नव्हे तर युरोपांच्या आगमनालाही कारसे उत्तेजन देण्यात येते असे नाही. मालाच्या भागी निमणी, आणि जबर आयातनिर्गत जकाती यांच्यामुळे परकी भांडवल आस्ट्रेलियात प्रवेश आले आहे. पण युरोपांचे लोकांनी आस्ट्रेलिया व्यापून टाकावा. या बाबतीत

मात्र भास्ट्रेलियन लोकांना चांगले यश धाले आहे असे म्हणता येत नाही.

परकीयांच्या म्हणजे आशियातील लोकांच्या आगमनास १४वी शतक अस्तित्वात आहे भास्ट्रेलियनना आंग्लो-न्यानां मधील तद नवी आहे. कारण अशा नव्याने भास्ट्रेलियाला आपली आभारारार साक्ष्याने अंशतः अवलंबून राहिले रागणार, व त्या स्थितीमुळे जपानी मजुरांच्या आगमनाला सवलती घाल्या लागणार । ही सर्व आपत्ति टळावी म्हणून ईंग्लंड व अमेरिका यांच्या संयुक्त आभारमाराने पाक्षिक महासागर व भास्ट्रेलिया यांचे संरक्षण कराने अशी योजना भास्ट्रेलियाला कार पसंत आहे.

ब्रिटिश साम्राज्यसरकाराबरोबरचा संबंध कमी करावा असा प्रयत्नही चालू आहे, व त्याकरिता ईंग्लंडमधून येणारे गव्हर्नरच नसावे अशी चळवळ करण्यात आली. एका गव्हर्नरने राजीनामा दिल्यावर ही चळवळ करण्यात आली, पण त्याला विचारी लोकांचे कारसे उठागन नव्हते. तथापि चळवळी-वरून हे सिद्ध होते की, लोकपक्ष क्षपाच्याने प्रचलित असून भास्ट्रेलियाचा एवढा मोठा किनारा असंरक्षित आहे तरी ब्रिटिश साम्राज्याचा संबंध तोडण्यास काही लोक तयार आहेत.

भास्ट्रेलियात कम्युनिस्ट (व धिक) पक्षहि असून पाक्षिक महासागरातील सर्व कम्युनिस्टांची परिपद सिद्धने येथील कम्युनिस्टपक्षाने बोलावली व त्यापरिपदेला मार्को-हून प्रतिनिधी हजर राहणार होत.

मेल बोन येथील द ने — १९२३ नोव्हेंबरमध्ये मेल-बोन येथील १५० पोलिसांनी संघ केला. त्याने कारण हे होते की, कमिशनरने सुपरव्हायजरने मे गुप्त हेराचे व म कर-तात असा आरोप होता, त्याला ठकी करण्याचे नाकारिले. हे दंने लवकरच मोडण्यात आले; तथापि त्याचे स्वरूप भंगिते. व होते, कारण मेलबोनमेल नेल एक्स्टर लोकच आढ-नांद समावाचे असून संघाच्या पोलिसांनी मजुरपक्षाचे सहाय्य होते. विहयटीरियाच्या का । देगळ्यात लोकसंरक्षण (पब्लिक सेफ्टी) बिल पास होण्यालाही त्याचा विरोध होता.

भास्ट्रेलियन वाङ्मय. — भास्ट्रेलिया ही गुन्हे-गारांची वसाहत म्हणजे ' काळे पाणी ' असतांना कच एकच ग्रंथ ' फॉर दि टर्म ऑफ हिज नेचरल साईक ' (१८७४) बाहेर पडला. रानंतर ' झुडुपी ' काळात म्हणजे मेव्हा शहरांची वाढ झाली नव्हती व लोक नागरिक या संक्षेप पात्र आले असून खेळात व झुडुपांचा आश्रय करून रहात होते असा काळात ' रॉबरी अंडर आर्म ' (१८८८) हे पुस्तक जगातुडे आले. हेच काय ते प्राचीन भास्ट्रेलियन वाङ्मयाचे अवशेष. या पुढच्या काळात म्हणजे मेव्हा येथेसे लोक ईंग्लिश, स्कॉटिश व आयरिश रक्षाचे जमले व त्यांना स्तंभ वातावरण मिळाले तेव्हा वाङ्मयाला काही अंकर पुढे गेले. आधुन्यातील

ईंग्लिशभोगज्य आनंद, अधिकाऱ्यांविषयी अनार, क्रू-तेची छाक मारणारे आपण, ज्यात अतिशयोक्तीचा कडे-छोट असतो असा विनोद या गोष्टी भास्ट्रेलियन वाङ्म-याचे आलोडन करणारास आढळून येतील. याशिवाय गूढ उदात्तानता व दुःखाची-त्रेमळ दुःखाची-मार्गीय, या सारखे छुड्यात आधुन्य कंठण्यापासून उत्पन्न झालेले दोष वाङ्मयात दिसतात.

जे. एफ्. आर्चिबाल्ड (१८५८—१९१९) हा या आधु-निक भास्ट्रेलियन वाङ्मयाचा जनक म्हणता येईल. आर्चि-बाल्ड पावसातकपर्यंत प्रसिद्ध वर्तमानपत्राचा संपादक असून, तहण भास्ट्रेलियन लेखकांनी भास्ट्रेलियाच्या विशिष्ट आधुन्यकमावर लिहिण्याची त्याने संवय लाविली. १९१० ते २० या दशकात म्हणण्यासारखे असे भास्ट्रेलियात विशिष्ट वाङ्मयाचे पीक आलेले दिसत नाही. यापुढे कदाचित ' अरप्ये, डॉगर व मैदाने खेरे पाहून, किंवा वसाहतवादाचे राक्षसी प्रयत्न ऐकून, किंवा जुन्या संस्कृतीची आत्मविश्वासाने झगडणाऱ्या नवीन भूप्रदेशाची अस्थिर सामाजिक परिस्थिति न्याहाळून चापल्या प्रतीचे वाङ्मय निर्माण होईल अशी मोठी आशा आहे.

न्यू साउथवेल्सचे सरकार आणि ब्रिटिश सरकार यांच्या मध्ये एक ठराव १९२३ च्या शेवटी झाला. त्या ठरावात १५० पासून १९० लाख पौंड न्यू साउथवेल्सच्या सर-कारने साम्राज्य सरकारापासून कर्जाक घ्यावे आणि त्या रक-मेचा उपयोग ब्रिटिश माणसे आपल्या वसाहतीत येण्यास न्यू साउथवेल्सचे उत्तेजन द्यावे, असे आहे. या विशाय पाचवे पौंड घेऊन वस्ती करण्यास येणारी माणसे मिळवि-ण्याचाही त्या संस्थानाने प्रयत्न केला, पण त्यास यश वेता-चेच आले. वस्ती वाढविण्यासाठी आणखी एक प्रयत्न म्हणजे लडाईतून परत आलेल्या शिपायास जमीनी द्याव-याच्या हा होय.

या योजनेप्रमाणे ८००० वसाहती करणारे शिपाई न्यू साउथ वेल्सचे आणले पण त्यापैकी १३०० लोकांनी जमीनी सोडून दिल्या. या प्रयत्नात १०० लाख पौंड खर्च करण्यात आले होतेच व १९२३ मध्ये ८० हजार पौंड आणखी खर्च झाले.

जप नवा आस्ट्रेलियाशी स्नेहभाव वाढावा म्हणून अपाना तील ३०० आरगादी उमेदवार असलेला घषानी आरमारा काफला आस्ट्रेलियास १९२३ च्या डिसेंवरमध्ये भेट देऊन गेला

[य द र्भ प्रथ —वार्टन—आस्ट्रेलियन क्रिजेओम्फ्री (मिस्वेन १८९५), वॉल—विजिकलजिओम्फ्री ऑफ आस्ट्रेलिया (मेल्बोर्न, १८८३), अर्ल—विजिकल जिओम्फ्री ऑफ आस्ट्रेलिया, मेडफ्यू प्रगरी दि डडहार्ट ऑफ आस्ट्रेलिया मेडन—युसफुल मेटीव्ह ड्रयल ऑफ आस्ट्रेलिया (गिडने १८८९); फिडगरास—आस्ट्रेलियन ऑर्नॉइस (सिडन १८७०—१८९०), अँफॅलो—नॅचरल हिस्ट्री अफ आस्ट्रेलिया (लंडन १८९६), टेनिस युडस—दि विथ अँड विजारीन ऑफ दी न्यू साउथवेस (सिडने १८८३), ऑग्लिड—कॅटलॉग ऑफ आस्ट्रेलियन अँमरस (सिडने १८९२), जो कॉलिमिन—दि डिस्कव्हरी ऑफ आस्ट्रेलिया (सिडने १८९५), डब्ल्यू एम्स—दी लॅंड सिस्टिम्स ऑफ आस्ट्रेलिया (लंडन १८९४), स्पेन्सर अँड मिलेन—अँफॉस आस्ट्रेलिया, हारमेशस—आस्ट्रेलिया अँड इटस योल्ड फोल्डस, निस्वेट—टुह्लस अँड अँड—हॅवर्स इन आस्ट्रेलिया अँड न्यू ग्वायना, टोलोप—आस्ट्रेलिया अँड न्यूक्लरड, वॅलेस—रूल एवॉनधी अँड अमीकलचर ऑफ आस्ट्रेलिया अँड न्यूक्लरड, अगस—सॅन्ड्वेज लाइफ अँड वॉन्स इन आस्ट्रेलिया अँड न्यूक्लरड, फिनेट आस्ट्रेलिया इन दि मेकिंग, यॉमस—किनशिप ऑनवायनेशन, अँड ग्रुप मेरेनेस इन आस्ट्रेलिया, व्हॅल्यम ररेनेन—हिस्ट्री ऑफ आस्ट्रेलिया, पुह्यम वेश्टगाम—हॉफ ए सेंचरी ऑफ आस्ट्रेलियन प्रोसेस (लंडन १८९९), थिड्रेन—आस्ट्रेलिया इटस हिस्ट्री अँड ग्रेनेट कडिशन, मेसहर—आस्ट्रेलिया, दि मेकिंग ऑफ ए नेशन, ग्रुपलन अँड एचिंग—प्रोसेस ऑफ आस्ट्रेलिया इन दि नाट्यीय सेंचरी, ट्योथन—वॉमन वेरय ऑफ आस्ट्रेलिया, इवली—अर्ली डेज, ऑफ आस्ट्रेलिया]

आस्ट्रेलेशिया—हीवीमहासागर व र्शासिक महासागर यामध्ये असलेल्या जलवेष्टित अशा सर्व खडानभोट्या भुमगायाना मिळून हे खडवाचक नाव आहे यालाच ओशि यानिया असे नाव आहे, पण भौगोलिकदृष्ट्या आशिया-खंडाचाच हा दक्षिणेकडील विस्तार असल्यामुळे, आणि आस्ट्रेलिया हा या खंडातील प्रमुख पटक असल्यामुळे या खंडाला आस्ट्रेलेशिया हे नाव भूगोलशास्त्रज्ञांनी अधिक पसत वेलें आहे या खंडात समाग अन्तर्भूत होतात ते— (१) आस्ट्रेलिया, टारमानियासह, (२) मलायाशिया, मलायाद्वीपकल्प, मोठी सुडा बेटे (सुमात्रा व जाव्हा) पाकटी सुडा बेटे (वली, लॉयाक, सुंवावा, झुरेस, सुम्ब, अझोर, तिमोर, बेत सारुडी,) योर्नो, केलेवास, मोलका-बे, सुल, फिलिपाइन बेटे, पोर्नोसा, अदमान व निबोबार

बेटे, (३) पापुआशिया: न्यूगिनी, व मेलानाशिया (विस्मार्क बेटे, सालोमन, साटासूट, फिजी, न्यू हेब्रिडीस, न्यू कॅलेडोनिया, व लॉयटी बेट), (४) पालोनेशिया न्यूझीलंड टॅन्ग, (फेडली), डुक उर्फ हॉव, आस्ट्रेल, सोसायटी (ताहितो), सो, मार्कसास, नॅन्डिगेटर (सामो-आ), युनेयन, एलिंग, संव्हेज सन्डविच (हवाई) व ईस्टर बेट, (५) माफोनेशिया, पेल्फू, लाहोनेस, वरो-साईन, माशर, गिलबर्ट, फोनिफत व पेनहितन बेटे, मादागा-स्कर बेटाहे वारतविक याच खंडाचा भाग होय

या सर्व भूभागात अत्यंत प्राचीन काळापासून मानववस्ती आहे, इतकेच नव्हे तर आय मानवोत्पत्ति याच भागात बहुधा मलायाशिया (जावा) न झाली व येथूनच मानव जात नंतर उत्तरेस आशियात आणि पश्चिमेस आफ्रिकेत पसरली असे एक मत आहे (ज्ञानकोश—प्रस्तावनासह. विभाग १ पृ ४३, विभाग ३ पृ १९ पहा). पण वस्तुस्थिती अशी आहे की, या खंडात सर्व लोक एकाच जातीचे नसून काश्शियन व मॅगोलियन या दोन भिन्न मानववंशाचे लोकहि येथे आढळतात व ते प्राचीन काळीच आशियातून येऊन येथे राहिले असावेत, असे दुसरे मत आहे पण ते अप्राप्य ठरून हिंदुस्थानातून द्राविड लोक इथे आले (ज्ञानकोश वि. ४ पृ ४६८ पहा), हा सिद्धांत प्रस्थापित होऊ पहात आहे

आस्तोका—गुडुलोपम जरकारा कधीस कसप वन्यामनसा, अथवा जरद्वीरी हिच्या ठायी झालेला पुनः (जरकारासह पहा) जरकारा अपण्यात निघून गेला तेव्हा त्याची स्त्री यर्मिंग होती हा अपण्यांत गेल्यावर ती हिमालयाच्या केलास नामक शिखरावर जाऊन, तेथे शिवपार्वतीची सेवा करीत राहिली सेवेने सन्तुष्ट होऊन शंकरांनी तिला ज्ञानोपदेश केला तिचे दिवस पूर्ण होताच ती पुत्रास प्रसवली तिला केलेला उपदेश गर्भस्थ बालकाने ऐकलेला असल्यामुळे त्याने आस्तोका नाव ठेवले व शंकरांनीच त्यास वेदाध्ययन शिकविले व गृह्युजय मंत्र दिला मनुष्यामधीने तो तेजस्वी झाला (देवीमा नववा अ १७-४८)

जनमेजयाने पित्याच्या वधाचा सुड उगविण्याकृतीत, सपसज आरमिले, त्यात सर्पांचा सहार होऊ लागला आस्तोकाची आई ही सर्पांची बहीण होती म्हणून महाज्ञानी अशा तिच्या मुलाकडे (आस्तोकाकडे) सर्प गेले व जनमेजयाचे सपसज यावविण्याविषयी त्यांनी त्याची विनंति केली त्याप्रमाणे आस्तोकाने सप्तामध्ये जाऊन जनमेजयाची फार स्तुति केली.

इकडे रुपांतल अथ अशा जो तक्षक त्यावर प्रसंग आल्यावर तो इद्राच्या आड लपला, परंतु इद्राचीच आहुति पडण्याची वेळ आल्यावर इद्राने त्याला सोडून दिले नंतर निद्रपाय होऊन तक्षकाला अग्निमुक्तासमीप येणे भाग पडले आता तक्षकाची आहुति पडणार तीच स्तुतीने सन्तुष्ट झालेल्या जनमेजयाजवळ सत्र थांबविण्याबद्दल आर्तीदाने

वर मागून घेतला व तक्षकाचा मुमु घाचविला [भारत आदि. ४. ५१-५३.]

ऋग्वेदाच्या पहिल्या मंडळाच्या शेवटी काही हस्तलिखित प्रतीत एक परिशिष्ट आहे त्यात “ ननमेजयस्य यज्ञाते अस्तीक पचने स्मर । आस्तीकवचनं स्थूत्वा यन्सोपे न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्ष कळे यथा ” अशी वाक्ये आहेत. रात्री निषादयाच्या वेळी सूर्याच्या भीतीच्या निवारणार्थ आस्तीकाचे स्मरण करण्याची बुद्धीलांकांत चाल आहे.

आस्थोर्न—इंग्लंड देशातील वाईट (आल्फ ऑफ वाईट) बेटावरील महागरी व महाल. हें ईस्टीज गहराच्या आग्नेयीय आहे. पूर्वी याला ऑस्टरबोर्न अथवा ऑईस्थोर्न म्हणत ही इस्टेट ब्रिटिशराजा राणीने १८४५ मध्ये लेडी इसाबेला ब्ल्यँकफोर्ड पासून विकत घेतली. नंतर येथे एक महाल बांधण्यात आला. १९०१ मध्ये राणी ह्या ठिकाणी मरण पावली. १९०२ साली राज्याभिषेकाच्या दिवशी ७ व्या एडवर्डने ही महागरी राज्याच्या उपयोगास अर्पण केली. त्याच्याच इच्छेवरून येथे दुसऱ्यातून उठलेल्या लष्करी व आरमारी अधिकाऱ्यांसाठी महालाचा काही भाग दिला. १९०३ मध्ये ह्या महागरीवर एक आरमारी विद्यालय (रॉयल नेव्हल कॉलेज) सुरू करण्यात आले. येथील सेट मिस्ट्रेच्या प्रार्थनाळात राजघराण्यातील मंडळींची स्मरणे आहेत.

आस्थोर्न—आस्थोर्न अथवा आस्थोर्न हा वायव्य मेसापोटेमियातील एक जिल्हा होता. याची राजधानी एडेसा ही पहिल्या सत्सुकसने वसविली. इ. स. पूर्वी १३० त आहोई नावाच्या एका भटकणाऱ्या अरबी टोळीने एडेसा येथे छाहाने राज्य स्थापिले. यामुळे या जिल्ह्याला प्रथम आहोईन व नंतर पार्थियन आस्थोर्न अथवा कोस्थोर्न (खुश्रू) नावावरून आस्थोर्न नाव पडले.

भोवक्याच दिवसात येथील राजे पार्थियनाचे मांडलिक झाले. पुढे आर्मिनियाचा सीमेनेष याने नंतर रोमचे मांडलिकत्व प्राप्त झाले. पार्थियन लोकांचा पक्ष घेतल्यावरून रोमन व पार्थियन युद्धात यांचे नाव आहे. ग्रीक संस्कृतीचा न्हास होऊन येथील आरबींनी अरेमियन लोकांची भाषा व संस्कृति उचलली. ख्रिस्ती धर्मप्रसारात बरील सुधारणा फार लवकर झाली. राजा अब्दगारने (९ वा अथवा ८ वा १०५-२१४) स्वतः ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. यामुळे एडेसा शहर अरेमार्क किथन भाषा व वाङ्मय यांचे पीठ बनले. २१६ त कॅरकॅलने आस्थोर्न राज्य खालसा करून तेथे रोमन वसाहत केली. ६०८ त दुसऱ्या कोस्रोने ६२५ त हेरॅक्लियसने, व ६३८ त अरबानी एडेसा जिंकून घेतले.

आहवनीय—अभिहोत्री याच्या यज्ञघालेत पूर्वे दिशेकडील कुडात असणारा अग्नि. माचा ऋग्वेदांत उल्लेख

आढळत नाहीत. परंतु ऋण्ययजुर्वेदांत मात्र अनेक ठिकाणी आढळते. त्या वेदांत एके ठिकाणी (१. ६, ७) त्यास देवांचे वसतिस्थान असे म्हटले आहे. या अग्नीवर हवि तयार करण्याबद्दल उल्लेख (२. २, ५) आहे. सून-मंधात हवि तयार करण्यासंबंधी विरूप आहे. परंतु प्रत्यक्ष क्रिया गाह्पण्यामीवरच हवि सिगविण्याची आढळते. माझण मंधातून तर याचा उल्लेख अनेक ठिकाणी येतो. ते. माझणात (१. १, ४) आहवनीयांचे आधान अर्घ्यां सूर्याचा उदय झाला असता करावे असा उल्लेख आहे. देव-तोनां जो मुख्य हवि अर्पण करावयाचा तो सर्व या आहवनी-यातच केला जातो आणि त्यामुळे त्याला बरेच भोवले आहे. परंतु ऐतरेय माझणात (८. २५) मात्र दक्षिणाभि हा पिता, गाह्पस्य त्याचा पुत्र व आहवनीय गाह्पस्याचा पुत्र म्हणजे दक्षिणाभीचा पीत्र असे म्हटले आहे. वातुमार्त्ये, अग्नि-ष्टोम इत्यादिकात ज्यावेळी आहवनीयातील अग्नि उत्तर वेदीवर नेला जातो त्यावेळी तो आहवनीय होतो व पूर्वीच्या आहवनीयात गाह्पस्याच येते.

आहवमहः—हें एका कल्याणी येथील कळचुर्य राजाचे विदर होते. याचे खरे नाव काय होते, हें अद्यापि कोठे आढळले नाही. याला वीर नारायण असेंहि दुसरे एक विदर होते. हा विजलाचा तिघरा मुलगा असून त्याचे बडोड भाऊ रामेश्वर अथवा सोविदेव आणि संकम याच्या नंतर इ. स. ११८१ मध्ये गादीवर आला. हा आपणाला कळचुर्य चक्रवर्ती आणि कळचुर्य मुलबलचक्रवर्ती, परमभ-हारक इत्यादि विशेषणे लावीत असे. यामबद्दलचा सर्वात प्राचीन उल्लेख इ. स. ११८० (शक ११०३ मधील शार्वरी संवत्सराचा कार्तिक महिना) मध्ये आढळतो. यावरून व आहवमहाच्या कारकीर्दीचे पहिले वर्ष इ. स. ११७५-८० (शक ११०२ विकारी संवत्सर) हे इतर लक्षावरून येत असल्यामुळे हा संकमाबरोबर राज्यकारभार पहात असावा व कदाचित या सोपा भावात राज्याची विभागणी होऊन उत्तर व पूर्वेकडील भाग संकमाकडे असून दक्षिणेकडील भाग आहवमहाकडे असावा. आहवमहाची राजधानी कोणती होती याबद्दल उल्लेख आढळत नाही. तथापि संकमानंतर कल्याणी शहर त्याच्या ताब्यात असणें शक्य आहे. शिलालेखातून त्याच्या अधिकाऱ्यांची नावे महाप्रधान, अंतःपुर वेगडे, महप्रसाद, देवनायक इत्यादि आढळतात. कोशमय देवनायक हा इ. स. ११८१ मध्ये घेळगारे येथे बनवासी द्वादशसदृशीवर व आपसी काही दक्षिणेकडील मुलखावर याच्या आज्ञेने राज्य करित होता. चंडुगिदेव याने इ. स. ११८१ मध्ये गोवा येथील कदंब राजा विजयादित्य दुसरा यावर स्वाधीन करून त्याचा प्रदेश उज्वल केला, व चोळ आणि होयसळ यांची राज्ये घेतली असा उल्लेख त्याच शिलालेखात आढळतो. याच लेखांत लक्ष्मण, रंजन आणि काणव या देवनायकांचा; हिरिय, सोवणैय या

त्तरनिगोमाधिपति दडनायकाचा, वीर गोंकरस आणि गझि-
देवरस या महामंडलेश्वराचा आणि गुप्तवंशातील गोविंददेव
पहिला या महामंडलेश्वराचा त्याच शकातील, व गोविंदे-
वाचा पुत्र वीरविक्रमादित्य दुसरा या महामंडलेश्वराचा
इ. स. ११८० मधील उल्लेख आढळतो. आहवमण्डलाचा
सर्वात उत्तरकालीन उल्लेख भाद्रपद वाम प्रगोदशी शोमकृत
संवत्सर शक ११०९ या मितिचा आढळतो. याचा ईशवी
तारीख १७ सप्टेंबर ११८३ येते. यानंतर त्याच्या का-
कीर्दीचा अंत लवकरच झाला असावा असे त्याच्या मागून
मादीवर बसलेल्या त्याचा धाकटा भाऊ दिग्वज याच्या इतर
शिलालेखावरून दिसते. [बेळगावे येथील शिलालेख,
म्हेंसोर इन्स्ट्रिक्शन्स, हिस्ट्री ऑफ बॉक्चन बयेंरे, मुंबई
गॅसेटिअर पु. १ भा. २]

आहाव.—यज्ञामध्ये होता नामक ऋत्विज ज्या वेळी
शस्त्र पठन करतो (शसन करतो) त्या वेळी आरभी ओं ३
सावो ३ असा मंत्र पठन करतो याला आहाव अशी संज्ञा
आहे यातील पदे ' घोसाव- ओं ३ ' अशी असून शो ३
यातील ओकार आप व प्लुति आम्हानार्थ आहे. याचा
अर्थ ' हे अश्वर्यु आम्ही संमन कर्तो, आम्हास अनुज्ञा दे '
असा सायणानी ऐतरेय ब्राह्मणावरील (< ३३) भाष्यांत
केला आहे तेथे अलंकारिक भाषेत या आहावास ' ब्रध ' (ब्राह्मणजाति) म्हटले आहे ऋग्वेदात आहाव शब्द
बऱ्याच ठिकाणी आला आहे परंतु तेथे त्याचा अर्थ एक
पाणी काढण्याचे आहे असा आहे.

आहिताग्नि—एकदा स्वीकार केल्यापासून आमर-
णात अग्निचे संरक्षण करणाऱ्या अग्निहोत्रयाम आहिताग्नी
म्हटल्याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत (१. ५, ९; ७, १;
३. ४, १०) आला आहे. या आहिताग्नीने धारण केल्या
अग्निच्या संरक्षणाची मुख्य जबाबदारी त्याच्या परनीवर
असते. आहिताग्नास नित्य प्रातःकाली व सायंकाली
अर्घ्नां होम द्यावयाचा असतो. ' या होमाच्या वेळी
पानी त्याच्या जवळ असावी लागते. आहिताग्नि कोठे
प्रवासाम गेल्यास होम देण्याचे काम अश्वर्यु करतो (नित्य
होमासहि अश्वर्यु असावा लागतो) आहिताग्नीने स्वतः रोज
होमाच्या बळी पठण करावयाचे जे मंत्र असतात ते त्याने
प्रवासातहि नित्य पठण करावे लागतात आहिताग्नि
परगावी असला तरी पत्नी घरी असल्यामुळे दरपूण-
मास याग त्या त्या वेळी केला जातो. मात्र आहिताग्नीने
यागाच्या वेळी पठण करावयाचे मंत्र त्याने प्रवासा-
तहि त्या दिवशी पठण करावयाचे असतात. आहिता-
ग्नीच्या परनीला कोठे परगावी जावयाचे असल्यास मात्र
अग्नी बरोबर घेतल्यावाचून जाता येत नाही अशा वेळी
घादप्री कुंडे करून रयान (अस्पृश्याचा स्पर्श होऊ न
देता) घालून अग्नी नेतात अथवा अग्नीमध्ये अग्नीचा
प्रसारोप (अग्नीवर अग्नी तापवून) करून अग्नी नेतात

व इच्छित स्थली गेल्यावर मंथन करून अग्नी तयार कर-
तात. अशावेळी निरयाचा होम काही दिवसाचा एक-
दमच देऊन ठेवतात. रयान पक्षहोम म्हणतात हा पक्षहोम
पंधरा दिवसांपेक्षा जास्त दिवसाचा देता येत नाही.
आहिताग्नीने प्रवासास जातांना अग्निचे उपस्थान करून
माग्याचे असते घराच्या बाहेर पडल्यावर त्याने बरेच दूर
आईपर्यंत कोणाशी बोलू नये व पाठीमागे पाहू नये
असे सांगितले आहे गावाहून परत आल्यावरहि प्रथम
अग्निचे उपस्थान करून नंतर गृहीत प्रवेश करावयाचा
असतो. आहिताग्नि प्रमातराहून परत येईल त्या दिवशी
त्याला दुःख अथवा प्रकारची बातमी सांगू नये असे सांगि-
तले आहे.

आहिताग्नि अथवा त्याची पत्नी यांपैकी कोणी मृत
झाल्यास अग्निहोत्र तेथेच थांबते विधुर अग्निहोत्र ठेवण्यावर-
सहि काही प्रथांत सांगितले आहे (ऐ. ब्रा. ७. ९) परंतु
नशी रुढी विशेषी प्रचारात नाही. आहिताग्नि अथवा त्याची
पत्नी यांपैकी कोणी मृत झाल्यास त्याचे शव केल्याच्या
प्रसंगी इष्टि वेळी जाते व अग्निहोत्रसंबंधी सर्व पात्रे त्या प्रेता-
बरोबर दहन केले जातात आहिताग्नी शुभ्रपक्षात मृत होईल
तर ते शुभकारक समजले जाते. कदाचित नर तो वृष्ण-
पक्षान्न मरण पावेल तर तो शुभ्रपक्षात मृत झाला
असे ठरण्याकरिता शुभ्र पक्ष सुरू होणेाम नितक्या दिव-
साचा अवधि असले तितक्या दिवसाचा निर्याचा अग्नि-
होत्र थावा असे सांगितले आहे [संहिता ७ सूत्रे ही आधा-
राला घेतली आहेत.]

आहोम—आसाममदरीतील ही एक शान जात असून,
१९ व्या शतकाच्या आरंभी त्या देशात ब्रह्मीलोक येई-
पावेतो हिचेच वर्चस्व तेथे होते. हे आहोम लोक व
त्याचप्रमाणे ब्रह्मदेश व पूर्व चीन येथील शान
लोक आणि सयामी लोक याई वंशातील होत
आहोम हे नाव " आसाम " या शब्दापासून बनले
आहे असे मानतात, व " शान " (शाम) आणि " सियाम "
हे शब्द आसामधील " साम " याशी जुळतात. इ. स. १३२८
मध्ये सु-का फा राजाच्या नेतृत्वाखाली पूर्वेकडून येऊन त्यांनी
आसामवर चाल केली व त्या देशाला आपले नाव दिले
यानंतर दोड शतकापर्यंत सु-का-काच्या वंशजांनी लोक-
मपूर व सिवमागर या लहान गिऱ्यावर निर्वैधपणे राज्य
केलेले दिसते पश्चिमेकडे ब्रह्मपुत्रेच्या खोऱ्यात त्यांची
सत्ता थोडथोडी वाढत होती तरी त्यांना नेहमीच विजय
प्राप्त होत असे, असे नाही. औरंगजेबाच्या बाळी
सदियापासून गोल्फापारपर्यंत, आणि दक्षिणेकडील डोंगराच्या
पायथ्यापासून उत्तरेकडील भुमिया सरहद्दीपर्यंत. म्हणजे
संबंध ब्रह्मपुत्रेच्या खोऱ्यात आहिमराजांची सत्ता असे. या
घराण्याच्या मत्तेचा कटम दमडिहाच्या कारकाद्वारे झाला (तो
१६९५ ते गदावर बसला असे म्हणतात) या नंतरच्या

शातकात, अंतःकलहामुळे व बाहेरून होणाऱ्या शत्रूंच्या स्वाऱ्यामुळे आहोमांच्या सत्तेला उतरती कळा लागली. त्याच्यातीलच एका भादरीर पक्षाने इ. स. १८१० मध्ये मझी लोकोनी सहाय्यार्थ पोलाविले एकदा अंत पाऊल पडल्यावर त्यांनी सर्वथे खोरे आपल्या हस्तगत केले व १८२४—२५ त मिटिश त्यांना बाहेर पिटाळून लावीपर्यंत मझी लोकोनी तेथे फार अमानुषपणे राख केले. १९०१ च्या खानेबुमारीत आत्तामातील आहोमांची संख्या १७८०४९ होती व १९११ मध्ये ती १९७,४४४ भरली.

आहोमांनी आसाममध्ये हि शान मूर्तीतील राज्यकारभाराची पद्धत कायम ठेविली. ही शान पद्धत म्हणजे कर येण्याऐवजी वैयक्तिक नाकरी येणे होय. त्याचा बौद्ध धर्म नसून, एक निराळाच मूर्तिपूजाविशिष्ट धर्म होता; पण आसाममध्ये आल्यावर त्यांनी हळू हळू हिंदुधर्म स्वीकारला, व त्याच्या राजांना हि आपणाला हिंदू नावे व पदव्या घेतल्या. त्यांच्यातील जगजुत्पातिविषयक कथा अशीः— मूळारंभी आकाशस्थ महतारे, हवा क्रिया पृथिवी यापैकी काही हि नसून, सर्वत्र जलमय झाले होते. फा नावाने ओळखिला जाणारा निगुण परमात्मा वर फिरत्या घालेत होता. नंतर तो मोठ्या खेड्याचे रूप घेऊन वर तोंड करून पाण्यावर तरंगून राहिला. पुढे त्याने एवामागून एक प्राण्यांची रूपे घेतली. सरतेशेवटी दोन सोनेरी कोळी झाले व त्याच्या विष्टेपासून पृथ्वी तयार होऊन ती भोवतालची असलेल्या महासागराच्या वर आली. नंतर कांजे आपल्या शरीराचाच एक भाग स्वीकृत केला तिने चार भांडी पातळी व त्यापासून चार पुत्र निघाले. एकाला पृथ्वीवर राज्य करण्याकरिता नेमिले पण तो बारला व भूत झाला. त्याचा पुत्र हि बारला. आहोमलोक त्याची परीवर पुत्रा करितात. एका जलप्रलयाच्या कथेशी हि मनुष्योत्पत्तीचा संबंध जोडण्यात आला आहे.

आहोम धर्म व भाषा नष्ट झालेली आहे; कोठे तरी धोऱ्यावा जुन्या भिक्षुकांच्या परी ही कल्प आढळून येतील. तथापि स्वाच्यात सुद्धा उच्चारानी परंपरा अर्जावात नष्ट झाली आहे. आहोम भाषा सयामी-चिनी भाषाजुळाच्या 'अई' शब्दोत्पत्तीत एक अतिशय जुनी भाषा आहे. छंदितेचा इंग्लिशमनशी मितका संबंध आहे, तितकाच आहोम भाषेचा सयामी आणि ज्ञान भाषाशी संबंध आहे. अर्वाचीन सयामी भाषेदी अर्वाचीन ज्ञान भाषेपेक्षा हिचा निकट संबंध आहे. ही प्रकृतिभाषा असून, त्यातील प्रत्येक शब्द एकादारी आहे व तां वाक्यातील मंदभाषावहार नाम किंवा निपापद म्हणून येथेता येतो. शब्दाचा अनुक्रम पाहता पछी तद्धि-पयक नामाच्या पाठीमागून येते, व स्थान आणि काळ यांचे मर्याद उपसर्गांनी दर्शविले जातात. एकादरी शब्दांचे निम्न अर्थ, इतर अई भाषा व चिनी भाषा यातल्याप्रमाणे विशिष्ट भाषाभाष्या पद्धतींनी ओळखता येतात. ते लिहून

दाखविता येत नव्हत्या, त्यांची परंपरा नष्ट झाली. या भाषेला स्वतःची वर्णमाळा होती.

ई ए. गेट याच्या दि हिस्टरी ऑफ आसाम (१९०६) या पुस्तकामध्ये आहोमी ब्राह्मणसंस्थांनी थोडेसे लिहिले आहे आहोमीमध्ये इतिहासलेखन होते असा त्या ब्राह्मणाचा विशेष गुण गेट सांगतो तथापि त्याचा इतिहास ब्राह्मण पाहिला असता गेटने त्या ब्राह्मणाचा कितपत उपयोग केला हे स्पष्ट होत नाही ते ब्राह्मण भाषा अर्थे मुष्टे मुष्टे पुराणतारणे आहे. या ब्राह्मणाचा कारमा बोध झाला नाही आणि जे ग्रंथ उपलब्ध झालेले अगतीत ते गंगोपकाकडून फाररी पाचले गेले नाहीत.

आहोम- (होमवाद संस्थान) गुलबर्गी ग्रिह्यातील याच नावाच्या साठवपाने मुख्य ठिकाण. उ अ १७°२४' व ७२° १५' हा गांव गुलबर्ग्याच्या पायथेस बीम मैलावर आहे. लोकवस्ती (१९२१) ११४३१. येथे व्यापार घराचे असते. (इ. मं)

आहोम- (मुंमई) गिह्या पुणे गेडच्या दक्षिणेस बारा मैलावर पुणे-नाशिक रस्त्यावर इंद्राणी नदीच्या वामती खबर हा एर लहानसा गांव आहे उ अ १८° ४०' व ७२° ७३' ५४' लोकसंख्या (१९२१) १७५० येथे ज्ञानेश्वर महाराजांचा (जन्म १२७१-१३००) समाधि व देऊळ अमह्यामुळे हे गाव प्रसिद्धीत आले आहे.

आहोमचे प्राचीन नाव आलकावती होते असे अर्वाचीन कोशकार लिहितात ज्ञानेश्वरांच्या वडलांच्या वेळी व पेशा-नाईतहि आहोमचे आलकापुर असे म्हणत (रा. सं ६ १, ११७) आहोमचे इंद्राणीवर इ. स १८२० मध्ये पुण्याचे धीमेने पेडरीचे टाकुरदास मोहनलाल आगरवाला यांनी ऐंशी हजार रुपये खर्चून एक दगडी पूल बांधलेला आहे पुलावरून गाव, देवळे, भिंती, बागा गवैरेना देखावा चांगला दिसतो. गावाज सुमारे तीनशे घरे आहेत. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या देवळाज सोन दरवाजे आहेत त्यांची नावे—बंदूवाल, गावकुवाच, आणि शिंदे; पैकी शिंदे दरवाजाचे तोंड बाजाराकडे असून तेच महाद्वार आहे. देवळाभोवती गंगा-नदीर ओऱ्या असून त्याचे हणी सहान लहान गाव जले असून त्याचा उपयोग राहण्यापे परतात. मंदप नगमांनीचा आरत मोठा आहे. गांधे काम दगडी आहे. मंदपाच्या भिंतीवर पुराणातील चित्रे काढलेली आहेत. बाहेरच्या बाजूवर हि तशीच चित्रे काढलेली आहेत ज्ञानो-बायोचा गमाभीवर त्यांची एक सोन फूट उंचीची व चौदाव्या सुमवटपाची मूर्ति स्थापिलेली असून मागे मिठोबा दग-माईच्या मूर्ती आहेत, हे देऊळ सुमारे तीनशे वर्षांपूर्वी कोणी आमेकर देशपाळ्यांनी बांधले असून मंदप वन १७६० च्या सुमारास शिपायां दिव्याज रामचंद्र महद्वार यांचे बांधलेला आहे पाथिमेकडील गित व गांया ही द ग. १ च्या सुमाराज निसरा पेक्षा याच्या यागरीय (

१७६१) यानें बापली आहेत बाळाजी बाजीराव पेशवे नेहमी आळंदीस दर्शनास जात असे असे दिसते (रा. सं. ६ १, ५८, ६, १, १८) गायकवाड दरवाना अथवा नगरखाना सुमारे १८४० साली गणपतराव गायकवाडांनी दोन हजार रुपये राखे करून बांधला. इ. स. १८२५ च्या सुमारास आंबेकर देशपांड्याच्या एका वंशजांने पुर्वकडील आणि दक्षिणेकडील भित बांधली आहे. चंद्रलाल दरवाना हा निजामचा प्रसिद्ध दिवाण चंद्रलाल यानें बांधला असून उत्तरेकडील ओरी शिंदे आणि कोणी काशीराव यांनी बांधली आहे उत्तरेकडील दरवाज्यावरिल नगरखाना हा इ. स. १८०० च्या सुमारास शिंद्याच्या पक्षातील बाळाजी गोविंद यानें बांधला आहे.

आळंदी येथे आणखी सहा देवळे आहेत त्याची नावे:- बहिरौबा, मलप्पा, मास्ती, पुंडलीक, राम, आणि विष्णु पुंडलीकाचे देऊळ नंदीच्या पात्रात आहे. आळंदी येथे ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधीपिरीज आणखी जींची लोक भक्तीने पूजा करतात अशी वस्तु म्हणजे म्हणजे येथे असलेली एक दगडी भित होय, ज्या येथी चाणदेव आळंदीस आले होते त्यावेळी त्यांना भेटण्याकरता ज्ञानेश्वर हिच्यावर बसून गेले अशी दंतकथा आहे. देवळाची सर्व व्यवस्था पंचकमिठीकडे आहे. त्यांनी गुरव नोकर ठेवले होते त्यांनी दाव्याकडे केंव्यावरून पंचकमिठीने ताबा घ्यालेली सत्काराकडून नक्क १०८० रुपयाची नेमणूक देवळास आहे, दर महिन्याच्या बघ एकादशीस यात्रेकरु येथे दर्शनास येतात, परंतु कार्तिक बघ एकादशीस (नवंबर-डिसेंबर) येथे मोठी यात्रा भरते; जमाद सुमारे पचास हजार माणसांचा असतो. यात्रेकरु गावाबाहेरिल ज्या सपाट मैदानात उतरतात, त्या जागेला निंबर चांगला आहे.

आळंदीजवळ बेटात पाडुरंगाश्रम नावाचे एक परमहंस राहात असत. त्यास थोरले बाजीराव फार मानीत. आळंदीस बेटात अद्याप त्याची समाधि दृष्टीस पडते. चावकर दत्तराजवाज्यांनी काहीस ११ व्या खंडात प्रसिद्ध केले आहे, त्यात पाडुरंगभक्ताची माहिती मिळते (रा. सं. ११ पत्र २७, २८, २९, ३०, ४४ पहा)

इ. स. १८६३ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली, हिचे मुख्य उत्पन्न म्हणजे येथे यात्रेकरुवर दर माणशी दोन आणि कर घेतात तेच होय. [सु. ग्या. इ. गं.]

आळ्वार:- वैष्णव संत कवी. दक्षिण हिंदुस्थानातील वैष्णवसंप्रदायाचे दोन कालविभाग पडतात, एक आळ्वारांचा व दुसरा आचार्यांचा. 'दैवी प्रेममागारात बुडून गेलेले' हे आळ्वार योगी बारा असून ते निरनिराळ्या कार्यां जन्मलेले व निरनिराळ्या ठिकाणी रहाणारे असे होते. वैष्णव पंथात गीतेप्रमाणे ज्याला महत्त्व आले आहे त्या ' प्रबंधम् ' नांवाच्या ग्रंथात आळ्वारांचीं गीतं गोविंदा आहेत परंपरेने त्यांच्या माहितीवरून आळ्वारांचे तीन गट पडतात.

पुर्व काळी न.—(ख्रि. पू. ४२०३) पोयगयी आळ्वार, भुवत्तार पेय आळ्वार, तिरुमळि शायी आळ्वार.

मध्य काळी न.—(ख्रि. पू. ११०२) नम्माळ्वार, मधुरावळि. (१०७५) कुलशेखर, पेरिय (१०५६) (आळ्वार,) आदाळ, १००५

अंतिम काळी न.—(ख्रि. पू. १८१४) तोंडरडिपोडी, (१७६०) तिरुप्पाग (१७०६) तिरुमंगयी आळ्वार.

प्रत्येक आळ्वारांचे वर दिलेले नव्वी जन्मकाळ धार्मिक तामिळ ग्रंथातून घेतलेले आहेत. ते विश्वसनीय नसणार हे ठरलेलेच पण आळ्वारांचा अनुक्रम काही अशक्य दिसत नाही पहिल्या गटातील आळ्वारांची कोणाकाळ फारशी माहिती नाही. दुसऱ्यातील काहीही सांपडते व तिसऱ्यातील तर जिला एतिहासिक म्हणता येईल अशीही थोडी फार माहिती उपलब्ध आहे. महत्त्वाच्या दृष्टीने या सर्व आळ्वारांत नम्माळ्वार पहिला येईल (' नम्माळ्वार ' पहा).

इ. स. ४ व्या किंवा ५ व्या शतकापासून ८ व्या शतकापर्यंत हे सर्व आळ्वार होऊन गेले असावेत. नंतर दोन शतकांनी नाथमुनींपासून आचार्यांचा काळ सुरू झाला आळ्वार हे खरेचुरे प्रबक्ते असून गूढ अंतर्ज्ञानात निमग्न होऊन छात-तेने काळ कंठीत असत असे त्यांचे वर्णन आहे. त्यांच्या नंतर झालेले आचार्य हे स्वभावतःच अध्यापक व आचार्य असल्याने त्यांनी वैष्णवसंप्रदायाचे रहस्य विद्वानांनाही पटेल अशा तःहेने प्रतिपादन केले, शिवाय ते स्वतः मोठे पंडित व तत्ववेत्ते होते रामानुजासारख्या आचार्यांनाही आळ्वारांना गुह्यपानी मानून त्यांचे कार्य नवीन गोमाने पुढे चालविले, श्रीरंगम व इतर प्रमुख ठिकाणच्या देवळातून आळ्वारांच्या मूर्ती दिवतात. त्या रामानुजाच्या सांगण्यावरूनच बघविलेल्या आहेत. असा समज आहे. या आळ्वारांत ख्रीश्टही होते. या द्वादश आळ्वारांपैकी आदाळ ही पेरिय आळ्वारांला लहानपणी सापडलेली श्री, तिरुप्पाग पंचमजातीचा, तिरुमंगयी शूद्र, नम्माळ्वार ब्रह्मण व यादीचे ब्राह्मण होते या कवींचीं गीतं म्हणजे निर्मळ हिंदुवातावरणातील एका प्राताच्या शेकाचे पहिले अमोघ्य बोल म्हणता येईल तोंडरडिपोडीच्या शोकपूर्ण गीतांपासून ते नम्माळ्वारांच्या विचारपरिच्छिन्न स्तोत्रांपर्यंत, तसेच कुडशेखराच्या सुसंस्कृत पद्यांपासून ते आदाळच्या गूढ प्रेम-गीतांपर्यंत या आळ्वारांच्याच्या मोठी व्याप्ति आहे. हे वैष्णव गायक व यांच्याच काळचे आणि यांच्याच तोंडाचे ६३ शैव गायक ' अडियार ' घटस्थाप इतक्या प्राचीनकाळी कोणत्याही हिंदुस्थानीय देशी भाषेत सांपडणार नाहीत अशी परमधार्मिक गीते आपणास अभ्यासण्यास मिळतील.

[संक्षेपं ग्रंथ—कृष्णस्वामी अयंगर—एन्शेट इंडिया. नेट-सन मालेतील नम्माळ्वार, अप्पर व वैष्णव्हिट रिफॉर्मिड ऑफ इंडिया हे ग्रंथ. गोविंदचर्येस्वामी—दि होली विस्वम ऑफ दि द्रविडियन सेंट्स.]

६.—देवनागरी वर्णमालेतील तिसरे अक्षर. खाला हल्लीचे स्वरूप गंगाला कोणकोणत्या स्थित्यांतून आले लागले ते खालील आकृत्यावरून स्पष्ट होईल

इ = .: ०० रुं रुं

पहिली अवस्था

६. स. पू. ३ व्या

शतकातील अशोकच्या गिरनार येथील शिलालेखात दिसते, तर दुसरी ६. स. ४९३ मधील जयनाथच्या दानपत्रावरून कळते. तिसरे रूप हेहयवंशी राजा मागहदेव याच्या वेळच्या लेख्यतून येते अर्धे. या पुढील रूप चौरावा गावी मापदळेच्या मेवाडच्या गुहिलवंशी राजा अमरसिंह याच्या काळच्या (६. स. १२७३) लेखात आढळते. सध्या असलेले इचे रूप इयानंतरच्या काळात औदार्याच्या इटीने थोडा फेरफार होऊन बनले. [भारतीय प्र.चीन लिपीमाला.]

इकबालखाना—तत्काल पराजयातील एक वादग्रस्त कितोमशाहाच्या मृत्यूनंतर राज्यात अंधाधुंदी झाली व चार मुलतान दहा वर्षांच्या अल्प वयाने जेले किरोमदादवा नातू जेव्हा मुलतान झाला तेव्हा त्याचा मुलतमाक म्हणजे किरोमदादवा नावाच्या मुलाचा मुलगा इकबालखान बाद-शाहच्या तर्फेने त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांशी लढला व राज्यात थोड्याचदिवसांत त्याने सत्तेवरून काढला. पण इतक्यांत हिंदुस्थानावर तथमूरलगाची धाक आली. तिला तोंड देण्याकरिता बाद-शाहा व इकबालखान यांनी तयारी केली. लढण्याची शिकस्त केली पण शेवटी पराभव झालाच. इकबाल पळून गेला. तथमूर गेल्यानंतर इकबालखान दिल्लीस आला. मईमद बाद-शाहा त्यावेळी तथमूरच्या भीतीने गुजरस्थित पळून गेला. इकबालने दिल्ली व त्या भोंवतालचा प्रदेश काबीज करून घेतला; व बादशाहीपद धळकावण्याचा यत्न केला. बाद-शाहाला इकबालच्या ताबेदारीत राहणे न आवडून तो कनौजला माऊन राहिला होता.

तथमूरने हिंदुस्थानावर स्वारी केली असताना नरसिंह अथवा नरसिंह यांनी मईमदपासून दिसकावून घेतलेले स्वागृह्य शहर परत मिळविण्यासाठी, इकबालखान त्यावर चाल करून गेला (१४०२). परंतु नरसिंहच्या मागून गादीवर बसलेल्या त्याच्या मुलाने स्वागृह्यचे मोठा शौर्याने रक्षण करताना इकबाल तो प्रदेश छळून दिल्लीस परत गेला.

पुढे इकबालखानाने, दुसऱ्या मईमदबादशाहाला कनौज येथे वेढले परंतु त्याला हटावा घेता न आल्यामुळे तो दिल्लीस परत गेला. १४०५ मध्ये इकबालखान सामानच्या बहराम-खानावर चाल करून गेला; तेव्हा बहराम बंगराळ प्रदेशात

पळून गेला, व इकबाल त्याचा पाठलाग करीत त्याच्या मागेमागे गेला. परंतु शेवट अलमुदीन याने त्या दोघांत तडमोड करवामुळे इकबाल मुलतानकडे गेला. वाटेत त्याने बहरामला ठार मारिले, असे " तारिख-इ-मुबारकशाही " नावाच्या ग्रंथात लिहिले आहे असोभन येथे त्याची मुलतानचा मुबेदार सिद्दखातान याच्याशी गोठ पडली तेव्हा त्यांच्यामध्ये लढाई होऊन तिच्यांत इकबाल पराभव पावून ठार मारला गेला. मईमुदाची पुन्हा दिल्लीच्या तत्त्वावर स्थापना झाली. [मुसलमानी रियासत, माबेल बफ—इंडियन कॉन्सॉलिंग, बी.बी.]

इकोरी—हे खेडगाव मईसूर संस्थानात शिमांगी जिल्ह्यात सागर तालुक्यात आहे. हे ठिकाण सन १५६० पासून १६४० पर्यंत केलदी राजाचे राजधानीचे ठिकाण होते. पुढे हे गाव नावाला राजधानीचे गाव होणे व तिथल्या राजाने इकोरी नावाने संबोधून लागले. ह्या गावात मोठा किल्ला होता व त्या किल्ल्यात एक सुंदर राखवाडा होता. पण आता त्याचा मागमुसही सांपडत नाही इकोरी एकच इमारत उपलब्ध आहे व तिचे नाव अचोरीसर हे आहे. हे एवढेच आहे व देवाच्या मूर्तिमोरी नमस्कार घालणाऱ्या तीन राजाचे पुतळे आहेत.

इकोरी—हे इक्षिण अमेरिकेतील एक प्रजासत्ताक राज्य आहे. गाच्या उत्तरेस व ईशान्येस कोलंबिया, आग्नेय व दक्षिणेस पेरे, आणि पश्चिमेस पॅसिफिक महासागर आहे. या देशाची पेकडणील गरह्य बराच काल अनिश्चित होती.

ने स रिं क व र्ण न.—या देशाच्या पुष्ठा भागाचे तीन निरनिराळे विभाग करता येतील. पहिला पश्चिम कोलंबेरा व समुद्रकिनारा याच्यामधील सिस-अंडियन, दुसरा ईशान्येस व पूर्वेस व तिसरा ट्रॅन्स अंडियन म्हणजे अंडीन पर्वताच्यापलीकडील.

प र्वे त —अंडीन पर्वताची पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील राग या दोन पर्वतांच्या ओळी या देशात आहेत यांना पूर्व व पश्चिम कोलंबेरा म्हणतात. यातील सर्वांत उंच शिखरे काबावे (१९१८६) अंटियाबा (१९३३५)—यांना काही उगमामुळीही आहेत, कोयोपेची (१९६९३) व चिबोरोत्तो (२००९८) ही आहेत.

न या.—मेरेयोन अथवा अमेरिगोनला मिळणाऱ्या नद्या व पॅसिफिक महासागराला मिळणाऱ्या नद्या अशा, या देशातील नद्यांच्या दोन प्रवाही आहेत. पूर्ववाहिनी नद्यात मुद्दे नदी ही आहे. हिला कोका, अम्मारिको व कुरारे या नद्या

मिलतात. टायप्रे, पॅस्टाशा, मोरोना व सॅटिआगो या नद्या मॅरेनोनला मिलतात.

अँडोनच्या पश्चिम भागातील नद्या. मिरा, इम्पेरॅल्डास व ग्वायास या आहेत. सॅनपेद्रो, पॅरेम्बा, कॅनियारु, चॅचावि, कॅन्गुबि, सॅनजवान, कैकेर व मुल्चे या नद्या मिराला मिलतात. ग्वालांबा, रिओ पॅरेगाल, टोची व किमिन्डे, ग्वावाची, बावाहोयो या इतर नद्या आहेत.

स रो व रे.—ग्वागारकोचा, कुइकोचा, सॅनपेद्रो, किरो-टोभा, कोल्टा, कोले ही मुख्य आहेत. बेबेमोंस, मॅनपेद्रो-डेल टिगो, कॅचिलेक्वा, टियुगपोयो, बॅनॉस, टुंगुरम्बा येथे व रुमिनाची व चिबोरॅशो यांच्या उतरणीवर उष्ण हारे आहेत.

स मु द्र कि ना रा—इकेडोरचा समुद्रकिनारा उत्तरेस १°२' अक्षांशापासून बोका, जॅम्बेलीपर्यंत पसरलेला आहे. यातील मुख्य भूधरें पुंदा गॅलेरा, कॅबो पॅसाडो, कॅबो डि सॅन लॉरेंसो व ला पुंटिला ही आहेत उत्तरेकडे अँकोन डि सार्डिनास नावाचा उपसागर आहे. याच्याच काठावर सॅटिआगो नदीचे मुख, पोशा बंदर, सॅन लॉरेंसो डे, पैलोन बेसिन, ला टोला व पैलोन ही लहान बंदरे आहेत. एम्पेरॅल्डाज नदी-मुखावर एम्पेरॅल्डाज बंदर आहे. याखेरीज मॅटा डे व त्याच नावाचे बंदर, बॅहिया डि कॅरॅक्सचे बंदर, सॅटा एलेना डे व याच नावाचे बंदर, ग्वायाकिलचे आखात, जॅवली चॅनल ही आहेत.

वे डे.—या देशाच्या किनाऱ्याजवळ फार पोर्बो बेटे आहेत. मोठे बेट पुना हे आहे. ग्वायाकिलच्या आखातात अँमोर्टो जॅवली बेट आहे. ग्वायाकिल आखाताच्या उत्तरेस सॅलॅगो व लाग्रडा ही बेटे आहेत. गॅलॅवॅगॅस बेटे इकेडोरच्या सत्ते-खाली आहेत.

भू स्त र ष णं न—पूर्व कॉर्डिलेरा नीस, मायका व 'कोराड्रगिस्ट' खडकाचा धनलेला आहे. पश्चिम कॉर्डिलेरा मध्ययुगीन (मेसोझोइक) काळातील खडकाचा बनलेला आहे.

ह वा —या देशातील हवामान बहुतेक उंचीवर अवलंबून आहे. किटोच्या उत्तरेम पंधरा मैलावरून जरी भूमध्य रेषा गेलेली आहे, तरी बहुतेक भागाची हवा उष्ण कटिबंधातील हवेसारखी आहे. स्थानिक दृष्ट्या, ज्वालामुखी पर्वताचे परिणाम व पर्वत यांचा परिणाम काही जिल्ह्यांची हवा व पर्जन्य यांच्यावर होतो.

व न स ति.—येथे ओको, कापूस, साखर,तंबाकू,तांदूळ, मका, युका, वाटाणा, राताळे, याम, अँराकाचा, नीळ, रबर, हल्लींदी नट, मिकोना, केटो, भास्त्रीची फळे या वनस्पति होतात. कोको, वुंद, नारळ, अननस, नारिंगे, लिंबे, ग्वायाव्हा, पेच, शॅडॉक, दळिंबे, जरदाळ, चिरीया, प्रॅला, पॅटा, आंबे, वगैरे फळे होतात. रबर, व्हॅमिला रेंगाची झाडे होतात. रेबवूड, ब्राझिलवूड, देवदार, अँफेड वगैरे इमारती लाकडाची झाडे येथे होतात.

प्रा णी.—पडी व किडे येथे असंख्य आहेत.प्युमा,जॅग्वार, ओसिलॅट, आस्बल, खोरुड, वांझिल व ओट्टर, लहान हरीण, लामा, अल्पाका, ग्वाची व व्हुकुना येथे असतात. गुरे, घोडे, शेळ्या, डुकरे व खेवरे यूरोपातून आणून येथे स्पॅनिश लोकानी वाढविले. गव्हा, गिधाड, ससाणे, घुबड व गुण-गुणणारे पक्षी येथे पावडतात. गार्डिनास वगैरे मासे येथील नद्यात सापडतात.

लोक व स्ती — या देशाचे मूळचे लोक किट व कारा या दोन जातीचे आहेत. यातील किट हे प्रथम असून कारा हे नेतर समुद्रकिनाऱ्यावरून आले. नंतर लवकरच ईकाचा राजा तुपान युगानकी व त्याचा मुलगा व्हानाकपाक यांनी या देशावर स्वारी केली. याची भाषा व रातीभाती कारा लोकांच्या सारखीच असल्यामुळे त्यास हा देश जिंकणे सोपे गेले. सध्याचे इकेडोरमधील रहिवासी याच दोन जातीचे वंशज आहेत. स्पॅनिश लोकांनी या देशात आपल्या वसाहती स्थापन केल्यानंतर त्यांनी या लोकांस फारच त्रास दिला व त्याचा अतोनात छळ केला. हर्षादि त्यांना गुलाम-पेक्षा चांगल्या तऱ्हेने वागविले जात नाही. तथापि त्यांची सत्त्या एकंदर लोकांसदेच्या जवळ जवळ पाऊणपट आहे. अँडिस पर्वताच्या पूर्वेस यापेक्षाहि असंस्कृत लोकांची वस्ती आहे. मूळच्या लोकांतील मुख्य जाति किनोस अथवा कॅनेलॅस, मिव्हॅरोथ, सापेगॅस, पिअॅगॅस, इकिटोस व मॅनॅनेस या होत.

या देशाची अद्यापि पद्धतशीर खानेपुमारी झालेली नाही. लोससंख्या सुमारे बीस लक्ष आहे. मुख्य यूरोपीय राजाचे लोक फारच थोडे आहेत. मिश्र लोकांची सत्त्या सुमारे चार लक्ष आहे. परकी लोकांची सत्त्या सुमारे सहा हजार आहे. यूरोपीयांच्या हाती सर्व भत्ता आहे. यापैकीच काही योद्ध्यांच्या हातात सर्व जमीन आहे. मिश्र लोकांपैकी काही कारागीर वगैरे आहेत व इंडियन शेतकी करतात. या राज्याचे पंधरा प्रांत व एक विभाग (टेरिटरी) पाडलेले आहेत.

श ह रे.—टुव्वन, इवारा, किटो, (७०,०००) लॅटाकुंगा, अँम्बायो, रिशॉवम्बा (१८,०००) ग्वाराडा, अँझोग्वेथ, कॅगा, (५०,०००) टोना, माचाला, ग्वायाकिल, (१०५,०००) बावाहोयो, पोर्टेकिनो, एम्पेरॅल्डा, ही या प्रांताच्या राजधानी ची शहरे आहेत. त्रिपज्जेपा हे लहानसे शहर आहे. येथे पानामाटोप्याचा धंदा चालतो. वस्ती सहा हजार आहे.

द न ण व ल णा चे मा र्ग.—१९०८ मध्ये ग्वायाकिल किटो रेल्वे मुळ बंध्यात आली. प्युटो बोलिव्हारपासून मेचाला पर्यंत व बॅहिया कॅरॅक्सपासून चीनपर्यंत या दोन रेल्वे १९०८ मध्ये बांधण्या जात होत्या. आणखी कित्येक रेल्वे बांधण्याचे ठरले होते. किटो, इवारा, टलकन, या शहरा वरून जाणारी रेल्वे बांधण्याचे ठरून १९१७ पासून

कामास सुरवात झाली आहे. १९१३ मध्ये बॅंकेटो करारे यांमधील रेल्वे यांमध्यास सुरवात झाली. १९१८ मध्ये हुस्मा ते क्यूडाकाव, ग्यायाकिल ते सॅल्लेनम या रेल्वे बांधण्याने काम सुरू झाले. तसेच १९२० मध्ये बंधवा-होयो ते ग्वारंड यांमधील रेल्वेने कामहि सुरू झाले आहे. गास्पा जाऊं सक्तील अशी एकच राहक आहे. माधारण रस्त्यावरून रेल्वे जाऊं शकतात. ग्यायास, डोले, थिन्नेस यांवाची व इतर नया पावसाळ्यात नाव्य असतात. देशातील मन्थाच भागात खेवरे, लहान नद्यातील उतार व पूल ह्या दृग्गणकाची सापणे आहेत. १९१५ मध्ये ४३६० मैल तारायंत्र सुरू होत. विटो मुख्य वाहरीची व कोलंबिया व पेद्र याशी जांढलेले होत. राजधानीचा मंचेच सेंटा एलेना व कोलंबियातील दुसऱ्या को येथे पाण्यामारील तारेची जोडलेला आहे टेलिफोन, विनतारसिंधधर्म येथे सुरू झाली आहेत. किनाऱ्यावर दृग्गणकण मनुस्राचून होत.

ग्या पा र.—किनाऱ्यावर व्यापार करणाऱ्या १८ किंवा २० पेक्षा व इतर नदीतील लहान होटलो याशिवाय येथे व्यापारी जहाजे नाहीत. परदेशाशी व्यापार परकी जहाजांनी चालतो. ह्या जहाजे नेमाने ग्यायाकिल वदरात येत असतात. लोकांच्या शनिशाय दारिद्र्यामुळे व्यापाराची भरभराट होत नाही. तेथून कोकी, किंवा तस्या हर्नादीती फळे, टोप्पा, कोकी, कातडी, रबर वगैरे निरपस पाहेर आतात, भाणि कापड, खाद्य पदार्थ, भाजी, पण्डे, वगैरे निरपस देवान येतात. एकंदर निर्गत (१९१७) ३२६७५७५ पाँड व आयात २०३८९५८ पाँड किंमतीची झाली.

दो त की.—येथे कोकी, सुंद, कापू, साखर, तंबाखू, तांदूळ युका, व राताळी उपपन्न होत.त. उंचवटयाच्या प्रदेशात गहू, इंडियन कॉर्न, ओट, जव, बटाटे व पुष्कळ प्रकारच्या भाज्या विकवितात. उष्ण थोऱ्यात दाखे होतात. चाडे, खेवरे व मंद्या बाढवितात.

जंगलातील पदार्थ.—सर, मिक्कोना, हस्तीदंती नट, मोकारा, टोबिला व काबाया कायबर, कीचीमोल, (प्राणि-जन्म रसवेरीला रंग) वीनेट लाकूड, फळे व मनुका हे पदार्थ येथील जंगलात उपपन्न होतात.

खनिज पदार्थ.—सोने, पारा, अशुद्ध लोखंड व शिसे, पाच, उत्तम प्रतीचा कोळसा, पेट्रोलियम व मोठे ह्या द्रव्ये येथील व्यापार सापडतात.

कारखाने.—काही कापडाच्या व साखरेच्या गिरण्या आहेत. देशातील उपयोगाकरिता जांढे भरडे कापसाचे व लोकराचे कापड जुन्या पद्धतीने तयार करतात. टोप्पा व दोरीचे झोपाळे व बोडे तयार करतात. लकूड हाताने बनवलेली किनार विटोअवळ बनते पिठाच्या चवचवा, साखरेचे कारपाने, दाख गाळण्याच्या व बलाली अष्टया, चॉकलेट. मेणवत्या बनविण्याचे, लाकूड कापण्याचे व

कातडे कामावण्याचे कारखाने येथे स्थानिक उपयोगापुरते आहेत.

राज्य व्यवस्था.—येथील राज्यव्यवस्था अतिकेंद्रित प्रजासत्ताकागारची आहे. याची लेखनिविष्ट शासन-घटना आहे. कार्यकारी सत्ता अध्यक्ष उप-अध्यक्ष, व [वरिष्ठ सभा (सॅनेट) व प्रतिनिधिमंडळ (हेम्युटी जेपर) याची बनलेली] कमिशन या तिघांच्या ताब्यात आहे. येथे मन्थाच राजकाशा होऊन १८३० पासून १९०९ मर्येत अकरा वेळा शासनपद्धति बदलली. अध्यक्ष व मंदलीग पांच मंत्र्याने एक मंडळ असते व संघरा मभासदाने एक सल्लागार मंडळ असते, याची सल्ला अध्यक्ष शासक मंडळाच्या बाबतीत घ्यावी लागते. राष्ट्रीय रायकारी मंडळने नेमिलेले गव्हर्नर प्रतापा कारभार पाडतात. म्युनिमिपालिटावर सरकारी लेफ्टेनंट असतात.

कामगरी रचना व व्यवस्था दक्षिण अमेरिकेतील बहु-तेक मंस्थानातील कामिसप्रमाणे आहे. विटो येथे एक मुख्य कोर्ट, सहा वरीष्ठ कोर्टे, व मुख्य वाहरी कित्येक स्थानिक कोर्टे आहेत. अश्वत व दुपदम प्रतीची दिवाणी कोर्टे मोठ्या वाहरी व विटो, ग्यायाकिल व केंका येथे कामुलर कोर्टे आहेत पोलिस कमिशनर व जस्टिस ऑफ पि पीम प्रताच्या मुख्य ठिकाणी आहेत. येथील कायदे जुन्या स्पॅनिश पद्धतीचे असून त्याचे दिवाणी कोसदारी व व्यापारी असे तीन विभाग आहेत. द. स. १९१४ साली प्रेसिडेंट ग्लास याने १९०६ साली दरेलेल्या शासनपद्धतीत इष्ट ह्या सुधारणा घडवून आण-ण्यासाठी प्रयत्न केला. पार्लमेंटरी शासनपद्धतीच्या घर्तीवर इंक्व्हेर येथील शासनपद्धति असावी असे याने प्रतिपादन करण्याचे काम चालविले पण कामिसमधील मभासदानी ते अमान्य केले १९१९ च्या जाहीरनाम्याने, ओरिएंट व गलेपे-यांस बेटे ह्या परराष्ट्रीय मंत्र्याच्या ताब्यात सोंपविली गेली आहेत.

सैन्य.—१९९० माणसांची चार पायदळ पलटणे, १३९३ इस्माच्या तीन तोफखान्याच्या मिमेच, ४६८ शिपायांची दोन घोडदळ पलटणे, एकूण ५५२० शिपाई व हकीसर अशी संख्या १९०० मध्ये होती. १९०८ मध्ये ही संख्या ४३५० झाली. १९१७ मध्ये खडे सैन्य व अधिकारी मिळून ५२०० सैनिकांची संख्या होती. राष्ट्रीय संरक्षक (गार्ड) वॅमिडव्ह इंग्रजे २० ते ३८ वर्षे वयाचे नोंदलेले नागरिक ऑक्शिशियर इंग्रजे ३८ ते ४४ वयाचे नोंदलेले नाग-रिक; व पॅसिव्हस इंग्रजे ४४ ते ५० वयाचे नोंदलेले नागरिक यांचे बनलेले असतात. यांची संख्या १५३२९ होती. सध्या (१९१७) खडे सैन्य ४८५५ सैनिक व ५९७ अधिकारी असे आहे. विटो येथे एक लष्करी व ग्यायाकिल येथे एक भारमारी अशा शाळा आहेत. द. घ. १९१७ मध्ये इंक्व्हेरच्या भारमारात १ विनयिका-

१ कृशर, १ गहाज, १ पाणयुडी, एक लौच भाणि एक डेडर इतक्यांचा मरणा होता.

शिक्षण—सहा ते बाप वर्षे वयाच्या मुलांकरिता प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे, व मोफत असूनहि बऱ्याच लोकांनी झालेली सोय नाही व त्यांनी आरथा नाही. ५ ते १४ वर्षांच्या मुलांपैकी एकूण ७० मुले शिक्षाक्षत होती असे इन्फेडोरमधील एका लेखकांनी १९१४ साली म्हटले आहे सन १९१५ साली, इन्फेडोरमध्ये १-५४ प्राथमिक शाळा असून त्यांत १५०११ विद्यार्थी शिकत होते. दुय्यम शिक्षणाच्या तेंप शाळा असून त्यांत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या १७७८ होती. मॅट्रिक विटो, गवायाक्षित या टिकाणी निश्चिपसलये असून विटो येथील विश्वविद्यालयात शास्त्रे वैद्यकी व वायदा या विषयांचा अभ्यास करून घेतला जातो. १९१७ साली, विटो येथे प्राच्यवस्तुमंदिर, चित्रकला व कला यांचे पॉठ स्थापण्यात आले आहे. विटो व गवायाक्षिल येथे धंदेशाळा व व्यापारी शाळा आहेत. विटो येथे शेतकी शाळा, वैद्यशाळा, वनस्पती बाग, पदार्थसमृद्धालय व राष्ट्रीय छापखाना आहेत.

धर्म—रोमन कॅथोलिक पथ हा सरकारी धर्म मानला होता, इतर धर्मांस बहिष्कार होता. धर्मसंबंधी व्यवस्था सरकारचे ताब्यात होती १९०४ नंतर क्राझीन जी या बाबतीत क्रांति घडवून आणली ती पुढे बर्गिली आहे.

जमाबंदी—आघात व निर्गत मालावरील कर, दाद तंबाखू, व स्टाप यावरील कर, वारसाचा कर, मॉट, बहुकीची दाद व खेळण्याचे पैसे याच्या मसल्याचे उत्पन्न, कॅन्सुलर खर्च, पोष्ट, तार व वेचे यांचे उत्पन्न या बहुलाच्या बाबी आहेत.

नाणे व वजन—१८९८ रथा काढल्यानये सोन्याचे नाणे व रुप्याचे दहा सुक्रेपर्यंत कायदेशीर चलन ठरविण्यात आले. सोन्याचे नाणे कॅथोर नावाचे व रुप्याचे सुक्रे नावाचे वाळू आहे. मोटा काढणाऱ्या पळ्याना निम्मी ठेव सोन्यात ठेवावी लागे. सोन्याचे कॅथोर इंग्लिश पाँडच्या किमतीच्या १० सुक्रेवरीबर असतो रुप्याचा सुक्रे = १०० सेंटॅव्हो = २४ पेंस, रुपे, निकल व तांबे याची हलकी नाणी आहेत. १८५६ मध्ये मॅट्रिक पद्धति योजण्यात आली, तरी जुनी स्पॅनिश वजन व मापे—किंटल, लिब्रा, व्हारा, व कॅनेगा प्रचारात आहेत. किंटल म्हणजे सुमारे १०१ पाँड होतात.

पुराण व स्तु—इन्फेडोरमध्ये सवत्र युरोपियन कालाच्या पूर्वीच्या शिल्पकामांचे अवशेष आढाव बरेच सापडतात. कॅकाचे ईशान्येस वॅनार येथे इनकॉर्पिा नावाची उत्तम तप्पेन कापलेल्या दगडाची वर्तुळाकार भित आहे. हिचे मध्यभागी छप्पर नसलेली इमारत आहे; येथून नवदळच “इंका सुग्वाना” लहानसे वर्तुळ आहे; जवळच एका खडकावर सूर्याची मूर्ति व एक लहानशी खोली कोरलेली आहेत. पिचिबापासून एस्मेरॅल्डाजकडे जाणाऱ्या एका टेकडीवर पॅस्टाट्या येथे एक देऊळ, कोनाष्टी मनोरा, पूल, कमानी

रस्ता, व असंख्य धडगों यांचे अवशेष भाग आहेत. ईंटून टॅकी येथे असलीच धडगी आहेत कांटोपॅक्सी जवळ कॅलेच्या मैदानात इंकाच्या राजवाड्याचा पडका भाग व कृत्रिम कोणाकृति टेकडी आहेत, पोमॅलेकटा येथे राजवाडा व किला यांचे अवशेष भाग, व सूर्याचे जुने देऊळ आहे.

इतिहास—अमेरिकेच्या इतिहासांत या देशाची माहिती ब्राह्म्यापासून या देशात पन्नासावेवर स्वतंत्र नातींची वस्ती होती, यामध्ये किंट लोक फार महत्त्वाचे होते इ. स. २८० चे सुमारास एका परकी लोकाची जात एस्मेरॅल्डासच्या खोऱ्यात आली, व यांनी १५०० पर्यंत राज्य १२०० वर्षे टिकले. १४६० मध्ये कॅदीच्या बॅरान शिरीच्या कारकीर्दीत पेरुचा इंका तुपान युपान्कि याने विटो काबीज करण्याचे काम हाती घेतले; व किंटोनियन लोकांचा व्हॅने कॅपॅरुने हेन्टुनाकी येथे पराभव करून हे येत तशीस नेले व याने शिरी राजाची मुलगी पॅचा हिच्याशी लग्न करून आपले पद बळकट केले, आपल्या मृत्युपत्राने या राजाने किंटोचे राज्य पॅचापासून झालेला मुलगा अँटाहुअलपापा याका, व पेरुचे राज्य पेरुच्या राणीपासून झालेल्या हुआस्काराल दिले परंतु हुआस्काराने आपल्या भावावर वर्चस्व गाडीर केल्यामुळे लवकरच लढाई छुपली परंतु अँटाहुअलपाचा विजय झालेन तो दोन्ही राज्यांचा मालक झाला परंतु १५३३ मध्ये पिसारो व त्याचे स्पॅनिश लोक आले व या देशाला पेरुच्या स्पॅनिश व्हाइसरॉयाचे हाताखालचा प्रांत बनविण्यात आले, व १७१० पर्यंत काहीच घडामोड झाली नाही. याच वर्षी या देशाला सॅटाफेचा प्रांत करव्यात आले परंतु १७२२ मध्ये तो पेरुला परत करव्यात आला. या हातकाच्या अखेरीस सर्व स्पॅनिश वसाहतीत स्वतंत्रतेची लाट उमळली तेव्हा किंटोहि बिलडुल स्वस्थ राहिले नाही. किंटोनियन डॉ. युजेनिओ एस्पेओ व त्याचे नागरीक घोबती यानी सॅटाफे येथील राजकातारकार जॅरिनो व इरी यादी सध केला. तथापि १८०९ पर्यंत स्पॅनिश लोकांचे जे सुगारून देण्याचा किंटोनियन लोकानी मनापासून प्रयत्न केला नाही. याचा आरंभ १८२० मध्ये गवायाक्षिलच्या लोकांनी केला. त्याचा प्रथम पराभव झाला, अखेरीस बोलिव्हारने सॅटाफे कुस याच्या हाताखाली पेरुव्हियन सैन्यासह सुक्रेला त्याच्या मदतीस पाठविले. यांनी १८२२ मध्ये माउंट पिचिबा वर एका लढाईत जय मिळविला दोन दिवसांनी किंटोचा स्पॅनिश प्रेझिडेंट शरण आला व देशाचे स्वातंत्र्य प्रस्थापित झाले. न्यू ग्रॅनाडा व व्हॅनेझुएलाशी १८२९ मध्ये संधि करण्यात आला.

१८२८ मध्ये पेरुशी आंदण झाले, परंतु टार्कि येथे जय मिळविल्यावर तह करण्यात आला. १८३० मध्ये कॉलंबियन संघानून असम झालेन या देशाचे स्वतंत्र प्रजासत्ताक राज्य जाहीर करण्यात आले जवरल फ्लोरेंस पहिला प्रेसिडेंट झाला. याची सत्ता पंधरा वर्षे टिकली. याचे कारकीर्दीत स्पॅनिशी

वेस्तीचा व शास्त्राचा तद्द शास्त्रा याच्या मागून रोका प्रेसिडेंट शास्त्रा. याने कोरेवियाशी तामपुरता येथे केला, इंग्लंडशी गुलामगिरीविरुद्ध तद्द केला व बेल्जियमशी व्यापारी तद्द केला. १८५० मध्ये जेथे गो नोपोशा प्रेसिडेंट निवडला गेला याने जेथे तद्द लोकांना परत बोलाविले व म्यु प्रेनाडा-तील कॉन्सर्वेटिव्ह लोकांमध्य देऊन त्या देशाशी भाडण उपस्थित केले यासुद्ध त्याला आपला अधिकार सोडून जावे लागत नंतर उरिना डिप्टेर शास्त्रा. याच्या मागून १८५६ मध्ये जनरल रोवेल प्रेसिडेंट शास्त्रा याने फ्रेंच पद्धतीची नाणी, वजन व मापे मुरू केली १८५९ त हा आपले पद सोडून गेला १८६१ मध्ये डॉ. मॅथिएल मोरेनो निवडून आला. परंतु याच्या कोही प्रभावशाली याबद्दल याविश्वास उत्पन्न झाला, व त्याच्या गुलामी वृत्त्यासुद्ध १८६५ मध्ये त्यात जावे लागले. याच्यामागून कॉरियन प्रेसिडेंट शास्त्रा याने स्पेनविरुद्ध चिली व पेरूशी तद्द करून सर्व स्पेनिय प्रमोला हद्दपार केले याने १८६७ त राजीनामा दिला काप्रेसने सार्वजनिक शांततेला यासुद्ध अशी सर्व मागणे केद करण्याचा प्रेसिडेंटचा अधिकार रद्द केला. बोलिव्हियन, चिली, व पेरुवियन व कोलंबियन लोकांना नागरिक जावे हक्क ताबडतोब देण्यात आले. १८६८ मध्ये एस्त्रिनाशा प्रेसिडेंट शास्त्रा याच वर्षी धरणीकंप झाला. दुसऱ्या वर्षी किटो येथे मोरेनोचे बंड झाले व १८७० मध्ये मोरेनो प्रेसिडेंट झाला याने धार्मिक जुद्धम प्रस्थापित करण्याचा किटन प्रयत्न केला, व १८७५ मध्ये मोरेनोचा किटो येथे लुत झाला नंतर डॉ. योरेरो प्रेसिडेंट झाला परंतु लवकरच १८७९ मध्ये जनरल गिन्ट्येमिलाने बंड झाले. गिन्ट्येमिला १८७८ प्रेसिडेंट निवडून आला. याने उदारमतवादी शासनपद्धति सुरू केली व धर्माधिकार्याची सत्ता कमी केली. हा डिप्टेर शास्त्रा. यामुळे सर्व देशात बंड झाले. गिन्ट्येमिलाचा पराभव झाला व १८८१ मध्ये पेरूला तो पडून गेला.

डॉ. कामानो १८८४ ते १८८८ पर्यंत प्रेसिडेंट होता कित्येक राजकातिकारक बंडे झाली परंतु ती मोडण्यात आली. याच्या मागून डॉ. फ्रेरेस प्रेसिडेंट झाला. याच्या कारकिर्दीत शांतता राहिली १८९२ मध्ये डॉ. कॉर्बेरो प्रेसिडेंट निवडला गेला. याच्या वेळी अंतस्थ कलह लागले.

जपानी-चिनी लढाईच्या वेळी १८९४ मध्ये जपान सरकारला एस्मेरेल्डा कृशर विकण्याच्या कार्या इक्वेडोरने विजेंदला मदत केली, हे कलहांचे कारण होते. जनरल अल्फोरो याच्या आधिपत्याखाली बंड झाले, व एक वर्षभर चकमकी होऊन सरकारी सैन्याचा पराभव झाला, व प्रेसिडेंट कॉर्बेरोला आपले पद सोडून देशालाग करावा लागला.

जनरल अल्फोरोने राष्ट्राच्या डिप्टेरचे अधिकार धारण करून ते १८९७ पर्यंत चालविले; यानंतर त्याला प्रेसिडेंट निवडण्यात आले धर्माधिकार्यांच्या कारस्थानामुळे

कोही बंडे झाली. अल्फोरोने धर्माधिकार्यांचे वजन कमी केले १९०१ मध्ये त्याने जनरल ग्राझाला प्रेसिडेंटच्या जागेचा ताबा दिला.

ग्राझाने धर्माधिकार्यांच्या विरुद्ध धोरण स्वीकारले लष्मानी व घटस्फोटाची नोंदणीपद्धति सुरू केली, व १९०४ मध्ये सर्व धर्म समतच्या पायावर ठेवण्यात आले, नवीन मठ बंगरे स्थापन करण्याची येदी परण्यात आली. धार्मिक मालमत्ता राष्ट्रीय ठरविण्यात येऊन जास्त पैसे देणारीस पट्याने दिली जात असे. १९०५ मध्ये लिझरी गार्सियाला प्रतिपक्षांने ग्रासडेड वनविले परंतु अल्फोरोने गार्सियाला हाकून देऊन आपण स्वतः डिप्टेर झाला.

या देशाचा अर्थोक्तीन इतिहास मि० आर्चेर हार्मन अमेरिकन रेल्वे बांधणार याच्या कामाचा उपेक्ष केल्याशिवाय पूर्ण होणार नाही याच्या कर्तबगारीमुळे गवायाविले क्विटो-रेल्वेचे काम सुरू झाले याने इक्वेडोरची अमावदी पूर्णपणे सुधारली व देशाच्या अतर्गत समृद्धीवर याचा बराच इष्ट परिणाम झाला

अल्फोरो याची मुदत १९११ साली संपली त्याच्या मागून एमिलियो इस्त्राहा याची निवडणूक झाली पण थोड्याच दिवसांत तो मरण पावला पुन्हा निवडणूक होईपावेता, कार्यकारी मंडळाचा अध्यक्ष डॉ. कॅलॉस मील याने अध्यक्षपद स्वीकारिले या अवधीत, पुन्हा अल्फोरो हा निवडून यावा यासाठी लोकांनी बंड केले पण त्याचा मोड झाला पण या बंडात मील हा मारला गेला त्याच्या मृत्यूनंतर, डॉ. फ्रिडरिको अँड्रे मॅरिन हा अध्यक्ष झाला पण तोही फार दिवस टिकला नाही पुढे पुन्हा त्यास निवडणूक होऊन, जनरल लिओनिस ग्राझ हा दुसऱ्यांदा अध्यक्ष व्हाणून निवडला गेला याच्या कारकिर्दीतील पाहिले वर्षे फार धामधुमाचे गेले पुढे तीन वर्षांनंतर पुन्हा निवडणूक होऊन, १९१६ मध्ये आलमोरो बॅन्वे-रियो हा अध्यक्षपदावर विराजमान झाला. महायुद्धामुळे आर्थिक दृष्ट्या ज्या अडचणी उद्भवल्या होत्या त्या कमी करण्याचा बॅन्वेरियो याने प्रयत्न केला. ऑगस्ट १९२० मध्ये बॅन्वेरियो याची मुदत संपल्यामुळे त्याने राजीनामा दिला, व त्याच्या जागी डॉ. जोसे टर्मायो याची निवडणूक झाली.

महायुद्ध सुरू झाल्याबरोबर, इक्वेडोरियन सरकारने, आरण या युद्धात अगदी तटस्थ राहावयाचे ठरविले आहे, अशा अध्याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. पण जर्मनीची जहाजे इक्वेडोरने आपल्या येदरात येऊ दिली व तटस्थपणाचा भंग करत अशी ईंग्रज व फ्रेंच यांनी चुरचुर केली. तेव्हा एलिझाबेथ या प्रधानांने, आपल्या कृत्याचे समर्थनवर अर्थ पत्र अमेरिकेकडे रवाना केले त्यानेतर ग्राझ याने इक्वेडोर येथे येणाऱ्या, जहाजांतील लोकांनी कशा प्रकारे वागणे पाहिजे याबद्दल नियम प्रसिद्ध केले. पेरू येथे

असलला अमेन परराष्ट्रमंत्रा व्हेंने पल्ले यांने रिमाटन विटो येथें आप्याचें ठरविलें अथात आपलें स्वागत इंग्लंडा सरकारच्या कराचें लागेल अशा त्याचा कल्पना होती, पण या महायुद्धाच्या वेळी, तटस्थ वृत्तीला अनुसरून आपलें स्वागत करिता येणार नाही, असें इंग्लंडा सरकारन त्याला कळविलें, यामुळे जर्मनाला राग येऊन, तिचें इंग्लंडाशीं अम लेला स्नेहसंबंध तोडून टाकला

[न द म प्रथ — एन्मायग्रॉपिडिया ब्रिटानिका, ऑक्सुअल रिपोर्ट ऑफ दि कौन्सिल ऑफ कॉन्फेरेशन ऑफ फॉरिन पॉव्ह होल्डर्स (लंडन १९१०) वथली बुलेटिन ऑफ दि इन्टरनेशनल ज्युरी ऑफ दि अमररुन इन्फ्लिक्स (वॉशिंगटन १९१०) पॅन अमेरिकन यूनियन, इंग्लंडा नरल डिफेंसि स्ट्रिड् डेटा (वॉशिंगटन १९०९), प्रोवोडिन्स ऑफ दि फर्स्ट पॅन अमेरिकन फायनन्सियल कॉन्फरन्स (वॉशिंगटन १९१५) दि रॅक्रेक्सेर कॉन्फरन्स अन्नुअल इन्फॉर्म (न्यूयॉर्क १९१६)]

इगतपुरी, तालुका — (सुबई इलाहा) हा इगतपुरी तालुका नाशिक जिल्ह्यात आहे व त्याचें क्षेत्रफळ ३१३ चौ मैल आहे ह्या तालुक्यात इगतपुरी मुख्य शहर व इतर १९८ खेडी आहेत वन १९११ साली ह्या तालुक्याची लोकसंख्या ७८८१४ होती दक्षिणकडील व वायव्ये कडील भाग डोंगराळ मुल्य आहे इशान्य व दक्षिण ह्या भागात झाडी बरीच कमी आहे व एकदरीत जमान नापीक व पोकळ आहे ह्या जिल्ह्यातल ह्या थंड व निरोगी आहे. व सगळ्या वर्षीत पाऊस १३३ इंच पडतो.

शहर — हें शहर इगतपुरी तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे व तें नाशिक पासून ३५ मैलावर व सुबईपासून ८१ मैलावर आहे हें शहर घळ घाटाल्या टोकावर असून समुद्राच्या सपाटीपासून १९०२ फूट उंच आहे व हें शहर लष्करी कौजचें ठिकाण आहे लोकसंख्या (१९११) ८३८० ह्या शहराजवळ मित्रा येथें साद्विहिन घोवाचें थडगें आहे. व ह्या थडग्याचें दर्शन घेण्यास पुष्कळ लोक जातात तीन मैलावर असलल्या त्रिगलवाडी येथें एक किल्ला, लेणी व धोबगदेवाचें मोठेंच देऊळ आहे ह्या शहराला म्युजिथि-पालिडी असून तिचें उत्पन्न सन १९०३ साली १००० रुपये होते ह्या शहरात ५ इमना शाळा आहेत व दोन दवाखाने आहेत

इगर — (मध्यप्रांत) जिह्वा चादा राणी जमानदारीत राणीच्या उत्तरेंस सुमारे चार मैलावर आहे येथें एक प्राचीन देऊळ असून त्यात महादेव, राधा, कृष्ण, गणपती आणि अन्नपूर्णा यांच्या मूर्ति आहेत सुमारे २० वर्षांपूर्वी हें देऊळ पडलें तथापि देवळाचे खाव धुतुनच उभे आहेत [चादा डि. गं]

इगरसॉल, रॉयट्प्रिन्स — (१८३३-१८९९) हा अमेरिकन कायदेपंडित व वक्ता ट्रेडेन येथें ता ११

ऑगस्ट १८३३ इ रोजी जन्मला याचें शिक्षण शाह्यावर इगरसॉलने वायवाचा अभ्यास केला व तो यशस्वीपणे आपला धडा कडें लागला या नंतर काही काळ त्याने लष्करी नोहरांत घालविला पुढें तो इलिनॉइस येथील अर्टॉन्-नरल झाला १८७६ साली जेम्स जी. व्हेन याचें नांव अध्यक्षपदावरिता युचविताला त्याने लोकसत्ताक राष्ट्रीय परिषदेपुढें भे भाषण केलें रगा भाषणानें उत्कृष्ट वक्ता म्हणून त्याची सर्वत्र ग्याती झाली कायदेपंडित म्हणूनहि इगरसॉलची प्रशंसा होती त्याची मतें पित्ती धर्माच्या विरुद्ध असल्या मुळे तो राजकारणात यावा तितका पुढें आला नाही त्याच्या भाषणात तर्कशुद्ध विचारसरणी नसून वस्तुवस्तुर्ण भाषागोदय मात्र भरपूर आढळत. इगरसॉल ता २१ जुलै १८९९ इ रोजी ऍन्स येथें मरण पावला दि गॉयव अड अदर लेफ्टनंट, ग्रेट ब्रिचेस, बॅगरे पुस्तकात त्याची भाषणें संकलित केली आहेत

इगलमुडी — (सुबई इलाहा) चारवाड जिल्हा कोडच्या दक्षिणेंस सुमारे ८ मैलावर ५४९ लोकसंखीचें (इ स १८८१) खेडे असून येथील कालिभारच्या देवळाजवळील तळ्याच्या वाडावर इ स १०४९ सालचा एक शिलालेख असून एक मस्तिकल अध्यास सतीचा दगड आहे त्यावरील साल कोणतें आहे हें वाचता येत नाही.

इगलार — इगलास ही एक थुथुक प्रांतात आंगड जिल्ह्यात पश्चिमेस तहशील आहे लोकसंख्या (१९०१ साली) १,१८,८०३ होती ह्या तहशीलांत लापण व रैताड जमान ह्या दोहोंचें मिश्रण आहे ह्या तहशीलांत पाटवधारे विलकुल नाहीत व विहिरीच्या पाण्यानें जमीन फार थोडी मिजू शकते ह्यामुळे शेतीचें फार नुकसान होतें

इंगलेश्वर — (सुबई) विजापूर जिल्हा बामोवाडीच्या ईशान्येस ६ मैलावर हें एक मोठें खेड आहे येथील लोकसंख्या (१८८१ साली) २४६१ होती

या खेड्यात तीन जैन देवळे आहेत. सर्वांत मोठें इकुड, सोमेश्वर देवाचें असून बाकीचीं दोन नारायण व कमलेश्वर यांची आहेत पूर्वी या देवळांतोळ मूर्ती निराळ्या होत्या असें म्हणतात सर्व देवळांतून अनुसृष्ट पाषाणशिल्प दृष्टीस पडतें यातील शिलालेखावरून पाहता ही शके १०५० त नीळकंठ नाईक याचें बांधली असें दिसतें येथून अर्ध्या मैलावर असणाऱ्या डोंगरात दोन लेणी आहेत, यापैकी एक अकान्तमर्जनचें व दुसरे सिद्धेश्वराचें येथील नारायणाच्या देवळात दोन व सोमेश्वराच्या देवळात एक, असे तीन शिलालेख आहेत व ते जुन्या कानडी भाषेतले असून स्वच्छ वाचता येण्यासारखे आहेत यात देऊळ बांधणाऱ्याच नाव, तारीख व इनाम लिहून ठेवली आहेत (सु गें विजापूर जिल्हा)

इंद्रजी वाङ्मय—एफंदर इंद्रजी वाङ्मयाचा विचार करण्यास त्याचे खंडशः परीक्षण करणे अधिक सोयीचे असल्यामुळे त्याचे पुढीलप्रमाणे विभाग केले आहेतः—

(१) वाङ्मयाच्या उपक्रमापासून सौंदर्यपर्यंत, (२) चोसपासून मध्ययुगाच्या शेवटपर्यंत, (३) इस्लामवेदन युग, (४) रामपुनरागमन युग, (५) अठरावे शतक. (इंद्रजी वाङ्मय, आणि) अमेरिकन वाङ्मय (६) एकोणिसावे शतक, इंग्लंडी, अमेरिकन, ऑस्ट्रेलियन.

वा ङ या च्या उ प क्र मा पा सून चों सर य ये त.—ख्रिस्ती काळापूर्वी इंद्रजी वाङ्मय अस्तित्वांत नव्हते. ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करण्यापूर्वी इंद्रध सोळात रोमन वर्णमाला प्रचलित होती की, ते आपल्या मूळ मापेतील एखादी स्मृति वापरीत होते, याचा निर्णय करण्यासतका पुरावा उपलब्ध नाही.

वाङ्मयाचा उपक्रम होण्यापूर्वी एका प्रकारच्या काव्यकलेचा बराच विकास झाला होता आणि पुढच्या कविता पिढ्यातुपिचालत आली होती, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. ही अलिखित कविता निर्माण करण्याचे प्रयत्न राजे व सरदार यांस गाऊन दाखविण्याच्या शाहीराकडे आहे. जर्मन राजपरंपरातील भीष्मोर पुरुषाचे पराक्रम त्यात वर्णिले असत. त्या कविता कसा प्रकारच्या होत्या हे आपणांस ' वीबुल्फ ' यातील उपलब्ध असलेल्या उताऱ्यावरून समजण्यासारखे आहे.

लोकांनी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर तत्पूर्वीचे गैरव वर्णन करणाऱ्या शाहीरकृतीचा न्हास होत गेला, तथापि पूर्वापणे ख्रिस्तभक्त झाल्यावरही बौद्धधर्माचा वैश्रवाचा आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाविषयीचा गर्व अभिमान नष्ट व्हावा, ही गोष्ट शक्य नव्हती. ' चोसरा यास ' ' वेडचे गाणे ' माहोत होते, यावरून जर्मन वीर पुरुषांच्या पराक्रमाची वर्णनपर गाणी गाण्याचा प्रघात चवदाव्या शतकापर्यंत नाहीसा झाला नव्हता हे स्पष्ट होते. ती गाणी आज उपलब्ध नाहीत याचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. कारण परंपरागत गाणी किंवा स्वतः रचलेली गाणी कोणी उतरून घेऊं नयेत याविषयी तत्कालीन शाहीर अगदी मत्सरपूर्वक काळजी घेत होते, ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. शिवाय प्राचीन हस्तलिखित लिखाण उतरून ठेवण्याचे व जतन करण्याचे काम ज्या ख्रिस्ती पुरोहितांकडे होते, त्यांच्याकडून ऐहिक विषयपर कवितांचे नीट जतन होणे अव्यवहार्य असावूच होते. वीरश्रीच्या आध्यात्मिका ज्यात आहेत अशा चार वर्णनपर काव्याचे विभाग हल्ली उपलब्ध आहेतः (१) विबुल्फ, (२) विरसिध, (३) फिनेसमर्ग आणि (४) वाडेर. विरसिध यात विशेष काव्यगुण नाहीत परंतु प्राचीन ज्ञानाच्या दृष्टीने याचे महत्त्व फार आहे. जर्मन आध्यात्मिकात असलेल्या सुप्रसिद्ध राजांचा त्यांना नामनिर्देश असून ते सर्व काव्य ' विरसिध ' नावाच्या शाहीराकडून

बदाविले आहे सदर ' विरसिध ' हा त्या सुप्रसिद्ध राजांच्या दरबारी गेल्या असून त्याने आपल्या गायनकलेतील गुण्याबद्दल त्यांमकडून बरीच धर्तरे मिळविली, असाही त्यात मजूर आहे. त्या सुप्रसिद्ध राजांच्या यादीत अमेरिक व अल्फांसेस यागारच्या ऐतिहासिक पुरुषांची नावे आहेत. सदर ऐतिहासिक पुरुष अनेक शतकांच्या भंतराने होऊन गेलेले असून प्रस्तुत काव्यात ते समकालीन अमत्याबद्दल उल्लेख आहे. ' फिनेसमर्ग ' या काव्याच्या हार्ता उपलब्ध असलेल्या भागात युद्धाचे सुंदर वर्णन आहे. ' वाडेर ' काव्य पाचव्या शतकात प्रचलित असलेल्या प्रसिद्ध व वरगन्डियन आध्यात्मिकावर रचलेले आहे.

जे शाहीर प्राचीन वीरश्रीच्या आध्यात्मिकांचे वर्णन करीत म्हणून वर सांगितले आहे, ते आपल्या आश्रयदात्यांच्या व त्यांच्या पूर्वजांच्या पराक्रमांचेही वर्णन करीत असत. यावरून जितनच्या स्वारीतील व डेम्स लोकांच्या झगडातील अनेक प्रसंगांवर त्या काळी पुढळता काव्यसंग्रह निर्माण झाला असावा. यापूर्वी सांगत दोनच नमुने उपलब्ध आहेत आणि ते दोन्ही दहाव्या शतकातले आहेत एक ' धुनन-प्रची लडाई ' व दुसरी ' मास्डनची लडाई '.

इंग्लिश लोकांनी कित्या जलद व पूर्णत्वाने ख्रिस्ती संस्कृतीचे ग्रहण केले, ही एक आश्चर्य करणाऱ्यासारखी ऐतिहासिक गोष्ट आहे. ऑगस्टाईन इ. स ५९७ त इंग्लंडच्या रिना-व्यावर उतरला व नंतर ब्राडीस वर्षातच अस्टेलम नावाचा अत्यंत विद्वान आणि त्या काळातील उत्कृष्ट लॅटिन लिहिणारा एक इंग्लिशमन निर्माण झाला. पुढच्या पिढीत आंग्ल भूमीने बौद्ध यास जन्म दिला ज्ञानाच्या गरीबपणात व विविधतेत आणि वाङ्मयप्रभुत्वाच्या दृष्टीने बौद्धा अनेक शतकेपर्यंत युरोपमध्ये कोणी प्रतिस्पर्धी नव्हता. अस्टेलम व बौद्ध हे त्याच्या लॅटिन ग्रंथावरून प्रसिद्ध आहेत. परंतु अस्टेलम याने देशी भाषेतही उत्तम कविता लिहिल्या होत्या असे म्हणतात. सांगत उपलब्ध असलेले प्राचीन इंद्रजी वाङ्मय हे बहुतेक ख्रिस्ती धर्मविषयक आहे. यावरून इंग्लंडात ख्रिस्ती धर्माचाचून इतर कोणता धर्म कधीच नव्हता असा संभव होण्याचा शंभव आहे इतिहासकार या नात्याने बौद्ध यांना मात्र ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्याबद्दलच इकांत देणे भाग पडले आहे. ख्रिस्ती धर्मापूर्वीच्या वेदगळ बाली-रिति बऱ्याच दीर्घकाळपर्यंत प्रचारात होत्या, असे तत्कालीन धर्मशास्त्राच्या कृपावरून आणि अद्याप उपलब्ध असलेल्या त्या वेदच्या काही जादू मंत्रांवरून दिसून येते. परंतु प्राचीन देवतांची पूजा करण्याचा प्रघात मात्र लश्कर नाहीसा झाला. याप्रमाणे ख्रिस्ती धर्मापूर्वीचा इंग्लंडातील मूळचा धर्म बौद्धी एक दृष्टीघट मार्ग न ठेवता नष्ट झाला.

प्राचीन इंद्रजी धार्मिक कविता बहुतेक मठामध्ये आणि ख्रिस्ती धर्माशी व लॅटिन भक्तिविषयक वाङ्मयाशी परिचित असलेल्या लेखकांनी लिहिलेली आहे. ' डोम ऑफ दि

हे काव्य वाङ्मय ठेवले तर तत्कालीन काव्यात कविप्रातिभा दिसून येत नाही, तथापि तो काळ लक्षात घेतला तर आपल्या अपेक्षेपेक्षाही त्यात अधिक संस्कृति व सदाभिरुचि दिसून येते. त्या काव्यातील साहित्य व विचार मुख्यतः लॅटिन मूळातून घेतलेले असून शब्दयोजनाच्या बाबतीत मूळच्या वीरधीच्या काव्याचे अनुकरण केले आहे.

विद्वानांनी लिहिलेल्या या दृष्टीने ' एनिझटर युकातील ' काव्याचे धार्मिक कवितेशी बरेच साम्य आहे, परंतु सर्वदा कोट्यावर मूळ इंग्रजी चारित्र्याचा छाप अधिक स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यातील काही कोही तर पुराण इंग्रजी काव्याचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. काही कोही सूत्रस्वरूपाची असून नैतिक व व्यवहारापयोगी ज्ञान देणारी आहेत. त्यातील नीति ख्रिस्ती धर्मातील आहे परंतु काही शाह्यापणाच्या म्हणी ख्रिस्ती धर्माच्या पूर्वेकाळापासून परंपरेने चालत आल्या असाव्यात, असे म्हणण्यात हरकत नाही. ' सॅलो-मन व सॅटर्न यांच्यातील संवाद ' हे एक त्याचे उदाहरण आहे. ' हृदयार घाईची कहाणी ' पतिसंदेश, प्रवासी हा नाव्यातील एवपात्री भाषणाचा समुच्चय, हा पुराणइंग्रजी काव्याचा एक विशिष्ट व मनोवेधक भाग आहे सदरहु समुच्चय कधी रचण्यात आला असावा, हे निश्चयाने सांगता येत नाही, तरी ज्याअर्थी तो एनिझटर युकात दिलेला सापडतो, त्याअर्थी त्याची रचना दुहाव्या शतकाच्या पूर्वी झालेली असावी.

जरी इंग्रजी काव्याचा उगम इंग्लंडात ख्रिस्तीधर्माचा प्रवेश होण्यापूर्वी बराच दूर चालण्यात नेता येतो, तरी इंग्रजी गद्याचा खरोखरीचा उगम ऑल्फ्रेडच्या कारकीर्दीत झाला असे म्हटले पाहिजे. यावरून यापूर्वी कोणत्याच प्रकारचे गद्य नव्हते असे नाही; परंतु थाराव्या शतकात उत्तम लेखन पद्धतीवरून त्याच्या अतिप्राचीनत्वाची साक्ष पडते. अशा रीतीने सातव्या शतकाच्या प्रारंभापासून नवव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत जरी बरेच इंग्रजी गद्य प्रसिद्ध झाले असले तरी वाङ्मय या सदरात पडण्यासारखे ग्रंथ लिहिण्यास लॅटिन हाच एक योग्य भाषा आहे, अशी त्या वेळी लोकांची समजूत होती आणि अष्टोत्तम व बौद्ध याच्या वेळी जसे लेखक विद्वान होते, तसेच ते पुढे हात जाले तर, इंग्रजी गद्य ग्रंथ निर्माण होण्याचा काळ आणखी लांबला असता.

ज्या ग्रंथाची आल्फ्रेडने व त्याने नेमलेल्या लेखकांनी भाषातरे केले त्यांपैकी " सेंट जॉर्जेस पॅस्टोरल केथर " व ' हॉयमोजन ' हे ग्रंथ उपर उघड उघाध्येमंडळीत उद्देशून लिहिले आहेत. इतर भाषातरे जरी सर्वसामान्य वाचकांपरिता केले असली तरी ती सर्व धार्मिक स्वरूपाची आहेत. आल्फ्रेडने भाषातरावरील अगदी स्वतंत्र ग्रंथरचनाही वेलेली आहे.

आल्फ्रेडची वाङ्मयविषयक अन्य कामगिरी म्हटली म्हणजे त्याचे कायदे आणि त्याने सुरू केलेली ऑग्लोसॅक्सन बक्षर ही होय आल्फ्रेडनंतरची पुराण इंग्रजी गद्य ग्रंथरचना सर्वेस्वी पुरोहितवर्गाने केलेली आहे. वर सांगितलेल्या बक्षरीव्यतिरिक्त त्या वेळचे इतर सर्व वाङ्मय लॅटिनची भाषातरे, धार्मिक प्रवचने आणि संतचरित्रे यांनी भरलेले आहे. चान्देतिहास दृष्टीनेच काय ते त्याचे महत्त्व आहे. हेच म्हणजे ऑल्फ्रेडच्या ग्रंथरचनेसहि लागू आहे.

पयूरीचा बॅबो याचा शिष्य विट्थर्य मठाधिपति गाने अकराव्या शतकाच्या प्रारंभी एक विश्वज्ञानारमक लहानसे पुस्तक लिहिले. त्यात कालगणनाशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, गणितशास्त्र, छंदशास्त्र, साहित्यशास्त्र व नीतिशास्त्र या सर्वांचा सारांशच दिलेला आहे, परंतु पुस्तकाच्या एकंदर रचनेवरून ग्रंथकर्त्याची बुद्धिमत्ता दिसून येते. औपवी वनस्पतीचे गुणधर्म इत्यादी विषयावरचे त्या वेळचे ग्रंथ लॅटिन ग्रंथातील उताऱ्यावरून तयार केलेले आहेत. या ग्रंथातून जे स्वतंत्र विचार प्रदर्शित केले आहेत, त्यावरून शास्त्रीय माहितीपेक्षा त्या वेळच्या समजुती किती वेढगळ होत्या याची माहिती मिळते.

ज्याचा युरोपच्या शाहमयावर बराच परिणाम घडला होता, त्या अपोलोन्याचे अकराव्या शतकात इंग्रजीत भाषांतर झाले. त्याच वेळेस "दि बॅडर्स ऑफ दि ईस्ट" (पूर्वेकडील चमत्कार) या नावाचे एक नोपवेंदि प्रसिद्ध झाले. या सर्व ग्रंथरचनेवरून इंग्रज लोकांची मने आता धार्मिक विषय सोडून इतर विषयाकडे वळली होती, असे दिसून येते. गॉर्मन लोकांच्या स्वारीनंतर इंग्रजी मठात परदेशीय लोकांची गर्दी झाल्यामुळे मूळच्या इंग्रजी वाङ्मयाच्या विकासास बराच मोठा अडथळा उपस्थित झाला. थोड्याच वेळात मठाच्या शाळेत शिकणाऱ्या मुलांनी मूळ भाषेतून लेखनवाचन शिकण्याचे सोडून दिले, व ती मंत्र भाषेतून लेखनवाचन शिकू लागले. बारावें शतक हा ऑग्लो लॅटिन वाङ्मयाच्या इतिहासातला मोठा उज्ज्वल काळ असून त्यात फ्रेंच भाषेत लिहिलेली बरीच महत्त्वाची ग्रंथरचना झाली; परंतु मूळ देशी भाषेतील ग्रंथरचना फारच अल्प होती आणि स्वतंत्र विचाराची तर मुळीच नव्हती, असे म्हटले तरी चालेल. ह्या वेळेपासून बौद्धांच्या वेळेपर्यंत लोकांचा धार्मिक शिक्षण देण्यापलीकडे देशी भाषेचा दुसरा काही उपयोग झाला नव्हता. या काळात राष्ट्राचा बौद्धिक विकास कसा झाला, हे समजून घ्यावयाचे असेल, तर लॅटिन भाषेत झालेल्या ग्रंथरचनेकडे पाहिले पाहिजे. तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी प्रसिद्ध झालेल्या ऑक्सेनरिवले नव्याच्या पुस्तकात मिथुर्णास उपदेश केलेला आहे. शब्दरूप पुस्तकात ग्रंथकर्त्याच्या ठिकाणची प्रतिभा चांगल्याच रीतीने दृष्टीस पडते व ते त्यातील मजकुराच्या थोरणाच्या दृष्टीनेहि फार मनो-

वेवक आहे. ग्रंथकार्यांचे भाषाप्रमुख जरी इतक्या उच्च दर्जाचे होते, तरी त्यांची संस्कृति इंग्रिजा पद्धतीची नसून ग्रंथ पद्धतीची होती चवदाव्या शतकाच्या प्रारंभी रीचर्ड शेल्वेचे आणि त्याच्या सांप्रदायिकाचे ग्रंथ बरेच लोकांप्रिय झाले. पुढील काळातील धर्मविचार व गद्यलेखनपद्धति यांच्यावर त्या ग्रंथाचा जितका परिणाम झाला तितका दुसऱ्या काळानेहि झाला नाही.

नामने लोकांच्या स्वारीमुळे मूळ भाषेतील गद्यलेखनाच्या विकासात बऱ्याच खंड पडला तेव्हा तो पद्यरचनेच्या विकासातहि पडला. जुन्या कवींचा जुनी भाषा सममेनाशी झाल्यामुळे भाराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील व तेराव्या शतकातील भक्तीवर त्याच्या कोव्याचा काही एक परिणाम झाला नाही. तेराव्या शतकातील कवितेवर फ्रेंच काव्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. इ. स. १३०० च्या सुमारास इंग्लंडच्या निरनिराळ्या विभागात बरीच संतचरित्रात्मक व धर्मप्रवचनपर कविता निर्माण झाली. चारव्या शतकाच्या प्रारंभापासून ज्या फ्रेंच शब्दभूत साहित्यिक काव्य पद्धतीचा अंमल सर्व युरोपवैभर चालू होता त्याचा इ. स. १२५० पर्यंत इंग्लंडच्या काव्यरचनेवर काही परिणाम झाला नाही. त्या पुढील दोनशे वर्षांत मात्र इंग्लंडमध्ये त्या काव्यपद्धतीचा प्रसार विलक्षण जोराने झाला.

चवदाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात इंग्लंडमध्ये जो धाड्याचा विस्तार झाला व रम्य, जे स्वल्प दृष्टीस पडले, त्यावरून देशी मायेची अनास्था कमी होऊन तिच्यात पुष्कळजणे पांडित्य उत्पन्न होण्याची विनंती एवढीच दिसू लागली. नव्यम व उच्च दर्जातील लोकांच्या ब्यवहारात फ्रेंच भाषेचा अनुपयोग सुरू झाल्यापासून आणि झाल्यातून फ्रेंचच्या जागी इंग्रजी भाषेची प्रस्थानना झाल्यापासून इंग्रजी ग्रंथ-संग्रहाची उणीव भासू लागली. ही उणीव भरून काढण्याकरिता जरी केवळ परभाषेतील ग्रंथांची भाषांतरें व रूपांतरें निर्माण झाली तरी त्या योगाने देशात रसिकता व या पुढील काव्यनिर्मिति याची भूमिका तयार झाली.

(२) चौसर पासून यूरोपातील विद्या व कला यांच्या अनुवर्ती व नापसंध्येंत—चौसरच्या वेळसो जो उत्तम व विस्तृत ग्रंथरचना झाली तिच्यामुळे निकट काळपर्यंत केवळ नव्हे तर भविष्यकाळच्या वाङ्मयावर जो परिणाम झाला त्यामुळे चौसरचें युग अत्यंत महत्त्वाचे आहे. चौसर (इ. स. १३४०—१४००) हा प्रथम बाह्य काव्यपर्यंत फ्रेंच वाङ्मयाचें अनुकरण करणारा, व केवळ कुशल पद्यरचना करणारा कवि होता. त्याच्या पद्यरचनेची तीच तीच ठराविक साधने असून तिची तद्वादि तिनक्याच ठराविक स्वरूपाची होती. शेकडों वर्षे राजदरबारी कवींनी मुद्यास्त, गाणारे पक्षी, सुंदर ललना व त्यांचे प्रियवर यांची मधुरमालने याविषयी ज्या पद्धतीने व ज्या भाषेत वर्णन केला आहेत, त्याच पद्धतीने व त्याच

भाषेत चौसर कवीनेहि केला. यावेळीहि त्याच्या कवितेत सरससृष्टीतील भिन्नता प्राण्याच्या मूक्ष्य व सप्रेम निरीक्षणाची, लडनेच्या समोवारा असलेल्या उद्यानांतील व शेतातील रंगीचेंरंगी व सुगंधित पुष्पांच्या वर्णनाची आणि रागवनात सुखर आलाप काढणाऱ्या पक्ष्याची वरणा देणाऱ्या पद्यरचनेची उणीव नव्हती. तथापि त्याची काव्यरचना व त्या काव्याची फ्रेंच काव्यरचना यांत फारसा फरक दिसून येत नाही. परंतु ज्यावेळी तो तसत्या प्रकारच्या काव्यग्रन्थेत निष्ठात होण्याची खटपट करीत होता, त्यावेळी इंग्लंडातील नवीन पद्धतीच्या गद्यात्मक व पद्यरमक वाङ्मयाशी त्याचा परिचय झाला. या नवीन पद्धतीच्या काव्यरचनेत फ्रेंच काव्यात दृष्टीस पडणारी शब्दमुतरसाची व असत्य मृष्टीची ठराविक रीतच जरी प्रचलित होती तरी ती नवीन पद्धत अधिक व्यापक स्वरूपाची, अधिक गोमदार व अधिक भावनाप्रचुर होती काव्याप्रमाणेंच नवीन पद्धतीचे गद्यहि पूर्वीच्या गद्याहून अगदी भिन्न स्वरूपाचे होते. या नवीन पद्धतीच्या गद्याशी योंकशिथीच्या लेखावरून चौसरचा परिचय झाला. त्याच्या लेखनपद्धतीवर या सर्वांचा परिणाम झाला आणि त्यामुळे त्याची वर्णन करणाऱ्याची शैली सर्वेस्वी नवीन वळणावर गेली. चौसरच्या लेखनपद्धतीवर जो हा परिणाम झाला तो फ्रेंच पद्धतीपेक्षा इंग्लिशन पद्धत अधिक चांगली होती म्हणून नव्हे तर त्या दोन पद्धतीत जो फरक होता त्यायोगाने चौसरच्या विचारसो जो चालला मिळाली त्यामुळे घडून आला. चौसर हा कमातरी वदुच्छेने झालेला निष्काळजी कवि नसून सुंदर शब्दयोग्य, उदास कल्पना, निरनिराळ्या प्रसंगांसाठी व्यवस्थित जुळणी इत्यादि गोष्टीकडे विचारपूर्वक लक्ष देणारा होता. यामुळे त्याचा सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ जो ' कॅटरबरी रेल्स ' (कॅटरबरी कथा) त्यात इतके उत्तमोत्तम गुण दिसून येतात की, त्याचा लेखनपद्धति अगदी निर्दोष वाटू लागते सुबकपणा, साधेपणा, भारदस्तपणा इत्यादि गुणांनी युक्त व विद्ययाला साजणारी त्याची भाषापद्धति केवळ नमुनेदार आहे. त्याची पद्यरचना भिन्नचुक आहे. इतकेच नव्हे तर ती सुगंध्य व विविध आहे.

आपल्या कलेत निष्ठात असलेला असा त्या काळाचा चौसर हा एकटाच लेखक नव्हता. यावर हा घराज विद्वान व पुढेव्यान होता तरी, त्याच्या ठिकाणी पहिल्या प्रतीची काव्यप्रतिभा व कौशल्य या दोहोंबाहि अभाव होता. सुषकपणा व सुबोधपणा हे असुत्तम गुण जरी त्याच्या ग्रंथात प्राप्त झाले तरी पद्धतात तरी वाच्यार्थापलीकडच्या व्यंग्यचें सुचविणारी व त्यामुळे वाचकाच्या मनातील भावना प्रदीप्त करणारी शब्दयोग्यता जी महाकवींच्या ग्रंथांत दिसून येते, तिचा त्याच्या ग्रंथात अभाव आहे.

याशिवाय त्यावेळी अनेक कुशल कवि होऊन गेले. परंतु आपणाम निरुप विचार करण्यासारखा मुरा म्हणता

म्हणजे कोणत्या कवीत किता काव्यप्रतिमा होती हा नसून कोणत्या ग्रंथकारांनी आपल्या कलेत कांति घडवून आणण्यासारखे शोध लावले हा आहे कारण काव्यप्रतिमा ही ज्याच्या त्याच्या बरोबर निघून जाते, परंतु लेखन कलेतील क्रांतिकारक नवीन शोध मागून होणाऱ्या सर्व ग्रंथकारास उपयोगी पडण्यासारखे असतात असे मालोने शोधून काढलेली नियमक काव्यपद्धति, पोपने उपयोगात आणलेली यमकपुत्र काव्यपद्धति, प्रेची संवोधनात्मक लघुकाव्यपद्धति आणि पोने जिवा प्रपात पाडला ती संक्षिप्तकथापद्धति या सर्वांचा उपयोग मागून झालेल्या कवीस करता आला असा तऱ्हेचे शोध चोंसरने किंवा त्याच्या समकालीन कवींनी लावले नाहीत.

तथापि चोंसरच्या लेखनाचा परिणाम बराच व्यापक व दीर्घकाल टिकणारा झाला दरबारी किंवा उच्च प्रतीच्या कवींच्याच केवळ नव्हे तर अगदी हलक्यासहजच्या कवींच्या कृतीतहि त्याच्या लेखनाचे अनुकरण केलेले आढळून येते लिडगेट, हाकीव्ह व हावीस हे चोंसरचे मुख्य अनुयायी होते हाकीव्हची लेखनशैली लिडगेट इतकी आवेशाची नव्हती. तो स्वभावाने शांत परंतु अधिक विनोदी व अधिक कल्पक होता.

लिडगेटचे प्रथकर्तृत्व बरेच विस्तृत आहे कवी या नात्याने त्याची रचणी मोठी असल्याने अनेक निमाची कविता त्याच्या नावावर विकल्या जात होत्या त्या सर्व वजा केल्या तरी त्याची काव्यसंपत्त्या आश्चर्य करव्याइतकी मोठी आहे. त्याच्या काव्यासंबंधाने माधारणपणे असे म्हणता येईल की त्याची मापातर स्वरूपाची कविता बोरस प्रधान असून स्वतंत्र कविता प्रेमविषयक व उपदेशपर आहे. त्याच्या प्रभातील किंवा त्या काळच्या एकंदर वाङ्मयातील मोठा दोष म्हटला म्हणजे प्रथकाराने जे जे काही पाहिले, ऐकले किंवा वाचले असेल, त्याचा त्याच्या मनावर काय परिणाम झाला, व त्यापासून त्याच्या मनात काय विचारलंही उरपन झाल्या, त्या आपल्या काव्यात न आणता केवळ पाहिलेल्या, ऐकलेल्या किंवा वाचलेल्या गोष्टी उगीच धाड्या फरकाने आपल्या काव्यात मादणें हा होय.

या दोन लेखकांनंतर स्टीफन हावीस उदयास आला, पण त्याचे लेखन त्याच्या इतक्याहि दर्जाचे नाही तो चोंसरचा अनुयायी होता असे म्हणण्यापेक्षा लिडगेटचा होता असे म्हटले तर अधिक शोभेल परंतु लिडगेटच्या लिहिण्यातून जो कुठे आवेश व कुठे कडरसर दृष्टीस पडतो तोहि त्याच्या लेखनात नसून लिडगेटचे दोष मात्र अधिक प्रमाणात दिसून येतात

आतापर्यंतच्या कवीन कल्पनाशक्ति व काव्यप्रतिमा याचा अभाव दिसून येतो यामुळे त्यांच्याकडून चांगली कविता निर्माण होऊ नये हे साहजिक आहे परंतु या

काळात चांगली व बुद्धिवान माणसे वाङ्मयाकडे का लक्ष देत नव्हती हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे फदायित त्यावेळीं चालू असलेल्या युद्धामुळे किंवा लोकांचे लक्ष औद्योगिक प्रगतीकडे लागल्यामुळे देशातील तरुणांचे लक्ष वाङ्मयाकडे जात नसावे हे संभवनीय दिसते. परंतु बरील प्रभाचा खानीपूर्वक निर्णय करता येण्यासारखा नाही

चोंसरचे अनुयायी प्रतिभावान नव्हते हे बरी मान्य केले तरी त्यांना चोंसरचे अनुकरणहि नोंदपणे करिता येऊ नये ही आश्चर्याची गोष्ट आहे लेगक या नात्याने चोंसरच्या अंगा काय काय गुण होते व त्या गुणाचा त्याच्या पुढच्या पुढच्या ग्रंथात कसकसा विकास होत गेला, हे त्याच्या लक्षात आले नाही, इतकेच नव्हे तर त्यांनी त्याचे पाहिले पाहिलेच ग्रंथ पसंत केले व त्यांचेच अनुकरण केले.

मध्ययुगामध्ये इंग्लंडात काही ख्रिस्तीका होऊन गेल्या इ स १४०० च्या पूर्वी मौरविकच्या ज्युलिअनाने "रिब्ले सेजन्स ऑफ डिवाईन लव्ह" या नावाचे पुस्तक लिहिले त्याचप्रमाणे डेम ज्युलिअना बॅनरस इने "बुक ऑफ सेन्ट आल्बान्स" नावाच्या ग्रंथात मृगयेंवर निबंध लिहिला शेवटी सातव्या हजरीची आई मारगरेट ही विद्वान लोकांस व लेखकांस मदत करीत असे. इतकेच नव्हे तर, तिने स्वतः "इमिटेसिओ क्रिस्ती" या प्रभाच्या चवथ्या पुस्तकाचे भाषांतर केले. मारगरेट नावाच्या दुसऱ्या एका बाईने कॅथरिन यास त्याच्या मापातराच्या व छापण्याच्या कार्या उत्तेजन दिले यावरून त्याकाळच्या छिया पुस्तकाच्या चढाया व लेखकांच्या आश्रयाद्वारा होत्या असे दिसते आणि स्कॅल्टन याच्या 'मार्लेड ऑफ लॅरेल' या ग्रंथावरून त्याच्या भोवती छियाचा घोरका जमत असे, असे दिसून येते मध्ययुगातील छिया या शिवायहि अनेक गोष्टीत निष्णात होत्या वैद्यक, न्याय व भग्ने या बाबतींतहि त्या भाग घेत होत्या.

पंधराव्या शतकातील अगदी स्वतंत्र व गौरदार कविताहि सामान्य स्वरूपाची व सामान्य लोकाकरिता लिहिलेली असून तिच्यात विशेष कीशल्याचा भाग नाही. ही कविता तीन प्रकारची आहे. (१) गीते (२) पोवाडे आणि (३) नाटके काही गीते व्यावहारिक विषयावर आहेत तर काही धार्मिक विषयावर आहेत. पंधराव्या शतकात रचल्या गेलेल्या गीतांपैकी शेकडो गीते गेष्ट झाली असतील काही गीते काही काळ प्रचलित राहून ती लिहून ठेवण्याइतकीहि कोणी काळजी घेतली नाही परंतु सुदैवाने थोडी गीते आजून उपलब्ध आहेत आणि ती पाहिली म्हणजे त्याकाळी इतकी सुंदर गीतरचन झाली याचे कौतुक वाटते

गीताप्रमाणे पोवाडेहि फार प्राचीन काळापासून प्रचलित आहेत. परंतु समाजाच्या एखाद्या अवस्थेतील त्याच्या व्यक्तीचे सर्व साधारण ज्ञान, त्याच्यातील आध्यात्मिक व त्याच्या भावना ही सर्व व्यक्त करणारे पोवाडे मागाहून

शिल्पक रहातात असे गमजणे चुकीचे आहे. तसेच पोवाडे म्हणजे भयनत स्थितीतील अद्भुतरसात्मक गीते असा ग्रंथ करणेहि चुकीचे होईल. कारण पंधराव्या शतकातील काही पोवाड्यात अतिप्राचीन धार्मिकांक व सामाजिक गीतनृत्याचे ठराविक भाग आणि विशिष्ट पद्धति दिलेल्या आढळतात. पंधराव्या शतकानंतर पोवाड्यांचे सामाजिक स्वरूप आजून त्याच्या बागो आख्यायिका आणि ठराविक व विशिष्ट पद्धति याच्या अनुरोधाने पोवाड्यांचे रचना होऊ लागल्याने त्याला दैविक स्वरूप प्राप्त झाले. याप्रमाणे फार प्राचीन काळच्या युद्धांचे, विश्वासपातांचे व आकस्मिक दुःखांचे वर्णन त्यात येत गेलेयाने धोखाच्या आवना उदी-
पित करण्यास पोवाडा हे एक उत्तम साधन झाले. ज्याच्या योगाने पोवाडा रचणाऱ्या शाहीराच्या कल्पना व भावना प्रदीप्त होतील, अशा तऱ्हेचे कथानक साधून काढले म्हणजे ते कथानक पथरचनेत गोवण्या पारिफेड त्या शाहीराचे कार्य शिल्पक रहात नसे. तथापि एकंदर ईम्रजी वाङ्मयाच्या इतिहासाचा विचार करता पंधराव्या शतकात उत्तम पोवाडे रचले गेले असे म्हटले पाहिजे.

पंधराव्या शतकात साधे, परिधीचे व वर्णनात्मक पोवाडे निर्माण झाले इतकंच नव्हे तर काही वीरधीच्या पोवाड्यांचे नाटकात रूपांतर करण्यात आले. अशा रीतीने कृती पोवाड्यांचे नाटकात रूपांतर झाले, हे नवी सांगता येण्यासारखे नाही. परंतु उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून त्यावेळी असा सर्व साधारण प्रभाव होता, असा तर्क करण्यास जागा आहे. अशा प्रकारची तीनच नाटके दृष्टी उपलब्ध आहेत व ती तिन्ही रॉयिन दृढसंध्याने आहेत. या नाटकांवेरीन नाताळच्या सणात ज्याचे प्रयोग करण्यात येत असत, अशी नाटके पंधराव्या शतकात उदयास आली. त्यानंतर धार्मिक नाटके किंवा पौराणिक लेख करण्याची पद्धत सुरू झाली. त्याचप्रमाणे नैतिक नाटके करण्याचा उगमहि पंधराव्या शतकात झाला.

धार्मिक व नैतिक नाटकांवरील पंधराव्या शतकात काही दृष्टुत नाटकेहि रचण्यात आली. अद्भुत नाटकात गंधुमेतांची चरित्रे धर्माच्या वास्तवीत त्यानी सोसलेले छळ आणि त्यानी केलेले चमत्कार यांचे वर्णन असे.

पंधराव्या शतकात जर चांगले पद्यहि निर्माण झाले आहे, तर चांगले गद्य झाले नाही यात आश्चर्य करण्यासारखे काय आहे ? चोसरने गद्याकडे विशेष लक्ष दिले नाही. विभिलकथी लेपनपद्धति अवजड होती आणि मंडशिलेचे भाषांतरका-लेखक यांनी उत्तम भाषांतर करण्यापलीकडे काही केले नाही. पंधराव्या शतकात बरेच गद्य लिहून झाले, परंतु ते मुख्यत्वेकरून धार्मिक व वैज्ञानिक विषय-संबंधी होते. जेन कॅप्रेड, रेजिनाल्ड पॉर्बॉक, सर जॉन फॉर्टेस्क्यू, कॅप्टन व मेलोरी हे त्यावेळेचे प्रमुख गद्य-लेखक होते. कॅप्टन हा पहिला ईम्रजी गद्यलेखक होता,

परंतु त्याचा सर्व कल लॅटिनमध्ये लिहण्याकडे होता. लॅटिन व समजणाऱ्यावरिता तो कधी ईम्रजीत लिहित असे. तथापि त्याचे लिहिणे अगदीच साधारण प्रतीचे होते. पॉर्बॉक व फॉर्टेस्क्यू हे त्याच्याहून अधिक उच्च दर्जाचे लेखक होते. पॉर्बॉक (इ. स. १३९५-१४६०) याची तर्कबुद्धि फार तीव्र होती. इतकंच नव्हे तर वाद करण्यात आपला हात धरणारा कोणी नाही आणि वादवि-
वाद करताना जे सुदे इतरास मुचत नाहीत, ते आपणास मुचतात अशा प्रकारचा त्याला मोठा अभिमान वाटत असे. रचनेच्या व व्यवस्थितपणाच्या दृष्टीने त्याचे ग्रंथ फार उत्तम आहेत. त्याच्या कल्पना अगदी सोप्या व विशद, रीतीने मांडलेल्या असतात आणि त्याची वाक्ये जरी जुटे जुटे टाबलबक असली तरी ती त्या वेळच्या दुसऱ्या कोण-
त्याहि लेखकांपेक्षा अधिक आधुनिक पद्धतीची आहेत. त्याची भाषापद्धति अलंकारिक असून त्याच्या लेखनात समजूतदारपणाचा भाग बराच असल्यामुळे त्याच्या ग्रंथाच्या वाचनाने वाचकांचे मनोरंजन झाल्यासुद्धा वाढत नाही. फॉर्टेस्क्यू हा कॅप्टनप्रमाणे बहुधा लॅटिनमध्ये लिहून असे आणि पॉर्बॉकप्रमाणे त्याचे लेख तत्त्वज्ञानाच्या व वादविवा-
दाच्या स्वरूपाचे होते.

भाषांतरकार व प्रथप्रकाशक या नात्याने कॅप्टन याने अ लेखनकार्य केले त्यामुळे वाङ्मयात नवीन युग उत्पन्न झाले नाही. परंतु त्याने स्थापन केलेल्या छापखान्यामुळे एकंदर देशातील संस्कृतीच्या संरक्षणास व प्रसारास उत्तेजन मिळून वाङ्मयाची बरीच वाढ झाली. कॅप्टनने व ज्याचे ग्रंथ त्याने छापले त्या लेखकांपैकी कोणीहि वाङ्मयाची नवी तऱ्हा किंवा नवा प्रकार उत्पन्न केला नाही. तथापि ग्रंथ प्रकाशनाचे काम करीत असता लोकांच्या अभिप्रायास चालले बळण लावण्याची तो खटपट करीत असे. त्याने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांमध्ये सर चॉमस मॅलोरी-ना, मॉर्टे डि आर्थर या नावाचा ग्रंथ हा एकच अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. इतकंच काय पण पंधराव्या शतकातील सर्व वाङ्मयातहि तो एकटाच महत्त्वाचा ग्रंथ आहे.

त्या वेळेच्या इंग्लंडातील युद्धजन्य परिस्थितीमुळे आणि उद्योगधंद्याच्या वाढीमुळे जरी उच्च बुद्धिमत्तेची माणसे वाङ्मयापासून परावृत्त झाली असली तरी साधारण प्रतीच्या लेखकांच्या कार्यात त्यामुळे काही अढय्या उत्पन्न झाला नाही. त्या काळची ग्रंथसंख्या मोठी असून त्यातील विषय विविध आहेत त्या वेळेचे तीनशे निरनिराळे स्वतंत्र ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असून तितकेच अद्याप अप्रसिद्ध स्थितीत आहेत. त्यात ग्रंथविषयक, रूमकात्मक, रूपकविहीन, वर्णनात्मक व बोधपर कविता, बोणाकाव्ये व अर्धवट बोणा काव्ये, आत्मचरित्रपर व पापप्रक्षालक कविता, स्तुतिपर व विस्मयदीक्षा कविता, गद्यात्मक व पद्यात्मक वरमणु-
च्या व उपदेशाच्या गोष्टी, प्राचीन व वर्तमान इतिहास

इत्यादि इत्यादि अनेक विषयावर त्या वेळी ग्रंथरचना झाली या ग्रंथरचनेखावाय त्या वेळी लॅटिन भाषेतहि बरीच ग्रंथ-रचना झाली आणि त्या काळाचे व मागेल काळचे लॅटिन व फ्रेंच भाषेतील ग्रंथ त्या काळाचे सुशिक्षित लोक वाचोत असत.

चवदाव्या व पंधराव्या शतकात बरी इटॅलियन पुनरुज्जीवनाची चळवळ इंग्लंडातील लोकांस माहीत होती तरी चोंसर खेरीम करून कोणावर त्या चळवळीचा काही परिणाम झाला नाही कारण सोळाव्या शतकापूर्वी इटॅलियन वाङ्मय जाणणारा चोंसर हा एकटाच लेखक होता. त्या वेळी इटालियन इंग्लंडला जात व जे इंग्रज दगलीला जात ते वाङ्मयाकरिता कात नवून विद्वत्ता संपादन करण्याकरिता जात असत. प्रो, प्रे, फ्रेमिंग, टिली गन्थोर्प इत्यादि गृहस्थानी इटालीत जाऊन जे अध्ययन केले त्यामुळे ते व्याकरण व साहित्य या शास्त्रात निष्णात झाले परंतु ते इंग्लंडात परत आल्यावर त्यांनी आपले लक्ष राज्यकारभारान घातल्यामुळे त्यांच्याकडून वाङ्मयविषयक काही कार्ये झाले नाही. परंतु त्यांच्यामुळे इंग्लंडात लिनेकर, कॉलेट, मोर इत्यादि गृहस्थानी जी बौद्धिक जागृति केली तिचा रस्ता मोकळा झाला आणि त्यातूनच अखेर स्पेन्सर, बेकन, शेक्सपिअर, जॉन्सन, गिबर्ट, हाय, व हॅरिअट यांचे युग निर्माण झाले.

इंग्लंडातील मध्ययुग कव्हा संपले हे नक्की सांगता येण्यासा. रखे नाही. पुनरुज्जीवन युगातील संस्कृति व नवीन ज्ञान याचा इंग्लंडात प्रवेश झाल्यानंतर आणि अभियुक्त व इटालियन नमुनेदार वाङ्मयाचे अनुकरण करण्याचा इंग्लंडात प्रघात सुरू झाल्यानंतरहि बराच काळ मध्ययुगातील बरंरसप्रधान काव्ये व वीणाकाव्ये (लिरिक्स) यांची चहा व अनुकरण चालू होते. त्याचप्रमाणे देवसृष्टिभरचा उदय होईपर्यंत नाट्यकलेची जुने नवे अशी दोन्हीही स्वरूपे एकाच वेळी अस्तित्वात होती.

एकंदरीत पंधराव्या शतकाच्या वाङ्मयात काही बोरदार परंतु प्राम्य भाषेत लिहिलेल्या मृषाखेरीज वाङ्मय प्रेमी-जनांचे लक्ष वेधील असे काही नाही. परंतु गुणाच्या दृष्टीने बरी चवदाव्या शतकातील वाङ्मयापेक्षा पंधराव्या शतकातील वाङ्मय फार कमी दर्जाचे आहे तरी त्याचा एकंदर विस्तीर्णपणा व त्यातील विषयांची विविधता पाहिली म्हणजे त्यावरून त्या वेळी वाचकांची संख्या किती क्षपाळ्याने वाढली होती हे कळून येते. वाचकांच्या संख्येची वाढ वाङ्मयाची वाढ होण्यास कारणीभूत झाली आणि नाटकांचे अनेक प्रयोग होत गेल्याने मॉल्ले व शेक्सपिअर आणि बोमेट व हेक्टर यांच्या सारख्या नाटककारांची कृति पहाण्यास योग्य असा श्रोतृवर्ग तयार झाला.

इ लि झ ने थ न यु ग — मोरच्या "युटोपिया"
'१५१६' पासून तो मिस्टनच्या "सॅसन ऑनॉनस्ट"

(१६७१) पर्यंत इंग्रजी वाङ्मयाचा इतिहास एकसारगा व अर्थाद्विध आहे. त्या काळाच्या वाङ्मयान त्याचे स्वरूप प्राप्त होण्यास तीन गोष्टी कारणीभूत झाल्या. त्यांपैकी दोन वाङ्मयकक्षेच्या वाढरेच्या आहेत एक इतिहासबद्दल राणीच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धात राजकीय बाबतीतला लढा मित्रां-शातना प्रस्थापित झाली. ही व दुसरी धर्मसुधारणेच्या चळवळीने धार्मिक बाबतीला प्रश्न निकालात निघाला हो. तिसरी गोष्ट म्हणजे म्हणजे पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीने संस्कृति व शिक्षण याचा इंग्लंडात मारीने प्रसार झाला या राजकीय व धार्मिक शिक्षणिक स्वरूपाच्या तीन गोष्टी बरी इतिहासबध्द युगातील वाङ्मयास कारणीभूत झाल्या तरी त्याची दालमयीदा व किमत्त निरनिराळी होती. येथे या तीन गोष्टी वाङ्मयप्रसारास फत्ता कारणीभूत झाल्या याचा धोडपयात विचार काणे जरूर आहे.

राज की य का र ण—८. स. १५७९ पर्यंत ट्यूड पराभवाची कारकीर्द ग्रंथकारास उत्तेजन देण्यासारखी नव्हती नातम्या इंग्रजीच्या कारकीर्दीची हकीकत प्रथम बेकनने लिहिली व आठव्या इंग्रजीच्या कारकीर्दीचे नाटक पहिल्या जेम्सच्या कारकीर्दीत शेक्सपिअर व हेक्टर यानी लिहिले आठव्या इंग्रजीच्या कारकीर्दीतील उत्तरार्ध इतज्मा काही क्रु कृत्यानी भरलेला होता की, त्याच्या वंशजाच्या हयातीत त्या कृत्याचे चित्र रेखाटणे सुरक्षित नव्हते. त्याच्यानंतर गारी. वर येणाऱ्या दोन राजांच्या कारकीर्दीत देशात चहुंकोळे धार्मिक युद्ध चालू होते व इतिहासबध्द राणीच्या कारकीर्दीच्या पहिल्या बोल वर्षात काव्यमूर्ति उत्पन्न होण्यासारखा गोष्टा घडून आल्या नाहीत. परंतु इ. स. १५८० पासून इतिहासबध्द राणीच्या मोटेपणाची, यशस्वी कारकीर्दीची व वाढत्या उत्कर्षाची देशात चहुंकोळे जाणीव उत्पन्न झाली व त्या योगाने काव्ये व नाटके उत्पन्न झाली. इंग्लंडीवर्षी अभिमान, इंग्लंडचा आत्म-विश्वास इत्यादि भावनांची इ. स. १६२९ त पूर्ण झालेला ड्रेटनचा 'पोलिथोलिव्थन' हा ग्रंथ ओतप्रोत भरलेला आहे.

ध र्म का तिः—धर्मसुधारणेच्या चळवळीमुळे चर्चे व वाङ्मय निर्माण झाले सर थॉमस मूर, टिडाल व त्यांचे मित्र यांनी त्या वाङ्मयविषयक वाङ्मयात भाग घेतला. धार्मिक विचार व्यक्त करणे, भाषांतर व वक्तृत्व इत्यादि कामाकडे गद्याचा उपयोग होत गेल्याने त्याची बरीच वाढ झाली. प्रथम हे धार्मिक लेखक निर्माण होण्यास फार विडंब लागला व हुकरपर्यंत कोणी नाणावलेला धार्मिक लेखक झाला नाही. परंतु त्याच्यामागून शेअर वॉपेपर्यंत अनेक धार्मिक वक्ते उत्पन्न झाले.

अ भि यु क्त सं स् कृ ति.—ही संस्कृति इंग्लंडात उत्पन्न होण्यापूर्वी प्रथम ग्रीक व लॅटिन भाषांचे ज्ञान, त्या भाषातील वाङ्मयाचे अध्ययन, व प्राचीनकाळाच्या चालीरीतींची व मनविषयीची यथार्थ कल्पना यांचा प्रसार सुरू झाला.

तथापि बराच काळपर्यंत इंग्लंडांत कोणी विद्वान लेखक निर्माण झाला नाही. १३वें शतक विचारांचा उगम या दृष्टीने ग्रीक संस्कृतीचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति प्रथम "यूरोपीय" ग्रंथात दिसून येते. परंतु पुढे लॅटिन व ग्रीक ग्रंथांची गद्यात्मक व पद्यात्मक भाषांतरे अधिकाधिक होऊ लागली.

इ. स. १५८० पर्यंतचे इंग्लंडातील लेखक व कला यांचे ज्ञान इंग्लंडच्या सीकांत नेहमी इटली व फ्रान्स या देशांमधून प्राप्त होत असल्यामुळे ते ज्ञान पुष्कळ वेळा त्या देशाच्या विशिष्ट गुणधर्मांनी युक्त असे. त्या वेळेचे नाट्यकार सेनेकाची नाटके लॅटिन व इंग्लिश या भाषेतून तर बाचीत असतच, परंतु ते इतर देशांतील लेखकांनी त्यांच्या नाटकाची केलेली भाषांतरेही वाचोत असत. हीच पद्धत इतर सर्व विषयांवरील लेखकांची होती. यामुळे इटलीची सुद्धिमतता इंग्लंडच्या सुद्धिमततेस तीन शतकांनी उपयोगी पडली. (१) नवप्रवाय झालेल्या संगीतशास्त्राचे व छंदःशास्त्राचे पुनरुज्जीवन झाले, (२) वाग्याचे निरनिराळे प्रकार निर्माण झाले; व (३) शासनशास्त्र व आचारशास्त्र यांतील उत्तमोत्तम विचार निर्माण झाले. इटालियन लेखक मॅकिअंथिली याच्या ग्रंथाच्या वाचनाने बेकनची मते निश्चित झाली. त्याचप्रमाणे इतर विषयांवरील अग्य-देशीय ग्रंथकारांच्या लेखनाचाहि इंग्रजी लेखकांवर परिणाम झाला.

आता आपण इ. स. १५८० पर्यंत इंग्रजी गद्य, पद्य व नाट्य यांचा कसकसा विकास होत गेला याचे अवलोकन करू.

इ. स. १५८० पर्यंतचे गद्य — इंग्रजी गद्याचा विकास पार सावकाशपणे झाला. बराच काळपर्यंत लॅटिनभाषा व इंग्रजी भाषेच्या मूळ भाषा यांचा मधून मधून लढा व संयोग होत होत अखेर पूर्ण मिलाफ झाला. या पुढे विकास कसा होत गेला हे आपणांस सरकारी कागदपत्रे, इलिझाबेथ राणी, स्कॉटलंडची मेरी व त्यावेळेचे पुढारी यांची लिहून टावलेली भाषणे, प्रवासवर्णने व ब्रिटिश, सिसरो व बेथिगस यांच्या ग्रंथांची त्यावेळी झालेली भाषांतरे इत्यादि साधनांवरून कळण्यासारखे आहे. शेक्सपियर याच्या वेळेपर्यंत इंग्रजी भाषेचा विकास बहुतेक लिखित उपाध्याय, भाषांतरकार व घस्त्रकार यांनीच केलेला आहे.

इ. स. १५८० पर्यंतचे पद्य — आठव्या हेन्रीच्या कारकीर्दीत बोणाकाव्याच्या धर्मीय काव्यरचना करण्याची प्रवृत्ति उदयास आली. सर थॉमस वॅटच्या गीतांमधून चोसल्या वेळेपासून दृष्टीस पडणारी अशी नृगणिक कविता आणि नियमबद्ध पद्यरचना दृष्टीस पडते. त्याच्या मागून हेन्री हावर्ड, अर्ल ऑफ सरे याने त्याचे कार्य पुढे चालविले आणि बॅासर व इटालियन पद्यतीची काव्य-

रचना निर्माण करण्याचे श्रेय संपादन केले. त्यानंतर वाग्यरचनेत बराच रंग पडला. जवळ जवळ वीसव्या-पर्यंत मॅकिअंथिलीच्या 'इन्व्जेशन' नावाच्या काव्याखेरीज नाव घेण्यासारखे दुसरे काव्य निर्माण झाले नाही आणि त्यापुढेहि स्पेन्सरच्या उदय होईपर्यंत अंतिम मॅक्कोईने याशिवाय दुसरा काव्यलेखक झाला नाही.

इ. स. १५८० पर्यंतचे नाट्य — प्राचीनकाळच्या नाट्याचा भ्रमल किती होता हे प्रस्तुत काळच्या नाट्यावरून कळून येते हा भ्रमल दोन प्रकारचा होता. एक हुबेहब त्या सारखी नाट्यरचना उत्पन्न करणारा आणि दुसरा, त्यापासून अत्यंत भिन्न अशी नाट्यरचना उत्पन्न करणारा. पूर्वीच्या "नैतिक नाटकांतून" सातव्या हेन्रीच्या कारकीर्दीत 'इन्टरल्यूड' नाटकात निरनिराळ्या नमुनेदार व्यवसायांचे किंवा धंद्यांचे समापन असते, जेव्हा हुबेहब हा प्रमुख इन्टरल्यूड लेखक होता. इ. स. १५८० पर्यंत झालेल्या नाटकात लेखकांची सुद्धिमतता कारच धोडी दिसून येते. परंतु त्यातील मजकूर ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. प्रथम शिक्षक मंडळींनी इन्टरल्यूडपासून आनंदपर्यवसायी नाट्यरचना निर्माण केली. हाटसच्या आधाराने निरनिराळी संविधानके रचून आणि मधून-मधून विनोदपूर्ण अंक व प्रवेश असे त्यांचे विभाग पाहून ते आपल्या विश्वासास नाटके रचून देत असत व त्यांच्या-वरून त्यांचे प्रयोग करवीत असत. परंतु या नाटकांतून लेखनशैली, संवाद व छंदोबद्ध रचना यांचा अभाव असे. आनंदपर्यवसायी नाटकातील पद्यरचनेत ग्रीन याने व त्यातील गद्यास लिली याने व्यवस्थित स्वरूप दिले. इंग्लंडातील प्रारंभीची शोकपर्यवसायी नाटके सेनेकाच्या नाटकांच्या नमुन्यावर रचलेली आहेत. सेनेकाचे अनुकरण करून केलेली नाट्यरचना चांगली होत नसे असे नाही. निदान फ्रान्समध्ये तरी सेनेकाच्या अनुकरणाने उत्तमोत्तम नाटके निर्माण झाली. परंतु इंग्लंडमध्ये मात्र त्याच्या अनुकरणाचा फारसा उपयोग झाला नाही. तथापि सेनेकाच्या नाटकांतील अल्पसा भाग इंग्रजी नाट्यांत कायमचा प्रविष्ट होऊन राहिला. उदाहरणार्थ नमुनेदार शोकपर्यवसायी नाटक कसे असावे, त्यात सुद्धाची मूळ कल्पना असावी, देवगति व परमेश्वरी न्याय यासारख्या अन्य कल्पना त्यात असाव्यात, त्यातील कविता वृत्तबद्ध नसावी, त्यात एखादा मुक्ताचा प्रवेश असावा, अनेक नटनीं मिळून म्हणायलावे गीत (कोरस) असावे, नाटकातले नाटक असावे व बरोचशी बोधपर वचने असावीत इत्यादि कल्पना इंग्रजी नाट्याला कायमच्या चिकटून बसल्या. अशा शैलीने इ. स. १५८० पर्यंत इंग्रजी नाट्याचा सागडा तयार झाला होता. तथापि त्यात अद्याप व्यवस्थित-पणा व निर्दोष पद्यरचना उत्पन्न झाली नव्हती. अभियुक्त काव्याच्या स्वरूपातून मुदतहानंतर हे गुण त्यात उत्पन्न व्हावयाचे होते. ऐतिहासिक नाटकासहि सुकताच प्रारंभ

होऊन जॉन व पाचवा हेनरी याच्यावरची नाटके रंगभूमीवर दिसू लागली होती.

स्पेन्सर पासून डन पर्यंतची पद्यरचना—
नवीन तऱ्हेची पद्यरचना करण्याचे प्रयत्न सर फिलिप सिडने व एडमंड स्पेन्सर यांकडे आहे. 'दि शेफर्ड्स कॅलेंडर' या काव्याच्या काही भागातच अरी स्पेन्सरचे कौशल्य दिसून येते तरी गोपनीत, औपरोधिक आणि गौरवपर इत्यादि लेखनपद्धतींचे व निरीतराख्या वृत्तांचे नवीन प्रयोग सुरू केल्याबद्दल त्या काव्याचा निकडे तिकडे बोलबाला झाला. सदर काव्यातील खंडकळ आणि जुन्या पद्धतीच्या शब्द-प्रयोगाबद्दल अरी त्यावर टीका झाली तरी इंग्लंडातील मूळ भाषाप्रवाही इत्या शब्दप्रयोगाचा काव्यावर अधिक परिणाम झाला. स्पेन्सरने आपल्या 'अक्वेटोर' नामक काव्यात प्रदर्शित केलेला शोकपर्यवसायी नाटक लिहिण्याचा धेत तडीस गेला नाही. त्यान लिहिलेल्या आनंदपर्यवसायी नाटकाचा पत्ता नाही. या कारणास्तव त्याचे नाव नाटक-काराच्या सद्गतात न पडता कवीच्या सामान्य सद्गतात पडते. त्याचे सर्वोत्कृष्ट काव्य 'दि फेअरी क्रीन' हे होय. ते एक अन्योक्तिरूप महाकाव्य असून त्यात नैतिक चांगुलपणाचा जयजयकार केलेला आहे. या काव्याचे पहिले तीन भाग इ. स. १५९० मध्ये व त्यापुढचे तीन भाग इ. स. १५९६त प्रसिद्ध झाले. त्याच्या पुढचा 'ऑफ कॉन्स्टन्स' नावाचा भाग स्पेन्सरच्या मृत्यूनंतर इ. स. १६०९ मध्ये जो त्याच्या काव्याची आवृत्ति निघाली तीत प्रथम आढळतो. या काव्यात त्या काळची समाजस्थिति व आकांक्षा पूर्णपणे प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. या काव्यातील सृष्टिशाब्दावर्णनपर भाग व संविधानकाही ऑरिओस्टोच्या 'ऑरलॅंडो फ्यूरिओसो' या मूळ प्रवा-द्वरून घेतली दोन्ही काव्यात शूर शिल्पदारांच्या चाडसाच्या कथा एकमेकात गुंफल्या आहेत. रॉन्सार्ड काव्यात देत्याचा वध, मजबूत जागा हस्तगत करणे, निरपराधी लोकांची सुटका, रयात चेटुक, जादुटोणा करणाऱ्या लोकांनी अडथळे उप-स्थित करणे किंवा जाद्व्या तरवारीने शिगाणे व आरक्षणे त्या सुटकेस मदत करणे इत्यादि गोष्टी सर्वसाधारण आहेत. या सर्व गोष्टींच्या गोथळास नैतिक व मधुर मधुर राजकीय स्वरूप देण्याचा स्पेन्सरने प्रयत्न केलेला आहे. त्याने ख्रिस्ताच्या कबरस्थानाकरिता केलेले युद्ध हा टॅसोच्या अथा-तील विषय घेऊन त्यावरून विश्रुत नेहमी लुटीस पडणारा सत् व असत् यातील शगडा विस्तृत रीतीने वर्णन केला आहे. या क्षमजातच पातिव्रत्य व व्यभिचार, राजनिष्ठा व राजद्रोह, इंग्लंड व स्पेन, इंग्लंड व रोम, इल्लिनाथेच व तिचे विरोधी राज्यापहारक, आयरिश सुभेदार व आयरिश बंडखोर, न्याय व अन्याय यातील सर्व शगड्यांचा समावेश केला आहे. त्याच्या काव्याच्या हल्ली उपलब्ध असलेल्या सद्या विभागास ज्या सद्गुणाची नावे दिलेली आहेत ते—
"दगुण आपण ऑरिस्टोडलने दिलेल्या सद्गुणाच्या यादी-

तून घेतले असे तो म्हणतो; परंतु पवित्रपणा, नेमस्तपणा, पातिव्रत्य, न्याय, मैत्री व शिष्टपणा हे सद्गुण म्हणजे मध्य-युगीन, प्युरिटन खोकाच्या व ग्रीक लोकांच्या कापनाचे मिश्रण आहे.

पुनःप्रस्थापनेच्या काळापर्यंत स्पेन्सरचे प्रत पुढे अनेक पंधाऱ्या कवींनी चालविले. स्पेन्सरच्या काव्यरचनेची हातोटी व त्यातील माधुर्य हे गुण एडवर्ड फेअरफॅक्स यास प्राप्त झाले. त्याची अन्योक्तिरूप लिहिण्याची तऱ्हा जाइम्स ड्रेवर याने उचलली. त्याची सांकेतिक लेखनकला काही शाशने किनिअस ड्रेवरकडे आली. त्याचे इतर काही गुण हेनरी मोर व जोसेफ योमेट यांच्या काव्यास आले. याच प्रमाणे त्याचे इतर अनेक गुण अनेक कवींमध्ये विभागले गेले

ड्रेटन व डॉनिअल—इल्लिनाथेच युगातील नमुनेदार कवि म्हणून म्हणजे मायकेल ड्रेटन हा होय. त्याने गोपनीत लिहि-ण्यात स्पेन्सरचे, डॉनट लिहिण्यात डॉनिअल, सिडने, स्पेन्सर व शेक्सपियर यांचे, ऐतिहासिक व संतकथात्मक काव्ये रचण्यात डॉनिअलचे आणि पौराणिक कविता करण्यात मालोचे अनुकरण केले; तथापि काही मोडीत त्याने वैशिष्ट्य दिसून येते. डॅम्युअल डॉनिअल हा त्याच्याहून अधिक एकान्तवासाश्रय व चिन्तामस्त मनाचा असल्यामुळे त्याच्या त्या मनःस्थितीचा परिणाम त्याच्या ऐतिहासिक काव्यावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. त्याच्या सर्व देशाभिमानपर व ऐतिहासिक कविता इलि-नाथेच राणीच्या कारकादीत शेवटल्या वीस वर्गात लिहिल्या होत्या.

सेन्टेडस—झुगारिक चतुर्दशक ही काव्यरचना बॅटने प्रथम ईमजी वाङ्मयात आणली आणि इ. स. १५९० पासून इ. स. १६०० पर्यंत तिचा बराच प्रसार झाला. त्यानंतर बॅट-सन याने तिला फिरून चालना दिली. परंतु जेव्हा सिडने याने चतुर्दशक रचण्यास प्रारंभ केला तेव्हा त्याने त्यात बरेच भावनाप्रधान केले. त्यामुळे त्यात नाट्यातील कल्पना व अंगाचा थरास आनुभव अथित केलेला दृष्टी पडू लागला. सिडनेची अँट्रोफेल अँड स्टोला, ड्रेटनची आय-दिया, स्पेन्सरची अमोरेटी आणि शेक्सपियरची चतुर्दशक यांत खरोखरीची काव्यप्रतिभा दृष्टीस पडते

पौराणिक कथा विषयक काव्ये—झुगारिक पौरा-णिक कथाकाव्ये करण्याची पद्धत इंग्लंडच्या कवींनी तत्कालीन इटालियन कवींपासून घेतली हे खरे. तथापि प्रारंभी ती खोली योव्हिदपासून घेतली इ. स. १५८८ पासून इ. स. १५९८ पर्यंतच्या दहा वर्षांच्या काळात लॉन याचे "सिलिस मेटामो-र्फोसिम", शेक्सपियरचे "व्हानस अँड अँडोनीस" व "रप ऑफ ल्युक्रीस", मालोचे "होरो अँड लिओडर" व ड्रेटनचे "एडि-मिअन अँड फॉबि" इतकी पौराणिक काव्ये उत्पन्न झाली.

बीणा काव्ये.—इलिझाबेथच्या वेळेच्या चतुर्दशकांमध्ये पौराणिक काव्यांत किंवा बीणाकाव्यांत पर आपण मोडि-
अर, बर्नस, किंवा वेल यांच्या प्रभातुन भाडळणाऱ्या भावना
शोधू लागलों तर आपली निराशा होऊन आपण त्या कवितेस
निरत झाल्या. त्या काळी बीणाकाव्याचा फारच बोरोने प्रचार
झाला. वेंट यानें प्रथम या काव्यरचनेचा शोध लावला. परंतु
त्याच्या वेळेपासून स्पेन्सरच्या वेळेपर्यंत विशेष नोंवाणच्या-
मार्फत बीणाकाव्य निर्माण झाले नाही. इतर प्रकारच्या
वाङ्मयाप्रमाणे बीणाकाव्यरचनेतहि शेकसपिअर अग्रगण्य
होना. परंतु बीणाकाव्यासारख्या किरकोळ काव्यरचनेत
मीन व डेकर यांच्यासारख्या साधारण कवीस तितकें अंश
आले, तितकें चॅपमन व बॉन्सन या सारख्या घोर कवीस
आले नाही. लॉज व ड्रेटन, ड्रेटन व डॅनिअल, बॉन्सफर्ड,
रॉले आणि साउथवेल या सर्वांच्या बीणाकाव्यावरूनहि
काव्यरचना निरनिराळ्या प्रकारच्या व वर्गांच्या लोकांत
प्रचलित होती असे दिसून येते.

डन वामुन मिल्टन पयेंस ते चॅपमन—इलिझाबेथन युग
पालटल्यानंतर पद्यविषयांत बदल झाला इंग्लंडच्या प्रमुख
कवीपैकी बॉन्सन व मॉन डन (१५७३-१६३१) आणि
डनच्या मागून झालेले अनेक कवी यांच्या पद्यांत, नैसर्गिक
मनुष्य व त्याचा ऐहिक सुख भोगण्याचा हक्क यांच्या विरुद्ध
प्रतिपादन केलेले आढळते. त्यामुळे त्या काळची कविता
विशेष पैराग्यपर व गूढवादविषयक झालेली आहे जॉन
डर्बेट, कॅशो, डेन्री व्हॉपान आणि थॉमस ट्रॅव्हर्न हे त्यावेळचे
नैसर्गिकप्रधान कवी होते. कल्पनाप्रचुर कवींच्या पद्या-
तील या कर्मांमध्ये धर्मभ्रष्टा विशेष होना. डन, कॅप्लू,
कार्टराइट व ब्लॉकवूड आणि बॉनाहाम कावले हे त्याच
पंथातील इतर कवि होते. डॉ. बॉनसन यानें आपल्या
कावलेच्या चरित्रात या कल्पनाप्रचुर पंथावर व रसांतल
कर्वांच्या दोषांवर बरीच खरमरीत टीका केली आहे, आणि
त्याच्या त्या टीकेतील बराचसा भाग बरोबरहि आहे. जॉन-
सनची जर कोठें चुक झाली असेल तर ती वेबडीच कवि,
युयानें त्या कवीचे पुण सुर्वेच लघांत घेतले नाहीत, आणि
इतिहासाच्या दृष्टीनें त्यांचे विंती महत्त्व होतें त्याबाबदि त्यानें
विचार केला नाही.

डनच्या कवितेत धराच बौद्धिक माग असून ती विवेचना-
त्मक व आत्मपरीक्षणपर होती. त्याच्या कवितेवरून
त्याच्या भावना त्याच्या अंतःकरणांत मध्यम उच्चून देत
असाव्यात, असे दिसून येते स्पेन्सर व मिल्टन यांच्या दूर-
म्यानच्या काळांत बीणाकाव्य व काव्याचे इतर प्रकार
यांच्यांत थरेच फरक पडून आले

डनच्या मागून प्रसिद्धीस आलेल्या कवीमध्ये राबर्ट
हरेिक हा प्रमुख होता त्याची एकंदर बीणाकाव्यधर्तीची
व मनुष्यरूपाची मिळून दोन दुसरा कविता आहून ती
“हेस्पेरिडस गॅड नोचल नॅपर्स” या नांवानें संश्लिष्ट केली

आहे फुलें व कुमारिका यांच्यातील माय्, त्याच्या मांद-
यांचा स्वरित होणारा नास, त्याच्या नाशाकडे पाहून
कवीम हांगास नेद, त्याची स्वतःची नभरता, विषय
सुखाची सगळीसुखाच्या मित्रांचे सहज, मानमनांचे
खेळ व विद्या इत्यादि विषयावर त्याची कविता आहे

मिल्टन.—जॉन मिल्टन (इ.स. १६०८-६. स.
१६७४) प्रभाते अगदी अवयवात कोणत्याहि कवीनें
काव्य रचनेची निर्दोष पद्धति शोधून काढली नाही त्याच्या
तात्कायातील कविता काहीशी स्पेन्सरच्या वळणावर गेली
होती, परंतु त्याच्या विस्तृत माचनामुळे त्याच्या काव्यरच-
नेत लवचक सुधारणा घडून आली त्याने आपल्या विषाचे
बर्षी लिहिलेल्या “नेटिव्हिटी मोड” या काव्यांत त्याची
कल्पना व सुन्दर्योजना अगदी स्पष्ट होती, शिवाय
त्यातील काव्यरचनादि एखाद्या निष्ठाळ लेखकाच्या कवि-
तेप्रमाणे रेखीव व ठराविक पद्धतीची होती ल अलेग्री, इल
पेन्सेरोसो, कोमस, डिस्टेस या काव्यांतून एक प्रकारची
ठराविक, अलंकारिक व पुनरुच्चारणकाळा अनुकूल अशी
रचनापद्धति दिसून येते अस इतिहासज्ञांचे म्हणणे आहे.
त्याच्या कवितेत बीणाकाव्यात्मक व स्वाभाविकपणाचा भाग
फार कमी आहे, असें जरी टीकाकारांचे म्हणणे पडतें तरी
त्याच्या काव्यरचनेतील चतुर्पक्ष व सौंदर्य पाहून त्याची मति
थळ होणे त्याच्या चतुर्दशकांमध्येहि त्याची तीच लेख-
नकलास दिसून येते

तहगणपासून ज्या वीरश्रीयुक्त विषयावर काव्य रच-
णाचा त्यानें संकल्प केला होता तो शेवटी “मानवांचे
अभ्यस्तन” हा त्यानें ठरविला हा विषय त्याच्या सम-
जुनीप्रमाणे सर्वांत मोठा आहे. या काव्यविषयाचे स्थळ
म्हणजे स्वर्गपातालादि मिळून सारे विश्व होते आणि
त्याचा काळ ख्रिस्तजन्मापासून अखेरच्या न्यायाच्या दिव
सापर्यंत इतका अर्धत होना या काव्यविषयावर नाटक
लिहिल्याचा प्रयत्न मिल्टनचा बेत होता व
त्याप्रमाणे त्यानें “स्वर्गच्युति” (पॅरेडाइस लॉस्ट)
नांवाचा नाटकाची योगनादि केली होती. परंतु पुढें
त्यास त्या विषयावर तात्कापेक्षा महाकाव्यच लिहिणे अधिक
थेबस्कर याचे नाट्य त्यानें त्यास महाकाव्याच स्वरूप
दिलें. त्याच्या काव्यांत सैतान व त्याचे अनुयायी यांचे
अलौकिक धैर्य दिसून येते पराभव झाला असताहि ते
सचत नाही आणि जेव्हाविषयीचा त्याचा अनादर कमी
होत नाही. या त्याच्या धर्मिक विषयामुळे त्याच्या पुढें
देव, देवदूत आणि साधू मानवी ओढीं हे सर्व फिके दिस-
तात त्याच्या पुढच्या म्हणजे “पुन स्वर्गप्रति” (पॅरेडाइस
रीगेन्ड) काव्यांत संविधानाक फार पाठ आहे. देवाच्या
विरोध करणाऱ्या घनामाचा आवेश, बराच कमी झाला आहे.
आणि ख्रिस्ताचे वर्तन एखाद्या संश्लिष्टमन्य पतीप्रमाणे
दिसून येते संप्रदान बॅनोनिस्ट यातील नैतिक विवेचन

व त्याची एकेदर रचना ही सौफोक्लीसच्या धर्तीवर आहे. व त्याची धार्मिक भाग सर्वस्वी प्रिस्ती नाही. सॅम्स-नच्या ठिकाणी असलेले दोष त्याच्या हालअपेष्टे-मुळे विसरले जाताना व या नवीन उत्पन्न होणाऱ्या सहास्रभूमीमुळे त्या नाट्यकाव्यवरून वाचकांचे प्रेम कमी होत नाही.

मिस्टनच्या उत्तरवयातील त्याची लेखनशैली व काव्य-रचनारीति यामध्ये त्याच्या मनाच्यापाराची एकाग्रता दिसून येते. इ. स. १५५८ च्या सुमारास ज्येष्ठते मिस्टनने काव्यरचनेस सुरवात केली, त्यावेळी वीरधीची भाषा लिहिण्याच्या कलेंत त्याला कसलीही मदत नव्हती. नुकत्याच अस्तित्वात आलेल्या नाट्यकलेंतील अनुभव अगदीच निरुपयोगी होते कावले व डॅव्हेनेट यांनी लिहिलेल्या काव्याचे नमुने अनुकरणाच्या दृष्टीने ऊचकामाचे होते. यामुळे ग्रीक आणि लॅटिन भाषा स्तुति ताजी असल्यामुळे मिस्टनने मॉलें शेक्सपियर ह्यांदाकाचे अनुकरण करण्यास सुरवात केली आणि त्याची भाषाशैली व काव्य-रचना पद्धति याच्याच पायावर त्याने आपली काव्यरचना केलेली आहे सबाधनात्मक भाषणे वस्तुत्वपूर्ण भाषणे, वर्णनात्मक भाग ह्यांदा वीरधीत तो किता बाळगणार होता हे त्याच्या "स्वर्गच्युति" काव्यावरून प्रामुख्याने दिसून येते. आत्मगत व सामुदायिक भाषणे रचण्याच्या कामी तर डाव्हेच्या धेडेपामून त्याच्या इतका पटाईत कवि-कोणीच झाला नाही.

इ. स. १५६० पासून इ. स. १५४२ पर्यंत ची नाट्य रचना—इ. स. १५६० पासून इ. स. १५५५ पर्यंत होऊन गेलेल्या विश्व विद्यालयीन विद्वानांनी नाट्यकलेचा स्थापना केली. त्यापैकी मुख्यानाट्यलेखक म्हटले म्हणजे शिली, किड, पॉल, मीन व मॉलें हे होत. जॉन शिली याने दर-बारी सोंगाव्याची विनोदी व खोबदार भाषणे घद्यात प्रथम आणली. लीली याने इ. स. १५६० पासून इ. स. १५५१ पर्यंत कॅपसेपे, थॅको रॉड कॅथो, मिडस व इतर आनंदपर्यवसायी नाटके लिहिली. त्यात अभिनेदनपर भाग, पौराणिक कथाविषय व कथेक, कोणत्या तरी विषयास धरून लिहिलेली औपरोधिक प्रकरणे, शोचनीयतात्मक विषय, भक्त व गीत इत्यादि भाग आहेत. यॅमस किडने लिहिलेल्या नाटकात व विशेषकरून "दि स्पॅनिश ट्रॅजेडी" या नाटकात त्याने पूर्वीच्या नाट्यरचनेस नवीन स्वरूप दिले. शेक्सपियरच्या पूर्वी लिहिलेल्या परंतु हल्ली उपलब्ध नमालेल्या दॅमले नाटकाचा तो कर्ता असावा. त्याने आपल्या मागून झालेल्या नाट्यकारिता सधेतुमूलक परंतु घातकी मुडाचा विषय तयार करून ठेवला, व त्याचा खेपन, मॉस्टन वेस्टर ह्यांदि नाट्यकारांनी उपयोग करून घेतला. त्याच्या मुख्य नाटकाचे भाषांतर करून त्याचे प्रयोगहि जर्मनीत बरेच दिवस होता होते. किडच्या लिहिण्यात सुसं-

गतपणाचा अभाव आहे परंतु त्याचे ठिकाणी नाट्यरचना-चातुर्य बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत होते.

टॅम्बरलेनचे दोन भाग, "दि लाइफ ऑफ हॅन्रि ऑफ व्हाटर फॉरसम," "दि ज्यू ऑफ मारुस," "एडवर्ड दुसरा" आणि "हॅन्रि ऑफ लिअंडर" हे अपूर्ण काव्य इतके लिफ्टोफ माळोवेचे ग्रंथ आहेत. मॉलेंने (१५६४-१५९३) शोकपर्यवसायी नाटके लिहिण्यास प्रारंभ करून त्यास अगुण अशी भाषा-सरणी व पध्दतना उत्पन्न केली वीरधीयुक्त भाषणे लिहिण्यात जरी त्याचा हात खंडा असे तरी "हॅन्रिचे अवतरण" "मॉर्टिमरचे प्रयाण" "हॅन्रि व लिअंडर यांचे मिश्रण" ह्यांदि लांब लांब उताऱ्यांतहि त्याच्या लिहिण्यात कोठे छिद्रता किंवा दुर्बोधता उत्पन्न झाली नाही आधुनिक सौन्दर्य, अनंत साम्राज्य व गूढ ज्ञान या विषयांची तृष्णा त्याच्या इतक्या चांगल्या रीतीने कोणीच व्यक्त केली नाही. त्याच्या इतर गुणाच्या मानाने त्याच्यात रचना-चातुर्य कमी प्रतीते होते. तथापि मॉर्टिमर फॉरसमच्या संविधानकाव्यरचने त्याची स्तुति केलेली आहे. अगुणारे दुःख व निराशा व्यक्त करण्यात मिस्टनने मॉलेंविषेच अनुकरण केले. ज्या बाबतीत मॉलेंविषया ठिकाणी आयुक्त गुण होते, त्याबाबतीत शेक्सपियरला त्याच्यावर मरशी करता आली नाही.

शेक्सपियरः—मध्ययुग पालटल्य वर भूतलावरील, मानवी चरित्र सर्वांस मांडत होऊन त्याने सर्वांचे चित्र वेपले होते आणि हा चित्रवेचकपणा पूर्णपणे व खुबीदार रीतीने व्यक्त करणे हाच नाटक लिहिण्याचा उद्देश असतो. शेक्सपियर हा सर्वांत धेष्ट इंग्रजी नाटककार होता, इतकेच नव्हे तर त्याने सर्वांच्या आधी यानवी स्वभाववर्णनपर नाटके लिहिण्याचा उपक्रम केला, परंतु त्याने हा उपक्रम सुरवातीपासूनच केला नाही. प्रथम त्याच्यावर दुसऱ्या लेखकाचा अन्मल चालत होता. त्याचे "टायटस अँड्रो-निकस" हे नाटक किडच्या धर्तीवर लिहिले आहे. "हेनरी महावा" या एकच जावावाली मोठ्ठारी रीत ऐतिहासिक नाटके लिहिण्यात त्याने मॉलेंविषे अनुकरण केले होते. "रिचर्ड तिसरा" हे नाटक जरी मॉलेंविषे संविधानक व भाषासरणी यांचे अनुकरण करून लिहिले तरी त्यात शेक्सपियरने आपल्या अंगां किती लेखननैपुण्य आहे, हे प्रत्ययास आणून दिले आहे. काही काळाने शेक्सपियरवरील अन्य लेखकांचा अन्मल नाहीसा झाला, व त्याचे लेखनकार्य स्वतंत्र रीतीने चालू लागले. "किंग जॉन" या नाटकात आत्मविद्वनकाव्यपर, बोरिस्तर, उपरोधार व भावनापर इतके गुण एकत्रित झाले आहेत. यानंतर शेक्सपियरने निर्यमक कविता करण्यात प्रावीण्य संपादन केले. "रिचर्ड दुसरा", "ए मिडसमर नाइट्स ड्रीम", "दिमर्च ऑफ व्हेनोस", "रोमिओ अँड जुलियट" या नाटकांतून ते प्राविण्य दिसून येते मंदर नाटके व "दि कॉमेडी ऑफ एरम", "लव्ह व लेव्हर ऑफ्ट", व "दि

ट्रॅन्टमेन ऑफ स्ट्रोना" हों नाटक लिहिताना शेक्स-
पिअरच्या लिहिण्यात निर्यमक व सयमक कविता याची एक
सारखी कदाभेद लागली होती. आघेर विशेष कारणांचून
मयमक कविता लिहावयाची नाही असे त्याने ठरविले
अगवे.

यापुढे लिहिलेल्या ऐतिहासिक, अद्भुतरसात्मक व विनो-
दपर नाटकांत शोकपर्यवसानाचा अभाव दिसून येतो.
शेक्सपिअरच्या सर्व विनोदी पात्रांत कॉलस्टाफचा विनोद
फार बहारीचा आहे. त्याचे वर्णन लोकमान्याच्या (१९२४)
हिंदुस्थान अकादमी. रायगडे यांनी केले आहे. हे पात्र ज्या
नाटकांत आहे त्या "हेनरी पांचवा" या इंग्रज काव्यास नाटक
मूढगुणपेक्षा प्रभूमान ऋणने अधिक शोभेल. सदर नाटकात
जोरादार भाषणे, आल्हादजनक विनोद व इंग्लंडवियेयक
शेक्सपिअरचे प्रेम यांचीचून दुसरे काही आढळत नाही ऐति-
हासिक नाटकातील पात्रे शरबीर आहेत, तर "थॅन यू लाइव्ह
इट", "मच अंडी अवाउट नर्षांग", व "ट्वेल्थ नाइट" या
सारख्या आनंदपर्यवसायी नाटकांत खिायेचे प्रचल्य आहे या
जरी पात्राच्या तोंडी गद्यात्मक भाषणे घालावी लागल्यामुळे या
नाटकातील गद्य सुंदर व विनोदपर असे दिसून येते.

शेक्सपिअरच्या दुःखपर्यवसायी नाटकांमध्ये ज्याप्रमाणे
मनुष्यस्वभावाचे आविष्करण झालेले आहे. तसे स्तुकांशि-
अमच्या बेंडेपासून झालेले नव्हते. ज्या गुप्त कटाच्या व
धामधुमीच्या काळांत सदर नाटक लिहिली गेली त्या काळाचा
व त्या नाटकातील संविधानकांचा बराच मेळ दिसून येतो.
इंग्रज दहा वर्षांच्या काळांत जॉनसन, चॅपमन, डेकर, मास्टेन
यांनी आपली दुःखपर्यवसायी नाटक लिहिली. शेक्सपिअ-
रचे व या नाटककारांचे जरी पुष्कळ भावनेत सादृश्य असले
तरी शेक्सपिअरच्या "हॅम्लेट", "मॅकबेथ" "किंगलिअर"
"ओथेलो" तीन रोमान नाटके आणि "ट्रॅन्डलस आणि
केसांडा" व "टायमन ऑफ असेन्य" या नाटकांशी इतर
कोणत्याही नाटकाची तुलना करता येणार नाही. या नाट-
कांतून नवीन दुःखपर्यवसानात्मक तत्त्वज्ञान, नवीन
काव्यविवेचनरति, नवीन नाट्यरचनापद्धति व मानवीस्वभा-
वाचे आविष्करण करण्याची नवीन तऱ्हा दिसून येतात.
शेक्सपिअरच्या चतुर्दशकामध्ये सत्य व भीत्य, सत् व असत्
यावर प्रदर्शित केलेले विचार पदावयाम संपडतात.

सुखदुःखामक नाटके लिहिणे हा शेक्सपिअरच्या नाट्य
लेखनाचा शेवटचा भाग होय. हा भाग तो "पेरिक्लिस
प्रिन्स ऑफ टायर" हें नाटक किंवा लायल्यापासून म्ढणजे
इ. स. १६०८ पासून सुरू झाला. कधी कधी जगामध्ये
दुःखांती सुख पास होते हें पाहून त्याने आपल्या
आयुष्याच्या शेवटच्या मागात सुखदुःखामक नाटके लिहि-
ण्याचा विचार केला असावा. पेरिक्लिस, दि उर्दंग डेल,
सिवेलाईन व दि टेंपेस्ट या नाटकांतून अनेक गुण्याने,
लोकांपादने व वियोगाचे प्रसंग दाखविल्यांतून त्या

सर्वांचे मधुर पर्यवसान झालेले दाखविले आहे. या पर्यवसान
मागात वियोग झालेल्याचा संयोग झालेला दाखवून विनम-
लेल्या प्रेमाची पुनः प्रस्थापना केलेली आहे.

शेक्सपिअरचा मोठेपणा त्याच्या ठिकाणी असलेल्या
तीन अस्त्युत्कृष्ट गुणांवर अधिष्ठित झालेला आहे. एक
काव्यरचनाचातुर्य, दुसरा, मनुष्यस्वभावाचे संपूर्ण ज्ञान
व त्याचे यथार्थ चित्र रेखाटणे, आणि तिसरा, नाट्यकला
नैपुण्य शेक्सपिअर व डाटे याची तुलना केली तर
डाटेच्या लेखनात आपणास अधिक प्रगल्भता व संपूर्णता
दिसून येते. त्याचे कारण उघड आहे. शेक्सपिअरला
ज्याप्रमाणे शेकडो जणांच्या तोंडी शोभणारी भाषा घालावी
लागली तशी घालण्याचे डाटेला कारण नव्हते. शेक्सपिअर
हा धोष्ट प्रकारचा कवि अगूत त्याला विविध प्रकारचे
कार्य करावे लागले "सनिट्स" लिहिताना त्याला आपले
मनोगतविचार व्यक्त करण्यापेक्षा काही करावयाचे
नव्हते, परंतु नाट्यलेखनात मात्र त्याला आपल्या हजारां
ओठ्याचा विचार करावा लागे. शेक्सपिअरचे नाट्यनैपुण्य
आना प्रत्येक राष्ट्राला संमत झाले आहे. त्याप्रमाणे
त्याची नाटके सर्व ठिकाणी करण्यामारी आहेत, हे तर
उघड आहे. परंतु याहूनही त्यांच्यात अधिक
गुण आहे, तो असा की, ओठ्यामध्ये उत्कंठा
उत्पन्न करणे, ती काही काळ तशीच तरगत ठेवणे व शेवटी
तिला दूर करणे व ती ओठ्यांना पटेळ अशा रीतीने दूर
करणे, या त्याच्या गुणामुळे त्याचे लेखन ओठ्याच्या
मनावर फारच परिणामकारक होते. त्याचे लिहिणे इतके
उघड असे की, त्यामुळे त्याने आपल्यावर इच्छायल लोकांचा,
पांचवा आणि प्रामुखाचे द्वेष ओढवून घेतला. त्याने इल्लिना-
बेथ राणीवर स्तुतीचा वर्षाव केला, इंग्लंड व स्कॉटलंड
यांच्या राजकीय संयोगाचा जयजयकार केला, पाचव्या
हेनरीच्या पराक्रमाचे गाढवे गाडले आणि इंग्लंडच्या वैभ-
वाचे चटकदार वर्णन केले. परंतु सर्व नाटककारात त्यास
अग्रपूजेचा मान देण्याची दुसरी अनेक महत्वाची कारणे
आहेत त्याच्या नाटकांतील कोणती पात्रे केव्हा आपल्या
प्रेमास व कोणती केव्हा आपल्या तिरस्कारास पात्र
व्हावीत हे तो आपणास स्पष्टपणे न सांगता त्या त्या
पात्रांच्या तोंडच्या उद्गारावरून व त्यांच्या वर्तनावरून सम-
जावून देतो आणि याकामी नॉर्वेचा सुप्रसिद्ध नाटककार
इबसेन याहूनही त्याची श्रेष्ठता अधिक आहे असे जरी
आहे तरी ज्याप्रमाणे, ऐदिक व्यवहारात कसत्याही न्याय-
वात्र माणसास अगदी निर्भेळ न्याय मिळत नाही त्या
प्रमाणे तो आपल्या कोणत्याही पात्रास सत्यता प्रकरचा
न्याय मिळाल्याचे दाखवीत नाही. त्याच्या चटकदार व
गुपीक लेखनशैलीस त्याच्या नाट्यनियमांस धरून केलेल्या
मानवीचरित्रनिरूपणाची जोड मिळाल्यामुळे नाटककारात
त्याला इतके श्रेष्ठत स्थान प्राप्त झाले आहे.

जॉनसन.—शेक्सपिअरची नाट्यलेखनपद्धति अनुकरणां प्राप्त होण्यासाठी नसल्याकारणाने श्री बोमेट, फ्लेचर, वेन्स्टर व इतर नाटककारांच्या नाटकांत त्याची नकल पहावयास सापडते तरी त्यांच्या माथे त्यांचा स्वतंत्र संप्रदाय असा काही शिकवला राहिला नाही. शेक्सपिअरचा मित्र बेन जॉनसन याच्या ठिकाणी श्री त्याची वाक्यप्रतिमा नव्वती तरी शुद्धिमतेंच्या कामांत जॉनसन हा जवळ जवळ शेक्सपिअरच्या बरोबरीचा होता इ. स. १६४२ त नाटक-पुढे बंद होईपर्यंत जॉनसनची नाटके बरीच लोकादरामा पात्र झाली होती, आणि इ. स. १६६० नंतर देखील त्याच्या आनंदपर्यवसायी नाटकांचे अनुकरण करणारे नाटककार झाले. रोमच्या इतिहासातील एताद्या गुंतागुंतीच्या व सायलक प्रसंगावर नाटक रचणे किंवा लंडनच्या रस्त्यात त्याच्या डोक्यादेखत पडलेल्या एखाद्या प्रकारचे चित्र रेखाटणे असो, त्याला दोन्हीही गोष्टी सारख्याच यत्नाशी रीतीने करिता येत होत्या. त्यामार्गी तात्विक सिद्धांताचा बराच मोठा भरण होता त्याचप्रमाणे वर्णनचातुर्य व रचनाकौशल्य हे शुण श्री त्याच्या ठिकाणी प्रामुख्याने बास करीत होते, तरी त्याच्या लिहिण्यात सरळपणा व मोक्षलेपना नाही. मानव-जातीचे हिंस्र चित्र दाखवून आपण तिला शुधार्क असा विचार करणाऱ्या एखाद्या औपरोपिक लेखकाप्रमाणे त्याचे लिहिणे होते. त्याची पद्यरचना मोठी बेटनेटकी व टाकटि-कीची होती. तो गद्यलेखनातहि निष्णात होता. बेन जॉनसनची प्रसिद्ध नाटके येणप्रमाणे:—“एरोमन इन हिम ह्यमर,” “व्हलपेन ऑर दि काक्म,” दि बल केमिस्ट सेर्जेनस कॅटिलाइन वगैरे.

बेयमन.—जॉन बेयमन हा तीव्र भावना व्यक्त करणे व दृग्गारिक नाटकातहि भागीय कायम ठेवणे, या विशिष्ट गुणामध्ये सर्व नाटककारात धेष्ट होता. परंतु त्याच्या रोम-प्रधान नाटकात प्रयोगाच्या दृष्टीने बरेच वैगुण्य दिसून येते. त्याची महत्त्वाची नाटके, “दिग्लॉड बेगर ऑफ अले-व्हाडिया,” “ऑल फूलस” दि ब्रटलमन अशरी वगैरे होत. त्याच्या होमरच्या आघातशब्द जॉनसन व किटस यांनीहि त्याची प्रशंसा केली आहे. आणि हे आघाताराचे कार्य म्हणजे त्याच्या आधुम्यातील मोठेच कार्य होय.

डेकर आणि हेबुड.—जॉमस डेकर व जॉमस हेबुड यांनी निरनिराळ्या प्रकारचे ग्रंथ लिहिले आहेत. डेकर याच्यात काव्यकल्पना उत्तम प्रकारची होती तर हेबुड हा त्याच्या वेळचे समाजचित्र उत्तम रीतीने रेखाटण्यात कुशल होता. ‘ऑलड कॉन्युनेटस’ व ‘दि ऑनिस्ट व्होअर’ हे डेकरचे व ‘श्रिलस ट्रॅव्हलर’ व ‘जुमन क्लिड सुदय काईडनेस’ हे हेबुडचे प्रसिद्ध ग्रंथ होते.

मिडल्टन व वेन्स्टर.—मिडल्टन हा जोरदार व वर्णनात्मक नाटके व दृष्ट व प्रबल मनोविकाराची प्रहसन लिहिल्यात निष्णात होता. त्याचप्रमाणे वेन्स्टरच्या लेखनपद्धतीने

दयाव दृश्यन, राग व तिरस्कार दृष्यादि मनोविकार चांगल्या रीतीने व्यक्त झाले असून ती पुष्कळशी काव्यमय आहे. ‘दि ओल्ड लॅ’, ‘दि बेजलिंग’, ‘युद्धमन शिवेअर युद्धमन’ ही मिडल्टनची आणि ‘डचेस ऑफ मॉगिफ’ व्हिटेरिया कोरोबाना ऑर दि व्हाइट डेव्हिल इत्यादि वेन्स्टरची नाटके होत.

बोमेट व फ्लेचर.—बोमेट फ्लेचर व मॅसिन्जर यांनी गुप्तमय, दुःखमय व सुखदुःखमय अशी तिन्ही प्रकारची बरीचशी नाटके लिहिली आहेत. त्या निष्ठांमध्ये बोमेटच्या लिहिण्यातील विनोद व शुद्ध आणि मनो-दूर पद्यरचना लक्षात घेऊन त्यासच अग्रस्थान पावे लागेल. फ्लेचरच्या नाटकांत पहिल्या अंशच्या वेळच्या ऐवजाराभावे व छानदुर्लभ चमत्तचित्र आपणांम पहावयास मिळते. त्याला विनोद उत्तम साधला असून नाटकातील संभाषणे अगदी स्वाभाविकपणे चालण्याचीहि कला साध्य झाली होतीसे दिसते त्याच्या नाटकातील पात्रे अगदी ऐनवेळी आपले स्वभाव चालवतात. याची नाटके—‘फिलेस्ट’ ‘दि मेडस टूबेड’, ‘बौडका वगैरे.

मॅसिन्जर.—मॅसिन्जरच्या नाटकांत रचनाकौशल्य विशेष दिसून येते व त्यातील वक्तृत्वाचा प्रवाहहि सैध व एकसारखा आहे. त्याचप्रमाणे त्याच्या नाटकात तात्विक व राजकीय विचार कारच कौशल्याने गोबलेले आहेत. ‘एन्सु वे टु पे ओल्ड डेट्स’, ‘दि बौडमस’, ‘दि रोमन अँक्टर’ वगैरे नाटके याने लिहिली आहेत.

फोर्ड व शॉ.—यापुढे प्युरिटन लोकानी इ. स. १६४२ त नाटकपुढे बंद करीपर्यंत जॉन फोर्ड, व बेन्स शॉ या दोन नाट्यकारांनी नाट्यलेखनातील उच्च संप्रदाय कायम ठेवला ‘दि मोकन हॉर्ट’ हे फोर्डचे नाटक प्रागिद्ध आहे ‘मेडस रिडेन’ ‘ट्रेटर’ इत्यादि पुष्कळ नाटके शॉने याने लिहिली आहेत.

ग प र च ना.—इ. स. १५७९ ते इ. स. १६६० पर्यंतची कादंबऱ्या.—इलिदायेथच्या वेळच्या कादंबऱ्यांची लेखनपद्धति चांगली नसल्याकारणाने त्या बहुतेक छुप्त झाल्या आहेत. परंतु त्यांचा उपयोग नाट्यलेखनाचे पोषण होण्याकडे झाला. लिलीच्या ‘यूफस’ व ‘यूफस बँड हिम इग्लेड’ या प्रथम प्रसिद्धीत आलेल्या कादंबऱ्या होत. त्यात सुश्रम अवलोकन व विनोदी भाषणपद्धति दृष्टीस पडते परंतु त्यात खरे सौन्दर्य व तीव्र भावना दृष्टीस पडत नाहीत. लिलीच्या ग्रंथातील नारिकेलपाक लेखन पद्धति त्याच्या मीन व लीज या सारख्या अनुयायास बरीच वर्षे अनुकरणीय झाली होती. या नंतर प्रहसनास आलेल्या नेंदशी कादंबरी ‘जॅक हिल्टन’ किंवा ‘दि अनफॉर्च्युनेट ट्रॅव्हलर’ ही अगदी स्वतंत्र पद्धतीची होती. याप्रमाणे या काळचे कादंबरीवाद्यमय अगदी अल्पसंख्याचे होते. पुढील शतकात फ्रेंच कादंबरीकारांच्या उदाहरणाने व

अनुकरणाने दंगलदात अद्भुत व गुणविरक कादंबऱ्या निर्माण साध्या.

टी का रम क वा ड म य -मिडन येने आपल्या "डिफिन्स ऑफ पोएसी" या पुस्तकात व जॅन्सन येने आपल्या "डिक्शनरीम" या पुस्तकात प्रचलित प्रथाची प्रचलित उचरी नमूद करून ठेवली आहे परंतु रसावरून त्या काळच्या उपाधित वाटमयाची कल्पना होत नाही. वाक्यात सत्य असते हे उतरविष्कारिता कधीवर हान संप्रदित कर-
ण्याचे व लोकशिक्षणाचे काम अशा दोन प्रकारची कामे सोपविण्यात आली होती. काव्याची उपयुक्तता प्रस्थापित करण्याकरिता काव्य हे आनंदाने व रुझनेने सन्नामोय तारते, असे त्याचे समर्थन करण्यात येत होते परंतु हे विधान फार हाले तर अन्यायिक व उपदेशपर काव्यामच लागू पडण्यासारखे आहे. शेवटविषयच्या नाटकात दुःखार्यवसानाचा अण्णासमिक तत्त्वाची कसा गेळ घालण्यात आला आहे हे टीकाकारांच्या बराच काळपर्यंत लक्षात आले नाही.

आ पा री रा म क वा ड म य.-या काळातील टीकाकारांच्या भावातरकाराची कामगिरी अधिक निमतोपी आहे. बर्मरच्या फ्रीडमार्ट (इ. स. १५१३-१५२५) या अध्यासमुने ते उद्धृष्टाव्या रीते (इ. स. १६५३) या अध्यासमुने या भावातरकाराच्या कार्यपरंपरेचे शोधकाळीन आग रंग कधीच पडला नाही. या भावातरकारांपैकी जरी बरेच जण अप्रतिष्ठ होते, तरी त्यांच्या एकंदर संश्लेषक किती लोकांचे गळेलखताक्षे रक्ष लागले होते, हे दिसून येते. कायलेमन दालंड नावाच्या भावातरकाराने लिंडी, डिनी, सुडोनेअस याच्या मंत्राचे व प्लुटार्कच्या नीतिशास्त्रविषयक मंत्राचे आणि केम्ब्रिजच्या "मिटागिना" या मंत्राचे भावातर केले आणि त्याची ईमजी आपादि अर्थात प्रशस्त व शुद्ध आहे. नार्थ येने प्लुटार्कच्या चरित्राचे, फ्लोरिओ याने मान्टेनच्या निबंधाचे आणि रोस्टन येने बॅन विक्शोट या पुस्तकाचे अशा रीतीने भावातर केले आहे. ही भावातर जरी अगदी शब्दचः बरोबर नसली तरी त्यातील मतलबाच्या व शैलीच्या दृष्टीने मूल्यबद्धकृत आहे.

हकर:-रिचर्ड हकरचा "डीन ऑफ इक्वेलिब्रायलिक पॉलिटि" हा ईमजी भाषेतील विशेष नाच घेण्यासारखा, निदान विक्रिक नंतर, ईमजाने लिहिलेला असा पहिलाच धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथ आहे. त्याची भाषा बरीच छिट असून लोतील वाक्ये लाजलव्हा व गुंतागुंतीची आहेत. हकरच्या मागून झालेल्या बरेमी टेक्सारहया धार्मिक लेखकास हे गुंतागुंतीची भाषासंरणा न वापरल्यामुळे त्यानी हूक मुदक व साधी वाक्ये लिहिण्याची पद्धति उपयोगात आणली.

बेकन:-हॅन्सिथ बेकन (इ. स. १५६१-१६२६) यातून ईमजी तत्वज्ञानास प्रारंभ झाला. तो कायदेवंदित व वक्ता होता. त्याचा निरनिराळ्या व्यवहारात हात होता, त्याची बुद्धि फार तरतरीत होती, आणि त्याचा लॅटिन वाटमयाशी चांगला परिचय होता. या सर्व गोष्टींची म्हाक त्याच्या भाषासंरणावर उमटल्याशिवाय राहिली नाही. आपल्या भेदातीत नेण्याची मागील, आपल्या बौद्धिक बलाविषयी आत्मविश्वास, शाळाच्या मागील उमत्तारील निष्ठा, निमग्न व अनुभव याच्या अनुरोधाने वागण्याचा हटनिध्वन, जगाचा व्यवसाय अनुभव साठवून ठेवण्याची संघर्ष, जगाचे सूक्ष्म अवलोकन आणि ते सर्व सूक्ष्मरूपाने नमूद करून ठेवण्याची लक्ष्य, या सर्व गुणांमुळे जरी त्याच्यात कवित्व नव्हते तरी तो सुप्रसिद्ध म्युटेब्या बराबरीचा होता, असे म्हणण्याचे हरकत नाही. म्हाकाशात पाहिल्याप्रमाणे त्याला सर्व जगाचे यथार्थज्ञान होते. आपले मानवी बुद्धीतील नैसर्गिक दोष काढून टाकून जगाचे सर्व व्यवहार आपल्या पूर्णपणे ताब्यात ठेवण्याची त्याची आकांक्षा होती. त्या आकांक्षेला बळून त्याने अनेक पुस्तके लिहिण्याचे योगिले होते, परंतु ती सर्व त्याचे हातून पुरी झाली नाहीत 'अॅडव्हान्स्मेंट ऑफ लॉगि' या पुस्तकात त्याने आपल्या योगनेचा नकाशा काढला, "दि नोव्हम अँगलन" या मंत्रात त्याने "स्कूलमन" च्या तत्वज्ञानपद्धतीतील दोष दाखवून तर्कशास्त्रातील प्रत्यक्ष सकल पद्धतीची प्राप्ती केेली, आणि "दि न्यू अॅडव्हान्स्मेंट" या मंत्रात त्याने ज्याचे आचारविचार पूर्ण शास्त्रीय पद्धतीने रचलेले आहेत आणि ज्याची उभारणी नैतिक पायावर केलेली आहे अशा सध्याच्या काळाच्या बघणे केले आहे. कोणत्याही देशी माषेवेला अंतिम ही अधिक विराट् होईल अशी त्यावेळच्या बऱ्या अंदाजीची समजूत होती. आणि बेकनचीही तशीच समजूत असल्यामुळे त्याने आपले मुख्य शास्त्रीय ग्रंथ लॅटिन भाषेतच लिहिले आहेत. त्याच्या "निबंधात" त्याने मानवी आधुन्य व व्यवहार बावर जगमसर सकलित केलेली मते नमूद केलेली आहेत. या नमूद केलेल्या मतांवरून तो फार व्यवहारदक्ष व सुस्थिरी, कोणताच न आढळणारा, न्याय-अन्याय यावेला कार्यकारणावर आदर नकार देणारा, झोपुदावर पारसा भरवणा न ठेवणारा, उदास परंतु सत्पासविक्रान्त शहजारा, आणि मधून मधून दक्ष व संकुचित तर मधून मधून उदास व वहाणपणाची तात्वे प्रतिपादन करणारा, दिसून येतो. त्याची लेखशैली विशेष परिणामकारक आहे. ती कारणपरत्वे संकुचित किंवा विस्तृत होते "विचारभट्ट शास्त्रानंतर त्याने लिहिलेल्या सातव्या डेन्हीच्या कारकोरीचा इतिहास (इ. स. १६२२) हा हॅरिन्डनच्या पूर्वीचा पहिलाच ईमजी ऐतिहासिक ग्रंथ होय. बरेच त्या काळाच्या मुख्य गल्लेखक म्हटला म्हणजे दोषसंपिभर हा होय. विषय बेकन व

शेन्मपिअर याच्या बरोबर बेन जॉन्सन यांचेहि नाव गद्यलेखकांच्या यादीत प्रामुख्याने नमूद केले पाहिजे.

स्टुअर्ट घराण्यातील राजाची कारकीर्द संपण्याच्या सुमारास गद्य प्रवात पाच निरनिराळ्या प्रकारची भर पडली. (१) तत्त्वज्ञान (२) धर्मशास्त्र (३) मृत्यूबरोल काव्य हल्ल्या (४) मनुष्यांचे व जालीरीतांचे अवलोकन, आणि (५) प्राचीन इतिहास. तो काळ नाणावलेल्या वैयक्तिक गद्यलेखकाचा असून अमुक एका विशिष्ट प्रकारचे किंवा ठरावीक गद्यनिर्माण होण्याचा नव्हता. अद्याप लॅटिन भाषेचा कोकाच्या मनावर इतका पगडा होता की, त्यामुळे पुष्कळ वेळां बुद्धिमान लेखक आपले ग्रंथ इंग्रजीत लिहिण्याच्या ऐवजी लॅटिनमध्ये लिहीत असत. "समाजरचनेचा मूळ करार" राजाची अनिर्यंत्रित सत्ता, धर्मखात्यावर राजाचा ताबा, आणि मानवी प्राणी इत्यादि विषयांवरील होंबचे दिचार वाचून सर्व पक्षातील लोकानां राग आला, आणि त्याचा ठसा तरकालीन विचारावर आणि वादविषयक वाङ्मयावर उमटला.

जेमरी डेलर हा इंग्लंडातील धर्मतेशेवट्या दोषादोष विवेचक व स्कूलमन होता. त्यानेच प्रथम धर्मसंहिष्युतेचा पुरस्कार केला. मीक व लॅटिन ग्रंथातून, पौरस्त्य ग्रंथातून, प्राणिबोत्तन, भोताच्या व पोराच्या बरित्रातून, घतलेले निरनिराळे दृष्टांत त्याच्या ग्रंथात सापडतात. याचे ग्रंथ 'लिबर्टी ऑफ प्रोक्लिंश' व "लाइफ ऑफ डेथ ऑफ मीजप क्राइस्ट" हे आहेत.

या काळात जे अनेक ऐतिहासिक माहौलीने भरलेले वादविषयक लेख व मासिक पुस्तके प्रसिद्ध झाली, त्यात हॅरेन्डनचा "हिस्टरी ऑफ रिवोलिशन" हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा होता. बेकनचा "हेनरी दि सेव्थ" हा ग्रंथ बाजूस ठेविला तर त्या काळाचे ऐतिहासिक लेखन केवळ प्रयोग स्थितीतले होते. रॅलेचा "दि हिस्टरी ऑफ दि बर्डे" हा ग्रंथ फक्त एकातील काही उदाहरणरूप प्रसिद्ध आहे. हॅरेन्डनच्या नंतर मिल्टनने आपले वादीविवादात्मक गद्य ग्रंथ इ. स. १६४३ पासून इ. स. १६६० पर्यंत लिहिले.

"पुनः प्रस्थापना," का. इ. स. १६६० ते इ. स. १७०० पर्यंतचे वाङ्मयः—सतराव्या शतकाच्या तिसऱ्या पादात इंग्लंडातील वाङ्मयाच्या पुनरुज्जीवनास नवीनच दिशा लागली. इ. स. १५८० पासून युरोपच्या "बुद्धि व कला" या क्षेत्रात बरीच खळबळ उडून गेली होती. अंतःप्रेरणा म्हणून मीक म्हणतात ती इटलीमधून लयास गेली होती आणि ग्रीक व लॅटिन या जुन्या भाषांपासून कोणास ओत्साह न मिळनासे झाले होते. स्पेन देशात नाटयकलेची भरभराट होती, परंतु तिचा प्रभाव बर्हकडे पडलेला असून आश्रयस्थ होता. जर्मन देशात वाङ्मयाचा नुकताच कोट उदय झाला होता. परंतु त्याचा इंग्लंडवर कोणता परिणाम झाला नव्हता. फ्रान्सच्या दक्षिण व उत्तर या दोन्ही दिशास मात्र वाङ्मयाचे वर्षाव प्रस्थापित झाले आणि अर्ध्या शतकात त्यास

चांगलेच चिरस्थायित्व आले. या फ्रान्सच्या वाङ्मयविषयक प्रभावापुढे इंग्लंडच्या बौद्धिक घड्यास हार खावी लागली, परंतु थोड्याच वेळांत त्याने आपली जागा परत मिळविली आणि इ. स. १७२० पर्यंत तर इंग्लंडने सर्व पारडे उलट फिरवून फ्रान्सवर वाङ्मयाच्या बाबतीत आपली सरशी करून दाखवली. ड्रायडनच्या वेळेस मात्र इंग्लंडच्या वाङ्मयास फ्रेंच वाङ्मयापासून बरीचशी मदत प्राप्त झाली.

फ्रेंच वाङ्मयाचा परिणामः—फ्रान्समधील प्रॉटेस्टंट लोक इंग्लंडच्या आश्रयाला येऊन राहिले होते त्यांनी बऱ्याच फ्रेंच ग्रंथांची भाषांतरं केली. त्याचा परिणाम गद्यपद्यत्मक वाङ्मय, नाटय व औपरोधिक वाङ्मय, टीकात्मक व सूत्ररूपी वाङ्मय आणि धार्मिक व सर्वसामान्य तात्त्विक विचार यांवर झाल्याशिवाय राहिला नाही. ड्रेडो, होमर व ग्रीक नाटककार यांच्या वाङ्मयाचा अंमल कमी होऊन ड्युव्हेनल, होरेस इत्यादि लॅटिन ग्रंथकारांचे वजन वाढत गेले. या लॅटिन ग्रंथांचा इंग्रजी वाङ्मयावर बराच परिणाम झाला हे, त्याचे ड्रायडन यांनी भाषांतर केले या गोष्टीवरूनच स्पष्ट होते. कॉर्नेली व रॉसेन या फ्रेंच नाटककारांनी आपली शोकमय नाट्याची पद्धत येनेकापासून घेतली होती आणि इंग्लंडमध्ये या वेळी त्यांचे वजन अधिकाधिक पडत असल्यामुळे शोकसंगीत, फ्लेवर इत्यादिकांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति कमी होत चालली. फ्रेंच टीकाकारांच्याहि लेखनपद्धतीचे ड्रायडन यांनी अनुकरण केले. या अनुकरणेच्छेमुळे काव्यस्फूर्तीचा लय झाला. बॉरसप्रधान काव्य, वीणाकाव्य व शोकमयनाटय इत्यादि लेखनपद्धतीचा न्यास झाला आणि अशा रीतीने उत्पादक शक्ति नाहोदी झाल्यामुळे लेखकांचे लक्ष जुन्या ग्रंथांचे भाषांतर किंवा रूपांतर करण्यातच गुंतून गेले. याचा परिणाम असा झाला की, इंग्लंडमध्ये हा काळ म्हणजे दुष्यम प्रतीच्या पद्यरचनेचा आणि नवीन व कधी कधी कटक टीकात्मक ग्रंथरचनेचा काळ होऊन बसला.

शास्त्र व वाङ्मयः—तीव्र संशोधनबुद्धि शास्त्र व तात्त्विक विचार या क्षेत्रात विशेष तोषप्रणालीने दिग्गज लागली. नवीन स्थापन झालेल्या "रॉयल सोसायटी" या संस्थेच्या कार्याचा वाङ्मयावर प्रत्यक्ष परिणाम झाला. अगदी शुद्ध, सरळ व स्वाभाविक बोलण्याच्या पद्धतीप्रमाणे लेखन पद्धति असावी असा त्या संस्थेचा इतिहासकार स्प्रेट यांनी त्या संस्थेच्या कार्यक्रमात निर्विघ्न घातला होता. ही वेळ शास्त्रीय संशोधनास अनुकूल होती. जॉन लॉक याचा "एसे कन्सर्निंग ह्युमन अंडरस्टॅंडिंग" हा ग्रंथ याच वेळेस बाहेर पडला. त्याच्या ग्रंथावरून होंबच्या वेळेपासून तत्वज्ञानविषयक लेखनात किती फरक पडला हे दिसून येते.

दरबारा व सा मासिक परिस्थितीचा परिणामः—पुनः प्रस्थापनेपूर्वी मिस्टन व माव्ह्ले यांच्यासारखे अपवाद बाजूस ठेवले तर सर्व ग्रंथकार राजाश्रयानेच दरबारी छत्राखाली रहात असत. परंतु "सिविल बॉर" पासून हा त्याचा

आश्रय घुटला होता; तो नवीन रात्राची गादीवर प्रस्थापना स्थापनंतर त्यास फिरून प्राप्त झाला. दुसरा चालिस प्रप-
कारांस मदत करी, रयाच्यानी आनंदानें संभाषण करी,
शास्त्राला उत्तेजन देई व नाट्यमंडळासहि आश्रय देत असे.
त्यामुळे मंथलेखनास चांगलेच उत्तेजन मिळाले.

ग घ म य य टी का र म क वा द न य—गघलेखनपद्धति
जो फरक पडत गेला त्याचें प्रेय कोणत्याहि एका वैयक्तिक
लेखकाकडे देता येणार नाही. आपण जर प्रथम ओटवेची
किंवा लेडी रेवेल रसेल हिची पत्रे किंवा पेरीची रोजनिशी
किंवा पूर्वीच्या रामधोय खटल्यातील अभाव्या किंवा नाट-
कांतील संभाषणें वाचली; नंतर एव ' एड्जर्जी पत्रकें
किंवा बॅनटचा ' हिस्टरी ऑफ माय ओन टायम '
हा मंत्र वाचला आणि अद्या रीतीने वाचीत वाचीत अखेर
झाबडनचा ' प्रिफेस टु हिम फेब्रुअरी ' हा मंत्र वाचला तर
गघाचा ओष कसकसा वहात जाऊन शेवटी आपण जिला
आधुनिक भाषासंरणी किंवा लेखनपद्धति म्हणतो ती कशी
निर्माण झाली हें वळून येईल झाबडनच्या सफाईदार लेखन
पद्धतीचा विचार केला म्हणजे त्यानें नाट्यमंत्र लिहिण्यापेक्षा
अर्धे गद्यरमक मंत्रच का लिहिले नाहींत, याबद्दल खंड वाटतो.
झाबडनचे गद्यमंत्र म्हणजे त्यानें आपल्या नाटकास ओडलेल्या
प्रस्तावना होत; तथापि त्याच्या या टीकारमक मंत्राच्या
दृष्टीने गद्यमंत्र पुढील शीर वरपाहि पहावयास मिळत
नाहींत. या काळच्या गद्यास वळण देण्याच्या कामां झाबड-
नच्या बरोबर आणखी चार गद्य लेखकांच्या नांवाचा उल्लेख
करण्यात येतो. ते गघलेखक म्हणजे स्ट्रॅट, टिल्टसन, सर
मुड्डयम टेंपल व हॅलिव्हुड हे होत. या सर्वांत हॅलिव्हुडचे
रामकीय विषयावरील निबंध व म्हणी आधुनिक अद्याच्या
तात्काच्या असून झाबडन व हिल्टन यांच्या दूरम्यावच्या
काळात अत्यंत लोकदारास पात्र झाल्या होत्या.

यू रिटन पंथाचे गघमंत्र कार—बॅक्स्टर व हाने, फॉक्स
व बॉनअन हे यू रिटन पंथाचे गघ मंत्रकार होते व त्यांच्या
लेखनास दिशेती धर्ममंत्रापासून स्फूर्ति मिळाली होती.
मार्क्स पॉइल्या दोन मंत्रकारांत निवृत्तेवाहि आग बराच
होती. बॅक्स्टर याचा मंथलेखनाचा व्याप बराच मोठा होता.
आणि त्याचे ' सेटस एड्जर्जालास्टिंग रेस्ट ' व ' आरमचरित्र ' हे
मंत्र त्याचेच असे लोकप्रिय झाले होते होवेच्या ' दि लिंन्ग
टेंपल ऑफ गॉड ' या मंत्राची आणि फॉक्सच्या ' जर्नलची ' ची
त्या वेळेस बरीच द्याति होती. बनिअनचें शिक्षण जरी या
सर्वांत कमी प्रतीचे होते तरी त्याला स्वमातःच लेखनकला
चांगली सापली होती. त्याच्या धार्मिक मलाप्रमाणेच त्या
काळच्या जवळजवळ अर्धाअधिक राष्ट्राची मते होती. त्यानें
मुसता शिस्ती धर्ममंत्रच वाचला नसून त्या वेळेच्या इतर
लोकप्रमाणे राक्षसांच्या, यात्रेफरूंच्या व धाडसाच्या अन्धो-
फिरुप गोष्टाहि वाचल्या होत्या. त्यानें लिहिलेले ' दि विल-
मिन्स प्रोमिस ' हे पुस्तक तत्कालीन मंत्रांच्या दृष्ट अरण्यातील

एक रमणीय कुशळाहोतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. ' दि
प्रोमिस ' हे बनिअनला पडलेलें स्वप्न आहे तथापि त्यानें
सांगितलेलें तें स्वप्न वाचीत असतातें गितकें त्याला स्वप्नच
दिसत असावेसें वाटतें, गितकें सुकळ जणास त्याच्या जाण-
तीने विचाराहि कळत नसतोन. त्यातील प्रस्तुत व अश्वस्तुत
हे एकमेकांत इतके मिसळले आहेत की ते पुस्तक वाचताना
आपण एखादा अन्धोकिरुा मंत्र वाचीत आहोंन असें देखील
वाटत नाहों. " प्रेस आमांडींग दि होली वॉर ", " दि
लुइफ अँड डेथ ऑफ मि. बॅड मन " हे बनिअनचे इतर मंत्र
होत. पारमार्थिक विचारसरणी, विनोदी लेखनशैली, खुशोदार
परंतु साधी व जोरदार भाषा हे गुण तत्कालीन इतर मंत्र-
कारीपक्षा बनिअनमार्थे विशेष प्रमाणात वास करित होते.

मुन्या व नव्या पद्यचर्चेंत फरक पडून आला, तो अगदी
अनपेक्षित रीतीने पडला असे नाहीं जुने विषय मागे म्हण
मागे पडलेले उदयास आले, आणि काही कांही पद्यात तर
अगदीच नवीन विषय दृष्टीस पडू लागले जोंत ओल्डहॅम
य अँड्यु माव्हॅल याच्या लेखनात दोन्ही प्रकारची पद्य-
रचना पहावयास सापडते. दोघांनीहि प्रथम कल्पनात्मक
पद्य व विलापनांतें रचून शेवटी औपरोधिक काव्यरचना
केली. याच सुमारास सँड्युभल वटलरनें प्रसिद्ध केलेल्या
" ह्युमिनास " (१६९३-१७०८) काव्यात आपणास
निराळ्याच प्रकारचे औपरोधिक काव्य पहावयास
सापडते.

झाबडन.—गद्यात, पद्यात व काही अंशी नाट्यातहि जॉन
झाबडन हा त्या काळी अग्रगण्य होता. त्यानें प्रथम
कॉमवेलर आणि नंतर चार्लसवर प्रशंसावर काव्ये लिहिली.
त्यातील कविता उत्तम ओढत परंतु प्रसन्न मिष्टा अहे.
त्याच्या जॅनस मिरीबलिस या कव्यात मंत्रिक साक्षिपत,
आग व द्यावरील युद्धातील विजय यांचे चवित्तर वर्णन
आहे. निर्यमक व सयमक कविता माच्यातील व इजिप्ताचे
धन युगातील नाट्य व फ्रेंच नाट्य यांच्यातील संवादस्वरू-
पाचा त्यानें लिहिलेला ड्रॅमॅटिक पोएझी या विषयावरील
निबंध ज. ल. अवळ आधुनिक भाषापद्धतीचा आहे. ही ग्रं-
लेखन पद्धति झाबडनला अवानक रीतीने साध्य झाली. पद्य
लेखनकला साध्य करून घेण्यास मात्र त्याला काही विलंब
लागला. इ. स. १६८० पर्यंत नाटकें लिहून तो आपली
निर्वाह करीत असे. परंतु त्याची ती नाटके त्याच्या गद्य
प्रस्तावनाइकांही टिकली नाहींत. त्याच्या विरोधपर मंत्रांत
वादिनादात्मक पद्यात, अर्धपत्रिकात आणि भाषात
स्वरुपी लेखात मात्र, त्याची भाषासंरणी व पद्यरचनापद्धति
पूर्णरुपास पोहोचली होती, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

शो क म य ना ट कें.—मुनः प्रस्थापना काळातील व राज्य-
कातीच्या वेळेची शोकमय नाटके बहुतेक दृष्ट आहेत. मोजेने
वाचण्यास तर ती सर्वथेच निवृत्तयोगी आहेत. परंतु त्यात
करपनेच्या मंगल्या बन्त्याच उंच असून ती ऐतिहासिक.

माहितीच्या दृष्टीने महत्वाची आहेत. यॅमस ऑटवे व नॅथॅनील ली हेही त्या वेळेचे लोकमय नाटक लिहिणारे होते. दोघांनीही नियमक कवितेचा उपयोग केला आहे. ऑटवेचें 'व्हेनिस प्रिन्सव्हर्ड्' हे नाटक बोररसप्रधान्याच्या दृष्टीने शेषसंपिअरच्या तोंडीचें आहे. परंतु त्याची हलक्या प्रतीची लेखनशैली आणि पद्यरचना इतर वेळी प्राप्ता होणे शक्य नाही. ती हा कवि या दृष्टीने अधिक सरस होता परंतु त्याला नाटकाला चांगलीशी सापत्नी नाही.

आनंदमय नाटक.—जॉनसनचे अनुकरण करणे सोपे असल्यामुळे 'पुनःप्रस्थापना' युगातील नाटककारांनी प्रथम त्याचेंच अनुकरण केले. शाब्दिक व सुस्तन याच्या नाटकांत तात्कालीन समाजस्थिति उत्तम रीतीने प्रतिबिंबित झालेली पहावयास सापडते. द्रायडनच्या आनंदमय नाटकात त्याचे उत्तम गुण दृष्टीस पडत नाहीत. इतर नाटककारांप्रमाणे त्याने फ्रेंच नाटकांतील यस्याचारा कल्पना घेतल्या असून मोलिअरचें अनुकरण करतांना त्याच्या कृतीला अगदी हिंडिस स्वरूप दिले आहे. वर जॉन एयरेज याने आपल्या नाटकात त्या काळच्या समाजात दिसून येणारा वैभवाचा व लज्जतपणा उत्तम रीतीने रेखाटला आहे. मॅसिंगर व क्रॉम्वेल यांच्या मधल्या काळात वायचरले हा एकटाच आनंदमय नाटक लिहिणारा सुप्रसिद्ध नाटककार झाला. त्याने आपली नाटके गद्यात लिहिली आहेत आणि ते गद्य अतिशय उत्तम असून अगदी आधुनिक स्वरूपाचे आहेत.

अठरावें शतक.—इ. स. १६६० च्या 'पुनःप्रस्थापना' काळात ज्या सामाजिक स्थितीतरास प्रारंभ झाला त्याचा अंमल ठेवून राणीच्या कारकीर्दीत (१७०२-१७१४) वायलाच बसलेला दिसून आला. समाजातील सर्व दर्जांच्या लोकांत पुस्तकी ज्ञानाचा प्रवेश झाला. त्यामुळे हा काळ वर्गीकरणान्या व विस्ताराचा होता. देशात भ्रष्टाचरणाचा प्रसार नसतना अधिक होत गेला, सततसा इमजी भ्रष्टाचरणाचा एककल्लोपणा व त्याच्या लिहिण्यातील दुर्बोधपणा नाहीसा होत गेला. अठरावें शतक हे विशेषकरून गद्यलेखनाचें युग होते, आणि जरी या काळात अतिशय उत्कृष्ट गद्य दाखविता येणार नाही, तरी गद्याचे निरनिराळे प्रकार पहावयास सापडतात. बोलिंग्मोक, बॅडिसन व बर्केले यांची सरदारी वाण्याची लेखनपद्धति फॉलिंगची संभ्यपणाची, बटलर, मिडलटन, रिमय व बेन्थम यांची तात्त्विक व वास्तुविवादाची, जॉनसन व त्याच्या चतुर्त्यांची समयात्मिक व समतोलवाची; ह्यम व मॅकिन्टॉश यांची छंद व प्रवाही; गॅलपोलची हलकी, सोपी, व विनोदी, कौपरची दैवी संभाषणाची, ग्रे व बर्केले यांची रंगेलपणाची, बर्केली गंभीरपणाची, स्विफ्ट व डिफो यांची निबंधलेखकांस शोभण्यासारखी, स्टर्नची लशाडीच्या सलग्नीची, बेरिडानची नाटकी व नटपेवणाची, गियनची दाम-गोळाची आणि गोल्डस्मिथची छलछल वाहणारी इतक्या

आदर्श मायापद्धति जी आपणास अठराव्या शतकाच्या इंग्रजी वाङ्मयात दृष्टीस पडते तितक्या तत्त्वांची दुसऱ्या कोडेहि दृष्टीस पडत नाही, परंतु वाङ्मयाचें ऐतिहासिक पर्यालोचन करणाराना त्याच्या गुणांचो कधी वाढ झाली हे पाहण्यापेक्षा त्यांतील निरनिराळ्या प्रकारांचा विकास झाला हे पाहणे अधिक श्रेयस्कर आहे. अठराव्या शतकात गद्य वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या प्रकारांचा विकास अतिशय उत्तम रीतीने झाला. वाङ्मयाच्या बहिरंगाचाच तेवढा विचार केला तर असे दिसून येतें की अठराव्या शतकातील गद्य व पद्य ही दोन्ही द्रायडनच्या नमुन्यावर विकास पावत गेली. वाङ्मयाच्या अंतरंगाचा म्हणजे त्यांत येणाऱ्या विषयाचा विकास सहरवाधायाच्या रहणीवर अवलंबून असल्यामुळे आणि ती रहानी व्यापाराच्या नाडीबरोबर बदलत जात असल्यामुळे अठराव्या शतकातील इंग्रजी व्यापार जसा व्यापार्याने वाढत गेला तसा वाङ्मयाच्या अंतरंगालाहि नानाविधपणा प्राप्त होत गेला. लोकांची अभिरुचीहि व्यापार्याने बदलत गेली. वाचकांची संख्या दरिद्रीवर्गी वाढत गेली. वृत्तपत्रांबरोबर पुस्तकाच्या जाहिराती देण्याचा प्रघात सुरू झाला आणि आता विद्वान भ्रष्टाचराना काय लिहावे हा मुख्य प्रश्न नसून अनेकविध वाचकास वाचावयास काय पाहिजे हा मुख्य प्रश्न होता. या शतकांत भरभराटीस आलेले वाङ्मयाचे प्रकार म्हणजे म्हणजे निबंधलेखन व औपरोधिक वाङ्मय, आणि त्याचे प्रमुख लेखक ऑडिसन व स्टोल, स्विफ्ट व गोल्डस्मिथ आणि पोप व बर्चिल हे होत. पोप व त्याच्यामागून लेडी मेरी वार्टले मॉन्टेझू या दोघा लेखकांनी प्रथम पत्रलेखनाचें कला या दृष्टीने खपेस्तर निवेचन केले. व्यक्तिविषयक टीका व चरित्रे यापासून वाचकास पुष्कळशी ऐतिहासिक माहिती मिळते परंतु या वाङ्मयाच्या प्रकाराचा हा वेळ पर्यंत इंग्रजीत अभाव दिसून येतो. बॅडिसनचे कल्पनामय निबंध आणि डीफोची साधी चरित्रे यांच्या योगाने इंग्रजी कादंबरी-वाङ्मयाचा मार्ग खुला करून दिला. त्याचप्रमाणे स्वरवर्णनपर, नियतकालिक व टीकात्मक ग्रंथांचीहि या शतकातील वाङ्मयात बरीच भर पडली.

अठराव्या शतकाच्या सुरवातीस जॉन लॉक व जोसेफ बॅडिसन हेच बहुजनसमाजास वळण देणारे भ्रष्टाचर होते. इ. स. १७०४ च्या आक्टोबर महिन्यात जेव्हा लॉकने आपल्या चयाच्या बहात्तराव्या वर्षी इहलोक सोडला, तेव्हा त्याने गेल्या शतकात कोणीहि केले नाही, इतकें बनवत तयार केले होते. सामाजिक कर्तव्य व सामाजिक जबाबदारी ही त्याची दोन मुख्य तत्त्वे होती. या दोन तत्त्वांची आवश्यकता प्रतिपादन करताना तो आपल्या "जूमन अँडरस्टँडिंग" या ग्रंथात म्हणतोः—ज्ञानाच्या कोणत्याहि भागांत सारासार विचारापासून चालावयाचें नाही. परंतु जोसेफ बॅडिसन (१६७२—१७१९) हा त्या काळातील वाङ्मयाचा विशेष अभि-

मानो होता. त्याचे प्रथम सतराव्या शतकाच्या माध्यामील कठिण वास्तविक प्रयोग, लिण्यातील खुशामतीचे प्रकार, तिचा साम-
न्यीक व अवहंकार आणि तिच्यातील सन्ध्यावर्षाविषय बरी
सर्वे दूर झुगाऊन दिले. इंग्रजी कादंबरी वाङ्मयाचा उदय
होण्यापूर्वीच्या शतकापासून "स्पेक्टेटरचे" शतकाचे म्हटले
तर अतिशयोक्ति होणार नाही.

स्विफ्टच्या अधिक कल्पकबुद्धीच्या आणि स्टीलच्या
आर्थिक शोषक व आनंदी स्वभावाच्या संस्पर्शाने अँडिसन
ने मन विकसित झाले होते. लॉबलकच प्रवचने व
अपकृष्टपण भाषणे यांच्याऐवजी जर बुद्धि सद्मिहति
व मद्रवयुक्त निति यांचे घडे वाचकास दिले व तेहि अगदी
मोठ्या व सफाईदार भाषेत दिले तर ते त्या नागरिक युगात
मास्त प्राप्य होतिले हे रिचर्ड स्टीलने (१६७२-१७२९)
प्रथम ओळखले आणि त्याप्रमाणे करणार्या त्याने "टॅटलर"
नामक्या मासिक पुस्तकांत (१७०९-१७१०) प्रारं-
भहि केला. सद्गुणाच्या स्तुतिपर व भूषणपणाचा निदा-
पर असा एखादा निषेध आपल्या मित्राच्या नियमित वालि-
कीने मधून मधून प्रसिद्ध करणे हे काम अँडिसनच्या लाय-
कीचे असून तसे करण्यास त्याला आयतीच प्रेक्षि मिळाली.
इ. स. १७११ ते इ. स. १७२९ पर्यंत त्याची कागदा स्पेक्टेट-
रने वेगळी लेखी अँडिसन हे चालविण्याच्या कामी
विशेष उद्योगाहून आग धेऊ लागला. अँडिसनच्या लेखन
हीनार विचार केला म्हणजे असे म्हणावे लागते की,
कंटाळवाण्या तरातीन इंग्रजी लेखनपद्धतीच्या जागी
कोणीपात्रावृत्त वाङ्मयाचा प्रसार करण्याकरिता,
गुबक, चडकदार व भांडामांडाची केंचपद्धतीची भाषा
वापरणारा असा योग्य लेखक पाहिजे होता तसा तो
योग्य वेळी पुढे आला. स्टील हा लोकरीच्या मर्जीतून
उतरला. स्विफ्टच्या लेखाकडेहि कोणी पाहिल्याने झाले व
तो पुढे वेढा झाला परंतु अँडिसनचे महत्त्व इतके वाढले
की, त्या काळाच्या प्रसिद्ध सद्गुहस्थान त्याचे निषेध मानणे
आश्चर्यास्पद होऊन बसले. इ. स. १७१७ पासून इ. स.
१७७५ पर्यंत लोकमतास बळग देण्याच्या कामी तर अँडि-
सन लोकच्या तोंडाचा लेखक होता.

स्विफ्टः—समसामान्य पटकथेव असा रीतीने मनुष्य-
मात्राचा विचार न करिता, मनुष्याच्या खासगी व राज-
कीय चारित्र्याची दुसरी बाजू ज्ञानेपन स्विफ्ट याने लोकां-
पुढे मांडली. विनोद, तथेज्ञान, जोरकसपणा, आलोचना-
रणा व सोपेपणा इत्यादि गुणांत त्याच्या लेखनेलोकीची
बरोबरी कोणत्याहि लेखकास येणार नाही.

बोस्विगः—बोस्विगःच्या प्रयांतील मजकुराच्या
निवा त्याच्या लेखनपद्धतीच्या अशा कोणत्याहि दृष्टीने
विचार केला तरी त्याच्या लेखनाचे आता विशेष महत्त्व
काढत नाही. त्याच्या लेखना बरी परोक्षित होत्या तरी
ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याच्या प्रयांचे महत्त्व आहे त्याची

मारदस्त, घमटोल आणि अलंकारीक भाषामारणी राजका-
रणी पुरुषांस आदर्शमूर्त होती.

डोको.—डोकोने आपला त्रिपिनसन क्लोस नावाचा ग्रंथ
आपल्या बयाच्या साठव्या वर्षी लिहिला. हुबहुपणाने हा
त्याच्या वर्णनातील विशिष्ट गुण होता. डोकोने कया-
नक, अँडिसनने मानवी स्वभाववर्णन, कीलिंगाचे समा-
मर्शितिविशिष्ट आणि रिचर्डसन व स्टर्न यांचे मानवा
वर्णन हे सर्व गुणधर्म एकवटले म्हणजे आपणाच अठ-
राव्या शतकात कादंबरी वाङ्मयाचे सर्व गुणधर्म
पहावयास मिळतात पोपच्या कवींनी केल्ले समस्त
प्रचारेचेच एक प्रकार कोष्टून काढला परंतु अँडिसन
स्टील, स्विफ्ट व डोको यांनी मध्यांतील कादंबरीचा
एक स्वतंत्र भाग सोडून काढला. यामुळे १७ व्या शत-
कातील पयलेचकावेळा मध्यांतील कामगिरी अधिक
महत्त्वपूर्ण आहे.

पोप—तीस मनीषिकार, कल्पना व भावनामिश्रित
इत्यादि प्रतिभाधन कवीत साधनाच्या गुणाचा अलंकारावर
पोपमध्ये (१६८८-१७४४) अभाव होता. त्याचे अत्युत्कृष्ट
काव्य म्हटले म्हणजे "सटायर्स अँड एपिसोड", परंतु ते पद्या-
त्मक मग या स्वकथांचे आहे पुढीद्वारा, जोरदार व लोप-
दार शब्दप्रयोगाप्रमाणे मात्र त्याचा हात धरणाऱा
कोणी नाही त्याच्या ठराविक कल्पना, त्याच्या लिहि-
ण्यातील विपारी खोबा आणि त्याचा लुब्धक वारि-
स्तार या गुणामुळे या नागर गुणातील लोकांनी त्याचे
देव्हारे मानविले होते सुप्रसिद्ध प्रपकार म्हणजे चाल
तर सर्वोत्कृष्ट कवि म्हणून पोपची शिकारस केली होती
आणि पोपच्या अंतर्कालीन स्वाध्या लेखनपद्धतीचे बरेच
सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत प्रस्थापित झाले होते. काव्यलेख-
नाचे इंग्लंडने करणारा पोप हा पहिलाच इंग्रज—कवि
होता. त्याच्या काव्यपद्धतीचे मिळडे तिकडे इतके
अनुकरण झाले व त्यामुळे त्याचे इतके स्तेन पात्रले
की, त्याचा काव्यप्रदेशास कामगमा होतो की काय,
अशी एकवेळ कवि वाटे लागली होती प्रत्य-
य, यो, योनेल, अकेन्साइड पाम्पेट, भाषे, कंभ, जेन्सन,
गोल्डस्मिथ, कॅक्वेर, ग्लेझर, जेन्सन, डार्विन, रॉबर्ट,
हेले आणि इतर लोकरी कवी काव्यलेखनाच्या बाबतीत
पोपला आपला गुप्त मानीत असत. यामागे ६ स.
१७१४ पासून इ. स. १७१८ पर्यंत बरी पोपच्या काव्य
पद्धतीचा बहुतेक मार्मिक प्रसार झाला होता तरी
त्यावेळी त्याच्याजून निराळ्या व स्वतंत्र पद्धतीने काव्य
लिहिणारे कवी होतेच.

जॉन्सन.—जेम्स जॉन्सन याने आपले "दि ब्रूटर्" हे
काव्य लिहून इंग्रजी काव्यवाङ्मयांत नवीनच प्रपात सुरू
केला. लेडी थिचल्टी, "मायर" काव्याचा लेखक
जॉन् थिचल्टी, आणि "मॉरर डिल" काव्याचा कर्त

जोन डायर यांनी काव्यात सृष्टीचे सत्यपूर्ण व अकृत्रिम आणि त्यानुरोबर अद्भुत रसात्मकहि वर्णन असावे असे प्रतिपादन केले होते. परंतु वॉलर व कौले यांच्या नेट्ये-पासून काव्यामध्ये जो कृत्रिमपणा व भावेवा रुढपणा शिरला होता त्याच्या विरुद्ध टॉम्सन याने प्रथम विरोध करण्यास सुरुवात केली. ज्यावेळी पोपची पदरचना सर्व-मान्य झाली होती, त्यावेळी टॉम्सनने उत्कृष्ट काव्यास नियमक पदरचना सोयीची आहे असे म्हणून पोपच्या पदरचनेचे अनुकरण केले नाही त्याने आनंदी निसर्ग-सौन्दर्याची वरपना त्याचे अनुयायी संव्हेन, आर्मस्ट्रॉंग, सामण्डिली, लॅंगहॉर्न, मिक्ल व शेन्स्टोन यांच्यापैतच नव्हे तर शोकगीत रचणारे कोलमस, प्रे व फीपर यांच्या पैत आणि अप्रत्यक्षपणे इ. स. १७९८ च्या घोषा-काव्य लेखकापर्यंत पोहोचविली

यावरून अठराव्या शतकात सर्व काव्यरचना पोपच्या धर्तीची होती असे म्हणणे वाजवी होणार नाही ज्या वेळी लोकांची अभिरुचि पोपच्या काव्यरचनेची वृद्धाती होती त्यावेळी जर कोणी तज्ज्ञिम काव्यरचना करू लागला तर त्याची नाउमेद होणार हे उघड होते तथापि तसा स्थितांतहि ससले क्राम करण्यास जे कधी पुढे आले त्यात कोलेन्स, स्मार्थ, फीपर, ब्लॅक हे चार वरी मानने दुबल होते ते हे एकान्तवास प्रिय होता आणि शेन्स्टोन व टास्मन हे एकान्तवासप्रिय असून शिवाय आळशी होते.

कादंबरी—अठराव्या शतकात जे गद्य लेखक झाले त्यांत रिचर्डसन, फॉर्लिंग, स्मॉलेट व स्टर्न हे आद्य कादंबरीकार घरेच सुप्रसिद्ध स्वतंत्रपुढीचे होते या सुमारास इंग्लंडमध्ये मध्यमवर्ग उदयास आला होता. त्यातील लोकांम बरीच फुरसत असल्यामुळे त्यास त्याच्या फावला वेळी करमणुकीची पुस्तके वाचण्याची आवश्यकता भासू लागली होती शिवाय जेरेमा कोलिअर याने नाट्यावर बोरडे ओढल्यापासून नाट्यावरून लोकांचे मन उतरले होते. आणि तोहि गोष्ट लोकांस कादंबरीची आवश्यकता भासविण्यास कारणीभूत झाली. डॅन्लर व स्पेक्टेटर या साप्ताहिकांनी कादंबरीची भूमिका तयार केली होती. फ्रान्समध्ये या सुमारास कादंबरीवादमयाचा बराच प्रचार झाला होता, आणि त्यामुळे जेव्हा सॅम्युएल रिचर्डसन (इ. स. १७८९-१७६२) याने आपल्या पामेला व क्लॅरेसा या सुप्रसिद्ध कादंबऱ्या लिहिल्या, तेव्हा त्याने कादंबरीलेखनाची कला नवीन सोपून काढली असे द्रष्टव्यपेक्षा त्याने ती इंग्लंडामध्ये नवीन आणली असे घणने अधिक समुक्तिक होईल

फॉर्लिंग.—रिचर्डसन यांनी फॉर्लिंग (इ. स. १७०३-१७५४) गान्या परम्पराविरोधी झुजे-मुळे इंग्लंडातील कादंबरीवाह्यमयाची वन्यत्व जोराने भरमराट झाली. पातिव्रत्य व सद्गुण यांच्यावर विशेष चडास असल्यामुळे रिचर्डसनच्या कादंबऱ्यातून नीतांजि

विशेष स्तोम मावविण्यात आले होते. म्यानंतर जेव्हा फॉर्लिंगच्या लिहिण्यात नैतिक बाबीसंदर्धी वेपवाई दिवू लागली, तेव्हा तत्कालीन वाचकांस ती एक प्रकारचा सुधारणाच झाली असे वाटू लागले थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे रिचर्डसन व फॉर्लिंग यांच्या लिहिण्याच्या दिसा अगदी विरुद्ध असल्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यातून इमज लोकांच्या चारित्र्यातील अगदी परस्परविरुद्ध बाजू वाचकांच्या नजरेस पडतात. फॉर्लिंग हा राजपक्षीय तर रिचर्डसन प्रजापक्षीय होता. फॉर्लिंग हा साधा सदृश्य, तर रिचर्डसन व्यापारी होता फॉर्लिंग हा नागरिकाचा, तर रिचर्डसन हा खेडवळ लोकांचा प्रतिनिधि होता. रिचर्डसनच्या ठिकाणी अलोलवनाची उत्कृष्ट कला व सुदिमतेची ताम्रता होती परंतु फॉर्लिंगच्या ग्रंथातून जी विनोदाची रेलचेल व जे लेखनचातुर्य दिसून येते ते रिचर्डसनमध्ये नव्हते साधारणपणे इमज लेखकात दिसून न येणारा दृष्टीचा व्यापकपणा व सूक्ष्मपणा, प्राचीन पद्धतीची संस्कृति आणि फ्रेंच तत्वेची औपरोधिक लेखनपद्धति हे सर्व गुण फॉर्लिंगमध्ये एकवटले दृष्टीस पडतात ख्रिच रेनार्ड यथार्थ वर्णन करण्याची हातोटी ज्याप्रमाणे रिचर्डसनला किंवा विदुषीची विनोद करण्याची कला ज्याप्रमाणे स्मॉलेटला साधली होती, त्याप्रमाणे ती फॉर्लिंगला साधली नव्हती. फॉर्लिंगच्या ठिकाणी काव्यरचनेची अभाव होता. परंतु सद्भिरुचि, सुसंस्कृति, व्यवस्थितपणा, उत्कृष्टितपणा, विनोद, मर्मभेदक उपरोध आणि सावैत्रिक तारतम्यभाष इत्यादि हे गुण नाणाबलेल्या गद्यलेखकात अवश्य दृष्टीस पडतात ते सर्व फॉर्लिंगमध्ये होते. त्याची 'टॉम जॉन्स' नावाची उत्कृष्ट कादंबरी सुरुवातीच्या इमजी कादंबरी वाङ्मयात अप्रमण्य होती.

स्मॉलेटः—फॉर्लिंगपेक्षाहि स्मॉलेटने प्रपंचातील पुष्कळ वादले पाहिली होती. त्याने आपल्या " रॅडरिक रॅडम " नावाच्या कादंबरीत खालच्या वागाची स्थिति वर्णिली आहे.

स्ट मेः—लॉरेन्स स्टर्न हा, चवथा आद्य कादंबरीकार होऊन गेला तो जुन्या पद्धतीचा व विनोदी होता. फॉर्लिंग, व स्मॉलेट यांनी जरी डॅन क्रिस्मोट व फ्रेंच कादंबरीकार यांची बरीच मदत घेतली होती तरी त्याचबरोबर त्यांनी प्रत्यक्ष व्यवहाराचेहि बरेच अवलोकन केले होते परंतु स्टर्नची गोष्ट निराळी होती. त्याची लेखनपद्धति ह्याम होती त्याचे पुष्कळचें ज्ञान पुस्तकी होते आणि त्याच्या लिहिण्यात तत्वेवार्द्रपणाचा बराच भाग होता.

येणप्रमाणे रिचर्डसन, फॉर्लिंग, स्मॉलेट व स्टर्न या चार लेखकांनी प्रथम कादंबरीवाह्यमयाची जमीन उत्तम रीतीने सुपाक करून ठेवली. रिचर्डसनच्या हयातीतच उत्तम कादंबरीकार म्हणून त्यांची सर्व यूरोपभर रयाती झाली होती स्टर्न याने पुढे झालेल्या कादंबरीकारांस एका नवीन लेखनपद्धतीचा घडा घालून दिला

जॉनसन.—अठराव्या शतकाच्या मध्यकाळात क इंग्रजी-कारोव्यतिरिक्त इतरही अनेक गद्य प्रकाशक होऊन गेले. या इतर लेखकांत डॉ. जॉनसन, ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ, डॉर्ड चेस्टरफील्ड, वॉट्सन वॉलपोल हे प्रमुख होते या लेखकांपैकी एक डॉ. जॉनसन यश करून बाकीच्या लेखकांच्या प्रभावात तत्कालीन फ्रेंच लेखनशैलीचा सुबोधपणा उतरला होता. चेस्टरफील्ड व वॉलपोल हे दोघे तर यूरोपवर्तमाने त्यावेळचे ज्ञान व भावना माच्याशी परिचित असलेले व अमीरउमरावांच्या राहणीचा अनुभव अवघडले लेखक होते. जॉनसन हा एकटाच केवळ इंग्रजी पद्धतीने विचार करणारा व लिहिणारा होता. त्याचे इंग्रंडाबाहेरले जगाचे ज्ञान पुनःकातून मिळविजेले होते तो आढा विद्वान असून नीतिचे व धर्माचे उत्तम विवेचन करणाराही होता. त्याची लेखनशैली डेलर, बॅरो व साउदे यांच्या पद्धतीची होती. तांतील गुणवत्तना फ्रिड असून, जागोजाग भाषेचे चढउतार आहेत. शिवाय इंग्लिश व लॅटिन भाषेतील समतोल मिश्रणही तिच्यात आहे. अँड्रसन व योसिफप्रोफ यांच्याही लेखनाचा परिणाम कौटुंबिक डेलर पद्धती. जॉनसनला निबंध, औपरोधिक कविता व नीतिपर गोष्टी (उ. रासेलस) यांची फार आवड होती परंतु त्या कामाला जी कल्पकता लागते ती त्याच्यान नसल्याकारणाने तो उरकृत चरित्रकार व टीकाकार म्हणूनच प्रसिद्ध आहे. टीकाकार या दृष्टीनेही त्याचे ठिकाणी स्वतंत्र कल्पनेचा अभाव दृष्टीस पडतो तो अधिकारी लेखकाचाच बटुया अनुयाय करतो. उदाहरणार्थ टीका करी असोबी या विषयी ह्यापडन, रॉबिन, बॉइल, ली बॉस, रायमर, डेनिस, पीप इत्यादि टीकाकारांनी प्राचीन ग्रंथकारांपासून ते नियम काढले ते प्रमाण मानून ते सर्वथेच योग्य होत असे तो मानीत असे. त्याची टीका नेहमी व्यवस्थित होती परंतु टीका करताना वाचकांनी खात्री पटवून देण्याऐवजी तो आपली मते फक्त ठासून प्रतिपादन करीत असे. त्याचे टीकात्मक ग्रंथ वाचकांना त्याने त्यांत काढलेल्या अनुमानाचा आपल्यावर परिणाम होत नसून आपुले सारे रस मानवी जीवनचरित्रातील त्याच्या पुरुषाकडे फोटीकामाने व वाङ्मयप्रदेशातील त्याच्या मार्मिक विचारसरणीने वेधले जाते. जॉनसनचे लेख उलटूत असत व त्याच्या करणारी मनीष होण्या परंतु चरित्रग्रंथ व संभाषणपद्धती, अशाप्रमाणे व अच्युत स्मरणशक्ति हे त्याचे गुण लोकोत्तर होते. या लोकोत्तर गुणामुळे त्या काळी लोक त्याला अद्वितीय मानित असतच, परंतु त्यामुळेच त्याला अमेझ बॉमबेल चाररा चतुर, बाणास्य व दोषोद्योगी चरित्रकार मिळाला बॉमबेलने जॉनसनचे स्वभावचित्र इतके नाशेत व हुबेहुब रेखाटले आहे की, तसे आनंदयुक्त कोणत्याही इतर देशात व जागात पाहिल्यास यापेक्षा नाही. जॉनसनने कांदरी किंवा गोष्ट लिहिण्याला एकवेळच प्रयत्न करून रासेलस हा ग्रंथ प्रसिद्ध

केला. रासेलसमध्ये विनोदाचा, पात्रांच्या विविधतेचा किंवा मनोरंजकपणाचा भाग नसल्याकारणाने त्यातील संविधानक म्हणजे मानवी आश्रय व आकाश यांच्या फोडण्यावर रसलेले एक लांबलचक पुराणच झाले आहे तथापि त्या पुस्तकात काही निराश्रय अस्वभावाचे त्यास वाढण्यात कायमचे स्थान आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. याचे मराठीन विषयकोणकरांनी केलेले भाषांतर फारच सुंदर आहे.

गोल्डस्मिथ.—डॉ. जॉनसनमध्ये उभा गुणांचा पूर्ण अभाव होता ते ऑलिव्हर गोल्डस्मिथच्या ठिकाणी पूर्णत्वाने प्राप्त करीत होते. त्याच्या लेखनपद्धतीत अठराव्या शतकाच्या वाङ्मयातील विचित्रपणा, साधेपणा व छुपक भाषा अस्खलित प्रकाश इत्यादि गुणांचा संपूर्ण विकास झालेला होता. नाटककार, कादंबरीकार व निबंधकार यापैकी कोणत्याही दृष्टीने गरी गोल्डस्मिथच्या ग्रंथाकडे पाहिले तरी त्यातील मनकूर अगदीच किरकोळ व नेहमीच्या व्यवहारातला आहे. तो मनकूर पेऊन जर दुसऱ्या कोणी प्रेरितवला केली असती तर ती कवटीप्रोस व पुष्पासाची झाली असती याच निष्पत्तीस शंका नाही जेव्हा जेव्हा गोल्डस्मिथ मानवी जीवनकथाविषयी लिहिती तेव्हा तेव्हा त्याच्या अस्वच्छरूप वर्णनांविही विनोद व संयतवार नैतिक विचारसरणी दृष्टीस पडते. गोल्डस्मिथची संविधानके आवरिश आहेत टीका करण्याची पद्धत गरी त्याने फेंचापासून घेतली होती तरी तिच्यात जॉनसन, रेनॉल्ड्स व बर्क यांच्या भाटणीबोही छत्र दिमुन येते त्याची गद्यलेखनपद्धती म्हणजे पूर्णावस्थेस गेलेली अँड्रसनची लेखनपद्धतीच होय. त्याची प्रेरचना विविधप्रकारची आहे साध्या व जॉनसनच्या विविध प्रेरचनेचा व इतर गुणांचा विचार केला म्हणजे ते प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या उदराविवादाकरिता लेखनव्यवसाय करणारे लेखक होते या गोष्टीची आठवण क्षायावाचून रहात नाही

इ. स. १७४० पासून इ. स. १७६० पर्यंत पूर्वीच्या पेक्षा निराश्रय परिस्थितीत गद्यग्रंथरचनेचे काम झाले. इ. स. १७१८ मध्ये लेडी मॅरी वॉटले सॉटिंगवूडची पत्नी प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर दहा वर्षांनी डॉर्ड हॉवने लिहिलेली पुढच्या जॉनसच्या कारकीर्दीची इकीकट बाहेर पडली इ. स. १७४० मध्ये डॉर्ड चेस्टरफील्ड व हॉरिस वॉलपोल या दोघांनी आपली अप्रतिम पत्रमाला रचण्याचे काम सुरू केले हे सर्व जेरा गरी मूळ प्रसिद्ध करण्याच्या हेतूने लिहिले नव्हते तरी रचोकरून चटकदार वर्णन करण्याच्या बाबतीत इंग्रजी गद्यलेखनपद्धतीची चाढ कितली संपादनाने होत चालली होती हे दिमुन येते. सदर पत्रांच्या वाचनाने वाचकांचे मनोरंजन होऊन त्यात व्यापकज्ञान व जगाच्या व्यवहाराची मार्मिक माहिती होण्यासारखी आहे त्यात नाट्यात्मक किंवा कल्पनात्मक भाग कमी असला तरी लौकिक व्यवहारांची संपूर्ण वाङ्मय दिलेली आहे डॉर्ड चेस्टरफील्डने आपल्या मुलांना

व नातवाला लिहिल्या पत्रातील मफाईदार लेखनशैली, उपरोध व विनोद हे इमनो गयवाड्यात प्रथमच पहावयास सापडतात चालीरीती व सामाजिक घोरन्या हे वेस्टरफील्डच्या लेखनाचे विषय असल्यामुळे त्याच्या भाषेत टांककपणा, व्यवस्थितपणा, नीटनेटकेपणा, खुबोदारपणा वगैरे प्रामुख्याने दिमून येतात हॉरेस वॉलपोलची लेखनपद्धति अतिशय व्यावहारिक, तद्देवाईक व शोषणारी अशी आहे

प्रथम कृतं त्या वाङ्मय — जॉनसनच्या वेळी प्रप्रचनचे अनेक प्रकार अस्तित्वात आले चरित्रकार या दृष्टीने बॉसनेलने आपले नाव अजरामर करून ठेवले 'डॅडमसिमथने दि वेल्थ ऑफ नशन' हा प्रथम लिहून अर्थशास्त्राचा याचा दातला सर जोशिया रेनॉल्डस याने आपल्या 'फिफ्टन डिस्कोसेस' या प्रयात कलेसबधी तात्विक विचार प्रथमच प्रसिद्ध केले रॉबर्टसन व गिबन यानी ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाच्या प्रप्रचनेचा नवीन प्रकार शोधून काढला यावरून हल्ली प्रचारात असलेली वाङ्मयाची सर्व अर्थ जॉनसनचा वेळी उगम पावली असे म्हणावयास हरकत नाही

इतिहासकार — हॅरेन्डन व बर्नेट यानी आपल्या वेळचे इतिहास लिहून ठेवले आहेत हे दोघे लोकप्रिय आहेत, तथापि हॅरेन्डनचा इतिहास गयमापापद्धतीच्या दृष्टीनेहि वाखाणण्यासारखा आहे इ. स. १७३५ त बोलिन्समोक याने इतिहास या विषयाचे नैतिक, राजकीय व तात्विक दृष्टीने जे विवेचन केले ते सत्प्रणीय आहे तथापि अठरावें शतक अजें अधिक उत्कृष्ट नाईपथेत ऐतिहासिक पुनर्रचनेच्या दृष्टीने इंग्लंडचे वाङ्मय फ्रान्स, इटली व जर्मनी या देशातील वाङ्मयाच्या मागे होतें ह्युमन आपल्या "हिस्टरी ऑफ इंग्लंड" या प्रयाचा पहिला खंड इ. स. १७५४ मध्ये प्रसिद्ध केला रॉबर्टसनचा "हिस्टरी ऑफ इंग्लंड" हा प्रथम इ. स. १७५९ त व "चर्लस पाववा" हा इ. स. १७६९ त बाहेर पडला गिबनचा "किंग्डम ऑफ फॉल ऑफ दि रोमन एपायर" हा इ. स. १७७६ त प्रसिद्ध झाला एडवर्ड गिबन हा इतिहासकार या दृष्टीने जरी ह्युमन व रॉबर्टसन याप्रमाणेच आशावादी होता तरी त्याची भारद्दत भाषाउत्तरणी आपल्या विषयावरील एकाग्र भाषे, दोष परिश्रम व चाकिस्मक बुद्धि या सवगुणानी त्याची कृति मस्मरणीय झाली आहे.

घम विचारांतहि कृति होऊन इतक विचाराचे लेखक मूळ घर्मसाक्ष प्रयावर हल्ले बढवू लागले होते परंतु या सुमारास धार्मिक व राजकीय विषयांत पुराणमताचा अभिमान, पूर्वापासून चालून आलेल्या अलिखित शासन पटनेचा चहाता व भावनाप्रधान गद्यलेखनांत निष्णात असलेला एडमंड बर्के हा उदयास आला

कौपर, बुल्झम ब्लेक व रॉबर्ट बर्नेट — या सुमारास लोकांचा दृष्टिकोन बदलला होता त्यांस व्यक्तिमपणाचा बौद्धिक नैसर्गिक व साहसिकपणा विशेष आवडू लागला पोपच्या निघनानंतर धोष्यात दिवसांत प्रे, वार्टन हर्बे इत्यादि कवि त्याचा छेपण्या नाकबूल करून अठराव्या शतकाच्या वाङ्मयांत दृष्टीस पडणारी सदभिरुचि व प्रबुद्ध विचारसरणी यांच्यापेक्षा कल्पना व प्रतिभा यांचा किमत्त आर्थिक मानू लागले बुल्झम कौपर, बुल्झम ब्लेक व रॉबर्ट बर्नेट हे या वेळचे इंग्लंडातले प्रमुख पण परस्पर भिन्न कवि होते कौपरच्या काव्यात स्पष्ट व आनंदी कल्पनांचे मान फार कमी आहे काव्यस्फूर्ति व कल्पनेचा भरा त्या यांचा तर त्याच्या काव्यांत मागमूसहि नाही त्याची उत्कृष्ट कविता बहुतेक प्रासंगिक आहे व प्रासंगिक कवितेस त्यागणारे सारे गुण त्याच्या काव्यात दृष्टीस पडतात त्याच्या प्रयांत तात्कालीन संस्कृतीची स्वरित गति, सतत भूतविषयक अनुकंपा, निसर्गसौंदर्याची आवड, गृहसीध, पशुचै हक्क व रुलितवाङ्मयांत सापडणारे मोहक गुण इत्यादि गोष्टी दृष्टीस पडतात अद्भुतसामक काव्य पद्धतीचे पुनर्रचना करणाऱ्या कवीमध्ये बुल्झम ब्लेक याले आद्यस्थान दिले पाहिजे इतिहासिक गुणात प्रचलित असलेली वाङ्मयापद्धति कोलरिजच्या पूर्वी प्रथम त्यानेच उचलली त्याची 'सॉर्ज ऑफ इनोसन्स' व 'सॉर्ज ऑफ एक्स्पारिअन्स' ही गाण्याला पारव सोयीची आहेत परंतु या काळचा पाहिल्या प्रतीचा प्रतिभासपत्र कवि म्हणजे बुल्झम रॉबर्ट बर्नेट हा होय फिरत्या किनरीवाल्यास गाणी रचून देणा या व राष्ट्रांगिते व देशभक्तिपर वचने रचणाऱ्या त्याच्या देशातील इतर सर्व कवीमध्ये बर्नेट हा छेप होता तथापि बर्नेटची एकंदर अवस्था अनुकंपनीय होती त्याची काव्यप्रतिभा त्याच्या प्रयांतून मधून मधून लोकांतले परतून तिचे पूर्ण आविष्करण होण्यास अवसर मिळाला नाही संपूर्ण शिक्षण, योग्य फुरसत, दास परिश्रम व दार्ढ्यवृथ्थ यापैकी एकहि त्याच्या वाङ्मयास आले नाही त्याच्या कविता जरी प्रासंगिक, खडमय व शौर्य कवितेच्या जातीच्या आहेत तरी त्यांत काव्यप्रतिभा खरे नाणे नाही त्याचे अवलोकन जिन चूक आहे, त्याचा विनोद प्रगल्भ आहे व त्याची बुद्धि कुशळ व विपुल आहे स्वातंत्र्य व राज्यकाति याविषयीच्या तात्विक विचाराची तो फारशी पर्वा करीत नाही तथापि तो देशभक्त होता व सामाजिक प्रतिष्ठेचा व श्रीमतीचा मनापसून तिटकारा करणारा होता

ए को गि सा चे शतक — जरील विवेचनावरून वाचकांच्या दृष्टीत आले असेल की अठराव्या शतकात निरनिराळ्या प्रकारच्या काव्यरचनेचे प्रयोग करण्यांत आले असून त्याम निमणीच्या अध्ययनाचा व वर्णनवाहि भाग

पाठ करण्यास सोयीची आहे. त्याचे गद्यप्रवाहि मोठेले नावागण्यासारखे नाहीत. त्याच्या अवाढव्य ग्रंथविस्तारास व त्याच्या बुद्धिमत्तेच्या विविधतेचा विचार केला म्हणजे मात्र वाङ्मयक्षेत्रात त्याला अगदी शेवटपांथरेच्या दोमारीच न वसविले तरी तो आपल्या काळात सर्वात थेंपू होता असे म्हणणे प्राप्त होते. पूर्ण वीस वर्षे अहोरात्र परिश्रम करून त्याने आपल्या मस्तकात सर्व साधनसामुग्रीचा संचय करून ठेवला असल्यामुळे त्याला इतके जलद लिहिता येत असे. स्कॉटच्या प्रयात पुराणमताचे व अद्भुत विचारांचे मिश्रण झालेले दृष्टीस पडते. त्याला इतिहासाची फार आवड असल्यामुळे त्याच्या मनाचा ओढा पुराणमताकडे होता.

जेन ऑस्टीन वगैरे—कादंबरीकार या दृष्टीने जेन ऑस्टीनची योग्यता फार मोठी आहे. औपरोधिक १५ वावण्याच्या वावरीत तर तिचा हातखंडा होता आणि तिची संविधानेही ती ठाकठिकांची व मनोरंजक आहेत. तिच्या नंतर थॉमस लव्ह पॉर्कोक (१७८५—१८६९) हा प्रख्यात कादंबरीकार होऊन गेला. तो आदा विद्वान होता व त्याच्या ललनपद्धतीचा त्याचा जावई जॉन मेरिडिथ (१८२८—१९०९) याच्यावर मराब परिणाम झाला.

व्हिक्टोरीअन वाङ्मय युग.—सर्व इमजी वाङ्मयात हे विह्वटोरिया राणीचे युग बौद्धिक संपत्तीच्या बाबतीत अधिक विविध स्वरूपाचे आहे. वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीला सर्वेसर्ग अनुकूल अशी सदर राणीच्या कारकीर्दीतील परिस्थिती कोणत्याही काळात कोणत्याही देशाच्या वाट्याला आली नसेल. या युगात मानवी ज्ञानाचे व सामर्थ्याचे क्षेत्र वसनसे वाढत गेले तसतसे ते वाङ्मयाला परिपोषक होत गेले. या युगातील लेखकांचे प्रबंध ग्रंथलेखन पाहून मन थोपून जाते. दोन तीन पुस्तके लिहून त्याच्या मनाची शांति होत नसल्यामुळे ग्रंथकारने आपला एक भला भोडा ग्रंथसमूह लिहून ठेवलेला आहे. “ख्रिस्ती धर्म ग्रंथ” किंवा “शेवटपांथरेचे समग्र ग्रंथ” याच्या वीसपट तरी कालेइल, रदिकन, मीडे, डिकन्स, थॅकरे, न्युमन, स्पेन्सर, ड्रोलेप यांपैकी प्रत्येकाचा ग्रंथविस्तार आहे. इतके ग्रंथ वाचण्याला वाचक वर्गाद्वि तितक्याच प्रमाणात वाढत गेला. वारण मध्यम वर्गातील लोकांमध्ये या काळा वाचनाची इच्छा बऱ्याच क्षाव्याने वाढली.

डिकन्स—चार्ल्स डिकन्स (इ. स. १८१२—१८७०) हा एका गरीब कारकुनाचा मुलगा होता. तो स्वयंशिक्षित असूनही त्याने आपल्या स्वतःस तराकालीन वाढमयेतिहासात अग्रस्थान मिळविले. डिकन्सने ग्रंथरचनेचे नियम मोडले, त्याच्या ग्रंथात काही ठिकाणी असंबद्धता दृष्टीस पडते व काही बाबतीत योग्य मर्यादेचे अतिक्रमणही केलेले आहे, तथापि, त्याचे विनोदी ग्रंथ वाचून वाचकांचे मनोरंजन क्षाव्याचून रहात नाही.

थॅकरे—बुल्थम मेकॉस थॅकरे (१८११—१८६३) याच्या कादंबऱ्या डिकन्सपेक्षाही अधिक ऐतिहासिक आहेत आणि त्यातील बहुतेक प्रमुख पात्रांच्या वंशावळीही त्याने दिलेल्या आहेत. इ. स. १८५८ त जेव्हा थॅकरेने “व्हॅनिटी फेअर” ही आपली कादंबरी लिहिली आणि त्या योगाने त्याची चवूकडे कीर्ति झाली, तेव्हा “डेव्हिड कॉपरफील्ड” व “ग्रेट एक्स्पेक्टेन्स” या दोन कादंबऱ्यांऐरीज करून डिकन्सच्या बहुतेक मोठ्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या होत्या. थॅकरेने बहुतेक डिकन्सचेच धार्मिक, नैतिक व राजकीय विचार उचलले होते. परंतु त्याने डिकन्सचा नाटकीयणाचा दुर्गुण मात्र आपल्या कृतीत येऊ दिल्या नाही. त्याची लेखनपद्धतीही प्रशंसनीय आहे थॅकरे हा वसुप्रेष, कुटुंबवृत्तीचा होता, परंतु डिकन्सची दृष्टि लंडनच्या चतुःशीमेपलीकडे गेली नाही. एखाद्या विषयावर टीका, त्याचे स्पष्टीकरण किंवा त्याचे निवेदन करण्यास सामान्य धंयपणा व गंभीरपणा थॅकरेच्या ठिकाणी होता परंतु डिकन्सचा स्वभाव अत्यंत विनोदी असल्यामुळे त्यामकडून असली कामे होणे शक्य नव्हते. शिवाय डिकन्सपेक्षा थॅकरेमध्ये विविधगुणसंपन्नता अधिक होती. कारण तो केवळ कादंबरीकार नसून प्रबंधकार, निबंधकार, इतिहासकार व टीकाकारही होता.

शार्लट ब्रॉन्टी.—(इ. स. १८१६ ते १८५५) शार्लट ब्रॉन्टीची मुख्य करवना अशी होती की, स्त्रीपुरुषांचे परस्परासंबंधी उत्कट प्रेम हे फार पवित्र असून जगातील अतिशय थेंपू दर्जाचा आनुषंगक्रम, जोग व आनंद यास ते कारणीभूत होते. जोसे इलिअट हिने (इ. स. १८१९ ते १८८०) मत याच्या अगदी उलट होते. तिच्या मताने तसत्या उत्कट प्रेगात अंध व कठोर स्वीकारणाशिवाय दुसरे काही नसते. या दोन स्त्री-वादबरीकारांनंतर मिसेस गॅसकिल, किंगले, ड्रोलेप, रीड, मेरिडिथ, हार्डी इत्यादि अनेक कादंबरीकार झाले.

डेनिसन—ज्याप्रमाणे विह्वटोरियन युगामध्ये डिकन्स सारखा उत्कृष्ट कादंबरीकार झाला, त्याचप्रमाणे डेनिसन सारखा उत्कृष्ट कवीही निर्माण झाला. डोलेदारे व हुबेहुब वर्णनाच्या गुणाला काव्यरचनाचातुर्ग्याच्या इतर गुणांचा जेव्हा देऊन डेनिसनने काव्याकाव्य व लघुकाव्य या जातीची उत्कृष्ट काव्ये लिहिल्यास सुरवात केली. आणि आरंभ काव्याच्यावर झालेल्या टीकेच्या सहाय्याने आपल्या पुढल्या कृतीत सुधारणा करता करता “दि लोटस ईट्स”, “दि ड्रीम ऑफ फेअर सुमेन” व “मॉर्ट व आर्थर” या सारखी सर्वोत्कृष्ट काव्ये त्याने निर्माण केली. शिवाय तराकालीन लोकांची मने शास्त्र करण्यासारखे ने प्रथ होते ते हाती वेऊन त्याने ते आपल्या “इन मेमोरिअम”, “दि प्रिन्सेस” व “मॉड” या काव्यातून उत्तम रीतीने सोडविले आहेत.

ब्राउनिंगः—परमार्थाच्या सापेक्षित पंगु असलेल्या वाचकांना त्याचा पंगुपणा घालविण्याच्या कावी उपयोगी पडण्यामारले ब्राउनिंगचे विचार होते. ब्राउनिंगचा मुख्य दोष इतकाच आहे की, त्याच्या अत्युत्कृष्ट वस्त्रनाहि पूर्णपणे विशद केलेल्या नाहीत. त्याचा जडगदी मतावर मोठा कटाक्ष आहे आणि विविध अडचणीतूनहि आपण आपला जीवनक्रम यशस्वी कसा करावा हे मागण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे. त्याने मानवी चरित्र व हेतू यांचे असे विवेचन केले आहे त्याचे बुद्धिवान लोकहि विचार व मनन करिताना. ब्राउनिंगच्या कल्पना पुढे रास्किन, मॅरिस, सिमॉन्डस व पेटर या लेखकांच्या प्रभावानु प्रचार पावल्या.

आर्नोल्डः—टॅनिसन व ब्राउनिंगनंतर तितक्याच योग्यतेचा असा कवि म्हणजे आर्नोल्ड हा होय. तो वर्दस्वरूप संप्रदायाचा होता. मनुष्याच्या इच्छा इहलोकी तृप्त होत नसल्यामुळे जी त्याच्या मनाला एकप्रकारची रुग्णस वाटते तीम निसर्गासारखे दुसरे उपसामक औषध नाही असे त्याने प्रतिपादन केले आहे. त्याच्या काव्यात एकप्रकारची उदात्तगानेची जोर दृष्टीस पडते आर्नोल्डच्या यथातु रॉसेट, त्याची बहीण झिस्तिना, युस्यम मॉरिस व म्बिन्बर्न हे कवी होऊन गेले.

मेकॉलेः—अचाट स्मरणशक्ति, विलक्षण आग्रहविश्वास आणि अग्रतीम भाषाप्रमुख इत्यया गोष्टींची अनुकूलता मेकॉलेस अमल्यमुळे त्याचा इतिहासग्रंथ इतका अमूल्य असा झाला आहे. मेकॉलेमध्ये दोष इतकाच होता की तो आपली राजकीय मते प्रस्थापित करण्याकडे इतिहासाचा उपयोग करून घेत असे आणि त्यामुळे त्याची इतिहासकार या दृष्टीने किमंत वेताचीच आहे.

कार्लोईल व मेकॉलेः—आधिभौतिक ज्ञान व आधिभौतिक सामर्थ्य यांची त्या काळी झालेली वाढ पाहून मेकॉलेन आनंदाच्या उदक्या फुटत असत. आपल्या देशाचे वैभव, यांत्रिक कलेचे ज्ञान, विद्युत् व स्थलांतर करण्याची साधने यांचे ज्ञान इत्यादिकांची प्रगति झालेली पाहून त्याचा आनंद गणनात मावेनासा होई पण कार्लोईल यास अमल्या आधिभौतिक सामर्थ्याच्या वाढीचा तिटकारा होता. त्याने मुधारलेल्या काळाची स्तुति करण्याऐवजी कडक टीका केली आहे. नायदेकानू, मुधारणाकायदे व राजकीय प्रतिनिधिसभा यांऐवरी मेकॉलेने त्याची फार फार भिरत होती परंतु कार्लोईल त्या सर्वांस सैतानी ठाव म्हणत असे. बेन्पेस व कॉन्वेन, ग्ल व मेकॉले यांनी त्यावेळी आपल्या देशाचे वैभव व सुखसंपत्ति वाढविण्याचे असे प्रयत्न केले ते सर्व चुकीचे होते असे कार्लोईलचे मत होते. त्याच्या मताने त्यावेळी मुधारणेचा अतिरेक झालेला होता, व त्याविरोध प्रतिक्रिया सुरू करणे त्यास अत्यंत अवश्य झाले होते. इतिहासकार म्हणून कार्लोईलची आणि मिबन व मेकॉले यांची बरोबरीच्या नग्याने तुलना करिता येणार

नाही, परंतु त्याच्या भेदक दृष्टीमुळे चरित्रकार व आत्मचरित्रकार या नात्याने त्याची कृति मर्या वळली आहे.

वा द्य या ची न ची न दि सा—६ स. १८८१ मध्ये कार्लोईल व जॉर्जे इलिअट निवर्तत्यावर नवीन पद्धतीचे इतिहासकार, कादंबरीकार, टीकाकार व चरित्रकार निर्माण झाले

६ ति हा स.—हा वेळपर्यंत मेकॉले, वरून व कार्लोईल यांनी बदलेल्या परिस्थितीला अनुगमन आपले इतिहास लिहिले, परंतु यापुढील इतिहासकार देशाच्या इतिहासात कोणकोणत्या क्रमांनी बदल होत गेले हे पाहून त्या क्रमांचा इतिहास ते लिहीत गेले. लेकी, लॉर्ड ऑफ्टन, क्रेटन, मोर्ले, माइस यांनी फक्त ऐतिहासिक निबंध लिहिले परंतु थॉरोल्ड, रॉसेस, स्टॅन्स, गार्डनर व मेटलड यांनी देशाच्या इतिहासात ज्या क्रमांनी बदल होत गेले तसे त्याचे इतिहास लिहिले. ६ स. १९०३ मध्ये जे. बेरी यांनी आपल्या कॅम्ब्रिज वैधील प्रास्ताविक भाषणात इतिहास शास्त्रीय पद्धतीनेच लिहिला गेला पाहिजे असे प्रतिपादन केले आणि तेव्हापासून इतिहाससंशोधनाच्या कामास याच जोर मिळाला

वा द्य या ची न ची न दि सा—६ स. १८८१ पासून कादंबरीच्या लेखन पद्धतीतहि क्रांति घडून आली या कांतीच्या पूर्वी मेरिविथ व हार्डी, विष्की कोलिन्स, अँटनी ट्रोलेप, बेन्ट व राइस बॅन्कमोर, युस्यम बॅन्क आणि मिसस लिन लिटन, ज्योडा ब्रीटन, मियस हेनरीयुड, मिस ग्रॅडन, मिसस हफ वाई इत्यादि टीकादबरीकार यांनी कादंबरीलेखन पद्धतीचा एक कायमचा ठसा बसवून टाकला होता. हा ठसा हार्डीच्या कादंबऱ्यातून तर दृष्टीस पडतोच परंतु तो जॉर्जे गिनिंग, जॉर्जे मूर, यार्के हर्बफोर्ड, एच. जी वेबस, आर्नोल्ड बेनेट व जॉन गोल्डस्वॉर्द यांच्या कादंबऱ्यातून विशेष स्पष्ट रीतीने आढळून येतो यानंतर स्टिव्हेंसन ५५३ कादंबरीकार उदयास येऊन त्यांनी त्या पद्धतीत बदल घडवून आणला. स्टिव्हेंसनने अलीकडील मध्य पद्धतीच्या लहान लहान गोष्टी इंग्रजीत लिहिण्यास सुरुवात केली या कावी रुढियाई निश्चित याने स्टिव्हेंसनवर सरक्षी केली. याप्रमाणे कादंबरीलेखनपद्धतीत हुतऱ्याहि अनेक प्रकारचे बदल घडून आले

टी का.—वाढत्याच्या इनर अंगारबरोबर टीका करण्याच्या पद्धतीतहि या काळी बराच बदल घडून आला. नेस्ली स्टीफन, सेन्टस्वरी, स्टॅफोर्ड मुक, जॉस्टिन डॉयन, कोर्ट होप, सिडने बॉल्ड्विन, वॅन्स डन्टन हे अलीकडेचे परंतु जुन्या पद्धतीचे टीकाकार सर्व वाङ्मयावर आपले टीकास सरसकट चालवीत. त्यांच्याहून नवीन पद्धतीच्या टीकाकारांची टीका करण्याची रीत निराळी आहे. पूर्वाच्या टीकाकारांप्रमाणे हे टीकाकार वाङ्मयाच्या निष्पत्तीशी भागावर आपल गामर्थ्य खर्ची न घालता त्यातील जेवढा भाग उपयुक्त व ज्ञानाला पोषक असेल तेवढ्याकडे वाचकांचे लक्ष लक्षून दृष्ट्यानी राखून ठेवतात या नवीन पद्धती

टीकाकाराच्या श्रेणीत पॅटिसन व जेफ, मायर्स, हटन, वीडन ए सी मॅडेल, तुल्यम आर्चर, रिचर्ड मॉर्नेट, इ गॅस व अँड्र्यू जेग यांचा प्रसुरत्वाने निर्देश केला पाहिजे

क वि ता—ट्रेनिंग व प्राउनिंग जतर इंग्लंडांत कवितेचा नवळ नवळ अस्तव झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही तथापि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी सी एम् डौटी, ऑल्फ्रेड मॉईस, हरबर्ट ट्रेव व जॉर्जेस विनिथन हे कवी उदयास आले परंतु ए ई हटसन व डब्ल्यू ई हेन्ले यांनी आपल्या उत्तम काव्यरचनाचातुर्थीने कवियालोकेत त्यांच्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करून घेतले हेनरी न्यूबोल्ड, मिसेस मेनेल व स्टिफेन किल्पिस यांच्या काव्यांत कवितांचे खरे नाणे दृशिस पडते परंतु या सर्व कवीत जॉर्ज मरिडिय व थॉमस हार्डी यांच्या कविता सर्वोत्कृष्ट होत असे पुस्तकांचे मत आहे ह्या यादस्वी कविता बरेच प्रसुद्धय पावली आहे

ना ट के—हल्ली प्रचलित असलेल्या नव्या पद्धतीच्या नाटकांस गेल्या शतकाच्या सारख्या बॉस वर्षी व सुरुवात झाली त्या काळात झालेल्या दाम रॉबर्टसन या नाटककारांनी नाटके यथाथ व सत्यस्वरूपाच्या दृष्टीने अधिक व अप्रष्ट छायाचित्रे आहेत यापुढे कॉंगार, डपमास व सार्गे या केंच नाटककारांच्या अतिप्रय श्रष्ट प्रयोगांच्या नाटकांचा इमजी नाटककारांच्या मन वर हळूहळू परिणाम होऊ लागला त्यामुळे इन्वेन, ऑस्कर वाइल्ड, व ए डब्ल्यू पिनरो हे इमजी नाटककार त्या पद्धतीचा इमजी नाटकात कला उपक्रम काढा याचा विचार करू लागले गिलरट मरे याने या प्रबारात येऊ पहाणाऱ्या नव्या नाटकपद्धतीस अधिक चालना दिली. बर्नार्ड शॉ व त्याचे प्रेझिडेंट, बार्केर प्रवृत्ति अनुयायी यांनी तीत विनोदाची भर घातली

वि सा क्वा नत का स सा ले ले के व द ल—विसाव्या शतकाच्या वाङ्मयात काही मोठी बाबतीत पूर्वीचीच व्यवस्था कायम राहिली आहे इ स १८९५ पासून इंग्लंड अमेरिका येथील विश्वविद्यालय यांच्या परिशेत्त इमजी वाङ्मय हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय म्हणून नेमण्यात येऊ लागला. त्यामुळे वाङ्मयाचे तुलनात्मक व ऐतिहासिक दृष्टीने विवेचन सुरू झाले व पुस्तके व वाचनाची साधने शाळांमध्ये वाढू लागली आहेत

अ वा ची न वा टम य—१९२१ च्या मार्गळ काही वर्षांचे सिंहावलोकन करिता असे आढळून येईल की, वाङ्मय याच्या गुणधर्मांत फारसा फरक झालेला नाही, पण आगतिक वाङ्मयाच्या दृष्टीने पाहता या काळातील इमज लेखक फारसे बरे आलेले आढळणार नाहीत १९२१ साली ह्यात असलेल्या कादंबरीकारात थॉमस हार्डीला उच्च स्थान यावे लागेल दि डिन्थास्टस हे शोकपर्यवसायी महाकाव्य त्याच्या एकदर शोकरसप्रधान कादंबऱ्यांमध्ये अति सरस ठरेल हार्डीच्या सोरीचा प्रयकार सर जे एम बॅरी होय. त्याने

‘फेरी’ हे नाटक इंग्लिश रंगभूमीवर अति लोकप्रिय म्हणून ठरले आहे हार्डी आणि बॅरी या दोघांनी रंगभूमीवर अनेक वातावरण निर्माण केले आहे की, इमजी वाङ्मयाला सामेसा कोणताहि कवि त्यांत खर संचार करू शकेल १९२१ चा वाङ्मयाची आढावा घेतल्यास एच बी वेल्स आणि बर्नार्ड शॉ यांची रचना प्रथम नजरेत भरेल एच. जी. वेल्स हा आपल्या वाङ्मया समाजशास्त्रीय भावचरित्रकार व शास्त्रीयपद्धतीच्या औपरोधिक लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहे वेल्सचे ‘जोआन’ आणि ‘पिटर’, ‘दि टाईम मशीन’, ‘डॉक्टर मरेडथ आयलड’, ‘दि व्हॉल्स ऑफ चान्स’, ‘बोर ऑफ दि वर्ल्ड’, ‘किप्स’ इत्यादि प्रय व शोचे ‘कान्फरेन्सीयर’, ‘कॉमन सेन्स अँड दि बोर’, ‘सुड-डोअर्स हाउसेम’, ‘आर्म्स अँड दि मॅन’ कविका’, ‘ट्रेन, ग्लॅस अँड अन ट्रेसड’, ‘सीमर अँड क्रिओपॅट्रा’, ‘बॉन गुन-स अँड अदर आयलड’ इत्यादि प्रय प्रसिद्ध आहेत हार्डी, बॅरी, वेल्स आणि शॉ या चौघांखेरीज मॉर्ले, मेडरिक, हेरिमन, मॉईस, ट्रेन्निंगनसारखे समान्य पंडित, सेटस-परी, गॅसे, सिडने, कॉलंड्रेन, डब्ल्यू पी कर यांच्यासारखे प्रसिद्ध टीकाकार, पिनेरो आणि हेनरी जर्मेर जोन्स हे नाटककार, रुडिबर्ग किल्पिंग, तुल्यम वाटसन, डब्ल्यू बी यॉटम, जॅल्लिप मे गेल आणि रॉबर्ट ब्रिमेस यांच्यासारखे १९०० च्या पूर्वीच लोकांपुढे आलेले प्रयकार, हे सर्व मिळून सुमारे पन्नासाची भरती होईल इतरहि पुस्तक लेखक निपतील

१९१० ते २१ या काळातील अगदी निराळ्या वर्णाचे कदंबरीकार म्हणजे वेल्स, जॉनॉल्ड, बेनेट, गाल्सवर्दी, कॉस्टन, मॅकेंसी, रिटफन, मॅकेना, इ. एलुक्स, डब्ल्यू जे लॉक, डब्ल्यू एल जॉर्न, ह्यूनेस वालगोल, गिलबट कॅनॉन आणि मे. सिन्केअर, इत्यादि होत्र विद्वत्परीभन काळातल्यापेक्षा हल्ली कादंबऱ्यांच्या अंतरगात घराच फरक पडलेला आहे ‘मानसिक प्रयकरण’ हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय गाल्सवर्दीच्या ‘डार्क स्यावर आणि ‘विथोर्ड’ या काव्यांतून खूपसुखामधील परस्पर आकर्षणाची संपत्ति दिली आहे वेल्स आणि शॉ यांचा ओवशकावर मोठा जोर आहे

कादंबरी क्षेत्राबाहेरचे पण त्यांच्यासारखेच रम्य वाङ्मय म्हणजे ऐतिहासिक चरित्रे होय इंग्लंडमध्ये ‘व्हिक्शनरी ऑफ नेशनल बायोग्राफी’ नावाचा एक राष्ट्रीय पुस्तकाचा चरित्राचा कोश तयार झाला आहे ‘लार्ड ऑफ डिम रायला’ हा जी इ बकलेचा प्रय व लिटन स्ट्रेंचेकृत ‘एमि-नट व्हिक्टोरियन्स’ आणि ‘किन व्हिक्टोरिया’ हा चरित्रे नवीन आहेत

या काळाच्या इमजी भाषावचने पाहता असे दिसून येईल की, ट्रेनिंग, प्राउनिंग, रोझरी आणि मोरिस यांच्या गैर-हजिरीमुळे पक्षेतर कृष्ण सौंदर्याकाय करून देणाने मोठा

फार भरून निघाला आहे. नवीन कवीत रॉसलस अबर-
नॉन्बी, सी एम. टाउटी, स्टर्न मूर, वेल्को, चेस्टरटन, डब्ल्यू.
एच. डेव्होत्र, ए. नॉयस, एल. थिनिमन, जेम्स इ. फ्रिडर, एड-
वर्ड थॉमस, रुपर्ट मूक, डब्ल्यू डब्ल्यू गिवसन, रॉल्फ हॉडसन,
जॉन मॅथीकॉल्ड, जॉन प्रीमन, सीम प्रीड ससून इत्यादि
प्रसिद्ध आहेत. गेल्या युद्धकाळात इंग्लोक सोडून गेलेले
प्रसिद्ध कवी म्हणजे रुपर्ट मूक (१८८७-१९१५) व एडवर्ड
थॉमस (१८७८-१९१७) हे होत.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी ऑयरलो-आयरिश वाङ्मयाचा
जन्म झाला असला तरी इंग्रजी भाषेत आयरिश संस्कृतीचे
मैत्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न १८४० पर्यंत झाला नाही. हा
प्रयत्न थॉमस डेव्होत्रने आपल्या ' नेशन ' नावाच्या वर्त-
मानपत्रद्वारे केला. तेव्हापासून पुढील आयरिश यष्टपय-
लेखक निर्माण झाले, त्या शतकाच्या सुरुवातीस आयर्लंडमध्ये
जीवामागिक व राजकीय चळवळीची साट उडवली तीतून
गालिकसंध बाहेर पडून नवीन तऱ्हेचे आयरिश वाङ्मय
निर्माण होऊ लागले. हा गालिकसंप्रदाय राष्ट्रीय नसून
प्रातर्विशिष्ट आहे असे इंग्रज पंडित म्हणतात. सिनफेनाचे
वाङ्मय साधारतः शुद्ध दिसले तरी फारसे ठिकाळ नाही, ते
स्वतंत्र म्हणून कदाचित पुढे येईल; पण इंग्रजी वाङ्मयाला
मागे सारणार नाही असे हेच पंडित सांगतात; तथापि या
नूतनवाङ्मयीन चळवळीमुळे प्राचीन आयर्लंडची साहित्य
जगापुढे येऊन इतथ्या दिवस तुटलेली आयरिश परंपरा
पुन्हा मोडली गेली आहे. डब्ल्यू. थॉ. यॉटस, जॉन डब्ल्यू
रॉसेल, डगलस ह्यू, हॅन्डिस ओ म्राडी, जे. एम. सिंग
आणि जॉर्ज मूर हे प्रत्यात आयरिश लेखक होत.

इंग्रजी वाङ्मयाचे जगावर परिणाम.—
इंग्रज राष्ट्र हे जगाप्रमाणे जगातील अत्यंत यशस्वी राष्ट्र
आहे, त्याप्रमाणे इंग्रजी वाङ्मय हे जगातील अत्यंत यशस्वी
वाङ्मय आहे. इंग्लंडचा जित्ती संप्रदाय स्वतंत्र झाला,
त्याचा परिणाम असा झाला की, धार्मिक वाङ्मयाची
मावा इंग्लंडची लॅटिन न राहता इंग्रजीच बनली. इंग्लंडने
जागृत्तीचे वाङ्मय रोमन पायथाचे वृत्तिरूप न राहता
स्वतंत्र आहे. यामुळे राष्ट्राच्या सर्व अंगाने व सर्व क्रियास
उपयोगी पडणाऱ्या वाङ्मयाची वाहक भाषा इंग्रजीच बनली.
सर्व जगावर इंग्रजांचा प्रवेश झाला, त्यामुळे जगातील
प्रत्येक भागावर इंग्रजी वाङ्मय आहेच. ऑस्ट्रेलेशिया, उत्तर-
अमेरिका, आफ्रिकेचा बुद्धभाग यांचे वाङ्मय इंग्रजीच
आहे. त्यांचे स्वरूप प्रत्येक देशाचे वर्णन करताना दिलेले
सापेक्ष. आतापर्यंत वर दिलेले जे वाङ्मय आहे ते इंग्लं-
डचे राष्ट्रीय वाङ्मय होय परंतु इंग्रजी भाषेतील सर्व वाङ्मय
इंग्लंडचे राष्ट्रीय वाङ्मय नव्हे. इंग्रजी वाङ्मय आता सां-
कृतिक झाले आहे. इंग्रजी वाङ्मयाचा परिणाम रोमनच्या
देशावर झालाच; इंग्रजी राजकीय कल्पनांचा प्रसार सर्व
जगभर झाला आहे. हिंदुस्थानसारख्या देशाशी जेव्हा इंग्लं-

डचा संबंध आला, तेव्हा इंग्रजी सर्तने देशी भाषांच्या
विकासास वाळकांस लावला. आणि देशी भाषांची राज्य-
व्यवहार व शिक्षण यामधून हडलपटी केली. तथापि इंग्रजी
वाङ्मयाचा इष्ट परिणाम देशी भाषावर झाला नाही, असे
मात्र नाही.

हिंदुस्थानात इंग्रजी राज्य सुरु होऊन इंग्रजी भाषेचा
अभ्यास जेव्हा होऊ लागला तेव्हा साहित्यिक इंग्रजी
वाङ्मयाचे अनुकरण करण्याची आपल्या लोकांस सुद्धे
झाली. एकोणिसावें शतक हे हिंदुस्थानच्या निर-
निराळ्या भागातील देश वाङ्मयाचे नूतन युग
म्हणता येईल या काळात इंग्रजी ग्रंथांची भाषातरे व
रुपातरे होऊ लागली व भाषेला नवचेतना मिळाली. प्रत्येक
भारतीय भाषेतले ह्याचें वाङ्मय इंग्रजी पतीवर आहे हे
नाकबूल करता यावयाचे नाही. कोणतेही नवीन पुस्तक
लिहावयाचे झाले की त्याची सामुग्री व साहित्य इंग्रजी
ग्रंथातच पहावयाचे साक्षीय वाङ्मय तर सर्वस्वी यूरोपीय
भाषेतून आणि विशेष करून इंग्रजीतून घ्यावे लागते. तेव्हा
कोणतेही भारतीय वाङ्मय इंग्रजी वाङ्मयाशी फटकून राहू
शकत नाही हे निश्चय सत्य आहे; त्यास इलाज नाही.

महाराष्ट्रीय आणि इतर भारतीय वाङ्मयावर जो परि-
णाम झाला तो सविस्तर देण्याचे हे स्थळ नव्हे. तो
गाम, गंगाली वगैरे वाङ्मयावरील लेखात दृष्टीस पडेल.
येथे एवढेच सांगता येईल की पूर्वीची अभ्यासपर व
निवृत्तिपर दृष्टि संपून तिच्या जागी नवीन प्रवृत्तिपर व
व्यावहारिक दृष्टि आली पूर्वीची संकुचित कल्पना जाऊन मन-
धक्षेमुळे अकट तृप्ति होऊ खेळू लागले. नवीन मराठी गद्याला
सुरुवात झाली व जुने वळण बदलले मागचे महाराष्ट्रीय
वाङ्मय बहुतेक पद्यमय होते आता इंग्रजी अनुकरणाने
गद्यात गारत भर पडू लागली. मागील वाङ्मयाला जी
लोकांची आविषेचक धार्मिकबुद्धि कारणीभूत होती, ती इंग्रजी
शिक्षणाने छोपत जाऊन नूतन वाङ्मयाचे विषय पूर्ण प्राप-
निक बनले मराठी गद्यग्रंथांची मोठ्या प्रमाणावर जी पैदास
झाली, ती इंग्रजी वाङ्मय समुच्चयाचा आश्रय कैव्यामुळेच
होय. चिपळूणकर, आगरकर, विनायक बोडेव ओक,
महानगी, यासारख्या शिक्षित लेखकांनीही इंग्रजी ग्रंथांची
भाषातरे करून मराठी वाङ्मयात भर घातली

जित्ती मिशनन्यानी स्वमतप्रसारार्थे वायबल व इतर
जित्ती संप्रदायातील ग्रंथ मराठी भाषेचा अभ्यास करून
तीत भाषांतरिले आहेत. हे मराठीतील जित्ती व डमय
किती व्यापक व विविध आहे हे 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची'
वाळक्यास दिसून येईल

शास्त्रे व इतिहास या ज्ञानांगानेच्या इंग्रजी वाङ्मयाधारे
रचिलेल्या ग्रंथविष्ठा नाटके कादंबऱ्यांनी अशी पुस्तके
फार दिसतात. जेन आस्टीन, गोल्डस्मिथ, चार्ल्स
गारबिडस, सॅम्युअल जॉनसन, रेनॉल्डस, स्कॉट,

रिव्फ्ट, मिंगस हेनरी सुड, शार्लोटी ब्रॉडी, कॉनन डॉईल, मेरी बॉरली इत्यादि अनेक इंग्रजी, ग्रंथकारांच्या कादंबऱ्या मराठीत सपाठ्याने आल्या. हल्लींच्या मनोरंजक नियतकालिकांन व सरस-सुरस साऱ्या ग्रंथमाला तुम्ही इंग्रजी गोष्टींची भाषातरे-रुपातरे या पलीकडे काही सापडणार नाही. आपले लेखक इंग्रजी वाङ्मयाचे इतके एकनिष्ठ सेवक बनले आहेत.

इंग्रजी वाङ्मयाचा अभ्यास सुरू साऱ्यावर साहाजिकच शेक्सपियरची गाठ पडली व त्याची नाटके मराठीत आणावीत असे वाटू लागून त्या दिशेने प्रयत्न झाला. शेक्सपियरच्या बहुतेक नाटकांची भाषातरे झालेली आहेत; इंग्लिश साऱ्या काही नाटकांची तीन निरनिराळी रुपातरे झाली पुढे पुढे इंग्रजी नाटकाच्या धर्तीवर स्वतंत्र नाट्यरचना होऊ लागली; ह्याप्रमाणे काही आधुनिक मराठी नाटके तर संस्कृत नाटकांनुसार सरस पडली आहेत.

आता मराठी काव्याकडे वळू. इंग्रजी राज्यास सुद्धात झाल्यानेतर प्रथम आपल्याकडील विद्वानांचा कल संस्कृत-काव्ये मराठीत आणण्याकडे होता. नंतर लवकरच इंग्रजी तन्हेवर कविता सुरू झाली. पूर्वीचे कवितेचे विषय पुराणे व वेदान यांपैकी असत ते आता पार बदलले, विषयमयी-दाहि बाडली. स्काट घेरे साऱ्या मोठ्या कवींचे अनुकरण फारसे झाले नाही तथापि मिल्टन, बायरन, क्रीडस, बाले, वर्डस्वर्थ, यासारख्या दुर्बल आणि कच्च्या दमाच्या कवींचे अनुकरण मात्र सपादून झाले. जुनी काव्यविक एकछापी मूढिवर्णने बाजूला सारून पाश्चात्य पद्धतीवर प्रत्यक्ष ज्ञानाची वर्णने ते करी लागले. कविताभाषा व रचना या बाबतीतहि त्यांनी रुढि सोडली. तेव्हा प्रथम प्रथम ते अप्रिय झाले असल्यास नवल नाही.

१. सधर्म पात्रय—दि कॅप्टन डिस्टरी ऑफ इंग्लिश लिटरेचर. एच. मोर्ले—इंग्लिश रायटर्स सेंट्स-बरी—एलिझाबेथ लिटरेचर. हॅने—दि डेटर रिनाय सन्स. ओ. एरटन—दि आगस्टन एन. डेने—हिस्टरी ऑफ इंग्लिश लिटरेचर. थॉम्पसन-स्टॅण्डर्स हिस्टरी ऑफ इंग्लिश लिटरेचर. बेन—हिस्टरी ऑफ इंग्लिश थॉट इन दि नार्नोथन सेवरी. ए. मि. ए. रि.; ए. इत्यादि]

इंग्लंड—ग्रेटब्रिटन नावाच्या येथल्या दक्षिण भागाला हे नाव असून ग्रेटब्रिटनच्या संयुक्त राज्याचा इंग्लंड हा प्रमुख पटक आहे. कारण या संयुक्त राज्याची नव्हे तर जगातील नामाज्याची राजधानी या विभागात असून क्षेत्रफळ, लोकसंख्या व संपत्ति या तिन्ही बाबतीत इंग्लंड हे जगातील बहुतेक देशांपेक्षा अग्रेसर आहे. इंग्लंड हे उत्तर अक्षांश ५१°५०' ते ५५°४६' आणि पूर्व रेखांश १°४६' ते पश्चिम रे. ५°४३' याच्यामध्ये आहे. इंग्लंडात एकंदर ४० परगणे (काँटी) आहेत. इंग्लंड व वेल्स मिळून क्षेत्रफळ ५८३८४ चौरस मैल

व लोकसंख्या येणेप्रमाणे आहे—इंग्लंड (१९२१) ३,५६,७८' ५३० व वेल्स (१९२१) २३,०६,७१२.

इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर जागजागी खाऱ्या व आखाते आहेत, आणि कोणतेहि शहर समुद्रापसून ७५ मैलांहून अधिक दूर नाही. इंग्लंडात एकंदर लहानमोठ्या मिळून २७ नद्या असून त्यापैकी सर्वांत लांब सेव्हर्न २१० मैल व थेम्स २०९ मैल आहे. इंग्लंडात मोठ्या उंच पर्वताच्या रांगा मुळीच नाहीत, साधारण उंचीचे डोंगर आहेत त्यात बॅन्डिपट (फूट २६७६), पेनाइन (फूट २९३०), स्नोडन (३५६०), एकसमूर (१७०७), डार्टमूर (२०२९) हे डोंगर प्रमुख आहेत. इंग्लंडचे प्रादेशिक विभाग चार पडतात ते—उत्तरेकडील लॅक डिस्ट्रिक्ट (सरावराचा प्रदेश), मध्यवर्ती पेनाइन प्रदेश, पश्चिमेकडील वेल्स व दक्षिणेकडील कार्नेवाल व डेव्हन द्वीपकल्प. इंग्लंडातील बऱ्याच नद्या जहाजे जाण्यासारख्या आहेत व जहाजे जाण्यासारखे कालवेहि पुष्कळ ठिकाणी आहेत. मोठाळी बंदरे, लंडन व त्याच्या आसपासचा प्रदेश, कोलशाच्या खाणी व कारखाने असलेली ठिकाणे, या भागात भरतय दाढ वस्ती आहे. शेतकरीच्या प्रदेशात बरीच पातळ वस्ती असून १००० फुटांहून अधिक उंचीच्या प्रदेशात तर वस्ती फार क्वचित आढळते. इंग्लंडात उष्णतेचे वार्षिक सरासरी मान ५०°, हिवाळ्यात उष्णतेचे सरासरी मान ४०° आणि उन्हाळ्यात ६१°५' असते. पर्जन्यवृष्टि पश्चिम भागात ३५ इंच, उत्तरेकडे ६० इंच, आणि पूर्व व दक्षिणेकडील प्रदेशात ३०-३५ इंचहि कमी असते. पाऊस थोडा पडतो तरी आकाश मान बहुतेक मेघाच्छादित असते. सूर्याचे स्वच्छ ऊन वर्षातून सरासरी १३७५ तास असते. हे प्रमाण इटालीत २६०० तास आणि नार्वेमध्ये १२०० तास इतके असते.

इंग्लंडातील ग्रामवाचक, नदीवाचक व पर्वतवाचक नावाच्या उत्पत्तीसंबंधाने पहाता केल्टिक लोकांच्या भाषेचा परिणाम सर्वत्र आढळतो. रोमन भाषेचा परिणाम सर्वत्र पण बऱ्याच कमी प्रमाणात झालेला आहे. त्याशिवाय हवेलश, स्कॉट्लिन्डियन व नार्मन या भाषातील नावेहि काही काही आढळतात. ब्रिचम, कॅटरिक, यॉर्क, लिंकन वगैरे नावे केल्टिक; एचचेस्टर, सिलचेस्टर, ग्रॅटचेस्टर वगैरे रोमन; अँस, बोर्न, शेरोर्न, यॉर्कवर्न वगैरे सॅक्सन; आणि ब्यूचरक, ब्यूटे-सर्ट, ब्यूफोर्ट, ब्यूमॉट वगैरे नावे नॉर्मन उत्पत्तीची आहेत.

धर्म—इंग्लंडातील मुख्य धर्म प्रोटेस्टंट. हा ख्रिस्ती पंथ आहे. १६८९ मधील ' अँक्ट ऑफ सेटलमेंट ' या कायद्याने असे ठरविले आहे की, इंग्लंडचा राजा प्रोटेस्टंट राखला पाहिजे, इयाने पोपची सत्ता मान्य केल्यास किंवा ' रोमिथ धर्म ' स्वीकारल्यास किंवा रोमन कॅथालिकपंथी मान्य करीत राखलास तो पदच्युत झाला असे समजावे. रोमन कॅथालिकपंथी सामान्य जनतेलाहि कित्येक राजकीय यामा-

जिक हक नव्हते; पण १८२९ पासून मतदानाचे व इतर हक्क त्यांना देण्यात आले याशिवाय काॅन्स्टि, कॉमिशनरिस्ट, प्रिन्सिपलरियन, सोसायटी ऑफ फ्रेन्ड, मोरेव्हियन्स, वेल्सियन, मेथोडिस्ट, प्रिमीटिव्ह मेथोडिस्ट, युनिटेड मेथोडिस्ट, वेल्सियन रिफॉर्म युनियन, इंडिपेंडेंट मेथोडिस्ट, वेरत कॉन्सिन्सिटिव्ह मेथोडिस्ट, कॅप्टन ऑफ इंटिग्रेटन्स कनेक्शन, रिफॉर्म एपिस्कोपल चर्च, फ्री चर्च आर्क इंग्लंड, असे चौदा निरनिराळ्या जिस्ती पंथाचे अनुयायी इंग्लंडात आहेत, पण हल्ली या सर्वांना समान राजकीय हक्क असून हे धार्मिक पंथ-भेद ईश्वराच्या एकरात्रीयत्वाच्या मुळाव्या आड येत नाहीत. इंग्लंडात ज्यू लोकांची वस्ती लंडन व इतर काही मोठ्या शहरांतच फक्त असून त्यांची एकंदर संख्या १०,००० (१९६०००) होती. आगवाही एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लिंक्नशायर व लंडन येथील किरायेक लोकांनी अलीकडे इस्लामी धर्म स्वीकारला आहे व लिंक्नशायर त्याची एक मशीद आहे.

दळण वळणाची साधने.—मोठाल्या व सामान्य अशा दोन प्रकारच्या गडका सुमारे अनुक्रमे २२००० व १६००० मेल आहेत. अशा सडका बांधून स्थावरील जकातीचे उतरण घेण्याचा अधिकार राज्याी इसमान १६६३ मधील कायद्याने देण्यात आला. ही पद्धति दोहदोन शतके चालू होती; पण त्या काळात सडकांची स्थिति अत्यंत वाईट असे. १८२७ पासून हायवे बोर्ड (सडकाची व्यवस्था ठेवणारे मंडळ) व कॅन्ट्री कमिसेले अशा स्थानिक स्वराज्याच्या संस्थाकडे सडकांची व्यवस्था देण्यात आली.

आगगाड्यांची नग्नभूमीक इंग्लंड आहे. पहिली आगगाडी एडिंजटन ते डालिंगटन याच्यामध्ये १४ मे १८२५ सप्टेंबर २७ रोजी सुरू झाली, तथापि मोठ्या प्रमाणात रस्ते बांधण्याची पार्लमेंटकडून परवानगी मिळण्यास प्रथम मोठा त्रास पडला. पहिली परवानगी १८३३ मध्ये देण्यात आली व आगगाड्याची पुढील वाढ फार क्षपाव्याने झाली. (आगगाडी पहा.) १९१५ साली एकंदर २३००९ मेल लांबांबी रेल्वे तयार होती. सुसज रेल्वे कंपनी प्रेट नॉर्थन, मिडलंड, ग्रेट सेंट्रल, ग्रेट ईस्टर्न, ग्रेट वेस्टन वगैरे असून त्याशिवाय लहान लहान कंपन्या अनेक आहेत. लंडनमध्ये जमनीखालून जाणाऱ्या रेल्वे आहे.

इंग्लंडच्या अंतःप्रदेशात नाकानयनाची मोठ्या सुल्लतः यॉर्कशायर, लँकाशायर, वॉर्मिंगहॅम वगैरे परगण्यामध्ये कालवे बांधून केलेली आहे. लिंक्नशायरमधील फॉसब्राइक हा कालवा फार पुरातन म्हणजे रोमन असल्याच्या वेळी (द. स. ४१० च्यापूर्वी) बांधलेला आहे; तथापि बहामाच्या सोयीने मोठाले कालवे बांधण्यास सुरुवात १७६० पासून झाली व आगगाड्यांची युक्ति निघण्यापूर्वी पन्नासपाऊनचे वगे इंग्रजांनी काळवे बांधण्यावर विशेष भर दिला होता. आगगाड्या वाटल्यापासून कालव्याने महत्त्व कमी झाले आहे व काल

व्यांच्या एकंदर लांबीपैकी दोकडा तीस मैल, रेल्वे कंपन्यांनी आपल्या गोप्यकरिता आपल्या साध्यात घेतले आहेत

उद्योग धंदे.—शेतकरींच्या दृष्टीने पाहता इंग्लंडातील पश्चिम व उत्तर भागांतले मिळून १८ परगणे निवळ गवताचे, व पूर्वे व दक्षिण भागांतले २२ परगणे पिकांचे आहेत. गहू, चाली व ओट ही मुख्य धान्ये असून वटाटे, वाटाणे, राय वगैरे पिके आणि फळफळावळ व भाजीपाला पुष्कळ ठिकाणी करतात. गवताच्या परगण्यातील लोक मेल्या, गुरे, उकरे यांचे कळप पाळतात. हॅम्पशायर, सरे, ससेक्स, केंट, वॉरेशायर, बर्मिंगहॅमशायर या परगण्यात जंगल फार आहे.

इंग्लंडांत वातावरणाच्या समुद्रात सर्वत्र मासे पुष्कळ असल्यामुळे या देशात मासे मारण्याचा धंदा फार मोठ्या प्रमाणात चालतो. मिन्सबी (लिंक्नशायर), हल, यारमथ, ग्रीमथ, कार्डिफ, स्वानसी, लिंक्नशायर इत्यादि बंदरे या धंद्यात प्रमुख असून पूर्वे किनाऱ्यावरील बंदरात मासे सर्वांत अधिक सापडतात. १८९४-१९०३ या दहा वर्षांच्या सरासरीवहून पाहता पूर्वे किनाऱ्यावर ६९८५५८८ हॅड्रवेट (किंमत अनुमते ४०००००० पौंड), दक्षिण किनाऱ्यावर ६६९७५९ हॅड्रवेट आणि पश्चिम किनाऱ्यावर ८८४९३२ हॅड्रवेट मासे दरमाल पकडले गेले आणि १९०३ साली या धंद्यात ९०३१ मजदारे व ४१५३९ मनुष्ये गुंतलेली होती. १९२१ साली इंग्लंड आणि वेल्स मिळून ९६५५९९७ पौंड किंमतीचे मासे धरण्यात आले याशिवाय नद्यामध्ये गोव्या पाण्यातील मासे पकडण्याचा धंदा पुष्कळ ठिकाणी चालतो. रयात खाऊन व त्राऊड ह्या महत्त्वाच्या जातीचे मासे सापडतात

खनिज.—खाणीतून खनिज पदार्थ काढण्याचा धंदा इंग्लंडात अगदी अलीकडे वाढला हे खरे; तथापि जस्त ही धातू प्राचीन काळापासून सापडत असल्याचा पुरावा मिळतो १३ व्या शतकात ही धातू युरोपमध्ये पाठवात असत. त्यानंतर जस्त व शिसे या दोन धातूंचा व्यापार सर्वांत अधिक चालत असे, पण हल्ली शिसे फार कमी सापडते. अठराव्या शतकाच्या अखेरीपासून लोखंड पुष्कळ साहज्य लागले, पण दगडी कोळसा, सर्वांत अधिक सापडते. इर्मी दगडी कोळसा लोखंड वाळकाम व दगड (बॅलस्टोन), जुनेखडीचा दगड (स्क्वार्डोन), मोठ, जस्त हे खनिज पदार्थ इंग्लंडात सापडतात.

कारखाने.—हे कारखाने विणकाम व धातुकाम असे दोन प्रकारचे आहेत. विणकाम व इतर धंदे प्रान्त, नेदर्लंड वगैरे देशात पुष्कळ वाढण्यानंतरहि बराच काळ इंग्लंड हा शेतकरीप्रधानच बसला होता. तो रशेदेशात उत्पन्न होणारी उत्तम लोकर युरोपात पाठवीत असे व तिकडून लोकरांचे कापड आणीत असे. नॉर्मन राजाच्या वेळपासून लोकरांच्या विणकामाचा धंदा इंग्लंडात सुरू झाला, व पुढे धर्मकळव्याचा काळात युरोपातील पुष्कळ विणकारी इंग्लंडात येऊन राहिले.

अशा रीतीने धर्मसंहिष्ठानुसंगे विणकामाच्या धंद्यास उत्तेजन मिळाले व पुढे वाफेच्या यंत्राच्या शोधासुळे व विणकामाची येथे प्रथम इंग्लंडातच शोधून काढल्यामुळे, इंग्लंड विणकामाच्या धंद्यात पहिल्या प्रतीचे राष्ट्र बनले. इंग्लंडात कापूस पिकत नाही, तरी कापसाचे कापड करण्याची येथे इंग्रज शोपकार्ना तयार केल्यामुळे हा धंद्याह इंग्लंडात फार वाढला. कापसाची आयात १८१५ मध्ये ९९० लक्ष पौंडांची, १८२० मध्ये १५२० लक्ष आणि १८२५ मध्ये ३२९० लक्ष पौंडांची म्हणजे दहा वर्षांत दुप्पट झाली, हा धंदा मॅचेस्टर व त्याच्या आसपासची शहरे येथे मुख्यतः चालते. दगडी कोळमा येथे सापडतो त्या मागातच हे कारखाने आहेत. पातुकांमागे कारखानेही याच मागात विशेष आहेत. मातीच्या भाव्याचे कारखाने विशेषतः स्ट्रुडोईशायरमध्ये, काचेचे कारखाने डर्बीशायरमध्ये, मुठाचे कारखाने नार्थम्पटनशायरमध्ये आहेत. इंग्लंडातील लोकांची धंदेवारी (खानेसुमारी १९०१) येथेप्रमाणे आहे:—

विणकाम ९९४६६८, शेतकी ११,९२,१६७, धातुकाम ११,१६,१०२, खाणीतील काम ८,०५१८५, वूट वगैरे २२९२५७, व्यापार ६०२८८१, मातीची भांडी व काच काम ९०१९३, अभ्यापन १७३८७३, सरकारी नोकरी १७१६८७

शिक्षण—कायद्याने आर्हवाप मुलांना बांगले प्राथमिक शिक्षण देण्याला किंवा ५ ते १४ वर्षांपर्यंत शाळेंत पाठविल्याला बांधले गेले असतात. याकरिता स्थानिक सरकारने मोफत शाळांची तजवीज करितात, व राष्ट्राकडून अशा शाळांना खर्चाच्या ३ पैयेंत अर्ध मिळते. स्थानिक सरकारने काढलेल्या शाळाखेरीज खासगी शाळाही पुष्कळ असतात, त्यांची संख्या जवळ जवळ ३३००० आहे. दोन लाख शिस्तकांमध्ये बायका धंद्याचशा आहेत. 'ट्रेन्ड' शिक्षक प्राथमिक शाळांतून कमी आहेत. १९१८ च्या शिक्षण-विषयक कायद्यान्वये दुसऱ्या शिक्षणहि मोफत व सक्तीचे करण्याची मत्ता सरकारला प्राप्त झाली आहे. शिक्षण राख्याने मान्यता दिलेल्या दुसऱ्या शाळा १०७३ आहेत; त्यांतून २४३००० विद्यार्थी शिक्षतात. या शाळांतूनही अभ्यासनाशाखांत प्रवीण असे शिस्तक कमीच आहेत. शिस्तकाना पेन्शन देण्याचा नुकताच ठराव पास झाल्यामुळे या धंद्यात बांगले लोक पडतील अशी सरकारला आशा वाटते.

इंग्लंड व वेल्स मिळून धंदेविसाण्याच्या ३१४३ शाळा आहेत त्यात ४७१४८ विद्यार्थी शिक्षतात; विद्यार्थ्यांपैकी अर्धमासे निम्मे १७वर्षाच्या अर्तीतच बघावे आहेत हे शिक्षण बहुधा संध्याकाळच्या शाळांतून दिने जाले प्राथमिक शिक्षकांनी शिक्षण्याची योग्य सरकारने केल्या आहे इंग्लंडात

एकंदर १० विश्वविद्यालये आहेत; त्यांत ३२०८० विद्यार्थी पदवीकरिता अभ्यास करीत आहेत.

औ गो लि क वि भा ग —इंग्लंडचे निरनिराळ्या कारणाकरिता विभाग पाडले आहेत ते येथेप्रमाणे:—(१) पार्लमेंटच्या निवडणुकीसंबंधी विभाग:—यात डिव्हिजन, बरो याचा समावेश होतो. (२) राज्याकारभारासंबंधी विभाग:—यात अॅडमिनिस्ट्रिटिव्ह कौंटी, कौंटी बरो, म्युनिसिपल बरो, अर्बन डिस्ट्रिक्ट, रुरल डिस्ट्रिक्ट, सिव्हिल पॅरिश याचा समावेश होतो (३) न्यायाधिकारासंबंधी विभाग:—यात पुढर लॉ यूनियन, कौंटी कोर्ट सर्किट, कौंटी कोर्ट डिस्ट्रिक्ट पेटी सेशनल डिव्हिजन याचा समावेश होतो (४) "चर्च" च्या शासनपद्धतीसाठी विभाग:—यात प्रॉविन्स, ब्योरोसीस, पॅरिश याचा समावेश होतो (५) रजिस्ट्रेशनसंबंधी विभाग:—यात डिव्हिजन, कौंटी, डिस्ट्रिक्ट, सबडिस्ट्रिक्ट याचा समावेश होतो.

पार्लमेंटच्या निवडणुकीकरिता रटलंडखेरीज सर्व कौंटीचे प्रत्येकी दोन किंवा अधिक विभाग (डिव्हिजन) पाडलेले असून प्रत्येक विभागातर्फे एकेक प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क असतो.

स्थानिक स्वराज्याचा कारभार १.—१८३२ च्या रिफॉर्म अॅक्ट (सुपारणाचा कायदा) पासून इंग्लंडातील स्थानिक स्वराज्याच्या कारभारास नवे बळण देण्याचा खरा प्रयत्न सुरू झाला. तापूची तिसऱ्या एडवर्डच्या कारकीर्दीनंतरची शिष्टेच शतके कौंटीची स्थानिक व्यवस्था, खेडेगावांतील सदृष्टस्थ (कॅनो जंटलमॅन) व पाद्री (झर्जी) याच्या हाती असे. छुगक प्रतीच्या कौमदारी खटल्यांत तेच न्यायाधीश असत. 'पुढर लॉ' (गरीबांचा कायदा) च्या अमलाखालील खेडेगावांचा कारभार इक्वटर व चर्च-वार्डेन यांच्यामार्फत चालत असे. १७८२ च्या गिबर्ट अॅक्टने 'पुढर लॉ' खाली येणारी अनेक गावे एक्झरुन त्यांची व्यवस्था पालकमंडळे (बोर्ड्स ऑफ गाव्ही-यन्स) स्थापून स्थानिकाकडे देण्यात आली. १८३४ पासून या मेळळाना निवडणुकीचे तत्त्व लागू करण्यात आले, आणि लंडन येथे मध्यवर्ती मेळळ (सेंट्रल बोर्ड) स्थापण्यात आले. १८३५ मध्ये म्युनिसिपालिट्याचा कायदा पास होऊन सर्व स्थानिक कर भरणाऱ्यांना (रेटपेयर्स) मदददारीचा हक्क देण्यात आला. १८८८ मध्ये लोकन गव्हर्नमेंट अॅक्ट (स्थानिक स्वराज्य कायदा) पास होऊन परगण्यामधील शहराखेरीज इतर सर्व गावांचा कारभार पाद-व्याकरिता परगणामंडळे किंवा कौंटी कौन्सिल स्थापण्यात आली. ५०००० हून अधिक लोकसंख्येची शहरे (बरो) स्वतंत्र असून त्यांचा सर्व कारभार नगरमंडळे (बरो कौन्सिल) पादतात. याशिवाय शहरांचे दहा इमारतून अधिक लोकसंख्येचा, व त्याहून कमी लोकसंख्येचा असे आजही दोन वर्ग असून दुसऱ्या वर्गातील शहरांचा

कारभार अंशतः नगरमंडळें (युरो कौन्सिलें) व अंशतः परगणामंडळें (कौंटी कौन्सिलें) पाहतात; व तिसऱ्या वर्गातील शहरांचा बहुतेक कारभार परगणामंडळें (कौंटी कौन्सिलें) च पाहतात. शिक्षण, पाणी पुरवठा, आरोग्य, मिठवाइक्या (सुर्गाचा) धंदा, वेळ्याची व्यवस्था, पब्लिक जमिनींची लागवड, माणसांचे व जनावरांचे दवाखाने, लहान रेल्वे रस्ते, वगैरे अनेक कामे परगणामंडळें (कौंटी कौन्सिलें) पाहतात. नगरमंडळा (युरो कौन्सिल) कडे वरच्याप्रमाणेच कामे असतात. शिवाय स्पर्शानव्ययनें, सार्वजनिक बागा, बाजाराच्या बागा, कत्तलखाने, मोडेकरी गाछ्या, हनावट्टे व घुण्याच्या बागा, ट्रामवे, विजेचे दिवे, सार्वजनिक वाचनालये, वगैरे अनेक कामे या स्थानिक संस्था पाहतात.

आ इल भा ये वे मूळ, प ट ना, व उ र प ति या वि प-
यि-जगाच्या पाठीवरील बऱ्याच मोठ्या प्रदेशात व व्यावधि
लोकांच्या बोलण्यात येणारी इंग्रजी भाषा मूलतः जर्मनीच्या
उत्तरेकडील प्रदेशात रहणाऱ्या लहान टोळ्यांनी इंग्लंडात
आणलेल्या भाषेपासून उत्पन्न झाली आहे. या टोळ्या इ स.
च्या ५ व ६ व्या शतकांत तेथे जाऊन राहिल्या त्यांच्या
पैकी ज्यूट, सॅक्सन, व डॅंगल या सूर्य होत. यांनी इंग्लंड
देखावर स्वारी करून आस्ते आस्ते तेथील केल्टिक जातींच्या
मूळच्या बहुतेक रहिवाशांना पश्चिमेकडे व वेन्समधील
डॉंगराळ प्रदेशात घालवून दिले. त्यांचे वंशज आजतागा-
यत तेंपे रक्षात अगून त्यांची मूळची भाषा अद्याप तेथे चालू
आहे. हे वास्तव्येने तेथे जाऊन राहिल्यानंतर लवकरच
त्यांच्यातील मुख्य व अंगल त्यांच्या नावावरून प्रिटन-
देशाच्या दक्षिण भागात " अंगल लॅंड " (अंगल लोकांचा
देश) अथवा इंग्लंड म्हणू लागले व त्यांच्या अनेक भाषांच्या
सरमिश्रणेने झालेली ही भाषा तेथील अत्यंत, तिला अंग्लो-
सॅक्सन असे म्हणू लागले ही भाषा टप्टुनिके भाषेची एक
शाखा आहे; व टप्टुनिक ही इंग्रजी युरोपीयन भाषांमधून
लेनील एक असल्यामुळे त्या भाषाशी या भाषेचा नात्यांचा

संबंध लागतो

सध्या युरोपांत बोलल्या जाणाऱ्या भाषांचे केल्टिक,
लॅटिन, स्लाव्होनिक व टप्टुनिक असे चार समुच्चय आप-
णात आढळून येतात वेल्समधील लोकांची वेल्श भाषा-
स्कॉटलंडच्या उच्चवर्गाच्या प्रदेशात चालणारी गेलिक भाषा,
आयर्लंडमधील आयरिश भाषा, आइरल आफ मॅन् मधील
मॅनेक्स् व धिटनी मधील धेटन भाषा, या केल्टिक भाषा
होत. लॅटिन भाषेत अनेक प्रकारचे फेरफार होऊन बन-
लेल्या इटालियन, स्पॅनिश, फ्रेंच व पोर्तुगीज या लोकांच्या
बोलण्यात येणाऱ्या उभा भाषा त्या लॅटिन या वर्गात मोडतात,
रशिया, पोलंड, क्रोशिया व आस्ट्रियाचा काही भाग यांत
बोलली जाणारी ती स्लाव्होनिक भाषा होय. बाकी राहिले-
ल्या युरोपच्या भागांतल रहिवासी गेलिक भाषा बोल-

तात त्यांना इंग्रजी सामान्यतः टप्टुनिक हे नांव देण्यात येते.
या टप्टुनिक वर्गात जर्मन, डच, डेनमार्क, डॅनिश, स्वीडिश
आणि नॉर्वेजियन या भाषांचा समावेश होतो; व ओघानेच
इंग्रजी ही त्यांच्याशी पूर्ण सादर्य दाखविते

आज प्रचलित असलेल्या इंग्रजी शब्दांची बहुसंख्या व
निवळ इंग्रजी असे सर्व शब्द आगळे सॅक्सन भाषेतले असून
त्यातच कम, गो, कॅन, सुइल, गूड, सी, हीअर, आंधाव्द, होम,
पॅड, अशा विशेष प्रचारात असलेल्या, अगदी सोप्या व पूर्ण
परिचित अशा सर्व शब्दांचा समावेश होतो. दुसरे काही
यहुद्या, प्राचीन रोमन लोकांच्या लॅटिन भाषेपुन प्रत्यक्ष अथवा
अप्रत्यक्षरितेने आलेले आहेत. बाकीचे केल्टिक, फ्रेंच,
जर्मन व इंडोहिनेजियन मधून आलेले आहेत. तसेच
मोक भाषेपुनही जवळ जवळ सर्व शास्त्रीय पारिभाषिक
शब्दांचा पुरवठा या भाषेत झाला आहे. लॅटिन शब्दांपैकी
काही रोमन लोकांनी स्वतः आणले, परंतु मुख्यतः ख्रिस्ती
धर्माची स्थापना झाल्यानंतर रोमनचर्चच्या प्राधान्या व
१५ व्या व १६ व्या शतकात प्राचीन भाषांच्या शाखांसांचे
पुनरुज्जीवन झाल्यानंतरच्या विद्वानांनी त्याची ओढ करून
दिली फ्रेंच शब्द जर्मन लोकांनी जर्मन विद्यमानंतर मिस-
ळले, व ते विशेषतः सरागामी पद्धति, कायदा, नव्वे, लेख व
पाकशास्त्र या गोष्टींशी निगडित झाले आहेत. ग्रीक
शब्दांच्या उपयोगाचा मेकव शास्त्रीय शोधाच्या वाढीशी
व भरभराटीशी आहे. सतराव्या शतकाच्या प्रारंभाच्या सुमा-
रात पहिल्या जेम्सच्या कारकीर्दीत इंग्रजी भाषेत प्रस्तुत
आपले स्वरूप धारण करण्यास सुरवात केली व
त्या वेळेपासून इंग्रजी भाषा या नामाभिधानास ती पात्र
झाली.

बायबलचे इंग्रजी भाषांतर होऊन ते आपले गैर्यामुळे
त्याचा लोकांत प्रसार झाला. सार्वजनिक प्रार्थनेचे पुस्तक
तयार होऊन बायबलच्या बरोबर सर्वमधून लोकांपुढे वाचल
जाऊ लागले, व स्पेन्सर, शेक्सपियर, बॉन्सन, बेकन,
मिन्टन यांच्यासारखे दाढगे लेखक आपले चिरस्थायी
श्रेष्ठ व्यावहारिक भाषेत प्रविष्ट करू लागले अशा वेळीं
आपल्या निमित्त स्वरूप आले असे म्हणण्यास हरकत नाही
यावेळीस इंग्रजी पुस्तकांत सुमारे दहा हजार शब्द उपयोगिल
जात. यापुढे जरी शास्त्रीच्या व कलाकौशल्याच्या
क्षपाट्याने होणाऱ्या वाढीबरोबर त्यांना लागणाऱ्या नवीन
पारिभाषिक शब्दांचा पुरवठा करण्याकरिता ग्रीक व लॅटिन
शब्दांच्या तीव्र बेसुमार भर पडत गेली तरी, तिची स्वाभा-
विक मोडणी अगर तिचे मूळचे स्वरूप यात वास्तुतः काही
फरक झाला नाही. तर हादिसावेप राणीच्या व तिच्या
पाठीमागून गादीवर झालेल्या जेम्सच्या वेळी पहिल्यानेच
जो जाकार तिला मिळाला तोच बहुतेक सर्व प्रमुख बाप-
तीत आज कायम आहे.

इंग्रजी भाषेच्या ऐतिहासिक अवलोकनांत चार अवस्था दिसून येतात.

(१) आर्लोमेंसन अथवा जुनॅ इंग्लिश (इ. स. ४५० पासून इ. स. ११०० पर्यंत) यावेळीं शब्दसंभार खेवसून असून बहुतेक शब्द अपभ्रंश पावले होते.

(२) ११०० पासून १२५० पर्यंतचे 'बाल इंग्रजी'. या वेळीं फ्रेंच शब्द दिसू लागले व शब्देन्नाचारात अस्पष्टता व गोंधळ उडू लागला.

(३) मध्यकाळने इंग्रजी (१२५० पासून १४८५ पर्यंत) या काळात अपभ्रंशता अजिबात नाहीशी झाली. व फ्रेंच शब्दांना देवरील संसर्गमुळे या क्रियेस बळी पडणे भाग पडले.

(४) अर्वाचीन इंग्रजी (१४८५ पासून आजपर्यंत) कायम आहे.

इंग्लंडचा इतिहास—इ. स. ४०० पर्यंतचा इंग्लंडचा इतिहास ' मिटन ' या सदराखाली दिला आहे

इंग्लंड देश व इंग्रज जात.—इंग्लंड हे एक लहान-मसे बेट आहे व ते पूर्वी अनेकाकडून जिंकले गेले होते, ही गोष्ट आजच्या ब्रिटिश साम्राज्याचा अफाट विस्तार व त्याचे अभिप्रेत सामर्थ्य पहाणारांला खरेहि वाटणार नाही. पण लहान बीजापासून विस्तीर्ण वृक्ष वाढावा तशी इंग्लंडची स्फुटशी स्थिति झाली आहे इंग्लंडचे सामर्थ्य व वैभव याच्या बाबींचा इतिहास पक्क गेल्या एक हजार वर्षांपेक्षा आहे. हिंदुस्थान, व चीन हे देश इंग्लंड बेटाहून अनेक पटीने मोठे आहेत व त्याची ऐतिहासिक परंपरा चार हजारहून अधिक वर्षांची आहे; पण राजकीय सामर्थ्य व सत्ता या बाबतीत ते आज इतकाल आहेत. लोकसंख्येच्या बाबतीत पृथ्वीवरील सर्व देशांपेक्षा हेच दोन देश अधिक मोठे आहेत, पण इंग्लंड देश लहान असून त्याचे वैभव जगातील इतर देशांपेक्षा फारच मोठे आहे.

इंग्लंडच्या इतिहासावरून त्याच्या वैभववाची कारणे दिसतात ती (१) एकघर्मीपणा (जिल्सीधर्म), (२) एक-जातपणा (रोटीबेटीव्यवहार), (३) पार्लमेंट, कौन्सिल वगैरेसारख्या प्रातिनिधिक संस्थांचा उदय व वाढ, (४) धर्मच्छेदास प्रतिबंध व धर्ममतसहिष्णुता, (५) लष्करी आरमारी व नैमानिक युद्धसामर्थ्याची वाढ, (६) पशुबळ सिस्टमचा इतरांच्या अगोदर नाश व पुढे बालांतराने एक-तंत्री राज्यपद्धतीचा नाश व लोकविर्यजित राज्यपद्धतीचा इतरांच्या अगोदर प्रसार, (७) शास्त्रीय शोध व उद्योगधंद्याची वाढ, (८) सर्वांचे प्राथमिक शिक्षण व उत्तम शिक्षणाचा प्रसार, (९) शास्त्रीय प्रयोगशाला, युनिव्हर्सिटीचा वगैरे चिरस्थायी शिक्षणसंस्था, (१०) युद्धाचा व साम्राज्यकारभाराचा सतत अनुभव, (११) स्थानिक व प्रातिक स्वायत्तत्वाची आणि साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्याची योजना. या सर्व गोष्टी इतर देशांत नदरस्था भवने नाही. बाही बाबतीत

इंग्लंडला फायदा झाला तो विशिष्ट विकासभ्रम इतर देशांपेक्षा त्या देशांत अगोदर सुरू झाला यामुळे होय. या कारणांला जर पारिभाषिक नाव द्यावयाचे झाल्याम 'वैकासिक आद्यत्व' असे देता येईल.

ख्रिस्ती धर्म प्र. मा. र.;—ख्रिस्तीधर्मप्रवेशापासून नॉर्मन स्वारीपर्यंत (६००-१०६६) रोमन लोक इंग्लंड सोडून गेले तेव्हापासून आगस्टाईनचे कॅथमर्थे आगमन होईपर्यंतची दोन शतके इतिहासदृष्ट्या अज्ञानाचकारक्यास आहेत या दोन शतकांत इंग्लंडची स्थिति काय होती याची माहिती मुख्यच मिळत नाही इ. स. ५९७ मध्ये पोप पहिला प्रेगरी याने रोमहून आगस्टाईनला इंग्लंडात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याकरिता पाठविले. सर्व इंग्लंड ख्रिस्तानुयायी बनण्यास सुमारे नव्वद वर्षे (इ. स. ५९७ ते ६८६) लागली. ख्रिस्तीधर्मप्रसाराचे काम रोमच्या मिशनर्यांपेक्षा आयर्लंडातील मिशनर्यांनी अधिक केले. नार्द्विया, इस्-क्स, मारिसिया वगैरे राज्यांत स्थापन झालेल्या चर्चांची (प्राथमिक मंदिरांची) एकसूत्री व्यवस्था करण्याचे काम मात्र रोमहून आलेल्या आर्चबिशप थिओडोर याने केले. सर्व ठिकाणच्या बिशप वगैरे धर्माधिकार्यावर सत्ता चालविणारा एक आर्चबिशप कॅटरबरी येथे स्थापित केला, व त्यामुळे हे शहर धार्मिक राजधानी बनले अनेक मठ स्थापन झाले, व मठवासी भिक्षु हे लोकाना धर्मतत्वांचा उपदेश, गरीब व दुःखप्रस्ताव मदत, प्रथरचना व शिक्षण-प्रसार ही सहाय्ये करीत असत. त्यामुळे राजकीय एकी होण्याच्या पूर्वी पुष्कळ वर्षे इंग्लंड देश धार्मिकदृष्ट्या एका बनला, व या दीडशे वर्षांत इंग्लंडची स्थिति फार सुधारून युरोपातील प्रमुख सुधारलेल्या देशांत त्याची गणना इजिप्त लागली

इंग्लंडचा राजकीय एकी होण्याचे काम फार मंदगतीने चालले होते. सर्व लोक ख्रिस्ती झाल्याचा एक सुपरिणाम असा झाला की, आपापसीतील युद्धात पराभवांतून एकमेकांच्या भयंकर कत्तला करण्याची प्रवृत्ति कमी झाली. शिवाय राजवंश नष्ट होऊन सर्व लोक समानधर्मी बनल्यामुळे संयुक्त राज्ये बनविण्याची प्रवृत्ति अधिकाधिक वाढली. सातव्या शतकात नार्द्वियाचे राज्य सरीत वरिष्ठ होते पण ही भ्रष्टता प्रत्येक राजाला तरवारीच्या जोरावर प्रस्थापित करावी लागत असे. अशा झगड्यात ८ व्या शतकभर (इ. स. ७१६-७९६) नार्द्वियन राजाएवजी मारिसियाचे राजे यशस्वी होत जाऊन सर्वेभ्रेष्ठ बनले; आणि पुढे ८२९ मध्ये वेसेक्सचा राजा एगवर्ट याने विजयी होऊन स्वतःची सत्ता सर्वेभ्रेष्ठ बनविली.

डेन लोकांच्या स्वाभ्या.—वरीलप्रमाणे अंतर्गत लढायांनी एकसूत्री राज्यस्थापनेपर्यंत परिणति होत असता डेन्स या परकीयांनी इंग्लंडवर स्वाभ्या सुरू केल्या. तेव्हा इंग्लंडातील निरनिराळ्या

राजाना यवाधार्य एक होण्याची अवश्यकता मासून इंग्लंडची राजकीय एका होण्यास या स्थानांची चांगली मदत सली. हेम लोकार्नाई इ. स. ७९३ च्या सुमारास स्वाभ्यास सुखाय करून ८३९ पर्यंत बहुतेक इंग्लंड किनारा पादाक्रांत केला. इंग्लंड लोकार्नाई पूर्वज रामदावर छत्रछट कल्यांत मोठे धाडशी होते. पण ८०० च्या सुमारास दर्गादीपणाचा गुण त्यांच्यामधून बहुतेक नष्ट झाला होता; त्यामुळे परकीयांच्या या भारभारी हस्त्यांनी तोंड देणे अवघ्य सार्ले. प्रथम हेम लोकार्नाई दहावीनशी इंग्लंड करून छत्रछट करीत व परत जात. पण पुढे शेषमास जहाजाचे मोठाले ताळे येऊन त्याबरील लडाऊ लोकार्नाई देशात दरवर शिरून मोठाल्या लढाया करून त्याचे व किनाऱ्यावर कायमच्या बसावटी स्थापन राहून लागले प्रथम हेम लोकार्नाई उत्तरेकडील सर्व प्रदेश जिंकून नंतर इ. स. ८५४ च्या सुमारास वेसेक्स शिक्क्याचा उपक्रम त्यांनी केला. येथेच आल्फ्रेड दि ग्रेट (इ. स. ८७१-९००) या इंग्लंड राजाने स्वदेशरक्षणार्थ हेम लोकार्नाई दीर्घकाल संरक्षणीय सामना दिला. त्याने हेम लोकार्नाई भारभारी बल लक्षात घेऊन स्वतःचे भारभार तयार केले. इंग्लंडच्या राष्ट्रीय आरमाचा हाच आधार होय. अनेक सामन्यात यशस्वी झाल्यावर आल्फ्रेडने डॅनिश लोकार्नाई ८७८ मध्ये तह करून उभयतांच्या राज्याच्या हद्दी ठरविल्या, त्यात लंडन, मिडल-सेक्स, हर्टफर्डशायर, वेस्टमिडशायर व मर्शियाचा अर्धा भाग आल्फ्रेडकडे राहिला व त्यामुळे वेसेक्सच्या राज्याची मर्यादा बरीच वाढली. या तहानंतरच्या काळातलात (८७८ ते ८९२) आल्फ्रेडने पुष्कळ सुधारणा केल्या. त्याने ९० व साहजिक अधिक बक्ष्यांची मोठाली जहाजे बांधली. सफरी सामर्थ्याचा एक आधार की तटबंदीची ठिकाणे त्याच्याकडेही त्याने लक्ष पुरविले. शिवाय शिक्षणप्रसारेने व राष्ट्रीय-वास्तव्यसंघर्षना या कार्या त्याने अनेक प्रयत्न केले. ('अल्फ्रेड दि ग्रेट' पहा) डॅनिश लोकार्नाईच्या झगड्याच्या वेळी आल्फ्रेड-वेसेक्सनाच्या सामाजिक अवस्थेत असा एक फरक झाला की, मदीच वेतकल्याना स्वतंत्रने 'राहणे' भोवत्याचे वाढून ते कोणत्या तरी सरदाराच्या आश्र-याने राहून लागले आणि राजा युद्धात पराक्रम करणाऱ्या मोठाल्या जमीनी देऊ लागला. त्यामुळे एक बलिष्ठ सरदा-राचा धर्म निर्माण झाला.

आल्फ्रेडनंतर त्याचा मुलगा एडवर्ड दि एडवर्ड (९०० ते ९२५ आणि तिचे नातू एथेल्स्टन (९२५-९४०) व एड-मंड व एडवर्ड (९४०-९५५) यांनी हेम लोकार्नाईसून आरले राज्य सुरक्षित राखले. त्यानंतरचा वारस एडगर (९५५-९७५) याची कारकीर्द चांगली घातलेली गेली. याचा मुख्य सल्लागार सुप्रसिद्ध आर्चबिशप डन्स्टन हा होता. त्यानंतरचा राजा एथेल्स्टन दि बानरेडो (९७८-१०१३) हा नालाभक राजा असल्यामुळे हेम लोकार्नाई

प्रथम लहान लहान व ९९१ पासून मोठाले होऊ गेले. एथल-रेडने लहान वेळी तर १००० ते १००० चोदीचे पैसे लांब देऊन त्यांनी परत फिरविले. अखेर १०१३ मध्ये हा मित्रा व घेवकूष राजा नॉर्मंडीला पळून गेला. तेव्हा इंग्लंडी युद्ध बंद करून हेम लोकार्नाई स्वेन याची भत्ता कळू केली. स्वेननंतर सुप्रसिद्ध डॅनिश राजा कॅन्पूट याने १०१४-१०३५ पर्यंत राज्य केले, व इंग्लंड व हेम लोकार्नाई समानतेने व न्यायाने वागविले. सर्व इंग्लंड देश त्याच्या अमला-खाली होता इतकेच नव्हे तर हेमलार्क व नॉर्वे या देशावरही त्याने सत्ता चालविली कॅन्पूटनंतर त्याचे हें साम्राज्य नष्ट झाले, कारण त्याचे दोघेही मुलगे नालायक निघाले व लव-करच वारले. तेव्हा जुन्या वेसेक्स राजघराण्यातील एक वारस एडवर्ड दि कन्फेसर इंग्लंडचा राजा झाला. पण तोही नालायकच होता. इंग्लंड नावाचा एक कर्तृत्ववान व महत्वाकांक्षी इसम एडवर्डचा नातेवाईक होता, त्याने सर्व सुर्वे हाती घेतली होती. व १०६६ मध्ये एडवर्ड मरण पावल्यावर इंग्लंड राजा झाला. याच सुमारास नॉर्मंडीचा बप्पूक विस्लम याने बरेच सैन्य व आरमार जमवून इंग्लंड-वर स्वारी केली आणि इंग्लंडचा हेरिस्टाच्या लढाईत परा-भव केला. लडाईत इंग्लंड मारला गेला आणि विस्लम दि कॉन्करर (बप्पूक लोकार्नाई नॉर्मंडी) इंग्लंडचा राजा झाला.

१०६६ पर्यंतही सर्व इंग्लंडी राजकीयदृष्ट्या एका झाली नव्हती. आल्फ्रेड दि ग्रेटने काही काळ हेम लोकार्नाई सत्ता कुठित केली, पण लवकरच कॅन्पूट या डॅनिश राजाने सर्व इंग्लंड स्वतःलाही आणल. नॉर्मंडीचा बप्पूक विस्लम याच्या त्वारीलाही सर्व इंग्लंडी एक होऊन विरोध केला नाही. तत्पर्य, इंग्लंडमध्ये ख्रिस्तोत्तर ११ व्या शतकात एकराष्ट्रीयत्वाची भावना उत्पन्न झाली नव्हती; सर्व इंग्लंडींनी लागू होणारे कायदे तयार झाले नव्हते, ज्यूरीची न्याय-प्रदति भावितात झाली नव्हती, शर्लेमंड नव्हते, राज्यबटना नव्हती, स्वदेशरक्षणक्षम असे लष्कर किंवा आरमार नव्हते, युनिव्हर्सिटी नव्हत्या; काही थोड्या शाळा होत्या इंग्लंडी साम्य म्हणण्यासारखे नव्हते व कलाकौशल्यही नाव घेण्या-सारखे नव्हते. अशा विखळित लोकात एकराष्ट्रीयत्वाची भावना उत्पन्न होण्यास त्यांनी यापुढे अनेक राजांच्या कडक शिस्तोस्त्राज्य आणून लावले. मात्र सर्व इंग्लंड लोकार्नाई एक धर्माचे व एक जातीचे आणि सर्व इंग्लंड देशावर अनेक राजांऐवजी एक राजा इतकी अनुकूल स्थिती १०६६ च्या सुमारास इंग्लंडात उत्पन्न झाली.

इंग्लंडी व पुरी पा र ठे ज्य (इसवी सन १०६६ ते ११९९)—नॉर्मन लोकार्नाई इंग्लंड शिक्क्यापासून पुढे दीड शतक इंग्लंडचा असा विलकुल इतिहास नाही. ते परकी अमलाखाली पूर्णपणे विलीन झाले होते. "विस्लम दि कॉन्करर", "कॅन्पूट रिगिस्टम" (खरामी पद्धति) व बप्पूक डे ब्रुक (सर्वत्रिक नोंदणी) पुस्तक) पुष्कळ इंग्लंडी सामान्य,

पहिल्या रिचर्डचे कूसेडमधील (धर्मयुद्ध) विजय, वगैरे गोष्टी इंग्रज आपलेपणाच्या कौतुकाने वर्णन करीत, पण त्या सर्व परकी राज्यकर्त्यांच्या होत्या. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारात १५ व्या शतकात हिंदूंचे जितपत अंग होते तितपतच इंग्रजांचे अंग या दीड शतकात इंग्लंडच्या राज्यकारभारात होते. इंग्रजी भाषा व वाङ्मय पादाद्वत होऊन लॅटिन व फ्रेंच भाषांचे महत्त्व बाढले. परंतु या परकी अमलासुद्धेच सर्व इंग्रजात एकीची व एकराष्ट्रीयत्वाची भावना उपजाली. परकी राज्यकारभार जितका कडक व सार्वत्रिक असेल तितक्याच प्रमाणात क्षपाण्याने तो रवतःचें मरण जवळ ओढून आणतो. इंग्रजांच्या सर्वेस्वी विदेशी व कडक अमलासुद्धे हिंदी लोकांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना जितकी जलद फैलावली तितकी पूर्वी कधीहि पसरली नव्हती तद्वतच इंग्रजांची नॉर्मन अमलाखाली स्थिति झाली

नॉर्मन व घराणे.—परिणामाच्या दृष्टीने पाहता डॅनिस राजा कॅन्ग्रूट व नॉर्मन राजा विल्यम (१०६६-१०८७) यांच्यामध्ये फार फरक होता. कॅन्ग्रूट इंग्लंडातच वाढलेला व इंग्रजांच्या चालीरीतींशी होता. त्याच्या मंत्रिवर्गात इंग्रज इसम होते व लहानपणीच राज्यावर आल्यासुद्धे तो बऱ्याचशा इंग्रज मंत्र्यांच्या तंत्राने चालत असे विल्यमची स्थिति सर्वत्र बाबतीत निराळी होती. अर्धेअधिक आयुष्य नॉर्मंडांत गेल्यावर तो इंग्लंडचा राजा झाला, त्यासुद्धे सर्व फ्रेंच चालीरीती त्याच्या अंगां मुख्या होत्या. इंग्रजी भाषाहि त्याला येत नव्हती. शिवाय नॉर्मन लोक स्वतःच अधिक सुधारलेले व जित इंग्रजीस रानटी व गावढळ समजत असत. विल्यमच्या बरोबर पुष्कळसे नॉर्मन लोक इंग्लंडात येऊन राहिले. दरबारांत व राज्यकारभारात त्यांचे व फ्रेंच भाषेचे वर्चस्व झाले. अनेक इंग्रजांच्या जमीनी वेढवंडळीचे निमिष सगून गस करण्यात आल्या, व त्या नॉर्मन लोकांत सरजामी पद्धतीने (फ्यूडल सिस्टिमप्रमाणे) वाटणीत आल्या इ. स. १०७४ पर्यंत चारपंचमास जमीन राजाच्या हाती गेली काही अंशी सरजामी पद्धति (फ्यूडल सिस्टिम) पूर्वीहि इंग्लंडात होती. पण विल्यमने सुद्धे तत्वाचा फरक हा केला की, जमीनदारांपेक्षा राजाची मालकी सर्व जमीनीवर तो सगळ्याला. ज्येष्ठवरासपद्धति (प्रायमोजीनचर) याच वेळी इंग्लंडमध्ये शिरली. त्यासुद्धे लवकरच पूर्वीचा स्वतंत्र इंग्रज जमीनदाराचा सर्व नष्ट होऊन सर्वोना इंग्रजी कुळांचे स्वरूप प्राप्त झाले. जमीनीचा कवचा लष्करी नोकरीच्या अटीवर दिलेला असल्यासुद्धे सर्व प्रजाजन नृपाश्रयाखाली बनले. आपल्या लष्करी अनुयायांची संपूर्ण यादी व माहिती जवळ पाहिजे म्हणून विल्यमने " ड्युमरेयुक्त " नावाचे नोंदणीपुस्तक तयार करून त्यात प्रत्येक कुळाचे नांवगाव, मालमत्ता, गुरेदेरे, वगैरे सर्व गोष्टी लिहून ठेविल्या. तत्कालीन इंग्लंडच्या इतिहासाचे हे एक अग्रिम साधन आहे. राजकीय बाबतीतल्याप्रमाणे धार्मिक बाबतीतहि बराचसा अधिकार त्याने आपल्या हाती

ठेविला, व त्याकरिता पुढील नियम त्याने केले—(१) रोमच्या नियोजित पोपला राजाने मान्यता देऊ नये, (२) धार्मिक बाबीतले धर्माधिकार्याचे निकाल राजाने मान्यता दिल्याशिवाय कोणीहि मानू नयेत, (३) धार्मिक बहिष्काराची शिक्षा राजाच्या संमतीशिवाय अमलात येऊ नये, (४) राजाच्या परवानगीशिवाय पोपची पत्रे राज्यात कोणीहि आणू नयेत याप्रमाणे विल्यमने इंग्लंडच्या सर्व कारभाराची व्यवस्था नीट लावली. पण त्याच्या सरजामी पद्धती (फ्यूडल सिस्टिम)मधील महत्वाचा दोष त्याच्याच कारकीर्दीत प्रादुर्भूत झाला हा दोष म्हणजे सरजामी सरदाराची राजाविरोध वेडे. स्वाप्रासून अनेक नॉर्मन राजाना प्राप्त भोगावा लागला; व असलेच एक लहानसे वेड १०७५ मध्ये उद्भवले, पण ते विल्यमने ताबडतोब मोडले.

विल्यमनेनंतरचे नॉर्मन राजे विशेष महत्वाचे नाहींत. दुसरा नॉर्मन राजा विल्यम रुकम (१०८७-११००) याची कारकीर्द सरजामदाराची वेडे मोडण्यात व फॅटरबरीचा धार्मिकक्षप ऑनसेल्म याच्या बरोबर भाडण्यात गेली हा राजा शिकार करीत असता स्वतःच्याच इसमाकडून चुकीने डार मारला गेला, व त्याचा भाऊ पहिला हेनरी राज्यावर आला. त्याने परंपरागत कायद्याप्रमाणे राज्य करण्याचे अभिषेचन देणारी सनद लोकांना दिली, आणि मागील कारकीर्दीतील भाडणे मिटवून बऱ्याच धूर्तपणाने व न्यायीपणाने राज्य केले (११०० ते ११३५). स्वदेशात शांतता राखून भाऊवंदाचा देश म्हणजे नॉर्मंडी जिंकून आपल्या अमलाखाली आणला. नॉर्मन घराण्यांतला बऱ्याच व दोघटला राजा स्टीफन (११३५ ते ११५४) हा अगदीच नाकार्य होता; पण खरा वारस नसूनहि त्याने धर्माधिकारी व सरदार यांना अधिकार व जहागिर्या देऊन सिंहासन बळकाविले. पहिल्या हेनरीची मुलगी मॅटिलडा व तिचा मुलगा दुसरा हेनरी या नजीकच्या वारसांनी स्टीफनबरोबर अनेक वर्षे युद्ध केले; व त्यांत विजयी होऊन दुसरा हेनरी ११५४ मध्ये राज्यावर आला.

जे जे व्हि व घराणे.—दुसरा हेनरी हा ऑन्जु पारण्याचा पहिला राजा होय. त्याचा बाप व बायको यांच्याकडून फ्रान्समधील अनेक प्रांत त्याला मिळाले होते; आणि तो हुपार व वंशुस्वभाव असल्यामुळे त्याने इंग्लंड व फ्रान्समधील प्रदेश यांचा राज्यकारभार चांगल्या प्रकारे केला. त्याने इंग्लंडातील वेडखोर सरदारांचे किंज जमीनदोस्त करून त्यांना आपल्या कक्षात आणले व जमीनदारांना लष्करी नोकरीदेवजी जमीनीवर कर (स्कूटेज) देण्यास उत्तेजन दिले व त्या पैशाने पगारी लष्कर ठेवण्याचा उपक्रम केला. त्यासुद्धे सरजामदारांचे प्राबल्य बरेच कमी झाले हेनरीने स्कॉटलंडचा राजा बऱ्याच मालकम याचा पराभव केला व स्कॉटिश राजाने बळकावलेले इंग्लंडचे प्रांत परत मिळविले. स्टीफनने धर्माधिकार्यांना बरेच स्वतंत्र अधिकार दिले

होते, ते परत येण्याकरिता हेनरीला कॅटरबरीचा आर्चबिशप पॉपम बॅकेट याच्याबरोबर झगडायें लागले; व तें भांडण बिकोपास जाऊन त्यांत बॅकेट हेनरीच्या सरदारांकडून मारला गेला. या खुनामुळे संतापलेल्या धर्मोपनिषायांनी अखेर हेनरीला तडगोड करावी लागली. हेनरीला स्वतःचें साम्राज्य वाढविण्याची महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळे त्याचा बराच काळ इंग्लंडबाहेर गेला. त्यानें प्रथम (११५७) उत्तर येश्व व नंतर (११६३) दक्षिण नेस झिकला; ११७१ मध्ये आयर्लंडहि त्यानें झिकला; पण कोर्टेंहि ईंग्रज राजाचा कायम अंगल बसला नाहीं. हेनरीच्या उतार बयांत त्याच्या मुलांनी राज्यप्राप्तीकरिता दोन वेळीं बंडे केलीं पहिल्या वेळीं (११७३) बंड मोडल्यानंतर हेनरीनें मुलांना शिक्षा न करता राज्यकारभाराचे स्वतंत्र अधिकार दिले पण तेवढ्यानें संतुष्ट न होतां त्यांनी पुन्हा १८८३ मध्ये बंड केचें व तें हेनरीला मोडतां आलें नाहीं; आणि शाहमहान या मोगल बादशहाप्रमाणे कृतघ्न पुत्राबद्दल दुःखी अंतःकरणानें तो अखेर ११८९ मध्ये मरण पावला.

हेनरीनंतर त्याचा मुलगा पहिला रिचर्ड राजावर आला. तो मोठा झूर लडवण्या होता. त्या काळात ख्रिस्ती लोकांची यशस्वलेम परत येण्याकरिता मुघलमानाबरोबर धर्मयुद्धें (क्रुसेड) चालू होती, त्यापैकी एका युद्धात रिचर्डनें प्रमुख भाग घेतल्यामुळे त्याची बहुतेक जारकींद दूरदेशीं गेली. इंग्लंडच्या लोकांकडून क्रुसेडच्या खर्चाकरिता त्यानें अनेक प्रकारे पैसे माग्न उठविले. त्यानें राजवैभावाच्या किंथेक वस्तू विकण्या; नौकऱ्या, पदव्या व प्रागहि विद्वान पेने गोळा केले. क्रुसेडवरून परत येताना तो आस्ट्रियाच्या राजाच्या कैदेत पडला, व मोठी खंडणी देण्याचें कबूल करून इंग्लंडला परत आला. रिचर्डच्या गैरहजेरीत जॉननें राज्य बळकावण्याचा प्रयत्न केला होता, पण त्याबद्दल रिचर्डनें जॉनला धमा केली. नंतर रिचर्डनें पुन्हा हरएक उपायानीं पैसा जमा केला, व अखेरची पाच वर्षे फ्रेंच राजाबरोबर लढव्यांत घालविली. पण त्यापासून काही फायदा झाला नाहीं व ११९९ मध्ये तो मरण पावला.

राजकीय दृष्टी प्राप्ति सर यात.—इंग्लंडचा राज्यकारभार स्थानिक नोकरवर्गावर सोंपविण्यास दुसरा हेनरी, व पहिला रिचर्ड यांच्या मारखे राजे इंग्लंडचे एका अर्थाने उपकारकर्तेच होत. राजानें आपल्या गैरहेजेरीत कारभार करण्याकरिता नेमलेले प्रधान, व अधिकारी ठराविक नियमाप्रमाणे वागत असत. याच काळात करोनी आकारणी करण्याचें काम स्थानिक कमिथ्यांकडे देण्याची पद्धत पडली; गुन्यांची पूर्वे चौकशी शेरॉक ऐवजी कोरीनर 'कडून होऊं लागली; व लंडन, यंग्रे शहरांना स्वतःचा मेयर निवडण्याचा हक्क मिळाला. यामागें इंग्लंडच्या लोकाना राजाच्या वैयक्तिक मर्जीऐवजी स्वतःचा कारभार

स्वतः पाहण्याची रीति मिळून, परंपरागत नियमांनीं कारभार चालविण्याचा पाया घातला गेला.

जॉन राजा, व मॅग्नो चार्टा—रिचर्ड नंतर त्याचा भाऊ जॉन हा खरा बारम नम्यतनाहि राजा होऊन सर्व कारभार स्वमतानुसार चालवूं लागला. जॉन कावेबाज होता, पण दूरदर्शीपणा व आत्मसंयमन हे गुण त्याच्या अंगी मुळीच नव्हते, व सदसद्विवेकाची सामान्य कल्पनाहि त्याला नव्हती. त्यानें प्रथमपासून लुका करण्यास आरंभ केल्या. पहिली वायको टाकून योग्य कारण नसता दुसरी केली. नंतर थोरल्या भावाचा मुलगा आर्थर या कायदेबरोबर बारासात पकडून त्याचा खून केला. आर्थरचा पक्ष घेऊन फ्रेंच राजानें जॉन राजाचे फ्रान्समधील सर्व प्रांत जिंकून घेतले, कॅटरबरीचा आर्चबिशप नेमण्याच्या बाबतीत पोपबरोबर भांडण करून पोपच्या रोपास व बहिष्कारास जॉन कारण झाला. आणि पोपबरोबरच्या भांडणात प्रजेनें पोपची बाजू घेतली म्हणून भाडोत्री फौज जमवून त्यानें स्वतःच्या ईंग्रज प्रजाजनाबरोबर युद्ध करण्याची तयारी केली ईंग्रजांचा जॉनच्या प्रायेक हुर्याची खीट वाटल्यामुळे राजाबिहद लोकपक्षाहि प्रबल वनत चालला होता. त्यांत उर्मटिकारी, सरदार, व सामान्य जनता एकत्र होऊन त्यांनी पहिल्या हेनरीच्या चाटूर (प्रजेच्या हक्काची सनद) प्रमाणे वागण्याचें आभिषेचन जॉनकडून घेण्याचा निश्चय करून न्य प्रमाणे राजाकडे मागणी केली. जॉननें प्रथम टाळाटाळ चालविली, पण अखेर लोकांच्या नशाख पुढल्यानी त्याला विडवरमजीक रानीमिडच्या पैदानावर गाठून १५ जून १२१५ रोजी प्रजाजनाच्या हक्कासंबंधाच्या नवीन तयार केलेल्या मोठ्या मनदे मॅगना चार्टा वर त्याची गळी घेतली या सनदेन एकंदर ६३ कलमे असून व्यक्तिविषयक मवततीपासून राज्यघटनाविषयक महत्त्वाच्या बाबीपर्यंत पुष्कळसा बाबी नमूद केलेल्या आहेत. त्यापैकी विशेष महत्त्वाची कलमे येणप्रमाणे, (१) राज्यातील महा मंत्रिसभेच्या (मेट कॉन्सिल) संमतीशिवाय राजानें कोणताहि कर बसवूं नये. (२) एका अपराधाबद्दल एकाहून अधिक वेळा चौकशी किंवा शिक्षा होऊं नये. (३) न्यायकोर्टांत खटला चालविण्याशिवाय कोणताहि कैद वरून तुरुंगपात टाकूं नये. (४) गुन्याच्या भंडारावरून पकडलेल्या दममास योग्य मुदतीत कोर्टाजुडें आणून ज्यूरीमाफेत त्याची योग्य चौकशी व्हावो. (५) ईंग्रजी फायदे माहोत नयलेल्या कोणाहि परकी इसमाला न्यायाच्या किंवा इतर राजकारभाराच्या कामावर नेमूं नये; याशिवाय धर्माधिकार्यांना, सरदाराना, व्यापार्यांना, लंडन सहराला वगैरे अनेकाना स्वतःची व हक्क देणारी कलमे त्यात होती सर्वांत आश्चर्यकारक एक कलम असें होतें की, राजा सदर ह्म सनदेप्रमाणे जागेल अशी खात्री नसल्यामुळे पंचवीस इसमाची कमेटो नेमावी व त्या कमेटोने, जरूर तर लश्करी

मदतीने, मनदेप्रमाणे असंलगतनी राजाकडून करून घ्यावी. पुढे पुढाऱ्यावाच संशय खरा ठरून मनदेप्रमाणे न वागतो अनेक प्रजेसो युद्ध सुरू केले, पण त्याच्या पक्षाला फारसे कोणी न मिळाल्यामुळे लोकपक्ष मैत्र्याच्या मदतीने विजयी झाला; आणि हे आपसातील युद्ध चालू असतानाच मॉन १२१६ मध्ये मरण पावला.

ति स रा हे न री य पार्ल मे ड ची स्था प नाः—
मॉनचा अल्पवयी मुलगा हेनरी गादीवर येताना लोकपक्षाच्या पुढारी पेमनोक्चा अर्ले विस्मय घाशाल याने मॅच सैन्याला परत लावून देऊन देशात शांतीत प्रस्थापित केली. इ.स. १२३२ पासून हेनरी स्वतः राज्यकारभार पाहू लागला. तो उद्योगी व स्वैरवृत्तीचा होता, तथापि जुजुमेा किंवा फूर नव्हता. खब-
करच सायमन ही मॉटर्फे या परकी फ्रच इसमाने राजाची मर्जी संपादून सर्व कारभाराची सूत्रे आपल्या हातांत घेतले; पण पुढे त्याची राजाबरोबर तेड येऊन तो लोकपक्षाचा पुढारी बनला. न्यायी व सनदशीर राज्यकारभाराचा तो पुरस्कर्ता असल्यामुळे इंग्रजांच्या विश्वासात तो पात्र झाला. हेनरीने बरेचवेर वसविलेले कर लोकांचा त्रासदायक झाल्या-
मुळे ग्रेट कौन्सिलच्या सभा बरेचवेर भरू लागल्या. या कौन्सिललाच मॉटर्फेने पार्लमेंटचे विस्तृत स्वरूप दिले. प्रत्येक कौन्सिलपूर्व चारचार प्रतिनिधी त्याने १२५३ मध्ये बोलाविले व तेहापासून राज्यकारभाराचा खरे पार्लमेंटही उर्फ प्रतिनिधिक स्वरूप प्राप्त झाले. तथापि हे प्रतिनिधी उच्च वर्गीतले सरदारच होते, आणि लवकरच ते आपसात भाई लागले विशेषतः त्यापैकी बरेचजण मॉटर्फेचा हेवा करू लागले. या हुकूमतीचा कायदा येऊन हेनरीने मॉटर्फे-
बरोबर लढण्याची तयारी केली, प ' लेसेस येथील लढाईत (१२६४) मॉटर्फेलाच जय मिळाला व त्याने राजा युव-
राम एडवर्ड व तापक्षीय बरेच सरदार यांना कैदित ठाकले; आणि राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला. त्याने १२६४ मध्ये प्रत्येक क्षायरेने निवडलेले चार चार सरदार (नाईट) बोलावून पार्लमेंट भरविले. पुढील साली (१२६५) प्रत्येक शहरातले दोन दोन व नगरातले (बरे) दोनदोन प्रति-
निधी अधिक बोलावून त्याने पूर्ण प्रातिनिधिक असे पहिले पार्लमेंट बोलावले. तथापि मॉटर्फेविषय असलेले बरेचमे सरदार या पार्लमेंटापासून अल्लित राहिले. त्याच साली युवराज एडवर्ड कैदेतून पळून गेला, व त्याने सैन्य जमवून मॉटर्फेचा इच्छेशी येथे परामव केला. कैदेतून मुक्त झाल्या-
वर हेनरी सात वर्षांनी (१२७२ मध्ये) मरण पावला.

प दि ला व दु स रा ए ड व डे.—मध्ययुगातील सर्वांत महत्त्वाचा राजा पहिला एडवर्ड होय. याने श्रीमंत व वैनी बनलेले धर्मोपदेशक पुन्हा सदाचारणी व्हावे म्हणून ख्रिस्ती मठांना राजाच्या परवानगीशिवाय जमीनी देऊ नयेत असा कायदा केला, व नैम्याची सुधारणा केली. व्याजवड्याच्या व्यापारामळे लोकान् अभिय वनलेल्या उग्र लोकांना राज्या-

तून हाकून दिले. नंतर वेगळ देश मिळून राजपुत्राला ' प्रिम ऑफ वेल्स ' अशी पदवी सुरू केली. स्कॉटिश राज्याच्या वारसा प्रकरणात हात पाडून तेथे स्वतःने वर्चस्व युद्धविजयाने स्थापले; आणि इंग्लंडचे सामर्थ्य व वैभव वाढविले त्याच्यानंतरचा दुसरा एडवर्ड (१२७०-१२९०) हा सर्वस्वी नालायक राजा होता. स्कॉटलंडचा देशभक्त रॉबर्ट ब्रुस याने बॅनॉकबर्न येथे इंग्रजांचा पराभव केला. पुढे खुर त्याची बायको इसाबेला हिने लॉर्ड मॉर्टिमर या सरदाराच्या मदतीने (या दोघांचा अनीतिसंबंधही होता.) राजाविषय लढाई करून त्याला तुडुंगात ठाकले व अखेर ठार मारले, आणि स्वतःच्या अल्पवयी मुलाच्या नावाने स्वतःच्या हातों राज्यकारभार घेतला; व अशा रीतीने वेग-
वाईतील आनंदीवाईवर ताण केली

त त वा पि ण यु ड (इस्वी सन १२९०—१४५३),
तिघरा एडवर्ड—तिघऱ्या एडवर्डने वयात येताच मॉर्टिमरला खनाच्या आरोपावरून फांसी दिले आणि स्वतःच्या हातां राजसत्ता घेतली, तो धाडसी व युद्धकुशल होता. त्याने स्कॉटलंडमधील तंत्र्यात पुन्हा पडून १३३३ ते १३४१ पर्यंत युद्ध चालू ठेवले व बराच मुळज हस्तगत केला. मध्यंतरी १३३७ मध्ये त्याने फ्रान्सच्या गादीवर बारासादक सांगून युद्ध सुरू केले; ते हणयाह्मयाने एकदर शीघ्रच बर्षे चालले. एडवर्डने खुद्दस येथे समुद्रावरील लढाईत (१३४०) आणि फ्रेंच व पोर्तुगीअसे या जमीनीवरील दोन लढायात मैत्र्यांचा पराभव केला. यात त्याच्या " ब्लॉक प्रिन्स " हे दोघज नांव असलेल्या मुलाने प्रामुख्यान भाग घेतला. ब्रिटिशांच्या तहाने (१३६०) एडवर्डला फ्रान्सचा बराच भाग व तास लक्ष भोऱ्याचे फाऊन मिळून तात्पुरते युद्ध थांबले. मध्यंतरी १३४८ मध्ये ' ब्लॅक डेथ ' नावाच्या साथीचा रोग होऊन बरीच प्राणहानि झाली व त्यामुळे सजुरीने दर वाई लागले, तेव्हा मुद्दाम कायदा करून एडवर्डने ते दर पूर्वाहतके कामम ठेविले. याच कारकीर्दीत फ्लॉरेन्समधील बरेच विंशकरी, इंग्लंडमध्ये येऊन राहिले व लोकरीचे कायदे विंशकरींचा धंदा इंग्लंडात मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला. याच कारकी-
र्दीत विंशकरीने धर्मसुधारणेची म्हणजे विशेषतः धर्मोपदेश-
कांचे येथीचे व अनंततांचे वर्णन सुधारण्याची चळवळ सुरू केली, व भावी लुखरूत धर्मसुधारणेपैकी बरीच तत्वे प्रति-
पादन केली. ज्ञान विंशकरी याला " धर्म सुधार-
णेचा सक्काळा तारा " असें यामुळेच म्हणतात. राजा युद्धात गुंतलेला असताना राज्यकारभार पाहणारे त्याचे बरेच प्रियमित्र (केव्हॅरिस्ट) लाच खाऊन गयर बनले होते, त्याची चौकशी पार्लमेंटने करून त्यांना कैदेच्या शिक्षा दिल्या. १३६९ मध्ये शतवार्षिक युद्ध पुन्हा चालू झाले पण एडवर्डच्या बांधक्यामुळे त्याला मैत्र्याविषय

विजय मिळवितां आले नाहींत, व निराश स्थितीतच तो १३७७ मध्ये मरण पावला.

तिमण्या एडवर्डचा नातु दुसरा रिचर्ड (१३७७-१३९९) याच्या कारकीर्दीत शतवार्षिक युद्धात ईंग्लंडाची विजय मिळाले नाहींत; व त्यामुळे प्रथा नाष्ट होऊन १३८१ मध्ये थॅट टायलर या पुढाऱ्याने बंड केले. विझीकच्या 'लोलर्ड्स' नांवाच्या अनुयायांनी आपली परमेश्वाराचेची चळवळ आरंभिली. त्यामुळे सर्व कारकीर्दी अर्धशतक व अवस्थता यांत गेली. अखेर वयचा हेनरी या दूरच्या वारसाने बंड करून राज्य बळकावले व रिचर्डला तुरुंगांत उपासमार करून ठार मारले.

लॅ कॅ स्ट र प रा गे — चवथा हेनरी (१३९६-१४१३) हा भोरणी व मेडनरी राजा होता. त्याने वेल्स देशाना लागले बंड मोडले व स्कॉटलंड व फ्रान्स या देशांवरील बंडे युद्ध बंद पाडले. पुढे हा राजा रक्तपितीचा रोग होऊन तो मरण पावला. त्याचा मुलगा पाचवा हेनरी (१४१३-१४२२) हा लढानेवगी मोठा प्राय होता. पण राज्यारंभ आल्यावर त्याने स्वतःबरोबर जबाबदारी मोठ होऊन राज्य केले. विशेषतः फ्रान्सबरोबरचे युद्ध पुन्हा चालू करून एडिंकच्या लढाईत (१४१५) मोठा जय मिळविला, व बऱ्याच अनुकूल अटीवर ईंग्लंडात नव्हे केला, त्यांत हेनरीला फ्रेंच राजकन्या कैथारिन ही बायको मिळून त्याला तैब्रियान फ्रेंच राजाचा वारसदारून मान्य करण्यात आले. पण फ्रेंच राजाच्या पूर्वांच तो मरण पावला. त्याचा मुलगा सहावा हेनरी याच्या वारसद्वाराकरिता फ्रान्सबरोबर युद्ध चालू देण्यात आले. पण या बंडांत जोन थॉमस आर्क नावाच्या व्यक्तीने फ्रेंच सैन्याचे आभिप्रेत स्वीकारून ईंग्लंड सैन्याचा पराभव केला. पण ती लवकरच वापूरून पकडली जाऊन बेटकी असल्याच्या कारोव्यावरून जाळली गेली. पण सहावा हेनरी हा नालायक राजा असल्यामुळे फ्रान्सबरोबरचे शतवार्षिक युद्ध कायमचे बंद पडले; इतकेच नव्हे तर युद्ध इंग्लंडमध्ये आगपमातीत युद्ध (बाँस आर्क रोसेस) सुरू झाले.

रो से स च युद्ध (१४५३-१४८५). — लॅकस्टर घराण्याचा दुसरा राजा सहावा हेनरी याच्याबरोबर थॉमस घराण्यातील रिचर्ड नावाच्या इसमाने युद्ध सुरू केले. या दोन घराण्यातील युद्ध त्याच्या निशाणावरील तांबड्या व पांढऱ्या गुलाबाच्या चिन्हावरून 'बाँस थॉमस दि रोसेस' या नावाने प्रसिद्ध आले. यात थॉमसराज यास्वी होऊन त्याचे वयचा एडवर्ड (१४६१-१४८३) पाचवा एडवर्ड (१४८३) व तिसरा रिचर्ड असे तीन राजे झाले. तिसऱ्या रिचर्डने अल्पवयीन पाचवा एडवर्ड याचा खून करून राज्य बळकावल्यामुळे ईंग्लंड प्रजेने रिचर्डविरुद्ध बंड केले. त्यात रिचर्ड मारला जाऊन ट्यूडर घराण्याचा नातवा हेनरी हा इंग्लंडचा राजा झाला. जॉनने ते ट्यूडर घराण्यापेक्षा

काळालाच मध्ययुग म्हणतात. ईंग्लंडाच्या राहणीत बराच फरक झाला. परमेश्वाराच्या परवानेने राज्य देशाची माहिती होऊन सुरेख ताबडो सामान, मत्तरेज्या व समान्याचे पदार्थ लोड वापरून लागले; नाणी अधिक प्रचारात आली.

न्यू डर राजाचा ना नि रं प्रित राज्यकारभार (१४८५-१६०३) सातवा हेनरी (१४८५-१५०९). — सातव्या हेनरीचा माईनर कायदेशी वारसा हक कारव जल्य होता. पण मध्ययुगातील मिटिग पार्लमेंटने कायदेशीर हक्काचे न वसती "बळी तो कानपिळी" या न्यायाने बलवानाचा राजपद देऊन आल्बर्टासिक राजशाही हेनरी कोकनि-युक्त राजशाहीच्या तत्वाचा सुरक्षार केला होता; किंवा यल्लि राज्यावहारी इसमापुढे पार्लमेंट मुकट्याने घात वाटण्यात असे, असेही म्हणता येईल. हेनरीच्या राज्यारोहणाने "रोसेसचे युद्ध" पूर्ण बंद पडले नाही, तर पुढील दहा बारा वर्ष देशात राजाविरुद्ध अनेक बंडे झाली ती मोठण्यात हेनरीला पूर्ण यश आल्यामुळे १४९७ पासून देशाला शांतता सारली. फ्रान्स, स्पेन व स्कॉटलंड या परदेशांबरोबरही युद्धप्रसंग न येऊ देता त्याने स्वतःच्या नास्त्यानकुशलतेने इंग्लंडला कायदेशीर भशा गोष्टी चळवून आणल्या. इंग्लंडच्या आख्यायिका महाभारता देवमार्ग व नावे या देशातील बंदाराशी व भुजव्यसमुद्रातील व्हेनिस, फ्लोरेंस वगैरे बंदाराशी व्यापार करण्याची परवानगी त्याने मिळविली. शिवाय कोलंबच्या उदाहरणाने जल-गित होऊन अमेरिकेकडे जाण्यास व उत्तर मधुद्वीप जाण्या बरेच प्राय देशाकडे जाण्याचा मार्ग पोथून काढण्यास आरंभही ईंग्लंड यत्नाशाना मदन केला. त्यानेच्या राजाची मुलगी स्वतःच्या मुलाला करून व स्कॉटलंडच्या राजाला मुलगी देऊन त्याच्याशी हेनरीने स्नेह जोडला. पण मगरी महाभारताची गोष्ट इंग्लंडी म्हणजे हेनरीने आपल्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धात युद्धप्रसंग टाळून, विनवारीची प्रतीत सरकारभारा करून, "स्टार चेंबर" नावाच्या नूतन-निर्मित बरिष्ठ कोर्टांमार्फत बेकायदा वर्गन करणाऱ्या गुन्हाच्या स्वरूपाऐवजी धर्मोत्तरेच्या प्रमाणानुसार जबर द्रव्य दंड करून, व इतर मुक्यानी त्याने सरकारी खजिना भरलेला राखला. व पैसाच्या मागणी करिता पार्लमेंट भरविण्याने त्याने विरोध करण्यात पार्लमेंटला संधि देण्याचे प्रसंग शक्य तितके टाळून सर्व राज्यकारभार एकुलती मुलतानाप्रमाणे चालवला, व तोच मार्ग त्याच्या वारसाना अवलंबिला. हा ट्यूडर घराण्याचा एक विशेष होय. सगळ्या हेनरीचा आणखी एक विशेष म्हणजे त्याने प्रिय मित्रांना बरिष्ठ नोकच्या देण्याचे साफ बंद करून अल्प अधिकाराच्या सर्व मागाच चांगली लायक माणसे नेमली. कारकीर्दीच्या अखेर अखेरीस त्याचा द्रव्यसंचयलोभ इतका वाढला की, भरणमगरी १८ लाख पौंड त्याच्या राजिण्यात शिद्ध होते.

हेनरी हा इंग्लंडाचा व फ्रान्सचा हि दिकत न राखणारा पण मावय, हुषार व काटकसरी राजा होता

आठवा हेनरी (१५०९-१५४७) —आठवा हेनरी हा इंग्लंडच्या इतिहासातील सुनतानी अमलाचा आदर्श होय राज्यावर आला तेव्हा हेनरी केवळ अठरा वर्षांचा असून, देखणा, हुषार, विद्यासंपन्न धर्मीतादिकला-प्रिय, महत्वाकांक्षी होता पण तो पुढे स्वार्थी, क्रूर, कृतघ्न अलिट्टेरी व विपरी बनला, तथापि कावेवाजपण, बहुविधय प्रहिणुता, शांत विचार करण्याची पात्रता व अकट प्रसंग व लोकमन आळसण्याची कुशलता हे गुणहि त्याच्या अर्गी असल्यामुळे त्याने धाडसीपणाने अनेक जुलुमे केली, तरी बाकीच वर्षांच्या दीर्घकालीन लोकप्रो-साम्रीला पळी न पडता तो मरेपर्यंत यादीवर राहिला, व हेच त्याच्या विलक्षण शुद्धिमनचे मोठे द्योतक आहे यापार्चे शांततेचे धोरण सोडून दऊन त्यान फ्रान्स व स्कॉटलंड या देशाबरोबर युद्ध केले, पण त्यात फायदा झाला नाही फ्रान्स व फ्लेन्ड्रस या राष्ट्रांवर, निर्भय, युक्तिवान पण उद्धट, बीली व अयोग्यी आर्थविशेषला हेनरीने प्रधान नेमले पण त्याच्या तत्वांने न वागता स्वदेश व परदेश दोहोकाडील कारभाराचे धोरण तो स्वतः ठरवात असे व ते बलमेच्या हातून पार पाडात असे, व त्यामुळे लोक चुकावद्द व दोषाग्रह वृत्तेला जबाबदार धरीत, परराष्ट्रीय राज-कारणात तर या दोषाच्याहि अजलहुषारीला बळीतून मग्नच राजा पहिला फ्रान्सम व स्पेनचा पानवा चार्ल्स यानी तुमारे बारा वर्षे परस्परताील युद्धांत हुनसकाडून झंभ व सैन्य यांचे साहाय्य घ्याय देऊन मिळविले, आणि अखेर हुनरीला मोवदला सुल्ल काडीव दिला नाही या ठकाच्या नादी काढण्यामुळे हेनरीचा खरीना मान रित्त झाला पण यापेक्षाहि भवकर दण्ड स्पद गोष्टी हेनरीने इंग्लंडात के-या पुनरतततीच्या व मुदर क्रियांच्या लोभास पळी पडून त्याने एका मातूत एक सहा बायका वेल्या, व नवी बायकी करण्याकरिता जुनीच अनन्याचरणान्या आरोग्यवाहन वय करण्याच्या अल्ल क्रूर व उलट्या काळजाचा माग स्वीकारला तखच पल्लेशव वयकांच्या धरकोटाळा पोपची परवानगी मिळवा म्हणून नूतनोत्पन्न प्रॉटेस्टंट वय स्वीकारून त्यान पोपची सत्ता अमान्य केली, व स्वतःच्या हाती धर्मसत्ता घेतला याच विवाहप्रक्र-रणात वूलस या प्रधानाला त्याने बडफेक केले, व चवथ्या विवाहप्रकरणात मॉमम कामबल या प्रधानाला राज-द्रोहाच्या आरोपावरून फासा दिले कारकीर्दीच्या चवथीस (१५४२) आयर्लंड व स्कॉटलंड याचबरोबर युद्ध सुरू झाले व त्याचा नीट निकाल लागण्यापूर्वीच ता मरण पावला यापान्या युक्त्यानी व शिवाय फ्रिस्ती मठाची संपत्ति जप्त करून त्याने खर्चाला घेता मिळविला व पार्लमेंट भरविण्याचे नितक दाखले आणि अनियंत्रित कारभार केला

चर्मच्छल —गाठव्या हेनरीचा मुलगा सहावा एडवर्ड (१५४७-१५५३) व थोरला मुलगी मेरी (१५५३-१५५८) या दोन कारकीर्दी प्रॉटेस्टंट व कॅथोलिक या दोन दिस्ती धर्मपथातील झगट्यांकरिता प्रसिद्ध आहेत धर्मच्छल हाहि ट्यूडर घाणण्याचा एक विशेष आहे सहावा एड-वर्ड अल्पवयी असल्यामुळे राज्यकारभार पहाण्याकरिता साळा इमामच्या कौन्सिलने प्रॉटेस्टंट पथ इंग्लंडात दड-मूल करण्याकरिता रोमन कॅथोलिकाचा छळ करून पण श्री कारकीर्दी लवकरच मरून कॅथोलिकपथी मरी ही इंग्लंडची राणी झाल्यावर तिने प्रॉटेस्टंटपेथीयाचे निर्मूलन करण्याकरिता त्याच्या जिवंत काळण्याचा सफाटा चालविला या नातीत मदत मिळावी म्हणून तिने स्पेनचा कॅथोलिक राजा दुसरा फिलिप याच्याशी विवाह केला त्यामुळे इंग्रज प्रजा पार असनुष्ट झाली आणि मेरीहि पुत्रप्राप्ति न ताह्या मुळे निराश होऊन मरण पावली

एलिझाबेथ (१५५८-१६०३) —मागील तीन कारकीर्दीतील उच्छलकापणामुळे स्वदेशातील व परदेशा-तील विस्कटेलेली राजकारणाची पळी नाट बसविण्याचे अश्वत अवघड काम एलिझाबेथने आपल्या दीर्घकालीन कारकीर्दीत धिमेपणाने व दूरदर्शीपणाने केल्यामुळे इंग्लंडच्या इतिहासातील हा एक अत्यंत बोधप्रद काळ आहे ती स्वतः प्रॉटेस्टंट असल्यामुळे तिने हाच पथ इंग्लंडात कायम केला आणि रोमन कॅथोलिक लोकांच्या हत्या पुच्छल केल्या पण प्रॉटेस्टंट इतिहासकार हां गोष्ट लपविण्याचा प्रयत्न करितात तिने पोपची धर्म सत्ता कायमची नष्ट केली, त्याचप्रमाण स्पेनची किंवा इतर कोणत्याहि परराष्ट्राची सत्ता इंग्लंडवर चाळ नये म्हणून विवाहाचे आलस्या अनेक मागण्या तिने नाकारल्या नाति बघने पाळनयाची नाहीत, वाटेक ते पार मिळवायचे, वटाळा आला म्हणजे टाकून टाकवाचे आणि पुन्हा नाति-मत्तेचा टेमा मिरवावयाचा व लोकास धाकाने गप करावयाचे असले कौशल्य इंग्लंडावयप्रमाणे दुसऱ्या कोणत्याहि राणीस सापळे नवेल हाकिम ड्रॅक, प्रॉविशर, रॉले वगैरे धाडशी खलशाना नवे ज (अमेरिका, आस्ट्रेलिया वगैरे भूभाग) स्पेन व पोर्तुगालच्या मालकांच ठरविथारी पोपची आज्ञा मोडण्यास उत्तेजन दिले प्रलक्ष युद्ध व पुकारता ह्या खलाशी वीरानी स्पॅनिश बहादुराची जुटाळट करून मोन्याने इतिहासेषवा सन्नि-भरला एलिझाबेथ अविविहित राहिल्यामुळे इंग्लंडचा गादीची पुढील वारस स्कॉटलंडची राणा मेरी हिने कॅथो-लिकांच्या मदताने केलेले गुप्त कट तिने युक्तीयुक्तीने मोडले पण सर्वांत मोठे यकट म्हणजे स्पेनच्या राजाने इंग्रजमार्थील धार्मिक दुफळीची संधि साधून इंग्लंड जिंक-ण्याकरिता पाठविलेले 'आर्चबिशप आरमार' हे होय या वेळी धार्मिक मतभेद विरलून एकजुटीने या स्पॅनिश

ह्यारीला तोंड देण्यांत ईंग्रजींनी दाखविलेली राष्ट्रस्वातंत्र्य-भक्ति अत्यंत वास्तव्यमामारती आहे. स्पॅनिश आरमार भय न मिळता बरेच नष्ट होऊन थोडकी जहाजे स्पेनला परत आली (१५८८) पण पुढेहि १६०३ पर्यंत उभय पक्षांत समुद्रावर अनेक चढमढी झाल्या व १५९९ मध्ये आणखी एक " अभिषेक आरमार " वाहून येण्याची भांति इंग्लंडला उत्पन्न झाली होती पण त्यांतून धाई निष्पन्न झाले नाही. याप्रमाणे इंग्लंडला प्राटेस्टंट देशस्वातंत्र्य राखण्यांत उत्तम मदत करून इलिजाबेथ १६०३ मध्ये मरण पावली. प्युरिटन लोकाना केलला विरोध, व्यापारी परवाने (मोनोपोली), आयर्लंडांतल बंडाळी, वगैरे कारणांमुळे तिची अखेरची वर्षे अभ्रिय वाटू लागली होती.

ट्यूडर घराण्याच्या काळात इंग्लंडात बरेच फेरफार झाले इंग्लंडात लोकरिचे कापड करण्याचा पंदा वाढला रीहत्या बरात सुधारणा होऊन सावदाने प्रचारात आली. लोकांमध्ये चित्राची, पुस्तकांची व वाट्याची आवड वाढली. आफ्रिका, अमेरिका, आशिया वगैरे राजांतील दुःखा देशांची लोह व्यापार कडे लागल.

स्टुअर्ट राजे व पार्लमेंट यांच्या मधील झगडा, पोलो जेम्स. (१६०३-१६२५)—जेम्सचे राज्यारोहण हा इंग्लंडच्या मुल्येद्विगिरीचा एक मोठाच टाव आहे ईंग्रजींनी स्वातंत्र्यचा राजा मान्य केला पण राजधानी लंडन कायम राखिली, त्यामुळे विनयुद्धाने स्वातंत्र्य बळवशी जिवले गेल. दिनाथ परकी म्हणजे ईंग्रजी कायद्याचा व राज्य-पद्धतीचा विनमादितग्रा राजा आल्याने पार्लमेंटचे वयस होण्यास अनुकूल धंदे आली. जेम्स राज्यावर येताच कॅथोलिक व प्युरिटन दोन्ही धर्मपंथांनी एकत्रीन मागितया. प्युरिटन लोकांच्या धर्म्य मागण्यांना गुप्तविद विद्वान फॅसिस बेकन व पार्लमेंट अनुकूल होते, पण जेम्सने निश्चित धोरण कोणताही न स्वीकारल्यामुळे पार्लमेंटच्या व लोकांच्या नापुर्तुस सुरवात झाली. यायातच निर्गत मालावर जेम्स पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय जवाती बसवू लागला. त्याला पार्लमेंटने विरोध करून राजाची पैशाची मागणी (सब्सिडी) पार्लमेंटने घेताळली, तेन्ना १६११ मध्ये पार्लमेंट मोडून जेम्स न्यायकारमार चालवू लागला. १६१४ मध्ये त्याने पार्लमेंट बोलावले, पण विरोध कायम असल्यामुळे पुन्हा मोडले बरोबरच्या झगट्यात आधार म्हणून जेम्सने स्पेनशी स्नेह जोडण्यावरिता स्वतःचा मुलगा चार्लस याच्यावरिता स्पेनच्या राजकन्येला मागणी घालली. पण त्यामुळे ईंग्रज राष्ट्र अधिक चिडले स्पॅनिश राजाला खूप करण्याकरिता रेल्या त्याने फाशी दिले, व रोमन कॅथोलिक लोकांना सवलती देण्याचे धोरण स्वीकारले, १६०१ मध्ये जेम्सने तिसरे पार्लमेंट बोलाविले पण स्पेनबरोबरचा दोस्तीचा व्यापारी हफा (मोनोपोली) चा निषेध आणि बर्किंगहम,

बेकन वगैरे राजाच्या मर्जीतल्या अधिकाऱ्यांवर टीका व बेकनची छात्र खाण्याच्या आरोपावरून चौकशी व शिक्षा या गोष्टीमुळे हे पार्लमेंटही पुन्हा मोडले. पुढे स्पेनच्या राजकन्येवरूनची मागणी नाकारली गेल्यामुळे फ्रेंच राजाच्या बहिणीशी चालवचा विवाह झाला पण तोहि पार्लमेंटला पसंत पडला नाही.

पहिल्या चार्ल्स (१६२५-१६४९)-१६२५ मध्ये जेम्स मरण पावला व त्याचा मुलगा पहिला चार्लस राज्यावर आला त्याच वेळी लोकांचा तो अभ्रिय वाढत होता. पार्लमेंटने प्रथमच अशी मागणी केली की, पार्लमेंटच्या विश्वासात ते इसम प्रधान नेमले जावे. पण प्रधानमंडळ पार्लमेंटला जबाबदार करण्याबद्दलची मागणी राजाने अर्थातच अमान्य केली, व बर्किंगहमलाच प्रधानपदावर कायम केले चार्लस व बर्किंगहम यांनी राष्ट्राला संयुक्त करण्यावरिता प्रॅटिस्टंट देशांशी दोस्ती आणि स्पेन व फ्रान्स या कॅथोलिक देशाबरोबर युद्ध करण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला. १६२९ मध्ये भरलेल्या पार्लमेंटने बर्किंगहमवर दसद्रोहाचा आरोप साधीत केला, पण राजाने बर्किंगहमला बडतर्फ न करिता पार्लमेंटच मोडले खर्च भागविण्याकरिता जुलुमाने पैसा गोळा करण्यास सुरवात केली, तेव्हा पैसे देण्याचे नाकारण्यावरून अनेक ठगण कैदेत पडले पैसे मिळनात म्हणून चार्लसने १६२८ मध्ये तिसरे पार्लमेंट बोलावले, तेव्हा पार्लमेंटने प्रजेच्या " हफाचा अर्ज " (पिटिशन ऑफ राइट्स) तयार करून राजाला सादर केला व चार्लसने त्याला मान्यता देऊन पैसे मिळविले सर्व जिल्ह्यां पयाना सारखे हफा देण्याचे चार्लसचे धोरण पार्लमेंटला पसंत न पडल्यामुळे जकातीचे उत्पन्न (टनेज व बँडेज) नामजूर केले चार्लसने पार्लमेंट मोडले (१६२९) व पुढे अकरा वर्षे पार्लमेंट शिवाय राज्यकारमार चालविला या काळात नौकाफर (शिप मनी) नावाचा बर पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय राजाने घेतविला, तो हॅम्पडनने देण्याचे नाकारून तुरग फटकला, व त्यामुळे राजा अधिक अभ्रिय झाला त्या वेळी अजब नेमणे व बडतर्फ करणे राजाच्या हाती असल्यामुळे राजाच्या मर्जीनुरूप निकाल होत असत. धार्मिक बाबतीत चार्लसचा सत्तापार विषयम होत होता, व त्या दोघांनी रोमनकॅथारिक पंथ इंग्लंड देशात स्थापण्याचा प्रयत्न सुरू केला व स्वातंत्र्यमध्ये प्युरिटन पयाना विरोध सुरू केला त्यामुळे स्वातंत्र्यवादी बंडाळी माजली, ती मोडण्यावरिता १६४० मध्ये चार्लसने पार्लमेंट बोलावून पैसे मागितले. पण पार्लमेंटने प्रथम गाढाणी पुढे मोडली, त्यामुळे ते पार्लमेंट राजाने मोडले. पण पुन्हा त्याच साली बोलावले व ते दीर्घकाल टिकले कारण पार्लमेंटच्या संमतीवाचून ते मोडले जाऊ नये असा कायदा या पार्लमेंटने केला या पार्लमेंटने राजाचा सत्तापार स्टॅकडो याला गुन्हेगार ठरवून फाशी दिले, बाई बळोना वार्ड निकाल दिल्यावरून दोघी ठरवून हज

६ अधिकारी राजाप्रमाणे पार्लमेंटलाहि जबाबदार आहेत असे प्रस्थापित केले स्टारचेंबर व हाय कमिशन ही दोन्ही कोर्टे रद्द केली व प्रगच्चा वाऱ्हाभावी वाद (मॅट रोमान्स्ट्रून्) तार केला तेव्हा चार्ल्सने पार्लमेंटच्या पाच प्रमुख इसमाना कैद करण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला व त्यामुळे तडजोड होणे अशक्य ठरवून राजपक्ष व पार्लमेंटपक्ष यांच्यात युद्ध सुरू झाले, आणि १६४२ ते १६४६ पर्यंत अनेक लढाया होऊन अखेर राजाचा पराभव होऊन तो पार्लमेंटच्या हाती सापडला व देशद्राह्याच्या आरोपावरून फांशी गेला (१६४९)

कॉमन वेल्थ व फ्री मारकेट (१६४९ - १६६०) — पार्लमेंट पक्षाचा युद्धांतील पुढारी कामबेल लॉन्ड वॉटकेटर ही पदवी धरून नवीन स्थापित झालेल्या कॉमनवेल्थ (राजसत्ताक राज्या)चा अधिकारी बनला पण राजाचा फांशी देणे वगैरे बाबतीत कॉमनवेल्थी मतभेद झाल्यामुळे पार्लमेंटला बरच घमासद हजर रहात नसत उरलेल्या घोष्या सभासदांच्या समतीने कॉमनवेल्थ राज्यकारभार चालवू लागला त्याच्या सर्वाधिकार स्वाटलंडने व आयर्लंडने बळ केले पण ते त्याने मोठेले नंतर त्याने पार्लमेंटच्या मदतीने नीटपणे राज्यकारभार करण्याचा प्रयत्न केला पण त्याला राजाचा पाहिशा फारसा न मिळता कॉमनवेल्थच्या कारभाराचे दख्खरी सत्तेचे स्वरूप कायम राहिले त्याने नौकायुधनाचा कायदा (नॅव्हिगेशन अॅक्ट) करून रविवारी नौकाबंधनाला अतोम दिले, व त्यामुळे उद्भवलेल्या युद्धात डच लोकांचा पराभव झाला. सायक लोकांना त्याने राज्यकारभारात वरिष्ठ जागा दिल्या, पण परंपरागत डच लोकांचा सर्व वगळता सैन्यामुळे देशाचे बहुमत त्याच्या विरुद्ध होते अशा निष्पत्तीत तो १६५८ मध्ये मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा नालायक असल्यामुळे देशात अराजकता अठरा महिने चालून अखेर पहिल्या चार्ल्सचा मुलगा दुसरा चार्ल्स राजा झाला.

राजशाही जे आग व नव दुसरा चार्ल्स (१६६० - १६८५) — कॉमनवेल्थचा सरकारशाहीस कटाक्षून इंग्लंडने पुन्हा राजसत्ताक पद्धतीचा अंगीकार घेला, व १६६१ मध्ये पुन्हा पार्लमेंट म्हणून राज्यकारभार हातू लागले. धार्मिक बाबतीत एक पद्धतीचा कायदा (युनिफॉर्मिटी अॅक्ट) पास करून सर्वत्र सामान्य प्रार्थनापुस्तक (कॉमन प्रेयर बुक) चालवें असे ठरविले, आणि तत्पिरोपी क्रिस्ती संप्रदायाचा बंदोबस्त करण्याकरिता कान-होस्टिकल फाईव्ह फाईव्ह मार्शल अॅक्ट वगैरे कायदे केले. चार्ल्सने कॉन्सन्स समेला विरोध केला नाही; किंवा शिर-मनी कर पुन्हा वसूल केला नाही अथवा लोकांमोबर पुन्हा युद्ध उपस्थित झाले त्यावेळी पार्लमेंटने पैताला मजुरी दिली पण चार्ल्स हा चर्चनी व व्ययर्तनी असल्यामुळे युद्धसंघर्षाचा पैसा खाजगी खर्चास लावू लागला तेव्हा पार्लमेंटने खर्चावरहि देखरेख ठेवण्याचा उपक्रम केला, व निरनिराळ्या बाबींकरिता खर्चाच्या

रकमा नमूद करून देण्यास सुरवात केली या प्रमाणे कर-बसुलीवरील नियंत्रणाच्या मोठोला राजाच्या बाबींवर नियंत्रण घालण्याचा अधिकार पार्लमेंटने साध्य करून सर्व प्रजेवर आपण ताबा बसविला पण राजाच्या खर्चाकरिता मोठी रक्कम ठरविली असल्यामुळे या गोष्टीला चार्ल्सने विरोध केला नाही शिवाय चार्ल्सचा प्रधान क्रिस्टान झाला चौकशी करून शिक्षा (इंपीचमेंट) पार्लमेंटने दिली, तरी चार्ल्सला तो अप्रिय वाटू लागल्यामुळे राजाने पार्लमेंटला विरोध केला नाही

तथापि व्यापारी इष्टतेमुळे डच लोकांशी युद्धाचा प्रसंग पुन्हा उद्भवला, आणि चार्ल्सचा खाजगी खर्च फाजील असल्यामुळे त्याने फ्रान्सचा राजा लवदावा दुई यांच्या बरो-दोस्ती करून इंग्लंडातील रोमन कॅथोलिक पक्षाचा पुरस्कार करण्याच्या आणि लुईला इतर युरोपीय राष्ट्रांमोबर लडण्यास सैन्याची मदत करण्याच्या अटीवर सन्धिना होऊन लंडन फौज फ्रेंच राजाकडून मिळवें, असा गुप्त तह केला. त्याप्रमाणे त्याने रोमन कॅथोलिक व सर्व इतर पंथीय लोकांना स्वधर्ममत आचरण्याचा परवाना (डिक्लरेशन ऑफ इंडलजन्स) देऊन त्यांच्याविषय असलेले प्रतिबंधक कायदे (पॉनल लॉज) रद्द ठरविले यामुळे लोकमत राजा-विरुद्ध पुष्कळ खचले शिवाय पुढील वारस जेम्स हा तर स्वतःच रोमन कॅथोलिक होता, त्यामुळे व्हिग पक्षाने मन्मथ जावाच्या अर्बोरस पुत्राला राज्य देण्याची तयारी केली पण बायर्नसंततीला वारसा आपसात युद्ध करून देण्यास देस तयार नसल्यामुळे दोरीपक्षाचे बहुमत होऊन दुसरा चार्ल्स वारला तेव्हा त्याचा भाऊ दुसरा जेम्स हा रोमन कॅथोलिक असूनहि त्याला राजपद मिळाले.

दुसरा जेम्स व पिनरक्त पाती राज्याचा तित (१६८५ - १६८८) — जेम्स पाद्रीवर नेतार मन्मथीयें बंड केले पण ते लवकरच मोडले गेले. नंतर जेम्सने कामन्स खमते व न्यायकोटीद इवेपक्षीय इसम भरण्यास व रोमन कॅथोलिक लोकांना सरकारी नोकरीत, सैन्यात, व शिक्षण संस्थानात अधिकाराच्या जागा देण्यास सुरवात केली. पुढे सर्व क्रिस्तीयर्मपंथांवांनी धर्मस्वातंत्र्य देणारा जाहोरोमोमी (डिक्लरेशन ऑफ इंडलजन्स) सर्व क्रिस्तालयात वाचून दाखविण्याबद्दल धर्माधिकार्यास हुकूम केला, तो आमान्य केव्हाचदल सात विशापावर खटला केला पण न्याया-भिषांनी त्यास दोषमुक्त ठरवून सोडून दिले. या निकालाने राजाच्या सत्तेस मोठा घक्का बसला पुढे लवकरच राष्ट्रीय मुलगा झाला. तेव्हा पुढील वारसहि रोमनकॅथोलिक पंथी होणार, यामुळे निराश होऊन अखेर कॉमन्स-समंतील व्हिग व टोरी या दोन्ही पक्षांच्या लोकांनी जेम्सचा बाबई विवयम (बॉरेन प्राताचा राजा) या प्रोटेस्टंट वारसास इंग्लंडचे राजपद स्वीकारण्यास बोलाविले. सर्व राष्ट्रांनी ही निवड मान्य केली. सैन्याने सुद्धा जेम्सचा पक्ष सोडला.

तेव्हा जेष्ठ फ़ेब्र राजाच्या आश्रयात गेला. हे पलायन म्हणजे राज्यत्याग असं ठरवून पार्लमेंटने विधयम व मेरी यांना रात्रभुकुट अर्पण केला, आणि रक्षाचा एक बिलही न सादर! ही राज्यकर्तांचे पद्धत होती. त्यावेळी प्रजेच्या हक्कांच्या खनदला नव्या राजाची मान्यता पार्लमेंटने देतली.

प्र य ति.—हृदयं पराण्यच्या काळी ईश्वरवंत अस्वस्थता व लढाया येत्याच शांतता तरा ईश्वरच्यो औपोगिक प्रगतीहि दाखी. ओकरोच्यो कायदाप्रमाणे रेशमी कापड तयार होळें लागलें, तशेंच कापड, धाव, मुन्या व इतर शिस्स तयार होळें लागलें. पुराटेन लोकांचो उपदेशामुळें लोंड साध्या पोषाखाचे चद्दात बनले. बिया माप बघाळकार अधिक सुंदर वापरूं लागल्या. मऱ्याच सार्वजनिक शाळा स्थापन होऊन मुलांना लॅटिन, ग्रीक, व इतर अनेक विषयांचें शिक्षण मेळू लागलें. हॉव्, न्यूटन वगैरे आधुनिक नाग्रज दहासच झाले. विद्वानांना वर्तमान देणारी रॉयल सोसायटी स्थापन जाली.

ति छ रा वि ष म व मे री।— (१६८९-१७०३), १६८८ च्या ईशकांतील राज्यकर्तांनी केवळ एक राजा शासन दुसरा आला, इतकेच नव्हे तर, राज्यकारभारपद्धतीत महत्त्वाचा फांकार माला. कॉमन्ससभेचे बरेचशे राजाच जाकीबो घसा यांच्यावर प्रस्थापित झाले. याद्वारेचा ह्मकारावा विस्तृत नसणाऱ्याळें कॉमन्ससभेमध्ये मोटाले जमानदार व धर्मोत्त इत्यमच प्रतिनिधी निवडून येत असत. तथापि हाळोण्या समेष्टिता ईशकांन्ससभा पुढील अधिक प्रतिनिधिक स्वरूपाची होती. या कॉमन्ससभेने राजाच्या अधिकारावर धनिक याक्तांत नियंत्रण घातलें तें येथेप्रमाणे (१) याक्तेचया काळाले पार्लमेंटच्या समतोलिवाय राजाने खर्चें खेच्य ठेवूं नये; (२) राजा प्रॅटिस्ट पंचाचाच अवावा; (३) राजानें कोणतेहि धर्ममत लोकवार लावूं नये; (४) छर्चे धर्मसंप्रदायांतल स्वातंत्र्य असावें, (५) छापखान्यावरील नियंत्रणाचा कायदा रद्द समजवा. सर्वांत अत्यंत महत्त्वाचें नियंत्रण विर्यमनेने 'संघटनेद्वारा अल्लच्या' सहायानेकून पावून घेतलें, तें असें की, पार्लमेंटाले ज्यांना बहुसंख्याक समालाघील पाटयळ असेल अशा लोकांस या कॉमन्स समालाघील पुढारी इशकांनी प्रमाण नेमणें, या पद्धतीचा 'कॅबिनेट मन्ट्रमेंट' म्हणजे बहुसंख्याकपक्षीय प्रथामसंबद्धपद्धति असे म्हणतात. विर्यमने ही पद्धति स्वतःच्या सोदाहरिता म्हणजे स्वतःच्या परराष्ट्रीय धोरणास य सुखात पार्लमेंटचा अडपळा वेळें नये या दुर्ताने स्वाधारली. परंतु तीच पद्धति पुढें क्षयमा होऊन राजावर मोठें नियंत्रण पडलें; आणि राजाच वक्षाने समासद अधिक निवडून देईल त्यापक्षाने प्रमाण नेमून संपन्नया हातीं राज्यकारभार राजानें दिलाच राहिले, अशा प्रकारचा अत्यंत प्रसाराचा राजकीय ह्म लोकांनी प्राप्त

हाला. याशिवाय 'पॅक ऑफ ईस्ट' वी स्थापना व राष्ट्रीय कर्मचारींनी सुवात याच कारकीर्दीत झाली ('पॅक' व 'राष्ट्रीय कर्म' लेख पहा.). परराष्ट्रीय राजशरणात महत्वाचा प्रश्न स्पेनेच्या गादीच्या वासा-पद्धत होता. स्पेनेचे साम्राज्य मोठे असून स्पेनेच्या राजाला मुलाग नसण्यामुळे जखड्ये नातलग या नांवांनी सर्व हॅनिश साम्राज्य प्रान्त्तच्या राजपराधाला मिळण्याचा संभव होता. म्हणून आस्ट्रिया व फ्रान्स या दोन देशाच्या राजपराध्यांना स्पेनेचे साम्राज्य घाटून मिळाले. असे घाटणीचे करार विल्यमने घडवून आणले होते. पण फ्रान्सचा राजा चवदावा झेड याने ते करार न पाळता सर्व हॅनिश साम्राज्य बळकावण्याचा हेतु परलयांमुळे ईंग्लंडने आस्ट्रियाला मिळून युद्ध आह्वार केले. पण इतक्यात १७०२ मध्ये विल्यम मरण पावला.

०९ न राणी (१७०२-१७१४)—हैं 'स्वनिषा सक्से-
ग्रान' मुद्र अंतर्गतविषया कारवाहीत वास्तु होऊन समक्ष
ईश्वर सेनापति मार्शलरी यांनी प्रेषाविषय चार सहाय्य
नोटे वष मिळविले ('मार्शलरी' वहा). हैं मुद्र चार्ड
देव्यास्यंथेथाने दिग्ग व दोरी पत्रात मतभेद होता. त्यामुळे
प्रधानमंडळात आळगापालटी झाल्या हैं मुद्र चार्ड
असतांना१७०८मध्ये राजपट्टेमेथ्या ट्टीने कार महावाची
नोटे झाली ती रॉबर्टडॅव्जनी एतंत्र पार्लमेंट मद्र होऊन
इंग्लंडच्या पार्लमेंटात रॉबर्टडॅव्जने सभासद येऊन 'संयुक्त
पार्लमेंट' संबंदाचा वादया ('अॅक्ट ऑफ यूनियन) पास
कसवोत आला. १७१० मध्ये दोरी पक्षाचे प्रधानमंडळ
बनून त्याने १७१३ मध्ये 'मुद्रदंड' चा तह पटवून आणून
हॉनिश-नारमा-मुद्र बंद केले दोरी पक्षाचा पुढारी सेंट
जॉन व्हायथॉट बालिप्रसिद्ध होता. त्याने जेम्स प्रिंटेडर
(दुसऱ्या जेम्सचा वंशज) जेनर्या वंशेद गादीवर आगण्याची
गुप्त खटपट चालविली. पण ती राष्ट्रात परतत जेम्सचापुढे
आली दोरी इतम दिग्ग पक्षात मिळाले आणि अंत राणी
१७१४ मध्ये वधन पावोताच, पहिला जॉर्ज, राणी होऊन
दिग्ग पक्षाचे प्रधानमंडळ बनले.

द्वे जो म्हे दि य न थ रा गें, पहिला गोंज राजा व
यत्तेपोल मुख प्रपातः—पहिला गोंज (१७१४-१७१७)
राज्यावर आत्मावर लखरन (१७१५) ह्नुअदे घराण्यां-
तील मिटेडर (बदायेयाग)ने बंद केले, पण ते लखरन
मोडले. विद्ग पद्याने सत्ता अधिक फाळ हातीं राहावी
म्हणून प्रेवार्थिक निवडणुकी (ट्रयेनिजल व्हॅक्ट)च्या ऐवजी
सत्ताधर्माक पार्लेमेंटरी गिवरनमुद्दीचा कायदा (सेन्ट्रिजल
व्हॅक्ट) पास करून १७१९ सालीं म्हायद्याची निवडणूक
१७१९ सालावर ठरुलसी. दुसरे म्हणजे विजेरन
विल (ने लॉर्ड यार्क्पाच्या राजांच्या अधिकारवर
नियंत्रण घालणारे बिल) नाराज करणारी सालें त्या
काळातील लार्डच्या सत्ता कामगूर समोपेक्षां अधिक धर्मद

व बाह्या सभासदांनी भरलेली असे. जे लॉर्ड वनविण्याचा राज्याचा अधिकार मर्यादित केल्याने ही लॉर्डची सभा शिरनार वून कामन्स समेशी तिचा विरोध तोत्र होत गेला असता या सुमारास बालपोल प्रमुख झाला होता. जुने प्रमुख प्रधान मेल्यामुळे किंवा हतप्रभ झाल्यामुळे आणि "साउथ सी कंपनी"च्या दिवाळ्याच्या प्रकरणात गरीबांची योग्य दाद लावल्यामुळे बालपोल नावाचा व्यवहारकुशल इसम प्रधानमंडळात प्रमुख बनला. सामान्य मतदारवरण राज्यकारभारात बारकाईने रक्ष घालण्यास असमर्थ असल्यामुळे वरिष्ठ वर्गाच्या हाती राज्यकारभाराची सत्ता राहणार, हे मर्म तो ओळखून होता. आणि मतदारसंघाला पार्लमेंटचे सभासद दितके जबाबदार नसल्यामुळे सभासदांची मते नोकऱ्या, पदव्या व पैसा देऊन, वळवून घेण्याचा मार्ग बालपोलने सावळवून अनेक वर्षे पार्लमेंटचे बहुमत त्याने स्वतःच अगुवून असे ठेविले. पार्लमेंटातील बिलावर सभासदांनी अनुकूल वशी मते दिली. मापणे काय केली, हे त्यावेळी प्रसिद्ध होत नसे, त्यामुळे प्रमिनिर्धानां मतदाराचा धाक वाढत नसे. यामुळे धार्मिक व कर्तव्ययुक्त किंवा शुद्धविषयक सामान्य जनतेला महत्त्वाचे वाटणारे प्रश्न उपस्थित करण्याचे टाळून बालपोलने मतसुरेदी (पार्लमेंटच्या सभासदास लाचलुचपत) चा मार्ग अवलंबून १७२१ ते १७४२ पर्यंत मुटूय प्रधानपद आपल्या हाती ठेविले. मुटूय प्रधान (प्राईम मिनिस्टर) ही पदवी बालपोलपासून सुरू झाली. तिसरा विश्वयुद्ध मर्म राजकारण स्वतः चालवीत असे व प्रधानमंडळ फक्त सल्ला देत असे; पण पहिला व दुसरा हे दोन्ही जेजै राजे मिथिला राज्यपद्धतीशी अपरिचित व यिनमहत्वाकांक्षी असल्यामुळे ते राज्यकारभाराची सर्व जबाबदारी प्रधानमंडळातील मुटूयार घोपवू लागले, व त्यामुळे प्रधानमंडळावरील जबाबदारीचे 'कॅबिनेट रिस्पॉन्सिबिलिटी' चे तत्त्व पूर्णपणे लपळत आले.

दुसरा जोर्ज राजा (१७२७-१७६०).—या कारकीर्दीत बालपोलच मुटूय प्रधान कायम राहिला; तथापि त्याच्या लाचलुचपतीचा द्वेष करणारा नवा तरुण सभासदांचा पक्ष पार्लमेंटात उदय पावला. १७२९ मध्ये स्पेनशी युद्ध करण्यास कारण उभेवून स्वमताविरुद्ध युद्ध सुरू करावे लागले, व त्यात यश न आल्यामुळे प्रधानपदाचा राजीनामा १७४२ मध्ये द्यावा लागला. खानंतर हेनरी पेल्हॅमच्या प्रधानमंडळाने बालपोलचे लाचलुचपतीचे गर्ह्य प्रहार चालू ठेवलेच, व शिवाय स्वतः महत्त्वाच्या काह्मादि गोष्टी न करता जोरदार प्रतिपक्षाच्या सर्वे गोष्टी निमृदपणे मान्य करण्याचे नामदेपणाने धोरण चालू केले. असला नालायक मुटूय प्रधान राज्यकारभारात असल्यामुळे राज्यकारणात व सरकारात सर्व अक्षय्यवस्था होनी. स्वयंन १७४५ मध्ये आंग्रशी एका प्रिंटेडने (स्टुअर्ट पराभवातील महाराजाज बारसाने) इंग्लंडचे राज्य हाती

घेण्याकरिता स्कॉटिश लोकांच्या मदतीने बंड केले व प्रथम काही जयहि मिळविले; पण इंग्लंडचे लोक विवद असल्यामुळे प्रिंटेडचा लवकरच पराभव झाला, आणि पेल्हॅमचे कमकुवत प्रधानमंडळ १७५४ पर्यंत अधिकारावर कायम राहिले. याच सुमारास वेस्ले व व्हाईटफील्ड यांनी 'मेथोडिझम' नावाची लोकांना व्यवस्थित धार्मिक आयुष्यक्रम शिकविणारी प्रिस्वीथमसुधारणेची चळवळ सुरू केली.

सप्तवार्षिक युद्ध.—पेल्हॅमनंतर न्यूकॅसल मुटूय प्रधान झाला, पण १७५६ मध्ये 'सेव्हन इयर्स वॉर' (सप्तवार्षिक युद्ध १७५६-१७६३) फ्रान्सवरोबर सुरू झाले, त्याची जबाबदारी संभाळण्याकरिता न्यूकॅसलने विल्यम पिट नावाच्या इसमास प्रधानमंडळात घेतले. या पिटला स्वतःच्या व राष्ट्राच्या कर्तृत्वाबद्दल दांडगा विश्वास वाढत असे. हे युद्ध इंग्लंडच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हे एकाच वेळी युरोप अमेरिका, व हिंदुस्थान अशा तीन ठिकाणी चालू होते व त्यांतच इंग्लंडच्या महासाम्राज्यलीकडील साम्राज्याचा पाया घातला गेला. या युद्धात केवळ मुख्य भिक्ण्याचा उदर इंग्लंडपुढे होता. हिंदुस्थानात झाडव्हेने झाडांची लढाई (१७५७) व कानडांत सुफ्फने बिबेकची लढाई मिळून पिटचा आत्मविश्वास व युद्धनीति यशस्वी करून दाखविली.

तिसरा जोर्ज (१७६०-१८२०).—हे युद्ध चालू असतानाच दुसरा जोर्ज मरण पावून तिसरा जोर्ज गादीवर आला. 'कावेग्यु नाटक रम्य तत्रापि च शकुंतला' या सुभाषिताप्रमाणे जगातील अनेक देशांच्या इतिहासात इंग्लंडचा इतिहास सर्वोच्च अधिक बोधप्रद आहे व त्यातहि चार कारकीर्दी—एलिझाबेथ, जॉर्जवेल्, तिसरा जोर्ज व व्हिक्टोरिया—विशेष बोधप्रद आहेत, आणि त्यांतल्या त्यांत तिसऱ्या जोर्जाची कारकीर्द अत्यंत मनोरंजक आहे. खुद्द तिच्या जॉर्जाचा स्वभाव, त्याच्या प्रेनविल्ह, रॉकिंगहॅम, लॉर्ड नॉर्थ, धाकटा पिट वगैरे अनेक मुख्य प्रधानांचे वर्तन, व्यूटप्रकरण, विक्स्प्रकरण, पोस्टन-टीप्रकरण, अमेरिकेचे स्वातंत्र्ययुद्ध, जॉनसन, बर्क वगैरेचे विद्वन्मंडळ, फ्रेंच राज्यक्रांति नेपोलियन, फ्रान्सवरोबरची युद्धे, आयरिश युनियन, गुला; माच्या व्यापारास बंदी, वगैरे अनेक बाबीपासून राजकारण विषयक व युद्धकारणविषयक अत्यंत बोधप्रद घटे घाबकांत या एकाच कारकीर्दीच्या मार्मिक निरीक्षणाने मिळण्यासारखे आहेत. तिसऱ्या जोर्जला लढावणापासून वजनदार विद्य पराण्याचे वचस्व कमी करून राजाची सत्ता वाढविण्याचा उपदेश मिळाला होता. घोरल्या पिटचा उदर तोच होता, मार्ग बर्मा व पिट यांचे एकमेकांशी जमले असत तर यत्नाच अनिष्ट गोष्टी टळल्या असत्या. पण पिटचे पाडस, राष्ट्रविश्वास, लाचलुचपत व गुप्त कट यांचा तिरस्कार इत्यादि उच्च गुणांची किंमत राजाला कळली नव्हती. जॉर्जे हे हे वांगले होते, पण युद्धे फोटी असल्यामुळे घाबक लुटवणावी होत असे. आरंभीच त्याचा पिटशी मतभेद झाला व त्यात

जॉर्जेचे मत बरोबर होते. फ्रान्सबरोबर युद्ध चालू असता त्यांतच स्पेनबरोबर युद्ध पुकारले नये असे जॉर्जेचे मत होते. आणि पिट केवळ युद्धाचा शोकी होता, फ्रान्सचा पूर्ण नाश करणे हा त्याचा उद्देश होता. पण त्या नाहीं व लागता पिटला रॉबिन्सना देण्यास लागून जॉर्जेने १७६३ मध्ये युद्ध बंद केले, हेच ठरप योग्य झाले. जाहीर पिटच्या युद्ध-शालेतुळे इंग्लंड विजयी होऊन शिरमोर यत्ने असतें, आणि फ्रान्सच्या १४ व्या तऱ्हेचा किंवा नेपोलियनचा हेप हाचें घुपीप करून लागले, तशांच आपली इंग्लंडवर ओढवली वसती. अशो; जॉर्जेच्या नोकऱ्या, पेन्शन, वगैरे लागलीने पार्लमेंटचे बहुमत कदांत देण्याच्या व स्वतःच्या मर्यातेला ह्मण सुटप प्रधान नेमण्याच्या धोरणावरून ह्मणवा फार झाला. खोंडे म्युट (जॉर्जेचा शिष्य) याला मिळालेले प्रधानपद प्रतिकूल लोकमतामुळे लष्करच सोढावे लागले.

अ मे रि के ने स्वा ते म्य यु दु.—मुळा सुटपप्रधान प्रेनाझिल याने सप्तवार्षिक युद्धाचा राचे अमेरिकन वसाहतींनी सोबला पाहिले, या कारणास्तव स्ट्रेच अँडर वाहातीस लागू केला. पण मिटिस पार्लमेंटांत वसाहतींतले प्रतिनिधी वेतवशाशिवाय कर बसविण्याचा अधिकार नाहीं (नो रिशिमेटेशन, नो टॅन्मेशन) या सयबीवर वसाहतींनी इंग्लंडला विरोध केला. मायदेरा व वसाहती यांच्या बरबर राजकीय हक्कांभरथाचा मोठा वाद त्यावेळीं गाबला, त्यात बर्क व पिट हे प्रमुख होते. बर्कने राजकारणांत पुष्कळ नवीं मते पुढे मांडली, पण वसाहती व इंग्लंड यांच्यामध्यें अधिकाराची विभागणी करण्याचे आधुनिक तत्व त्याला सुद्धीच मान्य नव्हतें पिटने व्यापारी मालावर कर बसविण्याचा इंग्लंडचा हक्क असल्याचें प्रतिपादन अधिकार विभागणीची योग्य दिशा सुचविला. परंतु १९ व्या शतकांत संमत झालेली वसाहतींच्या स्वायत्त्याची सत्ते १७८७चे पुढे मांडण्याची राजकीय दूरदृष्टि केंणीच दाम्बिकी नाहीं त्यामुळे प्रेनझिल नंतरच्याहि रॉकिंगहॅम, चॅपेन (थोरला पिट), जॉर्ज, वगैरे सर्व प्रधानसंघटनां विवेचन: जॉर्जेच्या आग्रहामुळे अमेरिकेचे प्रकरण विकोपास नेले, आणि १७७५ मध्ये अमेरिकेने पूर्ण स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ इंग्लंडबरोबर युद्ध सुरू केले, ते १७८३ पर्यंत चालून त्यात अशो फ्रान्सच्या मदतीमुळे वसाहतींना यश मिळाले व इंग्लंडला अमेरिकन वसाहतींचे (गुनागुनेट स्टेट्स) स्वातंत्र्य मान्य करावे लागले.

याम सुमारास ईमण मतदारांनी बिस्मस या पार्लमेंतीय समासदाच्या प्रकरणांत प्रतिनिधि नियुक्त देण्याचा जनताचा अधिकार राजाच्या बेसनदर्शीर विरोधास न गुमाता प्रस्थापित केला. हिंदुस्थानाचे राज्य चालविण्याचा प्रस्ताव याच वेळीं लिखाण आणि यश्वंदर-जनरल वॉरेन हेस्टिंग्स याच्या धपट्यांची चौकती करून व 'रेगुलेंटिंग अँक्ट' व पिटचा 'इंडिया अँक्ट' पास होऊन त्या कारभाराची

योग्य व्यवस्था करण्यास आली. १७८४ पासून पाकटा पिट सुटप प्रधान झाला. तेव्हापासून तेव्हापासून वपे सतत येरीपसू अधिकाऱ्यासू होता पण तो जुन्या येरी पक्षा-पक्षां पुष्कळ सुधारलेला होता. व तो राजाच्या सर्वांनी बाल-मारा नसून राष्ट्राच्या पाठबळावर राज्यकारभार हांकित होता. राष्ट्राविहि यंत्रणाविशीं सुविधानांना अधिक मान देण्याची प्रगुति वाढत चालली होती. जॉर्जेम स्मिथचे "यथेव ऑफ जेगन्स" हा ग्रंथ (१७७६), मिडेलचा विनवॉर्ड कॅनेल (१७६९), हारपीलडमचे रिपॉर्निंग-मेनी (१७६७), ऑक्टोइटेचे विजयमार्ग मंत्र (१७६८), कॉप्लेनचे म्युल (१७७९), वॉटराइटचा पावरट्रेस (शफेच्या शक्ति चालणारा मान, १७८४), बँटचे स्ट्रीम एक्टिन (१७९८), वगैरे अनेक गोष्टींमुळे लष्कर व सैन्योपक सुद्धीच्या लोकांचा छाप राष्ट्रावर अधिक पडत चालला होता पिट स्वतः अशा सर्व सुधारणांचा पूर्ण बहावा व पुरस्कर्ता होता त्याने पार्ल-मेंटात आर्थिक व औद्योगिक सुधारणांना योग्य असे अनेक कायदे केले व सुव्या व्यापारास उत्तेजन दिले.

अ मे च राज्य वा ति व ने पो लि व ने व रो बर यो यु दु.—पिटच्या मार्गंत चाललेला तित्याचा जॉर्जाचा कार-भार लोकांना पूर्ण पसंत असताना १७८९ मध्ये एकाएकी फ्रान्समधील राज्यक्रांतीमुळे इंग्लंडचे चित्त तिकडे वेधले फ्रान्स राज्यक्रांति म्हणून वास्तविक अनियमित एकतेची राज्य सचिविद्ध बंड नसून देशातील धार्मिक व राजकारणी वरिष्ठ नरीं लुलभी बगला होना त्याला गुहारभ्याकरिता सर्व समाचरचना बदलण्याचा प्रयत्न होता परंतु ईंग्लंडात फ्रेंच क्रांतिकारकांची थोरिस्थिति नीट न समजल्यामुळे त्यांच्या अथोर वृत्त्यागूल इंग्लंडला विलक्षण तितारा वाटू लागला फ्रेंच राज्यक्रांतीबद्दल बोलणारे प्रमुख ईंग्लंड फॉफग, बर्क, व पिट हे होते फॉफगने मॅन्चने स्वातंत्र्य व समता प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्नांबद्दल अभिर्भदत केले; बर्कने क्रांतिकार-काच्या परंपरागत संस्थांचे सगूळ उच्चाटन करण्याच्या प्रय-त्नांबद्दल निषेध केला, आणि पिटने फेदळ सटसट राहण्याचा उपदेश इंग्लंडला केला. पण फ्रेंच राजाला व राणीला फार्मी दिल्यामुळे व इतर देशातहि रिपब्लिके स्थापन करण्याला उद्देश फ्रेंच लोकांनी जाहीर केलेपामुळे इंग्लंडने फ्रान्सबरोबर १७९३ मध्ये युद्ध पुकारले. शिवाय इंग्लंडांत क्रांतिकारक मताचा फैलाव बंद करण्याकरिता भाषणछेपनसंघस्वात-त्र्याला सरकारने नवे कायदे करून लावले पातला आणि "हेबियस कॉर्पोस अँड" (आरोपोच्या चौकतीच्या हक्काचा कायदा) काढून काढ केला.

त्यामुळे पिटने प्रधानसंघटना अतिशय शाळे, शिवाय फ्रान्स-बरोबरच्या युद्धाविहि कधीनीवर इंग्लंडच्या बाजूला सर्व पराजयच येत गेले. फ्रान्सने हॉलंड, ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांसबद्दल अश मित्रबिन्धनवार इंग्लंडविद्दल आयलेडला मरत केली; पण भगुदाराच्या सेंट व्हिसेंट, फॅवरहाऊन, रोपन,

हेनन, वगैरे लढायांत इंग्लंडला जय मिळाल्यामुळे तें संकट टळलें. शिवाय नेपोलियनच्या सर्वदेशमक्षक धोरणामुळे व लुई इंग्लंडवर स्वारी करण्याच्या वेतामुळे इंग्लंडचें लोकमत क्रान्तिविरोध विरोध खरळलें व युद्ध चालू ठेवण्यास पूर्ण अनुकूल बनलें. आयर्लंडची भीति दूर करण्याकरिता पिटेंने मोठी कारवाई करून आयरीश पार्लमेंट मोडून व ब्रिटिश पार्लमेंटांतच आयरीश प्रतिनिधी घेऊन संयुक्त पार्लमेंट बनविलें (१८००) १८०२ मध्ये आर्मीन्सचा तह झाला, पण पुन्हा लश्कर नेपोलियनने युद्ध सुरू केले नेपोलियनचा इंग्लंडवर स्वारी करण्याचा बेत टाकण्यावर येथे वेल्सनेनेमिळ विलेखा जयामुळे फसला, पण रशिया, आस्ट्रिया वगैरे राष्ट्रांस पराभवानें धांकिन करून घेऊन नेपोलियनने इंग्लंडबरोबरचा व्यापार बंद करण्याचे धोरण यूरोपीय राजावर लादले तथापि हें धोरणहि शिटिंगाचा सत्ता समुद्रवर पूर्ण असल्यामुळे फसलें व उलट यूरोपीय लोक मान नेपोलियनवर नापस पाले. लोकशाहीच्या तत्वाचा पुरस्कार केल्यामुळे नेपोलियनची सत्ता सामान्य लोकांना प्रिय होत गेली होती; पण १८०४ पासून व्यापारास यदा केल्यामुळे सर्वे लोक नेपोलियनच्या व्यापारविषयक जुलमी धोरणाला विरोध करण्यास मिळाले हेंच व पोर्तुगालला (वेनेजुएल वॉर) युद्धांत मदत करून इंग्लंडने नेपोलियनच्या सैन्यास भयंकर हलिल; आणि निरुद्ध रॉययारलंड स्वारी यत्नांची क्षाया-मुळे नेपोलियनचा मत्ता दळमजली आणि १८१५ मध्ये वॉटरलूच्या लढाईने इंग्रज सत्तापति बेलिगटन याने नेपोलियनचा पराभव केल्यावर तो पूर्ण नष्ट झाला, आणि फ्रान्सबरोबरच्या युद्धांतून इंग्लंड मुक्त झाले. तथापि महागडें, राजकीय हक्कांकरिता पुढे वृत्त व त्यामिद्वद्व शक्ततापहृरक कायदे वगैरे युद्धोत्तर परिणाम इंग्लंडला चापचाप जे भोगावे लागले १८२० मध्ये निसरा जॉन मरण पावला.

औद्योगिक क्रांति व राजकीय हक्कांची चळवळ — १७७० ते १८३० पर्यंतच्या काळात इंग्लंड शेताची गंवजी कारखानेप्रधान देश बनला. यकाच्या यंत्राची युक्ति, विणकामाची यंत्रे, लोखंड व दगडी फोळ्या यांच्या यांत्री, रेल्वे व आगगाडी या अजून वाहनांची सोय, या अनेक कारणांमुळे इंग्लंडचा परिमार्गित पार बदलून गेलें. या गोष्टीलाय औद्योगिक क्रांति असें नाव आहे. या काळात धनिक कारखानदारांचा एक मोठा वर्ग तयार झाला पण पूर्वाच्या पद्धतीप्रमाणे या कारखान्यांमुळे मोठ्या बनलेल्या शहरींना पार्लमेंटात प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क नव्हता. शिवाय रोमन कॅथॉलिक पक्षा लोकांना पार्लमेंटच्या मतदारांचा हक्क नव्हता, ती मिळविण्याची युद्धांशी मंदावलेली घड्याळ मोरानें सुरू झाली तिला प्रथम यश येऊन १८२९ मध्ये 'कॅथॉलिक इमॅन्सिपेशन' चा (कॅथॉलिक धर्मपंथी लोकांनी राजकीय हक्क देण्याचा) कायदा पास झाला. नंतर १८३२ मध्ये पार्लमेंटचा सुधारणा करण्याचा 'रिफॉर्म

बिल' पास झाला व नवीन वस्ती वाढलेल्या अद्या अनेक शहरींना पार्लमेंटात प्रतिनिधी निवडून पाठविण्याचा हक्क मिळाला शिवाय जॉन हॉवर्ड या इसमानें यूरोपमधील अनेक ठिकाणच्या सुदृंगांची व्यवस्था पाहून इंग्लंडातील सुदृंगांची सुधारणा करण्यास सरकारला प्रवृत्त केलें. तसेंच सरकारने क्रियेक गुन्हेगारांकडून आस्ट्रेलियांत बसाई करविली. विल्हम विल्हेम-फोर्ड या इसमाच्या खटपटीने इंग्लंडात गुलामांच्या व्यापाराच्या बंदीचा कायदा झाला. तिसऱ्या जॉर्ज नंतरचे चवथा जॉर्ज (१८२०-१८३०) व चवथा विल्हम (१८३०-१८३७) हे दोन्ही राजे वैयक्तिक दृष्ट्या महत्त्वाचे नव्हते.

ब्रिटिश साम्राज्याची भरभराट व वसाहतीच्या स्वरूपाची योजना, विक्टोरिया महाराणी (१८३७-१९०१) — विक्टोरिया राणी राज्यावर आले तेव्हा ती केवळ अठरा वर्षांची होती; पण तिची वागणूक मोठेपणाची व भलेपणाची असे. त्या वैद्यकीय मुख्य प्रधान मेल्बोर्न असून विन्हा (लिबरल) पक्ष अधिकारूद्ध होता; पण त्यांनी मागील सातव्या बंदी चालविलेल्या कारभार आता अग्रिय होत चालला होता. या पक्षाचे आयर्लंड, कानडा व जमेका यानां वागविण्याचे धोरण व सुन्या व्यापारपद्धतीचा पुरस्कार या गोष्टी राष्ट्राला परत नव्हत्या १८४१ च्या निवडणुकीत दोरी (कॅथॉलिक) पक्षाचे मताधिकार झाल्यामुळे सर रॉबर्ट पीलचे प्रधानमंडळ बनलें. सरकारी जमाखर्चात २०-२२ लाख पौंडपर्यंत तूट येत असे ती पीलने उत्पन्नावरील कर (इनकमटॅक्स) घटवून व खर्चात काटकसर करून भरून काढली. शिवाय हिंदुस्थान सरकारला अफगाणयुद्धात जय मिळल्यामुळे आणि युनेटेड स्टेट्स व फ्रान्स यांच्या बरोबरची भांडणे मिटवून मैत्री जोडल्यामुळे पीलचे परराष्ट्रीय धोरण यशस्वी ठरलें होतें; तथापि काम्बेर्टिड्ड पक्षाची संरक्षक व्यापारपद्धति त्यानें सोडल्यामुळे त्याचे अनुयायी पुढे लागले म्हणून पीलने १८४६ मध्ये रामोनामा दिला व लॉर्ड जॉन रसेल मुख्य प्रधान व पामरस्टन परराष्ट्रमंत्री झाला. पामरस्टनने, रॉसेलचें राज्यघराण्यांतल विवादांचे पावतांत आणि आस्ट्रिया रशिया, युंक्स्तान, ग्रीस वगैरे देशांच्या पावतांत शिरोर पणाचे वर्तन केलें व ते भारमाराच्या घडामुळे यासाठी झाले, पण याच सुमारास आयर्लंडात दुष्काळ व नंतर बंड झाले. इंग्लंडात ' चार्टिस्ट ' लोकांनी राजकीय हक्कांच्या मागण्या जोराने केल्या. १८४८ मध्ये यूरोपांत राज्यकारवायांचा छोट उलट्यामुळे व तसल्या घोरणानें यूरोपांत शांततामंगलस अधिक उत्तम मिळण्याचा संभव असल्यामुळे व विरोधनः पामरस्टन हा पुढेचला गोष्टी प्रधानमंडळ, मुख्य प्रधान व फ्रान्स विक्टोरिया राणी यानां न बळवितांच वर्क लागल्यामुळे त्याला १८५१ मध्ये कामावरून बढतर्क करण्यात आले, रसेलच्या प्रधानमंडळाने १८४७ मध्ये मजुरांच्या

कामासंबंधी दहा तासांचा कायदा व १७४९ मध्ये नॅव्हिगेशन अक्ट रद्द करून सुत्या व्यापारास उत्तेजन या दोन महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या. पार्लमॅन्ट येथेपावर रसेलने लवकरच रामोनामा दिला व लॉर्ड डर्बाने काँग्रेस्हेंटिव्ह प्रधानमंडळ कारभार पाहू लागले; पण डिप्लोमसी या प्रधानाला वनेट नीट तयार करतो न आल्यामुळे १८५३ मध्ये डर्बाने रामोनामा दिला. व लॉर्ड आयर्लीन, ग्लॅडस्टन, पार्लमॅन्ट, रसेल पर्यंतचे मित्र प्रधानमंडळ डिप्लोमॅटिया राणीने बनविले. ग्लॅडस्टनने १८५३ मध्ये तयार केलेले वनेट विशेष महत्त्वाचे होते. त्यांत सावण व १९१३ जिनसांवरच्या अकाती पूर्णपणे उठवून १९३ जिनसांवरील कमी केल्या होत्या, शिवाय हल्कमॅटॅस हल्क हल्क कमी करून अखेर अगदी बंद करण्याची योजना ठरविली होती. मागील सर्व वनेटोपेक्षा ग्लॅडस्टनने हे वनेट फारच नावागण्यासारखे होते यांत बांका दाही.

पण १८५३ मध्ये रशिया व तुर्कस्तान यांच्यामध्ये क्रिमियन युद्ध सुरू झाले. मुघलमानाच्या सुलतातील तिरपी पवित्र ठिकाणांचा ताबा मागण्याच्या निमित्ताने भूव्यस्तमुद्राकडे सत्ता वाढविण्याचा रशियाचा हेतु दिसल्यामुळे इंग्लंड व फ्रान्स यांनी तुर्कीची बाजू घेतली व त्या युद्धात रशियाचा अखेर पराभव केला; पण आर्बर्न मुल्य प्रधानाच्या हातून युद्धव्यवस्था नीटन झाल्यामुळे १८५५ मध्ये पार्लमॅन्ट मुल्य प्रधान झाला आणि मिंटोचाची बाजू यशस्वी होऊन १८५६ मध्ये परिसरच्या तहाने युद्ध संपले. १८५७ मध्ये हिंदुस्थानात झालेले बंडहि लवकरच मोडून हिंदुस्थानचा राज्यकारभार कंपनीपासून ब्रिटिश पार्लमॅन्ट व डिप्लोमॅटिया राणी यांनी हाती घेतला.

१८५८ मध्ये ज्यू लोकांना पार्लमॅन्टात प्रतिनिधी होण्याचा हक्क देण्यांत आला. १८५९ च्या रिफॉर्म अॅक्टाने पार्लमॅन्टच्या मतदारीचा हक्क अधिक विस्तृत करण्यांत आला. याच सुमारास इटलीने आस्ट्रियन साम्राज्यांतून स्वातंत्र्य होऊन १८६१ मध्ये अखिल इटलीचे स्वतंत्र संयुक्त राज्य स्थापले. त्यास इंग्लंडने मदत केली व त्याचे श्रेय पार्लमॅन्टला आहे. १८६२ मध्ये गुलामांचा व्यापार बंद करण्यारिता युनायटेड स्टेट्समधील उत्तरेकडील संस्थानांनी दक्षिणेकडील संस्थानांवर युद्ध करून यश मिळविले. त्यावेळी इंग्लंड व युरोपीय राष्ट्रे तटस्थ राहिली. इंग्लंडची अमेरिकेविरुद्धी मरसरमुद्धि असल्यामुळे दक्षिणेकडील संस्थानांस इंग्लंड चोरून मारून मदत करी असा अमेरिकेचा इंग्लंडवर आरोप आहे व त्यास जागाहि आहे. १८६७ मधील तिसऱ्या रिफॉर्म अॅक्टाने मतदारीचा हक्क विस्तृत करून मजूर पक्षातर्फे प्रतिनिधी अधिक येतील अशी व्यवस्था केली. १८६८ पासून काँग्रेस्हेंटिव्ह पक्षातर्फे डिप्लोमॅटिया व लिबरल पक्षातर्फे ग्लॅडस्टन हे प्रतिस्पर्धी बाबोदार पुढील सेरा व्हे पार्लमॅन्टचे नेते बनले. त्यांत आधर्याची गोष्ट ही की, ग्लॅडस्टन काँग्रेस्हेंटिव्हचा पुढे

लिबरल आणि डिप्लोमॅटिया लिबरलचा काँग्रेस्हेंटिव्ह बनला. या काळांत आयरिश होमरूल, प्राथमिक शिक्षण, तुर्कस्तानच्या अफगाणालील दिस्तो बालून राष्ट्रांचा प्रश्न आणि आशिया व आफ्रिका या खंडांत ब्रिटिश साम्राज्य वाढविणे हे प्रश्न प्रमुख विषय होते. डिप्लोमॅटिया साम्राज्य-वृद्धीच्या, आणि ग्लॅडस्टन आयर्लंडला होमरूल देण्याच्या मताचा होता. आल्लूनपाल्लून डिप्लोमॅटिया तीनवेळा व ग्लॅडस्टन चारवेळा मुख्य प्रधान झाला.

१८८६ मध्ये ग्लॅडस्टनने आयरिश होमरूल बिल पार्लमॅन्ट-पुढे मांडले. त्याला मोठा विरोध होऊन लॉर्ड सॅलिस्बरीचे युनिअनरिस्ट (संयुक्त पार्लमॅन्टचा पुरस्कार करणारे) प्रधानमंडळ १८८६ ते १८९२ पर्यंत अधिकारावर राहिले. १८९३ मध्ये ग्लॅडस्टन चवथ्यादा मुख्य प्रधान होऊन त्याने पुन्हा होमरूल बिल हाती घेतले; पण अतिवृद्धपणामुळे त्याने पुढारीपण १८९४ मध्ये सोडले. त्यामुळे लिबरल पक्ष कमजुबत होऊन युनिअनरिस्ट पक्ष १८९५ ते १९०५ पर्यंत अधिकारावर राहिला. १८९९ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेत बोअर युद्ध (इथ वसाहतवाद्याबरोबर) सुरू होऊन १९०२ मध्ये अखेर त्यांत ब्रिटनला जय मिळाला (झान्सबुर्ग पक्षा). मध्येतही १९०१ जानेवारी २२ रोजी डिप्लोमॅटिया राणी मरण पावली. एकंदरीने ही कारकीर्द मेट ब्रिटनला फार भरमराटीची जाऊन सेंट लोकसेच्या दुष्पट, संपात तिष्पट आणि व्यापार सहाय्य वाढला. आगगाळा, आगबोटी, तारायंत्र, नमुद्रातील तारायंत्र (मरीन केबल) वगैरे दळणवळणाची साधने मेटाब्रिटन व ब्रिटिश साम्राज्य यात पुष्कळ वाढली.

सात वा एड वर्ड (१९०१-१९१०) — ही कारकीर्द शांततेत गेली, इतकेच नव्हे तर एडवर्डने युरोपात ' शांतता प्रस्थापक ' (पीसमेकर) अशी पदवी मिळविली. १९०५ मध्ये लिबरल पक्ष अधिकारावर येऊन १९०८ पर्यंत जेबेल-बॅनरमन व पुढे आर्रिक्ल मुल्य प्रधान झाला. १९०९ मध्ये कमीनीवरील वर वाढविण्याच्या लॉर्ड जॉर्जेच्या वनेटने विशेष खटवळ उढविली व लॉर्डच्या समेचे हक्क मर्यादित करण्याची चढवळ लॉर्ड जॉर्जेच्या सहाय्यमुळे लिबरल पक्षाने सुरू केली. इतक्यात एडवर्ड मरण पावला. व सा हत्तीचे रथ रा जय. — १८९५ ते १९१० पर्यंतच्या काळांत इंग्लंड युरोपच्या राजकारणात फारसेल्लू न पालता युरोपेतर खंडातील ब्रिटिश साम्राज्याची वाढ व सैर्य या प्रश्नांत विशेष गुंतले होते. प्राचीन बलाढ्य रोमन साम्राज्याचा नाश, व युनायटेड स्टेट्सने तुर्कत व मिळविलेचे पूर्ण स्वातंत्र्य, या गोष्टीमुळे साम्राज्य संरक्षणाचा प्रश्न सोडवण्याचा ब्रिटिश मुत्सद्दी विशेष धृतेपणाने प्रयत्न करीत राहिले; व आतापर्यंत वसाहतींनी साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याचे संपूर्ण हक्क देण्याचे घोषण मनःपूर्वक स्वीकारून त्यांनी साम्राज्यसंरक्षणाच्या कार्यात चामले यश मिळविले आहे. या घोरणासुधार प्रथम निरनिराळ्या वसाहतींनी प्रतिक

स्वायत्तते अधिकार देऊन नंतर कापडांतील सयुक्त सर कारला (होमिनियन गव्हर्नमेंट) १८६७ मध्ये, आस्ट्रेलियातील कॉमन्वेल्थ सरकारला १९०० मध्ये आणि दक्षिण आफ्रिकेतील युनियन सरकारला १९०९ मध्ये संपूर्ण स्वराज्याचे हक्क देण्यात आले

इ.स. १९१०—१९११ मध्ये तत्वा इंग्लंडचा इतिहास —सितव्या एडवर्ड बादशहाच्या मरणानंतर पंचम जॉर्ज हा इंग्लंडच्या सिंहासनावर बसला राज्यसूत्रे हाती घेतल्यानंतर जॉर्ज बादशहाने हिंदुस्थानाला भेट दिली कळकत्ता हे राजधानीचे शहर बदलून दिल्ली हे राजधानीचे शहर ठरविण्यात आले तसेच बंगालकालबोधि १६ फरव्यात आख्याचे दिवदबाबारात बाहोर करण्यात आले इंग्लंडमध्ये नवीन निवडणुकीत, उदारमतवादी—लिबरल—पक्ष विजयी होऊन त्याच्या हातात राज्यकारभाराची सूत्रे आली होती या पक्षाचा मुख्य अँस्क्रिप असून तो इंग्लंडचा प्रधान झाला होता १९११ मध्ये जी पार्लमेंटची बैठक भरली तीमध्ये अँस्क्रिप याने पार्लमेंटविल पुढे मांडले या बिलाची तिन्ही बाजूने होऊन ते विल हँडस ऑफ कॉमन्स मध्ये पसार झाले हँडस ऑफ लॉर्ड्समध्ये मान या बिलाला आडकाठी करण्यात आली, पण त्याचा काहीच उपयोग झाला नाही हँडस ऑफ लॉर्ड्समध्ये जर पार्लमेंट विल मंजूर होणार नवेल तर राजकाळून जरूर तितके पीअर्स निमाणे करण्यात येऊन हे विल मंजूर करून घेण्यात येईल अशा अँस्क्रिपने धमकी घातली, त्यावेळी हे विल पास झाले या बिलाच्या योगाने हँडस ऑफ कॉमन्सचे जमाबंदी व कायदे करणे, या बाबतीत वचस्व प्रस्थापित गाले असे म्हणावयास हरकत नाही

पण हे विल मंजूर होते न होते बीच दुवारे एक विल लॉर्ड्स जॉर्ज याने पुढे आणले ते विल म्हणजे हँडस ऑफ कॉमन्समधील समासदाना दरवर्षी ४०० पौंड पगार देण्या संबंधीचे होय या बिलावरही खूप सगडा होऊन शेवटी ते पसार झाले, पण याच सुमारास कामकरी वर्गामध्ये पगार व कामाचे तास या बाबतीत असतोय मजूर रेंगेचेच्या मजुरांनी अत्यंतच सप केला या मजुराबद्दल आपली सहानुभूति प्रदर्शित करण्याकरिता मोदीच्या मजुरांनी हे सप पुकारला रेंगे कपण्यांच्या मालकांनी तडजोड करण्याच्या प्रयत्न केला प्रत्यक्ष प्रधाननेही कामकरी वर्गाच्या पुढाऱ्यांच्या मुत्तासती घेऊन तटपाच्या कारणाची चौकश्या करव्याकरिता रॉयल कमिशन नेमिती असे सांगितले,पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही शेवटी एक स्वतंत्र कमिटी नेमून तिने ताबडतोब या सधर्मीनी चवकशी करावी असे ठरून हा सप बद करण्यात आला मध्यतरी आणखी एक महत्वाचे विल पार्लमेंटमध्ये लॉर्ड्स जॉर्ज याने आणजे ते विल म्हणजे ' नॅशनल इन्शुरन्स विल होय राष्ट्रीय आरोग्या संबंधी व पकारीसंबंधीची तरतूद करण्यासंबंधीचे हे विल

होते या बिलाची पहिली दोन बाजूने निर्विघ्न पार पडली, पण तिसऱ्या बाजूनाच्या वेळी या बिलाला युनिअनिस्ट पक्षाने विरोध केला, पण त्या विरोधाला न जुमानता ते विल पास झाले

पण याच सुमारास खियांच्या मतदानाच्या हक्कासंबंधी इंग्लंडमध्ये मोठी चळवळ सुरू होती अँस्क्रिप हा स्वतः खियांना मतदानाचा हक्क देण्याविषय होता, तर लॉर्ड्स जॉर्ज हा काही अटीवर अनुकूल होता खियांना काही अटीवर मत देण्याचा हक्क असावा, यासंबंधी एका पार्लमेंटमधील समासदाने एक ठराव आणला होता व याला लॉर्ड्स जॉर्जने पाठिंबा ला होता, पण हा ठराव मंजूर झाला नाही

१९११ सालात पार्लमेंटपुढे जी महत्वाचा प्रश्न चर्चेत निघावयाचा होता, तो आयर्लंडला होमरूल देण्यासंबंधीचा हाय आयर्लंडला होमरूल देण्याला लिबरल पक्ष तयार झाला त्याप्रमाणे हँडस ऑफ कॉमन्समध्ये ' गव्हर्नमेंट ऑफ आयर्लंड विल ' अँस्क्रिपने पुढे मांडले या बिला न्वये आयर्लंडला स्वतंत्र पार्लमेंट देण्यात आलेले असून काही साम्राज्याच्या हिताबद्दलच्या बाबी बगळून बाकीच्या सर्व गोष्टीवर या पार्लमेंटला ताबा दिला होता, पण या बिलाच्या विरुद्ध अल्स्टरमधील लोक होते, त्याचा पुढारी एडवर्ड कार्पेन हा होता या पक्षाचाच तळी युनिअनिस्ट पक्षाने उचलून धरली त्यामुळे होमरूल बिलाला विरुद्ध असा चांगला प्रचल पक्ष पार्लमेंटमध्ये तयार झाला पण अशा रीतीने होमरूल बिलाचा चमत्कारिक स्थिति असताना पुढे इंग्लंडमध्ये खाणीतील मजुरांच्या पगारनिश्चयनाबद्दलचा प्रश्न ग्रासल्याने पुढे आला होता मजुरांनी आपल्या मागण्या खाणावाल्यापुढे मांडल्या, पण खाणीच्या मालकांनी दाद देण्याचे नाकारले, त्यामुळे मजुरांना सप करणे भाग पडले शेवटी ही विक्रम परिस्थिति पाहून अँस्क्रिपने पार्लमेंटमध्ये ' किमानपगाराचे विल ' आणले, या बिलामध्ये निरनिराळ्या व्यापारा सधर्मा आघापक्ष्या इर्दितल्या खाणावाल्या मजुरांचा किमान पगार ठरविण्याचा परवानगी देण्यात आली होती या बिलाला युनिअनिस्ट पक्षाने विरोध केला, पण शेवटी हे विल मंजूर झाले, पण ही मानाड जो सपते तोंच बदरावरील ' हमाळाचा मोठा सप झाला हा सप मिटविण्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न झाले पण काही यश आले नाही पार्लमेंट हे या बाबतीत तटस्थच राहिले शेवटी आपोआपच काही दिवसांनी तो सप सोडला

पार्लमेंटचा बैठक पुनः हेमंतकृत भरली आयर्लंडला देण्यात येणाऱ्या पार्लमेंटच्या घटनेवर चर्चा सुरू झाली त्यावर वादविवाद झालेच जर उपपक्षाच्या बलमावर वादविवाद झाला व शेवटी ते विल हँडस ऑफ कॉमन्समध्ये पास झाले शास्त्रकन प्रदेष्टासंबंधी व्यवस्था लागण्यात येईलशी भावगड उपस्थित झाली होता त्या बाबतीत अँस्क्रिप व परराष्ट्रमंत्री धे सांनी पडून विटिडा धोरणाचे समर्थन

मरवात केली. युद्धाच्या वेळी ते जे उपाय योजावे जगतात त्या त्या उपायाचा अवलंब करावयाचे ठरून, सरकारने सर्व रेल्वे आपल्या ताब्यात घेतल्या, रात्रसणासाठी नवीन कायदा मंजूर करून देण्यात आला. सरकारने ही की तयारी चालविली होती तिला इंग्लंडातील जनतेनेही मनापासून मदत केली. कळुमी लोकांच्या दुरुपेक्षाही विद्येकानी आपला घोर दिवस. युद्धातील विपदाच्या मदतीखातर मोटमोठे पड उभारण्यात आले. कर्मन देखावावर देखरेखी करणाऱ्यांही, बाल्बलर मंडळ तयार करून युद्धाची व्यवस्था व देखरेखी करणाऱ्यांही, एक युद्धमंडळ नेमण्यात आले.

युद्धाच्या सुरवातीस, कधी कर्मनीला जय तर कधी दोरतराष्ट्राना जय अशी स्थिती चालली होती. रशियाच्या येण्याचा हिटलराने वेहेला पत्ताभर, परिसर वरून वरून येण्याची कर्मनीची पातळणी घमकी, बेरुजिअन लोकानी दाखविलेले अचाट शौर्य, या सर्व गोष्टींनी इंग्लंडचा निश्चय अधिकच बळकट चालला. सर्व मोठमोठ्या दुष्काळाने, इंग्लंडवर दौरा करून युद्धासंबंधीची परिस्थिती शिटका लोकांना समजावून आणितली. इतक्यात अँडरसोना बिष्ट कर्मनीच्या ताब्यात गेला व बेरुजिअनी राखी गोष्टी हाती आमुळे पुढच्या बेरुजिअन युद्धाचे इंग्लंडमध्ये आध्याय आली त्याचगाणीही धर्मीय पड उभारण्यात आले. पण पार्लमेंटमध्ये सर्वोत महाराष्ट्राचा प्रश्न ठरवून युद्धाला लागणारा शोध घेऊन करणे ही होय. रमानिमित्त, दाऊ, साधार यंगरेर दुष्पड वर बावबादयाचे व इंग्लंडमधेच दि दुष्पड लयाचे ठरविण्यात आले. शिवाय युद्धकर्म काढायमागेहि या वेढाचीत मंजूर झाले.

ठराय पास झाला ह्याचप्रमाणे, पुढेच युद्धमंडळ मोडून अगदी प्रमुख असा ४।५ ग्रहस्थांचे युद्धमंडळ बनविण्यात आले. प्रधानमंडळाची सुद्धा रूपली होती ती वाढविण्यात आली. युद्धासाठी अधिक खर्चाची मंजुरी देण्यात आली. वैमानिक दळाची पुनर्रचना करून ती अधिक उपयुक्त करण्यासाठी एक स्वतंत्र कमीटी नेमण्यात आली. ह्याच प्रमाणे कर्मनीचा व्यापार सुटवून झाला. बेरुजिअन ह्याचे उपायहि अमलात आणण्याचे ठरले व रमानिमित्त परिसरमध्ये दोरतराष्ट्राची मजदूर भहन ह्याची योजना सुटार करण्यात आली.

सन १९१६ मध्ये लॉर्ड चिचेनर हा रशियात जाण्यास निघाला असताना वाटत मोठ वादकावर आदळून मरण पावला, ह्यामुळे इंग्लंडला धक्का बसल्यासारखे झाले. ह्याच्या जागी लॉर्डिअरमनी नेमणूक झाली. लॉर्डिअरम आणि मेस पोर्टोमया या ठिकाणी मिटिंगाचा पराक्रम झाल्यामुळे तेथील परिस्थिती पटून देण्यासाठी, दोन कमी कमी पाठवण्यात आली. इंग्लंड बंधे आरमारी लढाई होऊन आरिअय प्रणहानि व युद्धखान होऊन देवटी वसायसा मिटिंगाना जय मिळाला, कर्मनाचा वृद्धतकीत हमा मेषानी मोठ्या जिद्दालेने परतविला.

महायुद्धाचे तिसरे वर्ष सुरू झाले. वाटेत ते हात पोतून युद्ध वेपटवईत घालवावयाचे व ह्या इंग्लंडने निर्धार केला दुन्ही या मधी आणली कर्म बाडावयाचे ठरले, भरती करीत करण्यात आली. याच शुभाशय कर्मनानी रमानिया मिळाला, युगरेट काबीज केले. या बाल्बलने इंग्लंडमध्ये खळबळ उडून गेली, 'प्रधान मंडळाने अधिक धरणाची घोरण परमरावे रमानियाक माथेतर नाही' असे 'लंडन टाइम्स' वगैरे पत्रमद्वारे पत्रांनी

इंग्लंड व वेल्स

इंग्रजी मील.

० १० २० ३० ४० ५० ६०

उत्तर
समुद्र

आयरिश
समुद्र

कारनाब्रन बे.

कारिगिन
बे.

ब्रिस्टल चैनल

लाईम बे.

इंग्लिश चैनल

न्यूकॅसल

टिननेली बरउडरलंड
उरहम

ग्लोस्टर

मिडल

लिवरपूल

मैनचेस्टर

बर्मिंघम

लंडन

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

बोरो

सुरवात केली. युद्धाच्या वेळीं जे जे उपाय योजनांचे लागतात त्या त्या उपायाचा अवलंब करावयाचे ठरून, सरकारने सर्व रेल्वे आपल्या ताब्यात घेतल्या, राश्ट्रक्षणासाठी नवीन कायदा मंजूर करून घेण्यांत आला. सरकारने ही जी तयारी चालविली होती तिचा इंग्लंडातील जनतेनेहि मनापासून मदत केली. जर्मनी लोकांच्या ह्मणण्यासाठी कित्येकांनी आपली घरे दिली. युद्धातील शिपायांच्या मदतीखातर मोठे मोठे फंड उभारण्यांत आले. जर्मन हेरांच्या वर ट्रेड्‌ब्लॉक करण्यासाठी, बाल्बर्न मंडळ तयार झाले. युद्धाची व्यवस्था व देखरेख करण्याकरता, एक युद्धमंडळ नेमण्यांत आले.

युद्धाच्या सुरवातीस, कधी जर्मनीला जय तर कधी दोस्ताराष्ट्राना जय कधी मिळाले चालले होते. रशियाच्या घिन्याचा हिंडे घुगने वेढेला पारक, परिसर चाल करून येण्याची जर्मनीना वातलेली धमकी, बेल्जिअन लोकाना दाखविलेले अचाट शौर्य, या सर्व गोष्टींनी इंग्लंडचा निश्चय अधिकच बळावत चालला. हर्बर्ट मोटमॅन्स पुढाऱ्यांनी, इंग्लंडमर दौरा करून युद्धाबंदीची परीस्थिती ईंग्लंडला लोकाना समाजाबद्दल सांगितली. इतक्यात अंतर्बर्षाचा विद्या जर्मनीच्या ताब्यात गेली व देरज्मनी शस्त्रागोळी झाली. त्यामुळे पुष्कळ बेल्जम इटली इंग्लंडमध्ये आध्याय आली त्याच्यासाठी धर्मोप फंड उभारण्यांत आले. पण पार्लमेंटमध्ये सर्वांत महात्वाचा प्रश्न म्हणजे युद्धाला लागणारा खर्च मंजूर करणे ही होय. यामिनिमत्त, दाख, सासर वगैरेर दुष्पट कर वाढवावयाचे व इन्फॅन्ट्रियरी दुष्पट रण्याचे ठरविण्यांत आले. शिवाय युद्धकर्म काढावयाचेहि या बँड-कीट मंजूर झाले.

ता. ४ फेब्रुवारी सन १९१५ रोजी जर्मनीने जाहीरनामा काढून, इंग्लंडचा बोटमारा करावयाचा व युद्धेप्रता ३, जहाजे येतील त्या सर्वांचा नाश करावयाचा अशी वेत केला. त्याला अनुसरून ब्रिथियाना बोट बुडविण्यांत आली. याचा प्रतिकार म्हणून, दोस्ताराष्ट्रातील जर्मन लोकाना कैदेत टाकण्याचे ठरले, व अशा तऱ्हेने 'ब्रिथियाना' या तत्त्वाचा अवलंब करण्यांत आला. या सारखी मजुराचे संप झाल्यामुळे युद्धाला लागणारा दारुगोळा भरपूर मिळेलना झाला. मातृप इंग्लंडमधील निरनिराळ्या व्यापारी संघाची लाईट जर्मन मुलासत घेऊन, दारुगोळ्यात तट पडून न देण्यावरून व संप न करण्यावरून त्यांच्या वरून पत्तार करून घेतला. दारुगोळ्याचे खाते त्याने आपल्या स्वतःच्या ताब्यात घेतले व इतरतऱ्हेने त्याची निपट करण्याचा त्याने उपक्रम केला. याच सुमारास इंग्लंडी जर्मनीशी विश्वासघात करून दोस्ताराष्ट्रास येऊन मिळाला एवढा जहर तेवढे घिन्य इंग्लंडमधून न मिळाल्यामुळे, सक्तीचा एक्स्‌प्रेशनचा प्रश्न पुढे येऊन त्याच्यावर रजे लागून सक्तीने एक्स्‌प्रेशन करण्याचा

उपाय पास झाला. त्याचप्रमाणे, पूर्वीचे युद्धमंडळ मोडून अगदी प्रमुखा अशा ४ ५ गृहस्थांचे युद्धमंडळ बनविण्यांत आले. प्रधानमंडळाची सुद्धा संपली होती ती वाढविण्यांत आली. युद्धासाठी अधिक खर्चाची मजुरी देण्यांत आली. वैमानिक दळाची पुनर्घटना करून ती अधिक उपयुक्त करण्यासाठी एक स्वतंत्र कमीटी नेमण्यांत आली. त्याच प्रमाणे जर्मनीचा व्यापार सुटवून त्याला जेरबंद आणण्याचे उपायहि अंगरालात आणण्याचे ठरले व यामिनिमत्त पॅरिसमध्ये दोस्ताराष्ट्राची मजलस भरून त्याची योजना सुकर करण्यांत आली.

सन १९१६ मध्ये लॉर्ड रिचमोर हा रशियात जाण्यास मिळाला असताना वाटेत बोट खडकावर आदळून मरण पावला, त्यामुळे इंग्लंडला धक्का बसल्यासारखे झाले. त्याच्या जागी लॉर्ड जार्जने नेमणूक झाली. लॉर्डनेस आणि मेसापोटेमिया या ठिकाणी ब्रिटिशांचा पराक्रम झाल्यामुळे तेथील परिस्थिती पाहून देण्यासाठी, दोन कमिशन पठवण्यांत आली. जटल व येथे भारमारी लढाई होऊन अतिशय प्रणहानि व नुकसान होऊन शेवटी कसावसा ब्रिटिशाना जय मिळाला, जर्मनाचा म्हणून वरील ह्मण मनावानी मोड्या दिवस्तोने परतविला.

महायुद्धाचे रिसरे र्वे सुरू झाले. वाटेल ते हाल सोसून युद्ध वेवटपथेत चालवावयाचेच कसा इंग्लंडने निर्धार केला. पुन्हा या वर्षी आणखी कर्ज काढावयाचे ठरले, भरती कोरात करण्यांत आली. याच सुमारास जर्मनाना रमागिया मिळाला, मुखारेस्ट काबीज केले. या वातमोने इंग्लंडमध्ये खळबळ उडून गेली, 'प्रधान मंडळाने अधिक धडाडीचे धोरण परतकरावे' याशिवाय गत्यंतर नाही' असे 'लेडन टाइम्स' वगैरे वजनदार पत्रांनी प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली. यासंधीचा कायदा घेऊन लॉर्डजॉर्जने अॅरिकय यास पत्र लिहून, युद्धमंडळाच्या समासदाची संप्या अगदी आटोपशीर करून त्या मंडळाची वेढक दारोम भरविण्याची शिफारस केली. या ठीक्या युद्धमंडळात त्याने अॅरिकयचे नाव घातले नाही. यामुळे अॅरिकयने राजीनामा दिला. अर्थातच लाईट जार्ज हा सुटय प्रधानाच्या पदावर आरुढ झाला. यापेक्षा, लाईट जॉर्ज सारखा धड धाऱ्या माणसाचीच आवश्यकता होती.

लॉर्डजॉर्ज याने रगेचे, लॉर्ड कर्शन, लॉर्ड मिलनर हेडसरन व स्वतः आपण अशा चौपांचे युद्धमंडळ बनविले व दर रोज त्याच्या वेढकी भरवावयाचे ठरविले. अॅरिकयच्या राजीनाम्यामुळे व्हायफाउंट मे या परराष्ट्रमंत्र्याने राजीनामा दिला. त्याच्या जागी बाल्बर्नची नेमणूक झाली. लॉर्डजॉर्जने सर्व ब्रह्मणे व खाणीतील उद्योगधंदे सरकारच्या ताब्यात दावयाचे ठरविले व अर्थत आदश्यक ठीते. उद्योगधंदे चालू टेंवावयाचे ठरविले. तसेच वसाहतीच्या प्रधानांना, त्याने आपल्या युद्धमंडळाचे समासद करून घेतले असा रीतीने

इंग्लंड व वेल्स

इंग्रजी मील.

0 10 20 30 40 50 60

उत्तर
रामुद्र

आयरिश
समुद्र

कार्लिन बे.

कार्डिगन

मिस्टल चॅमल

लार्डन बे.

इंग्लिश चॅनल

न्यूकॅसल

डरहम

मैन

डुबलिन

लंदन

बर्मिंघम

मैन

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

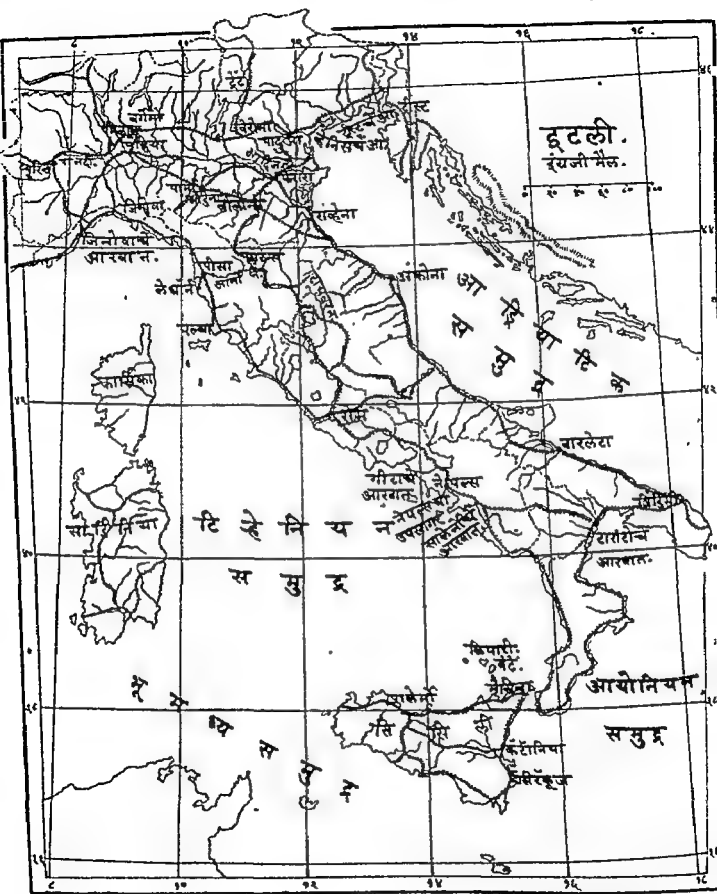
बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

बोर्डो

साहसांनी आपल्या विश्वासांत घेतले. याच सुमारास, जर्मनीने युद्ध थांबविण्याची सूचना पुढे आणली. पण जर्मनीची ही शकल होती. या सूचनेच्या नांवाखाली, दोस्त-राष्ट्रांला धुलवीत ठेवून, एकदम पाणघुण्याच्या सहाय्याने, भारमारी बचस्व मिळविण्याचा ह्यांचा प्रयत्न होता पण ब्रिटिश प्रधानमंडळानेहि त्याचा घेत ओळखून त्यांची गळ शिज् दिली नाही. युद्ध ऐन रंगात आले होते व या पायां जितका स्वार्थसाग दाखव होईल तितका ह्वाज होता. अशाच दरमाणांनी प्रमाण ठरविण्यांत आले, पंडीत जमीनी शेतकैला उपयुक्त करण्यांत आल्या.

१९१० साली, जर्मन सैन्याला फ्रान्समधून हटवले लागले. ब्रिटिश सैन्याने, आरास, मेसाइनीस, थंडे थिथ्रम या ठिकाणी जर्मन सैन्याचा पराभव केला, मोठे सेनापतीने वगदाद सादर ताब्यांत घेतले पण सर्वांत महाराष्ट्री गोष्ट म्हणजे, दोस्तांच्या वतीने अमेरिका युद्धात पडली ही होय अमेरिका पडल्यामुळे दोस्तांच्या बाजूचे पारडे पुष्कळच जड झाले. पुन्हा युद्धाला रंग बडला. दादनेस व मेसापोटमियातील परामवांसंबंधी चौकशी करण्याकरिता जे कमिशन बसले होते त्याचा रिपोर्ट यादर पडला. त्यामध्ये, कित्येक अधिकाऱ्यांची गैरव्यवस्था दिसून आली. त्यामुळे ऑस्ट्रियन वॅबलन सहोदारां हिंदुस्थानच्या सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या जागेचा राजिनामा द्यावा लागला. इतर अधिकाऱ्यांमध्येहि यथीच बदलाबदल झाली. मॉरेट्यू हे हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी झाले व त्यांनी हिंदुस्थानात येऊन तेथील परिस्थितीची चौकशी करून सुधारणेचा हस्ता हिंदुस्थानला देऊ केला. राष्ट्रसेवेचे खाते, भारमारी खाते, जहाज बांधकामाचं खाते इत्यादि खात्यावरील अधिकारी बदलून त्यात निरनिराळ्या सुधारणा करण्यांत आल्या. त्याचप्रमाणे, मतदारांसंबंधीचा कायदा विस्तृत करण्यात आला. मंडाबुद्धात बायकांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावल्यामुळे स्त्रियांनाहि मताधिकार १९१८ मध्ये देण्यात आला. फिशरसाहेबानी जे शिक्षणाचे नवीन बिल तयार केले होते तेहि मंजूर करण्यांत आले. या कायद्याने, १४ वर्षांखाली मुलांना सक्तीने शिक्षण देण्यांत यावयाचे ठरले. शिक्षण सोफळ म्हणवयाचे ठरले. शारीरिक शिक्षणाची योग्य तरतूद करण्यात आली. आयर्लंडला होमरूल देण्यासंबंधीचा विचार करण्याकरता लायब्रिश प्रमुख पुढाऱ्याची लॉर्ड बॉर्मेने स्तलघत केले. पण त्याचा पाहिजे तसा इष्ट परिणाम पडून आला नाही. सिनफिनची चळवळ आयर्लंडमध्ये मोरारत चालू होती. याच सुमारास जर्मनी व आयर्लंडमधील सिनफिनर यांच्यामधील गुप्त कट उघडकीम आला त्यामुळे होमरूल संघर्षाची घटना करण्याचे इंग्लिश पार्लमेंटने लायब्रिशर टाकले.

१९१० सालाचे अखेरेचे मासिने दोस्त राष्ट्रांना मोठ्या काळगीत गेले इटालीच्या सैन्याचा जमन सैन्याने पराभव

केला. जर्मनी व रशिया यांच्यामध्ये तह होऊन रशियाने युद्धातून अंग काढून घेतले. अर्थातच इंग्लंड, फ्रान्स व अमेरिका या तिघांवरच युद्धाचा बोझ येऊन पडला. त्यामुळे इंग्लंडला पुन्हा सैन्याची वाढ करणे जरूर पडले. पुन्हा १९१८ साली पार्लमेंटने मोठे कर्न काढावयाचे ठरविले. दरमाणांनी, मांसपि प्रमाण ठरविण्यांत आले. युद्धाचा पडाशीने पुरस्कार करण्यासाठी, दोस्तराष्ट्रांचे एक संयुक्त युद्धमंडळ निर्माण करण्यात आले. तसेच दोस्तराष्ट्रांचे सैन्य कोणातरी एकाच सेनापतीच्या हाताखाली देण्याचे ठरून, जनरल फ्रॉक याला प्रमुख सेनापति निवडण्यांत आले. या व्यवस्थेचा इष्ट तो परिणाम झाला. दोस्तराष्ट्रांना मिळते तिकडे जथ मिळू लागले. बल्गेरिया व तुर्कस्तान ही राष्ट्रे दोस्तराष्ट्रांच्या पुढे दाती तूण घरून शरण आली पण वशा रीतीने रणांगणावर दोस्तराष्ट्रांना जय मिळत असता पुढे इंग्लंडमध्ये संपाची मोहीम मोरारत सुरू होती. लोकांकडून्यानी, व पोलिसांनी पगार वाढीबद्दल धप केला. त्यामुळे मिळते तिकडे अंदाधुंदी माजली. दोस्तरी लॉर्ड बॉर्मेने पगारवाढ देण्याचे घडूळ घरून कसा बसा संप मिटविला. इकडे रणांगणावर तर दोस्तराष्ट्रांना विजयावर विजय मिळू लागले. सरतेशेवटी, युद्धतड्डाचीच सूचना जर्मनीकडून येऊन, सोमवार ता. ११ नोव्हेंबर १९१८ रोजी युद्ध तड्डूच झाल्याचे जाहीर करण्यात आले व मिळते तिकडे आनंदआनंद झाला. सर्व पार्लमेंटातील समासदांनी सेंटमार्गेरेटच्या बघेमध्ये जाऊन, सार्वजनिक प्रार्थना घेतल्या. युद्धतड्डुचीनंतर एक महिन्नाच्या आत सर्व जर्मन आरमार ब्रिटिश भारमारांला शरण आले.

युद्धतड्डुची झाल्यानंतर, प्रधानमंडळाची नवी निवडणूक व्हावयाची असल्याने जुने पार्लमेंट बरखास्त झाले, बास्तवीक हे जुने पार्लमेंट १९१५ सालीच बरखास्त व्हावयाचे पण लडाई चालू असताना निवडणुकीची घोडल धेय-हर असल्याने, हे जुने पार्लमेंटच, कायदा रद्दावे असे शाशने ठरविले होते. पण आता नवीन निवडणुकी होण्याला कोहीच हरकत उरली नाही. शिवाय मतदारांचा हक्क विस्तृत करण्यांत आला असल्यामुळे या नवीन मतदारांची संमति घेणे जरूर होते. अर्थातच नवीन निवडणूक करणे, हाच मार्ग होता व त्याप्रमाणे निवडणुकीची घामघूम सुरू झाली. लॉर्ड बॉर्मे व मोरार लॅ या दोघांनी मिळून मतदारांना उद्देशत एक जाहीरनामा काढला व त्यात पूर्वीचे संयुक्त प्रधानमंडळ कायम ठेवण्याची अवश्यकता प्रतिपादन केली. याशिवाय, राजवत्यास व राष्ट्रसेव या दोन गोष्टी घडवून आणण्याचे स्वामी करून केले. त्याचप्रमाणे, उद्योग-धंद्यानी पुनर्घटना, हिंदुस्थानात जबाबदारीची राज्यपद्धति सुरू करणे वगैरे गोष्टीहि करण्याचे त्यांनी आश्वासन दिले. पण सर्वांत महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे, फिशरची चौकशी व जर्मनीकडून लुकासानभरपाई करून घेणे या होत्या. त्याचाहि अंतर्भाव

स्यानी आपल्या माहीरनाम्यात केला. या सर्व गोष्टींचा इत तो परिणाम होऊन पुन्हा जुने संयुक्त प्रधानमंडळ, व जुना संयुक्तपक्ष यांचीच निवडणुकीत सरशी झाली. लॉर्डबोर्न हा पुन्हा प्रधानपदावर आरुढ झाला. बोवर ले याचकडे होऊन ऑफ कोमन्समधील पुढारीपण राहिले.

१९१८ साल अखेर ब्रिटिशांचे विषयी सैन्य, विजयी सेनापति फील्ड मार्शल हेग, हाम, हेमरिंग, ग्रेव्हिडेट बुर्लसन, इत्यादिकांचे अपूर्व स्वागत लंडनमध्ये करण्यात आले. नंतर युद्धोत्तर स्थितीची चर्चा करण्याकरिता लॉर्ड बोर्न व बुर्लसन हे पॅरिस येथे गेले. लॉर्ड बोर्न हा ब्रिटिश महिने पॅरिस येथे होता. पण तेवढ्या काळात इंग्लंडमध्ये पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी घडून येत होत्या. सर्व इंग्लंडभर, कामकरी लोकांमध्ये अशंतता पसरला असल्याने संपाची वावळ उठली. या मजूर लोकांच्या पगारवाढ व दारोरात सहा तास काम असा प्रमुख मागण्या होत्या. निरनिराळ्या धंद्यांतील मजुरांनी संप केले व काहीनी संपाची घमकी घातली. खाणीतील मजुरांनी तर माहि पुढे जाऊन, खाणी या राष्ट्रीय मालकीच्या करण्याचा हद्द धरला. अशी धान्याखाणीची वेळ येऊन ठेपल्यामुळे, प्रधानमंडलाने साकी याच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिशन बसवून, कामकरी लोकांच्या माग्यांची पूर्ण चौकशी करण्यास सांगितले. दारोराच्या पगारात दोन शिलिंग वाढ, व कामाचे ७ तास, या प्रकारच्या सूचना कमिशनने देण्या व तसेच, कोणत्या ना कोणत्या तर्कावरून, उद्योगधंदे राष्ट्रीय मालकीचे करावेत असा आपला अभिप्राय प्रसिद्ध केला. पण लॉर्ड बोर्नने राष्ट्रीय मालकीचा प्रश्न सर्व राष्ट्रध्या संमतीनेच घोंबविला पाहिजे असे सांगून खाणी वाससात लावली या नंतर रेशेच्याहि कोटानी संप केला, पण तो आठ दहा दिवसांतच मोठ्यांत आला.

पण इंग्लंडमध्ये बरी ही धामधूम सुरू होती तरी पुसत्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी युरोपीय सरकारात घडून येत होत्या. जून १८ सन १९१९ या दिवशी, दोस्ताराष्ट्र व जर्मनी यांमध्ये व्हर्सेलिस येथे तह घडून आला. त्या सहात्या पार्लेमेंटचे लॉर्ड बोर्न यांनी संमति दिली. साम्राज्यातील सैन्याची व दोस्ताराष्ट्रातील सैन्याची लंडन येथे जुलै महिन्यात प्रथम मिरवणूक निघाली. व्हर्सेलिसच्या तहासुधार को राष्ट्रसंघ निर्माण करण्यात आला होता, त्याच्या संघर्षाची माहिती लोकांना रद्दी या निमित्त इंग्लंडभर मोठ-मोठ्या सभा भरल्या. युद्धमंडळ मोडून पुन्हा कॅबिनेट पद्धत अस्तित्वात आली. आरोग्य व वाहतूक कमी दोन स्वतंत्र खाती उत्पन्न करण्यात आली; मिथानी कोणताहि धंदा करण्याची परवानगी देण्यात आली, व त्याप्रमाणे रेडो ऑस्टर मोबाची बार्ड पार्लेमेंटात निवडून आली या वर्षातील विविध महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वेयरसेन साहेबानी १९१८-१९ आणखिले वार्षिक अंदाजपत्रक हाय. रडार्ड

संपली तरी त्याने कर वाढवण्याची सूचना या पत्रकात मांडली होती. यामुळे पुष्कळ समासदानीं त्याविरोध तक्रार केली पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही.

पॅरिस येथे बुद्धसन साहेबानी जे स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व जगापुढे मांडले त्यामुळे हिंदुस्थान, ईजिप्त, आयर्लंड, साऊथ आफ्रिका या देशात मोठे खळबळ उडाली. हिंदुस्थानातील चळवळीत करण्यासाठी बॉम्बेचेम्सकई सुधारणावर भिस्त ठेवण्यात आली इजिप्तमधील स्वातंत्र्य चळवळीचे निदान टरिण्यासाठी लॉर्ड मिस्त्रची कमिटी नेमावी लागली. आयर्लंडमध्ये तर स्वातंत्र्यचळवळीला उभे स्वरूप प्राप्त झाले. सिनफिनवाल्यांच्या चळवळीला लोकांचे पाठबळ उत्तरोत्तर अधिक मिळू लागले. ब्रिटिशांचे खून, बंडाळी वगैरे प्रकार सुरू झाले.

१९२० साल उभाडले. या वर्षातील महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे, कामकरी लोकांतील अशंतता, आयर्लंडचा प्रश्न व सरकारची उपचपट्टी या होत. या सालच्या अंदाजपत्रकांत वेबलनेन मालील साळापेक्षा बरी कमी खर्च दाखविला होता तरी देखील कित्येक खात्यांत सरकारची उपचपट्टी नजरेस येत होती. रयाविरोध चळवळ सुरू करण्यात आली. त्याचप्रमाणे दिवसेंदिवस धान्याची महागाई झाल्यामुळे, अधिक वेतन मिळावे यापेक्षा खाणीतील मजुरांनी चळवळ सुरू केली. खाणीच्या मालकानी, कोळसांनी निवड पगार वाढीच्या प्रमाणात अधिक होत नाही या सबबीवर, वेतन वाढवावयाचे नाकारले. त्यामुळे खाणीतील मजुरांनी संप केला दोवटी तात्पुरती पगारवाढ रद्दवावयाचे ठरून तो संप मोडण्यात आला. आयर्लंडमध्ये तर अशंतताचा वणवण पेटलेला होता. हेमघोष, खून हे प्रकार दारोरास सुरू झाले. खाला आळा पालण्यासाठी पार्लेमेंटकडून ऋकड उपाय योजण्यात आले पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. डलड टिकटिकाणी बरे होऊन सागून इजिप्ताच्यावर सुध येण्याची बुद्धि रगोवर होऊन लागली. धरतेशेवटी, पार्लेमेंटने, या प्रश्नावर खूप वर्षे करून आयर्लंडला होमरूल देण्यासंघर्षाचे बिल पुढे आणले या विलान्वयं, दक्षिण आयर्लंड व उत्तर आयर्लंड यांना दोन निरनिराळी पार्लेमेंटे दिली असून त्या दोन्ही पार्लेमेंटवर इंग्लंडच्या पार्लेमेंटाचा सत्ता ठेवलेली होती. हे बिल उत्तर आयर्लंडला बरी पसंत पडले, तरी दक्षिण आयर्लंडला ते मुळीच पसंत पडले नाही. आयर्लंडमध्ये फूट पाहून स्वाच्यावर चरम-साठी हे शिष तयार केले आहे, असे प्रोमिन्स बर्नल नावाच्या एका वर्तमानपत्रकाराने उद्गार काढले. याच मुद्यावर मजूर-पक्षांनी व ऑरिक्विसाराच्या ईंग्लिश उदारमतवादी मुसधानी व आधीरस समासदानी या विलास विरोध केला, पण ते बिल मंजूर होऊन त्याचे कायदात रूपांतर झाले. विला-प्रमाणे आयर्लंडच्या कारभाराची घटना करण्यात आली. दक्षिण पार्लेमेंटच्या निष्पत्तीत र्जिन्कीस सं. ६ मजुरांनी

निवडून आले, तर उत्तरेच्या पार्लमेंटमध्ये यूनियनिस्ट कोकाचा भरणा अधिक झाला उत्तरपार्लमेंटचा मुख्य प्रधान सर जेम्स केग हा झाला. हे उत्तरेकडील पार्लमेंट जॉर्ज पादशाह्याच्या हक्कें उपबन्धांत आले पुढे लॅंड्वेज जॉर्ज यानें केग व डी व्हॅलेरा यांस आयर्लंडच्या प्रधानवर खल करण्यास बोलाविलें व अशा रीतीने तात्पुरती शांतता झाली

सन १९२१ मध्ये प्रधानमंडळात राब्याच अदस्तावदी शास्त्र्या जॉर्ज मिलनरच्या वसाहतसंस्थाच्या जागेवर बॉय लवी नेमणूक झाली बीनर लॉ यांच्या प्रकृतीच्या वस्त्रा स्यामुळे बॅबर्लेन याना यूनियनिस्ट पक्षाचे पुढारी निवडण्यात आले या वर्षीच्या पार्लमेंटमध्ये काटकसरीचा प्रश्न प्रामुख्याने पुढें आला. महायुद्धानंतर पोल्याच दिवसांनी व्यापाराची मंदी झाली, त्यामुळे मजुरांचा पगार कमी करणें भाग पडलें पुष्कळ मजुरांच्या नोकऱ्या सुटल्या, बेकारी वाढली. अर्धातच पार्लमेंटलाहि आपल्या सचांची काटकसर करणें भाग पडलें बेकारी वाढल्यामुळे व मजुरांचा रोज कमी झाल्यामुळे पुनः १९२१ साली फार मोठा कीडशाच्या पाण्यातील मजुरांचा तैप झाला, तो तों न मदिने टिकला. त्यामुळे पुष्कळसे कीडशावर पंखारे धेंद पडले भाषा-राजा कादय मंदी आली याच सालात मॅडिसा वासाज्यातील सर्व राष्ट्रांच्या प्रधानांची लढन येथे परिषद भरली परिषदेचे मुख्य हेतु दोन होते. पहिला हेतु, परराष्ट्रविषयक धोरण कोणतें ठेवावें यासंबंधीचा व दुसरा हेतु आंग्लो जपानीय तहाला पुनर्मान्यता देण्याचा होता

१९२१ सालात पार्लमेंटमध्ये यूनियनिस्ट, संयुक्तगड, डिमरल व मजूरपक्ष असे चार पक्ष अस्तित्वात होते व या चारी पक्षांची आपापसांत चडाभोड चालू होती. लॅंड्वेज जॉर्ज हा या वेळेच्या पार्लमेंटमध्ये प्रामुख्याने झळकत होता. डी व्हॅलेरा व केग यांच्याशी खल होऊन लॅंड्वेज जॉर्जने आयर्लंड फ्रीस्टेटच्या दर्जाचें करावयाचें ठरविलें. आयर्लंडच्या स्वातंत्र्यांत संपत्तित झालेल्या प्रथामुळे त्याला राजसंस्थाच्या परिषदेला वांशियटन येथे जाता आले नाहीं त्याने लॅंड्वेजला तिकडे पाठविले. या परिषदेपासून इंग्लंडला पुष्कळ फायदा झाला अशा रीतीने लॅंड्वेज जॉर्जची कारकीर्द पुष्कळच यशस्वी झाली असे म्हणावयास हरकत नाहीं. या वेळी तो कीर्तीच्या शिखरावर गेला होता; पण याच वेळेपासून त्याच्या मशाला मोहोटी लागण्यास सुरुवात झाली. ऑस्टिन चेपलन, बीनर लॉ वगैरे मंडळी त्याच्यापासून फुटण्याचा येत करूं लागली, मजूर पक्षाचेहि प्राबल्य वाढण्याचा रंग दिसूं लागला. लॅंड्वेज जॉर्ज पक्षातहि फूट पडण्यास सुरुवात झाली व नवीन निवडणूक होण्याची चिन्हे दृग्गोचर होऊं लागली.

१९२१ च्या मध्यास सुमारास जरी लाइड जॉर्ज यास मुख्यमंत्रिपद सोडावें सांगले असें भविष्य करण्यांत आलें तरी लाइड जॉर्जने अधिकारी या नात्याने आपलें आयुष्य

१९२२ च्या आक्टोबर अखेरपर्यंत वाढविलें. आपले दुय्यम मंत्री बदलावे, ज्या पक्षातील काही माणसे येतली अथवा आपले अधिकार चासू राहतील असें घटिल त्या पक्षातील काही माणसे घ्यावी असें करून त्यानें आपलें पद कायम राखण्याची तत्कड केली. हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मि मॉर्टेम्यू यास त्यानें वाच हेतुनें बळी दिले असा त्यावर आक्षेप आहो. लाइड जॉर्जनेतर बीनर लॉ हा काही काळपर्यंत (२४ ऑक्टो १९२२-२० मे १९२३) मुख्य प्रधान झाला आणि त्यानंतर स्टानले बाल्ड्विन हा मुख्य प्रधान झाला (२० मे १९२३-२२ जानेवारी १९२४) पण पुढें यूनियनिस्ट पक्ष दुर्बल होऊन मजूर पक्ष पुढें सरसावला आणि पाहिले मजूर पक्षाचे प्रधानमंडळ लघिकाराहूत झाले. या पक्षाचा पुढारी मि रामसे बाल्फोर्नाहट हा मुख्य प्रधान झाला

लाइड जॉर्जने अधिकारसंन्यास करीपर्यंत काही महत्त्वपूर्ण गोष्टी केल्या. मात्र काही बाबतींत पिछेहाटीचे धोरण त्यास परकरावें लागलें लाजो लोकांस चरें वाघून दाबण्याची ही लॅ. आर्किडिन यांची योजना पैशाच्या भ्रमाशी संघुष्टांत आणवी लागली (जुलै १९२१), आक्टोबर १९२१ मध्ये सर रॉबर्ट हाने यांनी उधारांनें निर्मल वाढविण्याची योजना पुढें आणली त्या योजनेचा सारांश असा की जे देश (किंवा वसाहती) मोठमोठ्या इतनेअर्दियच्या योजनेस करू इच्छीत असेलत पण उद्योग्यापारी पैसा नसेल त्यास असा अर्जावर पैसा पुरवावयाचा की, त्या पैशाचा उपयोग इंग्लंडमध्ये माळ खरेदी करण्यांत व्हावा ही योजना असता. भगलात येऊं लागली आहे पण हिचा कायदा हिंदुस्थानास मिळावा नाहीं १९२१ च्या धंदारा जे लोक सुद्धात कामावर होते आणि ज्यास युद्ध बंद झाल्यामुळे कमी करण्यात आलें त्यास परदेशी जाऊन वसाहत करण्यास उत्तेजन देण्याची योजना करण्यात आली या योजनेनें कानडात २५,०००, आस्ट्रेलियांत २०,०००, न्यू झीलंडमध्ये १०,००० व दक्षिण आफ्रिकेमध्ये ५,००० लोक पाठविण्यांत आले २५,००० लोकांस सरकारी खर्चानें पाठविण्यांत आलें प्रत्येकास पाठविण्याचा सर्व सरकारास २६ पौंड आला. १९२२ च्या फेब्रुवारीमध्ये सर एरिक गेब्रेसची खर्चाच्या काटाकाटीची योजना पुढें आली त्या योजनेत आरमार, सैन्य, वैधानिक दळ घरे बांधणे आणि शिक्षण या सर्व बाबतींत काटाकाट करण्यात आले. फौज आणि आरमार यांची काटकसर करण्यात आली व दीड कोट पौंडांची खर्च करण्यांत आली. तथापि इतर देशात वैधानिक चळवळ गोरामें सुरू असल्यामुळे वैधानिक मंत्रिपद बंद करू नये असें ठरलें. हांडोच्या समेत धुधाराणा करण्याचे या सालांत घाटत होतें पण काही झाले नाहीं राजाच्या खानगीमध्ये ४५,००० पौंड तूट आली व राजानें आपला इतमाम कमी करण्याची तयारी दर्शविली पण पार्लमेंटनें तो इतमाम कमी करू नये असा आग्रह

परला. याच वर्षी, वर्तमानपत्राच्या धंद्याची संवद अशा दोन गोष्टी झाल्या. त्यांपैकी एक म्हणजे लंडनच्या टारिफच्या मालकीत बदल होय. नार्थव्हिकच्या एट्रेटमधून टारिफ विकले गेले आणि जान वारटर नावाच्या मनुष्याने खरेदी केली. त्यामुळे स्वदेशीपणे पण सरकारी बाजूने मिहिण्याची पत्रनीति बंद पडेल अशी अपेक्षा व्यक्त केली गेली. दुसरी गोष्ट म्हणजे "जान युल" पत्राचा बंधादक हॉरेझिओ वाटमले यास लफेंगेपणा करून दोड लक्ष पीड लावविण्याइतक सात वर्षे शिक्षा झाली.

ज्या देशाचे म्हाडेट प्रेट्रिजनला मिळाले त्याचा दर्जा याच वर्षी निश्चित झाला. त्यास प्रमाणन न म्हणता 'सरलित शक्ति' असे म्हणावे असे राष्ट्रसंघाच्या सूचनेवरून ब्रिटनने ठरविले. १९२१ आयटोबरमध्ये एडन हिंदुस्थानसरकारच्या ताब्यातून काढून घसाहत मेन्नाच्या ताब्यात दिले.

मि. चार्ल्स यॉनी मिडिश सैन्यास सोमालीलंड येथे पांच हजार फूट उंचीचे हवा प्लाण्याचे ठिकाण मिळवून देऊन तीन लक्ष पांढरी वस्त्रे करावी अशी एक योजना पुढे आणिली. परंतु असे करण्यात तेथे रेवेली सोय करणे भाग पडत असल्यामुळे अधिक काटकसरीच्या दृष्टीने ही आटोवण्याला वाहेरची म्हणून रद्दित करण्यात आली.

सन १९२२ च्या जानेवारीत केनेल येथे ऑग्लो फेंच कारागृहला वाटापाट चालू होती पण त्यास चार महत्वा नाहीं बदलजाविले जर्मनीने फ्रांसवर चढाई करू नये मिडिश सैन्याच्या सुमगावण्याचा जर्मनीस बळकट घसावा हाग खातील उद्देश होता.

याच वर्षी एप्रिलपासून मेपर्यंत गिनोवा येथे राष्ट्रांसाठी फॅन्कान्स भरली होती. तीत बऱ्याच महत्वाच्या गोष्टी झाल्या. रशियन व जर्मन प्रतिनिधींनी समान दर्जाचे भागविणे सहन करण्याविषयी इंग्लंडने प्राम्थला यत्नविले. लाइड जॉर्जेने कोणाच्याहि वाटेस न जाण्याचा दातता-करार (नान अमेशन पोल व्हॅन्ड) तयार करून तो दहा वर्षे अमलात अत्तावा प कोणी तो मोडल्यास त्यावर बाकीच्या राष्ट्रांनी अर्थिक बहिष्कार घालावा अशी योजना बेत्ती. रूड-गॉर्ग्या बाकीपट्ट व्यवस्था ठरविण्याच्या दिवारास जर्मनीने येतुष्ट न केवामुळे फ्रांस व बेल्जम येथील सरकारने निवडली व यॉनी मेमध्ये स्वारी करण्याचा पाक घातला. रशियातील बाल्गेविकोनीदि या कान्करन्समध्ये सुसहृदिपणा दाखविला. एप्रिलमध्ये आकस्मिकपणे रपानी स्वतंत्र रूगो-जर्मन तह पडणून आणला. यामुळे इंग्लंडला विषाद बट्या, व सर्व दोनराष्ट्रांनी रशियामधीलीच्या कोणत्याहि प्रमाणाचा वादवि-वादात जर्मनीला प्यावयाचे नाहीं असे ठरविले. फ्रान्सने तर तो तहच मोडून टाकण्याचा इह परला होता. इवडे बेल्जमने रशियन व्हारातीत 'रेर्योरेशन ऑफ फ्रायव्हेट प्रॉपर्टी' च्या कलमाना गुमानले नाहीं व तसे करण्यात फ्रान्सने बेल्जमला पाठिंबा दिला याबद्दल

इंग्लंड फ्रान्सवर रागावले. परकीय सत्तांनी 'सोव्हिएट लेन' देईपर्यंत आपणहि युद्धापूर्वीची कर्मे नाकारावयाची असा रशियाने निश्चय केला. बाह्यमतेलाखील खासगी मालमत्ता परत मिळण्याचे तत्व अक्षय्य म्हणून रद्द करण्यात आले. पब्लिक डेट्ट (लायाविलिटी)ची नवाबदारी स्वीकारण्याबद्दलच्या अटीतून युद्धकर्ते वगळण्यात आले. या सर्व गोष्टीमुळे फ्रान्सने सोव्हिएट सरकारशी आपली व्यवहार करण्याचे नाकारले. परंतु लाइड जॉर्जेने चतुराईने हेग कान्फरन्समध्ये सज्जाच्या एका 'संयुक्त मंडळ'कडे तो प्रश्न सोपवावा असे ठरवून प्रत्यक्ष खटका उडण्याचे तात्पुरते टाळले. रशियाला समान दर्जा देण्याचे वचन देऊन 'संयुक्त मंडळ'त भाग घेण्याविषयी कबूल करून घेतले.

हेग कान्फरन्स जून जुलैमध्ये भरली. परंतु सोव्हिएट सरकारच्या मागण्या फार वरचढ असल्यामुळे ती परियद झोडली.

जर्मन खंडणी व अमेरिकेचे लोन.—लाइड जॉर्जे याने युद्धकर्त्यांची फेद करण्याच्या वेळेची सवलत जर्मनीला देण्यात यावी म्हणून राटपट केली. १९२२ च्या आयस्टमध्ये जर्मन आप बाल्फोर यॉनी पत्र पाठवून हेस्तराष्ट्रे व अमेरिका यांनी कळविले की अमेरिकेने ब्रिटनचे कर्ते रद्द केल्याखेरीज ब्रिटनला यूरोपातील युद्धकर्त्यांचा भार सोसणे शक्य नाही. परंतु अमेरिका कर्ते रद्द करण्याच्या अगदी साफ विवद होती. म्हणून या पत्रामुळे इंग्लंड व अमेरिका यांच्या मित्रवाला घोवी ओढ बसली. पण लवकरच ती दूर करण्यात आली (संयुक्त संस्थाने पत्रां). १९२२ च्या आयस्टमध्ये इंग्लंडने जर्मनखंडणीविषयी फ्रांसच्या जुलूसी कोजेनेबद्दल आपली नापसंती व्यक्त केली.

जुलै सन १९२२ मध्ये सर चॉर्लेस टाउनसेंट सासणी नात्याने हांगोरा येथे गेला होता. तेथे त्याने सुस्ताका फैमाल याची तुमच्या छयास आमचा पाठिंबा आहे अशी खातरजमा केली. नेतर लवकरच फ्रांस व इटली यांच्यासह इंग्लंडने ग्रीस व तुर्कस्तान यांच्या युद्धात मध्यस्थ म्हणून राटपट करण्याचे ठरविले. लिब्रल पार्टीने तुर्कस्तान विषयक या प्रतिकूल धोरणास सडकून विरोध केला व तुर्कस्तानची सलील्याचा तह करण्याच्या विवद असलेल्या सरकारी पोर-णाचा पुरस्कार केल्यामुळे लाइड जॉर्जे यास आयटोबरमध्ये आपल्या प्रधानपदाचा रात्रीनासा दावा लागला.

१९२१ साली शिरोपणती झाली त्यावेळेस असे दिसून आले की, प्रेट्रिजनची लोकसंख्या चार कोटी पंचवीस लाखां-वर होती. यापैकी स्कॉटलंडची लोकसंख्या सुमारे पन्नास लाख होती. लंडन बाह्यची लोकसंख्या ४५ लाख होती व प्रेट्रिजन (लंडन व आसपासील उपनगर भाग) ची वस्ती ७५ लाख होती. लंडन व आसपासचे खेरीग इतर बाह्य-ची लोकसंख्या वाढलेली दिसून आली इंग्लंड व स्कॉटलंड

यामध्ये शिवांचे पुत्रांपेक्षा वोट खात्यांनी आपोपय आढळून आले. तरी महापुरुष झाले तरी इंग्लंडचा लोकसंख्या वाढलेली दिसून आली, आणि मृत्यूचे प्रमाण पूर्वाच्या सर्व वर्षांपेक्षा १९२१ मध्ये कमी आढळून आले.

सामाजिक गोष्टींपैकी काही गोष्टी विशेष लक्षात ठेवण्या-जोग्या झाल्या. विधवेला दिरापाशी लम लावण्यास परवानगी देण्यांत आली. अर्धमृततास भर्तृसंततीचे स्वरूप देण्याचा कायदा झाला. जर संतति हारल्यानंतर आईबापांनी लम केले तर ते मूल घर्तसंतति म्हणून इत.पर घरले जाईल घटस्फोटाच्या कायद्यांत सुधारणा होऊन शिवांचे व पुढपास, समता देण्यांत आली. स्त्रियांना व्यामचार केला तर नवरा तिला तेवढ्याच कारणावर काही मोडून देईल शक्य असे. पण छीला नवऱ्यास काही मोडून दावयाची असेल तर स्त्रियांना नवऱ्याच्या व्यामचाराशिवाय, नवऱ्याच्या त्याग किंवा नवऱ्याच्या दुष्टपणा सिद्ध करावा लागे. इत.पर तसे नको. केवळ नवऱ्याच्या व्यामचाराबद्दल स्त्रियांना काही मोडून देण्याला हरकत नाही. याशिवाय आणखी एक सामाजिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मृत्युनिरासकायदा होय. हा पास करून घेण्याचे ध्येय पार्लमेंटमधील पार्लेरी छीसदस्य केडी आष्टर इत्यादी. हा कायदा जुलै १९२३ मध्ये पास करण्यांत आला. या कायद्याप्रमाणे जर कोणा १८ वर्षांच्या जातीला मुलास दाखविले की तर ते इत.पर बेकामदा होय. या कायद्यास होन सोडवणुकींनी दुर्बल आले आहे. एक सोडवणूक म्हणजे मृत्युनिरासक "मायनवुज" हे केले असे सिद्ध झाले पाहिजे आणि दुसरी सोडवणूक म्हणजे १५ वर्षांच्या वरच्या मुलास जेवणापेक्षावर दाखवण्यास हरकत नाही.

युनिवर्सिटी प्रघा न मं हळें:—लॉर्ड जार्ज नंतर दोन युनिवर्सिटी प्रघान मंडले झाली एक योनर लॉ याच्या नेतृत्वाखाली झाले व दुसरे, स्टॅनले बान्द्वीन हा मुख्य प्रघान अखती वेळचे होय.

बोनर लॉ स्वराष्ट्रीय कामकाज:—हे मुख्य प्रघान व स्टॅनले बान्द्वीन हे फडनवीस असताना कान्दरव्हेटिण्ड ३४६, मजूर पक्ष १४२ उदारमतवादी ५८ आणि "राष्ट्रीय उदारमतवादी" ५७ येणप्रमाण अनुक्रमे निरनिराळ्या राजकीय पक्षातील लोकांची संख्या होती.

जमा वंदी.—नोवेंबर १९२२ मध्ये राष्ट्रीय कर्ज अजमास ७७४२० लाख पाँडाचे होते. १९२३ सालच्या एप्रिल महिन्यांत जे अंदाजपत्रक करण्यांत आले त्यानरकड ३६० लक्ष पाँड अधिक कर्ज झाल्याचे आढळून आले. याच वेळी देशांत अस्तित्त्व अद्ययाचे एक कारण म्हणजे नव्हा व साखर यांमधील करांत काहीच फेरफार घेलेला नव्हता हे होय. शाहीवरील कर दर पाँडास सहा पेंन प्रमाणे कमी करण्यांत आलेला होता आणि वीर दाक-

बरील कर व कापोंरेखना कर कमी झालेला होता. या सालचे अं.ज.पत्रक सर्वानुमते पास झाले.

इ. स. १९२३ सालची परदेसीय व सादतीची योजना आणि मजूर पक्षाचे व न.न.—१९२३ सालच्या अखेरीस देशांत येवारी वाढली त्या योगाने मजूर पक्ष बराच प्रबल झाला. बेकार मजुरांना रोजगार मिळावा म्हणून उगीच काही तरी निदपयोगी दुष्टाळी कामे सुरू करण्याच्या योगनिविदद योनर लॉ हे होते. कारण अशा प्रकारची कामे सुरू करणे म्हणजे भारतास उगीच खर्चाच्या गोष्टीत पाडणे आहे असे त्यांचे मत होते. परदेशी भाऊन वसाहत करण्याची व मिटिश बाजार बाढविण्याची सरकाराी योजना पुढे आली; पण त्या योगाने कुटुंबाची योगायोग होते अशा सधर्षावर मजूर पक्षाने तिला अडवळा आणित्वा.

मादक पदार्थांच्या व्यापारास आळा.—प्राणपातक औषधी संघर्षी १९२० च्या कायद्यात काही फेरफार करण्यांत आले. त्या योगाने असला औषधीच्या व्यापार करणाच्या गुन्हेगारांना शास्तीत शास्ती ३००० पाँड इत व शास्तीत शास्ती १० वर्षांची शिक्षा अथवा दोन्ही करण्याचे ठरले.

वैमानिक पोरेण.—इ. स. १९२३ साली फ्रान्सच्या तांडीचे, आणि प्रसंगविशेषी रूसी जर्मनीचा वैमानिक हल्ला आल्यास त्यास तांड देण्यास तयार असण्याचे इंग्लंडचे वैमानिक धोरण होते. हिंदुस्थानांत भाडवण्यातून दोन वेळी व ऑस्ट्रेलियांत भाडवण्यातून एक वेळ हाकेची व उतांडेची नेभाण करण्याची रने यांची आकाशपान योजना इ. स. १९२२ साली परत पडली होती व सरकारने तांडबंधी मदतीस रकम देण्याचे अशासनहि दिलेले होतेच. ती योजना जुलै ई १९२३ साली प्राप्र झाली. युरोपातल्या युरोपात वैमानिक दळणवळणासाठी प्राग हे अखंत सोदस्कर ठाणे व्हावयाचे होते.

"इंफिरियल" विनसाही संदेश मारणे.—ही योजना होऊन एकसय लोटले होते. ती सरकारने ताडबतोव हातांत घेतली एक संदेशप्रचारकस्थान मिटन मध्येच करावयाचे, रथावर सर्वस्वी सरकारी ताबा राहावयाचा, संदेश पाठविण्याचे कामहि सरकारने करावयाचे, यान खासगी प्रेचास सवड ठेवावयाची असे ठरले.

लंडनच्या आसमंतात पाच मोठी साक्षिस्थाने बघाहतीची दळणवळण करण्याकरिता उभारावयाची, व संदेश पाठविण्याची मुख्य स्थाने दक्षिण आफ्रिकेत, हिंदुस्थानांत, ऑस्ट्रेलियांत व कानझात तीन करावयाची व किरयेक लहान लहान संदेश येण्याची स्थाने ह्यास जोडावयाची, वेस्ट इंडीज सारख्या लहान पगहतीचा संघर्ष ह्या ह्या वसाहतीनजीक असणाऱ्या मुख्य स्थानांशी जोडावयाचा या मार्कोनीच्या योजनेस २० लक्ष पाँड ऐन खर्चे येत होता.

बा इट वि न.—थोर लॉ यानें प्रधानपद सोडल्यामुळे (मृत्यु १९२३) नवीन प्रधान नेमणें अवश्य झालें. मजूर पक्षाचें सामर्थ्य लक्षांत आणून या वेळीं एकाद्या उमरावानें प्रधानपदावर असण्यांत शाहणपणा नाहीं असें जाणून लॉर्ड कर्मन यांनी मोठ्या नादलागानें का होईना प्रधानपद नाकारिलें. अर्थातच स्टॅन्ले वाव्हिन या व्यापारपटू मनुष्याकडे मुख्य प्रधानपद आलें.

स्टॅन्ले वाव्हिन यांच्या कारकीर्दीतच आयर्लंडात ज्यांनीं आयरिश लोकोना इत्यादींच्या शिक्षा दिल्या होत्या त्यांचा बचाव करण्यासाठी स्पेशल इंडेन्मिन्टी बोल पास झाले. या बिलाचें मंज्यार्या अधिकारास निश्चित नियंत्रणें बसलीं आणि त्याबरोबरच आयरिश लोकांची जी नुकसानी झाली ती मजूर देण्यासंबंधी विचार करण्यास एक ट्रायब्युन बसविण्यांत आलें.

मुल की धोर न.—स्टॅन्ले वाव्हिन यांचें धोरण देश मजूरीकरितां सर्व अंतर्गत व्यापार राखून देण्याचें व सामान्यांत सावधान्या बाबी वाढविण्याचें होतें. त्यांनीं चहा व साखर द्यावरील कर कमी करावयाचा व कच्च्या कापसावरील कर अग्निबात माफ करावयाचा असें आश्वासन दिलें होतें. १९०० चीबावरील खाजगी मालमत्तेवर कर पडविण्याची मजूर वर्गाची इच्छा होती. १९२३ सालीं आस्तिपदाबद्दलच्या नेतृत्वासाठीं तो "स्वतंत्र उदारमतवादी पक्ष" (इंडिपेंडंट लिबरल) निर्माण झाला होता तो व बी. एल. ऑर्बे यांच्या नेतृत्वा-खालील राष्ट्रीय उदारमतवादी पक्ष या उभय पक्षांचें ऐक्य १९२३ च्या नोव्हेंबराला झालें. त्या वेळीं या व्यापारी धोरणास कारिकयवाहूबांनीं प्रतिकार केला. सरकारास वेव्हारीचा प्रश्न सोडविण्यांत जे अपयश आलें त्यानंतर मजूरपक्षांनीं सरकारची निंदा केटी होती तथापि निंदाव्यक्त करणारा मात्र त्यानें अनुमीत दिली नाहीं.

पर रा प्री य धोर न.—या वेळची एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लॉर्डन येथील समा होय. समेगुडें डाईनेमिझमचें सारांशरूप वेळीं व शांततेच्या वेळांहि व्यापारी जहाजें स्वतंत्र रहावीत, त्यांना कोणत्याही प्रकारचा अडथळा पोहोचूं नये, असासंबंधी एक योजना लॉर्ड कर्मन यांनी समेगुडें मांडली होती. या वेळीं तुर्कस्तान तटस्थ होतें व रशिया काढ्या समुद्रावरील सत्तासुरे सर्वेस्वी आपल्या हातांत असावी अशी मागणी करीत होते.

याच वेळीं सोविएट सरकारची व्यापारी दळणवळण गुळ करारें झालून एन मिंटिया व्यापारी मंडळ राखण्यांत गेले होते; तथापि त्यांना त्याची निराशा झाली.

इ.स. १९२३ च्या आक्टोबरमध्ये एक "इंटरनॅशनल काम्फ-रन्स" झाली होती त्यावेळीं मजूरप्रतिपक्षीय इंग्लंडचें निश्चित धोरण स्पष्टपणे प्रगट केले नव्हतें त्यामुळे फ्रान्स इंग्लंडवर विव्हा होता. तुर्कस्तानच्या तहाच्या अटीस खटें चढावें मोजा कम अनुसरुन होता या मतेत सर्वानुमते अमेरिकेची

सह्य संपादन करून तिच्या मध्यस्थीने युरोपातील अडथळ्यास मोडणें माग आहो असें ठरले.

मजूर पक्षांय प्रधा न मे ड का:—(राम्से मॅकडोनेल १६.११.२४ मध्ये ज्ञान्युआरीत राम्से मॅकडोनेल यांना प्रधान पदाची वर्षे मिळाली. लॉर्ड हाव्हिन फडणवीस झाले. व थोर सिट्टने ऑलिम्प्यूर यास हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें.

सर्व राष्ट्रांचा पूर्ण पाठिंबा मिळवून एक सब राष्ट्रांची महासभा भरवावी व तद्द्वारे सर्व शांतता राखावी, गुप्त तह करूं नयेत, तुर्कस्थानही शांततेचा तह मंजूर करावा, सिंगापुरास आरमारी ठाणे करूं नये अशा प्रकारचे राजकीय सर्वेसाधारण धोरण १९२४ च्या मार्च महिन्यांत ठरविण्यांत आलें आहे.

मुल की व्य व हार.—थोर आख्यासंबंधी कायद्याची सुटत मागी प्रधानमंडळानें १९२५ पर्यंत वाढविली होती ती नवीन प्रधानमंडळानें १९२८ पर्यंत वाढविली आहे. लहान लहान घरे बांधावयास उत्तेजन मिळावें म्हणून बांस वयेपर्यंत पांच सोड्या असलेला नव्या लहान घरास घरास राखून मदत म्हणून सालीना ६ पौंड देण्याचें पूर्वीच ठरलेले आहे.

केवळ वेव्हारमुळे घराभाजें देतां आलें नाहीं तर भाडे-कप्तानी घरातून पालवून देण्याचा निकाल न्यायकोटींनीं देऊं नये असें एक बिल सरकारने पुढें आणिलें होतें, परंतु घराच्या मालकावर हें एक मर्यादक ओझे होणार आहे असें जाहीर करून कामगरींथिंहू व उदारमतवादी या उभयतांनीं एकमतानें सदर बिल फेटाळून लाविलें. या कामीं सरकारचा पूर्ण पराभव झाला, तथापि तासंबंधी कायद्याची अस्थित संपी आहे असें वाटल्यावरून जवळ जवळ पूर्वीच्या बिलाच्या स्वरूपाच्याच एका सासणी बिलाचा सरकारने उपक्रम केला.

इ.स. १९२४ च्या व्यापारीविषयक सुबलती:—इतर बोमीनियन व यसाहती यांनी इंग्लंडमध्ये कर्म उभाण्यासाठीं सबलत देण्याचें धोरण निश्चित झालें.

पि या पू रे ये थो ल आ र मा री त ला चे उ था टण.—आरमारी सैन्याची वाढ करण्याविषय मजूर वर्गाचें तीव्र निषेध व्यक्त केला. त्याचें म्हणणें असें की, आरमारी सैन्य वाढवणें म्हणजे एक नवीन लष्करी जात उत्पन्न होण्यास उत्तेजन देवेंच आहे. कित्येक विरुद्ध बाजूच्या लोकांनी असें युद्धी व्यक्त केले की, "जपान आस्ट्रेलियास देव्हा उपद्रव देईल याचा नियम नाहीं, तेव्हां सिंगापुरास आरमारी तळ अगणें आवश्यक आहे. पण सधननिमग्नति होऊन रया तळाचे उघाटण झाले ऑस्ट्रेलियांत यासंबंधी बराच अधीनोप उत्पन्न झाला पण जपानांत संतोष व्यक्त करण्यांत आला.

सा स्या उया चे जं गी प्र द र्शन.—लंडन संनिध"बॅबले" येथे एक भंगी साम्राज्यप्रदर्शन १९२४ च्या एप्रिलमध्ये उघडण्यात आले. यावेळी लॉर्ड पारमूर यांच्या पत्राने बरीच खळबळ उडविली होती त्याचे म्हणणे असे की, हे प्रदर्शन म्हणजे 'आपणास जगाची जहरी नाही मिटन सर्व जगात प्रेष आहे असा देगा मिरविण्यासारखे आहे. या योगाने मिटनच्या इतर राष्ट्रांची असलेल्या स्नेहसंधास पोता येणार आहे. त्याच्या या म्हणण्याचा उपयोग मात्र साला नाही. पार्लमेंटाने या प्रदर्शनास ११८००० पौंड खर्च करावयाची मंजुरी दिली. व ती पुढे वाढविली.

से म्या ती ल मृ लु ची वि धा.—एप्रिल १९२४ मध्ये धेनिकाना मरणाची शिक्षा देऊ नये हा एक प्रश्न उद्घोषासाठी मजूर सरकारने इतर सुधारणांबरोबर आणिला होता.

प र रा णी य का म का न.—इंग्लंड रशियावरील जर आपला हक्क गमावू पाहिले तर इतर यूरोपातील कर्जे मोठ्या करण्यास कार कठिण बाणार आहे अशी स्टॅनले बान्स्बॉन यांनी मजूर सरकारास सूचना दिली होती.

इंग्लंड च्या इ ति हा सा चे प यो खे च न.—इंग्लंडच्या इतिहासाचे महत्त्व केवळ त्या देशातील होणाऱ्या घडामोडी वरून ठरवावयाचे नाही. तर त्या देशाच्या जगाच्या प्रत्येक भूभागावर जो परिणाम झाला आहे आणि जागा क संस्कृतीच्या घटनेमध्ये इंग्लंडने जी कामगिरी केली त्यावरून ठरविले पाहिजे. इंग्लंडचा इतिहास म्हणजे केवळ राजकीय कारभाराची श्रृंगरी नव्हे. राष्ट्रात ज्या नैतिक, व्यापारविषयक, आणि अभ्युदयविषयक गहवाकाशा उपग्र सास्या त्यांचे राष्ट्रीय इतिहासात प्रतिबिंब पडले आहे. आणि त्यामुळे आपण जर सामाजिक कायद्यांचा इतिहास पाहू लागलो किंवा आर्थिक संस्था विषयांचे कायदे पाहू लागलो म्हणजे इंग्लंडची आम सुधारणेची गोरवाची खटपट दिसून येते. शास्त्रीय पद्धतीने सर्वे आधुन्यांचे अवलोकन करून तीत पद्धतशीर सुधारणा करण्याकडे प्रवृत्ति जर्मनीने शुद्धपूर्व पुर्वेचा सोस बरेच जशी दाखविली तशी इंग्लंडने दाखविली नसेल तथापि स्वकीय उन्नतीसाठी शासन संस्थांचा अर्धत मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करावयाचा, देश्य कारभारात अर्धत श्रेष्ठ नैतिक तत्वे पाळवयाची इत्यादि गोष्टीत जिनका दक्षता इंग्लंडने दाखविली तितकी दुसऱ्या कोणीहि दाखविली नसेल. फ्रांसमध्ये लोकसत्ताक राज्यपद्धति आहे इंग्लंडातील राज्यपद्धति अरी वरवर पहाता नुप्रापिहित आहे तरी वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि लोकहितानुवर्ती सरकार, नोकरशाहीचे मर्यादित अधिकार या दृष्टीने पहाता इंग्लंड हे फ्रांस पेक्षाहि अधिक अगाने लोकराज्य आहे असे म्हणावे लागेल.

बसाहती रपापन करून बसाहतीची उन्नति करण्याच्या मार्गीत इंग्लंड आधी पडले त्यात सुका इंग्लंडने आधी केव्या

आणि ११ इंग्लंडने अगोदर सुधारण्या, व शिस्तवार राज्यघटनेची तत्वे अगोदर उदयास आणिली यामुळे इंग्लंडने वैभव वाढलेच. याशिवाय इंग्लंडच्या इतिहासावर अर्धत परिणामकारक झालेली गोष्ट म्हटली म्हणजे इंग्लंडने पुढे जरी अनेक वेळी केले तरी युद्धाचे रणक्षेत्र इंग्लंड होऊ दिले नाही ही होय. या अंतःस्वार्थाच्यामुळे इंग्लंडची संपत्ति एक सारखी वाढतच गेली. गेल्या महायुद्धात बेलजम जर्मनीने पादाक्रांत केले व लंडनशी स्पर्धा करणारे अंतर्वर्ष जर्मनीने भाळून टाकले व फ्रान्सचा मुलखहि जर्मनीने पराज तध्वस्त केला तरी इंग्लंडचा मात्र कोणताहि माग उध्वस्त झाला नाही. यामुळे इतर देशांतील भांडवल जरी वारंवार कमो झाले तरी इंग्लंडातील भांडवल कमो झाले नाही. तेथील आगगाच्या, कारखाने, इमारती ही सर्व अबाधित राहिली आणि याचा परिणाम असा दिसून येत आहे की, इतर यूरोपखंड जरी धुळीस मिळाले तरी इंग्लंडचा आर्थिक व्यवहार अभ्याहत चावू राहिला आणि जागतिक स्पर्धेमध्ये यश मिळविण्यास इंग्लंड अधिक योग्य राहिले. या यशस्वी तेच ध्येय पुढेकडच्या इंग्लंडच्या आरमार स्थापना दिले पाहिजे हे कथ आहे दुडोतर कालामध्ये फ्रांसने नैमानिक बलाकडे अधिक लक्ष दिले आहे तथापि नैमानिक दळे वाढविण्यास ओ खर्च लागावयाचा तो खर्च करण्यास यूरोपातील इतर राष्ट्रे इंग्लंडची बरोबरी केव्हा कतीत हा प्रश्न आहे, तथापि हेहि येथे कबूल केले पाहिजे की, नैमानिक विषया रसगता विकास होईल तसतसे इंग्लंड स्वतः अस्पृष्ट राहून दुसऱ्याच्या मुलखात लढाई चालविण्याचे कौशल्य आजच्या इतकेच राहिल किंवा नाही याची शंका आहे

साम्राज्यातील निरभिराख्या घटकास योग्य प्रमाणात स्वातंत्र्य देऊन एकदर साम्राज्य घटनेस निराळे स्वरूप देण्याचा उपक्रम इंग्लंडने केला आहे आणि साम्राज्याच्या इतर भागांची इंग्लंडावर आधुनिक वांछिक संध्यामुळे आणि अभ्युदयेष्ट बसाहतीचे सावकार बनून इंग्लंड वाढवित आहे आणि यामुळे राष्ट्रधर्मात्मक साम्राज्याच्या कल्पनेचा अधिवाधिक विकास बसाहत्या इतिहासात प्रथमच इंग्लंड पडवून आणिल असे दिसते. हिंदुराधानसारख्या देशाचा इंग्लंडशी वांछिक संबंध नाही असे असता हिंदुस्थानास अंतर्गत स्वातंत्र्य देऊन व अभ्युदयेष्ट करून पुन्हा साम्राज्याचा अवयव म्हणून रहावे, अशी इच्छा हिंदुराजानांत प्रादुर्भूत करण्यात इंग्लंडला कसे काय यश येईल हे इमशी मुसलमानांच्या शासनकौशल्यावर बरेच अवलंबून आहे इंग्लंडच्या यशस्वितेची दुसरी बाजू म्हटली म्हणजे इमशी भाषेचे महत्त्व होय. अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने बरी इंग्लंडच्या शासनतंत्राच्याबाहेर पडली तरी त्यांनी इमशी भाषेचे महत्त्व वाढविलेच एवढेच नव्हे तर आज इमशी बतमानपत्रे, इमशी पुस्तके यांचे उत्पादन अमेरिकेत जेवढे

होत आहे तितकें प्रत्यक्ष इंग्लंडमध्येहि होत नाही. गेल्या शतका दीड शतकापूर्वी वेव्हां युरोप हेंच राजकारणाचें क्षेत्र होतें, तेव्हा फ्रेंच भाषेस राजकीयदृष्ट्या महत्त्व होतें. आज कोभेकरितां तेंच महत्त्व फ्रेंच भाषेस बाळ ठेवले आहे, तरी जागतिक व्यवहारामध्ये आज फ्रेंच भाषा तर अगदींच मागे पडली आहे व इंग्रजी भाषेइतकी महत्त्वाची भाषा दुसरी कोणतीच नाही, हा सवें इंग्लंडचा फारच मोठ्या प्रकारचा विषय होय. इंग्रज लोकांवरील परक्या भाषेचें दडपण काढून टाकण्यामध्ये महत्त्वाचें यश इंग्लंडच्या चर्चने संपादन केलें. त्यामुळे इंग्रजी जगाची धार्मिक भाषा लॅटिन नसून इंग्रजी आहे. आज जगातील कोणत्याहि राष्ट्रास स्वतःच्या भाषेविषयास दुसरी भाषा शिकवण्याची शास्त्रास इंग्रजी भाषेइतकी शिकली असता कायदेशीर होणारी भाषा दुसरी कोणतीहि सापडावयाची नाही. आज इंग्लंड राष्ट्रीय भाषा व संस्कृति व राष्ट्रीय आयुष्य यास फारसा विरोध करीत नाही. परंतु दुसऱ्याची भाषा मारून टाकण्याचे प्रयत्न इंग्लंडने केले नाहीत असे मात्र नाही. यास आयरलंड, वेल्स व हिंदुस्थान हे खाद्य देतील. या प्रकारच्या प्रयत्नात इंग्लंडसारख्या मलाय्य राष्ट्रासहि यशस्विता आली नाही, पण येथे हेहि कबूल केले पाहिजे कीं दुसऱ्याच्या भाषास मलकास लावण्याचे प्रयत्न रशिया व जर्मनी यांनीं जसे केले तसे इंग्लंडने केले नाहीत. काही अंशी तसे करण्याची जरूरीहि नव्हती. कारण जो परिणाम पडवून आणावयाचा तो घडविण्यास इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानाची उपयुक्तता अधिक सहाय्यक झाली. आतां राष्ट्रांचें वैशिष्ट्य कायम ठेवूनहि संयुक्त प्रयत्नांनं राज्यशासन चालविण्याचें घोरण अधिक वाढले असल्यामुळे व तें वैशिष्ट्य चालविण्याच्या प्रयत्नास आलेली अयशस्विता स्पष्ट झाल्यामुळे तसक्या प्रकारच्या बेवकूब फंदात इंग्लंड पुन्हां पडेल असे वाटत नाही.

इंग्लंडच्या एकंदर राष्ट्रीय आयुष्यक्रमावर परिणाम कोणी केला आणि इंग्लंडच्या आयुष्यक्रमानें इतर कोणत्या राष्ट्रांवर काय परिणाम केला याचा हिशोब देणें म्हणजे स्वतंत्र ग्रंथ लिहिणें होय. तथापि थोडक्यात असें सांगता येईल कीं, संगीत, नृत्य, चित्रकला इत्यादि कलांमध्ये फ्रान्स, जर्मनी, इटली यांच्याइतकें महत्त्वाचें स्थान इंग्लंडला नाही; शास्त्रीय बाबतीत इंग्लंड जर्मनीच्या निःसंशय महायुद्धपूर्वकालापर्यंत मागेच होतें. इंग्लंडला प्राधान्याने कलेचे किंवा शास्त्राचें राष्ट्र म्हणता येणार नाही. त्यास रोमन लोकाप्रमाणें व्यावहारिक राष्ट्र म्हणतां येईल. मात्र फरक एवढाच की, प्राचीन जगात रोमन राष्ट्रांनि आपली व्यवहारशुद्धि, कायदेपद्धति निर्माण करण्यांत आणि व्यापक शासनपद्धति निर्माण करण्यांत दाखविली, व्यापार आणि उद्यम यांत दाखविली नाही. इंग्लंडने मात्र शासन, व्यापार व उद्यम या तिहींमध्ये दाखविली; इंग्लंडच्या सहकाऱ्यांचे आणि एक वैशिष्ट्य म्हणजे सुखकर आयुष्य-

क्रमविषयक होय. इंग्लंडनें मनुष्याचा आयुष्यक्रम अधिक सुखकर करण्याकडे जी दक्षता दाखविली ती युरोपांतल दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांनें दाखविली नाही. कायद्याच्या बाबतीत इंग्रजी कायदा हा रोमन कायद्याचें विस्तारण आहे असे म्हणतां येणार नाही. फ्रान्स, इटली, जर्मनी, स्पेन यांच्या कायदेपद्धती मात्र रोमन कायद्याचें विस्तारण आहेत. या गोष्टीमुळे स्वातंत्र्यवानें योग्या योग्य नियम निर्माण करावयाचे व परंपरागत नियमांचे दास वनावयाचे नाही. असें करणें इंग्लंडला अधिक सोपें झालें आणि त्याचा इंग्रजी आयुष्यावर इष्ट परिणाम पडून आला. आणि या बाबतींमध्ये अमेरिकेकडिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांची इंग्लंडशी तुलना करिता यावयाची नाही.

[इंग्लंडचा हिंदुस्थानशीं किंबहुना जगाच्या सर्व भूभागाशीं संबंध येत असल्यामुळे आणि प्रत्येक खंडात इंग्लंडचें राज्य असल्यामुळे इंग्लंडच्या कार्यपरंपरेची सविस्तर हकीकत देणें अशक्य आहे दिलेल्या माहितीच्या पूर्णार्थ माहिती प्रेट्रिडन, आम्बिका, इजिप्त, हिंदुस्थान, फानडा ट्रान्सव्हाल इत्यादि सद्राखाली सापडेल.]

[सं. द. भ. अ. य. — प्राचीनतम इंग्लंडची माहिती मिथ्या पडगी आणि लेणी, रोमन रस्ते, भिती आणि इमारती, नार्ना, स्थाननाम आणि अंकितलेख यावरून मिळते. सीक्षर, वॅसिडस वगैरेचे ग्रंथहि याकामी उपयुक्त आहेत. सहाय्या शतकांत क्रिस्ती मिसनरी या देशात लेखनकला आणी पावेती आंग्लो-चैतन्यनांनी लिहिलेला इतिहास नाही. पहिला इतिहासकार बेदे होय. नार्मेन विजयापसून बरेच इतिहासकार पुढे आले त्यांनी इतिहासाला काढमयाचें स्वरूप दिलें. या पुढें मंडवाकी इतिहासकाराची परंपरा मध्ययुगाच्या अंतापर्यंत चालली. पुढे पुढे हें मठातील छिछाण कमी महत्त्वाचें होऊन गृहस्थाश्रमां लोकांनी लिहिलेली पत्रे, सरकारी दप्तरे, वकीलांची कागदपत्रे, वगैरे साधनें इतिहासलेखनाला आधारभूत झाली. इंग्लंडचे व मिडिश साम्राज्याचे अनेक इतिहास उपलब्ध आहेत यासाठी येथे विशेष ग्रंथ देण्याचें प्रयोजन नाही. तथापि काहीं महत्त्वाचे ग्रंथ पुढें निर्दिष्ट केले आहेत. ए. वि. स्टेट्मन्स ईयर बुक यामध्ये इंग्लंडवरचे वाढमय सविस्तर दिलेले आहेत. महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे, ग्रिन—चॉट हिस्टरी ऑफ दि इंग्लिश पीपल (मॅकमिलन). फ्लेचर—इंग्लिश हिस्टरी ऑफ दि इंग्लंड (गुरे), ४ पुस्तके. लॅंगमन—पोलिटिकल हिस्टरी ऑफ इंग्लंड १२ पुस्तके. मेथ्युएन—हिस्टरी ऑफ इंग्लंड, ७ पुस्तके. गेब्ले—कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्टरी ऑफ इंग्लंड. फ्रीड, गार्डिनर, मेकाल, लेके वगैरे इतिहासकारांचे निरनिराळ्या कालखंडांवरचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. सीली—एक्स्पॅन्शन ऑफ इंग्लंड. कनिंगहॅम—ग्रोप ऑफ इंडस्ट्री ऑफ कॉमर्स. अँडले—एकॉनॉमिक हिस्टरी, २ पु. पोलर्ड—हिस्टरी ऑफ इंग्लंड.]

इंग्लिश कायदेपद्धति—ईसवी श्याय सत्तशतारब्ध्या एटीने पहिल्या रिचर्डच्या कारकीर्दीच्या पूर्वीची म्ह. ११८९ पूर्वीची कायचार्येधी माहिती मिळणे शक्य नाही. चालू शतकाच्या पूर्वी सात शतके इंग्लंडात जो कायदा प्रचलित होता व इंग्लंड ज्याची छाप जगातील यन्त्राचशा भागावर पडत चालली आहे, त्या संघेचीही ऐतिहासिक माहिती तुटक नसून फारच मरणास आहे. ११९४ त श्यायसभाची जी रोम कामे होत त्यांची एक किनचूक यादी तयार करण्यात आली व त्या वेळेपासून कायचार्येधी साहित्यसमूह ज्यास्तच वाढत गेला. एरायुडे प्राचीन शिस्तीतच मूळचे स्वरूप बदलत आऊन त्यापासून नवीन शिस्तीत रसकसे वाढेर पडले हे सांगणे फार कठिण झाले. तरी एण डॅक्स्टोन (व. १५८०) ने लिहिलेले कायद्याचे प्रथ व गॅलनव्हिल (११९०) ने लिहिलेली कायद्याची पुस्तके वाचल्यास असे दिसून येईल की व्हात कायद्याचे सामान्य तत्त्व एकच असून केवळ कायद्याचे प्रमाण कायते पूर्वपक्षा पुष्कळ विस्तृत होत चालले आहे.

ह्या सात शतकाच्या पूर्वीचा काळ अज्ञानमय आहे. थॉमस लोकाच्या स्वारीचा काळ म्हणजे दोन कायदेपद्धतींच्या संयोगाचा काळ असे आपण समजू. त्या दोन कायदेपद्धती म्हणजे एक फ्रेंच व दुसरी ऑग्लोसॅक्सन. फ्रेंच कायदेपद्धतीचे मूळ पाहू गेल्यास आपणास कार्लोविननजिअन राजाचा नियमसंग्रह शोधावा लागेल.

तुलनात्मक कायदेपद्धतीचा अभ्यास करताना ऑग्लोसॅक्सन कायदेपद्धतीचे विशेष स्पष्टीकरण होऊ शकते. सातव्या शतकात कॅट व वॅसेक्समधून जे कायदे पसर झाले त्यांचा युरोपव्याप्त प्रचलित असलेल्या परंपरागत लौकिक नियम संग्रहाशी निकट संबंध होता. आठव्या व नवव्या शतकात कायद्यामध्ये महात्वाची अशी काहीच वाढ झाली नाही. ९०० सालापासून आल्फ्रेड व त्या पुढील राजे गादीवर आले. त्यांच्या शासनप्रणालीत व फ्रान्समधील नियमसंग्रहात बरेच साम्य दिसून येते. ह्या शासनप्रणालीमुळेच आल्फ्रेडच्या कालापासून ती रघ्याच्या कालापर्यंत कायद्याची ऐतिहासिक परंपरा कायम राखली गेली आहे.

जर्मन कायदेपद्धतीत देखील ऑग्लोसॅक्सन शासनाना योग्य महत्त्व दिलेले दृष्टीस पडते. केल्टमधील कायद्यांची तत्वे ऑग्लोसॅक्सन कायदेपद्धतीत मुळीच दिसून येत नाहीत. जर्मनी, स्कॅन्डिनेव्हिया व बेनमार्क यामधून इंग्लंडमध्ये आलेल्या अनसमूहात परस्पर अरी वैमनस्य होते तथापि भाषा व कायदेपद्धति त्यातील भेद नष्ट होऊन त्यांची एकरूपता होत चालली होती. स्थानिक व ली रीती जरी भिन्न होत्या तथापि त्यात सादस्य बरेचसे होते. इंग्लंडात सर्वत्र एकच कायदा प्रचलित रहाणार असे दिसत होते.

इंग्लंडमध्ये व इतर ठिकाणी जर्मन कायदेपद्धतीची वाढ प्राचीन काळातच झाली. एण ह्योच्या कायदेशास्त्रातील प्रगतीचे कारण रोमनसंस्कृति होय. रोमनसंस्कृति जर नश्टी तर जुन्या चालीरीती मोडल्या जाऊन त्याऐवजी एक ठराविक कायदेपद्धति कधीही बनली नवती. कायदे बनविण्यात जरी रोमन संस्कृतीचा बराच परिणाम झाला तथापि चौकसपुढीने शोध केल्यावर असे सादून येते की, ऑग्लोसॅक्सन कायदेपद्धतीत धर्मप्रथ खेरीब करून एकहि रोमन नियम सापडत नाही. इंग्लंडातील कायदे इंग्लिश भाषेत होते. इंग्लंडात रोमन लोकाना आपल्या कायदेपद्धतीप्रमाणे वागता आले नाही, कारण तयुडानि. लोकांनी त्यास तसे करू दिले नाही. युरोपव्याप्त प्रचलित असलेल्या रोमन व इतर असेस्कृत लोकांच्या कायदेपद्धतीचा एकमेकांवर परिणाम सात्त्याशित्वाय राहिला नाही. काही ठिकाणी रोमन कायदा मंजूरच्या जेव्हा वगैरे रुढ होता तर काही ठिकाणी तो नष्ट होत होता. काही काळ असे वाई लागले की रोमनपद्धतीस अनुसरून वागणारे फ्रेंच राजे आपल्याच कायदेकांटेप्रमाणे युरोपव्याप्तातील जितकी बनलेल्या पश्चिमकडील भागावर अंमल चालविले. परंतु तसे घडून आले नाही. वैध्य-फ्रिड कायद्याचे रूपांतर स्थानिक रुढीमूलक कायद्यात झाले व जेथे रोमन लोकांचा जास्त राणा होता त्या भागांचे रोमन चालीरीती विरोधकरून दिसू लागल्या. इतक्यात नार्मन लोक चालू करून आले व त्यांनी फ्रान्समधील काही भाग काबीज केला. त्यांनी उत्साहशक्ति बराच काल टिकली, त्यांचा विशेष गुण असा असे की त्यांचा कोणत्याहि परकीय संस्कृतीशी संबंध आला की त्या संस्कृतीस ते आपलीशी करीत. इंग्लंड पादाक्रांत करण्यापूर्वी बरेच दिवस ते आपल्या भाषेत, धर्मात व कायदेपद्धतीत निस्वळ फ्रेंच बनले होते.

ह्यो देखील अर्थून इतिहासकार असे म्हणतात की ईसवी कायदेपद्धतीची उत्पत्ति फ्रेंच कायदेपद्धतीपासून आहे. ह्या मताला एच. मुरचा आधार आहे. त्याचे मत असे आहे की ज्युरीने बसला चालविण्याची पद्धति फ्रेंच राजाच्या कायद्यात सापडते, एण ती ऑग्लोसॅक्सन कायद्यात दिलेली नाही. शिवाय कायद्यातील यन्त्राचशा पारिभाषिक शब्दांची विशेषतः खाद्यगी कायद्यातील शब्दांची व्युत्पत्ति फ्रेंच शब्दापासून आहे. १०६६ व ११८९ मधील शैथिल्याच्या काळात बरील काही गोष्टी घडून आल्या. रुफाचा करडा अंमल नाहीसा झाल्यानंतर पहिल्या हेनरीने एडवर्ड रागाची कायदेपद्धति सुरू करण्याचे अभिवचन दिले. अर्थातच हो एडवर्डची कायदेपद्धति थोडक्यात एका भागी आणण्यासाठी फ्रेंच विद्वानांनी प्रयत्न केले असावेत असे दिसून येते. डॉ. लायबर्ट मनने जो शोध लावला आहे त्यावरून त्या

एडवर्बची कायदेपद्धति म्हणजे काही कायद्यातील गोष्टी एकत्र केलेले टावण होय असे भावून घेत. या कायदेपद्धतीवरील त्या वेळचा उत्तम ग्रंथ म्हणजे लेगेन हेनरिकी ग्रिमी हा होय. या ग्रंथातील बराचसा भाग कॅन्यूटच्या कोढमधून व ईंग्रजी फॅमिल्यातून घेतला आहे. नामने लोकांचा कायदा लेखनिविष्ट नव्हता व त्यांनी फारसे कायदेही अंमलात आणले नाहीत. पहिल्या विल्यमने इंग्लिश कायदेपद्धतीतील जमीन व शेतकरी ह्यावर लादण्यासंबंधीचा बराचसा भाग कायम ठेविला व त्याचा विचार ईंग्रज लोकांवर ईंग्रजी कायदेपद्धतीप्रमाणे अंमल चालविण्याचा होता. नामने सत्तेचे अर्थात महत्त्वाचे म्हणजे "हूमरडे" मुक्त तयार करणे हे होय. ह्या पुस्तकाचा उद्देश प्रत्येक शेतकऱ्यापासून ठराविक नियमाप्रमाणे खंडणी घेण्याचा होता.

दुसऱ्या हेनरीच्या वेळच्या राज्यपद्धतीसंबंधी माहिती रॉबर्ट ग्लेनव्हिलने केल्या पुस्तकात दिली आहे. ग्लेनव्हिल हा दुसऱ्या हेनरीच्या वेळचा मुख्य न्यायाधीश होता ह्याने दरबारातील न्यायपद्धतीचे स्पष्टीकरण केले आहे ते असे—नामांकित न्यायाधिकाऱ्यांची निवडणूक होऊन त्यांची बैठक काही ठराविक काल चालावी असे ठरले. प्रजेस दरबारात जाण्याची बंदी नव्हती. किरत्या न्यायाधिकाऱ्यांची नेमणूक झाली. पुष्कळशा खटल्यात काम चालविण्याची रीत पक्षकाराच्या मनावर अवलंबून असे. ह्या खटल्यातील निकालाचा एकमेकांशी काही एक संबंध नसे. कारण प्रत्येक निकाल प्रयोगात्मक असे. खटल्याचा निकाल देश्याची साधारणपणे प्रचलित असलेली पद्धत दिव्य, दैद, शपथ असल्या प्रकारचीच होती, पण विशिष्ट बाबतीत पक्षकारास सरकारची मदत मिळे. मात्र अशा पक्षकाराने आपला खटला मोनक्का विनचूक शब्दात मांडावा म्हणजे झाले. ईंग्रजी कायदेपद्धतित ह्या विविध नियमपद्धतीचा (फॉर्म्युलेटरी सिस्टिम) चा पगडा अजून कायम आहे. प्रत्येक खटल्याचा विधिक्रम वेगळा व त्याचा कार्यक्रमही वेगळा. पक्षकाराने विधिक्रमाची निवडणूक करावी. त्यात आपला खटला ततोत मांडावा व ज्या प्रमाणे त्याने निवड वेळी असेल त्याप्रमाणे तो खटला मिक्केल अगर हरेल. ह्यावरून वरील पुस्तक म्हणजे मूळ दाखल्यावरील टीकाग्रह असे म्हणण्यास हरकत नाही.

ग्लेनव्हिलच्या पुस्तकात ईंग्रजी कायदेपद्धतीस एक प्रकारचे सुसंबद्ध स्वरूप प्राप्त झाले आहे. ह्याचे कारण रोममधील न्यायतत्त्वशास्त्राचे पुनरुज्ज्वन होय. रोममधून बऱ्याच विद्वानांनी इंग्लंडात येऊन रोमन कायद्यातील तत्त्वांचा उपदेश केला. त्याचा परिणाम असा झाला की, धर्मसभेने केलेले कायदे धर्मविषयक खटल्यात लागू पडावे असे ठरले. दुसरा हेनरी व थामस ओफ केंन्डरवरी ह्या

दोघांमधील भाषणामुळे लौकिक कायद्याच्या आड धर्मसभेने केलेले कायदे बरेचसे येत. राजसचिवांना धार्मिक अधिकाऱ्यांकडून बराचसा उपदेश घेता आला. रिचर्ड फिट्स जिंगेल ह्यांनी वसुलाच्या पद्धतीचे विस्तृत विवेचन करणारा असा " डायलाग बॅफ दि एक्सचेन्जर " नावाचा ग्रंथ लिहिला. ह्या खंडनमधील विशय होता.

पुढील शकानचा उदय फार महत्त्वाचा होता. ह्या शतकात एक विस्तृत व माननीय ग्रंथ पुढे आला. ह्या ग्रंथाचा कर्ता हेनरी आफ जॅटन हा होय. जॅटन शब्दाचा अपभ्रंश पुढे प्रॅक्टन असा झाला. ह्या लिप्या हेनरीच्या वारकीदित पुढे प्रॅक्टन असा झाला. " भाओ आफ बोलोमा " अथवा ज्याला एका ईंग्रजी ग्रंथकाराने कायदेपद्धतीतील रत्न असे नाव दिले आहे ह्याचा ग्रंथ हा प्रॅक्टनने आदर्श म्हणून ठेविलेला होता. ह्यामधून न्यायतत्त्वशास्त्रातील बरीच सामान्य तत्त्वे व सवसामान्य सिद्धांत घेतले होते. पण ग्रंथातील मुख्य भागात त्याने इंग्लंडमधील न्यायाधिकाऱ्यांच्या पद्धतीविषयी माहिती दिली आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी इंग्लिश न्यायासनसभेवर झालेल्या कार्यक्रमाची यादी चर्च पन्नावर पाठशीर्षक लिहून ठेविली होती. त्यातून मागील दाखले म्हणून बरेच निकाऱ प्रॅक्टनने आपल्या ग्रंथात दिले आहेत. मार्टिन पाटेनल व जुलीअम रॅले ह्यांच्या फॅमिल्यास त्याने विशेष महत्त्व दिले आहे. ह्यावरून इंग्लंडातील " कॉमनलॉ " नामक कायद्यास " केस लॉ " ने म्हणजे निवाज्याच्या समुच्चयावरून निर्माण होणाऱ्या कायद्याने स्वरूप प्राप्त होणार असे अनुमान निघू शकते. इंग्लंडातील बरीच " कॉमन लॉ " म्हणजे सर्वत्र लागू पडणारा कायदा असे मानित. स्थानिक कायदा, राजांनी दिलेल्या सवलती, व खासगी हक्क ह्यात व " कॉमन लॉ " मध्ये तो भेद मानित. लिहून ठेविलेल्या कायद्यास इंग्लंडातील बरीच कामगट सममत नसत. कायदे व ठराव क्वचितच हद्दीस पडत. १२१५ मधील " मॅग चार्टर " मध्ये " सवलती व हक्क " लिहून ठेविले होते. ह्यापुढे १२३६ मध्ये मर्टन ची " क्लॉस " प्रसिद्ध झाली. एव्हेर तिच्या हेनरीच्या अंमलात कायद्याची वाढ झपाट्याने झाली व असे होण्याचे कारण त्याने काढलेले " नवीन हुकूम " व चान्सरींनी प्रसिद्ध केलेले " खटल्याचे नवीन प्रकार " हे होत. प्रॅक्टनने ग्लेनव्हिलला माहीत नसलेल्या बऱ्याच कायद्याविषयी बरेच लिहिले. ते त्यांनी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले. त्यावेळी चान्सरींचे नवीन कायदे करण्याचे अधिकार मर्यादित केले जावेत असे लोकाना वाई लागले, कारण याने " कामनलॉची " वाट खुंटत चालली.

पहिल्या एडवर्डच्या अमदानीत (१२७२-१२७७) ईंग्रजी संस्थांना एकप्रकारचे निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले व हेच पुढेही टिकले. याच्या वारकीदितच पार्लेमेंटची स्थापना

‘कामन लॉ’ ने उपाय मुचविला असेल त्या बाबतीत जेन्सेलरला पढता येत नसे कपट्याच्या आशियाच्या व विश्वासघाताच्या बाबतीत स्वतःच्या सदगृहिवेवमुद्राला जे पटेल त्याप्रमाणे निकाल देण्याचे काम जेन्सेलरकडे आले पुष्कळ गोष्टीवरून आपणांस असे अनुमान वाढता येते की टस्टसमधील्या बाबतीत साधारणतः तो “कामन लॉ” चे धोरण स्वीपारी पुष्कळ दिवसानंतर त्याचे निकाल वकील लोक प्रसिद्ध करू लागले पूर्वी दिलेल्या निकालाप्रमाणेच त्याने निकाल द्यावा असे नव्हते जेन्सेलर त्या न्यायपद्धतीचे मुख्य तत्त्व परिस्थितीस लागू पडेल अशा धोरणावर न्याय देण्याचे होते

रघुवर राजाचा अमल जेव्हा सुरू झाला तेव्हाचा काळ फार वाढाभोळीचा होता स्टार चेम्बर, जज्जरी या प्रकारची पुष्कळशी नवीन कोर्टे स्थापन झाली ही कोर्टे साक्षि रीतीने चौकशी करून निकाल देत आठव्या हेनरीच्या कारकीर्दीत कायद्यामधील अहवाल तुटक तुटक वाढीर पडू लागले त्याच्या कारकीर्दीत नावाजलेले असे कोण तेच न्यायाधीश त्याला नव्हता त्याच धर्मेत जर्मनीवर रोमन कायद्याची लाट जाऊन आदळली जर्मनीत त्या नवीन कायदेपद्धतीचे मोठे स्वागत करण्यात आले इंग्लंडने हि रोमन कायदेपद्धतीचा स्वीकार करावा असे रेजि नाल्ड पोलला वाद लागले. हा पुढे धर्माग्रक्ष झाला याचे असे मत होते की इमजी कायदेपद्धती हि अगदी रानटी आहे. व रोमनी कायदेपद्धति सौजन्याने अगदी भरलेली आहे पोपचे मत आठव्या हेनराल कदाचित मान्य झाले असते पण त्यावेळची वस्तुस्थिती अशी पाहिले होता तथा नव्हती धर्मसभेने केलेले कायदे पाठशाळातून शिकविण्याचे बंद झाले धर्माच्या कोटीत दिवाणी कायद्यात प्रवीण असलेल्या न्यायाधिकांची नेमणूक झाली काही दिवसाने प्रोटेक्टर सोमरसेटने सिव्हिलियन लोकांना तरबेज करण्या करिता कोमनमधे कायद्याच्या शाळा स्थापन केल्या इमजी कायद्याची फारश उल्लेखाल्प न करतानाच हेनरीला जे पाहिले होते ते साध्य करिता आले पार्लमेंट ‘कामन लॉ’ ची न्यायासने मागे पळली राज्यासंबंधी गोष्टीत स्टार चेम्बर निकाल देत असे. कायद्याची विशालते मान कायम ठेविली गेली, त्यापसून कायदा अगर तुकसान असे काहीच झाले नाही

अशा रीतीने आठव्या हेनरीच्या कारकीर्दीत सरी रोमन कायद्याची छाप पडली नाही तरी पण इंग्लंडातील कायद्याचे पुनर्रचनाच मान झाले यात शक्य नाही एडवर्ड डीडेन (१५८५) ने कायद्यावरील टीकात्मक ग्रंथ प्रसिद्ध केले त्यात निरनिराळ्या खटल्याचे विवेचन विस्तृत रीतीने केले होते ब्रेकटनचे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्यात आले लवकरच कॅम्लो सेक्सन टावरहि नजरेस पडू लागले त्यात इंग्लंडातील चर्चविषयी माहिती होती एलिझाबेथच्या वेळी

इंग्लंडातील लोकांच्या अंगांत राष्ट्रीय बोर भरले असल्यामुळे भिकडे तिकडे पुरातन शोध, कायद्याचे पुनर्रचनाच, व उदार मतांचा प्रसार होताना दिरूं लागला सर थॉमस स्मिथने “कामनवेल्थ ऑफ इंग्लंड” सधर्मी एक पुस्तक लिहिले त्यांत कायद्याचे व राज्यव्यवस्थेचे उत्तम विवेचन आल्यामुळे त्याने परदेशीय लोकांचे घरेचले चित्त वेधले पुढे एडवर्ड कोक (१५५२-१६३४)च्या वेळी “कामन ला”ला कायद्याचे मूर्त स्वरूप दिले जे त्याचे इंग्लंडातील परंपरागत गोष्टीचे पर्याय अत्यंत प्रेम होते त्याने कायद्यावरील बहुतेक सर्व ग्रंथ घुडावून लावर पुष्कळसा उघापोड केला. त्याच्या नवीन तत्वांने प्रेरित होऊन वकील लोक जेम्स व चार्ल्स यांच्याशी राज्यघटनेसधर्मी भाडले एडवर्ड कोक, जॉन सेल्डन व विल्यम श्रीन सारख्या नामांकित लोकांशी रुढते राखी नेमनस्य आरभिले व म्हणूनच त्यांना दार खावी लागली मध्ययुगीन काळातील कायद्याचा अभ्यास करण्याच्या विद्या त्यांस रुढते राखीच्या वेळी प्रसिद्ध झालेल अहवाल हे अतिदाय महत्वाचे आहेत. कारण त्यावेळच्या वकीलांनी जुने दाखले शोधून काढण्याविषयी फारच खटपट केली प्रीन (१६६९) हा एक प्युरिटन होता त्याच्या अंगांत धर्मवेद शिरले होते त्याने वळवळीने जुने दाखले शोधून प्रसिद्ध केले आपणांस आग पार्लमेंटचा पूर्वीचा इतिहास लाभण्याचे श्रेय त्याच गृहस्थाकडे आहे यूरोपांत इतिहास प्रथम जर कोणी संगतवार व यथायोग्य कायद्याचा इतिहास लिहिला असेल, तर तो सेल्डनने (१६५४) लिहिला त्याने ‘टाइम्स’ (दहावा हिस्सा पणे) वर लिहिलेले पुस्तक तर अत्यंत साधले आहे राज्याच्या मुदीत असलेले न्यायाधीससुद्धा निकाल देताना पूर्वीच्या फैसल्याचा आधार घेऊ लागले

त्या वेळी कायदेसिद्धांताचा प्रवाह एवढा प्रबळ व दाढा होता की, यादवी, राज्याची पुन स्थापना, किंवा राज्यक्रांति त्यामुळे त्याची गति मुळीच कुठित झाली नाही कामनेलच्या कायद्यातील काही उतारे घेऊन चालसच्या वेळेचे कायदेकांनू वरचे वाढविले.

हेर — मॅथ्यूहेल (१९०६) हा जुने दाखले शोधणारा मध्य योयटला न्यायधीश होता त्याने इमजी कायद्याचे एक उत्तम चित्र रेखाटले व त्यात रप भरण्याचे काम मात्र ब्लॅकस्टोनने केले त्यावेळी इमजी कायद्यास अत्यंतदुष्टतेची स्थिती प्राप्त झाली अठराव्या शतकात हुकमी कायद्याला म्हणजे “स्ट्याचूट लॉ” ला फार विस्तृत स्वरूप प्राप्त झाले पार्लमेंट प्रत्यक्ष रीतीने राज्यसुने आपल्या हातात घेऊ पहात होती सार्वजनिक कायद्याच्या बाही ठळक ठळक भाषाकडे यूरोपातील विद्वानांचे रुक्ष लागत चालले होते

‘कामन लॉ’ चीहि चाड खुटली नव्हती इतिहासेथवा अमल सुद्धा होईपर्यंत इंग्लंडातील व्यापार वेळवे परदेशीय लोकांच्या हातात होता मध्यकालीन काळात देखील व्यापारी

कोकॉनी सभा भरवून "व्यापास्याचा कायदा" ठरवून टाकला होता. कायद्यात ज्या कोर्टां उणीवा असू शकू लागल्या होत्या त्या मसुन काढण्याकरिता निरनिराळे उपाय सुचविले जात होते. कामकायपद्धति फारच पोटडळ्याची बनली होती, व तिचा उलगडा करच येण्या विव्दानास होत असे. "कमिशन ऑफ पीस" नावाच्या संस्थेने व्यापास्यांच्या कायदांत बरेचसे महत्वाचे कायदे केले ज्यूरॉस आतां साक्षीदार समजले जात असून ते व्यापाशीस बनले. प्रत्येकाला असे वाई लागले की जर इंग्लिश लोकांच्या सनसती कायम ठेवावयाच्या असतील तर ज्युरीचेच खटल्याचा निकाल लावणे जरूर आहे.

इ.क्रि.पू.—प्राचाळी ईंगरी, व्यापतत्समाजाला एक महत्वाची ओढ म्हणजे "इक्विटी" ची होय. १७ व्या शतकात एडमंड डेम्बलर थो आघात कोसळला, त्या व्यापाताला चुनचुनी कोर्टांही पळी पडत होते, पण पोटडळ्याने निभावले. निरनिराळ्या प्रसंगातून सचायत्यांवर चान्दरीने इक्विटीच्या नावाखाली व्याप देणे सुरू केले. इक्विटी म्हणजे कायद्याची पुरवणी. धर्मशास्त्राच्या बाबत नियमावामुन न्यायसुद्धाचा श्रमनेत्र कायदा म्हणजे इक्विटी. होत निरनिराळ नियम एकत्र केले होते हिची सारखी वाड होत होती. नाटिंगहॅम (१७३२-७५) व हाईव्हिज (१७३७-५६) हे वेन्सेलर असताना इक्विटीची प्रगति होत होती. हळू हळू इक्विटीचे गडवाल प्रसिद्ध होऊ लागले, व "इक्विटी" संघटकांही स्थापना होऊ लागली. "कायम सॅ" यथे निष्ठात असलेल्या लोकांनी इक्विटीच्या तट्याची दिशा आणून दिली. रोमन कायद्याचा परिणाम ईंगरी इक्विटीवर ज्या प्रमाणात झाला असा समज होता. तिसऱ्या चौ शतकावर झाला नव्हता. वालॅमेटची व जुन्या न्यायासनाची रचना अशीच्यतशीच होती. नवीन झालेल्या कायद्याची चर्चा नवीन कोर्टांचेच होत असे; म्हणून जसा वाहिने होता तसा परिणाम पडून आला नाही. चान्सेलर जुरच्या कचाट्यातून मुक्त्यामुळे नितुका कायदा सुलभ तितका सामान्य वा पोटीचे ल्याला स्मरण राहिले नाही. त्यामुळे चान्सेलरचे कोर्ट हे गरीब लोकांचे न्याय मिळविण्याचे कोर्ट होण्याऐवजी केवळ धर्ममत लोकांच्याच कामाचे कोर्ट बनले.

१८ वे शतक जवळ जवळ अर्धे संपत झाले. खान-सुमारास विल्यम ब्लॅकस्टोन याच्या थॉरिस्टन ऑनस-चोर्डमथ्ये (१७५०) ईंगरी कायद्यावर व्याख्यान देण्यास गुरवात केला, व लवकरच टीकात्मक ग्रंथ छपासून प्रसिद्ध झाले (१७६१). या ग्रंथातील कायद्याच्या इतिहास व सिद्धांत अगदी विनचूक होते म्हणून ते विद्याभ्यासा व धंदे चालविणाऱ्यांना फार महत्वाचे होते. यात इंग्लंडातील कायद्याचे चित्र अत्यंत उत्तम भेटीत रेखाटले होते. ब्लॅकस्टोनच्या पुस्तकासारखे कायद्यावरील चित्रपेथक

पुस्तक इतर कोणत्याच राष्ट्रात तयार झाले नाही असे म्हटल्यास वागणे होणार नाही. सहासरी एव शतकभर इंग्लंडातील कायदेविक्रितीच्या मनावर योतील विचारांची छाप बसली होती. अमेरिकेत देखील याच्या ग्रंथाचा मोठा आदर झाला व ते प्रह्लापेच मणले जाऊ लागले. यथ्ययुगीन काळातील कायदांची अमेरिकेत बरीच नवीं होऊ लागली, कायद्याच्या शाळेत इय.यु.के.चा कोनाकोपरा खुंडाळला जाऊ लागला. अमेरिकेतील भाव्यकित न्यायाधि-याची नवीं इंग्लंडात ऐकू येऊ लागली अशा रीतीने ब्लॅकस्टोनने केलेल्या उपकाराची केड होऊ लागली.

अर्थशास्त्रातील फेरफार, निरनिराळ्या छडाया व "फ्रेंच रिहोस्त्रुयन" मुळे जुन्या सततस विकटून रहाण्याचा लोकांचा कल यांमुळे ईंगरी कायद्याचे काम तांबून राहिले. याच वेळेत वेन्सेलने ब्लॅकस्टोनची मते हाणून पाड-ण्याचा प्रयत्न चालविला, व त्याचा कोर्टांचे परिणाम झाला नाही. लोकमत सहज यथ्ययुगीन रीते हे वेन्सेलला पडे टाऊक होते म्हणून इंग्लंड, स्पेन अगर रशियाकरिता कोड बन-विण्यास तो त्रयदां तयार होता, वण जुन्या ऐतिहासिक साहित्याचा हा दृष्टा अभसूयासुळे त्याचे बरी कोड तयार असेत तरी ते अगदी नापसंत ठरले असत ब्लॅकस्टोनचा टीकाकार ह्या नारयाने त्याने बरेच काम बजाविले. कायद्यात सुधारणा दर अवश्य पाहिजे होती व तीही मूळ्यासून पाहिजे होती. कायद्यात विषययोगी पुष्कळ साठा झाला होता म्हणून त्यात सुधारणा होणे जरूर होते. वेन्सेलने लोकांच्या मनात कायद्यात सुधारणा होण्याविषयी एक प्रकारची आशुति उत्पन्न केली. रोमिती व ग्रीष्वात्मना वेन्सेलने उत्तेजन दिले. १८३२ च्या रिफॉर्म बिलमुळे राजघटनेत बरीच बदल-ल्यपवळ पडून आली व त्याच वेळेस लामगो व स्त्रीग-दारी कार्यक्रमात सुधारणा करण्याकरिता बरेच उपाय येमले गेले. अशा रीतीने स.प.युगीन काळातील ज्या गैर महत्वाच्या योद्धा कायद्यात भिडकल्या होत्या त्या काहीन टाकता आल्या कायद्यातील कोही शब्दांच्या व्याख्या फर-प्यासंबंधांची लोकांच्या मनात आदर उत्पन्न करण्याचे येव जैन वॉल्टन (१८५९) यागळे आहे. हा यष्टव जरी आश्वेत चिकित्सक होता तथापि त्यास ईंगरी, रोमन अथवा इतर कायदेपद्धतींची अगदी माहिती नव्हती. ब्लॅकस्टोनने लिहून ठेविलेल्या कायदे-पद्धतीचा हळू हळू लोप होत चालला त्यामुळे ईंगरी कायदेपद्धतीची सुदां दिशामुल होऊ लागली.

१९ वे शतक अर्धे संपल्यानंतर कायदेकांनुत प्रह्लापेच योजय ते फेरफार करण्यात आले १८७५ साली नवीन स्थापन झालेल्या बरिष्ठ न्यायकोटीयत जुन्या कोटीया अंतर्भाव केला गेला. जुन्या "स्टायलर को" चे प्रमाण कमी करण्याची खटपट सुरू झाली. साचप्रमाणे वालॅमेटच्या अर्थदांचे स्वरूप यष्टवाविषयी प्रयत्न सुरू झाले. पण

“समाम सत्ता” की “राजसत्ता” असे प्रश्न जेव्हा उपस्थित झाले तेव्हा पार्लमेंटचें कायद्याच्या बाबतींत दुर्लक्ष होऊं लागलें. “कामन लॉ” चे काहीं भाग कोडच्या रूपानें बद्ध झाले. फौजदारी कोडचाहि एक मसुदा तयार करण्यांत आला, पण त्यांत बरीच व्यंज अंशल्यामुळे तो लवकरच नामरोप झाला. ब्रिटिश लोकांच्या अंमलाखाली असलेल्या हिंदुस्थानांतील भागांत व त्याचप्रमाणे अमेरिकेंत कायदेकानूंसंबंधी बराच खटाटोप सुरू झाला. ईंग्लंडातहि कायद्यातील बराच भाग तसाच पडून होता तो स्थापुट रूपानें बद्ध करण्याचें कोणाहि मनात आणित नसे दिवसें दिवस कायदा पार्लमेंटच्या इच्छेवर अवलंबून राहू लागला. कायद्याच्या प्रयांत पुष्कळ सुधारणा झाली त्यापैकी काहींची रचना तर फारच सुसंबद्ध होती. पण कोणाहि प्रयकारास आधुनिक ब्लॅकस्टोन मात्र बनता आले नाही.

१८६३ साली कायद्याचे अहवाल प्रसिद्ध करणारें एक मंडळ (दि कौन्सिल ऑफ रिपोर्टिंग) स्थापन झालें. त्यात तीन एक्स एमिनिशेओमेन्स होते व दुसरे दहा सेबर्स होते. बकिंगहम धंदा करणाऱ्याला व कायद्याच्या विद्यार्थ्याला वर्षाची चार गिनी वर्गीची दिली असता हाउस ऑफ बार्देसमधील व इतर बरिष्ठ न्यायकोर्टांतील अहवाल मिळत असत. प्रिन्सिपल कौन्सिलमधील न्यायकमिटीहि दर महिन्यास एक प्रत प्रसिद्ध करी. हात साप्ताहिक सूचना, नवीन तऱ्हेचे फैसले व नवीनच जाहीर झालेले नियम दिले असत. हाखिरीज वर्गणीदाराना स्थापुटचें एक सूचीपत्र व फैसल्याचा संग्रह केलेलें एक पुस्तक मिळत असे. १८९२ मध्ये २५ वर्षांत (१८६५—१८९०) झालेल्या घटल्यांचे व स्थापुटचें एक डायग्रेस्ट (वर्गीकृत—संग्रह) तयार झालें. १८९१—१९०० पर्यंतचे दुसरीहि डायग्रेस्ट तयार झाले व ही पद्धति पुढे अशोच चालू दिली गेली.

सोळाव्या व सतराव्या शतकांत लंडनमधील कायद्याच्या विद्यालयाचे उद्योग विविध होत चालले. राष्ट्राच्या उत्कर्षांमुळे नामांकित ब्यारिस्टरहि सुसंपन्न बनलें व त्यामुळे त्याचें धंद्याकडे कमी लक्ष लागू लागलें. विद्यालयातील जुन्या बकिलानी पद्धतवार शिक्षण देण्याचें सोडून दिलें. कायद्याचे शिक्षण देण्याची अलास्कोल पद्धत १८५२ सालापासून सुरू होती. त्या साली २० न्यायाधिकाऱ्यांचे व काहीं ब्यारिस्टरांचे एक मंडळ स्थापन झालें. ह्या मंडळाचें काम कायद्याचें शिक्षण देण्याची कोणची पद्धत असावी हें पाहण्याचें होतें. परीक्षेत पसार झाल्याशिवाय कोणाचाहि ब्यारिस्टर होता येत नसे. परीक्षेचा उपयोग दोन प्रकारचा होता; एक तर तीमुळे अभ्यासाचें सामान्य प्रमाण ठरले गेले. व दुसरे ज्याची इच्छा ठरलेल्या अभ्यासापेक्षा जास्त अभ्यास करण्याची होती त्यांनाहि शिक्षण मिळू लागलें. परीक्षेचे विषय येणेंप्रमाणें:- (१) रोमन लॉ. (२) कॉन्स्टिट्यूशनल लॉ, व कायद्याचा इतिहास (३) पुरावा, काम

चालविण्याची पद्धति, एटिक्वेन्स, प्रोसिजर, व फौजदारी कायदा. (४) स्थावर व खानगी मालमत्ता. (५) इक्विटी व (६) कामन लॉ. कायद्याचें शिक्षण देण्याकरिता ब्यारिस्टर अभ्यासकांचीहि नेमणूक करण्यात आली.

तरी पण एखाद्या धंदा चालविणाऱ्या ब्यारिस्टरचें शिक्षण पक्कून त्याच्यापाशी अभ्यास करण्याची पद्धत कायम होतीच. हल्लींची परीक्षेची पद्धत अंमलात येण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांस ज्या ब्यारिस्टरापाशी अभ्यास केला असेल त्या ब्यारिस्टरचें सर्टिफिकेट घ्यावें लागे जुन्या पद्धतीपैकी हल्ली जर काहीं अवशिष्ट राहिले असेल तर ते “मेमबरी ऑफेन्स” हें होय तीन वर्षांचे चार भाग केले आहेत. त्या प्रत्येक भागात सहा मेमबेराना असतात. त्यांपैकी तीन विश्वविद्यालयातील माणसाकरिता आहेत

१८२५ त कायद्याचें शिक्षण देणारें मंडळ स्थापन झालें. तोपर्यंत शिक्षण देणाऱ्या संस्थाना व्यवस्थित स्वरूप नसल्यामुळे सॉलिसिटर लोकांच्या शिक्षणास बराच धक्का पोहोचला. ह्या मंडळाच्या प्रयत्नांमुळे सॉलिसिटरच्या शिक्षणाम बरीच मदत मिळाली. १७२९ सालापासून अस ठरले होते की सॉलिसिटर होऊं इच्छिताऱ्यांनी एखाद्या न्यायाधिकाऱ्यापाशी परीक्षा दिली पाहिजे. त्या न्यायाधिकाऱ्या विद्यार्थ्याची योग्यता ठरविण्याकरिता एक सिलिंग मिळे. त्याचप्रमाणे पाच वर्षेपर्यंत पहिल्या प्रथम नोकरी करावी लागे. पण लवकरच परीक्षा म्हणजे निव्वळ धोताड बनलें. शेवटी ह्या मंडळाच्या अंतःकरणात सॉलिसिटरच्या शिक्षणाविषयी विशेष कळकळ असल्यामुळे लवकरच (१८३३ मध्ये) व्याख्यात देणाऱ्या संस्थांची स्थापना झाली. १८३६ मध्ये पद्धतशीर परीक्षा होण्यास सुरवात झाली, व १८६० मध्ये हल्लीची परीक्षेची पद्धत—म्हणजे प्राथमिक परीक्षा, मध्यम परीक्षा व शेवटची परीक्षा—सुरू झाली ह्यापैकी शेवटच्या दोन परीक्षा निव्वळ कायदासंबंधीच आहेत. शेवटच्या परीक्षेत साधारणपणे इंग्रजी कायद्याच्या सर्व शाखांचें ज्ञान असावें लागतें.

१८५० पासून ऑक्सफोर्ड व केंब्रिजमधील विद्यार्थ्यांसाठी कायद्याच्या शिक्षणास उत्तमन देण्याचा प्रयत्न सुरू आहें. कायद्याच्या विषयांवर व्याख्यान देण्याचा ठरलेला क्रम कायद्याच्या सामान्य तत्वांचे उत्तम ज्ञान करून देण्याकरिता व त्याचप्रमाणे अर्वाचीन इंग्रजी कायद्याची माहिती करून देण्याकरिता फार उपयुक्त आहे असे मानितात. ह्या व्याख्यानांत ज्युरिस प्रूवेन्स, रोमनलॉ, कॉन्स्टिट्यूशनल लॉ, त्याचप्रमाणे स्थावर व खानगी मालमत्तेसंबंधीचा कायदा, कराराचा कायदा, अपक्रत्याचा कायदा, पुराव्याचा व काम चालविण्याच्या पद्धतीचा फौजदारी कायदा, हे शिक्किले जातात; पण कायद्याच्या शाखान निव्वळ पाठशालापयोगी शिक्षण मिळाल्यामुळे व व्यवहारास अनुलक्षून अमरल्या गोष्टी न शिक्किल्या गेल्यामुळे व त्याचप्रमाणें विद्यालयां

न्यायकोटीपासून परीत लाय अद्यत्यामुळे विद्यालयाग बरेच नुकसान पोहोचले आहे. मेनेस्टर व लिम्बूरपूलमयेहि थोडक्या प्रमाणावर अवधाने दिक्षण दिले जाते. लंडनमधील विश्वविद्यालयांनी कायद्याच्या शिक्षणावर बरेच उत्तेजन दिले आहे. त्या युनिव्हर्सिटीतून पदवी मिळविण्यास कायद्याचे ज्ञान अधिक मोठ्या प्रमाणात लाभते.

[सं दर्भ मं प्र थ—डिम्बी—हिस्ट्री ऑफ दि लॉ ऑफ रीयल प्रॉपर्टी; हेल्स—दि कॉमन लॉ (१८८१); हॅलम—कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री ऑफ दि इंग्लिश लॉ, (१९०६-०९); हाल्डवर्थ—हिस्ट्री ऑफ दि इंग्लिश लॉ, १९०३-१९०९; रॉडन—हिस्ट्री ऑफ इंग्लिश लॉ (१८९९); मॅन्सफेल्ड—हिस्ट्री ऑफ ऑटोबिग्रीफ ऑफ दि एंग्लिकन (१७६९) मेडलंड हिस्ट्री ऑफ इंग्लिश लॉ, २ भाग (१८९८), मूर दि सोपेस ऑफ लॉ ऑफ इंग्लंड (१८८८) भाषांतरकार, डब्ल्यू हेस्टी; वुड निग्नन—हिस्ट्री ऑफ मॉडर्न इंग्लिश लॉ (१८६५); कायदा लॉ ऑफ पब्लिक ओपीनियन इन इंग्लंड (१९०५); स्टोक्न हिस्ट्री ऑफ दि मिनिनल लॉ ऑफ इंग्लंड (तीन भाग १८८३), स्टव्य फिलेपट—चार्टर, कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री.]

इंग्लिश वाजार—बंगाल मधील मालदा जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. त्यात बऱ्याच व्यापारी येथ्याचा समावेश होतो. हे इस्टर्न बँगोल रेल्वेवरच्या मालदा स्टेशनपासून ६० मैल.वर आहे. लो. सं. १९०१ मध्ये १३६६७ होतो. १९७९ मध्ये येथे इस्ट इंडिया कंपनीने रेशमानी व्यापार उपबळी होती. तसेच येथे हथ व मैल लोकांच्याहि वसाहती होत्या. ह्या गावास अद्याप अमेगवादाड म्हणतात. येथे धान्याचा मोठा व्यापार चालतो. म्युनिसिपालिटी १८९९ त स्थापना झाली. [इ. गे.]

इच्छलकरंजी, संस्थान. — हे संस्थान उ. अ. १६°४१', अक्षांश १६°५०' व पू. रे. ७४° ३१' अक्षांश ७४° ५०' यांमध्ये वसलेले आहे. हे कोल्हापूरच्या राज्याच्या ताब्यातील एक माझलिक संस्थान आहे. या संस्थानची राजधानी इच्छलकरंजी हे गाव असून या राजधानीच्या नावापासूनच 'इच्छलकरंजी' हे नाव संस्थानाला प्राप्त झाले आहे. संस्थानचे क्षेत्रफळ २४० चौ. मैल. लोकसंख्या सुमारे ६०००० व उत्पन्न खातीने लक्षाचे आहे.

इतिहास—इच्छलकरंजी संस्थानचा मूळ संस्थापक नारो महादेव हा क्षीय. घतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात श्री ल्हेक कोकणस्थांची घराणी, आपले नशीब काढण्याकरिता पाटावर आली, त्यातच रत्नागिरी जिल्ह्यातील वरवडेकर ओवाच्या घराण्याचा समावेश होतो. नारो महादेवाचे वडील महादेव-पंत हे सारंगतवाडी संस्थानातील श्वापण गावच्या कुलकर्णी-पणाचे काम करीत होते. नारोपंत हे अवघे चार पाच वर्षांचे असतांना, महादजीपंत निधनले. त्यामुळे महादजीपंताची बायको गंगाबाई ही आपल्या मुलाला घेऊन उदरनिर्वाह करण्याकरिता पाटावर बहिरावाडी येथे गेली. अशिक्ष

मराठा नेनापति गंताजी घोरपडे यांचे हे रहाण्याचे ठिकाण होते. या ठिकाणी असतांना नारोपंताच्या अंगणे विलक्षण गुण संताजीच्या नजरेत पडण्यामुळे संताजीने त्यास आपल्या दिमागीत ठेवले व छिद्दिने वाचणे, पोच्यावर वसणे, निशाण मारणे इत्यादि त्या फाटकी सर्व विद्या शिकविण्याची व्यवस्था लावून दिली.

राजारामाच्या कारकीर्दीत संताजीराव हे सेनापति अस- त्याने त्यांना नेहमी स्वारीवर असणे भाग पडे. संताजी- रावांनी राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य राखण्यासाठी ने असाधारण पराक्रम केले, ज्या अचाट मसलती केल्या त्यात नारोपंतांनी बहुमोल मदत केली. नारोपंतावर संताजीची यशस्व मर्जी होती व नारो- पंताबाहेर संताजीवर अतिशय भक्ति असे; तो इतकी की, नारोपंतांनी आपले मूळचे जोशी हे आडनाव बदलले व आपल्या धन्याचे—संताजीचे—घोरपडे हे आडनाव धारण केले. अद्यापिहि, नारोपंताचे वंशज 'घोरपडे' हेच आड- नाव धरिमानपूर्वक आपल्या पुढे लावतात.

संताजीराव घोरपडे यांनी नारोपंत यास मिरजप्रांताच्या देशमुखीसारेदेशमुखीची वडिवाट दिली होती; व इच्छलकरंजी व अंगरे हे गाव इनाम दिले होते. पुढे संताजीराव घोरपडे १६९८ साली वारले. त्यानंतर दहा वर्षास येथे निरनिशब्दा मसलतीत नारोपंत यांनी आपले वडू घालून चांगलेच नाव कमावले. नारोपंताच्या मुलगा व्यंकटराव याला बाळाजी विशनाथ यांनी आपली मुलगी अनुबाई दिली; त्यामुळे वडू पेशव्याच्या पराभवाशि नारोपंताच्या घराण्याचा क्षीर- संवध जडला, व त्यामुळे नारोपंतांनी १९१०लेल्या इच्छल- करंजी संस्थानाला चांगले भाग्याचे दिवस प्राप्त झाले ('अनु- बाई घोरपडे' वहा).

नारोपंताच्या मागाहून त्यांचे चिरंजीव व्यंकटराव घोरपडे यांनाही संताजीराव घोरपडे यांच्या वंशजानी, मिरनेची देशमुखी सरेदेशमुखी वगैरे सर्व हक्क देऊ केले. पण व्यंकट- राव एवढ्यावर संतुष्ट राहिले नाहीत. पोर्तुगीज लोकांशी मराठ्यांच्या ज्या लढाया झाल्या त्यांत व्यंकटरावांनी चांगले नाव मिळविले व पुष्कळ सुखस्वाकाजी केली, त्यामुळे शाहू महाराज राप होऊन त्यांनी व्यंकटरावांना 'स्वतंत्र' सर- दारी दिनी व्यंकटरावांनीच इच्छलकरंजीचा विझा आपल्या कारकीर्दीत बांधला व ते आपल्या राजधानीचे नाव ठरविले.

व्यंकटरावानंतर त्यांचे चिरंजीव नारायणराव यांची कारकीर्द झाली. या कारकीर्दीत इच्छलकरंजी संस्थानची अतिशयच भरभराट झाली. नानासाहेब पेशव्यांनी व आऊसाहेबांनी दाखीनेत ज्या मुलखिग्या केल्या त्या सर्व प्रसंगी, नारायणराव हे जातीने हजर होते, त्यात त्यांनी चांगला पराक्रम गाजविल्यामुळे धारवाडीची सुनोदारी त्यांनी मिळाली. हे १७७० साली वारले.

नारायणरावाच्या मागून त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र व्यंकटराव गनी संस्थानचा राज्यारमार हाकण्याला सुरवात केली हे शूर अमल्याकारणाने, हरिपंत फडके याच्या शुभराय-वरील स्वारीत व इतर अनेक स्वाभ्यात त्यांनी प्राश्रयाने भाग घेतला पण हे परमुल्लाखत स्वारीवर असताना इचलकरंजी संस्थानला कोल्हापूरकराकडून उपद्रव होऊं लागला. करवीरकरांनी इचलकरंजी संस्थानावर स्वारी केली पण शेवटी पेशवे व करवीरकर यांच्या दरम्यान पुरंदर येथे तह होऊन, इचलकरंजीकरांचे राबे गाव त्यांना परत मिळाले. व्यंकटराव हे फार दुर्बल होते. त्यांनी आपल्या वारकी-दत्त संस्थान अमदी कर्णबाजारी करून टाकिले. हे १७९५ साली वारले. याना पुत्रसंतान नसल्यामुळे त्याच्या मृत्यु-नंतर त्याची बायको रमाबाई हिने, पेशव्याच्या संमतीने नारायणराव बाबासाहेब यास दत्तक घेतले.

नारायणराव बाबासाहेब ज्या वेळी गादीवर बसले त्या वेळी इचलकरंजी संस्थानची स्थिति समाधानकारक नव्हती करवीरकरांचे व इचलकरंजीकरांचे वैमनस्य असल्यामुळे करवीरकर, इचलकरंजीकरांनी नेहमी त्रास देत असत. पण पुढे १८२७ मध्ये ब्रिटिश सरकारच्या मध्यस्थीने या दोन्ही संस्थानात तह घडून आला व इचलकरंजीकरांना पूर्वीचा सर्व मुलूख मिळाला. नारायणराव हे चांगले लढवये होते. त्यांनी खर्च्याच्या लढाईत पेशवे सरकारला चांगली मदत केली होती. ते दाननिधयी व धोरणी होते. विपत्तीच्या स्थितीतहि त्यांनी आपल्या कर्तबगारीची पराकाष्ठा करून इचलकरंजी संस्थानाचे रक्षण केले, ही गोष्ट सर्वसमंत आहे. हे सन १८२७ साली वारले. त्यांना दोन मुलगे व पाच मुली अशी एकंदर सात अपत्ये होती.

नारायणरावाच्या मागून त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र व्यंकटराव गादीवर बसले. त्यांना पुत्रसंतान नव्हते. हे इ. स. १८३८ त निवर्तले. त्यांच्या मागून त्यांचे धाकटे बंधु केदारराव तात्या हे संस्थानचे मालक झाले. याच्या अमदानीत, इचलकरंजी संस्थानचा दर्जा खरोखर काय आहे याचा निकाल लागला. इचलकरंजी संस्थान हे करवीरकर छत्रपतींच्या ताब्यातले आहे असे इंग्रजसरकारने ठरविले. अशा रीतीने करवीर-रांचे ताबेदार होऊन राहण्यापेक्षा, संस्थानच्या उपमास रामराम ठोकून काडीस काण्याचे तात्यासाहेबांनी ठरविले. पण सरकारचे ह्यावेळेचे पोलिटिकल खात्याचे अधिकारी यानी 'कोल्हापूरकर महाराजांची ताबेदारी नुसती नांवची आहे त्यामुळे महाराजाचा व तुमचा प्रत्यक्ष संबंध येत नाही व तुमचा दर्जाहि कमी होत नाही' असे सावितल्या-बद्दल शेवटी तात्यासाहेब पुन्हा संस्थानचा फारमार पाहू लागले. याचेवेळी सरकारकडून असेहि आश्वासन देण्यांत आले होते की 'इचलकरंजीकर यास कारणपरतें दत्तक-विपर्या तजवीज करणे झाल्यास, सरकारच्याचा विचार करील' आणि हुक्म देणे तो कोल्हापूर प्रांताची तशीच दक्षिण अहा-

राष्ट्रदेशाची अशा प्रकारणी जी बहिवाद असेल तोम अनुसरून सरकाराम याजनी वाटेल तेंच करील, केशवराव तात्या हे इ. स. १८५२ मध्ये वारले. त्यांना पुत्रसंतान नसल्यामुळे, तात्यासाहेबांच्या मातोश्री भंगाबाई व पत्नी यशोदाबाई यांनी दत्तक घेण्याबद्दलची परवानगी सरकारकडे मागितली व सरकारच्या परवानगीने १८५३ साली यशोदाबाईंनी, विसागोपत हुप-रीकर याचा मुलगा दत्तक घेतला व त्यांचे नांव व्यंकटराव ठेवले. पण व्यंकटराव हे एकदोन वर्षांतच वारले. आणि पुन्हा दुसरा दत्तक देण्याची पाळी आली यावेळी सरदारने पुष्कळ अडचणी आल्या. पण सरतेशेवटी दत्तक घेण्याची परवानगी देण्यात आली. नंतर विश्वनाथराव हुपरीकर (तात्या गावकर) याचा मुलगा दत्तक घेण्यात आला पण १९१७ मध्ये या दत्तक मुलाने (गोविंदराव आबासाहेबांनी) राज्य-कारभार पाहिला नाही तोच त्याचे आकारमक देहावसान झाले. पुढे येथल्या दिवसाना आबासाहेबांची बायको पद्मा-वतीबाई यांनी हजिचे संस्थानाधिपति नारायणराव बाबासा-हेब यास दत्तक घेतले. याचे प्रवेशपरीक्षेपर्यंतचे शिक्षण रामाराम हायस्कुलत होऊन नारायणराव हे १८८८ त प्रवेशपरीक्षा पसार झाले. पुढे त्यांनी रामाराम कॉलेजमध्ये व विल्सन कॉलेजमध्ये, एलएल बी पर्यंतचा अभ्यास केला. १८९२ साली यांना संस्थानची अखत्यारी देण्यात आली. याचा विवाह १८८६ साली झाला. हे विद्यालक्ष्म व जिज्ञासू असल्यामुळे, संस्थानांत चांगल्या सुधारणा घडवून आणण्या-कडे यांचे नेहमी लक्ष असते. यांना सार्वजनिक कामांची फार हास आहे. दक्षिणेतील इनामदार व सरदार यांच्या तर्फेने हे १४१५ वर्षे कायदेकोःनसलमध्ये निवडून आले होते. यांना प्रवासाचा नाद असून त्यांनी जगाच्या निरनिराळ्या भागांत प्रवास केला आहे. हे स्वभावाने उत्साही असून यांची राहणी अमदी साधी आहे. महापुढामध्ये यांनी सरकारास सवय तितकी मदत केली. यांना पुत्रसंतान नसल्यामुळे यांनी आपल्या पुतण्यास दत्तक घेतले आहे.

इचलकरंजीकराचा सविस्तर इतिहास 'घोरपटे-इचलकरंजीकर' या लेखांत पहा.

शहर.— इचलकरंजी संस्थानचे हे राजधानीचे शहर आहे. सदर्भमराठा रतेवेच्या मिरज-केल्हापूर या फाट्यांवर असलेल्या हातकलंगडे स्टेशनवर जतून इचलकरंजीला जावे लागते. ह्या शहराची लोकसंख्या सन १९०१ साली १२१२० होती. ह्या शहराचा राज्य-कारभार एखाद्या म्युनिसिपालिटीच्या कारभाराप्रमाणे चालतो व ह्याचे उत्पन्न ४५९० रुपये सन १९०३-०४ साली होते. ह्या शहराची हवा निरोगी आहे पण येथील पाणी मच्छळ आहे. दिण्याचे पाणी पंचगंगा नदीपासून खोखडी नळ बाधून आणले आहे. दरवर्षी नवरात्रात

संस्थानची कुचेदेवडा धी ब्यस्टेस याच्या नांवाने मोठी सजा भरते व त्या सजेला सुनार २००० लोक येतात. गांवोत धाव, लायबरी, प्रेस, इस्पितळ, नाट्यगृह व गिरण्या आहेत. सुसुलमानी पद्धतीचे मनोरे असलेला रामबादा प्रेसगोष्ठ आहे. याच्या समोवर ईश्वर मन्थना तट आहे.

[संदर्भ ग्रंथः—बाबुदेवरावजी खरे यांना इचलकरंभी संस्थानचा इतिहास ओ निवडक पत्रांसहित पत्रिच्छेदा आहे (पुणे कार्यभूषण प्रेस, १९१३) तो सविस्तर व विश्वसनीय आहे. साक्षरीय ए. के. सं., रा. सं., कार्येतिहाससंग्रह, इतिहाससंग्रह, भारतवर्ष, हे ग्रंथ मराठ्यांच्या वास्तविक इतिहासावर प्रकाश पाडतात. डॉ. फोरेस्ट प्रह्लाद, वेस्ट यांसारख्या ईश्वरी इतिहासकारांची प्रकाशितेहि उपयुक्त आहेत.]

इच्छापुरम्, तहशील—मद्रास इलाह्यात गंगम जिल्ह्यात ही जमीनदारी (तहशील) आहे. हिचे क्षेत्रफळ ३०० चौस मैल आहे व लोकसंख्या १९११ साली ९०८४९ होती. ह्या तहशिलाचे मुख्य ठिकाण इच्छापुरम् शहर आहे. त्या तहशीली लो. सं. (१९११) १२५२ शहरांत काही मोठक्या मशिदा आहेत व त्यांपैकी एका मशिदांत प्रार्थना करण्याकरिता महंमद पैगंबराचे अनुयायी दूर देशांहून येतात [ई. गं.].

इच्छामतीः—(१) बंगालमध्ये असलेल्या पायना जिल्ह्यामध्ये ही नदी आहे. ह्या नदीस गंगेपासून पाणी मिळते. ही पयना साह्यातून वाहत जाते व दुरासामर नदीला मिळते. ही नदी ८ महिने कोरडी असते पण वर्षा ऋतूमध्ये हिचा प्रवाह रेंद व प्रेक्षणीय असतो [ई. गं.].

(२) ह्याच नावाची दुसरी नदी बंगालमध्ये मडियाद जिल्ह्यामध्ये आहे. ह्या जिल्ह्यात ही नदी भाताभांग ह्या नदीची शाखा आहे. ही दक्षिण बाजूला वहात जाऊन कोबीस परगण्यांत शिरते व तेथे तिला यमुना हें नांव मिळते. ह्या नदीचे पाणी फार सोल असून सधें वर्षभर तिच्यातून मोठेमोठ्या नद्यांना मोठेपणे जल येतें [ई. गं.].

(३) ह्याच नावाची तिथरी नदी डाका मधून जाते व मुनशींगंजजवळ मेघना नदीला जाऊन मिळते. ऐतिहासिक कालापासून ह्या नदीला महत्त्व आहे व तिच्या तीरावर पांच पवित्र पाट आहेत. कार्तिकी पौर्णिमेला ह्या नदीवर रत्नान करण्यास पुष्कळ लोक येतात [ई. गं.].

इच्छावरः—हे शहर भोपाळ संस्थानांत आहे. याच ठिकाणी पूर्वी लक्ष्मीपूर होतें. या ठिकाणी मराठे लोकांनी एक मोठा किल्ला बांधिला होता. १८१८ साली हे शहर भोपाल संस्थानांत सामील वेलें गेलें. इच्छावर नांवाची पूर्वी एक तहशील होती व त्या ठिकाणी प्रांश्वमधील चवथ्या हेनरीचा सुलतान भाऊ नान फिरोजी राज्य करीत होता. ह्या प्रथम हिदुरधनांत आल्यावर अकबर यादहाच्या

नोबरोस साहिबा व त्याच्या तिथरी बादशहच्या जमिनांनी नासक्या बहानींनी त्यांनी यादहाजें व इच्छावर तहशीलीला नवाब शाहज. नासक्या बैराबांवर पुढे अनेक बार्हट प्रसंगे आले. नदरिहाहाच्या हजारीमुळे र. र. नासक्या बैराबांनी हे शहर लोकांचे हाथी व शेताच्या बाबे हाथी. तेथेहि नरहरच्या राजांनी फार पास दिव्यामुळे रोवली बहाहेरला त्या भेडकीला भाबे लागले. पण बेबर पोंफेगने जेष्ठो बरहोर पेतलें तेथेही ईश्वर सरकारने थोडा मुल्लू या पराभ्यास दिला या पराभ्याचे बंधन ठरुन द्यास आहेत [ई. गं.]

इजाराग—(मद्रास) गोदावरी नदीच्या कोकोनाडा तालुक्यातील एक शेतेगाव. सन १७०८ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने येथे एक पयार उघडलेली होती. पुढे हे शहर तत्काल कापडाबद्दल प्रसिद्धीला गालें. हे १७५७ मध्ये मीप लोकांनी काबीज केलें पण दोन वर्षांनी ईश्वर लोकांनी पुन्हा ते परत मिळविले. १८९९ सालापर्यंत ते व्यापारी शहर म्हणून प्रसिद्ध होतें [ई. गं.].

ईश्वर—महाराष्ट्र व बालाघाट जिल्ह्यातील एक गाव. येथे गंगेच्या खोऱ्यात राहून शेतकी व व्यापार व मासे मारून उपजाविका करणारी ही गाव आहे. याची संख्या १९०० आहे.

विश्वर याचे नावांतर ईश्वर असो होऊन ही निराळी गाव बनली. यांनी गाता मराठी वास्तविकीत उघडल्या आहेत. तथापि हे ईश्वर म्हणजे निष्ठाधारिनी देवी हिची पूजा करतात. हे गोवाच्यात आपले वृधभांद म्हणतात. वारण ईश्वरारीण एकदा गोवाच्यात वृष पामगारी दाई होती. पण या कथेचा अर्थ बहुतेक राच्यात गोवारी रक्षाभे मिथय झाले असले असण करता येईल. ईश्वर लोक गोवाच्यात शेण समजतात. त्याच्या हाताभे नेवतात, व पाणी पितात. पण गोवारी यांच्याकडे नेवत नाहीत. यांची गात गोंड, गोवारी व बैरा लोकांच्या मिथयाने तयार झाली आहे.

गोच्यात लोभीयार, कोर्द, व ईश्वर अशा उपगाणी आहेत. सोनशार लोकांपैकी काहीनी गुलनाथें गोंड लोकांपुढे येतली आहेत असेः—मोसाराग, टेकाग, मरह डव्या. पीठगत्या गोवाची नी गुले आहेत त्यांनी दुसऱ्याच्या शेतातुत ओढे सारी सादळ थोरून गाणू शिगवून देवास नैवेद्य दाखवून स्वतः गाईपयंत कोणाची मोलती काढा नये. पीठपत लोक कमंडे उघडतात त्या तळ्याने पाणी पोत नाहीत. दोवकरिया लोक देवाप बकरा बळी देतात. सोनयाणी कुडाले मंगपाटिया व मुडीबाल असे दोन नग्रे आहेत. याच्यात परस्पर विवाद मध्यां येद आहेत. याच्या गिराहपदती मराठी बाळीच्या आहेत. दोया भावांनी लगे दोन बहिणीबरोबर होत नाहीत. लगे बहूनी प्रोडणी करतात. करण्याकरिता आलेल्या माणसांचे पाग पुढे

याच वनिजवच वरतो. वधुशुल्क २० रुपये आहे पण जर वर विधुर असला तर जास्त शुल्क घेतात. रंगीत अक्षता टाकून समे होतात. जर विधवेबरोबर कुमाराचा विवाह होत असला तर प्रथम त्याचा विवाह रईच्या हाडा बरोबर करतात. हे लोक बहुधा भ्रंत पुरतात. व रात्री कणीक पसळून त्यावर उषा प्राण्याचा कापणिक किंवा चारा पाय उमटला असेल त्यावरून त्याचा जन्म ठरल्यावर मग उत्तराचार्य करिता. अक्षय्यतुळिमेला व कार्तिकात पितृतर्पण करितात. पुढपाकरिता मोठे व बायकाकरिता लहान पाण्याचे मडके भरून ठेवतात. व त्याच्या समोर एक दिवा ठेवतात व पुढप पूर्वजाकरिता माळी व धिवा-करिता माळीज जेऊं पाळतात.

याचा धडा शेतावर मजुरी करणाऱ्याचा आहे. धंदेवार श्रिया हुडणांचा धंदा वरितात. याचा दर्जा फार नीच आहे. हे मगर, सय वगैरे (गार्डेचे सोडून) यांतेल त्यांचे मांस खातात. माझण माळी व गोवारी यास हे जातीत घेतात; मग तो पुढप असो अथवा छी असो सवोचा कोर करून त्याच्याकडून जातीभोतन घेऊन जातीत सामील करतात [इ. गे.]

इशावाः—त्रावणकोर संस्थानातील एक जत. जे स. १९१९) ५४९२९५. संस्थानच्या दुसऱ्या काही भागात यांना चोवा असे म्हणतात. तामिळी बोलणारे शानार व ब्रिटिश मलबारातील तिया यांच्याशी या जातीचा संबंध असावा असे मानतात. ही जात सिंहलद्वीपातून इकडे आली असावी. इस्लाम हा सिंहलद्वीपाच्या अपभ्रंश असून इस्लाम वेदातील लोक ते इशावा असे काही भाषाशास्त्रज्ञ मानितात. जे. काश्मिरेलेहि हे जात बाध्य देशातले असेच मानतो. मध्ययुगात त्रावणकोरचे राजे नायरप्रमाणे इशावानाहि एकदा कामे सागत. याचे तीन वर्ग पाडता येतील. (१) पांडी किंवा तामिळी जिल्ह्यातील इशावा, (२) मलयालम इशावा किंवा चोवा व (३) ब्रिटिश मलबारचे तिया. धर्मित व मध्यम स्थितीतील इशावा पुढप नोटनेटके व सुस्वरूप असून अवळ अवळ नायरा-सारखेच दिसतात. बायका मात्र वेगळ्या दिसतात. इतर मलबारातील मूल रहिवाशाप्रमाणे इशावांत मारसा महमक्यायमप्रमाणे छीवशाकडे येतो. नारळीची व तांदीची झाडे लावणे व दाऊ माळणे हा यांचा मुख्य धंदा आहे. बायका पुढपाच्या बरोबराने कामे करतात मास्तरकी, पैघकी व जोसकी येसाचेहि इशावा आहेत. संस्कृत भाषेचे अध्ययन करणारेहि बरेच आहेत.

त्रावणकोरमधील अति पुराणप्रिय हिंदुसमासपैकी इशावा ही एक जात आहे पुष्कळ ठिकाणी यांची स्वतःची देवळे असून तेथील उपाध्यायहि इशावाच असतात. याची उपास्य देवता बहुधा भद्रकाली असेल शास्ता, कीरमज्ञ - व माता यानाहि नैवेद्य दाखविता जातो भद्रकालीला श्राणि.

जरी याचा जगतो अशा समजुताने किंवा देवळातून तिच्या ऐवजी सुवर्णप्याची स्थापना करण्यात येते.

मुळगी बयांत आले म्हणजे मंगळसूत्र (ताली) बांधण्याचा समारंभ नायर लोकांतल्या प्रमाणेच होतो. ज्यांनी ताली बांधिली असेल तोच नवरा करावयाचा असे बहुधा होत नाही खरे छम वधदानसमारंभ झाला म्हणजे होतें. इशावातो ही इशावाच्या न्हाण्याची जात असून धार्मिक संस्कारांत त्याचा भाग असतो. उदाहरणार्थ इशावातो छी इशावाच्या लमात नवरीच्या मनगटाभोवती ' प्रतिसरस ' बांधते व नवऱ्याच्या हाती ताली देते. वध-दानाच्या (लमाच्या) वेळी नवरीकडच्या मंडळीना ऐपती-प्रमाणे हुंडा द्यावा लागतो. नायराप्रमाणे इशावात घट-स्फोट घाटळ तेव्हा करिता येतो, बांच्यात मृताना जाळतात व कधी कधी पुरतातहि.

[सं द र्भ म थ —रिस्ले—एथनोप्रॉफिक अँडेंडामेस (सेन्स ऑफ इंडिया १९०१ पृ. १), त्रावणकोर सेन्सस रिपोर्ट १९११]

इटरलेकन—(१) (यूरोप—खिल्लंड) बर्न विभागात भार नदीच्या काठी सपाट मैदानावर हे शहर वसले असून समुद्रसपाटीपासून याची उंची १८६४ फूट आहे हे १९१० मध्ये अस्तिवात आले. येथे अलीकडे बांधलेला एक किळा आहे. या किष्प्रात स्थानिक सरकारची कचेरी मरते. या शहरां उन्हाळ्यात पुष्कळ सुखवस्तू प्रवासी सहूल कर-ण्याच्या उद्देशाने जमतात, कारण येथून ब्रॅट व प्रॉलेवल्ड वगैरे गावांचे वाण्याकरिता काडे फुटले आहेत. १९०० साली येथील लोकसंख्या २९६२ होती. येथील बहुतेक लोक प्रॉस्टेंट पंथाचे असून जर्मन भाषा बोलतात [ए. वि.]

(२) अमेरिकेत न्यूयॉर्क संस्थानात इयका व जिनीव्हा रस्त्यावरील एक गाव. याचे जुने नाव फारमर, पण चालू पिढीतील तरुणांनी गावढी नाव काढून टाकून इटरलेकन हे नाव दिले खेनफा व केयूपा या दोन सरोवराच्या मध्ये हे असल्यामुळे या नांवास सार्थकता आहे.

इटली—इटली द्वीपकल्पाच्या पूर्वेस अँडिआटिक समुद्र, पश्चिमेस व दक्षिणेस तिचेनिअन समुद्र आणि उत्तरेस आल्प्स पर्वत असून हे उत्तर अ. ४६° ४०' ते २८° २८' आणि ६° ३०' ते १८° ३०' पूर्वरेखांशांच्या मध्यावर आहे. या द्वीपकल्पाचे क्षेत्रफळ १,१०,९६४ चौरस मैल आहे. अँबेनाइन पर्वताने इटलीचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग केले आहेत.

उ त व इ ट ली —या भागातील प्रसिद्ध पो नदी ४५० मैल लांब व ४०० ते ६०० यार्ड रुंद असून तिला पुष्कळ उपनद्या मिळतात. याखेरीज या भागात नऊ नद्या आहेत. नदींचा गाळ व रेती समुद्रसपाटीवर आल्याने मधून मधून खाऱ्या पाण्याचे रुझन रुझन तराव झाले आहेत व अशाच

आणि टायबरीना जातीचीं ठोरे येथे आहेत. येथून गुरे, मेंढ्या, डुकरे परदेशी रवाना होतात.

उत्तरइटलीत पुष्कळ गोरमशाळा (डेरी) असून तेथे चव्हादही फार उत्तम तयार होतें. शेतकी संस्थांनी शेतकी-संबंधी सुधारणा करण्याकरिता शाळा काढल्या. धान्याच्या आयातीवर कर बसविल्यामुळे धान्याचे उत्पन्न वाढलें.

रयतवारी अथवा खुद्दाकानपद्धति (प्लेन प्रोप्रायटरशिप) येथे बरीच भमलांत आली असून अथेंल, तिथेंल वगैरे इतरहि जमीनीचे मालक आणि कुळे यांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारचे करार होतात.

धान्याने व बटाईने शेती करण्याची पद्धत या देशांत आहे. सिचीलीतील गंधकाच्या, सार्डीनियातील वस्त्राच्या आणि शिंशाच्या; एल्बातील लोखंडाच्या; टस्कनीतील कथिलाच्या, ताच्याच्या, सुरमापातुच्या आणि पान्याच्या मिळून १८८१ साली येथे १५८० खाणी होत्या. १९१७ साली ८५८ खाणी चालू असून तीस कोटी लोरी किमतीचे खनिज पदार्थ काढण्यात आले. इटलीमध्ये कोळशाच्या खाणी अर्धोबात नसल्याने सर्व कोळसा बाहेरून आणावा लागतो. सर्वांत अधिक कोळसा ईंग्लंडमधून येतो. १९२० सालामध्ये अर्धाशेस लक्ष टन कोळसा इटलींत आला. लोखंडाची निपज देखील इटलींत फारच कमी होते, तरी पण लोखंडाची व पोलादाची निपज वाढवण्याचे इटलीने पुष्कळ प्रयत्न केले. सन १९१९ मध्ये लोखंड व पोलादाची निपज ७३२००० टन झाली.

१९१५ साली येथील मासे पकडण्याच्या कामी २६७२५ नावा होत्या व त्या साली २२ लाख लायर किमतीचे मासे पकडले गेले. सिचीली आणि सार्डीनिया येथे पोर्बळी सापडतात. म्युनिसिआ आणि सिचीली स्पॅनकरिता प्रसिद्ध आहेत, सार्डीनिया, सिचीली आणि एल्बा मासे पकडण्याच्या टिकाणाकरिता प्रसिद्ध आहेत.

कारखाने—येथील कारखाने जलवाष्पीने चालतात. वर निर्दिष्ट केलेल्या खाणीशिवाय येथे मिठाचे कारखाने आहेत. सर्व प्रकारची यंत्रे येथे तयार होतात. लॉबडी, पिडमॉट आणि व्हेनेशिया येथाने विणलेल्या रेशमी कापडाकरिता प्रसिद्ध आहेत. लॉबडी, पिडमॉट आणि लिग्रिआ कापसाच्या कारखान्याकरिता प्रसिद्ध आहेत. १९०६ साली विणकाम शिकविण्याकरिता येथे एक शाळा उघडण्यात आली. रसायनद्रव्याच्या कारखान्याशिवाय मेणवत्त्या आणि साबूचे कारखाने येथे आहेत. येथे आगपेथ्यावेहि कारखाने आहेत. १९०५ साली येथील साखरेच्या वखारांत १२९१६ टन साखर तयार झाली. अलकोहोल आणि सर्व प्रकारचे लाकडी सामान येथे होतें. येथील कागदाच्या कारखान्यांपैकी एजिआनो येथील हाताने कापद तयार करण्याचा कारखाना फार चांगला आहे. येथील तंबाखूचा मका सरकारकडेच आहे. टस्कनी आणि व्हेनिया येथे उत्तम प्रकारचे कापचे सामान तयार होते. हा देश इटालकलेच्या सामानाकरिता प्रसिद्ध

असून हिऱ्यामोऱ्यांची आणि इतर कारागिरीची कामे करणारे लोक येथे आहेत. सन १९१९ मध्ये इटलींत १:६७७१६२४५ लोरी इतकी आयात झाली व ६२१९५८५०८८ लोरी निर्यात झाली.

मजुरांची स्थिति.—हिंवापाच्या रोगामुळे आणि गरीबीमुळे येथील शेतकरी मजुरांची स्थिति फार बोचनीय आहे. सह्रातील केलेल्या आरोग्यकारक सुधारणामुळे आणि संघामुळे येथील मजुरांची स्थिति सुधारून १८९२ साली समाजसत्तावादी मजूरपक्ष अस्तित्वांत आला. १८९९ मध्ये मजूरमंडळ (लॉबडी ऑफ वेंबर) स्थापन करण्याची चळवळ सुरू झाली. यांचा उद्देश कामगारास शिक्षण देणे, संघाच्या वेळी मध्यस्थी करणे, मजुरास काम मिळवून देणे वगैरे असे अशी मजूरमंडळे सध्या इटलींत अनेक दाह-रांत भाडळतात. १८९८ साली वृद्ध आणि आजारी मजुरांचा विमा उतरण्याबद्दल कायदा करण्यांत आला व एक फंड गोळा करण्यांत आला. व्यापारधंद्यातील मानगडी मिटविण्याकरिता लवादसंस्था नेमलेल्या असतात. लॉबडी, व्हेनेशिया आणि पिडमॉट हे प्रांत पेन्नाकरिता प्रसिद्ध आहेत. मध्य इटलींत सहकारी पतपेढ्या पुष्कळ आहेत. महा-युद्ध संपल्यानंतर मजूर लोकांना कामाचा कंटाळा फार वाढ लागला, व धान्याची महागाई दाहत्यामुळे मजूर लोक पगार मागू लागले पगार मिळाला नाही म्हणून मजुरांनी संप करण्यास सुरुवात केली. १९२० मध्ये १७८१२३० लोकानी संप केला; पण व्यापाराची मंदी दाहत्यामुळे मजुरांनी सरसदा संघाचा फोलपणा कडून येऊ लागला.

दळणवळण.—१८४० साली येथे रेल्वे सुरू होऊन १९२१ साली तिचा ११८९५ मैल फैलाव झाला. मिलान हे सर्वांत मुख्य रेल्वेस्टेशन असून ट्युरीन, जिनोवा, व्हेरोना, रोम आणि नेपल्स हां दुसरी महत्त्वाची स्टेशने आहेत. बाफेच्या आणि विजेच्या ट्रामगाण्या या देशात आहेत. मध्य आणि उत्तर इटलींत सडका पुष्कळ असून चांगल्या आहेत. लॉबडी, पिडमॉट आणि व्हेनेशिया प्रांतात नाव्य कालवे आहेत १९१७ साली येथे १९२२८ पोर्बळ ऑफिसे आणि ८९८० तारआफिसे होती. या देशांत टेलिफोन पुष्कळ आहेत. १९०७ पासून ते सरकारी नियंत्रणाखाली आहेत. १९१७ मध्ये वाफेने चालणारी ८४४ व शिडीने चालणारी ४४६४ जहाजे होती.

व्यापार.—जिनोआ, नेपल्स, पालेर्मी, लेगहॉर्न, मेसिना, व्हेनिस आणि कॅटॅनोआ ही येथील मुख्य बंदरे असून येथील दर्यावरील व्यापार परकीय जहाजांतून होतो. १९१८ साली येथील आयात व्यापार ५६४०६५७५७ व निर्यात व्यापार, १९३४५०२१ पॉड किमतीचा होता. रेशमी, कापूस व रेशमाची बळे, मद्य, मोठारी, ताम, कळे, दोमंदोचे पदार्थ, टोप्या गंधक, रबर हे जिनस येथून बाहेर जातात व गहू, कापूस, लोखंड, कातडी, पेट्रोलियम, धातू वगैरे जिनस बाहेरून येतात.

शि शु ण.—रोम दर्जाच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा काप्पूनचे ताब्यात असून शिक्षण मोफत असते. दुय्यम शिक्षणाकरिता, उच्च शिक्षणाकरिता व पंदेशिक्षणाकरिता शाळा आणि विद्यापीठे आहेत. शिशुशाळा आणि अर्भकास्य येथे आहेत. या देशात शेकडो ४८ लोक अशिक्षित आहेत. १८०० साली ६ वर्षांपासून १ वर्षांपर्यंतच्या मुलाकरिता यत्तीचे शिक्षण करण्यात आले. सध्याचाळच्या आणि सुश्रुत भरणाऱ्या शाळा येथे १००० अशिक्षित शिष्यां लोकांकरिता येथे शाळा आहेत. व्हेनिस, जिनोआ आणि यारी येथे व्यापारी लोकांकरिता शाळा आहेत. फ्लोरेंस आणि लॉन येथे छियांकरिता पंदेशिक्षणाच्या शाळा आहेत. शेतकीच्या, शिरपकलेच्या आणि पशुवैद्यकीच्या शाळा आहेत.

येथे १८३१ वाचनालय असून बॉरेवेरिना वाचनालयात ३४००० हस्तलेख आहेत. व्हॅटिकन वाचनालयात सरकारी जुने लेख आहेत. अनाथ, गरीब आणि आचारी लोकांना मदत करण्याकरिता येथे मोठमोठ्या धर्मोदायसंस्था आहेत. याशिवाय प्रताचे आणि काप्पूनचे अधिकारी धर्माचे वराच स्वर्च करतात.

या देशातील बहुतेक लोक रोमन कॅथोलिक पंथाचे आहेत. ग्रीक आणि लॅटिन पंथ येथे प्रचारात आहेत. रोम हें ख्रिस्ती धर्माचें केंद्रस्थान आहे. १९११ साली या देशात १२३२५३ प्रॉटेस्टंट पंथाचे लोक व रोमन कॅथोलिक ३९९८३६१४ होते. १८५५ सालच्या कायद्याने इटालीचे धार्मिक दृष्ट्या १३ प्रांत पाडले आहेत. त्याच कायद्यामुळे येथील बरेच मठ उध्वस्त होऊन पुष्कळ महत्त्वांना री मिळाला.

राज्य पद्धति.—येथे कायद्याने नियंत्रित अशी राजसत्ता आहे. अंमलबजावणीचा अधिकार केवळ राजाकडे असून तो तो मंत्रिमंडळामार्फत यज्ञवतो. कायदेकान करव्याचा अधिकार राजा व लोकप्रतिनिधिसभा सहकारितेने यज्ञवतात. लोकप्रतिनिधिसभा बरखास्त करण्याचा व फिरून बोलावण्याचा अधिकार राजाला आहे. परराष्ट्राची तह वारंवाकरिता मात्र लोकप्रतिनिधिसभेची मंजूरी लागते लोकप्रतिनिधिसभेची दोन गृह (चेमर्स) आहेत; एक वरिष्ठ सभा, (मीनेट) व दुसरे प्रतिनिधिगृह (चेमर ऑफ डेप्युटीज) वरिष्ठ सभेचे सभासद तहहयात असून त्याची नेमणूक राजा स्वतः करतो २१ वर्षांवरील सर्व साधारण शिकलेल्या व काही विशिष्ट मर्यादपर्यंत भांडे भरणाऱ्या नागरिकांना सत्ताधिकार असतो. काही विशिष्ट दर्जाचे सरकारी नोकर खेरीज वरून सरकारी नोकरांना निवडणुकीला उभे राहता येत नाही पेशासंबंधी सारी भिले प्रतिनिधिपुद्ग (वेमर ऑफ डेप्युटीज) च्या सभासदांनी पुढे मांडली पाहिजेत. पण दोन्ही सभागृहे व राजा यांच्या अनुमतीशिवाय री पाष होऊ शकत नाहीत. प्रत्येक देशात नोकरशाहीचे धोरण नेहमीच

प्रतिगामी स्वरूपाचे असते, येथील नोकरशाहीवरहि तोच आरोप येत असला तर काही नवल नाही. सन १९१९ मध्ये मतदारासंबंधीच्या कायद्यात दुहेरी शाली इटलीतील लोकांचे ५४ नियोजित समूह पाहून स्वातंत्र्ये एकदर ५३५ प्रतिनिधी निवडून येण्याचे ठरविण्यात आले

न्याय खाते.—येथील न्यायपद्धति मॅच न्यायपद्धतीच्या धर्तीवर आहे. रोम, नेपल्स, पालेर्मो, ट्युरिन आणि फ्लोरेंस या ठिकाणी सेशन कोर्टे आहेत. याशिवाय २० अपील कोर्टे, ११२ ट्रायब्युनल कोर्टे आणि १५३५ मन्दामेन्टि नावाची मॅजिस्ट्रेटाची कोर्टे आहेत. १३ मुख्य गृहद्वारांत प्रिंटेरी कोर्टे आहेत व त्यांना कीजदारी न्यायाचा पूर्ण अधिकार आहे.

न्याय—येथील लष्करी शिक्षणाची पद्धत १८०५ साली फ्लोरेंस नियमाप्रमाणेच चालू आहे, परंतु त्यात १९००-१९०८ साली थोडा महत्वाचा केरबदल करण्यात आला. लष्करी शिक्षण व नोकरी सभ्यीची असून त्याचा एवढर काल १९वर्षांचा आहे व वारं २० वर्षांपासून होतो. लष्करी नोकरीस नवीन लोकांचे तीन गाग करून काहीस कायम सैन्यात, काहीस कायम पण अमर्याद रजेच्या सैन्यात, व काहीस, प्रत्यक्ष नोकरीपासून माफी मिळालेल्यास प्रादेशिक सैन्यात दाखल करतात. ही १९वर्षांची मुदत, २ वर्षे कायम सैन्यात, पुढे ६ वर्षे अमर्याद रजेच्या सैन्यात, नंतर ४ वर्षे फिरत्या सैन्यात सैन्यात (मोबाइल मिलिशिया) व अखेरीस ७ वर्षे प्रादेशिक सैन्यात (टेरिटोरियल मिलिशिया) याप्रमाणे वाटलेली आहे. यातील दुसऱ्या वर्गास २ ते ६ महिने प्रत्यक्ष शिक्षण मिळते. तिसऱ्या वर्गाच्या लोकांस ३० दिवस मिळते.

आरमार—आरमार देखण्यासाठी समुद्रकिनार्याचे वार भाग केले आहेत या वार भागाची स्पेशिआ नेपल्स, आणि व्हेनिस, व टारंटो ही मुख्य ठाणी आहेत. याखेरीज अनेक ठिकाणी टारपेडोठाणी आहेत त्यात जिनोआ, स्पेशिआ, म्हालेन, गेस्टा, मेसिन, टारंटो. ब्रिटिश, अमेरिका व व्हेनिस ही मुख्य आहेत. १९१९ साली आरमारात ५ ट्रेडनेट, ६ ब्रिटनेट, ५ विखलती जहाजे (आर्मेड क्रुझर्स), २३ संरक्षित जहाजे वगैरे, ४ टारपेडो गनबोट, ४८ विनाशिका बोट, टारपेडोबोट ७३ पाणबुड्या याप्रमाणे जहाजे होती.

जमाखर्च.—मुख्य उत्पन्नाच्या बाबी म्हणजे जमिनी परे, व उत्पन्न यावरील प्रत्यक्ष कर व समुद्रावरील व पुष्कीवरील जकाती, कारखान्यावरील कर, मोठ व तेंवाळ यांचे मज्ये हें अप्रत्यक्ष कर आहेत.

१८९८ पासून १९०६ पर्यंत अमेपेक्षा खर्च वधी होऊन दरवर्षी शिक्षक राहात असे. शिक्षक राहण्याचे कारण असे होते की, बाहेरून आत येणाऱ्या मात्वावर जबर कर बसविला जात असे, आणि तेंवाळ व मोठ यांच्या मजक्यामुळे बरेच उत्पन्न होत असे, या शिल्लेचा विनिर्वाग

नोकरांच्या विधविद्यालयांतील प्रोफेसरांचे पगार वाढविण्याकडे करण्यांत येत असे.

खर्चापैकी बराच मोठा भागडा सरकारी कर्मचारील व्याजाचा होता. १८९९-१९०० साली व्याजाचा भागडा २७५६०००० पॉँड होता, तो १९०९ साली २३१००४०९ पॉँड पर्यंत आला. १९१८-१९ सालचे एकंदर उत्पन्नाचे व खर्चाचे अंदाजी भाकडे अनुक्रमे पाच अब्ज व चार अब्ज ऐंशी कोटी लीरी (२५ लीरी = १ पॉँड) असे होते.

दे शां ती ल रा ज्य का र भा र.—सर्व देशांचे ६९ प्रांत आणि ८३४ कॉम्युन केलेले आहेत. स्थानिक कारभार कॉम्युनल काँसिल व प्रांतिक काँसिल यांच्या नात्यात असतो. १९१५ च्या कायद्याप्रमाणे प्रत्येक कॉम्युनला एक कॉम्युनल काँसिल, एक म्युनिसिपल काँसिल व एक सिव्हिक असतो. म्युनिसिपल काँसिलमधले सभासद कॉम्युनल काँसिलांतील सभासदांतून निवडून घेतलेले असतात व सिव्हिक हा सरकारी अधिकारी असतो याची नेमणूक पूर्वी राजा करित असे परंतु आता कॉम्युनच्या काँसिलच्या मुक्त निवडणुकीने (सीक्रेट बॅलट) त्याची निवडणूक होते. प्रत्येक प्रांताचा कारभार पहाण्यासाठी प्रिफेक्ट असतो व त्याची नेमणूक अन्तर्गत राज्यकारभार पहाणाऱ्या मंत्र्याकडून झालेली असते. व तो आपल्या कामाबद्दल या मंत्र्याला जबाबदार असतो. प्रत्येक भागाला एक सबप्रिफेक्ट असतो. हा पूर्वी प्रांतिकसभेच्या कार्यकारी सभेचा अध्यक्ष असे, परंतु आता प्रांतिक कारभारात फक्त त्याचे अंश असते व कार्यकारी सभेच्या अध्यक्षच्या अधिष्ठाळी त्या सभेच्या सभासदांपैकी कोणाचीही त्या सभेच्या सभासदाकडून निवडणूक होते. कॉम्युनचा कारभार पाहण्यासाठी एक सभा (मंडा) असते व या सभेची बसामसबांच्या कामात संमति घ्यावी लागते. प्रांतिक राज्यकारभाराच्या सभेच्या निकासाविरुद्ध कॉम्युनची सभा आणि प्रिफेक्ट यांना वाटल्यास राजाकडे अपील करण्याचा अधिकार असतो. व या वेळी राजाकडून काँसिल ऑफ स्टेटचे मत घ्यावे लागते. कॉम्युनच्या आणि प्रांतिक राज्यकारभार यांच्या विरुद्ध खासगी लोकांचे अपील ऐकण्याचा आणि राज्यकारभाराच्या वर्तती न्यायाधिशायें काम करण्याचा प्रांतिक राज्यकारभाराच्या सभेस अधिकार आहे.

इ टा ली दे शा ती ल पु थ क् मा गा र्चें ए की क र ण.—इटाली हें नांव पूर्वी फक्त द्वीपकल्पाच्या एका विविक्षित भागास दिलें होतें, पण जसजसे सर्व्व द्वीपकल्प रोमनलोकांच्या गमलाखाली येत चालले तसतसे त्यास एकच नाव असण्याची आवश्यकता भासू लागली आगस्टस यानें पहिल्याने इटली देशाच्या राज्यकारभारास शिस्त लावून दिली व सर्व्व प्रचलित असलेल्या इटली नावाचाच सरकारी रीत्या उल्लेख करण्याचें

ठराविलें. यानें राज्यकारभार चालविण्याकरिता इटली देशाचे एकंदर अकरा विभाग केले होते; व हेच विभाग कान्टस्टाइनच्या कारकीर्दीपर्यंत कायम होते. रोमन अमदानेंत लष्कर एका भागातून दुसऱ्या भागात सुलभ रीतीने नेता यावे म्हणून इटली देशात पुष्कळ रस्ते बांधले होते.

इ ति हा स.—इटलीमधील प्राचीन लोक, भाषा व आगस्टसने सर्व इटालीचे एकीकरण करून त्याचे पाडलेले ११ विभाग यासंबंधी विवेचन ज्ञानकोश विभाग नव्या मुद्रोत्तर जग (पृ. ३८३) यांत केलेच आहे. इटालीचा प्राचीन इतिहास रोम या लेखात येईल. येथे रोमन सत्तेच्या विनाशापासून पुढील अर्वाचीन कालापर्यंतचा इतिहास दिला आहे.

इ. स. ४७६—१७९६ पर्यंतचा इतिहासः—४७६ त हेरुलियन लोकांचा नायक ओडोआकर यानें रोम्यूलस ऑगस्टस पदच्युत केले व इटलीस बायझेंटाइनमधें मॉन्कलिक राज्य बनविलें. पुढें या इटली देश जिंकणाऱ्या रानडी लोकांना त्याला केथिभा येथे आपला राजा केलें व ग्रीक बादशहा सेनो यानें याला रोमन सम्राटा (पेंटूशियन) च्या पदवीस वढविलें. याप्रमाणें हा देश परकीय राजांच्या भ्रमलाखाली गेला व यापुढें झालेल्या अनेक परकीय राजांनी या देशाच्या कारभार अव्यवस्थित रीतीने चालविला.

इ ट ली व री ल यों व लों बॅ ण् डे लो का ची स त्ता.—४८८ त यिओजेरिक या पूर्वकडील गॉथलोकांच्या राजानें ग्रीक बादशहा सेनो याच्यापासून इटाली देशाचा राज्यकारभार चालविण्याची परवानगी घेतली व ४९३ त इटाली देश काबीज केला. गॉथ लोकांनी इटालियन लोकांत न निघळता इटली देशावर आपली लष्करी सत्ता गाजविली. पुढें ५५३ त शेवटचा गॉथ राजा दियस याचा जस्टीनियन यानें आपल्या वेलिगिरियस व नर्सस या दोघांसेनानायकांस पाठवून व्हेस्टगोथियस येथें पराभव केला. व इटाली देशावरील गॉथिक सत्ता नष्ट केली, व ग्रीक सुभेदार मार्केत इटालीचा कारभार चालविला, यानंतर ५६५ त नासिस याला परत मोलाविल्यावर ५६८ त लोंबार्ड लोकांचा राजा अलबोर्गिन यानें इटाली देशावर आपलें राज्य स्थापिलें. यानें ५७३ पर्यंत राज्य केल्यावर याचा खून झाला. याच्यानंतर लोंबार्ड सरदारांनी आपआपल्या प्रांतात स्वतंत्र राज्ये स्थापन केली. लोंबार्ड लोकांनी इटली देशावर आपले राज्य स्थापताना, राम, व्हेनिश, जिजेवा, राग्नेचा ही शहरे, दोन्दाई समुद्रकिनारे व कासिका, सोव्हेनिया येथे बेटे वगळली होती. यामुळे त्यांनी उभारलेल्या राज्यरूपी इमारतींचा पाया अपरी कच्चा होता. रोम शहरां पोपचा भ्रमल चालत होता. व व्हेनिश व जिजेवा या शहरांतील रोमन लोक अजून अर्दी

निर्वासित होते. राबर्टोना येथे अवरोध राहिलेला प्रीक सत्ता अजून कायम होती व परराज्य हस्त कल्याणकरिता बोन्हाई किनारे मोकळे होते.

१२९१त दुसरा ग्रेगरी या पोपने लॉबार्ड राज्या लिउव्हेन याच्याशी सलोखा करून रोमवरील प्रीक सत्ता ह्यापासून दिली व तेथे स्वराज्य स्थापिले. लिउव्हेन व त्याच्यानंतर झालेल्या राजे राशिय व फ्लॅंडर्स यांचा प्रीक राज्याबरोबर रोमबरोबर राज्य सत्ताकाबिण्याचा विचार होता परंतु तिसरा ग्रेगरी, झकार्दो, व दुसरा स्टॅफन या पोपांनी आपल्या मदतीस फ्रेंक लॉकाना बोलाविले पिप्पिन या फ्रेंक राजाने इटलीत प्रदेश करून लॉबार्ड राज्याचा पराभव केला व त्यापासून निघलेले प्रांत पोपला अर्पण केले, व तेथल्यापासून पोप या प्रांताचा राज्यकारभार पाहू लागला. पिप्पिनानंतर चार्लेमान याने शेवटच्या लॉबार्ड राजास पदच्युत केल्यावर ८०० त ३ व्या लिभाने त्याला रोम शहरी राज्याभिषेक केला. याने ८४३ पर्यंत राज्य केल्यावर याच्या मागून याचा नातू लोथेर हा लो देशाच्या गादीवर बसला. याचे राज्य आल्प्स पर्वतापासून टेरासिनापर्यंत पसरले होते. चार्लेमानच्या वंशातील एकेवर ८ राजांनी इटलीवर राज्य केले. यापैकी हेन्रीचा राजा चार्लेस (लघू) या नावाचा होता. हा ८८८ त पदच्युत झाल्यावर इटलीच्या गादीवर १० राजे बसले. याच्या कारकीर्दी इटलीस फार वाईट गेल्या. याच काळात सारासेन लोकानी सिसली केलेंजिआ, अपुलिया वगैरे येऊन रोमलाहि दहशत बसविली. याच काळात इटली देशात प्रीक सत्ता पुन्हा स्थापन झाली. रोम येथील राज्यकारभाराने अभ्यवस्था ठरपड झाली. या काळात पोपचा गादी टस्क्यूलमच्या काउंटे घराण्याच्या हातात जाऊन दोन शिवायांहि अंमल चालविला. मग्यार लोक उत्तरेकडून इटली देशावर त्यांच्या कळ लागले. बरील राजांपैकी दुसरा बेरेंगार याने ९५१-९६१ पर्यंत राज्य केले. पुढे ओटो या जर्मन बादशहाने याला पदच्युत करून इटलीने राज्य आपण सत्ताकाबिळें व १३ व्या कोनक्झन रोम येथे आपणास बादशहा म्हणून मान्य करविले. याच्या वेळेपासून इटली देश जर्मन बादशहांच्या साम्राज्यात गेला व त्याची राष्ट्रीय ऐक्य होण्याची कायमची निराशा झाली. याच्या नंतर दुसरा व तिसरा ओटो असे दोन राजे झाले. यांच्या कारकिर्दीत रोम शहरात स्वसत्ताक राज्य होते. तिसरा ओटो हा १००२ मध्ये मरग पावल्यावर अल्थाईन गादीवर आला. त्याची व त्यानंतरचा बर्नार्डन याची पध्दतियाचा हेनरी यांगबरोबर रोमचे राज्य संपादन करण्याकरिता बळाभोळ झुळ झाली. यांत हेनरीस्य बरा येऊन त्यांस रोम शहरी राज्याभिषेक झाला. हा १०२४ त मेल्यावर मिलानचा आर्चबिशप हेरॉबर्ट याने जर्मन राजा कोन्स्टांझाला बोलावून त्याला मिलान येथे लांग्युझाचे राज्यभि-

षेक केला. या काळापासून इटलीच्या अंतर्गत व्यवस्थेत या शहराचे महत्त्व वाढले व त्यामुळे आपसांतून युद्धे वाढली.

कोन्स्टांत नंतर दुसरा कोन्स्टांत तिसरा हेनरी, व चवथा हेनरी या राजांच्या कारकीर्दी झाल्या. तिसरा हेनरी हा १०४६ मध्ये इटलीत आला त्यावेळी रोम शहरी तान पोप होते. याने या तिघांविही काहून टाकून स्वतःपर जर्मन पोप नेमण्याचे ठरविले.

दक्षिण इटलीचा वृत्तांतः—१०१७ त नार्मन लोक प्रीक लोकांविरुद्ध लॉबार्ड लोकांस मदत करण्याकरिता आपुलियात आले होते. पुढे मारा बर्नार्डो त्यांनी अल्फ्रहा येथे बसावू लागले, व यानंतर काही दिवसांनी त्यांनी दक्षिण इटलीत आपली सत्ता स्थापन केली. १०५३ त्यांनी पोपच्या कौन्सला परामर्श केला, व त्यापासून आपुलिया, कॅलाब्रिया, व सिसली या प्रांतात नवोन प्रदेश काबीज करण्याची परवानगी मिळविली. इ.स. १०६० मध्ये त्यांच्यातील रॉबर्ट गिस्कार्ड याने सिसली वेढ काबीज केले. याचा माक कार्ळ स्टॅफन हा ११०१ मध्ये मरग पावल्यावर त्याचा मुलगा रॉबर्ट हा कॅलाब्रिया व सिसली यांचा राजा झाला. पुढे ११२७ त आपुलियाचा डॅक्क मरग पावल्यावर रॉबर्ट याने आपुलिया प्रांत आपल्या राज्यास जोडला. ११३० त याने सिसलीचा राजा ही पदवी धारण केली.

१०७३ त हिट्टेबेन हा पोप झाला. याने एक सभा भरवून धर्मोपदेशकांना ब्रह्मचर्य पाळावे, राज्यांत धर्मोपदेशकांच्या नेमणुका करू नयेत व पोपची निवडणूक धर्मोपदेशक (कार्डिनल) यांनी करावी. या तत्वांचा पुरस्कार केला. यासुद्धे याचा चवथा हेनरीशी बेवनाव झाला; व पोप व हेनरी या दोघांमध्ये युद्ध सुरू झाले. हे युद्ध त्याच्या मरणानंतर ११२२ पर्यंत चालले होते. या युद्धात पोपचा कार्डिनल मॅटिन्डा हेनरीस्य मदत केली व शेवटी आपली सर्व सहाय्यार पोपच्या स्थापनी केली. यादोघांनी पोपची ऐहिक सत्ता बरीच वाढली. हिट्टेबेन उर्बे ७ वा ग्रेगरी हा १०८५ त मरग पावला.

ग्रेगरीच्या नंतर त्याच्या मागून आलेला तिसरा गिडव्हर, दुसरा अरन व दुसरा पास्कुल या पोपांनी ११०९ त चवथा हेनरी मेल्याबरोबर त्याचा मुलगा पोपचा हेनरी या जर्मन बादशहाशी युद्ध चालू देऊन ११२२ त त्यास तह करवयास लाविले. या तहानुसार, हेनरीने ज्या हक्कासाठी युद्ध शरें झाले होते ते सर्व हक्क सोडून देऊन पोपचे म्हणणे कबूल केले. या युद्धाचा वास्तविक परिणाम असा झाला की, पोपच्या स्वतंत्रतेस धक्का न पोहोचता जर्मन बादशहास मात्र राज्याभिषेकाचे सत्कार करवून घेण्याकरिता पोपच्या लोकांकडे पाहण्याची बाबी आली.

का म्यु न चा का ७—स्वतंत्र शहरांचा उदय-वरील बादशहा व पोप यांच्यामधील युद्धात दोघांचा ठेवा व

तिसऱ्याचा लाभ या न्यायाने झाला. स्वतंत्र शहरास आपला घराब फायदा करून घेतां आला. दोन्हीहि पक्ष खांची कुमक मिळविण्याकरितां त्यांना सबसर्ती देत. या योगानें त्यांचें सामर्थ्य वाढून त्यांची स्वातंत्र्याची इच्छा अधिक बळावली व ती स्वावलंबी बनली. या शहरांची घटना पुढें दिल्याप्रमाणें होती. एकंदर राज्यकारभार चालविण्याकरितां कांसल नावाच्या अधिकाऱ्याची योजना केलेली असून त्यांच्या मदतीकरिता एक सहागारमंडळ (डेलिवरेटिव्ह असॅम्ब्ली) असे, कांसल अधिकारी न्याय देणें व अवळच्या राज्यांशी व्यवहार देवणें हा कामें करीत असत. याशिवाय गोर लोकांची व सर्वसाधारण लोकांची अशा आणखी दोन सभा होत्या. पोसा, मिलांन ही यावेळीं प्रसिद्धीस आलेल्या स्वतंत्र शहरांपैकी होत. याच सुमारास रोम येथेहि स्वसत्ताक राज्याची स्थापना झाली होती.

इटली देशात जिकडे तिकडे स्वसत्ताक शहरें अस्तित्वात आल्यामुळे सर्व देशभर दुष्टी माजली होती (११२५-११३७) व कोन्नाड (११३८-५२) याच्या काळांत फारच अंधाधुंदी माजून अंतस्थ यादवांस विशेष गौर-आला होता. पुढें फ्रेडरिक बारबरोसा गादीवर आल्यावर त्यानें १५५४ मध्ये इटली देशावर स्वारी करून या आपसात भाडणान्या स्वतंत्र शहरांचा चांगला समाचार घेतला. यानंतर पोप व बादशहा यांच्या मध्ये माटिस्त्रांन दिलेल्या जहागिरीनिपेशी बाद उपस्थित होऊन त्याच्यात युद्ध सुरू झाले. स्वतंत्र शहरांनीं पोपचा पक्ष लवळून घेऊन बादशहास मोठ्या धैर्यानें हाऊन लावण्याचा प्रयत्न केला, पण शेवटीं त्यांनाच हार खावी लागली. ११५९ त तिसरा अलेक्झांडर पोप झाल्यावर फ्रेडरिक बारबरोसा यानें ११६३ त इटली देशावर पुन्हा स्वारी केली. यावेळेस स्वतंत्र शहरांनीं एक संघ स्थापन करून मोठ्या धैर्यानें बादशहाला फौजेस तोंड दिलें. या दुसऱ्या स्वारीत फ्रेडरिक बारबरोसा याचा पराभव होऊन ११७६ त त्याला पोपशी सहा वर्षांचा तह करावा लागला. या तहात विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे २री स्वतंत्र शहरांनीं परतून जर्मन बादशहा याचा पूर्ण पराभव केला, तरी इटली देशाचें एक स्वतंत्र राष्ट्र न होता तो देश तसाच पारतंत्र्यात राहिला. ११८३ त कॉन्स्टन्स येथें दुसरा तह होऊन त्यात स्वतंत्र शहरांच्या स्वसत्ताक राज्यात बादशहानें उबळ्याडबळ करूं नये, व त्यांना लडाईं वगैरे करण्याचा हक्क असावा. बादशहाच्या ताब्यात वरिष्ठ न्यायकचेत्या राहून तो इटलीत आला असता त्याचा खर्च स्वतंत्र शहरांनीं चालवावा, असें ठरले.

यानंतर स्वतंत्र शहरांनीं सरंजाम सरदारा (फ्युडल ऑर्गॅन्स) चा पराभव करून त्यास आपल्या बरोबर राहावयास लाविलें. सरदार लोकांचा

पाडाव झाल्यामुळे इटली देशातील शेतकऱ्यांचें दास्य नष्ट होऊन त्यांनीं स्वतंत्रता प्राप्त झाली व त्या देशातील लोक फ्रेंच जर्मन वगैरे लोकांत मिसळून गेले. याप्रमाणें इटली देशातून सरंजामी अंमल नाहीसा झाला. स्वतंत्र शहरांनीं जरी सरंजामी सरदाराचा पाडाव करून त्यास शहरात राहावयास लाविलें होतें, तरी त्याचा भांडखोर स्वभाव अजून गेला नव्हता. हे लोक शहरात राहून शहराचा घाततामंग करूं लागले. तेव्हा यानां ताळ्यावर आणण्या करिता स्वतंत्र शहरांनीं पुढील युक्ति योजिली. एक वर्ष-पर्यंत कोणी तरी परकीय जमाबदार मनुष्य निवडून त्याच्या हातात मुलुकी व लष्करी सत्ता देऊन त्याच्या आज्ञेत बागण्याचें क्यूल केले.

इ. स. ११९० त फ्रेडरिक बारबरोसा मरण पावला. त्याच्या नंतर त्याचा मुलगा दुसरा फ्रेडरिक हा गादीवर बसला. यानें आपला मुलगा सहावा हेनरी यांचें सिसिलीचा रॉजर याची मुलगी कॉन्स्टन्स इच्याशी लग्न लाविलें. पुढें हॉटेन्बर्ग व पराण्यातील शेवटचा बादशहा दुसरा विल्हेम हा मरण पावल्यावर त्याला वारस नसल्यामुळे ११९४ त सिसिलीचें राज्य सहाव्या हेनरीस मिळालें. ११९८ त हेनरी मेर्यावर त्याचा मुलगा फ्रेडरिक हा गादीवर बसला. हा लढान असल्यामुळे याला तिसरा इनोसेंट या पोपच्या देखरेखीखाली ठेविलें होतें. याच सुमारास मॅन्सिस्टरन व बोमिनिक्न हे पंथ निर्माण झाले.

इ. स. १२२० त होनोरियस या पोपनें दुसरा फ्रेडरिक यास रोम येथें राज्यभिक्ष करून साम्राज्यपदावर बसविलें. १२२५ त यानें योल्ड डॉ ब्राईन इच्याशी लग्न करून जेरु-जेलेम आपल्या ताब्यात घेतलें. हा तत्कालीन पृथ्वीवरील सर्व सम्राटात श्रेष्ठ होता. १२२७ त नववा मेगरी या पोपनें क्यूल केल्याप्रमाणें फ्रेडरिक धार्मिक युद्धास न गेल्यावरून त्याला धार्मिक बहिष्कार घातला, व याच्याबद्दल पोपचा चांगला समाचार घेण्याकरितां फ्रेडरिकनें त्याच्याशी युद्ध सुरू केले. या युद्धात पहिल्यानें फ्रेडरिक बादशहास जय मिळेल असा रंग दिसत होता, पण शेवटीं त्यालाच हार खावी लागली. इ. स. १२५० त मरण पावला. याच्या नंतरहि पोपनें ६ वर्षे युद्ध चालू ठेविलें व जर्मन बादशहाचा पूर्ण पराभव केला. या युद्धात पोपला फ्रान्समधील ऑज्युच्या चार्ल्सनें मदत केली होती; पुढें इटलीत ह्याच बलिष्ठ होऊन बसला. १८७८ त रुडोल्फ या जर्मन बादशहानें विशिष्ट प्रदेशावरील सत्ता मान्य केली.

अकराव्या वेनेटिघटनें योडे दिवस पोपचें काम केल्यावर पाचवा क्रॅमेट हा फ्रेंच गृहस्थ पोप झाला, व यामुळे पोपवर फ्रान्सच्या राजाचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें.

पोप व जर्मन बादशहा यांच्या युद्धांत त्यांपैकी कोणाचा विजय होतो हेंच केवळ महत्वाचें नसून यशस्वी पक्षाबरोबर इटली देशात कोणत्या सामाजिक तत्वांचा प्रवेश होऊन तो

सर्वमान्य होतात ही गोष्ट महत्त्वाची होती. त्या देशातील नागरिक (सिव्हिल) संस्था तशाच कायम राहतात की, त्यांच्या जागी सर्वनामी जहागिरी संस्था अधिष्ठान पावतात, सर्व लोकांस व्यापार महत्त्वाचा वाटतो की, शिवांगिरी त्यांच्या मनावर आपला पगडा बसविते, प्रगतीची वाट तशीच कायम राहते की, ती संदेन पुराणप्रियतेचा जिकडे तिथडे प्रसार होतो, वगैरे गोष्टी विशेष महत्त्वाच्या होत्या.

अनिर्घटित सत्ताधिकार्याचा काळ.—या युद्धांमुळे स्वतंत्र शहरांतील सरदार वगैरे लोकांना 'कप्तान' करून युद्ध करण्याकरिता पाठविले, व या योगाने त्यांचे प्राथम्य जास्त वाढत जाऊन ते मोठे सत्ताधारी झाले; यावेळीं म्हुणजे मेडरिक मेल्थानंतर व्हेरोना, राम्पेझा वगैरे ठिकाणीं वर सांगितलेल्या लष्करी कप्तानांनीं मोठमोठ्या घराण्यां स्थापन केलीं होती. १३०९ मध्ये रॉबर्ट हा नेपल्सच्या गादीवर बसला. १३१० मध्ये लक्संबर्गचा सातवा हेनरी हा आल्प्सपर्वत ओलाटून इटाली देशात आला. त्यानें अगोदरच सत्ताधारी झालेल्या घराण्यांचे त्याच्या विविध प्रदेशांवरील वर्चस्व कबूल केलें. पुढे हा १३१३ त मरण पावल्यावर हा घराणो आपकच मोरावली. १३१३-१३३३ पर्यंत इटली देशात गुल्लेस व विथेलार्डन या दोन पक्षांमध्ये यादवीं माजली होती. विथेलार्डन पक्षात वर सांगितलेल्या सत्ता बळकावण्याच्या सरदार घराण्यांच्या समावेश होत होता, व गुल्लेस पक्षाचे अनुयायी स्वातंत्र्यप्रिय लोक होते. शेवटीं हे दोन्हीहि पक्ष अगदीं कंडाटून जाऊन त्यांनीं आपसात तडजोड करण्यास प्रारंभ केला, स्वतंत्र शहरें तर देशात वातात राखण्याकरितां काही दिवस पारतंत्र्य स्वीकारण्यास कबूल झाली. इ. स. १३०५ ते १४४७ च्या दरम्यान इटालियन लोक जवळ जवळ स्वराज्य भोगीत होते. १४४७ साल अखेर इटली देशात नेपल्स मिलान, फ्लोरेंसचे प्रजासत्ताक राज्य, व्हेनिसचे प्रजासत्ताक राज्य, व पोपचे राज्य, अशी पांच राज्ये नादत होती. १४४७-१२ च्या दरम्यान इटली देशात जिकडे तिथडे शांतता नादत असून त्याची

भागणी भरभराट झाली.

दोन शिसिलीची हद्दविस्तार.—नेपल्स इ. स. १३४३ त आजूच्या रॉबर्ट मेल्थावर त्याची मुलगी जोन ही गादीवर बसली. १३८२ त ड्युरासोच्या बार्लसननें जोनचा पून केला व आपण गादी बळकाविली. १३८७ त हा मेल्थावर याचा मुलगा लॅडिस्लस हा गादीवर बसला. तो १४१४ त मरण पावल्यावर याची बहीण दुसरी जोन ही गादीवर बसली. इने प्रोव्हेन्सचा ३ रा लॅड, याचा भाऊ रेने, व वॅरेमोनचा पाचवा आल्फ्रांझो, या तिघास दत्तक घेतले. पुढे १४३५ त ही मेल्थावर रेने व आल्फ्रांझो यांमध्ये लढाई होऊन शेवटीं आल्फ्रांझोचा जय झाला. १४५८ त हा मरण पावल्यावर नेपल्सचे राज्य याचा दासीपुत्र फर्डिनंड याच्या हातीं कायले व

वॅरेमोन व सिसीली यांचे राज्य याचा भाऊ जॉन व त्याच्या भेंतर फॅयोलिक फर्डिनंड याम मिळाले.

मिलानची हद्द व त.—विह्स्कांटी घराण्यातील शेवटचा पुरुष असो याने व्हेरियाच्या लुईसानून १३२८ त मिलान विकत घेतले. याच्यानंतर याचा चुलता लुझीनो हा मिलानच्या गादीवर बसला. इ. स. १३४९ त याचा त्याच्या पायकोनें खून केल्यावर याचा भाऊ जॉन हा राजा झाला. याने मिलानच्या राज्याचा विस्तार बराच वाढवून बहुतेक उत्तर इटलीवर आपले स्वामित्व स्थापन केलें होतें. हा १३५४ त मरण पावल्यावर याने राज्य याच्या माटेओ, वगैरे व गॅलेओझो या तोंग मुलानीं वाटून घेतलें. पुढे माटेओ मारला गेल्यावर वगैरे व गॅलेओझो या दोघांनीं ते वाटून घेतले. १३७८ त गॅलेओझो मेल्थावर त्याचा मुलगा गायन गॅलेओझो हा याच्या गादीवर बसला. याने आपल्या चुत्रत्यास मारवून मिलानचे राज्य पुन्हा एकछत्राखालीं आणले. याने आपल्या राज्याची सरहद्द व्हेनिसच्या राज्यास जेऊन मिळवली, व लॉवर्डो कापीन करून टस्कनी वरहि चाल केली. याने आपणास ड्यूक ही पदवी मिळविली होती. हा १४०२ मध्ये फ्रेगनें मरण पावला. याला गाय-ओव्हानो मराया, व फिलिप्पो-मराया असे दोन मुलगे होते. १४१२ त गायओव्हानो याचा खून झाल्यावर फिलिप्पो हा गादीवर बसला. फिथीचीचा विचार सर्व इटली देश कापीन करण्याचा होता व त्याप्रमाणें त्यानें व्हेनिस व फ्लोरेंस यावर स्वारी केली होती पण त्यात त्याला यश आलें नाहीं. याच्या काळोदीत फ्रान्सिस्को, स्कोझो वगैरे नामावित सेनापती उदयास आले. इ. स. १४४७ त फिलिप्पो मरण पावल्यावर १४५० त फ्रान्सिस्कोने मिलानचा अधिकार बळकाविला.

फ्लोरेंसचा इतिहास.—इ. स. १३४३ त अथेन्सच्या ड्यूकला काढून दिल्यावर फ्लोरेंसमधील कनिष्ठ दर्जाच्या लोकांनीं मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांविरुद्ध बंड करून १३७८ त काही काळपर्यंत फ्लोरेंसची सत्ता आपल्या हातांत घेतली, पण त्यांनीं युद्ध व परदेशीय व्यवहार चालविताना आपल्यामुळे त्यांच्या हातातील सत्ता जाऊन फ्लोरेंस प्रदेशात अलबीझी घराण्यानें आपले वर्चस्व स्थापिलें. याच्या कारकादीत व्हिस्कोन्डी घराण्याचा पराजय होऊन फ्लोरेंसनें टस्कनीच्या काही शहरांवर आपला अम्मल बसविला, व पिझा शहर कापीन करून समुद्रकिनारा गाठला. पुढे मेडिसी घराण्यातील कोसिमोनें कनिष्ठ लोकांचा पक्ष उचलून घरून १४३३ त तर अलबीझी घराण्याशीं उघड उघड प्रतिस्पर्धा सुरू केली. काही दिवस हद्दपार होऊन परत आपल्यावर याने बरेच खर्च लोकप्रियता संपादन करून जनसमुदायेनें पुरीणत्व स्वीकारलें व राज्यसुरे आपल्या हातांत घेतली.

व्हेनिस.—या प्रजासत्ताक राज्याचा राज्यकारभार चालविण्याकरितां लोकांफे लोकप्रतीय गैबल्लास बराबदारी

असा एक 'दोन' निवडण्यांत येत असे. १०३२ मध्ये या दोनने प्रत्येक कारभारांत 'प्रेमादी' नावाच्या सेनेट समितीची अनुमति घ्यावी असे ठरले. ११७२ त ग्रँड कौन्सिलची (मोठ्या मंडळाची) स्थापना झाली. पुढे याच मंडळाच्या ताब्यांत सर्व राज्यकारभार आला. १२९७ मध्ये हे मंडळ बंद करण्यांत आले, नंतर व्हेनिसची राज्यसूत्रे काढी विच-
रित घराण्यांच्या हाती लागून ती त्यांच्याकडे वंशपरंपरा राहूत गेली. १३११ त शासनाचे एक दहाशण्यांचे मंडळ स्थापन करण्यांत आले. पुढे १७९७ पर्यंत व्हेनिसच्या राज्यव्यवस्थेत काही फरक झाला नाही. मध्ययुगात व्हेनिसने आपला पौरस्त्य व्यापार वाढविण्याचे धोरण स्वीकारले होते. इ. स. १३३९ त इटली देशाच्या राजकारणात व्हेनिसने दबळादबळ बसण्याचा पहिल्यानेच प्रयत्न केला. १३५२-१३८१ पर्यंत व्हेनिस व जिनेवा यांच्यामध्ये युद्ध होऊन त्यात शेवटी जिनेवाचा पराभव झाला. १४०६ मध्ये व्हेनिसने आपल्या राज्यात व्हेरोना, व्हिसेंसा व पादुआ वगैरे शहरे सामील केली. १४२३ त व्हेनिसचा राजकारभार फ्रान्सिस्को फोस्कारो या कोजच्या हाती येऊन त्याने तो १४५७ पर्यंत चालविला.

पोपचे राज्य.—व्हेनिसनंतर आल्यापासून पोपने इटलीच्या स्वातंत्र्यसंरक्षकाचे काम सोडून दिले होते. रेंझाच्या आत्तांनंतर रोम शहरी एका लोकसत्ताक राज्याची स्थापना झाली होती. याच सुमारास निरनिराळी घराणे अस्तित्वात येऊन ती आपणास पोपचे व्हिंकार उर्फ प्रतिनिधी म्हणवून घेऊन स्वायत्त साधित होती. पुढे अकरावा शेंकरी हा पोप शाल्यावर याने रोम शहर पुन्हा परत घेतले. याच्यानंतर सहावा अरबन हा पोप झाला. पाचवा मार्टिन (१४१७-१४३१) व चवथा एन्रिकियन (१४३१-१४४७) यांच्या कारकीर्दीत याना ऐहिक सत्तेकडे लक्ष देण्यास फुरसत व सामर्थ्य नसल्यामुळे पोपपदाचे महत्त्व विशेष वाढले नाही. १४४७ त पाचवा निकोलस पोप झाल्यावर याने पोपची ऐहिक सत्ता स्थापन केली. हा १४५९ त मरण पावला.

इटली देशात वर दिल्याप्रमाणे पाच मोठी व काही लहान राज्ये स्थापन झाल्यावर त्या देशांतलं राजकारणाचा कल एकतंत्री सत्ता स्थापन होण्याकडे झुकत होता. ही एकतंत्री राज्यपद्धति जाचक नव्हती, कारण ज्याच्या हातात सत्ता असे ते बहुधा इटलियन असून ते कला, वाङ्मय, शास्त्र वगैरे विषयांतलं लोकांच्या प्रचलित अभिरूचीबद्दल आपली सद्धानु-
भूति दाखवीत असत. इ. स. १४५३-१४९२ च्या दरम्यान इटली देशांत सर्वत्र घातता नादत होती.

परकीय स्वाभ्यांचा काळ — १४९२ त मिलनच्या गायन गॅलियोशेने आपला जुलता लुडोव्हिको याच्या हातून राज्यकारभार हिसकावून घेऊन त्याला राज्या-
तून हाकून देण्यासहिता फ्रान्स देशाच्या आठव्या चार्लसला इटली देशावर स्वारी करण्याची विमती केली; व

त्याला नेपल्सची लालच दाखविली. याप्रमाणे १४९५ त चार्लसने आपल्या पर्वत ओलांडून नेपल्स येथे प्रवेश केला. या ठिकाणी त्याला राज्याभिषेक करण्यात आला होता. इकडे हा प्रकार होत असतांना लुडोव्हिकोने आपल्या पुतण्यास मारवून चार्लसविषक एक संघ स्थापन केला होता. पुढे या दोघांचे युद्ध होऊन लुडोव्हिकोने चार्लसला इटली देशातून पिटाळून लाविले. या स्वारीने इटली देशाचा समतोलपणा नष्ट झाला व त्या देशात राष्ट्रीय ऐक्य नाही व तो सधन असूनही लष्करी दृष्ट्या फार दुर्बल आहे असे युरोपांतलं इतर इंग्लंडोळप व बलवान राष्ट्रांच्या नजरेस आले.

चार्लस परत गेल्यावर पहिल्या फर्डिनंडचा मुलगा फ्रेड-
रिक हा नेपल्सवर राज्य करू लागला, व फ्लोरेंसने लोक-
सत्ताक राज्य स्थापिले. या वेळेस फ्लोरेंसमध्ये गायरो-
लामो सान्होनारोला याचे विशेष वर्चस्व होते. याने लोकांत स्वातंत्र्याची आकांक्षा उत्पन्न करून त्यांना पंधराव्या शत-
कात युरोपमध्ये झालेल्या विरोध्या पुनरुज्जीवनाची जाणीव
करून दिली. यालाच १४९८ त सहाव्या अलेक्झांडरने
फाशी दिली. १४९९ त चार्लस नंतर फ्रान्स देशाच्या मादी-
वर बसणाऱ्या याराव्या लुईने मिलानवर हफ सांगून स्वारी
केली. याने मिलान काबीज करून फर्डिनंडने कॅथोलिकाच्या
मदतीने नेपल्सवरहि ताबा मिळविला. पुढे फर्डिनंड व लुई
यांच्यात तटा उपास्थित होऊन नेपल्स व सिधोली यांचे
राज्य स्पेनच्या ताब्यात गेले. १५०४ मध्ये लुईने व्हेनिस
देण्याकरिता मॅक्सिमिलियन बादशहाची मदत मागितली.

याप्रमाणे इटली देशात फ्रान्स, स्पेन, जर्मनी वगैरे
राष्ट्रांच्या फौजा घुसकळ घालीत अशा सहावा अलेक्झांडर
या पोपने रोमनचा व मार्च काबीज करून मध्यइटलीत
स्वताऱ्या बसणाकरिता एक नवीन राज्य स्थापन करण्याचा
घाट घातला; पण पुढे १५०३ मध्ये हा मरण पावल्यामुळे
याचे नेत निष्फळ ठरले. याच्या नंतर दुसरा जुलियस
पोप झाला. पोपपदाचे महत्त्व वाढवून आपण इटली देशाचे
संरक्षक व्हावे अशी याची उत्कट इच्छा होती. १५०८ मध्ये
व्हेनिस शहर फ्लोन्स मिळविण्यावर १५१० त याने परकी-
यास इटली देशातून हाकून लावण्याचा निधय केला, व हेंच
धोरण अनुसरून स्पेन व फ्रान्स यांच्यांत लढाई जुंपवून
दिली. या लढाईत फ्रेंच लोकास लॉव्हीतून हाकून लाव-
ण्यात आले इ. स. १५१२ त फ्लोरेंसवर मेडिसी घराण्याने
पुन्हा आपला पगडा बसविला.

१५१३त दहावा लिओ पोप झाला व १५१५ मध्ये पहिला
फ्रान्सिस हा फ्रान्सच्या मादीवर बसला. याने मिलानवर चाल
करून तेथील रिवस सत्तेचा नाश केला. पाचवा चार्लस हा
दक्षिण इटली व स्पेन या दोन देशांचा राजा होऊन
१५१९ त बादशहाी सिंहासनावर आरूढ झाल्यावर याचे
सामर्थ्य द्विशुणि झाले, व याचा सर्व युरोपखंडाला भाव
वाटू लागला अशा स्थितीत लिओ हा फ्रेंच राजास अनुकूल

माला होता, पण १५२१ त हा आपले पोरण बदलून चालिसव्या पक्षास जाऊन मिळाला. पुढे बादशाही फौजेने फ्रेंचास मिलानमधून हाडून लाविले, व १५२५ त वेव्हो-याच्या सट्टेस मॅन्सिस् याला कैद घेऊन घेऊन इटली देशात स्पॅनिश फौजेस कोणतीही आजकाठी राहिली नाही. लिओनंतर महाबा एट्रिक्स व सातवा हेन्रेड या दोन पोर्चाच्या कारकीर्दी झाल्या. १५२६ त म्हणजे हेन्रेडच्या कारकीर्दीत मॅन्सिस् राबास बंधुसुद्ध करण्यांत आले इ. स. १५२७त एका बर्न-स्पॅनिश लोकाच्या मित्र फौजेने बादशहाच्या वर्तमान शहर लुटले. यानंतर हेन्रेडने बादशहाशी तह करून १५३० त रोम शहर लुटणाऱ्या फौजेच्याच मदतीने आपले फ्योरम्वरील नष्ट झालेले सर्वेस्व पुन्हा स्थापित केले.

इटली देशावर राल स्पेन व आस्ट्रिया यांचा भुंमल.—१५२९ त चार्ल्स व पोप यांच्यात तह होऊन त्यांनी इटली देशाची पुढे दिग्वाप्रमाणे व्यवस्था लाविली. मिलान मॅन्सिस्को ह्मणजे याच्या ताब्यात आले. वेव्होस हे पूर्वीप्रमाणेच लोकसत्ताक कायम राहून त्याची लोखंडी प्रातावरील सत्ता क्यूल करण्यात आली. एट्रिक्सने मोडेनवर आपले बंधुत्व स्थापिले, व पोपने एका मोठ्या भागावर आपला हक्क कायम केला.

१५३० ते तिसरा पाल हा पोप झाला याने आपल्या मुलास पार्मा व पार्वेशा यांचा हक्क बनविले. याचेच बंधू १७३१ पर्यंत तेथे राज्य करीत होते. १५४० त पालने लायोला यास 'जेसुएट' पय स्थापन करण्याची परवानगी दिली. याच सुमारास इटाली देशात 'इंक्विझिशन' नावाच्या धार्मिक न्यायमंडळीची स्थापना करण्यात आली. १५४५ त ट्रेंट येथे एक सभा भरवून कॅथोलिक पंथाच्या धार्मिक तत्वांचे स्पष्टीकरण करण्यात आले. १५५५त चवथा पोप हा पोप झाला. याने फ्रान्समधील गाइनच्या ह्यूकला नेफ्लेवर स्फारी करण्यास उत्तेजन दिले, परंतु स्पेनचा राजा दुसरा फिलिप याने फ्रेंच देशाच्या पाडाव केला व १५५९ त त्यांना कॅटोळिकेसस येथे तह करावयास लाविले. १५७३ त वेनेस व स्पेन या दोघांनी लेपाटो येथे तुर्कांचा पराभव केला.

१५५३ त सहाय्यच्या ह्यूक तिसरा चार्ल्स हा मरण पावल्यावर त्याच्या मागून त्याचा मुलगा एमॅन्युअल फिलवर्ट हा गादीवर बसला. आपल्या मापाने मजबूतलेल राज्य याने पुन्हा कमाली; व ट्यूरीन येथे आपली राजधानी बदलून आपल्या राज्याचा इटालीत अंतर्भाव करून घेतला. एमॅन्युअल फिलवर्ट नंतर पाहिला चार्ल्स एमॅन्युअल हा गादीवर बसला. याने सावध काळीज करून ते आपल्या राज्यास जोडले. मॅन्सिस्को गोंसागा मरण पावल्यावर त्याच्या ताब्यात असलेले मॉन्टेकाट संस्थान हस्तगत करणाऱ्या याचा विचार होता, पण तो पूर्णपणे सिद्धीस गेला

नाही. या वेळेस इटली देशातील काही सत्ताधारी राजपराणी नष्ट झाली, व पोपने ही संधि साधून एका संपटित भागावर आपली सत्ता स्थापन केली. पाचवा पाल पोप झाल्यावर त्याने वेनेस येथील लोकसत्ताक राज्याम पोपचा धार्मिक सत्ता क्यूल करावयास लाविली. पुढे मल-राच्या शतकात वेनेसच्या मरमराटीम उतरली कला लागून ते नामशेष होत चालते.

१७०० मध्ये स्पेनचा राजा दुसरा चार्ल्स मरण पावला, व स्पेनच्या गादीवर कोणी बसावे याबद्दल तदा उपस्थित झाला. फ्रान्सचा राजा चवदावा लुई हा अजुना ह्यूक फिलिप याचा हक्क दाखवून लागला व आस्ट्रियाचा आर्च-ह्यूक चार्ल्स हा यास विरोध करू लागला. सहाय्यच्या एमनेने फ्रेंच सैन्याचा अनेक ठिकाणी पाडाव करून इ. स. १७०७ मध्ये फ्रेंच सैन्य इटलीतून घालवून दिले. एमनेच्या या कामगिरीबद्दल दुसरा व्हिक्टर अमेडस याच्या राज्यास १७१३ च्या युट्रेक्टच्या तहात सिसोली बेट, माटफोराट व मलसाहिया हे प्रांत जोडण्यात येऊन त्याला राजा ही पदवी देण्यात आली या वेळेपासून त्याची स्वतंत्र राजीत राहना होऊ लागली. आस्ट्रियाच्या चार्ल्सने मिलान मोनुआ, नेप्लस व सार्डीनिया हे प्रांत बळकाविले. यानंतर पाचव्या फिलिपने पुन्हा इटलीपैकी काही प्रांत हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यात त्याला यश आले नाही याच सुमारास सहाय्यच्या राजाने सिसोली बेटाबद्दल सार्डीनिया बेट घेतले इ. स. १७०० मध्ये अमेडसने सहाय्यचे राज्य आपला मुलगा तिसरा चार्ल्स एमॅन्युअल याच्या स्वाधीन केले.

१७३७ त डॅन कार्लोस याच्याकडे नेप्लसचा राज्यकारभार येऊन मराठा येरेसचा नवरा लोरेनचा ह्यूक मॅन्सिस् याच्या ताब्यात टस्कनी व पार्मा ही दोन संस्थाने आली. याच सुमारास चार्ल्स एमॅन्युअलने टाराटो व मोन्ट्रार हे प्रांत हस्तगत केले. आस्ट्रियाच्या गादीवर थारसासंबंधी युद्ध झाल्यावर १७४८ त आर्केन जर्क एलाबेल येथे तह झाला. या तहान्वये पार्मा, पार्वेशा व शुस्ला यांचे राज्य फिलिपचा मुलगा डॅन फिलीप याला देण्यात आले. तिसऱ्या चार्ल्सकडे नेप्लसचे राज्य तसेच कायम राहिले मिलान व टस्कनी ही दोन संस्थाने आस्ट्रियाच्याच सत्तेखाली राहिली. मोडेना व मिनोवा हे दोन प्रांत फ्रान्सच्या उजाखाली गेले पुढे १७४८-५२ पर्यंत इटली देशात गर्भव्य शांतता नादत होती.

१७९६-१८१४ पर्यंत—इ. स. १७९७ त नेपोलियनने इटली देशात येऊन सिसलप्राईन व लिगुराईन अशा दोन लोकसत्ताक राज्याची स्थापना केली. सिसलप्राईन प्रजासत्ताक राज्याची मर्यादा उत्तरेस कोमो व व्हेराना पर्यंत असून दक्षिणेस शीमोनीपर्यंत होती. लिगुराईन प्रजासत्ताक राज्य बिनीगाच्या भागेवर बसले होते. १७९८ त कॅपो फोर्मी-

योच्या तहान्वये आस्ट्रियानें व्हेनिस वेतलें याच सुमारास रोम येथील लोकयत्तावाद्यांनी फ्रेंच सैन्याच्या मदतीने सहावा पायस या पांफला हाकून देऊन तेथे एक नवीन प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना केली १७९९त नेपेरसमधील लोकसत्तावाद्यांनी चवथ्या फ्रॉन्डची सत्ता झुगारून देऊन पार्थेनोपियन नावाचे लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें, परंतु हें फार दिवस टिकलें नाहीं. याच सुमारास फ्रान्स देशातील नियामक मंडळानें (डिरेक्टरी) साडीनियाच्या चवथ्या चालम एमॅन्युअलास आपले राज्य सोडावयास लाविलें.

नेपोलियन या काळ—(इ.स. १७९६-१८१४). फ्रेंच राज्यवातांतातील (१७८९)तलें व नेपोलियनचा प्रत्यक्ष अम्मल यामुळें इटलीमध्ये राष्ट्रीय ऐक्य व स मध्ये याची नवी कायूति झाली. (नेपोलियन हा लेख पहा) आतां प्रथम १७९६ च्या सुमारास इटलीत काय स्थिति होती ती पाहूं. गेल्या क्लिव्ह पिण्या इटलीत कधी हॅन्सबर्ग घराण्याची तर कधी बोबॉनघराण्याची सत्ता चालू होती सत्तेची विभागणी (१) हॅन्सबर्ग (आस्ट्रियन) घराण्याची मिलान, टस्कनी, पोंड-मोट या प्रदेशावर (२) बोबॉन (स्पॅनिश घराण्याचा) नेपेरस सिसली, पार्माची जमीन यांवर व (३) स्वतंत्र साडीनिया, पोपचा सुलूख, याम्पाणें होती. परकीय अम्मल नाहींसा करून इटलीला स्वतंत्र करण्याचा प्रयत्न प्रथम १७९४ मध्ये करण्यांत आला, तो निष्फळ झाला पुढें नेपोलियनने आपल्या स्वारीत ह्या प्रवृत्तीचा फायदा घेऊन इटलीत सिस-आल्पाईन लोकसत्ताक, जिनोईज लोकसत्ताक, रोमचे लोकसत्ताक (रिपब्लिक) निर्माण करून फ्रान्सचे चवथे इंग्लंड इटलीमर स्थापित केलें. सहाव्या पायसला हाकून देऊन पोपची सत्ता नष्ट केली. १८०२ मध्ये नेपोलियन फ्रेंच लोकसत्तेचा पहिला कॉन्सल असता त्यानें प्राचीन रोमनपद्धतीवर लष्करी वसाहती इटली भर स्थापून निरनिराळे प्रांत सडका बांधून जोडून टाकले; जमोताधेयाना उत्तमव दिले, पेगिह्या व बोलेना येथील युनिव्हर्सिटीचा चालू करून देशाला शांतता व भरभराट याचा लाभ करून दिला. राज्यव्यवस्थेकरिता एक मंत्रिमंडळ (कनसल्टा) व जमीनदार, विद्वान व व्यापारी यांनी यत्नाधिकार देऊन त्यांनी निवडलेल्या १५० प्रतिनिधींचें एक कायदेमंडळ बनविलें. पुढें नेपोलियनने आपल्या महत्वाकांक्षेनुकूप फ्रान्सचा बादशहा झाल्यावर (मे, १८ १८०४) इटलीचें राज्य फ्रेंच साम्राज्यास जोडून तेथे आपला भाऊ जोसेफ याला राजा नेमिलें. छाने लष्करी जमीनदारांतिले कायदेकानू माहोसे करून आपल्या 'कोड नेपोलियन'च्या पद्धतीवर कायदे सुरू केले. त्यानें सततव्या पायस या पोपचा अधिकार पुन्हा सुरू केला, परंतु हें दोघांचें सख्य फार दिवस टिकलें नाहीं.

एकंदरीने नेपोलियनच्या सत्तेमुळे राज्यकारभार, कायदे, न्यायपद्धति, शिक्षण, सडका व लोकसेवांशी मोठी या

बाधतीत इटलीला फार फायदा झाला, ही गोष्ट खरी असली तरी त्याच्या साम्राज्यतुल्येमुळे व स्वायत्ती राज्यकारभारासुद्धे इटालियन लोकांना नेपोलियनचा अम्मल नकोसा होऊन त्यांना स्वातंत्र्य व लोकशाही यांची उत्कंठा अधिक लागली. १८१५ मध्ये इंग्लंड, प्रशिया, रशिया, आस्ट्रिया या दोस्तराष्ट्रांच्या सैन्याने नेपोलियनची सत्ता कायमची नष्ट केली. तथापि विह्द्रेष्ट्रांच्या तहानें (१८१५ जून ९) इटलीतील प्रांतांच्या सरहद्दी पूर्ववत कायम होऊन सर्व इटाली पुनर्वत ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्यसत्तेखाली गेली. लॅंबार्ड, व्हेनेशिया, मोडेना, पार्मा, टस्कनी वगैरे प्रांतात आस्ट्रियन अम्मल सुरू होऊन जर्मन किंवा स्लाव् थि-कारा नेमले जाऊ लागले. पोलीसखात्याचा जाच सुरू झाला, व सर्व सुत्रें विह्द्रेष्ट्रां येथून हातू लागलीं तात्पर्य इटालीचे पारतंत्र्य पुनवत कायम राहिलें.

नवीन विचारक्रांति.—(१८१५-१८७०) साडीनियाचा राजा पहिला डिक्टोर एमॅन्युल हा एकठाच कायती तरेचीय सत्ताधारी इटालीत होता, परंतु त्यानें हि फ्रेंच राज्यकांतीतील नव्या तत्वाचा स्वीकार न करता जुनी राज्यपद्धतीच पुन्हा स्थापन केली. यामुळे इटालीत सुशिक्षित जनतेस समाधान न वाटता इटालीचे एकराष्ट्र बनवून स्वातंत्र्य मिळविण्याची इच्छा जोरानें वाढू लागली. आणि बरील कार्याकरता अनेक गुप्तमंडळे स्थापन होऊ लागली. त्यात कार्बोनरीच्या संस्था प्रमुख होत्या (कार्बोनरी पहा) साडीनियाच्या राजाला औरस वारस नव्हता. तेव्हा आस्ट्रियाचा प्रधान मेटर्निक यानें तो प्रदेश ऑस्ट्रियन सत्तेखाली आणण्याचा घाट घातला. तेव्हा प्रिन्स आलबर्ट या स्वातंत्र्यवादी राखणपक्षातील पुरुषाने कार्बोनरीस्ट पक्षाच्या मदतीने बंड उभारलें. परंतु ऑस्ट्रियन सैन्यानें ती पूर्ण मोडून टाकले. तथापि पुढें कार्बोनरीस्ट चळवळ लॅंबार्डोत पसरून मिलान येथे काळट कांफ्लोनेरी, कवि पेलिको वगैरे पुढाऱ्यांनी बंडाचा दुसरा एक प्रयत्न केला, पण तोहि मोडला गेला. पोपच्या मुलखातहि सातवा पायस व वारादा लियो याच्या जुलमी अम्मलामुळे स्वातंत्र्यवादी पक्षाची वाढ होत होती.

१८२० मध्ये युरोपभर राज्यकात्या झाल्या. फ्रान्सच्या लुई फिलिप राजानें इतर देशांच्या अंतःकारभारात न पडण्याचें व इतर देशांना न पडूं देण्याचें धोरण जाहीर केलें. त्यामुळे इटलीत स्वातंत्र्यवादी पक्षाला जोर आला, आणि रोझाफा, पार्मा, मोडेना येथे बंडे झाली; परंतु त्यांत फारसा जोर नव्हता; लवकरच फ्रेंच राजानें आपलें धोरण बदललें, आणि आस्ट्रियानें सर्व बंडे मोडून टाकली; व त्यावरून इटलीतील सामान्य जनता स्वातंत्र्य व एकराष्ट्रीयत्व मिळविण्यास खरी लायक झालेली नव्हती हें सिद्ध झालें.

मॅसिनी व तरुण इटली.—१८३१ एप्रिल २७ रोजी साडीनियाच्या राज्यतील पोडमोंट येथें प्रिन्स आल-

मॅरिबॉल्डी यांच्या नेतृत्वाखाली लोकपक्षांने शेवटपर्यंत नेट धरला; पण आस्ट्रियाच्या मदतीला फ्रान्स येऊन दोघांनी बेव्हा रोमवर हल्ले चढविले तव्हा पराभूत होऊन मॅन्सिनी व मॅरिबॉल्डी दोघांना पळून जावे लागले. याप्रमाणे रोम-नदर पडल्यावर व्हेनीसला सर्व इटालियन वीरानीं जमून शेवटला झगडा केला पण अखेर तेहि शहर आस्ट्रियनांनी घेतलें. याप्रमाणे या पहिल्या युद्धांत इटलीचा पूर्ण पराभव होऊन पुन्हा आस्ट्रियाचा व पूर्वीच्या अनियंत्रित मादलिक राजांचा अम्मल इटलीमर मुरु झाला. तथापि या युद्धाने एकराष्ट्रीयत्वाची भावना अधिक दृढ झाली, व आस्ट्रिया व अरेरावी मादलिक यांच्याबद्दल अधिकच लोकमत प्रशुब्ध झाले; व पीडमांडची पुढारी होण्याची लायकी अधिकाधिक सिद्ध झाली.

कावूर.—पीडमांडने प्रथम तद्वाच्या अटी कडक म्हणून अमान्य केल्या. परंतु इम्मान्युअलने त्यांना बेंतलेल्या प्रसंगाची जाणीव करून दिल्यावर व आस्ट्रियांनेहि याच्या अधिक सवलती दिल्यावर तद्द कायम झाला. तेव्हा लगेच पार्लमेंटने हुसत्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या तयारीच्या इष्टीने कायदेकांन करून सुधारणा सुरू केल्या. प्रसिद्ध मुसहॉ कावूर हा १८५० मध्ये शेतकीलास्याचा दिवाण झाला; १८५१ त जमालाचांचे खाते त्याचेकडे आले; व १८५९ मध्ये राजाने त्याला मुख्य प्रधान नेमिलें; व त्यापादवार तो मरेपर्यंत कायम होता. १८४९-१८५९ या काळात आस्ट्रियांने आपल्या इटालियन प्रजा निशेध करून राब्रोह्रायाच्या व्यापक कायद्याखाली मयेकर दडपशाही चालविली असल्यामुळे पीडमांडच्या राज्याची व तद्वारा इटलीतील राष्ट्रीय चळवळीची सुद्धे हाकलविण्याने अर्धवट विकट झालेलें काम कावूरला करावयाचें होतें. मॅन्सिनीने लोकमताचा व परिस्थितीचा बरोबर ठाव न घेता गुप्तकटाच्या द्वारे चालविलेल्या बंडखोरीमुळे कावूरच्या अडचणीत अधिकच भर पडली. अशा परिस्थितीतहि आस्ट्रियाला हाकलून देणें व इटालीचे एकराज्य बनविणें हे दोन्ही उद्देशे सतत सोळापासुडे ठेवून त्या इष्टीने सुधारणा करण्याकरिता जादा कर बनविणें वगैरे कित्येक अप्रिय गोष्टी करान्या लागून लोकांची अप्रियता व विरोध सहन करावा लागला. इतक्यांत क्रिमियन युद्धाचा प्रथम विघ्न इम्मान्युअल राजानें व कावूरने दूरदृष्टीने विरोधपक्षाची समजूत काढून पीडमांडचे १५००० सैन्य लढाईस पाठविलें. त्या सैन्याने चांगला पराक्रम गाजवून युद्धाचा अनुभव मिळविला, इतकेच नव्हे तर या साहाय्याचा मोबदला म्हणून कावूरच्या अपेक्षेप्रमाणे पॅरिसला भरलेल्या (१८५९) वर्षपरिपदेत खुद्द कावूरने प्रतिनिधि या नात्याने पुढें मादलेल्या इटालीच्या स्वातंत्र्याच्या व नियंत्रित राज्यपद्धतीच्या प्रश्नाचा मोठ्या महासुभूतीपूर्वक विचार करण्यांत आला. या बनावामुळे धास्ती वाटून आस्ट्रियांने पूर्वीची दडपशाही कमी करून इटालियनांमार्थे कांही कर कमी

करून घोडे फार मुदणत्वातंज्य देऊन व राजकीय कैदी मुक्त करून साम्राज्यनिष्ठा वाडविण्याचा प्रयत्न चालविला, रॅडोइचीच्या मागून चांगला दयाळू व्हाइसराय नेमला, तथापिहि इटालीयनांनी स्वातंत्र्याच्या ध्येयावरील आपली दृष्टी बळी दिली नाहीं.

इटालियन संस्थाधिकार्यां मात्र बरील गोष्टीपासून कोणताहि चढा न घेता, मोडिना येथें ५ व्या फ्रांसिसने, पार्माच्या ३ व्या चार्लसने टस्कनच्या लिओ गेड्डने जरा बेताने रोमच्या पोपने, व नेपल्सच्या राजानें पूर्ववत अरेरावी व दडपशाही जोरात चालविली होती. इकडे मॅन्सिनीचे वजन कमी झालें, व नवा एकराष्ट्रीयत्वावादीपक्ष बळावत होता. कावूर व इम्मान्युअल राजा दोघे गुप्तपणे त्या पक्षाशी संबंध ठेवून बाह्यत. कान्तिकारक उपायाबद्दल पूर्ण नापसंती दाखवून परराष्ट्रांची महासुभूती संपादन करीत होते, कारण परराष्ट्रांच्या मदतीवाचून आस्ट्रियाचें जू झुगाळून देशाचें सामर्थ्य इटालीच्या अंयात नव्हतें, हें ते पूर्ण जाणून होते. व कावूरने या धोरणानें मोठे प्रयत्न चालविले. मॅन्सिनीनचा मदत मिळवें अधिक इष्ट होते, पण इंग्लंडचे धोरण अनुकूल दिसना, तेव्हा फ्रान्सच्या तिसऱ्या नेपोलियन बादशाहाची मदत मिळविण्याचा कावूरने दड प्रयत्न चालविला; नेपोलियनमोहि अस्तःकरण इटालीकडे फार ओढत असे, पण १८५८ जानेवारी १४ रोजी नेपोलियनला डार मारल्याचा एका मोक्षिनिनयन पक्षाच्या फेलिस ऑर्सिनी नांवाच्या तडणानें गैरसमजुतीने प्रयत्न केला; सुदैवानें प्रयत्न फसून ऑर्सिनी फोशीहि गेला; परंतु फोशी जाण्यापूर्वी त्या तडणाने पत्रद्वारा आपली चूक कबूल करून बादशाहाला इटालीच्या स्वातंत्र्याचा फैवरी होण्याची भोव्या कळवळानें विनंति केली. बादशाहानें आपलें मन न दडमळू देतां इटालियाचाचें दड स्वातंत्र्यप्रेम ओळखून अखेर कावूरला पुढील अटीवर आस्ट्रियाविरुद्ध मदत करण्याचें कबूल केलें. पीडमांडच्या १ लक्ष सैन्यास फ्रान्सने २ लक्ष सैन्य मदत द्याचें; इटालीत उत्तरेस पीडमांडचे, मध्यवर्ती रोमचे व दक्षिणेंत नेपल्सचे अशी तीन राज्ये स्थापवा; पोपला इटालियन राज्यसंघाचा प्रिंसिडेंट करावा. फ्रान्सला मदतीबद्दल सर्वेष्टांय प्रात घावा, व इम्मान्युअलची कन्या फ्रान्सच्या जेरोम नेपोलियनला द्यावी. या अटी कायम होऊन १८५९ च्या जानेवारीत कावूर व नेपोलियन यांनी त्या जाहोराहि नेमला, तेव्हा सर्व युद्धे आश्चर्याकित होऊन आस्ट्रिया इटालीच्या प्रथात पडले; व तो प्रथम युरोपियन राष्ट्रांना आपली कोंमेस मरवून त्यात सोडवावा अशी सूचना आली; व ऑस्ट्रियांने पीडमांडला त्यांतून वगळण्याच्या अटीवर आपला संमतही दिली; पण कावूरने मात्र त्या अपमानारूपद गोष्टीचा पूर्ण निषेध केला. आणखीहि कांही रदबदलीने प्रयत्न झाले, पण आस्ट्रियात युद्ध पक्ष प्रबल होऊन एकदम १८५९ एप्रिल २९ रोजी आस्ट्रियांने युद्ध सुरू केलें.

इटालीने दुसरे स्वतंत्र युद्ध—फ्रान्सने ठरल्याप्रमाणे इटलीस मदत केली. गॅरिबाल्डी आपल्या स्वयंसेनिकांसह येऊन मिळाला; व आरंभी मॅग्नेटा, सोल्फेरिनो येथे लढायात हार गावी लागली. याप्रमाणे शुभारंभ झाला. इतक्यात नेपोलियनने युद्धातून आग काढून ऑस्ट्रियाशी तहाचे बोलणे लावले. तेव्हा सर्व आश्चर्यचकित झाले, कोणत्याच हे कोडे उकलेना, पण फ्रान्सची अंतस्थ कारणे होती ती अशी की, फ्रेंच सैन्याची युद्धाची तयारी नागली नव्हती, ऑस्ट्रियाला प्रशिया मिळण्याचा संभव होता, इटली स्वतंत्र झाल्यास त्याचे बलिष्ठ राष्ट्र बनण्याची भांति होती व रुढ बरेच फ्रेंच लोकमत या युद्धाविरोध होते. या कारणामुळे लोकांनी प्रांत पीडमोंटला जोडून फक्त व्हेनेशिया ऑस्ट्रियाकडे रद्दोण्याचे व इटालीचा राज्यक्षेत्र पोपच्या अध्यक्षत्वाखाली करण्याने ठरले. ऑस्ट्रियाचे पूर्ण उच्चाटण झाले नाही म्हणून काव्हर नाएर झाला, पण इमॅन्युअलने अधिक सुरमहीपणा दाखवून तह केला, व काव्हरचा प्रधानपदाचा राशोनाना भंडार केला.

एकराष्ट्रिकरण.—वास्तविक पाहता वरील युद्धाचा व तहाचाहि मुख्य फायदा असा झाला की, व्हेनेशिया खेरीस करून इटालीवरील ऑस्ट्रियाने सार्वभौमस्थ नष्ट झाले व युरोपने इटालीचे स्वातंत्र्य कबूल केले. यात प्रथम एवढ्या राहिला की इटालीला राज्यक्षेत्राचे दिक्के स्वरूप मोडून त्याने एकराष्ट्र बनवावयाचे. कारण पोपला फ्रान्सची मदत असल्यामुळे इटालीत अन्तःकलह व जेराली राज्यकारभार पोपचे राज्यात व इतर संस्थानात चालूच होते. इटालीचे बलिष्ठ राष्ट्र बनण्यास प्रथम वरील अक्षयस्थाना मोडून त्याने एकराष्ट्र करणे अर्थात मजूर होते; हे जाणून इमॅन्युअलने आता तिकडे लक्ष वेढविले. टस्कनीच्या ग्रॅंडड्यूक लिओपोल्डने गेल्या स्वातंत्र्य-युद्धात भाग न घेतल्यामुळे त्याच्या प्रभूने बंद उभारले, व त्याला पदच्युत केले, तेव्हा इमॅन्युअलने मध्ये पडून दख्ख तो सर्व प्रांत पीडमोंटच्या राज्यास जोडून टाकला. नंतर मध्यइटालीतील पोपच्या राज्यात बंडाळी माजली, व गॅरिबाल्डीने रोम अतिरिक्त प्रांतात नेपची सत्ता माहाती करून तेथे एक स्वतंत्र राज्य उभारले. इमॅन्युअल राजा फ्रान्सला भिकून मध्ये पडण्यास कचत होता. पण सेंटोथ व मिसे हे प्रांत मध्या फ्रान्सला मिळाले नव्हते; निसे ही गॅरिबाल्डीची जन्मभूमी अजूनही काव्हर अधापदि त्या विरुद्ध होता, तेव्हा ते वरील प्रांत घेऊन मध्यपूर्वी राज्य, पोपची रोमपुरती सत्ता कायम ठेवून, पीडमोंटच्या राज्यास जोडण्यास फ्रान्सने संमती दिली खागरोबर काव्हरने प्रधानपद स्वीकारून वरील तह फ्रान्सवरील कायम केला.

गॅरिबाल्डी.—१८५१ पासून सुरू झालेले इटालियन पार्लमेंट जेव्हा १८६० मध्ये भरले तेव्हा गॅरिबाल्डीच्या पक्षाने

वरील तहास जोराचा विरोध केला, तरीहि अखेर पार्लमेंटने त्यास संमती दिली, त्या शुभारास खाली नेपल्सच्या राज्यातहि दुसऱ्या गॅरिबाल्डीस रागाविच्छ शुभारणावादी पक्षाने बंद उभारले होते. गॅरिबाल्डीने तर येथे तेथे क्रांतिकारक पक्षास सैन्यासह आजून मदत करण्याचा धंदाच चालविला होता. इकडे इमॅन्युअल राजा व काव्हर यांनी एकमताने सर्व इटालियन प्रांत आपल्या पीडमोंटचे राज्यास जोडून शेवटी इटालीचे एक बलिष्ठ राष्ट्र बनविण्याचे धोरण कायम चालविले होते. त्यामुळे गॅरिबाल्डीशी त्याचे खटके उडत असत, परंतु तिथेहि पूर्ण निःस्वार्थ व निःस्वार्थ देशभक्तीने प्रेरित झाले असल्यामुळे त्याच्यातील तात्पुरते मतविरोध स्वरित जगाला जात असत, हा पण जाणीव असल्यामुळे इमॅन्युअल राजा व काव्हर यांनी नेपल्सच्या भागवटीत पडण्याचे व दिसण्यात गॅरिबाल्डीच्या विरुद्ध थोडे दारम्यान सुरू केले; शिवाय त्याचेजवळ सैन्याची मळकटी चांगली असेच. तिकडे गॅरिबाल्डीने धिंसधी येतात मोक्षिण्या पक्षाने चालविलेल्या राज्यक्रांतीस प्रथम मदत केली, व वॅलटॉफिमी येथे निगापोलिटन सैन्याचा तो पराभव करून आपण स्वतः सिंसलोचा डिटेक्टर झाला; व लवकरच त्याने सर्व बेट काबीज केले. पुढे ताबडतोब सैन्यासह तो नेपल्सवर चालून आला. तेथील राजा अगोदरच पळून गेला होता, त्यामुळे लढाईचाचूनच नेपल्सचे राज्य ताब्यात घेऊन तो त्याचाहि डिटेक्टर झाला. नंतर रोम येथील पोपच्या राज्यावर गॅरिबाल्डी स्वारी करील अशी भांति वाढू लागली. पोपवर स्वारीमुळे फ्रान्स मध्ये पडून सर्वच बिघाड झाला असता; तेव्हा रोमच्या बाहेर न जाण्याबद्दल इमान्युअल राजा व काव्हर यांनी त्याला लिहून कळविले; पण ते तो जमानाना—तेव्हा गॅरिबाल्डीशी सामना देण्याकरता स्वतः इमान्युअल राजा १५००० सैन्यासह निघाला, दोघाची नेपल्स येथे गाठ पडली, पण चमत्कार असा झाला की, लढाई करण्याच्या ऐवजी गॅरिबाल्डीने आपले सर्व सैन्य इमॅन्युअलच्या स्वाधीन केले. राज्याचा आजून व्हाइसरॉय स्वतःला नेमण्याबद्दल त्याने राजा जवळ राहाला विनंति केली; पण राजाने अर्थात दूरदर्शने ही असाम्य केली, तेव्हा तो कैमरी येथील आपल्या घरी आजून स्वस्थ राहिला. इमॅन्युअलने नेपल्सचे राज्य ताब्यात घेतले. १८६१ फेब्रुवारी १८ रोजी ट्युरीन राजधानीत इटालीयन पार्लमेंट भरले, व त्यांत इमॅन्युअल इटाली राष्ट्राचा राजा असे जाहीर करण्यात आले. या नव्या इटालियन राष्ट्रास प्रेसिडेंटने आपली मान्यता एका पंधरवड्याचे आत दिली, आणि रोम व व्हेनेशिया हे दोन खेरीस करून सर्व इटाली एक छत्राखाली आला.

व्हेनेशिया.—या नव्या इटालियन सरकारला मागील राजाने दक्षिणत उभारलेली बंडाळी चाफ मोडण्यास पहिली पांचचार वर्षे बळक सपाय आणावे लागले. शिवाय गॅरिबाल्डी

ह्वाच्या स्वयंघनिकानां यक्षीस काय पावयाचे व यांची पुढे व्यवस्था काय लावावयाची हा प्रश्न निघून काढून खूद गॅरिबाल्डी, नेपोलसचा प्रतिनिधी, याच्यामध्ये पार्लेमेंटात अत्यंत कडाड्याचा वाद झाला; पण रागाच्या मध्यस्तीने तोहि तेढा मिटला. नंतर रोमचा प्रश्न निघाला. रोम शहर इटलीची राजधानी करण्याबद्दल काढून घेऊन मत्त असल्यामुळे त्याने पोपबरोबर तसेचधर्मां सर्व योजना ठरविली. पण त्याने चालविलेल्या एकंदर उलाढालींचा शरीर-रावर व गॅरिबाल्डीच्या शाब्दिक भविष्याराचा मनावर परिणाम होऊन, १८६१ जून ६ रोजी तो अकार्य व एकाएकी मरण पावला. त्याचे मागून राजानें रिकासोली यास मुख्यप्रधान नेमले. नंतर १८६२मध्ये रॅडेकी यास नेमले, दोन वर्षांत तीनचारदा मुख्य प्रधान पालटले, पण राजाचा प्रश्न कोणालाच नीटपणें सुटला. मध्यंतरी १८६२ मध्ये गॅरिबाल्डीने उतावळपणाने ससेन्य रोमवर चालवेली, पण सरकारी सैन्याने तो प्रयत्न हाणून पाडला. गॅरिबाल्डी वसभी होऊन कैद पडला, तथापि लवकरच मागीर मिळून सुटला. इटालियन सरकारने फ्रान्सशी तडक करून रोमच्या ऐवजी फ्लोरेंसला राजधानी नेली. तेव्हा रोममधून फ्रेंच सैन्य काढून नेण्याचे नेपोलियनने बघून केले, इतकेच नव्हे तर व्हॅनेशिया प्रांत इटलीला मिळवून देण्यात मदत केली. १८६५ च्या सुमारास प्रधियात बिस्मार्क आस्ट्रियाविरुद्ध जर्मन राष्ट्र वगड्याच्या तयारीत होता. ह्या संधीचा फायदा घेऊन नेपोलियनने प्रशिया व इटली यांच्यामध्ये युद्धात एवढे-कास मदत करण्याचा दोस्ताचा करार जमवून दिला. १८६६ मध्ये आस्ट्रियाबरोबर युद्ध सुरू झाले; त्यात प्रधियानें मोठाले जय मिळविले, पण इटलीचे मान पराजय होत होते. नेपोलियनच्या मध्यस्थाने शेवटी तह होऊन व्हॅनेशिया फ्रान्सने मिळविला, पण लवकरच बहुमताने केलेल्या स्वयंघनिक्यानुसार तो प्रांत इटलीच्या राज्यात सामील केला. आता फक्त रोमचा प्रश्न राहिला. रोम शहर घेऊन तेथे राजधानी स्थापण्याची इमॅन्युअल राजाला अगदी अंतःकरणापासून इच्छा असूनहि काही अंशी फ्रान्सच्या भोतीने व काही अंशी नेपोलियन बद्दल कृतज्ञताबुद्धि असल्याने तो दिरंगाई करीत होता. पण हाती घेतलेले राष्ट्रीय काम संपूर्ण तडीस नेण्याच्या इच्छने गॅरिबाल्डीने रोममध्ये अंतस्थ बंड उभारण्याचा व गॅरिबाल्डीने बाहेरून ससेन्य हल्ला करण्याने काम सुरू केले. फ्रान्समध्ये पडतें, पण त्याचवेळी बिस्मार्कने फ्रान्सविरुद्ध युद्धात इटलीची मदत मिळविण्याकरता बोलणें सुरू केले; तेव्हा रोमच्या मानगडीत न पडण्याचे फ्रान्सने बघून केल्यास फ्रान्सला मदत करण्याची इच्छा इटलीने नेपोलियनला कळविली. पण कोणताच निर्णय न होता १८७० फ्रान्सचे जर्मनीबरोबर युद्ध सुरू झाले; व इटलीने

तत्स्थवृत्ति काहीर केली. वरील युद्धानंतर नेपोलियनचो सत्ताच नष्ट झाली; तेव्हा इमॅन्युअलचा मार्ग मोकळा होऊन त्याने पोप नववा पायस याला रोमसह इटली राष्ट्रांत सामील होण्यास विनंति केली. व ती अमान्य होताच ससेन्य हल्ला करून रोम शहर इस्तगत केले, व तेथे इटलीची राजधानी स्थापली. याप्रमाणे मॅक्सिमिलियन, गॅरिबाल्डी काढून व इमॅन्युअल राजा यांनी आजन्म उपाउच्च ध्येयाकरिता भगीरथ प्रयत्न चालविले होते त्या ध्येयाच्या प्राप्तीचा सोन्याचा दिवस उगवून इटालीला पूर्ण स्वातंत्र्याचा व एकराष्ट्रीयत्वाचा लाभ १८७२ जुलैमध्ये झाला.

राष्ट्रीय सामर्थ्याची वाढ १८७०—१९०२.— इटालीच्या या विषयाबद्दल फ्रान्समध्ये नुकतेच स्थापन झालेल्या रिपब्लिकचा प्रेसिडेंट या नात्याने क्रैमिक्सने इटलीचे अभिनेदन करून आपली संमती दर्शविली. इटलीने दोषासहि न दुखविता जर्मनी व फ्रान्स यांचे बरोबर समवृत्तीने वागणूक ठेविली. पोपबरोबरचे प्रश्नहि तडकोडीने व उदार युद्धाने सोडविले, पोपची कैथोलिक लोकावरील धार्मिक सत्ता मान्य करण्यात आली. १७ कलमांचा एक 'लॉ ऑफ नॅटीज' नावाचा कायदा करून पोपचे हक्क व अधिकार सर्व ठरवून टाकले; परंतु स्वातंत्र्य काही कलमांना पोपची संमती मिळाली नाही. पोप बद्दलचा अवयव प्रश्न साधारण मिटल्यावर दुसरा अवयव प्रश्न जमाखर्चाच्या स्वातंत्र्यात होता. उत्पन्नपेक्षा खर्चाची बाजू नेहमी नास्त होऊन दरसाल तूट येत असे. १८९४ साली १४६ लक्ष पौंड तूट होती. त्यावेळी सर्व व्यापारी मालावर व मोठे कणीक व इतर आवश्यक पदार्थांवरील कर होते त्यामुळे कर वाढविण्याला विलकुल जागा नव्हती. तेव्हा खर्चच्या जमीनी व सरकारी रेल्वे विकून राजाचा तनखा (सिंहिले लिस्ट एकपंचमांश कर्मा) करून दिवाणाचे व बऱ्या अधिकाऱ्याचे पगारहि कमी केले, तरी तोंडमिळवणी होईना; तेव्हा सर्व दळणाचे जिनसावर कर बसविला. शिवाय मत्त (मोनापली) निर्गतमाल, तार व रेल्वे खाते यांचे उत्पन्न वाढत होते; आणि स्टॅंप व रेजिस्ट्रेशन यां वरील कर योग्ये अनेक उपायांनी शेवटी १८७२ मध्ये सेला नावाच्या मेन्थाने जमाखर्चाची तोंडमिळवणी घालून दिली. विरुद्ध पक्षाचा कत्तून विरोध चालू असताहि वरील कामगिरी पार पाडण्यात सेलाने दाखविलेल्या मुत्सद्दीपणाबद्दल त्याची वाखाणणी करणे गरूर आहे. १८७३ जुलैमध्ये मोठे कर्तुववान लक्षा—सेला प्रधानमंडळ (१८९१—१८७३) मोडून मिघटी-विह्स्कोटी-व्हेनेस्टा प्रधानमंडळ आले. पोपमार्फत चाललेल्या शाळात सरकारी तपासणी व परीक्षा मान्य करीनात म्हणून त्या बंद पाहण्यात आल्या. नंतर मिघटीने लष्करी आरमारी सुधारणा करण्याची योजना ठरवून टाकली. विह्स्कोटी-व्हेनेस्टानें परराष्ट्रमंत्र्याचे काम उत्तम केले. आपल्या नव्या

स्वतंत्र राष्ट्राचा मोठेपणा कायम राखून फ्रान्स, आस्ट्रिया व अर्मेनी यांचेबरोबर दोस्ती राखण्याचे अत्यंत विकट काम त्याने पार पाडले. इमेन्युअल राजाने विद्वांस व बर्लिन येथील दरबारांनी त्याच्या घोषवण्यावरून स्वतः भेट दिली. बिस्मार्कने पोप व इटालियन सरकारचा हाकडा चालू देव-ण्याचा इमेन्युअल राजाला आग्रह केला, पण इटालियन मुसलमानांनी ते साफ नाकारले. तथापि एकंदरीत बरील भेटीमुळे परस्पर सलोखा अधिक वाढला.

परराष्ट्रीय धोरण.— १८७६ मध्ये नवे डेप्रेटिसचे प्रधानमंडळ आले. त्यावेळी राजशाही मोडून लोकशाही स्थापण्याकडे कित्येकांची प्रवृत्ति दिसत होती; परंतु इमेन्युअलने अर्थत धोरणाने या नव्या व अननुभवी जाण्या पक्षाच्या प्रधानमंडळाशी बर्तन ठेविले होते. शिवाय भेदकात आपसात मतभेद य़रेच असल्यामुळे राजाचे वजन कायम राहिले. राजाचा तनखा कायद्याने वाढविला. डेप्रेटिम प्रधानमंडळावर बिस्मार्कचे वजनही य़रेच असून पोपबरोबर तडा वाडणार व फ्रान्सचा हात मध्ये शिरकणार असा रंग दिवू लागला, पण त्यावेळी भातःकारभाराचे खाते किस्पी नावाच्या. अर्थत धोरणी व जोरदार मुसलमानांच्या हाती होते. तेव्हावात १८७८ जानेवारी ९ रोजी इमेन्युअल राजादि वारला. गेली ३० वर्षे राष्ट्रीय अभ्युदयाच्या सर्व चळवळींचे तो केंद्रस्थान होता, हा उदार अन्तःकणाचा, मोठा धैर्यावान व अनुभवी राजा गेल्यामुळे किस्पीचा मार्ग फारच विकट झाला. पुढे केव्हावरीत पोप नववा पायसहि परलोकवासी झाला. हाहि इटलीच्या इतिहासातील एक बडे प्रत्य असून राष्ट्रीय स्वातंत्र्यप्र-प्तीच्या ऐन आणीबाणीच्या काळात त्याने हाय तितका विरोध, व राष्ट्रपातकी उपपन्न चालवून इमेन्युअल य़रे राष्ट्रपुराण्याचा कामात अडथळे आणण्याचे काम केले होते. तथापि किस्पीने समतोल घुळीने रोम येथे १३ या लिओ या पोपची गादी व सत्ता कायम राखण्यास मदत केली; व सार्दिनियाच्या राजाला पहिला हंबर्ट इटालीचा राजा म्हणून गादीवर बसविण्याचे काम मोठया चतुरार्थने पीडमॉन्टच्या लीकीचा विरोध दूर करून पार पाडले. पण लवकरच नवे कैरोलीने प्रधानमंडळ आले, व त्यातर्फे १८७८ च्या बर्लिन-कांमेसमध्ये कोटी हा हजर राहिला. आगले— आंदोलन दोस्तीचा तह होऊन सैप्रस बेट इंग्लिशांना मिळाले; ट्रेंट व ट्रिस्ट बंदर घेऊन ऑस्ट्रियाटिक समुद्रावर इटलीने वर्षेस स्थापण्याकरता 'हरेडेडिझम' नावाची चळवळ सुरू होऊन उत्तर इटालीत गुप्त कट होऊ लागले. डेप्रेटिस कैरोलीच्या प्रधानमंडळात शिरला. रेस्ने व म्युनिसिपालरथा याच्यावरील खंच वाढून बघेतात पुन्हा ट्रेंट पडू लागली. परराष्ट्रांबरोबर मोठ्या धूर्तपणाने आपण वागत आहो, अशी इटालियन राजकारणी पुरायम मोठी घमेन घाटन असे; उलट मध्यमती राष्ट्रे (आस्ट्रिया जर्मनी) व ग्रेट ब्रिटन

यांचा इटालीबरोबर विश्वास उडत चालला होता. फ्रान्सने ट्युनिसिया घेण्याची तयारी केली, तेव्हा त्याकरिता फ्रान्स-बरोबर व आस्ट्रियाटिक समुद्रावरील तर्जुनाचे बाबतीत आस्ट्रियाबरोबर युद्धाचा प्रसंग ठेपला; पण इटालीची युद्धाची तयारी बिलकुल नव्हती. अशा निकारच्या प्रसंगी पार्लमेंटमधील पक्षांनी मतभेद बाजूस ठेऊन परराष्ट्रास एकमताने तोंड देण्याचे काम केले नाही हो मोठी खेदाची गोष्ट आहे. फ्रान्सने ट्युनिसिया घेतला, व रोममध्ये काही दिने झाले पण कशाचाच प्रतिकार न करता घेला, डेप्रेटिस कैरोली सारख्यांनी आपसात भाडत बसून राष्ट्राची बेभन्न मात्र केली.

त्रिराष्ट्र कूट.— अशा प्रसंगी आस्ट्रिया व जर्मनी यांच्याशी अधिक दड मैत्री करून त्रिराष्ट्रकूट स्थापन करावे असे मत इटालीत बळावले. तथापि आस्ट्रिया जर्मनीचा तसा कल दिसना. शिवाय अशा दोस्तीने फ्रान्सचे शत्रुत्व व पोपकडून त्रास होण्याचा संभव होता. इतन्वात चालून प्रातावरून रशिया व ऑस्ट्रिया यात विरुद्ध उद्भवले. तेव्हा बिस्मार्कने ऑस्ट्रियाच्या बादशहास इटाली बरोबर दोस्ती करण्याची सल्ला दिला. लवकरच १८८१ आक्टोबरमध्ये हंबर्ट राजाने विद्वांसचा आजून फ्रांसिस जोसेफ बादशहाला भेट दिली; तथापि हरेडेडिझमच्या चळवळीमुळे आस्ट्रिया व इटाली यांची मने साफ नव्हती, व इटालियन मंत्री दोस्तीच्या तहास तितके तयार नव्हते. ते पाहून बिस्मार्कने निमसर-कारी वृत्तपत्रद्वारे पोपचा पक्ष घेऊन इटालीबरोबर भाडण उकलून काढण्याचा धाक घातला, व ट्युनिसियासंबंधाच्या फ्रान्सच्या घोषणास मान्यता दिली. तेव्हा कोठे तहाचे धोलें सुरू झाले; पण ट्रेंट ट्रिस्टसंबंधाने व भूमध्य समुद्रासंबंधाने आस्ट्रियन प्रधान कालोकी व इटालियन प्रधान फॅकिनो यांचे एकमत होईना. मध्यंतरी इटालियन पार्लमेंटात लश्कर-सुधारणा बिल पास झाले, व ट्युनिसियात फ्रान्सला विरोध करण्याकरिता गॅरिबोल्डीने स्वतः सैन्याची जमवाजमव चालविली होती; परंतु १८८१ जून २ रोजी गॅरिबोल्डी मरण पावला. त्याला इटालीत केवळ राष्ट्रदेव व पौराणिक योद्धा मानीत असत, व त्याच्या मरणाने राजपासून शेतकऱ्यापर्यंत सर्वांना अर्थत दुःख झाले. तत्पूर्वीच १८८१ मेमध्ये फॅकी-इटालियन व्यापारी तह होऊन लवकरच तीन राष्ट्रांचा दोस्तीचा तहहि ठरला, व फ्रान्स, रशिया यांनी हल्ला केल्यास तिघांनी एकदम लढाईत पडावयाचे असे ठरले. पुढे १८८४ मार्चमध्ये आस्ट्रिया, जर्मनी व रशिया या तीन बादशाहांचा दोस्तीचा करार ठरून इटालीचे महत्त्व कमी झाले. ते पाहून इटालीने प्रेझिडेंटबरोबर इंग्लिषचे बाबतीत तह केला. १८८७ पर्यंत बरील त्रिराष्ट्रकूटच्या दोस्तीत फारसा राम नव्हता. १८८५मध्ये रोबिलेंट मुख्य प्रधान झाला. त्याने स्वतंत्र बाबत्या वागून व मध्यंतरीच्या परिस्थितीचा व आपल्या वादत्या लश्करी सामर्थ्याचा फायदा घेऊन १८८७ मध्ये अधिक

कायदेशीर अठांवर वरील विराष्ट्रकाचे तहाम पुन समति दिली

अत सुधारणा—१८८१ ते १८८७ च्या काळांत विराष्ट्रीय तह, व्हेमोरियांतील धामधूम व इटालीच्या वसा हती धोरणास मुरवात या महत्त्वाच्या गोष्टी चालू असता इटालींत अन्त सुधारणांचे दि काम सुरू होतेंच १९८० लीरा इतका कर देणाऱ्या व लिहिता वाचता येतें इतकें शिक्षण झालेल्या प्रत्येक व्यक्तीस (जी-पुष्ट) मर्याधिकारवा ह्म देण्यात आला या सुधारणेचा तावडतोच असा परिणाम झाला की, खेज्यापेक्षा शहरामध्ये साक्षरतेचें प्रमाण जास्त असल्याकारणाने शहरातील उद्योगधंद्याच्या लोकांस राजकीय हक्क जास्त प्रमाणात मिळून या लोकांपेक्षा सांपत्तिक दृष्ट्या अधिक सुस्थितीत असलेल्या शेतकरी व सहानसहान जमीनदार लोकांचे निराश्रयतेच्या अवस्थेमुळे मतदारीच्या हक्कास मुकाबलापणें सरकारला स्वतः रेल्वे चालविण्यांत तूट आल्याकारणाने पुन तीन खाजगी कंपन्यांकडे त्याची व्यवस्था सोपविण्यात आली पण कंपन्यांचे वायरेक्टर इटालियन लोकच असले पाहिजेत, अशी अट घालून राष्ट्रीय सत्ता रेल्वेवर राहिल अशी व्यवस्था केली तथापि देशांत उद्योगधंदे व व्यापारी दळणवळण फारसे नसल्यामुळे रेल्वे कंपन्यांचा धडा १९०५ पर्यंतहि फारसा विफायतशीर न चालल्यामुळे पुन सरकारला रेल्वे आपल्या ताब्यात घ्याव्य लागल्या शिवाय नव्या रेल्वे व इतर लोकोपयोगा वामे यांवर खर्च अधिकाधिक वाढत गेल्यामुळे नवें नवें कर्ज काढावें लागलें स्वतःच्या हातची सत्ता काढून ये या हेतुने डेप्रेटिसने प्रधानमंडळ अम्मलजमावणीचे काम यथायोग्य वाजवीत नसे तथापि दळणवळणावरील कर बंद करणें, रेल्वे लाईन्स वाढविणें, मर्याधिकार विस्तृत करणें वगैरे कित्येक उपयुक्त गोष्टी या प्रधानमंडळाने केल्या यांत कांका नाही मजुरांना अपघाताबद्दल मुकसानभरपाई देवविण्याचा कायदा १८८५ मध्ये पास झाला १८८४ मधील कॉलन्नाच्या सोयीमुळे सरकारी आरोग्यस्त्रात्याने हि शहरसुधारणांचे अनेक गोष्टी केल्या

वसाहती धोरण—मध्यतरी राजकीय पक्षात घडा मोठी चालू होत्याच १८८४ मार्च १४ रोजी प्रसिद्ध मुत्सही सेला मरण पावला डेप्रेटिसने स्वतःचें प्रधानमंडळ बलिष्ठ राजवण्याकरिता काझार्व्हेंटिब्ल व इतर पक्षातील लोक प्रधान मंडळांत ओढण्याचा कम सुरू ठेवला होता, पण त्यामुळे पार्लमेंटमध्ये राजकीय पक्षात घोटाळा माजून पक्षभेदाच्या पाणेरचें स्वरूप पेत चालले होतें याच वेळी वसाहतीविषयक धोरणाचा विकट प्रश्न इटलीपुढें होताच १८९१ पासून इटालियन व्यापाऱ्यांनी ताबड्या समुदायर एक व्यापारीठाणे स्थापन्याबद्दल सरकारकडे तगादा लावला होता तेव्हा राहोड्याचे वेहेरान गांवाच्या मुलतानापासून अशाच वे इटालियन घेतले, पण इमिग्रियन सरकारने त्या गोष्टीला

बाधड्या केल्यामुळे लष्करी सामर्थ्याच्या जोरावर तयें १८८२ मार्च १० ला इटालीने आपली काऊन कॉलनी स्थापन केली व एका ऑलो इटालियन करारनाम्याने त्याला इंग्लंडची मान्यताहि मिळविली इतक्यांत ईजिप्तमध्ये अरबी पक्षांने बंड उभारलें व तें मोडण्याकरितां डेप्रेटिसने आपलें आरमार रवाना करून इटलीलाहि मदतीस बोलाविलें, परंतु सांघातिक बाबजणी, आरामाराणी उणीव, फ्रान्सचे भय वगैरे अनेक कारणास्तव डेप्रेटिसने वसाहती वाढविण्याच्या या बाबडी मार्गांत उडी घालण्याचें नाकारिलें तथापि १८८४ मध्ये पुन इंग्लंडने सुदनप्रकरणात इटलीस साहाय्यार्थ बोलाविलें, तेव्हा मात्र इटलीने आपलें सैन्य मदतीस दिलें व मेसावा व बेल्ह ह्या ठाणां घेऊन आपलें सत्ताक्षेत्र वाढविण्यास सुरवात केली तेव्हा शेजारच्या ऑबिडोनियन सरकारशी झुल्ल सड्डवले या युद्धांत १८८७ मध्ये इटालियन सैन्याची ५२४ लोकांची एक तुकडी योग्य मदतीच्या अभावीं अरबत क्रूरपणें कापली गेली त्याबद्दल पदरी दोष घेऊन डेप्रेटिस—रॉबिलट प्रधानमंडळाला राजीनामा द्यावा लागला नंतरच्या किस्पी प्रधानमंडळानें मागील प्रकरणाचा सूड उगाविण्यावरती बोंस हजार सैन्य रवाना केलें त्याचवेळी महादीच्या पक्षांने ऑबिडोनियावर हद्दा केला त्यांत ऑबिडोनियन राजा मारला जाऊन त्याच्या मुलात गादीबद्दल तटा लागला या दुहोचा कायदा घेऊन इटालीने यूकोली येथे १८८९ मे २ रोजी राजपूत मेनेलेक याच्या बरोबर तह करून ऑबिडोनियावर आपली प्रोटेक्टोरेट सत्ता स्थापन करून मेनेलेकला इथिओपियाचा बादशाहा म्हणून मान्य केले तथापि युरोपातील राष्ट्रांनी याला समती दिली नाही उलट मुष्टेसला भरलेल्या गुलामगिरीप्रतिबंधक परिपदेमध्ये जर्मनीने मेनेलेकला बादशाहा न म्हणता मुष्टें "हायनेस" असे उपपद लावून त्याचा अपमान केला, त्याचा सूड म्हणून मेनेलेकने इटलीच्या सत्तेसच विरोध आरंभिला इतक्यांत १८९१ त किस्पीच्या एवजी हॅडिनी प्रधानमंडळ आले व त्याने या प्रकरणाकडे तात्पुरता कानाडोळा करण्याचें ठरविलें

अत स्थिति—१८८७-१८९० पर्यंतच्या किस्पीच्या कारकीर्दीत मोठ्या महत्त्वाच्या गोष्टी झाल्या किस्पी स्वतः मोठा शीप्रमर्निर्णयी व तहकदार मनुष्य होता प्रथमच त्याच्यापुढें पोपचा प्रश्न आला पोपच्यातर्फे कार्डिनल टोस्टीने पोप व इंग्ली यांच्या सहाय्याने होणाऱ्या फायद्याच्या वर्णनवर एक निबंध प्रसिद्ध केला पुढे इटालियन सरकारबरोबर पत्रव्यवहारहि सुरू झाला, पोपसारख्या सर्वश्रेष्ठ धर्माधिकार्याच्या अधिकाराची जोड इटालियन सरकारला हवा होतीच, पण उलट पोपने आपल्या पूर्वीच्या प्रातिक सत्तेची मागणी केली, ती मात्र कबूल कर न्यास इटालियन लोक तयार नव्हते उलटपक्षी पोपला हा आपला सांपत्तिक आधार सोडवना तेव्हा हा सल्ल्याचा

प्रयत्न निष्फळ ठरून पुन्हा दोन्ही पक्षांनी परस्पराने त्रास देण्यास सुरवात केली. मध्यंतरी पॉल कोडचे सुधारणा, स्थानिक हक्कांचा वाढ या चांगल्या गोष्टी झाल्या सल्या, परंतु उलट रेल्वे व सार्वजनिक कामे यांवरील बंधू-भार खर्च व लष्करी व आरमारा बाबींची मागणी यामुळे राज्यकारमाराची स्थिती विकट झाली होती. अशा स्थितीत हि किस्पीने राज्यकारमारा यासाठी रीतीने चालवून देशात शांतता राखून उतावळ्या चळवळीताना नीट दाबात ठेविले होते. पण १८९० मध्ये एका धुल्लक प्रसंगी उभयपक्षां संबंधांनी रागाने कडक भाषा वापरल्यामुळे तो तत्काळ अग्रिय होऊन रुझिनी मुख्य प्रधान झाला.

रुझिनीने आस्ट्रिया, जर्मनी व इंग्लंड यांचेबरोबर निकट स्नेह ठेवून फ्रान्सबरोबर वादतः शत्रुत्व चालविले हा फ्रान्स-बरोबरचा संबंध डेप्रेटिस व किस्पी यांचे कारकादीपासून वाढत आलेला होता किस्माकने इटलीला त्रिराष्ट्रकृत कायम ठेवण्याचे धोरण स्वीकारले होते, व इटलीच्या बचावा-करता फ्रान्सविरुद्ध शस्त्र उचलण्यास फ्रान्सची नेहमी तयारी होती. फ्रान्सने या शत्रुत्वामुळे पूर्वाचे व्यापार तहाने मोडले व दोन्ही देशांनी भेदसावाच्या अंगात आया-तिनिर्गतमालावर बसविण्या. १८९१ मध्ये रुझिनीने त्रिराष्ट्र-कृताला आणखी बारा वर्षांची संमती दिली. तथापि रुझिनी स्वतः हृदनिध्वनी नसल्यामुळे त्याचा पक्ष कमजोर होऊन गिओलिटो प्रधान झाला. याच्या वेळी सरकारी बँकामध्ये हिशोबात घोटाळे माजून पेशाची अफरातफर झाली. तेव्हा सरकारी कमिशन नेमले जाऊन त्याने मार्गी व चालू प्रधान मंडळाला दोष देऊन बऱ्याच गणावर फौजदाऱ्या करण्यास सुचविले. गिओलिटोला देशात व फ्रान्सबरोबर वजन व शांतता राखता येईल. फ्रान्समध्ये इटालियन भजूर मारले गेले; साक्षिलीमध्ये सोशालिस्टांच्या चवळवळीमुळे दंगेघोषे सुरू झाले. त्याचा बंदोबस्त गिओलिटोकडून होईल तेव्हा किस्पीचे प्रधानमंडळ पुन्हा अधिकारारुढ झाले, व त्याने लष्करीसामर्थ्याने खबरदारी घेऊन शांतता स्थापिली, मिलटरी कोर्टाकडून बंडखोरांना कडक शिक्षा देविल्या; पण नंतर राज्याच्या हुकुमाने त्या कमी करिल्या.

किस्पीची दुसरी प्रयत्न कीः—१८८९-१८९३ या सालात इटलीची सापत्तिक स्थिती अत्यंत कठीण झाली होती. ती सुधारणास्तव एक सर्वश्रेष्ठ इटलीची बँक काढण्यात येऊन बँकाचा कायदा दुरुस्त करून जमीन, गहणावरील देवघेव, कागदी नोटा वगैरे गोष्टीवर अधिक बंधने चालवण्यात आली. अनेक बाबतीत काटकसर करून न जमीनमिळकत, मीठ व धान्य यावर कर बसवून उत्पन्न वाढवण्यात आले. याप्रमाणे योग्य धोरणाने पण कडक-पणाने कारभार चालविल्यामुळे किस्पीला अनेक शत्रु सपथ होऊन त्याला मार मारण्याचे काही प्रयत्न

झाले. त्याचे दुष्ट प्रतिस्पर्धी गिओलिटो व कॅव्हेलिटो यांनी काही खाजगी पत्रांच्या वगैरे आधारवरून लाचलुच-पत्तीचे वगैरे आरोप किस्पीवर करून त्याचा बदलीक करण्याचे प्रयत्न केले, पण ते सर्व फसले. परंतु या प्रक-रणामुळे लोकांचा राजकारणां पुष्पावरचा विश्वास उडाला व गुप्त कटांना अधिकच ऊत आला. परराष्ट्रीय धोरण पूर्वांचे, म्हणून आस्ट्रिया जर्मनी व प्रेट्रिडन यांच्याबरोबर सल्याचे होते. ऑबिसिनियाशी रुझिनीने १८९१ मध्ये तह केल्यानंतर काही दिवस शांतता होती. परंतु १८९३ च्या सुमारास गिओलिटोच्या वेशिस्त कारभाराचा कायदा घेऊन मेनेलेकने पुन्हा फ्रान्स व रशियाच्या मदतीने इथिओपिया स्वतंत्र करण्याचा उद्योग आरंभिला. त्यांत मंगशा या टायप्रे प्रांताच्या राजाचे अंग असल्यामुळे इटालियन जनरल बॅरेटोरी याने प्रथम मंगशाचा पराभव केला, व टायप्रे प्रांत हस्तगत केला. परंतु खबरदारी एक लक्ष ऑबिसिनियन सैन्य इटालीच्या २५ हजार सैन्यावर वाढून आले. बरेच दिवस लढाईला दिरंगाई लावल्यामुळे इटालियन सरकारने बॅरेटोरीला दोष दिला. तेव्हा १८९९ मार्चमध्ये आडोवा येथील शत्रुसैन्यावर बॅरेटोरीने निकराचा हल्ला केला. परंतु त्याचाच पूर्ण पराभव होऊन माघार घेण्यासहि अवसर न मिळाल्यामुळे सहा हजार सैन्य मारले जाऊन चार हजार कैद झाले बॅरेटोरी सैन्य सोडून पळाला व त्याने इटालियन सरकार-कडे झालेला पराभव सैन्याच्या माघी मारणाऱ्या मजकूराची तार केली. पण या निध प्रकाशवद्दल कोर्ट-मार्शलीच्या चौकशीतून बॅरेटोरीवर बराच दोष आला. किस्पीचे प्रधानमंडळ अधिकारस्थित होऊन नवीन प्रधान झाले त्या रुझिनीने जनरल बालडिबेरा यास तह घडवून आणण्यास लिहिले. १८९७ मध्ये तह होऊन इथिओपिया स्वतंत्र झाला एरिस्ट्रिया इटालीकडे राहिला, व ४ लक्ष पाँड युद्धखंडणी मेनेलेकला मिळाल्यावर कैदी सुटले. खबरदारी ऑरलो-इटालियन करार होऊन त्यास मान्यता मिळाली. १८९६ मध्ये मारिशस व्हिस्कोटी व्हेनेस्टा हा अत्यंत अनुभवी पुण्य परराष्ट्रीय प्रधान होऊन त्याने फ्रान्सबरोबर टयुनिशियासंबंधाने तह केला. १८९७ साली त्याने ग्रीको-टर्कीस युद्धामध्ये ग्रीसला मदत करून संकटातून सोडविले; व फ्रान्सचा स्नेह न गमावता दोस्ताचा विश्वास कायम राखला. अन्तःकारमारा मात्र नीट चालला नव्हता किस्पीची कमिशनमार्फत चौकशी होऊन त्याच्या विषय निदानेचक ठराव नेचरमध्ये पास झाला. धान्यावरील करामुळे दक्षिण इटलीत नेफरस, फेगिया, मोल्फेटा, फेमोना, पोल्हिया, मिलान वगैरे ठिकाणी दंगेघोषे व बंडे झाली ती कडक लष्करी आम्हलाने मोडून कडक शिक्षा ठोठावण्यात आल्या. १८९८-१९०० पेलोपस प्रधानमंडळ अधिकारावर होते, व त्यावेळी सार्वजनिक संरक्षण बिल पास करून घेण्याचा प्रयत्न झाला, पण तो फसला, व पेलोपसला राजी

नामा सावा लागला. २१ जुलै १९०० रोजी हॅम्बर्ट राजा मारला गेला. हा मोठा दयाळू, पैसवान व लोकप्रिय राजा होता. कॉलरा, धरणीकंप वगैरे संकटातून अनेक जीवांना त्याने मदत करून वाचविले होते.

विहक्टर इमॅन्युअल तिसरा—हॅम्बर्ट राजाचा एकुलता एक मुलगा तिसरा विहक्टर इमॅन्युअल राज्यावर आला. त्याचा मॉॅंटेनिग्रोच्या एलेनारबरोवर १८९० मध्ये विवाह झाला होता. वेलॉसच्या कारकीर्दीतील परराष्ट्रमंत्री अँडामिरल केनेव्हेरी याने फ्रान्सबरोबर व्यापारी तह घडवून आणला. १८९८ मध्ये ऑस्ट्रियन महाराणीचा अराजक लोकाकडून प्तून झाला तेव्हा त्याच्या बंदोबस्ताचे उपाय ठरविण्याकरिता कारस्थानी पुरुषाची एक परिपद रोमला भरविली, पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही स. १९०० मध्ये झारने हेगला तहपरिपद बोलाविली तीत पोपचा प्रतिनिधि न घेण्याचा ठराव त्याने करविला. त्याच्या मारून १८९१-१९०१ या सालीत व्हेनेट्टा परराष्ट्रमंत्री होता. त्याने फ्रान्सबरोबर ट्रिपोली प्रकरण व आस्ट्रियाबरोबरचें ओट्टियाटिक विन्याचें प्रकरण योग्य तऱ्हेने मिटविले. १८९९-१९०० मध्ये सेंट्रली प्रधानमंडळ होते; पण जिओवा येथील गोदीमधील संघासंबंधानें कोणतेंच ठाम धोरण न दाखविण्यामुळे तें अधिकारभ्रष्ट होऊन झार्वेली मुख्य प्रधान झाला.

सं पां ची ला ट—यावेळी मजूरसंघ व संप याच्या जोरावर मजूरवर्ग बराच बळावला होता. मजुरांची वाढ, कामाचे कमी तस, व मजूराच्या स्थितीची सुधारणा करण्याकरिता १९०१-१९०२ साली बरेच संप झाले. सोशालिस्ट पक्षांने त्याचा फायदा घेऊन सरकारच्या कामात अनेक अडचणी आणल्या, व स्वपक्षाचें बळ वाढविले. शेतकऱ्यांनी जमीनदारांविरुद्ध संप केला. सर्वांत रेल्वेच्या नोकरांचा संप फार विकोपास जाऊन इटालीभर पसरला. सरकारने लष्करामार्फत आगगाण्या चालवून, लवकरच नोकरांची समजूत घालून संप मोडला. शेतकी कामात मात्र यांत्रिक साधनाच्या पावत्या संपयोगांमुळे अधिकाधिक शेतमजूर बेकार होऊन त्या मजूरवर्गाची स्थिति उत्तरोत्तर अधिक निष्ठुर झाली. यामुळे सोशालिस्ट पक्ष वाढत चालला थरा, पण लवकरच त्यात दुकळी झाली. १९०३ व १९०४ या सालीहि संपाची गडबड चावू होती. समाजसत्तावादी पक्षांने संप मिटवून शांतता करण्यास मदत न करता उलट भांडवलवाला व मजूर यांच्यामधील तेंढ्यात पोलीस व लष्कर यांनी सार्वे बापकं नयेत असे विल पार्लमेंटात आणण्याचें ठरविले. तथापि हे विल वादविवाद न होताच नाथास होऊन लोकांमध्ये समाजसत्तावादाबद्दल अप्रियता मात्र अधिक वाढली. इ. स. १९०५ मध्ये रेल्वेवर मोठा संप झाला; आणि लष्करामध्ये सरकारी हुकूम पाळले न जातात अशा तऱ्हेच्याहि शिकवणुकीचा प्रयत्न झाला; पण मो फमला, व लष्करच्या मदतीने संपाचा बंदोबस्त

करण्यात आला. १९०७ मध्ये केरार, रोव्हिगो येथे शेत-मजूरानी संप केले. मिलनकडे रेल्वे नोकरांत संप झाला. १९०८ मध्ये पार्मीतील शेतमजूरानी संप केला. जमिनदारानी आपला संप बनविला व शेवटी संपवाल्यांना द्वार खात्री लागली. तथापि त्या साली पिकांची फार नुकसानी झाली पुढे शिक्षण, पोष्ट व तारखास्यातील लोकांनी संप केले; पण सरकारने त्याच्या योग्य तक्रारी दूर करून ते मिटविले.

१९०२ मध्ये पटस्कोठाचें विल पार्लमेंटपुढें आले होते. देशातील लोकमताची याबद्दल फारशी मागणी नव्हती; पण पार्लमेंटात त्याला मताधिक्य होतें लोकाकडून एक ३५ लाख सहाचा विलाविद्द अर्ज आला. तेव्हा प्रधानमंडळानें तें विल काढून टाकलें. १९०२ च्या आक्टोबरमध्ये सद्य प्रधान झेनाव्हॅलने प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे राजीनामा दिला. तेव्हा गिओलिटानें प्रधानमंडळ पुनः आले. डिओनोने पारराष्ट्रमंत्रोपद पत्करलें. लवकरच टिडीनोमह इटलीच्या राजा. राणीनी फ्रान्स व इंग्लंडला भेट दिली त्यात अनेक आंतरराष्ट्रीय प्रभाषा व्हापोह होऊन परस्पराची जैहृद्दि झाली. गिओलिटानें १९०५ मार्चमध्ये राजीनामा दिला. कारण त्याचें स्वतःचें देशात फारसे वजन नव्हतें. क्रोडिसचे प्रधानमंडळ अधिकारारुढ झालें; पण विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी न होता ते १९०६ च्या जानेवारीत मोडलें व सोनिनोने आपलें प्रधानमंडळ बनविलें. सोनिनो स्वतः थोडा प्रामाणिक व करडा मुस्तडी होता, त्यामुळे त्याच्या हातून चांगली कामे पिराई होईल अशी फार आशा होती. शुकिर्डीनी परराष्ट्रमंत्री, लुझाटी खनिनदार, सेंची न्यायमंत्री, डॅटोने कृषिव्यापारमंत्री अशा नेमणुका झाल्या. सोनिनोने प्रथम वृत्तपत्रकारांना देणग्या देण्याची रीत मोडून टाकली. १९०६ एप्रिलमध्ये एटना येथील ज्वालामुखीचा स्फोट झाला, तेव्हा विपद्ग्रस्तांनी सरकारी मदत योग्य प्रकारे करव्यात आली; पण लवकरच १९०६ मेमध्ये एक विल नापास झाल्यामुळे सोनिनोने राजीनामा दिला. गिओलिटानें प्रधानमंडळ आले. त्याने प्रथम राष्ट्रीय कर्मचारील व्याजाचा दर चार टक्केचा घाटितून टक्के कमी करून वनेदांत ६५०० लक्ष लोकांची शिक्षक दाखविली. त्या वेळी डिओनो परराष्ट्रमंत्री, मैआरेनो खनिनामंत्री, ओट्टे कृषिमंत्री, गैट्टोचो न्यायमंत्री, मॅसिमिनो वनेटमंत्री, स्वेझर पोष्ट-टेलिग्राफमंत्री, फुसिनेटो शिक्षणमंत्री, रिंपगार्डी युद्धमंत्री याप्रमाणे नेमणुका झाल्या होत्या.

१९०१ मार्चमध्ये रामनवमचें प्रकरण पुनः उपस्थित झालें. पोपच्या प्रांतिकसत्तेच्या मागणीला फ्रान्स व ऑस्ट्रिया दोघांनी अनुकूलता होती; परंतु मार्ल्सकडून इटलीविरुद्ध पोपला मदत मिळण्याची आतां आशा नसल्यामुळे इटालियन सरकारवरोबर तडजोडीने सद्य करण्याची आवश्यकता पोपला विशेषे मात्तू ल्याली. इटालीत कॅथोलिकांना राजकीय हक्क असत. तथापि सत्तीच्या धार्मिक शिक्षणामुळे

व प्रांतिकसत्ता व चर्चमधील कित्येक सुधारणा या बाबतीत कर्पोलिक समासद व पोप यांच्यातच तसे भागले होते

१९०८ मध्ये मोठा धरणीक्षेप व अफाट समुद्रमरती या आपत्तीत दांडे लारा लोक मृत्युमुक्ती पडले व जखमी लोकांची तर गणनाव करती आली नाही

परराष्ट्र संघ — या सुमारास त्रैराष्ट्रकातील ऑस्ट्रियाजर्मनीसरोवरची मैत्री कमी होऊन फ्रान्स व इंग्लंड-सरोवरचा सेह दडावला. १९०४ मध्ये फ्रान्सच्या प्रेसिडेंटने रोमला परत भेट दिली यामुळे इटलीची पत वाढली ट्रिपोली व बेगासीवर इटलीचे वर्चस्व कायम झाले आस्ट्रियात इटालियन प्रशासनाचा क्वचित छळहि होऊ लागला, राज्याकरिता स्वतंत्र इटालियन युनिव्हर्सिटी काढण्याचे नाकारण्यात आले, १७ तडमोडोने इटालियन कायद्याची परीक्षा मात्र जोडण्यात आली, पण द्वायदल तेथेच अर्जमंत्र, व. विद्यार्थी यांनी इटालियनासरोवर मारामाच्या केल्या. आन्विनियायदलहि तसा होण्याचा रंग आला, परंतु लवकरच मोनाम्बिर प्रांत फ्रेटमिटन, फ्रान्स व रशियाच्या समतीने इटालीस मिळला १९०८ आक्टोबरमध्ये आस्ट्रियान पोझिया स्वराज्यास जोडल्याचे जाहीर झाले तेव्हा इटालीत मोठीच खळबळ उडाली, तथापि लवकरच नाबिहबसार येथील लष्करी ठाणी आस्ट्रियाने उडविली, तद्वा मॅसेडोनियात शिरण्याची भीति कमी झाली मॅडेनिमोच्या किनाऱ्यावर पोलीस ठेवण्याची गोष्टहि आस्ट्रियाने सोडून दिली यामुळे इटालीची भिती बरीच दूर झाली, तथापि या आस्ट्रियाच्या एकदर वर्तनाने इटालीला स्वतःचे लष्करी व आरमारी सामर्थ्य वाढविण्याची अत्यंत आवश्यकता वाढू लागली, जादा रक्कम मजूर झाली नवी लढाऊ जहाजे बांधण्यास सुरवात झाली, लष्करात वाढ झाली व पूर्व सरहद्दीवर वचावाची साधने अधिक मजबूत करण्यात आली कारण ओपरेत बाल्कन प्रदेशातील इटालीचे हितसंबंधास विरोध आस्ट्रियाकडून होत होता, तोंपरीत त्रिराष्ट्रकाची तहमैत्री म्हणजे केवळ दिवाळ फास होता हे इटालियन राष्ट्र जाणून होते

१९०९ मध्ये जी निवडणूक झाली त्या निवडणुकीमध्ये सत्ताधारी गिओलिटोपक्षाचा बराच फायदा झाला त्यान गलबतास सरकारी मदत थापण्याची योजना केली होती, पण तिला सभेतील मत फार विरुद्ध असल्यामुळे ती तहवृक्ष करावी लागली, आणि पार्लमेंट पुन्हा वेगळा डिसेंबरमध्ये भरली तेव्हा सरकारचा पराभव होऊन बॅरन सानिनी यांचे मंत्रिमंडळ अधिकारारूढ झाले या नवीन मंत्रिमंडळात गिओलिटोच्या मताचेच लोक होते, पण त्यास सभेत किंचा देशात बहुमताचा पाठिंबा नव्हता १९१० च्या मार्चमध्ये या नवीन मंत्रिमंडळाचा देखील पराभव झाला

१९११ साली इटलीम स्वतंत्रप्रदेशास प्राप्त झाल्यास ५० वर्षे झाली म्हणून एन प्रद्वान रोम, ट्युरिन व फ्लोरेंस या ठिकाणी भरविण्यात आले या मालात सरकारचे लक्ष

मताधिकार अधिक व्यापक करण्याकडे आणि सरकारला विमा उतरण्याचा मक्का देण्याकडे होते सरकारला विमा उतरण्याचा मक्का देण्यात आला, सरकारचे उत्पन्न वाढले

इ.स. १९११ सालच्या भांग भागात इटली व तुर्कस्तान यांमध्ये जी लढाई सुरू झाली, त्या लढाईमुळे सर्व राष्ट्रांचे तुर्कस्थानाकडे लक्ष वेधले जवळ जवळ काही कारण नसता केवळ इटालीने स्वायत्तासाठी ही लढाई सुरू केली, असे म्हटल्यास बाबगे होणार नाही त्रिपोली हा प्रदेश केवळ इटली सरकारने हुकूम काढून जोडला इटालीने आपली बाजू इम्रन व मॅच यांच्याशी तहनामे करून बळकट करून घेतली होती युद्ध अन्यायाचे होतेच, पण युरोपातील इतर राष्ट्रांची मत्सरसुद्धि बाबत होती त्यामुळे फ्रान्स व इटाली यांमध्ये थोडीशी तेंढ उत्पन्न झाली होती (तुर्की-इटालियन युद्ध पहा) हे युद्ध थोडा वेळ टिकले आणि १९१२ च्या आक्टोबर महिन्यात ओची येथे सह झाला या तहाने तुर्कस्थानाने "लिबिया" (त्रिपोली) इटलीस दिला व तेथून आपली फौज नेण्याचे कबूल केले आणि खलीफाचा लिबियातील मुसुलमानावरचा आध्यात्मिक अधिकार इटालीने मान्य केला आणि इतिभन समुद्रातील इटालीने युद्धात घेतलेली न्होडस व इतर दहा येथे तुर्कींना आपल्या अटी पुऱ्या केल्या म्हणजे इटालीने तुर्कींना परत करण्याचे मान्य केले १९१२ च्या नोव्हेंबरमध्ये इटालीने वसाहतीचा प्रधान हे नवीन पद स्थापन केले आणि त्याच्या हाती त्रिपोलीचा कारभार सोपविता ओचीचा तह झाला तरी त्रिपोलीमधाल बक्कमी संपल्या नव्हत्या सुलेमान एल बाशगी यांच्या नेतृत्वाखाली बघाळी चालूच होती, पण शेवटी ती मोहून देशात स्वस्थता उत्पन्न झाली

राष्ट्रनिवृत्त्याचा साक्ष १९१२ च्या अखरीस पुन्हा एव करण्यात आला परंतु आस्ट्रियाशी मात्र फारसा सलोखा नव्हता. क्वचित मधून मधून काही कुरापती निघत असत पण अखेरीस सर्व स्थिरस्थावर झाले १९१३ च्या आक्टोबरमध्ये इटालीत पुनः निवडणुकी होऊन सोशलिस्ट पक्षाचे अधिक लोक निवडून आले व गिओलिटोच्या बागी चॅलेन्झा सुट्टे प्रधान झाला या प्रधानमंडळाला रेल्वेनोकरांच्या सभास व क्रांतिकारक अंतर्गत बळवटींना तोंड द्यावे लागले अतएव उलाढालीतून मोकले होतात व होतात तोंच नागानिक युद्धास सुरुवात होऊन आंतरराष्ट्रीय प्रश्न उपस्थित झाले परंतु आगस्टच्या तिसऱ्या तारखेस इटलीने आपल तटस्थपणाचे धोरण जाहीर केले

पण इटलीने जरी प्रथम युद्धात भाग घेतला नाही, तरी युद्धामुळे उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीच्या ओंबऱ्यातून इटाली सुटला नाही. धान्याची निर्गत अतिशय होऊन महंगाता वाढली पैश्याच्या अभावा कारणाने बंद पडल्यामुळे बेकारी वाढला

याच सुमारास तुर्कस्तान हे जर्मनीच्या वतीने युद्धात पडल्यामुळे युद्धविषयक योग्य राधा मर्यादा पाळल्या

आतील किंवा नाही याबद्दल इटलीला धास्ती वाटू लागली. इटलीची ही सशक्त वृत्ति पाहून, जर्मनीने इटलीची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करून इटली तटस्थ राहिल अशा तऱ्हेची खटपट केली. पण खुर इस्लामधील लोकच आता लढाईमध्ये पडण्याच्या मताचे झाले होते. प्रधानमंत्र्याने मात्र संधि साधून युद्धात भाग घेण्याचा निश्चय केला होता. आस्ट्रियाने संधिहयावर स्वारी करण्यामुळे बाल्कन प्रदेशातील तुल्यबलत्वाच्या तत्वाला बाध येतो आहे अशा प्रकारची तक्रार इटालियन सरकारने पूर्वीच केली होती. आता सौनीनो याने पुन्हा आस्ट्रियाच्या पाठीमागे आस्ट्रियाच्या ताकदीवर असलेला इटलीचा मुख्य देशाचा तयारी सुरू केला. आस्ट्रियाने याकडे प्रथम दुर्लक्ष करण्याचे विमिश्र केले पण नंतर थोडासा भाग देण्याचे कबूल केले. पण एवढ्याने इटलीचे कसे समाधान होणार! शेवटी आस्ट्रियाशी समेट होणे अशक्य दिसून आल्यामुळे इटलीला युद्धात पडणे बळकट जवळ आवश्यक वाटू लागले. अर्थातच इटलीने दोस्त राष्ट्रांची याचबरोबर कारस्थान सुरू केले व लंडन येथे दोस्त राष्ट्रांच्या व इटलीच्यामध्ये कारारनामा होऊन इटलीने दोस्त राष्ट्रांच्या बतीने युद्धात पाडण्याचे कबूल केले. या कारारनाम्यामध्ये इटलीला बऱ्याच प्रदेशांची मिळकत देण्याची होती. १९१५ मध्ये इटलीच्या बरोबरची बैठक होऊन, तीत इटलीने युद्धात पडण्याबरोबरचा ठराव बहुमताने मंजूर झाला.

१९१६ सालात प्रथम प्रथम, ऑस्ट्रियन लोकांची खरशी होत चालल्यामुळे इटलीच्या सैन्याचा चार पाच ठिकाणी पराभव होत गेला. पण पुढे, इटलीने गमावलेला मुख्य लवकरच परत मिळविला.

ऑक्टोबर १९१७ मध्ये ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांनी मिळून, इटालियन सैन्याला ऑस्ट्रियन मुख्यपत्तन हांकडून लावण्याचा निश्चय केला व कॅप्रेवो येथे चढाईचे धोरण सुरू केले इटलीला सारखे पराभव मिळू लागले त्यामुळे इटलीमध्ये इटलीने काहीही करून जर्मनी व आस्ट्रियाबद्दल संग वाघण्याचा निश्चय केला. राजाने देखील जाहीरनामा काढून लोकांना घेथीने परिस्थितीशी टक्कर देण्याचा उपदेश केला. याचा इष्ट तोच परिणाम झाला. इटालियन सैन्याने आसियामो प्रेपा येथे चढाई चालवलेच तोड दिले. दोस्त राष्ट्रांनीही इटलीला या कामात मदत केली.

सन १९१८ च्या एप्रिलमध्ये, ऑस्ट्रिया हेचेरीच्या शुलमाला प्राप्तलेल्या छोट्या राष्ट्रांची मजलस रोम येथे भरून, त्या राष्ट्रांनी, आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले. जून १९१८ मध्ये ऑस्ट्रियाने पिएव्ह येथे चढाईचे धोरण स्वीकारल्याची बातमी लागली त्यामुळे पुन्हा इटालियन सैन्याला बंबर बाधाची लागली शेवटी आठ दिवसांच्या घनघोर लढाईनंतर, आस्ट्रियनचा पुरा मोड झाला. याचाच फायदा घेऊन काही महिन्यांनंतर

ऑस्ट्रियनांची हकासपडी करण्याचा इटालीने निश्चय केला. व्हिटेरिया व्हेनेटो येथे दोन्ही पक्षांची मोठी लढाई होऊन आस्ट्रियावर इटालीन सैन्याने फार मोठा जय मिळविला. या पराभवांमुळे ऑस्ट्रियाला इटलीशी तह करणे भाग पडले. या तहामध्ये, लंडनच्या मजलसोत ठरलेला सर्व प्रदेश इटलीला मिळवण्याचा व आस्ट्रियाच्या सत्तेचे इटलीतून पूर्णपणे उच्चाटन व्हावयाचे ठरले. पण एवढ्यावरच इटलीतील लोकांचे समाधान होईना इटलीतील राष्ट्रीय पक्षाने फ्यूम व डालमेसिया हे मुख्य आपल्याला अधिक मिळावेत याबद्दल चळवळ सुरू केली. पण जुगोस्लाव लोकांनी याला विरोध करावयाचे ठरविले. कारण त्यात त्यांचे नुकसान होऊ लागले. त्यामुळे त्यांनी महायुद्ध थांबले असतानासुद्धा आपापली सैन्ये वाढविण्यास सुरुवात केली. व सरहद्दीवर त्यांचा तळ ठेवला. अर्थातच इटलीशीही आपले सैन्य वाढविणे भाग पडले पुढे काततापरिपदेच्या पूर्व बैठकीला हजर राहण्यासाठी इटालियन प्रधान व परराष्ट्रमंत्रि लंडन येथे गेले. १९१९ च्या जानेवारी महिन्यात प्रेसिडेंट विल्सन यांनी इटलीस भेट दिली. लोकांनी त्यांचे अपूर्व धाटोने स्वागत केले. पण प्रधानमंत्र्याशी विल्सन साहेबांचे जे झलकत झाले त्याकडून इटलीच्या हकासाला विल्सनसाहेब विशेष अनुकूल आहेत असे दिसले नाही व तेच पुढे खरे ठरले.

जुगोस्लाव लोकांनी इटलीमधील व आपल्यामधील लढा पंचामाफेत मिटविण्याची विल्सनपशी विनंति केली. पण खेनिनो याने त्या वादाचा निकाल परिपदेच्या मार्फतच लागावा असे आपले मत जाहीर केले पुढे हा सरहद्दीचा तंटा मिटविण्याकरिता, एक दोस्त राष्ट्रांतर्फे मिधकर्मिण नेमण्यात आली. याच परिपदेत फ्यूमसंबंधी प्रथम उपस्थित झाला. विल्सनने फ्यूम हे युगोस्लाव राष्ट्राकडे असणे जरूर आहे असा स्पष्ट अभिप्राय दिला. यामुळे, इटलीतील लोकमत प्रभुत्व झाले.

अशा रीतीने परराष्ट्रीय राजकारणात अशी विकट परिस्थिती उत्पन्न झाली असता खुर इटलीतील अंतःस्थ परिस्थितीही फारच अवघड झाली होती मजूरवर्ग, अधिक पणाराबद्दल चळवळ करीत होता व समाजशास्त्रावादी पक्षाने त्याच्या मागण्याला उचलून धरले होते. याचवेळी इटलीमध्ये लागली एक नवीन पक्ष अस्तित्वात आला होता व त्याने बरीच चळवळ चालविली होती या पक्षाचे नाव 'पोप्युलर कॅथोलिक पक्ष' असे असून, त्याने मजूरपक्ष व भाडविलवले याच्यामध्ये समेट उत्पन्न होईल अशा प्रकारची मते प्रतिपादन करण्यास सुरुवात केली.

अशा रीतीने इटलीमध्ये अंतोप माजून राहिला होता व त्याचा परिणाम सर्व घेयाच्या मजुरांनी संप पुकारण्यात झाला. या संपाच्या योगाने रशियातील क्रांतीप्रमाणे या ठिकाणी क्रांती घडून येईल अशी कट्टर समाजसत्ता

वाद्याना आशा वाटत होती. याच सुमारास फ्यूम बंदरा-संबंधी पुन्हा वादविवाद उपस्थित होऊन, र्दो पोपेदि फक्कि ठिकाणी शाळे. त्यासंबंधी चौकशी करण्याकरिता एक मिथ कमिटी नेमण्यात येऊन तिने फ्यूमचा कारभार, मिथ कमिटीने निवडून दिलेल्या लोकांनी करावा असा अभिप्राय दिला पण या कमिटीने निकाल देण्यापूर्वी एका इटालियन शूर नागरिकाने आपल्या भोवती सैन्य गोळा करून त्या बंदरातून इतर राष्ट्रांच्या लोकांना हावून लावले व ते नगरदस्तीने आपल्या ताब्यात घेतले इकडे खूद इटलीमध्ये, संपाची वावटळ समाजसत्तावाद्यांनी उडविली होती, व तिला पोपे फार प्रयत्न यश आले पण या समाज-सत्तावादी पक्षाला विरोध करणारा एक 'बोर्गोई' पक्ष उपस्थित झाला त्यांत पुष्कळ नागरिक लोकांनी भाग घेतला, व या समाजसत्तावाद्यांच्या प्रयत्नाला चांगलाच रो घातला.

१९१९ च्या सप्टेंबरमध्ये, आस्ट्रियाशी इटलीचा तह झाला या तहामुळे इटलीला सडनच्या करारात तरल्याप्रमाणे सर्व मुलूख मिळाला यामुळे इटलीचा बराच फायदा झाला पण अद्यापि फ्यूम प्रश्नाचा निकाल लागला नव्हता. यामुळे लोकांचे लक्ष त्याकडे वेधून राहिले होते

सन १९१९ च्या आक्टोबर मध्ये नवीन निवडणुकीची धादल सुरू झाली. यावेळी इटलीत दोनच प्रबळ पक्ष होते. ते म्हणजे समाजसत्तावादी व कॅथोलिक हे होत या निवडणुकीचा निकाल होऊन, समाजसत्तावाद्यांक १५६ व कॅथोलिक पक्षाचे १०१ सभासद निवडून आले पॅलेमेंट उपरज्याच्या दिवशी राजाचे स्वागत या समाजसत्तावाद्यांनी केले नाही त्यामुळे त्यांच्या निवेदार्थ चढकडे सभा भरल्या अशा रीतीने इटलीमध्ये सावळ्यापेठ माजून राहिले होता

फ्यूमसंबंधाचे मांडण अद्यापि मिटले नव्हतेच व ते लवकर मिटण्याचा रंगदि दिवसना लाईडजार्न, क्लेमो, व सायनोर निट्टी यांची लंडन येथे बैठक भमन, त्यांत फ्यूम शहर इटलीच्या देखरेखीखाली असावे, गुसाक हे युगोस्लावियाकडे व फ्यूमचे बंदर व रेल्वे हॉ राष्ट्रांच्याच्या ताब्यात असावी असे ठरले पण युगोस्लाव्हिया व वुरुसन या दोघांनीही या वेतास विरोध केला इकडे परगुती राजकारणात समाजसत्तावाद्यांनी धुडगूस घालण्यास मुहवत केले होती, संपावर सप होत होते एप्रिल १७ सन १९२० मध्ये राष्ट्रसंघाच्या दुसरीम कौन्सिलची बैठक सॅनेरमो येथे भरली त्या बैठकीला लाईडजार्न, क्लेमन, मिलरॅड, निट्टा इत्यादी प्रमुख लोक हजर होते. त्या सभेत मुक्तीबरोबर करावयाच्या तहाचा मसुदा तयार झाला. याच सुमारास फ्यूममध्याचे मांडण आपापसांत मिटवण्यासाठी, युगोस्लाविया व इटलीकडे बोलणे सुरू केले, व हे मांडण मिटण्याचा रंग दिवस लागला

अतएव कारभाराचे धोरण प्रधानमंत्री निट्टी याला चांगले राखता न आल्यामुळे त्याचा पराभव होऊन

त्याच्या जागी पुन्हा गियोलिही हा प्रधान झाला. याच सुमारास इटलीचे संरक्षित संस्थान जे वल्सेनिया, तेथील लोकांमध्ये इटालीयन अधिकाऱ्यांमध्ये वाकडे येऊन त्या लोकांनी इटलीचे सर्वस्व छुगारून दावयाचे ठरविले. पुढे इटालीयन सैन्यामध्ये व आर्बेनियन सैन्यामध्ये झटापटी होऊन शेवटी आल्बेनियातून इटालियन सैन्य काढून घेण्याचे गियोलिहीने आह्वार केले प्रेसिडेंट विस्वून याची अध्यक्षत्वाची मुदत संपण्यामुळे त्याच्या जागी हुमन्याची निवड झाली. विस्वून अधिकारभ्रष्ट शाण्यामुळे आता युगोस्लाव व इटलीमध्ये फ्यूमसंबंधी सलोखा होण्याची चिन्हे दिसू लागली शेवटी युगोस्लावियाच्या प्रतिनिधींमध्ये बरीच भवति न भवति होऊन दोघांमध्ये १९२१ च्या फेब्रुवारीत तह झाला या तहान्वये इटलीने डाल्मेशियावरील, व युगो-स्लाव्हियाने ट्रीस्ट, गोरिया वगैरे देशावरील आपला हक्क सोडला, फ्यूम हे स्वतंत्र ठरले अशा रीतीने तटा मिटल्यामुळे इटालियन लोकांचा जीव एकदाचा खाली पडला

पण अतएव राजकारणात समाजसत्तावाद्यांनी चांगलीच घटखोरी मागविली होती निरनिराळ्या मजूर संपांनी मोठेगटे सप पुकारले पण इटालियन लोकांना या समाजसत्तावाद्यांचा पुरा वीट आला होत. त्यांना विरोध करण्यासाठी आता मध्यम वर्गाचे कंबर बाधली या पक्षाचे नाव फॅसिस्टीपक्ष असे होते व या पक्षाला भराभर लोक येऊन मिळे लागल या पक्षामध्ये अनुभवलेले सुरसरी, अधिकारी, व विश्वविद्यालयातील विपार्थी, सुशिक्षित कामकरी वगैरेंचा भरणा होता या पक्षाने समाजसत्तावादीपक्षाला चांगलेच तोंड दावयाचे ठरविले लवकरच पुन्हा निवडणुकीचा प्रसंग प्राप्त झाला व या निवडणुकीत फॅसिस्टी पक्षाचे लोक सर्वात अधिक निवडून आले १९२१ च्या जूनमध्ये राजाने नवीन पार्लमेंट उपढले त्या बैठकीतच अंत स्थ राजकारणाच्या धोरणावर वादविवाद होऊन, गियोलिहीला राजीनामा द्यावा लागला, व बोर्गोमी याने राजसुत्रे आपल्या ताब्यात घेतली.

मे १९२१ ते मे १९२४ पर्यंतचा इतिहास.— समाजसत्तावादी पक्ष व त्यांच्या चळवळींनी व तत्त्वांनी विरोध करणारा फॅसिस्टपक्ष यांच्यामध्ये नेहमी जुलूस व माढण होत होती त्यामुळे आज हा पक्ष तर उधा तो पक्ष अधिकाराकड होत असे १९२२ मध्ये सायनोर मुखेलिनि या फॅसिस्ट पक्षाच्या पुढान्याने राजाच्या विनंतीवरून प्रधानमंत्री बनवले याच्या राज्यकारभाराचे धोरण आर्थिक बाबतीत, उदार व धाडस उपायांचा अवलंब करणे, सरकारी अधिकाऱ्यांपासून वीपून काम घेणे, कच्चा माल ज्या राष्ट्रात अधिक मिळू शकेल अशा राष्ट्राशी दोस्ती करणे, आस्ट्रेलिया, दक्षिण अमेरिका, एशियामायनर वगैरेसारख्या ठिकाणी इटालियन लोकांनी, वसाहत करण्यास पाठविणे, व राजपद अडळ राखणे असे पंचरंगी होते. मुर्क

स्तानाशी त्याने कडक धोरण ठेवले होते. इ. स. १९२२ साली मुसोलिनी हाच इटालीचा राजा होता म्हणजे तसा चालेल. त्याने नवीन नाणे पाडले व स्वयंसेवकांची पथके तयार केली. त्याच्या पक्षाचे त्यावेळी जवळ जवळ दहा लाख लोक होते. कम्युनिस्ट पक्षातील पोटपक्षात भाडणे झाल्यामुळे हा पक्ष थोडासा निर्बल झाला होता, व त्यामुळे फॅसिस्टी पक्षाला जोर चढला होता. मे १९२२ मध्ये इटली व युगोस्लाविया यांच्यामध्ये त्या तहानुर्ये आध्यायामानुरमये रेल्वे बांधण्याला, बंदरे बांधण्याला, व खाणी शोधण्याला इटलीला परवानगी मिळाली.

१९२३ एप्रिलमध्ये, फॅसिस्ट प्रधानमंडळाच्या संस्थानचे साम्राज्यवादी धोरण व वैचारिक प्रमाणधोर प्रतिनिधित्व दर्शवि बाबतीत मतभेद झाला व त्यामुळे प्रधान मंडळपैकी कांहीनी राजीनामा दिला. फॅसिस्ट चळवळ हाणून पाडण्यावरिता, एक नवीन पक्ष उभारण्यात आला. दक्षिण इटलीमध्ये व सिसिलीमध्ये, मूलपाधूनच फॅसिस्ट चळवळ जोरात नव्हतीच, तेव्हा त्याच ठिकाणी हा विरुद्ध पक्ष काढण्यात आला. पण इटालियन वेंचरने, मुसोलिनीने मांडलेल्या 'मतदान सुधारणेच्या' ठरावाला संमति देऊन मुसोलिनीवरचा आपला विश्वास व्यक्त केला. आगष्ट १९२३ मध्ये, कामाचे तास दर दिवशी ८ असावेत यासंबंधीचा ठराव मंजूर झाला. कम्युनिस्ट लोकांची कारखाने फसविण्यात आली. मजूरपक्षांने आपण कोणत्याही पक्षाचे नव्हे अशा प्रकारचे धोरण जाहीर केले. त्यामुळे कम्युनिस्टांवर आकाश कोसळल्यासारखेच झाले खर्चाच्या सबबीवर मुसोलिनीने, भाडू भरतीची विभविचालयें बंद करण्याचे ठरविले. युरोपियन राजकारणात देखील मुसोलिनीने आपले चांगलेच वजन ठेवले होते. याच्या चळवळीनेच इटलीमध्ये, साम्राज्यवादाचा उगम झाला.

ऑगस्ट १९२३ मध्ये, ग्रीक लोकांनी इटालियन वकील-मंडळपैकी पाच मंडळींचा अस्वेनियाच्या सरहद्दीवर खून केल्यामुळे इटालियन लोक पळून गेले. या क्रत्याबद्दल २० लाख लोकांची ग्रीकांनी भरपाई करावी, तसेच झालेल्या गोष्टींची क्षमा मागावी व ग्रीक थारमारावर इटालियन निशाण फडकवावे, अशा तऱ्हेचा निर्वाणीचा खलिता ग्रीकांकडे पाठविण्यात आला. यातील इटलीचा अंतःस्थ हेतू भूमध्य समुद्राचे स्वामित्व मिळविण्याचा होता. ग्रीसला समज्या अटींना संमति देणे शक्य नव्हते. काही अटीच त्याने मान्य केल्या व बाकीच्या अटींचा निकाल लावण्याकरता राष्ट्रसंघाकडे त्याने याचना केली. पण तिकडे लक्ष न देता इटलीने ग्रीकांवर सत्सारी करून कोई, पॅकसांस, आणि अटी पॅकसांस ही बेटे जिंकली. इटलीच्या या अरेरावी वर्तनावद्दल सर्व युरोपभर तिरस्कार उत्पन्न झाला. ग्रीसने मुकसानभरपाईची अट कबूल केली पुढे पॅरिस येथे ब्रिटिश, फ्रेंच, व इटालियन वकीलांची सभा म्हण,

त्यामध्ये इटलीने कोई ग्रीकास परत द्यावा असे ठरले. त्याप्रमाणे मुकसानभरपाई केल्यावर इटलीने कोई घेटोवून आपले थारमार काढून घेतले.

सप्टेंबर १९२३ मध्ये युगोस्लाविया व इटालीमध्ये तंटा उपस्थित झाला. रॅपेलोच्या तहप्रमाणे फ्यूम हे बेट स्वतंत्र संस्थान ठरले होते या फ्यूममध्ये बरेच पोटाळ मागले होते. त्यामुळे या तंट्याचा निकाल लावण्याकरता म्हणून इटलीने आपला एक लष्करी अधिकारी त्याच्यावर नेमला. पण या तंट्याचा निकाल लागून फ्यूम हे बेट कोही अटीवर, इटलीच्या ताब्यात देण्यात आले. याच सालीत वैमानिक दल मुसोलिनीने बाडविण्याचा जरीने प्रयत्न केला. १९२३ च्या अखेरीस एक हजार विमाने इटालीजवळ होती.

१९२३ च्या नोव्हेंबरमध्ये स्पेनच्या राजाने इटालीला भेट दिली, आणि स्पेन व इटली दक्षिण अमेरिकन संस्थाने यांचा एक संघ बनवून राष्ट्रसंघापासून भाग्य राहण्याच्या बाबतीत चर्चा झाली. यामुळे स्पेनमध्ये व इटालीमध्ये भारमारी दळण चळणसंबंधी काही गुप्त कट झाला असावा अशी फ्रान्सला शंका आली. पण इटलीने राष्ट्रसंघातून न कुठण्याचा आपला मिश्र्य जाहीर केल्यामुळे व दूरसंबंधांचे फेंचाचे धोरण उचळून घाल्यामुळे फ्रान्सला इटलीबद्दल उपस्थित झालेली शंका दूर झाली.

सन १९२४ च्या जानेवारीत व्यापारीसंबंधाचा व राजकीय स्वरूपाचा तह झाला. या तहाने, रशियाने इटलीला बरेचसे धान्य, जकातीची सवस्त यंत्रे सवस्त देऊ केल्या. त्याचप्रमाणे इटलीला सवलतीने पेट्रोलियम व कोळसा रशियाने देण्याचे 'कबूल केले. तरी पण, ब्रिटिश सरकारने रशियातील सोव्हिएट सरकारला मान्यता दिव्याचे इटलीला समजताच, इटलीने रशियाशी केलेल्या तहनाम्यावर सही करण्याचे लावणीवर टाकिले. फ्यूमसंबंधाच्या प्रश्नावर इटली व युगोस्लाविया यांमध्ये सलोखा घडून आला. फ्यूम हे इटलीला बाडण्यात आले, व इटलीने युगोस्लावियाला, भाडेपद्धतीने, फ्यूम दिले.

१९२४ च्या एप्रिलमध्ये, नवीन वेंचरची निवडणूक होऊन सरकार पक्षाचे ३७५ सभासद निवडून आले. '२' संस्थात फॅसिस्ट लोकांनी भलते सल्ले उपाय योजले, असे पुष्कळांचे मत आहे. वर्षमध्ये व सरकारमध्ये थोडेथे विनसले होते पण त्याच्यामधील गैरसमज दूर होऊन आता उभयतात सलोखा नांदू लागला आहे.

[सं द र्भ थ य — हॉबकिन—इटली अँड द नोव्हेंडर्स (आक्सफर्ड १८९२-१८९९); मोन्टेन—दि नेपोलियनिक एम्पायर इन सदर्न इटली—(२ भाग लंडन १९०४); मोन्टेन किंग—हिस्टरी ऑफ इटालियन युनिटी (१८९९); मोन्टेन किंग अँड थॉमस ओके—इटली टुडे (१९०१); रॉबे—हिस्टरी ऑफ दि पोप्ट (इंग्लिश आवृत्ति लंडन १८००); सिमोन्डो—रेनाइसंस इन इटली (पांच भाग लंडन १८७५)]

इटालियन चातुर्य—पाचव्या शतकाच्या अखेरीस उत्तरयुरोपीय लोकानी इटलीवर स्वारी येतो व रोमचे अति प्रख्यात साम्राज्य एकदम धुळीस मिळविले. इटलीमध्ये नवे राज्य स्थापन झाले, तथापि प्राचीन सर्वविधा व कला रोमन साम्राज्याबरोबर लयास गेल्या नाहीत. विखेयतः ललितकला तर नैऋति भरभराटीसच होत्या. गोंधिल रावांच्या दर-यागत मोटमोठे वरचे व वैष्याकरण पंडित असत. इटली मध्ये पूर्वपरंपरेतील सामान्य लोकांची बरीच विद्यावेदि होती, व त्याच विद्या संपादन करून अनेक पंडित बाहेर पडत असत. याप्रमाणे रानटी गोंधिल लोकांच्या अमलाखालाहि इटालीमध्ये जुन्या वाट्याची आवड व अभिमान आलेले विद्वान् लोक तयार होत असत. तथापि इटालियन लोकांचा धार्मिक प्रभाव्यापेक्षा रोमन कायदेप्रथांचा अभ्यास बऱ्या-कडेच गार्हिक आस्त ओढा असे, व या प्रवृत्तीस अनुसरून मध्ययुगामध्ये बोलीना पादुशा, नेपल्स, मॉडेना, पार्मा वगैरे ठिकाणी युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्या, व त्याच्यामुळे पुढे मातृभाषेतील वाङ्मयबुद्धीस मदत झाली; तथापि लॅटीन व अर्मेन भाषांच्या लोकांमध्ये दिसून येणारी मनोमयी व हृदयाची वात्स्यायस्था, जिच्या योगाने मनुष्यामध्ये काव्यस्फूर्ति प्रादुर्भूत होते ती अवस्था, या काळच्या इटालियन लोकांमध्ये नव्हती. त्यामुळे इतर लोकांत दंतकथा, महाकाव्ये उपरोधिक काव्ये निर्माण होत असता इटालियन लोक त्यापासून बहुतेक भलिप्त होते. उदाहरणार्थ, आर्थर राजाची कथा सर्व युरोपभर पसरली असता इटालियन लोकाना त्यांत कोहीच स्वारस्य वाटना. मध्ययुगातील मठवासीयाच्या व दूरधोराच्या अद्भुत-कथामध्येहि त्यांना गोडी लागेना. त्यांचा राष्ट्रीय विषया-कडे सर्व ओढा असे. रोमन कायदेप्रथा, इतिहास, अरिस्टा-टलचे तत्वज्ञान इत्यादि विषयांत ते लोकां गडलेले असून त्यांच्यापुढे एक मानूत रोमचे प्राचीन वाङ्मय, तर दुसरे चाऊस प्राचीनविद्यापुनरुज्जीवन हे मोठाले ग्रंथ होते.

अर्थात इटालीमध्ये लॅटीन भाषाच फार दृढमूल होती. खरी इटालियन भाषा बनण्याची क्रिया फार टावकास झालेली होती, व १३ व्या शतकापर्यंत उद्द इटालियन भाषेमध्ये एकहि ग्रंथ लिहिला गेलेला नव्हता ही गोष्ट इति-हाससिद्ध आहे, आणि पांचव्या शतकातील रोमनगामा जयाचा नाश व तेराव्या शतकातील इटालियन भाषेचा उदय यांच्या दरम्यानच्या काळांत इटालियन लोकच स्वतःच्या भाषेच्या अभावी इटालीमधील इतर भाषांमध्ये म्हणजे इटाली—लॉटिन किंवा फ्रांको—इटालियन असल्या भाषांमध्ये प्रियरचना करीत असत.

इ. स. १२५० पासून इटालियन शाहमाला खरी सुरवात झाली, व ती सुरवात व वाढ सर्व इटली द्वीपकल्पावर एक-दम झाली लेखनविषयामध्ये स्थानानुरूप भिन्नता होती. उत्तर इटालीमध्ये कविता भर धार्मिक काव्यावर होता, तर दक्षिण इटालीमध्ये प्रणय-काव्यावर भर अधिक होता.

तेराव्या शतकात इटालीमध्ये फार मोठी धार्मिक चळ-वळ सुरू होऊन तीव्रच सेंट फ्रान्सिस व सेंट डोमिनिक या दोन संस्था नांवारुपास आल्या. भविष्यांत राहणाऱ्या त्या वेळच्या जेकोपोन नांवाच्या प्रसिद्ध कथांने प्रियप-त्नीच्या निधनदुःखाने प्रेरित होऊन जे काव्य लिहिले ते फारच रसगरित व धार्मिकविचारपरिवर्तन आणल्यामुळे या कवीची प्रमुख इटालियन लेखकांमध्ये गणना करतात. त्याच वेळी धार्मिक काव्याबरोबर धार्मिक नाटकेहि तयार होऊ लागली.

इ. स. १२७५ च्या सुमारास टस्कनीमध्ये बन्नाच राजकीय उलाढाली होऊन शेराट तेथे पूर्ण लोकसत्ताव राज्यपद्धति सुरू झाली. अर्थात त्या चळवळीमुळे लैखनानी व कवीनां यांमळे उत्तेजन व स्फुरण मिळाले, व मध्ययुगातील गूढ-त्वच व बोररतात्मक पद्धति मागे पडून नवीन राष्ट्रीय व राजकीय बळगावर ग्रंथ व काव्ये निर्माण होऊ लागली. त्या वेळचा गिरोन डी खरेस्त्रो हा फार प्रसिद्ध कवी आहे; व त्याच्या बळगावर पुढे डाटे या श्रेष्ठ कवीने आपले महा-काव्य लिहिले तथापि डाटेच्यापूर्वी १३ व्या शतकात रुपात्मक काव्ये लिहिण्याचा प्रारंभ सुरू झालेला होता.

तेराव्या शतकात म्हणजे सुमारे १२३१ पासून इटालियन भाषेत गद्यग्रंथ लिहिण्यास आरंभ झाला. पण काव्य-ग्रंथाच्या झालाने तो प्रयत्न फारच शस्त्र प्रमाणावर होता गद्यलेखनासहि पद्यलेखनाप्रमाणे प्रथम उपरिनिर्दिष्ट केलेल्या तद्देशीय अवांतर भाषांमध्ये सुरवात झाली प्रथम आर्थर राजाबद्दलच्या अद्भुत कथा, नंतर नीतिविषयक व धार्मिक गोष्टी, नंतर लॅटिनमधून नीतिशास्त्र, इतिहास, वस्तुत्व वगैरे विषयावरील ग्रंथ यांची भाषांतरं झाली एकदंत गोष्टींची पुनर्लेखनं सर्वांत अधिक झाली. पौरस्त्य, ग्रीक, ग्रीजन पौरा-णिक कथावर, फ्रांसच्या वाङ्मयातील कादंबऱ्यांची भाषा-ंतरं, व इतर जुन्या लॅटीन भाषेच्या पद्धतीवर ग्रंथ होऊ लागले.

इ. स. १२८९ पासून वर उल्लेखित्याप्रमाणे भाषांतरं, रूपांतरं अनुकरणात्मक ग्रंथ वगैरे प्रकार गौण ठरून स्वतःच्या अन्तः स्फूर्तिने व निर्भयपणे मोटमोठे कवी आपले मनोविकाार काव्यरूपांने प्रगट करू लागले. अशा कवीपैकी थोडे बॅन्डुस्त्रो हा मोठा विद्वान असून काव्यकलेबद्दल त्याच्या कल्पना उच्च होत्या. त्यामुळे काव्यग्रंथांना त्याने अगदी नवीन बळण लावले. त्याच्या काव्यांत उच्च विचार व गुलममनोहर रचना याचा सुंदर मिलाफ दृष्टीस पडतो.

सर्व इटालियन कवींमधील श्रेष्ठ म्हणजे डाटे (१२६५-१३५१) हा होय. त्याने आपल्या "विदा नुव्हा" काव्या-मध्ये प्रेमरसाचे आयुच्च स्वरूप वर्णन केले आहे. त्याची विभोदित नांवाची कोणी प्रणयिनी होती तिच्या प्रथमदर्शना-बरोबर कवीच्या जीवकक्षास वाही नवीनच व आयुच्च बळण लागले असे त्याने वर्णन केले आहे. ते वर्णन कर-

तांना कवी इतका रंगून गेला आहे की त्याने त्या वर्णनात आपल्या प्रणयिनीला मानवी कोटीतून उचलून उच्च स्वर्गीय देवी कोटीत बसविले आहे.

तथापि इटालियनमधील सर्व बुद्धिमान लोकांत वाटेला थ्रेण्टरन त्याचे नाव जगात अजरामर करण्याचे प्रयत्न त्याच्या 'विहिता कॉमेडीआ' या काव्याला आहे. या सर्व काव्यामध्ये शब्दाधीनता स्वतंत्र व्यंग्यार्थ मरलेला आहे. यमलोक, नरक व स्वर्ग यांमधून प्रवास करणारा वाटे म्हणजेच ऐदिक व शाश्वत सुखाच्या पाठोमागे लागलेली मानवजाती होय. कवि वाट चुकला ते अरण्य म्हणजे समाजातील सामाजिक व धार्मिक मतांचा गोंधळ होय, व त्याचे वाटाळे म्हणजे सम्राट व पोप. सूर्यकिरणानी प्रकाशित झालेला पर्वत म्हणजे सार्वभौम साम्राज्यसत्ता. वाटेच्या मार्गातील तीन हिंस म्हणजे मत्सर, गर्व व लोभ हे गुण. म्हणिले कवि म्हणजे बुद्धि व साम्राज्य; विवेक म्हणजे दैविक सहाय्य, आणि परमसाध्य म्हणजेच ईश्वर होय.

वाटेचा मुख्य गुण म्हणजे त्याचे काव्यकौशल्य, त्याची वर्णनशैली काही अजब आहे. त्याने धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहास, पुराणे प्रेमद्वेषादि मानवी मनोविकार इत्यादि सामुग्रीवर आपले काव्य रचले आहे. त्या आपल्या काव्यात वाटेने त्यावेळची सामाजिक स्थिति, व स्वतःची मनस्थिति वर्णन केले आहे. या काव्याने वाटेने विद्यापुनरुज्जीवनाला आरंभ केला. "वाटे पहा".]

पुढील कवि पेद्रार्क (१३०४-१३७४) याने बहुतेक युरोपभर प्रवास केला होता, व मोठमोठ्या राजांशी व पोपशी त्याचा पत्रव्यवहार असे. त्याच्या काव्यात मुख्य प्रेमरस असून मनुष्यदुःखातील शोक, शोक, भय, सुखदुःख सर्व विकार वर्णन केले आहेत.

शोकेचिओ हा मोठा कवि, टीकाकार व कादंबरीकार होता. त्याचा मुख्य ग्रंथ "कथादत्तक" (डेकमेरोन) हा होय. तो वाटेचा चहाता असून त्याने त्याचे चरित्रहि लिहिले आहे. याच्याशिवाय वाटेच्या कॉमेडीचे अनुकरण करून काव्य लिहिणारेहि कित्येक निघाले. डेकमेरान हा चावट गोष्टींचा संग्रह असल्यामुळे फार लोकप्रिय आहे, व याची भाषातरे सर्व भाषांत झाली आहेत.

याच सुमारास बखरी लिहिणारे कॅपेनी व व्हिलनी हे होत. कॅपेनीच्या बखरीत १२८०-१३१२ पर्यंतची हकीगत असून त्याने इतिहासकारप्रमाणे कार्यकारणभावना व खोल विचारहि नमूद केले आहेत. व्हिलनीने इ. स. १३४० पर्यंतची हकीगत दिली आहे. हास्व-विनोदरसक काव्य लिहिणारे पुढील निघाले त्यातील मुख्य ए. पुची याने व्हिलनीच्या बखरीचे एक ऐतिहासिक काव्य बनविले आहे. असा काव्यमय इतिहास लिहिण्याचा प्रकार बराच रुढ होता. शिवाय पेद्रार्कप्रमाणे राष्ट्रीय विचार काव्य लिहिणारे पुढील निघाले. बीदाच्या शत-

कातील 'एक्वेरिमस' हे फक्त एकच नाटक उपलब्ध आहे. सीनाची सेट कॅथरार्डने हो जिस्ता संन्यासमार्गावरील मुख्य टीकापर लेखक होय.

विद्यापुनरुज्जीवने—बरेच दिवस धुमसत असलेली बौद्धिक चळवळ शेवटी १५ व्या शतकात इटालीमध्ये प्रादुर्भूत झाली. या चळवळीच्या विद्वान, उद्योगी पुढाऱ्यांपैकी बेंनेट्टी हा रात्रंदिवस खपून ग्रीकग्रंथांचे भाषान्तर, हिब्रूचा अभ्यास व अरिस्टाटलवर टीका करीत होता. स्ट्रोसिने प्लेटार्क व प्लेटो यांच्या ग्रंथांचे सशोधन केले. मॅकिओल-नीने सिसरोची भाषणे शोधून काढली. अरिस्टोने शेंकडे इतलेख मिळवले. आता याची ही पडपड कथाकरता चालली होती म्हणाल तर रोमच्या प्राचीन नैसर्गिक याच्या विचारात खळबळ उडवून दिली होती. गेल्या शेंदोडशे वर्षे डाट, पेडाके, बोकाचिओ याच्या मनात जो कल्पना अस्पष्टपणे वावरत होती तीच कल्पना पूर्णे जोरात येऊन रोमचे व ग्रीसचे प्राचीन वाङ्मय व संस्था यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचे काम या विद्वानानी हाती घेतले. या प्राचीन उच्च विचारांच्या नवगर्जनेने सुष्टावद्दली यथाथे कल्पना आली. जग दुःखमय असएव त्याज्य असे वाटेनासे झाले. सत्य व सौंदर्य यांचा मिलाफ झाला, व व्यक्तिविषयक व सामाजिक अशा प्रत्येक गोष्टीला पालटलेले नवे स्वरूप प्राप्त झाले. येथेप्रमाणे नव्या युगाचाच आरंभ झाला.

या युगात व्यक्तिचा महत्त्व अधिक येऊ लागले. ते महत्त्व नम्रकुलावरून नष्टे तर आगच्या गुणावरून ठळक लागले. ऐदिक जीवनक्रम अधिकाधिक सुखमय करण्याची प्रवृत्ति वाढली. मध्ययुगातील स्वर्गविषयक व दैवी इच्छाच्या कल्पना मागे पडून ऐदिक सुखोपभोग व मानवी समान हक्क या कल्पनांचे प्राबल्य वाढले. ही एंकेर मोठी प्रगति झाली खरी; पण त्याबरोबर दुष्परिणाम असे दिसू लागले की नातिबंधने शिथिल होऊ लागली, धार्मिक विचार व आचार बदलत चालले, व कायकोधादिक बळावून भ्रष्टाचार मागत चालला असे कित्येक म्हणतात.

अशो; या नव्या चळवळीमुळे इटालीमध्ये पॅलॅरेन्स, नेपल्स, व रोम येथे तीन विद्यापीठे स्थापन झाली. यापैकी पॅलॅरेन्स विद्यापीठात प्लेटो-पद्धतीचा शिष्यक्रम असून त्यात विचार्या वक्तृत्वादि कलांचे, मोठे लोक कुटुंब-पद्धति व लोकसत्ताक राज्यपद्धति यांचे, व बूद्ध लोक मरणोत्तरच्या स्वर्गादि लोकाविषयांचे ज्ञान संपादन करीत असत.

तावेचे अद्वैतराज्य काव्य होऊ लागून त्यात प्रेम, आदर, शौर्य, शौर्य या गुणांचे वर्णन असे. नाट्यकलेची वाढ बरीच झाली. काव्यात गोप व शेतकरी यांच्या जीवनक्रमाचे देखावे येऊ लागले. भूगर्भिक व वीररस पदे व तमाशी होऊ लागले. त्यात लॉरेन्सोचा पुढाकार असे. उलट असल्या धर्मग्रंथ व भूगर्भिक गोष्टींना विरोध करणारा व लॉरेन्सो व त्याचे दरबारी लोक यांच्या जुलमी व घेनी राज्य-

पद्धतीवर टीका करणारा साहोबरोला हा प्रंपकार पलॅरेस-
मध्ये १४८९ मध्ये उत्पन्न झाला. धर्माचार सुधारारे व्हर्गिलि
त्याने फार ओरड केली, व पुढे येणाऱ्या धर्मक्रांतीची पूर्व
तयारी केली. तथापि त्याचा ओडा नवीन सुधारणांकरे
नमून जुन्या क्रिस्तप्रणीत धर्माकरे होता; त्यामुळे त्याला
धर्मवेडा समजत.

इतिहासलेखनाकरे पॅवराव्या शतकात फारच लक्ष नव्हते
पण त्या नेळेचे विद्वांसोबो व्हिन्सी व आल्बर्टी यांनी
धिएल, काव्य, चित्रकला, संग्रहकला, गणित, संगीत, कायदा
व विविध विषयांचे अध्ययन करून अनेकांनी विद्वत्ता संपा-
दन केली, व याच वळगाने पुढे १६ व्या शतकात अनेक
विद्वान तयार होऊन त्या शतकाला इटालियन वाङ्मयाचे
मुवर्गुण असे मान पडले.

पुन कळी व क चळ वळीची वाढ:—हे सुवर्णयुग
म्हणून १४९० ते १५६० हा काल होय. पण त्याचवेळी ८व्या
चलउचषा स्वारीमुळे इटालीत परकीय अहमल सुरू झाला
या सुवर्णयुगातील इतिहासशास्त्री मॅकोआव्हेली व गिगिआ-
दिनी हे होत. मॅकोआव्हेलीचा मुख्य गुण म्हणजे तो
अयोगसिद्ध राजनीतिशास्त्राचा कर्ता होता. तो राजनीति-
शास्त्रातील चालूगोष्टीपेक्षा शाश्वत गोष्टीकरे लक्ष देऊन लिहि-
णारा होता. त्याचा प्रिन्स हा ग्रंथ प्रत्येक अभ्यासकाला थरथर
आहे. दुसऱ्या नेबरचा लेखक गिगिआदीनी याने मॅकोआव्हेलीचा
मरणापासून १५३४ पर्यंतचा इतिहास लिहिला. स्वानुभवांने
लिहिलेल्या त्याच्या हकीगतीला महत्त्व फार आहे. त्याचे
राजकीय विचारही खोल आहेत.

ऑरिओस्टेय ओलॉडी हे अदभुतगम्य काव्य, द्रष्टीगोचे
ऐतिहासिक काव्य अनेक खूपप्रलेखकांची धोणाकाव्ये,
टॅवोचे टॉरिनाडी व इतरांची दुःखपर्यवसावी नाटके मॅकोआ-
व्हेली, ऑरिओस्टेओ इत्यादिकांनी आनंदपर्यवसावी नाटके,
बर्नी वगैरेची हास्यविनोदी काव्ये, ऑरिओस्टेओ इत्यादिकांची
औपरोधिक काव्ये कॅस्टिग्लोनचे कॉरॅंजीआनो हे उपदेशा-
त्मक काव्य, व बॅडलो वगैरेच्या कादंबऱ्या हे ओळख्या
शतकातील इटालियन वाङ्मयातले प्रसिद्ध ग्रंथ होत. या
शतकांत नापा-पद्धतीला उत्तम वळण लाभल्याने लेख-
कांचे लक्ष फार होते, व त्यामुळे जुन्या भाषातील उत्कृष्ट
नमुने म्हणून प्राचीन अनेक ग्रीक व लॅटिन ग्रंथांची भाषा-
तरे करण्यात आली.

टॅसो (१५४४-१५९५) हा १६ व्या शतकातील
सर्वोत्तम श्रेष्ठ व दाटेच्या तोडोचा कवि होय. त्याने अठराव्या
वर्षीच रिनाल्डो नामक महाकाव्य, नंतर ऑर्मिडा नामक
रम्य नाटक लिहिले तथापि प्रथमपासून त्याचा हेतु एक
मोठे वीरकाव्य लिहिण्याचा होता. म्हणून त्याने विषय जेरुस-
लेम मेथील दिव्हाच्या देवळाची गोदफेने ११ व्या शतकात
केलेली मुफता हा त्याने वतला; आणि "जेरुसलेम लिपटी" हे
इटालीतील सर्वोत्कृष्ट महाकाव्य त्याने निर्माण केले. त्यात

ऐतिहासिक प्रसंगाची निवड फार चांगली झाली आहे.
रसपरिपोष पूर्ण आहे, व भाषापद्धति शक्य तितकी प्राचीन
वळग्यावर आहे.

अ व न ती चा काळ:—१५५९ पासून १७ व्या शत-
काच्या अखेरपर्यंतचा दीडशे वर्षांचा काल इटालियन वाङ्म-
याच्या अवनतीचा होय. याचे कारण राजकीय पारतंत्र्य
हे होय. या काळात स्पॅनिश अहमलाखाली इटली हीपकल्प
बिरडले, व अष्ट केले गेले संशयी अधिकारीवर्गांने विचार-
स्वातंत्र्य व भाषणस्वातंत्र्य यावर पूर्ण नियंत्रण पातळें, अधि-
काऱ्यांनी कॅपेनेलाचे हालहाल केले, दुनोला तर जाडून
टाकले. सर्व उच्च विचार व सर्व सदिच्छा ग्राहून टाकण्या
रहामुळे माणवाची मने दिवसानुदिवस दुबल हो- चालली.
सर्व उच्च आवाक्षा नवून खाऊ झाल्या. बाव्होने त्या
स्थितीचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. जर सामान्य
लोकांचे मुल समाधान त्यांनी उपयोगविरहित, स्वस्थ व शांत
वतण्यात असेल, जर धर्मत सरदाराना अधिकार काडी-
चाही नमतां पोकळ पदभ्यासत मुल वाटत असेल, जर रामे
रजवाड्यांना खरे स्वातंत्र्य खरी राजसत्ता नसता केवळ
नामधारी राज्यकारभार पाहण्यात समाधान वाटत असेल,
जर सरस्वतीच्या मर्यादा व कल, निपुणाना आपल्या लेखा
बद्दल निराश्रय, शिल्पकामाबद्दल घमकाळीनाकडून वाडवा
पण गावी पिण्याकडून शिष्याशास गिळविण्यात आनेद
वाटत असेल, आणि जर सर्वत्र राष्ट्र अभिमानयोरय व राष्ट्रीय
सर्व करतना विवरून जाऊन केवळ ह्यालासुरातील राह-
ण्यास राग असेल तर—तर मात्र इटालीच्या इतिहासात या
१५० वर्षांइतका सुखाचा काल दुसरा कोणताही खास
नव्हता. इटलीच्या वास्तव्योतिहासातील या काळाला
"खोटस्मो" असे म्हणतात या काळातील नरिख विचार-
विकारसून्य लेखकांनी क्रीत्रमपणा, शब्दवर्षवर, विलक्षण-
रूपादि अलंकार इत्यादि दुष्पाप्रयुक्तपानां आपले पोकळ
सावरसज्ञस्य लेख लिहिण्यास सुरवात केली. या पद्धतीने
लिहिणारा मुख्य मारिनि म्हणून कवि होता, व त्याच्याच
पद्धतीवर लिहिणाऱ्या त्याच्या अनुयायाच्या पद्धतीला शेवटी
"मारिनिझम" असे नांव पडले.

याप्रमाणे पोकळ लामडौली भाषेन लिहिणारे बरेच लेख
निघाल्यावर पुन्हा उत्तम खालून सोपी सरळ साधी भाषा
लिहिण्याचे सुरू झाले, व सामान्य गोचरविरामरमक छंदक
खेडेगावी विषयांचा महत्त्व मिळू लागले. पण हिलाहि योग्य
सुधारणा किंवा वळण म्हणता येत नाही, कारण पूर्वीचा
खोमडोल गेला तर त्या जागी दुबळेपणा व नेमळेपणा आला,
त्यामुळे वाङ्मयाबद्दल खरी गोडी व बळकळ कमी होत
जाऊन ते मृदुपुष्पांला लागले. या प्रमाणे इटालीच्या राज-
कीय व सामाजिक गुशामागरीमुळे सर्व सुद्धेतेज व स्वातंत्र्य
प्रेम लयास गेले होते. पण अशा स्थितीतुनहि एका निराळ्या
दिशेचेच लोकजाणतोला सुरवात झाली. इटालीच्या सुदीना

शोध तत्त्वज्ञानाच्या मार्गांत अद्ययावत आल्यामुळे तिथून वळून शास्त्रीय शोधांच्या दिशेने वाहू लागला. त्यावेळच्या शास्त्रज्ञांपैकी अष्ट ग्यालिनीं हा बेकन, डेकार्टे, यांचा सम-कालीन होय. तो दादगा लेखकहि असून आपले विचार निभयपणे सुलभ व सुंदर भाषेमध्ये मांडण्यांत त्याचा हात खंडा होता.

शास्त्रीय लेखकाच्या प्रादुर्भावबरोबर औपरोधिक लेखक-वर्गहि पुढे सरसावला. त्यांपैकी रोझा नामक कवीने आपल्या राष्ट्राच्या दुन्यावस्थेचे व इटालियन बांधवांच्या नेमकट-पणाचे मोठे कदाग्रजनक व लज्जास्पद चित्र रेखाटून राष्ट्रीय मानना जागृत करणारे वाङ्मय लिहिण्याबद्दल आपल्या कवि-बंधूना निमिषिले आहे. डेसोमी हा रोझापुढेहि उन्नत दर्जाचा कवि झाला. त्याने "सॅक्रिफा रापिटा" नावाचे वीर-रसात्मक विनोदात्मक मझाक्य लिहून त्यात त्याने पद्धीच्या ड्यूकला राप्तिभट्टे लोकोविहद मुद्द चालू ठेव-ण्यास उत्तेजन दिले आहे.

१८ व्या शतकातील पुनर्जागृति:-१८ व्या शतकात स्पॅनिश सत्ता झुजातून देऊन स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे इटालीची राजकीय स्थिति पुन्हा सुधारत चालली. या सुधारणेचे पुर-स्कर्त २ रा जोसेफ, १ ला लिओपोल्ड व १ ला चार्ल्स हे होते.

या पुनर्जागृतीच्या काळात गिहो, सुरेडोरी, मेकी हेनो वगैरे इतिहासकार, गॅलिनी वगैरे अर्थशास्त्री व कायदेपंडीत, ओडी व डेल गिओनी ही औपरोधिक व समाजनातीबरील अत्यंत परिणामकारक काव्ये लिहिण्यास पॅरिनी व ओझी, वेवेटी वगैरे कविकादंबरीकार, व गोल्डोनी हा प्रसिद्ध नाटक-कार असे प्रसिद्ध होऊन गेले.

१८ व्या शतकात फ्रेंच लोकांच्या हृदयात खळबळ उडवून देऊन १७८९ मध्ये भयंकर राज्यक्रांति ज्या विचारांनी घडवून आणली तेच स्वातंत्र्यप्रीति, समताश्रुति व जुलुमा-बद्दलची चीडइत्यादि विचार इटालियन वाङ्मयात चमकू लागले आणि राजकीय व धार्मिक जुलुमातून राष्ट्रांनी मुक्तता कर-ण्याची भावना इटालियन लोकांत उत्पन्न करू लागले. तेव्हा राष्ट्रीय विमोचनावरोबर बौद्धिक जागृतीहि व्हावी म्हणून प्राचीन ग्रीक व लॅटिन वाङ्मयाचा अभ्यास पुन्हा भारीने सुरू झाला. ही पंधराव्या शतकातील चळवळीचीच पुनरा-वृत्ति होय. मधले. सतरावे शतक इटालीला मध्ययुगाप्र-माणेच गेले; त्यात भागील सुधारणा झाली. तेव्हा पुन्हा सुधा-रणेची चळवळ करणे भाग पडले व त्याच चळवळीचा उप-कारलातील पॅरिनी हा मुख्य लेखक होय.

या पुनर्जागृतीच्या काळातील राष्ट्रभक्ति व प्राचीन आभि-युक्तवाङ्मयप्रीति हा महामंत्र होय. त्या वेळचा प्रमुख धोकपर्यवसायी नाटक लिहिणारा आल्फेरी याने सर्वकथानके प्राचीन ग्रीक व रोमन इतिहासातून घेतली, व आपल्या पात्रांच्या द्वारा तत्कालीन इटालियन राष्ट्रभक्तीच्या अन्तक-र्णातील राज्यक्रांतिप्रियक विचार यशविले, व राष्ट्रीय भाव-

तीची उत्तम कामगिरी बजावली. दुसरा एक फॉस्कोली नामक कवि व कादंबरीकार होऊन गेला. त्याच्या लेखनात प्रेमरस व राष्ट्राभक्ति या दोहोंचे मिश्रण असे, व विशेषतः तत्कालीन फ्रेंच महावीर नेपोलियन याच्या पराक्रमाचे प्रति-बिंब उमटत असे. त्यांची ओट्टिस, सेपोलीनी वगैरे अनेक पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. त्याच्याच लेखांनी १८४८ मधील राज्यक्रांतिकारक लोकांना उत्तेजन मिळाले असे म्हणता येईल.

याशिवाय मॉट्टे निकोलीनी वगैरे कवि नाटककार फ्रेंच राज्यक्रांति व नेपोलियन याचे विहद लिहिणारे, व राष्ट्रीय विचार अष्टत करणारे त्यावेळी होऊन गेले. कोश व कोश्टा या इतिहासकारांनी १७३४-१८२५ पर्यंतचा इतिहास लिहून नेपोलियनच्या इटलीवरील स्वाभ्या व सत्ता यांचा पूर्ण निषेध व राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीबरोबर भाषेमध्यें फ्रेंचशब्द फार होते ते काढून टाकून भाषा शुद्ध बनविणारे काही लेखक, निघाले हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

१९ वे शतक व त्या नंतर : या काळात जर्मनी वगैरे देशांत अद्वुतरसाचे प्राबल्य फार होते, तथापि इट-लीमध्ये "वास्तविकते" कडे लक्षकाचे लक्ष होते. या पद्धतीने लिहिणारांमध्ये मॅसोनी हा कवि व कादंबरीकार फार प्रसिद्ध आहे. मानवी अन्तःकरणातील अत्यंत गुढ विकार मानस-शास्त्रसुधेत रीतीने वर्णन करण्यांत तो फार बहुर असे. त्याच काळातील लिओपार्डी हा मध व पद्य या दोहोंचा उत्तम लेखक होता. त्याच्या काव्यात सर्वत्र भयंकर व भय्य गोष्टींचे वर्णन आहे. डॉट्टिया बरोबरीने याची कीर्ति आहे.

या वेळी संशोधनपूर्वक व पूर्ण विश्वसनीय असे इतिहास-ग्रंथ लिहिणारेहि पुष्कळ निघाले. १८४४ मध्ये झालेल्या राज्यक्रांतीच्या सुमारास व त्या काळी प्रसिद्ध असलेले मुख्य लेखक गुस्टी, गुरेसी डिओबर्दि व बारो हे वीरभण होते. गुस्टीचे इटालीच्या सार्वसंबंधाने औपरोधिक लेख अत्यंत-परिणामकारक झाले. गुरेसीच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या अत्यंत लोकप्रिय झाल्या होत्या. लिओबर्डी हा तत्ववेत्ता व भाष्यी हा इतिहासकार होता. १८५० पासून राजकीय वाङ्मयाचे महत्त्व कमी झाले. अल्फेरील अनझी कवि, नाटककार व कादंबरीकार म्हणून बराच मासिद आहे.

[सं द र्भ ग्रं थ :-इटालियन वाङ्मयाचे अनेक इतिहास उपलब्ध आहेत. गिजावेचि (१८५५ फ्लोरेंस) आणि सापिट्टि (नेपल्स १८७०) हे दोन इतिहासग्रंथ वाङ्म-याच्या आभिव्यक्तीच्या सगुण्यांनी लिहिलेले आहेत. तथापि शास्त्रीय तऱ्हेने वाङ्मयेतिहास पाहिजे असल्यास बारटोली (फ्लोरेंस) आणि ग्यास्पारी (बर्लिन) यांचे ग्रंथ पहावेत. प्रस्तुत लेख बारटोलीच्या ठेकावरून तयार केला आहे. ग्यास्पारीच्या ग्रंथाचे इंग्रजीत लघुवद भाषांतर प्रसिद्ध झाले आहे.]

इटा मि लहा—संयुक्त प्रान्ताच्या आधा विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १७३७ चौ मै चतुर्सीमा—उत्तरेर गंगानदी, पश्चिमेर अलीगढ, मथुरा व आग्रा. दक्षिणेन भाभा व मेन-पुरी पूर्वें कन्नडाद.

गंगापलीवर तराईचा प्रदेश आहे. ह्या खाऱ्याल प्रवाहास सुर्विह गंगा म्हणूनत इतर जिल्हा दोभावेचे उंच प्रदेशात आहे.

न पाः—कालीनदी ही एक मोठी नदी आहे. लहान नद्याहि येथे आहेत त्या इसन, शरिद, सेनगर, ह्या होत.

श्वा प दः—रानडुकरे, काऱ्याट, लाडगे, कोहे, यंगरे. येथील हवा कोरडी व आरोग्यदायक आहे. उन्हाळ्यात वावडले सुडतात. हिवाळ्यात अत्यंत थंड असते. वार्षिक पाऊस सुमारे २९ इंच असतो.

इ ति हा सः—ह्या जिल्ह्याचा पूर्वेंतिहास अनिश्चित आहे. काली नदीच्या बाजूनी असलेल्या उंचवट्यावरून मिस्त्री राजाचे छत्रावासी येथे महाराची गावे अस्तित्वात असावीं असे दिसून येते. अहोरा व भार व त्यानंतर रजपूत आले. ह्या जिल्हा कनौजचे राज्या। खाऱ्याने मोड्या अस. वा. सातव्या शतकात तुघलक सग ह्या या जिल्ह्यात आला होता, असा तर्क आहे बिलवर येथे कुमारगुप्ताचे लेख अखेले दोन स्तंभ सापडले आहेत. (गुप्त इन्स्क्रिप्शन्स, फर्लंड प्रकाशित, पा. ४२)

बौद्धकालीन अवशेष असेलेले नुहखेर खेड्यावरून वरेंच उंचवटें आहेत. पतिआली, सरईआधाट, व सोरोन ही गावे कार जुन्या कालापासून अस्तित्वात आहेत—मुख्य मुसलमानी इमारती म्हणजे मारहूर व सकीत या होत तेव्हा हे राज्य मुसलमानानी कापीस केलें तेव्हा इटा अर्थात मुसलमानाचे नाव्यात गेला, तरी पण ह्याची व्यवस्था कोईल थियाना अथवा फनोमदूनच पहात असत. त्यावेळी ह्या जिल्ह्याच्या उत्तरभागां असलेले पतिआली शहर मुख्य होते. ह्या गावा १२७० मध्ये थियामुडदीन बलबनची शहारी आली होती. दिल्ली व मानपुरचे शाह्यात ह्या जिल्ह्यास वराच प्रास पोहोचला. १८८९ मध्ये बडलील लोधी ह्या सकीत येथें मरण पावला. १८ चे शतकात ह्या जिल्हा

फरहाबादचे वंगशहा नवाबाचे हाती गेला. नंतर फरहाबादचा नवाब व अयोदेचा नराब ह्यानी ओढ मालकी ह्यावर होती. १८०१-२ साली ह्या थ्रिटिशारुढ आला तेव्हा त्यानी ह्या जिल्ह्याचे वेगळे भाग पाहून त्याची व्यवस्था मोवतालच्या जिल्ह्याकडे सोपवून दिली. १८४५ मध्ये ह्याचा एक वेगळा पेट विभाग पाण्यात येऊन १८५६ मध्ये एक वेगळा जिल्हा तयार करण्यात आला. १८५७ सालचे वंगरे वेळी येथील अधिकारी लोक ह्या जिल्हा सोडून सुरक्षितपणे आपघास गाऊन पोहोचले. कासगंज हाती टेवण्याचा त्याचा प्रयत्न सिद्धीस गेला नाहीं. इटाचा राजा दमारसिंग त्याने ह्या जिल्ह्याचे दक्षिण भागात स्वातंत्र्य पुकारले. जुलै अखेरीस तर फरहाबादचे बंडखोर नवा-

बाबें हा बहुतेक जिल्हा आपले ताब्यांत घेतला. पण जनरल प्रेथंट हा दिव्हादून सैन्य घेऊन आला अस्तित्वात लोका पळून गेले. तेव्हा कवच याला इटा व अलिगढ यावर 'स्पेशल कमिशनर, नेमण्यात आले कासगंज काही काळपर्यंत बंडखोरांचेच ताब्यात राहिले अलिगढ जिल्ह्यात गंगीरी येथे बंडखोरांचा पुरा विमोड करण्यात आला व कासगंज घेण्यात आले. १८५८ चे जुलैमध्ये सर्वत्र शांतता झाली.

लोक व रती—इटा जिल्ह्यात वर्ती असलेली गावे १५३८ आहेत लो. सं ८२९७० आहे (१९२१) तह-सिले चार—इटा, कासगंज, अलिगंज व जलसर; म्युनिटी-पालिआ असलेली गावे—कासगंज, जलसर सोरोन व इटा (गुटप ठिकाण) व मारहूर (नोटिफाईड एरिआ). शेंकडा ८८ लोक हिंदु असून, शेंकडा ११ लोक मुसलमान आहेत. भाषा—पश्चिम हिंदीची प्रज पोडमापा, ह्या जिल्ह्यात अवगण्या हिंदुंच्या पोडमातीः—वाभार, अहोरा, लोप, रजपूत ब्राह्मण, कच्छी, हावुरा, नत. ह्या आहेत. मुसलमानाच्या पोड जातीः—शेख, पठाण, फकीर. रजपूत. या आहेत.

शेत की—तराईचे दक्षिण भागाची म्हणजे सुर्विह गंगेच्या दक्षिणेकडील भागाची जमीन सुपीक आहे. सुर्विह गंगा व काली नदीमधील जमीन साधारण सुपीक आहे. कालीनदीच्या दक्षिणेकडील भाग रेंताड असून त्यापलीकडील जमीन च्यागन्नापैकी सुपीक आहे चाराबंदी पद्धति संयुक्त प्रान्तातील इतर भागाप्रमाणेंच आहे महाल, जमीनदारी व पडीदारी असे तीन प्रकार आहेत. मुख्य पिकः—गहू, जव, बाभरी, उजारी, मका, व चणे, ही शेत इतर पिकः—कापूस, ऊस, नीळ, व अफू. गेल्या पन्नास वर्षांत शेतकीत बरीच सुधारणा झाली आहे. ग-हाचे व मक्याचे पीक सर्वांत अधिक होते 'लोशर गॅंजीस' कालव्याच्या फतेगड व वेवर शाखा व 'अपर गॅंजीस' कालव्याच्या कानपूर आणि इटावा शाखा ह्या जिल्ह्यात आहेत. उच्च भागात चुनखडी सापडते.

व्यापा र उ दी ग.—मुख्य उद्योगधंदेः—सुती विणकाम, साधार शुद्ध करणे, काच तयार करणे वगैरे आहेत. निर्मित-कापून, गहू, जव, रुडपायने बाभरी, अफू व साखर, आयात—विलायती कापडचोपड, खनिजपातू, व मीठ. यात व्यापाराची गावेः—कासगंज व जलसर ही असून सोरोन हे यात्रेचे ठिकाण आहे. ह्या जिल्ह्यातून कानपूर-अन्धमेसारेले जाते. १७८३-८४ चा व १८०३ चा हे दोन दुष्काळ लोकांचे बरेच दिवस आठवणीत राहिले तसेच १७३७-३८ चा दुष्काळहि बराच उम हवरुपाचा होता. तदनंतरचा मोठा दुष्काळ म्हणजे १८६०-६१ चा होय.

राज्य कार ना र.—जिल्ह्याचा सुर्याधिकारी कलेक्टर असून त्या-या मदतीस चार डेपुटीकलेक्टर आहेत प्रत्येक

बंदास केला. अन्धपराच्या कारकीर्दीत हे एका परमण्याचे मुख्य ठिकाण होते, व येथे एक विष्ठा होता असे आयनी-अन्धपरांत लिहिलेले आहे. पुढे एक शतकपर्यंत हा मोठा सव्याचा व व्यापाराचा गाव म्हणून प्रसिद्धीस आला. पण १८ व्या शतकांत रोहिण्याच्या स्वान्यापासून व तदनंतर मराठ्यांच्या स्वान्यापासून त्या गावास मोठा प्रास पोहोचला. जुमानवीद ही फार सुंदर व मन्य इमारत आहे. तसेच येथे काही हिंदू देवालय, ज्ञानाकरिता पाठ, व किल्ल्याचा अवशेष आहे. स्मृमंगल नावाच्या चौकात सार्वभौमिक द्वारती असून तो गावाच्या मध्यभागी आहे. येथे हायस्कूल व काही म्यु. शाळा आहेत. म्यु. स्थापना १८६४ साली झाली. येथे उत्तमपेक्षा मिठाई होते. निर्गम मालः— नू, चणे, कापूस, गळीतऱ्या धान्ये. सात धाट सरशी काढण्याच्या व कापूस दावण्याच्या गिरण्या आहेत. [इ. गं.]

• इटावा-मध्यप्रांत सागर मिल्ह्याच्या सुद्धे तहसिलमधील एक गाव. लोकसंख्या (१९११) ८९६८. विनारी या रेल्वे नक्षत्रनपासून २ मैलावर आहे. अवळ आगगाडी तात्यामुळे हे मरमरादीस लागले आहे.

इट्यापुरम, इस्टे ट—(मद्रास इलाखा) तिचेवेली मिल्ह्यातील एक जमीनदारी. मिल्ह्याच्या इलाख्य आगात असलेल्या ओढणीदारम् ताळक्यात ही आहे. क्षेत्रफळ ५७० चौ. मैल. खेडी ३७४ व लोकसंख्या (१९०१) १५४०००. येथील लोकसंख्या अतिशय जमीनदारांचे पूर्वम उत्तर अर्काट मिल्ह्यातील चेन्नैमरी पराण्यातील होत. अलाउद्दीन शिलभ्याच्या स्वारीमुळे झालेल्या गडबडीत कुमार मुत्तुनरिंक मद्रुच्यास गेला. तेथे पांड्य राजाने त्याचा आदरकार करून बरीच जमीन त्यास दिली. पुढे तिचेवेलीमध्ये शातता करण्याकरिता कुमार मुत्तु गेला. त्याने जात जात सात्तूर येथे एक सात्तूर नदीच्या दक्षिण तीरावर विद्या बांधला. • इस्टेटीचे मुख्य ठिकाण म्हणजे इट्यापुरम् गाव १५६७ मध्ये स्थापित गेला. ३१ वा जमीनदार मुत्तुगंग वीर रामनरिंक ह्याने पळीगर युद्धात (१७९९-१८०१) ब्रिटिशांस चांगलीच भद्दत केली. तेव्हा त्यास पाळीगाराच्या हस्तगत झालेल्या जमीनांपैकी सहा हिस्स्यांतले चार हिस्से देण्यांत आले. जमीन काळी कापसाची आहे. पाऊमपाणी ३३ इंच. १००० एकर जंगल जमीन शिकारीकरिता राखून ठेविली आहे. ताडाच्या झाडापासून सासर तयार करतात. कापूस बराच विकतो. उत्पन्न ३ लाख व कायमची जमीनदारी पद्धती आहे. वार्षिक पेसाकाय (सरकारास देऊ केलेल रक्कम) १९०० रु. आहे.

घाटूर.—इट्यापुरम जमीनदारीचे मुख्य ठिकाण. साऊथ इंडियन रेल्वेच्या कोदलपट्टी स्टेशनपासून हे दहा मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ८६३६. स्थानिक व्यवस्था पंचायतीकडे आहे.

इटो. हिरोयुमी मिन्स, (१८४१-१९०९)—हा जपानी सुप्रसिद्ध १८४१ मध्ये जन्मला. याचा पाप इटो जूतो हा चोश्याची जमीनदाराचा अधिष्ठत होता, आणि बापा-नंतर मुलाचाहि प्रथम तोच पेशा परक्यास लागला. चोश्याची जमीनदाराचे पेशेचे हे जपानमधील सरदारवाणीपैकी एक घट्ट घराणे होते. या देशी लष्करी सरदारमंडळीपैकी बरेचसे तरकाळीन मत्तापीड असलेल्या शोगुनांच्या सत्तेला अर्पित तोम विरोध करणारे होते, आणि विशेषतः १८५४ मध्ये कामोदोर एम. ची पेरी याच्याबरोबर शोगुनांनी तह केला तेव्हापासून या दोन पक्षांमध्ये उपद्रव वाढून सुरू झाले. या कलहाने इटो पूर्णपणे आपल्या मालकाच्या पक्षाचा होत आणि त्यामुळे येदोमध्ये जाऊन तेथील सरकारच्या हालचालीसंबंधी गुप्त रीतीने बातमी काढण्याकरिता पाठविलेल्या मंडळांत त्याचा समावेश करण्यांत आला. या कामगिरीवर असता इटोचे लडा मिडिश व इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या लष्करी पद्धतीचा अभ्यास करण्याकडे गेले. हे ज्ञान मिळविण्यावर स्वतःच्या सेव्यात सुधारणा करून शुन्या धनुष्य-बाणाऐवजी मग्या तोंका, बंदुकाचा उपयोग करण्याबद्दल त्याने चोशूचे मन वळविले. शिवाय, पाश्चात्य लोकांचा व त्यांच्या विद्याकलांचा पूर्ण परिचय करून घेण्याकरिता इटो दुनव्या दोनतीन तरुण जवानांबरोबर जपान सोडून लंडनला गेला. त्यावेळी जपान सोडून परदेशी भाषांमार्फत जपानी कायद्याने फार्सीची शिक्षा देवलेली होती. त्यापवि हा कायदा मोहन परदेशी भाषांचे इटोने वाचून केले. लंडन येथे तो एकच वर्ष होता. इतक्यांत चोशू संस्थानचा अधिपति व शोगून सरकार यांच्यामध्ये उपद्रव सामना होण्याचा प्रसंग उद्भवला. शोगून सरकारने परराष्ट्रांशी तह करून त्यांना सिमोनो येथे आखातात जहाजाची ने आण करण्याची परवानगी दिली या आखाताचा काही भाग चोशू संस्थानच्या भगलाखाली असल्यामुळे या संस्थानिकाने परकीयांना मजबूत करण्याचे ठरविले. त्यामुळे परराष्ट्रांबरोबर लढाईचा प्रसंग उद्भवला. हा बातमी इटोला कळताच जपान व युरोपिअन राष्ट्रे यांच्या लष्करी सामर्थ्यातले अंतर पूर्ण माहीत असल्यामुळे हा प्रसंग टाळण्याकरिता इटोने आपल्या मालकासबब मध्यस्थी करण्याकरिता जपान सरकारसबब युद्ध मागून घेतली. व त्याकरिता तो ताबडतोब जपानला परत आला. परंतु मध्यस्थीचे त्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. कारण चोशूने इटोचे म्हणजे नाकारले, आणि लढाईस सुरुवात केली त्यांत चोशूच्याच पक्षाचा अक्षर पराभव होऊन बराच युद्धदंड भरावा लागला. या एकंदर प्रकरणांमुळे इटोपिपयी त्याच्याच पक्षाच्या काही लोकांच्या मनांत फार द्वेष वाढला व त्यांनी इटोचा पत्न करण्याचा भरव घेऊ प्रयत्न केला, अशाच एका प्रसंगी इटोचे दास्य त्याचा पाठलाग करीत असता इटो एका चद्राच्या दुकानांत शिरला आणि तेथे एका तरुण जपानी स्त्रीचे आपल्या खोलीत त्याला

त्याचा बचाव केला या आकस्मिक प्रसंगाने सदहू प्रियेशी झालेल्या परिचयाचें स्फांतर अखेर प्रतीत होऊन तिचें पाणिग्रहण इटोने पुढें केलें. १९८६ मध्ये इटोला होओ-गोचा गव्हर्नर नेमण्यात आलें, आणि त्याच्या पुढल्या वर्षी सरकारी जमाखर्चखात्याचा दुय्यम फळणीस झाला. १८०१ मध्ये इडाकुला याच्याबरोबर एका महत्त्वाच्या कामाकरितां तो युरोपात गेला. या सफरींतील राजकारणी हेतु बरी सिद्धीस गेला नाहीं, तरी तिचा एक महत्त्वाचा परिणाम असा झाला की, जपान सरकारने लष्करी आरमार आणि शिक्षणक्षेत्रात युरोपीय तज्ज्ञांची नेमणूक करण्यास सुरुवात केली.

युरोपमधून परत आल्यावर इटोने अनेक वेळा इंग्लिय-रिंग व खाणी या सरकारी खात्याचा मुख्य अधिकारी म्हणून काम केलें. इ. स. १८८९ मध्ये त्यानें मुख्य प्रधानाची जागा पत्करिली. ही जागा त्याला पुन्हा चार वेळा मिळाली. १८८२ मध्ये त्याला युरोपमध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या राज्यघटनाचा अभ्यास करण्यास पाठविण्यात आले. युरोपमध्ये असताना रशियाचा द्वार तिसरा अलेक्झांडर याच्या राज्यारोहण समारंभाला हजर राहण्याची संधि इटोला मिळाली. पुन्हा जपानमध्ये परत आल्यावर जपानच्या नवीन राज्यघटनेचा मसुदा करण्याचें काम त्याच्यावर ठेवण्यात आलें. १८९० मध्ये त्यानें या कामी केल्या परिश्रमाचें चीज झाले, आणि तेव्हापासून ९ वर्षांनी जपानचे इतर राष्ट्राबरोबर जुने तह प करारमदार बदलून टाकून युरोपीय राष्ट्रांच्या बरोबरीने जपानचा दर्जा मान्य करणारे नवे तह अस्तित्वात आले. शिवाय जपानमध्ये ज्या अनेक प्रकारच्या सुधारणा करण्यात आल्या त्यांत इटोने प्रमुखपणाने भाग घेतला. लष्करी व आरमारी व्यवस्थेमध्ये इटोने पूर्ण लक्ष घालून जी सुधारणा केली, त्याचेंच मुख्यतः फळ म्हणून चिनी जपानी युद्धाच्या शेवटी (१८९५) विजयी जपानी राष्ट्राचा प्रतिनिधी म्हणून ली हुंग-चंग याच्याबरोबर वाटाघाट करण्याचा मान त्याला मिळाला. तसेंच जपान हें सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये पहिल्या प्रतीने राष्ट्र आहे. ही गोष्ट मान्य करणारा १९०२ मधला ईंग्लंड व जपान यांच्यामधला मैत्रीचा तह हाहि इटोच्या यशस्वी धोरणाचेंच फळ होय. चीनबरोबरच्या युद्धात जी अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी बजावली त्याबद्दल त्याला जपान सरकारकडून 'मार्किस' ही पदवी देण्यात आली, आणि १८९७ मध्ये व्हिक्टोरिया राणीच्या डायमंड ज्युबिली समारंभाला निक्याबो राजाचा प्रतिनिधि म्हणून प्रिन्स अरी सुगावा याच्याबरोबर हजर राहण्याचा मान इटोला मिळाला. १९०१ मध्ये त्यानें सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला. त्याच वर्षी जिन सरकारी भात्यानें युरोप आणि युनायटेड स्टेट्स यांना त्याला भेट द्यावी लागली, व यावेळी ईंग्लंडमध्ये 'जी. सी. बी.' ही पदवी त्याला अर्पण करण्यात आली. १९०५ मध्ये रसो-जपानी युद्ध संपल्यानंतर इटोला कोरि-रेपिडेंट-जनरल नेमण्यांत आलें, आणि या अधिका-

रावर असतां कोरियामध्ये जपाननें महत्त्व वाढविण्याकरतां ज्या बऱ्या वाईट गोष्टी करण्यांत आल्या त्यांची जबाबदारी त्याच्यावर आहे. १९०७ मध्ये त्याला प्रिन्स या पदवीचा दर्जा देण्यांत आला, कोरियामधली नोकरी १९०९ जुलैमध्ये मोडून तो परत आला. व जपानात प्रीव्हे कौन्सिलचा अध्यक्ष बनला, परंतु आक्टोबर २६ रोजी हारबिन येथें गेला असतां त्याचा एका कोरियन मार्कन्यानें गोळी झाडून प्राण घेतला.

इडमिडे—(इडमिडे) सुर्वे इलाखा सातारा-जिल्हा, प्रात वाई, संस्थान निमपेठ गांव. हा सदानंद गोसावी याचे गमाधीकडे व अन्नछत्राकडे इनाम दिलेला असून त्यास सरदार, क्तिद्वार व प्रांताचे अधिकारी उपद्रव देत होते. त्यास प्रतिबंध करणारी निरनिराळी १०-१२ आज्ञापनें असून गोगाथी यास उपद्रव बंद करण्यात येत आहे अशी आश्वासनपत्रेहि (शिवकालीन पत्र रा. ख. १५) आहेत. छत्रपति राजाराम महाराजांनी बंदी येथें असताना भगवानगोर गोसावी यास दिलेली इडमिडे गावाची सनद शाहू महाराजांनी पाहून नवीन इनाम करार करून दिल्याचा उल्लेख (रा. ख. २५ प. २०८ शके १६२९ पीप ब. १२) आहे. पत्रावरून मूळचे अधिकारी व नवीन अधिकारी यावर प्रशंस पडतो. इडमिडे गावाचा साहोत्री याचा ऐबन पंताभी गोसावी यांम देवविला आहे तो त्याची सनद असली तरी पुनः देऊ नये असे आज्ञापत्र (ख. १५ प. २१२ शके १६३०) आहे. इडमिडे गावाकडे पाच वर्षांची १८ खंडी याची टाकली होती. तिची मागणी भवानगोर गोसावी यांनी केल्यावरून व्यवस्था लावलेले एक अर्धवट पत्र (खंड १५ प. २४१) आहे. आनंदगोर गोसावी महंत यांनी व भवानगोर गोसावी यांनी इडमिडे गावाकडे काढलेली बाकी चूक आहे असे कळविल्यावरून चौकशी करण्यासाठी लिहिलेले एक पत्र (खंड १५ प. २५२) आहे. हा गांव पूर्वी थोकेडे होता तसा चालवावा अशी व्यवस्था करण्याबद्दल आश्वासनपत्र धोमत महाराज मातुधी आहे-साहेब याचें आहे (ख. १५ प. २५४)

इडा किंघा इला—ऊर्वेदामध्ये 'इडा' चा अन्न, अमपरिहारक द्रव्य किंवा दुग्ध निषेध असा मूलचा अर्थ असून नंतर स्तवन-स्रोत असा अर्थ झाला. तिलाच वाग्देवी असें म्हटलें आहे. मनुची अध्यायिका व यज्ञ-विधायि नियम आणून देणारी, असा तिचा काही टिकाणी उल्लेख आला आहे. ही पृथ्वीची अधिप्राप्ती देवता आहे, असें साधन म्हणतो (ऋ. १. ४१-१९) मनु संतती-करिता यज्ञ करीत असतां ही कुंडांतून वर आली अशी एक कथा शतपथ ब्राह्मणात आहे. भिस्त्रावरणाचा तिजवर ह्म असताहि आपल्या पित्याला तिनें सोडलें नाहीं. मनु तिच्या समवेत राहिला, व तिनें मनुची वंशवृद्धि केली (श. भा. १. ६, २१ ते ११). पुराणांत ती वैवस्वत मनुची

मुलगी, मुद्रावी बायकी व पुरुषाच्या आई अष्टत्याचे झिडिले आहे. वैवस्वत मन्त्रे पुत्र होण्यापूर्वी मिश्रावदन देवतांनी उद्देशून पुत्र म्हणून त्या इच्छेने एक इच्छे केली. पण चुकून गलताच हावि पदस्थाने त्या इच्छेने इला नांवाची ती उत्पन्न झाली व मिश्रावदनानेच्या कृपेने तिला पुष्टपत्न प्राप्त होऊन सुधुम्न नांवाचे ती मन्त्रा मुलगा बनली. श्री अवतारांना तिला मुधापासून पुरुषा नांवाचा पुत्र झाला व सुधुम्न नांवाचे पुष्टपत्न अवतारांना तिला तीन पुत्र झाले (महाभारत हरिवंशार्थ अष्ट्याय १० व भागवत नवमस्कंध अध्याय १ ला). सुधुम्नाची पुष्टय अवतारांनी इल व श्री अवतारांनी इला अशी नावे आहेत इल राजा एकदा दण्डकारण्यात (गरवण वनात) गेला अवतारा, पार्वतीच्या शापाने पुनः श्री झाला. पण पुढे शिवाच्या कृपेने एक महिना श्री व एक महिना पुष्टय अशा स्थितीत राहिला. इदंबंधी निरनिराळ्या कथा आढळून येतात. एके ठिकाणी (महागा आदि पर्व अध्याय ५५). इला ही मन्त्रा आठवी संतति असून तिने रेत व शोणित यांचे आधान करून पुष्टपत्नसौभाग्याचा पुत्राच्याची उत्पत्ति केली अशी चमत्कारिक कथा सांगितली आहे.

२. शरीराच्या उजव्या मागात असणाऱ्या एका नाडीला इडा म्हणतात.

३. पंचसंवत्सरामध्ये इडासंवत्सर हे एक गणिले जाते.

[महाभारत. वात मा. संहिता. राजसेनीय सं. बीसेन हिंदु क्रासिकल विद्यालयी, वैदिक इरेक्स.]

इडास—ग्रीक पौराणिक व्याधि, मेसेनेच्या राजपराणांतील बॅक्रीअसच्या मुलगा व लिन्सेअसचा भाऊ. होमरने कथे एके ठिकाणी (इलियड ९.५५६) याचा पृथ्वीवरील माणसात बलिष्ठ, असा उल्लेख केला आहे. इडोनियाच्या इडूनसची सुख्या मार्गसा दिसा आपली बायको म्हणून मार्गे हारण केली व आपला प्रतिस्पर्धी असलेला योशी धनुष्यबाणांनी बुद्ध केले इडास व त्याचा भाऊ लिन्सेअस मार्गी पोलस व कॅस्टर योशी संग्रामात करून एकाच पुराण्या कडपाची लोरी केली. पण बाणीच्या नेली भाऊने उपस्थित झाली. इडासने सर्व घालावर आपला बळ दाखवून ती गुरे मेसेनेला हाकून नेली. तेव्हा लढाई सुरू होऊन कॅस्टरच्या हातून लिन्सेअस, इडासच्या हातून कॅस्टर, व पोलसच्या हातून इडास हे मृत्युमुखी पडले असा अपोलोनीसमध्ये वृत्तान्त आढळतो. इडास व लिन्सेअस हे सूर्य, वंद्र व गुरे म्हणजे आकाशाय तारका यांचेवर्षीचे हे स्वर्क आहे असे हर्षा मानतात. ग्रीक विप्रकलेत या प्रथमावरवीं विष्टे पद्मयास सांगण्यात.

इडाही—अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतील एक संस्थान. हे १८५० साली संयुक्त संस्थानांत सदस्य करण्यात आले. सेनेटमध्ये ३० सभासद, व प्रतिनिधिपक्षात ६५ सभासद असतात. दोन वर्षांनी निवडणूक होते. नागरिकास मत

देण्यास अधिकार प्राप्त होण्यासाठी त्याने सहा महिने संस्थानांत राहिले असले पाहिजे त्रिबास मतदानाचा अधिकार आहे. क्षेत्रफळ सुमारे ८४००० हजार चौरस मैल आहे आणि इंडियन स्त्रोकोकरिता राखून ठेवलेली जागा फक्त ८६ चौरस मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ लक्ष आहे. यामध्ये मोर्मेनांची संख्या बरीच आहे. येथे इडाहोचे कॉलेज व युनिव्हर्सिटी ऑफ इडाहो या दोन उच्च शिक्षणाच्या संस्था आहेत. या संस्थानातील उत्पादनाविषयी येथेप्रमाणे मोठ्यांत सांगता येईल. संस्थानचा बराचसा भाग निमेल आहे; तसेच पादबंधांशोके फार मोठ्याने लक्ष पुरविल्यामुळे सुमारे सैह्येय लक्ष एकर भिमीनीत पाणीपुरवठा करण्यात आला आहे. बाणखी पाच लक्ष एकर भिमीनीत पाणीपुरवठा करण्याची योजना चालू असून दोन कोट डालर खर्च करण्यात येत आहेत. १९१० साली ३१ हजार शेते हारती. त्या शेतांमध्ये ५३ लक्ष एकर भिमीनीचा अंतर्भाव होई.

संस्थानांत सोने, हवे व इतर धातू यांचे भूगत संचय आहेत. इ.स. १९१५ साली ५० हजार लॉस सोने, ११० लक्ष ऑय हवे, व सत्तर लाख बॉक तांबे मिळाले व १०३ हजार टन शिसे हारती लागले. योडास कोळसाही सांपडतो. शेताची व खाणी यांशिवाय संस्थानांतील दुसरे महत्वाचे उत्पादन म्हणजे कारखानी माल होत. १९१० मध्ये ७३५ मोठे कारखाने होते. या संस्थानाच्या उद्योगातील महत्वाचा उद्योग म्हणजे लांबूड कटाईचे कारखाने होत यात १ कोटी ८० लक्ष डॉलर भाडवत गुंतले आहे व ५२०० कामकऱ्यास काम मिळते. पिडाच्या गिरण्या त्याच्या सालोजाल येथील. गत २० लाख डॉलर भाडवत अडकले आहे. संस्थानात २६० लांबूड कटाईचे कारखाने आहेत, यापैकी पोटलाच येथील कारखाना सर्वात मोठा आहे आणि येथे साडेसात लाख फूट लांबूड दररोज कापले जाते. संस्थानातील रेल्वेची लांबी २८०२ मैल आहे.

इति हा स.—इडाहो येथे गोच्या प्रवाशांचा प्रथम प्रवेश म्हणजे लुड व फ्रॉके योबा ह्नेक नदीच्या मार्गाने झालेला होय. १८०५ मध्ये फोर्ट जेम्स हे उभयतांचे संकेतस्थान होते. १८१० मध्ये मिसुरी कर कंपनीने ह्नेक नदीवर फोर्ट हेनरी किंवा बायला व १८३४ मध्ये पुढे इडाहोमध्ये फोर्ट बॉल नवविला गेला. परंतु १८६० मध्ये कंपनन पडले यास तेथे सोने असल्याचे समजल्यापासून कायम वसाहती होण्यास सुरुवात झाली. १८४८ ते १८५९ पर्यंत या प्रदेशाचा दक्षिण भाग आरेंगोन प्रांतात व उत्तर भाग बर्किंग्टन प्रांतात मोडत होता, व १८५९ ते १८६३ पर्यंत सर्व प्रदेश बर्किंग्टन प्रांतात समाविष्ट होत होता १८६३ मध्ये इडाहो प्रांताची स्वतंत्र पट्टना झाली. १८५० मध्ये इडेय या व्यक्तीने इडाहोचा युनियनमध्ये प्रवेश झाला.

मधून मधून तेथील इंडियन लोकांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीची काही प्रयत्न केले तसेच क्रि. हि. अठरा प्रांतांत मधुराच्या

बाबतीत विकट प्रसंग उपस्थित झाले होते पण ते सर्व साम-
विण्यांत आले. १८९७ पूर्वी हे संस्थान रिपब्लिकन पक्षाच्या
ताब्यात होते. १९०२ पर्यंत डेमोक्रेट, रापब्लिस व चांदीचे
निष्प्रतिबंध नलन मान्य करणारे रिपब्लिकन याचा संयुक्त
पक्ष अधिकाराकड होता व तेथून पुढे १९०८ पर्यंत रिप-
ब्लिकन पक्षाची निवडणूक होत गेली.

इंडियन—अमेरिकन—उत्तर अमेरिकेंतील मूळ रहिवासी.
याच्याबद्दलची सविस्तर माहिती 'युद्धोत्तर जग' (ज्ञानकोश
प्रस्तावनाखंड विभाग ४ या प्र. २३, पृ. ४५८—६२)
यात दिली आहे. "संयुक्त संस्थान" या सदराखाली काही
येईलच या ठिकाणी या लोकांची सध्याची स्थिति देतो

इंडियन स्वावलंबी नागरिक वनव्याकरिता आरोग्य,
शिक्षण व उद्योग याची सोय त्यांना धरून देणे आव-
श्यक आहे असे संयुक्त सरकार धरून चालते. तेव्हा या
दिशेने सरकारने धोरण आणून, त्याच्या सिद्धयर्थे "यूरो
ऑफ इंडियन अफेअर्स" स्थापण्यात आला. या व्यूहोतर्फे
आरोग्याचे तपासणेस, शाळा व घेते यांरील वैद्य, देखरेख
करण्याच्या खात्या, परिचारिका, फिरते दंतवैद्य व कणालये ही
निर्माण करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. मुलें व गर्भार
मायका यांची विशेष काळजी घेण्यात येते. इंडियनाच्या स्वाभा-
वाला धरून वाढत्यान व औद्योगिक शाळा स्थापण्यात
आल्या असून, प्रथम परकामाला व लहान मुलांना योग्य
शिक्षण देण्याला लायक अशा मायका तयार करण्याचे
क्षटपट गौरांने घाल आहे.

या अमेरिकन सरकारने आखलेल्या धोरणामुळे संयुक्त-
संस्थाने आणि कानडा यामधील इंडियन लोकांची १९१०
ते १९२० या दशकात मोठीच प्रगति झालेली आहे. मागील
अर्धशतकातच कोणत्याही सालापेक्षा १९२० मधील लोकांची
संख्या वास्त आहे. डॉक्टरावर ते आता फारसे विभेचून
राहत नाहीत, तर वैद्यक आणि आरोग्यशास्त्र याची त्यांना
बरीच माहिती झालेली आहे. घाशीमागील काळापेक्षा आतां
ते कामगच्या घरादारांकडे ज्यास्त लक्ष पुरवूं लागले आहेत.
तसेच ते स्थायिक व सुधारक होऊं लागले आहेत. इंडियन
बायका परांतली व्यवस्था चालली ठेवूं लागल्या आहेत; व
मुलांच्या आरुघेसह्येचे प्रमाणही ओसरत आहे. पक्षाचे व
रंगाचे द्विध्व जात चालले आहेत. एकंदर संक्षेपेपेक्षा
दोन तृतीयांश लोक अमेरिकन नागरिकाच्या पेहरान
करीत असतात. शिक्षण संस्थांतून शिकून तयार झालेले
तरुण छुन्या चालीरीती बदलण्यात व औद्योगिक आणि
सामाजिक चळवळीत पटण्यास पुढे सरसावत आहेत.
जातिरुढीप्रमाणे पूर्वी हांगांरे विवाद जाऊन ते आता अर्वाचीन
दृष्टीने कायदेशीर विधीप्रमाणे होत आहेत; व गुन्हेगारी
कमी प्रमाणात आहे. संयुक्त संस्थानातील इंडियन मुलांपेक्षा
तीन चतुर्थांश मुलें कोटन्याना कोटल्या तरी शालांतून शिकत
अशी लिहिता याचतो य कोलता येणारे लोक संख्येने

हळू हळू फुगत आहेत. शेतकी कामात अर्वाचीन यंत्रसाहित्य
उपयोगात व वैयक्तिक संपत्तीत भर घालण्यात चांगली
प्रगति दिसून येत आहे. औद्योगिक प्रदर्शनांत आपला भाग
देऊन गोत्या लोकांची स्पर्धा करण्यास ते पुढे येत आहेत.

गेल्या आगतिक युद्धात त्यांनी जे वर्तन दिसून आलें
त्याबद्दल संस्कृति व राज्यघटना यांची तत्वे त्यांना मान्य
आहेत, असे कळून आलें. संयुक्त संस्थानांत १० हजारोंवर
इंडियन त्यावेळी लष्करी नोकरींत होते. कानडांत ४ हजारों-
वर होते. त्यांनी शिस्त पाळून जे मोठ्या घोर्याने काम बजा-
वले त्याबद्दल गेरे लोकहि त्यांची वाखाणणी करितात.
युद्धाच्या बामी त्यांनी पैशाचीहि मदत केली होती. १९२०
साली अलास्का संघान बाकीच्या संयुक्त संस्थानांतून
एकंदर ३३६३३७ व कानडात १०९००० इंडियन होते.

इंडियन टेरिटरी—संयुक्त संस्थाने पहा.

इंडियन रिझर्व्हेशन—इंडियन लोकांसाठी राखलेली
जागा. हिचा निदेश प्रत्येक संस्थानाचे वर्णन करताना केला
आहे.

इंडियाना—या संस्थानाचा प्रवेश संयुक्त संस्थाना-
मध्ये १८१६ साली झाला. सेनेटमध्ये ५० सभासद व
प्रतिनिधिपुढात १०० सभासद असतात. या संस्थानचे
क्षेत्रफळ ३६३५४ चौ. मै. आहे व १९२१ सालची लो. सं.
जवळजवळ ३० लक्ष आहे. यातील सर्वात मोठे शहर
इंडियानापोलिस हे आहे. याची लोकसंख्या सुमारे पावणे-
तीन लाख आहे. हे शहर या संस्थानची राजधानी आहे.
दुसरी महत्त्वाची शहरे व त्यांची लोकसंख्या येणेंप्रमाणे—फोर्ट
वायने आणि इन्डियाना प्रत्येकी पाऊण लाख, साऊथबेंड
६५०००, डेराहोटे ७१०००, ईस्टशिकामो २८०००,
मुनसी २५०००, इमेड २६०००, रिचमंड २४०००,
गॅटरसन २३०००, एस्कहाट २१०००, लाफाएट २१०००
मिशगनसिटी २१०००, न्यू आरव्ही २००००, लुगनसपार्ट
२००००, कोकोमो २००००, मेरियन २००००.

इंडियाना संस्थान शिक्षणात बरेच प्रगत झाले आहे. येथें
चार महत्वाच्या युनिव्हर्सिटीया आहेत. त्या इंडियाना युनि-
व्हर्सिटी (क्युमिंगटन), डी वॉ युनिव्हर्सिटी (म्रीन कासल),
युनिव्हर्सिटी आफ नाट्टादाम, व परदुपु युनिव्हर्सिटी
(लाफाएट) आहेत. या सर्व युनिव्हर्सिटीया मिळून येथें सुमारे
साडेसात हजार विद्यार्थी उच्च शिक्षणाचा लाभ घेतात.
सावैजनिक दानगृहांत ३११४ लोक होते.

उ र्हा द न—हे संस्थान सुखयत्नेकरून कृषिकर्मप्रधान
आहे व या संस्थानाच्या एकंदर क्षेत्रापेक्षा शेकडा ९४
जागा शेतकीकडे उपयोगांत आली आहे. सर्व शेतांची
किंमत १८१ कोट डालर होईल. शेतकी सर्व प्रकारची
आहे, पण सका व गहू ही मुख्य पिके होत. ६५००
चौरस मैल जागा कोळशाच्या खाणींनी व्यापली आहे.
१९१५ साला सु

बोवसा निघाला.

तेल सुमार आठ लक्ष डालर किमतीचे निघाले. व सात लक्ष डालर किमतीचा ' स्वाभाविक रयाम ' निघाला. ४२ लक्ष डालर किमतीचा साइटोन व चुनखडी निघाली

पोर्टलंड सिमेंट येथे फार मोठ्या प्रमाणावर तयार होतं मातीची भाडी करण्याचे कामही पुन्हाच आहे. या सत्यानातील खनिज पदार्थांचे उत्पादन १९१५ मध्ये ४ कोट डालर किमतीचे झाले या सत्यानातील कारखाने महत्वाचे आहेत. आणि त्यापासून अडीच लक्ष माणसांचे काम मिळते. इंडोचीनपोलोस हे आणगाच्यामार्फत एकमेकांशी दळणवळणाचे संयुक्तस्थानात अत्यंत महत्वाचे ठिकाण आहे

इडुमिया—हे पालेस्टाइनमधील हिब्रू वादमयांत " एडोम " नावाने प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशास ग्रीक नाव आहे हा प्रदेश नृतसमुद्राचे आग्नेयीय मोठा व देश व वाटावाचे आखात यामध्ये आहे एडोमच्या प्राचीन इतिहासाची काहीच माहिती नाही वेन्टाट्युकच्या प्राचीन सभ्यात या देशाला मेडर नाव आहे हेच नाव नृतसमुद्राचे दक्षिणेस असलेल्या पर्वताच्या ओळीस लाविनात. याच पर्वतात ' होराईट ' नावाची मुहान्तुन राहणारी गणत असते या लोकाना इबीवशीय रोमाईट लोकांनी हाकून दिले

बायबळांत दिलेल्या ऐतिहासिक काळी येथे येतून लोक रहात असत. हे लोक इराकूनन आपण आब्राहमचे वंशज आहोत असे म्हणवीत असत देश नावाच्या अधिकारी वर्ग याच्यात सर्वसत्ताधिकारी गणला जाई एडोमच्या एका राजाने इरायली लोकांस आपल्या राज्यामधून जाण्याला प्रतिबंध केला होता.

इझ्राईल व एडोमाईट यांचा परस्परसंबंध पुढील इतिहासावरून कळून येईल सौलने एडोमाईट लोकांस जिंकिले होते डेविडने एडोमला फौज ठेवून ते कायमचे आपल्या स्वाधीन ठेविले होते. हदादने सालोमनच्या वेळी इरायलच्या राज्यात वराच रास दिला गेहोरमने बेलेरा येथील लोकानी नंद केले त्यावेळी हा देश जुडाचा अंकित हॉजिन येथे एक सुभेदार नेमिला अमेसियाने येथील बंड मोडले परंतु अहामच्या वेळेस येथे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाले हे राज्य फार दिवस टिकले नाही. लवकरच अझुरियात याचा समावेश झाला

यानंतर अरबाचा लोंढा पश्चिमेकडे येऊं लागल्यामुळे एडोमाईट लोकांना आर्बेन-सरावा ओलाडून पश्चिम पॅलेस्टाईनच्या दक्षिणेकडे गेले भाग पडला हे लोक हेमनला होते, अमे मकाबीज (१.५, १५) वरून दिसते

भौतिकपट्टा इडुमिया हा बराच व्यापक आस समजतो जलियस सीझरने इडुमियन ऑटिपेटरला आपल्याला त्याने पोंपेयिफ्रस मदत केल्याचे बक्षीस म्हणून खुर्चीचा, समेरिया, व गॅलिली या प्रांताचा प्रतिनिधी नेमिले होणे ऑटिपेटर हा हेरांद दि प्रेटचा बाप होता.

इंडोचीन (फ्रेंच)—आनाम टागकिंग, व कांबाज, ही संरक्षित संस्थाने (प्रोटेक्टोरेट्स) कोचीन चीनची वसाहत व रेआसचा काही भाग हे प्रदेश फ्रेंच इंडो-चीनमध्ये येतात इ. स १९०० साली चीन देशच्या कांडाराल कॅंग-चो-चे इंडो-चीनच्या गव्हर्नरान्या अधिपत्याखाली ठेवण्यात आले फ्रेंच इंडो चीन हा इंडो-चीनी द्विपकल्पाचा पूर्व भाग आहे याच्या उत्तरस चीन, पूर्वेस टॉकिंगचे आरात व चीनचा समुद्र, पश्चिमेस सामानचे आखात व सायन, व वायव्येस ब्रह्मदेश आहे फ्रेंच इंडो-चीनचे क्षेत्रफळ सुमारे २९००० चौरस मैल असून लोकसंख्या १९१४ साली १९९९०२२९ हेता तिच्यापैकी शेकडा ७५ ते ८० आनामा लोक आहेत

फ्रेंच इंडो-चीनमध्ये मेकांग ही सर्वांत लांब नदी असून तिची लांबी १००० मैल आहे तिला सदा सुखे आहेत. एका मोठ्या कालव्याने ही नदी सैगन नदीला जोडली आहे सैगन नदीत अतिशय मोठे लडाऊ जहाजही येऊ शकते यासुद्धे सैगन हे इरायलनाचे महत्वाचे नैसर्गिक बंदर झाले आहे

इ वा मा न—फ्रेंच इंडो-चीनची हद्द सर्व व उष्ण आहे १५ ऑक्टोबर ते १५ एप्रिलपर्यंत पाऊस पडत नाही, व त्या अवधीत उष्णतामान दिवसा सुमारे ७५° व रात्री ६०° असते १५ एप्रिल ते १५ ऑक्टोबर यावसाळ्याचे दिवस असून तेथील दिवसां व रात्री उष्णतामान ८०° ६° व ८३.१ याच्या दरम्यान असते इंडो चीननात गगन व चीनमध्ये सापडणाऱ्या सर्व जातीची झाडे आहेत

ले क स ट्या—आनाम टागकिंग व कोचीन-चीन या द्विभाषी आनामी लोक असून त्यांची सहा एकदर लोक संख्येच्या एकचमास आहे या शिवाय येथील लोकांचे कांबोओ, चामपटक येस, व मोह (रानटी) हे सुत्र आहेत.

इंडो-चीन देशात वसाहत करणारी तीन निराने राखी राह आहेत ती म्हटली म्हणजे पहिले प्रकी, दुसरे सयामी, व तिसरे आनामी ही होत ती हिंदुस्थानच्या पूर्वेस आणि चीनच्या दक्षिणेस आहेत प्रकी राष्ट्राला लागूनच हिमाच्यात तिबेटी लोकांचे राष्ट्र आहे त्यांचाही इंडोचीन राष्ट्रात समावेश करण्यास हरकत नाही इंडोचीनमध्ये मान नावाची आगष्टी एक आत आदळून येणे आतापर्यंत येवू नये, कांबोओचे खेपे व चम्पाचे चाम त्या निराने राज्या नावासाठी स्वतंत्र इतिहासप्रसिद्ध राज्यकर्ता राष्ट्रे या देशात झाली

या सर्व लोकांचे सुटय तीन सारखे गुणधर्म आहेत. ते चिनी लोकांचे वंशज असून त्यांच्या चालीरिती दर्बल एक आहेत त्यांना भारतीय (हिंदु व बौद्ध धर्मांचे) शिक्षण असून ते सर्व प्राचीन सभ्यतेचे आहेत हे आशियाच्या अभियेकडाले एका कोण्यात असल्यामुळे आजपर्यंत युरोपला माहित नव्हते परंतु मानवजातीच्या शास्त्राच्या व इतिहासाच्या दृष्टीने हे फार महत्वाचे आहे मगोलियापासून गगन

पर्यंत सवे लोकांवर तिथेटी लोकांनी काही शतकांपर्यंत आपल्या धर्माची मोठी छाप बसविली होती.

हिंदुस्थानच्या पूर्वकडील खरे मूळचे रहिवासी म्हणजे निमिटी हे होत. त्यांचे मागून पाश्चिमेकडील अथवा बहुतांशून दक्षिणेकडील लोक आले, व हे पाश्चिम चीनमधून आलेल्या पिंवच्या मंगोलियन लोकांची एकरूप झाले. वस्तुतः मूळच्या रहिवासांच्या व बाहेरून आलेल्या लोकांच्या झालेल्या मिश्रणाचे मुख्य चार वर्ग करता येतील. पहिला वर्ग—तिबेट व मद्रादेश यांमधील तिबेटो-मद्रासी जातीचा, दुसरा वर्ग—टायांनी-ज्ञान जातीचा तिसरा वर्ग—दक्षिण मद्रादेश, काश्मिर, आणि कोचिन विन यांमधील मुन जातीचा. चवथा वर्ग—आनाम आणि टोंगकिंगमधील आनामी जातीचा.

मद्रासी राज्यकारभारांत ईपानांनी व आनामी राज्य कारभारांत फ्रेंचांनी हात घालण्या पूर्वी हा राष्ट्र मुन लोकां-वर व एकमेकांवर सत्ता गाजविण्यासाठी लढत असत, व हे भांडण राजकीय दृष्ट्या चीन देशा करिताच असे.

रा न डी आ ती— टोंगकिंग, आनाम, कोचीनचीन, कोबोम आणि लाओस या मधील मुर्भोग, सुई, पेनॉम किंवा खा, या जातींनी रानटी असे नांव देण्यात येत बरील जाति-नामांचा अर्थहि तोच आहे. उत्तर अक्षांश २२ ते १२ पर्यंतच्या प्रदेशांत १२०००० बौरस मैकमर या जाती पसरलेल्या आहेत. त्यांचे आचरण कुठ्ठ आमुल ते विनयशील असतात असे निवडून जाऊन आलेले सर्व लोक लोपतात. एकाच गावांत एकाच कुटुंबातहि लक्ष्मणवद्धार होतो. मुलींचे लग्न १४ व १५ व्या वर्षी होते. काही जतांत लडकर लग्न होतात पण नव्हाण येईपवेत. मुली आईबापांमजळ राहातात. छिपाना विशेष आदराने वागविले जाते. बहुधा छिपाच आपले नवरे पसत करितात. वरपक्षाला वधूकरिता हुंडा घावा लागतो किंवा त्याबद्दल जांबयाला साठ-यावी काही दिवस नोकरी करावी लागते. एकपलीतव रुढ आहे. पटर-फोट व नारकम अवशिष्ट कमी प्रमाणांत आढळून येते. कोणी मृत झाल्यास त्याचे कुटुंब मोठ्यांतल्याने रडून आकांक्षित तांबव करिते व बहुनार जातीघारच्या काही जातींत खिळे किंवा फांसे घाली अंगातोडावर शोकप्रदर्शनार्थ जखमा काढून पेण्याची चाल आहे. धाड्याची कल्पना फारशी रुढ नाही. मृत्युनंतर व्याकिल कायम राहून ते पृथ्वीवर इतर रूपांत पुन्हा अवतरते अशी या लोकांत कल्पना आहे. भुतांस्तेताची भांति सर्गांत असते.

इन्डोचीनी देशातील मंगली लोकांचा वन्यधर्म असून दुष्ट देवतांचे साजवण करण्याकरिता व आपल्या मन-कामनाच्या पूर्तीसाठी ते अनेक गोष्टी करीत असतात. यज्ञयाग व यलिदान हे मुख्य उपासनेचे प्रकार होत. पुढाऱ्यांच्या अत्यविधीत नरबली देण्याची पूर्वी चाल असे सेदांग लोकांत एखादी सार्वजनिक इमारत बांधताना पहिल्या खांब्यासाठी

एखादा लढाईत घरेलूच्या कैदी जिवंत गाडीत असत. जग दुर्लभांच्या वेळी मोठा जलप्रलय होऊन 'आमा आमी' आणि 'मोठी पेटी' मात्र शाश्वत राहिली व त्यापासून हल्लीच्या जगाची उत्पत्ति झाली अशी समजूत आहे. मोत चमत्कारिक आकाराच्या किंवा रंगाच्या गारमोठ्या व काही प्राचीन वस्तू यांच्या ठिकाणी औषधी गुण असतो असे समजतात. याच्यांत दैवत फारशी दिसत नाहीत. दरवर्षी गात विकले म्हणजे मोठा सण करण्यात येतो.

धर्म—आनामी लोकांचा धर्म अनिश्चित स्वरूपाचा असून तो काहीसा बौद्धधर्मासारखा आहे. त्यांतील काही विधी काहीसे वैदिकधर्मासारखे आहेत. मिशनरी लोकांनी रोमन कॅथोलिक धर्माचाहि येथे प्रचार केला आहे.

राज्य व्यवस्था—१८८७ पर्यंत आनाम, टोंगकिंग, व कोबोम यांचा कारभार निरनिराळा होता परंतु १८८७च्या ठरावान्वये या तीनही संस्थानांचा राज्यकारभार एक करून आनामला एक सेप्टेनंट गव्हर्नर व दुसऱ्या दोन संस्थानांचे प्रत्येकी एक रेसिडेंट जनरल ठेवला व त्यांच्यावर गव्हर्नर-जनरल नेमण्यात आला. या गव्हर्नर जनरलच्या अधिकारांत वेळोवेळी केरकार झाले हल्ली गव्हर्नरजनरल हा " इंडोचाय चीन मुनिभन " व फ्रेंच सरकार यांमधील मन्त्रस्थ असून त्याला फ्रेंच सरकारचे सर्व अधिकार दिलेले आहेत. तो राज्य-कारभार व लष्कर यावर मुख्य असतो. त्याला सैन्यावर अधिकार झालेला येत नाही तरी ससुद्धावर व गर्जांवर सैन्याची वाटणी करण्याचा अधिकार आहे. त्याने परराष्ट्रीय कारभार फ्रेंच सरकारच्या अनुमतीने केला पाहिजे गव्हर्नर-जनरलला मर्त करणारे बारीष्ठ मंत्रिमंडळ असते. त्याचा गव्हर्नर हा अध्यक्ष असून रिरनिराळ्या खात्याचे मुख्य अधिकारी या मंडळाचे सभासद असतात. याशिवाय ४ वजनदार रहि-वासी व आणखी काही लोकहि असतात. ही सभा कफ हानोइ येथेच भरते असे नाही तर सैगन, लु व नामपेन यांही ठिकाणी ती भरते. ही सभा आपले अधिकार एकी " कायम सभेच " (पर्मनेंट कमिशन) देते. या कायम सभेत १२ सभासद असतात. गव्हर्नर जनरलला मर्त करणारे दुसरे " सार्वदाक मोनिमंडळ " असून त्यात लष्करी व नगरपाली अधिकारी असतात. पोट व तारखात यांच्या सोईकरिता फ्रेंच इंडोचीनचे दोन भाग केले आहेत.

शिष्ट गुण—आनामी लोक बुद्धिमान आहेत. १९०६ साली कोचीन चीनमध्ये ४५००० पौंड इतका शिक्षण-करिता खर्च झाला, व त्यामुळे २२५००० मुलांनी फ्रेंच शिक्षण मिळाले.

उत्पन्न व खर्च—१९०४ साली २८०९८५१ पौंड जमा झाले, व २७१७०२१ पौंड खर्च झाले १९१८ साली उत्पन्न व खर्च ७१६६०५० पिआस्त्रो इतका होता. सर्वध इंडोचीनला मिळून एक बनेट, व प्रत्येक प्रांताला निरनिराळे बनेट असते.

व्यापार — कोचीन-चीन, फोबोज, दक्षिण लाओस व फेर थैरेलाच्या दक्षिणेकडील आन्नाम या प्रदेशांत मच्छी मारी खेरीज, शेतकीचा मोठा धंदा चालतो व तांदुळ पार पिकतो. टोंकिन व आन्नामचे उत्तरेकडालेला तीन मिह्ने यांत शेतकी, खनिजोदन व इतर कारखानदारी चालते मध्यआन्नाम शेतकीप्रधान आहे येथून बाहेर दाखविनी, चहा, व साखर जाते इंडोचीनमधील खनीज म्हणजे कोळसा, भट्टी मनी, जस्त वगैरे होत इंडोचीनच्या निर्गत मालांपैकी शेकड्या ७० तांदुळ व बाकीचे मासे, मिर्री, कातरा, कोळसा कापूस, रबर व साखर हे निर्यात होत फ्रेंच इंडोचीनात आन्नाम मालावर जबर जकात वसविली असून फ्रेंच माल मात्र या करातून बगळता जातो निर्गत मालावरहि कर वसविला आहे पण फ्रान्सला जाणारा माल मात्र या करातून बगळला आहे येथे येणाऱ्या मालांपैकी शेकड्या ५३ फ्रान्स हुन येतो चीन, जपान व मियान्मर येथूनहि काही माल येतो १९१८ साली इंडोचीनी बंदरांत ४६००००० टन जहाजांची जा ये होती १९१९ मध्ये ७९१०७३००० फ्रॅंक किमतीची आयात व १०५०८९३००० फ्रॅंक किमतीची निरगत झाली इंडोचीन बँकेचे मांडवल चार कोटी ऐशी लक्षा फ्रॅंक असून तिच्या मोठा वाढण्याचा व तारणावर रकम देण्याचा अधिकार आहे

दळण वळण — टोंकिन व कोचीनचीन यांच्यात समुद्रमार्गेने दळणवळण आहे सुद्धे फ्रेंच इंडो चीनात बरेच कोहमार्ग आहेत १९१४ साली १२७३ मैल इतके यांनी लांबी होती ।

इतिहास — इ. स. १७८७ मध्ये आन्नामच्या राजाने फ्रेंचांना तुरेन व पुले कॉबोर बेट दिले परंतु त्यानंतर झालेल्या राजांनी प्रिन्धन लोकांचा छत्र केला तेव्हा इ. स. १८५९ मध्ये फ्रेंच व स्पॅनिश आरमार आले त्या साली फ्रेंचांनी सैगान घेतले नंतर १८६२ साली कोचीनचीनचे तीन मिह्ने व काही स्वतःची खांना मिळाल्या १८९३ साली कॉंबोडिया मध्येन आन्नामच्या सरदारासाला आले १८६७ साली कोचीनचीनचे राहिलेले मिह्ने खांना मिळाले इ. स. १८७३ साली फ्रेंचांनी टोंगकिंगच्या कार भारात हात घातला, व १८८४ साली टोंकिंग व आन्नाम फ्रेंचाच्या सरदारासाला आले इ. स. १८९१ पर्यंत फ्रेंचांनी आन्नाम व टोंगकिंग हे मिळाले १८९३ साली तेशाल चांचे लोकांचे बंड मोडण्यात आले त्याच साली फ्रेंच व सयामी लोक यांच्यात मेकांगच्या व्याख्या तीराच्या तारण्याबद्दल वेग नाव झोकून फ्रेंचांनी सयामच्या राजाला निवाणीचा खलिता पाठविला, सयामी लोक मेकांगचा काबा तीर साहून जाईपर्यंत "वंतासुन" चा ताबा फ्रेंचांना घावा, मेकांगच्या उगम्या तीराच्या १५६ मैल टाणूत तरयदीनी ठाणी कर-व्याचा सयामी लोकांना मज्जाव असावा व टोन्ले-तोंप सरोवरात लष्करी बोटी ठेवण्याची सयामला बंदी असावी

हा तीन बोटी त्या सल्ल्यात होरा. स्वकच फ्रेंच व सयामी लोक यांच्यात बरील प्रकारचा ठराव झाला.

१९०४ साली फ्रान्को-सयामी तह झाला त्या तहा न्वये फ्रेंचांनी वतासुन खाली करून दिले, व मेकांगच्या उगम्या तीरापासवी असलेले बंधन काढून, घेऊन त्याबद्दल फ्रेंचांना बंधक व भेळप्रे प्राप्त व दनसे मिह्ना व समुद्र काठचा काट मिह्ना कायमचा देण्यात आला १९०७ सालच्या ठरावान्वये सयामने बतनवग रायेम-पॉक सिटी फोन हे प्रांत फ्रेंचांना देऊन त्याबद्दल काट प्राप्त व दनसे मिह्ना परत घेऊन व सयामच्या मुलुखांत फ्रेंचांनी आगगा बीची केल्ली योचना रद्द केली 'हिंदुस्थान आणि जम' हानकोश विभाग १ ला प्र ५ वें यांत आन्नाम, टोंकिन कॉंबोच व कोचीनचीन या देशाचा इतिहास, लोकांची राहणी गापा वगैरे माहिती दिली आहे) शिवाय त्या देशातमा-खात्री स्वतंत्र माहिती सापडेल

[संदर्भ प्रथम-निरनिराळ्या वसाहतीचे वार्षिक रिपोर्ट सोईसांन-इंडोचायना ऑड इट्स प्रिमिटिव्ह पॅपलस, लंडन १९१९ यर्बोई-इंडोचायना कोविक-विल्लो थिका इंडोसिनिका आयलेक-दि फार इस्टर्न ट्रापिक्स]

इतपेक्ष - (बहाल) मिह्ना मुलुखांना ताळका नडगाव पूर्ण महीतार नडगावच्या आसपास १२ मैलावर हेंकहानसें येवें आहे या ठिकाणी दत्तात्रेयांचे एक देवालय असून तेथे दर गुरुवारी पुष्कळ लोक दर्शनास येतात ज्यांना भुतांचे तांबी बाधा झालेली असते त्यांना येथे बरे वाटते म्हणतात असे लोक येथे कापूर जाळतात, दंडाभोवती ओरडत, नाचत फिरतात, आणि जवळच असलेल्या खोल वन्यवात तीनदां पुढी मारतात वर आल्यानंतर त्यांची ती व्याधी नाहीशी झालेली असते, असे सांगतात येथे मणा-या लोकांच्या घोषाकरता तीन घमेंडाळा बाघल्ल्या आहेत नेत्र ग्रहि-व्याच्या शुद्धपक्षांत यथे जन्म भरत असते त्यावेळी तेथे वापूर पुढारे ५०० रुपयांचा जळता (मुलुखांना मिह्ना व १९१०)

इतवाद - (सुबंद इलाखा.) देशाकडला एशन्हीमधील एक छोटेसे सयाम आहे पश्चिमेस महीनदी, पूर्वेस व उत्तरेस गावकऱ्यांची खेडी आणि दक्षिणेस नानामोटी वर्षोली सयामने आहेत हा राठोड इस्टर्न चार भागीदारांत विभा गले असून हिचे एकदर क्षेत्रफळ अदमासे ६ चौरस मैल आहे, व वार्षिक उत्पन्न दाढ हजार आहे या सयामाकडून मायकवाडाला ६०१ रुपये खटणी जाते येथील मनीन चांपली असून भाडवलाच्या अमाची बरीचशा पडून राहिलेली आहे (सु. प. ६)

इतिमासपूर्व तह सोल — समुक्त प्रात, आमा मिह्ना व २७.५' आणि २७.२५' व पूर ७०.५८' आणि ७८.२२' यांमध्ये ही वसलेली आहे क्ष क २७७ जी. मै. लोकसंख्या सन १९११ साली १४९३१७

होती. ह्या तहशिलीत १७५ खेडी व दोन शहरें एक इति-
मादपूर व दुमरें जुंढला ही आहेत ही तहशील संबंध यमु-
नेच्या उत्तरेस असून हांगून शिरणा नदी वहाते. तहशिलीचा
वहुतेक भाग सपाट उंचवट्याचा असून जमीन उत्तम विरजण
मातीची आहे.

शहर - इतिमादपूर तहशिलीच्या मुख्य ठिकाणी उ. अ.
२७° १४' व पू. रे. ७८° १२' आग्रा ते मैनपुरी या मोठ्या
रस्त्यावर हें लागलें ई आय रेल्वेच्या जुंढला जंक्शन
पासून २६ मैलावर आहे १९०१ साली येथील लोक-
संख्या ५३३२ होती पण १९११ त ती ३७५८ भरली
इतिमादपूर नावाचा एक खोबा अक्षर बादशहांचे पदरी
होता. त्याचवावरून या गावाला हे नाव पडलें त्यानें या
ठिकाणी एक मोठा तलाव बांधला (६. ने)

इतिहासशास्त्र — या विषयावर अनेक प्रकारचें विवे-
चन करणें प्राप्त होतें प्राचीन भारतांत "इतिहास" या
शब्दाचा अर्थ व प्राचीन इतिहासवाक्य्य हा एक महात्वाचा
विषय आहे याशिवाय आज आपण ज्यास इतिहासशास्त्र
म्हणतो त्याची प्राचीनास कितपत कल्पना होती, आणि ती
कल्पना पुढे सुसुलमान व ईम्रज याच्या संपर्कांत विकसित
होत होत आजचे इतिहास स्वरूप कसे तयार होत गेले हे
सांगितलें पाहिजे. आणि इतिहास शास्त्राचे आरम्भे स्वरूप
काय होई सांगितलें पाहिजे. प्राचीनतया इतिहासशास्त्राची
कल्पना "सुदुर्बल" याच्या पहिल्या प्रकरणात स्पष्टपणें
मांडलीच आहे.

शब्दाचा प्राचीन अर्थ — इतिहास शब्दाची व्युत्पत्ति
'इति ह आस' असें होतें अशी आहे. त्याचा अर्थ
पुरावृत्त (भरमरकोश १ ४ ६.) म्हणजे मागे दृक्सेली गोंष्ट
असा आहे. उत्तरकाळीन संस्कृत वाङ्मयात इतिहास
याचा " दंतकथा " " गोंष्ट " असा साधा अर्थ
होऊ लागला. आणि आचार्य, आख्यायिका, कथा
इत्यादि प्रतिशब्द त्याबद्दल वापरण्यात येऊ लागले. परंतु
इतिहास म्हणजे ज्यामध्ये धर्म, अर्थ, काम, व मोक्ष हे
चतुर्विध पुरुषार्थ कर्मा साधावे याबद्दलचा उपदेश केलेला
असून तत्संबद्ध गोंष्ट सांगितली आहे असा प्राचीन काळचा
वृत्तांत होय; ही सविस्तर व्याख्या गान्ध केळी तर इति-
हास हा कथेच्या रूपाने केलेला उपदेशच होय असें म्हटलें
पाहिजे. आणि हाच अर्थ खरा असल्याचे मानण्यास संस्कृत
वाङ्मयात भरपूर पुरावा मिळतो. आश्वलायन श्रृंगारुतात
(४ ६. ६) असें सांगितलें आहे की, केव्हा एखादा प्रसंग
मरण पावतो, तेव्हा त्याचे इशमिन एकत्र बसून प्रसिद्ध
पुरुषाच्या गोष्टी सांगतात, व त्याच वेळीं मनावर चांगला
परिणाम करणारे इतिहास आणि पुराणे त्यांना सामण्यात
येतात कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात (अर्थशास्त्र १ ५, १०
१४. पासून पुढें असें सांगितलें आहे की, राजानें आपला
कार्यक्रम म्हणून रोज इतिहास ऐकत जावा म्हणजे

त्या योगानें त्याचे विजय पुरें होतें. तसेंच इतिवृत्त आणि
पुराण याचा उपयोग करून प्रधानांनै रागाला लुकीच्या
मार्गापासून पटवृत्त करून चांगल्या मार्गाला लावावें.
(अर्थशास्त्र ५ ६ ३५५).

महाभारत ह्या ग्रंथाला इतिहास महापुण्य (मोठ्या मह-
त्वाचा इतिहास) असें म्हटलें आहे. आणि त्यामधील पुण्य
कथांचा बारवार उल्लेख करण्यांत येतो. महाभारतात पुष्कळ
इतिहास सांगितलेले आहेत त्यामध्ये ऐतिहासिक माहिती-
पेक्षा उपदेशात्मक भागालाच विशेष महत्त्व असतें महा-
भारतात " हे कदाहो, हा संशय माझ्या हृदयात शक्या
प्रमाणें रूनून बसला आहे तो इतिहासकथनानें काढून
टाका, एवढाच माझी सर्वांत मोठी इच्छा आहे. " अशा
प्रकारेच उल्लेख बारवार येतात कौटिल्याने इतिहास हा एक
समुदायवाचक अर्थानें वापरला आहे व त्यांत पुराण,
इतिवृत्त आख्यायिका, उदाहरण, धर्मशास्त्र व अर्थ.
शास्त्र इतक्यांचा समावेश केला आहे परंतु या सहा प्रकार-
च्या निरनिराळ्या ग्रंथांपैकी प्रत्येकाचा अर्थ काय हें मज्ही
समजणें कठीण आहे पुराण म्हणजे दंतकथांचा संग्रह व
इतिहास म्हणजे ऐतिहासिक गोष्टींचा संग्रह असें याकेंवी
सारख्या पंडितांचें मत आहे. तसेंच आख्यायिका म्हणजे
गद्य कथानक आणि उदाहरण म्हणजे नैतिक उपदेशावर भाग
होय.

बरील उदाहरणांवरून असें दिसून येईल की, इतिहास
हा संस्कृत वाङ्मयांमध्ये एक ग्रंथप्रकार होता. खूद महा-
भारताला सर्व इतिहासांतील अत्यंत श्रेष्ठ इतिहास असें
म्हटलें आहे. तत्पर्य इतिहास अथवा इतिहासवेद या
नांवाचा ग्रंथमुदाय प्राचीन हिंदुस्थानात अस्तित्वात होता
असे मानण्यास सबळ पुरावा आहे. अश्वमेध यज्ञाच्या
वर्णनात असें सांगितलेले आहे की, हा यज्ञ चालू असता
होत्याच्या समोर रोज एकएक विशिष्ट जीवकोटी आणून
उर्भा केले आहे असें धरित व तो तिला उद्देशून निरनि-
राळ्या ग्रंथातले उपदेशावर भाग म्हणून दाखवी. या क्रमा-
नुसार पहिल्या दिवशीं वैवस्वत मनु हा राजा आणि मातृ-
प्राणी ही त्याची प्रजा यांची होत्यापुढें आणण्यात आले व
होत्याने त्यांना उद्देशून ऋग्वेदांत काही ऋचा म्हणून
दुसऱ्या दिवशीं वैश्वदेव यम आणि पितर हे होत्यापुढें आले
आणि यजुर्वेदातला काही भाग त्यांच्यापुढें म्हणण्यांत आला.
तिसऱ्या दिवशीं वज्र आदित्य व मरुत आणि अथर्वण
वेदाचा काही भाग, चौथ्या दिवशीं सोम, वैष्णव आणि
अप्सरा आणि अंगिरसाचा काही भाग; पाचव्या दिवशीं
अश्वद काश्यप व सर्प, आणि सप्तविंशचा काही भाग,
सहाव्या दिवशीं कुबेर, वैश्रवण व रक्षस, आणि
देवजनविषेचा (रक्षोविषा किंवा पिशाचीवया हिचा)
काही भाग; सातव्या दिवशीं असित, धान्य व असुर आणि
माया (असुरविषा) आठव्या दिवशीं मत्स्य समद व

जलवर प्राणी, आणि इतिहासवेदांपैकी एक इतिहास, नवव्या दिवशी तांदूळ, वैपश्यत व पक्षी, आणि पुराणवेदांपैकी एक पुराण; आणि दहाव्या दिवशी घर्म, इंद्र व देव आणि सामवेदातला काही माग; या प्रमाणे अनुक्रम राखितलेली आहे. सदर वर्णनात ऋक्, यजुष, अथर्वण' अंगिरस, सर्पविद्या, देवजनविद्या, माया (असुरविद्या), इतिहास पुराण आणि सामवेद इतक्या निरनिराळ्या प्रकारच्या ग्रंथांचा उल्लेख आढळतो. अशाच प्रकारच्या याचा वैदिक वाङ्मयात निरनिराळ्या ठिकाणी आढळतात. (उदा. अथर्ववेद १.५. १.३ बृहदारण्यक उपनिषद. ४.४. १० = ४.१.)
२; तैत्तिरीय आरण्यक ४. १ आश्वलायन गृह्यसूत्र २. ३.१ या सर्व प्राचीन यात्रामध्ये ' इतिहास ' हा शब्द ' पुराण ' या शब्दाच्या बरोबर आलेला आढळतो. इतकेच नव्हे तर काही ठिकाणी त्याचा द्वंद्व समास केलेला असतो. अशा यात्रामध्ये ' इतिहासपुराण ' हे शब्द चार वेदांच्या नावांनंतर सवेंच दिलेले असतात. हे त्यांचे स्थानहि लक्षात घेण्यासारखे आहे; शिवाय छांदोग्य उपनिषदात (५. १. २ व ४; ५. ७. १ " इतिहासपुराणः पंचमो वेदानां वेदः " म्हणजे इतिहास-पुराण हा पाचवा वेद आहे असे म्हटले आहे.

या वैदिक वाङ्मयातल्या उल्लेखावरून इतिहास व पुराण या नावाचे स्वतंत्र ग्रंथ अस्तित्वात होते हे निर्विवाद सिद्ध होते. शिवाय कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील उल्लेखावरून जि. ५. सिसुन्या क्षतकात हा इतिहासवेद अस्तित्वात होता. असे ठरते (अर्थशास्त्र १. ३. ७९)

महाभारतात इतिहासवेद किंवा पुराणवेद असे शब्द पुष्कळ ठिकाणी आलेले आहेत. यावरून महाभारत ग्रंथ रचनेच्या काली इतिहासपुराण नामक ग्रंथांनी महत्त्व होते हे स्पष्ट दिसते.

या प्राचीन इतिहासपुराण नामक ग्रंथाचे अवशेष संस्कृत वाङ्मयातल्या दुसऱ्या एका भागात ब्राह्मण ग्रंथातल्या दत्तकथा आणि कल्पित गोष्टी या रूपांनी उरलेले आहेत. आणि विशेषतः अर्थवाद म्हणजे टोपात्मक भाग या सदराखाली ते येतात असे इ. सी. या पाश्चात्य विद्वानांचे मत आहे. यास्काचार्याच्या निरुकावरून असे दिसून येते की, ऐतिहासिक या नावाच्या वैदिक ग्रंथाच्या अर्थ सांगणारा एक पंडित वर्ग होता. हा वर्ग वेदमंत्रांचा अर्थ लावण्याच्या कामी इतिहासग्रंथाचा उपयोग करित असे. शिवाय यास्काचार्यानेहि कित्येक मंत्रांना लहान लहान कथारमक भाग जोडून दिले आहेत; त्यांना तो इतिहास किंवा आख्यान असे नाव देतो. या यास्काचार्याच्या कथारमक भागांचे ब्राह्मण ग्रंथाशी बरेच सादर्य आहे शिवाय अशा प्रकारचे इतिहास बृहदेवता; ऋग्वेदाच्या अनुक्रमणी आणि मध्ययुगातील देवराज दुर्ग, सद्गुरुकव्य आणि विशेषतः सायण यांच्या भाष्यग्रंथात आढ-

ळतात; कारण या अलोककथा काळात सुद्धा वेदमंत्रांचा अर्थ देताना मित्रान असेल तर प्रथम यांचे व नंतर नेहमीचे शाब्दिक विवरण यांचे, अशा प्रकार पडलेला होता. (उदा. निष्क १. ५. यावरील दुर्गाची टीका)

इतिहास वाङ्मय आणि वेदांचे अर्थ.—ब्राह्मणग्रंथांमध्ये आणि वेदांवर भाष्य लिहिलेल्या इतिहासाचा उपयोग करणे योग्य आहे काय असा प्रश्न उद्भवतो. या प्रश्नाचे उत्तर जेथे जेथे इतिहासग्रंथांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे ते प्रत्येक स्थळ तपासून दिले पाहिजे. वैदिक ग्रंथांचे कर्ते आणि इतिहासग्रंथांचे कर्ते यांची दंतकथाविषयक व कल्पितकथाविषयक मते या कल्पना जरी बहुतांश सारल्याच होत्या तरी इतिहासपुराण ग्रंथांच्या याचा आणि वैदिक मंत्रांच्या गाथा यांच्यामध्ये बराच महत्त्वाचा फरक असला पाहिजे. आणि असा महत्त्वाचा फरक जेथे असेल त्या ठिकाणी वैदिक मंत्रांचा अर्थ समजाताना इतिहासग्रंथातला उतारा देणे पोष्याच होय असे इ. सी. यांचे मत आहे. उदाहरणार्थ, रामसूयात हाता राजाजी शूनःशेषाची कथा सांगत असे ती ऋग्वेदाच्या ब्राह्मणात योग्य रीतीनेच योजिली आहे, कारण ती रामसूयात सामान्यतः येणाऱ्या भगवद्भवाचा अर्थवाद म्हणून असे. पण ब्राह्मणकारांनी ही गोष्ट ऋग्वेदाच्या सर्व शूनःशेषीय सूक्तानुन जी ओविलेली आहे, ती निःसंशय चुकीची म्हणता येईल, कारण शूनःशेषाला धूपाळा वाधून पुढे सोडून दिल्याची कथा ऋग्वेदात (१.२४.१२-१३; ५.२.७) फारच त्रोटक आलेली आहे. तसेच पुरुरवस आणि उर्वशी यांची ब्राह्मणांतून (शतपथ ११.५.१; काठक १.८.१) मैत्रेयी १.६.१२) आलेली कथा अति योग्य आहे असे म्हणता येईल. कारण अभिमन्युनाकाली विशेषतः समिधाचा उपयोग करण्यावेळचा तो अर्थवाद आहे. पण ही कथा आनंदपर्वथाची असेल तरच ठीक. कारण ऋग्वेदात (१.१५) ती शोकपर्वथाची दिसते. तेव्हा ब्राह्मणकारांनी आपल्या इतिहासाचा पाहिजे तेवढाच कथेचा भाग घेऊन बाकीचा टाकून दिला आहे.

शेवटी या ठिकाणी असे सांगितले पाहिजे की, वैदिक सूक्त आणि इतिहास यांच्यामधील संबंध हा अद्यापि वैदिक भाषाशास्त्रामध्ये वादाचा विषय म्हणून शिल्लक आहे. ई. विंदिगनने असे अनुमान केले आहे की, पुरुरवा आणि उर्वशी हे काव्य(ऋग्वेद १०.९५) मूळ कथानकापासून वृद्धकलेला पद्यखंड आहे. ओल्डनवर्गने ही कल्पना उचलून आणली अशी नोंद दिली की, अनेक ऋग्वेदसूक्तांत पद्यभागांमध्ये संदर्भाकरिता व मशकूर एकत्रीक करण्याकरिता गद्यकथानके निःसंशय घातली असली पाहिजेत. गद्यामध्ये उत्तम भागांतून विशेषतः माथे आणि संवाद असलेल्या ठिकाणी पदे घालण्याची चाल प्राचीन हिंदुस्थानात रूढ होती अशा सुंदर बाबणीच्या कथानकाचा आल्यान असे नाव ओल्डनवर्ग

देतो. उदाहरणार्थ, शुन.शेष-आख्यान, ओरुडनवर्गचे असंहि म्हणणे आहे की, केवळ पद्यभाग शिकण्याकडे व शिकविण्याकडे लोकांचा ओढा असल्याकारणाने कथानकांचा गर्भ ओ गद्यभाग ह्यात कथेकथाच्या एकामाणून एक झालेल्या विद्वानातून पुष्कळशी ढवळाढवळ झाली असावी किंवा तो अभियात नष्ट झाला. असावा सारांश ओरुडनवर्गच्या मते ऋग्वेदाच्या आख्यानसूक्ताने पुढील काही ओडलेला गद्यसंदर्भ लुप्त्या परंपरेचा नसून थोडासाच खरा अतएव टाकाऊ असा आहे. हा ओरुडनवर्गचा सिद्धांत पिशेल, गेरुडनर, रॉय इत्यादि बहुतेक सर्व पंडितानां पटला; वरील तीन पंडितांचे इतकेच म्हणणे होते की, ऋग्वेदाला भारतीय इतिहास-परंपरेचे असणारे बरेचसे महत्त्व विसरून चालायलाच नाही.

याच्या खालट सिरुहालेव्ही असे प्रतिपादितो की, ऋग्वेदातील बहुतेक संवादसूक्त काव्याच्या दृष्टीने इतकी छंद व सुशोभ आहेत की, त्यांना ओडण्याकरिता एखादे कथानक आवश्यक आहे असे नाही. नुसते वाचूनहि एक प्रकारचा नाट्यात्मक दृष्टीपुढे उभा राहतो म्यासमुसुरलाहि ऋग्वेदातील १.११५ वे सूक्त हे नाट्यमय आहे असे वाटले.

जेव्हाटेल यांचेहि स्वतंत्रपणे ओरुडनवर्गचे वरील आख्यानमत ओरुडन काढले आहे. त्याच्या मते ऋग्वेदातील सर्व संवादसूक्त नाट्यांगीत आहेत; त्यांचे प्रयोग कधी कधी यज्ञोत्सवांतून केले जात. भारतीय नाट्याचे भाष्य स्वरूप त्यांत आपल्याला पहावयास मिळते. व्हॅनश्रोडर याच्याहि पुढे जाऊन असे विवरण करतो की, हां सर्व सूक्त विधिविषयक नाट्ये होत.

विद्वत्पंडीत या दोन्हीमधला मार्ग शक्यून असा सिद्धांत मांडतो की, ऋग्वेदातील संवादसूक्त सर्वच एकसारखी नाहीत. त्यातील काही लावण्यासारखी असून त्यातील गोष्टी पद्यात्मक संभाषणांत सांगितलेल्या आहेत व काही ठिकाणीच फक्त गद्यसंदर्भाची जरूरी लागते. काही गद्यपद्य-कथानकांचा गद्य भाग नाहीसा होऊन अवशिष्ट राहिलेली पद्यखंडे आहेत, तर काही विधिविषयक नाट्यांतील कोरस-सदृश भाग म्हणता येईल.

ए. बी. कीथ असा निर्णय देतो की, वरील दोन्ही सिद्धांत खरे मानण्याला लायक पुरावे नाहीत. प्राचीन वैदिक वाङ्मयांत ओरुडनवर्ग म्हणतो त्याप्रमाणे गद्यपद्यात्मक आख्यानाचा कोटेंहि मागमूस नाही. त्याचप्रमाणे यज्ञोत्सवाच्या वेळी उत्तरात्मक नाट्यंगीत किंवा विधिविषयक नाट्ये यांचाहि पत्ता लागत नाही व इटॅल आणि व्हॅनश्रोडर यांची अनुमाने बरोबर आहेत, असे धरून चालले तरी वेदाच्या विधियात्म्यांत त्याचा ठाव ठिकाण नाही याची वाट काय ? तेव्हा कीथचे म्हणणे असे की, अध्याप वादाचा निकाल लागण्यासाठी समाधानकारक तोड पुढे आलेली नाही. या विषयावर आतापर्यंत बरे सांगितलेली अनुमाने झाली.

पुढचे व शेवटचे गेल्डनरचे अनुमान असे आहे की, 'व्याल' या शब्दाचा गोष्ट उपाप्रमाणे व्यापक अर्थ करतो तसा केव्हास प्रस्तुत सूक्त त्यासाठी येतील. अशा लावण्यांना संयोगक गद्यमागाची जरूरी नसून त्या स्वतःच सुशोभ असतात. कारण कवीने उपयोगिलेला विषय स्वतंत्र त्याच्या डोक्यातला नसून एखाद्या सुप्रसिद्ध कथानकांतील असतो. गेल्डनरची ही कल्पना फार छंदूर आहे. कारण अस्तित्वांत नसलेल्या संयोगक गद्याची मदत न घेता सूक्तांचे विवरण तिथे होत तयापि वरील कल्पनेने सुस्पष्ट प्रभाला फारच थोडी मदत झालेली आहे व तो प्रश्न म्हणजे अशा सूक्तांचा अर्थ समजण्याचा होय. कारण ज्यांना प्राचीन कथानके म्हणजे प्राचीन इतिहास माहीत आहेत, त्यांनाच काय तो अशा ऋग्वेदसंग्रहाचा अर्थ लागेल.

येथपर्यंत इतिहासाच्या प्राचीन कल्पनेसंबंधाने विवरण झाले. प्राचीनांचा इतिहासापासून काही बोध व्हावा असा जरी आग्रह असला तरी त्यांची इतिहासाची खरी शास्त्रीय स्वरूपना सुस्पष्ट झाली नव्हती हे "पुरुषर्षे जगा"च्या पहिल्या प्रकरणावरून स्पष्ट होईल व त्यांत असंहि दिसून येईल की श्रुती कोणत्याप्रकारची जतन करावी, जगद्विर्वापासून कोणते नियम निघतात, यज्ञमोडीचा बार्थकारण संबंध काय हे प्राचीन इतिहासकारांचे सद्गुणचे विचारविषय होते.

प्राचीनांच्या इतिहासशास्त्रापासून इर्मीच्या इतिहासशास्त्रापर्यंत वैचारिक प्रगति दाखविण्यासाठी आधुनिक इतिहास शास्त्र प्रथम दिले पाहिजे.

अर्वाचीन इतिहास शास्त्र इतिहासशास्त्राचा शोध सं प्र ह व सु मि, स्मारक शोधः—यत्कालीन मणशास्त्रा कृत्यांचे व विचारांचे जे अवशेष त्यांस स्मारक म्हणावे. ही स्मारके इतिहासाची साधने आहेत. यांची जागा दुसऱ्या कशांचेहि भरून काढणे शक्य नाही. जेथे स्मारकांचा अभाव तेथे इतिहासाचाहि अभावच असावयाचा म्हणूनच स्मारकांचा शोध व त्याचा संग्रह हा इतिहासशास्त्राचा भोनामा आहे. गणकालाची स्मारके, मग ते ग्रंथ अगर चित्रां, उर्फ अंकित लेख असोत, अगर चित्रे असोत, ती हुडकून काढणे हो एक कला आहे तीस आपण स्मारकशोधन म्हणू.

स्मारक संग्रहः—शक्य तितका प्रयत्न करून सर्व स्मारकांचा संग्रह प्रथम केला पाहिजे. एखादे जरी स्मारक सुटले तरी इतिहासकाराचे तितकेच काम लागते झाले असे समजावे. जे आपणांस सांपडले असेल ते महत्त्वाचे आणि सांपडले नसेल ते कधी महत्त्वाचे असले पाहिजे अशी मनाची फसवणूक करून पेऊं नये. स्मारकांस अलोकडे "साधने" हा शब्द महाराष्ट्रात प्रचारांत आला आहे.

प्रत्यक्ष श्रुति सं प्र ह व स्मारक संग्रहः—देवि-दासिक भट्टाचा वृत्तात भर कोणी डोक्यानी पाहिला

अमला तर त्यांत प्रत्यक्ष भेटून ती निघून देवणे अवश्य आहे. एक दोन मिनिटांतली बुलातांची साधने मिळविण्यास ही पद्धति लावता येईल. इतिहासलेखनास घेतलेला काल जर फार प्राचीन अमला, आणि स्वासंधी दंतकथाहि उपलब्ध नसल्या, तर उपलब्ध होतील तितकी सर्व स्मारके जमा केली पाहिजेत. होता होईतो अशा संग्रह सार्वजनिक असला पाहिजे हे काम सार्वजनिक मस्थांनी केले असले म्हणजे सर्व स्मारके एके ठिकाणी सापडतील व कोणताहि लोका उपयोग करून घेता येईल, व अग्रावेद अशा लेखाचा निर्भयपणे आपार देता येईल.

सूचीकरण — ही साधने एकत्र वेळानंतर शास्त्रीय पद्धतीने त्यांची तपशीलवार सूची करावी सूची तयार करणे हे काम सोपे नव्हे. साधनांची यादी करानी, तीत प्रत्येक लेखाचे अगर इतिहाससाधनाचे सूचक वर्णन असावे व ते सहज सापडण्यासारख्या अनुक्रमाने व्यवस्थित रीतीने मांडून देवणे हे सूचीकाराचे काम होय हे काम कष्टाच्या सूचीकारापासूनच व्हावे. सूचीकार बऱ्याच योग्य पूर्व तयारी म्हणजे बऱ्याचसा साधनाच्या अंतर्भाषाची माहिती आगाऊ मिळविणे व लक्षांत देवणे साधनांचा देशभर वर व्यवस्थित द्योप मोठ्या प्रमाणावर केला तर थोडक्या अवकाशात पुष्कळ लेखांचा पत्ता लागेल. 'इतिहास व ऐतिहासिक' (छंदे) याच्या पहिल्याच अंकात रा. राजवाडे यांनी सारणीय इतिहास संशोधनाचे क्षेत्र किती मोठे आहे, आणि प्रत्येक मिश्रित काय वरता वेव्यासाराचे आहे व किती काम अजून व्हावयाचे आहे याची ओमदा दिली आहे. हिंदुस्थानसरकारने प्राचीन वस्तुविषयक पहाणी (आर्कॉलॉजिकल सर्व्हे) केली तिच्या योगाने साधन संशोधनाचे पुष्कळ कामले कार्य झाले. पण झालेले कार्य, आपले पुढे काम राहिले आहे किती, याचीच साक्ष देईल. साधनसंग्रह होऊन सुनीकाराने निरनिराळ्या दृष्टीने साधनांची निरनिराळी वर्गीकरणे करावयास हवीत. साहित्य भाषा झाले आणि ते उपयोग करण्याची पूर्वतयारी झाली म्हणजे इतिहाससंशोधनशास्त्रातील अभ्यासकास आपले कार्यक्षेत्र ठरवून टाकणे सोपे पडेल.

च ह का री सा धी — एकदा विषय हाती घेतला म्हणजे मग एखाद्या संशोधकाने पूर्व साहित्याची जुळवाजुळव केली असली तर ती तपासून पाहणे हे पहिले काम आहे. जर विकिसक पद्धतीने जुळवाजुळव झाली नसली तर ती अभ्यासकाने स्वतः केली पाहिजे. जुळवाजुळव करण्याचे काम इनके कठीण आहे की ते जोख रीतीने करण्यास इतिहासोपयोगी विचारपद्धति व इतिहासविषयाच्या क्षेत्राची कल्पना या सश्रेय असता कामा नयेत. इतिहास लेखनाला उपयोगी पडणारी हाने कोणती याचा विचार वर.

(१) प्रथमतः इतिहासकारास प्राचीन लिपिविद्या चांगली आली पाहिजे, व फिरकीवि लिखाणे (लिखा

लेख व ताम्रपत्र) वाचण्याची सैय्य लागली पाहिजे. प्राचीन लिपीतील लेख व शिलालेख ताम्रपत्र द. चिरन्नीवि लिखाणे प्राचीन लिपिसाखाच्या साहाय्याने वाचता येऊ लागल्यावर जुन्या भाषांचा उत्तम परिचय अवश्य आहे. नाहीतर लिखाणांचा अर्थ समजणार नाही किंवा त्यांत दोयळ चुका तरी होतील उदाहरणार्थ "कर्तया कुंतलः द्यातर्कणि. द्यातवाहनो मदादेवी मलयवती अयान " हे वास्त्यायनाच्या कामसूत्रातील विधान च्या हें सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनी यातील "कर्तरी" शब्दाचा कातरी असा अर्थ घेला आहे. त्यातील चूक रा. राजवाडे यांनी दाराखिली आहे. पुष्कळ लिखाणे धड संस्कृतहि नाहीत, व प्राकृतहि नाहीत. भाषांच्या अपभ्रंश स्वरूपात लिहिली आहेत, व त्यांतहि अनेक प्रकारच्या लिपी आढळतात. ती वाचण्यास लिपीच्या निरनिराळ्या काळी झालेल्या फेरबदलाची माहिती म्हणजे भाषाविषयक, लिपिविषयक, ऐतिहासिक ज्ञान उर्फ भाषाशास्त्राचे नियम हे अवगत पाहिजेत. कारण जुन्या लेखातल्या शब्दांचा सरळ अर्थ लावण्याची पूर्व तयारी या-दोन शाखांच्या अभ्यासाने होते लिखाणे वाचता येईल तरी त्यांत लिहिलेल्या मजकुराची सरमत्ता होऊन पहाणे अवश्य आहे, म्हणून लिखाणांची उत्पत्ति कशी झाली व ती आस्तित्वात आणणारावर कितीसा विश्वास ठेवणे योग्य आहे, हे ठरवावयास हवे. हे न ठरविरामुळे चोंटाळे होतात उदाहरणार्थ राजवाडादुर वाड यांनी जी रोगनिशी प्रसिद्ध केली तीत तिच्या उपाति-संबंधाने कीकती करावयास दुर्लक्ष करून तिच्या विश्वसनीयतेसंबंधाने स्वतास व वाचकास फसविले आणि त्यामुळे तेरा. राजवाडे यांच्या प्रसरादोकेस [रा खं ८ व. प. प्रस्तावना] पात्र झाले.

लिखाणांची सरमत्ता ठरविण्यास विचारताजीस पुराव्याची तपासणी करण्याची लागीम मिळाली असली पाहिजे व पुष्कळशी माहितीही पाहिजे. काही माहिती सूचक होते. पुष्कळशी माहिती बसली तर आश्रया पुराव्यावरून प्राचीन काळासंबंधाने अनेक संभवनीय गोष्टींची कल्पना वरून, त्या नंतर त्यापैकी प्रत्येकीच्या शक्यतासमर्थोपयोगी विचार करता येता, वसे करण्यास सुदे मनांतच येणार नाहीत. मागे झालेल्या संशोधनासंबंधी सर्व द्योप पुराव्यासकट टाकू हवेत. निरनिराळ्या काळी समाजाच्या शासनमर्यादे व चाली-रीतीत कसकस करक होत गेले, याची खडानुखडा माहिती हवी, व पूर्वीच्या संशोधनांनी यया लिखाणावरून आपली पुस्तके लिहिली, त्या लिखाणांचे परीक्षण करण्यांतच प्रथम कीदाम्य प्राप्त करावयास हवे.

या मानसिक प्राकियेतून इतिहाससंशोधक गेला तरच त्याला खरी अगर बऱ्यापट लिखाणे तारकाळ सोपून काम करता येईल.

कोणत्या मानसिक परिस्थितीतून खात्रीने मेला असला पाहिजे हे मानवशास्त्राच्या व्यावहारिक अनुमाने ठरवावे. दिवाय त्या लेखावरून (१) लिहिण्यासाठी उद्देश काय होता ? (२) लिहिलेल्या हकीकतीवर त्याचा विश्वास होता काय ? आणि (३) त्याने ज्या गोष्टींवर विश्वास ठेवला त्यावर विश्वास ठेवणे त्यास योग्य होते काय ? या तीन प्रश्नांची उत्तरे मिळावयाची, व त्या लिखाणाच्या मूळ लेखकाच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाची मीमांसा करावयाची, हे अंतरंग परीक्षणाचे प्रयोगन आहे. लेखकाचे अवलोकन भितकें सूक्ष्म व तंतोतंत असेल त्यावरच त्याचे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्व अवलंबून राहतें. अंतरंगपरीक्षण करणे म्हणजे एक तऱ्हेने अन्यायलोकन-मूलक दोष काढून टाकणे होय.

प रा व लं बी भ व लो क ना मुळे उ त्प त्र हो णा च्या अ ङ च णी —रसायनशास्त्रातील संशोधकास ज्या प्रमाणे आपल्या विपदांतील चमत्कार प्रत्यक्ष पाहता येतात त्या प्रमाणे इतिहाससंशोधकास येत नाहीत. ज्या लिखाणाचा उपयोग करावयाचा त्याचे कोरे बहुधा सूक्ष्म परीक्षक किंवा निरीक्षक नसण्यामुळे, लेखकाच्या (१) योग्यतेबद्दल (२) परिस्थितीबद्दल व (३) सत्यप्रेमाबद्दल म्हणजे लेखक अज्ञाणी होता काय, सत्य ज्ञात होण्यास अशक्य अशा कार्की अगर स्थळी होता काय, आणि सत्य लिहिण्याचा त्याचा उद्देश होता काय याविषयी यथाशेष कल्पना घेवून लिखाणातील प्राथ भाग कोणता व त्याउप कोणता हे इतिहास संशोधकास ठरवावे लागते. भौतिक शास्त्रामध्ये पद्धतशीर अवलोकन करून ते काळजीपूर्वक लिहून ठेवले जात असल्या कारणाने रसायनशास्त्रास ज्याप्रमाणे इतर मंडळांच्या सामुग्रीचा प्रत्यक्ष निरीक्षणऐवजी उपयोग करिता येतो, त्याप्रमाणे इतिहासकारास करिता येत नाही, प्रयोगशाळा शाब्दिकाच्या माणसाकडून रसायनसंशोधकास बी माहिती मिळणे शक्य आहे तितकीच व त्याच किंमतीची माहिती इतिहासकारास उपलब्ध लिखाणापासून मिळते. व याच उकिरण्यातून त्याला आपली रत्ने निवडून काढावी लागतात म्हणून इतिहाससंशोधकाचे लिखाणातून सरसावी निवेड फारच काळजीपूर्वक केले पाहिजे.

चिकित्सकपणा, शक्यतेपर्यंत व परीक्षणाची सूक्ष्मता या गोष्टी मनुष्याग स्वभावतःच नको असतात दुसरा जे सांगेल ते ऐकून स्वतःच्या चिकित्सकपणाने त्यास ताडून न पाहता प्रसंगविशेषी जाणून किंवा न जाणून त्यास तिरगटमीठ लावून, आपणच ती गोष्ट स्वतः प्रत्यक्ष पाहिली आहे असे स्वरूप देऊन ते पसरावयाचे असे अनेक लोक करितात. आपणच स्वतः रोग कर्णोपकर्ण ऐकलेल्या कितीतरी गोष्टीच्या मर्यादासत्यतेचा विचार न करता त्या खऱ्या मानीत नाही काय? म्हणून इतिहाससंशोधकाचे प्रथम आपल्या मनाची ही विश्वास ठेवण्याची प्रवृत्ति निर्दयपणाने मोडून चिकित्सक ज्ञान पाहिजे. एखादा लेख ज्या व्यक्तीचा म्हणून समजला

जातो त्या व्यक्तीचा तो असला तरी जशाचा तसाच तो आपल्या हाती आला असेल काय, ज्याचा तो लेख म्हटविला जातो त्यानेच तो लिहिला असेल काय, की त्याच्या नांवाने दुसऱ्याने कोणी दबपून दिला, त्या लेखात केलेली विधाने बरोबर आहेत काय, त्या लेखकास त्या विधानासंबंधी सत्य माहीत असेच शक्य होते काय, त्यास सत्य ठाऊक असले तरी सांगण्याची त्याची इच्छा होती काय, पसतुतीमुळे किंवा आत्माहितार्थ तो सांगत आहे काय ? या सर्व गोष्टींचा विचार करून विश्वास ठेवण्याच्या प्रवृत्तीस शाळा घातला पाहिजे

मूल पाठ वं सो ध न —लिखाणास आद्यलेखकाच्या प्रत्यक्षअवलोकनास नोंदीचे स्वरूप देण्याकरिता प्रथम त्या लिखाणाचे मूलस्वरूप हाय होते हे सोधून काढले पाहिजे कालिदास, भवभूति इत्यादि प्राचीन कवींचे प्रथम किंवा दुसरे कोण-तेहि पुढे लिखाण घेतले तर आपणास असे आढळून येईल की हे लेख मूल हस्तलिखित प्रतीच्या नकला करून व या नकलाच्याहि पुढे वारंवार नकला करीत जाऊन आजपावेतो जतन करून ठेवता आले. की लिखाणे शतकेंच्या शतकें निरनिराळ्या नकला करणाराकडून हातोहात लिहिली गेली त्यात व लिखाणकर्त्याच्या मूळ हस्तलिखितास फरक पड-ण्यास नवल ते काय ? कारण आज पुढे लेखकाची हस्तलि-खित प्रत उपलब्ध असली तरी देखील तिजवरून छापलेला प्रथम तिच्या बरहुकूम कधीच होत नाही. म्हणून कोणत्याहि लिखाणाचा उपयोग करून घेण्यापूर्वी, त्याच्या निरनिराळ्या प्रतींचा अभ्यास करून त्याला त्याचे मूलस्वरूप आणून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे केले नाही तर नकला करणाऱ्यांच्या चुकांमुळे किंवा लबाडीमुळे लिखाणाचा अर्थ-विपर्यास होऊन मूल लेखकाचा उद्देश आपल्या व्यक्तीत येणार नाही.

पाठशुद्धीकरिता हाती घेतलेले लिखाण आद्यलेखकाची हस्तलिखित प्रतच असली तर मग काहीच भानगड नसते. अशा वेळी मूल लिखाण असल्या संकेत लिहून काढणे एवढेच काय ते आपले काम असते. परंतु कसलेल्या संशो-धकाच्या हातून देखील विनचूक नकल होत नाही हे दृष्टात ठेऊन नकल करण्याचे काम मोठ्या दक्षतेने केले पाहिजे.

मूल हरवले असून त्याच्या प्रती उपलब्ध नसल्या तर त्याचे पाठसंशोधन कसे करावे हे पाहण्यापूर्वी पाठात फरक होण्याची कारणे काय असतात याचा विचार करू. [अ] क्रियेक नकल करणारे कोणी स्वार्थमूलक उद्देश साधण्या-करिता लबाडीने मूल पाठ बदलतात. [आ] पुढेकळ नेळी हे पाठभेद नवत करणाराच्या शुद्धिदोषामुळे होत असतात. ऐतिहासिक दृष्ट्या शुद्ध पाठ म्हणजे व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध पाठ नव्हे कोणाचीहि पत्रे प्रसिद्ध करतांना येपदाकाडून व्याक-रणदृष्ट्या शुद्धिकरण म्हणजे ऐतिहासिक दृष्ट्या अशुद्धिकरण होते अर्थवट शिकलेल्या लोकांचे नकल करण्याची पात्रो

(२) अभ्यासकानें संशोधनविषयक उपयुक्त अनुभवाचा संवय घाला आहे त्यांची परिचय करून घेतला पाहिजे. पूर्वी या विषयांत परिश्रम होऊन परीक्षणाचे जे सूक्ष्म नियम ठरवून टाकले गेले आहेत व त्यांपासून अवश्य-मेव निष्पत्ती येईल असे नमूद करून ठेवले गेले आहेत, त्यांची परिचय असल्याशिवाय कसे चालणार, या नियमसंग्रहास “मतलबपोथीशास्त्र” (डिप्लोमॅटिक्स) म्हणतात. लिखाण किंवा लिखाणें याचें वाचन भाषाशास्त्र, म्हणजे प्राचीन भाषेला अद्युनिक भाषेचें स्वरूप येईपर्यंत तिची होत गेलेली स्थित्यंतरे, वृत्तिसंपन्ने, परवाने, सनदा इत्यादिकांचा अर्थ लावण्याकरितां तयार झालेले लेखाधेपाशास्त्र, या सर्वांचा इतिहासकारास प्रथम परिचय पाहिजे.

(३) कालमापन विद्या—इतिहासकारास निरनिराळ्या शकांचा इतिहास आणि त्या त्या शकाप्रमाणें तिथिवार काढता येईल इतकें तरी ज्योतिषाचें ज्ञान असणें अवश्य आहे. यानंतर (४) वाङ्मयाच्या इतिहासाची माहिती देखील अवश्य आहे. तसेच (५) पुराणवस्तु संशोधन व श्यालाच आनुवंशिक असें (६) वास्तुसौंदर्यशास्त्र (७) शिल्पकला, (८) चित्रकला, (९) खडे, (१०) पीथाक, (११) भांडी, (१२) नाणी, (१३) पदके (१४) कुलविन्हे, यांची कालानुक्रमानें माहिती अवश्य आहे.

परंतु जर सांगितलेल्या सर्व ज्ञानास “सहकारी शस्त्रे” हें नांव बरोबर लागू पडत नाहीं. कारण त्यांत असें एकहि शस्त्र नाहीं कीं जे प्रत्येक इतिहाससंशोधकास सारखेच उपयोगी पडेल. इतिहाससंशोधकानें आपलें कार्यक्षेत्र रचले म्हणजे त्यास बर्याचपैकी कोणतें ज्ञान अपणवडें पूर्णपणे अवगत व्हे, कोणतें साधारणपणे टाळक हवें व कोणतें पुस्तकाच्या द्वारेनं वेळेवर मिळितता येईल हें ठरविण्यास सोपें जाईल. कोणत्या ज्ञानाची कोठें किती जर लागेल याविषयी ठराविक नियम घालून देतां येणार नाहींत.

तथापि एवढे मात्र निर्दिष्टाद आहे कीं नवशिक्या इतिहाससंशोधकाची बुद्धि सुमेकृत असली पाहिजे, व लिखाणाचा अर्थ समजण्यास व त्याचें सूक्ष्म परीक्षण करण्यास लागणारे ज्ञानहि त्यानें संपादन केलें असलें पाहिजे. इतिहाससंबंध विषयाचें अज्ञान त्यास अगदी असम्य आहे. कारण जशांनीं आपलें बरेंच आयुष्य लिखाणें वाचून त्यांचा अर्थ समजण्यांत घालविलें असल्यामुळे, स्वानुभवानें दुसऱ्यास न देतां केव्हासांर ज्ञान परिश्रमापूर्वक प्राप्त करून घेतले असें, त्यास कोणत्याहि नव्या लिखाणाचा अर्थ इतरांपेक्षा फारच जलद सावता येत असला तरी देखील त्याच्या ज्ञानांत चुका होतातच. कित्येक लोकांच्या दृष्टीतून महत्त्वाची लिखाणें वगळली जातात. तर कित्येक भाषाशास्त्रज्ञांच्या काट्यांच्या संशोधनांत शिरतात. म्हणून प्राचीन इति

हाससंशोधकास आपली पूर्वे तयारी जितकी कमून करावी लागेल तितकी अवधानें इतिहासच्या अभ्यासकास करावी लागणार नाहीं. अर्लीकडे संशोधनविषयक त्याच प्रथाचा अभ्यास निरनिराळ्या देशातील तज्ज्ञ पंडित कडें लागल्यामुळे इंग्लिश, जर्मन, इटालियन, व फ्रेंच या प्रमुख भाषांचें ज्ञान मात्र प्रत्येक इतिहाससंशोधकास अवश्यक होत चाललें आहे.

ऐतिहासिक ज्ञानाचें सामान्य स्वरूप. — लिखाणें हीं पूर्वी पडलेल्या हकीकतीचे अवशेष आहेत. जुन्या हकीकती दोन प्रकारे जाणतां येतात. त्या घडत असताना ज्यांनीं त्यांना प्रत्यक्ष पाहिलें असेल त्यांच्या कथनांनं, किंवा त्या हकीकतीच्या अवशेषाच्या अभ्यासानं. ऐतिहासिक वृत्तांतचें ज्ञान नेहमीं अप्रत्यक्ष पुराव्यानेच होत असल्यामुळे, “ऐतिहासिक सूत्रां” खेरीज कसून इतर भौतिक साध्यात स्वीकारलेली प्रत्यक्ष निरक्षणात्मक पद्धति इतिहासात उपयोगी पडत नाहीं.

प्राचीन वृत्तांतांचीं इमारकें दोन प्रकारचीं असतात. लेखाप्रमाणें जुन्या हकीकतीचे वास्तुविषयक अवशेष, व वर्णनाच्या किंवा बखरीच्या रूपांत असलेले लेखात्मक अवशेष, या दोन प्रकारांपैकी पहिल्या प्रकारच्या अवशेषावरून ऐतिहासिक सत्य शोधून काढणें काही अंशीं सोपें असतें. कारण जगातील घडामोडी व कार्यक्रम या विषयांचे नियम ठाळक असले म्हणजे इमारती वगैरेचें अस्तित्व प्रयोजन स्पष्ट करता येतें. परंतु लिखाणांमध्ये दिलेल्या माहितीच्या सत्यासत्यतेविषयी प्रश्न उत्पन्न होतो, याशिवाय लिखाणाच्या उपादाकाच्या मनावर झालेल्या तात्कालिक परिणामाची नोंद तें नसून तें त्या परिणामाचे फक्त व्यंजनच निवृद्ध असल्यामुळे त्याचा अर्थ लावताना लेखाकाच्या मनाची परिस्थिती व धोरण हीं सर्व उपलब्ध असलेल्या फारच थोडक्या साहित्यापासून फावडीं लागतात, व म्हणून हे सांकेतिक अवशेष ऐतिहासिक सत्य वाढून काढण्यास मूर्त अवशेषापेक्षा बरेच कठीण असतात. या अवशेषाचा व त्यांत उद्बोधिलेल्या ऐतिहासिक वृत्ताचा विनयुक्त संवेध ताढव्यावरिता त्यांचा मूळ कर्ता कोणकोणत्या मानसिक परिस्थितीतून गेला होता हें आपल्या कल्पनां शक्तीनें काढून त्यावरून अनुमानाच्या सहाय्यानें मूळ वृत्तांतार्थीत उठीं घ्यावयास हवी. या प्रकारच्या अढवणीमुळे लिखाणाचा अर्थ लावणें हा इतिहाससंशोधन शास्त्रातील महत्त्वाचा भाग झाला आहे.

या दृष्टि किंसा व अंतर्गत परिणाम. — एखादा जुना ग्रंथ हातीं घेतला म्हणजे (१) तो निर्माण झाल्यापासून आतापर्यंत त्याच्या स्वस्थांत काय फरक झाला, व त्यांत बदल झाला असल्यास त्याचे मूळ स्वरूप काय होतें, हे ठरवून त्या ग्रंथास मूळ स्वरूपांत आणावयास हवें व (२) तो निर्माण वसा झाला हेहि शोधावयास हवें. या प्रक्रियेस “ग्रंथ चिकित्सा” म्हणतात. “अंतरंगपरीक्षण” ही शास्त्राचिकित्सेचा पुढाची पायरी आहे. शेकाचा कर्ता कोण-

कोणत्या मानसिक परिस्थितीतून खात्रीने मेला असला पाहिजे हे मानसशास्त्राच्या व्यावहारिक अनुभवांनी ठरवावे. शिवाय त्या लेखावरून (१) लिहिणाऱ्याचा उद्देश काय होता ? (२) लिहिलेल्या हकीकतीवर त्याचा विश्वास होता काय ? आणि (३) त्याने ज्या गोष्टींवर विश्वास ठेवला त्यावर विश्वास ठेवणे त्यास योग्य होते काय ? या तीन प्रश्नांची उत्तरे मिळावयाची, व त्या लिखाणाच्या मूळ लेखकाच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाची मर्यादा करावयाची, हे अंतरंग परीक्षणाचे प्रयोजन आहे. लेखकाचे अवलोकन शिकते सुद्धम व संतोषित असेल त्यावरच त्याचे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्व अवलंबून राहते. अंतरंगपरीक्षण करणे म्हणजे एक तऱ्हेने अभ्यासलोचन-मूलक दोष काढून टाकणे होय.

प र ा व लं बी भ व लो क ना मुळे उ त्प द्य हो णा च्या अ ङ्ग च णी —रसायनशास्त्रातील संशोधकास ज्या प्रमाणे आपल्या विषयातील चमत्कार प्रत्यक्ष पाहता येतात त्या प्रमाणे इतिहाससंशोधकास येत नाहीत. ज्या लिखाणाचा उपयोग करावयाचा त्याचे कर्ते बहुधा सूक्ष्म परीक्षक किंवा निरीक्षक नसल्यामुळे, लेखकाच्या (१) योग्यतेबद्दल (२) परिस्थितीबद्दल व (३) सत्यप्रेमाबद्दल म्हणजे लेखक अज्ञानी होता काय, सत्य ज्ञात होण्यास अशक्य अशा काळी अगर स्थळी होता काय, आणि सत्य लिहिण्याचा त्याचा उद्देश होता काय याविषयी यथायोग्य कल्पना घेऊन लिखाणातील प्राय भाग कोणता व शक्य कोणता हे इतिहास संशोधकाम ठरवावे लागते. भौतिक शास्त्रामध्ये पद्धतशीर अवलोकन करून ते काळमौलिक लिहून ठेवले जात असल्या कारणाने शास्त्रातील संशोधकास ज्याप्रमाणे इतर मंडळींच्या सामुग्रीचा प्रत्यक्ष निरीक्षणार्थ उपयोग करिता येतो, त्याप्रमाणे इतिहासकारास करिता येत नाही. प्रयोगशाळा शास्त्रज्ञाच्या माणसाकडून रसायनसंशोधकास गी माहिती मिळणे शक्य आहे तितकीच व त्याच किमतीची माहिती इतिहासकारास उपलब्ध लिखाणापासून मिळते. व याच उक्तिरचितातून त्याला आपली रचने निवडून काढावी लागतात म्हणून इतिहाससंशोधकांनी लिखाणातून सरवाची निवड 'कारक काळमौलिक नेली पाहिजे

चिकित्सकपणा, शंकेसोरपणा व परीक्षणाची सूक्ष्मता या गोष्टी मनुष्याग इत्यादी. व नवी असतात दुसरी जे सांगेल ते ऐकून स्वतःच्या चिकित्सकपणाने त्यास ताडून न पाहता प्रसंगविशेषी जाणून किंवा न जाणून त्यास तिराटमंडित लावून, आपणच ती गोष्ट स्वतः प्रत्यक्ष पाहिली आहे असे स्वरूप देऊन ते पसरावयाचे असे अनेक लोक करितात. आपणच स्तन. रोज कणीकणी ऐकलेल्या कितीतरी गोष्टींच्या परापरसत्यतेचा विचार न करिता त्या खऱ्या मान्यता नाही याची म्हणून इतिहाससंशोधकांनी प्रथम आपल्या मनाची ही विश्वास ठेवण्याची प्रवृत्ति निर्दयपणाने मोडून चिकित्सक माल पाहिजे. एखादा लेख ज्या व्यक्तीचा म्हणून समजला

जातो त्या व्यक्तीचा तो असला तरी अशाचा तत्सव तो आपल्या हाती आला असेल काय, ज्याचा तो लेख म्हटविला जातो त्यानेच तो लिहिला असेल काय, की त्याच्या नावाने दुसऱ्याने कोणी दुरुपून दिला, त्या लेखात केलेली विधाने बरोबर आहेत काय, त्या लेखकास त्या विधानासंबंधी सत्य माहिती असणे शक्य होते काय, त्यास सत्य ठाऊक असले तरी ते सांगण्याची त्याची इच्छा होती काय, पक्षवृत्तीमुळे किंवा आत्माद्विष्टाते तो सांगत आहे काय ? या सर्व गोष्टींचा विचार करून विश्वास ठेवण्याच्या प्रवृत्तीस आळा घातला पाहिजे

मू ल पा ठ सं शो ध न —लिखाणास आद्यलेखकाच्या प्रत्यक्षअवलोकनास नोंदीचे स्वरूप देण्याकरिता प्रथम त्या लिखाणाचे मूलस्वरूप काय होते हे शोधून काढले पाहिजे कालिदास, भवभूति इत्यादि प्राचीन कवींचे प्रथम किंवा दुसरे कोण-तोंदे जुने लिखाण घेतले तर आपणास असे आढळून येईल की हे लेख मूल हस्तलिखित प्रतीच्या नकला करून व या नकलाच्याहि पुढे वारंवार नकला करीत जाऊन भागपार्वतीत जतन करून ठेवता आले. जी लिखाणे शतकेंच्या शतकें निरनिराळ्या नकला करणारांकडून हातांहात लिहिली गेली त्यात व लिखाणकर्त्यांच्या मूळ हस्तलिखितात फरक पड-ल्यास नवल ते काय ? कारण आम खुद्द लेखकाची हस्तलिखित प्रत उपलब्ध असली तरी देखील तिथवरून छापलेला प्रथम तिच्या बरहुद्धम कर्त्याचे होत नाही म्हणून कोणत्याहि लिखाणाचा उपयोग करून घेण्यापूर्वी, त्याच्या निरनिराळ्या प्रतींचा अभ्यास करून रवाला त्याचे मूलस्वरूप आणून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे केले नाही तर नकला करणाऱ्यांच्या चुकामुळे किंवा लबाडीमुळे लिखाणाचा अर्थ-विपर्यय होऊन मूळ लेखकाचा उद्देश आपल्या प्यानात येणार नाही

पाठशुद्धीकरिता हाती घेतलेले लिखाण आद्यलेखकाची हस्तलिखित प्रतच असली तर मग काहीच भागदत्त नसते. अशा वेळी मूळ लिखाण असेच्या तसेच लिहून काढणे एवढेच काय ते आपले काम असते. परंतु कसलेल्या संशोधकांच्या हातून देखील विमचूक नकल होत नाही हे रक्षात ठेऊन नकल करण्याचे काम मोठ्या दक्षतेने केले पाहिजे.

मूळ हरवले असून त्याच्या प्रती उपलब्ध असल्या तर त्याचे पाठसंशोधन कसे करावे हे पाहण्यापूर्वी पाठांत फरक होण्याची कारणे काय असतात याचा विचार करू [अ] कित्येक नकला करणारे काही स्वार्थमूलक उद्देश सांगण्या-करिता लक्षादीने मूळ पाठ बदलतात [आ] पुष्कळ नेहो हे पाठभेद नकल करणाऱ्याच्या मुखदोषामुळे होत असतात ऐतिहासिक दृष्ट्या शुद्ध पाठ म्हणजे व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध पाठ नव्हे कोणाचीहि पत्रे प्रसिद्ध करतांना येपादकाकडून व्याकरणदृष्ट्या शुद्धिकरण म्हणजे ऐतिहासिक दृष्ट्या अशुद्धिकरण होते अर्थवद संकलेना लोकांकडे नकल करण्याची पाळी

आली म्हणजे ते अपरिचित दिसणारा पाठ चुकीचा समजून त्याची दुरुस्ती करतात, किंवा एकनायाने ज्ञानेश्वरीसंबंधात केले त्याप्रमाणे कांही लेखक जुन्या लेखास प्रचलित भाषेचे स्वरूप देण्याकरितां त्याचे मूळ पाठ बिभटवितात [३] कधी कधी मूळ विनयुक न वाचल्यामुळे किंवा न ऐकल्यामुळे आक्षेपक चुका घडून येतात. यापैकी लबाडीने व बुद्धिदोषाने झालेले पाठभेद दुरुस्त करणे व कित्येक वेळां तर शोधून काढणे देखील फार कठीण असते. ओळीच्या ओळीच गळाल्या असल्या तर ही आक्षेपक चुक सुधारणे देखील आठोवण्या-वाटरेचे असते परंतु आक्षेपक चुकांची साधारण उदाहरणे म्हटली म्हणजे अर्थाचा, शब्दाचा किंवा अक्षराचा घोटाला होणे, मागचे शब्द पुढे किंवा मागची अक्षरे पुढे लिहिली जाणे, अक्षराची किंवा शब्दाची द्विक किंवा दोनदा लिहावयाचा तो एकदाच लिहिणे, विरामाच्या चुका करणे, ही किंवा असल्याच प्रकारची दुसरी असतात. या चुका दुरुस्त करण्याकरिता त्या त्या भाषांचे व लिपीचे ज्ञान, आणि अर्थात, अक्षरांत, व शब्दांत कसकसे घोंटाळे होतात व त्याचप्रमाणे विशिष्ट कथांतील विशिष्ट वर्गांचे लेखक प्रती तयार करताना कोणकोणत्या चुका करीत असून या गोष्टी अवगत असल्या पाहिजेत. आज "आपण मेल्या-शिवाय स्वर्ग दिसत नाही" अशी स्थिति आहे. काकी, भारतीय पाठसंशोधकांनी आपले अनुभव लिहून ठेवले नाहीत व सद्धिपथक ज्ञानसंचय घाला नाही. लिखाणाची पाठमुद्रि करीत असतांना दुसरी एक गोष्ट लक्षात ठेवावी की, कधी कधी ज्यांचा सहज अर्थ लागू शकतो अशा पाठांविषयी देखील आपणास शंका येते किंवा लिखाणातील दुर्बोध पाठाच्या ऐकणी पद्धतीचा पाहताच पाठ चालण्याचा मोह होतो; म्हणून प्रत्येक वेळी मूळातील पाठ नमूद करण्यास कर्पाहि विरक्त नये.

मूळ हस्तलिखित हरवले असून त्याच्या अनेक परस्पर-भिन्न प्रती उपलब्ध असल्यास त्यावरून लिखाण कसे तयार करावयाचे ते पाहू. अशा स्थितीत की प्रत प्रथम हाती लागेल तिच्या अनुसंधाने चालणे तर वाईटच, परंतु सर्वांत जुन्या प्रतीला विश्वमनीय मानणे देखील तितकंच अविचाराचे आहे हे विचारांत कामा नये. कारण जुनी प्रत मूळ हस्तलिखित हरवल्यामुळे त्याच्या नकलेवरून केली असून नवी प्रत मात्र ते सांपडल्यामुळे खास त्यावरूनच केली नसेल कदाचरून ? त्याचप्रमाणे सर्व उपलब्ध प्रतींची योग्यता सारखीच नसल्याकारणाने, अधिक प्रतीत मापदणारा पाठ खरा मानणे देखील उचितच चुकीचे आहे. उपलब्ध असलेल्या सर्वांत सर्वांत अधिक प्रतीत मापदणारा पाठ खरा मानणे देखील उचितच चुकीचे आहे. उपलब्ध असलेल्या सर्वांत सर्वांत अधिक प्रतीत मापदणारा पाठ खरा मानणे देखील उचितच चुकीचे आहे. उपलब्ध असलेल्या सर्वांत सर्वांत अधिक प्रतीत मापदणारा पाठ खरा मानणे देखील उचितच चुकीचे आहे.

जान्या दुसऱ्या एका प्रतीवरून केलेल्या असल्या पाहिजेत; यास्तव संशोधकांनी ती अनेक प्रतीस मूळ झालेली नकलेची प्रत ठेऊन तिजवरून केलेल्या सर्व प्रती टाकून घ्याव्यात. अशा प्रकारे छानवी केल्यावर आपल्याजवळ मूळ हस्तलिखिताच्या प्रती किंवा हरवलेल्या प्रतीवरून तयार केलेल्या दुय्यम प्रकारच्या प्रतीच शिखर राहतील. या दुय्यम प्रकारच्या प्रतीपैकी कोणत्या एकाच वर्गातील आहित हे ठरविण्याकरिता पुन्हा आपणांस चुकाची तुलना करण्याच्या पद्धतीचाच अवलंब केला पाहिजे. या रीतीने सर्व प्रतीचा वंशवृक्ष तयार केला असता आपणास त्याचे सापेक्ष महत्त्व कळून येईल, व निरनिराळ्या वर्गातील प्रतींच्या पाठांची तुलना करून मूळ पाठ काढता येईल. त्याच्या पाठामध्ये फारक असल्यास त्यापैकी कोणता वागला हे विचार करून ठरवावे, व त्या सर्वोपरून एखादा विचित्र पठ निघत असला तर तेथे कोणता पाठ जमतो हे अंदाजाने काढून तो घालावा. मूळ हस्तलिखितावरून केलेल्या जितक्या स्वतंत्र प्रती उपलब्ध असतील तितके हे काम बरेच कठीण असल्यामुळे त्यात चुका होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणून पाठसंशोधकांनी निरनिराळ्या प्रकारचे सर्व पाठ आपल्या टिपणात देत जावे, म्हणजे एखाद्या वेळी वाचकाकडून चुकीची दुरुस्ती होऊ शकते.

अशा प्रकारच्या पाठसोधनाने प्रत्येक ठिकाणी उत्कृष्ट पाठ मिळाला नाही तरी अपभ्रष्ट पाठ निराळे काढून लिखाणातील कोणता माप संघासारखे आहे हे ठरविता येते, या योगाने नवीन अशी कांहीच माहिती मिळविता येणार नाही हे उघड आहे. मूळ हस्तलिखित सुरक्षित असल्यास या खयालीपाची गरजच पडणार नाही. परंतु ते उपलब्ध नसल्यास मात्र याशिवाय दुसरी तरणोपाय नसतो.

पाठविषयक संशोधनाकडे आपल्या देशात पद्धतशीर उत्तम लागण्यास सुरुवात अलीकडेच झाली आहे. हस्तलिखिताचा शोध करून मूळ पाठ शोधण्याकडे होंगोरा आपल्याकडील मोठा प्रयत्न म्हणजे महाभारतासंबंधाने होय. पाठसंशोधनासंबंधाने कार्य काय झाले आहे, हे महत्त्वाच्या रूपावर जेव्हा लेख येतील तेव्हा त्यांत स्पष्ट केलेले असेल.

कतू स्व सं शोधन.—लिखाणाचे आप स्वतःच समजल्यानेतर त्याचे अंतर्गपरिक्षण ही पुढची पायरी होय. लिखाणातील शक्यत कितपत विश्वसनीय आहे हे ठरविण्याकरिता, त्यातील घृतात (१) लेखकाच्या आयुष्यातच घडला होता किंवा नाही. (२) त्याचे वसतिस्थान कथे ती गोष्ट घडली त्या स्वर्गापासून फार लांब तर नव्हते, व (३) लेखकास त्या गोष्टीचे निरीक्षण करण्यास काही अवसर तो नव्हत्या ना; या तीन गोष्टींबंधी माहिती असणे आवश्यक आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की लिखाणाचा वर्ता टाकू नसल्यास ते अगदी निरपयोगी होईल. म्हणून

पाठशोषनानंतर लिखाणाच्या कर्त्याच्या, स्थळाचा व वाक्याचा शोध केला पाहिजे. जुन्या लिखाणावर पुष्कळ वेळा कर्त्याचे नाव दिलेले नसते, किंवा असले तरी ते खरे असण्याचा संभव नसतो. कारण टाकाऊ पुस्तकास मदल भागव्याकरिता त्यावर प्रसिद्ध प्रेषकाराचे नाव घालताना आपल्या धनिक स्मृतीची कथा याच प्रकारची आहे. एखाद्या व्यक्तीची कीर्ति वाढविण्यासाठी उत्तम प्रेष तिच्या नावाने प्रसिद्ध करणे, या व यासारख्याच दुसऱ्या किंसेक उद्देशाने प्रेरित होऊन सन्या लेखकाशिवाय दुसऱ्या कोणाचे तरी नाव लिखाणावर पातलेले असते म्हणून लिखाणावर कर्त्याचे नाव असो किंवा नसो तारवेची शंका येण्यास भाग असल्यास त्याचा सांताविक लेखक कोण होता हे अगोदर निश्चित केले पाहिजे.

परंतु ज्या लिखाणाचे कर्ते राशीपूर्वक ठाऊक असतील त्यांविषयीही शंका फारून कर्तृत्वसोपानपद्धतीच्या दुसऱ्याच कथा कराना हे कर्तृत्वसोपानाचे कळत नसून त्या योगाने खोटी माहिती देऊन कर्ताविषयी अभिभूतनीय लेखक काय ते निवडून काढता येतात. पाठशोषनाप्रमाणेच कर्तृत्वसोपान हे इतिहासकाराचे सुटप कार्य नसून तो त्याची भ्येसंपादनाची प्रथम पायरी व अवश्य साधन मात्र आहे.

कर्तृत्व संशोधनाचे एक उदाहरण.—'उद्योगिनि दामरण' नामक पुस्तकाचा कर्ता फालिदास नामक उद्योगिनि आपल्या पुस्तकाच्या १२ व्या अध्यामात आपण विक्राचे समकालीन आहो व विक्राचाच नऊ रत्नातीत कविकुलशिरोमणी कालिदास ते आपणच असे दाखविण्याचा प्रयत्न करितो (अध्याय १२ खो. ८, ९, १२, १३, १७, १९, २०, हा प्रेष कलियुग संवत् ३०६८ (मि स १४) मध्ये रविला (अध्याय १२, खो. १९) असे या मेषात म्हटले आहे. परंतु शालिवाहन शकानून ४४४ बजा करून शकांस ६० नें आणिले की अथर्वाशे निघतात असे यात म्हटले असल्यामुळे रवाने दिलेल्या कारू चूक ठरतो.

(१९। १८) ऐंद्रयोगाचा तिसरा अंश मत्त असता रविचंद्र त्रितीयास्थ होतें असें मत आहे यावरून त्याचा काल शुभारे इ. स १२४२ ठरतो. (सं. बा. इतिवृत्त भारतीय उद्योगिनि शास्त्र भा. ४७६) [प्राचीन लिपिमार्ग पान १६९ (इतिहासवृत्ति)] असें काढले आहे.

काल शोधन.—प्रथमत्वाचा निश्चय करणाकरिता लिखाणातील मजकुराचे पृथ करण करून (१) त्यातील अक्षर, (२) शब्दांची रूढी, व मर्यादी कामद असल्यास (३) मायन्याची पद्धति, कोणत्या काळातील आहे हे पहावे. ह्यांत वर्णन केलेल्या काही गोष्टींचा बाळ कर्त्याच्या ह्याती न पडलेल्या लिखाणावरून आपणान मजकुरा असल्यास (४) कर्त्याने आपल्या लिखाणात उल्लेखिलेल्या गोष्टींशीं का रवांत अलंकाराची गोष्ट कोणती आहे व (५) निचयानंतर लागलीच पडलेल्या कोणत्या गोष्टींचा म्याने

उल्लेख करावयास ह्या आरुन तो केला नाही, हे पाहून आपणास ते लिखाण केव्हां लिहिलें गेले हे स्थूलमानाने काढता येईल.

लिखाणातील मतांचे काळजीपूर्वक परिक्षण केले असता कर्त्याचा स्वभाव, परिस्थिति, सामानातील हर्जा इत्यादि गोष्टींसंबंधी अनुमान बांधता येईल किंसेक वेळां ज्यांचे लेखक आपणांस माहोत आहेत अशा लिखाणातील वाक्याची परीक्षणस पेतलेल्या लिखाणातील वाक्याशी तुलना केली असता बनावट लिखाण तारकाळ ओळखून काढता येते व या परीक्षित लिखाणांमध्ये आलेल्या आपल्या लिखाणातील अन्वतरणारून, तसेंच या व त्याच्या कर्त्यांसंबंधी उल्लेखावरून व कर्त्या कर्त्या तर अशा उल्लेखाच्या अनावावरून आपली अनुमाने बरोबर आहेत किंवा नाहीत हे ठरविता येते.

कर्तृत्व शोधनात उत्तर काही न हो पावे अथवा मग न—शिरिके वेळां असें पडून येतें की, लिखाणातील वाक्यांच्या अर्थपूर्णतेकरिता, किंवा त्याच्या भाषेस सौंदर्य वागण्यासाठी किंवा विशिष्ट भागावर गौर देण्यास्तव, इतरांपडून मुळाभयें काही नवीन भाग घालण्यात येतो, तर कर्त्या कर्त्या पुराणांसारख्या काही लिखाणातील इकोत्तर निरनिराळ्या कार्यांकडून पुढे घालविण्यात येते. अशा छिन्ना या प्रक्षिप्त भागांचे व जोड पुरवण्याचे कर्तृत्व मूळ लिखाणाच्या कर्त्यावरच न लादण्याची जमरदारी वेतली पाहिजे लिखाणातील मूळरत शोधून काढीत असतानाच यापैकी बरेच प्रक्षिप्त भाग व जोड पुरवण्या उपलब्ध होतात पण उपलब्ध असलेल्या सर्व प्रती एखाद्या प्रक्षिप्त प्रतीवरूनच केला असल्या तर मात्र, लिखाणांमध्ये अथवासून इतिपावेतो आपासादृश्य, विचारसादृश्य, आणि परस्पर विरोधी विधानांचा व अथवा कल्पनांचा अभाव, या गोष्टी आहेत किंवा नाहीत याचा शोध करून प्रक्षिप्त भाग निवडून काढले पाहिजेत

कर्तृत्व आणि चौथे यांचे पृथकरण—एखाद्या लिखाणाचा कर्ता, स्थळ व काळ यांसंबंधी माहिती मिळविली म्हणजे कर्तृत्वविषयक सर्व शोध पूर्ण होत नाही प्राचीन काळाच्या प्रेषकारांनी मूळ पुस्तकाचा नामनिर्देशादि न करिता दुसऱ्याच्या प्रेषातील माहिती घोरून घेऊन आपल्या लेखात देण्याची संभव होती म्हणून लिखाणाच्या कर्त्याने कोणकोणत्या पुस्तकाचा उपयोग केला होता हे याच ठिकाणी निश्चित करणे अवश्य आहे. कारण 'श' व 'व' या दोन लिखाणात 'क' तुम नाही माहिती पतली असल्यास या दोन लिखाणांतील विधानांचा कर्ता एकच असल्यामुळे तदनर्गल विधाने तीन छिन्ना सापडली एवढ्याच वाक्यावरून निश्चयनीय मानली तर ते साक चुकीचे होईल याकरिता एखाच गोष्टीची दोन लिखाणांतील वर्णने मर्त्याच्या तर्गाचे व सारख्याच आहेत असली तर, यापैकी एकातील

वर्णन दुसऱ्यातून घेतलेले, किंवा त्या दोहोतांलहि वर्णनें तिखत्याच एखाद्या लिखाणातून घेतलेलीं असलीं पाहिजेत असें समजावे. एका लेखकाच्या नेहमीं होणाऱ्या चुका दुसऱ्याच्या लेखनात आढळून आल्यास त्या दोघांपैकी कोणी कोणाची चोरी केली हे देखील सहज काढता येतें.

तथापि हे काम नेहमीच दिसतें तितकें सोपें मात्र नसतें समजा 'अ' लिखाणात 'ब' मधून माहिती घेतली असून 'क' मध्ये पहिल्या दोहोहि लिखाणाचा उपयोग केलेला आहे. तीन किंवा अधिक लिखाणांची याप्रमाणें गुंतागुंत झाली असते तेव्हा मूळ माहिती कोणत्या लिखाणातील होती हे ठराविणें बरेंच कठीण जातें परंतु बहुतेक सर्व लिखाणें उपलब्ध असल्यास, काळजीपूर्वक परीक्षणांन उपलब्ध नसलेल्या लिखाणांतील मजकुरांचे अनुमान ज्यातील माहिती अनुपलब्ध लिखाणावरून घेतली असेल, त्या उपलब्ध लिखाणावरून काढून आपणांस त्या सर्वांची एक दशावळ तयार करता येते. उदाहरणार्थ 'ल्यूक व म्याथ्यू' यांची सुभवर्तमानात एका अज्ञात ग्रंथावरून मजकूर घेतला आहे हे त्या ग्रंथाची भाज विक्रिस्ता करतां त्याचें स्वरूप सहज समजण्याशेने आहे.

अशा रीतीनें कर्तृत्वसंशोधन करीत असता, जीं लिखाणें उपलब्ध असलेल्या दुसऱ्या एखाद्या लिखाणावरून लिहिलेलीं असतात, त्यांची योग्यता मूळ लिखाणाइतकीच किंवा ह्या दोघी वमीच असल्यामुळे त्यांना बाबूड सारता येतें, व ज्यांनीं मूळामध्ये कार्पनिक तपशीलांची भर घातली असेल तीं अगदींच अविवक्षणीय म्हणून टाकून देता येतात. लिखाणांचे वर सांगितल्याप्रमाणे संशोधन करून व त्यात घेतलेलीं दुसऱ्या लेखातील अवतरेणें मोठ्या अक्षरात देऊन जर कोणी तीं लिखाणें छापवून काढील तर त्याचा इतिहासकारास बराच उपयोग होईल.

उपलब्ध साधुग्रीवें वर्गीकरण करण्याची पद्धति.—उपलब्ध असलेलीं सर्व लिखाणें गोळा करून त्यांचें मूलपाठसंशोधन व कर्तृत्वसंशोधन उपविस्तारवें त्यावरून इतिहास रचण्यापूर्वी त्यांचें पद्धतशीर वर्गीकरण केल्याशिवाय आपणांस थोड्या प्रमात उत्तम काम करिता येणार नाही. ऐतिहासिक साधनांचें वर्गीकरण करण्याच्या भाज पावेनो उपयोगात आणलेल्या निरनिराळ्या पद्धती म्हटल्या म्हणजे—(१) लिखाणें वाचून काढीत असताना केवळ स्मरणशक्तीवर भरंवसा ठेवून टिपणें बरीं वाढीं न घेता मागाहून इतिहास लिहून काढावयाचा. चांगली स्मरणशक्ति असलेल्या विद्वानांच्या हातून देखील या पद्धतीनें केलेल्या कामांत अनेक चुका रहातात असा अनुभव असल्यामुळे तिचा संशोधकानें अवलंब करूं नये, (२) लिखाणें वाचत असताना स्मरणवर्हात एका मागून एक टिपणें घेत जावयाची ही दुसरी पद्धति आहे. परंतु या स्मरणवर्हातून कोणत्याहि एका विषयासंबंधी माहिती गोळा करायची झाल्यास

प्रत्येक वेळीं सर्व वही वाचून काढावी लागत असल्याकारणानें या पद्धतीनें वेळेचा बराच अपव्यय होतो (३) प्रत्येक विषयाकरिता आपल्या स्मरणवर्हात वेगवेगळें खातें उपहून, वाचताना ज्या त्या विषयासंबंधी ज्याच्या त्याच्या खात्यात लिहावयाची ही तिसरी पद्धति काही अंशी बरी आहे. पण याप्रमाणें होत गेलेल्या प्रत्येक लिखाणातील नोंदीचा क्रम आपणास हवा तसा असणार नाही, व एकदां केलेलें वर्गीकरण निराळ्याच रीतीनें करावयाचें झाल्यास फार त्रास पडेल (४) या सर्वोपेक्षा उत्तम पद्धति म्हण्टली 'चित्रीपद्धति' होय. चित्रीपद्धति म्हणजे प्रत्येक लिखाणाची टिपणें वेगवेगळ्या कागदाच्या तुकड्यावर लिहून त्यावर त्याच्या मूळासंबंधी संपूर्ण माहिती घावयाची ही होय या योगानें एका विषयासंबंधी सर्व माहिती एके ठिकाणीं आणता येते. व मागाहून मिळालेली माहिती योग्य ठिकाणीं अंतर्भूत करिता येते इतकेंच नव्हे, तर उपलब्ध लिखाणांचें निरनिराळ्या रीतीनें वर्गीकरण करणें सुलभ होतें किंवा एकदां केलेलें वर्गीकरण बदलावयाचें असल्यास फारसा त्रास पडत नाही. जेव्हां एकच लिखाण अनेक दृष्टीनें महत्वाचें असल्यामुळे निरनिराळ्या वर्गीत जाऊं शकतें तेव्हा त्यातील माहिती अलग चित्रावर लिहून प्रत्येक वर्गीत घालता येते. अशा प्रकारच्या प्रत्येक चित्रीवर मूळासंबंधी तोच तोच तपशील लिहावा लागत असल्यामुळे आरंभी काम थोडेंच वाढेल खरें, परंतु त्या योगें पुढे बरीच सोय व्हावयाची असल्याकारणानें हा त्रास सोसला पाहिजे या पद्धतीतील दुसरा दोष म्हण्टला म्हणजे लिहिलेल्या चित्रांपैकी एखादी चित्री हसल्यास बराच घोटाला होण्याचा संभव असतो. परंतु तो टाळण्याकरितां सर्व चित्रा जाड कागदाच्या व सारख्या कल्पन वर्गीकरण झाल्याबरोबर त्या सुद्धा तयार केलेल्या लिफाफ्यात किंवा खणात आवळून ठेवल्या म्हणजे झाले. वर्गीकरणाचें हे काम अगदीं छुल्लूक दिशतें तरी तें व्यवस्थे- शीर रीतीनें करण्याची संवय ठेवल्यास तिचा इतिहास रचनेच्या कामावर बराच चांगला परिणाम होऊ शकतो.

वर्गीकरण तत्वा न्वेक्षण, प्राचीन लेखसंग्रह.—आतां पावेतो सांगितल्याप्रमाणें उपलब्ध लिखाणांचें संशोधन करून त्यांचा एके ठिकाणीं संग्रह केला तर तो इतिहास रचनेच्या कामास फार उपयोगी पडेल. अशा प्रकारच्या प्राचीन लेखसंग्रहामध्ये कालानुक्रमानें सर्व लिखाणें साजून ठेवणें हा उत्तम पथ आहे परंतु कित्येक वेळा लिखाणावर त्यांचा काळ दिलेला नसतो, किंवा तत्संबंधी नोंद सोपवि लागत नाही. अशा वेळीं, ताम्रपत्र, शिलालेख इ. एके ठिकाणाचीं लिखाणें परस्पराने प्रकाश पाडण्यास फार योगी पडत असल्यामुळे तीं स्थलानुक्रमानें साजून ठेवावी. उपरोक्त दोहोंपैकी एकाहि रीतीनें लिखाणें साजून ठेवतां येत नसल्यान ती त्याच्या आचारशूराच्या वर्णानुक्रमानें साजून

डेविली पाहिजेत. गोवादे, आह्याने व याचाराच्या दुसऱ्या लिखाणाकरिता ही योजना उपयोगी पडते. लिखाणांची विषयवार वर्गीवारी प्राचीनलेखसंग्रहातरह्या पुस्तकांमध्ये कधीही सोयीची होत नाही. कारण तिच्याविषयी काही ठराविक नियम घालून देणे शक्य नसल्यामुळे अमुक एक लिखाण कोणत्या वर्गीत घालावे हे निश्चित ठरविता येत नाही, व त्यामुळे वर्गीवारीची ही पद्धति ज्या प्रमाणामध्ये स्वीकारलेली असते, त्यामध्ये विविध लिखाण सोडून काढण्यास पार प्राप्ति पडेल. याशिवाय एकच लिखाण निरनिराळ्या वर्गीत जाऊ शकत असल्याकारणाने त्याची अनेकवेळी पुनरावृत्ति होण्याचाहि संभव असतो. म्हणून आरंभी दिलेल्या तिहाईकी कोणत्या तरी एका रीतीने निराणें लाऊन शेवटी निरनिराळ्या प्रकारची सूचिपत्रे जोडावी म्हणजे झाले. अशा रीतीने ग्रंथ तयार झाला म्हणजे त्यावरून (म्होळठरासंदर्भा लिखाणें, मूलसमाजच्या कारकांदीतील माळव्याची लिखाणें, मराठ्यांची बघायेदी पद्धति, इत्यादि) वाटेल त्या प्रकाराने लिखाणांचे वर्गीकरण करून इष्ट विषयासंबंधी माहिती प्रसिद्ध करता येईल.

लिखाणाची विषयवार रचना प्राचीनलेखसंग्रहात जरी अगदी नि उपयोगी असली, तरी विविध विषयावर लेख लिहू इच्छिणाऱ्या माणसास तिच्यातून अधिक सोयीची व उपयुक्त अशी कोणतीही वर्गीकरणपद्धति नाही. हिचे १९९५ लेखकारांनी निवडलेल्या विषयावर व तत्संबंधी त्याने तयार केलेल्या योजनेवरच सर्वेक्षणे अवलंबून अकराशेहून अधिक संख्यां काही ठराविक असे सामान्य नियम घालून देता येत नाहीत. तथापि प्रत्येक इतिहाससंदर्भावरून दर्शवण करीत असताना आपल्या विद्वांसवरून असेल तेथे लिखाणाच्या काळाचा उल्लेख करणे व प्रत्येक विद्वांस काही तरी ठराविक मध्या योजने अवश्य आहे, आणि त्याचप्रमाणे सर्व मूल लिखाणांची यादी करून निरनिराळ्या प्रकारच्या सूची तयार करण्याचीहि त्याने संभव डेविली पाहिजे, हे नियम मात्र सर्वांस सारखेच लागू पडतील.

• बाह्या व चिकित्सा व इतिहास संशोधन.— मूल पाठ संशोधन, कर्तृत्वसोधन, लेखसंग्रहण व वर्गीकरण या निरनिराळ्या क्रियांचा बाह्याचिकित्सेत समावेश होतो. बाह्याचिकित्सा केल्याशिवाय लिखाणावरून 'इतिहास' लिहिणेच शक्य नाही, परंतु बाह्याचिकित्सा हे काही इतिहासकारांचे प्येय नसून त्यांचे खरे काय यापुढेच आहे उपरिनिर्दिष्ट संशोधन करून बाह्याचिकित्सकांनी प्राचीन लेखसंग्रह अगोदरच करून ठेवला असला तर या गोष्टी पुन्हा करण्याची काहीच आवश्यकता नाही. लिखाणाचा अर्थ लाऊन त्याने दिलेली हकीकत कितपत विश्वसनीय व यथार्थ आहे हे काढण्याकरिता कदाचित् लागणारे मानसिक परीक्षणच इतिहासकारांचे मुख्य काम आहे. मूल लेख तपासण्याविषय खरा इतिहास लिहिता येत नाही. या

म्हणण्यात जरी काही तथ्य असेल तरी बाह्या चिकित्सेत सर्व बाह्याचिकित्सेतील सर्व क्रिया आमुलीत स्वतःकरून जर कोणी इतिहास लिहू नये तर त्यागकून ते काम नव्याण्वच हिद्याने शोधतास जाणार नाही म्हणून समजावे. म्हणून इतिहासशास्त्रात भ्रमविभागणी होऊन याचपरीक्षणाने काम बाह्याचिकित्सेतानी, व अंतःपरीक्षण करून इतिहासचरनेने काम इतिहासकारांनी आपल्याकडे घेतले पाहिजे.

परंतु येथे एवढेच घ्यानात डेविली पाहिजे की, बाह्याचिकित्सेने काम केवळ इतिहासचरनेकरिताच करावयाचे असल्यामुळे, बाह्याचिकित्सेच व इतिहासकारांनी आपल्यात सहकारित्व ठेऊन, पहिल्याने आपल्या मेहनतीचा दुसऱ्यास चांगल्या रीतीने उपयोग करून घेता येईल अशा रीतीने काम केले पाहिजे, व दुसऱ्याने पहिल्याच्या परिश्रमाचा पूर्ण उपयोग करून घेण्यात हयगथ न केली पाहिजे; दोन्हांहि कामे एकाच करण्यात तत्पर जरी काही इरक्त नसली तरी, बाह्याचिकित्सेकाने इतिहासचरनेने काम केले तर ते चांगले साधते असे काही नसल्यामुळे अशा रीतीने भ्रमविभागणी केल्यापासून काही संता होत नाही. जलदपक्षी तसे करणे व्यवहारात फार सोयीचे पडते; कारण बाह्याचिकित्सेस लागणारी मेहनत हाती घेतलेल्या विषयाच्या प्रमाणात देवहाच नसते, व त्यामुळे इष्ट विषयावर लिहावयास लागणारी ऐतिहासिक साधने अगदी वाईट स्थितीत असली तर मनुष्यास आपल्या अप्रयोजनाद्वारे ते काम शोधतास नेता येत नाही. शिवाय बाह्याचिकित्सेचे काम एकदा केले लागले म्हणजे काही मंडळास त्यातच गोडी लागते, व मग ते पुढच्या मानगडीत पडत नाहीत. इतिहासचरनेच्या मानगडीत न पडता बाह्याचिकित्सेकानी आपले सर्वेक्ष बाह्याचिकित्सेसच वाहून घेतले तर त्यापासूनच फार फायदा होईल. एकाच प्रकारचे काम पुष्कळ दिवस करीत राहिल्याने मनुष्यास त्या कामात बरेच कौशल्य प्राप्त होते. मूलपाठसंशोधनाचे काम ज्याने कित्येक दिवसपेथे केले आहे त्यास शुद्ध पाठ आपोआप सुचू लागतात, व प्राचीन लेखसंग्रहाच्या कामास वाहिलेल्या लोकांस त्यांचे काम कित्येक अस्वाभाविकता व चांगल्या रीतीने करिता येईल तितके एखाद्या त्रयस्य माणसास करिता येणार नाही. फार तर काय बाह्याचिकित्सेच्या कामातच आणखी भ्रम विभागणी होऊन त्यातील निरनिराळ्या भागात निरनिराळ्या विद्वानांनी नेपुण्य संपादन करणे अवश्य आहे. कारण इतिहासाची रुपरेखा एकदा आखली गेल्यावर त्यामध्ये जो प्रगाथ व्हावयाची तो तपशीलचो अधिकाधिक सूक्ष्म माहिती मिळवूनच होणे शक्य आहे, व हे काम विशेष व्यासंगी माणसाशिवाय इतरांचेच होणे शक्य नाही. परंतु विद्वानांनी विशेष व्यासंगच ठेवल्याने मेल्याचे कारण म्हटले म्हणजे माणसातील चित्तीचिंत्य होय. मनुष्याच्या प्रभुती एखाद्या दिवसाच्या अप्रयत्नाच्या प्रतिबुद्ध असल्यास त्याला आपल्या

अभ्यासात अपयश हे ठरलेलेच याकरिताच मनुष्याने आपल्या आवडीनावादीप्रमाणे विषयाची निवड करावी म्हणजे त्याच्या हातून काम चांगले होईल.

आता आपण बाह्यांगविकिसकाच्या अंगां कोणते गुण असले पाहिजेत याचा विचार करू. बाह्यांगविकिसक होई इच्छिणाराम प्रथमतः त्या कामाची आवड असली पाहिजे हे उघड आहे कुशाग्र बुद्धीच्या माणसास बाह्यांगविकिसकेचे हमाली काम आवडत नसले तरी, मनुष्यास निसर्गतच असलेल्या संपन्न करण्याच्या व कोडीं खोड-विषयाच्या आवडीचा विकास होण्यास या कामात पूर्ण अवकाश असल्यामुळे, अलौकिक बुद्धीचे थोडे लोक खेरीज करून बहुधा प्रत्येकास अभ्यासाने हे काम आवडू लागते. नवल बुद्धीच्या माणसापासून दीर्घायीही माणसापर्यंत प्रत्येकास बाह्यांगविकिसत आपल्या योग्यतेप्रमाणे कोडीं साप-डून, आमपरिमर्शाने लावलेल्या शोधामुळे होणारा आनंद कोणालाही अनुभविता येत असल्या कारणाने एकदा मनुष्य या कामात पडला की त्यास त्याची गोडी लागू नगमते. साधारणतः असे होते की अतःपरीक्षण, इतिहासचरना इत्यादि वटोण कामे करण्यास लागणारी अलौकिक बुद्धि नसली, परंतु इतिहासविषयक अभ्यास करण्याची तर इच्छा असली, म्हणजे मनुष्य बाह्यांगविकिसकेचे यांत्रिक काम हाती घेती. पण उत्तम बाह्यांगविकिसक होण्याकरिता केवळ आवड असूनच काम भागत नाही कारण काही माणसास आपले मन एकाच करिता येत नसल्यामुळे ज्या गोष्टीचे त्यांना स्मरण नसते त्या ते कल्पनाशक्तीने भरून काढण्याचा प्रयत्न करीत असता अनेक चुका करितात. व त्यामुळे आवश्यक बुद्धिमत्ता, शिक्षण व आवड असूनहि ते या कामास नालायक ठरतात. बुद्धीच्या समतोलपणा-बरोबरच धिमेपणा हाहि गुण बाह्यांगविकिसकात असला पाहिजे. नाहीतर पाईमुळे त्याच्या शोधात अनेक चुका राहून दुसऱ्या कोणास ते फिल्लन तपासून पाहण्याचे परिश्रम करावे लागतील. वर सांगितेल्या गुणांसिवाय, निधय, दीर्घायी, पूर्वप्रहामाव, दूरदर्शपणा, व्यवस्थितपणा व यथार्थ अनुमाने काढता येण्यायोगी वृत्तप्राशस्तिक हे गुण ज्या प्रमाणात त्याच्या अंगां असतील त्याच प्रमाणात त्याला आपल्या उपयोगात यश येईल.

या ह्या विकिसकाच्या अंगां येणा रे दु शु ण — बाह्यांगविकिसकाच्या कामात पडलेल्या माणसांमध्ये मुख्यतः तीन दुशुण शिरण्याचा संभव असतो. (१) बाह्यांगविकिसकास चुकान होई देण्याबद्दल की खबरदारी घ्यावी लागते तिचा परिणाम पुढे असा होतो की, पवडी काळजी येऊन देखील आपल्या कामात चुका राहिल्याचे खाला मागाहून आढळून आले म्हणजे त्याच्या मनस धक्का बसतो व तो आपल्या कामात इतकी फांतील दक्षता देऊ लागतो की, पुढे त्याच्या हातून अवघड अवघड काहीच काम होत नाही. (२)

संययीने बाह्यांगविकिसकाचा स्वभाव इतका मंशयी होई लागतो की, भग त्याला जेथे शंका प्याययास नको तेथे देखील शंका येऊ लागते. पाठसंशोधनकार्याच्या प्रगती बरोबरच या दुशुणाचाहि विकास होण्याचा पुष्कळ संभव असतो कारण लवकरच असा काळ येईल की, जेव्हा जुनी सर्व लिखाणे तपासून झाल्यामुळे पाठसंशोधनाचे काम संपु-ष्टात येईल, पण हे पाठसंशोधक त्या वेळी देखील आपली लेखणी खाली न ठेवता शुद्ध पाठावरच आपली कुत्हाब चालवून पाहू लागतील (३) या कामामुळे मनुष्याच्या अंगां येणारा तिसरा दोष म्हटला म्हणजे कामाच्या गोडी-मुळे लिखाणाच्या उपयुक्ततेचा विचार देखील न करता तो त्याच्या संशोधनास त्याच्या उपयुक्ततेच्या प्रमाणाबाहेर काढाचा व वेळेचा अपव्यय करू लागतो कोणत्या लिखा-णाचा केव्हा कसा उपयोग होईल, हे अगोदर निश्चित करता येत नाही, ही गोष्ट खरी खरी असली तरी बाह्यांगपरीक्ष-काचे काम केवळ इतिहासकरिताच असल्यामुळे त्याने आम इतिहासकारांना कोणत्या लिखाणाची आवश्यकता आहे, याचा नीट विचार करूनच आपले काम केले पाहिजे आपल्या अंतिम प्रयोगावर लक्ष ठेवून वर संशोधक आपले काम कर-तील तर आम प्रत्येक शास्त्रात इलापेक्षा किती तरी अधिक काम होत गाईल ह्या दोष घालविण्याकरिता अवश्य असलेली इतिहासकोविदाची अद्यापपर्यंत बागलोली संघटना पाश्चात्य देशांतहि झालेली नाही.

एकमेकांचे दोषाविक्षरण करीत असतांना तीव्र भाषा वाप-रून बाह्यांगविकिसक आपला मसरीपणा प्रगट करतात, असा त्यावर आणला एक आरोप आहे; परंतु येथे हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, छीम्य किंवा कडक भाषा वापरणे हे केवळ मनुष्यत्वमावावरच अवलंबून असून तो बाह्यांगविकि-स्केचे काम देल्यामुळे उत्पन्न होणारा दोष आहे, असे विस्कूल म्हणता येत नाही. शिवाय बहुतेक बाह्यांगविकिसकाच्या वादविवादात कडक भाषा वापरली जात असते. याचे कारण ते एकमेकांचा मसरे करतात हे नसून, केवळ सरयाच्या चाळीमुळेच ते ससे करण्यास प्रवृत्त होतात. याचा परिणाम — महि इष्ट तोच झाला आहे व आता काळजीपूर्वक अभ्यास न करता चुकीचे विधान प्रसिद्ध करण्यास कोणीहि सहसा भणत नाही.

लिखाणाचा अर्थ लावण्याचे प्रयोग न व पृथ-क्करण पद्धति — लेखकांनी आपली माहिती कसकशी भिळविली व लिखाणातील शब्द त्यांनी कोणत्या अर्था वाप-रले हे आपणास ठाऊक नसल्यामुळे संशोधित लिखाणातील काहीहि माहिती स्वीकारण्यापूर्वी अंतःपरीक्षण नावाच्या दुसऱ्याच एक क्रियेतून आपणास जावे लागते. एखाद्या गोष्टीचे निरीक्षण झाल्यापासून तो लिखाणांत नमूद केले जाईपर्यंत कार्यारण्या ज्या ज्या काही मानसिक क्रिया झाल्या असतील त्याचा अभ्यास करून लिखाणातील विधानांची

यथायथा निश्चित करणें हे अंतःपरीक्षणार्थ काम आहे. याकरिता (१) प्रथमतः लिखाणातील प्रत्येकपत्राचे पृष्ठकरण करून लेखकाच्या मनात लिखाणात कोणत्या गोष्टी व्यक्त करावयाच्या होत्या हे ठरविलें पाहिजे व नंतर (२) लिखाणाच्या परिस्थितांचें पृष्ठकरण करून त्यातील विधानें कितपत यथार्थ आहेत हे सोधून काढलें पाहिजे. लेखकाच्या मताप्रमाणें होणारा लिखाणाचा अर्थ काढण्यापूर्वीच त्यातील विधानांच्या सरमासत्यतेचा विचार करणें केव्हाहि इष्ट होणार नाहीं आणि तो अर्थ काढणें सोपें नाहीं. कारण हेतु जुन्या काळाचा असला म्हणजे त्या वेळच्या व हल्लींच्या भाषेत, विचारांत फरक पडला असल्याकारणानें लेखकाच्या मनातील अर्थ वापरल्या अर्थापेक्षा पुष्कळ भिन्न भिन्न असण्याचा संभव असतो जेव्हां एखाद्या शाब्दापासून किंवा वाक्यापासून अनेक अर्थ निर्भूत शकतात, तेव्हा तर अर्थाचीन लेखांच्या वापरांत दृष्टीस किलेक वेळां कदाचं मनातील अर्थ ठरणें तितकेंच कठीण होते. शिवाय मनुष्य थोडा बारीक बरोबर बोलणारा आहे, त्याचा भाषेत स्वतःचेच विचार त्या लेखांत दिसू लागतात व मग तो पुढचा भाषाचा संदर्भ न पाहता इष्ट तेवढेच शब्द किंवा वाक्ये देऊन लेखाचा अन्वय अर्थ करितो.

यासाठी इतिहासचरित्रकारा लिखाणातील कोणता माहिती वाचकाची हे ठरविण्यापूर्वी त्या लिखाणाचा अर्थच नीट समजून घेतला पाहिजे म्हणून प्रत्येक लिखाणात व्यक्त केलेल्या लेखकाच्या सर्व कल्पना कागदावर अशा रीतीने लिहून काढाव्या की, रम्यरूपाने लिखाणाचा प्रत्येक भागांत येऊन लेखकाचा उद्देश व मतेहि समजू शकतील. एखाद्या वेळी लिखाणातील पृष्ठरूपाने सर्व कल्पना बिंबीवर न लिहिता त्यापेक्षा अनेक वेळेकडे सुद्धे फक्त घेतले तरी चालते; परंतु आपल्याच विचारांचे प्रतिबिंब आपणांस लिखाणांत दिसू नये म्हणून आगोदर सर्व लिखाणांचे निदान मनांत ठेवी पृष्ठकरण करून मग त्यातील निश्चय, सुद्धे बिंबीवर लिहिजे.

शब्दाचे निश्चय करून लिखाणाचा शब्द वा अर्थ ठरवणे.—प्रमासत्तियान, लिखाणातील कल्पनांचे पृष्ठकरण करताना आधी त्यातील वाक्यांचा संदर्भः अर्थ काय होतो ते पाहून नंतर त्याच्या खऱ्या अर्थाकडे वळणे. (१) माघेंत नेहमी एकसारखा बदल होत असल्यामुळे त्याच शाब्दाचा निरनिराळ्या काळां निरनिराळ्या अर्थ होतो, म्हणून लिखाणातील प्रत्येक शाब्दास व्यवहारातील ठराविक अर्थ देणे कदाहि पुष्कळ होणार नाहीं. उदाहरणार्थ, “कल्पना” या शब्दाचा संस्कृतमध्ये अर्थ योजना व कृति असा आहे; पण मराठीत समजून आणि प्रसंगी अवयव समजून असाहि आहे. विशिष्ट काळामध्ये एखाद्या शाब्दाचा किंवा वाक्याचा काय अर्थ होत होता, हे काढण्याकरिता ज्या वाक्यांत तो शब्द किंवा वाक्यप्रचार वापरला असेल ती सर्व गोष्टी

काढी म्हणजे रम्य निदान एक तरी वाक्य असे आढळून येईल की, ज्यात मागच्या पुढच्या संदर्भावरून त्या शाब्दाचा किंवा वाक्यप्रचाराचा अर्थ अगदी उमज होईल. लिखाण मृत माघेंत लिहिलेले असल्यास रम्यातील भाषासौंदर्याकरिता किंवा विशिष्ट अर्थी योजनांतेल शब्द ओळखून काढण्याविषयी धर्मदारी घेतली पाहिजे. (२) मासिकामेदाराप्रमाणेंहि माघेंत बदल होत असल्यामुळे त्या त्या देशाच्या भाषेचे ज्ञान करून घेणे अवश्य आहे. निरनिराळ्या प्रयकारांनी (३) एकच शब्द निरनिराळ्या अर्थी वापरला असतो, इतरकडे नव्हे तर (४) एकाच प्रयकाराच्या पुस्तकांत देखील त्याच शाब्दाचा भिन्न भिन्न अर्थी उपयोग केलेला असतो, म्हणून प्रत्येक प्रयकाराच्या भाषेची परिचय करून घेतला पाहिजे व मागचा पुढचा संदर्भ पाहूनच प्रत्येक शाब्दाचा अर्थ ठरविता पाहिजे. व्यवहारांत जुन्या लिखाणातील सर्वच शाब्दांचा वर सांगितलेल्या रीतीने अर्थ ठरवावा लागत नाहीं. कारण ज्यांच्या अर्थात बदल होऊ शकत नाहीं असे माघेंत किरकेंक शब्द असतात आणि वाक्यप्रचारातील घटक शाब्दांचा अर्थ कोळितारानें बदलला तरी त्यांच्या रचनेच्या अर्थात फेरफार होत नाहीं. म्हणून ज्यांचे अर्थात होऊ शकत असे ते सामाजिक वर्ग, संस्था, चालरीति आणि देशाच्या व्यवहारातील वस्तु यांचे वाचक शब्द तेच फक्त विशिष्ट देशात, विशिष्ट काळी, विशिष्ट प्रयकारांच्या लेखनांत, कोणत्या अर्थी वापरले जात होते, हे काढले म्हणजे झाले.

स त्या र्थां ज्ञेय व न (लेखका मित्र प्रमहण).—वर सांगितल्याप्रमाणें लिखाणाचा शाब्दाचा अर्थ लावला तरी लेखकाच्या मनातील विचारांचा आपणास बोध होत नाहीं. माघेमध्ये व्यापारिक, अर्थशास्त्र, धर्म, लक्षणा, इत्यादि अनेक अलंकाराचा उपयोग केला जात असल्याकारणानें मूलार्थ दुर्बोध करणाऱ्या या सर्व कवची कोळून खरा अर्थ काढावा लागतो. सरकारी कागदपत्र, मनसा, ऐतिहासिक गोष्टी व इतरि की की काही लिखाणां मुख्यात लोकानां सवण्याकरितांच लिहिलेली असतात त्यामध्ये अनेक अलंकार पाहून लेखक स्वतःच दुर्बोध करून घेणार नाहीं. परंतु इतिहाससंशोधकास ज्या सामर्थ्याचा उपयोग करून घ्यावयाचा असतो तीत, साक्षात् पत्रे, धार्मिक ग्रंथ इत्यादि मर्म आपणाच्या विशिष्ट व्यक्तीकरितांच लिहिलेल्या लिखाणांचा पुष्कळां प्रयोग असल्यामुळे असल्या कागदपत्रांत ज्या ज्या ठिकाणी शाब्दाः अर्थ बोधपर झुकत नाहीं त्या त्या ठिकाणी काढीं तरी अलंकारिक उपयोग आहे असे समजावे. लिखाणातील शाब्दांचे अर्थ काढण्याकरितां स्वीकारलेल्या पद्धतीचेच येथीह अवलंबन करावे, व त्याच प्रकारची निरनिराळी वाक्ये गोळा करून त्यापेक्षा एखाद्या वाक्यांत केवळ संदर्भावरून त्या अलंकाराचा अर्थ स्पष्ट होत असल्यास घ्यावे. परंतु अशा रीतीने झालेली अर्थ

निष्पत्ति निश्चित स्वरूपाची नसल्यामुळे ना अद्युमित अर्था-
वरून कोणतेहि सिद्धांत काढू नयेत.

लिखाणांतील प्रत्येक विधानाचे यथार्थत्व तपास
ण्याचे प्रयत्न जन.—लेखकारबोध झाला म्हणजे ऐति-
हासिक गोष्टीचे वास्तविक ज्ञान होत नसून, त्या योगे फक्त
लेखकाच्या मनांत त्या गोष्टी बाबकांस कोणत्या स्वरूपात
दाखवावयाच्या होत्या एवढेंच काय तें कळतें. कारण
स्वार्थ साधण्याच्या उद्देशाने किंवा काहीं अन्य परीक्षणीमुळे
निरीक्षणाने एखाद्या लेखकास जे ज्ञान प्राप्त झाले असेल
तेंच लिखाणात व्यक्त न करिता त्याने लघाडी करून त्यास
काही निराळेच स्वरूप दिले असेल; किंवा त्याची निरीक्षण
पद्धतीच सदोप असल्यामुळे त्याच्या निरीक्षणांत जुळा राहून
त्यास वास्तविक गोष्टीचा यथार्थ बोधच झाला नसेल शिवाय
उपरोक्त परिस्थितीचा एका लिखाणातील सर्वत्र विधानावर
सारखाच परिणाम होणे संभवनीय नसल्यामुळे व तसेंच
सर्वत्र निरीक्षणाने त्याच जुळा होण्यास शिवायच असभवनीय
असल्याकारणाने, लेखकाचे किंवा लिखाणाचे विश्वसनीय
व अश्वसनीय अस दोन वर्ग न करिता किंवा बाह्यापरी
दृष्ट्यात असल्या म्हणून ठरलेल्या लिखाणातील सर्वत्र विधानें
खरी न मानता, लिखाणातील प्रत्येक विधानाची यथार्थता
तपासून पाहिली पाहिजे.

परस्परविरोधी विधाने जुन्या कागदपत्रात पदोपदी
आवळून येत असल्यामुळे उपरिनिर्दिष्ट परीक्षणाने आवश्यकता
कोणासहि सहज दिसून येईल. पण मनुष्य स्वभावतःच
इतका धृढाळ असतो की केवळ मायेच्या बोलोमुळे एखाद्या
लिखाणावर त्याचा पूर्ण विश्वास बसतो, किंवा एखाद्या गोष्टीचा
वारिक सारिक तपशील दिला असला म्हणजे तसली विधाने
कारणिक असणें अश्वसनीय आहे असे त्यास वाटू लागते.
परंतु उत्तम बक्षे, सुप्रसिद्ध नट, किंवा ज्याचा जन्मच खोटे
बोलण्यात गेला; अशा माणसाच्या खोल्या गोष्टी खऱ्या
प्रमाणे बघून करण्यांत हातधरता असतो, व वारिक
सारिक तपशील कसोटीस लावणें अगदी सोपें असतें;
म्हणून अशा स्थितीत देखील लिखाणाच्या प्रत्येक वाक्या-
तील विधानाचे पुष्कळपण करून त्यातील प्रत्येकास आपल्या
तत्वीनैकप्रमाणाच्या बसोटीस लावून पाहण्याचे काम संतोष-
काने टाळणें त्यास अगदी असह्य होईल. त्यासाठी प्रत्येक
विधानाच्या यथार्थतेविषयी काहीं पुरावा मिळाल्याशिवाय
तें विश्वसनीय मानावयाचेच नाही अशी त्याने आपल्या
मनाची प्रवृत्ति ठेवावी. नवरात्रिया संशोधकास या नवें क्रिया
पुष्कळ पुष्कळ कराव्या लागणार असल्यामुळे आरंभी आरंभी
त्याचे काम पार सावकाश होईल, पण एकदा सर्वत्र झाली
म्हणजे पुष्कळपणाच्या व परीक्षणाच्या क्रिया एकदमदाब.
पडेच करून होई. सांगतास इतकेच नव्हेतर, लिखाणाची

भाषा दुर्बोध नसल्यास या देन्दीहि क्रिया लेखकाराचे प्रहणा
बरोबरच करिता येतील.

लेखकाच्या निरीक्षण निवेदनांतील सत्या
ला पाहें संशोधन.—वर सांगितलेच आहे की वास्त-
विक गोष्टींचा बोध होण्याकरिता (१) लेखकाने स्वतःच
निरीक्षणाने जे ज्ञान प्राप्त झाले होतें, तें जसेच्या तसेच
लिखाणांत व्यक्त केलें किंवा नाही, आणि (२) लेखकास
वास्तविक गोष्टीचे यथार्थ ज्ञानच झाले होतें किंवा नाही, या
दोन गोष्टी आपणास निश्चित केल्या पाहिजेत. कर्तृत्व शोधन
करीत असता, लेखकाच्या परिस्थितीविषयी व त्याच्या
स्वभावाविषयी जी कांहीं माहिती आपणास मिळाली असेल
तात अभ्यासानें तत्संबंधी आपणही माहितीची व मनुष्य
स्वभावाच्या सामान्य ज्ञानाची भर घालून, तिच्या मदतीने
(१) प्रस्तुत लेखात लघाडी करण्यास लेखकास काहीं प्रयो-
जन होतें काय हे अगोदर पहावें, व मग (२) प्रत्येक
विधान घडून त्यामध्ये लेखकाकडून वस्तुविषयास कडून
दाखविण्यास लेखक ज्या कारणांमुळे प्रवृत्त होतो तो पुढे
दिलों आहेत.

(१) ज्या गोष्टीमध्ये लेखकाचे हितसंबंध गुंतलेले
असतात, तत्संबंधी विधानात वस्तुविषयास केला
जाण्याचा संभवच असतो. अशी विधाने निवडून
काढतांना खर लेखकाच्या भावने व ध्येये शोधून
त्याला स्वतःला कोणत्या गोष्टीत आपले हितसंबंध असल्याचे
वाटत होतें हे ठरविलें पाहिजे. एखाद्या गोष्टीत लेखकाचे
व्यक्तिविषयक हित नसले तरी, तो आपल्या इष्टमित्राकरिता
देखील खोटे लिहिण्यास प्रवृत्त होईल हेहि येथें विचरता
कामा नये. (२) केव्हां लेखकास आपला लेख वाटत
आलेल्या रुढीप्रमाणे किंवा ठराविक नियमास घडून लिहावा
लागतो, तेव्हा आनुवंशिक गोष्टीसंबंधाने खोटी विधाने
केली जाण्याचा संभव असतो. असल्या प्रकारचा वस्तुवि-
षयास सरकारी अहवालांत नेहमी दखोपत्तीस येतो. (३)
राष्ट्र, पक्ष, संस्था, कुटुंब व माणसे इत्यादिकांविषयी प्रत्येक
लेखकाचे कांहींना कांहीं तरी अनुकूल किंवा प्रतिकूल प्रह
झालेले असतात व त्यामुळे त्याची तत्संबंधी विधाने कधी
कधी तर खाला न कळत देखील पुढेप्रदाने द्यावे होतात.
(४) केवळ प्राचीन विरविषयावरिता देराल लेखकाच्या
हातून खोटी विधाने होतात, व म्हणून लेखकास कोणत्या
गोष्टीत प्रौढी वाटत होती हे शोधून काढावें. आपण
आहोत त्यापेक्षा मोठे दिसावे हो दृष्टा मात्र मनुष्यमात्रात
असल्यामुळे, लेखकाने ज्यांत स्वतःची किंवा इष्टमित्रांची
पात्रित बजाई केली असेल त्या विधानांवर विश्वास ठेऊं
नये (५) शिष्टाचाराने किंवा त्याचे मन न दुसऱ्याविषयाकरिता
करीत असल्याकारणाने, लेखकाने कोणत्या समाजाकरिता
तो लेख लिहिला होता व त्या समाजाचे शिष्टाचार व नीति-

विषयक मते काय होती हे ठरविले म्हणजे लिखाणातील शिष्टाचारमूलक व सामान्य अन्वय विधानांनी आपली कसबपूक होणार नाही. (१) यद्दुतेक लेखक लोकजनाच्या हेतूने प्रेरित होऊन, आपेख सौष्ठव आणण्यावरिता वस्तुविपर्यास करीत असल्याकारणाने, नावाजलेल्या लेखकाच्या किंवा उत्तम भाषेत लिहिलेल्या लेखावर विश्वास ठेवण्याची प्रवृत्ति सोडून नाटकी किंवा हृदयंगम वर्णने अविश्वसनीय समजली पाहिजेत. हा दोष दफ्तरी लेखात बहुधा भाजवून येत नाही; परंतु इतिहासकारांचे लेख बहुधा वाच्यपत्ररूपीक असल्याकारणाने इतर वादमयारमक प्रयासप्रमाणे ते देखाळ या दोषापासून सुटलेले नसतात या दोषाने स्वच्छ लेखकाच्या व तत्कालीन समाजाच्या रुचीवर अवलंबून असल्यामुळे त्याचा अभ्यास करणे अवश्य असते.

लेखकाच्या निरीक्षण मध्ये ज्ञानाच्या यथार्थते विपर्यास किंवा—यादुळे दुसरे काम म्हटले म्हणजे प्रत्येक विधानाच्या बाबतीत लेखकाचे निरीक्षण बरोबर होऊन त्यास स्वतःच वर्णित गोष्टीचे यथार्थ ज्ञान झाले होते किंवा नाही हे लेखकासंबंधी व लिखाणासंबंधी आपणांस असलेल्या माहितीवरून निश्चित करावयाचे हे आहे. या ठिकाणांहि पूर्वीप्रमाणेच अगोदर लिखाणासंबंधी समुच्चयात्मक विचार करून, नंतर प्रत्येक विधानाचे यथार्थता तपासले पाहिजे, या परिस्थितीमधील लेखकाकडून निरीक्षणाच्या कामात कसा चुका होऊ शकतात हे पाहू.

(१) प्रत्यक्ष निरीक्षणाबाबत लिहिलेली कोणतीही माहिती विश्वसनीय समजावयाची नाही हा एक सर्वसामान्य नियम प्रत्येक संशोधकाने लक्षात ठेवला पाहिजे. परंतु किरियेक वेळा बाह्य परिस्थिती निरीक्षणास अनुकूल असूनहि दृष्टिभ्रम, चुका व पूर्वग्रह वासारख्या अंतःस्थकारणामुळे लेखकाचे निरीक्षण सदीप राहते, म्हणून पाहिले दोन दोष लेखकाच्या प्रत्येक निरीक्षणात भाजवून येतात काय याचा शोध करावा, व त्याचप्रमाणे त्याचे कोणकोणत्या गोष्टीसंबंधी कसे कसे पूर्वग्रह झाले होते हे निश्चित करावे. याशिवाय उत्साह, स्वच्छ बहुधा, प्रश्र्नावरूनच ठरत असल्याकारणाने लिखाणातील माहिती एखाद्या प्रश्नाच्या णवावादाखाल लिहिलेली असल्यास, लेखकाने कोणत्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून ती माहिती लिहिली होती, व त्या प्रश्नाने त्याच्या मनात कोणत्या भावना उत्पन्न झाल्या होत्या याचा देखील विचार करावा (२) लेखकाची परिस्थितीच यथार्थ निरीक्षणास अनुकूल नसली तर तशा स्थितीत झालेल्या निरीक्षणामध्ये अनेक चुका राहण्याचा संभव असल्यामुळे, जेथून नोट दिरू शकेल अशा ठिकाणी तो होता किंवा नाही, अन्वय कार्यात गुंतल्याकारणाने त्याच्या निरीक्षणात व्यत्यय तर येत नव्हताताना, निरीक्षण करावयाच्या गोष्टीविषयी लेखकास गोष्टी नसल्याने त्याचे दुर्लक्ष झाले होते काय, निरीक्षणीय गोष्टी समजण्यातका अनुभव किंवा सुद्धि त्यात होती किंवा नाही, निरनिराळ्या निरीक्षित

गोष्टीत त्याने घोटाळा तर केला नाहीता, व सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे निरीक्षण झाल्याबरोबर त्याने त्याचे टीपण केले किंवा नाही, या सर्व बाबींचा नोट विचार केला पाहिजे. (३) प्रत्यक्ष निरीक्षण करता येणे शक्य असूनहि आळसाने किंवा निष्काळजीपणाने, केवळ पूर्वाज्ञात कार्यक्रमावरूनच किरियेक वेळा लेखकाकडून समावेशरेंचा अद्वाळ करणाने लिहिला जात असल्याकारणाने, अगदीच ठराविक पद्धतीप्रमाणे व ठराविक भाषेत लिहिलेले लेख अविश्वसनीय समजवे. (४) खासगी गोष्टीसंबंधी माहिती, निरीक्षणमध्य अर्धु शकत नसल्यामुळे ती विश्वसनीय नसते. त्याचप्रमाणे चाकीरीतीचे, मनुष्यस्वभावाचे, महापुरुषाचे किंवा वासाराचे दुसरे कोणतेही समुच्चयात्मक वर्णन घेतले तरी ते फार झाले तर निरनिराळ्या निरीक्षणमध्य माहितीवरून सिद्धांत काढूनच केलेले असल्याचे, याकरिता अशावेळी लेखकाकडून सिद्धांत काढण्यास पुरेशी सामग्री होती किंवा नाही, व त्याला उपलब्ध सामग्रीवरून यथार्थ सिद्धांत काढता येत होते किंवा नाही या दोन गोष्टींचा शोध केला पाहिजे.

उपन्यास विधानांची या द्वा प्रमाणां विचि किंवा—

एखाद्या विधानातील माहिती लेखकाने स्वतःच्या निरीक्षणावरून लिहिली नसल्यास, ज्याने आत्मनिरीक्षणांने ती प्रथम प्रसिद्ध केली असेल त्याचे निरीक्षण दोषरहित होते किंवा नव्हते, व त्यापासून प्रस्तुत लेखकापर्यंत ती ज्या ज्या मध्यस्थ्यांच्या द्वारांनी आली त्यांनी तिच्या स्वरूपात बदल करण्याचा संभव होता काय, हे ठरविले पाहिजे. परंतु लिखाणाच्या अभिवांमुळे व्यवहारात इतिहाससंशोधकास मूळ निरीक्षकापर्यंत कवितच पोहोचता येत असल्या कारणाने, अनेक विधाने निनावीच राहतात, व म्हणून अशा वेळी असले निनावी विधान ज्या काळात केले गेले असेल त्या काळात तद्विधानातर्गत गोष्टींच्या निरीक्षणात चुका होत असत काय, व तत्कालीन तत्काली विधाने पूर्वग्रहाने दूषित होण्याचा संभव होता काय हे पाहण्याशिवाय अधिक अर्थ काढीच करता येत नाही. या निनावी विधानाचा बराच मोठा भाग परंपरागत गोष्टींना भरलेला असतो या गोष्टी लेखनाच्या द्वारेने पिढ्यानुपिढ्या चालत येतात, किंवा केवळ आध्यात्मिकादि दंतकथांच्या रूपानेच अस्तित्वात असतात.

यापैकी दंतकथास्वरूपी परंपरागत विधाने तत्कालीन लोकात तगली विधाने लिहून ठेवण्याची रीत होती किंवा नाही याच्या परीक्षणाने ओळखून काढून, ती अविश्वसनीय म्हणून टाकून दिली पाहिजेत. कारण कोणत्याही माहितीची विश्वसनीयता ती मूळ निरीक्षकाचे निरीक्षण भितरून तपोत व्यक्त करीन असेल त्यावरच अवलंबून असते. परंतु दंतकथातील माहिती किरियेक मध्यस्थ्यांच्या द्वारांनी चालत आली असल्यामुळे तीत पुष्कळ बदल झाला असण्याचा

संभव असतो, व मध्यस्थविषयक आपल्या अहान्यामुळे त्या केरफाराचे स्वरूप निश्चित करण्यास आपणालाच साधन नसते. या दंतकथांपासून ऐतिहासिक गोष्टींचा बोध होत नव्हता तरी उत्कृष्टातील लोकांच्या कल्पनेचे ज्ञान स्वरूपून आपणास होऊ शकते.

ही परंपरागत विधाने लेखनद्वारा आलेली असतात ती मूळास कितपत घडून आहेत हे पाहिले म्हणजे त्याची विश्वसनीयता ठरविता येते. मूळ उपलब्ध असल्यास याचा बोध कर्तृत्वमंशोधनातच लागतो. परंतु ते महात्मा ज्ञानें असेल तेव्हा लेखकास विशिष्ट विधानातील माहिती असणे शक्य होते काय, आणि त्याला मूळात बदल करण्याची खोद होती काय, व असल्यास तो कोणत्या प्रकारचा केरफार करीत असे याचा बोध केला पाहिजे. एखादे विधान आपा ह्मणजे एकंदर लिखाणाशी विसंगत असल्यामुळे जितके मूळवरून जसेच्या तसेच घेतलेले दिलेले तितकी त्याची विश्वसनीयता अधिक समजावी.

परंतु विश्वसनीयता तपासतांना प्रत्येक पुराव्यातील होय पाहून सर्व व पुरावा बाजूला वगळणे हेच इतिहासविकिरसकांचे प्रधान कर्तव्य नाही. तर असायात्नाह सत्य कोडून माहितीचा आभाव न आंखित असलेले क्षेत्र माहितीने युक्त करणे हे त्यांचे प्रधान कर्तव्य आहे, माहोतर प्रत्येक पुराव्यातील खोदपत्ता दाखवून तो पुरावा वगळण्यास उपदेक्षिणे अगदी शोषे आहे, हे होतकळ विकिरसकाने लक्षात ठेवले पाहिजे. पुढील वेळ लिखणातील अनेक विधानांच्या मूळ निरीक्षकांच्या स्थलांतरपरिस्थितीचा काहीच पत्ता लागत नाही. असली विधाने भौतिकशास्त्र कवडीमाल घमजून टाकून देत अकळे तरी इतिहासकारास त्याचा उपयोग करून घेता येतो. कारण इतिहासाच्या वाचकांची जिज्ञासा कोळ होयल गोष्टींनीच तुम होऊ शकत असल्यामुळे सूक्ष्म गोष्टींच्या ज्ञानाचा आवश्यक असणारे निरीक्षणविषयक कटक नियम निरीक्षकाने पाळवे नसले तरी त्याच्या निरीक्षणनिवेदनावरून उपरोक्त ठळक ठळक गोष्टींचा बोध सहज होऊ शकतो. म्हणून निनांची विधानांपैकी देखील जी तुकीची किंवा असय असण्याचा संभव नसतो ती इतिहासकारास आपल्या उपयोगासाठी निवडून घेता येतात. या गदरात कोणता विधाने येऊ शकतात याचे दिग्दर्शन खाली केले आहे. (१) पुढे दिलेल्या तीन प्रकारच्या विधानांच्या बाबतीत बरतुविष यांत करून लेखकाचा काही कायदा होत नव्हतामुळे, किंवा तसे केले असता लबादी उपपत्तीस येऊ शकत असल्यामुळे ती सोटी असण्याचा संभव नसतो. [अ] एखादे विधान, लेखकाची मते, हितसंबंध, ध्यामिमान व बाह्यविषयक अभिप्रेत यांनी प्रतियुक्त असल्यास त्यात लबादी अथवा संभवनीय नसते. परंतु या टिकाणी लेखकाच्या हितसंबंधादि गोष्टीविषयी आपल्या स्वतःवरून अनुमान काढण्यास आपले सिद्धांत प्रदोष हाण्याची मीति असते. शिथ्या

सत्यासत्यतेची चौकशी तरकालीन लोकांकडून केली जाण्याचा संभव असून जिची दहागिशा त्यांना सहज करून घेता आली असती अशा माहितीसंबंधी असत्य विधान करण्यास लबादी उपपत्तीस येण्याच्या भीतीने लेखक सहसा प्रवृत्त होणार नाही. परंतु या भीतीचा आपल्या वाचकवर्गास ओळखणाऱ्या सुसंस्कृत आत्मसंयमी माणसावर जितका परिणाम होतो, तितका संस्कृत मनाच्या विकारवश माणसावर होत नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे [६] यणिन गोष्ट लेखकाच्या ह्मणने विनम्रत्वाची असते तेव्हा तासंबंधी असत्य विधान करण्याचा त्याला मोह होण्यास काहीच कारण नसते अगदी कारानिक कथा लिहिणाऱ्या लेखकास छुडा आपले कथानक काही वास्तविक गोष्टींच्या चौकडीत घडवूनच तयार करावे लागते. त्या गोष्टी लेखकास व आपल्या वाचकवर्गास परिचित असल्यामुळे महात्माच्या नसल्या तरी, आपणास त्यांपासून उपयुक्त माहिती गोळा करिता येते. (२) जी गोष्ट बराच काळ अस्तित्वात असते, जी अनेक माणसांच्या निदर्शनास येऊ शकते, व जिचे बरवर पाहणाऱ्यांच्याहि सहज ज्ञानात येण्याइतके स्थूलवर्णन दिले असते अशा ठळकरीत दिशणच्या गोष्टीसंबंधी माहितीत चुका होणे शक्य नसते. (३) ज्या गोष्टीत लेखकाचा विश्वास नसतो, ज्या त्याला दुषोष असता किंवा ज्या त्याच्या मताविषय असतात त्या लिहिणे आण साम्यादिबाय तो लिहिणार नाही

सूक्ष्म व रोडुणाच्या पूर्वी जे विविध क्रियांचा व्यवहार होत असे पत्ता उपयोजक व त्याची रीति-आता आपण येमयेत वर्णन केलेल्या विविध क्रियांचा व्यवहारात उपयोग करण्याची योग्यत पद्धति काय आहे ते पाहू. प्रथमतः बाधपरीक्षण करीत असतांनाच लेखक व लिखण यासंबंधी शक्य तितकी माहिती गोळा करावी, व आताच सांगितलेल्या रीतीने शिथ्या खगासत्यतेच्या कसोट्या मनात आणून ती मनात नीट बिंबवून ठेवावी. यानंतर लिखण परीक्षणार्थ हाती घ्यावे. त्याची आया दुसरेच असल्यास प्रथम ते लेखकाच्याबरोबर करून घेण्यासाठी वाचून नंतर मग तदुपयोग विधानांचे खगान्वेषण करण्याकरिता त्याचे परीक्षण करावे. परंतु लिखाणाचा अर्थ शुध्द असला तर पहिल्याच वाचनात त्यातील विधानांचे परीक्षण करून, रपातील फक्त बाधप्रस्त वाचनेच मागून अभ्यास करण्यास्तव वेगळी काढून ठेवावी. या परीक्षणात लिखाणातील प्रत्येक विधान घेऊन, लेखक व लिखण याविषयी निवेदिलेल्या आपल्या पूर्व माहितीवरून चुका व लबादी होण्याच्या पूर्वोक्त कारणांच्या अनुरोधाने त्याची यथार्थता निश्चित करावी.

अशा रीतीने आपणास उपलब्ध लिखाणांपासून पूर्वकालीन क्लेशक वास्तविक गोष्टी व कल्पना हाती लागतील, व त्यांपैकी प्रत्येक कितपत संभवनीय आहे याबद्दि ज्ञान होईल.

इतिहास मंत्रां घटने करितां शोधित करणानां च निबन्धः—सूक्ष्म परीक्षणापातून काढलेल्या कल्पनांचा इतिहास संघटनेकडे उपयोग करून घेण्याकरिता त्यातील उपयुक्त कल्पनांची निवड करीत राहणे हे आपण पाहू या कल्पनांचा उद्भव कोणत्याना कोणत्या तरी मनातून झालेला असतो. परंतु मनुष्याच्या मनातील सर्व कल्पना नेहमी वस्तुस्थितीवरूनच घेतल्या जात असल्यामुळे, त्यांच्या मूळाशी असलेल्या गोष्टींना अस्तित्व असले पाहिजे हे उघड आहे, म्हणून नाटक, कादंबऱ्या, काव्ये, इत्यादि वाङ्मयात्मक प्रभातील कल्पनांचा अभ्यास करून देखील त्यांचा पुढे दिलेल्या विशिष्ट मर्यादेच्या भात प्राचीन काला-संबंधी माहिती गोळा करण्याच्या कामी उपयोग करून घेतला असता ते वाचणे होणार नाही (१) नीति, ललित-कला इत्यादि गोष्टीसंबंधी कल्पना कलांच्या समकालीन सर्व समासास लागू करणे केव्हाहि रास्त होणार नाही असल्या प्रकारच्या सामाजिक यावर्तीतील कल्पनाविषयी लिखाणां-तील कल्पना फार झाले तर कदाचित् तासंबंधी विचार प्रगट करीत असतील. (२) नैतिक पदार्थांची वर्णने देखील कल्पनेनेच केली असण्याचा संभव असल्यामुळे, त्या कल्पनांची मूलभूत तत्वे हुकूम काढून देवळ त्यांचे अस्तित्व गृहीत घाले पाहिजे. एखाद्या कवीने सुवर्णकपाटाचे वर्णन केले असले तर त्यावरून सुवर्ण व कपाटे यांचेच अस्तित्व कळू शिद्ध होते. (३) याप्रमाणे एखाद्या कल्पनेचे किंवा पदार्थाचे अस्तित्व सिद्ध झाले तरी त्याची व्याप्ति सर्वसामान्य होती असे म्हणता येणार नाही. (४) पुन्हा या पदार्थांचे किंवा कल्पनांचे अस्तित्व कोणत्या काळी व कोणत्या देशात होते हेहि नक्की ठरावितं येत नाही कारण प्राचीन काळातील किंवा परदेशातील लोकांपासून कल्पना येऊन इथाने तिचा स्वतः उपयोग करणे ही काही संभवनीय गोष्ट नाही.

हस्तपुंजी माहिती उपलब्ध असलेल्या काळासंबंधी विचार करीत असताना ज्या उघड शिष्टाण्याच्या साध्या गोष्टींचे कदाचित् विचार न करता वर्णन केले असेल तीहि व्यवहारात खरी मानून वाळावयास काही हरकत नाही. आगदी उघड उघड दिश्याच्या साध्या गोष्टींची वर्णने करण्याला न कळत त्याच्या लेखणीतून यथातथ्य उतरत असतात.

संशोधित विधानांची यथार्थता—सूक्ष्म परी-
क्षणाने लिखाणांतून काढलेल्या विधानांची यथार्थता नेहमी
डळमळीतच असते. यापैकी प्रत्येक विधानांची सत्यता
कमीअधिक प्रमाणात संभवनीय आहे, एवढेच काय ते
आपणांस विनोदक वागता येईल लिखाणातील विधाने प्रत्यक्ष
निरीक्षण करून ताबडतोब असेदिव्य भाषेत लिहून ठेवली
जात नसल्यामुळे त्यांचे यथार्थते सिद्ध करण्याकरिता दुसऱ्या
समर्थनपर विधानांची फार जरूरी असते म्हणून लहान लहान
विज्ञाना उपयोग करून एकच प्रकारची सर्व विधाने एके

टिकाणी येतील असे त्यांचे वर्गीकरण करावे ते शास्त्रानुसार
(१) एखाद्या गोष्टीविषयी एकच विधान उपलब्ध असल्यास
त्याचा कोणत्याहि प्रकारे उपयोग करून घेऊं नये, फार
झाले तर निरीक्षाच्या नावासह त्याचा उल्लेख मात्र करावा.
(२) दोन किंवा अधिक विधाने परस्परविरोधी आहेत
असे आढळून येऊन ती एकाच गोष्टीसंबंधी आहेत
अशा आपली पूर्ण राखी झाली तर, [अ] त्यापैकी सर्वच
संशयात्मक असल्यास किंवा [आ] अनेक संशयात्मक
विधाने एकेकाशी जुळत असून, ती व्यापविषयी
संशय व्यावयास जागा नाही अशा एकाच विधानाविषय
असल्यास, ती सर्व व्याप्य समजावी; परंतु [इ] परस्पर-
विरोधी दोन विधानांपैकी एक संशयात्मक, व दुसरे यथार्थ
असणे पुष्कळ अंशी संभवनीय असल्यास दुसरे ग्रहण
करावे.

इतिहाससंशोधकाने विधानांच्या साध्यांचे परीक्षण करीत
असताना फक्त स्वतंत्र निरीक्षणाने केलेली विधानेच जमेल
प्रावी. सामाजिक इकाकतीतील तपशिलाच्या विविधत्वामुळे,
व त्यांचे निरीक्षण करण्याचा दृष्टिकोन माणसात्मिक
भिन्न असल्यामुळे, दोन विधानांचा तपशील अनुक्रमाने
जुळला तर ती स्वतंत्र निरीक्षणाने केलेली नाहीत
असे साफ समजावे भिन्न भिन्न प्रकारच्या, भिन्न भिन्न लेख-
कांनी, भिन्न भिन्न परिस्थितीत, भिन्न भिन्न लिखाणात, नमूद
केलेली निरीक्षणेन स्वतंत्रपणे केली गेली होती असे खात्री-
पूर्वक म्हणता येते. म्हणून इतिहाससंशोधकाने हे लक्षात
ठेविले पाहिजे की, प्राचीन काळासंबंधी एकमेकाशी तपशील-
वार जुळणाऱ्या इकाकती खऱ्या विश्वसनीय नसून, चोड-
व्याच खात्रीत मगून मगून दिसून येणारे साम्य विधानांची
विश्वसनीयता प्रगट करते

सुसंगतता आणि सत्यता.—आ अनुमानापासून सुसंगत
इकाकत तयार करितो आले तर त्याच्यासंबंधी वाटत अस-
लेला व्यक्तिविषयक संशय पार मावळून जाऊन; सुसंबद्धते-
मुळे येणारा निश्चितपणा त्या इकाकतीला प्राप्त होतो. एखाद्या
राजाच्या प्रवासवर्णनातील तारखा नसणे परस्पराशी विभक्त
नसली व त्यापासून प्रवास वर्णनाची सुसंगत इकाकत आप-
णांस तयार करितो आली तर, प्रत्येक स्वध्याच्या तारखेच्या
अपत्यबद्दल आपणांस खात्री वाढू लागते. किंवा एखाद्या
संस्थेच्या अथवा कुडीच्या वर्णनातील सर्व विधाने सुसंगत
असली तर त्यावरून तयार केलेल्या इकाकतीच्या घट्यते-
बद्दल आपणांस संशय येणार नाही.

इतिहासिक विधानांचा इतर शाखातील सि-
द्धांशी संबंधित होणे हे सुन आल्या स वा य करारवे—
नैतिक शास्त्रांच्या सिद्धांतांपेक्षा असलेल्या लिखाणांतील
गोष्टीवर कोणीहि इतिहाससंशोधकाने विश्वास ठेऊ नये.
बमरफारावर विश्वास ठेवण्याकडे माणसाची इतकी प्रवृत्ति
असते की, जुन्या कागदपत्रांत मुताबेतीच्या

मित्रता पुरावा चावढतो तितका समुद्रमुस्तासारख्या एखाद्या ऐतिहासिक पुरुषाच्या अस्तित्वाबद्दलहि सांगण्यास नाही. असें असलें तरी इतिहाससंशोधकांनं सुताखेतासंबंधी गोष्टी टाकून देऊन समुद्रमुस्ताचेच अस्तित्त्व कबूल केलें पाहिजे. त्यानें आपल्या सोपांमुळे भौतिकशास्त्रांत क्रांति घडवून आणण्याच्या मरीच पडें नये. कारण भौतिक शास्त्रांतलें ज्ञान प्रत्यक्ष अनु- नशानें मिळविलेंलें असतें; परंतु इतिहासांतील माहिती अप्र- त्यक्ष ज्ञानानें मिळविली जात असल्यामुळे त्याचा दर्जा नेहमी कमीच रहाणार. भौतिक शास्त्रामध्ये कानित घडून येणें असं- भवनीय आहे असें नाही; परंतु तज्ज्ञानींच अडवून आणली पाहिजे. इतिहाससंशोधकास या बाबतींत हात धाळनां येत नाही. उलटपक्षी त्यानेंच पूर्वी झालेल्या शास्त्रीय शोधाचा, आपल्या लिखाणाचा अर्थ जाणवयाकडे व आपल्या शोधाची यथार्थतापासून पाहण्याकडे उपयोग करून घेतला पाहिजे. इतिहास, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, इत्यादि अपूर्णस्थेयेंत असलेल्या शास्त्राच्या सुविज्ञातविद्वद्द जर ऐतिहासिक परीक्ष णीत काही आढळून आलें, तर या शास्त्रांतील संस्थापित झालेलीं जुनीं तथेचूक ठरविण्यास आपल्यामजळ सवळ पुरावा असल्याखेरीज इतिहाससंशोधकांनं तें मान्य करूं नये.

इतिहास रचनेच्या सामुग्रीचे स्वरूप.—इति- हाससंशोधकांनं इतिहासरचनेकरिता निवडून काढलेल्या वस्तुस्थितिदर्शक पृथक्कृत विधानांपासून सुसंगत इतिहास तयार करणें हे इतिहासकाराचें काम आहे. परंतु इतिहास- रचनेचे काम सर्वेस्वी उपसंघ सामुग्रीवरच अवलंबून अस- ल्यामुळे तें ठराविक नमुन्याबद्दलुकम करणें शक्य नसतें ही गोष्ट इतिहासमीमांसकांनीं प्यानांत ठेवावी. ऐतिहासिक प्राचीन वस्तु क्रिया व हेतु व अवोपनि वस्तुक्रिया हे परस्पर भिन्न नाहीत असें गृहीत धरून आपण त्याची कल्पना करित असतो. या गृहीत सादस्याच्या अभावीं प्राचीन लिखाणांचा बोध होणें केवळ अशक्य आहे. परंतु आपणांस ज्या प्राचीन गोष्टींची कल्पना आपल्याची असते त्यांचे आधुनिक गोष्टीशी पूर्ण सादर्य नसल्यामुळे इतिहासात अनेक चुका होण्यास जागा राहते. भौतिक शास्त्राच्या परिभाषेतील प्रत्येक शब्दाची पूर्ण व्याख्या केली असल्याकारणानें रक्षत चुका होण्याचा संभव नसतो; परंतु हा नियम व्यावहारिक भाषेच्या शब्दा- संबंधी पाळला जात नसल्यामुळे व विशेषतः एखादा शब्द नितरा अद्वय शारा मानसिक कल्पनांचें ज्ञान करून देण्यास योग्यता असले तितका त्याचा अर्थ अनिश्चित राहून असल्यामुळे कल्पनामूलक ऐतिहासिक ज्ञानात चुका होण्याची भीति विशेष असते.

परंतु इतिहासकारास तर अशी कल्पना केव्हासिवाय ग्राह्य तरणोपायच नसतो. व म्हणून कोणत्याहि गोष्टीची

सामुग्री लिखाणांतील वाक्यांचें पृथक्करण करून मिळविली असल्याकारणानें इतिहासकाराच्या हातीं शेकडो तुटक तुटक, लहान लहान विधानांचे काय तों येत असतात, व तींहि अगदीं अस्तान्यस्त स्थितेंत असतात. या ऐतिहासिक विधानांतील विशेषतः म्हटले म्हणजे—(१) एकाच लिखा- णातून हस्ताक्षर, भाषा, लिपी, व्यक्तिविषयक मते, ऐत- हासिक प्रसंग, इत्यादि परस्परभिन्न गोष्टींविषयी माहिती मिळत असल्यामुळे या विधानास विविधत्व आलें असतें; (२) सामाजिक बाळीसारख्या सामान्य विधानापासून तो एखाद्या व्यक्तीच्या तोंडून निघालेल्या शब्दासारख्या तुटक विधानापर्यंत निरनिराळ्या दर्जाची सामान्य विधानें या सामुग्रीत आढळून येतात; (३) प्रत्येक विधान विशिष्ट स्थल व काल यांनीं मर्यादित असल्यामुळे इतिहासकारास भिन्न भिन्न ठिकाणच्या व भिन्न भिन्न काळातील विधानांचा पृथक पृथक अभ्यास करावा लागतो; आणि यांपैकी प्रत्येक विधानाची सत्यता कमी अधिक प्रमाणात निश्चित झालेली असते. याप्रमाणें भिन्न भिन्न ठिकाणच्या भिन्न भिन्न काळांतील कमीअधिक प्रमाणात व सामान्य असलेल्या विभागीय विधानांच्या असंबद्ध अणुरेणुंचा इतिहासकारास उपयोग करून घ्यावयाचा असल्याकारणानें नमुन्यावर हुकूम काम होणें शक्य नाही पण या कामास पद्धत नाही असेंहि नाही. समाजीय विधानें वेगळीं काढून त्यांचे सोडस्कर वर्गीकरण कसे करावयाचे हे निश्चित करणें अवश्य आहे. संशोधित विधानांपासून (१) प्राणी, भौतिक पदार्थ, (२) मानवी कृत्ये, आणि (३) त्यांचे हेतु व पूर्व कल्पना या तीन प्रकारच्या वास्तविक गोष्टींचें ज्ञान दिलां शकतें. यांपैकी भौतिक वस्तु व प्राणी यांचें ज्ञान मूळ लेखकास जरी निरी- क्षणानें झालें असलें तरी, आपणास तर त्याच्या अनुभवाची कल्पना स्वातंत्र्यवांतीमूलक वस्तुवरून करावी लागते. त्याचप्रमाणें प्राक्रांतीन मानवी कृत्यांचेंहि लेखकाचे ज्ञान निरीक्षणजन्य असतें तरी आपणांस ऐतिहासिक कृत्यांची व्यवहारातील तात्पर्य मागण्याच्या कृत्यावरून कल्पना करण्याशिवाय मार्गदर्शक नसतें. मानवी कृत्यांचे हेतु व कृत्ये करणाऱ्यांच्या त्याविषयी पूर्वकल्पना या दोन्हीहि गोष्टींचें ज्ञान प्रत्यक्ष तत्कालीन निरीक्षणवरून करता येत नसून त्याची कल्पना अनुभवस्वभावाच्या ज्ञानावरूनच करावी लागते. लिखाणां- पासून यासंबंधी मिळविण्याची माहिती तीन प्रकारची असते. (१) लेखकाचें दिलेले स्वतःचेंच हेतु अथवा पूर्व कल्पना, (२) लेखकाचें दिलेले स्वतःच्या समकालीन मागण्यांचे हेतु अथवा पूर्वकल्पना, आणि (३) लिखाणांतील कृत्यांचे आपण आपल्या स्वतःवरून काढलेले हेतु अथवा पूर्व कल्पना.

यावरून एक गोष्ट उपर होतें की, बहुतेक प्राचीन गोष्टी विषयी आपलें ज्ञान भौतिक शास्त्रांतील गोष्टींप्रमाणें निरीक्षणमूलक असतं असल्यामुळे असतं.

चित्र काढीत असता त्यात पुष्कळशा काल्पनिक भाषांचा समावेश होतोच. याकरिता इतिहासकाराने इतिहासाची जुळवणी करीत असता या चित्रातील लिखाणातून घेतलेल्या सत्यांशांचेच फक्त प्रदण केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, श्रीहर्षाच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धातील युद्धाच्या मूर्ताच्या मिरवणुकीने चित्र डोक्यापुढे आणताना बिनी प्रवाशाच्या वर्णनातून यथार्थ म्हणून घेतलेल्या भाषाविषयक दुसऱ्या क्लिष्ट गोष्टी त्यात घालण्यास लागतील. परंतु इतिहासात हा भाग घालताना केवळ सत्यांशांचाच उपयोग केला पाहिजे. चित्राच्या पूर्णतेसाठी असल्या घेतलेल्या दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीस इतिहासात थारा देता कामा नये.

इतिहास रचनेच्या कामातील मुख्य अडथळा व त्यावर उपाय—यावरून असे दिसून येईल की, भौतिक वस्तूंचे थोडेसे अवशेष खोलीत करून बाकीच्या कोणत्याही प्राक्कालीन गोष्टींचे अंश कल्पनाचित्र लिखाण बाबतीत असतानाच त्यातील त्रुटिपुण्या माहितीवरून आपल्या अंतर्धर्षुपेक्षा नकळत उभे राहते ते बहुतांश अर्वाचीन कल्पनांनी रखाटलेले असते. पण प्रत्येक प्राचीन गोष्टी अर्वाचीन गोष्टीप्रमाणे नव्हती. इतकेच नव्हे तर या दोहोतील वैपम्याच्या अभ्यासानेच इतिहासास मनोरंजकता येत असल्यामुळे, लिखाणात दृश्य होणाऱ्या एखाद्या गोष्टीच्या वर्णन-पर माहितीतील निरनिराळ्या मुद्याच्या स्वातंत्र्यावरून केलेल्या कल्पनांचे एकाकरण करून, आपण मूळ गोष्टीचे शक्य तितके हुबेहूच चित्र आपल्या डोक्यासमोर आणण्याचा प्रयत्न करावा.

व्यवहारातील आपले निरीक्षण नेहमी व्यक्तिविषयकच असल्या कारणाने लिखाणातील निरीक्षणात्मक माहितीहि व्यक्तिविषयकच असते; व म्हणून परस्परसंबंध कळण्याकरिता ती परिनिवार्यात्मक व समुच्चयात्मक कल्पना मनुष्यास असावी लागते ती आपणास शालेली नसते. यामुळे आपल्या अनुभवावरून समाजाचे किंवा त्याच्या विकासाचे किंवा अंशभारक अवस्थेचे एक कल्पनाचित्र तयार करून त्याच्या चौकटीत लिखाणातील संशोधित माहिती अंतर्भूत करण्याशिवाय गत्यंतर नसते. प्राचीन काळची वस्तुस्थिति आपणास प्रत्यक्ष पाहता येणे शक्य नसल्यामुळे त्या काळातील विवक्षित गोष्टी कोणत्या परिस्थितीत घडल्या होत्या याविषयां बरोबर कल्पना येण्याकरिता आपणास हल्लीच्या समाजाचे किंवा विकासाचे किंवा कार्यक्रमाचे निरीक्षण करून त्यासारख्या गोष्टी आज कोणत्या परिस्थितीत घडत आहेत हे पाहिले पाहिजे. प्राचीन व अर्वाचीन गोष्टी यांमध्ये वैपम्य असण्याचा पुष्कळ संभव असला तरी मनुष्याची बारीकपण व मनोरचना निश्चित असल्याने हे सर्व फरक काही विशिष्ट मर्यादेच्या आतच पडून येत असतात म्हणून मनुष्याच्या जीवनक्रमाला ज्या सर्वसामान्य गोष्टींची आपण अपेक्षा करतो

त्यांची एक यादी तयार केली असता ती संशोधित विधानांची स्वाभाविक वर्गीकरी करण्यास उपयोगी पडेल.

प्रत्येक समाजाच्या किंवा व्यक्तीच्या आयुष्यात अनपेक्षित असे अनेक शक्यते प्रदंय येतात त्यांचा पूर्वीक सर्वसामान्य गोष्टींमध्ये समावेश होऊ शकत नाही तरी त्यांचा अभ्यास नव्याशिसाय इतिहासकारास प्राचीन काळचे निष्पत्ती रंगविता येणे शक्य नसल्यामुळे लिखाणाचे वाचन चालले असतानाच त्या गोष्टींचे पूर्ण ज्ञान होण्यास अनेक अवश्यक म्हणून सुचतील ते टिपून ठेऊन व आपल्या अनुभवातील तत्सदृश गोष्टींच्या विवेचनात अनेक मुद्दे देण्यात येतात त्याचाहि अभ्यास करून आपणास आणखी कोणते मुद्दे देण्याची आवश्यकता आहे ते ठरवून त्याची यादी केली म्हणजे त्या वास्तविक गोष्टींचे वर्गीकरण बसे करावयाचे याची योजना तयार होईल.

याप्रमाणे इतिहासरचनेकरिता आपणास कोणकोणत्या गोष्टीसर्वथा माहिती अवश्य आहे हे प्रस्तुत समाजाच्या अवलोकनाने ठरवून व त्याची यादी करून प्रत्येक गोष्टी-विषया लिखाणातील संशोधित विधानातून काय माहिती मिळू शकते असा प्रश्न विचारीत गेले म्हणजे समाजीय विधाने एके ठिकाणी येऊन सर्व संशोधित विधानांचे संगत-वार वर्गीकरण होईल.

इतिहास रचनेच्या कामाची रूपरेखा—पूर्वीक विवेचनावरून इतिहासरचनेच्या कार्याची रूपरेखा साधारणतः पुढे दिल्याप्रमाणे आपणास आत्मता येईल.—

१ प्रथमतः प्रत्येक संशोधित गोष्टीचे तिच्या निरनिराळ्या भागांशी साम्य असणाऱ्या ज्या ज्या काही गोष्टी आपणास आपल्या समवेतांशी दिसतील त्या सर्वांचे एकीकरण करून हुबेहूच कल्पनाचित्र तयार करावे. हे काम लिखाण बाबतीत असतानाच नकळत माणसाकडून होत असल्यामुळे त्यात चुका होऊ न देण्याकरिता कोणती काळजी घेतली पाहिजे याचे पूर्वीक दिग्दर्शन केले आहे.

२ यानंतर प्रस्तुत समाजाच्या अवलोकनावरून ज्या सामान्य गोष्टींची आपण प्राचीन समाजातहि अपेक्षा करितो त्यांपैकी प्रत्येकीसंबंधी आपणास अंश काय माहिती मिळू शकते ती वेगळी काढली असता समाजीय गोष्टींचे निरनिराळे विभाग होऊन सर्व संशोधित विधाने पद्धतशीर रचली जातील.

३ याप्रमाणे रचलेल्या संशोधित विधानात ऐतिहासिक माहितीच्या अभावामुळे थोडे लहानमोठे खिचरे राहिलेले आढळून येतील; त्यांपैकी काही हात गोष्टीवरून अनुमानाने भरून काढून तर्कशास्त्राच्या मदतीने ऐतिहासिक माहितीत भर टाकण्याचा प्रयत्न करावा.

४ यानंतरचे कार्य म्हटले म्हणजे आपण जुळविलेली सर्व माहिती धीरगम्यतांतील सूत्रवत् सिद्धांताप्रमाणे संकलित करून निरनिराळ्या गांठेचे परस्पर संबंध व सामान्य प्रश्न-

धर्म दाखवावयाचे हे आहे. एवढे झाले म्हणजे इतिहास-रचनेचे काम पूर्ण होतें.

५. परंतु ऐतिहासिक एतल स्वरभावतःच द्विष्ट व अफाट असल्यामुळे आपला ग्रंथ वाचकवर्गास सुबोध करण्या इतिता चांगलीचो विवरणपद्धति शोधून काढली पाहिजे.

मागे सांगितलेल्या सर्व क्रियांची मीमांसा नरी इतक्या स्पष्टपणे करिता येते तरी व्यवहारात ऐतिहासिक ग्रंथ बहुपः सद्योप राहिलेले आढळून येतात... याचे कारण असे आहे की, ऐतिहासिक साधनांच्या शोधापासून इतिहासरचना संपूर्ण होईपर्यंत इतके काम असते की एका माणसाच्या हातून ते चांगल्या रीतीने पार पडणे अशक्यच असते. परंतु इतिहासशास्त्रात बाह्यचिकित्सेच्या कामाशिवाय इतरप्र कोडेहि धर्मविभागणी होऊन प्रत्येकाचे कार्यक्षेत्र आखले गेले नसल्याने ऐतिहासिक विषयावर पुस्तक लिहिणाऱ्यास दुसऱ्याच्या ग्रंथातील कोणती माहिती विश्वसनीय समजून गृहीत घरावयाची हे कळत नाही, व त्यामुळे त्याच्या ग्रंथात अनेक दोष राहतात. या करिता असे करावे की दुसऱ्या ग्रंथातील कोणतीहि सिद्धांत गृहीत घेऊन चालता एखाद्या लिखाणाप्रमाणेच त्याचं हि संशोधन करून, मूळ माहिती घेऊन ग्रंथकार्याने प्रत्येक वेळी बरोबर सिद्धांत काढले आहेत किंवा नाही हे पहात आवे. असे केल्याने आमूल्यात संशोधन करून ग्रंथ लिहिण्यास लागणाऱ्या व्यक्तीच वेळाचे वेळाचे काटकसर होऊन आपल्या ग्रंथात दोष राहण्याचा संभवहि पुष्कळ कधी असतो.

संशोधित तथिवा नाच्या व थी क रणाची की न ना.— लिखाणांतून काढलेली सर्व विधाने मनुष्यासंबंधीच असल्याने त्याच्या सर्वसामान्य व्यापाराची पुढे दिव्याप्रमाणे एक वादी तयार करून प्रत्येक व्यापारासंबंधी सामुग्रीतील बाहिरी वेगळी काढली असतां सर्व सम्रातीय विधाने एके-टिकणी येतील.

(अ) भौतिक परिस्थितिः—(१) वारार विषयक माहिती-शरीर वसन, सारसंधी आकडे; (२) भूगोलविषयक परिस्थिति नैसर्गिक, कृत्रिम. (आ) बौद्धिक चालीः—(१) भाषा, (२) कला, (३) धर्म, (४) तत्वज्ञान व नीति, (५) परमांध विषयक समजुती; (इ) व्यावहारिक चालीः—(१) भौतिक जीवनक्रम अस, पोषाख व भुषणे, वयतिगृहे; (२) व्यासंगी आधुनिक कालक्रमण, सामाजिक समारंभ, वरमणुकीची सवने; (३) आर्थिक चाली—(१) अर्थसाधन शोधणे, खर्चपद्धती, (२) उद्योगधंदे, (३) व्यापार, (४) अर्थ विभागणी; समग्र संस्था (१) कुटुंब (रचन व आर्थिक संघटना) (२) शिक्षण, (३) सामाजिक धर्म; (४) सार्वजनिक संस्थाः—(१) राजकीय संस्था-सत्तापीडा, राज्यकारभार, लोकानी निवड-पद्धती, अधिकाऱ्यांच्या संस्था; (२) सांप्रदायिक संस्था,

(३) आंतराष्ट्रीय संस्था-राजकारण, युद्ध, व्यापार, खासगी कामदे.

नरीत वादीप्रमाणे वर्गीकरण झाल्यावर प्रत्येक सदरीतील गोष्टीचे स्थानविषयक व कालविषयक वर्गीकरणे केली असता त्यावरून आपणास निरनिराळ्या देशातील अथवा काळातील त्या त्या मानवी व्यापारांचा इतिहास लिहिण्यास साधने मिळून, निरनिराळ्या प्रकारची माहिती प्रसिद्ध करिता येईल. याप्रमाणे वर्गीकरण झालेल्या गोष्टी कोणत्या क्रमाने कथन करावयाच्या हे आपल्या विवरणपद्धतीवर अवलंबून राहील. एका काळातील सर्व गोष्टी एकेठिकाणी घावयाच्या किंवा एका देशाविषयी सर्व माहिती एकत्र दावयाची किंवा गोष्टीच्या स्वरूपावरून त्यांचा ऐतिहासिक क्रम ठरवावयाचा, यापैकी कोणत्या तरी एकाच पद्धतीचा स्वीकार करून इतिहासात वास्तव माही. म्हणून, यातील एकीस प्रमुखत्व देऊन दुसऱ्या दोन्हीचा सोप्याप्रमाणे उपयोग करावा.

सा मा न्यस वैयक्तिक कृत्यांचे परस्परान्तर इतके सादरप दिसून येते की, त्यांच्या समुच्चयास आपण “संस्था” असे नाव देतो. राजकीय इतिहासाखेरीज-कडून इतिहासाच्या बहुतेक सर्व विवेक अंगातील कृत्यांत असे सामान्य स्वरूप दृश्यापत्तीस येते, परंतु राजकीय इतिहासातील राजकृत्यांच्या परस्पर भिन्न कृत्यात मात्र असे सामान्य तत्त्व शोभून काढणे फार कठिण असते. मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करणे, हे नरी इतिहासास मुख्य ध्येय असले तरी सर्व वैयक्तिक कृत्यांचे एकत्र करून त्यातील सामान्यतः पथक केल्यावरहि पूर्वीक राजकीय इतिहासातील की काही कृत्ये शिक्षक राहतील त्यांना वागळले असता वाकीचा इतिहास नीट समजून द्यात नसल्याने इतिहासकारास ती टाकता येत नाहीत व म्हणूनच मानवी संस्कृतीच्या इतिहासाबरोबरच लढत्या वेगळे राते लोकांच्या वैयक्तिक कृत्यांचीहि आपणास गरज असते.

मानवी संस्था व ती, चाली व संस्था.—मागे दिलेल्या कोटकावरून आपणास कोणत्या मानवी संस्थांचा सर्वथाचा चालीचा व रीतीमातीचा इतिहास लिहिता येवो हे, उघड दिसून येईल. अशा प्रकारचा एखादा इतिहास लिहिण्याकरितां ती संस्था कोणत्या व्यक्तीसम्ये रूढ होती हे व्यंगोदर नीट ध्यानीत आणावे कारण एखाद्या मायेचा अभ्यास करण्याकरितां जर आपण काही विशिष्ट व्यक्तींचा समूह घेतला, तर कल्पेच्या अभ्यासास आपणास तोच समूह घेता येणार नाही बराही आपा कोटकांराचा समग्र घेतला की त्यातील काही व्यक्तीवरून सर्वोच्च राजकीय मते पार-नामिक कल्याण इत्यादि निरनिराळ्या गोष्टीसंबंधी सिद्धांत काढण्याकडे जी मायाची नेमणिक प्रवृत्ति असते तिचा आपण बळी न पडले पाहिजे. दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे—समग्र आपण मराठी भाषेचा इतिहास लिहिण्याकरितां ती आपा कोटकांच्याचा समग्र घेतला, तरी देखील

यांतील सर्व व्यक्तींच्या भाषेत आपणास पूर्ण साहचर्य आढळून येणार नाही. नागपूर, खानदेश व कांय या ठिकाणी बोलल्या जाणाऱ्या मराठी भाषांमध्ये आपसांत बोधोद्बुध फारक आढळून येईलच. उत्तरपक्षां हिंदी, बंगाली वगैरे काही भाषांचे परस्परार्था कमी अधिक प्रमाणांत साहचर्यहि आढळून आल्यापासून साहचर्य नाही.

याकरिता कोणताहि समूह घेतला वी त्याचे पोटविभाग कोणते आहेत, व तो स्वतः कोणत्या मोठ्या समूहाचा पोटभाग आहे याचाहि विचार करणे प्राप्त आहे.

अशा रीतीने भाषा, कला इत्यादि संस्थांचा म्हणजे आचरणपरंपरेचा व कर्तृत्वपरंपरेचा अभ्यास करण्यास फारसा प्राप्त पडत नाही. विशिष्ट काल काय होती, तिला फारचारांत कोणी आणले व तिचा पुढे स्वीकार करणारे कोण होते किंवा पूर्वगत सदस्य चालीचे हो विवृति होय इतक्या गोष्टी निश्चित केल्या म्हणजे फाय मागते. परंतु सामाजिक किंवा राजकीय संस्थांचे गोष्ट अगदी निराळी असते. या जरी संस्थांनी मनुष्यास परिपाटातल्या बांदे सामत्तात तरी त्या केवळ स्वेच्छेने होत नसतात. यातील सामाजिक किंवा आर्थिक संस्थांचा अभ्यास चरताना त्यांच्या धर्मविमर्शनाचे व वर्गविभागाचे तत्त्व काय होते, ते विभाग कोणते होते, त्यांत कोणत्या व्यक्तींचा वेगळात येत असे व त्यांचे परस्पर संबंध काय होते, हे धोडून काढावे लागते. राजकीय संस्थांच्या बाबतीत पुढे दिल्याप्रमाणे आणखी दोन प्रकारची माहिती पाहिजे. (१) प्रथमतः सत्ता कोणाच्या हाती होती, व ती विभागणी गेली असल्यास, या अधिकार विभागणीचा अभ्यास करून, त्यानिक, मध्यवर्ती व वरिष्ठ सरकाराविषयी आपणास काय माहिती मिळू शकते हे पाहून नंतर प्रत्येक अभिकादीवर्गीतील जागा कोणाला दिल्या असत, त्याचे नेमून दिलेले अधिकार काय होते व त्यांच्या हातात वारतविक कसा किती होती त्याचा शोध घ्यावा. (२) त्याचप्रमाणे त्यांच्या कामकाजाचे नियम कोणत्या स्वरूपात होते, व काय होते; नियमांचा व्यवहारात उपयोग करण्याची नव्हिवाट काय होती, आणि त्यांचा दुर्बलयोग कितपत केला जात असे हे देखील धोडून काढावे.

एका समाजासंबंधी सर्व माहिती मिळविली म्हणजे त्याचा इतर समकालीन समाजांत दर्जा काय होता हे ठरविण्यासाठी सार्वराष्ट्रीय संस्थांचा अभ्यास करून या सर्व समाजात कोणत्या रीती अंगर संस्था सामान्य होत्या व त्यांचे आपसातील दृष्टव्यवहारासंबंधी खासगी नियम काय होते हेहि पहावे.

मा न वी संस्थांच्या व त्यां तीं या अभ्यास व त्यांत ने व फि क कृ त्यां वी त्या न. — वर दर्शविण्याप्रमाणे अभ्यास केला असतां अमुक एक वेळां एखाद्या समाजाची स्थिति काय होती हे प्मानांत येईल; परंतु मनुष्याच्या संस्था

दृष्टदृष्ट वृद्धन जाऊन शेवटी त्यांचे इतके रूपांतर होते की, त्या मूळ संस्थांमधून अगदी भिन्न वादें उत्पत्तात. प्रत्येक मानवी संस्थांची याप्रमाणे विकास अंगर उत्क्रांति होते व याचाच इतिहासांत अभ्यास करावयाचा असतो. याकरिता मागे दिलेल्या कोष्टकातील प्रत्येक बाबीत उत्क्रांति काय झाली हे पहात गेलें पाहिजे. असे करतांना अगोदर कोणत्या गोष्टीच्या उत्क्रांतीचा आपणास अभ्यास करावयाचा आहे हे नोंद ठरवून गण ती किवी बाळांत झाली, तिच्यातील निरनिराळ्या अवस्था काय होत्या व ती कोणत्या साधनांनी यडून आली, या सर्वांविषयी विचार केला पाहिजे.

शास्त्रीयदृष्ट्या पाहिले तर समाजांमध्ये प्रत्येक रीतीची, पद्धतीची किंवा संस्थेची नेहमी एकाच दिशेने उत्क्रांति दृष्टावयास पाहिजे व असे झाले असते, तर निरनिराळ्या समाजाचा पृथक् इतिहास लिहिण्याची गरजच पडली नसती; परंतु समाजाच्या आमुष्यांत यत्तच्छेने जे काही विविध प्रसंग येत असतात त्यावरून या उत्क्रांत्यानी भिन्न भिन्न वळण लागत असल्यामुळे आपणास समाजाच्या आमुष्यात वैविध्य आढळून येत व म्हणूनच या प्रसंगांचा अभ्यास केला नाही, तर समाजाचा इतिहास दुर्बोध होईल. हिंदुस्थानच्या इतिहासात मुसलमानांच्या स्वारीचा नामनिर्दोषहि केला नाही, तर भाषा, रुढी इत्यादि गोष्टींचा आत्म जे निराळे वळण लागले आहे त्याचा सुल्लास कसा होईल !

एखाद्या अनुकरणीय किंवा सत्ताधारी व्यक्तीच्या क्षुद्र क्रत्यांचाहि सामाजिक उत्क्रांतीवर परिणाम होऊ शकत असल्याकारणाने कोणत्याहि ऐतिहासिक कृत्यांचे महत्त्व स्थायीने सामाजिक उत्क्रांतीवर जितक्या कमीअधिक प्रमाणात परिणाम झाला असेल त्यावरूनच ठरवावे. आधी महत्त्वाची सर्व कृत्ये निवडून घेतली म्हणजे तीं फाळाजुक्ताने लावून ज्या ज्या ठिकाणी त्यांचा पारणाम पडून आला असेल त्या त्या ठिकाणी घालावी.

याप्रमाणे इतिहासच्या निरनिराळ्या अंगांची रचना झाल्यावर त्यावरून आपणास सामान्य इतिहास लिहिता येईल. मागे आपणास मनुष्याच्या भिन्न भिन्न रीतीमध्ये जी उत्क्रांति झालेली आढळून आली यांचे कारण खास मनुष्यांतच उत्क्रांति होत होती हे होय. ज्या प्रसंगांमुळे मनुष्याच्या उत्क्रांतीस चालस घिळत असते, त्यांचा परिणाम कमीअधिक प्रमाणात त्याच्या प्रत्येक संस्थेवर शास्त्रांशियाय रहात नाही. याकरिता ज्या प्रसंगांचा सर्व संस्थांच्या उत्क्रांतीवर प्रामुख्याने परिणाम झाला असेल, ते धोडून काढून त्यांचा सामान्य इतिहासांत समावेश करण्यात यावा व त्यांमार्गे मनुष्याची सर्वोपामध्ये उत्क्रांति कसकशी होत गेली हे दाखविण्यात यावे.

उपरोक्त धिक्चिन्नावरून मानवी संस्कृतीच्या इतिहासांत वैयक्तिक कृत्यांचा परिणाम किती व कसा होतो व म्हणून

या वैयक्तिक कृपाची देखील इतिहासात कशी आवश्यकता असते हे दिसून येईल.

ऐ ति हा सि क म था चे भा य पाठ ण्याची पद्धति.— ऐतिहासिक गोष्टीचा अभ्यास करीत असताना त्याचे निरनिराळे भाग पाठण्याची चाल बरीच पुरातन असून ती उपयुक्त आहे. जेन्ना इतिहासाच्या एखाद्या विशिष्ट अंगाने ग्रंथ लिहावयाचा असेल तेव्हा ज्या प्रसंगामुळे ती संभव्य अस्तित्वात आली असेल किंवा तीत दृढ रूपाने झाले असेल त्यावरून प्रत्येक काळाचा आदि किंवा अंत ठरवावा. सामान्य इतिहास लिहीत असताना ज्या प्रसंगामुळे इतिहासाच्या निरनिराळ्या शाखातील उत्क्रांतीवर दृढ परिणाम पडून आला असेल त्यावरून ही कालमर्यादा निश्चित करावी. याच पद्धतीने आपणास या भागाचेहि पुनः पोटभाग पाडता येतील.

अ नु प ल ष्ठ मा हि ती वि प र्यां अ नु मा न.—संशोधित विधानावरून मागे दर्शविलेली सर्व माहिती मिळू शकत नसल्यामुळे कित्येक प्रकारची माहिती आपणास विहित विधानावरून अनुमानाने काढावी लागते. ही क्रिया करीत असताना पुढे सांगितल्याप्रमाणे धावधमिरी ठेवून अनुमाने काढली तर अशा रीतीने आपणास ठळक असलेल्या माहितीत आणखी भर टाकता येईल. (१) लिखाणाचे पृथकरण करीत असताना ही अनुमाने काढू नयेत. (२) अनुमित माहिती कोणती व लिखाणातून काढलेली माहिती कोणती याचा आपल्या लक्षात स्पष्ट उल्लेख असावा. (३) नकळत निष्पत्त्या अनुमानात चुका होत असतात म्हणून आपण कोणत्या गोष्टीवरून अनुमान काढतो व ते काय काढतो, हे प्रत्येक वेळी स्पष्ट प्यानात आणीत जावे. (४) एखादे अनुमान खात्रीलायक नसल्यास त्याचा इतर निश्चित अनुमानात समावेश करू नये. (५) चुकीच्या अनुमानांमुळे देवर आपण पुन्हा पुन्हा विचार करू लागतो म्हणजे परिचयाने आपणास ती अधिकधिक बरोबर वाटू लागते ही गोष्ट प्यानात ठेवावी.

अनुमान काढण्याच्या दोन तऱ्हे आहेत. (१) उपलब्ध लिखाणात एखाद्या गोष्टीचा उल्लेख सांपडला नाही म्हणजे त्यावरून ती गोष्ट पडली नव्हती, असे अनुमान काढावयाचे ही पहिली तऱ्हा आहे; परंतु लेखकाने कदाचित ती गोष्ट पाहिली नसेल किंवा पाहूनहि त्याला ती लिहून देण्यासुद्धी महत्त्वाची वाटली नसेल किंवा त्याने ती लिहून देवली असूनहि ते लिखाणाच गदाळ झाले असेल. एखाद्या गोष्टी संभवनीय असल्याने ज्या लिखाणात त्या गोष्टीचा उल्लेख साहजिकपणे व्हावयास हवा त्यात ती सांपडली नाही तरच तेथे या अनुमानपद्धतीचा उपयोग करता येतो. (२) दुसऱ्या पद्धतीने अनुमान काढताना आपुनिक मानवसमाज व प्राचीन मानवसमाज यांतील सामान्य सादृश्य यदीत पडून श्रद्धाप्रमाणेच प्राचीन काळाचे प्रत्येक गोष्ट कार्यकारणभावा-

शिवाय घडत नव्हती असे आपण समजतो व आज एखाद्या कार्यास जे कारण लागते तेच प्राचीन काळाचेहि लागत होते, असे लिखाणातील कित्येक उदाहरणातून आढळून येत असल्याने ठाळक नसलेल्या गोष्टीविषयी सादृश्यमूलक अनुमानाने तर्क करण्यात आपणास गैरवाजवी असे काही दिसत नाही; परंतु अशा रीतीने अनुमान काढतेवेळी आपणास हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, एखादे कार्य घडवून आणण्यास अशक्य असणारी सर्व कारणे आपणास अनेकदा ठाळक नसल्यामुळे किंवा माहीत असूनहि ती सर्व नेहमी दृष्टीसमोर ठेवता येत असल्यामुळे अनुमान पूर्वपक्ष वरून सिद्धात काढले जाऊन ते सदोष राहण्याची फार भीति असते. याकरिता एखादा सिद्धात काढण्याकरिता पूर्वपक्षात कोणकोणत्या गोष्टी साम्यतात, याचा नीट विचार करून व तत्संबंधी सर्व माहिती आपणास लिखाणावरून मिळू शकते किंवा नाही, हे पाहून मग को काय सिद्धात काढावयाचा तो काढावा.

समाजशास्त्रातील नियमाच्या आपल्या अज्ञानामुळे इतकी काळजी घेऊन काढलेली अनुमानेहि पुष्कळदा चुकीचीच असण्याचा संभव असतो हे प्यानात ठेवावे; परंतु अशी बरीच अनुमाने सावध्यावर अनेक गोष्टीवरून तेच सिद्धात निघू लागले म्हणजे मात्र त्याचा निश्चित स्वरूप येते.

उ प ल ष्ठ मा हि ती च्या सं क ल ना ची आव द्य क ता व ति चे सा मा न्य स्वरूप.— एखादे शास्त्रातर्गत ज्ञान उपयुक्त असूनहि अवगदपणांमुळे ते अनुपपन्न आपलेले करून घेता येत नसले तर त्या शास्त्रापासून आपणास काहीच फायदा नाही; ही गोष्ट लक्षात ठेवून, रसायन शास्त्रात ज्याप्रमाणे पुष्कळदा गोष्टी संकलित करून सूत्रवत सिद्धात काढलेले असतात त्याचप्रमाणे आपणांसहि ऐतिहासिक माहिती सूत्ररूपाने लिहिली पाहिजे.

ही सूत्रात्मक माहिती थोड्याच शब्दात सावयाची असली तरी ती दुर्बोध किंवा रूपभ्रष्ट होऊ नये म्हणून काळजी घ्यावयाची झाल्यास एखाद्या गोष्टीच्या स्वरूपाचे निदर्शक असे जे तपशील गाळले असता आपणास तिचा यथार्थ बोध होणार नाही तेव्हा तेव्हात याकोचे सर्व बगळण्यात यावे, व संशोधित विधानाची वर्गवारी करीत असताना ज्या ज्या बाबीविषयी विधाने आपण आपल्या सामुग्रीत घोषीत होतो त्याच बाबीविषयी आपणास जी काही माहिती मिळाली असेल ती भावभावक अथवा अंशकारिक शब्द न वापरता अगदी थोड्या पण सोप्या शब्दांत देण्याचा प्रयत्न करावा.

आता आपण सध्या व उत्क्रांति या सारख्या सामान्य गोष्टीसंबंधी व विशिष्ट ऐतिहासिक प्रसंगासारख्या गोष्टीसंबंधी माहिती संकलित करी करायी याचा पृथक् पृथक् विचार करू.

सा मा न्य गो ष्ठी चे स्वरूप— एखाद्या सामान्य माहितीची माहिती ही संकलन.— प्रत्येक सामान्य

गोष्टीचे स्वरूप, क्षेत्र, व कालमर्यादा इतक्या गोष्टींचा निश्चय करणे अवश्य असते म्हणून प्रथमतः (१) एखाद्या गोष्टीचे निर्णायक स्वरूपांसाठी ठरवून मग तेवढ्या बाबीत ज्या गोष्टींमध्ये सादृश्य दिसले त्या सर्व, किरकोळ भेद बाजूस चारून, एकत्र कराव्या व त्यांना काही व्यापक नांव द्यावे भाषा किंवा कायदेकानुसारख्या संवयीच्या इतिहासामध्ये अशा सूत्रांचे स्वरूप बहुधा अगोदरच निश्चित झालेले असते व म्हणून तेथे हे काम सुकर होते. परंतु या संस्थांच्या, म्हणजे सातत्यपूर्ण क्रियाच्या म्हणजे विधी, रीती, यांच्या, तशाच मनुष्य पटनारूपी संस्थांच्या इतिहासात मनुष्याच्या वारंवारिक कृत्यांकडे किंवा विचारारुढे लक्ष दिले जात नाही. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. उदाहरणार्थ भाषेच्या इतिहासात मनुष्याकडून एखाद्या शब्दाचा उच्चार कसा केला जात असे, इकडे लक्ष न देता त्या शब्दाच्या रूपाचाच फक्त विचार करण्यात येत असतो. परंतु भाषिक किंवा व्यावहारिक चालींच्या इतिहासात केवळ कृत्वांचाच विचार करावा लागत असल्याने तेथे अशी व्यापक बांधणे काढणे बरेच कठिण जाते; ती लिखाणात अगोदरच काढून ठेवली असली तरी तसंबंधी चिकित्सा करून त्यांची यथार्थता ठरवावी लागते समूहवाचक संज्ञास्वरूपी नाव शोधून काढतांना देखील हीच अवघड गेते; व म्हणून कोणते सामान्य गुण असलेल्या व्यक्तींच्या समूहाकरिता आपणांस संज्ञा करावयाची आहे हे विचारपूर्वक ठरवून त्यांना लागू पडणारे यथार्थ नाव शोधून काढले पाहिजे. (२) संस्थेचे क्षेत्र ठरविण्यासाठी कोणकोणत्या समूहात ती रुढ होती व कोणत्या समूहांत तिचा विशेष प्रसार होता हे पावे. कधी कधी हे नकाशाच्या रूपाने दाखविले असता अधिक बोधप्रद होते. (३) कालमर्यादा निश्चित करण्यासाठी ती संस्था (मत, संस्था, चाल किंवा समूह) केव्हा प्रथम उदयास आली व केव्हा नष्ट झाली हे शोधून कोणत्या काळात तिचा विशेष प्रसार होता हे पाहिले पाहिजे.

संस्थेच्या उत्कांतीची सामान्यतः पुढे दिव्याप्रमाणे 'अवस्थातर' आढळून येततः—एखादी गोष्ट एक किंवा अधिक व्याप्ति प्रथम स्वयंप्रेरणेने कळू लागतात व मामाहून इतर लोकांकडून त्यांचे अनुकरण केले गेल्यामुळे गिला सामान्यत्व येते. कालांतराने ही सर्वेय त्या समूहात बंधनात्मक होते व पुष्कळदा शेवटपावेतो ती याच स्थितीत राहून समाजाबरोबर विलयास जाते. कधी कधी तिची बंधने शिथिल होऊ लागून तिचा न्हास होतो, किंवा समाजातील काही व्यक्तींकडून तीत सुधारणा घडवून आणली जाते. उत्कांतिविषयक माहिती संकलित करीत असतांना उपरिनिर्दिष्ट प्रत्येक अवस्थेचे क्षेत्र व कालमर्यादा देऊन तिची निरनिराळी स्थिरावृत्त दाखविली पाहिजे व त्यावरून त्या उत्कांतीस सुरवात कोठे व केव्हा झाली,

तिचा शेवट कोठे व केव्हा झाला व ती कसकशी होत गेली यांचे विवेचन केले पाहिजे.

अ न न्य सा धा र ण गो ष्ठी चो नि व द व त त्स र्ब धो मा हि तो चे र्ध क ल न.—ज्या गोष्टी आपणांस विशेष वाटतील त्या गोष्टींपैकी सर्वेच इतिहासात समाविष्ट करणे शक्य नसल्याने मानवी व्यापारांच्या उत्क्रांतीमध्ये ज्यांनी प्रमुखत्वेकरून भाग घेतला असेल अशाच गोष्टी फक्त घेतल्या पाहिजेत, व म्हणून समाजाच्या स्थितीत ज्या व्यक्तींच्या कृत्यामुळे बदल घडून आला त्या व्यक्ती व त्यांची ती कृत्येच फक्त ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची समजून त्यांची निवड करावी इतिहाससंक्षेपाची काही तत्वे "युद्धोत्तर जग" या भागात प्रारंभी दिलीच आहेत. ऐतिहासिक पुरुषांना संक्षिप्त इतिहास देताना देखील हेच तत्त्व ध्यानात ठेवावे या पुरुषांचे स्वभाववर्णन देताना एक गोष्ट लक्षांत ठेवावी की भिन्नत्वपूर्ण देखील मनुष्याच्या स्वभावाची पूर्ण परीक्षा करणे दुरापास्त असल्याकारणाने लिखाणातील प्रोटिक माहितीवरून स्वभावाचे वर्णन करणे हे फार धोक्याचे काम आहे परंतु ते याबद्दलचे असल्यास, कोणत्याही मनुष्याच्या स्वतःविषयीच्या विधानावरून त्याचा स्वभाव न ठरविण्याची आणि काव्यातील किंवा नाटकातील पात्राच्या स्वभावाप्रमाणे या खऱ्या माणसाच्या स्वभावात सुसंगति न दाखविण्याची खबरदारी घ्यावी ऐतिहासिक प्रसंगाची निष्पत्ती त्याच्या परिणामावरूनच करावयाची असते. ज्या गोष्टींचा काही दृश्य परिणाम झाला नसेल त्या गाळून टाकल्या व तोच परिणाम घडवून आणणाऱ्या सर्व गोष्टी एके ठिकाणी कराव्या. ऐतिहासिक प्रसंगाचे वर्णन देताना ती कोठे व केव्हा घडल, व त्याचा परिणाम कोठे व केव्हा दिसून आला एवढे सांगून कोणकोणत्या माणसाने कोणत्या भौतिक परिस्थितीत कोणत्या उद्देशाने व पूर्वे कल्पनांनी कोणकोणत्या गोष्टी केल्या व त्याचा परिणाम काय झाला इतक्या माहितीचा त्यात समावेश केला पाहिजे.

ऐतिहासिक गोष्टींची परिमाणात्मक माहिती.—ऐतिहासिक गोष्टींचे स्वरूप दिले तरी तिचे परिणाम दिव्या वाचून तिच्या महत्त्वाची कल्पना होणार नाहीत. लावी, क्षेत्र, वजन इत्यादि भौतिक चरित्रकार व काल यांच्या मापनासाठी सर्वसाधारण मूलमान म्हणजे युनिट असल्याने त्यांचे मापन शास्त्रीय होऊ शकते. परंतु याप्रमाणे मानसिक गोष्टींचे परिमाण देता येत नाही. विशिष्ट गुण असलेल्या एकूणएक गोष्टी किंवा व्यक्ती जर लिखाणावरून अवगत झाली असल्या तर आपणास गणनेचा उपयोग करिता येतो. परंतु तिच्या योगे महत्त्वमापन होत नाही हे विसरता कामा नये. एखाद्या सैन्यातील किंवा देशातील लोकांचा आंकडा कळू न्याने आपणांस त्या सैन्याच्या किंवा देशाच्या महत्त्वाची कल्पना होऊ शकत नाही. माहितीच्या अभावामुळे इतिहासामध्ये एकाकाच्या गणनेवरून सर्वांगाची कल्पना करणे

ग्याचा पुढील प्रसंग येतो. परंतु गणनेसाठी निवडलेल्या भागाचें सर्वांगाशी सादर्य असलें तरच या पद्धतीचा उपयोग करिता येतो. गणनेचा धाणही एक प्रकार म्हणजे अशा क्षेत्राचें संशोधन करावयाचें असलें त्यातील एखाद्या ठिकाणाच्या काही व्यक्ती किंवा गोष्टी घेऊन त्यांत विविध गुणांचें प्रमाण किंवा शेंकडेबारी काढावयाची. नमुन्यासारखे घेतलेला अंश अपवादरामक नसून जर एवें भागाचा निर्दोश असलें, किंवा शिष्ट शिष्ट परिस्थितीतील निरनिराळे अंश निवडून जर त्याच्या शेंकडेबारीद्वारेक धाक घ्याची सरासरी काढिली तर या रीतीपासून काही कायदा होऊ शकतो.

आपल्या नजरेस आलेल्या गोष्टीवरून व्यापक सिद्धांत काढण्याकडे मनुष्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति असते. परंतु यामागें घेतलेल्या गोष्टींचें सर्व भागाशी सादर्य असल्याशिवाय आपणास असें करिता येत नाही. लेखकाचा कल आश्चर्याकारक गोष्टी नमूद करण्याकडे साधारणतः असल्या कारणानें लिखाणातील बहुतेक गोष्टी अपवादरामक असतात, व त्यामुळे त्यावरून व्यापक सिद्धांत काढणें शक्यचें असतें. माकरिता सर्व भागांच्या निर्दोशक अशा पुरेशा गोष्टी सापडल्यावांचून व्यापक सिद्धांत काढूं नयेत.

ऐतिहासिक माहितीच्या योग्यतेविषयी कांय गोष्टी याचा उल्लेख, शेंकडें लिहिली वरून व्यापक सिद्धांत व व्यापक वर्गीकरण — अशा रीतीने वर्णनात्मक सूत्रें तयार झाल्यावर त्यातील निरनिराळ्या गोष्टींचा परस्पर संबंध दाखवून त्यावरून समुच्चयात्मक अर्थ काढण्यापूर्वी, निरनिराळ्या वर्गातील गोष्टींविषयी आवश्यक असलेल्या माहितीपैकी आपणास किती मिळविता आली आहे, व मिळालेली माहिती कोणत्या योग्यतेची आहे, याचे मोडकरीत विहावलोकन केलें पाहिजे. याकरिता मानवी व्यापाराविषयी की की माहिती आपण संशोधित विधानात कोणीत होतो त्यातील किती माहिती आपण मिळकें शकलों आहोंत हें प्रथम पहातें, व नंतर प्रत्येक वर्गातील निरनिराळ्या विधानांच्या संपार्थितविषयी केलेल्या निश्चयावरून एकंदर माहिती निरीक्षणरामक आहे किंवा ऐक्य आहे. ती लिखाणद्वारे वास्तव आली आहे, किंवा तिचें ज्ञान दंतकथांमूलक आहे, ती एकाच वर्गाच्या लेखकाकडून प्राप्त झाली असल्याने पूर्वग्रहस्थित आहे किंवा काय, इत्यादि गोष्टींचें मोडकरीत विवेचन केलें पाहिजे.

वर्णनात्मक सूत्रावरून वास्तविक गोष्टींच्या लढाव ह्मण समुदायेक प्रत्येकाच्या विविध गुण कळणो सर्वसामान्य सिद्धांत काढण्याकरिता यांचें पुन्हा एकीकरण करून अधिक व्यापक ह्मण आपणास काढणे पाहिजेत. म्हणून ज्या लढाव ह्मण समुदाये सर्वांशी एकमेकांशी सादर्य असलेल्यांना एकत्र करून घेऊन, एकाच ह्मणद्वारेक व्यापक समुदाय घ्यावे, व पुढी माहितीच्याप्रमाणे त्यांचे निर्णायक गुणधर्म,

क्षेत्र, कालमर्यादा व महत्त्व ठरवावे. जसजसे आपण अधिक अधिक सामान्यीकरण करीत जाऊ तसतसे आपल्या व्यापक समुदायाचा सर्व घटकामध्ये आढळून न येणारे गुणधर्म वगळत जाऊन प्रत्येक घटकांत असलेले सामान्य गुणधर्म तेवढे राखले पाहिजेत. असें करीत गेलें असता आपणांस सर्व मनुष्यांसाठीच्या भाषा, शासनपद्धति इत्यादि व्यापारातील सामान्य गुण सापडून मग त्याची उत्पत्ति कशी होत गेली हे काढता येईल.

परंतु इतकें सामान्यीकरण कणें व्यवहारात जवळ जवळ अशक्यच असल्याने निरनिराळ्या समुदायांची एकमेकांशी तुलना करून त्यांचें व्यापक वर्गीकरण करावें लागतें. हें आपणास दोन रीतीनें करिता येईल. भाषादि निरनिराळ्या मानवी व्यापारांपैकी प्रत्येकातील समुदायाचे सादर्यावरून सजातीय असे वर्ग पाडवण्याचे हें पहिली पद्धत आहे. दुसरी रीत म्हणजे इतिहासांत नेहमीं एकत्र आढळून येणाऱ्या निरनिराळ्या मानवी समाजांचे सादर्यानुसार त्यांचें वर्ग पाडून त्यांचा अभ्यास करावयाचा हें व्यापक वर्गीकरण कसें करावयाचें याविषयी इतिहासज्ञ अजूनपर्यंत काही ठरवू शकले नाहीत.

कांय कांय भाषा व संशोधन — मागें एकदां म्हणतसें होतें की एकाच समाजाच्या (कला, राजकीय संस्था, वारमाधिक कल्पना इ.) निरनिराळ्या संघर्षांमध्ये काही तरी परस्परसंबंध असतो, व त्यामुळे ज्या कारणांच्या कोणानें त्यांपैकी एकीवर परिणाम घडून येतो त्याचाच परिणाम पोण्या अधिक प्रमाणानें इतर संघर्षांवर देखील झाल्याशिवाय रहात नाही. या परस्परसंबंधाचा उत्पत्ती करणाऱ्यासाठी उदायुळे हा परस्परसंबंध उत्पन्न होतो त्या निरनिराळ्या संघर्षांना कारणभूत होणाऱ्या सामान्य गोष्टींचा आपणांस विचार केला पाहिजे

यावरून दिसून येईल की इतर शास्त्रप्रमाणेच इतिहासांत देखील कार्यकारणभाव काढण्याशिवाय वास्तव नाही. हा कार्यकारणभाव शोधण्याचा प्रयत्न आपणचें निरनिराळ्या दिशेनें करण्यात आला आहे. ईश्वरीच्या हें प्रत्येक गोष्टीचे कारण देशाकडे मनुष्याची प्रवृत्ति असते, परंतु शास्त्रावच्छेदनें प्रत्येक गोष्टीकडे पाहण्याची संवय झाल्यामुळे आतां कोणीहि श्रमकार इतिहासांत वेदांताची चर्चा करीत नाही. तथापि या अभ्यासित व कल्पनांचे अवशेष आपणांस पोण्या निरनिराळ्या स्वरूपांत मात्र अजूनहि दृष्टोपस्थीच येतात. उदाहरणार्थ प्रत्येक सामाजिक गोष्टी समाजाच्या हितासच कारणभूत होते, असें म्हणत धरून कार्यकारणभाव शोधणारे इतिहासकार, व ईश्वर प्रत्येक गोष्टी मनुष्याच्या कल्याणासच करीत असतो असें म्हणूनच वेदांती यात करून काय ? याच्याच मोठीची दुसरी रीत म्हणजे म्हणजे अमुक एक समाज किंवा मनुष्य विविष्ट कल्याणाच्या प्रचारास उद्युक्त होतात असें धरून मानव जातून त्यावरून कारण शोधून घ्यावयाची ही आहे मानव

भातीची दिवसंदिश प्रगति होत चालली आहे हो कल्पना देखील तितकीच चुकीची आहे कारण एक तर प्रगति शब्दास निश्चित असा काहीच अर्थ नाही, व दुसरे सर्व मानवशास्त्री एकाच दिशेने सुधारणा होत आहे असे म्हणण्यास काही आधार नाही.

शास्त्रज्ञ पद्धतीने कार्यकारणभाव शोधण्याचे आशययुक्त पथेत झाले नाहीत असे नाही. संशोधकांनी एकाच जातीच्या ऐतिहासिक गोष्टीच्या क्रमाचा अभ्यास करून त्यावरून त्यांच्या क्रमाबद्दल काही नियम काढले आहेत व त्यामुळे अमुक एक गोष्ट घडल्यानंतर दुसरी कोणती घडेल याविषयी अनुमान केल्या जाते. परंतु या नियमाचा उपयोग करतांना उदय, वाढ, नाश इत्यादि अलंकारिक शब्द वापरले जाऊ लागण्यामुळे या चालीची वाढ जणू काय सौंदर्य वदस्पर्शिताच्या निवा प्राण्यांच्या उत्क्रांतीप्रमाणेच आहे, अशी भावना होऊन एकाचे नियम आपण दुसऱ्यास लागू लागतो यासाठी कोणत्याही ऐतिहासिक गोष्टींचे कारण शोधताना या अलंकारिक प्रयोगाबद्दल फार सावरीगरी ठेवावी लागते; व यालांबद्दल नत समजाचे अधिकार, ह्यादि प्रयोग व्यवहारात बरोबर असले तरी ऐतिहासिक विवेचनांत त्यामुळे खर चुका होतात. एकाच समाजातील निरनिराळ्या संस्थांच्या उत्क्रांतीच्या तुलनेने त्यामध्ये काही तरी परस्परसंबंध असतो ही गोष्ट प्रथम ध्यानात आली परंतु कार्यकारणभावाविषयी काही नियम काढण्याकरिता, तुलनात्मक पद्धतीने कोणत्या दोन गोष्टी एकत्र आणून येतात हे शोधणे, किंवा निरनिराळ्या समाजातील एखाद्या संस्थांची कोणत्या गोष्टीमुळे एका ठराविक दिशेने उत्क्रांति झाली हे पाहणे, या दोन्हीहि पद्धती, प्रत्येक वेळी ह्या ऐतिहासिक गोष्टींची पूर्ण परिस्थिती आपण ध्यानात घेत नसल्याकारणाने उरोय आहेत. बरे एका संबंध समाजाची दुसऱ्या संबंध समाजाशी तुलना करायी तर त्यायोगाने, कोणत्या दोन गोष्टी एकत्र आणून येत नसल्याने एक दुसरीच कारण अमुक घडून नाही. एवढेच काय ते कळते; व प्रत्येक गोष्टीच्या पूर्ण परिस्थितीचा विचार करायच्या तर पाहिजे तितकी साक्षेतर माहिती उपलब्ध नसेल

परंतु संकलन व इतिहासाचे विभाग करण्यासाठी कार्यकारण भावाचे ज्ञान अत्यावश्यक असल्याने इतिहासकारास ते काम केल्याशिवाय पर्यवर नयेत शिक्षणकर्त्यांनी दिलेली आपल्या समाजातील वैयक्तिक गोष्टींची कारणे पुष्कळ वेळा शिक्षणात आपणास आयत्तच सापडत असल्या कारणाने तत्संबंधी आपणामु श्यामिष्ठ माहिती मिळू शकते. परंतु उत्क्रांतीसारख्या सर्वसाधारण गोष्टीसंबंधी कार्यकारणभाव शोधताना माझ श्रवणास आधुनिक समाजाच्या अभ्यासाने प्राचीन समाजाच्या उत्क्रांतीचा उलगडा करणारी कारणे शोधून पाडावी लागतात. या कार्याची दिशा अध्यापनावेळी निश्चित झाली नसल्याने येथे त्याच्या

दिग्दर्शनार्थ काही सूचना देण्यापलीकडे अधिक काही करितो येत नाही

भावश्रुतीकरणाने मनुष्यापासून वेगळ्या काळ्यामुळे भावे-मध्ये तरी निरनिराळ्या संस्थां भिन्न भिन्न शब्दांनी संवे-धल्या जातात तरी त्या संस्थांचा भावप्रवर्तक मनुष्यच असतो, व म्हणून मनुष्याच्या परिस्थितीतील ज्या विशेष भागाचा त्याच्या सर्व व्यापारांवर घोंटावहूत परिणाम पडून येतो त्यातच या परस्परसंबंधांचे कारण दृष्टोत्पत्तीस येते. मनुष्याच्या सर्वप्रकारच्या व्यापारांमध्ये सारख्याच दृढसंबंधांची अपेक्षा करणे उचित नाही आर्थिक व्यापारांविषयी बौद्धिक व्यापारात त्यांनी बंधने साहचर्यक शिथिल असतील व म्हणून शिक्षणात वैशिष्ट्य संस्थांचा एखाद्या समाजाच्या दिशांनी आरोप केला असला तरी या व्यक्तिवैशिष्ट्याचा विचार करण्यास विवक्षित नये.

उत्क्रांतीविषयी विचार करिताना एवढे लक्षात ठेवावे की, उत्क्रांति कण समीप माणसाचीच होऊ शकते, व म्हणून तत्संबंधी कारणे शोधताना त्या त्या संस्थांच्या गुणाशी असलेल्या माणसाचाच विचार केला पाहिजे प्रत्येक उत्क्रांतीच्या मुळाशी मनुष्याच्या भौतिक परिस्थितीतील किंवा संवेद्यीतील बदल हेच कारण असते. संवेद्यीन बदल दोघांची दोन कारणे आढळून येतात कधी कधी माणसे तीच राहून स्वेच्छेने, अनुकूलाने किंवा बदलबरीने त्याच्या व्यापारांत फार घडतो, तर कधी कधी नवीन पिढीच्या किंवा परंपरा लोकांच्या आगमनाने त्यांचे रूपांतर होते. सर्व मानवी जात सारखी असून ती भिन्न भिन्न परिस्थितीत विभागली येथल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या उत्क्रांत्या घडून येतात, किंवा निरनिराळ्या लोकांत भिन्न भिन्न आनुवंशिक गुण असल्याकारणाने समाजाच्या मिश्रणाने उत्क्रांतीस निरनिराळी रूपे येतात, या प्रभावा उलगडा कराय शकलेला नाही

ऐतिहासिक प्रश्नांतील प्राचीन विवरण पद्धति — आता ऐतिहासिक ग्रंथ कोणत्या स्वरूपात लिहिले आहेत त्यातील विवरणपद्धति काय असावी एवढ्या प्रश्नाचा तो शिष्टक राहिल्या आहे युरोपमध्ये देखील १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत ऐतिहासिक ग्रंथ वाढव्य-स्वरूपाचे होते, हे या ग्रंथाच्या नव्या आवृत्तीस ज्ञानांमध्ये वाढीव फारबिंदन करिता आपल्या जात होला यावरून उघड दिसते. कारण वेगताहि शास्त्रीय विषयावरील ग्रंथ घेतला तरी त्याची नवी आवृत्ति काढताना मध्यंतरीच्या काळात जे काही नवन शोध लागले अमतीत त्यांचा त्यांत समावेश कराय लागत असल्यामुळे, नवी आवृत्ति जुन्या आवृत्तीप्रमाणेच घड्या निघत नाही यावरूनच मनोरंजन करणे किंवा हितोपदेशाकरिता काही शिष्टांत काढून देणे हे इतिहासाचे ध्येय नसून ते काम केवळ प्राचीन गोष्टींचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठीच करावयाचे असते ही माणवी,

युरोपांत १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत प्रथम झाली; व त्यानंतर इतिहासास शास्त्रीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. ऐतिहासिक वाङ्मयाचे सुव्यवस्थेकरून स्फुट निबंध व ऐतिहासिक ग्रंथ असे दोन भाग करिता येतील. यांपैकी प्रत्येक प्रकारच्या पुस्तकातील विवरणपद्धति कशी असावी याचा आपण विचार करू.

इतिहासातील एखाद्या प्रश्नाची किंवा काही परिमित प्रश्नाची चर्चा करावयाची असली म्हणजे मनुष्य स्फुटनिबंध लिहावयास उद्युक्त होतो. अशा प्रकारच्या अगणित विषयावर स्फुटनिबंध लिहिण्यास इतिहासात वांघ असला तरी, विनमद्वत्वाच्या विषयावर स्फुटनिबंध लिहिण्यात केवळ कालाव्ययच होत असल्याने या निबंधाकरिता तो विषय निवडायचाच तो मोठ्या दूरदर्शीपणाने निवडला पाहिजे. निबंध उपयुक्त करण्याकरिता पुढे दिलेल्या तीन नियमाकडे विशेषतः लक्ष देण्यात यावे:—(१) निबंधातील प्रत्येक ऐतिहासिक गोष्टीच्या बाबतीत ती कोणत्या लिखाणातून घेतली आहे, व ती कितपत विश्वसनीय आहे, या दोन मुद्याचा उल्लेख केलेला असावा (२) निरनिराळ्या गोष्टींचा कार्यकारणभाव कळण्यास सुलभ जावे म्हणून आपल्या निबंधातील हकीकत कालानुक्रमाने दिलेली असावी. (३) प्रत्येक निबंधास अशा मपळा देण्यात यावा की, त्यावरून त्यातील विषयाची बरोबर रूपना करिता येईल. याशिवाय लक्षांत ठेवण्यासारखी एक गोष्ट म्हणजे निबंधातील विषयाचा सर्व बाजूनी विचार केला जावा ही गोष्ट निर्विवाद असली तरी देखील, ज्या गोष्टी आपणास त्यांतून सहज नमूदता आल्या असल्या त्यांचा केवळ आमच्या विद्वत्तेच्या प्रदर्शनार्थे त्यात समावेश करणे केव्हाहि इष्ट नसते.

सामान्यस्वरूपाचे ऐतिहासिक ग्रंथ विशेषतः विद्यार्थी व तज्ञ वर्गाकरिता लिहिलेले असतात. युरोपियन भाषांमध्ये अशा प्रकारची की पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत त्यामध्ये सर्व संशोधित वास्तविक गोष्टी कालानुक्रमाने थोड्या शब्दांत दिलेल्या असतात इतकेच नव्हे तर मूळालाच वाक्ये खाली देऊन पुढे मूळ लिखाणाची व त्याच्या संशोधकांची संपूर्ण माहितीहि दिलेली असते. जेव्हा ऐतिहासिक गोष्टींचा काळ उपलब्ध नसतो किंवा जेव्हा त्या समकालीन असतात तेव्हा वर्णनोत्तमरचना स्वीकारण्यांत येते. या ग्रंथाचा उद्देश आपल्या पदचर्चे काही न घालता संशोधित माहितीने गद्यार्थ ज्ञान करून घ्याव्याचे एवढाच असतो. यापैकी काही ग्रंथातील वर्णने संक्षिप्त असूनहि इतकी उत्तम आहेत की, ती वाचून एखाद्या ऐतिहासिक गोष्टीविषयी माहिती मिळविली की मग तत्संबंधी दुसरे सविस्तर ग्रंथ वाचण्याची गरज रहात नाही. असले ग्रंथ अनेक तज्ज्ञांच्या सदकारित्वाशिवाय तयार होऊ शकत नाहीत. तथापि ही धर्मविमानी करणाऱ्यांनी हाती घेतलेल्या ग्रंथाचे स्वतंत्र पण सुसंगत असे भाग पाहून, स्वतःच्या जबाबदारीची जाणीव करून

देण्याइतके घेईत गगन प्रत्येकाकडे सोंपवितो येतात किंवा नाही हे पाहिजे पाहिजे. अशा प्रकारचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले तरी मनुष्याच्या सर्वांगीण उत्क्रांतीची माहिती देणाऱ्या ग्रंथाची आवश्यकता असतेच. या पुस्तकांमध्ये मनुष्याच्या सामान्य उत्क्रांतीचे ज्ञान करून देण्यास अवश्य असणारी त्याच्या निरनिराळ्या व्यापारांतील उत्क्रांतीची त्रोटक माहिती, व ती सुबोध होण्यासाठी लागणाऱ्या प्रसंगांची वर्णने दिली पाहिजेत. सर्व मनुष्यजातीची उत्क्रांति एकसम-यावच्छेदकेकरून होत आहे असे मानण्यास आधार नसल्याने व विशेषतः एवढ्या माहितीचा अभ्यास करणे व्यवहार्य नसल्याकारणाने जगाच्या इतिहासासारखे व्यापक ग्रंथ न लिहिता राहूचे किंवा विशिष्ट काळाचेच इतिहास या धर्तीवर लिहिण्यास व्यावे; परंतु ग्रंथाचे शास्त्रीय स्वरूप नष्ट होऊ नये म्हणून पूर्वीक शास्त्रीय ग्रंथाप्रमाणे खातहि अलंकारिक भाषा किंवा पुराव्याबाधून विधाने बिलकुल राहू देऊ नयेत.

सामान्य लोकाकरिता जे ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिले जातात त्यामध्ये वर सांगितलेले कडक नियम पाळण्यात येत नाहीत. याचे कारण असे आहे की तज्ज्ञ पंडित सामान्य जनतेकरिता ग्रंथ लिहिण्याची पर्वा करीत नाहीत; परंतु अशी पुस्तके लिहून पुढील पैसे मिळविता येत असल्यामुळे, अर्थकटचे लोक, सामान्यजनता आपल्या ग्रंथातील दोष भोळखण्याइतकी सुशिक्षित नसते हे पूर्णपणे जाणून, प्रयत्नपूर्वक काम हाती घेतात. याचा परिणाम असा हातो की, या ग्रंथाच्या लेखकास स्वतःलाच ज्या गोष्टी नीट समजल्या नसतात त्या इतरांना समजावून सांगण्याची पाळी आल्या कारणाने, विषय सुबोध करून लोकरंजन करण्याची आपली असमर्थता हाकण्यासाठी त्यांना अलंकारिक भाषा बगैरे श्लाघनिपिड साधनाचा उपयोग करावा लागतो. हा दोष सुधारण्याकरिता या लोकांनी हाती घेतलेल्या विषयावरील इतिहासपंडितांचे सर्व लेख वाचून आपण स्वतःच अगोदर परिश्रमपूर्वक त्या विषयाचे ज्ञान चांगले संपादन केले पाहिजे. असे केले असता त्यांना आपल्या प्रत्येक विधानास पुरावा देता येईल. व अलंकारिक भाषा न वापरताहि इतिहास-विषयक शास्त्रीय ग्रंथांतील अन्वयप्रक भाग पाहून व कठिण भागाचे शास्त्रीय पण थोडक्यात विवरण करून आपले पुस्तक चित्ताकर्षक करिता येईल. याचा अर्थ असा प्याव-याचा नाही की, विषय सुबोध करण्याची हमी घेतली की इतिहासकारास अशुद्ध, असंस्कृत, बोजब किंवा फाटकी-तुटकी भाषा लिहिण्याची पूर्ण मुभा असते. उलटपक्षी इतिहासविषय हा अगोदरच बराच घोंटाळ्याचा असल्यामुळे त्याने वाईट आपेत ग्रंथ लिहिला असता ते अगदी बक्ष्यम्य होईल.

उपसंहार—प्राचीन लिखाणे विनाशस्वरूपास असल्यामुळे इतिहासाची सुसंगत रचना केवळ यत्नशेवरच अवलंबून

असते. आधीच प्राचीन लिखाणांची संख्या परिमित व स्वातंत्र्य त्यांचा संपादनाचे नाश होत असल्याने इतिहाससंशोधनाचे समाजाच्या उत्पत्तीविषयी व मानवी उत्क्रांतीच्या मूळाविषयी ज्ञान प्राप्त करून देण्याच्या काही लोकांच्या कल्पनेच कधीकाळीहि मूर्तस्वरूप येणे शक्य नाही. इतिहास हे निरीक्षणमात्रक शास्त्र नसून त्यातील ज्ञान सर्वेस्वी अनुमानमूलक असते. कारण प्राचीन व आधुनिक समाजाच्या घादरामक अनुमानांनी लिखाणांतोळ विधानाची चिकित्सा करून त्याच घादरामच्या बोरावर आपणाय त्याची संघटना करायी लागते. लिखाणे शोधून काढण्यापासून तो त्यावरून प्राचीन गोष्टींचे ज्ञान करून घेईपर्यंत लोकचो गोष्टी करायी लागत असल्याने इतिहासशास्त्रात सहकारित्वाची फार आवश्यकता आहे. प्रथमतः लेखसंग्रहण, मूलपाठसंशोधन व प्राथमिक वर्गीकरण, करणाऱ्या संशोधकांनी एकुलतीने काम करून थोडक्या काळात व थोडक्या भ्रमात पूर्वतयारीचे काम उत्तम रितीने पार पाडले पाहिजे. आनंतर ऐतिहासिक विषयावर शुद्धनिर्बंध लिहिणाऱ्या पंडितांना व्यापक संघटनेकरिता आपले लेख उपयोगी पडावे म्हणून काहीतरी सर्वसंगत भर्त्तावर काम केले पाहिजे व पुढे अमुकसिद्ध इतिहासपंडितांनी आपले वैयक्तिक बोध वाजून ठेवून व्यापक संघटनेचे काम हाती घेतले पाहिजे. अशा रितीने काम झाले तरच सामाजिक उत्क्रांतीच्या स्वरूपाविषयी व कारणाविषयी यथार्थ सिद्धांत निघून आदीश्रुत इतिहासभोमाचा तयार होईल. अस्तित्वात असलेल्या सर्व लिखाणांचे संशोधन होऊन इतिहासचरनेचे काम एके दिवशी संपुर्ण झाले तरी इतिहासास (निरक्षर स्वरूप येणार नाही). समाजशास्त्राच्या आपल्या ज्ञानात मध्यस्थी अधिकाधिक भर पडत जाईल, तसतशा त्यातील नियमावरून तयार केलेल्या इतिहासातहि फरक होत जातील.

इतिहासाच्या अभ्यासाने स्वयंस्वरूप उपयोगी पडेल असे ज्ञान प्राप्त होते अशी जी काही लोकांची समजूत आहे, ती केवळ भ्रममूलक आहे. आजची परिस्थिती प्राचीन परिस्थितीहून भिन्न असल्यामुळे जुन्या गोष्टीवरून सध्याच्यात आपण कसे वागवयास पाहिजे याचा काही बोध होत नाही. तथापि इतिहासाच्या ज्ञानाने आपणास दिसतात त्या गोष्टी तशा का आहेत, हे कळू शकत असल्याने सध्यापरिस्थिती वांगली समजु शकते. यावरून इतिहास व समाजशास्त्र यांचा परस्परवलंबीपणा सहज स्पष्ट होईल. इतिहासाचा वागला बोध होण्यासाठी समाजशास्त्राची गितकी आवश्यकता असते, परंतु इतिहासापासून ग्रहण फायदा म्हणजे म्हणजे त्यायोगे बौद्धिकसंस्कृतीस उत्तेजन मिळू शकते हा होय. इतिहासाच्या अभयनाने मनुष्याचा भ्रमालू स्वभाव नाहीसा होऊन तो चोकर होतो. त्याचप्रमाणे इतिहासवाचनाने मनुष्यास दुष्टाच्या वाळीरीती वागण्यास समजु लागून

त्याविषयी बहिष्णुता प्राप्त होते व मानवी जातीची रूपांतरे धरवी बंदलत जाऊन कशी घडून येतात, हे मोठ समजले म्हणजे प्राणिशास्त्राच्या उत्क्रांतीच्या नियमांचा सामाजिक उत्पत्तीने स्पष्टीकरण करण्याकडे उपयोग करण्याचा त्यास मोह होत नाही. [लोका आणि शिनेची यांच्या पुस्तकाच्या आधारेने हा लेखभाग लिहिला आहे.]

आ र तो या चे इ ति हा स शा स्त्र.—वैदिक इतिहास-शास्त्रापासून अर्वाचीन इतिहासशास्त्रापर्यंत प्रगति हिंदुधर्मानात कोणत्या अनुक्रमाने झाली याविषयी थोडेसे विवेचन अग्रस्तुत होणार नाही. पुराणामध्ये इतिहासविषय कथा मांडला जात असे याची कल्पना "सुद्धपूर्वगण" या पुस्तकात दिलीच आहे, तर त्या काळापासून बरे राजवाण्याच्या काळापर्यंत इतिहासलेखनशास्त्रातील भारतीय विकास आपण पाहिला पाहिजे. इतिहासलेखन आपल्याकडे काय झाले याची जंत्री येथे अग्रस्तुत होय. आपणास वास्तव्यस्वरूप विकास अथवा इतिहासलेखनपद्धतिविकास तेवढा पहावयाचा आहे.

संस्कृतमधील मुख्य इतिहासग्रंथ म्हणजे काश्मीरची राजतरींगणी होय. तिचा उत्तम करणू यांनी ऐतिहासिक दृष्ट्याची आवड बरीच दाखविली आहे यात शंका नाही. राजतरंगिणीच्या उत्पादनाचे श्रेय काश्मीरमध्ये बौद्धांचे वैचारिक आणि वैज्ञानिक बल होत त्यास देण्यात येते आणि बौद्धधर्म, सत्रियमहात्त्व आणि इतिहासविषयी आद्या याची संघति बोलण्यात येते आणि त्या प्रकारच्या विधानास सहाय्यक म्हणून असा वाद मांडला जातो की, जेथे ब्राह्मणांचे महत्त्व बर्मी होत, अशा हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीवर म्हणजे आसाम, आराकान, मद्रास, काश्मीर व सिंधुद्वीप यासारख्या ठिकाणी बौद्धधर्म आणि ऐतिहासिक लेखनाचे अस्तित्व आहे. या प्रकारच्या विधानात तथ्य नाही असे नाराजतापि फिलोनच्या महावंशो दोषवंशी इत्यादि बखरी आपण सुस्पष्टपणे पाहिल्यास त्या पुस्तकास इतिहास म्हणण्याऐवजी निष्ठुवाक्य म्हणजे अधिक योग्य होईल. ब्राह्मणामध्ये संप्रदायातल अथवा पीढ्यातल नवल्यामुळे आणि बौद्धामध्ये ते अत-स्वामुळे ब्राह्मणांचे वाक्य निराळ्या प्रकारचे झाले आणि बौद्धांचे निराळ्या प्रकारचे झाले. सिद्धी बखरीमध्ये धर्म-प्रसाराचा इतिहास आणि राजांनी घडाला दिलेली दाने यांचाच प्रमुखाने निर्देश आहे आणि पुष्कळांचा प्रचलित धर्माधिक कथांचे आश्रयाधान माझी वास्तव्यातील व्यक्तींच्या ऐवजी बौद्ध व्यक्ती केल्या आहेत. इतिहासकारास ज्या राज्याच्या कथांचेही, काव्या, राजनीतीच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि सामुच्चयिक संसाराच्या गोष्टीस महत्त्व वाटते तशा प्रकारच्या गोष्टीविषयी आस्था गितकी करणू दाखवितो तितकी जंत्रीकार दाखवीत नाहीत असे दिगून वेईल.

युरोपांत १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत प्रथम झाली, व त्यानंतर इतिहासास शास्त्रीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. ऐतिहासिक बाब्याचे मुख्यत्वेकरून स्फुट निबंध व ऐतिहासिक ग्रंथ असे दोन भाग करिता येतात. यांपैकी प्रत्येक प्रकारच्या पुस्तकांतली विवरणपद्धति कशी असावी याचा आपण विचार करू.

इतिहासातील एखाद्या प्रश्नाची किंवा कांहीं परिमित प्रश्नाची चर्चा करावयाची असली म्हणजे मनुष्य स्फुटनिबंध लिहावयास उपयुक्त होतो. अशा प्रकारच्या अगणित विषयावर स्फुटनिबंध लिहिण्यास इतिहासात वाव असला तरी, विमहत्वाच्या विषयावर स्फुटनिबंध लिहिण्यात केवळ कालापचयच होत असल्याने या निबंधाकरिता जी विषय निवडायनाची ती मोठ्या दूरदर्शनाने निवडला पाहिजे. निबंध उपयुक्त करण्याकरिता पुढे दिलेल्या तीन नियमाकडे विशेषतः लक्ष देण्यात यावे:—(१) निबंधातील प्रत्येक ऐतिहासिक गोष्टीच्या बाबतीत ती कोणत्या लिखाणातून घेतली आहे, व ती कितपत विश्वसनीय आहे, या दोन मुद्याचा उल्लेख केलेला असावा (२) निरनिराळ्या गोष्टींचा कार्यकारणभाव कळण्यास सुलभ नावे म्हणून आपल्या निबंधातील हकीकत कालानुक्रमाने दिलेली असावी. (३) प्रत्येक निबंधास असा मध्यमा देण्यात यावा की, त्यावरून त्यातील विषयाची बरोबर कल्पना करिता येईल याशिवाय छद्मांत ठेवण्यासारखी एक गोष्ट म्हटली म्हणजे निबंधातील विषयाचा सर्व बाजूंनी विचार केला जावा ही गोष्ट निर्विवाद असली तरी देखील, ज्या गोष्टी आपणाम रचातून सहज वगळता आल्या असल्या त्याचा केवळ अचमद्या विद्वत्तेच्या प्रदर्शनाचे त्यात समावेश करणे वेगळेही इष्ट नसते.

सामान्यस्वरूपाचे ऐतिहासिक ग्रंथ विशेषतः विद्यार्थी व तज्ञ वर्गीकरिता लिहिलेले असतात. युरोपियन भाषांमध्ये अशा प्रकारची जी पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत त्यांमध्ये सर्व संशोधित वास्तविक गोष्टी कालानुक्रमाने जोड्या शब्दांत दिलेल्या असतात इतकेच नव्हे तर मूळातील वाक्ये खाली देऊन पुढे मूळ लिखाणाची व त्याच्या संशोधकाची संपूर्ण माहितीही दिलेली असते. जेव्हा ऐतिहासिक गोष्टींचा काळ उपलब्ध नसतो किंवा जेव्हा त्या समकालीन असतात तेव्हा वर्णानुक्रमरचना स्वीकारण्यांत येते. या ग्रंथाचा उद्देश आपल्या पदार्थ काही न पालता संशोधित माहितीचे यथार्थ ज्ञान करून घ्यावयाचे एवढाच आप्रतो. यापैकी काही ग्रंथांतील वर्णने संक्षिप्त असूनही इतकी उत्तम आहेत की, ती वाचून एखाद्या ऐतिहासिक गोष्टीविषयी माहिती मिळविली की मग तत्संबंधी दुसरे सविस्तर ग्रंथ वाचण्याची गरज रहात नाही. असले ग्रंथ अनेक तज्ज्ञांच्या सहकारिता-शिवाय तयार होऊ शकत नाहीत तथापि ही अयथिमा-गणी करण्यापूर्वी हाती घेतलेल्या ग्रंथाचे स्वतःच पुढील असे माग पाहून, स्वतःच्या अवायव्यदारीची जाणीव करून

देण्याइतके मोठे भाग प्रत्येकाकडे सोंपविता येतात किंवा नाही हे पाहिले पाहिजे. अशा प्रकारचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले तरी अनुषंगीया सर्वांगीण उत्क्रांतीची माहिती देणाऱ्या ग्रंथाची आवश्यकता असतेच. या पुस्तकांमध्ये मनुष्याच्या सामान्य उत्क्रांतीचे ज्ञान करून देण्यास अवश्य असणारी त्याच्या निरनिराळ्या व्यापारातील उत्क्रांतीची त्रोटक माहिती, व ती सुबोध होण्यासाठी लागणाऱ्या प्रसंगांची वर्णने दिली पाहिजेत. सर्व मनुष्यजातीची उत्क्रांति एकसम-यावच्छेदकेकरून होत आहे असे मानण्यास आधार नसल्याने व विशेषतः एवढ्या माहितीचा अभ्यास करणे व्यवहार्य नस-ल्याकारणाने जगाच्या इतिहासासारखे व्यापक ग्रंथ न लिहिता राष्ट्रांचे किंवा विशिष्ट काळांचेच इतिहास या धर्तीवर लिहि-ण्यास पावे; परंतु प्रमाणे शास्त्रीय स्वरूप नष्ट होऊ नये म्हणून पूर्वीक शास्त्रीय ग्रंथांप्रमाणे त्यांतहि अलंकारिक भाषा किंवा पुराव्यावाचून विधाने बिलकुल राहू देऊ नयेत.

सामान्य लोकांकरिता जे ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिले जातात त्यांमध्ये वर सांगितलेले कडक नियम पाळण्यांत येत नाहीत. यांचे कारण असे आहे की तज्ज्ञ पंडित सामान्य जनतेकरिता ग्रंथ लिहिण्याची पूर्वा करीत नाहीत; परंतु अशी पुस्तके लिहून पुष्कळ पैसे मिळविता येत असल्यामुळे, अर्थकच्चे लोक, सामान्यजनता आपल्या ग्रंथातील दोष ओळखणा-इतकी सुशिक्षित नसते हे पूर्णपणे जाणून, प्रयत्नरत्नाचे काम हाती घेतात. याचा परिणाम असा हातो की, या ग्रंथांच्या लेखाकास स्वतःलाच उपा गोष्टी नीट समजल्या नसतात त्या इतरांना समजावून सांगण्याची पाळी आल्या कारणाने, विषय सुबोध करून कोरून करून घ्यावी आपली असमर्थता लोकांच्यासाठी रचाना अलंकारिक भाषा बघी शास्त्रविषयक साधनाचा उपयोग करावा लागतो. हा दोष सुधारण्याकरिता या लोकांनी हाती घेतलेल्या विषयावरील इतिहासपंडितांचे सर्व लेख वाचून आपण स्वतःच अगोदर परिश्रमपूर्वक त्या विषयाचे ज्ञान चांगले संघादन केले पाहिजे. असे केले असता त्यांना आपल्या प्रत्येक विधानास पुरावा देता येईल. व अलंकारिक भाषा न वापरताहि इतिहास-विषयक शास्त्रीय ग्रंथांतील अनवश्यक भाग माळून व कठिण भागाचे शास्त्रोक्त पण थोडक्यात विवरण करून आपले पुस्तक चित्ताकर्षक करिता येईल. याचा अर्थ असा घ्याव-याचा नाही की, विषय सुबोध करण्याची हमी घेतली की इतिहासकारास अशुद्ध, असंस्कृत, बोनड किंवा फाटकी-तुटकी भाषा लिहिण्याची पूर्ण मुभा असते. उसटपशी इतिहासविषय हा अगोदरच बराच पोंटाळ्याचा असल्यामुळे त्याने वाईट भाषेत ग्रंथ लिहिला असता ते अगदी अक्षय्य होईल.

उपसंहार—प्राचीन लिखाणे विनाशस्वरूपा असल्या-मुळे इतिहासाची सुसंबद्ध रचना केवळ अदृष्टेवरच अवलंबून

असते. आधीच प्राचीन लिखाणांची संख्या परिमित व सातत्यास त्यांचा भ्रवाच्याने नाश होत असल्याने इतिहाससंशोधनाचे समाजाच्या उत्पत्तीविषयी व मानवी उत्पत्तीच्या मूळाविषयी ज्ञान प्राप्त करून घेण्याच्या बाबती लोकांच्या कल्पनेस कधीकाळीहि मूर्तस्वरूप देणे शक्य नाहीं. इतिहास हे निरीक्षणायक शास्त्र नसून स्थितील ज्ञान सर्वेत्ती अनुमानमूलक असते. कारण प्राचीन व आधुनिक समाजाच्या सादस्यात्मक अनुमानांनी लिखाणांतील विधानाची निवेष्ट्या करून त्याच सादस्याच्या ओतारव आपणास त्याची संघटना करावी लागते. लिखाणे सोपून काढण्यापासून तो त्यावरून प्राचीन गोष्टींचे ज्ञान करून घेईपर्यंत शेंकडों गोष्टी कराव्या लागत असल्याने इतिहासशास्त्रात सहकारित्वाची पार भावश्यकता आहे. प्रथमतः लेखसंग्रहण, मूलपाठसंशोधन व प्राथमिक वर्गीकरण, करणाऱ्या संशोधकांनी एकजुटीने काम करून थोडक्या काळात व थोडक्या भ्रमात पूर्वेतयाचे काम उत्तम रीतीने पार पाडले पाहिजे. त्यानंतर ऐतिहासिक निष्पत्तीवर स्फुटनिबंध लिहिणाऱ्या पंडितांना व्यापक संघटनेकरिता आपले लेख उपयोगी पडावे म्हणून काहीतरी सर्वसमत भर्तीवर काम केले पाहिजे व पुढे अनुभवीक इतिहासपंडितांनी आपले वैयक्तिक शोध बाजूस ठेवून व्यापक संघटनेचे काम हाती घेतले पाहिजे. अशा रीतीने काम झाले तरच सामाजिक उत्क्रांतीच्या स्वरूपाविषयी व कारणाविषयी यथार्थ सिद्धांत निघून आदर्शमूर्त इतिहाससंशोधनाचा तयार होईल. अस्तित्वात असलेल्या सर्व लिखाणांचे संशोधन होऊन इतिहाससंशोधनेचे काम एके दिवशी संपूर्ण झाले तरी इतिहासास निश्चित स्वरूप येणार नाही. समाजशास्त्राच्या आपल्या ज्ञानात असज्जो अधिकाधिक भर पडत जाईल, तसतसा त्यातील नियमावरून तयार केलेल्या इतिहासातहि फरक होत जातील.

इतिहासाच्या अभ्यासाने व्यवहारात उपयोगी पडेल असे ज्ञान प्राप्त होते अशी ही काही लोकांची समजूत आहे, ती केवळ भ्रममूलक आहे. आजची परिस्थिती प्राचीन परिस्थितीहून भिन्न असल्यामुळे जुन्या गोष्टीवरून सध्याच्यात आपण कसे जाणवयास पाहिजे याचा काही बोध होत नाही. तथापि इतिहासाच्या ज्ञानाने आपणास दिशतात त्या गोष्टी तथा का आहेत, हे कळू शकत असल्याने सध्यापरिस्थितीचांगली समजू शकते. यावरून इतिहास व समाजशास्त्र यांचा परस्परावलंबीपणा सहज व्यक्त होईल. इतिहासाचा चांगला बोध होण्यासाठी समाजशास्त्राची जितकी आवश्यकता असते, तितकीच त्या शास्त्राच्या पूर्वतेसाठी इतिहासाचीहि असते; परंतु इतिहासापासून मुख्य फायदा म्हणजे त्यायोगे बौद्धिकसंस्कृतीस उत्तेजन मिळू शकते हा होय. इतिहासाच्या अध्ययनाचे प्रत्युपाय अगदी स्वभाव नाहींचा होऊन तो चीकस होतो. त्याचप्रमाणे इतिहासवाचनाने मनुष्यास दुसऱ्याच्या बाकीरीते जाणव्या समजू लागून

स्वाविषयी सहिष्णुता प्राप्त होते व मानवी जातीची रूपांतरे धंदवी बदलत जाऊन कदां घडून येतात, हे नीट समजले म्हणजे प्राणिशास्त्राच्या उत्क्रांतीच्या नियमाचा सामाजिक उत्क्रांतीने स्पष्टीकरण करण्याकडे उपयोग करण्याचा त्यास मोह होत नाही. [लोका आणि सिनेबी यांच्या पुस्तकाच्या अध्यासाने हा लेखमग सिद्धिला आहे.]

आ र ती या चे इ ति हा स शा स्त्र.—वैदिक इतिहास-शास्त्रापासून अर्वाचीन इतिहासशास्त्रापर्यंत प्रगति हिंदुधर्मानात कोणत्या अनुक्रमाने झाली याविषयी थोडेच विवेचन अप्रस्तुत होणार नाही. पुराणामध्ये इतिहासविषय कदा पाहिला जात असे याची कल्पना "सुद्धपूर्वज" या पुस्तकात दिलीच आहे, तर त्या काळापासून खरे राजवाल्यांच्या काळापर्यंत इतिहासलेखनशास्त्रातील भारतीय विकास आपण पाहिला पाहिजे. इतिहासलेखन आपल्याकडे काय झाले याची नंत्री येथे अप्रस्तुत होय. आपणास वाच्यस्वरूप विकास अथवा इतिहासलेखनपद्धतिविकास तेवढा पहावयाचा आहे.

धंदकृतमध्यांत मुख्य इतिहासमध्य म्हणजे काश्मीरची राजतंरिणी होय. तिचा उत्तर करून घ्याने ऐतिहासिक हस्त्याची आवड बरीच दाखविली आहे यात शंका नाही. राजतंरिणीच्या उपादानाचे धंद काश्मीरमध्ये बौद्धांचे वैचारिक आणि वैज्ञानिक सर्वस्व होते त्यास देण्यात येते आणि बौद्धधर्म, क्षत्रियमहत्त्व आणि इतिहासाविषयी आर्या याची संगति ओढण्यात येते आणि या प्रकारच्या विधानास सदात्मक म्हणून असा वाद मांडला जातो की, येथे माझ्याचें महत्त्व कधी होतें, अशा हिंदुत्ववाद्यांच्या सरहद्दीवर म्हणजे आसाम, आराकान, मद्रास, काश्मीर व सिंधुद्वीप यासारख्या ठिकाणी बौद्धधर्म आणि ऐतिहासिक लेखनाचे आरंभव आहे. या प्रकारच्या विधानात तथ्य नाही असे मांडताप्या भिन्नोपच्या मद्रासची दोंपवरी हलादी बखरी आपण सूक्ष्मपणे पाहिल्यास त्या पुस्तकास इतिहास म्हणण्याऐवजी निष्ठुवाक्य म्हणजे अधिक योग्य होईल. माझ्यामध्ये संप्रदायघातल अथवा पीढेघातल नसल्यामुळे आणि बौद्धांमध्ये ते असल्यामुळे माझ्याचें वाक्य निराकृत्या प्रकारचे झाले आणि बौद्धांचे निराकृत्या प्रकारचे झाले मिहिली बखरीमध्ये धर्म-प्रसाराचा इतिहास आणि राजांनी मंडांना दिलेली दाने यांचाच प्रामुख्याने निर्देश आहे आणि पुढच्या प्रचलित पौराणिक कथांचे आश्रयस्थान माझ्या वाक्यातील व्यक्तींच्या ऐवजी बौद्ध व्यक्ती केल्या आहेत. इतिहासकारास ज्या राज्याच्या जगवर्धनार्थ, कार्याचा, राजकीयत्वा किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि सामुच्चयिक संसाराच्या गोष्टीस महत्त्व वाटते ससा प्रकारच्या गोष्टीविषयी आर्या जितकी करून दाखवितो तितकी संशोधन दाखवत नाहीत असे दिसून येईल.

हिंदुस्थानांत खरी इतिहासलेखनाची आल्या मुमुलमानांनी उत्पन्न केली. फेरिस्ता, काफिरान, अयुलफजल यांसारखे ग्रंथकार भारतीय इतिहासशास्त्राचे महत्त्वाचे नमुने म्हणण्याला हरवत नाही. त्यांच्या अनुपूर्वार्गे इतिहासलेखनाची कला हिंदूमध्येचि आली. पुष्कळ ठिकाणीं दैनंदिन कृत्याने गोपचारे किंवा रोजनिशा लिहिणारे अधिकारी होते. ते प्रसंगां मुमुलमान तसेच प्रसंगां हिंदूचि असण्याचा संभव आहे आणि त्यामुळे मुमुलमानां इतिहासशास्त्र, हिंदूचि शिरस्थायम नवल नाही. मराठी राज्यात बखरी (पहा) निर्माण झाल्या. याशिवाय रोजनिशा बरेच लिखाण नाळ आहेतच.

इंग्रजी राज्य स्थापन झाल्यानंतर मराठ्यांचा इतिहास माटवणीचि लिहिला तो असमाधानकारक वाटल्यामुळे मराठ्यांचा सदाश्र आधि साम इतिहास लिहिला आवा म्हणून प्रथम झाला. रा. कृतीने याचा ग्रंथ बघवर एक टीकात्मक निबंध प्रसिद्ध झाला. निष्पुशाची विपलुणकर यांनी इतिहासविषयाची व्यापक वचपना आपल्या निबंधमालेतोळ " इतिहास " या निबंधाचि करून दिली; पण इतिहासाचि अत्यंत व्यापक स्वरूप आणि इतिहाससंशोधनाची शक्य ओळख करून देण्याचें येथ रा. राजवाडे यास आहे. रा. राजवाडे, खरे, पारसनीस आणि त्यानप्रमाणे रा. विनायक राव मावे यांनी इतिहासविषयक साहित्य पुष्कळच प्रसिद्ध केले आणि रा. राजवाडे यांच्या प्रोत्साहनाने भारत इतिहास-संशोधकमंडळाची स्थापना झाली. रा. रा. राजवाडे यांनी पत्राचें महत्त्व पुढे मांडले आणि इतिहासाचा बखरी वशा कधी महत्त्वाच्या आहेत हे दाखविले. उपलब्ध साहित्य पाहून त्याची व्यवस्थेद्वारे माळणी करून कथास्तुत पहाण्याचें काम रा. खरे व रा. सरदेसाई यांनी नागल्या तऱ्हेने केले आहे. महाराष्ट्राबद्दलचि काम झाले नाही असे नाही प्रो. यदुनाथ सरकार यांनी बोगल आणि मराठी इतिहासाकडे लक्ष पुरविले आहे आणि त्यांनी शिवाजी आणि औरंगजेब यांची चरित्रे प्रसिद्ध केली. सध्या इतिहासाकडे लक्ष लागले लागले आहे आणि अधिकारी देखक जरी धांडे आहेत, तरी पाश्चात्य संशोधकांच्या कसास उतरले इतके इतिहास-पाठ्य आपल्या देशात स्थापित झाले आहे हे आस.

महाराष्ट्राच्या दक्षिणेस हिंदुसंस्कृतीचें एक तऱ्हेचें सातत्य होते त्यामुळे प्राच्यवस्तुसंशोधनशास्त्र आणि अर्वाचीन इतिहास यांचे घागे एकमेकांत अडकतात आणि यामुळे गदासकडे इतिहास आणि प्राच्यवस्तुसंशोधनशास्त्र यावर एकच मनुष्य परिश्रम करीत आहे असें दिसून येईल. दक्षिणेकडे महत्त्वाचें संशोधक म्हणजे आधचरित्राचे कर्ते कोमुरि वीरमन्न राव, प्रो. रंगास्वामी आप्यंगार, टी. गोपीनाथराव, मि. कनक-समे इत्यादि होत.

हिंदुस्थानच्या इतिहासावर परिश्रम करणारे जे यूरोपीय संशोधक झाले व आहेत, त्यांची माहिती विविष्ट विषयावर येतील तेव्हा दिली जाईल.

इथ्रिया-गंधाला—काठेवाड. बामा ठाण्यांतल स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. येथील प्रासिया काचरकाठी आहेत. यांत इथ्रिया व गंधाल अशी दोन रेंवा आहेत. माडलीच्या नैऋत्येस तीन मैलावर घेले नदोन्या दक्षिण तीरावर इथ्रिया बसला आहे व घाघा स्टेनपापासून १४ मैल आत आहे.

इतिहास—चिनी प्रवाशी. या बौद्ध भ्रमणानें हिंदुस्थानला गण्याकरिता इ. स. ६७१ त चीन देश सोडला व आवा मयका या मार्गानें दण्ड्याच्या मुखाशी असलेल्या ताप्रलिस्तीमध्ये तो ६७३ त जाऊन पोचला. काही कालपर्यंत त्याने नांदेद येथे अभ्यास केला व मुद्रगया, वाराणशी, प्रावस्ती, वृज, राजगृह, वैशाली, कुशिनगर या ठिकाणी तो फिरला ६९२ मध्ये त्यानेची चीनला मात असलेल्या तत्सद् नामक चिनी उपध्यायरोवर ह्याने आपला ग्रंथसंग्रह चीनला पाठविला. ६९५ मध्ये इतिहास स्वतः चीनला परत गेला ह्यानेचि तेथे राज्य करीत असलेल्या सु-हाऊ राणीने ह्याचे चांगले स्वागत केले. ७०० व ७१२ या मधील कालांत त्याने ५६ ग्रंथांचे आपांतर केले आणि ७१३ मध्ये ७९ व्या वर्षी वारला.

इथ लोफ.—हे लोक प्रश्नदेशात दक्षिणेकडल्या ज्ञान संस्थानच्या पश्चिम व नैऋत्य या दिशाकडील मुमुळात पसरले आहेत. पोपाक व येह्रा ह्यात हे ज्ञान लोकांसरखे दिसतात व त्यांचा भ्रम ह्या ज्ञान लोकांतच जातो ५० त्यांची भाषा बेगळी असल्यामुळे त्यांना चटकन ओळखता येत. त्यांच्या भाषेचे आराकांनी किंवा तेव्हा ५० भाषेची बरेच साम्य आहे. ह्या साम्यावरून हे लोक आराकान मुमुळातून आले असावे असा काही लोकांचा तर्क आहे. पण खरी गोष्ट अशी दिसते की, हे लोक व आराकांनी लोक दोघेदि मूळ वस्ती लोकापासून आले असावे. ह्या लोकांचा धर्म बौद्ध आहे. सन १९०१ साली ह्या लोकांनी संख्या ५०४७८ होती. ह्या लोकांची एक लक्षांत ठेवण्यासारखी चाल अशी आहे की, हे उमे राहून बरेच बल्हवितात व बल्हे टेंकण्याच्या सुटीऐवजी गुठण्याच्या बाटीचा उपयोग करतात. (इ. मं)

इथिओपिया—हे आफ्रिकेच्या ईशान्य भागांतल एका प्रांताचे प्राचीन नाव. याच्या उत्तरेस इरिस व पूर्वेस ताबडा समुद्र आहे या नावाच्या निरनिशब्दा काळी वेगवेगळ्या भाग येत असत. होमरने इथिओप लोक पूर्वेस व पश्चिमेस मनुष्य वस्तीच्या पलोकडे रहात असे म्हटले आहे. शास्त्रीय ज्ञान वाढल्यानंतर या लोकासंबंधी साधारण बरी माहिती मिळू लागली.

होमरने उल्लेख केल्यामुळे बऱ्याच ग्रीक शोधकांनी याच्या संबंधी हकीकत लिहिली आहे. हिरोडोटसच्या मतें याचे एक सरळ केस असलेले आणि दुसरा लोकरासारखे केस असलेले असे दोन बंध असून ते अनुक्रमे पूर्वेस व पश्चिमेस रहात. नंतर बऱ्याच जाळांनी चावे प्रचारात आली. इथिओपियन

शिलालेखांत बरीच माहिती दिली आहे. तीव्ररुन असे दिसते की, येथे स्वतंत्र जाती इ.इ. इथियोपियन अमला-खाली आल्या. १८ व्या शतकाच्या वेळी इथियोपिया हा इगिप्तचा प्रांत होता यावरील सुभेदाराला केराचा राजा हा पदवी असे व तो निग्रो, बैल, सोने, इतिदंत, दुर्मिळ मणी, कातडी व परगुनी कापासाठी लावणारे सामान खंडणी म्हणून देत असे. येथील लोकाने जेदमां घडे होत असून ती मोडण्याइल मंदिर व स्तंभ उभारीत आसत. जि. पू ११ व्या शतकांत इथियोपिया स्वतंत्र झाला. याची राखणी जेपाटा (आधुनिक मेरवी) असून ते शहर बेयलव्हॅल 'पवित्र डोंगर' (सेन्ट मॉन्टेन) ज्या पायथ्याशी होते. ८ व्या शतकाच्या अर्धात इथियोपियाने इगिप्त जिंकून घेतले जि. पू. ६९० च्या सुमारास इगिप्तने इथियोपियाचे स्वाभिव्यक्त झाले. इथियोपिया हे पुढे स्वतंत्र राहिले. येथील काही राजांची नावे येथेप्रमाणे:— तिहाकपुत्र ताडमाने (६६७-६९०), अस्पेटो ६३०-६००, पॅकारे (६००-५६०), हसिओरफ (५६०-५२५), नरसेन (५२५-५००), बरील रागापेकी दुसऱ्या व पांचव्या राजांच्या स्तंभावरून पहाता या काळी सुद्धा राजा निवडण्याची पद्धति होती असे दिसते. गाशी रिफामो झाली म्हणजे येथील देव अमोन हा राजघराण्यातील पद्धत्या पुढ्यास निवडीत असे. हाच राजा झाला म्हणजे त्याला 'देवपुत्र' म्हणत. यापूर्वी व नंतर येथील उपाध्याय वर्गाचे बरेच प्राच्य असे. इथियोपियाचा स्तंभावर राजाने नऊ हत्त्या करून मेरो-इया दक्षिणेकडील जातींनी वठणीवर आणले व बाही मंदिर बांधली असा मजकूर आहे. शेटपच्या राजाच्या स्तंभावर इथियोपियन राज्यासंबंधी बरीच कत दिली आहे. हा राजावर सत्त्वांततर केंद्रावरीलसुद्धा आपल्या इराणी रुचरासह इगिप्त जिंकून इथियोपियावर सैन्य पाठविले; परंतु नील नदीमार्गाने पाठविलेल्या आरमाराचा नाश झाला व हिरोडोटसच्या हकीकतीवरून जमीनीवरील सेज्यात असाचा दुष्टाळ पडून त्याचाहि नाश झाला. त्याचप्रमाणे त्याच्या व त्याच्यापूर्वीच्या राजांच्या वेळेपासून राजधानी मेरोई येथे नेण्यात आली; परंतु नेपात येथील धार्मिक मंदिर कायम राहिले. तेथेच राजाभिषेक होत असून प्रसुप्त देव भविष्य सांगत असे. या इथियोपियन राजांनी इगिप्त जिंकण्याचा विरल प्रयत्न केला नाही; परंतु सुदानमधील अंगली जाती ताब्यात आणण्याचा यत्न बराच यत्न केला. जि. पू ४ व ५ शतकातील इतिहासाची काहीच माहिती नाही. टोलेमी पिलाडिक्लस याचा समकालीन एथेथेनीस याने नेपाटा येथील उपाध्यायाची कत्तल करून त्याची सत्ता नाहीशी केला. त्यापूर्वी त्याची सत्ता इतकी होती की, त्याच्या हुकमावरून राजास स्वतःचा नाश देवाील करून घ्यावा लागत असे. एथेथेनीस राजाने ग्रीक सरद्वारीचा प्रकार इथियोपियांत केला असे डिओडोरस म्हणतो यानंतर या

देशासंबंधी थोडीबहुत माहिती ग्रीक व लॅटीन लेखकांच्या ग्रंथांत येऊ लागली. काहींच्या मते येथे कॅन्डेस नावाच्या राण्याची सत्ता होती. त्यांच्यापैकी एका राणीला सि. पू. २२ व २३ स रोमन लोकांनी युद्ध करावे लागले. रोमन सेनापतीने राखणीची व प्रांत सर केला, परंतु ऑगस्टस बाद-वाहाने खंडणी सुद्धा न घेता सर्व प्रदेश मोकळा केला. स्मृति-स्तंभावरूनसुद्धा येथे फक्त राण्यांचे राज्य असे असे दिसते. राजा व राणी यांच्याकरिता पिरॅमिड उभारीत असत जे-कमेनेच बऱ्याच इगिप्ती बांधल्या असून तो व त्याची राणी या दोघांचे चित्र बऱ्याच ठिकाणी आहे. इमारतीवरील निग्रो व बियोगतः दिसावी किंते दिसण्यात बोजड अपून त्यांचे चेहरे निग्रोप्रमाणे आहेत व राखण्याच्या अंगारार बोजगाचे पुष्कळ दागिने दाखविले आहेत. इ. स. ४ व्या शतकात नुबास व अंथिस्सिनियन लोकांनी मेरोई राष्ट्र धुळीस मिळविले व ६ व्या शतकात जुबियाचे क्रिस्ती राज्य या ठिकाणी स्थापन झाले.

इथियोपियनांना परमार्थसाधनाची कल्पना व संस्कृति ही इगिप्तीयन लोकांपासून घेतली, राजांचे छेळ चित्रलिपित लिहिले आहेत. एथेथेनीसच्या वेळी शिलालेखांत देशी भाषेचा उपयोग करण्यास सुरुवात झाली ही खिरी अद्याप कोणत्याही वाक्ता आली नाही.

आ वस्तु मा ई ट रा उः—पहिल्या शतकांत (क्रिस्ती) आदमुम येथे नवीन राज्य उदयास आले. या राज्याची माहिती सहा शिलालेखावरून लागते एथेथेनीस व त्यानंतरचे राजे स्वतःस आदमुमाइट, होमेराईट, देडान, इथियोपी-यन, सॅबायन, सायथी, डिआमो, ड्युगेटी व कासु यांचे अभि-पत्ति म्हणवीत. यावरून त्यांनी दक्षिण अरबस्तानाचा बराच भाग जिंकला असून तो सर्व प्रांत इ. स. ३७८ त त्यांच्या हातांतून गेला असावा. १८३३ त व्हेला सापडलेल्या शिलालेखात गुया व कासु या लोकांवर खारी केल्याचा उल्लेख आहे. यानंतरचा इतिहास सात नाही ६ व्या शत-कात मान येथील राजाने दक्षिण अरबस्तानातील ज्यू राज्य मोडून तो प्रांत आपल्या ताब्यात आणला. अशी माहिती लागते. या राजाला इथियोपियन लेखात कॅलेब, ग्रीक व बारीची कापडपयांत एलसपहा हा पदव्या लावल्या आहेत. याचा मुलगा अबाहा अथवा अभाहाम याने ७ व्या शत-कात पडून आलेल्या गहमदाच्या अनुयायांस आश्रय दिला. इ. स. ७०० पर्यंत ग्रीक अ पा होती, परंतु त्यानंतर इथियोपिक अथवा गीत भाषा पुढे आली. इस्लाम धर्माच्या उदया-पासून बॅबिलोनियाच्या आधुनिक इतिहासापर्यंतच्या काळात बारीची लेखणी नाही योच्या मोठी दिस्या आहेत. इथि-ओपिया व जुनिया या प्रांतामध्ये ६८७ साली युद्ध झाल्याचा उल्लेख सापडतो.

अथिस्सिनियन इतिहासकारांच्या मते हे राज्य मेनलक (इबन एल-इझीम) म्हणजे सालोमन व शेवटी राणी .

यांचा पुत्र, यानें रयापिलें. अवजुमाष्ट अथवा मेनल्क घराण्याला उत्तर बेबिसिनीयांतून जुडीथ या यहुदी राजानें हाकून दिलें; परंतु लवकरच तेंच एक ख्रिस्ती घराणें स्थापन झालें. १२६८ त या घराण्यातील राजानें येकूनो अमलाक नोवाच्या (हा जुडियन ह्याकून दिलेल्या राजाचा एक वंशज) राजपुत्राला आपलें राज्य दिलें.

इ थि ओ पि क वा ड्म य —अबिसिनीयांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रारंभ होण्याच्या सुमारास ग्रीस अथवा इथिओपिक भाषेचा वाङ्मयांत उपयोग होऊं लागला. या भाषेतील हस्तलिखित ग्रंथांची यादी (सुमारे १२०० ग्रंथ) रॉसिनी यांनी १८९९ साली प्रसिद्ध केली. यापैकी सर्वांत आस्त रोमन इतिहास म्युनियममध्ये असून बाकीचा युरोपातील मोठ्या ग्रंथमंडलांमध्ये आहे. काही हस्तलिखित प्रती अबिसिनीयांत आहे व पुष्कळसे खाजगी दस्तारातून आहेत. बायबलातील काही भाषांतरांची बरीच पुस्तके (१८९३ त ४० पुस्तके) युरोपात प्रसिद्ध झाली आहेत.

कालमानानें ग्रीस वाङ्मयाचे दोन भाग करता येतात पहिला काल ख्रिस्ती मताच्या प्रसारापासून म्हणजे ५ व्या शतकापासून सुरू होतो व ७ व्या शतकात संपतो. दुसरा काल मॅलोनीक घराण्याच्या कारकीर्दीपासून (१२६८) तो आजतागाईतपर्यंतचा होय. पहिल्या काळात ग्रीक ग्रंथांची व दुसऱ्यात अरबी ग्रंथांची भाषांतरे झाली. यात पहिल्या अथवा दुसऱ्या प्रतीचे सुद्धा ग्रंथकार निर्माण झाले नाहीत. बायबलाच्या भाषांतरांमुळे या भाषेचें प्राविश्य व महत्त्व आहे. पहिल्या काळांत जुना करार, नवा करार व इतर ख्रिस्ती पारमार्थिक ग्रंथांची रूपांतरे झाली. याशिवाय शेर अतामसबदार, केरोनोम व फीजिअलोगस (मृष्टीशास्त्रासंबंधी काव्यनिक ग्रंथ) वगैरे पुस्तके झाली. दुसऱ्या काळात महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे म्हणजे अबिसिनियाच्या इतिहासासंबंधी होत. सहफेट एलेझीनीत (सेफ्टरी) नोवाच्या एका दरबारी अधिकाऱ्याच्या हाताखाली बरेच लेखक असून तो दर वर्षाची सवें हकीकत लिहून ठेवी. या माहितीवरूनच सवें इतिहास लिहिले आहेत. सर्वांत जुना इतिहास म्हणजे आम्दा सिऑन (१३१४-४४) मुसलमानांविरुद्ध युद्धाचा फक्त याच इतिहासकाराची भाषा व पद्धति वाङ्मयास खाजगी होती.

इतर वाङ्मयाला बरील इतिहासापेक्षा लवकर सुरवात झाली. राजा येकूनो अमलाक (१२६८-८३) याच्या वेळेस केन्ना नागासेट नावाची ऐतिहासिक कादंबरी झाली. असावी. यागबोसिआनच्या बाली (१२९४) एथिओपियन वाङ्मय-आयुष्याचा आद्य प्रवर्तक अथवा सुरुवात येथे ग्रंथ झाले आहेत. शर्वीडंगेल (१५९५) याच्या कारकीर्दीत बरीच ग्रंथरचना झाली. या भाषेतील काव्यरचना म्हणजे आर्थनागीतें होते.

काव्याच्या प्रधात 'कादा नागा सेंट' हें फार महत्त्वाचे पुस्तक असून हे इन् आसलच्या अरबी काव्याच्या ग्रंथाचे

१६ व्या शतकांतले रूपांतर असावे. हा ग्रंथ मूळ मुघलमानी अंमलातील ख्रिस्ती लोकांसाठी होता. हा ग्रंथ स्वतंत्र ख्रिस्ती राष्ट्राला निरुपयोगी होता, तरी अबिसिनीयाला असला ग्रंथ आवश्यक असल्यामुळे हा लोकप्रिय झाला.

या भाषेत शास्त्रीय वाङ्मय मुळीच नाही म्हणून तरी चालेल. ब्रिटिश म्युनियममध्ये फक्त वैयक्तीवर एक ग्रंथ आहे. तत्त्वज्ञानाचे वाङ्मय म्हणजे बायबलावरील टीका व इतर काही पुस्तके होत. याशिवाय पत्रव्यवहार सवासव नोवाचा राष्ट्रकोष वगैरे काही लिखाण आहे. छापला गेलेला पहिला एथिओपिक ग्रंथ म्हणजे साल्टर (रोम १५१३) होय.

[सं दर्भ ग्रंथ—पद्यमागली—बिचिलओफाफिआ एडिओपिका (१८९३) ब्रिटिश म्युनियम, पॅरिस, आपस-फोर्ड, यार्लिन, फ्रॅकपोट वगैरे ग्रंथसमूहालाच वॅटलॉग रॉसिनी—'नोट परला स्टोरिआ डेटारिया अबिसिनी' इति-कॉटी डेला नार अकॅड. डी लिन्सा. (१८९९ मध्ये) ए. मि.]

इथिल (एथिल).—सामान्य अल्कहल (एथिल अल्कहल), सामान्य इथ (इथर) आणि दार्वरल (असेटिक एसिड) यातील मूलकास इथिल असे रासायनिक नाव आहे. इथरी नाव एथिल असे आहे. एथिल हे इथर + इल यांचे संयुक्त रूप आहे व इथर याची व्युत्पत्ति ग्रीक शब्द एथरी म्हणजे पेटणे, जळणे, प्रकाशने यापासून आहे व एथरी यातील धातु संस्कृत इप्-इन्ध् याशी संगोत्र आहे म्हणून इथिल असे नाव दिले आहे.

ज्या संयुक्त पदार्थांत इथिल हा मूलक आहे त्या संयुक्त पदार्थांचे विवरण अन्य स्थळां दिले आहे. या इथिल मूलकाचा उत्प्रेत (हायड्राइड) इथुन (इथेन) क, व, अल्कहल (इथिल अल्कहल) क, व, प्रउ आणि प्राणिद (ऑक्साइड) क, व, प्र हा सामान्य इथ होय.

इथिल अल्कहल.—(एथिल अल्कोहोल) इथिल अल्कहल, क, व, प्रउ यास व्यवहारांत मेथार्क (एथिरिड्स, ऑक्साइड) असे म्हणतात हा पदार्थ फार प्राचीन काळापासून यावयास व भारतीयांस माहित आहे. लाव्हाक्षिए याने याची वातिपरीक्षा (वालिटीयट) निश्चित केली व सॅसुरे याने प्रथम याची परिमाण (क्वांटिटेटिव्ह) परीक्षा ठरविली.

मृष्टीमध्ये हा अल्कहल जरी अल्पप्रमाणांत आढळतो तरी त्याची व्याप्ति पुष्कळ आहे हा अल्कहल किरयेक फळात आढळतो तसेच दगडी कोळशाच्या जांबरांत हाच्या तेलांत, लाव्हाच्या पातन विधीन (डिस्टिलेशन) काढलेल्या अर्कांत बिस्फोट, पाव (प्रेड) वगैरेमध्ये व मधुमेह झालेल्या माणसाच्या मूत्रांत देखील असतो.

संयोगीकरण.—इथिल अल्कहल हा संयोगीकरणाने (सिंथेसिस) पुढील रीतींनी तयार करता येतो:—

(१) कर्ब आणि उजम (हायड्रोजन) यांचा संयोग करून दारिलीन (ऑसिटायलीन) क० उ० तयार होतो. दारिलीन क० उ० वर नवगाढ (नॅसट) उजमची क्रिया केली म्हणजे त्याचे ह्यातार शुधिलिन् क० उ० (एसायलीन) मध्ये होतो. शुधिलिन् क० उ० वर तीक्ष्ण गंधकास्त्राची उ० मप्र० क्रिया केली म्हणजे त्यापासून शुधिल उजम गंधकित क० मप्र० (एथिल हायड्रोजन सल्फेट) तयार होतो. याचे पातन (डिस्टिलेशन) केलें म्हणजे क० उ० प्रउ शुधिल अल्कहल तयार होतो. हा रीत फॅरेडे याने शोधून काढिली व इ. स. १८५५ मध्ये बर्सेलोट याने तीस पुष्टि दिली.

(२) शुधिलीन वायु क० उ० उ० उ० अदास्त्र (हायड्र आयोडिक ऑसिड) बरोबर उष्ण केला म्हणजे शुधिल अदिद क० उ० उ० हा संयुक्त पदार्थ तयार होतो. त्याचे पृथक्करण पाळास उग्रग्राहिद (पा प्रउ) ने केलें म्हणजे शुधिल अल्कहल क० उ० प्रउ तयार होतो. या रासायनिक क्रिया खालील समीकरणांत दाखविल्या आहेत.

(१) शुधिलीन उ०-अदास्त्र = शुधिल अदिद क० उ० + उ० क० उ० द
शुधिल अदिद पाळास उग्रग्राहिद शुधिल अल्कहल पा. अ. क० उ० द + पा प्रउ = क० उ० प्रउ + पाद
या क्रियेत शुधिल अदिदानासून शुधिल अल्कहल तयार होतो यावरून शुधिल अल्कहलाची सारणी क० उ०, उ० प्रउ अशी साधार सारणी आहे हे ठरते.

(२) पाण्याच्या साविण्यात विद्युमेवा (अम्पेराज) म्या प्रायोजिदाचा (आर्किडाइड) योग केला म्हणजे नव-जात (नॅसट) उजम उद्भूत होतो. तो प्रायोजिदाशी क० उ० प्र संयुक्त होऊन त्याचे ह्यातार शुधिल अल्कहलात क० उ० प्रउ होतें जसे:-

प्रायोजिद उजम शुधिल अल्कहल
क० उ० प्र + उ० = क० उ० प्र + क० उ० प्रउ
परंतु या केवळ साखीय रीती आहेत व्यवहारात शर्करा-रायुक्त पदार्थावर विपाकक्रिया (फरमेंटेशन) करून हा अल्कहल तयार करतात. ज्यात साखरेचा अंश आहे अशा फळाचा किंवा वनस्पतीचा रस दुहेमये तसाच काही दिवस राहू दिला तर हलके हलके त्यात विकृति होत जाते व त्याचा भूजव गोंठपणा नाहीसा होतो. ही विकृति म्हटली म्हणजे साखरेचे पृथक्करण होऊन तिचे कर्बोम्ल (कर्बो-प्राणिद) व अल्कहल यात रूपांतर होतें. ही क्रिया दाखविणारे समीकरण असे:-

शर्करा अल्कहल (शुधिल) कर्बोप्राणिद
क० उ० प्र + उ० = २ क० उ० प्र + २ क० प्र
या क्रियेत विपाकक्रिया (फरमेंटेशन) म्हणतात या विषयी शास्त्र विवरण अन्यत्र वेलेलें आहे.

द्राक्षशर्करा, इंधुशर्करा वगैरे केव्हावर मागे राहिलेली काकवी "शोढापासून साखर केव्हावर राहिलेला गाळ, इत्यादि

शर्करासुक्त पदार्थापासून विपाकक्रियेने अल्कहल (शुधिल) इंधी तयार करतात. फलशर्करा क० उ०, प्र० आणि इंधु शर्करा-यापासून परंपरेने अल्कहल तयार होतो. तसेच पिष्टसत्त्व (स्टार्च), केस आलेख्य यवाचा (जवाचा) दूध यापासूनहि अल्कहल तयार होतो. विपाकक्रिया चांगली चालण्यास द्रवात त्याच्या एकअष्टमांश वजनानां तरी साखर असानी लागते आणि इतकी साखर असल्यावर त्या द्रवाचा चार-पंचमांश भाग अल्कहलात रूपांतर पावतो. अल्कहला-बरोबर विपाकक्रियेत दुसरेहि पदार्थ तयार होतात. विपाकक्रिया चांगली चालण्याकरिता फलशर्करेविराज्य नवप्रयुक्त पदार्थ द्रवात असले पाहिजेत. हे पदार्थ फळाच्या दावून काढलेल्या रसात आयाच असतात. यामुळे त्या रसाची विपाकक्रिया चांगली व तावडतीच होते.

अल्कहल काढण्याच्या कामी जे पदार्थ वापरण्यांत येतात ते व त्यापासून अल्कहलकीरतां द्व तयार करणावी कृति:- अल्कहलाकरिता दाखें सकवेद, मनासपाती, केळी, वगैरे बहुतेक गोष्ट फळे वाडतात. बरील रसभरित व गोढ फळाचा रस काढून काही वेळ ठवला म्हणजे त्या रसातल्या द्रवात विपाकक्रिया सुरू होते. फळाच्या सालीवर विपाकक्रिया पडवून आणणारे आति सूक्ष्म नेटू असतात. यीस ईशानीत यीस्ट म्हणतात. मराठीत किण्व किंवा विपाकनेटू म्हणतात. फळाचा रस काढतांना हे नेटू रसात आतात व तेथे त्याची वाढ झपाझ्याने होते. हे नेटू गोलकाप्रमाणे असून त्याम कोणतेहि अवयव नसतात या विपाक नेटूच्या गोलकात आपोआप काही वेळांने एक रेंप दिसेल त्यावेळी व या रेंवेच्या ठिकाणी काही वेळांने तो गोलक दुर्भंगून त्याचा प्रत्येक हिस्सा पुन्हा गोल होतो, व वाढत जातो काही वेळांने पुन्हा या नवीन गोलकात रेंप दिसेल अर्पते. अशा तऱ्हेने प्रत्येक गोलकाचे दोन दोन हिस्से होऊन त्यापासून नवीन गोलक तयार होतात व या किण्वाची किंवा विपाकनेटूची वाढ झपाझ्याने होते. काही विविक्षित बाबतीत या गोलकाला एका बाजूला प्रतिगोलक येतो व तो वाढत जाऊन त्याचा नवीन गोलक तयार होऊन तो मूळ गोलकापासून छुटा होतो या विपाक-नेटूच्या द्वारे फळाच्या रसातील साखरेचे वर सांगितल्याप्रमाणे रूपांतर होऊन अल्कहल व कर्बोम्ल तयार होतात विपाक-क्रिया सुरू झाली म्हणजे रसास अल्कहलाची घाण येऊ लागते व कर्बोम्ल वायूचे बुडबुडे रसातून वर येऊन रसाच्या पृष्ठभागावर फेस येतो. ही विपाकक्रिया पूर्ण झाली म्हणजे तो द्व अल्कहल काढण्यास तयार झाला.

(२) अल्कहल गूढ, जव, बाजरी, जवारी वगैरे एकदल व पिट्टसलप्रथ धान्यापासूनहि तयार करतात. ही धान्ये पाण्यात भिजवून जमीनीवर पसरली म्हणजे त्या धान्यातून

मोड येतात. भाग्य प्रथम पाण्यात मिश्रत घालतात येजेकरून कुमकेनासके व हलके दाणे असतील ते वर येतात. त्यांस **झाण्याने काढून टाकावे, म्हणजे वांगळे व अड दाणे लव्हा** जातात. सरे दाणे फुगून मऊ होईपर्यंत ४०—६० तासपर्यंत मिन्न ठेवितात. पाडिले पाणी वाढून दुसरे नवे पाणी दोन तीन वेळ घालावे. दाणे फुगून दिडोने वजनाना वाटले म्हणजे ते पुकून डांग करून ठेवावेत. पाणी निचरून गेले म्हणजे डिगातील दाणे एव दोन दिवसात पुना गरम होतात व एक दोन दिवसात पुनः कुजून नाड कोम येऊ लागतात. कोम फुडगाच अचार असलेल्या खोल्यात दाणे सारखे पसरून वाळत घालावे याप्रमाणे १२१४ दिवस वाळवून ठेवावेत. दररोज एक दोन वेळ खालीवर करीत अशाच यासुद्धे दाण्यास सारखे वगणमान मिळून सर्व दाण्यास सारख कोम येतात. कोलाचे उष्णमान ६०° किंवा ७०° ठेवावे ह्या गरम अनेक त्या मानाने कोम येण्याची क्रिया १०११५ दिवसात पूर्ण होते. अरुपास पाने येण्यापूर्वीच ही क्रिया थंड करावी. सरासरी इश्मर लाय कोम फुडून त्यास डेढही फुडगावर पाने येण्यापूर्वीच दाण्यामध्ये बराच मेड (डायस्टेस) उत्पन्न होती. नंतर पत्र्यास वाळणी-प्रमाणे ओके पाडून त्या पत्र्यावर २ इंच नाड दाण्याचा थर पसरून हवेच्या गरम प्रवाहात त्यास वाळवावे. ही गरम हवा प्रथम ३०°-३१° उष्णमानाची असावी. काही तास या उष्णमानावर वाडवून नंतर हलके हलके उष्णमान वाडवीत वाडवीत ५०°—५१° उष्णमान करावे व दाणे मधून गवून ढाळवे. नंतर दाणे वाडून त्यागमृग कोबाचे तुकडे घेईर निराळ करावे. जव पाडून थोड्या ८० भाग हे मासलेले दाणे (यवमाड) तयार होतात. गहू, राणी वगैरे पासुद्धि हे " यवमाड " तयार करता येते. (यवमाड = माहट) अशापासून ते " माड " (माहट) याप्रमाणे तयार होते त्यात त्याच्या बऱ्याच्या ५ भाग मेड (डायस्टेस) असते व हे पिष्टपत्तावे शर्करेत रुपांतर करून घ्यास पुरेसे होते. ही माड (माहट) करण्याची रीत अवाध लागू आहे. इतर धान्यापासून माड करण्यास या रीतीत थोडाफार धान्याच्या स्वरुपाप्रमाणे फरक करावा लागेल.

हे माड तयार झाले म्हणजे त्याचे पीठ १८०° उष्णमानाच्या गरम पाण्यात घालून पातळ द्रव करावा, व काही तास तमाच ठेवावा. म्हणजे त्यात असलेल्या " मेड " (डायस्टेस) ने बहुतेक पिष्टपत्तावे रुपांतर होऊन त्याची द्राक्षशर्करा होते. नंतर रगत थोडे विरज (यॉस्ट) घालून विपाकक्रिया करावी म्हणजे अल्कहल काढण्यास द्रव तयार होतो.

उसाचा रस, माखर, गूळ काक्या, ताडीचा गूळ वगैरे गारचे पदार्थ असतात त्यांत साखरेचा अंश पुष्कळ असतो.

साखर तयार करताना प्रथमतः रसांतल्या माळ

फुकट जातो. या माळांत साखर असून ती निराळी करिता येत नाही. त्याचप्रमाणे उसाच्या रसावरली मळी किंवा राव वगैरे पदार्थांत ए.पी घालून पातळ मिश्रण तयार करितात त्यात किण्व घालून त्याची विपाकक्रिया करतात. उसाच्या साखरेवर विपाकक्रिया स्वकर घडत नाही याकरिता तिचे गंधकाम्लाच्या योगाने द्राक्षशर्करा व फळ शर्करा यात रुपांतर करवून नंतर तिची विपाकक्रिया करितात.

वटाटे, राताळी किंवा यांसारखे पिष्टसत्वयुक्त कंद किसून ते पाण्यात घातले म्हणजे त्यातील पिष्टसत्व पाण्यात उतरते हे निराळी काढून त्यास " माड " चे पीठ मिळवतात व पाण्यात घालून त्यात किण्व घालतात. माडातील मेड (डायस्टेस)च्या योगाने पिष्टसत्तावे रुपांतर होऊन माड शर्करा (माहट शुगर) होते व नंतर या शर्करेवर विपाकक्रिया बडवी म्हणजे त्यापासून अल्कहल तयार होतो.

आपल्याकडे सुद्धाच मोठ्याच्या कुलांपासून अतरहल तयार करतात. या कुळात साखरेचा अंश बराच असतो व यात नैसर्गिक " किण्व " असल्याने ही कुने पाण्यात टाकल्याबरोबर विपाकक्रिया सुरू होते. ही क्रिया हवेच्या मावाप्रमाणे पाच दहा दिवसात पूर्ण होते.

प्रमाण—कळपासून ओ विपाकक्रियेनंतर द्रव तयार होतो. त्यात थोड्या १०—२० पर्यंत अल्कहलचे प्रमाण असते, धान्याच्या विपाक (फर्मेंटेशन) द्रात थोड्या ५—८ असते. शर्करायुक्त द्रवां व पिष्टसत्वयुक्त पदार्थांपासून तयार केलेल्या विपाक द्रातात अल्कहलाने प्रमाण शर्करेच्या प्रमाणावर अवलंबून असते.

अल्कहल तयार करणे—या विपाक झालेल्या द्रावांचे नंतर पातन येताने पातन करून सज्ज असा अल्कहल तयार होतो. या कामी ताज्याची मोठमोठी पातनपात्रे असून ती निरासिद्ध्या प्रकारची असतात. या पातन पात्रांचे ईशनीत पॉटॅस्टिल असे म्हणतात.

एका पातनपात्रात एक मोठे पात्र तापक म्हणून असून त्याच्या खाली उष्णता लावतात. तापकावर एक दुसरे भांडे शींपीमारखे जोडलेले असते या शींपीमून एक नळी काढून ती दुसऱ्या एका शोधक नावाच्या आध्यात जोडलेली असते या शोधकावर पुन्हा एक दुसरा शोधक जोडलेला असतो व त्यातून एक नळी अनेक वेडे घेऊन शीतकातून नेऊन माहकांत सोडलेली असते.

तापकांत विपाक द्रव भरून त्याला विस्तवाने किंवा वाफेने तापविण्याकेली असते. तापकांतल्या द्रावाची वाफ शींपीत जाऊन नळीचे शोधकामध्ये येते. शींपी डेच असल्या

कारणाने रसातून वाफ वर पडत असताना थोडी थंड होते व त्यामुळे खात असलेल्या पाण्याच्या वाफेच्या घन्याचशा भागाचे प्रवाही रूप होते. शोषकामध्ये वाफ धान्यावर भाजन थंड होते व येथे त्या वाफेत असणाऱ्या बहुतेक पाण्याचा अंश द्रवरूप होऊन तळाशी जातो व तेथून तो एका नळीने परत तापकात नेऊन सोडलेला असतो. शोषकामध्ये जी वाफ शिप्रक रहाते ती त्याच्या शोषकावरील दुसऱ्या शोषकाभोवती थंड पाणी रोखलेले असते तेथे जाते येथे वाफेने अल्कहलव्यापनिरूप सर्व पदार्थ द्रवरूप होतात. व रसावरील काही मध्य कांवीही वाफ द्रवरूप होते. हा द्रावा वरील शोषकातून पुन्हा खालील शोषकामध्ये येतो व तेथून तापकात जातो. वरील शोषकात जी वाफ राहते ती बहुतेक शुद्ध अल्कहलची असते. या दोन शोषकामध्ये अल्कहलव्यापनिरूप बहुतेक सर्व पदार्थ द्रवरूप होऊन निघाले होतात म्हणजे अल्कहलाच्या वाफेचे शोषन होत म्हणून यास शोषक असे म्हणतात. इंग्रजीत त्याच्याला 'डबलर' म्हणजे द्वाितीयक व वरच्याला रेड्योकायर म्हणून शोषक असे म्हणतात. वरील शोषकात राहिलेली अल्कहलची वाफ एका नळीत जाऊन तेथून एका कपिल (येथे असलेल्या) नळीत (वर्म) येते. ही कपिल नलिका एका ह्रीदान असून या ह्रीदाचे पाणी सारखे थंड राहिले अशी व्यवस्था केलेली असते. पाण्याच्या शीततेने अल्कहलाच्या वाफेचा द्रव होऊन तो तोटोने माहकात जमा होतो.

याप्रमाणे विपरीत द्राव्य या पातनयंत्रात पातन जेले असता अल्कहल बराच शुद्ध असतो. परंतु या प्रकारचे पातन पात्र सर्वत्र ठिकाणी वपरण्यात येत नाही. सर्वत्र बहुधा सरकोस येनावा अल्कहल तयार करण्यात उपयोग करितात. यामुळे पाण्याशिवाय दुसऱ्याहि पदार्थाचा अंश अल्कहलात येतो. याकरिता तो शुद्ध करण्याकरिता त्याचे आशिक पातन (फ्रॅक्शनल डिस्टिलेशन) यंत्राने लागते. प्रथम जो भाग माहकात येतो त्यात प्राथोमिद, दारुन वगैरे बाष्पमायी पदार्थ असतात. यांनुंतर शुद्ध अल्कहल जमतो. यात थोडका १० पर्यंत अल्कहल असतो. यानंतर अल्कोहल असुरक तेल (प्युतेल काढून) या नावाचा एक अल्कहल मिळतो. हा पूर्ण जे काढून टाकण्यासाठी पातनविधि करण्यापूर्वी ताज्या लाकडी कोळशाच्या पुडीतून माळल्याने हे तेल त्यांत शोषले जाते. याप्रमाणे जाळून पुनः द्राव्याचे पातन १-२ वेळ केल्याने याराच शुद्ध अल्कहल तयार होतो. यास शुद्ध अल्कहल (रेफिन्माइड रिफरिड) म्हणतात. विशेष प्रकारची सुधारलेली पातनयंत्रे या कामी घेतल्यास एकाच वेळी याराच शुद्ध अल्कहल मिळतो. तथापि त्यांत पाण्याचा थोडाबहुत अंश राहतो. हा पाण्याचा अंश समूळ काढून टाकून भागाई निर्मल अल्कहल (अॅक्सोयूड आल्कोहोल) तयार करण्यासाठी भारतासोपक पदार्थांचा

उपयोग करावा लागतो. पालाशाकार्यता (पॉल्वाशिवम कार्बोनेट)च्या अर्धा आर्द्रता शोषून घेण्याचा धर्म असल्याने तो प्रथम या कामी वापरतात. पालाशासहित अल्कहलातील पाण्यात विद्रुत होऊन जो द्रव होतो तो अल्कहलातून जड असल्याने तळी पडतो व तो अल्कहलात मिसळून नाही. यामुळे अल्कहल शुद्ध करण्यास याचा उपयोग फार होतो. तथापि अल्कहलात थोडका ४ किंवा ५ भाग पाणी राहतोच. हा पाण्याचा अंश काढण्याकरिता भागलेल्या चुनकळ्याचा उपयोग करावा लागतो भागलेल्या चुनकळ्या पातनपात्रात घालून त्यावर हा अल्कहल ओतावा आणि याराच वेळ त्यास मिश्र होऊन पावे म्हणजे चुनकळ्या पाणी शोषून घेतो नंतर त्या मिश्रणाचे जल ताप (वाटरपाय)वर पातन करावे ही क्रिया १-२ वेळा देवावावर अल्कहल पुन्हा निर्मल होतो. हा पाण्याचा अंश काढण्यासाठी मिथु धातु (सोडियम) किंवा भारप्राणिद त्यांत घालून जलतापानर त्याचे पुनः पातन करावे म्हणजे रसायनशास्त्र-दृष्ट्या पूर्ण निर्मल अल्कहल तयार होतो.

अल्कहलात पाण्याचा अंश आदि किंवा नाही हे पहाण्याकरिता त्यांत भागलेल्या सोरचूराची एड घालावी. पूर्ण निर्मल असला तर त्या पुडीच्या पादरेपणात काही करक होणार नाही परंतु पाण्याचा अंश असल्यास त्या पुडीस निळसर धाक येईल भारप्राणिद (बेरियम आयसाइड) पातल्यास तो विद्रुत होईल व द्रावस पिचका रंग येईल उदीन (बेसीन) पातल्यास गडूकपणा येईल.

धर्मः—अल्कहल रंगहीन, वाष्पमायी, ज्वालामाही व द्रवरूपी असतो यास मधुरसा दाखवा वास येतो परंतु अगदी शुद्ध व निर्मल अल्कहल असल्यास त्यास कोणत्याहि प्रकारचा वास येत नाही—तो निर्गंध असतो अल्कहलास तिखट व दाहक अशी रुचि असते याचा उत्कथनांक (बायलिंग पॉइंट) ७८.१° आहे. हा ०° खाली—१३.५° ची शीतता होईपर्यंत द्रवरूप राहतो, व या शीतमानावर पिघमतो. शुद्ध स्थितीत १५.६ उष्णमानावर याचे बि गु ०.७१४ असते. ०° वर ०.८०६२५ असते.

त्याच्या पृष्ठभागाच्या सान्निध्यांत बत्ती आली असता तो पेटतो. त्याची उष्णता निर्धूम, फिकट व निस्तेज, निळसर असते. हवेवर उषदा राहिल्यास हा उडून जातो व त्यावर प्राणवायूचा कोही परिणाम होत नाही.

विषाक्तित्वेने तयार केलेल्या सर्व प्रकारच्या दारूत अल्कहल हा मुख्य घटक असतो. हा मादक आदि, पुष्कळ प्रमाणांत यांचे सेवन केल्यास निशा येते व सुपी येऊन पातक परिणामाहि घडतात.

प्रयोगशाळेत रसायनकार्ये करण्यास याचा दिवा फार उपयोगी पडतो. याच्या ज्वलनापासून फार तीव्र उष्णमान उत्पन्न होते व याच्या ज्योतीत थंड पदार्थ भरल्यास शाबूर,

काळी घरत नाही यास हवेंत जाळिलें म्हणजे फार घोटा प्रकाश पडतो. कारण सर्व अक्कहलाचें रूपांतर होऊन कर्मांल व पाणी हे पदार्थ तयार होतात. अक्कहलाच्या एका अणूचें पूर्ण ज्वलन होण्यास प्राणवायूचे तीन अणु लागतात असे.—

$$\text{अक्कहल प्राण} = \text{कंबद्विप्राणिद} + \text{पाणी} \\ \text{क.उ.प्र.} + ३\text{प्र.} = २\text{कप्र.} + ३\text{उ.प्र.}$$

अक्कहलाची वाक आरक्षोण्य केलेल्या नळीतून नेली तर तिचे पुष्पमवन होते. उष्णतामानाप्रमाणे उत्पन्न होणारे पदार्थ मिश्र असतात. कमी उष्णमानावर पाणी उ. प्र, तैल-वायु (इथिलीन क.उ.प्र.) अनूप वायु (मार्बनवायु) क.उ.प्र, कर्ब एव प्राणिक कप्र, व दारिलीन क.उ.प्र. (असिटागॅसीन) हे तयार होतात आणि लाल मक्क रक्षोण्यमानावर कर्ब अंत्युष्ण होऊन उच्च निघतो.

तीन गंधकाम्नाप्रमाणे अक्कहलाच्या अंगां आर्द्रता शोषणाचा धर्म आहे पाण्यांत मिसळला असता उष्णता उत्पन्न होते व मिश्रण थोडें मूळच्याहून आकुंचन पावते.

तोडाशी दोन जुने असलेली व वरच्या फुग्यास काचेचें बूच असलेली लाव नळी घेऊन दोन फुग्याचा जेथे भुंथि होतो तेथपर्यंत खालच्या फुग्यास पाणी मरावें, आणि वरचा फुगा अक्कहलाचें गंध करून बूच बसवावें व नळी उलटी करावी म्हणजे मिश्रण होऊन द्व व आर्क्षित होतील व नळीत रिकामी जागा राहिल तीत पाण्यात विद्रुत असलेला हवेचे बुडबुडे चढी लागतील. पाणी व अक्कहल यांचे अन्न कवळ समान आकारमान असल्यास फार आकुंचन होते. उदाहरणार्थ ० उष्णमानावर ५२.९ मापे अक्कहल आणि ४९.८ मापे पाणी मिसळल्यास त्याचें आकारमान (४९.८ + ५२.९) = १०२.७ न होता मिश्रणाचें आकारमान फक्त १०० मापे होईल अक्कहलाच्या अंगां हा पाण्याचे टांगी स्नेह आहे म्हणून व अक्कहलात उद्भिन्न व प्राणिन पदार्थ न कुजता पोष्टी शक्तीत, कारण कुजण्याची क्रिया चालण्यास पाणी आवश्यक असतें व ते अक्कहलाचें शोभले आतें.

अक्कहलात पाणी मिश्रण करून त्यास नियमित प्रमाणात पातळ करण्याची रीतः—ही खालील रीत या कामी वागवली व विनवृक्त आहे.—आ = तीस अक्कहलाचें शेकडा आकारमान, अ = सौम्य अक्कहलाचें शेकडा आकारमान तीस अक्कहलाचें अ आकारमान घेऊन त्यात पाणी मिसळून आ इतकें आकारमान करावें. मिश्रण चांगलें मिश्र होऊन मिश्रणाचे आकारमान स्थिर होऊन त्याचें उष्णमान मूळ अक्कहल व पाणी याच्या उष्णमाना-इतकें क्षान्ध्यावर त्यात आलेली घट पाणी घालून बरोबर आ आकारमान करावें उदाहरणार्थ—पातळ करून घालेल्या अक्कहलात शेकडा ५० शुद्ध अक्कहलाचें प्रमाण असून

ते शेकडा ३० प्रमाणात करण्याचें आहे तर शेकडा ५० अक्कहलाचें ३० आकारमान घेऊन त्यांत पाणी घालून १० आकारमान करावें, चांगलें मिश्रण करून थंड झाल्यावर आलेले घट पाण्याने भरून काढावी.

दायक धर्म.—अक्कहलात पुष्कळ पदार्थ विद्रुत होतात. अक्कहलात दाहक सिंधु व दाहक पालाश शीघ्रविद्राव्य आहेत. त्याचप्रमाणे बहुतेक खनिज अम्लेहि अक्कहलात विद्रुत होतात मूलद्रव्यांपेक्षा अद (आयोजिन) अक्कहलात विद्राव्य आहे.

अक्कहलात पुष्कळ हरिद विद्रुत होतात असे.—सड-हरिद, खातहरिद, गढहरिद, काळा हरिद, लोहहरिद, १ फेरिक क्लोराइड, ताम्रहरिद (प्लुम्बिक क्लोराइड), पारद-हरिद (मरक्युरिक क्लोराइड), स्वर्णहरिद (ओरिक्लोराइड) इत्यादि

अक्कहलात पुष्कळ वायु तत्काल विद्रुत होतात उदा-हरणार्थः—मग्नसप्राणिक न.प्र किंवा हायड्रकारक वायु, कर्मांल, स्फुरित उच्च (फास्फुरेटेड हॅड्रोजन), कवनत्र किंवा कनवायु आणि बहुतेक उत्कर्म (हायड्रो कर्बन) पाण्यापेक्षा अक्कहलात जास्त लवकर विद्रुत होतात. १०० मापे अक्कहलात ७ मापे उच्च, २५ मापे प्राण, व १३ मापे नत्र विद्रुत होतात अगदी शुद्ध अक्कहलात स्फुर आणि गंधक हे अल्पांशानें विद्रुत होतात अम्लवायूहि अक्कहलात शोषण होतो. दाहक-सिंधु किंवा पालाश याप्रमाणे त्याचे गंधकिद अक्कहलात विद्राव्य असतात परंतु याचे कर्मित व गंधकित अविद्राव्य असतात तसेंच अक्कजे कर्मित व गंधकित हेहि अविद्राव्य असतात

राज, वाष्पमापी अस्थिर तेलें, उद्भिन्न अल्कोई (अल्क लेंडस) आणि पुष्कळ उद्भिन्न अम्लें वगैरे द्विद्रिय पदार्थ ने पाण्यात अविद्राव्य असतात ते अक्कहलात विद्रुत होतात. सिंधु व पालाश यांचे शोषण व अभोनिष्ठा साधन हेहि अक्कहलात विद्रुत होतात वरवी व एरिल तेल अक्कहलात विद्राव्य आहेत. परंतु इतर स्थिर तेलें फारच थोडी विद्रुत होतात. औषधी वनस्पति व इतर औषधें याचें निष्कासन (एक्स्ट्रॅक्शन) अक्कहलाचें करून ते औषधि ५ मात पुष्कळ वापरतात. या अक्कहल निष्कासित औषधि द्रवांस ईश्र्मंत टिकचर्थ असें म्हणतात व मराठीत रंजित अक्कहल किंवा मुशतें “रंजित” असें म्हणतात.

इथिल अक्कहलावर ज्या पदार्थांची रासायनिक क्रिया होते ते खाली दिले आहेत व त्यापासून उत्पन्न होणारे पदार्थ यांचाहि नांवें दिली आहेत

क्रियाकारक (१एजेंट)	उत्पन्न होणारे पदार्थ
१ हर आणि स्तंभ	= हरल (क्लोरील) कद्दू कप्रउ
	= स्तंभल (प्रोपल) कस्तू कप्रउ

- २ विरंजन चूर्ण (ब्लॉचिंग पावडर) आणि पाणी } = हरपुसिक (सोरोकोव) कउड
 ३ अद आणि अल्क } अदपुसिक = कउ द
 कियाकारक (१। एंजेट) उदभूत द्रव्ये
 ४ हर संघाम्ल उद, उस्त, उद = इथिल इरिद क, उ, र
 इथिल स्तंभिद = क, उ, स्त,
 इथिल अदिद क, उ, द
 ५ स्तंभ किंवा अद आणि रण एफुर (रेड फॉस्फोरस) } = इथिल स्तंभिद क, उ, स्त
 = इथिल अदिद क, उ, द
 ६ तीक्ष्ण गंधकाम्ल = इथिल उच्च गंधकित
 क, उ, उ ग प्र, इथिल लीन क, उ, प्र
 किंवा इथ (इयर) क, उ, प्र
 ७ तीक्ष्ण चत्राम्ल = इथिल वाजित क, उ, न प्र
 ८ पालाश द्विकुमित आणि गंधकाम्ल } = दारिल प्रायोगिकद
 = कउ, कउप्र
 ९ कुम त्रिप्राणिद = इथिल अल्कहल पेट पेऊन कउं
 लागतो, व कवेद्विप्राणिद
 आणि पाणी उद्धृत होतात.

१० अल्कहलच्या वाफेत, रक्षणेण अचलेटीळातिन तार परती असता } दारिल प्रायोगिकद
 कउ, कउप्र

११ कृष्ण झालेले आणि अल्कहल दे हवेत ठेवले तर } दाराम्ल क, उ, प्र

इथिलिते अथवा इथ प्राणिदे:—पातूच्या योगे अल्कहलातील उष्ण निःसार्य करून ते संयुक्त पदार्थ तयार होतात. त्यांत इथिलिते अथवा इथप्राणिदे म्हणतात. ते उत्प्राणिदाशी समपट्ट असतात. परंतु फरक इतकाच की उजव्या बागी क, उ, हा इथिल संयुक्त मूलक निविष्ट झालेला असतो. जसे:—सिंधु उत्प्राणिद धुप्र उ यांतील उष्णतेवरवी क, उ, इथिल हा संयुक्त मूलक निविष्ट झाला म्हणजे धुप्रक, उ, सिंधु इथ प्राणिद हा संयुक्त पदार्थ तयार होतो. शुद्ध इथिल अल्कहलावर सिंधु धातूची किंवा केली म्हणजे क, उ, प्र उ यांतील उत्प्राणिद संपातीत उजव्या परमाणुत्वा ऐवजी सिंधुचा धु परिमाणु जाऊन क, उ, प्र धु हा सिंधु इथिलित किंवा सिंधु इथ प्राणिद हा क्षार तयार होतो. सिंधु इथिलित हा रंगहीन स्फटिक रूप असून भारतादेशक (चोपक) आहे. सिंधु इथिलिताचा उपयोग घर्षाकियेत दाहक या दृष्टीने करतात. हा क्षार शुद्ध अल्कहलाशी युक्त असला तर त्याच २००° पर्यंत उष्ण केल्याशिवाय त्यातील अल्कहल उडून जात नाही. अल्कहल उडून गेल्यावर मागे क, उ, प्र धु हा सिंधु इथिलित पालत्या धुप्र धुदाच्या रूपाने मागे राहतो. त्यावर पाण्याची किंवा केली असता ताबडतोब क्षारचे पृथकरण होऊन अल्कहल निराळा होतो जसे—

सिंधु इथिलित, पाणी = अल्कहल सिंधु उत्प्राणिद
 क, उ, प्र उ + क, उ, प्र उ = क, उ, प्र उ + धु प्र उ

पालाश पातूचीहि याचप्रमाणे किंवा होऊन पालाश इथिलित क, उ, प्र या क्षार तयार होतो.

सिंधु उत्प्राणिद किंवा पालाश उत्प्राणिद व इथिल अल्कहल हे अनाद्रे शिथिल संयुक्त केले म्हणजे सिंधु इथिलित तयार होतो जसे.

सिंधु उत्प्राणिद, इथिल अल्कहल = सिंधु इथिलित
 धुप्र उ + क, उ, प्र उ = क, उ, प्र उ + धु प्र उ

सिंधु व पालाश इथिलितांचा उपयोग पातूच्या दवातून पातूच वेगळे काढण्याकडे होतो.

अनाद्रे भार उत्प्राणिदाची (बॅरिडा) किंवा शुद्ध अल्कहलावर केली म्हणजे क, उ, प्र. प्रमा-भार इथ प्राणिद हा क्षार तयार होतो. पाण्याचा सुसता अंश असला तरी याच्या द्रवाचे पृथकरण होऊन भार इथ उत्प्राणिद वेगळा होतो. भार प्राणिदाचा अल्कहलात इथ करून तो उष्ण केला असता भार इथ प्राणिद दवातून निघाव पावतो. कारण उष्ण अल्कहलात हा क्षार कमी विद्राव्य असतो.

स्फट इथ प्राणिद (क, उ, प्र), स्फ, हा क्षार तयार करण्याकरिता अल्कहलात स्फट धातु घालून योनाचा अद पालाश व ते मिश्रण उष्ण करावे या क्रियेमध्ये बहुतकरून प्रथम स्फ, द, हा स्फट अदिद तयार होत असावा; हा तयार होतोच यावर अल्कहलची किंदा होऊन त्याचे पृथकरण होऊन स्फट इथ प्राणिद व उच्च अदिद हे तयार होतात. यावर (उच्च अदिदावर) अर्धयुक्त स्फटची किंदा होऊन रमतील उच्च निःसृत होतो व पुनः स्फट अदिद स्फ, द, तयार होतो. यावर पुनः (अर्धयुक्त) अल्कहलाची किंदा घडून स्फट इथ प्राणिद तयार होतो. या प्रमाणे अदचा अतया असा तरा हो किंवा चारही बाजू राहते.

धातू इथ प्राणिद क, उ, प्र या हा रक्षक अद्रव याचे विविध गुणत्व, अतिशय गुरु २.६८ आहे यासुद्धे हा लक्षात ठेवण्यासारखा क्षार आहे. या क्षाराचा प्रकाशावर क्लिबनाचा व प्रसरणशीलत्वाचा फार परिणाम होतो.

इथिल संयुक्त क्षार—इथिल अल्कहल कोही क्षाराशी मिश्रित प्रमाणाने संयोग पावतो. जसे खटहरिद (खट, र) व अल्कहल मिश्रण खट, + ४ क, उ, प्र उ या पटनचा पदार्थ खटहरिदापासून तयार होतो. अषाढहरिद जड, आणि अल्कहल क, उ, प्र उ हेच याचप्रमाणे धुप्रक होऊन जड, + २ क, उ, प्र उ या पटनेचा पदार्थ तयार होतो.

परीक्षा—(१) एखादा पदार्थ अल्कहल (इथिल) आहे किंवा नाही हे पहाण्याकरिता परीक्ष द्रव उद-हराम्ल घालावे आणि नारिंगी (बॅरिंग) रंग येईपर्यंत पालाश द्विकुमित पुरेसे घालावे. उरणा करण्याकरिता या मिश्रणाचे दोन माग करून परीक्षाकडील घालावेत. यापैकी एक माग उकळी येईपर्यंत उकडावा. परीक्ष दवात जर अल्कहलाचे वास्तव्य असेल तर त्या उकळलेल्या द्रवाचा रंग हिरवा होऊन त्याच प्रायोगिकद (आल्बिडाइड) वा पालाश.

शिक गंध येईल. यांत जी रासायनिक क्रिया होते ती खाली दाखविली आहे:—

पालाश द्विकुमित उद्-हराष्ट्र इंधिल अल्कहल
पा. कु. प्र. + ८ उद् + ३ क. उ. प्र =
पालाशहरिद, कुमहरिद, प्रायोविद पाणी
२ पाद् + ३ उद् + ३ क. उ. प्र + ३ उ. प्र

(२) परंतु बहुधा अल्कहलचे वास्तव्य पाठ्यासाठी अद पुस्तिकाची परीक्षा पाहतात. ही परीक्षा वरील परीक्षेपेक्षा फारच सूक्ष्म म्हणजे १००० भाग पाण्यात एक भाग अल्कहलाचे प्रमाण असल्यास तें सद्य ओळखता येते. याकरिता परीक्ष द्रवात थोडासा घनअद (आयोडीन) घालून तो उष्ण करावा. आणि नंतर सौम्य दाहक पाला-शचा द्रव फार काळजीने निर्वर्ण होईपर्यंतच घालावा. नंतर काचकांदीने तें मिश्रण ढवळल्यावर फिकट रिवड्या रंगाचा स्फटिकरूप अदपुस्तिकाचा निघत खाली धसेल याचा केशरासारखा वास येतो. त्यावरून तो ओळखिता येईल. यात होणारी रासायनिक क्रिया अशी:—

अल्कहल दाहकपालाश अद
क. उ. प्र + १ पा प्रउ + ६ ८ =
अदपुस्तिक पालाशपुस्तिकित पालाशादिद पाणी
कउद् + पाक प्र उ + ५ पाद् + ५ उ. प्र

(३) अल्कहलाच्या वाफेंत हवा मिश्र करून त्या मिश्रणाचे कांय रमोरूप कृष्ण झालेले (झालेले नव्हे) वर पडू दिले म्हणजे दाबेवर उद्भूत होत त्यावरून अल्कहलाचे अस्तित्व ओळखता येते या किंयत झालेले प्राणिजोकरपाला सहायक असतो असे:—

अल्कहल प्राण दाबेवर पाणी
क. उ. प्रउ + प्र प्र. = क. उ. प्र. + उ. प्र

उपयोग:—आळण्याच्या कामी अल्कहलाचा उपयोग करण्यापेक्षा कलाकौशल्याच्या कामी इष्ट (इष्ट) व हरपुस्तिक (झोरोकार्म) यांचे उत्पादन करण्यासाठी, तसेच औद्योगिक कारखान्यांत (परपुमुराज) व रंजिते (टिक्वर्स), निष्का-सने (एक्झाक्टस) व दुसरे पुष्कळ पदार्थ तयार कण्या-कडे याचा उपयोग होतो. द्रावक या दृष्टीने अल्कहलाचा उपयोग प्रयोगशाळेत व औषधालयात (फार्मसी) फार होतो.

जर्मनी, इंग्लंड, आणि फ्रांस या देशांत औद्योगिक कामी वापरण्यात येणारा अल्कहल यावर जगातील सूट मिळ-ण्याकरिता त्यात अशुद्ध दाबेवरकडल (गुडहरिद) शेंकडा १० प्रमाणांत मिळवून शिवाय त्यात उरलेले—खनिजतेल (मिनरल ऑइल) राल वगैरे मिसळतात. यामुळे अल्कहल पिण्यास अयोग्य होतो यामुळे तो ज्या कामाकरिता वापरण्याचा त्याकामा निरूपयोगी होत नसून पिण्याच्या दाबवर जो अकात एका ग्यालनला २० शिल्लिप्रमाणे असते तिची सूट मिळते व हा अल्कहल

अकालीधिकार्य नेता येतो. यास इंग्रजी नांव “मेथिलेटेड स्पिरिट” असे आहे. याचा उपयोग वारनिश देशाच्या कामी, तेल निष्कासन करण्याच्या कामी (एक्झाक्टस) अल्कोई (अल्कोईडम्) शुद्धीकरणाच्या कामी वगैरे पुष्कळ देशाच्या कामी उपयोगी येतो. बाजारी “मेथिलेटेड स्पिरिट” फार अशुद्ध असते.

अल्कहल मागन:—अवकारी खात्याची शुद्ध अल्कहलावर अकात असल्यामुळे वरील प्रमाणे विपारी अल्कहलात व पातन केलेल्या अल्कहलात शुद्ध अल्कहलाचे प्रमाण काय आहे हे तराळ समजण्यासाठी फार सूक्ष्म साधने शोधून काढण्यात आली आहेत. या करिता अल्कहलाचे विशिष्ट गुरुत्व काढण्याच्या दोन रीती आहेत त्या अशा:—

(१) एक काचेच्या चुचाची हलकी कुपी घेऊन प्रथम तिचे वजन करावे नंतर तांत अल्कहल अंशोकिंत मापाने मोजून एक ठराविक प्रमाण घालावे व पुन्हा वजन करावे. यावरून एक क्षतांश घनमात्रा (क्युबिक सेंटिमिटर) अल्कहलाचे विशिष्ट गुरुत्व काढता येते, व यावरून शुद्ध अल्कहलाचे प्रमाण ठरवितात.

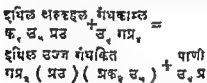
(२) या रीतीत अल्कहलाचे विशिष्ट गुरुत्व एका सूक्ष्म द्रवगुरुत्वमापकाने (हायड्रोमिटर) काढतात. आणि निर-निराळ्या विशिष्ट गुरुत्वाच्या मिश्रणात शेंकडा अल्कहलाचे प्रमाण काय असते हे काढण्याची कोष्टकें असतात त्यावरून हिशोबाचे प्रमाण काढितात. यावेळी उष्णमान अवश्य पाहिले पाहिजे, नाहीतर जास्त कमी उष्णमानाने घनतेत तारकाळ फरक पडतो. शुद्ध अल्कहलाचे वि. गु. ०° दा उष्णमानावर ००.८०१ असते आणि १५° उष्णमानावर वि. गु. ००.७९३ असते. यावरून हिशोब करून कोष्टकें तयार केलेली असतात. शास्त्र साहेबांनी काळजीपूर्वक याची कोष्टकें तयार केली आहेत. त्यात निरनिराळ्या घनतेत असणाऱ्या शुद्ध अल्कहलाचे प्रमाण दिलेले असते. सादरस साहेबांचे जे द्रवगुरुत्वमापक असते ते या कामी फार चांगले असल्याने तेच वि. गु. काढण्याच्या कामी वापरतात. “प्रक स्पिरिट”वर अकात असते. “प्रक स्पिरिट” कडोलां म्हणावे हे फारमेदच्या कायद्याने ठरलेले आहे. “ज्या अल्कहल द्रावाचे उष्णमान ५३° असून त्याचे वजन तितक्याच वापरण्याच्या वजनाच्या १३ इतके असते त्या अल्कहलात प्रक-स्पिरिट म्हणतात.” या वि. गु. च्या अल्कहलात वजनाने शेंकडा ४९.३ भाग अल्कहल असतो, म्हणजे सरासरी अल्कहल आणि पाणी याच्या वजनांचे सारखे प्रमाण असते जिवा मापाने ५०.०९ भाग अल्कहल १०० भागांत असतो.

“प्रक स्पिरिट” हे नांव पडण्याचे कारण असे आहे की वरील पद्धत आस्तियांत येण्यापूर्वी परीक्ष अल्कहल द्रवाची परीक्षा उद्बिण्याच्या दाबेने पहात असत. याकरिता

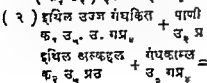
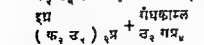
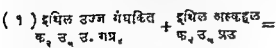
पिण्याची दाऊ अल्कहल द्वारे ओली करून पेटवतात दाहच्या पुढीने पेट पेटला तर त्या अल्कहल द्राव्य " ओम्हर प्रुफ " म्हणजे कार्बोअल तॉम असे समजतात. आणि जर अल्कहल मात्र जळून जाऊन दाऊ ओली राहिली तर त्यास अंबर प्रुफ असे समजतात. ०.१२ वि. गु. त्याचा अल्कहल असला म्हणजे तो दाऊस पेटवितो. यादून विशिष्ट गुरुत्व ०.५ प्रमाणे वाढत गेले म्हणजे ०.०५ वाढास प्रुफेक्षा एकू अंश कार्बोअल तॉम असे समजतात.

परंतु ज्या अल्कहलात इतर पदार्थ मिसळलेले असतात त्यातील शुद्ध अल्कहलाचे प्रमाण द्रवगुरुत्वमापकाने बरोबर समजत नाही. याकरिता अशा अल्कहलाचे पातन करावे लागते. याकरिता अल्कहल (अशुद्ध) काळजीपूर्वक मापाने मोजून घेऊन त्याचे कांच चकपात्रात किंवा तापक भाटलांत जलतापावर पातन करतात. हें पात्र व प्राद्वक शांतकाने गोठलेले असते. घेतलेल्या मापाच्या अर्धा हिस्सा सरासरीने पातन होऊन आला म्हणजे या पातनांत पाणी घालून मूळच्या मापाइतकें करावे आणि अंतर वर सांगितल्या प्रमाणे वि. गु. काढून दिशोब करावा.

इथिल क्षार-इथिल गंध का म्ल-(१) गंधकाम्ल ३ ग्र. यातील दोन उज्जने निःसार्य परमाणू आहेत. त्यांपैकी एकच परमाणू इथिल ३, ३ या संयुक्त मूलकाने निःसार्य केला असता उ. क. उ. ग्र. या घटनेचा क्षार तयार होतो. यास इथिल गंधकाम्ल किंवा उच्च इथिल गंध कित म्हणतात. यजनाने सममार इथिल अल्कहल व निर्मल गंधकाम्ल घेऊन हे मिश्रण जलतापावर उष्ण करावे, म्हणजे इथिल उच्च गंधकित चालील समीकरणाने तयार होतो:-

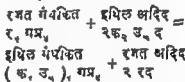
इथिलची अम्ल (उज्ज) गंधकिते अतिशय. अरिषर असतात. ही कार्बोअल (एक्सेस) अल्कहल किंवा पाणी या बरोबर उष्ण केली असता पृथग्भूत होतात. अल्कहलाचा कार्बोअल अंश असल्यास इथ (ईथर) तयार होतें व पाण्याचा जास्त अंश असल्यास अल्कहल व गंधकाम्ल ही पृथग्भूत होतात. या रासायनिक संयोग वियोगाच्या क्रिया चालील समीकरणाने दाखविल्या आहेत.

अम्ल गंधकिते धातूच्या अनाम्लाशी संयुक्त होतात व त्यांचे क्षार होतात. हे क्षार स्थिर असतात कारण ते पाण्याबरोबर किंवा अल्काबरोबर उकळले असता पृथग्भूत होत नाहीत; परंतु अम्लाच्या योगाने यांचे पृथक्करण होऊन इथिल उच्च गंधकित असंयुक्त होतो.

इथिल गंधकाम्ल हा तेलासारखा पदार्थ असून त्याचे घर्मे मिथिल उज्ज गंधकितसारखे असतात. धातूचे इथिल गंधकित पाण्यांत विद्राव्य असून त्याचे स्फटिक सुलभ होतात. सटइथिल गंधकिताने सुंदर स्फटिक वर्णहीन असतात. त्यांची घटना स (क. उ.)_१ (ग्र.)_१ उ. प्र. अशी असते. हे पाण्यांत विद्राव्य असून हवेंत फुलारतात भार इथिल गंधकित भा (क. उ.)_१ (ग्र.)_१ १२ प्र पाण्यात सहज विद्राव्य असून याचे सुंदर स्फटिक असतात. सटइथिल गंधकिताने पालाश कथिताची क्रिया केली म्हणजे पालाश इथिल गंधकित पाक. उ. ग्र. हा सहज तयार होतो. हा क्षार निर्मल असून पाण्यांत अतिविद्राव्य असतो. हा हवेंत स्थिर राहतो.

(२) इथिल गंधकित (क. उ.)_१ ग्र. हा क्षार गंधकाम्ल उ. ग्र. च्या सारणातील उच्चच्या दोन्ही परमाणूंच्या ऐवजी क. उ. या संयुक्त मूलकाचे २ परमाणू निविष्ट होऊन तयार होतो. रजत गंधकित व इथिल अदिद हे एकत्र उष्ण केले म्हणजे परस्पर संयोगवियोग होऊन हा क्षार तयार होतो जसे:-

इथिल गंधकित हा तेलासारखा असून झगंधित असतो. याचे वि. गु. १.१८ असून त्याचा उत्कषण बिंदु २०८° आहे. इथिल गंधकित पाण्यांत आविद्राव्य असून सामान्य उष्णमानावर पाण्याच्या योगाने त्याचे पृथक्करण होत नाही. परंतु पाण्याबरोबर उष्ण केला असता या क्षाराचे पृथक्करण होऊन अल्कहल व इथिल गंधकाम्ल असे पृथग्भूत होतात. पाण्याशिवाय त्यास उष्ण केलें असता त्याचे पृथक्करण होऊन इथिलोन क. उ. व गंधकाम्ल उ. क. प्र. असे पृथक्करण होतें.

(३) इथिल न त्रिभ क. उ. न प्र. यास न त्रिभ (नाय-ट्रिक्लोर) वाटोहि म्हणतात. इथिल अल्कहलावर न त्रिभलाचे साक्षात कार्य झाले म्हणजे इथिल न त्रिभ तयार होतो. या कामी न त्रिभलास रासायनिक दृष्टीने शुद्ध असेल तें घ्यावे. आणि फार मोठ्या प्रमाणावर करण्याचे टाळावे. कारण यात स्फोट होण्याचा संभव असतो. विशिष्ट गुरुत्व १.४० चे शुद्ध न त्रिभला ८० भार घेऊन त्यात २ भार मीत्रक न त्रिभलाचे (युरिआ नायट्रेट) घालावे व ते मिश्रण वाष्पतापा- (स्टॅमपाप) वर उष्ण करावे. मीत्रकनाशित चालण्याचा

मत्तव हा आहो की नत्रसाम्ल (नायट्रसअसिड) चा काही अंश असंयुक्त असल्यास त्याचे पृथक्करण व्हावे. हे मिश्रण पूर्णपणे थंड झाले म्हणजे त्यांत आणखी १५ भाग मोत्रक नत्रित घालून त्यांत वि. गु. ०.८१ चा अल्कहल ६० भाग घालावा. या मिश्रणाचे पातन फारच काळजीपूर्वक जलतापावर करून येणारा पात (डिस्टिलेट) जमा करावा. या पातात पाणी घाळून थोडासा दाहक घालावाचा द्रव घालून सर्व मिश्रण चांगले हलवावे. नंतर स्थिर झाल्यावर तळाशी जो धर निराळा झाला असेल तो काढून घ्यावा नंतर निशेध खट हरिदावर काही वेळ ठेऊन त्याचे जलतापावर पातन करावे. अल्कहल आणि नत्रासाम्ल यांमध्ये की परस्पर रासायनिक क्रिया घडते ती खालील समीकरणाचे दाखविली आहे.

इथिल अल्कहल नत्रासाम्ल इथिलनत्रित पाणी
 $\text{क. उ. प्रउ} + \text{उनप्र.} = \text{क. उ. नप्र.} + \text{उ. प्र}$
 मोत्रकाच्या योगाने नत्रसाम्लाचे पृथक्करण होतें तें खालील समीकरणात दाखविलें आलें:—

$$\begin{array}{ccc} \text{नत्रसाम्ल} & \text{मोत्रक} & \\ \text{१ उनप्र.} + \text{कप्र (न३)} & & \\ = \text{कधीप्रप्रिद} & \text{नत्र} & \text{पाणी} \\ \text{कप्र.} + \text{न.} + \text{३उ. प्र} & & \end{array}$$

सामान्य नत्रासाम्ल असतें त्यात नत्रसाम्लाचा थोडा बहुत अंश असतोच. यामुळे नत्रसाम्लाची क्रिया अल्कहलावर होऊन त्याचे प्राणिकीकरण होतें व प्रायोनिद व दुसरे त्याचे पदार्थ तयार होतात. या पदार्थांचे नत्रासाम्लावर कार्य होऊन फारच मोठ्याचे कार्य घडतें एवढेच नाही तर कधीकधी स्फोटहि होतो. परंतु कौत्रकाचे अल्प अंश असेल म्हणजे नत्रसाम्लाचें कार्य अल्कहलावर होण्याऐवजी मोत्रकावर होतें. आणि यामुळे इथिल नत्रित सुरक्षितपणे तयार होतो.

इथिल नत्रित वर्णहीन मधुरवासाचा रसरूप पदार्थ आहे, याचा उत्कथनांक ८६° आहे. त्याचे वि. गु. १५° उष्णमानावर १.११२ असतें. इथिलनत्रित बहुतेक पाण्यांत अविद्राव्य असतो. याची ज्वाला पांढरी असते. हा एकदम पुष्कळ उष्णतेवर उष्ण केल्यास त्याचा स्फोट होतो. दाहक घालास अल्कहलांत विरलून त्याची क्रिया यावर केली असता त्याचे घालास नत्रित (पानप्र.) आणि अल्कहल असे रूपांतर होतें.

(४) इथिल नत्रा यित-इथिल नत्रायित क. उ. नप्र. हा पदार्थ नत्रासाम्लाची इथिल अल्कहलावर रासायनिक क्रिया करून नत्रमूलक नप्र. याचे संयोजन करून नत्रसमूलक नत्र. रूपांतर केलें म्हणजे तयार होतो. हे रूपांतर यस्याकरिता अल्कहलाचा काही अंशाचें प्रायोजिजदात (अक्स्ट्रिडाइड) परितर्पन करावें लागतें. शुद्ध इथिल नत्रायित यस्याकरिता ५० अंश (वयुषिक सेन्टिग्रेड)

पाण्यात २३ भाग घालास नत्रायित विरलून जो द्रव तयार होईल तो २५ वयुषिक सेन्टिग्रेड अल्कहलांत मिश्र करून हे मिश्रण तयार करावें. नंतर २५ वयु. से. मि. अल्कहल ५० वयु. से. मि. पाणी याच्या थंड मिश्रणांत ३०५ वयु. से. मि. गंधकाम्ल घालून दुसरे मिश्रण तयार करावें. हे दुसरे मिश्रण थंड झाले म्हणजे त्यांत पहिले घालास नत्रायिताचें मिश्रण सावकाश थोडें थोडें घालावें. ही योजना तापक बाटळीतच करावी व तिला शीतक घालून ग्राहकास भोडानी. ब्राह्म उष्णता लावण्याची नजर नाही कारण घालास नत्रायिताचा द्रव गंधकाम्लाच्या द्रवांत पडूं लागतोच इथिल नत्रायिताचें उद्धृत झालेल्या रासायनिक उष्णतेनें पातन होऊं लागतें. ग्राहक बर्फांत ठेऊन थंड केलेला असावा. क्रिया पूर्ण होऊन इथिल नत्रायिताचें पातन होण्याचे वेद झाले म्हणजे त्यांत थोडासा निर्जल घालासकरिता घालून हलवावा व पुन. पातन करून घ्यावा म्हणजे शुद्ध होतो. इथिल नत्रायित पाण्याप्रमाणें रसरूप असून त्याचा क्विविर्त विवळट वर्ण असतो. याचा उत्कथनांक १६° असून १५°स उष्णमानावर याचे वि. गु. ०.९४७ असते. हा पाण्यात अविद्राव्य असतो. त्यास सफरवेदासारखा वास असतो. औपपांमध्ये “ सोराखाराचा गोड अक ” (स्फोट रिपरिट ऑफ नायटर) = रिपरिटस् इथिरिस नायट्रोसि नावाचे जे द्रव्य उपयोगात येतें त्यातील इथिल नत्रायित हा मुख्य कार्यकारी घटक आहे. इथिल नत्रायित पाण्याच्या संसर्गात बराच वेळ राहिले म्हणजे हलके हलके त्याचे पृथक्करण होऊन नत्र एकप्राणिद न. प्र निघूं लागतो. यास अनुकूल परिस्थिति असल्यास स्फोटहि होण्याचा संभव आहे. उच्चगंधिकाची क्रिया इथिल नत्रायितावर केली असता अम्ल (अमोनिया) व अल्कहल पृथग्भूत होतात.

(५) इथिल हरिद क. उ. ह.—इथिल हरिद (एथिल. क्लोराइड) यास एकहरश्चुन (मोनोक्लोर इथेन) असेहि म्हणतात. कधी कधी उडहर इथ (हायड्रोक्लोरिक इथर) असेहि यास म्हणतात. इथिल हरिद तयार करण्याकरिता जसा हरिदाचा अल्कहलांत (इथिल अल्कहल) द्रव करून तो तापक बाटळीत (बॉयलिंग फ्लास्क) घालावा व तावर शीतक उलटा लावावा. हा द्रव उकळूं लागला म्हणजे त्या उकळत्या द्रवातून उद्धासल वायुरूपानें घालवावा. मात रासायनिक संयोग वियोग होतात ते खाली दाखविले आहेत.—

$$\text{इथिल अल्कहल} + \text{उद्धासल} = \text{इथिल हरिद} + \text{पाणी}$$

$$\text{क. उ. प्रउ} + \text{उह} = \text{क. उ. ह} + \text{उ. प्र}$$

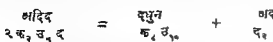
तापक बाटळीत वजनाचे तौन भार गंधकाम्ल, दोन भार इथिल अल्कहल, आणि चार भार साधें मीठ यांचे मिश्रण उष्ण करुनहि इथिलहरिद तयार करिता येतो.

कोणार्पाही रीतीने इथिल हरिद तयार केला तरी पुष्पाच्या वाटणीत (वॉशबॉटल) योडेले कोमट पाणी ठेऊन त्यांतून इथिल हरिदाची वाफ घालवून नेदर ती प्राहकात न्यावी. प्राहक मोठ व पक्कं याच्या मिश्रणात ठेऊन योग्ये रीत केलेले असवे. इथिल हरिदाना आक्सेनाक १२.५ असतो, यासुळे योग्ये कमी उष्णता असल्याशिवाय याची वाफ थिजून रसरूप होणार नाही. रसरूप इथिल हरिद वातळ, वर्णहीन असून तो अतिशय शक्ताभावी (व्हालड्राईंग) असतो. त्यास थोडासा लवणीसारखा वास असून नाकास सेंचणारा सुगंधिक वास असतो. हा दहाशे १०१११ विद्रव्य असतो. तो खळखळ असतो त्याच्या जवळची किनारी हिरवट असते.

(६) इथिल अदिद (क, उ, द) यास उदद इप्र (हायड्रो थॉडिक इप्र) असेंहि दुसरे नाव आहे. रफ स्फोर (रेड फ्लोस्फोरस) ५ भाग, इथिल अल्कहल १० भाग आणि १०० भाग अद यांनी एकमेकांवर रासायनिक क्रिया केल्याने इथिल अदिद तयार होतो. तापकवाटलीत रफ स्फोर प्रथम गाळून त्यावर तो पुढे इतका अल्कहल घालवा. जमताप देऊन या मिश्रणास उकळी आणावी. शिळक राहिलेल्या अल्कहलात अद घालून त्याचा द्रव करावा, आणि तो तापक वाटणीत काचेच्या नसराळ्यातून सावकाश थेंब थेंब पडेल अशी व्यवस्था करावी. रफ-स्फोर आणि अल्कहल याचा को काळ द्रव झालेला असतो त्यावर अदच्या द्रवाचा थेंब पडताच लाल रंग माहिरा होतो आणि इथिल अदिदाचे पातन होण्यास आरंभ होतो. तो चालत्या थेंब केलेल्या शीतकातून न्यावा. प्राहकात को पात (डिस्टिलेट) येतो त्यात अल्कहल व इथिल अदिद यांचे मिश्रण असते. ते शिळक राहिलेल्या अव्यवर टाकताच अद विद्रुत होतो. नंतर हे मिश्रण तापक वाटणीत पुनः थेंब थेंब पाडायें, या प्रमाणे दोन तीन वेळ पुनरावृत्ति केल्यावर अल्कहलाचे इथिल अदिदात पूर्णपणे रूपांतर होते. यात राहिलेल्या अल्कहलाचा अंश थोड्या पाण्याने घुळून काढावा व नंतर खटहरिदावर खटद्वाराच वेळ ठेऊन शुद्ध करून घ्यावा.

इथिल अदिदास मधुर भास असून तो वर्णहीन रसरूप असतो. त्याचे वि. घु. १.९३ असते. उत्कण्ठनांक ९३ असतो. पुष्कळ वेळ ठेविला किंवा त्यास प्रकाश दर्शन झाले तर त्यापासून अद अमंगुल होऊन (स्टुटेन) दखन पुष्मूत होतो जसेः—

इथिल अदिद पाण्यात ईषल द्राव्य असतो. परंतु अल्कहल व इप्र यात अतिविद्राव्य आहे. अदिद रसायन साक्षात धर्मोपनाच्या कामी किंवाकारक (टीट्रेंट) या नात्याने याचा बारंवार व महात्वाचा उपयोग होतो, कारण यासुळे दुसऱ्या

मूलकाच्या ऐवजी, इथिल मूलक क, उ, द मूलक मिश्रण करता येतो.

इथिलिन (क, उ, द)—हा वायु कोलसेस वायुमय असतो हा दृग्गोळीकृत्सा इत्यादींच्या उष्णतातोंत इनर वायुसरोवर मिळतो. परंतु यास वेगळा करण्याची कृति निराळी आहे. इथिल अल्कहल व गंधकास यांचे मिश्रण, उष्ण केले असता हा वायु निघतो पण त्यासोवर दुसरीही पदार्थ येतात त्याकरिता दाहक पालास (कॉस्टिक पोटॅश) दम्यातून वायुस आजं दिल्याने ते शोषिले जातात व हा शुद्ध रक्कपात मिळतो, यांतोळ किंवा पुढील सफाईकरणाने दाखविल्या आहेत.—

क, उ, द + उ, द = क, उ, द + उ, द
उष्णतेनेतर क, उ, द = क, उ, द
हा वायु तयार करण्याच्या आणखी काही रीती आहेत. हा विपुष्टीकरणानेहि तयार करता येतो.

पुष्पवर्ण—हा तेलवायु रंगहीन व पारदर्शक असून त्यास दिवित मधुर वण लवणीसारखा वास येतो हा पाण्यात व अल्कहलमध्ये विद्रुत होतो. त्याचे द्रवक ०° वर सापारण हवेच्या ४२ पट दाब असतांना होते. याचा उत्कण्ठनांक १०५° अंश हा आहे हा प्राणवायु सैमिभ जळतो रण कानळी घात्र कार होत कारण क, उ, व क असे याचे पुष्पकरण होते. हा हर वायुसो संयोग पावल्यावर युक्तचट असा तेलकट पदार्थ मिळतो इथून त्यास तेलवायु असे म्हणतात. तसेच रवेन व अद याशी देखील हा संयुक्त होतो. तसेच लोखंड ह्याम्लाशी याचा कार सावकाश संयोग होतो. परंतु रमोरुन हादिनसोही हा कार लवकर संयुक्त होतो. ह्याची पुष्कळ बाजूंची व हरितांची संयुक्त रसायने माहित आहेत.

इंद्रवपत-(वेणाय) दिसे जिल्हा. हे लॅमॅगन दिसेजवळ वया ठिकाणी पूर्वी इंद्रवपत होते त्याच ठिकाणी व अ १८° ३६' व पू. रे. ७०° १०' वरलेले आहे. पूर्वीचे शहर यमुनेच्या तीरावर हुमायुनाची कबर व कितोमहाबाचा कोटोव्या यामध्ये वसले होते व सध्या छुडी जरी यमुनेच्या प्रवाहाची दिशा बदलली आहे तरी पूर्वीच्या शहराजवळ लज्जहि तिचा प्रागमूख मापलतो. त्याच ठिकाणी पाडशानी नाव राजांना होवून देऊन आपली राजधानी प्रस्थापित केली [इंद्रवपत पहा.]

इंदापूर—(मुंबई जिल्हा) हा पुणे जिल्ह्यातील एक तालुका उ. अ. १७°५५' आणि १८° २०' व पू. रे. ७४° ३१' आणि ७५° १०' यांमध्ये वसलेला असून त्याचे क्षेत्रफळ ५६७ चौरस मैल आहे. त्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण इंदापूर सहर. ह्या तालुक्याची लोकसंख्या १९११ साली ७८०५९ होती. वायव्य व मध्यभागी तालुका सोंगराळ आहे. पण नद्यांच्या बाजूला सर्व प्रदेश उष्ण व एक सारखा आहे जमीन खाली फार खोल.

नसून त्यांत दगळ फार असतात ह्या तालुक्यांत पाऊस फारच कमी म्हणजे सरासरी २० इंच पडता

राहूर—(मुंबई इलाखा) पुणे जिल्ह्या इदापूर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उ अ १८°८' आणि पू रे ७५°५' पुणे-भोलापूर रस्तावर पुण्याच्या आग्नेयेस ८४ मैलावर आहे लोकसंख्या (१९११) ६६८८ इ स १८७६-७७ च्या मधकर दुष्काळामुळे लोकसंख्या फार कमी झाली तालुक्यांतला सर्व कचे या येथे असून इ स १८६५ साला पासून येथे म्युनिसिपॅलिटी आहे येथे चांदखान नावाच्या मुसलमान फकिराच्या स्थळ नवर-दिलेवर महिषान दरवर्षी उरुस भरतो

इ स १४४८ मधील इदापूरचा उल्लेख आढळतो त्यावेळी हा गाव विशापूरचा पदिला बादशहा पुसक अहोलगाहा याजकडे होता चाकणच्या झिन्हेदारांनी ज्यावेळी बड केलें त्यावेळीं स्थाने पुसकचो मदत मामिन्ली होती व पुसकने १००० घोडेस्वार पाठवून इदापुराजवळ मुकाम करणारास हुकूम केला होता इ स १६४० च्या सुमारास इदापूर, घारामता ही शहाजाच्या मुलजास जाड म्यांत आली इ न १७०७ साली अकरावेकाने इदापूर व सुपे हा झुडप दिले इ स १७१० साली इदापूर गाव सुभार सरकारच्या परगण्याचे मुख्य ठिकाण होते, व त्याचे संपन्न १०८१०० रुपये होते इ स १८२८ पर्यंत हा गाव महत्त्वाचा होता परंतु अजकडे श्यापार वरास जालावला आहे फक्त ओढबघोवड कापडाचे विणकाम येथे होतें [मु नं १८ विण केरिस्ता २ ग्रेट डफ बरेण]

मराठी रा ज्या ती ल इदापूर—अद्यापिंत ताला घास हावसजीवार सोमवडी सर लच्छर भार्ना पाठीवलेल्या पत्रात इदापूर वगैरे महाल स्वामींनी मुवादला करून त्याच याचे मान्य केले आहे असा उल्लेख आहे (रा ख २५४०) मानाजी केमरकर सर वेशमुख याजकडे इदापूर परगणाबद्दल, सरकारचा ऐवज २००० येथे अगल्याचा उल्लेख (रा ख ६ प १४) आहे पुणे, इदापूर चाकण वगैरे भकगसखाना आदींपासून ज्याकडे इनाम असतील तसे चालविण्याबद्दल हुकूम (रा खड ८१ ११) आहे इदापूरमहालकडाने ५००० होज खसना करवायास आणावे अशी सुन १६७१-७२ मधील आज्ञा (खड ८ प. २१) आहे इदापूरच्या देशमुखीपेक्षा ३५०० रुपये राशभंडाच्या रज्यास येवात असा उल्लेख (रा. ख १० प २७८ मध्ये) आहे यासरीज रा ख १० मध्ये दोन ठिकाणी ख १५ मध्ये तीन ठिकाणी किरकोळ उल्लेख आलेल आहेत

घोरेले माघवराव व नाना फडणस याच्या भगदानीत या तालुक्याची अख्यत भरमराट् होती घागेदार व शिलेदार यांच्या खाजोस हा महाल लावून दिलेला असे.

१७१४ पासून याळा उत्तरता कळा लागली १८०२ साली फत्तसिंह भाजे नावाच्या होळकर सरदारांनी हा गाव उध्वस्त करून सोडला पुढील साली मोठा दुष्काळ पडून लोक गाव सोडून गेले ब्रिटिश भगल सुरू झाला तेव्हा प्रथम अहमदनगरच्या कलेक्टराकड हा तालुका होता पुढे पुणे जिल्ह्यात याचा समावेश झाला

इंदापूर—(महाराष्ट्र) कथा मिहडा हा तालुका उ अ २३°५०' व २४°२३' आणि पू रे ७५°५८' व ७६°१६' यामध्ये वसला आहे यामधून सौग-त्रिपाठ त्रिमा रेल्वे जाते क्षेत्रफळ ४१६ चौ. मै लो सं (१९११) १५५७० इदाप हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे मेला नदी या तालुक्यातून वहाते काहा भागी चागळी अफाट मैदाने असल्याने लागवड करण्याला सोय आहे (इ गं)

इंदापूरगंधी—(महाराष्ट्र) पेंपटक्षिपना जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्येस असणारे सापवर हे १६×६ चौरस मैल पेराचे आहे याच्यामोर्वाती लहान लहान डोंगर असून याचे पाणा इशा येकडून वाहत जाऊन ईरावतीला मिळणाऱ्या मोर्गागनदीला मिळते सरोवरात मासे पुष्कळ आहेत याच्या भोंवतालचे खोरेहि चांगले सुपीक आहे (इ गं)

इदिन (इदिन)—इदिन क. उ. हा उकर्व (हाम्यो कार्बन) असून तो दगडी कोळशाच्या डावराचे आशिक पातन (फॅकशनल डिस्टिलेशन) केले म्हणजे १७६° स ते १८२° उष्ण मानावर जो पात येतो, त्या पाताला (डिस्टिलेट मध्ये) ५५मो. त्यातून इदिनचे निष्कासन (एक्स्ट्रॅक्शन) करण्याकरिता त्याचे पछपित (पिकेट) करावे. इदिन हा तेलासारखा पदार्थ असून त्याचा उत्कपनांक १७९५°—१८०५° असतो आणि त्याचे वि सु १०४ (१५° उष्ण मानावर) अवघते पातळ बनणाऱ्याच्या योगाने इदि नचे रुपांतर पयालिक अल्कामध्ये होते आणि मिथु (सोडियम) च्या योगाने त्याच्या अल्कडल द्रवात उन्मिदिकरण होऊन त्याचे उच्च इदिन क. उ. (हायड्र इदिन) मध्ये रूपांतर होते इदिनचा वाफ रफोष्ण मानावरील नळीतून नली असता त्यापासून काचविन (फ्रायसीन) तयार होते. नन् शिल (नायट्रायल) हरिदा (क्रोटाइड) बरोबर इदिनचा संयोग होऊन त्याचे इदिन नन्सिल (नायट्रोसिलेट) होते

इदी वा लका—(मुंबई) विमापूर जिल्हा उ अ १६° ५६' आणि १७°११' व पूर्वे रेखात ७५°३२' आणि ७६° १२' यामध्ये हा वसलेला आहे ह्याचे क्षेत्रफळ ८२८ चौ मैल व ह्या तालुक्यात १३३ खेडी आहेत, पण एकहि शहर नाही खेद इदीपुढा खेडगात आहे लोकसंख्या १९११ साली १८८२९ होती ददा नदीपूर्वी ही सध्या सुमारे खेडीस हथारांनी कमी होती, पण योन कपीपूर्वी सारी सहा हजाराजेंच कमी दिघते ह्या तालुक्यातील अमीन भगदी भिकार आहे ह्या तालुक्याचा वर्मानसारा २०३ लाख रुपये १०९३ ६ सार्थ होता इदी तालुक्यात वॉगर व अग्न्ये

नाहीत. आमेय व दक्षिणमार्गा लोकवस्ती बरी असून जमीन चांगली लागवडीत आहे येथे पाऊस सुमारे २५ इंच पडतो.

वर सांगितल्याप्रमाणे इंदी हें लहानसें खेडे आहे व त्याची लोकसंख्या सन १९०१ साली ४४२७ होती. भीमा माहात्म्य ह्या ग्रंथात इंदीचे वर्णन पयक्षेत्र या नावानें केले आहे. इंदीचे हें नाव पटण्याचे कारण असे दिले आहे की, ह्या ठिकाणी एक पवित्र लिंग होतें व त्या लिंगाचा घोष एका गाईमुळे तिची धार काढीत असताना लागला म्हणून त्या ठिकाणास पयक्षेत्र असें नाव पडलें. इंदी येथे शतेश्वर ह्या नांवाची मूर्ति आहे ह्या गांवांत एक दवाखाना, दोन मुलांच्या शाळा व एक मुलींची शाळा आहे.

गां व.—इंदी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश १७°११' व पूर्व रेखांश ७६° विजापूरच्या ईशान्येस ३० मैलांवर मदन मराठा रेषेचे एक स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९०१) ४४२७. टेलिमीने (इ. घ. १५०) च्या सुमारास उक्तेखेलेले इंदे हेंच असेल.

मीमांसाह्यामांत यास पयःक्षेत्र म्हटलें आहे. याबद्दल एक दंतकथा आहे. अष्टाव्या शतकांतयेथे एक ङंगल होतें. एका गुरादयाच्या मुळानें एका गाईस आपलें दूध रोज एका जागी टाकताना पाहून परी जाऊन सांगितलें. ङंगळीनी ती जागा सोडून पाहता एक लिंगाकृति दगड त्यांना दिसला. ह्यावर त्यांनी देऊळ बांधिलें पुढे काही दिवसांनी कातेश्वरानें हिरेइंदी गावाच्या मुख्य गुरादयाला दयात दिला. तेव्हापासून या स्थानाचें माहात्म्य वाढलें. लोकानी जुनें हिरा इंदीचे खेडे सोडून या ठिकाणी वस्ती केली. देवळाजवळील एका दगडावर कानडी शिलालेख आहे. १७०२ त सली-टगी गावाहून आणलेल्या एका दगडावर तिन्ही याज्ञिक देव-नागरी व चौथ्या याज्ञिक कानडी लेख आहेत.

१७९० सालच्या एका जमावर्दीच्या खर्चावरून इंदी हें विजापूर सरकारातील एका तालुक्याचें ठाणें असून त्याचें सरास ११४२७० रुपये होतें असें दिसते. (मुं. गं. २३ ई. गं. १३).

इंदूर रे सि डेन्वी—मध्य हिंदुस्थानात सन १८१८ साली एका निशिष्ठ भागास हें नांव मिळालें सन १८५४ साली मध्य हिंदुस्थानाकरिता गव्हर्नर-जनरलने नेमलेल्या एनॅट-लाब इंदूरच्या रेसिडेंटचें काम पाहण्याचा अधिकार मिळाला पण १८९९ साली पुनः रेसिडेंटची निराळी नेमणूक झाली व ह्याचा अधिकार लवानी, चिक्काडवा व पेटलावद (मोपा-वर रेसिडेन्सीनलेन व सुंदराषी (मोपाळ रेसिडेन्सी), नंद-वाड (मेवाड), व थलपूर (सुंदलपंड रे.) या परगण्या-नेरीन बाकीच्या सर्व इंदूर संस्थानावर त्याचा अधिकार चालतो. रेसिडेन्सीचें क्षेत्रफळ ८९६० चौरस मैल व लोक-संख्या (१९२१) ९७६३२० होती. इंदूर शहर, महूची छावणी, रामपूर, खारगाव, महेश्वर, मोहिदपूर, परवाहा, भानपुरा व तराणा ही मुख्य शहरे आहेत रेसिडेंट इंदूरला रहातो.

इंदूर संस्थान—या संस्थानचें क्षेत्रफळ ९५०० चौ मैल असून त्यास होळकरांचे राज्य (होळकरसे डोमिनियन) म्हणतात. ह्याचा अर्ध्यापेक्षा जास्त भूग ढोंगराळ असून सुमारे ४३२० चौ. मैलांचा प्रदेश पठारावर आहे विंध्य व सातपुडा यांमधील प्रदेशास नेमाड व नेमावर, विंध्यापली-कडे रामपुरा, भानपुरा जिह्यांतील ढोंगरापर्यंत माळवा व त्यापलीकडे हरानती अशीं नावे आहेत. जलमयूर परगणा सुंदलखंडांत असून तो बराच सखल आहे. रामपूर व महसू-रमध्ये लहान लहान ढोंगर आहेत, पण विंध्य व सातपुडा या पर्वताप्रमाणे मोठमोठी शालें त्यावर नाहीत. ती विंध्या-पैकीच एक भाग आहे असें म्हणतात. महसूरापेक्षा रामपूर्याकडील भागांत साडी विशेष आहे. ढोंगर व पर्वत यांच्या रागा विशेषतः पूर्वपश्चिम आहेत.

तळी—या राज्यात लहान लहान बरीच तळी असून त्यात महेश्वरजवळ चौळी, देवाळपूर, हंसळपूर, यशवंतनगर येथील तळी मुख्य आहेत.

भूगर्भ वि प र्था.—नदीकाठी माती पिवळी असून तेथून वरवर भरडी व काळी आहे. दगड बहुतेक काळा कठिण (बेकन स्टोन) असून चांगलेत. किशक ठिकाणी जून-कळी, मैगनीज, व लोखंडहि सांपडतें तांबड्या दगडाच्या व चुन्याच्या खाणी फार छान्या आहेत. काटकुटच्या आजू-बाजूस असलेल्या दगडास इन्फ्रारूट्रन म्हणतात.

व न स्व ति—इंदूरच्या उत्तरेकडील भागात लहान लहान टेंकच्या आहेत, त्यावर विशेषतः शेर, बाभूक, पळस व किर-कोळ सुदये आहेत त्यात पाटशेर, धामण ही छत्रपे प्रसिद्ध आहेत.

ज ना व रे—उत्तर हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळणारी रानटी जनावरे या राज्यात आहेत. दक्षिणेकडे पूर्वी हत्ती सांपडत, व सातपुड्यात गावे, रानरेडे वगैरे तुरळक असत; पण अली-कडे तेहि दिसत नाहीत. मोंगलाच्या कारकीर्दीत विजापूर, सरासकडे हत्ती पकडीत असत. त्यासाठी खरे, कच्चा वगैरेचा उपयोग करीत. बाघहि तुरळक आढळतात. पूर्वी रामपूर्याच्या ङंगलात पुष्कळ बाघ होते. चितळ मात्र ठिक-ठिकाणी आढळतात. आखले कचित् नेमावरात आढळून येतात. काढगे, रानटी कुत्रे, ठिकठिकाणी कचित् दिसून येतात. सांबर विंध्य व सातपुडा पर्वतात पुष्कळ आहेत. रामपूर्यात कचित् आढळतात. काळवीट सर्वत्र आहेत. हरणांच्या कळपासाठी सरकारचें सुदाम बागा राखून ठेविली आहे. त्यात रानड्डकरें, नीळगार्हि असतात.

वाघ, अहसल व बित्त मारणारांस संस्थानातून इनाम मिळवें, पण दिवसेंदिवस ही रकम व मो कमी होत चालली आहे असें पुढील रकमेवरून दिसून येईल. सन १८८९ मध्ये १२०९ रुपये; १८९० मध्ये १११५; १८९१ मध्ये ११४४; १९०२ मध्ये ५३४; १९०३ मध्ये २२४ रुपये इनाम दिले.

पक्षा—हिंदुस्थानातील बहुतेक जातींचे पक्षी येथे दिसून येतात. विशेषतः धंदीत रानकोंबडे, पाणकोंबड्या, काळी बदकेंहे पुष्कळ आढळतात.

मा से.—माहेश्वर, रोहू, सावळ इ. जातींचे मासे नद्यातून व तळ्यातून सांपडतात.

स प ट णा रे प्रा णी.—अनेक जातींचे सर्पे, अजगर वगैरे विषारी प्राणी व धामण वगैरे निहत्तरी प्राणी या राज्यात पुष्कळ आढळतात. पाण्यामध्ये आणूद व छाब तोडांचे मगर व कांसवहि पुष्कळ असतात.

कौ ट क.—अनेक प्रकारचे पतंग दिसून येतात, त्यावरून कौटकहि अनेक जातीचे आहेत, हे उघड आहे.

इ था मा न.—भूपृष्ठाच्या स्थितीवरून इथा व पाऊस याची स्थिति जाणता येते. त्याप्रमाणे पहाडी, डोंगरसपाटीवरचा व नर्मदादेहोर्तीतील सखल प्रदेश असे भूपृष्ठाचे तीन भाग होतात.

इंदूर संस्थानाची खानेसुमारी १९२१ साली ११५१५७८ होती. राज्यकारभाराच्या धोर्यासाठी इंदूर संस्थानचे सहा भाग करण्यात आले आहेत. ते खालील प्रमाणे:—(१) इंदूर जिल्हा, (२) महिदपूर जिल्हा, (३) नेमावर जिल्हा, (४) नेमाड, जिल्हा, (५) रामपुरा भावपुरा जिल्हा आणि (६) बलमपूर परगणा. इंदूर रेसिडन्सी आणि महू कॅन्टोनमेंट ही ब्रिटिश अधिकाऱ्याखाली आहेत या जिल्ह्यांची लोकसंख्या १९२१ साली अनुक्रमे (१) ३४३८२९, (२) ११४३१९ (३) ८५१३३, (४) ३०५४८५, (५) २०२७३३, (६) १४६१९. ह्या संस्थानात इंदूर (१३०९१) रामपुरा (७७१९) सनावद (७६७०) महातपूर (७०६२) महेश्वर (६७८८). खरगोण (१०६१०) अशा प्रकारची तेवीस शहरे आहेत. शिवाय ४३४१ खेडी आहेत.

ध र्म—संस्थानामध्ये एकंदर पाच धर्मांचे लोक आहेत त्यांपैकी शेंकडा ८८ हिंदु आहेत, ७९ सुसलमान, १ जैन, शीख, बौद्ध, सेमिटेक, पारशी यांची संख्या फारच थोडी आहे.

भाषा—संस्थानामध्ये १०, १२ भाषा प्रचलित असून त्यांमध्ये राजस्थानी, माळवी, रागवी, भारवाडी, हिंदी, उर्दू, गिझ, मराठी, निमाडी, गोवी इत्यादि प्रमुख आहेत. त्याच प्रमाणे हिंदु दाक्षण, शेणवी, कान्यकुब्ज, थोरीद, दसोरे, ओडवर, नागर रजपूत, सोधवडे रजपूत, शीखी, मोघे, गुजर, मराठे, चामार, माट, चारण, धनगर, जैन, सुसलमान, मारवाडी, बहुरी, आगरवाले, गोंड इत्यादि प्रमुख जाती आहेत.

ध दे.—शेती, सरकारी नोकरी, खासगी नोकरी, स्वतंत्र धंदे इत्यादि. केवळ शेतीवर पोटा भरणारे निम्मे लोक आहेत. जमिनीच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या जाती आहेत पावसाच्या मानाने २, ३ पिके शेतकरी काढून घेतात. मळानातील मुख्य पिके मका, गुडसूग, गहू, चणे, उंस, अफु

कापूस, काळी तंबाखू ही होत. याशिवाय रामफळ, सितारफळ, नारिंग, काजूळ, अंबिर, कवठ, केळी, डाळिंब, पेरु इत्यादि प्रसिद्ध बागायती पदार्थ आहेत. पाऊस नियमित व चारा सुबक यामुळे या राज्यात गुरांची पैदास चांगली होते. माळवी, उमतवाडा, नेमाडी, गोवी वगैरे खिलारी बैलाच्या जाती प्रसिद्ध आहेत. गुरांचे बाजार अनेक ठिकाणी भरतात त्यांपैकी इंदूर, झारडा, महतपूर, तराणा, देगाळपूर, महेश्वर, इत्यादि ठिकाणचे बाजार प्रसिद्ध आहेत.

नेमावर, नेमाड, रामपूर वगैरे ठिकाणे जंगलासाठी प्रसिद्ध आहेत जंगलक्षेत्राचे उत्पन्न २० ते २५ लाख होते. जंगलामध्ये निरनिराळ्या प्रकारची झाडे असून इमारतीला उपयुक्त असे लाकूड पुष्कळ मिळते. जंगलाचा काही भाग शिकारीसाठी राखून ठेवण्यात आला आहे.

खा णी व ख नि ज द्र व्हे:—संस्थानभर सर्वत्र डेकनू ट्रॅप नांवाचा दगड पसरलेला आहे. याशिवाय जर्मांनी मध्ये कॅल्सुमिनम धातु पुष्कळ प्रमाणात सापडेल असे साटते. तसा सापडल्यास त्याचे उत्पन्न बरेच वेईल. बडवायी नजीक लोखंडाच्या व रेंतीच्या दगडाच्या खाणी असून तेथे १८६० साली कर्नेल किरॉण याने एक कारखाना उभारला होता. परंतु त्याची विशेष प्रगती झालेली नाही.

क ला अ ग णि का र खा ने.—माळव्यामध्ये पूर्वी कला-कीशत्याची कामे उत्तम होत होती. खुद्द इंदूर संस्थानमध्ये तलम मलमल तयार होत असे, पण आता त्यापैकी काहीच उरलेले नाही. महेश्वर येथे रंगीत लुगडी व धोतरजोडे उत्तम तयार होतात.

या पा र आ या त.—कापड, साखर, मोठ, धातु, केरोसीन तेल, लोकरांचे सूत, लोखंडाचे सामान इत्यादि मिश्रण बाहेरून इकडे येतात. निर्यात:—धान्य, तिळी, अफू, कापूस, कातडी व हातें येथून बाहेर जातात.

लो का चो सा प त्ति क स्थ ति.—व्यापारामध्ये बहुतेक लोक धर्मोत्तम असतात, ते मोठमोठ्या इमारती, देवळे बांधून पैसाचा व्यवहारात यामध्ये बहुतेक जैन असतात, हे जवाहिर्न्याचेहि काम करतात. दुष्काळामुळे किरयेक भागात विपदलेली मजुरांची स्थितीहि आता सुधारत आहे. लोकसंख्या कमी झाल्यामुळे मजूर कमी झाले आहेत. त्यामुळे शेतीच्या वेळी व बाजाराच्या चणचणीच्या दिवसांत त्यांस दर येतो.

द ख ण व ल णा ची मु ह्य सा ध ने:—राजपुताना माळवा रेल्वे ही १८७७ साली खांदव्याहून इंदूरपर्यंत आली. व पुढे अजमेरपर्यंत गेली आहे. या राज्यात ही रेल्वे सुमारे ६२ मैल लांबवर गेली आहे. हिच्यासाठी नर्मदेवर पूल बांधला आहे. या रेल्वेचा सुमारे १५ मैल लांबाचा फाटा फतेहगढाहून उजनीस जो. आहे. या च्या रेल्वे स्टेशनापर्यंत गेला आहे. बी. बी. सी. आय. ची रतलमकंडे जाणारी

सडक पेटलायाद परगणांतून ९ मैल जाते. येथे बाणणीया हे स्टेशन आहे. हीच सडक पुढे नागदा मथुरा या नावाने दिक्षापर्यंत गेली आहे.

हस्ति रस्ते:—१ मुंबई आभा रस्ता, २ ई.र-सिमरोड-खाडवा रस्ता, ३ ईमज सरकारचा महु—निमज रस्ता ४ उज्जैन-आगर, या खोरीज संस्थानने तयार केलेले सुमारे १३ रस्ते आहेत.

राज्य व्यवस्था.—सुभेदार महाराराव व यशवंतराव यांच्या कारकीर्दीत लढाया व फौज यांसंबंधी कामांतच आस्त काळ जात असे. यामुळे राज्यव्यवस्थेकडे तितकें लक्ष द्यावयास सवढ नसे. तरी खंडेरावाच्या लग्नानंतर सुभेदार महाराराव हे राज्यकारभाराचे काम बद्दल्याबाई [पद्मा] वर सोंपवतात. त्यावेळी त्यांची राज्यव्यवस्था उत्तम होती, असे दिसून येते. पहिल्या तुकोजीरावाच्या मृत्यूनंतर राज्यकारभारात आस्त पांढऱ्या माजून फौजेकडे आस्त लावून होऊ लागला. यामुळे इमारदाराकडून तितकें काढता येईल तितकें काढू लागले. इ. स. १८२० साली तात्या भोगाने या स्थितीस धोडेंसे नियमित स्वरूप दिले. अलीकडे ब्रिटिश राज्यपद्धतीस अनुसरून व्यवस्था ठेविली आहे. श्रीमंत महाराज सरकार वयात नव्हते, त्यावेळी राज्यकारभार ईश्वर येथील रेसिडेंटच्या सहायाने कौन्सिल पाही. कौन्सिलात निरनिराळ्या खात्यांचे अधिकारी (डिव्हिजन) असतात. मुख्य खाती येण्यप्रमाणे:— १ कॉरेन खाते, २ फायनॅन्स खाते ३ इमिनिअरीय खाते (पी. डब्ल्यू. डी.), ४ सेटलमेंट खाते ५ हाउसहोल्ड, खाते, ६ मिलिटरी खाते, ७ रेव्ह्यू खाते (खालसा व अंगल), ८ रेव्ह्यू (इनाम व सायर) खाते, ९ जुडिशियल खाते आणि १० जनरल खाते.

राजकीय विभाग:—राज्यव्यवस्थेसाठी राज्याचे ५ मुख्य विभाग—जिल्हे केले आहेत. जिल्ह्यांचा आणखी ३७ पोस्ट विभाग—परगणे केले आहेत. परगण्यामध्ये अनेक गावे—मौजे असतात. प्रत्येक जिल्ह्यावर एक एक सुभा असून ममाबंधी व फौजदारीसंबंधीचे अधिकार त्यास असतात. आणि डिस्ट्रिक्ट व सेशनजज असतो त्यास न्यायसंबंधीचे अधिकार असतात. राशिवाय पोलिस खात्याचा डिस्ट्रिक्ट इन्स्पेक्टर व पब्लिकवर्क व अंगल या खात्याचे अधिकारीहि असतात.

कायदे व न्याय.—सुभेदार महाराराव, महाराणी बद्दल्याबाई व पहिले तुकोजीराव यांच्या कारकीर्दीत लिहून ठेवलेले असे कायदे नव्हते. पंचायतीपुढे किंवा प्रमुख लोकांच्या सभेपुढे कळे मांडून त्यांच्या मताने निकाल लागे. त्यानंतर पक्षकाराची इच्छा असली तर ती क्रियाद तो सरकारपुढे नेई. धार्मिक गोष्टीसंबंधीच्या मुद्द्यात राजापाण्याने मत घेत व शाखाच्या अथवा कुलाच्या आधाराने निकाल लागे. १८७५ साली ब्रिटिश पद्धतीची

कोर्टे स्थापन झाली. कायद्याच्या परीक्षेसाठी इ. स. १९०२ साली काही नियम करण्यांत आले. त्या नियमांप्रमाणे वकील लोक तयार होत असून सनद घेऊन संस्थानांत वकीली करीत आहेत.

कायदेकरण्याची हद्दींची पद्धति.—कौन्सिलचा लेगिस्लेटिव्ह भेअर हा कायदे करितो, व ते रेसिडेंट व कौन्सिल यांच्या हुक्माने लागू होतात. बहुतेक कायदे ब्रिटिश सरकारच्या कायदेकानूंच्या आधारे तयार झाले आहेत.

न्याय खाते.—संस्थानातल्या सर्व फौजदारी व दिवाणी कोर्टांत वरिष्ठ अपिल कोर्टे श्री० महाराजांचे आहे. जन्मठेप व मृत्युच्या शिक्षेस महाराजांची मंजूरी लागते.

जमीन मसुदा मूल.—श्री. कै. दुसरे तुकोजीराव महाराज यांच्या कारकीर्दीत इ. स. १८६५ त जमीनीची सर्वे—मोजणी झाली, ती १५ वर्षांसाठी होती. परगणा किंवा जिह्वा यातील सर्व जमीन इमारदार किंवा मजददार यास मक्क्याने देण्याची पूर्वी रीति असे. ब्रिटिश मुलुखातल्या एका अधिकाऱ्याकडून अलीकडे चालू असलेली जमाबंदी उरविण्यात आली. व इमारदार पद्धति कमी झाली. आता सर्व व्यवहार शेतकरी व दरबार यांमध्ये अन्य कोणत्याहि मध्यस्थीशिवाय केला जातो.

कर:—(१) सडक फंद, (२) सर देशमुखी, (३) तुळई, (४) घरघोषकी, (५) तेलीकूट, (६) ताल सिंघाडी, (७) वनबाई वगैरे सामान्यतः १० कर आहेत.

फिर कोळ व सुलाची बा. — १ सायर, २ आबकारी, ३ पाणा, भाग, वगैरे, ४ मीठ ५ स्टॅम्प वगैरे फिरकोळ वसुलाच्या बाबी आहेत.

फौज.—सुभेदार महारारावांच्या कारकीर्दीत सैन्याची काय रीति होती हे निध्यात्मक सांगता येत नाही. तरी त्याच्याकडे इ. स. १७५० मध्ये विस्तृत सैन्याने अधिपत्य असावे असे दिसते. हरिरावांच्या कारकीर्दीत सैन्य बरेच कमी झाले होते. अवघ्या २६ पागा रिशाले होते. दुसऱ्या तुकोजीरावांच्या कारकीर्दीत सरनोबतच्या हाताखाली ६ पागा होत्या. पुढे त्याच्या ९ द्वास्या त्यांतली यशवंत तबेला नावाची विशेष होती.

१९०४ मध्ये दरबारने फौजेसाठी नूया खर्च नसा ॥ म्हणून आणखी सैन्य कमी केले, ते पुढील कोष्टकांत दाखविले आहे.

१९०४ पूर्वी

	पदावर	कामावर	पलटणी
कॅडेलरी घोडेस्वार	१४०५	१४२५	२
तोफखाना	४५८	४१०	१
पायदळ	२८२०	१८०२	२
एक्कून	४७०३	३६७३	५

इ स १९०४ नंतर

किती लोक होते
लवक्ये मदत
गार

खर्च

कंठहरी घोडेस्वार	५००-ची एक व		
	४०० " " १८	२९८०००	
	१००		
तोफखाना	११०	१०३	३५०००
पायदल	३०४×२००	६८	१०५०००
	७४८		
एकूण	१८५८	२६९	४३८०००

या व्यवस्थेमुळे २ लाख रुपयांची बचत होऊ लागली आहे १८९२ साली ६०८ स्वारांची इंधारियल कौन ठेविली गेली १९०६ मध्ये आणखी सुधारणा करून त्यात ट्रान्सपोर्ट गार्ड्यांची भर घातली त्यास ४५०० तह घेतले होते या विषया २०० घोडेस्वार होते त्यांची सालाना खर्च २४ लाख रुपये असे

फौजेवर जनरल, अर्ज्युट जनरल, मिगेड मेजर, एडीरूप वगैरे आहेत कौन्सेल्यार दसरलखांकडे सुमारे २२००० रु. सालाना रक्कम लागते याशिवाय इतर फौजेक खर्च धरिता या खात्याकडे सालाना ७ लाखांचा खर्च होतो

पोलीस व तुळगा—तुळगाची व्यवस्था सराई मापक राव यांच्या कारकीर्दीत साली स्वापूर्वी परगण्यात असलेल्या चौक्यात कैद्यांना कोठून ठेवीत फक्त इंदुरात मोठ्या विजेच्या लोकासाठी तुळगाची व्यवस्था असे इंदूर येथील सेंट्रल जेल १८७५ साली स्थापन झाले त्याचे अस जॉन्सन तपासतो पूर्वी तो मोठ्या लोकासाठी स्वभाषक करी आता सर्वांसाठी एके ठिकाणी तो होऊ लागला आहे प्रत्येक तुळगावर जेलर असून त्यावर निरक्षर जमाचा व घेथन जमाची देखरेख असते इंदूर येथील सेंट्रल जेलवर जेलर शिवाय एक सुपरिटेन्डेंट असतो

इंदूर येथील तुरुंगात खांदी, बट्या, पांढ्या वगैरे तयार करण्याचे कारखाने आहेत रामपुण्यातील कैदी बहुतांश करीत करणारे असतात, त्यासाठी वेताने व्यवस्था केली आहे

शिखण विभाग—इ स १८९५ पूर्वी शहरात सर्वत्र खासगी शाळा मरत इ स १८९१ पर्यंत मॅट्रिकच्यापुढे अभ्यास करण्यास सक्षमांना मुळावे सांग नव्हता म्हणून महाराजा शिवाजीराज होळकरांनी १८९३ च्या जून महिन्यात होळकर कॉलेज उघडले. हे कॉलेज १९०५ पावेतो फक्त सा पुनिव्हाडिटीला सामील होते आता ते अळाहावा पुनिव्हाडिटीकडे आहे

सक्षमांतील लोकसंस्थेपैकी शेंकडा ६ लोक साक्षर आहेत पैकी पुष्पांचे प्रमाण शेंकडा १० ३ असून वायक्याचे प्रमाण १.४ असे आहे

वय	एकूण लोक	साक्षर लोक	पुरुष	वायक्या	पुरुष	वायक्या
०-१०	१५४६०८	१५८३२८	२५७२	७७९		
१०-१५	७१७४३	५८१७३	७२७६	१२४९		
१५-२०	४५१२७	३५५९०	७२८	१११६		
२०-२५	३२९२२०	२९४७८९	४५१६९	४५१४		
एकूण	६००६९८	५५०८८०	६२०४५	७७३८		

सक्षमानांमध्ये इंग्लिश जाणणारांची संख्या १९०३ असून त्यापैकी ९९८६ पुरुष व १०३७ स्त्रिया आहेत सक्षमानात शिक्षण देणाऱ्या संख्या १९११ साली १५२ असून त्यात शिकणाऱ्या मुलांची संख्या १११६९ होती १९२१ साली शिक्षण सक्षमांचा आकडा १९५ वर गेला असून विद्यार्थ्यांची संख्या १८६९१ इतकी आहे. म्हणजे १० वर्षांमध्ये संख्यांची वाढ २८ ३ या प्रमाणात झाली असून विद्यार्थ्यांची संख्या ६७ ३ या प्रमाणात वाढली आहे

दवाखाना—या संस्थानांत इ स १८५९ पर्यंत इंग्रजी तऱ्हेच्या दवाखान्यांची व्यवस्था झाली नव्हती, त्यावेळी कित्येक वैद्य व हकीम औषधे देत, खास सरकारची मदत असे इ स १८५२ मध्ये शाहरापासून ११ मैलावर भार्गव दवाखाना स्थापन केला गेला खानतर लवकरच महेश्वर, खरगेण, कसाद व रामपुरा अशा चार ठिकाणी दवाखाने उघडले इ स १९०१ मध्ये महाराज तुकोजी हॉस्पिटल स्थापन झाले इ स १९२१ मध्ये हॉस्पिटल व दवाखाने यांची संख्या ५० होती

लोकांमध्ये विविध विभाग—मिडिह हॉस्पिटलच्या म्युनिसिपालिटीप्रमाणे येथील म्युनिसिपालिटीस स्थानिक स्वराज्याचे हक्क नाहीत. दिवायती, साफसफाई व शाहराचे आरोग्य यावरील कामे त्यांच्याकडे काम नसते हिचा व्यवस्था दरबारने नेमून दिलेल्या काही सरकारा व काही यिनसर कारी यांच्या कमिटीच्यामार्फत चालते म्युनिसिपालिटीचा सुपरिटेन्डेंट हा कमिटीचा अध्यक्ष असतो तो दरबारच्या हुकूमप्रमाणे व्यवस्था ठेवितो. आरोग्य सुधारण्यासाठी अशा म्युनिसिपालिटीचा कायद्याने स्थापन झाल्या आहेत

वसूल व जमाखर्च (फंडिंग)—इ स १७६०-१७ या दरम्यान म्हणजे सुभेदार महाराजांच्या कारकीर्दीच्या शेवटी शेवटी व अहमदाबाद व पडिले तुकोजी यांच्या कारकीर्दीत काहीतरी टराफिक पद्धताने वसूल करीत असत त्यापूर्वी तसे नसे पुढे पाहिल्या तुकोजीच्या मृत्यूनंतर इ स १८२० पावेतो वसूल करण्यात सामान्यतः यल्लुवरी

केली जात असे. ताच्या जोगाच्या कारकीर्दीत ही अनियमितता जाऊन त्या कामास थोडे व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले व इ. स. १८२०-२६ पावेतो पंच लाखांवरचे उत्पन्न २७ लाखांवर आले हे पारडे इ. स. १८४४ पर्यंत पुन्हा फिहून ९ लाख जमा व २३ लाख खर्च होऊन लागला दुसरे तुकोजीराव महाराज यांच्या कारकीर्दीत सांपत्तिक स्थितीची भरभराट होऊन लागली.

इ. स. ची पद्धति व फडणीस —वार्धिक यशेठ पास होऊन दर भाकडोवरपासून ते भमलात येते. संस्थानातील सर्व हिशेब फडणीस पाहते. प्रत्येक खात्याचा जो मुख्य असतो, तो आपल्या अधिकारात आपल्या सहाने पेशाची वांटणी करतो

जमा व देणे अंदाजोत्पन्न. —१९१३-१४ सालची एकूण जमा ८९१०९५५ व एकूण खर्च ७९८०५४७ याप्रमाणे होता.

पुराण व स्तुति व शोधन —प्राचीन सुबक, कोरीव, नक्षीकाम धामणेर आणि ऊन येथे आढळून येते याशिवाय दहाव्या शतकापासून तेराव्या शतकापर्यंत पांघलेल्या देवळांचे सुबक, कोरीव कामाचे अवशेष माळव्यात सर्वत्र आढळून येतात मोरी, इंदोकर, झारडा, माकला वगैरे दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणी असले अवशेष विशेष आहून नेमाड आणि नेमावर या प्रांतां मुसुलमानांच्या काळचे अशा प्रकारचे अवशेषहि जागजागी आढळतात. तसेच त्या काळचे किल्लेमुद्दा संस्थानांत पुष्कळ आहेत. त्यांत ढिंगलजगड, जिजागड व सेंधवा येथील किल्ले फार प्रसिद्ध आहेत.

इ. स. १८५० —पुण्यापासून ४० मैलांवर फलटणच्या राज्यात नीरा नदीच्या काठी होळ म्हणून एक गाव आहे. तेथे ४०० वर्षांपूर्वी मालीबा या नावाचा एक धनगर जातीचा गृहस्थ होऊन गेला. त्यानंतरचा ११ व्या पिढीतला पुष्प खडोजी हा त्या गांवाचा चौगुला होता. त्याला मझरी नावाचा एकुलता एक मुलगा होता. त्याने होळकर राज्याची स्थापना केली. याच्या होळगर्वा किंत्थेक पिढ्या गेल्या-मुळे होळकर हे नांव पडले. या घराण्याचे पूर्वज पूर्वी मथुरेच्या आसपास रहात असले. तेथून मेवाडात चितोड. नर्भक व त्यानंतर दक्षिणेकडे शाऊन औरंगाबादच्या आसपास त्यांनी वस्ती केली असावी, असा शोध लागला आहे.

महाराजावाचा जन्म १६९४ च्या आक्टोबरांत झाला. त्याचा थाप खडोजी हा मझरी लहान अमृतानाच निवर्तला, त्यामुळे त्याच्या आईने होळ सोडले व ती मुलासह खानदेशांत तळोदे गावी गेली तेथे तिचा भाऊ भोजराज बारंगल रहात असे. तो शाऊनपिकून सुखी होता. त्याचे काही स्वार मराठ्यांचे सरदार कदम बंडे यांच्या तेजातीत असत. महाराजावासहि त्याच्याकडे नोकरीस ठेविले होते भोजराज बारंगलचा नारायण नावाचा मुलगा उदेपूरकराकडे गेला असून त्याच्या कामगिरीबद्दल रागाने त्यास सुच होई

गाव जहागीर दिले होते भोजराजाची मुलगी गीतमाबाई महाराजावास दिली होती महाराजावाची कीर्ति, शौर्य व इमानीपणा पाहून बाजीराव पेशव्याने इ. स. १७२४ त त्यास आपल्याकडे मागून घेतले तेथे लवकरच त्यास ५०० स्वारांवर सुर्य नेमण्यात आले याप्रमाणे महाराजाच्या भरभराटीस आरंभ झाला.

याच गुमारास बाजीरावासारखा खंबीर पेशवा लाभल्यामुळे मराठ्यांची सत्ता वाढत होती, माळवाभादिकरून उत्तरेकडील मुख्य शिकण्याचा त्याचा सुर्य उद्देश होता. महमदशहने त्या वेळचा माळव्यावरचा सुभेदार निजाम-उल्मुल्क यास काढून नागर ब्राह्मण गिरधर यास सुभेदार केले होते निजाम व त्याचा पुतण्या हमीदखान यांच्या मध्ये भाडणे लागली होती त्याचा फायदा घेऊन इ. स. १७२५ त माळव्यावर चौघाई व सरदेशमुखी बसविण्यासाठी बाजीरावाने होळकर, सिंदे व पवार यांस काही हक्क देऊन पाठविले त्यांस माळव्याचा सुभेदार गिरधर बहादूर याने प्रतिबंध केला होता, तरी तो पुढे इ. स. १७२९ च्या मोहिमेत ठार झाला व त्याची जागा दायबहादूरला मिळाली. तोहि धाडशी व शूर होता गिरधर बहादुराप्रमाणे यानेहि मराठ्यांच्या हस्तपास अडथळा केला पुढे निजामाने बादशाहाचा सूड घेण्याच्या बुद्धीने माळव्यावर स्वारी करण्याची बाजीरावास सल्ला दिला त्याप्रमाणे इ. स. १७३१ त पेशव्याने आपला भाऊ चिमणाजीभाष्या व महाराजास ह्यास माळवा कायमचा हस्तगत करण्यासाठी पाठविले त्याची व दायबहादूरची धारमवळ तरला येथे लढाई होऊन तो ठार झाला. माळवा सर झाल्यामुळे बाजीरावास आनंद झाला. व त्याने होळकरास माळव्यातील ८२ परगणे जाहगीर दिले व धारच्या पोबाराच्या वाढत्या सत्तेस आळा बसविण्यासाठी माळव्याची राज्यव्यवस्थाहि त्याच्याकडे सोपविली. नर्मदेच्या आजूबाजूचा प्रदेश महाराजावाने पूर्वांच जिकला होता. श्हागुळे वगैरे प्रदेशांचे महेश्वर हेच राजधानीचे वाहुर झाले. इ. स. १७३५ त महाराजावास माळव्यात ठेवून बाजीराव पुण्यास गेला. इकडे महाराजावाने आपल्यापर्यंतचा मुख्य पादाक्रांत करून त्यावर चौघाई व सरदेशमुखी बसविली पुढच्या वर्षी बाजीराव दिल्लीस गेला. त्याच्याबरोबर महाराजावहि होताच. तेथे मोगलांचा पराभव करून येत असतां भोपाळ येथे निजामाची गांठ पडली. तेव्हा लढाई होऊन मराठ्यांची सराती झाली. त्यांत महाराजावाचे अप्रतिम शौर्य दिसून आले त्यानंतर वसईच्या वेळ्यात (१७३९ साली) व रोहिल्यावरच्या स्वारीत (१७४८ साली) हि त्याचे कौशल्य दिसले

इ. स. १७४३ त जयपूरचा राजा रावई जयसिंग मृत्यु पावला व त्याचा बहील मुलगा इसरीसिंग गादीवर बसला झाले त्याचा सावत्रभाऊ-उदेपूरकराचा भावा-माधोसिंग यास राग आला माधोसिंगाने महाराजावास मदतसि बोलु.

विलें तो इमरीशिंगाने आत्महत्या केली यासुद्धे जयपूरचें राज्य माघोसिंगास मिळून त्यानें ६४ लाख रुपये व रामपुरा, भानपुरा आणि टोंक हे जिल्हे मल्हाररावास दिले, इ. स. १७४५ त राणेजी सिंदे मृत्यू पावला त्यावेळीं माळव्यापैकी ७४॥ लाख खजनाचा मुलूख होळकराकडे होता

दक्षिणच्या सुभेदारीबद्दल निषामउल्मुल्कच्या मुलामध्ये तेंदे उपस्थित झाले, त्यावेळीं मल्हाररावानें गाजीउद्दीनचा पक्ष घेऊन तो त्यास सुभेदारी देण्यासाठी दक्षिणकडे घेऊन जाऊ होता. इ. स. १७५४ त मल्हाररावानें गाजीउद्दीनचा मुलगा मीरसाहेब उद्दीन याचा पक्ष घेऊन त्यानें बादशहाच्या फौजेचा दिलीनबीक अगदीं पराभव केला दुसऱ्या अळम गिरास दिलीच्या सत्कार व बसविण्याच्या फार्गी व अहमद शाहान्या हिंदुस्थानातल्या उलाढालीच्यावेळीं त्यानें शाहा उद्दीनचा पक्ष उचलला होता

इ. स. १७६१ त पानिपतची लढाई होऊन तोंत मराठी सत्तेस बबर धक्का बसला या लढाईत मल्हारराव मनापासून लढला नाही त्यानें आपले अंग काढून घेतलें होतें कारण माळसाहेबाचा गर्विष्ठ स्वभाव व तदनुरूप वर्तन त्यांग आंबळें नाही त्यानंतर निषामाशीं राष्ट्रस भुवन येथे जी लढाई झाली, तोंत मल्हाररावाची कामगिरी विशेष होती घासुद्धे त्यास आणखी ३० लाखाचा मुलूख मिळाला.

याम्रगणें मल्हारराव ७२ वर्षांमध्ये अगदीं गरीबाचा राजा झाला व इ. स. १७६९ सालीं राघोबादादा बरोबर उत्तरेकडे स्वारीवर गेला असतां मेण्या २०व्या तारखेस अलमपूर येथे एकाएकी मरण पावला तेथे त्याची छात्रां आह्ने मल्हाराग व हा एक साधा गिपाई होता महादजी शिवाप्रमाणें श्री तो सुसई नव्हता, तरी त्याची लटण्याची कला व राज्यव्यवस्था ह्या उत्तम होत्या हा बाणेदार निघण्या छातीचा पुरुष त्या धामधुर्गच्या काळांत मराठ्यांचा एक पुढारी होता त्यास खंडेराव या नावाचा एक मुलगा होता तो शत्रुपुताच्याकडे रघुनाथराव व दत्ताजी सिंदे याबरोबर आत असतां कुंभेरीच्या बेटात मारला गेला खंडेरावाचें लम दिंदे घराण्यातील अहिल्याबाईशीं झाले होते व तिच्यापासून मायेरावयाचा व मुक्ताबाई अशीं दोन अपत्ये त्यास झालीं मातेराव हा मल्हाररावाच्या मागे गादीवर बसला व एक वर्षाच्या आतच येथे लागून मृत्यू पावला.

मातेराव जिवंत असतां अहिल्याबाईनें राज्यात चामला थंडीनात ठेवून व्यवस्थित रीतीनें राज्य चालविलें होतें ही असल्यामुळे तिला सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारून लढाई वर जातां येत नसे, म्हणून त्या कामाकरिता सैन्यातील तुकोजी होळकर या अधिकाऱ्याची तिनें योजना केली तुकोजीराव महत्त्वाच्या प्रसंगीं अहिल्याबाईचा सहा घेत

इ. स. १७६९ त विसाजी कृष्ण व रामचंद्र गणेश हे रोहिले व जाठ छावर नाळून जात असता त्यास १५००० फौजेनिशीं तुकोजीराव जाऊन मिळाला.

इकडे शिवाच्या मनात जनकजीच्या मरणा-मुळे रोहिला नजिब उद्दीला याचा सूड घ्यावयाचा होता पण तुकोजी होळकरानें नजिब उद्दीलास आश्रय दिला, त्यामुळे शिवाचा नाइलाज झाला इकडे पुण्यास इ. स. १७७२ च्या नवेंबरच्या १८ व्या तारखेस माधवराव पेशवा मरण पावला, व त्याचा धाकटा भाऊ नारायणराव हा पेशवा झाला त्यानें विसाजीपेतास रोहिलाच्या मोहिमेवरून परत बोलाविलें परंतु लीकरच इ. स. १७७३ त आगष्टच्या ३० व्या तारखेस नारायणरावाचा खून होऊन त्याचा चुलता राघोबादादा त्यास पेशवापद प्राप्त झालें त्यास तुकोजीचा पाठिंबा होता तुकोजीस आपल्याकडे घेण्यासाठीं नाना फडणीसानें शिवास मध्यस्थी घातलें त्यानें

इ. स. १७७८ त ७९ लाख ६ लाख देऊन होळकराचें मन नानाफडणिसाच्या बाजूस बळविलें इ. स. १७८५ त टिपू सुलतानावर गणेशपंतास पाठाविलें, तेव्हां त्याच्या मदतीस तुकोजीस दिलें होतें तें काम फत्ते केल्यावर अहिल्याबाईस भेटण्यासाठी ती महेश्वरास आला पुन्हा इ. स. १७८८ त त्यानें महेश्वर सोडलें व अलिबहादूरवर स्वारी करण्यासाठी शिवाबरोबर दिलीस गेला इ. स. १७९५ च्या आगस्टच्या १३ व्या तारखेस अहिल्याबाई कैलासबासी झाल्या, तेव्हा संस्थानाची सर्व जूनें तुकोजीच्या हातां आली

इ. स. १७९५ त सवाई माधवराव मृत्यू पावला, त्यावेळीं राघोबाचा मुलगा बाजीराव यास गादीवर बसवूं नये, अशी तुकोजीची इच्छा होती; परंतु त्यानें त्या राजकारस्थानात आपले मन घातलें नाही इ. स. १७९७ त आगस्टच्या १५ व्या तारखेस तो मरण पावला त्याचा स्वभाव एखाद्या साध्याभोळ्या शिवाप्रमाणें होता, तरी त्या काळच्या मराठा पुढाऱ्यास साजेले असेच त्याचें शौर्य होतें. तो मोठमोठ्या महत्त्वाच्या प्रसंगीं अहिल्याबाईचे मत घेत असे.

तुकोजीत काशीराव व मल्हारराव असे दोन औरस आणि यशवंतराव व विठोजी हे दोघे दासीपासून झालेले असे चार मुलगे होते. काशीराव हा धुधधुद्धि असल्यामुळे राज्य चालविण्याच्या कामीं मुर्खीच लायक नव्हता, मल्हारराव शूर व तरतरीत होता, पण त्याचा स्वभाव काहीसा जुलमी होना त्यानें इ. स. १७९१-९२ मध्ये छंद होळकरसंस्थानास व आणखी काही संस्थानांना बराच त्रास दिला होता. यां मल्हाररावाच्या इत्थ्याबद्दल तुकोजीस बराच राग आला. त्यानें अहिल्याबाईमहि त्याविषयी लिहिलें होतें.

तुकोजीच्या मृत्यूनंतर त्या दोघां भावामध्ये गादीविषयीं वादणें जेपडें मल्हाररावानें वेष्टल्याचा आश्रय धरिला व काशीरावानें शिवाचा कारभारी सर्वोदाय पाडणे याची मदत मागितली होळकर संस्थानांत अनायास आपला हात

शिरकविण्याची आतां वेळ आली आहे, असें वाढून घाट-
रथाने कापाराबास मदत देण्याविषयी शिपाईं प्रज घडविले.
त्याप्रमाणे शिपाईने महारावाच्या सव्यास पुणे येथे बेटा
दिला. त्यांत महारावाचे पडला व त्याचा ताऱ्हा मुलगा
खंडेराव शिपाईच्या हातीं लागला. त्यानंतर यशवंतराज नाग-
पुरास व विठोजी कोटहापुरास पळून गेले.

त्या वेळेच्यामुल यशवंतराव हा होळकर घराण्याचा मुख्य
बनला. यशवंतराव नागपुरास जातांच भोसल्यांनी शिपाईच्या
म्हणण्यावरून त्यास कैद केले. तेथून तो सहा महिने कैद
भोगून मोठ्या युक्तीने खानदेशांत पळून गेला व एका भिन्न
सरदाराच्या आश्रयास राहिला. नंतर बदलाणीवरून तो
घोरस गेला. तेथे आनंदराव पवाराने त्याचे उत्तम प्रकारे
आदरातिथ्य केले. याचवेळीं रंगराव अंगेरकरच्या हाताखालील
पेंढार्यांच्या हत्ययातून यशवंतरावाने धार संस्थान बांधविले.
पुढे शिपाईनी पवारास भीति घातल्यामुळे त्याला धार सोडून
जाणे माग पडले. अशा स्थितीतहि त्याने देणालपुरावर
हला करून ते छुडले. ह्या हत्ययांत यशवंतरावाचे नाव होऊन
लोक भराभर त्यास मिळत चालले. यशवंतरावास आपली
खरी योग्यता माहोत असल्यामुळे होळकराच्या दौलतीवर
आपला हक्क आहे, असें त्यानें दर्शविले नाहीं. मी महारा-
वाचा मुलगा खंडेराव याचा कैबारी आहे, असें लोकांस
भासविले व जुन्या लोकांनी मिळण्यास सांगितले. पुढे
लवकरच सारंगपुरचा बमोरहमन आणि अमरखान (हल्लीं
ढोळ्या गादीवर असलेल्या नवाबाच्या पूर्वज-पदा) हे त्यास
जेऊन मिळाले. कसराबादेस डुहरनेकच्या काही पलटणांवर
यशवंतरावास जय मिळाल्यामुळे डुहरनेकहि नामधारी
काशीराबास सोडून यशवंतरावास मिळाला, यामुळे त्याची
कीर्ति वाढून त्यास लोक येऊन मिळाले व सर्वत्र वाढवा
झाली. डुहरनेकच्या मदतीने त्यानें अजिंठा काही युरोपि-
यन सैन्यी आपल्या पदरी ठेवली आणि बॅंग व ट्रमेट
शाच्या हाताखालीं त्याने दोन त्रिगोळी उभारल्या. पुढे तो
नंदेधरास गेला. तेथे त्याच्या हातीं बराच खजिना लागला.
त्यांतून त्यानें फौजेचा पगार वाटला. येथे तो नर्मदाकाठीं
बसून मशाळी पेटवून गोळीबार करून स्वतःची
बरामणूक करीत असता एकाएकी बंदूक फुटून त्याचा एक
डोळा गेला. नंतर त्यानें माळव्याकडे कुच केले व देवास
बगैरेच्या संस्थानिकांकडून खंडणी वसूल करून शिवाच्या
ताच्यातील मुखसिंहि त्यानें लुटला (१७९९). ह्यावेळीं
शिपाईनी फौज लखवादाच्या हाताखालीं आगपचाच्या
फिलिपाला बेटा देण्यांत गुंतली होती व खुद्द सिंदे पुण्यास
होता. त्यास १८०१ पावेतो दक्षिण सोडून आपल्या प्राता-
कडे येतो आले नगने, यामुळे यशवंतरावाचे फावले. इ. स.
१८०१ च्या एप्रिलमध्ये विठोजीने पुण्यास पुंढारा माजविला
होता म्हणून त्यास धरून आणून पेशव्याती हत्तींच्या पायी
दिले. ह्या इत्यांवरून यशवंतरावाने पेशव्याचा द्वेष मनात

ठेवला. इकडे यशवंतरावाचे हत्य दौलतरावाच्या कानीं
पडतांच तो उत्तरेकडे यावयास निघाला व त्यानें मेजर जेम्स
हेसिंग याला उजैनवर चाल करून आग्रास सांगितले. १८०१
च्या जुलै महिन्यांत लडाई होऊन मेजर हेसिंगचा पूर्ण
मोड झाला.

इ. स. १८११ च्या आक्टोबरच्या २८ व्या तारखेस
यशवंतराव बेट लागून भानपुरा सुकामा मरण पावला. त्या
काळी त्याच्याभारत्या घोड्यावर बसणारा उमदा कोणीहि
नव्हता, तसाच तो धूर थोड्याहि होता, सेनापतीच्या
अंगां ने गुण पाहिजेत ते सर्व त्याच्या अंगां होते. त्याला
उत्तम लिहिताकाबतांहि येत असे.

यशवंतराव बेटा होऊन राज्य चालविण्यास असमर्थ
झाल्यामुळे कारभारी बाळारामशेट हा तुळजापार्वीच्या देव-
रेखीखाली राज्यकारभार चालवू लागला. संस्थानचा कार-
भार सुमारे १० वर्षे (१८०८-१८१७) या वाईच्या हातीं
होवा. यशवंतरावाच्या मरणापूर्वीच तिने केसरीबाईपासून
झालेला त्याचा मुलगा महारावाचा ह्यास दत्तक घेतले होते.
१८१७ त संस्थानची राजधानी इंदूर झाली. १८२६ मध्ये
तात्या जोग हे राज्यकारभाराचे आधारस्तंभ कारभारी मयत
झाले व यामुळे संस्थानचे बरेच तुकसान झाले. महाराज
महारावा १८३३ साली आक्टोबरच्या २७ व्या तारखेस
केलसयासी झाले.

पुढे १८३४ च्या एप्रिलच्या १७ व्या तारखेस हद्दिहर
राव हा गादीवर बसला, याच्या कारकीर्दीत राज्यात बरेच
पांटीचे होते महाराज अशाक असल्यामुळे राज्यकारभाराची
दगदग पुढे त्याच्याने होईना म्हणून त्याचा भावई राजाभाऊ
कणसे हा राज्यकारभार पाहू लागला, पण पुढे राज्यकार-
भार चालविण्याचे ज्ञान त्याच्या अंगां नसल्यामुळे मारायण-
राव पळशीकर यास दिवाण नेमावे लागले, पण तोहि लव-
करच मरण पावला म्हणून त्याचा मुलगा रामराव यास
त्याच्या जागी नेमले. तो यवाने लहान असल्यामुळे राज्य-
कारभार बाह्येच्या योग्यता त्याच्या अंगां नव्हती म्हणून
राजाभाऊ कणसे पुन्हा राज्यकारभार पाहू लागला. पुढे
रेसिडेंटच्या मदतीने हद्दिहरावाचे बरोखेडा येथील
जमीनदार बापूजी होळकर याचा ११ वर्षांचा मुलगा खंडे-
राव याम इ. स. १८४१ च्या जुलैच्या २ व्या तारखेस दत्तक
घेतले. ता. १६ ऑक्टोबर १८४३ रोजी भ्रम होऊन हद्दि-
हरावाचा अंत झाला.

हद्दिहरावाच्या मृत्यूनंतर नोव्हेंबरच्या १३ व्या तारखेस
खंडेराव (१८४३-४४) हा गादीवर बसला; पण पुढे
वयाच्या पंधराव्या वर्षीच मृत्युमुखी पडला, त्याच्यामागे
राज्याचा सरा बरस कोणीच उरला नव्हता; पण पुढे सर
रॉबर्ट हेसिंग या रेसिडेंटच्या मदतीने माताहेव केसरीबाई
यांनी भाऊ होळकराच्या दोघा पुत्रांपैकीं धाकट्या तुकोजी-
रावास पयले करून १८४४ मध्ये जूनच्या २७ व्या तारखेस

गादीवर बसविलें इ. स. १८५२ सालीं त्याच्या हातांत सर्व राज्यपुजे आली. इ. स. १८५१-६६ पर्यंत इंग्रज सरकार व होळकर यांच्या प्रांतांपैकी काही प्रांतांची अदलाबदल होऊन होळकरांचे प्रांत काहीचि एकत्रित झाले.

अनेक गोष्टींनी आपली वारकीई चिरस्मरणीय करून महाराज दुसरे तुकोजीराव इ. स. १८८६ मध्ये जूनच्या १७ व्या तारखेस मरण पावले. याच्यामागे याचे दत्तक शिवाजीरावमहाराज गादीवर बसले. इ. स. १८९९ मध्ये इंदूर दाराची स्वतंत्र डिस्ट्रिक्ट नेमण्यात आला. इ. स. १९०२ मध्ये जुने नाणे वेद करून मिष्टिशाचे नाणे संस्थानात सुरू झाले इ. स. १९०२ च्या जानेवारीच्या ३१व्या तारखेस श्रीमंत यशवंत तुकोजीराव यास गादीवर बसवून ते यशवंत येथे राहण्यास गेले. तेथेच ते १९१० साली मरण पावले

महाराजास १९११ च्या नोव्हेंबर ६ तारखेस राज्यकार भार पहाण्याची परवानगी मिळाली, तेव्हापासून राज्यात अनेक वयस्य सुधारणा पडून येत आहेत. महाराजास 'दिश हायनेस महाराजाधिराज रावराजेभर यशवंत तुकोजीराव' अशी बहुमानात्मक पदवी असून संस्थानच्या हद्दीत २१ तोकांची व बाहेर १९ तोकांची ल्यांस मरामी आहे.

१. रद्दाळकर यांनी संस्थानच्या दहाहायिक प्रगतीचा एक अहवाल तयार केला आहे त्याचा माराज असाः—

घात की.—इसवी सन. १९१० पासून दहा वर्षांत ३५०००० एकर नवीन जमीनी लागवडीला आल्या त्या सोबाले संस्थानच्या उत्पन्नांत प्रतिवर्षी ५००६७१ रुपये वाढ झाली आहे. इ. १९२० साली विहिरींनी मिश्रणारी जमीन ४९ हजार एकर व तळी व पाट-बंधारा या सोबे मिश्रणारी जमीन पांच हजार एकर होती. दुसऱ्या प्रकारच्या जमीनीपैकी २३७१ एकर जमीन पाट-बंधार्याने मिश्रणारी होती व २२६८ एकर जमीनीत पाणी मोटेने देणून पालावे लागे. इंदूर जिऱ्यांनीरिज इतरज विहिरींनी हीरा यादवी आहे व तळी कमी झाली आहेत. इंदूर जिऱ्यांत ४० तळी नवीन झाली आहेत. संस्थानास १९२०-मध्ये २१३४४ विहिरी व ५३८ तळी होती. १९०६-७ सालाच्या जमीनमहसुलच्या आधारेलापुढी संस्थानचा जमीनमहसुल ३३५२४५४ रु होता परंतु आतां त्यांत दोरडा ३३ लाख झाली आहे. एकंदर सागवडीस आलेली नवीन जमीन लग्गान पेठां सुंदर बाड, शेजऱ्यांना मरण देवेल इत्यादि पारा बगिचिवांग देणे, मर्जी घोनक आहे

संस्थानांत २०३ मंथुळ पतपेठस आहेत, चार मध्यवर्ती बंधा आहेत १७८ शेतकरी सोळाव्या, २ नागरीक व १७ पोस्ट सोळाव्या अशी पतपेठदारी विष्टेवारी आहे. शेजकरी पेठस मध्यवर्ती बंधांन ९ टप्पे व्याप्तने कर्ज आगतात व ते शेजकऱ्यांना १० ते १५ टप्पे व्याप्तने मिळते. या पतपेठदारीच्या योगाने दयावी शेती करवयाची पात्रता हो-

करी लोकांच्या अंगां आली आहे. यापूर्वी इत्यसहाव्याच्या अमावी उसाची शेती हाती येणें शेतकऱ्यांना कठिण जाई.

उद्योग धंदे—गेव्या चौदा वर्षांत पूर्वीपेक्षा संस्थानांत उद्योगधंदे दुपटीने वाढले आहेत. इसवी सन १९२० साली १३५ कारखाने होते, ५७ कापस विग्याचे कारखाने, १३ कापसाचे गेहे दाखव्याचे कारखाने आणि १५ लोकांची हातदाराचे कारखाने अशी कारखान्यांची विष्टेवारी आहे. माळवा मुनायटेक मिस्र, हुकुम-वेद मिस्र आणि स्टेट मिस्र या कारखान्यांतून इतर कारखान्यांपेक्षा अधिक माल बाहेर पडला या मालाच्या पैदाशी-मुळे कापडावरील कराच्या सरकारी उपद्रवात पुष्कळच वाढ झाली आहे कापसापयतिरिक्त संस्थानचे ५, जोईट स्टॉक कंपन्यांचे ६ व बाकीचे सर्व इतर कारखाने खासगी लोकांचे आहेत.

मजुरी व कामाचे तास—निष्ठात पुष्प मजुरास १ दारा २ आणि ६ पै रॉसमुस मिळता. दररोज पावणेआठ ते घुषा नऊ तास मजुरांनी काम एवढें परंतु रामपुन्यातील स्वतंत्र मजूर स्वच्छेने १४ तास ते १६ तास दररोज काम करतात. १९२१ साली कामाचे तास ठरविण्याकरिता, मुळांना रोजगार देण्यासंबंधाने आणि दुसरात झालेल्या मजुरांना मुक्तसामरपाईदापल काही तनखा वरून देण्यासंबंधी विचार करण्यामाठी एक पंचायत नेमण्यात आली आहे.

मजुरांचे वर्गीकरण.—इसवी सन १९२१ च्या सानेसुमारांत असे आढळून आले आहे की, शेकडा ८९ कारावीर आनुवंशिक भ्रंशास विकटून राहिले आहेत. यापैकी शेकडा १७ मुमुलमान, १३ मुतार व शेकडा १३ सोनार आहेत. एकंदर ५५९९ कारागिरीपैकी फक्त ३९४ दिवा आहेत आणि यापैकी महेश्वर येथेच १०३ आहेत. येथील किरयेक कोठी विग्याकरिता खि यांनाच नोकरीस ठेवितात. एकंदर कारागिरींत शेकडा १७ विग्यास करणारे, शेकडा १५ मुनारकास करणारे, शेकडा १४ चादी सोन्याची कांये करणारे आणि शेकडा १० वाय-काम व मोदकास करणारे आहेत

दर मास मी अंदाजी उपपत्र.—इंदूर शाह-रांत दर मासाली अंदाजी उपपत्र सालीना १२० रुपयांचे आहे, परंतु प्रिन्सपदियाय ते दरमासाली सालीना ३० ते ३७ रुपये आहे. सर्व संस्थानचे सरासरी उपपत्र दरमासाली सालीना ४२ रुपयांचे आहे. (दिदुस्थानमें उपपत्र दर मासाली सरासरी ३६ ते ५३ रुपये सालीना टर-विग्यात आहे आहे.) कोन्ही व्यापिक परिधिनि आगदी मसालाकारक आहे २९९९ इत्युक्त देत माही. जारा म्याज गेहेचे उपपत्र दर मासाली सालीना फक्त दोन रुपये आहे. इंदूर बाहेर गेरीस करून इतर संस्थानांत पाडीय बनान-गेचे मोकबलांशी प्रमाण शेकडा ५३ अंमि आहे यार इंदूर

तालुक्याचे काम ब्यंक्टराव मुरापरकर यांचे पुत्र त्रिमलराव याचकडे घाणिगल्याचा उल्लेख (खं. ७) मध्ये आहे. शके १७१५ तील दुसऱ्या एका पत्रात होळकर इंदुरास आले असा उल्लेख (रा. खं. ७) आहे. दर्याबाई सुळग घेऊन इंदुरास गेली होती, तिची यादी करार करून देऊन तिला परत आणविली असा उल्लेख (रा. खं. १० प. १६५ शके १६९७) मध्ये आहे. इंदूर व बोधने हे दोन्ही परगणे पेशव्यांच्या स्वाधीन करण्यावेळून जुन, जुलै १७९५ मधील दोनतीन पत्रांत उल्लेख आला आहे (खं. ५ प. ५७, ५८, ५९). श्रीअहिरावाडाईचे प्रेम ह्या शहरावर कार होते व तिने हे शहर आपल्या राजधानीचे ठिकाण केले ती माउली ह्यात असताना ह्या शहराची भरभराट फार होती, पण दोलनराव शिंदे व यशवंतराव होळकर यांच्या संघर्षात व सभोवतालचे यांच्या अन्विष्ट कुलांनी ह्या शहराची धूळ-धाण झाली, पण १८१८ सालापासून पुनः ह्या शहराला महत्त्व आले व ते अजूनपर्यंत वाढत आहे. याची लोकसंख्या सारखी वाढत आहे. सन १९०१ साली येथील लोकसंख्या ८६६८९ होती. ती १९२१ साली ९३०९१ झाली यापैकी हिंदूंची संख्या ६९८७२ असून सुळगमाणाची १९७२३, बैराची २८६८ व इतरांची ६२८ होती

हे शहर राजधानीचे ठिकाण असून मध्यहिंदुस्थानातील अत्यंत महत्त्वाच्या व्यापाराच्या ठिकाणांपैकी एक आहे. शिवाय दक्षिण माळव्याच्या आणान्या येथल्या मालाच्या बाटेवर हे शहर असल्यामुळे याला महत्त्व बघत चालले आहे. ह्या शहराचे दोन मुख्य भाग होतात. एक जुने इंदूर व नवे इंदूर. ज्ञान नदीवरून जाणारा एकच मुख्य हमरस्ता आहे व बाकीचे अर्बंद असून निकार आहेत. मरहूम शिवाजीराव होळकर यांनी आपल्या कारकीर्दीत यथेच नवीन व रुंद रस्ते बांधविले व त्याचप्रमाणे प्रेक्षणीय इमारतीही बांधविण्या. हल्ली चांगल मोठे रस्ते झाले असून रस्त्यांत विजेचे दिवेही झाले आहेत.

या शहरात प्रमुख असे दोन रस्ते आहेत. एक पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातो व दुसरा दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जातो. या पहिल्या रस्त्याने चालले असता महाराणी सराई, मोतीबाग, हायकोर्ट, तुकोगीराव हॉस्पिटल, मुमांसाठी व मुलींसाठी बांधलेल्या शाळा, पोस्ट टेलिग्राफ ऑफिस, बोलिया साहेबांची छत्री इत्यादी प्रेक्षणीय इमारती आहेत. दुसऱ्या रस्त्यावर, तालाग राजवाडा, मोती तबला, हासिदा दऊळ, पंडरानाचाचें देऊळ, बाहीबाग वगैरे सुंदर इमारती आहेत. याशिवाय शहरातील इतर भागांत छत्रीबाग, अहिराभवन वगैरेही प्रेक्षणीय इमारती आहेत. तसेच मोठमोठ्या धनीकांनी बांधलेल्याही काही दर्जनीय इमारती आहेत. त्यात दुर्गमंद यावजाराचा रंगमहाळ, गव्हेरीबाग या प्रमुख आहेत.

इंदूर शहराची व्यवस्था ठेवण्याकरिता १८७० साली म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यांत आली. या म्युनिसिपालिटीचे ३० सभासद असून त्यापैकी १५ लोकनियुक्त व १५ सरकारी असे असतात आपला अध्यक्ष व विटणीस नेमण्याचा अधिकार म्युनिसिपालिटीकडे आहे याशिवाय म्युनिसिपालिटीतर्फे, इंगोनियर, कर वसूल करणारा अधिकारी व आरोग्य खात्याचा अधिकारी, असे तीन अहमलदार नेमण्यांत आले आहेत

कामान्या सोयीसाठी टेलिफोनची पद्धत सुरू करण्यांत आली असून टेलिफोन ऑफिसची इमारत, किंग एडवर्ड हॉलच्याधमोर आहे राजवाडे व काही सार्वजनिक इमारती यांमध्ये टेलिफोन ठेवण्यात आला आहे. पिंपलिया व विलीली हे दोन मोठे तलाव असून त्या तलावांचे पाणी नळाच्या योगाने शहरात आणले आहे.

शहराच्या व्यवस्थेसाठी प्रत्येक मुख्य भागात पोलीस स्टेशन असून एकंदर २३४ पोलीस शिपाई आहेत. याशिवाय खास पोलीस पलटणी व घोडेस्वार हे निराळेच

मध्य हिंदुस्थानात इंदूर हे व्यापारी चळवळीचे मोठे केंद्र आहे असे म्हटले तरी चालेल. १९२० साली या शहरा-मध्ये पाच सुत कारखान्याच्या व विणण्याच्या गिरण्या, ६ सरकी काढण्याचे कारखाने, ३ कापूस दाबण्याचे कारखाने, २९ दळण्याच्या गिरण्या होत्या. या गिरण्यांमध्ये माळवा युनायटेड मिल्स, हुकुमचंद मिल्स, हवदेवी मिल्स, कल्याण मिल्स व स्टेट मिल्स या प्रमुख आहेत. आणखीही नवीन गिरण्या विणण्याच्या वेतात आहेत. विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या गिरण्या बहुतेक स्वतंत्र रीतीने कोकानी काढत्या असून त्यांना संस्थानाचा आश्रय वगैरे काही नाहीं. या गिरण्यांनी इंदूर शहराला व्यापारी नैभव प्राप्त करून दिले आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

या शहरामध्ये १९२१ साली १४९ १/२ लक्षाचा माल वाहेरून आला १९११ साली अवघा ५५ लाखाचा आला होता. त्यावजून या दहा वर्षांत इंदूर शहराची व्यापारी दृष्ट्या किती भरभराट झाली हे दिसून येईल. शहरातून १९२० साली १८४२७१ रुपयाचा माल बाहेर गेला

शहरामध्ये बँक ऑफ बॉम्बेची एक शाखा व इंदोर बँक लिमिटेड अशा दोन बँका आहेत सुमारे २५ कंपन्या रजिस्टर झाल्या आहेत. विटा व कचरे करण्याचा एक कारखाना शहरात असून, हासिदाच्या देवळाभवा, एक पितळ व लोखंड तयार करण्याची गिरणी आहे.

शहरात टागे, गाट्या वगैरे गाईभक्षि वाहनांची संख्या तीनशेवर आहे. याशिवाय मोटार, मायकली, वगैरे निराळ्याच. कारागिरीची संख्या २८४८ असून त्यापैकी १२८ बायरा आहेत. या कारागिरांपैकी १०९९ रत्नेप्रथमा करवारे आहेत. यानुरीर पोट भरणाऱ्या कोबांनी

संख्या ६७०९ असून त्यात १६२० यायका आहेत याच्या दररोजच्या मिळकतीचे सरासरी प्रमाण कमीत कमी ६ आणे व जास्तीत जास्त १४ आणे पडते. शहरातील माणसाचे सरासरी उत्पन्न वर्षाला ४२ रुपये आहे शहरात देवळांची संख्या १०० मोठी असून, त्याशिवाय प्रमाण साठ मशिदी आहेत. शेकडा ७५ हिंदु असून, २१ मुसलमान ३१ जैन, २ लिथन आहेत

शहरामध्ये २४ शिक्षण संस्था असून त्यापैकी ७ ज्ञानाच्यासाठी आहेत. शेकडा ५४ मुलगे व १९ मुली या शिक्षणसंस्थांचा पायदा घेतात असे १९२० च्या संख्या पत्रकावरून दिसते शहरातील ४५ निरनिराळ्या शाळांमधून व कॉलेजमधून जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या मुले व मुली मिळून ५६७९ आहे. धर्मांध दवागाने पांच महा असून त्यांची व्यवस्थाही उत्तम प्रकारची आहे.

[सं द र्भ मं य—इंदोरस्टेट मॅ. नाटकर्णी—होळकरांच्या राज्याचे सामान्य वर्णन. सेन्सस रिपोर्ट अँडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट. ई. गॅ. जर्नल मॅलेसन—अॅन हिस्टोरिकल स्केच ऑफ दि नेटिव्ह स्टेट्स ऑफ इंडिया.]

इंदयन—नामिल देशात घनगराची ही एक जात आहे. हल्ली या जातीत काही लोक नोकर किंवा इतर धंदे करू लागले आहेत. या जातीत अनेक वर्गे आहेत, पण मुख्य दोन वर्ग पाहता येतील एक पूर्णपणे सुपारंसेला व दुसरा मूळ जातीचे नैसिध्य कायम ठेवणारा पहिल्या वर्गातील लोक वेणव असून नाम लावितात व आपणाला यादव म्हणवितात दुसऱ्या वर्गातील लोक भुताराक्षसाची उपासना करितात व आपण यदुवंशातले आहोत असे समजत नाहीत; कपाळाला भस्म लावून, शेंबर्षीय बनतात.

विजयनगरच्या कुण्डदेव राजाचा दिवाण तिमरराज इंदयन जातीचा होता असे हे लोक म्हणतात. कलकट्टी, पासी, पाल, पेंडुमुभेकी, शिवियन, संकुट्टी, सांबन, पडु-नाट्ट वगैरे यांच्यात पुष्कळ पोटजाती आहेत. यांच्यात एक विशिष्ट पंचायत पद्धत असून, कोटहारी किंवा फौजारी या गावपाटलांनं गावच्या मेळावावर दखरेख करावयाची असते. काही ठिकाणी मुलीचा ऋतु प्राप्त झाल्यास तिचा मामा तिचा मामे भाऊ हिरव्या नारळाच्या पानांचे एक छोपडे घातून त्यात तिला सोळा दिवस ठेवतो, व नंतर स्नान करण्यांत येते. मरवदेशात प्रौढ इंदयन मुलीचे लग्न कधी कधी दहा बारा वर्षांच्या मुलशी देखील करण्यांत येते लग्नांत नवरा क्रियानर्णद वधूच्या गज्यात ताली वाघते.

त्रावणकोर येथील इंदयनांचे दोन वर्ग पडतात—एक तामिळी बोलणारा व दुसरा मल्याळम बोलणारा शिथि किंवा शिवियर ही इंदयनांची पोटजात पूर्वी पालखी वाहण्याचे काम करीत असे मध्यगामील राजांनी त्यांना तामिळ देशातून दकडे आणिले अगवे एकेदर लोक-संख्या (१९११) ७४३७२ पंकी मद्रास—७३४७६७

कोचीन—२८० व त्रावणकोर—९२२५ अशी यांची विभागणी होती.

[यर्टेन—आल्डस व्हॅड ट्राइम ऑफ सदर्न इंडिया सेन्सस रिपोर्ट १९११]

इन्दोरी—(मध्यप्रांत) कवचा संस्थानांतील सर्वात मोठे गाव. हे राजधानीपासून पूर्वेत १० मैलांवर असून बहुतेक वर्षी चांभार लोकांची आहे येथे शाळा व मोठा आठ-व्याचा बाजार आहे गौतिया कुर्मी जातीचा असून मुख्य पीक तांदुळाचे आहे. (छत्तिशगढ मॅ.)

२ हे इंद्रावणी नदीच्या डाव्या तीरावर मावळ तहसिलीतील एक खेडे असून खडकाळ्याचे पूर्वेत १० मैलांवर वसलेले आहे येथे एक सुरभी किं. असून त्याच्या पायथ्यास इंद्रावणी नदी वाटून जाते तळेगावच्या दामाच्याकडे हे इनामी गाव आहे (सुं ग्या.)

कर्नल अपटन यास इंदोरी कोणी मारून टाकल्याचा उल्लेख राजा रं. १२ लेखांक ९९मध्ये आहे परगणे जुमर-पंकी इंदोरी गाव चाकणचे कृष्णभट्ट म्हाे वगैरे यांच्याकडे इनाम असल्याबद्दल उल्लेख राजवाडे खंड १५ मध्ये पाच सात पत्रात आहे

इन्द्र—इन्द्राचे वैदिक, विशेषतः ऋग्वेदांतील, स्वरूप 'वेदविद्या' नावाच्या ज्ञानकोशाच्या दुसऱ्या खंडात सविस्तर रीतीने वर्णिले आहे (पृष्ठ २५५ ते २८९)

पा रा णि क स्वरूप—पुराणातून इन्द्राला पहिले स्थान दिलेले आढळत नाही त्रिमूर्तीच्या खाल्ले स्थान आहे तरी इतर देवात तो थोडे मानला आहे तो अंत रिक्षाचा आणि पूर्वे दिशेचा राजा असून स्वर्गावर व स्वर्गस्थ देवादिकांवर त्याचा धर्म शिद्ध असून त्यापैकी काही ज्ञान घडायलेले दिसतात तो विभूत सोढतो, व फेकतो आणि इन्द्रजिह्व सज्ज करितो यथाच वेळां अमराशी तो लढतो. त्याची त्याला भीति वाटते व पुष्कळ वेळा त्याच्याकडून तो पराभव पावतो अशा तऱ्हेचे वर्णन जाग-बाणी आठवने वृत्त नांवाच्या माझाणांकरा ह्या घडल्याने त्याला बरेच दिवस लपून बसणे लागले पुढे अभ्युपेक्षेच्यावर त्याचे पातक नाहीसे होऊन पुनः इन्द्रपदप्राप्ती झाली (म भा ५. १०). सोमरसाविषयीची त्याची गाढ आवण्णी महाभारतात एका कथेत आढळते. त्या कथेत च्यवन ऋषीने इन्द्राला, अश्विनानां हविर्भाग देणे भाग पाडले आहे त्याच्या बदकेली घेतनाची अनेक उदाहरणे आढळतात तथापि त्याच्या शौर्यापुढे त्याचे अवगुण सौकून जातात तेव्हा त्याचे अनुकरण करणे इष्ट नाही हे नहुष राजाच्या उदाहरणावरून दिसते वृषभध करून मगधाहत्या पदरी घेतल्यावर इन्द्र जेव्हा लपून राहिला तेव्हा त्याची जागा नहुष राजाला इन्द्रपदावर बसवून देव ऋषींनी भरून काढिली. इन्द्राचे सर्व ऐश्वर्य त्याला प्राप्त झाले पण त्याची पत्नी सची मात्र त्याला मिळाली नाही. सची महा

पतिव्रता होती तिने इन्द्राचा सहा येऊन नहुष राजाला आपल्या प्राप्तीसाठी विपरीत गोट करणे माग पाडले तेव्हा नहुष राजा दुर्गंतीला पोचून इन्द्र पुन सर्वा समवेत राहिला (म भा ५ ११, १२ ३४२) महाभारतातच इन्द्राने अहल्याला कपटाने उपभोगल्याचें वर्णन (५ १२) दिले आहे अहल्या गौतम ऋषीची पत्नी होती. गौतमानें इन्द्राला शाप दिला त्यायोगानें राक्षसा अंगार योनिराच्या आकाराचीं हजार धुंते पडलीं त्यावरून त्याला सयोजि असें नाव पडने पुढे या धुंतांचे नेत्रात जेव्हा रूपांतर झाले तेव्हा त्याला नेत्रयैजि किंवा सहस्राक्ष असें म्हणू लागले गौतमाच्याच शापानें इन्द्र बुध्दगहीन झाला अमता देवांनी त्याला मेघवपण लावून पुन्हा पूर्ववत केले । रामायण चाल कांड सर्ग ४९]

रामायणात लंकेचा राजा रावण यानें इन्द्राशी युद्ध करून याचा पराभव केला त्याचा मुलगा मेघनाद (इन्द्राला भक्तने म्हणून इन्द्रजित) यानें त्याला लंकेला बांधून नेले मद्रा आणि इतर दब याना इन्द्राच्या मुक्तिकरिता शरण मागें लागले व रावणाला अमरत्वाचा वर देऊन इन्द्राचा मुकूटा करून प्यासी लागली त्यावरवीं मद्रापाणें अपमानित इन्द्राला अहल्याशी वारधम केल्यामुळे मुला हो शिक्षा भोगावी लागली असें सांगून त्यानें समाधान केले (रामायण उत्तरकांड सर्ग ३०) तैत्तिरीय ब्राह्मणात इन्द्रान इतर शिवा टाकून इन्द्राशीलाच आपला बायको म्हणून पसत केले त्याचे कारण तिच्या टिकाणची कामुक अ कर्पकता असें दिले आहे काही मध्यातून त्यानें तिला अष्ट केली व तिचा बाप जो पुलोमा देव याला दार मारले असे वर्णन आढळते इन्द्र हा नर्जुनाचा पिता असून त्यान त्याच्याकरिता कर्णाची कवचकुळने ऋध्दून मिळविली, वण त्यावरून कणाला आपली बांधवा हाकि दिली वर कानी कडक तपध्या आचरून झाले तर त्याच्याकड एखादी अपसरा पाठवून त्याचा प्रतभग करावयाचा हा जो इन्द्राचा परिपाठ होता तो त्याच्या नैतिक स्वभावाने शीतक आहे

पुराणांतून इन्द्र आणि वृष्ण मांध्यामधील स्वयंप्रिय यांच्या व याच गादी आडळतात एवढा इन्द्राने त्याला दुर्वासाने अपेण केल्यामुळे त्यानें अनारर केला तेव्हा त्या कोपित मुनींच्या कोषामागें घाबडून, दुसऱ्या सर्व साम्राज्याचा नात होईल असा शाप मिळाला देव्यांबद्दून त्याचा पूर्ण पराभव झाला व शेवटी त्याची इतरी रिघति आली की, पोल्याला पुताकरिताही त्याला भीक मागावी लागली विज यानें त्यानें इन्द्र घडून जाऊन ते आपले कर्तव्य विवरले व त्यामुळे इन्द्राला त्याचा सहम पाडाव करून पुन राज्य मिळविले आले भागवत पुराणांत इन्द्रानें ब्राह्मणवध केल्यामुळे पांडवांनी नावाचा दोष त्याच्या पाटांय कायला असें वर्णन आहे

मथामधील नेपोकडून इन्द्रयाग केला जात असे वृष्णाने त्यानीं तो न करण्याविषयी उपदेश केल्यावरून इन्द्राचा त्यावर कोप झाला व त्यानें त्यानीं बुडवून टाकण्यासाठी अतिशय मोठा पर्जन्य धाडून दिला तेव्हा वृष्णानें गोवर्धन पर्वत उपटून आपल्या करमळीवर घरला सात दिवसपर्यंत गोकुलावर भयंकर वृष्टि होत असतांही तेथील सर्व मळकी गोवर्धन पर्वताखाली वसतां करून राहिल्यानें सारेजण सुरक्षित राहिले तेव्हा इन्द्राचा गर्व नाहीसा होऊन तो श्रीकृष्णाला शरण आला (भागवत दशमस्कंद अ २४-२७) पुन केव्हा एकदा वृष्ण अमरावतिश गेला व तेंथील परिजातक वृक्ष बरोबर घेऊन येऊ लागला, त्यावेळीं त्या वृक्षाकरिता इन्द्र व वृष्ण हाच्यामध्ये लढाई झुपली त्यात इन्द्राचा पराभव झाला पुराणात सांगितलेल्या इन्द्राच्या पराक्रमात, त्यानें केलेला दितीचा गर्भनाश व त्यापासून झालेले महत्, हाही एक आहे (म भा हविष्यपर्व अ ३) यानें आपल्या वज्रानें पर्वताचे पक्ष तोडल्याचीहि कथा आहे इन्द्र हा सुरूप असून पादव्या पोल्यावर किंवा हत्तीवर हातांत वज्र घेऊन बसतो त्याच्या मुलाचें नाव जयत, असें सांगितले आहे. हत्ती इन्द्राची प्रलक्षणी पूजा होत नसून शत्रुघोरायण (गुडोपाधवा) नावाच्या सणात त्यावेळील प्रासंगिक भाकि दिसून येते (म भा १ ६३) इन्द्राची नावे पुष्कळ आहेत उदाहरणार्थ महेन्द्र, दाव, मधवान, कथुर, यासव, अर्ह, दत्तेय, इत्यादि, त्याच्या पदव्यावि अनेक आहेत वृत्रहन, वज्रपाणि, मेघवाहन, पाकवाहन, देवपति, आणि सुराधीप, दिवस्पति, महस्वान, स्वर्गपति, विष्णु पुरंदर उलूक, उमधन्नन, इत्यादि सुदुर्बल (पा ११२-१४) या मघात इन्द्रविशेषणें दिली आहेत इन्द्राचे निवासस्थान स्वर्ग, राजधानी अमरावती, राजवाडा वैजयन्त, याग नंदन, कदंसार किंवा पादव्य, त्याचा हत्ती ऐरावत, घोडा उषी धवश, २४ विमान, सरथी मातली, प्रसूय दाकधु आणि तरवार परश नांवाची होय [वेदविद्या सुदुर्बल गंडोवनहिंदु कृत्तिकल दिवसानरी, महाराष्ट्र, पुराणे]

(२) हे नांव साधारण आहे मद्रादेवाच्या १६ दिवसात म्हणजे प्रातःकालापासून अस्तमान पर्यंतच्या कालांत, स्वर्गामध्ये चौदा ईंद्र होऊन जातात या प्रत्येक इन्द्राचें नांव वेगवेगळे असते. त्या सर्वांचीं नावे अशी—पटिला ईंद्र यम २ सोमन, ३ सत्यजित, ४ जिगीस, ५ विष्णु, ६ मयद्रम, ७ पुरंदर, ८ यली, ९ अद्भुत, १० हनुम, ११ वैपुति, १२ क्षत्रधमा, १३ दिवस्पति आणि १४ शुचि नात, सहा इन्द्राच, आरंभत्यापासून, रोजून गेले लागून, प्रत्युत स्वर्गामध्ये पुरंदर ईंद्र आहे, व कळीपासून शुचीपर्यंत घात, करण सम स्तीपर्यंत होणारे आहेत इन्द्राची जी श्री, ती इन्द्राची होय हेही नांव, अनेक साधारण आहे

इन्द्रपटिल—(पोरानेक कथेत,) हे हिमालय पर्वताचे विंशत आदी कोणते हे मंदार पर्वताचे नांव होय असें म्हणतात

इंद्राकडून नूतन राज्यासाठीची प्राप्ति घ्यावी या हेतूने अर्जुन हा तपस्वी करण्यासाठी या शिखरावर आला. तेथे खाला इंद्राने तपस्याच्या रूपात दर्शन देऊन, त्याला शंकराची आराधना करून त्याला प्रसन्न कर म्हणजे श्री तुला वळखेलें देईन असें मागितले. त्याप्रमाणें अर्जुनानें घोर तपस्वी बनण्यास आरंभ केला. अशा रीतीने अर्जुन तप करीत असतां गुरू नामरु दैत्य त्या शिखरावर त्याला टार मारण्याकरितां आला आहे हें वर्तमान शंकराला समजतांच तो किरात येथानें त्या शिखरावर आला, व त्यानें त्या दैत्यावर बाण सोडला. इकडे याच संधीम अर्जुननेहि त्या दैत्यावर बाण सोडला. त्या दोघांच्या बाणालां तो दैत्य मारला गेला. पण कोणाच्या बाणानें तो दैत्य मारला गेला या निमित्त अर्जुन व किरात यांमध्ये भाटण उपस्थित होऊन त्या दोघांमध्ये युद्ध झाले. पुढें किरात हा शंकरच आहे असें अर्जुनास कळून येताच त्यानें शंकराला साष्टांग नमस्कार पातला. शंकरानें त्याला ' हूं अर्जुन्य होतौल ' असा वर दिला व त्यानें अर्जुनाला आपली शस्त्रां दिली. पुढें इंद्रानें व लोकांपातींहि आपणवरी शस्त्रे अर्जुनाला दिली. (म. मा. ३. १७)

इंद्रगिरी किल्ला—(इंद्र) शुंभ इत्याद्या नाशिक जिल्हा. नांदोरेच्या वायव्येस ४ मैलावर बैरा पाटावर समुद्रसपाटीपासून ४५२९ फूट उंचीवर हा किल्ला होता. त्याची तटबंधी १८१७ मध्ये पाहून टाफर्यांत आले. याची वाट विकट आहे. कडपावर काही लेणी व शिल्पकामे पहाण्या-सारखी असून एक फारसी शिलालेखहि आहे. (मं. नं. १९)

इंद्रजय—कुण्यांचे नां. ' कुडा ' पहा.

इंद्रजित—लंकाधिपति रावणास मंदोदरिणीमुन झालेला पुत्र. यानें जनकाच मेघासारखी गर्भना केल्यामुळे, याचें मेघनाद असें नांव ठेविलें होतें. (अथावा रामायण उत्तरकांड सर्ग २) मेघनाद हा स्वभावतः मर्त्यक असे. याने शुक्राचार्याच्या साक्षानें निकुंभिला येथे, असुमेध, अग्निहोम, बहुसुवर्णक, ' रौमयूय, गोमेध, वैष्णव, आणि माहेश्वर, असे सगळे यज्ञ केले व शिवप्रसादानें दिव्य रथ, धनुष्यबाण, शस्त्रे, तामची माया, इत्यादिक प्राप्त करून घेतली. यानें आणखीहि त्रिवेक यज्ञ करावे असें मनात आणिलें, परंतु रावण देवाचा द्वेष असल्यामुळे त्याला देवास हविर्माग देणें श्रेष्ठ नव्हतें, त्यामुळे इंद्रजिताला अधिक यज्ञ करणें शक्य झाले नाही. (वा. रा. उत्तरकांड स. २५)

रावण, देवांस शिकव्याकरितां, स्वर्गी केला असतां तोचें देवांचा व राक्षसांचा, घोर संघामे साळा या युद्धांत मेघनादानें अपूर्व युद्धवीर्य दाखवून, इंद्रास आपल्या शस्त्रास्त्रांनीं अन्न करून मरू केले. तेव्हावरून रावण हर्षित होऊन, अयथावद करीत त्यास मेळून लेंवेस गेला इकडे इंद्र मेळ

असें पाहून सर्व देव चित्ताक्रांत होऊन महादेवास शरण गेले प्रभुदेव हे स्वतः मेघनादाकडे आले व स्वर्गांत इंद्राला सोडून देवगाविषयी मेघनादाशब्द प्रार्थना केली. पण 'मी धर्मांत नेव्हा हवन करीन, तेव्हां इयांतून अन्नासहित दिव्य रथ निघत जावा, त्याणि त्यावर जांपर्यंत मी आहे, तोपर्यंत मी विनयी व अन्नरअसावे' असा वर दिल्यास मी इंद्राची सुटका करीन असें मेघनादानें म्हणतांच प्रभुदेवानें तपासु घट्टले, आणि इंद्रास सोडवून आपून, त्यास त्याच्या पदावर स्थापिले. त्या दिवसापासून मेघनादास, इंद्रजित असें नांव पडले. (वा. रा. उत्तर. स. २५-२७)

माद्री सीताशुद्धीसाठीं अशोक वनांत आला, त्यावेळीं त्यानें रावणाचें असेल्य सैन्य मारलें. तेव्हां इंद्रजितानें माद्रीला मद्राद्यानें बद्ध करून रावणाकडे नेलें. (वा. रा. कुंडर. स. ४२)

सीताशुद्धि करून, माद्री किष्किंधेस परत गेस्पावर, वानरसेनेसहित रामचंद्र लंकेस आले असता, रावणानीं युद्धप्रसंग उपस्थित होऊन, प्रथम दिवशीं इंद्रजिन हाच युद्धास उभा राहिला. त्यानें अंगद वगैरेसीं भनिवार युद्ध करून रामलक्ष्मणास व इतर वानरास नागपाशांनीं बद्ध करून मूर्च्छित केलें व तो लंकेस परत गेला. (वा. रा. युद्ध. स. ४५)

पुढें देवातक नरातकादि रावणपुत्र, तसाच कुंमकर्ण, महापार्श्व, आणि महोदर, हे युद्धांत मरण पावल्यावर, रावणास अतिशय दुःख झालें, त्या काळी, हा त्यानें सात्वत करून युद्धास निघाला तो प्रथम निकुंभिलेस जाऊन, तेथें यानें आपली शस्त्रां अभिमंत्रित केली वंतर युद्धभूमीवर येऊन अद्वितीय पराक्रम गाजवून सधुसध कोटि वानर एका प्रहरांत मारून, रामलक्ष्मणासहि मूर्च्छित करून हा लंकेस रावणाकडे हर्षानें भरतला (वाल्मिकी रामायण युद्ध. स. ७२)

नंतर मकरास युद्धास जाऊन तोही मरण पावला. तेव्हां रावणानें यास पुनः युद्धास पाठविलें. त्या काळी हा नित्या-प्रमाणें निकुंभिलेस जाऊन, रथांत बसून, रामसैन्यावर आला, व त्यास यानें अतिशय पीडा दिली, तिच्या योगानें ते सर्व व्यथित आहेत, तो यानें मायीक सीता निर्माण करून, व ती मुखानें 'राम राम' असा दीन हावद करीत आपल्या रथांत आहे, असें खरोख दाखवून ते पाहून अमतां, तिचा बघ केला व तो लंकेस परत गेला. तें हस्य सुभीत्यादिकांस मखच वाटून, ते शोदाकुलित झाले पण विभीषणानें सारा प्रकार सांगून त्याचें समाधान केलें. (वा. रा. युद्ध स. ८१)

इंद्रजित निकुंभिलेस गेला, आणि ब्रह्मदत्तवराप्रमाणें, तेथें त्यानें हवन आरंभिलें. रथांत कोणत्या प्रवेश होऊन खास चित्र होऊं नये, अशी व्यवस्था त्यानें जागोबाग राक्षसांची संघटने स्थापून केली होती पण तें वृत्त विभीषणास

किर्येक वेळां चंद्रप्रकाशामुळे देखील इंद्रधनुष्य दिसतें, परंतु तें फार फिकट असतें. किर्येक वेळां सूर्याच्या समुद्रांत पडलेल्या प्रतिबिम्बामुळे सुद्धा इंद्रधनुष्य हातेंच द्यातें.

इंद्रनेदिन—भारत नगरांत व आग्नेय वायव्योत्तरेर ३६ उपनिवेशांचा (वेदवेदांत) इतो म्हणून इंद्रनेदिनविषयी उल्लेख आहे. पार्थनाथापट्ट प्रेष इंद्रनेदिन याचें लिहिला आहे. (पंडितनं रिपोर्टर ४ वॉ. ई. ए. सी. १८९४)

इंद्रप्रस्थ—शकुप्रस्थ, शकुपुरी, शतकुमुप्रस्थ, व खाडव-प्रस्थ अशीं याचीं दुसरीं नावें आहेत महामारतांतील कौरव-पांडवांच्या कथांनी उभा इंद्रप्रस्थाचें नाव बभ्रायर केलें आहे, व तें प्रत्येक हिंदूच्या कर्णपयावर अनेक वेळां आढेलें आहे. तें शुभसिद्ध नगर दिल्लीच्या दक्षिणेस दोन मैलावर आहे. येथें पांडवांच्या वेळची घनसंपन्न नगरी आतां राहिली नाही. फक्त मुसलमानी किल्लाचा जोर्ण झालेला कोर्णा मूग व रयात कोर्णा जुन्या मथिरी आहेत येथे उत्तुंग देवा-लये, किंवा रमणीय उद्याने वगैरे खास्त मुलीच नाहींत.

इंद्रप्रस्थ नगराचें साविस्तर वर्णन महामारतांत दिलेंच आहे. त्याचा सारांश असा—त्रिपदांचें स्वयंवर होऊन द्रौपदीला ऐकून पांडव वरत हस्तिनापुराला यावयास निघाले, तेव्हां कौरवराज धृतराष्ट्र यास अशी भीति पडली कीं, आतां हे हस्तिनापुरास आले म्हणजे राज्याच्या वांटणीकरिता आपल्या पुत्रांचें व याचें भाडण सुरू होईल. तें टाळावें एवढ्याकरिता त्यानें धर्म-राजास निवृत्ताकडून असा निरोप पाठविला कीं, तुम्हां हस्तिनापुरास न येता येथून भोव्याशा अंतरावर जें सांडववन अथवा इंद्रवन म्हणून महारण्य आहे, तें उधस्त करून तेथें नावें शहर घडवावें व त्या ठिकाणी सबांधव राज्य करावें. धर्मराज भोले असल्याने त्यानीं ती गोष्ट तर्कात मान्य करून तें इंद्रवन जाहून व उधस्त करून मोठें धोरलें नगर त्या ठिकाणी वसविलें याप्रसंग इंद्रप्रस्थ किंवा खांडवप्रस्थ असें नांव दिलें महामारतांतील आदिपर्वचांच्या २०७व्या अध्यायात या नगराचें वर्णन फारच छंदर दिलें आहे. कवि-वृं मुक्तेश्वर यांनी आपल्या रमाळ वाणीनें हें शहर कडें वसविलें या प्रसंगाचें फार चटकदार वर्णन केलें आहे. त्या मनोहर वर्णनानकून इंद्रप्रस्थ नगरी रच्यो होती हें चांगलें ध्यानात घेईल. मुक्तेश्वराच्या वर्णनांत म्हटल्याप्रमाणें प्रत्यक्ष परमेस्वरच्या आहेत त्या इंद्रप्रस्थ नगरीची रचना विश्व-कर्म्यानें केलेली अशी, किंवा ज्याप्रमाणें नगरें वसवावयाचीं म्हटलें म्हणजे हट्टहट्ट वसविलीं जातात, त्याप्रमाणें तीं वसविलीं असो एवढी गोष्ट उघड दिसतें कीं पांडवांनी ही इंद्रप्रस्थ नगरी वसविली व ती अत्यंत सुंदर होती, आणि ती इतकी विलक्षण होती म्हणूनच कौरवांचेकडे मागितलेल्या गांवांत तिला अथवा आचस्थान मिळालें असावें. पांडवांनी जो कौरवांस निरोप पाठविला तो असा—

इंद्रप्रस्थं नुकप्रस्थं गयन्तं वाराणावतं ।

देहि मे चतुरो ग्रामान् पंचमं किंचिदप्युत ॥ १ ॥

“इंद्रप्रस्थ, नुकप्रस्थ, गयन्त वाराणावत हे चार गाव आम्हांला याव. गग पाचवें कोणतें पाहिजे तें या ” पण हीं गांवें कौरवांनी पाडवास दिलीं नाहींत.

पांडवांनी केलेला रामसूय यज्ञ याच सहारात झाला, व मयाभ्युत्थने केलेली विविधप्रसंगा—मित्री खालची मदीन पाण्या-प्रमाणें वाटत होती व पाणी अमीनीप्रमाणें वाटत होते ती—याच जगरीत होती. या नगरीचें नांव भारतांत अनेक वेळां निघालें आहे. दुसरी चार प्रस्थहि नोकानें मात्र आग हयात आहेत. त्यांच्या जागा सप्रत दाखविल्या जातात. ह्या प्रस्थांची किंवा पत्तांचीं नावें पावनेपत, सोनपत, तिलपत, बांधपत अशीं आहेत. हीं सर्व दिक्षेच्या टांपुत घडनेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पसरलेलीं होती

इंद्रप्रस्थ येथें पांडवांच्या वेळच्या मगदीरा आतां अल्प अंशही राहिला नाही. सध्याचे ह्या स्थळांचे पवित्र्य अद्यापि कायम असून भाविक हिंदु जनांच्या दृष्टीनें अर्थात पूज्य अशा क्षेत्रांमध्ये त्याची अद्यापि गणना आहे. पद्मपुराणा-मध्ये इंद्रप्रस्थ साधारण वर्णिलेले असून त्यातः—

यमुना सर्वं सुलभा त्रिपु स्थानेषु दुर्लभा ।

इंद्रप्रस्थे प्रयागेच सागरस्यच संगमे ॥ १ ॥

म्हणजे “यमुना सर्वत्र सुलभ आहे, पण इंद्रप्रस्थ, प्रयाग व समुद्रसंगम या तीन ठिकाणी दुर्लभ आहे,” अशी महती वर्णन केलेली आहे येथें यमुनेच्या तीरी ‘निगमोद्घोष’ नामक तीर्थे फार प्रसिद्ध असून येथे यानेकळ लोक जात असतात. ह्या तीर्थांशिवाय लहान लहान तीर्थे व देवता येथें अनेक आहेत

दिल्ली शहरातून इंद्रप्रस्थ पाहण्याकरिता गेलें म्हणजे प्रथम ‘सालदरवाजा’ नामक एक जुनाट पण भरभक्कम असा दरवाजा लागतो. ह्या शहराहाच्या राजधानीचा एक प्रसिद्ध दरवाजा होता ह्या दरवाजाच्या समुल्ल बाजुत हुमायूँन बादशहानें बांधलेला ‘पुराण किंवा’ दृष्टीम परतो हेंच प्राचीन इंद्रप्रस्थ होय. ह्या किल्लास हुमायूँन बादशहानें ‘दिनपन्हा’ असें नांव दिलें होने हुमायूँन या किल्ल्यातून पडून गेल्यानंतर त्याचा प्रतिपक्षी शौराहा लागे ह्या किल्ल्याम शौराहा अथवा शाहाजद असें नांव दिलें होतें. प्रथमतः १५३३ मध्ये हुमायूँन हा किला बांधण्यास मुरगात केली, व पुढे गात बांधीनी कौरवाहोने त्यावर उत्तम सज्जदीचे काम करून त्यास शोभा आणिली. ह्या तटाचा घेर सुमारे एक मैल आहे. ह्या किल्ल्यामध्ये ‘किला कोना मशीद’ व ‘शेरमंदिर’ असा एन जुन्नर प्रेक्षणीय इमारती आहेत यांपैकी पहिली इमारत तांतुम व संपन्नवरवीं दगडांचीं असून तिचे बांधकाम कुजवलेचें आहे ही पठाण बादशहांच्या कारकीर्दीत इ. स. १५६० मध्ये तयार झाली. शिल्पकला प्रवांणोच्या दृष्टीनें हिच्या कामाची योग्यता फार आमुन, हिंदुस्थानीतील शिल्प-

कलेच्या इतिहासाचे कर्ते मि. कार्यसून यानी ह्या इमारतीची फार तारीफ केली आहे. त्यांनी असे लिहिले आहे की, इटली देशातील लोक, ज्या प्रमाणे व्हेनिस येथील 'कॅनाप-नाइल' नामक अत्युच्च राजवाडा ह्या आपल्या राज्यसत्तेचे व विजयवैभवाचे दर्शक समजत असत, त्याप्रमाणे पठाण लोक ह्या मशीदोचा अत्युच्च मनोरा ह्या प्रार्थनामंदिराचा नुसता एक भाग न मानिता आपल्या अभ्युदयाचा व राजपसत्तेचा एक कर्तो स्तंभ आहे असे मानत असत. त्याचा धर्मोपदेशक ह्या मनोऱ्यावरून सर्वोच्च प्रार्थनेस येण्या-बद्दल मोठ्या तालमुराने पाचारण करीत असे त्यामुळे बाद-शाहास देखील आपल्या राजवाड्यातून मोठ्या खर्चाने येथे याचे लागत असे. हुमायून बादशाह ह्या मशिदीजवळच्या शेरमंदल राजवाड्यामध्ये राहात असे त्यास ह्या मशिदीच्या मनोऱ्यावरून प्रार्थनेस येण्याबद्दल काजी साहेबांचे आव्हान झाले. त्यासरशी तो गडबडीने उठून राजवाड्यातून धावत धावत येत असता भिन्यातून पडला, व त्या योगाने इजा होऊन ता. २६ जानेवारी इ. स. १५५६ मध्ये मृत्यु पावला.

अजुनाने जेथे उभे राहून आपल्या गाडीव धनुष्याने इंद्र-प्रस्थ नगरीच्या कोंडाचे भ्रमंशन केले, तेथे आता 'किझा कोना मसीद' इथेस पडते, ज्या महालामध्ये अबवान श्रीहृष्ट आणि पाचव ह्यांचे हिमंश चालत असत, त्या महालाने ठिकाणी शेरमंदल अथवा शेरशाहचा राजवाडा उभा आहे. ह्या राजवाड्यापुढे साप्रत जी पडकी जागा दिसत आहे त्या स्थळी राजराय यज्ञाचा समारंभ झाला होता, अशी तेथील लोक माहिती सांगतात [पारसमंडूकत दिव्ही अथवा इंद्रप्रस्थ]

सन् १६६० - पिलाजी जाधवाच्या पत्रांत (स. ख. ६ प. १२२) इंद्रप्रस्थाकडे जाण्यास भोमतांनी अग्रुता असल्याचे लिहिले आहे. सन् १६७४ चैत्र शुद्ध द्वितीयेच्या एका पत्रात इंद्र-प्रस्थ येथील भोमतांना माणकेभर यांची टाणी उडविण्यांत आली होती नंतर त्यांचे बापुश्राद्धाशी वचनप्रमाण झाले असा उल्लेख (स. ख. ६ प. २४८ मध्ये आहे. पुस्तोत्तम महादेव व बापूजी महादेव किंवा महादजी गोविंद यांची १-१० पत्रे सन् १६७७-७८ मधील स. ख. ६ मध्ये आहेत. तारीख ५ भागस्ट १७६१ च्या पत्रांत नजीबखान रोहिला याने इंद्रप्रस्थाचा बंदोबस्त करून भोमदेवदेव प्रवेश करणाऱ्या उल्लेख (स. ख. १ प. २९७) मध्ये आहे. आंगरेज बहादूर व महाराज हरबलसपाल यांच्यामधील इंद्रप्रस्थ शुक्रांनी सन् १७२५ मध्ये झालेल्या फारशी तहनामा स. ख. १० प. नं. १५७ मध्ये आहे.

इंद्रभूति — (अथवा गीतम) हा पहिला गणधर मठा-धीराचा पहिला शिष्य. याचा गीतम इंद्रभूति असेंहि म्हणत. तो गीतम गोत्री ब्राह्मण होता. त्याच्या बापाचे नांव यमु-

भूति व आईचे नांव पृथ्वी होते. मगधातील गावेरप्राम त्याची जन्मभूमि होती. आपल्या वयाच्या १२ व्या वर्षी राजशूह येथे तो महावीराच्या निर्वानापूर्वी १२ वर्षे मृत्यु पावला. (एटिडेन रिपोर्ट, पृ. ११. ए. सी १०१४. वेबर इ. ११)

इंद्राणी — इंद्रपत्नी 'इंद्र' पत्नी. आजपर्यंत 'सहा' इंद्र होऊन गेले. त्यांची नावे अशी पृथक पृथक आढळतात. तशी इंद्राणीची आढळत नाहीत तरी त्यांची पृथक पृथक नावे असावीत असे वाटते, कारण साप्रतच्या इंद्राणीस शची असे नांव आहे. ओरिसात इंद्राणीची प्रचंड मूर्ति सापडली आहे.

इंद्रावणी — हीस मराठीत कडू इंद्रावण गुजरातीत इंद्रखणी, हिंदी इंद्रावण व इंग्रजीत सिट्रुस कोलो-सिथिस अशी नावे आहेत. इंद्रावणीचेवेल मध्य, दक्षिण व बायव्य हिंदुस्थान, अरबस्थान. पश्चिम आशिया आफ्रिकेच्या उष्णकटिबंधातील काही भाग व भूमध्य समुद्राच्या आसपासचे प्रदेश इत्यादि ठिकाणी आढळतात. या वेलीची पाने कलिंगडाच्या पानासारखी असून फळे आकाराने नारिंगासारखी असतात. त्याचा रंग आरंभी हिरवा असून ती पिकावयास लागली म्हणजे पिवळी होतात या झाडाच्या दोन जाती आहेत. एक मोठे इंद्रावण व दुसरी कडू इंद्रावण. दुसरीचे फळे मिखाएवढे असते हिंदुस्थानात वनस्पति विभागारे लोक जंगलातील ताशी फळे जमा करून विकतात सरकारी दावाखान्यास पुरविण्याकरिता सहाराणपूर येथे त्यांची लागवड केली आहे. काही फळे कडू असतात. परंतु हा कडवटपणा बियांत नसतो. इंद्रावणीचे फळे रेषक असून त्याचा देशी व विलायती औषधातून उपयोग करितात. बियापासून शेकडा १५ ते १७ पर्यंत स्थिर तेल निघते. त्याचा दिव्यात लावल्याकरिता उपयोग होतो असे म्हणतात. लंडनमध्ये सोलीर फळे स्मरना, ट्रास्ट, म्दान्म स्मरेन, व इराणमधून येतात. अमोली फळाचा पुरवठा मोग्या-दोर मधून होतो. हिंदुस्थानातील फळांत गर कमी असतो. व तो बागायापासून बरोबर सोडविता येत नाही.

ह्या वेल्याचा औषधाचे कामी पुष्कळ उपयोग होतो. सर्प-दंशावर—इंद्रावणीचे मूळ विप्यत यावे. दंतकुमोवर—इंद्रावणीचे शिकलेले फळे सापलेल्या तन्यावर टाकून त्याचा धूर दातांमध्यावर म्हणजे दातांतील किडे पडून जातात. लहान मुलाच्या पोटातील कड्यावर इंद्रावणीचे फळे म्हणजेच्या सुतात उभाकून थोडेसे पाण्याने. गैडमाळेवर इंद्रावणीच्या मुळाची साल व कडू शेवट्याची साल समभाग एकरूप करून ती भुट्टी गुठगुटीत ओढावी. शिथळातार इंद्रावणीचे मूळ, पिवळी व त्याचे चौपट मूळ ही एकत्र करून ते रोज एक तोळाप्रमाणे मशीन जावे. (पेट, पदे)

इंद्रावती नदी—वाल्हाडो संस्थानच्या उंचवट्यांतील प्रदेशात या नदीचा उगम असून ती पश्चिमेकडे मद्रास इलाख्यातील कन्नूर संस्थानांत वाहत जाऊन पुढे बस्तर संस्थानांत शिरते. अहिरी-जमूनदारीच्या कन्नूर ही नदी वाहत जाऊन सोमनरजळ गोदावरी नदीस मिळते.

विथकोट येथे या नदीचा एक छानदार धबधबा आहे. धबधबाच्यावर नदीने पात्र अर्ध असेल खाली रुंद झालेले आहे; व नदीत मरीच येत आहेत. नारिंगी, मरदांध, गदा, आणि कोठरी ह्या हिला मिळणाऱ्या नद्या होत.

इंद्रियविज्ञानशास्त्र—शारीर व इंद्रियविज्ञान पहा.

इंद्रिस्ता—किंवा एद्रिगी (अथु अबदुल्ला महंमद, इम अबदुल्ला, इम इद्रिगी; सुमारे इ. स. १०९९-११५४) हा एक अरबी भूगोलवेत्ता होता. याच्या चरित्राविषयी कावच बोडी माहिती आहे. हा इस्लामी भूमि भोडून एका ख्रिस्ती राजाच्या दरबारी भाट झाल्यामुळे कडे मुसलमान होता-होईती त्याच्या नावाचा उल्लेख करीत नार्हता. त्याचा आज्ञा दुसरा इद्रिगी, वायव्य आफ्रिकेतील खलिक पराण्यातील असून मलग येथे राज्य करीत होता; त्याच्या सुरुनंतर १०५७ मध्ये प्रान्ताने मलग निरून घेतल्यावर इद्रिगी पराणे लुटा येथे गेलें असावें. या ठिकाणी आपल्या चरित्रनायकाचा मग्न झाला असावा असें दिसतें. त्याच्या भूगोलात काढील्ल्याचे फार सुंदर वर्णन आढळते. त्यावरून त्याचा विद्याभ्यास त्या ठिकाणी झाला या म्हणण्याला यत्कडी येते. त्याच्या या ग्रंथावरून ११५८ पूर्वी केव्हातरी तो लिस्बन आणि जेन्टाकडुसियाच्या खाणी पाहून आला होता असें दिसतें. तसेंच एकदा तो मोरोको साहाराजळ व एकदा कॉन्स्टेन्टिन येथे राहिला होता. १११७ त आपण एकिसस येथील सात निद्रिस्ताची सुद्धा पाहून आलों असें हा सांगतो. आशीया मादनरमध्ये त्याने बराच प्रवास केला. त्याच्या ग्रंथातील संदिग्ध उताऱ्यावरून तो ईरलंड व फ्रान्स देशाचा किनारा पाहून आला असावा असा काही वाचक अर्थ काढतात. सिथिओच्या दुसऱ्या रॉजरने त्याला खगोल आणि त्या वेळेचे ज्ञात जग दाखवणारा एक पट (रोही चार्दीचे) काढविलास सांगितला होता. रॉजरने दिलेल्या चार्दीपेथी फक्त एक त्रुटिग्रह चार्दी खगोल पट कल्पणाच्या काळी खर्च झाली. तेव्हा उरलेली दोन त्रुटियांश चार्दी व १०००० नाणी आणि बार्थोलोमा येथून आलेल्या जहाजावरील मौल्यवान् माल रॉजरने त्याला बक्षिस दिला. पुढे रॉजरने, प्रत्यक्ष निरीक्षण केलेल्या अनिर्जन जगाचे वर्णन ज्यांत आहे असा एक ग्रंथ तयार करण्याचा त्याला आज्ञा दिली. इद्रिगी व राजा या दोघांनी जगातील निरनिराळ्या प्रदेशांत तेथले निरीक्षण करून खरी माहिती मिळविण्याकरिता हुशार दूत पाठविले. ते जेव्हा परत आले तेव्हा त्यांनी आणिलेली माहिती इद्रिगीने आपल्या नवीन भूगोल ग्रंथात समाविष्ट केली. अशा पद्धतीने हा अति विद्वान्

मध्य ११५४ च्या आग्नेवारीत पुरा करण्यांत आला. त्याच्या उपादाकावरून व आश्रयदात्यावरून त्याला अलरॉमरी असें नांव देण्यांत आले. पण त्या ग्रंथाचे संबंध नाव 'भूगोलारपील सर्व प्रदेश, प्रांत, द्वीप, आणि शहर व त्यांचे क्षेत्रफल व स्थळनिर्णय ही शोधण्याकरिता एका चौकस माणसाचे बाहेर्गमन' अशा अर्थाने आहे. याचेंच संक्षिप्त नाव 'पृथिव-पर्यटनेच्छुची करमणूक किंवा चौकस मनाला निघावा' असें आहे. 'सुविषय भूगोल' हे नांव अगदीं जुळीने पडले आहे. 'रॉमेरियन ट्रिडाइन' मध्ये कर्त्याला माहित असलेले जगाची संपूर्ण माहिती आलेली आहे वस्ती असलेले जग सात हवामानाप्रमाणे विभागले आहे. विपुलरेपासून सुरुवात करून अगदी उत्तरेकडे ज्या ठिकाणी धंडीमुळे पृथ्वी निर्जन दिसते त्या ठिकाणापर्यंत ही मर्यादा घेतली आहे. नंतर प्रत्येक हवामानाचे लक्ष रेषा काढून अकरा भाग पाडले आहेत. त्यांत आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यापासून आशियाच्या पूर्वकिनाऱ्यापर्यंतचा प्रदेश येतो. अशा रीतीने सर्व पृथ्वीचे ७७ बौरस कप्पे केले आहेत. पहिल्या हवामानाचा पहिला भाग इद्रिगीने साहारा अरण्याच्या अगदी पश्चिमेपासून व दुसऱ्याचा वायव्येकडील लहान प्रदेशापासून सुरू करून या हवामानाच्या निरनिराळ्या विभागांतून तो नेऊन त्याचा शेवट चीनच्या समुद्रांत केला आहे पुन्हा परत दुसऱ्या हवामानाच्या पहिल्या भागाकडे येऊन मागच्या प्रमाणेच पूर्वेकडे जावयाचे अशा रीतीने ७ व्या हवामानाच्या अकराव्या भागापर्यंत तो नेला आहे. हा शेवटचा भाग आशियाखंडाच्या ईशान्य प्रदेशापर्यंत इद्रिगीच्या मते पोहोचतो. त्याची ही पृथ्वी विभागण्याची रीत उबड उबड गैरसोयीची आहे.

इद्रिगी जरी त्यावेळी सुधारणेच्या शिखरावर असलेल्या ख्रिस्ती संस्थानात प्रसिद्धपणे वावरत होता तरी युरोपीयन विचारावर व ज्ञानावर त्याची कोठेहि फारशी छाप पडलेली दिसून येत नाही. इद्रिगीची मते टॉलेमीप्रमाणे असल्याने त्याच्या ग्रंथातील काही भागांनी परागतिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. उदा- पूर्वआफ्रिका आणि दक्षिणआशिया वाकिपर्यंत त्याने दिलेली माहिती. सामान्य सुसुलमाना प्रमाणे भूगोलविषयक अंधचर्यामूलक लक्षांची मते सोडून दिल्याच, शास्त्रीय सत्यची त्याची आवड, मोठे मन, विस्तृत ज्ञान आणि मागील संशोधनाचा उपयोग करण्याची हातोटी लक्षात ठेवण्यायोगी आहे. त्याने अतिशय महत्त्वाची अशी रकडेदेखिल्या, आफ्रिकेचा काही भाग, नायगर नदी, इभ्रित, सिरिया, इटली, फ्रान्स, जेन्टियाटिक किनाऱ्यावरील प्रदेश, जर्मनी आणि जेन्टियाटिक द्विप या विषयीची भरपूर माहिती मागे ठेविली आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि अरबी ग्रंथांत महत्त्वाच्या भौगोलिक सुधांची अशी जवळस्थेशीर मांडणी आढळून येणार नाही. आपल्या दुर्दैवाने त्याच्या हस्तलिखितांतील गोवांची नावे फार दुर्घोष

वाढतात. इंद्रीचा जगाचा नकाशा मध्ययुगातील मुसलमानी रेखाचित्रांमध्ये अत्युत्तम म्हणता येईल.

‘ रॉबर्टी ’ खेरीब इंद्रीने दुसरा एक मुख्यतः भौगोलिक विषयाचा मध्य लिहिला आहे. त्याचे इंद्रीने दिलेले नाव “ मानवी उपवने व आत्म्याची करमणूक ” असे आहे. दुसऱ्या रॉबर्टाचा मुलगा व वारस जो विल्मम दि बॅंड (१९५४-१९६६) याच्याकरिता हा रचिला व तो इझॉ उपलब्ध नाही. इतकेच नव्हे तर म्हणण्याप्रमाणे, भैरववाचाराच्याने काही लिहिले आहे. सिवाय काही कवितादि केल्या आहेत असे दिसते. [ए. वि. ए. रि. ए. बोल]

इंद्रित-शोनक—एक शोनक कुलोत्पन्न कवि. जनमेजय नामक एका राजाने, महाहला पकळी असता, त्याने तिची निवृत्ति घ्यावी, म्हणून आपल्या पुरोहितास प्राथिले, परंतु त्याने ते अमान्य केल्यामुळे, या कृषीस राजा शरण आल्यावरून, याने त्याकडून अन्नमेध घेऊन करवून, व त्यास पुनीत करून, स्वर्गी पाठविले (मार. शांति. अ. १५२)

इक्ष्मजिह्व—प्रियवत राजर्षीच्या दहा पुत्रांतील दुसरा. हा, ह्युषोदाने वैदितेने ह्युषोद्री, त्याचा स्वामी होता. याने आपल्या द्वीपाचे वर्णनही सात भाग करून दिले. यदवा, सुमन, सात, हेम, अमृत आणि अमय, या सात पुत्रांत क्रमाने त्यांचीच नावे त्यास देऊन, विभागून दिले होते. याचा उल्लेख महाभारतात आढळत नाही. (प्रा. को.)

इक्ष्मयाह—अगस्त्यपुत्र हृदस्य, यादव हे नामांतर आहे. हा तेजस्वी, महाप्राज्ञ आणि महातपस्वी असणारा कर्षीचा पुत्र, सात वर्षेपेईत गर्भदास भोगल्यानंतर अंगे, कर्णागे आणि उपनिषदे प्राप्त करून घ्यावे याचा जप करीत करीतच मातेच्या उदरांतून बाहेर आला. तो तेजस्वी आचरणा पित्याच्या गृहामध्ये बालपणीच समिधाचे गारे बाहून आणित असे. म्हणून तो इक्ष्मयाह या नावाने प्रसिद्ध झाला. (महाभारत वनपर्व अध्याय ९९)

इनाम (हिंदुस्थान)—ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी देश राज्याकडे सारणी व्यक्तींनी व धार्मिक संस्थांनी देण्यात येणारे जमीनी इनाम म्हणजे सरकाराच्या माफ करून देत असत. व्यक्तींनी इनाम जमीनी देवळ देण्या—बर्खास्त म्हणून देत. किंवा काही नोकरी नगवण्याच्या अटीवर देत असत. अशा जमीनीच्या देण्याला इनाम म्हणतात. ‘ इनाम ’ हा शब्द अरबी भाषेतून आलेला आहे. त्याचा सामान्य अर्थ देण्या किंवा बर्खास्त, बरिदाने कनिष्ठांना दिलेली देणगी असा आहे. हिंदुस्थानात व विदेशात मराठी मुस्लिमात इनाम याचा अर्थ सरकाराच्या माफ करून दिलेली जमीन असा आहे. अशी देणगी सामान्यतः निरंतराची व वर्षावर्षा द्यावेली असते. किमेकदा, ती जमीन एखाद्या इनामाकडे मालकीद्वारे अमाने तिच्याबरोबर सरकाराच्या देणगी म्हणून माफ करण्यात येत असे. किमेकदा जमीन देऊन तिच्या सरकारी विभागांतून नष्ट करून देणगीद्वारे देण्यात येत असे.

इनामांची व मोगरीची—सरकारने दिलेल्या जमीनीच्या किंवा नजीकच्या देणगीचे प्रकार येणेप्रमाणे (१) कोही चाकरी करण्याच्या अटीवर दिलेली देणगी अशा देणगीना चाकरीइनाम किंवा बतन, म्हणतात. (२) चाकरी करण्याची बगैरे कोणतीही अट नसून दिलेली देणगी. अशी देणगी सरकारची भेटवस्त्याची म्हणून दिली जात असे. शुद्धाचारणी व विद्वान, किंवा सुप्रसिद्ध साधू, किंवा राजाचे नातेवाईक किंवा इतर मज्जीतले इतम अशांना देणगी देण्यात येत असत तसेच मोठकळीस झालेल्या सरदाराच्या पराभवातील इतमाना किंवा लढाईत पडलेल्या शिवायाच्या वारसाना इनाम देत असत याना ‘ जातइनाम ’ म्हणतात. (३) तिसरा प्रकार धार्मिक देणगीचा देवळे मशिदी, मठगोळा, शाळा, बगैरे संस्थांना दिलेल्या देणगी या सरदारांनी येताना याना ‘ दस्तखान इनाम ’ असे म्हणतात यापैकी पहिला प्रकार चाकरी-इनाम उर्फी बतने हा विशेष महत्वाचा होय. त्याचा इतिहास इतरत्र दिला आहे. (‘ बतन ’ लेख पहा) चाकरीच्या इनामांच्याची व्यवस्था ब्रिटिश सरकारने पुढीलप्रमाणे ठावेली.

इनाम कमिशन—वेदाबाई बुद्धन ब्रिटिश अधिकाऱ्यास सुरु झाल्यावर ब्रिटिश सरकारला हा इनामदाराचा प्रश्न सोडवावा लागला. ब्रिटिश सरकार देतल्याच्याची बसुली पकडल्यावर पुढकड्या जमीनी इनाम म्हणजे देतलारा मफ असलेल्या, असल्याबद्दल लोक सार्ग लागले. एल्फिन्स्टन साहेबानी १८१७ च्या हुकुमाने असे कमीविले की, सर्व जमीनीवर सारा बसूल करण्यात येईल; ज्याच्या जमीनी इनाम असतील त्यानी आपला हक्क कोर्टात किंवा कलेक्टराकडे दाखली करून घेतल्या तर त्यानी घारामाफ मिळेल. या प्रमाणे चौकशी सुरू झाल्या. अनेक अधिकाऱ्यानी इनाम शब्दाचे निराताराकडे अर्थ केले. त्यामुळे लोकाना इनामी हवाईसंबंधाने कार धाविडितता वाटू लागली. म्हणून सरकारने या हवाईसंबंधाची निश्चित व्यवस्था लावण्याकरिता १८५२ साली इनाम-कमिशन नेमले, व त्याने केलेल्या शिफारशी सरकारने मान्य केल्या व त्यात उल्लेखिलेले दोष १८६१ चे धमरी संतलमेई अक्टस पास करून दूर केले. या एक्टवर व्यवस्थेप्रमाणे इनामाचे तीन प्रकार करण्यात आले. (१) धार्मिक इनाम—ही रवा त्या धार्मिक संस्थाकडे निरंतर चालू ठेवण्याचे ठरले. मूळ मनदेत तसे शब्द नसले तरी अगळी इनाम निरंतराची करण्याचे ठरले. अर्थात ही इनाम देवस्थानाबद्दल निरंतर चालविली म्हणून तबदीलीद्वारे (नॉट ट्रेन्सफरबल) अगल्याचे ठरविण्यात आले (२) गत इनाम—ही यांच्या सरकारासारा बसवून वारसदारी व वधदो (ट्रेन्सफरबल) या दोन्ही हक्कांनी निरंतराची कायम देण्यात आली. ती इनाम वारसदारी हक्काने व निरंतर हक्काने नष्टही होईल ती जगसाचा पेऊन वारसादारी व वधदो दोन्ही हक्कांनी देण्यात आली. (३)

चाकरी-इनाम उर्फ वतन अशा वतनदारांचे गांववतनदार व शिहदा (परगणा) वतनदार असे दोन मुख्य वर्ग होते. पैकी गांववतनदाराचे तीन पोटवर्ग करण्यात आले. (अ) गांव व सरकार यापैकी कोणालाहि ज्याचा उपयोग नव्हता अशा महाजन, बेलदार, वगैरे इसमांची वतने निम्मी खालसा करून फक्त निम्मी त्याच्याकडे तबदिलीचा हक्क देऊन निरंतरची करण्यात आली. (आ) ज्याचा फक्त गांवास उपयोग होतो अशा कामी, ओशी वगैरे इसमांची गांवाची चाकरी करण्याच्या अटीवर कायम ठेवण्यात आली; व ज्याचा सनदापत्रांनी हक्क शायीत करता आला नाही त्यांच्याकडून उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा सारा घेण्याने ठरवून निरंतरची दिली, आणि तबदिली हक्कविहान ठरवून त्या त्या परगण्याकडे निरंतर चालतील असे करण्यात आले (इ) तिसरा पोटवर्ग सरकार व गांव दोगांनाहि उपयोगी असलेल्या कामगारांचा. त्याच्यासंबंधाने स्वतंत्र 'हेरिडिटरी ऑफिसर्स ऑक्ट' पास करून त्याची व्यवस्था करण्यात आली. (वतन लेखा पहा).

गॉर्डन व पेडर सेटलमेंट्स-परगणा वतनदारांत देशमुख व देशपांडे हे मुख्यतः येतात. ब्रिटिश अम्मल गुरू शास्त्रानंतरहि आरंभी त्यांच्याकडून पूर्वेवत कामे करून घेण्यात येत होती. पण पुढे साप्रतची रेव्हेंयु पद्धती सुरू केली तेव्हा त्यांच्या चाकरीची जरूर उरली नाही. तेव्हा त्यांच्या इनामी हक्काची व्यवस्था लावण्याचा प्रश्न उद्भवला. इनाम कमिशनने त्यांच्या हक्काचा विचार केला नव्हता. म्हणून महाराष्ट्राकरिता (कोंकण व सदर्न मराठा कंट्री) गॉर्डन साहेबांच्या, व गुजराथकरिता पेडरसाहेबांच्या, अध्यक्षतेखाली दोन कमिटी नेमण्यांत आल्या; व स्थली सुचविलेल्या व्यवस्थेला सरकारने मंजुरी दिली. या व्यवस्थेत असे ठरले की, सरकारने या बिर्हावतनदारांना चाकरीच्या बचावदारीतून कायमचे मुक्त करावे व उलट वतनदारांनी आपल्या इनामी उत्पन्नाच्या दररपयांतले पाच किंवा सहा आणि सरकारसारा दरसाल देत जावा. शिवाय हे इनामी नत्पन्न-खासगी स्वरूपाचे करून घेण्याकरिता नजराणा म्हणून दररपयास आणखी एक आणा सरभारला देत जावा. तसेच दसकाचा हक्क पाहिजे असल्यास वरच्या शिवाय आणखी दररपयास एक आणा सरकारास देण्याचे कबूल करावे. अशा दोन मयलती गॉर्डन कमिटीने महाराष्ट्रात दिल्या. शिवाय वतनदारांच्याच किंमतीवरून ही वतने तबदिली हक्क विहीन असल्याचे ठरविण्यात आले. पण गुजराथमध्ये बहुतेक वतने तबदिली हक्कयुक्त असल्याचे उभयसंमतोने ठरले. जिह्वा वतनासंबंधाच्या हा व्यवस्थेलाच गॉर्डन व पेडर सेटलमेंट्स असे म्हणतात.

इनाम खालसा करण्याचा हक्क.—ही इनामी चाकरीकरिता म्हणून दिलेली आहेत ती चाळू ठेवणे किंवा खालसा करणे यासंबंधाने सरकारने स्वतंत्र नियम केले

आहेत मूळ इनामे चाकरीकरिता दिलेली असून पुढे १८५४ च्या कायद्याच्या १५ व्या कलमाप्रमाणे चाकरीची माफी करून त्याऐवजी सरकारसारा घेण्याचा करार सरकारने केला असेल तर त्या सनदेंतील करारावरहुकूम तो वतन चाळू ठेवण्यास सरकार बांधलेलं आहे. पण अशा प्रकारचा चाकरीच्या माफीसंबंधाचा कोही करार झाला नसेल आणि काही इसमांच्या हयातीनंतर किंवा घराण्याचा बंधा खुंटल्यानंतर इनाम खालसा करण्यासंबंधाने जे सरकारने किंवा सरकारी अधिकार्यांनी ठरविले असेल त्याप्रमाणे ती खालसा करण्यात येतील. वरच्यापैकी कोणताहि करार झालेला नसेल अशी इनामे सामान्यपणे कायदेशीर वारस असेपर्यंत चाळू ठेऊन कोणी वारस नसल्यास खालसा करण्यात येतात. पण अशी इनामे ज्या चाकरीकरिता दिलेली असतात त्या चाकरीची आवश्यकता नसेल किंवा चाकरी बद्दलच्या योग्य नेतनापेक्षा इनाम फार जास्त असेल, किंवा इनामदाराच्या हातून काही मोठा गुन्हा किंवा गैरवर्तणूक झाली असेल, किंवा तो वतन कायद्याला मान्य नसलेल्या खोबरासाच्या किंवा दुसऱ्या इसमाच्या ताब्यात गेलं असेल तर सरकार तो खालसा करील, किंवा योग्य अटीवर पुन्हा चाळू ठेवील, किंवा काही भाग खालसा करून याकीचे इनाम योग्य अटीवर चाळू ठेवील. तसेच चाकरीची माफी देताना तबदिलीचा हक्क देला नसूनहि जर इनामीची तबदिली १८५४ च्या कायद्यातील कलमा-बिंदव करण्यात येईल तर तो इनाम सरकार खालसा करील.

इनामदार व शेतकुळे-खंड वा वविण्याचा हक्क.—जेव्हा इनाम जमीनीचे नमुने केवळ उत्पन्नाचे (रेव्हेंयूचे) असेल तेव्हा इनामदार व शेतकरी याचे परस्पर संबंध थारकाईने तपासले पाहिजेत. असेल इनाम सुरू होण्यापूर्वीसूचक जर ती जमीन दुसऱ्याच्या ताब्यात असेल तर इनामदाराला जमीनीची मालकी कुळीच नसून फक्त उत्पन्नाची (रेव्हेंयूची) मालकी असते. पण इनाम चाळू शासकानंतर त्यानेल शेतकुळे असली तर जमीनीचे कायम तितके कारती उत्पन्न घेण्याकरिता कुळात अदलाबदल करण्याचा हक्क इनामदाराला असतो. अर्थात कुळात अदलाबदल करण्याचा हक्क कोणे असतो तो शेत बाढविण्याचा हक्कहि असतोच. परंतु इनामदारापूर्वीची कुळे असल्यास ती कायमची किंवा मिरासदार कुळे होत. शिवाय इनामदार सनदापत्राने असा मिरासदारीचा हक्क कुळांना देतात. अर्हा कुळे योग्य तो खंड देत असल्यास तो खंड बाढविण्याचा किंवा कुळांनी काढून लावण्याचा हक्क इनामदारास नाही. खंड बाढविणे झाल्यास ती बाढ बाजवी प्रमाणात आहे, आसपासच्या मिरास जमीनीवरील खंडातकीच आहे असा पुरावा करण्याचा बोना इनामदारावर असतो.

इंफे, सर एलिजा (१७३२-१८०९)—हा बंगालचा सर न्यायाधीश १३ जून १७३२ मध्ये जन्मला. त्याचे शिक्षण वारन हेस्टिंग्सबरोबर वेस्टमिन्सटर येथे झाले. १७७३ मध्ये त्याला कलकत्त्याच्या नव्या बरिष्ठ कोर्टात 'गव्हिल' सर न्यायाधीश नेमण्यात आले. त्या जागेचा पगार दर-पोंस ८००० पौंड असे. त्याच्या जोडीला भाणखी तीन न्यायाधीश देशान आले होते. इ. स. १७७५ त नंदकुमाराचा खटला याच्यामुळे चालला होता, व या खटल्यामुळेच याचे नाव इतिहासात प्रामुख्याने या कार्यामुळे येते. १७८७ मध्ये हाऊस ऑफ कॉमन्सपुढे त्याच्यावर नंदकुमाराचा कायद्याने खून करण्याच्या आरोपावरून खटला करण्यात आला. बँके, मिल, बॉन्डन, मेकाले इत्यादिबाबो इंफेवर अनेक मुद्दे लादून त्याला दोषी ठरविण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला, पण तो सफळ झाला नाही. हेस्टिंग्सांचा हा मित्र होता व बेजोबेळी हेस्टिंग्सला त्याने मदत केली यामुळेच त्याला सगून उत्पन्न झाले होते. कॅवेंडिश (कलकत्त्यापासून ८० मैलावर) व पाटणासमर्थीच्या खटल्यात इंफेला जो दोष देण्यात येतो तो अजिबात छोटा आहे असे सर जेम्स फिट्सजेम्स स्टोफेन याचे मत आहे.

१७८० मध्ये हेस्टिंग्ज व त्याचे मंत्रीमंडळ यांच्यात भावण संते घुफू असता, इंफेला कंपनीच्या कोर्टाचा म्हणजे 'उदर दिवाण अदलत' चा मुख्य नेमण्यात आले; व त्या कामाकरिता महिना ५००० रुपये भाडा वेतन ठरविले पण हा कारभार बेकायदेशीर होता, तेव्हा कायरेक्टरानी इंफेला परत कोलाबिले व पुढे त्याच्यावर खटला भरला.

इंफे हा फार धोरणी व हुषार न्यायाधीश होता. त्याने मोठ्या मेहनतीने १७८९ त एक कोट करारा केले. हिंदूंचे आचारविचार श्रौचलून तो न्याय देत असे, व साम्राज्यात स्वास्थ्य रहावे याविषयी त्यांनी खटपट असे. पण त्याच्या गुणांचे शेवटी नीज झाले नाही. तो पार्लमेंटात होता. १८०९ मध्ये त्याचा अंत झाला. [रिमय. ए. ग्री.]

इंफाल—(आताम) मणिपूर संस्थानची राजधानी आहे. आसाममार्गास रेल्वेवरचे मणिपूर स्टेशन हेच या गावाला जवळी स्टेशन म्हणता येईल, तेथून इंफाल ११४ मैलावर आहे. त्या दहाराचो लोकसंख्या (१९११) ७८६५० होती त्यापैकी पुरुष ९६ लोक हिंदू आहेत. एवढी मोठी बरी लोकसंख्या आहे तरी त्या ठिकाणाला दहार म्हणण्याऐवजी अति विस्तृत रोडगांव म्हटलेले जास्त शोभेल. कारण त्या ठिकाणाला तीन नद्या येऊन मिळतात व प्रत्येक नदीच्या तीरावर शोषण्यांची एक रांग आहे. गोपठाली झाडांची एक रांग आहे. त्या ठिकाणी पाऊस ७० इंच पडतो व हवा थंड असून मनोहार आहे. त्या दहारी बाजार रोज भरतो. त्या गावाला पाण्याचा पुरवठा नदीपासून होतो व नदीचे पाण्याने वारंवार पाण मिश्रित असल्यामुळे पटकी वगैरे रोगांचा वषट्क पार आहे [इ. गं.]

इन्फ्ल्युएंझा—खोकला, पडसे, सर्दी, ही लक्षणे ज्यात प्राणान्येकरून असतात असा हा एक प्रकारचा साधीचा ताप आहे. पुष्कळ लोक साधारण पद्धतासहि व विशेषतः त्यात ताप वगैरे असल्यास त्यास इन्फ्ल्युएंझा म्हणतात, परंतु ती चूक होय या तापाच्या साधी अतिप्राचीनकाळी युरोपादि देशांत पुष्कळांनी येऊन गेल्या होत्या. अलीकडील अत्यंत बोराची साय इ. स. १८४७-४८ यूरोपात होती. त्यानंतर ती नष्ट होऊन पुनः इ. स. १८९०-९१ साली उद्भवली तिचा प्रथम उद्भव सेंटपीटर्सबर्ग (पेट्रोप्राड) येथे होऊन लवकरच ती ऑस्ट्रिया, जर्मनी, फ्रान्स आणि इंग्लंड या देशात पसरली व तेथून त्वरेने इतर युरो-पिथन देश व्यापल्यावर अमेरिकेतील संयुक्त-संस्थानांत तिचा प्रादुर्भाव झाला. योल्याच महिन्यांनी हिंदुस्थान, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, आफ्रिकेतील विनाच्यालगतचे प्रांत व दक्षिण अमेरिका या सर्व ठिकाणी या साधीचा फहूर मोठ्या चपलतेने झाला ही साधी हिंदुस्थानवासीयांच्या आठवणीतून पुन्हा असेल नसेल तांचे उम्र स्वकृपात तिला फारच मागे टाकणारी अशी इ. स. १९१८-१९ मधील साध युरोपातून इकडे आली व सर्व देशभर फैलावून तिच्या योगाने थोड्या अवधीत अश्रुतपूर्व प्राणहानि खेचण्यापाच्यापासून ती मोठमोठ्या शहरात झाली, व अद्याप ती साध सीमा स्वकृपात आपणात वास्तव्य करीतच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही येथे ही साध प्रवेश करिते त्या देशात चार पाच वर्षे राहून ती शेवटी नाहीशी होते.

रो गो द्रव वा री का र णे.—पुर्वी अशी समजूत असे की, हा रोग रक्तीमध्य नसून वायुमध्य असावा. कारण या साधीच्या प्रसाराचा प्रपाटा काही विलक्षणच असतो. थोड्या दिवसांच्या अन्त्यावरून शहरातील गर्दीच्या मार्गातून शेकडो माणसे एकदम थनारी पडतात ही गोष्ट व दुसऱ्या काही गोष्टीमुळे या समजुतीस बळकटी आली होती. परंतु पुढे इ. स. १८९२ मध्ये शंकर यांनी या तापाच्या विशिष्ट ब्रुतचे अस्तित्व टांगीतीने सिद्ध केले हा अंतु बुद्ध्या रोगीच्या कामाचे व क्वचित रक्तामध्ये सापडतो. यावरून हा रोग रक्तीमधील आहे हे उघड झाले. आतां शेकडो माणसांत या रीतीने एकदम संतर्ग होऊ शकतो हा विशेष या साधीमध्ये आहे येवढेच. साधीचे कारण हे अंतुच होत असे निश्चित ठरले आहे. हा पारिक् अंतु सूक्ष्मदृष्टी यंत्रांचे पडता येतो व याचे दोन तीन भेद असलेले असे अनुमान आहे. याबरोबर स्ट्रॉफोकोकॉय, स्ट्रॉफोकोकॉय व पुष्पुयदाद उत्पन्न करणारे न्यूमोकोकॉय नावाचे अंतु मिश्रित असतात व त्यांच्यामुळे या तापांत आगंतुक दोष उत्पन्न होतात. याच्या रक्तीने मनुष्यात विह्रित होते व रोगोद्भव होण्याची गर्भावरच्या एखादगुण्या तापापासून तो थोड्याशा दिवसांपूर्वी असते, आणि मग रोगसंशुने दिव्हां त्याच्यामार्ग आरंभ होतो. अंमळ भ्रमपूर्वक व शोषक

दृष्टाने पाहिले अमता स्पर्शाने संसर्ग कसा बाधला हे निश्चित ठरविता येतें. पण बारीकसारीक सोयी ज्या मागणाहून उद्वेगतात त्या या संचूची घोडे (अंटी) पूर्णोदस्पर्शप्रत येऊन आपोआप नवीन नवू निमोग होतात व ते अदृश्य असल्यामुळे रोगोद्भव कसा झाला व संसर्ग कोठून आला हे कोडे पडतें. मिश्र प्रकृतिमानाप्रमाणे काहीं लोकच या सार्यांचे तडाख्यात पुनःपुनः सांपडतात. कित्येक बणांस अन्ततःच या रोगापासून निर्भयता भमलेली आढळून येते.

लक्षणे.—या तापाचे लक्षणानुसार भेद पुष्कळच आहेत, व त्यात वैविध्यहि बरेच दिसून येतें. (१) ज्वर-प्रधान भेद अगर साधा दोषरहित ज्वर—पुष्कळ लोकांस असा प्रकारचाच ताप येतो. त्यांत कफ उबराची लक्षणे असतात. व महत्त्वाची इंद्रिये विपद्दून दोष उत्पन्न होत नाहीत. कपाट्याचा पुडील भाग एकाएकी दुर्बल लागून डोक्याचे मागील भाग दुस्रो. कमरेचे स्नायु मजबूत ठणकून दुखतात, व नंतर मांज्या, पोटाच्या व शरीराच्या इतर भागांसहि असेंच होऊं लागतें. धंडी वाजून येत नाही, पण ताप लवकरच १०२-१०४ पर्यंत चढतो व उबराची लक्षणे म्हणजे जलद चालणारी नादी, थोडी तहान व लालसर रंगाची लघवी ही असतात. जिभेवर पाठरी दाट बुरशी येऊन तिला किंचित कंप असतो व तिच्यावर दाताचे बण असतात. घसा व गळमयी लाल होऊन तोंडास व श्वासास अंमळ दुर्गंध येते. पाणथरी बरा मोठी झालेली असते. त्वचा बहुधा हल असते पण कधी कधी बराच घामहि झुटतो. रोग्यात अगदी चैन पडेनासे होऊन त्याची उलपाळ होते; शीप येत नाही; अगदी निःशक्त होऊन असहाय असा अंधगुणांत पडून रहातो व ज्वर दुसरे आल्याची स्पष्ट चिन्हे दिसतात. बहुधा यापेक्षा अन्य लक्षणे होत नाहीत व अशी स्थिति २४ तास ते ४८ तासपर्यंत राहिल्यावर उतारहि पण मरामर पडू लागतो. तथापि ताप निघाल्यावर सुद्धा सर्वांग ठणकणे व अशक्तपणा ही लक्षणे भी प्रथम दिसून येतात ती चांगलीशी कमी होत नाहीत. काही दिवसांनी सावकाशपणे ती कमी होतात. तेंभीपि हे उघड दिसून येतें की, या तत्वेच्या तापाचा जोर, आरंभ, मुदत व शेवट यांमध्ये बरेच वैविध्य आढळून येतें. उदाहरणार्थः—काही रोग्यांत तापाची तीव्रता फार असते पण तो थोडा वेळ टिकून निघतोहि लवकर; तर काही रोग्यांत ताप मध्यम पण अरा दीर्घकाळीन असून निपण्यास अवधि लागतो व सावकाश निपतो यामुळे विषमज्वरादि इतर तापाशी याचे साम्य होऊं लागल्याने मनांत घोटाळा उत्पन्न होतो. या दोन्हीहि प्रकारामध्ये ताप उलटणे संभवनीय असतें.

(२) कफप्रधान ज्वरः—या भेदातहि तापाची सुदृढात बरीलप्रमाणेच होते. ताप, डोकेंदुखी, हालपण व सर्वांग वळणे आणि अत्यंत अशक्तपणा ही चिन्हे तर असतातच,

पण लवकरच असें आढळून येतें की, रोग्यास दम लागला आहे, छातीत दुर्बल लागून त्रासदायक खोकला येतो आहे व असे झाले म्हणजे श्वसनमार्ग व इंद्रिये यांमध्ये विषाद होण्यास आरंभ झाला असें समजून येतें. छाती तपासून पाहिली असता श्वासनलिकांचा दाह सुरू झाल्याची लक्षणे आढळून येतात व त्या खोकल्याबरोबर अति दाट असा कफ पडतो. हे नीम्य प्रकारच्या रोगाचे वर्णन झाले. पण श्वासमार्ग दूषित झालेल्या बऱ्याच रोग्यामध्ये निवळ श्वासनलिका दाह-पेक्षा मिश्र फुफ्फुसदाह झाल्याचे आढळतें, व छाती तपासून परीक्षा केली असता पाठीमागे, फुफ्फुसात एकेच ठिकाणी अगर तुटक तुटक अशा दोन तीन ठिकाणी फुफ्फुसें विषड-त्वाचे कळून येतें अतिशय दम लागतो. नंतर कफ पुष्कळ केसाळ पुर्वापेक्षा कमी दाट व लालसर रंगाचा पडू लागतो काही थोड्या रोग्यांत निवळ फुफ्फुसदाह असतो व फुफ्फुसावरनादाह व फुफ्फुसावरणपूर्णदाह हेहि रोग झालेले आढळतात. ह्या रोगांत रोग प्रसार असून रोगी बरा होणे कठिण असतें। ज्या मानानें या श्वसनद्विधात विषाद झालेला असेल, त्या मानानें उबराची तीव्रता असते. या तापांत पुष्कळसे पडसे डोळे आणि पापण्या पडशानें गेंगारल्याप्रमाणे फुगीर दिसणें ही लक्षणे प्रथम होतात असे लोक समजतात पण पुष्कळदा श्वसनद्विधे विषडलेल्या रोग्यांत व अन्य साध्या प्रकारच्या रोग्यांत ही लक्षणे नसतात.

(३) पित्त प्रधान ज्वर.—या प्रकारचे रोगी कमी असतात व निरनिराळ्या साधीत या प्रकारच्या उबराचे प्रमाण कधी कधी तर कधी जास्ती असलेलें आढळतें. या मध्ये उदर व रोग्यांत लळ बगैरे इंद्रिये यांमध्ये विकार उत्पन्न होऊन पोटाखळ, ओकारी, अतिसार व क्वचित् प्रसर्गी कावीळ ही लक्षणे होतात. या प्रकारात बर वर्णिलेल्या दोन भेदांपेक्षा ज्वरमान कमी व सौम्य असतें. या प्रकारच्या उबरात व कफप्रधान ज्वरामध्ये मूलतः हा ज्वर आणि त्यात आगंतुक उत्पन्न झालेले कफ व पित्त हे दोष व मागाहून उत्पन्न झालेले रोग तापाचे परिणाम होत असें जाणावे. सूक्ष्म्या तापांशी त्याचा संबंध नसतो. याप्रमाणें पण बरा कालावधीने शरीराचे इतर भागांतही दोष उत्पन्न होतात.

(४) हृद्दीर्घ लय प्रधान ज्वर.—यामध्ये हृदयाची क्रिया अति संदत्तवाने चालल्यामुळे मूर्च्छा व वेधुद्धीचे झटके येणे हातपाय थंड पडून मृतप्राय स्थिति होणे, दम, अनियमित व अशक्त नादी व त्वचेत एकदम लाली येणे ही लक्षणे होतात. दुर्बलतेने हृदयास शिथिलता येते. नाक, तोंड, गुद, इत्यादि द्वारांतून रक्तस्राव होणे ही लक्षणे कधी कधी होतात.

(५) वात प्रधान ज्वर.—हा प्रकार बराच सर्व सामान्य आहे. आरंभी ताप आल्यानंतर सुत्ती, सांपडहि विशेष दिसून येते. जास्त तीव्र रोगांत रोग्यास वात होऊन

तो पारहं सागतो. नंतर उलटा प्रकार होऊन निदानाशामुळे रोग्यास पांडा होते. कोठले तरी एका अगर अनेक मज्जातंतूचे ठिकाणी लवकर आराम न पडं देणारा असा झाल उद्भवतो, व सर्व शरीरातील मांसल भाग ठणकतात. कांही रोग्यामध्ये मर्या विविक्षित ठिकाणी वेदना न होता बरीच दीर्घकाल रहाणारी अशी अवस्था शरीराच्या येते. किंचित हि शारीरिक अथवा मानसिक काम करणेनासे होतें. तापाच्या आरंभापासून ती किर्येक महिनेपर्यंत रोग्याच्या मनःस्थितिये अत्यंत औदासिन्य व दुर्बलता दिसून येते.

या ज्वरापासून होणारे आणखी परिणाम— हे स्वचेतहि दिसून येतात. ऐन तापात कधी कधी अंगभर पुरळ अगर फोड दिसतात, किंवा ते मागाहूनहि पाहण्यात येतात. मुळाबसरी रंगानी अथवा गोवर, गांधी इत्यादि व्याधि मध्ये जसा लालसर पुरळ येतो तशी लाती कांही ठिकाणी बागा खारखी आढळते. या शिवाय या तापाचा कोणत्याही इंद्रियावर थोडा फार परिणाम झाला नाहीं असे पटतच नाहीं. सर्व ठिकाणी दाह उत्पन्न होणे अगदी संभवनीय असतें. या मुळे खालील दाहयुक्त दुष्परिणाम निरनिराळ्या रोग्यांत पहाण्यांत येतात ते असेः—कण्ठदाह, वृषणदाह, मज्जातंतु-दाह, शिरादाह, कर्णपार्श्वमयीदाह, हृदयरणदाह, मस्तिष्कावरणदाह, मांसीकृदाह, पृष्ठज्जुदाह, अक्षिपटदाह, बोटणावर घाराफुळे, मूत्रपिंडदाह, रंध्ररोग, गंधदाह. मज्जातंतु व मज्जेश्वासाची रचना विवृत न होतों फक्त त्याच्या किंवा विकृत स्थाव्यमुळे खालील दुष्परिणाम उद्भवतात. रसनंदिय व पाणेंद्रियांतील तंतु विवृत होऊन चव व सुवास अगर चाण कळत नाहीं. कांही रोग्यामध्ये मज्जाची उद्विग्न मरिचि इतक्या विकोपाला जाते की परम औदासीन्ययुक्त अगर प्रमथुक्त वेडहि लागलेले पहाण्यांत येतें. या तापाच्या सौम्य स्थायी स्वरंवार उद्भवनात व स्थाने म्यांत दुसरी अगर हिवाळ्याचे दिवसांत उत्पन्न होणारां साध फुफ्फुसदाह हि दोष उत्पन्न होत असल्याने विशेष भयंकर असते, व ह्या साधीत प्राणहानी अतिशय होते नाहींतर एरवीच्या साधी एवढ्या प्राणपातक नसतात.

निदान.—जर मागितलेले व इतर लक्ष्य भेद या तापाचे असल्यामुळे हा मूळचा फुफ्फुसदाह रोग आहे किंवा विषम-ज्वरादि इतर प्रकारचा ज्वर आहे, हे त्या ह्या भेदात सांगि लेल्या लक्षणावरून ओळखता येते. या निदानास बळकटी आणण्यासाठी ताप एकदम येणे, अंग ठणकणे, व ताप थोडेच दिवस टिकणे हां मुख्य लक्षणें उपयोगी पडतात. पण कांही साम्य उभारामध्ये ही लक्षणें नीटशी जमेल घरण्या सोयी नसतात. अशावेळी मागून बरेच दिवस रहाणारा अक्षयपणा अगर क्षीरतात होणारे दोष अगर हर शक्तिसेले दुष्परिणाम यांच्या योगी अनुमान करणे सोपे जाते ज्या रोग्यांत अग्रनेद्विरे विषहून कर्मात्पत्ति झालेली असते, त्यांच्या

कक्षांत आढळून येत असलेले लक्ष्ये जंतु योग्य साध-नाच्या योगानें दाखविता येतात.

ज्वर प्रतिबंधक उपाय.—साय सुद्ध असतो रोग २-४ गुंजा किनाईन घेतल्याने ज्वर येत नाहीं असा पुष्कळ साधीत अनुभव येतलेला आहे. विशेषतः मोठमोठ्या शाळा-तील वसतिगृहांतून मुलांना अगर मुलींना नियमितपणे शिक्कांच्या देखत हे औषध रोग दंत गेल्याने त्यामध्ये साधीचा प्रादुर्भाव होऊं नये व त्याच वसतिगृहातील हे औषध घेत नसलेल्या नोकर मंडळीत तेवढी साध पसरावी हे या औषधाची उपयुक्तता उत्तम रीतीने दाखविते. कोणास हा साध आल्यास (१) त्याचा कफ ज्या भागांत असतो त्यात जंतुध औषध टाकित जावे. (२) रोग्यास वेगळ्या खोलीत अगर इमारतीत निजवाचा व इतर सर्व माणसानां व्याजकडे जाऊं नये. (३) पुष्कळ माणसें अमतांत असे प्रसंग पडवून आणूं नयेत (४) व जेथे अशीं प्राणसें जमणे अपरिहार्य असत तेथील खिडक्या, दार, उघडी टाकून स्वच्छ हवेनें दूषित हवेचे शुद्धीकरण करीत असो. या स्वल्प उपायांनीं साधीच्या प्रसारास आळा बांधला वसतो.

उपाय.—या ज्वरास उत्तम उपाय म्हणजे ह्मके तिकडे हिंडून बी शाफ्टपात या ज्वरास एकदम होतो तो होऊं नये यासाठीं अंधश्रद्धात अगदी निष्ठेष्ट पडून रहावे. ज्वराचे आरंभी अंग अतिशय ठणकतें त्यासाठीं थोडा सालि-सिलेट १० ग्रेन दर चार ते सहा तासांनीं दिल्याने आराम वाटतो. अथवा एस्पिरिन ५-७ ग्रेन अगर फेनसिटिन ५ ग्रेन हिंदी चाचली औषधे आहेत. पण ही औषधे बाफराचे सल्यानें ध्यावीत कारण मागाहून बी दीर्घकाल टिकणारी अवस्था येते तिला उत्तेजक ही औषधे असल्यामुळे याचा उपयोग येतानेच करावयाचा असतो ही औषधे न देतां पोटास मायट्रेट, आमीनियम आयटेड यासारखी निहवद्दी क्षारयुक्त औषधे कर्मात्पत्ति करणाऱ्या इतर औषधांशीं मिश्र करून देणे फार चांगले. ताप कमी झाल्या नंतर शाफ्ट लवकर येईल अशी औषधयोजना करावी. किनाईन व कुचलाअर्क यांचा या कामी पुष्कळ उपयोग होतो. अति लहान मुले, अवस्थ माणसे व ब्रह्मलोक्यांनी रोगाच्या तीव्रवस्थेत अलकोहोलमिश्रित उत्तेजक औषध देणे जरूर असतें. उदाहरणार्थ, पोटॅशईन वॉरे, मागाहून बी विलक्षण अवस्था येते त्यासाठी कोह, स्ट्रुक्निया मिश्रित औषधें फायदेखीर असतात. पूर्ण विधोती व समुद्रकाठी अगर कोवराच्या उंचबटावर ह्वापालट करणे तर उत्तमच होय. अधोवेली हृदयक्रिया फारच अवस्था असल्यास कापूर १० ग्रेन व आलेष्ट तेल् १०० भाग या मिश्रणाचे २० ग्रेन दिवसांतून १-२ वेळा टोपून घ्यावे. साधीच्या दिवसांत प्रत्ये-काने किंचित मांस पाण्यात विरपडवून त्या पाण्यानें नाक, दहा व तोंड या ठिकाणीं दुपार उठवून हे भाग साफ देवाचे, अथवा या पाण्याचे उपयोग करावे.

इन्व्हर्नेस—इन्व्हर्नेस हे स्कॉटलंड देशामधील इन्व्हर्नेस शहर परगण्यातले बंदर व मुख्य ठिकाण असून, रॉयल म्युनिसिपल व पोलिसबरो आहे. याची लोकसंख्या (१९०१) २१,२३८ होती. या शहराचा बराच भाग नेस नदीच्या उजव्या तीरावर असून शिवाय हे दोन्ही तिरांवर पसरलेले आहे. आसमंतांतील वनश्री व सुंदर इमारती यांमुळे याला हॉगराड प्रदेशाची रागधानी म्हणण्याची चाल पडली आहे. उन्हाळ्यांत या ठिकाणी पुष्कळ प्रवासी येतात. सध्याचा किल्ला नवीन असून नदीबवळच्या टेकडीवर आहे. त्यात कोटे व कालोटीच्या कवेऱ्या आहेत. येथे प्रायःनामदिरें, शाळा, दुधन्या शिखणसंस्था व रॉयल बॅंकेडेमी ह्या सांस्कृतिक संस्था आहेत. त्याप्रमाणे येथे पदार्थसंग्रहालय, संयंत्रप्रहालय, वेधशाळा, व इतर बऱ्याच इमारती आहेत. डॉमनेशुरिक नावाच्या टेकडीवर एक सुंदर अशी स्नयानभूमी आहे. व्हिक्टोरिया पार्क, मॅगॉट मीन, शारीरिक खेळ येथे होतात तो मावा, हॅा सर्व सार्वजनिक मैदाने आहेत. दाख काढणे, कातडी कामाचे, माखण व मेणवत्ता करणे हे मुख्य धंदे चालतात. जहाजे बांधण्याचा धंदा योज्या प्रमाणावर चालतो. शहराच्या पश्चिमेस एक मैलावरून कॅलेडोनियन काळवा जातो. पादरावर मॅगिस्ट्रेटचा अधिकार चालतो. इन्व्हर्नेस कॉरिस, फॉर्टरोन व नेने मिळून पार्लमेंटसाठी एक सभासद निवडतात.

इन्व्हर्नेस हे विभूट लोकांचे अर्धत मजबूत ठिकाण होते. ईशान्येस अर्ध्या मैलावर असलेल्या एका टेकडीवर एक किल्ला असून त्यात मॅकपेथने डंकनचा खून केला. हा किल्ला मालकम कॅनमोर याने जमोनदोस्त करून, दुसरा किल्ला बांधला. इ. स. १४२० साली पहिल्या जेम्सने येथील किल्ल्यात पार्लमेंटची बैठक भरविली. इ. स. १७४६ त बॅंकोबाईट लोकांनी हा किल्ला सुद्धे लावून उडवून दिला. [ए.मि.]

इन्व्हर्नरी—हे स्कॉटलंडमधील अर्गाइलशायर परगण्याचे मुख्य ठिकाण असून (सनदी) रॉयल म्युनिसिपल बरो (गाव) आहे. याची लोकसंख्या (१९०१) १६३९ आहे. 'अरे' नदी काईन सरोवरास जेथे मिळते याच ठिकाणी झालेल्या उपसागराच्या दक्षिण किनाऱ्यावर हे शहर आहे. येथे पूर्वपश्चिम जाणारा रस्ता असून उपसागराकडे तोंड असलेली घरांची रांग आहे. 'हेरिंग' जातीचे मासे येथे भरताना व त्याबद्दल याची प्रसिद्धी आहे. पूर्वी हे गाव उपसागराच्या उत्तर बाजूस होते. सध्याची जागा १८ व्या शतकाच्या मध्यात निवडण्यात आली. अर्गाइलच्या ड्युकेचा 'इन्व्हेररी किल्ला' येथून एक मैलावर आहे. या घराण्यातील पुढाऱ्यांनी इन्व्हेररी गावाच्या सुधारणेसाठी बरीच खर्च पड केला. [ए.मि.]

इन्सीन (शहर)—हे शहर खालच्या त्रज्जोदेसान इयादी मिन्यांतील एक पोट विभागान आहे.

हे शहर रंगूनच्या वायव्येस १० मैलावर आहे व यमा रेल्वे कंपनीचे वक्रीशाप असलेले रेलवेचे मुख्य ठिकाण आहे. ह्या शहराी सर्वथ प्रांतातील मुख्य दुर्गम आहे व एक ईंग्लीशमॅरीग स्कूल व रिफॉर्मेटरी स्कूल आहे. ह्याच नावाचा जो एक पोर्टविभाग आहे त्याची लोकसंख्या सन १९०१ साली १०,२९८४ होती. ह्या पोर्ट-विभागाची जमीन समुद्राच्या पृष्ठभागावरील असून सुपीक आहे. [इ. मं.]

इप नदी—ही नदी गजपूर संस्थानात खुरिया पठारावर उगम पावून या संस्थानांत उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वहात गेली आहे. नदीचा प्रवाह जोगरावरून सखल प्रदेशांत वहात असल्यामुळे पुष्कळ ठिकाणी भयघने व भोवरे आहेत; व कोठेच नाव टाकता येत नाहीत. सर्वांत सुंदर असा भयघना बेंनेघाग येथे आहे. साप्ता येथे मात्र काही कोरलेल्या घोडांची होठणी नदीत टाकतात. गागपूरमधीक नदीकाठी योज्या प्रमाणावर खोले सांपडत लोवाखेडा येथे नदीचा देखावा फार सुरेल आहे. [छत्तिस्गड मं]

इयादी पंथ—इयादी हे एका मुसलमानाी पंथाचे लोक आहेत. याचा पंथ तत्वारिन पंथाची एक शाखा आहे. या पंथाला हे नांव ह्या पंथाचा संस्थापक अब्दुल्ला बिन इयाद याच्या नावावरून पडले.ताबरीच्या बखरीत या संस्थापकाची माहिती अशी दिली आहे की अस्तारिक पंथाचा संस्थापक नाफी बिन अल-अह्मरक याच्यापासून हा कुटूब निघाला आणि जुन्या परंपरेला सोडून बागणाऱ्या लोकांना कसे वागवावे याबद्दल गाफीपक्षां तो अधिक उदार धोरणाचा होता, परंतु शुफीय पंथाचा संस्थापक अब्दुल्ला बिन शफर याच्यापेक्षा त्याचे धोरण कमी सौम्य होते. या माहिती खेरीन इयाद बद्दल अधिक माहिती बखरीमध्ये फारच थोडी आढळते इतकेच नव्हे तर किरयेक ठिकाणी याचा याच नावाच्या इतर किरयेक व्यक्तींनी घोंटाळा केलेला आढळतो. परंतु इयादीपंथाच्या ग्रंथामध्ये याने उमइद खलीफ अब्दुल्ला-मलिक याला लिहिलेली दोन पत्रे दिली आहेत आणि ह्या मुआविजा (इ. ९६१-९८०) व अब्दुल्ला-मलिक (इ. ९८५-१००५) या दोन मुसलमानांच्या कारकीर्दीत ह्यात होता असे ध्यायिलेले आहे. ह्या पत्रे सासगी स्वरूपाची आहेत व त्यामध्ये इन्व्हाद याच्या पंथाच्या विशिष्ट तत्त्वाबद्दल मिथित अशी माहिती फारच थोडी आहे. शिवाय ह्या पत्रे अस्मल आहेत असे मानण्यास फार थोडा आधार आहे कारण असा प्रकारही पत्रे बनावट तयार करण्याचा प्रकार बराच प्रचलित आहे, इन्व्हाद याने काफीर या शब्दाचा एक निराळाच अर्थ केला. या शब्दाचा सामान्य अर्थ नास्तिक असा आहे शिवाय कुतत्र असाहि त्याचा अर्थ होऊ शकतो. परंतु काफीर म्हणजे फांशीची शिक्षा ज्याला आहे असा मुन्हा केलेला मुमुलमान असा अर्थ इन्व्हाद याने ठरविला. व या व्याख्येनुसार अपेहि

ठरविले की, वरील म्याहयेप्रमाणे जे सुमुलमान काफिर म्हणून ठरतील त्यांचा प्राण घेणाल हारकत नाही. मात्र त्यांची मातमत्ता असू करण्यात येऊ नये. हे जे एक या पंथाने तत्त्व म्हणून ताबरीने दिले आहे तेच पुढील लेखकांनी इबादीपंथाचे मुख्य तत्त्व म्हणून सांगितले आहे.

उमदह्दासलेपाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस इन्हइबादीच्या पंथाचा बरेच अनुयायी मिळाले होते. कारण हिजरी सन १३० मध्ये झालेल्या बंडाचा पुढारी अबदुल्ला बिन सय्या हा इबादी पंथाचा होता व त्याला मृत करणाऱ्यांविषय घसर हादमाऊत व येनेन या ठिकाणचे लोक पुढे आले होते या बंडाची छविस्तर हकीकत अघानी नामक ग्रंथात दिली आहे. (पाहिली आवृत्ति मुलाक १२८५, २० १७-११४) या ग्रंथातील छदह्द बंडाची हकीकत देताना बदातील पुढाऱ्यांच्या दोषांची म्हणून जी क्षियेक प्रवचने दिली आहे. त्या प्रवचनात या पंथाचा तत्वे आलेली असून त्यांचा हा वैशील ललेल सयोन अधिक विश्वसनीय होय असे मानण्यास हरकत नाही. या बंडात इबादीच्या अनुयायांनी मका व मदिना येथे काही काल सत्ता स्थापिली परंतु लवकरच उमदह्दाच्या सेन्याने त्यांचा पूर्वे पराभव केला. अब्बासी पध्दथाच्या कारकीर्दीच्या आरंभी आफ्रिकेमध्ये या पंथाचा विश्व झाला व इयाना इ ७५८ मध्ये सिजिलस हे शहर वसविले आणि केरावन येथे ७५८ पासून ७६२ पर्यंत सत्ता चालविली. पुढे इ. ९४२ व ९४७ या साली हा पंथ पुन्हा प्रबल झाला परंतु फातिमीकांनी त्याचा पराभव केला, तेव्हा या पंथाचे उरलेले अनुयायी बेबेलनेफुस येथे आश्रय करून राहिले व त्यांचे बेशर अघाएहिले तेथे मोदत आहेत. आसि केवून या पंथाचे अनुयायी पुढे हनेकने नेले (अध्याबद्दल हिजरी पांचव्या शतकातील लेखक इन्हइमम हा असे म्हणतो) की, स्वेनमयले इबादीचे अनुयायी सहृदी निवा गिस्ती लोकानी मारलेल्या प्राण्यांचे मांस खात नसत. अन्नुदल कन्हिर आच्या ग्रंथात अघा ललेल आहे की या पंथात काय वाट भेद होते. त्यांची नावे हलियसदा, हारीपीदया, यक्षीदिप्या व केवल इशराकरता केलेल्या नव्हे वण पवित्र अशा कृत्यावर विश्वास ठेवणारे अर्वा दिली आहेत. या चार पोटपंथाच्या अनुयायांत अभ्यास वावर्तत मतभेद होते परंतु काफिर या शब्दाचा वर दिलेला अर्थ सर्वाना मान्य होता. पामन येथे या पंथाचे प्रथमपासून वचस्व होते व तेथील सरकार हमाहि या पंथाचे आहे. इन्हवसूता यास चौदाव्या शतकात या ठिकाणी हे लोक आढळले होते. व त्याने लगे लिहून ठेविले आहे की मुजबरी दुबारी हे लोक बार जरीहरी ईशराची प्रार्थना करीत असतात व खुद्दा प्रमाणेही काही म्हणतात. अ. आ. बेलटेक (अरबस्तानातील प्रवास इन्हन १८२८, १-११२) या युरोपियन लेखकाने छदह्द पंथाच्या साक्षात्विषयी माहिती दिली आहे. परमेश्वराची भेट पाकोहामध्ये होईल (असे मुनी पंथाचे लोक मानतात)

ही गोष्ट इबादी पंथाच्या लोकांना मान्य नाही असे जे विधान वेल्हेडेनने केले आहे त्याला साक्षात्च्या लेखाने पुष्टि मिळते.

बेबेल नेफुस शिवाय इबादी पंथाचे अनुयायी इलीहि जेथे आढळतात ती स्थळे म्हणजे जेथे वेद आणि अलजीरिया मधील सर्कल लफाऊट ही होत. अलजीरियामधील इबादी पंथाचे लोक १८८४ साली ४९००० होते व त्यांची रहाणी विशेषतः चॅम्पाशासारखी होती. ते फार प्रामाणिक नीतिमान आणि ईश्वरभक्तिपरायण आहेत असे एल. रिनेने लिहून ठेविले आहे (मारबाउडस एट सार्वन अल्जीभर्स १८८४). इबादी पंथाचीं तत्वे आणि मुनी पंथाचीं तत्वे यांच्यात फारसा फरक नाही पूर्वकमेवाद दोघांनाहि मान्य आहे. आणि पाश्चात्तापांतर झाली हे तत्त्व फक्त अष्टाद्विपुरस्सर केलेल्या पापाना लागू आहे असे हे मानतात. शाही-आरेचे सुलतान या संप्रदायाचे आहेत.

१८८२ मध्ये मासब प्रात मॅकांनी आयसमा राज्यास जोडला तेव्हा मॅन्च वेंडितानी या पंथाच्या कायदेकांदा अभ्यास केला व गंतर् ६. सेस याने एमसबाइट कायद्याचे पुस्तक तयार केले. (ए रि. ए.)

इन्ह मंत्रिरोल — (सोलोमन बेनजुडा) हा सहृदी कवि व तत्त्वज्ञानी १०२१ च्या सुमारास मलम येथे जन्मला. सहान असतानाच त्याचे आईबाप वारले सॅम्पुल हजगीद या विद्वानाच्या पोशिंपापाशी तो राहिला. त्याच्या रागीड स्वभावामुळे सॅम्पुलचे व त्याचे माहण होत असे. मंत्रिरोल हा सहान वयातच वारला असे सर्वांचे मत आहे.

त्याचा छान्दिसाभ्यास सहान असतानाच सुरू झाला. छोड्याच्या वर्षी त्याने पद्ये रचिली. याच सुमारास व्याकरणावर अनेक नांवांचे एक काव्य केले. त्याच्या ४०० ओळी-पैकी साऱ्या १७ भाग लपलप्य आहेत. हिम्नमध्ये अरबी छंद योशव्याचा त्याने परिपाठ घालून दिला. इमी ज्यू लोकांना तो कवि म्हणूनच कायतो माहीत आहे. १९ वर्षा शतकातील फारस आणि ईंग्लंडमधील अद्भुत रम्य वाङ्मयसंप्रदायाशी त्याच्या वाङ्मयाची तुलना करिता येईल. बोणकाव्ये आणि ओपरोपिठ काव्यालेखीय सत्ता. क्रिक प्रार्थना-ओतेहि त्याने रचिली आहेत. त्याच्या प्रार्थना-गीतांमल अनि विट्यात म्हणजे केयर, मलूत (प्रायश्चित दिनाकरितो) आणि असरोप ही होत.

ज्यू सत्तागयादेर तो तारतानी अगिश्जान म्हणून ओळखला जाई. त्याची विशेष तत्वे म्हटली म्हणजे (१) भौतिक किंवा आध्यात्मिक सर्व धेष्ट वस्तू, द्रव्य आणि रूप यांच्या भवविशेषा असून द्रव्याचे निरनिराळे प्रकार केवळ विशदध्यातील भेद होत. त्याचप्रमाणे सर्व रूप एव विध-रूपात घडविली आहेत. (२) आर्धक आणि सुष्टि यांच्यामध्ये देवा इच्छा असून ती द्रव्य आणि रूप यांनी अधाधित आहे. वण त्याचा संयोग करणारी ती एक शक्ति आहे

अधिस्त्रुज्जनं चापला तत्त्वज्ञानी पथ स्वतन्त्रपणे उभापला
 त्यानी मते जू पुरवडायाता सुल्लेख न न होणाती अशी
 होती त्याचा दुसरा महत्त्वाचा प्रथम म्हणजे इच्छा मत्त
 अखलाप (स्वभावसुखापला), विवहार हृदयेनीय हा
 शरीर भाषणीय सुभाषिताचा प्रथम स्वरुपाचा नावावर
 मोडतो [ए वि]

इन्तुकील — चित्रा तोर्णि ३ (वायुवर मईमद इष्य
अवकुल मलिक ६०१ मुकैल उल माली), पृष्ठ ११८५ हा।
मुद्रमाणी तावेपता प्राणावाभवकिल म्मादीनम गोवी
मन्मला तेम रयाना बपद आनि तत्वज्ञान यनि शिष्य
मिळो तो वाइम पेमचा शिष्य होता अशें म्हणतात
प्राणावाच्या मुदेदाराचा तो पिढ्याम होला मुदें मोहद
खडीक अमुकूय मुपक याचा दिवाण व चेन्न माला मोरोका
येवें रयाचा अत माला { ए मि }

इहमवतूना — १३०४ से १३०८) ताने नांव अथु-
अथुना यहद अथ अमून आरनांव इहमवतूना हे होते हा
बदा सुमुद्रमान प्रवाची दाहिपर येथे हे स १३०४ मध्ये
मरला १३२५ त याने आपल्या प्रवाचाला आरम करून
१३५५ मध्ये तो पुरा केला प्रथम भूमध्यसमुद्रनिवास
पावला पावून तो आलेकडाहिआ येथे गेला पाटेत त्याला
दोन बायकांशी लग्न करण्याला कुरघत मिळालीही दिवत
कापरा येथे काही दिवत काटल्यावर म तोपच्या समुद्राच्या
किनार्यावर असलेल्या ऐषबासून मदेरा जाण्याचा त्याला
प्रयत्न निकल हात्यावर तो वेलेस्टाईन, अँकेणो आणि
दमास्कस या ठिकाणी गेला नंतर तो मका व मदिना येथे
यात्रेकरिता गेला मघदज्जी येथील अदीच्या कपरांचे
दर्शन घेऊन पुढे तो बह दास गेला तेथून खासिस्तानचे
पर्वत ओलांडून दूधशानदून शिराकरा आणि परत कुवा
व समदा या गावीं सा आता मोहल आणि दिआर बेकर
येथील प्रवाश आटवून तो दुसऱ्या मदेरा गेला तथे
त्याने तीन वर्षे काळी पुढे तो ताबच्या वधुदातून त्या
वेळेचे व्यापाराचे प्रसिद्ध ठिकाण मे एडन तेथे पोहोचला
एडनचे मदन व मोटाटया कुंठापासून त्याला मिळणारा
• बाणपुरवठा वतूनांचे वर्णन केला आद शाकिरेच्या किना-
ऱ्याचे पुढे जाऊन मोस्बामा, मिरलाभा आणि इतर वृधक
ठिकाणे त्याने पाहिली पुढी उत्तरेकडे वळून अमीमान
मधील मोठाव्या शहरवरून तो नवी ओमैकला पोहोचला
इराणी आघातातीत इतर भोगत जाऊन आल्यावर ता
आरघस्तान ओलांडून निघण्यादा द्वाज करण्याकरिता
महला गेला तावदा समुद्र ओलांडून तो बरेच कष्ट मोसून
सायनेला गेला तेथून ताहल इराकच्या किनाऱ्याचे काबरील
पाहोचला पुढे शिरीयावघून प्रशात रमन त्याने आग्नेया
मायनरमधील वारीकमारीक उत्पत्ती पाहिली नंतर तो
काबला वधुदातून ताफा येथे गेला त्या ठिकाणी बिनेह
लोक राहात होते वतूनांचे पाहिलेले हे पाहिलेले लिखित

प्राकर अशेष, कारण तो सैथील घटनाद्वारे पराव प्रसृत
 सात्ता पुर्वे त्याने कित्पाक्या प्रवाग केला व सैथील सान
 महमद उस्तेग याच्या छापणेत राहिला रसियन सात्ता
 उजातील पाने पाहिलेह्या स्थलापकी बोखपर (५४ ५४
 उत्तर) हे एक धाम्न उन्हाळ्यातील लहान रात्र पाहाण्या
 क्कितता ता तेथें गेला होता आगसा उत्तरेकडे माऊन
 तिमिर प्रदश पाहाण्याचा त्याची इच्छा होती पण त्याला
 आपला बेत बदलवा लागला परत यानाच्या छाक्णीत येऊन
 ता एका मीक रात्रकडेच पोचर कॉ-स्टेन्टिनोपल येथें गेला
 तेथें त्याने तिसरा अँट्रोनिक्स (१३२०-१३४१) बाद
 दाहा याची मुलाखत घेतला, ओडोगा नदीकाडी सराई येथें
 पडलेह्या लजेबेगच्या छाक्णीत पुन्हां परत येऊन दवारीसम
 आणि बोपारा पठारे त्याने ओलाडली तेथून योरासान
 आणि काबूलमधून हिंदुकुश मार्गाने इ स १३३२ च्या
 सप्टबर महिन्यात तो सिपुनदीच्या काडी गावा येथें
 एकाच्या इतिहासाचा पट्टिला खद सपले

सिध प्रत समुद्रापर्यंत व तेथून वर पादागत केल्यावर
 तो मुलतमगला निघाला व रावटी दिक्षीचा बादशाहा महमद
 तयलक याने आमरण दिर्यावरून त्या ठिकाणी गेला
 महमदशाह फार चमत्कारेक स्वभाषाचा व अती दौंगी होता
 त्याने सावित्रिक धर्माय सध्या काढिल्या होत्या पडितां
 तो चांगला आश्रय देई पण विदुष्या, भ्रातृ
 दूषा इत्यादि पापे रयाच्या हातून धळी होती
 तो फार लहटा व रफपात पाठण्यास उत्तुक असे
 राज्याचा रोम राखद्वारी कोणीतरी वरकपे याच तर कार्या
 भरणाऱ्या द्वारी बघत. अशा तऱ्हेच्या बादशाहाने आपल्या
 या प्रवाशाचा दिक्षीचा काबी नेमले व त्याला १२०००
 चांदीचे दिनार दक्षिण देऊन तितकेच वेतन दरवर्षी करून
 दिले छुलतानाच्या कोकरीत वृत्ता असा इपे राहिला, पण
 त्याच्या उधळ्या स्वभावापुढे त्याला वेतनाच्या चार पांच
 पट कम झाल शेवटी बादशाहाच्या मर्जीतून लठकून तो
 तथून निघाला त्यावेळी मगोल प्रजाशासितां चीनच्या शेव
 टच्या बादशाहाने दिक्षीस एक बडीलात पाठविली होती ती
 बडीलात परत आप्याच्या वेळी हा मूर तीबरोबर जाणार
 होता (१३४२) हा मंडळी मध्यहिंदुस्थानातून खराय
 तला गेली तेथून जलमार्गाने कालिकतला पोहोचली व
 ताचे कोलम { जिकलामन }, अंकेलझाझिया, किमियामपीर
 मुझक आदि चीनमधील शेतन यांच्या तोंडीने कालीकत
 बंदर असून ते अगोत एष अति मोठे व्यापारी ठिकाण
 आहे अशा तऱ्हेचे वर्णन लहाने आहे हे बडीलातमंडळ
 विनी नदीतून व लहान लहान गलबोतीन प्रवास कर
 णा होतें पण जे जहाज इतर बडालमंडळी व नवराणे
 देऊन गणार होते ते इजवतुला आण्याची तयारी कर
 ण्याच्या पूर्वीच बदरातून निघाले व अनुशत पार मुडले
 वृत्ताचे सामा। पुढे गेले व हा मात्र कालीकत बदरांतच

राहिला पुन्हा परत दिहोला जाण्याचे यादम त्याच्याने करवना म्हणून तो हानावर व पश्चिम किनाऱ्यावरील इतर शहरं हिबला त्या अवधीस तो मालदीव येताला जाऊन आला त्या ठिकाणी तो काळा बनला व चार बय्यका त्याने करून घेतल्या मालदीव येताची त्याने उत्तम माहिती लिहून ठेविला आगस्ट १३४४ त त्याने मालदाव सोडलें व सिसो नला आला त्या ठिकाणी त्याने आदामचें पाऊल ज्या ठिकाणी उठलें आदि त्या आदाम शिखराची यात्रा केली तेथून तो कॉरिमाडल किनाऱ्यावरील मावर गावी गेला. त्या ठिकाणी त्याला मजुरेंत राहणाऱ्या एक मुसलमान आदमी पुरतुस भेटला तो त्या प्रदेशाचा बहुतेक मालकच बनला होता पुन्हा एकदा मलबार किनारा आणि मालदीव येथें या ठिकाणी जाऊन, त्याने ४३ दिवसांचा बगालचा प्रवास केला सद्बचन (चितागव) येथें तो उतरला बगालमध्ये असतांना दोस जलाशयानी त्याने गळ घेतली जलाशय हीन हा प्रख्यात मुसलमान साधू असून सिलहट येथें अद्याप त्याची यात्रा भरते डाका जवळच्या सोनारगंज येथें जाव्हाला जाणाऱ्या जहाजात तो बसला अराकानच्या किनाऱ्याला लागून त्याचें जहाज ४० दिवसात सुमान येथें पोहोचलें त्या येथल्या उत्तर किनाऱ्यावर नुकरयाच पसरलेल्या इस्लामी धर्माचा मलिक-अल-धाहिर म्हणून एक वडा अनुयायी तेथें होता त्याने चीनला जाणारे एक जहाज संधार करून ठेविलें होतें त्यात बसून वतुता निघाला काम्बाजच्या मार्गानें जाऊन चीनमध्ये भेटून येथें वतुता उतरला सान् फल (कॅटन) खानसा (हंगची) आणि खानबलिक (कॅथक रिवा पॅकिंग) हीं शहरं त्याने पाहिलीं- तीनमधील इतर ठिकाणाप्रमाणेच मुसलमान बपुराचें त्याने वर्णन केले आहे मुसलमानी वैद्य आमेका आणि आशिया या हात खडात कोठेही आढळतो, हें त्या धर्मातील बपुराचें लक्षण वतुता मोठ्या बटकदार भाषेत पुढें मांडतो घराकडे परत गातांना वाटेत मोठा रुख पडली त्याने पाहिला (१) पुन्हा सुमाना, मलबार, ओमान, इराण आणि बगदाद हीं ठिकाणें पाहून बचालुका रण्य सुबबून पामिर आणि दमरडस येथें तो गेला त्या ठिकाणी त्याला प्रथमच घरची वातमी समजली, १५ वर्षी पूर्वी आपला पिता ग्यूल पावल्याची दु खद बातो त्याने येथें धबब केली हामाय आणि अजेपो येथें जाऊन दमरड मला परत आल्यावर त्या ठिकाणी काळा आशार चालू असून रोज २००० वर माणसे मरत आहेत असे त्याने पाहिलें यशलेय आणि कायरी येथला पुढा प्रवास करून बोम्पोदो त्याने हाज केले, आणि शेवटी २४ वर्षांनी, ८ नवेंबर १३४९ या दिवशी फेज येथें पाऊल टाकले, नवें देशात त्याला मोरोवो फार बरा वाटला टॉमिदर येथे घरी जाऊन तो स्पेनमध्ये निरला, व शिरास्वरून अँडास्कु सिवाला त्याने प्रक्षिण घाली १३५२ मध्ये पायवर वळ

पडलेल्या या माणसानें मध्य आमेकचा प्रवास केला सहारा आलाहून तो टिव्विट आणि गोगो येथे गेला पण त्याच्या राशानें परत बोलावण्यावरून तो १३५४ त फज येथे गेला अशा रीतानें २८ वर्षांचा व सरळ रस्ता पळून मोशल्यास ७५००० मैलाच्यावर होणारा प्रवास त्याने पुरा केला राजा झन त्याने आपल्या प्रवासाचा इतिहास महमद इब्नजुसाद यास सांगितला व त्याने तो १३ डिसेंबर १३५५ त लिहून पुरा केला इन्वन्तुता १३७८ मध्ये ७३ वर्षांचा होऊन वारला [ए नि]

इब्न हश्म (९९४-१०६४) —याचें मुख्य नाव अबु महमद अली इब्न अहमद इब्न हश्म हें होतें हा मुसलमानी सत कॉर्बो-हाच्या अयमतात नग्न पावला तो इतिहास कायदा आणि धर्मशास्त्र याचा अभ्यासक असून बापाच्या मार्गे बसिर पदावर आला पण नास्तिक वादाबद्दल त्याला पदच्युत करण्यांत आले आपलें वाक्यें आयुष्य यानें एकांतवासात काढलें कायद्याच्या बाबतीत तो प्रथम फाका संप्रदायाचा अनुयायी होता पण पुढें त्यानें जाहिरी मतें अमीकारीलीं कुराणातील प्रत्येक वाक्य सामान्य व व्यापक अर्थांनें व्याख्याचें, तें जयलेळी लिहिलें त्या काळां नील प्रसंगाशीं असलेला विशेष सदम गाळून टाकला याचा, कुराणातील प्रत्येक शब्द अक्षरशः अर्थानें लिहिला याचा, पण तो अथ केवळ कुराणात इतर ठिकाणी केलेल्या त्याच्या उपयोगावरून ठरपायचा इत्यादि मते हा प्रतिपादित असे इब्न हश्मशहाच्या शिकवणीतील विशेष प्रकार म्हणजे, बरील तात्वांचा उपयोग केवळ काम्याच्या अभ्यासाकडे न काढता सांप्रदायीक ईश्वरज्ञानाकडेही त्यानें त्याची योजना केली यामुळे एकावेळी भौतशिलाद व दुसऱ्या वेळी अंधाराद याच्याशीं त्याचें वाकडें आलें तथ पि संप्रदाय काढण्याच्या कामात त्याला यश आलें नाहीं त्याचा मुत्तय प्रय म्हणजे म्हणजे किताब उलमिल वन निहल (पंचांचे पुस्तक) होय [ए नि]

इमाहिम कुतुबशाहा —गोवळकोंड्याचा एक बादशहा पहिला कुल कुतुबशाहा मुल्का व जमशेदाचा भाऊ जमशेदाच्या मृत्युनंतर त्याचे घरदार त्याच्या घाते वषे वयाच्या मुलाला गादीवर बसवून राज्य हाई लागले, पण जेव्हा हा बाळ मुलतान राज्याला अयोग्य वाटला तेव्हा विषयनगराहून इनाहिमला बोलावणें घाडून त्याला राज्याभिषेक केला (१५५०) इमाहिमने इतर मुसलमान राजांना बरोबर घेऊन विजयनगरच्या रामराजावर स्वारी १५६५ त केला या उठाईन रामराजाचा पराभव होऊन तो मारला गेला इ थ १५७१ त इमाहिमच्या रक्तवान नावाच्या बभीरांनं हिंदुचा राजमहेंद्रि केला मर केला ३२ वर्षे मोठ्या ऐश्वर्यात घालवून इमाहिम इ थ १५८१ त वारला त्याच्या मागून महमद कुतुबशाहा गादीवर बसला (कुतुबशाही, वहा) याच्या कारकीर्दीत मगठ्याचा उरूप झाला याचा

मद्गुण इमर्सनमध्ये उतरले होते. त्याची मने प्युरिटन पंथाची होती.

बाळपणा मिस मेरी मूडी इमर्सन नावाच्या त्याच्या आतने त्याच्या शिक्षणाची काळजी घेतली. विद्यार्थी दशेतच त्याने वाचपत्र व वक्तृत्व या बाबतीत मोठे भिळविले होते. त्याच वेळेपासून त्याला कविता करण्याचा व वाचनाचा नाद लागला होता. शिक्षण संपल्यावर काही दिवस त्याने शिक्षकांचे काम केले पण स्वातंत्र्य, कळकळ व सत्यप्रीति याची त्याला दिवसेंदिवस अधिकाधिक जरूरी भासू लागली व शेवटी त्याने हा उद्योग सोडून धार्मिक विषयात आपले मन घातले व तो धर्मोपदेशक बनला. देवभोजन (लॉरेस सर) हा कायमचा सत्कार घ्यावा असा ख्रिस्ताचा हेतु नव्हता असे त्याचे मत होते; पण हे मत कोणास मान्य न झाल्यामुळे त्याने हा धंदा सोडून दिला. कोलरिजचे तत्त्वज्ञान, बर्सेस्वर्थच्या कविता कालाईलचे निबंध याचा इमर्सनवर बराच परिणाम झाला होता. इ. स. १८३२ साली तो ज्योर्ज्जी प्रवासास निघाला त्यावेळी त्याने इंग्लंडमध्ये जाऊन लंडन, कॉलेरीश, बर्सेस्वर्थ व कालाईल या बाध्यय सेवकांची परिचय करून घेतला. कालाईलबरोबर याचा बराच स्नेह झाला, त्यांना एकमेकांविषयी आर्त आदर वाटत असे.

इ. स. १८३३ साली इंग्लंडमधून परत आल्यावर त्याने काही काळ व्याख्याने देऊन घालविला व जेवटी प्रेमळ माणसाच्या सहवासात कोंकडे येथे आपले आश्रय घालविले. ज्याला बौद्धिक काम करावयाचे असेल त्याने शारीरिक धर्माची कामे करू नयेत असे त्याचे स्थापनावरून मत झाले होते.

इमर्सन हा बौद्धिक स्वातंत्र्याचा अर्थत जहाता होता. तात्कालीन तत्त्वज्ञान इमर्सनकडे बारीबारी येत न त्याला मान देत असे.

इमर्सनची वक्ता या नात्याने अधिक कीर्ति झाली 'मोठी माणसे' 'इमर्सी बाब्य' व 'इतिहासाचे तत्त्वज्ञान' यांवर त्याने दिलेली व्याख्याने फारच लोकप्रिय झाली.

इ. स. १८४७ साली तो इंग्लंडमध्ये पुन्हा गेला व तेथून परत आल्यावर त्याने 'इतिहास ट्रेटस' नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले.

सामाजिक व राजकीय सुधारणेची त्याला फार आवडत होती. त्याची मते गुलामगिरीच्या विरुद्ध होती. त्याने व्याख्यानांत प्रतिपादिलेली मते व व्याख्यानातीलच विचारसरणी त्याच्या निबंधातून दृष्टीस पडते. त्याला कविता व गूढ तत्त्वज्ञानाची फार आवड होती. तो कादंबऱ्या कवितेतच बाजीत असे.

इमर्सन हा कोणाचा अनुयायी नवून त्याने प्रत्येकापासून माझ्या तेंबडा उचलला होता त्याच्या अर्ती असलेल्या परमप्रेमावांछेला सहाय्यविधरणे स्वरूप आले होते

त्याची लेखनशैली जोरदार भेदक व सूक्ष्मवत आहे. त्याच्या प्रभातून आशावादित्व दिसून येते. त्याची कविता त्याच्या पद्याइतकी सरस नाही. इ. स. १८६६ साली दारबंद कॉलेजने त्याला डॉक्टरेची पदवी दिली

इमर्सन ता. २७ एप्रिल १८८२ इ. रोजी मरण पावला. 'एवेन' 'रिप्रेझेंटेटिव्ह मेन' 'दि कॉन्क्ट ऑफ लॉरेस', वगैरे त्याची मुख्य पुस्तके आहेत

{ सदर्भग्रंथ.—जार्ज विलिस कूक—राल्फ वाल्डो इमर्सन. हिज् लाइफ, रायटिंग्ज अँड फिलॉसफी (बोस्टन १८८१) अलेक्झांडर आयर्लंड—राल्फ वाल्डो इमर्सन: हिज् लाइफ ऑनियस अँड रायटिंग्ज (लंडन १८८२); ए. प्रॉन्सन अल्फाँट—राल्फ वाल्डो इमर्सन, फिलासफर अँड सींथर (बोस्टन १८८२); मॉकअर डॅनिअल कान्बे—इमर्सन, अँड होम अँड अर्मॉड (बोस्टन १८८२); जोएल वॅटन—इमर्सन अँड ए पोएट (न्यूयॉर्क १८८३); एक 'घा' डॅनबोर्न (एडिटर)—दि कॉन्क्ट अँड कॉन्क्ट ऑफ इमर्सन: लेक्चर्स अँड दि इंग्लिश स्कूल ऑफ फिलॉसफी (बोस्टन १८८५); आर्लेंडर वॅडेल होल्मस—राल्फ वाल्डो इमर्सन ("अमेरिकन मेन ऑफ लेटर्स सीरिज") बोस्टन १८८५; वेम्स इलियट केवट—ए मेमोयर ऑफ राल्फ वाल्डो इमर्सन. मॅथ्यू आर्नोल्ड (डिक्शनरी ऑफ अमेरिका) आणि बॉन मोले (किंगडम मिसेलनीम) यांनी इमर्सनवर उत्तम याव्य केले आहे, वूक—विलियमप्रॉफ ऑफ राल्फ वाल्डो इमर्सन (बोस्टन १९०८). }

इमादशाही (इ. स. १४८४-१५०२) —बहाळांत एलिचपूर येथे अर्वाचीन काळात जे एकच स्वतंत्र राज्य होऊन गेले ते होय. या पराग्वयाच्या कारकीर्दीत बहाळाला बरेच महत्त्व आले व त्याचा विस्तारही बराच झाला. या पराग्वयाचा संस्थापक फतेहवा होय.

फतेहवा इमादशाही (१४८४) —हा मुळचा तेलंगी ब्राह्मण. त्याचा बाप विजयनगरात रहात असे. विजयनगरच्या राजघराण्यात चाललेल्या लढाईत कैद होऊन तो मुघलमानाच्या हातात लागला. आणि त्यास मुघलमानी पंथाची दौखा मिळाली. तेव्हापासून तो बहामनी राज्यातील महमद गझनच्या मेहेरखानीने हद्दहद्द योग्यतेस चढता पुढे त्यास इमाद शाह मुल्क हा किताब व बहाळाची मुघेदारी मिळाली. खन १४८४ त इमादशाही असे नांव धारण करून तो आपल्या मुग्याचा कारभार स्वतंत्रपणे करू लागला. पुढे तो रपाच वर्षी मरण पावला.

अलाउद्दीन इमादशाही (१४८४-१५२४) —त्याने गाविलयट ही आगळी राजधानी केली, हा बिश्न बिश्नट ठिकाणी बसिलेला असून मजबूत आहे. तेथे त्याने खली एक मजद द्यायचे दहात आहे. महंमदशाहा बहामनी केदारुण पडाला, तो काही दिवस अलाउद्दीनकडे देऊन राहिला होता. पण काही दिवसांनी तो पुनः बहामनी

अमोर बेरीद याजकडे गेला. किथेक कारणावरून अहमद नगरच्या निजामशाहाशी अलाउद्दीनचे वर चढले आणि त्याची युद्ध परण्याकरिता मानदेस, व गुमराथ येथील राजांची त्यास मदत घ्यावी लागली. त्यासाठी गुमराथच्या राजास त्याने आपला बराच मुलख दिला. मन १५२७ त अलाउद्दीन मरण पावला. आणि त्याचा ज्येष्ठ पुत्र दयो इमादशाहा तत्कालच बसला.

ये व ट चे बा द श हा—दर्या इमादशाहाने निजामशाहाच्या पराभवाशी सोयीरीक केली. त्याच्या अंमलात दंगे-छोपे न होता राज्यात शांतता होती. त्याचा मुलगा बुद्धाण इमादशाहा लहान असताच गादीवर आला. त्याच्या अल्प वयात तोफखान नामक एका धाडशी व धूर्त सरदाराने सर्व अधिकार बळकाविला. सन १५७२ ह्या वर्षी तोफखानावर मुर्तझा निजामशाहाने स्वारा केला. तोफखानावर नावाळा किल्ल्यात बाऊन राहिला मुर्तझा निजामशाहा व त्याचा दिवाण जमीनखान यांनी तोफखाना व इमादशाहाचा बैराग द्यास मिळून ठार मारिले, आणि बऱ्याच राज्य अहमदनगरच्या निजामशाहीस जोडिले (निजामशाही पहा) याप्रमाणे इमादशाहीचा शेवट झाला.

इमादशाहीत कलाकौशल्यास जागले उत्तेजन मिळाले. एलिचपूरच्या आसपास इल्ली जे रेशमी व मुती कापडाचे कारखाने आहेत ते त्यावेळेपासूनच होत. लहानमोठे किशोरे तेव्हाच बांधले गेले. [काळे-बऱ्याच इतिहास. मुसलमानां रियासत. मोडक-दक्षिणतील मुसलमानां राज्याचा इतिहास. इ]

इमाम—हा अरबी शब्द असून याचा अर्थ ज्याचे बागले बाईत अनुकरण करावयाचे तो पुढारी, नेता, असा आहे. हा शब्द कुराणाला, गवैच्याच्या पाणसळाला आणि ओळ्याला, तसेच रस्त्याला, विद्यार्थ्यांच्या शोधच्या कामाला व लेखी माहितीला लावतात. कुराणात असा अनेक अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. पण विशेषतः एखाद्या पुढ्याला आणि अमाहमदाला (२. ११८) लाविला आहे. अशा रीतीने मुसलमान पुढ्याला इमाम असे नाव पडले. त्याचा अधिकार महमदप्रमाणे फार मोठा असतो. त्याचे कर्तव्य, म्हणजे पैगंबराचा खलिफ किंवा नायब म्हणून राहणे; राजशासन आणि धर्मसंरक्षण करणे हे होय त्याच्या आधिकाराच्या सुद्धाशी आणि उगमाभोवती सवे मुसलमानां राज्याच्या मानगडी वास करीत आहेत-सुनी पंथाचे लोक असे प्रतिपादितात की माणसाना इमाम नेमण्याचा अधिकार असून मुसलमानांच्या सामान्य चालीरीतींना संमति व मान देणे हे त्याचे काम आहे; इमामाची जरूरी नेहमी कबूल केली जात व नेहमी इमाम-निवडण्यात येतो; म्हणून व्यावहारिक दृष्ट्या इमामाचे शास्त्र करारावर अवलंबून असून कुराणावर किंवा महमदापासूनच्या परंपरेवर उभारलेले नाही. शिवायपंथी लोक असे मानितात की "इमामाची नेमणूक पैगंब-

रामार्फत ईश्वर करितो, व आतापर्यंत त्यानेच नेमणूक केल्या आहेत; अलीच्या पैगंबरांनाच फक्त ही पदवी आहे; गारीजी, इमामाची मुळीच अवश्यता नाही, तो असला तर बरा तेव्हा त्याचा अधिकार अपायित नसून मानण्यावर अवलंबून आहे असे प्रतिपादितात. मोटझीलस्ट, इमामाची नेमणूक करार म्हणून झालेली नसून प्रयोजनांमुळे झालेली आहे" असे मानतात. सुनी आणि शिया यांच्यामधील दुसरा भेद असा की इमाम हा दोपाधीन असून जोपर्यंत तो इस्लामी धर्माचे नियम पाळतो तोपर्यंत तो स्वतः पाप करीत असला तरी त्याची आज्ञा पाळावी. पुढारी कार्यदक्ष मात्र पाहिजे असा तऱ्हेचा सुनीचा कटाक्ष आहे. पण शियाचे असे म्हणणे आहे की, ईश्वराने नेमलेला इमाम ईश्वरी बंशाचा असून तो दोपाद्या असतो. आतापर्यंत वर्णन केलेला बडा इमाम होय. घाकटा इमाम झुक्र-बारच्या प्रार्थना संप्रदायातील पुढारी असतो. प्रथम झुक्र-बारची प्रार्थना बघ्या इमामाच्या देखरेखीखाली होत असे. त्यावेळी तो उपदेश (खुतबा) करीत असे. पण मुसलमानां साम्राज्याचा विकास होऊन व खलिफा सामान्य लोकात मिसळनासा शास्यपासून हा अधिकार एका इष्ट-माला देण्यात आला. तुर्कस्तानात हे छोटे इमाम आपल्या हद्दीतील अधिकारी असून परवाना देणे, सुन्ना, रस आणि औषधदेहिक घेव्हा करणे यासारख्या कामे त्यांच्याकडे असतात. इराणमध्ये शिया लोकांतील इमाम नास्त शुद्ध व अध्यामी असून सरकारच्या सत्तेखाली ते येत नाहीत. त्यांच्या काही पुढ्यांना मुजतहीद म्हणतात. मुजतहीद म्हणजे धार्मिक प्रभावर स्वतंत्र मत देण्यालयक असणारे इमाम. इमाम या शब्दाचा उपयोग बहुमानार्थक पदवी म्हणूनहि करतात.

अलीच्या कुळातील बारा शिया इमामाची नावे—इमाम अली, महमद पैगंबराचा बावई, हमन हुसेन, शैन-उल-अविदीन, बाकीर निंबा महमद बाकीर, बाफर सादिक. मूसी कासिम, अली मूसी राझा, टाकी किंवा महमद टाकी, अली नकी, हसन अकरी, महांदी [बील. ए. नि.]

हरकद—मद्रास. सालेम जिह्वा व तालुक्यांतील सिव-राय टेकडीवरील येद हवेचे ठिकाण. हे समुद्रसपाटीपासून ४८९० फूट उंच असून लोकसंख्या १९०१ साली ७०८७ होती. उन्हाळ्यात हे रघाव फार बहाराचे असल्यामुळे पुष्कळ लोक येथे हवा खाण्यास येतात. येथील स्वाभाविक देखावा इतका सुंदर व मनोहर आहे की, तसा उत्क-मंद अथवा कोडेकनाल या ठिकाणी नाही. या ठिकाणी पारा ७५ अंशावर कधीहि चढत नसून ६० अंशाहून खाली कधी उतरत नाही. सभोवार फोंफोचे मळे आहेत. हे सालेम रेल्वे स्टेशनपासून २० मैल असून तेथे जाण्याची सापने विपुल आहेत. [इ. गं.]

ठरविण्यांत यावी; (४) धार्मिक सोढामध्ये फक्त नीति व सुभववधा याचा प्रचार करणाऱा धार्मिक कायदा इतर धार्मिक पंथांचे संरक्षण होण्या करिता तयार करण्यात यावा; (५) ब्रिटनच्या सांपत्तिक व सार्वराष्ट्रीय महत्त्वाच्या बाबीशी संबंध येणाऱ्या प्रश्नांवर इराकचा राजा ब्रिटनच्या सक्षमाप्रमाणे सालगणवळ करील अर्हे; (६) इराक मधून जाणं येणं अनियंत्रित रहावं; (७) व सर्व बादांचे प्रश्न ' लॉग ऑफ नेशनम् ' पुढे मांडण्यात यावे.

लो को प यो गी का मे.—इराकची असमाधानकारक सांपत्तिक परिस्थिति सुधारणे शक्य आहे असे दिसण्यावरून कालवे, आगण्याच्या व तेलाची पैदाश याची जुळणी करण्याचे ठरविण्यात आले. निर्मित मालापेक्षा आयात व्यापार बराच अधिक असतो. कालव्याची सोय, विद्याभ्याची योग्य निवड व पिकांच्या बाढीचे उपाय यांच्याकडे लक्ष पुरविण्यास इराक शेतकीच्या बायतीत पडिल्या दर्जाचा देश होण्यासारखा आहे. पाटबंधाऱ्याची व्यवस्था केला तर लहान्छे इमिग्रेशन कापसाच्या तोडीचा विपुल कापूस इराकमध्ये होईल लागेल. म्हणून १९२२-२३ मध्ये विलुप्त प्रमाणावर मोमणी होऊन काही कालवे बाढविण्यात व काही दुष्कात करण्यात आले. पोस्ट व सारखायात पुष्कळ इराकीचा भारणा करण्यात आला असून आगस्ट १९२१ पासून बगदाद व केरो याच्या दरम्यान पंचरवण्याची नैमानिक टपालाची सोय करण्यात आली आहे, व तिचा वागला उपयोगी करून घेण्यात येत आहे. बस-व्याचे निमतारीचे स्टेशन १९२२ च्या जूनमध्ये पूर्ण झाले असून इराकचे हिंदुस्थान, केरो व कान्टाडिओपल यांच्याशी प्रत्यक्ष दळणवळण होईल लागेल आहे. १९२०च्या एप्रिलमध्ये ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात रेल्वे येण्यात आल्या होत्या, त्या इराक सरकारने जुलै १९२३ मध्ये आपल्या ताब्यात घेतल्या. रेल्वेवरील परदेशी नोकराची संख्या १७००० होती. ती उत्तरवोत १७०० च्या खाली आणली असून इराकी नोकराची संख्या सध्या ५००० झाली आहे. रेल्वेचे रस्ते वाढवितांना अरी तेथील लोकानां प्रथम विरोध केला होता तरी आता खाना दळणवळण वाढल्यामुळे धान्य वगैरे खपण्याची बागली सोय झालेली पाहून रेल्वेचे महत्त्व पटून लागले आहे. १९२१ मध्ये पुरामुळे रेल्वे रस्त्यांचे फार नुकसान होऊन बगदाद-बसरा रेल्वे कित्येक मैल वाहून गेली.

मि टि दा चें यो र ग.—१९२२ च्या डिसेंबरमध्ये लार्ड कर्झन यांनी, तुर्कीच्या ताब्यांतून अरबांना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची ब्रिटनची इच्छा जाहीर केली. इराकमध्ये सर्वे करण्यास मिंटिशकझून कर वसूल करणे पार्लमेंटला योग्य वाटले नाही. म्हणून इराकमधून ब्रिटनने आपले ऑग का व केन्झा काझून त्यांचे याची नवी झाली. दाराभाील रेल्वेची किंमतच ३५ लाख शसून ती इराक

सर्वीप्रमाणे फेडणार यात शंका नाही. ब्रिटनने इराकवर संरक्षणघाटां केलेला खर्च ६३ लाख ८० हजार पाँड, तसेच हाय कमिशनरचा पगार व सर्वे याकरिता ३० हजार पाँड, सैन्याच्या कामां ५८० हजार पाँड याप्रमाणे १९२३ च्या एप्रिलमध्ये सर्वे दाखविण्यात आला होता. सामान्य धोरण असे ठरविण्यात आले की, तुर्कस्तानावरवर इराकचा समाधानकारक संघि होताच इराकला मिंटिशकच्या मदतीची अपेक्षा राहणार नाही. परंतु तोपर्यंत इराकमधून सर्वेची अंग काढून घेणे ब्रिटिश साम्राज्यास धोक्काच आहे. इ.स. १९२३ च्या मेमध्ये सर पर्सा कॉकस याच्याजागी सर हेनरी बॉन्ज हाय कमिशनर झाला. इराकची शीघ्र प्रगति पाहून १९२३च्या मेमध्ये तद्वाची सुदत पाच वर्षांपर्यंत खाली आणून मॅडेटचे बंधन दूर करण्याचे ठरले व त्याप्रमाणे कच्चा सड्यावर सही करण्यात आली [इर्युय आइन्सवर्थ-रोसवॅथ इन असीरिया (लंडन १८२८) चेन्वी-एक्सपॅरिमेंशन फॉर दि सर्व्ह ऑफ दि रि०इन्स युफार्टीन अॅन्ड टैमीस (२ भाग १८५०), लॉफ्टस-खाडिड्या अॅन्ड मुसियाना (१८५७)]

इराण—हे पश्चिम आशिया खंडातील एक राज्य आहे याच्या उत्तरेस काश्मिरन समुद्र, रशियन ट्रॅन्सकाॅकेशिया व ट्रॅन्सकाश्मिरन राज्य, पूर्वेस अफगाणिस्तान व बलुकिस्तान, दक्षिणेस अरबी समुद्र व इराणी आखात आणि पश्चिमेस तुर्कस्तानचा प्रदेश आहे.

प थि म स र ह इ.—आरास नदीवरील एका बिंदूपासून नेफ्टस दिशेने आराराट पर्वतापर्यंत जाणारी १०० मैल लांबीची एक रेल्वे रशियापासून इराणला अलग करते. आराराट पर्वतापासून दक्षिणेस इराणी आखातातील शाट-एल-अरब नदीच्या मुठापर्यंत सुमारे ७०० मैलपर्यंत इराणी-तुर्की सरहद्द पसरलेली आहे; परंतु ही निश्चित केलेली नाही.

उ त र स र ह इ.—ही सरहद्द आरास नदीवरील बिंदूपासून देबेन नदीवरील सेरेखपर्यंत पसरली आहे.

प र्व स र ह इ.—पूर्वे सरहद्द सेरेखपासून अरबी समुद्रावरील जेदेरपर्यंत सुमारे ८० मैलपर्यंत पसरलेली आहे.

द खि ण स र ह इ.—ही सरहद्द म्हणजे इराणी आखात व अरबी समुद्र यांचा जेदेरपासून शाट-एल-अरब नदीच्या मुठापर्यंतचा सुमारे ८८० मैल लांबीचा समुद्रकिनारा होय. इराणी आखाताच्या उत्तर किनाऱ्याजवळची होमोन(अॅमॅन) लाराक, किश्म, हेयम, कुनर, किश (कैश), दराबि, संखशु ऐव, बेजिन, खरक, खाराज (खोर्ज) ही वेढे इराणी राज्यात मोडतात. या सरहद्दी वरचेवर अनेक कश्मिचे नेमून अखेरस निश्चित झाल्या आहेत

ने स गि क व र्ज न—इराण हा देश नैसर्गिक दृष्ट्या एक पठार आहे व अर्वाचीन इराण या पठाराचा पश्चिमांर्ष व्यापते. समुद्रकिनाऱ्याजवळचा प्रदेश मात्र सखल आहे. मोठ्या पर्वतश्रेणीना इराणी नावे आहेत. पश्चिमेकडील अस्तवैभवनासून पूर्वेस खोरासातपर्यंत ५०० मैल

पसरलेल्या पर्नाच्या ओळीला असलेले एवढी पर्वत हे नव, इराणी लोक या पर्वताच्या फक्त ५० मैल लांबीच्या भागालाच लावतात. अमरबैजनापासून वायव्येस बलुचिस्तानपर्यंत ८०० मैल असेच पसरलेल्या मोठ्या मध्यवर्ती पर्वतश्रेणीला 'सेट्रल रॅन्ज' म्हणता येईल. एल्ब्रॅड, शुद्रुन कुह, राहान कुह, कुहिगेरा, हाईड कुह, कुहिकारान ही बखारया प्रदेशात व दक्षिणेस कर्मानभवळ बिदखान, खाले-दशार, सादकुह, बमालबारीस वगैरे उंच शिखरे आहेत. खोरासानमध्ये कित्येक पर्वतांच्या ओळी आहेत. एस्तुखी पर्वतांत हेमाव्हेंद शिखर १८००० फूट उंच आहे आग्नेय इराणात कुहिबास्मन नांवाचा निद्रित ज्वालामुखी पर्वत व कुहिदाफ्तान नांवाचा तीन शिखरांचा (आष्ट) ज्वालामुखी पर्वत आहे.

नद्या — सर्पाफिड रुद, हर्हास, गुर्गान व अट्रुक ह्या नद्या कास्पियन समुद्राला मिळतात अजिबे, सर्पाबे, सुईबे, बषट्ट व टाटा व वगैरे चौदा नद्या उर्मिया सरोवराला मिळतात. हाब्लेहुरुज, जगरुज केंद्र, कॅरेब, झुरेहुरुज, कारा-सु, रेसाबे, बेहुरुज व कुमरुज या नद्या कुम व कशनच्या पूर्वेच्या कबीर (खारड वलदली) मध्ये मिळतात. इस्फहानची नदी (हेंदहुरुज) गह्वेखानी दलदलीला मिळते फारसमध्ये कुर नदी आहे व डियाला, केलेंस टायग्रीस नदीला मिळतात अमिदिस व चारुन शाट-एल-अरबला मिळतात. आराहि व टाब इराणी अरबस्तानच्या नदीमुखाचा प्रदेश बनवितात माब व मियाब या नाव्य नद्या आहेत इराणचे मोठे वाळूचे मैदान नैर्ऋत्येकडून आग्नेयेकडे उंच इराणी शींगरपठारात पसरलेले आहे याच प्रदेशातून तीन घाटांचे लोखंडी खांबावरील १९०७ मध्ये पुढे केलेले तारावायत्र नेलेले आहे.

मूल र व र्ग न. — इराणच्या मध्य प्रदेश चतुर्थ युगातील पारानी म्यापलेला आहे व याच्या उत्तर, पश्चिम व दक्षिण सरहद्दीवर गुन्या खडकांचा कडा आहे.

हवा — कास्पियन समुद्राच्या जलविभाजक क्षेत्रा खेरीज या देशातील कोणत्याहि भागात सालीना १३-१४ इंचाहून जास्त पाऊस पडत नाही. आक्टोबरपासून एप्रिलपर्यंत पठाराच्या पावसावर व बर्फाच्या पावसापासून पिकांचे रक्षण करण्याइतके पिकावरील बर्फाच्छादन यावर चांगली पिके अवलंबून असतात या देशात नैर्ऋत्येकडून व आग्नेयेकडून वारे वाहतात.

प्राणी — घोडे, डंट, डेव्या, मेव्या, कुत्रे, मांढरे, हे प्राणी येथे पैदा होतात. मिढ, बाघ, चित्ता, लिक्स, पिंगट अश्वल, बनगाथी, डुकरे, बेजर, सपाळ, पोल्-केट, चौसल, मार्टेन, लांढगा, कोहदा, सोकड, ससा, कंगडी गाढव, जंगली मांजर व शेळी, हांगरी बकरा, गेंडेल व हरीण येथे पळू येथे सापडतात. इराणात पक्ष्यांच्या ४०० जाती आहेत. — स्पियन समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यावर मासे सापडतात.

व न स्प ती — उत्तरेकडील सखल प्रदेश व डोंगराळ प्रदेशातील थोडीशी निवडक ठिकाणे खेरीज करून बहुतेक सर्वत्र सधे व वनस्पती फार क्वचित आढळतात. खड्डांची व ऑलिव्ह झाडे होतात. फळांच्या जाती पुष्कळ आहेत. युरोपातील बहुतेक सर्व फळे या देशात उत्पन्न होतात उत्कृष्ट टपुबे, त्राळे, जरदाळ, नेरी, मनुका, अननस ही फळे उत्पन्न होतात येथील फळे युरोपातील फळांची बरोबरी करतात. भाजीपाल्या विपुल आहे. युरोपातील बहुतेक सवें फुलें व दुर्मिळ फळे देखील आता या देशात उत्पन्न होतात

क्षेत्र फळ व लोक संख्या — हा देश पूर्वाधिम ९०० मैल व दक्षिणेत्तर ७०० मैल आहे, याचे क्षेत्रफळ ६२८००० चौरस मैल आहे. यापैकी बराच भाग व छत्रामय मैदान अमल्यामुळे दर चौरस मैलास १५ हून जास्त लोकांची वस्ती या देशात आढळत नाही लोकसंख्या सुमारे ९५ लाख ते दहा कोट आहे युरोपियन लोकांची संख्या १२०० हून जास्त नाही. प्रजननृति लोकांपैकी २६०००० अरब, ७२०००० तुर्क, ६७५००० कुर्द व लेक, २०७०० बलुची जिप्सी, आणि २३४००० छत्री याप्रमाणे लोकांची वस्ती आहे

इराणातील मुख्य शहरे. — तेहरान ३५००००, ताब्रिज २०००००, इस्फहान ८००००, मेसाद, कर्मान ६००००, बाकुंदेरा शिरास ५००००, येस्द ४५००, पर्सिन, कोम, काशान, रेश्त ३५०००, हमदाब, कर्मानशहा ४००००.

स्वभा व — इराणी मनुष्य शातताप्रिय असून कोणत्याहि वर्तुष्या अह्लादजनक स्वल्पाकडेच बहुधा त्याने लक्ष जाते. हे लोक अतिव्यवत्पर, उपकार करणारे व परकी लोकांविषयी प्रसन्नचित्त असतात. त्यांच्या धर्मी बरेच सद्गुण बसत असतात ते आपल्या लेकरांचे फार लाज करतात. इराणी मुलगा आपल्या आईबापाविषयी फार आदर दाखवितो, तो बापाच्या समक्ष कधीहि बसत नाही व त्यास धनी म्हणून संबोधितो. त्याच्या मनात आईविषयी फारच प्रेम व पूज्यभाव बसत असतो. इराणी पुढ आपल्या आईची उपासमार कधीहि होऊं देत नाहीत, व आईची आज्ञा कायद्याप्रमाणे शिरसावेच मानतात. जडूवात आईला व विशेषतः आंगोला फारच गद्दल असते, आपली सामू आपणाभवळ असावी अशी इराणी गांवयाची उत्कट इच्छा असते. जुल्ल्यांचे नाते पाश्चात्यांपेक्षा हे लोक नास्त निकट समजतात, व वित्याच्या बाजूच्या जुलत बहिर्गति इराणी पुरुष आपल्या स्वामाविक धायका समजतात.

काले गुलाम व पुद्द दान्या अथवा लाजु यांना फार मान असतो, व दूध पाजणाऱ्या दाईला दुधच्या आईप्रमाणे मानतात आणि तिच्या खाण्याविषयाची आयुष्यभर तरतूद केलेली असते. इराणी लोक आपल्या नोकरास मुलांप्रमाणे वागवितात. धनी गुलामास बघचा म्हणून हाक मारतो व गुलाम घन्यास पिता म्हणून संबोधितो. इराणांत गुलामांना चांगले

ब्रह्मचर्य व रागोपनिषे देऊन अत्यल्प सायासाची कामे करावयास लावतात; बहुतेक रुन श्री गुलामांची आवडल्या पुत्रांशी लगे लावण्यांत येतात अथवा स्वतः मालक आपल्या रातेप्रमाणे त्यांना बाळगते. हे फार विश्वासू नोंदर असतात. व मालकांचा पैसा अडका याच्या ताब्यांत असून फार महत्त्वाची कामे देखील हे करीत असतात. गुलामास बंधमुक्त करून आपला चरितार्थ चालवावयास लावणे ही गुलामास यावयाची कडक शिक्षा होय अशी तेथे समजून दिसते. हबशी अथवा अबिसिनियन गुलामास फार किंमत पडते, सोमाली अथवा सुहाली गुलाम कमी काळा असून कमी किंमतीचा असतो. कोळशाच्या वर्गाचा व सर्वांत कमी किंमतीचा गुलाम देशाच्या अंतर्भागातील बोम्बाशी हा होय. योम्बारी गुलामाची किंमत त्याच्या शारीरिक शक्तीवर अवलंबून असते व याच्याकडून स्वयंपाकाचे काम करवितात. बाहेर देशातून आणविताने तेव्हाच फक्त गुलामांची विक्री होते. आपल्या गुलामाशी अथवा घोड्याशी इराणी मनुष्य कधीहि क्रूरपणाने बर्तन करीत नाही. फारच विव्दाहत्या प्राप्त झाली तर इराणी मनुष्य स्वतःचे कपडे विकण्यास तयार होईल परंतु आपले गुलाम कधीहि विकणार नाही. हबशी बारा ते चौदा वर्षांच्या चांगल्या मुलीस ४० पौंड किंमत शिरा-शच्या यामारात घ्यावी लागते, याच प्रकारच्या सोमाली मुलीची २० पौंड व बोम्बाशी मुलीची किंमत १४ पौंड असते.

व्यापारी संचोदित इराणी लोक युरोपियनाच्या वस्तूंचीच असतात. हे लोक गरिबाविषयी दानशूर असतात. दिरे-गार्दपणा हे इराणी मनुष्याच्या स्वभावाचे लक्षण आहे. वारं-वार स्नान करून व कपडे घुवून इराणी लोक स्वच्छ राहतात. हे लोक आपल्या कपड्यांच्या नीटनेटकेपणाविषयी विशेष खबरदार असतात. इराणी लोक जनावरांचे फार शौकी असतात. क्रूरपणा हा दुर्गुण इराणी लोकांत आढळत नाही. एकांतवास, वच्यव सुदर्ताची सक्षमजुर्ग वगैरे शिक्षा या देशात नाहीत. नवीन वर्षाच्या पांढऱ्या दिवशी दुर्गपातील मज्जुत केसास मुक्त करीत असल्यामुळे कोणाहि इसमास एक वर्षाहून आस्त दुर्गवासा कंठण्याची क्वचितच पाळी येते.

वेहरा व—इराणी लोक अंगात मानपत्री नसलेला, पोळट घालाच्या श्रुती कापडाचा सदरा घालतात. दक्षिण इराणात या सदऱ्याच्या मानेच्या भागावर उत्तम नखी काम केलेले असते. कनिष्ठ वर्गाचे लोक निळ्या रंगाचा व उच्च वर्गाचे लोक आणि सेवक लोक पांढरा सदरा वापरत त.

रस्ते.—(१) तेहरान-कोम (२) तेहरान-रेझ, (३) जामिस-जुल्फा (रशियन सरदर) (४) काश्गिर-हमदान, (५) मेसद-अस्फाहद, (६) कोम-सुलतानाबाद. शिवाय इतर चांगले रस्तेहि या देशात आहेत; व यांची एकंदर लांबी ९०० मैल

आहे. या देशातील याकीचे मार्ग म्हणजे निव्वळ खेंचराचे आहेत.

रेन्जे—या देशात आठ मैल रेल्वे व साडेसहा मैल ट्राम्वे रस्ता होता. इराणी आखातास मिळणाऱ्या कारून नदीतून अववाहसपर्वत व्यापारी गलबते चालतात.

डाक खाते—१८७४ पर्यंत टपालाचे काम वर्षाचे बारा नावाचा अधिकारी करीत असे. इराण सरकारच्या तेनातीतील आर्स्टुनन अधिकाऱ्याने १८७७ मध्ये इराणांत प्रथम नियमितपणे टपाल नेण्याची पद्धति प्रचारात आणिली. व इराणातील मुख्य मुख्य शहरांमध्ये नियमितपणे बालणाच्या टपालाचे दळणवळण सुरू करण्यात आले. हा देश व परकी-देश यांमध्ये डाक आठवण्यातून दोन वेळ व हिंदुस्थान व इराण यांच्यामध्ये आठवण्यातून एक वेळ जात असते.

तार यंत्र—इंग्लिशियन टेलिग्राफ कंपनीच्या तारा-यंत्राशीवाय इराणी सरकारच्या तारायंत्राचे दळणवळण १९१२ मैलपर्यंत चालते एकंदर तारआफिशे १९१ आहेत.

उद्योग पध्दती—मातीची माकी, कौते, हत्यारे, कापड, कलावतुचे व कशिपाचे काम, घातूचे काम, लाकडाचे खोदीव काम व विशे, इतलिकिते, गुलामा देणे, लबाडीवर व भायनाची वाड हे निरस व शास्त्री, गालीचे, लोकी, रेशमी व श्रुती कापड आणि गुलाबपाणी या देशात तयार करतात. तामिस, हमदान, सुलतानाबाद, व कर्मान ही शहरे उद्योग-पध्दतीची मुख्य ठिकाणे आहेत.

वेतीत उद्योग केले पदार्थ—गाई, बंद, व तांदूळ सर्व अल्पात विकवितात. बाटाणे, बीन, ममूर, बणे, मका नाचणी, ही धान्ये देखील सर्वत्र उपजत होतात. फळे उत्तम व विपुल होतात धान्य व सुकलेली फळे बाहेर देशां पाठ-वितात. ताम, तंबाखू, टुटून नांवाचा तंबाखू, अफू, व विपुल रेशमी यांची पैदाश होते. गळीताची धान्ये, व बटाटे, कोबी व टमाटे वगैरे शाकभाज्या होतात. निरिनाळे लिंक, रंग कापूस व लोकर हे पदार्थ बाहेरदेशां रवाना होतात

घोडे, खेंचरे व गाढव याची निपज आता कमी आहे. येथून पुष्कळ इमारतीलाकूड बाहेरदेशां जाते. काश्गिरन समुद्रा-वरील मासे धरण्याचा हक्क रशियन कंपनीला १८६८ पासून पट्ट्याने देण्यात आला आहे.

खनिज व पदार्थ—तांबे, शिसे, लोखंड, मँगनीश, अस्त, निकल, कोबल्ट हीं द्रव्ये या देशात विपुल सांपडतात. निशापुरखंड टर्कोइस नावाच्या रस्ताच्या खाणी आहेत. मीठ, कर्पूरशिलाजित, जुना, संगमरवरी दगड, संगमरवरी दगडामारवा पोढरा दगड, शंखजिरे, कोळसा हीं द्रव्ये, या देशात सापडतात. नेफ्या देखील या देशात सांपडते. खाणीच्या प्रदेशापासून बाजार व येदरे दूर असल्यामुळे व चांगले रस्ते, विपुल सरपण आणि शास्त्रीयज्ञान या गोष्टीच्या,

राज्यकारभाराची चिन्हे करी गुराचे कळप घेऊन हिंदणाच्या लोकांच्या नायकांम इलखाती, इलबेगी, बरी, सरदार, शेख इत्यांल म्हणतात, ज्या प्रांतात यांच्या टाळ्या हिंडत त्या प्रांताच्या गव्हर्नराबळ आपल्या लोकांपासून कर वसूल करून देण्याची जबाबदारी या नायकांवर असते

१९०७ मध्ये च्या एका कायद्यान्वये प्राम व नगर कौन्सिल निवडण्याची परवानगी दिली या निवडणुकांत मत देण्याचा अधिकार प्रत्येक इसमास आहे, व या कौन्सिलाचा राष्ट्रीय कौन्सिलाशी प्रत्यक्ष संबंध असतो

१९०७ आगष्ट ३१ रोजी रशिया व ब्रिटिशन यांनी आपसांत ठराव करून इराणातील आपली सर्वस्व क्षेत्रे ठरविली, त्यांचे क्षेत्रफळ, जकाताचे उत्पन्न व लोकसंख्या (आकडे १९१३-१४ सालांतील आहेत) येथेप्रमाणे - ब्रिटिशक्षेत्र १३०००० चौ मै ६९०००० लो स उत्पन्न ३८८९८ पौंड रशियनक्षेत्र ३०५००० चौ मै ६९००००० लो स उत्पन्न ६६८२६४ पौंड तटस्थक्षेत्र १८८००० चौ. मै १९१०००० लो स उत्पन्न १३५१३१ पौंड

परंतु १९१३ मध्ये सीस्तान (ब्रिटिश क्षेत्र) चे उत्पन्न खोरासान (रशियन क्षेत्र) च्या उत्पन्नात मिळविण्यात आले, व तटस्थ क्षेत्रातले उत्पन्न कर्ज व भगाल दिलेल्या रकमा याबद्दल इराळबळ तारण गहाण ठेवण्यात आले इराणमध्ये सध्या लोकानुवर्ती राजसत्ता आहे १९२४ च्या प्रारंभी शाहला हाकडून दिल्यावर लोकसत्ता होण्याचा समय होता पण ती प्रस्थापित झाली नाही

धर्म — या देशात सरासरी ९० लक्ष लोक शिया पंथाचे व ८ लक्ष अथवा ९ लक्ष लोक सुनी पंथाचे सुसुलमान आहेत, ८० ते ९० हजार ख्रिस्ती, (आर्मेनियन नेस्टोरियन, ग्रीक आर्मेनो-लॉकस रोमन कॅथोलिक व प्रॉटेस्टंट) ३६००० यहुदा व ९००० सोरारिडियन लोक आहेत

शिक्षण — प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतून इराणी भाषा, धोडेचे आरंभीचे ज्ञान व धोडेंस गणित सातपासून बारा वर्षांच्या मुलास शिकवितात या शाळा (मुक्ताव) असल्या आहेत, विशालयें मद्रसा प्रत्येक शहरांत आहेत ग्रंथे विद्यार्थ्यांना शिक्षण, भोजन व राहणें मोफत मिळते

बलीकडे शिक्षण स्वातंत्र्य सुधारणा होऊन सर्व शिक्षण युरोपीय पद्धतीने दिले जाते श्रीशिक्षणाचहि वाढ झाली आहे सध्या सुमारे १८० शाळा आहेत तेहरान येथे एक १८४९ मध्ये धंदेशाळा स्थापन झाली तीत बरेच युरोपीय प्रोफेसर असून त्या शाळेचा शास्त्रीय प्रगतीस बराच उपयोग झाला एक फ्रेंच शाळा तेहरान येथे आहे शाहानें तेहरान येथे लष्करी व पाथिमास शास्त्रीयज्ञानाच्या शिक्षणाकरिता इतर शाळा स्थापल्या आहेत आर्मेनियन, प्रॉटेस्टंट, व रोमन कॅथोलिक मिशन शिक्षणाच्या कामी बरीच मदत करतात

से न्य — १८०७ पर्यंत येथे खडे सैन्य नव्हते नंतर काही पायदळ पलंग (घर्मास) तयार करण्यात आली

फौज, मिंटिश, आर्टिलियन व रशियन लष्करी अधिकारी पोलावून त्यांच्याकडून कवाईत शिकवून सैन्य तयार करण्यात आले सालीला लष्करी सर्व सैन्यानच्या उत्पन्नाच्या ३ इतका आहे मध्यतरी रशियानें तेहरान व तांत्रिक येथे कोर्गेक रेजिमेंट तयार केल्या होत्या त्यांत शिपायी इराणी असून अधिकारी रशियन असत होती त्याचा खर्च इमज चालवितात

आरमार — इराणी सरकाराबळ नऊ भागघोटी व पाच घोटी (लॉव) आहेत या देशाचे आरमार फार छुद्र आहे, कारण एकच घोटा आहे व ती जकात वसुलीच्या कामी वापरतात

न्याय — गव्हर्नर व त्याचे प्रतिनिधि उर्फ म्हणजे न लिहिजेला, अथवा प्रचारातील कायद्याप्रमाणे, व शेख-उल-इस्लाम आणि इतर धर्मोपदेशक पार म्हणजे लिहिजेल्या अथवा ईश्वरप्रणित कायद्याप्रमाणे इन्साफ करतात या कोर्टांची चौकशी नेहमीं छिस्त असते १८८८ मध्ये एक जाहीर नामा काढून कोणीहि इसमास इत पर कायद्याने चौकशी केल्याशिवाय शिक्षा होणार नाही व प्रत्येकास जीवित स्वातंत्र्य राहिल असे शाहानें जाहीर केले पोलीस युरोपियन पद्धतीवर बनविले आहे शिवाय परकी गुन्हेगारांची चौकशी त्याच्या राष्ट्राच्या इराणातील प्रातिनिधिकडून होते

जमाबंदी — इराणातील उत्पन्नाच्या बाबी (१) जमीन, गुराचे कळप, व्यापारी, शिल्पकार याच्याबरील कर, (२) सरकारी जमिनीबरील महसूल, (३) जकात, (४) सरकारी मक्यांचे भाडे या आहेत १९११-१२ साली उत्पन्न २०४२८५० पौंड व खर्च १९०८६०० पौंड झाला १९१३-१४ साली उत्पन्न १४८०७७८ पौंड होते

पे व्या — १८८९ मध्ये शाहानें बॅरन ज्युलिअस डि कटर नावाच्या इसमास इराणची स्टेट बँक बनविण्याची परवा नवी दिली ही बँक १८८९च्या आक्टोबरमध्ये 'इराणची इशोरियल बँक' या नावाने सुरू झाली या बँकेचे मजूर केलेले भांडवल ४० लक्ष पौंड होते, परंतु हे पुढे वाढविता येत होते इराणी सरकारच्या परवानगीशिवाय ८ लक्ष पौंडपर्यंत किमतीच्या नोटा काढण्याचा अधिकार या बँकेस दिला होता बँक निघाल्यानंतर पहिली दोन वर्षेपर्यंत शेंकडा ५० व नंतर शेंकडा ३३ शेंकड ठेव या बँकेस ठेवणी लागत अस इराणी राज्यातील लोखंड, तांबे, शिसे पारा, कोळसा, पेट्रोलियम, मँगनीज, बोरॉक्स, व गॅस्पेट्रॉस या खनिज द्रव्यांच्या खाणी खणण्याचे अगोदरच कोणासहि न दिलेले हक्क या बँकेस देण्यात आले १८९०च्या एप्रिलमध्ये या बँकेने न्यू ओरियंटल बँक कार्पोरेशन (लंडन) हिचा इराणातील सर्वेव्यवहार आपल्या ताब्यांत घेतला १८९०च्या एप्रिलमध्ये स्थापन झालेल्या पर्सियन बँक लॉफ माय निग रॉटेट कारपोरेशन लिमिटेड या बँकेस खाणी खणण्याचे हक्क दिले होते व जानेवारी १८९४मध्ये हिचे दिवाळे.

अमाबासुलें या देशातील खनिज संपत्ति मोठ्या प्रमाणावर खणून काढता येत नाही.

व्या या र.—ताम्रिज, तेहरान, हमदान, व इस्फहान ही मुख्य व्यापारी ठिकाणे आहेत. बंदर अन्वास, मोहम्मेराह, व सुझायर इराणी आखातावरील व आस्तारा, एन्झेली, मेचे-टिस्सर व बंदरनेव्हा ही कास्पियन समुद्रावरील मुख्य बंदरे आहेत. १८९९ मध्ये इराणी सरकारने अक्षबैनन व कर्माव-छद्दा प्रांतातील, व पुढच्यावर्षी इतर सर्व प्रांतातील अकात मफ्लाने देण्याची वहिवाट बंद करून आयात व निर्यात मालावर किमतीच्या शेंकडा ५ सरकारकर बसविल्या. मुहम्मा कारून नदीप्रदेश, कुईस्तान, व सितन हे प्रांत व इराणी आखातावरील माहो लहान बंदरे याच्या बाबतीत बावर्षी दबव्यादबळ केली नाही तसेच इराणी आखातातील मोखाच्या व्यापाराकडेही पुढल्या वर्षापर्यंत लक्ष देण्यात आले नाही. १८५७ मध्ये ग्रेट ब्रिटनशी झालेल्या व्यापारी तहाने इराणशी होणाऱ्या ग्रेटब्रिटनच्या व्यापाराला 'विशिष्ट सवलती' देण्यात आल्या. १९०१ मध्ये रशियाशी तह करणाने १९०३ पासून रशियन मालावर नवीन अकात शुकर करण्यात आली. याच्या अगोदरच ग्रेटब्रिटनशी तह होऊन ब्रिटिश आयात मालावर रशियन आयात मालाइतकीच अकात बसविण्यात आली. एकंदर व्यापारापैकी शेंकडा ५९.६ व्यापार रशियाशी व २१.३ व्यापार ब्रिटिश राज्याशी चालतो. त्रिबिहोद, रेत व मेशाद वाहारावरून रशियाला, कोरासान व सितन प्रांतातून अफगाणिस्तान व हिंदुस्तानला, आणि कर्मानशहा प्रांतातून बगदादला व्यापारी रस्ते नेले आहेत.

कापसाचे कापड, साखर, चहा, लोकरांचेकापड, सुत, पेट्रोलियम, लोकर व कापूस यांचे मिश्र मिश्रस, लोकर, लोखंडी सामान, आगोपण्या, सोडब, पोल्याद, रंग, तांदूळ, मणाले, व काचेचे सामान हे मिश्रस किंमतीच्या मानाने या देशात येतात. व फळे, गालांचे, कापूस, मासे, तांदूळ, डिक लोकर, अणू, रेशमी कापड, कातडी, जनावरे रेशीम, सुताचे कापड, गहू, जव, औषधे व तंबाखू बाहेर देशां राना होतात.

न हा जे.—या देशात चार मोठी बंदरे व कित्येक लहान बंदरे आहेत. इराणी आखातातील जहाजे इराणी सरकारची आहेत. कास्पियन समुद्रात चालणारी जहाजे रशियाची आहेत.

ना. नां.—ज्ञान न याचे रम्याचे नाणे युनिट आहे पूर्वी घुल व शाही ही ताऱ्याची नाणी चालत असत. परंतु ही नाणी बंद करून १९०० मध्ये याच नांवाची निकलची नाणी मुक करण्यात आली

राज्य पद्धति—१९०६ पर्यंत इराणची राज्यव्यवस्था सुमुलमानी धर्माने चालत दिलेल्या कायद्याप्रमाणे अनियंत्रित शासका पद्धतीची होती. शाहला लोक पैगंबराचा मुख्य

प्रतिनिधि मानीत असत १९०६ मध्ये लोकानी ओरद केल्यावरून मुझफर-उद्दीनशाहने १९१६ सभासदांचे राष्ट्रीय मंडळ (मजलिस-इ-शोरा-इ-मिली) बनविण्याचा हुकूम दिला चांगल्या वागणुकीच्या पंचवीस वर्षे वयाच्या इराणी पुढ्यास हे सभासद निवडण्याचा अधिकार दिला होता शिपाई व गुन्हेगार लोकाना मत देण्याचा अधिकार नाही. सभासद होण्यास इराणी मापेच्या लेखनवाचनाचे ज्ञान व चांगली वागणूक हे गुण अवश्य होते परकी मनुष्य, तीस वर्षांहून कमी व ७० हून जास्त वयाचा इराणी मनुष्य, सरकारी नोकरीतील, सैन्य व आरमार खात्यातील मनुष्य व गुन्हेगार यांना सभासद होता येत नसे ७ ऑक्टोबर १९०६ रोजी हे मंडळ शाहाने भरविले. १९०७ मध्ये राज्यपद्धतीवर शाहाने सही केली या पद्धत्यन्वये शाहा शिपायांचा असला पाहिजे त्याचा वारस त्याच्या कामार पराण्यातील आईच्या पोटी जन्मलेला वढील मुलगा अथवा त्याच्या खालचा पुढप वारस असला पाहिजे. शाहाने खाजगी उत्पन्न ५ लक्ष तोमान (३ लक्ष पौंड) असले पाहिजे

कार्यकारी सत्ता सात आठ प्रधानांच्या प्रधानमंडळाच्या हाती असे. या प्रधानांच्या सहा गेणेप्रमाणे असत.

प्रधान मंडळाच्या अध्यक्ष व अंत्यंत कारभाराचा मंत्री, } सेफाईसालर अक्षम.

परराष्ट्रीय कारभाराचा मंत्री, ... सारेमेद् दीलेह.

न्यायमंत्री, ... अलाउल-मुल्क.

टपाल व तारखाते याचा मंत्री, ... सरदार मम्सुर.

युद्धमंत्री, ... सरदार कविर.

अमावई मंत्री, ... यामिनोल्-मुल्क.

शिध्धणमंत्री, ... मोस्ताझोल्-मुल्क.

सावेबनिक कामाचा मंत्री, ... मोविर अक्षम.

देशाचे ३३ प्रांत करून प्रत्येक प्रांताचा कारभार एका गव्हर्नर जनरलच्या हाती असे, हा मध्यवर्ती सरकारला जबाबदार असे, व याला आपल्या प्रांतातील जिल्ह्याचा कारभार पाहण्याकरिता लेफ्टनंट गव्हर्नर नेमण्याचा अधिकार असे. गव्हर्नर-जनरल यास वली, फर्मान फर्मा इत्यादि म्हणत, व गव्हर्नर आणि लेफ्टनंट गव्हर्नर यांना हुकिम म्हणत. लेफ्टनंट गव्हर्नरस नायब-अल-हुकुमाह असेही म्हणत; लहानशा जिल्ह्याचा कारभारी असल्यास त्याला शाबित म्हणत. प्रत्येक वाहारावर एक मेयर अथवा मुख्य मॅजिस्ट्रेट-कलातर, दरोधा, अथवा बेरलरबेगी नेमलेला असतो; वाहाराच्या विभागाच्या अथवा खेज्याच्या अधिकाऱ्यास केदखोदा म्हणत. या अधिकाऱ्यांचे मुख्य काम कर वसूल करणे असून याची नेमणूक बहुतेक लेफ्टनंट गव्हर्नर करीत. अथवा कधी कधी याची निवडणूक नागरीक करीत. बहुतेक गव्हर्नरच्या हाताखाली एक वजीर अथवा पेन्कार असे. हा वजीर हिरोस टैवी व

राज्यकारभाराची विचिंद्र कामे करी गुरांचे कळप येऊन हिंडणाऱ्या लोकांच्या नायकांस इलखानी, इल्बेगी, बली, सरदार, शेख इत्यादि म्हणतात, ज्या प्रांतात यांच्या टाक्या हिंडत त्या प्रांताच्या गव्हर्नराजवळ आपल्या लोकांपासून कर वसूल करून देण्याची जबाबदारी या नायकांवर असते.

१९०७ मे च्या एका कायद्यान्वये प्राम व नगर कौन्सिले निवडण्याची परवानगी दिली. या निवडणुकीत घट देण्याचा अधिकार प्रत्येक इसमास आहे, व या कौन्सिलाचा राष्ट्रीय कौन्सिलशी प्रत्यक्ष संबंध असतो.

१९०७ आगष्ट ३१ रोजी रशिया व प्रेट्रिव्हिन यांनी आपसांत ठरवा करून इराणातील आपली बचैव क्षेत्रे ठरविली, त्यांचे क्षेत्रफळ, जकातीचे उत्पन्न व लोकसंख्या (आकडे १९१३-१४ सालातील आहेत) येथेप्रमाणे - मिटिशक्षेत्र १३७००० चौ मै ६९०००० लो स उत्पन्न ३८८९८ पौंड रशियनक्षेत्र ३०५००० चौ. मै ६९००००० लो स उत्पन्न ६९८२६४ पौंड तटस्थक्षेत्र १८८००० चौ. मै १९१०००० लो स उत्पन्न १३५१३१ पौंड

परंतु १९१३ मध्ये सीस्तान (मिटिश क्षेत्र) चे उत्पन्न खोरासान (रशियन क्षेत्र) च्या उत्पन्नात मिळविण्यात आले, व तटस्थ क्षेत्रातले उत्पन्न कर्ज व अगाऊ दिलेल्या रकमा सोबतून इराकमजबूत तारण गद्दान ठवण्यात आले इराणमध्ये सध्या लोकानुवर्ती राजसत्ता आहे १९२४ च्या प्रारंभी वाढाला हाकळून दिल्यावर लोकसत्ता होण्याचा संभव होता. पण ती प्रस्थापित झाली नाही.

घ र्म —या देशात सरासरी ९० लक्ष लोक शिया पंथाचे व ८ लक्ष अथवा ९ लक्ष लोक सुनी पंथाचे सुसुलमान आहेत, ८० ते ९० हजार निस्ती, (आर्मिनियन नेस्टोरियन, ग्रीक आर्थोडॉक्स रोमन कॅथोलिक व प्रॉटेस्टंट) ३६००० यहूदा व ९००० खोराटिडियन लोक आहेत.

शिक्षण —प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतून इराणी भाषा, थोडेचे आरबीचे ज्ञान व थोडेसे गणित सातपासून बारा वर्षांच्या मुलास शिकवितात या शाळा (मुक्ताव) अवस्थय आहेत, विद्यार्थ्यांने मदरा प्रत्येक शहरात आहेत, अथे विद्यार्थ्यांना शिक्षण, भोजन व राहणे मोफत मिळते.

अलीकडे शिक्षण खात्यात सुधारणा होऊन सर्व शिक्षण युरोपीय पद्धतीने दिले जाते. स्त्रीशिक्षणाचीहि वाढ झाली आहे सध्या सुमारे १८० शाळा आहेत तेहरान येथे एक १८४९ मध्ये धर्देशाळा स्थापन झाली तीत बरेच युरोपीय प्रोफेसर असून त्या शाळेचा शास्त्रीय प्रगतीस बराच उपयोग झाला एक फ्रेंच शाळा तेहरान येथे आहे शहाने तेहरान येथे लष्करी व पाश्चिमात्य शास्त्रीयज्ञानाच्या शिक्षणाकरिता इतर शाळा स्थापल्या आहेत आर्मिनियन, प्रॉटेस्टंट, व रोमन कॅथोलिक मिशन शिक्षणाच्या कामी बरीच मदत करतात.

ये न्य —१८०७ पर्यंत येथे खडे सैन्य नव्हते. नंतर कोही पायदळ पलटणे (सर्बाह) तयार करण्यात आली.

फ्रेंच, मिटिश, आस्ट्रियन व रशियन लष्करी अधिकारी बोलावून त्यांच्याकडून कवाईत शिकवून सैन्य तयार करण्यात आले. सालीना लष्करी खर्च सध्यासच्या उत्पन्नाच्या $\frac{1}{2}$ इतका आहे मध्यतरी रशियाने तेहरान व तात्रिज येथे कोर्सेक रेजिमेंट तयार केल्या होत्या त्यांत शिपायी इराणी असून अधिकारी रशियन असत हाही त्याचा खर्च इमज चालवितात.

आर भार —इराणी सरकाराजवळ नऊ आगबोटी व पांच बोटी (लॉव) आहेत या देशाचे आरमार फार छुद्र आहे, कारण एकच बोट आहे व ती जकात वसुलीच्या कामी वापरतात.

न्याय —गव्हर्नर व त्याचे प्रतिनिधि उर्फ म्हणजे न खिहलेला, अथवा प्रचारातील कायद्याप्रमाणे, व शेख-उल-इस्लाम आणि इतर धर्मोपदेसक शार म्हणजे लिहिलेल्या अथवा ईश्वरप्रणित कायद्याप्रमाणे इत्साक करतात या कोर्टांची चौकशी नेहमी खोश असते १८८८ मध्ये एक बाहीर नामा काढून कोणीहि इसमास इत पर कायद्याने चौकशी केल्याशिवाय शिक्षा होणार नाही व प्रत्येकास भविष्य स्वातंत्र्य राहिल असे शहाने बाहीर केले पोलीस युरोपियन पद्धतीवर बनविले आहे शिवाय परकी गुन्हेगारांची चौकशी त्याच्या राष्ट्राच्या इराणातील प्रातिनिधिकडून होते.

जमाबंदी —इराणातील उत्पन्नाच्या बाबी (१) जमीन, गुरांचे कळप, व्यापारी, शिल्पकार यांच्यावरील कर, (२) सरकारी कर्मिनींवरील महसूल (३) जकात, (४) सरकारी मक्यांचे भाडे या आहेत १९११-१२ साली उत्पन्न २०४२८५० पौंड व खर्च १६०८६०० पौंड झाला १९१३-१४ साली उत्पन्न १४८०७७८ पौंड होते.

पे व्या —१८८९ मध्ये शहाने बॅरन ज्युलियस व्हि कटर नावाच्या इसमास इराणची स्टेट बँक बनविण्याची परवा नगी दिली ही बँक १८८९च्या आक्टोबरमध्ये 'इराणची इण्डियल बँक' या नावाने सुरू झाली या बँकेचे भजूर केलेले भांडवल ४० लक्ष पौंड होते, परंतु हे पुढे वाढ निता येत होते इराणी सरकारच्या परवानगीशिवाय ८ लक्ष पौंडांपर्यंत किमतीच्या नोटा काढण्याचा अधिकार या बँकेस दिला होता बँक निघास्यानंतर पहिली दोन वर्षेपर्यंत बँकडा ५० व नंतर बँकडा ३३ रोकड ठेव या बँकस ठेवारी लागत अस इराणी राज्यातील लोखंड, तांबे, शिसे पारा, कोळसा, पेट्रोलियम, मँगनीज, बोरॉक्स, व अँसथेसॉस या खनिज हव्यांच्या खाणी खणण्याचे अगोदरच कोणासहि न दिलेले हक्क या बँकेस देण्यात आले १८९०च्या एप्रिलमध्ये या बँकेने न्यू ऑरियंटल बँक कार्पोरेशन (लंडन) हिचा इराणातील सर्व व्यवहार आपल्या ताब्यात घेतला १८९० च्या एप्रिलमध्ये स्थापन झालेल्या पॅरिसन बँक ऑफ माय निग रॉट्टेड कारपोरेशन लिमिटेड या बँकेस खाणी खणण्याचे हक्क दिले होते व जानेवारी १८९४मध्ये हिचे दिवाळे.

नियाले तेहरान येथे ' बॅकचे डि एस्कोप्टे ' नावाची एक रशियन बँक होती इलान पूर्वी ' बॅकचे डेस् ग्रेटस् ' कि पूर्वे ' म्हणत असत (ही रशियन स्टेट बँकला मोडलेली होती. व दिनेच १९०० व १९०२ मधील दराणी कडून जमविलेले होते) तेहरान येथे एक मोठ्या पयाराचा ' इरा-णातील रशियन जमाबंदी एजेंट नांवाचा अधिकारी काय-मचा असे. १९०७ फेब्रुवारी ७ रोजी बँकानल बँक नांवाच्या एक पेढीस व १९०७ जुलै पासून तीस वर्षे मुदतीची एक नमून पेढी स्थापन करण्याची परवानगी दिली गेली होती, परंतु (जानेवारी १९१३ पर्यंत) यापैकी एकही पेढी स्थापन झाली नव्हती. इराणला रशिया व ब्रिटिश कडून खरेबे आहो. १९१८ मध्येच ब्रिटिशांनी दाब कोटी कान कडून दिले आहे.

इति हान — इराणचा प्राचीन इतिहास ज्ञानकोश विभाग चवथा मुद्रोत्तराच्या पत्रांमार्फतच संस्कृति या प्रकरणांत दिला आहे. त्या ठिकाणी सस्सन घराण्याचा अंत होऊन इराण देश आरबाच्या ताब्यात गेल्यापर्यंतच कथासुत्र आहे

१९१८ राज्यकर्ते. — पस्सन घराण्याचा लघु शाखापासून तेमूरच्या मृत्यू (१४०५) पर्यंतच्या काळास संक्रमण काळ म्हणता येईल. संसैनिक घराण्याचा अखेरचा पशा-मय शाखापासून इराणचे राजकारणपर्यंत या स्वरूपाचे महत्त्व नाहीसे झाले, व या देशावर परकी राजे एकामागून एक होऊन गेले. या राज्यकर्त्यांनी या देशाच्या प्राचीन संस्था अथवा धर्म याची मुळीच निगा ठेविली नाही. सुमारे दीडशे वर्षेपर्यंत या देशावर मुसलमान खलिफांचे अधिकारी प्रथम मदिनाहून व नंतर बगदादहून कारभार चालवीत असत. यांचा मुख्य हेतु या देशातील धर्म नष्ट करून इराणी लोकांचे राष्ट्रीय तैज नाहीने करण्याचा होता. या पौराण्य परिणाम असा झाला की, इराणातील लोकांनी मुसलमानी धर्म अगदी नरकरणी स्वीकारला, व इराणातील लोकांनीच उम-ईद खलिफाच्या नागी अन्वासी खलिफांची स्थापना केली. ही गोष्ट घडून येण्याच्या सगोदर साहवी लोक व अंग्रेष्ट मुसलमान अधिकारी खलिफावर स्वारी करण्याच्या कामी इराणी लोकांचा उपयोग करून घेत असत. व पुर्वेकडील देश काबीज करण्याकरिता इराणात अरबी सैन्य पाठवून येत असे. पहिल्या मेरवातच्या कारकीर्दीत मोस्तार नांवाच्या अतिक्रान्ताच्या हाताखाली इराणी लोकांनी कृपा शहरांत स्वातंत्र्य आहार केले परंतु त्यांचा लवकरच पराभव झाला. यानंतर बरीच बंडे झाली परंतु खलिफांनी ती सर्व मोडून टाकली; व अखेर मसोक (मृत्यु ७०५) याने मुसलमानी नाभी प्रचारांत आणून व अरबी भाषासर्व राष्ट्रांत दस्तुरी भाषा करून मुसलमानी सत्ता मजबूत केली. नंतर खोरासानचा अरबी सुभेदार खोरोस बिन खोरेझ याने इराण आपली बरीच भागला दुसऱ्या उमराने सत्ता नांवाचा कर खोरासाबाबरी वर्षे करीत अरबी नगरेच्या मुसलमानांनी भाषा दिली. यामुळे पुन्हा इराणी लोक स्वतंत्री धर्माची

दीक्षा घेऊन शहरीत जाऊन राहिले व शियापंथी धर्मापेदे-अकाच्या आधिपत्याखाली त्यांनी राजाश्री घेप स्थापन केले. दुसऱ्या याबिदच्या (७२०-७२४) कारकीर्दीत खोरासान प्रांतात भयंकर बंडे झाली व हिंसामच्या (मृत्यु ७४३) वेळी ही अंदाधुंदी अन्वासी व शिया पंथी धर्मापेदेशाच्या प्रोत्साहनाने वाढतच चालली अखेरस दुसऱ्या मेर-वानच्या वेळी अरब नसलेल्या मुसलमानांनी अनु मोरिलम नांवाच्या मौलानाच्या आधिपत्याखाली मोठे सैन्य जमा केले, खलिफाच्या सेनापतीस पक्षाव्यास लावले व अखेरस मेरवानला हाकून लाविले येणप्रमाणे अन्वासी इराण व अरबी राज्य याचे घालक बनले इराणी लोकांच्या मदतीने अन्वासी खलिफांनी राज्यप्राप्ति झाल्यामुळे यापुढे इराणी लोकांनी स्थाचे नष्ट झालेले राष्ट्रीयत्व पुन्हा प्राप्त होऊन लागले-अन्वासी हे एक इराणी घराणे होते व या लोकांनी अर-बाची हातिपद्विती नष्ट करून जुलमाने राज्य केले खोरा-सान प्रांताचे लोक जुन्या अलिद घराण्याच्या वतीने लढत होते व अनु मोरिलमचा चून दाव्यावर शिपायी लोकांमध्ये अस्वस्थता पुन्हा माजली. इरान-अल-रशीद खलिफाच्या कारकीर्दीत खोरासानमध्ये बंडे झाले व हे बंडे खलिफाने स्वतः मोडले लवकरच समरकंद येथे बंडे झाले व ते बंडे मोडण्यास हादून निघाला असता (८०९) तोसुस येथे मरण पावला. इरानचे मुत्तये अमिन व मामून यांमध्ये गादी-बद्दल संताप झाला. अमिन खलीफ झाला; परंतु ताहीरच्या मदतीने मामूनने अमिनला पदच्युत करून ठार केले व स्वतः खलीफ बनला. ताहीरला खोरासानचा सुभेदार (८२० मध्ये) नेमण्यांत आले व याने या देशात एक स्वतंत्र घराणे स्थापिले. हे नाबाला बगदादचे अंकित असे. ८७३ पर्यंत या घराण्याची सत्ता खोरासानवर चालत होती. मोतासिम खलिफाच्या कारकीर्दीत मद्दपंथी इराणी लोकांचे व बिता-शिमच्या लोकांचे बंड व ताबरीस्तानमधील बंडे कष्टाने मोड-ण्यांत आली. दहावा खलीफ मोताबाही याच्या कारकीर्दीत याबूद बिन लैय अल-सफर याने ताहिरी घराण्याचा मोड करून सिस्तेन प्रांतात सफारि घराणे स्थापिले.

कनिष्ठ घराणी. — इराणच्या मध्यम भागात व अरहर्दी-बरील प्रदेशात बरीच घराणी स्थापली होती. ८७९-९३० पर्यंत अक्षेजेन प्रांतात साजेद घराणे राज्य करीत होते व ताबरीस्तानमध्ये ८६४-१२८ पर्यंत अलिद घराणे स्वतंत्र होते, नंतर सेमैनिद घराण्याने त्याचा मोड केला. या कळांत तुर्की अधिकाऱ्यांच्या सत्तेमुळे खलिफांचा हापाटवाने व्हास होत होता. चौदावा अन्वासी खलिफ याने तुर्की अधिकारी काढण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला. नंतर मोतासिम खलीफ झाला. यापुढे अफारिद याने या खलि-फावर हमा केला, परंतु त्याला पक्षावे लागले. यादबचा माऊ अमर याने (८७८-९००) राज्य घेले; परंतु हमा-यल बिन अहमद सेमैनिद याने त्याला बंद केले.

सॅमॅनिद घराणें:—यानंतर सफारिद घराणें (१०० ते १२२९) हे सॅमॅनिदांचे वेळीं नामधारी सत्ताधीश होते. तिसऱ्या इस्वीसहस्रनंतर सॅमॅनिद याच एकट्या अरब नसलेल्या इराणी घराण्याने इराण व टॅन्जो(विषयाना या देशावर सत्ता चालविली. याच्या कारकीर्दीत विद्या व कला यांची भरभराट झाली. अखेरीस सफर्यानाच्या गझनवी घराण्याने या घराण्याचा मोड केला.

मोतादिदच्या वेळीं मेखापोटेमियातील खारिजाइट घराण्याचा मोड झाला. हे पुढे महत्त्वाचें घराणें झालें. नंतर खलीफांस उतरती कळा लागली व इराणांतील मोठ्या घराण्यांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केलें. काहिरच्या (सन् १३४) कारकीर्दीत इराणमध्ये सुयिद नांवाचें घराणें उदयास आलें. हे घराणें सस्त्रन घराण्यातील असु शाशा मुया नांवाच्या पुण्यापासून निघालें होतें. हा पुढुन केलासचा नायक होता. याचा एक मुलगा इमाद-अरीला हा कारानचा सुभेदार, दुसरा मुलगा रोकन अरीला हा राय व इस्फहान प्रदेशाचा व तिसरा मुलगा मोइस अरीला हा कर्मान, अहवास व बगदाद प्रांतांचा सुभेदार झाला.

मोताफी खलिफाच्या कारकीर्दीत कैलामार्ड, तुर्क व इस्फानिद लोकांमध्ये एकसारखे तेंडे चालू होते. सुयिद घराणें वरपांगी खलिफाची सत्ता कपूल करित होते; पण वास्तविक त्याची सत्ता अमर्याद होती. सुयिद घराण्याने शहाणपणानें बगदादवर राज्य केलें व निरनिराळी लोकोपयोगी कामें करून या शहराची बरीच सुधारणा केली. इराणी आखातापासून कास्पियन समुद्रापर्यंत याची सत्ता चालत होती. अखेरीस आपघांतील आकगामुळें या घराण्यास उतरती कळा लागली व गझनवी घराण्याने याचा खट्टा मोड केला. मध्यंतरी (११९ मध्ये) सॅमॅनिद घराण्याचा तुर्कस्तानच्या इलेकसानांनी नाश केला.

गझनवी घराणें:—इराणी राजकारणाचें केंद्र आता पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेले. आतापर्यंत वरील सत्ता बगदादच्या नामधारी खलिफांच्या हातीं असे व आतापर्यंत बघिलेल्या सर्व घराण्यांना खलिफापासून सत्ता प्राप्त होत असे. गझनवी व सेल्जुक घराण्यांचा उदय क्षाव्यापासून खलिफाची स्वतंत्र सत्ता नाहीशी झाली. गझनवी घराण्याने ओघ्याच अन्काशात इराणांतील बहुतेक देश घराण्यांचा नाश केला. पहिला मन्सूर सॅमॅनिद आपल्या मालकाशी मर्हून अकगानिस्तानांत आऊन राहिला व या देशांत त्याने एक बहुतेक स्वतंत्र असे राज्य स्थापन केलें. याचा तुर्की गुलाम असताना हा गझनवी घराण्याचा मूळ पुरुष होता. मन्सूरच्या मार्गाने तीन दुर्बल सुभेदार झाले. नंतर १०७ मध्ये पूर्वी गुलाम असलेल्या सक्कगीनच्या हातीं सत्ता गेली. सॅमॅनिद घराण्यांचा तातार इलखानानें मोड केला. सक्कगीनचा मुलगा प्रसिद्ध महमूद यानें सॅमॅनिद व तातार लोकांचा पराभव करून गुलतान हा पदवी धारण केली व सोरासान,

टॅन्जो(विषयाना व वायव्येकडील हिंदुस्थानचा बराच भाग या प्रदेशावर आपली सत्ता बसविली. महमूद मोठा विजयी पुरुष होता व केंथे केंथे त्याने स्वारी केली तेथे तेथे त्याने भरमंदी घर्म स्थापन केला. महमूद विजेचा आश्रयदाता होता. याच्या वेळीं फर्दीची कवीने दाहानामा (राजाचें पुस्तक) रच लिहिला. याच्या वंशजांची सत्ता ११८७ पर्यंत चालू होती; परंतु ११९२ मध्ये त्यांचे हिंदुस्थानांतील राज्य पोरी घराण्याने घेतलें. याच्या अगोदरच माचे इराणांतील काही प्रांत सेल्जुक लोकांनी हिरावून घेतले होते. महमूदाचा मुलगा पहिला मासुद याच्या कारकीर्दीत सेल्जुकांनी खोरासान प्रांत घेतला. १३०७ मध्ये मर्ह, निशापूर हा शहर व पुढील अठरा वर्षांत सेल्जुकांनी बस्त, बौर्जन, ताबिस्तान, खारिस्म, हमदान, राह, इस्फहान व अजेरीस बगदाद (१०५९ त) ही ठिकाणें घेतली. अब्बासी खलिफ सेल्जुकांच्या संरक्षणाखाली आले व त्यांचा बाह्याकारा सर्व प्रकारचा मान सेल्जुक लोक राखित असत. सेल्जुकांचे राज्य पश्चिमेस आशियामायनर व पूर्वेस हिंदुस्थान व मध्य आशियापर्यंत पसरलेले होते.

तोमूक बेग, आरप-आल्तान व मलिकशहा हे पहिले तीन सेल्जुक रागे होऊन गेले. मलिक शहाच्या मरणानंतर त्याचे मुलगे आकियारोक् महमूद व शिमार यांच्यामध्ये यादवी सुरू झाली. याचा परिणाम असा झाला की, शिमार मोरपयेंत (११५७) सेल्जुकांच्या खऱ्या वारसांचे हातीं नामधारी सत्ता मात्र होती व याच घराण्याच्या इतर शाखांनी राज्याच्या निरनिराळ्या प्रांतांत सिरीया, रुम (आशिया-मायनर) कश्मीर, इराक व कुर्दिस्तान यांत स्वतंत्र राज्ये स्थापन केली.

सेल्जुकांचे राज्य मूळचें लष्करी होतें. याची त्यांच्या स्वतःच्या अधिकाऱ्यांवर सत्ता नव्हती व तुर्की गुलामांच्या हातीं हे अधिकार देत असत. हे अधिकारी स्वाभिमत नसत. इराणांत मोंगल लोक येण्यापूर्वी फारसे प्रांतांत, तुर्की सरदार सत्ताधार यानें स्थापलेले सेलजोरी घराणें होऊन गेलें. या घराण्यांतील शेवटची राजकन्या आविश (सन् १२८७) हिचा हुलागूचा मुलगा मागू तेमूर याची विवाह झाला होता.

खारिस्मचा—खारिस्मच्या शहांचा मूळ पुरुष गझनीचा तुर्की गुलाम अनुष्तामेन हा होता. हा प्रथम सेल्जुक मलिक शहाचा पेला घरणारा हुनम्या होता. नंतर १०७७ मध्ये खारिस्म (खिब) चा सुभेदार झाला. ११३८ मध्ये या घराण्यांतील तिघरा पुरुष अतिशय यानें बंद केलें, परंतु शिमारने त्याचा पराभव करून त्याला हाकून लावले, पण लवकरच तो परत आला. इल-आल्तान, झुलतान शहा महमूद, तुक्श (११७२-११९९), अलाएरान महमूद (११९९-१२२०) व जेलाइदीन हे या घराण्यांतले शहा होऊन गेले. तुक्शने खोरासान, राह, इस्फहान हे प्रांत व

अलाहूदीनें बहुतेक सर्वे इराण, बुखारा, समरवंद, ओट्टोर, गझनी हे प्रदेश जिंकले १२३१ मध्ये शेवटचा हाहोमेल्-छरीन यास हद्दपार करण्यांत आले व येणेप्रमाणे ख्वारिश्म शहांच्या राज्याचा नाश झाला.

अध्यासी खलिफ बगदाद येथे नामधारी राबे असतांना खरी सत्ता चाळीस लहान घराणी व महा मोठी घराणी यांच्या हाती होती ८४४-१२३१ पर्यंत सेमैनिद, सुयैद, गझनवी, सेलजुक, सेलजोरि व ख्वारिश्मचे शहा ही घराणी इराणचे राज्य वस्तुतः करीत होती.

मंगोल लोक—बाराव्या शतकाच्या अखेरच्या वर्षांत मोंगोल लोकांनी पश्चिमेकडे चाल केली व काजाविट्टेचे प्राचीन राज्य जिंकून त्यांनी ख्वारिश्मच्या शहांचे राज्य घेतलें जेगिझखान १२०२ मध्ये मेला, व कास्पियन समुद्रापासून पिवळ्या समुद्रापर्यंत पसरलेलें त्याचें राज्य त्याच्या मुलामध्ये वाटून देण्यांत आले इराणच्या काही भागाचा जगताईच्या राज्यांत व बाकीच्याचा योल्डन होई (सेनेरी शेरे) च्या प्रदेशांत समावेश होत असे. इराणचा खरा सुभेदार दुसरा अथवा दुसरा होता. याचा मुलगा हुलागू अथवा हुलाकू हा इराणचा पहिला राजा झाला. हा १२५६ मध्ये गादीवर बसला. यानें इराणातील देश घराणी एक-दम नाहींसा केली व १२५८ मध्ये बगदाद घेतलें आणि शब्तीसाम्या अड्यासी खलीफाचा वध करून खलीफाचा नायनाड केला. हुलागू व त्याचे वंशज यांचे राज्य उत्तरेस जगताईच्या राज्यापासून दक्षिणसुद्धि पर्यंत व पश्चिमेस बिझांनियमपासून चीनपर्यंत पसरलें होतें. हुलागूनें अन्न-नेशन झालात मराठा येथे आली राजधानी केली व एक वैद्यशाळा स्थापली. याच्या सांगण्यावरून असिहूदीन तुघीनें सिद्धि-इल-खानि नावाची ज्योतिष शास्त्रीय कोठक केली. हुलागू १२६५ मध्ये मेला. याच्या मागून याचा मुलगा अबाय गादीवर बसला. हा स्वभावानें शांत होता व यानें बहानप-णानें राज्य करून देशांत शांतता राखली व देशाची मरभराट केली. जेगिझखानाच्या वंशातील इतर मंगोल राजांची दोन चढें यानें मोडली. याचा भाऊ निजुदर हा याच्या मागून १२८१ मध्ये गादीवर बसला. यानें इस्लामी धर्माची दीक्षा घेतली व ख्रिस्ती लोकांचा छळ केला मंगोल लोक इस्लामी धर्माचा तिडकास करीत असत मंगोल व ख्रिस्ती लोक यांची सहाजिकपणें निजुदराविरुद्ध एकी झाली व निजुदर १२८४ मध्ये मारला गेला मंगोल नायकांनी अबायचा मुलगा अर्पन यास गादीवर बसविले. याची कारकीर्द अंदाधुंदीची होती. याच्या पहिल्या दोन वर्षांराचा वध करण्यांत आला तिसरा वर्षीर साद अहौला नावाचा युहुदी वैद्य होता याची बमाबंदी व्यवस्था कर दूदशापणाची होती परंतु युहुदी लोकांना यानें सरकारी नोकऱ्या कात्त दिल्यामुळे मंगोल सरदारांनी याचा १२९१ मध्ये खून करविला. हुलागूचा नाव बंदुखान याचें बघि

अर्पनच्या कारकिर्दीत झालें होतें हा राजा सादच्या घना-नेतर लवकरच मेला याच्या मागून केल्गु गादीवर बसला. याचा १२९५ मध्ये बंदुखाखून करून गादी (१२९५-१३०४) बळकावली. गझन पार कर्तुस्त्वान पुष्ट होता. यानें लष्करी बमाबंदी व न्यायखात्यावर कायमचे अधिकारी नेमले; जाणी, वचने व भाषे यांची कायम-पद्धति ठरविणें, व घोडे-स्वाराकडून टपाल नेण्याची तजवीज केली. यानें इजिप्तवर जय मिळविला १३०३ मध्ये याच्या सैन्याचा मर्ज आल सफर येथे पराभव झाला व मंगोल लोकांनी सिरिया देवा-वरील हक्क सोडला इस्लामी धर्म निश्चितपणें स्वीकारणारा पहिला मंगोल राजा अशी गझनची ऐतिहासिक त्यागिती आहे. हा १३०४ मध्ये मेला याच्या मागून याचा भाऊ ललैतु गादीवर बसला तातारवरील विजयी लढाई व तामिजलून सुलतानिया शहरास राजधानी नेणे या याच्या कारकिर्दीतील मुख्य गोष्टी होत हा शिष्यापंथा होता. हा १३१६ मध्ये मेला व याचे मागून याचा मुलगा अबुसाहद गादीवर बसला. याच्या कारकिर्दीत इजिप्तच्या मासेलुक राजाशी निश्चित तह करण्यांत आला याला त्याचे वर्षीर व सरदार यामपासून पार प्राप्त झाला. अमीर हुसेनची बायको व अमीर सुपा-नची मुलगी बगदाद खातुन हिच्या विलक्षण मोहामुळे याला फारच प्राप्त झाला. हा १३२५ मध्ये मेला व याच्या वर्षीरच इराणातील पहिल्या मंगोल अध्या इलखान घरा-ण्याचा शेषट झाला या वेळी खरी सत्ता सुपान, हुसेन गैलेर व त्याचे भाऊटा हसन व योरला हसन नावाचे मुलगे याच्या हाती होती. या दोघा हसनानां काही नामधारी राजे प्रथम गादीवर बसविले व १३४४ नेतर हसन मुहम्म (खोला) हा पहिला कैलैरिदखान म्हणून गादीवर बसला.

इतर घराणीः—अधु सादच्या वेळेपासून इराणवर पाच घराण्यांची सत्ता चालत होती (१) कैलैरिद, (२) मोसफरिद, (३) सर्वादरिद, (४) बेनि कुर्त, (५) जुबा-नियन ही ती घराणी होत. याचा तैमूरच्या सैन्यानें नाश केला.

तैमूरची सत्ता इराणमध्ये १३९५ पासून त्याच्या मृत्यु- (१४०५) पर्यंत अव्याहत चालत होती त्यानें एका-मागून एक विजय संपादन केले, परंतु जिकिलेले प्रांत त्याच्या कारकिर्दीत कधीच व्यवस्थित नव्हते. पराजित केलेली घराणी बारंवार बंडे करीत व शहाला मंगोल लोकांच्या टोळ्याचाहि बदोबस्त करावा लागे त्याच्या वंशजांची सत्ता इराणवर फार थोडा काळ टिकली, व शहाहक (१४०९-१४४६) व अला अहौला (१४४७) या राजांनंतर तैमुरी घराण्याची इराणवरील सत्ता नाहींसी झाली.

तैमूरच्या मृत्यूपासून सफाविद घराण्याचा व्हास होई-पर्यंत (१४०५—१७३६)

तैमूरचे बंगम (तैमुरी) व तुर्कमन लोक (हखी सन १४०५-१४१९) .— तैमूर आपल्या वयाच्या ३० व्या वर्षी चीनवर स्वारी करणाऱ्या गुमरास १४०५ मध्ये मेलला. झेंसोविसयाना, थोडशाच, आस्ट्राखान, खाल्खा वगैरेला प्रदेश, मेवापोतोमिया, खिरेया, आशियामध्यवर, अफगाणिस्तान, हिंदुस्तान या प्रदेशांविषय १९ व्या शतकातील आशियातील राशियाचा हिंदुस्त प्रदेश व अफगाण्यासून होमॅक-पर्यंतचा इराण देश या अवाढव्य प्रदेशावर तैमूरचे राज्य पसरलेले होत.

तैमूरचा हयातीन त्याच्या भिरनसहा तोंडाच्या तिसऱ्या मुताने इराणच्या काही भागावर राज्य केले होते, परंतु हा वेडा अवस्थामुळे तैमूरने गादीवरील त्याचा हक्क काढून आपल्या एका मूत्र पुत्राचा पुत्र शीर महेमद याचा गादीचा वारस झडून जाहीर केले होते; परंतु भिरनसहाचा मुलगा पालिगशाह याने गादी पटकावली, परंतु शाहसुम्बक नावाच्या राबिण्या सहासोत पुढेकड पैसा व काळ चालविण्यामुळे त्याला पदच्युत करून १४०८ मध्ये त्याचा मुलगा साहसल खोरासानचा सुभेदार हा गादीवर बसला व खलिलशाहाला राजपद बोडून खोरासानचा सुभेदार व्हावे लागले. १४०९ मध्ये खलिलशाहा मरण पावला.

शाहसल हा तैमूरचा चौथा मुलगा होता. याने अठराव्या वर्षे राज्य केले व हा शूर, उदार, आणि सुसंस्कृत राजा होता. याने आपली गादी समारकंदहून हिरात शहरी आणली. याच्या कारकिर्दीत हिरात व मरथे या शहरांची भरमघट साली. सर मॉन मारकम याने या शाहच्या दरबारच्या ऐश्याचे व याने केलेल्या शास्त्रीय शिक्षण व चिन्ता याच्या उत्कर्षाचे वर्णन केले आहे. याने चीनला एक वकील पाठविला होता व याने पाठविलेला अभ्युदयज्ञानाचा प्रवासी हिंदुस्थानांत आला होता. आशियामध्यवरमधील राजा कुपुन यथवा ' काळी मेंढी ' नावाच्या तुर्कमन लोकांनी या शाहच्या जातप्रांतीत तामिज शहरीवर चाल केली होती. इ. स. १४१६ मध्ये शाहसल मरणावर त्याचा मुलगा उलूवचे त्याच्या गादीवर बसला या शाहची वियाकलांमळेनि याचे नांव धारण करणाऱ्या उग्रोतिपशासीय क्रीडकविरून व्युक्त होते. शिक्का हा स्वतः कवि व विवेका आधारदाता होता. याने समारकंद शहरी एक विद्यालय व नेपथ्याचा बांधला. तैमूरशाहाने कास्तिनसमुद्राच्या बांधिगेव जिंकलेल्या प्रदेशास याने बलकळी घाणसदाचा काही एक पुरावा नाही. याला याचा मुलगा अबदुल लठीक याने ठार मारले व महा महिन्नयानी अबदुल लतीफचा त्याच्या खूद शिपायांनी ठार केले तैमूरच्याच वंशातील एक वडील शूरप बाबर(इति-हासप्रसिद्ध मोगल बादशहा नव्हे) नंतर गादीवर बसला व थोडाकाळ राज्य करून मरण पावला. याच्या माथून भिरनसहाचा नातू अबुगदद याने गादीवर दफ दारजिला. व उसवेग ताताखरी दोस्ती करून याने सुखारा व खोरासान

प्रांत घेतले व फार कुपुन नांवाच्या तुर्कमन लोकावर स्वारी केली. परंतु अखेरीस उसन हसनने त्याला वेद करून १४६८ मध्ये ठार मारले.

अबदुल लतीफ मेस्किनस ठारला वयात पडलेल्या इराणी इतिहासगीतरी थोड्याशा गीतिका तारखा देणे शक्य नाही. शत्रु शाहचा वडील मुलगा मुलतान अहमद मुलारा येथे व त्याचा भाऊ उमर खोख फरंता प्रादात राज्य करित होता. उमरचा मुलगा इतिहासप्रसिद्ध बाबर याला उसवेगानी कावून व हिंदुस्थानकडे हाकून लावले होते. तैमूरचा मुलगा उमर खोख याचा पण मुलतान हुवेन मिसा याने हिरात येथे १४८७—१५०६ पर्यंत राज्य केले. निखोड, व त्याच्यामिर नावाचे इतिहासकार, जामि व हातिका कवी व इतर विद्वान लोक याचा हा हहा आश्रयदाता होता. परंतु मध्य व पश्चिम इराणवर याची कधीही सत्ता नव्हती. इराणच्या या भागावर अबुगददच्या मरणांनंतर भाऊ कुपुन (पाहरी मेंढी) चा नायक उसन हसन याने किराकुन (काळी मेंढी) चा नायक बद्दल सहा याचा परामश व पत्र करून, सत्ता चालविली होती. या दोन्ही खंडवामध्ये हाडवेर होते. या दोन्ही टोळ्यातील लोक आशियामध्यवरमधील रहिवासी असून ' काळ्या मेंढी ' च्या टोळ्यातील लोकांनी ग्दान येथे व ' पाडव्या मेंढी ' च्या टोळ्यातील लोकांनी बायाबेकर येथे आपली सत्ता स्थापली होती.

उसन हसनच्या दरबारी कॅटॅरिनो सेनो, पारंबरी, व कॅटॅरिनो हे व्हेनिसचे वकील आले होते हसनने डेरिफना नावाच्या ग्रीक खोशी लभ लावले होते व सेनोची धामकी, डेरिफनाची पुतणी अवस्थामुळे सेनोच्या चियावणीवरून हसनने तुर्क-स्तानवर स्वारी केली होती व या स्वारीचा परिणाम शाहस फार पातळ झाला होता. तारिज (तामिज) शहर या शाहाची राखणी होती. हा शहाणा व शूर राजा होता शुण्या इतिहासकारांनी या शाहास वाडिनिमय, अनेकविध, अद्येविक, अविश्वेक्षी, अथवा उसन कॅसेनो धारी नावे दिली आहेत, त्यामुळे हा शाहा कोणता होता हे निश्चितपणे सांगता येत नाही असा वयें राज्य करून आपल्या वयाच्या सत्तराव्या वर्षी १४७७—१४८८ मध्ये हा मेल. याच्या मागून याचा मुलगा याकूब आपल्या भावास ठार मारून गादीवर बसला, परंतु याच्या नायकाने याला विषमोग करणामुळे हा १४८५मध्ये मेल.

बबदशाही—याकूब नंतर गादीवर कोण बसला या विषयी भिरनिसाळ्या लवकाचा निगनेराळी मते आहेत. सेनो म्हणतो की याकूबचा मुलगा अलामूर (अलामत, अस्तान्ते, एल-नॅद व अलवेगवे अगोरेह याला म्हणत) हा नंतर गादीवर बसला होता व याच्या राज्यात इराण शिवाय टाबारबेकर व युकेटोस नदी मधील मोज्या आर्मेनियाचा काही भागात या प्रदेशाचा सत्तावेग होत असे उलट

कुसिन्धु म्हणतो की, याकूब निपुत्रिक मेल्यासुलें जुलाव्हर नांवाच्या एका सरदार गतिवार्हाकानें गादी बळकावून तीन वर्षे राज्य केले. याच्या मागून १४८८ मध्ये बैसिंगर गादीवर बसला. यानें १४९० पर्यंत राज्य केले. नंतर इस्तम (इस्तम) नांवाच्या तहण सरदारानें सात वर्षे सत्ता चालविली. नंतर अहमद नांवाच्या कोणा पुरुषाने इस्तमचा खून करून गादी बळकावली. याला दुलहाल होऊन शूयु प्राप्त झाला, त्यामुळे इस्तमचा चौदा वर्षे बयाचा घाकटा मुलगा अलामत याला अनायासे गादी मिळाली. अंगि-थोळी नांवाच्या व्हेनीसच्या प्रवाशांनी लिहिलेल्या वर्णना-पद्धत या गोष्टीस आधार मिळतो. अलामतनें शेख इस्माइल सुफी गादीवर वसेपर्यंत राज्य केले याच्या अनायासे नांव सुराद होतें जुलेव्हर अथवा इस्तम विपरी विशेष माहिती नाही, परंतु बैसिंगर हा उमन इस्तमचा समकालीन, उमर शेख फर्गना प्रोताचा राजा याचा पुतण्या हांता याकूब मेल्यानंतर अलामत गादीवर वसेपर्यंत बरीच बेबंदशाही होती, व शासक अज्ञान अस्ताना बैसिंगरनें राजप्रति-निधि या नात्यानें दोन वर्षेपर्यंत राज्यकारभार चालविला असावा असे अनुमान करता येतें. मासिम म्हणतो की अलामत हा तैमूरच्या वंशातील शेवटचा राजा होऊन गेला, व याला सकाविद बराण्याचा प्रसिद्ध स्थापक इस्माइल सुफी याने पदच्युत केले

मुस्ली अथवा सकाविद घराणे:- (१४९९-१७२९) यातवा इमाम मुसा याचा वंशज शेख सैयूदीन इमाक हा चौदाव्या शतकात केन्हां तरी काश्मिरमन समुद्राच्या नैर्ऋत्येस अर्देबिल येथे रहात होता असे म्हणतात. त्याच्या पावित्र्याची कीर्ति ऐह्यन तैमूर मेडीस त्याच्या बरी गैरा होता व चाकित होऊन या शेखाच्या सहाय्यावरून तैमूरनें बरेच तुर्क अफगा नाशियन कैदी घेवून दिले होते. यामुळे या लोकांची शेखवर मर्फी बसून पुढे हे लोक याच्या वंशजाच्या फार उपयोगी पडले.

याचा मुलगा साहदिन व नातू रवाजा अला (हे बाहेला गेले होते व यशस्वेन येथे हे मरण पावले) हे देखील प्रसिद्ध धर्मपुरुष होऊन गेले. इनामा अलीचा नातू खुनैद यानें उमन इस्तमच्या बहिणीशी लग्न केले होते व खुनैदचा मुलगा शेख हैदर यानें आपली मातेबहीण साया-उमन, इस्तम व केसिफना राणी यांची मुलागी हिद्याची विवाह केला होता. या जोडप्याला मुस्तान अली, इब्राहिम मिला व इस्माइल (हा १४८० मध्ये जन्मला असे म्हणतात) असे तीन मुलगे झाले. शेख हैदर यानें धर्मधंषणी आपल्या पूर्वजांचे नांव पुढे चालविले होते. याच्या शिक्षणाचा परिणाम असा झाला की, इस्लामी जगात अत्यंत महत्त्वाचा असा एक महंमदी धर्माचा पंथ निघाला. अर्देबिलच्या तत्त्ववेत्त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मपंथाकडे इराणी लोकांच्या मनाचा कस चढून गळत आहे.

याकूब शाह निपुत्रिक निवर्तला असे जे ग्रंथकार म्हणतात ते शेख हैदर सुफीचा गादीवरील हळू कायदेशीर दान तात. पुर्वासे म्हणतो की, 'ऐरच्या कीर्तिचा व लाला मिळणाऱ्या शिष्याखेळा हेवा वाटून खूद याकूबनें ऐरचा गुस्तीतीनें खून करविला' परंतु इस्तमनें हा खून केला असे कुसिन्धुनें म्हणणें आहे. सेनो म्हणतो की, शेख हैदर या धर्मपंथाचा खून लडाईन अलामतनें केला. एका निनाही म्यापा-त्याच्या इराणच्या प्रवासवर्णनात अलामतच्या सेनापतीनें लडाईत शेख हैदरला ठार केले असे लिहिले आहे, व अंगिओ-लेझो प्रवाशी म्हणतो की, इस्तमनें पाडीविलेल्या सुलमानचे नावाच्या अधिकाऱ्यानें शेख हैदरला लडाईत मारले. इब्द-मुत्तकारिपच्या आधारे मास्कम म्हणतो की, तिर्धानच्या सुभेदाराने शेख हैदरचा मोड करून खून केला व हैदरच्या तिन्ही मुलांना त्याच्या उमन इस्तम नांवाच्या अनायासा याकूब नावाच्या वंशजाने मस्कराने फांसे प्रोता-तील इश्खार नांवाच्या डोंगरी किल्ल्यात कैद केविले. हे पुर्वासच्या म्हणण्याचे दुसरे स्पष्टीकरण आहे; फक्त व्यक्ति व विषय याचा गोमळ झाला आहे. सेनोनें वा काळच्या गोष्टी फाळणीपूर्वीक नमूद करून ठेविल्या आहेत असें दिष्टतें. सेनोच्या आधारावरून शेख हैदरच्या मुलापैकी एक म्हणजे इस्माइल हा १४९९ मध्ये गिलन प्रांतात पडून गेला. यापैकी इस्माइलचे वय तेरा वर्षीच होतें.

पहिला इस्माइल:- या तुर्की तहण्यांचे चरित्र या बळेवासून त्याच्या राज्यारोहणापर्यंत (१४९९) फार घडामोडींचे आह. सेनो म्हणतो की, यथाच्या अठराव्या वर्षी हा व्हान सरोवरीतील बेटावून निघून आरास व कर या नद्यामधील केराबाख प्रदेशांतून अग्नेयमागेनें गिलन प्रांतात आला. या प्रदेशात आपल्या विलाच्या एका जेजाच्या मदतीनें यावेसे सैन्य उमवून काश्मिरमन समुद्रवरील बाजू व शिक्कांत प्रांतातील शेमाख ही शहरे यानें घेतली. अलामत ससेनब आपणावर चालून येत आहे असे समजताच यानें अंगिरवळ छिस्ती व इतर लोक यांचे सैन्य सोळा केले. खोळा हजार लोकांच्या मदतीनें आपल्या प्रतिपक्षाचा अगदी मोड केला, व येथे ताब्रिम शहरावर चालून गेला. हे शहर याला धरण आले. लवकरच (१४९९) याची इराणचा शाह म्हणून दाही करिण्यांत आली.

अलामत ज्यावेळाला पडून गेला, परंतु त्याचा भाऊ मुराद हा तुर्की लोकांच्या साहाय्यानें लडाईत उबुक झाला व इस्माइलनें मुरादचा ताबिन्नच्या मैदानात पराभव केला. मुराद कागजेंकरला पडून गेला. इस्माइल, इराक-इ-आबाधि व शिरास प्रांतात मुरादखानावर चाळून गेला. इस्माइलचा वाढती सत्ता प्राहून मुरादचे लोक त्याला सोडून पळाले, मुरादचा पराभव झाला व कदाचित खनिदि झाला असेल. अलामतला विक्षापताताने इस्माइलच्या हवाली

करण्यांत आले व त्याने अलामनचा बंध केला असे म्हणतात.

इस्माइल (१५०१) तामिझला परत आला व त्याने मोठा जयोल्लाह केला. १५०३ मध्ये त्याने टायप्रीसवरील बगदाद, मोहक व जेसिरा ही शहरे पेटवली. पुढच्या वर्षी त्याने गिलनप्रांतातील एका बंडखोर राज्यकार्याचा बंदोबस्त केला. यानंतर १५०७ पर्यंत याने शांततेने काळ घालविला. सर्व ग्रंथकारांच्या आधाराने असे म्हणता येईल की, १५०८ मध्ये शहाचे लक्ष शैबान अथवा साहिबेगच्या खोरासानवरील स्वारीने वेधिले. हा उद्योग जेमिझखानाचा वंशज असून याने बाबरला (मोगल बादशहा) कायुकडे हाकून लावले होते, नंतर याने समरकंद, ताशकंद, फर्याना, हिंसार, कुंडुस व क्वारिस्म येथे बघ मिळवून मुघान नदी ओलाढीन सारामुस प्रांगावर हा चालून आला होता. इस्माइलने आपले सैन्य जमवून इस्फहान येथे तळ दिला. १५१० मध्ये शैबानाने खोरासान प्रांतावर दुसरी स्वारी करून कर्मन प्रांत उध्वस्त केला तेव्हा इस्माइलने हे प्रांत आपले बंधपरायणत आहूत असे सांगून शैबानला त्याने केलेल्या नुकसानीबद्दल नबाब विचारला. शैबानने इस्माइलचा या प्रांतावरील हक्क कटुल केला नाही, तेव्हा इस्माइल सैन्यानिशी चालून गेला. उद्योगाचे सैन्य लहान लहान टोळ्या करून देशभर पसरले व हिरातकडे मोर्चा फिरवून पळून गेले; शैबान मगईला पळून गेला. इस्माइलने बाल करून त्याचा पराभव केला व त्याला पकडून त्याच्या बऱ्याच अनुयायांसह त्याचा बंध केला.

सेलिमशाह लढाई.—यानंतर पडलेली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इस्माइलने तुर्की सुलतान पडिला सेलिम याशी केलेले युद्ध. ही होय. या युद्धाचे कारण तुर्की राज्यात पाखंडवादी मुसलमानाचा छळ होत असे या गोष्टीने विद्वान आजून (इस्माइल) शहाने जुना सुनी पंथ सोडल्याचा ४० हजार तुर्कांची कत्तल केली हे होय. सुलतानने सैन्य अजमेरमन प्रांत व पश्चिम इराण या प्रदेशांवर चालून आले. इस्माइलचे बरेच सैन्य यावेळी खोरासान प्रांताच्या बंदीबरात गुंतलेले होते. इस्माइलने शत्रूच्या सभोवराचा प्रदेश उग्रभट करून शत्रूला दाणावेरणीच्या टंचाईने जेरीस भाणण्याचे युद्धधोरण स्वीकारले. अखेरीस अजमेरमन प्रांताच्या सरहद्दीवरील खोई शहरासमोर उभय सैन्यांची गांठ पडून इराणी सैन्याचा पराभव झाला (१५१४) व सेलिम विजयोत्सवाने तामिझ-मध्ये शिरला.

सेलिमचा तामिझ शहरीत आठ दिवस मुकाम होता. याने येथील पुढळसे कुशल कारागीर पकडून कान्स्टानिनोपलला पाठवून दिले व वसंतक्रांत इराणवर फिरून बाल करण्याच्या इराधाने कारबाग प्रांतांत हिंवाळ्यातील मुकाम करण्याकरिता निघून गेला. परंतु आपल्या सैन्याच्या बेदिदीमुळे तो तुर्कस्तानला घाईने परत गेला. या स्वारीमुळे इराणच्या शहाचा

गर्व उतरून सुलतानाने बायापैकर व कुर्दिस्तान हे प्रांत आपल्या राज्यास जोडले.

१५१४ पासून १५२४ पर्यंत इराण व तुर्कस्तान या दोन राज्यामधील द्वेषाग्नि धुवसतच होता; परंतु म्हणण्यासारखी लढाई झाली नाही. इराणपक्षां हिंसकते सेलिमने लक्ष बास्त वेधले होते. हा सुलतान १५१९ त मेला. या गोष्टीचा फायदा घेऊन शहाने जाबिया प्रांत काबीज करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु खेळीमच्या मागून गादीवर बसलेल्या सुलेमान सुलतानाने शहाचे कोहीएक चाख दिले नाही. १५२४ त इस्माइल अर्देबिल येथे मरण पावला.

इस्माइलचा स्वभाव.—इराणी लोक इस्माइलच्या स्वभावाचे फार गौरवाने वर्णन करतात. इस्माइल हा एका मोठ्या रामचरण्याचा पाया घालणारा पुरुष असून याने इराणी लोकांचा आवडता धर्म राष्ट्रीय धर्म केला असे इराणी लोक म्हणतात याचे प्रमाणन याला साधु समजून याच्या नांवाचा आपल्या प्रायशेवत उच्चार करीत असत. इस्माइल घेनापति असताना शिवाई विलखते अंगावर घालीत नसत व याच्या सैनिकांचा या नवीन धर्मासंबंधी उखाड इतका दांडगा होता की, ' शिया शिया ' म्हणून हे लोक बेधडक शत्रूवर चालून जात असत.

शहा तहमास—इस्माइलच्या चार मुलांपैकी सर्वांत बडील मुलगा आपल्या बापाच्या गादीवर बसला. याच्या कारकीर्दीत पुढील मुख्य गोष्टी पडल्या. खोरासान प्रांतावर उद्योगानां स्वारी केल्यामुळे त्याच्या सैन्याचा (१५२७) मोठ करण्यांत आला, बगदाद (१५२८) परत घेण्यांत आले, किशिल-बाश (शामल व तुक्रुझ) टोळ्यामधील आंध्र बद्दाय लोकांची कत्तल करून (१५२९) मिट-विष्यात आले, खोरासानमधील आणखी एक बंड मोडण्यात आले, हिरात शहर उद्योगाच्या वेळीतून मुक्त करण्यांत आले (१५३०), इराणवरील तुर्कांची स्वारी इराणातील कटक ह्वासाने याने व्हाविली गेली (१५३१), सुलतान सुलेमानाने (इ. स. १५३४) शहापासून बगदाद शहर घेतले, शहाच्या सर्वांत धाकट्या भावाने बंड करून हिरात शहर घेतले त्यामुळे हिरात परत घेऊन कंदाहारवर (१५३९) चाल करण्यात आली, कंदाहार शहर तेथील सुभेदाराने (१५३७) बाबरशहाचा मुलगा रामपुत्र कामरान याच्या हवाली केले, हुमायून (पळून आलेला मोगल बादशहा) ने आदराभातिव्य (१५४३) करण्यात आले, शहाहून धाकटा असलेल्या शहाच्या इल्हास नावाच्या भावाने तुर्कांशी दोस्ती करून बंड केले त्यामुळे तुर्कांशी लढाई करावी लागली (१५४८) व अखेरीस जाबिया प्रांतावर स्वारी करून हमाजी लोकांना बेदिवान करून सूड उगविण्यांत आला (१५५२)

तुर्कस्तानच्या सुलतानाच्या बापेशिद्ध नांवाच्या मुलाने बंड केले त्याचा सुलतानाच्या आग्रयास येऊन राहिला, केला म्हणून तो पळून शहाच्या आग्रयास येऊन राहिला.

काविले आहे. इतिहासकार म्हणतात की, याने मरलेवेळी मुक्तीबद्दल फार शोक केला व मुक्तीचा मुलगा मान मिठां याग आपला वारस नेमले.

शाहा मुर्खीः—मृत शाहाच्या आज्ञेनुसार सरदारांनीं साम मिठांला शाहा मुर्खी या नावाने गादीवर बसविलें, त्या वेळीं याने वय सतरा वर्षांचे होते. याच्या बापा वयाच्या कारकीर्दीत अनेक क्रूर व अमानुष कृत्ये याने केली. धारुण्या पुंड्रित याने आपली आई, बहीण, भाववृत्ती राणी व शाहा अन्त्यासंबा प्रत्याप्त सेनापति व शिरासच्या विद्यालयाचा प्रायः घालगारा महात्मा इमाज कुलीखान याचा खून केला असे म्हणतात. याच्या कारकीर्दीत उलवेयाना खोरासान मधून हाकून कावून पिलस प्रताप्तीस खंड सोडण्यात आले; परंतु कंदाहार शहर मोगल बादशहाला पुनः देण्यात आले व मुलतान मराठे येथे दाद शहर घेतले. फ्रिस्टी लोका विषयी हा अन्त्याची नव्हता. शाहा मुर्खी ११८१ मध्ये कैशन येथे मरण पावला.

दुसरा अन्त्यास शाहाः—याच्यामागून याचा मुलगा दुसरा अन्त्यास गादीवर बसला. याने वयाच्या सोळाव्या वर्षी इरातः चाल करून कंदाहार परत घेतले असे म्हणतात. या मोदीशिवाय याची इतिहासाज न्यास्त माहिती नाही. युरोपमार्गीस राष्ट्रांचे व फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीचे बळीस याच्या दरबारी होते. उलवेयाच्या आश्रित नाइबाचा चांगला भादूर करून याने त्यांना शात राखले, तुर्कस्तानची सलोह्याने राहिला, जॉर्जियाच्या राजाचा बंदिवान करून याने त्याला क्षमा केली व सर्व धर्मींनीं मुभा देऊन दिल्ली लोकावर विशेष गर्भी या शाहाने दाखविली. हा दाखवान व निवयासक्त होता. आपल्या पूर्वीच्या शाह्यांमार्गे आपराज नातसगाने छोटें तापलेल्या लोकांना फोडण्याऐवजी हा खुडकेच बाहेर काढवत असे. हा अठहोमान्या वया मत्ता-बीस वर्षे राज्य करून (११९८) मरण पावला. यातः याच्या विस्मायनाथ मिश्रीतल वुम येथे पुरले आहे.

सुलेमानः—अन्त्यासच्या मागून दुसरा शाहा मुर्खी गादीवर बसला. याने शाहा सुलेमान या नावाने फिरून राज्याभिषेक करविला. हा दुर्बल, व्यपत्ती व क्रूर होता. याना समकालीन चाईन म्हणतो की, इसलाम येथील काळा दरबार पाहून युरोपियन राष्ट्रांचे बळीस व इतर परदेशीय पाहुणे चकित झाले होते. केम्फर लोकांचा विद्रोह म्हणतो की, हा शाहणा व भोरणी शाहा हेच. याने कारकीर्दीत उलवेयांनी खोरासानवर फिरून स्वारी केली. विस्वाक तातारांनी काशियन समुद्रकिनारा छुटला व डच लोकांनी बेट घेतले. हा शाहा सर्वत्र वसे राज्य करून बसायना इथी ११९४ मध्ये मेलाल.

हुसेनः—हुसैनच्या विस्वाक सुलेमानच्या मागून येथे बसलेल्या हुसेन शाहाची भरपूर माहिती आहे. याना व धाड्या असे दोन सररी माल व बज्जम नांव

मावत्र माल होता. विस्वाक आज्ञेवरून बळीस भाषाचा वध करण्यांत आला होता व धाड्या भाषास त्याच्या आईच्या मरण्याने लजविण्यांत आले होते. अन्त्यास हा गादीला आयक होता; परंतु शाहा निवडणारे सरदार व योने (संयुक्ती) लोक यांचे हुसेन गादीवर बसण्यात पावदा होता म्हणून त्यांनी (११९४) हुसेनला शाहा केले. याने राजवट्यातील दाखवी सर्व भांडी फोडून दाख विस्वाची मनाइ केली व आपली इतर धर्मवेपनांवरील भक्ति याने दाखविली हुसेनशाहा व गादीवर शाहा गादीवर बसविले त्याच्यामागून झालेले शाहा यांची हकीकत पर हेमेटम मार्तम याच्या वर्णनावरून घेतली आहे.

सबकरन या शाहावर मुक्तीचा पगडा बसला व आपल्या उमरिचा विपर पडून याने मुक्ती लोकांचा छळ सुरू केला. हा चालतना अन्त्यावरणाना वय पुढे व विपरीत होता. धर्मवेपना लोकांच्या तडाखातून मुत्तयाबरीवर याच्या भोवती बनानागणांतील श्रियांचा गराज पडत असे व त्याच्या कारणांनाच मुक्तमुद्रात होत असे राजांचे एवत्र बोध वयेपयने माननेचे साम्राज्य भारत होते, परंतु हे भयान विद पराजयाचा नाश करणाऱ्या भविष्य काळातील आश्रितांचे वय सुचकच होते यावेळी कंदाहार व काबुलचा कोगराज प्रदेसात काढत अफगाण लोह स्वयंमये नांदत होते याच्या दोन बाया होत्या—तिसरी व काबुलचे पिलसई लोक कंदाहार व हिरातचे छाडसई लोक व १७०२ मध्ये शाहानाथ अथवा मुस्लिम नावाचा नवीन नेमलेला मुभेदार मोगल गेन्नामद कंदाहारला काढून सोरोवला. हा हुणार व वर्तवणार पुरण होता व कंदाहार फिरून मोगल बादशाहाचा हकीम करणाऱ्या वहीम अन्त्याच्या अफगाण लोकांचा बंदिवान करणारी अफगा या सुभेदारास मिळाली होती. या सुभेदाराचे काबुलचा मावनीने पुढील अफगाण लोकांना माराय केले होते. हिराबाईस जोषाच्या विस्वाक नावने व व लुट-मिस्वाक तडा केन्नामुळे त्याला केद वडन इसलामना पाठोपठारा झाले हा नायक कर पुर्ण होता. काळ मध्येच्या साधेन (१७०८) काबुली परवानगी मिळाली. काबुल परत आल्यावर त्याने दरबारचा लोकांचा हक्क विवाध येवदान केला की, त्याला मरदारी जाण्याची परवानगी मिळाली. कंदाहार केद याने एक कर बज्जम मुस्लिम व त्याने लोक लोकां बज्जम करून इतर राजी व केद, व काबुलचा लोह इत्यादी केन्नाचा परामर केला; पण तो १७१२ मध्ये मरण पावला. याच्या मागून याचा भक्त मिर बज्जम अफगाणाचा राजा झाला, परंतु छेदा व मरदारींनी मिर बज्जमचा मरण केद व लुट मरदारी याने पुस्तक खून करून राजवट मिळविली.

इराकन छाडसई लोकांनी इराक इराती कर बज्जम १७१७ मध्ये याने मरदारी करदारी केले; इराकन

शहानें त्याला कायमचा आश्रय देण्याचें वचन दिलें. मुलतान मुलतानानें त्याला शहाकडून परत घ्यावितलें व शहानें मुलतानाकडून आलेल्या लोकाबरोबर त्याला पाठवून दिलें, त्यासलें शहा व मुलतान यामध्ये तह घडून आला. सुनी व शियांपंथातील हद्दवेरामुळे या दोन राज्यामध्ये भाडण उपस्थित होणें शक्य होतें; परंतु युरोपियन संस्थानाच्या कारस्थानामुळे मुलतानानें कान्स्टाटिनोपलच्या पश्चिम व उत्तर प्रदेशातील चढाईचे धोरण सोडून दिलें.

१५९१ मध्ये अंधोनि जेन्किन्सन इंग्लंडाचेय राणोचें पत्र घेऊन इंग्लिश व्यापाऱ्यांसोठी व्यापाराचें बोलणें लावण्या करितां इराणांत आला होता परंतु त्यापासून काहीं एक निष्पन्न झालें नाहीं.

तहमास्प १५७६ मध्ये मरण पावला. हा शहा मध्यम बापाचा, चाह ओठाचा व पिपट रंगाचा दांडगा मनुष्य होता. हा लढवऱ्या होता. याला पुष्कळ संतति होती व याच्या सूर्युनंतर याचा पाववा मुलगा हुंदर मिर्झा यानें किशिल बाग लोकांच्या मदतीनें आपल्या नावाची शहा म्हणून दावी फिर्मािली. परंतु तहमास्पचा जेन्ना मुलगा इस्माइल यानें आफगार लोकांच्या मदतीनें गादी मिळविली.

बुधरा इस्माइल.—यानें दोन वर्षे राज्य केलें. हा काश्मिर शहरांत एका हलनायाच्या घरांत मेलेला सोपवला. याच्या मृत्युनें प्रगैस सुटका झाल्याचा आनंद झाला म्हणून त्याच्या मृत्यूच्या कारणाची विचारपूस करण्यांत आली नाहीं. याच्या मागून याचा सर्वांत वडील भाऊ महंमद मिर्झा अथवा महंमद खुदाबंद गादीवर बसला. पूर्वी याच्या शारीरिक दुर्बलतेमुळे याचा गादीबरोल हळू बगळण्यांत आला होता. यानें एका कर्तबगार प्रधानाच्या ह्वालीं सर्व राज्यकारभार केला होता, परंतु भिन्नेपणानें यानें या प्रधानाला काढून ह्वालीं केलें. याच्या कारकीर्दीत आगसातील सडे व बंदे झाली, व देशबाहेरच्या शत्रूंनीं देखील हल्ले केले होते पूर्वेस त्याच्या सर्वांत घाकट्या अन्वास नावाच्या पुत्रानें खोरासान प्रांत ताब्यांत ठेविला होता. पश्चिमेस मुलतानच्या सैन्यानें अक्षय-जन प्रांतावर बघाई करून ताम्रिन शहर घेतलें होतें. याचा वडील मुलगा इस्मा मिर्झा यानें बंदखोराचें परिपत्य करून, तुर्क लोकांची पिच्छेहाट करून याना तह करावयास लाविलें; परंतु कोणा मारकन्यानें त्याचा खून केला. ही बाती ऐकून अन्वासचा संरक्षक मुर्शिद कुलीखान किशिलबाग लोकाचा नायक हा अन्वासला घेऊन काश्मिर शहरां गेला. ही गोष्ट होण्याच्या दोनतीन वर्षांपूर्वी मिनापुर येथील सरदारानीं अन्वातला शहा बनविलें होतें व आतां तो खरोखरी इराणचा राजा बनला मानकम म्हणतो की महंमद खुदाबंद या शुभाराम मरण पावला.

अन्वास दि प्रेटः—हा शहा गादीवर बसल्याबरोबर (१५८६) खोरासान प्रांतावर उलथेघांनीं स्वारी करून शहर घेतलें व सुभेदाराचा खून करून समोवारचा

प्रदेश गाळून पांढून टाकला. अन्वास मेसादवर चाळून गेला परंतु अंतस्थ बंडाळीमुळे त्याला काश्मिरला परत जावें लागलें इतक्यांत शहा तेहरान येथें अलवस्थ आजारी पडला, त्यामुळे उन्नवेगाचा नायक अवदुल-उल-मुनिमखान याच्या सैन्यास लुटमार करण्यास आयतांच धीप मिळाली. सर्व राज्यांत खंदापुंदी मानली व राज्यांत शांतता व सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यास शहास फार प्रयास पडले. नंतर त्याला फार्स प्रांतातील बंद मोठण्यास शिरा-बला जावें लागलें; आणि पश्चिमेकडून होणाऱ्या तुर्क लोकांच्या स्वाऱ्याचा बंदोबस्त करावा लागला जॉर्जियाच्या निस्त्र्या मुरादशी शहाला लडाई करावी लागली. १५९० मध्ये तह झाला; परंतु ताम्रिन शहर व काश्मिर येथील समुद्रावरील एक दोन बंदरे इराणच्या ताब्यातून गाळून पाहिल्या तीन खलिफाची निर्भत्सना करावयाची नाहीं, ही अट इराणी लोकांस मान्य करावी लागली.

१५९७ मध्ये उन्नवेगाचें पारिपत्य करून शहानें त्याच्या पासून हिरात शहर व खोरासान प्रांत परत मिळविला व याच्या सरहद्दीवर कुर्द घोडेस्वारांची बघाहत करवून शहानें या प्रांताचा बंदोबस्त केला. पूर्वेस बल्ल शहर घेतलें व व दक्षिणेस इराणी आखातातील बेहरीन बेटें, इराणच्या समुद्रकिनार्याचा प्रदेश व लगतची बेटें व लार प्रांत इतका प्रदेश शहाच्या सेनापतींनीं बाबीग केला. १६०१ मध्ये तुर्कस्तानवर स्वारी अन्वासनें नेटानें छल केली व तिस्त्र्या महंमद मुलतानच्या दुर्बलतेचा फायदा घेऊन गमाविलेले प्रांत एकामागून एक परत मिळविले अखेरीस दुस्त्र्या गोश्मान मुलतानानें तह करून पाहिल्या इस्माइल शहाच्या

लागिल आहे. इतिहासकार म्हणतात की, याने मरतेवेळी सुफीबद्दल फार चोक्ष केला व सुफींचा मुलगा साम मिर्झा याप आपल्या बाराय नेमले.

शहा सुफी:—मुन शहाच्या आज्ञेनुसार शरदारींनी साम मिर्झाला शहा सुफी या नावाने गादीवर बसविले, त्या वेळी याचे वय सतरा बरचि होते. याच्या बाईस वर्षांच्या कारकीर्दीत अनेक क्रूर व अमानुष क्रूर्ये याने केली. दारूच्या झुंडात याने आयली शहर. बहोण, बालवती राणी व शहा अन्त्यासचा प्रत्येत सेनापति व शिरासच्या विद्यालयाचा पाया घालणारा महामय इमान कुलीयान याचा खून केला असे म्हणतात. याच्या कारकीर्दीत उदयेगोना खोरासान मधून हाकून लावून गिलन प्रांतातील बंड मोडणांत आले परंतु कंदाहार शहर मोगल बादशहाला पुनः देण्यात आले व मुलतान मुगदने पगदाद शहर घेतले. हिंदी कोका-विषयी हा अन्त्याची नव्हता. शहा सुफी १६९१ मध्ये कशन येथे मरण पावला.

दुसरा अन्त्यास शहा:—याच्यामागून याचा मुलगा दुसरा अन्त्यास गादीवर बसला. याने वयाच्या सोळाव्या वर्षी इ.स. १७०३ कडून कंदाहार परत घेतले असे म्हणतात. या गोष्टीविषय याची इतिहासात जास्त माहिती नाही. युरोपमधील राष्ट्रांचे व फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीचे बळील याच्या दरबारी होते. उमवेगाच्या आशित नायकाचा आगला बाईर करून याने श्वांना शात राखले, मुहंस्तानशां घलेल्याने राहिला, ओर्जियाच्या राज्या बंदिवान करून याने खाला क्षमा केली व सर्व धर्मींना सुभा देऊन लिस्ती कोकावर विजय मधी या शहाने दाखविला. हा दाखवाच व विवेगासक्त होता. आपल्या पुर्वीच्या शहांप्रमाणे आपल्या नातलग्यांचे झेले तापलेल्या लोखंडांने फोडण्यापेक्षा हा मुमुळेंच बाहेर काढवोत असे. हा अढोतासाव्या वर्षी सत्ता-वीस वर्षे राज्य करून (१६६८) मरण पावला याला याच्या पिश्यान्त्याच मशिदांत क्रम येथे पुरले आहे.

मुलेमान:—अन्त्यासच्या मागून दुसरा शहा सुफी गादी-वर बसला. याने शहा मुलेमान या नावाने फिरून राजवा-मिमेक करविला. हा दुर्बल, व्यसनी व क्रूर होता. याचा समकालीन बार्डिन म्हणतो की, इस्पहान येथील याचा दर-बार पाहून युरोपियन राष्ट्रांचे बळील व इतर परदेशीय पाहुणे चकित झाले होते. केम्फर नांवाचा विद्वान म्हणतो की, हा दाशान व धोरणी शहर होते. याच्या कारकीर्दीत उमवेगोना खोरासानवर फिज्ज स्वादी केले. विज्वाक सातारानी काश्मियन समुद्रकिनारा डडला व उच्च लोकांनी किम वेड घेतले. हा शहा सव्वीस वर्षे राज्य करून वयाच्या एकुणपन्नामाव्या वर्षी १६९४ मध्ये मेलाल.

हुयेन:—कुसिन्किच्या टिपणांत मुलेमानच्यामागून गादीवर बसलेल्या हुयेन शहाची भरपूर माहिती आहे; याला बडील व घाकटा असे दोन सव्वीस भाऊ व अन्त्यास नांवाचा

सावत्र भाऊ होता. पिरायन्त्या आज्ञेवरून बडील भावाचा वध करण्यांत आला होता व घाकटा भावाचा त्याच्या आईच्या चटपटीने लपविण्यांत आले होते. अन्त्यास हा गादीला लायक होता; परंतु शहा निवडणारे सरदार व खोमि (कुनुकी) लोक याचा हुयेन गादीवर बसण्यांत पायदा होता म्हणून त्यांनी (१६९४) हुयेनला शहा केले. याने राजवाद्यांतील दाखुची सर्व भांडी फोडून दाख विज्याची मनाई केली व आणखी इतर धर्मभंपनांतील भक्ति याने दाखविले हुयेनशहा व गादीशहा गादीवर बसपेयंत त्याच्यामागून झालेले शहा यांची हकीकत घर ड्रेमंडल माराम याच्या वर्णनावरून घेतली आहे

खबरून या शहावर मुळांचा पयब बघला व आपल्या उत्पत्तीचा विवर पडून याने सुफी लोकांचा छळ सुरू केला. हा नागल्या अंतःकरणाचा पण दुर्बल व विषयाच होता. धर्मवेद्या लोकांच्या सदाश्रयातून सुटल्याबरोबर याच्या-मोवती जनातल्यामोतीत सिर्वाचा गरार पडत असे व त्याच्या वारस्यानांचा सुडसुळाट होत असे. राज्यांत सर्वत्र वीर बसपेयंत पानतेचे साम्राज्य नादत होते; परंतु हे सफा-विद घराण्याचा नाश करणाऱ्या भविष्य काळातील आपत्तीचे जणू सूचक होत येवेळी कंदाहार व काबूलच्या खोरास प्रदेशांत काटक अफगाण लोक स्वतंत्रपणे नादत होते. याच्या दोन शाखा होत्या—गिझनी व काबूलचे चिलसई लोक. कंदाहार व शिरातचे सादुसई लोक व १७०२ मध्ये शहामबास अथवा गुंजिखान नावाचा नवीन नेमलेला सुमेदार मोठ्या सैन्यासह कंदाहारला गाऊन पोहोचला. हा दुसरा व बर्तवयार पुत्र होता व कंदाहार फिरून मोगल बादशहाच्या हवाली करण्याचा बडीस असलेल्या अफगाण लोकांचा बंदोबस्त करण्याची थाप्ता या सुमेदारास मिळाली होती. या सुमेदाराने आपल्या साचणोने पुढळ अफगाण लोकांना नाराज केले होते. मिरवाझ नांवाच्या चिलसई नायकाने या सुल-भाविळ तक्रार केल्यामुळे त्याला कैद करून इस्पहानला पाठविण्यांत आले हा नायक फार घट होता. याला मकेच्या यात्रेला (१७०८) आप्याची परवानगी मिळाली. यात्रेहून परत आल्यावर त्याने दरबारच्या लोकांचा इतका विस्वास संपादन केला की, त्याला स्वदेशी आप्याची परवानगी मिळाली. कंदाहार येथे याने एक कट करून गुंजिखान व त्याचे लोक यांची कत्तल करून शहर काबीज केले, व शहाच्या दोन इरागी सैन्याचा पराभव केला; पण तो १७१५ मध्ये मरण पावला. याच्या मागून याचा भाऊ मिर अयदला अफगाणांचा राग झाला, परंतु थोड्याच महिन्यांनी मिर यादसचा सतीत लहान मुलगा महमूद याने मुलगाचा खून करून राज्यपद मिळविले.

इतक्यांत सादुसई लोकांनी शिरात शहरांत बंद करून १७१७ मध्ये आपले स्वातंत्र्य गादीवर केले; कुंद लोकांनी

हमदानच्या सभोवारच्या प्रदेशावर हल्ला केला; उद्देग्यांनी खोरासान उचस्त केला, व मस्कतच्या आरबांनी बेहरीन बेट घेऊन बंदर अन्वासीवर चाल करण्याची धास्ती दाखविली. येथे प्रमाणे चोहोंकडून आलेल्या संकटांनी भाषावून जाऊन शाहाने इराणी आखातातील आपला गुळख परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला व तो फसला.

अफगाणांची स्वारी:—या अपयशाची वार्ता इस्पहान येथे पोहचताच महमूदाने अफगाणांचे मोठे सैन्य घेऊन १७२१ मध्ये इराणावर स्वारी केली, व कर्मान प्रांत घेऊन इस्पहानपासून चार मजलाच्या अंतरावर येऊन धडकला. शाहाने महमूदास कंदाहारला परत जाण्याबद्दल मोठी रक्कम देऊं केली परंतु त्याने तो न जमानता घुडे चाल केली.

१७२२ च्या मार्चच्या ८ व्या तारखेस ५० हजार सैनिक व २४ तोफा अशा भपकेदार पोषाखाच्या इराणी सैन्याने उद्धाने पोळलेल्या व चाळून चाळून पकलेल्या मूठभर अफगाण सैन्याशी सामना केला. शाहाच्या पक्षाच्या आरबांच्या बलोने अफगाणांच्या डाव्या बगलेवर जोराचा हल्ला करून त्याची दाणादाण केली व त्याची छावणी लुटली. मुख्य बजौराने शत्रूच्या उजव्या बगलेवर हल्ला केला, परंतु त्याची दाणादाण झाली. अफगाणांनी लागलीच इराणी तोफा काबीज करून त्याचा मोर्चा इराणी सैन्यावर फिरविला. त्यामुळे सर्व इराणी सैन्य लढाई सोडून पळत सुटले. अरबांचा बली इस्पहान शहरात पडून गेला व महमूदचा गय झाला. महमूदाने इस्पहानला वेढा घातला. अज्ञाच्या तुटवट्यामुळे वेढ्यातील लोकांचे हाल होऊं लागले तेव्हा हुसेनशाह शरण आला. हुसेनशाहाने आपल्या हाताने पिशाच्या तुऱ्याचे राजबिन्दू महमूदच्या पागोळ्यात खोबले महमूदाने विजयेसुखाने इस्पहान शहरात प्रवेश केला व राजाच्यातीस सिंहासनावर तो मंत्र्या घाटाने आरूढ झाला. हुसेन याने त्यावेळी त्याला तहमاسب या नात्याने सलाम केला. हुसेनचा मुलगा तहमास्प या गटबळांत अगोदरच पडून गेला होता. त्याला आपल्या पिढ्याने राज्यत्याग केल्याचे समजतात काश्मिर शहरा त्याने शाहाची पदवी स्वतः धारण केली.

इराणातील या घादलीचा तुर्कस्तान व रशिया या देशांच्या राज्यकर्त्यांनी फायदा घेतला. तुर्कांनी तिफ्लिस, तामिश्क व हमदान ही शहरे घेतली रशियाच्या पिटर दि ग्रेटने शिबीज व गिलन प्रांत घेतले व अफगाण लोकांना हाकून त्यांच्या कामगिरीबद्दल दरबाद, बाकू, गिलन, मर्हीदारन, व अस्त्यबाद हे प्रांत रशियाला फायमचे देण्याबद्दलचा तह दुसऱ्या तहमास्पने १७२२ मध्ये केला.

इकडे महमूदाने १७२३ मध्ये ३०० मुख्य इराणी सरदारांना मेजवानीस बोलावून त्यांची कत्तल केली व त्यांच्या मुलांनाहि माळून टाकले. नंतर त्याने इस्पहानच्या हजारां गाभिरांना ठार करण्याचा सपाटा चालला. अखेरीस हे

शहर अहुतेक निर्जन झाले. १७२५ मध्ये शाहा सोडून राजघराण्यातील सर्व मंडळी त्याने राजवाड्याच्या भंगणात जमा केली व त्यांची कत्तल उडविली. हुसेन तहमास्प व दोन मुळे फक्त या प्रसंगातून निसटली असे म्हणतात. अखेरीस हा नरपिशाच महमूद वयाच्या सत्ताविषाच्या वर्षी १७२५ मध्ये मेलला याचे खांदे वाटोळे असून चेहरा रेंद, नाक सपाट, दाढी विरळ, व खाली पहाणारे तिरवे डोळे होते, मान जवळजवळ याला नव्हती.

महमूदचे मागून त्याचा चुलत भाऊ अथाफ गादीवर बसला. हा झुर परंतु क्रूर होता. याने पदच्युत केलेल्या शाहाला मुबलक नेतन देऊन सौम्य पद्धतीने प्रजेची मर्जी संपादण्याचा यत्न केला. १७२७ मध्ये घोडा वेळ लढाई करून याने तुर्कांशी तह केला व सुलतानचे सुलतानांवरील आधिपत्य बघूल केलें. परंतु यावेळी दुसऱ्या तहमास्पचे देव जोरावर येऊन अफगाणांचे दिवस भरत आले होते. तहमास्पने मस्रदारन प्रांतात लढानसे सैन्य जमविले होतें व कजर लोकांच्या फौजभलिखान नावाच्या नयकाने याचा पक्ष घेतला होता. १७२७ मध्ये नादीर कुला नावाच्या दरोडेखोराच्या नयकाने फौजअलीचा खून करून तहमास्पची मर्जी संपादन केली व स्वतः त्याच्या सैन्याचा सेनापति झाला. या मोठीने मिळून जाऊन १७२९ मध्ये अथाफसानाने अफगाणांचे सैन्य घेऊन खोरासानवर चाल केली परंतु नादीरने दमयान येथे त्याचा पराभव केला व इस्पहानवर चाल केली आणि शहराबाहेर अथाफचा फिरून पराभव केला तेव्हा अथाफ उरलेल्या सैन्यानिशी शिरासला निघून गेला. नादीरने शत्रूशी लगट करून त्याचा १७३० मध्ये अगदी मोड केला. कंदाहारकडे एकटाच पडून जात असताना अथाफचा बळवी दरोडेखोरांनी खून केला. येथे प्रमाणे नादीरच्या कर्तबगारीने इराणची क्रूर अफगाण लोकांच्या तावडीतून सुटका झाली.

सफाविद घराण्याचा सत्यः—राजनिष्ठा व्यक्त करणाऱ्यापेक्षाहि नादीरची महत्वाकांक्षा जास्त होती. नालायकीच्या सबबीवर नादीरने दुसऱ्या तहमास्प शहाला १७३२ मध्ये पदच्युत करून खोरासान प्रांतात धंदिवान म्हणून पाठवून दिले. व नंतर नादीरच्या मुलाने त्याचा वध केला. धूर्त नादीरने तहमास्पच्या अज्ञान मुलाला तिसरा अन्वास म्हणून गादीवर बसविले. हे मूल १७३६ मध्ये मेलें. नंतर नादीरने गादी पटकावली व बहुजनसमाजाने मोघानच्या मैदानावर नादीरला इराणचा शाह म्हणून मान्य केलें. सफाविद घराण्याबरोबरच इराणातील राष्ट्रीय राजघराण्याचा शेवट झाला.

१७२८ मधील इराणची स्थितिः—नुसिन्सिकीच्या प्रयांत १७२८ मधील इराणी राज्याचा विस्तार दाखविणारा नकाशा दिला आहे, त्यावरून पश्चिमेस तिफ्लिस, एरिब्रान, खोई व बगदाद आणि पूर्वेस बस्तक व कंदाहार या शहरांचा समावेश इराणी राज्यांत होत असे; तामिश्क, हमदान या

प्रदेशाची लांब, रुंद पश्चिमेची पट्टी 'तुर्कानी जिकलेला प्रदेश' म्हणून दाखविली आहे; आम्हासखानपासून मर्खदारनपर्यंतच्या कापियन नमुशच्या सवे पश्चिम किनाऱ्याचा 'हारने जिकलेला प्रदेश' असा निर्देश केला आहे; मकरान प्रदेशाला 'स्वतंत्र लढवये राष्ट्र' म्हटलें आहे याशिवाय अफगाण लोकांच्या ताब्यातील प्रदेश नगळला तर खुद्द इराणी राज्याचा विस्तार किती होता व हे राज्य पूर्वस्थितीप्रत आणण्याकरिता नादीरशाहाला केवढा उद्योग करावा लागला या गोष्टीची सधन करणना होईल.

दुसऱ्या तहमासपने तुर्का मुलतानाशी तह केल्यामुळे नादीरने त्याला पदच्युत केलें; देशातील खळाक सरदाराना पत्रें लिहून त्यांची मदत मागितली व तुर्का मुलतानाला सुभेदार या नात्याने पत्र लिहून इराणी राज्याचा प्रदेश परत देण्याचा आग्रह केला. बगदाद शहर लढवणारा टोपाल भोगमान याचा नादीरने परामव करून ठार मारलें परंतु हे शहर त्याला काबीज करतां आलें नाहीं. तिपिलन, कार्त व एरिब्रान ही शहरे नादीरने परत घेतली.

याच वेळी रशिया व तुर्कस्तान या देशांनी आपसांतील वैर एका बाजून ठेवून इराणी राज्याच्या प्रदेशांची घाटणी करण्याबद्दल १७२३ मध्ये एक तह केला. या तहान्वये असे ठरले की, अफगाण, मखदारन, गिलन, शिवांनचा कांही भाग, व दायिस्तान हे प्रांत हारने प्यावे; आराख व कुर नद्यांच्या संगमापासून निघालेल्या व अर्देबिल, ताम्रिज व इमदान या शहरांवरून कर्मनसाह शहरापर्यंत गेलेल्या रेंवेने मुलतानच्या प्रदेशाची हद्द दाखविली जावी; व हा तह मान्य केल्यास तहमासपने बाकीचे राज्य प्यावे. परंतु दुर्बल इराणी राज्याला हाह देणान्या या दोरत राष्ट्रावर नादीरने युद्धकौशल्याने मात केली.

नादीरशाहच्या १७३६ मधील राजयारोहणापासून १८८४ पर्यंत.

नादीरने राजयारोहणः— 'नय-रोख' म्हणजे इराणी वर्षाच्या वर्षप्रतिपदेच्या दिवशी नादीरने जमलेल्या सरदार व अधिकारी मंडळीला उद्देशून भाषण केलें व नंतर त्याला राजमुगट अर्पण करण्यांत आला. सफाविदघराण्याचा गादीवरील हक नष्ट झाला असे समजून नादीरचा हक वंशपरंपरागत असावा, व सुनी पंधाप्रमाणेंच शिवा पंधाच्या लोकांना पूजाअर्चा करावयास लावावी असे ठरविण्यांत आलें दुसऱ्या दिवशी राजा व प्रजा यांमधील हा करार मंजूर होऊन, इराणचा शाहा अशी नादीरची दाही फिरविण्यांत आली. राज्याभियेक समारंभ काढिवून येथे झाला, परंतु माची तारीख अनिधित आहे. काढिवून नादीर इराहानला आला लुटाळट करणाऱ्या लुटारू बख्त्यारी नायकाचा खून करून त्याने देशांत शांतता स्थापन करून नंतर कंदाहारवर स्वारी केली. एक वर्षभर वेढा दिव्यावर हें शहर शरण आलें. याचा मुलगा रिझा कुली यानें बख्त शहर घेतलें व आवसस नदी ओलांडून

उमबेगांचा परामव केला. राष्ट्रधर्म पदावरून शिवा पंधाची उचलबांगडी घेण्यामुळे नादीरशाहावर सुनी पंधाचे अफगाण लोक खूब झाले होते अगें वाटतें नादीरशाहाला यावेळी १६६भार अबदाळी व थिलनूद लोक आपल्या सैन्यांत भरतां आले

हिंदुस्थानवरील स्वारी—हिंदुस्थानांत जाऊन राहिलेल्या कांही लोकांची मागणी करण्याकरिता नादीरशाहा यानें मोगल बादशहाकडे एक वकील पाठविला. परंतु कांही एक समाधानकारक उत्तर मिळालें नाहीं. उलट या वकीलाला स्वदेशां परत येतांना अडथळे करण्यांत आले. एवढे कारण नादीरशाहास हिंदुस्थानवर स्वारी करण्यास पुरेसे झाले; व कांही पळालेल्या लोकांचा पाठलाग करतां करतां तो गिझनीहून काबुलाला गेला. हे शहर या वेळी दिर्नाच्या महंमद-शाहाच्या सुभेदाराच्या ताब्यांत होतें हा सुभेदार नादीर-शाहाच्या भीतीने पेशावरवास पळून गेला. नादीरशाहानें तोफांचा मारा करून (१७३८) हें शहर घेतलें. काबुलला त्या वेळी हिंदुस्थानचे एक प्रवेशद्वार समजत असत काबुलहून दिक्षी दरबारची काननघाटणी करण्याकरिता नादीरशाहानें फिरून एक वकील पाठविला परंतु जलालाबादच्या सुभेदारानें त्याचा खून करून त्याच्या लोकांस परत पाठविले. नंतर नादीरशाहानें अलालाबाद शहर घेतलें व खैबर घाटाच्या मार्गानें तो पेशावरच्या मैदानांत गेला व या ठिकाणीच त्याने मोगल सैन्याचा प्रथम परामव केला. या वेळेपासून हिंदुस्थानच्या स्वारास आरंभ झाला. कर्मनच्या लढाईत नादीरचा जय झाल्यामुळे मोगल बादशहा शरण आला.

नादीरशाहा दिक्षीत असतांना त्याने वत्स व छटाळट केली ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. औरंगजेबाच्या नातीशी त्याने आपल्या एका मुलाचे लग्न लावलें व पदच्युत केलेल्या बादशहाला फिरून विधिपूर्वक गादीवर बसविलें. १७३९मध्ये दिक्षी सोडून लाहोर-पेशावरच्या मार्गानें घाटांतून काबुलला तो गेला, व नंतर १७४०मध्ये कंदाहारहून हिरातला तो येऊन पोहोचला. महंमदानें सिंधु नदीच्या पश्चिमेकडील सर्व प्रदेश नादीरशाहास दिला. या मार्गात खिप देशाचा समावेश होत असे. मोगल बादशहाचे प्रहयात मयुरासन व इतर मोत्यवान वस्तु नादीरशाहानें हिंदुस्थानांतून इराणांत नेल्या.

उत्तरेकडील काबीज केलेला प्रदेश.—हिरातहून त्याने बख्त व मुखारा या शहरांकडे मोर्चा फिरविला. उम-देगांचा राज्यकर्ता अबुल फैजखान त्याला शरण आला, तेव्हा आवसस नदी ही इराणी राज्य व उमबेगांचे राज्य यांमधील सरहद्द ठरवून त्याने अबुल फैजखानास फिरून त्याच्या गादीवर बसविलें स्वारिसमच्या खानानें इराणी राज्यावर वारंवार त्याच्या केल्या होत्या, त्याला कैद करून नादीर-शाहानें त्याचा वध केला. नंतर तो किलातच्या किल्ल्यास गेला व मेशाद शहर त्याने आपल्या

केले. उत्तरेस ओक्सस नदीपर्यंत व पूर्वेस सिंधुनदापर्यंत त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार केला होता.

पश्चिम प्रदेशातील लढाया.—दक्षिणेस अरबी समुद्र व इराणी आखात असल्यामुळे त्याला राज्यविस्तार करण्याच्या कामी अडथळा झाला, परंतु पश्चिमेस त्याचा मार्ग खुला होता इस्लामिखान नावाच्या त्याच्या भावाचा खून केल्याबद्दल लेस्सियन लोकांवर प्रथम सूड उगवून नंतर तुर्कीवर स्वारी करण्याचा इरादा होता. परंतु पहिल्या योद्ध्यांत त्याला अपयश येऊन त्याचे बरेच लुकसान झाले. तो काहीं अफगाण लोकांच्या मदतीस गेला असताना त्यांच्यावर कोणी गोळी झाडून त्याला जायबंदी केले. तेव्हा या बाबतीत आपला मुलगा रिझाबुली याचे श्रेय असावे अशी शोका धरून नादीरने त्याचे डोळे काढविले. या वेळेपासून या राजाच्या शौर्यास ओहोटी लागली; व तो सिन्न, जुलमी आणि हुकेखोर बनला. तुर्क लोकांवर आनायसे एक जय मिळविल्याने त्याची कीर्ति विशेष वाढली नाहीं व सामर्थ्यच त्याने झुलतानाशी तह केला या तहाने इराणचा थोडासा फायदा झाला. तुर्क लोकांनी झालेल्या आणखी एका लढाईत दार्याकैरजबक शाह्याचा नासिर उल्ला मिर्झा नावाच्या धाकट्या मुलाने जय मिळविला तरी परिस्थिति विशेष बदलली नाहीं.

नादीरशाह्याच्या अखेरच्या दिवसात अंतस्थ रोगधोषे माजले. राजा खून फरीत असे व प्रजाजन कट व धंदे करीत असत. काही कायदेबाह्य ठरविलेल्या लोकांनी या अर्धवट बेव्या जुलमी राजाचा खून करण्याचा कट केला. त्याच्या संरक्षकाच्या सहाय्ये नावाच्या नायकाने हा कट तडीस नेला (१७०७) मरते वेळी याचे वय सुमारे साठ वर्षांचे होते व याने अकरा वर्षे राज्य केले होते. नादीरशाह उंच, पीळदार बाव्याचा, दाढगा सहा फुटांहून उंच व देखणा होता याचे डोळे सुंदर काळेमोर व विस्तृत होते, वणं ताडूस असून तोंडावर ऊन व धारा यांच्यामुळे जास्तच राकटपणा आला होता. हा दाऊ माफक पीत असे, साधे अन्न खात असे व प्रसंगविशेषी फुटाणे व पाणी यांवरच आपली लुधा आगवीत असे.

नादीरच्या कारकीर्दीत कारिणयन समुद्राच्या द्वारे इराणी व्यापार खुला करण्याचा ब्रिटिश लोकांनी प्रयत्न केला. या बाबतीत जोनास हॅन्वे व जॉन एल्टन ही प्यानांत ठेवण्यायोगी नवि आहेत, पैकी हॅन्वेने इराणची याकाळची अमूल्य हकीकत लिहून ठेवली आहे.

बंदेबाहाचा काळ.—(नादीरशाहापासून कबर पराण्यापर्यंत) नादीरशाह्याच्या मरणानंतर तेरा वर्षेपर्यंत बंदेबाहाची माजली होती. नादीरच्या मरणाची वार्ता कळतांच अथदाली अफगाणांचा नायक अहमदखान याने कंदाहार घेऊन काही खणीना लुटला. याच्या कृतबगाराने याने अफगाणराज्याचे स्वतंत्र राज्य स्थापले. बख्त्यारी लोकांचे

नायक रशीद काही खणीना घेऊन पहाटांत पळून गेला. नादीरचा खून करणाऱ्या कटबाह्यांनी नादीरचा पुतण्या अली यास गादीवर बसण्याकरिता बोलाविले. प्रजेने अलीचे स्वागत केले. अलीने जुलमाचा खून करविल्याचे कमूल केले व लोकांना शांत करण्याकरिता त्या वर्षाचा जमीन महसूल व पुढील दोन वर्षांतोळ इतर कर यांची सूट दिली.

आदिलशाहा म्हणजे न्यायी राजा ही पदवी धारण करून हा गादीवर बसला व याने नादीरचे मुलगे रिझा कुली व नासर उल्ला व इतर प्रतिस्पर्धी यांची कत्तल केली. रिझाचा मुलगा शाहा रुख याला त्याने जिवंत ठेवले. याला याचा भाऊ इस्लामिखान याने पदच्युत केले व इस्लामिखान शाहा रुखच्या पक्षातील लोकांनी पराभव करून शाहाखला राजा केले.

शाहाखल.—हा राजपुत्र नादीरशाहाचा नातू असून शिवाय आईकडून सफाविद शाहा हुसेनचाहि नातू होता, त्यामुळे याला गादीवर बसण्याचा भारत व कायदेशीर हक्क होता. हा शाहा प्रेमळ, उदार व दिलदार मनाचा होता, वण आढळाव व आपसात नेहमी लढणाऱ्या लोकांवर राज्य चालविण्या इतका वयस्क व खंबीर नव्हता. मेसदचा सुटय मुल्ला मिर्झा दाऊद याचा मुलगा साईद महेमद, याची आई सुलेमानची प्रख्यात मुलगी होती. याने आपणस राजा म्हणवून शाहाखला कैद केले व त्याचे डोळे काढले. राजकीय सैन्याचा नायक युसफ अली याने साईद महेमदचा पराभव करून खून केला व शाहाखला फिरून गादीवर बसविले आणि स्वतः राजप्रतिनिधी झाला. नाकर कुर्द, मिर आलम आरब वगैरे नायकांचा संघ निर्माण झाला व या संघाने युसफ अलीचा खून करून शाहाखला फिरून कैदेत टाकिले. यानंतर भाडण होऊन मिर आलमला नाकरवर जय मिळाला. याच सुमारास अहमदशाहा अथदाली हिरातहून इराणी खोरासान प्रांतात आला, व मेसद काबाजकरून त्याने मीर आलमचा वध केला, आणि अंध शाहाखला राज्य सोमाळण्याच्या कामी मदत करण्याचे वचन स्थानिक नायकांसकडून घेऊन अहमदशाहा अफगाणिस्तानात परत गेला. परंतु यावेळेपासून हा केवळ नामधारी शाहा होता व इराणवर याची कोणतीच सत्ता नव्हती.

आणखी अंदाधुंदी.—या अंदाधुंदीच्या काळांत विलेक प्रमुख व्यक्तींनी देशाची वांटणी केली. कास्पियन समुद्राच्या आग्नेय कोपण्यांत कबर लोकांची वस्ती होती. या लोकांच्या अशफा शाखेचा नायक फते अलीखान याने दुसऱ्या तहमास्फचा पक्ष उचलला होता. याचा नादीरने खून करून युकारी नांगण्या याच लोकांच्या एका शाखेच्या इसमास आस्ट्राबादचा अधिपती नेमले होते. तेव्हा फते अलीखानाचा मुलगा महेमद आपल्या भावासह तुर्कीमन लोकांसकडून पळून गेला, व याच्या मदतीने त्याने आस्ट्राबाद परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला नादीरशाहा मेल्यावर गिलन

महंसारन व आस्ट्राबाद या प्रांतांचे स्वतंत्र राज्य त्याने स्थापलें. अखेरचे जन प्रांतांत नादीरशहाचा येनापति अझाद-खान यानें एक राज्य स्थापिलें व बराच्योरी लोकांच्या नायकाचा भाऊ अलिमदान यानें इस्फहान प्रांताचा अखरीनें ताबा घेतला.

अली महंदांनें शहा हुसेनचा पुतण्या इस्माइल यास पुढें करून स्वतः व छंद कुंदीचा नायक करीमखान असे दोघे इस्माइलचे वर्गावर बनले. शहा इस्माइलच्या हातीं काही एक कारभार नसून हे दोघे सर्वस्वी सत्ताधारी होते. कालांतरानें अलीमदानचा खून करण्यांत आला व करीम खाननें सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेतली. आर. जो. बॉट्सननें या काळाची हकीकत येणें प्रमाणें दिली आहे:—

तिघा प्रतिस्पर्ध्यांची लढाई—करीम, अझाद व महंमद हुसैन यांनी इराणची सत्ता कोणाच्या हातीं रहाव याची या प्रश्नाचा लढाईनें निकाल करण्याचें ठरविलें. करीम इस्फहानचा बंदोबस्त करून महंमदारनवर चालून गेला. महंमदारनचा अधिपति महंमद हुसैन यानें निकराची लढाई करून करीमचा पराभव केला, परंतु त्याला करीमचा पाठलाग करतां आला नाहीं, कारण अझाद अफगाम गिलन प्रांतावर चालून आला होता; परंतु हुसैनच्या विजयाची वार्ता ऐकून तो परत गेला. करीमनें आपलें मध्य व्यवस्थित करून अझादवर चाल केली. तेव्हा अझादनें काश्मिर शहराच्या तटबंदीच्या आभयानें करीमच्या सैन्याची बरोच नासाडी केली, त्यामुळें करीम इस्फहानला परत गेला व पुढल्या वर्षी त्यानें अझादवर फिरून चाल केली, परंतु अझादचा जय होऊन त्यानें करीमचा पाठलाग केला. करीम गवर्मशीर म्हणजे उष्ण प्रदेशातील अरब याच्या आश्रयास पळून गेला. अरब लोकांना अफगाणांचा तिष्ठ-हारा वाटत असल्यामुळें त्यांना अझादच्या सैन्यावर हल्ला केला. तेव्हा अझाद तामिझला निघून गेला. करीमनें अर-पाच्या मदतीनें आपलें नुकसान भरून काढलें व इस्फहानवर चालून गेला.

इस्फहानहून छंद नायक करीम यानें दुसऱ्याचें चाल केली व त्याचा कवर नायक हुसैन यानें फिरून पराभव केला. करीम शिरासच्या किल्ल्यांत दडून बसला व हुसैनला त्याला हुस-कून बाहेर काढता आले नाहीं. तेव्हा त्यानें आपला मोर्चा अमरबंजन प्रांताकडे फिरविला. अझादच्या अंगात हुसैनचा प्रतिहार करण्याची ताकद नव्हती. हुसैननें या प्रांतातील महत्वाची सर्व ठाणीं घेतली, अझादनें बगदादचा पाशा व जॉर्जियाचा शार याची मदत मागितली. परंतु त्याला यश आलें नाहीं. नंतर हुसैननें करीमचा निकाल लावण्याकरिता शिरासवर फिरून चाल केली. करीमनें शिरासच्या किल्ल्याचा फिरून आश्रय धरून हुसैनच्या सैन्यात द्रव्याच्या सालवीनें फूट पाडण्याच्या युक्ता योशस्या, शिरासच्या आतापासचा मुख्य उग्रार करून हुसैनच्या सैन्यास

दाणागोळ्याचा तुटवडा पाडला. इकूहकू हुसैनचे सैन्य त्याला सोडून गेलें, तेव्हां तो इस्फहानला गेला व तेथें निभाव लागत नाहीं असें कळताच नंतर महंमदारनच्या स्वतःच्या मुलखात निघून गेला. 'तेव्हा करीम इस्फहानवर चालून आला व इराणातील सर्व मुख्य शहरींवर आपला ताबा बसवून त्यानें शेख अली नावाच्या आपल्या कसलेल्या मेनापतीची हुसैनचा पाठलाग करण्याकरिता रवानगी केली. हुसैनच्या सरदारानें बेइमानी करून महंमदारन प्रांताच्या प्रवेशद्वारांतून शत्रुसैन्याला आत घेतलें हुसैनला लढाई करावी लागली व शौर्याची कमाळ केली असताहि हुसैनचा अगदी मोठ झाला. पळून गत असतांना हुसैनच्या सहाय्य हाबेब्यांनी त्याचा वध केला.

यानंतर करीम खाननें खोरासान प्रांताशिवाय सर्व इराण देशावर बकील अथवा राजप्रतिनिधी या नात्यानें एकोणिसा वर्षे राज्य केलें. शिरास येथें त्यानें आपली राजधानी ठेविली व आपल्या भावांच्या मदतीनें आपली सत्ता हाणून पाडण्याच प्रयत्न करणाऱ्या प्रत्येक इसमाचा त्यानें बंदोबस्त केला. या छंद नायकाची कारकीर्द न्यायी व सौम्य होती. इराणी इतिहासात हा एक निष्कलंक पुरुष होऊन गेला

१७७९ मध्ये शिरास शहरी करीमखान मरण पावला. त्यानें शिरासचा बाजार व हाकीत कवीनें धडकें बांधलें आणि सादी कवीच्या धडक्याचा जीर्णोद्धार केला. त्याचप्रमाणें त्यानें व्यापार व शेतही या धंद्यांना उत्तेजन देऊन इराणी भाखाताच्या किनाऱ्याची बरीच नाळणी घेतली व अरबच्या राज्यातील आर्मेनियन लोकांच्या कल्याणाचा खबरदारी बाळगली याच्या कारकीर्दीत ब्रिटिश बखार बंदर अन्वधीहून युशायरला नेण्यांत आली.

झाकी.—करीमच्या मृत्यूनंतर अंदाजुदीचा काळ फिरून सुरू झाला. याचा फुर व खुनशी भाऊ झाकी यानें राज्य-कारभार आपल्या हातीं घेतला. करीमचा दुसरा मुलगा अबुल फतेरान व आपला भाऊ महंमदअली यानां याने आपले सभाईक बारस नेमले. अबुल फतेरखानच्या लोकांनी शिरासचा किल्ला कपडानें आपल्या ताब्यांत घेतला. या झाकीला करीमच्या मृत्युमुळें दोन भयंकर वाटा उत्पन्न झाले, त्यामुळें झाकीला आपल्या विश्वासघाताचा फळें लवकरच चाखावीं लागलीं.

आस्ट्राबादच्या कसर लोकांच्या महंमद हुसैन नायकाचा मुलगा अनामहंमद याला नादीरशहाने कैद केलें होतें व आदिलशहाने कुरपणानें छिप्रविच्छिन्न केलें होतें. हा आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर करीमखानास झाला होता व यास शिरासमध्ये नजर कैदेत ठेविलें होतें. करीमच्या मृत्यूची बातमी ऐकनांच हा महंमदारन प्रांतांत पळून गेला व आपले जातिबंधव एकत्र करून इराणच्या गादीबद्दल झाकीची लढाई करण्याची रागें तयारी चालविली. दुसरा , ,

शत्रू म्हुला म्हुणे शाकीचा भाज सादीक हा होय. यानें तुकी सुमेरापासून बसरा शहर जिंकून बरीच कीर्ति संफादन केली होती; व करीमच्या मुत्तयां वातां ऐकतांच हा आपल्या सैन्याविशीं बसण्याहून शिराझवर चालून आला. झाकीने आपला पुतण्या अली मुराद याजला निवडक सैन्यासह उत्तरेस आगा महंमदवर रवाना केले व सादीकच्या अनुबरांची कुटुंबे पकडून दुसरे शूरपणाचे उपाय कीले; तेव्हा सादीकचे सैनिक शिराझचा वेढा उठवून सादीकला सोडून गेले, त्यामुळे सादीक कर्मान प्रांतांत पळून गेला व गाडिकाणाहून त्याने अली मुरादचा मदत मागितली. ही वार्ता अलीमुरादने आपल्या सोबत्याला कळविली, तेव्हा त्यांनी झाकीच्या विरुद्ध लढण्याचे ठरवून अलीमुरादलाच आपला घनी बनविले. अली मुराद आगा महंमदचा पाठलाग सोडून देऊन इस्फाहानला परत आला व करीमखानाच्या बशील मुलास सादीकचा वारस बनविण्याचा आपला उद्देश आदि अर्धे दर्शविताच इस्फाहानच्या लोकांनी अली मुरादचे सत्तापानें स्वागत केले. आपल्या पुतण्याच्या या कुर्यासुळे विजुन जाऊन झाकी शिराझहून इस्फाहानवर चालून गेला, वाटेत तो येरिझ्झस्त शहरां थांबला व तेथील नागरिकांवरक एक मोठी रफ्त त्याने मागितली व त्यानीं ती देण्याचें नाकारताच अठरा प्रमुख नागरिकांचा त्यानें कडे-लोट केला, तेव्हा एकाएकी लोकांचा कट होऊन झाकीला ठार मारण्यात आले (१७७९).

अली मुरादः—झाकीच्या मृत्यूचे वतमान कर्मान प्रांतात पोहोचताच सादीकखान त्वरित शिराझला आला व अमुल-फतेखानला नालायक ठावून स्वतः राजा बनला. अली मुरादवर पळून येवण्याकरिता त्यानें आपला पुत्र जाफर यास इस्फाहानचा सुभेदार नेमून पाठविले व अली नाकी नावाच्या धाकट्या मुलास रणगणावरील सैन्याचें आधिपत्य दिले. पण अली मुरादने शिराझ काबीज केले व सादीकचा वध करवून स्वतः गादीवर बसला असा अखेरचा लढाईचा निकाल झाला.

मालासिच्या सक्षित इतिहासावरून या काळापासून आगा महंमदाच्या राज्यारोहण्यापयेंत पडलेल्या ठळक ठळक मोठांची माहिती होईल.

अली मुरादने १७८५ पर्यंत इराणचे राज्य केले, व आगा महंमदाचा मखंदारन प्रांतात किल्लेक वेढा पराभव करून तेहरान व सारी हौ शहरे त्यानें घेतली होती. तेहरानहून इस्फाहानला येत असताना हा मरण पावला. याच्या मागून सादीकचा मुलगा नाफर हा शिराझ येथे गादीवर बसला. हाचि इम्राहिम नावाचा कर्तबगार परंतु उलट्या काळामाचा सुलह न्यायाधीश या राजास राज्यकारभारात मदत करीत असे. याविरुद्ध कट होऊन याला विषप्रयोग करण्यात आला व कटवाल्यांपैकी एकजण (खय्द मुराद) गादीवर बसला, हाजी इम्राहिमने प्रवेच इमान घेई राजा-

विषयी कायम राखून झरादला ठार मारविले व नाफरचा मुलगा लतफ अलीखान याला राजा बनविले. हाजी इम्राहिम राखाच्या सुलह सल्लागार बनला. गादीवर बसतेवेळी लतफ अलीनें वय वीस वर्षांचे होते. हा फार सुंदर, उंच, मनोहर व घोड्यावर बसण्यात पटाईत होता. हा गादीवर बसून थोडे दिवस लोटले नाहींत तोंच आगामहंमदने शिराझला वेढा दिला. परंतु खबरच तो आपल्या प्रांताची राजधानी तेहरान या शहराला परत गेला यानंतर काही काळपर्यंत शांतता राहिली. नंतर १७९० मध्ये यानें आपलें सैन्य बसवून कजर लोकांवर इस्फाहान मार्गानें चाल केली परंतु हाजी इम्राहिमने लतफ अलीविरुद्ध त्याने अधिकारी सैनिक व त्याचा शत्रू भाग्य महंमद यांशी कार-स्थान केले. त्यामुळे लतफ अलीनें सर्व सैन्य त्याला सोडून गेले, तेव्हा तो शिराझला परत आला; परंतु हाजी इम्राहिमने शहराचे दरवाजे बंद केले लतफ अली गुशायरला गेला तेव्हा त्यास आढळून आलें की त्या शहराचा शेज देखील त्याच्या विरुद्ध पलास मिळाला होता. नंतर लतफने धैर्यानें हल्ला बढवून गुशायर शहर घेतले व शिराझला वेढा दिला. त्याच्या शौर्यामुळे त्याला बरेच साथीदार मिळाले व १७९१ मध्ये त्यानें त्याच्यावर चालून आलेल्या एका कजर सैन्याचा देखील पराभव केला.

नंतर स्वतः आगा महंमद लतफवर चालून आला. शिराझवरक मंदरेत येथें त्यानें तळ दिला. काळोखात घोण्याशा लोकांसह लतफने आगाच्या सैन्यावर हल्ला केला, त्यामुळे आगाच्या सैन्याची अगदी दाणादाण उडाली परंतु आगानें प्रवेणवधान राखून प्रभात होताच आपल्या सैन्यातून प्रातःकालीन निमाज पठण्याकरिता आपल्या लोकांस ओर-टून हाक मारण्यास एका अधिकाऱ्यास (मुअझिन) कर्मानविले, तेव्हा कजर सैन्य परत आलें असा छेद पोडेस्वाराचा समज होऊन ते पळत सुटले व आगा महंमदाचा आज्ञायाचे क्य झाला. यानें शिराझमध्ये प्रवेश करून विश्वास घातकी हाजी इम्राहिमला आपला बचीर नेमले. लतफ अलीखानानें खोरा-सान प्रांतांतलें ताब्यासच्चा नायकाच्या आश्रयानें काहीं सैन्य गोळा करून कांथे प्रांतावर चाल केली, परंतु त्याचा पराभव होऊन त्याला कैदाहारला पळून जावे लागले.

कर्मान शहर पाडव केलेः—१७९४ मध्ये गादी परत मिळवावयाची अथवा मरावयाचें या इराफानें लतफ-अली इराणी हद् ओळाहून आला व त्यानें कर्मान शहर घेतले. आगा महंमदने कर्मानला १७९५ मध्ये वेढा दिला. बराच वेळ निकराने लढून शहराच्या बेकी विश्वासघातानें उघडण्यात आल्या. तेव्हा लतफ अलीनें तीन तासपर्यंत रस्त्यात लढून शौर्याची कमाल केली, परंतु काहीं कायदा झाला नाहीं. अखेरिच तीन सोबत्यांसह कजर सैन्यातून लढून त्यानें मार्ग काढला व बाम-नर्मशीर प्रांतात तो पळून गेला.

शत्रू निघटून सैन्यामुळे विघ्न जाऊन आगाने सरसकट कत्तल करण्याचा हुकूम सोडला. २०,००० बायका व मुले यांना मुलाम म्हणून विकले व कर्मानच्या ७०,००० रद्दि-
बासांचे डोळे काढून त्यांच्या आंगास महंदापुढे देण घालण्यात आला.

सतकअली बाम शहरांत दहून बसला, परंतु तेथील मुमे-
दाराने आगाची मर्जी प्रसन्न करण्याकरिता सतक घोड्यावर
स्वार होत असताना त्याच्यावर पुच्छळ लांकांनिशां हल्ला केला.
पायाळ होऊन सतक पकडला गेला व त्याची आगाकडे
खानगी करण्यात आली, तेव्हा अंगावर शहारे आणण्या
द्वारे सतकचे हाल करून त्याला आगाने टार फारले. सतकचे
सोबती व त्याच्या घराब्यातील सर्व इसमांची कत्तल उड-
विण्यांत आली, व येथेप्रमाणे इराणातील उरुकूट व कुलीन
लोकांचा वध करून विशयी नाराधम आला महंमद याने
कजर पराण्याचा पाया पातला.

कैयानियन राज्याच्या बेडेपासून चालत आलेल्या साक
लोकांच्या एका शाखेला हॅद म्हणून असत. सरस्वतीने हॅद
प्रभावे जतन करण्याचे काम आपल्याकडे लोंबविले होते
असे हे लोक म्हणत. मायेमने लिहिलेल्या इतिहासाच्या
या चरित्राविषयीच्या खंडांतील संशयाने आठ पुरुषांची
नावे दिली आहेत. त्यांपैकी चार माऊ होते. एका भावास
फज एक मुलगा व दुसऱ्या भावास एक मुलगा,
एक नातू व एक पणतू होता या भाटापेकी चाराची
कत्तल झाली होती, एकाचे डोळे काढण्यात आले होते व
एकाचे शरीर छिन्नविछिन्न करण्यात आले होते. एकेवेळी
एका भावाने दुसऱ्या भावास मारले होते व दुसऱ्या प्रसंगी
मुलकाने पुढण्याचे डोळे काढले होते.

कजर पराणे.—आगा महंमदासारखा दुष्ट व खुरशी,
लुलमी राजा आगवर होऊन गेला नाही. परंतु बुरीस व
अगातील इतर देश यांना आपल्या राज्याविषयी योज
वाटाव अशी खबरदारी तो राखीत असे; व आपल्या पूर्वे
वर्मांत सक्षमरान प्रांतांत रशियन अधिकाऱ्यांची वारंवार
संपष्टण घडल्यामुळे रशियन लोकांविषयी त्याच्या मनांत
'हॅद' अविश्वास उत्पन्न झाला होता.

फॉर्स्टर नावाच्या प्रवाशी म्हणता की, आगा महंमद हा
हिंदुस्थानातील राजपूत लोकांप्रमाणे नेहमी सशस्त्र असणाऱ्या
कजर लोकांचा नायक होता व त्याच्या अधिपत्याखाली
महंमदारन, आस्तुबाद हे प्रांत व खोरासान प्रांतातील काही
जिल्हे यांचा समावेश होत असे. मिलन प्रांत मात्र त्याच्या
ताब्यांत नव्हता.

ऑर्गियावरील स्वारी:—असजधी आगाची सत्ता मादत
चालली तसतसे रशियन लोकांविषयी वाटत असलेल्या
त्याच्या द्वेषास नास्त व्यावहारिक स्वरूप प्राप्त झाले.
सतक अलीवर भय मिळविल्यावर आगाने ऑर्गियावर स्वारी
केली. नादोरशाहाच्या गुरुनंतर ऑर्गियाचा बळी हेरा-

क्षिप्त याने इराणचे वसंत ऋणान देऊन रशियाची राणी
कॅथरीन हिच्याशी तह केला, व तो रशियाचा अंकित
बनला. आगाने हेराक्षिप्तला इराणचा अंकित होण्यास
आग्रह केला व त्याने तसे करण्याचे नाकारल्यावरून ६०,०००
सैन्याच्या तीन तुकड्या करून आगाने एक तुकडा हांगेस्तान
प्रांतावर, दुसरी एरिस्थान शहरावर व तिसरी गुशा शहरा-
वर पाठविली. ओराचा प्रतिकार साह्यामुळे गुशाचा वेढा
सोडून आगा एरिस्थानच्या सैन्यास जाऊन मिळाला व
तोंडे सोडून तो पहिल्या तुकडीस जाऊन मिळाला व गुशा
(अर्बन्दीन एलिझाबेथ) येथे हेराक्षिप्तच्या सैन्याचा
पोड करून त्याने लिपिबद्ध शहर घेतले. नंतर तो विशयी-
सवाने तेहरानला परत आला व तेथे त्याला जाहीर रीतीने
इराणचा शाहा म्हणून राज्याभिषेक झाला. एरिस्थान शहर
शरण आले; यामुळे रशियाला लढाई करावी लागली. डर-
बॅंड, गाक व गुमाफी ही ठाणी घेतली गेली, परंतु इतक्यात
रशियाची राणी मेर्यामुळे लढाई बंद पडली.

खोरासान प्रकरण.—इकडे आगाला खोरासानकडे
लक्ष ठावे लागले. हा प्रांत शहाखच्या ताब्यात केवळ
नावाला होता. या प्रांताचा पूर्वकडील भाग अफगाणाच्या
ताब्यांत होता. मेसद शहरांत होणारी बडे व या प्रांतावर
होणारे परकी लोकांचे हल्ले यांचा शाहाखला बंदीबस्त
करता येत नसे. ऑर्गियावरील स्वारीवरून परत आल्यावर
आगा मेसदवर चालून गेला त्याने जाहीर रीतीने शिवा पंथ
स्वीकारला होता. लढाई न करता आगाला मेसद शहरांत
प्रवेश करता आला. इयाम रिशाच्या यदरयाजबळ पायी
चालत जाऊन आगाने तेथे गुप्तपे टेकले व आपण कडा
शिवा असल्याचे दर्शविले. नंतर खमीना, व जवाहीर लप-
बून ठेविले होते ती जागा दाखवावी म्हणून शाहाखचा
कुरपणे खळ करण्यात आला व त्याला हद्दपार करण्यात
आले. शाहाख दसपंच येथे सरण पावला. मेसद येथे
१२ हजार शिपायांची शिबंदी ठेवून सर्व खोरासान प्रांत
सालला केला.

आगा महंमदचा मृत्यु व स्वभाव.—आने तेहरान
शहरी आपली राजधानी ठेविली. कास्पियन समुद्राच्या
पश्चिमकडील आगाने शिकलेल्या प्रदेशावर रशियन लोकांनी
फिरून स्वारी केली. १७१७ मध्ये आगाशाने आपल्या
सैन्यानिशां आरास नदीकडे मोर्चा फिरविला. रशियन
लोक निघून गेले होते, तरी त्यांनी टॅंझि पर्वतचा दक्षिणे-
कडील प्रदेश परत घेतला होता. नदी ओलावून गुशा
शहर आगाने कायोन केले व तेथे तळ देऊन राहिला
असता त्याच्या शेवकांनीच त्याचा खून केला मरतेवेळी
याचे बय सत्तावन वर्षांचे होते. राज्याभिषेकानंतर याने
सुमारे एक वर्षीच राज्य केले.

आदिशहाच्या वेळी तहण आगाला कुरपणे बाम-
विण्यात आल्यामुळे व त्याचे शत्रू त्याला 'नरुसक' या,

नांमने विवद्वीत असल्यामुळे आगाचा स्वभाव अज्ञात झाला होता. परंतु ऐपआरामाचा कंटाळा, डाग-डोळ न दाखविणे, व्यापाराची वृद्धी व सैनिकांची निष्ठा वगैरे बाळाण्यासारखे गुण याच्या अंगी होते, परंतु हा मेल्यावर अमानुष जुलमाबद्दलचीच कीर्ति याच्या माथे झिल्लक राहिली. दादी नसल्यामुळे याचा चेहरा पुरकुर्या पडलेल्या एखाद्या म्हातारीप्रमाणे दिसत असे. याच्या तोंडावर आनंदाची छटा कधीहि झळकत नसे. आपल्या तोंडाकडे कोणी पाहिल्याचे त्याला कधीहि खपत नसे.

फतेअली शहा:-आपला सल्ला माऊ हुसेन कुली खान याचा मुलगा फतेअलीशहा याने आपल्या पश्चात गादीवर बसवि असे आगाचे ठरविले होते. आगाचा चून माल्यावर काही काळ अंदाधुंदी मागली होती. आगाच्या प्रेताची विदेवना करण्यात आली. नवीन झिकल्ला किझा सोडून देऊन सैन्यात गडबड उठाली होती; परंतु वगैरे हाजी इनाहिमने स्वाधीभक्त राहून तो मोठ्या सैन्यानिशी राजधानीवर चालून गेला व मिर्झा महंमद खानने शिरासहून फतेअलीशहा येईपर्यंत तेहरानच्या बेशी बंद करून टाकिल्या. १७१८ मध्ये फतेअली शहाला राज्याभिषेक झाला. यानंतर बरीच थडे झाली, पैकीं तीन मुख्य होती (१)आदिक खान हाकाई नावाच्या एका सेनापतीच्या सैन्याचा बाराईन येथे पराभव करण्यात आला, परंतु राजाचे जबाबिरे त्याच्या ताब्यात असल्यामुळे त्याला क्षमा करण्यात आली. परंतु राजाची याजवर गैरमर्मी सात्त्यावरून त्याला तुर्ग्यात भिंतात बिणून ठार मारण्यात आले. (२) आगाचा माऊ हुसेन कुली खान याच्या बंडाचा बाईया घड्यस्थाने निकाल लावला गेला. (३)झाकीखान जेद याचा मुलगा महंमद याने बंड केले होते परंतु त्याचा अनेक वेळा पराभव होऊन तो तुर्क राज्यात पळून गेला. आगा महंमद मेशदला जाण्यापूर्वी शहराखचा मुलगा नादिर मिर्झा अकगाणाच्या आधारास पळून गेला होता. त्याला फतेअलीने बजाविले असताहि त्याने खोरासावर चाल केली होती. फतेअली निशापुर व टबॅड ह्या शहरं घेऊन मेशदला जाऊन थोडोचला, तेव्हा नादिर मिर्झा शरण आला. नादिरच्या मुलाशी एका कजर नायकाचे लग्न लावून समेट करण्यात आला.

रशियाशी युद्ध:-फतेअली शहा बशीसाव्या वर्षी गादीवर बसला व छतीस वर्षे राज्य करून अष्टषष्टाव्या वर्षी मरण पावला इराणचा मुख्य उद्देश सफाविद राजाच्या बंड्याचा या राज्याच्या वायव्य व ईशान्य सरहद्दी परत मिळविण्याचा होता, परंतु मलाळ्य युरोपियन राष्ट्रांची हद्द या राज्याच्या हद्दीस मिळेली असल्यामुळे ही यांष्ट साध्य करणे सोपे काम नव्हते आपल्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी फतेअलीने कास्पियन समुद्राच्या पश्चिम बाजूवर रशियाशी लढाई केली, ही गिवाची व प्रादेशावक लढाई झाली जॉर्जिया मुसल-

मानी सत्तेसाठी पुन्हा कधीहि येणार नव्हता हे स्पष्ट होते. १८०० मध्ये या देशाचा झार जॉर्ज याने रशियाचा पक्ष घेतला, परंतु याचा भाऊ अलेक्झांडर याने या कृत्याचा निषेध केला जनरल लेसेरोव्हने त्याचा पराभव केला, म्हणून इराणने पुन्हा लढाई सुरू केली इराणच्या सैन्याचे आधिपत्य युवराज अब्बास मिर्झा याच्या कडेस होते व रशियन सैन्याचा सेनापति जनरल शिशियानोव्ह हा होता. एकिमयाहिन येथे तीन दिवस बालणारी लढाई, रशियन सेनापतीचे एरिव्हान शहर घेण्याचे निष्फळ प्रयत्न, अब्बासची शिराह शहरावर चाल व एरिव्हान शहर घेणे, रशियन लोकांची गिनन प्रातावरील निरर्थक लढाई, शिशियानोव्हचा बाकुच्या इराणी सुभेदाराने केलेला खून, शुशाच्या इराणी नायकाची रशियन सिंधीने केलेली कत्तल वगैरे गोष्टी या युद्धात घडल्या. रशियन लोकांना सैन्यबल, सुबलक पैसा व तोफखाना अशा तीन गोष्टी इराण्यापेक्षा जास्त होत्या. इराणी लोक निकराने लढले विजयश्री उभय पक्षाच्या गळ्यात आळीपाळीने माळ घालत असे. शिर्वात प्रांतात आपल्या लष्कराचा माऊ मोडून अब्बास मिर्झा काही एक प्रयत्न न करता तपिश्तरला परत आला. रशियनानी मास टबॅड, बाकु, शिर्वात, शेकी, गंज, टालिश व मुगन या प्रांताचा ताबा मिळविला. परंतु रशियन गव्हर्नर-जनरलचे तहाचे बोलणे इराणी लोकानी मान्य केले नाही.

रशियाशी इराणची लढाई पुन्हा सुरू झाली व १८११ मध्ये इराणी दरबारातील ब्रिटिश वकिलांने तह घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला पण तो निष्फळ झाला. ख्रिस्ती व लिजरे नावाचे ब्रिटिश अधिकारी इराणी सैन्याबरोबर होते शत्रूंनी अचानक छापे रात्रीच्या वेळी घालून इराणी सैन्याची दाणादाण केली ख्रिस्ती मारला गेला, लॅकोरन ठाणे इराणी लोकानी घेतले, परंतु रशियाने ते परत मिळविले. इराणी दरबारातील ब्रिटिश वकील सर जॉर्ज आउस्ले याने गुलिस्तानचा तह १८१३ मध्ये करवून या लढाईचा निकाल लावला. इराणने जॉर्जिया व वरील सात प्रांत व कारवाक रशियाच्या हावाली केले.

१८२५ मध्ये अलेक्झांडर झार मेल्यावर इराण व रशियामधील ठरलेल्या सरहद्दीच्या लढ्याचा निकाल लावण्याकरिता राजपुत्र मेन्गीकोव्ह तेहरानला आला होता. परंतु त्यावेळेस रशियाच्या ताब्यात असलेल्या एका जिल्ह्याबद्दलची इराणची मागणी कबूल न केल्यामुळे रशियन वकीलास निरोप देण्यात आला व लढाई सुरू झाली. ताळी-शच्या नायकाने लॅकोरनहून रशियनास हाकून लावून लढाईचा खोनामा केला यानंतर सर्वत्र इराणी लोकांचा जय झाला व शिर्वात, बाकु व शेकी प्रांताचे वंशपरंपरागत नायक इराणी सैन्याच्या मदतीस घावून आले, आणि शुशाचा छेदा किझा एवढेच ठाणे रशियाच्या ताब्यात

राहिले, परंतु लागलीच लडाईचे पारडे फिरले. अन्वयास मिर्साचा पुत्र मईमद मिर्सा याचा सेतम नदीवर राशियन सैन्याने पराभव केला, अन्वयाच्या सैन्याची गंध येथे धुक्याण उदविण्यात आली, तद्द्वारे लडाई चालू ठेवण्याचे अडोकाड प्रयत्न केले, परंतु अन्वयाच्या सैन्यात फार दुकळी माजली होती. एरिश्दान व नासिचेव्हान प्रांत व लडाईचा सर्व राशिया मागत असल्यामुळे इराणचे तद्द्वारे बोलणे वायफळ झाले; व १८२७ मध्ये लडाई फिरून सुरू झाली. ठाणी घेणे व सोडणे असा प्रकार होता होता राशियनानी इराणची एरिश्दान व ताविस ही शहरे घेतली. अखेरीस ब्रिटिश वकील मॅकडोनेल्ड याच्या मध्यस्थीने तुर्कमैचीचा तह होऊन दखो-इराणी सरहद्द सुकर करण्यात आली. या तहान्वये एरिश्दान नासिचेव्हान प्रांत राशियास कायमचे द्यावे लागले, इराणला कार्पियन समुद्रावर सडाक जहाज बाळगण्याची मनाई करण्यात आली व ३० लक्ष पाँड मुदलचे द्यावे लागला.

इंग्लंड, हिंदुस्थान व फ्रान्स या देशांनी इराणचा संघर्षः—मुंबईच्या ब्रिटिश गव्हर्नरचे बाबाला पत्र येऊन महादी अलीखान नावाचा इथम जुगायर येथे आला. त्याच्या पाठोपाठ हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर-जनरलकडून कॅप्टन मार्लम नावाचा वकील आला. याने अफगाण व फ्रेंच लोक आणि इराणी आस्थातातीत व्यापार याविषयी बोलणे लावले. अखेरीस व्यापार व राजकारण या बाबतीत एक तह पडून आला व इराणच्या बाह्यकडून एक मिशन हिंदुस्थानला पाठविण्यात आले १८०१ मध्ये बगदादचा एक आम-निमन व्यापारी नेपोलियन बादशाहाची पत्रे घेऊन आला परंतु त्यावर विश्वास ठेवला गेला नाही. पाच वर्षांनी जॉर्ज टेहरानला आला, याच्या बरोबर इराणी वकील यूरोपांत गेला व फ्रेंच बादशाहाशी फिर्कीन्स्टन येथे तह झाला. इराणी वकील परत आल्यावर जनरल गार्डन व आणखी काही अधिकारी यांचे मिशन इराणी लष्करास कवाईत शिक्षणाकरिता आले या कारणांमुळे ब्रिटिश सरकारने सर हारफोर्ड जोन्सला पाठविले. हा मुंबईस १८०८ मध्ये येण्यापूर्वीच हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर-जनरलने मार्लमला इराणांत पाठविले होते.

सर हारफोर्ड १८०९ मध्ये इराणच्या राजधानीस जाऊन पोहोचला या पूर्वीच, फ्रान्स व राशियामध्ये टिस्सिटचा तह झाल्यामुळे जनरल गार्डनला बचतर्क करण्यात आले होते. सर हारफोर्डने इराणशी तह केला. हिंदुस्थान सरकारने या कृत्यामुळे तू स न होता मार्लमला १८१० मध्ये फिरून पाठविले याने काही तोफा व इराणी सैन्यास कवाईत शिक्षणाकरिता लिस्ती, व लिस्ते हे अधिकारी पाठविले स्वाधीन केले शाहने मार्लमचे स्वागत केले; नंतर एक महिन्याने मार्लम हिंदुस्थानला परत येता. १८११ मध्ये

हारफोर्डच्या जागी सर जॉर्ज आउस्ले हा ब्रिटिश वकील होऊन आला.

१८१४ मध्ये सर आउस्ले परत आला व मि. एल्लिम आणि मि. मोरिअर यांनी मेडमिशनच्या वतीने तेहरानचा तह केला. या तद्द्वारे इराणने उपस्थित न करता इराणवर परकी स्वाधी झाली तर इंग्लंडने इराणला सैन्य अथवा पैसा पुरवता आणि इराणने अफगाण लोकांनी हिंदुस्थानवर स्वारी केल्यास त्यांच्यावर दंडा करावा असे ठरले. १८१५ पासून मेडमिशनचा एक वकील इराणच्या दरबारी नेहर्मा असतो. फत्ते अली बाहाच्या कारकीर्दीत हेन्री मार्टिनने इराणाने राहून नव्या कराराचे इराणी भाषेत भाषांतर केले. १८२८ मध्ये राशियन वकील एम्. मेबायडोव्हचा तेहरान येथे खून झाला. त्यामुळे समेट पडवून आणण्याकरिता इराणच्या युवराजाचा पुत्र व इतर इराणी उमराव यांचे मिशन सेंट पिटर्सबर्गला पाठविण्यात आले व तह होऊन राशियाची दोस्ती करण्यात आली; आणि इंग्लंडचे इराणी दरबारातील वजन हलके पडले

तुर्कस्तानशी लडाईः—यथिमेस इराण व तुर्कस्तान या दोन राज्यांची सरहद्द एक होती. १८०४-१८०५ मध्ये तुर्की सुलतानाने काळ्या समुद्राच्या आग्नेय किनाऱ्यावरून राशियन सैन्यास इराणी सैन्यावर चाल करण्यास मार्ग खुला केला होता. बाहाचा वकील मुल्ला मईमद अली मिर्सा व बगदादच्या सुनेदाराचा जावेद सुलेमान पाशा याच्यामध्ये चकमक झाली होती. १८२१ मध्ये इराणी माझे-कुरु व व्यापारी यांच्या कागळ्या व सरहद्दीवरील माडणे यामुळे परमावधी होऊन लडाई सुरू झाली. अन्वयास मिर्साने बोत्राक, कलाह व आक सराई ही तुर्कीची तटबंदीची ठाणी घेऊन तुर्की सैन्याचा मोड केला व सुश, ब्रिटान्स व इतर ठाणी यांवर हल्ला चढविला. तुर्की सैन्याने दक्षिणस इराणी सरहद्दीवर स्वारी केली. तुर्की सैन्याचा अधिपति बगदादचा पाशा याचा मईमद अली मिर्साने पराभव करून बगदाद पर्यंत चाल केले. इराणी सैन्यात पटकीचा रोग उद्भवल्यामुळे मईमद अली इराणी सरहद्दीत परत आला व फिरि-कच्या भाटात गुरुमुखी पडला. स्वतः शाहा हमदानावर चाल करून आला; परंतु पटकीचा आजार सुरू झाल्यामुळे इराणी सैन्य निघून गेले.

उत्तरेस अखान एक रोग उद्भवल्यामुळे अन्वयाची प्रगति थांबली व लडाई बंद पडली. चार महिन्यांनंतर एरिश्दानच्या सरदाराने अशेरूमच्या रस्त्यावरील एक तुर्की लष्करी ठाणे घेतले व अन्वयासने आपल्याहि पक्षाी मोठ्या तुर्की सैन्याचा अगदी मोड केला. अन्वयास अशेरूमच्या पाशाशी तद्द्वारे बोलणे लावून इराणी हद्दीत निघून आला. परंतु बगदादमध्ये काही गडबड असल्यामुळे दीर्घवर्षपर्यंत हे बोलणे लांबणीवर पडले. अखेरीस १८२३ मध्ये अशेरूमच्या तद्द्वारे या लडाईचा शेवट लागला. इराणी प्रवाशी व यात्रेकरू

यांपासून बळगवरीनें कर वसूल करणें, राजघराण्यांतील व इतर कुलीन लियांचा सकेच्या यात्रेला जातांना होणारा अपमान, बेकायदेशीर जकात वसुली व कुई दरोडेखोरांना शिक्षा न देणें या लढाई उपस्थित करणाऱ्या गोष्टी पुन्हा घडून येऊं नयेत अशी व्यवस्था या तहानें करण्यात आली.

अफगाण प्रकरणः—इराणी राज्यच्या पूर्वसहद्दी-बद्दल अफगाण लोकांशी इराणला लढाई करावी लागली; परंतु अफगाण लोक रशियन लोकांप्रमाणें चिकाटीचे नव्हते किंवा तुकीप्रमाणें उच्छृंखल दोस्ती नव्हते. बलाबलाच्या मानानें इराणी लोकांप्रमाणें जरी अफगाण लोक होते, तरी त्यांना व्यवहारज्ञान व अनुभव नव्हता शिवाय राष्ट्राभिमान व स्वदेशभक्ति या दोन गुणांचा लोप होऊन अफगाणिस्तानांतील राजघराण्यात फूट झाली होती.

नादीरशहाच्या वंशातील हद्दपार केलेल्या शहा रूखवा पुत्र नादीर मिर्झा याच्या बंडामुळे शहाचें लक्ष खोरासान प्रांताकडे वेधले होते हें अगोदरच सांगितले आहे व इराणी शिबंदीमुळे जरी मेशदमध्ये तापुरती शांतता प्रस्थापित झाली होती तरी नादीर मिर्झाविषयी फिह्रन कमाल्या आश्या होत्या. हात तोंडणें, जीम काणें वगैरे घोर उपायांनीं याचा बंदोबस्त करण्यात आला अफगाण लोकांनीं नादीर मिर्झाचा पक्ष कधीहि नेटानें उचलून धरला नव्हता किंवा खोरासान प्रांतावरील इराणच्या शहाच्या स्वाभि-त्वाचा कधीहि स्पर्शपणें. प्रतिकार केला नव्हता असें आढळून येतें. परंतु नादीरच्या मृत्यूपासून इराणी राज्याचा नांवाला एक प्रांत याशिवाय इराणचा या प्रांतावर कधीहि नासून पगडा नव्हता. १८३० मध्ये रशियाच्या सल्ल्याने इराणी शहानें आपल्या राज्याच्या पूर्वकडील सर्व बंडखोर नायकांचा बंदोबस्त करण्याकरितां मोठे सैन्य जमविले येहू व कर्मानवर हल्ला करून खोरासानमध्ये प्रवेश करण्यात आला अन्व्यासच्या सैन्यानें बरीच निकाराची लढाई करून व प्राणहानी सोसून वृचान, सेराखस वगैरे नित्येक किल्ले व ठाणीं काबीज केली. व स्वारीचा इष्ट हेतु बहुतेक तडीस नेला.

तैमूरशहाचा मुलगा हाजजी फिरझुद्दिन हा १८००-१८१६ पर्यंत अव्याहतपणें हिरात शहरावर राज्य करीत होता हा व याचा भाऊ महमूद फतेहली शाहाच्या राज्यावेवढ्यापासून इराणी छत्राखाली होते इराण हिरातवर नादिरशहाच्या राज्याचा भाग म्हणून हक्क दाखवीत असे आणि खंडणी अथवा उडवाडडव्याची उत्तरे देऊन प्रसंग निभवून नेण्यांत येत असे. यावेळीं जेव्हा इराणी सैन्यानें हिरातवर चाल केली तेव्हा फिरझुद्दिननें आपला भाऊ कायूलचा शहा महमूद याची मदत मागितली व त्यानें फतेखान बरकशह नांवाच्या विख्यात बजीराला पाठवून दिलें. या बजीराने

कारवाईनें किल्ला व शहर आपल्या कवज्यांत घेऊन इराणी सैन्यास इराणी हद्दींत हाकून लावले. मुस्तफाखानानें तापुरता हिरातचा कवजा घेतला होता, त्याच्या विनंतीवरून १८२४ मध्ये इराणी सैन्य हिरातवर पाठविले होतें, परंतु लोच देऊन हें सैन्य परत पाठीवण्यात आलें. यानंतर आठ नऊ वर्षांनी अन्व्यास मिर्झानें मेशेदमध्ये असतांना हिरातच्या यार महं-मद खानास समेट करण्याकरिता बोलावले होते परंतु त्याचा काही एक परिणाम न होता अन्व्यासचा पुत्र महंमद मिर्झा यानें इराणी सैन्यासह हिरातवर चाल केली परंतु अन्व्या-सच्या मृत्युमुळे महंमद मिर्झा मेशदला परत आला.

फतेहली शहाचे कुटुंब मोठें होतें. यानें आपला दुसरा मुलगा अन्व्यास मिर्झा यास गादीचा वारस नेमले होते. हा पिशाच्या इयातीत वारल्यामुळे अन्व्यासचा मुलगा महंमद मिर्झा याला शहानें आपला वारस नेमले होते.

महंमदशहाः—हा शहा १८३४ मध्ये गादीवर बसला. यावेळीं याचे वय अष्टाव्वीस वर्षांचे होते. साडे तेरा वर्षे राज्य करून हा बेचाळीसाच्या वर्षी मरण पावला. तेव्हापर व शिरास प्रांताचे सुभेदार अनुक्रमे अली मिर्झा व हुसन अली मिर्झा यानें इराणच्या तत्कावर हक्क पाखविला होता, ब्रिटिश बकील सर जॉन कॅम्पबेल व कनेल बेथ्युन यांच्या साहाय्यानें या दोन्ही बंडखोरांचे पारिपत्य करण्यात आले व नंतर शहाचा राज्यभित्क शहोर रीतीनें झाला. मुख्य बजीराला गळा घालून मारणें, तेव्हापर शहरात ड्रेम व महा-मारी रोगाचा उपद्रव या गोष्टी या शहाच्या कारकीर्दीच्या पहिल्या वर्षी घडल्या.

हिरातवरील स्वारीः—हाजी मिर्झा अथाशी नांवाच्या एरिझानच्या रहिवाशास त्याच्या विद्वतेच्या क्रीतीमुळे इरा-णचा बजीर करण्यात आले. रशियन बकील कॅप्ट सायमो-निकनें या बजीराला हिरात व खोरासान प्रदेशावर स्वारी करण्यास प्रोत्साहन दिलें परंतु या लढाईस आणखी बरीच कारणे झाली. अन्व्यास मिर्झानें नेस्तनाबूद केलेल्या नायकांनीं फिह्रन बंड केले होते. फतेहली शहाला दिलेली वचनें बजीर यार महंमद व कामरान शहा यानीं मोडली होती व इरा-णच्या स्वाभिमत्वाखालचा संस्तान प्राप्तहि त्यांनीं घेतला होता. अफगाण लोकांचा स्वतंत्र राज्यपद्धतीचा हक्क शहानें नाम-जूर केला व कंदाहार आणि गझनी प्रांतावर छुन्या सफा-विद घराण्याचा राज्याचे प्रांत घाणून हक्क दाखविला. हिरा-तच्या सादुलशिरुद्ध मदत देण्याचे वचन, कंदाहाराच्या बर-कशह नायकांनीं तेव्हापरला मिशन पाठवून शहाला कळविलें याच सुमारास शहाची कमोनचें कांही आगळीक केली त्यामुळे इंग्लिश बकीलच्या सल्लापाविरुद्ध शहानें लढाई पुका-रली

१८३६ मध्ये इराणी सैन्याचा तळ आझराबाद जवळ पडला अन्व्याचा सुटवडा सैन्यास फार सामें लागला. पगार व भरपूर अन्न व मिठाच्यामुळे सैन्यात बेदिली पसरली.

मुकौमन लोकांचा आश्रय घेतला होता हे अगोदरच सांगितले आहे. महंमदशाहाच्या मरणपूर्वी चार महिने अगोदर हा परत आला व याने मेशाद काबीज करून तेथील इराणी सुभेदार हिरातचा वार महंमद या शाहाच्या लोकांस परत जावयास लावले. नासिरुद्दिनच्या मुराद मिर्झा नावाच्या जुलयाने अठरा महिने वेढा दिल्यावर हा बंडखोर शरण आला; नेतर तो व त्याचा भाऊ यांना बंध करण्यात आला आणि मुराद मिर्झाला खोरासानचा सुभेदार नेमण्यात आला.

बाबी पंथः—बाशींपंथाचा मुख्य शिरासचा भिर्झा अली महंमद यांचे चरित्र व बाबी लोकांची चळवळ याविषयी माहिती बाबीपंथ यावरील स्वतंत्र लेखात दिली आहे [बाशीपंथ पहा.], १८५० मध्ये या मुद्र्याचा बंध करण्यात आला. तरी त्याच्या अनुयायींनी राज्यक्रांतिकारक धर्मप्रसार सुरूच ठेविला. १८५२ मध्ये तेहरानच्या आसपास शहा घोष्यावर बसून चालला असतांना चार बाबी लोकांनी हल्ला करून व एकाचे पिस्तुल झाडून घोडीशी दुखापत केली. यानंतर चाळीस इसमांचा कड उघडकीस येऊन यांपैकी दहांस देहोत घासून व इतरांस कडक शिक्षा देण्यांत आल्या.

मिर्झा टाकीचे पतनः—मिर्झा टाकी अमिरुद्दिनाम, अथवा मुख्य सेनापति हा इराणातील स्वतःचे हिमगीवर उदयास आलेला एक उत्तम गृहस्थ होता. महंमदशाहाचा भाऊ बहुराम मिर्झा याच्या आचाऱ्याचा हा मुलगा होना. राज्यातील उच्च व महत्त्वाच्या जागेवर काम करून याने बरीच संपत्ति मिळविली होती. नासिरुद्दिनशाहाने याला आपला मुख्य बजोर केले होते. हा प्रभावित, दोषोपाधी व उदार होता दुर्दैवेकरून याच्यावर राजमातेचा विश्वास नष्टता, यामुळे ताचीच्या शत्रूंनी बरेच फावले व अखेरीस या लोकांच्या कानमरणीमुळे शाहाचे मन टाकीविषय कडपित झाले. राजसत्ता आपल्या हाती घेण्याचा याच्यावर आरोप सादण्यांत आला, सैन्यावरील याचे बजन घालुन समजण्यांत आले. १८५१ मध्ये टाकीला बजरीपदावरून काढून टाकून मिर्झा आगाखान याम मुख्य बजोर नेमण्यांत आले. कर्नल शॉलच्या मध्यस्थीवरून याने कथान प्रताच्या सुभेदारीची भागा स्वीकारली, परंतु चाळीस दिवसांनीच त्याचा बंध करण्याचा हुकूम सोडण्यात आला; हे अगोदरच ताहून टाकीने आमहत्या केली.

इंग्लंडशी लढाईः—राशियापेक्षां सुनीपंथी तुर्कस्तान शियापंथी इराणचे बडे शत्रू होते १८४१-१८५६ या काळांत इंग्लंड व इराणमध्ये अरब सव्य होतें. अफगाणिस्तानांत १८४२ मध्ये यार महंमद बजरीराने आपला घनी कामशान यास तुर्कनांत गळ्या दाबून ठार केले व स्वतः हिरात येथें राज्य करूं लागला. हा १८५१ मध्ये गेल्यावर याच्या मागून याचा मुलगा सादद महंमद हिरातचा अधिपति झाला. हा लवकरच इराणच्या फायद्याच्या कारस्थानांत घामील झाला. अन्वयस कुली नावाच्या इसमाचे बाधक तद्दी-

न्याचा मुलगा मेशादचा बंडखोर याचा विश्वासपात केला होता. या अन्वयस कुलीस सादद महंमदने हिरातचा किष्ठा काबीज करूं देऊन शहाचे सैन्य धुरियानमध्ये ठेवूं दिले. कर्नल शॉलने कान उघाडणी करतांच अन्वयस कुलीस परत बोलावून हिरात प्रकरणांत उबळावळ करण्याचे इराणी सरकारने सोडून दिले. १८५५ मध्ये कामरातचा पुतण्या महंमद युसफ सादुझे याने साईदला ठार करून हिरात काबीज केले, याच सुमारास कंदाहारचा कोहन दिखान या नावाचा एक नायक मरण पावला, व काबुलच्या दोस्त महंमदने हे शहर आपल्या राज्यास जोडले कोहनचे बाई नातेवाईक शाहाच्या आश्रयास पळून आले व शहाने त्यांचे गान्दार्ण कानावर घेऊन, इराणवर स्वारी होण्याचे घाटत आहे असे आहोरी करून मेशादच्या गव्हर्नरास हिरात काबीज करण्यास फर्माविले. ब्रिटिश बविलाचे बोरणे बायफळ होऊन १८५६ मध्ये इराणवर स्वारी पुकारण्यांत आली.

गव्हर्नर-जनरलने पाठविलेल्या सैन्याने खारफ बंद व मुशायर बंदर काबीज करून रिशोदचा किष्ठा हल्ला करून घेतला. सुंबई सरकारने जनरल आउझमच्या हाताखाली पाठविलेले सैन्य दाखल झाल्यावर बोशसानवर चाल करण्यात आली व खुदाब, मुझाव व काकून नदी या ठिकाणी झटापटी होऊन या स्वारीचा ब्रिटिशांच्या तर्फे अनुकूल असा खेवट झाला. ता ५ एप्रिल १८५७ रोजी पॅरिस येथे तह झाल्याची वार्ता येऊन दाखल झाली व मुशायर येथे तहाच्या अटी जुन्या हॉर्दपयंत पोहोचें ब्रिटिश सैन्य ठेवून जनरल आउझम हिंदुस्थानला बाकीच्या सैन्यासह परत आला. हिरातधर्षणी पूर्वीप्रमाणेच अटी ठरविण्यांत येऊन, ब्रिटिश मिशनच्या केलेल्या उपमर्दाबद्दल इराणला माफी मागावी लागली व इराणी आखातातील गुलामाचा व्यापार बंद करण्यात आला.

आंग्लो इंडियन तारखात्याची लाईनः— इंग्लंड व हिंदुस्थान यांच्यामध्ये तारेचे दळणवळण सुरू करण्याकरिता इराणांत तारायंत्र स्थापण्याचे बोलणे १८६२ मध्ये लावण्यांत आले, व ब्रिटिश बकांलाने या बाबतीत एक करार केला. तीन वर्षांनी ब्रिटिश बकांल व इराणी परराष्ट्रीय प्रधान यांना याच खांबावरून दुसरी तार चालविण्याची परवानगी देणाऱ्या तहावर सही केली. मुशायर व कराची यांमध्ये मकरान समुद्रकिनाऱ्यावरून व मुशायर बगदाद यांच्यामध्ये तेहरान मार्गाने दळणवळण सुरू झाले. आशियातील तुर्कस्तानमधील तारेच्या अव्यवस्थेमुळे, इंडोयुरोपियन तारामार्गाचा तार राशियामधून काढ्या समुद्राच्या पूर्वकिनाऱ्याने लंडनहून तेहरानपर्यंत सुरू करण्यांत आली व इराणातील खुरकीवरील मुशायर-कराची यांमधील बंदरांतील तारांचा संबंध या मार्गाशी जोडून या तारेचे काम १८७२ पासून उत्तम चालवें आहे.

मीस्तान मिशन इन्स्टिट्यूट १८७० मध्ये तेहरान शहरी येकन दाखल झाले, व येथून बहुचिह्नातकडे गेले. इराण व कलात संस्थाने यांमधील समय पक्षास संमत अशी सरहद्द ठरवावयाची होती, परंतु अफगाण कमीशनर व इराणी कमीशनर यांचे एकमत न झाल्यामुळे मध्यस्थाने सीस्तानच्या पाहणीवरून घेतलेल्या टिपणावरून स्वतःचा निकाल १८७३ मध्ये तेहरान येथे जाहीर केला इराण व कलात सरकारांनी परराष्ट्रीय कारभाराच्या ब्रिटिश स्टेट-सेक्रेटरीकडे केलेल्या अपीलाने मध्यस्थाचाच निकाल येजूर करण्यांत आला, व तो समयपक्षांनी मान्य केला.

नासिरुनशाहाने १८७३ व १८७९ यावर्षी युरोपांत प्रवास केला. पहिल्या प्रसंगी तो कप्तान इन्लेडलाने गेला या वेळी शहाच्या बरोबर मुख्य बगीर मिर्जा हुसेनखान होता. दुसऱ्यावेळी बाहा रशिया, जर्मनी, फ्रान्स व ऑस्ट्रिया या देशांत जाऊन आला.

इराणचा १८८४-१९०१ पर्यंतचा स्थिति.—अरब खाताशी व इंग्लिश दर्यावर्दी अधिकारी यांनी युक्त अशा दोन तीन भागबोटींचा ताफा इराणी आखातांत तयार करण्याची कल्पना शहाने १८६९ मध्ये घुळविली; परंतु येहरीन बेटीचे स्वातंत्र्य व योरपे काढण्याचा उपयोग यास हा कार्याल विघातक होईल या सबबीवर ही कल्पना ब्रिटिश सरकारने सोडून काढली. सर्व बंदरांत व विशेषतः लहान बंदरांत चालणाऱ्या बोटच्या व्यापाराचा बंदीयस्त केल्यास इराणचे जगातील उरपम बरेच वाढेल असे अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास पंधरा घोळा वर्षांनी आणण्यावर १८८३ मध्ये शहाने दरवर्षी एक या रीतीने चार पांच बोटी खरेदी करण्याचे ठरविले. एका प्रसिद्ध जर्मन कंपनीचे टेन्स पसत ठरून घुसा व पर्सिपोलिस या नांवाच्या दोन भागबोटी ३२००० पौंड खर्च करून १८८५ मध्ये तयार करून इराणी आखातांत आणल्या इराणांतील ब्रिटिश वकिलाच्या सांगण्यावरून तेहरानपासून काळून नदीपर्यंत गाळ्यांच्या सोड्या रस्ता व अहवाजपर्यंत काळून नदीवर चालणाऱ्या जहाजांचा बंदीयस्त ठेवण्याकरिता एक लहानशी भागबोटी बांधण्याचे शहाने ठरविले इराणी आखातांत या भागबोटी काम करण्यास तयार झाल्याबरोबर, आखातांतील जगातीचा मक्का अखेरच्या लोकांनी पर्सिपोलिस बोटीचा खर्च देण्याने नाकारले व काळून नदीवर चालणाऱ्या जहाजांवरील जगातीच्या उत्पन्नावर आणला वशापरंपरागत हक्क आहे या सबबीवर मुहाम्माच्या सुभेदाराने या बाबतीत टक्कावचक करण्यास इराणी सरकाराम हक्क केली शेवटी पर्सिपोलिस बोट मुसायर बंदरात व मुसा बोट मुहाम्मावळ कुमत पळली व कामून नदीमार्ग खुला करणे व अहवाजपासून तेहरानपर्यंत रस्ता बांधणे हा बेतहि सोडून देण्यांत आला

तेहरान-मेशद वाहामधील तारेच्या दळणवळणाच्या मार्गांत १८७५ मध्ये बरेच अडथळे करण्यांत आल्यामुळे या मार्गाची देखरेख व काम मेशद येथील इंग्लिश मिग्नलर व इन्स्पेक्टर यांच्या स्वाधीन ठेवण्याचे ठरले व हिंदुस्थान सरकारने या बाबतीत सालीना २० हजार रु पर्यंतचा खर्च स्वतः सोसण्याचे कबूल केले आल्फ येथील ब्रिटिश टेलिग्राफ सेटलमेंट व १८९८ आणि १८७३ मधील इराणांतून युरोप व हिंदुस्थान यांमध्ये स्थापिलेले तारेचे दळणवळण या बाबीबद्दल इराणी व ब्रिटिश या सरकारांमध्ये १८८७ चा ठराव होऊन प्रथम या कराराची मुदत १९०५ पर्यंत ठरविण्यांत आली व नंतर ही मुदत १९२५ पर्यंत वाढविण्यांत आली आहे

अफगाणिस्तानच्या शेरभाजांचा मुलगा अबुबखान हा १८८१ मध्ये इराणच्या आश्रयास येऊन राहिल्यामुळे ग्रेट ब्रिटन व इराण यांमधील १८८४ च्या ठरावान्वये सालीना ८ हजार पीडीचे पेन्शन देऊन अबुबखानास तेहरान मध्ये अटकबंद करून ठेविले होते याने १८८७ मध्ये तेथून निसटून अमरां अजुल रहमान विरुद्ध अफगाण प्रदेशांत बंड करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो फसला व नंतर तो मेशद येथील ब्रिटिश कान्सल जनरलला कारण आला त्याला बंदबंद मार्गाने तुर्की सरहद्दीवरून बंदीयस्तान हिंदुस्तानांत रवाना करण्यांत आले. रशियन दोस्ताना खूप करण्याकरितां अबुबखानाच्या निसटून जाण्याकडे इराणी परराष्ट्रीय प्रधान याद्याखान सुशिरदौला याने दुर्दैव केल्याचे समजून आल्यावरून त्यास बंदतर्क करण्यांत आले

१८८७ मध्ये सर हेनरी डर्म्बड शुल्फ याची इराणच्या मंत्र्याच्या जागी नेमणूक झाली याच्या सांगण्यावरून शहाने १८८८ मध्ये जाहीरनामा काढून आपल्या प्रजासत्ताक शांतीच्या अविचित व संपत्तीबद्दल सुरक्षितपणाचे आश्वासन दिले व अहवज्ञपर्यंत काळून नदीचा मार्ग व्यापारी दळणवळणाच्या मोर्दिकरिता खुला केला १८८४ पासून मुख्य प्रचान असलेल्या अभिनेस्तुस्तान यास मुख्य बगीर नेमिले. याच वर्षी तेहरानपासून बाहा-अजुबल-अमम पर्यंतची ५४ मैल लंबाची टेलिग्राफ कपतीच्या ताब्यांतून इराणी रेल्वे सुरू करण्यांत आली १८८९ मध्ये बॅरन ज्युलियन डे रुदरला इराणी सरकारी पेडी स्थापून मोटा काढण्याचा मक्का व सोलंघ, तांभे, शिमें, पारा, कोळसा, पेट्रोलियम, मँगनीज, बोरॅकम (सोडासा) व अॅसबेस्टास या खनीज द्रव्यांच्या संबंध इराणांतून (अगोदरच न दिलेल्या) खाणी खोदण्याचा हक्क देण्यांत आला हा पर्सियन इराणी सरकारी वेडी १८८९ सप्टेंबर २ च्या ब्रिटिश बादशाही सनदेने स्थापन होऊन तिने ' इंग्लिश बँक ऑफ पर्सिया ' या नांवाने इराणांत व्यापार सुरू केला पांच वर्षेपर्यंत इराणांत कोणत्याच रेल्वेसंबंधी सवलती देण्यांत येणार नाहीत असा शहाचा लेखी करार १८८९ मध्ये रशियन

मंत्रास मिळाली. हा करार बदलून इराणीतील सर्व रेल्वे १८९० मध्ये मनाई करण्यात आली.

शहाचे १८८९ मधील युरोपांत गिरे प्रयाण— इ. स. १८८९ मध्ये शहा तिसऱ्यादा युरोपांत गेला. इंग्लंड-मध्ये एक महिना राहून मुख्य दरबारात आजून शहा परत आला. या वेळेपर सरहमद हा शहाच्या बरोबर होता १८९० मध्ये इराणी सरकारने ब्रिटिश भांडवलवाल्यास तंबाख्या मफा दिला. इंग्लंडमध्ये असताना शहाने वाईट सल्ला ऐकून एका इराणी मनुष्यास इराणातील 'लंडनीचा' मफा दिला. याने हा मफा ४० हजार पौंडास एका ब्रिटिश कंपनीला विकला. शहाने पुढे हा मफा १६ केला परंतु ब्रिटिश कंपनीला तुकसानभरपाई मिळाले नाही, त्यामुळे बराच काळपर्यंत लंडनच्या हुंज्याच्या बाजारात इराणच्या इतीची किंमत कमी झाली. तंबाख्या मफाविषय तेद-रानमध्ये बंद झाल्यामुळे हा मफा इराणी सरकारने १८९२ मध्ये १६ केला व शेफळ ६ टक्क्यांचे ५ लक्ष पौंडाचे कम ईंधीरियल बँकेपासून घेऊन तंबाख्या मफे-दारास तुकसानभरपाई देण्यात आली व १९०० मध्ये शेफळ ५ टक्क्यांचे रशियन कम काढून बँकेचे कम फेड-ण्यात आले.

१८७२ पासून मेजरब्रिटनच्या दरबारी असलेल्या मारकम खान मिनाप-डल-मुक्त नावाच्या इराणी सरकारच्या प्रति-निधीस परत बोलावून त्याच्या जागी डिप्लोमॅटचा मानसल जनरल मिर्झा महंमद अलीखान याची नेमणूक १८८९ मध्ये करण्यात आली. १८९० मध्ये अहमदाबादपासून तेद-रानपर्यंतचा रस्ता बांधण्याचा येत पुन्हा हार्ती घेऊन ईंधीरियल बँकेला काही सवलती देण्यात आल्या व १८९२ पर्यंत काम चालू ठेवण्यात आले. मात्र यही ईंधीरियल बँकेचे इराणातील खाणी खणण्याच्या कामाचे हक्क पश्चिमन "बँक मायनिंग राईट्स कॉर्पोरेशन"ला देण्यात आले. दख्ख बळगाचे मार्ग नसल्यामुळे माल नेण्या आणण्याचा खर्च विरुध्द येत असे, व खनिज पदार्थांच्या प्रदेशांत पाणी व संपन्न याचा तुटवडा असल्यामुळे या कॉर्पोरेशनला फिकायत पडत गेले, म्हणून बरेच भांडवल खर्च करून १८९४ मध्ये या कॉर्पोरेशनला आपला रोनामर बंद करायला लागला.

केट प्रीनफील्ड प्रकरणः—केट प्रीनफील्ड नावाच्या इंग्लिश मुलीला तिच्या आईच्या घरातून एका कुर्दानी बळ-जबरीने पळवून नेले व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी ती मुली परत मागितली असता परत न करती हा कुर्द सोबबुलाप येथे पळून गेला व तेथे तुर्की अधिकाऱ्यांनी हाचे मरहून केले. यामुळे बराच मोठ्ठ सामना होता; परंतु 'स्वसंतो-पाने आईचे घर सोडून ही कुर्दानी बायको झाल्ये' असे त्या मुलीने ब्रिटिश अधिकाऱ्यास स्पष्ट कळविण्यावरून हा सदा मिटला.

१८९२ त तेहरान शहरात व त्याच्या आसपास पटकीची सांग बोराने उद्भवली व सुमारे शेकड्या भात लोक मारुमुर्खी पडले. १८९३ त हा रोग पुनः उद्भवला; परंतु विशेष प्राण-हानि झाली नाही. १८९३ त इराणने रशियास फिक्सा नावाचा महत्त्वाचा मित्र व भाषा डुर्गोस व छुपताबाद-मधील खोरासानच्या उत्तर हद्दीवरील प्रदेश देऊन अझर्बैज-नच्या सरहद्दीवरील रस्त प्रवेशाची पटी व हिस्सा खेडे घेतले

फ्रेंच लोकांना पुराणवस्तु संशोधनासंबंधी दिलेले हक्कः—१८९५ त एक फर्मान काढून फ्रेंच सरकारास इराणातील वस्तूंचा शोध लावण्याची परवानगी दिली. शोध-लेल्या वस्तूंपैकी सोने, रपे व जवाहिरांच्या वस्तूखेरीज बाकीच्या वस्तूंचा निम्मा भाग फ्रेंच सरकारास देण्याचे ठरले व इराणी सरकारच्या बाळाच्या निम्मा वस्तू इराणी सरकार विकात असल्यास त्या विकत घेण्याचा प्रथम हक्कही फ्रेंच सरकारास देण्याचे ठरले. १८९७ त एम. जे. डि मॉर्गनच्या मिशनने या कामास सुरवात केली

घाघाचा खून (१८९६):—ता. १ मे १८९६ रोजी शहा-अब-दुल अस्मिच्या मशिदीत निमाज पढत असताना कर्मानच्या मिर्झा रेशा नावाच्या एका भुल्लूक व्यापार्याने नासिकडित शहाचा खून केला. या मारक्यास कमाळुद्दिन नावाच्या अफगाण कोलाने कान्स्टांटीनोपल येथे विदावणी दिली होती. कमाळुद्दिन मरण पावला व मिर्झा रेशाला १८९६ आगस्ट १२ रोजी फाशी देण्यात आले हा शहा आगष्टी पांच दिवस गीबला असता तर शहाच्या कागधीदीच्या पन्नासाव्या वर्षीस सुरुवात झाली असती. याच्यामागून मुसफहद्दिन (जन्म मार्च २५ १९सन ८५३) हा तत्कावर वसला (१८९६).

साण्याची आपोर्तिः—तीन चार वर्षांत ताण्याचे नाणे वागवीपेक्षा जास्त क्षाल्यामुळे गरीब लोकांची व बिहूर व्यापार्याची फार दैन्यावस्था झाली. पासाचा भाव कमी करण्याकरिता प्राचीन काळापासून चालत आलेला मांसा-वरील कर काढून टाकण्यात आला. सरकारी अधिकारी लुब्धे-विराणे कागाल ताण्याचे नाणे स्वस्त दराचे विकत घेऊन महाग असलेल्या ठिकाणी विकीत असत, त्यामुळे ईंधीरियल बँकेला जर किंमत देऊन जास्त असलेले ताण्याचे नाणे विकत घ्यावे लागले व त्यामुळे सरकारचे अतोनात तुकसान झाले व ही आपोर्ति १८९९ त नाहीशी झाली. किंमत वाढविण्याच्या इरादाने व्यापारी मावाची एकदम खरेदी करीत त्यामुळे मांसावरील कर काढून टाकला असताना देखील मांस स्वस्त झाले नाही.

प्रधानांच्या मेम्लुका (१८९६ ते १८९८):—१८९६ त मुख्य वजीर अमिनेस्तुलतान व बडे बडे इराणी अधिकारी यांचे वाकडे आल्यामुळे अमिनेस्तुलतानास अहमिन्न शांतता मुख्य कारभारी करून पाठविण्यांत आले. शहाने अमिनेस्तुलतानाच्या प्रतिस्पर्धांचे परिमंढळ बनविले; परंतु

राजकारा कारभारांचे काम शिबक घडून येण्यांत राज्यकारभारांचे खाते फारच अगव्यस्थित झाले. शाहाने अग्निनेस्तुल-तानास परत बोलवून मुदय एकीर नेमिले व (१८९८) नासुलमुदय याच अमावसीचा प्रधान नेमिले. याने विशेष टेंवण्याची साधी पद्धति, अंदाजपत्रक करणे, महसुलखात्याची पुनर्रचना, गमीन महसुलीची नवीन अमावसी बरेच सुधारणा पुढे आणल्या, परंतु अधिकाऱ्यांच्या अक्षय्यतामुळे त्या अपुऱ्या राहिल्या.

१८९७ त इंग्लिश तारखात्याचा इन्स्पेक्टर इ. ग्रॅन्डस याचा बलुबी लोकांनी एन केला. सन्यास मोठ्या प्रदेशांत बंद झाले, त्यामुळे कमीत प्रोताल्या सल्लुमेंदाराच्या हाता-न्नाही येऊ पाठवून १८९८ त कॅनेल ठाणे हस्तगत कर-ण्यांत आले व शांतता स्थापन करण्यांत आली. एका पुगी इमामास मारक येथे कांती देण्यांत आले.

१८९८ मधील ब्रिटिश कर्जाबद्दलचे अगुरे बोलणे:—
१८९८ च्या प्रारंभी शाहान्या बेगोनी साहाम अग्नी अथवा फ्रान्समपील खानिन पाण्याच्या उपयोग रोग दुष्पत्तीबद्दल मुचविला. युरोपांत या कामाकरिता आण्या-पूर्वी राज्यकारभाराच्या न्यायकारिता, मंत्र्यांचा यकलेता पगार देण्याकरिता व कर्जसेधीकरिता देशाची वरत पडली. युरोपांत कर्ज मिळविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले; परंतु कर्ज न मिळता इराणची पत मान गेली. लंडनच्या मोडबलवाल्यांनी इराणी आस्थांनातील बंदरे व फार्स प्रांत या प्रदेशांतील जकातीच्या तारणावर रोडका ५ टक्काचे १२५० हजार पाँड कर्ज देण्याचे कसूर केले. या मोडबलवाल्यांनी या प्रदेशां-तील जकातीच्या मावसावर रोडकीचे काम (केंदर) कर-ण्याकरिता स्वतःचे लोक टेंवण्याची अट घातली. ही अट मान्य करून अग्निनेस्तुल या मुदय बजीराने कमीनशाह व सुशायरच्या जकातीबसूलीच्या तारणावर ५०,००० पाँड कर्ज काढले. इर प्रचालकद्वय फार अक्षय्यता झाल्यामुळे

याने आपल्या जागेचा राजिनामा दिला. परराष्ट्रीय कारभा-राचा प्रधान मुशिनखान हा नंतर प्रधानमंडळाचा मुदय झाला व त्याने कर्जाबद्दल फिरून बोलणे लावले, परंतु त्याला यश आले नाही. शिवाय या वेळेस इराणी सरकाराने पूर्वी-च्याच तारणावर पूर्वीच्या दुप्पट कर्जाची मागणी केली. त्यामुळे कर्जाचे बोलणे फिफकटले. अग्निनेस्तुलतानला फिरून मुदय बजीर नेमण्यांत आले. यच्या अविश्वस्य लोकप्रियते-मुळे व येथीलप्रचलित तापुर्तते अमाक कर्ज मिळाल्यामुळे देशाची अक्षय्य तापुर्तते भागविण्यांत आली. याने तिथी बेहिशगनांची जकातीचे अधिकारी म्हणून नेमणूक केली व जकातीच्या मयण्यांची पद्धत मोहन जकातघाते दुरुस्त कर-ण्याबद्दलची माहिती मिळविली. त्याने १८९९ त अक्षय्यन व कमीनशाह प्रांतांतील जकातीची नाही बेहिशगन अधि-काऱ्यांच्या देखरेखीखाली ठेविली. या प्रयोगाचा परिणाम फार फायदेशीर दिसून आला, त्यामुळे इराणी सरकारने

जकातीच्या मयण्यांची पद्धत मोहन राज्यतील सर्व जकाती-नामधारी बेहिशगन जकातीअधिकाऱ्यांची नेमणूक १९०० मध्ये केली.

लंडनकडून कर्जाचे अनुकूल बोलणे न निघाल्यामुळे व साहाम युरोपांत जाण्याची आयाजपत्रकता भासत्य मुळे शाहाने कमीन शाहून रशियन पेडीवाल्यास कर्ज उभारण्याची परवानगी दिली. यानंतर लंडनच्या मोडबलवाल्यांचे कर्ज देण्याचे बोलणे अमान्य करण्यांत आले.

१९०० मधील रशियन कर्ज:—फार्स परगण्यातील व इराणी आवातांतील बंदरांची जकात खेरीम करून इराणा-तील माकीच्या सर्व जकातीउत्पन्नाच्या तारणावर ५ टक्के दगवे २ ४०० हजार पाँडांचे कर्ज देण्याचे रशियन सरका-रने परवानगी दिली. वमुलाचे हस्ते व व्याज याची रकम यकल्यास मान जकातीनामधारी बंदोबस्त बँकेच्या स्वाधीन करण्याचे ठरले. या कर्जाची रोडका ८५ टक्का इराणला मिळाली व रोखे येण्यास रशिया सरकारने हमी दिली. रोडका त्याकाळ तेद्वारा शहरां येऊन पोहोचली. यकलेले देणे देऊन टाकून १८९२ च्या रोडका ५ टक्काच्या लंडन-कर्जाच्या शिलडी देण्याचीहि पत्रक पण्यात आली.

शाहचे युरोपांत प्रयाण (१९०० व १९०२) :—१२ एप्रिल १९०० रोजी मुदय बजीर व मोठा लकाममा बरोबर घेऊन शाह युरोपच्या प्रवासास गेला. राज्यकारभार त्याचा दुसरा मुलास मलिक मगसूर मिर्ता शुभा-इत-बुलतानेह याच्या स्वाधीन करण्यांत आला होता. कॉन्व्हेन्सिव्हिल येथे एक महिना मुकाम करून शाह सेप्टीपटर्सबर्ग (पेड्रोमाला-सनिनमाल)ला गेला व तेथून पारिसला. परत आला येथून लंड-नला जाण्याचा त्याचा इरादा होता, परंतु इटलीचा राजा व संप्रस कोर्तुगे-गोयाचा इयूक यांच्या सल्ल्यामुळे बरेच दरबार दुखव्यात होते म्हणून ईंग्लंड, जर्मनी व इटली या देशांत जाण्याचा वेत रहित करण्यांत आला. आगस्ट २ (१९००) रोजी पारिस शहरात शाहाचा खून करण्याचा प्रयत्न एका अराजकाचे केला.

रुशेब्रिटिश स्पर्धा (१९०२—१९०७) व इराणी राजवृत्ति (१९०६—१९०९) :—१९०२ मध्ये मुस-फकहनिशाही मुख्य युरोपियन राजघान्यांच्या शहरांनी पुन्हा गेला, व आगस्टमध्ये सातव्या एडवर्ड बादशहाने पोर्सस्मन येथे शाहचे स्वागत केले. नंतर हयाकावेड हाउ-नच्या अधिपत्याखाली एक मिशन पाठवून बाहाला १९०२ मध्ये ऑर्डर ऑफ माहरेचे सन्देश देण्यांत आले. एका आठ-व्यांत आला त्यामुळे जकातखारात क्रियेक सुधारणा करून लमयदेशास हिताबद्द असा अटी दरबिण्यात आल्या. आणि १८५७ च्या कगगान्गचे मालाच्या किमतीवर रोडका ५ टक्के कर येण्याऐवजी नियमित कर आयात व निर्यात मालावर वसविण्यांत आले. १९०२ मध्ये झालेल्या रुगे-इराणी

तहानें झालें ब्रिटिश व्यापाराचें व हिंदुस्थानच्या चहाच्या व्यापाराचें मुकसान या तद्वाचक्यां काही अशीं मरुन काढलें १८९९—१९०३ रशियन बँकेने इराणला ४०,००, ०० पौंड कर्ज दिलें होतें, पैकीं निम्मी रक्कम चहाला त्याच्या खर्चा करिता दिली होती तांत्रिसंपासून तेहरान पर्यंत (१९०२) व तांत्रिसंपासून काश्मिरपर्यंत (१९०३) रस्ते बांधण्याचा हक्क रशियन सवलतीदारास दिला होता, व रशियन बँकेच्या शाखा चीस्तान प्रांतांत उघडण्यात आल्या होत्या इराणी आखातांत कफ रशिया व ग्रेट ब्रिटनमधील स्पर्धा विक्रीपास जाण्याचा समज होता ग्रेट ब्रिटनला या आखातांतलें व्यापाराचा बहुतेक मक्का होता, व या आखातांत (खरक वगैरे दाखविण्याकरिता) तरत शक्कू ठेवणें, दिव्यांची व पोलिस बंदोबस्ताची व्यवस्था करण्याची शक्ती ग्रेट ब्रिटनकडे होती परराष्ट्रीय प्रधान लॉर्ड लॅम्बसकडून यांनी लॉर्डीच्या भेतात बौद्धन दाखविलें की, कोणतीही पराराष्ट्र इराणी आखाताच्या किनाऱ्यावर अवरदस्तीने बसवें त्यापण्याचा प्रयत्न करील तर त्याचा ग्रेट ब्रिटन शक्य त्या सर्व उपायांनी प्रतिकार करील १९०३ मध्ये हिंदुस्थानचा व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन क्रावीहून इराणी आखातांत गेला याच्या गद्दाबाबोर चार कुठारे होती, परंतु सुशायर येथे फासिच्या इराणी सुभेदारानें राजकारणाच्या निस्तीचा भंग करणामुळे किनाऱ्यावर न उतरता लॉर्ड कर्झन परत आला व हे राजकारण संपलें इच्छे रशियाचें व्यापारी व सांपत्तिक बळन इराणास वाढतच चाललें, १९०४ मध्ये इराणें पाठविलेल्या एका खास निदेशाची शाराजें मुसलमान घेतली, व १९०५ मे मध्ये स्वतः शहा सेटपीटसेवर्ग व व्हिएना येथील दरबारास भेट देण्याकरिता युरोपात गेला

१९०२ ते १९०५ चे सीस्तान मिशन — अफगाणिस्तान व चीस्तान या देशांमधील सरहद्दीबद्दल भांडण १९०२ मध्ये उपास्थित झालें होतें हेल्मड नदाच्या प्रवाहाच्या राजानें काढलेल्या रेषेने—हिशान गोश्मिड रया म्हणतात — या देशांमधील सरहद्द १८७०—१८७२ च्या मिशनने ठरविली होती, परंतु १८७२ व १९०२ मधील काळोख हेल्मड नदीचा प्रवाह बराच पश्चिम वाहिली झाला होता, व सरहद्दीच्या काही एक सुणा उभारलेल्या नसल्यामुळे एका हद पडावद्दल भांडण लागलें नदीचे जुने पात्र होच खरी हू असे इराणी लोकांचे म्हणणें होतें परंतु अफगाण लोक म्हणत की नवीन पात्र होच खरी सरहद्द होय १८५७ च्या तहान्वये उभय पक्षांनी या रज्याचा निकाडा ग्रेट ब्रिटनच्या मध्यस्थीवर सोपविला, व इराण सरकारचे म्हणणे सर ठरवून १९०५ मध्ये बनल मॅजिस्ट्रेट यानें निकाल दिला

ब्रिटिश व्यापारी मिशन — नायब्य इराणीतील बाबा रूची रयलें व व्यापारी रस्ते यांची पहाणी करून रिपोर्ट

करण्याकरिता १९०३ मध्ये बोर्ड ऑफ ट्रेडने पाठविलेल्या मॅजिस्ट्रेट कमिशनला मिळालेल्या यथामुळे, इराणच्या दक्षिण भागांत व्यापार प्रकारचें एक मिशन उत्तर हिंदुस्थानातील व्यापाराचेवर, बगल व्यापारी चेवर व हिंदुस्थानी चहावर कर बसविणारी (टा सभ) कंपनी यांनी पाठविलें सदर रिपोर्ट १९०६ मध्ये प्रसिद्ध झाला पाहणी केलेल्या प्रदेशांत सुधारलेली राज्यपद्धती नसल्यामुळे एक रसी-ब्रिटिश तह करून इराणची चवत्सवधेने निश्चित करावी असा मुख्य उपाय या रिपोर्टांत सुचविला आहे

१९०७ मधील रुशोब्रिटिश तह — रुशोबानी युद्धा मुळे उत्पन्न झालेली राजकीय परिस्थिती व लुद्ध इराणची अतस्य नाजूक स्थिती या गोष्टीमुळे ग्रेट ब्रिटन व रशिया या दोघां प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये हा तह १९०७ मध्ये चडून आला इराणसंबंधी याची मुख्य कलमे येणें प्रमाणे होतां — (१) काश्मिरिण पासून इस्फहान, येद्द व काखबकून रशियन, इराणी व अफगाण प्रदेशांच्या सरहद्दीच्या मिलापाच्या ठिकाणापर्यंत काढलेल्या रेषेच्या उत्तरेस कोणत्याही प्रकारचा राजकीय अथवा व्यापारी हक्क स्वतः न मिळविण्याचें, व रशियन सरकार अथवा रशियन इसम याम असली कोणतीही सवलत मिळविण्याच्या कामात अडथळा न करण्याचें ग्रेट ब्रिटननें बघूल केलें, (२) अफगाण सरहद्दीपासून गाझिक, बिर्झ, कर्मान, व बद्दर अच्चाक्षी या ठिकाणाबकून काढलेल्या रेषेच्या दक्षिणकडील प्रदेशा संबंधी अद्यापि प्रकारचें वचन रशियानें ग्रेट ब्रिटनला दिलें, (३) वर सांगितलेल्या दोन रेषांमधील प्रदेश तटस्थ मानला जाऊन दोन्ही राष्ट्रांस त्यामध्ये हक्क संपादन करण्याची सुभा असावी, (४) इराणीतील वाणत्याहि भागांत सध्या उपभोगित असलेल्या सर्व सवलती चालू ठेवाव्या, (५) तहावर सहो करण्यापूर्वी इराण आपल्या कर्मांची फेड नरनार नाहीं तर ग्रेट ब्रिटन व रशिया यांनी आपापल्या बसविलेले प्रांतांत इराणी करांच्या बघुलीवर ताबा ठेवण्याचा हक्क आपल्या स्वाधीन राखून ठेविला या तहाबरोबरच ब्रिटिश परराष्ट्रीय सेक्रेटरी ऑफ स्टेटनें एक पत्र प्रसिद्ध करण्यात आलें व त्यांत असें म्हटलें होतें की, (१) इराणी आखातास हा तह लागू पडणार नाहीं, (२) रशियानें ग्रेट ब्रिटनचे या आखातावरील विशिष्ट हितसंघ कबूल केले आहेत व (३) या हितसंबंधाचे रक्षण ग्रेट ब्रिटननें पूर्वेवत करावें

इराणी राज्यपद्धति — गरीबोब न्यूकॉमेनच्या रिपोर्टांमुळे व येद्दमधील बांधी उर्फ बाहार्द (पहा) लोकांच्या (१९०३) कटारांमुळे इराणमध्ये असतोप चार मानला होता १९०५ मध्ये रशियांतील राज्यक्रांतिकारक पक्षाच्या उदाहरणाने प्रेरित होऊन या असतुष्ट इराणी लोकांनी प्रांतिनधिक राजकीय सरपाबद्दल बाणणी केली १९०६ आगस्ट ५ रोजी शाराजें एक कर्मान काढून सर्व राजकीय प्रतिनिधीचें एक

राष्ट्रीय सभागार मंडळ (मजलिस) वचविण्याचे ठरविले. या मजलिसची निवडणूक कायदेशीर रीतीने होऊन ही सुद्धा सहा-
च्या हाताने १९०६ ऑक्टोबर ७ रोजी उपस्थितांत आली. १९०७ च्या जानेवारी महिन्यांत मुसलमानांनी शाहा मरण
आवला व याच्यामागून याचा वडील मुलगा महंमद अली
मिर्झा गादीवर बसला. नवीन राज्यपद्धतीम मान देण्याचे
वचन माने आपल्या प्रमाणात १९०७ फेब्रुवारीच्या ११
तारखेस जाहीर रीतीने कळविले.

राज्यक्रांति—नोव्हेंबर १२ रोजी शाहाने मजलिस-
मध्ये हजर राहून आपल्या वचनाची पुनरावृत्ति केली, परंतु
दिवसभरामध्ये तेहरानमध्ये एक बंड होऊन राजकीय आणो-
बाणीचा प्रसंग येऊन ठेपला, यावेळी शाहाचे सैन्य नि रात्र
प्रमाणानेच पाठविले होते. यावरून मजलिसने एक जाहीर-
पत्रक काढून शाहाचा नवीन राज्यपद्धति गोठण्याचा विचार
आहे असे यूरोपांतील बलाढ्य राष्ट्रांस कळविले व त्यांना
समर्थन करण्याची मागणी केली. तेहरानमधील प्रिटिश व
रशियन बकीलांनी नवीन पद्धति कायम राखण्याचा महंमद
अलीस आग्रह केला, तेव्हा लष्करी मंड्याच्या ताब्यांत घेवें
सैन्य ठेवण्याचे फुलू करून मजलिसच्या मागण्या मान्य
करण्याचे वचन महंमद अलीने मजलिसला निरोपाने कळ-
विले. यामुळे पसरलेली असह्यता काही वेळ थांबली, परंतु
राजपक्ष व राष्ट्रीयपक्ष एकमेकांविषय गुप्त कारणांचे कं-
सागळे व १९०८ फेब्रुवारीमध्ये शाहा तेहरानमधून मोठार
मध्ये बसून चालला अमृताना त्याच्या मोठारीखाली दोन
बाबगोळ्यांचा स्फोट झाला; शाहास मात्र इजा झाली नाही.
जूनमध्ये संघासापद दरबारी मंडळीला घालून देण्याचा
आग्रह मजलिसने शाहास केला. शाहाने ही गोष्ट मान्यकरून
स्वतः तेहरान सोडून गेला, नंतर कोसक नावाच्या राजकीय
घाटीरसरक्षक पलटणीची राष्ट्रीयपक्षाच्या लोकांशी एकदम
संघापट होऊन मजलिस समग्रहवार सरबत्ती करण्यांत
आली. मजलिसने या प्रश्नाची वाटापाट करण्याकरिता कमि-
शनरची नेमणूक केली तेव्हा शाहाने एक जाहीरनामा काढून
मजलिस वरसात केली व लष्करी लोकांस तेहरानमध्ये
बंदीबंदी राखण्याचा हुकूम केला. स्वतः निवडलेल्या खांदीस
समासदाचे एक सभागार मंडळ या मजलिसच्या ऐवजी
नेमण्याचाहि येत शाहाने केला, परंतु प्रेटीमिटन व रशिया
यांच्या आग्रहावरून हा विचार सोडून देऊन त्याने जाहीर
निवडणूक करण्याचा हुकूम सोडला मध्यंतरी प्रांतामध्ये
अंतःफलह सुरू झाले, फुदै दरोडेखोरांनी तामिस्रजवळची
बरीच वेढी लुटली. ट्रान्सकाकेशियाच्या सरहद्दीवरील रशियन
शिपायांवर इराणी बंडखोरांनी हल्ला केल्यामुळे रशियन सर-
काराने लुकमनभरपाई मागितली. ही न दिल्यामुळे रशियन
सैन्याने विरथेक इराणी खेडी जाळून टाकली ही गोष्ट व
कोसकांचा हल्ला यांवरून रशिया राजपक्षास मदत करीत
आहे अशी राष्ट्रीय पक्षाने ओरड केली होती. तेव्हा १९०९

मध्ये एक रशियन सैन्याची तुकडी तामिस्रला राष्ट्रीय
पक्षाच्या वतीने हल्लाटवळ करण्याकरिता रशियाने पाठ-
विली. हे सैन्य येतांच शाहाच्या सैन्याने तामिस्रचा वेढा
उठविला. याच वर्षी जानेवारी महिन्यांत राज्यकर्तांचा
बगना इस्फान शाहरांत पसरला, तेथे बसत्याही लोक राष्ट्रीय
पक्षास मिळाले व त्यांनी राजपक्षाच्या इस्फानच्या सुभे-
दारांस काढून टाकून तेहरानवर चाल केली. मे व जून महि-
न्यांत राज्यपद्धति पाळण्याबद्दल जाहीरनामे घातले काढले व
सर्व राजकीय गुन्हेगारांस माफी करण्याचे शाहाने वचन
दिले; परंतु त्याला राष्ट्रीय व बसत्याही पक्षाच्या संयुक्त
सैन्यास थांबविता आले नाही. या सैन्याने जुलै ११ रोजी
तेहरानमध्ये प्रवेश केला. रस्त्यांत निकराचे युद्ध करून
कोसक बंडखोरांना सामील झाले, व शाहा जुलै १५ रोजी
रशियन बकीलांनी जाऊन राहिला. या क्रियांचा राज्य-
त्यास असा अर्थ करण्यांत आला. याच दिवशी राष्ट्रीय
कौन्सिलची बैठक होऊन महंमद अलीचा तैरा वर्षाचा
मुलगा मुलतान अहमद मिर्झा याम गादीचा मारस निवड-
ण्यांत आले कजर लोकांचा नायक आसाद-वल-मुल्क यास
राजप्रतिनिधि नेमण्यांत आले. १९०९ सप्टेंबर ९ रोजी
पदच्युत केलेल्या शाहास रशियन कोसक व हिंदू ह्जार
यांच्या बंदीबत्तांत क्रिमियामध्ये हद्दपारीत दिवस केंठण्यास
पाठविण्यांत आले. नोव्हेंबर १५ रोजी शाहाने नवीन निव-
डलेली मजलिस विधिवृत्त भरविली.

अर्थाची न इतिहास.—१९०९ सालामध्ये इराणांत
नवीनच मनु सुरू झाला. एकतंत्री शाहाने इराणचे स्वाभिव-
सांछून दिले होते व त्यामुळे त्याच्या कारकीर्दीतील गैर
व्यवस्था जाऊन हळू हळू सुधारणा होत चालली होती. प्रेट
मिटन व रशिया यांनी इराणाविषयी सद्गुणभूतीचे वर्तन
ठेवले होते व रशियाने तर इराणमधून आपले सैन्यहिक काढून
नेम्यास सुटवात केली होती. अशा रीतीने इराणला
आपल्या कारभारांत सुधारणा करून दाखविण्याची जाणवी
संधि प्राप्त झाली होती. प्रथम प्रथम सारी सुधारणा होण्याची
विन्हेदि दिरी लागली होती, पण याच वेळी रागकारणांत
कहाल व मवाळपक्ष उपस्थित होऊन बहालपक्षाने आपल्या
ताब्यांत सर्व सुत्रे घेतली धर्ममुद्धांत भाग घेणाऱ्या शिपा-
यांना कास्त पगार देण्यासाठी प्रेटमिटन व रशियाकडून कर्ण
काढण्याच्या बाबतींत दोन्ही पक्षांमध्ये खट्यांनी वादविवाद
होऊन बहालपक्षाने आपले म्हणणे सारे केले, त्यामुळे सिप-
हदर व त्याच्या मवाळपक्षाला रागीनामा देणे आग पडले व
सरदार इ बघद याने आपले मंत्रिमंडळ तयार केले, पण
याहि पक्षांत अधिकाराच्या जागेसंबंधांत दुफळी मागली व
त्यामुळे भिडते तिकडे अनास्था उत्पन्न झाली. याच सुमा-
रास रशियन बकील पक्षेक हा आपल्या शरक्षक लोकांसह
शिराजला जात असता त्याच्यावर बॅंगरी जातींनी हल्ला
केला पुढे काही महिन्यांनी याच जातींनी प्रिटिश बकीलावर

ठेवण्याचा मिशनने निष्पन्न केला, त्याप्रमाणे परी साइफसाच्या हाताखाली सैन्य उभारण्यात येऊन त्या सैन्याने बंदर अबास हे आपल्या ताब्यात घेतले. कवामच्या साहाय्याने फार्समधील बंडाळीहि मोडली गेली. अशी स्थिति प्राप्त झाल्यामुळे जर्मनांनी मार्गे हटणे भाग पडले. इस्फहानवर तुर्कस्तानची फौज चालू करून येणार, अशी बातमी समजताच ब्रिटिश व इराणी सैन्य त्याचें संरक्षण करण्यासाठी निघाले पण इस्फहानवर तुर्कांनी स्वारी केलीच नाही.

अशा रीतीने १९१७ त दक्षिण इराणमध्ये शांतता होते न होते तोच दुसरीकडून एक अकल्पितच संकट उद्भवले. केमुबारी, मार्चे महिन्यात बगदाद ब्रिटिशांच्या ताब्यात होते. तुर्कांची सत्ता दक्षिण इराणमधून नाहीशी झाली होती; पण याच वेळी रशियात राज्यक्रांतीने डोकें बर

लोकांचे काहीच चालले नाही. ब्रिटिशांनी सोळाव्या जार्जी दुसऱ्याला त्या प्रांतांचा सुभेदार नेमले. पुढे १९१८ च्या आक्टोबर महिन्यामध्ये कासगाई लोकांचा ब्रिटिशांनी पूर्ण मोठे केला.

१९१९ साली शांततापरिपदेपुढे आपले म्हणणे मांडण्याकरिता, इराणचे प्रतिनिधिमंडळ पॅरिस येथे रवाना झाले. इराणला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, ब्रिटिशांनी मिळालेला सुलूस इराणला परत मिळाला पाहिजे व महायुद्धात इराणच्या प्रदेशाचे जे नुकसान झाले होते त्याची मरपाई झाली पाहिजे असे इराणचे म्हणणे होते. १९०७ च्या ऑग्ले रशियन तहाने इराण यापुढे बायला जाणार नाही हे इराणचे म्हणणे प्रेडब्रिटनने कबूल केले पण, इराणची अंतर्व्यवस्था नीट लागेतीपर्यंत, आपली फौज उठवण्याचे मात्र प्रेडब्रिटनने नाकारले. या इराणी शिष्टमंडळास, परिपदेपुढे आपले म्हणणे मांडावयाला परवानगीसुद्धा मिळाली नाही. यामुळे इराणने दुसऱ्या एका नवीन प्रतिनिधीला पाठवून सुप्रीम कॉन्सिलपुढे आपले म्हणणे मांडण्याचे ठरविले.

सन १९१९ च्या एप्रिल मे महिन्यामध्ये इंग्लंड व इराण मध्ये बरीच भवति न भवति होऊन, तेहरान येथे दोन्ही पक्षांमध्ये तहनामा घडून आला. या तहनाम्यामध्ये ब्रिटिशांनी इराणचे स्वातंत्र्य कबूल केले व इराणशी सहयस्व ठेवावयाचे आश्वासन दिले. इराणच्या राज्यकारभारात की जी काही मदत लागेल, ती ती देण्याचेहि ब्रिटिशांनी कबूल केले. याशिवाय इराणच्या राज्यव्यवस्थेसाठी व सुरक्षिततेसाठी, भितके सैन्य व दारुगोळा जरूर आहे असे लष्करी तज्ज्ञ ठरविले, तितके सैन्य व दारुगोळा नेहमी तयार रहावा यासाठी शय्य ही मदत ब्रिटिशांनी याची असे ठरविण्यात आले. तसेच, इराणमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जे काही श्रेय लागेल ते श्रेय आग्निवावर, ब्रिटिशांनी द्यावयाचे ठरले. याशिवाय दळणवळण व व्यापार सुरक्षित ठेवणे सुरू होण्यासाठी, निरनिराळ्या रेल्वे तयार करण्याच्या कामात भरपूर सहाय्य करण्याचेहि ब्रिटिशांनी आश्वासन दिले.

बरील तहनाम्याप्रमाणे जवळ जवळ ६० हजार सैन्य उभारावयाचे ठरले. सैन्याची देखरेख व व्यवस्था कशी ठेवावी यासंबंधी सगळा देशाकरिता एका इंग्लिश अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात आली सैन्याचे अधिपत्य मात्र इराणी अधिकाऱ्याकडे देण्यात आले. मे १९२० मध्ये बोल्शेविक आरमाराने, एन्झेलीवर तोकाचा आढेमार सुरू केला व रस्त शहर काबीज केले. एन्झेली येथील ब्रिटिश तुकडीने पळ काढला; त्यामुळे तेहरानमध्ये हाहाकार उचलला. पण मोठ्ठ्याच काळात ब्रिटिशांनी कोर्सक स्वाराच्या व इराणी शिपायांच्या साहाय्याने बोल्शेविक लोकांना हाकळून लावले पुन्हा १९२१ साली बोल्शेविकांनी, गिलन प्रांतामध्ये चढाई करण्याचा प्रयत्न केला. पण ब्रिटिशांचे सैन्य

ह्या काण्यास कर्मा केले नाही. काश्च्या मुख्य अधि-
काण्यालाहि दहाश घालण्यात आली. पदच्युत घालल्या
दाण्याचे अनुयायी यांना अर्धेविल येथील गधूनरहा हाकटून
सकले. ब्रिटिशांच्या व्यापारालाहि घोषा पोहोचण्याचा संभव
होई लागल्य, त्यामुळे ब्रिटिश सरकारने पर्वीयाच्या घणालाच
तुंधी देण्यात ठरविले।

इकडे १९१० त मधीर एल. मूक याला शिंदे व्हणल निवडण्यात आले व विपद्दर हा पुनः प्रधान यंत्रि झाला. याच सुमारास पदअष्ट बाह्याने लेहानगर स्वारी केले व त्याचरोषाचे सत्तर एव दोळे यावेळी कर्मानाश येवून आपला मोर्बा राजधानीकडे वळविला; एण पदअष्ट शहाच्या सैन्याचा पराभव होऊन मूक त्याला रथियात घेऊन जाणे भाग पडले.

महापुरुष सुक होण्याच्यापूर्वी वृद्धाचे सन १९१३ त इरा-
णची परिस्थिती हलाखीची होती. रशियाने उत्तरीकडे
बापले बसताना वसविण्याची खटपट चालविली होती. मेट-
मिटन हें रशियाशी तहधाम्याने बापले गेले होते. तरी
भातून इराणला शाय्य कोईल ते सहाम्य करीत होते. दक्षिण
इराणतील फारसे व कर्मण या प्रांतात तर अंधांधो माज-
लेली होती. फारच्या गवईनेर जनसत्त्या जमोशन न जुमा-
नता कशमई जगातीच्या लोकांनी बंडाळी माजविली होती.
कर्मण प्रांतात तोच प्रकार चालला होता. इराणच्या सर-
कारी खाजिन्यात सुचलक सैन्य उभारण्याला तर पुरेसा निधि
नव्हता. शेवटी फारसेचा गवईनेर जनरल मुखबिरिएस घुल
शानी याला एक हजार सैन्य उभारण्याकरिता व त्या
सैन्याच्या साहाय्याने बंडखोरांचा पाडाव करण्याकरिता मेट-
मिटनने वचक जमक सध्या लक्ष पांड कर्मे दिले व रशियेनेहि
तितकीच मदत केली.

महासुद्ध सुक होण्यापूर्वीची इराणची ही स्थिती होती. मेट मिटन व रशिया यांच्यासह ठिकठिकाण एका छत्राखाली आणखी निराशावाक करणाऱ्याच पण दुहा पंथरा मर्यादातून बाहेर येविला होता. ती सत्ता म्हणजे जर्मनी होय. जर्मनीने १८९२-९३ पासूनच इराणमध्ये आपला पाय रोवण्याचा प्रयत्न सारविला होता व छत्र राखणाऱ्यांच्या शहरातच जर्मनीची एक कॉलेजही स्थापन केली होती. १८९६ त एका जर्मन कंपनीने लिगेट येथे मोलाचा व्यापार सुरू केला. सन १८९७ त सुसायर येथे जर्मनीने आपली बकौलात स्थापन केली. तीन वर्षांनंतर जर्मनीने जुबैत येथे बगदाद रेल्वेची सुर्य इमारत बांधण्यासाठी जाणा पंध्याचे दरविले; पण मेट मिटनने जर्मनीचा काचा ओळखून त्या प्रयत्नाला खो पातला. पुढे मोह. मोराह येथे जर्मन बगदाद करण्याबद्दी खर्चा प्रदान केला; पण तोही प्रयत्न मिटनने सार्थ ठेला नाही, तरी पण निराश न होता १९०६ त इराणच्या आखातात प्रवाह करणाऱ्या छत्री हंगर, अमेरिका सारख्या जर्मनीने सुरू केली. ज्या रीतीने जर्मनीने इराणमध्ये हल्ले हल्ले आपला गम बसविण्यास सुरुवात केली होती.

सन १९१४ त रोमंडीची मुद्रा खूपच घटाय झालेला पाहून इराणच्या राज्यावर बसतो न नसतो तोच जागतिक महायुद्धाला सुरुवात झाली. लगेच शहाने आपली मजलिस घोकवून तिच्या संमतीने इराण या मुद्रात तटस्थ रहाणार असे जाहीर केले; पण अशा रीतीने तटस्थ रहाणे फारच कठीण होते. शिवाम इराणातील सरदार लोक ज्या पक्षाकडून अधिक पैसे मिळतील त्या बाजूला जण्यास तयार होते. इराणातील लोकांचा तुर्कांवेढे भोटा असून मिथिल व रशियम लोकांशी त्यांचे पटव नव्हते.

महायुद्धाच्या वारंभी इराण हे महायुद्धाचे एक महत्वाचे
 वैद होणार ही गोष्ट काँग्रेस खरी देखील वाटली नसती;
 पण तसे होणे अपरिहार्य होते. इराणची हीन स्थिती ध्यानात
 घेऊन तुर्कस्तान व इराणच्या सरहद्दीवरील महत्वाच्या वाटा
 तुर्कस्तान व रशिया यांनी महायुद्धापूर्वीच सळकावल्या होत्या.
 युद्धाला सुरवात होताच रशियाने इराणच्या बायब्येला सध-
 सेच्या अक्षरपेथन प्रांतात चढाई करून तुर्काना सवाई देण्याचा
 प्रयत्न केला. तुर्कानांही जूदे जातीच्या साहाय्याने तांमिज
 वर चाल करून ते स्यादच्या ताब्यात घेतले; पण स्याद
 त्यानी ते सोडणे भाग पडले. सन १९१५ साली सरकॅमिश
 येथे तुर्काना रशियाने पराभव केला व डॉर्मिया शहर काबीज
 केले.

अवदान बेदात अंगुली पक्षियन कंपनीच्या मोठमोठ्या
तेलाच्या कंपन्या होत्या. तुर्कीची मुस्लिम सुखात करण्या-
पूर्वीच हिंदुस्थान सरकारने या तेलाच्या कंपन्यांचे संरक्षण
करण्याकरिता एक पलटण तेथे पाठविल्याची तजवीज करून
देवली होती. या पलटणीने तुर्की सैन्याचा सहिल येथे
परामभव करून बसरा भागल्या ताब्यात घेतले; पण तेलाच्या
कारखान्यांचे भशा रीतीने संरक्षण झाले, तरी तेलाच्या
खाणीचा अघाणिवेबंदोस्त झाला; नव्हताच, या खाणी-
पाठून मोठमोठ्या नळ्यांवाटे तेल एके ठिकाणी साठवून
देण्यात येत होते. या नळ्या फोडून शत्रूने बरेच मुकाम
केंले; पण तेथे मित्रिवा सैन्याने, तेथे सैन्य पाठवून या भागा-
तून तर्फी सैन्याला हाकलून लावले.

इराण व अफगाणिस्तान आपल्या माजूला ओढून घेऊन
सर्वे इस्लामी वय आपल्या माजूचे करून वेष्टावाही जर्मनीने
आपली परतकाढा केला. आपले हेर ठिकठिकाणी पाठवून
या देशातील प्रमुख लोकांना मनसुराद पैसे वाळून त्यांना
आपल्याकडे ओढण्याचे काम जर्मनीने सुरू केले; पण त्यांत
जर्मनीला यश आले नाही.

सन् १९९९ त पश्चिम द्वाणमध्ये तुर्कस्थान व रशिया यांच्यामध्ये शुष्क शटपटी आस्पाव होता व त्यात कधी तुर्कस्थानला जय तर कधी रशियाला जय असा प्रकार पाळत होता; पण या शटपटीच्या अखेरीस तुर्कस्थानच्या सैन्याने रशियाला कडेन नजारा व हमनदानमधून हकीदाले पावले. ही स्थिति पाहून द्वाणी सैन्याच्या शाखांमध्ये दक्षिण दर्यामध्ये केंद्रस्थ

देवण्याचा मिटनने निष्पन्न केला, त्याप्रमाणे परी सादरपण्या हाताघाली सैन्य उभारण्यात येऊन त्या सैन्याने बंदर अबास हे आपल्या ताब्यात घेतले. कवामच्या साहाय्याने फारसमधील बंडाळीहि मोडली गेली अशी स्थिति प्राप्त झाल्यामुळे जर्मनांनी मार्गे हटणे भाग पडले. इस्फहानवर तुर्क-स्तानची फौज चाल करून येणार, अशी बातमी समजताच मिटिश व इराणी सैन्य त्याचें संरक्षण करण्यासाठी भिघाले पण इस्फहानवर तुर्कांनी स्वारी केलीच नाही.

अशा रीतीने १९१० त दक्षिण इराणमध्ये शांतता होते न होते तोच दुसरीकडून एक अकल्पितच संकट उद्भवले. फेनुआरी, मार्च महिन्यांत बयदाद मिटिशांच्या ताब्यांत होते. तुर्कांची सत्ता दक्षिण इराणमधून नाहीशी झाली होती; पण याच वेळेस रशियांत राज्यक्रांतीने ढोंक बर काढले होते. इराखा पदच्युत करून शारशाही नष्ट करण्याचा रशियानी आपला इष्ट पुरा केला होता. रशियाने दोस्त राष्ट्रांचा पक्ष सोडला होता व तो आपल्याच अंतस्थ घामधुनीची व्यवस्था लावण्यात बुर झाला होता. रशियाचा जोर अशा रीतीने ढिला पडल्यामुळे अक्षैबेजान प्रांत व तसेंच जर्मिया व आर्मेनिया प्रांत यांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले, यामुळे जर्मनीला व तुर्कस्तानला पुनः धीर आला. अशी परिस्थिति पाहून मिटिशानी डन्टरवेले याला इराणमधील लोकमत अगमावून रशियन लोकांना व शार्पूनां हाडून लागण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी पाठविले. डन्टरवेलेने बरीच खटपट केली व त्यांत त्याला बरेंच यश आले. मिटिश सैन्याने याकू शहर आपल्या ताब्यात घेतले.

सन १९१८ च्या पहिल्या महिन्यामध्ये मिटिश सरकारने आपल्या प्रदेशातून सैन्य काढून न्यावे व अशा रीतीने इराणला आपल्या मताप्रमाणे सुधारणा घडवून आणण्याला संघी याची असे इराणने मिटिश सरकारला कळविले; पण मिटिशानी ते कर्ष दावयाचे कबूल केले ते मात्र इराणने स्वीकारावयाचे कबूल केले. कर्ष देऊन इराणला आपल्या याजूला देवण्याचा मिटिशाचा ढाव होता. मिटिश लोक सैन्य काढून घेत नाहीत हे पहाताच त्यांना हाकळून लावण्यासाठी सोलाह नावाच्या काशगाई जातीच्या नायकाच्या आधिपत्याखाली एक कट करण्यात आला. या कटवाच्या पुढाऱ्याने आपल्या सैन्यानिशी शिपायवर हल्ला करण्याचा येत केला; पण हा भेद फुटल्यामुळे शिंदीस गेला नाही. तरी पण सोलाहने मिटिशाविषय बंड पुकारले. दोन्ही सैन्यामध्ये मधून मधून झटापटी होत असत. शेवटी मिटिश इंडियन सैन्याने आस्ते आस्ते याकल पुढे पडले लागले काशगाई जातीच्या मुस्लीमी मिटिशांविषय शिरासच्या लोकांना विचारण्याचा प्रयत्न केला. या विचाराणीला मुख्य शिरासच्या रहिवाश्यांनी मिटिशांच्या बाजूने असल्याबद्दल ज्या लोकांचा त्यांनी संघाय आला होता, त्या त्या लोकांना कापून टाकण्यास सुरवात केली; पण मिटिशानी शिरासच्या आसपासच नाफेईदी करून टाकल्यामुळे या

लोकांचे काढीच चालले नाही मिटिशानी सोलाहच्या जगाई दुसऱ्याला त्या प्रांताचा सुभेदार नेमले. पुढे १९१८ च्या आक्टोबर महिन्यामध्ये काशगाई लोकांचा मिटिशानी पूर्ण मोड केला.

१९१९ साली शांततापरिपदेपुढे आपले म्हणणे मांडण्याकरिता, इराणचे प्रतिनिधिमंडळ पॅरिस येथे रवाना झाले. इराणला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, मिटिशानी किकलेला मुख्य इराणला परत मिळाला पाहिजे व महायुद्धात इराणच्या प्रदेशांचे जे सुकसान झाले होते त्याची भरपाई झाली पाहिजे असे इराणचे म्हणणे होते १९०७ च्या अँग्लो रशियन तहाने इराण यापुढे पायला जाणार नाही हे इराणचे म्हणणे मिटिशाने कबूल केले पण, इराणची अंतर्व्यवस्था नीट लगेतोपर्यंत, आपली फौज उठवण्याचे मात्र मिटिशाने नाकारले. या इराणी शिष्टमंडळास, परिपदेपुढे आपले म्हणणे मांडायच्या परवानगीमुद्दी मिळाली नाही. यामुळे इराणने दुसऱ्या एका नवीन प्रतिनिधीला पाठवून सुप्रिम कोन्सिलपुढे आपले म्हणणे मांडण्याचे ठरविले

सन १९१९ च्या एप्रिल मी महिन्यामध्ये ईंग्लंड व इराण मध्ये बरीच भयति न भयति होऊन, सेहरान येथे दोन्ही पक्षांमध्ये तहनामा घडून आला या तहनाम्यान्वये मिटिशानी इराणचे स्वातंत्र्य कबूल केले व इराणची सध्यास देवावयाचे आश्वासन दिले. इराणच्या राज्यकारभारांत बी बी काही मदत लागेल, ती ती देण्याबद्दि मिटिशानी कबूल केले याशिवाय इराणच्या राज्यव्यवस्थासाठी व सुरक्षिततेसाठी, जितके सैन्य व दाखगोळा जरूर आहे असे लष्करी तज्ज्ञ ठरवितोले, तितके सैन्य व दाखगोळा नेहमी तयार रहावा यासाठी शक्य ती मदत मिटिशानी द्यावी असे ठरविण्यात आले. तसेंच, इराणमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी के काही इन्च लागेल ते योग्य जाणिवावर, मिटिशानी द्यावयाचे ठरले. याशिवाय दख्खन व व्यापार सुरक्षित तहने सुरू होण्यासाठी, निरनिराळ्या रेल्वे तयार करण्याच्या कामांत भरपूर सहाय्य करण्याबद्दि मिटिशानी आश्वासन दिले.

बरील तहनाम्याप्रमाणे जवळ जवळ ६० हजार सैन्य उभारावयाचे ठरले. सैन्याची देखरेख व व्यवस्था कधी देवाची यासंबंधी सगळा देशाकरिता एका ईंग्लिश अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात आली सैन्याचे अधिपत्य मोस्कोविक भारमार्गे, एम्सेलीवर तोफांचा मंदिरार सुरू केला व रेत शहर कबीज केले एम्सेली येथील मिटिश तुकडीने पळ काढला, त्यामुळे सेहरानमध्ये हाहाकार उडाला. पण थोडक्याच काळांत मिटिशानी कोसळ स्वाराच्या व इराणी शिपायांच्या साहाय्याने मोस्कोविक लोकांनी हाकळून लावले पुन्हा १९२१ साली मोस्कोविकानी, गिम्न प्रांती मध्ये बदाई करण्याचा प्रयत्न केला. पण मिटिशांचे सैन्य

त्या ठिकाणी असल्यामुळे बोल्शेव्हिकींचे काहीच बाल्ले नाही.

ऑग्लोपर्सियन तहान्वये इराणच्या जमाबंदीच्या बाबतीत सहा देण्याकरता, एक मिटिंग फडणवीस नेमण्यात आला निरनिराळ्या खात्यात सुधारणा करण्यासाठी इराणला पूर्वी पासूनच मिटिंग व रशिया यांनी कर्भ दिले होते पण ऑग्लो-पर्सियन तहानंतर, मिटिंगने वीस लक्ष जादा कर्भ देऊ केले.

इ.स. १९२१-१९२४:—येथ्या तीन वर्षांच्या म्हणजे मे १९२१ पासून मे १९२४ पर्यंतचा वर्तमानचा आढावा येणेप्रमाणे देता येईल या काळात मंत्रिमंडळात वारंवार बदल होत असे "ऑग्लोपर्सियन अग्रीमेंट" सोडून देणे (१९२१ मध्ये सोडून दिले) इंग्रजांशी संबंध तोडणे, स्वीडन फ्रान्स आणि अमेरिका यांस इराणच्या कारभारात लक्ष देण्यास उत्तेजन देणे आणि बोल्शेव्हिकांच्या तावडीत इराणास मागई देणे इत्यादि राजनीतीची अंगे दहावीच झाली. एप्रिल १९२१ मध्ये सोव्हिएत सरकारचा प्रतिनिधि गोल्डस्टीन हा मोठ्या इतमामासह तेहेरान येथे दाखल झाला. आणि इराण व रशियाचा तहनामा झाला होता तरी रशियन फौज इराणातून हलविली गेली नव्हती मे १९२१ मध्ये हॅसियद वझीरच्या मंत्रिमंडळाच्या जागी कवाम-एस सुलतान यांचे मंत्रिमंडळ आले. १९२२ मध्येमिश्राणएद दौलाचे मंत्रि मंडळ आले. पुन्हा त्याच्या नंतर खोडकवाच दिवसानी कवाम-एस-सुलतानचे मंत्रिमंडळ आले पण पुन्हा जानेवारी १९२३ मध्ये ते मंत्रिमंडळ गेले आणि मोशेवार-एल्ल मामलेक (हा १९१७-१८ मध्ये पूर्वी प्रधानपदावर होताच) चे मंत्रिमंडळ आले. पुन्हा सहामहिंम्यात मोहोर-उदौला हा अधिकाराकड झाला पण त्याचा अधिकार दोन अडीच महिनेच होता. १९२३ च्या आक्टोबरमध्ये लष्करी खात्याचा मंत्री असलेला सरदार सेपाह हा मृत्यु प्रधान झाला. या वेळेस मात्र लोकांस जोरदार माणसे अधिकाराकड असावीत असे वाटत होते. सेपाहची सत्ता १९२४ च्या एप्रिल ७ पर्यंत टिकली आणि त्या दिवशी बरी त्याला अधिकारपाम करावा लागला तरी त्याने काही उद्दकारी बदलले तेव्हा तो सातदिवसानी पुन्हा प्रधान झाला या अधिकारावर असलेल्या मंडळीच्या अखिरतेमुळे इराणच्या इतताविषयी माहेरदेशां लांबिक बराच कमी झाला आणि देशात देशील सुधारणा करण्यास फारसे झाले नाही. तुरिस्तानातील बंदाळी देशाल १९२३ पर्यंत मोडता आली नाही. इकडे लोक राज्यावरील अनेक प्रधान वारंवार बदलित होते, तेव्हा शाहाने जर जोरदारपणा दाखविला असता तर बराच नपयोग झाला असाही पण शाहाला युरोपाच्या सफरातः नाद लागला पुर्वेकडील देशातील रामे रणवाचे युरोपांत गेल्यामुळे त्यांना दृष्टि व्यापक होते आणि त्यांस अनेक यशस्वराय सुधारणा करता येतात अशी अपेक्षा असते पण

त्याचा असाही परिणाम होतो की, त्यांना परदेशी जाऊन राहण्याची चट लागते आणि देशातील राज्यव्यवस्थेकडे त्यांचे दुर्लक्ष होऊन लागते. शाहाच्या सफरीमुळे असाच परिणाम झाला आणि लोकांत क्षोभ उत्पन्न होऊन लागला १९२४ च्या प्रारंभी ज्या वेळेस " मजलिस " (पार्लमेंट) सुवराजाने उघडली. तेव्हा राजसत्ताविरोधी मंडळींनी आपली इच्छा तेहेरानमध्ये अधिक स्पष्टपणे नजरेम आणणे सुरू केले त्यावेळेस प्रगतिक उर्फ लोकसत्तावादी पक्ष मजलिसमध्ये जोरात होता तो पक्ष आणि समाजसत्तावादी पक्ष यांनी असे ठरविले की, इराण हे लोकसत्तात्मक राष्ट्र करावे, पण या कार्यास घर्भीधिकारी आणि जनता याचा तम विरो दिवून आल्यामुळे राजसत्ता नष्ट न करतो शाहास पदच्युत करून त्याच्या दोन वर्षांच्या मुलास राज्याधिकारी ठरविले आणि तोपर्यंत अधिकार राजप्रतिनिधाने चालवावा असे ठरले.

या काळात मिटिंग साम्राज्याविषयी इराणात काय प्रकारची वृत्ती होती हे लक्षात घेण्याजोगे आहे. इराणात सुधारणासाठी पैसा हवा होता आणि त्यांतल्यात्यात इराणच्या शाहाच्या वाटत्या खासगी खर्चालाहि काहीच कर्भ काढण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. यामुळे भाड वसबात्या राष्ट्रास आपले हातपाय इराणात पसण्यास संधि मिळाली. १९२१ मध्ये ईंग्लंड व इराण याच्यामध्ये एक ठराव झाला होता. त्या ठरावाप्रमाणे ईंग्लंडने इराणच्या जमाबंदीची पुनर्घटना करावी आणि इराणास जोरदार राष्ट्रीय फौज निर्माण करण्यास मदत करावी आणि अंतर्गत दळणवळण आणि व्यापार यांच्या वृद्धीस मदत करावी आणि तीन कोट रुपये कर्भ इराणास त्याच्या अंतर्गत आणि जकातीच्या वसुलाच्या तारणावर यावे इत्यादि अटी होत्या, परंतु हा ठराव इराणच्या पार्लमेंटने फेटाळून लावला आणि अमेरिकन सहाय्यार घोलावे या अमेरिकन सहाय्याराची कर्तव्यगारी अजून दिसावयाची आहे. या वेळेस मिटसविह्द जे लोकमत झाले त्याचे कारण मेसापोटेमियातील घडामोडी होत. मेसापोटेमियामधील इराणी शियापंथी उपदेशक घालून दिले गेले आणि त्यामुळे ईशमी मालावर बहिष्कार घालण्याची चळवळ तेहेरानमध्ये (जुलै १९२३) सुरू झाली.

बोल्शेविक चळवळ.—१९२१ च्या मे महिन्यात प्रथमच कर्भन व शिराष्ट येथे रशियन वकिलाती स्थापन झाल्या. १९२३ च्या जुलैत रशियाने इराणच्या मामणीप्रमाणे व्हॅन्स्टोर्ग रशियन कंपनीचा व्यापारी मत्ता रद्द करण्याचे नाकारिले. इराणी व्यापार वाढविण्यासाठी मिटिंगाविरुद्ध चळवळ सुरू करण्यात आली, बोल्शेविकमंजी प्रसंसा होऊन लागली व रशियन कान्तालनी मिटिंग मालावर इराणकडून बहिष्कार घालण्याविषयी खटपट चालविली. पण जेव्हा रशियन सरकारने निजनी नो-व्हगोरौड कनेटच्या प्रयत्नी (१९२३)

उत्तरेकडल इराणी व्यापाऱ्याना भयंकर कर देण्यास बरोकड इराणांत परत न नेण्यास भाग पाडिले, तेव्हा ते रशियाच्या विश्वासपातळी, वर्तनाविपर्या ओरब कड लागले.

वर्तमान पत्रे व त्याचे धोरण.—१९२१ सालापासून इराणी वर्तमानपत्रांनी सरकारी नोकरीत असलेल्या युरोपियन अधिकाऱ्यांवर टीकेचा मारा सुरू केला. सरकारी खात्यातून फक्त इराणी नोकर नेमावेत असा खांचा आमद आहे. 'इतहाद' (एकी) पत्र रशियनद्वारे होते; 'हाथी हात' (सरय) पुष्कळ सरदारांची नावस्ती करी; 'इराण अझद' (स्वतंत्र इराण) आमले इराणी तहाच्या विरुद्ध असे; 'शाफक सोरख' (रक्तउषार) युवराजाने केलेल्या पैशाच्या मागणीमुळे रागावलेले होते; 'इरामझद' मिटि-शांचे वर्चस्व रशियाच्या वर्चस्वातून बाहेर वार्ड आहे असे प्रतिपादी. १९२२ च्या सप्टेंबर महिन्यांत इराण सरकाराने पुष्कळ पत्रे त्यातील मिटिशांविरुद्ध लेखांमुळे बंद पादली गुद मंत्र्यावर कडक टीका केल्यामुळे लष्करी तुकडीने जुलै १९२३ त 'बघन' बर छापा पातला.

तेलावर कर्ज काढण्याचे आरंभ धोरण.—नवीन सरकारने पर्सियन ऑईल कंपनीला पूर्वी उत्तर इराणातल तेला संबंधी दिलेल्या काही सवलती काढून घेतल्या व १९२२ च्या जानेवारीत अमेरिकन स्टॅण्डर्ड ऑईल कंपनीला पुष्कळ सवलती दिल्या. तेलाच्या उपनावर इराण सरकारला २ लक्ष पीट रकम १९२२ च्या मार्च महिन्यात उसनवार मिळाली. जून महिन्यांत एक फोटी बॅंकर कर्ज देण्याच्या बोलीवर एका अमेरिकन कंपनीस बऱ्याच सवलती इराणला देतो आल्या.

येज्दच्या सुलतानाने एका मिटिश कंपनीला इराणच्या आखाताच्या किनाऱ्यावर असणाऱ्या हासा प्रांतात ४०००० मैलाइतक्या प्रदेशांत तेलाच्या सवलती दिल्या (जून १९२३).

शुलामाचा व्यापार.—ओमान आखाताच्या किनाऱ्यावर बटिने येथील एलसद जातीचे लोक इराणातून शुलाम आणून व्यापार करितात अशा अर्थाचा पुरावा १९२३ च्या मार्च महिन्यांत मिटिश पार्लमेट पुढे आला होता.

इराणची भाषा व वाङ्मय यांकरिता फारसी भाषा व वाङ्मय पहा

[संक्षेप प्र. थ.—अँडर्सन-माय बॉबिंग्स इन पर्सिया; साइक्स-ऑन ए साइड मॅडल प्र पर्सिया; वर्मी-पीप इड पर्सिया; मालक्रम-स्केनेस ऑफ पर्सिया; वॉर्डन-ट्रॅव्हर्स प्र पर्सिया (३ भाग); नाइट-ट्रॅव्हर्स इन पर्सिया (भाग ३) मेसेट-पर्सिया दि लॅंड ऑफ दि इमाम्म; ब्लेनफर्ड-ईस्टर्न पर्सिया (लंडन १८७६), मोल्टन-अर्ली रिलिगियस पोएट्री ऑफ पर्सिया; गार्व्हिन-पर्सियन झॉसिफस (इथरी भाषांतर २ भाग) सिमथ-आर्ट ऑफ पर्सिया; फेसलर-हिरटॉरिक्स ऑफ शिरासिस्टा अकाउंट ऑफ पर्सिया, स्टोन्टन-हिरटोरी

ऑफ पर्सिया (२ भाग,) रायफॉर्म-हिरटोरी ऑफ पर्सिया, (दुसरी आवृत्ति १९१९), प्रो मॉऊन-दि पर्सियन रेव्होल्यूशन (१९१०); पिगोट-एन्शंट ऑड मॉडर्न पर्सिया; बेनामिन पर्सिया (स्टोरी ऑफ नेशनस), बॅक्सन-पर्सिया पास्ट ऑड प्रेसेंट (१९०६), वार्कर-लेटर्स फ्रॉम पर्सिया ऑड ईरिया-१८५७-१८५९; कर्शन-पर्सिया ऑड दि पर्सियन कथन, (दोन भाग); बायरी ऑफ दि शाहा ऑफ पर्सिया क्यूरिय हिम टूर इन यूरोप (१८७३), (भाषांतरकार-रेड टेलिस), फेसलर-पर्सिया ऑड टर्की इन रिव्होल्ट), हॉल-एन्शंट हिरटोरी ऑफ दि निअर ईस्ट (१९१३); डन्स्टरव्हिले दि बॅंडव्हॅचर्स ऑफ डन्स्टरफोर्स (१९२०)]

इरावती-अर्जुनपीठ परिते राणाची ली; हो विराट-पुत्र उत्तराची कन्या होय.

इरावती नदी—ब्रह्मदेशात ही नदी मखी व मलखा ह्या दोन नद्यांचा संगम होऊन बनली आहे. ह्या नदीच्या योगाने ब्रह्मदेशाचे पूर्व व पश्चिम ब्रह्मदेश असे भाग पडतात व ही नदी ९०० मैल वहात जाऊन अखेरीस बंगालच्या उपसागरास मिळते ह्या नदीचे महान ब्रह्मदेशात फार आहे. पूर्वीची सर्व राजधान्याची शहरे हिच्याच तीरावर बसलेली होती. अर्वाचीन काळी सुद्धा अतिशय सौकर्यतीची शहरे उदाहरणार्थ मडाल, प्रीम, हेसाड, मियान बगैरे हिच्या तीराच्या आश्रयाने आहेत ही नदी सर्व वर्षभर जलपर्यट गास व व्यापारास उपयोगी पडते ह्याचे मुख्य कारण म्हणजे म्हणजे या नदीला अनेक नद्या येऊन मिळतात. उदाहरणार्थ भासोबबळ तापिंग व नंतर श्वेली नदी, भाणि उत्तरेस मंडालबबळ नदी आढा, पूर्वेकडून म्यिदग्ने व म्यू, पॅकोऊ जवळ विहविन नदी व नंतर मॉन व मॅन भाणि इतर काही नद्या.

पुष्कळ कर्मोनीस पाणी पुरविणारी नदी ह्या नदीने इरावतीचे महान फार आहे. पावसाळ्यामध्ये हिचे पाणी फार चढने व त्यामुळे आसपासची निम्म भूमी जलमय होऊन जाते. ज्या वेळी वर्षाकाळ संपतो व सर्व पाणी निघून जाते त्या वेळी प्रवाहाबरोबर वाहत आलेली सुपीक माती तेथेच रहाते म्हणून तोंड्यास ही जमीन फारच उपयोगी पडते. पण एक गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे की, ब्रह्मदेशात या इरावती नदीमुळे सुसह्य बाबलेल्या पाटबंधाऱ्यांना पाणी मिळत नाही ह्या नदीच्या मुलानवळ्या त्रिकोणाकृति भो प्रदेश आहे त्याला ह्या नदीच्या पुरापासून घड्या पोंचत नाही. कारण ल्याला मोठमोठे बांध घातले आहेत

ब्रह्मदेशातला बराच अंतर्ग्यापार इरावती नदीच्या मार्गाने चालतो 'इरावती फ्लोटीला' कंपनीची जहाजे तेल, चहा, कापूस व धान्य यांची तसेच मोठ कापड व इतर वस्तू यांची ने आण करीत असतात काही स्वदेशी बोटी व बाऊ आणले लाकूड यांना वनवलेले मचवे सुद्धा हे विप्रस ने आण करण्याचे काम करतात. इरावती नदीच्या तीरावर की गावे

आहेत त्या गोवांना ह्या नदीपासून पाणी मिळते. ह्या नदीत भरतीचे पाणी किनाऱ्यापासून ७० मैल पर्यंत डोनेवू पर्यंत येते ह्या नदीला कोठेहि पूल नाही [ई. गं]

(२) पंजावातीळ रावी नदीला इरावती असे नांव होते. " इरावती पठणीत्याहु " असे यास म्हणते. बृहत्संहिता (१६, २७), महाभारत (कर्ण प अ ४४; भीष्म-पर्व अ. १) मत्स्यपुराण (अ. ११३) या, प्रभावतून या इरावतीचा उल्लेख आढळतो.

इराषान-अजुनास उलूपासून झालेला पुत्र. हा भारती युद्धात पांडवाकडे होता (भारत भीष्म ७ अ. ४५). यास दुर्वाचनपक्षीय आर्यमुंभी राक्षसाने मारिले. (भार. भीष्म ७ अ. १०)

इरावती विभाग-लोभर बंधी हा प्रदेशाच्या नैर्ऋत्येच्या कोपण्यास आहे आराकानयोमा हा भाग बगळला तर बाकीचा सर्व भाग उंच प्रदेशातून प्रवाहाबरोबर वहात येणाऱ्या गाळाने तयार झाला आहे व त्या जमीनीला पुष्कळ मशाचे पाणी मिळते ह्या विभागाचे पांढे गिरे आहे. उत्तरेस हेंसाडा; पूर्वेस माझविन आग्नेयेस पियापन्, दक्षिणेस झौपझ्या व नैर्ऋत्येस बेसिन्. ह्या विभागाची लोकसंख्या सन १९२१ साली २०२००४ होती ह्या विभागात ७१५५ खेडेगाव व १३ शहरे आहेत बेसिन हे विभागाचे मुख्य ठिकाण आहे ह्या विभागात मद्रो, करेण, तलेग, आराकानो, चिन व वान या जातीचे लोक आहेत.

ईरजालकुड (मद्रास) कोचीन संस्थान उ, अ १०'२२' व पूर्व रेखांश ७६'१४'. येथील लोकसंख्या १९१० मध्ये ८६९९ होती व त्यापैकी बरेचसे हिंदु आहेत मुकुंदपुरम तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण असून ह्या ठिकाणी तहसीलदाराची कचेरी, मुनसफ कचेरी, एक हायस्कूल व अनेक राजवाडे आहेत. ह्या शहरात कूडलमानिकम् ह्या नावाचे मोठे उत्पन्न असलेले देवालय आहे व त्याची व्यवस्था एक द्युद धन्याची पाहते. त्याला ' पञ्चम्य कैमल ' अशी पदवी आहे. त्रावणकोरचे राजे या संन्याशाची जेमणूक करतात. [ई. गं.]

इरिट्रिया—(आफ्रिका) ताबक्या समुद्रावरील इटलीची एक वसाहत. ही साकिनच्या दक्षिणेस ११० मैलावर असलेल्या राय कासर ह्या भुविारपासून बविलमंडिबच्या समुद्र-धुनीत अवलेल्या रासज्मरेभिरापर्यंत पसरली आहे. ही आतल्या बाजूस आगल-इजिप्त, सुडान, अविर्सीनिया, व मॅक्-सोमाली लँड यांना मर्यादित झालेली आहे इरिट्रियाचे एकंदर क्षेत्रफळ सुमारे साठ हजार चौरस मैल असून लोकसंख्या र्थदाजे चार लाख पंधरा हजार आहे.

या वसाहतीचे तिसर्यात दोन विभाग करता येतील उत्तर भाग हा अविर्सीनियाच्या डोंगराळ मूळखांबा व दक्षिण भाग दानाकिल देशाचा एक भाग होय. या वसाहतीतील सपाटीचा प्रदेश बहुतेक रूक्ष असून त्यात सागाडूची साबळे

फार आहेत. भेंसलेच्या उपसागराजवळील प्रदेशात टॅक्या व दम्या खोरी फार आहेत. या ठिकाणाहून पुष्कळ नद्या वाहत असल्यामुळे हा प्रदेश साधारण सुपीक आहे इरिट्रियामध्ये नौकानयनाहे अद्या नद्या नाहीत म्हटले तरी चालते काही नद्या उन्हाळ्यात शुष्क तर पावसाळ्यात पाण्याने तुडुब भरलेल्या असतात.

वसाहतीतील निरनिराळ्या भागांत निरनिराळे हवामान आहे. काही भागात जून, सप्टेंबर व ऑक्टोबर ह्या महिन्यांत अतोनाथ प्रखर उन्हाळा असतो, व तो नोव्हेंबर व एप्रिल या महिन्यात मंदावतो. काही भागात भागष्ट मध्ये अतिशय पाऊस तर मेमध्ये प्रखर उन्हाळा असतो. उंचवट्याच्या प्रदेशातील हवा साधारण घट आहे डोंगर पठारीच्या भागांत ऑगस्ट, ऑक्टोबर व नोव्हेंबर यांचे उत्पन्न फार आहे. येथील जंगलात सिंद, हत्ती, डट, काळवीट वगैरे प्राणी सापडतात. मैदानावर अथवा टॅक्यात राहणारे लोक हे अर्धवट मध्ययुगीन जातीचे लोखंडी आहेत. उत्तर भागातील लोक आरब अथवा इमिटिक वंशाचे आहेत. डोंगर पठारावर अविर्सीनियन लोक राहतात.

वसाहतीतील पहिल्यापाराच्या मुख्य वस्तू म्हटल्या म्हणजे डॅक, येण, चामबे, काफी, हस्तिदंत इत्यादि वस्तू. मसावा येथे मोठे काळण्याचा धंदो फार मोठ्या प्रमाणात चालतो. इरिट्रिया ही इटलीची वसाहत आहे. येथील राज्यकारभार मुलकी अंमलदारा पाहतात. तो रोम येथील मंत्रिमंडळाच्या मंत्र्याद्वारा असतो. या वसाहतीचे सद्या विभाग केले आहेत. प्रत्येक भागावर एक कमिशनर आहे.

सरहद्दीवरील काही भागांत रेसिडेन्ट नेमले आहेत. हे कमिशनर व रेसिडेन्ट पावचा सुटय, ह्यातीचा सुटय, अथवा गिल्लाचा सुटय, यांच्या द्वारे राज्यकारभार चालवितात. दिकाणी दान्याचे निकाल बहुधा हे सुटयच देतात. रेसिडेन्टला किंवा अग्रील कोर्टाला हे निकाल फिरविता येतात.

रोमन साम्राज्याच्या आरंभाच्या काळात इरिट्रिया हे आक्झुमार्हेड लोकांचे स्वतंत्र राज्य होते. गोरोच्चा आमदा-नॉच्या आखेरीस आक्झुमार्हेड लोकांच्या राजाचे स्वाकित पासून बाबेलमाडेबपर्यंत ताबक्या समुद्रावर राज्य होते. हा राजा आगन्याला सल्ला द्यावोत असे, व याचा व रोमचा मित्रत्वाचा संबंध असे. मॅरेव नदीच्या उत्तरेकडील प्रातावर सालोसाल हा राजा राज्य करीत असे. त्याचा मंत्री मायबेल याने त्याला पदच्युत करून तो संघर्ष उत्तर मॅरेव-प्रात सालोमनच्या शत्रूच्या हवाली केला सोळाव्या शतकांत झुला व मसावा, ही ठाणी तुर्कींनी काबीज केली. १८६५ त मसावा व मोरारचा प्रदेश इजिप्तने घेतला. १८७२ त बेरेन व बोर्गोस ही स्थळे इजिप्तने घेतली व बेरेन काबीज करून तेथे आपले सैन्य ठेविले. १८८५ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या पांचव्या तारखेस इटलीच्या सैन्याने

मठावा वधोनी केलें. शुद्ध कालवाहि आतां एणें सात्व्यामुळे इरली, अंमटिडन व फ्रान्झ, हे तोंचच्या समुद्राच्या किनाऱ्यावर मुख्य मिठावण्याच्या फिटरींत होवेंच. १८०० त इटलीनें असाय व त्याचे जवळील कांठीं माग विकत घेतला; व अंमटिडन वगैरे राष्ट्रांची संघति नसतांही १८८२ च्या जुलई महिन्यांत 'असाय, दो इटलीची वसाहत,' अशें जाहीर करण्यांत आलें. औसाच्या सुलताननें दानाविकल कितारा देखील इटलीचे स्वाधीन केलें, इकडेन नव्हे तर भायल्या सर्वां देश इटलीच्या संरक्षणाखाली दिसा.

१८९० च्या ज्योतिषांरीचे पहिले तारखेस इटलीच्या तांबट्या समुद्रावरील मुलगांची एक वसाहत बनविण्यांत आली व तिला इरिट्रियाची वसाहत अशें नांव देण्यांत आलें. प्रथम या ठिकाणी केवळ लष्करी सत्ता स्थापण्यांत आली. वण अधिधीनियन लोकानीं वायव्यीयामुळे तीत बऱ्याच गुभारणा करण्यांत आल्या.

इरल—नीलगीरीमधील एक गात. सर्व नीलगीरी जातींमध्ये या जातीचे लोक अतिशय काळे असतात. यांची भाषा सामिथी भाषेचे एक अपभ्रष्ट स्वरूप म्हणतां येईल हे रंगस्वामी (विष्णूचें एक स्वरूप) चे उपासक आहेत. या देवतेचे पुराणी इतक्य असतात हे बहुधा चेतकीवरच लक्ष्याविका करितात. इरल याच्या पुराणप्रमाणें देवताकाम करितात सध्या कांही इरल अंगल सारयांत असून येण, मय, शिकेई, साळी वगैरे नमवून आणण्याचीं कामें करतात. गांधर्वजातीचे मांस हे खात नाहीं वण गोना इतर मांस चालतें. यांच्यांत लग्नाच्या कराराची पद्धत नसून, बाटेल ती दोन स्त्रीपुरुष एकमेकाशीं संलग्न होतात; संयोगविषय वगैरे बाबतींत स्त्रीच्या इच्छेप्रमाणें चालतें अशें एक मंगल म्हणतो. घृताला बसलेल्या स्थितीतच पुरतात. पूंगकद, कुडगर (घुमों लोक), कलकडी, वेळक, देवाल आणि कोपिलिगाम या यांच्यातील पोटगळी होत. पहिल्या पांदात परस्पर विवाह होत नाहींत. या पांच जातीतील माणसांनीं कोपिलिगाम जातीशीं विवाह करावयाचा असतो.

विंगलपट व दक्षिणउत्तर अर्काट येथील इरल येथील वन्य जातीपेक्षा कांही सुपारलेले दिसतात यांचा मुख्य धंदा मात घडण्याचा होय. कांही लोकांचे, पत्रावळी विकतात; कोणी वैद्यका धंदा करतात. कसिअम्मा व मारी या देवतांची हे आराधना करतात. उत्तर अर्काट मणिल इरल सप्तकान्तेनके (सप्त कनका) यांची पूजा करतात. कोणत्याही समारंभांत हे मायन करीत नाहींत; आगावर जितके कर्मा कष्टे ठेवितां येतील तितकेच ठेवितात. दान्याला मुलाखी व खांदी कपड्यांनीं न झांकतां, जमीनीत लहान चट्टा कणून व खात पालें घालून खावर ठेवितात. इरल मनिथें सांभतात; अर्गात देवी भाजतात. इरलाने कधी कधी शिकारी म्हणतात. १९११ मध्ये बोथो संस्थाना एक लछ होती.

[घस्टन, सेन्सप रिपोर्ट.]

इरेक.—(बायबिलोनियन लेखांत उरुक) हे बायबिलोनियातील एका प्राचीन शहराला वायव्यलांत नांव दिलेंलें आढळतें. सध्याच्या सुफुटिस बंदीच्या पूर्वेस हें शहर होतें. हे बायबिलोनियातील सर्वांत जुने व महत्वाचें शहर गणलें जाई. येथेच एअश नांवाचें प्रसिद्ध देवालय असून त्यात नना अथवा इश्टची पूजा होत असे. इरेकनें या देशातील राजकीय इतिहासांत बराच भाग घेतला होता; नंतर झेलम विरुद्ध मालेस्या बायबिलोनियाच्या राष्ट्रीय युद्धांत इरेक येंच युद्धे आले (इ. स. पूर्वी २००० व त्या पूर्वी). यानंतर इरेक हें विथेचें माहेरघर म्हणून प्रसिद्ध होतें. येथूनच अशुरयानिपातें आपल्या निवेष्टेच्या पुस्तकाकालयांत मारीच मंग्यामुदी नेली. हें शहर इराणी व सॅसुसिड आसतांत अतिशयंत असाचें असें शिलालेखावरून कळतें. प्राचीन माग मार्का या नांवानें ओळखला जातो. हा बायबिलोनियातील सर्वांत मोठा अवशेष आहे. अतिशय प्रसिद्ध अशा अभुवर्दी नांवाच्या अवघेपानथें एअश देवळाचा एक मुकूळ (सिगुरस) आहे. मार्काच्या जवळपास त्रिमुळ्या होत गेल्ल्या पाऊच्या टंकच्या आहेत.

इरुंदरुक.—आशियातील रशियाच्या इरुंदरुक नांवाच्या प्रांताचें मुख्य शहर हे सायबेरियातील पार महत्वाचें ठिकाण आहे. लोकस्वातें सर्वांत मोठें ठिकाण. मुख्य व्यापाराचे ठाणें, एक तटबंधीचें लष्करी ठिकाण, व विपुल विद्रोहस्थानें वैदव्यान हायावि अनेक इष्टीनी या स्थळाला कारव सहस्र प्राप्त झालें आहे. हें सेंटपीटर्सबर्ग पासून आगगाडीनें ३०९३ मैलांवर आहे. १९०० साली येथील लोकसंख्या ४९१९९ होती. मुख्य शहर आगारा नदीच्या दक्षिण तीरावर आहे. ना नदीला शहराच्या अगदी समोर इरुंद नदी मिळते. या नदीकनच वा शहराला हें नाव मिळालें आहे. प्रेक्षणीय शहर म्हणून याची कार पुरातन काळापासून रहाति आहे. १८७९ मध्ये या शहराला आग लागल्यामुळे त्याचे बरीच लक्षणी झाली. गव्हर्नरचा प्रासाद, ओपिथि पाठशाळा, एक पदार्थसंग्रहालय, लष्करी दवाखाना इत्यादि सार्वजनिक संस्था व इमारती या ठिकाणी आहेत. १९५३ सालापासून इव्हान पोखोव्होव हा दिवाळ्यात येथें सुद्धा राहूं लागला. यानें सुद्धा उमाराकल्या निवासस्थानापासूनच या शहराची स्थापना झाली आहे.

इरलकल—विगापूर जिल्ह्यांत हुनगुंन तालुक्यात हें शहर आहे. येथील लोकधंद्या सुमारे नळ हजार आहे. ह्या गोवाला म्युनिसिपलिटिची असून तिचे उत्पन्न १९०३-४ साली बीसशेष्टशें रुपये होते. हे गांव विणकाम व कापडाच रंग देणें ह्या धंद्यांचे मुख्य ठिकाण आहे. येथून रेशमी व सुती कापड आणि शेतीचे पदार्थ बाहेर जातात. ह्या बाहेरी थोप महिन्यांत जनशेकरी देवीविषय मोठी नग्न भरते. येथील लघवी प्रसिद्ध असून, इल्ली दक्षिणी वायव्यलांत लांबा बराच प्रसार आढळतो

इलयतु—यांची वस्ती मद्रास व ब्रावणकोर संस्थानांत आहे या जातिनामाचा शब्दशः अर्थ कन्यासू असा आहे हे मलयाल शब्दांचे उपाधेपण पत्करणारे मलबारी ब्राह्मणांपैकींच होत. नेवूदी आणि याच्यामध्ये खाणेंपिणें, कपडा, दर्माणे वगैरे गोष्टीमध्ये बरेच साम्य आहे. याच्या जातीविषयीची सर्व व्यवस्था नेवूदी ब्राह्मणाकडेन असते. हे मलयाल मुदत्त संमत पुरोहित होत.

इलयतूना एलदय अर्थाह्ने दुसरे नांव आहे. हे दारिय-प्रस्त व उदास दिशतात. भिक्षुकीखरीत दुसरा धंदा रानां पध्दत पवत नाही. नायरांची भिक्षुकी करून हे आपला उदरनिर्वाह करतात. यांच्या घरी सर्वाटिका अपून त्या ठिकाणीं सर्पपूजा होते. इलयतूंचे शुद्ध किंवा उपाध्ये नेवूदी ब्राह्मण असतात. इलयतूंच्या घरी ब्राह्मण स्वयेपाक करीत नाहीत.

यांची दोन गोष्टी असतात एक विश्वामित्र व दुसरे मारद्धान. मुक्तीची लगे मारा ते अठरा वयापर्यंत करितात. हुंसा देण्याची चाल असून फक्त कमीतकमी १४० रुपये बरास पावते करतात. ते अज्ञाकरिता वी, नेवूद्याप्रमाणे इलयतु कुटुंबांत फक्त बडोल मुलानें कायतें लग्न करून संसार करायचा असतो. बाकीच्या पुरुषमंडळीनां नायर किंवा अंशजवासी बायका बाळगून रहावे. पतीच्या मृत्यूनंतर बायका केस काढीत नाहीत. ब्राह्मणांमधील सोळा संस्कार हे पाळितात. इलयतु यजु असून आश्वलायन व बौधायन सूत्रांचा परिग्रह करतात. सालंतपणानंतर नव्वद दिवस बायकांनीं मिठाल असतो असे मानतात. १९११ साली हिंदुस्थानात एकेदर ४०९६ इलयतु होते. [अह्दन; सेन्सस रिपोर्ट.]

इलाम—इलाम हें नांव इराण देशाबद्दल बायबलांत सांपडतें इराणला प्राचीन भूगोलवेत्ते सुधीयाना या नावानें संन्यासितात. या देशांत निरनिराळ्या जाती रहात असत. व त्या वेगवेगळ्या भाषा बोलत. पश्चिम भागांत मारत्र सेमाइट लोक असत सुसा हें शहर इराणी साम्राज्याची राजधानी हाश्यापासून सुधीयाना नांव प्रचारात आलें. सुसा खेरील अन्शान (अन्शान, असान) हें शहरहि महत्त्वाचें होते.

इलाम मधील मुख्य पर्वत—बॅरॅनस व कॅम्पालेदस हे उत्तरेस आहेत नद्योन्मेषलाई अथवा उलेझ (जुरन)पैसी डिमीस चौभासपेस (बेरसाह) कॅप्रेडस, हेडिकॉन, अथवा हेडिमस (बेरादि) व ओरोडिस (हियान) या मुख्य आहेत.

अकदच्या सारगानने जेव्हा इलाम जिंकले त्यावेळेस सुसा हें तटवर्दीच शहर असून तेथे बाबिलोनियन सुभेदार रहात होता. यानंतर बरीच शतकेपर्यंत इलामवर सेमेटिक सत्ता होती. उर पराण्यातील एव. रामान सुसा घाबिले व बाबिलोनियाच्या प्रथम पराण्याचा उदय होण्यापूर्वीच इलाम

स्वतंत्र झाले होते इ. स. पूर्वी २२८० त कुतुर-नाख-सुते नावाच्या इलामच्या राजाने बाबिलोनियावर स्वारी करून इरेक येथील नना देवीची मूर्ति नेली. याच पराण्यातील उतास गाल राजाचा इमारती बांधण्याबद्दल प्रसिद्धि असे. सुप्रक नाखसुते (इ. स. पूर्वी १२२०) यानें बाबिलोनिया उध्वस्त केला. यानें तेथील राजा क्षमामसुम-इदोनला ठार मारून नरमसिनचा स्तम्भ, सिप्परा येथील खम्मुराचीच्या कायद्याचा ग्रंथ व अकद येथील मनिस्तुसुचा स्तम्भ इत्यादि परोवर आणले यानेंच अनुनाक देश जिंकला. इ. स. ७५० त वेवदरा व ७४२ त खुबनीगस हे इलामचे राजे होते या खुबनीगसनं इ. स. पूर्वी ७२० त सारगानच्या आधिपत्याखालील अशुरियन लोकांशी दुर-इली येथें युद्ध केलें. याच वेळेस मेरोडाक बॅलदनने बाबिलोनिया स्वतंत्र केलें व त्यामुळे अशुरियन सैन्यास उत्तरेस हटावे लागलें यापुढें इलाम अशुरियनाच्या विरुद्ध लढले. इ. स. पूर्वी ७०४ त, इलाम व बाबिलोनिया यांच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव किंस येथे झाला. खलसुने इ. स. पूर्वी ७०० त आपल्या भावांस म्हणजे इलामच्या राजास पदच्युत केलें नंतर सहा वर्षांनीं बाबिलोनियांत श्शारी केली व सेनाचेरिबच्या मुलाचा पाडाव करून नेमेल युसेक्षिमला गादीवर बसविले. इ. स. ६९४ त याचा खून झाला. इ. स. पासून इ. स. ६८१ पर्यंत लामो-पाठ तीन राजे गादीवर बसले. इ. स. ६८१ त उत्तरी गादीवर आला. हा मेरपासनेतर याचा भाऊ टपुमान गादीवर आला. व यानें अशुरबनिपाळाशी भाटण उकळून काढिले. पण याचा पराभव होऊन हा ठार मारला गेला. यानंतर बरीच वर्षांदा होऊन पदच्युत झालेला तिसरा खुबा खालदास पुन्हा गादीवर आला याच्या वेळेस अशुरियन स्वारी होऊन हा राजा पळून गला. शून्यां सर्व देश उध्वस्त केला व सुसा शहर लुटून कस्त केलें. इ. स. ६४० त (इ. स. पूर्वी) पडले थायाने. अशुरियन साम्राज्याचा लय झाल्यानंतर इलाम येथे सायरसचा पूर्वज इराणी तैसपेस राज्य करूं लागला सुसा पुन्हा राजधानी झाली. इराणी साम्राज्य स्थापन झाल्यावर सुसा हें महत्त्वाचें सरकारी ठाणें झालें. दशमशतका वेळेस येथें बंद झालें परंतु इलामचे लोक पुढे इराणी आर्यांत मिश्रकले इलामचा मुख्य देव इन सुधीनाक होता. याची मूर्ति व देव-वाणी साधारण लोकास पाहण्यास व ऐकण्यास मनार्थ होती.

इलाम बाझार—इलाम बाजार हें बंगाल मधील विर-भुम जिमागातील खेडेंगार आहे. हें व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे व सालेचे दागिये, मुलांचे वस्त्र, सत्तर रेशीम व वित-केनां मादी व्यापार प्रसिद्ध आहे

इलायूत—प्रियव्रत राजाचा पौत्र, व आशीप्राचा पुत्र. याची स्त्री मेरुपा कन्या लता याचा बंधू याच्याच नावानें प्रसिद्ध असून हा तेथील अधिपति होता

(२) नेवूदीच्या नऊ वर्षांतील एक वर्ष हा मेरुच्या भाष-

मंताद्वारा अति विकट समचतुरमश्रुतीने बघलेला असून, ही

बाजूने प्राचीन अजिवादी तत्त्ववेत्ते—जे सर्व विश्व मूल ब्रह्म तत्त्वापासून उत्पन्न झाले असे म्हणतात—यांचे विरोध करणेत व दुष्टाच्या बाजूने हेरॉक्लिटसच्या, सर्व अस्तित्व म्हणजे असत होत असलेला करक होय, या मताग विरोध करण्यात हे मत उत्पन्न झाले इलियाडिक तत्त्ववेत्ते म्हणत की, सर्व गोष्टींचे दोरे स्पष्टीकरण विशेषाच्या कलनेत आहे इदियास हात होणारे पदार्थ नचल व विसगत असल्यामुळे त्यांना हे बाह्य समनगार नाही फक्त विचारांनीच आपण इदियागोवर असले इमापलीकडे जाऊ शकतो व अस्तित्वाचे ज्ञान मिळवू शकतो व सर्व काही एक आहे ” हे समजू शकतो—नाम असे काहीच उत्पन्न झाले नाही, कारण जे आहे ते असे नाही त्यापासून झालेले नाही कोणताही गोष्ट तिच्यातून मित्र गोष्टीपासून होत नाही सामान्य मतातील चुका ‘अस्तु = असणे, अस्तित्व,’ या शब्दाच्या इदियेच उपयाग पासून झालेल्या असतात याचा अर्थ अस्तित्व’ अस्तु शकतो अथवा त्यामुळे कर्तो व क्रियापद याचा साधा स्वयं दाखविला जातो

या मुख्य वादात इलियाडिक पक्षाचे बरे प्रभुत्व केली व अर्वाचीन अभ्यासशास्त्रकल्पनेची तयारी केली इत्यादीत कात्यायन मध्यकालीन क्षीनाकाशेसम प्राचीन ग्रीक दंतकथा वर पहिला मोठा हल्ला केला व त्यात होमर व दसिभड यांच्या प्रभावात आलेल्या सर्व मानवकर्म देवता पद्धतीवरही कडक टीका केली पारमेनिडसच्या कडून या स्वतःने विचारात अभ्यासशास्त्राच्या बळगावर प्रगति झाली नंतर, कदाचित अर्धे मते इलियाडिक लोकांचे शिक्षाकारांच्या भाषनेचे विषयत वादल्यामुळे अथी, धन्या इत्यादी पुढाच्याच्या आदामपणा मुळे अथी स्वतःचे हे मत गतीची शक्यता बघीरे विषयावर वाद करण्यात गढून गेले या पक्षाचे एकूट कार्य डेटाच्या अभ्यासशास्त्रात मिळून गेले (क्षीनोकाशे, व शेनो पहा.)

[के ई—एडहोल्म्युशन ऑफ यिआलोरो इर दि ग्रीक फिलॉसॉफी १९०४]

इलीरिया—अर्वाचीन काळमेनिआ, थॉलनीआ, इरमे गोहोना, मेटिनिओ, कोसिया प्लान्होनिआचा अर्धा दक्षिण भाग, पश्चिम सॅन्डियाचा काही भाग, आणि आल्बेनिआचा उत्तर भाग यांनी मिळून झालेल्या पारकन द्वीपकल्पाच्या मागास इलीरिया हे नांव स्वतःत एका ग्रीक दंतकथेवरून असे कळते की काळमस आणि इरामेनिआ हे या ठिकाणी राहिले व त्यांच्यापासून इलीरिअस उत्पन्न झाला हाच इलीरियन लोकांचा मूल पुरुष होय हिरोडोटस व इतर ग्रीक इतिहातकारांच्या मतप्रमाणे हे लोक रानटी असून आपली अथी गोदून पेत झडत व देशांना माणसांचे बली अर्पण करीत असे सांगतात की, इलीरियन लोकांच्या बायकांचा सामाजिक दर्जा खराच उच्च असून त्यांतील कित्येक राज्य कारभार देखील स्वीकारत असत इ.स. पूर्वी तिसऱ्या शतका पर्यंत इलीरियन लोकांना आपणित यादवी मानविण्याची

कडे दुसरे कर्तव्य ठाऊक नव्हते याचे आणि मॅसिडोनिया येथील राजांचे हाथीवर असे इलीरियनांचा पुढारी वारंवारिलेस याने मॅसिडोनियाचा राजा दुसरा भेमिडास व परकीकास याचा लढाईत मोड केला पण विजयाशी किलिपुडें इलीरियनांचे काही न चाळून त्याचा आपला वराचसा प्राप्त गमावून बसावे लागले यापुढे इलीरियनांनी चाचेगीरीचा धडा पारकन आडियाडिकमधील व्यापारी माल लुटण्यास सुरुवात केली यामुळे त्यांचे रोम व ग्रीसशी युद्ध उपस्थित होऊन फिऊन त्यांना वराचसा प्राप्त गमावून बसावे लागले इ.स. पूर्वी १८० मध्ये काळमेनिआ इलीरियन साम्राज्याचे जू झुपाहून देऊन स्वतंत्र बनले व इ.स. पूर्वी १९८ त रामने इलीरियाचे राज्य आपल्या प्रातास जोडले स्वतंत्र काळमेनिआही रोमला संपेनग्रा होऊन लॉन्गेरिअसने त्याचा पुरा मोड केला व डालमेशिया, इयापिडिया आणि लिबर्नीआ मिळून इलीरिकम म्हणून एक प्रांत बनविण्यात आला

इ.स. नंतर पोरच्या शतकात इलीरियावर स्वाभ्या होम्रास सुरुवात झाली इ.स. ४४१ व ४७८ मध्ये लोकांनी इलीरिया वर स्वारी केली सहाव्या शतकात स्वाह लोकांनी येथे आपला शिरकाव करून कायमच्या बसाहती केल्या व ६०० आणि ६५० या वर्षांच्या दरम्यान सध्या इलीरिअस प्रांत कोटव सर्व यानां व्यापिला

इ.स. १८०९ त कापिथोला, डारमेनिया, इस्टिआ, गॉस व प्राडिस्का हे इलीरियन प्रांत, आस्टियाने इटलीला दिले, ते मॅच राज्यक्रांतीच्या वेळी नेपोलियनकडे गेले १८१३ त पुन्हा आस्टियाकडे आले कारिथिआ, ट्रिस्ट, कार्निओला, इस्ट्रिआ, गॉस व प्राडिस्का यांचे मिळून १८१६ त इलीरी याचे राज्य बनाविल्यात आले ते १८४९ पर्यंत आस्ट्रियाकडे राहिले

इल्युसन—एक आत या लोकांचा वस्ती मनास, कौनान व प्रावणकोर सरघान यातून आहे लोकसंख्या (१९११) ८७५८५६ या लोकांना इलावा असेही नांव आहे प्रावण कोर सरघानातल्या इलावाचो माहिती ‘इलावा’ लेखात आलोच आहे ती सर्वसाधारणपणे या लोकांना लागू पडते [‘इलावा’ पहा]

इलेम्बरोपाध्याय—तेल्मी कवि याने तिसऱ्या प्रांताचे बेलनाह, मुरिकोनाह, कासलाह यासारखे १०० नाव (याग) कथ्युव र्वाची व्यवस्थादि ठरवून टाकिली दोती हा प्राप्तिन न्याय, व्याकरण, अलंकार, गोमोला व धर्मशास्त्र या विषयांत प्रवीण असे याने गौतम म्हातीवर रचलेल्या नांवाची टीका लिहिली आहे असे अर्वाचीन कोशकार सांगतात पण आमचर कोशांत ही टीका सांप्रतमिती व राख अशा दोन लेखकांच्या नांवावर आढळते या टीकेखेरीज गिरीश नाटक व इलेम्बरिय हे दोन प्रभेलेखकोगाथायाने रचित अने अर्वाचीन कोशकार म्हणतात याने, काम्य,

नाटक, असें चार वगैरे शास्त्रे शिकविण्याकरिता एक विद्यालय स्थापिलें होतें. व मंदसुद्धोच्या विद्याभ्यासहि ज्ञान व्हावें म्हणून ज्योतिष्मती नांवाचा एक कल्प तयार केला. माला तीन कन्या होत्या, पैकी 'नानी' प्रगल्भ ओह. कविचोरत्रात उपाध्याय व अकबराचा सरदार खानखानान यांची भेट झाली होती असें लिहिलें आहे. पण अर्वाचीन कोशांत या कवीचा बाल घालिवाहून घाफे घातवें शकत असा दिला आहे [भंभा. कोश. कविचोरत्र ऑफिकट कोश]

इत्थल—एक दैत्य हा हिरण्यकशिपूचा पौत्र व प्रह्लादाचा एक पुत्र असून मथिमती नगरीन रहात असे हा व सहोदर पातापी, असे एकत्र होऊन नेहमी ब्राह्मणांचा आदरातिथ्य मिपावें मारीत. कोणा ब्राह्मण आला म्हणजे, त्याचा इत्थलानें अनुत्तरूपानें आदर करून अर्चन करवें नेतर मेघ झालेल्या पातापीचा पाक करून, त्यास भोजन पावें. पुढे ब्राह्मण जाऊ लागला अथवा, त्याचें घरीर विदारून पातापीने बाहेर येतोच, ब्राह्मण तत्काळ मरण पावता, असा प्रकार यांने सहस्रावधि ब्राह्मण मारिलें.

एकदा अगस्त्य ऋषीवर हा प्रयोग केला असता त्यानें पातापीस उद्गरोत जाणें केलें व इत्थलास भस्म करून टाकिलें अशी रामायणांत कथा आहे महाभारतांत इत्थलावर अगस्त्यानें शेवटी अनुग्रह केला असा वृत्तांत आढळतो (वन-पर्व अ. ९६ व ९९)

इडंगोरॉड—इडंगोरॉड हे पोलंडमधील तटबंधी घाट आहे. हे क्षेत्र व हिंदुला नद्यांच्या संगमाच्या ठिकाणी असून भागगाडीने चासापासून ६४ मैल आहे. हिंदुला नद्याच्या उजव्या तीरी असलेल्या नऊ किलोमीटर व दाय्या काठावर असलेल्या ३ किलोमीटर यांचे रक्षण केलें आहे.

इत्थल—नेहमीच्या प्रचारांत आढळणारे व महत्त्वाचे असे जे त्वमेव आहेत त्यांपैकी हा एक आहे. विशेष काही कारण घटके नसता घरीराच्या एखाद्या भागास दाह उत्पन्न होऊन ओलावा येतो व नेतर चिकट लस उत्पन्न होते. अशाच त्वमेव काही विविधित रासायनिक पदार्थ घरीरास लागले असता अथवा इतर प्रकृत्या वर्णनन्यादि कारणांमुळे त्वचा कुपित होऊनहि होतो. काही विशिष्ट प्रकृतीच्या माणसांना हा रोग होण्याची स्वभाविक प्रवृत्ति असते व त्यांना तो रोग होण्यास बरील प्रकारचे एखादे साधेहि कारण पुरते. ही प्रवृत्ति बहुधा आनुवंशिक व इतर रोगप्रवृत्ति असते. उदाहरणार्थः—मृषविषदाहोर्गात त्वचा व तिचे पापुडे यांचा पोषणक्रिया विघटन सुरू येऊन त्वचा निस्तेज होते; अगर अमिमांस, वृक्षता, तैलपिंड त्वदाह यांपैकी एखादा रोग झाला असल्यास हा रोग होतो. अन्यथा घटका असल्यामुळे अगर मानसिक नवर विता यांमुळेहि हा रोग उदभवतो. गारज्वात जाऊन सर्दी साह्यामुळे कित्येकांना हा रोग तर कित्येक शिवांना विटाळ जाताना घरीदरपणी इत्यादि वेळी हा रोग होतो सुलताहि या रोगाचा प्रसार

बराच होतो याचे कारण दंतोद्भव व वर सांगितलेला तैलपिंड-त्वदाह हे रोग पातापीपण होऊन एकमेव उदव्याच्या दम्यासारख्या रोगाचा व या रोगाचा निकट संबंध आहे असें वाटते व दमा होणे म्हणजे आसनलिकेस एकप्रकारचा इसब रोगच होतो असें कित्येक जण म्हणतात. ज्यांना संघिवात असतो अशा रोग्यांनाहि हा रोग बहुधा होतो. पण म्या दोहोंचा काय संबंध हे निश्चित झालें नाहीं. काही प्रकारचे इसब, जंतूंचा प्रवेश होऊन त्यामुळे होतें. अनुजन्म इसब मात्र रोगास व इतरांस सांसारिक असतें, इतर प्रकारचे सांसारिक नसतें. पुष्पांमध्ये हा रोग बियांपैकी अधिक प्रमाणांत आढळतो. मात्र हा नियम म्हातारपणा-मध्ये लागू नसतो.

लक्षणे.—याचे तीव्र व सुनाट असे भेद दाह नास्त अगर कमी असेल त्या मानानें आढळतात. जेथे त्वचेस रोग होणार तेथे कंठ सुटते व भाग होते. व तेथील भागास लाल होऊन त्यावर पुटकुळ्या पडतात. त्या भागांत सूज, उष्णता, खाली व दुःख, ठणका इत्यादि दाह्याची लक्षणे उत्पन्न होतात या पुटकुळ्या होऊन फुटतात व एकेमेकीत मिश्र होऊन जातात. रोगी त्या खाजबती म्हणून अधिकच चिडून दाह करितात. ती चिकट लसकप-क्यास लागली असता कपडा कडकडेंत होतो. ही लस स्वकर वाहून खाली व धरता अधिकाधिक लस बाहू लागते. हो किया वेव्हां कार असते त्या प्रकारच्या इस-यास अधुर्पण इसब असें म्हणतात. नेतर रोग फार तीव्र नसल्यास दाह कमी होऊ लागतो, व कोठा व खपल्या धरून लागून नवी त्वचा खपलीखाली तयार होते व एकंदर भाग कोरडा पडतो. अगर रोग अति तीव्र असल्यास पुटकु-ळ्यांचे नवे पीक राहून राहून येतच असतें. व बरील प्रकार पुनःपुनः घटने काही ठिकाणी पुटकुळ्यांच विशेष येतात, व खाली थोडी असते. चेहऱ्यावर मात्र इसब झाल्यास खालीच अधिक असून पुटकुळ्या फारशा नसतात. तीव्र रोगांत ज्वर वगैरे येऊन प्रकृति बरीच क्षीण होते. पण सौम्य रोग असल्यास प्रकृतीवर बाईट परिणाम होत नाही. कफ कंठ येत असल्यामुळे श्वासाची सोप येत नाही लागी व दाह दिसल्यास बरी सोम्य प्रकारची दिसतात तरी त्यामुळे उत्पन्न होणारी आग विलक्षण असल्यामुळे रोत्यास जगदी वेदाचून सोडवे, इसब हे घरीराच्या कोणत्याहि भागास होते पण स्वातंत्र्यापासत काही विविधित मागेवरच बहुतरकळ होतें; जसेः—कोपर, गुड्या अगर मोठ्याच्या वेवज्ज्यात, किंवा कानामागे अगर कोक्याला, हातापायांचे तळवे किंवा स्तनाच्या ठिकाणी या स्थानमहाराण्याप्रमाणें रोगाचें बाधा स्वल्पहि वेगवेगळें असतें. बाहु अगर पाय यांचे पुढील त्वचेवर रोग झाला असता विशेष असण्यास खालीमुळे त्यास आरक इसब म्हणतात कोक्याबरील इसब, ते दीपदाहजन्म प्रकारचे असतें. व मुलांमध्ये विशेषत

चोक्क्यांत उवा असल्यास ते पोटाकामय असलें; कारण त्यांत पुरोत्पादक गंतूचा प्रवेश होऊन फुटकुळ्या बनतात. हाता पायांच्या तळव्यांच्या ठिकाणी यामुळे उपपन्चा जाड होऊन भेगा पडतात.

उ पा य—या रोगास बाह्योपचार व पोटास औषधे ही दोन्ही उपशोभी पडतात. दाह विशेष असता तो शमण्यास पोटात अन्न (अँटिमनी) युक्त औषधे दाह शमविण्याच्या व हृदिराभिमरणाचा तेथील गोर कमी करण्याच्या कामी फार उपयुक्त असतान. अशाक माणसाना मात्र हे औषध देऊ नये. लहान अगर मोठ्या मुलांना क्वालोमेल वा पारदयुक्त औषधाच्या सूक्ष्म मात्रेचा असाच उपयोग होतो सोमल व लोहयुक्त औषधे रक्त प्रवाहाचा गोर विकृत स्वचेंत वाढवीत असल्यामुळे ती देणें प्रशस्त नाहीं. पोटात नुसतें आंध देऊन उपयोग नाहीं; तर बाह्योपचाराहे अत्यंत जरूरीचे असतात ते लावण्यापूर्वी प्रथम वर नमलेली रूध, खर-पुण्या, कोडा हीं सर्व पुसून काढिली पाहिजेत. या औषधांचे कार्य येणें प्रमाणे असतें.—(१) ती आंगाचे शमन करतात (२) दुबा व पुरोत्पादक गंतूचा त्यात प्रवेश होणें थांबवितात. (३) कंठूचे शमन करतात व त्यामुळे शरीरास व मेदस येणारी अस्वस्थता घालवितात. येणेंप्रमाणे कार्य करणारी मलमै, धावणें, व पुळ्या बॅग, नाग व पारदयुक्त औषधे व इतर प्रकारची औषधे यावर लावण्याची पुष्कळ आहेत, ती नैद्याकाराच्या सल्ल्याने लाववीत.

आ पु वै दी य नि दा न.—विसर्प यास मराठीत इसब असे म्हणतात. वैद्यकीत “ विविधं सर्पेति ” निरान्तराच्या प्रकारांनी पसरत जातो असा या शब्दाचा अर्थ दिला आहे. ओबट, खारट, उष्ण तिसट वगैरे पित्त वाढवणारे व रक्त दुष्ट करणारे पदार्थ नेहमी सेवन केल्याने हा रोग होतो. मात, पित्त, कफ, वातपित्त, कफघात, कफपित्त, साक्षि-पातिक, व क्षुधविषय आणि विषागने होणारा विसर्प असे नऊ प्रकारचे विषय आहेत. त्या सर्व विसर्पांचे पुन्हा तीन प्रकार आहेत ते ज्या ठिकाणी विसर्प होतो त्या ठिकाणावरून वेगळे भेद आहेत. अंतराश्रित, बहिर्गत, आणि अंतर्गामाश्रित असे ते तीन प्रकार होत.

त्यांत वातादिदोष पूर्वीक आपापच्या कारणांनी व विशेषतः विदाही पदार्थांनी कुपित होऊन कोठ्यात असल्यास. आत, स्वचेंन असल्यास, बाहेर आणि उपयंत्र असल्यास दोन्हीही ठिकाणी शरीरांत फार लोकर पसरतात त्यास मर्मांत पीडा, मूर्च्छ, कान, नाक वगैरे हारांचे विशेष स्फुरण, आतशय तहान, मळमूत्रांची विषम प्रवृत्ति आणि अग्नि व शाक्त ही एकाएकी क्षीण होणे ही लक्षणे शाली असता अंतराश्रित विसर्प जाणावा. याच्या विपरीत लक्षणाचा बाप्य विषय समजावा. व तज विसर्पांत वातज्वरासारखे विकार होऊन शिंया मूत्र, स्फुरण, रोजन, फुट, ताण, पांखा, रोगांचे उभे राहणे, हे विकार होतात. पित्तविषय फार लवकर पस-

रतो. ती अतिशय लाल असतो, आणि त्यांत पित्तज्वरा मारखी लक्षणे होतात. कफविषय स्निग्ध असतो. त्यास खाज सुटते आणि कफज्वराचे विकार होतात. कोणत्याहि जातीचा इसब असो त्याची हयगय केली असता त्यावर त्या रया दोषाच्या लक्षणांचे पुष्कळच फोड येतात. आणि ते पिकून फुटले म्हणजे त्याचे त्रण होतात, व त्याची लक्षणे त्या त्या दोषाच्या त्रणाप्रमाणे असतात

वातपित्तापासून होणाऱ्या विसर्पांत ताप, वांती, मूर्च्छा, अतिसार, तहान, भ्रम, हाडे फुटणे, अग्निमांश, तमकथास, व अशांचे, हे विकार, उत्पन्न होतात. सर्वांगाची मळजळीत निखारे देवस्थानप्रमाणे लाहरी होते, ज्या ज्या भागात विसर्प पसरतो तो तो भाग लागलाच कोळशासारखा काळा निळा किंवा लाल होतो. त्यावर एकदम विस्तवाने भाजण्यासारखे फोड येतात हा लोकर पसरत असल्यामुळे स्वरित मर्मांत पोचतो. त्यामुळे वायु अतिशय प्रवल होऊन सर्वांगात पीडा उत्पन्न करतो. छुद्धि व क्षोष नष्ट करतो. दमा व उबकी उत्पन्न करतो. अशा तऱ्हेची रोग्याची अवस्था झाली म्हणजे त्यास जमीनीवर, विद्यान्यावर, बैठकीवर, बसून, निजून कोठेंच बरे वाटेनासे होतें. आणि तो तळमळून एकसारखा गडबडीं लोळू लागतो. त्या योगाने त्यास अतिशय हेरा हॉकन मान-सिक्त व शारीरिक धर्मापासून क्षोष येते व त्या क्षोषितून तो जागा होण्यास फार भ्रम पडतात. यास अग्निविसर्प म्हणतात.

कफाने वायु अवरुद्ध झाला असतो तो त्या कफाचे पुष्कळसे तुकडे करून व त्यास दूषित करून किंवा ज्याचे रक्त वाढले आहे अशा मनुष्याच्या त्वचा, शिरा, स्नायु व मांस यांतील रक्ताचे पुष्कळसे माग करून व त्यास दूषित करून रूध, लहान, वाटोळ्या, स्थूल व खरखरीत अशा लाल रंगाच्या गांठीची माळा उत्पन्न करतो. त्यात वेदना व ताप, तीव्र असतात. आणि दमा, खोकला, आतिसार तोंडास बोरट, उबकी, वांती, भ्रम, मोह, विवर्णता, मूर्च्छा, अंगमोडणें व अग्निमांश हे विकार होतात. कफ व वायु याच्या कोणा पासून होणाऱ्या या विसर्पास ग्रंथिविसर्प म्हणतात.

कफपित्तापासून होणाऱ्या विषर्पांत ताप, अंग ताठणें, क्षोष; क्षापट, धोके दुखणे, हातपाय गळणे, बघबट, अर्बुदां भ्रम, मूर्च्छा, अग्निमांश, हाडे फुटणे, तहान, शिंथें नष्ट होणें, अपक्रमक शोच्याबटे पडणें, व शरीरांत विकटता घडणे, हे विकार होतात. हा विसर्प बहुधा बॅबी व स्तन यांमधील म्हणजे आमामायाच्या वरचा एक भाग धरून नेतर इतर भागांत पसरतो. यांत फारशी पीडा नसते. हा पिवळ्या, लाल, पांढुर रंगाच्या पुळ्यांनी भगदी गंध भरून जातो. हा निळा, काळा, स्निग्ध, घटकट, सुगटेला, व नष्ट असतो. त्यांत खोलभागी वृहोतो. तो फार कटक लागतो हात लावला असता पुटून विघळतो. त्याचे मांस डबून विसरला-

सारसे होते. हा स्नायु व शिरांपर्यंत पोहोचतो. आणि त्याम प्रेतासारखी पाण येते. हास कर्दमविसर्प म्हणतात.

सामिप्यातिक विसर्पांत बरीस सर्व लक्षणें असून तो सर्व घातृत अतिशय पमरतो. शत हाऊन बाह्य कारणाने उपित झालेला वायु रक्त व पित्त यांस प्रेरित करून विसर्प उत्पन्न करतो. त्यावर पुच्छांसारखे पुष्कळ फीट येतात. तो काळसर व लाल असून रंगांत सूज, ताप, ठणका, व दाह, हे विकार अतिशय होतात. हा क्षतविसर्प हांय.

वात, पित्त, व कफ या एकेका दोषापासून झालेले तीन विसर्प व उपद्रवरहित द्वेद्वज विसर्प साम्य आहेत. क्षतविमर्प, सामिप्यातिक विसर्प, मर्मस्थानावर पोंचलेले मर्म प्रकारचे विसर्प, ज्यातील स्नायु, शिरा व मांस कुठून गेली आहेत असे विसर्प तसेच अतिशय विपळलेले आणि प्रेतासारखी पाण येत असलेले विसर्प असाध्य जाणावे.

ताप, अतिसार, ओकारी, खचा व मांस गळून पडणे, घडवा, आरीचक, आणि अपचन हे इस्याचे उपद्रव समजावे.

वि चि त्ना.—इसबात आरंभीच लंपन, रुग्ण, रक्त काढणे, बसम, व विरेचन, हे उपाय हितावह होत. रेशेहन मात्र उपयोगी नाही. गेलकळ, किंवा कडू पचवळ यांचा ओकारी करिता उपयोग करावा.

दोष कोट्यात असल्यास रेषक द्यावे. ज्यास बसम-विरेचन देता येत नाही त्याचा दोष असून असल्यास शमन औषधे द्यावी. ज्यास इसब होऊन तहान फार लागत असेल त्यानें धमासा, पित्तपापदा, गूळतेल यांचा काडा किंवा हिम प्यावा. हातावराल व पायावरील इसबातील रक्षक काडावे, कारण रक्त नासल्यानेच त्वचा, मांस व स्नायु, हे हि नासतात. रोगी निराम असून त्याचा कफ क्षीण असून वात व पित्त यादले असता तिक्तपूत, किंवा प्रायमाण पूत (बाश्मट विकिरसा) द्यावे.

रक्त काढल्यानें त्वचा, मांस व संधि यांतील अंतर्गत दोषाची शुद्धि झाली म्हणजे लेप बरीरे बाह्य उपचार करावे. म्हणजे विसर्प ताबडतोब बरा होतो.

इसबात दाह होत असेल तर शांत उपचार करावे. वेगळ्या कोवळ्या पारंग्या, मेळ्याचा गाभा; दुर्वा, कमळाचे देंठ याचा शीमरवेळ पाण्यानें भुतलेल्या तुपांत काळून लेप द्यावा.

रक्त व पित्तजन्य इसबावर हेच धंद लेप शिरक्षीरित वज्रात घालून द्यावे. वरचेवर नवे लेप करावे. कारण तेच लेप फार वेळ राहिल्यानें हिनवीर्य होतात.

अभिपिचर्पावर (आग्याविसर्प) सप्तर्षात तुपाचा लेप करावा. किंवा नुस्त्या तुपाच्या निमळीची पट्टी ठेवावी.

प्रथिविविषर्प (गांढ्या इसब) झाला असतां गळवा लावून रक्त काढावे. नंतर कफवात नाशक पेठ व पोटीस बाधावी. गांढ्या इसबात शुद्ध होत असल्यास दशमुळ्यांच्या काढ्यानें पेठ केलेले तेल, दशमुळे घालून कढविलेले गोमूत्र ऊन करून

सेवन करावे. दातीमूळ, चित्रबमूळ, निवडुंगाचा व रईचा चांक, गूळ, चिन्मे, हिराकस, यांचा लेप मोठी कोढतो यांने हि गाठ न फुटेल तर सोरांड, संधप, दगड बरीरे तापबून गांठी दाबाव्या म्हणजे जुनी गांठहि फुटते. या अनेक प्रकारच्या अनुभविक उपायांनी फार वळकट व दगडासारखी टणक गांठ जर बरी झाली नाही तर ती क्षार लावून किंवा सोरांडाच्या सळईनें अधवा मोन्यानें ढागून जाळावी. किंवा पोटीनें बांधून पिकले म्हणजे फोडून घालून गेल्यावर बसम भरून आणावी. प्रथिविविषर्प झालेल्या मनुष्यानें विषदलेले रक्त वरचेवर काढून टाकावे आणि रक्त काढल्यावर मग वातकफनाशक औषधे घ्यावी.

दाह व पाक होऊन सडलेल्या इसबावर अंतर्वाह्य प्रणाल्यां विकिरसा करावी दाहहृद, वावडिनें व कपिला यांनी तयार केलेले तेल प्रणाली लावण्यास चांगले आहे. विषर्पावर वर सामितलेले सर्व उपाय एकीकडे व गुप्तते रक्त काढणे एकीकडे असे आहे म्हणून वरचेवर रक्त काढावे. रक्त व पित्त यांच्या संघर्षाशिवाय कोणताच विसर्प होत नाही आणि त्याचे स्थानहि रक्षक आहे. ज्याचे दोष फार वाढले आहेत अशा विषवरीग्यास रेषक नसलेले तूप देऊं नये कारण साध्या तुपांनें दोष स्तब्ध होऊन जागच्यामागीं साणून त्वचा, रक्त, व मांस याचा पाक करितात

इसब रोगात सातु, गहू, तांदुळ, सुग, मसूर हीं धान्ये खाण्यास द्यावी, नागल पय्ये मांस, लोणी, तूप, दाळिच, झसूं, भावळे, हीं कडें पचकारक आहेत. व्यायाम, संधुन, दिवसासोप, रागावणे चिंता करणे, गड अन्न, लसूण, हुलगे, उडीद, तीळ, दास, ऊन हीं सर्व अपचकारक आहेत.

इसबगोल—याम संस्कृतात दिनमधीरक गुमराधेत उधसु भिन्, हिदांत इसबगोल, पर्ययतभयते इस्गुळ व ईमर्भात इस्गुळ शीळ इत्यादि नावे आहेत ह्या झाडाचे मूळ उत्पत्तिस्थान मिमर देश व इराण हें आहे. तेथून हें हिंदुस्थानांत औपका कामाकरितां येते या झाडाची उंची सुमारे एक हात असते व पावे बारीक असून लांब लांब असतात ह्यास गडदासारख्या ओंभ्या यंतात त्यात हें बीं असते. त्यांत तीन जाती असतात, पाडरे, ताबडे व काळे. पैशी पाडरे सर्वांत उत्तम समजले जाते व काळे थो ओपचत उपयोगी पडत नाही. इसबगोलाची बारीक पूड पोटांत घेतली असता छांचाच न होतां मनुष्य मरते या करितां जशी पूड कधीं घेऊं नये. सोमलाच्या विषावर-इसब गोल पाण्यांत भिजत घालून ते पाणी काळून त्यांत बेदाण, दही व गुलाबाचे पाणी घालून प्यावे. म्हणजे बीं पडतल

इशाखेल, त इशी ल—हो तहशील पत्राब मियानवाली जिह्यात सिंधुनदापलीकडे आहे. ह्या तहशीलांत सारांज व कालाबाग हीं गावे व ४३ खेडी आहेत ही तहशील सिंधु नदाच्या पार्श्वभेग असल्यामुळे मियानवाली जिह्यापासून

अलग झाली आहे व त्यामुळे वायव्य सरहद्दीच्या प्रांताचा हा एक स्वाभाविक भाग असावा असे वाटते. पण ह्या प्रांतातल्या बऱ्याचामुन ही विस्कली व मैदानी डोंगरांच्या योगाने ही पूर्णपणे वेगळी झाली आहे ह्या डोंगरांमुळे इसाखेळ्या मुबलक पाणी मिळून चांगली सुपीकता आली आहे ह्या तहशीलीच्या उत्तर भागास भागीखेल नाव आहे व ती डोंगराळ मुळव आहे. ह्या तहशीलीस इसाखेल असे नाव पश्चाचे कारण येथे इसाखेल नांवाचे लोक राहतात हे होय.

शहर—ह्याच नावच्या तहशीलीचे हे मुख्य ठिकाण आहे व ते सिंधु नदीच्या उबव्या तीरावर आहे. हे शहर १८३० साली हल्ली जे सिंधु नदापलीकडच्या निवाझाई अफगाण लोकांचे पुढारी खान आहेत याचा मूळ गुरू अहमदखान याने वसविले. ह्या शहरात एक दकाखाना, म्युनिसिपालिटी व एक दुधम शाळा आहे.

इस्लाम, जि हद्द—(मध्य हिंदुस्थान) ग्वाल्हेर संस्थानात हा जिल्हा आहे सन १९०१ साली ह्या जिल्ह्याची लोकसंख्या २४८६७६ होती ह्या जिल्ह्यात गुंगावली व गुणा हा दोन मुख्य शहरे आहेत व १३६० खेडे आहेत. ह्या जिल्ह्याच्या पूर्वे पश्चिम सरहद्दीवरचे मुख्य डोंगराळ आहेत व मध्यवर्ती भाग माळरा पठाराप्रमाणे आहे.

इसिस—(इमिथियन नाव ऐते) इमिथियन दैवतांवैकी सर्वांत प्रख्यात देवी ही प्रथम मानवी रूपधारी घमजली जात असे पण पुढे माईची शिमे तिच्या डोक्यावर आली व तिला पवित्र गाय असे मानण्यात येऊ लागले. प्राचीन काळां तिचे एखादे प्राणिक रूप होते की काय किंवा एखादे मोठे चहर तिच्याकरितां रावून देवले होते की काय, याविषयी काही उलगडा झालेला नाही. पुढील काळांत फिनी, बेथयेत आणि इतर मोठाळी देवळे तिच्या करितां बांधलेली आढळतात. पौराणिक कथा, धार्मिक विधी आणि जादू यांत तिला मोठे महत्त्वाचे स्थान आहे. प्राचीन पिरॅमिड प्रपातून ती ऑफिरिसची बहीण आणि बायको, व होरसची आई म्हणून वारंवार उल्लेखिलेली आढळते. देवतावंशप्रस्थातून ती देव आणि नट (शाखापुत्री) यांची मुलगी म्हणून दाखविली आहे तिच्या आर्वा अति विलक्षण जादूची शक्ति होती; त्याचप्रमाणे ती फार धूर्त व सुदृढमति असे. मृत्युटाकने वगिलेली ऑफिरिस आणि इसिस याची कथा इमिथियन जादूच्या प्रपातून घेतलेली दिसते. आपली बहीण नेफतिस हिजबरोबर ऑफिरिसचा देह संरक्षण करीत व त्याच्या निघानाबद्दल दुःख करीत घनलेली इसिस वारंवार उल्लेखिलेली दृष्टांत पडते

हिरोटोटसने इसिस आणि हेमेटर एकच आहे, व ती ऑफिरिसचद्द सर्व देवतात प्रामुख्याने इमिथमये पुजिली जाते असे वगैरे केले आहे. नवीन राज्य लयाला येण्यापासून इसिसचे महत्त्व वाढते. फिनी येथील मोठे देवस्थान

तिसाव्या बराण्याच्या भमदानीत बांधण्यात आले बेद्-बेट येथील इसिसचे देवालय दुसऱ्या टॉलेमीने बांधिले. इसिससंय शिरॅपिस पंथाबरोबरच इ स पूर्वी तिसऱ्या शतकांत ग्रीसमध्ये पसरला इमिथमये इसिया किंवा इसिस देवस्थाने यांना फार ऊन आला कॉप्टांस येथे जुन्या मिन देवाबरोबरच इसिस ही एक प्रमुख देवता बनली. इ. स. ८० च्या सुमारास सत्राने रोममध्ये एक इसिर्येक कॉलेज काढिले पण इ स पूर्वी ५८—४८ यामधील उत्तरत्या काळांत रोम शहरातील त्याच्या वेदी कॉन्सलर्ना चार वेळा उध्वस्त करून टाकल्या, व इसिस उपासना कायदा करून दडपून टाकण्यांत आली इसिस आणि ऑफिरिस कथेमध्ये ऑफिरिसचा वून, इसिसचा शोक व तिचे भटकणे येथवर होरमने भिळविलेला विषय आणि ऑफिरिसचे पुनरुत्थापन या गोष्टी मुख्य आहेत पुढील काळांत हेमेटरच्या, एल्यूथिनियन गूढ गोष्टींचा वरील कथेवर परिणाम होऊन तिचा वाढ झालेली दिसते, ही इसिसची कथा, कल्पना आणि धार्मिक भावना अतिशय उदात्त करिते व तिच्या सणाच्या दिवशी काही लोक जपजाप्य करितात तर काही जादू टोणा भिन्न करून पेण्याचा प्रसन्न करतात नाझल नदीमुखप्रदेशातील राज्याच्या काळांत आपल्या अंगावर घेतलेले मूल, (होरस) याचद्द इसिसची प्रतिमा सामान्यतः पाहण्यांत येई पोरी आणि रोम येथे संतोषलेल्या इसिसच्या देवळावरून या देवीच्या उपासनेकीरती महानमोठ्या वस्तू इमिथून इटलींत आणित हे उघड होते. व्हेस्पीयन काळापासून पुढे इसिस उपासना कोठस्थाना कोठल्यातरी नातीत रुज असे व पश्चिम खंडात ती सर्वत्र पसरली होती तेव्हा म्रिटनमध्ये तिचे अवशेष सापडल्यास आश्चर्य नाही. ख्रिती धर्माविषय या मूर्तिपूजक संप्रदायाने इतका ठिकाण घेतला पाहून याच्यांत बरेचसे साम्य असावे असे वाटते, व ते खरेही आहे. इ. स. ३९७ मध्ये अलेक्झांड्रिया येथे सिरॅप्युस [यिरॅपिसचे देवळ] चा मो नासा करण्यांत आला तेव्हापासून ग्रीकी इमिथियन देवताना उत्तरती कळा लागली तथापि इटलीमध्ये इमिसची उपासना पांक्वळा शतकापर्यंत चालू होती

इस्टर—(इष्टर)—अशूरिया व बाबिलोनिया येथील प्रमुख देवतेचे हे नाव असून फिनीशियन अँस्टाटेंचे हे प्रतिरूप होय या नांवाचा धादरा अर्थ साहीत नाही तथापि असुर या शब्दापासून ते बनले असावे असे वाटते कथेंहि साखले तरी हे नांव सुळीत सेमिटिक आहे असे हल्ली सर्वत्र मानण्यांत येते. हिला नवा, निना, इन्न, अनुनित इत्यादि अनेक नावे आहेत समुरम्बीच्या काळी ही अनेक नावे मूळ त्रिमिराज्या देवतांची अमत्त, अशुरी बाबिलोनी धर्मांत अनेक करक झाले असूनहि इस्टरच्या ठिकाणीच स्वातंत्र्य आढळून येते. सर्व देवताघमृतामध्ये तीच कायती एका अर्धा खरी देवी दिसते. इतर देवी आपल्या पतीच्या प्रभावांत वान

करीत असल्याने त्यांना स्वतंत्र स्थान देण्याचे कारण नाही, जरी एखादे वेळी दाक्षिणेत माहुंकची पत्नी व उत्तरेकडे असुर पत्नी म्हणून ती वावरत असली तरी तिचे स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे ही गोष्ट नजरेपुढून वेव्हादि जात नाही.

इस्टरच्या ठिकाणी सर्व प्राचीन देवतांचे गुण उतरले आहेत, सर्व विश्वातील जीवांची अधिष्ठात्री इस्टर आहे ही कल्पना स्रोच्या ठिकाणी असलेल्या नैसर्गिक उत्पादन-शक्तीवरून आलेली असावी. सर्व पुराणांतून, काव्यांतून व स्तोत्रांतून ही महामाता; पृथ्वीची स्वायिनी, शाक्तीमान व देहीप्यमान मूर्ति म्हणून हिची आराधना केलेली आढळते. पण या शीवाधिष्ठात्री देवीची दोन स्वरूपे आहेत ती शरादान करिते, रेत पिळविते, सुथीला आनंदाच्छादन घालते पण त्याचप्रमाणे आपली कृपा ती परत घेते, व असे आल्यावर रेत वाळतात आणि घनुष्यप्राणी प्रमोहादन करण्यास अमर्ष होतो सर्वावस्थांच्या ठिकाणी मृत्यु आ करून घसतो तेव्हा ही मूर व विनशाकारी देवी भासते, म्हणून तिला संभ्राम-देवता समजून आह्वान करतात. लडाईपुढी हातात घनुष्यबण घेऊन सज्ज असलेली हिची सशस्त्र मूर्ति तैत्तिरीया दितते. ऋग्वेध्ये फरक होण्यासंबंधीच्या कथेत हिच्या दोन अवस्था दाखविल्या आहेत. एक आनंदायी व दुसरी जीवहारी. सर्व कथोपमये अश्वत्थाम कथा म्हणजे रेत ती सान दरवाज्यांतून अथोलोकांत गेल्याचे सांगितले आहे ती होय प्रत्येक दरवाजाशी तिचे एखादे वस्त्र व अलंकार काढून घेण्यांत येतात शेवटी शेवटच्या दरवाजांतून जातांना ती अजीवात नमावस्थेत असते. अथोलोकांत ती बंदिशान असतांना पृथ्वीवरील सर्व उत्पादन बंद होते पण पुढे ती परत जेव्हा येते तेव्हा तिला प्रत्येक दरवाजाशी तैथील पहारेकरी पूर्वी घेतलेले वस्त्र व अलंकार परत करितात. अशा रीतीने सर्व वस्त्रालंकारांनी सुभेभित होऊन ती सर्व सुथीला पुन्हा आनंदायक वाटते हिच्याच आखाळी दुसरी गोष्ट इस्टरच्या तंमुसवरील प्रेमाची होय. तंमुस हा वसंत ऋतु होय. अर्था उन्हाळ्यात तो मारला जातो आणि अथोलोकाच्या देवीच्या तावडीतून त्यास सोड-
'कियाकरिता इस्टर त्या ठिकाणी जाते.

सर्व मोठ्या ठिकाणी इस्टरची देवळे होती. एस्क येथे द्या देवळाचे नाव 'एअन' (स्वर्गियष्ट), बालिलोनमध्ये एमस (महाष्ट), मिनेचे येथे शमश (इवियष्ट) अशी होती. हिच्या संभ्रमायाची मविस्तर माहिती उपलब्ध नाही पण हिच्या उपासनेसंबंधात काही धाणेरेडे प्रकार होत असत अशापद्धि काही पुरावा नाही मिळु आणि मिळुणी अशी दुर्धीहि हिचा उपासना करीत. हिच्या सेवेत असे तों-पयेंत कुमरिका लग्न करीत नसत.

नक्षत्रोपासनाप्रदायात इस्टर शुक्रग्रह असून हिची दोन स्वरूपे शुक्राच्या उन्हाळ्यातील व हिवाळ्यातील मित्र स्वरूपाशी चांगली संबद्ध दिसतात. प्राचीन स्मारकावर

घनुष्यबण घेतलेली, कोण्यावर मुकुट धारण केलेली व वाठ किरणांचे नक्षत्रचिन्ह असलेली हिची प्रतिमा दृष्टीस पडते. वसत्यालावर हात ठेवून किंवा मूल घेतलेली अशा नमाम्प्रितीतले हिचे पुतळे अनेक ठिकाणी दिसतात सिन = वेददेव, शमस = सूर्यदेव यांच्या समवेत ही असून या तिघांनी मिळून त्रैमूर्ति बनली आहे. ही पृथ्वीदेवता असल्याने वेद, सूर्य आणि पृथ्वी यांची वरील त्रैमूर्ति साहजिक आहे.

इस्टालिफ—अफगाणिस्तान मधल्या काबूल प्रांतात हे शहर आहे. त्या शहरात पिलग्रि, किझिल वशा, तार्शाक व कोस लोक असे रहिवाशी आहेत. तार्शाक लोक बरेच बंदखोर पण लवचक, मृगयाप्रिय व सुंदर असे आहेत. हे शहर दिसण्यात फारच सुरेख आहे हे शहर वॉगरोजवळ असून मनोन्मत्ताप्रमाणे त्याची आकृति आहे व येथील वाडे फार सुरेख आहेत प्रत्येक घराला एक सुंदर बाग आहे. येथील लोक मुख्यत्वेकरून विणकामावर उदरनिर्वाह करतात.

इष्टर फांकडा—मराठीशाहीमधील तीन फांकडे म्हणजे कोन्देराव (एकबोटे), मानाशीराव (शिंदे) व इष्टर (जेम्स स्टुअर्ट) हे होत क्याप्टन स्टुअर्टला मराठे लोक त्याच्या शौर्यामुळे मोठ्या कौतुकांनी ' इष्टर फांकडा ' असे म्हणत थोडेच रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे हे पुण्याची पेशव्यांची गादी मिळविण्याकरिता मुघईच्या इंग्रजांस जाऊन मिळाले व त्यांचे सैन्य मदतीस घेऊन पुणे दरबाराच्या सैन्याशी लढण्याकरिता इ. स. १७७८ मध्ये बोरघाटामध्ये आले. या युद्धप्रसंगांमध्ये इंग्रजांच्या वतीने जे रणशूर योद्धे प्रसिद्धीस आले, त्यापैकी क्याप्टन स्टुअर्ट हा एक होय. ह्यावेळी सर्व इंग्रज सैन्याचे आधिपत्य कर्नेल इगटन ह्याच्याकडे असून, त्याने आपल्या सैन्याच्या सुहय दोन तुकड्या केव्हा होत्या व त्यांचे आधिपत्य लेफ्टनंट-कर्नेल कॉडवर्न व लेफ्टनंट-कर्नेल के ह्या दोन नामांकित सेनापतींस दिले होते. ह्याशिवाय तलासासाठी पुढे चाल करून जाणारी विनीच्या सैन्याची एक वेगळी तुकडी केली होती. तिचे आधिपत्य क्याप्टन स्टुअर्ट ह्याकडे होते. पुणे दरबाराच्या सैन्याच्या वेगवेगळ्या तुकड्या केव्हा असून त्याचे सेनाधिपत्य हरिपत फडके, रामचंद्र गणेश, बाजीपंत बर्वे, तुकोजी होळकर, महादजी शिंदे, बगैरे नामांकित योद्ध्यांकडे होते. हे सर्व सरदार आपापल्या सैन्यानिशी लढण्यापासून बोरघाटपर्यंत मान्याच्या जागा रोखून युद्धास सिद्ध होते. क्याप्टन जेम्स स्टुअर्ट हा योद्धा फार पटाईत असून, त्यास सर्व स्तराची व घाटनाकशीची पूर्ण माहिती होती. तो आपल्याबरोबर प्रेजेन्डियर शिपायांची एक पलटण व योद्धास तोफखाना घेऊन ता. २२ नोव्हेंबर रोजी मुंबईहून निघाला व आपटे नदीपर्यंत येऊन तेथून दुसरा मार्ग घेऊन रघाट

चंद्रन वर येऊन पोहोचला. ता. २५ रोजी त्याने खंडा-
ळ्याच्या उंच टेकड्यावर आपले निशाण लाविले.

क्याटन ह्युअर ह्याने खंडाळ्यास बराच सुकाम केला.
मुंबईचे दुसरे सैन्य व तोफखाना ता. २३ डिसेंबर इ. स.
१७७८ रोजी पनवेलच्या मार्गाने पाट चढून एकदा खंडा-
ळ्यास येऊन पोहोचला. इकडे मराठ्यांचे सैन्य व तोफ-
खाना शत्रूंचा तोंड देण्याकरिता खंडाळ्याच्या आजूबाजूस
येऊन मान्याच्या गागा रोंवून बुद्धास सिद्ध झाला. मरा-
ठ्यांच्या तोफखान्याचे मुख्य सेनापति भिवराव पानसे यानी
तोफा व बाण ह्यांचा प्रणिपक्षाने दररोज वर्षाच चालविला.
मराठ्यांच्या सैन्यामध्ये नरोन्हा नावाचा एक किरंगी गोळं
दाख होता. तो तोफा कागजामध्ये अतिशय कुशल होता.
त्याने शत्रूंचे तोफांचा व बाणांचा भंडा मारा केला की,
प्रत्येक खेपेस शत्रूंचा नामांकित शिपाई नेमका गोळ्या-
माली सोंपवत असे. अशा प्रकारची निकराची सहाई चालू
असता, क्याटन ह्युअर ह्याने आपल्या पराक्रमाची शय्य
कडून व शत्रूंच्या तोफांचा भडिमार सहन करून, कारत्या-
पर्यंत आपली फौज नेऊन पोहोचविली. त्या योगाने मराठे
घेनापतीस त्याच्या शीर्षाचा प्रभाव फार अलौकिक वाटून
त्यांनी त्याची फार वाहवा केली, व त्यास कौतुकाने "इष्टुर
फांकडा" असे अभिधान दिले मराठ्यांच्या सैन्यामध्ये
हमजगी फौजतील ज्या गुप्त बातम्या येत असत. त्यामध्ये
इष्टुर फांकड्याच्या शीर्षाबद्दल, पैसांबद्दल आणि युद्धवातुर्था-
बद्दल फार प्रशंसनीय उल्लेख असत. त्यामुळे मराठ्यांच्या
सेनापतींसहि इष्टुर फांकड्याशी शीर्षाचे पुढ करून त्यास
आपले रणशौर्य दाखविण्याचे विशेष स्फुरण घडले ह्या
निकाराच्या वचनकामध्ये इष्टुर फांकड्यास तोंफेचा गोळा
सांगून तो ता. ४ जानेवारी इ. स. १७७९ रोजी मरण
पावला. ह्या प्रसंगी मराठी सैन्याने "इष्टुर फांकड्या वागवत"
अशी आनंदविस्ताने वाचासक्ती दिली

इष्टुर फांकड्याच्या मृत्यूनंतर वर्तमान तराळीन अस्तंत
मराठी पत्रात आढळून येते. त्यामध्ये इष्टुर फांकड्याच्या
नावापुढे 'सदाच' म्हणजे 'लघवच्या' असे विशेषण
मराठ्यांनी लाविलेले दिसून येते. परशुरामभाऊ पदवर्ध-
नांचा कारकून शिवाजी बाबांनी ह्याने ता. २२ जानेवारी
इ. स. १७७९ च्या पत्रामध्ये पुढील उद्गार वाढले आहेत.
"मुझ्यावे श्रीमतांचे पुण्य विचित्र! अवतारी पुरण त्याचा-
रचे योग घडले ज्या मोंगलाने मघलत केली, तो पाट्यावर
येताच. सन्नाधान नारी म्हणोन मुंबईस गेला, तेथेही मृत्यु
पावला. इष्टुर फांकडा लयाव, इकडील फौजेचा, कारत्याच्या
मुक्तामी गोळा सांगून टार गेवला. कॅप्टन व्हे म्हणोन होना,
सांग बाण सांगून बेर गेवला आकारिक (कते) होते
शोनी अशी भरल्या जाहमी.....गुरास, श्रीमतांचा
प्रणव हे मरे" [ए. मे मं ७ नं १०६४ पेटन्क इनि-
हाप पेट ४ अं. १०-१२.]

इस्पहान—हे इराणातील एका प्रांताचे व तसेच
एका शहराचे नांव आहे. ह्या प्रांत इराणच्या मध्यभागी
आहे. याचे वार्षिक उत्पन्न गरासरी एक लक्ष पौंड आहे
व लोकसंख्या पाच लक्षाहून जास्त आहे. या प्रांताचे
२५ विभाग आहेत. गहू, जव, तांदूळ, कापूस, अफू,
हे पदार्थ या प्रदेशात उत्पन्न होतात

इस्पहान हे शहर पूर्वी इराणची राजधानी होती. आता
ते इस्पहान प्रांताची राजधानी आहे. हे हायंदे नदीवर
उत्तर अ ३२°-३९' व पूर्व रे ५१°-४०' याच्या दरम्यान
५३७० फूट उंचीवर आहे याची लोकसंख्या (जुल्ल्या येथील
आमिनियन लोकांची वसाहत वगळली असता) एक लक्ष
आहे या शहराचे ३७ "मोहले" आहेत व येथे २१०
मशिदी व विद्यालये आहेत. ८४ धर्मशाळा, १५० सांख्यिक
स्नानगृहे व ६८ पिठाच्या चकपा आहेत. पाण्याचा पुरवठा
नदीचे कालवे व वायव्येकडील टेकड्यातून वाहत येणारे
झरे व प्रवाह यांच्यापासून होतो.

सोफासि पराण्यांतील लोकांनी बांधिलेल्या सांख्यिक
इमारतीपैकी आता फारच थोड्या शिल्लक आहेत वेहेल
सितून अथवा "४० खाच" व हस्त वेहेस्त अथवा अष्ट-
स्वर्ग हे दोन राजवाडे बरेच वागव्या स्थितीत आहेत. त्यांना
सोनेरी मुलामा व आरसे यानी झोमा आणली आहे.
याच्या भिंतीवर इटालियन व कच चित्रकारांनी काढलेली चित्रे
आहेत. या राजवाड्यांना लागून आणखी कांही इमारती
आहेत. उदाहरणार्थ, इमारतीने, इमारत इ-अप्रफ, तलार
तविहले, गुलदस्ते, सपुशेदे इत्यादी. यापैकी सर्वांत
रम्य वाडा सादताबादच्या बापेतील हप्त दस्त अथवा
सप्तदरवार हा होय. याच्या जवळच ऐनेह खानेह नावाचा
आरसेमहाल आहे. मैदान इ-शहा हा जगात सर्वोत्तम
चौक आहे. शिवाय पहिला शहा अन्वाचने बांधलेली
मस्जिद-इ-शहा येथे इमारती आहेत. पूर्वच्या वाजूस
१७१० मध्ये ग्राहा हुसेनने बांधलेले विद्यालय आहे.
इस्पहान येथील नदीवरील पांचहिल पाहण्यालायक आहेत.
इमारती व घरांने मिळून शहराचा परीप ३० मैल आहे,
पण लोकसंख्या फार गरी. इस्पहानची प्यात्रांत डेवर्मी-
सारची गोष्ट म्हटली म्हणजे येथील आरसादित वागाराची
तीन मैल लांबीची ओळ ही होय.

इति हा स.—इ म पूर्वी तीन ते दोन हजार वर्षांच्या
वागदपत्राबद्दल असे दिसून येते की, अन्धानप्रांतातच इस्प-
हान शहर होते व ते बाबिलोनियन भूगोलवेत्त्यांना माहित
होते. तुराणी घराण्यांतील राजे या प्राचीन काळी अन्धान
व इस्तर या दोन प्रांतांवर राज्य करीत होते.

गाबाईने अथावस्थ शहर हेथ ह्याच्या बेडी आढेमेनि-
दने नवाबेले होने असे म्हणतात, आणि मशहूर सायरस
पर्वामेकडील विजय मिळविण्यास निघेपर्यंत आढेमेजिद
घराण्यानेच अन्धान येथे राज्य केले. इस्तर नावाची

गाबाई अथवा गाव्ही याचा अपभ्रंश गाई झाला व याच नावाने अरब लोकांच्या स्वारीच्या वेळी इस्फ़हान संघोषिले जात असे. नंतर गाई याच्या ऐवजी बेहेरिस्तान अथवा मेदिनेह हे नाव पडले.

दहाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास प्रख्यात सुविद राजाने, बेहेरिस्तान, यहुदेए व आसपासची बरीचशी खेडी एकत्र केली व दहा मैल परीघाचे एक शहर बनविले. या शहरास जुने इस्फ़हान हे नांव प्राप्त झाले व याची इ. स. १२८७ पर्यंत भरभराट होत गेली. या खेडी तैमूरच्या स्वारीमुळे याची बरीच नासाडी झाली. या शहराच्या वेशी-जवळ तैमूरने ७० हजार लोकांची डोंकी छाटून त्यांना किंसे मिनार अथवा डोंक्याचा मनोरा बनविला. परंतु सुपीक जमीन, विपुल पाणी वगैरे नैसर्गिक सोयींमुळे हे शहर लोकरच पुन्हा भरभराटीस आले व सोळाव्या शतकात सफाविद पराण्याने जेव्हा आपली राजधानी काश्मीन येथून या शहरी आणली तेव्हा येथील संपत्ति व लोकसंख्या फार क्षयापासून वाढली. या पराण्यातील पहिल्या अध्यास राजाच्या कारकिर्दीत या शहराची खरी भरभराट झाली. या राजाने या शहरात याहेरील लोक येऊन राहवित म्हणून निरनिराळ्या युद्धा यांत्रिक्या, येथील व्यापार, कला, उद्योगधंदे इत्यां उत्तेजन दिले व निरनिराळे ऐषभारांमांचे प्रकार प्रचारात आणले. त्याने पोरस्त्य तन्हेच्या नीत्यवान नक्षाकामांने युक्त असे पुष्कळ मन्थ राबवचे बापले, बागा व हुतर्फी झाडी असेलेले रस्ते केले, स्नानगृह, मशिदी, विद्यालये, बाजार बांधिले व यूरोपियन कारागीर व व्यापारी यांना या शहरी येऊन राहण्यास उत्तेजन दिले यूरोपातील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्रांचे वकील त्याच्या दरबारी होते व इंग्लंड, फ्रान्स, डॅनेड, हॉलंड, हॉन्सियाटिक पाहरे, स्पेन, पोर्तुगाल व मास्को येथील व्यापाऱ्याकरिता येथे कायमच्या वखारी स्थापन केल्या. प्रख्यात प्रशाशी चार्दिन याने १७ व्या शतकाच्या शेवटच्या अर्धात आपल्या आगुध्याची बरीच वषे येथे घालविली. अर्वाचीन इस्फ़हानच्या वैभवास उतरती

* कळ १८ व्या शतकाच्या आरंभी अफगाण लोकांनी केलेल्या स्वारीमुळे लागली. व सावळेपासून त्याचे मद्दल कमी कमीच होत आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस कजार घराणे जेव्हा इराणच्या गादीवर आरुढ झाले तेव्हा राजधानी इस्फ़हानहून तेहरान येथे नेण्यात आली. कत्तेजलीसहान १८३४ मध्ये येथेच मेला, व पुढे काही काळपर्यंत राजे लोक उन्हाळ्यात इस्फ़हानच्या पाहिमेस झारबेह कुदच्या खिमेवर गांठुमान येथील हिरवळीच्या मैदानांत ह्या पालट करण्यास येत असत. परंतु आता ही चाल बंद झाली आहे

इस्माइल हाजी मौलवी-अहमद—(१७८१ ते १८२१) हा सुष्ठुलमानी धर्म-सुधारक दिहीजवळील फोव्हा गावी जन्मला. सध्यद अहमदच्या सादण्याने, हिंदुच्या नांतील मुसलमानी धर्म येथील हिंदुसंप्रदाया सारकीं

मोडविण्याचा याने बराच प्रयत्न केला हे दोघे ५००० वर्षे इवडे तिकडे आपल्या कामाकरिता फिरले मक्का देसील जाऊन आले. वाह्याची चळवळ आपल्या घोरणावर व चाली वाढे. असे त्यांना तेथे आढळून आले. हिंदुस्थानांत आल्यावर त्यांनी सुद्ध इस्लामी धर्माचे नवमत उपदेशण्यास सुरुवात केली व अनेक अनुयायी जमविले पण त्याची चळवळ सरकारी सुष्ठुलमानी पुढाऱ्यास पसंत न पडून, त्याची व याची भोंडणे लागण्यामुळे १८२७ त ब्रिटिश सरकारने इस्माइल पंथाला विरोध केला. तेव्हा याची लढान टोळी पंथाने येथे गेली तेथे अफगाण राजाचे पाठवळ मिळून त्यांनी खोशाना लढाईत भाग्यवान दिले; व पंथावर हे आपले सुस्पष्ट ठिकाण केले (१८२९). अफगाण यांना सोडून गेल्यावर, यांना पेशावरहून निघून जावे लागले. शांतिविद्द झालेव्या लढाईत इस्माइल हाजी पडला (१८३१) तथापि त्याची चळवळ नाहींशी झाली नाही वायव्य सरहद्दीवरील पर्वतातून अघाष याचे काही अनुयायी भेटतात.

इस्माटिया.—हे दक्षिण इजिप्तमधील शहर, सुवेस कालव्याच्या मघले स्टेशन, तिमहा सरोवराच्या वायव्य किनाऱ्यावर आहे. हे शहर भूमध्य समुद्रापासून व तावळ्या समुद्रापासून ५० मैलावर व कैरोपासून रेल्वेने ९१ मैल ईशान्येकडे आहे. येथील लोकसंख्या (१९०७) १०३७३ होती १८९३ मध्ये खोदव इस्माइलच्या नावावरून या शहरास इस्माटिया म्हणू लागले. येथे कबेन्या, वखारी, इतर इमारती, व खेडिबन महाल या इमारती आहेत १८८२च्या ईंग्रजी लष्करी हालचालीच्या प्रसंगी या महालाचे रंगमालय करण्यात आले होते, नंतर ह्या इमारतीकडे कोणीहि लक्ष पुरविले नाही. पक्का सडका व वृक्षानी परिवेष्टित प्रमाण-वद्द खोक यांमुळे शहरास विलक्षण शोभा आली आहे. तीन बाजूंनी विस्तोर्षे बाग असलेले साऱ्या इजिप्तमध्ये हेच एक शहर आहे. कालव्याच्या बाजूस एक मैलपर्यंत गेलेला मेहंतअली नांवाचा धका आहे. याच्या शेवटी पोर्ट सयदला पाणी पुरवठा करणारा तलाव आहे. त्याच्या पलीकडच्या बाजूस ईनामच्या खाणी आहेत येथूनच शहरीतील इमारती करिता दगड आणेत असत.

इस्मायल राष्ट्रधर्म—इस्मायल अथवा यहुदी लोक आज जगाच्या पाठीवर सर्वत्र पसरलेले आढळतात. आज अमुक एका प्रदेशास इस्मायलांचे राष्ट्र असे म्हणता येत नाही, तथापि या अनेक देशात पसरलेल्या लोकांनी आपले वैशिष्ट्य कायम ठेविले आहे. या लोकांवर धार्मिक, सामाजिक व राजकीय कारणांनी अनेक संकटे आली व अनेकदा मूर छळास बळी पडावे लागले, तरी या जातीने साऱ्या आपणांस निभावून नेऊन थिकाटीने आपला मार्ग आत्ममग केला. आज जगातील श्रीमंत घराण्यात इस्मायल घराणी अधिक आहेत. यांचा राजकीय इतिहास व भूप्रदेशावरील प्रसार याची काही माहिती "यहुदी" या लेखात दिली आहे. हिंदु

स्थानांत वसाहत करून राहिलेला इस्त्रायलस नेने इस्त्रायल असे म्हणतात. त्याची माहिती "बेने इस्त्रायल" या लेखात दिली आहे. त्याचे जुने वाङ्मय जो जुना करार त्याचा संपूर्ण वृत्तात आणि त्याचा सेमेटिक संस्कृतीच्या विवादाशी संबंध मागे 'सेमेटिक संस्कृतीची जगव्यापकता' या प्रकरणात (विभाग ४) दिला आहे.

उ प प ति.—इस्त्रायल या नामाभिधानावरून सूचित होणाऱ्या अनेक प्रश्नांचा विचार करणे या कार्यास एक निराळा ज्ञानकोशच तयार करावा लागेल. तथापि मानव-जातीच्या आध्यात्मिक उपदेशाकावर इस्त्रायल संस्कृतीचा पुढील परिणाम घडून आला असल्यामुळे या संस्कृतीच्या धार्मिक विचारसरणीमध्ये कसकसा विकास होत गेला, हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. इस्त्रायल राष्ट्रधर्माचा विकास होऊन तो एक विशिष्ट विचारसंप्रदायहि बनला आणि इस्त्रायल राष्ट्र जरी नष्ट झाले तरी संप्रदाय टिकून तो इस्त्रायल धर्म या नावाने लोकांत ओळखला गेला. अभ्यासकास धार्मिक विचारविकासनाचा अभ्यास करताना या पंथाच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. इस्त्रायल या संज्ञेवरून जितकी शाकापूर्वी एक इजरायल्या सुमारास पॅलेस्टाईनमध्ये बनलेल्या एका राष्ट्राचा बोध होतो, परंतु या राष्ट्रामध्ये सध्या इस्त्रायल सांप्रदायिक विचारांची उत्पत्ति बरीच मागाहून झालेली दिसते. इस्त्रायल लोक अरबी लोकांस आपले पूर्वज मानीत असून पॅलेस्टाईन प्रांत इस्तगत करण्यापूर्वी जमिनीमध्ये आर्येमियन लोक काही काळपर्यंत वस्ती करून राहिले होते. पुढे मोझेस याने त्या टिकणच्या जुलमातून त्यांची सुटका केली, अशी इस्त्रायल लोकांची सामान्य समजूत होती. इस्त्रायल पंथातील सर्व जाती कधी काळी इजिप्तमध्ये होत्या की नाही, हा एक प्रश्नच आहे. सांप्रत इस्त्रायल संप्रदायाच्या ज्या प्राचीन इतक्या उपलब्ध आहेत, त्याचे देवदेवें संस्करण इस्त्रायल लोकांची राष्ट्रीय ऐक्याची कल्पना बोरांत अमतांना झालेले असल्यामुळे मूळ इतक्यांच्या वेळीहि राष्ट्राच्या कल्पना अशीच बोराची होती हे म्हणणे चुकीचे होईल.

मा ति वि भा ग ष पॅ ले स्ट ऍ न प्रा ता नें ह्या य ची-क र ण —इस्त्रायल लोकांमध्ये मागाहून ज्या बारा जाती पडल्या त्या सर्वांचे मिळून पूर्वी बार वर्ग पाडलेले होते. ते— (१) ली, (२) रॅबेल, (३) शिल्पा व (४) बिन्हा हे होत. या सर्वांचा संबंध मूळ चार ज्ञियांशी दाखविण्यांत येत असे. या मूळ चार ज्ञियांपैकी ली व रॅबेल या मुख्य असून शिल्पा व बिन्हा या अनुक्रमे त्यांच्या दांटी होत असे समजण्यांत येते. 'ली' वर्गामध्ये रॅबेन, शामन, लेही, जुदा इसेवर व सेम्युलन; रॅबेल वर्गामध्ये बोसेफ (याच्या पोटापाठी एफाएम व मनारमे) व बेजामिन. शिल्पा वर्गांत गेड व बदार; आणि बिन्हा वर्गांत डेन व नेफ्तली हे जातींचा समावेश होतो. याखेरीज कॅननाइट, कॅने-

बाइट इत्यादि दुसऱ्या बऱ्याच मिश्र जातींचा इस्त्रायल पंथात समावेश करण्यात आला असावा. या जातींनी एकंदर किती प्रदेश व्यापिला असावा हे कळत नाही, तथापि जॉर्डनच्या पश्चिमेकडील पाच ली जाती शेजारी शेजारी असून जुदा जातीने दक्षिणेमध्ये वसाहत केली, इसेवर व सेम्युलन यांनी मेगिदो येथील सपाट प्रदेश व उत्तरेकडील प्रदेश इत्यादि ठिकाणी वस्ती केली असावा असे अनुमान होतं.

इस्त्रायल लोकांच्या पॅलेस्टाईनमध्ये स्थाव्या सुरू झाल्या, त्या वेळी बरेच किष्ते कॅननाइट लोकांच्याच ताब्यात होते, तथापि क्रमाक्रमाने इस्त्रायल लोकांनी त्या प्रोतात आपली सत्ता स्थापन केली व इतर मिश्र जातींवर आपला अहमक बसविला.

ह्या जातीने एकीकरण पुढील रीतीने झाले असताने, किरयेक पिढ्यां शेथील कॅनेनाइट रहिवासी इस्त्रायल लोकांच्या नागव-पुढीच्या प्रकारामुळे संत्रस्त झालेले होते. तसेच इस्त्रायल लोकांप्रमाणे फिलिस्टाईन इत्यादि लोकहि ह्या प्रांतावर स्थाव्या करीत होते. बारा रीतीने हॅशोर येथील राजाबरोबर झालेल्या युद्धात नफतली बरोबर अनेक शेजारच्या जाती सामील झाल्या होत्या. शिबेराच्या बाढ्या सत्तेमुळे व मेगिदो आणि बेझल या सपाट प्रदेशांवरील तटबंदी शहरामुळे इसेवर आणि सेम्युलन या ली वर्गातील इस्त्रायल जातींनी व त्यांच्या दक्षिणेत असणाऱ्या रॅबेल वर्गातील जातींनीहि बरीच दहशत बसली होती. वेळोवेळी अशा प्रकारच्या कलहामध्ये विजयी झालेला एखादा शूर योद्धा काही काळपर्यंत राजा-प्रमाणे या प्रांतात अहमक गाजवीत असे. शिस्त शाकापूर्वी अकराव्या शतकाच्या अखेरीस फिलिस्टाईन, कॅननाइट व कॅनेलेकाइट इत्यादि जातींनी बाराच बोराचा विरोध केल्यामुळे त्यांच्या लोदीस लोड ऐक्याकरिता म्हणून पुसंघटित प्रयत्नांची आवश्यकता भासू लागली व काही काळपर्यंत रॅबेल व ली वर्गातील इस्त्रायल जातींचे ऐक्य झाले. हे ऐक्य फार दिवस टिकले नाही; परंतु त्यावरून इस्त्रायल लोकांच्या अविश्व बलांतील अदभुत संप्रसारकाचे थोडकीशी कल्पना आली.

या सुमारास होऊन गेलेल्या सौल व डेविड या दोन राजांनी बऱ्याच लढाया झालेल्या बरोबर सामान्य माहितीपेक्षा त्यासंबंधी काही विशेषशी माहिती उपलब्ध नाही.

इस्त्रायल लोकांच्या प्राथमिक अभ्य रसेतील धर्म कल्पना—पॅलेस्टाईन प्रांत काहीच करतबेही इस्त्रायल लोकांच्या धार्मिक कल्पना कदा प्रकारच्या होत्या, याविषयी प्रत्यक्ष अशी माहिती काहीच उपलब्ध झालेली नाही. निस्त शाकापूर्वीच्या शातव्या आठव्या शतकांत इस्त्रायल लोक कसल्याहि प्रकारचे यज्ञ करीत नव्हते किंवा आहुति देत नव्हते, असे म्हणता येत नाही कारण काही पंथांत यज्ञ किंवा आहुति देत असावेत. अशा प्रकारच्या आह्वयायिका आढळतात, ही गोष्ट निःसंशय सरी आहे व इतक्या प्राचीन काळांत यज्ञ-

संस्था लोकांस अज्ञात होती असे म्हणणे केव्हांहि सयुक्तिक होणार नाही; तथापि अमोस व जेरेमिया यांच्या म्हणण्याप्रमाणे यश हे फार कवित्व प्रसंगां होत असत. कारण इस्रायल लोकांचे मोठमोठे सण शेतकीच्या संघर्षांनंतर प्रचारांत आले होते. इस्रायल लोकांमध्ये शिकार करून आणिलेल्या जनावरांचे मांस खाण्याची जरी मोकळीक असे तरी कॅनन प्रातः काशी करण्यापूर्वी हे लोक सुत्यतः दुधावरच रहात असत. अशा रीतीने प्रथमावस्थेतील इस्रायल लोकांचे कल्पनाचित्र रंगावयाचे म्हणजे असे म्हणता येईल की, हे लोक दिसण्यांत निर्दय, भयंकर व अगदी रानटी तर होतेच; परंतु त्याचा उदरनिर्वाह शेतकीशिवाय अन्य मार्गांनी होत असल्यामुळे या लोकांमध्ये शेतकीची निगदित असलेली सृष्टिशक्तिप्रभा प्रचलित नव्हती.

इस्रायल लोकांच्या राष्ट्रीय देवतेच्या याहवे नावाचे उत्पत्तिस्थान कोणते याचा सुद्धा अद्याप निर्णय लागलेला नाही. मात्र पॅलेस्टाईन प्रांतावरील विजयापूर्वी इस्रायल जातींनी याहवे देवतेच्या उपासनेचा सर्वसाधारणपणे स्वीकार केला असावा हा गोष्ट संभवनीय दिसते. निरनिराळ्या जातींच्या एकाच देवतेची निरनिराळ्या स्वरूपांत उपासना करीत असत. उदाहरणार्थ लो वर्गातील जातींमध्ये या देवतेचे स्वरूप एखाद्या देवदूतासारखे किंवा सपक्ष सर्पासारखे दाखविलेले असे, व रंचेचे वर्गातील जाती बिलाच्या स्वरूपांत या देवतेची उपासना करीत. या लोकांमध्ये सुंता करण्याची चाल प्राचीन काळी होती; परंतु हा विधि सुलुमान लोकांप्रमाणे लहानपणी न होता मनुष्य पूर्ण वयात आल्यावर होत असे. त्याचप्रमाणे गारगोटीच्या छात्रांचा उपयोग वगैरे गोष्टीवरून हा विधि अर्वाचीन झुल वगैरे अस्मरुत जातींप्रमाणे रानटी स्थितीचा निदर्शक होता. कदाचित् 'याहवे' ही प्राचीनकाळी मुद्देदेवता समजली जात असावी.

वर दिलेल्या वर्णनाखेरीज इस्रायल लोकांच्या ज्या दुसऱ्या काही धार्मिक कल्पना आहेत, त्या त्यांना पॅलेस्टाईनमध्ये शहरून येताना आणिलेल्या किंवा पॅलेस्टाईनमध्येच संपादन केल्या याबद्दल काहीच विधान करता येत नाही. तसेच वैभ्रातिदिन (संघर्ष) व अमावास्या या व्रतांचा परिपाठ आचीनकाळी होता किंवा नाही हेहि सांगता येत नाही. पाचप्रमाणे पॅलेस्टाईन-पूर्वकाळांमध्ये इस्रायल लोकांच्या तितकल्पना कशा प्रकारच्या होत्या, हे कळणेहि अशक्य पळे आहे. एवढे मात्र म्हणता येईल की, प्राचीन काळी डील काळाप्रमाणे बहुपत्नीकत्वाची चाल रुढ होती, आणि स्त्रीगमन जरी नियम मानिले जात असे, तरी दासीगमनास गे स्वतंत्रता होती.

इ स्या ला इ ट व कॅ न ना इ ट ध र्म क ल्प ना व प र र पा चें स मि थ ण. —पॅलेस्टाईनवरील विजयानंतर लवकरांवेत असे जे इस्रायल लोक त्यांना कॅननाईट या जित कांचे आचारविचार व धर्मकल्पना हळूहळू स्वीकारल्या

कॅननाईट मठ, जित आणि जेत याच्या संयोगापासून उत्पन्न झालेल्या मिश्र जातीची विद्यापीठे बनली. या मठोमध्ये इस्रायल लोकांना त्या त्या मठाशी संबद्ध असलेल्या मोठमोठ्या व्यक्तींच्या परंपरांचे ज्ञान होऊ लागले असावे. व कालोतरांनी या व्यक्ती एकत्रित झालेल्या समाजाचे पूर्वज मानिले गेल्यामुळे त्यांच्यासंबंधी नवीन नवीन आख्यायिका प्रचलित झाल्या असाव्यात; कारण ज्या राष्ट्रांत ऐक्याची जाणीव दिवसेंदिवस जास्त होऊ लागते त्या राष्ट्राच्या परंपरा मुळांत जरी विशिष्ट स्थानसंबद्ध असल्या तरी त्यांस लवकरच सर्वमान्यता प्राप्त होते, व अशा रीतीने एखाद्या विशिष्ट जातीचे सुप्रसिद्ध पूर्वज हे त्या संघर्ष राष्ट्राच्या आदरास पात्र होतात. या वेळी कॅननाईट संप्रदायाचा इस्रायल संप्रदायावर बराच परिणाम होणे अपरिहार्य होते. समाजाच्या प्रथमावस्थेत शेतकी व धर्म यांचा परस्परसंबंध दृढ असेल्यामुळे त्या समाजाच्या शेतकीविषयक हालचालीना धार्मिक महोत्सवांचे स्वरूप येते. अशा प्रसंगां दुसरा एखादा गोपालवृत्तीचा समाज केव्हा पहिल्या मूळच्या समाजातील शेतकीचा स्वीकार करतो, तेव्हा अप्रत्यक्षपणे त्या समाजाच्या धर्मकल्पनाहि तो स्वीकार करीत असतो. इस्रायल लोकानी कॅननाईट लोकांची याल ही देवता व दुसरे अनेक महोत्सव स्वीकारले यातील रहस्य हेच होय. इस्रायल संप्रदायामधील काही प्रकार मूळच्या स्थानिक रुढी असाव्यात. उदाहरणार्थ सिससकापूर्वी सातव्या शतकांत होऊन गेलेल्या व ईश्वराचे प्रेयित म्हटल्या जाणाऱ्या काही धर्मसुधारकांनी निषिद्ध मानिलेली 'मलोक' देवाची उपासना हा प्राचीन कॅननाईट संप्रदायाचा राहिलेला अवशेष दिसून येतो. या उपासनेमध्ये स्त्रीपुरुषास प्रथम झालेली मुळे देवतेच्या साक्षात प्रतिमा म्हणून रात्रास बळी दिली जात असत. या वेळी मठदेवालयारंभिकांमध्ये बरीच यशस्वीदिले असून त्या ठिकाणी पहिल्याप्रथम जन्मलेल्या मुलाच्या चरणांची आहुति देण्यात येत असून स्थंडिलावर रक्ताचा सडा घालण्यात येत असे, व महत्त्वाच्या मठातून अशा अनेक कार्याकरिता एक उपाध्यायवर्ग तयार करण्यात येत असे. अर्थात् या वर्गास धार्मिक कपाचे रक्षण करणे, देवताप्रतिमांची नीट व्यवस्था राखणे, देवताना शील लावणे वगैरे अनेक कृत्ये करावी लागत असल्यामुळे या वर्गास बरेच महत्त्व प्राप्त झाले होते. यापेक्षाहि अत्यंत क्लिप्तवाणा प्रकार म्हटला म्हणजे हे मठवासी उपाध्याय सृष्टीतील उत्पादन शक्तीस जास्त प्रज्वलित करणारे असे ईश्वराचे प्रतिनिधी असल्याबद्दल स्वतःस मानवी. या मठवासी उपाध्यायाच्या स्वरूपात असलेल्या ईश्वराशी संभोग घाल्याने विवाहाची जास्तच सफलता होते, अशी खावेळची सार्वजनिक समजुत असल्यामुळे या उपाध्यायाकडून प्रत्येक स्त्रीस झालेले पाहिले मूल, ही ईश्वराची मातृमत्ता समजली जात असे, व प्रथम जन्मलेल्या मुलास यज्ञामध्ये बळी देण्याची चाल या

मुळेच पटली असावी. कांदो मठांमध्ये याच प्रकारच्या कार्याकरिता मठवायिनी सियांचाई वर्ग उत्पन्न झालेला दिसतो. या मठवायी वर्गापेरीस दुसरे कित्येक स्वतंत्र वर्गादि स्वतःच्या भतीन्द्रियराक्षीने किंवा दुसऱ्या कांदी जादुटोण्यामुळे पुढे घडून येणाऱ्या योद्धांचे स्वतःस आग्राह ज्ञान होत असण्याचे दोगू करून लोकांस फसवीत असत.

राजघट्टेच्या अमदानीत दिव्त्वाकापूर्वी नवव्या शतकाच्या मध्यकालपर्यंतच्या इद्रायलाच्या धार्मिक इतिहासाविषयी कांदी माहिती उपलब्ध होत नाही. सोल राजाने केलेली स्थण्डिलरचना, डेव्हिडनने दौट सियांनवर केलेली नवीन मठाची स्थापना वगैरे बारीक सारीक गोष्टींनी माहिती उपलब्ध झाली आहे. एवढे मात्र खरे की या वेळी इद्रायल लोक बरी असंस्कृत स्थितीत होते, तरी कॅननाइट धर्मीतील अनेक रिचलवाण्या प्रकारापासून पूर्ण अलिप्त राहिले होते.

या ल हे व ते च्या स पा स ने स प्रा र्थ म.—इद्रायल संप्रदायाच्या धार्मिक इतिहासास वास्तविक निष्ठेतून नवव्या शतकाच्या मध्यमागाच्या सुमारास प्रारंभ होतो. या वेळी ओडी राजाचा टायर येथील राजाशी सह झाल्यामुळे व त्याचा मुलगा अहेब याचा बीहोबल या टायर येथील राजकन्येशी विवाह झाल्यामुळे हा काळपर्यंत इद्रायल लोकांनी सर्वसामान्यपणे मान्य केलेल्या देवतेचे प्रमुख स्थान टायरमधील बालदेवतेकडे जातं की काय, अशी भीति उत्पन्न झाली. ही नवीन चळवळ लोकप्रिय होणे संभवनास दिवू लागल्यामुळे व ओडी आणि अहेब हे दोन्ही मोठे बलाढ्य राजे असल्यामुळे याद्वारेच वर्चस्व अवाधित ठेवण्याची गोष्ट अशक्य दिवू लागली. पुण एलिजा नामक प्राचीन परंपरेच्या अनुयायांच्या पुरस्काराने नॅबोय याच्या वधामुळे राजकीय कुटुंबाविषय कलपित झालेल्या प्रजेच्या चित्तशोभना फायदा पडून ओडीने राजपराने नष्ट केले, व इद्रायल राष्ट्रमध्ये 'याद्वेच्या प्रदेशात याद्वे हाच एक देव' हे तत्त्व पुनर्प्रस्थापित केले. बालदेवता-प्रदाय विरोधतः उत्तर इद्रायल मध्ये बन्वाच महावाध चढला होता, व जव्हापांत उत्तर इद्रायलच्या वर्चस्वाखाली होता. तथापि, प्राचीन एशियाटिक शैल्याच्या फक्त संरक्षणी पेश्याच्या नेहमीच्या चाळीप्रमाणे जव्हामधील इद्रायल संप्रदायावरहि कडल्याच प्रकारचे अनिष्ट परिणाम झाले नाहीत. या वेळी एलिजा, याच्या अनुयायांनी देवतेच्या उपासनापद्धतीत कांदी गुभारानी केव्हाचे दिसून येत नाही. कारण माथेडी इद्रायल लोकांची दमाकड येथील आरमियन लोकांबरोबर सुमारे अर्धशतक पर्यंत जंगी झटापट चालली असल्यामुळे हा काळाई धर्मगुभारानेच अनुकूल नव्हता. तथापि याद्वे देवतेच्या उपासनेचे बंधन मध्ययुरोपमध्ये जुन्या शिल्लेखानेच व "करातीच्या" गुभारिद्व "रमानीवर" रीतिरेकां वहा पर्मोपारून स्पष्ट दिसून येते. या दहा प्राचीन धर्मां

पुढीलप्रमाणे आहेतः—(१) मी याद्वे तुझा देव आहे. माझ्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेची उपासना करू नकोस. (२) बिनखमिरी रोव्या शिष्टक राखून त्या तू सात दिवस खात जा. (३) गर्भोद्यमांतून प्रथमच बाहेर येणारी भर्मेक, पैल व मेव्या इत्यादिकांची पहिली प्रजा माझी आहे. (४) सदा दिवस काम करून सातव्या दिवशी विश्रांति घे व सेंचेंच सण पाळीत जा. (५) सर्व ऋतूतील नवी नवावळ इतकेंच नव्हे तर गव्हांची पहिली पिके देखील मला अर्पण कर. (६) वर्षाअखेर एकदां तुं माझा महासाह कर. (७) आंबलेल्या रोव्यावर शहिय रापिरांचे तू हवन करू नकोस. (८) मला समर्पण केलेल्या अन्नातील चरबी सक्ताळपर्यंत (रात्रपर) शिष्टक ठेवू नकोस. (९) गुह्यप जमिनीच्या पहिल्या पिकांपैकी प्रथम भाग तुझा देव मी मी याद्वे त्या माझ्या देवांलयात आणून टाक (१०) बकरांच्या आंगार दुध पीत असलेले तिचे पिंमू माझ्याकरिता माकू नकोस.

सि. पू. आठव्या शतकातील उत्तर इद्रायल मधील धर्मोपदेशकांची चळवळ.—निष्ठेतून आठव्या शतकाच्या मध्यापासून इद्रायल संप्रदायातील महत्त्वाच्या गुभारणाविषयक चळवळीस प्रारंभ होतो. बायबलच्या हा काल मरमराटीचा दिसत होता. कारण बरेच दिवस चाललेल्या आरमियन युद्धाची परिचमांनि झाल्यामुळे इद्रायल लोकांची भीति वाढावी होऊन हे देवतेचे वर्चस्व पूर्णपणे स्थापन झाले व याद्वेच्या रूपेमुळेच वयसंपादन झाले अशी समजूत असल्यामुळे याद्वे देवतेची उपासना इतकी वाढली की, त्यामुळे सामाजिक नीतिनिर्माकडेहि हुल्लेस होऊ लागले. फॅरेस्टाइनच्या विजयापूर्वी जे इद्रायल लोक गोपाळ स्थितीमध्ये केवळ दुधावर राहून उपजीविका करीत, व कधीकधी एखाद्या विशिष्ट प्रसंगांचे आपल्या कळपविेकी एखादी भेडी मारीत, त्या लोकांमध्ये सि. पू. आठव्या शतकापासून पुष्कळ याज्ञिक माजले. याज्ञिकांच्या या बेसुमार वाढीमुळे बन्वाच पुराणमहागुभारानी घर्मोपदेशकांनी या प्रकारात कांदीतरी गुभारणा घडून येणे इष्ट आहे असे वाटू लागले. याच सुमारास असुरियाच्या वादल्या सत्तेपुढे पॅलेस्टाईन संस्थानांत मान बोक्यावी लागते किंवा काय, याबद्दल काळजी उत्पन्न झाली. परंतु या अशा प्रकारच्या राजकीय परिस्थितीची कल्पना फार थोड्या लोकांस होती; व त्यावेदीच भेमांस हा एक गुप्रसिद्ध धर्मोपदेशक होय. त्याने बेथेल या टिकाणच्या मठामध्ये यज्ञादिकांच्या निष्कलतेबद्दल लोकांना उपदेश केला. त्याचे म्हणणे असे की, याद्वे देवता यज्ञाने रूप शोणार नाही. कारण तसे कर झाले असते. तर अर्धेच यज्ञ करणाऱ्या इद्रायल लोकांवर याद्वेने कधीच बलवृत्ता केळी नसती. म्हणून याद्वेच्या सेतोपाकरिता यज्ञ करण्याऐवजी घटापरण व प्रामाणिकपणा यांची कांय परली पाहिजे.

अर्मासच्या मागून थोडक्याच काळांत होसिया नांवाचा एक धर्मोपदेशक उदयास आला. होसियाने केलेल्या धर्मोपदेशाचे एक वृत्ति पुस्तक उपलब्ध झाले आहे. त्यावरून इस्त्रायल सत्तेचा शेवटचा अवस्थात होण्यापूर्वीची त्या ठिकाणी परिस्थिति कशी भयंकर होती हे दिसून येते. अर्मास-प्रमाणे होसिया याचाहि यश्याच्या निष्कलतेवरून खात्री झाली होती परंतु त्याची विशेष कामगिरी म्हणजे धर्माच्या नांवाखाली राजरोसपणे चाललेल्या बेत्यावृत्तीचा निषेध करणे हो होय. लोभ आणि विषयवासना, उपभोग आणि निद्रता इत्यादि मनोविकार बहुजनसमाजामध्ये इतके वाढले होते की, मठ देवालय इत्यादि धार्मिक स्थाने देखील कुंठणासने बनली होती. निसर्गपूजेबरोबर उद्भवणारा जो धर्म-भोळेपणा त्याच्या विरुद्ध होसियाचें मत असल्यामुळे अर्थात् प्रतिमापूजेविरुद्ध त्याला अगडाचें लागलें. मूर्तिपूजेचा पहिला इस्त्रायल निषेधक हाच होय. परंतु हा काल धर्मसुधारणेस प्रतिकूल असल्यामुळे होसियाच्या आध्यात्मिक शिकवणुकीचा इस्त्रायल लोकांचा धर्मोभोळेपणा नाहोसा करण्याच्या बाबतीत काही उपयोग झाला नाही.

जे मे रिया प्रा ता त ति. पू. ७२१ नंतरचा ख. झाले की या हावे देव तेची उपासना.—ख्रिस्तपूर्व ७३४ च्या सुमारास असुरियाचा राजा तिगलथ पिलेसर याच्या स्वारीमुळे उत्तर इस्त्रायलमधील सत्ता नामशेष झाली. ह्यानंतर इस्त्रायल संप्रदायाचा कसकसा विकास होत गेला हे पाहणे शक्यच नसले तरी प्राताकडे बघले पाहिजे. तिगलथ पिलेसर, सारगन बबैलेनी शैकडे इस्त्रायल लोक या देशाबाहेर हट्टार केले व त्यांच्या जागी बाबल्य मेसापोटेमिया प्रांतातील बरेचसे बघादतवाले आणविले; परंतु इतके करूनहि याहवे देवतेची उपासना नाहोशी झाली नाही. लि. पू. ७२२ च्या सुमारास उत्तरेकडील भागाचा पूर्ण नाश झाल्यामुळे व त्यांतील मूर्तीहि पळवून नेल्यामुळे सुधारणावादी इस्त्रायल लोकांच्या बाजूस जास्तच बळकटी झाली, आणि उपयुक्त दहा धर्मोपदेशांमध्ये मूर्तिपूजेचा निषेध करणारा एक नियम जास्त घालण्यांत आला. याशिवाय दुसऱ्या बाजूने परदेशांतून आलेल्या परकीय लोकांस आपल्या बाजूस ओढून घेण्याकरिता याहवे देवतेच्या उपासकांनी रूपा जोराचे प्रयत्न चालविलेच होते. यामुळे इस्त्रायल धर्माचा एका नवीन महत्त्वाच्या बाबतीत विकास झाला.

लि. पू. आठ व्या शत का च्या उत्तरार्धात जूडा प्रांतांत झाले की सुधारणा विषयक बळबळ—जूडा प्रांताच्या धार्मिक इतिहासावरून गोभास याने केलेल्या सुधारणेपासून अद्याप याच्या कारकीर्दीपर्यंतची कसकस प्रकारची माहिती उपलब्ध होत नाही. तथापि या वेळच्या राजांची हकीकत लिहिणाऱ्या ग्रंथकारांनी ऐतिहासिक दृष्ट्या उपयुक्त व अत्यंत महत्त्वाची अशी दोन विषयां केली आहेत. यांपैकी एका विधानांत असे म्हंटले आहे की यश्या-

लेमखेरी इतर ठिकाणच्या मठांमध्ये जे उपासना करतात, त्या लोकांस याहवे देवतेचा उपमर्द करणाऱ्या वगात घालावयाचे. दुसरे विधान म्हंटले म्हणजे नाश हा दुराचरणाचा प्रत्यक्ष परिणाम समजला जात असल्यामुळे ज्याच्यावर सर्व नाश होण्याची पाळी आली, ते सर्वांपेक्षा जास्त पापी असले पाहिजेत, हे उपलब्ध आहे. यावेळी जूडा प्रांतांत होऊन गेलेल्या इसाया नांवाच्या धर्मोपदेशकाचा प्रवचने जास्त प्रमाणांत उपलब्ध झाली असती तर त्या वेळच्या परिस्थितीवरून जास्त विचार करता आला असता. तथापि आहे या सामुप्रतिक असे दिसून येते की इसाया याने. त्यावेळच्या धर्मविचारांस दोन प्रकारांनी जोराची चालना दिली. त्याचें मुख्य आग्रहाचे म्हणजे आहे की, याहवे देवतेचे ज्या प्रतिमांच्या साधनांनी निदर्शन करण्यात येते त्या प्रतिमापेक्षा असंख्य पर्तीनी जास्त असणारे याहवे देवतेचे ऐश्वर्य आणि पावित्र्य यांचे मानवी सुदीप्त आकलन होणार नाही. इसाया याने असे म्हंटले आहे की, इस्त्रायल लोकांना शुद्धीवर आणण्याकरिता याहवे देवतेच्या प्रदेशांत सुघलेले असुरियन लोक हा एक रोगच होय; आणि हे कार्य समाप्त झाल्यावर असुरियन लोकांची महत्त्वाकांक्षा व निर्दयता याबद्दल त्यास शासन मिळालेंच पाहिजे. इसाया याने केलेल्या मूर्तिपूजेच्या निषेधाची आज कल्पना याच्या पूर्वाच्या होसिया नामक धर्मोपदेशकापासून घेतलेली दिसते. असुरियन बचस्वावरून इसाया याने केलेल्या अभिधासुळे व याहवे देवतेच्या ठिकाणी असलेल्या त्याच्या अदृढ निष्ठेमुळे जूडा प्रांतामध्ये काही काळपर्यंत त्याचे वजन इतके वाढले की ह्या योगाने त्याचा हेजेकिया राजाने काही तरी सुधारणा घडवून आणण्याबद्दल मन बळविणे शक्य झाले इसायाच्या मूर्तिपूजेविरुद्ध शिकवणुकीचा असा परिणाम झाला की, याहवेची कांय या घातूची बनविलेली जी सपक्ष संपोक्त प्रतिमा, तिचा नाश करण्यात आला हेजेकियाने घडवून आणिलेल्या धर्म सुधारणेस स्वल्प बौद्धि शक्तीने समजत नाही. ही सुधारणा बहुतेक भ्रष्टाचार काढून टाकण्याची व धर्मोपदेशकांनी त्याने पातकाचरणांही करण्याची असावी. लोकांच्या धर्मसमजुतीत इतक्या तऱ्हेने ढवळाढवळ करणाऱ्या राजाचे सिंहासन सुरक्षित राहणे ही एक आश्चर्याची गोष्ट आहे. हेजेकिया राजाच्या कारकीर्दीच्या शेवटच्या काळांत बहुतेक लोक असुरियन युद्धाच्या भीतीने प्रसन्न झाल्यामुळे त्यांस बंद करणे अशक्य नादन ही सुधारणा स्वीकारणे भाग पडले असावे.

सुधारका विरुद्ध प्रतिक्रिया.—उपरिनिर्दिष्ट धर्मसुधारकांनी सुधारणेचे धोंडे लोकांना पटेल व हवेल यापेक्षा जास्त पुढे दामटले हेजेकियाचा मूर्तिपूजेविरुद्ध चळवळ हे एक पाप आहे व या पापाचा सूड घेतलाच पाहिजे अशा मताने त्या वेळी बरेच लोक होते व हेजेकियाच्या मरणांतर योजाच बर्पात बरील सुधारणेविरुद्ध प्रतिक्रिया सुरू झाली

यावेळी प्राचीन धार्मिक गमजुर्नाचा उद्वार करण्यांत आला. इतकेंच नव्हे तर असुरियन अधिकारी व वसाहतवाले यांनी किरयेक नवीन पंथ काढले व काही काळपर्यंत जुदा प्रांता-मध्ये शुद्ध एकेश्वरवाद दृष्टीभास झाला.

या कालामध्ये इस्त्रायल संप्रदायावर परकीय विचारांचा काहीच परिणाम झाल्या नाही असे मात्र जाही. या वेळच्या यरुशलेम येथील अत्यंत रानटी उपासनापद्धतीवर शेजारच्या देशांतून उच्च संस्कृतीचा व सुधारलेल्या लोकांचा बराच परिणाम झाला. जि. पू. ७३२ मध्ये अह्रास हा दमास्कस येथे गेला असता त्याने ह्या ठिकाणी यरुशलेम येथील देवालयार्ताल काशाच्या यरुवेदीपेक्षा पुष्कळ मोठी आणि मोठाले यज्ञ करण्यास उपयुक्त अशी पायाणाची यज्ञ-वेदी पाहिली, व तत्वाच नमुन्याचे एक मोठे स्थण्डिल त्याने यरुशलेम येथे स्थापन केले.

जि. पू. सा त ब्या श त कां ती ल स मे रि या प्रा ता त वा छ अ स ले ला या ह वे दे व ता सं प्र दा य.—मनास्से राज्यावर आल्यापासून जुदा प्रांतामध्ये करी धर्मसुधारणेची गळवेची झाली, व याहून संप्रदायाची स्थिति संकटभ्यास झाली तरी उत्तरेकडे धार्मिक परिस्थिति उत्साहवर्धक होऊं पहात होती. समेरिया राष्ट्रातील इस्त्रायल सत्तेचा नाश झाल्यापासून बरेच इस्त्रायल लोक हद्दपार करण्यात आल्या-मुळे व ह्या ठिकाणी अनेक मिश्र जातींची वस्ती झाल्यामुळे याहवे देवतेचे बर्बस अगदी संपुष्टांत आले. बेथेल येथील सुप्रसिद्ध मठातून तेथील धर्मोपदेशकांचे हद्दून लावल्यामुळे बेमोन, होसिया, एलिया वगैरे धर्मोपदेशकांनी केलेले कार्य निष्फळ होण्याचा रंग दिवू लागला. तथापि या प्रांतांत काही इस्त्रायल धर्मोपदेशक अद्यापि राहिले होते याच वेळी देशांत बराच वेळ चाललेल्या युद्धांमुळे व खोटासंथा कमी झाल्यामुळे एकाएकी प्रायिक उदरचा प्रादुर्भास झाला. या संघर्षाचा फायदा घेऊन बरील धर्मोपदेशकांनी हा रंग याहवे देवतेची उपासना वेद पद्धत्यामुळे झाला असे जाहीर करून नवीन वसाहतवासांना इतकी दहशत घातली की, त्यांनी अगुरियाच्या राजास इस्त्रायल धर्मोपदेशकांस याहवे देवता-पासनेचा उपदेश करण्यास परवानगी देण्यावरून याचना केली व ती मान्य होऊन बेथेल येथील सुप्रसिद्ध मठाचे द्वार, राजादेवरून खुले करण्यांत आले. या ठिकाणच्या मिश्र जातीच्या लोकांचे विशेष देवते गोहून देऊन याहवे देव-तेची उपासना करावयास त्यांचे ही गोष्ट वास्तव्य होती. तथापि, त्यांची मने हळूहळू याहवे संप्रदायाकडे आकर्षित-करितां धार्मिक उपदेशस्थाने व बहुरूपीयते गान्त बाहल बांधण्याची मुक्ति पार उपयोगी पडली. एका बाबतीत मात्र होशियाच्या शिष्टवृत्ताविरुद्ध प्रतिष्ठित्या झाली. बेथेल येथील मुक्कबुधभाषी प्रतिमा काढून टाकण्यास येऊन बेये-धर्मोपदेशकांनी अगुर्यापासूनचा खोडार केला

म मे रि या दे शा क रि तों ज्ञा ले ल्या का य या चे क म वा र सं हि ती क र ण.—समेरिया प्रांतातील नवीन रदिवशांना केवळ इस्त्रायल लोकांच्या सांप्रदायिक भावा-राच्या ज्ञानाची जरूरी होती इतकेंच नव्हे तर इस्त्रायल लोकांच्या व्यवहारांतील चालीरीतींच्या शिक्षणाचीहि आव-श्यकता होती. ही जरूरी भागविण्याकरितां इस्त्रायल लोकांच्या प्राचीन दहा धर्मोपदेशांचे गुलामगिरी, मालमत्ता इत्यादि व्यावहारिक बाबींच्या नियमांची भर घालण्यांत आली. हाच नियमसंग्रह, योहानाबहुत फरकाने सांप्रत उपलब्ध असलेल्या जुन्या करारातील एक्सोडस (प्रकरण २० ते २३) मध्ये आढळतो.

केवळ कायदा तयार करण्याने परकीय परंपरेतील जाती मनापासून याहवे देवतेच्या उपासक बनतील, अशातला भाग नव्हता, तर त्यांना इस्त्रायल परंपरेचे व याहवे देवतेच्या इस्त्रायल राष्ट्रचे संरक्षण करण्याकरिता वारंवार केलेल्या अचाट कुरावांचे, शिक्षण देण्याची जरूरी भासू लागली. हा उद्देश साध्य होण्याकरितां ह्या वेळी मोठमोठ्या मठांत प्रचलित असलेल्या कथा, आर्यायिका वगैरेचा एक संग्रह तयार करण्यांत येऊन ह्या सर्व माहितीचे मिळून एक सुसंगत कथानक बनविण्यांत आले, व त्यामध्ये उपर्युक्त मोक्षसंख्या कायद्याचीहि भर घालण्यांत आली. या संग्रहा-तील अंतर्गत पुराव्यावरून याची रचना ह्या ठिकाणी आलेल्या परकीय जातीच्या लोकांकरितां केलेली दिसते. ही एकत्री-करणाची व संस्मरणाची क्रिया किती काळपर्यंत चालू होती याचे अनुमान करता येत नाही. या क्रियेची परिणामांति जि. पू. सातव्या शतकाच्या अखेरीस झाली असावी व समेरियातील बेथेलच्या मुख्य मठामध्ये या संग्रहास शेवटचे संस्करण मिळाले असावे. या एलोहीस्टने केलेल्या संग्र-हाच्या माग्याहून उत्तर इस्त्रायलमधील परंपरेचा संग्रह करून ठेवण्याची आवश्यकता तेथील लोकांस भासू लागली, व लवकरच पॅलेस्टाईनचा विजय आणि न्यायाधीश, राजे व धर्मोपदेशक यांची महारुत्ये यांसंबंधी प्रचलित असलेल्या आख्यायिकांचे संग्रह करण्याचा प्रयत्न झाला असावा. हे संग्रह करण्यामध्ये संग्रहाकांचा केवळ प्राचीन विद्यासंशोध-नाचा उद्देश नसून व्यावहारिक दृष्टि होती.

को सि या च्या का र की दी त शु धा र णा.—या सुमा-रास जुदा प्रांतामध्ये मनास्से याच्या राज्यारोहणापासून धार्मिक सुधारणेविरुद्ध जी बोराची प्रतिक्रिया झाली तिला हलके हलके ओरोशी लागण्याचा रंग दिवू लागला. मनास्से हा जि. पू. ६४१ मध्ये मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा बेमोन यास काही खोटा बरे राज्य केसमानंतर मृत्यू आल्यामुळे त्याचा आठ वर्षांचा जोशिया नांवाचा मुलगा गादीवर बसला. जोशियाच्या कारकीर्दीताने आरंभीची पार यादी माहिती उप-लब्ध आरे. परंतु जि. पू. ६२६ च्या सुमारास पॅलेस्टाई-नच्या उत्तरेकडील मागोन गंधियन लोकांनी उचलितल्या

धूळधाणीची वातमी एकाएकी कानावर येऊन आदळली व या प्रकारचा उपद्रव जुबा प्रांतास न हावरा म्हणून त्या वेळच्या जेरेमिया इत्यादि प्रमुख धर्मोपदेशकांनी ही अरिष्टे, यादवे देवतेच्या शोधाचा परिणाम होय, अशा प्रकारचा उपदेश करण्यास मुक्ताव केली. जेरेमियाच्या सत्तार रथाच्या पूर्वी होऊन येऊन त्या होसियाच्या शिकवणुकीचा पुष्कळ परिणाम झालेला दिसतो. अशा रीतीने जूडियन गटांमध्ये चाळ असलेल्या यज्ञविधीधारणत्या जुन्या धर्मविषया आळा घालण्याची आवश्यकता राजा व त्याचे मंत्री यास भासू लागली असावी हे उघड आहे. परंतु राष्ट्राचे कल्याण, या धर्म-कृत्यांवर अवलंबून आहे. अशी सार्वत्रिक समजूत असल्यामुळे वरील सुधारणा नुसता कायदा करून घडवून आणणे संपन्न नव्हते. कोणताही राजा कितीही एकतंत्री असला तरी आपल्या प्रजेच्या सार्वत्रिक भावनांचा धोडोड करण्यास म्हणासहर्षी धडणार नाही. परंतु या वेळी जोसिया राजाच्या भमलाखाली असलेली सर्व मोठी नगरे परसले-खाळी मानून जुडा प्रांतात यज्ञशलेम या सुप्रसिद्ध नगरा-शिवाय बहुतेक सर्व खेडी सिद्धत राहिली होती. कोणत्याही प्रकारच्या परिस्थितीत राजा व त्याचे सहागार यांना यज्ञशलेम नग्रावर धर्मिक सुधारणा लादणे शक्य नव्हता-मुळे, वरतेशेवटी अशी तडनोड निघाली की, यज्ञशलेम नगरास मान्य होईल अशी एतादी सुधारणा काढली तर राहिलेला गावाच्या विरोधास जुमानण्याचे कारण नाही. शिवाय यज्ञशलेम येथील देवालयार राजस देवस्थेस ठेवता येणे शक्य होते.

अशा सर्व परिस्थितीचा विचार करून जोसिया राजा व त्याचे सहागार यांनी एकमेम यज्ञशलेम येथील इतर ठिकाणच्या मठांचा कत्त उडविला, व देवालयांत नस्ती करून राहिलेल्या कुपयगामी धर्मोपदेशकांस ठार मारिले, व परठिकाणीतून आलेल्या नवीन पंथाची समूळ उचलबांगडी केली. यज्ञविधीच्या बाबतीत कोणताही फेरफार न करिता अशी एक अट घालण्यांत आली की, पूर्वीचेच यज्ञ-विधी यज्ञशलेम येथील इतर कोणत्याही ठिकाणी करण्यात येऊ नयेत. या सरीस केलेल्या सुधारणेमुळे काही काल-पर्यंत अनेक अडचणी उद्भवल्या, हे सांगायला नकोच. यांची पहिली अडचण म्हणजे समोवतालच्या प्रदेशातील नष्ट झालेल्या मठातील लोहवाइट नावाच्या मोठल्या झाले-ल्या धर्मोपदेशक वर्गास वरील देवालयांतील धर्मोपदेशक-प्रमाणे ठार न मारता त्यांची कोठेती सोय लावावयास पहिले होती. यज्ञशलेम येथील याशेकरुंची संख्या आता सांख्यिकच वाढणार असल्यामुळे तेथील उत्पन्नादि बाबेल, व तेथे वरील उपाध्यायांची सडन सोय करता येईल अशी जोसियाची कल्पना होती; व त्याप्रमाणे त्याने व्यवस्था केली. परंतु तेथील सेवोवाइट उपाध्याय यजाने या बाहेरून आलेल्या उपाध्यायवर्गास बरा कर्मी प्रती-

मानल्यामुळे यज्ञशलेम येथील देवालयांत दोन प्रकारचे उपाध्यायवर्ग निर्माण झाले.

याशिवाय, वरील सुधारणेच्या योगाने बाहेरील प्रांतांत वयाच अवस्थेचे माणसे साहजिक होते. कारण, यज्ञाकरिता आशिलेला पशु आता केवळ यज्ञशलेम येथेच मारावा लागत असल्यामुळे दूरदूर राहणाऱ्या लोकांची फार गैरसोय होत होती, अशा प्रकारच्या धार्मिक परि-स्थितीत यज्ञविधीची आवश्यकता प्रतिपादन करणारा एक नवीन उपदेशकवर्ग उद्भास आला. अशा रीतीने उपनिर्दिष्ट उपाध्यायवर्ग व जेरेमिया या दोन पक्षांतील मतभेद लक्षात घेतला, तरी जेरेमियाचे एकंदर समाजावर बरेच वजन होते. जोसिया राजास धर्ममोळेपणाचे कित्येक प्रकार व सुधारलेल्या संप्रदायातील अनीतिमूलक आचार इत्यादि ज्या गोष्टी काढून टाकता आल्या नाहीत, त्या गोष्टींवर देखील जेरेमियाने झगडणेत वारंवे उडवून वरील प्रकार बंद करण्याचा यत्नही रीतीने प्रयत्न केला. जोसि-याच्या मृत्यूनंतर लोकांच्या मनांत पूर्वीच्या धर्ममोळेपणाच्या गोष्टीकडे पुनः धाव घेतली नाही याचे सवे श्रेय जेरेमिया-सच दिले पाहिजे.

कार्येमिश येथील युद्धात कारांच्या पराजयासुळे जुडा-प्रांतातील लोकांस ज्या काही खोल्या आकाशा उत्पन्न झाल्या त्यामुळे जेरेमियाच्या कर्तृत्वशक्तीस पुन्हा वाव मिळाला. उत्तरकडून येणाऱ्या क्षत्रूंच्या हस्ते जुडा प्रांताचा समूळ नाश होईल ही जेरेमियाची अपेक्षा व्यापन खरी झाली नव्हती. कारण, विविधच लोकांनी जुडा प्रांतावर स्वारी केल्याचा विलकूल पुरावा नाही. परंतु सुप्रसिद्ध खाल्दियन लोकांच्या स्वारीच्या नवीन उत्पन्न झालेल्या मोठांमुळे वरील अपेक्षा खरी होण्याची चिन्हे दिवू लागली. आपण दिलेला पूर्वीचा निर्णय चुकलेला नसून फक्त बरा पलीकडे गेला, हे दाखविण्याकरिता जेरेमियाने लि. पू. ६१६ याव्यापासून तयार केलेली आपली भविष्ये आपल्या बकच नामक लिप्यास लिहून काढण्यास सांगितला.

जुडा प्रांतातील राजसत्तेची परिसमाप्ति व यज्ञशलेम येथील देवालयच्या नाश नंतरची धार्मिक स्थिति.— लि. पू. ६०० च्या सुमारास जुडा प्रांताचा राजा जेहुयाकिम याने जेहुकाहेसर या खाल्दियन बादशहाशी केलेला तह मोडून बंद केल्यामुळे अखलेम्वर खाल्दियन लोकांची स्वारी झाली, व शीमन्ये जेहुयाकिम हा जेवता झाल्यामुळे त्याचा मुलगा जेहुयाकिन हा राज्यावर बसला. परंतु खाल्दियन लोकांनी जेहुया-किन याचा पुत्रता छेदेकिया यास मादीवर बसवून पूर्वीच्या घराण्यातील सर्व मंडळींस कैद करून बाबिलोन येथे नेले. खाल्दियन लोकांच्या सामर्थ्याचा छेदेकिया यास पुरा अंदाज असल्यामुळे जेरेमिया नको नको म्हणत असता,

त्याने बडावे निघाण उभारले, व याचा परिणाम अशा झाला. की, यशलेम येथील देवालययादिकांची जालणी करण्यात येऊन पूर्वीच्या स्वारीतून राहिलेले पुष्कळ धर्मोपदेशक व रहिवासी यांस बाबिलेज येथे कैद करून नेण्यात आले. व तेथेकियावे दोळे काढण्यात आले. हा सर्व प्रकार जि पू ५८६ च्या सुमारास झाला

जुन्या कराराच्या रचनेचा स्थलदृष्ट्या व कालदृष्ट्या विचार केला असता तो ग्रंथ उमरावशाहीच्या दृष्टिकोनास अनुसरून लिहिलेला आहे. या धर्मप्रवाचकून सक्कल्लानी अशा भास होतो की, जुदा प्रांतातील अत्यंत गरीब लोकांखेरीज इतर सर्व प्रजा हद्दपार केली असावी. परंतु खरी वस्तुस्थिति अशी होती की, सर्व जुदा प्रांतास एलिझबन लो, पासून बराच द्यास झाला होता, तरी नेमुकाबरेखर याच्या रागाचा मुख्य भर, यशलेम नगरावर होता व एलिझबन लोकांची स्वारी परतल्यावर बरीचशी हद्दपार केलेली दृढते पुन्हा जुदा प्रांतात परत आली प्रांतावरील सत्ता एका इस्त्रायल मनुष्याच्या हातात देण्यात आली व अन्तिकमचा मुलगा गेझेलिया हा जुदा प्रांताचा मुख्य अधिकारी नेमण्यात आला पाच वर्षांनंतर येथीलयाचा कोणी तरी बंधू केण्यामुळे या वेळेपासून कोणी तरी बाबिलोनी अधिकाारी जुदा प्रांतावर अन्तिक नालवील असे

येथीलयाच्या वधामुळे सार्विजन्य लोक चिडून जाऊन जुदा प्रांतावर स्वारी करतील या भीतीने तेथील बरेचसे इस्त्रायल लोक ईजिप्तमध्ये पळून गेले ईजिप्त हा देश बराच कालपर्यंत समेरिया, जुदा वधरे प्रांतातील संपन्न रहिवाशांचे माहेरपार बनले असल्यामुळे त्या ठिकाणी इस्त्रायल लोकांचा बरीच वस्ती होऊन गाहवेदेवतोपासनाहि त्यामध्ये बारीने सुक झाली होती मरील रहिवासाना ईजिप्तमध्ये आपणावर मेरेमिया यास श्रेण्यास भाग पाडले यानंतरच्या मेरेमियाच्या चरित्रावद्द व मृत्युवद्द काही माहिती उपलब्ध होत नाही. कदाचित् तो यशलेमला परत येऊन मृत्यु पावला असावा. या ठिकाणी असे दिसून येते की, शेवटपर्यंत मेरेमिया याच्या बोव्यास विघातक कामगिरी करण्याचेच श्रेय आले. आयुष्याच्या शेवटच्या काळापर्यंत मेरेमिया याच्या चित्तात आपणास काही तरी विधायक कामगिरी केली पाहिजे, ही आणीव झाली नाही.

यशलेममधून तथील उपाध्यायवर्गास हद्दपार केले व मुख्य देवालय जाळले, तरी यकीनीय करणे, अशक्य झाले नव्हते कारण, अज्ञात याने उभारलेले पापपुण्यशिडक आपण शिलकच होते. तथापि, उपाध्यायवर्गाच्या अमली पुष्कळ संकटे उत्पन्न झाली असावीत. कारण, धार्मिक व व्यावहारिक आयुष्यकामांतल भेद ओळखण्याची पात्रता सामान्य जनसमूहाच्या अर्गा क्वचित्च होती. या बाबतीत जुदा प्रांतापेक्षा समेरियाची स्थिति चांगली होती कारण, प्रांतात असुरियन बादशाहाच्या खास परवानगीने

वेथेल येथील मठद्वार सर्व लोकांस खुले करण्यात आले होते. हेब्रुइच्या राजघराण्याच्या हकालपतीने समेरिया व जुदा या दोन प्रांतातील वैयक्त्यांचे कारणच नाहीसे झाल्यामुळे व दोन्ही प्रांतांची राजकीय परिस्थिति यास्वीच झाल्यामुळे परंपराच्या फायद्याकरिता या दोन्ही प्रांतांचे संगममत होण्यास काहीच हरकत नव्हती; व अशा प्रकारचे संगममत कोणत्या तरी उपायांनी केव्हा तरी घडवून आणण्यात आले, ही गोष्ट अनेक प्रकारच्या इतर पुराव्यावरून सिद्ध होणारी आहे वेथेल येथील उपाध्यायवर्ग मेरेमिया याचा अनुयायी नसून तत्पूर्वीच्या दुष्टाच्या एका परंपरेपेक्षा होता. वेथेल आणि यशलेम ही शहरे जवळ जवळ असल्याने वेथेलच्या उपाध्यायवर्गांनी यशलेम येथील इस्त्रायल लोकांच्या मरजा भागवावयाच्या, व याच्या उलट यशलेमचा मठ वेथेलच्या मठातील उपासकाकरिता पुला ठेवावयाचा, असे परस्परानुमतीने ठरविण्यात आले असावे. अर्थात या ऐक्याच्या सार्वत्रिक प्रसाराच्या मार्गांमध्ये बरेच अडथळे होते. त्यातल्या त्यात यशलेम व समेरिया या दोन्ही ठिकाणच्या लोकांस मान्य असलेल्या दोन निरनिराळ्या मूळ धर्ममार्गांचे एकीकरण कसे करावयाचे हा प्रश्न विशेष महत्त्वाचा होता समेरियातील वेथेल वगैरे ठिकाणच्या मठानून एलोहिस्टिक लेख सामान्यपणे धर्मग्रंथ म्हणून मानिला जात असे व जुदा प्रांतामध्ये मेरेमियाच्या विरोधास न जुमानता गिहिरिटिक लेखास मान्यत्व प्राप्त झाले होते. या दोन्ही जातीपेक्षा कोणतीहि एक जात स्वतास प्रमाणभूत असलेल्या धर्मरीयाचा खाम करण्यास अनुकूल होईल ही अपेक्षा करणेच जुकीचे होते आणि ही महत्त्वाची अडचण नाहीशी करण्याकरिता एलोहिस्टिक व बाबिलिटिक या दोन्ही धर्मलेखांचे एकत्रीकरण करण्यात आले.

कोणत्याहि प्रकारच्या राष्ट्रीय आकांक्षा बाळगणारांनी हे उघड दिसून येईल की, राष्ट्रातील शक्तीचे वैशिष्ट्य व ऐक्य उपज करणाऱ्या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या असतात. व या दृष्टीने पाहता नेव्दा येथेल व यशलेम यांच्या सलोख्यापासून बरेच फायदे होण्याचा रंग दिसू लागला. तेव्हा आपोआपच एक मठ करणाऱ्या कायद्याचे क्षेत्र विस्तृत होईल तर बरे, असे सामान्य जनसमूहास वाई लागले असल्यास बघल माचण्याचे कारण नाही परंतु या मार्गातहि नव्याच अडचणी होत्या. यशलेमखेरीज इतर ठिकाणी आणिवच करता येणे शक्य नसल्यामुळे जुदा प्रांतातील दूरदूरच्या प्रदेशातील लोकांस आपीच मेरसांय झाली होती, गम उत्तर समेरिया किंवा गॅझेली या प्रदेशातील दूरदूरच्या लोकांनी ही मेरसांय सहन केली असती, अशी कल्पना करणेच जुकीचे होईल.

शिवाय, सर्वत्र प्रांतांचे एकमताने यशलेम येथील देवालय हीच एक प्राणियज्ञानी जागा म्हणून मान्य देला असती अशी बरी कल्पना केली तरी इतर ठिकाणच्या उपाध्याय

वर्गाची कोणत्या तऱ्हेने सोय लावावयाची हा प्रश्न पुढे होता. तसेच, या समाजात सुनाचा सूड घेण्याची वाळ असल्यामुळे ज्या ठिकाणी एखाद्या उपद्रवी नरहिंसकास आश्रय मिळत असेल ते सर्व मठ मोडून टाकणे या मोठ्याबद्दल तेथील शासनसत्तेस बरेच अवघड येले असले. दुसरी एक अडचण अशी होती की, जुहा प्रांतामध्ये थोड्याबहुत प्रमाणात या सुधारणाकल्पनांची वाढ अगोदरच झाली असल्यामुळे समेरिया व जुहा या प्रांतात सारत्याच दर्जाच्या सुधारणा लागू करणे, कायद्याचे झाले नसते. अशा रीतीने मागल्या चुकानी मिळालेला धडा घेऊन क्षि. पु. सहाय्या शातकातील सुधारणावाद्यांनी उदार धोरण स्वीकारले. प्रथम जन्मलेल्या अर्भकाची यज्ञात हिंसा करण्याच्या पद्धतीची पूर्ण बंदी करण्यात आली, व प्राच्यपशुहिंसेच्या बाबतीतहि मारलेल्या पशूंच्या हांगातील बरबी व रफ ही अर्थत पवित्र मानली जाऊन बरबीची आहुति देण्यात येत असे या पदार्थापैकी एकहि खाण्याची परवानगी न ठेवता फक्त त्या पशूचे रक्त तेवढे जमीनीवर शिंपण्याची परवानगी देण्यात आली. अर्थात, या एका दुस्ताने एक मठाचा कायदा चोहोके लागू करण्यामध्ये असलेली मोठी अडचण दूर झाली. या सुधारणावाद्यांचे इतर बाबीतहि उदार धोरण होते.

इतर ठिकाणच्या उपाध्यायवर्गाची एकाच मुख्य मठांमध्ये तरतूद करावयाची, हेंच जोसियाचे धोरण न मध्यंतरी झाडोकच्या मुलांनी बंद केले होते, ते पुनश्च स्वीकारण्यात आले, व काही मठांमध्ये पशुयज्ञ करण्याची जरी बंदी करण्यात आली, तरी त्या मठांचे आभिजातांना राष्ट्राच्या हेव कायम राखण्यात आले. या व आणखी दुसऱ्या काही सुधारणांचे दृश्य स्वरूप म्हटले म्हणजे ह्युडरोनोमी हा ग्रंथ असून यातील मुख्य भाग कायद्याचा होय. या कायद्याच्या मागातील पहिले कलम यज्ञस्थळे एकाच ठिकाणी करण्यात यावात, याबद्दल आहे. या कायद्याच्या मागात यज्ञस्थळांची आवश्यकता सांगितली असल्यामुळे जरी यात व बेरेमियाच्या शिकवणुकीत बरेच अंतर आहे, तरी बेरेमियाच्या यज्ञस्थळेस उच्चस्वरूप देण्याचा उद्देश यामुळे बराच सफल झाला. पुर्वकाळी मासाशन हाच यज्ञस्थळेचा प्रपात सद्देश असल्यामुळे बेरेमियाने यज्ञक्रियावर झणखणीत टीका केली. परंतु आतां इच्छा होईल त्याला घरी मासाशन करणे शक्य असल्यामुळे यज्ञस्थळा तरी या किंजसवाण्या प्रकारापासून अलिप्त ठेवणे शक्य झाले. यज्ञ वारंवार न झाल्यामुळे लोकांस कदाचित घर्माची आठवण होणार नाही, ही एक माति असतेच, परंतु या भीतीने निवारण करण्याकरितां ह्युडरोनोमिक धर्मसुधारकांनी इश्याल लोकांचा सामान्य कायदा पाळण्याची आवश्यकता उपदेशिली होती. तसेंच यज्ञस्थळेच्या आवश्यकतेवर उभारणी केलेल्या प्राचीन दहा धर्माज्ञा त्यावेळी इश्याल लोकांना मान्य होणे शक्य

नसल्यामुळे ज्यांमध्ये न्याय, दया व सत्य यांचे महत्त्व प्रस्थापित केले होते अशा नवीन दहा धर्माज्ञा बनविण्यात आल्या. यामध्ये मुळापैकी पहिली व संपूर्ण हा सगळ्यांच्याची अद्या दोन आज्ञा पूर्वाच्या कायम ठेविल्या असून शिवाय सूर्तिपूजेचा निषेध व बेरेमिया इत्यादि धर्मोपदेशकांनी केलेल्या सामान्यनैतिक शिकवणुकी यास धरून मठांच्या आज्ञा तयार केल्या गेल्या शेवटी शेकेम येथील मठ तेवढाच वरील कायदा लागू केल्यावाचून राहिला होता. हा मठ जोसेफ यांचे दफनस्थान समजण्यात येत असे व तेथील स्थण्डिलाजवळील काही शिलाखंड जोशिबा यांनी स्थापन केले असल्याबद्दल समज होता, वरील एक मठाचा कायदा लागू करून शेकेम येथील मठाचे महत्त्व कमी होणार होते. आणि कायदा जरम लागू करावा तर इश्याल राष्ट्राच्याऐक्यास पूर्णत्व प्राप्त झाले नसते. ही दुहेरी अडचण टाळण्याकरिता अशी तज्ज्ञोद करण्यात आली की, शेकेम येथील मठाला नवीन कायदा लागू करण्यात यावा. परंतु पूर्वीचें यज्ञस्थंडिल कोणत्याहि प्रकारच्या यज्ञक्रियेकरिता उपयोगात न आणता तसेंच ठेवण्यात यावे. या वेळी यज्ञिय पशूहिंसेच्या उपयोगी पडत असलेल्या शिलाखंडावरील सर्व पाण रसच्छ करण्यात येऊन त्यावर जुन्याचे लुकण लावण्यात येऊन नवीन कायद्याची कलमे कोरण्यात आली राष्ट्रीय ऐक्याची भावना उद्दीपित करण्याच्या कामी शेकेम येथील आज्ञाच बराच कायदा घेण्यात आला अशा रीतीने सर्व ठिकाणच्या इश्याल लोकांना एकच कायदा लागू करण्यात आल्यामुळे इश्याल लोकांतील राष्ट्रीय ऐक्याची बाणीव पुष्कळच वाढली.

या विद्ये न मध्ये हृदयार फेले त्या लोकांमध्ये झालेला संप्रदाय विकास.—याच सुमारास बाबिलोनमध्ये बस्ती करून राहिलेल्या यहुदी भातांच्या लोकांमध्ये एका अर्थत महत्त्वाच्या बाजूने संप्रदायाचा विकास होत होता. ईजिप्तमध्ये राहिलेल्या ज्यू लोकांप्रमाणे यांनाहि देवतेच्या उपासनेकरिता एक दोन देवालये बांधून आपला संप्रदाय उपासने केला असणार. परंतु ईजिप्तमधील यहुदी रहिवाशांनी स्वराष्ट्राचे आपला देश सोडला होता व बाबिलोन मधील लोकांनी तशी स्थिति नसल्यामुळे त्यांमध्ये राष्ट्रीयत्वाचे वारे फार जोराने खेळत होते. या लोकांच्या धार्मिक कल्पनांना सुव्यवस्थित स्वरूप देण्याची मोठी महत्त्वाची कामगिरी क्षि. पु. ५९० त बेहुलिन याजवरील हृदयार होऊन गेलेल्या शेडोकाइट उपाध्यायांनी केली. जोशियाच्या सुधारणेमुळे उपाध्याय वर्गास यज्ञस्थळे येथील मठांत महत्त्वाचा उच्च दर्जा प्राप्त झाला असल्यामुळे बाबिलोन देशात मठ बांधण्याबद्दलच्या मागणीचा उपाध्याय वर्गाचे केव्हाहि इकाराव केला असता. यापैकी इजिप्त या धर्मोपदेशकांनी आपल्या हृदयारानंतर वार वर्षांनी स्वतःस देवत्वा प्रेषित असे म्हणवून घेऊन, सुमारे बावीस

घेपेवैत आपल्या देशवाचनाम्ये बरीच भर्ममुषारणा पडवून आणिली. इतर योज्या धर्मोपदेशकाप्रमाणे इक्षिकेला याची देखील अशी पद्धत समजून घाली होती की, इलायल लोकांस होत असलेला प्राप्ति ही पूर्वाच्या पापाची फळे होत. उदाहरणार्थ बापाच्या बायकांना मुलांने परदेसाताने स्वीकार करणे, त्याचप्रमाणे विध्याम दुसऱ्या स्त्रीपासून झालेल्या मुलाशी म्हणजे आपला सावज बहिर्णीतही विवाह करणे, इत्यादि गोष्टी त्याने अक्षम्य मानल्या आहेत. त्याच्या मते इलायल लोकांचे मुख्य पाप म्हणजे मूर्तिपूजा हे होय. इक्षिकेला याने बरेदियाप्रमाणे यज्ञसंस्थेवर टीका केली नाही. कारण त्याचे असे ठाम मत होते की, यज्ञसंस्था ही देवीस्वरूपाची आहे.

अशा प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये इक्षिकेला याने एक प्रकारचा व्यापिकाद स्थापन केला ही गोष्ट त्याभाविक्त आहे. त्या दृष्ट्या जालेल्या लोकांपैकी काही बाबिलोनमधील परकीय संप्रदायांमध्ये गुरफटून गेले असावेत ही गोष्ट दिसून येते, व अर्थातच इतर लोकांपैकी प्रत्येकाच्या मनावर वाहवे देवतेच्या अज्ञात सामर्थ्यांचे, अनुपमेय रूपेचे महत्त्व ठसलेले रहावे म्हणून इक्षिकेला प्रत्येक जीवाचा याद्वे देवतेशी अर्पित विष्ठाळाच्या असा निवृत्त सर्वप असतो हे मत स्थापन करण्याचा अडाहासपूर्वक प्रयत्न केला. इक्षिकेलाची अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे परकीय संस्कृतीच्या हल्ल्यापासून स्वतःचे संरक्षण करण्याकरिता इलायल संप्रदायांमध्ये त्याने उत्पन्न केलेली शक्ति होय. झाडोकादइत यासच यज्ञशेकम येथील उपाध्येपणाचा हल आहे अशी इक्षिकेलाची पूर्ण खात्री असल्यामुळे, त्याने एकंदर इलायल लोकांच्या देवालयताील याज्ञिकीचा संग्रह करण्यास आरंभ केला व नवीन काळास अनुरूप असे त्यामध्ये बुद्धक फेरफार केले.

सायरासने मिळविलेले विजय व बाबिलोनवर येऊ पहात असलेली परकीय घरा या गोष्टीमुळे तेथील इष्टपार केलेल्या इलायल लोकांमध्ये इतकेच नव्हे तर पॅलेस्टाइनमधील त्यांच्या देशवाचनाम्येही विलक्षण अस्वस्थ उत्पन्न झाले. या प्रकारच्या परिस्थितीमुळे या काळातील एका धर्मोपदेशकाच्या गुप्रसिद्ध वक्तृत्वास अवसर मिळाला. या धर्मोपदेशकाच्या प्रवचनपैकी काय घोषा याग याप्रति उपलब्ध आहे, व त्यावरून खालिलच सत्तेच्या लोकांचा होणाऱ्या

स्वदेशी जाण्यास परवानगी मिळाली असे सिद्ध होत मात्र सायरासच्या कारकीर्दीत जूडा प्रात हा शेष नावाच्या बाबिलोनी अधिकाऱ्याच्या हाताखाली होत दिसते.

यानंतर डरायसच्या कारकीर्दीतिल दुसऱ्याच व प्रातातील पूर्वीच्या राजघराण्यातील एका सेलुबाबेल म यज्ञाच्या आधिपत्याखाली जूडा प्रात देश्यात कारण त्या प्रातातील रहिवाश्यांनी सलोह्याने रड्या डरायस याची इच्छा होती. सेलुबाबेलच्या वेळी लोकाना बाबिलोनमधून स्वदेशी परत येण्यास मिळाली असावी ही गोष्ट खरी दिसत नाही. परंतु सर्वांत काही काळाकाद उपाध्याय बगोपेकी लो झाले होते यात शंका नाही.

यज्ञशेकमध्ये इलायल संप्रदायास कर्मितावस्था प्याकरिता कोणत्याच प्रकारचे प्रयत्न लावेला झाले त्या ठिकाणाच्या स्थितिबलावर अद्यापि यज्ञक्रिया चालू परंतु देवालयाचा अद्याप जीर्णोद्धार झाला नसून मोडकळीस आलेला भागादि स्वच्छ करण्यात आला. यज्ञशेकम सोवतालचा तट अद्यापि पडीक स्थितीत व तेथील रहिवाशी हे सामान्यतः दारिद्र्याने गाबले तथापि, हे दारिद्र्य सार्वत्रिक नसून यापैकी काही निवासस्थाने वास्तवीपेक्षा जास्त ऐपभारामाने यु याभिलेली होती. याच सुमारास सेलुबाबेल याच्या नेमणुकीमुळे लोकांमध्ये यज्ञशेकम येथील देवालय पु न्याबद्दल जी खटबळ सुरू झाली, तिचा कायदा येत या घर्मोपदेशकाने लोकांस इतका परिणामकारक केला की, त्या उस्तादभरात सर्व जागा साफसु एक महिन्दाच्या अवधीतच पायाचा दगड बसो पाळी आली. पार्शियन साम्राज्य मोठेपणाबद्दलच अविच्य खरे ठरण्याचे चिन्ह दिसतेना अशा रीतीने लोकांच्या उत्साहास कमोपणा येऊ नये म्हणून याचे अनेक रूपरूपे अविच्य लिहून ठेविली. हे बांधणीचे काम मसलणे उत्तम तऱ्हेने होऊ लागले.

कोड, व याविन्याचा कायदा, या पांच प्रकारच्या लेखांचा अंतर्भाव होतो. अर्थात या संप्रदायामध्ये मागाहून परि-
थितीप्रमाणे बरेच फेरफार करण्यात आले असलेले.
पहिला नेहेमिया हा इतर जातीपासून अत्यंत भलग राहिलेला
अशा जातीमध्ये जन्मला असल्यामुळे भिन्नभिन्न देशां-
होत लोक खरे इस्त्रायल पंथाचे अनुयायी कसे असू शकतील
या गोष्टीची खास कल्पनाच करता आली नसेल. त्याच्या मते
जुडा प्रांतातील लोक तेवढे खरे इस्त्रायल पंथाचे असून समा-
रितन लोकांचा तो अर्थात द्वेष व तिरस्कार करीत असे. अशा
परीस्थितीत स्वकरच पुढे मार्गे एकंदर संप्रदायात फूट
पडणे अपरिहार्य झाले. समेरिया प्रांतामध्ये अद्यापि शेकेम
येथील सुप्रसिद्ध मठाचे अवशेष शिल्लक होते. त्या ठिकाणी
मनासचे याची मुख्य धर्माधिकार्याच्या आगेवर पुन्हा नेमणूक
करण्यात आली ही विभागणी राजकीय दृष्टीने करण्यात आली
असून त्यायोगाने यरुशलेम येथील यहुदी लोक पॅलेस्टाईन.
मधील याच्या बांधवापासून विभक्त झाले. यानंतर एक
घातकपर्यंत तुटकपणे राहिल्यानं, यहुदी धर्माच्या ठिकाणी,
सुप्रसिद्ध अॅलेक्झांडर दि ग्रेट याच्या अमदानीत उत्पन्न
झालेल्या नवीन कल्पनाविद्द शगडण्याचे, सामर्थ्य उत्पन्न
झाले.

या विभागणीचे गॅलिलीमध्ये काय परिणाम झाले, याची
कल्पना होत नाही. परंतु समेरिया व जुडा यामधील दुफळी
राजकीय स्वरूपाची असल्यामुळे, व गॅलिली आणि समेरिया
हे प्रांत परस्परापासून भिन्न असल्यामुळे गॅलिली हा शेवट-
पर्यंत जुडा प्रांताशी सल्लोह्याने राहिलेला असावा. यहुदी
लोकांच्या ह्दयाशीपासूनच इस्त्रायल संप्रदायामध्ये पूर्वेकडील
व पश्चिमेकडील लोकांत कायमची फूट पक्क्या व या संप्र-
दायाचा विकास, दोन्ही प्रांतांत निरनिराळ्या प्रकारानी
होणार ही गोष्ट स्पष्ट कळून चुकली होती. हे संकट टाळण्या-
करिता नेहेमियाने पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील कायद्यांचे
एकत्रीकरण केले इजिप्तमध्ये गेलेल्या इस्त्रायल लोकांस या
पद्मामोडीची वार्ताही नद्याची असे दिले. नवीन कायद्याची
योग्य तऱ्हेने अभ्यसनावधानां व्हावी म्हणून नेहेमियाने
पालन दिलेल्या कडक नियमांमुळे या संप्रदायास बरीच
बळवटी आली. तथापि यासुद्धे लोकांच्या राष्ट्रीय भावना
नामशेष क्षाश्या असा प्रकार नव्हता

सा मु दा यि क उ पा स ना प द्द ती ची उ त्प ति
व य हु दी आ नि ग्री क सं स्क्रु ती म धी ल स्पर् धा —
नेहेमियाच्या संप्रदायसुधारणेच्या प्रयत्नापासून झालेला
मुख्य फायदा म्हटला म्हणजे इस्त्रायल संप्रदायाच्या आध्या-
त्मिक उतकपोत उपयुक्त अशा सामुदायिक उपासनापद्धतीची
उत्पत्ती हा होय. यापुढे सांप्रदायिक नियम अतिशय गुंता-
गुंतीचे झाले असल्यामुळे जिज्ञासू लोकांना हे नियम समजा-
वत हा उद्देश साधण्याकरिता शिक्षणाची आवश्यकता भासू
गेली. बाबिलोनसारख्या उच्च संस्कृतीच्या राष्ट्रातील

लोकांमध्ये राहून देखील यहुदी लोक पूर्वाधारले असंस्कृत
राष्ट्रणे हे कधीही शक्यच नव्हते आणि त्याप्रमाणे ख्रि. पू.
५ व्या व ६ व्या शतकांत पॅलेस्टाईन देशाचा पूर्वेकडील
राष्ट्राशी जो संबंध आला, त्या योगाने यरुशलेम येथे बरीच
विचारक्रांति झाली समारितन दुर्हापासून अॅलेक्झांडरच्या
आगमनापर्यंत घडून आलेल्या यहुदी संप्रदायातील घडामो-
डीचा इतिहास अज्ञात स्थितीत आहे अॅलेक्झांडरच्या आग-
मनावरील म्हणजे ख्रि. पू. ३३२ च्या सुमारास यहुदी
संप्रदायामध्ये नवीन युगास प्रारंभ होतो पूर्वाचे पर्शियन
वादशाह लोकांच्या तिरस्कारास पात्र झाले होते व अॅलेक्झा-
ंडरने यहुदी लोकांस एकदम पुष्कळच स्वातंत्र्य दिले. याचा
परिणाम असा झाला की, प्रथम काही काळपर्यंत जरी
सामान्य यहुदी जनतेस या स्वातंत्र्याचे काय करावे अशी
भीति पडू लागली, तरी इस्त्रायल लोकांनी अॅलेक्झांडरच्या
साम्राज्यातील अर्थात दुसऱ्या प्रदेशांत वस्ती केली याच
सुमारास इस्त्रायल संप्रदायास शास्त बलवत्तर संकट येऊं
पहात होतें प्रथम प्रथम अॅलेक्झांडरसारख्या वादशाह्या
परधर्मासहिष्णुतेमुळे यहुदी लोकांनी घनाढ्य होण्याची संधि
मिळत असल्यामुळे या ग्रीक संस्कृतीचे आकर्षकत्व जास्तच
चुसकावकारक होतें. ख्रि. पू. १९८ च्या सुमारास सुप्रसिद्ध
अँटायोकस हा केव्हा पॅलेस्टाईन देशाचा मालक झाला
त्यावेळी यहुदी संप्रदायाची बाबत, अत्यंत भरभराटीची
स्थिति होती. यावेळी यहुदी संप्रदायाचा विस्तारही पुष्कळ
ठिकाणी झाला होता यावेळी यहुदी समाजांत धनिक व
गरीब असे बर्ग पडले असल्यामुळे गरीब लोक जरी संप्रदाय-
विधि दृष्टीने पाळीत, तरी धनिकांचीं मते मात्र परकीय ग्रीक
संस्कृतीच्या मोहकतेकडे झुकू लागली होती या दोन्ही वर्गा-
मधील तेंद वाढत जातां जातां अँटायोकस एपिफेनस याने
यहुदी संप्रदायाचा नाश करण्यापर्यंत पाळी कशी आली,
या घडामोडीची सुरुम रीतीने माहिती देणे या ठिकाणी
भ्रष्टासंगिक होणार आहे अँटायोकसचा हा शेवटचा प्रयत्न
म्हणजे इस्त्रायल संप्रदायाच्या विकासाचा परमावधि होय.
याद्वे संप्रदायाची अशा प्रकारची खटतर कसेटी झुळी
केव्हाही आली नव्हती या परिक्षेतून इस्त्रायल संप्रदाय
वांचला इतकेंच नव्हे, तर आत घेतज होऊन बाहेर पडला.
प्रथम प्रथम यहुदी लोकांची आकियप्रतिकार केला. संप्रदाया-
करिता एकापागून एक बळी पडू लागले व कत्तलीभागून
कत्तली होऊं लागल्या. अशा प्रकारच्या विपन्न स्थितीमध्ये
याद्वे देवतेस शरण जाणे व पूर्वी होऊन गेलेल्या साधु-
संतांच्या बचनावर अवलंब निष्ठा ठेवणे पणव्याच गोष्टी करणे
लोकांच्या हातीं होतें

अशा प्रकारच्या खटतर स्थितीतून पुढे मार्ग काढून
यहुदी लोकांनी कसकसे विजय संपादन केले, हा कथा
सायणे मानवी बुद्धीच्या आवर्जनाबाहेरच आहे मात्र ख्रि.
पू. १९५ सालच्या डिसेंबर महिन्यातील २५ व्या तारखेस

बहुदी लोकांनी सायमनच्या नेतृत्वाखाली पूर्ण स्वायत्तता देण्यांत आली. या धामधुमीच्या काळांत यद्दालेन धगेरे महत्त्वाच्या मठांत जुने शास्त्रग्रंथ आजळ्यांत किंवा खादखोड करण्यांत आले, आणि या वषणव्यानेतर शुद्धित साधनसामुग्रीवरून हे ग्रंथ पुन्हा तयार करण्याची आवश्यकता भासू लागली; व सोप्रात उपलब्ध असलेला जुना करार, हाच तो संपन्न असून त्यामध्ये बहुदी संप्रदायाचे सुसंस्कृत असे अगदी निराखेंच स्वरूप दृष्टीस पडतें. या दृष्टीने पाहतां जुन्या करारांत इलायल संप्रदायाच्या तत्त्वांच्या सातशे वषेपर्यंत वाळू असलेल्या परिणतीचा इतिहास नमूद केला आहे असें म्हणतले पाहिजे.

उ प सं हा र

राष्ट्रधर्माचे उत्पन्न होणारा विचारसंप्रदाय त्याचा विकास आणि त्याचा विशिष्ट मानवमनुष्यांशीं अन्योन्याश्रय या दृष्टीने हिंदू आणि इलायल यांच्या वैचारिक आणि सामाजिक इतिहासांत अनेक सादर्ये दृष्टीस पडतात, त्यांपैकी कांहींचा उल्लेख येथे करतो

बै ध ध मीं तून आ प्या रिम क ध मीं त सं क म ण. — हे इलायल आणि भारतीय या दोहोंतहि दिसून येत आहे. इलायल लोकांनी कूर चाली मूर्तिपूजेची संलम झालेल्या पाहिण्या आणि श्रीतकालीन भारतीयांनी कीर्त्य ध्रीतसंस्थाशी म्हणजे यज्ञांशी संलम झालेलें पाहिलें; आणि त्यामुळे इलायलांमध्ये मूर्तिपूजेविरुद्ध चळवळ सुरू झाली तर भारतीयांमध्ये ध्रीतसंस्थाविरुद्ध सुरू झाली.

ईश्वरेक्य. — इलायलांमध्ये यादवे हा पूर्वी एक विशिष्ट देव होता. यादवेचें अनन्यत्व आणि सर्वभूषण इतर देवतांची नाकारणी करून स्थापित झालें व यादवे हा बऱ्याच कालपर्यंत इलायलांचा देव म्हणजे जातिदेवताच्या स्वरूपांत राहिला व राजकीय वर्चस्व झालें, त्यामुळे यादवेचे महत्त्व झालें. मूर्तिपूजेविरुद्ध संप्राम करारां करतां यादवेस सर्वेश्वरत्व प्राप्त झालें. भारतीयांत अद्वैत कल्पनांचा उद्भव होऊन निरनिराळे देव एकाच ईश्वराचीं रूपे होत, अशा कल्पना प्रसृत झाल्या व ईश्वरेक्य प्रस्थापित झालें.

संस्कृत वर्गांमधील इतर धार्मिक पुरुष. — हे इलायलांत प्रवर्णे म्हणून उदयास आले, तर भारतीयांत आरण्याकीय नक्षत्रे उदयास आले.

इलायल लोकांमध्ये आध्यात्मिक विचारविकास झाला होता, त्याप्रमाणे भारतीयांतहि झाला. इलायलांस आपलें आध्यात्मिक धन हे जातिविशिष्ट वाटे, त्याप्रमाणे भारतीयांतहि वाटे. आणि यामुळे या दोघांचे आध्यात्मिक धन जगाच्या उपयोगास पडण्यासाठी सामाजिक बाबतींत कमी तुटकपणा झाल्याच्या परंतु अशा राष्ट्रीय आध्यात्मिक विचार प्रवृत्ति करणाऱ्या अशा संप्रदायांची स्थापना झाल्या. जगाच्या हाती त्यागणे शक्य नव्हतें; आणि त्यामुळे — आणि भारतीयांत बौद्धसंप्र-

दायाची स्थापना झाल्यानंतर दोघांच्याहि संस्कृतीस अधिक व्यापक स्वरूप आलें.

“इलायल” हा राष्ट्रस्वरूपी समुच्चय होता. त्याचे स्वातंत्र्य गेले तरी त्याच्या राष्ट्रधर्मा आणि सांस्कारिक वैशिष्ट्यामुळे तो समुच्चय स्वतंत्ररूपानें अस्तित्वांत राहिला. इलायलांमध्ये विशिष्ट विचारसंप्रदाय विकास पावले; पण ते केवळ विचारसंप्रदाय म्हणूनच राहिले. ते जातिस्वरूप पावले नाहीत. नेहमी त्यांच्यातील एक संप्रदाय जातिस्वरूप होऊं लागला आणि मतेक्य आणि उपासनेक्य यांवर आपल्या समानांचे सदस्यत्व देऊं लागला, तेव्हा जातिरक्षणासाठी इलायल या समुच्चयाचे रक्षण करण्यासाठी इलायलांना आपल्या समुच्चयाचे सदस्यत्व मतांतर करवून घेऊन इतरांस देण्यास सुरवात करावी लागली अर्वांचाच भारतीयांतहि जवळ जवळ तीच क्रिया सुरू झाली आहे.

[संदर्भ ग्रंथ.—राबर्टसन रिम्य—प्राफेसर् ऑफ इलायल, वेनेट—थिऑलॉजी ऑफ दि ओल्ड टेस्टमेंट; जुवेनन मे—दिव्हार्न बिसेझिन ऑफ इलायल, कूक—रिलिजन ऑफ एन्डॉ वेलेस्टाईन; एन्सायक्लो. ब्रिटानिका; ए रि. ए. (इलायल). ए. मि. (डी. रिलिजन) सुद्धोत्तर जग, प्रकरण १३.]

इस्लाम नगर—संयुक्त प्रांतांत बदाऊन जिल्ह्यांत हे शहर आहे ह्या गावाची लोकसंख्या सन १९०१ साली ६३६७ होती. सन १८५७ सालच्या बंडांत इम्रन सरकार, बरोबर राजनिष्ठ राहिलेले रामपूरचे नबाय यांची याच ठिकाणी बंडखोर लोकांशी चकमक झाली व तांत बंडखोर लोकांचा पराभव झाला. हे ठिकाण शेतकीच्या जिनसांच्या व्यापाराची मोठी पेठ असून ह्या ठिकाणाहून गूळ बाहेर पाठविला जातो व येथे एक दवाखाना व दुग्धम धाळा आहे.

कोड, व पावित्र्याचा कायदा, या पांच प्रकारच्या लेखांचा अंतर्भाव होतो अर्थात या संप्रदायामध्ये मागाहून परि-
यितीप्रमाणे बरेच केरफार करण्यात आले असावेत. पहिला नेहेमिया हा इतर बाबेपासून अव्यत भलम राहि' लेखा अशा जातीमध्ये जन्मला असल्यामुळे मिश्रभिन्न देशा' सील लोक खरे इस्त्रायल पंथाचे अनुयायी कसे असू शकतील या गोष्टीची खास कल्पनाच करता आली नसेल. त्याच्या मते जूडा प्रांतातील लोक तेवढे खरे इस्त्रायल पंथाचे असून समा-
रितन लोकांचा तो अर्थात द्वेष व तिरस्कार करीत असे. अशा परिस्थितीत लवकरच पुढे मागे एकंदर संप्रदायात फूट पडणे अपरिहार्य झाले. समेरिया प्रांतामध्ये अद्यापि शेकेम येथील सुप्रसिद्ध मठाचे अवशेष शिल्लक होते त्या ठिकाणी मनास्से याची मुख्य घर्माघिकाऱ्याच्या जागेवर पुन्हा नेमणूक करण्यात आली हो विभागणी राजकीय दृष्टीने करण्यात आली असून त्यायोगाने यरुशलेम येथील यहूदी लोक पॅलेस्टाईन. मधील याच्या बांधवांपासून विभक्त झाले. यानंतर एक शतकपर्यंत तुटकपणे राहिल्याने, यहूदी घर्माघ्या ठिकाणी, सुप्रसिद्ध ऍलेक्झांडर दि ग्रेट याच्या अमदानांत उत्पन्न झालेल्या नवीन कल्पनाविद्द श्रमकण्यांचे, सामर्थ्य उत्पन्न झाले.

या विभागणीचे गॅलिलीमध्ये काय परिणाम झाले, याची कल्पना होत नाही. परंतु समेरिया व जूडा यांमधील तुफळी राजकीय स्वकपाची असल्यामुळे, व गॅलिली आणि समेरिया हे प्रांत परस्परपासून भिन्न असल्यामुळे गॅलिली हा शेवट-
पर्यंत जूडा प्रांताशी सलोख्याने राहिलेला असावा. यहूदी लोकांच्या ह्दपरांपासूनच इस्त्रायल संप्रदायामध्ये पूर्वैकडील व पश्चिमेकडील लोकांत कायमची फूट पडणार व या संप्र-
दायाचा विकास, दोन्ही प्रांतात निरनिराळ्या प्रकारांनी होणार ही गोष्ट स्पष्ट कळून चुकली होती. हे भूकट टाळण्या' करिता नेहेमियाने पूर्वैकडील व पश्चिमेकडील कायद्यांचे एकत्रीकरण केले. इजिप्तमध्ये गेलेल्या इस्त्रायल लोकांचा या पडामोडीची बाबींहि नसावी असे दिसते. नवीन कायद्याची योग्य तऱ्हेने अभ्यस्तबजावणी व्हावी म्हणून नेहेमियाने घाबून दिलेल्या कडक नियमांमुळे या संप्रदायास बरीच बळवटी आली तद्यापि यामुळे लोकांच्या राष्ट्रीय भावना नामशेष झाल्या असा प्रकार नव्हता

सा मु दा यि क उ पा स ना प द ती ची उ र प ति व य हु दी आ गि प्री क सं स् कृ ती म धी ल स् प र्मा — नेहेमियाच्या संप्रदायसुधारणेच्या प्रयत्नापासून झालेला मुख्य कायदा म्हणजे इस्त्रायल संप्रदायाच्या आध्या-
त्मिक उत्कर्षात उपपुष्क अशा सामुदायिक उपासनापद्धतीची उत्पत्ति हा होय यापुढे सांप्रदायिक नियम अतिशय गुंता-
गुंतीचे झाले असल्यामुळे शिष्टासू लोकांना हे नियम समजा-
वेत हा उद्देश साधण्याकरिता शिक्षणाची आवश्यकता भासू-
न लागली. पाविलोनसारख्या बऱ्या संस्कृतीच्या राष्ट्रातील

लोकांमध्ये राहून देखील यहूदी लोक पूर्वाधारले असंस्कृत राहणे हे कधीहि शक्यच नव्हते आणि त्याप्रमाणे छि. पू. ५ व्या व ६ व्या शतकांत पॅलेस्टाईन देशाचा पूर्वैकडील राष्ट्रांशी जो संबंध आला, त्या योगाने यरुशलेम येथे बरीच विचारकांति झाली समारितन दुर्हापासून ऍलेक्झांडरच्या आगमनापर्यंत घडून आलेल्या यहूदी संप्रदायातील घडामो' दींचा इतिहास अज्ञात स्थितीत आहे. ऍलेक्झांडरच्या आग-
मनावरोबर म्हणजे छि पू ३३२ च्या सुमारास यहूदी संप्रदायामध्ये नवीन युगस प्रारंभ होतो पूर्वाचे पर्शियन बादशहा लोकांच्या तिरकारास पान झाले होते व ऍलेक्झा-
ंडरने यहूदी लोकांस एकदम पुष्कळच स्वातंत्र्य दिले. याचा परिणाम असा झाला की, प्रथम काही काळपर्यंत जरी सामान्य यहूदी जनतेस या स्वातंत्र्याचे काय करावे अशी भीति पडू लागली, तरी इस्त्रायल लोकांनी ऍलेक्झांडरच्या साम्राज्यातील अर्थात दूरच्या प्रदेशांत वस्ती केली याच सुमारास इस्त्रायल संप्रदायास नास्त बलवत्तर संकट येऊं पडता होते प्रथम प्रथम ऍलेक्झांडरसारख्या बादशहांच्या परधर्मसहिष्णुतेमुळे यहूदी लोकांना धनाढ्य होण्याची संधि मिळत असल्यामुळे या ग्रीक संस्कृतीचे आकर्षकत्व नास्तव चुकसानकारक होते. छि पू १९८ च्या सुमारास सुप्रसिद्ध अँटायोकस हा केव्हा पॅलेस्टाईन देशाचा मालक झाला त्यावेळी यहूदी संप्रदायाची बाह्यतः अर्थात मरभराटीची स्थिति होती. यावेळी यहूदी संप्रदायाचा विस्ताराहि पुष्कळ ठिकाणी झाला होता. यावेळी यहूदी समाजात धार्मिक व गरीब असे वर्ग पडले असल्यामुळे गरीब लोक जरी संप्रदाय-
विधि दृष्टीने पाळीत, तरी धार्मिकांचीं मते मात्र परकीय ग्रीक संस्कृतीच्या मोहकतेकडे झुकू लागली होती. या दोन्ही वर्गा-
मधील तेड वाढत जाता जाता अँटायोकस एपिफेनस याने यहूदी संप्रदायाचा नाश करण्यापर्यंत पाळी कशी आली, या घडामोडीची सूक्ष्म रीतीने माहिती देणे या ठिकाणी
अप्रासंगिक होणार आहे अँटायोकसचा हा शेवटचा प्रयत्न म्हणजे इस्त्रायल संप्रदायाच्या विकासाचा परमावधि होय. याद्वे संप्रदायाची अशा प्रकारची खडतर कसोटी पुढी-
केव्हाहि आली नव्हती या परिस्थितीत इस्त्रायल संप्रदाय मोचला इतकेच नव्हे, तर नास्त धर्माक होऊन बाहेर पडला. प्रथम प्रथम यहूदी लोकांनी अक्षिधर्मप्रतिकार केला. संप्रदाया-
करिता एकामागून एक बळी पडू लागले व कत्तलीमागून कत्तली होऊं लागल्या. अशा प्रकारच्या विपन्न स्थितीमध्ये याद्वे देवतेस शरण जाणे व पूर्वी होऊन गेलेल्या साधु-
संतांच्या वचनांवर अटक निघा ठेवणे एवढ्याच गोष्टी करणे लोकांच्या हातीं होते

अशा प्रकारच्या खडतर स्थितीतून पुढे मार्ग काढून यहूदी लोकांनी कसकसे विनय संपादन केले, ही कथा सांगणे मानवी बुद्धीच्या आवीर्याबाहेरचे आहे मात्र छि. पू १९५ सालच्या डिसेंबर महिन्यातील २५ व्या तारखेस

बहुदी लोकांनी सायमनच्या नेतृत्वाखाली पूर्ण स्वायत्तता देण्यांत आली या घामघुमीच्या काळांत यशस्वेत वगैरे महत्त्वाच्या मठांत जुने शास्त्रग्रंथ जाळण्यांत किंवा खांद्यापोड करण्यांत आले, आणि या वणव्यानंतर घुटित साधनसामुग्री-वरून हे ग्रंथ पुन्हां तयार करण्याची आवश्यकता भासूं लागली, व सांप्रत उपप्लव असलेला जुना करार, हाच तो संग्रह असून त्यामध्ये बहुदी संप्रदायांचे सुसंस्कृत असे अगदी निराळेच स्वरूप दृष्टीस पडते या दृष्टीने माहता जुन्या करारात इलायल संप्रदायाच्या तत्त्वांच्या सातशे वषे-पर्यंत चालू असलेल्या परिणतीचा इतिहास नमूद केला आहे असे म्हटलें पाहिजे

उ प सं हा र

राष्ट्रामध्ये उत्पन्न होणारा विचारसंप्रदाय त्याचा विकास आणि त्याचा विशिष्ट मानवसमुचयाशी अन्योन्याभ्रय या दृष्टीने हिंदु आणि इलायल यांच्या वैचारिक आणि सामाजिक इतिहासांत अनेक सादर्ये दृष्टीस पडतात, त्यापैकी काहींचा उल्लेख येथे करतो

वै ध ध मों तून आ म्या हिं क ध मों त सं क म ण - हे इलायल आणि भारतीय या दोहोंतहि दिसून येत आहे इलायल लोकांनी कूर चाली मूर्तिपूजेची संलग्न झालेल्या पाहिल्या आणि श्रौतकालीन भारतीयांनी कौर्य श्रौतसंस्थांची म्हणजे यज्ञांशी संलग्न झालेली पाहिली, आणि त्यामुळे इलायलांमध्ये मूर्तिपूजेविरुद्ध चळवळ सुरू झाली तर भारतीयांमध्ये श्रौतसंस्थांविरुद्ध सुरू झाली

ईश्वरक्य — इलायलामध्ये यादवे हा पूर्वी एक विशिष्ट देव होता. यादवेचें अनन्यत्व आणि सर्वश्रेष्ठत्व इतर देवतांची नाकारणी करून स्थापित झाले व यादवे हा नव्याच कालपर्यंत इलायलांचा देव म्हणजे जातिदेवताच्या स्वरूपांत राहिला व राजकीय वर्चस्व झाले, त्यामुळे यादवेचें महत्त्व झालें मूर्तिपूजेविरुद्ध संग्राम करीत करता यादवेस सर्वेश्वरत्व प्राप्त झालें भारतीयांत अद्वैत कल्पनांचा उद्भव होऊन निरनिराळे देव एकाच ईश्वराचीं रूपे होत, अशा कल्पना प्रसृत झाल्या व ईश्वरक्य प्रस्थापित झालें

संस्कृत वर्गान्वेदीय इतर धार्मिक पुष्प.—हे इलायलांत प्रवक्तें म्हणून उदयास आले, तर भारतीयांत भारण्यकीय म्हणजे उदयास आले.

इलायल लोकांमध्ये आध्यात्मिक विचारविकास झाला होता, त्याप्रमाणे भारतीयांतहि झाला इलायलांस आपलें आध्यात्मिक धन हें ज्ञातिविशिष्ट वाटे, त्याप्रमाणे भारतीयांसहि वाटे. आणि यामुळे या दोघांचें आध्यात्मिक धन जगाच्या उपयोगास पडण्यासाठी सामाजिक बाबतीत कमी गुटकपणा बाळगणाऱ्या परंतु अद्या राष्ट्रीय आध्यात्मिक विचार प्रवृत्त करणाऱ्या अशा संप्रदायांची स्थापना झाल्या-थिवाय जगाच्या हाती लागणे शक्य नव्हतें, आणि त्यामुळे इलायलांमध्ये ख्रिती संप्रदायाची आणि भारतीयांत बौद्धसंप्र-

दायाची स्थापना झाल्यानंतर दोघांच्याहि संश्रुतीस अधिक व्यापक स्वरूप आलें

“इलायल” हा राष्ट्रस्वरूपी समुच्चय होता त्याचें स्वातंत्र्य गेलें तरी त्याच्या बाह्यमयीत आणि सांस्कारिक वैशिष्ट्यामुळे तो समुच्चय स्वतंत्ररूपानें अस्तित्वांत राहिला. इलायलांमध्ये विशिष्ट विचारसंप्रदाय विकास पावले, पण ते केवळ विचारसंप्रदाय म्हणूनच राहिले ते जातिस्वरूप पावले नाहींत जेव्हा त्यांच्यातील एक संप्रदाय जातिस्वरूप होऊ लागला आणि मतेक्य आणि उपासनेक्य यावर आपल्या समाजाचें सदस्यत्व देऊ लागला, तेव्हा जातिरक्षणासाठी इलायल या समुच्चयाचें रक्षण करण्यासाठी इलायलांना आपल्या समुच्चयाचें सदस्यत्व मतांतर करवून घेऊन इतरांस देण्यास सुरवात करावी लागली अर्वाचीन भारतीयांतहि जवळ जवळ तीच क्रिया सुरू झाली आहे

[संदर्भ ग्रंथ.—राबर्टसन स्मिथ—प्राक्टेस ऑफ इलायल, वेनेट-थिऑलॉजी ऑफ दि ओल्ड टेस्टमेंट, मुचनन ग्रे—हिब्रूइन्स इतिहास ऑफ इलायल, कुक—रिलिजन ऑफ एन्शंट पॅलेस्टाईन; एन्सायक्लो पिडिलिया, ए रि ए (इलायल). ए रि (हीब्रू रिलिजन) युद्धोत्तर जग, प्रकरण १३]

इस्लाम नगर—संयुक्त प्रांतात बदाऊन जिल्ह्यांत हें शहर आहे ह्या गावाची लोकसंख्या सन १९०१ साली ६३६७ होती सन १८५७ सालच्या बदात ईमज सरकारा, बरोबर राजनिष्ठ राहिलेले रामपूरचे नवाब याची याच ठिकाणी बंदखोर लोकांशी चकमक झाली व तांत बंदखोर लोकांचा पराभव झाला हें ठिकाण सेतकीच्या जिनसांच्या व्यापाराची मोठी पेट असून ह्या ठिकाणाहून गूळ बाहेर पाठविला जातो व येथें एक दवाखाना व दुधयम शाळा आहे

इस्लामपूर—मुबई, साताराजिल्हा. हा खेड्यांचा वाळवें तालुक्यांत असून साताऱ्यापासून ४८ मैल व पेट-पासून ३ मैल अंतरावर आहे हें कृष्णावीन्याच्या काळीच्या मैदानावळें आलेल्या रेंताब उंचवटयावर बसलेलें आहे वाळवें तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण आहे १९११ साली यांत ८५७४ लोकसंख्या होती. गावांत सुसुलमान लोक फार आहेत कारण हें एककाळीं सुसुलमानांच्या साऱ्यांत होतें. याचे उरण व इस्लामपूर असे दोन भाग आहेत त्यापैकी उरण पूर्वेकडील बाजूस असून इस्लामपुरापेक्षा जुने आहे व यांत सुसुलमान पोर बाबाफान याचा शिष्य शम्भूआप्पा कोठी, यानें बांधलेला दर्गा आहे बाबाफान मिरनेतल्या माले गावास बदात असे मालेगाव इस्लामपूरच्या आग्नेयास २८ मैल अंतरावर आहे शम्भूआप्पा रोज रात्री तेथें जाऊन पन्दां सकाळीं आपल्या गावां येत असे ह्याचा असा ८ वर्षे चालला. पुढें ह्याच्याने इतकी मजल १००० तेव्हा बाबाफानने त्याची भद्रा पाहून १००० वर्षे त्याच्या गावी येऊन राहिला बाबाफान यावर तो तेथेच भक्ती करीत राहिले

कोड, व पावित्र्याचा कायदा, या पांच प्रकारच्या लेखांचा अंतर्भाव होतो. अशीन या संप्रदाहामध्ये मागाहून परि-
थितीप्रमाणे बरेच केरफार करण्यात आले असवेत. पहिला नेहेमिया हा इतर जातींपासून अत्यंत अलग राहि-
लेल्या अशा जातीमध्ये जन्मला असल्यामुळे 'भिन्नभिन्न देशा'
तील लोक खरे इस्त्रायल पंथाचे अनुयायी कसे असू शकतील
या गोष्टीची खास कल्पनाच करता आली नसेल. त्याच्या मते
जुडा प्रांतातील लोक तेवढे खरे इस्त्रायल पंथाचे असून समा-
रिटन लोकांचा तो भार्यत द्वेष व तिरस्कार करीत असे. अशा
परिस्थितीत लवकरच पुढे मार्गे एकंदर संप्रदायात फूट
पडणे अपरिहार्य झाले. समेरिया प्रांतामध्ये अद्यापि शेकेम
येथील सुप्रसिद्ध मठाचे अवशेष शिल्लक होते त्या ठिकाणी
मनास्से याची मुख्य धर्माधिकार्याच्या जागेवर पुन्हा नेमणूक
करण्यात आली ही विभागणी राजकीय दृष्टीने करण्यात आली
असून त्यायोगाने यरुशलमे येथील यहूदी लोक पॅलेस्टाईन.
मधील याच्या बांधवांपासून विभक्त झाले. यानंतर एक
शतकपर्यंत तुटकपणे राहिल्याने, यहूदी धर्माच्या ठिकाणी,
सुप्रसिद्ध अॅलेक्झांडर दि ग्रेट याच्या अमदानांत उत्पन्न
झालेल्या नवीन कल्पनाविद्वद्द शतकण्याचे, सामर्थ्य उत्पन्न
झाले.

या विभागणीचे गॅलिलीमध्ये काय परिणाम झाले, याची
कल्पना होत नाही. परंतु समेरिया व जुडा यामधील दुफळी
राजकीय स्वरूपाची असल्यामुळे, व गॅलिली आणि समेरिया
हे प्रांत परस्परापासून भिन्न असल्यामुळे गॅलिली हा शेवट-
पर्यंत जुडा प्रांताशी सलोख्याने राहिलेला असावा. यहूदी
लोकांच्या दृष्टीपासूनच इस्त्रायल संप्रदायामध्ये पूर्वेकडील
व पश्चिमेकडील लोकांत कायमची फूट पडणार व या संप्र-
दायाचा विकास, दोन्ही प्रांतांत निरनिराळ्या प्रकारांनी
होणार ही गोष्ट स्पष्ट कळून चुकली होती. हे संकट टाळण्या-
करिता नेहेमियाने पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील कायद्यांचे
एकत्रीकरण केले. इतिहासमध्ये गेलेल्या इस्त्रायल लोकांचा या
पडामोडीची वार्ताहि नसावी असे दिसते. नवीन कायद्याची
योग्य तऱ्हेने अम्मलबजावणी व्हावी म्हणून नेहेमियाने
घाऊन दिलेल्या कडक नियमांमुळे या संप्रदायास बरीच
बळवटी आली. तथापि यामुळे लोकांच्या राष्ट्रीय भावना
नामोशेष झाल्या असा प्रकार नव्हता

सा मु दा थि क उ पा स ना प ड ती ची उ त्प ति
व य हु दी आ णि प्री क सं स् कृ ती म धी ल स्पर् धी —
नेहेमियाच्या संप्रदायसुधारणेच्या प्रयत्नापासून झालेला
मुख्य कायदा म्हणजे इस्त्रायल संप्रदायाच्या आध्या-
त्मिक उत्कर्षात उपयुक्त अशा सामुदायिक उपासनापद्धतीची
उत्पत्ति हा होय यापुढे सांप्रदायिक नियम अतिशय गुंता-
गुंतीचे झाले असल्यामुळे निहाळू लोकांना हे नियम समजा-
वेत हा उद्देश साधण्याकरिता शिक्षणाची आवश्यकता भासू
शालेली. बाबिलोनियारह्या उच्च संस्कृतीच्या राष्ट्रांतील

लोकांमध्ये राहून देखील यहूदी लोक पूर्वाधाराने असंस्कृत
राहणे हे कधीहि शक्यच नव्हते आणि त्याप्रमाणे ख्रि. पू.
५ व्या व ६ व्या शतकांत पॅलेस्टाईन देशाचा पूर्वेकडील
राष्ट्रांशी जो संबंध आला, त्या योगाने यरुशलमे येथे बरीच
विचारक्रांति झाली. समारिटन जुझापासून अॅलेक्झांडरच्या
आगमनापर्यंत घडून आलेल्या यहूदी संप्रदायातील घडामो-
डीचा इतिहास अज्ञात स्थितीत आहे अॅलेक्झांडरच्या आग-
मनावरोबर म्हणजे ख्रि. पू. ३३२ च्या सुमारास यहूदी
संप्रदायामध्ये नवीन युगास प्रारंभ होतो. पूर्वाचे पश्चिम
बादशहा लोकांच्या तिरकारास पात्र झाले होते व अॅलेक्झा-
ंडरने यहूदी लोकांस एकदम पुष्कळच स्वातंत्र्य दिले. याचा
परिणाम असा झाला की, प्रथम काही काळपर्यंत बरी
सामान्य यहूदी बनतसे या स्वातंत्र्याचे काय करावे अशी
भीति पडू लागली, तरी इस्त्रायल लोकांना अॅलेक्झांडरच्या
साम्राज्यातील अत्यंत दूरच्या प्रदेशांत वस्ती केली. याच
सुमारास इस्त्रायल संप्रदायास जास्त बलवत्तर संकट येऊं
वहात होते. प्रथम प्रथम अॅलेक्झांडरसारख्या बादशहाच्या
परमैश्वर्यहिष्णुतेमुळे यहूदी लोकांना धनाढ्य होण्याची संधि
मिळत असल्यामुळे या प्रीक संस्कृतीचे आकर्षकत्व जास्तच
जुकसानकारक होते. ख्रि. पू. १९८ च्या सुमारास सुप्रसिद्ध
अँटायोकस हा केव्हा पॅलेस्टाईन देशाचा मालक झाला
त्यावेळी यहूदी संप्रदायाची बाधात. अत्यंत भरभराटीची
स्थिति होती. यावेळी यहूदी संप्रदायाचा विस्तारहि पुष्कळ
ठिकाणी झाला होता. यावेळी यहूदी समाजांत धनिक व
गरीब असे बर्ग पडले असल्यामुळे गरीब लोक बरी संप्रदाय-
विधि दक्षतेने पाळीत, तरी धनिकांची मते मात्र परकीय प्रीक
संस्कृतीच्या मोहकतेकडे झुकू लागली होती. या दोन्ही वर्गा-
मधील तेढ वाढत जाता जाता अँटायोकस एपिफेनस याने
यहूदी संप्रदायाचा नाश करण्यापर्यंत पाळी कशी आली,
या घडामोडीची सूक्ष्म रीतीने माहिती देणे या ठिकाणी
अग्रासंगिक होणार आहे. अँटायोकसचा हा शेवटचा प्रयत्न
म्हणजे इस्त्रायल संप्रदायाच्या विकासाचा परमावधि होय.
यावेळी संप्रदायाची अशा प्रकारची खडतर कसेटी पूर्वी
केव्हाहि आली नव्हती. या परिस्थितीत इस्त्रायल संप्रदाय
वांचला इतकंच नव्हे, तर जास्त धतेज होऊन बाहेर पडला.
प्रथम प्रथम यहूदी लोकांनी अक्षियप्रतिकार केला. संप्रदाया-
करिता एकामागून एक बळी पडू लागले व कत्तलामागून
कत्तली होऊ लागल्या. अशा प्रकारच्या विपन्न स्थितीमध्ये
यावेळी दैवतेत शरण आणे व पूर्वी होऊन गेलेल्या साधु-
संतांच्या बचनाने अदळ निष्ठा ठेवणे एवढ्याच गोष्टी करणे
लोकांच्या हातांत होते

अशा प्रकारच्या खडतर स्थितीतून पुढे मार्गे काढून
यहूदी लोकांना कसकसे विजय संपादन केले, ही कथा
सांगणे मानवी बुद्धीच्या आवक्याबाहेरचे आहे मात्र ख्रि.
पू. १९९ सालच्या डिसेंबर महिन्यातील २५ व्या तारखेस

बहुदी लोकांनी सामन्यच्या नेत्यांसाठी पूर्ण स्वायत्तता देण्यांत आली या धामधुमीच्या काळांत यशस्विले बगैरे महाराष्ट्राच्या मठांत जुने शास्त्रप्रथम काळण्यांत किंवा खाद्याखांड कारण्यांत आले, आणि या वगव्यान्तर द्रुति साधनसामुग्री-वरून हे प्रथ पुन्हा तयार करण्याची आवश्यकता भासू लागली, व सांप्रत उपलब्ध असलेला जुना करार, हाच तो संप्रद भ्रमून त्यामध्ये यहुदी संप्रदायाचे सुसंस्कृत असे अगदी निराळेंच स्वरूप दृष्टीस पडतें या दृष्टीने पाहता जुन्या करारात इस्त्रायल संप्रदायाच्या तत्त्वांच्या सातशें वये-पर्यंत चाळू असलेल्या परिणतीचा इतिहास नमूद केला आहे असें म्हटलें पाहिजे

उ प सं हार

राष्ट्रामध्ये उत्पन्न होणारा विचारसंप्रदाय त्याचा विकास आणि त्याचा विशिष्ट मानवसमुदायांशी अन्योन्याभ्रय या दृष्टीने हिंदू आणि इस्त्रायल यांच्या वैचारिक आणि सामाजिक इतिहासांत अनेक साहस्ये दृष्टीस पडतात, त्यापैकी काहींचा उल्लेख येथें करतां

बै ध ध मी न आ च्या रि क थ मी त सं क म न - हे इस्त्रायल आणि भारतीय या दोहोंतहि दिसून येत आहे इस्त्रायल लोकांनी क्रूर चाली मूर्तिपूजेची संलग्न झालेल्या पाहिल्या आणि धीतकालीन भारतीयांनी क्रौर्य श्रौतसंस्थांची म्हणजे यज्ञांशी संलग्न झालेलें पाहिलें, आणि त्यामुळे इस्त्रायलामध्ये मूर्तिपूजेविरुद्ध चळवळ सुरू झाली तर भारतीयांमध्ये श्रौतसंस्थांविरुद्ध घुसू लागली

ईश्वरीय — इस्त्रायलामध्ये यादवे हा पूर्वी एक विशिष्ट देव होता यादवेचें अनन्यत्व आणि सर्वश्रेष्ठत्व इतर दैवतांची नाकारणी करून स्थापित झाले व यादवे हा बऱ्याच कालपर्यंत इस्त्रायलाचा देव म्हणजे नातिदैवताच्या स्वरूपांत राहिला व राजकीय वर्चस्व झाले, त्यामुळे यादवेचें महत्त्व झाले मूर्तिपूजेविरुद्ध संप्राम करतो करता यादवेच सर्वेश्वरत्व प्राप्त झाले. भारतीयांत अद्वैत कल्पनांचा उद्भव होऊन निरनिराळे देव एकाच ईश्वराची रूपे होत, अशा कल्पना प्रसृत झाल्या व ईश्वरीय प्रस्थापित झाले

संस्कृत वर्गावैरीय इतर धार्मिक पुत्र्य.—हे इस्त्रायलांत प्रवर्तक म्हणून उदयास आले, तर भारतीयांत आरभ्यकीय जगवैरी उदयास आले

इस्त्रायल लोकांमध्ये आध्यात्मिक विचारविकास झाला होता, त्याप्रमाणें भारतीयांतहि झाला इस्त्रायलांस आपलें आध्यात्मिक भन हें ज्ञातिविशिष्ट वाटे, त्याप्रमाणें भारतीयांसहि वाटे. आणि त्यामुळे या दोघांचें आध्यात्मिक घन जगाच्या उपयोगास पडण्यासाठी सामाजिक बाबतीत कमी तुटकपणा वाळवणाऱ्या परंतु अशा राष्ट्रीय आध्यात्मिक विचार ग्रहण करणाऱ्या अशा संप्रदायांची स्थापना झाल्या सिवाय जगाच्या हातीं लागणें शक्य नव्हतें; आणि त्यामुळे इस्त्रायलामध्ये ख्रिस्ती संप्रदायाची आणि भारतीयांत बौद्ध-

दायाची स्थापना झाल्यानेतर दोघांच्याहि संस्कृतीस अधिक व्यापक स्वरूप आलें

"इस्त्रायल" हा राष्ट्रस्वरूपी समुच्चय होता त्याचें स्वातंत्र्य गेलें तरी त्याच्या बाह्यमयीन आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यामुळे तो समुच्चय स्वतंत्ररूपानें अस्तित्वांत राहिला. इस्त्रायलामध्ये विशिष्ट विचारसंप्रदाय विकासा पावले, पण ते केवळ विचारसंप्रदाय म्हणूनच राहिले ते नातिस्वरूप पावले नाहींत नेव्हा त्यांच्यातील एक संप्रदाय नातिस्वरूप होऊ लागला आणि मतेक्य आणि उपासनेक्य यांवर आपल्या संपादाचें सदस्यावर देऊ लागला, तेव्हां नातिरक्षणतासाठीं इस्त्रायल या समुच्चयाचें रक्षण करण्यासाठीं इस्त्रायलानी आपल्या समुच्चयाचें सदस्यावर भर्तातर करवून घेऊन इतरांस देण्यास सुरवात करावी लागली अर्थावून भारतीयांतहि जवळ जवळ तीच क्रिया सुरू झाली आहे

[संदर्भ प्रथ — राबर्टसन स्मिथ — प्राफेडर ऑफ इस्त्रायल, बेनेट-थिऑलॉजी ऑफ दि ओल्ड टेस्टमेंट, सुव्हेन मे— दिव्हाईन इतिस्त्रिज ऑफ इस्त्रायल, क्रुक—रिजिजन ऑफ एन्वॉट पॅलेस्टाईन, एन्वायको थिग्लिका, ए रि ए (इस्त्रायल), ए मि (ईव्ही रिजिजन) सुद्धोत्तर जग, प्रकरण १३]

इस्त्रायल नगर — संयुक्त प्रांतांत बदाऊन जिल्ह्यांत हे शहर आहे ह्या गावाची लोकसंख्या सन १९०१ साली ६३९७ होती सन १८५७ सालच्या बदात ईमन सरकारा, बरोबर रागनिष्ठ राहिलेले रामपुरचे नवाब यांची याच ठिकाणी बंदखोर लोकशाही चकमक झाली व तांत बंदखोर लोकांचा पराजय झाला हे ठिकाण शेतकीच्या जिनसांच्या व्यापाराची मोठी बेट असून ह्या ठिकाणाहून गूळ बाहेर पाठविला जातो व येथें एक दवाखाना व दुग्ध्यम शाळा आहे

इस्त्रायलपूर — मुंबई, साताराजिल्हा हा खेडेगांव वाळवंे तालुक्यांत असून सातार्यापासून ४८ मैल व पेठ-पासून ३ मैल अंतरावर आहे हे कृष्णाबोऱ्याच्या काळीच्या मैदानापुढे आलेल्या रेंताच उंचवट्यावर बसलेले आहे वाळवंे तालुक्याचें हे मुख्य ठिकाण आहे १९११ साली यांत ८५०४ लोकसंख्या होती आवांत मुसलमान लोक फार आहेत कारण हे एकेकाळी मुसलमानांच्या तान्यांत होते. याचे उरण व इस्त्रायलपूर असे दोन भाग आहेत त्यांपैकी उरण पूर्वेकडील घाऊस असून इस्त्रायलपूरपेक्षा जुने आहे व यांत मुसलमान वरि वाषाफान याचा शिष्य शम्भूअप्पा कोठी, यानें बांधलेला दर्गा आहे बाषाफान मिरजेंतल्या माले गावास रहात असे झालेगाव इस्त्रायलपूरच्या आग्नेयेस १८ मैल अंतरावर आहे शम्भूअप्पा शेव रात्री तेथें जाऊन पुन्हा सकाळी आपल्या गावीं येत असे ह्याचा असा १८ वयें चालला. पुढे त्याच्याने इतकी मजल चालविली की तेव्हा बाघा फानने त्याची प्रजा घालविली व त्याच्या गावी नेऊन फानने त्याची प्रजा घालविली व त्याच्या गावी नेऊन

त्याने पुष्कळ चमत्कार केले असे म्हणतात. या ठिकाणी कार्तिकात यात्रा भरते.

इस्लामपुरात सरदार आनंदराव मंत्री याचा बाबा आहे. ('मंत्री' पहा.) त्याच्या भोंवती भित असून शेंदक आहे व समोर एक तलाव आहे.

येथून विपद्धानास तेंबाव व गूळ जातो व तेथून भोंठ, खडूर, सुपारी, किराणा भाळ, मसाले देशा व विजयती कापड आणि धातू इकडे येते.

येथील तळ्यात व विदर्भात जिवंत झरे नसल्यामुळे व पारंपार्यातील पाण्यावरच भिस्त ठेवावी लागते त्यामुळे पाण्याची चारवार हाकाहाक होत असते. १८७६ च्या दुर्काळांत येथे बंधारा बांधण्यात आला येथे रेशमी मुकटे व पितळेची भांडी चांगली होतात [मुं. मं]

इस्लामावाद—काश्मीर संस्थानांत हे एक शहर आहे व ते झेलम नदीच्या उजव्या तीरावर एक मैलाच्या अंतरावर आहे. हे शहर जंबवटयाच्या मागेवर वसविले आहे व जवळच एक अनेतनाग नांवाचा बोराने वाहणारा झरा आहे यावरून या शहरास अनेत नाव असे नाव होतें, ह्याच ठिकाणी भलिक्लाय नांवाचा दुसरा झरा आहे. ह्या झऱ्याच्या पाण्यात मधक असल्यामुळे बागायत जमीनी-करिता या पाण्याचा विशेष उपयोग लोक करितात. या ठिकाणी जरी काही लोक शाली विणणारे असले तरी बहुतेक लोक शेतीवर उदर निर्वाह करतात. हे एके काळी वैभवाच्या कळ्यास पाहिलेले होते [ई. मं.]

इस्वाकु, मंत्री ब्रेछ.—इस्वाकु हे कुल सुतसंस्कृतीतील अत्यंत प्रसिद्ध कुलापेक्षां होतें पण मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत अल्पप्रुप्रधान यज्ञसंस्थेच्या कालाचा उदय होईपर्यंत या कुलाचा फारसा परिचय नव्हता. अथर्ववेदामध्ये प्राचीन इस्वाक हा कुळास चांगली भीषणी म्हणून गाणतो एवढाच उल्लेख आहे. यावरून मात्र लोक पूर्वेकडे गेले तेव्हा त्यांस इस्वाकु म्हणून प्राचीन पुरुष होऊन गेला एवढेच ठाऊक होतें.

दुसरा उल्लेख ऋग्वेदातील १०-६० मधील होय. सर्वोत्तमणी व मूर्धरेवता यांसारखे उपवृद्धप्रमथ वगळले व ऋग्वेदातील मुक्ताकडे लक्ष दिले तर आपणास असे दिसून येईल की, असमाती नावाचा एखादा राजा असावा तो भजेरावाचा भेता होता, तो रघुप्रोष्ठ राष्ट्राचा किंवा त्या नांवाच्या कुलातील राजा होता आणि त्याचें कर्म इक्ष्वाकूच्य साध्याप्याने सृज्जीत चालले. ऐवढ्याच उल्लेखावरून मोठ्या राजकुलाचा संस्थापक जो इस्वाकु त्याची या इस्वाकचा संबंध असेल असे वाटत नाही. येथे इस्वाकु हा शब्द

एकवचनी आहे हेही लक्षांत ठेवले पाहिजे. उपवृद्धप्रमथानां मात्र असमातीस इस्वाकुलोत्पन्न केले आहे.

ब्राह्मण काल—ब्राह्मणकाल म्हणजे मात्रसंस्कृति व सुतसंस्कृति यांच्या एकीकरणाचा काल. या कालामध्ये मात्र इस्वाकुस बरेच प्राधान्य मिळालेले दिसतें आणि मंत्रांकराचा संबंध इस्वाकुशी जोडण्यात आलेला दिसतो व इस्वाकु कुलातील राजांचा संबंध श्रौतविधीशी जुळविण्यात आलेला दिसतो. उदाहरणार्थ त्र्यम्बक प्रसदस्तु, हा ऋग्वेदोक्त राधा बृहदेवताकारांनी ऐश्वाकु बनविला आहे. तसेच पुरुकुसाला शतपथ ब्राह्मणानें देखील ऐश्वाकु बनविले आहे. ब्राह्मणकालातील यज्ञसंस्थेच्या प्रवर्तकाची कुशलता मॅकडोनल्डच्या लक्षांत न आल्यामुळे पुरुकुस ज्याअर्थी ऐश्वाकु होता त्याअर्थी सूर्यवंश हा पुरुषासून निघाला असावा असे आभासात्मक पाहिल्याची मखलानी वैदिक इंद्रेवस 'म' आढळते. श्रौतविधीशी इस्वाकु घराण्यातील राजे विकट विहारें आणि वेशावध इतिहासकारास घोटाळ्यात पाडणा उदाहरण म्हटले म्हणजे हरिश्चंद्राचा दुःशेषाशी संबंध होय. असमातीशी इस्वाकचा जो संबंध जोडण्यांत आला तो पुराणावरून अभ्यर्थी करतो. इस्वाकू घराण्यामध्ये अस माति नांवाचा कोणताही राजा पुराणांत उल्लेखिला नाही.

इति हा स पुरा णी क.—मारत, भागवत, देवी भागवत, रामायण व अनेक पुराणें हीं सर्व इस्वाकू घराण्याचीं इतिहाससाधनें होत आणि काष्पनिक परंपरा अर्वाचीन काल पर्यंत आणून ठेवावयाची असली तर सध्याच्या उद्देष्टास राण्याची वंशावली यहावी म्हणजे पुढांस येत इस्वाकूपासु किंबहुना सूर्यापासून आगच्या हयात राण्यापर्यंतची कुलपरंपरा अगदी स्पष्ट दिसेल. विश्वास मात्र ठेवला पाहिजे.

वैवस्वतमनुष्या दहा पुत्रांतील इस्वाकु ज्येष्ठ होय. स्याम्य शिके (क्षुव) पासून हा झाला म्हणून, यास हे नांव होतें (भाग. स्कं. १ अ. ६ श्लोक ४ देवी भा. स्कं ७ अ १ श्लो. २०) यास क्षेमरपुत्र होते, व त्यांत विकुक्षि, निमि दंष्टक, आणि दशमू, हे चार अत्यंत प्रमुख होते यांने आपल्या सर्व पुत्रांच बऱ्हां दिशाकडे स्थापून आपण मर्चे राहिल होत, तथापि विकुक्षि हा यीवराज्यावर असून इतरही प्रायः यासमीपच असत.

इस्वाकु राजा अति प्रख्यात असून, याचें कुल सूर्यवंशांत अत्यंत प्रसिद्ध आहे. यांने वसिष्ठापासून अध्यात्मविद्या संपादन परमपद प्राप्त करून घेतलें होतें, याच्या मागे, विकुक्षि ज्यास यशसद असे नांव पडलें होतें, तो राज्याधिकारी झाल होता